БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ДЕСЕТ ТОМА

ТАНГРА ТанНакРа ИК

История на БЪЛГАРИЯ

Шуменски Университет "Еп. К. Преславски" ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА

ТОМ ДЕВЕТИ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1918–1944

120000031445

София, 2012

П 949.72
И 95
II 1281

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ 9

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1918–1944

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 9

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
ТОМ IX

II 1281
949.72

Настоящият том се издава с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието, младежта и науката.

© ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРИ БАН

КОРПОРАТИВНА ТЪРГОВСКА БАНКА АД
Клиентите са ни скъпи

CORPORATE COMMERCIAL BANK AD
Our clients are dear to us

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ IX

Георги МАРКОВ /главен редактор/,
Стойчо ГРЪНЧАРОВ, Благовест НЯГУЛОВ, Николай ПОППЕТРОВ, Елена СТАТЕЛОВА,
Витка ТОШКОВА

Уредник Дивна ГОЦЕВА
Художник-оформител на поредицата Владислав ПАСКАЛЕВ

АВТОРИ:

Даниел ВАЧКОВ, Венцислав ВЕЛЕВ, Йорданка ГЕШЕВА, Димитър ГОЦЕВ, Дивна ГОЦЕВА, Александър ГРЕБЕНАРОВ, Стойчо ГРЪНЧАРОВ, Костадин ГЪРДЕВ, Светлозар ЕЛДЪРОВ, Мартин ИВАНОВ, Румен КАРАГАНЕВ, Йордан КОЛЕВ, Румяна КОНЕВА, Милен КУМАНОВ, Райна МАНАФОВА, Георги МАРКОВ, Володя МИЛАЧКОВ, Цветана МИЧЕВА, Благовест НЯГУЛОВ, Николай ПОППЕТРОВ, Румяна ПЪРВАНОВА, Луиза РЕВЯКИНА, Валери СТОЯНОВ, Лъчезар СТОЯНОВ, Ваня СТОЯНОВА, Росица СТОЯНОВА, Витка ТОШКОВА, Щелиян ЩЕРИОНОВ

Библиография Нина ПОПОВА, Румяна ПРАХОВА
Показалци Дивна ГОЦЕВА
Хронология Дивна ГОЦЕВА, Николай ПОППЕТРОВ
Илюстрации Дивна ГОЦЕВА

Художник оформител на тома Ралица КАРАПАНТЕВА

Съдържание

Предговор 20

ДЯЛ I
ДЕМОГРАФСКО И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ 25

ГЛАВА ПЪРВА
ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ВСЕКИДНЕВЕН ЖИВОТ /1918–1944/
1. Демографско развитие /проф. Щ. Д. Щерионов/ 27
2. Всекидневен живот /проф. С. Грънчаров/ 41

ГЛАВА ВТОРА
СТОПАНСКО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И СВЕТОВНА КРИЗА /1918–1934/
1. От разорение към подем /1918–1929/ /доц. Д. Вачков/ 52
2. Депресията по света и в България /1929–1934/ /доц. М. Иванов/ 77

ГЛАВА ТРЕТА
ЗАСИЛВАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА В ИКОНОМИКАТА /1935–1944/
1. Стопанското оживление. Мерки във финансовата област /1935–1939/ /доц. М. Иванов/ 96
2. Българската икономика в началото и разгара на Втората световна война /1939–1944/ /доц. Д. Вачков/ 108

ДЯЛ II
ПОЛИТИЧЕСКИ КРИЗИ, СТАБИЛИЗАЦИЯ И ДЪРЖАВНИ ПРЕВРАТИ /1918–1934/ 129

ГЛАВА ПЪРВА
БЪЛГАРИЯ СЛЕД СОЛУНСКОТО ПРИМИРИЕ И НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ЗА МИР /1918–1919/ /акад. Г. Марков/
1. Съглашенската окупация 131
2. България на преговорите в Париж: пред съда на победителите 139
3. „Ньойският диктат“ 148

ГЛАВА ВТОРА
УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ /1919–1923/
1. Законодателство и вътрешна политика /проф. С. Грънчаров, доц. Й. Гешева/ ... **157**
2. Състояние на политическите сили /проф. С. Грънчаров/ ... **168**
3. Външна политика /проф. С. Грънчаров/ ... **177**
4. Пътят към преврата на 9 юни 1923 г. /проф. С. Грънчаров/ ... **183**

ГЛАВА ТРЕТА
УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР /1923–1926/
1. Правителството и прегрупирането на политическите сили /юни – септември 1923 г./ /доц. Р. Първанова/ ... **187**
2. Деветоюнският преврат, БКП и Коминтернът. Септемврийско въстание /проф. Л. Ревякина/ ... **198**
3. Вътрешната политика на второто правителство на Демократическия сговор /доц. Р. Първанова/ ... **204**
4. Външна политика /доц. М. Куманов/ ... **221**

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
УПРАВЛЕНИЕ НА ПРАВИТЕЛСТВАТА НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ /1926–1931/
/доц. Р. Първанова/
1. По пътя на политическото умиротворение ... **228**
2. Стопански инициативи ... **235**
3. Външна политика ... **238**
4. Под тежестите на политическата и стопанската криза ... **246**

ГЛАВА ПЕТА
УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК /1931–1934/ /доц. Р. Стоянова/
1. Установяване на блоковата власт. Първи мерки срещу стопанската криза ... **252**
2. Криволичещият път на стопанските реформи ... **260**
3. Компрометираната демокрация. Към нов преврат ... **267**
4. Външна политика ... **278**

ДЯЛ III
ПОЛИТИЧЕСКИ ЖИВОТ ПРИ АВТОРИТАРНО УПРАВЛЕНИЕ И ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНА /1934–1944/ ... **293**

ГЛАВА ПЪРВА
ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА: БЕЗПАРТИЙНАТА ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА /1934–1939/
/проф. С. Грънчаров/
1. Превратът на 19 май 1934 г. Военните на власт ... **295**
2. Преходни правителства /23 януари–23 ноември 1935 г./. Залезът на Военния съюз ... **304**

3. Царският режим /23 ноември 1935–1 септември 1939 г./ ... **311**

ГЛАВА ВТОРА
ВЪНШНА ПОЛИТИКА: ПО КРИВОЛИЦИТЕ НА „МИРНАТА РЕВИЗИЯ“ /1934–1939/
/акад. Г. Марков/
1. Необвързаната политика пред изпитания /1934–1936/ ... **325**
2. Отношенията с Германия: „приятелство с въпросителна“ /1936–1938/ ... **331**
3. Външната политика върху променливата точка на равновесието /1938–1939/ ... **337**

ГЛАВА ТРЕТА
ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939–1941/
1. Вътрешнополитическо приспособяване към войната /проф. В. Тошкова/ ... **346**
2. Българският неутралитет /1939–1940/ /проф. В. Тошкова/ ... **353**
3. Крайовският договор и неговото приложение /гл. ас. В. Милачков/ ... **366**
4. Външна политика /1940–1941/. Присъединяване към Тристранния пакт /доц. Р. Караганев/ ... **375**

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
БЪЛГАРИЯ – СЪЮЗНИК НА ТРИСТРАННИЯ ПАКТ /1941–1944/
1. Постижения и проблеми на външната политика /1941–1942/ /проф. В. Тошкова/ ... **383**
2. Външнополитическо раздвоение /1943 г./ /проф. В. Тошкова/ ... **394**
3. Неосъщественото примирие със Запада и войната на СССР /1943–1944/ /проф. В. Тошкова/ ... **403**
4. Относителна вътрешнополитическа стабилност /1941–1943/ /Н. Поппетров/ ... **410**
5. От политическа криза към провал /1943–1944/ /Н. Поппетров/ ... **425**
6. „Новите земи“ /доц. Л. Стоянов/ ... **434**

ДЯЛ IV
БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС – ОБЩНОСТИ И ОРГАНИЗАЦИИ ... **451**

ГЛАВА ПЪРВА
БЪЛГАРСКИ ЕТНИЧЕСКИ ОБЩНОСТИ ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ
1. Българите в Югославия и Албания /проф. Д. Гоцев, Д. Гоцева/ ... **453**

2. Българите в Гърция и Турция /гл.ас. В. Стоянова/ 467
3. Българите в Румъния /доц. Б. Нягулов/ 473
4. Българската диаспора в Съветския съюз и държавите в Централна и Западна Европа /доц. Й. Колев, доц. К. Гърдев/ .. 480
5. Българската диаспора в Северна и Южна Америка и в Австралия /доц. Й. Колев, доц. К. Гърдев/ 488

ГЛАВА ВТОРА
БЕЖАНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И ТЕХНИТЕ ЛЕГАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ
1. Бежанците от Вардарска и Егейска Македония /доц. А. Гребенаров/ 496
2. Бежанците от Западните покрайнини /гл.ас. В. Велев/ 505
3. Тракийските бежанци /доц. Р. Караганев/ 509
4. Бежанците от Добруджа и Бесарабия /гл.ас. В. Милачков/ ... 513

ГЛАВА ТРЕТА
РЕВОЛЮЦИОННИ ОРГАНИЗАЦИИ
1. Революционните организации на македонските българи /гл.ас. Ц. Мичева/ 520
2. Революционната организация в Западните покрайнини /гл.ас. В. Велев/ 531
3. Тракийските революционни организации /доц. Р. Караганев/ 536
4. Революционните организации на добруджанските българи /гл.ас. В. Милачков/ 540

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
МАЛЦИНСТВЕНИ ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ
1. Турците /проф. В. Стоянов/ 545
2. Българите мюсюлмани /„помаците“/ /проф. В. Стоянов/ .. 555
3. Циганите/ромите /доц. Б. Нягулов/ 564
4. Власите и гърците /доц. Б. Нягулов/ 573
5. Арменците и евреите /гл.ас. В. Стоянова/ 583
6. Католиците от западен и източен обред /проф. С. Елдъров/ 593

ГЛАВА ПЕТА
БЪЛГАРСКИТЕ МАЛЦИНСТВЕНИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕД ОБЩЕСТВОТО НА НАРОДИТЕ И КОМИНТЕРНА
1. Българските малцинствени проблеми пред Обществото на народите /доц. Б. Нягулов/ 599
2. Коминтернът и българският национален въпрос /доц. Л. Стоянов/ 606

ДЯЛ V
КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 635

ГЛАВА ПЪРВА
ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА. ИНСТИТУЦИОНАЛНА БАЗА /проф. Р. Манафова/
1. Учебното дело и културната политика в първите години след войната /1918–1923/ 637
2. Просветни реформи и културно развитие /1923–1934/ 641
3. Просветна и културна политика на безпартийния режим /1934–1944/ 646

ГЛАВА ВТОРА
НАУКАТА: СТАБИЛНО РАЗВИТИЕ /Н. Поппетров/
1. Тенденции, институции и организация 654
2. Развитие на научните направления 665

ГЛАВА ТРЕТА
ХУДОЖЕСТВЕНИ МНОГООБРАЗИЯ. КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД /доц. Р. Конева/
1. В преосмисляне на пропилените надежди 676
2. Литература, изкуство и политика 681
3. Традиция и новаторство 685
4. Приноси в изобразителното изкуство. Културни дейци в България и в емиграция 694
5. Постижения на театралното и музикалното изкуство ... 701

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
ПАРАЛЕЛНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА
1. Сдружени интелектуалци /Институционално-организационна идея/ /доц. Р. Конева/ 704
2. Народните читалища – комплексен културен институт /Н. Поппетров/ 721

ГЛАВА ПЕТА
ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ И КНИГОИЗДАВАНЕ /Н. Поппетров/
1. Периодичен печат 725
2. Книгоиздаване 734

ГЛАВА ШЕСТА
БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И КУЛТУРАТА /проф. С. Елдъров/
1. Църквата, държавата и обществото 741
2. Културна политика и институции на църквата 751
3. Културното мисионерство на Българската църква 758

СПРАВОЧЕН АПАРАТ 779
ХРОНОЛОГИЯ /Д. Гоцева, Н. Поппетров/ 781
ПОКАЗАЛЦИ 793
Показалец на личните имена /Д. Гоцева/ 793
Показалец на географските имена /Д. Гоцева/ 813
БИБЛИОГРАФИЯ. История на България. България 1918–1944 г. /Н. Попова, Р. Прахова/ ... 823

Volume IX
HISTORY OF BULGARIA 1918–1944

Contents

Preface 20

PART I
DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC DEVELOPMENT 25

CHAPTER ONE
DEMOGRAPHIC PROCESSES AND EVERYDAY LIFE /1918–1944/
1. Demographic development /Prof. Sht. D. Shterionov/ 27
2. Everyday life /Prof. S. Grancharov/ 41

CHAPTER TWO
ECONOMIC RECOVERY AND WORLD CRISIS /1918–1934/
1. From ruin toward upsurge /1918–1929/ /Assoc. Prof. D. Vachkov/ .. 52
2. The world depression and Bulgaria /1929–1934/ /Assoc. Prof. M. Ivanov/ 77

CHAPTER THREE
STRENGTHENING OF THE STATE INTERFERENCE IN THE ECONOMICS /1935–1944/
1. Economical bustle. Measures in the financial sphere /1935–1939/ /Assoc. Prof. M. Ivanov/ 96
2. Bulgarian economics in the beginning and in the heat of the Second World War /1939–1944/ /Assoc. Prof. D. Vachkov/ 108

PART II
POLITICAL CRISES, STABILIZATION AND COUPS D'ETAT /1918–1934/ 129

CHAPTER ONE
BULGARIA AFTER THE SALONICA ARMISTICE AND AT THE PARIS PEACE CONFERENCE /1918–1919/ /Acad. G. Markov/
1. The Entente occupation 131
2. Bulgaria at the Paris peace conference: before the court of the winners 139
3. The Neuilly 'Dictates' 148

CHAPTER TWO

RULE OF THE BULGARIAN AGRARIAN PEOPLE'S UNION /1919–1923/

1. **Legislation and internal policy** /Prof. S. Grancharov, /Y. Gesheva/ 157
2. **Status of the political powers** Prof. S. Grancharov 168
3. **Foreign Policy** Prof. S. Grancharov 177
4. **The road to the coup d'etat in 9 of June 1923** Prof. S. Grancharov 183

CHAPTER THREE

RULE OF THE DEMOCRATIC ALLIANCE /1923–1926/

1. **The government and the re-arrangement of the political powers /June–September 1923/** /Assoc. Prof. R. Parvanova/ 187
2. **The coup of 9 of June, the Bulgarian communist party and the Comintern. The September uprising** /Prof. L. Revyakina/ 198
3. **The internal policy of the Second government of the Democratic Alliance** /Assoc. Prof. R. Parvanova/ 204
4. **Foreign policy** /Assoc. Prof. M. Kumanov/ 221

CHAPTER FOUR

RULE OF ANDREJ LJAPCHEV'S GOVERNMENTS /1926–1931/ /Assoc. Prof. R. Parvanova/

1. **On the road to political appeasement** 228
2. **Economical enterprises** 235
3. **Foreign policy** 238
4. **Under the burden of political and economic crisis** 246

CHAPTER FIVE

RULE OF THE PEOPLE S BLOCK /1931–1934/ /Assoc. prof. R. Stoyanova/

1. **Establishment of the Block rule. First actions against the economical crisis** 252
2. **The meandering road of the economical reforms** 260
3. **Compromised democracy. Toward a new coup** 267
4. **Foreign policy** 278

PART III

POLITICAL LIFE IN AN AUTHORITARIAN RULE AND IN TIME OF WAR /1934–1944/ .. 293

CHAPTER ONE

INTERNAL POLICY: THE NON-PARTY POLITICAL SYSTEM /1934–1939/ /Prof. S. Grancharov/

1. **The Coup d'etat in 19 of May 1934. Rule of the military** 295
2. **Transitional governments. Decline of the Military Union /23rd January–23rd November 1935/** 304
3. **Tsars' regime /23rd November 1935–1st September 1939/** 311

CHAPTER TWO

FOREIGN POLICY: ALONG THE MEANDERS OF THE 'PEACE REVISION' /1934–1939/
/Acad. G. Markov/

1. **The non-aligned policy on the verge of ordeals /1934–1936/** ... 325
2. **Relations with Germany: 'friendship with a question mark' /1936–1938/** .. 331
3. **Foreign policy on the varying point of equilibrium /1938–1939/** 337

CHAPTER THREE

INTERNAL AND FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR /1939–1941/

1. **Internal-political adaptation to the war** /Prof. V. Toshkova/ ... 346
2. **Bulgarian neutrality /1939–1940/** /Prof. V. Toshkova/ 353
3. **The treaty of Krayova and its execution** /Head Assistant V. Milachkov/ 366
4. **Foreign policy /1940–1941/. Joining the Tripartite pact** /Assoc. Prof. R. Karaganev/ 375

CHAPTER FOUR

BULGARIA – ALLY TO THE TRIPARTITE PACT /1941–1944/

1. **Foreign-policy achievements and problems /1941–1942/** /Prof. V. Toshkova/ 383
2. **Bifurcation in foreign policy /1943/** /Prof. V. Toshkova/ 394
3. **The unrealized armistice with the West and the USSR war /1943–1944/** /Prof. V. Toshkova/ 403
4. **Relative internal-political stability /1941–1943/** /N. Poppetrov/ ... 410
5. **From political crisis to downfall /1943–1944/** /N. Poppetrov/ ... 425
6. **'The new territories'** /Assoc. Prof. L. Stoyanov/ 434

PART IV

BULGARIAN NATIONAL QUESTION – COMMUNITIES AND ORGANIZATIONS 451

CHAPTER ONE

BULGARIAN ETHNIC COMMUNITIES OUTSIDE BULGARIA

1. **The Bulgarians in Yugoslavia and Albania** /Prof. D. Gotsev, D. Gotseva/ 453
2. **The Bulgarians in Greece and Turkey** /Head Assistant V. Stoyanova/ 467
3. **The Bulgarians in Rumania** /Assoc.Prof. B. Nyagulov/ 473
4. **The Bulgarian diaspora in the Soviet Union and the states in Central and Western Europe** /Assoc. Prof. Y. Kolev, Assoc. Prof. K. Gardev/ 480
5. **The Bulgarian diaspora in North and South America and in Australia** /Assoc. Prof. Y. Kolev, Assoc. Prof. K. Gardev/ 488

CHAPTER TWO
REFUGEES IN BULGARIA AND THEIR LEGAL ORGANIZATIONS
1. The refugees from Vardar and Aegean Macedonia /Aassoc. Prof. A. Grebenarov/ ... 496
2. The refugees from the Western outskirts /Head Assistant V. Velev/ ... 505
3. The Thracian refugees /Assoc. Prof. R. Karaganev/ ... 509
4. The refugees from Dobrudja and Bessarabia /Head Assistant V. Milachkov/ ... 513

CHAPTER THREE
BULGARIAN NATIONAL REVOLUTIONARY ORGANIZATIONS
1. Revolutionary organizations of Macedonian Bulgarians /Head Assistant Ts. Micheva/ ... 520
2. Revolutionary organizations in the Western outskirts /Head Assistant V. Velev/ ... 531
3. Thracian revolutionary organizations /Assoc. Prof. R. Karaganev/ ... 536
4. Revolutionary organizations of the Bulgarians from Dobrudga /Head Assistant V. Milachkov/ ... 540

CHAPTER FOUR
ETHNIC AND RELIGIOUS MINORITY COMMUNITIES IN BULGARIA
1. Turks /Prof. V. Stoyanov/ ... 545
2. Bulgarian-Muslims/Pomaks /Prof. V. Stoyanov/ ... 555
3. Gypsies/Roms /Assoc. Prof. B. Nyagulov/ ... 564
4. Vlachs and Greeks /Assoc. Prof. B. Nyagulov/ ... 573
5. Armenians and Jews /Head Assistant V. Stoyanova/ ... 583
6. Catholics of Western and East rite /Prof. S. Eldarov/ ... 593

CHAPTER FIVE
BULGARIAN MINORITY AND NATIONAL PROBLEMS AT IN THE LEAGUE OF NATIONS AND THE COMMINTERN
1.Bulgarian minority problems at the League of Nations /Assoc. Prof. B. Nyagulov/ ... 599
2. The Commintern and Bulgarian national question /Assoc. Prof. L. Stoyanov/ ... 606

PART V
CULTURAL DEVELOPMENT ... 635

CHAPTER ONE
EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICY. INSTITUTIONAL FOUNDATIONS /Prof. R. Manafova/

1. Educational and cultural policy in the wake of the war /1918–1923/ ... 637
2. Educational reforms and cultural development /1923–1934/ .. 641
3. Educational and cultural policy of the non-party political regime /1934–1944/ ... 646

CHAPTER TWO
THE SCIENCE: STEADY PROGRESS /N. Poppetrov/
1. Tendencies, institutions and organization ... 654
2. Development of the scientific directions ... 665

CHAPTER THREE
ART DIVERSITY. CULTURAL AND HISTORICAL REVIEW /Assoc. Prof. R. Koneva/
1. Re-estimation of the wasted hopes ... 676
2. Literature, art and politics ... 681
3. Tradition and innovation in literature ... 685
4. Contributions in fine arts. Eminent cultural figures in Bulgaria and in emigration ... 694
5. Achievements of theater and musical art ... 701

CHAPTER FOUR
PARALLEL CULTURAL POLICY
1. Association of intellectuals /Institutional and organizational idea/ /Assoc. Prof. R. Koneva/ ... 704
2. Community cultural clubs as multitask cultural institutes /N. Poppetrov/ ... 721

CHAPTER FIVE
PERIODICALS AND BOOK PUBLISHING /N. Poppetrov/
1. Periodicals ... 725
2. Book publishing ... 734

CHAPTER SIX
BULGARIAN ORTHODOX CHURCH AND CULTURE /Prof. S. Eldarov/
1. Church, state and society ... 741
2. Cultural policy and institutions of the church ... 751
3. Cultural missionary work of the Bulgarian church ... 758

REFERENCE APPARATUS ... 779
CHRONOLOGICAL TABLES /D. Gotseva, N. Poppetrov/ ... 781
INDICES ... 793
Index of personal names /D. Gotseva/ ... 793
Index of geographical names /D. Gotseva/ ... 813
BIBLIOGRAPHY. History of Bulgaria. Bulgaria 1918–1944 /N. Popova, R. Prahova/ ... 823

Предговор

Предлаганият девети том от многотомната „История на България“ обхваща един от най-бурните и динамични периоди в българската история. Той започва с една военна катастрофа и завършва със заплаха от друга. България излиза от Първата световна война разорена и обезверена. Наложен ѝ е тежък мирен договор, по силата на който тя губи територии – Южна Добруджа, Беломорска Тракия, Западните покрайнини, Струмишко, и трябва да плаща огромни репарации. Компрометирана е българската дипломация, дискредитирана е голяма част от политическия елит. Стопанската и политическата нестабилност съпътстват дълго време развитието на страната. Временно лишен от перспектива е националният идеал на обединението.

Следвоенните години са време на изострени политически противопоставяния. Непосредствено след Първата световна война се формират алтернативни политически тенденции – комунистическа, аграрна /на БЗНС/, авторитарна и фашистка. Периодът е белязан и с интензивни външни политически влияния, които идват преди всичко от Съветска Русия и фашистка Италия, а през втората половина на 30-те години – и от Германия /Третия райх/. Тези влияния засилват политическата поляризация в обществото. Комунистическото движение се превръща в инструмент на политиката за световна революция, направлявана от Москва. Появяват се фашизирани и фашистки формации. Рязко се политизира офицерството. Поставят се под съмнение основните принципи на демократичния партийно-парламентарен режим.

Компрометирането на крехката партийно-парламентарна система достига своята кулминация към пролетта на 1934 г. Поради раздробяването на политическите сили по това време 44 партии си съперничат на политическата сцена. Съществена характеристика на политическото развитие е и силното присъствие на коалициите и надпартийните обединения като Конституционен блок /1922–1923/, Народен блок /1931–1934/, Отечествен фронт /от 1942 г./.

Насилието става постоянен спътник на политическия живот в Царство България. Примери за това са присъпите на „земеделците“ спрямо опозицията при управлението на БЗНС, постоянните атаки на комунистите, подкрепяни мощно от Съветския Съюз, вълната от „македонски убийства“ или взаимното изтребление между фракциите на ВМРО от 1928 до 1934 г.

През разглеждания период се организират и провеждат три успешни преврата, съответно на 9 юни 1923 г., на 19 май 1934 г. и на 9 септември 1944 г. Първият преврат се организира, за да запази партийно-парламентарнат/а система, либерализма и демокрацията от настъплението на земеделския режим и за защита на гражданските свободи. Вторият – обратно, е насочен срещу партиите, парламентаризма, либерализма и свободите. Третият и последен преврат изцяло отхвърля системата в Царството и създава предпоставки за установяване на републикански режим и еднопартийно комунистическо управление.

Вътрешните противоречия извеждат страната на прага на гражданската война. За първи път това става по време на бунтовете от юни и септември 1923 г., на четническото движение през 1924–1925 г. и на събитията, свързани с атентата в софийската катедрална църква „Св. Неделя“ през април 1925 г. За втори път такава ситуация възниква по време на Втората световна война – през 1941–1944 г.

Сред своеобразията на българското развитие през периода е създаването на безпартийния политически режим, просъществувал от 1934 до 1944 г. с т.нар. чиновнически кабинети. Това е авторитарен по своята същност режим със силно изразена роля на монарха, който от пролетта на 1935 до смъртта си през август 1943 г. е основният политически и ръководен фактор в страната. Нова тенденция е ясно изразената след преврата от 1934 г. роля на държавата в стопанския, обществения и културния живот. В икономиката се въвежда плановото начало /общ електрификационен план, петгодишен земеделско-стопански план/. Същевременно рязко се ограничава плурализмът в обществения живот, въвежда се строга предварителна цензура върху всички печатни произведения. Създават се държавни профсъюзи, държавна младежка организация, централно пропагандно ведомство и пр.

Основното съдържание на периода между 1918 и 1944 г. се изпълва от стремежа към промяна. Той отразява определени разбирания на различни политически сили и обществени среди за развитието на страната и представи за нейното бъдеще. В радикалните си форми тази промяна предвижда сериозни изменения в живота на обществото, включително и пълно демонтиране на съществуващата политическа и стопанска система.

Следвоенната криза, силното социално напрежение и политическото противопоставяне от първата половина на 20-те години са последвани в края на десетилетието от кратък етап на консолидация. Следва нова криза в края на 20-те и началото на 30-те години – първоначално икономическа, а впоследствие и политическа, след която държавата и обществото преминават в период на сравнителна стабилност и дори на изразен подем през втората половина на 30-те години.

Отношението към България в международен план варира от недоверие и неприязън, проявявани от съседните държави и някои велики сили „победителки“, до стремеж да се пази дистанция или до формално съчувствие от страна на повечето други държави. Българските правителства провеждат сравнително последователно външна политика на добросъседски отношения, преодоляване на международната изолация на страната и мирна ревизия на клаузите на Ньойския договор. За да излезе от международна изолация, България разчита особено на Обществото на народите, с чието посредничество е решен благоприятно гръцко-българският въоръжен конфликт от 1925 г. и страната получава два заема /Бежанския – от 1926, и Стабилизационния – от 1928 г./. Потенциалният териториален ревизионизъм става реален мотив в българската политика в навечерието и началото на Втората световна война. Най-значителният и траен успех в тази насока е връщането на Южна Добруджа по силата на Крайовския договор от септември 1940 г., което получава международно одобрение.

След дълъг период на външнополитическа неангажираност поради засилващата се стопанска обвързаност и политическия избор в полза на ревизията България достига до съюз с Третия райх през 1941 г. Негов резултат е решаването на националния въпрос в полза на териториалното обединение чрез присъединяването на Вардарска Македония, Западните покрайнини и Беломорската област. Това решение обаче поставя непосилни задачи за интегрирането на „новите земи“ и се оказва временно в контекста на Втората световна война. Страната не участва пряко във войната на Източния фронт, но се ангажира с военни контингенти в бившите територии на съседни балкански държави /Югославия и Гърция/. Въпреки опитите за външнополитическа преориентация към западните съюзници дълготрайна последица от съюзничеството с Хитлерова Германия е поставянето на България изцяло в съветската орбита след войната.

Малцинствените и бежанските аспекти на националния въпрос са свързани както с външната, така и с вътрешната политика на страната. Приоритет на управляващите в тази сфера е да се запази българското етническо присъствие в крайграничните територии, попаднали в съседни държави. По

този начин при подходяща ситуация следва да се легитимират териториалните искания на националното обединение. Но въпреки наличието на специални договори за защита на малцинствата условията за защита на интересите и правата на българските малцинствени общности са крайно неблагоприятни поради дискриминационните, асимилационните и репресивните акценти в политиката на държавите „приемници". Тези действия предизвикват значителен бежански поток към България и поява на организирани легални и нелегални движения на българите от Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа. Тяхното развитие е съпроводено с множество вътрешни конфликти, сложни отношения с българската държава и международни усложнения.

Що се отнася до държавната политика спрямо етническите и религиозните малцинства в България, тя остава на заден план и варира от индиферентност и зачитане на малцинствените права до установяване на все по-силен контрол върху малцинствените групи и техните институции. Тази политика е до голяма степен резултат на очаквания за зачитане на правата на българските общности зад граница, но и отговор на провежданите спрямо тях политически действия. Същевременно тя дава израз на стремежа да се осуети националното обособяване на турците под влияние на кемализма и да се интегрират българите мюсюлмани /помаците/. Травмите от претърпените национални крушения, авторитарният режим и копирането на чужди модели засилват националистическия натиск върху малцинствата в страната. От друга страна, въпреки антисемитските закони и действия участието на България в Тристранния пакт не се оказва достатъчно, за да наложи депортирането на българските евреи в лагерите на смъртта по време на Втората световна война. За разлика от евреите от „новите земи", те са спасени в резултат на масова обществена кампания в тяхна защита.

Независимо от негативните характеристики на политическото развитие, сложната стопанска конюнктура и трудното международно положение на България през разглеждания период в страната се наблюдават стопански успехи, иновации в икономиката, стабилност в образователната сфера и високи научни постижения. Както и в предходния период, България остава предимно аграрна страна, но развитието, макар и неравномерно, води към стопански просперитет. Осъществяват се промени в селското стопанство, постигнат е индустриален подем, усъвършенства се инфраструктурата. Кооперациите завоюват своето място и държавата с времето осмисля все повече тяхната икономическа функция. В края на периода отчетливо се проявяват първите системни мерки, които преследват коренни промени в селското стопанство – провежда се комасация, въвеждат се поливно земеделие и интензивни култури. Някои селскостопански произведения завоюват трайно място на чуждите пазари. Поставят се основите на модерна енергодобивна индустрия и енергоразпределителна система. С производствен капацитет и търговски потенциал се отличават текстилната, химическата и хранително-вкусовата промишленост. Към края на 30-те години България отбелязва значителен напредък. Затова с основание може да се говори за стопанска модернизация, улеснявана от съпътстващи я промени в нормативната система и администрацията.

С подкрепата на държавата се разширява училищната мрежа, повишава се грамотността, създават се нови висши училища. Забележими са постиженията на българската наука, която утвърждава своето участие в международния научен живот. Българските учени правят редица приноси в областта на физиката, физико-химията, математиката, биологията, медицината. Рязко се увеличават научните контакти с чужди институции и учени, участието в различни международни научни форуми, научният книгообмен.

В културната сфера се открояват интензивното развитие на читалищата и създаването на регионални музейни сбирки и театри. Динамиката на художествения живот намира израз преди всичко в организирането на многобройни изложби. Отделни български художници се вписват добре в артистичния живот в чужбина, където някои се радват на завидна популярност. Широк отзвук има пребиваването там и на български композитори и изпълнители.

Значителни успехи имат книгоиздаването и полиграфията. Интензивно се превежда чужда художествена и специализирана литература. Силно се променя обликът на периодиката – както в полиграфично, така и в съдържателно отношение. През периода се създават и множество художественотворчески и професионални сдружения на културни дейци.

* * *

Многотомната „История на България" е замислена основно като политическа история и в това отношение настоящият том не прави изключение. Изложението следва хронологичния и тематичния принцип. Обособяването на материала за политическата история е улеснено от големите събития, определящи основните насоки на развитието на България през периода – Солунското примирие от септември 1918 и Ньойският договор от ноември 1919 г., установяването и падането на земеделския режим, превратите от юни 1923 и май 1934 г., управленията на Демократическия сговор и на Народния блок, началото на Втората световна война през 1939 г., присъединяването на страната към Тристранния пакт през 1941 г. и превратът през септември 1944 г. Наред с това съвсем не са пренебрегнати различните аспекти на социалната и културната история. В отделни глави са представени демографските процеси и всекидневният живот, стопанското развитие, общностите и организациите, свързани с националния въпрос /за първи път в поредицата – и тези на малцинствата в България/, развитието на културата, образованието и науката. Справочните материали към тома съдържат хронология на събитията, показалци – именен и географски, и библиография. Текстовото изложение е илюстрирано с ценни снимки, карти и факсимилета на документи.

Автори в тома са утвърдени историци предимно от Института по история при БАН, както и от други академични и университетски центрове. Изданието отразява моментното състояние на научните исторически изследвания върху разглеждания период, без да претендира за изчерпателност или за окончателни становища и оценки за събития и личности. Редакционната колегия се е стремила да се представи един възможно цялостен и балансиран преглед на историческото развитие на България, който се основава на достиженията на историографията и включва собствените проучвания на отделните автори. Този подход е съобразен със съвременните потребности от познания за миналото и с историографския плурализъм на настоящето.

Проектът по подготовката и издаването на девети том на „История на България" е осъществен от Института за исторически изследвания при БАН с намерението този труд да бъде академичен принос в историческата българистика, популяризирането на българската история и националното самопознание. Редакционната колегия благодари на Държавна агенция „Архиви", Научния архив на БАН, Архива при Етнографския институт с музей, Държавния архив – Пловдив, Архив и музей на МВР, Музея при Националната художествена академия, Националния исторически музей, Националния военноисторически музей, Националния литературен музей, Националния политехнически музей, Националния земеделски музей, Музея при БНБ, ОП „Стара София" със Софийски исторически музей, регионалните музеи в страната /Габрово, Сливен, Кюстендил, Русе, Пловдив, Петрич/, Дружество на арумъните в София, вицепрезидента Тодор Кавалджиев, които предоставиха безвъзмездно илюстративен материал.

От редакционната колегия

Дял I

ДЕМОГРАФСКО И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

Фигура на лъв. Паметник на 1-ви и 6-и пехотни полкове в София, 1934 г. Скулптор М. Михайлов. /Днес в Националния военноисторически музей/

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ВСЕКИДНЕВЕН ЖИВОТ /1918–1944/ Стр. 27/50. СТОПАНСКО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И СВЕТОВНА КРИЗА /1918–1934/ Стр. 52/95. ЗАСИЛВАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА В ИКОНОМИКАТА /1935–1944/ Стр. 96/120.

ГЛАВА ПЪРВА

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ВСЕКИДНЕВЕН ЖИВОТ /1918–1944/

1. Демографско развитие

При проучването на демографското развитие, характерно за определена историческа епоха, трябва да се има предвид, че основен изследователски обект са едни от най-дълготрайните обществени процеси – демографските, чието състояние в конкретен исторически момент зависи от ситуацията в предходните периоди и влияе върху тази от последващите. Изключително тежък отпечатък върху демографския потенциал нанася участието на България във войните от периода 1912–1918 г. В общата смъртност на населението през този период се отбелязва рязко покачване, предизвикано както от жертвите на войните, така и от влошаващите се жизнени и трудови условия. Абсолютният и относителен максимум се достига през 1918 г., когато брутният коефициент на смъртност е 32‰.[1] Засегнато е репродуктивното и жизнеспособно население. Нарушено е половото равновесие в обществото, увеличава се относителният дял на овдовелите, предимно жени – който надхвърля 6%, а брачността в сравнение с довоенния период спада над 4 пъти, като брутният коефициент на брачност през 1916 г. е едва 2,2‰. И макар загубата на хора да нарушава съществуващия тогава демографски баланс, значително по-голямо въздействие върху неговото състояние оказва намаляването на раждаемостта през този период. Спадът ѝ в сравнение с довоенното равнище е около 2,5 пъти, а през 1917 г. се отбелязва рекордно ниската за тогавашното демографско развитие на България стойност на брутния коефициент на раждаемост – 17,2‰.

Всичко това предопределя драстичното намаление на естествения прираст в страната, който в три от военновременните години дори достига отрицателни стойности – през 1913 г. – 3,3‰, през 1917 г. – 4,0‰ и през 1918 г. – 10,8‰.

Трябва да се има предвид, че величините на отрицателния естествен прираст биха били много по-високи, ако през целия военновременен период към България не се стичат масови бежански вълни от останалите под чуждо владичество български земи. Числеността на съставляващото ги през 1913 г. население е около 111 600 души, от които само 2400 впоследствие се завръщат по родните си места, а до 1915 г. – надвишава 150 000 души[2]. Имайки предвид, че мнозинството от тях са били в репродуктивна и трудоспособна възраст, можем реално да отчетем въздействието им върху възпроизводството на населението в страната през дадената и в последващите исторически епохи.

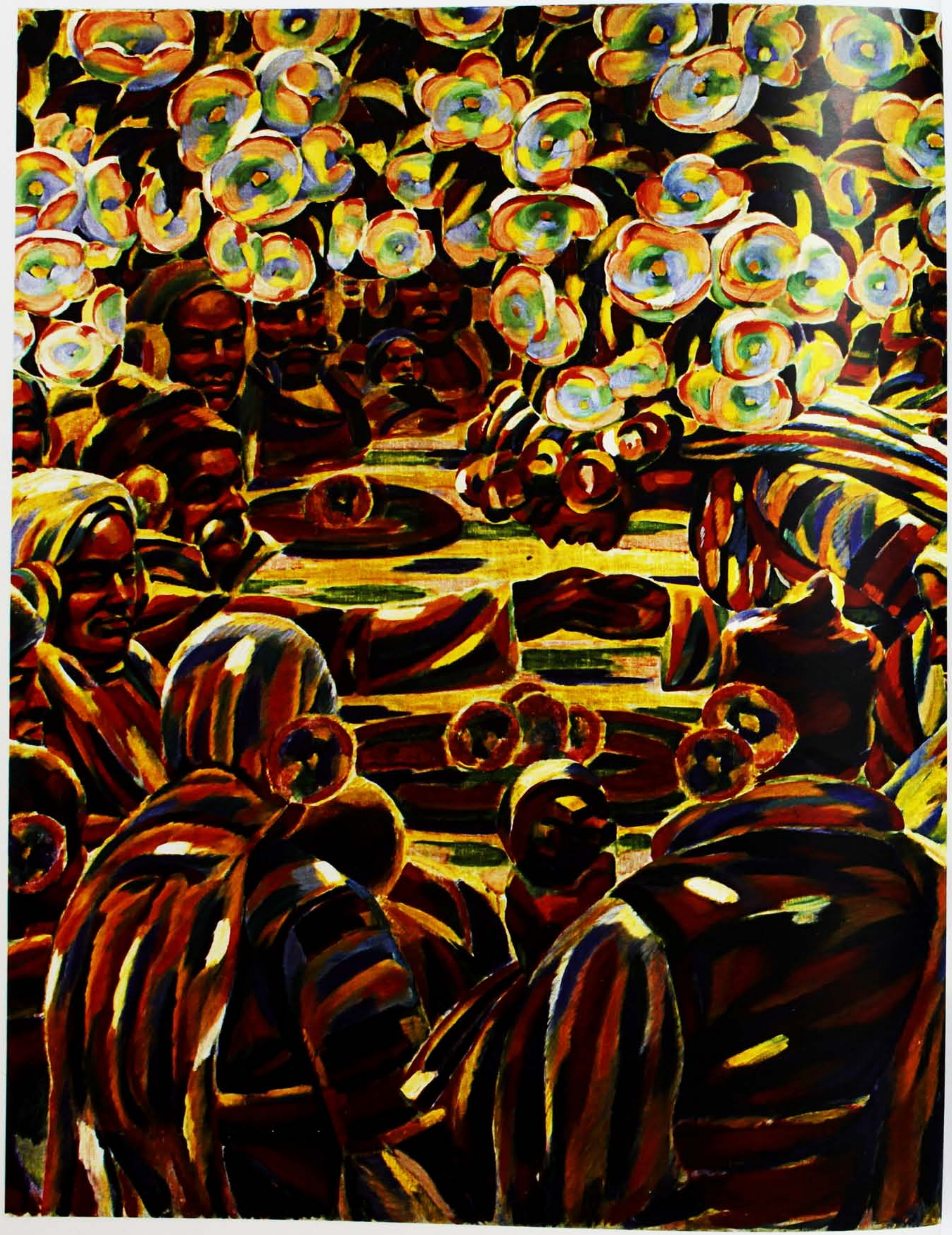
Събитията от военновременния период /1912–1918/ имат катастрофални последици за демографското развитие на България, а въздействието им се чувства десетилетия напред. Факт, който се определя и от голямата продължителност на този период – 7 години.

Това обстоятелство рефлектира и върху дълготрайността на последващия етап от демографското развитие на страната – този на т.нар. демографска компенсация. Първите негови признаци се проявяват непосредствено след приключването на Първата световна война, а продължителността му, в съответствие с динамиката на отделно съставящите го компоненти, е докъм 1924 г.[3] „Компенсационният" период се характеризира с висока брачност и чувствително увеличаване на раждаемостта, която, независимо от сравнително високата смъртност, предопределя значителните стойности на естествения прираст.

С приключване на военните действия и демобилизацията на армията се отбелязва изключително висок интензитет на брачността. Брутният коефициент на брачност достига най-високите стойности за целия разглеждан период през 1919 г. – 15,8‰ и през 1920 г. – 14,1‰, определящи се от реализацията на отложените поради войните бракове и от сключването на нови бракове с бивши семейни хора.

Активизирането на брачността оказва пряко въздействие и върху развитието на раждаемостта.

Сватба /фрагмент/, 1935 г. Худ. Вл. Димитров-Майстора – МНХА

И нейните стойности през компенсационния период рязко нарастват. Зачеват се всички онези деца, чието раждане през войните е било отлагано. Така през 1922 г. общият коефициент на раждаемост достига до 40,5‰, което е абсолютният максимум за целия проучван период.

Прави впечатление, че в непосредствено следвоенните години /1919 и 1920/ известно покачване бележи и общата смъртност в страната. Състояние, което е породено най-вече от раняванията на фронта и повишената заболеваемост вследствие на военновременните условия.

Като цяло обаче в периода на „демографска компенсация" естественият прираст на населението скокообразно нараства и макар че не може да покрие човешките загуби от военновременните години, брутният му коефициент достига едни от най-високите си стойности – 18,2‰.

Обобщавайки информацията за този етап от демографското развитие на България, трябва да имаме предвид, че очертаните по-горе тенденции на основните демографски процеси не са резултат от нормални условия и трудно биха могли да бъдат надеждно основание за обективни изводи и прогнози. Същевременно този етап е закономерно следствие на предшестващите го обществено-политически събития и логично неговата специфика допълва цялостната представа за характера на съществуващата в страната през изследваните години демографска ситуация. Нейната същност се определя от динамиката на основните демографски процеси – раждаемост, смъртност, брачност и миграция.

След фиксираното покачване на раждаемостта в началото на 20-те години на века, започва нейното постепенно, но безвъзвратно намаление /табл. 1/. То се превръща в трайна тенденция, която довежда до това, че през 1939 г. се достига най-ниската за изследвания период стойност в брутния коефициент на раждаемост – 21,4‰. В основата ѝ стои все по-масовото навлизане в бита на тогавашното население на България регулиране на раждаемостта и определяне на желания брой на децата в семейството. Настъпва краят на наблюдаваната дотогава висока плодовитост на браковете, променя се схващането относно броя на децата, които семейството трябва да има, като всяка следваща генерация отглежда все по-малко деца.

Години	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Раждаемост	21,3	17,2	21,2	32,8	39,9	40,2	40,5	37,7	39,8	36,9	37,4
Смъртност	20,8	21,2	32,0	20,2	21,4	21,7	21,2	21,2	20,7	19,2	17,2

Години	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Раждаемост	33,2	33,2	30,6	31,4	29,5	31,5	29,2	30,1	26,4	25,9
Смъртност	20,5	17,7	18,1	16,2	17,0	16,3	15,5	14,1	14,6	14,3

Години	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Раждаемост	24,3	22,8	21,4	22,2	22,0	22,6	21,8	21,9	24,0	25,6
Смъртност	13,6	13,7	13,4	13,4	12,7	13,0	12,9	13,6	14,9	13,7

Таблица 1. Раждаемост и смъртност в България през периода 1916–1946 г. /живородени и умрели на 1000 жители/*

**Данните за броя на населението са въз основа на текущата статистика и преброяванията на населението, осъществени през изследвания период.*

Люлка – АЕИМ

Върху този процес оказват влияние различни по своята същност причини, които най-общо могат да се обособят в три основни групи: социално-икономически, демографски и психологически[4].

Първата група – социално-икономическите причини, се свързват с активизиране на процесите, предопределящи измененията, които настъпват в характера на общественото развитие на страната:

1. Ускорената индустриализация на България, основаваща се върху капиталите, акумулирани в страната по време на войните, и върху все по-масовото навлизане на чужди капитали в редица клонове на родната промишленост[5].

2. Активизиране на раздробяването на поземлената собственост и разоряването на селяните, резултат от все по-ограничените след войните възможности за екстензивно развитие на българското селско стопанство, разширяващия се глад за земя и разрастващата се аграрна пренаселеност.

3. Разрушаване на патриархалния бит на българското село чрез утвърждаването на индивидуалното, еднобрачно семейство като доминиращ тип – чрез разкъсване и ограничаване на традиционната родствена система[6], и пр.

Втората група – демографските причини, отразява промените в демографското състояние на населението, обитаващо страната:

1. Свеждане до несъщественост на зависимостта между родилен контингент и раждаемост[7]. Става дума за факта, че независимо от нарастването на броя на родилния контингент, броят на живородените бележи тенденция към намаляване.

2. Постепенно намаляване на общото равнище на плодовитост на родилния контингент, свързано най-вече с намаляване на плодовитостта на жените над 35-годишна възраст, стесняване на активния плодоспособен период и пр.

Третата група – психологическите причини, се отнася до промяна на личностните потребности от деца, до целите и интересите на родителите, до нагласата за родителство и пр.

След като през 1939 г. раждаемостта достига абсолютния минимум за периода, в годините на Втората световна война се отбелязва стабилизация около довоенните нива и известно покачване в нейните показатели. На практика започват да се раждат повече деца, отколкото в нормални условия. Авторите на „Демография на България" свързват този процес със ситуацията, в която се намира България, изисквbooща, без да се взема активно участие във военните действия, да се поддържа многобройна армия; с масовата психоза сред населението, която в очакване на военно положение стимулира раждаемостта; и с появата в този напрегнат период на една особена форма на естествения инстинкт за самосъхранение[8]. Върху това явление обаче определено влияние оказва и нивото на раждаемост в „компенсационния" период, чиито генерации именно през годините 1940–1945 се намират в най-активната плодоспособна възраст.

Обобщавайки информацията за развитието на раждаемостта в страната през целия изследван период, стигаме до извода, че общото ѝ намаление е факт, а спецификите на нейното проявление потвърждават самобитния характер на възпроизводството на населението в България.

През цялата проучвана епоха върху равнището на раждаемостта активно въздействие оказва и брачността на обитаващите страната, тъй като огромна част от живородените деца са брачни – относителният им дял варира между 98,82% през периода 1921–1925 г. и 97,10% за периода 1936–1940 г., и се отглеждат в семейства, формирани в резултат именно на реализираните бракове[9].

След бума в брачността по време на „компенсационния" период от 1921 г. започва известно понижение, което е по-отчетливо през 1935 г., когато брутният коефициент на брачност достига 7,9‰. И макар логично да звучи твърдението за непосредственото влияние на Световната икономическа криза върху констатирания тогава спад на брачността[10], определящо е въздействието на влизащите по-малобройни бракоспособни генерации, родени в периода на войните. След 1936 г. до края на изследвания период се наблюдава непрекъснато нарастване в стойностите на брутния коефициент на брачност, тенденция, която дори военновременният период – 1941–1945 г., не може да наруши.

Проследявайки общото равнище на брачността през целия изследван период, установяваме, че с изключение на по-отчетливите изменения през „компенсационния" период и по време на Световната икономическа криза, то се движи около едни близки нива – между 9‰ и 11‰. Макар в общи линии да следва динамиката на раждаемостта, тази тенденция трудно би могла да окаже непосредствено въздействие върху нейните темпове.

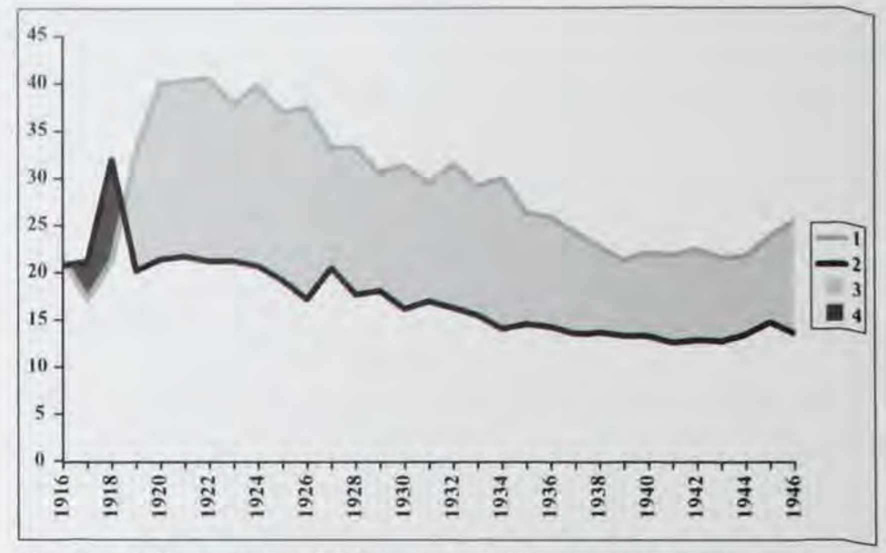
В противоположна посока на раждаемостта върху възпроизводството на населението влияе смъртността. Тези два основни за демографското развитие процеса се отличават и по това, че последният не зависи от волята на хората – всички те са смъртни, а човешките усилия са насочвани към понижаване на смъртността и повишаване на средната продължителност на живот на хората[11].

След отбелязаното покачване на смъртността през непосредствено следвоенните години и достигане на относителния максимум на брутния коефициент на смъртност през 1921 г. започва тенденция към постепенното ѝ намаляване /табл. 1/. И ако в периода до 1924 г. тя е по-бавна, задържа се на нива от около 20‰, впоследствие се наблюдава трайното ѝ спадане /макар и с известни колебания/, за да се стигне до 1941 г., когато се констатират най-ниските стойности на разглеждания показател – 12,7‰. Известно покачване на смъртността се наблюдава в края на проучваната епоха, през 1944–1945 г., което е свързано с непосредственото участие на България във Втората световна война и жертвите, с които е съпътствано то. Тези колебания в брутния коефициент обаче не променят като цяло общата посока на фиксираната тенденция в смъртността през изследвания период – тя е подчертано низходяща.

В общи линии подобни очертания следва и развитието на детската смъртност в страната. Обобщените ѝ стойности спадат с над 30 пункта от 147,1‰ за периода 1921–1925 г. на 117,0‰ за периода 1941–1945 г.

Всичко това довежда до повишаване и на медианната възраст на починалите лица, и то с над 5 пъти – от 7,1 г. средна медианна възраст за периода 1921–1925 г. на 38,4 г. – за периода 1941–1945 г.

Върху тази тенденция в развитието на смъртността през изследвания период влияят различни по своята същност фактори, които могат да се

Легенда: 1. Раждаемост; 2. Смъртност; 3. Положителен естествен прираст; 4. Отрицателен естествен прираст

Фиг. 1. Раждаемост, смъртност, естествен прираст през периода 1916–1946 г.

обобщят в следните групи: 1. Свързани с подобряване в условията на живот и повишаване на жизненото равнище; 2. Отнасящи се до промяната в условията на работа и интензификацията на труда; 3. Влияещи се от хигиенизирането и благоустройството на жилищата и населените места; 4. Зависещи от развитието на здравеопазването и състоянието на медицинското обслужване; 5. Резултат от приоритетно мирновременния характер на изследвания период и пр.

Конкретна последица от намаляването на смъртността в страната е непрекъснато увеличаващата се средна продължителност на живот при раждане – от 40,5 г. за лицата от мъжки пол и 41,5 г. за лицата от женски пол през периода 1920–1921 г. на 53,3 г. за лицата от мъжки пол и 56,4 г. на лицата от женски пол през периода 1940–1945 г.

Съотношението в равнищата на раждаемостта и смъртността обуславя естествения прираст на населението, или тъй наречения биологичен баланс. Той характеризира количествената страна на възпроизводството на населението и се влияе както от явления, засягащи биологичната същност на човека, така и от такива, свързани със социализацията на хората[12]. Именно в своята съвкупност те предопределят величината на неговата динамика.

След отрицателния естествен прираст по време на войните и изключителния скок на неговите нива през „компенсационния" период се наблюдава трайна тенденция към постоянното му намаляване през цялата проучвана епоха /фиг. 1/. Стойността на брутния коефициент на естествен при-

раст намалява над два пъти – от 18,5‰ през 1920 г. на 8,8‰ през 1940 г.

В основата на тази тенденция стои превръщащата се по това време в закономерност взаимообвързаност между значително по-бързия спад на раждаемостта в сравнение с този при намаляването смъртността на населението. Логично със спадането на раждаемостта се намалява контингентът деца, сред които смъртността е неколкократно по-висока. Същевременно с намалената смъртност на населението смяната на отделните поколения става по-бавно и по този начин нормалният естествен прираст може да се постигне с по-малка раждаемост.

Специфичните тенденции в развитието на тези два демографски процеса са в основата на периодизацията на демографската история на даден народ, чийто най-важен, повратен момент е настъпването на т.нар. „демографска революция" или „демографски преход"[13]. Чрез идеята за прехода, разработена за първи път от френския демограф А. Ландри[14], се разкрива връзката между общественото развитие и демографското възпроизводство. Според нея при прехода от традиционно към съвременно индустриално общество закономерно се наблюдава преход от традиционния режим на възпроизводство – с високи равнища на раждаемост и смъртност, към съвременния – с ниски равнища на раждаемост и смъртност.

Различни са постановките на българските изследователи по въпроса за настъпването на този момент в демографското развитие на страната и оттук до периодизацията на демографската история на България[15]. Въпреки това, детайлният анализ на наличния изворов материал позволява точно да се определи този момент, чиято долна граница реално се отнася към началото на изследвания период. Тогава се появяват първите негови признаци – изпреварващото спадане на смъртността и последващото го намаление на раждаемостта, от чийто лаг се получава констатираният скок в естествения прираст на населението, наречен още „растеж на прехода", след което намалението в смъртността и раждаемостта се осъществява паралелно. Успоредно с тях се очертават и останалите негови характеристики – понижаване зависимостта между развитието на родилния контингент и ражданията; намаляване на общото равнище на плодовитост и особено на тази при жените над 35-годишна възраст; нарастване на средната възраст на населението и пр.

Затова е логично вторият период от съвременната демографска история на България – този на прехода, да обема именно изследвания етап от историческото развитие на страната. Колкото до установените изменения в основните линии на очертаните тенденции по време на т.нар. демографски компенсации, те са закономерно следствие от войните и дълбоките социални конфликти. Те не нарушават основното направление в демографското развитие на страната и определят спецификата при осъществяващия се в България демографски преход.

* * *

Макар че в основата на демографския преход стоят процесите, определящи естественото движение на населението, той косвено се влияе и от механичното движение на населението, т.е. от миграцията.

Представлявайки териториално придвижване на хората, целящо постоянно установяване от едно на друго място, миграционните движения осъществяват преразпределението на живеещите в различни региони, като по този начин фактическият демографски прираст се отклонява от естествения прираст в съответните области[16]. Класификацията на миграциите е изключително разнообразна и зависи от критериите, които отделните автори са възприели за основополагащи[17]. Въпреки това, определящи са направлението на движението по отношение на базисната територия, според което те се разделят на емиграция и имиграция, и естеството на това движение, въз основа на което миграциите се обособяват на вътрешни и външни. Върху динамиката на миграционните движения оказват въздействие разнообразни по своята същност и интензитет причини, зависещи и от характера на епохата, в която те протичат. Именно спецификата на изследвания период се превръща в една от основните предпоставки за параметрите на миграциите, осъществяващи се по това време от населението на България.

В основата на вътрешномиграционните движения в страната през периода между 1919 и 1945 г. е задълбочаващото се несъответствие между наличните в определени региони човешки ресурси и тяхната обективна потребност там точно в това време. То предизвиква изключително разнообразие на този тип движения на населението, обитаващо България.

Направленията на вътрешната миграция според различни признаци най-общо могат да се ориентират: в съответствие с надморската височина – от планините към полето; съобразно географската насоченост – от запад на изток и от юг на север; във връзка с естеството на поселенията – от селото към града. Определящо обаче сред тях е „бягството" от селото в града[18].

Върху характера и параметрите на този тип миграция влияят различни по своята същност фактори – както стимулиращи, така и ограничаващи миграционния процес. Те биха могли да засягат цялостното развитие на страната или пък да са от индивидуално естество, да се поддават на регулиране или да са неуправляеми.

Към първата група – на стимулиращите фактори, се отнасят: 1. Свързани със стопанското преустройство на страната – раздробяване на селското стопанство и поява на аграрно свръхнаселение, засилена индустриализация, строителство и урбанизация, промяна в спецификата на стоковия пазар и в потребителните възможности, предизвикана от разрива между цените на селскостопанските и промишлените изделия /за сметка на селскостопанските/; 2. Отнасящи се до различията в жизненото равнище – постепенно повишаване на материалното стимулиране и позитивна промяна в условията на труд в промишлеността, наличие на възможности за повишаване на образованието и квалификацията; 3. Основаващи се на демографски специфики – изпреварващите темпове при възпроизводството на населението в селата спрямо тези на възможностите за неговата реализация там. Паралелно с тях действат също така и природни, политически, етнически и други фактори.

В противовес на този тип въздействия върху вътрешната миграция в България през изследвания период влияят и ограничаващи я фактори, свързани със: 1. Бавната и едностранчива индустриализация на страната; 2. Трудностите, съпътстващи устройването и приспособяването към новото местообитаване; 3. Надеждата, че условията за живот в родното място ще се подобрят; 4. Характера на съществуващия социално-психологически климат.

Влиянието на тази втора група фактори е от решаващо значение за задържане на миграционния поток от селото към града и практическото му ограничаване до степен на изравняване на по-големия естествен прираст в селата с по-ниския в градовете. Въпреки това, процесът е необратим, активизиращата се, макар и бавно, урбанизация на населението през този период е факт, който определя промяната в съотношението градско – селско население от 19,1 : 80,9 през 1919 г. на 24,7 : 75,3 през 1946 г.

И ако за страната като цяло вътрешната миграция не формира миграционно салдо, т.е. то е равно на нула, по-различно стоят нещата при външната миграция. Обхващайки движението на населението от една страна в друга стигаме до извода, че параметрите ѝ се определят от съотношението между масата емигрирали и имигрирали.

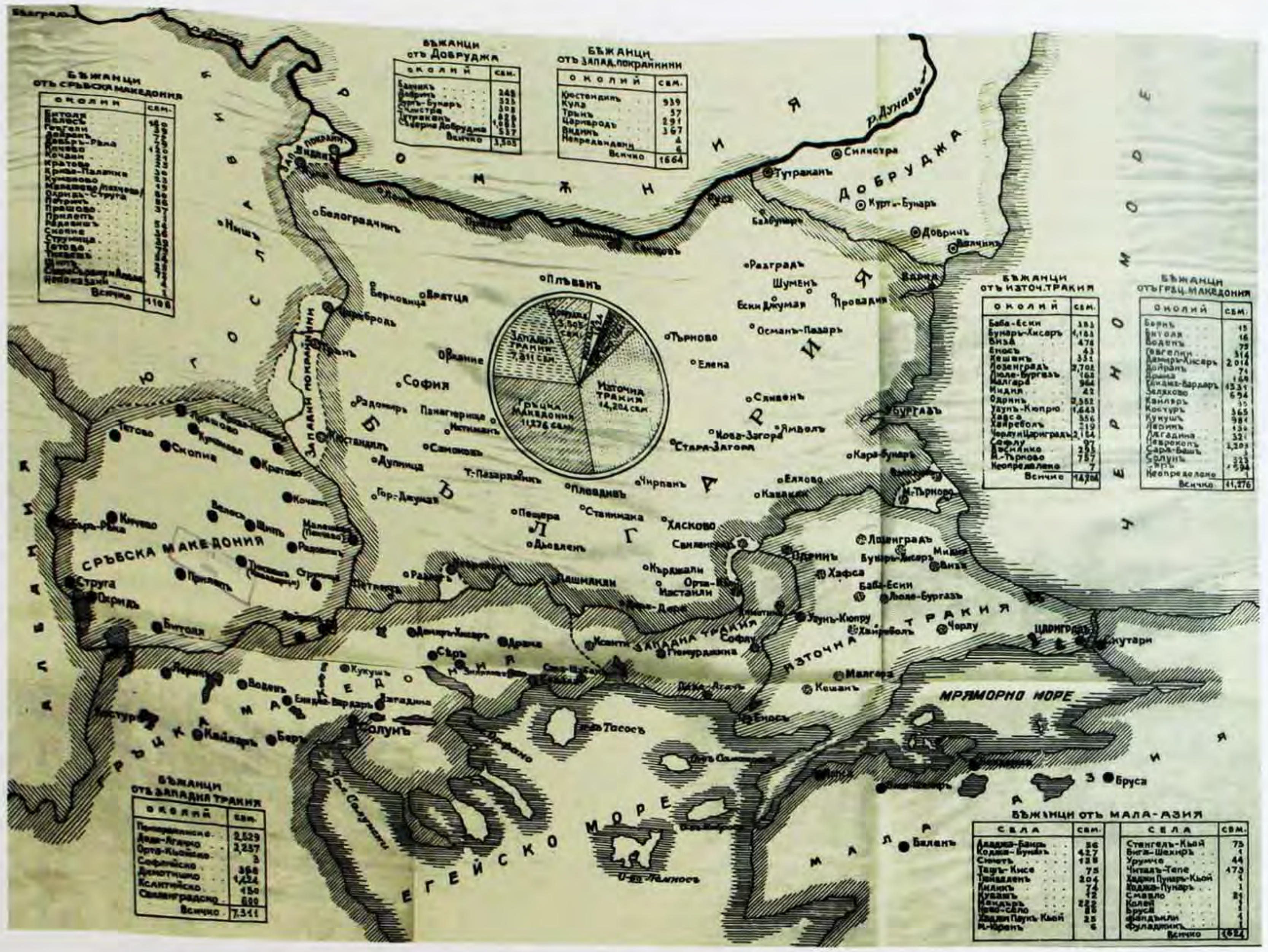

Майка и син от Родопите – изт.: Юбилеен алманах на Царство България. С., 1928 г.

След Първата световна война се засилва емигрантското движение сред населението на България. Общата численост на емигриралите през периода 1919–1944 г. надхвърля 400 000 души. Средногодишната стойност на изселващите се от страната е около 15 320 души – с ранг-разсейване, вариращо между 5695 души /през 1933 г./ и 28 723 души /през 1935 г./.

Етническата диференциация на емигрантите е както следва: 45,85% са българи, а останалите 54,15% са представители на малцинствените групи в страната – турци, гърци, евреи, арменци, румънци и др., като най-значим сред тази втора група е относителният дял на турците – 37,23% от всички изселници. Разпределението на отделните етнически потоци не е равномерно през цялата продължителност на изследваната епоха. Българите доминират сред емигрантската маса в началото и в края на 20-те години, в началото на 30-те и през 40-те години на века, турците съставляват основния изселнически поток в периода 1933–1939 г., компактното изселение на гърците се осъществява в средата на 20-те години на века, а основна част от установилите се в началото на проучвания период в Бъл-

А200000 3Ц445
ЦЕНТРАЛНА
БИБЛИОТЕКА

Карта на бежанските потоци – изт.: Главна дирекция за настаняване на бежанците. Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932 г. С., 1932 г.

гария около 29 000 руси само няколко години по-късно емигрират за Западна Европа и Америка.

Освен към Америка и Западна Европа емигриращите българи се насочват и към Централна Европа. В епохата около Втората световна война те активно се включват в разрастващата се германска икономика. Колкото до емиграционната вълна на българското население по посока на Америка през изследвания период, тя постепенно намалява – факт, който се обяснява както с ограничителни квоти, наложени от имиграционните власти отвъд океана, така и със спада в развитието на американската икономика, свързан най-вече със Световната икономическа криза[19]. През този период в дестинация за българските емигранти се превръща и Съветският съюз, където се установява една част от подложеното на политически репресии след 1923 г. население[20].

Основното направление, в което се насочват изселващите се от България представители на малцинствените групи, са съответните метрополии – Турция, Гърция, Румъния[21], макар че особено част от гръцкото население предпочита да поеме направо пътя към Америка[22].

Върху различните посоки на изселване първостепенно влияние оказва характерът на съответното емиграционно движение, определящ се от широк диапазон от фактори – икономически, социални, демографски, политически, психологически и др.[23] При това, макар спецификата на конкретното изселване да се влияе от такъв комплекс от фактори, все пак определящите са от една или от две споменати групи.

Така например за основна част от емигриращите българи от първостепенно значение са икономическите и социалните фактори. Първите са породени от надеждата, че в страната, в която се емигрира, икономическите условия ще бъдат по-благоприятни от тези в Отечеството – ще пораснат възможностите за трайна заетост и повишаване на равнището на работната заплата, ще се гарантира собствеността върху обработваемата земя, ще се постигне осигуреност на населението с жилище и с обществени фондове за потребление и пр. Вторите фактори имат влияние върху качественото развитие на личността – повишаване на равнището на образование и квалификация, изменение на положението в обществото, разширяване на социалните контакти и пр.

За емиграцията на друга част от българското население определящи са политическите фактори – войните, въстанията и политическите репресии. Политически по своя характер са и основните причини, които предизвикват изселването на малцинствените групи.

Паралелно с това върху цялостния емиграционен поток определено влияние оказват: демографски фактори – свързани с естественото възпроизводство и развитие на населението, довеждащи до промени в динамиката на основните демографски процеси и структури; психологически фактори – отнасящи се до въздействието върху съзнанието на потенциалните емигранти – чрез информация от предишни емигранти, чрез пропагандата и агитацията на рекламни емигрантски агенти, чрез промяна в социокултурния климат и пр.

Сравнително по-стеснен е периметърът на факторите, влияещи върху имиграционното движение, насочено към територията на страната през изследвания период. Те са приоритетно от политическо естество, свързани са най-вече с борбите на българския народ за национално обединение и последващите ги събития[24].

Поражението на България в Първата световна война и подписването на следвоенните договори и споразумения активизират бежанските потоци от териториите, останали извън границите на страната. Интензитетът на този процес в общи линии продължава до 1926 г., след това се наблюдава постепенното му затихване. Нов импулс в неговата динамика се появява през втората половина на 1944 г. Тогава от новоприсъединените през 1941 г. земи заедно с оттеглящите се български войски се изселва и местното българско население, което се ориентира основно към старите предели на отечеството.

В периода 1919–1944 г. в страната се заселват около 280 000 души, средногодишно по около 10 770 души, като ранг-разсейването варира между 200 души /средногодишно за периода 1942–1943 г./ и 15 600 души /средногодишно за периода 1919–1920 г./.

Основният имиграционен поток съставлява българското бежанско население – около 150 000 от Македония, 50 000 от Тракия и Мала Азия, 10 000 от Западните покрайнини, 40 000 от Добруджа, няколко хиляди са и заселилите се в страната през 1943–1944 г. бесарабски и таврийски българи, които обаче по-късно са върнати от Червената армия обратно в СССР[25].

Настъпилите след 1917 г. обществено-политически промени в Русия предизвикват емиграцията на част от руското население, 29 000 души от което се установяват в началото на 20-те години в България. Военните конфликти, раздиращи Турция след Първата световна война, принуждават определено количество от обитаващите я турци, гърци и арменци също да имигрират в България. През изследвания период в страната се заселват и отделни представители на други народности – чехи, словаци, германци, унгарци, австрийци и пр.[26] И ако основна част от инородните имигрантски потоци по-късно напускат България, то масата от заселилото се в страната родено извън нейните предели българско население се интегрира в тогавашното общество и се превръща в неделима част от неговата цялост.

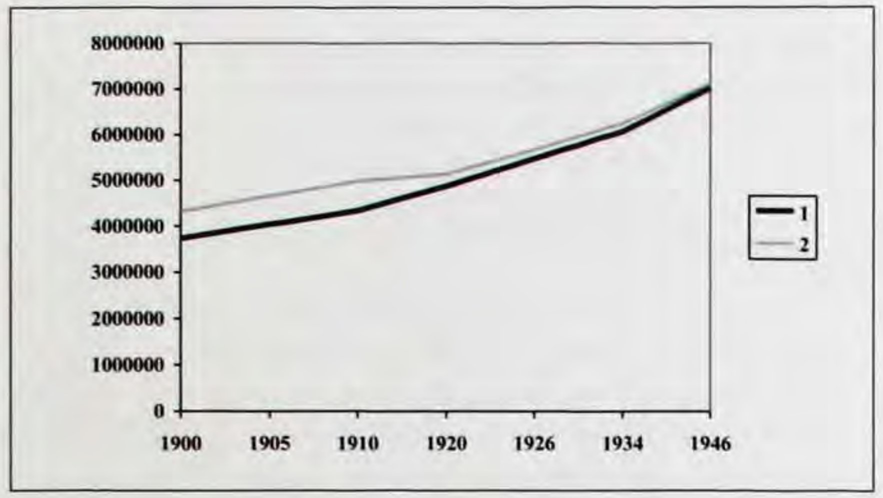
Относно последиците от преселването в България на задграничните българи преценките са нееднозначни. Доминиращи обаче са тези, които реално отчитат ползотворното въздействие на бежанците за развитието на страната.

Отчитайки външното миграционно салдо на България през изследвания период съобразно официално публикуваната информация, се установяват подчертано негативни параметри за периода като цяло, и то въпреки отчетливия имиграционен ръст до 1926 г. и през 1944 г. Въпреки оправданите резерви към качеството на тогавашната българска миграционна статистика, трудно би се възприело твърдението на А. Тотев за стойностния паритет между количеството на емигриращото и имигриращото в страната население през проучваната епоха[27].

Тази специфика на механичния прираст не може да наруши очертаните в резултат на естественото възпроизводство тенденции в демографското развитие на населението в България по това време, в това число и върху неговия брой и структури.

* * *

Броят, представляващ един от основните показатели, характеризиращи населението, се определя от три основни фактора – естествен прираст, механичен прираст и територия на страната, чието

Легенда: 1. Брой на населението според преброяванията; 2. Брой на населението, преизчислено към сегашните граници*.

Фиг. 2. Брой на населението на България през периода 1900–1946 г.

влияние, макар и симбиозно, се осъществява с диференциран интензитет през отделните периоди на изследваната епоха[28].

Общият преглед върху числеността на населението, обитаващо България през първата половина на XX в., позволява да се установи едно постоянно нарастване – от 4 338 000 през 1910 г. на 7 029 000 през 1946 г., а очертаващата се тенденция е еднопосочна – постъпателно възходяща. Трябва да се отчете обаче, че разглежданите стойности са получени от преброяванията, извършени в границите на тогавашна България. Направените опити за тяхната корекция съобразно съвременната територия на страната са по-скоро хипотетични и макар че отразяват една разлика, варираща между 250 000 и 650 000 души[29], практически не променят посоката на общата тенденция за проучваната епоха /фиг. 2/.

Темпът в нарастване броя на населението би бил и по-значим, ако в противовес не му влияе общата тенденция на средногодишния относителен прираст на населението, чиито параметри след изключително високите стойности през компенсационния период – 2,1% /средногодишно за периода 1921–1926 г./, започват постепенно да спадат и през 1946 г. са 0,9%. Тази тенденция е логичен резултат най-вече от осъществяващия се през периода естествен прираст и закономерно следва неговата посока на развитие.

Въпреки това на този етап посочената тенденция само ограничава, но не може да спре нарастването в общата численост на населението, която наред с територията на страната е един от основните показатели, позволяващи определянето на гъстотата на населението в България. И при нея основната тенденция в развитието е възходяща – с около 1,4% средногодишно нарастване за целия проучван период, така че гъстотата от 47,0 души на кв. км през 1920 г. достига 63,0 души през 1945 г.

Населението обаче не е разпределено равномерно из цялата територия и съобразно това през изследваната епоха страната може да се раздели на две основни области: Северна България – погъсто населена, и Южна България – по-рядко населена, където са разположени и двете най-ненаселени околии – Царевската, със средна гъстота на населението 11,1 души на кв. км, и Малкотърновската – с 11,3 души на кв. км. Макар върху гореизложеното състояние да влияят фактори от разностранно естество, определяща се оказва изключителната емиграционна активност, осъществявана от обитателите на южнобългарските земи[30]. Нейният ръст постепенно трасира пътя за активизиращия се спад във възпроизводството на живеещото в тези региони население и за появата на първите предпоставки за последващите депопулационни процеси там.

Общите промени, които настъпват във възпроизводството на населението, са неразривно свързани и с настъпващите изменения в основната негова структура – полово-възрастовата.

Като относително стационарен признак /най-вече поради естествената си вътрешна неизменност/ половата структура на населението се влияе единствено от външни потоци. Така че е логично до началото на XX в. в България да се съхрани следосвобожденският модел на половата структура на населението, където доминират мъжете – през 1910 г. на 1000 мъже съответстват 966 жени. Този модел е нарушен през военновременния период и в началото на следвоенната епоха, когато в страната е констатирано преобладаване на женското население – според преброяването от 1920 г. на 1000 мъже съответствали 1002 жени. Това състояние се променя още през следващите няколко години и по време на преброяването от 1926 г. е отбелязано съотношението 1000 мъже: 997 жени, съхраняващо се като тенденция до 1946 г., когато на 1000 мъже съответстват 999 жени.

** Данните за броя на населението, преизчислено към сегашните граници на България, са според изчисленията, извършени от А. Тотев, които са публикувани в „Населението на България – 1880–1980 г." – ГСУЮФ, 59, 1968; „Демография /избрани теми/". С., 1972.*

Очертаната ситуация налага констатацията, че през изследвания период в страната се съхранява една относително изравнена полова структура на населението. Този факт се определя от миксираното влияние на три основни групи фактори: 1. Свързани с отношението между ражданията на момчетата и момичетата, което почти постоянно е в полза на момчетата; 2. Отнасящи се до свръхсмъртността на лицата от мъжки пол; и 3. Зависещи от естеството на миграционните контингенти – с преобладаване на женското население в емиграционните райони и с преобладаващо мъжко – в имиграционните[31]. При това за споменатата тенденция от определящо значение е естеството на характерните за страната миграционни потоци. И емигриращите, и имигриращите потоци съставляват в основата си придвижване на цели семейства, с което като цяло половата структура не се нарушава.

За разлика от половата структура, съществени промени през проучваната епоха настъпват във възрастовата структура на населението, обитаващо България. Този типичен, метричен демографски признак постоянно варира под въздействието на конкретни вътрешни потоци. Тяхната динамика след Първата световна война довежда до: 1. Непрекъснат спад на относителния дял на най-младите поколения /0–14 г./ – от 23% през 1920 г. на 18% през 1946 г.; 2. Поява на тенденция към снижаване относителния дял и на поколението 15–19 г. – от 24,3% през 1920 г. на 19,8% през 1946 г. Тези изменения във възрастовата структура на населението свидетелстват за траен процес към неговото застаряване – относителният дял на лицата на 60 и повече години нараства от 8,5% през 1920 г. на 9,5% през 1946 г. В градовете този процес започва през довоенния период и се активизира непосредствено след Първата световна война, а в селата активизацията му се извършва след 1934 г.[32] И макар че относителният дял на общественоактивното население и през изследвания период продължава да нараства, формираните именно по това време тенденции в развитието на възрастовата структура на населението в България предопределят глобалните промени, настъпили в нейната същност през последващата историческа епоха.

Настъпилите изменения във възрастовата структура на населението в страната, като резултат от цялостната промяна в динамиката на демографските процеси през изследвания период, се превръщат в една от основните предпоставки, определящи развитието на семейната структура на обществото в България.

От демографска гледна точка значението на семейното положение се свързва с изграждането на основната възпроизводствена клетка на обществото – семейството. Съобразно семейното си положение членовете на обществото се разделят на четири основни категории – неженени /неомъжени/, женени /омъжени/, овдовели, разведени.

За нормалното протичане на възпроизводството на населението от изключителна важност е относителният дял на неженените /неомъжените/, определящ се основно от нивото на раждаемостта. В съответствие с доминиращата тенденция в развитието на този основен демографски процес през изследвания период се наблюдава засилен темп в намаляване на относителния дял на неженените /неомъжените/ лица в страната – от 52,7% през 1920 г. на 44,1% през 1946 г. Тази тенденция е свързана още и с общото застаряване на населението, с промените във възрастта при женене /омъжване/, с намаляване на смъртността, с увеличаване на продължителността на живота и пр.[33] Това са и основните фактори, които като цяло въздействат и върху очертаващата се през тази епоха тенденция към увеличаване на относителния дял на женените /омъжените/ – от 41,2% през 1920 г. на 50,0% през 1946 г.

На пръв поглед тази ситуация би трябвало да ускорява процеса на възпроизводство на населението и да води до повишаване на равнището на раждаемостта в страната. В действителност не е така, тъй като с намаляване на раждаемостта се намалява абсолютният и относителен контингент, обновяващ съвкупността на лицата, способни на възпроизводство. И макар че е констатирано увеличаването на относителния дял на лицата в брак, те всъщност ограничават своето възпроизводство или са вече във възраст, непозволяваща такова възпроизводство. Следователно тази тенденция има отрицателно въздействие върху общото възпроизводство на населението в страната[34].

Определена вариативност през изследвания период се наблюдава и при дела на овдовелите. Непосредствено след Първата световна война техният относителен дял нараства – от 4,6% през 1910 г. на над 6% през 1920 г., което е най-високата регистрирана стойност за цялата проучвана епоха. Впоследствие намалява и се стабилизира около ниво 5,4%–5,5%. Въпреки това, в сравнение с довоенния период то остава сравнително високо. Това се дължи най-вече на пораженията, които войната нанася на мъжкото население, и на увеличаване на средната продължителност на живота, която за жените е по-висока.

Възходяща тенденция се наблюдава и в относителния дял на разводите през изследвания период – от 0,1% през 1920 г. на 0,4% през 1946 г. Това нарастване е свързано най-вече с повишаване на възможностите за икономическа независимост на отделните лица и активното еманципиране на жената. Високият темп в увеличението на този показател обаче не оказва съществено влияние върху общото състояние на семейната структура на населението, обитаващо България през проучваната епоха.

Обобщавайки динамиката на семейната структура, установяваме, че през изследвания период окончателно изчезват и последните симптоми на задругата като елемент от съществуващата в страната социално-икономическа общностна система и все по-пълно се надживява патриархалността в семейството.[35] А налагащият се вече и в селата градски тип семейство предопределя масовото отделяне на младите семейства от бащиното огнище и увеличаването на отговорностите към самостойните семейства.

Една от тези отговорности е свързана с възпитанието и образованието на младите генерации. Играейки важна роля в общото благополучие на населението, образованието влияе върху ритъма на неговото цялостно – включително и демографско, развитие. От друга страна, промените при осъществяващите се демографски процеси въздействат непосредствено върху развитието и възпроизводството на конкретните образователни структури.

Тази взаимообвързаност се активизира особено в динамично развиващите се обществено-исторически периоди, какъвто е и изследваният. Това ясно личи при анализа на основните характеристики за състоянието на образоваността в страната по това време, чиито специфики се свеждат до: 1. Продължава с ускоряващи се темпове тенденцията към повишаване на грамотността – както общата, така и специфичната /на лицата над 7-годишна възраст/ – от 52,7% през 1920 г. на 75,6% през 1946 г.; 2. По-слабата грамотност на жените и на селското население се компенсира с по-високи темпове в нейното повишаване, така че при жените от 39,2% през 1920 г. тя нараства с 1,72 пъти и през 1946 г. достига 67,3%, а при селското население това повишение е с 1,52 пъти – от 47,8% през 1920 г. на 72,3% през 1946 г.; 3. Рязко увеличаване на относителния дял на населението в по-високообразованите групи[36].

Обобщавайки направените изводи, става ясно, че общата тенденция в развитието на образоваността сред населението в България през изследвания период е постъпателно възходяща. Въпреки това, пълната ликвидация на неграмотността остава като задача за следващата историческа епоха.

И макар динамиката в образователната структура да оказва както пряко, така и косвено влияние върху структурата на населението по заетост /активност/, то определяща за промените в основните характеристики на последната е взаимообвързаността ѝ със социално-икономическото развитие на страната[37].

Отразяваща най-общо възможността и степента при реализацията на наличните в страната трудови ресурси, тази структура диференцира населението в две основни категории: активно – население в трудоспособна възраст /за мъжете от 16 до 59, а за жените – от 16 до 54 навършени години/, и неактивно население – под и над трудоспособна възраст[38]. Динамиката в тяхното развитие през проучвания период се характеризира със следните специфики:

1. След спада в относителния дял на активното население в началото на XX в. през целия изследван период се наблюдава трайна тенденция към неговото покачване – от 51,2% през 1920 г. на 58,6% през 1946 г. Върху това състояние определящо въздействие оказва общото застаряване на населението в страната по това време, което довежда и до повишаване на средната възраст на тази категория население – от 32,1 години през 1920 г. на 33,0 години през 1946 г.

2. Макар че и през този период, в съответствие с половата диференциация, основната икономически активна единица е мъжът, върху когото продължава да пада тежестта по издръжката на семейството, все по-настъпателно е нарастването на икономическата активност на жената с оглед постепенното ѝ изравняване с тази на мъжа и съобразно бързите темпове на нейното еманципиране.

3. Въпреки че относителният дял на активното население в градовете /средно 60,33% за целия изследван период/ е по-висок от този в селата /средно 52,63% за целия изследван период/, абсолютната численост през проучваната епоха на тази категория население, обитаващо селата, е неколкократно по-голяма. Този факт е отражение на тогавашното съотношение между градското и селското население в страната.

Обобщението на тези характеристики в динамиката на структурата на населението по заетост е ново потвърждение за интензивността в развитието на икономиката през проучваната епоха, но и за липсата на достатъчно избистрена концепция по използването на природните и трудовите ресурси и на рационалното ѝ обвързване с особеностите в демографското развитие на България.

Общата динамика в демографското състояние е свързана и с промените, настъпващи в етническата структура на населението. Възприемайки народността като признак, чието определение отделното лице запазва през целия си живот, логично е да се допусне, че измененията на структурата по този признак ще се влияят само от външни потоци. Регистрираните преходи от една в друга народност, свързани с налагането при преброяванията на принципа самоопределение на народността, макар и да не са само единични, не оказват съществено влияние върху динамиката на етническата структура на населението[39].

През проучвания период народностният състав на населението в България се изменя в полза на българския етнос – от 83,3% през 1920 г. на 84,7% през 1946 г. Това се осъществява за сметка на другите народности – основно на турците, чийто относителен дял намалява от 10,7% през 1920 г. на 9,6% през 1946 г., и на гърците, чийто относителен дял намалява от 0,87% през 1920 г. на 0,16% през 1946 г. Лек спад има в относителния дял на евреите – от 0,89% през 1920 г. на 0,72% през 1946 г., и на румънците – от 1,18% през 1920 г. на 0,84% през 1946 г. В същото време при другите основни разноетнични общности се наблюдава дори известно повишаване на относителния дял – при циганите от 2,0% през 1920 г. на 2,4% през 1946 г. и при арменците от 0,24% през 1920 г. на 0,47% през 1946 г. Посоката в развитието на последните два етноса не променя обаче общата тенденция към хомогенизирането в народностно отношение на населението, обитаващо България през проучваната епоха.

Тази тенденция се превръща и в едно от основните направления на демографската политика на България през изследвания период. Представлявайки съвкупност от политически мероприятия, целящи изменението на основните тенденции в демографското развитие на една страна, провежданата от нейните управляващи демографска политика зависи от: 1. обективната оценка на реалната демографска ситуация, базирана на качествен анализ и прогнози; и 2. желаната посока в нейното изменение, основаваща се най-вече на отстояваните идейни позиции[40].

Задълбоченото проучване на промените, настъпващи в демографските процеси и структури, от страна на висококвалифицирани специалисти в

Смесени бракове: вляво – Мирчо Попов /българин/ и съпругата му циганка; вдясно – Д. Пелишев /циганин/ и съпругата му еврейка – АЕИМ

края на предшестващата и началото на изследваната епоха позволява още непосредствено след Първата световна война да се представи действителната картина на тогавашното състояние и перспективите в демографското развитие на страната, както и да се определят приоритетите в това направление. Още тогава се обособяват двете основни демографски явления, около които се концентрира вниманието и действията на правителствата през проучвания период: 1. Активизиращата се по това време емиграция на населението от страната; 2. Бежанската вълна, която до средата на 20-те години залива България, и свързаните с нея проблеми.

Реалната оценка на негативното въздействие, което засилващото се емиграционно движение оказва върху демографското, а чрез него и върху цялостното положение в България, принуждава Райко Даскалов – министър на вътрешните работи в правителството на БЗНС, през 1922 г. да внесе в Народното събрание законопроект, целящ ограни-

Бежанци от Македония, настанени в бежански лагер в Свиленград, 1925 г. – ЦДА

чаването на „превръщащото се в голяма опасност за страната изселение“. В него се очертават комплекс от мероприятия, чието осъществяване би могло да постигне желания успех[41]. Времето обаче не достига на земеделското правителство да превърне законопроекта в закон и чрез него да ограничи емиграцията от страната, в някои райони на която още тогава започват да се появяват депопулационни симптоми.

Активизиращата се в края на Първата световна война и особено след подписването на Ньойския мирен договор бежанска вълна, която постъпателно залива страната до средата на 20-те години, изправя българските правителства пред нов проблем, който в основата си е от демографско естество – бежанския. За неговото разрешаване се приемат редица закони и нормативни актове, които според предназначението си най-общо могат да се диференцират в три основни групи: 1. Свързани със заселването и настаняването на бежанците[42]; 2. Отнасящи се до тяхното оземляване и обезпечаване на поминъка им[43]; и 3. Обхващащи опити за облекчаване на положението на вече настанените и оземлени бежанци[44].

Впечатляващата политическа активност при решаване на бежанския проблем от страна на управляващите тогава в България е преди всичко резултат от правилната оценка на заселването на задграничните българи в страната, което А. Иширков определя като „въпрос на живот и смърт за българския народ и неговата държава“[45].

Въпреки всичко това, нито едно от правителствата през изследвания период не може да реализира цялостна и систематизирана демографска политика. Усилията стигат най-много до провеждане на спорадични мероприятия, въздействащи върху отделни демографски процеси и структури.

Обобщавайки анализа върху демографското развитие на България в периода между Първата световна война и 1944 г., можем да заключим, че очертаните тенденции в динамиката на основните демографски процеси и структури, макар формирани през изследвания период, имат дълготрайно въздействие, влияейки върху демографското състояние на страната в последващата историческа епоха.

2.
Всекидневен живот

След Освобождението българската история тръгва ведро. Националните погроми от 1913 г. и от 1918–1919 г. обаче са погроми във всяко едно отношение. Ала има и друго – приемственост и от вековете, и от Възраждането, и от следосвобожденския напредък. Поради това страната, спечелила толкова битки, но загубила мира, добива навик за първото и без второто да ѝ е станало навик, отново го получава. Писано било, защото като си силен и си в центъра, те трепят безогледно. И като става дума за война, то без униформи не може. С униформи обаче са не само военните. Такива имат жандарите и транспортните работници, че и гимназистите.

Имотното разслоение при българите не е така ярко изразено, както в други балкански общества. Например в Румъния има гигантска разлика между чокои и селяни. В Гърция пък корабопритежателите и с парите си в наличност се отличават изключително много от селяните. У нас след войните селското население продължава да расте до над 80%[46].

СЕЛЯЧЕСТВОТО. Битът и психологията на селяните зависят от различни фактори, вкл. от местоживеенето. Една балканджийска поговорка например казва, че „планината ражда мъже, а полето – тикви“. От векове българите са в досег с морето, но изпитват боязън от него. Прозорците им рядко гледат към морските простори.

През 1912 г. по време на Първата балканска война, дефилирайки по Солунското крайбрежие, българските войници пеят колкото им глас държи: „Нам са мили планините!“ Плаването с лодки и риболовът, дори по р. Дунав, трудно си пробиват път. И в това отношение модернизацията си казва думата. С течение на времето се създава речна и морска търговска и военна флота. През 1912 г. мъничкият миноносец „Дръзки“ торпилира огромния турски кръстосвач „Хамидие“.

Мнозинството от българските селяни са дребни собственици. Имоти от над 100 дка са рядкост. Земеделският труд е изнурителен и в него участва цялото семейство. Селскостопанската техника прониква бавно, но постъпателно. При нейното закупуване и усвояване важна роля играе кооперативното движение, обикновено закриляно от държавата. Тя обаче не е така грижовна по отношение на налозите. Данъчното бреме се носи основно от селячеството. То не се ползва от данъчни облекчения, каквито получават фабриканти и търговци.

ПРИРОДАТА. Както от векове, капризите на природата са от съществено значение за резултатите от селския труд. Суша, градушка, внезапно пролетно застудяване редовно поставят на изпитание реколтата. Подобно на други народи българите повсеместно изпълняват древни обреди, заклинания за омилостивяване на природните сили, молитви за дъжд и пр. Фолклорът описва неповторимата природа, сред която селяните живеят. Малко време остава обаче за истинска наслада от нея.

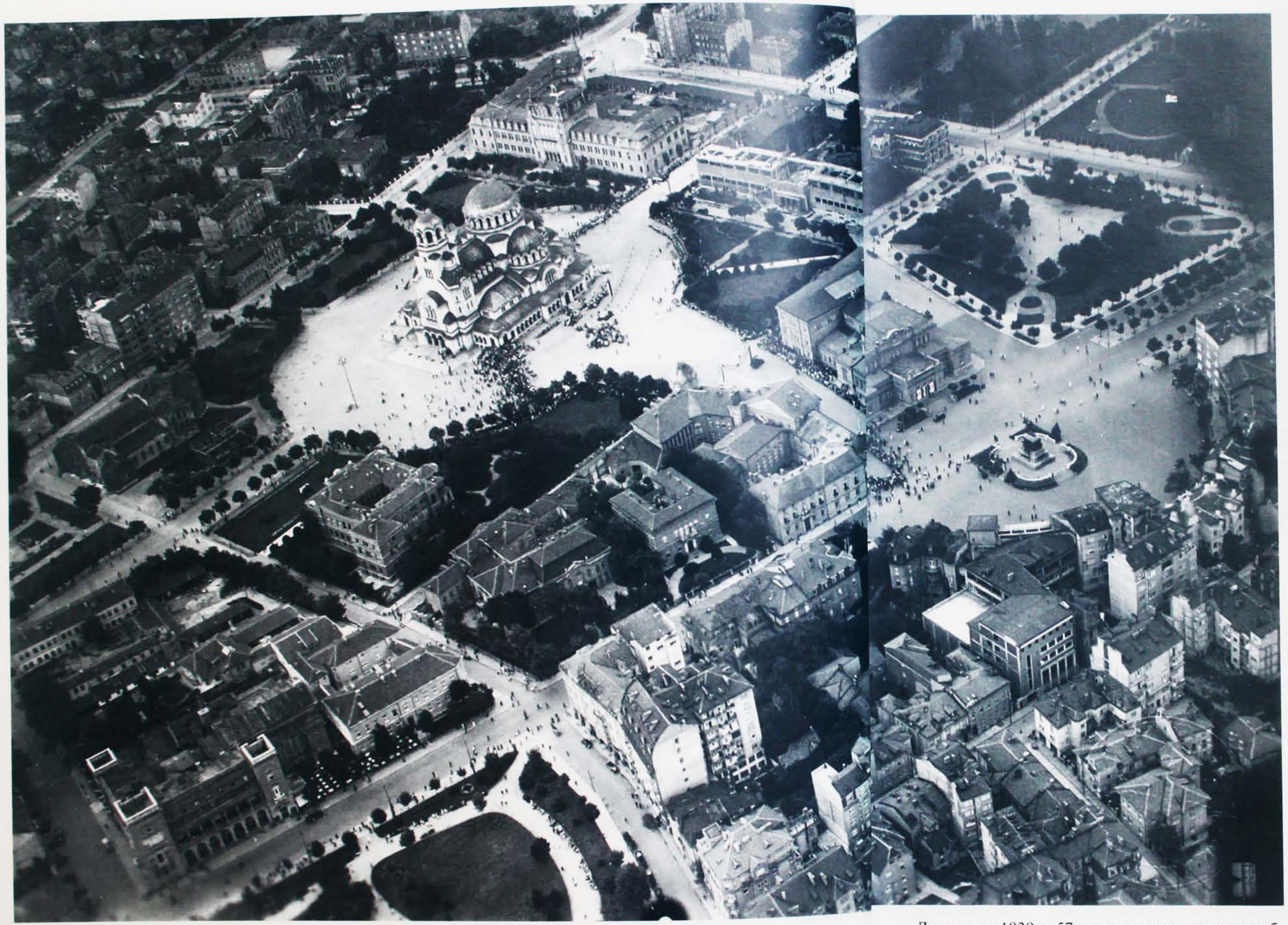
Само интелектуалци и творци като Иван Вазов и Алеко Константинов неуморно обикалят, за да открият красиви природни кътища навсякъде из страната. Около Ал. Константинов възниква и организираното туристическо движение на любителите на българската природа.

ХРАНАТА. Селският живот е скромен до мизерност. С храната е същото. Много се употребява царевица – качамак, просеник и други комбинации с царевично брашно. Сиренето е бито /обезмаслено/. Употребяват се всякакви полезни растения – коприва, киселец, лапад, плодове, зеленчуци. Месо се яде по празници: на Коледа – свинско, на Гергьовден – агнешко. Общо взето, но не навсякъде е познато домашното консервиране на месо и зеленчуци и приготовянето на домашни колбаси – наденици, суджуци, луканки, пастърма, саздърма и пр. Повсеместно се приготвят туршии. Дребни животни се колят само за празници. Войниците се изпращат в казармата с общоселски курбан – сварен овен. Варено пиле, оваляно в червен пипер, е обичайният подарък за войника при редките свиждания. В народната кухня има и храни, останали от османско време – баклава, тюрлюгювеч, баница. Известен със своите вкусни гювечи напр. е бил Андрей Ляпчев. Излишъците отиват за пазара и за доизхранването на градовете.

Селяните не, но граждани, често заможни, правят разходки с храна сред природата. Наричат ги теферичи. Носят се месо, зеленчуци и пиене и се приготвят на място. Снимка от 30-те години на XX в. показва десетина души мъже и жени, насядали около воденичен камък. Върху него се запалвал огън и после върху камъка всеки си слагал хлебец, парчета месо, сирене и др. и така си овкусявали храната. Отделно в поточето се студяла ракия и зеленчуци за салата.

ГРАДОВЕТЕ. През 1920 г. те са 92 и до 9 септември 1944 г. стават 100[47] с 23% от населението[48].

Столицата София расте, без да старее, но за дълго време си остава предимно грозна. Градоустройствен план е разработен чак през 1935–1938 г.

от урбаниста Адолф Мусман. Център на плана е църквата „Св. Неделя". От нея тръгват главните пътни артерии – улици, преминаващи в шосета за разни градове.

Със специален закон от 1924 г. се изгражда големият Рилски водопровод за снабдяване с вода. Той и още два водопровода – един за Делиормана и друг – Батови – Варна, са построени до 1935 г. Хлорни инсталации за пречистване на вода има само в София, Пловдив, Чирпан, Варна и Габрово.

До края на 1939 г. 57 града имат пълно водоснабдяване, а 15 – частично[49]. Канализация има в София и други големи градове. До края на 1937 г. има общо 331 електроснабдени селища с 1 867 287 души[50]. То ще рече, че електричество има и в села.

Центърът на София, 1936 г. Пощенска картичка – БИА-НБКМ

Изгледи от градове 20-те години. Пощенски картички – ЦДА 1. Видин – тп станция и градският площад; 2. Плевен – ул. „Александровска“; 3. Варна – Военният клуб

Първите автобуси марка „Форд“ на градския транспорт в Пловдив – ДА-Пловдив

Селски коли на пазар в София – АЕИМ

Естествено не влиза във всеки дом дори и в градовете.

Столицата е средоточие и център на административния, политическия, икономическия и културния живот. Строят се внушителни за времето си сгради. В архитектурното оформление навлизат модерни европейски елементи. Наистина София не може да се мери с други балкански столици, например Букурещ. Него чужденците наричат „Малък Париж“ и намират, че в сравнение с него София прилича на провинциален немски град. Българите обаче се гордеят със столицата си. И има защо. В нея напредъкът наистина е огромен. От друга страна, с чувство за хумор и със самоирония един от най-бедните и мизерни квартали на Пловдив е наречен „Кючюк Париж“. В превод това също означава „Малък Париж“.

В България грандиозно строителство се върши само с помощта на държавата. Единствената внушителна сграда, вдигната с лични средства, е тази на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Сумата за построяването е дарена от братята Христо и Евлогий Георгиеви.

В България огромни лични богатства не съществуват. Това обстоятелство отразява и някои народопсихологически черти на българите. Те са слабоинициативни и предпазливи до страхливост при дейността си в икономическата област. Един наблюдател на стопанската действителност /Петър Нейков/ споделя: „Силно впечатление ми правеха свитостта, нерешителността, пипкавостта на българските търговци и тук, както и в други области, липсата на творческо въображение. Постоянен страх от рискове парализираше тяхната дейност, и без това ограничена поради оскъдните им средства... Нашенци бързо се отчайваха и мнозина клоняха към чиновнически служби, които биха им осигурили спокоен сън...“

Спокойният сън се свързва с друга народопсихологическа черта. Осигуреността на съществуването повсеместно се свързва с домашната стряха. Съобразно средствата, дали това ще е сламена хижа, бордей, малка или голяма къща, апартамент, но да е собствен... След Първата световна война напр. в София на общинска земя за собствена къща се признава вдигнатата само за една нощ. Тогава българи бежанци изграждат за една нощ цели квартали. Можем да си представим какво качество са били техните къщи. Впоследствие популярност добива строителството на жилищни кооперации. Група хора събират лични средства и чрез банков заем вдигат сграда, в която всяко семейство получава собствен апартамент.

И друго: за отбелязване е, че в центъра на София на съвсем близко разстояние една до друга са внушителните сгради на църквата „Св. Крал“ /„Св. Неделя“/, на джамията и на най-голямата за Балканите синагога. Това символизира рядката от края на XIX до средата на XX в., но присъща за българите веротърпимост.

Другите големи градове – Пловдив, Русе, Варна, Бургас и пр., следват и заимстват от София и от Европа архитектурно оформление и дух, но запазват свой собствен колорит.

ЖИЛИЩА. Може да се каже, че след Първата световна война живеенето в бордеи и землянки заедно с домашните животни е преодоляно. Къщите са от каменна или тухлена зидария. Стените вън и вътре са белосани с вар. Пробива си път подът с дървено дюшеме. Стаите са две-три. В едната има огнище, другата е „соба“ за спане върху козиняви и други черги или на големи дървени одри. Отопляват се с железни ламаринени печки, а се осветляват с газени лампи или лоени свещи. В балканските села се срещат и двуетажни къщи. Долният етаж е за добитъка, а горният, с едно или две отделения – за семейството. Същото е и в града, но с повече стаи, зимник и таван.

Проблем, особено в селата, са нужниците[51]. Личната хигиена е на ниско равнище.

Промените тръгват от градовете. И най-напред при елита. Сервизните, тоалетни и спомагателни помещения се прибират с изграждане на водопроводна мрежа и дренаж. Въвежда се чугунена пернишка печка с каменни въглища и добро осветление.

УЛИЦИ И ПРЕВОЗ. В селата улиците са кални или прашни в зависимост от времето. В градовете те са широки и постлани и с тротоари. В София трамвай има от 1900 г. Каруци и файтони бавно се изместват от автомобили и таксита. Железопътната мрежа е от съществено значение. Близостта до нея става фактор за напредък.

Централните части на градовете се застрояват с по-големи къщи с европейски вид и с широки дворове. ЖП гарите и пристанищата са важни.

Махалите вече не са по народност и вероизповедание. Продължава зонирането на населението по социално-класов и професионален признак – висши чиновници, офицери, свободни професии, фабрични работници и др.[52] Някъде обаче евреи, арменци, турци, цигани продължават да живеят съвместно в махали.

КОНТРАСТЪТ СЕЛО–ГРАД. Големият град дава тон за бавни промени и в селото. Легла, маси, столове, обувки, дрехи започват да се появяват в богатите селски домове особено след Първата световна война. Тогава тук-там се появяват и радиоапарати. Чак до 9 септември 1944 г. обаче, а и след това административни и държавни наредби се съобщават от селския глашатай.

По начина си на живот малките градчета наподобяват селата. Там обикновените хорица притежават земя и домашни животни, от които се препитават.

В значителен контраст на селата са буржоазните центрове на големите градове. Например в столичните локали „Алказар", „Панах", „Батенберг" дори в катастрофичното време след Първата световна война не остават празни маси. Там се лее шампанско, ядат се редки мезета и има какви ли не местни и чуждестранни деликатеси. Но всичко това е в „осветената" градска част. В покрайнините и в селата електричество няма. Отрудени и често сакати мъже с окъсани военни дрехи, в дрипи, често с патерици и превръзки намират разтуха в евтини кръчми под пушливите газени лампи, където удавят несретността си в евтина ракия и кисело вино.

Макар и не така отчетливо, както другаде на Балканите, социалното и имотното разслоение се проявява и сред българското селячество още от Възраждането. То се засилва и от аграрния преврат след Освобождението. Социалното състояние на селото, битът, психологията, светогледът на различните групи селяни – заможни /чорбаджии/, средни и бедни селяни, непосредствено преди Руско-турската война от 1877–1878 г. проникновено са описани в произведенията на Любен Каравелов и Иван Вазов. Сетнешните изменения в селото пък прекрасно са отразени в творбите на българските прозаици през XX в. – Елин Пелин, Йордан Йовков, Димитър Талев, Георги Караславов и др. При всички наши големи писатели се набелязват и особеностите в регионално отношение. Вазов и Каравелов описват нравите на балканското и на подбалканското население. Елин Пелин ни запознава с шопите, Й. Йовков – с добруджанци, Д. Талев – с македонци. Селският елит обаче почти навсякъде се състои от свещеника, даскала и кмета.

ДЕТСТВО. Детството трае с различна продължителност при селяните и при заможните градски хора. Деца и под десетгодишна възраст се включват в трудовия процес на село. Те са пастири и помагат с каквото могат в стопанството. Същото става в градските покрайнини и в малките градчета. Там момчетата се пращат и като чираци, за да учат „занаят". Игрите им са прости – с кости от животни, парцалени топки и кукли, клечки, пръчки, камъни и пр.

Друго е в богатските градски къщи. За тях се внасят изящни играчки от чужбина. През втората половина на 30-те години особено популярни стават механичните германски играчки.

ПРОСВЕЩЕНИЕ. Българите запазват възрожденския дух и жажда за просвещение. Начални училища има в много села. Често отделенията са слети. В една стая учителят обучава едновременно децата от I до IV отделение. Прогимназиите и гимназиите са в градовете. За отбелязване е, че селяните често изпращат децата си там. Купуват им широчка гимназиална униформа, за да изкарат с нея и петте гимназиални класа. Квартирите и храната за учениците са мизерни.

Съществува изразен стремеж на селски родители да изпращат поне едно дете да завърши висше образование в страната и дори в чужбина. За целта често се продават ниви и цялото семейство бедства, за да има образован висшист. Веднъж чужденец среща юноша пастир и на молбата му да го упъти получава отговор на безукорен френски език. Момчето следвало в чужбина, а през лятната ваканция се връщало, за да пасе овцете.

Учителите и университетските преподаватели се групират по различен признак. Професионалната организация Български учителски съюз възниква още в края на XIX в. Защитата на професионалните права неизбежно въвежда силен политически привкус. След преврата на 9 юни 1923 г. и особено след септемврийския метеж учителите комунисти и техните организации са подложени на репресии. След преврата на 19 май 1934 г. настъпва краят на самостоятелната учителска профсъюзна дейност.

Учителите членуват или симпатизират на партии или сдружения. В кризисни времена това води до нарастване на напрежението. При управлението на Стамболийски много учители членуват или съчувстват на БЗНС. Учителите предимно в градовете са настроени враждебно към режима. Спори се и с правописната реформа на режима. В гражданските междуособици след 9 юни 1923 г. участват или са жертва учители. Същото става и след като комунистите започват въоръжена борба след 22 юни 1941 г.

Студенти членуват в БРП, БКП или в Българския общонароден студентски съюз /БОНСС/, а и във всички тях. Студенти и ученици влизат в партизанското движение /1941–1944/.

КАЗАРМИ. Много важна обществена роля играе казармата. Още в първата година след Освобождението се създава Висшето военно училище. Всяка година то произвежда офицери. Български младежи се учат и в чужди висши военни училища и академии. Първоначално офицерският корпус се попълва от всички обществени групи. Едва след Първата световна война той започва да се превръща в сравнително по-затворен кастов организъм, без обаче този процес да достига до крайности. Офицерите се учат на танци и обноски, но найважното – образованието им, и не само военното, е на необходимата висота.

За наборниците в казармата също се полагат грижи. Военната им подготовка се извършва главно по привнесения от Русия принцип: „Тежко в учението, леко в боя". Войните през 1912–1918 и 1944–1945 г. и постигнатите в тях блестящи победи доказват правилността на провеждания военноучебен процес. Съществува и тормоз от страна на фелдфебелите и на „старата служба" спрямо новобранците. За обикновените селски момчета обаче, свикнали на труд, прекараното време в казармата не е мъчително. Дисциплината и режимът, редовната храна се отразяват благоприятно на тяхното възмъжаване. Освен това през редовната военна служба неграмотните се учат на четмо и писмо. Някои придобиват и професии, полезни за цивилния живот. Казармата е и школа за патриотизъм.

За отбелязване е, че българският народ е искрено русофилски настроен в голямата си част. Не безрезервно обаче. Когато през Първата световна война български части срещат руски войски на Добруджанския фронт, те им дават достоен отпор с думите: „Що щеш, бабушка Русия, в българска Добруджа?"

Навлизането на военните в политическия живот води до засилване на репресиите. От 1923 до 1940 г. са осъдени 6469 политически затворници; още 10 000 души по време на Втората световна война и Съпротивата /от тях на смърт 1590 души; реално екзекутирани 199/ от общо 33 892 души политически затворници[53]. Убитите без съд нелегални, партизани, ятаци са 2750 души, по вероятно непълни данни[54].

ПРИСЛУГА. Заможните градски жители започват да поддържат домашна прислуга. Появява

Слугински пазар на ул. „Трапезица" в София, 1937 г. Фотограф Л. Антонов – ОП „Стара София" със Софийски исторически музей

се сравнително многобройно съсловие на слугините. Това обикновено са селски девойки, които вършат домакинската работа и пазаруват срещу прехрана, нощуване и мизерно заплащане. Софиянци напр. най-често взимат слугини от с. Вакарел. Те са работливи, хубави, а понякога и с удобно за някои господа леко поведение[55].

Най-богатите граждани взимат и обучени гувернантки от чужбина. Те не се занимават с къщна работа, а се наемат, за да учат децата на западноевропейски езици и на обноски. Това обаче се случва сравнително рядко. Броят на гувернантките нараства малко едва през втората половина на 30-те години.

ПРОСТИТУЦИЯ. Проституцията е практически узаконена още след Освобождението, като публичните домове от 1885 г. са под контрол на общините. За общините публичните домове са източник на приходи и те са заинтересовани от съществуването им на тяхна територия. Има и тайна проституция на „келнерици, шансонетки, певачки, слугини по хотелите". При хотелите тя се осъществява от прислужничките и някои хотели практически са публични домове. В заведенията също се практикува, като жени компаньонки получават процент от консумираните скъпи питиета. Санитарният контрол е неефективен[56].

Освен проституция обаче има и женско движение.

ЖЕНСКО ДВИЖЕНИЕ. Първите женски дружества у нас възникват още преди Освобождението. През 1901 г. се образува Български женски съюз /БЖС/.

Първоначално женските борби са насочени около образованието и благотворителността. Остро е отношението към недопускането на жените до висше образование. Правото за него е добито през 1901 г.

През 1924 г. възниква Асоциацията на жените с висше образование.

Женското движение още в началото си се дели на буржоазно и социалистическо, то пък на тясно и широко. През 1921 г. възниква Женски социалдемократически съюз, свързан със Социалдемократическата партия.

След войните БЖС подема борба за граждански и политически права. Ръководителката Димитрина Иванова се превръща в символ на женското движение.

Борба се води и за женски избирателни права. За първи път българските жени, но само „майки със законен брак" участват в избори за местна власт през 1937 г. Гласуването при тях не е задължително, както е при мъжете. През 1938 г. жени са допуснати и до парламентарни избори. Ирония на съдбата е, че тези права се дават не от демократичен, а от авторитарен режим[57].

Противниците на женските права са от различен тип. Един лекар например пише: „Личностното изграждане на жената представлява един кръг. Той изхожда и свършва във възсъздателните ѝ органи. Затова вместо мозъка, у нея се развива тазът... Жената става неподвижна, вездесъща, неизменна. Тя е вечната природа-майка с късите и дебели нозе, които ѝ служат не толкова за ходене, колкото за опора на широкия ѝ таз, приютил в себе си новия живот."[58]

Профашисткото, националистическо направление пропагандира трите K /Kinder, Kuche, Kirche – деца, кухня, църква/ на германския националсоциализъм за мястото на жените. Фани Попова-Мутафова убедено проповядва идеала за завръщането на жената към дома. Тя трябва да е грижовна съпруга и майка, само високо интелектуални и надарени жени могат да се осъществяват професионално[59].

ПРЕСТЪПНОСТ. Тя привлича общественото внимание най-вече след Първата световна война. Тогава убийства, самоубийства растат поради обедняване и мизерия, загрубяване на нрави, упадък на етика и морални задръжки[60]. Нараства и чиновническата престъпност поради намаляване на заплати и чиновническа нестабилност[61]. Най-значителни са престъпленията против имота. През 1921 г. от общо 11 092 осъждания 7607, или 69%, са такива, през 1930 г. от общо 22 109 – 11 404, или 51%. На второ място са престъпления против личността – през 1921 г. от 11 092 присъди 2888, или 26%; през 1930 г. от 22 109 присъди 7890, или 36%; през 1939 г. от 36 513 присъди 11 428, или 31%. На трето място престъпленията против държавата, обществения ред и религията – през 1921 г. от 11 092 присъди 471, или 4%; през 1930 г. – от 22 109 присъди 2008, или 9%; през 1939 г. от 36 513 присъди 5972, или 16%[62].

ЗАТВОРИ. Престъпността е естествено свързана със затворите. През 30-те години на миналия век в есе за съвременния затвор социологът Иван Хаджийски разделя затворниците на няколко групи: „1/ политически и криминални престъпници; 2/ осъдени за користни престъпления и за безкористни /изключая политическите/, напр. за отмъщение, в защита на честта, в пияно състояние и др.; 3/ влезли за пръв път в затвора и стари клиенти; 4/ осъдени на малки наказания и осъдени на големи наказания."[63] По нататък Хаджийски обяснява, че за някои затворът освен страдание е и „своеобразно благодеяние", защото в него могат да разчитат на квартира, отопление, осветление и цял хляб, особено през зимните месеци. Тогава в столичния затвор са около 1000 души.

Там има онанизъм и педерастия, срам и страх и затворът е училище за престъпност. Старите затворници си създават непристойни забавления с новаците. Та затворът е по-скоро самоцел, отколкото уважение към закона[64]. В една песен за Хасковския затвор основното, което се пее, е, че затворниците „боси подскачат по калдъръма" и събират фасове „с трепет и жар".

ЗДРАВНО ДЕЛО. То няма как да се развива напредничаво след войните. Идеи има, но средства и възможности липсват. Български лекарски съюз има от 1901 г., а от 1910 г. – Български зъболекарски съюз. През 1929 г. се приема Закон за народното здраве. Ръководен орган е Главна дирекция на народното здраве. Само първостепенните болници са на държавна издръжка, другите са на местна. От такси за лечение се освобождават бедните. Разноските се поемат от общините, издали свидетелство за бедност. Безплатно се лекуват също болни от заразни болести, войници, затворници и др. Членуването на лекарите в Българския лекарски съюз е задължително.

През 1933 г. държавата е принудена да поеме отново издръжката на местната здравна мрежа. След преврата от 19 май 1934 г. през ноември с.г. излиза Наредба-закон за обединение на здравните служби. Между лекарите има комунисти, десничари и безпартийни.

Между войните от Германия се подемат някои расови и евгенически идеи. Евгениката, сиреч расовата хигиена, проповядва йерархия в расите въз основа на различни антропологически измервания на ученици и войници. За висша раса се обявява северната. За подобряването на расовия състав на населението се препоръчва насърчаване на раждаемостта на интелектуално даровити индивиди. На малоценните и наследствено обременени хора като душевноболни, алкохолици, хора с наследствени болести, закоравели престъпници и други да не се позволява да се възпроизвеждат, като им се забрани да встъпват в брак или като се стерилизират оперативно.

В България се води дебат за българската раса, с други думи за етногенезиса на българите – туранско-хунско или славянско е началото. Биологът Методи Попов отхвърля съществуването на чисти раси и изключителността на северната раса. Българите той смята за смесица от раси с преобладаване на славянския елемент, или северна и източнобалтийска раса, и с изличаване на прабългарския, т.е. турански, монголоиден елемент.

Спорът придобива философски характер в дискусията между биолога Стефан Консулов и философа Димитър Михалчев. Първият разглежда културата и общественото творчество като проява на расови качества и наследственост, а условията и средата – като проявяващ фактор, благоприятен или неблагоприятен. Димитър Михалчев отхвърля изобщо расовия подход и утвърждава и социалните условия при формиране на един народ[65].

Социалните болести и борбата срещу тях е главна задача на лекарите. Туберкулозата стои на първо място. Тя е най-смъртоносна и дава понякога 1/6, 1/7 от общата смъртност. Тя бичува бедни хора и работници най-вече, особено белодробната туберкулоза или охтиката. През 1934 г. на 10 хил. градско население годишно умират 17,7 души. Постигат се и успехи. През 1925–1928 г. в градовете от туберкулоза умират 18,30%, а през 30-те години този процент спада до 12–13%.

Коремният тиф и дизентерията се предизвикват от лоши хигиенни условия – най-вече от употреба на замърсена вода, лоша канализация – замърсяване на входните и на отходните места.

Делегатки на XVIII конгрес на Българския женски съюз. София, 1924 г. – БИА-НБКМ

Едрата шарка, вариола, се премахва чрез задължителна ваксинация на населението.

Дифтеритът /лошо гърло/ и скарлатината са остро заразни болести и лекуването им изисква дезинфекция и изолация на болните. През 1936 г. 10 хил. души боледуват от дифтерит.

Маларията се зарежда в блата и блатисти места.

Сифилисът получава широко разпространение, както първичният, така и секундарният и терциарният. Като венерическа болест е свързан с проституцията. Има обаче и извънполово заразяване чрез употреба от болни и здрави на едни и същи съдове за хранене.

В началото на 30-те години сърдечносъдовите заболявания достигат 15–16% и продължават да растат[66].

Медицина и медицински заведения съществуват и те съжителстват с вековни обичаи и лечебни практики, които се прилагат от баячки, врачки, знахари, ходжи, баби и др. Болестите се приписват на дявол, вещици, самодиви, русалки, орисници, змей, върколаци, на урочасване, магии.

Лекуването е чрез разтривки, кръвопускане, треви, билки, мед, минерални води, лук, пипер, но също пикоч, кожи, конски мухи, живак, син камък, сяра, газ, катран и др. Вярва се в баене, гасене на въглен, леене на куршум, топене на восък, амулети, но също и в молитви, четени от свещеник.

Има и емпирични лечители, систематизирали огромен материал за въздействие на билки и спечелили заслужена известност със своите методи на лечение. Най-добрият в това отношение е известният и в чужбина Петър Димков[67].

ЦЪРКВА. Църквата продължава да има влияние след войните. Наблюдава се и динамично проти-

воречие. От една страна, както навсякъде в Европа, тръгват антицърковни до атеизъм настроения. От друга страна обаче, след началния отлив на богомолци в градовете притокът се увеличава особено от страна на елита. Увеличават се външните изрази на култово благочестие и в домовете – икони, кандила, спазване на постите, причастяване. Най-слабо практикувана сред тайнствата е изповедта. Най-занемарена е проповедта, изискваща дар слово и опитност. И сред архиереите малко са добрите проповедници.

Появява се и „Бялото братство" на Петър Дънов. Освен това расте популярността на гадатели, ясновидци, спиритисти, пророци и др. Има привърженици на католицизма, протестантството. В училищата се преподава Закон Божий. Отношенията между църква и държава се подобряват частично при безпартийните правителства.

Имотите на българската църква не са значителни. Служителите в църковната администрация получават заплати от държавата. Църквата е в зависимост от държавата. Бракът и разводът са под юрисдикцията на църквата[68].

* * *

Ежедневието на българите прилича и се различава от това на много европейски народи между двете световни войни. Тогава поне европейската ни принадлежност не е поставяна под съмнение. Оградени от враждебни съседи победители, защото и Турция може да се смята за такава, България в ежедневието на мнозинството от народа не пада по-долу от съседите си. Има и прослойки, където е по-добре.

На полето /фрагмент/, 1930 г. Худ. Милчо Ангелов – МНХА

ГЛАВА ВТОРА

СТОПАНСКО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И СВЕТОВНА КРИЗА /1918–1934/

1. От разорение към подем /1918–1929/

СЛЕДВОЕННА РАЗРУХА. Активното участие на България във войните за национално обединение от 1912–1913 и 1915–1918 г. предизвиква дълбоки сътресения върху състоянието на националното стопанство и на държавните финанси. Подържането на огромна за мащабите на българското население армия /през 1917 г. нейната численост вече надхвърля 860 хил. мобилизирани/, използването на значителни количества бойна техника, снаряжение, тилово осигуряване в продължение на над четири военни години се оказва непосилно бреме за все още изграждащата се и модернизираща се българска икономика. Крехките, макар и впечатляващи успехи в разширяването на производството и в натрупването на национален капитал през първите години на XX в. са почти напълно пропилени в продължителните и неимоверни военни усилия на цялото българско общество. По изчисления на видния икономист проф. Георги Данаилов направените от държавата разходи само за Първата световна война възлизат на над 8 млрд. лв.[1] Очевидно е абсолютното несъответствие между изразходваните суми и реалното национално богатство на страната от това време. За сравнение може да се отбележи, че цялата приходна част на една сполучлива довоенна година, каквато е 1911 г., е едва 203 млн. лв.[2] Отпусканите до пролетта на 1918 г. от Германия и Австро-Унгария месечни военни кредити от 50 млн. франка далеч не могат да покрият постоянно растящите финансови нужди на държавата.

Подобно на всички воювали държави на европейския континент след края на войната и България е изправена пред сложните задачи да се справи със стопанската разруха и отново да потърси пътища за връщане към нормалното си икономическо развитие. Макар че почти през цялото време на конфликта териториите на страната да са останали извън обсега на преките военни действия, за разлика от повечето сили от Антантата, в крайна сметка главните проблеми произтичат именно от факта, че България е сред групата на победените и веднага след подписването на Солунското примирие са ѝ наложени редица условия, възпрепятстващи стопанското ѝ възстановяване. Още на фронтовата линия българската армия трябва да предаде на Съглашението огромно количество въоръжение, боен и небоен материал, включващ тилово снабдяване, жп съоръжения и инвентар, а на гръцките власти над 90 хил. глави добитък[3]. По-късно отстъпеното и изоставено военно и друго имущество се оценява от българското правителство на 460 млн. златни франка[4]. Но освен тези нови разходи особено неблагоприятно въздействие върху българското стопанство има наложеното от победителите изискване България да прекрати всички контакти, в това число и търговските, с бившите си съюзници. Като се има предвид, че през военните години почти цялата външна търговия на България се осъществява с Германия и Австро-Унгария и че все още не са възстановени отношенията със страните от Антантата, тази разпоредба означава, че българската икономика е поставена в своеобразна търговска и финансова блокада.

Още през първите месеци след края на войната започват да се проявяват с пълна сила трудно задържаните чрез административни мерки през военните години кризисни процеси в българската икономика. Те се развиват изключително бързо в сферата на селското стопанство и във финансовия сектор. По отношение на 1912 г. количеството обработваема земя през 1919 г. е намаляло с близо 20%[5]. Всъщност сравнението става още по-неблагоприятно, ако се отчете и фактът, че между тези две години територията на България се е увеличила от 96 хил. кв. км на 103 хил. кв. км, а населението е нарасноло с повече от половин милион души. Освен това лошото обработване на земята през военните години поради липса на достатъчно работна ръка, добитък и инвентар, съчетано с климатични неблагополучия, са причина за катастрофален спад в земеделските добиви. Това най-вече се отнася до зърнените храни, като производството им през 1911 г. възлиза на 2 876 304 тона, докато за 1918 и 1919 г. се срива съответно на 1 237 122 и 2 008 944 т.[6] Така, въпреки че доскоро страната е била значителен износител на жито, през 1919 г., за да предотврати избухването на глад, правителството на Теодор Теодоров е принудено да внесе пшеница от САЩ срещу част от златните резерви на страната.

Особено остри са проявленията на финансовата криза в България. Направените огромни разходи за военни нужди бързо увеличават държавния дълг към БНБ и правят невъзможно изработването на балансирани държавни бюджети. Постоянно-

Банкноти, емисия 1925 г. В художественото им оформление за пръв път са използвани репродукции на известни български художници – МБНБ

то финансиране на хазната с пускането на все нови емисии книжни левове увеличава рязко паричната маса в обращение и скоро се създават предпоставки за развитие на неудържими инфлационни процеси в българската икономика. Допълнителен фактор за започналото бързо девалвиране на българския лев след Солунското примирие е блокирането на значителните авоари на БНБ в германски банки, формирани както от месечните военни аванси, отпускани на българското правителство, така и от средствата, постъпили в резултат на износ на български стоки в Германия. Общият им размер се определя от ръководителите на БНБ на 839 млн. марки[7]. Именно срещу тези съществени суми БНБ си позволява да финансира държавния бюджет и да пуска по-голямо количество банкноти в обращение, но след като се оказва, че няма достъп до сметките си в Германия, на практика се подкопава девизното покритие на лева. Проблемите се задълбочават, когато и германската валута също започва стремително да губи от стойността си и по този начин БНБ понася всекидневно сериозни загуби.

Обезценяването на лева се ускорява и вследствие на подновеното през пролетта на 1919 г. обслужване на външния дълг на страната. Трансферите на закъснелите анюитети по лихвите и погашенията на външните заеми изчерпват и бездруго намалелите резерви в злато и чужди конвертируеми валути на Централната банка. Поради ниския курс на българската монета е необходимо да се отделят значителни средства в бюджета, предназначени за външните плащания. Това се оказва една от основните причини за оформилия се значителен бюджетен дефицит. Въпреки неимоверните финансови трудности коалиционният кабинет на Т. Теодоров решава да поднови обслужването на външния дълг с идеята да спечели благоразположението на френските и английските носители на облигации от българските заеми и по този начин да осигури подкрепата на главните страни победителки в момент, когато в Париж започва изработването на мирните договори. Надеждите обаче на българското общество за един справедлив или поне снизходителен мир изобщо не се оправдават. Бъл-

гария е принудена да отстъпи нови територии на съседите си и да поеме заедно с бившите си съюзници моралната вина за избухналия световен конфликт. Израз на тази вина, наред с обвиненията за извършени разрушения от българските войски и власти в контролираните по време на войната територии, е определянето на тежки, непосилни за българската икономика репарации в пари и натура.

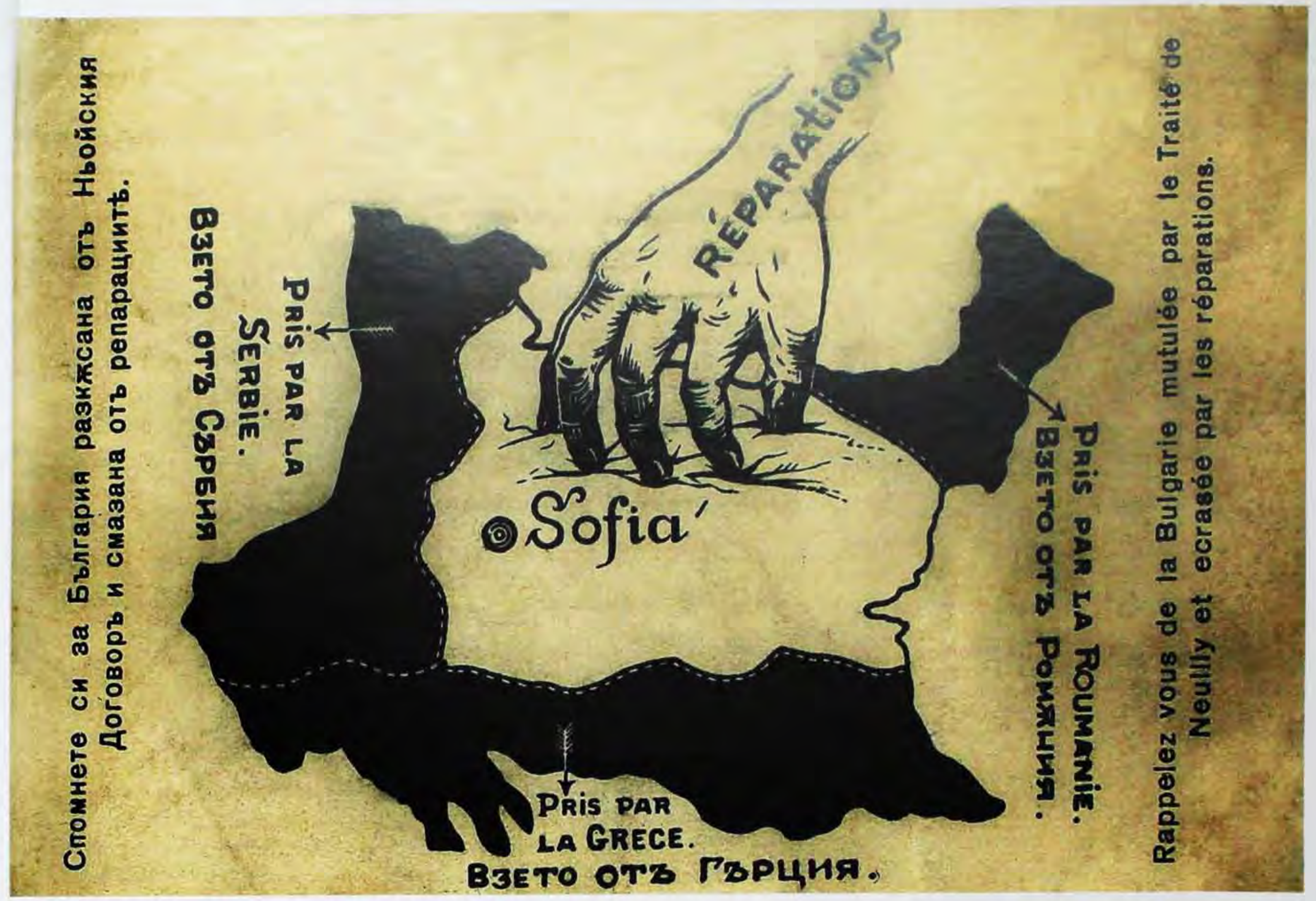
НЬОЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР И ПОСЛЕДИЦИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА. На Парижката мирна конференция един от въпросите, които предизвикват най-голямо обществено внимание и често обект на сериозни спорове между отделните делегации, е този за определянето на размера на обезщетенията, които победените ще трябва да заплатят на страните от Антантата. Въпреки опитите на американската делегация, водена от президента Удроу Уилсън, да внесе умереност в исканията за репарации, в окончателните решения в по-голяма степен се налага френската теза, отстоявана от непримиримия привърженик на идеята за строго наказание на Германия и нейните бивши съюзници – френския министър-председател Жорж Клемансо. В договора са определени прекомерни по своите размери финансови и икономически задължения. Не се отчитат достатъчно внимателно финансовите възможности на победените държави и не се държи сметка за опасните последици от стопанското разоряване на такива важни звена на световната икономика, каквато е Германия. А това са последици както за международната търговия, така и за мира въобще[8].

Макар да е известно на специалистите, че България е една от най-бедните и слаборазвити държави в Европа, в Ньойския договор са наложени изключително тежки репарации в пари и натура, чието изпълнение би означавало стопанското разорение на страната.[9] Чл. 121 задължава България да изплати на победителите 2250 млн. златни франка за 37 години с 5% годишна лихва. Годишните плащания се изчисляват на над 140 млн. златни франка, което представлява почти цялата приходна част на бюджета. Според преценките на директора на статистиката Кирил Попов репарационният дълг се равнява на близо 1/4 от цялото национално богатство на страната[9]. Другите плащания в пари се отнасят до покриването на окупационните разходи на Антантата, до издръжката на различни междусъюзнически контролни комисии и до покриване на щетите на частни съглашенски компании, чиито размери се предвижда да бъдат уточнени от смесени арбитражни съдилища.

Многобройни са и задълженията в натура, които страната трябва да изпълни към Сърбо-Хърватско-Словенското кралство /СХСК/, Гърция и Румъния. Членове 125 и 126 определят материалите, предметите и ценностите, които българската държава трябва да върне под формата на реституции. Като компенсации за извършени реквизиции и нанесени щети българското правителство се задължава да предаде на балканските съюзници на Антантата 70 825 броя едър и дребен рогат добитък. Освен това договорът постановява в продължение на 5 години българската каменовъглена промишленост да предоставя безвъзмездно на СХСК по 50 хил. тона въглища годишно[10].

Независимо от големите бюджетни разходи и острите нужди, които изпитва българското стопанство от работен добитък, жп материал и индустриални машини, правителството на БЗНС започва стриктно обслужване на задълженията си в натура, като така се стреми да докаже, че българската държава има добрата воля да изпълнява разпоредбите на договора в онези негови части, които са приложими. Целта на всичките усилия е да се получи от Репарационния комитет в Париж отлагане и намаление на репарациите, платими в златни франкове. През 1921 и 1922 г. са изпълнени почти всички натурални задължения. Освен определения брой добитък на балканските съседи са предадени 118 локомотива за нормален и теснолинеен път, 2506 вагона, 6 аптечни инсталации, над 500 машини /фрези, стругове, електромотори/ и над 2300 т жп материал[11]. По оценка на Комисарството по репарациите разходите на държавата за 1921 г. само по тези клаузи от договора възлизат на близо 1 млрд. лв.[12] В срок са предадени на СХСК и определените количества каменни въглища.

Несъмнено най-болезнени за българското общество са териториалните загуби, претърпени от войната. Освен че става дума за земи, населявани в мнозинството си с българи и от векове свързани с българската история и култура, поредното предаване на Южна Добруджа на Румъния, отстъпването на Западна Тракия на Гърция и Западните покрайнини на СХСК представляват тежък удар върху българското производство и търговия. Загубата на Южна Добруджа е една от основните причини за спада на производството на зърнени храни в България след войната. Българското земеделие е лишено не само от житницата си, но и от най-модерно устроените си едри стопанства, организирали своята дейност главно за нуждите на вътрешния и външния пазар. В резултат излишъците от пше-

Пропаганден плакат във връзка с наложените на България репарации.

ница, предназначени за износ, стават все по-малко и дори в някои неурожайни години България е принудена да внася жито отвън /1919, 1924, 1929 г./. Отнемането на областта се отразява много зле и на стопанската дейност на двете големи и важни български пристанища – Варна и Русе. В продължение на повече от десет години обемът на натоварените и разтоварени на техните докове стоки не може да достигне и 70% от довоенното равнище[13].

Не по-малко тежки са стопанските последици и от загубата на Западна Тракия. С отнемането на излаза на България на Бяло море се ликвидират възможностите за разширяване на българската външна търговия, за отварянето ѝ към нови пазари в района на Средиземноморието и Западна Европа, за превръщането ѝ в стратегически фактор в международните икономически връзки между Източна Европа, Азия и Африка. Със загубата на земи, специализирани в производството на висококачествени тютюни, се пропилява рядката възможност да се създаде експортно ориентирано, конкурентоспособно българско селско стопанство. Прокарването на граници през Родопите разделя области, които в продължение на векове са представлявали единни стопански общности, и по този начин се обрича на упадък поминъкът на местното население. По тези краища животновъдството винаги се е развивало посредством постоянното движение на стадата. През лятото пасат по планинските тучни ливади, а зиме слизат към топлите земи на Беломорието[14].

Подобни стопански проблеми възникват и пред българите от Западните покрайнини, които след 1919 г. се оказват собственици на имоти, намиращи се от двете страни на българо-югославската граница[15]. Тяхната стопанска дейност е постоянно възпрепятствана от честите затваряния на

Жътва с локомобил и вършачка в с. Старевци, Плевенско, 1922 г. – НПТМ

границата и различните административни ограничения на сръбските власти.

Крахът на националния идеал, както и антибългарската политика на чуждите режими в Македония, Тракия и Добруджа стават причина след Балканските и Първата световна война към България да се насочи огромен поток от бежанци, търсещи спасение в новата си родина, пристигайки без никакви средства за препитание. Според преброяване от 1924 г. броят на българските бежанци, идващи от различни райони, останали извън пределите на България, достига близо 300 хил. души[16]. Съдбата на огромното мнозинство от тези хора зависи изцяло от финансовата и материалната подкрепа на държавата. Настаняването и стопанското интегриране на бежанските семейства се очертава като един от най-трудните икономически и социални проблеми, пред които е изправено българското общество през 20-те години на XX в.

Икономическите и териториалните клаузи на Ньойския договор представляват една от най-сериозните пречки за стопанското и финансовото възстановяване на страната и възпрепятстват поактивното ѝ включване в европейските финансово-икономически процеси и в международната търговия. Съвсем основателно всички български правителства след Първата световна война си поставят като главна външнополитическа цел мирната ревизия на Ньойския договор. В началото усилията са насочени към редуциране и разсрочване на репарациите и осигуряване на ефективен икономически излаз на Бяло море.

ИЗОСТРЯНЕ НА ФИНАНСОВАТА КРИЗА И ОТРАЖЕНИЕТО Й ВЪРХУ НАЦИОНАЛНОТО СТОПАНСТВО /1920–1922/. Подписването и покъсно влизането в сила на Ньойския мирен договор подлага на нов силен натиск българските финанси. Само очакването за предстоящите огромни плащания по репарациите е достатъчно да срине всякакво доверие в българския лев и да създаде паника сред вложителите и сред настоящи и бъдещи инвеститори. Макар през 1920 г. да не са извършени никакви трансфери по чл. 121 на договора, финансовото състояние на държавата продължава да се влошава. Разходите в държавния бюджет все така превишават приходите и това е причина финансовите години да приключват с огромни дефицити. За 1919–1920 г. разходната част надвишава приходната с 468 млн. лв., а на следващата година въпреки големите усилия на финансовото министерство да уравновеси бюджета, той отново приключва с дефицит от 143 млн. лв. Всъщност истински срив в държавната хазна настъпва през 1921–1922 г., когато недостигът надхвърля 1049 млн. лв.[17] Лошото изпълнение на държавните бюджети се дължи основно на извънредните и свръхсметните разходи, предназначени все още за покриване на последиците от войната, както и за извършване на спешни възстановителни работи по железопътната мрежа, пътищата и пристанищата.

Друга причина за големите дефицити са и слабите постъпления в приходната част на бюджета. Отначало размерът на преките данъци не е съобразен със степента на девалвация на лева. По-късно, когато е направена актуализация на данъците, тя отново изостава значително от равнището на инфлацията. През 1920 г. правителството на Ал. Стамболийски премахва един от най-стабилните приходни източници – поземления данък, като го замества с данък върху общия доход[18], което заедно с различните данъчни привилегии по отношение на кооперациите се отразява негативно върху изпълнението на бюджета. Високите облагания на акционерните дружества[19], както и приемането на някои нови данъци, свързани с печалбата от войната, не успяват да напълнят хазната, а само създават несигурност за търговския и промишления капитал в страната. Свиването на българската външна търговия предизвиква рязко намаляване на митническите постъпления, които представляват най-важните компоненти от групата на косвените данъци. Приходите от акцизи също спадат вследствие на ограниченото вътрешно потребление. Освен обективните кризисни явления причини за неефективната бюджетна политика са тромавата данъчна система, лошото функциониране на финансовата администрация, развихрянето на партизански страсти, злоупотребите на местните власти и политизирането на темата за данъците, която се използва за разпалването на чувства на отмъщение и омраза сред населението.

Опитите на земеделското правителство да осигури външна финансова подкрепа за икономическата си програма по съживяване на производството и външната търговия не се увенчават с успех. През 1920–1922 г. са водени преговори с различни европейски банки, но в тях става ясно, че никоя финансова институция не би отпуснала заем на държава, натоварена с тежки репарации и нямаща политическото съдействие на Великите сили победителки[20]. Вътрешният облигационен заем също не се оказва решение на въпроса. Емитираният през 1921 г. 6,5% заем не се посреща с ентусиазъм от българското население и участието в подписката му е твърде слабо. От него са получени едва 163,5 млн. лв.[21] При това положение единствен източник на финансиране продължават да бъдат авансите, отпускани от БНБ, в резултат на което нараства летящият дълг на държавата и се увеличава емисията на банкноти без покритие. Така ако паричната маса в обращение през 1919 г. е 2 509 млн. лв., то през 1922 г. вече достига размера от 3 790 млн. лв.[22]

За развитието на финансовата криза много допринася и тежкото състояние на платежния баланс на страната. За България той се формира основно от съотношение на вноса и износа, както и от приходите и плащанията по външните заеми. През първите години след войната външната търговия завършва постоянно с пасивно салдо, което до 1921 г. се натрупва общо в размер на над 1 млрд. лв. Едва през 1922 г., благодарение на изключително благоприятната международна конюнктура за българските тютюни, пасивът е стопен[23]. Наред с трудностите, произтичащи от търговската изолация, в която е поставена България до подписването на Ньойския мирен договор, проблемите пред българския износ са свързани и с някои ограничения, които налага българската държава. На първо място твърде дълго се запазват държавните регулации в областта на външната търговия, наложени по време на войната. Забраната на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост за износ на определени стоки предизвиква натрупване на излишъци на някои земеделски продукти и до бездействие на част от текстилните ни предприятия[24]. Установеният от Централната банка валутен режим също се отразява неблагоприятно на българския износ. Изискването износителите да продават на БНБ 1/3 от придобитите чужди платежни средства по определен от Централата на девизите занижен курс формира загуба за търговците и косвено оскъпява българския износ[25]. Несполучливи са и опитите да се въведе държавен монопол върху търговията със зърнени храни. Създаденият за целта още в края на 1919 г. Консорциум изкупува по завишени цени житните култури, което наред с лошото управление и съхранение на събраната продукция бързо натрупва сериозни загуби в бюджета[26]. Освен всичко това в негова полза са въведени допълнителни износни такси за търговците, което още повече затормозява дейността им.

Акция от Варненската популярна банка с купони, 1920 г. – ИМ-Габрово

Въздействието на всички тези многобройни кризисни фактори върху държавните финанси откриват широко пътищата за неудържимото обезценяване на лева и развихрянето на висока инфлация. Така ако през 1912 г. 1 шв. франк е равен на 1 лев, то в края на 1919 г. струва 4,39 лв.; 1920 – 10,91 лв.; 1921 – 19,77 лв.; а 1922 – 28,65 лв.[27] С изпреварващи темпове се развива покачването на цените. Индексът на поскъпването на живота в България показва, че спрямо 1912 г. през 1919 г. се е увеличил 18 пъти, през 1920 – 20 пъти, 1921 – 21 пъти, за да достигне колосално нарастване за 1922 г. – 34 пъти[28]. Паричната стойност на някои стоки дори надвишава довоенното равнище с 60 пъти[29]. Очевидно е, че инфлацията значително изпреварва обезценяването на лева, тъй като наред с увеличаването на паричната маса в обращение и нарастването на летящия дълг силно влияние оказват също спадът на производството, повишаването на цените на световните пазари и развитието на монополната търговия в страната. Тези данни категорично свидетелстват за рязко влошаване на жизненото равнище на населението, за стопяване на спестяванията и за срив на реалните му доходи.

Инфлационните процеси оказват силно негативно въздействие върху развитието на реалния и банковия сектор. Финансовата нестабилност и декапитализирането на банките през първите няколко години след войната оскъпява кредита и свива инвестициите в производството и търговията. Трудностите в кредитирането до голяма степен идва и от политиката на БНБ, която дотогава представлява главната кредитна институция в страната. Ангажирането на нейния капитал основно с финансирането на държавната хазна я принуждава да се оттегли от кредитиране на икономиката и не й позволява да регулира пазара на заемите[30].

Остро се чувства липсата на средства в селското стопанство. Не само се затруднява сезонната работа на земеделците, но е невъзможно да започне подновяването на изхабения през войната инвентар и да се премине към по-модерно обработване на почвата. Операциите на Българска земеделска банка показват тенденция към рязко ограничаване на кредитирането на селското стопанство. Така например в сравнение с 1912 г. през 1922 г. броят на заемите срещу поръчителство е намалял от 199 415 на 74 922, а равностойността им в злато е спаднала 7 пъти[31]. Още по-голямо е съкращаването при ипотечните заеми.

Подобно е положението и с пласментите на третата по големина държавна банка – Българска централна кооперативна банка. Реалната стойност на нейните кредити спрямо довоенния период е намаляла с 5,5 пъти[32].

В тези условия големите чуждестранни/Българска генерална банка, Балканска банка, Кредитна банка, Италианска и българска търговска банка/ и български /Българска търговска банка, Банка „Гирдап"/ частни банки разширяват кредитния си портфейл, но дейността им не е достатъчна да компенсира цялостния спад в банковото финансиране на българската икономика[33].

Макар и в не толкова големи мащаби финансовата криза се отразява и на отделни отрасли на българската индустрия. Още по време на Първата световна война се създават голям брой нови предприятия, като тази тенденция се запазва и през следващия период. Големите държавни поръчки и нужди за воденето на военните действия, увеличаващите се парични средства в обръщение, както и ограничените търговски контакти с чужбина създават условия за развитие на индустриалния сектор, въпреки че този процес не се развива в съвсем естествена пазарна среда. И в трудните следвоенни години промишлеността продължава да разширява производството си и относителния си дял в българската икономика. От една страна, ниският курс на лева прави по-конкурентоспособна българската индустриална продукция на вътрешния пазар, но от друга, високата инфлация възпрепятства дългосрочните инвестиции и унищожава голяма част от печалбата. Много предприятия от текстилната, захарната и спиртната промишленост – поради недостиг на капитали, затруднен износ и свиване на потреблението – са принудени да натоварват само част /до 60%/ от производствените си мощности[34]. Финансовото състояние на повечето акционерни дружества е изключително тежко, което показва, че въпреки данните за ръст в индустриалния сектор и тук се проявяват сериозни кризисни явления[35].

Финансовата нестабилност оказва негативно въздействие на търговията и производството и вследствие на постоянните колебания на курса на лева. В периода 1920–1923 г. левът рязко губи стойността си, след което възстановява за определено време част от позициите си, за да последва нов кръг на обезценка[36]. Това постоянно движение на националната монета нагоре и надолу предизвиква сериозни загуби за търговци и производители, неимоверно затруднява програмите за инвестиране и внася огромна несигурност в цялостната стопанска дейност в страната.

За българските икономисти, както и за политиците, като основно решение за преодоляване на следвоенната криза в българската икономика и за нейното възстановяване се налага необходимостта от укрепване на държавните финанси и стабилизиране на лева, макар и на по-ниско равнище в сравнение с довоенния период.

УСИЛИЯ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ФИНАНСОВА СТАБИЛИЗАЦИЯ /1922–1925/. Като първа и най-важна стъпка за овладяване на инфлацията и за стабилизиране на лева се очертава уреждането на благоприятни споразумения по обслужването на колосалния външен държавен дълг. Освен погашенията и лихвите от външните заеми към тях се причислява и обслужването на репарационния дълг, както и финансовите обезщетения, които държавата дължи на частни фирми съгласно решенията на арбитражните съдилища. Към края на 1922 г. структурата и стойността на външния дълг представлява:

Окупационен дълг към Източна Румелия – 14,5 млн. златни франка.

Предвоенни облигационни заеми /6% 1892 г., 5% 1896 г., 5% 1902 г., 4,5% 1907 г. и два по 4,5% 1909 г./ – 513,5 млн. златни франка.

БЪЛГАРСКО КОМИСАРСТВО ЗА РЕПАРАЦИИТѢ

ДОПЪЛНЕНИЕ КЪМЪ ИЗЛОЖЕНИЕТО

„ФИНАНСОВОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРСКИЯ РЕПАРАЦИОНЕНЪ ДЪЛГЪ“

ОТЪ 12 ФЕВРУАРИЙ 1923 ГОДИНА

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО КОМИСАРСТВО ЗА РЕПАРАЦИИТѢ

СОФИЯ, АВГУСТЪ 1924

Фабрика за цимент с. Батановци, Радомирско, 1926 г. – БИА-НБКМ

Издание на Българското комисарство по репарациите. Факсимиле – ЦДА

Репарационен дълг по Ньойския договор – 2 250 млн. златни франка.

Съкровищни бонове към Банк дьо Пари е де Пеи Ба – 74,5 млн. златни франка.

Аванси по заема 5% 1914 г. с Дисконто Гезелшафт – 270 млн. златни франка[37].

Така общият размер на дълга възлиза на 3 122,5 млн. златни франка, като в тази сума не се включват военните кредити от Германия /1 350 млн. златни франка/, които българското правителство отказва да признае и издига срещу тях свои контрапретенции. Не са отбелязани задълженията към делото Деклозиер, както и към други частни искове, за които все още не са се произнесли арбитражните съдилища.

При това състояние на държавния дълг е очевидно, че ако не се редуцират съществено и отложат задълго външните плащания, абсолютно е невъзможно постигането на уравновесени бюджети и подобряване на платежния баланс на страната. Каквито и стопански и финансови мерки да предприема властта в София, без отстъпки и подкрепа от страна на международните институции политиката за стабилизиране на лева би претърпяла пълен крах.

Първият успех, постигнат в тази посока, е сключването още през лятото на 1920 г. на временна спогодба с комитета на френските портьори на облигации от българските външни заеми. Договорено е плащанията на просрочените и изтичащите през следващите две години лихвени купони да се осъществяват не в златни франкове, както първоначално настояват носителите, а в девалвирани френски франкове. Възприемането на този принцип несъмнено чувствително облекчава службата на българския външен дълг, тъй като само за помалко от година след края на войната френският франк е загубил повече от 50% от златната си стойност[38]. През пролетта на следващата година на същата основа е сключено споразумение и с британските портьори на български ценни книжа. Предвижда се най-високата валута, на която ще се извършват трансферите, да бъде френският франк, а за тези държави, чиито девизи са по-обезценени от френските пари, да се плаща в техните национални монети. През 1922 г. българското правителство решава за страни, чиито валути са с по-ниска стойност и от българската монета, на тях да им се заплаща в левове[39]. Разбирателство не е постигнато в преговорите с холандските портьори, в резултат на което е преустановена търговията на български облигации на Амстердамската фондова борса. Скоро настъпва конфликт и в отношенията с френския комитет на носителите. Заради отказа на българската държава да обслужва облигации от т.нар. черни списъци /книжа, които до подписването на споразумението са се котирали на други борси, а не на Парижката/ се стига до изваждането на българските облигации и от френския паричен пазар[40] . Но въпреки тези проблеми спогодбите временно разтоварват държавния бюджет от големите плащания по външния дълг.

Най-важната задача пред правителството на БЗНС обаче остава отлагането и намаляването на репарационния дълг. Надеждите за ревизия на финансовите клаузи се свързват с възможностите, които открива чл. 122 на Ньойския договор. Той допуска – след проучване на финансово-икономическото положение на длъжника – да се преразгледат задълженията му. Другите очаквания за благоприятно разрешение на репарационния проблем се свързват с участието на България в създаденото през 1919 г. Общество на народите. В устава на световната организация също е залегнал принцип за промяна на някои разпоредби на мирните договори, когато тяхното изпълнение е станало вече невъзможно.

В края на февруари 1921 г. в София се настанява Междусъюзническата комисия /МСК/, чиято основна функция е да осигури изпълнението на чл. 121 /репарационните плащания/. Договорът ѝ дава широки правомощия на контрол над икономическата и финансовата политика на правителството. Всеки стопански или данъчен законопроект трябва да бъде одобрен първо от комисията, преди да бъде гласуван в Народното събрание. Приемането на бюджета също не може да стане без предварителното разрешение на комисията.

След като се запознава със стопанското положение на страната, МСК взема решение да отложи репарационните плащания на България и за 1921 г., но поставя редица условия за изработване на рестриктивен бюджет, за ограничаване на държавните разходи, за подобряване на данъчната система[41]. Скоро между членовете на комисията и началника на Българското комисарство по репарациите д-р Райко Даскалов се установяват обтегнати отношения относно провежданите от земеделското правителство стопански реформи, които МСК оценява като опасни за финансовата стабилност на държавата. Конфронтацията се засилва в началото на 1922 г., когато комисията настоява сумите за репарациите[43] да се впишат в редовния бюджет. На искането на правителството за ново отлагане на трансферите, този път за срок от три години, контролният орган се съгласява за една година, но при условие да бъде подписана конвенция, с която на практика правителството трябва да отстъпи изцяло управлението на държавните финанси на МСК[42]. Кабинетът не се съгласява с предложението и министър-председателят решава пряко да се обърне за подкрепа към правителствата на страните победителки. На проведената през пролетта на 1922 г. международна икономическа конференция в Генуа водената от Ал. Стамболийски делегация поисква намаляване на българските репарации[43]. Като цяло основните проблеми, за които е свикана конференцията, не се разрешават. На българските представители са обещани някои отстъпки, но се настоява правителството в София да приеме основните препоръки на МСК.

Под натиска на репарационните органи през лятото на 1922 г. на извънредна сесия Народното събрание приема внесения от правителството Закон за ограничаване на банкнотната емисия и задълженията на съкровището към БНБ[44] . Основните разпоредби на закона определят максималната сума на парите в обращение на 4,700 млрд. лв. На практика с него е прекратена възможността БНБ да отпуска аванси на правителството, като по този начин се спира нарастването на паричната маса и се създават условия за бързо ограничаване на нестихващата след войната инфлация[45]. Въвежда се строга политика върху осъществяваните от властта разходи. Определена е схема за постепенно погасяване на натрупалия се колосален вътрешен дълг. Освен това Междусъюзническата комисия получава сериозни права на контрол върху дейността на БНБ. Наред с този закон и опита да бъде намален до минимум бюджетният дефицит правителството предприема и други законодателни мерки за овладяване на инфлацията[46].

Положителен ефект изиграва и осъщественият през годината много успешен български износ. Световната конюнктура се оказва особено благоприятна за пласмента на голямо количество български тютюн. Продължаващата повече от две години Гръцко–турска война позволява България да завоюва силни позиции на световните пазари на ориенталски тютюни. Високите цени на тютюна също допринасят за добрите приходи в чуждестранна валута. Вследствие на тези фактори българската външна търговия за 1922 г. отбелязва впечатляващо положително салдо от 1 860 млн. лв., а стойността на износа превишава с близо 1/3 стойността на вноса[47]. Добрите резултати временно укрепват положението на платежния баланс, но

Административна сграда към новопостроения тютюнев склад на Ат. Куцоглу. Пловдив, 1923 г. – ДА-Пловдив

и те не могат да покрият общия пасив, натрупал се заради външните плащания след края на войната.

Въпреки активната политика на кабинета за укрепване на държавните финанси, положението остава изключително нестабилно. Покачването на цените продължава почти през цялата 1922 г., като през месец декември достига най-високите си стойности за следвоенния период[48]. Запазват се и резките колебания в курса на лева, което се отразява твърде неблагоприятно на стопанската обстановка. За новото обезценяване на националната монета освен чисто икономическите фактори негативно влияние оказва и нарастващото политическо напрежение в страната. Търновските събития, арестуването на опозиционните водачи, конфронтацията на властта с ВМРО засилват опасенията на предприемачите и търговците и още повече разклащат доверието към лева. Но най-сериозната причина за избухването на паника на свободния пазар на валута остава неразрешеният репарационен проблем и очакванията за предстоящите плащания на държавата.

Изпълняването на някои от най-настоятелните искания на Междусъюзническа комисия прави възможно през есента на 1922 г. подновяването на разговорите по преразглеждане на българския репарационен дълг. Решаването на проблема се затруднява от сериозните различия между позициите на правителството и на МСК. Към тях се прибавят и усложненията в международната обстановка, предизвикани от френско-белгийската окупация през януари 1923 г. на Рурската област. Целта на френския министър-председател Р. Поанкаре е да принуди Германия стриктно да изпълнява икономическите клаузи на Версайския договор. Заетата от страните победителки твърда линия на поведение не предвещава благоприятно уреждане на българския репарационен въпрос. През февруари слухът, че са прекъснати преговорите между българската делегация и МСК, предизвиква на валутния пазар в София катастрофален спад на курса на лева, който достига най-ниското си ниво – 185 лв. за 1 долар[49], или 35, 5 лв. за 1 шв. франк.

След дълги и напрегнати разговори на 21 март 1923 г. е подписан Протокол, който предвижда съществено разсрочване на репарационните плащания на държавата. Дългът е разделен на две части. Част А включва 550 млн. златни франка, платими за срок от 60 години с 5% годишна лихва. Окончателното погашение на част А трябва да стане през 1983 г. Част Б обхваща остатъка от репарациите – 1 700 млн. златни франка и нейното обслужване се определя да започне след 30 години, като дотогава сумата не се олихвява. Изработената схема на постепенно увеличаващи се вноски допълнително облекчава бюджета и дава възможност в следващите няколко години да се укрепят държавните финанси. Първите десет години анюитетите започват от 5 млн. златни франка и достигат до 10 млн. златни франка. По-големи трансфери /20 млн. златни франка/ се предвижда да започнат от 1932–1933 г.[50]

Скоро след уреждането на репарационния проблем е постигнато споразумение относно обезщетенията на частните фирми, спечелили делата в смесените арбитражни съдилища. Споразумението „Ено", носещо името на председателя на т.нар. Гражданско дружество полк. А. Ено, е подписано на 14 април 1923 г. Чрез него дължимите от държавата суми са оформени като 6,5% облигации, чийто срок на погашение е 30 години. За начало са емитирани облигации на стойност 50 млн. френски франка, но се предвижда, че след приключването и на закъснелите дела сумата може да нарасне[51]. Успехът на споразумението е не само че разсрочва във времето един дълг на държавата, но и че създава условия за нормализиране на отношенията с международните финансови и търговски кръгове.

Редукцията на външните плащания за един сравнително дълъг период и отпадането на някои неясноти в контактите с външните икономически партньори създават предпоставки за връщане на доверието към лева и бързо възстановяване на част от загубените преди това позиции. Веднага след подписването на споразумението за репарациите, както и за заема „Ено", националната монета повишава курса си спрямо чуждите валути. През март доларът се продава за 132 лв. /25,5 лв. за 1 шв. франка/, а през април вече за 76,5 лв. /14,8 лв. за 1 шв. франка/[52]. Рязкото засилване на лева обаче има също неблагоприятни последици за икономическото положение в страната. Затруднява се българският износ, тъй като българските стоки поскъпват на външните пазари, и обратно – увеличава се много вносът, което води до формиране на пасивно търговско салдо в размер от над 810 млн. лв.[53] От своя страна, то влошава чувствително платежния баланс на държавата и заплашва от нов срив на финансите. Спадането на цените с около 20% на вътрешния пазар[54] предизвиква значими загуби на много търговци и производители.

Натрупаните негативни фактори се проявяват в края на годината, когато започва ново бързо обезценяване на лева. Паниката на валутния пазар в началото на декември 1923 г. и невъзможността на Централната банка да спре падането на курса показва колко все още е нестабилна финансовата система в страната и колко са ограничени възможностите на държавата с пазарни механизми да противодейства на една атака срещу лева. За да се избегне катастрофата, борсата в София е временно затворена[55]. На 12 декември Министерство на финансите издава наредба, с която премахва свободната търговия на чужди девизи и съсредоточава всички валутни операции само в рамките на БНБ[56]. Макар да предизвиква доста трудности пред външната търговия на страната, установеният от БНБ валутен монопол позволява да се овладее кризата с обезценяването на лева и да се поддържа сравнително стабилен курс през цялата следваща година.

С цел установяване на тесни и в близко бъдеще ползотворни контакти с международната финансова общност, но също и с идеята да получи външна политическа подкрепа на властта, установена с преврат, сговористкото правителство на проф. Ал. Цанков побързва да уреди някои ангажименти, произтичащи от Ньойския договор. През пролетта на 1924 г. се провеждат преговори с МСК, вследствие на които на 28 март е подписан Протокол, определящ размера на българския окупационен дълг към страните победителки на 25 млн. златни франка. Той трябва да се изплати за срок от 10 години при 5% годишна лихва[57]. Политиката на кабинета да изпълнява лоялно задълженията по договора е основа за подобряване на отношенията с Междусъюзническата комисия. Тъй като с подписаните споразумения се осъществява по-голямата част от целите ѝ, МСК започва да ограничава дейността си и да намалява големия си персонал. По този начин значително се съкращават и разходите на българската държава по издръжката на комисията[58].

През април правителствените пратеници Андрей Ляпчев и Атанас Буров посещават Париж и Лондон, където водят разговори с комитетите на портьорите на български облигации и въпреки съществените различия в позициите на преговарящите страни, успяват да се договорят за продължаване с още две години на спогодбата за изплащане на лихвените купони в книжни френски франкове[59]. Поредното голямо обезценяване на френската монета[60] допълнително облекчава обслужването на българския външен дълг.

От съществено значение за поддържане на стабилния лев са предприетите законодателни инициативи на сговористката власт по укрепване на статута на Централната банка. В закона за БНБ от 8 март 1924 г. се отбелязва, че банкнотите в обращение трябва да имат покритие в злато или девизи, конвертируеми в злато, до една трета от касовата наличност на банката[61]. Макар все още конвертируемостта на лева в злато да остава неосъществимо намерение, законът дава гаранции, че няма да бъдат пускани нови емисии пари без покритие.

Постигнатите видими резултати в усилията за укрепване на държавните финанси са сериозно застрашени с провал от изключително слабата реколта на зърнени храни през 1924 г., предизвикана от тежката суша в Южна България. Подобна опасност възниква и от предприетата от правителството активна държавна намеса в икономиката, както и от мащабните мерки, провеждани в социалната сфера. Политиката на осигуряване на по-достъпни кредити за производителите, намаляването на данъците за кооперациите, гарантирането на по-високи изкупни цени на селскостопанската продукция, както и нарастването на заплатите на държавните чиновници и подпомагането им за строеж на жилища, осигуряването на работниците при злополука и безработица натоварва разходната част на бюджета[62]. В борбата срещу скъпотията държавата поддържа цените на някои стоки от първа необходимост на по-ниско равнище от изкупните

им цени, като получаващата се разлика води до значителни загуби за хазната[63]. Прекият ефект от правителствените инициативи е появата на огромен бюджетен дефицит. За 1923–1924 г. той е 120 млн. лв., а на следващата година достига най-високото си равнище в следвоенния период – 1 434,5 млн. лв.[64] С цел да се задоволят исканията на производителите и да се снижат цените на хранителните продукти на вътрешния пазар са въведени редица ограничения над дейността на търговците. Това съществено затруднява българския износ, което пък определя отрицателното външнотърговско салдо на страната. За 1925 г. пасивът надхвърля стойността от 1,5 млрд. лв.[65] Крайно лошите показатели на българския платежен баланс заплашват да сринат крехката финансова стабилизация. През 1925 г. нараства и вътрешният дълг на държавата към БНБ – от 3 911 млн. лв. в края на 1924 г. става на 4 591 млн. лв. в края на следващата година[66].

За да овладее покачването на цените, БНБ възприема политика на дефлация, като чрез повишаване на сконтовия процент ограничава кредитите, а с предлагането на по-висока лихва по депозитите успява да привлече нови спестявания и по този начин цялостно да намали банкнотната маса в обръщение. Тези мерки задържат инфлационните процеси, но пречат на развитието на производството и търговията[67].

Икономическата и финансовата обстановка в България показва, че монетната стабилизация, а оттам и трайното стопанско възстановяване могат да се поставят на здрава основа единствено с подкрепата на външни финансови средства. За политическите и стопанските условия, в които се намира страната, възможностите за помощ отвън се свеждат само до намесата на Обществото на народите[68]. Отначало правителството възнамерява да осигури сътрудничеството на световната организация за решаването на изключително болезнения въпрос за настаняването и оземляването на хилядите български бежанци, като по този начин се очаква да се облекчи бюджетът, цялостно да се повдигне стопанското производство и не на последно място да се успокои политическата и социалната обстановка в страната. Надеждите за успех се свързват и с оказаната преди това помощ от ОН за настаняването на огромния брой гръцки бежанци. Но репресивната политика на режима срещу нелегалната комунистическа и земеделска опозиция силно компрометират кабинета на Ал. Цанков пред международната общност. Водещите в ОН сили, и най-вече Великобритания, дават ясно да се разбере, че докато това правителство е на власт в София, България няма да получи политическа подкрепа за външен заем[69].

ВЪНШНИТЕ ЗАЕМИ ОТ 1926 И 1928 г. И ЕФЕКТЪТ ИМ ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА. Смяната на правителството на Ал. Цанков на 4 януари 1926 г. с кабинет, сформиран главно от по-умерените партийни среди на Демократическия сговор, и с министър-председател изтъкнатия политик и финансист Андрей Ляпчев се приема благосклонно от западните велики сили и с това се откриват перспективи за договарянето на първия външен заем на България за периода след края на Първата световна война. Наред с това главната препоръка в доклада на „комисията Ръмболд“, натоварена от Съвета на Обществото на народите да проучи причините за избухналия в края на октомври 1925 г. Петрички инцидент, е, че за да се създаде спокойствие по българските граници, трябва да се окаже финансова подкрепа на българската държава да устрои стопански големия брой бежанци, намиращи се на нейна територия[70]. През януари и февруари двама делегати на Международното бюро по труда – автономна организация към Обществото на народите /ОН/, Тиксие и Проктър, посещават страната и се запознават с положението на българските бежанци. В обширното си изложение те също стигат до извода, че е необходима външна помощ на България, за да се справи с проблема[71].

Така, вече при много по-благоприятна политическа обстановка, в началото на май 1926 г. българското правителство официално депозира молбата си пред ръководните органи на ОН за сключване на бежански заем под егидата на световната организация[72]. Още същия месец в България е изпратен представителят на световната организация Рене Шарон. Със съдействието на българските власти той изработва план за настаняване на бежанците, който е представен пред Съвета на ОН. При обсъждането му се проявява силната опозиция срещу заема от страната на балканските държави. Техните представители в световната организация обвиняват България, че не спазва разпоредбите на мирния договор и че правителството ще използва средствата от заема за тайно превъоръжаване на армията[73]. След като са приети част от исканията на правителствата в Белград, Атина и Букурещ да не се настаняват нови бежански семейства в 50-километровите зони от сухопътните граници, се получава политическата подкрепа на

Съвета и започват уточняването на техническите параметри на предстоящия заем[74].

За да се осъществи успешна емисия на новите български облигации, е нужно да се постигне трайно уреждане на въпроса с комитетите на портьорите по службата на предвоенните заеми. На първо място се предвижда с част от заема да се покрият задълженията на държавата към Banque de Paris et des Pays Bas, относно съкровищните бонове от 1912 и 1913 г. на стойност от 75 млн. златни франка. Българският финансов министър Владимир Моллов води преговори в Лондон и Париж, на които се ангажира правителството да уреди обезщетенията по делото Деклозиер и по други искове на частни фирми, за които са се произнесли арбитражните съдилища[75]. Заетата от българските представители позиция на разбирателство с международните банкови среди повишава доверието към страната и още през лятото на 1926 г., преди да е сключен договорът за заема, Bank of England отпуска на българското правителство 6% аванс от 400 000 лири стерлинги за срок от 12 месеца[76]. Трансферът позволява веднага да се започнат най-неотложните работи за подобряване на тежкото положение на бежанските семейства.

В началото на декември заемът е осъществен, като в него участват главно английски и американски банки и с по-малки суми италианска, швейцарска и холандска банка. Облигациите са емитирани в две части – една от 2 400 000 лири стерлинги и една от 4 500 000 щатски долара. Годишната лихва е 7%, а срокът за погашение е 40 години. След като се покрият задълженията към Banque de Paris et des Pays Bas и се направят съответните отчисления, чистото произведение от заема, предназначено за настаняването и оземляването на българските бежанци, се свежда до 2 200 000 лири[77]. В подписания със Съвета на ОН Протокол се създава Комисарство по бежанците в България, което трябва да следи за използването на произведението от заема, да ръководи дейността по настаняване на бежанските семейства и да гарантира редовното обслужване на лихвите и погашението на заема. За Комисар по бежанците е назначен юридическият и финансов експерт на ОН Р. Шарон.

Веднага след емисията на Бежанския заем са доведени до край и преговорите с комитетите на портьорите на облигации. На 11 декември 1926 г. е подписана Конвенция за постепенно валоризиране на плащанията по предвоенните заеми. Приета е схема на възстановяване на златната равностойност на вноските посредством прогресивно увеличаващи се проценти. Пълното валоризиране на заемите – 5% от 1902 г., 5% от 1904 г. и 4,5% от 1907 г., трябва да стане през 1948 г., а на заемите – 6% от 1892 г., 5% от 1896 г. и 4,5% от 1909 г. – през 1951 г.[78] Макар правителството да поема нови финансови тежести за бюджета с уреждането на проблема с предвоенните заеми, не само се изпълнява едно важно изискване на Финансовия комитет на ОН, но се възстановяват нормалните контакти със световните банки и се откриват възможности за достъп на страната до международните парични пазари.

Благодарение на енергичната и компетентна дейност и на ползотворното сътрудничество между Комисарството на ОН и Главната дирекция по настаняване на бежанците, ръководена от инж. Стоимен Сарафов, в продължение на около 5 години е осъществено изпълнението на задачите, предвидени в Протокола от 1926 г.

Към средата на 1931 г. 30 102 бежански семейства са получили земя в собственост с общ размер от 1 090 323 декара[79]. Раздадени са също така 24 359 глави работен добитък, 10 555 каруци, 10 042 плуга и 3605 брани[80]. Над 220 домакинства, изявили желание да се занимават с риболов по Черно море и р. Дунав, са снабдени с материали и пособия, а организираните 3 рибарски кооператива получават три моторни яхти[81]. Завършени са работите по пресушаването на блатата в Бургаски окръг, а още през 1930 г. е изградена дигата при Гиген на р. Дунав, с което е отводнена Карабоазката низина и земята е пригодена за земеделска дейност. В голяма степен е овладяна маларията сред местното население.

И в областта на строителството приключва осъществяването на плана, като към края на 1931 г. общият брой на изградените къщи е 10 262, разположени в 13 окръга в страната[82]. Водоснабдени са 127 села, в които живеят 10 570 бежански семейства[83]. Открита е железницата Раковски-Мастанли и макар средствата, определени от Бежанския заем от 300 млн. лв. да са изразходвани преди окончателното ѝ построяване, останалите над 104 млн. лв. са отпуснати предимно от държавния бюджет[84]. Построени са и основните пътни връзки в районите, където са настанени бежанците.

С Бежанският заем е решен един много тежък социален и икономически проблем – близо 220 хил. бежанци са интегрирани успешно в българското общество. Освен това средствата от него допринасят за повдигане на общото състояние на българското селско стопанство. Увеличени са об-

1. Рене Шарон, главен комисар на ОН в България – ЦДА

2. Инж. Стоимен Сарафов, директор на Главна дирекция за настаняване на бежанците – ИМ-Кюстендил

Мост на жп линия Хасково–Мастанли /дн. Момчилград/, построена със средства на Бежанския заем – БИА-НБКМ

Новоизграден бежански кв. „Св. Георги" в Анхиало /дн. Поморие/

работваемите площи, доизградена е инфраструктурата в някои по-изостанали райони, благоустроени са редица селища и квартали. С произведението от заема, който макар да не е предназначен за стабилизация, в БНБ влизат значително количество чужди девизи и това подпомага започналия процес по финансовото укрепване на България. Пряка последица от условията, поставени от Финансовия комитет на ОН при договарянето на заема, е и приемането още в края на 1926 г. на нов Закон за БНБ, с който се укрепва статутът на банката като емисионен институт и се уточнява погасяването на дълга на държавата към нея[85]. Разбира се, наред с положителните страни за решаването на бежанския проблем и за икономическото повдигане на страната заемът под гаранцията на ОН натоварва и бездруго сериозно обременения с външни плащания държавен бюджет. От 1927 г. към разходната му част се прибавят нови 135,6 млн. лв. анюитети по погашението и лихвите.

Положителните резултати, постигнати в решаването на бежанския проблем, доказват на дело ползата от сътрудничеството с финансовите органи на Обществото на народите. Кабинетът на Ляпчев разглежда заема от 1926 г. само като първа стъпка към завръщането на България в световната кредитна система – с оглед на това, че модернизирането на българското стопанство изисква значителен приток на външни капитали. Въпреки несъмнено подобреното състояние на държавните финанси от 1926 г. и сключването на почти балансирани бюджети, се отчита, че за да се стимулира производството, трябва да се разширят възможностите за кредитиране, но за целта е нужно укрепване на банките, които по време на паричната криза след войната са сериозно декапитализирани.

Започналата политика по трансформиране на БНБ от универсална в чисто емисионна банка изисква постепенното оттегляне от пряко кредитиране на търговията и производството и упражняване предимно на контролни функции над паричното обращение и стабилността на банковата система. За да се разтовари от ипотечния си портфейл, който поради дългия срок на отпусканите заеми блокира значителен капитал на банката, по препоръки на Финансовия комитет през 1927 г. е създадена Българска ипотекарна банка. Нейният основен капитал възлиза на 10 млн. шв. франка, като 60% от него принадлежи на чуждестранни банки /Lazard Brothers и Blair & Co/ и 40% на български финансови институции[86].

През есента на 1927 г. в Женева се провеждат разговори на министър Вл. Моллов с представители на Финансовия комитет за емитиране на нов, по-голям заем, предназначен за финансова стабилизация и икономическо развитие. Председателят на комитета Ото Нимайер се обявява за един поограничен по размери, само стабилизационен заем, който България да има сили да обслужва[87].

В отговор на българската молба през октомври в София пристига комисия на Финансовия комитет, която трябва да проучи финансово-икономическото положение на България и да изработи план за разпределяне на средствата от заема[88]. Още тук се проявяват двата основни проблема в преговорите между двете страни. Първият е свързан с настоятелното изискване на международните финансови експерти БНБ да се трансформира от държавна в акционерно дружество. Според тях това е най-сигурният начин да се гарантира независимостта на банката от политически натиск, а оттам и да се осигури стабилността на цялата финансова система[89]. Другият спорен въпрос е определянето на бюджетните приходи, които трябва да се заложат за обслужването на заема.

Българското правителство категорично се противопоставя на идеята за превръщането на БНБ в частна банка, като се позовава на опасенията си, че подобна промяна ще има крайно негативен отзвук сред българското общество. По втория проблем към определените като залог по заема приходи от вносно-износните мита претенции предявява берлинската банка Дисконтогезелшафт, като заявява, че те вече са заложени по заема от 1914 г. С тази декларация се поставя за разглеждане един болезнен за българското правителство финансов спор[90].

След дълги и напрегнати преговори се стигат до приемането на компромисни решения. За да може да се спечели доверието на банките, правителството се съгласява с условията на Финансовия комитет да се запише в Протокола, че БНБ ще бъде трансформирана в акционерно дружество, но без да се уточнява срокът, в който трябва да се осъществи смяната на собствеността. Както става ясно по-късно при дебатите по заема в Народното събрание, намеренията на правителството са – като докаже на практика, че зачита независимостта на банката – да избегне изпълнението на това изискване[91]. Относно разногласията с Дисконто българската страна категорично отказва да приеме, че 5% заем от 1914 г. е осъществен, и отхвърля изцяло претенциите на банката. Въпросите са отнесени за арбитражното мнение на Междусъюзническата комисия, чийто експерти потвърждават българската позиция, но препоръчват да се изплати обезщетение на банката за преведените през 1914 и 1915 г. два аванса от 120 и 150 млн. златни франка. По-късно са проведени преки разговори между министъра на финансите и ръководството на банката, които приключват с подписването на споразумение през май 1929 г., предвиждащо изплащането от държавата на сумата от 17 млн. шв. франка за 15 години при 5% лихва, а от своя страна, Дисконто се отказва от всичките си претенции[92].

На 10 март 1928 г. в Женева е подписан Протокол за емитирането на български стабилизационен заем. Произведението от него е разпределено основно между трите държавни банки и хазната: за БНБ – 1 500 млн. лири стерлинги, за Българската земеделска банка /БЗБ/ – 500 000; за БЦКБ – 150 000; за ликвидиране на натрупали се дефицити в бюджета – 1 100 млн., и за възстановяване и строеж на железници, пътища и пристанища – 1 250 млн. Общата сума на заема възлиза на 4,5 млн. лири стерлинги. Протоколът включва прилагането на строга програма по укрепването на финансовата дисциплина и провеждането на болезнени реформи в данъчна система, държавната администрация, банковия сектор. Непопулярните мерки включват намаляване в разходната част бюджета, засилване на контрола при събирането на данъците и съкращаване на броя на държавните служители с 10 000 души. БНБ трябва да се превърне в изцяло емисионен институт, да се въведе свободна търговия на валута и да се определи със закон златното покритие на лева. Ограничават се възможностите на БНБ да финансира държавата, като максималната сума на отпусканите съкровищни бонове не трябва да надхвърля 400 млн. лв. За спазването на независимия статут на банката Финансовият комитет назначава един технически съветник, който има право да налага вето върху решения на Управителния съвет или на кабинета, ако приеме, че те противоречат на статута на БНБ[93].

Ратифицирането на Протокола в Народното събрание преминава при много остри атаки от страна на опозицията, към която се присъединява и групата около проф. Ал. Цанков в Демократическия сговор. С крехко мнозинство документът е одобрен на 13 април. На другия ден Южна България е разтърсена от тежко земетресение. На 18 април разрушителният трус се повтаря. Равносметката е трагична: 109 загинали, около 1000 ранени, 13 800 напълно съборени постройки и 18 500 необитаеми[94]. Нуждата от оказване на материална

подкрепа на пострадалите райони е отчетена от Финансовия комитет и Стабилизационният заем е увеличен с още 500 000 лири, като общият му размер вече възлиза на 5 млн. лири стерлинги. Пак във връзка със земетресението Репарационният комитет в Париж взема решение да освободи България за една година от плащания по репарационния дълг на обща стойност от 8 млн. златни франка.

През есента на 1928 г. финансовият министър Вл. Моллов уточнява параметрите на заема с основните банки – емитенти. В края на ноември са пуснати облигациите. Като операция под егидата на ОН и сега в нея вземат участие финансови институции от девет страни, но главните средства са осигурени от американски, британски и френски банки. Годишната лихва е определена на 7,5%, а срокът за погашение е 40 години.

Привеждането на значителни суми в БНБ вече прави възможна законовата стабилизация на лева. На 3 декември 1928 г. влиза в сила закон, с който се определя златната стойност на лева, а именно че 1 грам злато ще се разменя за 92 лв.[95] По този начин е и твърдо определен курсът към щатския долар – 1 долар се равнява на 139 лв. Увеличен е процентът на покритие на паричната маса в обращение с благородни метали и с конвертируеми чуждестранни девизи, като още в края на януари 1929 г. той достига до 50,28%, което е сигурна гаранция за стабилността на лева[96]. БНБ все повече ограничава своя търговски портфейл и разширява функциите си на емисионен институт.

Със средствата, отпуснати за бюджета, са покрити част от дълговете на държавата към БНБ, към пенсионните фондове и се създават предпоставки за изработване на балансирани бюджети. Прилагането на системата на месечните бюджети прави ефективен контрола над разходите, а реформите в администрацията и данъчната сфера повишават събираемостта и увеличават приходната част през 1929 г. с около 10% спрямо предходната година. Приключването на финансовата 1928–1929 г. завършва с чист остатък от 228 млн. лв., т.е. за първи път след Първата световна война приходите надвишават разходите и се открива възможност да бъде прекратена практиката бюджетите постоянно да завършват с дефицити[97]. Положителното в развитието на бюджетната политика е, че нарастват разходите за образование и здравеопазване, но също така се увеличава и делът на плащанията по външния дълг. Обслужването на Стабилизационния заем допълнително натоварва държавния бюджет с 270 млн. лв. годишно.

Успешно са използвани средствата, предназначени за железниците, пътищата и пристанищата и за преодоляване на щетите от земетресението. Построени са две нови жп линии, започва възстановяване на пътната мрежа в страната, подновява се локомотивният и вагонният парк, разширяват се някои пристанища. Положителни резултати дава и реформата в БДЖ. Преминаването ѝ на автономно финансиране и управление показва, че не само са минимизирани загубите, но дори железниците реализират и печалба. В пострадалите от природното бедствие райони са построени множество административни и общински сгради, болници, училища, църкви, складове, мостове, възстановена е водоснабдителната система, оказана е финансова и материална помощ на нуждаещото се население[98].

Навлизането на значителни капитали по линията на заема предизвиква една истинска кредитна експанзия от страната на големите държавни банки. Значителният брой на често недобре обезпечените кредити създава опасност от увеличаване на несъбираемите задължения на банките и от оказване на инфлационен натиск над вътрешния пазар. Широкото кредитиране, както и освободеният през лятото на 1929 г. пазар на валута довеждат до рязко увеличаване на вноса на стоки. Наред с намалелия български износ – поради слабата реколта на някои култури и започналото спадане на цените на селскостопанските произведения на световните пазари още от пролетта на 1929 г., се стига до натрупването на колосален външнотърговски пасив от 1 927 млн. лв.[99] Крайно влошените параметри на платежния баланс разклащат доверието в наскоро постигнатата финансова стабилизация.

Несъмнено Стабилизационният заем предизвиква съществено оживление в българското производство и търговия, привлича със себе си и краткосрочни чуждестранни инвестиции, но същевременно твърде бързо е употребен и не са запазени достатъчно финансови резерви за в бъдеще.

ПОДЕМ И ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА. През десетилетието след световния конфликт българската икономика продължава да се характеризира с традиционната си структура, формирана още през епохата на Възраждането и затвърдила се след Освобождението, в която определящо място заема селското стопанство, но същевременно се проявяват все по-отчетливо тенденциите от първите години на XX в. и от времето на войните, отбелязващи разширяване на индустриалния сектор, банковото дело и вътрешния пазар. Наред с въздействието на обективните икономически фактори и влиянието на световната пазарна конюнктура върху развитието на стопанските процеси в страната важно значение имат и възприетите още в хода на военните действия принципи на държавно регулиране на икономиката. Осъществяващите се промени през 20-те години често пъти са пряко инспирирани и силно контролирани от органите на централната и местната администрация.

И в този период България е предимно аграрна страна, където селското стопанство създава над 60% от целия национален доход, а в отрасъла са ангажирани близо 80% от трудовите ресурси на българското общество[100]. Обработваемите земеделски площи са разпределени между голям брой собственици, което определя и основната характеристика на сектора – господство на дребното и средното земевладение. След войните тази тенденция се засилва, вследствие както на демографския прираст, така и на провежданата аграрна политика на българските правителства, целяща ограничаване на развитието на едрите стопанства и недопускане на масово обезземляване на селското население. Най-общите последици от тази структура на земеделието са ограничени инвестиции, забавени темпове на модернизация и ниска степен на интегриране в пазарните механизми. Огромна част от създадения в селското стопанство продукт остава за вътрешна консумация на производителите и поради липсата на конкуренция и икономически стимули не възниква необходимост от значително оптимизиране на селскостопанската дейност. Все още личните потребителски нужди на производителите определят и развитието на основните земеделски производства.

Най-важният до 1912 г. отрасъл на българското земеделие – производството на зърнени храни, след Първата световна война навлиза в период на дълбока криза, която не успява напълно да преодолее до края на 20-те години. Повишеното производство от 1925 г. не компенсира демографския ръст, така че средно на глава от населението се отбелязва спад в сравнение с довоенния период[101]. Не се отчита и подобряване на средните добиви от декар, които остават сред най-ниските в Европа[102]. Донякъде кризисните явления са неутрализирани от общото покачване на цените на зърнените храни на световните пазари[103]. Така въпреки относително намалялото количество цялостно се отчита слабо нарастване на паричната стойност в производството на житни култури.

ÉDITION PROVISOIRE
(Communiqué au Conseil et aux Membres de la Société)

C. 338. M. 96. 1928. II.
(F. 547.)

Genève, le 25 septembre 1928.

SOCIÉTÉ DES NATIONS

EMPRUNT DE STABILISATION BULGARE

PROTOCOLE (AVEC ANNEXES)

approuvé par le Conseil de la Société des Nations
et signé au nom du Gouvernement bulgare le 10 mars 1928

ACCOMPAGNÉ DES

DOCUMENTS PUBLICS Y RELATIFS

Протокол за сключване на стабилизационния заем, 1928 г. – ЦДА

Много по-успешни са постиженията през този период в областта на техническите култури. Особено впечатляващи са резултатите в отглеждането на тютюн, памук, слънчоглед, рапица, захарно цвекло и други, като при някои от тях увеличението спрямо довоенните години е от 3 до 10 пъти[104]. Още през тези години България се нарежда сред световните производители на висококачествени ориенталски тютюни. При лена, конопа и копринената буба се отбелязва запазване на равнището от преди 1912 г. Единствено спад има при производството на маслодайна роза – поради възникналите трудности в търговията с Франция и общата неблагоприятна международна пазарна конюнктура за луксозните стоки след войната.

Значително нарастват площите, заети с овощни и зеленчукови градини. Откриват се възможности за ефективно използване на благоприятните климатични условия за развитието на нови и конкурентоспособни продукти. Българските сини сливи, ябълки, круши, ягоди, зеле, домати намират много добър пласмент в страните главно от Централна Европа. Напълно е възстановено лозарството в страната след опустошителното действие на филоксерата в края на XIX в. Повечето от засегнатите масиви са подновени с калифорнийски сортове, устойчиви на болестта. Изключително международно признание получават българските десертни сортове грозде, а в средата на 20-те години са направени първите успешни опити за износ на български вина в Европа [105]. Все още обаче производството на вино е насочено основно към вътрешния пазар[106].

Намаляването на дела на зърнените храни и разширяването на отглеждането на индустриални култури, плодове и зеленчуци е свързано не само с някои териториални промени след войните /загубата на Южна Добруджа и присъединяването на Пиринска Македония и Източните Родопи/, но и с чисто икономически процеси, които показват, че макар и бавно селското стопанство все повече се ориентира към производство за пазара. Развиват се дейности, които реализират по-висока себестойност, по-ефективно се използват ограничените обработваеми площи и се създават условия за интензифициране на селскостопанския труд. В резултат на тези промени в края на 20-те години българското земеделие не само произвежда повече като обем, но и по-многобройни и разнообразни продукти, които позволяват да се развие вътрешният пазар, а страната да се включи по-активно в международния търговски обмен.

Десетилетието след войните като цяло се определя като успешно и за развитието на животновъдството. Първоначалната криза, предизвикана от загубите на работни животни, понесени през войните, както и от отнемането на Южна Добруджа заедно със значителния брой намиращ се в тамошните стопанства добитък, скоро е преодоляна. По-високите цени на животинските продукти на пазара, засиленото търсене на суровини от страна на българската индустрия и увеличаващият се износ създават добри предпоставки за бързото възстановяване на животновъдството. Още в началото на 1921 г. броят на едрия и дребния рогат добитък достига и леко надвишава довоенното равнище[107]. Тази тенденция се проявява особено в овцевъдството. С отглеждането на близо 9 млн. овце, пропорционално на населението си, България се нарежда на едно от първите места в Европа[108]. Голям прираст се отбелязва в птицевъдството. Благодарение на добрите си качества българските птици и яйца си извоюват стабилни позиции на външните пазари.

Приемане и оценяване на тютюн в кооперация „Български джебел“ с. Райково /дн. квартал на Смолян/, 1926 г. – ДА-Смолян

Въпреки нарастващия животински фонд в развитието на животновъдството не се прилагат модерни и високоефективни методи. Рядкост са големите и специално съоръжени животински ферми. Най-често домашните животни се отглеждат в личните дворове на селските стопани, без да са създадени необходимите условия, като понякога дори липсват подходящи сгради. Подобно на земеделието, животновъдството също е дребно и разпокъсано, което освен че снижава икономическата ефективност, затруднява санитарния и качествения контрол над животинските продукти.

Всички правителства след Първата световна война, независимо от идеологическите си различия, издигат като първостепенна своя цел в стопанската си политика подкрепата и модернизирането на българското селско стопанство. Кабинетът на Ал. Стамболийски предприема действия за дълбоки преобразования в аграрния сектор, чиито резултати обаче се оказват твърде противоречиви. Законът за трудовата поземлена собственост възпрепятства развитието на крупни и конкурентоспособни частни земеделски стопанства и основно цели да разреши някои социални проблеми, а не да интензифицира селското стопанство. Големите привилегии на кооперациите създават неестествена икономическа среда и лишават производствения процес от присъщите му стимули за постоянно усъвършенстване. Всъщност данъчната политика и дълго продължилото обезценяване на лева водят до реално намаляване на данъчната тежест на населението, което в някаква степен изиграва положителна роля в разширяването на селскостопанската дейност. Но въздействието на този фактор не бива да се преувеличава с оглед на многото други опасности, които крие финансовата нестабилност, а също и поради факта, че 2/3 от земеделското производство остава за лична консумация и не се влияе от повишените пазарни цени.

Пренасяне орало с ярем, с. Мурсалево, Дупнишко – АЕИМ

Гроздобер в Пазарджишко – АЕИМ

Правителствата на Демократическия сговор също залагат много във вътрешната си политика на ускореното развитие на земеделието и животновъдството. Независимо че отменя някои от реформите на БЗНС, и новата власт оказва активна подкрепа на селските стопани и кооперациите. Икономическите идеи на земеделския министър проф. Я. Моллов за държавна намеса в селското стопанство са изцяло отразени в приетия през ля-

тото на 1925 г. Закон за изменение и допълнение на закона за подобрение на земеделското производство и опазване полските имоти. Новите разпоредби предвиждат отпускане на различни държавни субсидии за модернизиране на стопанствата чрез осигуряване на безплатни семена, безвъзмездна агрономна и ветеринарна помощ, по-евтини материали при строеж на разплодници, а при комасиране на обработваеми земи и пряка парична подкрепа. Модерните стопанства и кооперации се ползват с привилегията да превозват стоките си по БДЖ с намалени тарифи и да внасят без митнически такси селскостопански машини, горива и смазочни материали. При изграждането на крупни и ефективни производствени структури се предвижда те да бъдат освободени за срок между 5 и 15 години от поземлен данък. Местните земеделски производители се ползват с предимства при извършването на държавни доставки[109]

Държавната подкрепа за селското стопанство продължава и при кабинета на А. Ляпчев. Чрез БЗБ през 1926–1928 г. са раздадени на частни стопани и кооперации значително количество земеделски инвентар и машини, извършват се водоснабдителни работи и се строят силози[110]. Замисля се и привличането на по-значителни чужди капитали в българското селско стопанство, но провалът на т.нар. свинска концесия представлява сериозен неуспех на правителствената политика в тази насока.

За периода от десет години след Първата световна война се отчита подобряване на използваните методи в земеделието и животновъдството, съществено се увеличава броят на плуговете /314 014/, а макар и все още доста слабо навлизат и по-съвременни селскостопански машини като трактори и моторни плугове /927/, редосеялки /3665/ и др.[111] Ала цялостно усилията на правителствената политика за модернизиране на отрасъла не дават очакваните резултати. В сравнение с повечето европейски страни България продължава да изостава в ефективността на селскостопанския труд, твърде много хора са ангажирани в тази дейност, а производството е все така разпокъсано и слабо обвързано с изискванията на пазара[112].

През 20-те години с особено ускорени темпове се развива българската индустрия. Рязкото увеличаване на броя на промишлените предприятия започва още в периода на Първата световна война. Вследствие на ограничените външнотърговски контакти и нарасналите държавни поръчки се създават условия за нарастване на промишленото производство. Тази тенденция се проявява и след приключването на войната. Нарастващата вътрешна консумация, притокът на чужди инвестиции[113], държавните програми за стопанско развитие са основните предпоставки за промишления подем. И през тези години се разрастват главно отрасли, свързани с преработката на местни селскостопански суровини. Важно място заемат текстилната /вълнена и памучна/, кожарската, хранително-вкусовата /мелници, захарни фабрики, пивоварни, спиртоварни, месопреработвателни, консервни фабрики и др./ и дървопреработващата промишленост. Наред с тях възникват и нови, почти непознати или слабо развити преди войните браншове, като химическата индустрия и електропроизводството. Така например електроцентралите от 10 през 1921 г. нарастват на 41 през 1929 г.[114] Те не само дават допълнителен тласък за стопанското развитие на страната, но и започват осезаемо да променят бита предимно на градското население.

Впечатляващ подем отбелязва минното производство. Още в първите години след войната въгледобивът достига стойности, които покриват нуждите на българската промишленост и общество. Основният дял от продукцията се осигурява от държавните мини Перник, но в края на 20-те години значителен ръст бележи и производството в частните дружества. През 1911 г. добитите въглища възлизат общо на 268 хил. т /м. Перник – 251 хил. т/, а през 1929 – 1651 хил. т /м. Перник – 1390 хил. т/[115].

Възход преживяват и някои по-капиталоемки и нетрадиционни за България производства като леярство, металообработка, машиностроене. За периода от 1922 г. до 1929 г. броят на предприятията от този бранш се увеличава от 80 на 137[116].

Показателно за ускорените темпове на развитие на българската индустрия е, че насърчаваните предприятия през 1911 г. са 345, а в края на 1929 г. са вече 1158[117], и като се прибавят и тези от тютюнопреработвателната, печатарската, конфекционната и др. индустрии, които не се ползват със статута на насърчавани дружества, общият им брой надхвърля 1600. За по-малко от 10 години /1921–1929/ обемът на промишлено производство се увеличава повече от 2 пъти[118]. Ръстът се потвърждава и при сравнението на други показатели – като вложен капитал, мощност на използваните машини, брой на заетите работници[119].

И в годините след Първата световна война българската индустрия продължава да се развива под знака на активната държавна подкрепа. Митническата политика на българската държава, която още от края на XIX в. се характеризира с постоянно покачване на тарифите за вносните стоки, в този период още повече засилва функциите си на административен покровител на българското производство. В това отношение България не прави изключение, тъй като във времето между двете световни войни пред международната търговия се изправят многобройните митнически бариери на отделните страни /единствено Великобритания до 1931 г. остава вярна на принципите на свободната търговия/. Въпреки разпоредбите на Ньойския договор, който дава на държавите победителки статут на най-облагодетелствана нация в търговията с България, правителствата в София чрез валоризиране на таксите, компенсиращи обезценяването на лева, и с въвеждането на някои ограничения на вноса и камбиото успяват да поддържат високо равнището на митническо облагане и да сдържат притока на чужда продукция[120]. След изтичането на петгодишния срок, определен в договора, българските правителства незабавно се завръщат към протекционистичните тарифи. При спазване на строга тайна през 1926 г. е приета нова митническа тарифа, която средно повишава размера на вносните такси от 50 до 100%[121]. Наред с това продължава и насърчителното законодателство за промишлените предприятия. През 1928 г. е приет нов Закон за насърчение на местната индустрия, чиито разпоредби са насочени главно към подпомагане на производства, използващи местни суровини[122]. Данъчните ставки, изоставащи от темпа на девалвиране на националната монета, представляват на практика облекчаване на задълженията към фиска, което също се отразява благоприятно за индустриалното развитие.

Макар да стимулира разширяването на промишленото производство, държавната намеса предизвиква и появата на редица негативни страни във функционирането на българската индустрия. Липсата на силна външна конкуренция отслабва естествената необходимост пред местните предприятия непрекъснато да подобряват качеството на произведения продукт, да снижават себестой-

Освещаване на електроцентрала „Въча“ над Кричим, 1923 г. – ДА-Пловдив

ността му и да повишават ефективността на труда. Поставена под похлупака на държавната защита, българската индустрия не е в състояние адекватно да отговори на високите и постоянно променящи се изисквания на световния пазар[123]. Все пак в сравнение с провежданите насърчителни мерки от другите балкански държави българският протекционизъм се оказва по-умерен и постига по-задоволителни резултати[124].

Високите темпове на промишлено развитие през 20-те години обаче не успяват да променят основната структура на българското стопанство[125]. Индустриалното производство продължава да осигурява твърде малък дял в националния доход на страната – едва 5,4%, и все още отстъпва по този показател освен на селското стопанство също и на търговията /7,6%/, и дори на занаятчийското производство /6,8%/[126].

Съществена предпоставка за общото стопанско оживление през периода има успешното възстановяване на съобщителната система в страната и развитието на транспорта. Макар че главните железопътни артерии в България са изградени още преди 1912 г., в резултат на интензивното им използване по време на войните се оказва, че се нуждаят спешно от цялостно подновяване на съоръженията, както и от комплектоване на локомотивния и вагонния парк. Заделените за целта средства от редовните и извънредните бюджети не са достатъчни и по тази причина част от произведението на външните заеми от 1926 и 1928 г. е използвана за реконструкция на старите и за строеж на три нови жп линии. За срок от десет години се отбелязва увеличаване на превоза на стоки и на пътници по БДЖ с повече от два пъти. Съществено се подобряват и приходите в хазната от железниците. Проявяват се обаче и някои негативни страни на системата на железопътния транспорт. Поради иконо-

Първа Българска
Привилигирована фабрика за консерви
БРАТЯ А. ГЕНОВИ
ПЛОВДИВЪ
Основана въ 1899 година
Зл. медалъ отъ Лиежкото всемирно изложение 1895
Почетенъ дипломъ — София 1906. Зл. медалъ — Лондонъ 1907. Златенъ медалъ отъ Горна-Ореховския мостренъ панаиръ 1925
I-ére FABRIQUE BULGARE
Privilegiée de conserves alimentaires
A. GUÈNOFF FRÈRES
PHILIPPOPLE
FONDÉE EN
Médaille d'or de l'Exposition uni... 05
Diplome d, honneur — ...
Médaille d'or — Lond...
ГЕРБОВА МАРКА 3 3 ТРИ ЛЕВА
Фабрична Марка

Пловдивъ 22 Май 1926 г.

До Господина Председателя на Плов. Тър. Инд. Камара
Тукъ

Господинъ Председателю,

Известно Ви е че преди 17 години ний пренесохме фабричното си заведение тукъ въ гр. Пловдивъ и съ големи трудове и борби успехме да

Производствен процес във фабрика за шоколадови изделия „Велизар Пеев“ А.Д. Своге, 1928 г. – ЦДА

Бланка на консервна фабрика „Братя А. Генови“ Пловдив – ДА-Пловдив

мии при построяването на линиите завоите са направени с малък радиус, което не позволява да се развива по-висока скорост на влаковите композиции /средно около 40 км/ч/, а оттам и да се повишава натовареността на трафика в бъдеще[127].

Продължава строителството на пътищата и шосетата, свързващи по-малките селища с местните административни и стопански центрове. В края на 20-те години общата дължина на пътната мрежа е над 23 000 км.[128] Много от пътищата все още не са достатъчно удобни и широки, но като цяло откриват възможността за постепенното навлизане на автомобилния транспорт. Показателен факт за модернизирането в тази област е създаването на таксиметровата служба в София, която скоро почти напълно измества традиционните файтони и подобрява качеството на транспортните услуги в столицата[129].

Ако състоянието на жп линиите и пътищата във вътрешността на страната е задоволително и отговаря на основните изисквания на националното стопанство, то равнището на комуникациите със съседните държави е изключително ниско. Твърде малко са пропускателните пунктове по границите и почти не са свързани с инфраструктурата на района. Широколинейни жп връзки има единствено с Югославия и Турция. Въпреки че още от началото на XX в. с румънските власти се обсъжда въпросът за построяване на мост над р. Дунав, осъществяването му продължава да се подчинява повече на политическата конюнктура, отколкото на икономическата необходимост. Телефонните

Изграждане трасето на жп линия Саранбей /дн. Септември/ – Лъджене /дн. Велинград/, 1920–1925 г. – ЦДА

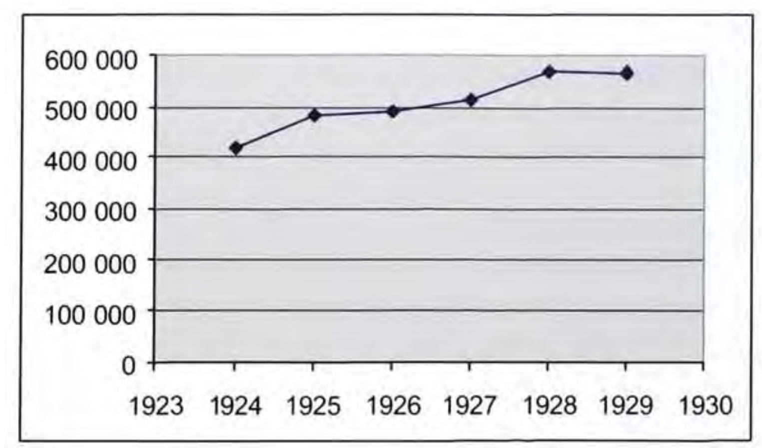
връзки са също така крайно неразвити. Например през целия разглеждан период не съществува пряка телефонна линия между София и Белград[130].

Напредъкът в стопанството обаче не се отразява пряко на разширяване на външнотърговския обмен на България. Контактите се определят както от чисто икономически фактори, така също и от политическата обстановка, която възниква в Европа след войната. Разпадането на двете империи – Османската и Австро-Унгария, елиминира двата най-значими външнотърговски партньори на страната до 1912 г. Враждебното отношение на балканските държави победителки към България се отразява и на търговията им с нея[131]. Следваната в световен мащаб политика на митнически протекционизъм затруднява допълнително развитието на международната търговия, в това число и българските усилия за разширяване на износа. Показателен е фактът, че през 20-те години България има сключен само един търговски договор – през 1928 г. с републиканска Турция, и въпреки него не са премахнати пречките пред повечето български стоки[132]. Вследствие на всички тези промени стойността на българската външна търговия след войната не успява да надхвърли съществено равнището от преди 1912 г. А по отношение на обема в килограми дори се отбелязва значителен спад на българския износ[133]. Следователно увеличеното производство след войната намира реализация преди всичко на вътрешния пазар.

Българската търговия не променя радикално структурата си от преди 1912 г. И сега България изнася предимно селскостопански продукти и суровини, а внася основно промишлени изделия и материали. Поради географската близост, сравнително удобните транспортни връзки и съществуващите отпреди традиции като най-активни се утвърждават отношенията със страните от Централна Европа – Германия, Италия, Чехословакия, Австрия. На тези четири страни се пада повече от половината от целия обем на българския внос и износ[134].

Слабите реколти в резултат на климатични неблагополучия, трудностите пред българския експорт и усилията да се постигне модернизация чрез засилен внос на индустриално оборудване са главните причини през десетилетието след Първата световна война да се натрупа значително отрицателно външнотърговско салдо. Само три години /1922, 1924 и 1927 г./ завършват с положителен баланс, но те съвсем не могат да променят общата неблагоприятна равносметка – над 3,5 млрд. лв. пасив[135].

През втората половина на 20-те години българската икономика преживява период на възход, в който се осъществяват промени, бележещи поредния етап в модернизирането на стопанството и разширяването на сферата на действие на пазара. Високите темпове на развитие се дължат на многобройни и различни фактори, но най-определящи са благоприятната международна конюнктура, притокът на външни капитали /държавни заеми и преки инвестиции/ и политиката на финансова стабилизация и на подкрепа на родното производство. Ала въпреки постигнатите резултати България все още изостава икономически от повечето европейски държави, а по отношение на национален доход, ефективност на производствения процес и стопанска структура продължава да е съизмерима единствено с останалите страни от Балканския полуостров.

Националният доход на България 1924–1929 г. /в млн. лв./[136]

2. Депресията по света и в България /1929–1934/

Както пише съвременният американски историк Т. Уаткинс, „все още не знаем с пълна сигурност защо става така, че най-голямата и продуктивна икономика на планетата се разпада след 29 октомври 1929 г."[137] Повечето специалисти отброяват началото на кризата с краха на Нюйоркската борса, но в последните десетилетия сред изследователите ѝ се формира консенсус, че в световен план стопанските трудности датират още от средата на 20-те години[138]. Започналият спад в цените на суровините и особено на земеделските артикули ограничава възможностите на страните дебиторки да поддържат безпроблемно своя дългов трансфер и разклаща стабилността на националните им монети[139]. Митническият протекционизъм, автархията*, дефлацията**, низходящата ценова конюнктура и предизвиканото от борсовия срив недоверие в икономиката създават онази експлозивна смес, която по думите на Фридман „превръща дълбоката рецесия в катастрофална Депресия"[140]. Златно-девизният еталон*** е механизмът, който препредава дестабилизиращия импулс от Америка към останалия свят. „Златният стандарт, пише Ейчънгрийн, увеличава дестабилизиращия шок и става главната причина за неадекватните мерки, предприети от Федералната резервна система."[141] Наистина той съществува и преди Първата световна война, без да произвежда подобен ужасен ефект. Тогава обаче златният стандарт се гради върху взаимното доверие и международното сътрудничество във финансовата област. Европейската война унищожава и двете.

Липсата на координирани международни усилия за борба с кризата пречи за сравнително полесното ѝ преодоляване. Разпространението на финансовата нестабилност от средата на 1930 г. превръща „обикновената монетарна корекция" от 1928–1929 г. в Голяма депресия. Банковият хаос и фалити /американската *Bank of the United States*, австрийската *Österreichische Credit–Anstalt* и германската *Darmstadter und National Bank*/ водят до паническо ликвидиране на депозитите и нарушават

** **автархия /гр./** – самозадоволяване на всички стопански нужди на една държава чрез нейните собствени ресурси, т.е. чрез ограничаване на вноса от чужбина до минимум; ** **дефлация /фр./** – процес, противоположен на инфлацията, при който се намалява намиращата се в обращение парична маса. *** **златно-девизен еталон /стандарт/** – система, наподобяваща валутния борд, при която паричната маса е гарантирана със злато и конвертируеми в злато валути. Централната банка е задължена по закон да обменя местната монета срещу злато или златни валути по определено съотношение /в българския случай към 1929 г. 1 зл. фр.: 27 лв./.*

дейността на банковия сектор. Съществуващият златен стандарт не позволява да се инжектира ликвидност в банковата система, понеже това противоречи на основните му принципи. Подпомагането на затруднените финансови институции от централните банки би поставило в деликатно положение конвертируемостта на националната валута. При липса на международно сътрудничество, изправени пред избора да жертват своята монета или банковата си система, централните емисионни институти посягат към девалвацията* като единствен възможен, макар и нежелан изход.

НАЧАЛО НА ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ В БЪЛГАРИЯ. Лавината на Депресията, зародила се в развитите индустриални общества, достига пределите на България през третата четвърт на 1929 г.[142] Още в доклада си за 1928 г. БНБ отчита наличието на „някои неблагоприятни стопански признаци“, които обаче са неутрализирани под въздействието на Стабилизационния заем[143]. Външният кредит засилва доверието сред икономическите субекти и допринася за една кредитна експанзия** в страната, чийто пик е през май 1929 г., след което постепенно започва спад на стопанската активност. Неблагоприятната реколта и общата низходяща тенденция при земеделските цени свеждат до минимум покупателната сила на селското население. Обезпокоителен симптом е и необикновеният ръст на вноса, довел до 2,1 млрд. лв. дефицит в търговския баланс за 1929 г. Успоредно с намаляването на валутния резерв пада и покритието на лева, което от 50% през януари стига до 39,74% на 30 ноември 1929 г. От началото на последното тримесечие на годината вече може да се говори за прехвърляне на вируса на Депресията и на българска почва[144]. Фалитът на търговската къща „Братя Бъклови“*** и последвалата го ликвидна криза изважда на светло натрупаните диспропорции в банковата система. Не са единици случаите, при които кредитът за едно предприятие надхвърля пет пъти собствения му капитал[145]. Само малък дял от усилено раздаваните през 1927–1929 г. заеми са с надлежно обезпечение /едва 18% в БЗБ/[146]. При подобно претоварване с лоши кредити и най-малкото затруднение в икономиката води до верижен ликвиден проблем в банковия сектор. Според БНБ ситуацията се влошава и от „излишното множество банки, намиращи се в опасна конкуренция помежду си“[147]. Кредитните институции в страната, заедно с клоновете и агентурите на БНБ и БЗБ са над 600!

На 2 юли 1929 г. емисионният институт увеличава от 9 на 10% сконтовия си процент, „предупреждава[йки] всички стопански слоеве за евентуалните опасности“[148]. Посланието обаче внася само допълнителна доза несигурност в икономиката. На 26 септември с.г. банките осъмват с дълги опашки от притеснени вложители, решени да изтеглят спестяванията си. Сред най-засегнатите е Софийска банка, от която до 12 октомври са ликвидирани 19 млн. депозити /от общо привлечени над 75 млн./. Притисната от суровите правила на златнодевизния еталон и от зоркия контрол на Финансовия комитет на Обществото на народите /ФК на ОН/, Централната банка е принудена да ограничи подкрепата си до 10 млн. и да покани членове на Банковата секция при Съюза на акционерните дружества да се притекат на помощ[149]. Четиринадесетте кредитни институции отпускат допълнителни 14 млн., които внасят известно успокоение сред обществото. Пагубните последствия обаче са вече налице. Оставени сами в борбата с ликвидната криза, банките са изправени пред дилемата да обявят ликвидация или да се консолидират с други финансови учреждения****. Процесът на оздравяване на банковия сектор е доведен докрай от деветнадесетомайци, създали Българска земеделска и кооперативна банка /чрез консолидирането на БЗБ и БЗКБ/ и Банка „Български кредит“ от 21 помалки финансови института. Седем години след 1929 г. едва 30% от частните кредитни институти в страната продължават дейността си. За истинската декапитализация на сектора може да се съди от преоценените активи на банките, съставляващи

** **девалвация** – намаляване на процента на златно покритие на националната валута. Чрез подобна стъпка се понижава цената на произвежданите стоки и те стават по-конкурентни на външния пазар.** **кредитна експанзия** – период на масово кредитиране на промишлеността и селското стопанство от банковата система при ниски лихвени нива. *** Най-вероятната причина за фалита на фирмата „Бр. Бъклови“ са „извънредно големите лични разноски... [счетоводното] надценяване на активите и вписването на фиктивни печалби в баланса“. Вж. Мутафов, К. Световната стопанска криза. С., 1940, с. 303. **** Още през 1929 г. 50 провинциални кредитни института създават обща централа – Централна банка на българските провинциални банки, а през 1930 г. се осъществяват три сливания – на Банка за народен кредит, Българска банка и Френско-белгийска банка за международна търговия в Съединени български банки; на Дойче банк с Кредитна банка и на две провинциални банки – Изток и Селско-еснафска банка. През следващата година примерът им е последван от образувалите Южнобългарска търговска банка „Арда“ – Харманли, Радневска и Елховска търговска банка. Вж. Ковачев, Н. Банковият капитал в България. – Звезда, II, 1933, № 16, 722–731.*

„Български кредит". В момента на сливането те притежават едва 25,9% от записания си капитал[150].

През май 1931 г. правителството на Андрей Ляпчев приема Закон за защита на спестовните влогове. При Министерство на финансите /МФ/ се създава Банкерски съвет със съвещателна функция по всички банкови и финансови въпроси. Определя се минимален изискуем капитал от 30 млн. лв. в София и 20 млн. в другите градове. Забранява се спестовните влогове да надхвърлят осемкратния размер на внесения капитал и резервите. Две трети от депозитите трябва да се пласират в нискорисков търговски портфейл с тримесечен матуритет*, в тримесечни аванси срещу залог на стоки или в държавни облигации. Десет процента от спестовните влогове се депозират като резерв при централната банка[151]. Макар и прокаран доста след като паниката пред банковите гишета отшумява, законът изиграва положителна роля за санирането на финансовия сектор. Създаването на банков надзор и гарантирането на спестовните влогове възвръща доверието в лева и е важен психологически фактор, генериращ стабилност през целия период на Депресията.

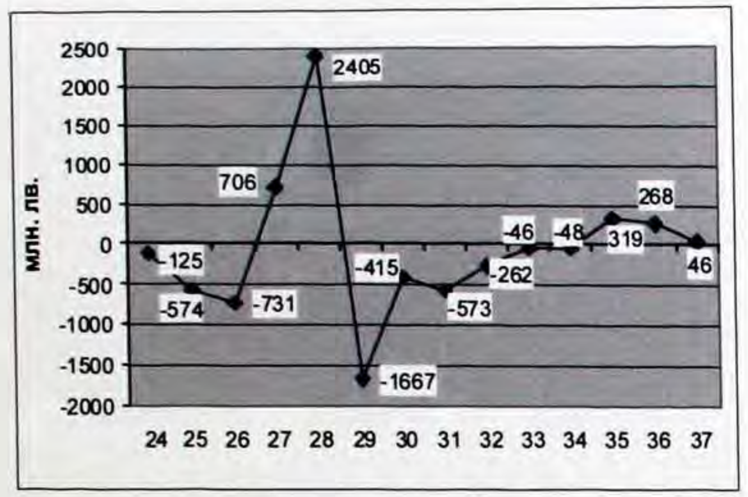

Управителен съвет на БНБ, 1929 г. Асен Иванов, управител /в средата/ и подуправителите /от ляво на дясно/ Ж. Т. Бурилков и Д. Божилов – изт.: Юбилеен сборник на БНБ /1879–1929/ С., 1929 г.

Началото на кризата заварва управляващия Демократически сговор в петата му година на власт. От 1926 г. Сговорът се доминира от по-либералното „партийно“ крило. Както по света[152], така и у нас либералните елити са „неподготвени“ за стопански катаклизми като Голямата депресия. Те посрещат кризата като нормална реакция на стопанството срещу нарасналите след войната интервенизъм и протекционизъм. Същия проблем има и министър-председателят А. Ляпчев. Според вътрешната му убеденост контракцията е само естествена корекция на нарушените стопански процеси. В лекция в края на 1930 г. пред Българското икономическо дружество премиерът споделя убедеността си, че кризата ще бъде преодоляна скоро[153]. Ето защо той не предприема мащабна програма за противодействие на кризата. Воден повече от политически, отколкото от стопански мотиви, Ляпчев възприема идеята за умерено субсидиране от държавата на цените на зърнените храни /чрез Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни – ДЗИЗХ/, за да санира банковия сектор. Дълбочината на Депресията и необичайната ѝ продължителност лишават подобна концепция от обществена подкрепа. Също както Хувър в Щатите или Брюнинг в Германия, и А. Ляпчев е принуден да слезе от историческата сцена. Предлагащ засилване на държавната намеса като лек срещу заболяването на стопанството в средата на 1931 г., Народният блок печели доверието на обществото[154].

МЕРКИ ВЪВ ФИНАНСОВАТА ОБЛАСТ. Голямата депресия изостря хроничните проблеми на държавното съкровище. Бюджетният дефицит в края на финансовата 1930/1931 година достига 1,847 млрд. лв.[155] Освен него съкровището е обременено с над 2 млрд. закъснели плащания по държавни поръчки[156]. Недоимъкът по наследения от Демократическия сговор държавен бюджет /ДБ/ 1931/1932 е за нови 970 млн. лв. Това прави общ дефицит от астрономическите 4,817 млрд. лв. Девет дни след изборите касовата наличност в хазната е едва 29 млн. при 694 млн. неизплатени чекове по платежни заповеди[157]. Поради стопанските трудности между 1928 и 1931 г. средногодишните постъпления по ДБ намаляват с 31%[158]. Или както по-късно признава премиерът Мушанов, „празно съкровище, разстроени държавни финанси и изтощено народно стопанство“[159].

** **матуритет** – период, след изтичането на който настъпва падежът по ценна книга.*

Графика 1. Салдо по платежния баланс, 1924–1937 г. в млн. лв. – изт.: *Чакалов, А.* Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България. С., 1946, с. 138.

Според финансовия министър Стефан Стефанов обаче „положението по платежния баланс /ПБ/ е по-тежко от това на бюджета, което е един чисто вътрешен въпрос"[160]. Ежегодно страната ни отделя по 270 млн. за репарациите, 280 млн. по довоенните и 630 млн. по следвоенните си задължения. Това прави общ годишен трансфер на 1,180 млрд. лв., който заедно с гарантираните от държавата задължения достига до 32,5% от записаните приходи по бюджета за 1931/1932 ф.г., реализирани на практика едва 87%[161]. Заедно с валутните разходи за легации, студенти, лихви и дивиденти на чужди предприятия пасивът по ПБ достига 2,5 млрд. За приход по платежния си баланс България разполага само с едно средство – износ. При свиването му обаче с 30–40% и при спада в земеделските цени с 200% до края на 1931 г. – досегашните 6 млрд. постъпления от експорт годишно са непостижими. Чуждите банкови кредити, оживили стопанството ни в края на двадесетте, от 3 млрд. се свиват на 1 млрд. лв.[162] Заемите са деноминирани в конвертируеми валути, които страната ни може да добие само в търговия с няколко държави /Франция, Англия, Палестина, САЩ/.

Страната е изправена пред дилемата да девалвира лева или да предприеме пакет от класически мерки – уравновесяване на бюджета, намаляване на дълговия трансфер, орязване на вноса и увеличаване на износа. На практика обаче българските правителства не разполагат с никакъв избор. Девалвацията е изключена както поради изживяната наскоро хиперинфлация, така и заради неимоверното оскъпяване на деноминирания в твърди валути външен дълг. Ето защо България избира чисто ортодоксалния подход чрез един суров чуждодевизен контрол да се запази, макар и формално, стабилността на лева. Народният блок съхранява досегашния валутен паритет /27 книжни за 1 златен лев/, като въвежда ограничение в търговията с чужди девизи. През есента на 1931 г. са изменени Законът за търговия с външни платежни средства /ЗТВПС/ и Законът за БНБ[163]. Системата на контрол върху търговията чрез камбиалните* ограничения на емисионния институт добива своя завършен вид с приемането на Правилника за приложение на ЗТВПС. Той предоставя монопол на БНБ върху търговията с външни платежни средства. Всички закупени от банки, сарафи и частни лица девизи трябва да се продават на емисионния институт. Забраната за износ на облигации и ценни книжа се допълва с идентична рестрикция върху българските банкноти, златни монети и кюлчета. Експортьорите се задължават да предават на БНБ в 10-дневен срок от получаването цялата добита валута от износа. При експорт търговците трябва да декларират предварително количеството, вида и стойността на артикулите[164].

Камбиалният монопол е допълнен чрез серия наредби на Банката. С Наредба № 1 от 15 октомври 1931 г. се въвежда задължително тримесечно предизвестие преди осъществяването на внос[165]. Наредба № 4 /декември 1931 г./ забранява отпускането на валута за импорт на 20 „луксозни предмети" – парфюмерия, радиоапарати, музикални инструменти, бижутерия, автомобили, велосипеди и др.[166] В края на февруари 1932 г. с Наредба № 5 стопанските агенти се задължават да предложат за изкупуване в най-близкия клон или агентура на БНБ притежаваните от тях чужди платежни средства /банкноти, чекове и др./ и вземания на виждане** по курса на деня. За нарушителите се предвиждат сурови наказания – глоба до 1 млн. лв. и затвор от 3 месеца до 3 години[167]. Коренна промяна в структурата на стокообмена ни предизвиква Наредба № 7 /27 април 1932 г./, която позволява на БНБ да не „отпуска [валута] на вносителите повече от 50% спрямо вноса им през 1931 г. по количество"[168]. Предприятията, които не са работили през 1931 г., ще получават валута по преценка на банката. С леки модификации този режим се запазва през целия период на Депресията.

Банката поема напълно диригентската палка на външната търговия, но това среща сериозни протести от страна на търговското съсловие. В резултат на критиките в края на 1932 г. е издадена Наредба № 22, с която се допускат допълнителни вносни контингенти срещу износа на някои трудно пласируеми стоки /плодове, зеленчуци, розово масло, тютюни от старите реколти и др./. Подробно се изброяват и артикулите, допускани за компенсации – лекарства, петрол и дериватите му, сурови и спомагателни материали за индустрията и погасяване на стари задължения от внос[169]. Плахата либерализация на търговията е продължена с Наредби № 27, 28, 29, 30, 35, 36, 37 и 38, които частично смекчават камбиалния монопол на БНБ и разширяват кръга на стоките, срещу чийто износ се отпускат допълнителни контингенти /млечни продукти, едър и дребен добитък, живи и заклани птици, зеленчуци, въглища, каолин, кварцов пясък и т.н./[170]. Тези т.нар. частни компенсации донасят известно оживление във външния стокообмен. От 1933 г. БНБ създава различни списъци на стоките, за които се прилага новата система. По първия от тях /жито, царевица, ръж и др./ банката събира цялата сума от износа, по втория се определя известен процент от експорта за други артикули от 20 до 30%, а третият включва такива с малък процент на свободни девизи, отстъпвани от БНБ. Последователно списъците се намаляват на 3, а през 1935 г. остава само един, с който се определя премията за различните стоки. По същество компенсационната система представлява скрито обезценяване на лева, тъй като премията за свободните валути, които се продават на пазара, първоначално възлиза на 40–43%. След намесата на БНБ през 1933 г. системата се стабилизира на 35%. Предвиденият процент за свободно разполагаемите валути се движи в зависимост от типа на артикула, така че средният процент възлиза на 18–20% върху общата стойност на износа[171].

Суровият девизен контрол всъщност поставя лева в една чисто парникова среда, съхранявайки само формално неговата конвертируемост чрез серия административни мерки[172]. И тъй като курсът на националната монета не може да бъде откъснат от мощта на стопанството и от международния стокообмен, тези вътрешни диспропорции подбиват износа. Политиката на БНБ е „сложна, претрупана от правила и наредби". Тя създава група от привилегировани експортьори /които са имали голям внос през 1930–1932 г./. Практикуваната система от премии стимулира най-вече експорта на стоки, носещи най-малка печалба.

Без особен ентусиазъм от средата на 1932 г. България е принудена да възприеме „новата" схема за изкуствено уравняване на международния стокообмен. Отстъпвайки пред силния политически натиск страната ни сключва клиринги* с Австрия, Швейцария, Чехословакия и Германия през 1932 г., с Полша, Унгария, Италия, Франция, Белгия и Палестина през 1933 г. и с Испания и Турция през 1934 г. Само уравнителните спогодби с Швейцария, Швеция, Франция, Холандия и Полша предвиждат изплащане на част /20–30%/ от износа ни в конвертируема валута[173]. По клирингите България „спестява" плащанията в девизи, но губи възможността да получава валута, в каквато е задължена да извършва плащанията си по външния дълг. Системата от клиринги и компенсации заличава положителното салдо по търговския ни баланс, резултат от огромните усилия за стимулиране на износа и ограничаване на вноса. Хазната остава без налични девизи за погасяване на пасивите по ПБ. Опасността от мораториум по дълга отново изпъква с особена острота и Финансовият комитет на ОН „съветва" София да се въздържа в бъдеще от нови клиринги[174]. Правителството споделя напълно това мнение и прави всичко възможно, за да държи отворени поне пазарите на Холандия, Белгия, Испания, Палестина и Египет, от които да получава златни девизи. Изправена обаче пред опасността да бъде напълно отрязан пласментът ни в първите три страни, България е принудена да подпише уравнителни спогодби и с тях. Държавите под системата на клиринг достигат 83% от износа и 68% от вноса ни. Докато през 1932 г. едва 15% от търговията ни става чрез компенсации, през 1934 г. този процент достига 60. Това допълнително натоварва платежния баланс на страната[175].

Кризата поставя всички междудържавни дългове в напълно нов контекст. Ден преди парламентарните избори, довели на власт Народния блок, президентът на САЩ Хувър огласява своето предложение за едногодишен мораториум на всички междуправителствени задължения. Това вдъхва

* ***камбиални ограничения*** *– валутни ограничения.* ** ***вземания на виждане*** *– бързоликвидни и краткосрочни вземания до 7 дни.*

* ***клиринг /англ./*** *– система за уреждане на всички плащания между две държави /произходящи от търговия, издръжка на пътници, студенти, легации и др./ чрез уравнение по счетоводен начин без реално изнасяне на валута.*

кураж сред официалните среди в София да декларират, че „при създалото се положение невъзможно е да останем редовни по външните платежи, без да спънем държавния и стопански живот“[176]. По отношение на България обаче американската инициатива се натъква на яростна съпротива в Атина и на глухо неодобрение в Букурещ и Белград. Сама изпитваща огромни финансови затруднения, Гърция обвързва прекратяването на репарациите ни със замразяване на нейните вноски, дължими по спогодбата „Моллов–Кафандарис“[177]. Въпросът е отнесен за арбитраж пред Постоянния съвет на ОН и Лондонския комитет на експертите, но през лятото международните финансови институции препоръчват директен контакт с Гърция и Румъния[178]. Подложени на комбиниран натиск и пресирани от наближаваща дата по следващата репарационна вноска, на 11 ноември 1931 г. държавите постигат компромис. България получава правото да се възползва между 1 юли 1931 г. и 30 юни 1932 г. от Хувъровия мораториум, а Гърция де факто прекратява службата си по „Моллов–Кафандарис“. Така погасяването на задълженията към нашите бежанци от Гърция остават в тежест на българското правителство. В резултат на Атинското споразумение годишната репарационна вноска, равняваща се на 10 млн. златни франка, се намалява с 5,5 млн. /148,5 млн. лв./, или 55,3%[179].

Продължилата с нестихваща сила и през 1932 г. световна депресия и централноевропейската финансова криза от лятото на предната година принуждава ОН да свика световна конференция в Лозана, която да се занимае с бъдещето на военните дългове. Цялото внимание на конференцията се фокусира върху немските военни задължения, а т.нар. източни репарации /на България, Унгария и Австрия/ остават извън вниманието на форума. Срокът на Хуваровия мораториум е продължен до 15 декември 1932 г., а избраният специален комитет трябва да предложи и трайно уреждане на проблема. Комитетът обаче не успява да проведе нито едно заседание. Спорът по междусъюзните задължения към Америка изтиква негерманските репарации на втори план и принуждава правителствата на Великобритания, Франция и Италия да поискат писменото съгласие на останалите заинтересовани държави за още едно удължаване на мораториума с половин година. Това е погребалният звън над репарациите. След края на Депресията светът е коренно променен и в него репарациите са лишени от всякаква роля. Макар и без официално решение, фактически България е освободена от бремето на произтичащите от войната задължения[180].

Репарациите представляват само 1/4 от дълговия трансфер на страната. Ето защо правителството влага особена енергия в преговорите с кредиторите по предвоенните и следвоенните задължения на страната. Още през юли 1931 г. официозът „Знаме“ подчертава необходимостта от „облекчения и международна помощ, придружена от вътрешни реформи като съкращения и сливане на служби“, а министърът на търговията Георги Петров допълва, че „политиката на икономии е достигнала вече своите пределни възможности“ и е необходимо „отлагане или намаление на ежегодните външни платежи, които тежат върху бюджета“[181]. Очаквайки силен отпор, кабинетът търси подкрепата на Обществото на народите. Поисканата от София стопанска анкета препоръчва на кредиторите „да направят временни жертви, за да помогнат страната в този труден момент“[182]. Евентуалните облекчения обаче са обвързани със серия от реформи, които България трябва да проведе в най-кратки срокове. Настоява се за съкращаване на разходите /намаляване броя на окръжните постоянни комисии и на окръзите/, за стриктно прилагане на системата на месечните бюджети* и за засилване на контрола на министъра на финансите върху държавните разходи като основно средство за уравновесяване на ДБ[183].

Основавайки се на резултатите от анкетната комисия, Съветът на ОН предлага редуциране наполовина на лихвения трансфер. Останалите 50% в лева ще се привеждат в специална блокирана сметка, открита при БНБ на името на Съветника при банката**. Средствата по нея могат да се използват само за покриване на бюджетния дефицит. Тези 50% в лева подлежат на изплащане на кредиторите в един бъдещ момент, поради което правителството се задължава да продължи вписването им в разходната част на ДБ. Финансовото изражение на тази отстъпка е почти 230 млн. лв., които заедно с 150-те млн. „спестени“ от репарациите дават надежди за стопяване на огромния 1,8-милиарден дефицит. Увеличава се и допустимата граница на еми-

** **месечни бюджети** – задължение по Стабилизационния заем, с което се счита, че ще бъде спазвана по-добра финансова дисциплина.*

*** Едно от задълженията на България по отпускането на Стабилизационния заем е да се приеме назначен от ОН Съветник при БНБ, който да контролира използването на отпуснатите по кредита средства.*

Безработни си поделят хляба, 1931–1934 г. – НИМ

Проф. Никола Стоянов, главен преговарящ с международните финансови институции – ЦДА

тирания в съкровищни бонове вътрешен дълг от 600 на 900 млн. лв.[184] Въз основа на препоръките на Лигата в средата на 1932 г. българското правителство подписва две спогодби с Комитета на носителите на предвоенните държавни заеми в Париж и с Лондонския комитет на заемите под покровителството на ОН. Те преповтарят параметрите на облекчението, предложено на 15 април от Съвета. Във френската столица е постигнато и принципното съгласие за започване на разговори по ревизия на спогодбата от 1926 г., съобразно нейния член 8[185].

Цената на облекченията по дълговия трансфер е провеждането на решителни реформи във финансовата област. В обширен доклад от декември 1931 г. финансовият министър Ст. Стефанов препоръчва пакет от мерки за заздравяване на положението на фиска, предвиждащ реорганизация и стабилизацията на данъчната администрация и реформиране на публичните институти /мини „Перник“, пенсионния фонд, просветата и местната администрация/. Предлагат се 18 законопроекта, които да дадат рамката на новия бюджет. Още през януари 1932 г. кабинетът обсъжда програмата и започва постепенното ѝ изпълнение[186]. Под „настойничеството“ на кредиторите и ФК Блокът залага на икономическата ортодоксия. Предприета е мащабна програма по ограничаване на разходите. Всъщност реформите започват още в средата на 1931 г. Броени дни след изборите Народният блок съкращава всички месечни разходи по заварения ДБ с по 200 млн. Кредитите за отделните ведомства вече се отпускат само с личното разрешение на министъра на финансите[187]. Започва подготовка за коренна промяна в Закона за бюджета, отчетността и предприятията /ЗБОП/, с която МФ да централизира контрола под своята шапка[188]. Успоредно с икономиите по упражняването бюджет правителството търси и реализирането на нови приходи. С постановление от октомври 1931 г. се засилва облагането върху покровителстваната индустрия, повишават се таксите, събирани от пощи, железници, телеграфи и мини „Перник“. В окръжно на Отделението за преките данъци местните поделения са натоварени да събират ежеседмично сведения за постъпващите данъци, недоборите, количеството запори и публични продажби[189]. За да се консолидира положението на длъжниците и да се повиши платежоспособността им към фиска, в началото на 1932 г. се приемат Закон за предпазния конкордат, Закон за облекчаване длъжниците и Закон за задълженията на земеделеца-стопанин[190]. Бюджетът за 1932/1933 ф.г. извършва второ намаление на заплатите в бюджетната сфера с 4–14%. Съкращават се четири окръжни сметни палати. Само по Министерството на железниците, пощите и телеграфите /МЖПТ/ са уволнени 450 души.

Във всички бюджети – освен тоя на Министерство на народната просвета, са направени значителни икономии, като разходната част по бюджета е с 690,4 млн. по-малка от тази по предходния[191]. За да се гарантира приходната част, в парламента са внесени изменение на Закона за пенсиите и нов Закон за засилване държавните приходи, който предвижда 500 млн. нови приходи. В края на юни 1932 г. започва обсъждането и на законопроекта за служебния стабилитет на финансовата администрация. Той е един от актовете, на които ФК най-много държи, разчитайки, че ще даде материални стимули на данъчните чиновници за увеличаване на събираемостта на държавните приходи[192].

От средата на 1932 г. настъпва ново чувствително влошаване на стопанското положение на България. Разнобоят и фракционните боричкания в управляващата коалиция не създават подходяща среда за необходимите реформи. Някои популистки мерки, защитавани упорито от земеделци, радикали и по-левите крила в Демократическата и Националлибералната партия, натоварват хазната с нови извънредни задължения. Финансовият комитет на ОН не скрива своето недоволство от забавения темп на реформите. На сесията си през септември с.г. той отчита задълбочаване на „отегчението на бюджетния дефицит“. Недоимъкът по предходното упражнение за 1931/1932 ф.г. е отново около милиард* въпреки титаничните усилия на правителството за свиването му в поносими размери. Не по-розови са показателите и за първото тримесечие на новата 1932/1933 ф.г. Само за четири месеца дефицитът, заедно с наследения от предното управление, достига 972 млн. лв. Това кара правителството да предприеме нови стъпки за ограничаването на недоимъка по ДБ, като чрез серия от наредби намалява всички кредити по министерствата. Министърът на финансите започва да не одобрява всеки разход на хазната, надхвърлящ 20 хил. лв. Радикално са намалени пенсиите – между 10 и 40%, като очакваната икономия е от порядъка на 200 млн. лв. Повишават се акцизите, бандеролното право, адвалорните такси и пощенските тарифи[193].

Постоянно повтаряният от кредиторите рефрен за необходимостта от спешни реформи във финансовата област и за недостатъчните усилия на правителството в тази насока започва да ерозира доверието у Обществото на народите към възможностите и желанието на кабинета да промени из основи стопанството. Това прави разговорите с носителите на облигации по външните ни задължения още по-трудни. Поради изтичане на срока на предния договорен период през ноември кабинетът Мушанов започва нов кръг разговори с Лондонския и Парижкия комитет. Постигнатата на 18 ноември 1933 г. спогодба урежда службата за предстоящите шест месеца. Трансферният процент спада от 50 на 40, като се запазва досегашният принцип на блокиране и използване на непреведените суми в лева. Идентични са отстъпките и на парижките портьори няколко дни по-късно. Те отиват дори крачка напред. Съглашението от 1926 г. предвижда изплащането на предвоенните ни дългове да става като процент от златната им стойност, увеличаващ се на всеки 3 г. по специална скала. Тъй като новият тригодишен период започва от 1 април 1933 г., делегацията ни издейства трансферите да продължат по старите проценти и след посочената дата. Така се избягва увеличение от 7 зл. ст. /1,89 книжни лева/ за всеки зл. лв. дълг[194]. След тази редукция месечният трансфер на съкровището спада от 35 на 27 млн., докато в същия период на предната година той е 92 млн.[195] Срещу отстъпките си двата комитета енергично настояват пред Обществото на народите да застави българското правителство „да сложи ред в собствените си финанси“. Лигата на нациите изпраща втора в рамките на една година анкета. След напрегнати разговори се постига принципно съгласие да се продължи модернизацията на финансовата администрация, да се прекрати практиката на хронично превишаване на месечните бюджети и да се „използва съдействието“ /под формата на предварителни писмени допитвания/ на Съветника при всички финансови мероприятия[196].

Въз основа на декемврийското споразумение Ст. Стефанов изготвя трета поредна програма, приета в края на 1932 г., чрез която трябва „да се осигури редовното плащане на държавната администрация и удовлетворят най-минималните й нужди“[197]. През април 1933 г. на трето четене се гласуват законите за гербовия налог и за засилване на държавните приходи /ЗЗДП/. Очаква се, че ЗЗДП ще донесе 255 млн. нови приходи чрез повишаване на митата на безмитно внасяните до момента стоки, които България произвежда или може да произвежда[198]. В началото на май с.г. най-

* *Комисарят на ОН Вато и британският пълномощен министър Уотърлоу дори смятат, че действителният дефицит е от порядъка на 2–3 млрд. лв.*

сетне се вотира и Законът за закриване на окръжните съвети, с който се спестяват близо 300 млн. лв.[199] Желаейки да насърчи тези първи знаци за промяна на подхода в София, Лондонският комитет дава съгласието си за нова редукция на лихвения трансфер. България добива правото да привежда само по 25% от дължимите лихви. Съкровищните бонове, издавани срещу блокираните суми, вече са с много по-нисък лихвен процент. Успехите край Сена са дори по-големи. Освен свиването на трансферния процент до 25% плащането по довоенните дългове ще се извършва по старата таблица. Така всеки златен лев дълг ще се покрива не с 63, а с 56 златни стотинки. Националното сдружение на френските носители на титри дава и принципното си съгласие за ревизия на протокола от 11 декември 1926 г., но настоява тя да стане въз основа на заключенията на специална мисия от „всепризнати експерти“[200].

Третата поредна анкета пристига в София в началото на април 1933 г. Делегацията констатира сериозната промяна в положението на страната и „твърде критическата фаза, в която се намират държавните финанси". На критики са подложени социалните мероприятия на Народния блок /законът за задълженията, премахнатият поземлен данък, Дирекцията „Храноизнос“ и др./. В почти ултимативен тон се „предлага“ уволнението на около 5 хил. държавни служители, назначаването на чужди експерти за модернизиране на данъчната система и разширяването на правомощията на Комисаря на ОН и на Съветника при БНБ. По недвусмислен начин делегацията посочва, че неизпълнението на „препоръките“ ще доведе до скъсване на отношенията с Обществото на народите. Вместо очакваното съгласие за ново редуциране на дълговия трансфер анкетата настоява за разширяване на чуждия финансов контрол[201]. Заключенията обаче се приемат в Женева като крайни и ФК не се солидаризира с повечето от тях. На априлската си сесия Финансовият комитет приема българската реформена програма. ОН дава подкрепата си и за предлаганата от София трансформация на чакащите плащания* в дългосрочни задължения чрез издаването на нова емисия съкровищни бонове, погасими в 15 г. с лихва от 3–5%. Ликвидирането на неизплатените заплати и пенсии вече ще става с предимство пред всички останали държавни нужди. Създава се Амортизационна каса за редовното изплащане на заплатите в бюджетната сфера[202].

До октомврийската сесия на Финансовия комитет на ОН правителството полага всички усилия за спазване на утвърдения в Женева график. Приема се на първо четене Законът за стабилитета на финансовата администрация. В МФ към кабинета на министъра се създава Централна служба за контрол, която да упражнява върховен надзор при определянето и събирането на данъците. За засилване на събирането на акцизите в 13 селища в страната се възстановяват акцизните служби. Съставя се Комитетът на четиримата**, а със Закона за бюджета е учредена Амортизационната каса. В разстояние на няколко месеца през парламента преминават изменения на законите за събиране на преките данъци и за данъка върху приходите. Усъвършенства се събирането на тези държавни налози, облекчават се административните процедури при разглеждане на данъчните декларации, отпадат някои от облагите за насърчаваната индустрия. Приходите от акцизи се стабилизират чрез няколко поправки в съответните закони[203]. В стремежа си да балансира бюджета Народното събрание гласува Закона за засилване държавните приходи, Закона за закриване на окръжните съвети и измененията в законите за гербовия налог и за разширяване на железопътната мрежа[204]. С новите закони за преките и за косвените данъци се консолидират всички актове, третиращи материята в един нормативен акт, опростява се и се уеднаквява процедурата по облагане и събиране на данъците[205].

В резултат от ускореното изпълнение на договорените реформи в средата на октомври 1933 г. кредиторите дават съгласието си за поредно намаляване на службата по външните дългове. Френската асоциация се съгласява до април следващата година България да трансферира само по 25%. Съкровищните бонове, в които се обличат останалите 75%, ще носят само 2% лихва вместо договорените 6%. Поради „влошеното финансово състояние на страната“ Парижкият комитет се съгласява и на частична ревизия на протокола от 1926 г. Всички блокирани суми за периода от 1 април 1932 г. до 14 април 1934 г., заедно с начислените върху тях лихви, ще се погасят чрез плащане

* *Към края на март 1933 г. ариетата по неизплатени заплати, пенсии и платежни заповеди достигат 1508 млрд. лв., а краткосрочните държавни дългове – 2261 млрд. лв.*** *В него участват съветникът при БНБ, финансовият министър, управителят на централната банка и комисарят на ОН. Комитетът представлява форма за предварителен контрол върху всички стопански начинания на правителството.*

на 10% от общата им сума. Блокираните до момента авоари са 678 млн. лв., които ще бъдат ликвидирани с плащането на само 68 млн.[206]

Заеми	*Дължими*	*Платени 1932/1934*	*Неплатени 1932/1934*	*Откупени с 10%*	*Заличени 90%*
6% 1892	10 528	5 159	5 396	537	4 832
5% 1902	130 476	45 654	84 822	8 482	76 340
5% 1904	95 767	36 674	59 092	5 909	53 183
4.5% 1907	154 771	50 017	104 754	10 473	94 279
4.5% 1909	85 208	35 872	49 336	49 336	44 402
7% 1926	217 420	82 354	135 068	135 067	121 560
7.5% 1928	411 089	163 890	247 199	247 199	222 479
Лихви	-	-	17 634	1 763	15 871
Всичко	**1 105 259**	**419 620**	**703 301**	**458 766**	**632 946**

Таблица 1.
Стойност на нетрансферираните суми с падежи между 1 април 1932 и 14 април 1934 г. /в хил. лв./ – изт.: *Стоянов, Н.* Службата на външните държавни заеми през 1934/1935 и 1935/1936 финансови години /новите спогодби/ – СпБИД, XXXIII, 1934, № 6, с. 184

От зимата на 1933 г. реформените усилия срещат все по-открита съпротива в средите на управляващото мнозинство. Сред почти всички партии от Блока се формират крила, които настояват за „омекотяващи" кризата социални мероприятия. Вътрешната опозиция се обявява и против крайно рестриктивната реформена програма, одобрена през април с.г. Повтореното в ултимативна форма през есента искане на Финансовия комитет за нов закон за дълговете се превръща в най-голямото до момента изпитание за единството на Народния блок. Внесеният през декември 1933 г. Закон за облекчаване длъжниците и предпазване кредита /ЗОДПК/ се превръща във фитил-детонатор на управляващата коалиция, отдавна разтърсвана от вътрешни противоречия. Никола Мушанов е принуден да мобилизира целия си авторитет, за да успее да прокара в парламента спорния проект. Макар и приет, ЗОДПК разклаща непоправимо равновесието в коалицията и то не успява да се възстанови чак до 19 май 1934 г.[207]

Уморен от нескончаемата имитация на реформи, през януари 1934 г. ФК поставя необичайно остро въпроса за половинчатостта на ЗОДПК и за закриването на „Храноизнос". Чуват се дори гласове, че не си заслужава да се сътрудничи с правителство, пренебрегващо основните препоръки на Финансовия комитет. Преценява се обаче, че рязкото скъсване с кабинета в София ще обрече на провал и най-малките шансове за промяна[208]. ФК обвързва бъдещата си подкрепа с приемане в най-кратки срокове на ЗБОП, Закона за индустрията, изменението на Закона за народната просвета и за отнемане на автономния статут на мини „Перник". Резултат от това най-сериозно обтягане на отношенията с Женева е отказът да се увеличи лимитът на вътрешния дълг към централната банка.

Поставен между чука на ФК и наковалнята на растящата вътрешна опозиция, реформаторският екип продължава отчаяните си опити за изпълнение на програмата от април 1933 г. Шансовете му за успех обаче са вече минимални. Безвъзвратно пропуснати са най-удобните за радикални промени първи месеци след спечелването на изборите. Почти две години Народният блок се ориентира в обстановката и отлага по-всеобхватните реформи за „по-добри времена". Кризата, междупартийните вражди и интригите подкопават мнозинството и прокарването на всеки следващ законопроект поставя на карта политическото бъдеще на самото правителство. „Изморени" една от друга, партиите в Блока започват да обмислят нови комбинации, чрез които да разширят присъствието си във властта. Реформените законопроекти представляват идеално поле за показване на мускули и за печелене на нов терен в управлението. Ето защо с всеки следващ закон достигането на вътрешен консенсус става все по-трудно.

Обсъждането на бюджета за финансовата 1934/1935 г. поражда остър конфликт между Ст. Стефанов и оглавяващия търговското министерство Димитър Гичев. След ЗОДПК ЗБОП и Законът за народната просвета са поредните изпитания пред единството на Народния блок. Планираните съкращения на учителски персонал и учебни заведения фокусират противоборствата между отделните течения в мнозинството, умело раздухвани от опозицията[209]. Тя е движеща сила и в третата конфликтна за Блока тема през пролетта на 1934 г. – съкращенията на персонал в МЖПТ. Прекаленото усърдие на министър Ст. Костурков за икономии по бюджета на ведомството, в комбинация с откровено партизанската на моменти кадрова политика, нажежава обстановката в БДЖ и разклащат стола му. На 7 май 1934 г. той е бламиран от Народното събрание[210]. Стопанският резултат от тези политически пертурбации е забавяне на приемането на бюджета 1934/1935 ф.г. и неспазване на поставените в императивна форма изисквания на Финансовия комитет.

Перманентната политическа криза се прекъсва за кратко от новия кръг преговори с Лондонския и Парижкия комитет на кредиторите. След двудневни разговори край Темза е постигнато ново

Главна дирекция на държавните и гарантираните от държавата дългове – ЦДА

споразумение със срок до средата на 1936 г. В този период страната ни ще трансферира 32,5% от лихвите по двата следвоенни заема[211]. Доста по-трудно компромис е постигнат и в Париж, където с Асоциацията на кредиторите е подписано комюнике, преповтарящо в общи линии спогодбата от Лондон. Изрично се посочва, че настоящата ревизия е съгласно чл. 8 от протокола от 1926 г.[212] На практика двете споразумения повишават трансферното време за хазната, но пък окончателно се урежда висящият въпрос с блокираните досега нетрансферирани суми. Съществено преимущество на новите спогодби е по-дългият им период /2 г./. Това позволява на Ст. Стефанов да заяви пред камарата, че „постигнатото е ревизия [на спогодбата от 1926 г. – б.а., М. И.], а не облекчение" [213].

На 19 май 1934 г. чрез военен преврат е свалено правителството на Народния блок. Новите управляващи идват с идеята за радикални промени в политическата, стопанската и социалната система. Деветнадесетомайци разглеждат държавната намеса в икономическия живот като основно средство за преодоляване на последиците от Голямата депресия. На държавата се възлагат функции не само на важен регулатор на стопанските процеси, но и на активен участник в тях. С невиждана дотогава енергичност правителството на К. Георгиев

успява да завърши редица от реформите, които Блокът обмисля и обсъжда с години[214]. Министерствата на земеделието и на търговията се сливат в новото Министерство на народното стопанство, а тези на железниците и на благоустройството са обединени в Министерство на съобщенията. По силата на новото административно деление на страната съществуващите 16 окръга се окрупняват в 7 области. Редица малки селски общини се прегрупират и окрупняват, като общият им брой е намален над 3 пъти. Съставът на полицията се свива с 20% /почти 1300 души/. Очакваната икономия от разпускането на парламента е 50 млн. лв. Довършва се и реформата в образованието, предмет на толкова спорове и борби в средите на Блока. Всичките 41 пълни и 25 от семестриалните гимназии се закриват, което намалява учителския щат с 2000 души и спестява 60 млн. лв. В Министерство на правосъдието се закриват 19 мирови съдилища, в Главната дирекция на пощите – 5 станции и 725 служители. От намиращите се в строеж 14 жп линии работата продължава само по четири. Предприето е ново 3–5% намаление на заплатите и 15% – на пенсиите. За саниране на банковия сектор е основана банка „Български кредит“ с капитал 125 млн. лв., 50 млн. от които се внасят на части от държавата, а останалата сума се формира от чистите активи на обединените банки. Земеделският и кооперативният кредит са обединени чрез сливането на БЗБ и БЦКБ в нова Българска земеделска и кооперативна банка[215]. Измененията в Закона за облекчаване длъжниците и в някои данъчни закони опростяват и подобряват събираемостта на преките данъци и намаляват чувствително недоборите чрез изплащането им в натура. За да се увеличат приходите на държавата, се създават монополи върху спирта, тютюневите изделия, петрола, солта и др. Чрез тази мярка на правителството се преследва и социален ефект, свързан с поевтиняването на стоките[216].

От огромно значение за икономиката ни е утвърдената с Постановление № 2 компенсационна тютюнева сделка с консорциума от 42 немски фирми и договорът с Тютюневия комитет за продажба на старите реколти[217]. България успява да изнесе 5,459 млн. кг от реколти 28– 31, оценени на 909,9 млн. лв. Поради лошото качество на някои партиди реално продадени обаче са 4,549 млн. кг. Получената сума за старите тютюни покрива едва първите две годишни вноски за доставка на промишлените материали. Остатъкът от 566,8 млн. лв. се изплаща чрез експорта на „други“ ориенталски тютюни от по-нови реколти, които не са обвързани с някакъв район на произход и определена фиксирана цена. Срещу закупените тютюни в страната на кредит е доставено голямо за тогавашните мащаби количество индустриални стоки, машини и материали. По политически причини поръчката е разпределена между германската /62,5%/, австрийската /17%/, чехословашката /9%/ и унгарската /4,5%/ индустрия[218].

Въпреки че е скептичен по отношение на редица от радикалните идеи на деветнадесетомайци /монополите, новото продължаване на срока на „Храноизнос“, създаването на „Български кредит“ и пр./[219], на своята септемврийска сесия Финансовият комитет дава карт бланш на новата власт в България[220]. Голям ефект има разрешението да се намали златно-девизното покритие на лева от 33,3 на 25%. Чрез контролирана девалвация, доста поограничена от обезценката на много по-солидни валути /лирата, долара и франка/, се търси увеличение на свободните резерви на БНБ и засилване на положението на целия банков сектор[221]. Скоро обаче отношенията на кабинета и международните финансови институции навлизат в зоната на конфликта. Поради влошеното положение на платежния баланс на 30 октомври 1934 г. София телеграфически обявява прекратяване на плащанията по някои предвоенни заеми. Частичният мораториум предизвиква бурното недоволство на всички носители на облигации от външните ни дългове. Стъпката представлява открито скъсване с кредиторите и изоставяне на следваната до момента политика на „честен платец“[222]. Острият завой освобождава ФК от задръжките му спрямо новото правителство и в редовния си тримесечен отчет до Обществото на народите той изказва сериозните си възражения по дейността на БЗКБ. Нейната политика етатизира и бюрократизира кооперативизма, нарушава принципите му за взаимопомощ и независимост на членовете[223]. Усетил изтъняващата международна подкрепа, през декември 1934 г. кабинетът е принуден да поднови преговорите с кредиторите в Лондон и Париж. В знак на добра воля носителите на титри дават съгласието си до окончателното решаване на проблема да бъдат привеждани само 15% в чужди девизи по закъснелите плащания[224].

За да докаже тежкото икономическо положение на България, правителството предлага провеждането на нова анкета. По подобие на предходните и тя завършва с доста негативни оценки. Според експертите политиката на държавна намеса при формирането на цените е в основата на почти

всички трудности в икономическата сфера. Създаването на нови монополи допълнително натоварва хазната със задължения. Редица критики се отправят и към възприетата система от клиринги и компенсации във външната политика и към утежнения контрол от БНБ върху сделките с валута[225]. Според експертите липсват основания за нови редукции на дълга, тъй като финансовите трудности са резултат от отдавна следваната в България икономическа политика, а не от лошото моментно състояние на валутния резерв[226]. Докладът на анкетната комисия представлява много сериозен дипломатически неуспех на деветнадесетомайци със значими вътрешнополитически импликации[227].

Поредният тих държавен преврат от 22 януари 1935 г. довежда на власт ген. Пенчо Златев. Подмяната на целия икономически екип е очевидно опит да се търси примирение с ФК. Този факт е отчетен от кредиторите, които в началото на април с.г. приемат подписването на нова спогодба. В продължение на 6 месеца /между април и септември 1935 г./ България добива правото да трансферира в чужди девизи само 15% от лихвите, а останалите 17,5% да се изплащат в левове по специална сметка в БНБ. Резултатът от преговорите е най-голямото съкращаване на вноските по външния дълг, постигано някога от България, и без съмнение разтоварва, макар и за кратък срок, разстроените държавни финанси. С подписания документ се слага край на започналата през ноември 1934 г. сериозна криза в отношенията на страната с международните финансови среди[228].

В резултат на една умерена, но последователна политика, центрирана около така често повтаряната от Н. Мушанов формулата за „честния платец", се постигна облекчение, достигнало през 1935 г. до 85%. Ефективната лихва по следвоенните заеми е сведена от 7–7,5 на 2,2%, а тази по предвоенните – до 0,6–0,9%. Фискалният трансфер се свива от 21 на 4% от бюджетните приходи. В реални стойности това прави годишно 170 млн. вместо дотогавашните 1,180 млрд. лв.[229] В теорията няма консенсус, коя от стратегиите – на сътрудничество или конфронтация с кредиторите, носи по-големи позитиви за държавата длъжник[230]. Българският пример също не дава окончателен отговор на дилемата. След четири години в ролята на непоколебимо изряден платец деветнадесетомайци рязко прекъсват службата по дълга. Политическата цена на този акт е смяната на правителството, но стъпвайки на тази база, следващият кабинет успява да постигне още по-радикална редукция на трансфера, и то в момент, когато едва ли някой може да очаква това. Срещу стратегията на моркова и тоягата нашият политически елит противопоставя тактиката на доброто и лошото ченге. Отчитайки променените реалности в Европа след идването на Хитлер в Германия, кредиторите стават много посклонни да толерират сътрудничещи режими у нас. Събитията повишават „цената“ на всеки „честен платец“ и макар да запазват резервите си към непазарните икономически ходове, международните финансови институции се чувстват длъжни да подкрепят отказалите се от конфронтацията правителства на Златев/Тошев.

ИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА. Депресията стеснява хоризонта на избор пред политическия елит и поставя с небивала до този момент острота въпроса за външните държавни дългове. Огромните анюитети и амортизации по задълженията преподреждат приоритетите на правителството. Нетърпящите отлагане проблеми с липсата на достатъчен ресурс и налични чужди девизи, в които се плащат дълговете, принуждават страната ни да вложи цялата си енергия в тяхното решаване. Структурата на стопанските приоритети също се нагажда към новите условия. Държавата не е в състояние да протежира повече нискорентабилната промишленост. Значителните преференции, ползвани по закона от 1928 г., са за сметка на изпразнения бюджет, а правителствата правят всичко възможно той да бъде уравновесен. Според оценки на специалистите ежегодно жертвите на хазната за индустрията отдавна са надхвърлили 1 млрд. лв., без да се смятат загубите от безмитен внос. Само за 1931 г. те са 945 млн. лв., а през 1932 г. – нови 780 млн.[231] Според добиващите популярност мнения промишлеността „трябва да се ориентира към туземното земеделие“, с което да се допълват взаимно. Препоръчва се диференциация при отпускането на облаги, като се предпочитат заведения, използващи местни суровини, или онези, ориентирани към експорт[232]. Скицираната нова ориентация на стопанството ни има две основни измерения – обвързването на земеделие и промишленост и ограничаване на индустриалния протекционизъм.

В средата на 1930 г. се правят първите, все още плахи опити за ограничаване на раздаваните облаги за нови предприятия в т.нар. преситени браншове. След идването на власт на Народния блок усилията в тази насока добиват очертанията на една по-цялостна програма. В индустриалния сектор тя се гради върху засилване на държавното регламентиране и редуциране на преференциите.

Кооперация „Коприна“ Свиленград, 1931 г. – БИА-НБКМ

Разширяването на държавната намеса съпътства първите мерки за борба с кризата. През септември 1931 г. се възстановява Главното комисарство по продоволствието, предвидено със закон от 1924 г. То нормира цените не само на продоволствените, но и на индустриалните стоки /захар, цимент, сапун, газ, гвоздеи и др./. Допуска се най-много 10% разлика между цените на едро и дребно[233]. Приетият Закон за контрол върху картелите и монополните цени задължава индустриалците да предоставят всеки месец сведения за производствените си разходи и да допускат проверка на търговските си книги. Въвежда се регистрация на картелните заведения от специален орган при Министерството на търговията, промишлеността и труда /МТПТ/[234]. Ограничаването на индустриалния протекционизъм започва с увеличаване на адвалорната такса върху безмитния внос на суровини и машини от 3 на 8–25%, а по-късно и на 10–60%. Максимално допустимата печалба на единствени в бранша насърчавани предприятия се свива от 20 на 10%, а след това на 5%. С нововъведената от БДЖ сточна тарифа на практика отпадат и облагите при превоз на стоки и суровини по държавните железници. Комисията за суровите материали при МТПТ възприема политика на все по-голямо съкращаване на списъка на „безмитно“ допусканите сурови и други материали за индустрията от 1200 на 750. От него отпадат конопът, сусамът, маслодайните семена и др.[235] По фискални съображения започва постепенно повишаване на данъчната тежест върху индустрията. С изменение на Закона за приходите се увеличава данъкът върху дружествата от 7–15 на 16–32%[236]. Плавно, но непрекъснато данъчната тежест се прехвърля от селото към града.

Апогей на възприетата линия е изготвеният

	1930/1931	1931/1932	1932/1933	1934 /9 м./
град	54,6 – 61,4	57,5 – 64,2	59,7 – 66,2	61,0 – 68,3
село	38,6 – 45,4	35,8 – 42,5	33,8 – 40,3	31,7 – 39,0

Таблица 2. Разпределение на данъчния товар, в %.

Изт.: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет /ТрСИСП СДУ/, 1935, № 2, 96–110.

през 1933 г. от МТПТ законопроект за индустрията. По него министерството получава правото да проучва условията за организацията на фабриките в техническо и стопанско отношение, да предписва задължителни промишлени методи и определено качество на индустриалците, да налага специализация на предприятията и координира производството им. Достъп до преференции получават единствено предприятия, преработващи български суровини, и няколко групи от металната индустрия. Повече от половината от насърчаваната до момента промишленост е оставена извън облагите по проекта[237]. Поради сериозната съпротива проектът е оттеглен за доработване, но последвалата през 1934 г. политическа криза и смяната на правителството отлагат прилагането му с две години.

Макар и косвено по характер, влиянието на девизната политика на БНБ върху промишлеността е от съществено значение. Чрез изменението на ЗТВПС и серията от наредби на Централната банка се разширява монополът върху обмена на чужди девизи. Забранява се отпускането им за внос на луксозни стоки. През 1932 г. БНБ ограничава отпусканата за внос на стоки валута до 50% от размера ѝ през 1931 г. Тази рестрикция обаче свива конкуренцията от чужди фабрикати. Макар и лишена по фискални подбуди от досегашните преференции, родната промишленост запазва и дори разширява монополното си положение на вътрешния пазар. Освободеното пространство започва да се запълва от местни производители, благодарение на което те преживеят сравнително по-леко свиването на потреблението.

На пръв поглед подходът към промишлеността в годините на Депресията е доста противоречив – с едната ръка се отнемат преференции, поставя се лимит на отпусканите девизи, предоставят се митнически облекчения за някои чужди вносни стоки, а с другата вътрешният пазар се огражда с почти непробиваема митническа бариера. Оценката може да се направи само чрез претегляне на резултатите от тези разминаващи се стопански линии. Девизната политика на БНБ, съпътствана от системата на клиринги и контингенти, разширява стагниралия през кризата местен пазар. Валутните контингенти не ограничават съществено промишлените предприятия, тъй като при изчерпването им те могат да се възползват от частните компенсации. Физическият обем на продукцията се свива, но кривата на спада е мека. Ето защо ще бъде пресилено да се говори за същинска депресия в българската индустрия през 1929–1935 г., по-вярно ще е да се говори само за „ограничена рецесия“.

Рестриктивната импортна политика не затлачва модернизацията на промишлеността. В края на кризата мощността на двигателите се покачва с 55% в сравнение с 1929 г., а електрификацията нараства значително. От 22% двигатели на ток през 1929 г. през 1936 г. са вече 30%. Делът на местното производство в общата консумация на индустриални произведения надвишава 65%. Средногодишно през Депресията промишленото производство се свива с 6,05% при 11,53% ръст през следващия период /1936–1939/[238].

Поради несъразмерността между темпове на индустриален растеж и огромните жертви от страна на държавата по време на кризата българската промишленост започна да се отърсва от свръхпротекционизма, развил се след Първата световна война. Митническите бариери пред вноса, издигнати поради фискални съображения, правят прехода по-мек и безболезнен за слабо обвързаната ни с пазара индустрия. Независимо от девизните ограничения и оскъдицата на кредити държавата насърчава процеса на окрупняване и модернизация на индустрията. Поставя се основата на една нова стопанска политика на по-тясно обвързване и хармонизиране на двата основни клона на българската икономика.

ЗЕМЕДЕЛСКА ПОЛИТИКА. По всеобщата оценка на специалистите в навечерието на Голямата депресия земеделието се намира в латентна криза, добила само „по-релефни очертания“ в резултат на световния икономически срив[239]. Основен недостатък на селското ни стопанство е ниската му продуктивност и оттам – слабата му доходност. То е лишено от капитали и е снабдено с мъртъв инвентар. Екстензивната му характеристика се

допълва от изобилието на работна ръка, която не може да бъде поета от слабата промишленост. Селското стопанство е предимно дребно и в голяма степен самозадоволява нуждите си. Връзката му с пазара е незначителна, като едва 25–30% от продукцията му се насочва към потребителя[240].

Пренаселеността и разпокъсаността на земеделието са основните проблеми, които стоят за решаване пред българския политически и стопански елит. Остротата им се приглушава в първите години след войните от необходимостта за увеличаване на производството и компенсиране на изгубените ценни в икономическо отношение територии. От началото на 30-те години обаче идеята за трансформация на селското стопанство и свързването му в единен комплекс с индустрията започва да си прокарва път. За първи път официално идеята е огласена през 1930 г. от Гр. Василев в негова пар-

Откриване на Първия национален мострен панаир в Пловдив, 1934 г. – ДА-Пловдив

ламентарна реч[241]. Значителното влияние на БЗНС в Народния блок води до все по-широкото налагане на разбирането за изменение на структурата на селското стопанство. Убедено в необходимостта от трансформация на селското стопанство, поетото от земеделците МЗДИ насочва усилията си едновременно към формирането на суровинна база за индустрията и към експортното ориентиране на земеделието чрез по-доходни и конкурентни навън култури.

През 1932 г. се приемат Закон за насърчаване сеенето на захарно цвекло и производството на захар, Закон за урегулиране цените на розовия цвят, Закон за вината, спиртните напитки и оцета и Закон за подпомагане оризопроизводителите в България. Със специално постановление Министерският съвет възлага на Българската земеделска банка да изкупи по твърди цени пашкулите и тютюна, за който е въведена и премия от 20%. По предложение на министъра на земеделието спира безмитният внос на сусам, фъстъци, коноп, маслодайни семена и др. Чрез Закона за картелите се стимулира потреблението на местни сурови продукти[242]. На БЗБ се възлага да снабдява с петрол и безмитен газьол използваните в земеделието трактори и машини[243]. Броени дни преди военния преврат Народното събрание гласува Закон за насърчение на градинарството[244]. Данните за 1934/1935 г. показват увеличаване на производството на технически култури с близо 20% спрямо началото на кризата. Засетите с памук площи надхвърлят планираните от МЗДИ размери и възлизат на 267 000 дка при едва 50 618 през 1931 г. Конопените и ленени ниви също се удвояват. Прирастът в заетата с лозя, ябълкови и сливови дървета площ е сравнително ограничен – около 6%, но делът им в износа на страната се увеличава с 26%. Само при гроздето растежът през 1934 г. спрямо предходната година надвишава 30%[245].

Разглеждайки насоките на развитие на селското стопанство обаче, трябва да се подчертае, че трансформацията не става водещ процес. Рационализацията на производството и обвързването му с пазара отстъпват на нуждата да се подпомага бедстващото селско население. Още в началните месеци на кризата държавата поема ролята на ресор, омекотяващ удара от срива в цените на първичните продукти. За правителствата на Блока рационализацията е важно условие за бъдещия стабилен икономически растеж, но нетърпящият отлагане проблем е облекчаването на положението на селото. С тази цел кабинетът субсидира изкупната цена на зърнените храни и пряко подпомага земеделците чрез данъчна амнистия и преструктуриране на частните задължения.

Създадената още през 1930 г. Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни /ДЗИЗХ/ е натоварена да изкупува на по-високи от пазарните цени реколтата от пшеница, ръж, царевица, ечемик, овес и просо. Половината от сумата /за останалите храни – една четвърт/ от покупката на житото се плаща в пари, а за другите 50% се предават бонове, с които селското население може да плаща част от данъците си. Продължаващият спад на цените на световните пазари обаче акумулира загуби, които заплашват стабилността на бюджета. Макар и с нежелание, през 1931 г. правителството сваля изкупните цени франко в Бургас и Варна, а изплащането на закупените храни вече става 70% в брой и 1/3 в данъчни бонове. С редица наредби се установява монополен режим за пшеницата и ръжта. Мелниците са задължени да се снабдяват само от Дирекцията по определени твърди цени. Въвежда се премия от 50 ст. на килограм изнесена царевица. Слабата реколта от 1932 г. отново изправя практикуваната дирекционна система на ръба на фалита. Натрупаните загуби на хазната достигат 1,1 млрд. лв. За да компенсира дефицитите, държавата възприема облепването на хляба с таксови марки от по 1 лв. на кг типов и 1,60 лв. луксозен. Повторно е намалена изкупната цена на зърнените храни[246]. ДЗИЗХ постепенно изоставя първоначалната си цел да подпомага нуждаещите се селяни и се превръща в инструмент за изкупуване на цялата зърнена реколта /средно 75% през периода/. Ограничените финансови възможности на бюджета, при стремеж за свиване на дефицита, не издържат дълго на прилаганото повсеместно и безсистемно подпомагане на земеделското население. Разходите на съкровището в периода 26 декември 1930–31 декември 1934 г. за субсидиране на изкупната цена на зърнените храни над международния паритет надхвърлят 2,5 млрд. лв. /около 35% от бюджета/[247]. За Финансовия комитет и кредиторите „Храноизнос" е скъп лукс и настояват тази „безкрайна пробойна в държавното съкровище" да бъде запушена[248]. Поради нестабилното си политическо положение доминираното от БЗНС правителство не се решава да редуцира дейността на ДЗИЗХ. Не помагат и апелите на някои икономисти, че така изкуствено българското земеделие се трансформира към поекстензивни култури[249].

Все в посока на подпомагане на т.нар. производящо население са насочени и серията от данъчни амнистии. Тежката криза и спадът в доходите водят до нарастване на недоборите /3,002 млрд. лв. през 1930 г. и 3,155 млрд. през следващата година/. Практикуваната чрез ДЗИЗХ система на данъчни бонове, прилагана до 1932 г., не дава очаквания резултат и правителството трябва да прибегне до опрощения. Със серия от закони в различен процент – в зависимост от размера им, се амнистират неплатени данъци за периода 1925–1930 г. Неопростеният остатък може да бъде погасен в рамките на 3 г. Предвижда се намаление на текущите данъци с 5% при срочното им изплащане и 10% при предсрочното. Със Закона за държавния бюджет е премахнат поземленият данък за финан-

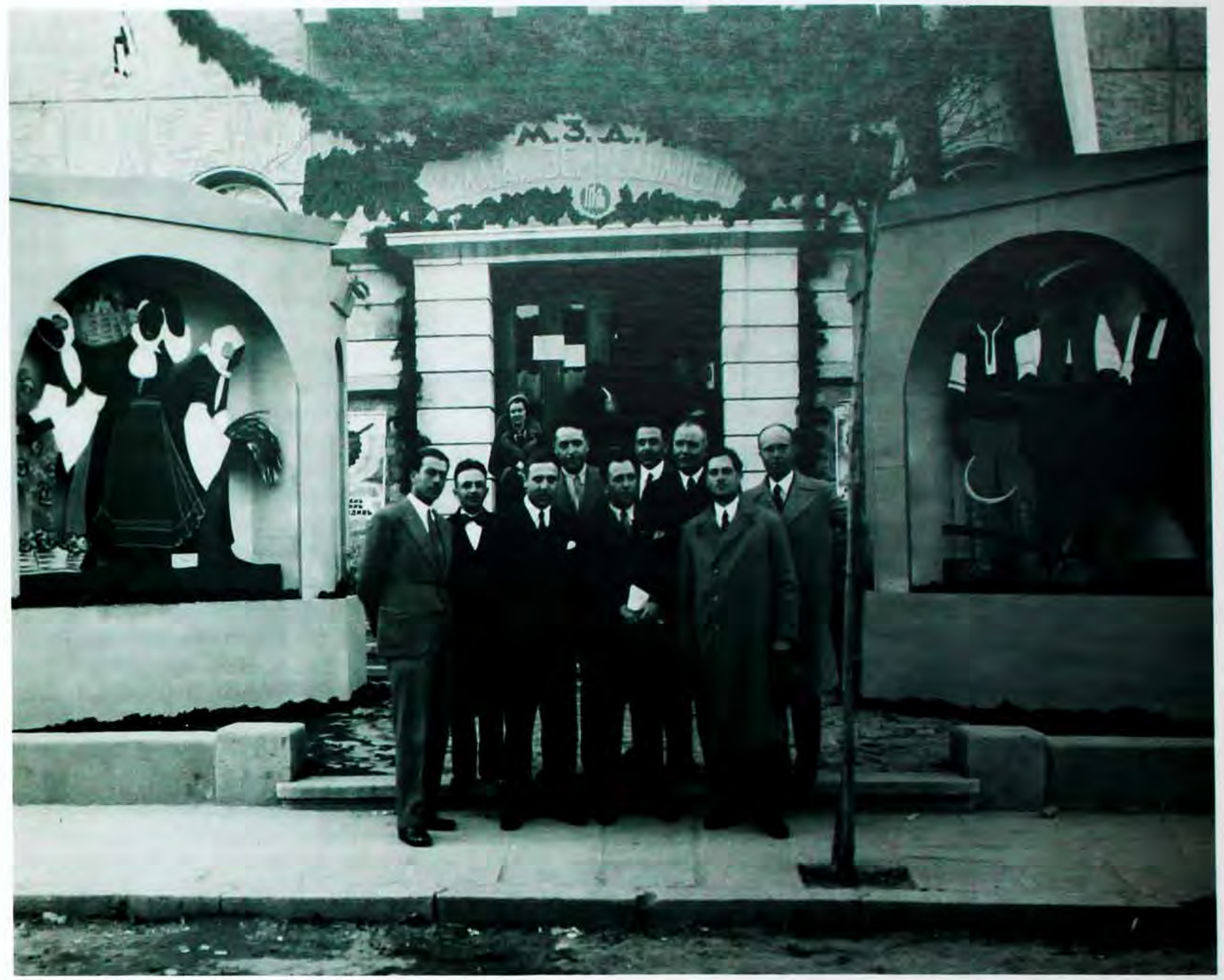
совата 1932/1933 г., а стопаните, пострадали от градушките и ръждата върху зърнените храни, получават разсрочване на всичките си данъци за една година[250]. Политиката на облекчаване води и до приемането на няколко закона, редуциращи и преоформящи задълженията на земеделците стопани. По пресмятанията на д-р Ил. Палазов през 1931 г. селското ни население е обременено с около 9,8 млрд. лв., а общите задлъжнялост на цялото население е 15,3 млрд. Едва 8% от дълга е дългосрочен, а преобладаващата му част е с къс матуритет[251]. Приетите през 1932 г. Закон за предпазния конкордат /ЗПК/, Закон за защита на земеделеца-стопанин /ЗЗЗС/ и Закон за облекчаване длъжниците /ЗОД/ разсрочват за 2 г. задълженията. При сключване на земеделски конкордат дебиторите могат да получат до 50% редукция, а останалата част да изплатят с 7% лихва за период от 3, 5 или 10 г. в зависимост от техния размер. През 1933 г. е приет Закон за временното спиране на публичните продажби.

Българската банкова система и международните финансисти посрещат с недоволство трите акта, виждайки в тях голяма доза популизъм. Опасенията им, че те ще унищожат окончателно кредита в сраната и ще мотивират дори изрядните длъжници да дезертират от задълженията си, в голяма степен се оправдават. Споровете в парламента, дали да се включат и задълженията към популярните банки, предизвикват изтеглянето от тях на 150 млн. лв. депозити. Спестяванията се ликвидират масово[252]. До 15 февруари 1933 г., когато изтича действието на ЗЗЗС, са подадени 33 929 жалби за 2,7 млрд. лв. По ЗОД се подават 12 хил. молби, от които до началото на 1934 г. се уреждат повече от 10 хил.[253] Без съществено да се облекчат дебиторите[254], се декапитализира финансовата система, а нейните дефицити се социализират. Дори правителството е принудено да признае по-късно, че облекчителните закони допринасят за спада на бюджетните приходи. Подложен на системен натиск отвън, през 1934 г. кабинетът приема нов Закон за облекчаване длъжниците и предпазване кредита, който за разлика от досегашните актове, третира задълженията не генерално, а индивидуално – съобразно финансовото състояние на конкретния длъжник. Възприема се редукция плюс отсрочка на главницата и намаляване на лихвите. Приетата от деветнадесетомайци нова наредба-закон /август 1934 г./ създава Погасителна каса, която поема изцяло отношенията между кредитори и длъжници. Опрощават се 40% от всички дългове до 300 000 лв., а остатъкът се отсрочва между 2 и 15 г. при 5% лихва[255].

Земеделската политика по време на Депресията е доста по-противоречива от индустриалната. Държавата очертава бъдещата си стопанска стратегия за трансформиране на земеделието и обвързването му с промишлеността, но новите повеи остават предимно на теоретично ниво. Не е направено необходимото за съществено преструктуриране на земеделието, за повишаване на доходността му и за решаване на проблема с неговата пренаселеност. Въпросите на деня за подпомагане на засегнатото от кризата село отнемат основната част от енергията на правителствата и не им оставят технологично време, за да приложат на практика своите нови виждания. Програмите за помощ поглъщат огромни средства и често заплашват финансовото здраве на държавата, без да подобрят съществено положението на бедстващото население. Въпреки петте приети закона дълговият проблем продължава да виси като дамоклев меч над обществото. Опитът чрез ДЗИЗХ да се компенсират спадащите цени на храните има половинчати резултати и най-важното – е недооценен от онези, в полза на които се прилага. Пакетът от помощни мерки напомпва бюджетния дефицит и е постоянна конфликтна точка в отношенията с външните кредитори. Усилията за държавна подкрепа на засегнатото от Депресията население не са български патент. Те се прилагат усилено не само в съседните ни страни със сходна стопанска структура, но и в развитите икономики. Погледнато от този ъгъл, 100-те дни на Рузвелт имат именно тази цел. В Америка обаче ААА, PWA или NIRA* преследват не просто помощ, а осигуряване на механизъм, чрез който засегнатите от кризата слоеве да могат да възстановят националната икономика. У нас парите отиват за директно подпомагане и често потъват, преди да достигнат предназначението си.

Макар някои признаци на оживление да покълват още от средата на 1933 г. /леко увеличение в цените на житото, тютюна, някои индустриални стоки, започнало затваряне на „ножицата“ между земеделските и индустриалните произведения, повишаване на банковите депозити и пр./[256], повсеместното оживление започва едва от август–септември 1935 г. „Изоставането“ от водещите икономики се дължи както на съхранения златно-девизен стандарт, така и на „слабата реколта на зърнените и фуражните храни“ през 1934 г.[257] Подобряващата се международна конюнктура и най-вече добрата земеделска реколта’35 и Голямата компенсационна сделка създават условия за окончателното преодоляване на депресионните тенденции в българското стопанство. Първите устойчиви признаци се забелязват през август 1935 г.[258], а до края на годината оживлението обхваща почти всички отрасли. След продължително понижение износът отбелязва чувствително покачване, като надхвърля 3 млрд. лв. Нарастват пласментът на фабричните произведения, депозитната база и банковите кредити[259]. След шест години на задушаваща депресия българската икономика успява да надмогне кризисните процеси и да започне постепенното си съживяване.

* ***ААА*** */Закон за регулиране на селското стопанство/,* ***PWA*** */Администрация на обществените строежи/ и* ***NIRA*** */Закон за възстановяване на националната индустрия/ са трите кита, върху които Рузвелт гради своя Нов курс. Повече за Стоте дни и Новия курс вж. Wathkins, T. H. The Great Depression in America in the 1930s. New Work, 1993.; Freidman, M, A. Schwartz. Monetary History of the U.S. 186–1860. Princeton, 1971.*

Палатата на земеделието и нейните уредници – I национален мострен панаир в Пловдив, 1934 г. – ДА-Пловдив

ГЛАВА ТРЕТА

ЗАСИЛВАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА В ИКОНОМИКАТА /1935–1944/

1. Стопанското оживление. Мерки във финансовата област /1935–1939/

Подобрението, настъпило в стопанството през втората половина на 1935 г., продължава с едно кратко прекъсване през 1937–1938 г. до постепенното изчерпване на положителните тенденции в икономиката в навечерието на Втората световна война. Въпреки трайно възходящия стопански тренд обаче доста статистически редове не успяват да достигнат додепресионните си нива /национален доход на глава от населението, индексът на цените на едро, износът и др./.

През 1936 г. се забелязва значителен напредък в почти всички стопански отрасли[1]. Вътрешният стокообмен и индустрията, които до момента са почти незасегнати от оживлението, започват да набират ръст /между 15–25% за промишлеността/[2]. По данни на Главната дирекция на статистиката износните артикули поскъпват с 9,9%, а вносните показват слабо поевтиняване поради съществуващите валутни премии. Общата стойност на външната търговия нараства с 10%, но при силното увеличаване на вноса търговският баланс приключва с пасивен остатък от 81,7 млн. лв. Растящата депозитна база маркира по безспорен начин завръщащото се доверие в икономиката. Усилващите се бюджетни постъпления от преки данъци, мита и гербов налог косвено потвърждават съживяването на стопанския живот и увеличението на вътрешната консумация[3].

Назначеното в края на ноември 1935 г. правителство на Георги Кьосеиванов се връща към следваните в годините на Депресията модели на поведение спрямо кредиторите. Рязкото изостряне на отношенията при деветнадесетомайци отстъпва на един по-прагматичен и консенсусен подход. Възстановеният негласен договор се гради върху „изтъргуването“ на необходимите стопански реформи срещу запазване на облекченията по външните плащания. В изпълнение на договорената още от Блока реформена програма Министерство на финансите /МФ/ слива с бюджета 36 от съществуващите дотогава фондове. Отлагана почти десетилетие, тази мярка създава по-ясна и ефективна система за управление, контрол и реализиране на значителни икономии[4]. На по-късен етап към държавния бюджет /ДБ/ са консолидирани и средствата на Погасителната каса. В средата на 1936 г. е приет нов закон за данъка върху приходите, който опростява технологията на облагането и ускорява събирането. Чрез въведения за първи път патент значително се облекчават дребните занаятчии и търговци[5]. Законодателната материя по акцизите, разхвърлена в 8 закона с над 80 изменения, е обединена в една нова Наредба-закон за акциза и привилегиите[6]. Заменилият ЗНМИ закон за индустрията чувствително ограничава ползваните от промишлеността облекчения. Комисарят на ОН Шейсон и съветникът при БНБ Кьостнер получават ежедневно сведения за състоянието на банковата система, на държавните железници, за събираемостта на данъците. Всички стопански мероприятия и законопроекти на кабинетите се консултират предварително с тях, а мнението им задължително се взема предвид[7]. Изоставена е порочната практика на свръхсметните кредити и на отпускане на разходи срещу временни разписки, чрез които на практика се заобикаля бюджетната дисциплина. Засиленият контрол на министъра на финансите върху „ангажирането на разходите, издаването на платежни заповеди и тяхното изплащане внася единство и яснота в бюджета“[8]. Следваната рестриктивна политика и набиращото ръст оживление гарантират повишаване на постъпленията по ДБ. Приходната част е реализирана 105%, а в разходната са направени 5% икономии. Благодарение на тези мерки финансовата 1936 г. завършва с излишък от 332,2 млн. лв.[9]

Възстановеният от София консенсусен подход и приложените сериозни реформи разсейват натрупаното недоверие сред членовете на Финансов комитет /ФК/ и тръстовете на портьорите. Още в септемврийската си сесия /1935 г./ Финансовият комитет разрешава сконтирането на допълнителни 300 млн. лв., макар че така вътрешният дълг достига разрешените по Стабилизационния заем тавани /1,4 млрд. лв./. С новите средства хазната получава възможност да ликвидира окончателно закъснелите заплати и пенсии[10]. Плахият оптимизъм в доклада на Шейсон и Кьостнер има голямо значение за запазване на дотогавашните условия по обслужване на дълга. Въпреки положителното салдо по платежния баланс и богатата реколта’35 кредиторите дават съгласието си през месеците до април 1936 г. България да изплаща само текущите лихви*, 15% от които в свободни девизи /част А/, а останалите 17,5% в лева /част Б/[11]. Окончателната спогодба с довоенните кредитори се подписва на 19 март 1936 г. Двете страни запазват в общи линии дотогавашната система на плащане при леко de jure** увеличение на трансфера в чужди девизи /частта А – на 21,5%/. В категорична форма се разрешава и въпросът за останалите неплатени 67,5%. Съгласно искането на България тези суми се разблокират след привеждането в конвертируема валута на трансферираната дотогава в лева част Б /17,5%,респ. 11% оттогава/. За освобождаването на тези блокирани суми българското съкровище вече няма да плаща никакви допълнителни средства[12]. В самия край на 1936 г. се подписва ново двугодишно споразумение, което повишава процента на плащане /от 21,5% на 32,5%/***. Непроменена обаче остава базата /онази за периода 1930–1933 г./, върху която се начислява лихвата по предвоенните заеми. Съхранява се и дотогавашната практика относно нетрансферираните суми, които след привеждането на 32,5% вече се погасяват автоматично. Тази спогодба запазва реалната лихва между 0,6 и 0,9% /по довоенните заеми/ и между 1,38 и 1,48% /по следвоенните/. При почти 40%-ната обезценка на лирата и долара, съгласно изчисленията на директора на държавните дългове Н. Стоянов, наместо 1,144 млрд. лв. за 1937/1938 финансова година съкровището ни ще трансферира само 372 млн. лв. /около 2,5% от редовния ДБ/[13]. Същевременно сключените споразумения с кредиторите от балканските ни съседки предвиждат трансферен процент, вариращ между 40 и 60% от лихвите[14].

Ефектът от ограничените външни плащания се отразява пряко върху положението на българското стопанство. След незначителното покачване на ценовия индекс /6% между 1934 и 1936 г./ в рамките на 1937 г. той нараства с цели 17%. Въпреки сериозното увеличение на вноса поради започналото от края на 1936 г. превъоръжаване на армията страната запазва активното салдо по търговския си баланс /244 млн. срещу 729 млн. лв. през миналата година/. Промишленото производство през годината нараства с кръгло 15% спрямо предходната[15]. Макар и не толкова добра колкото предишните две, реколта 37 е достатъчна, за да осигури необходимия експортен излишък[16]. Възходящата конюнктура позволява на съкровището да увеличи чувствително постъпленията по бюджета без ново нарастване на данъчния товар[17]. Поради възходящата тенденция във всички конюнктурни редове Ас. Чакалов определя годината като „най-добрата в стопанско отношение след 1929 г.“[18]

И през 1937 г. София продължава своите реформени усилия. Към бюджета се сливат нови девет

Управителен съвет на БНБ, 1936 г. – БИА-НБКМ

Новопостроената сграда на БНБ, 1937 г. Пощенска картичка

* По желание на носителите и сега изплащането на главницата остава преустановено. ** За разлика от спогодбите от 1934 г., по които неприведените части се откупват срещу заплащане на 10%. *** От юридическа гледна точка обаче трансферният процент се запазва. Съгласно предишната двугодишна спогодба /април 1934 г./ той е 32,5%, но поради продължаващите стопански трудности България добива временно правото да привежда известна част от него в лева – 15% между януари 1935 г. и април 1936 г. и 21,5% до края на същата година.

фонда. Направени са изменения в законите за преките данъци, за засилване на държавните приходи и за митниците[19]. От изключително значение за изчистването на старите ариерета е постигнатото разрешение да се измени статута на БНБ, фиксиран в Протокола по Стабилизационния заем. Отпада задължението печалбите на централната банка да се използват само за погашения по летящия дълг на държавата. Съкровището добива правото да ползва и тези средства за текущи нужди по редовния ДБ. ФК допуска значителна част /1 млрд./ от съществуващия в момента 1,426 млрд. лв. вътрешен дълг да бъде преоформена, а плащането ѝ – временно преустановено. Останалата част ще се изплаща „постепенно и при възможност“. За 3 г. се разсрочва и погасяването на сконтираните през 1935 г. 600 млн. съкровищни бонове[20]. Тази отстъпка позволява преформатирането на целия вътрешен дълг и облекчава чувствително лихвените плащания по бюджета. Операцията влиза в противоречие със стриктно следваната от ФК политика на твърди бюджетни ограничения и без съмнение представлява сериозен пробив на правителството. Тя обаче не е плод на промяна в приоритетите на международната финансова институция. В течение на цялата 1936 г. ФК многократно остро критикува редица непазарни увлечения в София. Бележките са насочени към „облекчителното законодателство… и създаването на известен брой монополи“[21]. През май с.г. Комитетът настоява „да се изоставят постепенно прекаляванията в системата на определяне на цените… и да се уреди твърде важният въпрос за кредитните кооперации, чиито несъбираеми аванси и заеми се превръщат в много голяма степен в задължение на [Погасителната] каса“[22]. Четири месеца по-късно на критики е подложена и „съществуващата тенденция към централизация на важните клонове на търговията в ръцете на този държавен организъм [„Храноизнос“ – б.а., М. И.]… която елиминира все повече частните предприятия и ограничава полето на частната инициатива в българската търговия“[23].

Сравнително добрите стопански показатели, стабилизацията в държавното съкровище и уредените за срок от две години плащания по външния дълг водят от пролетта на 1937 г. до рязко намаляване на интензитета на контактите с ФК[24]. България не отправя нови искания за техническа помощ или емитиране на съкровищни бонове, а финансовата секция на Обществото на народите ограничава бележките си до най-безпокоящите по мнението ѝ български стопански инициативи*[25]. Без да прекъсва отношенията си с кредиторите, правителството възприема нов подход при управлението на дълга. Възползвайки се от подобреното положение на платежния баланс, то провежда серия от операции по обратното изкупуване на външния дълг. При ниските борсови котировки на предвоенните /12–13%/ и на двата следвоенни заема /съответно 31% и 34%/ за целта е необходим сравнително ограничен девизен ресурс[26]. Общо за целия период от 1936 г. до септември 1939 г. са изкупени облигации с номинали от 1 167 600 английски лири, 9 885 000 долара и 14 890 000 франка. Срещу реално платени 419 млн. лв. е унищожен номинален дълг за около 2,83 млрд. /средно 14,8%/. Чрез байбак** операциите хазната спестява ежегодно плащания за 70 млн. лв.[27]

По-сериозно ангажиране на ФК не се налага дори при кратковременния конюнктурен спад от есента на 1937 г.[28] Към края на годината земеделското производство и салдото по търговския баланс регистрират негативен ръст спрямо предишната година. Противно на движението им в чужбина обаче, цените на стоките запазват високото си ниво. Известното задържане на икономическата конюнктура продължава и през първото полугодие на 1938 г. Поради изолираността на българското стопанство обаче тези кризисни процеси нямат дълбочината и продължителността на новата депресия в Америка[29]. С реколта'38 икономиката успява да превъзмогне забавянето и да възстанови плавния темп на нарастване.

Изтичащият срок на споразумението с кредиторите кара правителството да активизира отново своите контакти с носителите на титри. За разлика от предишните преговори обаче, портьорите по държавните заеми са по-малко склонни към компромис. След шестгодишен период на непрестанни отстъпки и облекчения /равняващи се на кръгло 12 млрд. лв./ и близо три години на възходяща конюнктура кредиторите смятат, че е дошъл моментът, в който страната ни трябва да поеме по-съществена част от бремето на външните си задължения[30]. Базирайки се върху постигнатите наскоро споразумения с Югославия, Гърция, Румъния и Унгария, кредиторите настояват за покачване на трансферния процент до 53.

** В „частен“ разговор от средата на 1938 г. с българския представител Д. Караджов например експерти на ФК подлагат политиката на БЗКБ на „най-строга критика“. Те препоръчват „саниране на банката… разграничаване и строго установяване отговорностите, като се постави тоя институт под ръководството на министъра на финансите“. Вж. ЦДА, ф. 258К, оп. 2, а.е. 2553, л. 43–44.*
*** **байбак /анг./** – операция по обратно изкупуване на външен дълг от страната дебитор.*

В резултат на почти две пълни денонощия изтощителни преговори българската делегация успява да свие плащанията до 36,5% през първото полугодие на 1939 г. и 40% през второто. Това дава среден годишен трансфер от 38,25%. Нарастването повишава реалната лихва по довоенните заеми до 0,7–1%, а по следвоенните – на 1,6–1,7%. Пред Лондонския „The Financial News“ кредиторите обявяват, че отстъпката им надхвърля границите на нормално допустимия компромис, тъй като плащанията нарастват едва с 32 млн. лв. Договореният общ трансфер от 215 млн. лв. представлява едва 3% от бюджетните приходи за 1938 г.[31]

В развитието на конюнктурата през 1939 г. се наблюдават две фази. Стопанският възход продължава до началото на есента и обхваща всички важни стопански сектори. Войната обаче пречупва започналата още през 1934–1935 г. тенденция на растеж в икономиката. Военният конфликт предизвиква масово ликвидиране на влогове, значително увеличаване на паричното обращение и голямо спадане в курсовете на държавните ценни книжа. Мерките на правителството за ограничаване на спекулата дават само частичен резултат. Всъщност проинфлационните тенденции започват от средата на 1938 г., когато БЗКБ финансира изкупуване на реколтата от „Храноизнос“. Преустановеният в края на годината износ не позволява на Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни /ДЗИЗХ/ да се разплати с банката[32]. Прилаганата повсеместна нормировка на цените от държавата, макар и изкуствено, сдържа инфлационното нарастване в допустими граници /средномесечното увеличение на общия ценови индекс спрямо 1938 г. у нас е 1,8% при 27,8% в останалите балкански държави/.

Благодарение на оживлението в световната икономика и по-стриктно спазваната финансова дисциплина българското стопанство изживява един сравнително продължителен период на възход /1935–1939/. Реализираният през него бюджетен излишък е 1,8 млрд. лв. при 4,3 млрд. дефицит по време на кризата. Положителен е и балансът на външната търговия. Докато в годините на депресията износът надвишава вноса с 2 млрд., то през периода на бум превишението е с 11% повече /2,3 млрд./. Нарастват също средногодишният пласмент /с 22,1%/ и депозитната база /с 28,8%/ на банковата система. За първи път се предприема една по-активна политика за управление на дълга, различна от класическите DROL и DRED* операции. Широко практикуваното през втората половина на 30-те обратно изкупуване говори за повишеното самочувствие в стопанската сфера. За съжаление финансовата стабилизация е съпътствана от една непазарна и често непродуктивна земеделска и индустриална политика, обричаща в средносрочен план общото оживление на икономиката дори и без избухването на войната.

ЗЕМЕДЕЛСКА ПОЛИТИКА. Трасирани още в годините на Голямата депресия, основните направления в земеделската политика се запазват и доразвиват в условията на по-благоприятната конюнктура от средата на 30-те. Водени от едни колкото социални, толкова и фискални мотиви, правителствата си поставят за цел „да се повдигне доходът и благосъстоянието на земеделеца, който винаги е бил най-добър данъкоплатец“[33]. Усилията се съсредоточават в две посоки – увеличаване на приходите чрез повишаване на цените на селскостопанските произведения и намаляване на разходния бюджет на земеделеца чрез свиване на ценовата „ножица“ и осезателно намаляване на старите му задължения.

С преодоляване на пораженията от кризата държавата постепенно ограничава политиката си на валоризиране на земеделските цени. Подкрепата се концентрира върху няколко ключови култури /жито, ръж, слънчоглед/, изоставяйки фискалните или експортните монополи върху тютюна, ориза и конопа. Търговията с другите наблюдавани продукти /влакнодайни растения, розов цвят, пашкули и пр./ остава свободна, като ДЗИЗХ си запазва ролята на ценови регулатор. Между 1935 и 1936 г. БЗКБ е освободена от несвойствените ангажименти по изкупуване на субсидираните артикули, което се поема изцяло от дирекцията „Храноизнос“. През 1937 г. като агенти на държавната агенция при изкупуване на реколтата са допуснати и частните търговци. С постепенното покачване на международните цени се оризват маржовете на валоризиране. Постепенно административно фиксираните цени на зърнените храни се доближават до паритетните, освобождавайки ДЗИЗХ и бюджета от значителни социални разходи. Едва в навечерието на Втората световна война държавата отново засилва присъствието си и в селското стопанство, възстановявайки монопола на „Храноизнос“ и БЗКБ върху тютюна, виното, слънчогледовото,

** **DROL – debt roll-over** /обслужване на старите задължения чрез емитирането на нови дългове/. **DRED – debt reduction** /частично опрощаване на дълга/.*

памучното и рапичното семе и рафинираните от тях масла[34]. Силно експортно ориентирани, цените на останалите растителни и скотовъдни произведения се диктуват от международната конюнктура, лишавайки държавата от възможността да ги дотира[35].

Въпреки отшумяването на депресията държавата продължава установената още в началото на 30-те години линия на осезателно намаляване на задълженията на селското население*. С няколко закона между 1935 и 1937 г. земеделците добиват пълно или частично опрощаване на наложени вече глоби и лихви върху недоборите по преките и общинските данъци и такси[36]. Приетата от ДЗИЗХ Наредба № 49/1934 възстановява възможността да се изплащат закъснелите данъци в натура /с жито, ръж или смес/[37]. Все със същата цел се намалява акцизът върху петрола, газьола, бензина, синия камък, солта и други /1936–1937 г./, а вносът на стъкла за оранжерии, на машини и материали за градинарството и консервната индустрия се освобождава от мито /1936 г./. До навечерието на войната приетият от деветнадесетомайци нов закон за облекчаване на длъжниците претърпява редица изменения и допълнения, засягащи главно ликвидационната процедура и даващи нови улеснения при погасяване на задълженията. Честите промени подкопават кредита и често привличат критиките на ФК[38].

Артикул	Режим на търговия	Орган	Агент по изкупуването	Степен на валоризация
Жито /1930–кп*/	1931/32, 1934/кп монопол; 1930/31, 1933 ценови регулатор	1930/кп ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	1930/37 висока; 1937/кп около паритета
Ръж и смес /1930–кп/	1931/32, 1934/кп монопол; 1930/31, 1933 ценови регулатор	1930/кп ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	1930/37 висока; 1937/кп около паритета
Царевица /1930–1932/	1930/31 ценови регулатор 1931/32 износна премия	1930/32 ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	1930/32 висока
Овес /1930–1931/	1930/31 ценови регулатор	1930/31 ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	1930/31 висока
Памук /1934–1939/	1934/1939 ценови регулатор 1939 монопол	1934/36 БЗКБ 1936/кп ДЗИЗХ	1934/36 кооп.; 1936/кп частни търговци	над паритета
Оризова арпа /1932–1937/	1932/35 ценови регулатор 1935/37 монопол	1932/35 БЗКБ 1935/37 ДЗИЗХ	1932/35 кооп.; 1935/37 директно	
Слънчоглед /1934–1939/	1934/37, 1939 монопол	1934/37, 1939 ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	1934/35 висока
Коноп /1934–1937/	1934/35 ценови регулатор 1935/37 монопол	1934/35 БЗКБ 1935/37 ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	
Лен /1936–1937/	1936/37 ценови регулатор	1936/37 ДЗИЗХ	коoп. и частни търговци	
Розов цвят /1932–кп/	1932/кп ценови регулатор	1932/37 кооп. под контрола на БЗБ	1932/37 кооп.; 1937/кп частни търговци	1932/35 висока; 1935/37 ниска
Пашкули /1935–кп/	1935/кп монопол	1935/кп БЗКБ	1935/кп кооп.	
Зах. цвекло /1932–кп/	1932/кп контингентиране производството	1932/кп разпредел. и контролно бюро		
Тютюн /1934, 1939/	1934, 1939 монопол			
Рапица /1939/	1939 експортен монопол	1939 ДЗИЗХ		

Таблица 1. Държавна намеса за валоризиране на земеделските цени – изт.: Аграрни проблеми, Известия на БНБ
***Бележка:* кп** *– край на периода /1939 г./*

** Опитите за затваряне „ножицата" на цените ще бъдат проследени в следващия параграф „Индустриална политика".*

Продължават и усилията за рационализиране на земеделското производство и за стимулиране на износа на произведенията му. Експортът на селскостопанските артикули се поощрява чрез въведените още по-рано частни компенсации и чрез премахване на износните такси и статистическото право. За да се приспособят земеделските стоки към изискванията на международните пазари, се приема наредба-закон за организация и контрол на износа, регламентираща вида, качеството, типа и опаковката на експортните артикули и действията на експортьорите. Изработва се правилник за въвеждане на контрол върху износа на птици, яйца, мас, млечни продукти, живи и заклани свине, грозде, плодове и зеленчуци в прясно и преработено състояние. Учреденият едва през 1935 г. Експортен институт допринася за разширяването на износа, за намирането на нови пазари /Скандинавските страни, Финландия и др./ и за известното повишаване дохода на селското стопанство. Чрез изменение на Закона за подобрение на земеделието и опазване полските имоти /1934 г./ се въвеждат нови по-продуктивни житни сортове. Две години по-късно отговорността за разпределението на подоброкачествените посевни материали се вменява на ДЗИЗХ и БЗКБ. През 1937 г. се предприема повсеместно пречистване и обеззаразяване на пшеничното семе. В резултат на мерките получените добиви от зърнени храни се увеличават с близо 20%. Държавата поема инициатива за повишаване на качеството, типизиране и райониране на българските тютюни. Към края на десетилетието 90% от засетите с тютюн площи са с елитни в расово отношение сортове. Успешно се регламентира производството на зеленчуци, плодове, млечни и местни произведения. В края на 1934 г. е приета програма за комасация на земята като „едно от най-главните средства за регулиране на аграрните отношения и за улесняване организирането и рационализирането на земеделското производство"[39]. Значително нарастват изкуствено напояваните площи. Създадените през 1937 г. седем земеделски камари служат като съвещателни тела към МЗДИ и дават препоръки относно подобрението на всички земеделски клонове. В периода, когато аграрното министерство се ръководи от Ив. Багрянов /1938–1941/, държавата се ангажира директно с доставката на дребен инвентар и изграждането /с помощта на БЗКБ/ на модерни винарски изби, торища, складове и сушилни за плодове и тютюни и топилни за лен и коноп[40].

Художникът Цанко Лавренов оформя българския павилион на Световното изложение в Париж, 1937 г. – ДА-Пловдив

Теоретично обоснована още през Депресията и

през втората половина на 30-те години трансформация на селското стопанство не успява да се наложи като водещ процес. Въпреки напредъка в развитието на редица нови /главно технически/ култури „основен стълб все още остава производството на зърнени храни“[41]. Проведените през 1926 и 1934 г. анкети показват, че „би било преувеличено да се твърди, че структурата на земеделското ни стопанство се е променила съществено“[42]. Минималното увеличение на по-интензивните култури е за сметка на площите, засети с фуражи, което обрича скотовъдството. Все по-масово обаче специалистите започват да изразяват скептицизма си към „магическата сила на трансформацията“. Поради климатичните си особености Северна България е неподходяща за отглеждането на повечето индустриални култури. Налага се мнението, че зърнените храни са „били и ще си останат основата на българското земеделско стопанство“[43].

ИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА. Към началото на 30-те години започва постепенно изчерпване на протекционистичния модел на индустриално развитие /появява се „преситеност“, натовареност на мощностите значително под капацитета/, настъпва промяна в обществените нагласи и се стопява „толерантността“ към подобни стопански „жертви“. Експертните анализи оценяват на около 45% средната натовареност на производствените мощности в насърчаваната индустрия[44]. От всички 1090 регистрирани по ЗНМИ предприятия 760 /с 5,1 млрд. лв. вложен капитал/ работят с под 50% от своя капацитет. Най-ниска е натовареността на вълненопредачната /12%/, спиртната /22%/, металната /24%/ и електродобивната индустрии /31%/.

Изчерпването на наложения още в края на XIX век промишлен модел се дължи на изкуствената протекционистична среда, в която от десетилетия се развива индустрията. Единствените пазарни елементи в нея са навлизащите – въпреки високите мита – чужди фабрикати. Вместо експортно ориентирана, промишлеността е целенасочено обърната към вътрешния пазар. След близо 40 г. на митническа и нетарифна подкрепа от държавата тя успява да го „завземе“. Значителното спадане в цените на суровите материали, обезценката на основните чужди валути /лирата, долара, франка/ и ограничителните мерки по отноше-

Семечистителна станция в с. Ковачица, Ломско, края на 30-те години – ЦДА

Министърът на земеделието Ив. Багрянов на посещение в консервна работилница – ЦДА

ние на вноса на фабрични стоки откриват „почти изведнъж напълно нашия пазар за произведенията на нашата индустрия“[45]. Ограничен по размери и главно по покупателна способност обаче, той представя само средносрочен хоризонт на развитие. Когато в началото на 30-те българският пазар е наситен, протекционистическият модел започва да спъва вместо да стимулира промишлеността.

Съществена роля за по-бързото изчерпване на вътрешните възможности за пласмент изиграва намаляващият след 1929 г. национален доход[46] при „едно постоянно увеличаващо се индустриално производство“[47]. С неумелата си фискална политика държавата допълнително изостря тази диспропорция. Проблемите се дължат не на свитото търсене в селата, а на „спадналата купувна способност на градското население, което собствено е главният консуматор на индустриалните произведения“[48].

Пазарът на фабрикатите в селото е ограничен не толкова от Депресията, колкото от примитивния характер на неговия стопански и обществен живот. Положените огромни усилия и жертви да се повиши търсенето в селото /чрез дотиране на продукцията му/ не дават желания резултат. Възприетата от началото на 30-те данъчна политика всъщност насърчава „слоевете с най-слаба консумативна способност… изключително за сметка на слоевете с най-развита потребителна способност“[49].

Със задълбочаване на Депресията все по-популярни стават обвиненията за „паразитността“ на индустрията. Според мнозина тя е била прекалено дълго под крилото на държавната протекция, поради което е крайно време подкрепата да се пренасочи към земеделието. Така ще се внесе „една относителна социална справедливост“[50]. Воден от тези нагласи, още Демократическият сговор започва да подкрепя селското население чрез данъчни облекчения и опрощения, чрез субсидиране на производството и твърди изкупни цени /Дирекцията „Храноизнос“/. Линията е продължена и дори засилена от Народния блок и деветнадесетомайците[51]. Опитвайки под силния натиск на ФК на ОН да

стопят набъбващия бюджетен дефицит, безпартийните правителства изменят ЗЗДП, отнемайки всички съществени данъчни облаги за индустрията. Решенията обаче се дирят на грешен адрес. Обществото успява да разбере, че индустрията не трябва да се насърчава безконечно, но орязвайки промишлените преференции, държавата ги прехвърля към другия стопански клон – селското стопанство. Променя се не изчерпалият се вече модел, а само акцентът му на прилагане.

Пренасочването на държавната подкрепа към земеделието прави индустрията още по-неконкурентна на външния пазар. Цял комплекс от фактори допринася за ниската съревнователна способност на българските промишлени артикули. В условията на една скована от клиринги и контингенти международна търговия нашите фабрикати стават непродаваеми дори на по-слабо претенциозните балкански пазари поради високата си продажна цена, натоварена от субсидираните цени на суровите материали. По девизни съображения индустрията е „закрепостена“ административно към „родните“ суровини. Предприятията са задължени да си доставят необходимите суровини и горива от местните изкупвателни централи /БЗКБ, ДЗИЗХ/, които пък ги купуват от производителите по цени, които са значително над паритетните. В стремежа си да съхрани валутния резерв и да гарантира независимостта на икономиката от външни ресурси при задаващия се нов военен конфликт държавата издига трудно пробиваема преграда пред вноса. Високите навла, мита, такси, девизните ограничения и практикуваните компенсационни премии обаче оскъпяват допълнително машините и суровините, които не могат да бъдат доставени от българския пазар.

Вместо мотор за развитие на цялото стопанство индустрията е превърната в „център за разрешаване на фискалните проблеми“[52]. Това допълнително обременява произвежданите фабрикати и минимализира тяхната конкурентоспособност навън. Дотогавашната политика на данъчни ваканции и облекчения е заменена от рязко покачване на фискалните тежести /от 0,20% на кръгло 10% между 1929 и 1936 г./. При годишно производство за близо 6 млрд. лв. промишлените заведения плащат пряко и косвено разни държавни или общински данъци, такси, мита и др. за над 3 млрд. лв.[53]

Засилената от средата на 30-те години социална защита също ерозира и без това слабата конкурентност на българските произведения. С изменение на Закона за хигиената и безопасността на труда е ограничен до 6 ч. максималният работен ден в заведенията с непрекъсваем цикъл и до 10 ч. в сезонните предприятия[54]. Приетата през 1936 г. наредба-закон за индивидуалния трудов договор регламентира времетраенето на договора, размерите на надницата, начините на изплащането ѝ и отговорностите при неизплащане. За първи път се въвежда минимална работна заплата[55]. Наредбата-закон за колективния трудов договор /КТР/ създава възможност за сключване на групови споразумения между работниците и работодателите от дадено производство, които се регистрират в инспекцията по труда. При липса на съгласие между страните КТР да може да се приема и от държавата /Дирекцията по труда, МТПТ или МС/ при мотивирано искане на повече от половината работници в едно или няколко предприятия от даден бранш[56].

Една от главните причини за сравнително високите цени на българските индустриални произведения е недостатъчната рационалност на индустрията – поради малкия размер на предприятията, производство под пълния капацитет и липса на специализация и типизация[57]. Според проведената през 1933 г. анкета тя има „ясно изразен дребнопромишлен характер от занаятчийски тип“[58]. В почти половината от предприятията се ползва само трудът на собственика и на членовете на семейството му. Едва 2% от тях могат да бъдат класифицирани като фабрики, а само 0,01% от предприятията са едри. Огромната част от нашите индустриални предприятия имат „един размер под тъй наречения технически оптимум, т.е. под тоя размер, при който при съществуващата техника може да се получи възможно найевтин продукт“[59]. Рационализацията на промишлеността става крайъгълен камък на приетата през 1936 г. Наредба-закон за индустрията /НЗИ/, виждаща в нея „главното средство за намаляване на производствените разноски, респ[ективно] цените на индустриалните произведения“[60]. Избраният подход обаче е крайно бюрократичен и всъщност предоставя неограничени възможности за държавна намеса в сектора[61]. Всяка по-съществена промяна в развитието на предприятията се поставя в зависимост от администрацията. За разширяване, промяна в машините или постройката е необходимо предварителното разрешение на Индустриалната комисия[62]. Предвижданите в дял 3 на НЗИ планове за рационализация остават само „едно добро пожелание“[63]. Предоставяйки инициативата за изготвянето им на самите индустриалци, законът обрича начинанието. Собствениците на предприятия, разбира се, не проявяват желание да понесат огромните жертви, съпътстващи прилагането на подобен план,

Индустриален квартал на Пловдив, 1935–1937 г. – ДА-Пловдив

поради което до средата на 40-те години не е рационализиран нито един бранш. Законовото изискване за предварителното съгласие на поне половината предприятия в клона, представляващи най-малко 2/3 от производствения капацитет, също не способства за успеха на инициативата. Мерките за рационализация на производството, очертани с НЗИ, са палиативни и дори сред законодателите не съществува илюзията, че те ще оптимизират съществено родната промишленост.

Решение на всички тези проблеми /ненатоварен капацитет, неконкурентоспособност, „паразитност“ и нерационалност/ държавата търси във въвеждането на „преситени“ираншове и споменатото вече орязване на индустриалните преференции. Изградена върху тези два фундамента, НЗИ си поставя за цел да открие „нова ера в индустриалната политика на страната“[64]. Съгласно чл. 41 Индустриалният съвет установява допустимия минимален размер на предприятията, гарантиращ рационализирано производство в съответния бранш. Министерският съвет добива правото да налага забрана за период до 2 г. на създаването или реорганизирането на заведения в даден клон поради „преситеност“ на бранша*. В течение на няколко месеца за „преситени“ са обявени мелничарството, производството на растителни масла и захар,

** Принципът за „преситеност“ за първи път е въведен след отправен апел от Съюза на българските индустриалци през 1930 г. /Вж. Насърдчение и закрила. – СпСБИ, I, 1930, № 4/. По решение на Индустриалния съвет за „преситени“ са обявени мелничарството, производството на гвоздеи, бодлива тел, бижутерийни изделия, захар, спирт, ориз, зеленчукови консерви, трикотажни изделия, шевни конци и тирета, сламени шапки, тухли и керемиди, електрически изделия, изделия от гума и каучук, глюкоза, текстилно бояджийство, ютено предачество, грамофонни плочи, вълнено и памучно тъкачество, кухненски прибори, механично преработване на дърво, кожарство, производство на безири, на бергамови тръби и др. По-късно обаче правителството на Народния блок забранява обявяването на „преситеност“. С изменение на Наредбата-закон за узаконяване на индустриалните заведения /Държавен вестник, № 230, 12 окт. 1935/ принципът на „преситеност“ е възстановен отново.*

фабричното оризолющене, производството на куха и пресована стъклария, телени гвоздеи, изтеглена тел, болтове и гайки, на вълнени и памучни платове, кожарството, производството на трикотажни памучни платове, бира, спирт, оцет и др.[65]. Опитът след 1930 г. обаче показва, че затворените за нови инвестиции индустриални клонове не тръгват по желания път на рационализация, а напротив – без формално да са картелирани, те фактически са поставени в условията на един монополен пазар[66].

Декларираното орязване на преференциите с НЗИ е стъпка във вярната посока. Запазени са само облагите, свързани с придобиването на места от общините или държавата, със снабдяването с български суровини, с участието в публични търгове за доставки и с освобождаването от данък сгради. Реалната защита на промишлените предприятия продължава да бъде осъществявана единствено от митническата тарифа, „която и без това е неизбежен пазител на индустрията във всички държави"[67]. Погледнато от друг ъгъл, централизираното изкупуване на редица земеделски произведения от ДЗИЗХ освобождава бизнеса от нуждата да организира със собствени ресурси снабдяването със сурови материали и спестява разноските по тяхното складиране и съхраняване. Фактически законът за индустрията премахва едни облаги, а създава нови форми на подпомагане. Прякото насърчаване е продължено с други, по-усъвършенствани средства[68].

Избраните решения /„преситеност" и орязване на преференциите/ на възела от проблеми обаче не са в състояние да разрешат фундаменталните противоречия в индустрията. И двете повече стопират, отколкото способстват за рационализирането на промишлеността и за затваряне на ценовата ножица. Стегната в „усмирителната риза" на девизния недоимък, разкъсваща се от желанието да „подпомогне" селското население в борбата му с кризата, държавата избира възможно най-непродуктивния начин за издърпване на икономиката от блатото на депресията. Дотираните цени на повечето аграрни продукти /средно 48,5% от цялата селскостопанска реколта се изкупува от държавата по твърди цени/ създават сериозен проблем за уравновесяването на бюджета и пораждат хронични дефицити, които са дежурна тема на конфликти с външните кредитори. „Закрепостяването" на индустрията към родните, но скъпи сурови материали изкуствено напомпва цените на нейните произведения и ги прави трудно пласируеми. За да стимулира пласмента им поне у нас, чрез Картелната комисия държавата прибягва до нормиране цените на повечето фабрикати. Това допълнително минимализира печалбите и съкращава възможностите за нови инвестиции в индустрията, обричайки я на дълго и мъчително вегетиране[69]. Този принцип залята в основата и на НЗИ, която според Димитър Николов „има за цел да запази днешния пазар на индустриални произведения у нас за съществуващите предприятия. Заедно с това да спре и въобще развитието на индустрията съобразно с развитието на техниката и на стопанството."[70] Подходът може да импонира на националната ни психология*, но „премахва и последната възможност за благотворното действие на вътрешната конкуренция, защото поставя и конкурентоспособните, и слабите предприятия в страната в равно положение на вътрешния пазар"[71].

Възприемана като един от най-сериозните проблеми на десетилетието, „ножицата" между цените на земеделските и промишлените стоки е резултат до голяма степен на именно тази политика[72]. Според доклада на назначената от Министерството на народното стопанство специална комисия по-високите индустриални цени се дължат „в голяма степен на увеличените фискални тяжести: мита, данъчни, адвалорни такси; както и на валутни премии, които за някои стоки съставляват повече от костуемата им стойност"[73]. Вследствие на избрания стопански подход селянинът получава повече за своя труд, но покупателната му сила не нараства чувствително, тъй като поради същата политика той е принуден да купува малкото стоки, заради които ходи до магазина /захар, сол, гумени галоши и др./, на доста по-високи цени. Политиката на прехвърляне на преференциите от индустрията към земеделието, водена от желанието да се подпомогне селското население, което е 80% от българите, не успява именно по тази причина. За сметка на това предприетото „свиване ножицата откъм увеличение доходите на земеделското стопанство"[74], без да добави значително благосъстояние на селското население, обрича промишлеността на вегетиране. Натоварена с допълнително оскъпени местни /поради надпаритетните изкупни цени/ или вносни /чрез митата и адвалорните такси/ суровини и горива, българската индустрия не е в състояние да произведе конкурентен на външния пазар продукт.

Всъщност ориентирането към околните пазари би било единствената възможна алтернатива на контрапродуктивния модел на „преситените" браншове. Спорадичните опити[75] да се изнасят български фабрикати оголват резултатите от една погрешна политика. За дълбочината на проблемите говори ненадвишаващият 5% износ на промишлени стоки при девизни преференции /освобождаване от задължението да отстъпват на БНБ добитите свободни валути/. С изключение на това облекчение обаче почти нищо не е направено за подкрепата на промишления експорт. При подписването на серията от търговски договори от началото на 30-те /с Германия, Италия, Чехословакия, Турция и др./ България не настоява за редуциране на митните ставки на този род стоки[76], а създаденият Експортен институт има за предмет пласирането почти единствено на земеделските ни произведения. В резултат на избрания подход малкото браншове, ориентирани и към експорт, губят своите позиции[77]. Вместо да се опита да „отвори" поне частично чуждите пазари за нашите фабрикати, държавата търси решение в „затварянето" на индустриалните браншове чрез принципа на „преситеност"[78].

Трябва обаче да се постави въпросът, дали изобщо България можеше да открие такива пазари. При всеобщата скованост на международната търговия и повсеместния повик към автархия шансовете не биха били големи. Показателно е обаче, че държавата дори не помисля да инвестира усилия в тази посока. Просто йерархичността на поставените в стопанската сфера цели е различна. Водещи задачи са подпомагането на селското население чрез данъчни облекчения, ваканции, твърди цени и запазването на диалога с кредиторите чрез политиката на „честен платец" /девизен монопол, отказ от девалвация, ограничаване на вноса и стимулиране износа/ и чрез съкращаване на бюджетния дефицит /орязване на разходите за администрация, заплати, пенсии, повишаване на облагането, отнемане на преференциите/. В резултат на програмата са жертвани бизнесът /индустриалци и търговци/ и градските съсловия /чиновници, пенсионери, свободни професии/. Оставайки в периферията на новия стопански проект обаче, промишленият сектор не е поставен на една по-здрава – от пазарна гледна точка – основа. Поради това темпът на нарастване в индустрията забавя значително своята скорост, подхранван единствено от вътрешния пазар, административно запечатан по девизни съображения за

Пощенска марка 50 години БДЖ – Лична сбирка В. Караиванов

вносните фабрикати. В този смисъл реализираният през 30-те индустриален растеж /0,98% средно годишно/ е резултат предимно на изолационизма, а не на някакви реални подобрения в сектора.

Поставени под нарастващия натиск на кредиторите и на разрастващите се дефицити в бюджета и търговския баланс, българските правителства са принудени да възприемат една рестриктивна политика, която има оздравителен ефект върху фиска. Финансовата стабилизация /макар да остават все пак някои проинфлационни огнища – „Храноизнос", Погасителната каса и пр./ и съживяващото се световно стопанство генерират забележителен ръст от средно 12% за петилетието 1935–1939 г. Паралелно с това в реалната икономика /земеделие и промишленост/ протичат процеси на засилваща се държавната намеса и контрол върху стопанската инициатива. Утвърденият четири десетилетия по-рано протекционистичен модел започва да изчерпва своя капацитет и е заместен с непродуктивната система от „преситени" браншове. Либерализирането на икономиката и експортното ориентиране на промишлеността биха подхранили генерираната от финансовата дисциплина стабилизация и биха придали по-голяма устойчивост на възходящите тенденции. По политически /автархията и клирингите/ и идейни /доминиращите интервенистки нагласи/ причини обаче те не са сред възможните алтернативи при конструирането на българския постдепресионен стопански проект.

* *Т.нар. от Ст. Гидиков „черна завист и отмъстителност към чужди успехи: щом не можем да се издигнем по-високо, нека съборимония, които са се издигнали". Вж. Гидиков, С. Половата свитост на българина като основа на неговия характер. – В: Защо сме такива? В търсене на българската идентичност. /Състав. И. Еленков, Р. Даскалов/ С., 1994, с. 425.*

2. Българската икономика в началото и разгара на Втората световна война /1939–1944/

ПРЕМИНАВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО В УСЛОВИЯ НА ВОЕННОВРЕМЕНЕН РЕЖИМ /1939–1941/. Избухването на Втората световна война на 1 септември 1939 г. заварва българската икономика в период на подем, чиито характеристики започват да се проявяват от лятото на 1935 г.[79] Освен с нарастване на обема на производството и търговията положителните тенденции се изразяват и в някои структурни промени, свързани с процесите на модернизиране на селското стопанство и укрепване на индустриалния сектор. Бързо изменящата се световна стопанска конюнктура вследствие на кризата в международните отношения и развиващите се военни действия налага въвеждане на специални административни мерки за организацията на производствения процес в условията на световна война. Възприемането на политика към засилено държавно регулиране на икономиката е продиктувано от стремежа да се постигнат няколко важни стопански, социални и политически цели: да не се допусне срив или застой в производството, да се запази стабилна социалната обстановка, да продължат промените към модернизиране на българската икономика и да се повиши цялостният потенциал на страната, особено военният, в случай на нужда от защита на териториалната цялост или за осъществяване на националното обединение.

Редица обстоятелства позволяват на правителството на Г. Кьосеиванов да предприеме успешни първи стъпки към преустройство на стопанската система. От една страна, България има опит в организирането на стопанския живот от времето на Първата световна война, което ѝ позволява да се поучи от допуснатите тогава грешки и да избегне тяхното повтаряне, а от друга – през целия период на 20-те и 30-те години се проявява тенденцията към разширяване на държавната намеса в икономиката, най-вече след установяването на деветнадесетомайския режим и по-късно при безпартийните кабинети, като по този начин процесът на преминаване на българската икономика на военновременни релси се осъществява по-плавно и естествено. Освен това, за разлика от Първата световна война, която избухва някак неочаквано за световната и националните икономики, вторият грандиозен конфликт на XX в. отдавна се подготвя финансово и стопански, като повечето европейски страни, и то не само тоталитарните, предприемат съответните законодателни и административни мерки доста преди началото на военните действия.

Още през март 1939 г., когато въпреки Мюнхенското споразумение от предната година германските войски окупират Чехия и предстоящият военен сблъсък става вече неизбежен, Народното събрание взема първото конкретно решение, предизвикано от необходимостта да се въведе военна организация в икономиката. Гласуван е Закон за реквизицията. С него се дава възможност на държавата да контролира дейността на предприятията и търговците и да следи движението на материалите, суровините и готовата продукция[80]. Основната цел на закона е да даде възможност на българската икономика в екстрените условия на война да премине в режим на самозадоволяване[81].

При нарушените външноикономически контакти, силно затруднените средства за комуникации и транспорт и традиционното свиване в подобни моменти на обема на предлаганите стоки на световните пазари несъмнено главната задача в стопанската политика на правителството е да осигури ритмичното снабдяване на икономиката с материали за преработка, а населението – с необходимите за нормално съществуване продукти. Въпреки че кабинетът на Г. Кьосеиванов, а след това и този на Богдан Филов обявяват, че ще следват политика на неутралитет, за кратко време след началото на войната са подготвени и гласувани в Народното събрание важни закони, дълбоко променящи нормативната база, върху която се осъществява стопанската дейност. Изцяло в духа на преминаване към военновременна икономика е приетият през пролетта на 1940 г. Закон за гражданската мобилизация[82]. Той си поставя за цел да решава както стопански, така и социални проблеми, възникнали в новите условия. На изпълнителната власт са дадени изключителни възможности за ръководене на стопанския живот на страната. За прилагане на закона е учредена специална институция – Дирекция на гражданската мобилизация /ДГМ/, подчинена на Министерския съвет чрез военния министър. Към Дирекцията е сформиран и Висш съвет по гражданската мобилизация, в който участват представители на всички министерства, на държавните банки и други обществени организации – профсъюзите, стопанските камари и пр. На мобилизация подлежат всички производства, имащи в някаква степен отношение към отбраната на страната. Законът създава предпоставки и за преминаване на големи икономически отрасли към планова основа на развитие. Държавното разпределяне на суровините, кредитите и готовата продукция почти напълно елиминира действието на пазара и чувствително стеснява полето на свободната инициатива в стопанството. Освен икономическата законът силно ограничава и политическата свобода, като в него изрично се споменава въвеждането на извънредни мерки против шпионажа и зловредната пропаганда, като се установи надзор върху печата и кореспонденцията и се ограничат събранията и сдруженията. От гледна точка на обстоятелството, че на европейския континент бушува мащабен военен конфликт, тези действия на властта в София изглеждат оправдани; подобна политика се възприема от повечето държави, включително и неутралните.

Пак със същата цел – гарантиране на стопанския процес и потреблението и недопускане на поява на спекула, по това време са приети и Законът за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените и Законът за учредяване дирекция на външната търговия[83]. Възприета е строга система за формиране на цените както на стоките и услугите, така и на наемите. Фиксиран е и максималният размер на печалба. С изпълнение на закона е натоварена специална Дирекция към Министерство на търговията, промишлеността и труда, като в селищата с население над 5000 души се създават комисарства по снабдяването. Наред със значителното ограничаване на въздействието на вътрешния пазар съществено се увеличава ролята на държавата и във външната търговия. Още от втората половина на 30-те години тази сфера е поставена в системата на държавната регулация, която след избухването на Втората световна война се засилва още повече. Увеличен е и контингентът на стоки, които са обект на държавна монополна търговия чрез „Храноизнос“, като от есента на 1939 г. са включени царевицата, царевичните произведения, вълната, фасулът[84]. Въведени са и редица ограничения на българския износ с идеята да не се лиши местната промишленост от необходимите материали. В този момент общата директива в областта на външната търговия е да се засили вносът за сметка на износа – политика, противоположна на тази от мирновременните условия[85]. Въпреки някои опасности от появата на трайни деформации в структурата и развитието на националното стопанство – вследствие на нарастващия държавен контрол, като цяло законодателните инициативи, предприети след избухването на конфликта, осигуряват безпрепятствена работа на повечето производства във време на общи икономически затруднения в световен мащаб.

Паралелно с решаването на пораждащите се от войната проблеми държавната стопанска политика си поставя и по-далечни цели, а именно – да продължи започналите промени по модернизиране на икономическата структура, да повиши ефективността на селското стопанство и промишлеността и не на последно място, да усъвършенства инфраструктурата, като по този начин увеличи външнотърговската си дейност. Постигането на подобни амбициозни замисли се възприема както от повечето политици, така и от икономическите специалисти, главно посредством активна държавна намеса и въвеждане на някакъв вид плановост в стопанската и финансовата дейност[86]. Особено мащабни са намеренията в селскостопанския сектор. Министърът на земеделието и държавните имоти Ив. Багрянов подготвя цяла програма за развитие на българското земеделие и животновъдство посредством въвеждане на насърчителни мерки от страна на държавата и чрез усъвършенстване на средствата за обработка на земята. Привърженик на плановото стопанство, той обвинява правителството, че не провежда достатъчно активен държавен контрол върху производствения процес. Критиките му са причина да бъде изваден от кабинета, но и следващият земеделски министър продължава политиката на силна държавна регулация в селското стопанство. В стремежа за модернизиране особено много се залага на усвояването на нови обработваеми земи, които да се разпределят между безимотни и малоимотни селяни, както и да се предприеме мащабно комасиране на земеделските имоти с цел по-ефективното използване на машинно оборудване.

Индустриалното производство също е поставено под силен държавен контрол, като и в този отрасъл се предвижда изпълнение на мобилизационни планове. Целият процес от снабдяването със суровини до пласмента на готовата продукция е подложен на регламентация било от ДГМ, било от Министерството на търговията, промишлеността и труда /МТПТ/. Плановост е въведена и в кредитната политика на държавните банки, което позволява да се запази лихвеният процент по кредитите на ниско равнище от 6–8% и което е още по-благоприятно, той да остане непроменен[87].

Комасирано земеделско стопанство в с. Ковачица, Ломско, края на 30-те години – ЦДА

Една от най-големите винарски изби в България – с. Карамусал /дн. Виноградец/, Пазарджишко, нач. на 40-те год. – АЕИМ

След началото на войната бързо нараства делът на държавата и на общините в общото кредитиране. Значително се увеличава и отпускането на заеми за земеделските кооперации, което също е важна част от политиката за подкрепа на селското стопанство.

В този период ролята на държавата в осъществяването на външната търговия и контактите с международните финансови среди продължава да бъде определяща. Усилията са насочени както към осигуряване на пазари за българската продукция, така и за издействане на по-изгодни ценови равнища за износните стоки. Като се има предвид, че главните механизми на външнотърговския обмен представляват клиринговите спогодби, то до голяма степен определянето на стойностите е обект на двустранни преговори. Благоприятен ефект за външноикономическите контакти оказва обявеният от правителството неутралитет. Така българската държава запазва възможността да търси по-голям кръг партньори и да има свободата да договаря различни търговски спогодби. И през този период от първостепенно значение остават търговските отношения с Германия, които нарастват неимоверно през 30-те години на XX в., а след Аншлуса с Австрия през март 1938 г. германският дял в българския износ достига 59%[88]. В двустранния обмен като цяло сравнително високите цени на българските стоки са напълно компенсирани от завишените стойности на германския внос. От началото на войната обаче на световните пазари се отбелязва общо по-голямо нарастване на цените на продуктите, които България внася, отколкото на изнасяните от нея. В нови преки преговори с германското правителство са направени усилия за подобряване на съотношението между цените, както и за уточняване на схемите по плащанията и реализирането на кредитните линии. Постигнатите резултати не са съвсем задоволителни[89]. Уговорено е увеличаване на взаимния стокообмен, без да са приети българските искания.

За да парира действието на неблагоприятната световна конюнктура, правителството разширява търговските си контакти. През януари 1940 г. е сключена клирингова спогодба със СССР, като очакванията са, че България ще може да си осигури изгоден внос на суровини и енергийни източници, които са от голямо значение за българската икономика[90]. На 12 август 1940 г. е сключена и търговска спогодба със Словакия[91]. Съществено нараства и търговският обмен с балканските държави[92]. В сравнение с 1939 г. през следващата година той се увеличава с близо 64%. Особено положително на търговията с Румъния, от която България внася така важните петролни продукти, се отразява връщането на Южна Добруджа, като вследствие на обмяната на леи от местното население в БНБ се натрупва значително количество румънска валута. Това позволява на страната да увеличи вноса на суровини от северната съседка.

Важно място в политиката на осигуряване на финансовата стабилност, а оттам и на ритмичното функциониране на производствения процес, заема проблемът за благоприятно договаряне на плащанията на българската държава към външните кредитори. Подобряването на финансовото и стопанското положение на България в края на 30-те години е причина в последното довоенно споразумение с портьорите на български облигации от края на 1938 г. да се повиши процентът на трансферираните от държавата суми по лихвите на външните заеми[93]. Със започването на войната правителството се опитва да съхрани максимално количеството на конвертируемите девизи в БНБ с намерението да ги използва в случай на внос на важни за икономиката стоки. Ето защо не само е категорично против да се увеличи размерът на трансферираните суми, но и настоява обслужването на дълга да се обвърже и с осъществяване на значителен български износ /главно на тютюни/ за страните кредиторки[94]. Преговорите са изключително трудни и продължителни и приключват едва на 12 февруари 1940 г. /обикновено споразуменията за плащанията за дадена година се подписват в края на предходната/. Договорено е службата по дълга за 1940 г. да включва плащания в чужди девизи на 40% от сумата по лихвите. Българското правителство излиза с декларация, че ще направи трансфера само ако се извърши български експорт в западните държави на съответната стойност. След като до средата на април 1940 г. не са закупени от Франция и Великобритания български тютюни, кабинетът в София обявява, че прекратява преводите в чужди валути по външните заеми и ще ги внася в български левове на специална сметка в БНБ[95]. Създалата се международна политическа обстановка и затрудненията на западните държави позволяват на българското правителство да следва една по-твърда линия на поведение в контактите си с представителите на кредиторите. Отчетено е, че временно влошаване на отношенията с международните финансови среди в този момент е за предпочитане пред опасността да намалеят резервите на Централната банка в конвертируема валута и по този начин да се застраши стабилността на лева.

Икономическите инициативи на управляващите, както и следваната политика на неутралитет позволяват през първата година от световния конфликт българското стопанство да запази проявяващия се от предходните години стабилен ръст на производството и да съхрани на здрава основа държавните финанси въпреки неминуемото нарастване на военните разходи. Макроикономическите параметри в края на 1940 г. представят картината на една успешно развиваща се икономика независимо от бушуващата война.

Въпреки по-неплодородната година – 1940, в сравнение с 1939 г. селското стопанство като цяло запазва обема и стойността на произведеното[96]. Намалението при зърнените храни, които са най-силно засегнати от сушата, е компенсирано с нарастване на индустриалните култури и на зеленчуците. Съществен ръст се отбелязва и при животновъдството[97]. Много положителен ефект върху селското стопанство оказва връщането на Южна Добруджа

през септември 1940 г. С добре организираните си едри земеделски стопанства, произвеждащи предимно за пазара, областта увеличава не само количеството на получената продукция, но което е и по-важно – значително нараства броят на използваната машинна техника и модерен инвентар.

Още по-осезаем е ръстът в индустриалния сектор. При него също се забелязва неравномерност в развитието на отделните отрасли. Докато при някои производства поради проблеми със снабдяването със суровини се отбелязва спадане по отношение на 1939 г. /текстилното, кожарското и металообработващото/, то в други браншове вследствие на засиленото търсене сред населението и ограничения внос се разширява производството и пласментът /хранително-вкусовата, химическата и керамичната промишленост/. Най-впечатляващо обаче е нарастването при въгледобива и производството на електрическа енергия[98]. Общо за 1940 г. индексът на индустриалното производство е с 10,4% по-висок от 1939 г.[99]

Въпреки неизбежните трудности, които военните действия предизвикват в развитието на търговията, мерките, предприети от властите, като цяло не допускат появата на кризисни явления както в снабдяването на населението с продукти от първа необходимост, така и в движението на цените на дребно. През първите месеци на войната се забелязва естествен стремеж сред населението за презапасяване, което предизвиква за кратко време дефицит на някои стоки, но скоро проблемът е преодолян и обстановката във вътрешната търговия е нормализирана. Въпреки строгите регулативни мерки от страна на държавните институции, главно под въздействие на повишената консумация и на ръста на цените на световните пазари и в България, през 1940 г. се забелязва покачване на цените с общо за годината 12,4%, което обаче е по-малко от темпа на увеличаване на стойността на стоките в международен план за същия период[100].

В парично изражение съществено нараства обемът на българската външна търговия /с 24%/, което обаче основно се дължи на световното покачване на цените[101]. Годината завършва с малък пасив за България, което в условията на война се отчита общо взето като положителна характеристика, понеже представлява скрита форма на външно кредитиране. Не настъпват никакви съще-

Брикетна фабрика в мини Перник. Худ. П. П. Морозов. Акватинта – ЦДА

ствени изменения по отношение на структурата на българския внос и износ, както и в търговския дял на дотогавашните партньори, като Германия продължава да заема водещо място във външнотърговския обмен.

Изпълнението на бюджетите за 1939 и за 1940 г. също показват стабилност в положението на държавните финанси. Общо за двете години редовните бюджетни упражнения завършват с излишък от близо 1 млрд. лв.[102] Особено се подобрява събираемостта на преките данъци, като за тяхното увеличаване роля изиграва въвеждането на някои нови данъци и повишаването на съществуващите данъчни ставки. Като се изключи расисткият Закон за защита на нацията, който предвижда високо еднократно облагане на имуществата на българските евреи, останалите законодателни мерки в данъчната сфера не са от мащаби, които да затормозят производствената и търговската дейност в страната. През 1940 г. сериозни приходи се отчитат и в автономния бюджет на БДЖ, където увеличението е от 25,8%[103].

По изчисления на редица изтъкнати български икономисти именно 1939 и 1940 г. са времето, когато българската икономика достига най-високите равнища на националния си доход до този момент[104].

БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА СТРАНАТА КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ. Включването на България към доминираната от хитлеристка Германия коалиция /1 март 1941 г./ съществено променя цялостното положение на страната, в това число и финансово – икономическите ѝ перспективи за развитие. Вече като държава, участваща във военно-политически блок, България трябва да ускори процеса на превъоръжаване и модернизиране на армията си, в резултат на което рязко започват да нарастват държавните разходи за военни цели. Частта на сумата, определена за войската в редовния бюджет, се увеличава от 29,2% за 1940 на 39,3% за 1941 г., за да достигне 43,8% за 1944 г.[105] Освен чрез финансиране от редовния бюджет за нуждите на армията се прибягва до гласуване от Народното събрание на значителни по стойност военни кредити. През 1941 г. са одобрени кредити за 2,2 млрд. лв., през 1942 г. – общо за 6,9 млрд. лв., а през 1943 г. – за колосалната сума от 9,9 млрд. лв.[106] Освен с отделяните значителни средства от държавните финанси неблагоприятният ефект върху стопанството се изразява и в ангажирането в армията на голям брой мъже, намиращи се в активна трудова възраст – от 72 000 души числеността им към лятото на 1944 г. надхвърля 500 000[107].

Наред с разходите за отбранителната мощ на държавата продължават бюджетните отчисления по изпълнение на заплануваните преобразувания и модернизации в българското стопанство. Държавните разходи за благоустройство нарастват 4,6 пъти, за земеделието – 6 пъти, а за народното здраве – 5,7 пъти[108].

По линията на Министерство на земеделието и държавните имоти и на Българска земеделска и кооперативна банка /БЗКБ/ се внасят и разпределят сред стопаните при изгодни условия значителни количества селскостопански машини и нов земеделски инвентар. Строят се складове и зърнохранилища, снабдяват се стопанствата с подобрени сортови семена, увеличават се поливните площи. Значителни средства се отделят от страна на държавата и за насърчаване на животновъдството – за подобряване на отглежданите расови породи, за изграждане на животновъдни заводи, разплодници и общински обори. Финансовата държавна подкрепа позволява през времето на войната да се поддържат и дори на моменти да се надхвърлят равнищата на селскостопанско производство от най-успешните довоенни години[109].

Сериозно напрежение за държавните финанси представлява и поддържането на железопътната и шосейната мрежа в страната след включването на България към Тристранния пакт. Увеличението на трафика на стоки и хора е повече от 50% в сравнение с времето преди войната. Това налага много по-интензивна експлоатация на наличната база, строеж на нови линии и пътища и привличане на железопътен и автомобилен парк от чужбина[110].

Важна промяна в развитието на стопанската обстановка в България представлява присъединяването през април 1941 г. на Западните покрайнини, Вардарска Македония и Беломорието. Приобщаването на тези райони, разглеждани от българското общество през всичките години след Освобождението като неделима част от българското етническо пространство, изисква да се предприемат незабавни мерки за трайното им интегриране в структурите на българското стопанство. Намерението това да се извърши във възможно най-кратки срокове поставя на сериозно изпитание българската икономика и държавни финанси.

По една или друга причина тези земи, намира-

Строеж на жп линия Гюешево–Куманово, 1941–1944 г. – ИМ-Кюстендил

щи се през последните 20–30 години под властта на Югославия и Гърция, остават слаборазвити в стопанско отношение. Основният икономически отрасъл представлява примитивно селско стопанство с много ниска степен на механизация, с ограничено и едностранно обвързване с вътрешния и външния пазар. Единственото производство с по-голямо стопанско значение е отглеждането на тютюн, а във Вардарска Македония – и рудодобив /той обаче след капитулацията на Югославия е поставен на разпореждане на германските власти/. Новоприсъединените земи са почти напълно лишени от индустриално производство – обстоятелство, което се явява допълнителна пречка за развитието на стопанството и функционирането на пазарни механизми. Инфраструктурата също е в твърде лошо състояние. Малко и зле поддържани пътища и железници не позволяват на областите да осъществяват по-значим обмен на стоки и хора както в техните рамки, така и с останалите райони на Балканите. Особено неразвити са средствата за комуникации със старите предели на България, което представлява и една от големите трудности пред стопанското им приобщаване към страната.

Допълнителни проблеми предизвиква и фактът, че тези земи се присъединяват към България след осъществяването на кратко, но разорително настъпление на германските войски, а Беломорието и Източна Македония са под напрежението на военните действия още от есента на 1940 г. вследствие на конфликта между Гърция и Италия. Така че, когато районите са поети от българската администрация, се налага да се предприемат спешни възстановителни работи, които трябва не само да нормализират стопанския живот, но и да гарантират оцеляването на местното население. За целта от старите български предели са насочени значителни количества зърнени храни и други селскостопански продукти. От бюджета са отделени и големи финансови средства за подновяване на транспортната система. Скоро се предприема и изграждане на нови железници и пътища. Започва мащабно строителство на обществени сгради и стопански постройки. Направените краткосрочни и дългосрочни инвестиции от българските правителства в Беломорието се изчисляват на 13,2 млрд. лв.[111] Държавните разходи, извършени за инфраструктура, благоустройство и цялостно стопанско развитие на Вардарска Македония и Западните покрайнини, възлизат на 10,7 млрд. лв.[112] Така общо българските капитали, вложени в икономиките на присъединените земи, достигат колосалната сума от близо 24 млрд. лв.

С големи разходи е свързана и провежданата от българските власти политика на заселване на българи в Македония и Беломорието. Става дума за изпълнение на желанието на много българи да се завърнат по родните си места, тъй като са били принудени да ги напуснат след Балканските и Първата световна война. За да могат стабилно да се установят, преселниците се нуждаят от значителна материална и финансова помощ от бюджета и държавните банки. За период от три години в Беломорието са настанени около 70 000 българи.

Значителни са сумите от бюджета, предназначени за поддържане на българска администрация в новите земи, която естествено нараства, като се има предвид, че след тяхното присъединяване общата територия на страната се увеличава с над 25%. Отделят се и сериозни средства от бюджета за развитие на просветното дело и за изграждане на модерна система на здравеопазване, водеща борбата срещу традиционно тежките болести в тези региони като маларията[113].

Българската държава трябва да поеме и част от финансовите задължения на Югославия след нейното разпадане, пропорционално на териториите, които получава, за да администрира. На 22 юли 1942 г. в Берлин е подписана Спогодба между страните наследници, известна с името на водещия преговорите от германска страна В. Фабрициус, според която България получава 8% от югославските задължения, окончателно определени на 22 млрд. динара /близо 30 млрд. лв., като българският дял е около 2,5 млрд. лв./[114].

Посрещането на всички огромни разходи на държавата, най-вече от 1941 г. нататък, създава големи проблеми с финансирането на държавния бюджет. Макар че в сравнение с 1939 г. през 1941 бюджетът почти се удвоява, а през 1943 г. се утроява, нито ръстът на приходите по старите, нито пък въведените нови данъци могат да покрият непрекъснато растящите нужди на държавата и икономиката от финансови средства. Постъпленията от преките данъци за периода 1941–1944 г. се увеличават 3 пъти, а увеличението от косвените данъци е значително по-голямо – 7 пъти, но получените суми остават абсолютно недостатъчни. През целия период на войната редовните бюджети завършват със значителни дефицити, като през 1941 г. недостигът е 2,5 млрд. лв., а през 1943 г. е вече 5,6 млрд. лв.[115]

За покриването на неблагоприятната разлика държавата емитира два 5% вътрешни заема – през 1941 и 1943 г. От първия първоначално не са реализирани съществени приходи /около 3,5 млрд. лв./[116], докато от втория, който всъщност е принудителен, постъпват над 8,6 млрд. лв.[117] При започналото девалвиране на лева обаче и тези приходи не са в състояние да покрият растящите дефицити. От 1941 г. финансовият министър Добри Божилов получава от Народното събрание правото да издава съкровищни бонове за финансиране на държавните доставки[118]. През 1943 г. са пуснати в обращение 3% съкровищни бонове на стойност 5,1 млрд. лв.[119]

Независимо от увеличаващите се финансови проблеми, които заплашват да сринат системата на регулираната икономика, и през периода 1941–1943 г. стопанството като цяло успява да запази стабилно равнището на производство. Макар да се отбелязват колебания в някои отрасли, общата стойност на националния доход не бележи спад. Дори благодарение на плодородната 1941 г. в селското стопанство е отчетен и прираст спрямо 1939 г.[120], а през 1943 г. има абсолютно нарастване в размера на вътрешния продукт по предвоенни цени[121]. Резултатите обаче значително се отдалечават от заложените високи цели в направените предварителни планове на правителството за развитие на националната икономика[122].

На фона на многобройните трудности, предизвикани от продължаващия световен военен конфликт, като единствен благоприятен фактор се очертава изменението през 1943 г. на съотношението на цените на световните пазари в полза на изнасяните от България стоки[123]. Това позволява, без да увеличава значително количеството на изнасяните експортни продукти, страната да реализира положително салдо за същата година от над 1, 140 млрд. лв.[124]

НАЧАЛО НА ФИНАНСОВА И ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА ПРЕЗ 1944 г. Съществените промени в развитието на военните действия по главните фронтове намират пряко отражение и върху състоянието на световна икономика и особено в голяма степен на страните от Тристранния пакт, в това число и България. До 1942 г. Германия и нейните съюзници имат безспорно превъзходство в конфликта, което позволява сравнително стабилното им икономическо развитие. Настъпилият обрат във войната, неуспехите по фронтовете, предизвикващи огромни загуби в хора и бойна техника, са причина за лавинообразното увеличаване на разходите за военни нужди и за бързото изтощаване на икономиките на страните от Тристранния пакт.

Въпреки че България не участва със свои войски в активни бойни действия, поради голямото външноикономическо обвързване на страната с Третия райх германските поражения се отразяват твърде негативно върху финансово-икономическата обстановка. От 1943 г. бързо нараства търговското салдо в полза на България по клиринга с Германия[125]. Срещу увеличаващия се български износ се отбелязва чувствителен спад на германския внос. По линията на неизпълнени поръчки Берлин натрупва впечатляващ дълг към България без изглед в скоро време той да бъде стопен. Така до септември 1944 г., когато са скъсани отношенията с Райха и страната се включва към антихитлеристката коалиция, германските задължения достигат колосалната сума от над 38 млрд. лв. /само по клиринга са над 26 млрд. лв./, от които към частни български лица 2 млрд. лв.[126]

Германският пасив по клиринга, както и неизплатените тарифи за превоз по БДЖ и др. на практика означават, че България извършва значително кредитиране на германската икономика главно чрез стоки и различни видове услуги. Неравностойните отношения в двустранната търговия се изразяват и в поддържане на изкуствено завишен курс на райхс-марката спрямо лева. Усилията на българските правителства да издействат увеличаване на германските доставки не променят съществено търговския баланс.

Наред с големите разходи от бюджета за инвестиции в новоприсъединените земи и трупащия се летящ дълг към БНБ огромните германски задължения са другата основна причина за стремителното нарастване на паричната маса в обращение и за отприщването на инфлационната спирала. Тези неблагоприятни тенденции сред държавните финанси започват да се проявяват още след започването на войната, засилват се с влизането на страната в Тристранния пакт, но вече през 1944 г. придобиват почти неконтролируеми размери. Така например през 1942 г. стойността на банкнотите в циркулация е 18,9 млрд. лв., през 1943 г. – 23,9, за да скочи през 1944 г. на 45,8 млрд. лв., а заедно с 3% съкровищни бонове, които също се използват като платежно средство, е 67,2 млрд. лв.[127] Трябва обаче да се отбележи, че финансовите показатели за 1944 г. особено много се влошават през последната четвърт на годината, когато страната се включва в разгрома на Германия. Въпреки различните механизми за административен контрол над цените вследствие на непрестанния натиск на увеличаващата се парична маса не може да бъде удържано движението им нагоре. Спрямо 1939 г. индексът им достига над 550%, а за някои жизнено-

важни продукти като хляба е 638%.[128] Все пак покачването им изостава от темпа на увеличаване на банкнотите и девалвиране на лева[129]. Задържащ ефект донякъде се постига и в резултат на действащата купонна система в страната.

Неуспехите на Тристранния пакт в конфликта имат и пряко отражение върху стопанското развитие на България. „Символичната война", обявена на САЩ и Великобритания, започва да придобива все по-реални измерения. След установяването на съюзническите войски в Южна Италия бомбардировките през 1943–1944 г. над София и други градове на страната зачестяват и се засилва разрушителната им мощ. Националната икономика не е в състояние бързо и ефективно да преодолее нанесените щети. Техният размер по-късно се изчислява на над 50 млрд. лв.[130] Освен преките материални загуби въздушните удари внасят и сериозна дезорганизация предимно във функционирането на индустриалните предприятия, които държавата не успява да евакуира. През 1944 г. се разраства и въоръжената съпротива срещу режима, особено в новоприсъединените земи. Акции на саботажи, нападения над складове, преработвателни съоръжения и транспортни конвои предизвикват щети на стопанството и най-вече на хранително-вкусовата промишленост[131].

Много големи загуби причинява както на държавния бюджет и на банковата система, така също и на голям брой частни лица незабавното изтегляне на българските войски и администрация от Македония и Беломорието през есента на 1944 г. Освен споменатите вече значителни инвестиции, направени за развитие на стопанството и инфраструктурата на тези региони, за които при отделянето им от България е ясно, че няма да се възвърнат за българската икономика, сега загубите допълнително се увеличават и от огромното количество изоставени стоки и вземания на българските институции и граждани.

В Беломорието българското държавно имущество включва различни строителни съоръжения, железопътен материал и инвентар, стоки, боеприпаси, храни, собственост на Министерство на войната, канцеларски пособия и много други предмети и вещи, като всичко е оценено на значителната сума от 6 071 721 337 лв.[132] Но особено значимо по стойност е имуществото, изоставено от българските заселници, които в годините на войната с помощта на българската държава правят сериозни усилия да се установят в старите си родни земи и да се устроят икономически. Повечето от тях са земеделски стопани, но има и търговци, занаятчии и интелигенция. При напускането на областта всички те оставят жилища, някои построени, други в процес на строеж, голямо количество строителен материал, инвентар, закупени от тях стоки и предмети, включително и покъщнина[133]. Така паричната равностойност на изоставеното частно имущество е определена на 17 801 781 525 лв., от които само произведеният или изкупен тютюн е за 4 003 360 040 лв., а размерът на частните български вземания към гръцки фирми и физически лица възлиза на 444 555 926 лв., или българската частна собственост, оставена в Беломорието, надхвърля 18 млрд. лв.[134] Задълженията към БНБ и БЗКБ на небългарски физически и юридически лица към септември 1944 г. възлизат на 1 472 204 447 лв.[135] Така общо стойността на българското имущество, изоставено в Беломорието, достига 25,5 млрд. лв. Без да се включват дългосрочните инвестиции и в Македония, само оставената българска държавна и частна собственост там също се определя на колосалната сума от 23,2 млрд. лв.[136]

С разпадането на системата от съюзници и сателити на Германия в Европа възникват изключителни трудности в икономическите контакти на България не само с Берлин, но и с повечето държави от континента. През 1944 г. рязко спада външнотърговският обмен на страната. Спрямо предходната година свиването е с повече от 40%[137]. Това обстоятелство създава критично положение със снабдяването на българската индустрия с крайно необходимите ѝ суровини и машини. Поради липса на материали цели отрасли /например текстилната и металообработващата промишленост/ са принудени съществено да намалят и дори за определено време да спрат дейността си[138]. Обезценяването на лева и недостигът на промишлени стоки ускоряват растежа на цените и съществено влошават положението на българското население.

Именно в сферата на финансите и индустрията най-силно се проявяват характеристиките на кризата. Невъзможността да се поддържа стабилен левът, постоянното увеличаване на паричната маса, стопяването на спестяванията на гражданите и започналото цялостно декапитализиране на банките намалява значително размера на реалните инвестиции в икономиката. Сривът в индустриалното производство и в обема на търговията за 1944 г. е съответно над 20% и над 30%[139]. Финансовата криза компрометира и цялата система на регулирана-

Банкноти, емисия 1942 г. Художествено оформление проф. В. Захариев – МБНБ

та икономика. Опитите да се подържат ниски цени, като стоките се изкупуват от производителите на фиксирани стойности, е причина да се засили нежеланието им да предават продукцията на държавните институции. Неблагополучията в икономиката са породени в немалка степен и от силната държавна намеса, която при създалата се обстановка не спомага за преодоляване на кризата. От една страна, тя достатъчно ограничава частната инициатива, което блокира значително стопанската активност, но от друга, не е толкова принудителна и репресивна, както малко по-късно други правителства ще я установят, за да постигне мобилизационен ефект. Усилията да се внесе по-добра организация чрез създаденото още през пролетта на 1943 г. Върховно комисарство на военновременното стопанство не дават очакваните резултати. Продължават несъгласуваните действия и разногласията между отделните държавни стопански институции /Дирекцията за гражданска мобилизация, Върховното комисарство, БНБ и др./, които пораждат допълнителни икономически проблеми[140]. Вследствие на всички тези кризисни фактори размерът на националния доход през 1944 г. по цени от 1939 г. възлиза на 53,5 млрд. лв., докато през 1943 г. е 57,9 млрд. лв., а през 1939 г. 59,4 млрд. лв., или спадът спрямо предвоенното равнище е 9%, като единствената причина процентът да не е много по-голям са твърде високите добиви на селскостопанска реколта през 1944 г.

* * *

Преди заключителната фаза на Втората световна война българската икономика – независимо от множеството търговски и финансови трудности, предизвикани от колосалния конфликт, – запазва в общи линии стабилните си характеристики. В сравнение с другите воюващи страни на Балканите България не претърпява съществени разрушения на своите производствени мощности и инфраструктура, основата на стопанството остава незасегната. Неучастието на страната в активни бойни действия до есента на 1944 г. е причина да не се стигне до сриване на стопанската структура, дори нещо повече – макар и със забавени темпове, продължават процесите на модернизация. Появилите се в края на периода кризисни явления са свързани главно с обезценката на лева и всъщност се изострят най-вече в края на 1944 и през 1945 г. Но една от най-важните последици от тези години е засилването на държавната намеса в икономиката, което силно ограничава ролята на свободния пазар и косвено допринася по-късно за налагането в страната на планово-административната икономика по съветски модел.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 27/50
ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ И ВСЕКИДНЕВЕН ЖИВОТ /1918–1944/

1. Всички цифрови данни /освен онези, за които има изрична отметка/ се базират на сведенията, публикувани в Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Кн. I–III. С., 1923; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. Кн. I–III. С., 1926–1927; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1926 г. Кн. I–IV. С., 1931–1933; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1934 г. Кн. I–IV. С., 1937–1940; Резултати от преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Кн. I–II. С., 1949–1970.

2. *Ташев, С.* Трайно заселване на задгранични българи в България през 1878–1945 г. – *Население*, 2000, № 1, с. 17 и сл.

3. Движение на населението в България след войните. – *СпБИкД*, 1930, № 4, 226–227; *Стефанов, И. и кол.* Демография на България. С., 1974, с. 13, 25 и сл.; *Минков, М.* Демография. С., 1999, с. 152.

4. Движение на населението в България…, 226–227; *Чанков, Ж.* Населението на България. С., 1935, с. 237 и сл.; *Стойнов, Ц.* Населението в България. Някои мисли във връзка с естественото нарастване на населението през последните години. – *План*, 1946, № 3–4, 68–71; *Тотев, А.* Основни тенденции в демографското развитие на България след Втората световна война. – *ТВИИКМ*, 3, 1974, 527–562; *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 13, 25 и сл., с. 56 и сл.; *Минков, М.* Цит. съч., с. 156 и сл.

5. Икономика на България. Т. I. С., 1969, с. 476 и сл.

6. *Тотев, А.* Основни тенденции…, с. 529 и сл.; *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1977–1900 г. С., 1979, с. 74.

7. *Стефанов, И.* и кол. Цит. съч., с. 56 и сл.

8. Пак там, с. 52.

9. Пак там, с. 125; *Сугарева, М.* Въведение в демографията. С., 2004, с. 89; *Белчева, М.* Социално-демографски изследвания и анализи. С., 2004, с. 374; *Михайлов, Н.* Демографски отражения на стопанската криза. – Звено, 1930, № 20, 308–309; *Михайлов, Н.* Брачността на населението у нас след войните. – *СпБИкД*, 1926, № 5–6, 298–299; *Чанков, Ж.* Цит. съч., с. 222 и сл.

10. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 126.

11. Пак там, с. 81; *Минков, М.* Цит. съч., с. 164.

12. Пак там, с. 22 ; *Стойнов, Ц.* Цит. съч., с. 68 и сл.; *Чанков, Ж.* Ци т. съч., с. 269 и сл.

13. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 45; *Сугарева, М.* Цит. съч., с. 32; *Минков, М.* Цит. съч., с. 183.

14. *Landry, A.* La révolution démographique. Paris, 1934.

15. *Стефанов, И.* и кол. Цит. съч., с. 45; *Минков, М.* Цит. съч., с. 183.

16. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 13, 25 и сл., с. 187; *Минков, М.* Цит. съч., с. 201; *Минков, М.* Миграция на населението. С., 1972, с. 17.

17. *Стефанов, И.* и кол. Цит. съч., с. 13, 25 и сл., с. 187; *Минков, М.* Демография…, с. 201; *Минков, М.* Миграция…, с. 17; *Сугарева, М.* Цит. съч., с. 95.

18. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 25 и сл., с. 187; *Минков, М.* Демография…, с. 203 и сл.; *Минков, М.* Миграция…, с. 17 и сл.; *Тотев, А.* Външна и вътрешна миграция на населението на България. – *Население*, 1989, № 3, с. 113 и сл.

19. Емиграцията и имиграцията у нас. – *АССП*, 1936, № 4, 333–334; *Гърдев, К.* Емигрирането на българите в Северна Америка. – *Население*, 1992, № 3, 21–33; *Стоянова-Бонева, Б.* Българската имиграция в САЩ – кратък исторически преглед. – *Население*, 1992, № 2, 22–30; Панкова, В. Фактори на емиграцията. – *Население*, 1994, № 1–2, 36–45; *Гърдев, К.* Причини за емигрирането на българите. – *Население*, 1994, № 1–2, 46–50.

20. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 187 и сл.

21. Пак там, с. 187 и сл.; Емиграцията и имиграцията…, 333–334; *Тотев, А.* Външна и вътрешна миграция…, с. 113 и сл.; *Панкова, В.* Фактори на емиграцията…, с. 36 и сл.; *Калчев, Й.* Външната миграция на населението в България. С., 2001, с. 132.

22. *Βαφέως, Ε.* Ιστορία της Αγαθουπόλεως και Βορειονατολι κής Θράκης. Νέα Ιόρκη, 1948, с.174 и сл.; *Δανιηλίδης, Δ.* Ο Βασιλικός Ανατολικής Θράκης. Α., 1956, с. 7 и сл.; *Κωνσταντινίδης, Μ.* Η Μεσημβρία του Ευξείνω. Т. I. А., 1945, с. 54 и сл.

23. *ЦДА*, ф. 49К, оп. 1, а.е. 4744, л. 1–3; *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 212 и сл.; *Минков, М.* Демография…, с. 227 и сл.; *Минков, М.* Миграция…, с. 149 и сл.; *Гърдев, К.* Емигрирането на българите…, с. 21 и сл.; *Стоянова-Бонева, Б.* Цит. съч., с. 22 и сл.; *Панкова, В.* Фактори на емиграцията…, с. 36 и сл.; *Гърдев, К.* Причини за емигрирането…, с. 46 и сл.; *Василева, Б.* Миграционните процеси в България след Втората световна война. С., 1991, с. 139; *Николов, Д.* Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – *АССП*, 1934, № 2, 165–166.

24. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 1, а.е. 3260, л. 169; *Минков, М.* Миграция…, с. 149 и сл.; *Минков, М.* Демография…, с. 227 и сл.; *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 187 и сл.; Бежанското население в България. – *АССП*, 1929, № 3, 274–276; 1930, № 2, 165–166; Бежанците от Източна Тракия. – АССП, 1929, № 4, 351–352; *Тотев, А.* Външна и вътрешна миграция…, с. 113 и сл.; *Ташев, С.* Трайно заселване…, с. 17 и сл.; *Калчев, Й.* Цит. съч., с. 133; *Косатев, Т.* Настаняване на бежанците в Бургаски окръг /1919–1931 г./ – *ИП*, 1975, № 2, с. 57 и сл.

25. *Тотев, А.* Населението на България – 1880–1980 г. – *ГСУюф*, 59, 1968, с. 12 и сл.; *Същият.* Демография /избрани теми/. С., 1972, 164–166. *Ташев, С.* Цит. съч., с. 17 и сл.

26. *Мишайков, Д.* Динамика на населението. С., 1941, с. 16, 20; *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 187; *Тотев, А.* Външна и вътрешна миграция…, с. 113 и сл.

27. *Тотев, А.* Външна и вътрешна миграция…, с. 113 и сл.

28. *Тотев, А.* Основни тенденции…, с. 529 и сл.; *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 25 и сл., с. 297; *Балевски, Д.* Броят, половият състав и семейното положение на населението на България за период 1880–1965 г. – *Статистика*, 1970, № 2, 14–19.

29. *Тотев, А.* Населението на България…, 12–59.

30. *Мишайков, Д.* Населението на България. Демографска студия. – *ГСУюф*, 13–14, 1921, 9–10; *Иширков, А.* Гъстотата на населението в България. – *НП*, 1930, № 2, 59–68.

31. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 310.

32. Пак там; *Минков, М.* Демография…, с. 243 и сл.

33. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 335; *Минков, М.* Демография…, с. 254 и сл.

34. *Балевски, Д.* Цит. съч., 22–26.

35. *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 70 и сл., и цитираната там литература.

36. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 367.

37. *Балевски, Д.* Развитие на икономическата активност на населението в България. – *Статистика*, 1970, № 6, 17–38.

38. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 35, с. 398 и сл.; *Минков, М.* Демография…, с. 261 и сл.

39. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 380 и сл.; *Щерионов, Щ.* Карти за преброяване на населението в следосвобожденската българска статистическа практика. – *Население*, 2004, № 1–2.

40. *Стефанов, И. и кол.* Цит. съч., с. 37 и сл.; *Сугарева, М.* Цит. съч., с. 114 и сл.; *Минков, М.* Демография…, с. 189 и сл.

41. *Гърдев, К.* Емигрирането на българите…, с. 21 и сл., и цитираната там литература.

42. Държавен вестник, № 214, 21 дек. 1920; № 293, 28 март 1928; № 263, 21 ноем. 1940; № 218, 5 окт. 1944.

43. Държавен вестник, № 214, 21 дек. 1920; № 231, 18 дек. 1926; № 19, 27 апр. 1931.

44. Държавен вестник, № 201, 14 септ. 1937.

45. *Ташев, С.* Цит. съч., с. 17 и сл.

46. *Чакалов, А.* Националният доход и разход в България 1924–1945. С., 1946, с. 60; *Даскалов, Р.* Българското общество 1878–1939. Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005, с. 228.

47. *Коледаров, П., Личев, Н.* Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972 г. С., 1973, 6–9.
48. *Тотев, А.* Особености на демографското развитие на България. – *ТВИИКМ*, 1, 1972, 147–150.
49. *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 146.
50. Пак там, 147–148.
51. Пак там, с. 119 и сл.
52. *Георгиев, Г.* София и софиянци 1878–1944. С., 1983, с. 83.
53. *Косашки, Н.* Зад железните решетки. Из историята на фашистките затвори в България 1923–1944 г. С., 1971, 95–97, 105–106.
54. *Даскалов, Д.* Политическите убийства в новата история на България. С., 1999, с. 108, 142.
55. Вж. *Казасов, Д.* Улици, хора, събития /София през първите години на XX-ия век/. С., 1968, 139–140. *Същият.* Някогашните наши градове. С., 1975, 179–180.
56. *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 330 и сл.
57. Пак там, с. 316 и сл.
58. От сянката на историята. Жените в българското общество и култура. Състав. *Кр. Даскалова.* С., 1998, с. 426.
59. *Попова-Мутафова, Ф.* Какво жената е спечелила и какво тя е загубила чрез своята еманципация. – В: *От сянката на историята. Жените в българското общество и култура.* С., 1998, с. 383 и сл.
60. *Янулов, И.* Убийства и самоубийства в България. С., 1930, с. 7, 11.
61. *Михайлов, Н.* Престъпност и стопански цели. – *АССП*, 1934, № 4, с. 328 и сл.
62. *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 341.
63. *Хаджийски, И.* Из философията на съвременния затвор. Наблюдения и размишления върху неговото възпитателно въздействие. Съч. в два тома. Т. 1. С., 1974, с. 215.
64. Пак там, с. 214 и сл.
65. Вж. *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 73 и сл.; *Еленков, И.* Родно и дясно. С., 1998, с. 126 и сл.
66. Вж. *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 77 и сл.
67. Пак там, с. 91 и сл.
68. Пак там, с. 451 и сл.; Вж. и *Пешев, Д.* Спомени. С., 2004, 139–163.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 52/95
СТОПАНСКО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И СВЕТОВНА КРИЗА /1918–1934/

1. *Danaillov, G.* Les effets de la Guerre en Bulgarie. Paris, 1932, 699–700.
2. *СтГод* 1913–1922 г. 1924, раздел XII, с. 11.
3. *Вачков, Д.* Проблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война – *Минало*, 2002, № 1, с. 55, 57.
4. Сумата е уточнена по сведенията във: Финансовото положение на България и българският репарационен дълг. С., 1923, 23–35.
5. Процентът е изчислен по представените официални статистически данни. Вж. *СтГод*, 1924, раздел VI, с. 29.
6. Пак там, с. 31.
7. Българска народна банка. Сб. документи. Т. 3. 1915–1929 г. С., 2001, с. 38.
8. Печелещият по това време международно признание британски икономист Джон Мейнард Кейнс издава две монографии, в които доказва пагубните последствия за европейската икономика от наложените в Париж огромни репарации. – Вж. *Keynes, J. M.* The Economic Consequence of the Peace. London, 1919; Nouvelles considérations sur les conséquences de la Paix. Paris, 1922.
9. *Попов, К.* Стопанска България и финансовите и икономическите клаузи на проектодоговора за мир с България. – *СпБИкД*, 1919, № 3–4–5, с. 147.
10. Ньойският договор с обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов. С., 1994, 32–33.
11. Финансовото положение на България…, с. 27.
12. *ЦДА*, ф. 378К, оп. 1, а.е. 171, л. 19.
13. *Prost, H.* La Bulgarie de 1912 a 1930. Paris, 1932, 264–265.
14. Българска делегация за мира. Документи по договора в Ньой. С., 1919, с. 151.
15. Възражения на българската делегация по проектодоговора за мир. – В: *The Frontiers of Bulgaria. Geneva,* 1979, p. 198.
16. Точното число, което дава официалната статистика, е 296 593 бежанци: *НБКМ-БИА*, ф. 361, а.е. 824, л. 107.
17. Данните за бюджетните години са взети от: Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 421.
18. При изработването на данъчните промени се развиват остри дебати между управляващите земеделци и парламентарната опозиция. Вж. *Яранов, А.* Стопанската политика на България /от 1878 до 1928 година/. С., 1934, 233–235.
19. *Бочев, С.* Акционерното дело в България. – В: *С. Бочев.* Капитализмът в България. Икономически текстове /1911–1935/ и лични спомени. С., 1998, с. 351, 372–376.
20. *Vatchkov, D.* Des essais de rétablissement financier et économique de la Bulgarie après la Première guerre mondiale /1920–1923/. – *BHR*, 2000, № 1–2, 69–70.
21. *ИБНБ*, 1922, с. 384.
22. *СтГод,* 1913–1922, раздел X, с. 405.
23. Данните за стойността на българския външнотърговски обмен съществено се разминават в отделните статистически годишници. Това е причина в „Икономика на България до социалистическата революция" /С., 1989, с. 414/ да се представят по-неблагоприятни цифри. Тук са използвани сведения от по-късните годишници, които са по-точни, защото е направена преоценка на изнесените количества тютюн, чиято първоначална стойност е била декларирана нереално ниско. Вж. *СтГод*, 1930, с. 199.
24. *Бурилков, Ж.* Българското стопанство през 1920–1921 г. Бургас, 1921, 20–21.
25. Пак там, с. 10.
26. *Ст. дневници XIX ОНС, I РС,* 50 зас., 28 февр. 1921, с. 1581.
27. *Пасволски, Л.* Стопанска България със специално изследване върху репарационния въпрос и делото на ОН. С., 1932, с. 85.
28. *Кръстев, С.* Стопански преглед. – *СпБИкД*, 1924, № 8–9, с. 488.
29. *Ст. дневници XXII ОНС, III ИС*, 11 зас., 17 юни 1922, с. 427.
30. *Бочев, С.* Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. – В: *С. Бочев.* Капитализмът в България…, с. 195.
31. *СтГод*, 1913–1922, раздел X, с. 426.
32. Пак там, с. 432.
33. *Ганев, С.* Българските големи банки през последните три години /1919–1920/. – *СпБИкД,* 1922, № 6–7–8, 378–379, 382–383.
34. *Бурилков, Ж.* Цит. съч., 21–22.
35. *Бочев, С.* Акционерното дело в България…, 360–361.
36. *Кръстев, С.* Цит. съч., 489–490.
37. Използвани са данни от ИБНБ. С., 1922, с. 384, но са внесени някои корекции от *СтГод* 1925. 1926, 398–401.
38. Sauvy, A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. Vol. I. Paris, 1984, p. 27.
39. *Стоянов, Н.* Репарации и междусъюзнически дългове. Български държавни дългове. С., 1933, 108–114.
40. *Prost, H.* Op. cit., 119–120.
41. *Петрова, Д.* Самостоятелно управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, с. 199.
42. *Панайотов, П.* Борбата на самостоятелното правителство на БЗНС за по-справедливо разрешаване на материалните и финансовите санкции на Ньойския мирен договор /1920–1923/. – В: *Проблемът за мира в международните отношения 1919–1980.* С., 1987, с. 26, 32–33.
43. Подробно тази тема е разгледана от *Божинов, В.* България на конференциите в Генуа и Лозана /1922–1923/. – В: В чест на *Х. Христов...* С., 1976.
44. Държавен вестник , № 70, 30 юни 1922.
45. Koszul, J. P. Les efforts de restauration financi re de la Bulgarie 1922–1931. Paris, 1932, 22–23.
46. *Вачков, Д.* Антиинфлационната политика на БЗНС в периода на самостоятелното му управление. – История, 2003, № 1–2, с. 107.
47. *СтГод,* 1930, с. 199.
48. *Кръстев, С.* Цит. съч., 489–490.
49. *ИБНБ*, 1923, с. 3.
50. *Стоянов*, *Н.* Цит. съч., 7–10.
51. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 3843, л. 13.
52. *Prost, H.* Op. cit., p. 109.
53. *СтГод*, 1930, с. 199.
54. *Кръстев, С.* Цит. съч., 489–490.
55. *Аврамов Р.,* Комуналният капитализъм. С., 2007, Т. 1, с. 339
56. Българска народна банка..., с. 752.
57. Държавен вестник, № 36, 15 май 1924.
58. Разходите в бюджета, определени за МСК са намалени от 33 000 паунда на 16 000 паунда за 1924 г. и на 12 000 за 1925 г. *AMAE*, Europe 1918–1929, Bulgarie, vol. 24, serie Z, carton 162, dos. 8, p. 148, 173, 223.
59. *PRO, FO*, 371/9668, p. 123.
60. *Becker, J. J., S. Berstein.* Victoire et frustrations 1914–1929. Paris, 1990, 228–229.

61. Българска народна банка…, с. 69.
62. Активната стопанска и социална политика, провеждана от правителството на проф. Ал. Цанков е обстойно разгледана от *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Политическата алтернатива юни 1923–4 януари 1926 г. С., 1992, 330–443.
63. *Колев, В.* Продоволствената криза в България през 1924–1925. – *Минало*, 1994, № 4, с. 56.
64. *Пасволски, Л.* Цит. съч., с. 103.
65. *СтГод*, 1930, с. 199.
66. Данните са използвани по *Пасволски, Л.* Цит. съч., с. 87.
67. Пак там, с. 90.
68. През септември 1925 г. на 6-то Общо събрание на Обществото на народите българската делегация, водена от външния министър Хр. Калфов, депозира в Секретариата молба за сключване на бежански заем под егидата на световната организация. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 1, а.е. 2804, л. 1.
69. *PRO, FO*, 371/10667, p. 49.
70. *НБКМ-БИА*, ф. 361, а.е. 824, л. 173.
71. Докладът им е преведен на български език още същата година: Бежанците и условията на труда в България. С., 1926.
72. *ЦДА*, ф.176К, оп. 5, а.е. 479, л. 5–6.
73. *Косев, Д.* Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев, 1926–1931. С., 1995, с. 25.
74. *Димитров, Г. В.* Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919–1939. Благоевград, 1985, с. 136.
75. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 3843, л. 16.
76. *НБКМ-БИА*, ф. 361, а.е. 825, л. 42.
77. Пак там, л. 198–201.
78. *Стоянов, Н.* Цит. съч., 128–129.
79. Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932. С., 1932, с. 104.
80. Пак там, с. 144.
81. Journal officiel de la Société des Nations /SDN/, XII année, 1931, p. 491.
82. Селскостопанското настаняване…, с. 162.
83. Journal officiel de la SDN…, p. 2415.
84. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 198, л. 3.
85. Държавен вестник, № 211, 15 дек. 1926.
86. *НБКМ-БИА*, ф. 361, а.е. 823, л. 94–105.
87. *PRO, FO*, 371/12088, p. 41, 54–55.
88. *ALN*, 10/63324/61836
89. *PRO, FO*, 371/12088, 212–218.
90. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 1, а.е. 3534, л. 1–2.
91. *Ст. дневници XXII ОНС, I РС*, 72 зас., 10 апр. 1928, с. 1338.
92. Спорът с Дисконтогезелшафт е подробно разгледан от *Първанова, Р.* Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия /1919–1929/. – *ИП*, 1999, № 1–2.
93. *Вачков, Д.* Българският стабилизационен заем от 1928 г. – *ИП*, 1994–1995, № 4, 40–41.
94. Общ годишник на България 1926–1929. С., 1929, 929–937.
95. Държавен вестник, № 200, 3 дек. 1928.
96. Journal officiel de la SDN…, X année, 1929, p. 734.
97. Ibidem, p. 1212; Икономиката на България до социалистическата революция…, с. 446.
98. Journal officiel de la SDN…, 731–732.
99. *СтГод*, 1930, с. 199.
100. *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България 1924–1945. С., 1946, с. 116.
101. *СтГод*, 1930, с. 148.
102. Общ годишник на България…, 1929, с. 668.
103. *СтГод*, 1930, с. 500.
104. Пак там, с. 149.
105. *Spissarevski, K. D.* La Bulgarie au travail. Cinquante ans après. Marseille, 1929, 129–130.
106. България се нарежда на челно място сред страните в света по консумация на вино на глава от населението. Отстъпва единствено на Италия и Франция. Вж. Общ годишник на България…, 1929, с. 673.
107. *СтГод*, 1913–1922. 1924, раздел VI, 70–71.
108. *Мъдров, Х.* Нашето скотовъдно стопанство. – *СпБИкД*, 1940, № 1, 25–30.
109. Държавен вестник, № 94, 27 юли 1925.
110. *Spissarevski, K. D.* Op. cit., 85–87.
111. *СтГод*, 1928. 1929, с. 126.
112. *Аврамов, Р.* Стопанският XX век на България. С., 2001, с. 60, 86–87.
113. В средата на 20-те години най-голям дял от чуждите инвестиции се пада на индустриалните предприятия. През 1926 г. от общо 738 млн. лв. внесен чужд капитал 327 млн. са вложени в промишлеността. *Пасволски, Л.* Цит. съч., с. 189.
114. *СтГод*, 1913–1922. 1924, раздел VII, с. 96; *СтГод*, 1929–1930. 1930, с. 174.
115. *Prost, H.* Op. cit., p. 256.
116. *СтГод*, 1913–1922. 1924, раздел VII, с. 94; *СтГод*, 1929–1930. 1930, с. 174.
117. Пак там, 1929–1930. 1930, с. 174.
118. Икономика на България до социалистическата революция…, с. 443.
119. Общ годишник на България…, 1929, 693–700.
120. *ЦДА*, ф. 378К, оп. 1, а.е. 156, л. 1.
121. Държавен вестник, № 32, 13 май 1926.
122. Пак там, № 58, 14 юни 1928.
123. *Тошев, Д.* Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма. Варна, 1946, 185–186.
124. До този извод стига Л. Беров, след като прави задълбочено сравнително изследване на икономическата политика на балканските държави в междувоенния период. – Вж. *Беров, Л.* Резултатност на политиката на индустриален протекционизъм в балканските страни между двете световни войни. – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век.* С., 1989, с. 88.
125. *Gerschenkron, A.* Economic backwardness in historical perspective. A Book of Essays. Cambridge, 1962, p. 234.
126. *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 116.
127. Journal officiel de la SDN..., IX année, 1928, 1063–1077.
128. *СтГод*, 1929–1930. 1930, с. 314.
129. *Кацаров, К.* 60 години живяна история. Montreaux, 1970, 383–385.
130. *НБКМ-БИА,* ф. 220, а.е. 14, л. 1121.
131. *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни /1919–1941/. С., 1989, 61–66.
132. Пак там, с. 126.
133. Главната причина е, че намалява рязко делът на зърнените храни в износа, които дават големия тонаж, а се увеличава експортът на техническите култури. През 1911 г. изнесените стоки възлизат на 1 036 058 т, докато през 1927 г. са 466 828 т. – *СтГод*, 1929–1930. 1930, с. 199.
134. Общ годишник на България…, 1929, 729–730.
135. Разликата е изчислена по коригираните данни на Статистическия годишник от 1931 г. – Вж. *СтГод*, 1930, с. 199.
136. В диаграмата са използвани данни от *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България 1924–1945…, с. 114.
137. *Watkins, T. H.* The Great Depression. America in the 1930s. New York, 1993, p. 40.
138. Според Бари Ейчънгриин „борсовият крах, макар и дребен факт, има толкова големи последствия поради обвързването му със съществуващите вече дисбаланси в модела на международните плащания и със смущенията в златния стандарт". Вж. *Eichengreen*, B. Golden Fetters. The Gold Standard and the Depression. 1919–1939. New York & Oxford, 1992, 12–13.
139. *Kindleberger, Ch. P.* The World in Depression 1929–1939. Berkley & L. A., 1975, 83–105; *Eichengreen*, B. Op. cit., 222–223.
140. *Фридман, М.* Немирството на парите: епизоди от монетарната история. С., 1994, с. 238.
141. *Eichengreen, B.* Op. cit., p. IX.
142. *ИБНБ*, 9, 1931, № 1, 1–4.
143. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 755, л. 2–3. Отчет на БНБ за 1929 г.
144. Пак там, л. 3–4.
145. *Чакалов, А.* Стоковият и банков кредит в България. – *СпБИкД*, 1930, № 1, с. 34; *Янев, Н.* Контролиране на кредитите. – *СпСНКБ*, 1936, № 9–10, с. 449.
146. *Аврамов, Р.* Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. – *Банки. Инвестиции. Пари,* 1995, прил., с. 16.
147. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 755, л. 8–9.
148. Пак там.
149. *СДА*, ф. 3К, оп. 6, а.е. 63, л. 19–20.
150. *Кемилев, А.* Банковото дело в България през 1935 г. – *СпБИкД,* 1936, № 7, с. 415.
151. Държавен вестник, № 227, 12 ян. 1931.
152. Вж. в тази връзка Economic Crisis and Political Collapse. The Weimar Republic. 1924–1933. New York, Oxford, Munich, 1990, 46–50; *Borchardt, K.* A Decade of Debate About Burning s Economic Policy. – In: *Economic Crisis and Political Collapse. The Weimar Republic. 1924–1933.* New York, Oxford, Munich, 1990, 99–150.
153. *Ляпчев, А.* Цените на зърнените храни. – *СпБИкД*, 1930, № 9, 499–507.
154. *Стоянова, Р.* Демократическата партия в началото на блоковото управление /юни – октомври 1931/. – *ИП,* 1991, № 2, 21–35.
155. *СтГод*, 1932, XXIV, 1932, 334–335, 350.
156. *ЦДА*, ф. 362К, оп. 1, а.е. 93, л. 1.
157. *Утро*, № 6608, 27 авг. 1931.
158. *Знаме*, № 150, 7 юли 1931.
159. *Ст. дневници XXIII ОНС, I РС*, 66 зас., 30 март 1932, 1359–1368.

160. *ЦДА*, ф. 362К, оп. 1, а.е. 93, л. 5.
161. Пак там, ф. 285К, оп. 2, а.е. 644, л. 21–24.
162. Пак там, ф. 362К, оп. 1, а.е. 93, л. 12–14, 45–46.
163. *Ст. дневници XXIII ОНС, I ИС, 24 зас.*, 8 окт. 1931, с. 415; Пак там, I РС, 5 зас., 5 ноем. 1931, с. 57.
164. Държавен вестник, № 172, 28 окт. 1931.
165. *ЦДА*, ф. 324К, оп. 1, а.е. 58, л. 32.
166. Пак там, л. 33.
167. Пак там, л. 34–35.
168. Пак там, л. 36.
169. Пак там, л. 48.
170. Пак там, л. 282–284, 287, 289; ф. 285К, оп. 1, а.е. 161, л. 1–3, 7–9, 118–120, 223–225; а.е. 170, л. 145.
171. История на финансовата и кредитната система на България. Т. 2. От Освобождението до 9.IX.1944 г. Варна, 1983, 530–535.
172. *Тодоров, Д.* БНБ девизна или стопанска политика ръководи у нас? – *СМ*, 1933, № 2, 18–19.
173. *ЦДА*, ф. 238К, оп. 1, а.е. 32, л. 275–278; ф. 285К, оп. 5, а.е. 174, л. 213–222; а.е. 86, л. 121; оп. 1, а.е. 31, л. 1–9; ф. 238К, оп. 1, а.е. 19, л. 1–3, 10.
174. *Калинов, Т.* Проблеми на нашата външна политика. – *ИСА МТПТ*, 1933, № 5–6, 199–251.
175. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2035, л. 97–114; История на финансовата..., Т. 2, с. 870.
176. *ЦДА*, ф. 362К, оп. 2, а.е. 93, л. 12–14.
177. Пак там, ф. 258К, оп. 2, а.е. 412, л. 70.
178. *Василев, В. А.* Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза /1929–1933/. – В: *Българо-английски отношения в ново и най-ново време*. С., 1987, 57–58.
179. *Стоянов, Н.* Репарации и междусъюзни дългове..., 24–27.
180. *Иванов, М.* Външните държавни дългове в годините на Голямата депресия /1931–1934/. – *Минало*, 1998, № 1, 36–38.
181. *Знаме*, № 150, 7 юли 1931; *Радикал*, № 69, 29 авг. 1931.
182. *Утро*, № 6755, 24 февр. 1932.
183. Пак там.
184. *Стоянов, Н.* Цит. съч., 168–171.
185. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 641, л. 80; Пак там, а.е. 646, л. 17–18, 27–28; *Василев, В. А.* Цит. съч., 60–61.
186. *ЦДА*, ф. 362К, оп. 1, а.е. 93, л. 16–20; *Утро*, № 6719, 11 ян. 1932.
187. *Утро*, № 6566, 10 юли 1931; № 6581, 25 юли 1931.
188. *Знаме*, № 185, 17 авг. 1931.
189. Държавен вестник, № 162, 16 окт. 1931.
190. Пак там, № 295, 29 март 1932; № 15 притурка, 19 апр. 1932; № 13 притурка, 16 апр. 1932; № 15 притурка, 19 апр. 1932.
191. *Ст. дневници XXIII ОНС, I РС*, 83 зас., 1696–1698, 10 май 1932; 115 зас., с. 3480, 18 юни 1932.
192. *Слово*, № 3224, 20 март 1932; *Свободна реч*, № 2789, 29 юни 1932.
193. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 788, л. 1–16.
194. *Стоянов, Н.* Изплащането на българските външни държавни и гарантирани от държавата заеми през периода 1 октомври 1931–31 март 1933 г. – *СпБИкД*, 1932, № 10, 653–658.
195. *Ст. дневници XXIII ОНС, II РС*, 11 зас., 22 ноем. 1932, 243–244.
196. Пак там, 23 зас., 14 дек. 1932, 509–516.; Иванов, М. Цит. съч., 45–46.
197. *ЦДА*, ф. 362К, оп. 1, а.е. 93, л. 37.
198. *Ст. дневници XXIII ОНС, II РС*, 87 зас., 19 май 1933, с. 1846; Приложение, 130–134.
199. *Ст. дневници XXIII ОНС, II РС*, 90 зас., 4 май 1933, с. 1891.
200. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1148, л. 4–20.
201. Пак там, ф. 159К, оп. 2, а.е. 787, л. 81–93.
202. Пак там, а.е. 944, л. 60–69.
203. *Ст. дневници XXIII ОНС, I РС*, 13 зас., 19 ноем. 1931, с. 235; 27 зас., 22 дек. 1931, с. 488; 90 зас., 18 май 1932, с. 1857.
204. Пак там, *II РС*, 86 зас., 27 апр. 1933, с. 1817; 90 зас., 4 май 1933, с. 1891; 87 зас., 19 май 1933, с. 1846; *ЦДА*, ф. 258К, оп. 1, а.е. 950, л. 1–22.
205. Държавен вестник, № 258, 16 февр. 1933; № 276, 13 март 1933; № 288, 24 март 1933.
206. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 951, л. 11–62.
207. *PRO, FO*, 434/1, 113–117, General Correspondence after 1906. – *ЦДА*, КМФ 04, инв. № 398/85.
208. Пак там; *Утро*, № 7320, 12 ян. 1934.
209. *Независимост*, № 3593, 6 юни 1933; Зора, № 4397, 1 март 1934.
210. *Ст. дневници XXIII ОНС, III РС*, 79 зас., 7 май 1934, 1662–1698; *Иванов, М.* Дейността на Стоян Костурков като министър на железниците, пощите и телеграфите. – *ДП*, 1996, № 4–5, 460–468; *Чешмеджиев, Г.* Политически спомени. С., 1988, 419–423.
211. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1278, л. 24–25.
212. Пак там, а.е. 1277, л. 2–117; *Стоянов, Н.* Службата на външните държавни заеми през 1934/1935 и 1935/1936 финансови години /новите спогодби/. – *СпБИкД*, 1934, № 6, 390–398.
213. *Ст. дневници XXIII ОНС, III РС*, 76 зас., 1 май 1934, 1603–1604.
214. Тази бързина обаче се оценява двойствено. В изложение на Търговско-индустриалните камари от 1936 г. се казва: „Бързината, с която те [реформите] се създаваха, и възприетата стара практика на невзимане и невслушване в мнението на търговските камари и стопанските съсловия стана причина да се допуснат грешки."– *СВ*, 1936, № 4–5, с. 311.
215. *AMAE*, Europe, 1918–1940. Bulgarie, v. 139, p. 14.
216. *Вачков, Д.* Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди. – *Минало*, 1998, № 3, 55–64.
217. Държавен вестник, № 130, 8 септ. 1934.
218. *ЦДА*, ф. 285К, оп. 5, а.е. 151, л. 80; *Беров, Л.* Голямата компенсационна сделка срещу български тютюни през 1934 г. и българо-германската търговия в навечерието на Втората световна война. – В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 3. С., 1981, 324–335.
219. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1281, л. 34–36.
220. *Тодоров, П.* Лични свидетелства. С., 1999, 135–139.
221. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1281, л. 69.
222. Пак там, ф. 393К, оп. 1, а.е. 14, л. 105.
223. Пак там, ф. 1067К, оп. 1, а.е. 308, л. 7.
224. Пак там, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1281, л. 61–62. *Тодоров, П.* Цит. съч., 138–139.
225. *ЦДА*, ф. 393К, оп. 1, а.е. 14, л. 101.
226. Пак там, л. 102–103.
227. Някои автори дори обвързват падането на кабинета на К. Георгиев със сериозния политически шамар, получен в Обществото на народите. Вж. *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976, с. 56.
228. *Стоянов, Н.* Службата на външните държавни заеми от 1 април до 31 декември 1936 г. – *СпБИкД*, 1936, № 6, с. 238.
229. *Стоянов, Н.* Настъпилата промяна от 1 септември 1934 г. в службата на външните ни държавни заеми. – *СпБИкД*, 1935, № 1, с. 41.
230. Вж. в тази връзка предговора на Р. Аврамов към *Иванов М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. 1929–1934. С., 2001, с. VIII.
231. *Тодоров, Д.* По въпроса за жертвите, давани на насърчаваните индустрии. – *ИСА МТПТ*, 1933, № 13–14, 611–617.
232. *Генов, З.* Положението на някои индустрии в България през 1930–1931 г. – *ИСА МТПТ*, 1932, № 15–16, 481–517; *Тодоров, Д.* Насърчаваните индустрии и индустриалната политика в България. – *СМ*, 1933, № 4, 31–76.
233. Държавен вестник, № 145, 17 септ. 1931; № 148, 29 септ. 1931; № 184, 6 ноем. 1931.
234. Пак там, № 220, 23 дек. 1931.
235. *Бобчев, К.* Стопанската политика на България през 1931 г. – *СпБИкД*, 1932, № 1, 45–46; *Бобчев, К.* Стопанската политика на България през 1933 г. – *СпБИкД*, 1934, № 1, 44–45.
236. Държавен вестник, № 278, 13 март 1933; № 68, 28 юни 1933.
237. Законопроектът за индустрията. – *ИКИТИ*, 1, 1933, № 1, 6–7.
238. *Недков, Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. – *ТрСИСП СДУ*, 3, 1937, № 3–4, 1–212.
239. *Долински, Н. В.* Кризата в българското селско стопанство. – *СпБИкД*, 1931, № 1, 27.
240. *Моллов, Я.* Днешното състояние на българското земеделие и мероприятията за неговото подобрение. – *СпБИкД*, 1930, № 4, 181–212.
241. *Ст. дневници XXII ОНС, IV РС*, 64 зас., 20 март 1930, 1285–1288.
242. *Янчулев, Б.* Положението на земеделието. – *СпБИкД*, 1933, № 5, 315–322; *Саръилиев, Г.* Стопанското положение на България през 1933 г. С., 1934, 12–14.
243. *Бобчев, К.* Стопанската политика на България през 1933 г. – *СпБИкД*, XXX, № 1, 40–59.
244. *Чакалов, А.* Стопанската политика на България през 1934 г. – *СпБИкД*, 1935, № 1, 33–44.
245. *Янчулев, Б.* Положението на земеделието. – *СпБИкД*, XXXII, № 8, 519–527.
246. *Каменаров, Н.* Стопанските резултати от прилагането на ЗЗИЗХ. – *Стопанска мисъл*, 1931, № 3, 118–129; *Каменаров, Н.* Финансови и стопански резултати от дейността на ДЗИЗХ. – *СМ*, 1932, № 2, 164–175; *Кашев, С.* Житната търговия в България. С., 1937, с. 291.
247. *Каназирски, Г.* Четири години държавна намеса в търговията със зърнени храни. – *ИДЗИЗХ*, 1, 1935, № 1, 4–6.
248. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 630, л. 132–134.
249. Пак там, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2035, л. 76–78; *Беров Л.* Дирекцията „Храноизнос" 1930–1944. – *ТВИИКМ*, 1960, № 1, 276–376.
250. История на финансовата и кредитната система на България. Т. 2, 135–140.
251. *Палазов, И.* Проблемата за облекчение на длъжниците. – *СпБИкД*, 1932, № 4, 206–220; *Цанков, А.* Стопанската и социална криза. – *СпБИкД*, 1932, № 1, 1–37.
252. *Палазов, И.* Цит. съч., с. 219.
253. *Ст. дневници XXIII ОНС, III РС*, 59 з., 22 март 1934 г., 1048–1049; *Наумов, Г.* Селското движение в България. 1929–1934. С., 1975, 178–180.
254. През първите 6 месеца на приложение на ЗЗЗС например е сключен земеделски конкордат едва от 3,56% от стопанствата в страната, или 7,97% от тези от тях, имащи неуредени дългове. – Вж. *ЦДА*, ф. 366Б, оп. 1, а.е. 201, л. 1–2; По различните закони до края на 30-те за облекчаване на длъжниците молби подават общо 30 хил. души за 10,386 млрд. лв. – Вж. История на финансовата и кредитната система на България. Т. 2. Варна, 1983, 128–135.
255. *Аврамов, Р.* Цит. съч.; Христофоров, А. Курс по българско банково дело. Ч. I. С., 1946, 184–186.
256. *Моллов, Я., А. Тотев.* Цените на земеделските продукти у нас през последните 54 г. /1881–1934/. С., 1935, 129–131; *Цончев, Ц.* Анализ на цените на стоките в България за периода 1926–1936 г. – *ТрСИСП СДУ*, 1938, № 1, 39–101.
257. *Чакалов, А.* Стопанската конюнктура в България през 1934 година. – *СпБИкД*, 1935, № 2, с. 104.
258. *ИБНБ*, 15, 1935, № 9, с. 1.
259. Пак там, № 10, с. 1; Пак там, 16, 1936, № 1, с. 1; *Христофоров, А.* Стопанската конюнктура в България през 1935 година. – *СпБИкД*, 1936, № 4, 228–242; *Чакалов, А.* Стопанската политика в България през 1935 г. – *СпБИкД*, 1936, № 1, 33–47.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 96/120
ЗАСИЛВАНЕ НА ДЪРЖАВНАТА НАМЕСА В ИКОНОМИКАТА /1935–1944/

1. Според някои анализи 1936 г. е „не само... една от най-добрите през последното петилетие, но и... една от най-обнадеждаващите". – Вътрешен стопански преглед. – *СпДЗ ВТУВ*, 1937, № 1, с. 83.
2. Пак там, с. 85.
3. *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през първото полугодие на 1936 година. – *СпБИкД*, 1936, № 7, 429–438; *Димитров, Г.* Стопанската политика през 1936 год. – *СтП*, 1937, № 1, 9–17.
4. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 14, л. 42; *Ст. дневници XXIV ОНС, I РС*, 28 зас., 23 дек. 1938, 490–500.
5. *Янчулев, Б.* Положението на държавните финанси. – *СпБИкД*, 1936, № 6, 354–360.
6. Държавен вестник, № 196, 1 септ. 1936.
7. ЦДА, ф. 159К, оп. 2, а.е. 794, л. 5, 9.
8. Пак там, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1955, л. 77–78.
9. При 317,4 млн. неплатени разходи по бюджета. Вж. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1955, л. 78; *СтГод*, XXX, 1938, 622–624.
10. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1678, л. 4.
11. Пак там, ф. 398К, оп. 1, а.е. 5, л. 205; *Нови дни*, № 366, 8 септ. 1935.
12. *ЦДА*, ф. 1067К, оп. 1, а.е. 332, л. 2–3; Държавен вестник, № 84, 18 апр. 1936.
13. *Стоянов, Н.* Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари 1937 до 31 декември 1938 г. – *СпБИкД*, 1937, № 2, 104–124; Държавен вестник, № 10, 16 ян. 1937; *Зора*, № 5245, 19 дек. 1936.
14. *Вачков, Д.* Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30–те години на XX век. – *ИДА*, 1999, № 73, 10–11.
15. *Беров, Л.* Резултатност на политиката на индустриален протекционизъм в балканските страни между двете световни войни. – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век*. С., 1989, с. 73; *Ст. дневници XXIV ОНС, I ИС*, 7 зас., 1 юни 1938, 625–635.
16. *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през 1937 г. – *СпБИкД*, 1938, № 2, 112–122.
17. *Ст. дневници XXIV ОНС, I ИС*, 7 з., 1 юни 1938 г., 625–635; Стопански преглед за първото тримесечие на 1937 год. – *СпДЗ ВТУВ*, 1937, № 2, с. 180.
18. *Христофоров, А.* Цит. съч., 121–122.
19. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 2552, л. 12–15.
20. Пак там, а.е. 2254, л. 12–21, 36–43; *Стоянов, Н.* Шестдесет и третата сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите /7–13 декември 1936 година/ и България. – *СпБИкД*, 1937, № 1, 40–49.
21. *ЦДА*, ф. 393К, оп. 1, а.е. 5, л. 8, 32.
22. Пак там, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1955, л. 80–81.
23. Пак там, с. 98; *Стоянов, Н.* Шестдесет и втора сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите /14–19 септември 1936 г./ и България. – *СпБИкД*, 1936, № 9, 546–553.
24. *Стоянов, Н.* Шестдесет и четвърта сесия на Финансовия комитет при Обществото на народите /26–30 април 1937/ и България. – *СпБИкД*, 1937, № 5–6, 336–344.
25. *Вачков, Д.* Цит. съч., с. 12.
26. *ЦДА*, ф. 258 К, оп. 4, а.е. 141, л. 784–800.
27. Пак там, оп. 2, а.е. 2689, л. 2–10; *Ст. дневници XXV ОНС, II РС*, 32 зас., 24 дек. 1940, 765–785.
28. *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през първото полугодие на 1938 г. – *СпБИкД*, 1938, № 7, 425–434.
29. *Friedman, M., A. J. Schvartz.* A Monetary History of the U. S. 1867–1960. Priceton, 1971, 409–448.
30. *Стоянов, Н.* Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1 януари до 31 декември 1939 г. – *СпБИкД*, 1939, № 2, 93–112.
31. Пак там. В този смисъл малко наивни са някои оценки, свързващи повишения лихвен трансфер само с „явната икономическа и политическа ориентация на България към Германия". Вж. *Никова, Г.* Процесът на съветизация и преустройството на българската външна търговия /1944–1951 г./. – *ИП*, 2002, № 5–6, с. 118. Увеличеният процент на лихвените плащания е повсеместен процес, започнал от края на Голямата депресия и обхванал всички държави дебиторки. По ред причини България успява да си извоюва известно привилегировано положение в групата на длъжниците. Дори и по спогодбата от 25 ноември 1938 г. /квалифицирана от Г. Никова като „неблагоприятна за страната"/ София запазва значително /с 28%/ по-малък трансфер от този на съюзните на Великобритания Гърция, Румъния или Югославия.
32. *Христофоров, А.* Стопанското положение на България през 1939 г. – *СпБИкД*, 1940, № 2, 100–114.
33. *Калинов, Т.* Валоризиране цените на земеделските произведения. – *АгП*, 1938, № 3, с. 98.
34. *ИБНБ*, 1939, № 1, с. 23; № 11, с. 23.
35. *Янчулев, Б.* Положението на земеделието. – *СпБИкД*, 1936, № 8, 485–493.
36. *Деянова, М.* Аграрната криза в България и държавните мерки за нейното преодоляване. – *АССП*, 1938, № 4, 290–291.
37. Държавен вестник, № 92, 25 юли 1934.
38. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 1955, л. 80–81; а.е. 2794, б.н.
39. *Деянова, М.* Цит. съч., с. 297.
40. Резултати от мероприятията по подобрение на земеделското стопанство, реализирани в управлението на министъра на земеделието г. Ив. Багрянов. Шумен, 1939, 2–7.
41. *Арнаудов, Б.* Засята площ, производство и износ на зърнени храни, реколта 1936/7 г. – *СпБИкД*, 1937, № 10, с. 594.
42. *Долински, Н.* Структурни промени в българското земеделие. – *СпБИкД*, 1938, № 10, с. 624.
43. *Близнаков, Т.* Нашето земеделско и промишлено производство през 1937 год. – *СпБИкД*, 1938, № 6, с. 360. Подобни възгледи има и Т. Обрешков. – *Обрешков, Т.* Зърнените храни в българското стопанство. – *СпБИкД*, 1936, № 2, с. 95.
44. *Ганов, З.* Насоки за ново индустриално законодателство. – *СпБИкД*, 1935, № 5, 296–299.
45. *Николов, Д.* Индустрия и индустриална политика. – *АССП*, 1938, № 2, с. 124.
46. Спадът между 1929 и 1935 г. е близо 40%. Вж. *Чакалов, А.* Националният доход и

разход на България. 1924–1945. С., 1946, с. 118.

47. *Тошев, Д.* Индустриалната политика на България след Първата световна война. – *ГВТУ Варна*, 15, 1941–1942, с. 32.

48. *Николов, Д.* Цит. съч., с. 125.

49. Пак там.

50. Според Димо Тодоров „днешният следвоенен ултрапротекционизъм... разрушава стопанството, разкъсва неговите международни връзки и зависимост – така необходими за една правилна стопанска еволюция и прогрес". – Вж. *Тодоров, Д.* Насърдчаваната индустрия и индустриалната политика на България. Исторически поглед. Днешно състояние. Бъдещи насоки. Стопанска студия. С., 1933, 37–38.

51. *Николов, Д.* Цит. съч., 118–131.

52. *Николов, Д.* Цит. съч., 126–127; Клаев, К. Българската индустрия през последните десет години. – *Економист*, 1939, № 1, с. **54.**

53. Пак там; *Чолаков, С.* Данъчното напрежение на един народ в мирно и военно време. Варна, 1940, с. 79; *Стоянов, П.* Бюджетът на съвременната свободна държава. С., 1938, с. 336; *Свраков, Г.* Митото и държавните финанси. Варна, 1939, с. 46.

54. Държавен вестник, № 15, 22 ян. 1936.

55. Защита и подкрепа на местната индустрия. [Декларация на Софийската търговско-индустриална камара /СТИК/]. – *ГСТИК.* 43-та сесия. С., 1938, 69–70.

56. Държавен вестник, № 200, 5 септ. 1936; № 223, 22 септ. 1936.

57. *Бобчев, К.* Върху цените на българските индустриални произведения. – *СпБИкД*, 1936, № 6, 321–338; *Бобчев, К.* Законът за индустрията. – *СпБИкД*, 1936, № 8, 449–466.

58. *Долински, Н.* Количествена характеристика на нашата индустрия. – *СпБИкД*, 1933, № 6, с. 337.

59. *Бобчев, К.* Върху цените на българските индустриални..., с. 324.

60. *Бобчев, К.* Промишлената и търговската политика на България през 1936 г. – *СпБИкД*, 1937, № 2, с. 98.

61. „С новия закон само се засилва властта на държавата над живота на индустриалните предприятия и то с мероприятия, които са явно в разрез с индустриалния напредък". – *Николов, Д.* Цит. съч., с. 128.

62. *Тошев, Д.* Цит. съч., 33–35.

63. Пак там, с. 35.

64. *Бобчев, К.* Законът за индустрията..., с. 449.

65. Държавен вестник, № 15, 22 ян. 1936; № 66, 24 март 1936; № 159, 18 юли 1936.

66. *Атанасов, А. Д.* Индустриалната политика на България през последните години. – *СпБИкД*, 1942, с. 293; *Тошев, Д.* Цит. съч., с. 43; *Беров, Л.* „Антикартелното" законодателство на буржоазна България в светлината на нови данни. – *ИМ*, 1960, № 10, 57–73.

67. *Клаев, К.* Цит. съч., с. 47.

68. Според Димо Тошев принципът на „преситените" браншове „всъщност [представлява] едно продължаване на прякото насърчаване на местната индустрия чрез нови методи, отговарящи на основно променилите се стопански условия у нас с настъпване кризата и икономическия растеж на местното производство". – *Тошев, Д.* Цит. съч., с. 43.

69. *СДА*, ф. 3К, оп. 6, а.е. 229, л. 119, 128, 175.

70. *Николов, Д.* Цит. съч., с. 128.

71. Пак там, с. 121.

72. „Ако не бяха въведени адвалорните такси на валутните премии и ако изобщо не бе увеличено косвеното облагане на фабрикатите, то индексите и на трите групи [промишлени, земеделски и вносни стоки] биха запазили повече или по-малко онзи паралелизъм, който се наблюдава до настъпване на кризата." Вж. *Андерсон, О. Н.* По въпроса за ножицата на цените в България. – *ТрСИСП СДУ*, 1935, № 1, с. 34.

73. *Чакалов, А.* Стопанската политика на България през 1935. – *СпБИкД*, 1935, № 1, с. 37.

74. Терминът на Ст. Мошанов. Вж. *Мошанов*, С. Стопанското положение на България. Реч, произнесена при откриване на Първия национален конгрес на търговците в България, състоял се на 28 юли 1935 г. С., б.г., с. 14.

75. *Генов, З.* Износът на някои индустриални произведения през 1932 г. и изгледи за бъдещия им износ. – *ИСА МТПТ*, 1933, № 7–8, 347–354. /75/; *Клаев, К.* Цит. съч., с. 52.

76. *Неделчев, К.* Външната търговия на България. 1920–1936. С., 1937, с. 203; *Стоянов, К.* Външната търговия на България и търговско-договорната ѝ политика след войната. С., 1935 [1936], 91 с.; *Бобчев, К.* Външната търговска политика на България след Войните. – *ТрСИСП СДУ*, 1938, № 4, 1–55; *Стефанов, И.* Външната търговия на България след Войните. – *ТрСИСП СДУ*, 1938, № 2–3, 1–118; *Янков, Л.* Търговската ни политика през последните три години. – *СпБИкД*, 1935, № 5, 311–317.

77. *Бурилков, Ж. Т.* Структурни промени в индустрията. – *СпБИкД*, 1938, № 10, 627–643.

78. Подобни оценки се срещат и от икономистите-съвременници. Вж. *Бобчев, К.* Върху цените на българските индустриални..., 321–338; *Савов, Д.* Индустриалната политика на България. – *СпБИкД*, 1935, № 8–9, 474–491.

79. *Христофоров, А.* Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939 г. С., 1939, 106–107.

80. Държавен вестник, № 65, 23 март 1939.

81. *Бобчев, К.* Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната. – *СпБИкД*, 1940, № 10, с. 623.

82. Държавен вестник, № 100, 4 май 1940.

83. Пак там, № 122, 1 юни 1940.

84. *Беров, Л.* Дирекция „Храноизнос" 1930–1944. – *ТВИИКМ*, 1, 1960, 302–303; 319, 325.

85. *Бобчев, К.* Цит. съч., 629–630.

86. Идеи за планово стопанство се развиват в трудове и речи на видни икономисти и политици още в навечерието на войната. – Вж. *Владигеров, Т.* Ръководено стопанство. Теория и практика. Свищов, 1939; *Багрянов, И.* В защита на българското село. Въпросите, които вълнуват земеделеца стопанин. С., 1939.

87. *ИБНБ*, 1941, № 1, с. 2.

88. *Беров, Л.* Външната търговия между България и Германия между двете световни войни /1919–1939 г./. – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 1. С., 1972, с. 299.

89. *Генчев, Н.* Българо-германски дипломатически отношения /1938–1941/. – В: *Българо-германски отношения и връзки.* Т. 1. С., 1972, с. 412.

90. *Пеев, Х.* Стопанските отношения между Съветска Русия и България. – *СпБИкД*, 1940, № 1, с. 31.

91. *ИБНБ*, 1941, № 3–4, с. 21.

92. *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни /1919–1941/. С., 1989, с. 181.

93. Уточненият през 1938 г. трансфер е 36,5% за първото полугодие на 1939 и 40% за второто полугодие. – Вж. *Вачков, Д.* Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30-те години на XX век. – *ИДА*, 1999, № 73, с. 15.

94. *Иванов, М., Д. Вачков.* Българският външен дълг през Втората световна война /1939–1945/. – *ИП*, 2001, № 3–4, 95–97.

95. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 3843, л. 7.

96. Стойността на създадения през 1940 г. продукт в селското стопанство е с 4% по-висок от предходната година, но увеличението напълно се анулира от ръста на цените, чието равнище е по-високо с около 10%. – Вж. *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България 1924–1945. С., 1946, с. 25.

97. *СтГод*, 1943–1946. 1947, с. 149.

98. *ИБНБ*, 1941, № 1, с. 3.

99. *Христофоров, А.* Стопанското положение на България от избухването на войната насам. С., 1941, с. 18.

100. *СтГод*, 1947, 286–287.

101. Пак там, с. 277.

102. *ИБНБ*, 1941, № 3–4, с. 19.

103. Пак там, № 1, с. 3.

104. Макар да отчитат някои различия в определянето на размера на националния доход, Ас. Чакалов, Ст. Чолаков и д-р Киранов стигат до извода, че по цени, приравнени към база 1939 г., било брутният доход, било на глава от населението, 1939 и 1940 са най-успешните стопански години. – Вж. *Чолаков, С.* Бюджетното ни стопанство през военновременните 1939–1945 години. Варна, 1948, с. 12; *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 117.

105. *Петров, Л.* Военната икономика на България 1919–1945. С., 1999, с. 91.

106. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 31.

107. *Петров, Л.* Цит. съч., с. 85, 125.

108. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 29.

109. *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 117.

110. *Коен, Д.* Военновременната икономика на България /1939–1944/. С., 2002, 143–144.

111. *АМВнР*, Парижка мирна конференция /ПМК/, а.е. 246, л. 10

112. *Чолаков, С.* Цит. съч., 40–41.

113. Според С. Чолаков само мероприятията на българските власти в Беломорието и Македония за ограничаване на маларията струват на бюджета над 360 млн. лв. – Вж. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 38, 41.

114. *ЦДА*, ф. 258К, оп. 2, а.е. 3473, л. 63–95.

115. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 22.

116. Държавен вестник, № 116, 30 май 1941.

117. *АМВнР*, ПМК, оп. 1, а.е. 278, л. 33.

118. *Ст. дневници XXV ОНС, II РС*, 64 зас., 6 март 1941, 1640–1641.

119. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 52.

120. Пак там, с. 117.

121. Пак там, с. 12.

122. *Коен, Д.* Цит. съч., с. 96, 107.

123. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 10.

124. *СтГод*, 1947, с. 277.

125. *ЦДА*, ф. 132К, оп. 1, а.е. 4, л. 16–17.

126. *АМВнР*, ПМК, оп. 1, а.е. 31, л. 6.

127. Пак там, а.е. 278, л. 15.

128. *СтГод*, 1947, 286–287.

129. *Христофоров, А.* Конюнктурният анализ на цените. С., 1944, 27–29.

130. *АМВнР*, ПМК, а.е. 299, л. 43.

131. *Д. Коен* отбелязва, че 1943–1944 г. партизански отряди са нападнали 149 мандри. – Вж. *Коен, Д.* Цит. съч., с. 104.

132. *АМВнР*, ПМК, оп. 1, а.е. 246, л. 10.

133. Пак там, а.е. 120, л. 10, 12.

134. Пак там, а.е. 246, 9–10.

135. Пак там, а.е. 299, л. 24.

136. *Чолаков, С.* Цит. съч., с. 39.

137. *СтГод*, 1947, с. 277.

138. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 520.

139. Спадът е изчислен по данни на *Чакалов, А.* Цит. съч., с. 117. Отново напомняме, че статистическите сведения се отнасят за цялата 1944 г., а именно след септември започват особено силно да се проявяват кризисните процеси.

140. *Аладжов, П.* Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., 2000, 146–148.

Дял II

ПОЛИТИЧЕСКИ КРИЗИ, СТАБИЛИЗАЦИЯ И ДЪРЖАВНИ ПРЕВРАТИ /1918–1934/

Разпятие. Худ. Ив. Милев –
СГХГ, каталог

БЪЛГАРИЯ СЛЕД СОЛУНСКОТО ПРИМИРИЕ И НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ЗА МИР /1918–1919/ Стр. 131/157. УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ /1919–1923/ Стр. 157/187. УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР /1923–1926/ Стр. 187/227. УПРАВЛЕНИЕ НА ПРАВИТЕЛСТВАТА НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ /1926–1931/ Стр. 228/252. УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК /1931–1934/ Стр. 252/283.

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРИЯ СЛЕД СОЛУНСКОТО ПРИМИРИЕ И НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ЗА МИР /1918–1919/

Точно в 23.00 ч. на 29 септември 1918 г., веднага след подписването на конвенцията за примирие в Солун, първият делегат Андрей Ляпчев изпраща открита радиотелеграма за „преустановяването на военните действия по целия Южен фронт" и оставането на войските „по местата си", която се получава в Министерския съвет на 30 септември в 1.16 ч. след полунощ. Министър-председателят Александър Малинов телеграфира в 2.00 ч. до цар Фердинанд, че примирието е сключено, макар условията да са „доста тежки". Той иска от Ляпчев да му предостави пълния текст на военната конвенция, което става до сутринта[1].

На 30 септември в 7.30 ч. главното командване оповестява примирието по армиите и дивизиите: „Военните действия са прекратени". Войските остават „по местата си". Командирите трябва да изпратят парламентьори „да влязат в съприкосновение и споразумение" с противниковите части и да прокарат разделителната линия[2].

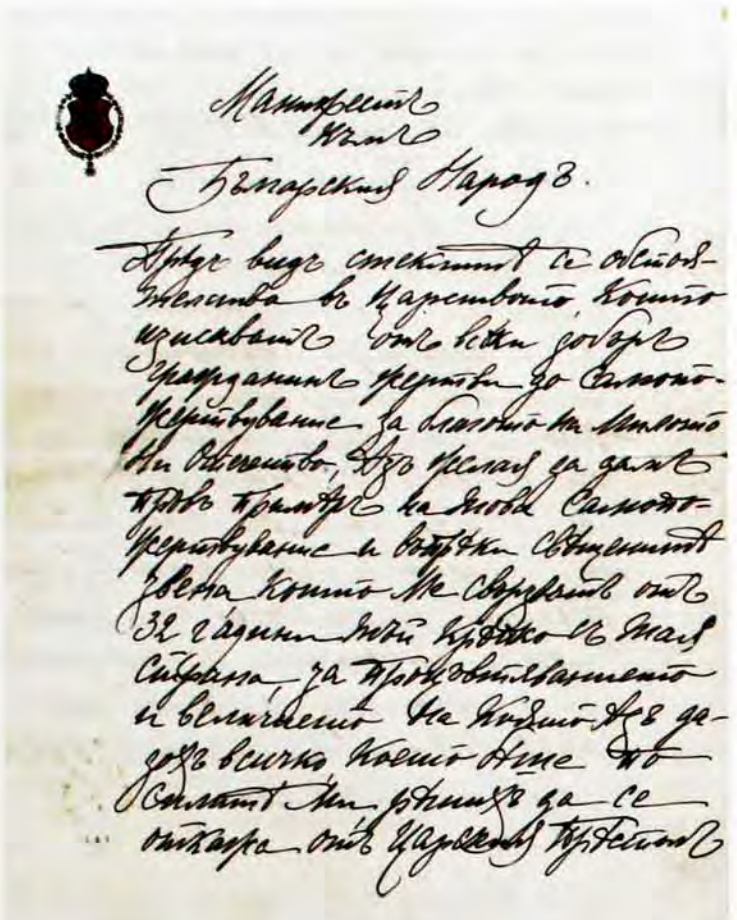
Упълномощен от монарха, на 30 септември в 16 ч. Малинов „отваря" Четвъртата извънредна сесия на XVII Народно събрание и прочита тронното слово. Той съобщава за подписаното в Солун примирие, без да разкрива неговите условия, защото положението на страната изисква „особено старание от правителството и нему всеки час и минута са му скъпи за съществуването на България"[3]. Министерският съвет одобрява на 1 октомври „наложените условия" на примирието, които трябва „да бъдат турени незабавно в изпълнение". Главното командване е задължено „да не допуща по никой начин да се нарушават условията на примирието"[4].

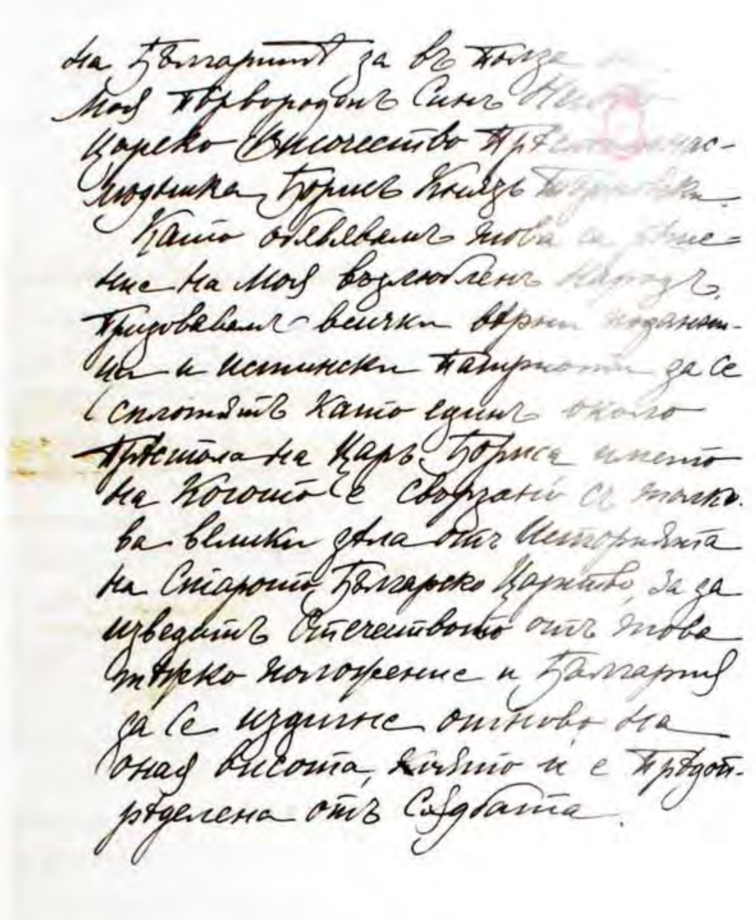
1. Съглашенската окупация

Като потвърждение на опасността генерал Франше Депре предупреждава правителството, че ако войските на запад от Скопския меридиан не сложат веднага оръжие, то военните действия ще бъдат възобновени от 6 ч. на 3 октомври „наново и по целия фронт" и с марш към София[5]. Главното командване заповядва на 2 октомври „1-а, 6-а и Сборната дивизии да прекратят военните действия и да останат временно като военнопленници въз основа на постигнатата спогодба в Солун". Генерал Тодор Кантарджиев нарежда да бъдат спасени бойните знамена, чиито дръжки и калъфи са изгорени „пред строя", а те самите опасани около телата на избрани смелчаци и изнесени през редиците на врага[6].

Краят на царуването на Фердинанд в България е предрешен на Владая и в Солун, където неговото премахване е неписаното „саморазбиращо се условие" на примирието. Вечерта на 1 октомври той изслушва мълчешком доклада на Ляпчев и потиснат го пита: „А какво каза за мен генерал Депре?" Ловкият дипломат поглежда милозливо монарха и изрича многозначително: „С голямо уважение и симпатия се отнесе към престолонаследника, Ваше Величество. Престолонаследникът би бил много добър владетел."[7] Фердинанд кимва с глава: „Разбрах. Днес е вторник, утре – сряда, и тогава ще взема решение."[8] Финансовият министър преговаря в Солун като представител не на държавния глава, а на правителството, за да не му отнемат възможността да изпълни трудната мисия.

Министър-председателят очаква аудиенцията на 3 октомври в 11.00 ч., която е отложена за 14.00 ч., после още веднъж. Фердинанд взема мъчително единственото възможно решение. Той приема в 18.00 ч. първия министър и бавно произнася: „Господин Малинов, въпросът е решен. Аз абдикирам! Бих Ви помолил, обаче, да ме оставите в България. В името на 30-те години, които царувах." Министър-председателят е пределно кратък и ясен: „Ваше Величество, Вие ще напуснете България!" Монархът не вярва на ушите си: „Защо ме пъдите като бясно псе?" Малинов обяснява с едно изречение:

„България ще напуснете, това е най-малкото удовлетворение, което дължите на българския народ!“[9]

Царят подписва и подава акта за отречението. Малинов го прочита набързо и слага в джоба на редингота си. Фердинанд го изглежда недоволен и сърдито отбелязва: „С каква наслада слагате акта на отречението ми във Вашия джоб и как се промениха положенията ни. Някога в тоя кабинет приемах оставките на моите министър-председатели. Дойдох дотам, че моята се приема от министър-председателя ми!“[10]

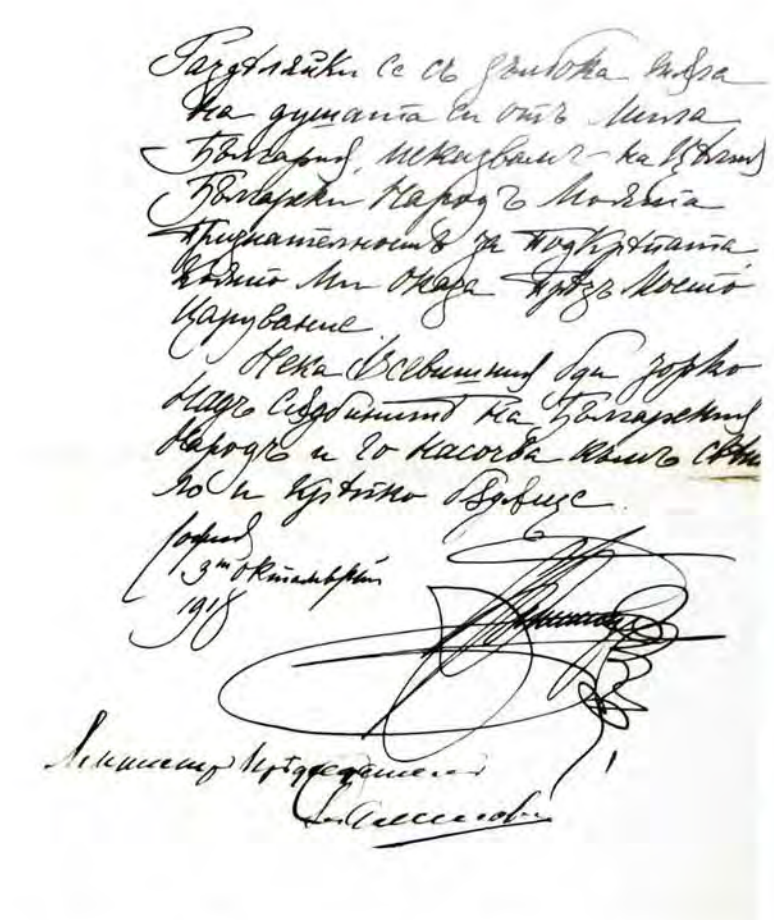
Завърнал се в Министерския съвет, Малинов връчва на чакащите го с нетърпение министри да преподпишат царския рескрипт. В 21.30 ч. той разпраща окръжна телеграма до българските легации в странство и до чуждите легации в София: „Тази вечер Негово Величество цар Фердинанд абдикира в полза на сина си княз Борис Търновски, който се възкачи на българския престол под името цар Борис II.“[11] Направената обаче историческа справка уточнява, че това е третият български владетел с името Борис и грешката е поправена в манифеста.

Така печално приключва 31-годишното властване на цар Фердинанд в България, изгонен от страната под ударите на поредната национална катастрофа. Всъщност той презира „селския“ народ, който не го запомня с добро. Равносметката е с отрицателен знак: 25 години възход и 6 години с 3 войни и 2 крушения. Никой не проронва и сълза за много закъснялата абдикация.

„Царят си отиде, да живее царят!“ На 4 октомври 1918 г. от 11.00 ч. в Съборната черква „Св. Неделя“ се извършва възшествието на цар Борис III, дълбоко белязано с дълготрайните рани от загубената Голяма война. Смяната на владетеля се оценява в чужбина като „логично последствие и наложена от събитията необходимост“[12]. Бащиното наследство е тежко. Идните години не обещават спокойно царуване.

Излизането на България от Първата световна война е ясен знак за разпадането на Четворния съюз и има повече стратегически, отколкото политически последствия. Военните действия са прекратени, но войните завършват не с примирие, а с договор за мир. „Свиването“ на бойните знамена, доскоро развявани победоносно и гордо, става постепенно и мъчително. Победените слагат оръжие и се осланят на „14-те точки“ на президента Удроу Уилсън, които биха донесли относителна справедливост чрез прилагане на принципите на народността, самоопределението и допитването до населението, за да се възцари траен мир на Балканите.

В изпълнение на Солунското примирие на 4 октомври 1918 г. с царски указ № 1 е обявена об-

Манифест за абдикацията на цар Фердинанд. Оригинал – ЦДА

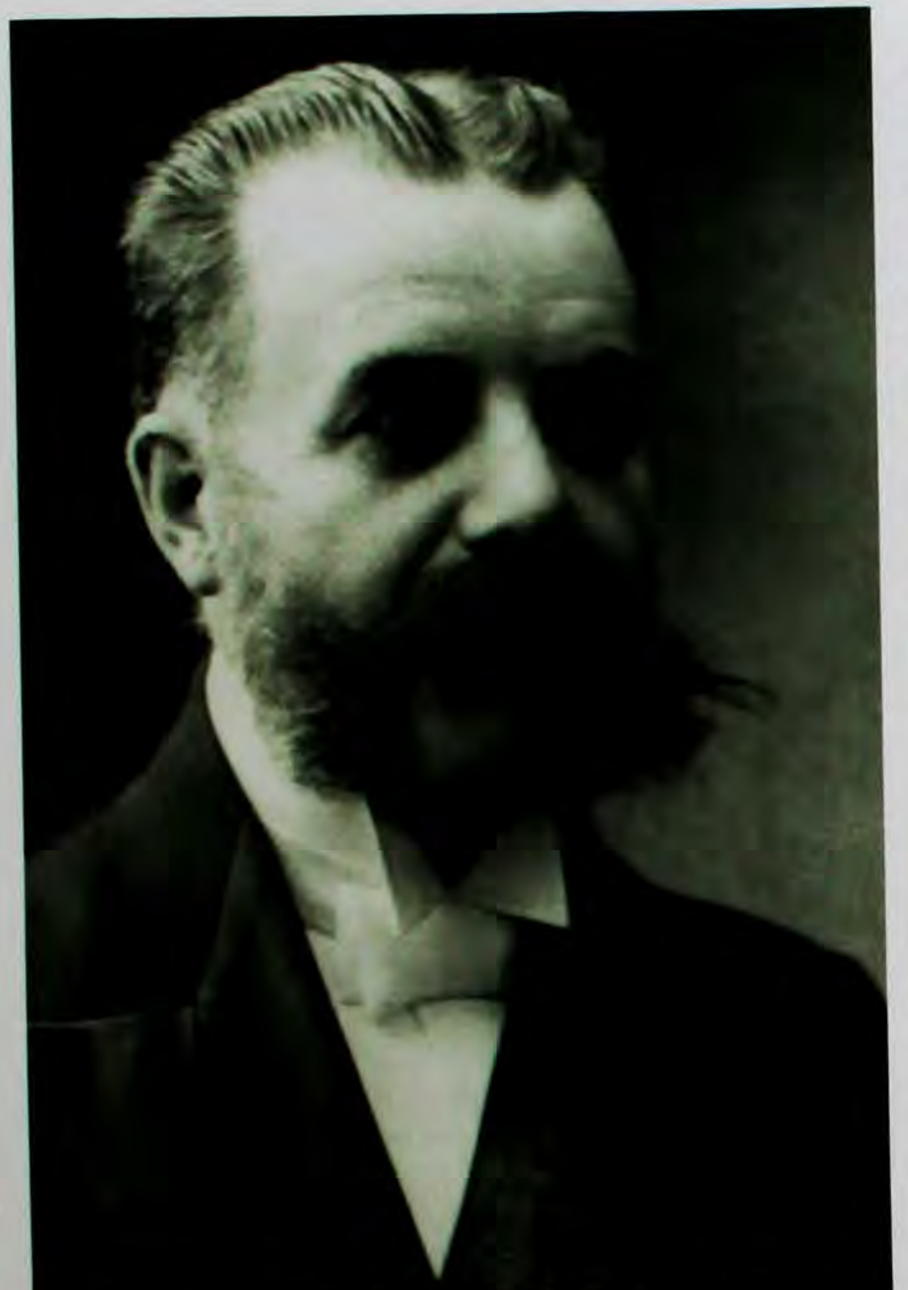

Портрет на цар Борис III – ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей

ща демобилизация на въоръжените сили, която на 15 октомври е сведена до частична. Оставените мобилизирани 3 пехотни дивизии се разполагат както следва: 4-а Преславска в Добруджа, 8-а Тунджанска и 10-а Беломорска заемат позиции по границата с все още воюващата Османска империя[13]. Примирието не определя срокове за опразване на сръбската и гръцката довоенна територия. Съглашенците обаче напират да заграбят „като трофеи“ оръжие, обози и складове преди още да е изсъхнало мастилото на подписите в Солун.

С една дума съглашенското нашествие е „варварство“. България е оприличена на къща, „от която току-що са изнесли мъртвец – тъй скръбна и глуха“. Победителите плячкосват всичко по пътя си – храни, фуражи, добитък, коне и кокошки. Безнаказаността увеличава издевателствата и произволите. Най-често правеният извод е, че „населението се намира в отчайно положение“. Гари и пристанища, училища и читалища, всичко е завзето от наглите окупатори. За да докара националното унижение на българите до дъното, генерал Депре вкарва сенегалски части в столицата. Оскърбленията са по-силни от глада. Министерският съвет е затрупан с горещи молби „да се тури край на тези произволи“. Обикновено резолюцията е една и съща: „Към дело!“[14] Чиновниците не смеят да протестират, за да не стане и по-лошо.

В средата на октомври 1918 г., на път към Румъния и Унгария, съглашенските войски започват да прииждат в старите предели на Царството. На 18 октомври представители на Дирекцията за Стопански грижи и обществена предвидливост /СГОП/ се срещат с офицери от тила на групата армии на Изток, за да договорят доставките за прехраната на „настанените в България или преминаващи през нейна територия“ съглашенски дивизии – „една армия от 120 000 човека и 35 000 глави добитък“ в едноседмичен срок, „докато си осигури комуникационните линии и почне да се прехранва чрез подвоз отвън“[15]. Всички доставени храни се връщат „в натура“ до 1 март 1919 г.

Министър-председателят Теодор Теодоров – ЦДА

По силата на сключеното с Германия на 11 ноември 1918 г. примирие със Съглашението договорите за мир от Брест-Литовск и Букурещ са отменени. Германците си отиват от Северна Добруджа, но идват англичаните. На 12 ноември генерал Депре уведомява началник-щаба на българската армия генерал Иван Луков, че неговите съюзници ще заемат железопътната линия Черна вода–Кюстенджа[16]. Понеже Източните армии не са вече заплашени от север, командващият съглашенските войски в България генерал Кретиен разпорежда на 19 ноември „незабавно опразване" на Добруджа до границата от 1913 г. Малинов възразява остро, че подобно искане противоречи на Солунското примирие и отказва да изпълни произволното тълкуване на неговото съдържание, поднасяйки оставката на правителството[17].

Ръководителят на Народната партия Теодор Теодоров съставя на 28 ноември 1918 г. широкоокоалиционно правителство с участието на шест партии /Народната, Демократическата, Радикалдемократическата, Прогресивнолибералната, БЗНС и БРСДП /об./. Той поема и Външното министерство, а Министерството на войната за пръв път се оглавява от гражданско лице – Андрей Ляпчев. Новото правителство си поставя за задача да укрепи вътрешния ред и да запази доколкото е възможно спокойствието в страната, за да може да съсредоточи усилията си върху сключването на благоприятен договор за мир. Спечелването на доверието чрез лоялно поведение спрямо съглашенските сили победителки е предпоставка за преодоляване на враждебното обкръжение, в което е притисната България от настръхналите срещу нея съседи[18].

Добруджанските войски започват да се оттеглят на 28 ноември, макар отново мобилизираната румънска армия да се подготвя да стовари десант в Тулча. Те трябва да прекосят „най-късно на 3 декември" железопътната линия Черна вода–Кюстенджа. Същия ден новият министър-председател Теодор Теодоров заповядва „постепенно напускане" на Добруджа от българската гражданска власт, за да бъде заменена от англо-френска „военно-окупационна власт" до меродавното решение на конференцията за мир. Дългите бежански върволици от Тулча, Бабадаг, Силистра и „даже от Добрич" газят дълбоката кал редом с изнурените войници[19].

Съглашенското командване на Изток определя реда на последователното оттегляне на българската администрация по окръзи: Тулчански – до 8 декември; Кюстендженски – до 13 декември; Силистренски – до 18 декември, Добрички – до 23 декември 1918 г. Настаняването на румънските чиновници се извършва още на другия ден, а до пристигането на британските части българите са лишени от обещаната защита и стават жертви на безчинстващи шайки. Въпреки вилнеещия терор добруджанските българи избягват „всякакви предизвикателства" и се стремят „да не дават повод за недоволство или подозрение от страна на съглашенските власти"[20].

Вестите от Македония са толкова страшни, че изглеждат невероятни. Сръбските и гръцките власти избиват всички по-издигнати българи. Българският език е отново забранен, а черквите и училищата затворени. Побоищата и убийствата, грабежите и насилията стават ужасно всекидневие[21].

Окупаторите в старите предели на Царството нямат никакво намерение да чакат договорените с

Окупационни войски в България, 1919 г. – БИА-НБКМ

българското правителство доставки. Министърът на вътрешните работи Михаил Такев е засипан с оплаквания и молби за помощ. Според тях „кокошкарите" съглашенци грабят храни и добитък, опустошават дворове и градини. Вместо да ги възпрат, комендантите им ги насърчават. Призивите на кметовете да бъде искана от тях храната, а не да се взема силом, остават нечути. Селяните са застрашени да се разорят окончателно: „Животът ни е невъзможен!"[22]

Местната власт е безсилна да защити населението. Съглашенците посягат и на кметовете. На 20 ноември 1918 г. Такев предлага на Теодоров да обърне внимание на генерал Кретиен, че „е твърде неудобно задържането и арестуването на органите на властта", а безчинствата биха могли „да предизвикат вълнения между населението". Провиненията на българските длъжностни лица не подлежат на саморазправа: „Нашите закони и нашите съдебни власти трябва да бъдат единствено компетентни да санкционират всяка престъпна дейност на чиновника, както диктуват принципите на международното право. Френските коменданти си позволяват дори да глобяват пазителите на реда, без право и въпреки законите на страната": „Разбира се, че тоя начин на действие е от естество да създава голямо недоволство и брожение сред гражданите, и в интереса на самите съглашенски войскови части е да се избегнат всички причини, създаващи подобно недоволство."[23]

Исканията за изпълнението на реквизициите се изпращат до Дирекцията за СГОП, която на свой ред представя разписките за изплащане от съглашенското командване. Окупаторите обаче често пъти не издават разписки за получените или иззети количества храни, което налага Министерството на войната да търси справедливост в щаба на генерал Кретиен. Френските офицери направо задигат житото от селата „до последното зърно"[24].

Преживял множество разправии с германците, сега директорът на СГОП генерал Александър Протогеров се захваща да брани националните интереси от съглашенците. Той изтъква на 29 ноември пред Теодоров, че изнасянето на храни за Румъния, Сърбия и Гърция е в нарушение на договореното: „Държавата е поела ангажимент да продоволства само минаващите през страната войски, а не и онези вън от пределите на Царството, понеже по този начин ще се изчерпят и последните ни запаси от храни." Правителството е длъжно да предприеме „бързи и най-настоятелни постъпки" за спиране на своеволния износ[25].

В допълнение на горния доклад на 30 ноември генерал Протогеров напомня, че ръководената от него Дирекция „се нагърбила“ да се грижи за изхранването на 120 000 души и 35 000 глави добитък за 1 месец, а сега съглашенските войски надминават 250 000 човека и 100 000 добичета. Всекидневно броят на съглашенците нараства с „прииждането“ им от Солун и Ниш, без да са се погрижили за подвоза на хранителни припаси отвън: „Всички имеющи се запаси от храни бърже се изчерпват, което ще изправи Дирекцията пред невъзможността да изхранва българската армия и градското население.“[26] На всичко отгоре командването на окупационните сили отказва да връща храните и фуражите „в натура“.

Въпреки оплакванията на българското Външно министерство от „лошото и противозаконно“ държане на френско-британските военни власти своеволията на окупаторите не престават. Главното командване на Източните армии не прави необходимото „за избягване в бъдеще на подобно отнасяне към суверенитета на България“. На 4 декември 1918 г. генерал Луков протестира пред генерал Кретиен и настоява „да се облекчи участта на населението от разните насилия, грабежи и пр., които френските военни власти и войници упражняват върху му“. Министърът на вътрешните работи Никола Мушанов го подкрепя в искането българските органи на местната власт да бъдат изправяни да отговарят пред български съд, „ако са в нещо провинени“. Генерал Кретиен обаче упорства, че окупационната власт има право „да наказва строго българските поданици“[27]. Вместо да попречи на ширещите се злодеяния, военната полиция на окупаторите защитава провинените съглашенци.

Според твърденията на генерал Кретиен от 9 декември прехраната в България можела да се осигури „в границите на възможното“ чрез учредената в София Междусъюзническа комисия, пред която българското правителство е задължено да представя „оправданите си искания“ относно изхранването на окупационните сили, българската армия и населението. Командващият не разполага с точни данни за окупационните войски, но те били по-малко от 220 000. Връщането на храните и фуражите щяло да става „едно в натура, а друго – не“[28].

Войниците на Франция и Великобритания са настанени в училища, които вандалски се опустошават. Те горят книги, чинове и черни дъски, без да се вслушват в молбите на кметовете. Теодоров се опитва да въздейства на генерал Кретиен с писмо от 14 декември за отрезвяване на разпасалите се окупатори, но безобразията продължават. Вътрешното министерство е засипано от жалби на пострадали българи, а главният секретар слага същата повтаряща се резолюция: „За сведение и разпореждане“[29].

Сметките по издръжката на окупационните войски се разминават поради различния размер на дажбите. Генерал Протогеров изтъква на 20 декември, че българската дажба е 400 грама на човек и 2 килограма зоб на кон. Той изчислява въз основа на дадените наряди, че се изхранват 220 000 съглашенци и 100 000 глави добитък. Всички подробни сметки са препратени на 28 декември от Теодоров на генерал Кретиен, който обаче не бърза да ги плаща[30].

Отхвърляйки обвиненията срещу българския народ за продължителността на Първата световна война, Теодоров стоварва отговорността за намесата на погрешната страна върху цар Фердинанд, Васил Радославов и другите министри от либералското правителство. Той приема даването на политическа амнистия на осъдените по Военно-наказателния закон войници и участниците в Септемврийския метеж през 1918 г.: „Времето ще цери нашето поколение, а не строгите присъди.“[31]

От разширената амнистия се възползват Александър Стамболийски и другите земеделски дейци, които се завръщат в политическия живот и дори заемат направо министерски постове.

През новогодишната нощ на 31 декември 1918 г. срещу 1 януари 1919 г. българските градове заприличват на „полесражение“. Пияни съглашенци стрелят по къщите и грабят каквото им попадне пред погледа. Видели неведнъж смъртта в очите, българските фронтоваци все по-често отвръщат на предизвикателствата. Сбиванията и убийствата зачестяват. По столичните улици вече се разгарят ожесточени схватки, които започват да се обръщат на „формени сражения“. Мушанов обобщава на 15 януари в доклад до Теодоров, че ако не се вземат надлежните мерки за предотвратяването на бъдещи „инциденти“, щяло да се стигне до „саморазправи и още по-печални случаи“[32]. Генерал Кретиен приема поредната нота на френски език и я слага при другите в доста набъбналата папка. Обезщетенията на пострадалите не са изплатени.

Дирекцията за СГОП се старае „в едно сравнително късо време“ да изхранва съглашенците чрез реквизиционните комисии, но нетърпеливите окупатори избързват и сами изземват храните и фуражите. Те колят добитъка наред „без оглед дали е работен или разплоден“. Думата „няма“ е забранена. Помощник-директорът по прехраната полковник Коста Николов предрича на 20 януари 1919 г., че своеволията са предвестник на „предстоящи стълкновения“. Крайното изтощение достига своя предел, когато и съглашенските войски на Румъния започват да „си внасят“ храни от България. Същевременно генерал Депре заблуждава, че неговите дивизии се изхранват с продоволствието от Солун[33].

Главната реквизиционна комисия представя на 25 януари подробни сведения за издръжката на всяка армия поотделно – френска, британска и италианска – от началото на окупацията до 10 януари включително. Приложените таблици съдържат точни данни по видове и количества припаси и други материали, отпуснати от реквизиционните комисии и общинските складове. Таќива сведения продължават да бъдат давани редовно на 10 дни, като натрупването на тежестите върху българските плещи става все по-очевидно и непоносимо[34].

Генерал Луков изпраща на генерал Кретиен актовете за грабежи, щети и повреди, а съглашенската военна полиция прави собствени проверки по случаите, без да се стига до залавяне и наказание на виновниците. На 29 януари 1919 г. окръжните управители се обръщат с молба до Вътрешното министерство да се направят постъпки „за обуздаване на тия безобразни буйства и злодеяния, които хвърлят в отчаяние населението“: „Това последното, както и властите искат да виждат в съглашенските войски приятели и им услужват с всички възможни средства, като самите се лишават от храна, топливо и пр., само да има за тях. Така ли трябва да се отплащат за грижите, полагани за съглашенските войски?“[35] Външното министерство отново прави учтива забележка чрез генерал Кретиен, който сам не признава компетентността на българската съдебна власт.

Исканията на съглашенците за щедро продоволствие стават все по-големи, а възможностите на България все по-малки. Грабежите изпълват тежкото всекидневие. В отговор на настояването на полковник Николов „да се изясни истината“ относно прехраната на окупаторите, генерал Кретиен оправдава на 3 февруари 1919 г. своите подчинени „да вземат колкото им е нужно“[36]. Французите изобщо не зачитат реквизиционните комисии и отвличат дори впрегатния добитък, за да няма с какво българските селяни да обработват земята.

„Пладнешките разбойничества“ преливат „чашата на търпението“. Фронтоваците „едвам възпират гнева си“, който според кметовете може „да избухне в решителна съпротива“, а това „би се отразило вредно за нас в днешните критически за Отечеството ни дни“[37]. Гладът се утежнява от униженията, които героите от войната трябва да преглъщат. Реколтата от 1918 г. е лоша и повече не може „да се изстиска“ от складовете.

Полковник Николов не се уморява да напомня, че снабдяването трябва да става единствено чрез реквизиционните комисии срещу двойни разписки. Той докладва на 10 февруари на Теодоров, че произволите на съглашенците стават непоносими. Окупаторите „влачат добитъка навън“, което е в нарушение на конвенцията. За пореден път министър-председателят се обръща на 19 февруари към генерал Кретиен, настоявайки да му бъдат съобщени имената на провинилите се. Правителството отпуска на съглашенците до 20 февруари 3 063 000 кг брашно, без да се смята силом заграбеното[38]. Същевременно българският народ къса залъка на две, понеже не се изпълнява споразумението за връщане на доставките.

Негодуванието на българите все пак успява да предизвика издаването на заповед от генерал Депре на 21 февруари 1919 г., с която снабдяването на съглашенците е съсредоточено в щаба на генерал Кретиен и българското Главно интендантство[39]. Двойните разписки обаче не са задължителни за „преминаващите“ войскови части.

Теодоров се опитва да убеди генерал Кретиен, че в страната няма излишъци от храни и фуражи. На 19 март той заключава, че вече е достигнат „пределът на възможностите“. Недостигът не означава „лоша воля“ да не се дава. „Правото“ на завоевателя обаче не признава никакви липси и възражения. Кражбите са „законни“, а гаврите с населението се наричат „заслужено наказание“. Найщателните уж разследвания на съглашенската военна полиция през втората половина на март 1919 г. не откриват виновни[40]. Престъпниците не подлежат на преследване от българската съдебна власт, което ги прави още по-безскрупулни.

Главната причина за „възмездието“ е чута от устата на самия генерал Депре, разположил вече Главната квартира в Цариград. На 2 април 1919 г. митрополит Мелетий го посещава с гореща молба да се смили над жестоко преследваните българи в Македония. Главнокомандващият споделя, че скоро бил в Битоля и Велес и „сам се убедил, че там няма нито един сърбин“: „Българите обаче продължиха войната с 2 години чрез своята измяна и сега трябва да изгубят тези български обла-

Български военнопленници честват Деня на Ботев в лагера Самли. Солун, 2 юни 1919 г. – НИМ

Делегати на забранения от властите XV конгрес на БЗНС, 27 април 1919 г. – Лична сбирка Т. Кавалджиев

Цар Борис III, министри и официални лица на първия след войната военен парад по случай Деня на войската, 6 май 1919 г. – сп. „Илюстрация Светлина“

сти.“ Българският народ бил „най-трудолюбив, най-сериозен и скромен на Балканите“, но неговите управници от няколко години насам правили „само грешки, последствията на които сега трябва да понесе“[41]. Намесата на България против Съглашението наистина допринася за спасяването на Османската империя и за погубването на Руската империя, както и за „деблокирането“ на обсадените Централни империи, но това не е „измяна“.

Нахалството на окупаторите достига дотам, че си позволяват да стрелят и убиват български войници, дръзнали да се изправят в защита на тормозеното население. Постъпката на Външно министерство от 4 април за разкриване и наказване на убийците „удари на камък“. „В случая е заинтересована една военна власт, която е изключително компетентна да съди виновните“ и не смята за нужно „да даде ход“ на разследването[42]. Дори и заловени от българската власт, престъпниците биват извеждани извън страната.

Конференцията за мир в Париж се захваща най-напред да накаже Германия като главна сила на Четворния съюз. На 23 април 1919 г. генерал Депре пояснява на полковник Петров, че „нашият ред /на България – б.а., Г. М./ ще дойде през юни“. Той не казва „нищо положително“ относно териториалните промени, обаче се усъмнява във възможността за България да се опре на „14-те точки“ на Уилсън. Франция държала на съюзниците си Сърбия и Гърция, по чието настояване е спряно освобождението на българските пленници, за да послужат като „разменна монета“: „Или ще изпълните тази и тази клауза от мирния договор, или няма да ви върнем пленниците.“[43] Хиляди заложници продължават да страдат по Беломорските острови, на Корсика и в Северна Африка, защото не се признават за победени.

Поради забраненото от Теодоров провеждане на конгрес на БЗНС в София на 27 април 1919 г. се разразява правителствена криза. Министър-председателят се съобразява с предупреждението на генерал Кретиен, че няма да допусне смутове и безредици в нарушение на вътрешния ред. Ал. Стамболийски и Цанко Бакалов подават оставки, последвани от Янко Сакъзов, Петър Джидров и Стоян Костурков. Назначеното на 8 май 1919 г. новото правителство начело с Теодоров изхвърля демократите от властта. Земеделците вземат три министерства, а радикалите – две, с което се нарушава равновесието между „дясното“ и „лявото“ в управлението на държавата[44]. Цар Борис III не се стряска от лозунгите за република и се изявява като конституционен фактор, с когото и „левите“ са принудени да се съобразяват.

По силата на Солунското примирие на България се налагат тежки условия, но тя запазва формално своя суверенитет и по никой начин не трябва да се смята за окупирана държава. Окупационният режим може да бъде приложен само в онази част от българската територия, която до 29 септември 1918 г. е завзета от съглашенците, а в останалите части се заемат определени „пунктове от стратегическо значение“, но и те подлежат на допълнително уточняване. В нарушение на примирието генерал Депре се отнася с България като към „окупирана страна“.

Окупацията означава завземане на една неприятелска територия, премахване на съществуващата суверенна власт и заменянето ѝ с властта на окупатора. Генерал Кретиен си позволява дори да налага „глоби“ на българското правителство още преди да бъдат извършени анкети по „инцидентите“. Не спазвайки международното право, съглашенските войскови части прибягват до реквизиции, контрибуции и парични „наказания“ в старите предели на Царството, където според примирието не трябва да се налага окупационен режим. Победителите знаят, че разпоредбите на „военната конвенция“ от Солун важат само за победените, които са длъжни да ги спазват едностранно.

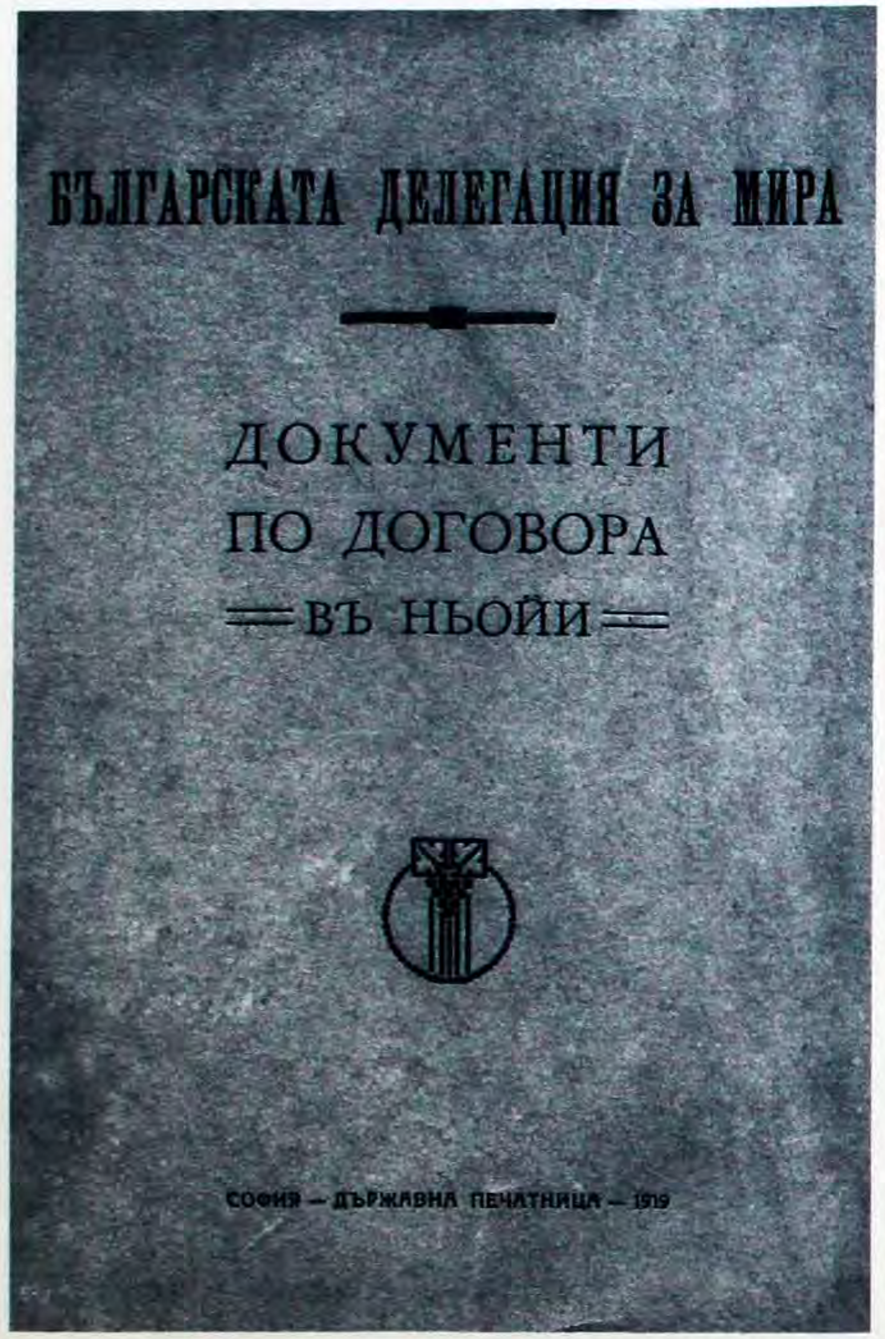
Окупирана България търпи в тревожно очакване да получи „призовката“ и да се яви пред суровия съд на победителите в Париж. Милост за победените не бива да се очаква. Едва мъждукащата надежда за „смекчаване“ на ударите е като подхвърлен спасителен пояс. Теодоров е убеден, че правото не може да бъде съвсем смазано от силата. Той не е лековерен политик и знае, че секирата на палача вече блести, вдигната над изнемощялата снага на неговия народ. Въпросът, какво и колко ще бъде отсечено, витае в нагнетения от страсти и омрази въздух, все още отровен от барутен дим и зеленикав газов пушек. Отмъщението взема връх на конференцията в Париж, където вече са прекроили политическата карта на Европа. Победените трябва да изслушат присъдата, без да им се излагат мотивите, защото е достатъчно да знаят, че са изгубили, и то не каква да е война, а Голямата война.

2.
България на преговорите в Париж: пред съда на победителите

Излизането на България от Голямата война увеличава значението на „моралния фактор“ с оглед на преговорите за окончателен мир. От началото на ноември 1918 г. към Външно министерство заработва „денонощно“ Комисията за обосноваване на националните искания на България пред Конференцията за мир, оглавена от главния секретар Георги Радев. Тя се опира на свършеното от Мисията за защита на националната кауза в Швейцария, догонвайки най-новото развитие на събитията. Предварителните проучвания откриват множество ценни доказателства в архивите на отговорните ведомства. Изготвянето на мемоарите с приложенията е сложна работа, защото текстът се подсилва с документи и данни на оригиналния език, а после се превежда на френски и английски. Най-важните документи се дават във факсимиле. Комисията издирва и записва свидетели, чиито показания оборват „вражеските клевети“[45].

Докато Комисията подготвя мемоарите по разните „спорни въпроси“, правителството тъне в неизвестност и „надава ухо“ към долитащите от Париж новини. На 29 май 1919 г. Теодоров набира смелост и изразява тревогата си в писмо до Жорж Клемансо, че не е публикувано „никакво официално съобщение“ по предварителната работа на Конференцията за мира относно „балканските въпроси“: „Българското правителство не е уведомено за решенията, които се имат предвид.“ Министър-председателят изразява надежда, че „идеите на Съглашението и особено 14-те точки на Уилсън“ ще се основават на „правото на народите да разполагат със себе си“. Точно това дава „все пак на България твърдото убеждение“, че „принципът, от който се вдъхновяват днес великите съюзени и сдружени сили, не може да бъде друг, освен принципа на народностите“[46]. Справедливостта на всенародното допитване обаче е призната от Съглашението единствено на думи.

Теодоров няма друг избор, освен да повярва във „високата мъдрост“ на силите победителки и способността им да намерят сами „пътища и средства най-пригодни, за да се установят правата, които за всяка балканска държава произтичат от принципа на народностите, и да обезпечат съществуването и гарантирането на тия права“. В дух на спра-

БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ ЗА МИРА

ДОКУМЕНТИ
ПО ДОГОВОРА
ВЪ НЬОЙИ

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1919

Българската делегация за мира. Документи по договора в Ньой. С., 1919 г. Факсимиле

ведливост България не желае „нищо друго извън законните права на своето племе“. Министър-председателят изказва водещата теза на своето правителство, че „принципът на народностите би получил на Балканите най-справедливо и най-пълно приложение, ако населенията на областите, които съставляват сега предмет на спор, бъдат повикани под ефикасния контрол на Обществото на народите, да изявят своята воля чрез плебисцита“. „Народното допитване“ трябва да бъде извършено във всички „спорни“ области[47]. Плебисцитът залягa в програмата на Съглашението за следвоенно устройство на света, но повече като уловка за доверчиви победени, отколкото като път към справедлив мир.

Различията между силите на Съглашението остават очевидни и за страничните наблюдатели. Уилсън не успява да прокара своите „14 точки“ като „основа на мира“. Франция и Великобритания настояват на сурово наказание на победените, без оглед на обещаваните свободи – на самоопределение, на търговия и на корабоплаване[48]. Договорът за мир с Германия ще послужи като образец за отмъстителна разправа и с нейните съюзници.

Нетърпението на Теодоров е удовлетворено едва на 11 юни 1919 г., когато генерал Кретиен му изпраща „призовката“ за явяване пред съда на победителите. Върховният съвет на петте сили /Франция, Великобритания, САЩ, Италия, Япония/ изработва проектодоговорите за мир при съдействието на „малките“ съюзници, без да изслушва предварително представителите на победените държави[49]. Командващият окупационните войски уведомява министър-председателя, че „предвид напредването на преговорите“ между Съглашението и бившите Централни империи, както и заминаването на делегацията на Османската империя за Париж „може да се предвижда, че подобна мярка ще бъде взета в скоро време и по отношение на България“. Съставът на българската делегация трябва да бъде определен „още сега“ и съобщен на генерал Кретиен за предаване до Конференцията[50]. Начинът на поканване подсказва как победителите ще се отнасят към българите, изправени пред Парижкия съд.

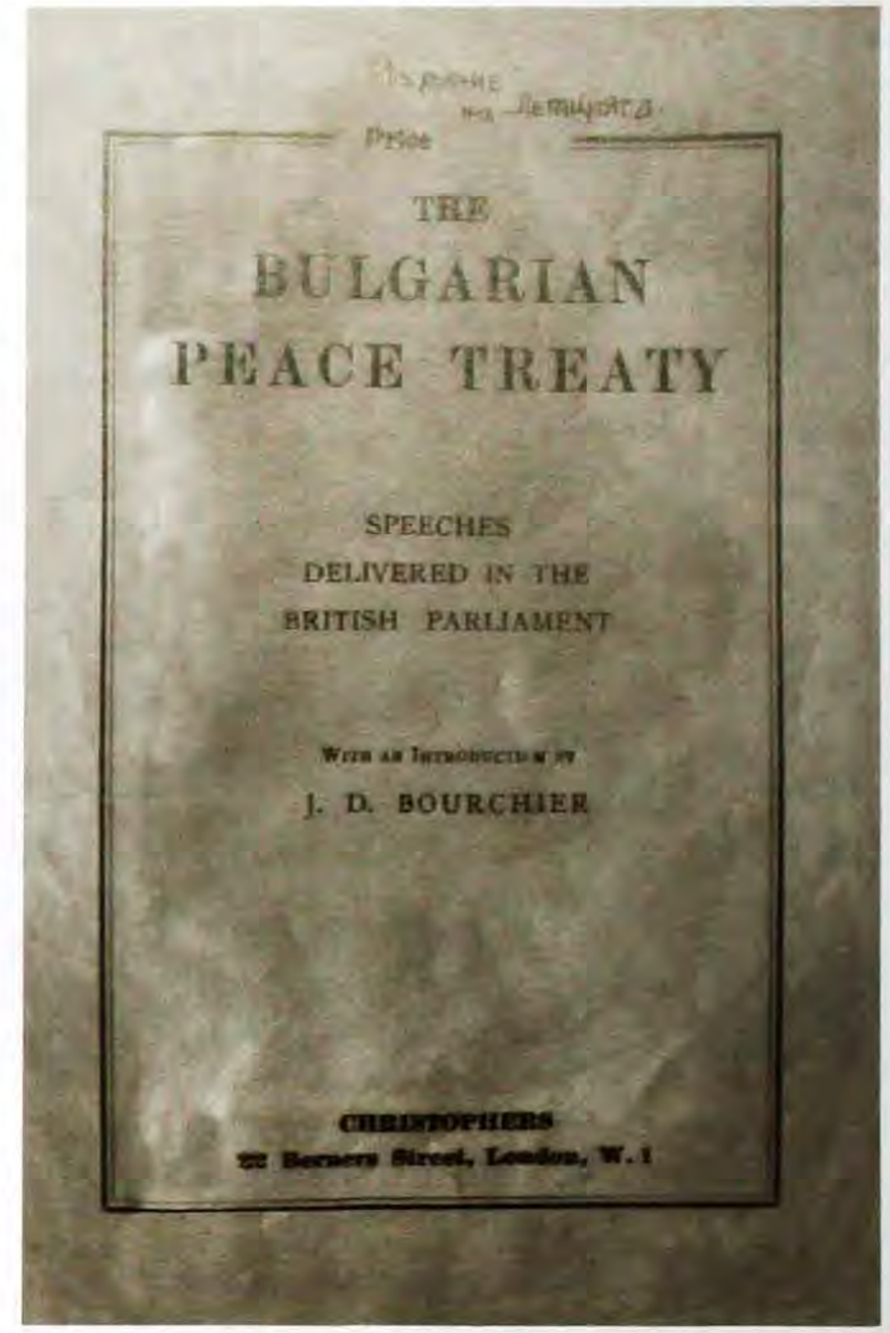
В средата на юни 1919 г. председателят на Балканския комитет в Лондон Ноел Бъкстон изпраща до делегациите на Великобритания и САЩ „Скица за трайното уреждане на Балканския въпрос“. Той вижда два начина на решение, произтичащи от съдържателно противоположни основи. Първата предполага „разделянето на плячката“ между балканските държави, които са воювали на страната на Съглашението. Втората признава „правото на жителите от спорните пространства да решават сами своите съдбини“. Съглашението признава тържествено, че ще брани „правата на малките народи“ и прекратяването на военните действия се извършва върху „принципите на националността и самоопределението“. България не трябва да бъде наказвана заради приписваното „вероломство“, защото присъединяването ѝ към Централните сили „се дължи до голяма степен на грешките на съглашенската дипломация“. „Наказана“ България ще търси подкрепа в Италия, а сетне отново в Германия. Наложеното в Париж „балканско равновесие“ е временно, понеже създава условия за „убийства и въстания, които неизбежно водят към война“. Ето защо лорд Ноел препоръчва да бъде избран вторият път на „едно разрешение върху принципа на народностите и самоопределението им“[51].

Съставът на българската делегация, която заминава за Париж, „за да преговаря със съюзените и сдружени сили по условията за мир“, е съобщен на 30 юни 1919 г. в писмо до генерал Кретиен. Упълномощените делегати са известни политици: председателят на Министерския съвет и министър на външните работи Теодор Теодоров; министърът на правосъдието Венелин Ганев; министърът на търговията, промишлеността и труда Янко Сакъзов; министърът на обществените сгради Александър Стамболийски; бившият министър и настоящ пълномощен министър Михаил Сарафов[52]. Те се придружават от още 30 съветници, експерти и технически лица, които следва да им бъдат в помощ при защитата на националното дело.

Преди да отпътува на 19 юли 1919 г., делегацията е представена на цар Борис III, който се въздържа да дава инструкции. В едночасовия разговор става дума за „мъчното положение“, в което „Царят-Отец“ е вкарал България с неговата вяра в „победоносното германско оръжие“. Вечерта специалният влак потегля от Централна гара, благославян от врачанския митрополит Климент с „Многая лета“. Изпускайки „Ориент експрес“ в Букурещ, делегатите го догонват на станция Буфтя. При Суботиу сърбите стрелят по влака, сякаш за тях войната още не е завършила[53].

Точно в 7.50 ч. на 26 юли българската делегация стъпва на Лионската гара, където я очаква началникът на Мисията за свръзка с Конференцията полковник Анри. Разпределени по двама в колите с още толкова охрана, българите веднага се почувстват „като арестувани“, за да бъдат откарани „под конвой“ в хотела „Шато дьо Мадрид“, разположен в предградието Ньой до Булонския лес. „Затворниците“ нямат право да говорят по телефон, пощата им се „преглежда“ старателно, а при излизане биват съпровождани неотлъчно от тайни агенти[54]. Още от пристигането и „настаняването“ на българската делегация става ясно, че преговори няма да има.

Голямата българска надежда за смаляване на неизбежното зло е отвъд океана. Повикан на доклад още с пристигането на 26 юли, пълномощният министър Стефан Панаретов напомня, че след подписването на Солунското примирие държавният секретар Робърт Лансинг заявява: „Ще бъде отдадена справедливост на България.“ Обстоятелствата обаче се променят така, че вече

Price

THE
BULGARIAN
PEACE TREATY

SPEECHES
DELIVERED IN THE
BRITISH PARLIAMENT

With an Introduction by
J. D. BOURCHIER

CHRISTOPHERS
22 Berners Street, London, W. 1

Реч на Джеймс Баучер в Британския парламент. Факсимиле

„малко можем се надява за подкрепата на американците“[55]. Умереният от борбата със съюзниците Уилсън се завръща силно разочарован във Вашингтон.

Първото изложение, изпратено на 1 август 1919 г. до Клемансо, е в защита на българските права върху Западна Тракия, която при сключването на Солунското примирие изобщо не представлява „предмет на спор“ с победителите. Приведените исторически, етнически, политически, икономически и културни съображения са изключително силни, стига да има кой да ги прочете и разбере. Българите християни и мюсюлмани наброяват 260 696 души, следвани от 197 863 турци и

Българската делегация по приемане условията на Ньойския мирен договор. Париж, 1919 г. – БИА-НБКМ

70 210 гърци, включително българите патриаршисти и куцовласите. „Естественият излаз" на България и „единственото свободно море" не трябва да бъдат отнемани, защото други държави държат устието на Дунав и Дарданелите. Гърция притежава „най-добрите и дългите брегове" в Европа, а използването от България на пристанище на Бяло море под гръцка власт е „опасна илюзия, като се има предвид сегашното настроение и нравите на Балканите". Западна Тракия съставлява „неразделно цяло" с България и крайбрежието не бива да се откъсва от хинтерланда. Ето защо българската делегация изразява убеждението, че Конференцията няма да извърши крещящата несправедливост „да откъсне беломорския бряг на България, за да се даде на Гърция"[56]. Приложените документи и таблици потвърждават задълбочено развитите съображения, но панелинистите търсят път за „Мегали идеята" към Цариград.

Пазейки Западна Тракия от гръцките посегателства, Теодоров поставя на 8 август в писмо до Клемансо въпроса за връщането на прогонените през 1913 г. бежанци по родните им места в Източна Тракия. Петицията е подписана от 31 176 глави на семейства, представляващи 166 650 души, „временно настанени" в Царство България[57]. Този изпреварващ ход е предприет с оглед на обстоятелството, че след България иде ред да бъде „призована" и Османската империя.

В писмо до Клемансо на 12 август българската делегация решава да повдигне отново въпроса за плебисцита под наблюдението на Обществото на народите, което искане е „в пълно съгласие с 14-те точки на Уилсън". Единствено по такъв „ясен и безсъмнен начин" могат да се зачетат „волята и стремежите на населението, чиято съдба се решава сега", като бъдат предотвратени и „бъдещи смутове". „Принципът на народността" не бива да остава само на хартия за Балканите. Свободният глас на човеците трябва да бъде чут чрез „приложението на правото и справедливостта"[58]. Победителите вече са допускали провеждането на плебисцит в Шлезвиг, Тирол, Саар и Силезия.

Пристанището на Дедеагач /дн. Александруполис/. Пощенска картичка – НА-БАН

Признавайки невъзможността да се противопостави на „похода на пресата", Теодоров проявява находчивостта да препрати на 20 август до Клемансо „Паметната бележка" на Централната консистория за положението на евреите в България – „един оазис всред пустинята за преследваните и гонени евреи": „Затова ние си казахме, че великите сили, пред които е издигната планина от обвинения против България, ще се усъмнят, може би, във верността на тия обвинения, когато узнаят всичко, което има благородно и великодушно у тоя народ. Те ще си кажат, може би, че един народ, способен да извърши това, що е направил за евреите и арменците, за руските политически бежанци, за турците, не е способен да извърши известни деяния, които му приписват." За евреите на Балканите не е безразлично в коя държава ще бъдат разхвърляни техните общини, а именно в България съществува свобода на изповеданията и равноправно отнасяне „към всички жители, без разлика на раса и вяра": „Ние дължим това, не само защото бъдещето трябва да се гради въз основа на миналото, но още и защото това, което имаме да кажем, не ще бъде без полза за българския народ, към когото ние храним признателност."[59]

Сръбската делегация отправя мемоар до Върховния съвет с искане „да тегли права линия" от Дунав до Беласица „на дълбочина от 20–70 км" и така да откъсне от България Видин, Кула, Белоградчик, Цариброд, Трън, Босилеград, Кюстендил, Струмица и Петрич /около 12 000 кв. км с 500 000 население/. Българските експерти начело с професор Йордан Иванов подготвят „Бележки по сръбските териториални претенции спрямо България", които Теодоров провожда на 23 август до Клемансо, защото това ще е четвъртото орязване на българското народностно землище откъм Запад /Тимошката долина – 1833 г.; Българското Поморавие – 1878 г.; Вардарска Македония – 1913 г./. Изложените етнически, исторически и стратегически съображения отхвърлят категорично „чудовищните претенции", които провъзгласяват „тържеството на силата и насилието при уреждането на

международните спорове“: „Ние храним твърда надежда, че възцаряването на окончателния мир ще нанесе последен удар на епохата на насилието, че тя ще приложи на дело принципите, тържествено възвестени от Съединените щати и от съюзниците, и че българският народ и той ще бъде поставен във възможност да съществува и да се развива свободно в границите, които историята и времето му са отредили. Ние сме дълбоко убедени, че справедливостта, която остава извън посегателствата на човешката воля, ще възтържествува и, че мирът, който сме дошли да сключим, не ще бъде едно примирие, а неговото дело – едно отмъщение. Силни в това убеждение, ние слагаме нашето право дело в ръцете на световния аеропаг.“[60]

Елефтериос Венизелос се обявява твърдо против всякакъв териториален излаз на българите чрез „коридор“ към Бяло море или „прозорец“ на България към Средиземно море. Той допуска единствено „търговски“ излаз през пристанище на Дедеагач, както Сърбия използва Солун от 1913 г. насам. Съединените щати не трябвало да поддържат България за Западна Тракия, защото не са воювали с нея. „Малките“ съюзници на Съглашението издигат лозунга на отмъщението: „Българите трябва да платят!“ При това става дума не само за огромната репарационна тежест. И пак се напомня, че намесата на „престъпницата“ България на погрешната страна в Световната война я удължава „с цели 2 години“! Без тази намеса Османската империя щяла да бъде принудена да капитулира през 1915 г., а с мощната съглашенска пряка подкрепа Русия би издържала до победния край. Сърбия и Румъния щели да бъдат спасени от катастрофа: „Целият ход на войната щеше да бъде променен!“[61] „Прусаците на Балканите“ трябва да бъдат поставени „извън чертата“, като им се налажат толкова смазващи условия, колкото и на самата Германия.

Сред всеобщия вой за жестоко наказване на българския народ се чуват и редки, но силни гласове на малцина останали приятели. На 25 август 1919 г. Джеймс Баучер, дългогодишен кореспондент на „Таймс“ за Балканите, обнародва „Отворено писмо“ с единствения въпрос: „Защо Сърбия и Гърция отказват правото на самоопределение на населението в Македония, след като според техните твърдения Македония била „чисто сръбска“ или „чисто гръцка“?“ По данни на Американското географско дружество в Ню Йорк от 1917 г. българите в Македония наброяват 1 172 136 души, или „81,5% от цялото християнско население“. Българите се самоопределят още през 1872 г. с допитването относно присъединяването им към Екзархията и пак те вдигат голямото въстание от 1903 г., предизвикало реформената акция в Македония. Сърбия и Гърция се опасяват от „второ Съединение“, което да приобщи Македония към България. Внушенията за „наказване“ не бива да намира отзвук у онези, които желаят трайно и държавническо разрешение на Балканския въпрос: „Един наказателен мир не може да бъде окончателен и великите сили трябва да се вардят да не станат оръдие на балканските вражди и балканските алчности. Отмъщението е лош пътеводител в политиката; колкото повече се обуздава то, толкоз по-добре за самите победители“[62].

Пребиваването на българската делегация в Париж продължава повече време, отколкото първоначално се очаква. Главният въпрос в дневния ред на Конференцията е сключването на договор за мир с Австрия. Проучването на условията, които ще бъдат поставени на България, следва да продължи след подписването на мира в Сен Жермен /10 септември 1919 г./. Върховният съвет се нуждаел от почивка, преди да пристъпи към решаването на „мъчителния Източен въпрос“. Сякаш за да не остане по-назад от „малките“ съюзници, Йон Братияну се обажда на 26 август 1919 г. с предупреждението да не бъде допускана грешка подобна на Солунското примирие, когато победителите не успели да си осигурят „господстващо положение“ в България[63]. Вероятно става дума да се предостави възможност на румънските войски да ограбят София, както опустошават Будапеща при смазването на Унгарската съветска република.

„Прусаците на Балканите“ дължат на Клемансо едно подробно обяснение-оправдание, което Теодоров му изпраща на 29 август 1919 г. Признаването на „политическата грешка“ в избора на цар Фердинанд и правителството на Васил Радославов трябва „час по-скоро да събори най-сетне Китайската стена“, пречеща на „западните демокрации“ да се запознаят с „истинските стремежи на България“. Политическите цели на България са оправдани в името на националното обединение, ала се отчитат „грешките“ при избора на средствата за тяхното постигане. Справедливият мир не допуска очакваното решение на „Върховния съд“ да наказва „виновните“ народи. Българите воюват за осъществяването на своя национален идеал чрез „приложение на Балканите на принципите, които да станат задължителни за цялото Човечество“ – „единственото средство за постигане на траен мир и сближение между балканските народи“. Българската делегация отново настоява да бъде извършен плебисцит в спорните области, като се спазва принципът на народността и самоопределението: „България ще се преклони пред свободно изявената воля на населението, каквато и да бъде тя.“[64]

Сръбската и гръцката пропаганда измислят „всякакъв род престъпления“, очерняйки името на България пред световното обществено мнение. На 1 септември 1919 г. Теодоров се опитва да пребори явната безпомощност срещу вражеската кампания, изпращайки нота до Клемансо с опровержения на поредицата неверни или направо изфабрикувани обвинения. За да може „да излезе истината на бял свят“, българската делегация предлага организирането на международна анкета с участието на представители от заинтересованите страни, която да разследва „всички осъдителни деяния, вършени от воюващите на Балканите през време на войната 1915–1918 г., както и през време на примирието“: „Една анкета от такова естество изглежда като единствено средство, способно да установи истината и да тури край на споровете. Може би тя не ще бъде благоприятна за България, но навярно ще бъде по-малко такава за нейните обвинители.“[65] Съглашението не приема провеждането на „втора“ Карнегиева анкета, защото истината е по-трудна за изясняване, отколкото разпространението на лъжите.

Очаквайки „вече 5 недели“ заключенията на Конференцията „по всичко, което се касае до България“, на 2 септември Теодоров си позволява да се обърне с писмо към стария си познайник Пол Дютаста, главен секретар на Конференцията. Той съзнава, че при своето „особено положение“ няма право да нарушава установения ред, но узнава от вестниците, че „през тази седмица“ Конференцията ще реши „окончателно“ условията на договора за мир с България. Прочетеното за възможни териториални отстъпки в полза на Сърбия и Гърция докарва "до отчаяние" първия делегат не само за бъдещето на България, но и за бъдещия дълготраен мир на Балканите. Той ратува за справедлив мир, за да се утвърди „веднъж за винаги мира в този вулканичен кът на Европа, който се нарича Балкански полуостров, за доброто на всички народи, които го обитават и в интерес на цялото човечество“. „Благородната цел на помирението“ е несъвместима с „порасналите до самозабрава апетити“ на противниците на България, които искат да наложат наказание на „едничката виновница за всички смутове на Балканите“ според тях. Този „метод“ е много лесен за възприемане „винаги от силните, от победителите“ и не изисква „усилия на ума и на сърцето“. „Стратегическите съображения“ предвиждат да се реже още от България в нарушение на „принципа на народността“: „Мирът на Балканите няма да зависи от големината на България.“ „Правото на самоопределение“ трябва да бъде дадено чрез плебисцит или поне чрез автономно управление под наблюдението на Обществото на народите до неговото извършване. „Лакомията“ за чуждото потъпква свободата и съдържа причини за бъдещи размирици. Без да бъде напълно напуснат от „вярата в тържеството на правото и правдата“, Теодоров отправя гореща молба да не се подлага българският народ на „безмилостно осъждане“[66]. За жалост страховете на много преживелия политик ще се оправдаят.

Обосновавайки допълнително своето водещо искане за допитване до хората, чиято съдба се решава в Париж, на 9 септември 1919 г. българската делегация препраща до Клемансо и правителствата на САЩ, Великобритания, Италия, Франция и Япония обширния „Мемоар“ на Изпълнителния комитет на македонските братства в България. Историята и етнографията застават напълно на страната на македонските българи, които желаят обединение „със своите еднородци от свободна България“. Участието на България в Световната война е в името на „благородната цел – да се извоюва обединението на българския народ“[67]. Чуждите пътешественици, учени и дипломати свидетелстват писмено за многострадалната съдба на македонските българи през Средновековието и в пределите на Османската империя. Международните дипломатически актове през XIX век признават българския характер на Македония, обхваната в мрежа от черкви, училища и читалища, а и от националноосвободителното движение против решенията на Берлинския договор от 1878 г. и Букурещкия договор от 1913 г.[68]

Особена доказателствена стойност имат някогашните „самопризнания“ на съседите относно българското преобладаване в „спорните“ области. Заключението на „Мемоара“ е колкото обосновано, толкова и категорично: „Голямото мнозинство от населението в Македония е от българска народност.“ Македонските братства искат да се направи допитване до потърпевшото население „съгласно принципа за самоопределението на народите“, като се даде възможност на 200 000 бежанци да се завърнат по родните „мили огнища при роднини и близки, там гдето почива свещеният прах на наши-

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

MEMOIRE

PRÉSENTÉ

A SON EXCELLENCE

MONSIEUR LE PRÉSIDENT DE LA CONFÉRENCE DE LA PAIX

ET AUX

GOUVERNEMENTS DES ETATS-UNIS D'AMERIQUE, DE FRANCE, DE GRANDE-BRETAGNE ET IRLANDE, D'ITALIE ET DU JAPON

PAR

LE COMITÉ EXÉCUTIF DES SOCIÉTÉS DE L'ÉMIGRATION MACÉDONIENNE EN BULGARIE

SOFIA, FÉVRIER 1919

63

Dans la pleine espérance que la question macédonienne sera résolue équitablement et conformément à la volonté maintes fois manifestée par le peuple macédonien, qui, de cette manière, sera préservé de nouvelles souffrances et de nouvelles luttes; que nous enfin, les fils malheureux de l'infortunée Macédoine, pourrons en toute liberté regagner nos chers foyers, rejoindre nos parents et nos proches et, là où reposent les restes sacrés de nos pères et nos ancêtres, nous livrer à un travail fécond et pacifique, nous Vous prions, Monsieur le Président, de bien vouloir agréer les assurances de notre plus profonde estime.

Le Comité Exécutif des Sociétés Macédoniennes

PRÉSIDENT:

IVAN KARANDJOULOFF,
Procureur général à la Haute Cour de Cassation, ex-délégué plénipotentiaire à la deuxième Conférence de la paix; originaire de Prilep — Macédoine.

VICE-PRÉSIDENTS:

Dr B. TATARTCHEFF,
Médecin à l'hôpital „Alexandre" à Sofia; originaire de Resen — Macédoine.

DIM. MICHAILOFF,
Professeur au Séminaire et à l'Académie militaire à Sofia; originaire de Bitolia (Monastir) — Macédoine.

MEMBRES:

THÉODORE PAVLOFF,
Ex-député d'Uskub au Parlement Ottoman, ancien consul général de Bulgarie; originaire de Skoplé (Uskub) — Macédoine.

Dr K. STANICHEFF,
Médecin à la Direction générale des Postes et Télégraphes à Sofia; originaire de Koukouche (Kilkich) — Macédoine.

G. BAJDAROFF,
Professeur de gymnase à Sofia, publiciste et ancien rédacteur en chef des journaux à Salonique „Outchitelski Glass", „Bulgarine" et de la Revue „Iskra"; originaire de Gorno-Brodi (district de Serrès) — Macédoine.

SECRÉTAIRE-MEMBRE:

N. STOYANOFF,
Ancien professeur à l'Université de Sofia, administrateur de la Banque Centrale Coopérative de Bulgarie; originaire de Doiran — Macédoine.

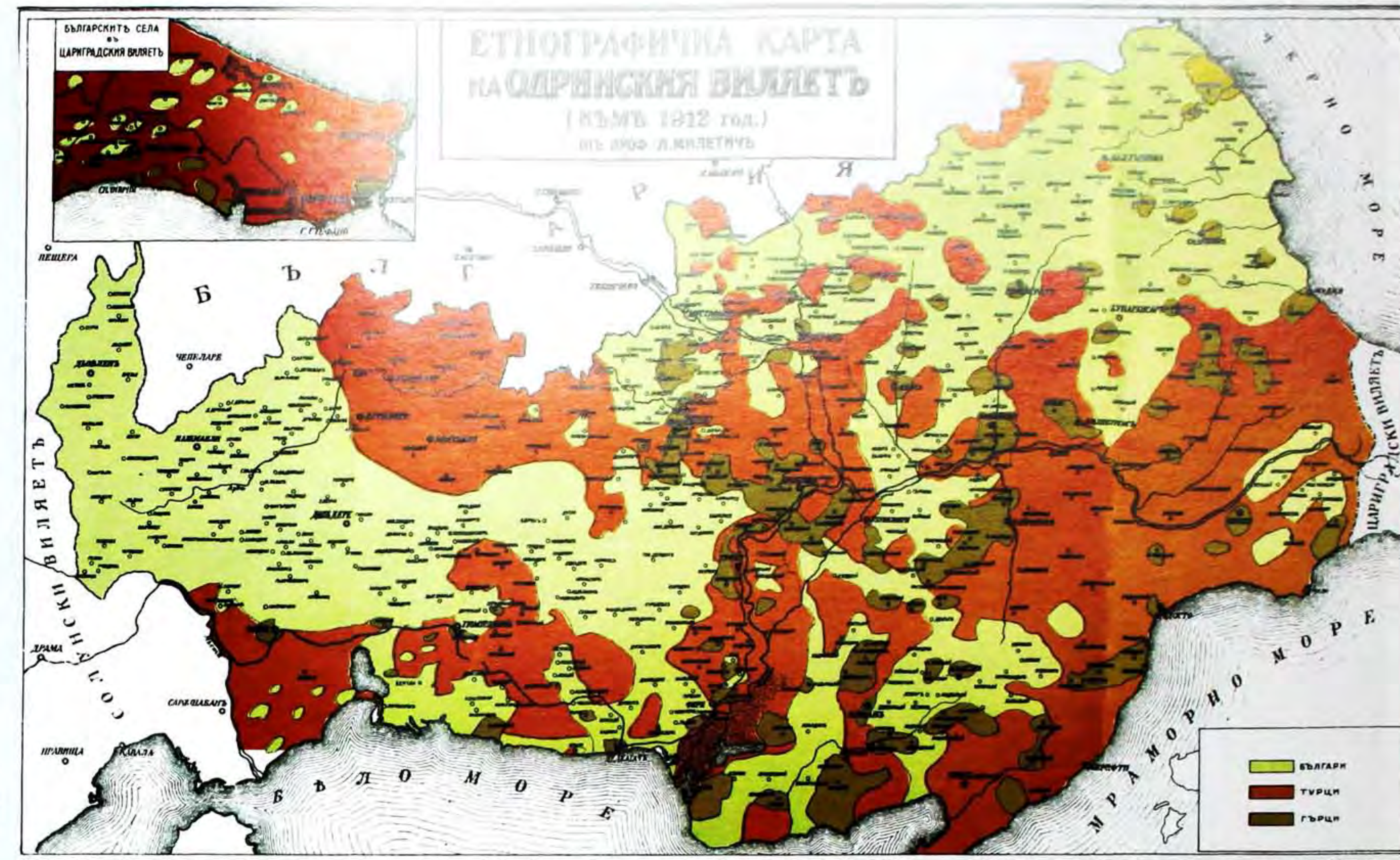
ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Мемоар на Изпълнителния комитет на македонските братства в България до Парижката конференция за мир. С., 1919 г., фр. ез. Факсимиле – ЦДА

те деди и бащи". Ръководена от високо провъзгласения „национален принцип", Конференцията е призована да съдейства „да се присъедини Македония, цяла и неделима, към общото Отечество – Майка България"[69]. Лозунгът „Назад към автономията" ще се издигне като втора спасителна възможност за македонските българи[70].

Българската делегация обсъжда и приема изготвеното от проф. Димитър Михалчев подробно изложение относно Източна Тракия, като продължение на това за Западна Тракия. В съпроводителната нота от 10 септември 1919 г. Теодоров изтъква пред Клемансо необходимостта да се завърнат по родните краища други 200 0000 български бежанци, прогонени от изстъпленията на младотурците. Свидетелствата на учени, пътешественици и консули от XIX век сочат предимно български характер на Източна Тракия „чак до стените на Цариград". Официалните статистики на Османската империя показват недвусмислено численото „надмощие" на българите екзархисти и патриаршисти до жестокото им прогонване през страшното лято на 1913 г. Делегатите отхвърлят като невъзможна „една спогодба, основана върху насилие, неправда и егоизъм": „България би отговорила, че тя е готова да се разбере със своите съседи, щом като те биха изявили готовност да се подчинят на принципите на правото и справедливостта, така сполучливо изложени от председателя на Съединените щати."[71]

С риск да дотегне на Клемансо със своята принципност Теодоров му провожда на 12 септември 1919 г. нота на българското правителство, която отново напомня за прокламираното програмно становище на Съглашението относно народността и плебисцита. Ръководителят на българската делегация изказва надежда, че „принципът на народностите, високо възвестен от съюзните сили, ще получи най-справедливо и най-пълно приложение на Балканите, ако населенията в областите, които съставляват сега предмет на спор, бъдат повикани да проявят своята воля чрез плебисцит, под ефикасния контрол на Обществото на народите". В основата

Етнографска карта на Одринския вилает /към 1912 г./ от проф. Л. Милетич.

на бъдещия мир в Европейския Югоизток трябва да залегне свободното определяне „по един ясен и безсъмнен начин, волята и стремежите на населенията, чиято съдба се решава сега". Допитването означава да бъдат приложени „правото и справедливостта", за да бъдат избегнати „нови страдания за тъй измъчените населения на полуострова"[72].

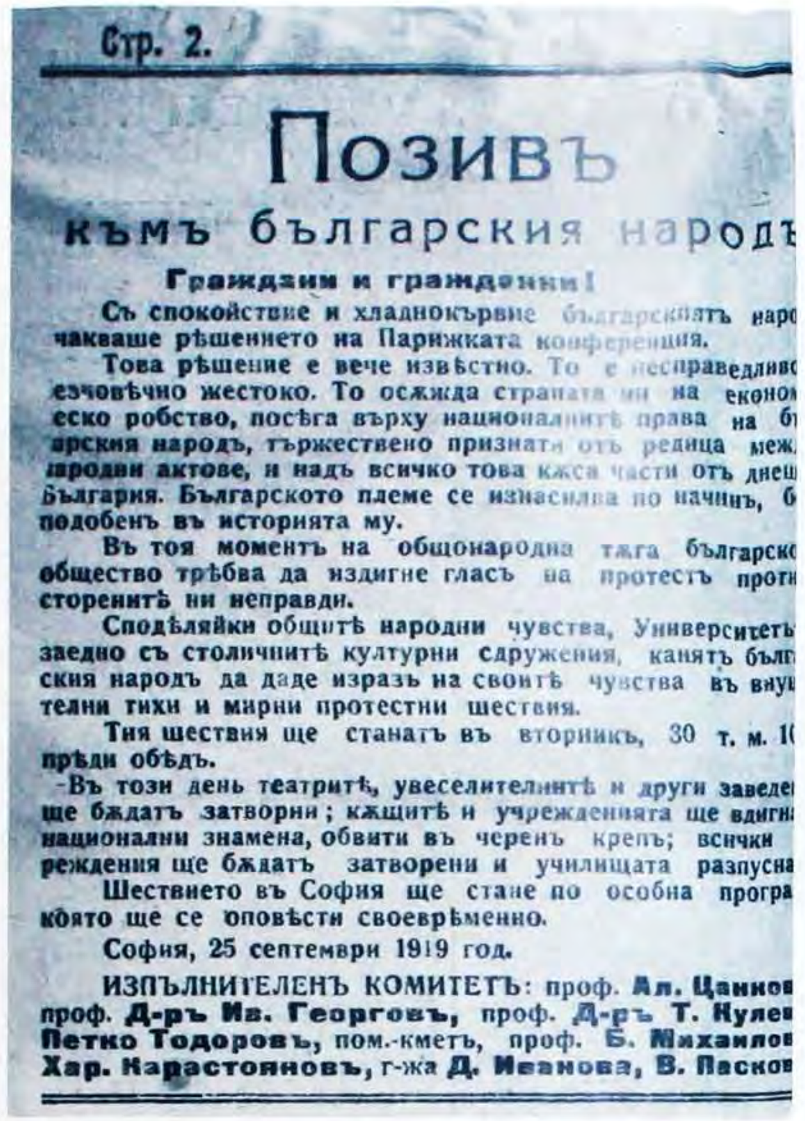
Вярата в подкрепата на Уилсън помръква. На 12 септември Ив. Ст. Гешов телеграфира от Берн, че Лансинг съобщил чрез Панаретов за новото предложение на Държавния департамент: на Гърция се дава част от Западна Тракия с Ксанти и до Марония на морето, както и западната част от Източна Тракия от Сарос до Мидия, а върху останалата част с Цариград и Протоците да се образува автономна област под управлението на Обществото на народите, осигуряваща достъпа на България чрез Дедеагач на Бяло море[73].

На чутите възражения държавният секретар отговаря, че „ако не беше Америка да се застъпи за нас, мирните условия за България щяха да бъдат още по-лоши". Той не знае „какво се тъкми" за Македония и Добруджа Пълномощният министър съставя и изпраща нота, изтъквайки „още по-силно несправедливостта", която се готви на България. Новината „поразява" българските делегати, които имат „досега едничка надежда на Америка за запазване поне сегашната граница на България /в Тракия – б.а.)"[74]. Макар да не се намират във война с България, Съединените щати също искат да подпишат договора за мир. Поддържана от Великобритания и Франция, Гърция се стреми да отдалечи България от Средиземноморието.

От вестниците и по „тайни канали" затворниците от Мадридския замък научават, че България ще загуби Цариброд, Босилеград и Струмица в полза на Сърбия, а Западна Тракия съглашенските сили възнамеряват да предадат на Гърция. Румънските войски вече окупират цяла Добруджа до границата от 1913 г. Всяка зловеща новина пада „като гръм" и предизвиква безпомощното състояние на отчаянието. Теодоров предлага „да се протакат нещата", да се отложи „за по-сетне" връчването на

проектодоговора и „въобще да се спечели време“. Стамболийски възразява, че делегацията няма никаква възможност да попречи „на хода на нещата“, понеже Конференцията действа „с ултимативни искания и къси срокове“. Той не вижда никакво предимство за България да остане „да виси във въздуха“, когато не се очаква подкрепа от никъде, нито пък се предвижда развитието на някакви важни събития, които биха изменили съдбата ѝ[75]. Показателните примери с Германия и Австрия са твърде назидателни – в смисъл, че няма да има никаква милост и за „прусаците на Балканите“.

Всъщност в Париж не се водят преговори, а победените очакват с горест от победителите да им продиктуват условията за мир. Върховният съвет се изявява като ищец, обвинител и съдия, а „малките“ съюзници на Съглашението свидетелстват единствено в своя полза, сиреч на обвинението. Нещо повече, съседите на България вече скоавават ешафода и се готвят злорадно да изпълняват очакваната най-тежка присъда – поредното отсичане на жизненоважни части от снагата на България. Екзекуторите обаче не могат да бъдат „крепители на мира“ в Югоизточна Европа, която все по-трайно се нарича Балкани заради печално известната „Балканизация“. Отмъщението не може да бъде възмездие, когато се наказва заради самото наказание.

Стр. 2.

Позивъ
къмъ българския народъ

Граждани и гражданки!

Съ спокойствие и хладнокървие българскиятъ наро
чакваше рѣшението на Парижката конференция.
Това рѣшение е вече извѣстно. То е несправедливо
езчовѣчно жестоко. То осжжда страната ни на економ
еско робство, посѣга върху националнитѣ права на б
арския народъ, тържествено признати отъ редица меж
ародни актове, и надъ всичко това кжса части отъ днеш
България. Българското племе се изнасилва по начинъ, б
подобенъ въ историята му.
Въ тоя моментъ на общонародна тжга българско
общество трѣбва да издигне гласъ на протестъ проти
сторенитѣ ни неправди.
Сподѣляйки общитѣ народни чувства, Университетъ
заедно съ столичнитѣ културни сдружения, канятъ бълг
ския народъ да даде изразъ на своитѣ чувства въ внуш
телни тихи и мирни протестни шествия.
Тия шествия ще станатъ въ вторникъ, 30 т. м. 1
прѣди обѣдъ.
Въ този день театритѣ, увеселителнитѣ и други заведе
ще бждатъ затворни; кжщитѣ и учрежденията ще вдигн
национални знамена, обвити въ черенъ крепъ; всички
реждения ще бждатъ затворени и училищата разпусна
Шествието въ София ще стане по особна програ
която ще се оповѣсти своеврѣменно.
София, 25 септември 1919 год.
ИЗПЪЛНИТЕЛЕНЪ КОМИТЕТЪ: проф. Ал. Цанков
проф. Д-ръ Ив. Георговъ, проф. Д-ръ Т. Кулев
Петко Тодоровъ, пом.-кметъ, проф. Б. Михаилов
Хар. Карастояновъ, г-жа Д. Иванова, В. Пасков

Позив от името на Изпълнителен комитет за организиране на протестен митинг срещу условията на мирния договор с България. – в. Пряпорец

3. „Ньойският диктат“

Идва редът и на българските делегати да бъдат изправени пред „Върховния съд“, за да им прочетат присъдата. На 19 септември в 10 ч. те са отведени в Министерството на външните работи, където в „Залата с часовниците“ е събрана Конференцията под председателството на Клемансо. Френският първи министър открива заседанието в 10.30 ч. и обявява, че и на България се предоставят условията за мир, на които може да възрази в срок до 25 дни[76]. Теодоров произнася реч, в която оневинява българския народ и стоварва отговорностите за грешките върху цар Фердинанд и правителството на Радославов, хвърлили принудително България във война със Съглашението. Той защитава върховния дълг на всеки народ да се бори за отнетите права на своите сънародници в името на свещения национален идеал на освобождението и обединението: „Идеалът, който преследвахме, когато бяхме свободни в движенията си, е бил винаги чист и законен. Той почиваше, както и днес още почива на всички права, които историята, етнографията, традицията и международните договори могат да дадат на една нация.“[77] Исканият плебисцит трябва да даде възможност на населението само да се произнесе относно своето бъдеще.

Проектодоговорът се разпростира на 131 печатни страници голям формат, които съдържат 13 части с общо 295 членове. Първата част се отнася до устройството, задачите и бъдещата дейност на Обществото на народите, България обаче липсва както между основателките, така и измежду държавите, поканени да встъпят в световната организация. Най-болезнената, втора част определя новите граници на България, като от нея се откъсват и предават на Сръбско-Хърватско-Словенското кралство Кулско, Царибродско, Босилеградско и Струмишко, едно пространство от 2481 кв. км със 180 селища и 92 000 жители. На Гърция се дава малка поправка на държавната граница северно от

Протестен митинг, организиран от преподавателите в СУ, 30 септември 1919 г. – сп. „Илюстрация Светлина“

железопътната станция Бук, обаче на България се отнема Западна Тракия, чиято бъдеща съдба се поверява на решението на силите от Съглашението. Третата част се занимава с поданството на жителите на откъснатите от България територии. България поема ред задължения за спазването на правата на живеещите в нейните предели малцинства, но подобни задължения не се налагат на Румъния и Сръбско-Хърватско-Словенското кралство, тъй като това вече било направено в мирния договор с Австрия. Гърция е задължена да приеме решенията на съглашенските сили относно защитата на малцинствата, живеещи в нейните предели[78]. Така Балканският възел се затяга още повече в неговите териториално-малцинствени измерения.

Четвърта част третира военните, морско- и въздухоплавателните въпроси. Задължителната военна служба се премахва. Българската армия трябва да се състои от 20 000 доброволци, а жандармерията – от 10 000 души. Пограничната стража се свежда до 3000 граничари. Военният флот и авиацията се унищожават, като бойната техника се предава на силите на Съглашението. Съюзническата контролна комисия наблюдава изпълнението на горепосочените условия. Петата част предвижда завръщане на военнопленниците след влизането в сила на договора за мир, както и опазване от заличаване на гробовете на загиналите. Шестата част задължава България да предаде при поискване от Съглашението своите поданици, провинили се в нарушение на военните закони и обичаи[79]. За военните престъпления на Съглашението естествено не става и дума, понеже е отдавна известно, че „победителите не ги съдят“.

Кой знае как Седма част от проектодоговора предвижда България да заплати на Съглашението баснословната сума от 2250 млрд. златни франка обезщетения за нанесените вреди и загуби от участието ѝ във войната. Това надхвърля степента на финансовото наказание срещу Германия и Австрия. Отделно победените българи дават безплатно добитък на Гърция, Румъния и Сръбско-Хърватско-

Словенското кралство, а само на последното – по 50 000 тона въглища от Пернишките мини в продължение на 5 години. Съюзническата комисия от представители на Великобритания, Франция и Италия е задължена да бди да се разпределят през годините репарационните тежести. Финансовите клаузи са обхванати от Осма част на проектодоговора. България поема всички разноски на съглашенската окупация. Съглашението ѝ забранява да увеличава вносните мита на стоки от неговите страни. Победителите според Девета част имат право да искат прилагането на някой сключен от България договор или на част от него, а България няма право на избор. Българските поданици се лишават от правото на частно обезщетение, за разлика от тези на държавите от Съглашението[80].

Десета и Единадесета част от проектодоговора се отнасят до въздухоплаването, пристанищата, железниците и водните пътища. Дванадесетата част разглежда въпроса за организацията на труда чрез една международна институция, в която България не е допусната да участва. Последната, Тринадесета част се отнася до някои специални въпроси[81].

Няколко хиляди души с черни знамена посрещат делегацията на 27 септември 1919 г. на столичната гара, но никой не желае да говори и мълчаливото множество се разотива. Единствен Стамболийски – на въпроса на вестникарите „Какво ни носите?“ – отвръща кратко: „Смърт! Най-тежката присъда, но все още проект.“[82] Страната е залята от многолюдни протестни събрания.

В изборите за XVIII ОНС на 17 август 1919 г. Земеделският съюз спечелва 26,8% от гласовете и 85 мандата; Комунистическата партия – 18,2% и 47 мандата; БРСДП /об./ – 12,8% и 38 мандата; Радикалната партия – 5,2% и 8 мандата. Така „левите“ сили събират общо 63% от гласовете и 178 депутатски места /от общо 236/, но противоречията между техните програми и делата им не им позволяват да образуват коалиционно „ляво“ правителство. Демократическата партия постига 28 мандата, Народната 19, а либералите са наказани за загубената Първа световна война и остават извън парламента[83]. По силата на изборните резултати на 2 октомври 1919 г. Теодоров подава оставка на широкото коалиционно правителство, след което на 6 октомври Ал. Стамболийски стеснява обхвата на новото коалиционно правителство /БЗНС, Народната и Прогресивно-либералната партии/.

Условията на проектодоговора са толкова тежки, че се нуждаят от добре обмислен отговор. На 7 октомври Теодоров нарежда на Сарафов да поиска 7 дни продължение на срока, поставен от Конференцията за получаване на отговора, който е увеличен впоследствие на 10 дни. Клемансо отвръща на 11 октомври с нота, удовлетворяваща молбата, но с изричното уточняване, че срокът „изтича на 24 октомври – по обед“[84]. Всяко закъснение заплашва с прекъсване не примирието.

Времето толкова „бърза“, че четирите комисии едва смогват да обосноват отговора на проектодоговора. На 15 октомври 1919 г. Теодоров и другите делегати пристигат отново в Париж и започват „да сглобяват материалите“, подадени от комисиите, подпомагани от съветниците и секретарите. Първият делегат не позволява да се изменя „приготвеното в София“, за да не го упрекнат партийните ръководители, че не зачита мнението им[85].

Проектодоговорът е обсъден в заседанието на Народното събрание от 16 октомври 1919 г., когато всички партии го отричат като „върховна неправда и отмъщение“ спрямо разпокъсания български народ. Министърът на външните работи Михаил Маджаров запознава депутатите с възраженията на правителството и неговите искания за запазването на Южна Добруджа, Западна Тракия и „Западните краища“. В Македония трябва да се създаде независима държава „под контрола“ на съглашенските сили, като се проведе и плебисцит с право на самоопределение. Огромните репарации са непосилни за разореното стопанство, а наемната армия трудно би поддържала обществения ред. Събранието протестира високо против насилията над българския народ и възлага надежди на Обществото на народите за „възцаряване на справедливостта“[86]. Така правителството получава единодушна подкрепа на своя отговор до Конференцията за мир.

На 24 октомври 1919 г. „преди обяд“ българската делегация подава отговора на представените ѝ от Конференцията условия за мир. Отговорът на проектодоговора се състои от 3 ноти с приложени 3 мемоара. Всяка част е предшествана от предпроводителна нота, в която се посочва вкратце какви изменения трябва да се направят в проектодоговора. Нотите са последвани от разисквания по отделните членове и желателните промени[87]. Текстовете са доста „проточени“, което предизвиква опасението, че победителите няма да имат търпението дори да ги прочетат.

Първата част от отговора се отнася до Обществото на народите и до покровителството на малцинствата и защитата на труда. България приема с „особени надежди“ създаването на международната организация и моли да бъде включена в нея заради „самоопределението и индивидуализирането на народите, както и за траен мир между тях“. Защитата на малцинствата обаче трябва да бъде „по взаимност“, поради което е необходимо да се подобри изключително тежкото положение на българите в Румъния, Сръбско-Хърватско-Словенското кралство и Гърция. Бежанците очакват да се завърнат по родните огнища. България изразява готовност да встъпи в една международна организация на труда, натоварена „да работи за осъществяването на едно широко социално законодателство и за пълното му прилагане“[88]. В тази част споровете се разгарят около въпроса за правата на малцинствата, защото в Белград тръбят за „прави сърби“ във Вардарска Македония и Западните покрайнини, а в Атина – за „славяногласни елини“ в Беломорска Македония и Западна Тракия.

Втората част се отнася до най-болезнените териториални въпроси, поставени цялостно и точно на мястото им „в развоя на Балканската криза“ и в името на „един справедлив и траен мир“. България воюва не за „хегемония на Балканите“, а за своето национално обединение в пределите на народностното си землище. „В съгласие с принципа за свободното определяне на народите“ границата в Добруджа от 1912 г. трябва да бъде възстановена. Провъзгласеният от силите победителки „етнографически принцип“ на справедливостта се противопоставя „по най-категоричен начин“ на териториалните ламтежи на Сръбско-Хърватско-Словенското кралство за Струмишко, Босилеградско, Царибродско, част от Трънско и една ивица в долината на р. Тимок. Утроената Сърбия се стреми да приближи „стратегическата“ граница до София, поглъщайки още българско население в разширените си предели. Отнемането на Западна Тракия лишава България от естествен достъп на Бяло море, а разтегливият „икономически излаз“ е просто залъгалка, защото е толкова „мним“, че трудно би се допуснал от „една недоброжелателна или просто съперническа държава“. „Затварянето“ на България в Черно море означава да остане свързана по Дунав със Средна Европа. Българската делегация настоява за плебисцит в Западна Тракия за оставане в пределите на Царството или в краен случай там да се създаде автономна държава под покровителството на съглашенските сили[89].

Въпреки че Македонският въпрос не е дори поставен на Конференцията, „ябълката на раздора“ заплашва да изложи отново на опасност „реда на Балканите“. Понеже победена България не е в състояние да присъедини „спорната“ област, населена предимно с българи /повече от 1 милион/, нейната делегация предлага там да бъде създадена независима държава „под контрола“ на съглашенските сили: „Над всички съображения относно Македония се поставя правото на населението да разполага със себе си.“[90]

Приложените доводи са „в пълно съгласие с историческата истина“ и услужват „на каузата на правото, на неизменната правда и на свободата на народите“. Многобройните факти оборват тезите на съседите в техния напън да отрежат още земи и населения от наказана България[91]. Позоваванията стигат далеч назад – чак в Средновековието, но те не са чути от оглушелите от фанфарни изпълнения големи и малки победители. Националното чувство и самосъзнание нямат никакво значение за завоевателите, които броят човеците „на глава“ като безсловесен добитък. Статистиките с техните точни числа не значат нищо за замаяните победители, които се пъчат с численото превъзходство на щиковете.

Третата част е посветена на военните, финансовите и икономическите условия на проектодоговора. Българската делегация настоява да остане в сила поне „едно ограничено събиране на набори за армията и за част от жандармерията“, защото доброволческата армия е допълнително финансово бреме за разорената държава. Войската трябва да наброява 25 000 души, жандармерията – 10 000, а пограничната стража – 5000. Охраната на черноморското крайбрежие и дунавския бряг изисква да се запазят миноносците и катерите с екипажи от 500–600 моряци и 30–40 офицери. Две ескадрили бойни самолети са нужни за борба с въздушната контрабанда и за поддържане на вътрешния ред. Военнопленниците подлежат на освобождаване и завръщане в отечеството още в деня на подписването на мирния договор, без да се изчаква неговата ратификация[92].

С оглед на натрупаната омраза на Балканите провинилите се български поданици следва да бъдат съдени от съдилища, в които да заседават само представители на съглашенските сили, но не и на отмъстителните съседи. Българското правосъдие също се заема с наказване на „виновниците“[93]. Стамболийски нарежда да бъдат арестувани министрите от правителството на Радославов, както и дейците на ВМРО.

При „плачевното положение“, в което се намира съсипана България, огромната сума от 2250 млрд. златни франка просто не е възможно да се

изплати. Ето защо българската делегация моли да бъдат намалени репарациите до поносим размер, да не се начисляват лихви и да се определи подълъг срок /50 години/ за изплащане. „Голяма несправедливост“ е натоварването на България да заплати разноските по съглашенската окупация, както и да доставя добитък и въглища на „малките“ победителки. Изтощеният народ се нуждае от известно облекчение на тегобите, „за да превърже своите рани от войните“[94].

Ниските мита при облагане на вноса на съглашенските държави предполагат „съвършено“ разстройване на държавния бюджет. Преките и косвените данъци са вече достатъчно високо вдигнати. Обезцененият лев и значителното увеличение на цените влошават още повече качеството на живот в страната. Българските поданици трябва да бъдат третирани еднакво в имотните си права, както и тези от съглашенските държави. Бежанците не се броят за български поданици, за да не изгубят своите имоти в земите под чужда власт. Свободата на движение по железниците и водните пътища трябва да бъде взаимно осигурена, но без намеса във вътрешните работи на България. Подновяването на официалните отношения изисква „взаимност и пълно равенство“ между страните[95].

След изпращането на отговора на проектодоговора Теодоров решава да замине за София с оглед промяната в изпълнителната власт. Поставените къси срокове за подписване обаче не му позволяват да напусне Париж. Той осведомява Маджаров, че се дават 10 дни, „за да подпишем или откажем подписването“. България няма интерес от протакане, но Министерският съвет трябва да обсъди окончателния текст на договора и да упълномощи Стамболийски да го подпише. Окончателно утвърденият текст не може да бъде променен, а остават „много въпроси полуразрешени и никак не разрешени“[96].

Очакването е твърде мъчително. Проникналите сведения от „кухнята“, или по-точно „касапницата“ на Върховния съвет разкъсва надеждите между „смекчаване“ на условията за мир до отхвърляне на главните български искания, които изобщо не били „уважени“. На 3 ноември 1919 г. Теодоров получава „окончателния текст на договора“, придружен от препроводително писмо на Клемансо[97]. Българите нямат никакви илюзии, че присъдата на победителите може да бъде обжалвана и преразгледана, но хранят някаква вяра да бъдат поне уважени част от техните възражения.

Съглашението отхвърля опита на българската делегация да бъдат разграничени отговорностите на властите и народа, стоварвайки върху българите колективната вина за военните действия през Световната война: „България прекъсна главното съобщение между Русия и съюзниците ѝ, откри на Германия пътя за Изток и направи по този начин продължението на войната неизбежно. Тя е, следователно, отговорна за страшните злини, които произлязоха от това.“ Победителите не благоволяват да отговорят на всички повдигнати въпроси, защото не намират за нужно да дават допълнителни разяснения: „Липсата на отговор не трябва да се смята като съгласие.“[98]

В отговора на Съглашението на българските възражения по условията на мира се съдържат „известни точки“, по които се давало „удовлетворение“ на изказаните желания: „Така направените изменения на проектодоговора са окончателни.“ По всички останали точки първоначалният текст се запазва буквално и „трябва да бъде приет или отхвърлен“. Клемансо дава на България срок от 10 дни, който започва да тече от датата на писмото, да заяви „дали е готова да подпише договора за мир в сегашната му форма“: „След този срок сключеното примирие на 29 септември 1918 г. ще се счита за изтекло и съюзните и сдружени сили ще вземат всички мерки, които намерят за добре.“[99] С други думи, военните действия ще бъдат възобновени.

Измененията са нищожни. Всички искания за облекчения на териториалните, военните и финансовите клаузи се отхвърлят без разисквания. Съглашенската окупация продължава до влизането на договора в сила. Добруджа е изобщо изключена от съдържанието на договора, а за Македония не се споменава нищо[100]. Присъдата, наречена „окончателен договор“, е издадена и не подлежи на обжалване.

Впечатлението сред делегатите е потискащо и тягостно. Отчаяният Теодоров настоява да се завърне в София, защото е заявил, че „няма да подпише договора, ако ни отнемат Цариброд“: „Как ще погледна царибродчани?!“[101] Стамболийски трябва да дойде в Париж и да подпише договора за мир в качеството си на правителствен ръководител.

В заседанието на Народното събрание от 9 ноември 1919 г. всички парламентарни групи се обединяват около отрицателното становище относно „крайно жестокия договор“, потъпкващ грубо „принципите на международната правда и самоопределението на народите“. Отказването на плебисцита означава „рязане на нови части“ от осакатената снага на българския народ. Протестирайки против хищническия договор, парламентът предоставя на правителството правото „да отстоява интересите на България“[102]. Гневни телеграми, писма и изложения засипват българските държавни институции, съглашенското командване в България и Конференцията за мир.

Делегацията в Ньой подготвя текста на нотата, с която се обявява, че съгласно получените на 7 ноември наставления от правителството „България ще подпише мира“. Сарафов телеграфира на Маджаров, че ще изтъкне при подаването на декларацията „до 13 текущий, часа 6 вечерта“: „За да протестираме против несправедливите тежки условия, които оставят обезоръжена България между засилените съседи, и да заявим, че се подчиняваме на грубата сила, та ще подпишем договора.“[103]

Понеже Стамболийски тръгва от София едва на 12 ноември, Сарафов подава на 13 ноември горепосочената протестна нота до Клемансо. Той му съобщава, че българската делегация е получила от своето правителство наставление и „е готова да подпише мирния договор“, представен ѝ преди 10 дни: „По този случай, българската делегация, за да бъде искрена, се вижда заставена да заяви, че само силата и обстоятелствата я принуждават да извърши този акт“. Договорът налага на България „колкото тежки, толкова и незаслужени условия“. Спомняйки си за „висукохуманните принципи“ на президента Уилсън и за условията на Солунското примирие, българският народ, „макар и победен, хранеше вярата, че великите народи, в желанието си да запазят правото и справедливостта и да установят мир на Балканите, ще удовлетворят желанието му да постигне народното си обединение“[104].

Македония бива подхвърлена в ръцете на Сърбия и Гърция, „чужди ней и етнически, и исторически“. Заграбената от Румъния през 1913 г. Добруджа, която „цял свят признава за българска“, не е върната на България. Нещо повече, с този договор „се късат отново от българското тяло земи, населени изключително или в голямото си мнозинство с българи“ – земи във Видинско, Цариббродско, Трънско, Струмишко и Западна Тракия. Лишена от тези територии, обезоръжена и обременена с „тежкия товар“ на финансови и икономически задължения, „България е осъдена да води един пълен с трудности политически и социален живот“[105].

Победена България е заставена да подпише договора, чиито задължения трябва да изпълнява „лоялно“: „Тя вярва все пак, че Лигата на народите ще се повърне в бъдеще върху постановленията на договора, които късат територии от българското тяло и чиято несправедливост би била сигурно установена чрез един плебисцит, уреден от великите сили.“[106] На 18 ноември Върховният съвет определя договорът за мир да бъде подписан на 27 ноември 1919 г. в Голямата зала на Кметството в Ньой. Стамболийски пристига в Париж на 19 ноември и решава да поеме отговорността сам да подпише договора: „Неподписването от всички вече е един протест.“[107]

Кметството на Ньой вече го украсяват за „тържеството на победителите“, когато Венизелос поставя допълнително условие пред България. На 19 ноември Клемансо изпраща на Стамболийски проект за конвенция относно взаимното изселване между България и Гърция, изисквайки съгласие „в срок до 48 часа“. Два дни по-късно министър Пишон обвинява министър Данев в „некоректно държане“ и даване на неточни сведения за обслужването на външния дълг, което засягало интересите на френските носители на титри. „Двулична“ България е заплашена с „наказателни мерки“, защото нарушавала договора преди още да го е подписала. Според Стамболийски „инцидентът“ с финансовия министър се дължи на „едно недоразумение“[108].

„Поразени“ от несправедливите решения на Парижката конференция за мир, делегатите на Великия добруджански народен събор, състоял се на 21 ноември 1919 г., изпращат до „миротворците“ гневен протест заради нарушаването на „шумно известените принципи за свобода и самоопределение“. Отказът да бъде решен Добруджанският въпрос чрез плебисцит означава налагане „на грубата сила и на правото на победителя“. Съборът се обръща с гореща молба „към съвестта на човечеството и към демокрацията в Европа да вземат под своя закрила човешките права на добруджанци и да дадат заслужената правда на нашата родна земя“[109].

За да премахне и последната пречка пред подписването на мира, Стамболийски съобщава на 23 ноември на Клемансо, че в името на „покровителството на малцинствата“ българската делегация е „напълно съгласна“ с предложението на Съглашението за „взаимната емиграция“ между Гърция и България. Преселването на българите от Гърция и на гърците от България трябва да стане доброволно, като се защитят правата им върху имоти и богатства. Комисията за проверки в Конференцията установява на 25 ноември изправността на даденото от цар Борис III пълномощно на министър-председателя с правото „да сключва и

подписва мира“ между България и Съглашението, намирайки го за „валидно“[110].

Двадесет и седмият ден от месец ноември на 1919 г. сварва българските делегати отрано на крак. В 10.30 ч. Стамболийски, придружен от пълномощния министър Димитър Станчов и секретаря Светослав Поменов, се отправя към поредната българска Голгота в неизменното обкръжение на дузина съглашенски офицери за свръзка. Българите имат вид на арестанти без белезници. Пред Кметството на Ньой ги посреща тълпа любопитни зяпачи, жужащи вестникари и началникът на протокола при френското Външно министерство, който въвежда Стамболийски и свитата в Големия салон, където са събрани първите делегати на държавите победителки под председателството на Клемансо. Дебелите пъстри килими, картините от прочути майстори и кристалните полилеи придават тържественост и блясък на победното опиянение[111].

Суровият Клемансо разпорежда на българската делегация да приближи и кани строго Стамболийски да подпише договора за мир, приложените протоколи и конвенцията за взаимно изселване с Гърция. Министър-председателят тръгва с твърди

Александър Стамболийски подписва Ньойския договор. Копие – ИМ-Пазарджик

Карта на България с Ньойските граници. – НБКМ

стъпки към широката маса, сяда на посочения стол, подписва и доста забележимо захвърля перодръжката настрана. След него се изреждат всички делегати на съглашенските държави да подписват по азбучен ред. Един от секретарите на Конференцията предлага на Стамболийски, ако желае, да запази перодръжката за спомен. Едрият българин го отрязва: „Не ми трябва! Хубав спомен!“[112]

Клемансо „вдига“ заседанието. Церемонията продължава всичко 20 минути. Представителните части на 119-и пехотен и 12-и драгунски полк отдават военни почести на победителите в началото и на победените след тяхното излизане от сградата на Кметството. Най-сетне на делегацията е позволено „свободно движение“ в Париж. Вратите на „Мадридския замък“ са отключени. Стамболийски заявява на вестникарите, че несправедливият договор „няма да трае повече от 3 години“ и ще бъде преразгледан основно[113].

Ньойският диктат от 1919 г. потвърждава неправдите на Букурещкия договор от 1913 г., които българите се стремят „да поправят“ с участието си в Първата световна война. Съглашението не допуска плебисцит в „спорните територии“ като условие за мандата на Обществото на народите. Нещо повече, от българската довоенна територия са отрязани половината Кулско, Царибродско и Босилеградско /Западните покрайнини/, както и Струмишко в Македония, или общо 2566 кв. км площ. Западна Тракия е отнета заедно с „ивицата“ по долното течение на Марица, за да бъде предадена на Гърция /8712 кв. км/[114]. Икономическият излаз на Бяло море е неосъществим поради неотстъпчивостта на победителите.

Обезоръжаването на България я прави незащитима в средата на Балканите. Доброволческата войска не може да надхвърля 20 000 души, чието основно предназначение е да поддържа обществения ред. Жандармерията, полицията и „горските“ не бива да са повече от 10 000 души. Пограничната стража се свежда до 3000 души. България няма право да разполага с танкове, бойни самолети и подводници, а военният флот се състои от 4 миноносеца и 6 моторни лодки, но без оръдия и торпеда, само за носене на полицейска служба[115]. Същевременно победителите се въоръжават „до зъби“ и се заканват да поддържат „вечен“ следвоенния „ред“: „Ревизията значи война!“

Договоръ за миръ. — Traité de Paix.

Nous approuvons, ratifions et confirmons ledit Traité promettant de le faire exécuter et observer selon sa forme et teneur, sans permettre qu'il y soit contrevenu en aucune sorte ou manière que ce soit. En foi de quoi, Nous avons signé les présentes lettres de ratification et y avons fait apposer le sceau de l'Etat.

Donné au Palais de Sofia, le [illegible] jour du mois de Février de l'an de grâce mil-neuf-cent-vingt.

[illegible]ent du Conseil, Ministre de la Guerre, et, par interim, Ministre [illegible] Travaux Publics, Voies et Communications:

Al. Stamboliyski

Le Ministre des Affaires Etrangères et des Cultes:

Ратификация на Ньойския договор. Оригинал – ЦДА

Победителите пресмятат, че единствено те са понесли разрушения, загуби и щети, които победените трябва да им възмездят. България е натоварена да плати 2250 млрд. златни франка с 5% лихва в течение на 37 години. Военните обезщетения, наречени „репарации", не могат да бъдат изплатени дори с цената на целия държавен бюджет, и то в златни лева! Общото национално богатство се оценява на около 8 млрд. златни лева[116]. Над Париж се носи отмъстителният вик: „Победените да платят!"

Договорът за мир е внесен за разглеждане и приемане в Народното събрание. Всяко друго поведение означава възобновяване на военните действия и окупация на България от настръхналите за още мъст съседи. Правителството осъжда диктата с думите на опозицията, но Стамболийски не вижда как може да бъде отхвърлен и войната да продължи за България. Той залага на бъдещата ревизия с мирни средства „в името на онези принципи, прогласени от Уилсън": „Неправдите не могат да бъдат вечни!"[117] За жалост неправдите се възпроизвеждат с още по-тежки условия.

Народните представители гласуват Ньойския договор за мир на 5 януари 1920 г., подчертавайки, че териториалните клаузи не са съобразени с правото на народите на самоопределение, нито е извършено допитване до народната воля, а наложените обезщетения не отговарят на икономическите възможности на разорената страна. „Доброволчеството" във войската поставя България пред допълнителни финансови трудности и заплаха за вътрешния ред. Диктатът не подлежи на обжалване и е утвърден с царски указ № 50 от 15 януари 1920 г.[118] Принудителното ратифициране не означава признаване на жестоката несправедливост спрямо българите, която не може да бъде справедливост за техните съседи.

Обещаните от Уилсън „права и справедливост" на Балканите си остават на хартия. Наложената силом съглашенска геополитика не признава допитването и самоопределението, а издига в култ „стратегическите граници по целесъобразност". Главозамаяните победители въвеждат своя „версайски ред", при който „виновните народи" се наказват заради греховете на техните политици. Четиридесет милиона европейци остават да страдат под чужда власт. На всичко отгоре победителите стоварват върху победените и „вината" за разпалването на Световната война. Човечеството получава две десетилетия „отдих", изпълнен с обществени сътресения, граждански кръвопролития и възникване на тоталитарните диктатури. „Вечните договори" обозначават всъщност едно дълго примирие – затишие до новата най-голяма война.

ГЛАВА ВТОРА

УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ /1919–1923/

1. Законодателство и вътрешна политика

Непосредствено след Първата световна война две мощни леви идеологии са представени пред българското общество. Едната залага на работничеството като движеща социална сила. Неин носител е комунистическата партия, която копира руския болшевизъм. Другата идеология е на Българския земеделски народен съюз /БЗНС/ и тя се опира на селячеството като източник на обществено и държавническо творчество. Тя е оригинална, родена и отгледана в България, и неин автор е преди всичко Ал. Стамболийски. Като сравнява двата леви светогледа, Ст. Попов пише, че земеделският е „чист домашен израстък", „за разлика от българските комунисти, които още тогава /1919 г. и след това – б.а., С. Г./ бяха вече на казан в Москва"[1]. Ще рече, българското общество е поразявано от два тумора, единия – домашен, другия – привнесен. В България, страна с около 80% селско население, проповедите на БЗНС звучат убедително. Олевяващите в резултат на военните катастрофи селски маси намират в лицето на БЗНС готова в организационно и идеологическо отношение водеща сила. Тя има ясно изразени амбиции да поеме политическата власт, и то от името и в интерес на селяните. След края на войната БЗНС многократно увеличава своята членска маса и се превръща в най-мощната политическа сила. За България се открива възможност за извършване на един фантастичен социален експеримент – този на самостоятелното земеделско управление. Идеите на БЗНС са облечени в привлекателни и искрено доброжелателни към селячеството формулировки. Те обаче съдържат открити и скрити несъвършенства и приложението им може да ги направи в много отношения опасни за обществото. В своята същност икономическите възгледи на земеделците за закрила и предимствено развитие на дребната селска собственост може би не са така опропастителни, каквито са пряко противоположните им идеи на руския марксизъм за свръхиндустриално развитие. Това обаче не ги прави перспективни, тъй като приложението им би хвърлило страната в другата крайност на едно също така еднопосочно, но земеделско развитие. Българското стопанство и без това едва от началото на века започва да придобива не особено изразени елементи на уравновесеност, а Първата световна война го довежда до разруха. Премахването на експлоатацията на селото от града по начина, по който си го представят земеделците, може и да не направи селата така цветущи, както ги описва Стамболийски в мечтателните си речи. Затова пък съсипването и опустошаването на градовете би било сигурно. Противопоставянето на селячеството на другите съсловия означава изостряне на противоречията с градската буржоазия, включително и с най-предприемчивата ѝ част, с наемните работници, а в политически план с традиционните и със социалистическите партии. Най-накрая земеделската идеология изправя селяните и срещу преобладаващата част от

УСТАВЪ
НА
БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЛЕДѢЛСКИ НАРОДЕНЪ СЪЮЗЪ
И
ПРАВИЛНИЦИ
ЗА
УЧАСТИЕ НА СЪЮЗА ВЪ ИЗБОРИТѢ
ЗА
ЗЕМЛЕДѢЛСКАТА ПАРЛАМЕНТАРНА ГРУПА
ЗА
СЛУЖБИТѢ НА ПОСТОЯННИЯ СЪСТАВЪ
ЗА
РЪКОВОДЕНЕ КОНГРЕСНИТѢ ЗАСѢДАНИЯ

СОФИЯ
Печатница «Земледѣлско Знаме»
1920

Устав на БЗНС, 1921 г. /корица/ – Архив на УС на БЗНС

Стачка на телеграфопощенци, 24 дек. 1919 г. – НИМ

интелектуалците, защото каквото и да е, но културата в сърцевината си е градска. Всичко това не може да не повиши общественото напрежение. Идеологическата решителност на земеделците лесно може да премине в практическа политическа грубост и непримиримост. Това пък крие опасността от установяване на селска диктатура – антибуржоазна, антипролетарска и на всичко отгоре антиинтелектуална. Много от това наистина се случва при самостоятелното земеделско управление. През април 1919 г. Ал. Стамболийски обобщава отново възгледите си в брошурата „Принципи на БЗНС". В 16-ия принцип той отново се обявява в полза на частната собственост. През войната обаче са придобити много незаконни печалби и затова логично е провъзгласен 20-ият принцип: „Земеделският съюз е за щателна проверка на всички частни богатства и за обсебването на ония от тях, които са придобити по несъмнен порочен източник." Следващият, 21-ви принцип обаче популистки въвежда „определянето на максимален размер на богатството, което частни лица могат да притежават". Това няма много общо и със законността, макар 4-тият принцип тържествено да провъзгласява: „Земеделският съюз е за едно управление в България, което да се води точно според законите, издадени по законен парламентарен ред и непротиворечащи на конституцията"[2]. Изобщо БЗНС и неговият водач най-малко спазват този принцип в своята дейност. Това проличава още през юни 1919 г., когато се провежда XV конгрес на съюза. През 1919 г. стачните действия растат непрекъснато и въвличат все повече работници. В 135 стачки участват около 80 хил. души. През декември стачната вълна достига своя връх. В края на месеца избухва обща транспортна стачка. От 29 декември до 3 януари 1920 г. се провежда и национална политическа стачка, но железничарите продължават да стачкуват и след нея. Правителството действа твърдо. То използва полицията и армията, а получава подкрепа и от съглашенците в страната. На 19 февруари стачката завършва с поражение.

Веднага след приключването на транспортната стачка Ал. Стамболийски настоява пред царя да се разпусне XVIII ОНС и да се насрочат парламентарни избори за края на март 1920 г. В последвалата предизборна кампания комунисти и земеделци са главни врагове и се състезават по сила на талант за обругаване. В тази област целият български политически печат е традиционно силен. За тесняшките периодични издания ругаенето е всекидневие още от самата им поява. На тях не им е необходимо творческо въображение. До старите тесняшки клишета те нижат новите на Комунистическия интернационал, изковани в Москва. БЗНС се представя като партия на селската буржоазия, „най-верен и свиреп страж на буржоазно-монархическия режим, проводник на империалистическата и контрареволюционна политика на Съглашението"[3].

Земеделците проявяват оригиналност. На 12 март „Земеделско знаме" излиза под надслов „На болшевиките по болшевишки". Между другото там се скицира и съдбата на комунистите при бъдещото дружбашко управление. На тези от селата /2/3 от членския състав/ им се обещава, че ще бъде отнета тяхната и на родителите им земя. По законодателен ред ще се изземат и имуществата на комунистите от градовете. И „най-градивното": „комунистите ще бъдат събрани в определени места. Например в бургаските блата, за да си създадат комунистическо царство"[4].

Изборните резултати дават на Земеделския съюз 110 депутатски места, но те не са достатъчни за съставяне на самостоятелно правителство. Това става възможно, след като мнозинството в Народното събрание отнема мандатите на 13 депутати, 9 от които са комунисти. На 21 май 1920 г. е съставено еднопартийно правителство на БЗНС начело с Ал. Стамболийски.

Правителството разгръща широка законодателна дейност, чиято цел е дълбоко да се реформира страната съобразно програмата на БЗНС. С пълно основание 1920 г. е наречена година на реформите, а за цялото време на земеделското управление са гласувани над 100 закона.

Според собствената класация на Ал. Стамболийски „първият велик" земеделски закон е този за трудовата повинност. За извършване на големи държавни строежи мъжете при навършване на 20 г., а девойките – на 16 г., задължително биват мобилизирани в трудовата армия. Това е и прикрит начин да се заобикалят военните клаузи на мирния договор, който ограничава драстично възможностите за поддържането на редовна наборна армия.

Ал. Стамболийски като министър-председател, 28 март 1920–11 март 1923 г. – ЦДА

Чрез института на трудова повинност младежите могат да преминат и курс на строева подготовка и военно обучение.

Земеделското правителство предприема и други мерки за заобикаляне на военните ограничения на Ньойския договор. Властите поощряват български офицери в работата им по укриване на оръжия, които би следвало да се предадат на Междусъюзническата военна комисия.

Не така сполучливо се осъществява правителственият опит да се премине от наборна към наемна армия[5]. За сметка на това земеделското ръководство по примера на болшевиките започва да създава своя партийна въоръжена сила. Нейните основи се поставят още по време на транспортната стачка, когато в София са докарани 5 хил. въоръжени селяни.

Вторият „велик земеделски закон" е този за трудовата поземлена собственост /ТПС/. Идеята му е да се проведе аграрна реформа според прин-

Жени на трудова повинност в Народна бибилиотека, 1922 г. – АЕИМ

ципа земята да е на тези, които я обработват. Със закона се отчуждават всички необработвани от собствениците си земи, което много прилича на грабеж. Освен това се отчуждават ниви и ливади над 300 дка, както и гори и ливади над 500 дка[6]. На собствениците се заплащат символични суми, защото не се има предвид цената на земята преди войните, без да се смята огромната инфлация на националната валута. От отчуждените и от държавните земи се образува държавен поземлен фонд, от който да се раздават земи на безимотни селяни, а също така и на хилядите бежанци. В действителност се иззема земята на земеделците от градовете. Законът за ТПС е драстично противоконституционен и заедно с това противоречи на един от основните принципи на БЗНС за закрила на частната собственост. След гласуването на закона този принцип вече се разбира като закрила на дребната селска собственост, но не и на собствеността на градската буржоазия. Против закона естествено гласува буржоазната опозиция. „Против" гласуват и комунистическите депутати, но с обяснението, че законът за ТПС не е достатъчно радикален[7]. Законът не осъществява заложените в него добри намерения към безимотни и бежанци. Земята на градската буржоазия просто не е достатъчна за това. Липсата на административен опит и ширещата се корупция също допринасят за провалянето на закона. Непосредственият му реален ефект е хаосът, настъпил в пазара на земя.

Специално за уреждането на бежанския въпрос са хвърлени доста усилия от страна на правителството. Те обаче са разпилени и не са подчинени на добре разработена програма с ясни цели. Броят на лишените от средства за съществуване бежанци към 1923 г. е не по-малко от 250 хил. души[8].

БЗНС, както и другите леви партии – комунисти, социалисти и радикалисти, споделят идеята за монопол върху търговията със зърнени храни. Законът от 30 ноември 1920 г. въвежда държавно-кооперативна организация – Консорциум за търговия и износ на зърнени храни. Държавническата непохватност на земеделците изпъква при уреждането и на тази институция. Освен това Междусъюзническата комисия по репарациите, която контролира бюджета и инвестициите, преценява, че трябва да й се предоставят 3/4 от доходите на Консорциума. На 14 септември 1921 г. той е ликвидиран[9].

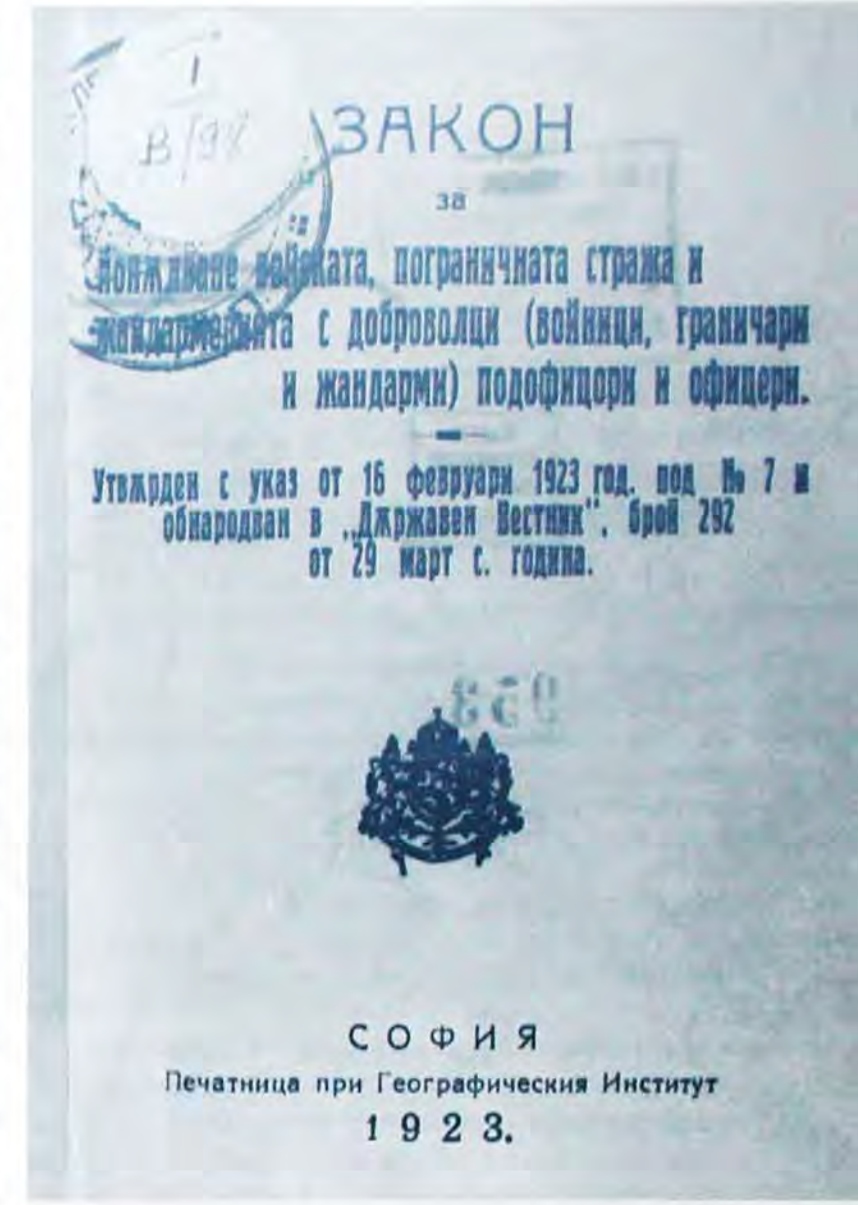
Настъпателно е земеделското законодателство против градската буржоазия. По принцип то е противоконституционно и общо взето е подкрепяно от комунистите. Такъв е законът за отчуждаване на сгради и дворни места с постановление на Министерския съвет. В големите градове се учредяват жилищни комисии с големи, почти извънредни пълномощия за изселване на спекуланти и морално разложени лица, за закриване на публични заведения и пр.[10]

Важно нововъведение е отмяната на поземления налог и въвеждането на прогресивно подоходен данък. Целта явно е да се прехвърли по-голямата част от данъчното бреме върху едрата буржоазия.

Удар върху законността и адвокатурата /буржоазна естествено/ е законът за подвижните мирови съдии. Правата на съдиите се разширяват и те вземат решенията си в отсъствие на адвокатска защита. Точният коментар на вестник „Радикал" е, че съдията се превръща в кадия.

* * *

През лятото и есента на 1919 г. в България вече съществува нагласата, че трябва да бъде потърсена съдебна отговорност от бившите министри и от всички лица, пряко ангажирани във въвличането и участието на страната във войната в лагера на Централните сили. Тези настроения синхронизират и с духа на Парижката мирна конференция, където също се поставя въпросът за търсене на отговорност от виновниците за подпалването и воденето на световния военен конфликт. За да успокои изстрадалото население и за да покаже на победителите, че грешките са осъзнати и ще бъдат взети мерки да не се допускат отново, за да измоли милост и снизхождение преди подписването на мирния договор, земеделското мнозинство бърза да подготви законодателната база за наказване на виновните. Затова през октомври в Народното събрание са внесени и започва работа по два законопроекта, с които БЗНС иска да покаже на собственото си население и на страните победителки, че виновниците ще получат възмездие. След бурни дебати, след много екстремизъм и не чак толкова много разум на 22 ноември 1919 г. стават факт Законът за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа /ЗСНВНК/ и новият Закон за съдене на министрите /ЗСМ/.

ЗАКОН
за
попълване войската, пограничната стража и жандармерията с доброволци (войници, граничари и жандарми) подофицери и офицери.
Утвърден с указ от 16 февруари 1923 год. под № 7 и обнародван в „Държавен Вестник", брой 292 от 29 март с. година.
СОФИЯ
Печатница при Географическия Институт
1923.

Закон за попълване на войската, пограничната стража и жандармерията с доброволци, 1923 г. – МВВР

Законът за съдене на виновниците за катастрофата, рожба на усилията на левите сили в парламента, предизвиква много вълнения в обществото. От бившия цар Фердинанд, от министри, депутати и военни дейци трябва да бъде потърсена отговорност за дипломатическата подготовка, за обявяване на войната от 1915–1918 г., без да бъде предварително свикано и консултирано Народното събрание, а също и за ръководството и за участието в бойните действия, за „турянето в действие на раздел 3-и от Военнонаказателния закон от 23 септември, стар стил, преди да бъде гласуван от Народното събрание". Наказанията са два вида: смърт при доказване на користни подбуди или доживотен строг тъмничен затвор, лишаване от граждански и политически права завинаги, поставяне под възбрана на имуществата на виновните за

обезпечаване на гражданския иск на държавата. На съд подлежат и всички длъжностни граждански и военни лица, които „възползвани от войната са вършели спекулативни сделки от естество да внесат угнетение и раздразнение във войската и населението, или пък са вършели изстъпления в окупираните земи, или користно са действували по подготовката, обявяването и продължението на войната“ /чл. 4 на ЗСНВНК/[11]. На пръв поглед законът като че ли ще успокои населението, изнесло на гърба си несгодите на войната, и ще донесе справедливост. Но така ли е в действителност?

Законът е с обратна сила и е противоконституционен. Деянията, за които трябва да бъде търсена съдебна отговорност, са обявени за престъпни впоследствие. А знае се, че никой не може да бъде наказан за нещо, което не е съществувало като правна норма към момента на извършване. Освен това законът не поставя принципно нещата, не съдържа абстрактни норми, а е насочен към точно определена категория хора, които без особени затруднения могат да бъдат посочени поименно. Всичко изброено автоматически го превръща в закон-присъда.

След приемането на закона управляващите започват серия от процеси, т.нар. дела по чл. 4 от закона за катастрофата. „Наболялата от две национални катастрофи народна душа бе потърсила след 1919 г. отдушник в провеждането на наказателни репресии спрямо виновниците... А виновни сигурно имаше и земеделското правителство даде голям размах на издирването им. Изумително голям беше броят на наказателните процеси, на които се даде ход.“[12]

Пак през ноември 1919 г. върви обсъждането и приемането и на Закона за съдене на министрите. Левите сили в парламента смятат, че ЗСМ от 1880 г. вече е изчерпал възможностите си и че следвоенното време, променените условия налагат създаването на нов. За земеделците е много важно да бъде коригиран съставът на Държавния съд, който ще съди бившите министри. Ето защо към седемте коронни съдии са прикрепени и 14 съдебни заседатели /10 действителни и 4 запасни/. Поне не се приема искането на комунистите за народен съд. Има обаче редица други моменти, които не правят закона по-добър, но успешно налагат стремежа на лявото мнозинство в парламента към мъст: двете парламентарни комисии по стария закон са слети в една; видоизменена е парламентарната следствена комисия, като към шестимата народни представители са прикрепени трима съдии; държавният обвинител се избира, след като събранието изслуша предложението за предаване под съд, т.е. преди да е започнало и завършило парламентарното разследване; неволно или пък напълно съзнателно в новия закон е пропуснато да бъде отбелязано, че обвинените министри имат право да дадат обяснения в събранието по повдигнатите обвинения, т.е. отнето им е право, съществувало по стария закон[13].

Малко повече от месец след приемането на двата закона, на 27 декември 1919 г., спазвайки разпорежданията на чл. 1 на новия ЗСМ, земеделската парламентарна група внася в XVIII ОНС подписаното от 65 народни представители предложение за предаване под съд на министрите от втория кабинет на д-р Васил Радославов, управлявал от 23 декември 1913 до 21 юни 1918 г. Това, на което трябва да бъде обърнато внимание, е, че министрите трябва да бъдат подложени на разследване по правни норми, които още не са били създадени, когато те са били на власт. И още нещо: от началото на ноември, близо два месеца преди да бъде повдигнато каквото и да било обвинение към тях, бившите министри са задържани под арест. Това се случва за пръв път, откакто парламентът използва правото си да поставя въпроса за съдебно преследване. И няма да е за последен път при земеделското управление.

Бившите Радославови министри са признати за виновни от почти всички народни представители, в т.ч. и от демократи, прогресисти, народняци, които макар да имат възражения по процедурата и по някои пунктове от обвинението, подкрепят предложението за предаване под съд. Ако нещо трябва да бъде специално отбелязано в процеса на това обсъждане, то е, че засегнатите министри въобще не получават думата, за да дадат обяснение или да се опитат да оправдаят своите постъпки. Това се случва за пръв път, откак събранието осъществява правото си на контрол върху дейността на управляващите.

Специално свиканият за целта Трети държавен съд започва работа на 11 октомври 1921 г. в салона на читалище „Славянска беседа“. Трима от обвинените министри – д-р Васил Радославов, генералите Никола Жеков и Климент Бояджиев, не са в България. След повторно призоваване се завръща само ген. Жеков.

В началото на декември 1922 г. съдът се оттегля на съвещание. Присъдата е прочетена на 31 март 1923 г. Министрите са признати за виновни както по ЗСНВНК, така и по ЗСМ. Наказанията са

Министрите от кабинета Гешов–Данев 1911–1913 г. и Малинов–Костурков 1918 г. в Шуменския затвор – НА-БАН /От ляво надясно и отдолу нагоре: I ред: проф. Георги Т. Данаилов, Ан. Ляпчев, Д. Ябълански, Ст. Костурков, П. Абрашев, Ив. Пеев-Плачков; II ред: Н. Мушанов, М. Маджаров, проф. Й. Фаденхехт; III ред: д-р Ст. Данев, Ал. Малинов, Т. Теодоров/

тежки. Доживотен строг тъмничен затвор отрежда съдът за д-р В. Радославов, Д. Тончев, П. Пешев, Хр. Ив. Попов, П. Динчев и Д. Петков. Ген. К. Найденов е осъден на 15 години строг тъмничен затвор, а по 10 години получават ген. Н. Жеков, Хр. Г. Попов, Н. Апостолов и В. Кознички. Петгодишна е присъдата за ген. Кл. Бояджиев. По време на процеса, още в края на 1921 г., умира Жеко Бакалов. Всички осъдени се лишават от граждански и политически права завинаги. Освен това всички солидарно трябва да заплатят на държавата сумата 32 милиарда 720 милиона лв.[14] На практика това означава конфискация на всички имущества на осъдените. Въпросът е ще бъде ли събрана и ще отиде ли тази сума за погасяване на репарационните плащания, както предизборно обещават земеделците? Оказва се, че това не става.

Присъдата всъщност е предрешена. Земеделските министри и политическото ръководство на съюза още след започването на процеса изтъкват в интервюта за български и чуждестранни вестници, че осъждането на бившите министри е сигурно.

Още след произнасяне на присъдата започват спорове по нейния характер и по законосъобразността ѝ. Министрите остават в затвора с надежда за амнистия, за отменяне на противоконституционния закон за народната катастрофа, за преразглеждане на решенията на съда. Точно година след насилственото сваляне на земеделското правителство от власт, по предложение на новия кабинет начело с проф. Ал. Цанков, първата редовна сесия на XXI ОНС гласува закон за амнистия. Тя освобождава от гражданска отговорност осъдените от Третия държавен съд. Амнистията не засяга д-р В. Радославов и Д. Тончев поради това, че те имат присъда и от Първия държавен съд. Димитър Тончев е амнистиран през 1932 г., а д-р В. Радославов не доживява това – той умира в Германия през 1929 г., без да се е връщал в родината и без да е излежал и ден от наложената от Третия държавен съд присъда. Поради тази причина амнистията не го обхваща дори и посмъртно.

Докато тече процесът по съденето на Радославовите министри, земеделското правителство замисля нова акция, този път насочена срещу управлявалите по време на Балканската и Междусъюзническата война кабинети на Иван Евстр. Гешов и на д-р Стоян Данев. Те също трябва да бъдат изправени пред Държавен съд, но процедурата ще бъде по-различна. Земеделците са решили да дадат възможност на населението първо то да се произнесе за виновността на бившите министри... или по този начин да оправдаят действията си с народната воля. Свиканата набързо IV извънредна сесия на XIX ОНС /2–14 октомври 1922 г./ приема Закон за допитване до народа за виновността на министрите от кабинетите на Ив. Евстр. Гешов /16 март 1911–1 юни 1913/, на д-р Ст. Данев /1 юни–4 юли 1913/ и на Ал. Малинов /21 юни–18 октомври 1918/. В конституцията референдум не се предвижда, така че законът се явява в нарушение. Но това не е от значение за земеделските водачи.

В какво точно са обвинени министрите от трите кабинета, кои закони са нарушили по време на своето управление, какви са доказателствата за тяхната вина, не се знае и никой не се наема да обясни това на населението. За все повече хора обаче започва да става ясно, че земеделците целят не толкова да докажат вината и да изпратят на съд бившите министри, а по-скоро да се саморазправят с политическата опозиция, да унищожат противниците на своето управление, да смажат опитите на десните сили да се организират за отпор срещу земеделското настъпление.

През всичкото това време, докато трае подготовката на закона и провеждането на референдума, министрите стоят арестувани по силата на министерско постановление от 24 септември 1922 г. Тяхното задържане под стража отново е извършено при нарушение на конституцията и законите. Законът за съдене на министрите, който е действал по времето, когато те са били начело на държавата, този от 1880 г., въобще не предвижда мярка за неотклонение. Дори фактът, че почти всички са избрани за депутати в действащото XIX ОНС, че народен представител не може да бъде задържан без решение на парламента по времето, когато събранието е в сесия, не променя положението на арестуваните бивши министри. Те остават в Шуменския затвор, където са приведени на 1 декември 1922 г., без да им бъде предявено обвинение и без да е получено разрешение от Народното събрание.

Референдумът е проведен на 19 ноември 1922 г. Над две трети от гласувалите заявяват, че бившите министри са виновни. След измъкнатото чрез нарушаване на законите, чрез насилие и терор всенародно одобрение земеделците смятат, че са хванали здраво управлението на държавата и са се справили с политическата опозиция. Министрите ще отидат на съд, но това ще бъде по още по-новия закон за тяхното съдене. Той е внесен през декември 1922 г., приет е на 31 януари 1923 г. от III р.с. на XIX ОНС. Създаден е специално за предстоящия Четвърти държавен съдебен процес. В него е включено и допитването до народа. Е, нищо че то вече е минало, може и друг път да се наложи пак да бъде проведено. Тъй или иначе новият правен акт дава законен вид на всичко, което е станало до този момент. Както казва година преди това държавният обвинител и бъдещ правосъден министър Петър Янев, законите с обратно действие „отварят пътя напред", те са „закони на прогреса"[15].

И в този закон на министрите е отнета възможността да се защитят в пленарна зала. Своите възражения и доказателства за невинност те могат да отправят едва след като събранието е взело решение за тяхното предаване под съд, след като е избран държавният обвинител и цялата документация вече е оформена и предадена на председателя на Държавния съд /чл. 21, 22 от ЗСМ/. Другото, което впечатлява в най-новия ЗСМ, е съставът на Държавния съд: само четирима коронни съдии /един от тях за председател и един резервен/ и 16 народни съдии /12 действителни и 4 запасни/. Народните съдии се избират по двустепенната система измежду окръжните съветници. От тях не се иска да имат юридическо или друго образование, нито пък се предявяват някакви специални изисквания. Но затова пък те с усърдие ще защитават политиката на партията, която ги е направила съветници и заседатели, а това е опасно, като се има предвид, че в такъв род процеси политическите аргументи често вземат връх над правните. Твърде широки права се предоставят на държавния обвинител, в това число и възможност да включва в обвинителния акт нови факти и деяния, които не съществуват в предложението до Народното събрание. В редица свои членове законът нарушава Търновската конституция /чл. 155–157/, където точно е указано на кого принадлежи инициативата за възбуждане на съдебно преследване срещу министри, какъв е редът и начинът за това, какви са правата на народното представителство[16].

Дебатите по предложението продължават 5 дни; материалите не са раздадени предварително на депутатите. Възражения не се приемат. Министрите са в затвора и нямат възможност да дават обяснения, а то не е и предвидено в закона. С гласовете на земеделци и комунисти събранието приема решение за предаване на съд на бившите министри от кабинетите на Гешов, Данев, Малинов. Започва непосредствената подготовка за Четвъртия държавен съд. Избраните съдебни заседатели са само от села, където БЗНС има силно влияние. Трима коронни съдии са от софийския, хасковския и кюстендилския окръжен съд. Земеделското мнозинство отново взема връх. До откриване на съдебните заседания обаче не се стига, тъй като след събитията от 9 юни 1923 г. нещата придобиват други измерения. Още в края на юни новият министър на правосъдието Боян Смилов предлага да бъдат признати за противоконституционни ЗСНВНК, законът за допитването до народа и ЗСМ от 31 януари 1923 г., както и да бъдат унищожени образуваните въз основа на тези закони производства, предадени за разглеждане от Третия и от Четвъртия държавен съд. През април 1924 г. правителството на проф. Ал. Цанков внася за обсъждане в XXI ОНС законопроект за изпитателните комисии и нов законопроект за съдене на министрите, който става факт три месеца по-късно[17].

Акция от Земеделската съюзна кооперативна банка, 1921 г. – ИМ-Габрово

* * *

Цяла серия закони и мерки са предприети в областта на културата. Те имат противоречив характер. Безспорно постижение е откриването на Свободния университет и създаването на Комисия за политехника. Проявяват се грижи към културни учреждения като БАН, Народната библиотека, На-

Юбилей на Цанко Церковски в с. Бяла черква, местността „Славееви гори“, 16 октомври 1921 г. – Къща-музей „Ц. Церковски“, Бяла черква

родния театър, Оперната дружба, на които се увеличават кредитите. Гласува се закон за поощрение на родната култура и изкуство. Друг закон въвежда задължително седемгодишно образование.

От друга страна обаче, се увеличават университетските такси, особено за Юридическия факултет. В селата са подложени на административни наказания и уволнения учители комунисти и социалисти. Според характер има реформата, която твърде много опростява българския правопис. По повод правописната реформа възниква конфликт между правителството и Университета, при който е направен пореден опит за атакуване на университетската автономия. Не са добри отношенията на управниците и с Църквата, при което се посяга и на църковни имоти.

Дейността на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост /ДСГОП/, създадена през войната, е пример за рационална, наложена от условията намеса на държавата в стопанството. Тъй като тя обаче има предвид националната икономика, а не специално селското стопанство, властниците гледат с подозрение на нея. Още при коалиционното правителство за директор на ДСГОП в края на 1919 г. е назначен Райко Даскалов. Той започва да прехвърля функциите ѝ към Министерството на земеделието, като я обезличава.

Правителството последователно насърчава кооперативното движение. През 1922 г. броят на кооперациите достига внушителното число 1731[18]. Има обаче и много случаи на принудително коопериране.

Явно е, че широката реформаторска дейност на ЗНС невинаги и дори доста рядко е съобразена с текстовете на Търновската конституция. Отношението си към нея Ал. Стамболийски обяснява в прословутата си 15-часова реч пред XVI конгрес на съюза през 1921 г. В речта той изтъква, че конституцията е нарушавана от буржоазните партии хиляди пъти и че Земеделският съюз също има право да не я спазва. „Няма да нарушим конституцията – заявява той – защото не сме я още създали.“[19] От това излиза, че БЗНС просто не признава Търновската конституция и че е верен само на своя бъдеща конституция. А тя освен всичко останало ще разтвори чадър на законност и над реформите.

На този конгрес проличава стремежът за сливане на партия и държава при земеделците. За пръв път на него /а после и през май 1922 г./ правителството отчита дейността си пред конгреса. Впрочем и в това отношение земеделците действат нескопосано. Сливането на партията и държавата довежда до елементаризиране и принизяване на държавническата и на законодателната дейност. Според съвета на Стамболийски всеки от делегатите на конгреса трябва да занесе в дружбите сборник от законопроекти, които да се обсъдят на селски събрания. „Разгледайте ги и вижте – казва той – какво трябва да се махне и какво да се прибави. Опитайте и вие да правите закони…“[20]

Самият Стамболийски много се гордее с реформаторската си дейност. Със свойствената си приповдигнатост той заявява през април 1921 г.: „България подир няколко години ще заприлича на същинска райска градина. Ще дойде ден, когато през нея почти толкова посетители и любители от целия свят ще има, че борчовете ще почнем да погасяваме от продадени въздух и гледка.“[21] Светлият ден обаче не се вижда. Напротив – Междусъюзническата комисия настоява за плащания по борчовете. Под нейн натиск земеделското правителство от лятото на 1921 г. е в отстъпление при изпълнение на реформите си, а увеличава и данъчното бреме.

Стамболийски искрено желае да постави държавната администрация на здрави принципни основи. И тук обаче добрите намерения настилат пътя към бъркотиите. Още с първия си акт – касирането на опозиционните депутати, „самостоятелните“ земеделци сами нанасят удар върху моралния си престиж. Сетне идват естествените ходове и за персонално обновяване на държавната бюрокрация. То рядко обаче е подчинено на строга качествена оценка на кандидатите за административни постове.

По това време на мода е и съставянето на множество комисии за изучаване на различни въпроси. Работата им обаче не е на висота. Тя често се протака в множество кратки събирания, за да могат дружбашките чиновници и техните шефове да получават по няколко „заседателни“ суми на ден[22].

Земеделските водачи бързо стават „самонадеяни, самомнителни и тщеславни“[23].

Режимът не се старае да привлече в управлението интелигенцията или опитни стари чиновници. Малко са сред неговите функционери искрено лоялни и образовани хора като Коста Тодоров или журналиста Петър Нейков. В помощ на външното ведомство е Симеон Радев, но без да симпатизира

Оранжевата банкнота с номинал 1000 лв. – МБНБ

на режима. По време на земеделското управление бедстващият аполитичен Йордан Йовков е изпратен като аташе по печата в легацията в Букурещ[24]. Вярно е, че малкото останали стари чиновници общо взето саботират дейността на режима. Съвестни и опитни служители като Тома Васильов се опитват лоялно да работят за благото на страната си. Отвратен от политиката „с цепеница“ на режима обаче, и той прекъсва сътрудничеството с него[25].

Понякога Ал. Стамболийски се оплаква от недоверието на интелигенцията, макар че собствената му нетактичност също го предизвиква. Нали той нарича в речта си пред Църковния събор през 1921 г. София „Содом и Гомор“ и обявява, че тя трябва да бъде „вкарана в пътя, дори ако трябва да бъде сривата“[26]. И това не е изолирано изказване, а норма на поведение. Какво доверие след това?

Стамболийски преценява, че е поставил основите на реформеното дело в страната и решава да се изяви на международната сцена. В края на 1920 и началото на 1921 г. той предприема дипломатическа обиколка в чужбина. Всъщност пътешествие – 100 дни! Динамика, замах, неизтощима енергия са присъщи на природата му. Ще дипломатства ли, то ще е за 100 дни. При завръщането си пък между Русе и София ще произнесе 17 /кратки?/ речи и малко след това съюзният конгрес ще слуша 15 часа речта му. Но иначе едно така дълго отсъствие от страната малко приляга на един кандидат-диктатор. Диктаторите не обичат да напускат крепостите си.

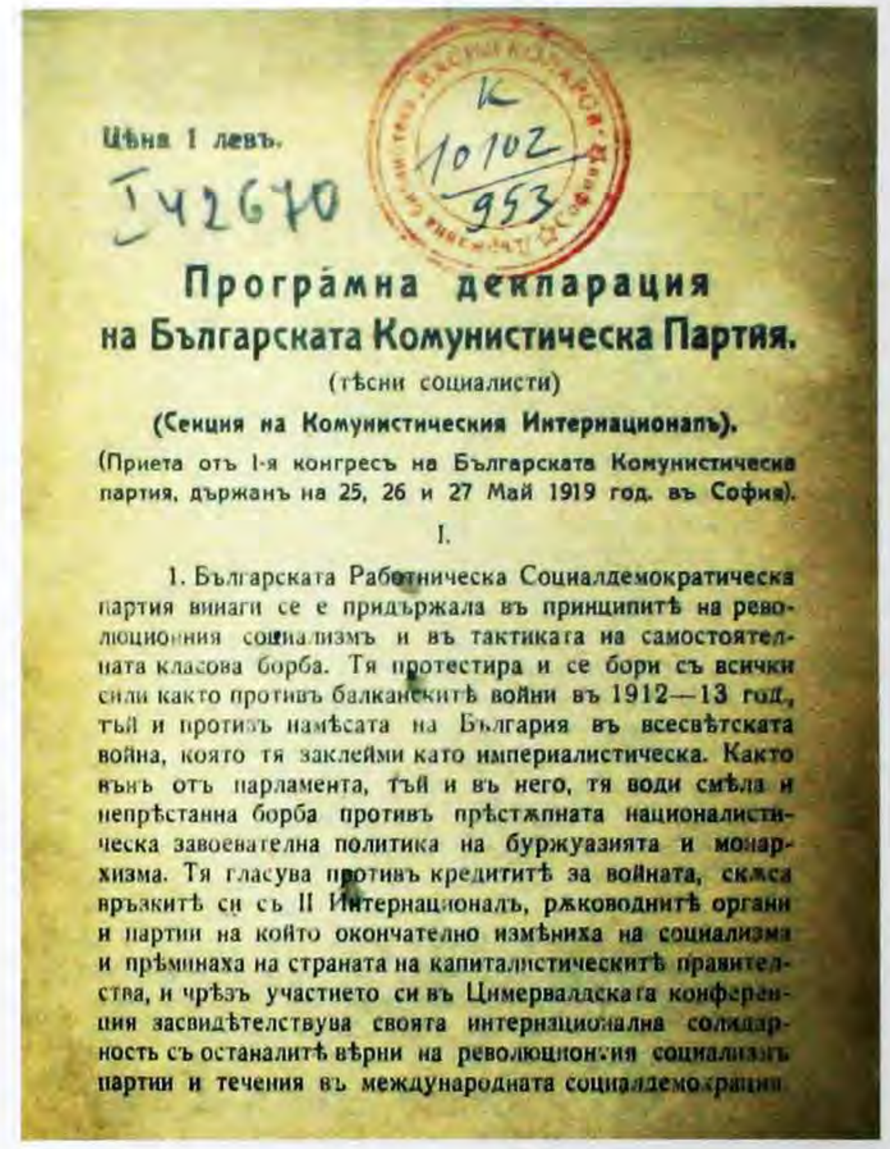
Тогава Стамболийски е в разцвета на възрастта си – едва прехвърлил 40-те години /роден е през 1879 г./. С вида и с маниерите си той е необичайна за дипломатическите салони фигура. При това природно простодушен и донякъде доверчив, той приема като сериозни декларации проявите на найобикновена дипломатическа куртоазия на събеседниците си.

Началото на 1921 г. е все още почти безоблачно за режима. Речите на вожда му са безсрамно разюздани. Коментар на съвременника: „И за да подчертае и външно, и видимо, че всичко – поне в България – е вече проникнато от познание, съзнание и признание на земеделското управление, всичко, което можеше да долови окото, бе заляно с оранжевия цвят на земеделските дружби. Оранжеви знамена се вееха над учрежденията. Оранжевият цвят преобладаваше в банкнотите, от които най-голямата – тая от 1000 лева – беше ярко оранжева. Набавени бяха оранжево лакирани министерски автомобили. С оранжево мастило се пишеше в учрежденията.“[27]

2.
Състояние на политическите сили

След като установява самостоятелното си управление, правителството на БЗНС не отменя цензурата и военното положение чак до март 1922 г. Това затруднява, но не спира набралия инерция кипеж в обществото. В неговите прояви се набелязват нови идеи, нови инициативи, появяват се и нови хора. Така е и в политическия живот. Така е и при БКП /т.с./ – втората по значимост политическа сила в страната. Комунистите носят името си съвсем отскоро. Техният I конгрес се провежда от 25 до 27 май 1919 г. Иначе това е XXII конгрес на БРСДП /т.с./. Марксистката партия извършва поредното си обновление, или казано на тогавашния ѝ жаргон – тя се превъплъщава с идеите на болшевизма. В България превъплъщението на социалдемократите /от „тясна“ порода/ в комунисти се удава по-лесно, отколкото това става навсякъде другаде в Европа и на Балканите. Преди войната те са малобройна дисциплинирана партия, водена от предани на праволинейния марксизъм интелектуалци като Димитър Благоев и Георги Кирков. В идейно отношение са близо до болшевизма, но са по-реалистични от него, защото не възприемат и не прилагат марксизма така творчески, както това прави Ленин. Главната си задача виждат в това да помагат на буржоазията със съвети, с безжалостна критика или със стачки, за да „направи“ тя държавата, капитализма и пролетариата, и чак след това да ѝ вземат властта чрез революция. Ето защо тесняците благоразумно не се набъркват във войнишките вълнения през 1918 г.

Иначе догматизмът на тесните социалисти ги улеснява да възприемат Лениновия болшевизъм. Като правоверни марксисти те усвояват постулата, че една пролетарска революция може да победи в една не толкова пролетарска страна. Поради това добиват теоретическата готовност да приемат, че революцията може да се осъществи и преди буржоазията да ѝ е свършила главната работа /т.е. да е изградила капитализма/, при това само в една страна, и то не от най-развитите, а тъкмо обратното – в най-слабото звено на капитализма. През март 1919 г. се провежда I конгрес на Комунистическия интернационал /КИ/. Тесните социалисти влизат в него като съучредители, без да присъстват на конгреса и без дори да са запознати с неговите решения. Техен

Програмна декларация
на Българската Комунистическа Партия.
(тѣсни социалисти)
(Секция на Комунистическия Интернационалъ).
(Приета отъ I-я конгресъ на Българската Комунистическа партия, държанъ на 25, 26 и 27 Май 1919 год. въ София).

I.

1. Българската Работническа Социалдемократическа партия винаги се е придържала въ принципитѣ на революционния социализмъ и въ тактиката на самостоятелната класова борба. Тя протестира и се бори съ всички сили както противъ балканскитѣ войни въ 1912—13 год., тъй и противъ намѣсата на България въ всесвѣтската война, която тя заклейми като империалистическа. Както вънъ отъ парламента, тъй и въ него, тя води смѣла и непрѣстанна борба противъ прѣстжпната националистическа завоевателна политика на буржуазията и монархизма. Тя гласува противъ кредититѣ за войната, скъса връзкитѣ си съ II Интернационалъ, ржководнитѣ органи и партии на който окончателно измѣниха на социализма и прѣминаха на страната на капиталистическитѣ правителства, и чрѣзъ участието си въ Цимервалдската конференция засвидѣтелствува своята интернационална солидарность съ останалитѣ вѣрни на революционния социализъмъ партии и течения въ международната социалдемокрация

Програмна декларация на БКП /т.с./, приета от I-я конгрес на партията, май 1919 г. Факсимиле

представител е Кръстьо Раковски, българин, който не е член на тесняшката партия, а е съветски функционер[28]. На партийния конгрес принадлежността на БКП към КИ се приема единодушно и безрезервно, без каквито и да е разисквания[29].

Българските комунисти заедно с болшевиките са единствените, които образуват Коминтерна като единни формации. Останалите съучредители са малобройни отцепнически крила на социалдемократическите партии. Способността на българските комунисти за монолитност им е зачетена и впоследствие те редовно са издигани на най-високи постове в Коминтерна и в неговите поделения.

На първия конгрес на БКП официално са приети на въоръжение болшевишките революционни средства. Прилагането на новите болшевишки методи е възможно, защото условията го позволяват. Разочарованието от традиционните партии и тежкото положение в страната вбъежват в редовете на БКП много хора. В навечерието на конгреса членският състав се увеличава 7 пъти в сравнение с този от 1915 г. и съставлява 22 533 души. Нарастването се дължи главно на притока от селяни, които съставляват 2/3 от членовете[30]. В ръководството на партията това буди тревога. Там се опасяват да не би да се размие класовият работнически характер на партията. Всъщност преобладаването на селяните е белег за бъдещ отлив на партийни членове при една нормализация на положението в страната. Все пак на разположение на партията има много хора и тя, с присъщата ѝ дисциплинираност, може да си позволи всякакви експерименти, изискващи масовост.

По това време в България се намира британски разузнавач, чиято цел е да изучи състоянието и тенденциите на българския политически живот. Той подписва докладите си като MB 17. След внимателни наблюдения достига до заключението, че в комунистическата партия не членуват само трудещи се и бедни слоеве. В нея – пише той – има хора „измежду интелигентните и богатите класи. Те включват евреи и други, които не са привлечени от благата на комунизма, но за да спасят своята собственост в случай на революция. В някои случаи комунистите успяват да спечелят дори офицери.“[31]

Новите условия и средства на борба формират и съответен тип ръководители, умеещи да манипулират масите. Такива са Васил Коларов и Георги Димитров. В тайна среща с MB 17 /представил се като западен журналист/ непосредствено след транспортната стачка Д. Благоев се оплаква от тяхната напористост и безмислена безкомпромисност, донесла ненужни страдания на работниците[32]. Затова пък КИ умее да забелязва и да цени този тип на напълно професионализирали се вече революционери. В тяхното поведение все още се наблюдава по-скоро склонност към авантюрата на революционното действие. Скоро обаче под благосклонното и възпитателно въздействие на КИ те, без да загубят авантюризма си, ще придобият и хладната безстрастност и безочие при игра със съдбата на хиляди хора.

Заедно с болшевизирането си БКП губи и онази самостоятелност, която притежават тесните социалисти. На „тесните“ им е и несравнимо полесно да я отстояват в условията на по-голяма равнопоставеност с членството във Втория интернационал. Третият интернационал е друго. Той е в подчинение на една партия и на една държава. Седалището му е в Москва. Стратегията и тактиката

на комунистическите партии се определя от КИ. Пак оттам зависи до голяма степен статутът, финансовото положение и дори животът на ръководните им кадри.

В началото на болшевизацията си БКП продължава да се придържа към тесняшкото и всъщност класическо Марксово схващане, че в „слаба“ страна като България социалистическата революция може да бъде успешна само след нейната победа в развитите европейски страни. Димитър Благоев съчинява и математическа формула на българската революция, според която „у нас революцията ще зависи три четвърти от положението вън, в капиталистическите страни, и една четвърт ще зависи от положението вътре“[33]. Наличието на тази формула показва, че партията тогава все още притежава някаква идеологическа независимост от Коминтерна и следователно и някакъв реализъм. В хода на болшевизацията БКП съумява

Централата на БКФ във Виена, ул. „Берггасе“ №1 – НИМ

да преодолее и независимостта, и реализма си. От друга страна обаче, формулата за „трите четвърти“ по това време не е чак такава голяма ерес от коминтерновско гледище. Критиките идват чак когато се налага да се обоснове „правилността“ на септемврийската авантюра от 1923 г. През 1919–1920 г. нещата в КИ стоят иначе.

Ленин изобретява, а след това съумява и да защити схващането за победата на революцията в „слабото звено“. Той обаче не се отказва от идеята за общоевропейска и световна революция. В Коминтерна определят и маршрута на революцията: Русия – Централна Европа и главно Германия, и оттук разрастването ѝ в целия континент. България и Балканите остават като резервен вариант. И този околен маршрут на революцията ще се изпробва по-късно, макар че по това време той вече се скицира.

На 15 януари 1920 г. в София се провежда учредителната конференция на Балканската комунистическа федерация /БКФ/, пряко подчинена на КИ. Тук е мястото и на втората /1921 г./, и на четвъртата /1922 г./ конференция на БКФ[34]. Това също е показател за преимуществено за Коминтерна значение на българските пред останалите балкански комунисти.

Първата конференция на БКФ по ленински издига лозунга за самоопределение на балканските народи и също по ленински веднага го обезценява с обяснението, че самоопределението е истински възможно само в рамките на балканска съветска федеративна република. Това означава, първо, освобождение чрез общобалканска комунистическа революция и после национално освобождение по съветски образец. Три месеца по-късно КИ одобрява лозунга за балканска съветска федерация, но попътно добавяйки, че балканската федерация трябва да включи и дунавските страни[35]. Коминтернът фактически предписва на революцията да се движи по стария път на азиатските завоеватели с прицел Виена и Берлин. БКП приема по-късно тази препоръка.

Първият конгрес на комунистическата партия потвърждава и принципа на демократическия централизъм при вземане на решения. В условията на болшевизация обаче на думичката „демократически“ е съдено да се сведе до прилагателно, поставено за благозвучие. Така малко хора командват партията, като се осигурява и нейната желязна дисциплина. И ако тези хора попаднат под влиянието на една чужда сила, каквато е Коминтернът, то нещата могат да добият зловещ характер. И те го добиват...

„Демократическият централизъм“ започва да действа веднага. Вечерта след завършването на конгреса тайно се събират петдесетина партийци с боен опит и квалификация. Те поставят основите на нелегалната военна организация на партията. Предвид боевия, революционен характер на болшевизиращата се БКП това е логично и същевременно много опасно в национален мащаб.

В обезоръжена от Ньойския мирен договор България темата за оръжията е актуална. Стремежът към придобиването им добива ненормални размери. Извън разрешените от договора въоръжени сили се създават легални, полулегални и нелегални военизирани организации от най-различен характер. БЗНС си създава партийна полиция, наречена „Оранжева гвардия“. За офицерите е есте-

1. Димитър Драгиев – Лична сбирка Т. Кавалджиев
2. Райко Даскалов – МВВР
3. Марко Турлаков – Общ годишник на България, 1923 г.
4. Георги Марков – Лична сбирка Т. Кавалджиев

ствено да скрият каквото могат от оръжието, търсено от органите на Съглашението. Не е речено обаче, че това оръжие ще се предостави на държавата. Офицерите си основават своя добре въоръжена тайна лига. Освен това революционните организации на останалите извън пределите на страната българи също са въоръжени. Към всичко това се притуря и военната организация на БКП с нейните прокламирани държавноразрушителни цели. /„Буржоазната държавна машина – се казва в програмната декларация на БКП – трябва да бъде разрушена и на нейно място създадена нова държава.“[36]/ Толкова много петимни за оръжие хора при толкова много социално и национално на-

прежение в една така унизена и изтърпнала страна... Това не вещае нищо добро.

Болшевизацията на партията продължава и през следващите години. На третия си конгрес през 1921 г. тя възприема ленинското учение за селяните като съюзник на пролетариата. Гвоздеят на учението е, че на селяните трябва да се внуши, че само победата на пролетарската партия може да им осигури благоденствие, та по този начин те да вземат властта от буржоазията и да я дадат на комунистите. В Русия това се случи и знаем какво „благоденствие“ последва за селяните, както впрочем и за работниците.

Селяните естествено са безимотни, дребни, средни и едри. Според ленинизма безимотните и бедните са естествен съюзник на пролетариата, средните трябва да се неутрализират, а едрите са врагове. Конкретните критерии при определянето на тези категории – с изключение на първите, обаче са доста сложни. Любопитно е, че Д. Благоев с една вече демодираща се щедрост отнася към малоимотните селяни притежателите на земя до 100 дка, а към средните – тези със 120–180 дка[37].

Четвъртият конгрес на БКП възприема и тактиката на Коминтерна за единен антикапиталистически и антифашистки фронт. Това обаче не е проява на склонност към сътрудничество с БЗНС или с други леви сили. Единодействието се разбира в смисъл трудещите се да напуснат БЗНС, БРСДП и другите партии и да се наредят под знамето на БКП.

Едновременно с БКП се създава и Българският комунистически младежки съюз /БКМС/, който става секция на Комунистическия младежки интернационал. БКМС е натоварен със задачата да привлича дори деца[38]. Според ръководството на комсомола главните черти на организацията са: „желязна организация, стоманена дисциплина, ясна комунистическа мисъл, високо класово съзнание“[39]. Всичко това е необходимо на партията, за да направи младежта /включително децата/ „годна всякога и навсякъде да се жертва за тържеството на пролетарския идеал, комунизма“ и първи да станат червеногвардейци на революцията[40].

* * *

За разлика от монолитността на комунистите, редиците на БЗНС не са стройни. Зад лявото крило на съюза начело с Ал. Стамболийски и Райко Даскалов върви основната членска маса. Поради несъгласие с техните възгледи един от основателите на БЗНС – Йордан Пекарев, през 1918 г. и Димитър Драгиев през 1919 г. се отцепват и създават самостоятелни организации. Вътре в съюза обаче постепенно се оформя умерено крило. То е за запазване на някои черти на буржоазния управленчески политически стил и не изключва възможността да се търси сътрудничеството на десните опозиционни политически сили при осъществяването на политиката на БЗНС. Тази групировка се ръководи от Марко Турлаков, Константин Томов и Христо Манолов. Към тях проявяват симпатии и други видни дейци на съюза като Александър Оббов, Стоян Омарчевски, Александър Радолов и др.

Освен тях обаче съществува и крайно ляво крило от по-млади и влиятелни членове като Крум Попов, Спас Дупаринов, Стоил Стефанов, Димитър Кемалов и др. В края на 1921 г. те създават таен комитет, наречен Комитет за селска диктатура. Комитетът си поставя за цел да воюва срещу десни и корумпирани членове на съюза, а също така и срещу разлагащи го пришълци. Ползва се от симпатиите на Ал. Стамболийски и най-близките му сътрудници. Хората на Комитета за селска диктатура се назначават на ключови държавни и партийни постове. Кметът на София Крум Попов и началникът на Държавна сигурност Стоил Стефанов, редакторът на „Земеделско знаме“ Стоян Калъчев са измежду тях[41].

През пролетта на 1922 г. с правителствено одобрение Комитетът за селска диктатура започва да създава свои въоръжени ядра, секции и отряди, които си присвояват правото да съдят и дори да наказват със смърт врагове и изменници. През есента на същата година идеята на привържениците на селската диктатура е възприета и от Постоянното присъствие на БЗНС. На 31 октомври 1922 г. с негово тайно окръжно е оповестено създаването на Земеделска народна гвардия, за чийто главнокомандващ е избран Р. Даскалов[42]. Оранжевата гвардия, и то съвсем неслучайно, води до асоциация с Червената гвардия – военно-полицейската сила на болшевиките. Това е пряка заемка от арсенала на болшевишката репресивна практика. И нещата не свършват само дотук.

Впрочем земеделското правителство още от началото на управлението си проявява непозволена твърдост към политическите си противници. През пролетта на 1920 г. Стамболийски публично се хвали, че притежава необходимите енергия и решителност, за да се справи с комунистическия проблем, с буржоазните партии, а също така да не дава възможност на царя да си устрои личен режим, какъвто е имал Фердинанд. И това не са голи

думи. Така например през май 1922 г. със закон на мнозинството столичният общински съвет, в който са избрани опозиционери, е разпуснат и вместо него е поставена седемчленка начело с Крум Попов[43]. Стамболийски отнема на царя поста главнокомандващ и си го присвоява, с което обаче още повече намалява симпатиите към себе си сред мнозинството от офицерите.

* * *

През 1920 г. трите либерални партии се обединяват в Националнолиберална партия. Същата година двете бивши русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната, управлявали страната през Балканските войни от 1912–1913 г., също се обединяват под фактическото ръководство на народняка Атанас Буров. И други две партии – Демократическата и Радикалдемократическата, през същата 1920 г. водят преговори за сливане, но без успех. През следващите две години продължават да се полагат подобни усилия. Всички те се провеждат между партии без принципни различия едни с други. При липсата на обществен кредит това е естествена самозащитна реакция за издигане на авторитета им.

Иначе повикът за обединение на буржоазните политически сили е подет още през лятото на 1918 г. след падането на Радославовото правителство. Събитията в Русия, после в Унгария и в Германия, а и войнишките вълнения в България след пробива при Добро поле дават достатъчно поводи за притеснения, че страната може да изпадне в състояние на революционна анархия. За да се посрещне и най-вече за да се предотврати тази опасност, се самоналага изводът за обединение на „партиите на реда“, както самите те се наричат. Идеята се споделя от мнозина, но процесът на сближение не върви. Традиционното политическо пространство е тясно. Там атмосферата е спарена и крамолно партизанска от години. Това не стимулира напредък, въпреки че авторитетни водачи като Ат. Буров /народняк/ и А. Ляпчев /демократ/ са убедени привърженици на обединителната идея. Поради това в света на политическите идеи и дейност неминуемо влизат и нови, дотогава не така изкушени в политиката хора – безпартийни интелектуалци, банкери, индустриалци, офицери. Поставя се началото на нов тип организиране. От 1918 г. започват да се проявяват непартийни формирования с политическа насоченост, чиято цел е да работят за обединение на всички буржоазни сили. Такива са Институтът за защита на българските интереси

Александър Греков – дипломат, журналист, един от създателите на Народния сговор

и Общоградският комитет „Обединение“[44].

Постигнатото обаче не е обнадеждаващо. През първите две години на земеделското управление няма признаци за поява на някаква значима буржоазна политическа формация.

След сериозна предварителна подготовка през есента на 1921 г. възниква комитетът Народен сговор. Публичното му огласяване става веднага след вдигането на военното положение на 15 март 1922 г. За появата на Народен сговор значителна организираща роля играе Великата масонска ложа на България. Сговорът е строго централистична елитарна организация. Според едно компетентно мнение организационното устройство на Народния сговор силно наподобява това на което и да е акционерно дружество[45].

Народният сговор няма характер на партия с амбиции да вземе властта. Той има по-скоро претенцията да бъде идеен и пропаганден център, нещо като мозъчен тръст за сплотяване, идеологическо обновяване и реорганизиране на буржоазните политически сили. Значителни лични усилия за ор-

ганизирането на Народния сговор и за избистрянето на неговите възгледи и програма полага Александър Греков, син на един от „строителите" на следосвобожденска България – Димитър Греков. Интелигентен, образован и тактичен, с връзки във всички буржоазни среди той умело действа за тяхното сплотяване. Наред с него и с Ат. Буров водеща идеологическа роля в Сговора играят професорите Александър Цанков, Петко Стайнов /тогава доцент/, Димитър Мишайков и др. Те са даровити учени и внимателно следят развитието на модерните западни обществени, политически, икономически и държавноправни идеи, като отчитат и българския опит от времето на войните. Тяхната платформа настоява за сплотяване на буржоазията, за да влезе тя решително в ролята си на ръководна класа в живота на обществото, та да се отнеме властта на земеделците и да се отстрани комунистическата опасност. Новото тук е, че от надпартийни позиции се върви към премахване на предвоенния идеен плурализъм. Всъщност това не означава голяма промяна, защото и тогава някакви значими принципни различия между буржоазните партии липсват. Въпреки това обаче преодоляването на партийността в името на сплотяването тогава и до 1944 г. остава неосъществимо.

Другото е възприемането и силната пропаганда на ширещата се отдавна идея за социален мир и справедливост. Още през 1919 г. Ат. Буров заявява: „Ние смятаме, че от чисто буржоазна гледна точка работничеството трябва да бъде протежирано, не защото искаме да демагогстваме, а защото едно производство засилено изисква като условие предварително едно работничество издигнато, едно работничество обезпечено материално, повдигнато културно, което да чувства интереса, който има самото то, да запази и засили производството."[46]

Още по-нататък през същата 1919 г. отива проф. Ал. Цанков. Той пише: „Социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията малко социалистическа. Едно взаимно проникване на новите противоположни сили не е само желателно, но и наложително. Разумни концесии са необходими и от двете страни, за да се спестят жертви и сили за обществения прогрес."[47] При това Ал. Цанков придава на държавата ключова роля. У водещите сговористи е подчертан стремежът нововъведенията да не разрушават приемствеността.

Първоначално Народният сговор препоръчва стриктно конституционни действия за смяната на земеделското правителство. Засилването на ролята на държавата се предвижда да става по законен парламентарен път. Кризата на парламентаризма в Европа естествено се отчита.

Климатът в България и в Европа позволява да се развият фашистки идеи и убеждения, включително и сред част от хората в Народния сговор, но при създаването му тях ги няма. Известен тласък за развитието на подобна тенденция може да даде поведението на БЗНС и на БКП. „В България – пише в. „Мир" на 21 август 1922 г. – още няма фашисти, но дружбаши и комунисти правят всичко, за да ги създадат." Ходът на събитията потвърждава тази констатация.

През октомври 1919 г. след интензивна предварителна подготовка се създава Военен съюз /лига/. Той включва офицери на служба и от запаса. Организацията няма намерение да се занимава само с тяснопрофесионални и битови проблеми на съсловието си, а силно се интересува от съдбата на държавата. Поради това появата на Военния съюз е ново явление в политическия живот на страната. Организираното съсредоточие на множество решителни хора с боен опит и с налично оръжие е нещо много важно.

През войната процентът на загиналите офицери е по-голям от този на падналите подофицери и войници, защото офицерите са начело и не изпълняват заповедите да щадят живота си /например да не възглавяват атаки и да обличат войнишки шинели в тях/[48]. След войната по-голямата част от офицерите остава вън от казармите, оказвайки се в бедствено материално и унизително обществено състояние.

Лигата се изгражда върху строго конспиративни съсловни принципи. В нея влизат аполитични офицери и привърженици на всички политически партии. Тон обаче дават старши и висши офицери с възгледи, близки до тези на бъдещия Сговор. Девиз на съюза е „Обновление, защита и обединение", т.е. обновление на държавното устройство, защита на националните и на професионалните интереси, обединение на нацията. Другият девиз е „Един за всички, всички за един"[49].

Земеделското правителство не разполага със средства, за да удовлетвори материалните нужди на офицерите /особено на тези от запаса/. Липсва му и такт, не разбира и не се съобразява с офицерския манталитет. Стамболийски и колегите му се отнасят с пренебрежение към войската и я подценяват. Те разчитат на силата на Оранжевата гвардия и на обстоятелството, че армията е съставена от селски синове и не ще се обърне срещу режима. Все погрешни преценки…

От своя страна, ръководството на лигата е настроено против реформаторската дейност на режима. То поддържа тесни връзки с командването на армията, което фактически се намира под контрола на Военния съюз. През есента на 1920 и през пролетта на 1921 г. представители на лигата изразяват готовност пред двореца и пред буржоазни политически сили да свалят земеделското правителство чрез преврат, но не получават одобрение за извършването на такъв акт[50].

През есента на 1920 г. правителството разтуря Военния съюз и изпраща в запаса най-дейните лигари. Съюзът преминава в нелегалност и съставът му силно намалява. Докато през септември 1920 г. в него членуват около 1700 офицери, в началото на юни 1923 г. той наброява едва 240 членове[51]. Ударът върху лигата в известен смисъл стяга редиците ѝ и избистря политическите ѝ възгледи. Съставът ѝ е очистен от симпатизанти на БЗНС и БКП. Освен това в Съюза на запасните офицери /СЗО/ влизат множина уволнени влиятелни лигари. Те напълно овладяват СЗО и той се превръща в нещо като легално проявление на Военния съюз.

Двигател за съживяване на дейността на лигата е „тройката" майор Никола Рачев, подполковник Кимон Георгиев и майор Дамян Велчев. Тяхното първо правило е: „Конституцията налага не число, а качество"[52]. През нощта на 15 срещу 16 ноември 1921 г. в Пловдив се провежда разширено заседание на ръководството на Военния съюз. На него председателят полк. Иван Вълков предлага да се подготви свалянето на Стамболийски чрез преврат, което се приема[53].

Пряко и чрез СЗО лигата взима дейно участие в създаването малко преди това на Народния сговор. Възгледите на ръководствата на трите организации са идентични. Едни и същи хора се срещат в ръководствата им, а и в масонски ложи и акционерни дружества[54].

* * *

На 6 юли 1922 г. след продължителни преговори е създаден Конституционният блок. Това е ново партийно обединение от Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия. Едни от най-известните представители на Народния сговор – Ат. Буров /Обединена партия/, Ан. Ляпчев, Гр. Василев /Демократична партия/ и др., участват в преговорите за образуване на Конституционния блок и влизат в неговото ръководство. От страна на Сговора образуването на Конституционния блок се разглежда като една от първите практически стъпки за обединение на буржоазните политически сили. За себе си Сговорът оставя ролята на интелектуален ръководител и координатор на буржоазията[55].

Конституционният блок прокламира като своя цел установяването на парламентарен режим съгласно Търновската конституция. Започва подготовка на масови акции. Тактиката не се различава много от тази, приложена в края на Стамболовия режим. Тя е насочена към това да се убеди монархът да свали правителството на земеделците и при ново коалиционно правителство на буржоазните партии да проведе нови парламентарни избори. Това, на което цар Фердинанд се решава едва на седмата година от управлението на Стамболов, едва ли цар Борис щеше да се реши да направи в третата година от управлението на Стамболийски. На царя не са му дадени много възможности дори да царува. Не е малко и това, че Борис успява някак да запази владетелското си достойнство. Никое негово официално разпореждане не може да има законна сила, ако не е подписано от министър. Заедно с това обаче и никой законодателен и официален държавен акт не се смята за законен, ако не носи и подписа на царя, и това понякога озаптява грубоватия селски водач. Фердинанд навремето прави истерични сцени на всесилния Стамболов, ако преценява, че не зачитат особата му. Борис избира кротка, маневрена, но по-ефективна тактика. Той се научава умело да се крие из любимите си планини или из провинциалните си резиденции, когато не е съгласен с някое правителствено решение[56].

Земеделското правителство предприема бързи и решителни мерки за смазване на буржоазната опозиция. Още на 21 май 1922 г. пада убит председателят на Народния сговор Александър Греков, а през юли същата година друг виден негов член – Пандо Чуклев. И двете убийства оставят съмнение за съучастие или подбудителство от страна на режима.

Конституционният блок е наречен от дружбаши и комунисти „черен" още през май, когато се водят интензивни преговори за създаването му. Тогава се разиграва една история, която много прилича на комунистическа провокация, подготвена от съветските тайни служби. По това време комунистите влизат в т.нар. техническо сътрудничество с БЗНС. Със съдействието на съветското разузнаване БКП е снабдена с документи за преврат, готвен уж от белогвардейските войски на барон Врангел, настанени в България. Без да провери

Водачите на Конституционния блок на гара Долни Дъбник с оскубани бради, 16 септември 1922 г. – НА-БАН На преден план: Т. Теодоров, М. Маджаров, Ал. Малинов, д-р Ст. Данев

достоверността на поднесената информация, правителството се „нанизва" на внушеното от нея. То бездруго търси възможности за диалог със съветската дипломация, предвид предстоящата конференция за Проливите в Лозана.

Лековерието на режима го улеснява и в борбата срещу Конституционния блок. Цялата отговорност за врангелското „начинание" пада върху блока. Комитетът за селска диктатура с благословията на Стамболийски засилва изграждането на свои правомощия в провинцията – ядра, секции, отряди. В широките им правомощия влиза правото да съдят и да наказват със смърт врагове и изменници[57]. Освен това БЗНС отправя тревожен, затрогващ апел до членската си маса. В него се казва: „Проклет да бъде онзи син на селото, който скръсти ръце, преди да е изпълнил свещения си дълг към народа, когато черноблоковите подкупници, подпомогнати от генерал Врангел, искат да го хвърлят в нова война."[58] „Заговорът" е осуетен, но и напрежението е докарано до точката на кипежа. Подготвена е почвата за разправа с Конституционния блок.

След учредяването си Конституционният блок замисля масови мирни действия за сваляне на земеделското правителство. Идеята за акцията принадлежи на Ат. Буров. Планират се събори с нарастваща масовост: първо на 17 септември в Търново, после на 1 ноември в Пловдив, с кулминация на 15 ноември в София. Възможно е в случая Буров да имитира Мусолини[59], но замисълът не излиза извън рамките на закона. Пък и България не е Италия. БЗНС обаче подготвя контраудар.

На 17 септември ръководството на Съюза насрочва конгрес на цвеклопроизводителите също в Търново. Кампанията срещу „черния" блок продължава с нестихващо темпо до самото начало на акцията. Всъщност за разправа с блокарите Комитетът за селска диктатура издава окръжно за ликвидиране на блоковите водачи. То не влиза в сила само поради намесата на Райко Даскалов[60].

На 16 септември вечерта от софийската гара тръгват за Търново в спален вагон водачите на блока Найчо Цанов, Теодор Теодоров, д-р Стоян Данев, Александър Малинов, Михаил Маджаров, Петко Стоянов и др. Към същия влак е прикачен и министерският вагон. В него пътуват за „конгреса" министрите Цанко Бакалов- Церковски, Райко Даскалов, Марко Турлаков, Александър Оббов, Коста Томов. На гара Долни Дъбник /дърварски център/ влакът е изтърбушен от „цвеклопроизводители", въоръжени с еднометрови дъбови цепеници. Водачите на блока са малтретирани и унижавани. Същото се случва и на блокари от други пристигащи влакове[61].

В самия старопрестолен град дружбашите вилнеят два дена. Единственият им проблем е дали да хвърлят блокарите в Янтра от Стамболовия мост или от стените на Царевец[62]. Земеделските големци предотвратяват поне това. Атанас Буров преминава с лодка в Румъния и оттам отива в Париж. Иван Евстр. Гешов, Григор Василев, Георги Стефанов и др. също напускат страната.

БКП има свои наблюдатели на събитията. В „историческия" влак с карти на сътрудници на МВР пътуват Тодор Луканов и Йонко Панов[63]. Според автора, който изнася този факт обаче, „БКП не съумя да оцени правилно търновския събор", и то защото: „Висшият партиен съвет окачестви дейността на земеделците в Търново като флагрантно посегателство на депутатската неприкосновеност на бившите министри. Извършени са нарушения от правителството, срещу които партията протестира?!"[64]

3.
Външна политика

По време на земеделското управление министър-председателят лично ръководи външната политика. Според чужди дипломатически документи той признава, че не претендира да е експерт по външните работи, но че няма да се затрудни да опознае тяхната материя. Вероятно е така. Във всеки случай личното му присъствие във външнополитическите дела е колоритно и понякога зашеметяващо. Непосредствеността на Стамболийски често смайва чужденците. Външнополитическите му изказвания в страната, още повече освободени от такт, имат разтърсващ, понякога взривителен отзвук сред българското общество. И това не е за учудване. Доста често външнополитическите проблеми стават по-важни от вътрешнополитическите. И тези проблеми не са един и два.

Ал. Стамболийски на посещение в Полша по време на 100-дневната обиколка в Европа, 1920–1921 г. – ИМ-Пазарджик

Естествено за България, както и за всяка държава, основна външнополитическа цел е оцеляването на страната, запазването на нейната цялост и суверенитет. За времето след Първата световна война заплахите за България в това отношение са много по-големи, отколкото за мнозинството други държави. Страната е заобиколена от враждебни, често заплашващи я поединично или дружно съседи, всеки един от които е много по-силен от нея във военно отношение. Нито една действителна или потенциална велика сила няма по това време важни мотиви да бъде благоразположена към България. Непосредствено след войната България е и с непълен суверенитет, тъй като е поставена под контрола на силите победителки в лицето на Междусъюзническата контролна комисия и по-късно на нейния Ликвидационен орган. Това положение просъществува до 1927 г. Хората, имали непосредствен досег с комисиите, ги наричат „свире-

Членовете на българската делегация на конференцията в Генуа, 1922 г. – БИА-НБКМ

пи“. Обикновеният начин на общуване на съюзническите власти с българските официални органи са ултиматумите[65].

През май–юли 1920 г. в противоречие с Ньойския договор гръцки войски окупират Западна и Източна Тракия. След конференцията в Сан Ремо съглашенското управление в Западна Тракия е ликвидирано и тя заедно с източната част от областта е разделена между Турция и Гърция.

Обективната стратегическа цел на българската външна политика между двете световни войни е ревизията на Ньойския договор. Тази цел не влиза в противоречие с международното право, включително с клаузите от Ньой, стига да се преследва по мирен път, от който да не се отклони нито едно българско правителство. Пактът на Обществото на народите е съставна част на Ньойския договор, а чл. 19 от този пакт предвижда възможност за ревизия на мирните договори при наличие на съгласие на всички засегнати и заинтересовани държави.

Целта на въпросната ревизия е насочена в три главни направления: 1/ намаляване на непосилното бреме на репарациите; 2/ премахване на военните клаузи, ограничаващи количеството и качеството на българските въоръжени сили и санкциониращи съществуването на обширна демилитаризирана зона в Тракия; 3/ ревизия на териториалните клаузи.

Опитът на земеделското правителство да постигне реално облекчение по изплащане на репарациите остава безуспешен. По въпроса за военните клаузи неговите действия се ограничават до някои най-общи внушения, правени по други поводи, които естествено не са чути. За мирно преразглеждане на териториалните клаузи изобщо не може да става дума. Известно териториално значение може да придобие единствено чл. 48 на Ньойския договор.

Според този член Главните сдружени и съюзени сили се задължават да бъде гарантирана свободата на българския икономически излаз на Егейско

Министър-председателят на Гърция Венизелос подписва Лозанския договор, с който България окончателно загубва беломорския излаз – La Bulgarie et la Société des Nations. Documents pour L'Histoire. Genève, 1986 г.

море. Условията на тази гаранция обаче не са определени и трябва да бъдат фиксирани допълнително. Българската дипломация действа за такова тълкуване на чл. 48, че този излаз да не минава през турска или през гръцка територия, а през коридор – български или под попечителството на Великите сили. Министър-председателят лично се заема с решаването на въпроса. По време на стодневната си дипломатическа обиколка из Европа в края на 1920 и началото на 1921 г. той безуспешно се опитва да убеди Англия, Франция и Румъния в справедливостта на българското искане за териториален излаз на Егейско море[66]. През лятото на 1922 г., предвид предстоящата конференция за Проливите в Лозана, българската дипломация отново полага много усилия в същата насока пред Англия, Франция, Италия, Румъния, Югославия и дори пред Съветска Русия. На конференцията в Лозана българската делегация се води от Ал. Стамболийски. Въпросът за български излаз на Егейско море обаче изобщо не е поставен на нея.

Друга грижа на българската държава е положението на българското население в съседните страни. Югославия, Гърция и Румъния са подписали договори за справедливо отношение към малцинствата, но те драстично се погазват. Българите са подлагани на политически, икономически, религиозен и културен гнет, на разорение и асимилация. Правителството на Ал. Стамболийски не постига напредък в това отношение. Само с Румъния започват преговори по т.нар. спорни, или „висящи“ въпроси, засягащи положението на българите в Южна Добруджа, но до някакъв конкретен резултат не се достига.

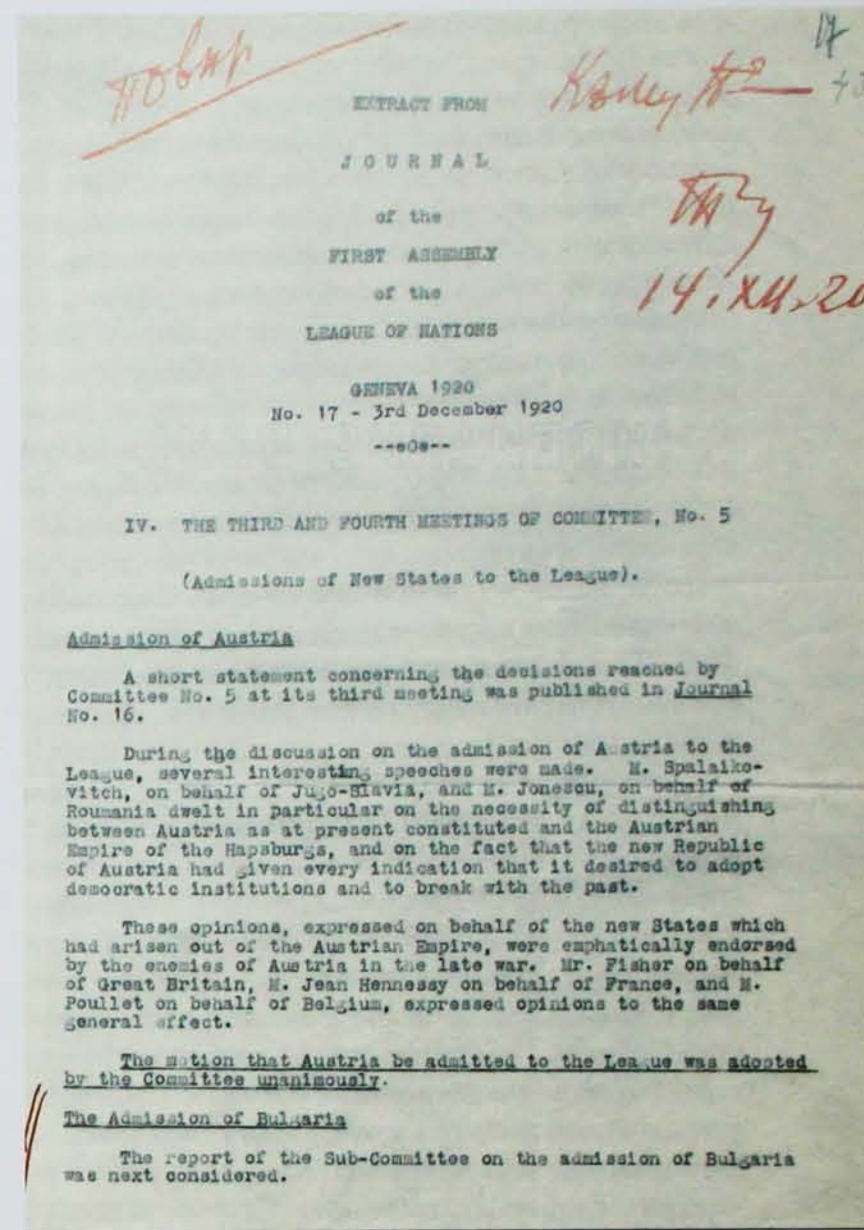
Югославия, Гърция и Румъния с обединени усилия правят всичко възможно, за да не дадат възможност на България да се съвземе, като нерядко заемат заплашителна позиция към нея. По-късно към тях се присъединява и Турция. През 20-те го-

дини най-често прилаганата форма за колективен натиск спрямо България от страна на Югославия, Румъния и Гърция е подаването на колективни ноти, в които от българското правителство се иска да предотврати преминаването на чети от българска територия в съседните ѝ страни. Първата такава нота е подадена на 11 април 1921 г. Поведението на Югославия издава недвусмислени признаци, че нотата може да бъде последвана от военна интервенция. Правителството на Земеделския съюз съумява да отклони удара, като веднага интернационализира проблема. То предлага да се проведе международна анкета по пограничните инциденти или пък войски на държавите от Съглашението да заемат пограничните райони и да обезпечат тяхната сигурност. В Лондон, Париж и Вашингтон отклоняват предложенията на българското правителство. Предупредена обаче е и Югославия да не предприема действия срещу България, което предизвиква силно недоволство в Белград[67]. Този метод на българската дипломация успешно се прилага от земеделското и от следващите правителства при подаването на подобни ноти.

Освен всичко друго съседните на България страни пристъпват и към формално образуване на антибългарски съюзи. През 1921 г. чрез двустранни договори между Чехословакия, Румъния и Югославия е създадена Малката Антанта. Политически и военно тя е насочена против Унгария, а румъно-югославският договор – и против България. При тези условия централна непосредствена задача на българското правителство е да разглоби, а по възможност и да разкъса задушаващия обръч на изолацията като главно условие за постигането на останалите си външнополитически цели.

България първа от победените страни влиза в образуваното след войната Общество на народите /ОН/ – на 16 декември 1920 г., и с готовност приема прокламираните от него принципи за обща сигурност, сътрудничество и закрила на националните малцинства, което остава трайна характеристика на българската външна политика. Влизането в ОН и предаността към неговите начала се смята и като малък отдушник при безутешната външнополитическа изолация. Друго средство за излаз от изолацията са усилията да се създаде нова представа за следвоенна България. Израз на тези усилия са стриктното спазване на тежките условия на мирните договори, лоялното и дори покорно поведение към Великите сили победителки, политиката на добросъседство спрямо всички заобикалящи я държави.

EXTRACT FROM

J O U R N A L

of the

FIRST ASSEMBLY

of the

LEAGUE OF NATIONS

GENEVA 1920
No. 17 - 3rd December 1920

--oOo--

IV. THE THIRD AND FOURTH MEETINGS OF COMMITTEE, No. 5

(Admissions of New States to the League).

Admission of Austria

A short statement concerning the decisions reached by Committee No. 5 at its third meeting was published in Journal No. 16.

During the discussion on the admission of Austria to the League, several interesting speeches were made. M. Spalaikovitch, on behalf of Jugo-Slavia, and M. Jonescu, on behalf of Roumania dwelt in particular on the necessity of distinguishing between Austria as at present constituted and the Austrian Empire of the Hapsburgs, and on the fact that the new Republic of Austria had given every indication that it desired to adopt democratic institutions and to break with the past.

These opinions, expressed on behalf of the new States which had arisen out of the Austrian Empire, were emphatically endorsed by the enemies of Austria in the late war. Mr. Fisher on behalf of Great Britain, M. Jean Hennessy on behalf of France, and M. Poullet on behalf of Belgium, expressed opinions to the same general effect.

The motion that Austria be admitted to the League was adopted by the Committee unanimously.

The Admission of Bulgaria

The report of the Sub-Committee on the admission of Bulgaria was next considered.

Извлечение от дневния ред на Общото събрание на ОН за приемане на България в организацията – ЦДА

Българският излаз на Бяло море. Карикатура. Худ. Ал. Божинов – НА-БАН

На 21 март 1923 г. се сключва спогодба за плащанията на България по репарациите. Общата сума от 2250 млрд. златни франка се разделя с 5% лихва на две части: част А от 550 млн. и част Б от 1700 млн., като изплащането на част Б е отложено да започне от 1953 г. В Спогодбата е включена и таблица с постоянно нарастващи годишни вноски.

Най-значителни конкретни усилия в прокарването на път за излаз от изолацията са положени в уреждането на отношенията с Югославия. Тази насока на българската външнополитическа активност е избрана неслучайно. С Гърция отношенията на момента не могат да се урегулират, тъй като то-

гава се действа за излаз на Егейско море. С Румъния също не могат, защото отчетливата етническа разлика на българското население в Добруджа от румънското и изолираността на областта в перспектива могат да я направят приемлив обект за български аспирации. За Турция не се мисли, защото тя е в много неясни отношения с Великите сили. Освен това Ал. Стамболийски е убеден, че Македония завинаги е загубена за България. Според него откритото зачеркване на Македония от списъка на евентуални български претенции щяло да улесни постигането на нейната автономия. То пък било път към образуването на южнославянска федерация, в която да влезе и България. Така начертаната политическа линия излиза далеч извън рамките на онова, което се разбира обикновено под понятията „добросъседство" или „сближение". Такава линия всъщност означава, въпреки всички уговорки, възприемане на почти официалната белградска доктрина за „интегрална Югославия", ще рече Югославия от Адриатика до Черно море под хегемонията на Сърбия. Наличието на подобни мисли не поставя под съмнение многократно доказания патриотизъм на Ал. Стамболийски и неговите съидейници. Тези мисли обаче са и погрешни, и утопични за момента. Дори при най-добро югославско желание Великите сили и другите балкански държави не биха допуснали разрастването на югославския конгломерат. Правителствената политика не е съобразена с чувствата на българското население в Македония, което е подложено на терор и асимилация. Тази политика изправя правителството срещу македонското революционно движение, срещу мнозинството от българското общество и срещу царя, който очевидно би бил пожертван при евентуалното ѝ осъществяване. Освен това в Земеделския съюз има среди, които не споделят идеите на водача си.

Александър Стамболийски се заема да прилага предначертанията с познатата ни вече негова целеустременост и дипломатическа непохватност. Той буквално преследва югославския премиер Никола Пашич с предложения и щедри отстъпки, които изненадват европейския дипломатически свят и възмущават българската общественост. В края на май 1921 г. верният привърженик на Стамболийски, министърът на вътрешните работи Александър Димитров посещава Пашич в Белград, за да го убеди, че българското правителство ще направи всичко, за да разчисти пътя за сближение между двете държави. Александър Димитров приема всички югославянски искания, като най-вече поема ангажимента да спре дейността на ВМРО и да се гласува суров закон за преследване на четите, образувани на българска територия. Земеделското правителство съвестно изпълнява този ангажимент. И не само това. Ал. Димитров изразява готовност да бъдат приети и сръбски официални органи в българските погранични райони, за да действат съвместно с българските, което е несъвместимо със суверенитета на страната. Такава нечувана отстъпчивост стъписва и опитния Пашич, който отговаря уклончиво[68]. Почти същите сцени се разиграват и при срещата на Ал. Стамболийски с Пашич в Белград, състояла се на 8–9 ноември 1922 г.[69] Срещата предизвиква още по-голям обществен отзвук, защото в югославската столица българският държавник плисва буйното си красноречие пред представители на тамошния печат, в което не пести обидни думи за българското население в Македония.

Според белградския в. „Нов лист" Стамболийски казал: „Както взехте Македония, вземете и всички македонци, които се намират още в България. Нека ви са халал. Нам те са само пакостили. Заради тях са гинали българските синове. Нам са пакостили, колкото са могли. Вземете ги всички и направете от тях хора и граждани. Аз съм винаги противник на македонците. Борил съм се против тях. Всички политически зверства в България са дело на македонците. Никога не бих воювал с вас заради македонците."[70] На 18 ноември в. „Земеделско знаме" публикува една доста смекчена версия на неговото изявление, като сръбските вестници са обвинени в изопачаване на думите на българския министър-председател. И тук обаче присъстват скандалните изрази за „прибиране" на всички македонци, които да са им „халал". При това се оказва, че в тази версия казаното от Стамболийски също било „коригирано" и „поправяно"[71].

Венец на тази политика е Нишкото споразумение от март 1923 г. за съвместно осигуряване на спокойствието на българо-югославската граница и за унищожаване на четническото движение. Текстът на споразумението отразява пълното отстъпление на българската дипломация пред всички главни, а и второстепенни югославски искания. България се наема да ликвидира базите на ВМРО на своя територия и да оказва съдействие на югославските гранични органи при охраната на границата срещу четите, без Югославия да поема на практика задължения към България. Точната оценка на тогавашния британски пълномощен министър в София Уилям Ърскин гласи, че обявеният в Нишкото споразумение принцип на взаимността е „фикция, имаща за цел да запази престижа на българското правителство"[72].

4.
Пътят към преврата на 9 юни 1923 г.

Разнообразни събития и процеси насищат периода на земеделското управление. През последните му месеци те го пренасищат, но и получават яснота и насоченост. Резултатът от взаимодействието им удовлетворява едни, съкрушава други и изненадва всички.

От края на 1922 и през първите няколко месеца на 1923 г. се засилва своеобразният процес на болшевизация на БЗНС под въздействието на Комитета за селска диктатура. Основните Ленинови постулати от теорията за пролетарската диктатура са възприети и пригодени към нуждите на БЗНС за установяване на селска диктатура. Александър Стамболийски и с него съюзът и правителството постепенно, но доста бързо се приобщават към болшевишките идеи на Комитета за селска диктатура. В процеса на неизповяданото превъоръжаване на съюза с идеите на ленинизма се заимства желязната революционна логика на Ленин. Оранжевите му последователи определят селската диктатура като висша форма на демокрация, защото селяните са огромното мнозинство на народа. Съсловната теория се преобразува в класова. БЗНС престава да бъде организация на всички селяни, а само на класата на трудовото селячество. Оттук нататък е лесно. Тази класа се обявява за „хегемон" на мирната революция, а БЗНС – за „авангард" на класата. „Авангардът" пък си има вожд в лицето на Ал. Стамболийски, който започва да съсредоточава в ръцете си пълнотата на властта[73]. В изказванията му все по-често звучат обертоновете на месианско предопределение и непогрешимост. „Ще рискувам и с главата си... – казва той, – защото това, което върша, аз го върша в името на най-върховните интереси на България. Никой не може да ме отклони от взетото решение."[74]

Колкото до размахването на „железни юмруци" и „цепеници" срещу враговете, за които „прошка няма", то те нямат непременно ленински произход. Такива неща българската действителност сама си ражда, и то доста отпреди Стамболийски и още повече след него.

На 4 януари 1923 г. атентатор на ВМРО подхвърля сферична бомба в министерската ложа на Народния театър, в който е и министър-председателят. Той и останалите бягат преди избухването на бомбата. Убиецът изчезва. После става нещо странно. Стамболийски публично казва, че прощава на атентатора, защото бил несъзнателно оръдие. Министерският съвет обаче отпуска 300 000 лв. като награда за залавянето му[75]. Противоречието е очевидно, но следва да се отбележи, че Стамболийски притежава някои личностни черти, които не са присъщи на кандидат за диктатор. Той не само че доста често пътува в чужбина, но освен това по природа е доверчив и допуска дори в собственото си обкръжение непроверени хора. Немарлив е и по отношение на личната си безопасност.

Атентатът обаче дава тласък в развитието на събитията. И както често става, преди да тръгнат към властта, диктаторите очистват редиците си, за да има монолитност. Тъкмо това се случва на 8–10 февруари, когато се свиква т.нар. Малък конгрес на БЗНС, на който присъстват членове на върховни съюзни и държавни звена и близки на Стамболийски хора. От съюза и от държавната власт са изхвърлени М. Турлаков, К. Томов, Хр. Манолов, които са си позволили да възприемат народовластието с понятията на парламентарната демокрация, а някои от тях са и за компромис с ВМРО. Заедно с тях от правителството е отстранен и Р. Даскалов – втората по значение фигура в БЗНС. И дали не защото при всяка диктатура място за втори няма?

Разбиранията на земеделските ръководители за народовластието превръщат количествения превес в държавен принцип[76]. Но такова народовластие е и съзнателно търсена изолация в обществото. И то изолация изключително враждебна. Самият Стамболийски разбира това много добре.

При толкова много врагове необходимо е да се отделят важните от второстепенните. На „Малкия конгрес" Стамболийски казва, че международното положение „не е розово", а вътрешното е „много лошо". Но тъкмо такива ситуации дават онази плодоносна почва, върху която растат диктатурите. Главната опасност за БЗНС според земеделския вожд „иде от македонствуващите, иде също така от Русия"[77], сиреч от комунистите. А известно е, че в насилственото сваляне на земеделците първите изиграват скромна роля, а вторите – никаква. Буржоазните политически сили, разбира се, са преследвани от режима наред с всички останали. Отсъствието им от оценката на Стамболийски за „главната опасност" говори обаче за неразумното им подценяване. Не се отчита и позицията на Военния съюз и това се оказва фатално.

Следващата стъпка на БЗНС и стратегически, и тактически е много добре издържана. Тя се свежда до предсрочно разпускане на Народното събрание и след това насрочване на нови избори. Очаква се те да бъдат спечелени с голямо мнозинство. И за да бъде то колкото се може по-убедително, преди да бъде разпуснато събранието, се гласува специален недемократичен нов избирателен закон, облагодетелстващ БЗНС. Целта е да се узакони по този начин планираната диктатура.

След прокарването на избирателния закон Стамболийски казва: „Историята един ден ще ми прости този грях."[78] Типично е за диктаторите да се позовават на историята. Типично е и поредното прочистване по върховете на БЗНС, но все пак само месец след предходното /!/. В средата на март е съставено ново, трето правителство на Земеделския съюз. В него най-възрастен е Стамболийски. От балкона на Министерството на вътрешните работи той дава обяснение за министерските промени. То е кръвожадно: „Изпъдихме ги, защото бяха заловени, че са агенти на блока; защото бяха заловени, че са съучастници в атентати и убийства; защото бяха заловени, че заедно с блока и някои конспиративни организации се готвеха да извършат преврат; защото бяха заловени разписки за рушветчилък, за взятковземане за сметка на държавното съкровище… Бесилка за земеделските министри… Ще ги окачим на бесилката и това ще бъде последният държавен съд в България."[79]

Сродни по политическо умонастроение на земеделците, комунистите понякога доста добре схващат обновяващата се същност на БЗНС и пътя, по който той е тръгнал. В политическите анализи на БКП, разводнени от нереалистични лозунги и от видения за Народен фронт, работническо-селско правителство и други подобни, от време на време се срещат и точни попадения. Още през февруари 1923 г. в серия статии „Работнически вестник" съзира тоталитаристичната ориентация на БЗНС, като характеризира „земеделската традиция" като „фашистка". В предизборната агитация земеделците отново са наричани фашисти[80].

Търновските събития и референдумът внасят обрат и в стратегията на буржоазните политически сили. В техните среди бързо започва да взима превес мнението, че е невъзможно свалянето на БЗНС да се извърши с легални средства. В предизборния период настъпва лека промяна. Народният сговор пак влиза в ролята си на координатор на буржоазните опозиционни сили. Той предлага в политическата игра отново да бъде вкаран царят, който да отстрани земеделците от власт и да повери на служебно правителство провеждането на изборите[81]. Това не става. Сговорът препоръчва обединение на опозиционните буржоазни партии в предстоящите избори, което в неговите печатни органи се нарича „общограждански фронт". Както се вижда, въведената от комунистите политическа мода – народните фронтове, не отминава и Народния сговор. Но и „общограждански фронт" не се изгражда.

Негативно постижение на Народния сговор е, че поне Конституционният блок не се разцепва по време на избирателната кампания. Впрочем „избирателна кампания" е силно казано. Преди изборите възможностите за публични изяви на буржоазните партии и на БКП са почти изцяло парализирани чрез насилия.

Резултатите от изборите, проведени в условия на терор и машинации, са такива, каквито се очакват. БЗНС с 569 130 гласа /52%/ благодарение на избирателния закон получава 86,5% от местата в Народното събрание. Висшият партиен съвет на БКП оценява изборите като „банкрут на народовластието" и като „проявление на фашизъм", след което ще последва „епохата на изключителните закони"[82].

След изборите от 22 април маршът на БЗНС към диктатура продължава с усилен темп. Започнало след „Малкия конгрес", установяването на диктатурата на земеделците в края на април и в началото на май е приключило почти навсякъде в селата и в по-малките градове[83]. Вземат се спешни мерки за въоръжаване, укрепване и обучение на Оранжевата гвардия. На тайни сборища нейните членове произнасят специална клетва. Според „Земеделско знаме" числеността ѝ е 300 000 души, но по-вероятно е да са минали под клетва 70 000–105 000 души[84]. Арестите на комунисти и буржоазни политици продължават, спират се вестници.

С приближени юристи Ал. Стамболийски започва да работи върху проект за нова конституция. Тя следва да узакони диктатурата и да остави на монархическия институт само безобидни церемониални функции. Бъдещият основен закон се предвижда да почива върху принципа за защита на трудовата и кооперативната собственост; ще се посяга на едрата собственост; ще се ограничава едрият и спекула-

Третото правителство на Ал. Стамболийски, март 1923 г. – Лична сбирка Т. Кавалджиев

Оранжевата гвардия пред Окръжната палата в Хасково – БИА-НБКМ

Събрание в къщата на ген. Русев в навечерието на 9 юни 1923 г. – БИА-НБКМ
На снимката – част от организаторите на преврата, сред които проф. Ал. Цанков, Хр. Калфов, ген. Русев, Д. Казасов, К. Георгиев.

тивният капитал; ще има две камари, ще се внесат промени в почти всички клонове на управлението; ще се създадат две нови министерства – на народното здраве и на трудовата повинност. Ще има и референдум за нов, вече народен съд[85].

След референдума през януари Стамболийски заявява, че БЗНС е толкова силен, че ще му омръзне да управлява. На 12 май той уточнява, че земеделците ще властват 20 години, след което ще повикат наемното работничество и занаятчиите, та и те да поуправляват със Земеделския съюз. Тези изявления са част от голяма програмна реч на министър-председателя. В нея той казва още, че предстои „ликвидиране на икономическата база на политически битата буржоазия“ в три етапа. До края на 1923 г. ще се национализират държавните банки, а останалите частни ще са под държавен контрол. Ще се национализира и застрахователното дело и ще се въведе държавен монопол върху изсушаването и износа на тютюна. Вторият етап ще протече след изборите за Велико народно събрание през 1924 г. Тогава ще се национализира едрият земеделски инвентар и той ще се разпредели между селските кооперации. При третия етап капиталистите ще предадат и предприятията си на „кооперациите и синдикатите, ако не доброволно, насилствено“. Държавата ще упражнява контрол и ще участва в печалбите. Земеделският вожд явно е доста напреднал в болшевизацията си... Накрая самоуверено и риторично пита: „Кой ще ни свали?“

Оказва се, че има кой. Ако земеделците се съмняват, че някой им крои нещо, то това е ВМРО. И наистина след сключването на Нишката спогодба изгарят почти всички мостове между организацията и правителството и отношенията стават крайно враждебни. Съществуват подозрения, че ВМРО е възможно да свали БЗНС от властта и да я даде на Конституционния блок. Правителството отклонява вниманието си в грешна посока и това улеснява истинските превратаджии. А те пък са пришпорени към действие от решимостта на земеделците да „векуват“ на власт, и то диктаторска. В буржоазния лагер също не са лишени от чувствителност към противопоставяне от типа „кой кого“. В обстановка, когато се налагат незабавни реакции, военните някак естествено изместват политиците, още повече че много от кадърните са избягали в чужбина. Военният съюз взема решение да нанесе изпреварващ удар, като организира преврат. Подготовката му се извършва строго конспиративно. Толкова конспиративно, че и досега не са известни всички перипетии по осъществяването на заговора. И все пак всички заинтересовани сили имат някакви сведения за него или поне се досещат.

Царят разполага с достатъчно източници на информация, но умишлено не желае да ги използва, за да не носи отговорност със знание за конкретни подробности. Така той си запазва свобода на действие, какъвто и обрат да вземат събитията.

ВМРО има спомагателно участие в преврата. В навечерието му около София и другаде се мяркат автономистки чети. Други чети са използвани да вършат черна екзекуторска работа при подавяне на огнищата на земеделска съпротива след 9 юни.

Комунистите, от една страна, подценяват възможността за осъществяване на преврат, а от друга – със злорадство очакват сблъсъка между „градската и селската буржоазия”.

Най-лошо се ориентират в обстановката земеделците. Те имат достатъчно податки за готвещия се заговор, но подценяват опасността. Самият Стамболийски в нощта на преврата е в родното си село Славовица, без да подозира нищо. В случай че ръководството на БЗНС реалистично би преценило силата на Военния съюз и опасността на заговора, щеше да има на разположение и необходимия повод за въвеждане на диктатурата. На 9 юни БЗНС не само пропуска шанса си, но претърпява разгром, който му струва многобройни човешки жертви.

Превратът е назначен за нощта на 8 срещу 9 юни. Той се осъществява професионално и с вещина. Щабът на операцията се намира в дома на един от водачите на Военния съюз – ген. Иван Русев. Тук са и други ръководители на съюза: полковниците Иван Вълков, Христо Калфов /доскоро адютант на цар Борис/, Кимон Георгиев и подполковник Никола Рачев. Има и цивилни: проф. Александър Цанков от Народния сговор, либералът Боян Смилов, радикалът Петър Тодоров, демократът Владимир Моллов, народнякът Цвятко Бобошевски и социалдемократът Димо Казасов. Ролите са разпределени. Военните осъществяват техническото ръководство. Цивилните се занимават главно със съставяне на новото правителство, с изготвяне на текстовете на прокламацията до народа и на официалните царски укази. Утринта заварва столицата овладяна от превратаджиите без жертви. В провинцията не е така.

Въпреки отличната подготовка на преврата на много места из цялата страна се оказва съпротива. Сам Стамболийски застава начело на зле въоръжените си сподвижници от Пазарджишко. На втория ден от преврата пред очевидното превъзходство на противника той разпуска хората си и започва да се крие из селата. Три дни след това е предаден от селяни на шпицкомандата на „черния“ капитан Харлаков и след инквизиции е садистично убит. Жертви стават още стотици земеделци. Колелото на насилието започва да се търкаля с нарастваща скорост по опасния политически наклон, който българската история придобива.

ГЛАВА ТРЕТА

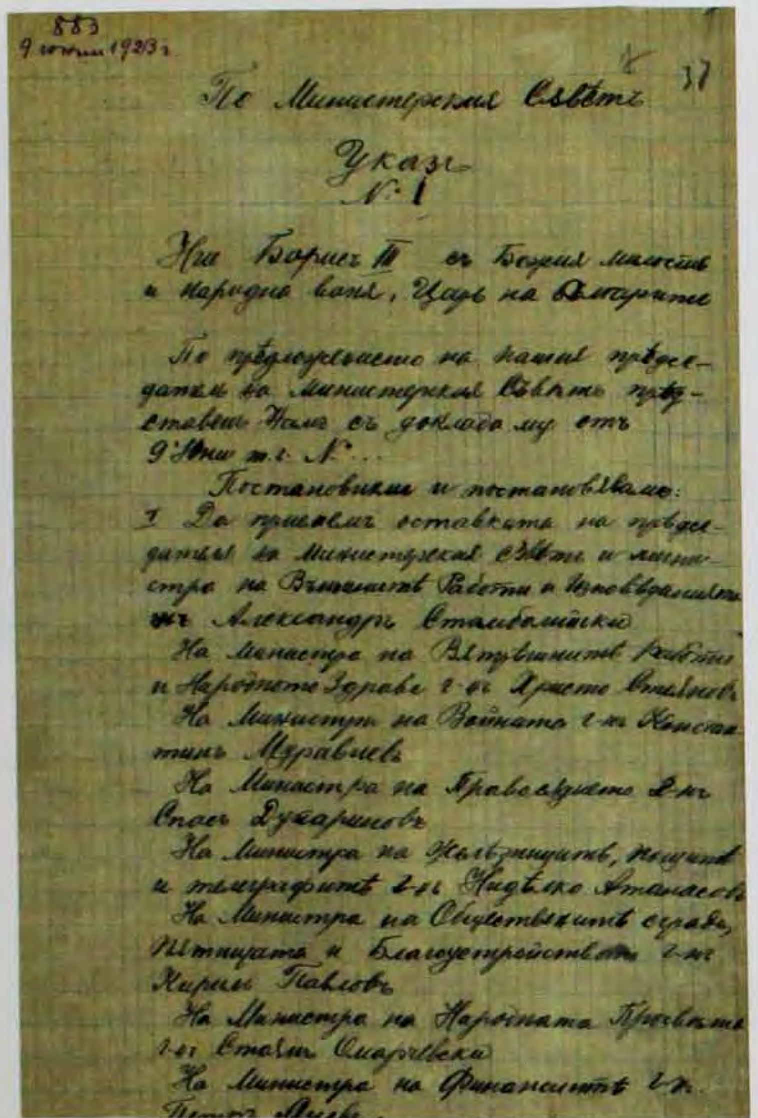
УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР /1923–1926/

1. Правителството и прегрупирането на политическите сили /юни–септември 1923 г./

Едно от непосредствените последствия от извършения на 9 юни 1923 г. преврат е, че насилствената смяна на властта прекъсва обичайната процедура за съставяне и утвърждаване на нови правителства, при която практиката е държавният глава да дава мандат на партиен лидер за съставяне на нов кабинет. Извършителите на преврата от Военния съюз с подкрепата на политическата формация Народен сговор уточняват състава, макар и не изцяло, на бъдещия кабинет още преди преврата. На 9 юни 1923 г. около обяд, след като получава потвърждение за успешното извършване на преврата в цялата страна, цар Борис III подписва указа за състава на новото правителство, поднесен му от определения за министър-председател Александър Цанков и от трима други кандидати за министри[1].

В състава на обявеното в деня на самия преврат правителство фигурират имената само на 8 души. Назначеният за премиер Ал. Цанков, освен че е министър на просвещението, изпълнява и длъжностите министър на войната и министър на външните работи[2]. Постъпилите през нощта на 9 срещу 10 юни сведения за брожения срещу новата власт обаче налагат незабавното назначаване на титуляр на Министерството на войната. Той трябва да има не само правомощията да ръководи операциите по сломяването на съпротивата, но и за изпълнението на задачата да може да си сътрудничи с щаба на преврата. Най-подходящ кандидат за тази длъжност се оказва един от организаторите на преврата полк. Иван Вълков. На 10 юни той е назначен за министър на войната[3]. Председателят на Народния сговор Ал. Цанков и председателят на Централното управление на Военния съюз са най-влиятелните фигури в Деветоюнското правителство. За министър на външните работи Ив. Вълков привлича Христо Калфов, активен деец на Военния съюз и бивш адютант на цар Борис III, а за министър на вътрешните работи Иван Русев[4]. Запасният генерал Русев и запасният полковник Калфов принадлежат към крилото на бившите офицери във формацията Народен сговор. Към тях трябва да прибавим и министъра на земеделието и държавните имоти Янаки Моллов, предложен от Цанков, който също като премиера може да се причисли към едно ядро от безпартийни представители на интелигенцията в тази формация.

Четири от останалите пет министерства също са поверени на представители на Народния сговор. Четирима от новите министри обаче едновременно с членството си в Народния сговор са и членове на различни партии. Министърът на финансите Петър Тодоров е член на Изпълнителния комитет на Радикалната партия, министърът на правосъдието Боян Смилов – на Постоянното присъствие на Националлибералната партия /от фракцията на радославистите/, министърът на търговията, промишлеността и труда Цвятко Бобошевски на Централното бюро на Обединената народнопрогресивна партия.

883
9 юний 1923 г.

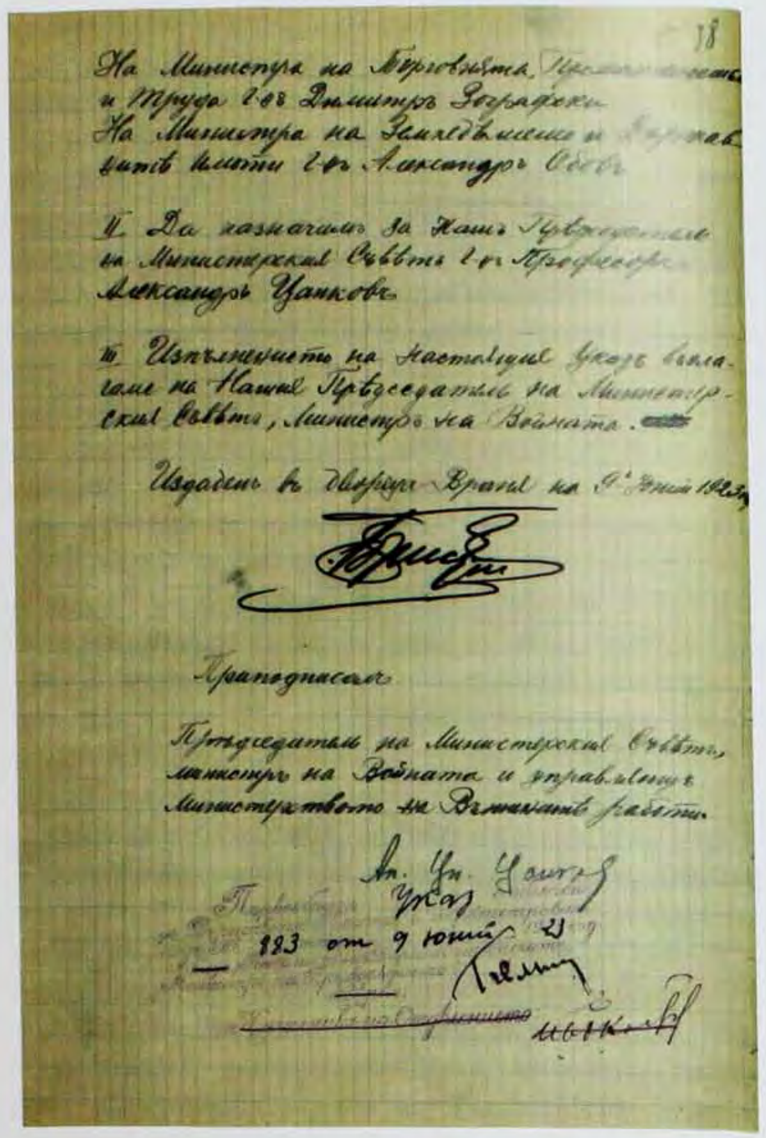
По Министерския Съвѣтъ

Указъ
№ 1

Ние Борисъ III съ Божия милость и народна воля, Царь на Българитѣ

По предложението на нашия председатель на Министерския Съвѣтъ представено Намъ съ доклада му отъ 9 Юний т.г. №...

Постановихме и постановяваме:
I. Да приемемъ оставката на председателя на Министерския Съвѣтъ и министръ на Външнитѣ Работи и Изповѣданията г-нъ Александръ Стамболийски
На Министра на Вѫтрешнитѣ Работи и Народното Здраве г-нъ Христо Стояновъ
На Министра на Войната г-нъ Константинъ Муравиевъ
На Министра на Правосѫдието г-нъ Спасъ Дупаринов
На Министра на Желѣзницитѣ, пощитѣ и телеграфитѣ г-нъ Недѣлко Атанасовъ
На Министра на Обществениѣ сгради, Пѫтищата и Благоустройството г-нъ Кирилъ Павловъ
На Министра на Народната Просвѣта г-нъ Стоянъ Омарчевски
На Министра на Финанситѣ г-нъ [illegible]

38
На Министра на Търговията, Промишленостьта и Труда г-нъ Димитръ [illegible]
На Министра на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти г-нъ Александръ Оббовъ

II. Да назначимъ за Нашъ Председатель на Министерския Съвѣтъ г-нъ Професоръ Александръ Цанковъ

III. Изпълнението на настоящия Указъ възлагаме на Нашия Председатель на Министерския Съвѣтъ, Министръ на Войната.

Издаденъ въ Двореца Врана на 9 Юний 1923 г.

Борисъ

Приподписалъ

Председатель на Министерския Съвѣтъ, министръ на Войната и управляющъ Министерството на Външнитѣ работи.

Ал. Цв. Цанковъ

Указ 883 от 9 юний 23

Указ и доклад за приемане оставките на министрите от кабинета на Ал. Стамболийски и назначаване на проф. Ал. Цанков за министър-председател. Оригинал – ЦДА

До Негово Величество Царя

ДОКЛАДЪ

№ 1

Ваше Величество,

Моля, ВАШЕ ВЕЛИЧЕСТВО, да одобрите и да подпишете приложения УКАЗ за приемане оставките на Министрите от кабинета Ал. Стамболийски.

9 Юний 1923 година.

Председател на Министерския Съвет,
МИНИСТЪР на Войната и Управляющ Министерството на Външните Работи и Изповеданията:

Ал. Цв. Цанков

Министърът на обществените сгради, пътищата и благоустройството Янко Стоенчев не влиза в ръководството ѝ, но е деец на Демократическата партия. Единственият член на правителството, привлечен в кабинета от съзаклятниците, без да принадлежи към Народния сговор, е министърът на железниците, пощите и телеграфите Димо Казасов, който е и член на ЦК на БРСДП[5]. Влизането в състава на новото правителство на дейците на споменатите пет политически партии не се извършва с одобрение нито на ръководните им органи, нито на партийните им лидери, които с изключение на социалдемократическите са в шуменския, сливенския затвор или в чужбина. В крайна сметка от 10-те министри 8 са членове на Народния сговор; като се прибави към тях военният министър, се оказва, че деветоюнският кабинет се състои от представители на Военния съюз и Народния сговор.

Формираният кабинет отговаря на важни политически цели на деветоюнците. Включването в него на лица, нечислили се дотогава в никоя политическа партия, като Ал. Цанков, И. Русев, Хр. Калфов, Я. Моллов, трябва да покаже, че ще се върви по нов път в политиката. Присъствието в кабинета на представители на пет политически партии цели да демонстрира широко недоволство от правителството на Стамболийски, обединило около себе си „народните" сили. Красноречиво в това отношение е изявлението на министър Русев: „Фактът, че правителството е съставено от представители на всички партийни течения в страната с изключение на комунисти и дружбаши е залог, че то гледа на своите задачи като на общонародни и че ще ориентира всички свои акции не от тясно партийно, а от обществено гледище."[6] В известен смисъл на думата съставът на правителство олицетворява и главната идея на Народния сговор за постигане на единство на нацията.

Деветоюнците се ръководят и от други попрактични вътрешно- и външнополитически съображения при подбора на новите министри. В деня на превратa, когато все още длъжността министър на външните работи се изпълнява от Цанков, той и парижкият възпитаник Цв. Бобошевски посещават пълномощния министър на Франция, за да защитят извършения преврат. Разчита се, че младият адвокат от Варна Боян Смилов може да привлече на страната на новите управляващи многобройните привърженици на Националлибералната партия в градове като София, Велико Търново и др. При Я. Стоенчев се има предвид не толкова членството му в Демократическата партия, колкото фактът, че той се явява в известен смисъл доверено лице на ЦК на ВМРО и лично на Т. Александров[7]. Така се осигурява подкрепата на ВМРО за новата власт. Изборът на Димо Казасов за министър на железниците, пощите и телеграфите също не е случаен. Присъствието на член на Социалдемократическата партия, известна с влиянието си върху профсъюзите на държавните служители, цели да обезпечи лоялността към новата власт на персонала на железниците и телеграфите. Още повече, че Казасов е бивш ръководен деец в профсъюзното обединение на съюзите на държавните служители. В критичните дни след преврата от особено значение се оказва ролята на железничарите, които обезпечават превозването на войскови отряди по жп линиите и на телеграфо-пощенските служители, които се грижат за комуникациите.

В деня на преврата правителството се обръща

1

2

3

1. Министър-председателят проф. Ал. Цанков – ЦДА
2. Ген. Иван Русев – МВВР
3. Ген. Иван Вълков – НВИМ

с „Манифест към българския народ“, отпечатан на афиши, разпространени из страната. В него се заявява, че то има за „своя първа грижа да обезпечи мира и спокойствието“ на гражданите и да възстанови потъпканите им свободи. Отправя се обаче предупреждение, че редът и вътрешният мир в страната ще бъдат запазени „на всяка цена“, като се подчертава, че всеки опит за смут, всяко подстрекателство срещу държавата ще бъдат „немилостиво наказани“. Обществото е информирано, че на армията, жандармерията и полицията е дадена заповед „бързо, решително и с всички средства“ да потушат всеки опит за нарушаване на реда и да накажат „всеки, който би противодействал на властта“[8]. Категоричните предупреждения издават облика на новото правителство и не оставят място за никакви съмнения относно решимостта на новата власт да се справи с всяко противодействие.

Превратът е последван от кадрови промени в Министерството на вътрешните работи и на войната. На 9 юни 1923 г. новият министър на вътрешните работи се разпорежда за уволнение „в полза на службата“ на всички ръководители на администрацията по окръзи, назначени от земеделската власт. Между 9 и 12 юни 1923 г. той подписва заповеди за назначение на 16-те нови окръжни управители. Всички те са запасни офицери. Четирима от тях /окръжните управители на Мастанлийски /днес Момчилград/, Пашмаклийски /днес Смолян/, Петрички и Софийски окръг са генерали, деветима /на Бургаски, Видински, Врачански, Кюстендилски, Плевенски, Пловдивски, Старозагорски, Търновски и Шуменски окръг/ са полковници и трима /Варненски, Русенски и Хасковски окръг/ са капитани. Всички окръжни управители са членове на Военния съюз[9]. Поставени на тези постове по волята на ръководството му, те отговарят на изявлението на Русев за намерението на правителството да създаде „безпартийна“ администрация. По-бавно става назначаването на нови околийски началници, започнало на 11 юни 1923 г. с околиите на Бургаски и Видински окръг. До 20 юни обаче все още много околии на Мастанлийски, Петрички, Плевенски и Софийски окръг нямат нови околийски началници, на други места се сменят по няколко пъти. Много от околийските началници също са запасни офицери. Така че на много места с властта се разпореждат Военният съюз и Съюзът на запасните офицери.

Кадрови промени се извършват и в централното ръководство на МВР. Между 9 и 14 юни Стойчо Мошанов изпълнява длъжността главен секретар на министерството, а от 14 юни 1923 г. на този пост официално е назначен политическият секретар на Военния съюз Никола Рачев[10]. С поставянето в края на юни на друг активен деец на Военния съюз Владимир Начев за началник на отделението „Обществена безопасност“ се слага началото на новата кадрова консолидация на една от най-важните служби в министерството. В началото на юли 125-те вакантни щатни места в отделението са попълнени с назначаването на един помощник-началник – П. Бичев, и началници на отделения като „Политически“ и „Чужди шпиони“, 92-ма агенти и други служители. През юли само в София действат вече 110 тайни полицейски агенти. От 20 юли 1923 г. се слага началото на назначаването и на първите началници на окръжните бюра на отделението „Обществена безопасност“ и агентите в провинциалните градове[11].

Извършителите на преврата правят чистки и в армията, от която отстраняват всички офицери, симпатизиращи на Земеделския съюз. По време на управлението на Деветоюнското правителство 1/3 от офицерите са засегнати от „чистката“. В същото време на отговорни длъжности във войската са върнати някои висши запасни офицери. За началник на жандармерията е назначен ген. Велизар Лазаров, участник в преврата и съпредседател на Централното управление на Военния съюз /от страна на запасните офицери/. Друг организатор на преврата и член на ръководството на Военния съюз полковник Д. Велчев също е върнат в армията като инспектор на жандармерията. Трета секция на военното министерство е реорганизирана и получава нови задачи – да води разузнаване в средите на БКП и да организира физическото унищожаване на нейните привърженици. Секцията е пряко подчинена на военния министър ген. Вълков и получава инструкции лично от него. За неин началник е назначен майор Димитър Порков[12].

Генералите Ив. Вълков, В. Лазаров, Ив. Русев, полковниците Д. Велчев, Сл. Василев, подполковник Вл. Начев, майор Н. Рачев и др. влизат в състава на един съвещателен орган, чието първоначално задължение е грижата за отбраната и сигурността, но обсегът му на действие постепенно се разширява и в областта на вътрешната и външната политика. Правителството не може да вземе никакво важно решение без одобрението на тази своего рода вишестояща инстанция, наричана „конвент“[13].

След успешното завземане на властта новите управляващи незабавно се заемат с настъпление

срещу държавния и партийния актив на БЗНС. Много от земеделските министри и народни представители са арестувани. Особено внимание новата власт обръща на Оранжевата гвардия, положила клетва за вярност към Земеделското правителство. Тя е поставена извън закона. Въпреки заплахите, отправени от правителството, на много места в страната привърженици на земеделската власт оказват съпротива срещу незаконно установената власт на деветоюнците. Тя се оглавява както от най-видни представители на БЗНС, така и от активисти на съюза по селата. Между 9 и 14 юни 1923 г. сред тях са министър-председателят Ал. Стамболийски, министрите Ал. Оббов и Сп. Дупаринов, депутати, окръжни управители, околийски началници от БЗНС и ръководители на местни земеделски дружби. Съпротива е организирана в редица райони, сред които са селата около Варна, в Провадийско, Белослатинско, в Пловдивски окръг /Карловско и Асеновградско/, Луковитско, Беленско, Ихтиманско, Казанлъшко, Старозагорско, Севлиевско, Хасковско, Преславско и други места. Най-масов характер – със стотици, макар и слабо въоръжени участници, тези прояви имат в Пазарджишко, където са предвождани от Стамболийски, в Карловско, Плевенско и Шуменско. На някои места /Карнобатско, Чирпанско/ въоръжен отпор на новата власт оказват членове на бойните ядра и отряди на Оранжевата гвардия. Земеделците се борят в името на възстановяването на земеделското управление, а на някои места и в името на „селската диктатура“.

Освен земеделците и комунисти, сметнали новите управляващи за узурпатори, се опитват да оказват съпротива. Това става по лична инициатива на местни ръководни комунистически дейци и други членове на партията, които не се съобразяват с указанията на Централния комитет на БКП за придържане към неутралитет при смяната на властта[14]. От всички огнища на противодействие според оценката на изпълнявалия тогава длъжността главен секретар на МВР най-голямата изненада идва от Плевен[15]. Както е известно, окръжното ръководство на БКП игнорира нареждането на ЦК за неутралитета. То, начело с А. Халачев, прави опит за превземане на града, като привлича към действията си и земеделци. Всъщност общите акции на комунисти и земеделци са неочаквани за властта, защото в кампанията по провеждането на парламентарните избори през април 1923 г. Стамболийски подлага на преследване БКП.

За справяне със съпротивата цялата власт се

Земеделци, участници в Юнското въстание 1923 г. в Сливенския затвор – ИМ-Сливен

Министри от последния кабинет на Стамболийски в Софийския централен затвор: седнали от ляво надясно трети Н. Атанасов, К. Павлов, Ст. Омарчевски, Ал. Оббов; прави крайните вдясно К. Муравиев, П. Янев – Лична сбирка Т. Кавалджиев

съсредоточава в ръцете на военните. Те организират специални войскови отряди. За разпръсване на слабо въоръжените привърженици на Земеделския съюз в Плевенско и Шуменско се използва артилерия. Войсковите отряди често се подпомагат от мобилизирани запасни офицери и подофицери. В дните след преврата правителството формира и отряди от доброволни полицаи, съставени от членове на Съюзите на запасните офицери и подофицери, от доверени лица на новата власт и от членове на партиите „на реда“. Тези отряди действат ка-

Дейци на БЗНС, политемигранти в Югославия. В средата седнали Н. Атанасов и Хр. Стоянов – Лична сбирка Т. Кавалджиев

то „неотговорни фактори“ и упражняват терор срещу дейци на БЗНС и БКП[16]. Запазен списък свидетелства, че през юли службата „Обществена безопасност“ е изплатила парични възнаграждения на 97 такива доброволци. Настроени отрицателно към Стамболийски заради потушаването на транспортната стачка, жп служители осигуряват не само денонощни връзки за придвижване на войски по железниците, но и дават сведения за огнища на съпротива[17].

Една от най-важните задачи на новите властници в първите дни след преврата е ликвидирането на Стамболийски. Решението за неговото убийство се взема от министър-председателя Цанков, министрите Вълков, Калфов и политическия секретар на Военния съюз Н. Рачев. На 10 юни те възлагат на един отряд начело с капитан Иван Харлаков да го залови и екзекутира веднага. На 14 юни 1923 г. министър-председателят Ал. Стамболийски е убит. Според официалната версия земеделският водач бил убит в Южна България при стълкновение между военни части и въоръжени селяни, които нападнали военния автомобил, запътил се към София с арестувания Стамболийски. Всъщност той е умъртвен след жестоки инквизиции във вилата му в Пазарджишко с участието на четници на ВМРО на войводата Величко Велянов[18]. Убийството на Стамболийски слага край на първата вълна на съпротива срещу деветоюнското правителство.

Вследствие на преврата от 9 юни 1923 г. и водената от правителството и военните власти политика на последователен разгром на Земеделския съюз десетки хора са подложени на преследвания и арести. Дават се човешки жертви, произнасят се присъди. Широкомащабни арести се извършват на няколко места. В Плевен през юни 1923 г. са арестувани около 700 човека, в Карловско – 1200, в Шуменско – 1400 души. Макар че няма точни данни за дадените по време на юнските събития жертви, смята се, че убитите без съд и присъда са стотици. През юни и юли 1923 г. са ликвидирани видни дейци на БЗНС като Крум Попов, Стоян Калъчев, Димитър Кемалов, Георги Дамянов и др. Срещу участници в съпротивата се организират съдебни процеси. В Карловско под отговорност са подведени 375 души, в Асеновградско – 101 души, в Плевен пред съда са изправени 95 души, обвинени в опит за метеж с цел установяване на комунистическа власт. През юни 1923 г. в същия град са произнесени 21 присъди, от които 3 смъртни и 3 доживотен затвор. В Пловдив пред съда са изправени 90 подсъдими, в Дупница – 41[19]. Вследствие на събитията някои от участниците в тях, търсени от властта, минават в нелегалност.

Юнските събития слагат началото и на нов момент в политическата история на страната – формирането на политическа емиграция. На 22 юни 1923 г. по инициатива на Райко Даскалов, пълномощен министър на правителството на БЗНС в Чехословакия, в Прага се създава Задгранично представителство на БЗНС начело с Р. Даскалов, в което влизат и Александър Оббов и К. Тодоров.То си поставя за задача да представлява съюза пред външния свят и да подпомага всички земеделски сили вътре в България. Твърде скоро обаче Задграничният център на БЗНС загубва своя ръководител. На 26 август 1923 г. Р. Даскалов, вторият лидер след Стамболийски в БЗНС, е убит в Прага от терористи на ВМРО. Въпреки това ръководителите на земеделската емиграция продължават започнатата от Даскалов активна антиправителствена пропаганда с издаването на печатни материали, намерили значителен отзвук в чужбина[20].

Манифестът, разпространен на 9 юни 1923 г., не изчерпва въпроса за програмата на новото правителство. Тя е представена пред обществото месец след преврата. На 8 юли 1923 г. министър-председателят произнася пространна реч за задачите на кабинета. На първо място Цанков поставя въпроса за установяването на „социален мир“, за обществена солидарност и за премахването на „всякаква съсловна и класова политика“[21]. Тези изявления подсказват, че една от задачите на новото правителство ще бъде да се противодейства срещу проповядваната от БКП идея за класовата борба и срещу съсловния принцип на БЗНС. Цанков обявява, че правителството е дошло на власт, за да възстанови потъпканите от земеделския режим права на гражданите и да управлява страната в духа на принципите, легнали в основата на Конституцията. Особено внимание министър-председателят обръща на проблема за консолидиране на управлението. Той смята, че това може да се постигне, като се заздравят четирите главни института, на които се крепи държавата – администрацията, полицията, правосъдието и армията. Министър-председателят заявява, че правителството има намерение да организира най-добрата администрация и полиция, в която да служат хора с доказана честност, главно из средата на запасните офицери. Организирането на „отлично подготвена“ и на „военни начала полиция“ Цанков откроява като една от важните задачи на своето правителство. Премиерът подчертава, че армията трябва да запази „народния си /по състав/ характер“ и да бъде инструмент на държавата, а не на класите или партиите. Той декларира, че кабинетът ще положи усилия за утвърждаване на авторитета на „унищоженото и разстроено от миналия режим правосъдие“, като обезпечи независимост и несменяемост на прокурорите и съдиите[22]. Речта му показва, че новото правителство си е поставило за задача да сложи край на влиянието и намесата на партиите в дейността на администрацията, армията, полицията и правосъдието. За да са стабилни, според идеята на управляващите фактори от Народния сговор и Военния съюз тези институции трябва да служат на държавата.

Пледирайки за укрепване на управлението и за засилване ролята на държавата, Ал. Цанков изхожда от разбирането, че причините за отслабването им и за изживяваната от тях след войната криза се коренят в старата, довоенна държавно-политическа система, в характерните за нея форми и средства на управление, които са вече непригодни за новото време[23].

От речта, произнесена на 8 юли, личи, че Цанков има желание да потърси средства за решаване на следвоенните проблеми със „силната и решителна ръка на обществения хирург“. От неговите разсъждения може да се заключи, че скалпелът му е насочен срещу политическите партии и досегашните им управления. Той развива тезата, че малка страна като България не може да си позволи лукса да има дузина партии. Многобройността им била признак на „политическа незрялост“ и „обществена немощ“. В „тежки и критични минути“ като днешните той не можел да се задоволи с коалиционно управление, което щяло да бъде „управление на слабост“, защото щяло да запази „партизанските различия, дрязги и партизански морал“. Затова Цанков предлага силите на партиите да се обединят, като първоначално партиите се разпуснат, след което чрез подбор сред техните привърженици и с участието на нови дейци да се създаде не временна политическа комбинация, а „нова дълготрайна обществена сила“. Програмата, изнесена от Цанков на 8 юли 1923 г., навежда на мисълта, че правителството замисля да създаде по-солидна опора за своята власт.

Обръщайки се към лидерите на партиите, той патетично заявява: “Всяко време си иска своите хора. Всяко време си иска своите водачи. На миналото ще трябва да турим кръст и да го покрием с плащаницата на забвението. Миналите дейци остават за нас като големи исторически фигури, които ще трябва да признаят, че както в природата, така и в обществения живот има биологични закони, които действат със своята неумолимост.”[24] Нещо повече, наричайки водачите на партиите „стари политически грешници“ и виновни за националните катастрофи, Цанков им намеква, че новото правителство желае отстраняването им от политическия живот.

Въпреки радикалното намерение на Цанков за пълно игнориране на лидерите на политическите партии, ситуацията не му позволява да реализира намерението си. Допирни точки за решаване на такива политически задачи като възстановяване на гражданските права и свободи; издигане на престижа на парламента; постигане на граждански и социален мир на основата на принципа на обществената солидарност; противодействие срещу влиянието на БЗНС и БКП той може да намери само сред партиите, които имат свои членове в неговото правителство. Приемайки кабинета като „надпартиен“ обаче, тези партии го смятат за временен до изборите.

Оказаната през юни съпротива на властта, влиянието на Земеделския съюз и БКП, невъзможността на всяка една от силите, поели държавното ръководство – Военният съюз и Народният сговор, самостоятелно да стабилизират властта, несигурното международно положение на страната ги изправят пред задачата да създадат солидна опора

Царя за сливането на партиитѣ

Телеграми на цар Борис III и на Ал. Цанков за създаването на Демократическия сговор – в. Пряпорец

на управлението, като потърсят политически съюзници.

Началният вариант на Военния съюз и Народния сговор предвижда да обединят всички партии, които имат членове в правителството, в една голяма формация под ръководството на Народния сговор. Подобен проект е невъзможен поради взаимната идейно-политическа нетърпимост между Националлибералната партия, обявила се за защитник на интересите на буржоазията, и Социалдемократическата партия, претендираща, че се грижи за пролетариата и социално слабите. Освен това БРСДП е противник на сливането на партиите, което щяло да доведе според нея до „смесване на буржоазиите" и надделяване на обединистите и националлибералите. В края на юни 1923 г. деветоюнците вече са наясно, че БРСДП няма да влезе в една нова формация, но че ще могат да разчитат на нейното сътрудничество в управлението.

Тогава те насочват вниманието си към партиите от Конституционния блок. Трима от членовете на правителството – Цв. Бобошевски, П. Тодоров и Я. Стоенчев принадлежат към партиите от коалицията, създадена през 1922 г. В нея влизат Обединената народнопрогресивна, Демократическата и Радикалната партия. Крайната цел на Блока е установяване на конституционно парламентарно управление, а непосредствената – борба с политически средства срещу Земеделското правителство. Резултатите от проведените два месеца преди преврата парламентарни избори показват, че Конституционният блок се очертава като втора по влияние опозиционна политическа сила. Спечелените от него над 166 хил. гласа не са за пренебрегване. След преврата ръководствата на партиите, влизащи в блока, посрещат с одобрение свалянето на БЗНС от власт и заявяват подкрепата си за правителството.

Превратът от 9 юни 1923 г. сварва повечето от видните дейци на трите партии от Конституционния блок в Шуменския затвор. Там 12 бивши министри от правителствата на Ив. Евстр. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов очакват предстоящия държавен съд, пред който да отговарят за обявините и водени войни и последвалите ги катастрофи. След преврата правителството не се разпорежда за незабавното им освобождаване. Отрицателно към пускането им от затвора са настроени дейците на Военния съюз. Социалдемократическият лидер Кръстьо Пастухов настоява те да останат там и съдбата им да се реши от бъдещото Народно събрание. Освен тях в Сливенския затвор се намират членовете на правителствата на В. Радославов, които Държавният съд признава за виновни във връзка с участието на България в Първата световна война.

На 26 юни 1923 г. министърът на правосъдието Б. Смилов се опитва да издейства от правителството освобождаването както на шуменските, така и на сливенските затворници. Министерският съвет обаче постановява, че отмяната на подобни санкции не е от неговата компетентност, и остава окончателната дума на Народното събрание. Но все пак той приема затворените в Шумен бивши премиери и министри да бъдат освободени, а членовете на правителствата на Радославов да останат в затвора при облекчен режим. Така правителството прави разграничение между неосъдени и осъдени. Важна роля за решението за съдбата на последните играе фактът, че в края на юни 1923 г. деветоюнското правителство все още не е признато от трите съседни балкански държави – победителки във войната, Сърбия, Румъния и Гърция. Опасявайки се от външнополитически усложнения и обвинения в реваншизъм, то се въздържа да изпълни искането на Смилов. Отчита и евентуалната негативна реакция на общественото мнение от такъв акт. Становището на правителството обаче е първият импулс за охлаждане на отношенията му с националлибералите.

Партийните лидери на Конституционния блок – Малинов, Костурков и Данев, се завръщат в столицата в края на юни 1923 г. При новите обстоятелства трите партии от блока се надяват да иземат от правителството инициативата за прегрупиране на политическите сили. Те смятат, че коалицията трябва да бъде изоставена и да се потърси друга организационна форма на интеграция. Но сред ръководните им среди съществуват различия по въпроса, как да се осъществи това. Централното бюро на Обединената народнопрогресивна партия настоява за незабавно сливане на трите партии от Блока. Група дейци от Демократическата и Радикалната партия изразяват желание да подпомогнат усилията на деветоюнците да реорганизират партиите. Други представители на същите две партии смятат, че едно обединение на „сродните политически сили" под формата на сливане трябва да стане постепенно в по-продължителен период от време. За да се осигури парламентарно управление, лидерът на Радикалната партия Ст. Костурков е на мнение, че в момента се налага федерирането на обществените сили. Във федерацията да влязат само партии, близки по социален състав и програмни възгледи. Група демократи начело с Ал. Малинов са склонни на сливане с Радикалната партия, а ако това не е възможно, да запазят самостоятелното съществуване на Демократическата партия[25].

За да не загуби инициативата, на 14 юли 1923 г. от името на Народния сговор правителството започва преговори с партиите от Конституционния блок за създаване на голяма политическа формация, но скоро те са прекъснати. Различията между партиите от Конституционния блок по въпроса за изграждането на нова политическа сила се оказват непреодолими и коалицията е разпусната.

Разривът на Блока довежда до прегрупиране на силите. В името на ускоряването на сливането ръководството на Обединената народнопрогресивна партия решава не само да даде „пълна подкрепа на правителството за управлението на страната", като поддържа участието на БРСДП и на Националлибералната партия в кабинета, но обявява, че приема и неговата програма, оповестена от Цанков на 8 юли 1923 г. Заетата от Обединената народнопрогресивна партия безусловна проправителствена позиция ѝ открива пътя към съюз с властващия Народен сговор[26]. Така в началото на август 1923 г. се образува едната групировка, в която влизат Народният сговор и Обединената народнопрогресивна партия. Тази групировка под името Народен сговор участва като страна в преговорите по образуването на Демократическия сговор.

Разпускането на Конституционния блок открива пътя за учредяване на още една групировка. Ръководствата на Радикалната и Демократическата партия преговарят за сливане и на 2 август 1923 г. подписват споразумение да се слеят в нова партия под името Съюз на демокрацията. Двете партии, образуващи Съюза на демокрацията, обаче договарят едно особено условие – за Радикалната партия сливането да бъде „окончателно" само след като получи одобрение от партийния ѝ конгрес. Що се отнася до кабинета, Съюзът на демокрацията подчертава, че ще подкрепя „правителството от 9 юни" и че е готов да му окаже съдействие за осигуряване на „правилното парламентарно развитие на страната"[27]. Последният детайл разкрива, че Съюзът на демокрацията придава много важно значение на парламентарното управление. Въпреки заявената от Съюза на демокрацията подкрепа на правителството създаването му е посрещнато с изненада и раздразнение от управляващите.

Съюзът на демокрацията се оказва мимолетен етап в усилията за прегрупиране на политическите сили. Лидерът на Радикалната партия Ст. Костурков смята, че партията трябва да запази своята самостоятелност и затова не подписва протокола за създаването му. Тъкмо напротив, водачът на демократите Ал. Малинов одобрява създаването на Съюза на демокрацията. Той смята, че е достатъчно в бъдеще Демократическата и Радикалната партия да го изградят и обединението на сродните партии да спре дотук. Макар че се подписват под създаването на Съюза на демокрацията, някои от представителите на ръководствата на Демократическата /А. Ляпчев, Григор Василев, Георги Данаилов/ и Радикалната партия /Петър Тодоров, Тодор Влайков, Йосиф Фаденхехт, Иван Харизанов/ смятат учредя-

ването му за недостатъчно. Според тях условията след превратa налагат техните партии да се слеят и с Народния сговор. Всъщност позицията им по отношение на сливането е проправителствена.

В хода на преговорите, които се водят за създаване на новата политическа сила, се изяснява, че националлибералите не са желан партньор за партиите от Конституционния блок. За да улесни създаването на сборната групировка, Народният сговор се отказва от искането си в нея да влезе и Националлибералната партия.

В първите дни на август 1923 г. по инициатива на премиера двете групировки водят нов кръг от преговори за образуване на нова партия Демократически сговор. В преговорите освен министър-председателя участва и Хр. Калфов, деец на Военния съюз. Те се оказват доста трудни, защото представителите на Съюза на демокрацията не желаят да приемат такива предложения на правителството като: да разформироват партийните си организации до края на месеца; да забранят на бившите си министри да влизат в ръководните органи на новата партия; да се съгласят министър-председателят да бъде арбитър при съставянето на кандидатските листи за парламентарните избори. Спорове се водят и за платформата на новата партия, за функциите на централните ръководни органи, а така също и за представителството на двете преговарящи страни в бъдещото Народно събрание[28].

Правителството упражнява силен натиск и използва различни средства, за да реализира идеята си за сливане на партиите в най-кратък срок. В това отношение то е подпомогнато от Военния съюз и други организации, а така също и от симпатизанти на партиите, имащи свои членове в кабинета. За да осигурят създаването на „новата обществена сила", Военният съюз и правителството обещават, че ще проведат исканите от партиите парламентарни избори, но само след като се създаде новата политическа формация. Водачите на ВМРО Тодор Александров и Иван Михайлов увещават Костурков и Малинов да се съгласят партиите им да влязат в „новата обществена сила". Дейци на същата организация заплашват с физическа разправа Ст. Костурков, който най-твърдо отстоява самостоятелността на Радикалната партия. Осведомяват ги за решението на ЦК на БКП от 5–7 август 1923 г. за вдигане на въоръжено въстание[29].

На 10 август 1923 г. между двете преговарящи страни се подписва учредителният протокол за сливане на двете политически групи Народния сговор и Съюза на демокрацията в „една единна партия с Централно управително тяло и Изпълнителен комитет под названието Демократически сговор". Предвижда се във временното централно бюро двете групировки да бъдат представени почти по равно. Уговорено е специална комисия да изработи временен устав на новата партия. Уточнено е за временна платформа на Демократическия сговор да служи платформата на Конституционния блок, която да се допълни с програмата на правителството на Ал. Цанков, а постоянната програма на новата партия да се изработи от нейния учредителен конгрес.

Една от важните точки в споразумението гласи, че Демократическият сговор „поддържа правителството в сегашния му коалиционен състав", което означава, че новата партия ще оказва подкрепа на целия състав на кабинета в това число и на представителите на Социалдемократическата и Националлибералната партия. Договорени са и някои моменти около провеждането на бъдещите парламентарни избори. Прието е в изборите Демократическият сговор да влиза в разбирателство за „общи избирателни листи" с партиите на „законността и реда"[30]. Усилията на привържениците на прегрупирането на политическите сили и реорганизацията на старата партийна система и обединението на нейните елементи в нова интегрирана политическа организация завършват с успех с учредяването на Демократическия сговор. Създава се една нова партия, която трябва да стане опора на управлението и да го парламентаризира.

Подписи под протокола за създаването на Демократическия сговор слагат председателят на Народния сговор и премиер Ал. Цанков, лидерът на народняшкото крило от Обединената партия Ат. Буров, за прогресисткото крило от Обединената партия подписва Д. Христов, за Съюза на демокрацията подписват Н. Мушанов и Р. Маджаров /за Демократическата партия/ и Й. Фаденхехт и Н. Найденов /за Радикалната партия/[31]. Прави впечатление, че за три от партиите протоколът не е подписан от техните лидери – Ст. Данев, водач на прогресисткото крило от Обединената партия, а така също и от Ал. Малинов и Ст. Костурков. С това е направен опит да се елиминират опасенията на деветоюнците, че лидерите могат да бъдат пречка пред обединителния процес.

Заслужават да се отбележат още два момента около учредяването на Демократическия сговор, които са без прецедент в политическия живот. Присъствието на военния министър ген. Вълков по време на подписването на протокола за създаването на новата партия свидетелства, че този акт минава под патронажа на Военния съюз. Освен това и държавният глава изразява публично отношението си към постигнатата договореност. В специална телеграма до министър-председателя по случай образуването на Демократическия сговор цар Борис III окачествява събитието като „придобивка", която трябва да радва всеки българин, и заявява, че „по-тясното сближение на обществените групировки" е „необходима предпоставка за правилното развитие на една страна"[32].

След учредяването на Демократическия сговор създателите на партията пристъпват към формирането на нейните ръководни органи. Седмица след подписването на протокола от 10 август 1923 г. е обявен съставът на временните ръководни органи – централното управително тяло, в което влизат Ал. Цанков, Хр. Калфов, Кимон Георгиев, Н. Рачев /от Народния сговор/, Ат. Буров, Цв. Бобошевски, Д. Христов /от Обединената народнопрогресивна партия/, Гр. Василев, Р. Маджаров, Ал. Гиргинов /от Демократическата партия/, Т. Влайков, Й. Фаденхехт, П. Тодоров, И. Харизанов, Н. Найденов /от Радикалната партия/ и др.[33] В състава на временното централно бюро не присъстват имената на бившите министър-председатели Ст. Данев и Ал. Малинов. Този факт е в унисон с желанието на лидерите на Народния сговор и Военния съюз старите партийни лидери да минат на по-заден план в политиката.

През септември 1923 г. правителството на Цанков преживява криза, инициирана от социалдемократите. Ръководни дейци на БРСДП започват да оказват натиск за промяна в политиката и състава на правителството. Кръстьо Пастухов и други видни социалдемократи настояват пред Ал. Цанков представителят на Националлибералната партия да излезе от него и поставят условия за оставането си в кабинета: осигуряване на гражданските свободи, мерки за подобрение на стопанското положение и др. Искането се обсъжда от ръководството на управляващата партия. Бюрото на Демократическия сговор поддържа становището, че трябва да се направи всичко възможно за запазване на правителствената коалиция на Демократическия сговор със социалдемократите и националлибералите до изборите. Същото становище споделя и ръководителят на Военния съюз ген. Вълков. Социалдемократите обаче не отстъпват и дори заплашват, че ще оттеглят своя представител от кабинета. Това налага партийното ръководство на Демократическия сговор да делегира на министър-председателя пълномощия за реконструкция

Ал. Цанков отива да подаде оставка на кабинета, 22 септември 1923 г. – ЦДА

на правителството. То препоръчва на премиера предварителни консултации с държавния глава. В началото на септември 1923 г. Цанков заминава за Евксиноград.

На 20 септември 1923 г. след продължително заседание на Централното управително тяло на Демократическия сговор и всички министри се взима решение да се направи реконструкция на правителството, като представителят на националлибералите излезе от кабинета. Цанков мотивира

пред членовете на правителството промяната с външнополитически съображения. Важен фактор за взимане на това решение играе съображението, че при започналата вече акция срещу БКП е необходимо да се запази участието във властта на БРСДП с оглед на бъдещите парламентарни избори. Но Смилов отказва да подаде оставка. В публикувано в печата писмо той прави ред възражения срещу политиката на правителството, едно от които е въвеждането на военно положение във връзка със Септемврийското въстание. Министърът на правосъдието смята, че мерките по прилагането му щели да бъдат поверени в ръце, които вместо да направят от него „строга държавническа мярка", щели да го принизят до средство за преследване на политически партии. Очерталата се криза налага на 22 септември 1923 г. премиерът да поднесе оставката на целия кабинет.

Същия ден държавният глава подписва указ за съставяне на новото правителство, в което влизат всички министри от старото с изключение на Смилов[34].

2. Деветоюнският преврат, БКП и Коминтернът. Септемврийско въстание

ЦК на БКП оценява извършения на 9 юни преврат като смяна на „военно-полицейската диктатура на селската буржоазия, упражнявана от земеделското правителство, с военно-полицейска диктатура на градската буржоазия"[35] и решава да не се намесва в борбата между градската и селската буржоазия. Решението се взема с пълно единодушие, макар и при различни мнения, и се съобщава на партийните комитети чрез куриери.

В Изпълнителния комитет на Коминтерна /ИККИ/ се изненадват от отношението на ЦК на БКП към преврата. Председателят на ИККИ Григорий Зиновиев обявява на заседаващия от 12 до 23 юни 1923 г. Трети пленум на ИККИ, че заетият от ЦК на БКП неутралитет по отношение на преврата е не само погрешен, но е довел и до гибелни последици, тъй като парализира действията на масите и с това подпомага победата на превратаджиите. Секретарят и член на ИККИ Карл Радек представя на пленума БКП като партия, неспособна „да премине от агитация и опозиция към действие", и окачествява поведението ѝ като „най-голямото поражение, което някога се е падало на комунистическата партия"[36]. Пленумът на ИККИ приема „Възвание към българските работници и селяни", в което те са призовани да се вдигнат на борба против превратаджийското правителство, дори и през главата на БКП[37].

На 14 юни 1923 г. ИККИ изпраща до ЦК на БКП телеграма, подписана от председателя на Коминтерна Г. Зиновиев и Васил Коларов /тогава генерален секретар на ИККИ/, в която се изразява безпокойството по повод „погрешната позиция на ЦК на БКП" и особено във връзка с полученото съобщение, че организационният секретар на ЦК Тодор Луканов е изпратил телеграма до въстаналите работници и селяни в Плевен с указание да спрат съпротивата срещу превратаджиите"[38]. На 17 юни за България заминава В. Коларов със задача да се запознае на място с положението в България, да информира ЦК на БКП за несъгласието на ИККИ със заетата от него позиция на неутралитет и да съдейства за изправяне на линията на партията. Коларов пристига във Варна по нелегален път /с моторница по Черно море/ на 24 юни. В края на юни той тръгва за София, но във влака е арестуван от полицията /няма редовен личен документ/ и до края на юли се намира в Шуменския затвор.

Въпреки отправената критика, ЦК на БКП продължава да защитава становището си, като смята, че ИККИ не е запознат с положението в България, с отношението на народа към управлението на Земеделския съюз и не може да прецени вярно неговата линия. Заседаващия от 1 до 7 юли и на 17 юли 1923 г. висш орган на БКП – Партиен съвет[39], потвърждава възприетата от ЦК на БКП на 9 юни позиция по отношение на преврата. Несъгласие с нея изразява само членът на Военната организация на БКП Коста Янков. Критиката на Коминтерна обаче дава тласък за дискусиите в редица партийни организации /Софийска градска, Плевенска, Бургаска, Видинска, Шуменска и Пловдивска/, които още непосредствено след преврата изразяват несъгласието си с решението на ЦК за неутралитет.

В края на юли в София пристига В. Коларов, освободен от затвора. При неговото непосредствено участие започва нова серия от заседания на ЦК, в хода на които той се убеждава, че в ЦК няма никакъв стремеж към борба за власт и че моментът за това е изпуснат[40]. Критиката на опозиционно настроените дейци вътре в партията, както и тази на ИККИ се оказват безсилни да променят курса на ръководството на БКП.

В ИККИ обаче не желаят да се откажат от възможността да се постигне нов пробив в осъществяване на световната пролетарска революция. В началото на август в София е изпратен сътрудникът на Виенското бюро на Коминтерна А. Абрамович /псевдоними Четуев, Албрехт/ със задачата да „мобилизира" ЦК на БКП към действие с цел установяването на работническо-селско правителство. В търсенето на подкрепа на своята мисия той се обръща към дейци в партията, несъгласни със заетата от ЦК позиция на неутралитет. Но поврат в политическата линия на ЦК Абрамович-Четуев успява да постигне благодарение на В. Коларов и Георги Димитров. След проведените на 15–17 август няколко заседания на ЦК /в непълен състав/ с участието на „Албрехт" се взема решение за вдигане на въоръжено въстание, без да се насрочи датата му.

Васил Коларов преди обявяване на въстанието, 1923 г. – НИМ

1. Георги Димитров 2. Гаврил Генов – членове на Главния военно-революционен комитет на Септемврийското въстание – НИМ

Подготовка на въоръженото въстание започва от средата на август. При ЦК се създава Военнотехнически комитет начело с К. Янков, известен още като Военен център. При Военнотехническия комитет се образуват четири секции: за пропаганда и организация в армията, въоръжение; организационно-мобилизационна, оперативна. При окръжните и околийските комитети на БКП се създават военнотехнически комисии, които трябва да изработят конкретни планове за овладяване на окръжните и околийските центрове от въстаниците. Според плана въстанието трябва да започне едновременно в цялата страна. Ако поради непредвидени причини то избухне в някои окръзи преди определения срок, съседните окръзи са длъжни да го подкрепят, без да чакат специално нареждане.

Политическата подготовка на въстанието се възлага на Г. Димитров. Той се опитва да приложи на практика разработената от Коминтерна тактика на единен фронт. През втората половина на август и в началото на септември в „Работнически вестник" се появяват няколко статии на Г. Димитров за единен фронт, разглеждан като партийна коалиция. В същото време ЦК изпраща до ръководствата на БЗНС, Социалдемократическата партия /СДП/ и Радикалната партия писмени предложения за обща борба за събаряне на правителството на Ал. Цанков. Отговорът се получава само от група дейци на БЗНС, които се съгласяват на неофициални преговори с ръководителите на БКП. Разговорите се водят с Георги Марков и Петко Д. Петков. В чужбина се установяват контакти със Задграничното представителство /ЗП/ на БЗНС начело с Райко Даскалов.

Подготовката на въстанието в Петрички окръг, където след преврата на 9 юни ВМРО заема ключови позиции във властта, създава необходимостта за вземане на мерки с цел да се избегнат конфликтите и недоразуменията по време на въстанието. Това налага постигането на разбирател-

ство с ВМРО. Ръководството на БКП влиза във връзка с ръководителите на лявото течение във ВМРО. Стига се до съглашението БКП да не вдига въстание в Пиринския край, считан от автономистите за тяхна база, срещу което ВМРО обещава своя неутралитет. При това положение Петричкият окръжен военнореволюционен комитет изработва следния план: 1. В Петричка, Неврокопска /Гоцеделчевска/ и Мелнишка околия да не се вдига въстание. 2. От гр. Горна Джумая /Благоевград/ и околията му да се образува един въстанически отряд, който да помогне за превземането на гр. Дупница. 3. Да се вдигне въстание само в Разложка околия, където комунистическото движение е силно и общинската власт в градовете Разлог и Банско, както и в селата Белица, Бачево, Горно Драглище, Елешница се намира в ръцете на комунистите[41].

Военният център започва работа по набавяне на оръжие, по въоръжаването на партийните членове и организирането им в бойни единици. Засилва се агитационната дейност в казармите. Съставят се планове за прекъсване на железопътни линии, телефонни и телеграфни съобщения, за вдигане на мостове във въздуха.

Но осъществяването на взетите решения върви бавно. ЦК на БКП се занимава повече с агитационна работа, отколкото с организирането на масови протести /демонстрации, стачки и др./ против правителството, които биха подпомогнали подготовката на въстанието. Много от окръжните и околийските комитети на БКП посрещат решението на ЦК за въстание със съмнение. Повече от ръководните дейци на БКП нямат готовност за воденето на нелегална работа и въоръжена борба. Известна нагласа за въстание има в селските райони, където още не е сломено желанието за съпротива срещу Деветоюнското правителство.

За властите плановете на ЦК на БКП не остават тайна. На 12 септември в 6.00 ч. сутринта, с цел да обезглави БКП и предотврати въстанически действия, полицията предприема масови арести на комунистически ръководители в София и провинцията. В ЦК се получават сведения за готвения удар два дни преди арестите и чрез куриерите уведомяват окръжните комитети да вземат предпазни мерки. Благодарение на това голямата част от партийните ръководители успяват да се укрият. От членовете на ЦК е арестуван само политическият секретар на ЦК Христо Кабакчиев. Арестуван е и ръководителят на Военнотехническия комитет К. Янков. Общият брой на арестуваните комунисти на 12 и 13 септември е около 2500 души. Но арестите на комунисти и сътрудничещи с тях земеделци продължават и през следващите дни. Софийският градски партиен комитет и Софийският комитет на Общия работнически синдикален съюз не успяват да организират като протест срещу предприетите от властите арести нито стачка, нито дори митинг.

Първото заседание на ЦК след арестите се провежда на 15 септември вечерта. Присъства едва половината от състава му. Събралите се на заседанието решават, че революционната криза в страната се изостря и въоръженото въстание е неизбежно. Възразява само Т. Луканов, заел след арестуването на Хр. Кабакчиев поста на политически секретар на партията. Заседанието на ЦК, събрал се пак в непълен състав на 17 септември, решава датата на въстанието да се определи от четирима души от ЦК – В. Коларов, Г. Димитров, Тодор Петров и Т. Луканов. На срещата, определена за следващия ден, успяват да дойдат само В. Коларов и Г. Димитров. Двамата решават въстанието да започне на 22 срещу 23 септември. Веднага се изпращат куриери във всички окръзи с парола за въстание. След като разбира за решението, Т. Луканов се обявява против и се опитва да спре куриерите.

* * *

В някои окръзи предприетите от полицията арести предизвикват сблъсъци между правителствените органи и комунистите, някои от които прерастват във въоръжени стълкновения и дори във въстание. Първото селище, в което пламва въстанието е с. Мъглиж, Казанлъшка околия, Старозагорски окръг. През нощта на 13 срещу 14 септември въстаниците завладяват селото без никакви жертви. Революционният комитет в с. Мъглиж праща куриери до съседните села с предложение и там да се обяви въстание. Но примера на с. Мъглиж последва само с. Голямо Дряново, където една група от 20 комунисти превзема селото и провъзгласява работническо-селска власт. На 14 септември по обед въстаналите села са заети от правителствените войски.

По своя инициатива акционният комитет в Стара Загора още на 13 септември изпраща указание до всички околийски партийни комитети да започнат въстание на 19 срещу 20 септември. На 19 септември след полунощ в Стара Загора се съсре-

Звънар. Худ. Ил. Петров – НИМ

доточават въстанически групи около пехотинската, жандармерийската и артилерийската казарма, Обществената безопасност и окръжния затвор, жп гарата. От всички набелязани акции успешна се оказва само акцията срещу жп гарата. Тя е превзета и задържана от въстаническите групи до сутринта.

На призива на старозагорския акционен комитет за вдигане на въстание се отзовават партийните комитети в Новозагорска, Чирпанска и Казанлъшка околия. В Нова Загора бойна група превзема околийското управление в 3.00 часа сутринта на 20 септември и провъзгласява установяването на работническо-селска власт. Но в същия ден следобед въстаниците са изтласкани от града. На 20 септември и почти цялата Чирпанска околия се оказва в ръцете на въстаниците. В Казанлъшка околия бойни групи превземат селата Енина, Шипка, Хасът /Крън/, Секеречово /Хаджидимитрово/, Шейново, Химитли /Ясен/, което дава тласък да започнат въстанически действия в цялата Казанлъшка околия. Водят се истински боеве между въстаниците и армейските части. В самите околийски центрове – Чирпан и Казанлък, въстание няма.

Обявено преждевременно, въстанието в Старозагорски окръг остава изолирано и е потушено още преди да започне общото въстание в страната. Съседните окръзи – Сливенски и Ямболски, въобще не вдигат въстание и това дава възможност на властта да използва войската от тези окръзи и бързо да смаже въстаническите действия в Старозагорски окръг.

В условията на водещите се вече в Старозагорски окръг боеве на 20 септември разширено заседание на ЦК подкрепя определената за начало на въстанието дата – 22 срещу 23 септември. В същия ден ЦК избира Главен военнореволюционен комитет в състав В. Коларов, Г. Димитров и ръководителят на Врачанския окръжен комитет на БКП Гаврил Генов. Комитетът избира за център на въстанието Северозападна България поради това, че комунистическото движение там е силно. На 21 септември членовете на комитета заминават за Врачански окръг, за да поемат ръководството на въстанието.

Въстанието в Северозападна България придобива широк мащаб. На 22 срещу 23 септември въстаническите действия обхващат петте околии на Врачански окръг – Фердинандска /Монтанска/, Берковска, Оряховска, Белослатинска и Врачанска. На 23 септември в 3.00 часа през нощта въстаниците превземат гр. Фердинанд. На сутринта войската връща града, но през втората половина на деня той отново преминава в ръцете на въстаниците. Те обявяват гр. Фердинанд за временен център на въстанието и успяват да задържат града в свои ръце до 27 септември. На 22 срещу 23 септември въстаниците вземат властта в ред общини в Берковския край, на 23 септември превземат с. Вършец, а на 24 септември следобед гр. Берковица. На 23 септември се провъзгласява работническо-селска власт в Кнежа, Оряхово, на 24 септември – в Бяла Слатина. На 25 септември след няколко атаки въстаническите дружини успяват да завземат гара Бойчиновци. Най-слабо е въстаническото движение във Врачанска околия, а в окръжния център гр. Враца не е направен дори опит за въстание. Във Видински окръг въстанието избухва само в Ломска околия, където се вдигат почти всички села. На 23 септември почти целият гр. Лом се намира в ръцете на въстаниците. Въстаническите действия в Северозападна България продължават най-дълго – до 27 септември. Боеве между правителствените войски и въстаниците, отстъпващи към югославската граница, се водят и на 28 и 29 септември.

Превземането на столицата София се предвижда да стане със съвместни действия на работническите отряди и на някои спечелени за въстанието части от Софийския военен гарнизон, подпомогнати от съседните околии и главно от въстанически отряд от Врачански окръг. София обаче остава пасивна. На 21 септември полицията успява да разгроми Софийския военнореволюционен комитет. Ръководството на Софийската партийна организация, вместо да образува нов военнореволюционен комитет и да обяви въстание в София, решава да го отложи и изпраща куриери да съобщят контрапаролата в окръга. По такъв начин въстанието е спряно в целия Софийски окръг. Въпреки това въстанически действия има в Ихтиманско, Долнобанско и редица села в Самоковска, Пирдопска, Софийска и Орханийска /Ботевградска/ околия. Ожесточени боеве между въстаниците и войската се водят в Ихтиман и на гара Костенец.

В Пловдивски окръг въстаническите сили действат разпокъсано. И тук първите сблъсъци с полицията започват още на 14 септември. На 21–22 септември въстават почти всички села в Пазарджишка околия и голяма част от селата на Панагюрска и Пловдивска околия. Въстават Брацигово, Перущица, Брестовица, Цалапица. Водят се сражения за гр. Пазарджик и гара Саранбей /Септември/. Но в Пловдив въстанието не се обявява и това позволява на властите да хвърлят военните части от окръжния град срещу въстаниците и бързо да смажат тяхната съпротива.

Както е планирано от окръжния комитет на БКП и окръжния военнореволюционен комитет в Горна Джумая /Благоевград/, през нощта на 22 срещу 23 септември в Петрички окръг въстават селата Белица, Баня, Бачево, Горно Драглище, градовете Банско и Разлог. Град Разлог е превзет от въстаниците, подпомогнати от войниците на квартируващата там пехотна дружина. На 23 септември в цялата Разложка околия, освен в отдалеченото с. Якоруда, е установена работническо-селска власт. Но въстанието в Разложка околия остава изолирано. Дупница и Горна Джумая остават в ръцете на правителството. Изпратените от въстаническото командване куриери донасят, че в съседните окръзи няма въстание. Освен това ръководителите на ВМРО преценяват, че с обявяването на въстание в Разложка околия БКП нарушава споразумението и вземат участие в потушаване на въстанието не само в Петрички, но и в другите окръзи. При тази ситуация ръководителите на въстанието в Разложко отиват на преговори с командването на автономистките чети. Те предават властта и оръжието в завзетите от тях райони на автономистите срещу гаранцията, че никой от въстаниците няма да бъде преследван заради участие във въстанието.

Освен София, Пловдив, Видин, Сливен и Ямбол не въстават и други основни стопански и работнически центрове – Плевен, Търново, Русе, Шумен, Бургас, Варна. Слабо е общо взето и въстаническото движение в тези окръзи. Въстават предимно селата: на 22 срещу 23 септември – много от селата в Бургаска, Сливенска, Карабунарска /Грудовска/ и Малкотърновска околия, Бургаски окръг; в Търновска околия – селата Златарица, Русалия, Мусина, Михалци и др.; на 22 септември – няколко села в Поповска околия, Русенско.

На 28 септември, когато въстанието общо взето е потушено, ръководителите му В. Коларов, Г. Димитров и Г. Генов заедно с оцелелите въстаници пресичат българо-югославската граница и се укриват в Югославия. На 7–8 октомври 1923 г. те пристигат във Виена, където създават Задграничен комитет /ЗК/ на ЦК на БКП.

Поражението на въстанието е неизбежно. В страната липсват както причините за въстание, така и революционната нагласа сред масите. Няма единно мнение по въпроса за въстание и сред ръководните дейци на БКП. В резултат въстанието в

Гео Милев. Поемата Септемврий. Факсимиле – НЛМ

някои райони на страната избухва преди официалното му обявяване, то не става повсеместно и в голямата част от страната прилича на метеж. БКП не успява да организира въстание в нито един крупен градски център. Това дава възможност на правителството да нанася бързо удари върху отделни въстанически огнища, да прехвърля войскови части и оръжие от един район в друг и да потуши въстанието за броени дни.

Ръководителите на въстаническите действия в своето мнозинство са комунисти, но има и земеделци. В превзетите от въстаниците градове и села за кратко – от няколко часа до 2–4 дена, се провъзгласява работническо-селска власт, създават се местни революционни комитети като органи на революционната власт, превземат се сгради на

местните органи на управлението, арестуват се местните управници, а някои от тях се разстрелват, иззема се оръжие и т.н.

Режимът се разправя с въстаниците жестоко. Според данните на БКП избитите веднага след потушаване на въстанието са около 5000 души. Военните съдилища определят наказанията по краткага процедура с единственото обвинение – опит за насилствена промяна на държавния строй. Повечето убийства и репресии се осъществяват веднага след бойните действия. Но преследването и избиването на комунисти и земеделци продължава цял месец. Затворите, полицейските участъци, арестантските отделения в казармите и училищата са претъпкани с арестанти. Изгарят се къщите на комунистите, опожаряват се цели села. Жестокостта, проявена от страна на властите по отношение на победените, създава почва за ответен удар – да се отговори на „белия" терор с „червен".

3. Вътрешната политика на второто правителство на Демократическия сговор

22 септември 1923 г. остава в историята с две знаменателни събития –официалното утвърждаване на новия Министерски съвет и разтурянето на XX ОНС. За политическите кръгове едновременното прилагане на двата царски указа е ориентир, че парламентарните избори скоро предстоят и че те ще бъдат произведени от новото правителство на Ал. Цанков. По повод на изборите кабинетът заявява, че държи на провеждането им, за да затвърди реда в страната и да убеди външния свят, че в България има законна власт. Установяването на реда обаче се извършва с извънредни мерки. Въведеното във връзка със Септемврийското въстание в цялата страна военно положение с всички произтичащи от него ограничения за политическите свободи е отменено само месец преди изборите, а в четири окръга – Видински, Врачански, Пловдивски и Софийски, е вдигнато едва седмица преди изборния ден – 18 ноември 1923 г.[42]

За Демократическия сговор и за правителството една от най-важните задачи в избирателната кампания е определянето и утвърждаването на кандидатските листи. Направеното в това отношение показва, че новата партия все още има характер на политическа коалиция. Кандидатите за депутати се предлагат от ръководствата на четирите организации – учредителки на Сговора, и се утвърждават от временното Централно бюро. В случай на спор обаче кандидатурите се съгласуват с някои министри и с министър-председателя. Особеност на вътрешнопартийната кампания е обстоятелството, че наред с кандидатите от старите партии, участвали в много избирателни кампании, част от кандидатите са нови и непознати за избирателите. Такива са дейците на Народния сговор, които партийното ръководство налага „отгоре" в избирателните колегии. Силните позиции на запасните офицери в правителството и в администрацията, както и ролята на военните през юнските и септемврийските брожения също оказват влияние върху подреждането на листите. Представителите на крилото на бившите офицери в Народния сговор смятат, че военният им чин трябва да определя и високото им място в политическия живот, и проявяват „изключителна чувствителност" към поставянето на кандидатурите им на избираеми места[43]. Въпреки че не влизат в състава на временното централно ръководство на новата партия, лидерите на партиите от Конституционния блок Ал. Малинов, Ат. Буров, Ст. Данев, Ст. Костурков също са включени в кандидатските листи на Демократическия сговор.

Много внимание, време и средства партийното ръководство отделя на пропагандната кампания. В изборната платформа на Демократическия сговор се подчертава необходимостта от осигуряване на правата и свободите на гражданите, но се набляга и върху възпитаването у тях на „чувство на ред и дълг към държавата". Особено значение се придава на идеята за „силна власт", която се разбира като власт, опряна на народното доверие, на „здрава" администрация, на непартизанстваща полиция и на независимо и безпристрастно правосъдие. Макар че в нейното съставяне взимат участие членове на правителството, платформата представлява партиен документ, издържан в либерален дух, написан с цел да привлече максимум избиратели[44].

След като не успява да осигури участието на националлибералите в предизборната коалиция, ръководството на Демократическия сговор се ориентира към контакти със социалдемократите. В БРСДП няма единомислие относно участието ѝ във властта и изборите, но надделява мнозинството във Висшия партиен съвет, което решава партията да влезе в коалиция с Демократическия сговор[45]. На 17 октомври 1923 г. двете партии сключват предизборно споразумение за общи кандидатски листи и обща предизборна платформа, изработена въз основа на програмата на правителството. С предоставените 37 кандидатски места министър-председателят и Изпълнителният комитет на Сговора привличат за съюзник една партия, имаща влияние в най-многобройните профсъюзи на държавните служители и връзки със западноевропейската социалдемокрация.

В парламентарните избори за XXI ОНС правителството лишава БЗНС от възможността да провежда свободна предизборна кампания. Централната и местната власт прилагат спрямо земеделците богата гама от ограничителни и репресивни мерки. Убийството на бившия земеделски министър Спас Дупаринов на 10 ноември 1923 г. „при опит за бягство" е най-фрапантният пример в това отношение. Правителството не позволява на Постоянното присъствие да ръководи предизборната борба, спира печатния орган на съюза, създава пречки за регистриране на кандидатите. В селата не се разрешават никакви форми на агитация. Кандидатите на Земеделския съюз са арестувани, сплашвани, бити. Политиката на репресии заставя дейците на Съюза да съсредоточат агитационната си кампания предимно върху изразяване на протести срещу действията на властта и апели за възстановяване и гарантиране на гражданските и политическите свободи. Въпреки това част от дейците на БЗНС, верни на принципа за самостоятелно участие в изборите, успяват да регистрират кандидатски листи на „Народния земеделски съюз" в 31 избирателни околии. В останалите 41 избирателни околии земеделците не могат да заверят листи и на много места на привържениците им са дадени инструкции да гласуват с бели бюлетини и с лозунги срещу правителството[46].

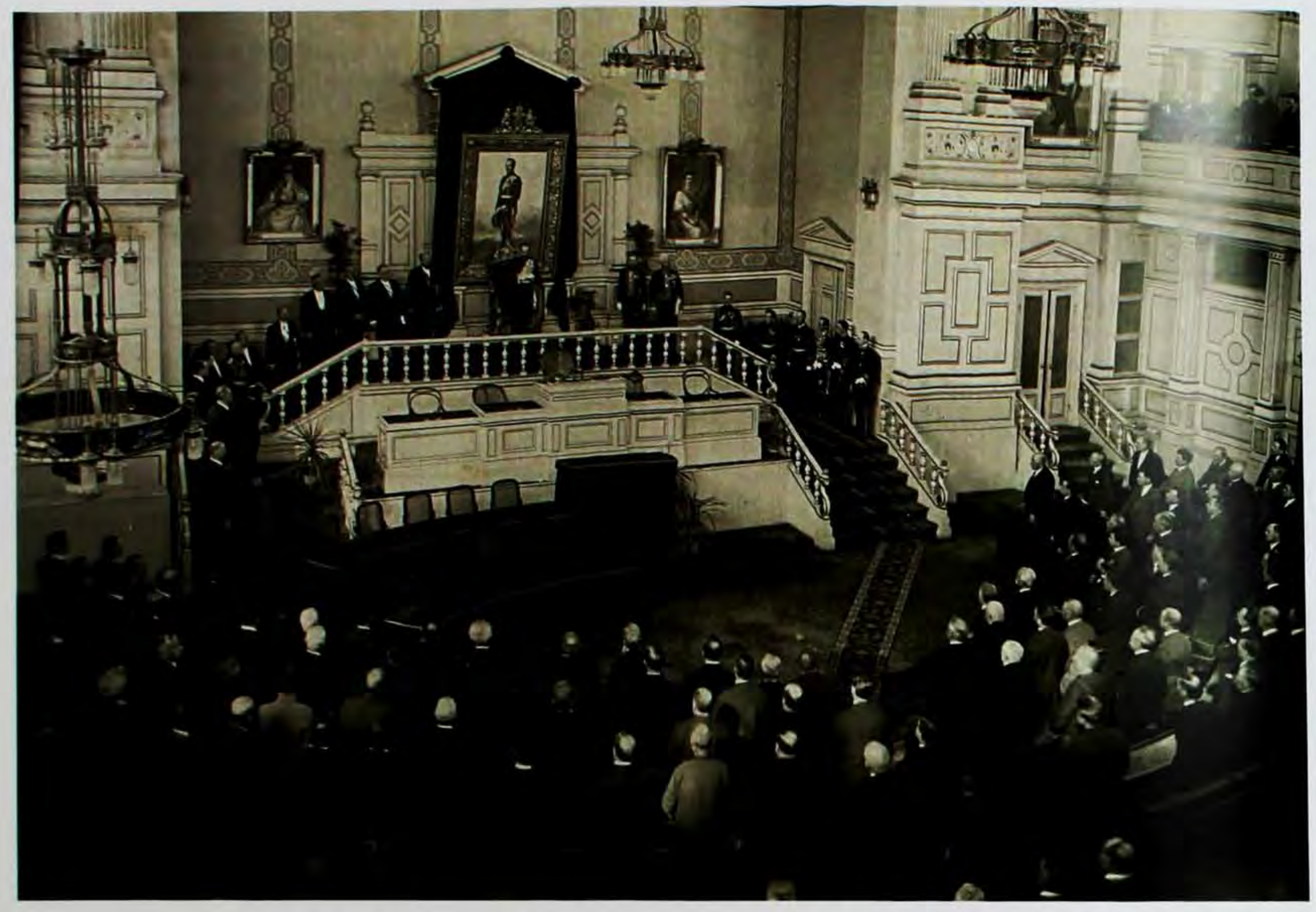
Началото на избирателния период съвпада с един нов момент в политическия живот на БКП – създаването на 15 октомври 1923 г. на Задграничния комитет във Виена начело с Г. Димитров и В. Коларов. С учредяването му и с подкрепата на стоящия зад него Коминтерн възможностите на политическата емиграция за антиправителствена дейност нарастват. Но вътре в страната голяма част от актива на БКП е арестуван, като в навечерието на изборите по непълни сведения на полицията в затворите се намират 8472 комунисти[47]. Публичната предизборна агитация е подложена на най-сурови ограничения от страна на правителството. Затова агитацията „от ухо на ухо" става характерен похват в избирателната кампания..

В изборите кандидатите на БКП участват както самостоятелно, така и в коалиция със Земеделския съюз. Комунистическата партия реализира, макар и частично, издигнатата от Коминтерна идея за Единен фронт, който трябва да представлява коалиция на левите сили. С малка група земеделци начело с П. Д. Петков, Н. Петрини и други е постигната договореност за предизборен съюз и в 12 околии са издигнати земеделско-комунистически кандидатури[48].

Сензация по време на избирателната кампания е убийството на Никола Генадиев, един от видните дейци на народнолибералното крило на Националлибералната партия, извършено на 30 октомври 1923 г.[49] В началото на месеца Генадиев регистрира нова партия „Народно единство". Идеята му е да създаде нова сборна формация, която постепенно да привлече всички недоволни от политиката на правителството. Въпреки че вдъхновителите за разстрела му не са официално разкрити, проучванията показват, че решението за неговото убийство е взето от членовете на правителството Вълков и Русев и от премиера Ал. Цанков[50]. С личните си качества – гъвкав политик, изкусен оратор, добър организатор, с близостта си със земеделците и с връзките си на Запад Генадиев представлява заплаха за управляващите кръгове. Кончината му предотвратява възможността за бъдеща консолидация на опозиционери с различни партийни принадлежности, включително и земеделци, която да застраши властта на Сговора.

В проведените на 18 ноември 1923 г. избори за XXI ОНС от имащите право на глас 1 271 890 избиратели гласуват 1 096 477 души. Изборите протичат при доста висока избирателна активност – 86,20% от гласоподавателите упражняват своето право на глас. По политическа принадлежност броят на действителните бюлетини се разпределят така: за коалицията Демократически сговор и БРСДП – 639 881 гласа /63,76%); Земеделският народен съюз получава 132 160 гласа /13,16%); Националлибералната партия – 120 640 бюлетини /12,02%/. Коалицията на Земеделския народен съюз с Комунистическата партия получава 81 180 гласа /8,08%/. За самостоятелните листи на Комунистическата партия са регистрирани 8437 гласа /0,08%)[51].

Броят на подадените действителни бюлетини е 1 003 513, а тези на недействителните – 92 964, които съставляват 8,47%[52]. Големият брой на недействителните бюлетини е израз на протестния вот на част от привържениците на БЗНС и БКП, които гласуват срещу политиката на правител-

Цар Борис III чете тронно слово при откриване на XXI ОНС – БИА-НБКМ

ството с лозунги за работническо-селско правителство, бели бюлетини и празни пликове.

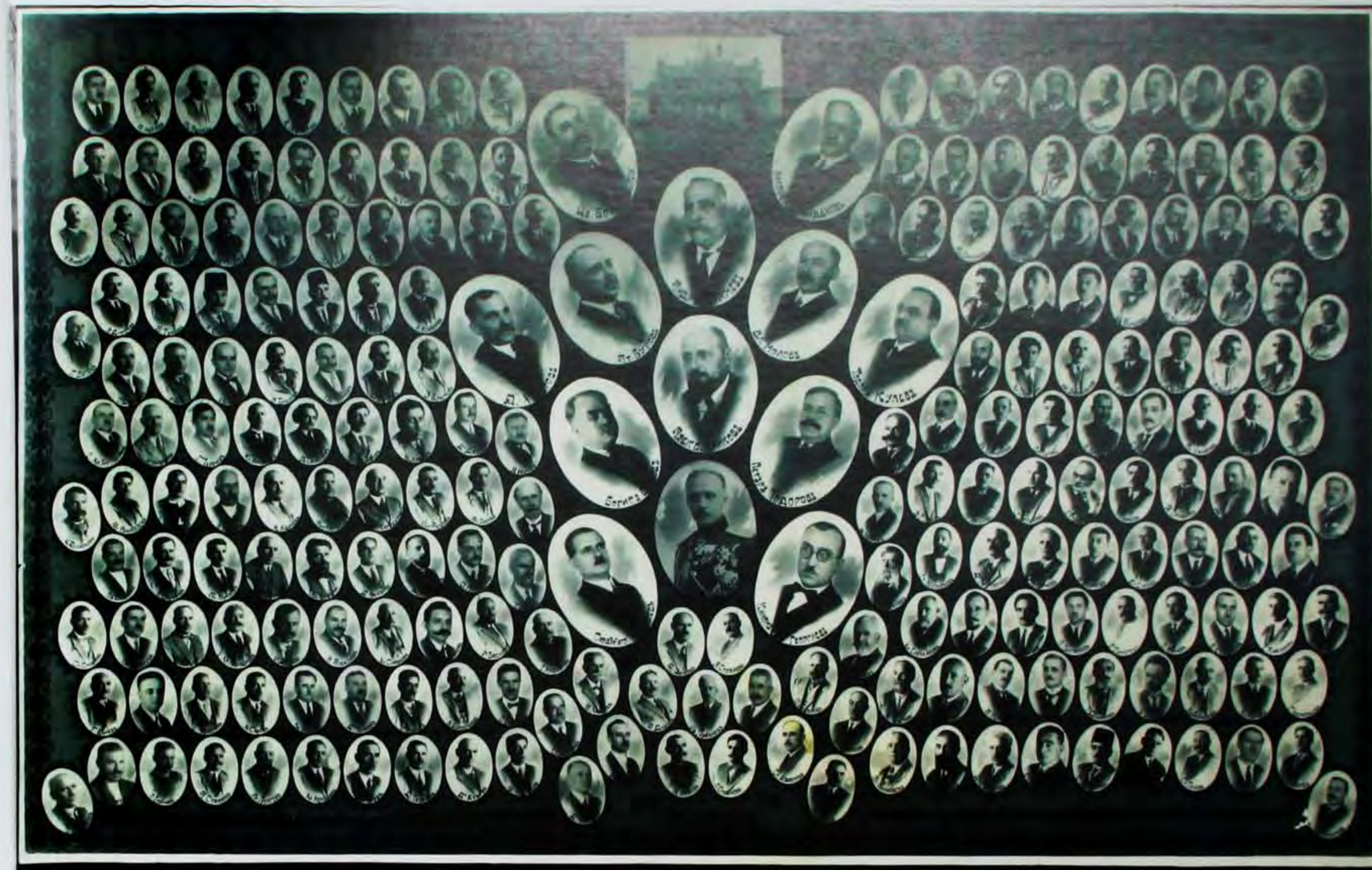
Сравнението между резултатите от изборите за XX и XXI ОНС, проведени в разстояние само на 6 месеца, показва, че политиката на деветоюнското правителство на репресии и преследване на земеделци и комунисти е дала своя резултат. Спадът в гласовете, подадени за БКП, е огромен. Комунистите губят над 190 хил. гласа, а при Земеделския съюз намалението е почти петкратно.

Разпределението на 248-те мандата при откриването на XXI ОНС е следното: Демократическият сговор има 172-ма народни представители; коалиралата се с него БРСДП – 29; Земеделският съюз – 30; БКП – 9 депутати; и Националлибералната партия – 8 депутати[53]. Първоначално правителствената коалиция има мнозинство от 202 депутати. Очевидно е значителното количествено изоставане по брой на мандати на опозиционните парламентарни партии.

Като демонстрация, че управлението спазва традициите на парламентаризма, първата сесия на новото Народно събрание е открита от държавния глава, както предписва конституцията. На 9 декември 1923 г. за пръв път от възшествието си на престола цар Борис III прави това лично, но под значителния натиск на правителството.

Показателен е и начинът, по който става определянето на състава на бюрото на Народното събрание. Представителят на Военния съюз К. Георгиев и премиерът Ал. Цанков налагат кандидатурите за ръководство на Народното събрание. Въпреки че са предложени и други кандидати – Ал. Малинов и Я. Сакъзов, председател на Бюрото става секретарят на Народния сговор Т. Кулев[54].

Част от представителите на предизборната коалиция, сред които социалдемократите, някои демократи и радикали смятат, че с провеждането на изборите правителството е изпълнило задачата си и че трябва да се състави ново, което да отговаря на състава на мнозинството. Желанието им от-

Табло XXI ОНС /1923–1927/ – БИА-НБКМ

говаря на традициите на парламентаризма. Но новоизбраният председател Т. Кулев заявява, че изборите са спечелени от Демократическия сговор и няма защо кабинетът да подава оставка[55]. С това изказване той дава да се разбере, че правителството няма да отстъпи властта. Наистина след парламентарните избори правителството и Военният съюз запазват силните си позиции във властта.

За разлика от деветоюнското правителство, вторият кабинет на Цанков управлява при наличието на парламент и солидно парламентарно мнозинство, на което се опира законодателната му дейност. В парламентарната група на Демократическия сговор количествено преобладават представителите на партиите – 132-ма са бившите обединисти, демократи и радикали. Тук влизат и четиримата партийни лидери – Ат. Буров /на народняците/, Ст. Данев /на прогресистите/, Ал. Малинов /на демократите/ и Ст. Костурков /на радикалите/. Заедно с тях в Народното събрание попадат опитни парламентарни и политически дейци като М. Маджаров /народняк/, Н. Мушанов, А. Ляпчев, Ал. Гиргинов, Гр. Василев /демократи/, Т. Влайков, Ив. Харизанов /радикали/. Наред със старите парламентаристи в парламента по линия на мнозинството влизат за пръв път и представители на формацията Народен сговор. Сред тях от крилото на бившите безпартийни са професорите Н. Милев и Д. Мишайков, а от крилото на запасните военни – Кимон Георгиев, Славейко Василев, Вл. Начев, Н. Рачев и др. Бившите офицери, станали депутати, са част от т.нар. ескадрон. В парламента те се възприемат като близки на военния министър ген. Вълков и са ревностни защитници на силовата политика на правителството на Ал. Цанков почти до края на неговото управление[56].

На представителите на бившите партии в мнозинството е предоставено ръководството на парламентарната група на Демократическия сговор. За неин председател е избран А. Ляпчев, представител на многобройната група на демократите сговористи, към когото в сравнение с другите пар-

тийни лидери министър-председателят има по-благосклонно отношение.

Началото на законодателната дейност на новия парламент се свързва с приемането на един закон, който оказва влияние върху съотношението на силите в управляващата партия. През януари 1924 г. е дадена амнистия по Закона за референдума от 1922 г., който посочва като виновни за обявяването на двете балкански войни /1912–1913 г./ правителствата на Ив. Евстр. Гешов и Ст. Данев; а за пропуснати благоприятни възможности за приключване на войната през 1918 г. правителството на Ал. Малинов[57]. Този акт представлява важна стъпка към пълна легитимация в политическия и гражданския живот на членовете на тези правителства. След амнистията един от бившите министри от правителството на Ал. Малинов – Рашко Маджаров, заема овакантения от Смилов пост в Министерството на правосъдието.

През юли 1924 г. Народното събрание гласува друга амнистия за министрите от правителствата на В. Радославов с изключение на осъдените за „вреда, причинена на царството за лична полза", т.е. на действалите по користни подбуди. Постановленията на закона изключват от амнистия двете главни фигури в либералските кабинети – В. Радославов и Димитър Тончев. Давайки амнистия, представителите на управляващите кръгове уверяват, че тя не означавала оправдаване на политиката на правителствата на Радославов[58]. Дадената амнистия се тълкува от някои наблюдатели като стъпка вдясно на Демократическия сговор.

Въпреки успешните избори и стабилното парламентарно мнозинство коалиционният партньор на Сговора е недоволен от дела на участие в правителството и в общинските съвети. Това довежда до криза в коалиционното правителство, а така също и до редукция на правителственото мнозинство в Народното събрание. Проведеният в началото на февруари 1924 г. конгрес на БРСДП анализира участието на партията във властта и стига до заключението, че то се е оказало „безполезно". На форума делегатите критикуват правителството за: „непълното" възстановяване на конституционно-парламентарния режим; за неслагане на край на партизанството в органите за самоуправление и за несправяне със скъпотията, спекулата и уреждането на продоволствието на градовете[59]. В резолюцията на конгреса се подчертава, че партията смята по-нататъшното си участие в правителството за възможно само при условие, че се реконструира кабинетът и се изработи нова платформа за сътрудничество между БРСДП и Демократическия сговор. Министър-председателят обаче отхвърля исканията на коалиционния си партньор. Тогава ЦК на БРСДП решава да скъса с правителството и по негово нареждане представителят на Социалдемократическата партия Д. Казасов подава оставка на 20 февруари 1924 г.

Така се слага началото на еднопартийното управление на правителствата на Демократическия сговор, продължило до навечерието на парламентарните избори през 1931 г.

След конституирането на парламентарната група на Демократическия сговор в началото на 1924 г. партийното ръководство предприема стъпки за ускорено постигане на структурно единство в новата формация. Влизането на двупартийната коалиция Съюз на демокрацията в Демократическия сговор се посреща с резерви от някои членове на съставляващите го партии – радикали и демократи, но в първите месеци след създаването на Сговора под въздействие на различни политически фактори те не бързат да демонстрират открито отношението си[60]. Известно е, че окончателния избор за оставане в Демократическия сговор Радикалната партия поставя в зависимост от волята на найвисшия си партиен форум. Откритият на 24 февруари 1924 г. конгрес на Радикалната партия приема резолюция, в която се заявява, че партията запазва самостоятелното си съществуване с всичките си институти, но и че е готова да остане в Демократическия сговор и да сътрудничи в него. Решението, което е плод на нагласата на мнозинството от партийните членове да запазят самостоятелността на партията, не отговаря на политическата линия на правителството.

Решението на конгреса на радикалите се очаква с голям интерес и от дейците на Демократическата партия. Част от тях смятат, че тяхната партия трябва да остане независима поне до учредителния конгрес на Демократическия сговор и бъдещето ѝ да определи нейният конгрес през есента. Отнасяйки се с резерви към натиска за консолидиране на Демократическия сговор, Ал. Малинов, Ал. Гиргинов, Н. Мушанов изразяват и опасения от изграждане на управлението в режим на „неотговорни и задкулисни фактори".

За да е наясно на кого от мнозинството може да разчита правителството, Ал. Цанков изисква всички сговористки депутати да подпишат специални декларации, в които да изяснят партийната си принадлежност. На 20 март 1924 г. 26 депутати от Радикалната партия и 37 от Демократическата

Конгрес на Демократическата партия, 1926 г. – ЦДА

подписват декларации за членство в парламентарната група на Демократическия сговор. Други 17 демократи начело с Ал. Малинов, Н. Мушанов и Ал. Гиргинов и седем радикали – Ст. Костурков, Ив. Харизанов и др., образуват отделни /Демократическа и Радикалска/ парламентарни групи[61]. Въпреки това прегрупиране правителството продължава да разчита на достатъчно мнозинство в парламента.

Разрешението на въпроса с парламентарното членство води до разцепление сред дейците на Демократическата и Радикалната партия. В основата на разрива стоят дълбоки различия за вътрешнополитическия курс на правителството, за формите и методите на създаването на нови политически сили, за евентуалните бъдещи политически партньори. Макар да не го афишират открито, излезлите от Сговора видни политически дейци изпитват резерви към силовите методи на правителството в борбата с политическите му противници. От значение е и съображението, че при създадената в обществото конфронтация е необходим политически резерв за управление[62]. Постепенно Демократическата и Радикалната партия се възстановяват, макар и ненапълно, като самостоятелни субекти в политиката. Останалите в Демократическия сговор бивши демократи и радикали споделят възгледа, че за създаването на стабилно и дълготрайно управление се изисква сплотяване на сродните политически сили под формата на една единна партия.

Довършителният етап в изграждането на управляващата партия приключва с учредителния конгрес на Демократическия сговор, проведен в края на октомври 1924 г. Конгресът цели да демонстрира единство в новата партия. В приетата от конгреса програма се заявява, че „върховната цел" на Демократическия сговор е запазването, стабилизирането и въздигането на българската държава, „закрепването силата и издигането на авторитета на държавната власт и установяването на държавна и обществена дисциплина". С декларираната теза, че „няма демокрация без силна дър-

жава“, Демократическият сговор се очертава като партия, чиято главна цел е консолидирането на държавата[63].

Въпреки това при управлението на правителството на Ал. Цанков тази задача се оказва неизпълнена. Характерно за него е нестабилното състояние на администрацията. Понякога в някои околии околийските началници се сменят на два-три месеца, за което свидетелстват десетки заповеди, издадени през 1923–1924 г. от министъра на вътрешните работи. Всъщност ръководните фактори не успяват да реализират намерението си чрез поставяне на запасни офицери на тези постове да внесат стабилност и политически неутралитет всред администрацията. За да реформира и подобри дейността на структурите на държавната администрация, през април 1925 г. Народното събрание обсъжда и приема нов Закон за администрацията и полицията. Съгласно него окръжните управители съчетават административни и полицейски функции. Законът изисква образователен ценз за заемане на редица административни длъжности. Въз основа на неговите разпоредби се създава Дирекция на полицията с отдел „Държавна безопасност“[64]. Заслужава да се отбележи, че на базата на този закон администрацията и полицията се ръководят в продължение на 20 години.

Деструктивен е и ефектът от политиката на правителството върху автономното управление на общините. През първата година след идването си на власт правителството на Ал. Цанков установява и поддържа контрол върху общинската администрация. Прегрупирането на политическите сили и оставките на членове на кабинета предизвикват промени в съставите на общинските тричленни комисии и водят до често разпускане на общинските съвети[65].

Правителството отлага няколко пъти провеждането на изборите за общински съвети, които по традиция стават през ноември. След конституирането на новото Народно събрание се приемат два закона, свързани с общините. Едва след изграждането на партийните структури на Демократическия сговор на 18 май 1924 г. се провеждат първите избори за селски общински съвети, а на 1 юни с.г. и за 58 градски общински съвети. В изборите за селски общински съвети Демократическият сговор печели 65,91% от общия брой на гласовете, а за градски общински съвети – 46%[66].

Правителството провежда и политика в защита на националната сигурност на страната. В гранични окръзи като Мастанлийски /днес Момчилград/, с принадлежащата към него Кърджалийска околия, а така също и в Петричка околия проблем за местната власт е борбата за пресичането на пропагандната дейност на емисари на съседни държави и подбирането на подходящи мерки за преодоляване на отчуждеността от „отечеството“ на „компактната инородна маса“, живееща в района на Източните Родопи[67].

МВР провежда и политика на преследване и санкциониране на антисемитските прояви на отделни групи в българското общество. По случай провеждането на еврейския празник Йом Ащекел и предвиденото от ционистите шествие лично министър Русев обръща внимание „да не се възпрепятства въобще на мирните и културни манифестации на гражданството без разлика на вероизповедание и народност“[68].

Само три дни след провеждането на парламентарните избори в печата се появява съобщение, че вече е изготвен законопроект за защита на държавата. В началото на януари 1924 г. правителството внася в Народното събрание проекта на Закона за защита на държавата, който се превръща в една от емблемите на неговото управление и затова заслужава по-детайлно внимание[69].

В мотивите към проектозакона е записано, че събитията през септември 1923 г. са показали, че Наказателният закон се е оказал недостатъчен срещу организации и групи, които поставят „държавата и нейните органи в тежка опасност“[70].

На 21 януари 1924 г. Народното събрание гласува да се забранят „всякакви обществени, политически или стопански организации или групи и техни поделения, които за постигане на своите цели проповядват или прибягват в пределите на царството към престъпления, въоръжени акции, насилия или терористична дейност“[71]. На най-строги наказания – „смърт“ или „доживотен строг тъмничен затвор“, подлежат подбудителите, организаторите и предводителите на посочените организации. Същите санкции се предвиждат и за абсолютно всички членове /не само за подбудителите, организаторите и предводителите/ на такива организации, ако проповядват, подбуждат или организират бунт във войската, жандармерията, полицията и други милитаризирани структури. От 5 до 15 години „строг тъмничен затвор“ получават: лицата за извършване на различна дейност, свързана с функционирането на забранените организации. „Всеки – е записано в закона, – който се числи към такива организации, не може да заема нито държавна и обществена служба, а ако заема такава, се уволнява.“ Делата по ЗЗД се гледат от окръжните съдилища по спешност[72]. Законът е насочен срещу организации, ориентирани към насилствена смяна на властта, като под неговите удари попадат както пропагандната им дейност, така и международните им връзки.

В изпълнение на разпоредбите на ЗЗД на 2 април 1924 г. Върховният касационен съд издава „определение“ за разтурване на БКП и нейните поделения, в т.ч. на Общо работническото кооперативно дружество „Освобождение“ и на Партията на труда, както и за отнемане на имотите им в полза на държавата[73].

С този акт БКП и Партията на труда, създадена в началото на 1924 г., като легално проявление на комунистическата партия, са поставени извън закона. От решението на съда са засегнати близо 6 хиляди членове на БКП и 72 хиляди членове на кооперация „Освобождение“. През с.м. от всички окръжни бюра на „Обществена безопасност“ се изисква да съставят и изпратят „точни списъци на всички чиновници комунисти в разните учреждения“, като се настоява за тяхното уволнение[74].

След тези действия от особено важно значение за правителството става получаването на информация за дейността на партията. За целта е изработена специална подробна „Директива за разузнаване и проследяване“ на ръководните функционери на партията и на нейната дейност. Както е известно, в средата на октомври 1923 г. БКП установява временно своя Задграничен комитет във Виена. Австрийската столица е център, в който Коминтернът организира печатането на позиви, инструкции, вестници, списания, издавани на различни европейски езици. За да следи дейността на политическата емиграция, чрез висши австрийски полицаи правителството на Ал. Цанков успява да издейства български полицаи да стажуват в продължение на няколко месеца в политическия отдел на виенската полиция. Обучавайки се във Виена, българските полицейски агенти вършат разузнаване сред емигрантските среди и вербуват информатори сред многобройните български студенти[75].

Въпреки всичко приетият ЗЗД не внася желаното от правителството спокойствие. В началото на февруари из няколко окръга – Видински, Врачански, Кюстендилски, Търновски, започват да се разпространяват слухове, че правителството е слабо, че предстои нахлуване на сръбски войски, които заедно с емигранти – земеделци и комунисти, щели да свалят правителството. Слуховете успяват

ДЪРЖАВЕНЪ ВЕСТНИКЪ

ОФИЦИАЛЕНЪ ОТДѢЛЪ

Министерство на правосъдието

УКАЗЪ

НИЕ БОРИСЪ III

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ЗАКОНЪ

за защита на държавата

Указ за обнародване на Закона за защита на държавата, 1924 г.

да всеят страх сред населението. На окръжните управители е наредено да успокоят хората, да издирят и накажат техните разпространители[76].

През февруари 1924 г. между задграничните представителства на БКП и БЗНС се подписва договор за „всестранна“ подготовка на въоръжено въстание. Според задграничните центрове въстанието било „единствен изход от създадената около властта криза“. Като акцент в работата по организирането му се поставя неговата масовост. В договора условно се посочва, че повод за пристъпване към акцията могат да бъдат „военни компликации между България и Югославия“[77]. Този документ е показателен за общата насока на политическата дейност на БКП и на част от дейците на БЗНС през следващите месеци вътре и вън от страната.

Известно е, че първата конференция на БКП, след като минава в нелегалност, проведена през май 1924 г. на Витоша, взима решение за организиране на ново въоръжено въстание с цел „установяване на работническо-селско правителство и класова пролетарска диктатура“ през септември 1924 г.[78] Във връзка с поставената цел към партията се създава Военна организация с ръководител членът на ЦК запасен майор Коста Янков. Решава се също да се образуват терористични групи и бойни чети.

Витошката конференция приема да продължи провежданата от Коминтерна тактика на „единен фронт с масите“. Предприемат се стъпки за реализацията ѝ. В края на юли 1924 г. във Виена отново се провежда среща на задграничните представителства на БКП и БЗНС за разпределяне на задачите по подготовката на въстанието. Планира се БЗНС да вкарва оръжие в страната, а БКП да осигури заплащането и доставката му. Вътре в страната на призива за съюз с БКП откликват членовете на Земеделския съюз Петко Д. Петков, Димитър Грънчаров и Николай Петрини. През август 1924 г. последните двама образуват със Станке Димитров, политически секретар на БКП, и с К. Янков Общ акционен комитет по подготовката на въоръжено въстание. Плановете на комунистите и левите земеделци за въстание не остават тайна за властта. В своите спомени двама близки на правителствените кръгове дейци на Демократическия сговор отбелязват, че решението на Витошката конференция за насилствена смяна на правителството е станало достояние на „Обществена безопасност“[79]. На внимателно наблюдение от страна на полицията са поставени обиколките из страната на Д. Грънчаров и Н. Петрини.

Един от големите удари в борбата на правителството срещу непримиримите му противници е убийството на П. Д. Петков. Като депутат от парламентарната група на Земеделския съюз той се изявява като най-безстрашен разобличител на терора и репресиите на правителството[80]. Осмелил се да отправи в Народното събрание интерпелация за убийството на Стамболийски и да напомни за престъпленията на властта, Петков е ликвидиран в деня на навършването на 1 година от убийството на земеделския водач. Следите на ликвидирането му водят към министрите на войната и на вътрешните работи[81].

През лятото на 1924 г. напрежението в страната нараства. В общественото почти открито се говори за перспективата за въстание. Правителството увеличава броя на жандармерията и полицията, трескаво изгражда нови съобщителни връзки, очаквайки „дружбашко-комунистически атентати и метежи“, подклаждани „по заповед и с пари от чужбина“. На окръжните управители настойчиво се препоръчва да вземат мерки за парализиране на дейността на „комунисти и дружбаши, които кръстосват страната като застрахователни агенти“. От тях се изисква да проявяват „широка бдителност“, да внушават на подведомствените си служители „служебен фанатизъм“, да покажат, че с тези, които вдигат оръжие срещу отечеството си, „разправата ще бъде жестока“[82]. По същото време ахилесова пета за управляващите се оказват и отношенията им с ВМРО, усложнени от подписания във Виена манифест за борба с правителството на Ал. Цанков.

Като част от плана за сваляне на правителството на Цанков ръководството на БКП в страната и Задграничното представителство на БЗНС се заемат с организирането на въоръжени групи, наречени „чети“. Предназначението им е да се използват за дестабилизиране на властта и осигуряване на оръжие на предстоящото въстание. След Витошката конференция към Военната организация на БКП се създава специална секция за четническа и терористична дейност. През късната пролет и ранните летни месеци на 1924 г. под ръководството на дейци на БКП започват да действат четите на Т. Грудов в Бургаско, на Р. Денев в Хасковско, на Й. Ципорков и Й. Кискинов в Средногорието и др. В състава на четите се включват комунисти, земеделци, завърнали се политически емигранти, анархисти. Подпомагани са от ятаци. Не липсват и криминални елементи. Наред с партийно-организационни акции и пропаганда – разпространяване на позиви за въоръжено въстание, четниците отправят призиви към населението за неплащане на данъци, изземват оръжие, разстрелват кметове. Занимават се и с т.нар. от тях „експроприация“, в случая грабежи[83].

Правителството води борба с четите както на най-високо ниво, така и по места. На 17 юли 1924 г. МВР изпраща до всички окръжни управители писмо, в което квалифицира четите като „разбойнически“ и „дружбашко-комунистически“ банди, организирани от БКП да „тероризират гражданите“[84]. Окръжните управители отпускат оръжие за борба с четите, събират потери и обещават парични награди за залавянето и убийството на четниците. За унищожаването им правителството прилага Закона за изтребление на разбойниците. През лятото на 1924 г. властите не успяват да се справят с четите поради недостига на въоръжени сили и на трудностите, с които се сблъскват при провеждането на операции в планинските местности. От значение е обстоятелството, че след подписването на Ньойския договор България има малобройна армия. През есента на с.г. нападенията на четите зачестяват, увеличават се и случаите на убийства на държавни и общински служители. През ноември внушителна по брой чета, чиито водачи в речите си пред селяните не скриват нейния единофронтовски характер, напада с. Стрелча, Панагюрско. С грабеж на крупна сума, убийство и престрелка е свързано и нападението на чета от същия вид над влака при берковското с. Бокиловци на 8 декември[85].

Съпричастни към четничеството са и емигрантите земеделци. Председателят на Задграничното представителство на БЗНС Ал. Оббов смята, че силите за дестабилизиране на властта вътре в страната не са достатъчни и че трябва да се подпомогнат отвън. Затова Революционният комитет към Задграничното представителство, базиран в Югославия, също организира въоръжени групи от емигранти. Една от най-големите такива акции е нападението и обирът на общинската каса в с. Годеч на 7 февруари 1925 г., в което участват 35–40 емигранти. През 1925 г. правителството взима нови мерки за борба с четите. С цел да се прекрати дейността им едно от приетите в средата на март 1925 г. нови допълнения към ЗЗД гласи: „Всеки, който се запише в чета“, или стане ятак на чета, или укривател на нелегални, подлежи на смъртно наказание /чл. 13/[86].

На 14 април 1925 г. на чета се натъква и цар Борис III. Царят и придружаващите го лица са нападнати в района на местността Гълъбец в Арабаконашкия проход. Убити са двама – шофьорът и един приятел на царя. В печата е обявено, че нападението е дело на банда комунисти и на Единния фронт. По-късни проучвания разкриват, че този инцидент с царя е дело на въоръжена група анархисти на Нешо Тумангелов[87]. Събитието е показателно за липсата на сигурност в страната, която не е гарантирана дори за държавния глава.

Каква е официалната равносметка за броя на четите и тяхната дейност? Според сведения, изнесени от министър-председателя Ал. Цанков в Народното събрание, от 9 юни 1923 до началото на септември 1925 г. са действали 18 „разбойнически банди от Единния фронт“, които са извършили обири за 2 млн. и 700 хил. лв. Отделно от тези въоръжени групи от края на октомври 1924 до 1 май 1925 г. на българската граница са регистрирани и 32 нападения на емигрантски чети[88].

Петко Енев /седналият в средата/ с членове на Военната организация на БКП – НИМ

До есента на 1924 г. обаче БКП и единофронтовското крило на БЗНС не успяват да подготвят въстанието и то се отлага. Известно е, че указанията на Коминтерна за снемане на курса към въоръжено въстание идват в България през март 1925 г.

Към края на 1924 г. Военната организация на БКП и нейният ръководител К. Янков се ориентират към покушения и атентати, за да отговорят на „белия терор“ с „червен“. Към ЦК се създава нова структура, известна като Наказателна тройка /ЧК/ или Революционен съд. Първоначално в нейния състав влизат Ст. Димитров, като представител на ЦК на партията, И. Минков, заместник на К. Янков от Военната организация, и В. Червенков от ЦК на Комсомола[89]. Една от задачите ѝ е „обезвреждане“ на представители на властта. Убийството през декември 1924 г. на прокурор от Окръжния съд, организирано от ЧК, слага началото на серия политически убийства на видни представители на властта и комунистическата партия. В отговор на смъртта на прокурора офицери от Трета секция на Военното министерство ликвидират на 11 срещу 12 февруари 1925 г. комунистическия функционер В. Иванов. Смъртта му е последвана незабавно от убийството на проф. Н. Милев /13 февруари/, набелязан за жертва като виден сговорист от Наказателната тройка още през декември. Кончината на проф. Милев, която предизвиква голям обществен

Интелектуалци и общественици, жертви на „червения" и „белия" терор:
1. Проф. Никола Милев; 2. Тодор Страшимиров;
3. Петко Д. Петков; 4. Гео Милев – графична портретна рисунка. Худ. Д. Ризов-Визор – НЛМ

отзвук, е следвана от насилствената смърт на двама депутати от Компартията – Т. Страшимиров /17 февруари/ и Хар. Стоянов /6 март 1925 г./.

В натегната атмосфера, създадена от трите последователни убийства на народни представители през март 1925 г. правителството внася нови, втори по ред допълнения и изменения към ЗЗД. Сроковете на наказанията за много от деянията се увеличават, в това число и най-тежките. Прибавя се разпоредбата, че присъдите по ЗЗД не подлежат на обжалване[90].

След приемането на тези изменения и допълнения към ЗЗД Народното събрание решава депутатите на БКП да бъдат отстранени от парламента[91].

Ръководството на земеделската емиграция и центристките сили на БЗНС вътре в страната търсят и друг път за насилствено сваляне на правителството на Ал. Цанков. През есента на 1924 и началото на 1925 г. те водят преговори с група военни начело с ген. Н. Жеков за извършване на преврат, съставяне на временно правителство и провеждане на нови парламентарни избори. Очакваният на 15 януари 1925 г. преврат не се извършва заради предприетите от правителството арести на заподозрени офицери и междуособиците в земеделските среди[92].

През февруари и март 1925 г. полицията регистрира няколко успешни акции в борбата срещу БКП, като съумява да прекъсне законспирираната система от връзки на Военния център, разкрива нелегалната квартира, залавя оперативния план за вдигане на въстание в Северозападна България и Софийско и е на път да парализира дейността му. След разкритията Военният център се насочва към извършването на атентат, който с един удар да съкруши държавното ръководство. Към такава акция се ориентира и Акционният комитет на единния фронт на БКП и БЗНС[93]. Набелязва се това да бъде събитие, във връзка с което по протокол ще се събере целият политически и военен елит на страната – като смъртта на видна личност. Изборът на Военния център пада върху запасния ген. Коста Георгиев, член на комисията, която решава смъртните присъди на комунистите, и председател на софийската партийна организация на Демократическия сговор. Терористична група изпълнява присъдата на 14 април 1925 г.

В ранните следобедни часове на 16 април 1925 г. в катедралата „Св. Неделя" по време на траурната церемония избухва взрив, който разрушава част от храма. Извършеният атентат е терористичният акт, взел най-много човешки жертви в новата българска история. След взрива под отломките на черквата остават 150 убити и 500 ранени, някои от които умират от раните си по-късно[94]. Загиват 12 генерали, 15 полковници, 7 подполковници, 3 депутати и други видни лица, в това число и жени, и деца. Въпреки многото жертви атентатът не постига пряката си цел. Членовете на правителството остават живи. Цар Борис III по това време не е там.

На състоялото се веднага след атентата заседание на Министерския съвет всички членове на кабинета изразяват мнение, че това е дело на Комунистическата партия. Незабавно е въведено военно положение, мотивирано от военния министър с необходимостта от „по-успешно водене на борба с единния фронт"[95]. Правителството решава военно-полевите съдилища да започнат да действат още същия ден. Министърът на външните работи получава разрешение от Посланическата конференция в Париж за временна допълнителна мобилизация на 13 хиляди офицери, войници и технически специалисти. Движението между градовете е почти парализирано и става само със специални разрешения. Военни кордони проверяват всеки гражданин. Това продължава шест месеца. Стопанският живот замира.

Църквата „Св. Неделя" след атентата. Пощенска картичка – НИМ

На 25 април 1925 г. правителството внася в Народното събрание още един нов Законопроект за изменение и допълнение на ЗЗД. В него се предвиждат смъртни наказания за лица, които „рушат сгради с цел внасяне на смут и терор"[96].

С въвеждането на военното положение МВР предприема арести и задържания. По документални данни на вътрешното министерство само в първите две седмици след атентата в страната са арестувани 5492 души. Според други поверителни сведения, също от МВР, от 16 април до 31 юни 1925 г. само в трите военни области – Варненска, Пловдивска и Софийска, са арестувани над 35 хиляди души[97]. Това става както по предварително съставени списъци на комунисти, земеделци и други, изявени с опозиционните си настроения лица, така и по преценка на полицейски органи по места за хора, квалифицирани като „съмнителни и неблагонадеждни". Мащабите на арестите и тяхната масовост показват недвусмислено политическия им характер, тъй като многократно надхвърлят ограничения брой лица, организирали и извършили атентата.

Задържаните в Дирекция на полицията са подложени на жестоки инквизиции, някои от тях са ликвидирани, погребани и изгорени тайно. Много от арестите са дело на офицерите от Трета разузнавателна секция на Министерството на войната, подчинена на ген. Вълков и известна под название-

то „Порковата команда“. Сътрудниците на секцията осъществяват и масови убийства на задържани от тях лица. След атентата разузнавателната секция се намира в тясно сътрудничество с Дирекцията на полицията и с екзекуторите от ВМРО[98].

В историческите проучвания е направен опит да се установи общият брой на избитите без съд и присъда след атентата задържани лица. Той варира от 670 до 1000 души[99]. Сред тях са К. Янков, Н. Петрини и Д. Грънчаров, активни дейци на БКП и БЗНС и др. Без съд и присъди безследно изчезват видни интелектуалци и изявени противници на правителството като журналиста и публициста Й. Хербст и поета Г. Милев, а така също и поетите с леви убеждения С. Румянцев, Хр. Ясенов, журналистът Н. Грамовски. „При опит за бягство“ са застреляни Г. Кротнев, А. Агов.

Вътрешната политика на правителството на Ал. Цанков след атентата в продължение на 6 месеца е свързана и със съдебните процеси, водени през втората половина на 1925 г. Характерно за тези дела са големият брой обвиняеми и исканията за много смъртни присъди. Такива процеси срещу множество обвиняеми се гледат в: София – срещу 340 участници във военната организация на БКП; във Варна – срещу 109 души, при което 33 човека са осъдени на смърт чрез обесване; в Стара Загора – дело срещу 158 обвиняеми, от тях за 28 се искат смъртни присъди. Рекорден е броят на обвиняемите – 482 души, в съдебния процес в Шумен, от тях смъртни присъди са поискани за 130 души, а за други 100 души – „доживотен строг тъмничен затвор“. Според официални данни в края на 1925 г. в страната е имало 7672 затворници, подведени под отговорност по ЗЗД, от които 4670 осъдени, а останалите – подследствени[100].

От стотиците дела, водени след 16 април 1925 г., само две са свързани с непосредственото организиране на атентата. На 1 май 1925 г. започва процес по ЗЗД срещу извършителите на атентата. Обвинението е насочено към доказване на тезата, че с атентата е трябвало да се даде начало на въстание с цел насилствено изменение на съществуващия държавен и обществен ред и че е организиран по заповед на Коминтерна. Като подсъдими са привлечени 10 души. За пряката подготовка на атентата са обвинени двама души. По най-тежката процедура, „смърт чрез обесване“ и „на публично място“, присъдата е изпълнена за комунистите Марко Фридман, Петър Задгорски и земеделеца Георги Коев. Организиран е и втори процес срещу укривателите на организаторите на атентата[101].

При равносметката за вътрешната политика на правителството на Цанков не може да се подминат и човешките загуби на представителите на властта и техните привърженици. Давайки оценка на своето управление като „гражданска война“, в началото на септември 1925 г. министър-председателят информира Народното събрание, че след 9 юни 1923 г. от Демократическия сговор са убити 352 души, сред които „шестима народни представители, 19 кметове, 46 чиновници, 22 офицери и войници, 105 стражари, пристави и околийски началници, 120 граждани, селяни и доброволци“[102].

Методите на борба с политическите противници стоят в основата на падането на правителството на Ал. Цанков. Почти година след идването си на власт, в средата на септември 1924 г. Ал. Цанков пише на своя приятел, министъра на външните работи Хр. Калфов: „Минаваме за недемократично, реакционно и фашистко правителство. Такова е общото впечатление на всички.“ Това, както отбелязва Цанков, давало повод на някои да повдигат въпроса за смяната на кабинета. На такива предложения той отговарял, че винаги бил готов да разисква по въпроса, но трябвало „да се проучат вътрешните и външните условия“[103]. Тъкмо тогава се появяват и първите свидетелства, които показват, че дейци на управляващата партия вече поставят критично въпроса за рейтинга на кабинета. На един партиен форум трима видни демократи сговористи се изказват за смяна на правителството на Цанков, тъй като то било загубило симпатиите на масите и е станало неудобно за външния свят. По тяхно настояване А. Ляпчев, техен лидер и председател на парламентарната група на Демократическия сговор, заявява на Цанков, „че ще бъде по-добре, ако той напусне кабинета“[104]. Премиерът обаче не се вслушва в този съвет.

Интерес към последствията от вътрешната политика на правителството проявява и държавният глава. Пред английския пълномощен министър в София цар Борис III изказва мнение, че отказът на кабинета да даде по-широка амнистия, която да позволи на по-голямата част от земеделската и комунистическа емиграция да се завърне, създава „изключително взривоопасна обстановка в страната“[105]. Той е запознат и с впечатленията в чужбина от управляващите в България. През есента на 1924 г. служител на българската легация във Виена осведомява царя, че целият европейски печат пише срещу Цанковото правителство. В хода на разговора с него цар Борис III се съгласява, че промяна е необходима, изпраща го при Ляпчев с поръчение да разкаже на сговористкия лидер за своите наблюдения и да предаде желанието му Ляпчев да го „освободи от Цанков“[106]. На последвалата среща Ляпчев се задоволява само да отбележи, че царят има нужната власт да смени правителството. Няколко месеца по-късно обаче, през февруари 1925 г., пред Висшия партиен съвет на Демократическия сговор той заявява, че даже онези, които желаят промяна, чувстват, че тя не може да дойде по друг начин „освен чрез парламента, освен чрез неговото мнозинство, освен чрез Демократическия сговор“[107]. Изявлението му визира стремежа на част от ръководните кръгове в страната следващата смяна на правителството да стане не по пътя на силовите действия, както на 9 юни 1923 г., а чрез придържането към духа на конституционните демократични промени.

Въпреки че Висшият партиен съвет на Сговора не се оказва съвсем чужд на идеята за смяна на някои от министрите като Я. Моллов, след атентата в черквата „Св. Неделя“ въпросът за реконструкция на кабинета минава за известно време на заден план. Обществото се вълнува от вандалщината на извършения терористичен акт и първоначално взетите от правителството мерки се възприемат като дълг на властта. Много от пострадалите и засегнатите от ексцесиите предпочитат да мълчат. Два месеца след атентата обаче за пръв път в Народното събрание вътрешната политика на правителството е подложена на разискване[108].

На 12 юни 1925 г. парламентарната група на БРСДП отправя питане към министъра на войната. В запитването се отбелязва, че 50 дни след атентата все още множество български граждани остават в арестите, чакайки реда си да бъдат разследвани или дадени под съд, или пуснати на свобода. Във връзка с това се подчертава необходимостта от незабавно вземане на мерки за най-бързо изясняване на положението на задържаните. Освен това властите не давали и никакви задоволителни обяснения за местонахождението на някои задържани лица, за които близките им не знаят къде се намират[109]. Така БРСДП повдига въпроса за изясняване на причините за продължително пребиваване на маса хора в арестите без следствие, а така също и за анкетиране на случаите на безследно изчезнали лица. Отговорът на военния министър показва, че от всички задържани 3194 души следствие се води само срещу 1182 души и че в Дирекция на полицията са регистрирани 25 лица, които са в неизвестност[110]. Както пише в спомените си един от сговористките депутати, броят на арестуваните и следствените прави „тягостно впечатление“ на парламента, но по команда от „ескадрона“ мнозинството акламирало „достойно изпълнения дълг от войската“[111].

Обсъждането на въпроса в Народното събрание обаче отприщва антиправителствената печатна активност на опозицията. През лятото на 1925 г. вестниците на Радикалната и Демократическата партия, на БРСДП и на БЗНС повдигат въпроса за беззаконията на „неотговорни фактори“, за убийства без съд и присъда, за безследно изчезнали хора, за бомбени атентати срещу адвокати, защитници по политически дела. Партийните органи подчертават, че това не са изолирани случаи, а „система“, пред която „държавната власт е безсилна или солидарна с тях“. Настояват за откриване и наказване на извършителите[112]. В разгърнатата в опозиционния печат кампания основното искане е смяната на управлението.

В края на юли нова серия политически убийства става повод в критиката да се включат и проправителствени вестници. В. „Мир“, смятан за трибуна на народняците сговористи, осъжда „разправата извън властта и държавата“ и изразява безпокойство, че се компрометирали „вътрешните устои“ и „доброто име на България в чужбина“[113]. Не по-малки опасения изпитват и някои депутати на управляващата партия. Според свидетелството на секретаря на Ляпчев, последният получил писма от сговористки депутат, в които пишело за убийства, вършени от военните в Ямбол. „Тях ще ги преместят по-късно в други гарнизони, а ние оставаме тук, ще крепим управлението и отговорностите падат върху нас“ – оплаква се депутатът[114]. Създава се впечатление, че правителството не е в състояние да контролира ситуацията в страната. Поради военното положение възмущение се насочва и към войската. Офицерството се чувства засегнато. Ропот обзема гарнизоните[115].

В тази ситуация на последното заседание на сговористката парламентарна група преди лятната ваканция на Цанков му се налага да опровергава слуховете, че кабинетът му се крепи на фактори извън парламента. Някои депутати се изказват за частична промяна в състава на правителството. Запазването на постовете от Цанков и Вълков на този етап не се оспорва от никого. Видни депутати като Ат. Буров, лидер на народняците сговористи, Й. Фаденхехт, водач на радикалите сговористи, Сл. Василев /от крилото на запасните офицери в Народния сговор/ и Р. Василев, демократ сговорист, предлагат вътрешният министър ген. Русев

да напусне правителството. Ляпчев иска и смяната на Калфов. Народняците сговористи негодуват срещу финансовия министър П. Тодоров, разпоредил се да арестуват софийски търговци. Макар и поставен, въпросът за смяната на министрите остава нерешен.

Различни източници свидетелстват, че през лятото на 1925 г. Цанков се опитва да намери изход от очертаващото се несъгласие в мнозинството с политиката на неговите министри, като отстрани депутатите от политическата сцена. Печатът съобщава, че П. Тодоров и негови приближени са издигнали идеята за разпускане на Народното събрание. Чрез своите вестници народняците и демократите сговористи изразяват категоричното си неодобрение на идеята, като подчертават, че Короната трябва да осигури правителство, което да се ползва с народното доверие, и че царят има правото да уволнява и назначава министрите[116]. Въпреки косвеното предупреждение, Цанков не се ограничава само със сондиране на идеята за разпускане на парламента. Той прави и няколко опита да я осъществи. В двореца е изпратен началник-щаба на армията ген. Вл. Стоянов, съвипускник и приятел на Калфов, за да иска разтурянето на камарата. По този повод вестникът на демократите сговористи изтъква, че крайните идеи и действия не са за днешния момент, и предупреждава „някои политици“ да не се опитват с името на войската да „подкрепят своите политически стремежи“[117].

Въпреки това Цанков се опитва да издейства разпускането на Народното събрание и чрез военния министър, който докладва на царя предложението на министър-председателя. Вълков получава фактически отказ, защото цар Борис III му заявява, че това Народно събрание „може да даде няколко кабинети“[118]. Всъщност държавният глава още през май признава пред чужд дипломат необходимостта от промяна както на правителството, така и на водената от него политика. Предпочитанията на цар Борис III са към правителство, съставено на по-широка политическа основа, в което да влязат и умерени земеделци. Но извършването на промяната изисквало според него много деликатно решение за преодоляване на мощта на Военния съюз, издигнал на власт Цанков[119].

През август 1925 г., след серия от аудиенции на членове на кабинета, проведени в Евксиноград, е съобщено, че моментът за министерска промяна е неблагоприятен и че трябва да се отложи в интерес на международното положение на страната. Затова Ляпчев опровергава информациите за предстояща реконструкция на кабинета, а Цанков заявява, че няма вътрешни и външни причини за смяна на правителството[120].

В началото на септември 1925 г. обаче вътрешната политика на правителството отново попада във фокуса на общественото внимание. От 4 до 9 септември Народното събрание е свикано за разглеждане на интерпелацията на Парламентарната група на Земеделския съюз. Във връзка с убийствата и изчезването на бивши земеделски министри и народни представители Земеделският съюз констатира, че политическите убийства са станали „най-обикновено явление“ и че в обществото липсва убеждението, че престъпниците ще получат законно възмездие. Затова Земеделският съюз определя курса на правителството като „гибелен за страната“[121]. А убийството на престарелия Н. Габровски заставя Парламентарната група на БРСДП да постави направо въпроса за доверие към правителството. Заради „извършване на ред убийства на видни общественици с явно политически характер, авторите на които остават неразкрити“, заради заплахи, отправяни към публицисти за борбата им срещу правителството, заради покушения над адвокати, техни защитници, и заради многото случаи на безследно изчезнали социалдемократите предлагат на Народното събрание да осъди политическите престъпления и да изрази неодобрение на политиката на правителството[122].

На предварителното заседание на мнозинството – за определяне на отношението към интерпелацията на земеделската група, депутати предлагат сговористите да порицаят убийствата и да се вмени в дълг на правителството да вземе мерки срещу подобни престъпления. Така за пръв път се прави конкретно предложение, с което някои народни представители показват, че не са съгласни да одобряват безусловно действията на кабинета. В пленарната зала от името на мнозинството говори Кимон Георгиев. Той развива тезата, че следвоенните условия са породили убийствата и че вината за тях „безспорно“ е у всички. Затова предлага на парламента да порицае „станалите напоследък убийства“ и да одобри правителствената политика. Много важно е да се отбележи, че накрая К. Георгиев изтъква необходимостта от „примирение“[123]. Сговористките депутати гласуват в подкрепа на правителството, като игнорират въпросите на опозицията. Значение за вота имат две обстоятелства. Определеният за

Всички български светии. Автор Николай Шелехов. Икона от игуменарницата на Рилския манастир

оратор от Цанков К. Георгиев се смята за представител на Военния съюз в Народното събрание, т.е. това се възприема като подкрепа на съюза за правителството. От значение е и съображението да се осигури стабилност на кабинета преди предстоящото кандидатстване пред ОН за бежански заем. За целта Калфов заминава за Женева, а на 14 септември към него се присъединява и Цанков, обявил, че отива на „почивка" в Швейцария.

В отсъствието на министър-председателя обаче държавният глава дава гласност на своето становище за общата насока на политическия живот. На 16 септември 1925 г. на среща в двореца с висши военачалници цар Борис III държи реч. В нея той констатира, че икономическите и политическите борби са взели такива размери, че заставят всички да се замислят сериозно. Затова държавният глава изразява увереност, че „средите и лицата", от които „зависи умиротворението", ще дадат всичко „за постигане на едно примирение". Освен това, обръщайки се към присъстващите офицери, той излиза с преценката, че армията „предано изпълнявала дълга си" въпреки „тежките държавни условия"[124]. С речта цар Борис III дава публичен израз на пожеланието си за постигане на умиротворение чрез вътрешна политика на помирение. Преценката на царя за действията на армията се определя в историографията като опит да се сложи „було" върху отговорността на ген. Вълков и офицерите за репресиите и политическите убийства след атентата[125].

В своя отговор военният министър изразява предаността си към царя и подчертава „единодушието и неразривните връзки" между „армия и корона".

Демонстрираното единство между цар и армия и подчертаването на предаността ѝ към царя се коментира като показател, че Борис III е спечелил военния министър на своя страна и – понеже речта е произнесена в отсъствието на министър-председателя, че държавният глава не е чужд на мисълта за раздяла с Цанков. Мемоаристи, близки на ръководните сговористки кръгове, са на едно мнение – че речта на царя е послужила за импулс за някои сговористки народни представители от бившите партии да се противопоставят по-решително на Цанков в парламента[126]. Тезата за разграничаването на царя и Вълков от Цанков намира потвърждение в едно запазено свидетелство на Цанков от 1928 г. В него се отбелязва, че през 1925 г. той три пъти е искал от царя оставката на военния министър[127]. Един от мотивите на Цанков е, че Вълков сам е насърчавал, ръководил и допуснал убийствата на някои политически лица[128].

Важен принос за падането на правителството на Ал. Цанков има безрезултатната мисия на външния министър и премиера в Женева. През втората половина на септември и началото на октомври 1925 г. те подават молба до Общото събрание на ОН за сключване на бежански заем под егидата на световната организация, но искането им е прието само за сведение[129]. Преценявайки ситуацията в България като твърде несигурна, меродавните кръгове в ОН не се решават да отпуснат искания заем. Решаваща дума в това отношение има становището на английското външно министерство, изпратено до представителите на Великобритания във Финансовия комитет на ОН. А то е категорично – бойкот на Цанковото правителство[130]. Неуспехът дава повод на 10 народни представители от т.нар. македонска група, които официално са зачислени в сговористката парламентарна група, в края на 1925 г. писмено да декларират, че оттеглят подкрепата си от правителството заради бездействието му по бежанския въпрос. Тази стъпка е последвана от обявената на 31 декември оставка на министър Я. Д. Стоенчев, демократ сговорист, свързан с македонската организация.

Сред управляващите се очертават разногласия по въпроса, дали в предстоящата амнистия да попаднат осъдени по ЗЗД. До Народното събрание се подават многобройни петиции с искане за обща, пълна и безусловна амнистия на политическите затворници и някои представители на мнозинството като Н. Пъдарев са на мнение, че това трябва да стане. Министерският съвет обаче внася за разглеждане проект, наречен „проект на ескадрона", който не засяга ЗЗД.

В средата на декември 1925 г. лидерите на партиите, учредили Сговора, Буров, Ляпчев и Фаденхехт дават да се разбере, че шефът на кабинета може да разчита на сигурно мнозинство само ако направи промени в своя екип. Буров подхвърля формулата Калфов и Русев да минат за „уморени", а Я. Моллов и П. Тодоров за „не незаместими". В края на годината след поднасяне на отговора на тронното слово царят дава аудиенция на министър-председателя. Той решава да се възползва от шанса за оставане на власт и поднася указ за разпускане на Народното събрание, но държавният глава не го подписва.

В края на декември 1925 г. в сговористкото парламентарно мнозинство се очертават две групировки. Част от депутатите – всички някогашни обединисти, почти всички бивши дейци на Народния сговор и двама-трима демократи сговористи,

като Ст. Мошанов и Ал. Сталийски, полагат усилия Цанков да остане шеф на правителството. Другите, т.нар. група на 70-те, представляват почти всички демократи сговористи и много от радикалите сговористи. Към тази група се присъединяват само двама дейци на Народния сговор и Военния съюз, единият от които е Сл. Василев. На 28 декември представители на групата на 70-те поставят ултиматум на Цанков или да преустрои своя кабинет за 48 часа, или да подаде оставка. Другият представител на Народния сговор, причисляван към групата на 70-те – Кимон Георгиев, се опитва да посредничи между държавния глава и министър-председателя. След среща с цар Борис III Кимон Георгиев прави всичко възможно за оставането на Цанков, като за целта провежда личен разговор с премиера за обновяване на кабинета[131].

В самия край на декември Цанков предлага на Ляпчев, Буров и Фаденхехт да влязат в един реконструиран кабинет под негово ръководство. Тримата лидери на партиите отхвърлят тази идея, след което възможностите на министър-председателя да се задържи на власт почти напълно се изчерпват. Важна стъпка в разрешаването на кризата е преодоляването на нежеланието на депутатите бивши обединисти, които до последния момент държат на Цанков, да се разделят с него.

Началото на решаващия обрат в събитията, довели до смяната на Цанковия кабинет, се поставя с бурното заседание на Народното събрание от 2 януари 1926 г., на което поведението на Цанков предизвиква протеста на почти целия парламент и довежда до фактическия блам на кабинета.

4.
Външна политика

В издадения на 9 юни 1923 г. манифест правителството на проф. Ал. Цанков декларира, че ще „държи сметка за общия мир в Европа, защитавайки достойнството на Великите сили и на съседите на България", и изразява готовност да изпълнява наложените с Ньойския диктат международни задължения на България[132].

Въпреки тази декларация превратът в София е посрещнат нееднозначно от външния свят. За това свидетелства сам министър-председателят. След получаване на царския указ за назначаване на кабинета му, той предприема посещения на дипломатически представители на чуждите държави в столицата. Най-напред се среща с председателя на Междусъюзническата контролна комисия /преобразувана съвсем наскоро в Ликвидационен орган/ граф Де Шеризе. „Знам, всичко знам, заявява му високопоставеният дипломат. Това трябва да стане. Ние, т.е. дипломатите, при разни случаи сме говорили на вашия цар." По-нататък в проведения разговор той не скрива недружелюбното си отношение към бившето земеделско управление, което квалифицира като „тъмна и разюздана маса"[133].

Окуражен от тази визита, първият министър, придружен от министър Цвятко Бобошевски, посещава английския пълномощен министър Уилям Ърскин. Домакинът обаче се отнася много студено към тях: „Изслуша ни и ни дума. Види се, чакаше да се ориентира от източника, от който черпеше обикновено сведенията си – двореца. Това бе най-неприятната среща, която имах с дипломатите"[134], спомня си с нескривана горчивина години по-късно проф. Ал. Цанков.

От английската легация двамата сговористки министри се отправят към легацията на САЩ. Поради отсъствието на титуляра ѝ те са посрещнати от неговия заместник. Визитата е твърде приятелска. Подобно на граф Де Шеризе и американският дипломат заявява на двамата посетители: „Знаем станалото. Една смяна на правителството се очакваше." След това донася две бутилки шампанско, почерпва ги и ги изпраща с най-добри пожелания и уверения, че пълномощният министър Уилсън, който бил още във Вашингтон, щял да даде по-подробни сведения на американското правителство[135].

През следващите дни след преврата министър-председателят проф. Ал. Цанков е уведомен от МВРИ, че чакали да го посетят дипломатическите представители на другите държави, сред които италианският, германският, белгийският, френският и пр.[136] Премиерът не крие задоволството си, че сведенията от чужбина са благоприятни за неговото правителство: „Пълномощните министри бяха докладвали правилно и в полза на новото правителство, дошло на власт след преврата на 9 юни 1923 г."[137]

След като дават своята благословия на извършената правителствена промяна, чуждестранните правителствени дипломатически представители заемат изчаквателна позиция, за да видят какви ще бъдат първите стъпки на новия кабинет и най-вече какво ще бъде неговото отношение към Ньойския диктат. В Париж и Лондон не крият своето раздразнение от политиката на бившето земеделско управление, което въпреки направените от него многократни декларации, че ще изпълнява нало-

жените на България задължения, на практика протакало и отлагало тяхното изпълнение[138]. Що се отнася до отношението на Италия към сговористкия режим, то се определя повече от антикомунистическия му характер, без да се изпуска и поведението на Цанковия кабинет към мирните договори[139].

Още от първите дни на съществуването си новото сговористко правителство заема враждебна позиция спрямо СССР[140]. То пристъпва към изгонване на съветските представители от България и ликвидира дейността на „Съюза за възвръщане в Родината", на който се гледа като на неофициална дипломатическа мисия на СССР в България. Върхна точка в бруталните му действия срещу тази организация е убийството на един от сътрудниците ѝ през лятото на 1923 г. След този акт „Съюзът за възвръщане в Родината" прекратява дейността си и изтегля своите сътрудници от страната. По този начин се прекъсват всякакви контакти с Москва[141].

Въпреки този враждебен акт и последвалия разгром на Септемврийското въстание, което е посрещнато с остра реакция от съветската общественост, правителството на СССР превъзмогва отрицателните си чувства към сговористкия режим и чрез дипломатическата си мисия във Виена през есента на 1924 г. предприема действия за нормализиране на двустранните отношения[142]. Министър-председателят проф. Ал. Цанков обаче ги отхвърля по най-категоричен начин и до края на управлението на неговия кабинет отказва каквито и да било контакти с Москва. Малко преди да падне от власт, първият министър не без известна гордост заявява от трибуната на Народното събрание: „Европа ни цени много, защото ние успяхме да смажем хидрата на болшевизма, да турим преграда на мътния поток, който заплашваше да залее цяла Европа и да я удави в революция и кърви."[143]

В стремежа си да не си навлече гнева на победителките в Първата световна война деветоюнското правителство не предприема никакви практически действия за нормализиране на отношенията си с Германия. Въпреки присъствието на представител на „германофилската" Националлиберална партия, спрямо тази страна се поддържа курс на рязко дистанциране. Министър-председателят и външният министър Хр. Калфов реагират много остро на направени след преврата от бившия български премиер д-р В. Радославов изявления в Берлин, според които, след като в кабинета бил включен националлибералът Б. Смилов, щяло да последва сближение между България и Германия[144].

* * *

Както западните велики сили, така и съседните балкански страни реагират нееднозначно спрямо извършения в София държавен преврат. Найостра е реакцията на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство. Свалянето на земеделското правителство е посрещнато от Белград като победа на „реваншистките сили" в България и като удар срещу Нишкото споразумение от март 1923 г.[145] Правителството на Никола Пашич пристъпва към незабавни мерки за насилствено отстраняване на сговористкия режим. То се опитва да привлече в замислената въоръжена инвазия и своите съюзнички от Малката антанта – Румъния и Чехословакия, но без успех. За него не остава в тайна и враждебната позиция на Англия и Италия към една подобна стъпка срещу България. При това положение, въпреки силния натиск от страна на опозиционните партии, които открито манифестират своите симпатии към Ал. Стамболийски и неговия кабинет, белградското правителство е принудено да се откаже от своите планове и да се примири със станалата правителствена промяна в София[146].

Позицията на гръцките управляващи среди към станалата правителствена промяна в София е противоречива. Макар първоначално правителството на Гонатас да се въздържа от каквато и да било реакция, вероятно под въздействието на Югославия, поведението на Атина към сговористкия кабинет става враждебно. Граничните постове по границата с България се подсилват с допълнителни войскови части, а гръцкият печат подема антибългарска кампания и отправя призив към управляващите за открита намеса в северната съседка[147]. Заетата от атинския кабинет нова позиция предизвиква незабавна реакция в Лондон и под негов натиск той отново се завръща на предишното си примирително поведение. Нещо повече, Гърция първа между останалите балкански държави признава официално правителството на проф. Ал. Цанков[148].

Идването на сговористкия кабинет в България е посрещнато в съседна Турция с известно недоверие. В негово лице кемалистите виждат един активен проводник на английската политика на Балканите, което е нежелан факт за тях, особено като се има предвид обстоятелството, че превратът в България е извършен в навечерието на Лозанската конференция, където битката между турската дипломация и дипломацията на западните съглашенски сили и особено на Англия се води още с пълна сила. По тази причина в Ангора /Анкара/ не изпитват каквото и да било желание за контакти с едно проанглийско правителство в

Пазар на лалета, 30-те–40-те год. Худ. В. Стоилов – МБНБ

България. Едва когато другите балкански държави го признават, тогава и кемалистите решават да смекчат позициите си към него и дават съгласие за започване на преговори за възстановяване на дипломатическите отношения между двете страни, прекъснати под натиска на съглашенските сили непосредствено след края на Първата световна война[149].

След като ехото от Деветоюнския преврат отшумява, правителството на проф. Ал. Цанков пристъпва към уреждане на отношенията си със съседните балкански държави. Тъй като очаква най-сериозни препятствия от югославска страна, то насочва усилията си най-напред към нормализиране на отношенията си с нея. Още през лятото на 1923 г. към Белград се отправя покана за започване на преговори между двете съседни държави за уреждане на т.нар. висящи, т.е. спорни въпроси, наслоили се между тях по време на войните 1912–1913 и 1915–1918 г. Постигнато е съгласие за свикване на нова Българо-югославска смесена комисия, която да се събере в София в началото на октомври 1923 г.[150]

Възникналото напрежение между двете държави поради опасенията на Белград от активизиране на действията на ВМРО във Вардарска Македония в края на август и началото на септември 1923 г., както и последвалото Септемврийско въстание /спрямо което кабинетът на Н. Пашич не реагира особено/ не възпрепятстват постигнатата договореност и югославските делегати пристигат в София в уговореното време. Първото заседание на смесената двустранна комисия е открито на 4 октомври 1923 г. Неочакван инцидент с югославския военен аташе в София подполк. Кръстич става причина не само за временно прекъсване на преговорите, но и за силно изостряне на отношенията между двете страни. За да унижи сговористкия режим, правителството на Н. Пашич връчва по повод станалия инцидент ултиматум на България с неочаквано тежки условия, едно от които е представи-

телна част от българската войска да отдаде военни почести пред знамето на Югославската легация в София. Всички усилия на правителството на проф. Ал. Цанков да отклони това горчиво изпитание не дават никакъв резултат. Притиснато до стената, поради заетия неутралитет на Великите сили, съюзнички на Белград, то е принудено да изпълни предявеното искане, посрещнато с нескривано недоволство от българската общественост. Въпреки това сговористкият кабинет не може да се откаже от поставената си цел за уреждане на отношенията си с Югославия. Преговорите в София отново са продължени и приключват в края на ноември 1923 г. За да притъпи поне в известна степен враждебната политика на югославските управляващи среди, на българските делегати са дадени инструкции да приемат повечето от предявените от югославска страна финансови искания. По този начин държавният бюджет на страната е натоварен с една допълнителна сума от около 400 млн. лв.[151]

Очакванията в София, че след този жест Белград ще промени отрицателното си отношение към сговористкия режим, не се оправдават. Това проличава твърде скоро от реакцията на кабинета на Н. Пашич към речта на министър-председателя проф. Ал. Цанков по отговора на тронното слово, произнесена в Народното събрание в края на декември 1923 г. Отправеният от него апел за превръщане на Македонския въпрос от „ябълката на раздора" в „елемент за нормализиране на отношенията между двете съседни държави" и искането за премахване на доброволческия принцип за организиране на българската армия, наложен от Ньойския диктат, са възприети от Белград като „истинска провокация" спрямо западното кралство. Въпреки успокоителните изявления на самия югославски пълномощен министър в София Милан Ракич атаките в югославския печат и натискът от страна на правителството на Н. Пашич продължават почти до края на януари 1924 г. За да намали напрежението между двете страни, деветоюнският кабинет е принуден да потърси съдействие от страна на Великите сили. Едва след тяхната интервенция отношенията между София и Белград се връщат към предишната си изходна позиция, без обаче да се стигне по същество до преодоляване на отрицателното отношение на югославските управляващи към сговористския режим[152].

Въпреки че Румъния посреща със симпатия извършения държавен преврат на 9 юни 1923 г., уреждането на „висящите" въпроси и с нея създават немалки главоболия на новите управници в София. Подновените за тази цел двустранни преговори в средата на октомври 1923 г. се протакат умишлено от румънска страна под най-различни предлози и не довеждат до положителен резултат до края на съществуването на Цанковото правителство в България. От така създадената ситуация най-потърпевши се оказват българските поданици, над които остава да виси опасността за отнемане на секвестираните им имоти[153]. Спрямо българите в Южна Добруджа започва да се прилага румънският закон от 1924 г., който предвижда да се отнеме задължително 1/3 от поземлените им имоти в полза на държавата.

В отношенията си с Гърция правителството на проф. Ал. Цанков също заварва немалко проблеми за разрешаване. Сред тях на преден план изпъква малцинственият въпрос, т.е. съдбата на българите в Западна Тракия, усложнен от поражението на гръцката въоръжена инвазия в Мала Азия през есента на 1922 г. Част от прогонените гръцки заселници в Турция атинските власти настаняват в Западна Тракия. Българите са подложени на натиск и търсят спасение чрез бягство в България, с което увеличават и без това големия бежански поток от периода на войните. Други са прогонени по различните егейски острови, където са изложени на студ и глад, като повечето от тях намират своята гибел.

Надеждите на Цанковото правителство, че на Лозанската конференция, която продължава своята работа до 24 юли 1923 г., ще се намери някакво решение на въпроса за покровителството на българското малцинство в южната съседка, остават напразни. Опитът на външния министър Хр. Калфов да пледира за него и пред септемврийската сесия на Обществото на народите /ОН/ /1923 г./ също не дава никакъв резултат. Разчитайки на подкрепата на съглашенските сили и особено на Англия, атинските управляващи продължават и след закриването на тази сесия своята денационализаторска политика спрямо българското население в Западна Тракия[154].

Идвайки на власт, сговористкото правителство търси начин за уреждане на отношенията и със съседна Турция. С тази нелека задача правителството на проф. Ал. Цанков натоварва Симеон Радев, имайки предвид неговия опит като дипломат от времето преди и по време на Първата световна война. По различни причини обаче той пристига в Цариград чак през ноември 1923 г.[155]

Настъпилата 1924 година изправя сговористкия кабинет пред нови предизвикателства. През втората половина на януари и началото на февруари белградският печат отново подема силна антибългарска кампания заради очакване на нови „комитски акции" от страна на ВМРО във Вардарска Македония. Всички опити от страна на кабинета да покажат неоснователността на подобни подозрения в Белград остават напразни. Тогава по съвета на някои „външни фактори" /разбирай съглашенските сили – покровители на Югославия/ в началото на февруари 1924 г. той е принуден да предприеме крайно непопулярна мярка – задържане на някои дейци на ВМРО. Макар че в арестите попадат повече от по-дребните членове и съмишленици на организацията, предприетите действия довеждат до силно изостряне на отношенията между сговористките управници и ВМРО. Публична тайна стават недобрите взаимоотношения между Тодор Александров и някои членове на кабинета – Ив. Русев и Хр. Калфов, които имат ключови позиции в него.

Разгневени от тази постъпка, ръководителите на ВМРО минават в друга крайност – от поддръжници – в яростни противници на Цанковото правителство, което ги тласка към твърде рискована крачка – подписването на така наречения Майски манифест с представители на Коминтерна във Виена[156]. Постъпката на ръководните дейци на ВМРО има повече тактическа, отколкото стратегическа цел, тъй като те продължават да стоят на открити антикомунистически позиции. При все това огласяването на манифеста предизвиква немалък смут в сговористките среди, в резултат на който твърде скоро последва и „мистериозната" гибел на самия Т. Александров[157]. И този акт на Цанковото правителство не довежда до съществена промяна в позициите на белградските управляващи среди към него.

През лятото на 1924 г. възниква силно напрежение в отношенията между България и Гърция. Повод за това е безпричинното убийство на група българи в с. Търлис, Серско, разположено недалеч от българската граница. Макар че извършеното престъпление отеква силно сред демократичната общественост в Европа, атинските управляващи биха си затворили очите пред него, ако не бяха изправени пред един твърде тежък за тях проблем – сключването на външен заем за уреждане на острите финансови проблеми, предизвикани от малоазийската катастрофа през есента на 1922 г. Получаването на подобен заем от западните кредитори не може да стане без солидна политическа гаранция от най-авторитетната организация, каквато по онова време е Обществото на народите. За да спечелят неговата благословия, гръцките управляващи дават вид, че са готови да предприемат някакви мерки за гарантиране на малцинствените права на българите, живеещи в пределите на страната им и най-вече в Западна Тракия. Така се стига до т.нар. Женевски протокол от 29 ноември 1924 г., получил известност като „спогодба Калфов–Политис" /по името на външните министри на двете страни – б.а., М. К./, макар че той не е пряко споразумение между двете държави, а акт, подписан от всяка от тях с Обществото на народите[158].

Христо Калфов, министър на външните работи, Женева, 1924 г. – БИА-НБКМ

Сговористкият кабинет твърде много разчита на авторитета на световната организация и вярва, че постигнатата спогодба наистина ще доведе до някаква положителна промяна в нерадостната участ на българите в Гърция. Последвалите събития идват да попарят тези надежди, тъй като веднага след получаването на международен заем управляващите в Гърция на практика се отказват от подписа си в договора със световната организация, опирайки се на подкрепата най-вече на Англия[159].

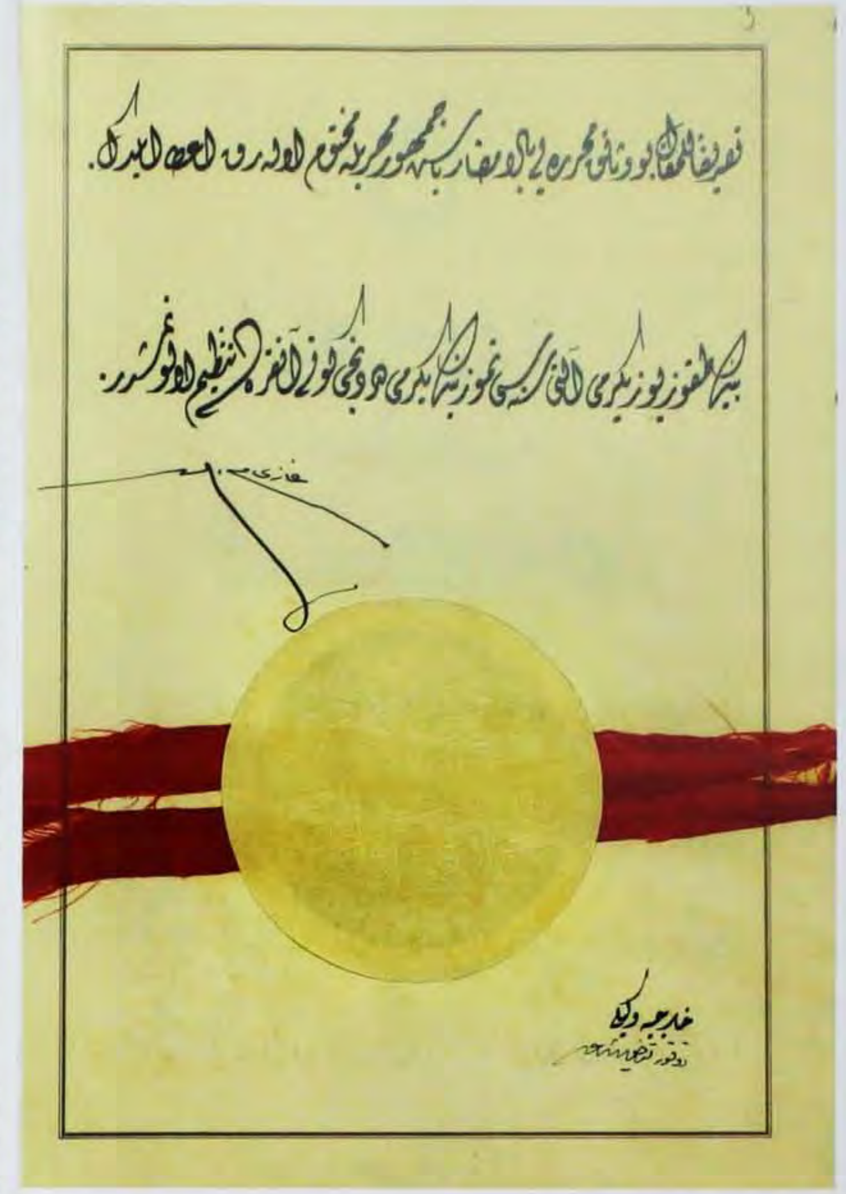
Като се има предвид неспокойната обстановка на Балканите, а може би именно поради нея в края

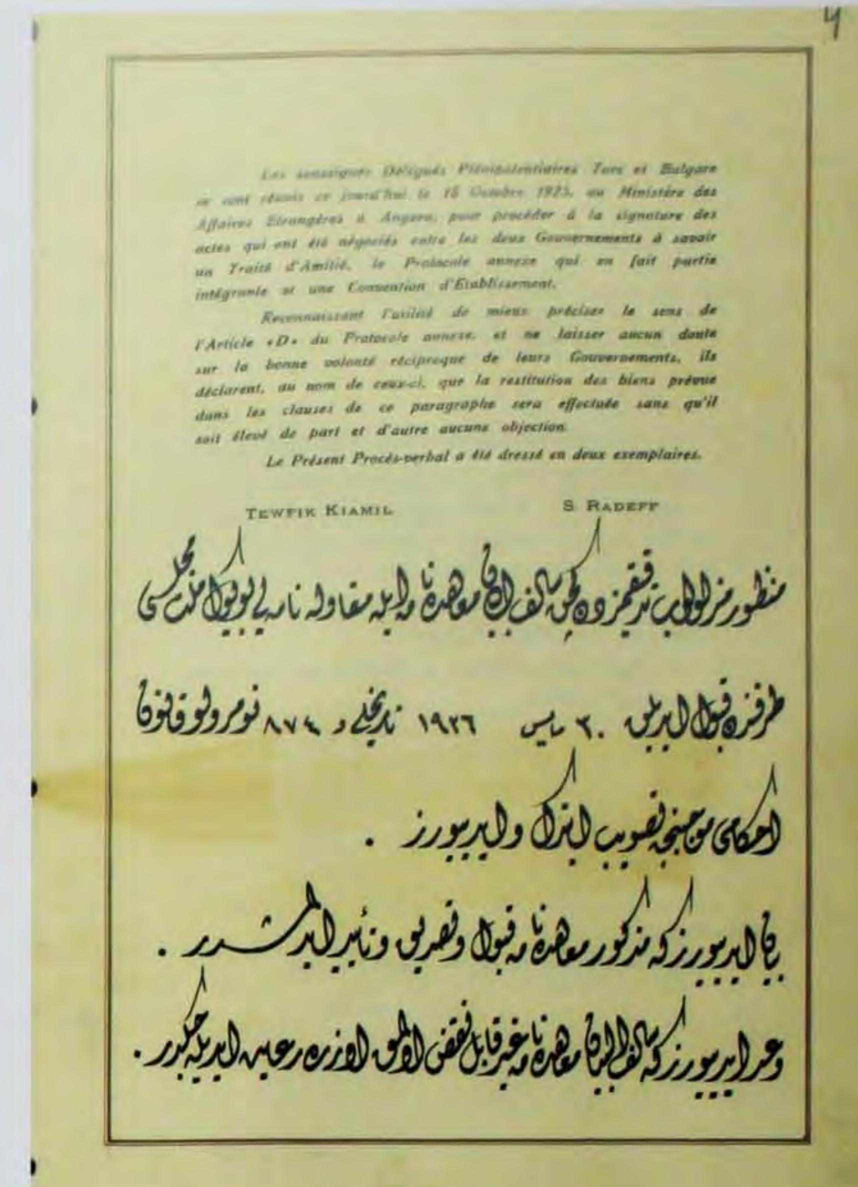

Петрички инцидент. Евакуация на жители от засегнатите от гръцкото нахлуване райони, 23 октомври 1925 г. – ИМ-Петрич

на 1924 и началото на 1925 г. сговористкият първи министър предприема изненадваща визита в Белград и Букурещ. Посещението е представено от правителствения печат като акт на „взаимно опознаване“ на премиера с управляващите среди в двете съседни страни. В европейската преса обаче проникват сведения, че той се е нагърбил с една необикновено трудна задача – да сондира становищата на правителствата на Югославия и Румъния за изграждане на широк антиболшевишки фронт на Балканите, замислен от консервативното правителство на Англия. Поради въздържаната позиция на Белград министър-председателят се отказва да търси подкрепата на Букурещ, въпреки че му е добре известна враждебната позиция на румънските управляващи към СССР[160]. В резултат на това предприетата от него мисия завършва без резултат. Това дава и своето негативно отражение на неговия имидж в Лондон, където гледат със симпатии на яростния му антиболшевизъм.

През есента на 1925 г., когато министър-председателят се намира в Женева, за да пледира за сключване на бежански заем /задача, завършила без никакъв резултат/, България е изненадана от въоръжено нападение от страна на Гърция. Възползвайки се от граничен инцидент, при който пада убит един гръцки офицер, диктаторът ген. Т. Пангалос, заграбил властта чрез военен преврат само няколко месеца преди това, дава заповед на гръцки войски да навлязат в България. Без да срещнат никаква съпротива от българските войски, за няколко дни те проникват на десетина километра в околностите на Петрич. Правителството на проф. Ал. Цанков, което не е в състояние да отблъсне гръцките интервенти със собствени сили, се обръща незабавно за помощ към Обществото

Les soussignés Délégués Plénipotentiaires Turc et Bulgare se sont réunis ce jourd'hui, le 18 Octobre 1925, au Ministère des Affaires Etrangères à Angora, pour procéder à la signature des actes qui ont été négociés entre les deux Gouvernements à savoir un Traité d'Amitié, le Protocole annexe qui en fait partie intégrante et une Convention d'Etablissement.

Reconnaissant l'utilité de mieux préciser le sens de l'Article «D» du Protocole annexe, et ne laisser aucun doute sur la bonne volonté réciproque de leurs Gouvernements, ils déclarent, au nom de ceux-ci, que la restitution des biens prévue dans les clauses de ce paragraphe sera effectuée sans qu'il soit élevé de part et d'autre aucune objection.

Le Présent Procès-verbal a été dressé en deux exemplaires.

TEWFIK KIAMIL S. RADEFF

Ратификация на Ангорския договор, 1925 г. – ЦДА

на народите. При очевидната дързост на Атина световната организация не може да си затвори очите и веднага се намесва. В резултат на това гръцкото правителство не само е принудено да изтегли своите войски от България, но и да заплати компенсация за нанесените ѝ щети в размер на 30 млн. драхми[161]. Преодоляването на гръцкото въоръжено нахлуване по същество се явява единственият успех, постигнат във външната политика от сговористкото правителство през две и половина годишното му управление в страната.

Наистина в края на октомври 1925 г., когато цялото внимание на Цанковия кабинет е насочено към разрешаване на кризата в отношенията с Гърция, от Анкара пристига новината за сключения договор с кемалистите, по силата на който се възстановяват дипломатическите отношения между България и Турция. След като стават известни условията, при които е подписан договорът, а именно, че се оставят на произвола на съдбата имуществените интереси на българите, насилствено прогонени от Източна Тракия, в страната се надига такова силно недоволство, че кабинетът на проф. Ал. Цанков не се решава да внесе подписания акт за ратификация в Народното събрание, въпреки че разполага в него със солидно мнозинство. Естествено най-силно е недоволството срещу спогодбата от най-засегнатите – бежанците от Източна Тракия[162].

В края на декември 1925 г. идва известие от Париж, че съглашенските сили дават съгласието си за вдигане на Ликвидационния военно-контролен орган от България. Това безспорно положително събитие не намира съответния отклик сред българската общественост, тъй като по това време вниманието ѝ е насочено към съдбата на самия сговористки кабинет, преживяващ последните дни на своето съществуване.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

УПРАВЛЕНИЕ НА ПРАВИТЕЛСТВАТА НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ /1926–1931/

1. По пътя на политическото умиротворение

В самия край на 1925 г. правителството на Александър Цанков вече не е в състояние да удържа властта. Подкрепата и доверието си към него оттегля голяма част от неговото мнозинство в Народното събрание в лицето на представителите на бившите партии /обединисти, демократи, радикали/, един от главните организатори на Деветоюнския преврат – ген. Иван Вълков, благодарение на когото Цанков идва на власт, а така също и държавният глава. Премиерът е принуден да подаде оставка и да препоръча за приемник своя съпартиец Андрей Ляпчев.

След поднасянето на оставката цар Борис III не се допитва до нито един от водачите на опозицията и възлага на А. Ляпчев мандат за съставяне на правителство, който е еднопартиен. Даването на мандат на лидера на парламентарното мнозинство цели да покаже както у нас, така и по света, че страната се разделя с едно правителство, дошло на власт след преврат, и че при съставянето на новото се спазват процедурните изисквания на парламентарната практика в съответствие с традициите на западноевропейските демокрации. В действителност обаче влиянието на военните в политиката е все още силно и новият премиер дължи до голяма степен мястото си на тях, тъй като те предпочитат начело на кабинета да стои демократ сговорист.

Пристъпвайки към съставянето на новото правителство, Ляпчев обръща особено внимание на вътрешното министерство. След разговори с царя той отхвърля предложението министерството отново да бъде оглавено от бивш офицер. Надделява съображението, че замяната на един запасен офицер с друг би се тълкувало в страната и в чужбина като нежелание за смяна на вътрешнополитическия курс. Новият министър-председател решава да оглави и Министерството на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/, въпреки че е известен като специалист в областта на финансите, стопанството и дипломацията. Новите постове той поема на 60-годишна възраст, имайки зад гърба си 30-годишно участие в обществения и политическия живот на България. Ляпчев играе важна роля в събития, оставили траен отпечатък върху българската история. Следвайки възгледите на своя учител Петко Каравелов, той смята Англия за образец на демократична държава и е убеден привърженик на конституционно-парламентарното управление. Известна е крилатата му фраза „со кротце, со благо". превърнала се в символ на вътрешната политика на неговото управление[1].

В първия кабинет на А. Ляпчев, съставен на 4 януари 1926 г., присъстват представители на всички организации – учредителки на Демократическия сговор, но трите най-влиятелни фигури са самият А. Ляпчев, Атанас Буров /министър на външните работи и лидер на народняците сговористи/, ген. Ив. Вълков /министър на войната/ и донякъде Владимир Моллов, министър на финансите, демократ сговорист[2]. За разлика от правителството на Цанков, в което най-важните позиции във висшата изпълнителна власт се заемат от дейците на Народния сговор и Военния съюз, то в първия Ляпчев кабинет голяма роля играят бившите демократи и народняци, а така също и лидерът на Военния съюз, който запазва контрола си върху армията. Между правителството на Демократическия сговор обаче има приемственост, защото трима министри от предишния кабинет участват и в новия, а Ал. Цанков става председател на Бюрото на Народното събрание. Двама дейци на Военния съюз – Кимон Георгиев и Славейко Василев, стават титуляри на второстепенни министерства – Министерството на железниците, пощите и телеграфите /МЖПТ/ и на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/. Значение за дейността на министрите има и принадлежността им към свободното зидарство. Такива са Вл. Моллов, Тодор Кулев, Цвятко Бобошевски, К. Георгиев[3]. Отношението на опозиционните партии към новосформирания кабинет в общи линии е положително. Най-влиятелните западноевропейски държави – Великобритания и Франция също посрещат Ляпчевото правителство с позитивни очаквания.

Новото правителство си поставя четири належащи задачи. Най-актуална от тях е внасянето на успокоение във вътрешнополитическите борби. Не търпи отлагане и „бързото и ефикасно" решаване на бежанския въпрос. Намерението на кабинета е да търси и парична „подкрепа" за улеснение на развитието на производството, спъвано от тежките

Портрет на министър-председателя Андрей Ляпчев – Институт за изследване на изкуствата-БАН

Министър-председателят А. Ляпчев, председателят на НС Ал. Цанков и министри след клетвата на правителството – ЦДА

задължения по мирния договор. Обещава се провеждане на външна политика на мир и лоялни отношения с всички държави[4].

Началото на управлението на първия кабинет на А. Ляпчев се характеризира с изоставяне на методите на брутално насилие и административен натиск, прилагани от предишното правителство, оглавявано от Ал. Цанков. Пред органите на администрацията и полицията новият министър на вътрешните работи поставя задачата да се съблюдават строго законите, да обезпечат честта, живота и имота на българските граждани, да им осигурят свободното упражнение на установените от законите права и свободи. Указанията целят да преодолеят настроенията на страх и несигурност, създадени сред обществото при предишното управление.

През февруари 1926 г. Народното събрание приема Закон за амнистия. Целта му според министър-председателя е да се тръгне бързо по пътя на примирение в обществото. Новото правителство дава по-широка амнистия от предвидената от кабинета на Ал. Цанков. Това важи за амнистията, дадена по търновските събития за привърженици на Земеделския съюз. Андрей Ляпчев, който едва остава жив през септември 1922 г., се съгласява да се амнистират земеделски министри, депутати, висши чиновници и дори членове на Оранжевата гвардия. Според министъра на правосъдието в обсега на тези деяния попадат 415 души.

За пръв път след приемането на Закона за защита на държавата /ЗЗД/ се дава амнистия, макар и условна, за по-леки присъди, произнесени по него[5]. От нея се изключват ръководителите на въоръжени прояви срещу властта, установена след 9 юни 1923 г. На условността правителството гледа като на предохранителна мярка срещу възпроизвеждането на дейността на крайните си политически врагове. Амнистията има за цел да разграничи масата от емигрантите от нейните водачи. Въпреки ограничеността си амнистията дава свобода на 1157 политически затворници. В страната започват да се завръщат и политически емигранти, много от които привърженици на Земеделския съюз, като до 1 декември 1927 г. броят им достига 319 души. Амнистията намалява активността на антиправителствената пропаганда в чужбина, подобрява международния имидж на България[6].

С негативни последствия за помирението в обществото и спазването на законността са някои разпоредби на Закона за амнистия, опрощаващи деяния, извършени от „органи на властта“ по време на „сражения през юнските и септемврийските събития от 1923 г.“ С тях се покровителстват и извършили нарушения на Избирателния закон и на закона, гарантиращ свободата на събранията при управлението на Ал. Цанков.

Въпреки приетия курс на умиротворение при

новото сговористко управление не се премахва ЗЗД и неговото допълнение и изменение от 1925 г., които предвиждат наказания като „смърт“ и „доживотен строг тъмничен затвор“ за политически престъпления. Думите на виден сговорист, че докато има Трети интернационал, ще има и ЗЗД, най-точно показват, че властта гледа на тях като на предпазна мярка за сигурността на държавата. През март 1926 г. са издадени смъртни присъди по ЗЗД на емигриралите земеделски и комунистически лидери Александър Оббов, Коста Тодоров, Недялко Атанасов, Христо Стоянов, Георги Димитров, Васил Коларов и други за организиране на въоръжени нападения в България през 1924 г. Стойчо Мошанов обаче твърди, че по време на управлението на А. Ляпчев не е изпълнена нито една смъртна присъда по ЗЗД. Практикува се замяната на присъди по ЗЗД с помилвания. В края на 1926 г. е съставен списък от 764 души, помилвани по този закон. Имената им обаче остават на разположение на полицията[7]. Сериозен възпиращ фактор за напълно свободен политически живот представлява активността на емигрантските централи на земеделци и комунисти и дейността на Третия интернационал. Освен това и част от дейците на управляващата партия изразяват несъгласие с вътрешнополитическия курс на министър-председателя. Ал. Цанков и други видни сговористи го обвиняват в „керенщина“. т.е. излишен либерализъм, който според преувеличените им опасения можел да доведе до предаване на властта на политическите врагове.

Вътрешният министър не може да не се съобразява с тяхното мнение, тъй като привърженици на бившия премиер има както сред ръководните среди на Военния съюз и офицерите, така и сред служителите в администрацията и полицията, подбирани при управлението на Ал. Цанков от редовете на запасното войнство. За да се разграничи от отговорностите на предишната администрация и за да прокара новия вътрешнополитически курс на умиротворение, Ляпчев започва постепенно кадрови промени. През първата година от идването си на власт той уволнява, сменя, премества „в интерес на службата“ четирима окръжни управители /от всичко 16/, 36 околийски началници /от 85/, уволнява окръжни полицейски инспектори и пр.[8] Едно от ключовите звена в повереното му министерство е отделът „Държавна безопасност“. водещ борба с нелегалните и конспиративни организации. За значението, което се придава на работата на служителите в този отдел, говори фактът, че възнагражденията им се определят лично от министъра, а не от парламента, както е за останалите държавни чиновници. През 1927–1928 г. 90 „тайни агенти“ следят политическия и криминалния контингент. Друга специална служба към същото министерство се занимава с икономическите емигранти, като събира и разпространява информация за условията за работа в „задокеанските държави“. Според нейната статистика през 1928–1930 г. 6889 души отпътуват „зад океана“[9].

Въпреки посочените факти през първата година и половина от управлението на Ляпчевото правителство тенденцията към разведряване на политическия климат и либерализацията на обществения живот е водеща във вътрешната политика.

Индикация за промяната в сравнение с Цанковото управление е спокойната обстановка при провеждането на изборите за органи на местното самоуправление – градски и селски общински избори през февруари 1926 г. Макар че опозицията отправя обичайните обвинения за насилия и терор, тя признава, че при новата власт преобладава толерантността. Самото правителство придава голямо значение на свободното провеждане на изборите, защото от него зависи и подобрението на международните позиции на България. Но предпочитанието на политическите методи на борба, проявени от новото правителство, а не на насилието и административния натиск, прилагани при управлението на Ал. Цанков, довежда до загуба на пълния контрол на Демократическия сговор върху общинските съвети и до намесата на МВРНЗ за овладяване на управлението на над 400 общини[10].

А. Ляпчев по време на обиколка в Родопите. На снимката: министър-председателят, заедно с митрополит Стефан в с. Широка лъка, август 1928 г. – БИА-НБКМ

Учредителен конгрес на НРПС, 1927 г. – НИМ

Без особени проблеми протичат и изборите за окръжни съвети през ноември 1926 г., което позволява на правителството да стабилизира позициите си във властта.

Към признаците на умиротворение се отнасят и други прояви, за които е даден картбланш от правителството. Новата власт, която държи на политическия неутралитет на профсъюзите, поне на думи създава благоприятни условия за синдикални изяви. През април 1926 г. с нейно съдействие се провежда балканска синдикална конференция, в която взимат участие ръководни дейци на амстердамския профсъюзен интернационал. В края на юни същата година се обявява обединението на две работнически професионални сдружения в Общ работнически синдикален съюз. Чрез него правителството очаква да се преодолее практиката работническите синдикати да са поделения на левите партии.

В началото на 1927 г. се предприемат нови стъпки към либерализация на политическия живот. Най-важната от тях е учредяването на Работническата партия през февруари 1927 г.

Давайки си сметка, че положението на нелегалност, в което е поставена компартията, ще доведе до огромна загуба на влияние сред масите и че при новото Ляпчево управление се създава подходяща обстановка за легализиране на партията, още през юли 1926 г. ръководството на БКП си поставя за цел да я върне на откритата политическа сцена. Информиран за намеренията на комунистите, Ляпчев заявява, че няма да възрази срещу създаването на политическа партия на работниците, стига тя да действа в рамките на законите. По същия повод пред Министерския съвет премиерът подчертава, че страната е вече спокойна и че легалната дейност, макар и комунистическа, е за предпочитане пред нелегалната. Нямало защо да се поддържат скрити огнища на напрежение, от които можели да избухнат нови сътресения. Въпреки че въпросът за регистрацията на новата партия минава без възражения през правителството, учредителната конференция на Работническата партия се провежда без знанието на полицията. Малък брой доверени на Ляпчев лица осигуряват безопасността ѝ. Вътрешният министър смята за по-целесъобразно чрез легалната Работническа партия да следи по-лесно нелегалната БКП. Месец и половина след основаването на Работническата партия на окръжните управители е разпоредено да разрешават обществените прояви на новата формация, но да наблюдават какво вършат привържениците ѝ[11].

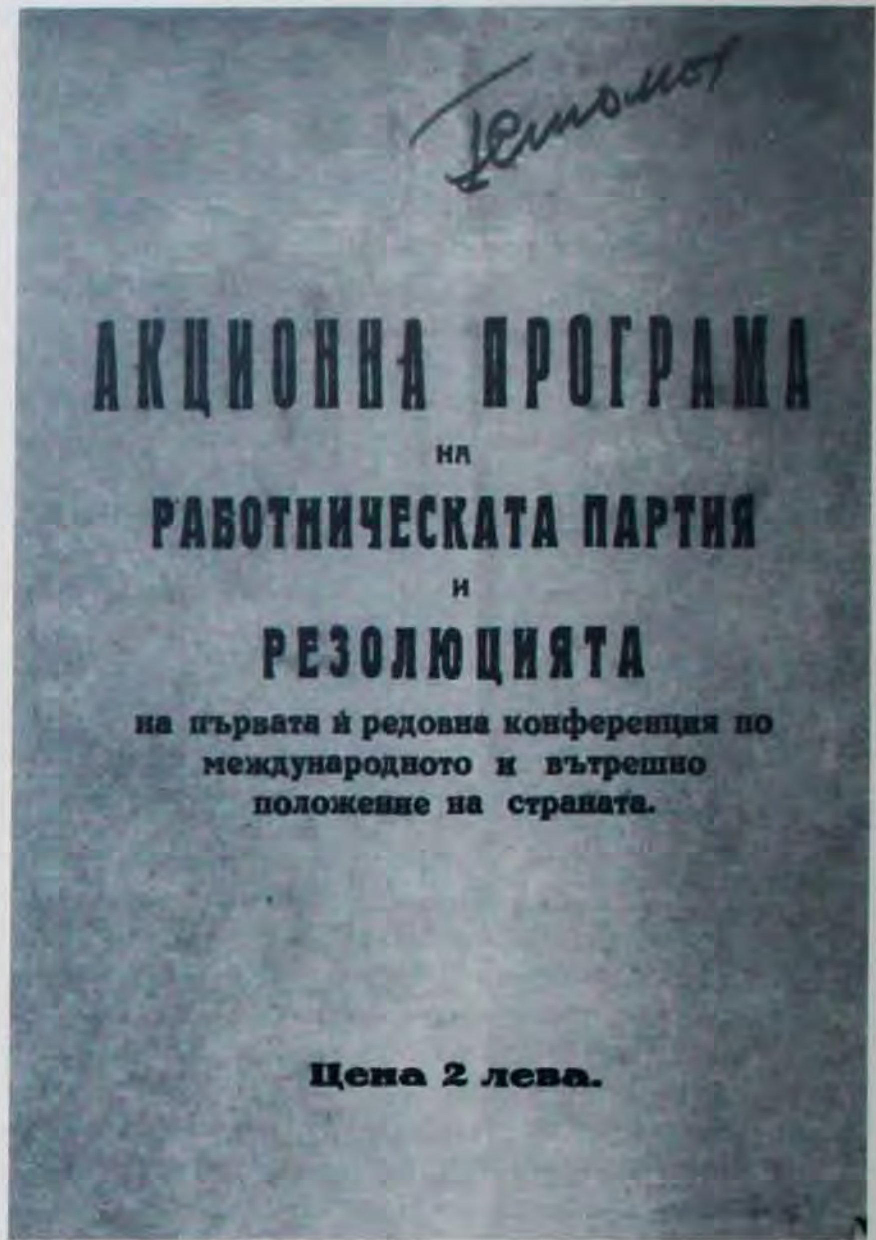
В края на 1926 г., след конгреса на Земеделската синдикална централа, амнистирани емигранти провеждат сбирка, на която приемат политическа декларация с опозиционни намерения. Събитието слага началото на разцепление в Земеделския съюз и на организационното обособяване на БЗНС „Врабча 1". През април 1927 г. за пръв път след 9 юни 1923 г. правителството разрешава на земеделците да проведат свои конгреси. Предоставената възможност за политически прояви обаче се стеснява от тактиката на властите спрямо тях. В отношението им към привържениците на Земеделския съюз се забелязва – по думите на един изследовател – „смайващо подобие" с отношението, проявено към комунистите. Отслабването на БЗНС е основна линия на управляващите. Давайки разрешение за два конгреса, кабинетът цели да поощри разцеплението сред земеделските среди. Правителството си служи и с други средства като фаворизирането на десните земеделски водачи – Димитър Драгиев, К. Томов, а по-късно и Георги Марков[12].

Правителственият официоз характеризира БЗНС „Оранжев" със секретар К. Томов като легална организация, работеща в рамките на съществуващия обществено-политически строй, клоняща към буржоазните тежнения на селските маси. Издигнатият от съюза лозунг „За граждански мир" предизвиква недоверието и подозрението на властта, въпреки че томовистите проявяват охота за сътрудничество с управляващата партия.

Много по-голяма тревога сред управляващите предизвикват проявите на БЗНС „Врабча 1", в който те разграничават две течения – на „младите и по-крайните" начело с Константин Муравиев и на „по-умерените" около Г. Марков. Според тях дейците на БЗНС „Врабча 1" изповядват идеите на „трудовата демокрация", повлияни са и от идеите на социализма, а някои били и „скрити единофронтовци", т.е. склонни да си сътрудничат с комунистите. Политическите настроения във „Врабча 1" карат правителствените кръгове да следят с повишено внимание и безпокойство развитието му.

Приближаването на парламентарните избори дава повод на част от опозицията да постави въпроса за възстановяване на пропорционалната избирателна система, въведена през 1912 г. и отменена при управлението на земеделците. Четири партии – Социалдемократическата, Демократическата, Радикалната и БЗНС, внасят законопроект за изменение на избирателния закон. Приемането му би дало доста различно от предполагаемото бъдещо разпределение на мандатите в парламента за опозицията и предполага коалиционно правителство. Управляващите лансират друго предложение – т.нар. коректив на избирателната система, предложен от Цоньо Бръшлянов. Скритата цел на „коректива" е да се предотврати образуване на широка коалиция около БЗНС „Врабча 1" дори с цената на намаляването на представителството на Сговора в парламента[13].

На представителите на опозицията министър-председателят заявява, че правителството не е съгласно нейният проект да се разисква в Народното събрание и им предлага да гласуват „коректива"

Програма на Работническата партия /РП/, 1927 г. – НИМ

на Ц. Бръшлянов. След като водачите на опозицията отхвърлят предложението на премиера, кабинетът внася законопроект, съдържащ само технически поправки на избирателния закон. По време на дебатите опозиционните депутати използват възможността да се изкажат за своето предложение, което не се поставя на обсъждане в Събранието. Случаят е характерен за похвата на Ляпчев – да дава свобода на опозицията да изрази в парламента становищата си по един или друг въпрос, без това да оказва съществено влияние върху приетите закони. С подкрепата на сговористката парламентарна група е прокаран законопроектът за изборите на Министерския съвет[14].

На 15 април 1927 г. XXI ОНС е разпуснато. В словото си при закриването му цар Борис III под-

чертава, че то е привършило „своя редовен законодателен период“. Това според държавния глава било „рядък“ и „отраден факт“ в историята на българския парламент и доказателство за стабилизирането на „един редовен парламентарен живот у нас“[15]. Правителственият печат популяризира тази оценка, като акцентира на обстоятелството, че камарата си отивала „поради изтичане на конституционния ѝ четиригодишен законодателен мандат“. Изключително значение се придава на присъствието на цар Борис III в парламента. Сочи се, че само още едно Народно събрание било закрито лично от държавния глава. Внушението за разбирателство между правителство и държавен глава не е съвсем безпочвено, поне на този етап. Години по-късно пред Ст. Мошанов цар Борис III се изповядва, че „администрирането на Ляпчев е най-спокойното време от царуването му“[16]. Двете институции – правителство и държавен глава, се стремят да спазят конституционните изисквания за разпускането на Народното събрание и насрочването на изборите.

За изборите за XXII ОНС Сговорът се споразумява за коалиция с Народнолибералната /Стамболова/ партия на базата на платформата на управляващите. Идеята им е да избегнат политическата изолация и да постигнат по-сигурен успех. Една от най-трудните задачи при подготовката на изборите за Демократическия сговор е издигането и приемането на кандидатурите за народни представители заради отчитането на бившата принадлежност на кандидатите, волята на околийските партийни ръководства и Централното бюро, ходатайствата на министри и лидери на вътрешнополитически групировки. Извършеното по определяне и утвърждаване на кандидатските листи на Демократическия сговор има отрицателни последствия за организационната му здравина и се превръща в източник на съперничества и борби.

Предизборната платформа на Сговора се подготвя лично от А. Ляпчев, обсъжда се в Министерския съвет и Централното бюро на партията, което ѝ придава характер на партийно-правителствен документ. В нея най-голямо внимание се отделя на финансовото и стопанското състояние на страната; на финансовата стабилизация, на подобряването на състоянието на БНБ, на покровителството на местната индустрия и търсенето на инвестиции за земеделието[17]. След изборите всички тези обещания правителството осъществява или опит да осъществи.

Социалдемократическата партия, БЗНС „Врабча 1“ и Занаятчийската партия сключват коалиция, наречена „Оловна“ или „Железен блок“. Блокът характеризира управлението като диктатура на „отговорни и не отговорни фактори“. Акцентира на политическите искания: гарантиране на свободата на събранията, словото, печата, амнистия за всички жертви на политическите събития след 9 юни 1923 г. Апелира за премахване на репарациите и наемната служба във войската. Стопанските и социални обещания са насочени към подпомагане на средните и дребните слоеве[18].

Друга опозиционна групировка е Тройната коалиция между Националлибералната партия /кьорчевисти/, Демократическата партия и БЗНС „Оранжев“ /томовисти/. За да се сложи край на острите борби в обществото, коалицията предлага управление, основаващо се на правов ред, което да даде по-широка амнистия за жертвите на събитията от последните години. Предвижда се и активна намеса на държавата в стопанския живот[19]. Най-влиятелните опозиционни партии, обединени в Железния блок и в Тройната коалиция, се обявяват за демократизация на политическия живот, критикуват либералната стопанска и финансова политика на правителството, стремят се да обърнат внимание на нуждите на средните слоеве в обществото.

Работническата партия взима самостоятелно участие в изборите с искания за пълна и безусловна амнистия, ликвидиране на ЗЗД и пр. Изпълнявайки директивите на ЦК на БКП, Работническата партия се опитва да привлече левия електорат /в това число и селяните/ с платформата на Блок на труда.

Изборите за XXII ОНС се провеждат на 29 май 1927 г. Избирателната активност е висока – 84,27% от имащите право на глас вземат участие в тях. Това е несъмнен показател за нормализацията на политическия живот. Намаленият брой на недействителните бюлетини в сравнение с парламентарните избори, проведени на 18 ноември 1923 г., е индикация за по-доброто спазване на Избирателния закон от правителството на Ляпчев в сравнение с това на Цанков.

За листите на Демократическия сговор – самостоятелни и коалиционни с Народно-либералната партия – са подадени 522 520 действителни бюлетини[20]. Управляващата партия и нейната коалиция е предпочетена от 44,16% от гласувалите. С това Сговорът не успява да спечели мнозинството от гласовете на избирателите. Въпреки това резултатите от изборите за XXII ОНС му осигуряват парламентарно мнозинство с 168 депутати на първа извънредна сесия от всичко 273-ма. Сравнението на резултатите от парламентарните избори през 1923 и 1927 г. обаче показва спад на гласовете, получени за Демократическия сговор /самостоятелно и коалиционно/, с над 14%, което разкрива низходящата тенденция за влиянието на управляващите сред обществото.

На второ място се класира Железният блок с над 285 хил. действителни бюлетини, или 24,15% от подадените гласове. Главната политическа сила в коалицията – БЗНС „Врабча 1“, почти удвоява броя на депутатите си в сравнение с предишното Народно събрание. С 42-мата си народни представители „Врабча 1“ е втора по численост партия в XXII ОНС. В известен смисъл съставът ѝ е също своеобразен показател за по-либералната вътрешна политика на правителството на А. Ляпчев от тази на деветоюнците, защото във врабчевистката парламентарна група фигурират имената на петима бивши министри от кабинетите на Стамболийски.

На трето място, с над 179 хил. спечелени действителни бюлетини, е Тройната коалиция. С 10-те си депутати Демократическата партия, като най-добре представилата се от тази коалиция, изостава значително по влияние и численост в парламента от сговористите и земеделците – факт, който има значение за бъдещите политически комбинации както с едните, така и с другите.

За много законопроекти правителството разчита на подкрепата на 11-те депутати, избрани с Общогражданската листа в Петрички окръг.

Известният отлив на избирателите от управляващия Демократически сговор се дължи на различни причини. По-голямата свобода на политическия живот в сравнение с деветоюнското управление е един от факторите, довели до този резултат. За разлика от 1923 г., в изборите, проведени 4 години по-късно, участват повече партии. Така са обособилите се като самостоятелни през 1924 г. Радикална и Демократическа партия, към тях трябва да се добави и новоучредената Работническа партия. Част от гласовете отиват към отцепнически сговористки листи. Резултатите от изборите за XXII ОНС показват също, че в условията на тежко финансово състояние на държавата след войната и стопанските затруднения политиката на Демократическия сговор не откликва в достатъчна степен на нуждите на избирателите. За загубата на гласове не може да не се отчитат и последствията от политиката на терор, упражнявана от предишното правителство на същата партия.

УКАЗЪ
№ 11
НИЕ БОРИСЪ III
СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ
ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

ЗАКОНЪ

Глава I.

Общи положения.

Указ за обнародване на Закона за насърчаване на местната индустрия – Държавен вестник

2.
Стопански инициативи

Една от важните насоки на стопанската политика на правителството на А. Ляпчев представляват опитите му да привлече парични средства от чужбина под формата на концесии, заеми и банкови капитали за подобряване на състоянието и за модернизация на българската икономика. Като средство за постигане на тази цел се използват концесиите. На 27 април 1926 г. между българското правителство и лондонското дружество „Bulgarian Development Company Limited“ се сключва договор за създаване на концесионно предприятие, което да произвежда и изнася бекон и други хранителни продукти от свинско месо[21]. Инициатор на преговорите за това начинание е министърът на земеделието Димитър Христов, подкрепен енергично от министър-председателя. Замисълът пре-

Златен медал за „Трудолюбие и изкуство“ на Злати Ив. Златев от Първия международен мострен панаир в Горна Оряховица, 1925 г. – Дирекция „Културно-историческо наследство“-В. Търново

движда почти цяла Северна България да отглежда специални свине /около 300 хил. глави годишно/ за бекон. За получаването му да се построят големи кланици. Добиваното в тях свинско да се извозва до Англия на големи хладилни параходи. Като гаранция, че ще построи кланиците и хладилниците /огромен хладилник се проектира при Горна Оряховица/ и ще разгърне предприятието, инвеститорът се задължава да депозира в БНБ залог от 3 млн. лв., а една сума от 0,5 млн. английски фунта трябва да послужи за образуване на акционерно дружество в Лондон. Концесионното предприятие получава редица привилегии от държавата при превоза на продукцията си, при обмитяването и пр., и то не само за продукти от свинско месо, но и при евентуален износ на други произведения като яйца и др. Разгръщането на подобно голямо за българските мащаби предприятие е от значение за напредъка на селското стопанство /открива възможност за по-интензивно отглеждане на царевица/, за скотовъдството /придобиване на опит при отглеждането на непознатата порода свине/, за въвеждането в експлоатация на модерна хладилна техника, каквато липсва в страната. Но твърде широката реклама, която прави на концесията министърът на земеделието в правителствения печат, е по-скоро проява на неговата грандомания, отколкото на една сериозно обмислена стопанска инициатива.

Българските производители и търговци посрещат концесията със смесени очаквания. Селяните от редица райони на Северна България проявяват голям интерес и приемат „свинската концесия“ с оптимизъм, като се надяват на нов доходен поминък. Тъкмо обратно, на сключения договор негативно реагират Българският търговски съюз и Съюзът на българските индустриалци, а така също и търговско-индустриалните камари – заради възможностите контрактът да осигури монопол върху износа на яйца, кожи и други селскостопански артикули и заради големите привилегии за концесионера, от каквито не се ползва нито един български производител. Дискусиите в Народното събрание показват, че въпреки претенциозния замисъл договорът страда от редица дефекти. Сред тях заслужава да се спомене само липсата на опит у българските селяни в отглеждането на специалната порода свине за бекон, за която концесионерът не поема никакви ангажименти, и фактът, че царевицата се оказва неподходяща за изхранването им. След няколкогодишно протакане концесията за производство и износ на бекон не се реализира, тъй като инвеститорът не успява да внесе искания от държавата депозит и да събере капитал за лондонското дружество.

Подобна, но малко по-благоприятна съдба от гледна точка на практическите резултати имат родопската и странджанската горска концесия. Чрез отдаването за експлоатация на концесионни начала на държавни гори в района на Западните и Югозападните Родопи /около басейните на реките Кричим, Въча и Места/ и в Странджа /басейна на р. Велека/ правителството иска да развие дърводобива, модерното дървообработване и транспортната инфраструктура на територии, покрити с ценни дървесни видове. Населението от тези земи, придобити от българската държава след 1913 г., няма достатъчно поминък, защото е откъснато от Беломорието и Цариград. След приемането на закон за отдаването на концесия на експлоатацията на държавните гори в посочените места през юли 1926 г. са проведени специални търгове за концесионирането на родопските и странджанските гори, които са спечелени от Българското горско индустриално акционерно дружество, преименувано по-късно в Англо-българско горско индустриално дружество. През септември 1926 г. Министерският съвет сключва договори с него. Председателят на Управителния съвет на дружеството обаче се прочува само с огромните пари, хвърлени за банкети и бакшиши. През 1928 г. парламентът отнема договорите на концесионера поради системното им неизпълнение от негова страна[22]. Така се слага край на проекта за две предприятия за индустриален дърводобив и дървопреработване, изискващи огромна суровинна база, каквато в България няма, големи инвестиции, предполагащи бавна възвращаемост на капитала и осигурени пазари за продукцията. Единствената полза от горските концесии е тази, че родопската изиграва известна роля за подпомагането на строителството на хидросъоръжения по р. Въча, а странджанската задвижва строителството на пристанище „Царево“.

Сговористкото правителство продължава 30-годишната политика на българската държава на насърчаване на производството на по-големите за нашите мащаби индустриални предприятия чрез различни форми на поощрение.

Водено не само от разбирането, че за страна като България индустрията не може да се развива без подкрепата на държавата, но и от държавно-политически, военностратегически и социални съображения, през декември 1927 г. то предлага законопроект за насърчение на местната индустрия. Според едноименния закон, приет през май 1928 г., от поощрение се ползват такива отрасли на хранителната промишленост като производството на захар, бира, брашно, консерви, олио, тестени изделия, текстилни артикули, строителни материали и др.[23] За извършване на производствената си дейност насърчаваните предприятия ползват ред привилегии, най-съществените от които са данъчните облекчения. Въпреки че само след две години под напора на световната криза доста индустриални отрасли са лишени от поощрение, приетият Закон за насърчение на местната индустрия допринася за осезаемия напредък през следващото десетилетие на такива динамично развиващи се и перспективни и в световен мащаб отрасли като производството на електроенергия, на химически продукти, на етерични масла, на памукотекстилни изделия, на зеленчукови консерви и др.

Второто правителство на Демократическия сговор продължава, подобно на предходното, да полага усилия за модернизация на селското стопанство и за разнообразяване на продукцията на този отрасъл. Разрешава се доставка на селскостопанска техника на стойност около 60 млн. лв., която да се раздава с отстъпка на земеделски стопани, посочени от Министерството на земеделието. На преференциални цени се раздават 800 хил. кг люцерново семе на нуждаещи се стопанства. Полагат се грижи за подобрение на различни сортове растения и породи животни. В аграрни центрове като Кнежа, Павликени, Карнобат, Чирпан, Дряново /за овошки/ функционират опитни станции и полета. Отделят се средства за птицевъдната станция край София, за заводите за коне „Кабиюк“, „Клементина“ и др.[24]

Водопровод Рила–София. Водопроводът към Бистрица [1926 г.]. Инж. Ив. Иванов и столичният Общински съвет на новостроящия се водопровод. – ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей

Палатки на пострадали от земетресението в Южна България. Пловдив,1928 г. – ДА-Пловдив

По инициатива на кабинета продължава започнатото строителство на такива важни обекти като зданията на Министерството на благоустройството /днес Столична библиотека/, Народния театър, Художествената академия, на 11 здравни заведения в София и страната, на 16 големи учебни заведения – гимназии и професионални училища. Строят се десетки мостове в различни населени места.

Вземат се законодателни мерки за продължаване на строителството на водопровода Рила–София, започнато през 1925 г. Със специални закони, наречени „За водоснабдяването на безводния Делиорман“ /Лудогорието/, се урежда строителството на помпени централи и монтирането на специални технически средства за водоснабдяването на 30 села в Разградско, Русенско и Шуменско[25]. През 1928 г. в този район е открита помпената станция „Изгрев“. Предвиждат се и средства за изграждане на съоръжения за предпазване на низината около гр. Видин от наводнения. Разрушителното земетресение от април 1928 г. заставя правителството да се погрижи за изработването и приемането на Закон за подпомагане на пострадалите от природни бедствия. По инициатива на кабинета парламентът отпуска 240 млн. лв. за пострадалите лица и населени места в чирпанското земетресение[26].

3.
Външна политика

Повечето години от управлението на А. Ляпчев съвпадат с времето, наричано от официалната дипломация „ера на демократичния пацифизъм“ или „умиротворението“ на Европа, но краят му е белязан от все по-осезаемото активизиране на силите, пледиращи за ревизия на Версайската система. Преобладаващите антивоенни настроения на Стария континент, доминиращи през втората половина на 20-те години, и желанието войната никога повече да не се повтаря намират отражение в международните отношения чрез подписването на редица пактове. Принципите на пацифизма предполагат под егидата на Обществото на народите да се създаде система за колективна сигурност, международен арбитраж и механизми за разоръжаване. Важна стъпка в тази насока са подписаните през есента на 1925 г. договори в Локарно, които обаче, като обезпечават сигурността на Западна Европа, пренасят „бурето с барута на Изток“, подкопавайки безопасността на малките държави в Югоизточна Европа[27].

Второто сговористко правителство идва на власт в момент, когато всяка една от великите сили победителки – Великобритания, Франция и Италия, правят проекти за гаранционни пактове и на Балканите. Затова на новия кабинет му се налага почти веднага да вземе отношение към идеята. Според външния министър България не трябва да остава чужда на никоя дипломатическа инициатива, която цели да осигури мира на Балканите, при условие, че се запази независимостта на българската държава и ѝ се гарантират признатите от мирния договор права[28]. Така, без да се обявяват открито срещу един балкански гаранционен пакт, управляващите намекват за правата на българските малцинства в съседните страни. Откликът на българското правителство отразява противоречивите тенденции в международните отношения през този период – от една страна, усилия за препотвърждаване на мира чрез подписване на договори, които обаче, от друга страна, се подкопават от липсата на ефикасни гаранции за защита правата на малцинствата.

Дипломатическата активност на Балканите, свързана с проектите за гаранционни пактове, повишава значението на България и пред нея се открива възможност да издейства заем за бежанците. За целта сговористкото правителство се ориентира към Обществото на народите, организацията, която в името на икономическата и политическата стабилизация на Европа вече е оказала съдействие за парична подкрепа на няколко държави. Обръщайки се към Обществото на народите, правителството на А. Ляпчев разчита да преодолее международния вакуум, в който се намира страната след събитията от 1923–1925 г., да облекчи възможностите за намиране на заемодатели и да уреди полесно отношенията си с комисиите по репарациите. От същите съображения се ръководи кабинетът и при договарянето на стабилизационния заем.

Във връзка с външнополитически задачи на Ат. Буров многократно му се налага като министър да посещава седалището на Обществото на народите в Женева. Умен, с всестранна култура, той има предимството да се ползва с доверие в Западна Европа. Мудността му обаче и липсата на интерес към системна административна работа се отразяват върху дейността на министерството. Въпреки многобройните декларации на управляващите за упованието им в Обществото на народите, във външно министерство няма специално служба, която да се занимава с връзките с тази международна организация[29]. Поради естеството на проблемите често Ат. Буров е делегиран в Женева заедно с финансовия министър Вл. Моллов. Въпреки невинаги гладките отношения на Буров с поекспедитивния и делови от него Моллов в сферата на външната политика двамата министри действат в една насока, подпомагани в решаващи моменти и от министър-председателя.

Тъй като вижданията на Ат. Буров слагат отпечатък върху външната политика на второто сговористко правителство, те заслужават внимание. Според него след Първата световна война България, стеснена в окастрени граници, потискана от товара на репарациите и изложена на вътрешни борби, се намира в състояние на „немощ“. Затова той смята, че страната не може да разрешава проблемите си със собствените си политически сили, а трябва да търси съдействието на европейските държави, които са обладани от „абсолютната воля за мир“. Изхождайки от съзнанието за слабите сили на България, Буров неведнъж подчертава, че за нея „единствено“ възможната политика е политиката на „безусловно миролюбие“ и „непоколебима лоялност“. с която да спечели доверието на Великите сили и премахне подозренията в агресивност у съседните държави. „Ние – често заявява Буров – сме в положението на жената на Цезаря. Не трябва да бъдем дори подозирани.“[30] Така министърът очертава контурите на една миролюбива външна политика, избягваща едностранното обвързване, търсеща баланс, разбирателство и добри отношения с Великите сили и съседните държави. Слабото ѝ място се крие в това, че тя разчита повече на създаването на благоприятни международни условия за решаване на външнополитическите задачи, отколкото на инициативността на самата българска дипломация.

За договарянето на бежанския заем външният министър взима участие в три сесии на Обществото на народите през 1926 г. Успоредно с това Буров и пълномощният министър в Лондон Панчо Хаджимишев активизират контактите си с представители на британската дипломация, чиято подкрепа за заема е решаваща. Ляпчевото правителство успява да убеди Форин офис, че провежданият от него вътрешнополитически курс осигурява политическа стабилност в страната. Линията на англичаните да поддържат баланса на силите между балканските държави, като не допускат прекалено отслабване на България, също работи в полза на задачата, която има да решава българското правителство – да уреди проблема с бежанците[31]. При постъпките за бежанския заем кабинетът отчита огромното нарастване на финансовата мощ

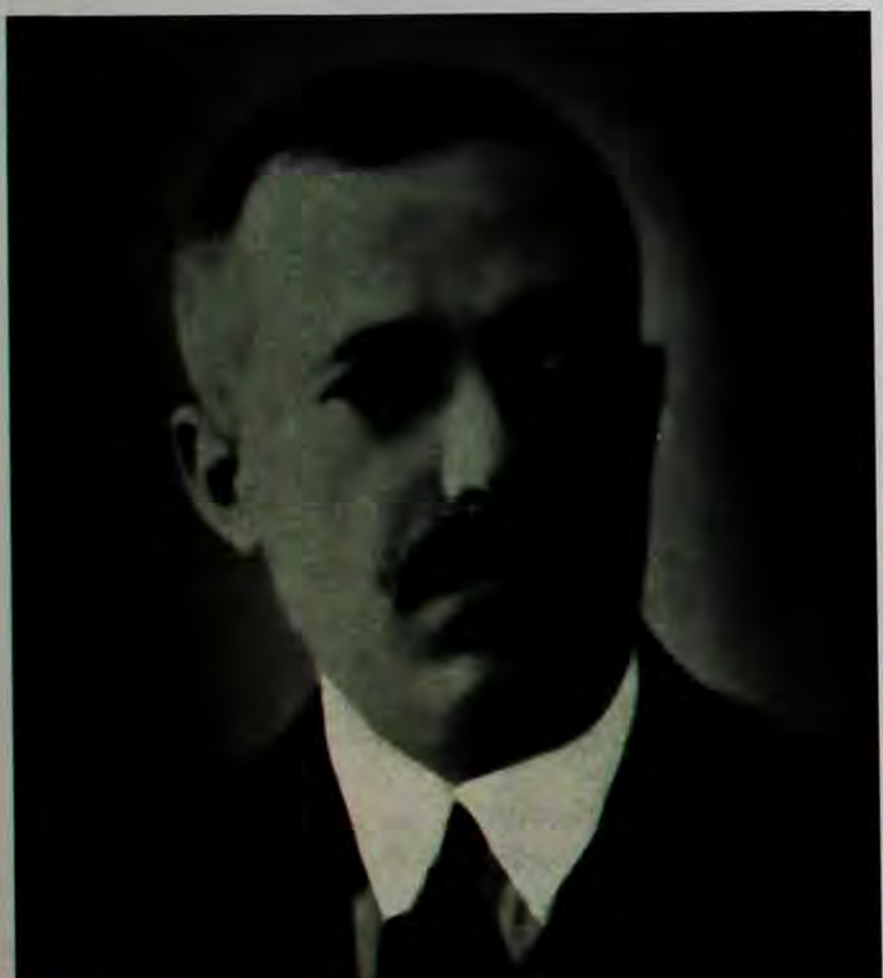

Владимир Моллов, министър на финансите – ЦДА

Членове на ФК на ОН в България 1925–1926 г. – БИА-НБКМ

на САЩ след Първата световна война. Затова пълномощният министър във Вашингтон Симеон Радев получава специална инструкция от външно министерство да осигури участието на американски банки в заема.

До отпускането на бежанския заем сговористкото правителство минава през още две дипломатически изпитания. През август 1926 г. то отхвърля опита да се дискредитира България като фактор на мир и стабилност на Балканите, предприет чрез колективната нота на Кралството на сърби, хървати и словенци /КСХС/, Румъния и Гърция, и отбива намеренията им да участват в контрола върху изразходването на заема[32]. Въпреки тежките задължения, поети с него, отпуснатият през декември 1926 г. бежански заем е голям успех за външната политика на сговористкото правителство. Изработването на условията му под патронажа на Обществото на народите е знак, че България е спечелила доверието на международната организация и излиза от изолацията.

Поради големите задължения на държавата по мирния договор бежанският заем не е достатъчен за решаване на финансовите ѝ проблеми. На 12 септември 1927 г. правителството подава до Обществото на народите нова молба за заем, в която се изтъква, че то ще продължи да следва водената от него политика на мир и стабилизация[33].

Точно по времето, когато се правят първите постъпки за финансова подкрепа, пред заема възниква неочаквано дипломатическо усложнение. Серия атентати на Вътрешната македонска организация /ВМРО/ през септември 1927 г. заставят дипломатическите представители на Англия и Франция да заявят, че подобни инциденти могат да нанесат „смъртоносен удар" върху проектирания заем. Налага се Буров да информира заинтересованите дипломати за мерките, взети от правителството срещу македонската организация. Макар че в Лондон на са напълно удовлетворени от уверенията на външния министър, че се прави всичко възможно, за да се сложи край на активността на ВМРО, британските управляващи подкрепят и този път кабинета на А. Ляпчев, защото смятат, че друго българско правителство може да предизвика нежелана дестабилизация на Балканите[14].

Атанас Буров, министър на външните работи – БИА-НБКМ

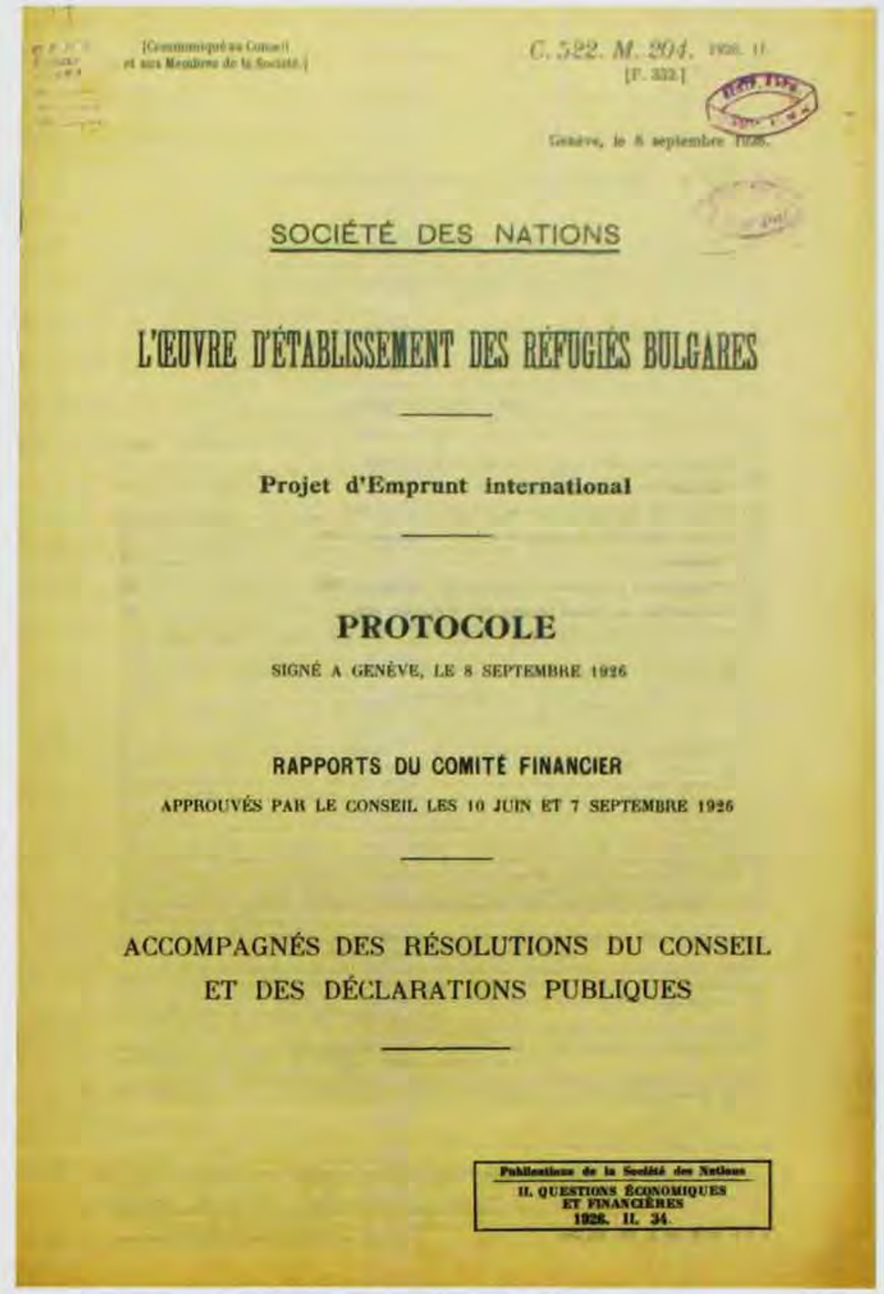
Григор Василев, министър на земеделието и държавните имоти – Юбилейна книга на БЗБ, С., 1931 г.

Рапорт и протокол на ФК на ОН за настаняване на българските бежанци – ЦДА

Проектът на западноевропейските финансови специалисти да преобразуват Българската народна банка /БНБ/ от държавна в частно акционерно дружество като задължително условие за получаване на стабилизационния заем става повод за друга дипломатическа инициатива. Инструктирани от Буров, българските дипломати във всички важни европейски столици търсят съдействието на най-влиятелните правителства, за да накарат Обществото на народите да се откаже от предложението си. Те имат задачата да разясняват защо при българските условия не е възможно предаването на националната банка в ръцете на частния капитал[15]. Така Министерството на външните работи дава своя принос за приемането на един компромис около преобразуването на БНБ.

Стремейки се да подобри отношенията с Франция, кабинетът предлага френски банки да участват в стабилизационния заем. След среща с премиера Раймон Поанкаре В. Моллов уговаря 1/5 част от него да се емитира на френския паричен пазар. Въпреки че някои от условията на стабилизационния заем се схващат не само от опозицията, но и от част от управляващите като посегателство върху суверенитета и независимостта на страната, новата финансова подкрепа потвърждава успеха, постигнат с бежанския заем, и свидетелства за нарасналото доверие на меродавните европейски фактори към България и миролюбивата ѝ външна политика.

Отчасти по външнополитическа линия се постига и намаляването на репарациите, но ролята на кабинета в случая е много пасивна. През първите години от идването си на власт Ляпчев повдига неофициално въпроса за намаляване на репарациите пред чужди дипломати в София, но му е дадено да разбере, че Великите сили не са съгласни с преразглеждането му. Едва през 1929 г. със започването на работата по плана „Йънг" в Париж е съставена схема за преструктуриране на българските репарации. Предложението е отхвърлено категорично от българска страна, която настоява да бъде освободена от плащането им изобщо. Атанас Буров и В. Моллов предприемат дипломатически тур из Западна Европа, посещавайки Рим, Лондон, Париж, Брюксел и Хага, за да доказват, че за България репарациите са непосилно бреме[36]. След тежки преговори през януари 1930 г. е подписана хагската Спогодба за уреждане на репарациите. Най-голямото ѝ постижение е отпадането на 1 700 млн. златни франка от репарационния дълг на България, фиксиран от Ньойския договор на 2 250 млн. златни франка. Положителният резултат е достигнат с усилията на външния и на финансовия министър. Значението обаче се омаловажава от факта, че макар пълното освобождаване от репарации в тогавашния момент да е невъзможно, но и с това, с което спогодбата натоварва българското стопанство, е твърде обременително.

[Communiqué au Conseil et aux Membres de la Société.]

C. 522. M. 204. 1926. II
[F. 353.]

Genève, le 8 septembre 1926.

SOCIÉTÉ DES NATIONS

L'ŒUVRE D'ÉTABLISSEMENT DES RÉFUGIÉS BULGARES

Projet d'Emprunt international

PROTOCOLE

SIGNÉ A GENÈVE, LE 8 SEPTEMBRE 1926

RAPPORTS DU COMITÉ FINANCIER

APPROUVÉS PAR LE CONSEIL LES 10 JUIN ET 7 SEPTEMBRE 1926

ACCOMPAGNÉS DES RÉSOLUTIONS DU CONSEIL ET DES DÉCLARATIONS PUBLIQUES

Publications de la Société des Nations
II. QUESTIONS ÉCONOMIQUES ET FINANCIÈRES
1926. II. 34.

След ликвидацията на органите за военен контрол в Германия и Унгария сговористкото правителство прави постъпки и за прекратяване на дейността на Междусъюзническия военен ликвидационен орган и в България. С отмяната му през май 1927 г. българската държава придобива известна самостоятелност в набирането и превъоръжаването на армията.

Сговористкото правителство се включва и в модерните за времето си пацифистични дипломатически инициативи. По инициатива на Държавния департамент на САЩ то е държано в течение на хода на уточняването на текста на пакта „Бриан-Келог“. известен още и като Парижкия пакт, целящ запазване на мира чрез осъждане на войната като средство за решаване на конфликтите между държавите и уреждане на международните спорове с помощта на арбитражни съдилища. Текстът на пакта е изпратен на българското правителство в деня на подписването му – 27 август 1928 г. Девет месеца по-късно, на 23 май 1929 г. пактът „Бриан-Келог“ е ратифициран от българския парламент под названието „Многостранен договор за отказване от войната“[37]. Въпреки че остава само на книга, подписаният пакт потвърждава привързаността на българската външна политика към каузата на мира.

Към края на управлението на А. Ляпчев се предприема още един опит за мирно развитие и икономическа консолидация, този път на Европа. През 1929 г. френският министър-председател Аристид Бриан издига идеята за създаване на Европейски съединени щати. Той предлага Европа да изгради митнически съюз и общ пазар, които после да прераснат в политическа федерация на европейските държави. Оформен като меморандум, през май 1930 г. проектът на Бриан е изпратен за отговор на 27 европейски държави, между които е и България. Българското правителство се отнася „с най-голяма симпатия“ към идеята за европейски съюз и изразява готовност „пълно и изцяло“ да сътрудничи за осъществяването ѝ. Кабинетът обаче напомня, че за създаване на единство сред европейските народи е необходимо „пълното и еднакво“ прилагане на всички мирни договори, в т.ч. и на клаузите за защита на правата на малцинствата и за разоръжаването[38]. Изразявайки положително отношение към една бъдеща европейска федерация, управляващите не проявяват склонност да отстъпят от националните интереси.

Различни фактори играят роля в отношенията на второто сговористко правителство с великите сили. Отношенията със САЩ, доколкото ги има, минават под знака на пацифизма, и то по инициатива на Държавния департамент, който предлага на България да сключи два договора – Договор за помирение и Договор за арбитраж, отговарящи напълно по дух и съдържание на Парижкия пакт. Подписани на 11 ноември 1928 г. във Вашингтон, двата документа са ратифицирани от Народното събрание заедно с пакта „Бриан-Келог“[39]. Въпреки че въпросните документи нямат особено практическо значение, САЩ се оказват единствената велика сила, с която България сключва двустранни договори през 20-те години на XX в.

От другите велики сили доста интензивни са дипломатическите контакти с Великобритания, която се стреми не само да поддържа следвоенното статукво на континента, но и да противодейства на френското, а така също и на съветското влияние на Балканите. Със съдействието на английската дипломация са отпуснати двата заема, облекчени са донякъде репарациите. Неуспешни обаче се оказват опитите на българското правителство да подобри участта на българското национално малцинство в Югославия и да постави въпроса за излаза на Егейско море с посредничеството на британската дипломация.

Значително по-неблагоприятно за България се развиват отношенията ѝ с Франция – непоколебим стожер на статуквото, установено с мирните договори, и покровителка на Югославия и Румъния.

Като си дават сметка, че макар и победителка, Италия е второстепенна сила във военно и финансово отношение, българските управляващи не само търсят, но и успяват да получат подкрепа от фашисткото правителство при решаване на финансовите си проблеми. Въпреки демонстрираното от страна на Италия приятелско отношение към България, сговористкият кабинет отстоява линията си на невъвличане в политическите комбинации на експанзионистичната фашистка дипломация на Балканите, насочени срещу Югославия и към ревизия на мирните договори[40].

Със сдържана доброжелателност правителството на А. Ляпчев посреща приемането на Германия в Обществото на народите през 1926 г. През 1929 г. обаче българското правителство предприема стъпки за връщане на „стария приятелски характер“ в отношенията между двете страни. Амнистията на Васил Радославов и сключеният през май същата година договор за уреждане на отношенията между българската държава и Дисконтогезелшафт откриват пътя към обща борба за премахване на репарациите и ревизията на военните клаузи на мирните договори. Нарастващото стопанско присъствие на Германия в България и неутралитетът на берлинската дипломация към конфликтните взаимоотношения между балканските държави също съдействат за разбирателство между двете страни[41].

Правителството на Демократическия сговор не възстановява редовните дипломатически отношения със Съветска Русия, въпреки че официално такова предложение му е направено през февруари 1930 г. Това се дължи не само на политиката на предпазване от едностранно обвързване с отделни държави и блокове, но и на опасенията на управляващите, че едно съветско дипломатическо представителство в София може да служи за център на пропаганда на идеологията и практиката на болшевизма в България.

* * *

Намеренията на сговористката външна политика да поддържа добри отношения със съседните държави, за да защитава правата на българските етнически малцинства на чуждите територии и имуществените интереси на напусналите тези страни българи се посрещат с неприязън и недоверие от останалите балкански държави. Шансовете за политиката на Ляпчевото правителство за създаване на взаимоотношения на разбирателство не са големи заради последствията от войните. Освен това през 20-те години всички съседни държави сключват или съюзни договори с велики сили, или се ползват от покровителството им, така че се чувстват по-силни от България.

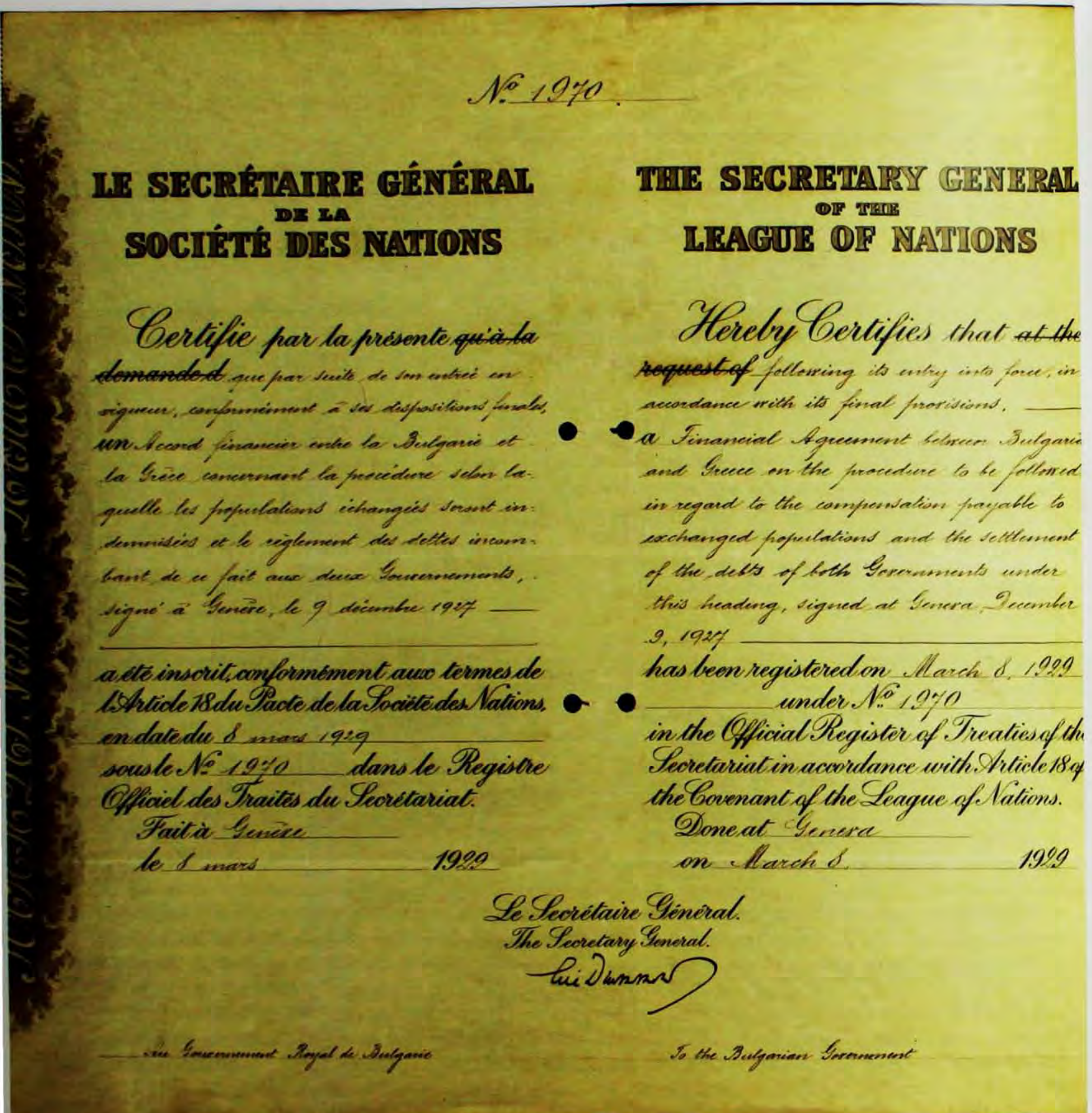
Известно изключение правят само отношенията с Турция. Задължително условие за възстановяване на редовните дипломатически връзки между двете страни е ратификацията на Договора за „ненакърним мир“ и „вечно приятелство“ между Царството и турската република, подписан в Анкара през октомври 1925 г. Това се извършва през май 1926 г. С този акт правителството на А. Ляпчев признава съществуващите реалности – настъпилите в резултат на войните етнически промени в Източна Тракия, чиято необратимост е вече закрепена от политиката на турската държава. Воден от надеждата за възстановяване на големия предвоенен български износ за Турция, на 12 февруари 1928 г. кабинетът сключва Договор за търговия и мореплаване с турската република. Спогодбата предвижда облекчен митнически режим за редица български земеделски и индустриални продукти и представлява „първият редовен търговски договор, който България подписва след войната“[42]. На 6 март 1929 г. в Анкара е сключен и Договор за неутралитет, помирение, съдебно уреждане и арбитраж. Въпреки че документът е почти „шаблон“. изготвен от Обществото на народите, такъв договор България през 20-те години няма с друга балканска държава. От страна на правителството в София моментът на подписването на договора е

Отговор на българското правителство на Меморандума за учредяване на Европейски федеративен съюз /„проект Бриан“/. Факсимиле – ЦДА

подбран така, че да отговаря на политиката му на необвързаност. Макар през годините на сговористкото управление отношенията на България с Турция да се усложняват от проблеми, свързани със спазването на правата на българското малцинство в Турция и на турското в България, а също така и от активността на кемализма в отделни райони на страната, те са „най-добри в сравнение с отношенията с другите съседни страни“[43].

Най-големи външнополитически затруднения на България създават отношенията ѝ с КСХС /от 1929 г. Югославия/, за които като повод се явяват дейността на ВМРО и нередките гранични инциденти. Сговористкото управление попада в особено тежка ситуация след атентатите на ВМРО от септември–октомври 1927 г. и януари 1928 г., когато се говори за окупация на гранични български

No 1970.

LE SECRÉTAIRE GÉNÉRAL DE LA SOCIÉTÉ DES NATIONS

Certifie par la présente ~~qu'à la demande de~~ que par suite de son entrée en vigueur, conformément à ses dispositions finales, un Accord financier entre la Bulgarie et la Grèce concernant la procédure selon laquelle les populations échangées seront indemnisées et le règlement des dettes incombant de ce fait aux deux Gouvernements, signé à Genève, le 9 décembre 1927

a été inscrit, conformément aux termes de l'Article 18 du Pacte de la Société des Nations, en date du 8 mars 1929 sous le No 1970 dans le Registre Officiel des Traités du Secrétariat.

Fait à Genève le 8 mars 1929

THE SECRETARY GENERAL OF THE LEAGUE OF NATIONS

Hereby Certifies that ~~at the request of~~ following its entry into force, in accordance with its final provisions, a Financial Agreement between Bulgaria and Greece on the procedure to be followed in regard to the compensation payable to exchanged populations and the settlement of the debts of both Governments under this heading, signed at Geneva December 9, 1927

has been registered on March 8, 1929 under No 1970 in the Official Register of Treaties of the Secretariat in accordance with Article 18 of the Covenant of the League of Nations.

Done at Geneva on March 8, 1929

Le Secrétaire Général.
The Secretary General.

Au Gouvernement Royal de Bulgarie

To the Bulgarian Government

Сертификат на Секретариата на ОН за регистриране на българо-гръцката финансова спогодба /Моллов–Кафандарис/ в официалните регистри на организацията. Оригинал – ЦДА

области. Стига се и до затваряне по сръбска инициатива на границата за около година и половина, което нанася осезаеми щети на българското стопанство. За да сложи край на един от източниците на напрежение между двете държави, заложен още с Ньойския договор, през 1930 г. кабинетът подписва Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти, която цели да защити интересите на българите, собственици на недвижими имоти в Западните покрайнини, като урежда продажбата им[44].

Войните залагат дълбоки противоречия в отношенията между България и Румъния. Грижата за запазването на компактното българско етническо малцинство в Южна Добруджа и защитата на неговите права, а също така и уреждането на въпроса със секвестъра стоят в центъра на вниманието на политиката на сговористите спрямо северната ни съседка. Макар че невинаги кабинетът протестира срещу погромите над българите в Румъния, налице са и факти, свидетелстващи за застъпване за правата им, за подпомагане на българското културно-просветно дело в Южна Добруджа[45]. Въпреки асимилаторската и румънизаторска политика на букурещките власти в Южна Добруджа, положението на българите в областта е по-добро в сравнение с това на сънародниците ни в Югославия и Гърция.

През 1930 г. сговористкото правителство сключва спогодба, според която Румъния се ангажира да вдигне възбраната над българските имоти на своя територия, срещу което България да ѝ изплати 110 млн. леи. Спогодбата по секвестъра не успява да обезпечи правата на засегнатите българи, защото възбраната се вдига едва през ноември 1931 г., и то от градските имоти, докато поземлените са експроприирани срещу нищожно обезщетение. В този смисъл спогодбата не може да се характеризира като дипломатически успех на второто сговористко правителство[46].

Най-важното събитие в отношенията на България с Гърция е подписването на 9 декември 1927 г. на Спогодба за уреждане на задълженията между двете страни, произтичащи от конвенцията от 27 ноември 1919 г. за свободата на емиграцията на малцинствата, по-популярна под името спогодба „Моллов–Кафандарис". Сключването ѝ е едно от задължителните предварителни условия за получаването на стабилизационния заем. Чрез разсрочване с 18 години на изплащането на имотите на българи, живели на територии, намиращи се след войната в гръцката държава, сговористкото правителство намалява предстоящите си значителни бюджетни разходи по обезщетяването на бежанците. Същото прави и гръцкото правителство. Тъй като ощетява интересите на бежанците, спогодбата дълго не се предлага за ратификация в Народното събрание. Воден от намерението да подобри външнополитическото положение на Гърция, през 1928 г. Елефтерос Венизелос предлага да се предоставят на България привилегии за търговията ѝ в солунското пристанище, както и да се свържат българската и гръцката жп система при Демирхисар /дн. Сидерокастро/. Българското правителство смята, че това предложение не може да компенсира обещания с Ньойския договор излаз на Егейско море заради отдалечеността на Солун от българските производителни центрове. По-подходящи за тях са пристанищата в Кавала и Дедеагач /дн. Александруполис/[47]. Неблагоприятните обективни условия и стеснените възможности през разглеждания период лежат в основата на дефанзивната външна политика на сговористкото правителство към съседните държави.

Кабинетът на А. Ляпчев поддържа дипломатически отношения и с нови европейски държави, появили се на картата на Европа след Първата световна война. Добри връзки, особено в търговската и културната сфера, се установяват с Полша. В края на 1929 г. между двете страни е подписан Договор за арбитраж и помирение, който е израз на желанието им да уреждат международните спорове по мирен път[48]. Но полското правителство не успява да окаже ефикасна подкрепа на България за подобряване на отношенията ѝ с Югославия. Същото в политически план важи и за Чехословакия, която е ценен търговски партньор за България. Подписаният на 14 май 1930 г. в Прага от Едуард Бенеш и Борис Вазов Договор за приятелство, сътрудничество и мирно уреждане на споровете между България и Чехословакия не е ратифициран от чехословашка страна поради нежеланието ѝ да влошава отношенията си със съюзниците от Малката антанта[49]. Българската външна политика също се съобразява с тази коалиция, в която найважна за България е Югославия. Българо-унгарските дипломатически контакти се пречупват през призмата на отношенията със сърбите. Въпреки че на 22 юли 1929 г. сговористкото правителство сключва Договор за помирение и арбитраж с Унгария, моментът на подписването му е подбран така, че да не събужда подозрения в ревизионизъм от страна на Югославия[50]. Без да имат особени политически резултати, отношенията с Полша, Чехословакия и Унгария разширяват ареала на българ-

ската външна политика, обогатяват културните и търговските връзки на България с други страни.

4.
Под тежестите на политическата и стопанската криза

След вота на избирателите от 29 май 1927 г. управляващите кръгове се стремят да покажат, че страната се е върнала напълно към конституционно-парламентарно управление. Само 3 дни след изборите А. Ляпчев предлага на държавния глава оставката на своето правителство. Според официалното обяснение обаче царят бил на мнение, че кабинетът се ползва с доверието на избирателите[51]. Всъщност истинската причина за неприемането на оставката е по-прозаична – намерението на правителството да внесе почти веднага /на 8 юни 1927 г./ молба за нов заем в Обществото на народите. За придържането към традицията на парламентаризма служи и фактът, че за разлика от 1923 г., когато предложенията за ръководство на Народното събрание се правят от Военния съюз и Народния сговор, то сега това е сторено от Централното бюро на Демократическия сговор.

Обновеният с около 70% състав на парламентарното мнозинство, на което се опира правителството, стимулира апетитите за нови министерски места и административни промени. През 4-годишния период до изборите за следващо Народно събрание на премиера му се налага още четири пъти да предлага оставката си на държавния глава, а парламентарното мнозинство на три пъти поставя на карта съдбата на правителството.

В парламентарната група на Сговора в XXII ОНС преобладават представителите на двете най-влиятелни партии, негови основателки – Обединената народнопрогресивна и Демократическата, чиито дейци наброяват над 73% от общия ѝ състав. На базата на доброто си представителство в парламента и на влиянието си в няколко големи градски организации, народняците сговористи се опитват да разширят участието си в кабинета за сметка на министъра на земеделието, прогресиста Д. Христов, и да сменят един току-що назначен от министъра на вътрешните работи окръжен управител. Но лидерът им Ат. Буров, премиерът и централното партийно ръководство не дават ход на исканията им.

Опрян на редица места на новите народни представители, след изборите министър-председателят отстранява от длъжност и сменя повече от половината окръжни управители, свързани с Цанковото управление. Според секретаря на Ляпчев симптом за „новия дух в управлението" е и назначаването на Григор Преславски за нов директор на полицията, който макар и запасен полковник бил „отрицателно настроен към офицерските съзаклятия"[52]. Фактите недвусмислено показват, че вътрешният министър продължава, както и през 1926 г., да отстранява от властта административните кадри, свързани с организаторите на деветоюнския преврат. Тези промени в администрацията предизвикват на някои места недоволство и разцепление сред партийните организации и дестабилизират Демократическия сговор.

Малко след изборите представители на парламентарното мнозинство предприемат опит за атака срещу политиката на управляващите към Работническата партия. Няколко бивши дейци на Народния сговор поставят въпроса за изключването на депутатите на Работническата партия от парламента, защото според тях зад нея се прикривали бивши комунисти. Те предлагат да се засилят и санкциите срещу комунистите.

Отстоявайки курса на правителството, министър-председателят апелира към сговористките депутати за по-голямо спокойствие и далновидност. Той подчертава, че не е необходимо да се засилват законодателните мерки срещу комунистите и че е „по-добре" да се даде възможност на „левите елементи" да се проявяват политически, защото по-трудно било да се сломи една нелегална опозиция[53]. Въпреки че накрая парламентарното мнозинство приема решение да предостави на правителството възможността да изпълни дълга си спрямо държавната сигурност, повдигането на въпроса представлява проба за оспорване на една от насоките на вътрешната политика на кабинета.

Ред разпоредби от август–септември 1927 г. на новия директор на полицията са доказателство, че кабинетът спазва обещанието си, дадено пред сговористките депутати. На окръжните управители се нарежда да проследяват опитите на комунистическите и единнофронтовските среди да създават свои организации и да печелят съидейници сред войниците и офицерите. Освен това от полицейските служби се изисква да съберат сведения за „всички лица" с тяхното „животоописание", пребивавали след 9 юни 1923 г. в чужбина и завърнали се в страната. По-системен и редовен надзор се въвежда и върху периодичните издания по региони, на техните издатели, редактори, продавачи на вестници и пр. Сведенията със списъците на вестниците и създателите им според инструкциите трябва да се съпровождат с оценка на „политическата им благонадеждност"[54].

Специално окръжно на Дирекцията на полицията от края на септември 1927 г. затяга и въвежда системност в следенето на „разни патриотични и националреволюционни организации". На „тайно, непрекъснато полицейско наблюдение и разузнаване" продължават да подлежат всички организации, нарушаващи легалните методи на действие. Въвежда се и редовно следене на дейността и проявите на всички политически партии в окръзите, като се изисква веднъж месечно да се докладва за дейността им[55]. Запазените материали свидетелстват, че по полицейска линия постъпва информация за проявите на структурите на Демократическия сговор в различни окръзи – нещо, което е без прецедент в дотогавашното сговористко управление. Година след издаването на окръжното, през септември 1928 г. в резултат от разкритията на полицията започва голям съдебен процес срещу 52-ма дейци на БКП, който нанася сериозен удар на компартията. Лишен от депутатски имунитет и осъден по този процес е и един от депутатите на Работническата партия.

Моментът около приключването на процеса се преценява от кабинета като подходящ за продължаване на политиката на умиротворение. За целта в края на май 1929 г. е внесен нов законопроект за амнистия. Правителственото предложение се натъква на неодобрението на част от сговористките депутати, групирани около Ал. Цанков, които са против амнистия на присъди по ЗЗД. В същото време други кръгове в обществото – опозиционери с леви убеждения, общограждански комитети, политически емигранти и затворници, многократно отправят искания, които са в другата крайност – за „пълна и безусловна амнистия" на засегнатите от ЗЗД[56]. Приетият закон не удовлетворява желанието нито на едните, нито на другите. Амнистират се присъди „до 12 и половина години строг тъмничен затвор" по ЗЗД, смятани за средно тежки. Мярката трябва да послужи за амнистиране на повече от 250 души от страната и чужбина. В научната литература се изтъква, че в края на 1930 г. извън страната се намират 887 политически емигранти, от които са амнистирани 122 души[57]. Така и двете амнистии, дадени по време на Ляпчевото управление, внасят своя принос за преодоляване на политическата конфронтация в обществото.

За създаване на по-пълна представа за управлението, трябва да се изтъкне, че по редовния бюджет на 1927/1928 финансова година то се опира на 83 610 държавни служители, работещи в царския двор, десетте министерства и петте дирекции към тях, във Върховния административен съд и сметните палати. Едно от ведомствата с най-много служители е Министерството на народната просвета, в което на щат са 21 687 души, следвано от Главната дирекция на железниците със 19 001 служители. Министерството на войната има 6572 държавни служители, като освен това в него служат без статут на държавни чиновници и 25 979 доброволци. Доста голям щат има и Главната дирекция на пощите, телеграфите и телефоните – 6115 души. Любопитно е, че по това време Министерският съвет се обслужва само от 13 държавни служители, Народното събрание – от 51, а царският двор – от 342 души[58].

Постъпките на правителството за стабилизационния заем постепенно се превръщат в един от най-силните катализатори на отслабването на управлението на Демократическия сговор. Като условие за получаването на заема западните финансови експерти предлагат БНБ да бъде преобразувана в частно акционерно дружество, за да бъде политически независима и за да стане част от европейската банкова система. Министър-председателят и членовете на кабинета обаче се противопоставят на този проект като несъобразен с местните особености. По тази причина в началото на декември преговорите по условията на заема се отлагат. Това се превръща в повод за опозицията да заяви, че правителството не се ползва с доверието на международните фактори. Александър Цанков също се възползва от затруднението на кабинета, за да заяви на държавния глава, че трябва да го повика „веднага отново на власт"[59].

На 2 февруари 1928 г. трима от членовете на правителството – Ляпчев, Буров и Вл. Моллов, вземат решение да предложат на Обществото на народите компромисен вариант около реформирането на БНБ. За да създаде впечатление, че е против реорганизацията на националната банка и под претекст, че не всички членове на правителството са държани в течение на преговорите за заема, на 3 март 1928 г. министърът на железниците Кимон Георгиев подава оставка. Той прави и опит да свали цялото правителство, като полага усилия да убеди още трима членове на кабинета да го последват. Оттеглянето на един от дейците на Военния съюз и организатор на деветоюнския преврат слага началото на 6-месечна кабинетна криза, коя-

то е преодоляна едва след оставката на цялото правителство.

На 10 март 1928 г. пълномощниците на кабинета слагат подписите си в Женева под условията на стабилизационния заем. Извоювана е една единствена отстъпка – преобразуването на БНБ да не стане незабавно, а моментът да се избере по-късно по взаимно съгласие между правителството и Съвета на Обществото на народите. Компромисът предизвиква бурна реакция в Народното събрание. Тридесет народни представители сговористи начело с Ал. Цанков гласуват срещу условията на заема. Сред тях са и професорите Димитър Мишайков и Георги Т. Данаилов, които изразяват опасенията си, че реформата в БНБ ще лиши българските търговци и индустриалци от кредити[60].

Ситуацията изправя премиера пред трудна задача – да попълни кабинета и да възстанови поддръжката на цялото мнозинство, което може да стане само с привличането на Ал. Цанков в правителството. Такова предложение премиерът прави на Цанков, но последният поставя условие за отстраняване на военния министър.

Серията атентати, организирани от ВМРО през септември–октомври 1927 г., също се оказват препятствие пред стабилизационния заем. За да даде доказателства, че не е фактор за дестабилизация на мира на Балканите и че желае да отстрани всичко, което пречи на нормализацията на отношенията с Югославия, на 7 октомври 1927 г. Министерският съвет решава да повери властта в Кюстендилски и Петрички окръг на армията. За прилагането на съответните мерки отговаря военният министър[61]. Ген. Вълков обаче се смята за покровител на михайловисткото крило на македонската организация, а убийството на ген. Александър Протогеров през лятото на 1928 г. допълнително го дискредитира.

Външният министър Ат. Буров също желае смяната на ген. Вълков, за да се засили международният престиж на кабинета. На 11 август 1928 г. представители на английската и френската дипломация в София предупреждават Буров, че емитирането на заема ще зависи от това, дали ще се сложи край „веднъж завинаги“ на ВМРО. След демарша на двете велики сили министър-председателят съветва ген. Вълков да подаде доброволно оставка, но министърът на войната, сигурен в поддръжката на цар Борис III, не се съгласява. Тогава, за да се освободи от него, Ляпчев с одобрението на Буров и Цанков подава оставка на правителството на 5 септември 1928 г. Опитът обаче на тримата сговористки лидери да се разделят с военния министър предизвиква нова криза в сговористкото мнозинство. 73-ма депутати, предимно демократи сговористи, се обявяват за оставането му в кабинета и заплашват да се оттеглят от парламента.

В този критичен момент за пръв път след деветоюнския преврат от 1923 г. държавният глава се консултира с представители на опозицията. Водените преговори в Женева за заема форсират решаването на кризата. На 12 септември 1928 г. А. Ляпчев съставя своя втори кабинет. С оглед запазването на доверието към България в него на мястото, овакантено от министъра на железниците, влиза Рашко Маджаров, лидер на парламентарното мнозинство. Новият кабинет декларира, че във всяко отношение ще следва вътрешната и външната политика на предишния. Министърът на войната обаче не успява да се задържи задълго в правителството и на 9 януари 1929 г. организаторът на деветоюнския преврат, ползващ се с влияние сред офицерите, се оттегля от изпълнителната власт. В дъното на промяната обаче стои борбата, която се води между цар Борис III и някои ръководители на Военния съюз като Д. Велчев, за спечелване на офицерите[62].

Тайна уговорка между френския и българския министър-председател предизвиква през април 1929 г. още една криза в сговористкото правителство. Обещанието на Вл. Моллов да се дадат част от контрактите за жп материали на френски фирми стават причина Р. Маджаров в знак на несъгласие да депозира оставката си при премиера, но Ляпчев успява да го убеди да запази поста си.

Продължителната правителствена криза внася промени в либералния вътрешнополитически курс, характерен за началото на Ляпчевото управление. Централната власт все по-често започва да прибягва до силово налагане на волята си върху органите на местното самоуправление, и то на формираните не само от опозицията, но и от представителите на управляващата партия[63]. А появата на в. „Лъч“ в края на 1928 г. бележи качествено нов етап на политическите борби в Демократическия сговор. Обликът ѝ се определя от възгледите на Ал. Цанков, П. Тодоров и други десни сговористи. Вестникът се обявява за ревизия на партийното представителство в парламента за сметка на участието на стопански категории в него, за приоритет на изпълнителната власт над останалите власти, за преразглеждане на мирния договор. Най-актуалният му политически лозунг обаче е „радикална промяна в управлението“[64].

Ген. Ив. Вълков, пълномощен министър в Рим, министрите Ат. Буров, Вл. Моллов /от ляво надясно/, официални лица и служители в българската легация. Рим, 1929 г. – ЦДА

Договореният през ноември 1928 г. стабилизационен заем поражда оптимистични очаквания за бъдещето на българското стопанство, но те не се оправдават. Много преди настъпването на краха на Нюйоркската борса през октомври 1929 г. в България започват да се чувстват признаци на криза, които започват със спада на цените на зърнените храни на световния пазар. Неблагоприятната тенденция на намаляване на цените и в България влияе върху покупателната способност на масовите производители – селяните, води до нарастването на дълговете им. От средата на 1929 г. се развива и остра кредитна криза, затварят се индустриални предприятия, нараства безработицата. Поради поредните атентати на ВМРО страната отново изпитва външнополитически затруднения. Задълбочават се и кризисните явления във вътрешната политика. През 1929 г. са разпуснати 520 общински съвета и са уволнени 516 кметове – показатели, които по своята честота напомнят управлението на Ал. Цанков[65].

Стопанските трудности раздвижват опозицията. В края на 1929 г. БЗНС „Врабча 1“ взема решение да сондира възможностите за съвместни действия с останалите опозиционни партии в парламента. Земеделците подготвят интерпелация по стопанската политика на правителството, която е разгледана от Народното събрание на 27 февруари 1930 г. В нея се констатира, че правителството няма ясна и установена стопанска политика, че погълнато от вътрешни междуособици, то е оставило на заден план тежкото положение на страната и че слизането му от власт става наложително[66]. По време на вота 34 сговористки депутати начело с Ал. Цанков гласуват срещу правителството. На 8 март 1930 г. на заседание на Централното бюро на Сговора бившият премиер иска от Ляпчев да

1. Проф. Георги Т. Данаилов 2. Проф. Димитър Мишайков – министри-цанковисти в третия кабинет на А. Ляпчев

подаде оставка, защото няма определена стопанска политика.

За да сложи край на кризата в партийния елит и за да сплоти партията преди наближаващите парламентарни избори на 15 май 1930 г., А. Ляпчев съставя своя трети кабинет, в който са сменени шестима министри. Титулярите на ключовите министерства остават същите – Ляпчев, Буров, Вл. Моллов и военният министър ген. Никола Бакърджиев. Сред новите министри са Ал. Цанков /на просветата/ и неговите съмишленици Д. Мишайков и Г. Т. Данаилов[67]. Промените легитимират групата на Цанков в изпълнителната власт. Това става при изричното настояване на цар Борис III. Със смяната на министрите, занимаващи се със стопански, търговски и социални въпроси, които имат най-пряко отношение към кризата, се разчита, че новите лица ще вдъхнат надежди за промяна в политиката.

Декларацията на третото правителство на А. Ляпчев не оставя никакви съмнения, че едва ли ще настъпят промени, защото в нея не се поемат никакви конкретни ангажименти по борбата с кризата. След влизането на Ал. Цанков в кабинета в. „Лъч" спира да излиза, снето е и искането за радикална промяна в управлението. Тъй като съществени промени в управлението не настъпват, оказва се, че обновеният състав на правителството обслужва единствено задържането на Демократическия сговор на власт.

Постигнатото сцепление сред управляващите не пречи на опозиционните политически сили да оживят контактите помежду си за образуване на опозиционна коалиция, които през есента на 1930 г. нямат успех.

Важно събитие от октомври–ноември 1930 г. е сключеният от цар Борис III брак с италианската принцеса Джованна Савойска. За преодоляване на пречките пред този матримониален съюз стъпки предприемат Ат. Буров, Вл. Моллов и самият Ляпчев, съдействайки по този начин за укрепването на династията[68].

Големите тържества по случай царската сватба не са в състояние да приглушат нарастващото недоволство от критичното стопанско и финансово състояние на страната и от бездействието на правителството. Проведените на 9 ноември 1930 г. избори за окръжни съвети показват застрашително нарастване на гласовете за Трудовия блок, в който ръководен фактор е Работническата партия. Възможността политическият барометър да отскочи крайно вляво предизвиква „нещо подобно на паника" сред управляващите. За да намали негативните последствия от кризата, през декември 1930 г. правителството учредява Дирекция „Храноизнос", която има за задача да улеснява експорта на зърнени храни и да ги закупува от селяните на цени, по-високи от тези на световния пазар. Това е най-значимото начинание, предприето от сговористкото управление за противодействие срещу кризата.

През последните три месеца от властта на Сговора се полагат усилия за предотвратяването на изборна победа на земеделците, в това число и с помощта на промени в Избирателния закон.

Изтичането на законодателния мандат и закриването на последната сесия на XXII ОНС на 18 април 1931 г. поставят началото на последната голяма политическа криза в управлението на Демократическия сговор, чийто инициатор става държавният глава. В течение на 24 дни се предприемат опити от Александър Малинов /два пъти/, от Ал. Цанков и от А. Ляпчев за съставяне на коалиционен кабинет /без левите сили – БЗНС „Врабча 1", БРСДП, Работническата партия/, който да проведе изборите. Участието на Сговора в него се смята за условие, без което не може. Политическите различия между партиите, предизборните им сметки, неадекватните им спрямо политическото им влияние претенции за участие във властта и личните виждания на лидерите им осуетяват замисъла.

Все пак на 14 май 1931 г. А. Ляпчев съставя своя четвърти кабинет. По настояване на цар Борис III местата на двама сговористки министри се заемат от националлибералите Боян Смилов и Христо Статев[69]. Промените скрепяват предизборната коалиция между Демократическия сговор и Националлибералната партия на Б. Смилов, наречена „Народна коалиция", която се оформя в средата на май 1931 г. Малко по-късно, след сложна подготвителна работа и интензивни политически консултации, в края на същия месец БЗНС „Врабча 1", БЗНС „Ст. Загора", Демократическата партия, Националлибералната партия /кьорчевисти/ и Радикалната партия се споразумяват за създаване на опозиционната коалиция „Народен блок". Друга сериозна опозиционна сила е Работническо-селският, или Трудов блок.

Пропагандата на Народната коалиция акцентира върху опасността от връщането на Земеделския съюз на власт и в областта на вътрешната политика не предлага нищо качествено различно от дотогавашното управление. За разлика от предишните избирателни кампании, през 1931 г. Сговорът издига искане за ревизия на следвоенния международен ред, повлияно от нарастващата в Европа политическа тежест на силите, стремящи се към преразглеждане на статуквото. Несъобразено обаче с възможностите на страната, подобно искане не може да спечели широки обществени кръгове. Най-голямата слабост на правителствената предизборна кампания е, че тя не предлага убедително ефикасни мерки за борба със стопанската криза.

Предизборните обещания на Народния блок, отразени в „Манифест към българския народ", носят белезите на една по-демократична – в сравнение с тази на Ляпчевото правителство – вътрешна и по-реалистична външна политика, както и на значително по-ангажирана, по-конкретна и адресирана към много по-широк кръг социално слаби хора, засегнати от кризата, стопанска политика.

Парламентарните избори за XXIII ОНС, проведени на 21 юни 1931 г., са спечелени от Народния блок. От общия брой на гласоподавателите – 1 315 507, за него са дадени 625 553 гласа, което съставлява 47,6% от гласувалите. Демократическият сговор в коалиция с Националлибералната партия получава 403 686 гласа. С получените 30,7% от общия брой на гласовете и 65 мандата управляващата коалиция се оттегля от властта. На трето място е Трудовият блок.

Управлението на правителството на А. Ляпчев съвпада с два различни периода от междувоенната история на Стария континент. „Мирната Европа" от 1924–1929 г. оказва благотворно влияние върху демократичните прояви във вътрешнополи-

Цар Борис III и царица Йоанна след венчавката в храм „Св. Ал. Невски", 31 октомври 1930 г. – НВИМ

Нощна София по време на царската сватба. Пощенска картичка – БИА-НБКМ

МАНИФЕСТЪ
КЪМЪ БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

тическия стил на управление на кабинета, върху опитите за развитие на икономиката с подкрепата на чуждите капитали, върху пацифистичните международни инициативи, в които България взима участие. Кризата на ниво правителство и парламентарно мнозинство от 1928 г. се оказва повратна за управлението, а световната стопанска депресия засилва негативите му.

ГЛАВА ПЕТА

УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК /1931–1934/

1. Установяване на блоковата власт. Първи мерки срещу стопанската криза

На 29 юни 1931 г., ден след като А. Ляпчев подава оставката на своя кабинет, държавният глава издава указ за назначаване на Ал. Малинов за председател на новия министерски съвет. Правителственият екип е съставен от средите на коалицията Народен блок, спечелилата доверието на избирателите. Разпределението на мандатите в новия кабинет не толкова отразява реалната тежест и влияние на блоковите партии, колкото бележи съобразяване с ред политически и социалнопсихологически фактори. Възловите постове са поверени на представителите на демократите – освен премиер партийният водач Ал. Малинов е министър на външните работи и вероизповеданията, Министерство на вътрешните работи и народното здраве се заема от Н. Мушанов, а Ал. Гиргинов става титуляр на финансовото ведомство. На наймасовата сила в коалицията БЗНС „Врабча 1" са предоставени също три, но с по-малка тежест министерски кресла: Д. Гичев поема земеделското министерство, Г. Йорданов – това на обществените сгради, пътищата и благоустройството, а К. Муравиев е назначен за ръководител на Министерството на просвещението. Три места в кабинета заемат и мандатьорите на двете второстепенни блокови партии – титуляри на министерствата на търговията, промишлеността и труда и на правосъдието са националлибералите Г. Петров и Д. Върбенов, а железниците, пътищата и телеграфите са поверени на лидера на радикалите Ст. Костурков[1].

Политическата и стопанската обстановка в страната, съставът на управляващата коалиция и на излъчения от нея кабинет поставят тревожни въпросителни. В продължение на почти две години голямата световна криза вече е нанесла сериозни поражения върху икономиката на страната. Особено болезнено е нейното отражение върху селското стопанство и държавните финанси. Перспективите са повече от мрачни – под влияние на световната конюнктура на цените на селскостопанските продукти тенденцията сочи устойчивото им по-нататъшно намаляване. Това изсмуква силите на производителното селско население, лишава народното стопанство и държавния бюджет от необходимите им средства. Наследството от предишното управление в областта на държавните финанси е обезкуражаващо – внушителен дефицит от около 1,3 млрд. лв. за финансовата 1930/1931 г., рязко съкращаване на постъпленията от данъци и мита през първите месеци на новото бюджетно упражнение, предстоящи плащания по външните задължения[2].

Не по-малко комплицирана е политическата и социалнопсихологическата обстановка в страната. Засегнати от стопанското бедствие са широки слоеве на обществото и това закономерно повишава градуса на напрежението. Самият изборен резултат е последица от тези настроения, но и след 21 юни, през цялото лято и есента на 1931 г. се провеждат многобройни събрания, приемат се резолюции, писма и петиции, съдържащи главните икономически и политически искания на селото. През страната преминава внушителна за българските условия вълна от стачки – според официалната статистика на Дирекция на полицията от юни до декември 1931 г. те са 189 с участието на 16 400 души[3]. Протестите не придобиват общонационален мащаб, но са знак за настроенията сред обществото[4].

Новото правителство поема властта, натоварено както с много очаквания за демократизация на вътрешнополитическия живот, за по-радикално и социално ориентирано решаване на стопанските проблеми, така и с немалко съмнения. Те са породени от състава на коалицията и най-вече от участието на земеделците в кабинета. Ще успее ли четирипартийното управление да се справи с многобройните стопански и социални предизвикателства, породени от кризата, ще овладее ли политическия кипеж в страната, ще се пребори ли с очертаващото се разноезичие в собствените си редове, ще могат ли буржоазните партньори и най-вече демократите да удържат земеделския радикализъм при вземането на важните политически и икономически решения, няма ли повторното връщане на съюза в управлението да се превърне в прелюдия към режим от типа на установения през 1920–1923 г.? Подобни са нагласите на определени кръгове, близки до останалите в опозиция традиционни партии, до двореца, ВМРО и военните, и те дават повод за системен натиск върху буржоазните партньори от блока[5].

Изправено пред прекомерни очаквания, многобройни резерви и глуха съпротива, за правителството е особено важно да работи балансирано като един екип – пожелание, трудно постижимо с оглед разнородния характер на коалицията. Народният блок обединява формации с различни идеи, минало, традиции и манталитет. Водещата сила в него – Демократическата партия, оформя идейния си и организационен профил в условията на довоенно десетилетие на XX в., а през 20-те години нейните идеолози обновяват и осъвременяват идейния ѝ арсенал. Партията продължава да разглежда демократическите принципи като основа и гаранция за правилния развой на обществено-политическия живот в страната, ратува за тяхното усъвършенстване, предлага уместни корекции в парламентарния модел. Обогатена с предложения е икономическата платформа на демократите. В унисон с новите идейни веяния в света централно място в нея заема възгледът за намесата на държавата като регулиращ фактор за народното стопанство. Целта е да се постигне синхронизиране на интересите на отделните стопански и социални прослойки, да се балансира отражението на кризата и така да се съхрани социалният и политически мир. Конкретните предложения на демократите в стопанската област държат сметка и за реалните финансови възможности на държавата[6].

Другата основна сила в коалицията „Врабча 1" е извървяла дълъг път на промяна на ценностите от времето на самостоятелното си управление в началото на 20-те години. По находчивия израз на един съвременен изследовател „мащабните идеологически приумици" са си отишли заедно със своя създател Ал. Стамболийски[7]. Всъщност еволюцията на идейния и политически живот се движи по посока на внасяне на повече прагматизъм, на съобразяване не само и единствено с интереси-

Ал. Малинов, заобиколен от журналисти, след опита му за съставяне на коалиционен кабинет, април–май 1931 г. – ЦДА

„Манифест към българския народ" на коалиция Народен блок – Преса

Кабинетът Малинов, 1931 г. – от ляво надясно: Ст. Костурков, Д. Върбенов, К. Муравиев, Н. Мушанов, Ал. Малинов, Ал. Гиргинов, Г. Петров, Д. Гичев, Г. Йорданов /29 юни–12 октомври 1931 г/ – ЦДА

те на селото. Различни са и водачите на управляващите земеделци – без явно да се отричат от идейното наследство на убития трибун, те не робуват на догми и готови схеми, склонни са на диалог и компромиси. И доказателство за новото лице на съюза дават още в навечерието на изборите, при съставянето на предизборната програма. В Манифеста на Народния блок от края на май 1931 г. липсват много от крайните политически и стопански лозунги, характерни за земеделците – няма ги исканията за премахване на изключителното законодателство, за пълна и безусловна политическа амнистия, за наказване на виновните за репресиите през 1923–1925 г., за обезщетение на пострадалите в тях, за процентно опрощаване на земеделските задължения[8]. И това се прави не само под давлението на другите политически формации или в името на властта, а отразява постъпателната еволюция във вижданията и нагласите на отговорните земеделски фактори. Напълно естествено акцентите в стопанската програма на „Врабча 1" падат върху селото и неговите проблеми в условията на кризата. Съюзът споделя виждането за регулативна намеса на държавата в стопанските и обществени отношения, но с ударение върху мерките за облекчаване на земеделските стопани, за пренасочване на държавната подкрепа от промишлеността към земеделието и неговите клонове.

Двете второстепенни сили в коалицията – националлибералите на Г. Петров и радикалите – също изповядват демократическите ценности на организация на обществото, предлагат сходни решения на стопанските проблеми. Така че непреодолими различия в идеен смисъл между блоковите партньори няма.

И все пак екипност в управлението липсва и това личи още в началото на мандата. Явно се очертава и вододелната линия, като от едната страна стоят министрите от трите традиционни партии, а от другата – колегите им земеделци. Обясненията за разделението биха могли да се търсят в натиска, упражняван от симпатизантите, в различните политически традиции на блоковите партии. В началото на 30-те години единният Земеделски съюз вече е безвъзвратно минало и водачите на „Врабча 1" имат много явни и тайни конкуренти вътре и вън от организацията. За да запазят своето и на партията си влияние, те в най-голяма степен трябва да се съобразяват със сигналите, идващи от симпатизантите. А реалностите на управлението са далеч от желанията на земеделското население. Ето как вътрешният министър и бъдещ блоков премиер Н. Мушанов характеризира деликатната ситуация, в която изпадат колегите му: „Най-много пречеше на земеделците слабостта им към демагогията. Още след спечелването на изборите и поемането на властта, когато ние трябваше да се справяме с една голяма стопанска криза, земеделците изпаднаха в противоречие с обещанията, които бяха давали по време на предизборната агитация."[9] Към това трябва да се прибавят различията в манталитета, възпитанието и школовката на блоковите водачи, липсата на управленски опит у някои от тях. Противоречивостта на картината е уловена и представена може би най-живописно от Ст. Попов с противопоставянето на колоритната фигура на отиващия с потури в Министерския съвет земеделец Г. Йорданов и Ал. Малинов, олицетворяващ „софийския хайлайф". Според него контрастът между двамата издава „вътрешната неверност и несериозност на партийния мост между хората на града и тези на селото"[10]. Преценката е може би малко пресилена, но отразява реалните нагласи, чертае линията на развитие на взаимоотношенията в коалицията – „потурите" и „фракът" не могат един без друг, всеки от стратегическите партньори съзнава значимостта на другия, необходимостта от общо действие, но същевременно се стреми да прокара своите виждания, съобразява се с положението в собствените си среди, поддава се на внушения отвън.

Изявленията на отговорните държавни фигури в първите дни след поемането на властта бележат окуражаващо единомислие – кабинетът ще направи всичко възможно да осигури гражданския мир в страната, като противодейства на крайните течения отляво и отдясно; ще насочи усилията си към заздравяване на държавните финанси; ще предприеме възможните стъпки за смекчаване отражението на кризата върху населението[11].

Въпреки демонстрираната добра воля за партньорство, противоречията и търканията не закъсняват. Поводът е подмяната на централната и местната администрация, на полицейския апарат. В опозиция всяка от блоковите партии декларира привързаност към принципа за служебен стабилитет и компетентност на чиновниците. Но поставени на върха на властовата пирамида, техните лидери и министри трудно могат да удържат натиска на партизаните за служби и постове, подложени са на въздействието на лични ходатайства и връзки, съобразяват се с организационното състояние на формациите, които представят. И службогонската напаст се развихря първоначално в министерствата и централните ведомства, а после – навсякъде в провинцията. „Картината е много тъжна – констатира един съвременник – улица „Раковски" /по то-

ва време там се намира сградата на Министерския съвет – б.а., Р. С./ заприличва на площад „Св. Неделя“ с пазара на трънските дюлгери или на вакарелските слугини по Гергьовден.“[12] Засегнати са всички ведомства, но особено безогледно действат министрите от двете второстепенни блокови партии. В ръководените от тях министерства се дочува за назначения срещу рушвети, за корупция и неприкрито партизанство[13].

Общественият интерес, но и натискът на коалиционните партньори се съсредоточава около действията на министъра на вътрешните работи. „Да бъдеш министър на вътрешните работи в коалиционен кабинет у нас е дело трудно“ – признава по-късно Н. Мушанов. И сам си дава висока оценка на способността да лавира между колегите

Димитър Гичев произнася реч пред XXIII редовен конгрес на БЗНС, ноември 1931 г. – Лична сбирка Т. Кавалджиев

Висш съвет на Радикалната партия, 1931 г. – ЦДА

си от другите партии, да отбива претенциите им и да прокарва една общо взето разумна линия на поведение[14]. След серия от срещи земеделците получават 2 места за окръжни управители и 18 /от 82/ за околийски началници, а делът на националлибералите и радикалите е още по-скромен. Смените в апарата на министерството са дозирани, като предимството е в полза на Демократическата партия. Подобно е положението и по места – веднага след правителствената промяна окръжни управители в Бургас, Варна, Враца, Търново, Пловдив, Стара Загора, Мастанли стават привърженици на тази политическа сила[15]. Преценката на министър Мушанов за политическата ситуация в страната го кара да не бърза с чистките в полицейския апарат. Натискът отдолу от страна на привържениците на всяка от блоковите партии е голям – полицейските доклади от това време информират за недоволства сред демократите в София и в провинцията, сред симпатизантите на Земеделския съюз и пр.[16] С добре преценена гъвкавост и дозирана твърдост Н. Мушанов успява да прокара своята линия на поведение. В тази посока той има пълната подкрепа на ръководството на собствената си партия, среща разбиране и адмирации сред част от опозицията.

Фактът, че не се извършва чистка в полицейския апарат, е аргумент за негативни оценки за блоковото управление в по-старата историческа книжнина. С него някои автори обосновават фашистския характер на управлението, други говорят за наличието на елементи на двувластие или за преходен характер на режима[17]. В съвременната историография тази трактовка на събитията е изоставена като невярна и идеологизирана, а действията на титуляра на вътрешното министерство се възприемат като съобразени с обстановката, като продължение на усилията за нормализиране на политическия климат в страната, започнали от началото на 1926 г.[18] В същата посока на успокояване на страстите, на толерантно отношение към опозиционните сили е издържана и друга стъпка на кабинета – отказът да се настоява пред държавния глава за разтуряне на камарата и ново допитване до избирателя[19].

В условията на кризата проблемите, които веднага и изцяло ангажират вниманието на новите управляващи, са от икономически характер. В кабинета и сред министрите, отговарящи за стопанските ведомства, няма съществени разминавания по генералните насоки на следваната политика – отказ от класическите либерални принципи, регулативна намеса на държавата в народното стопанство, пренасочване на протекцията от индустрията към земеделието, трансформация на този стопански отрасъл с оглед перспективното му развитие, стабилизиране на държавните финанси. Различията са по-скоро в конкретните предложения, в нюансите и акцентите, които те поставят. Всъщност време за формулиране на генерални стратегии няма и кабинетът взема много от решенията в движение – под натиска на световната икономическа криза, в условията на спорове сред правителственото мнозинство и дори сред представителите на една и съща политическа формация. Правенето на голяма политика остава на заден план, изместено от острия и нетърпящ отлагане проблем за облекчаване на положението на земеделското население.

Още в самото начало на мандата правителството и парламентът трябва да кажат своята дума по съдбата на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни. Наследена от миналото управление, тя бележи опита на държавата да подпомогне производителите, като поддържа цените на основните зърнени храни на вътрешния пазар на нива, по-високи от международните паритети. Мненията в кабинета, в блока и вътре във всяка партия са различни, често диаметрално противоположни. Липсва единство и сред обществото, сред представителите на научните и стопанските среди. Предприетите от управляващите мерки са в посока на модифициране на дирекционната търговия. В средата на юли 1931 г. излиза правителствена наредба, която повишава дела, изплащан на производителите в пари, регламентира подобрения в системата на боновете. Само след месец в съгласие с решението на Министерския съвет дирекцията намалява изкупните цени на храните. В края на септември парламентът променя Закона на закупуване и износ на зърнени храни. Новият закон запазва дирекцията, внася незначителни промени в организацията ѝ, разширява кръга на данъците, плащани с бонове, предвижда възможност правителството да въведе монополен режим за вътрешната консумация[20]. Известно облекчаване на положението на производителното население се постига и чрез законодателното амнистиране на глобите, дължими по просрочени данъчни плащания[21].

Първият кабинет на блока поставя началото на насоки в областта на индустриалната политика, продължени в следващите години. Целта е чрез разширяване на държавната намеса да се постигне известен баланс на отражението на кризата върху различните стопански съсловия, върху населението в селото и града. В средата на август Министерският съвет взема решение за възстановяване на Главното комисарство на продоволствието, което се натоварва със задачата да проучва и в случай на необходимост да нормира цените на продуктите от първа необходимост. Предвижда се формирането на аналогични структури в отделните общини.

Откриване сесия на НС, 1931 г. Ал. Малинов и министри от кабинета посрещат цар Борис III пред НС – БИА-НБКМ

Министър-председателят Никола Мушанов /12 октомври 1931–19 май 1934 г./ – БИА- НБКМ

Мерките не закъсняват и през следващите месеци ведомството предприема три нормирания на цените на продукти и промишлени стоки като сапун, захар, цимент, газ, памучни прежди /местно производство/, отделни видове памучни платове и др.[22] Засегнатите среди реагират доста остро на тази стъпка на управляващите. Американският пълномощен министър връчва на премиера протест на Петролната компания, а дружество „Гларус" протестира чрез германския търговски консул[23]. Кабинетът устоява на натиска и не отменя заповедите на Главното комисарство.

Още по-оспорвано преминават приемането и общественият дебат по Закона за контрол върху картелите и монополните цени. Правителството насочва вниманието си в тази посока, съобразявайки се с настроенията в селото, с вижданията на част от научните и стопанските кръгове, със собствените си предпочитания и предизборни обещания. Вносител на законопроекта е ресорният министър националлибералът Г. Петров. След дълго и подробно обсъждане в парламента, след многобройни и противоречиви коментари в печата и специализираните издания законът е приет и влиза в сила. Той въвежда регистрация на картелните заведения в МТПТ, предвижда създаването на специална картелна комисия и картелен съд, които да ги контролират. Законът дава възможност картелите да се обявяват за невалидни в случаите, когато поддържат „неоправдано високи цени", ограничават производството и пласмента с цел повишаване на цените, намаляват нормалните цени на суровите материали и на работническия труд или засягат по някакъв друг начин интересите на народното стопанства. При констатиране на подобни действия картелната комисия има право да наложи редица санкции, включително да постанови разтуряне на картела[24]. В научната литература е отдавна установено, че ефектът от този закон е минимален поради съпротивата на заинтересованите среди. Приемането му обаче дава отражение върху трайността и стабилността на картелните сдружения, оказва известно въздействие върху цените на индустриалните стоки и най-вече поставя началото на тенденция в стопанското законодателство, продължена и след падането на блока от власт.

Поемайки държавното кормило, управляващите афишират решимост за спешни мерки за стабилизиране на държавните финанси. Целта е ясна и по принцип се възприема от всички министри и партии – намаляване на огромния бюджетен дефицит, постепенно балансиране на държавния бюджет. Ако в първите месеци на блоковото управление инициативите в тази насока са малко, това се дължи на необходимостта екипът на новия министър на финансите да се ориентира в реалното положение, както и на обстоятелството, че усилията се насочват към постигане на облекчения по плащанията на външните задължения на страната[25]. Все пак, дни след като поема властта, кабинетът решава да съкрати месечните разходи по министерства, предприема стъпки за затягане на финансовата дисциплина, опитва се да повиши събираемостта на преките данъци и пр.[26]

Задълбочаването на световната валутна криза и намалените девизни запаси на БНБ заставят управляващите да повишат контрола на държавата при изразходването на чужда валута. В началото на октомври финансовият министър внася в Народното събрание законопроект за изменение на Закона за търговията с външни платежни средства. С него се разширява монополът на БНБ върху търговията с външни платежни средства и с нестабилизираните по отношение на златото девизи. Под неин и на Министерство на финансите контрол се поставят всички държавни и обществени учреждения при сключването на договори и поемането на ангажименти, които могат да породят задължения към други страни[27].

Освен в стопанската сфера големи, но разнопосочни са очакванията на обществото и в областта на нормализирането на политическия живот. Пътят, избран от тях, продължава духа и насоките, възприети от предишния режим – демократизация на политическия и обществения живот, но без да се излага на опасност сигурността на държавата. Изхождайки от това убеждение, кабинетът се отказва от намеренията за анкетиране на делата на предишните управляващи, не отменя изключителното законодателство, забавя прокарването на политическа амнистия, предприема мерки за ограничаване на печата и политическите акции, организирани от легалните представители на комунистите – Работническата партия, РМС, профсъюзите. По отношение на стачките правителството поема ролята на посредник между стачкуващите и работодателите, а там където арбитражът се отхвърля – прибягва към полицейски мерки срещу подстрекателите. По заповед на министъра на вътрешните работи са закрити клубовете на Работническата партия в София, Сливен, Ямбол, Пловдив и други индустриални центрове, забранени са събранията, свикани по нейна инициатива, предприети са наказателни мерки, а стачката в Ямбол е окървавена[28]. И докато по

Министърът на финансите Стефан Стефанов /12 октомври 1931–19 май 1934 г./– БИА- НБКМ

други проблеми единодушието в кабинета е дефицитно, мерките на министър Мушанов срещат разбиране и подкрепа сред колегите му.

На 12 октомври 1931 г., едва три месеца след образуването на правителството, става първата промяна в състава му.[29] Новият кабинет запазва съотношението на партиите и разпределението на министерствата. Промените са в лицата и засягат единствено представителите на демократите. Премиерът Ал. Малинов напуска правителствения екип. Постът му се поема от Н. Мушанов, Ал. Гиргинов става министър на вътрешните работи, а сливенският индустриалец и член на партийното ръководство Ст. Стефанов оглавява Министерство на финансите[30].

2. Криволичещият път на стопанските реформи

Новият премиер поема властта с обещания за „политически мир“, „стопанско повдигане“ и „финансово заздравяване“[31] – пожелания похвални, но трудно достижими с оглед положението в страната. Те изглеждат още по-малко осъществими на фона на развиващите се вътре в коалицията процеси. Различията в подходите и вижданията по главните проблеми на управлението и партийният егоизъм, демонстрирани от коалиционните партньори още в първите месеци след 21 юни 1931 г., постепенно се задълбочават, за да се превърнат в края на 1932 – началото на 1933 г. в постоянно явление на българския политически живот. Долу сред масите дори в най-добрите си времена блокът напододобява брак по сметка – липсва искреност, всеки гледа да осигури по-добри позиции за собствената си партийна формация. Още в частичните общински избори, проведени в началото на 1932 г., коалицията излиза разединена в много селища, а най-влиятелната сила в управлението – „Врабча 1“, почти повсеместно регистрира самостоятелни кандидатури. И това при условие, че партийните върхове чрез Централния блоков комитет полагат усилия, за да осигурят общи коалиционни листи[32]. С времето тенденцията на разминаване сред симпатизантите се задълбочава, за да достигне до откровена неприязън и противопоставяне в края на 1933 – началото на 1934 г.

Не по-добра е картината сред отговорните държавни и партийни фактори. Обичайното разделение в кабинета и в парламента между земеделците и колегите им от другите три партии се запазва. Държейки ключовите постове във висшата изпълнителна власт, демократите са тези, които навличат върху себе си главната критика от страна на „Врабча 1“. Първоначално партийните централи полагат усилия да не дават гласност на разноезичието. Постепенно обаче лоялността и задръжките отпадат, за да отстъпят място на министерски интервюта и ултиматуми, на декларации на партийните форуми, на открити нападки в печата. Обичайните проблеми, по които се сблъскват блоковите партньори, са два: обхватът и характерът на стопанските реформи, кадровата политика и методите на действие на ръководеното от демократите МВРНЗ.

Конфликтна точка в стопанското законодателство стават мерките за облекчаване на пострадалото от кризата село. Натискът на симпатизантите, настроенията в парламентарната група, мненията на конкурентните земеделски организации правят именно министрите-земеделци инициатори на много от законодателните облекчения. Но отново същите фактори внасят в поведението им нюанси на популизъм, ограничават възможностите да се съобразяват с реалностите на стопанското и финансовото положение на държавата. Буржоазните партньори от коалицията и най-вече демократите са тези, които възпират необмислените и пресилени предложения на земеделските си колеги, стараят се да наложат балансирани законодателни и управленски решения. Водещо място в стопанския екип на управлението заема финансовият министър Ст. Стефанов. По силата на своя пост, но и съобразявайки се с личните си убеждения, той отстоява със завидна твърдост и последователност политиката на драстични бюджетни икономии, на мобилизиране на наличните и търсене на нови източници на приходи за държавната хазна. В тази си дейност Стефанов има подкрепата на възлови фигури като управителя на БНБ, зад него стои премиерът Н. Мушанов, среща разбиране сред част от правителственото мнозинство, радва се на доверието на международните финансови среди. Отношенията със земеделските му колеги в кабинета обаче са обтегнати и причината е явна – отказът му да удовлетворява искания за повече средства за ръководените от тях министерства, противодействието му срещу несъобразените с възможностите на бюджета законодателни облекчения[33].

Другият невралгичен пункт в блоковото управление и тема на почти ежедневни нападки в печата стават похватите на министъра на вътрешните работи Ал. Гиргинов и на ръководената от него полиция. Критиките на земеделците са главно в две посоки: липсата на кардинална подмяна на полицейския апарат и ограничаването на достъпа на техни симпатизанти до общинското управление. Не без основание те обвиняват министъра, че се опитва да прави партия „чрез жандари и тричленки“. Неприязън сред ръководните земеделски фактори предизвикват и личностните качества на титуляра на вътрешното министерство. По преценка дори на свои съпартийци Ал. Гиргинов е работоспособен, но и упорит, прибързан, не умее да признава своите грешки, да се вслушва в мнението на другите[34]. Тези характеристики му осигуряват последователност в провежданата от министерството линия, но и стават живителната среда за негативното отношение на колегите. Атаките срещу него са особено ожесточени в началото на 1932 г. при приемането на бюджета на МВРНЗ, продължават през лятото на същата година и се споделят от отделни представители на националлибералите и радикалите. Подложен на натиск през есента на същата година, Гиргинов предприема размествания във ведомството – уволнява директора на полицията Г. Преславски и на негово място назначава демократа П. Тодоров, отстранява известен брой прононсирани партизани на бившия режим от службите им в Криминална полиция и в Държавна сигурност[35]. Кадровите промени са козметични и не могат /а и никой в министерството не желае/ да променят следваната линия на ограничаване и преследване на земеделците по места. Въпросът за полицията и методите ѝ на действие продължава да бъде повод за нападките на земеделския печат и на не по-малко остри реплики от страна на демократите.

Третият фактор, внасящ дисхармония в управляващата коалиция, е свързан с намерението на ръководството на „Врабча 1“ да разшири тежестта на съюза във властта – амбиция логична и естествена с оглед влиянието на организацията и тежненията на селските маси. Макар и неафиширана, стратегическата цел е самостоятелно овладяване на управлението по изборен път. Съюзното ръководство предприема поредица от стъпки в тази насока с обновяването на своя екип през септември 1932 г. и с поемането на още едно стопанско министерство – това на търговията, промишлеността и труда /вместо Министерство на просвещението/ в началото на 1933 г. На 6 януари 1933 г. само дни след министерската промяна вестник „Земеделско знаме“ публикува окръжно на ПП, в което открито се заявява амбиция за още едно министерско кресло и за преобладаващо място в коалицията.[36] Както отбелязва един съвременен изследовател, съюзното ръководство провежда линията на нарастване на тежестта на „Врабча 1“ с впечатляваща „методичност и постепенност“, „с нарастваща твърдост“, но и без прояви на максимализъм[37]. Но намеренията са очевидни за партньорите от блока и срещат решителното им противодействие.

Под влияние на всички изброени по-горе фактори Народният блок и неговото парламентарно мнозинство са в състояние на перманентна криза. След години премиерът Н. Мушанов ще напише в своите спомени: „В коалицията имаше постоянни търкания. Управлението скърцаше.“ И с учудване ще констатира: „Често пъти, като хвърлям поглед

Н. Мушанов и членове на кабинета след аудиенция при цар Борис III, 1932 г. – ЦДА

назад, се чудя как съм могъл да държа управлението в продължение на почти три години.“[38] Видимият резултат от натиска и противоречията са двете кабинетни промени от септември 1932 г. и януари 1933 г. Въпреки личностното обновяване обаче, въпреки търканията и трите блокови кабинета демонстрират последователност в следваната политика. Тя се осигурява от запазването на съотношението на партиите в кабинетите, от факта, че централните фигури в тях съхраняват своето място и влияние. И не на последно място – приемствеността е израз на решимостта на основните политически сили за намиране на взаимно приемливи законодателни и управленски решения. Така, движейки се между компромиса и прекия сблъсък, те успяват да провеждат адекватна на нуждите и възможностите вътрешна и стопанска политика, не допускат ожесточението на политическите страсти да вземе връх над политическия разум.

Дълбочината и остротата на стопанската криза, обхватът на отражението ѝ върху населението насочват вниманието и главните усилия на управляващите в посока на предприемане на серия от мерки за подпомагане на бедстващите. Главният адресат на грижите е селото по силата на факта, че над 80% от населението на страната е заето в селското стопанство, а ударът на депресията е най-силен именно в този отрасъл на българската икономика. Проблемите са два – цените на зърнените храни и огромната задлъжнялост на земеделските производители; и още в първите месеци на блоко-

вото управление се очертават мненията на коалиционните партньори по тях, набелязват се насоките на действие.

По първия мнението на управляващите земеделци клони към установяване на държавен монопол за търговията с храните, като се предпочита той да се осъществява чрез кооперациите. Отделни ръководни дейци са склонни да се създаде специален институт към Министерство на земеделието, други настояват за реконструкция на дирекцията. Общо е убеждението, че търговията с храните не трябва да се оставя свободна, че държавата е длъжна да компенсира огромните загуби на земеделските стопани[39]. В съгласие с тази своя позиция мандатьорите на съюза в кабинета и в парламента настояват за повишаване на цените на храните, опитват се да наложат монополизиране на търговията с тях. На 5 август 1932 г. министър Д. Гичев и политическият секретар на „Врабча 1“ В. Димов в ултимативна форма представят пред премиера искане за корекция на цената на житото[40]. В следващите години, кога повече, кога по-малко категорично, те държат проблема във фокуса на вниманието на управляващите. Най-близко до тях по настроение са радикалите, докато сред националлибералите има привърженици на виждането, че търговията със зърнени храни може да се остави свободна, но да се въведат експортни премии[41].

В средите на другата водеща сила – Демократическата партия, също се обсъждат различни варианти на решение на проблема – има предложения както в полза на действащата дирекционна система, така и за монополизиране на търговията. За последното през есента на 1931 г. се изказва и Ст. Стефанов[42]. Като цялостна линия на поведение министрите демократи са наясно, че държавата не може да се дезинтересира от проблема, стремят се да избягват конфронтацията с коалиционните партньори, но и настояват да се държи сметка за реалните финансови възможности. Именно в тази насока – че дирекцията е скъп лукс за продънения държавен бюджет, са сигналите, идващи от страна на Финансовия комитет на ОН и кредиторите по външните заеми. На сесиите на комитета през 1932 и 1934 г. върху правителството е оказан сериозен натиск да закрие дирекцията[43]. Своите „за“ и „против“ „Храноизнос“ излагат български стопански експерти, представители на банковите и търговските среди.

Поставено под въздействието на разнопосочни влияния, съобразявайки се с настроенията в селото, с отношенията и предпочитанията в собствените си среди, управлението на Народния блок предприема поредица от мерки в областта на регламентирането на търговията с храните. В края на октомври 1932 г. Министерският съвет въвежда монополен режим за пшеницата и ръжта. С изключителното право да купува от производителите предложените за пазара излишъци се натоварва дирекция „Храноизнос“. Със същото постановление царевицата се изключва от обсега на дирекционните сделки, търговията с нея остава свободна, като се въвежда експортна премия[44]. Слабата реколта от 1932 г. и натрупаните огромни загуби карат отговорните държавни фактори да предприемат спешни мерки. Инициативата е на премиера, който в края на юни същата година внася в парламента Законопроект за търговията със зърнени храни и за покриване загубите на дирекционната система. Първоначалното намерение е дирекцията да пристъпи към ликвидация, а Министерският съвет да регламентира с наредби вътрешната и външната търговия с храните от реколта 1932 г. За покриване на загубите на държавата се предвижда облагане с различни по размери такси на брашното и произведенията от зърнени храни. Средствата постъпват в специален фонд към БЗБ, а изпълнението на постановленията се поверява на Главното комисарство по продоволствието[45]. Законопроектът повишава напрежението в правителствените среди. Срещу него в парламента се изказват представителите на „Врабча 1“, липсва единомислие сред демократите. Това води до промени в окончателния му текст в частта за дирекцията – тя се запазва, а кабинетът поема ангажимент да определи допълнително условията и режима на търговията[46]. По негово решение е предприето ново намаление на цената на житото.

Новата система ограничава, но само частично, загубите на държавата – събраните от хлебни марки средства в края на годината са едва 51,2 млн. лв.[47] Съмнения в ефикасността ѝ предизвикват разрастването на бюрократичния апарат, невъзможността да се контролира облепването на хлебните изделия. Сред правителственото мнозинство се съживяват старите настроения в полза на държавен монопол върху търговията с всички зърнени храни. Те намират почва както сред земеделците, така и в средите на демократите, а директорът на „Храноизнос“ демократът Г. Николов описва в черни краски финансовото състояние на институцията, която ръководи, и настоява да ѝ се дадат монополни права на житния пазар[48]. На 21 януари 1934 г. Министерският съвет взема решение в този дух – въвежда се държавен монопол върху търговията с пшеница и ръж. С правото да го упражнява е натоварена дирекцията[49].

Още по-комплициран се оказва проблемът със земеделските задължения. Наследен от предишните управления, той има огромен обществен резонанс, вълнува широки политически и стопански среди. Според данни, изнесени в икономическите издания от това време, дълговете на селяните са около 9,8 млрд. лв., а общата задлъжнялост на населението възлиза на 15,3 млрд. лв.[50] Кредитите са взети в условията на една по-благоприятна стопанска конюнктура, но обслужването им става невъзможно при катастрофалното обезценяване на селскостопанската продукция.

Гледните точки в коалицията отново бележат съществени различия. Исканията на земеделската маса са неизпълними – процентно намаление на задълженията към всички видове кредитори от порядъка на 50–60%, дългосрочен мораториум за остатъка и намаляване на лихвения процент[51]. Сред парламентарната опора на съюза и в ръководството му битуват различни схващания. Някои предлагат дълговете да се поемат от БЗБ, други лансират версията за процентна редукция, а според най-радикалните селяните трябва да спрат да плащат задълженията си и така проблемът ще отпадне от само себе си[52]. Балансирайки между надеждите на симпатизантите и различията в собствените си среди, опитвайки се да се съобразят със суровата действителност, земеделските министри са тези, които настояват за едни или други мерки за облекчаване на земеделските задължения. Много от идеите и законодателните им предложения обаче се отхвърлят от коалиционните партньори.

За разлика от земеделците, демократите проявяват подчертан стремеж да отложат вземането на решения по проблема. Те също признават, че мерки са необходими – да се оставят длъжниците без покровителство според тях означава да се обрече на загиване цялото дребно и средно, а вероятно и част от едрото производство. Но същевременно в техните среди се изказва оправдана загриженост за стабилността и състоянието на кредитната система в страната. В по-конкретен план партийните лидери и представителите в кабинета твърдо отхвърлят всякакви идеи за опрощаване и анулиране на селските дългове[53]. Подобни схващания и опасения споделят и среди извън блока. Според сговористите например намалението на дълговете ще има гибелни за кредита последици, ще подкопае самите устои на държавния и стопанския ред. Такива са мотивите, изтъквани и от заинтересованите банкови и търговско-индустриални среди[54]

Народна кухня в София, създадена от фонд „Народни кухни“ на ул. „Регентска“ и ул. „Чепино“, март 1932 г. Фото Ал. Бирюков – ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей

След половингодишно отлагане в края на календарната 1931 г. земеделският министър Д. Гичев взема инициативата и внася в Министерския съвет Законопроект за закрила на земеделеца стопанин. Конфронтацията проличава още при обсъждането на проекта в кабинета – срещу него се обявяват министрите демократи и той е одобрен едва след заплахата на Гичев, че ще подаде оставка. През следващите месеци борбите се пренасят сред парламентарното мнозинство, по страниците на партийния печат. След оспорвани дебати, много промени и доработки, след компромиси от страна и на земеделци, и на демократи той става закон през април 1932 г.[55] В обсега му влизат дълговете до 200 хил. лв., направени до 1 януари 1931 г. от земеделски стопани, притежаващи до 250 дка земя. Предвижда се спиране на всички изпълнителни действия спрямо селяните, ползващи се от закона за времето до 1 ноември 1932 г. Длъжниците и кредиторите могат да сключат земеделски конкордат за редукция на дълга до 50%. Останалата част се изплаща за срок от 3, 5 или 10 години в зависимост от големината на задължението. Определя се минимален размер от 50 дка на селскостопански имоти, върху които не може да се налага запор или те да се обявяват за публична продан. От постановленията се изключват дълговете към

БЗБ и кредитираните от нея кооперативни сдружения, БЦКБ, БНБ, Ипотекарната банка[56].

По същото време влизат в сила още два закона за задълженията. Законът за предпазния конкордат засяга търговците и предвижда възможности и процедура за отсрочване на плащанията /до 2 г./ или за намаление на главницата до 50%[57]. Законът за облекчение на длъжниците третира задължения, при които вече се е достигнало до принудително изпълнение. Ако длъжниците внесат 10% от дължимата сума и поемат ангажимент да погасяват остатъка по специална схема, изваденото на публична продан имущество се запазва. Законът забранява налагането на запор върху храната и топливото, необходими за физическото оцеляване на длъжника и семейството му, върху предмети на определена стойност, с които той упражнява занаята си. Законодателно се регламентират и случаите, когато може да се иска по съдебен път намаляване на дълга до 30%[58].

Целите на тези инициативи на управляващите са ясни – облекчаване на дълговото бреме, запазване на българското село, а и на града, от пролетаризиране /и „болшевизиране"/. Икономическият и социален ефект от тях обаче се оказва далеч под очаквания. До 15 февруари 1933 г. постъпилите молби за уреждане на задълженията по закона на Д. Гичев са около 34 хил. От тях мировите съдилища удовлетворяват 21 хил. заявления, уреждащи дългове на стойност 1,2 млрд. лв. Според премиера при обща задлъжнялост към частни банки и лица от около 3 млрд. лв. облекчението изглежда задоволително. Но значителната част от селските дългове са към други финансови институции като БЗБ, популярни банки и пр. и на общия им фон предоставените възможности не са особено значими. Подобно е положението и с облекченията, получени по другите два закона[59]. Влизането на законите в сила обаче създава сериозни проблеми в банковата сфера. Сред земеделското население битуват нереалистични очаквания за нова редукция на дълговете, подхранвани от обещанията на земеделските оратори по събрания и обиколки, от слуховете, щедро лансирани в пресата. Резултатът е масово спиране на погашенията по дълговете, спад на доверието в надеждността на банковата система, намаляване на влоговете. Затруднения изпитва целият банков сектор, дори такива големи институции като БЗБ[60]. Въпреки очевидната неефективност на законодателството управляващите отклоняват нови инициативи в тази насока повече от година. Причините за забавянето са няколко – желание да се видят резултатите от действието на законите, сложността на проблема, опасенията от отражението, което би имало върху блоковото единство повторното му третиране.

Задълженията и пътищата за тяхното облекчаване продължават да фокусират общественото внимание. В страната се разгръща движение на длъжниците, в което освен земеделски стопани, се включват и много занаятчии, дребни търговци, градски собственици[61]. Тече оживена полемика в печата, сред специалистите, в научните среди. Съживяват се различията в подхода и конкретното му третиране сред управляващите. В ръководните кръгове и в парламентарната група на „Врабча 1" се очертават силни настроения в полза на процентно намаление на дълговете, без те да се споделят от земеделските министри и мнозинството депутати. За пререшаване на проблема чрез разсрочка на плащанията, намаляване на лихвата и процентно редуциране на дълговете апелират националлибералите и радикалите[62]. Демократите също възприемат нуждата от промяна в законодателството по дълговете, но тръгвайки от позицията на загриженост за състоянието на кредитната система. Съобразявайки се с нея, те настояват облекченията да засегнат само т.нар. жизнеспособни длъжници и да се изразяват в разсрочване на задълженията. Фразата на Н. Мушанов, произнесена на блоково събрание в края на май 1933 г., „закон за батакчиите не правя", става обект на остра критика от страна на коалиционните партньори[63].

По ред причини от вътрешен и външен характер кабинетът отлага внасянето на законопроекта за есента на 1933 г., а Народното събрание е сезирано единствено със Закон за временно /до 1 декември същата година/ спиране на публичните дела за неизплатени задължения. Законопроектът е съгласуван с ФК на ОН на октомврийската му сесия, а в средата на ноември е окончателно готов. Несъгласни с него има в средите на всяка от управляващите партии. При демократите именно тази законодателна инициатива се превръща в главна разделителна линия между партийното ръководство и кръга недоволни депутати и дейци, групирани около проф. П. Стоянов. Той критикува проекта публично и лансира предложение за мораториум и процентна девалоризация на задълженията[64]. Недоволните във „Врабча 1" са още повече, а единството на парламентарната група е сериозно разклатено след отцепването на подпредседателя на парламента Н. Захариев. Несъгласни има и сред националлибералите и радикалите. Отчитайки опасностите, премиерът действа предпазливо – среща се с проблемните личности, по различни канали въздейства върху парламентарното мнозинство. В средите на земеделците упорито се носят слухове, че срещу съгласието на Н. Мушанов за сваляне на Н. Захариев от подпредседателския пост в парламента, Д. Гичев е обещал подкрепа за законопроекта за дълговете. След задкулисни сондажи и игри, Министерският съвет одобрява предложения от премиера проект и той влиза в Народното събрание на 9 декември 1933 г.[65]

Данъчен бон, 1931 г. /лице/

Законопроектът за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита демонстрира нов подход към проблема. От него могат да се ползват земеделски стопани, търговци и занаятчии с дългове от 3 до 500 хил. лв. Облекченията, които предоставя, са следните: двегодишен мораториум на изплащането им, разсрочка до 10, в изключителни случаи до 15 г., намаляване на лихвата до 6%. При Дирекцията на държавните дългове се учредява Погасителна каса, която трябва да събира плащанията и да издава на кредиторите облигации с 3% лихва върху вземанията им. В посочения размер се облекчават и задълженията към БЗБ и контролираните от БЦКБ популярни банки, без те да влизат в конверсната маса на Погасителната каса. Те си остават дългове към БЗБ и популярните банки, които определят и размера на разсрочката[66]. Законът преминава изключително оспорвано в парламента и както пише един автор, безвъзвратно „ерозира" единството на коалицията[67]. Практическата полза от него обаче е налице – приемането му създава известна стабилност на финансовата система и само месец след влизането му в сила влоговете в банките нарастват с 650 млн. лв. Макар и със закъснение положителният му ефект се признава и от експертите на ФК на ОН[68].

Облекчителната политика на управляващите намира израз и в серия закони, предоставящи различни по размер и вид данъчни амнистии – опрощаване и разсрочване на някои данъци, на глоби по закъснели плащания, намаляване на акцизи и пр. Законът за държавния бюджет за 1932/1933 г. премахва поземления данък, а следващият бюджет запазва това положение[69]. Законодателно се намаляват наемите за ползване на обществени земи. Законът за изменение и допълнение на закона за трудовите земеделски стопанства, приет през юни 1933 г., предвижда улеснения за оземляването на малоимотните и безимотни селяни[70]. Чувствител-

на помощ получават занаятчиите и търговците с новия закон за наемните отношения. Той регламентира 30% намаление на наемите на търговските, занаятчийските и индустриалните помещения в градовете[71].

Така, притисната от тежката стопанска криза, съобразявайки се с възможностите на хазната, преодолявайки повече или по-малко успешно различията в собствените си редове, управляващата коалиция прокарва една общо взето резултатна политика за подпомагане на пострадалите слоеве от населението.

Паралелно с нея, блокът поставя началото на тенденции в стопанското законодателство, получили по-нататъшно развитие през втората половина на 30-те години на XX в.[72] В областта на селското стопанство кризата поставя политическия и стопански елит на страната пред настоятелната нужда от промени в цялостната производствена структура на отрасъла. Всяка от управляващите партии споделя едни или други идеи относно насоките на трансформацията. Титулярът на земеделското ведомство Д. Гичев клони към преимуществено развитие на скотовъдството, а сред демократите преобладават виждания за ориентация към индустриалните и маслодайните култури. Разнопосочни са сигналите, идващи от средите на агроспециалистите. Едни препоръчват преориентация към техническите култури като суровинна база за индустрията, други – към овощарството, зеленчукопроизводството и частично към скотовъдството с цел подобряване на експортните възможности на сектора. Общо в научните среди и сред политиците е убеждението, че съкращаването на зърнопроизводството трябва да стане до размери то да задоволява потребностите на вътрешния пазар[73].

Управляващите са наясно, че трансформацията на аграрния сектор изисква време и значителни средства, че от нея не могат да се очакват незабавни резултати в посока на ограничаване на последиците от кризата. Но също така са убедени, че идеята е перспективна, и прокарват поредица от законодателни инициативи. Постигнатите резултати са окуражителни и управляващите след Народния блок правителства продължават усилията за модернизиране на аграрния сектор.

В областта на индустрията и трите кабинета на блока се придържат към вече започнатото от екипа на Ал. Малинов. Предприети са нови нормирания на цените на продоволствените и промишлените стоки. Притиснати от тежкото състояние на държавния бюджет, съобразявайки се със собствените си виждания, управляващите пристъпват към известно ограничаване на индустриалния протекционизъм. Неколкократно се повишава т.нар. адвалорна такса върху безмитния внос за насърчаваната индустрия, отпадат облагите при превоз на стоки и суровини по БДЖ, съкращава се списъкът на „безмитно“ допусканите сурови и други материали за индустрията, постепенно се повишава данъчната тежест върху нея[74].

Много от времето и енергията на управляващите поглъщат мерките за стабилизиране на държавните финанси. Инициативна роля в тяхното набелязване и осъществяване играе титулярът на финансовото министерство Ст. Стефанов. Известен индустриалец, той е оценяван от съвременниците си като „добър по практическите въпроси“, като „честен и съзнателен“[75]. Избраният от управляващите път изключва инфлационния изход и залага на постепенното уравновесяване на бюджета чрез съкращаване на разходите и реализиране на нови приходи[76]. Осъществяването му се извършва при вътрешната съпротива на част от министерския екип, при наличието на многобройни опоненти сред правителственото мнозинство, на критики и демагогски обещания от страна на опозицията, при перманентен натиск от ФК на ОН. Скоро след като поема министерския пост, Стефанов внася в парламента Законопроект за временни удръжки върху заплатите на държавните служители, на служителите при изборните и обществените учреждения, върху пенсиите за прослужено време. Парламентът вотира и Закон за пенсиите, с който се повишава възрастта за пенсиониране, въвежда се нова методика на изчисляване на пенсиите и те се редуцират с по 15–20%. С цел икономии се намаляват цивилната листа на царя, министерските заплати, закриват се окръжните съвети, а с бюджетите на държавата се съкращават разходите по министерства. Особено чувствително са засегнати Дирекция на благоустройството, МНП, МЗДИ[77].

Повишаването на приходите се търси в две насоки. Законодателните мерки по линия на прякото облагане целят не повишаването му, а осигуряването на по-добра събираемост на данъците. Опрощават се глобите, дължими при закъсняване на изплащането им, увеличават се сроковете за издължаване. Вниманието на управляващите привлича и станалото масово в края на 1932 – началото на 1933 г. неплащане на данъците от страна на селското население. В публичните си изказвания премиерът рязко осъжда подобни агитации като гибелни за държавата, а МВРНЗ нарежда на окръжните управители и околийските началници да вземат мерки срещу тях[78]. Прави се опит за облагане на фирми, неплащали данъци с години. Новите приходи се търсят в косвеното облагане. В края на 1931 и през 1932 г. се повишава акцизът на фабричния спирт и на захарта, предприемат се мерки за ограничаване на контрабандата и за редовното събиране на акцизите, увеличава се бандеролът върху тютюневите изделия, адвалорната такса. Похвални са усилията на управляващите и най-вече на финансовия министър за подобряване на финансовата дисциплина[79].

Общата оценка на постигнатото от блока в областта на стопанската политика определено носи положителен знак. В условията на невиждана по своите размери и дълбочина криза управляващите успяват да съчетаят грижите за пострадалото население с перспективните насоки за развитие на икономиката. Но постигнатото има своята цена и тя е единството и партньорството в коалицията.

3.
Компрометираната демокрация. Към нов преврат

Кризисните явления в икономиката, отражението им върху различните прослойки и групи на обществото засилват чувствата на тревога, неудовлетвореност, откровено недоволство, чийто естествен адресат са управляващите и тяхната политика, целият политически елит. Негативизмът на обществените настроения създава благоприятна почва за разширяване на популярността на крайните политически идеологии, съдейства за успеха на организациите, които ги изповядват. Още повече че повеите, идващи от Европа, са на отрицание на старите ценности и търсене на нови идеи и кумири.

Крайно лявата част на българския политически спектър традиционно се заема от комунистите, организирани в нелегалната БКП /т.с./ и в нейните разрешени от властите проявления – Работническата партия, РМС, БОНСС, НРПС. Според тогавашната терминология, употребявана и в партийната историография от 50–90-те години на XX в., преобладаващо място в ръководството на комунистическото движение заемат т.нар. леви сектанти. Най-характерната черта на възприетия от тях курс е за повсеместно и с всякакви средства настъпление срещу управляващите, провъзгласяването за врагове на всички партии и формации. Обичайни за фразеологията, но и за мисленето им са призивите за „всеобщо, открито повсеместно настъпление“, за „завладяване на улицата, училището, казармата“, квалификации като „социалфашисти“ за едва креташата БРСДП и „аграрфашисти“ за земеделците. Категорична е и оценката за управляващата коалиция като реакционна и фашистка[80].

В практически план се залага на съчетаване на нелегални и легални методи за борба срещу режима – стачки, календарни акции, агитация сред учащата се младеж, проникване и образуване на комунистически ядки в казармата, включване в движението на безработните, участие в местните избори, парламентарни изяви. Особено широки размери придобива печатната пропаганда – в страната излизат около 50 периодични издания с разнообразна тематика, ориентирани към различни професионални и възрастови групи от населението, брошури и книги. Размахът на печатната агитация е недостижим за другите политически формации, които трудно успяват да обезпечат издаването на по един партиен вестник. Сам по себе си този факт достатъчно красноречиво илюстрира голямата финансова помощ, оказвана на комунистическите организации отвън.

Трудно е да се прецени реалното влияние на комунизма през 30-те години на XX в. Навремето и управляващите, и опозиционните политически сили са склонни да преекспонират опасността отляво. В продължение на десетилетия историографията също преувеличава обществената ѝ тежест, а неуспехите се обясняват с грешките на левите сектанти и с репресивните мерки на властта. Дали обаче олевяването на масите е толкова значимо? На парламентарните избори на 21 юни 1931 г. формираният от Работническата партия Трудов блок печели 167 281 гласа и със своите 31 депутати става четвърта парламентарна сила[81]. Расте броят на подадените за комунистите бюлетини в местните избори през 1932 г., а победата им в София е шок за управляващите. Горните резултати обаче в по-голяма степен илюстрират протестните нагласи на обществото. Самата обществена и политическа структура в страната с преобладаващо селско население, малобройна работническа класа, нисък процент на безработица, влиятелна аграрна партия стеснява кръга на симпатизантите на комунистическите идеи. След 1932 г. изявите на комунистите бележат видим спад – намалява броят на стачките, въпреки че 1933 г. е най-тежката година на кризата в страната, наблюдава се отлив от участие в комунистически акции и инициативи. Опасността остава, но комунистите и дирижирани-

Жътва в с. Воден, Елховско, в помощ на стачкуващите текстилци в Ямбол, юли 1931 г. – НИМ

те от тях организации не успяват да завладеят доверието на обществото.

Новото на политическия небосклон в началото на 30-те години идва от засилването на популярността на фашистките и авторитарните идеи. Като резултат се активизират стари и възникват нови организации с подчертана антипарламентарна насоченост. Всички те заемат крайно десния ъгъл на политическото пространство в страната. В историографията причините за актуалността на подобни идеи и предложения за преструктуриране на обществото са добре изяснени – социалната несигурност, причинена от депресията, кризата и разпадът на традиционната партийна система, корупцията и неефективността на държавната администрация, твърде бойките и шумни акции на комунистите, кървавата разправа в македонското националноосвободително движение, външният фактор[82]. Ето как изглеждат нещата от гледна точка на съвременниците: „Картината към 1930 г. бе твърде странна: пълно зачитане на гражданските права и на човешката свобода, парламентарна смяна на властта, цъфтящи изкуство и култура и все пак политически живот някак без субстанция и без замах. Всичко се въртеше в кръг, още повече стесняван от голямата стопанска криза. Коалиционното правителство от 1931 г. донесе наистина лечебно примирение със земеделците, но в действителност то бламира партийната система напълно. Кого ползваше една политическа свобода, с която не знаеха какво да правят?" Същият съвременник продължава: „Недоволството от политическия неурожай на това правителство взе постепенно формата на принципно осъждане на системата."[83] Относно „неурожая" може да се спори, но е факт, че разочарованието от традиционните ценности на демокрацията постепенно завладява хора с различен професионален и социален статус – представители на интелигенцията, запасни военни, чиновници, работници, лумпенизирани градски и селски елементи. Особено силно е младежкото ядро – ученици от горните класове, студенти, млади работници и чиновници[84].

За разлика от крайно лявото, крайно дясното политическо пространство е разпокъсано в доста на брой стари и нововъзникнали формации. Сред тях са залязващият Съюз „Българска родна защита", Българският младежки съюз „Отец Паисий", Съюзът на младежките национални легиони /по-късно Съюз на българските национални легиони/, копиращата изцяло германския националсоциализъм Българска националсоциалистическа работническа партия, изградената по италиански образец Национална задруга фашисти и др. Без да се набелязват ясни различия, тези организации се намират в състояние на „идейни" спорове и борби за лидерство, на разцепления и сепаратизъм[85].

Особено значение в десния идеен и политически поток заемат Народното социално движение /НСД/ и Политическият кръг „Звено". Идеолог и водач на първата организация е Ал. Цанков, а началото ѝ е поставено в средата на май 1932 г. с разцеплението на падналия от власт Демократически сговор. Привържениците на бившия премиер се консолидират в нова партия, първоначално наречена Демократически сговор – Ал. Цанков. Успехът в общинските избори в София на 25 септември 1932 г. дава огромно самочувствие на неговите ръководители. По сполучливия израз на един съвременник изборният резултат става за Ал. Цанков „трамплин, от който той направи не крачка, а скок напред."[86] Скоро след изборите в редовете на новата формация влизат националлибералите, начело с Хр. Статев, видните сговористи Сл. Василев, Н. Кямилев, Вл. Вазов, Т. Кожухаров и др. Многобройни са политическите изяви на цанковистите – речи, събрания, агитационни обиколки, печатна пропаганда. Бързо и настъпателно движението успява да изгради добра организационна структура със силни организации в много градове и села, създава собствени синдикати и студентски групи, младежка организация. Според неговите издания през май 1934 г. НСД обединява 198 095 души, групирани в 3889 партийни структури. Макар и силно раздути, горните числа сочат безспорния факт на нарастващата популярност на формацията. По време на II редовна сесия на парламента се обособява парламентарната група на движението в състав от 22 депутати[87]. Претенциите на идеолога Ал. Цанков са за оригиналност на идейния арсенал – от фашизма и националсоциализма се взема само приложимото към българските условия и народопсихология. Той ратува за ликвидиране на съществуващата партийно-политическа система, критикува парламентарните порядки, настоява за нов, компетентен парламент, изповядва краен антикомунизъм и не по-малка омраза към аграрната партия. Идеалът е „творческа, волева и компетентна власт". И ако има нещо наистина оригинално в идеите на НСД, това е в отчитането на спецификата на страната като аграрна, с доминиращо селско население. Съобразявайки се с факта, ръководството на движението насочва агитацията към селото[88].

Другата организация с особено място в дясната част на политическия спектър е създаденият през 1927 г. Политически кръг „Звено". За разлика от НСД, звенарите нямат амбиции за масовост – в началото на 30-те години те изграждат около 25 групи в столицата и провинцията. Идеите им са развити в едноименното списание, във вестник „Изгрев", в речите на известните дейци и включват отрицание на парламентарната и партийната система в страната, искания за съсловен парламент, за административна реформа в посока на централизация на властта, критика на стопанския либерализъм и пр. В идеен и организационен план се набелязват ред отклонения от обичайната за подобен тип организации схема – вместо експанзионизъм звенарите са привърженици на балканското разбирателство; абсолютизирането на антипартийността изключва идеята за еднопартиен монопол над властта в новата държава и пр.[89]

И ако през 30-те години политическото дясно е разпокъсано, но все пак в подем, същото не може да се каже за силите на демокрацията. Фрагментацията на традиционната за страната партийна система достига невиждани до момента размери, а бацилът на вътрешните борби, разцепленията, обединенията и новите разпокъсвания заразява всички формации. Организационното и политическо разединение на единния в миналото Земеделски съюз набира скорост още в началото на блоковото управление. Освен БЗНС „Оранжев" на К. Томов и БЗНС „Стара Загора", през октомври 1931 г. групата на Д. Костов, Ст. Златев, Н. Ботев и др. напуска управляващия „Врабча 1". Вътре във „Врабча 1" се формират не един и два опозиционни на ръководството кръгове. Най-трайни са групировките около вестниците „Пладне", „Кавал", „Победа". През пролетта на 1932 г. пладненци, със съдействието на емигрантските водачи Ал. Оббов и К. Тодоров, създават БЗНС „Ал. Стамболийски".

Голямата текстилна стачка в Сливен, 1933 г. – НИМ

Новата земеделска организация развива оживена пропагандна и организационна дейност, подлага на критика политиката на Народния блок, отрича следваната от ръководството на „Врабча 1“ линия на поведение. По същото време свой Земеделски съюз образува и Г. Марков. Лятото на 1933 г. носи ново прегрупиране в земеделските редове – на сцената излиза Обединеният БЗНС, в който влизат БЗНС „Ал. Стамболийски“ и опозиционно настроени дейци от управляващия съюз. Малко по-късно, през ноември същата година „Врабча 1“ напускат хората около Н. Захариев, за да формират поредното БЗНС[90].

В състояние на разцепления и обединения се намират националлибералите, където свои фракции и партии обособяват Н. П. Даскалов, Г. Петров, Д. Върбенов, Б. Смилов, Г. Юртов, Хр. Статев[91]. Или както пише един съвременник, остатъците от тази партия попадат в кадрила на „вечни разцепления, за да се обединяват“, и „на вечни обединения, за да се разцепват наново“[92]. Сред радикалите несъгласните също са много. Сравнително най-спокойно е в средите на Демократическата партия, въпреки че и там се обособява вътрешна опозиция. Тя е консолидирана около члена на Централното бюро и депутат проф. П. Стоянов. С цената на изчакване и компромиси, използвайки личния авторитет на изявените лидери, ръководството успява да предотврати голямо разцепление и отлив от партийните редове. Недоволни и критично настроени има, но те остават да действат в рамките на партията[93]. От опозиционните сили със самостоятелно политическо значение, макар и слаби като организация и влияние, са Демократическият сговор – А. Ляпчев, и БРСДП.

Наред с изброените формации в страната съществуват още много на брой партии. Илюстрация за раздробяването на партийната структура дават последните за блоковото управление частични общински избори от 18 февруари 1934 г. Свое участие в тях регистрират 44 политически партии и коалиции, 33 от които получават доверието едва на 2,61% от гласувалите[94]. Очевидно съществуването на толкова много партийни формации не съответства на обществената структура, не отразява реални различия в обществените нагласи, а е белег на кризата в традиционната партийна система, започнала в началото на 20-те години. Криза, чиито опасни последици се съзнават от управляващите, без те да са в състояние да направят реални стъпки за консолидиране на политическото пространство.

Подложена на разнопосочен натиск и критика, във вътрешната си политика блоковата коалиция се придържа към декларираните и вече прилагани от първия кабинет принципи: окончателно ликвидиране на последиците от политическите ексцесии и репресии от 1923–1925 г., въдворяване на обществения живот в рамките на изискванията на законите, париране пристъпите на „лявата“ и „дясната“ опасност. В първата насока са дадени две политически амнистии, които окончателно решават проблема със съдбата на земеделската емиграция и политическите затворници[95]. В страната се завръщат емигриралите след 9 юни 1923 г. дейци, включително т.нар четворка – бившите министри от кабинета на Ал. Стамболийски Н. Атанасов, Хр. Стоянов, Ал. Оббов и К. Тодоров. Веднъж пристигнали, те получават възможност за политическа и обществена изява. В затвора и в чужбина остават емигрантите и политическите затворници – комунисти, с най-тежки присъди по ЗЗД. Този подход към амнистията като към акт, целящ нормализиране на политическия климат, но без да се създават заплахи за сигурността на държавата, се възприема от целия кабинет, от блоковото мнозинство в парламента. Гласовете за разширяване на обхвата ѝ или за пълно и безусловно амнистиране остават изолирани и не звучат сериозно.

Противоречив характер имат действията на блоковите екипи по отношение на местното самоуправление. Промените в тази област се правят главно от съображения за икономии. С промяна на Закона за столичната община през март 1932 г. се намалява броят на кметствата /от 7 на 4/, регламентира се задължителното утвърждаване на всички решения на общинския съвет от централната власт. Година по-късно се закриват окръжните съвети, правят се промени в Закона за градските общини и пр.[96] В правителствените среди се обсъждат мерки в областта на административното деление на страната. Премиерът Н. Мушанов неколкократно лансира в печата идеи за административна реформа чрез закриване на 2–3 от съществуващите окръзи или чрез цялостното им премахване и обособяване на 3 административни области с центрове София, Пловдив и Търново, разделяне на територията на 75 околии, намаляване на броя на общините[97]. И проектираните, и осъществените от блока мерки са в една насока – засилване на централизацията на държавното управление, ограничаване на възможностите на местното самоуправление. Реално посегателство върху прерогативите и стабилитета на местната власт представляват и многобройните разтуряния на общински съвети с преобладаващо опозиционно участие, заменянето им с назначени от вътрешния министър тричленки.

Както първият блоков кабинет, така и наследилите го екипи обявяват крайно левите и крайно десните политически сили за главни смутители на реда в страната и заявяват готовност да предприемат адекватни мерки срещу тях. Острието е насочено предимно срещу комунистите и дирижираните от тях организации. За отмяна на изключителното законодателство вече никой не споменава, срещу нелегалната Комунистическа партия се предприемат полицейски преследвания, завършили с няколко големи разкрития. В нарушение на законите и на човешките норми на поведение в полицейските участъци нерядко се прилагат инквизиции. Твърдо се пресичат опитите за проникване в казармите, а министърът на просветата К. Муравиев строго санкционира участниците в зачестилите в края на 1931 – началото на 1932 г. ученически стачки. Цялата строгост на законите се прилага и към Работническата партия. Министърът на вътрешните работи Ал. Гиргинов системно забранява календарни акции и други политически мероприятия, организирани от нея; с негови заповеди се конфискуват печатни издания.

Удар върху престижа и самочувствието на коалиционните партньори нанасят общинските избори в София, проведени на 25 септември 1932 г. В тях за блоковата листа гласуват 10 хил. души /което осигурява 12 места за общински съветници/ срещу 16 хил. за Трудовия блок /19 мандата/. Останалите 4 места в местния парламент печелят цанковистите[98]. Причините за получените изборни резултати са комплексни – недоволство на част от гражданите от високите наеми, от поскъпването на продукти от първа необходимост, на чиновниците от намаляването и нередовното изплащане на заплатите, на пенсионерите от редуцирането на пенсиите; острите борби сред блоковите партньори при съставянето на листата; настъпателната пропаганда от страна на Работническата партия и Цанковото движение. Изправени пред резултатите

1

2

3

4

5

Символи и издания на профашистки формации: 1. Емблема на Съюз „Българска родна защита“ 2. „Идем“ – брошура на Съюза на ратниците за напредъка на българщината 3. Емблема на Съюза на българските фашисти 4. Значка на Български народен съюз „Кубрат“ 5. Устав на Всебългарски съюз „Отец Паисий“

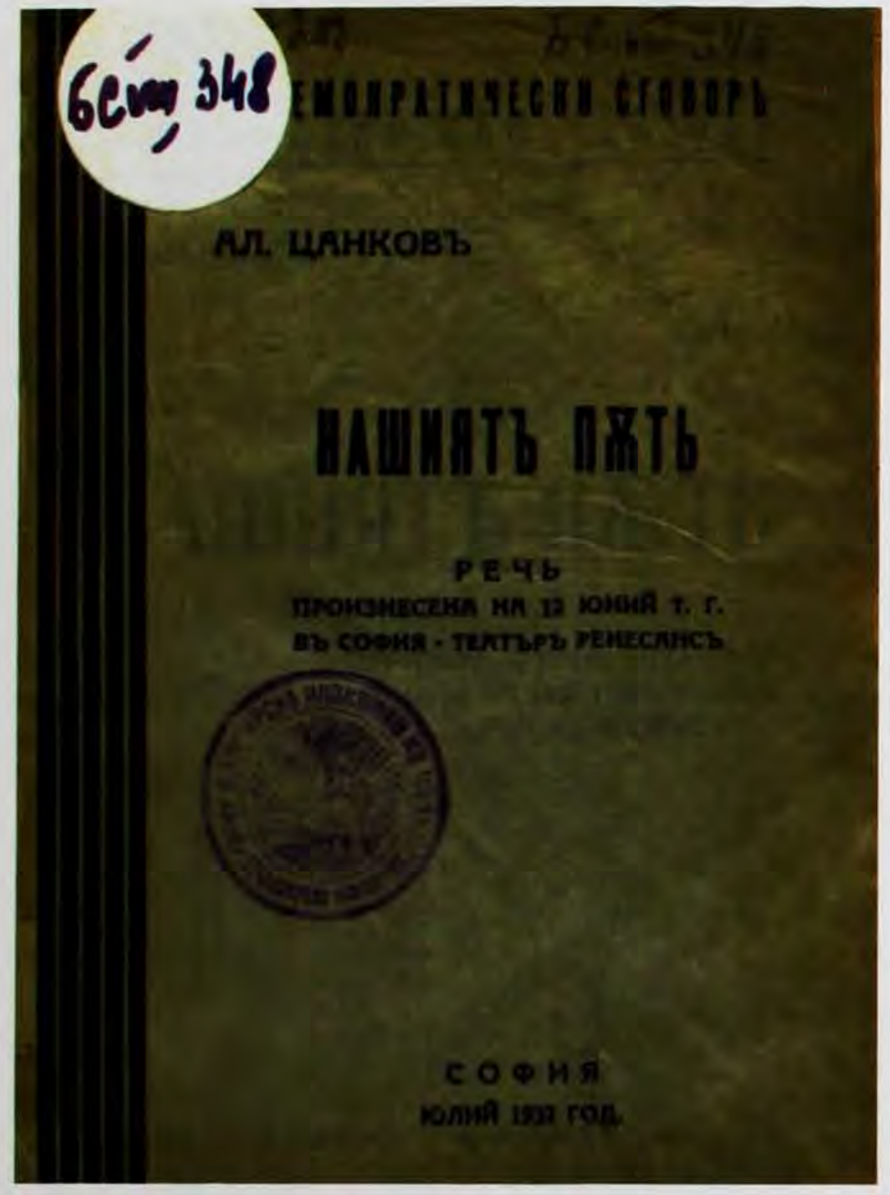
на един протестен вот, управляващите дълго търсят законна формула за касиране на избора. След сложни перипетии през февруари 1933 г. пълният състав на Софийския окръжен съд касира 15 от съветниците – комунисти, и общинският съвет остава да функционира в минимален състав с кмет демократа Х. Орошаков[99].

Курсът на ограничаване на легалното комунистическо движение и преследване на нелегалното се поддържа от всички коалиционни партньори. Въпреки спада на изявите след 1932 г. управляващите продължават да виждат в него главната опасност за сигурността на държавата. В техните среди упорито започва да се обсъжда вариант за разтуряне на Работническата партия въз основа на ЗЗД. За това настояват националлибералите и радикалите, докато „Врабча 1“ и демократите отхвърлят подобен начин на действие. В крайна сметка се възприема решение за касиране на Работническата парламентарна група по силата на чл. 20 от ЗЗД[100]

И докато срещу крайно левите се прилага цялата строгост на действащото законодателство, върви се по ръба на разрешеното и дори извън него, борбата срещу другата опасност – тази отдясно – е по-балансирана и се води главно на полето на идеите. Различният подход намира обосновка в оценката на управляващите за реалната сила и влияние на фашистките и авторитарните организации. От особена важност е мнението на демократите, които държат вътрешното министерство. В началото на 30-те години техният печат демонстрира напълно уместен интерес към ставащото в Германия и Италия. Изхождайки от своята привързаност към ценностите на демокрацията и парламентаризма, партията и нейните идеолози отхвърлят идеите и политическата практика на режимите, установени там, правят усилия да обосноват неприложимостта на техния пример в българските условия. Мнението им за фашистките организации в страната е, че те не разполагат с влияние сред обществото, че имат подражателен характер и са разпокъсани в няколко партии, борещи се за надмощие. Като най-силна фашистка организация и главна опасност за реда определят НСД и полагат немалко усилия да покажат несъстоятелността на основните лозунги на движението[101].

Практическият резултат от тези виждания, споделени и от титуляра на МВРНЗ, е методичното полицейско наблюдение на всички фашистки организации. С особено внимание се ползва НСД. До края на 1933 г. информация за него събира структурата в Държавна сигурност, която отговаря за т.нар. партии на реда. Полицията не ограничава произволно публичните изяви на неговите симпатизанти, намесва се само при опасност от сблъсъци с привържениците на „Врабча 1“, и то не обезателно в полза на последните. Голям шум около движението се вдига през август 1933 г. във връзка с опита за атентат срещу Ал. Цанков. Полицията разследва инцидента и има съмнения за участие на местни активисти на земеделците. Под натиска на Д. Гичев делото поема съдебната власт[102]. По заповед на министъра в началото на 1934 г. наблюдението на цанковистите се прехвърля върху друго звено на ДС. „Животът на партията ще се следи непрекъснато и ще се отбелязват всичките й прояви“ – гласи министерската заповед[103]. Специален интерес за политическата полиция представлява т.нар. охранителна служба на НСД. Чрез свои информатори тя следи преговорите около прехвърлянето на част от звенарите, подготовката на конгреса на организацията, наясно е с реалната тежест и влияние на отделните й водачи и пр.[104] Казано обобщено, картината вдясно е позната на управляващите и те имат готовност при нужда да противодействат.

Ако има нещо обаче, което сериозно да смущава реда в страната, това са взаимоизтребителните борби в македонското националноосвободително движение. Убийствата и атентатите между двете му основни крила стават почти ежедневие за софийските граждани, или, както пише пресата, вземат „епидемични“ размери. Удари се сипят и срещу дейци на ВМРО /об./, а тъжният списък на жертвите нараства. Решаването на спорните въпроси с аргументите на физическото изтребление има негативен отзвук извън страната, а вътре в нея непоправимо подкопава доверието на обществото във възможностите на управляващата коалиция. Всъщност взаимоотношенията между властите и организацията са деликатни. Още в началото на мандата всяка от блоковите партии установява едни или други контакти с ВМРО – ръководството на „Врабча 1“ се свързва с крилото на Ив. Михайлов, радикалите и лично Ст. Костурков не одобряват завареното в Пиринския край положение, национал-

Реч на Александър Цанков. Факсимиле

либералите се колебаят в преценката си[105]. Комплицирано е положението с демократите, а именно те държат ключовото вътрешно министерство. Според сведения на съвременници първоначално партийното ръководство се сближава с протогеровистите, а после и с михайловистите. Или, както пише висш функционер на ВМРО – Ив. Михайлов, в началото на блоковото управление „търпимостта може да продължи за известно време, додето някое от тези племена /има се предвид блоковите партии – б.а./ се реши да закачи движението на кантаря"[106].

Предвижданията му се сбъдват скоро и непоправимо разстройват крехкото равновесие на взаимоотношенията. В спомените си Ив. Михайлов стоварва цялата отговорност върху ръководството на Демократическата партия и лично върху нейния лидер Ал. Малинов, върху премиера Н. Мушанов и вътрешния министър Ал. Гиргинов. Обясненията, които предлага, са елементарни – влиянието на члена на партийното ръководство П. Пенчев в полза на протогеровистите, амбициите на демократите да създадат свои организации в Пиринския край[107]. Всъщност проблемите надхвърлят личностното въздействие на този или онзи деец, амбициите за партийно разширяване и опират до различната визия на организацията и на демократите за положението в Пиринска Македония. Според михайловистите този край е база на националноосвободителното движение, организацията държи пълния контрол върху населението, българските партии не трябва да се опитват да го опартизаняват и разпокъсват. За разлика от тях, ръководството на Демократическата партия смята, че забраната македонската емиграция и хората от Пиринския край да членуват в партии ги лишава от възможност да участват в политическия живот на страната[108].

Не може да се отрече, че властите действат плахо, отчитайки спецификата на положението. Демократическата партия започва да формира свои структури в Неврокопско /дн. гр. Гоце Делчев/, използвайки и държавната администрация. По настояване на Югославия са предприети ограничителни действия срещу организацията – арести, интерниране на дейци, конфискации на броеве на вестниците „Свобода или смърт" и „Македония", забрана на акции на легалните македонски дружества. Михайловистите тутакси реагират и отношенията се изострят. Напрежението достига своеобразен връх при провеждането на общинските избори в Неврокоп през пролетта на 1932 г., когато те са спечелени от правителствената листа. Отговорът е изцяло в стила на организацията – отвличане на общинските съветници. В започналите преговори властите отново отстъпват и вътрешният министър отстранява неудобните за Ив. Михайлов длъжностни лица[109].

Убийствата и атентатите не спират – само за месеците от август до декември 1932 г. печатът съобщава за 33 случая на братоубийствена вендета. Действа се явно, арогантно, дори показно, при пълно незачитане на властта. В края на декември 1932 г. група протогеровисти устройват покушение срещу редактора на в. „Македония" С. Евтимов. Театърът на действието се намира в центъра на София, до двореца, улиците са препълнени с хора. При нападението и преследването загиват 1 полицай, ранени са 3 минувачи. Самият Евтимов и един от телохранителите му умират на път за болницата. От своя страна, михайловистите показно

Политически затворници в Бургаския окръжен затвор, 1925–1932 г. – НИМ

застрелват настанения в болница атентатор[110]. Ожесточението на борещите се кара председателя на Народното събрание и един от най-авторитетните блокови лидери Ал. Малинов да произнесе в парламента силна и емоционална реч. В нея той порицава насилието като средство за разрешаване на спорните проблеми, предупреждава, че братоубийствените борби подкопават устоите на държавата и авторитета на българската национална кауза, призовава властта да предприеме необходимите мерки[111].

Упрекът е чут и в края на януари същата година вътрешният министър внася Законопроект за ограничаване на престъпленията срещу личната и обществената безопасност. В мотивите към него в прав текст се посочва, че целта на правителството е да ограничи убийствата в македонската организация и да осигури законодателни санкции срещу извършителите. Законопроектът, станал впоследствие закон, предвижда затягане на режима на продажба и разпространение на оръжие, забранява публичните прояви на организации без утвърдени устави, засилва санкциите за членуване в тях. След няколко месеца той е допълнен в посока на засилване на наказателните санкции[112]. Настроенията на обществеността срещу продължаващата кървава вакханалия намират израз в печата, в протестни декларации на различни организации. В Народното събрание питания по повод убийствата отправят парламентарните групи на Социалдемократическата партия, на Демократическия сговор – А. Ляпчев, депутати от Македонската група. Отговорът на властите идва на 25 юни 1933 г., когато столицата осъмва блокирана от полицейски и военни части. Арестувани са 43 души, заподозрени в съпричастие към македонското самоизтребление; други 1104 лица са задържани за проверка; иззето е голямо количество оръжие и боеприпаси; разбит е склад на организацията[113]. Акцията има успех и

Пловдив в деня на преврата, 19 май 1934 г. – ДА-Пловдив

след нея убийствените атентати по улиците на София спират. Но общественото доверие в силите и възможностите на управляващите да поддържат реда в страната е безвъзвратно подкопано.

* * *

В края на 1933 – началото на 1934 г. все по-релефно се очертава кризата в управляващата коалиция и спадът на нейната популярност. Суналите публично достояние борби и противоречия на всички нива в блока, корупцията и некомпетентността на държавната администрация, невъзможността на държавната власт да въведе ред и спазване на законите ерозират режима, съдействат за неговото изхабяване. В печата и сред обществото се носят верни и непроверени слухове за петролни, солни и пр. афери и злоупотреби, в които са замесени имена на висши държавни чиновници. Продължават шумните атаки отляво и дясно, а вътре в коалицията чувството за солидарна отговорност е окончателно изместено от подозренията и партизанските страсти. Никой от блоковите партньори вече не храни илюзии относно перспективността на коалицията. Още през октомври 1933 г. печатният орган на демократите в. „Знаме" прави горчивото, но точно и образно сравнение на блока и неговото управление с положението, описано в приказката за „орела, рака и щуката"[114]. Разбира се, всеки прехвърля отговорността за недоразуменията изцяло върху другите партии и с оглед собствените си партийни интереси търси удачните решения и контакти. Единомислие липсва дори в рамките на всяка от управляващите партии, където недоволните от политиката, претендентите за постове в партийната и държавната йерархия като че никога не свършват. Ако си послужим с езика на физиката, периодът на полуразпад на коалицията вече е завършил, в ход е пълният ѝ разпад.

Разпокъсаната партийна структура не предлага нищо по-добро от изпадналата в криза блокова коалиция и така се стига до пълното компрометиране на партийната система, до апатия и откровено отричане на ценностите на парламентарната демокрация. В други времена, както пише един съвременник, „разочарованието от слабостите на парламентарната система би имало по-малко сериозни последици", но „вятърът на тоталитаризма" духа с увеличаваща се сила в целия свят[115].

В България той увлича и военните. Тайният военен съюз намира все повече верни съмишленици сред офицерите, разочаровани от картината на партийни боричкания и корупция, от македонската кървава баня, недоволни от намаляващите заплати, от ограничените възможности за повишение в чин и растеж в служебната йерархия[116]. Ръководен от политическия си секретар Д. Велчев, съюзът прониква сред младшите и старшите военни чинове, в Министерство на войната, във всички военни части. От 3000 души състав на офицерския корпус, 814 са заклетите конспиратори[117]. Крачката от недоволството до решението за повторната намеса на съюза в политическия живот е направена бързо. На 27 ноември 1933 г. в София се провежда поредният съюзен конгрес. Докладът на Д. Велчев завършва с призив за намеса, ако положението не се подобри. Че военните не хранят големи надежди във възможностите и намеренията на политиците, свидетелства последвалата дискусия. Централен въпрос в нея става кои политически лица са подходящи за мандатьори на съюза. Чуват се мнения в полза на НСД, на Земеделския съюз, но преобладаващо е становището за кабинет на основните политически сили, готови да сътрудничат в името на надпартийна власт. Конгресът упълномощава Централното управление „да вземе решение за намеса в управлението на страната чрез военен преврат, ако вътрешното положение продължава да се влошава"[118]. И още нещо много важно: конгресът декларира готовност „Тайният военен съюз да се справи с ВМРО и да установи държавна власт върху цялата територия на страната". Форумът е последван от усилена подготвителна дейност за новата намеса на Военния съюз в политиката – разяснителна работа сред офицерите, дискретни контакти с политици като Д. Гичев, секретаря на Обединения БЗНС Хр. Стоянов, със съмишленици от „Звено"[119].

Обстановката в страната благоприятства изпълнението на конспиративните планове на военните. През ноември 1933 г. земеделецът Ст. Омарчевски и социалдемократът Гр. Чешмеджиев внасят в Народното събрание интерпелации към Ст. Костурков във връзка с управлението на Министерство на железниците, пощите и телеграфите. Срещу министъра и партизанските порядки във ведомството протестират професионалните сдружения на пощенци и железничари, други обществени и политически кръгове, включително среди от блока. Много критики събира министърът на просветата, а приемането на държавния бюджет обещава ново изпитание за блоковото единство. Запитване относно вътрешната и външната политика на страната отправя и привърженикът на Ляпчевия сговор Гр. Василев. Преценявайки състоянието на коалицията, премиерът Н. Мушанов задълго отлага парламентарните дебати по интерпелациите[120]. В партийните централи се обсъждат разнообразни варианти на изход от създалото се положение. Проверени или не, случайно или нарочно, те пълнят колоните на вестниците с противоречиви информации. Както пише един съвременен изследовател, слуховете създават особена атмосфера на очакване и започват да влияят върху развоя на събитията[121]. За военните всичко това недвусмислено сочи, че промяна в обстановката към по-добро няма да има и в края на април 1934 г. те вече разполагат с детайлно изпипан оперативен план за преврат.

На 4 май дълго отлаганата интерпелация срещу Ст. Костурков е поставена на обсъждане. Министърът-радикал се оказва в изолация – почти всички парламентарни групи, включително тази на собствената му партия, подкрепят критиката и предлагат дневни редове за недоверие. След пререкания пленумът на събранието приема с голямо мнозинство предложения от интерпелатора Гр. Чешмеджиев дневен ред. На 5 май бламираният министър подава оставка и по поръчение на държавния глава премиерът временно поема управлението на свободното министерство[122]. През 1934 г. намеренията на царя са сходни с тези на Военния съюз, но той желае да постигне антипартийно и антипарламентарно реформиране на системата по конституционен път. Това означава на блоковия режим да му се даде още малко време живот, за да се достигне до пълна степен на разложение на парламентарно-партийната демокрация. На 9 май изненадващо за политическите среди цар Борис III сменя военния министър – на мястото на подалия оставка ген. Кисьов е поставен ген. Ватев. И съвременниците, и изследователите са единодушни в тълкуването на тази стъпка на царя – назначавайки председателя на Тайния военен съюз на поста военен министър, държавният глава прави последен опит да предотврати готвения преврат[123].

Желаният ефект обаче така и не се постига. Политическият секретар на съюза Д. Велчев известява гарнизонните водачи, че съюзното ръководство не вижда възможност да се направи нещо чрез довчерашния председател, поради което планираната акция ще се осъществи „вече без него и даже срещу него". От своя страна, новият титуляр на военното министерство се огражда с противници на съюза и така окончателно скъсва връзките с него[124]. За политиците и специално за премиера и ръководството на демократите резултатът от рокадата е невярното усещане, че опасността от военните е неутрализирана.

Междувременно политическата криза навлиза в своя разгар. Опитът на демократите Костурков да бъде заменен с друг представител на радикалите се сблъсква с несъгласието на „Врабча 1" и претенциите ѝ към освободеното кресло. Двудневните разисквания на Висшия съвет на Радикалната партия приключват с нейното разцепление. Следва т.нар. джентълменско споразумение между земеделци и националлиберали, предвиждащо взаимна подкрепа. Исканията към премиера са за четвърто министерско кресло за „Врабча 1" и смяна на едно от министерствата, управлявани от либералите, с освободеното от Костурков. Това развитие на събитията проваля надеждите на ръководните фактори в Демократическата партия и лично на Н. Мушанов за преодоляване на кризата при запазване на блока и съотношението на силите в кабинета. Заседанията на Централното бюро и парламентарната група на партията, спешните съвещания между изтъкнатите ѝ лидери завършват с отхвърляне на претенциите на „джентълмените". Отказът е съобщен от Н. Мушанов на Д. Гичев и Й. Качаков на 14 май. Премиерът декларира, че държи на блока и на статуквото в него. Същия ден той подава оставката на кабинета. Следващите два дни преминават в консултации на царя с политическите лидери. На 17 май мандат да състави правителство отново получава Н. Мушанов. Разговорите с представителите на повечето политически сили, които премиерът води, за пореден път демонстрират

пълното разминаване на позициите[125]. По думите на западен дипломат кризата изглежда „неразрешима“ и създава представа за „пълна анархия“[126].

Обществото е уморено от безконечния и безплоден политически театър, а политиците – ангажирани в безкрайните пазарлъци за повече и поапетитни министерски кресла. Търсещи изход, обсъждащи различни предложения, те омаловажават главното – последните щрихи от една перфектно подготвена акция. Всъщност някои от министрите дори са консултирани за участие в новата власт – лично К. Георгиев разговаря с лидера на „Врабча 1“ Д. Гичев и търси принципното одобрение на съюза. За трескавото дирене на министри са осведомени бившият външен министър Хр. Калфов, Ал. Цанков и др. По свидетелства на съвременници готвеният преврат не остава тайна за премиера и за водача на демократите Ал. Малинов, за военния министър[127]. Но както пише известният политически деец Гр. Василев, те загубват властта „от безгрижие, слабоволие и ред други недостатъци“[128].

На 17 май 1934 г. Централното управление на Военния съюз насрочва акцията за 2.40 часа през нощта на 18 срещу 19 май, паролата е „Сабя“. Превратът е извършен бързо, по план, без да се пролее кръв, и на 19 май 1934 г. страната осъмва с ново правителство.

4.
Външна политика

Принципите, към които Народният блок възнамерява да се придържа в областта на международните отношения, са очертани в предизборния манифест на коалицията. В документа се декларира желание за „мир и разбирателство с всички близки и далечни държави, малки и големи, на базата на добре разбраните народни интереси и запазване на държавния суверенитет“[129]. Първите изявления на премиера и министър на външните работи Ал. Малинов са издържани в същия дух. Същевременно ръководителите на българската външна политика имат амбицията да прилагат нова техника, организация и динамика на воденето ѝ[130].

Смяната на титуляра на външно министерство е последвана от обновяване на дипломатическия апарат. Александър Малинов, а след него и Н. Мушанов подхождат към назначенията внимателно и без излишен партизански хъс, съобразявайки се с опита, подготовката и качествата на кандидатите. За Белград заминава Г. Кьосеиванов /началото на 1933 г./, познат и в Югославия, и в България като способен и тактичен дипломат, привърженик на добрите отношения между двете страни. В Анкара е изпратен известният журналист, дългогодишен сътрудник на английския „Таймс“ и директор на „La Bulgarie“ Н. Антонов. Добре посрещнати в Париж и Берлин са съответно К. Батолов и Св. Поменов[131].

Докъм втората половина на 1933 г. действията на българската дипломация са насочени изключително в помощ на усилията на правителството да постигне облекчения по плащанията на външните задължение на страната. Съобразявайки се с тежката ситуация на световното стопанство, изхождайки от собствените си предпочитания, управляващите не се насочват към търсене на нов външен заем, нито обсъждат вариант за обявяване на мораториум по външния дълг[132]. Изборът им е преговори за намаляване на плащанията. Наред с експертите – икономисти и банкери, с правителствените дейци, дипломатите също са натоварени с извършването на сондажи в чужбина за уточняване на позициите на заинтересованите страни, с представяне и разясняване на българските намерения и действия.

Началото на блоковото управление съвпада с раздвижването на международната сцена по въпроса за репарациите. Острата финансова криза, обхванала Германия през лятото на 1931 г., кара президента Хинденбург да се обърне към държавния глава на САЩ Хувър с молба за едногодишна отсрочка на плащанията по репарациите. В отговор на 20 юни американският президент обявява предложение за едногодишен мораториум по плащанията – както на репарациите, така и на външните заеми на страните от Антантата към САЩ. Изпитваща същите финансови трудности, България очаква облекчения от новата международна инициатива.

Затрудненията, както би могло да се очаква, идват от балканските държави, които получават 94,73% от българските военни задължения. И докато отношението на Белград и Букурещ се ограничава до неодобрение, Атина е тази, която отхвърля подобна възможност. На 15 юли 1931 г. България прекратява месечните вноски по репарациите. Отговорът от гръцка страна е непривеждането на сумите, дължими по спогодбата „Моллов–Кафандарис“[133]. Отношенията се изострят и двете страни отстояват позициите си пред Комитета на експертите в Лондон /29 юли–1 август 1931 г./, пред Постоянния съвет на ОН /септември 1931 г./.

Българската теза в спора се основава на разбирането, че спогодбата „Моллов–Кафандарис“ урежда не държавни, а частноправни отношения на бежанците и предишната им държава. Поради това предложението на Хувър е неприложимо към тях, още повече че срещу своя дълг гръцката държава е получила и вече се разпорежда със значителни национални богатства, каквито са имотите на изселилите се българи. Гръцката страна подчертава тежкото икономическо и финансово положение на държавата, третира задълженията по спогодбата като междудържавни и настоява да се замразят вноските по нея. Спорът достига до Международния съд в Хага.

По препоръка на международните институции двете страни започват преки преговори, завършили с подписването на спогодба на 11 ноември 1931 г. Според нея България получава право да се възползва от предложението на Хувър за българските репарации за периода 1 юли 1931 г.–30 юни 1932 г., а Гърция продължава да изпълнява конвенцията „Моллов–Кафандарис“. През този период от време София се задължава да плаща равни на гръцките вноски по репарациите си. Както официозът „Знаме“ коментира, постигнатото „не може да се каже, че е победа, но не е и поражение“[134]. Въз основа на българо-гръцкото споразумение Комитетът на експертите в Лондон подготвя протокол за отлагане на плащанията. Документът е подписан от България на 21 януари 1932 г. и е одобрен от всички държави кредиторки по Ньойския договор с изключение на Румъния и Югославия. Според изчисленията на специалистите облекчението възлиза на 5 575 604 зл. франка[135]. Световната конференция в Лозана, състояла се от 16 юни до 9 юли 1932 г., посвещава вниманието си изцяло на германските репарации и демонстрира дезинтересирането на големите победители от т.нар. източни репарации. Мораториумът е продължен, а репарационният проблем остава да трови единствено отношенията с южната ни съседка[136].

И докато уреждането на репарационните задължения става в благоприятна за България международна атмосфера, усилията на управляващите за намаляване на плащанията по останалите външни дългове срещат много трудности, натъкват се на пречки и противодействие от различни страни. Извън репарациите българският външен дълг в началото на 30-те години включва вноски по предвоенните държавни заеми, по заемите, сключени под егидата на ОН през 1926 и 1928 г., и някои по-малки задължения. В реални числа това означава ежегодни плащания от по 280 млн. лв. по довоенните и 630 млн. лв. по следвоенните[137] – суми, непосилни за бюджета и платежния баланс на страната.

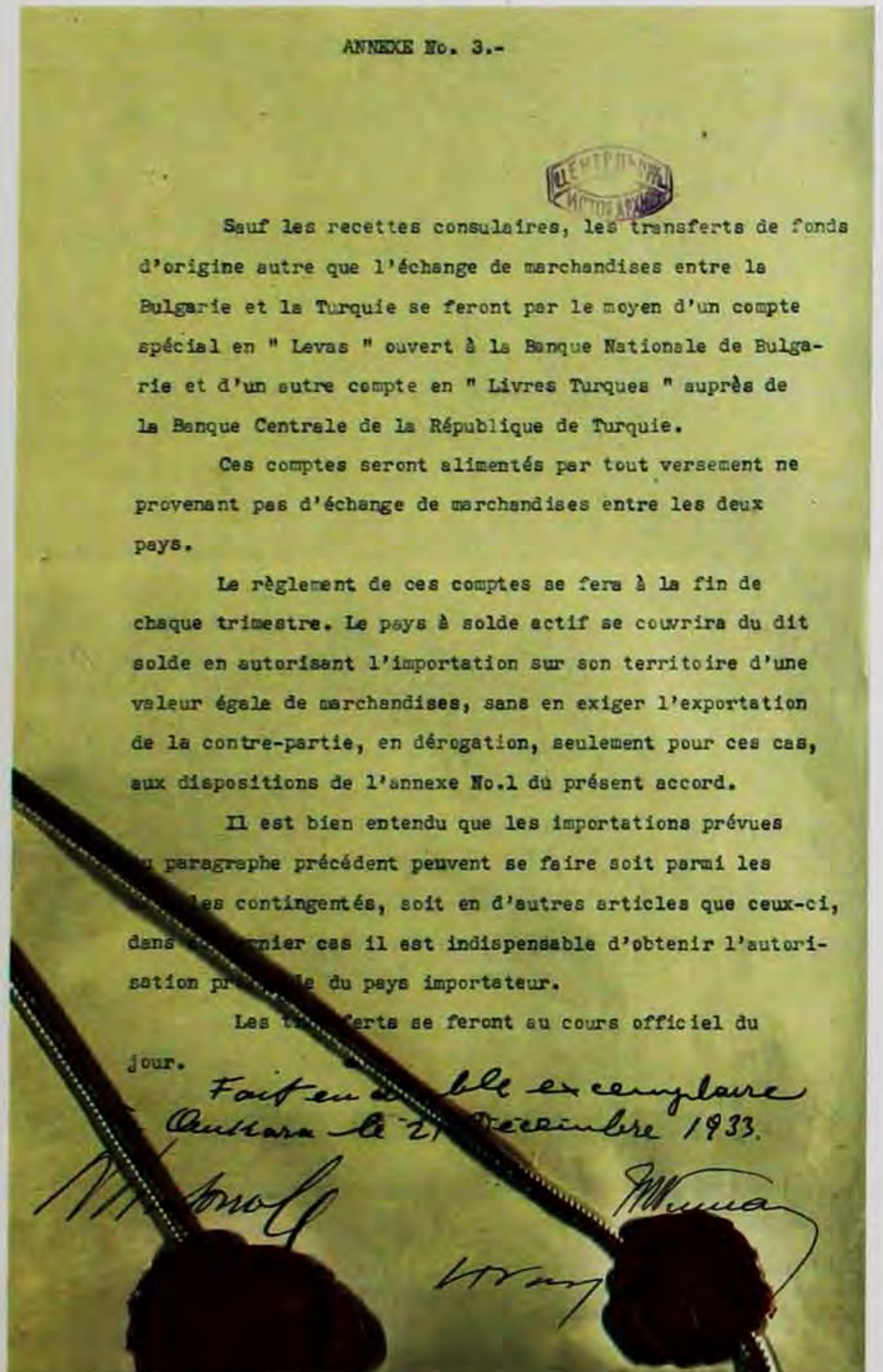

Българска правителствена делегация заминава за сесия на ФК на ОН – НА-БАН

Посрещане на българска правителствена делегация в Турция, декември 1931 г. На преден план Н. Мушанов и министър-председателят на турската република Исмет Иньоню – ЦДА

Притиснато от икономическата и финансовата ситуация, блоковото управление полага огромни усилия за уреждане на дълговия проблем[138]. За разлика от съседните държави, България не разполага с безрезервната поддръжка на нито една от страните победителки, няма икономическия потенциал на Германия или Австрия. Това кара управляващите да се насочат към преговори с международните институции, какъвто е Финансовият комитет на ОН, и към пряко договаряне с кредиторите, организирани в Комитета на портьорите по дово-

ANNEXE No. 3.-

Sauf les recettes consulaires, les transferts de fonds d'origine autre que l'échange de marchandises entre la Bulgarie et la Turquie se feront par le moyen d'un compte spécial en " Levas " ouvert à la Banque Nationale de Bulgarie et d'un autre compte en " Livres Turques " auprès de la Banque Centrale de la République de Turquie.

Ces comptes seront alimentés par tout versement ne provenant pas d'échange de marchandises entre les deux pays.

Le règlement de ces comptes se fera à la fin de chaque trimestre. Le pays à solde actif se couvrira du dit solde en autorisant l'importation sur son territoire d'une valeur égale de marchandises, sans en exiger l'exportation de la contre-partie, en dérogation, seulement pour ces cas, aux dispositions de l'annexe No.1 du présent accord.

Il est bien entendu que les importations prévues [illegible] paragraphe précédent peuvent se faire soit parmi les [illegible]es contingentés, soit en d'autres articles que ceux-ci, dans [illegible]nier cas il est indispensable d'obtenir l'autorisation pr[illegible]e du pays importateur.

Les [illegible]ferts se feront au cours officiel du jour.

Fait en [illegible] exemplaire [illegible] le 21 Décembre 1933.

Ратификация на конвенцията за плащанията между България и Турция, 21 септември 1933 г. Оригинал – ЦДА

енния дълг /със седалище Париж/ и в Комитета по заемите под гаранцията на ОН /със седалище Лондон/. Използват се различни похвати, включително натиск и временно отлагане на поредната вноска. Българските искания се поставят на ежегодните сесии на ФК на ОН, по настояване на българската страна се извършват експертни анкети на състоянието на икономиката и финансите, прави се много, за да се осигури съдействието на правителствата на кредиторите. Формулата, към която се придържат преговарящите, е честност и откритост в отношенията с международните институции и с двата клуба на кредиторите, търсене на взаимно приемливи решения. Най-точно същността на избрания подход резюмира Н. Мушанов в реч пред парламента: „... да бъдем винаги в съгласие с ФК, да дирим спогаждане с портьорите, с кредиторите, а не едностранно да нарушаваме сключените договори... Много сме слаби, за да можем със собствени бабаитлъци да разрешаваме въпросите."[139]

Постигнатото носи изцяло положителен знак. В периода 1932 г.–19 май 1934 г. се подписват поредица от спогодби с кредиторите. С тях временно се прекратяват плащанията по погашенията на заемите, съкращават се трансферите по обслужването на лихвите[140]. Така в труден за българското стопанство момент правителството успява да намали дълговото бреме. Проблемът има и друга страна и тя се отнася до цената на постигнатите отстъпки. Както показват последните изследвания на специалистите по стопанска история, управляващите са принудени да направят известни отстъпки, накърняващи престижа и стопанския суверенитет на държавата. Като цяло обаче те запазват свободата да вземат важните решения в сферата на икономиката, предотвратяват опитите на кредиторите и на международните институции за налагане на пълен финансов контрол[141]. Под натиск отвън, но и съобразявайки се със собствените виждания и предпочитания, правителството на Народния блок предприема редица финансови и стопански реформи, част от които са продължени през следващите години[142].

Основните принципи, които ръководят действията на българските политици и дипломати в началото на 30-те години, остават неизменни и ако нещо се променя, това са акцентите и конкретната им интерпретация. Главна стратегическа цел на усилията продължава да бъде мирната ревизия на Ньойския договор – възможност, предвидена теоретично в чл. 19 от Пакта на ОН и чл. 48 от самия договор. Според оценката на изследователите този начин на мирна ревизия достига „класическа кулминация и разработка" в периода на блоковото управление. Съобразно конкретното разположение на силите на международната сцена София влага различни акценти при използването на въпросните постановки. До есента на 1932 г. например българската външна политика обосновава с чл. 19 от Пакта на ОН искания за ревизия на статуквото, докато в периода на подготовката на Балканския пакт го използва главно, за да аргументира своя отказ от препотвърждаване на това статукво[143].

Отхвърлянето на каквито и да било предложения и комбинации, целящи ново потвърждаване на териториалното статукво в Югоизточна Европа,

става другата същностна черта на външнополитическата линия на блока. Тази принципна позиция играе главна роля при определяне на конкретните взаимоотношения с големите европейски държави и със съседите. Доколкото мирната ревизия е далечна цел и зависи не толкова от усилията на родните политици и дипломати, а от международната обстановка, ръководителите на българската външна политика предпочитат да изчакват, не проявяват никаква склонност за ангажиране с определена държава или военно-политически блок. В тази рамка се вписват отношенията с всички велики сили – стремеж да се поддържат максимално добри и оживени контакти, но без предварително и еднопосочно обвързване[144].

Същият подход се прилага и към Германия, въпреки нарастването на стопанските връзки между двете страни. В търсенето на външни пазари за родната земеделска продукция и за тютюните, българските управляващи кръгове срещат разбиране и интерес единствено от страна на Германия. На 24 юни 1932 г. България подписва първия си търговски договор след войната именно с тази велика сила. На 22 август същата година той е допълнен със спогодба за клирингово плащане. Резултатът е нарастване на стопанската обвързаност с Германия и повишаване възможностите за използване от нейна страна на този лост за политическо влияние. Българските политици си дават ясна сметка за опасностите и правят възможното отношенията в икономиката да не се пренасят в политиката[145].

Съвсем естествено България разчита на всеки пробив или опит за пробив във Версайската система, направен от големия победен. По ред кардинални въпроси като репарациите, правото на въоръжаване, положението на малцинствата интересите, а оттам и позициите на двете държави, бележат съвпадение[146]. Но като подход София запазва свободата си на избор на външнополитически партньори. Германският пълномощен министър Рюмелин формулира по следния начин стратегията на българските си колеги: „... изграждане на приятелски отношения, но без политическа обвързаност"[147].

Идването на националсоциалистите на власт в Германия в началото на 1933 г. радикализира и динамизира международните отношения. Видимо се активизира и италианският ревизионизъм. Нарастването на опасността от нов военен конфликт води до формирането в световната политика на два подхода за възпиране на агресорите. Първият е плод на британската дипломация и разчита на отстъпки пред агресивните държави, на отклоняване на опасността от Западна Европа и насочването ѝ към

Цар Борис III и югославският крал Александър II на Белградската гара, 1933 г. – ЦДА

Българска правителствена делегация на посещение в Югославия, 1933 г. – ЦДА

страните от централната и югоизточната част на континента и СССР. Според другата концепция конфликтът може да бъде предотвратен чрез изграждане на система за колективна сигурност и съвместен отпор срещу всякаква агресия. В началото на 30-те години в тази посока видимо действа съветската дипломация[148].

Променените условия изправят управляващите в България пред нови предизвикателства. Придържайки се към изброените основни принципи,

Оркестърът на Балканското съглашение. Карикатура. Худ. Ал. Божинов – в. Зора

загърбвайки идеологически симпатии и антипатии, те трябва да формулират българската позиция по ред международни инициативи. При посещението на английския министър-председател в Рим през март 1933 г. Мусолини лансира предложение за пакт между Великобритания, Франция, Германия и Италия. То предвижда всички важни европейски въпроси да се решават от големите на континента и е насочено срещу интересите на по-малките държави и Съветския съюз. За разлика от съседните страни, София не реагира така остро на италианската инициатива. Причината за това поведение на българската дипломация се крие в обстоятелството, че предложението за Директория на великите сили за пръв път поставя официално въпроса за ревизия на договорите като условие за подобряване на отношенията в Европа[149].

И докато италианските планове срещат дискретно съчувствие в София, инициативата на турския външен министър Р. Арас за тристранен блок между Турция, Гърция и България се посреща по съвсем друг начин. Целта на турското предложение е чрез създаването на регионален блок да се гарантират съществуващите на полуострова граници, а впоследствие той да се разшири в посока на Югославия и Румъния. Българската дипломация преценява подобна инициатива като изключително неизгодна за страната и я отхвърля[150].

Усилията за изграждане на система за колективна сигурност с участието на СССР също не се възприемат от българска страна. На 3–5 юли 1933 г. в Лондон по инициатива на съветската дипломация се подписва конвенция за определяне на агресора. България отказва да сложи подписа си под документа поради точките, третиращи като агресори и страни, от чиито територии биха нахлули чети или въоръжени групи в пределите на други държави[151].

Подписването на Лондонската конвенция и очертаващият се гръцко-турски съюз засилват изолацията на България на Балканите. Преценявайки обстановката, през юни 1933 г. председателят на Народното събрание Ал. Малинов подава меморандум до царя и до премиера с искане да се обсъдят външнополитическите проблеми и да се изработи ясна и перспективна концепция за действие. На 14–15 юли в София се събира парламентарната комисия по външните работи с участието на бивши министър-председатели и министри на външните работи. В хода на обсъжданията се дискутират различни мнения и предложения, чуват се критики на следваната от кабинета външнополитическа линия. В крайна сметка отново надделява правителственото виждане за продължаване на политиката на необвързаност и изчакване[152].

Същевременно управляващите в България все по-определено търсят преодоляване на политическата изолация на Балканите чрез подобряване на отношенията с Югославия. Подобно развитие на събитията носи изгоди и за двете страни, но е трудно осъществимо поради наличието на сложен комплекс от спорни проблеми, поради съществуването на влиятелни противници на двустранното разбирателство. Първоначално може да се говори само за дискретно или публично споделени желания за сближение, довели през пролетта на 1933 г. до първите стъпки по трудния път на подобряване на взаимоотношенията. През април 1933 г. в София пристига делегация от сръбски духовници; през юни същата година в Белград се провежда конференция на железопътните администрации на двете страни, завършила с изработването на тарифи, улесняващи българския износ. Демонстрация на новия дух във взаимоотношенията представляват двете срещи на държавните глави цар Борис III и крал Александър, състояли се през есента на 1933 г. на Белградската гара и в двореца в Евксиноград. Те са придружени от разгръщането на обществено движение и в двете страни в полза на действията на политиците. През декември 1933 г. цар Борис III, този път придружен от премиера Мушанов и други официални лица, посещава Белград[153].

Въпреки направеното в българо-югославските отношения продължават да тегнат подозрения и недоразумения, а на хоризонта се очертава формирането на нова регионална групировка. Инициативната роля този път принадлежи на Румъния и лично на нейния външен министър Н. Титулеску. На заседанието на Постоянния съвет на Малката антанта, състояло се в Синая на 23–27 септември 1933 г., той обосновава своята позиция за сключване на балкански гаранционен пакт. В следващите месеци румънската дипломация полага много усилия за практическата реализация на инициативата. Формално България също е поканена да се включи в пакта, но както би могло да се очаква, Н. Мушанов отклонява подобно предложение. За страната е абсолютно неприемливо да сложи подписа си под договор, който потвърждава клаузите от Ньой, и да се откаже от възможностите за тяхното ревизиране. В периода на уговарянето на пакта българската страна се стреми да не дава на съседите поводи за недоволство, нееднократно подчертава готовност за сближение с всички държави на полуострова, търси и се надява на подкрепата на Франция, Чехословакия и Югославия[154].

Въпреки положените усилия, въпреки колебанията сред югославските управляващи кръгове Балканският пакт става факт на 9 февруари 1934 г. в Атина. Подписите си под договора поставят външните министри на Румъния, Югославия, Турция и Гърция. Чрез клаузите му четирите държави взаимно гарантират балканските си граници, включително и срещу мирна ревизия, задължават се да се консултират при предприемане на всякакви стъпки към другите балкански държави. Допълнителният протокол и сключените по-късно двустранни, тристранни и четиристранни военни конвенции предвиждат съвместни действия и военна помощ при агресия, но само срещу агресор балканска държава /в някои случаи и срещу Унгария/[155].

Очевидна е насочеността на новия блок срещу България и Албания, и донякъде срещу Унгария, и всички политически сили в страната одобряват позицията на кабинета. Същевременно опозицията не пропуска случая, за да критикува управляващите, че не са успели да предотвратят по-нататъшната политическа изолация на страната. В оставащите няколко месеца до преврата правителството не променя насоките на външната си политика. През февруари 1934 г. царят посещава Париж и Берлин, а през април премиерът Мушанов обикаля големите европейски столици. Продължава и сближението с Югославия като способ за притъпяване на антибългарската насоченост на Балканския пакт. Както във вътрешната, така и в международната си дейност управлението на Народния блок залага редица нови моменти, останали и доразвити през следващите години и от следващите режими.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 131/157
БЪЛГАРИЯ СЛЕД СОЛУНСКОТО ПРИМИРИЕ И НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ЗА МИР /1918–1919/

1. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е. 851, л. 118–129.
2. *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 204.
3. Пак там, л. 295.
4. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е. 851, л. 144–146.
5. Пак там, л. 124.
6. Пак там, л. 372–375.
7. *PA. AA.– Berlin*, Bulgarien Nr 21, Bd. 33, S. 690.
8. Доклад на Парламентарната изпитателна комисия по управление на страната през периода 21 юни 1918 г. до 18 октомври… С., 1923, с. 124.
9. *Пасков, В.* Как абдикира цар Фердинанд? С., [1919], 65–67.
10. Доклад от Парламентарната изпитателна комисия…, с. 107.
11. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е.1318, л. 1.
12. Пак там, л. 2–3.
13. Държавен вестник, № 226, 4 окт. 1918.
14. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е. 1413, л. 1–47.
15. Пак там, а.е. 1433, л. 3.
16. *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 767, л. 265–272.
17. *Малинов, А.* Нашата политика във връзка с поемането и напущането на властта. С., 1919, 79–80.
18. *Ст. дневници, XVII ОНС, IV ИС*, 1918, с. 233.
19. *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 782, л. 222.
20. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е. 1388, л. 1–35.
21. Пак там, а.е. 1309, л. 38–60.
22. Пак там, а.е. 1435, л. 62–88.
23. Пак там, л. 89–90.
24. Пак там, а.е. 1434, л. 2–5.
25. Пак там, а.е. 1433, л. 6.
26. Пак там, л. 7.
27. Пак там, а.е. 1435, л. 105–112.
28. Пак там, а.е. 1433, л. 18.
29. Пак там, а.е. 1435, л. 115–140.
30. Пак там, а.е. 1433, л. 24–34.
31. *Ст. дневници XVII ОНС, IV ИС,* 1918, с. 569.
32. *ЦДА*, ф. 176К, а.е. 1435, л. 154–159.
33. Пак там, а.е. 1433, л. 65–97.
34. Пак там, а.е. 1434, л. 40.
35. Пак там, а.е. 1435, л. 282–283.
36. Пак там, а.е. 1434, л. 41–42.
37. Пак там, л. 289–293.
38. Пак там, а.е. 1433, л. 146–147.
39. Пак там, л. 162.
40. Пак там, а.е. 1435, л. 263.
41. *ДВИА*, ф. 23, оп. 2, а.е. 372, л. 70.
42. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 3, а.е. 1435, л. 272.
43. *ДВИА*, ф. 23, оп. 2, а.е. 372, л.134–135.
44. Държавен вестник, № 27, 8 май 1919.
45. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 2, а.е. 857, л. 10–11.
46. Българска делегация за мира. Документи по договора в Ньой. С., 1919, с. 29.
47. Пак там.
48. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 2, а.е. 468, л. 194.
49. *Генов, Г.* Ньойският договор и България. С., 1935, 18–19.
50. Българска делегация за мира…, с. 1.
51. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 46.
52. Българска делегация за мира…, 2–3.
53. Дневникът на Михаил Сарафов за сключването на мирния договор в Ньой през 1919 г. – *ИИБИ*, 3–4, 1951, 320–322.
54. *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой. С., 1992, 77–78.
55. Дневникът на Михаил Сарафов…, с. 323.
56. Българска делегация за мира…, 7–25.
57. Пак там, с. 26.
58. *Муравиев, К.* Цит. съч., 128–130.
59. Българска делегация за мира…, 34–41.
60. Пак там, 42–51.
61. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 55–58.
62. Пак там, л. 60.
63. Пак там, л. 61–65.
64. Българска делегация за мира…, 52–62.
65. Пак там, 63–84.
66. Пак там, 85–91.
67. Мемоар до председателя на конференцията на мира и правителствата на Американските съединени щати, Великобритания, Италия, Франция и Япония от Изпълнителния комитет на македонските братства в България. С., 1919, 3–17.
68. Пак там, 18–57.
69. Пак там, 58–60.
70. *Христов, Х.* България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 228–242.
71. Българска делегация за мира…, 94–123.
72. Пак там, 27–28.
73. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 114.
74. Дневникът на Михаил Сарафов…, с. 346.
75. *Муравиев, К.* Цит. съч., с. 192.
76. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 121.
77. Българска делегация за мира…, 124–125.
78. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 179.
79. Пак там, л. 180.
80. Пак там, л. 181.
81. Пак там, л. 182.
82. *Муравиев, К.* Цит. съч., с. 233.
83. *СтГод* /1913–1922/, 1924, с. 355.
84. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 126.
85. Пак там, л. 128.
86. *Ст. дневници XVIII ОНС, I PC, 1919*, кн. 1, 1919, 8–9.
87. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 189.
88. Българска делегация за мира…, 131–138.
89. Пак там, 139–151.
90. Пак там, 152–153.
91. Пак там, 154–198.
92. Пак там, 204–205.
93. Пак там, 206–216.
94. Пак там, 208–216.
95. Пак там, 217–228.
96. *НА–БАН*, ф. 44 к, а.е. 366, л. 96–102.
97. Дневникът на Михаил Сарафов…, 358–359.
98. Българска делегация за мира…, с. 229.
99. Пак там, с. 230.
100. Пак там, 233–246.
101. Дневникът на Михаил Сарафов…, с. 359.
102. *Ст. дневници XVIII ОНС, I PC*, 1919, кн. 1, 10–29.
103. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 189.
104. Пак там, л. 175.
105. Пак там, л. 176.
106. Пак там.
107. Дневникът на Михаил Сарафов…, 361–362.
108. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 234–237.
109. Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1. С., 1992, 475–476.
110. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 249–252.
111. Пак там, л. 265.
112. *Муравиев, К.* Цит. съч., 276–277.
113. *НБКМ–БИА*, ф. 273, а.е. 2754, л. 266.
114. *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. Т. 2. Ньойски договор /Чл. 1–147/. С., 1926, 1–196.
115. Пак там, Т. 3. Ньойски договор /Чл. 148–296/. С., 1926, 1–75.
116. Пак там, 76–247.
117. *Ст. дневници XVIII ОНС, I PC*, 1919, кн. 1, 1919, 515–531.
118. Държавен вестник, № 239, 15 ян. 1920.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 157/187
УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ /1919–1923/

1. *Попов, С.* Българската идея. 2. изд. С., 1994, с. 114.
2. *Стамболийски, А.* Избрани произведения. С., 1980, 218–238.
3. Цит. по *Петрова, Д.* Самостоятелно управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988. с. 23.
4. *Земеделско знаме*, № 78, 12 март 1920.
5. Вж. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 208 и сл.
6. Пак там, с. 114 и сл.
7. *Тишев, Д.* За съюз между работниците и селяните 1917–1923. С., 1964, с. 79.
8. *Косатев, Т.* Политиката на правителството на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос /1919–1923./ – *ИИИ*, 26, 1983, с. 53.
9. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 126, 196, 204.
10. *Дерменджиев, И.* Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. – *ГСУюф*, 55, 1964, 331–332.
11. Държавен вестник, № 203, 9 дек. 1919. Закон за съдене и наказание виновниците за народната катастрофа, приет от Обикновеното народно събрание на 22 ноември 1919 г., чл. 1, 2, 5.
12. *Кацаров, К.* 60 години живяна история. 2. изд. С., 1993, 289–290.
13. *Гешева, Й.* Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност. 1884–1923 г. С., 2003, 242–243.
14. Протоколи на съдебните заседания на държавния съд по углавно дело № 1921 против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов и през 1913–1918 г. С., 1921–1923, с. 1896 и сл.; *Пешев, П.* Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес с бележки за живота им. Чуто, видяно, преживяно. С., 1993, 707–708.
15. *Ст. дневници XIX ОНС, I PC*, 29 март 1921, с. 2441. *Гешева, Й.* Допитването до народа от 1922 г. или доколко може да се нарушава конституцията. – *ИП*, 1999, № 5–6, 57–79.
16. Държавен вестник, № 254, 13 февр. 1923; вж. *Галунов, Т.* Четвъртият Държавен съд. 1913–1923 г. В. Търново, 1999, 110–112.
17. Държавен вестник, № 78, 9 юли 1924.
18. Икономиката на България. т. 1. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1969, с. 465.
19. Цит. по *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 186.
20. *Стамболийски, А.* Земеделско управление. С., 1921, с. 106.
21. Цит. по *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 204.
22. Вж. напр. *Васильов, Т.* Моят дневник. С., 1994, 80–81.
23. *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 286.
24. Между другото той притежава рядкото качество, което би трябвало да е задължително за дипломатите: да обичат страната, в която работят. Преди заминаването си той казва на К. Константинов: „Знаеш ли, обичам ги, власята“. За сравнение може да се каже например, че по онова време румънските дипломатически представители в София по правило са почти неприкрити българомразци… Вж. *Константинов, К.* Път през годините. С., 1961, с. 326.
25. *Васильов, Т.* Цит. съч., с. 82.
26. Цит. по *Попов, С.* Цит. съч., с. 28.
27. *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 283.
28. *Боев, П.* Конгрес исторически. Първият конгрес на Българската комунистическа партия /т. с./ 25–27 май 1919. С., 1980, с. 116.
29. Пак там, с. 114.
30. Пак там, 13–14, 72–73.
31. *PRO, FO*, 3146/3589, p. 247.
32. Пак там, с. 187.
33. Пак там, с. 49.
34. *Турлакова, Т.* Балканската комунистическа федерация /БКФ/ и националният въпрос на Балканите 1920–1931. – В: *Аспекти на политиката на балканските работнически и комунистически партии.* С., 1990, с. 11, 19.
35. Пак там, с. 13.
36. БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. 2. 1919–1923. С., 1951, с. 7.
37. *Благоев, Д.* Съчинения. Т. 18. С., 1962, с. 354.
38. История на младежкото революционно движение в България. С., 1971, с. 76.
39. Пак там, с. 90.
40. Пак там, 76–77.
41. *Василев, В. А.* Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, 110–111.
42. Пак там, с. 111.
43. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 279.
44. Подр. вж. у *Георгиев, В.* Народният сговор 1921–1923 /към началната история на фашизма в България/. С., 1989, с. 12 и сл.
45. Пак там, с. 41.
46. *Буров, А.* Положението на България и Народната партия. С., 1919.
47. *Цанков, А.* Последствията от войната. С., 1919, с. 101.
48. *Марков, Г.* Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, с. 18.
49. Пак там, с. 25. Вж. и *Георгиев, В.* Цит. съч. с. 103.
50. *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 79 и сл.; с. 98 и сл.
51. *Георгиев В.* Цит. съч., с. 105.
52. *Марков, Г.* Цит. съч., 34–35.
53. Пак там, 35–36.
54. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 106 и сл. *Георгиев, В.* Масонството в България. С., 1986, с. 132 и сл.
55. Вж. *Георгиев, В.* Народният сговор…, с. 115 и сл.
56. *Груев, С.* Корона от тръни: Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991.
57. *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 11.
58. Цит. по *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 318.
59. *Bell, J.* Peasants in Power 1919–1923. New Jersey, 1977.
60. *Василев, В.* А. Цит. съч., с. 111.
61. *Кацаров, К.* Цит. съч., 318–319.
62. *Bell, J.* Op. cit., p. 219.
63. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 294
64. Пак там, 299–300.
65. *Тодоров, К.* Изповедта на една луда балканска глава. С., 1994, с. 191; *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 276.
66. Вж. *Топалов, В.* Посещението на Ал. Стамболийски във Великобритания. – В: *Изследвания по българската история.* Т. 3. Външната политика на България 1878–1944. С., 1978, с. 267 и сл.; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа и международните отношения, 1919–1944. С., 1989, с. 69 и сл.
67. Вж. *Кузманова, А.* Цит. съч., 73–74.
68. Подр. вж. у *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 89 и сл.
69. Пак там, с. 189 и сл.
70. Цит. по *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 313; Вж. и *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 193.
71. Вж. *Василев, В. А.* Цит.съч., с. 256 и сл.
72. *Косев, Д.* Септемврийското въстание 1923. С., 1973, с. 688.
73. Вж. *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 292 и сл.
74. Пак там, с. 247.
75. Пак там, 245–246, 250.
76. *Попов, С.* Цит. съч., с. 199.
77. Цит. по *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 247.
78. Цит. по *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 375.
79. *Утро*, 12 апр. 1923.
80. Вж. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 378.
81. *Георгиев, В.* Народният сговор…, с. 173.
82. БКП в резолюции и решения…, Т. 2, 308–309.
83. *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 295.
84. *Геновски, М.* Александър Стамболийски отблизо и отдалеко. С., 1982, с. 198.
85. Пак там, с. 167 и сл.; *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 184 и сл.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 187/227
УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР /1923–1926/

1. *Недев, Н.* Цар Борис III. Биография. С., 2004, 93–101.
2. Държавен вестник, № 55, 11 юни 1923. За политическата кариера на Ал. Цанков вж. *Колев, В.* Проф. Ал. Цанков между академичната катедра и политическата кариера. – *История*, 1996, № 5–6, 73–83; *Наумов, Г.* Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. С., 2004, 13–87.
3. На 12 юли 1923 г. полковник Ив. Вълков е повишен в чин генерал-майор.
4. След създаването на Главната дирекция за трудовата повинност земеделското правителство назначава Ив. Русев за неин главен директор /23 юни 1920–20 май 1921/.
5. *Георгиев, В.* Народният сговор 1921–1923 /към началната история на фашизма в България/. С., 1989, 175–177.
6. *Зора*, № 1197, 11 юни 1923.
7. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 176. По време на управлението на Демократическата партия /1908–1911 г./ адвокатът Я. Стоенчев два пъти е окръжен управител.
8. Държавен вестник, № 55, 11 юни 1923.
9. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 104, л. 235, 236, 237; *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Политическата алтернатива юни 1923–4 януари 1926. С., 1992, 20–21.
10. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 104, л. 283.
11. Пак там, л. 388–389; оп. 1, а.е. 105, л. 79–81.
12. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., 23–24.

13. *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз /1919–1936/. С., 1992, с. 51.
14. *Митев, Й.* Фашисткият преврат на 9 юни 1923 г. и Юнското антифашистко въстание. С., 1973, 214–365; *Петрова, Д.* Българският земеделски народен съюз 1899–1944. С., 1999, 123–124.
15. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 159, л. 426.
16. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 26.
17. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 105, л. 49; *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 155, л. 7.
18. *Марков, Г.* Камбаните бият сами. Насилие и политика в България /1919–1947/. С., 1994, 23–25.
19. *Даскалов, Д.* Политическите убийства в новата история на България. С., 1999, 87–88.
20. *Поппетров, Н.* Емигрантските издания на БЗНС /1923–1931/. – *Векове*, 1989, № 6, 33–44; *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 126; *Кавалджиев, Т.* 100 години БЗНС. Албум справочник. С., 2001, с. 70.
21. *Пряпорец*, № 152, 9 юли 1923.
22. Реч на Ал. Цанков за програмата и задачите на правителството. – *Сговор*, № 17, 11 юли 1923. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., 50–51.
23. *Наумов, Г.* Цит. съч., с. 43.
24. Пак там.
25. *Георгиев, В.* Цит.съч., с. 227.
26. За материалната и политическа подкрепа на стоящите зад Обединената народнопрогресивна партия бизнесгрупировки и фирми вж. *Георгиев, В.* Цит. съч., 51–70.
27. *СДА*, ф. 3К, оп. 2, а.е. 188, л. 25.
28. *ЦДА*, ф. 369К, оп. 1, а.е. 423, л. 3; *Стоянова, Р.* Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България /1924–1934/. В. Търново, 2003, с. 36.
29. *Костурков, С.* Спомени и размисли /Записвани стенографски при разговори с Георги Константинов/. С., 2004, 175–182; *Георгиев, В.* Цит. съч., 194–224, 231–237.
30. *СДА*, ф. 3К, оп. 2, а.е. 188, л. 27.
31. *Георгиев, В.* Цит.съч., с. 244, 256. В деня на подписването на учредителния протокол Ал. Малинов изпраща до Централното бюро писмо, в което излага своите разбирания за новата формация и принципните си възражения срещу влизането на партията в нея. – Вж. *Стоянова, Р.* Цит. съч., с. 40.
32. *Пряпорец*, № 183, 15 авг. 1923.
33. Изпълнителният комитет е конституиран на паритетен принцип между двете страни, подписали учредителния протокол. В 8–членния му състав фигурират: Т. Кулев, Кимон Георгиев /от Народния сговор/, Вен. Ганев, К. Миланов /от Обединената народнопрогресивна партия/, Ал. Гиргинов, Р. Маджаров /от Демократическата партия/, Н. Найденов и Петко Стоянов /от Радикалната партия/.
34. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 115. Янко Стоенчев поема управлението освен на Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството и освободеното Министерство на правосъдието.
35. БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. 2. 1919–1923. С., 1951, с. 262.
36. Расширенный пленум Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала. /12–23 июня 1923 г./. Отчет. М., 1923, с. 254.
37. *РГАСПИ*, ф. 495, оп. 161, д. 69а, л. 19–20.
38. Коминтернът и България /март 1919–септември 1944 г./. Документи. Т. 1. С., 2005, с. 63, док. № 8.
39. Партийният съвет се състои от членове на ЦК, от Контролната комисия и от делегати от всеки партиен окръг.
40. *ЦДА*, ф. 3Б, оп. 5, а.е. 8, л. 46.
41. *Косев, Д.* Септемврийското въстание 1923. С., 1973, 303–304; *Поптомов, В.* Септемврийското въстание в Разложко. – В: *Септември 1923 г. Спомени.* Сборник. С., 1953, 391–392.
42. Държавен вестник, № 163, 18 окт. 1923; *Пряпорец*, № 215, 22 септ. 1923; № 254, 10 окт. 1923; *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 115.
43. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 194, ч. 2, л. 345.
44. Вж. Платформа на Демократическия сговор. Плевен, 1923.
45. *Чешмеджиев, Г.* Политически спомени. С. 1988, 265–266.
46. *Петрова, Д.* Цит.съч., с. 131. *Василев, Л.* БЗНС по време на правителството на Александър Цанков /1923–1925/. С., 1999, с. 84.
47. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 191. През февруари 1924 г. Задграничният комитет е преименуван на Задгранично бюро.
48. История на България: През погледа на историците И. Божилов, В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров. С., 1993, с. 592.
49. *Лечев, В.* Българските народнолиберали на кръстопът. Партията „Народно единство" /1923–1925/. В. Търново, 1996, с. 28.
50. По-подробно за убийството на Н. Генадиев вж. *Лечев, В.* Цит. съч., 30–31; *Марков, Г.* Покушения, насилие и политика в България 1878–1947. С., 2003, 173–175.
51. *СтГод* за 1926 г. С., 1927, 411–413. Названията на коалициите и партиите в текста съответстват на официалните им наименования, публикувани в годишника.
52. По окръзи най-много недействителни бюлетини са подадени в Плевенски – над 23 хил., и в Бургаски окръг – над 21 хил. По градски избирателни околии много недействителни бюлетини има в Карнобат, Ямбол, Ловеч, Луковит, Никопол, Плевен, Троян.
53. *Вж. Азбучник към ст. дневници XXI ОНС, I РС*, 1924, 3–11. В броя на депутатите националлиберали влизат и двамата представители на партията Народно единство.
54. *Демократически сговор*, № 54, 6 дек. 1923; №. 55, 7 дек. 1923.
55. *Сговор*, № 131, 26 ноем. 1923.
56. В по-широк смисъл в „политическия ескадрон" влизат министрите с военни чинове от правителството на Ал. Цанков и активът на Централното управление на Военния съюз начело с ген. Вълков.
57. *Първанова, Р.* Война и помирение в българското общество – по примера на политическите амнистии през 20-те години на XX в. – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка.* С., 2003, 222–224.
58. Подробно за съденето и амнистиите на Радославовите министри вж. *Галунов, Т.* Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците. В. Търново, 1998, 21–211.
59. Декларация по политическото положение на социалдемократите. – *Епоха*, № 475, 6 февр. 1924.
60. *ЦДА*, ф. 135К, оп. 1, а.е. 22, л. 47.
61. *СДА*, ф. 3К, оп. 2, а.е. 188, л. 66, 67.
62. За позициите на Демократическата партия и нейната стратегия и тактика по време на управлението на правителството на Ал. Цанков вж. *Стоянова, Р.* Цит. съч., 40–134.
63. *Първанова, Р.* Програма на Демократическия сговор. – ИП, 1987, № 6, 33–34.
64. Държавен вестник, № 25, 4 май 1925; *Симеонов, С.* Полицията в България /1879–1944/. С., 2003, 32–81; *Същият.* 120 години от създаването на МВР /1879–1999/. – В: *120 години изпълнителна власт в България.* С., 1999, 68–70.
65. Вж. *Колев, В.* Ликвидиране на общинското самоуправление от правителството на Демократическия сговор /юни 1923 – май 1924/. – В: *Модерният историк. Въображение, информираност, поколения.* С., 1999, 122–133.
66. *Демократически сговор*, № 703, 20 февр. 1926. В изборите за селски общински съвети взимат участие 825 779 избиратели, от които 544 286 гласуват за Демократическия сговор. *Колев, В.* Общинското самоуправление и изпълнителната власт /1879–1939/. – В: *120 години изпълнителна власт в България.* С., 1999, с. 194; *Същият.* Общинското законодателство на Демократическия сговор /1923–1931/. – В: *Държавност в историята.* С., 2001, 77–99.
67. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 320, л. 31.
68. Пак там, ф. 370К, оп. 1, а.е. 124, л. 23.
69. *Пряпорец*, № 263, 21 ноем. 1923; *Милкова, Ф.* Българската държава и изключителното законодателство през периода 1923–1944. С., 1992, с. 120.
70. *Приложения към ст. дневници XXI ОНС, I РС.* Т. 1. 1924, приложение № 3, с. 17. В мотивите се изтъква, че се налага да се дадат по–точни, отколкото в Конституцията, определения за забранените организации. Член 83 от Конституцията забранява образуването и съществуването на организации и групи, които „нанасят вреда на обществения порядък".
71. Държавен вестник, № 240, 25 ян. 1924.
72. От 5 до 15 години „строг тъмничен затвор" получават: лица, които укриват, подпомагат и набавят средства за такива организации; лица, които приготовляват, събират, укриват и превозват оръжие; лица, които рушат военни съоръжения, транспортни или съобщителни комуникации; лица, които подбуждат и организират неподчинение във войска, жандармерия и полиция; лица, които устно или чрез печатни произведения оправдават създаването на подобни организации; лица, които от чужбина влязат във връзка, ръководят или подпомагат такива организации, както и такива лица, които от България влязат във връзка със забранени организации и техни членове, базирани в чужбина. Подробен анализ на правните аспекти на ЗЗД и неговите изменения и допълнения вж. *Милкова, Ф.* Цит.съч., 119–209.
73. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 133, л. 1–2. От 8-те членове на Върховния касационен съд шестима подписват с „особено мнение" за Партията на труда и кооперация „Освобождение".
74. *АМВР*, Об. 6684, л. 16; *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 114, л. 54.
75. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 163, л. 127; а.е. 198, л. 57.
76. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 114, л. 114, 119, 123–124, 205.
77. *АМВР*, ф. 5, оп. 3, а.е. 1709, л. 37; *Ревякина, Л.* Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931. С., 2003, 50–51.
78. БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК /1924–1944/. Т. 3. С., 1954, с. 32; *Ревякина, Л.* Цит. съч., с. 51.
79. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 163, л. 20–22.
80. *Василев, Л.* Цит. съч., с. 109; *Марков, Г.* Покушения, насилие и политика в България..., с. 169; *Попов, Ж.* Убити заради идеите си. Политическият възход и житейското крушение на фамилия Петкови. С., 2004, 128–162.
81. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 125, л. 213. След покушението за убиец се смята един агент на „Обществена безопасност", заради когото министър Русев отстранява от длъжност началника ѝ Хр. Чимширов. Всъщност прекият извършител на убийството е подчиненият на ген. Вълков поручик Д. Радев от Трета секция във военното министерство, а полицейският агент участва само за прикритие.
82. *АМВР*, Об. 7193, л. 11; *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 134, л. 69.
83. Вж. *Мичев, Д.* Четническото движение в България /1924–1925/. С., 1964, 59–193; *Марков, Г.* Камбаните бият сами..., с. 71. Според Д. Мичев по време на управлението на правителството на Ал. Цанков е имало 11 комунистически и 5 анархистки чети. – Вж. *Мичев, Д.* Цит. съч., с. 131.
84. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 124, л. 134.
85. *АМВР*, Об. 7193, л. 35; НА–БАН, сб. 4, а.е. 163, л. 72.
86. Държавен вестник, № 278, 16 март 1925.
87. *Наумов, Г.* Атентатът в катедралата „Св. Неделя". 16 април 1925 г. С., 1989, 135–139; *Даскалов, Д.* Цит. съч., 121–123. Г. Наумов и Д. Даскалов изтъкват, че ЦК на БКП е направил изявление, че не е съпричастен към засадата, на която попада царят. Но Г. Марков отбелязва, че анархистичната чета на Н. Тумангелов, в която влизат и нападателите над царя, е подозирана от военното разузнаване във връзки с ЦК на БКП. – Вж. *Марков, Г.* Парола „Сабя"..., с. 56.
88. Ст. дневници XXI ОНС, II РС, 115–то заседание, 4 септември 1925, с. 2484.
89. *Наумов, Г.* Атентатът в катедралата „Св. Неделя"..., с. 67. След заминаването на Ст. Димитров от страната на 21 януари 1925 неговото място в ЧК се заема от Я. Доросиев, член на ЦК на БКП, който се самоубива, за да не попадне в ръцете на полицията, на 26 март 1925 г.
90. Държавен вестник, № 278, 16 март 1925. Упражняването на правото на държавния глава на помилване внася промени в някои наказания по ЗЗД. Към 18 март 1927 г. са опростени и намалени наказанията на 493 лица, осъдени по ЗЗД. – *Демократически сговор*, № 1021, 18 март 1927.
91. Местата на комунистическите депутати са заети от застъпници от листата на Земеделския съюз.
92. *Стоянов, В.* Участието на БЗНС в опита за сваляне на правителството на Ал. Цанков чрез военен преврат /1924–1925/. – *ИП*, 1988, № 6, с. 41.
93. Пак там, с. 46. Според Стоянов решението на Акционния комитет било повлияно най-силно от разцеплението на земеделската емиграция, настъпило в Ниш в края на март 1925 г., когато се оформят две крила – едното на Ал. Оббов и К. Тодоров, второто на Н. Атанасов и Хр. Стоянов.
94. *Наумов, Г.* Атентатът в катедралата „Св. Неделя"..., с. 152.
95. Пак там, с. 172.
96. Държавен вестник, № 21 /притурка/, 29 апр. 1925.
97. *Даскалов, Д.* Цит. съч., с. 129.
98. *Марков, Г.* Парола „Сабя"..., 55–56.
99. *Даскалов, Д.* Цит. съч., с. 128.
100. Пак там, с. 129.
101. Съдът произнася 8 смъртни присъди /пет от които задочни/, като от тях са изпълнени само три. Трима от непосредствените организатори и извършители на атентата успяват да напуснат страната. Осъдените задочно на смърт са: земеделците единофронтовци Николай Петрини и Димитър Грънчаров и Христо Косовски, които по време на процеса вече са ликвидирани от властите, а комунистите Станке Димитров и Петър Абаджиев са в Съветския съюз. – Вж. *Радев, В.* Отровни митове. С., 1994, с. 47.
102. *Ст. дневници XXI ОНС, II РС*, 115-то зас., 4 септ. 1925, с. 2484.
103. *ЦДА*, ф. 369К, оп. 1, а.е. 313, л. 1–3.
104. Пак там. *Демократически сговор*, № 2561, 17 май 1932.
105. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция /1919–1941 г./. Т. 1 /1919–1934 г./. Състав. Д. Митев. С. 2005, с. 85 /Архивите говорят. Т. 38/.
106. Пак там.
107. *Пряпорец*, № 35, 16 февр. 1925.
108. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 163, л. 97.
109. *Ст. дневници XXI ОНС, II РС*, 98-мо зас., 12 юни 1925 г., 1997–1998.
110. Пак там, с. 1999.
111. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 163, л. 98.
112. *Стоянова, Р.* Цит. съч., с. 130; *Василев, Л.* Цит. съч., 194–195; *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., 451–452.
113. *Мир*, № 7529, 30 юли 1925.
114. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 194, ч. 2, л. 370.
115. Пак там, сб. 4, а.е. 163, л. 100.
116. *Пряпорец*, № 179, 13 авг. 1925; *Мир*, № 7545, 18 авг. 1925.
117. *Пряпорец*, № 177, 11 авг. 1925; № 182, 17 авг. 1925; № 193, 31 авг. 1925; № 31, 5 авг. 1929.
118. *АМВР*, II с. д., № 1556, Т. 5, с. 249.
119. Цар Борис III в британската..., Т. 1, с. 111.
120. *Свободна реч*, № 440, 16 авг. 1925; № 449, 27 авг. 1925.
121. *Ст. дневници XXI ОНС, II РС*, 115-то зас., 4 септ. 1925 г., 2474–2475.
122. Пак там, с. 2488.
123. Пак там, с. 2503.
124. *Зора*, № 1870, 17 септ. 1925. *Първанова, Р.* Формиране на правителството на Андрей Ляпчев /4 януари 1926 г./. – *ИП*, 1991, № 11, с. 89.
125. *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Цит. съч., с. 471.
126. *НА–БАН*, сб. 4, а.е. 194, ч. 2, л. 376.
127. По Конституция царят се явява върховен началник на въоръжените сили.
128. *АМВР*, ОБ 230602, Т. 1, л. 6.
129. *Вачков, Д.* Проблемът на българските бежанци пред ОН /1923–1925/. – *МП*, 1998, № 3, с. 32.
130. *НА–ИИ*, кол. 4, оп. 128, а.е. 1, л. 24.
131. *Недев, Н.* Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007, с. 164.
132. Държавен вестник, № 55, 11 юни 1923.
133. *Цанков, А.* Моето време. Мемоари. С., 2000, с. 193.
134. Пак там, с. 194. Отправените от новия министър-председател упреци към английския дипломат не са основателни, тъй като той се среща с цар Борис след преврата ед-

ва на 21 юни 1923 г. При това монархът едва ли ще си е позволил да разкрие пред него своята роля в извършената правителствена промяна в страната. Под предлог, че не бил още „осведомен" за заговора, той е предпочел по-скоро да завоалира действителната картина пред своя събеседник, макар и представител на една от най-влиятелните сили в Европа. Вж. доклада на У. Ърскин, изпратен до Форин офис, в: Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция /1919–1941 г./. Т. 1. /1919– 1934 г./. С., 2005, с. 75 /Архивите говорят. Т. 38/.
135. *Цанков, А.* Цит. съч., с. 194.
136. Пак там.
137. Пак там.
138. Допълнение към Финансовото положение на България и българския репарационен дълг. С., 1923, 4–6.
139. По-подробно вж. *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976, с. 22 и сл.
140. По тази причина превратът от 9 юни 1923 г. е посрещнат с открита симпатия от намиращите се в България руски белоемигранти. По-подробно вж. *Спасов, Л.* Руската емиграция и превратът на 9 юни 1923 г. – В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии.* С., 2000, 53–59.
141. *Хаджиниколов, В.* Отношенията между България и Съветския съюз след Октомврийската революция до нормализирането им през 1934 г. – *ИП*, 1954, № 4, 31–32.
142. Пак там.
143. Цит. по *Казасов, Д.* Бурни години. 1918–1944. С., 1949, с. 282.
144. *Куманов, М.* Балканската политика на първото сговористко правителство в България /1923–1926 г./. Дис. С., 1971, 72–73. За отношението на Германия към преврата от 9 юни вж. *Поппетров, Н.* Българо-германските отношения в следвоенните години /1919–1923/. – В: *Българо-германски отношения и връзки.* Т. 4. С., 1989, 217–220.
145. *Куманов, М.* Цит. съч., с.147.
146. Пак там, с. 151 и сл.
147. *Куманов, М.* Българо-гръцки отношения /юни 1923–януари 1926/. – В: *България и европейските страни през XIX–XX в.* С., 1975, с. 223.
148. Пак там.
149. *Куманов, М.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция /1923–1926 г./. – *ИП*, 1971, № 2, с. 73. *Великов, С.* Кемалистката революция и българската общественост 1918–1922. С., 1966, с. 69.
150. *Куманов, М.* Балканската политика на..., 162–163.
151. Пак там.
152. Пак там.
153. Пак там, 269–271.
154. *Куманов, М.* Българо-гръцки отношения..., с. 225.
155. *Куманов, М.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция..., с. 73.
156. *Василев, В. А.* Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, 39–63.
157. Пак там. Срещу застъпената досега в историографията теза, че убийството на Т. Александров е дело на самото сговористко правителство, се обявява Кирил Пърличев, внук на стария Кирил Пърличев, деец на ВМРО. Според него то било извършено „без предварителен план и по лични подбуди" на двамата физически убийци. – Вж. Убийството на Тодор Александров: Изследване и документи. Състав. К. Пърличев. С., 2002, с. 10. Приведените от автора документи обаче говорят за твърде активната намеса на деветоюнското правителство в събитията около убийството на ръководителя на ВМРО и след него.
158. По-подробно вж. *Йовевска-Бодурова, М.* Протоколът Калфов–Политис /1924/ в българо-гръцките отношения. – В: *България и Балканите 681–1981.* С., 1982, 375–385.
159. *Куманов, М.* Българо-гръцки отношения..., 227–228.
160. *Kutanov, M.* Au sujet des relations politique bulgaro-roumaines /9 juin 1923 – 4 janvier 1926/. – *BHR*, 1977, № 1, 17–18; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, с. 96.
161. *Куманов, М.* Българо-гръцки отношения..., 228–229.
162. *Куманов, М.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция..., 81–83; вж. и: *Velikov, S.* Les relations bulgaro-turques /1923–1931/. – *BHR*, 1982, № 4, 19–20.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 228/252
УПРАВЛЕНИЕ НА ПРАВИТЕЛСТВАТА НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ /1926–1931/

1. *Ляпчев, А.* Управление и демокрация. – ДП, 1926, № 1, 1–3; *Демократически сговор*, № 692, 8 фев. 1926; *Първанова, Р. А.* Ляпчев в спомени на съвременниците. – *Минало*, 1994, № 3, 57–67.
2. Държавен вестник, № 228, 5 ян. 1926.
3. *Георгиев, В.* Масонството в България. С., 1986, с. 159.
4. *Ст. дневници XXI ОНС, III РС*, 1926, кн. 2. 623–624.
5. Държавен вестник, № 257, 13 февр. 1926.
6. *Стателова, Е., С. Грънчаров.* История на нова България 1878–1944. Т. 3. С., 1999, с. 441; *Първанова, Р.* Война и помирение в българското общество – по примера на политическите амнистии през 20-те години на XX в. – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка.* С., 2003, 223–224.
7. *АМВР*, ф. 5, оп. 3, а. е. 1709, л. 45; *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а. е. 181, л. 1–2; *НА–БАН*, Сб. 4, а. е. 127, л. 16.
8. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а. е. 164, л. 10–134.
9. *АМВР*, Об. д. 19919, л. 71–74; ф. 48к, а. е. 392, л. 30 /в–д); *ИМВРНЗ*, 1928, кн. 3, 84–86; кн. 6, 208–209; 1929, кн. 8, с. 201; 1930, кн. 5, с. 135; 1931, кн. 7, с. 284; *Симеонов, С.* Полицията в България /1879–1944/. С., 2003, с. 53.
10. *Демократически сговор*, № 695, 11 февр. 1926; *Колев, В.* Борбата на Демократическия сговор с опозицията за управление на общините /1926–1931/. – *ГСУиф*, 89–90 за 1996–1997. 2000, 188–190, 241–242.
11. *АМВР*, Об. д. 19916, л. 106; *НА–БАН*, сб. 4, а. е. 194, ч. 2, 426–430; а. е. 198, с. 79, 94–96, 97–98, 103; *НА–ИИ*, кол. 4, оп. 438, л. 258; *Наумов, Г.* Работническата партия в България 1927–1939. С., 1980, 15–40.
12. *АМВР*, ф. 5, оп. 3, а. е. 1709, л. 71; *Петрова, Д.* Български земеделски народен съюз 1899–1944. С., 1999, с. 145; *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., с. 446.
13. *ЦДА*, ф. 173К, оп. 4, а. е. 29, л. 6–7; Зора, № 2321, 28 март 1927.
14. *Ст. дневници XXI ОНС, IV РС, 1927*, кн. 3, 1339–1507.
15. Държавен вестник, № 14, 18 апр. 1927.
16. *НА–БАН*, сб. 4, а. е. 130, с. 410.
17. *Демократически сговор*, № 1070, 19 май 1927.
18. *Народ*, № 98, 4 май 1927.
19. *Знаме*, № 100, 7 май 1927.
20. *СтГод*, 1927, с. 413.
21. *Ст. дневници XXII ОНС, III РС*, 1926, кн. 4, 1910–1912, 1928–1930, 1944–1946, 1969–1988, 2007–2016, 2236; *Приложения към ст. дневници XXI ОНС, III РС*, т. 1, 1926, 431–436; *Демократически сговор*, № 677, 20 ян. 1926; № 678, 21 ян. 1926 и сл.
22. *Първанова, Р.* Родопската и странджанската горска концесия. – *ИП*, 2001, № 3–4, 128–152.
23. Държавен вестник, № 58, 14 юни 1928; *Мошанов, С.* Коментар на Закона за насърчение на местната индустрия. С., 1928.
24. Демократическият сговор и делата му в стопанската област. С., 1931, 17–19.
25. Държавен вестник, № 68, 20 юли 1925; № 105, 11 авг. 1927.
26. Пак там, № 20, 28 апр. 1928; № 151, 4 окт. 1928.
27. История на България: През погледа на историците И. Божилов, В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров. С., 1993, 614–616.
28. *Демократически сговор*, № 674, 15 ян. 1926.
29. *Тодоракова, М.* Спомени на Д. Караджов, началник на архивата и пазител на тайната архива при МВнР /1927–1930/. – *ИДА*, 80, 2001, с. 216.
30. *Ст. дневници XXI ОНС, IV РС*, 1927, кн. 1, с. 481; *Ст. дневници XXII ОНС, III РС*, 1930, кн. 3, с. 179; *Буров, А.* Реч на Атанас Буров, държана на 15 януари 1928 г. в гр. Видин. Видин, 1928, 4–18.
31. *Василев, В. А.* Българо-британските отношения при второто правителство на Демократическия сговор /1926–1931/. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев...* С., 1985, с. 364.
32. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а. е. 447, л. 4–8; *Mitev, D.* The Refugee Loan and Britain. – *EH*, 12, 1984, 181–184.
33. *Вачков, Д.* Стабилизационният заем от 1928 г. – *ИП*, 1994–1995, № 4, 32–34; *Parvanova, R.* The Democratic Accord and Stabilization Loan. – *BHR*, 1998, № 1–2, 205–210; *Idem.* The Stabilization Loan to Bulgaria of 1928. – *BHR*, 1999, № 1–2, 72–96.
34. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а. е. 500, л. 36–37; *Косев, Д.* Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев, 1926–1931. С., 1995, с. 89.
35. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а. е. 1017, л. 231.
36. *Ст. дневници XXII ОНС, III РС*, 1930, кн. 2, 716–721.
37. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а. е. 495, л. 15, 87, 101, 117; а. е. 673, л. 3, 6–8; *Ст. дневници XXII ОНС, II РС*, 1929, кн. 4, с. 2301; Държавен вестник, № 70, 28 юли 1929.
38. *Демократически сговор*, № 2061, 21 юли 1930.
39. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а. е. 511, л. 33, 40; а. е. 670, л. 9, 10, 12, 34, 42, 47, 52; Държавен вестник, № 70, 28 юли 1929.
40. *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1996, 68–134.
41. *Марков, Г.* Българо-германски политически отношения /1919–1944/. – В: *Българо-германски отношения и връзки.* Т. 3. С., 1981, с. 227; *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, 16–18; *Пенчиков, К.* Германия и Югоизточна Европа 1919–1933. С., 1993, с. 116; *Първанова, Р.* Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия /1919–1929/. – *ИП*, 1999, № 1–2, с. 42.
42. *ЦДА, ф. 176К, оп. 5, а. е. 549, л. 15;* Косев, Д. Цит. съч., 133–143.
43. Държавен вестник, № 68, 26 юни 1929; *Груев, М.* Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите /1919–1939/. – В: *Модерният историк.* С., 1999, 219–224; *Хаков, Д.* История на Турция през XX век. Анкара, 2000, с. 148; *Ялъмов, И.* История на турската общност в България. С., 2002, с. 165.
44. *Косев, Д.* Цит. съч., 81–84; *Мичева, З.* Българо-югославски споразумения /1929–1930/. – В: *Балкански проучвания XX век.* – *StB*, 6. С., 1972, с. 185.
45. *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, с. 129; *Njagulov, B.* La question de la Dobrudza dans le contexte de la politique étrang re de la Bulgarie /1926–1931/. – *BHR*, 1991, № 1, 10–11.
46. *Njagulov, B.* Op. cit., 14–16.
47. *Косев, Д.* Цит. съч., 104–119.
48. *Дамянова, Е.* България и Полша 1918–1941. С., 1982, с. 95.
49. *Василев, В. А.* Българо-чехословашки политически отношения 1926–1931. – *ИП*, 1972, № 3, 36–45.
50. *Гърдев, К.* България и Унгария /1923–1941/. С., 1988, 44–50, 180–181.
51. *Зора*, № 2374, 3 юни 1927; № 2375, 5 юни 1927.
52. *АМВР*, II с. д., № 1556, т. 1, с. 60; *НА–БАН*, сб. 4, а. е. 194, ч. 2, 389–399.
53. *Зора*, № 2396, 1 юли 1927; *Свободна реч*, № 994, 3 юли 1927.
54. *АМВР*, Об. д. 19916, л. 436, 437; *ЦДА*, ф. 370К, оп. 2, а. е. 13, л. 1.
55. *АМВР*, Об. д. 19916, л. 445.
56. Пак там, Об. д. 368, т. 1, л. 98; *ЦДА*, ф. 173К, оп. 4, а. е. 747, л. 170; а. е. 748, л. 85, 163, 317, 322, 339; *НА–БАН*, сб. 4, а. е. 194, ч. 2, 430–533.
57. *Наумов, Г.* Селското движение в България 1929–1934. С., 1975, с. 15; *Първанова, Р.* Война и помирение в българското общество..., 224–225.
58. *ЦДА*, ф. 173К, оп. 4, а. е. 1148, л. 12, 13.
59. *НА–ИИ*, кол. 4, оп. 348, а. е. 82, л. 531.
60. *Първанова, Р.* Демократическият сговор и неговото управление /1923–1931/. – *ИП*, 1994–1995, № 3, с. 38.
61. *ЦДА*, ф. 252К, оп. 1, а. е. 10, л. 5; Държавен вестник, № 155, 10 окт. 1927; № 173, 31 окт. 1927.
62. *Наумов, Г.* Политическите борби в Демократическия сговор при управлението на А. Ляпчев. – *ИП*, 1969, № 6, с. 36; *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, 65–70.
63. *Колев, В.* Цит. съч., с. 209, 241, 242.
64. *Първанова, Р.* Демократическият сговор и неговото управление..., 40–41.
65. *Колев, В.* Цит. съч., 211–231, 241–242.
66. *Ст. дневници XXII ОНС, III РС*, 1930, кн. 2, с. 949.
67. Държавен вестник, № 35 /притурка/, 16 май 1930.
68. *Димитров, И.* Царската сватба. – В: *Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България.* С., 1992, 136–143.
69. *Първанова, Р.* Демократическият сговор и неговото управление..., с. 46.

ГЛАВА ПЕТА
Стр. 252/283
УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК /1931–1934/

1. *Знаме*, № 143, 29 юни 1931.
2. Вж. подр.: Стопанска история на България. С., 1981, 354–355; *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. С., 2001, 30–33, 42–49.
3. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 272, л. 1. За политическата активност в страната вж.: *Наумов, Г.* Селското движение в България 1929–1934. С. 1975, с. 191, 193–194; *Петрова, Д.* БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 94–96.
4. Споделям оценката на Ст. Грънчаров относно размерите и съдържанието на стачното движение. Вж.: *Стателова, Е., С. Грънчаров.* История на нова България 1878–1944. Т. 3. С., 1999, с. 491.
5. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 83; *Янчев, В.* Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945. С., 2000, с. 104.
6. *Стоянова, Р.* Обществено-политически възгледи на Демократическата партия /1931–1934 г./. – *ИП*, 1989, № 11, 37–52; *Stoianova, R.* La Parti democratique et la politique du Bloc populaire /1931–1934/. – *BHR*, 1998, № 3–4, 175–185.
7. *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., с. 481.
8. *Петрова, Д.* Цит. съч., 64–66.
9. *ЦДА*, ф. 1303К, оп. 1, а.е. 8, л. 46.
10. *Попов, С.* Българската идея. Исторически очерци. Мюнхен, 1981, с. 19.
11. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 94; *Стоянова, Р.* Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България /1924–1934/. В. Търново, 2003, с. 255.
12. *НА–БАН*, сб. IV, а.е. 187, л. 21.
13. *Мушанов, Н.* Спомени. Дневник. С., 1992, с. 28; *Попов, С.* Цит. съч., с. 17. Вж.: *Стоянова, Р.* Под знака на..., с. 251.
14. *Мушанов, Н.* Цит. съч., с. 23.
15. *Стоянова, Р.* Под знака на..., с. 251.
16. *АМВР*, Об. д. 4393, т. 2, л. 301; *Стоянова, Р.* Под знака на..., с. 250.
17. *Хаджиниколов, В.* Още за фашизма и неговите особености в България. – *ИП*, 1968, № 6, 58–59; *Василев, В.* За политическата обстановка в България непосредствено след парламентарните избори от 21 юни 1931. – *ИИИ*, 19, 1967, с. 48; *Цонев, Н.* Фашистката диктатура и Народният блок. – *ИП*, 1968, № 6, 49–50.
18. *Стоянова, Р.* Демократическата партия и началото на блоковото управление /юни–октомври 1931/. – ИП, 1991, № 2, 23–24; *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., с. 479, 484–485.
19. Както свидетелства премиерът, сред правителствените среди има настроения в полза на нови избори. Подобен вариант на действие се отхвърля, за да не се изправи обществото пред „нови ожесточени борби". Вж. *Малинов, А.* Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1991, с. 113.

20. *Стоянова, Р.* Демократическата партия и началото на..., 25–28.
21. *Иванов, М.* Голямата депресия и новата програма на българското стопанство /1929–1934/. – *ИП*, 1999, № 1–2, с. 62.
22. *Бобчев, К.* Стопанската политика на България през 1931 г. – *СпБИкД*, 1932, № 1, с. 48.
23. *Знаме*, № 210, 16 септ. 1931; № 211, 17 септ. 1931.
24. Държавен вестник, № 220, 23 дек. 1931.
25. Тази задача заема първостепенно място във външнополитическите усилия на управлението и ще бъде разгледана по-нататък в изложението.
26. Вж. подр.: *Иванов, М.* Политическите игри с..., 63–65.
27. Държавен вестник, № 161, 15 окт. 1931.
28. *ЦДА*, ф. 387К, оп. 1, а.е. 12, л. 1–3; *Хаджиниколов, В., В. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев, В. Василев.* Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, с. 366 и сл.
29. Държавен вестник, № 161, 15 окт. 1931.
30. В литературата е изказано становище, че излизането на Ал. Малинов от правителството е израз на противоречия във върховете на Демократическата партия. Според мен това твърдение не отговаря на действителното положение. Вж. подр.: *Стоянова, Р.* Под знака на..., 263–264.
31. *Зора*, № 3685, 14 окт. 1931.
32. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 319, л. 16; *АМВР*, Об. д. 19882, л. 27, 37, 46, 48.
33. *Мушанов, Н.* Цит. съч., 27–28.
34. Пак там, с. 30.
35. *Знаме*, № 214, 22 септ. 1932; № 236, 19 окт. 1932.
36. Изложението е по: *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., 502–503.
37. Пак там, с. 503.
38. *Мушанов, Н.* Цит. съч., с. 23, 27.
38. *Наумов, Г.* Антикризисна законодателна дейност на Народния блок /1931–1934/. – ИП, 1973, № 6, с. 55; *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 96, 97.
39. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 158.
40. *Ст. дневници XXIII ОНС, I ИС*, 1934, 304–305.
42. Вж. подр. *Стоянова, Р.* Демократическата партия и началото на..., с. 27.
43. Вж. *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 68, 128, 131.
44. Държавен вестник, № 166, 21 окт. 1931.
45. *Ст. дневници XXIII ОНС, I ИС*, Приложения, Т. 1, с. 478.
46. Държавен вестник, № 82, 15 юли 1932.
47. Цит по: *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 174.
48. *Стоянова, Р.* Под знака на..., с. 310.
49. *Беров, Л.* Дирекция „Храноизнос". – *ТВИИКМ*, 1960, № 1, 279–280.
50. *Палазов, И.* Проблемата за облекчаване на длъжниците. – *СпБИкД*, 1932, № 4, с. 206.
51. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 95, 147.
52. Пак там, с. 98.
53. *Стоянова, Р.* Под знака на..., 271–273.
54. *ЦДА*, ф. 1303К, оп. 1, а.е. 35, л. 1–6; ф. 173К, оп. 5, а.е. 436, л. 39–40; а.е. 458, л. 103–106; *Слово*, № 2914, 7 март 1932; *Пряпорец*, № 10, 6 март 1932; № 15, 10 апр. 1932.
55. За дебатите и настроенията по законопроекта вж. подр.: *Петрова, Д.* Цит. съч., 146–150; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 272–274.
56. Държавен вестник, № 14, 19 апр. 1932, притурка.
57. Пак там, № 295, 29 март 1932.
58. Пак там, № 13, 16 апр. 1932, притурка.
59. *ЦДА*, ф. 1303К, оп. 1, а.е. 32, 335–336; *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 105.
60. Вж. подр.: *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 105.
61. *ЦДА*, ф. 135К, оп. 1, а.е. 63, л. 1, 2, 5–6, 8–10, 156–157; ф. 173К, оп. 5, а.е. 708, л. 67–69, 76; а.е. 954, л. 19–23.
62. *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 211.
63. Вж. подр.: *Стоянова, Р.* Под знака на..., 306–307.
64. Пак там, 307–308.
65. *Петрова, Д.* Цит. съч., 227–228, 229.
66. *Стоянова, Р.* Под знака на..., 308–309.
67. *Иванов, М.* Политическите игри с..., 126–127.
68. Пак там, с. 127, 136.
69. *Наумов, Г.* Селското движение в..., с. 183, 184.
70. Пак там, 170–172, 183–185; *Иванов, М.* Голямата депресия и..., с. 62.
71. *Бобчев, К.* Стопанската политика в България през 1933 г. – *СпБИкД*, 1934, № 1, с. 44.
72. Според някои автори Народният блок очертава програма за „коренно преобразуване" на българската икономика, която се възприема и прилага от управляващите след 1934 г. – Вж. *Иванов, М.* Голямата депресия и..., 46–65. Други изследователи не приемат подобен прочит на стопанската политика в годините на кризата. – Вж. *Аврамов, Р.* Уроците на великата депресия. – В: *Иванов, М.* Политическите игри с..., с.IX.
73. *Иванов, М.* Политическите игри с..., 140–142; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 247–248.
74. Изложението е по: *Иванов, М.* Голямата депресия и..., 52–45.
75. *Мушанов, Н.* Цит. съч., с. 30; *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 315.
76. Някои съвременни изследователи изказват съмнения в удачността на възприетия подход. Вж. *Аврамов, Р.* Цит. съч., с. VII.
77. *ЦДА*, ф. 159К, оп. 2, а.е. 799, 8–12; Държавен вестник, № 194, 27 ноем. 1931; № 88, 22 юли 1932; *Наумов, Г.* Антикризисна законодателна..., с. 67; *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 86, 94–95.
78. *ЦДА*, ф. 1303К, оп. 1, а.е. 69, л. 22; *Петров, П.* Върху икономическата политика на блока. – *Земеделски обзор*, 1933, № 5–6, с. 100.
79. Вж. подр.: *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 65, 87, 119, 120 и др.
80. *Василев, В. А.* Формиране оценката на БКП за правителството на Народния блок. – В: *В чест на Х. Христов...* С., 1976, 385–386, 404; *Наумов, Г.* Работническата партия в България /1927–1939/. С., 1980, 45–146, 151–152, 159–162.
81. *СтГод*, г. XXIV за 1932, 372–373.
82. *Цветков, П., Н. Поппетров.* Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – *ИП*, 1990, № 2, с. 67, 69–70; *Поппетров, Н.* Авторитаризъм – фашизъм. /Към модела на политическо развитие на България 1918–1944 г./. – *ИП*, 1997, № 2, с. 33, 39.
83. Цит. по: *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., с. 497.
84. *Поппетров, Н.* Цит. съч., 31–32, 44–45.
85. Пак там, 32–33, 40–46.
86. *НА–БАН*, сб. IV, а.е. 194, ч. II, л. 602.
87. Вж. подр.: *Петрова, Д.* Създаване и дейност на Цанковото движение /май 1932–май 1934/. – *ИП*, 1986, № 6; *Вълканов, В.* Националните работнически синдикати /1932–1934/. – *ИП*, 1991, № 12, 3–15; *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, 44–46.
88. *Георгиев, В.* Цит. съч., 46–47; *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976, 11–12.
89. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 51, 52–57; *Димитров, И.* Българската демократична общественост..., 15–16; *Цветков, П., Н. Поппетров.* Цит. съч., с. 69.
90. Вж. подр.: *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., 121–122, 126, 139–144, 205–210, 227–228.
91. *Георгиев, В.* Цит. съч., 20–25.
92. *Попов, С.* Цит. съч., 16–17.
93. *Стоянова, Р.* Под знака на..., 281–282, 291–292, 317–321.
94. *Георгиев, В.* Цит. съч., 66–67.
95. Държавен вестник, № 234, 17 ян. 1933.
96. *ЦДА*, ф. 173К, оп. 5, а.е. 373, л. 2, 3; Държавен вестник, № 73, 4 юли 1933; *Колев, В.* Статутът на столичната община /1878–1998/. – В: *София 120 години столица*. С., 2000, с. 213.
97. *Знаме*, № 203, 8 септ. 1931; *Ст. дневници XXIII ОНС, I ИС*, 1934, 118–128, 253.
98. *Знаме*, № 217, 26 септ. 1932.
99. *Цанев, П.* Победата в Софийските общински избори 1932 г. С., 1959, 48–50.
100. *ЦДА*, ф. 173К, оп. 5, а.е. 1022, 51–52. За мненията в блоковите среди вж.: *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., с. 194; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 302–304.
101. *Стоянова, Р.* Обществено-политически възгледи на..., 47–51.
102. *АМВР*, Об. д. 807, л. 9–10, 12–15; Об. д. 23602, Т. 1, л. 96–197.

103. Пак там, Об. д. 23602, Т. 2, л. 3, 4.
104. Пак там, л. 6, 7, 9, 21–23, 27, 74, 84–85, 103–105.
105. Пак там, Об. д. 16199, л. 148; *Петрова, Д.* БЗНС през..., с. 117.
106. *АМВР*, Об. д. 16199, л. 148.
107. *Михайлов, И.* Спомени. Т. 4. Индианополис, 1973, 356–358, 361–362.
108. Емиграция и партии. – Знаме, № 211, 19 септ. 1932.
109. *АМВР*, Об. д. 16186, т. 2, л. 40; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 232–233, 270.
110. *Груев, С.* Корона от тръни. С., 1991, с. 255, 256–257.
111. *Ст. дневници XXIII ОНС, II РС*, с. 834.
112. Пак там, Приложения, Т. 1, с. 91; Държавен вестник, № 14, 21 апр. 1933.
113. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 343, л. 1–6.
114. *Знаме*, № 231, 12 окт. 1933.
115. *Груев, С.* Цит. съч., с. 226.
116. Пак там, 254–255.
117. Вж. подр.: *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, 90–93, 98.
118. Пак там, 94–95.
119. Пак там, 98–99.
120. *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., с. 284; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 323–324.
121. *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., с. 506.
122. *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., 288–289.
123. *ЦДА*, ф. 1303К, оп. 1, а.е. 4, л. 67, 69. *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., 506–507
124. *Марков, Г.* Парола „Сабя"..., с. 101.
125. Вж. подр. *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., 289–294; *Стоянова, Р.* Под знака на..., 325–326.
126. *Кастелан, Ж.* Българската политика от 1927 до 1934 г. според пълномощния министър на Франция в София. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев.* С., 1974, с. 457.
127. *ЦДА*, ф. 135К, оп. 1, а.е. 21, л. 236; *Марков, Г.* Парола „Сабя"..., 102–104; *Петрова, Д.* БЗНС през периода на..., с. 296.
128. *ЦДА*, ф. 135К, оп. 1, а.е. 21, л. 236.
129. *Знаме*, № 127, 10 юни 1931.
130. Пак там, № 146, 2 юли 1931; № 158, 16 юли 1931; *Ст. дневници XXIII ОНС, I ИС*, 1931, с. 4, 438.
131. *Антонов, Н.* Мемоари. /непубликувани/ – *АМВнР*, оп. 2, дело 4, л. 263, 266; Преглед на чуждия печат, № 202, 10 септ. 1931; *Манчев, К., В. Бистрицки.* България и нейните съседи. С., 1978, с. 76; *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, с. 22.
132. Споделям становището на М. Иванов относно намеренията и действията на управляващите за осигуряване на нов външен заем. Вж. *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 48.
133. Изложението е по: *Вачков, Д.* Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза /1929–1934/. – *ИП*, 1998, № 5–6, 88–91; *Иванов, М.* Политическите игри с..., 49–61.
134. Спогодбата с Гърция. – *Знаме*, № 260, 14 ноем. 1931.
135. Цит. по: *Вачков, Д.* Цит. съч., с. 91; *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 57.
136. *Вачков, Д.* Цит. съч., 94–95; *Иванов, М.* Политическите игри с..., 59–61, 290–299.
137. Цит. по: *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 63.
138. Изложението се основава на фактите и оценките в изследванията на Д. Вачков и М. Иванов. Вж. *Вачков, Д.* Цит. съч., 91–107; *Иванов, М.* Политическите игри с..., 61–144.
139. *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 139.
140. *Вачков, Д.* Цит. съч., с. 95, 99, 101, 106–107; *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 83, 98, 107–108 и сл.
141. *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 139.
142. Напълно споделям тезата на М. Иванов, че подтикът за реформите и стопанските промени в годините на блоковото управление идва не само отвън, а е плод и на вътрешната убеденост на икономическия екип. Вж. *Иванов, М.* Политическите игри с..., с. 142, 314–315.
143. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 38–39; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, с. 150.
144. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., с. 38, 40 и сл.
145. Вж. подр. *Марков, Г.* Българо-германските..., 22, 26–29, 34–37; *Иванов, М.* Политическите игри с..., 210–225.
146. *Марков, Г.* Българо-германските..., 23–26, 29–34, 38–62.
147. Цит. по: *Марков, Г.* Българо-германските..., с. 63.
148. Цит. по: *Стателова, Е., С. Грънчаров.* Цит. съч., 512–513.
149. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 54–55, 57–58.
150. Пак там, 55–59.
151. *Петрова Д.* БЗНС през периода на..., 265–266.
152. Пак там, с. 266; *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 62–63.
153. Вж. подр. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 63–83; *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни /1919–1941/. С., 1989, 159–160.
154. Вж. подр. *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова..., 152–156; *Същата.* Балканската политика на Румъния 1933–1939. С., 1984; *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 84–109.
155. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 110–111.

Знаме на 7-ми пехотен преславски полк, посрещнато тържествено в Южна Добруджа през септември 1940 г. – НВИМ

Дял III

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ ПРИ АВТОРИТАРНО УПРАВЛЕНИЕ И ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНА /1934–1944/

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА: БЕЗПАРТИЙНАТА ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА /1934–1939/ Стр. 295/324. ВЪНШНА ПОЛИТИКА: ПО КРИВОЛИЦИТЕ НА „МИРНАТА РЕВИЗИЯ“ /1934–1939/ Стр. 324/346. ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939–1941/ Стр. 346/383. БЪЛГАРИЯ – СЪЮЗНИК НА ТРИСТРАННИЯ ПАКТ /1941–1944/ Стр. 383/442.

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА: БЕЗПАРТИЙНАТА ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА /1934–1939/

1. Превратът на 19 май 1934 г. Военните на власт

В новия кабинет, съставен след преврата на 19 май, министерствата от 10 са намалени на 8. Те са разпределени както следва: Кимон Георгиев – министър-председател и министър на правосъдието, Петър Тодоров – на финансите, ген. Пенчо Златев – военен министър, Петър Мидилев – вътрешни работи, Константин Бояджиев – народно стопанство, Константин Батолов – външни работи, Никола Захариев – съобщения, Янаки Моллов – просвещение. Водещата роля е на хората от „Звено“ и от Военния съюз – К. Георгиев, П. Златев, П. Тодоров, П. Мидилев. П. Мидилев е велик майстор на масонската ложа и председател на Съюза на запасните офицери. Близък до „Звено“ е и банкерът К. Бояджиев. Останалите трима са третостепенни политически фигури. Никола Захариев политически не е много чистоплътен – отцепник е от „Врабча 1“. Демократът К. Батолов е дотогавашен пълномощен министър в Париж. Той споделя много от възгледите на „Звено“, но иска и получава от Малинов разрешение за участие в правителството. Янаки Моллов е цанковист. Съставът на правителството не е от естество да предизвика възторг у превратаджиите, но и до него те достигат трудно.

Още навремето БКП оценява режима, наложен след 19 май, като открита военнофашистка диктатура. Това определение бе безропотно възприето от марксистката историография у нас, като в неговите рамки се даваха различни тълкувания. Тогавашната действителност сякаш дава основания да се твърди, че деветнадесетомайският режим е диктатура – и военна, и фашистка.

Пропагандната машина на режима веднага е пусната на високи скорости. Тя впечатлява с фразеология и митотворчество, наистина твърде близки до фашистките. Дори онази изключителна роля

Министър-председателят Кимон Георгиев – ЦДА

на пропагандата, която ѝ отрежда новият режим, е заимствана от фашистките държави. И както в тях, и в България в нея много дейно се включват официални държавни органи и лица. Така още на 19 май е публикуван Манифест към българския народ, на 12 юни министър-председателят К. Георги-

Манифест към българския народ на 19-майското правителство – ЦДА

ев произнася програмна реч, а на 27 юли военният министър Златев издава заповед с пропагандна оценка на извършената промяна. Тя е наречена „светло начало на обновителния процес“. Превратът е представен и като революция. Тя щяла да разруши ретроградната политическа система на диктатурата на „числата“ и на „тълпата“. Обещава се настъпването на „нова ера“, когато на мястото на теснопартийния и класовия егоизъм ще се установи управление в името и в интерес на цялата нация. На държавата и на изпълнителната власт се отрежда предимствено място. Икономиката ще бъде дирижирана от държавата, и то с обуздаване на „паразитния и спекулативен капитал“. Властта ще се упражнява от компетентни представители на политическия елит. Държавата щяла да въдвори социален мир, включително и чрез въвеждане на корпоративния принцип. И като връх на всичко това описаната система на управление се представя като възвръщане към традициите на Възраждането, прекъснати от Търновската конституция с нейните привнесени отвън и несвойствени на българската душевност принципи[1].

Красноречиви са и действията на деветнадесетомайци. Те веднага захващат да рушат заварената система. Народното събрание е разпуснато. Предвижда се образуването на седем съсловни организации, от които да се формира намален по състав парламент, като в него присъства и „политически коректив“, който да балансира съсловността[2]. Идеята се доближава и очевидно е заета от корпоративността на италианския фашизъм. Режимът започва да реди съсловните организации, но работата не му спори, пък не му достига и време.

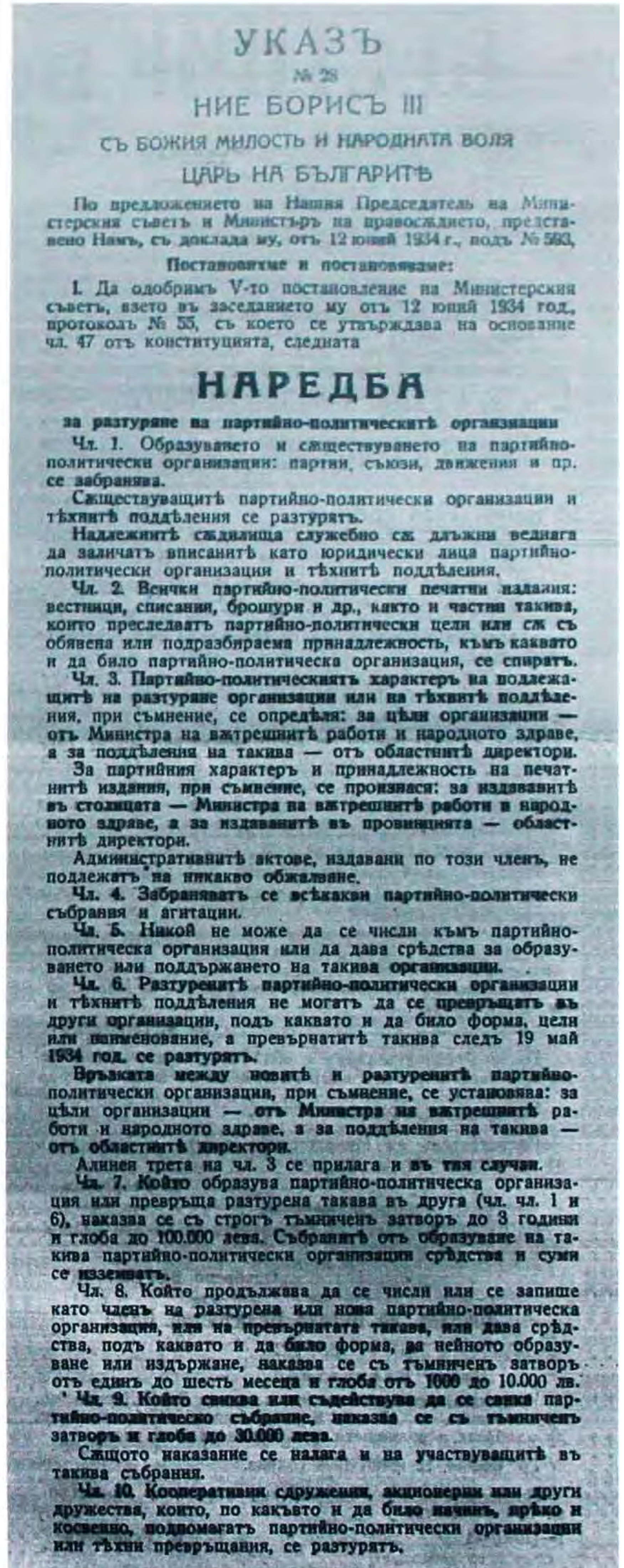
Законността си правителството основава на чл. 47 от Конституцията, според който „ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, то Министерский съвет [...] може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон“[3]. От 19 май 1934 г. до 9 септември 1944 г. всички български правителства до някаква степен се опират на чл. 47. Невъзможно е обаче да се докаже, че те действат в условията на външна или вътрешна опасност. Злоупотребата с чл. 47 прави тези правителства полузаконни. Чрез чл. 47 деветнадесетомайският режим си присвоява правата на законодателната власт и започва да издава наредби, имащи сила на закон. Надпартийната власт се изявява като партийно разрушителна. Въведение към премахването на партиите е саморазпускането на политическия кръг „Звено“ на 30 май. Желаещи да последват този пример няма. На 14 юни е издадена най-значителната наредба-закон, с която се разтурят всички „партийно-политически организации и техните поделения“ и се забранява всякаква по-нататъшна политическа дейност. Изземват се имуществата и архивите на партиите. Заедно с това са премахнати конституционните права за свобода на словото, сдруженията, а оттам косвено и на мисълта. Въведена е цензура. Всъщност Конституцията, без официално да се отменя, на практика не се спазва в най-важните ѝ части[4].

Наредбата-закон не се прилага с еднакво усърдие към всички политически сили. Организационният живот на партиите е прекратен. На буржоазните партийни водачи обаче им се дава възможност за задкулисни разговори и събирания, внимателно следени от властите. Деветнадесетомайците не желаят да затварят напълно пътя за диалог с политически фигури. Те не изключват възможността да приобщят някои от тях към сътрудничество с режима или като присъствие в „политическия коректив“. Когато обаче контактите между политиците взимат насока, те биват прекъсвани, а политиците биват строго предупреждавани, интернирани или затваряни. ВМРО също попада извън закона. Нейни дейци са арестувани, но Иван Михайлов се укрива и после забягва в Турция. Към портогеровистите обаче властите са по-снизходителни, тъй като те споделят външнополитическата ориентация на режима към сближение с Югославия и Франция.

Най-сурово режимът се отнася към комунистите. В проведените няколко големи процеса ЗЗД се прилага с цялата му строгост. Разгромени са конспиративните комунистически групи във войската. Само в началото на 1935 г. подсъдимите във войнишките процеси са 520 души. Издават се и се изпълняват десетки смъртни присъди[5]. Продължава да е в ход и извънсъдебната разправа.

Със самото завземане на властта деветнадесетомайци въвеждат ново териториално-административно деление. Шестнадесетте окръга са преобразувани в седем области: Софийска, Врачанска, Плевенска, Шуменска, Пловдивска, Старозагорска и Бургаска. Очевидната цел е централизация на административното управление и по-обхватното му подчинение на изпълнителната власт. Областите се оглавяват от областни директори с широки пълномощия, назначавани и подчинени на министъра на вътрешните работи. Съществуващите дотогава 2552 селски общини са уедрени в 837. Много села се оказват отдалечени от централното селище и това създава редица трудности за населението[6].

Все по същата линия на централизация зашеметяващ удар е нанесен върху местното самоуправление. От него то не може да се съвземе до 1944 г., а след това напълно деградира. На селските кметове е поверена почти цялата власт. Особено многобройни и тежки са полицейските им функции. Те поемат за известно време и правомощията на разтурените мирови съдилища. Кметовете обаче се назначават и са подчинени на околийската и областната администрация. От тях се изисква да бъдат със завършено висше гражданско или военно образование. Избираемият дотогава общински съвет е ограничен и формализиран, и сведен по същество до съвещателен орган на кмета.

УКАЗЪ

№ 28

НИЕ БОРИСЪ III

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

По предложението на Нашия Председатель на Министерския съветъ и Министъръ на правосѫдието, представено Намъ, съ доклада му, отъ 12 юний 1934 г., подъ № 583,

Постановихме и постановяваме:

1. Да одобримъ V-то постановление на Министерския съветъ, взето въ заседанието му отъ 12 юний 1934 год., протоколъ № 55, съ което се утвърждава на основание чл. 47 отъ конституцията, следната

НАРЕДБА

за разтуряне на партийно-политическитѣ организации

Чл. 1. Образуването и сѫществуването на партийно-политически организации: партии, съюзи, движения и пр. се забранява.

Сѫществуващитѣ партийно-политически организации и тѣхнитѣ поддѣления се разтурятъ.

Надлежнитѣ сѫдилища служебно сѫ длъжни веднага да заличатъ вписанитѣ като юридически лица партийно-политически организации и тѣхнитѣ поддѣления.

Чл. 2. Всички партийно-политически печатни издания: вестници, списания, брошури и др., както и частни такива, които преследватъ партийно-политически цели или сѫ съ обявена или подразбираема принадлежность, къмъ каквато и да било партийно-политическа организация, се спиратъ.

Чл. 3. Партийно-политическиятъ характеръ на подлежащитѣ на разтуряне организации или на тѣхнитѣ поддѣления, при съмнение, се опредѣля: за цѣли организации — отъ Министра на вѫтрешнитѣ работи и народното здраве, а за поддѣления на такива — отъ областнитѣ директори.

За партийния характеръ и принадлежность на печатнитѣ издания, при съмнение, се произнася: за издаванитѣ въ столицата — Министра на вѫтрешнитѣ работи и народното здраве, а за издаванитѣ въ провинцията — областнитѣ директори.

Административнитѣ актове, издавани по този членъ, не подлежатъ на никакво обжалване.

Чл. 4. Забраняватъ се всѣкакви партийно-политически събрания и агитации.

Чл. 5. Никой не може да се числи къмъ партийно-политическа организация или да дава срѣдства за образуването или поддържането на такива организации.

Чл. 6. Разтуренитѣ партийно-политически организации и тѣхнитѣ поддѣления не могатъ да се превръщатъ въ други организации, подъ каквато и да било форма, цели или наименование, а превърнатитѣ такива следъ 19 май 1934 год. се разтурятъ.

Връзката между новитѣ и разтуренитѣ партийно-политически организации, при съмнение, се установява: за цѣли организации — отъ Министра на вѫтрешнитѣ работи и народното здраве, а за поддѣления на такива — отъ областнитѣ директори.

Алинея трета на чл. 3 се прилага и въ тия случаи.

Чл. 7. Който образува партийно-политическа организация или превръща разтурена такава въ друга (чл. чл. 1 и 6), наказва се съ строгъ тъмниченъ затворъ до 3 години и глоба до 100.000 лева. Събранитѣ отъ образуване на такива партийно-политически организации срѣдства и суми се иззематъ.

Чл. 8. Който продължава да се числи или се запише като членъ на разтурена или нова партийно-политическа организация, или на превърнатата такава, или дава срѣдства, подъ каквато и да било форма, за нейното образуване или издържане, наказва се съ тъмниченъ затворъ отъ единъ до шесть месеца и глоба отъ 1000 до 10.000 лв.

Чл. 9. Който свиква или съдействува да се свика партийно-политическо събрание, наказва се съ тъмниченъ затворъ и глоба до 30.000 лева.

Сѫщото наказание се налага и на участвуващитѣ въ такива събрания.

Чл. 10. Кооперативни сдружения, акционерни или други дружества, които, по какъвто и да било начинъ, прѣко и косвено, подпомагатъ партийно-политически организации или тѣхни превръщания, се разтурятъ.

Указ за утвърждаване на Наредбата за разтуряне на партийно-политическите организации – Държавен вестник

Повечето от кметовете са службогонци от Цанковото движение, от Сговора, адвокати, запасни офицери и др. Те са посрещнати като „чуждо тяло" в селската среда, не познават проблемите на селото, нито пребивават постоянно в поверените им места. Наричат ги „летящи холандци". Повечето от тях гледат на постовете си като на трамплин за скок в кариерата. По този начин в селата се насажда трайно отчуждаване, недоверие и враждебност към държавата[7]. Освен това полицейски документи разкриват, че селяните намразили режима, защото той им натрапвал за кметове бивши цанковисти /от 1923 г., те са гледани като врагове на селяните/[8].

В стопанската политика деветнадесетомайците продължават възходящата линия за ръководство на икономиката от държавата. Въведени са монополи на спирта, солта, захарта, петрола, тютюна. Властта подпомага сливането на 19 банки, за да се образува банка „Български кредит". Режимът силно поощрява и кооперативното движение[9]. Разработва се дори петгодишен план за развитието на селското стопанство. В социалната област се предприемат стъпки за подпомагане на работниците и занаятчиите. В градовете се създават трудови групи на безработните. Под ръководството на офицери от строителни войски те работят на военностратегически обекти, по ремонта на пътната и на железопътната мрежа, по благоустройството на населените места и пр.[10]

Деветнадесетомайският режим предприема широкообхватно реформиране на държавния апарат. Той наистина страда от партизанска анархия, некомпетентност и неефективност. Уволнени са над 6000 чиновници[11]. Под лозунга за справяне с бюрократичните недъзи, всъщност се извършва и чистка на политически неблагонадеждни за режима лица, като новоназначените често не са по-способни.

Големият брой персонални промени в държавния апарат обаче ясно показва, че в страната е налице голяма чиновническа маса. Тя се създава вследствие на партизански назначения в множество ведомства при смяната на всеки режим. Сред тази маса има много негодни служители, но и много вещи в административните дела лица. Формулата за решаване на чиновническия въпрос е проста: държавните служители да са несменяеми, но и деполитизирани. С тази формула са съгласни почти всички политически сили, но никоя от тях не съгласува действията си по чиновническия въпрос с нея, когато е на власт. След 19 май 1934 г. все пак се забелязва нарастващ стремеж за издигането на държавния служител като специалист, експерт в своята област. Този процес се развива, без да бъде изцяло завършен до 9 септември 1944 г., когато е рязко прекършен.

При деветнадесетомайския режим полицията, без да бъде реконструирана изцяло, получава по-широки функции и авторитет. Дирекцията на полицията добива по-голяма самостоятелност и възможност за контрол върху поделенията си в провинцията. За да може по-лесно да се контролират движението на населението и особено противниците на режима, е въведена адресна регистрация по местожителство[12].

В началото режимът действа напористо и самоуверено. Военните добиват все по-голямо значение. Дамян Велчев има и свой кабинет в Министерския съвет. Без да заема някакъв официален пост, той фактически е главната фигура във властта. Военният съюз делегира свои доверени офицери в министерства и по-важни ведомства. Те надзирават осъществяването на правителствената програма и играят нещо като роля на комисари[13]. Военните не само контролират властта, но мнозина от тях и пряко преминават на работа в граждански служби[14]. Началникът на военното училище полк. Крум Колев е началник на щаба към Централното управление на Военния съюз. Той е привърженик на „тотална военна диктатура"[15] и дори настоява, преди да влязат за обсъждане в Министерския съвет, всички проектозакони да минават през неговия щаб[16]. Това не става, но поради сложилите се обстоятелства военните все по-дълбоко се набъркват навсякъде в управлението на страната.

На организирането на обществото режимът отделя не по-малко внимание, отколкото на организацията на икономиката и на държавата. Според звенари и лигари то също трябва да се „дирижира", макар употребяваните понятия да са по-благозвучни – например „народно единство", „хармония на интересите", „класов мир" и др. подобни. За тази цел на 9 юни е създадена и Дирекция на обществената обнова. На нея се дават широки пълномощия за организиране на обществения живот, за идеологическа обработка на масите и за пропаганда. Обновата се смята и за нещо като мозъчен тръст на режима. Тя не само трябва да поучава и ръководи обществения живот, но на нея се възлага и изработването на политическата стратегия на режима, както и на неговата идеология.

Обновата обаче работи на импулси, често ѝ сменят директорите с различни виждания за нейното приложение. Единството сред деветнадесетомайците, както в цялото общество, е дефицитно. И по отношение на дейността на Обновата има съществени различия за непосредствените ѝ цели, тяхната поредност, пътищата за постигането им, за мястото и силата на ударенията при нейното функциониране. Глухо съперничество между предимно млади, амбициозни офицери и звенари се забелязва още от самото начало. „Звено" успява да наложи за пръв директор на Обновата „своя човек" Петко Пенчев, който е подчинен направо на министър-председателя. Първоначално Дирекцията, настанена в сградата на Народното събрание, се опира на административния апарат. Опитът да се привлекат в нея значими личности от областта на културата пропада. Тя става средоточие на интелигентски службогонци и развива трескава дейност: печатна и устна пропаганда на режима, цензура върху печат, театри, кина и пр.

Една от главните задачи на Обновата е да запълни вакуума в политическото пространство, създаден от забраната на партиите, чрез организиране на нова обществена сила. Възникват обаче разногласия относно нейния характер – дали тя да бъде държавна партия или движение. И както си му е редът, възникват подозрения, че обществената сила може да обслужва съперничещи части на режима, било „Звено" или различни фракции на Лигата. Идеята за обществената сила е подложена на прогресивна парализа. Започнала с буйно многословие през лятото, нейната пропаганда глъхне с отделни припламвания, за да бъде погребана в средата на есента.

Доста, но безрезултатни усилия се хвърлят за създаване на единна младежка организация. Малко по-резултатни, но общо взето неудовлетворителни, са опитите за създаване на казионни професионални съюзи[17].

Не е трудно да се забележи, че много от реченото и стореното от деветнадесетомайци звучи и изглежда по фашистки. Заетото от класическите фашистки държави творчески се прилага в българските условия. И както обикновено става в България, пропагандата е гръмка, но практически направеното не задоволява дори извършителите му. Деветнадесетомайци се показват добри рушители на парламентарно-партийната система. Съзиданието във фашистки стил, въпреки някои сполуки, им се удава значително по-трудно.

След всичко казано онова, което установяват деветнадесетомайци, наистина ли е военнофашистка диктатура, както са настоявали мнозинството историци-марксисти у нас? Че то е донякъде диктатура и че е военна, изглежда няма спор. Членове на Военния съюз се настаняват и в множество чисто цивилни централни и местни ведомства, и в техните поделения. Но това все още не е фашизъм.

С преодоляването на кризата от страна на по-голямата част от населението започва отлив от интереса към политиката и от желанието за намеса в нея. Заедно с това – поради недостойните борби и срамните съперничества из всички етажи на властта в края на управлението на Народния блок, расте отвращението към партизанлъка в политическия живот. Обикновените хора посрещат с апатия, може би с вяла симпатия и дори със спорадични приветствия преврата от 19 май и първите изявления на извършителите му. Жените са измежду най-симпатизиращите на първите стъпки на деветнадесетомайци, най-малко заради това, че превратът връща мъжете от кръчмите по домовете им. /Кръчмата открай време е особена институция – нещо като клуб за „бистрене на политика" и място за среща, за спорове на различно мислещи хора./ Деветнадесетомайци отнемат много от темите на политиканстващите българи. Много страняещи от политиката интелектуалци посрещат с предпазлива симпатия преврата, с надежда, че той наистина ще отвори път на компетентността и професионализма в живота на страната. Важно е да се отбележи, че всички, които наблюдават дори с благожелателен интерес действията на деветнадесетомайския режим, остават пасивни. Този режим не може да се окачестви като фашистки поради най-простата и очевидна причина, че не успява да стане тоталитарен. Хората от това поколение са видели какви ли не управления, наслушали са се на какви ли не високопарни призиви /и още повече имат да видят, да чуят и да изстрадат не толкова през следващите десет години, колкото след тях/. Традиционното недоверие и едва прикритата враждебност на българите към държавната власт мъчно може да ги вдъхнови да тръгнат в единен строй зад познати и непознати, цивилни и униформени фашизоидни демагози. Поне през 1934 година!

На „военнофашистката диктатура" не ѝ достигат и други важни фашистки белези. Тя не е антисемитска и изобщо ѝ липсват каквито и да са националистически фобии на един етноцентризъм, от какъвто е също лишена. И при нея, както и при деветоюнската власт виреят много масони. Един от тях, и то велик майстор на масонската ложа – П. Мидилев – е министър.

Традиционните партии общо взето пасивно, но с интерес наблюдават импровизациите на деветнадесетомайци[18]. Този интерес е различен – от отрицателен до благожелателен или смесен в различни пропорции.

Едно своеобразно опровержение на твърденията на деветнадесетомайци, че са задушили политическия живот, е обстоятелството, че след преврата разцепленията навсякъде се задълбочават или пък настъпват нови такива. Така например Ат. Буров извежда хората си от Сговора и възстановява Народната партия. Като самостоятелна партия се оформя и малочислената група на бившите сговористи начело с проф. Г. Данаилов и Гр. Василев. И двете нови партии са лоялни към деветнадесетомайци и критиките им са почти приятелски. На 11 юни пък Калфов и Русев изключват Ал. Цанков от водачество, но собствените им привърженици са малко. Цанков обособява своите хора в самостоятелна партия на 1 август.

Реакцията на БКП е типично сектантска. В резолюция на ЦК по повод преврата се дават абсолютно неадекватни на политическото положение оценки от рода „колкото по-зле, толкова по-добре“: – че 19 май доказал правилността на генералната политическа линия на партията, че той рязко изменил съотношението на класовите сили в полза на революцията, че разкрил „фашисткото погромаджийско лице“ на всички буржоазни партии, в това число на БЗНС и БРСДП, че при новите условия масите по-лесно ще възприемат програмата на БКП за въоръжено въстание и съветска власт. ЦК вещае пълно разложение на БЗНС и БРСДП и призовава към осъществяване на единен революционен фронт, за победа на съветската власт. Като първа стъпка ЦК приканва трудещите се да обявят обща политическа стачка[19]. В действителност обаче в страната не е отбелязана никаква проява на публично неодобрение или протест към преврата от страна на трудещите се. И за да не остане никакво съмнение, че ръководството на БКП е оглавено от крайни сектанти, ЦК обявява ликвидирането на БРП с апел членовете ѝ да влязат в БКП. Много малко от 35 000 членове на Работническата партия обаче се вливат в БКП. И това е обяснимо, защото по ЗЗД членството в БКП се наказва с 5, 10 и 15 години затвор. Съответните присъди за членство в БРП са до 3 години затвор и много по-леки глоби[20].

Министрите Петър Тодоров, ген. Пенчо Златев и Петър Мидилев, ноември 1934 г. – Фотоархив БТА

След 19 май цар Борис е поставен в притеснено положение. За втори път след 9 юни 1923 г. му се налага да узаконява с подписа си едно дошло по нелегитимен начин правителство. Алтернативата отново е абдикация, но този път водачите на режима – К. Георгиев и особено главната фигура на Военния съюз, потайният Д. Велчев, са доста по-зле настроени към царя. В правителствената прокламация, издадена след преврата, монархическата институция не се споменава. Новите властници не смятат да заменят установената форма на управление с републиканска. Те нямат стройна и в подробности разработена конкретна програма за политическа система, която ще наложат. Началата, върху които ще се основава тази система, обаче им са по-ясни. А в тях на монархията като институция не се отрежда съществена роля. И в идейно отношение, и в практическата си дейност деветнадесетомайци, първо, пренебрегват Борис III, и второ – отнемат важна част от неговите конституционни прерогативи. Например най-важните нововъведения, прилагани чрез наредбите-закони, не се съгласуват с царя.

Накърняването на царския престиж и роля обаче има отрицателно въздействие и върху положението на самите деветнадесетомайци. Буржоазната опозиция общо взето е за запазване на Търновската конституция. Така режимът действа в една среда, която може да се превърне във враждебна. От друга страна, царят става естествен център, около който се обединяват недоволните от вършещото се след преврата.

Собствената реакция на Борис III към деветнадесетомайския режим е типична за неговата политическа психика. Той пасивно оставя на превратаджиите да му разчистят почвата за бъдещ негов авторитаризъм. Отказва се от възможната роля да застане начело на противниците на деветнадесетомайци. И това е естествено, защото за царя конституцията също е притеснителна. Борис обаче неангажиращо стимулира партийните ръководства да градят надежди, че той ще е фактор за възстановяване на конституционния ред. На офицерите, и особено на младите царят намира начин да напомня клетвата им за вярност към него. А те са силно чувствителни към офицерската си чест. Заедно с това той прави каквото може, за да възпре откритата съпротива срещу деветнадесетомайския режим.

Цар Борис III и министър-председателят Кимон Георгиев по време на молебен на връх Св. Никола /дн.Шипка/, 25 август 1934 г. – НВИМ

Основната грижа на Борис III по това време е да трупа лична популярност. Той преодолява личната си нагласа и започва да използва всякакви публични поводи, за да получава симпатии за особата си и за институцията, чийто носител е. И успява. Така например на тържествата по случай откриването на паметника на връх Св. Никола на 26 август появата му е посрещната с мощно „ура“ от хилядното множество[21]. Успява царят и в политиката си на изчакване.

Сред управляващите след 19 май липсва единство. Противоречия се забелязват между звенари и лигари. Има разногласия и за начина на налагане на новата система – дали старата система да се изкорени отведнъж, или да се използват някои традиционни нейни структури в един повече или по-малко плавен преход. Още по-важно е, че единство няма в редиците на Военния съюз – материалната

Откриване на Паметника на свободата на вр. Св. Никола /дн. Шипка/ – БИА-НБКМ

Дамян Велчев – ЦДА

сила на преврата. Някои капитани и майори са недоволни от царя и смятат, че бавното им израстване в звания и длъжности се дължи на него. Повечето от офицерите обаче са политически не много добре ориентирани и от това, накъде ще се люшнат те, ще зависи и развитието на Лигата. Естествено по възпитание, по манталитет и по начин на живот мнозинството от тези хора са монархисти.

През есента на 1934 г. напрежението между двореца и режима расте и понякога става видимо. Изходът от положението обаче не зависи от това, коя от двете страни ще надделее, тъй като царят продължава да демонстрира пасивност. Изходът предстои да се реши в борбата между крилата във Военния съюз. Ген. Златев все повече се ориентира към царя и към по-млади офицери, враждебни на Д. Велчев.

На 3 ноември се провежда конгрес на Военния съюз. На него Д. Велчев е обвинен, че се е сближил със звенарите и е пренебрегнал Лигата. Отклонено е и неговото предложение да се намалят членовете на Централното управление от 5 на 3. Напротив, то се увеличава на 7 души. С тайно гласуване в него са избрани и изявени вече противници на Велчев – като полковниците Кр. Колев, Виктор Найденов и Радослав Календеров[22]. Доскоро безспорният водител на Военния съюз, запазвайки поста политически секретар, е на път да загуби решаващото си влияние. Между него и опонентите му освен лични дрязги има и нещо като принципни различия. Но той и К. Георгиев не успяват да формират свястно правителство. Не могат да образуват обществена сила зад себе си. Не са в състояние да се сговорят с партийните политикани. Не привличат и младите авантюристи. Тези несполуки са важни, защото Велчев и Георгиев имат разумното разбиране, че военните трябва да се занимават със собствените си дела и да не се бъркат в управлението на страната, а да са само гарант на един „правилен" режим. Но след изброените неуспехи те не успяват да докажат „правилността" на режима, а освен това открехват на офицерството завесата пред благините на властта. Оказва се, че то също не е безразлично към тях.

В края на 1934 и началото на 1935 г. в челото на Военния съюз се оформят две противоположни гледища за подхода към властта. Едното: да има правителство с „военна фасада", сиреч освен военния министър в него да има още трима или четирима офицери /между които задължително Колев и Календеров/. Това мнение се поддържа от Централното управление без неговия политически секретар. Становището на Велчев е, че такава промяна би нанесла „страшен удар върху принципа за компетентността", провъзгласен в манифеста на 19 май[23]. С други думи, трябва военните да се прибират в казармите.

В такава напрегната атмосфера развръзката върви като в лош филм[24]. Тези, дето правят политическа история, и не само военните, и не само в България, рядко са хора с изискан артистичен стил и почерк. Комбинации и контракомбинации се плетат и тук, и там с коварни предложения за компромиси. Велчев допуска най-сетне да изостави позицията си на официално неучастие във властта, но го прави, когато вече не е така популярен в Лигата. При това мотивът му за такова решение е да пипне здраво юздите на офицерството и да го върне в казармите. За целта министър-председател трябва да е К. Георгиев или той самият, но да има

Ген. Пенчо Златев, 20.04.1935 г. /с автограф/ – НВИМ

задължително Министерството на войната или Министерството на вътрешните работи. По въпроса за правителството се провеждат продължителни обсъждания, пък и тайни сборища. Предпоследното заседание на Централното управление се провежда на 21 януари 1935 г. и продължава в безкрайни разправии от 16 до 23 ч., когато единодушно се решава, че утрото е по-мъдро от вечерта, и въпросът се отлага за следващия ден. Съзаклятническата „мъдрост" на превратаджиите обаче си е нощна. Нея и Д. Велчев, и К. Георгиев я владеят и успешно са я практикували. Този път обаче им предстои да я изпитат върху себе си. Двамата съюзници се оттеглят по къщите си в размисъл за „фасадното" оформяне на правителството. Останалите от Централното управление обаче още същата нощ се събират в дома на ген. Златев. Решението им е К. Георгиев да подаде оставка на правителството, като съставянето на новото се възложи на председателя на Военния съюз. На същото заседание Д. Велчев е отстранен от поста си в Лига-

та. На другата сутрин полковниците Найденов и Тановски съобщават на К. Георгиев без всякакви подробности плодовете на нощната „мъдрост“ на Централното управление.

Начинът, по който са подхлъзнати политическият секретар на Военния съюз и министър-председателят, доста прилича на тих преврат. Скоро се оказва, че това наистина е така. Още същия ден следобед К. Георгиев подава оставката на правителството. Ген. Пенчо Златев създава новия кабинет.

2.
Преходни правителства /23 януари–21 ноември 1935 г./. Залезът на Военния съюз

Префасонираната правителствена фасада е изчистена от звенарската си съставка: К. Георгиев, Петър Тодоров, П. Мидилев и Коста Бояджиев. Кабинетът придобива следния вид: ген. П. Златев – министър-председател и министър на войната; К. Батолов – министър на външните работи и на изповеданията; полк. К. Колев – министър на вътрешните работи и народното здраве; ген. Тодор Радев – министър на народното просвещение и управляващ Министерството на финансите; проф. Я. Моллов – министър на народното стопанство; Н. Захариев – министър на съобщенията; проф. Любен Диков /от НСД/ – министър на правосъдието[25]. С този състав исканата от Централното управление „фасадна“ формула е изпълнена. Военните в кабинета са Златев, Колев и Радев, а и Календеров е напълно техен човек. Засилено е и присъствието на НСД с дотогавашния ректор на Университета и близък на Ал. Цанков проф. Л. Диков.

В правителствена декларация от 23 януари 1935 г. се заявява, че кабинетът ще продължи започнатото от деветнадесетомайците, че ще издига авторитета на държавата и че за тази цел ще мобилизира усилията на всички професионални и родолюбиви организации. Същите идеи по-подробно са развити в голяма програмна реч на министър-председателя от 24 януари в театър „Роял“. В нея обаче остро е нападната групата Велчев – Георгиев и е обвинена за намерението ѝ да посегне на прерогативите на царя в полза на изпълнителната власт. Оттук Златев изтегля дебела верноподаническа линия в смисъл, че царят е символ на националното единство, че конституционно-монархическият принцип е „крайъгълен камък на бъдещия държавен градеж“[26].

„Държавният градеж“ се изразява най-вече в серия декрети за организиране на търговци, занаятчии, на индустриалци и на държавни служители. За организиране на работниците са мобилизирани целият административен персонал, както и всички кадри на Обновата. В казионния Български работнически съюз са записани 60 000 души. Обновата отново получава водещо място в идеологическата обработка на обществото и в практическата дейност по организирането му. Възобновява се нейната работа по изграждане на младежка организация. Налага се идеята на полк. Колев тя да има силно военизиран характер и в този смисъл е подготвена наредба-закон. Тя обаче не влиза в сила поради падането на правителството[27].

Изглежда сякаш, че държавната машина, направлявана от Военния съюз, уверено се движи по деветнадесетомайския коловоз. Всичко това обаче е фасадно, сиреч показно и непохватно кърпежно, и си личи. Правителствената промяна прогонва творците епигони, скалъпили и най-ярко формулирали идеите на 19 май и работили най-усърдно за някакво тяхно осъществяване. Деветнадесетомайската управляваща компания далеч не е образцова. Наследилите я във властта обаче са лишени и от умението дори да копират свястно. Новото правителство не издържа сравнение със старото. То е още по-посредствено по състава си и с това вече компрометира едно от най-важните деветнадесетомайски начала – това за компетентността. На министър-председателя му липсва държавнически

Кабинетът на ген. П. Златев, 1935 г. – БИА-НБКМ

Изборно бюро за избор на централно ръководство на казионния Български работнически съюз – НИМ

опит. Той видимо се затруднява на поста си и като че ли не се блазни много от мисълта да упражнява за дълго време властта си. Той обаче опърничаво стои на мястото си, защото в него амбициозно се е вторачил вътрешният министър полковник К. Колев. Колев е най-дейният в правителството. Той работи най-вече по въпросите за организирането на обществото, за създаване на обществена сила под ръководството на обновената с негови хора Обнова. Енергията му обаче не е в състояние да задвижи колегите му и дейността на правителството създава оправдано впечатление за некомпетентно суетене.

Борбата с партизанщината е друг принцип на Военния съюз, който започва да издиша още при деветнадесетомайците, а при новите властници деградира още повече. Те бързо прочистват от звенари и от велчевисти държавния апарат и най-вече полицията. Нейният директор Владимир Начев си подава оставката. Интернирани са и над двадесет дейни протогеровисти, закриляни от предишното правителство[28].

Партизанският дух заразява и Лигата. Новата е доста по-немонолитна от Велчевата. На 8 февруари Велчев е изключен от Военния съюз. Той, К. Георгиев и хората им обаче нямат намерение да се оттеглят в частния живот и стават част от опозицията на режима.

Съставът на Централното управление на Военния съюз е обновен. В него водеща роля започва да играе „тройката" полковници Колев, Найденов и Календаров. Найденов получава и ключовия пост политически секретар. Златев остава председател на Съюза и е в колеблива опозиция на „тройката". Още по-важно е, че много от младите офицери, ненамерили място на държавната трапеза, започват да проявяват готовност за подчинение само на върховния вожд – царя. Разцеплението по тази линия върви сред членовете на Лигата във всички гарнизони и силно я разклаща още от началото на февруари. В самото Централно управление също има привърженици на идеята, че офицерството трябва да се занимава само с преките си задължения, но не и с политика. Запасното офицерство ясно показва готовност да застане в защита на царските прерогативи. Навлизащите във Военния съюз офицери, подлагани на обработка и скрити ухажвания от двореца, все по-определено се сближават с него[29].

„Тройката", водена от полк. Колев, обаче не забелязва, че започва да губи почва под краката си. Тя самонадеяно твърди, че правителството е мандатьор на Военния съюз и е с лъжливото самочувствие, че държи положението в ръцете си. Ходовете ѝ трупат враждебност в двореца и в политическите среди. Под неин натиск на 6 март Висшият военен съвет изпраща в запаса група верни на царя генерали и старши офицери, между които флигел-адютантите ген. Константин Панов и близкият приятел на царя и бивш негов адютант полк. Първан Драганов. Пенчо Златев дейно участва в тези кадрови промени, което царят естествено ще запомни. На мястото на овакантените длъжности „тройката" поставя свои хора. Така например приятелят на В. Найденов полк. Владимир Заимов е назначен за инспектор на артилерията[30].

Подобна инерция в подхода Лигата проявява и по отношение на бившите политически партии. Те общо взето с удовлетворение посрещат правителствената програма, но влагат в това различен смисъл и различни надежди. Цанков – заради влизането в кабинета на неговия човек проф. Л. Диков, засилва оптимизма си за скорошно придобиване на властта, но заедно с това запазва силни подозрения към властниците. Групата на Калфов, Русев и пладненци за известно време се надяват, че ще могат да влияят върху правителството, като временно дават ухо на слуховете, че царят държи положението в ръцете си и скоро ще се ориентира към кабинет от граждански лица или коалиция от бивши партийни дейци. Забелязва се и известно оживление. Малинов и Мушанов искат среща с министър-председателя, за да му изложат проектите си за изменение на държавното устройство. След отказа му те изпращат критично писмо на ген. Златев, останало без последствия. Пространно и наивно писмо изпраща на генерала и социалдемократическият водач Кръстю Пастухов. С много думи той настоява за възвръщане на парламентарнодемократичната система с всичките ѝ свободи, нещо, което е несъвместимо и противозаконно от гледна точка на умонастроението на властващите[31].

Според нрава си правителството отговаря със заплахи. Вътрешният министър Колев съветва населението да не обръща внимание на „различните централи" /бившите партии/ и на пусканите от тях слухове. Полицейските органи получават нареждания да следят неотстъпно привържениците на бившите партии, включително и цанковистите. Кръстю Пастухов е интерниран заради епистоларната си разточителност, но също и цанковистът Никола Пъдарев – за писане на лозунги[32]. Режимът се доказва като грубиянски, но не премахва у бившите партии усещането, че е преходен. Напротив – това впечатление се разширява и сред по-значителни обществени среди. Това настроение се стреми да поддържа и Борис III от самото начало на Златевото правителство.

Дворецът се превръща в най-сериозен задкулисен противник на Военния съюз. Царското разузнаване е осведомено отлично за всички развития в Лигата. Там непрекъснато расте и броят на привържениците на „Величеството". „Тройката" обаче или не забелязва, или подценява опасността, идеща от него. А точно по това време царят започва да навлиза в най-дейния период на монархическата си кариера.

До средата на 30-те години Борис е вече доста напреднал в усвояването на „печалния си занаят", но се е показал предимно като пасивен емпирик. Дори с такова поведение обаче той превъзхожда балканските си колеги. Българският цар не е тъй политически и обществено самотен в страната си като праволинейния и лишен от гъвкавост автократ Александър Караджорджевич в Югославия. Борис не изпитва и травмите, на които е подложена гръцката корона от следващите една след друга военни диктатури. Той не се поддава и на непопулярната емоционална импулсивност на румънския крал Карол.

В умонастроението на Борис скептицизмът и отрицанието преобладават над градивността. Той трудно си представя какви качества трябва да притежава българската държавна машина, но много добре знае каква тя не би трябвало да бъде. От практически опит е отхвърлил като неефективни /а и за него неудобни/ авторитарни режими от земеделски или военен тип, както и демократически управленски модели като блоковия с тяхната партизанска неразбория. Царят е убеден, че властта в страната трябва пряко и напълно да зависи от волята му, и това е едва ли не единствената положителна опорна точка в политическото му мислене. В началото на 1935 г. Борис може да опре лост за собствено политическо действие и на нея. Положението дава достатъчно основания и поводи, които да изведат царя от състояние на бездействие. Обстановката му предлага непосредствена цел. Нейната емпирична формула е: военните да се прибират в казармите. Военните, и то от всякаква ориентация – антимонархисти /„кемалисти", както ги нарича царят/, умерени и монархисти, трябва да бъдат отстранени от сферата на властта. За изпълнението на тази задача Борис повече не желае да разчита на естествения ход на събитията, а и това би било вредно за изпълнението на замислите му.

Цар Борис III сред народа. Варна, 30-те години – Фотоархив БТА

Измежду актьорите на тогавашната политическа сцена царят безспорно е най-добрият, а в сравнение с военните – е направо „звезда". Той има и артистичен вкус към сценичните ефекти. Това обстоятелство не прави българския политически „филм" кой знае колко по-качествен, но пък Борис печели добре и дори с овации.

Преди всичко царят умее да крие намеренията си. Той се справя с ролята си в отличен задкулисен стил. Действа многопосочно, като прилага умело техниките на двойна и тройна политическа игра. Характерно е отношението му към Народното социално движение. Включването на двама цанковисти в правителството подхранва илюзии у проф. Ал. Цанков, че в близко бъдеще ще може да пипне юздите на властта. Царят не желае да допусне това, но без да разубеждава Цанков, успешно използва НСД като противотежест на Лигата в правителството. Цанков и движението му имат за Борис и

друго предназначение в българския политически покер. Цанков е отлична карта за блъф пред буржоазните привърженици на Търновската конституция. НСД е крайна фашистка алтернатива по въпроса за властта. Борис размахва като плашило цанковистката опасност, когато желае да неутрализира буржоазната опозиция, и в повечето случаи успява. От друга страна, дворецът намира морална и обществена подкрепа от буржоазните политически среди в подмолната си борба с Военния съюз. Тези среди се надяват, че царят впоследствие ще възстанови конституционния режим. Борис и на тях не създава пречки в строежа на въздушни кули.

Описания владетелски стил българският монарх прилага до края на живота си. Той разиграва много политически сили, като дърпа нишките в желаната от него посока. Една от причините за сполуките му е, че успява да не обезверява партньорите в благоразположението си към тях. Когато те са разочаровани от едно или друго развитие на събитията, царят дава вид, че станалото не е било по негово желание, а е бил принуден да го приеме вследствие действието на независещи от него обстоятелства и сили. По този начин той отстранява /или смекчава/ недоволството към себе си и го насочва към нечии други глави.

Първият значителен успех на самостоятелната политическа изява на Борис III е отбелязан с елиминирането на Военния съюз, което протича на няколко етапа. Началото се слага със замяната на правителството на ген. П. Златев. Кабинетът е слаб, без обществена поддръжка, войската е разколебана в политическите си предпочитания. Атаката срещу управляващите се провежда методично и скрито. Дворецът залага на противоречия, без да създава, да задейства и да вдъхновява своя собствена сила. При първото сериозно сътресение във Военния съюз в началото на февруари 1935 г. верни на царя офицери го съветват да предизвика оставка на правителството. Борис отказва и изчаква задълбочаване на разложението в Лигата. По това време самият монарх още не се чувства сигурен в себе си. Пред чужд дипломат той споделя, че подозира „всичко и всички"[33]. Преглъща той и поражението си на Висшия военен съвет на 6 март, когато армията е прочистена от негови хора.

От началото на април обаче царят е готов за действие. Започва се със свикване по негово искане на Висшия военен съвет на 4 и 5 април. На него промонархическите елементи най-сетне придобиват известен превес. Решава се войската да се прибере в казармите, а офицерите да освободят заеманите от тях граждански постове. Изказват се и мнения за разтуряне на Лигата. А съюзната йерархия да се покрие с армейската. Уволнени са 42 офицери – борисофоби[34]. Реваншът на царя е значителен и той изненадва Колев и хората му. „Тройката" се готви за разправа с офицерите царедворци. Това все още не заплашва царя пряко. Настроенията във войската са в негова полза, но все пак важно е в чии ръце ще бъде инициативата в близките дни. Известна е колебливостта на царя, но изненадващо и комично на помощ му се притичва държавническата непохватност на противниците му от Военния съюз.

На 11 април К. Георгиев прави пред югославски журналист критично изявление за способностите на властниците, които управляват обществото в казармен стил. На следващия ден се разпространява позив-окръжно на Ал. Цанков до съмишлениците му. В него те са призовани да стягат „редиците си". Централното управление се събира, за да обсъди мерки за озаптяване на развилнения се професор /не е ли инспириран от двореца?/ и неговото движение. Чуват се различни мнения, между които и за интерниране на Цанков, а също и на К. Георгиев. Колев иска мнението на министър-председателя. Ген. Златев веднага издава разпореждане в този смисъл, макар че междувременно Централното управление решава да не дразни общественото мнение чрез насилствени мерки. Двамата бивши министър-председатели потеглят под стража на принудително изгнание на о-в Света Анастасия в Бургаския залив. Материалът за политически скандал е готов. Цанковистите Я. Моллов и Л. Диков подават оставки и към тях се присъединява К. Батолов. На 18 април ген. Златев подава оставката на правителството[35].

Във Военния съюз цари политическа слепота. Там си мислят, че става дума за обикновена кабинетна реконструкция. За министър-председател е предложен Димо Казасов, при когото Лигата има намерение да продължава да ръководи страната. Неочаквано царят отказва, като намира Казасов за „крайно неудобен", и възлага мандат за съставяне на правителство на стария дипломат Андрей Тошев.

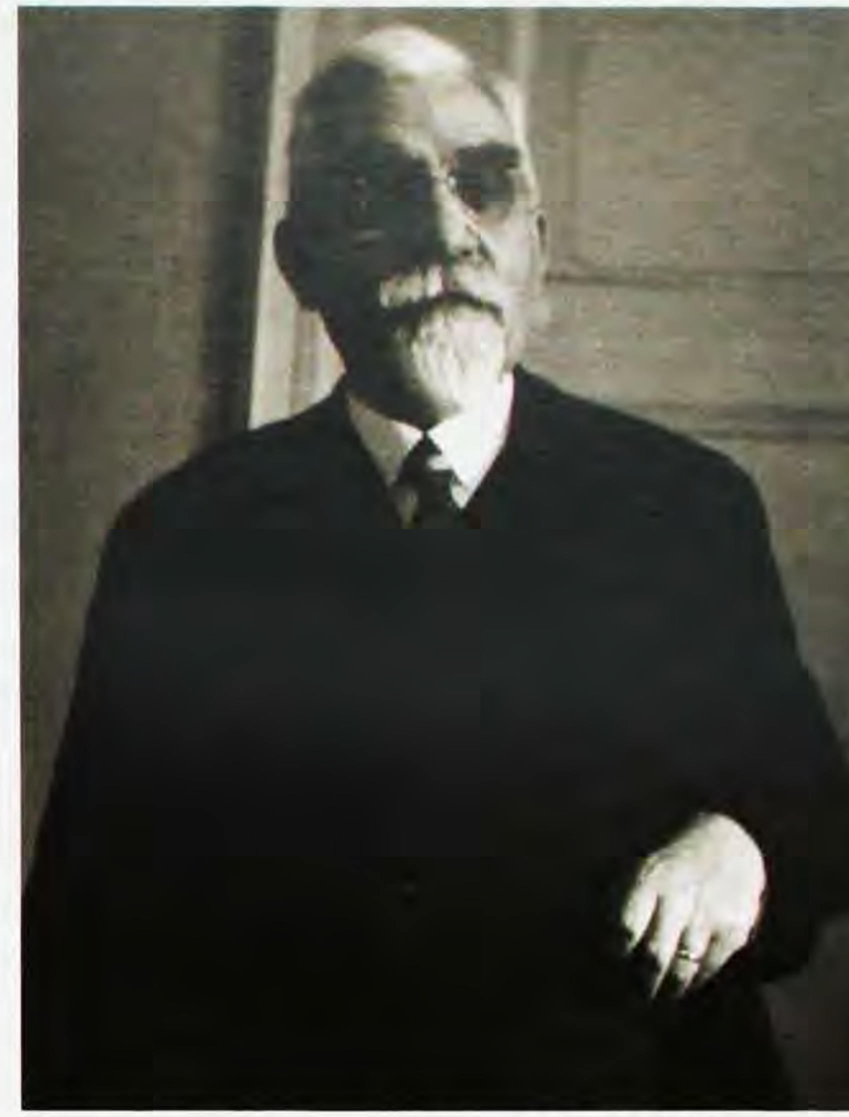
Внезапният ход на царя съдържа добре пресметнат, но реален риск. Пред Военния съюз съществуват две възможности – да приеме поражението си или да въведе диктатура с чисто военно правителство. За щастие на царя дори това състояние на нещата военните осъзнават твърде бавно. А когато го осъзнават, единство между тях няма – и двата варианта имат своите привърженици. На готовите да се разправят с царя /„тройката"/ им липсва конспиративна обособеност. Плановете си те обсъждат пред противниците на намесата на войската и пред колебаещите се и дворецът естествено е в течение на всичко, което става в Лигата и изобщо във военните среди. Трите дена след 18 април Ан. Тошев се опитва да привлече някак големците на съюза в трудни преговори за състава на правителството си. По време на тях могат да се чуят откровения като това на ген. Златев: „Както моят кабинет, така и предшестващият паднаха, защото нямаха обществена подкрепа, нямаше обществена сила, която да разнася и поддържа идеите, които искаше да прокарва за обновлението на страната."

На 21 април, Връбница, и на 28 април, Великден, „тройката" подготвя преврат, но неспособна в тънка материя като извършването на военен пуч, не успява.

* * *

Правителството на Андрей Тошев е обявено с манифест на Борис III на 21 април 1935 г. В изследванията си В. Георгиев точно определя създалото се положение като царски контрапреврат[36]. Никога дотогава Борис не е показвал толкова решителност. Нейната поява възхищава, но и поуплашва и царските хора, и самия цар. Не трябва да забравяме, че силите на Военния съюз не са сломени и че опасността от провеждане на преврат, и то тъкмо през нощта на 21 април, е реална. Поради това, като се гледат съставът на правителството и съдържанието на манифеста, важно е да се има предвид, че те отразяват както намеренията за насоки на бъдещото управление, така и елементи, продиктувани от конюнктурата на момента.

Обявяването на правителство с царски манифест е новост за България. То показва, че Борис III прави решителен излаз от позиция „царуване" и встъпва в позиция „управление". „Българи – се казва в манифеста, – от крачката, която се направи в живота на държавата на 19 май 1934 г., няма да се отстъпи." В манифеста има познати думи за преобразуване на държавата и за водещата роля, която ѝ се отрежда в живота на обществото с цел да се постигне „бързо съживяване на стопанството, решителна подкрепа на бедстващите слоеве на населението, заздравяване на вътрешния ред на страната по пътя на помирението и умиротворението". Обещава се, че „набелязаните преобразувания ще намерят израз в една одобрена конституция, в която ще бъдат зачетени националните традиции от времето на Възраждането, както и идеите на 19 май, понесени с такъв идеализъм от армията ни"[37].

Министър-председателят Андрей Тошев – БИА-НБКМ

Царят слага подписа си под възхвала на противните му военни конспиратори и техния 19 май, но за да блъфира още силната Лига. Всъщност първата непосредствена цел на Тошевото правителство според гледището на царя е тъкмо преодоляване на влиянието на военните във властта и изпращането им заедно с техния „идеализъм" в казармите. Онова, което царят иска да запази от положението след 19 май, е да не се допусне възвръщането на парламентарнодемократичната система. В това пък се състои втората непосредствена за правителството и стратегическа за царя цел. Тя е насочена срещу партиите, защото след военните те са другите вероятни противници на планираната авторитарна власт на царя. Манифестът сочи, че

нейното узаконяване ще се осъществи чрез въвеждане на нова конституция. Това за народното одобрение и за възрожденските традиции е благозвучно, но не е сложено в манифеста само заради това. Подобни неща са задължителна съставка на авторитарния стил. Навсякъде в Европа диктатури от всякакъв вид неизменно си присвояват правото да говорят от името на народите си и непременно управляват, водени от духа на нациите си, въплътен в героични и бляскави периоди от историята им.

Две са политическите лица в правителството: сговористът Стойчо Мошанов – министър на народното стопанство, и цанковистът Тодор Кожухаров – министър на железниците, пощите и съобщенията. Показателно за бъдещите намерения на царя е включването на трима безпартийни специалисти: Георги Кьосеиванов – министър на външните работи и на изповеданията, финансиста Марко Рязков – министър на финансите, и прависта Ангел Карагьозов – министър на правосъдието[38]. Най-важният измежду тях е Г. Кьосеиванов. Той е способен дипломат от кариерата, бивш пълномощен министър в една от най-трудните балкански столици – Белград, и бивш началник на дворцовата канцелария. Отличава се със спокойствие и изтънчени похвати в работата си, а освен това е убеден противник на демократично управление с много партии.

Тошевото е първото царско правителство. При него започва поредицата внимателни експерименти, за да се налучка верен път за трайно налагане на водеща позиция на царя в държавата и обществото. Остава да се нанесе последният удар върху Лигата.

Вторият /и второстепенен/ съперник на царя в стремежа му към авторитарно притежание на властта са политическите партии. Към тях подходът е разностранен, защото различни са и възможните комбинации. За опитомяването на разноезичния политически свят на разположение са най-малко три чисти решения и не се знае още колко, като се комбинират. Най-доброто е да се подмами членската маса на буржоазните партии и тя да се влее в някаква обществена сила или държавна /но царска/ партия. При такъв силен кръвоизлив, положително съчетан със законови наказателни мерки към ръководствата, партиите кротичко загиват. Ако такова „приятно развитие“ се окаже невъзможно, то и обратното не е „лошо“.

Привличат се авторитетни политически фигури в управлението, но не като представители на партиите им. Остават съперничещи второстепенни водачи и понеже са много, може и всички да не получат подобаващи държавни длъжности. В случай че те се опитат да възродят партийния живот, към тях и последвалите ги се прилага с цялата суровост законът срещу партиите и те пак изчезват.

Третият, недотам добър, но все още приемлив вариант, е съставянето на някакъв вид неестествена коалиция, например НСД с „Врабча 1“.

През септември пълзват упорити и вероятно целенасочено пускани слухове, че Военният съюз готви нов преврат. Във войската действително има възбуда, особено сред по-младите офицери, но тя се дължи по-скоро на опасенията от уволнения заради членство или близост с Лигата. Правителството обаче предварително възприема положението като крайно опасно и обмисля предпазни мерки. Всъщност търси се повод за разправа с велчевистите. Тогава те нямат нито желание, нито сила за нова авантюра, но с някои свои наивни и неразумни действия се поддават на провокациите на своите противници.

Първо, Военният съюз е разделен на крила; после, и сред крайни, и сред умерени, но също и сред процарските обикновени членове цари дезориентираност и объркване. Довереният на Велчев майор Кирил Станчев настоява, че Велчев трябва да дойде в София макар за 2–3 дни, за да въдвори ред в организацията и да повдигне нейния дух. Агентите на контраразузнаването и полицията са в течение на тези замисли. Още на 18 септември е издадено нареждане Д. Велчев да бъде арестуван, ако се появи легално или нелегално на българска територия. И той се появява. Изпеченият конспиратор, въпреки че съзнава опасността за себе си, допуска да робува също и на скрупули като тези – да не го помислят „за страхливец и беглец“.

На 1 октомври Велчев преминава легално границата. На следващия ден е заловен. На 3 октомври е обявено военно положение, което трае до 25 октомври. Разгаря се подсторена шумотевица за „опит за държавен преврат“. Започва се подготовката на голям процес[39].

През есента расте и оживлението в партийните среди. Общо е недоволството от правителството на Тошев. Самият цар го намира за „трета класа“ и то доказва това с външнополитически гаф. След залавянето на Велчев той почти официално е представян като „маша на чужда държава“, т.е. Югославия[40]. Царят насърчително наблюдава засилената дейност на партийните щабове. А там гъмжи от мнения за насоките относно бъдещото управление на страната и за състава на едно хорошо правителство. Всичко това се споделя с двореца.

В първата половина на ноември в дома на Малинов се провеждат съвещания на партийни водачи. Те достигат до съгласие за предприемане на съвместна акция пред царя и с адрес за смяна на Тошевото правителство. Няма единство обаче какво да се предложи в замяна[41]. И докато политиците умуват, настъпва криза в правителството, която изглежда изкуствено предизвикана. Последователно подават оставки министрите М. Рязков и Т. Кожухаров. На 23 ноември Тошев подава оставката на правителството и Г. Кьосеиванов получава мандат за съставяне на ново[42].

3.
Царският режим /23 ноември 1935– 1 септември 1939/

Министър-председателят Георги Кьосеиванов, 1935 г. – Преса

С първото правителство на Георги Кьосеиванов царят става неоспорим държател на властта. Няма „диктатура“, тъй като режимът е лишен от нейните същностни белези, макар и да притежава някои по-второстепенни. Не ползвам и определението „личен режим“, защото царят по правило не упражнява властта си лично, а чрез подчинени нему посредници. Освен това „личен режим“, право или криво, българската историография нарича управлението на Фердинанд, а Борисовото доста се различава от него.

За началото на царския режим, наричан в миналото монархофашистка диктатура, се смята 23 октомври 1936 г., когато се създава третото правителство на Кьосеиванов. Доводите за избор на третото Кьосеиваново правителство като окончателно налагане на царя в управлението на страната са два. Първо, защото двата първи кабинета на Кьосеиванов са преходни, и второ, защото тогава царят се колебае какъв вид правителство повече ще подхожда на намеренията му – чиновническо /първия кабинет/ или с привличане на политическите партии по някакъв начин /втория кабинет/, докато накрая с третия кабинет възприема първия вариант.

Правителството от 23 ноември 1935 г. има следния състав: Г. Кьосеиванов – министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията, о.з. ген. Георги Сапов – министър на вътрешните работи и народното здраве, о.з. ген. Михаил Йовов – министър на народното просвещение, Кирил Гунев – министър на финансите, Димитър Пешев – министър на правосъдието, ген. Христо Луков – министър на войната, Димитър Вълев – министър на народното стопанство, инж. Спас Ганев – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството, инж. Константин Стоянов – министър на железниците, пощите и телеграфите[43].

Открояващите се личности са министър-председателят и военният министър. Мнението на хора, добре запознати или близки с Кьосеиванов, като Стефан Попов и Стефан Груев, е, че той е надарен, умен, почтен, прозорлив, спокоен, дискретен, с безупречни обноски, но лишен от енергия, воля, инициатива и темперамент. С тези си личностни черти той обещава гладко и приятно да сътрудничи на царя и да управлява според неговите поръчки[44]. Посочените качества и липси една по една действително могат да се видят у Кьосеиванов /или Кьосето, както е известен в царското обкръжение, сред колегите си и в обществото/. Това, ко-

Министърът на войната ген. Христо Луков /на първия ред в средата/ с висши офицери, 1936 г. – БИА-НБКМ

ето му пречи обаче да бъде почти идеалният тип на царско оръдие, е, че той си позволява да има свои идеи, различни от тези на Борис. А съумява и да ги изразява, пък и деликатно да работи за приложението им.

Ген. Луков като че е психологически антипод на Кьосеиванов. Той е енергичен, амбициозен и не повече от средно интелигентен. В същото време е убеден и вече доказан противник на Военния съюз. Но и той, обладан от свои или най-вече чужди разбирания, е готов да ги отстоява пред царя. И вече не деликатно, а напористо, в съответствие с чепатия си характер. Всичко това през ноември 1935 г. обаче все още предстои.

Двамата запасни генерали Сапов и Йовов не са имали нищо общо с Лигата и са предани на династията. Останалите членове на Министерския съвет минават за специалисти[45].

На 26 ноември е публикувана правителствена декларация. В нея се казва: „Правителството ще има за своя главна задача, продължавайки твърдо прилагането на манифеста от 21 април т.г., да създаде едно почтено, законно, справедливо и творческо управление, условия за нормализиране положението на страната и да я доведе до правилен и спокоен политически живот. Правителството ще проучи възможностите и ще подготви условията за привличане на народа към участие в управлението на страната – ще работи за пълно успокоение на страната, търсейки обединението на всички здрави национални сили в името на върховните интереси на родината."[46] С позоваването на манифеста от 21 април, от официалния език почти изчезва омразната на царя дата 19 май и напълно – всякакви положителни епитети към нея. Ироничното е, че манифестът от 21 април, от своя страна, се позовава на 19 май.

Декларацията е образец за неопределеност в съставянето на официални документи. Всички основни понятия в нея подлежат на многозначно тълкуване, та изглеждат чак загадъчни. „Нормализация на положението на страната" и нейното „успокоение" – да. Тя се нуждае от това. Но как ще се постигне и какво ще представлява то? „Привличане на народа към управлението на страната" е ясен израз, но намирисва на авторитаризъм и елиминиране на партиите, което впечатление се засилва от обичайното авторитаристично словосъчетание „обединението на всички здрави национални сили".

Правителството започва работата си по „нормализиране" и „успокоение" на положението с дейност за пълно елиминиране на Военния съюз, макар това да е задача на вчерашния ден /и всъщност изпълнена вече/. В хода на следствието по „офицерската конспирация" на подследствените не са им спестени инквизиции. На двама от тях им се случва да починат от естествена смърт /?/ – запасният полковник Ставри Андреев от язва и подполковник Михаил Узунов от септична ангина[47].

Съдебният процес започва на 18 декември и продължава повече от два месеца. Като подсъдими са привлечени и някои умерени лигари като ген. Вл. Заимов, а също и д-р Г. М. Димитров от „Пладне". Не е за учудване. Умерените от рода на Заимов са неблагоразположени към царя. А пладнари като Гемето с техния задкулисен политически натюрел винаги могат да бъдат поставени под съмнение. Интересно е, че по-късно и двамата развиват в биографиите си конспирация и шпионаж.

През повечето време, докато траят съдебните заседания, царят обикаля столиците на големите европейски държави. Между другото там той търси и получава искрено или недотам искрено съчувствие заради нелоялната и спрямо него намеса на българските военни в политическия живот. Впечатлението на Запад за процеса срещу Велчев като монтиран и предрешен обаче си остава[48].

В края на февруари 1936 г. военният съд произнася смъртни присъди за Д. Велчев и майор К. Станчев. Междувременно по повод Връбнишкото приключение с продължението му през Страстната седмица от април 1935 г. запасните полковници Колев и Календеров са арестувани на 15 януари 1936 г. и на 30 март са осъдени на смърт. Царят заменя по-късно четирите смъртни присъди с доживотен затвор[49]. Осъдените са амнистирани след възвръщането на Южна Добруджа през септември 1940 г.

Последният тласък на инерцията срещу Лигата идва на 12 юни 1936 г. с издаването на наредба-закон за запазване на моралната и материалната сила на войската. С нея се забранява участието на военните в политическия живот и съществуването на тайни организации в армията. За нарушение на наредбата-закон се предвиждат много тежки наказания, включително смъртно[50]. И все пак тя се нарушава. Малки групи военни предпазливо се събират от време на време и се отдават на противоречиви кроежи с левичарско-републикански облик. Дълго време тези групички не са опасни, но по-късно стават. Понякога, най-често чрез звенари и пладнари, те установяват конспиративни връзки с комунистите, а те, винаги усетливи към нелегална дейност, се опитват да насаждат своите виждания сред опозиционните военни, за да могат при нужда да ги използват като свое оръдие[51].

Карикатура за разтурянето на Военния съюз. Худ. Ал. Божинов – НА-БАН

С идването си правителството се активизира антипартийно. През декември са иззети архивите на партиите, а в началото на 1936 г. са разпродадени техните имоти. Заповядано е и „най-внимателно разузнаване“ на партийните водачи[52]. Ударени са и някои фашизоидни формации. През януари 1936 г. е забранена дейността на Съюза на българските легиони и на Родна защита, разтурени след 19 май 1934 г. и легализирани отново по време на Тошевото правителство. Разформирован е и Съюзът на българската младеж[53]. Полицията привиква и предупреждава видни политици заради дейността им, върши обиски, следи техни прояви и т.под. На практика обаче е даден значителен простор за политическа дейност, зад която стоят правителството и дворецът. Стига се дотам, че началникът на политическата полиция е принуден да оправдава грубото отношение към Малинов и Мушанов /викани в полицията за свое циркулярно писмо до съидейниците си в края на 1935 г./ с нетактичността на служителите си[54].

Сред народа продължава да съществува широк пласт от аполитични, разочаровани или временно незаинтересовани от политиката хора. Политическата апатия се подхранва от растящото подобряване на стопанските условия в страната вследствие преодоляването на икономическата криза. Поведението на толкова много хора при рязко изменение на политическата обстановка е непредсказуемо и с тях са принудени да се съобразяват всички политически фактори. Дори масовата политическа пасивност, дори и враждебна, е в състояние да провали инициативи на двореца, на правителството или на партиите, когато те се нуждаят от обществена поддръжка: например при създаване на някакъв вид обществена сила, държавна партия, партийна коалиция и др. подобни. Немалко обикновени хора обаче поддържат по традиция политическия си интерес и могат да бъдат въвлечени по един или друг начин в политическия живот.

В края на 1935 и първата половина на 1936 г. от десния ъгъл продължава да набира скорост движението на Ал. Цанков. Отляво БКП с много помалобройните си съчувственици не може да осигури необходимата противотежест на цанковистите. Българската комунистическа партия още не е изковала понятието „монархофашизъм“ и оценява новия кабинет като „чисто царски“, като „царско-генералско буржоазно правителство“, съставено от хора на монархическата клика и на крупния финансов капитал[55].

От лятото на 1935 г. в Москва се провежда седмият конгрес на Комунистическия интернационал /КИ/. На него Г. Димитров е избран за генерален секретар. Той изнася и основния доклад, който препоръчва на комунистическите партии по-гъвкав подход в тяхната дейност. Поредната комунистическа мимикрия трябва да придаде по-цивилизован външен вид на партиите, контролирани от КИ. Прокламираната цел се съдържа във формулата за изграждане на единни фронтове против настъплението на фашизма. Ленинско-сталинското гледище за тези фронтове, за изземване „отдолу“ на членската маса на пролетарски и други леви партии от страна на комунистите временно е изоставено. Единните фронтове се разбират като широки коалиции дори с десни, но антифашистки партии, при което водещата роля на комунистите не се издига като непременно условие. Това дава възможност на комунистическите партии да се приобщят към нормалния политически живот и да проникнат дълбоко в него. За страни като България обаче съществува опасност чрез по-рафинирани похвати да се провежда една по-вероломна обществено вредна политика на комунистите.

Задграничното бюро тутакси диктува новите коминтерновски постановки на БКП и те са възприети от нейния ЦК на Шестия му пленум от февруари 1936 г. На него ръководството на партията е прочистено от враждебните на Димитров и Коларов левосектанти. Новият курс на партията повишава нейната тежест в политическия живот на страната, още повече че тя официално се обявява за възстановяване на Търновската конституция[56], което обаче е неискрен тактически ход. Към БКП започват да гравитират леви крила от буржоазни и дребнобуржоазни партии, а също и нелегалните звенари и лигари. Въпреки винаги живите си съмнения към комунистите буржоазните партии невсякога са в състояние да отклонят диалога с тях. БКП успява да осъществи контакти с БЗНС /във всичките му разновидности/, със Социалдемократическата партия, с Радикалната партия и дори с Демократическата партия, без да споменаваме други дребни партийки. Така че комунистите разширяват своята почва за дейност и започват да стават политически фактор, без обаче да уравновесят влиянието, което цанковистите имат в десния фланг на политическата скала.

Политическата среда в България продължава да е аморфна и неуморно политиканстваща. Царят поддържа по различни начини диалога си с партийните среди. Той се връща под различни форми към идеята си за коалиция между цанковисти и гичевисти. Целта е да се обезсили лагерът на буржоазните партии, като в същото време се предотвратят и опасността от самостоятелно цанковистко управление. Идеята е трудно осъществима, макар на моменти Цанков да изглежда склонен да я приеме. Дворецът не се уморява да лансира тази неестествена комбинация и това си има своите причини. В случай че цанковистко-гичевистка коалиция се окаже невъзможна, то това ще даде нови доводи за политическото безплодие на партиите и за нуждата от укрепване на царедворската безпартийна власт.

Тайно проявяваната благосклонност на двореца към НСД се засилва в края на 1935 и началото на 1936 г. Тя видимо се отразява върху поведението и изразяваните от Цанков гледища. Фашизоидните крайности се ограничават, за да се вмести Движението в схемите на короната, а и за да стане то по-приемливо за обществото. В тайни срещи с министър-председателя професорът дори пледира да се увеличат възможностите за политическа изява на бившите партии и за известно оживяване на политическия живот[57].

В края на февруари Кьосеиванов започва тайни преки срещи с представители на „Врабча 1“ и с НСД[58]. До нещо определено не се достига. По-късно Д. Гичев обяснява, че бил подлаган на натиск от „големи фактори“ за споразумяването с Цанков[59]. Земеделският водач има предвид не само министър-председателя, но и двореца. „Врабча 1“ действително няма причини да влиза с НСД в комбинация, от която може само да загуби, включително популярност сред собствените си привърженици. Затова пък от началото на 1936 г. БЗНС е в период на усилена дейност.

На 14 януари Д. Гичев изпраща до привържениците си окръжно писмо с наименованието „Време за губене няма“. С него настоятелно се иска „незабавно възстановяване на свободите и правата на народа и приобщаването му към управлението на държава и общини“ чрез всеобщо и тайно гласуване. „Търновската конституция – казва се още в писмото, – която формално не е отменена, трябва и фактически да бъде възстановена.“[60]

Останалите партии също засилват изявите си. Това най-вече се отнася до Демократическата партия. Александър Малинов продължава ноемврийската традиция да събира в дома си партийни водачи, за да преговарят по изработване на обща линия на поведение. През януари 1936 г. те обсъждат възможността да поискат аудиенция от царя, за да се настоява за възстановяване на конституционния и парламентарния режим и за излизане с манифест към народа. До съгласие не се стига. Забелязва се своего рода съперничество между Малинов и Гичев, кой да оглавява акцията. „Врабча 1“ настоява за водачество в набелязания опозиционен блок с познат вече довод: „Сега не е 1931 г. Тогава бяхме под подозрение; сега вече имаме легитимация и нямаме нужда от опека.“[61]

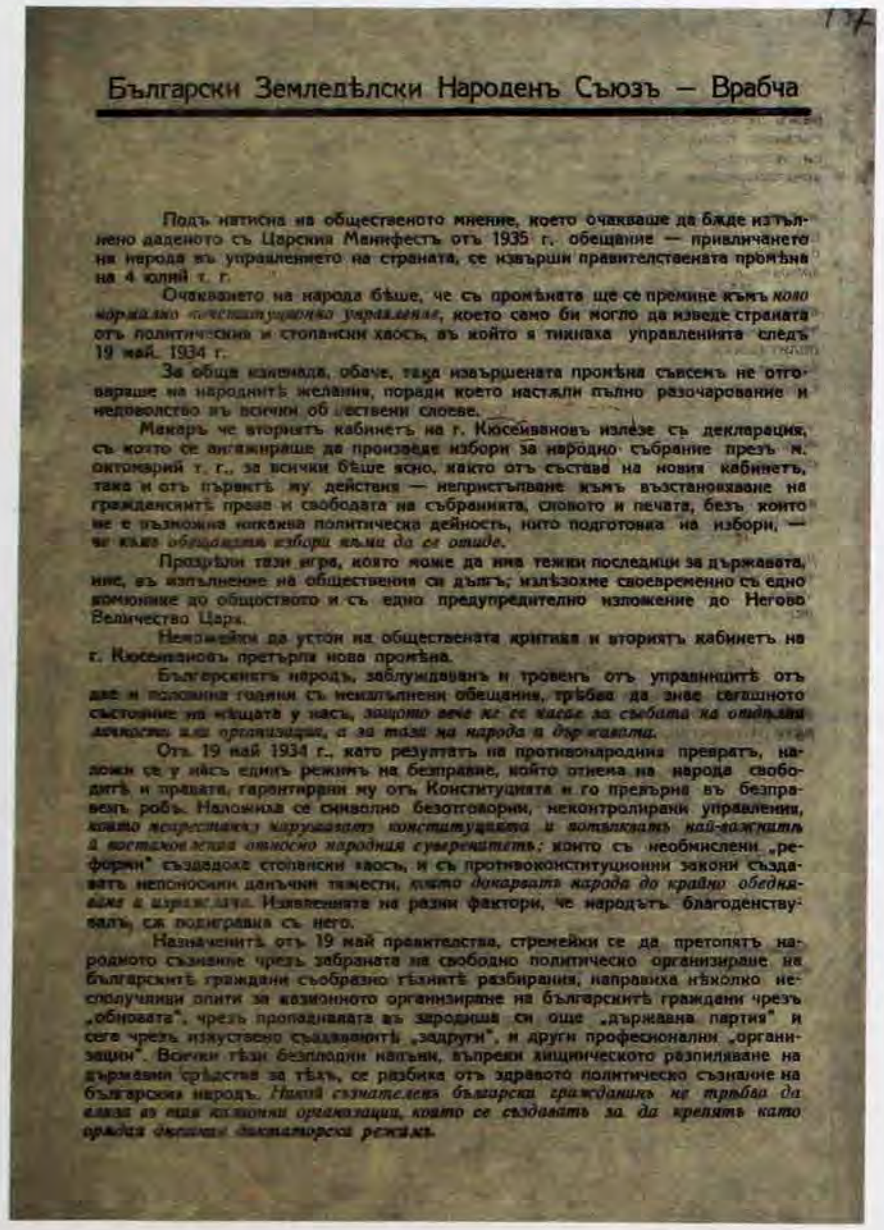
Решено е от името на всички да се иска аудиенция от царя и да се настоява за възстановяване на парламентарния режим. При уточняване на процедурните подробности обаче възникват разногласия – пак поради съперничеството между демократи и гичевисти. Два дена по-късно се постига споразумение между партиите от центъра, ръководен от „Врабча 1“. Възниква партийна коалиция, наречена Петорка. Съставя се и текст на адрес до царя[62].

За да изпревари инициативата на Петорката, Централното бюро на Демократическата партия изпраща на 30 май писмо до царя с настояване да се възстанови суспендираната конституция и едва след това да се пристъпи към „съществени реформи, които страната чака“[63].

На 29 май водачите на „Врабча 1“, Демократическия сговор, Радикалната партия /Г. П. Генов/, Националлибералната партия /Б. Смилов/ и някои други общественици /общо около 30 души/ подписват адреса до царя[64]. На 1 юни Кр. Пастухов го връчва в царската канцелария. Адресът кратко и точно описва създаденото след 19 май 1934 г. ненормално положение. Търновската конституция е защитена от спекулации, противопоставящи я на Възраждането, и е наречена най-скъпа негова рожба. Настойчиво се изисква нейното възстановяване по инициатива на царя[65].

С действията от май 1936 г. на забранените политически сили и особено със създаването на Петорката картата за партийната безпомощност е избита от царската колода. Адресът предизвиква стъписване в двореца и в правителството. Идеите му са много близки до изразените в писмото на Демократическата партия. Малките „партии на реда“ също ги споделят. Комунистите подкрепят исканията за възвръщане на конституцията. Възниква опасност от обединение на цялата опозиция /без движението на Ал. Цанков/ срещу царедворския режим. Това принуждава Борис отново да излезе иззад кулисите. И този път той играе ролята си умело.

От 6 юни царят провежда серия от аудиенции с водачи на партиите. Той разговаря с тях поотдел-

177

Български Земледѣлски Народенъ Съюзъ — Врабча

Подъ натиска на общественото мнение, което очакваше да бжде изпълнено даденото съ Царския Манифестъ отъ 1935 г. обещание — привличането на народа въ управлението на страната, се извърши правителствената промѣна на 4 юлий т. г.

Очакването на народа бѣше, че съ промѣната ще се премине къмъ *ново нормално конституционно управление*, което само би могло да изведе страната отъ политическия и стопански хаосъ, въ който я тикнаха управленията следъ 19 май 1934 г.

За обща изненада, обаче, така извършената промѣна съвсемъ не отговаряше на народнитѣ желания, поради което настжли пълно разочарование и недоволство въ всички обществени слоеве.

Макаръ че вториятъ кабинетъ на г. Кьосеивановъ излѣзе съ декларация, съ която се ангажираше да произведе избори за народно събрание презъ м. октомврий т. г., за всички бѣше ясно, както отъ състава на новия кабинетъ, така и отъ първитѣ му действия — непристъпване къмъ възстановяване на гражданскитѣ права и свободата на събранията, словото и печата, безъ които не е възможна никаква политическа дейность, нито подготовка на избори, — че къмъ *обещанитѣ избори нѣма да се отиде.*

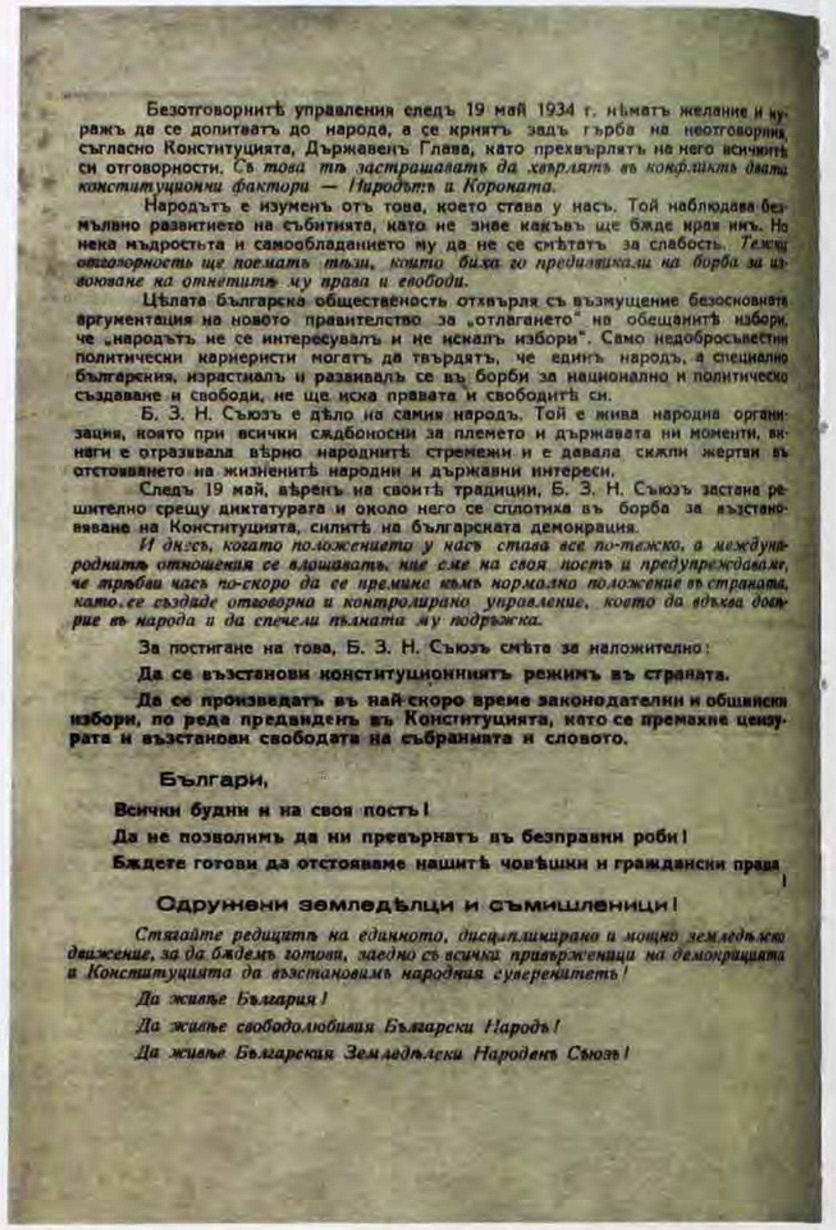
Прозрѣли тази игра, която може да има тежки последици за държавата, ние, въ изпълнение на обществения си дългъ, излѣзохме своевременно съ едно комюнике до обществото и съ едно предупредително изложение до Негово Величество Царя.

Неможейки да устои на обществената критика и вториятъ кабинетъ на г. Кьосеивановъ претърпя нова промѣна.

Българскиятъ народъ, заблуждаванъ и тровенъ отъ управницитѣ отъ две и половина години съ неизпълнени обещания, трѣбва да знае сегашното състояние на нѣщата у насъ, *защото вече не се касае за съдбата на отдѣлни личности или организации, а за тази на народа и държавата.*

Отъ 19 май 1934 г., като резултатъ на противонародния превратъ, наложи се у насъ единъ режимъ на безправие, който отнема на народа свободитѣ и правата, гарантирани му отъ Конституцията и го превърна въ безправенъ робъ. Наложиха се символно безотговорни, неконтролирани управления, *които непрестанно нарушаватъ конституцията и потъпкватъ най-важнитѣ ѝ постановления относно народния суверенитетъ;* които съ необмислени „реформи" създадоха стопански хаосъ, и съ противоконституционни закони създаватъ непоносими данъчни тежести, *които докарватъ народа до крайно обедняване и изражение.* Изявленията на разни фактори, че народътъ благоденствувалъ, сж подигравка съ него.

Назначенитѣ отъ 19 май правителства, стремейки се да претопятъ народното съзнание чрезъ забраната на свободно политическо организиране на българскитѣ граждани съобразно тѣхнитѣ разбирания, направиха нѣколко несполучливи опити за казионното организиране на българскитѣ граждани чрезъ „обновата", чрезъ пропадналата въ зародиша си още „държавна партия" и сега чрезъ изкуствено създаванитѣ „задруги", и други професионални „организации". Всички тѣзи безплодни напъни, въпреки хищническото разпиляване на държавни срѣдства за тѣхъ, се разбиха отъ здравото политическо съзнание на българския народъ. *Никой съзнателенъ български гражданинъ не трѣбва да влиза въ тия казионни организации, които се създаватъ за да крепятъ като орждия днешния диктаторски режимъ.*

Безотговорнитѣ управления следъ 19 май 1934 г. нѣматъ желание и куражъ да се допитватъ до народа, а се криятъ задъ гърба на неотговорния, съгласно Конституцията, Държавенъ Глава, като прехвърлятъ на него всичкитѣ си отговорности. *Съ това тѣ застрашаватъ да хвърлятъ въ конфликтъ двата конституционни фактори — Народътъ и Короната.*

Народътъ е изуменъ отъ това, което става у насъ. Той наблюдава безмълвно развитието на събитията, като не знае какъвъ ще бжде края имъ. Но нека мждростьта и самообладанието му да не се смѣтатъ за слабость. *Тежка отговорность ще поематъ тѣзи, които биха го предизвикали на борба за извоюване на отнетитѣ му права и свободи.*

Цѣлата българска общественость отхвърля съ възмущение безосновната аргументация на новото правителство за „отлагането" на обещанитѣ избори, че „народътъ не се интересувалъ и не искалъ избори". Само недобросъвестни политически кариеристи могатъ да твърдятъ, че единъ народъ, а специално българския, израстналъ и развивалъ се въ борби за национално и политическо създаване и свободи, не ще иска правата и свободитѣ си.

Б. З. Н. Съюзъ е дѣло на самия народъ. Той е жива народна организация, която при всички сждбоносни за племето и държавата ни моменти, винаги е отразявала вѣрно народнитѣ стремежи и е давала скжпи жертви въ отстояването на жизненитѣ народни и държавни интереси.

Следъ 19 май, вѣренъ на своитѣ традиции, Б. З. Н. Съюзъ застана решително срещу диктатурата и около него се сплотиха въ борба за възстановяване на Конституцията, силитѣ на българската демокрация.

И днесъ, когато положението у насъ става все по-тежко, а международнитѣ отношения се влошаватъ, ние сме на своя постъ и предупреждаваме, че трѣбва часъ по-скоро да се премине къмъ нормално положение въ страната, като се създаде отговорно и контролирано управление, което да вдъхва довѣрие въ народа и да спечели пълната му подкрепа.

За постигане на това, Б. З. Н. Съюзъ смѣта за наложително:

Да се възстанови конституционниятъ режимъ въ страната.

Да се произведатъ въ най-скоро време законодателни и общински избори, по реда предвиденъ въ Конституцията, като се премахне цензурата и възстанови свободата на събранията и словото.

Българи,

Всички будни и на своя постъ!

Да не позволимъ да ни превърнатъ въ безправни роби!

Бждете готови да отстояваме нашитѣ човѣшки и граждански права!

Одружени земледѣлци и съмишленици!

Стягайте редицитѣ на единното, дисциплинирано и мощно земледѣлско движение, за да бждемъ готови, заедно съ всички привърженици на демокрацията и Конституцията да възстановимъ народния суверенитетъ!

Да живѣе България!

Да живѣе свободолюбивия Български Народъ!

Да живѣе Българския Земледѣлски Народенъ Съюзъ!

Позив на БЗНС „Врабча–1" за възстановяване на конституцията. Оригинал – ЦДА

но, като пренебрегва наличието на Петорката. Борис въвежда политиците в обсъждането на извънредно сложна материя за създаване на широко коалиционно правителство, но под негов контрол[66]. Искрени или не, тези негови сондажи, както и да завършат, ще са от полза за двореца, тъй като инициативата е в негови ръце. Постигането на някакво общо междупартийно съгласие е съмнително, но ако това стане, то би дало на царя така необходимата му социална опора, за да реди правителство и държава по свое усмотрение. Ако ли пък не, той пак може да прави същото, оправдавайки се с несговорчивостта на партиите. В този случай съвместно противодействие на опозицията не се очаква. Комбинацията с широко царско коалиционно правителство пропада. Борис обаче дава неопределени надежди за възстановяване в някаква степен на конституционния режим. По-специално царят се съгласява с провеждането на законодателни избори[67]. Поради това политиците и от Петорката, и от останалите партии решават лоялно да изчакат царското решение.

Веднага след преговорите с партиите от двореца и от правителството се подема работа по старата идея за коалиране на НСД и „Врабча 1" и за съставяне на правителство с предимство на земеделци, начело с Кьосеиванов. В един документ на Вътрешното министерство прогнозното въображение на властниците рисува в приятни за тях краски резултата от евентуалното осъществяване на правителствения хибрид „Врабча 1" – НСД. Там се казва: „Цанковото движение е слабо, за да поеме властта. Комбинацията Цанков – Гичев ще гарантира едни законодателни избори. При тази комбинация Гичев ще бъде отслабен, Цанковото движение няма да се разрасне; ще има силна опозиция в лицето на другите партии, които ще възраснат, понеже ще има безогледни комбинации."[68] За да стане това обаче, се изисква доста наивност и глупост, главно от страна на Гичев. Той отказва да ги прояви. Пък и Цанков не допринася за осъществяване на комбинацията с нахалните си и досадни претенции за самостоятелно поемане на цялата власт[69].

Следва пряка намеса на царя и на министър-председателя. На 2 и 3 юли Цанков има една среща с Борис и две с Кьосеиванов. Постига се съгласие бъдещото правителство да изработи нов избирателен закон и да проведе законодателни избори до края на октомври. Фиксиран е и крайният им срок – третият неделен ден на месеца. За НСД се „гарантира малко нещо свобода и възможност за организационна дейност сред народа"[70]. Характерът на преговорите определя официозно НСД като страна в споразумението. Това означава, че в противоречие с Наредбата-закон за забрана на партиите двамата цанковисти ще участват в правителството като представители на своята политическа сила. Това е новост след 19 май, защото в кабинетите на Златев и на Тошев Диков, Моллов и Кожухаров влизат формално като личности, неподчинени на партията си.

* * *

В обявения на 4 юли 1936 г. състав на правителство петима министри запазват старите си места. Това са Кьосеиванов, Луков, Гунев, Вълев и Ганев. От петимата нови министри цанковистите Д. Мишайков и Т. Кожухаров оглавяват съответно Министерството на народното просвещение и това на железниците, пощите и телеграфите. Ангел Карагьозов става министър на правосъдието, Ради Василев – на земеделието и държавните имоти, и Иван Красновски – на вътрешните работи.[71]

Второто правителство на Кьосеиванов има също преходен характер и направо си го заявява. То си поставя за цел да изработи нов избирателен закон и да проведе законодателни избори до края на октомври. Това е знаменателна постъпка. За пръв път един царедворски кабинет си поставя ясно определени задачи за ясно определени срокове. Правителствената програма отразява условията, наложени от Цанков в преговорите му с Кьосеиванов. Едва ли обаче всички министри вярват в осъществяването ѝ. На министър-председателя тя направо не му харесва и не е за вярване, че той ще прояви старание за изпълнението ѝ. Затова пък военният министър стремглаво се втурва да преследва програмните цели. Те лежат в основата на потулен сблъсък с бившето правителство от края на март и началото на април[72]. Въпросът не се свежда само до личните амбиции на Луков да вземе преднина пред Кьосеиванов, макар те наистина да съществуват. Между двамата има не различия, а противоречия, и то принципни, по най-важния проблем на правителствената политика – нормализацията. Военният министър препоръчва бърз подход към нормализацията, което ще рече да се създаде здрава партийна коалиция, подчинена на царя и ръководена от него. Бавната нормализация, защитавана от министър-председателя, предвижда за продължителен период от време запазване на служебен, безпартиен облик на управлението. Царят стои неутрално между двете групировки и прави възможното, щото никоя от тях да не вземе превес до окончателното му арбитражно решение[73].

Министерството на вътрешните работи още на 5 юни 1936 г. разпорежда на кметовете да проучат „какво е настроението на населението" с оглед на едни бъдещи избори. Министърът изрично отбелязва, че и занапред „партизанството не ще бъде допуснато и затова е необходимо да се знае народът държи ли на бившите партии или не"[74]. Новото правителство продължава работата в тази насока. Организира се секретна анкета в горния смисъл. На 14 юли на кметовете, на околийските управители и на областните директори е изпратен списък от насочващи въпроси, на които трябва да се отговори в хода на анкетата. Направените проучвания са обобщени в специален доклад на Дирекция на полицията от 10 септември. Според него мнозинството от населението е аполитично или е на страната на безпартиен режим; него го интересуват най-вече местни интереси и затова настоява за общински съвети с изборни кметове; известна организираност има само у комунистите, НСД и земеделците, но по места различните партии имат различно влияние. При евентуално провеждане на парламентарни избори някъде е възможно „народът отново да се приобщи и гласува за партиите"[75].

Сред Кьосеивановото мнозинство в кабинета нараства решимостта за възстановяване на чисто безпартийния му характер. Тя идва главно от обстоятелството, че към такава развръзка клони и царят. За Кьосеиванов не е трудно да предизвика недоволството на двамата министри цанковисти. Лансира се внушението, че военните са против участието им в кабинета, че те биха могли да оста-

Новооткритите хали в Русе, 1937 г. – изт.: Ив. Минчев. Управление на творчество и дела. С., 1939 г.

Манифестация за възстановяване на Търновската конституция – ЦДА

нат в правителството, но като частни лица. Кожухаров и Мишайков подават оставка.

На 23 октомври на мястото на излезлите министри Кьосеиванов назначава ген. Михаил Йовов – начело на министерството на железниците, и Николай Николаев, дотогавашен главен секретар на външното министерство, за просветен министър. Така правителството напълно възвръща безпартийния си облик.

* * *

След 23 октомври 1936 г. линията за ръководната роля на държавата в обществено-политическия живот на страната продължава да върви във възходяща посока. Стига се до почти пълна регламентация на икономическия живот и до ефективна регулираща роля на държавата в отношенията между труда и капитала. Но всичко това, и дори още по-добре организирано, е присъщо не само на тоталитарните, но и на най-демократичните държави, особено в навечерието и по време на Втората световна война. Тази държавна политика допринася за бързото преодоляване на последствията от кризата, за зараждането на видим стопански подем, за подобряване на общото жизнено равнище в страната.

В решаването на ежедневните въпроси на населението служителите специалисти в държавните ведомства общо взето се оказват по-кадърни от предишни, партизански назначени чиновници. Затова и безпартийните режими получават сравнително широка обществена подкрепа. При това характерният за българското общество политически плурализъм под най-различни форми и със знанието на държавните институции вирее до самия край на „монархофашизма“ през 1944 г.

Петорката посреща правителствената промяна и отлагането на законодателните избори с нападателно разочарование. На 8 ноември тя депозира писмо до царя, в което за пръв път го упрекава, че той е виновен, задето не се възстановява Търновската конституция с всички последствия на един морален и свободен политически живот. Дворецът не обръща внимание на писмото. Тогава Петорката, съобразно предварително взетото решение, започва да подготвя пряко обръщение към народа. В хода на неговото разработване Петорката полага усилия за организиране на опозицията около себе си. Тя влиза във връзка с буржоазните партии вън от нея, но също с НСД и с БКП.

До края на декември 1936 г. документът под названието „Всенародно искане“ е готов. Според някои сведения в съставянето му участва представителят на БКП Митю Станев. Написано с ясен стил и прочувствен език, Всенародното искане предлага програма за изход от положението. Според нея необходимо е: „1/ незабавно и пълно възстановяване на конституцията; 2/ незабавно провеждане на законодателни избори; 3/ отговорно конституционно правителство, което с подкрепата на народното представителство да съживи народното стопанство, в основата на което лежи българската земя, да облекчи непосилните тежести на всички производителни слоеве и да поведе една достойна национална политика на почтено, равноправно и дейно сътрудничество с всички съседи, като следва пътя на великите и малките нации, които се борят за мир и справедливост“[76]. Отпечатано в огромен тираж, под Искането поставят подписите си стотици хиляди български граждани.

Изработеният от правителството избирателен закон за местни избори цели максимално да стесни възможностите на опозицията. Той е публикуван на 18 януари 1937 г. Според него кандидатурите за общински съветници трябва да се поставят еднолично. Те не могат да се издигат от партии и организации. Специално се набляга, че кандидатите не трябва да изповядват „комунистически и анархически идеи“ или „противодържавни разбирания“. Със закона се увеличава образователният ценз на кандидатите, които трябва да бъдат мъже над 30-годишна възраст. Утвърждаването на кандидата се възлага на кмета, който да гарантира лоялността му към режима. Забраняват се всякакви антиправителствени агитации и се предвиждат многобройни санкции за неизпълнението на закона. Законът разширява избирателните права и на омъжените жени майки. Обявява се, че изборите ще се проведат в различните области през четирите неделни дни на месец март. Това дава възможност да се съсредоточат значителни полицейски части там, където се провеждат избори.

Властта подхожда с решимост да спечели общинските избори. Много внимание се обръща на учредителния конгрес на Общия съюз на земеделските стопански задруги, проектирани като масова опора на властта на село. Членуването в задругите не е задължително, но всички селяни плащат задължителен членски внос. Впоследствие задругите се обезличават – не без съдействието на БКП и БЗНС.

Казионните организации, печатът и радиото дейно обслужват правителствената пропаганда. По предизборни агитации в страната тръгват и някои от министрите. Стегнат и впрегнат в работа е и административно-партийният апарат. Провежда се и акция за проверяване на благонадеждността на кметовете[77].

Властта полага усилия да притисне, да затрудни и да сплаши опозицията. Още в края на 1936 г. са спрени 22 политически издания. Забранени са публичните изяви. Политически личности биват арестувани и понякога се подлагат на побой в полицията. Честа практика е интернирането[78]. Този род настъпление срещу опозицията се води методично, дозирано и с приближаването на изборите темпът му нараства. Режимът обаче държи да не се злепоставя със свирепа бруталност и се стреми да се придържа в рамките на бездруго суровото и репресивно антипартийно законодателство след 19 май 1934 г. От своя страна, опозицията използва всички възможности и развива впечатляващо широка дейност[79].

Първомайска манифестация на софийски трудещи се, 1938 г. – НИМ

Земеделско-стопански задруги със знамената си на манифестация в гр. Варна – изт.: Ив. Минчев. Управление на творчество и дела. С., 1939 г.

Общински избори, 1937 г. Жените в България за пръв път получават правото да гласуват – изт.: Ив. Минчев. Управление на творчество и дела. С., 1939 г.

В края на януари 1937 г. се постига споразумение между Петорката, БКП и част от БЗНС „Пладне". Всенародното искане за възстановяване на Търновската конституция се приема за обща платформа на опозицията. Споразумението предвижда съвместно създаване на конституционни комитети по места. Намерението е комитетите да образуват мрежа, покриваща страната. Такива се съставят само в по-големите градове. Петорката изработва оригинален изборен план, който е одобрен и от опозиционните сили, свързани с нея. Агитира се в изборите да се участва с лозунг за възстановяване на конституцията, с недействителна бюлетина или с бял плик. Идеята е по този начин изборите да се превърнат в допитване до народа по конституционния въпрос. Опозицията се надява да получи два милиона лозунги и така да принуди двореца да възстанови конституционния режим.

Изборните резултати са катастрофални за надеждите и за избраната от опозицията тактика. Те всъщност потвърждават правилността на полицейската анкета от 1936 г. Проведени в условия на терористичен натиск от страна на властите, общинските избори през 1937 г. сочат следното: от гласувалите 1 799 980 избиратели само 363 902 са гласували с лозунги и с недействителни бюлетини, а 1 436 078, или почти 80% – с действителни бюлетини.

След продължителното напрежение около изборите в страната временно настъпва политическо затишие. Не и сред управляващите обаче. Резултатите от общинските избори дават увереност на правителството да пристъпи към подготовка на парламентарни избори, за да се легитимира царският режим. Ала вътре в кабинета продължават да съществуват разногласия между групите на министър-председателя Кьосеиванов и военния министър Луков. Първият поддържа безпартийния вариант на управление, а вторият е за включване на политици от десните партии, като бъдещият парламентарен режим формално се придържа по-близо до предписанията на Търновската конституция. Поредната кабинетна реконструкция не премахва разногласията.

На 21 май от правителството са извадени Карагьозов, Вълев и Василев и на тяхно място са назначени Александър Огнянов – министър на правосъдието, Димитър Бъров – министър на търговията, и инж. Банко Банков – министър на земеделието и държавните имоти. В кабинета се оформят две групи. Красновски, Николаев, Ганев и Йовов са зад Кьосеиванов. Огнянов и Бъров се сближават с Луков, а Банков е някъде по средата.

На 16 юни 1937 г. 101 топовни салюта оповестяват раждането на престолонаследника княз Симеон Търновски. Френетичните възторзи в страната обхващат и опозицията. По повод събитието се опрощават неплатени данъци, освободени са четири хиляди затворници, а учениците получават малко смешен подарък от една единица повече към успеха си.

На 22 октомври е публикуван законът за законодателните избори. В него броят на депутатите се намалява от 274 на 160. Избирателните колегии се образуват произволно от 20 до 40 хиляди избиратели, така че да се дава преднина на правителствените кандидати. Поставянето на кандидатурите трябва да става еднолично, а не от партии или организации. На министрите, както и на държавните и общинските служители се забранява да са депутати. В колегии, в които е поставена само една кандидатура, тя се провъзгласява за избрана без провеждане на избори. Потвърждава се избирателното право на омъжените жени, включително разведените и вдовиците.

Избирателният закон се смята за компромис между враждуващите групи в правителството. Законът е толкова далече от основата на Търновската конституция, че Луков едва ли би могъл да намери някаква прилика с нея. Не е изпълнено обаче и желанието на Кьосеиванов за още по-голямо намаление на броя на депутатите и за тяхното излъчване въз основа на корпоративния принцип. Впрочем от компромиса не са доволни и двете групи в кабинета и отношенията им се изострят до крайност в края на 1937 и началото на 1938 г.

Между 24 и 29 януари 1938 г. се извършва петата по ред реконструкция на правителството на Кьосеиванов. От него излизат ген. Луков и сподвижниците му, докато министър-председателят губи само един човек. Промените дават ясен знак, че дворецът склоня да поддържа линията на премиера за безпартиен облик на управлението и за неотстъпчивост към опозицията.

Министерският съвет въвежда нови ограничителни изменения в избирателния закон. Изборите са назначени за четирите неделни дни на март 1938 г. Правителствената програма в предизборната кампания се представя като „нова демокрация" без „пакостното наследство на партизанството", „стегната и дисциплинирана", пропита от идеята „за обществена солидарност". Изтъква се принципът за безпартийност на управлението при надмощие на правителството над Народното събрание. Небезуспешна е и атаката срещу „падението" на бившите партии заради сътрудничеството им с комунистите, „най-заклетите врагове на държавата", които „денонощно проповядват смъртта на днешния строй". Специално внимание е обърнато и на жените избирателки.

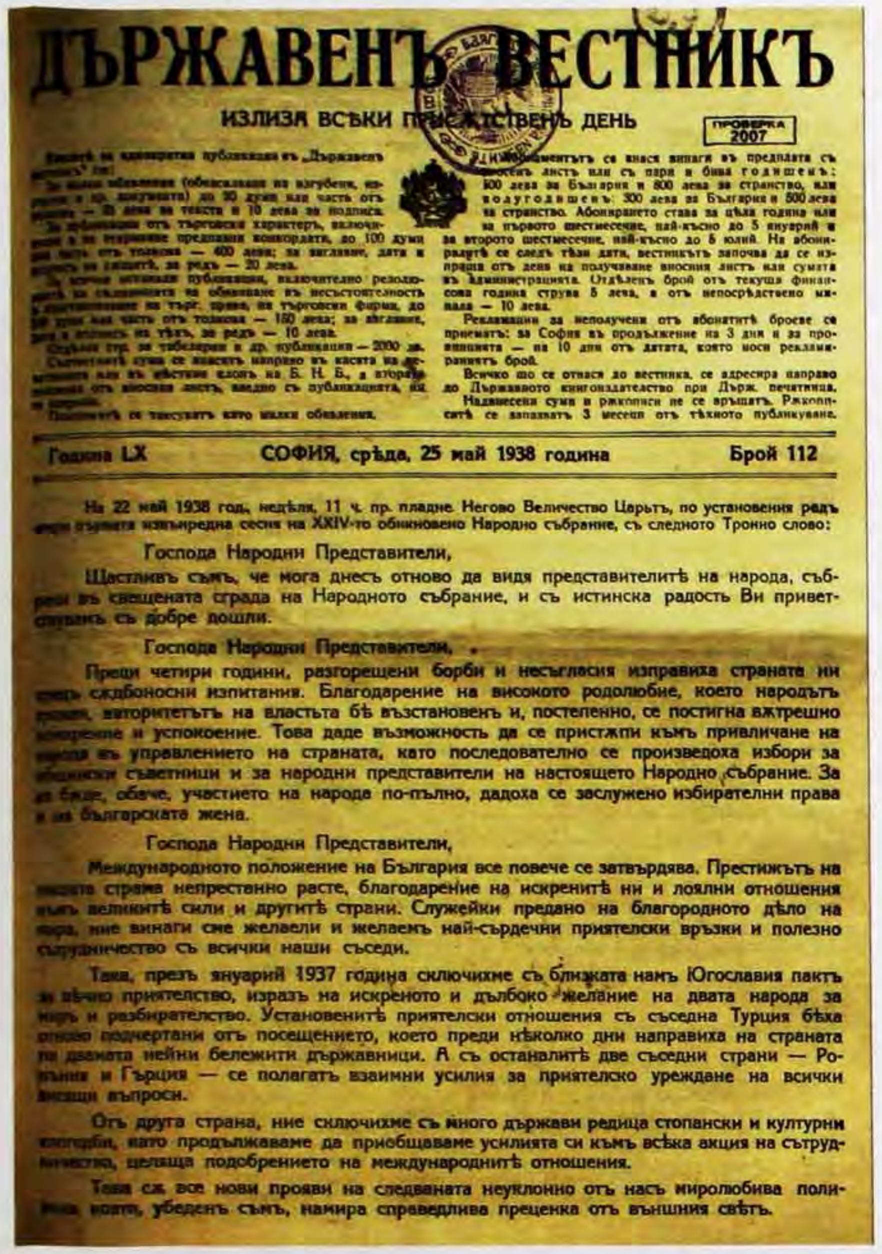
Режимът има проблеми с предоставянето на собствени безпартийни кандидати. Поради това предприема значителни усилия да приобщи голям брой привърженици на бившите политически партии, главно хора от местно значение. Намират се много лица, които се поддават на ухажванията на режима преди всичко поради кариеристични съображения. Това е и белег за упадък на буржоазните партии.

За изборите се готви и опозицията. Тя съумява да възстанови постигнатото единство на общинските избори. В началото на февруари е политически факт Демократическото споразумение между Петорката, БЗНС „Пладне", БКП, Радикалната партия на Ст. Костурков и Демократическата партия. Те изработват обща програма. В нея се настоява за незабавно и пълно възстановяване на Търновската конституция и за премахване на всички наредби-закони след 19 май 1934 г. Подробна е и стопанската част на платформата. В Демократическото обединение и дори в Петорката възниква обаче съперничество за депутатски кандидатури. В някои случаи на изборите се конкурират по няколко кандидати на опозицията. Предизборната борба носи напрегнат характер и се провежда в условия на притеснения. Вършат се множество арести и обиски. Против антиправителствените кандидати се подават контестации, въз основа на които съдебните власти им отказват регистрация. Цензурата често окастря и обезобразява предизборните програми на опозиционните кандидати. Александър Малинов се отказва от своята, заявявайки, че разлепената из столицата не е негова, а на полицията. Малинов не успява да довърши предизборната си борба. На 23 март той се изправя пред препълнен салон, за да произнесе реч. Говори малко повече от половин час и рухва на трибуната, сразен от сърдечен удар.

Властта следва опита, придобит от общинските избори, и се стреми да не достига до репресивни прекалености. На 14 февруари например директорът на полицията напомня на полицейските служби да се избягват „насилствени инциденти, които биха опорочили изборите и изложили властта".

Изборните резултати са много интересни. От 160 депутати 97 се смятат за правителствени и 63 за опозиционни. От опозиционните 27 места са на БЗНС „Врабча 1", 9 – на БЗНС „Пладне", 8 – на БРСДП, 5 – на БКП, и т.н. В действителност парламентарната картина е много по-сложна. Сто и петдесет от всички депутати в миналото са членували в политически партии. На практика тези далеч нелиберални избори при едно намалено по състав Народно събрание вкарват политическа пъстрота, каквато дотогава не е имало. Иронията е, че това се дължи на безпартийността в правителственото мнозинство, защото и то не е единно. Свои групи в него имат Кьосеиванов, Иван Багрянов, Стойчо Мошанов, а съществуват и няколко колебливи депутати, склонни на моменти да се ориентират към опозицията.

Представителите на Демократичното обединение образуват самостоятелна парламентарна група, в която водеща роля има Петорката и найвече „Врабча 1". Най-значителна личностна изява обаче има сговористът Григор Василев. Той произнася най-силните речи от страна на опозицията и обикновено е автор на документите на Петорката.

ДЪРЖАВЕНЪ ВЕСТНИКЪ

ИЗЛИЗА ВСЪКИ ПРИСЪСТВЕНЪ ДЕНЬ

Година LX — СОФИЯ, срѣда, 25 май 1938 година — Брой 112

На 22 май 1938 год., недѣля, 11 ч. пр. пладне Негово Величество Царьтъ, по установения редъ ... извънредна сесия на XXIV-то обикновено Народно събрание, съ следното Тронно слово:

Господа Народни Представители,

Щастливъ съмъ, че мога днесъ отново да видя представителитѣ на народа, събрани въ свещената сграда на Народното събрание, и съ истинска радость Ви приветствувамъ съ добре дошли.

Господа Народни Представители,

Преди четири години, разгорещени борби и несъгласия изправиха страната ни предъ съдбоносни изпитания. Благодарение на високото родолюбие, което народътъ ..., авторитетътъ на властьта бѣ възстановенъ и, постепенно, се постигна вжтрешно ... и успокоение. Това даде възможность да се пристжпи къмъ привличане на народа въ управлението на страната, като последователно се произведоха избори за общински съветници и за народни представители на настоящето Народно събрание. За да бжде, обаче, участието на народа по-пълно, дадоха се заслужено избирателни права и на българската жена.

Господа Народни Представители,

Международното положение на България все повече се затвърдява. Престижътъ на нашата страна непрестанно расте, благодарение на искренитѣ ни и лоялни отношения къмъ великитѣ сили и другитѣ страни. Служейки предано на благородното дѣло на мира, ние винаги сме желаели и желаемъ най-сърдечни приятелски връзки и полезно сътрудничество съ всички наши съседи.

Така, презъ януарий 1937 година сключихме съ близката намъ Югославия пактъ за вѣчно приятелство, изразъ на искреното и дълбоко желание на двата народа за миръ и разбирателство. Установенитѣ приятелски отношения съ съседна Турция бѣха отново подчертани отъ посещението, което преди нѣколко дни направиха на страната ни двамата нейни бележити държавници. А съ останалитѣ две съседни страни — Ромъния и Гърция — се полагатъ взаимни усилия за приятелско уреждане на всички висящи въпроси.

Отъ друга страна, ние сключихме съ много държави редица стопански и културни спогодби, като продължаваме да приобщаваме усилията си къмъ всѣка акция на сътрудничество, целяща подобрението на международнитѣ отношения.

Това сж все нови прояви на следваната неуклонно отъ насъ миролюбива политика, която, убеденъ съмъ, намира справедлива преценка отъ външния свѣтъ.

Тронно слово при откриване на XXIV ОНС, май 1938 г. – Държавен вестник

Своя парламентарна група обособява фактически и БЗНС „Пладне“. Тя е по-радикално настроена от Петорката и изявите ѝ са не само противоправителствени, но и откровено противоцарски. През декември 1938 г. шестима нейни депутати са касирани. Още през юни същата година са касирани двама комунисти.

XXIV народно събрание е открито на 22 май 1938 г. с тронно слово на цар Борис. Проектоотговорът на Петорката е съставен от Гр. Василев. Той в общи линии повтаря предизборната програма на Демократичното обединение – възстановяване на конституционния режим и общинското самоуправление. Съдържа също и обширна конкретна част за належащи стопански и социални мерки.

За правителството най-важното от дейността на Народното събрание е легализирането на царския режим и одобряването на всички наредби-закони от 19 май 1934 г. нататък. Те са над хиляда, но са прокарани с лекота от мнозинството. Иначе режимът не желае да отдава голямо значение на парламента в живота на страната. Правителството не внася значителни законопроекти в него, а найвече искания за редовни и допълнителни кредити по държавния бюджет.

Мнозинството налага твърде ограничителен правилник за вътрешния ред и дава несъобразно високи права на председателството на Народното събрание. Ограничено е времето за депутатски изказвания; законите се приемат с две, а не с три четения и др. Характерно е отношението към парламентарния контрол. Отговаря се на незначителна част от питанията и запитванията на опозиционните народни представители. На по-сериозните от тях най-честата резолюция е „отложено за неопределено време“. На депутатите от опозицията изобщо много рядко им се дава думата.

Един от малкото важни правителствени законопроекти, който се внася в Народното събрание, е този за печата. С него формално се отменя цензурата, но 43 члена предвиждат наказателни санкции – глоби и затвор. Законопроектът се посреща отрицателно от обществеността и от журналистическата колегия. В Народното събрание са изпратени множество протестни резолюции. Разискванията по законопроекта започват на 18 юли. Двамата изказали се опозиционери го отхвърлят. Още по-важно е, че против него са настроени и народни представители от мнозинството. Възникват опасения за отрицателен вот на законопроекта. Поради това сесията на Народното събрание преждевременно е закрита на 22 юли.

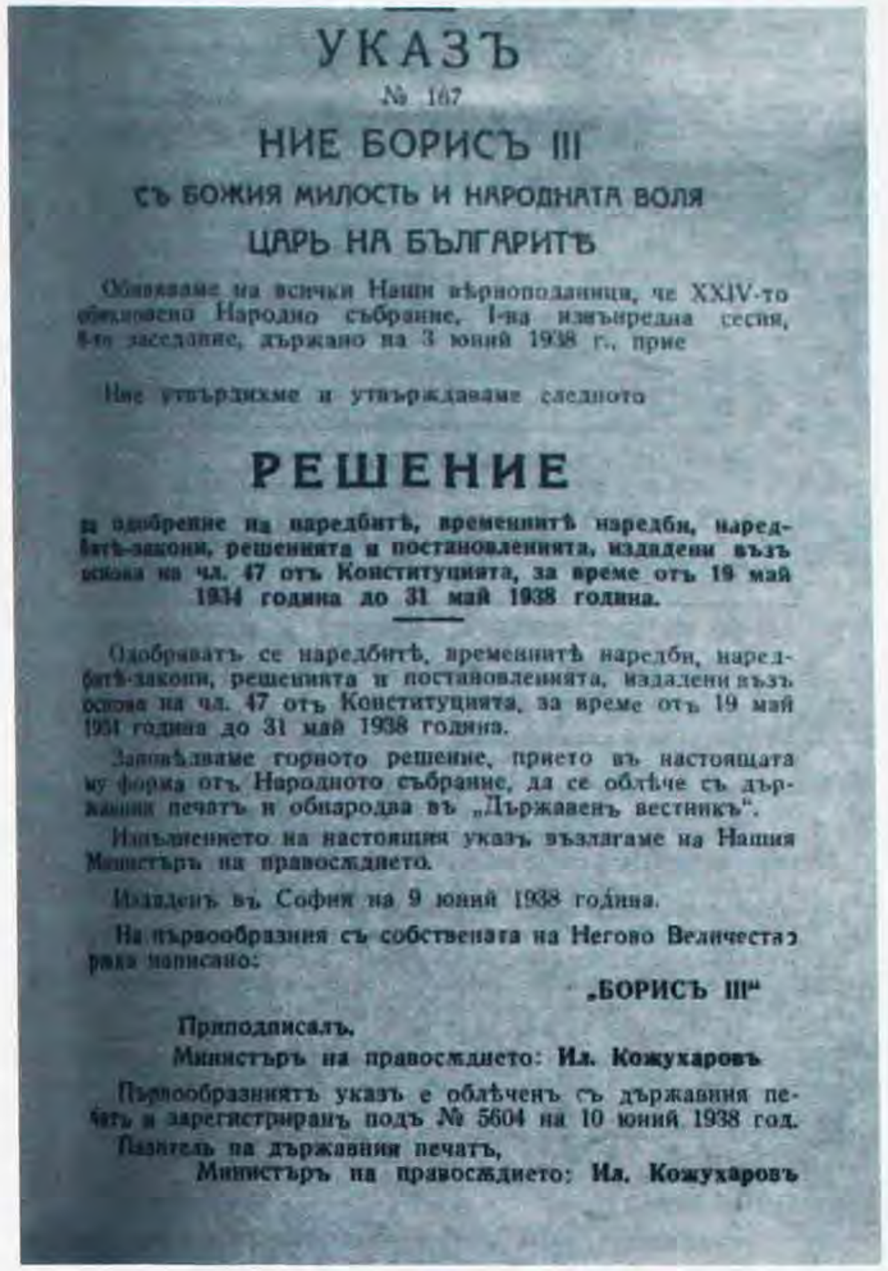
По време на есенната сесия се разгарят бурни дебати по един правителствен законопроект за допълнителен бюджетен кредит за нуждите на правителствения официоз вестник „Днес“. В последвалото гласуване от 136 присъстващи 67 гласуват „за“ и 69 „против“. Кабинетът е блиран. Последва включването в него на Ив. Багрянов, проф. Б. Филов и Добри Божилов. Това показва, че макар правителството да не се смята отговорно пред Народното събрание, а само пред царя, дворецът донякъде се съобразява с правилата на конституционния режим.

В края на март 1939 г. обаче историята с блирането едва ли не буквално се повтаря. Поводът е отново гласуване на кредит, този път за Дирекцията на строежите. И в случая важна роля за разобличаване на финансовите машинации на министър Спас Ганев играят депутатите от мнозинството. До пълен правителствен провал чрез гласуване в Народното събрание не се достига само защото Ганев изтегля законопроекта си. Царят е наясно с „далаверите“ на Ганев, но е вбесен от разцеплението и от засилващата се роля на Народното събрание – ако не в управлението, то сред общественото мнение. „Не мога да се съглася парламентът да вдига и да сваля министри“[80] – гневи се той пред близкия до него тогава Любомир Лулчев. И въпреки това Борис отново се подчинява на изразената от Народното събрание воля. След продължителни дискусии в царското обкръжение Ганев е изваден от правителството, а на 8 април на негово място за управляващ на Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството е назначен министърът на железниците, пощите и телеграфите Владимир Аврамов[81].

При силната опозиция и при не твърде покорното мнозинство Кьосеиванов не внася обещаните важни и опасни за съдбата на правителството законопроекти за печата и за длъжниците. На 27 април сесията на Народното събрание е закрита.

По това време царят е изпълнил по-голямата част от своята политическа програма. Режимът, макар с неизбежни поскърцвания, функционира задоволително. Властта на монарха е твърдо установена, но в тогавашната си авторитарна форма няма своето конституционно съответствие. Правното положение на държавното управление продължава да е такова, каквото го описва ген. Златев още през февруари 1935 г.: „Нашата конституция поначало не е отменена. Отменени са само виртуално ония нейни постановления, които пречат на новия мироглед.“ Това стегнато твърдение обаче среща обоснован юридически коментар от К. Кацаров. „Тези обаче отменени части – пише той – са автоматически заменени с нови, макар и неписани. Това е суспендиране.“ Заключението е съкрушително: „Да се зачита конституцията, доколкото може и доколкото не е неудобна, и да се заобикаля или нарушава, когато е нужно, защото тя е „виртуално“ отменена, без да е установено в коя част, кога и как. България се управлява всъщност вече без конституция“[82].

Вероятно поради това царят включва като последна точка в своята програма изработването на нова конституция. Сякаш остава да се направи само това, за да се узакони съществуващото положение. Времето обаче не е подходящо тъкмо за такова нововъведение. Цялото развитие след 19 май 1934 г.

УКАЗЪ

№ 167

НИЕ БОРИСЪ III

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

Обявяваме на всички Наши вѣрноподанници, че XXIV-то обикновено Народно събрание, I-ва извънредна сесия, 8-мо заседание, държано на 3 юний 1938 г., прие

Ние утвърдихме и утвърждаваме следното

РЕШЕНИЕ

за одобрение на наредбитѣ, временнитѣ наредби, наредбитѣ-закони, решенията и постановленията, издадени възъ основа на чл. 47 отъ Конституцията, за време отъ 19 май 1934 година до 31 май 1938 година.

Одобряватъ се наредбитѣ, временнитѣ наредби, наредбитѣ-закони, решенията и постановленията, издадени възъ основа на чл. 47 отъ Конституцията, за време отъ 19 май 1934 година до 31 май 1938 година.

Заповѣдваме горното решение, прието въ настоящата му форма отъ Народното събрание, да се облѣче съ държавния печатъ и обнародва въ „Държавенъ вестникъ“.

Изпълнението на настоящия указъ възлагаме на Нашия Министъръ на правосждието.

Издаденъ въ София на 9 юний 1938 година.

На първообразния съ собствената на Негово Величество ржка написано:

„БОРИСЪ III“

Приподписалъ,
Министъръ на правосждието: Ил. Кожухаровъ

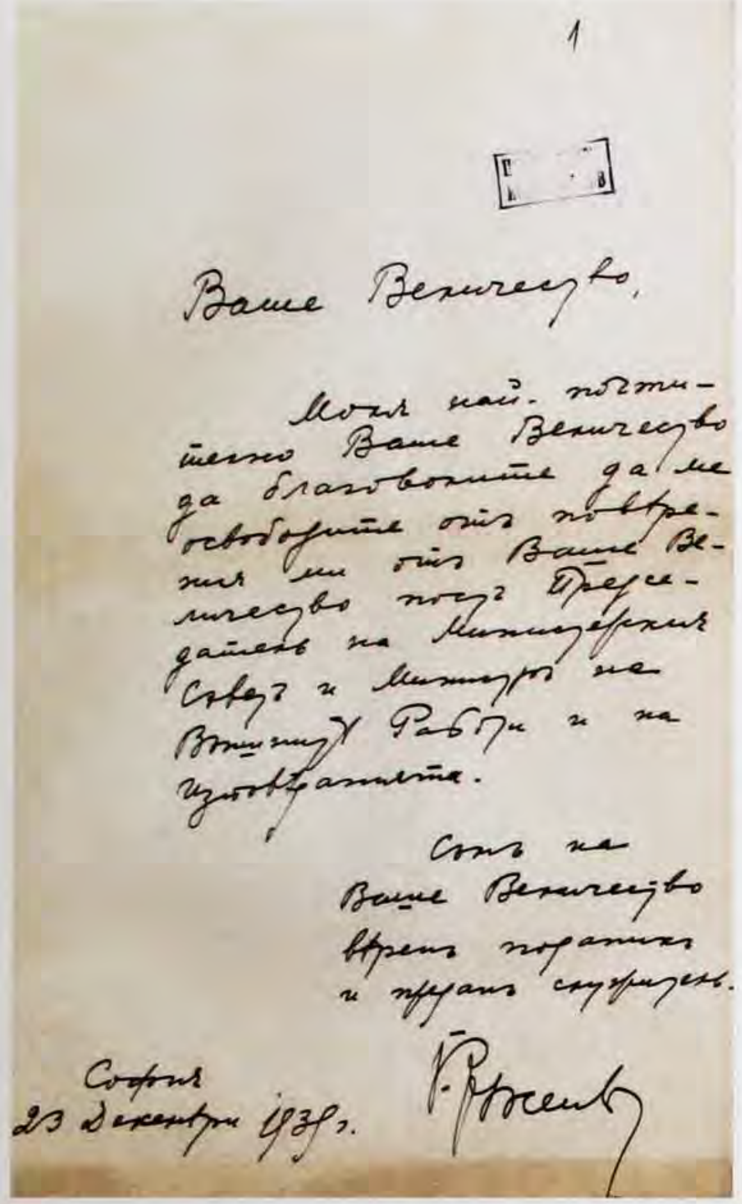
Първообразниятъ указъ е облѣченъ съ държавния печать и зарегистриранъ подъ № 5604 на 10 юний 1938 год.

Пазитель на държавния печатъ,
Министъръ на правосждието: Ил. Кожухаровъ

Указ на цар Борис III за утвърждаване наредбите, временните наредби, наредбите-закони, решенията и постановленията, издадени след 19 май 1934 г. – Държавен вестник

не е особено насърчително за провеждането на успешен авторитарен конституционен експеримент. Търновската конституция се е превърнала в знаме на опозицията и нейно централно политическо искане е пълното ѝ възстановяване. В обществото са силни симпатиите към все още неотменената конституция. Доста депутати от мнозинството на XXIV ОНС с непокорството си сочат, че и дори привържениците на режима трудно приемат принизената роля на Народното събрание и грубото командаджийство на изпълнителната власт по отношение на законодателната.

Външнополитическата обстановка също не предполага разход на излишна енергия за осъще-

1

Ваше Величество,

Моля най-почтително Ваше Величество да благоволите да ме освободите от поверения ми от Ваше Величество пост Председател на Министерския Съвет и Министър на Външните Работи и на Изповеданията.

Съм на Ваше Величество верен поданик и предан служител.

София
23 декември 1938 г.

Г. Кьосеиванов

Саморъчно написана оставка на министър-председателя Г. Кьосеиванов, 23 декември 1938 г. Оригинал – ЦДА

ствяване на крупни политически приумици със съмнителен оздравителен ефект. Година по-рано е извършен Аншлусът на Германия с Австрия, преминала е Мюнхенската криза през септември 1938 г. На 15 март 1939 г. Райхът поглъща и остатъка от Чехословакия. Шансовете на мира се топят с всеки изминат ден. Новата световна война е на прага. На властта и на държавния глава повелително се налагат като първостепенни за разрешаване външнополитически въпроси, от които зависи самото съществуване на държавата.

У царя се налага разбирането, че обществото по-леко би приело съществуващото положение, ако не бъде дразнено с конституционни промени. Успехите на режима в стопанската и в социалната област дават сериозни основания за правилността на такъв извод.

ГЛАВА ВТОРА

ВЪНШНА ПОЛИТИКА: ПО КРИВОЛИЦИТЕ НА „МИРНАТА РЕВИЗИЯ“ /1934–1939/

Овластяването на Хитлер в Германия бележи началото на края на Версайската система в Европа. След премахването на репарациите идва редът на отхвърлянето на военните клаузи и промяна на териториалното статукво. „Малките победители“ на Балканите си гарантират взаимно границите и се опитват да отделят своите владения от споровете между великите сили, сякаш викът на победените „Няма вечни договори“ изобщо не ги засяга. Те не искат да чуят болезнената истина, че това, което е несправедливо за едни народи – не може да бъде справедливо за други.

Национално разпокъсана, стопански обременена, военно обезсилена, България е стегната във враждебен обръч, който трябва да бъде поне разхлабен в уязвимото си място. Разклащането на версайския „ред“ дава надежда, че ще „удари часът“ и за „поправянето на неправдата от Ньой“, понесена с неимоверно търпение от българите, но историческият опит е доста горчив. Цар Борис III олицетворява благоразумието на „мирната ревизия“. чието постепенно извършване „стъпка по стъпка“ зависи от своевременното влизане в горещите следи на световните събития. Поучен от сътресенията на националните крушения, той отхвърля максимализма на баща си, стремейки се да „обере“ само зрелите плодове, вместо да отсича дървото заедно с тях.

Световната стопанска криза влошава допълнително вътрешното и международното положение на България. Разлагащата се партийно-политическа система превръща Народното събрание в ненужна и отегчителна „говорилня“, а алчното боричкане за „тлъсти кокали и постни дробчета“ пречи на главозамаяните политици да видят, че скоро ще станат излишни и никой няма да протестира срещу премахването на тяхната „кривоазбрана демокрация“. Политиката е неморално средство за обогатяване и лично благополучие, а неправдата е направо крещяща, когато разорените селяни и безработни граждани съзират в нея „неизбежното зло“. Тогава се намесва „силната ръка“ и в следполунощните часове улиците се огласят от тропота на подковани ботуши.

1. Необвързаната политика пред изпитания /1934–1936/

На 19 май 1934 г. Военният съюз извършва държавен преврат в името на спасението от стопанския хаос и „парламентарната партизанщина“, за да установи „власт хомогенна, авторитарна, с развързани от всяко външно и вътрешно влияние ръце“[1]. Правителството на Кимон Георгиев е окачествено в чужбина като „франкофилско“, което налага опровержението, че насилствената смяна на властта с нищо няма да промени външната политика на България съгласно трите програмни точки: приятелство с всички велики сили и поради това възстановяване на дипломатическите отношения със Съветския съюз; внимателно добросъседство, особено с Югославия; сътрудничество с Обществото на народите. Главните усилия се влагат в „обновяването“ на държавата. България няма да попълва Балканското съглашение и все така настойчиво ще се бори за ревизия на договорите за мир в духа на чл. 19 от Пакта на ОН[2].

Кимон Георгиев приема като обида към самобитността на деветнадесетомайското управление разпространяването в чуждите столици сравнения на „чисто българското дело“ с италианския фашизъм, австрийския авторитаризъм и дори с нацистката тоталитарна държава: „Напразно би се търсило да се отъждествява напълно нашият режим с който и да било от примерите, защото ние не копираме чужди форми, колкото и поуките от опита на другите народи да не са за нас без значение.“ Според министър-председателя по въпросите на Балканското съглашение, проекта за Дунавския пакт и сближението с Югославия българската външна политика се запазва, но ще се води „с още по-голяма енергия“ при подобряването на отношенията с „всички държави и, разбира се, на първо място със съседните страни“. В противоречие на скромния отказ от новаторство в дипломацията прозвучава изявлението, че Македонският въпрос не представлява непреодолима пречка за помирението[3].

Всъщност решителен поврат не настъпва поради разминаването на желанията с възможностите. Франция не успява да убеди новото правителство в необходимостта да попълни Балканското съглашение, а и не се оказва способна да го подкрепи икономически до степен, че да го спечели политически на своя страна. Напротив, България продължава още по-тясно да се свързва стопански с Третия райх[4]. Решаващият дял на германското участие в българската външна търговия остава на преден план при външнополитическите съображения.

Поставено пред опасността да бъде изпреварено от Малкото съглашение в Москва, на 5 юли 1934 г. деветнадесетомайското правителство предлага на съветското правителство да започнат преговори по възстановяване на дипломатическите отношения между двете държави. Стреснат от заканите на Хитлер да поднови „Натиска на Изток“, народният комисар на външните работи Максим Литвинов работи усилено за „неутрализиране“ на заплахата чрез изграждане на Източен пакт. Според него България е „малка страна“, но с важно геополитическо положение, което „в даден момент може да я направи фактор от решаващо значение не само на Балканите“. Съветският посланик в Турция Яков Суриц получава нареждане и наставления да се срещне в Цариград с българския пълномощен министър Никола Антонов, който набляга на „скромността“ на своето Отечество: „Не защото не вярвам, че то може при дадени обстоятелства да изиграе важна роля на Балканите и извън Балканите, а защото след претърпените от нас нещастия ние не искаме да се отдаваме на никакви грандомантсва и да мислим, както правят например някои от нашите съседи, че след като разменим дипломатически представители с Русия, ще можем вече да участваме в разрешението на световните проблеми.“[5]

Като се изключи спорният въпрос относно противоболшевишката дейност на бялата емиграция в България, преговорите се водят в духа на „пълна и доверчива примирителност“ и с явното желание да се стигне до „удовлетворителна спогодба“. Двамата високо упълномощени представители подписват Протокола за възстановяването на междудържавните отношения на 23 юли 1934 г., като двете страни се задължават взаимно да си зачитат суверенитета и „да се въздържат […] от всякаква намеса във вътрешните работи […] от всякаква агитация и пропаганда“. Те не трябва да създават, „нито да подкрепят, нито да търпят на своя територия организации за въоръжена борба против режима на другата страна или за устройване на атентати срещу нейните официални представители“, както и да не позволяват снабдяване с оръжие. Политическите емигранти не се допускат в съответните дипломатически мисии[6]. Откриването на легациите се насрочва до 15 септември с.г. и това избързване е твърде предвидливо с оглед непредска-

Първият пълномощен министър на СССР в България Фьодор Разколников на път за връчване на акредитивните си писма, 19 ноември 1934 г. – в. Нови дни

Посрещане на югославския крал Александър II в София, септември 1934 г. – www.lostbulgaria.com

зуемото „изостряне“ на международните отношения в цяла Европа, и в частност на Балканите.

Френската дипломация, заета с обкръжаването на опасното огнище в Средна Европа, не обръща достатъчно внимание на възникналите възможности за възползване от промяната на 19 май. Тя оставя почти всичко на Балканското съглашение, с което като цяло и К. Георгиев не намира общ език[7]. Деветнадесетомайското правителство проявява разбиране към отпора на Третия райх срещу Източния пакт, ала избягва да разкрие позицията си по този толкова злободневен въпрос. Затова пък отправя пожелание приятелството между Берлин и Рим да бъде възстановено, което ще отговаря на българските интереси[8].

Забраната на ВМРО дава възможност на югославския крал Александър II да посети София /27–29 септември 1934 г./ с призив за стопанско сътрудничество и за това общата граница да престане да бъде „укрепена линия“. Пречките са много и началото обещава да е трудно, но и цар Борис III търси уязвимото място на Балканското съглашение, за да разкъса стягащия обръч[9]. Деветнадесетомайците обаче поставят предварителни условия за действително помирение: признаване на малцинствените права на своите сънародници, допускане на български книги и вестници в Югославия, установяване на нормални съобщения по границата и връщане на Западните покрайнини[10]. Южнославянското „побратимяване“ е немислимо върху страданията на македонските българи, които в Белград продължават да наричат „прави сърби“ и жестоко да преследват всяка проява на националното им съзнание.

Десетина дни след благополучното си пребиваване в доскорошната „бърлога на комитите“ крал Александър е застрелян от Владо Черноземски в Марсилия /9 октомври 1934 г./. При покушението е ранен и умира френският министър на външните работи Луи Барту. „Фаталното съобщение за трагедията“ стряска управляващите в София. Министерският съвет постановява тридневен траур за чиновниците и армията и всеобщ траур в деня на погребението. В меродавните среди се забелязва „голямо облекчение, че ударът не е насочен по време на кралското посрещане в България“. Утвърдилият се външнополитически курс на „мирна ревизия“ изключва като средство „политическия тероризъм“. Официозът „Нови дни“ пита с изтръпване: „А какво би станало, ако ВМРО не бе разтурена навреме?“[11] Не би имало успешен Марсилски атентат.

Успехът на плебисцита в Саарска област /13 януари 1935 г./, проследен с внимание и поздравен от деветнадесетомайците, не представлява ревизия на мирните договори поради съгласието и наблюдението на ОН, но развързва ръцете на Хитлер за преминаване към настъпателни действия[12]. При новите условия правителството на К. Георгиев с неговите известни профренски симпатии е пречка за предстоящата германска експанзия в Европейския Югоизток. Борис III става пак единствената личност, на която Берлин може да разчита в кръга на допустимото.

Деветнадесетомайският режим е твърде стеснен във възможностите си за маневриране на международното поле. Стопанската обвързаност с Райха се засилва в противоречие с политическите симпатии към Франция. Тя не позволява включване в Източния пакт, а и това не може да се иска от неуспелите „обновители“, защото в страната съществуват възлово разположени значителни сили, пряко свързани с надежди във възхода на „братята по оръжие“ от Първата световна война. „Новатори“ при вътрешнополитическите реформи, деветнадесетомайците не могат да си позволят разминаване с много по-сложната действителност на международните отношения. Те остават раздвоени между Германия – в стопанско отношение, и Франция – в политическо, което е и една от причините за тяхното краткотрайно задържане на държавното кормило.

Главната инициатива по правило изхожда от „големия победен“, притежаващ средства за самостоятелни действия, а българските управляващи кръгове отхвърлят дори и привлекателни предложения, защото другите велики сили ревностно следят всяка промяна в тяхното лоялно поведение. И ако понякога те се осмеляват да предприемат някоя малка стъпка към Берлин, то тя следва тактиката на изпреварването, чието ценно предимство е избягването на предугадения насрещен стремеж към обвързване, макар външно да се предизвикват подозрения за протягане на ръка по собствено желание.

На 22 януари 1935 г. генерал Пенчо Златев поема ръководството на новия кабинет, обещавайки да бъде продължена досегашната мирна и добросъседска политика при особеното желание да се развиват стопанските връзки със страните, с които е възможно да се поддържат такива[13]. Третият райх предлага най-широк пазар за българските стоки. Освен това министър-председателят с пагони става най-подходящият изразител на отдавна потисканото желание за добиване на равноправие във въоръжаването, насочващо погледи към Берлин, където този изключително важен въпрос навлиза в етапа на разрешаването.

Римската спогодба между Франция и Италия /7 януари 1935 г./ упорства, че никоя победена държава не може да се освобождава едностранно от договорните задължения, което в София не се осмеляват да оспорят. На 3 февруари 1935 г. в Лондон се издава британо-френска декларация, потвърждаваща старото положение, че „нито Германия, нито някоя от другите страни, на които въоръженията са ограничени с мирните договори, могат чрез едностранно действие да се освободят от задълженията си“[14]. Същевременно на Германия се обещава равноправие, ако се завърне в ОН и влезе в Източния пакт.

На 24 февруари генерал Златев заявява, че „външната политика на правителството от 22 януари остава непроменена“, но сближаването с Югославия трябва да се основава върху „взаимното зачитане и равноправното третиране като отделни самостоятелни държави“. Запазва се лоялност към поетите международни задължения[15]. Министърът на външните работи Константин Батолов предлага сключване на двустранни пактове за ненападение след уреждането на всички висящи въпроси и нарича „невероятна“ една война на Балканите, понеже не вижда „нито повод, нито опасност от нея“. Той оценява положително Римската спогодба като „полезна стъпка напред, а когато великите сили се разбират помежду си, не виждам какво можем ние да имаме против“[16]. А и „малките“ да имат нещо против, силите едва ли ще вземат предвид тяхното „скромно“ мнение.

В Берлин заемат друго становище, оповестено гръмко на 16 март 1935 г. с въвеждането на всеобща и задължителна военна повинност. Българските интереси предпочитат сключването на конвенция по въоръженията, която да засегне и съответната част на Ньойския договор, тъй като България е прекалено обкръжена и обезоръжена, за да си позволява предизвикателните действия на Хитлер. Главният въпрос е доколко да се използва опитът на Германия и доколко все още да се очаква снизхождение от силите победителки след станалото събитие. Тук възниква противоречието – с кого към равноправие във въоръжаването /Германия/ и от кого да се очаква то /Великобритания, Франция, Италия/, което продължава да държи в напрежение българската външна политика. Успоредно с надеждата се появява и основателната тревога, че „събитията може да се развият до един много фатален край“: „Мирът в Европа е поставен на изпитание, а с това и нашата съдба на Балканите.“[17]

Първият етап на борбата срещу мирните договори /репарациите/ завършва с успех, вторият /въоръжаването/ има същите изгледи и води до най-рискования етап – ревизирането на териториалното статукво. Между последните два етапа се появява призракът на нова Голяма война, за каквато България не е готова. Едностранното нарушаване на Версайския диктат засилва подозрението на балканските съседи и техните велики покровители.

Най-сетне силите победителки признават правата на България, Австрия и Унгария. На конференцията в Стреза /11–14 април 1935 г./ те препо-

ръчват на заинтересованите държави да разгледат въпроса за ревизиране и на техния военен статут[18]. Малките съюзници обаче не са склонни на великодушни жестове. Непримиримо настроените български съседи укоряват Франция „в колебливост спрямо Германия“, изтъквайки, че „биха с удоволствие използвали една неблагоразумна стъпка на България в имитация на Германия, за да покажат на Франция как трябва да се налага зачитането на договорите“. Пълномощният министър в Париж Петко Стайнов насърчава генерал Златев в реалистичната политика: „Ако се нареди въпросът за Германия, то ще се нареди и за нас, без всякакви усилия от наша страна [...] Не можем и не бива да останем скарани с всички съседи заради това, че от всички сме онеправдани.“[19] Българската дипломация, поучена от националните крушения, трябва да овладее чувствата си.

На 21 април 1935 г. цар Борис III възлага на дипломата Андрей Тошев да състави правителство. Министерството на външните работи се оглавява от Георги Кьосеиванов, надарена личност със собствен почерк във външната политика. Той заварва „последствията на една неясна, неопределена и колеблива външна политика – международното усамотение на България и разклатеното доверие към нея“. Новото правителство залага на „една лоялна и искрено миролюбива политика, политика на разбирателство и споразумение с всички държави – големи и малки, близки и далечни, а по-специално със съседните страни“[20].

Посещението на председателя на Райхстага Херман Гьоринг в България /26–28 май 1935 г./ потвърждава нагледно намерението на Германия да привлече „старите естествено предопределени съюзници“ с надежди за цялостно разрушаване на Версайската система въпреки първоначалното ограничаване в Средна Европа. Предпазливо скриваната симпатия на българските управляващи кръгове обаче не означава нареждане в общия „фронт на възмездието“, а се използва за допустимото притискане на западните демокрации, неоценили дългогодишното понасяне на тежестите на наложения диктат. Царят потвърждава решението си да не запълва „дупката“ в Балканското съглашение, срещу което маршалът дава ход на оръжейните доставки[21]. В Берлин се убеждават в неизбежната необходимост от услугите на предпазливата българска дипломация при провеждането на цялостната балканска политика, а от София отново обявяват програмното си решение да търсят своя заобиколна пътека към назрялата ревизия на договорите.

Кризата, започнала с тайното завръщане на Дамян Велчев от Югославия, и предприетите строги мерки за забрана на Военния съюз довеждат А. Тошев до оставка, а на 23 ноември 1935 г. Г. Кьосеиванов съставя правителство, запазвайки поста министър на външните работи. Неговата личност, доскоро почти неизвестна на широката общественост, се утвърждава бързо в политическия живот, прилагайки ценните си качества – гъвкавост, пресметливост и трезвост. Така министър-председателят Кьосеиванов осъществява с личен почерк стратегията на цар Борис III в международните отношения. Той представлява много повече от прословутите ръкавици на монарха, с които „акушира“ събитията и после ги захвърля[22].

България избира заобиколния път на тайното въоръжаване, отговарящ най-добре на нейните скромни възможности и съобразен с тежките условия на балканското обкръжение. Тя предпочита тактиката на поставяне пред свършен факт, ръководейки се от програмното схващане, че „победените“ не нарушават диктати, а са в правото си да се освобождават от тях. Надеждата да се използва внимателно пробивът във Версайската система, извършен от Третия райх, се подсилва от обективното обстоятелство, че оттам именно е възможно доставянето на забранените видове бойна техника. Механизмът на клиринговата система потвърждава посоката на оръжейните доставки.

За съществуващия негласен лагер на недоволните е ясно, че по-съществени изменения на границите ще се постигнат със силата на оръжието, така както са наложени. Същевременно българските управляващи кръгове се боят от войната, защото нито имат готовност за нея, нито пък изобщо някога ще са готови срещу огромното превъзходство на Балканското съглашение. На успех се разчита при едно разтърсване на Версайската система от Третия райх и следващата от него неминуема промяна в съотношението на силите в Югоизточна Европа.

Правителството на Кьосеиванов решава да направи всичко възможно по силите си, за да „осигури границите на България и чрез установяване на траен външен мир да предпази страната от опасностите на възможни международни усложнения“[23]. При по-дълбоко вникване в действителните намерения се съзира идеята за една мъчно осъществима и същевременно сполучлива комбинация: да се осигурят границите отвътре – чрез въоръжаване на армията до степен да се разсее натрупаното след войната убеждение, че на наша територия

всеки съсед може да си прави маневри в условия, близки до бойните, и отвън – чрез извличане на гаранциите на великите сили и тяхното въздействие върху Балканското съглашение[24]. „Връщането“ на войската в казармите с разтурянето на Военния съюз означава превъоръжаване и превръщането ѝ в действен инструмент на външната политика.

В заседанието си от 28 февруари 1936 г. Министерският съвет постановява да се поеме задължението в размер на 1 810 000 лв. „за доставки и поправки на разни оръжия, машини, уреди, самолети, материали и други предмети и работи по въоръженията с необходимите постройки, съоръжения и инсталации“. Всички доставки по този кредит се извършват чрез спазаряване по доброволно съгласие от Междуведомствената комисия. Изплащането засяга шест последователни бюджета по клиринга с Германия или на компенсационни начала[25]. Такава огромна сума си заслужава офертите на европейски военнопромишлени комплекси, което би направило германските фирми по-отстъпчиви, ала само обхватът на клиринговата сметка с Третия райх може да обгърне десетте ѝ цифрени знака.

Почувствала се засилена и поощрена, националсоциалистическа Германия подготвя и нанася първия удар срещу териториалните клаузи на Версайската система чрез присъединяването на Рейнската демилитаризирана зона и денонсирането на Локарнския договор /7 март 1936 г./. Това дръзко надигане доказва нагледно правотата на възприетото от София мнение, че оръжието скоро ще потрябва. Правителственият вестник се отнася съчувствено към „моралното право“ на немците, важащо и за българската кауза: „Цяла Германия като един човек е зад своя водач!“ Силите победителки изпадат в разногласия, подбуждащи Берлин към настъпление. Те се примиряват с това „ръцете на Хитлер да бъдат развързани в Средна и Източна Европа“ и не предприемат никакви санкции: „Англия и Германия се разбраха“[26].

Българската външна политика не се солидаризира открито с едностранното отхвърляне на ограничителните клаузи, но след приемането на свършените факти по отношение на Германия и Австрия се очаква като съвсем естествено и тя да разреши въпроса за равноправието. Ето защо на 24 април 1936 г. Кьосеиванов опровергава упорито носещата се мълва: „Уверявам ви, че никой у нас не е решавал да денонсира договора за мир изцяло или частично.“ На тържествата по Гергьовден няма да станат „никакви важни политически манифестации“[27]. Действително такива се „случват“

Улица „България“ в Берлин, осветена на 3 октомври 1935 г. На снимката: Български студенти пред табелата с името на улицата – в. Нови дни

след година. Правителственият вестник нарича създалото се положение в Европа „почти безизходно“, при което искрата може да пламне по най-незначителния повод, и добавя с предупредителен тон: „Днес Европа е на кръстопът – тя или ще постигне един окончателно приемлив за всички мир, или ще загине в пламъците на разрушенията на най-страшната война, откакто свят светува.“[28] Според думите на министър-председателя обстановката повсеместно се нажежава: „Международното положение в Европа се отличава напоследък с необикновена сложност и деликатност. Тъкмо това обстоятелство придава особена цена на следваната от

Хитлер и фелдмаршал Макензен поздравяват цар Борис в почетната ложа по време на олимпийските игри, 1936 г. – Фотоархив БТА

България с твърдост и постоянство политика на мир и лоялно международно сътрудничество."[29]

„Задкулисният диктатор" на Третия райх д-р Х. Шахт посещава София /15–17 юни 1936 г./, за да отхвърли опасенията от превръщането на икономическата зависимост в политическа: „Не виждам никаква комбинация, която може да издигне стена между България и Германия, и следователно не виждам опасност, че икономическите отношения могат да имат политически последствия." Гостът вече не търси пазари за германските стоки, а направо пита кой ще доставя храни и суровини, срещу което предлага – „нищо освен собствените произведения": „И който не може да приеме тия наши произведения, той не може да търгува с нас. Ние се интересуваме само от свободната размяна на стоки."[30] Съотношението внос – износ към Райха определя не само състоянието на българската икономика, но и хода на военнополитическите отношения.

„Олимпийското" лято на 1936 г. е твърде богато на събития. Конференцията в Монтрьо ревизира Лозанския договор за мир относно режима на Протоците /20 юли 1936 г./. Българската делегация подкрепя Турция с надежда, че последната ще се отблагодари дипломатически при ревизирането на Ньойския диктат. Издигайки своя девиз „такт, умереност и постоянство", България продължава сътрудничеството си с ОН. Правителството забранява всякакъв пряк или косвен износ, преизнос и транзит на военни материали за обхванатата от гражданска война Испания. То продължава да поддържа редовни отношения със законното републиканско правителство. Генерал Франко е признат „де юре" едва в самия край на кръвопролитията[31].

Цар Борис III не влиза в предварително обявения списък на почетните гости на XI летни олимпийски игри в Берлин, но се възползва от двуседмичното пребиваване, за да се срещне с Хитлер и другите нацистки първенци. От разговорите, както обикновено, не е оставен нито ред, но може да се съди за тайното им съдържание по техните практически последствия. На вечерята, дадена от българската колония „Единство" /16 август 1936 г./ в чест на родните олимпийци, монархът изразява радостта си, че неговите поданици идват в Германия, за да се запознаят с нейната култура или да участват в спортни състезания. Когато му поднасят обаче за подпис телеграма до фюрера по повод напускането пределите на Райха, той я намира за прекалено прочувствена и основно редактира първоначалния текст. Стремейки се да бъде въздържан в официалните прояви, той оставя благодарността за „извънредно любезното гостоприемство", но зачерква „засягащо ме дълбоко"[32].

На 31 август 1936 г. царят обсъжда с военачалници тайно освобождаване от ограничителните клаузи „Ние преживяваме годините преди Световната война – не сме далеч от втора". Войната той окачествява като крайно нежелателна за България, но поради враждебното обкръжение се налага бързо създаване на модерни въоръжени сили, защото „не правдата доминира днес, а силата". Борис III излага своята ревизионистична програма, отличаваща се с търпение, последователност в етапите и степенуване на целите – Добруджа, Тракия, Македония. Главното за него е запазването на държавната самостоятелност: „Има ли държава, има и идеали, но чрез неутралитет ли, чрез война ли при напълно щастлива политическа обстановка, това е друг въпрос." Неутралитетът е само единият път и не може да бъде вечен, защото ако не бъде напуснат по собствено желание, то това може да стане под външен натиск: „Ако ние успеем да се запазим от война, това ще бъде голямо щастие за страната ни."[33] Всичко се свежда до щастливото стечение на международните обстоятелства, развиващи се извън царската воля.

2. Отношенията с Германия: „приятелство с въпросителна" /1936–1938/

Изграждането на „Оста Рим–Берлин" /25 октомври 1936 г./ създава предпоставки за нови въздействия върху взаимоотношенията на страните в Югоизточна Европа. Съперничеството между двете тоталитарни сили обаче не отслабва, а дори се засилва поради появилата се възможност едната да злоупотребява с влиянието на другата. Германия запазва значителното си предимство, защото може да подкрепя икономически всяко свое политическо действие. След месец /25 ноември 1936 г./ се основава и Антикоминтерновският пакт между Третия райх и императорска Япония. Така се създава мощен военнополитически блок на недоволните от съществуващия световен ред велики сили, които започват да си съдействат за неговата съществена промяна.

Зърното на успеха при Кьосеиванов се крие в неговите дипломатически способности, които той проявява не само на външнополитическата сцена, но и в личните си отношения с монарха. Кьосеиванов знае добре докъде може да дава съвети и откъде трябва да слуша решения. За този предвоенен период умереният представител на „мирната ревизия" е най-удобната и подходяща фигура за ръководство на българската дипломация. Борис III се завръща от Берлин и вместо да повика на власт „движенците" на проф. Александър Цанков, отстранява от правителството двамата им представители Димитър Мишайков и Тодор Кожухаров[34]. Третият кабинет на Г. Кьосеиванов, образуван на 23 октомври 1936 г., ознаменува пълното утвърждаване на едновластието на царя, чиито качества на търпение и предпазливост са предпоставки за избягване на резките движения при въртенето на кормилото на държавния кораб.

За да дообясни упорития отказ на България да попълни Балканското съглашение, англо-френската дипломация търси потвърждение в олимпийското посещение на Борис III в Берлин. „Дейли Телеграф" пише по този повод: „Германското влияние в България постоянно се увеличава. Балканските държави се питат дали България е още независима, или пък чисто и просто зависи от Германия."[35] Действително, ако питат заинтересованите съседи, то България трябва да е станала нечий плацдарм за война на Балканите, което оправдава превантивното извършване на един окончателен дележ. Но българската дипломация основателно отхвърля най-енергично тези прозрачни обвинения. Самият Кьосеиванов се заема да обори злонамерените съобщения, проникнали в чуждия печат не без помощта на неговите вътрешни противници, за „някаква нова ориентировка" на българската външна политика[36].

Българската външна политика следва неотклонно своята трезва стратегия на търпение, на-

5

МИ ВИДЕВШИ И ИСПИТАВШИ ПРЕДЊИ УГОВОР О ПРИЈАТЕЉСТВУ ИЗЈАВЉУЈЕМО ДА ЈЕ ОН ПОТВРЂЕН И РАТИФИКОВАН И ОБЕЋАВАМО У СВЕМУ ПО ЊЕМУ ПОСТУПИТИ.

У ПОТВРДУ ЧЕГА СТАВИЛИ СМО СВОЈЕ ПОТПИСЕ НА ОВУ ПОВЕЉУ РАТИФИКАЦИЈЕ И НАРЕДИЛИ ДА СЕ УДАРИ КРАЉЕВСКИ ПЕЧАТ.

ДАНО У БЕОГРАДУ, 25 ЈАНУАРА ГОДИНЕ ХИЉАДУ ДЕВЕТ СТОТИНА ТРИДЕСЕТ И СЕДМЕ.

Председник Министарског савета,
Министар иностраних послова,

Министър-председателите на България и Югославия Г. Кьосеиванов и М. Стоядинович след подписване на пакта за „вечно приятелство“ между двете страни – БИА-НБКМ

Ратификация на пакта за „вечно приятелство“. Оригинал – ЦДА

дежди и етапност. Докато К. Георгиев се опитва да извърши сближението с Югославия под френско покровителство, Кьосеиванов признава германското влияние. България се въздържа единствено от заобикалянето на Македонския въпрос, а в Белград поставят условието, че трябва да искат предварителното съгласие на съюзниците от двете съглашения. Въпросът за сключване на българо-югославски пакт за „вечно приятелство“ се решава на 18 ноември 1936 г. в двореца Кричим при срещата между Борис III, Кьосеиванов и Стоядинович. След девет дни българският първи министър отправя и официално предложение до своя колега[37].

Значението на българската позиция нараства, защото е решаваща за разбиване на Балканското съглашение и пречи за осъществяване на съвместни действия между Балканското и Малкото съглашение срещу германския натиск към Австрия и Чехословакия. Това удвоява цената на българското становище по непопълването на Балканското съглашение, чието спазване се следи с крайно заострено внимание от нацистката дипломация. Тя се радва на подобрените отношения между двете южнославянски държави и намира в кръга на възможното те да бъдат договорно потвърдени, за да се поставят на здрава основа. Но тази желана перспектива се намира „още в несигурното бъдеще“[38]. Борис III и Кьосеиванов надминават и най-оптимистичните предвиждания.

На 24 януари 1937 г. министър-председателят Г. Кьосеиванов и М. Стоядинович подписват в Белград пакта за „вечно приятелство“, който изхожда от добросъседските отношения и трябва да допринесе за укрепването на мира на Балканите: „Ще съществува ненарушим мир и искрено и вечно приятелство между договарящите се страни“. Краткото и твърде общо изявление на „добра воля“ не решава спорните въпроси, а ги отлага за неопределено време. В Атина се загнездва съмнението, че „славяните“ са се разбрали за общ натиск към Бяло море, а в Букурещ подозират даване на „зелена светлина“ за възвръщането на Южна Добруджа[39].

Българското правителство се стреми да докаже предимството на двустранните договори пред многостранните, постигайки ако не разкъсване на враждебния обръч, то поне неговото разхлабване в уязвимото звено. Успехът на българската външна политика се състои в сключването на договор с държава – членка на Балканското съглашение, без да встъпва в него, или България не се отказва от известните си териториални искания, а само оттегля временно част от тях. Македонският въпрос е внимателно заобиколен, но не и снет от ревизионистичната програма, както желаят управляващите кръгове в Белград.

На 26 февруари 1937 г. германският министър на външните работи Константин фон Нойрат изтъква пред новоназначения пълномощен министър Дечко Караджов, че пактът за „вечно приятелство“ далеч надминава „рамките на балканските интереси“. Тук виждат неговото отражение „върху много по-широка европейска плоскост: постепенно еманципиране на югославската политика от французката зависимост и трудностите, произтичащи от задълженията на Югославия към Малкото съглашение; подобряване на отношенията между Италия и Югославия, което затвърждава Оста Берлин – Рим, както и тези между Югославия и Унгария“[40].

В речта си, произнесена на 11 март 1937 г. в имперското канцлерство при връчване на акредитивните писма, Караджов набляга на общата борба „да се обезпечи по мирен път следуемото им се /на двата народа – б.а., Г. М./ място всред семейството на народите“. Хитлер възвисява „братството по оръжие“ като здраво свързващо звено и се надява стопанското обвързване да доведе до потясно политическо сътрудничество. В последвалия разговор той изразява „радостта си, че в своята външна политика България е възприела диктуваната от разума, а не от чувствата идея за споразумение със съседите си“. Фюрерът веднага бърза да обуздае миролюбивите си излияния и набляга върху необходимостта външната политика да има опора в силна армия: „Аз предпочитам да приготвя всичко и тогава да действам. Досега тази политика се оказа резултатна и надявам се, че и в бъдеще ще бъде ефикасна.“[41]

Тази косвена препоръка отговаря на възприетата от българското правителство стратегическа линия за осигуряване на подготвителния етап чрез дипломатически и военни средства, но понеже вторите са сравнително слаби, разчита се главно на първите. А за едно осъществяване на териториалните желания през настъпателния етап дипломатическите средства пак остават на преден план, подкрепени в гърба от добре снабдени и обучени въоръжени сили. Бедата е обаче в това, че колкото и да се развръщат последните, никога няма да бъдат в състояние да гарантират самостоятелно успеха на мирните средства. Преразглеждането на следвоенните граници се постига само в рамките на европейската ревизия чрез заплаха или прилагане на силата на Вермахта, и то при благоприятно стечение на обстоятелствата.

Очаквайки от Германия да подпали „нов пожар в Европа“, съветският народен комисар на външните работи Литвинов оценява високо българо-югославския пакт като „положително дело, върху което може да се гради“, а ако така може да се разруши Балканското съглашение, „той няма ни най-малко да съжалява, стига само да не пострада Малкото съглашение“. Стремейки се „да се опира в сърцето на Балканския полуостров“, съветската дипломация предприема стъпки за установяване на „приятелски връзки с една здрава и силна България“. Овластяването на Хитлер обаче прави от ревизионистичната държава СССР една противоревизионистична държава, която пречи да бъдат подкрепени „справедливите национални желания“ на българите[42].

Обобщавайки своите поверителни разговори с дипломати и генерали, пълномощният министър Н. Антонов отбелязва в доклад от 16 март 1937 г., че при зреещата промяна в международните отношения в Москва „държат сметка за България“. Подготвяното възвръщане на Бесарабия в Съветския съюз съдържа предпоставки да улесни възвръщането на Добруджа: „Може би не цяла Добруджа, но във всеки случай онази част, която България владееше до 1913 г., с една поправка на границата към север. За да се добие този резултат, не било необходимо да се води война, а само да се покаже сила. Румъния можела да капитулира и без бой.“ Коминтернът се „отказал“ от революционните средства на Балканите, за да ги съсредоточи в Испания и Германия[43]. Настойчивите уверения не премахват подозренията в София, че подмолните действия на болшевиките не престават да бъдат „обществено опасни“.

Увлечено от всеобщата бясна надпревара, българското правителство също решава да покаже на какво ще се опира неговата външна политика в случай на нужда. Въоръжаването върви в пълен ход съгласно постановлението на Министерския съвет: „Поради внезапно настъпващи събития, налага се често нужните за армията вещеви материали, нетърпящи в такива случаи никакво отлагане, да се набавят с извънредна бързина.“[44] Наред с оръжието от Третия райх се доставят машини, инсталации и материали за военната промишленост, като за целта се отпускат допълнително 100 млн. лева към кредит 1 810 000. Фабрика на АД „Български Капрони“ увеличава производството на тренировъчни само-

Тренировки на български военни самолети във Военното училище в Казанлък, 1936 г. – НВИМ

Цар Борис III връчва ново полково знаме, 6 май 1937 г. – ЦДА

лети, защото използването на германски и полски бойни самолети за обучението на летателния състав води до намаляването на техните отговарящи на предназначението качества. Най-изгодно е производството постепенно да премине и към нови модели бойни самолети, което се оценява като „от голямо значение за въздушната отбрана на страната“[45]. Въпреки трудността за една малка държава да поддържа собствено самолетостроене стремежът към известна независимост е налице.

Военните доставки от Райха стават все поразнообразни: от влекачи, зенитни оръдия, радиостанции, свързочни материали, торпеда, бомби и мини до стоманени каски, оптически прибори, хирургически инструменти и лабораторни материали. При това някои фирми вече искат да им се предплаща 3% осигурителна премия срещу „военни опасности и риск от война“[46]. Подводниците покрай бреговете на Испания заплашват транспорта по море, дебнейки да не би противникът да се намеси на отсрещната страна в Гражданската война.

Въоръжаването на българската армия приключва първия си етап и може да се появи пред очите на военните аташета. Когато на 6 май 1937 г. пред Народното събрание преминават колоните на бронираните коли, тежката, планинската и зенитната артилерия, а над площада прелетяват ятата на Въздушните войски, никой не се учудва, че тези забранени оръжия носят предимно знака „Произведено в Германия“. Зрителите недоумяват по-скоро от краткия срок на постигнатото, което далеч надхвърля очакваното. Британският военен аташе полковник Александър Рос възкликва примирително: „Няма вечни договори“[47].

Военните ограничителни клаузи са нарушени по един благоприятен начин. Равноправието, своеволно присвоено от нацистка Германия две години и два месеца преди това, не е наказано от силите победителки и сега те нямат намерение да се занимават с даване на урок по послушание на „обкръжена“ България. След манифестираното от Кьосеиванов миролюбие Балканското съглашение си запазва правото на военна намеса само ако някоя от неговите членки бъде нападната. За момента това е повече от невероятно.

На този ден царят връчва новите полкови знамена с пожелание да се покрият с нова бойна слава[48]. При такива тържествени случаи подобни вдъхновяващи думи изглеждат задължителни, обаче в тях се набляга върху „приемствеността на идеалите“. Монархът се въздържа да произнася речи в ревизионистичен дух. И ето, за пръв път той оповестява задължението на възстановената армия да следва примера и свещените завети на „бойците от фронта“. Разбира се, пресилено е да се възприема този жест като призив към реванш, твърде опасен и невъзможен при съществуващото съотношение на силите в Югоизточна Европа, но България се нарежда по-близо до Третия райх в качеството си на ревизионистична държава.

Външнополитическата дейност на правителствата начело с Г. Кьосеиванов подобрява българската позиция на Балканите, осигурявайки условия за постепенното отстраняване на военните ограничения с техническата и моралната мощ на Берлин. Общите интереси създават възможности за взаимни услуги, извършвани без преки задължения. Всяка от страните си има собствени сметки и преследва лични цели, и където възникне трета, се стига до приемлив компромис. Но българската дипломация запазва самостоятелност при вземане на решенията и не обслужва чужди клаузи без съответната изгода, и то обикновено до предела на националните интереси.

Въпреки огромното си превъзходство съседите на България притежават едно много уязвимо място. Балканското съглашение се оказва единно само срещу България, обаче поотделно всяка от участващите в него държави „заиграва“ с Берлин, улеснявайки германското проникване в този район на континента. Съседите на България скалъпват и умишлено раздуват някаква си „постоянна агресивна заплаха“, спотаена в обезоръжена България, и същевременно подценяват „празнината“ в средата на полуострова.

Стремителното приближаване на световния пожар издига въоръжаването като една от главните грижи на българската политика, използвана умело от Третия райх за влияние в цялостния живот на страната. България не разполага с достатъчно злато и чужди девизи за закупуване на оръжие. Германия се нуждае от суровини и храни. На пръв поглед тази взаимна стопанска и военна услуга обяснява нещата. Когато се проникне зад числата на финансовите сметки обаче, се вижда, че едната страна очаква нещо повече от взаимната изгода при осъществяването на военните доставки. Берлин се стреми да обвърже българската армия с германската военна индустрия, за което способства настоятелното желание на самото българско правителство за ускоряване на въоръжаването. А постигне ли се това, през предстоящата война политическият неутралитет на България се излага на пряко въздействие.

Проектирането на нова коалиция за колективна сигурност, която да обхване прибалтийските държавици, Полша, Чехословакия и страните от Югоизточна Европа и чийто гарант да бъде френско-съветският пакт, заплашва Райха с международна изолация. Вилхелмщрасе се показва силно загрижено за запазване самостоятелната политика на посочените държави. Уговорената обиколка на неговия ръководител по маршрута Белград–София–Будапеща влиза в действие[49].

Официалното пребиваване на барон Нойрат в българската столица /9–11 юни 1937 г./ преминава под всеобщото внимание на политическите и деловите кръгове, на печата и при усилената охрана на агентите от Държавна сигурност. Веднага след пристигането си гостът полага венци пред Паметника на незнайния воин и в германското военно гробище. Същата вечер в германската легация се дава голям прием, в който от българска страна вземат участие царската свита, настоящи и бивши български министри, генерали и дипломати, както и банкери, фабриканти и търговци[50].

През втория ден Борис III приема барон Нойрат на аудиенция в двореца, продължила с тържествен обяд. Както винаги, домакинът проявява „най-голям интерес от политическите събития в Европа“. Царят споделя разтревожен, че напоследък в София се засилва антигерманската дейност от френска, английска и чешка страна. Външният министър предава уверенията на Стоядинович, че въпреки спънките югославското правителство ще се придържа към споразумението с България – позиция, преценявана от Вилхелмщрасе като „извънредно сериозна и надеждна“. Монархът също изказва подобни уверения, макар другите съседи да гледат с още по-голямо недоверие след постигнатото помирение между двете южнославянски държави. Продължавайки да се отнася скептично към мощта на Италия, той е много доволен, че между Берлин и Рим няма друга договорна връзка освен „Оста“ и Антикоминтерновския пакт. Накрая Борис III заявява, че що се отнася до България, то тя „има най-голям интерес да продължава да се засилва и развива в мирен труд“. и лично благодари за подкрепата, оказвана му от Третия райх „сега и за в бъдеще“[51].

Разговорът с Кьосеиванов потвърждава впечатлението, че правителството следва неотклонно пътя на „мирната ревизия“. Нойрат прави подробен преглед на международното положение, а министър-председателят като убеден привърженик на „приятелството“ с Югославия подчертава него-

вите големи изгоди и за двете страни. Недоверието на останалите членки на Балканското съглашение е добре дошло като средство срещу неговото единство. Нойрат заключава със следното важно обобщение: „Ясно е, че България не желае да провежда никаква авантюристична политика и не ще се остави да бъде отклонена чрез външен натиск."[52] Засега това въздържано поведение допада на Берлин и се поощрява от него.

След тежко преживените национални крушения, едно от които в съюз с кайзеровия Райх, българската външна политика не възнамерява да се увлича от съперничествата между великите сили. Успоредно с тази известна постановка обаче непрестанният стремеж към задълбочаване на търговските връзки с нацистка Германия, макар и по чисто стопанска необходимост, и първите военни доставки оттам будят подозрения да не би България да тръгне по стария път. От българска страна се заявява, че никой няма право да ѝ пречи да укрепва икономическите си връзки със своя най-голям потребител, като се прибавя, че България е свързана не само чрез 60% от външната си търговия, а и с тежащите последици от Първата световна война[53].

Най-злободневната задача от втората половина на 1937 г. нататък, която излиза за осъществяване на европейската политическа сцена, е ревизията на териториалните клаузи на договорите за мир. България продължава да води „политика на запазване свободата на действие и самостоятелност във всички направления". Тя отказва да се обвърза „с когото и да било именно, защото два пъти пати от съюзи". Българската дипломация „изключва обвързванията в областни или по-широки блокове"[54]. Заплахата със силата на Вермахта съдържа предпоставки за началото на „мирната ревизия" в Европа.

На 12 август 1937 г. Министерският съвет разрешава 1 250 000 000 лв. за доставки и поправки на разни оръжия, машини, уреди, самолети, материали и др. предмети и работи по въоръжението с необходимите постройки, съоръжения и инсталации. Всички доставки по този кредит-ангажимент трябва да се извършват чрез спазаряване по доброволно съгласие от Междуведомствения комитет. Изплащането се предвижда за 10 бюджетни години, започвайки от 1942 г. „по клиринга с Германия за около 1 млрд. лева, а за останалите около 250 млн. лв. – на компенсационни начала срещу износ за всички страни". Сроковете за обявяване и за изпълнение се определят съответно на 20 дни и на един месец[55]. Клирингът с Германия затвърждава монополното си положение при военните доставки. Българското правителство цели стопяването на натрупаните маркови авоари в Райхсбанк.

Кьосеиванов лично представя страната на конференцията в Нион през първата половина на септември 1937 г., където се обсъжда и сключва споразумение за борба срещу морското пиратство. Министър-председателят се среща с външните министри на Великобритания и Франция – А. Идън и И. Делбос, за да изрази съгласието, че трябва да се прекрати нетърпимото положение в Западното Средиземноморие, където плават и български кораби. Той подписва пръв протокола с решенията на конференцията за преследване на германските и италианските подводници около бреговете на Испания. В същото време царят гостува на борда на английския кръстосвач „Делхи", хвърлил котва във Варненското пристанище, който взема участие в изпълнение на сключеното споразумение[56].

Когато се завръща в София, Кьосеиванов оценява положително значението на осъществените срещи, най-вече поради провала на опитите на „известни български среди да злепоставят правителството, като създават фалшива представа за неговата външна политика". Укрепва убеждението, че „България няма да изостави досегашната своя самостоятелна и необвързана с никого миролюбива политика". Средиземноморското споразумение е пример за бързо и успешно уреждане на опасни международни напрежения. Правителственият вестник потвърждава направената декларация в редакционна статия: „Политиката на България не е обвързана с никого и не е насочена срещу никого"[57].

За разлика от националсоциалистите българското правителство няма намерение да обяви с гръм съществуването на новата армия, а търси узаконяването от самите сили победителки. На 4 ноември 1937 г. британският първи министър Невил Чембърлейн посещава Борис III в лондонския хотел „Ритц" и двамата обсъждат подробно международното положение. Монархът заявява, че България „както и преди се придържа към принципите на Обществото на народите и не ще се присъедини към никакви враждебни блокове". Заедно с гръцкия крал Георгиос II той е приет в Бъкингамския дворец, а на следващата сутрин – и самостоятелно. Тук не са склонни да обсъждат въпроса за излаза на Бяло море, но нямат нищо против да окажат известен натиск върху правителството на генерал Йоанис Метаксас, на чиято политика Германия започва да възлага надежди. В Лондон гостува и Карол II, напомнящ за другата точка от дневния ред на българската „мирна ревизия" – Добруджанския въпрос. Преди отпътуването си на 11 ноември царят на свой ред посещава Чембърлейн през тайния вход на кабинета му в Камарата на общините. Навсякъде той оставя благоприятно впечатление, че не „желае да бъде поставен под италиански и германски контрол"[58]. Борис III умее да се представя за постоянно подозиран и следен от другите велики сили, извличайки разтегливите възможности за дипломатическо маневриране.

Царят не пропуска Париж, където е приет от президента Льобрюн в Елисейския дворец, провежда последователно два дълги разговора с министър-председателя Шотан и външния министър Делбос и дава обяд в чест на държавния глава на правителството. Вестниците отразяват много сърдечно пребиваването на правнука на крал Луи Филип. Борис III не посещава Берлин, защото предишната година престоява там цял месец и още тогава решава да не пренебрегва Лондон и Париж „при първи удобен случай"[59]. Той изявява способността си да оставя навсякъде различни, но винаги благоприятно изтълкувани от съответните домакини впечатления.

След няколкомесечни спорове около сроковете на плащанията тайният протокол между Третия райх и Царство България е подписан на 12 март 1938 г. в Берлин, с което се уреждат дългосрочно военните доставки. Германското правителство се съгласява надлежните български инстанции да поръчат бойна техника, с изключение на самолети, на стойност 30 млн. марки /един млрд. лева/. Заемът следва да се погаси на 10 равни полугодишни вноски при лихва 6%, като част от доставките се покриват с допълнителни количества оловно-цинкови руди[60]. Интересът на немските фирми към разработването на богатите залежи на цветни метали не е по-малък от желанието на българските управляващи и военни кръгове за бързо и качествено въоръжаване.

Отдаваното значение на външнотърговската обвързаност на България с Третия райх не издържа сравнение с дългосрочното влияние на военните доставки. Търговията с оръжие е основен елемент от цялостната германска стопанска, политическа и военна стратегия. Военните доставки предполагат обвързване в бъдеще, или по-точно военнотехническо свързване по линията на военното снабдяване с воюваща Германия. За българската дипломация не представлява тайна, че доставките на въоръжение носят и политическо влияние[61]. Разбира се, това не предопределя позицията на България в наближаващата война, но фактът, че тя не може да се въоръжава сама, налага съобразяване със силно развитите индустриални държави. На този, полагащ основите на новата българска армия „забранен етап", първата голяма възможност, поради причини от стопански и политически характер, си остава Третият райх.

Веднъж доставена, бойната техника налага нова организация на въоръжените сили и съответни тактически начини на употреба, изисква кадри, обучени по немска школовка, и системно снабдяване със запасни части и бойни припаси. Много трудно се извършва една пълна промяна във военно отношение, и то в хода на войната. Дългосрочните военни кредити убедително говорят в полза на подобно становище. По клиринга с Третия райх се доставят машини и оръжие, макар и с различна степен на трудност. Голямата компенсационна сделка се тълкува като особен вид заем поради продължителността си и сравнително по-ниските цени, но първите същински заеми от Берлин са военните. Така взаимозависимостта между стопанската, заемната и военната политика се превръща в постоянно действащ механизъм.

Докато България укрепва в средеца на Балканите чрез подобряване отношенията със съседите и възстановяване на въоръжените сили, Хитлер пристъпва към последователно унищожаване на териториалните клаузи на Версайската система. Това му дава възможност за действия по целия континент. Както преди 19 години победителите диктуват договорите за мир под дулата на оръдията, сега фюрерът започва с „мирна ревизия" пред заплахата с нова Голяма война.

3. Външната политика върху променливата точка на равновесието /1938–1939/

Вярата в мирния начин на териториална ревизия, макар и понякога временно разколебавана, съпътства неизменно българската външна политика. Борис III предпочита съобразно скромните си възможности да се възползва тихо от положителните последствия на събитията в Средна Европа. На 12 март 1938 г. Вермахтът навлиза в Австрия. Още един договор от Версайската система е скъсан. Правителственият „Днес" сочи ясно алтернатива-

та: „Аншлусът е решителният удар върху договорите за мир. Сградата рухва. Светът се готви за ново преустройство. Дирят се пътища за нова преосигуровка на мира. Чрез оръжие или чрез мирните средства на дипломацията? Това е въпросът, който е поставен пред Европа.“[62] Трескага пред примамливата гледка на рухващите устои на Версайската крепост обзема и трезвите дипломати, но остават да преобладават познатата въздържаност и търпеливото изчакване на „точния час“.

Третият райх става могъщ и опасен съсед на Балканите, въпреки че Хитлер продължава да говори повече за стопански, отколкото за политически интереси. На 21 април 1938 г. фюрерът изтъква пред новоназначения пълномощен министър Първан Драганов „спомена за закалената дружба“ между двата народа и пожелава успешно сътрудничество в стопанската и културната област: „Пред нас е бъдещето, за което трябва да работим. Ние разбираме и ценим досегашното приятелско държане в България.“ Драганов разкрива мечтата на своето военно поколение, „с мъка понасящо тежката действителност“, да види „плодовете от своите усилия“. Хитлер бърза да приключи: „Ние също чакахме 20 години, докато стигнем до нещо по-добро.“[63]

На 22 май 1938 г. се открива първата редовна сесия на XXIV Народно събрание. В тронното си слово Борис III отбелязва, че „престижът на нашата страна непрекъснато расте благодарение на искрените ни и лоялни отношения към великите сили“. Председателят на парламентарната комисия по външните работи Георги Говедаров търси точката на равновесието между Оста Берлин – Рим и версайската опора Лондон – Париж, за да бъде постигнат „национално справедлив и творчески мир в Европа“. Министър-председателят заявява „ясно, откровено и високо“, че външната политика на неговото правителство е „напълно самостоятелна“ и „България не е обвързана политически с никоя държава, голяма или малка“. Тази политика на необвързване има неудобството да прилича на самоизолация, но дава възможност за хладнокръвно следене на събитията и вземане на свободни решения. Българският народ не рискува да бъде заставен да пролива кръвта си за чужди интереси. В отговора на тронното слово се определят главните цели: „запазване независимостта на България, всестранна защита на българските малцинства и жизнените интереси на българската нация“[64].

Следейки внимателно развитието на Судетската криза, Драганов стига с облекчение до извода, че германците ще предпочетат мирния път на ревизията, защото в противен случай ще имат „пак целия свят на шията си“. Той остро критикува становището на Гьоринг да се реши „с един замах“ Чехословашкият въпрос: „За въздържане от подобна авантюра, която ще предизвика Световна война, били военните, а така също и самият Хитлер се бил категорично изказал за запазването на мира сега на всяка цена.“[65] Наистина фюрерът отлага решаващия удар.

На 31 юли 1938 г. Г. Кьосеиванов и упълномощеният от Балканското съглашение генерал Метаксас подписват в Солун спогодба, която узаконява съществуването на възстановените български въоръжени сили, дава възможности на Турция и Гърция да укрепват тракийските си граници и задължава договарящите се страни да не прибягват до сила във взаимоотношенията си. Говедаров изразява моралното удовлетворение на управляващите кръгове в София, потвърждава тяхната воля да търсят обединяващите идеи и отправя пожелание да се работи за безконфликтно премахване на причините и предпоставките на неправдите, което нарича „доброволна ревизия“[66]. Това е нов термин в политическия речник, защото „мирната ревизия“ не изключва извършването ѝ под заплаха със сила. Друг е въпросът, доколко един победител отстъпва доброволно от териториалното статукво. В това отношение се разчита на натиска на великите сили върху съседите, осъществен от Оста или западните демокрации, а в идеалния случай и от двата блока.

Българската ревизионистична политика не е променена. Балканското съглашение, вместо да бъде попълнено с необходимото ядро, е разклатено с признаването на правото на България на въоръжаване. Отказът от нападение от страна на България предвид крайно отрицателното за нея съотношение на силите не означава много. Правителството на Кьосеиванов запазва „досегашните си отношения на доверие и приятелство“ с Германия и признава чрез упълномощения Драганов, че ако тя „не беше направила пробива в Парижките мирни договори и не беше си извоювала равноправието, ние нямаше да можем да имаме своя успех в Солун“[67]. Тази декларация е доста искрена.

Българското правителство още не дава подробни обяснения за своето поведение пред Берлин. На 24 август 1938 г. то разрешава на военния министър „да поеме задължение в размер на 4 250 млрд. лв. за доставки и поправки на разни оръжия и муниции..., засягащи последователно 12 бюджетни години“. Поръчките по този кредит се насочват към фирми, подредени азбучно: „американски, английски, германски, италиански, французки, чешки, и др.“[68] Традиционният доставчик се поставя в неизгодна конкуренция.

Говедаров застъпва становището, че англичаните ще окажат натиск върху Прага, за да се извърши мирно уреждане на Судетския въпрос. На Вилхелмщрасе се съмняват в посредничеството на Лондон, защото ако се стигне до сблъсък, „коварният Албион“ ще застане на чешка страна. В Прага предпочитат войната сега, когато имат зад гърба си западните съюзници. На първо време Балканите остават неутрални[69]. Тези тревожни сигнали от Берлин намират бързо адреса си.

Борис III се отзовава на отдавнашната покана на Гьоринг за съвместен лов. Той предварително изказва благодарността си, ако може да бъде приет от Хитлер и да разговаря с Рибентроп. Гостуването се очертава да е краткотрайно, защото монархът трябва да присъства на големите есенни маневри в Средногорието[70]. По всичко личи, че той решава едва пътьом да завърши европейската си обиколка в имперската столица.

На 5 септември 1938 г. царят пристига в Лондон на „частно посещение“ без предварително оповестена програма. Добре осведоменият английски печат изразява съмнение: „Казва се частна визита, но мнозина се питат ще разговаря ли цар Борис по европейската криза? България може да предложи малко, но тя е в състояние да поеме голяма сделка, понеже загуби много през войната.“ Срещите се редят една след друга. Монархът приема последователно външния министър лорд Халифакс и представителя на „Таймс“ Грийвс, присъства на вечеря у сър Р. Ванситарт, главен съветник по външнополитическите въпроси, среща се с главния секретар на Форин офис Ал. Кадоган. От 10 до 13 септември българският владетел гостува на крал Джордж VI в двореца Балморъл[71].

На 14 септември царят посещава Чембърлейн в неговата резиденция на „Даунингстрийт“ 10. Британският премиер се подготвя за предстоящата среща с Хитлер в Берхтесгаден. Той споделя загрижеността си от Судетската криза, заплашваща да предизвика договорната намеса на Съветския съюз и изпълнението на поетите задължения от страна на Париж. А при един въоръжен конфликт между Франция и Германия Великобритания ще се нареди в общ фронт на първата срещу втората. Това сериозно предупреждение трябва да се потвърди пред Хитлер от трето авторитетно лице, което

Министър-председателят на Гърция ген. Й. Метаксас подписва от името на държавите от Балканското съглашение Солунската спогодба – изт.: Ив. Минчев. Управление на творчество и дела. С., 1939 г.

да го убеди да не действа едностранно, а да седне на зелената маса със западните демокрации. Борис III не желае да се намесва в противоречията между великите сили, но се съгласява да играе пред фюрера ролята на „доверен куриер“, а чрез нея да открехне вратите на Лондон за собствените интереси[72].

В същото време на партийния конгрес в Нюрнберг Хитлер извършва демонстративен жест към българския пълномощен министър. По правило той разменя няколко думи само с посланиците, а сега прави шумно изключение, когато, ръкувайки се с Драганов, се обръща към присъстващите дипломатически представители с думи на похвала: „България е страната, която първа вбеше Трудовата повинност“[73]. Намеква се за пробива във Версайската система. Поставянето на Драганов в центъра на вниманието не допринася за опазването на невинността на българския неутралитет.

Речта на Хитлер, произнесена на 12 септември 1938 г., се оценява от Драганов двустранно: „Много истина и логика в нея, но малко такт.“ Заплахите се сипят една след друга, обаче се оставя и мост за „достойно отстъпление на западните демокрации“. В доклада си от 15 септември пълномощният министър прави обширно заключение, съдържащо няколко основни извода. Съществуването на Чехословакия в следвоенните ѝ граници става невъзможно поради променилите се условия. Заканите на Хитлер не са „блъф“ – присъеди-

няване на Судетите или война. Рибентроп се надява, че западните сили няма да воюват заради Чехословакия и Великобритания няма да се намесва, докато не бъде застрашена непосредствено Франция. В Берхтесгаден връчват на Чембърлейн ултиматум /15 септември 1938 г./ – „мирно уреждане или Световна война“. Националсоциалистите се надяват, че ако Прага не послуша „разумните съвети“ на великите съюзници, то те ще я изоставят на произвола на съдбата[74].

Драганов застъпва обосновано мнението, че събитията могат да се развият не толкова благоприятно за Германия: „ако тя не отстъпи от своето гледище – плебисцит с крайна цел Аншлус, войната ще стане неизбежна“. Все пак в Берлин има хора, които си дават трезвата сметка, че „Германия е сама срещу цял свят“. Великобритания, Франция и САЩ, както и вероятно СССР са предостатъчна противотежест на везните в международните отношения. А много от по-малките държави, „у които споменът от Голямата война е пресен и опасностите от рисковете на предстоящата – очевидни, имат желание да запазят неутралитет“. Ето защо Хитлер няма да се реши да отвори войната. Накрая въпреки тревогите Драганов намира ползата за българската национална кауза: „Възтържествуването на принципа за самоопределение на малцинствата, проведен по един или друг начин, нас може само да обнадеждава, защото може да се очаква, че ще намери отражение и в другите страни, както стана с въпроса за въоръжаването.“[75]

На 16 септември царят разговаря в Париж последователно с министър-председателя Даладие и външния министър Боне. През следващия ден президентът Льобрюн дава обяд в негова чест. Вечерта Борис III отново се среща с Боне. Тук той установява „пълно объркване“ и липса на единомислие[76]. На 19 септември монархът изчаква в Цюрих резултата от сондажа в Берлин. Съгласието идва по-бързо, отколкото се очаква. На 20 септември той пътува с автомобил за Кобург. На 21 септември сутринта високо упълномощеният пътник пристига с влак в имперската столица и отлита с предоставения личен самолет на Гьоринг за Инстербург в Източна Прусия. По обяд той каца в ловния резерват на фелдмаршала, където остава на 22 и 23 септември[77]. През тези два крайно напрегнати дни втората среща на Чембърлейн с Хитлер приключва без успех.

Докато Гьоринг е убеден, че войната ще се ограничи с Чехословакия, Борис III защитава становището, че тя ще стане всеобща с участието на Франция и Великобритания, и дори на САЩ. Царят нарича „върховна лудост за Германия“ намерението да се предизвика отново война срещу целия свят, която ще завърши с нова 1918-а. Той заявява, че България ще остане неутрална. На 24 септември българският владетел се завръща със самолет в Берлин, където след два дни е приет от Хитлер. Фюрерът произнася половинчасов яростен монолог, наситен с изкуствен патос. Борис III преувеличава силите на Великобритания и нейната готовност за война, докато в Лондон говори за мощта на Вермахта, и привежда един от уроците на историята: „Англия отначало може да губи войните, но в края винаги ги е печелила.“[78] Хитлер удря с юмрук по масата, заплашва с Луфтвафе, отхвърля „шантажа с болшевишката опасност“, обаче в последна сметка се съгласява с необходимостта от „естествената западна солидарност“. Монархът изпраща „строго поверително“ писмо до Чембърлейн, съдържащо заключението от отговорната мисия: „Судетската област трябва да се пожертва, за да се спаси Чехословашката държава и мирът в Европа.“[79] Британският първи министър му отправя сърдечна благодарност.

Борис III залага едновременно и на германската, и на английската карта, стремейки се да извлече полза от Мюнхенската конференция. Плодовете от неговите усилия обаче в общ план се оказват краткотрайни. Не се спасяват нито Чехословакия, нито мирът. На 30 септември 1938 г. в Женева се подписва протокол за отделянето на Устава на ОН от договорите за мир. Ревизионизмът се признава в международните отношения. Правителственият вестник „Днес“ си позволява преголям оптимизъм в бъдещето на „мирната ревизия“: „Светът е отишъл много напред – без кръв се отнема земя от една държава, за да се предаде на друга.“[80]

Предприемайки обиколка из Югоизточна Европа, стопанският министър на Райха Валтер Функ се появява на 12 октомври 1938 г. в София и заявява направо: „След търговията върви политиката, или политика без търговия и търговия без политика не могат да се правят.“ Той признава стремежа на Германия да засилва икономическите си връзки с Балканите, но според него взаимното „щастливо допълване“ изключва напълно зависимостта. Ръководителят на германското стопанство разговаря с Кьосеиванов, с министрите на търговията, на земеделието и на финансите, след което получава аудиенция в двореца, чието съдържание може да бъде обобщено вкратце: „Добра политика – добро стопанство“[81].

След Мюнхенската конференция българската дипломация започва да проучва мнението на нацистките първенци относно българския територи-ално-малцинствен въпрос. На 28 октомври 1938 г. Драганов посещава заместника на фюрера Рудолф Хес, който се увлича в спомена за „бойното другарство“ и показва отзивчивост: „Германия е готова да помогне на България с каквото може, особено в стопанската област.“ Сега пък в Берлин наблягат на икономическите взаимоотношения, за да избегнат политическите обещания. Следвоенното статукво на Балканите лежи все още вън от нарасналите възможности на Третия райх. Той изказва и надеждата, че „резултатите от Мюнхен относно малцинствата и ревизията на договорите за мир ще има неминуемо своите последствия и за другите страни, разбира се, не веднага и когато при удобен случай България предяви своите изисквания за справедливост, те не могат да бъдат отхвърлени“[82]. Това желаят да чуят българските държавници, макар да не се уточнява кога и за кого трябва да се чака удобен случай – явно за германското проникване в Югоизтока.

Окрилен от проявеното внимание, Драганов бърза да се доуточни с държавния секретар Вайцзекер: „румънците да отстъпят само Южна Добруджа; възвръщане излаза на Бяло море; подобряване положението на българите в Югославия“. И тук се изтъква вярата, че когато „удари часът да се решават въпросите на Балканите, Германия няма да остави без подкрепа нашите справедливи искания“. Вторият човек във Вилхелмщрасе превръща надеждата в убеждение, но добавя: „Кога ще настъпи благоприятният момент за разрешаване на тези въпроси, това никой не би могъл да предвиди.“ Сезонът за война тази година преминава. Остава мирното разрешаване чрез поддръжката на великите сили, при наличие на съответно предразположение у съседите. Фон Вайцзекер повтаря наставнически: „Трябва да се чака и следи развитието на събитията в Европа, върху което не могат да се правят никакви предвиждания.“[83]

Правителството на Кьосеиванов се стреми да съхрани „свободата на действия, която ни позволява да не отидем срещу нашите интереси“, но разбира и желанието на „Оста Берлин – Рим да се разпорежда със съдбата на частта от Европа, намираща се на изток от тази ос“[84]. По повод антисемитските изстъпления през „Кристалната нощ“ /на 9 срещу 10 ноември/ Драганов докладва потресен: „Каквито и симпатии и приятелски чувства да има човек към Германия и германския народ, не

мисия на цар Борис III за сключване на Мюнхенското споразумение, септември 1938 г. – ЦДА

може да не признае, и то с прискърбие, че е възможно да се допускат и търпят тези вандалщини."[85] Изводът е, че извършените погроми излагат справедливата кауза на борбата за права на угнетените от Версайския ред малцинства, след като те потискат и преследват своите граждани.

На 11 ноември 1938 г. Функ съобщава на Драганов, че като се завърнал в Берлин, бил изненадан от решението на Хитлер да се изнася оръжие срещу девизи. Той обаче разбира, че България не разполага с достатъчно валута и като „приятелска страна" за нея сигурно ще се направи изключението да изплати една част в суровини. Пълномощният министър посочва, че от оловно-цинковите руди ще се погаси до 20% от кредита. Отговаря му се, че „в края на краищата фелдмаршал Гьоринг е, който ще реши да се даде или не кредитът на България"[86].

На следващия ден Драганов иска енергичното съдействие на Кьосеиванов, за да се разсеят интригите на Югославия и Румъния, които предупредили, че българското въоръжаване ги заплашва и може да направи България дотолкова независима, че тя да обърне оръжие срещу самите му производители. Пълномощният министър изтъква опасността да не би Райхът да осигури балканските си ходове „за наша сметка" под предлог „да не се смущава" мирът на Балканите. Разбира се, той моли за пълна тайна, защото няма да е приятно на меродавните фактори в имперската столица да се знае, че „са се поддали на интригите на нашите съседи"[87].

За да бъде по-добре разбрана германската въздържаност, на 14 ноември 1938 г. Гьоринг описва пред Драганов какво „огромно и небивало въоръжаване" извършва Третият райх, държейки първенството. И веднага забелязва строго: „И в такъв момент иде България, която няма средства, нито девизи или сурови материали, да ни иска въоръжения, които и на мене трябват." За тях е „по-приятно да дадат въоръжение на приятелска България вместо на някоя друга държава", но им е „трудно и невъзможно да отделят въоръжение срещу заплащане на кредит или без девизи". Пълномощният министър не остава длъжен и напомня, че голяма част от българските произведения Германия преизнася и получава за тях девизи. Гьоринг промърморва недоволно: „Много малко". Тогава Драганов иска „да се понатисне" групата немски фирми да завършат преговорите с „Гранитоид", за да се осигури такова количество руда, което ще донесе годишно 3–4 милиона марки. Фелдмаршалът обещава да проучи въпроса и да види още веднъж „какво може да се направи"[88].

Посещението на крайцера „Емден" във Варненското пристанище /12–18 ноември 1938 г./ се посвещава на откриването на паметника на загиналите през 1916 г. германски подводничари. На тържеството министърът на войната генерал Теодоси Даскалов произнася реч, пропита с признателност към старите съюзници, изпълнили дълга си докрай, а пълномощният министър Евгени Рюмелин в отговора си търси фаталната нишка за бъдещо сближение: „За жалост войната, която ни побратими, завърши трагично и за нас, и за вас." Той обещава „много по-добро бъдеще" за България. За пръв път след 20 години преминават в съвместен марш представителни части на двете страни[89].

От 25 до 27 ноември 1938 г. в София и по-големите градове на страната се разгръщат бурни акции на движението „Върнете ни земите!" Пред легацията на Третия райх от множеството се чуват възгласи „Хайл Хитлер!" Стават ожесточени сблъсъци между националистите и полицията. На третия ден столицата осъмва в блокада и арести[90]. Борис III и Кьосеиванов имат собствена стратегия на „мирната ревизия" и не желаят да дават простор на улицата, което заплашва да доведе до преждевременни усложнения със съседите.

Подписаната на 6 декември 1938 г. спогодба за търговски обмен с Франция събужда старите подозрения в Берлин и Добри Божилов трябва да застрахова външнотърговската и финансовата политика на правителството с подробни обяснения в Народното събрание. Той оповестява, че износът за Райха ще продължава да се засилва поради трудните условия на достъпа до другите пазари. Финансовият министър напомня нещо много съществено и определящо: „Но, господа, да не забравяме, че Германия взема 55–60% от нашия износ, а нашият износ е по-малко от 1% от целия германски внос. При едно коректно, при едно лоялно държание ние минаваме, тъй да се каже, между калабалъка, без много-много да претендират /смях, ръкопляскания и гласове „браво!"/. И така върви от 1931 г. досега. Това е истината. По тия въпроси политика не сме правили."[91] И все пак „лоялното" поведение означава заемане на политическа позиция.

В деня на търговската спогодба с Франция фон Рибентроп подписва в Париж декларация, обявяваща общата граница за „окончателна" и задължаваща към уреждане на спорните въпроси със западния съсед по мирен път. Получените от Драганов сведения за възгледите на група висши офицери от Вермахта изкушават Кьосеиванов да покаже голямата си прозорливост пред френския пълномощен министър Р. Ристелюбер относно развитието на събитията през следващата година. Министър-председателят посреща декларацията на Рибентроп с удовлетворение, обаче тя не представлява за него изненада, защото барон Нойрат още при посещението си в София подчертава желанието на Вилхелмщрасе да постигне разбирателство с Франция. Въпреки очевидния стремеж на Райха към завоевания на Изток според Кьосеиванов погрешно е да се смята, че Югоизточна Европа ще бъде нейната първа цел. И тука, за да смае съвсем събеседника си с първокласната информация, той изказва предположението за възможен опит на Германия да сключи договор със СССР, за да може да завладее Полша. Едва тогава Вермахтът ще марширува на Изток[92]. Българската дипломация иска да се отърве от балканските планове на Париж и Лондон, като покаже посоката на бъдещото развитие на събитията и същевременно спечели тяхното доверие.

На 28 февруари 1939 г. Г. Говедаров произнася важна реч в Народното събрание, в която пожелава „лоялното и плодотворното сътрудничество на големите да продължи щастливо в името и интереса на справедливостта и на международната правда". Очакват се плодове и за българската кауза. Като „по-активна, по-смела и по-близка до Балканите" Оста Рим – Берлин може да усложни положението на България. В случай че правителството се принуди да вземе отношение към скоротечно развиващите се извън неговата воля събития, то ще направи това „не по-рано, откогато е необходимо". Защото българският народ не иска да бъде „сателит или шут в големия двубой между двете оси"[93].

Тактическата линия на Кьосеиванов се свежда до засилване на старите приятелства и търсене на нови при отстояване на националните интереси, без да се насърчават надежди, надхвърлящи собствените възможности: „Затова правителството с риск да си навлече непопулярност ще продължава да води усвоената през последните години външна политика на мир и споразумение, на повече разум и по-малко чувства." Министър-председателят нарича Солунската спогодба голям успех за България, нейната „първа мирна ревизия". първа изобщо като такава в Европа – извършена съгласно чл. 19 от Пакта на ОН по взаимно споразумение със заинтересованите страни и в съгласие с великите сили. Но поради рухването на Женевската институция надеждите се възлагат изцяло на великите сили, което налага да се печели „тяхното приятелско разположение и тяхната морална подкрепа": „Затова правителството ще постоянства въпреки изкушенията да води самостоятелна и необвързана с никоя велика сила политика, за да не си създаде неприятели в лицето на другите, което ще позволи на нашата страна при нейното географско и международно положение да бъде единствена господарка на своите съдбини."[94] Запазването на равновесие между двете оси: Берлин – Рим и Лондон – Париж, предполага един „малък балкански Мюнхен", обаче трудностите за неговото постигане се увеличават с нажежаването на международните отношения в Европа.

В Берлин имат чувството, че „България стопански иска всичко от Германия, а нейното обществено мнение смята за естествено тя да подкрепи политически известните ревизионистични аспирации". Рюмелин запитва не е ли възможно да се придаде на българската външна политика „подчертано приятелски към Германия оттенък, което не би било непредпазливо, а умно може би, щом се иска от другия". Ако Кьосеиванов иска да „пошвейцари" България, то и без това съседите и великите сили ѝ гарантират сегашните граници, обаче в такъв случай тя трябва да се прости с „мирната ревизия"[95].

Преодоляването на териториалното статукво на Балканите по мирен път – ако не изключително в рамките на ОН, то под натиска на четирите европейски сили – е главната надежда на българската външна политика през 30-те години на XX в. В този смисъл Мюнхенската конференция е върхът на удобното за София сътрудничество. Третият райх обаче издига надеждата до степен на осъществяване и после я разрушава чрез увеличаващата се агресивност. Българските управляващи кръгове са болезнено преосмислили уроците на националните крушения и предпочитат трайността на дребния успех пред преходността на големия, защото границите могат да се променят временно един път напред, за да се върнат два пъти назад като почти постоянно положение. Заради желаното, колкото е възможно максимално извършване на ревизията не бива да се губи ядрото на изходната база. Българската външна политика продължава да следва стратегическата си линия на необвързване и запазва свобода на действие.

На 15 март 1939 г. Вермахтът окупира Чехословакия. Мюнхенската политика на омиротворяване претърпява провал и Борис III се чувства из-

мамен. Изгледите за споразумение между Берлин и Лондон намаляват. Двете враждебни коалиции се изправят една срещу друга, което налага и по-ясно определяне на малките държави. От уговаряния и усилия се преминава към пряк натиск и заплахи. Британският пълномощен министър в София Джордж Рендъл пренебрегва дипломатичния тон: „Ние на германците – големите, не можем да направим нищо, но ако се намесят по-малките да ги подкрепят – да му мислят!“ Няма основание да не се приеме за искрено признанието на царя: „Аз досега не съм се връзвал никъде, винаги се изплъзвах… Сега искат да ме притиснат.“[96]

На 19 април 1939 г. Кьосеиванов изпраща до пълномощните министри в странство важната директива № 19. В нея се заявява, че България не приема следвоенните си граници и държи на връщането на Южна Добруджа, Западна Тракия и при известни условия Западните покрайнини. „Без оглед на политическите интереси“ тесните икономически връзки с Райха поставят страната в невъзможност да се определи към западните демокрации срещу тоталитарните сили. Прибавя се и принудата „да се въоръжаваме почти изключително от Германия“. Заключението е предупредително и въздържано: „При това положение България е изложена на опасност да ѝ се поставят от германска страна политически искания. В последен анализ на изложеното България следва една очаквателна политика.“[97]

В директивата се казват известни неща – като ревизионистичните искания, отхвърлянето на Балканското съглашение, желанието за водене на самостоятелна и необвързана с никого политика. Ново е прибавеното „докато бъде възможно“. Външнотърговската зависимост и военните доставки от Третия райх не позволяват на България да се определи към Великобритания и Франция, а и тя няма политически интерес да стори подобна стъпка, но това съвсем не означава желание за присъединяване и към силите от Оста. Напротив, изрично е посочена опасността от поставянето на политически условия, каквото е предложението за влизане в Антикоминтерновския пакт. Управляващите кръгове в София се боят от приближаващата нова Голяма война, за която не са подготвени, и изчакват стечението на обективните обстоятелства.

Вторият таен протокол между Третия райх и Царство България се подписва на 21 април 1939 г. в имперската столица. Разрешават се поръчки на стойност 45 млн. марки – с изключение на самолети, при същите условия, уговорени в протокола от 12 март 1938 г. Единствено точка 6-а се изменя чрез засилване на допълнителните доставки на суровини, чийто износ за Германия през следващите 5 години трябва да надхвърли 1,5 млн. марки годишно[98]. Селскостопанските контингенти вече не са в състояние да се превръщат в оръжие. Германската военна промишленост се нуждае от метали, а оловото става особено търсена суровина в навечерието на войната.

Подписаният на 22 май 1939 г. „Стоманен пакт“ между Германия и Италия стеснява възможността за лавиране, но определящи за международното положение на България стават германо-съветските отношения. Тесните връзки на Драганов с германски генералщабни офицери и познанството му със съветски дипломати дават възможност и за посредничество. В средата на май 1939 г. управляващият съветското посолство в Берлин Астахов води разговор с българския представител с думи, отправени към Вилхелмщрасе, след като събеседникът му вече е споделял с него новите настроения в имперската столица. Пълномощният министър предава допълнителните си впечатления и потвърждава с тях подсказаните намерения. На 15 юни Рибентроп получава подробен доклад за извършените сондажи. Готвейки нападението над Полша, нацистите са склонни да предложат един пакт за ненападение със Съветския съюз. Драганов е повикан в София, където се впуска да чертае светли перспективи за България при възможно германо-съветско разбирателство. Кьосеиванов смята за навременно да се прибави в играта „съветската карта“, като отношенията с Москва се определят от тези на Берлин с нея[99].

Райхсминистър Ханс Франк пристига на 22 юни 1939 г. в София, за да укрепи правните връзки, разговаря с Кьосеиванов и посещава двореца. Министър-председателят моли за съдействие при преговорите за военния кредит. Доколкото му позволяват обстоятелствата, монархът е откровен пред навреме дошлия пратеник: „Ние с вас се борихме и страдахме. Много съм благодарен на фюрера за картата му, в която България е зачертана като неутрална страна, но ако мислите съвсем да я зачертаете – ще сбъркате. Вие сега правите мили очи за петрола на тия /румънците – б.а., Г. М./, които воюваха срещу вас, но бъдещето ще покаже значението на България […] изгубите ли я, вашата Ос ще бъде пречупена по средата. Вие имате сметка от една силна и неутрална България в средата на полуострова, какъвто и ход да вземат събитията.“[100]

Откриване на съветска изложба в България, 1940 г. На снимката: министърът на търговията, промишлеността и труда Сл. Загоров, съветският пълномощен министър Ал. Лавришчев и придружаващи ги лица – БИА-НБКМ

Подписаният на 24 юни 1939 г. в Берлин трети таен протокол разрешава поръчки на отказаните доскоро различни видове самолети за 10 млн. марки. От австрийския и чешкия арсенал се заделя част на стойност 25 млн. марки. Българското правителство поема задължението да извърши допълнителни суровинни доставки, които през следващите 5 години да съставляват най-малко по 5,5 млн. марки годишно[101]. Привилегиите на немската индустрия се запазват.

Подготвяйки се да посети Берлин, Кьосеиванов няма никакво намерение „да поема каквото и да било задължение към Германия“: „Правителството по никакъв начин няма да обвързва страната и да установява общата линия на външната ѝ политика без предварително разискване и решение на тия въпроси от Народното събрание.“ Министър-председателят отстоява „метода да се действа за постепенно и частично разрешение“ и иска въпросите да се поставят последователно, за да не се предизвикат едновременно всичките съседи[102]. Той отказва да последва печалния пример на В. Радославов при избора в Първата световна война.

На 5 юли 1939 г. Хитлер поздравява правителствения ръководител на една страна, която „въпреки липсата на юридически договорни връзки е в най-близки отношения с Германия поради историческото минало и естествените условия на живот“. Споделили „общата съдба“, сега двата народа могат да я подобрят. Кьосеиванов се съгласява, че „старото братство по оръжие, общността на съвременните интереси и чувствата на симпатия и дружба между двете страни ги свързват взаимно

по-силно от чисто юридическите формулировки на някой договор“: „Един договор на дружба от безгранична трайност свързва България и Германия, вписан в сърцата на двата народа.“ Министър-председателят смята „духовния пакт“ за достатъчен и държи преди всичко да не бъде забравена „малката съюзница“ от Първата световна война при премахването на нейните последици. Хитлер не обещава нещо определено, а само отбелязва, че ще поправи грешките – ако не по мирен път, то „с други средства“[103]. България не поема никакво договорно задължение и запазва симпатизиращ неутралитет, който може да прерасне във военно сътрудничество единствено при нападение от страна на съседите, по силата на необходимостта, принудата и самосъхранението.

Когато Кьосеиванов се завръща от Берлин, председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов пътува за Париж и Лондон, напомняйки за предишни презастраховащи ходове на монарха. Министър-председателят е направо вбесен от „ножа в гърба“ и нарича нашумялото пътуване „политически съвършено нецелесъобразно действие“. Във Вилхелмщрасе заключават, че е малко вероятно Кьосеиванов да не е знаел за „частната мисия“ на Мошанов, а по-скоро не е очаквал толкова силен отглас: „България иска да покаже, че държи да поддържа добри отношения не само със силите на Оста, а и със западноевропейските сили.“[104] Всъщност това е и действителното желание на управляващите в София.

Пребиваването на българската парламентарна делегация в Съветския съюз през първата половина на август 1939 г. далеч надхвърля „частния характер на депутатската екскурзия“. Народните представители са приети от председателя на Съвета на народните комисари Вячеслав Молотов, неговия заместник Николай Булганин и председателя на комисията по външните работи при Върховния съвет Андрей Жданов. Българският неутралитет е оценен като „временен“, тъй като и СССР е решен да не се намесва в началото на новата Световна война. Съветското правителство подкрепя безусловно България по Добруджанския въпрос, но за излаза ѝ на Бяло море предпочита да отложи уреждането на спора „в течението на събитията“. От България се очаква да бъде там, където ще се озове Съветският съюз – „в противния на Германия лагер“, а българските национални искания ще бъдат удовлетворени „в кръга на възможностите и в зависимост от условията за постигането на общата цел“[105]. Последвалото подписване на германо-съветския пакт за ненападение /23 август 1939 г./ не представлява изненада за българските управляващи и веднага е схванато като акт от първостепенна важност, придаващ „съвсем друг ход на европейските събития“[106].

Най-голямата война заварва България неутрална, но разкъсвана между надеждите и страховете за осъществяването на „мирната ревизия“, която зависи от сложното развитие на международните отношения. Световният сблъсък между нации и идеологии избира своите стратегически посоки, без да се съобразява с изявленията за необвързаност в „точката на равновесието“ между воюващите коалиции. Историческият опит е достатъчно горчив, за да бъде лекомислено пренебрегнат. Ала дори искреното обявяване на неутралитет не стига, защото и великите сили трябва да благоволят да го зачетат, когато престане да ги „обслужва“.

ГЛАВА ТРЕТА

ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939–1941/

1. Вътрешнополитическо приспособяване към войната

Започналата на 1 септември 1939 г. „локална“ война за разкъсването на Полша променя осезаемо ежедневието на българите. Въпреки възприетата линия на неутралитет кабинетът Кьосеиванов е задължен да прокара мерки, които да бъдат в съзвучие с изискванията на разгарящия се конфликт, за да се адаптират политиката и икономиката към новата ситуация. Преди всичко се посяга на основните държавни институции – Министерския съвет и Народното събрание /НС/. Бързо е организирана „проверка“ на политическите настроения в страната чрез преброяване на парламентарното мнозинство и туширане на междуличностните конфликти в централната власт.

Не са тайна дрязгите между премиера /Георги Кьосеиванов/, председателя на Народното събрание /Стойчо Мошанов/ и министъра на земеделието и държавните имоти /Иван Багрянов/. От „политическата кухня“ излиза информацията за неодобрението, с което министър-председателят приема факта, че Мошанов е по-близък до опозицията, отколкото до „собственото си мнозинство“. Освен това войната, започнала непосредствено след „германо-съветския пакт“, налага „ново народно допитване“, за да бъде потвърден избраният курс на неутралитет и мирна ревизия. С временното укротяване на препиранията се заема цар Борис. Той иска да притъпи страстите и да ограничи увлеченията, които могат да възпрепятстват замислите му да промъкне без сътресения царството „между Сцила и Харибда“[1]. Затова се нуждае от пълно послушание, каквото вече не среща у Кьосеиванов, когото смята за „обидчив, упорит и решен да води собствена политика“. Наистина дългогодишната политическа кариера като премиер и министър на външните работи изгражда у Кьосеиванов „самочувствие“ и подклажда „амбиции сам да се разпорежда във външната политика, да не зачита другите фактори и да ограничава непосредственото участие на царя в дипломацията“. И все пак, приемайки оставката на правителството на 23 октомври, царят не посяга на премиера. Затова пък намира подходящ повод да оправдае „разтурването“ на Народното събрание. Ловко провежда акцията с допитване до българската политическа общественост, срещайки се в началото на октомври 1939 г. с бившите ръководители на забранените партии. Двете им препоръки се отнасят до „честното“ опазване на неутралитета и до прекратяване на дейността на XXIV НС. Във втората прозира стремежът на неуспелите да станат депутати Н. Мушанов, Кр. Пастухов, Ат. Буров, Ст. Костурков, Хр. Калфов този път да спечелят парламентарния вот. Личен елемент има и в замислите на монарха – да неутрализира относително влиятелните за ориентацията на външната политика групи и да отне-

Последната реконструкция на кабинета на Кьосеиванов, октомври 1939 г. – БИА-НБКМ

ме самочувствието на конкуриращите го във властта политици. Затова с Указ № 179/24.X.1939 г. той разпуска Парламента и насрочва следващите /за XXV ОНС/ парламентарни избори, които трябва да се проведат от 24 декември 1939 до 28 януари 1940 г. /последователно по области, включително и в междинните неделни дни – 14 и 21 януари/. Те са подчинени на мажоритарната система, като страната се разделя на едномандатни райони.

На 23 октомври Борис III издава указ № 178 за назначаване на последния кабинет на Г. Кьосеиванов[2]. Правителствената листа е съставена „лично“ от царя /след „консултации“ и с опозицията/. Има 4 нови министри, трима от които са препоръчани от приелия ангажиментите на царски съветник арх. Й. Севов. Сред тях е определеният за министър на железниците, пощите и телеграфите Петър Габровски, „способен и енергичен софийски адвокат“, един от основателите на „Ратници за напредъка на българщината“; останалите са – Васил Митаков /министър на правосъдието/, д-р Славчо Загоров /министър на търговията, промишлеността и труда/, инж. Димитър Василев /министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството/. Със застъпничеството на монарха в правителството остава Иван Багрянов /министър на земеделието и държавните имоти/. Но противоречията между цар и премиер не стихват. Израз на сблъсъка дава Кьосеиванов, връчвайки оставката си ден преди изборите[3].

Причините, предизвикали преждевременния вот, са намерили аргументирано обяснение в българската историография. Ясно очертани са двете конфликтни точки в напрежението между правителството и НС: вътрешнополитически – настояване за парламентарен контрол над управляващия екип, и външнополитически – претенции за парламентарно участие при определяне на курса на българската външна политика. Всъщност в спора освен личните амбиции на ръководния елит се преплитат и предпочитанията на правителствените среди и опозиционните политически групи за подкрепа на българския неутралитет. Едните гравитират към Германия и към СССР /при необходимост/; други – само към СССР /в определени ситуации всички кандидати за парламента, дори Ал. Цанков, искат сътрудничество със СССР/; трети – към Великобритания и Франция. Различията дават поводи официалният избор на външнополитическа ориентация да се прави предпазливо. За полугодието след началото на войната съблюдаването на неутралитета се съпровожда с опити да се спечелят симпатиите на държавите, от които зависи осъществяването на българската национална програма, но без да се поемат рискови задължения.

В равносметката за изборните резултати се откроява подобрената позиция на режима чрез увеличения брой на получените гласове и формирането на солидно мнозинство. От имащите право да участват в изборите пред урните се явяват 67,2%. От тях 58% гласуват за лицата, посочени от властта. Там където е регистриран само един кандидат, той се обявява за избран народен представител /без гласуване/. Така правителствената листа се попълва с още 8 депутати при общ брой на мнозинството 140 души от 160-членния състав на НС. С гласовете на БРП и нейните симпатизанти са избрани 10 народни представители /9 – членове на БРП, и 1 – безпартиен, д-р Н. Сакаров/; буржоазната опозиция печели 7 мандата; БЗНС „Пладне“ – 5, а БЗНС „Врабча“ не печели нито един мандат – при 29 в XXIV ОНС; демократи и народняци имат двама депутати, а НСД на Ал. Цанков – трима[4].

На 15 февруари 1940 г. с Указ № 9 е назначен кабинет с министър-председател /и министър на народното просвещение/ проф. Богдан Филов[5]. В десетчленния състав новите фигури са само две – Иван Попов /министър на външните работи и на изповеданията/ и д-р Иван Горанов /министър на железниците, пощите и телеграфите/. Самият Филов е известен като учен – археолог с международен престиж, и е немски възпитаник. Неговата репутация на политик и държавник все пак събужда известна неувереност. Онези американски дипломати например, които хранят лични симпатии към Г. Кьосеиванов, поставят под съмнение умението му да провежда в бъдеще същата „умерена“ и „мъдра“ политика. Има основание и опасението, че Филов е привързан силно към Германия. На малцина обаче е известно, че втурването му в политиката е подготвено отдавна, и то с оглед бъдещите отношения на България с Третия райх. Филов споделя с царя вижданията си „по политическото положение“ в страната още през юни 1936 г. Но тогава той не успява да наложи на Борис „препоръчания“ от него „път“ /въпреки многото общо

Депутати от опозицията в XXV ОНС – Лична сбирка Т. Кавалджиев

Правителство с министър-председател проф. Богдан Филов /1940–1942/ – БИА-НБКМ

във възгледите им – „констатирахме, че по много въпроси мислим еднакво, обаче останах с впечатление, че Царят няма да усвои този начин на действие"/, а и самия себе си като изпълнител на идеята. Тайна остава и силното му желание да властва. Той не е удовлетворен от поста, който получава в кабинета на Кьосеиванов. За правителствената реконструкция от 23 октомври 1939 г. Филов със съжаление пише, че останал „пак министър на просветата" и то след една успешна мисия в Германия през лятото. В Дневника си на 15 февруари 1940 г. той не отбелязва нищо повече освен лаконичното „министър-председател". По-словоохотлива е съпругата му Евдокия /Кита/ Филова. Тя вписва в личните си бележки за 14 февруари 1940 г., че Филов е посетен от арх. Севов в 9 часа сутринта и откаран в двореца Врана. След два часа се връща „оживен, малко разтревожен с думите: Министър-председател". Продължението с коментарите дешифрира отчасти замислите на цар Борис: „По всичко личи, че Н.В. още от по-рано е набелязал него и го е готвил в случай, че се види принуден да се раздели с К[ьосеиванов], което и стана. [...] Главният разговор се е водил около това, че както външната, така и вътрешната политика на новото правителство ще остане същата."[6]

Германската агресия срещу Полша и англофренският жест в защита на поляците, макар в началото само декларативен, създават условия за ефективен фронт в Европа и определят нова траектория за международните отношения. Оставането в сектора на неутралните не спестява и на България приспособяването към военновременните повели. По инициатива на правителствените служби се издават закони, постановления и наредби, за да бъдат регулирани провокираните от войната негативни явления. Предприемат се мерки срещу растящото поскъпване, спекулата, разпореждат се контролирани ограничения при снабдяването със стоки от първа необходимост. С постановление на Министерски съвет /МС/, взето в заседанието му от 7 септември 1939 г. /протокол № 130/, се одобрява наредбата за въвеждането на два безмесни дни – сряда и петък. Въз основа на Закона за облекчение продоволствието и намаление на скъпотията е издадена заповед № 2451 от 11 септември 1939 г., задължаваща всички търговци на едро да декларират пред „местните комисари по продоволствието" /най-късно до 15 септември/ стоките по приложения списък. Изброени са 150 позиции под рубриките „колониал", „текстил", „кожи", „метали" и „други стоки", като се започва с ориза, и фасула, за да се стигне до налчетата и безира. Предвидливо се затяга режимът за консумацията на бензин, като се „забранява" /заповед № 2232/8.IX.1939/ движението на „всички моторни коли в Царството"; изключения правят такситата, автобусите, държавните, общинските и дипломатическите коли. Извън разпоредбите, засягащи бита, „поданиците" са предупредени да прекратят евентуалното си участие „в разпуснатите организации" на „Българските национални легиони" и на „Ратници за напредъка на българщината" и да не подпомагат тяхното „нелегално съществуване". Санкциите срещу нарушителите предвиждат уволнение /дори от частни банки и предприятия/, изключване от учебни заведения, въдворяване и изпращане в работни групи[7]. Реорганизация, облекчаваща контрола на Българския работнически съюз /БРС/, е извършена на 12 декември 1939 г. с редуцирането на груповите съюзи от 18 на 8.

Много по-енергични са мероприятията на властта за поддържане на вътрешния ред през 1940 г. Още в първата редовна сесия на XXV ОНС, веднага след откриването ѝ на 24 февруари /продължава до 5 юни/, е прокаран Закон за посрещане извънредните разходи по обезпечаване сигурността на страната. В него се предвиждат средства за тайния полицейски апарат[8].

На 23 април 1940 г. е приет мащабният с военизиращото си въздействие върху българското общество Закон за гражданската мобилизация /ЗГМ/*, с официален изпълнителен орган Дирекция на гражданската мобилизация /ДГМ/ към Министерството на войната. Правомощия по ЗГМ имат още МС, отделните министерства и всички „публичноправни учреждения". За неизпълнение на законовите клаузи се предвиждат наказания до 8 години „строг тъмничен затвор", а при организирано неподчиняване „във военно време" – смърт[9]. Предназначението на ЗГМ е да подготви финансово-стопанската мобилизация и да осигури производството и снабдяването. За целта МС придобива „неограничени пълномощия" да издава разпореждания, без те да се съгласуват с НС. Освен това лицата между 16 и 70 години от двата пола могат да бъдат „граждански мобилизирани", без да подлежат на военна мобилизация. Подвластни на ЗГМ са също „учрежденията, организациите и предприятията от всички отрасли на икономиката, просве-

* *Вж. Дял I, глава трета.*

Клетва на народните представители от XXV ОНС – ЦДА

тата, социалните грижи, администрацията". Законът посяга на правото на работниците да сменят месторaботата си, да предявяват искания за подобряване на трудовите условия... Министърът на търговията, промишлеността и труда има право да въвежда тарифи за най-ниско заплащане без съгласието на професионалните организации, да удължава работния ден, да съкращава дневните и седмичните почивки в предприятията, обслужващи отбраната на страната. ЗГМ допълнително стеснява политическата свобода на населението и регламентира мерки против шпионажа и „зловредната пропаганда", въвежда цензура върху печата и кореспонденцията, ограничава събранията и сдруженията. Държавата разширява регулиращите си функции в селското стопанство и въвежда реквизиционната система за изкупуване на произведената вълна. През февруари 1940 г. е съставен земеделски производствен план с площите за засяване и добивите, които да се разпределят във войската, сред градското и селското население или да се изнасят в чужбина.

Заради военната конюнктура през юни 1940 г. се създава и Дирекция на външната търговия, която заедно с БНБ контролира експортните сделки. Държавата наблюдава дейността и на откритите през февруари 1940 г. две вносни централи – „Акционерни дружества за общи доставки": „Българска промишленост" и „Българска търговия". Контролира се и вътрешната търговия. През май 1940 г. е приет Закон за осигуряване снабдяването и регулиране на цените, заедно с ограничаване консумацията на стоки за широко потребление.

Още през септември 1939 г. е наложена възбрана за повишаване на цените на ненормираните стоки, която обаче не задържа поскъпването. То е резултат от „ножицата" във външнотърговската цена /преди всичко с Германия/, която през 1940 г.

е разтворена на 65,5% във вреда на българския износ поради увеличената банкнотна обращаемост и от неефикасните мерки срещу спекулата.

Съкратеното производство в редица отрасли създава безработица, която по непълни данни на Дирекцията на труда и общественote осигуровки към февруари 1940 г. възлиза на 52 204 души от всички браншове; за 1940 г. безработните достигат 150 000. Обезщетенията за тях са по 15 лв. дневно на семейство /при средна надница за страната 54,80 лв./.

В Народното събрание властта се атакува от опозиционните депутати с протести против цензурата, против нарушаване на „свободата на събрания и сдружаване", против „Наредбата-закон за надзор върху дружествата и сдруженията", против ЗГМ. Те остро критикуват данъчната политика и настояват за въвеждането на прогресивно-подоходно облагане, за увеличаване на необлагаемия екзистенцминимум, за освобождаване от данъчни задължения на бедните, за повишаване на заплатите и надниците. През пролетта и лятото на 1940 г., с участието на комунисти и леви земеделци, се провеждат синдикални манифестации с организиране на протестни делегации, на „гладни походи" до Инспекцията на труда, на внушителната стачка на тютюноработниците в Пловдив през юни, подкрепена от работниците в Асеновград, Пазарджик, София, Сливен, Дупница...[10]

Напрежението се покачва допълнително от инструкциите на Коминтерна за борба срещу „националните правителства". Новата тактика е обявена с указанията на президиума на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал /ИККИ/ от 8 септември 1939 г. да се разобличава „империалистическият характер" на войната, да се гласува против военните кредити. Задграничното бюро /ЗБ/ ги конкретизира чрез своите инструкции от 11 октомври, 2, 5, 25 ноември, 11 декември... Заедно с оправдаването на съветската политика, оставила СССР „вън от военния пожар" чрез „пакта" с Германия, се заповядва комунистите „да мобилизират масите" за борба „против реакционните правителства". Очевидно договарянията на Москва с Берлин през втората половина на 1939 г. най-малкото повдигат неудобни въпроси за отношението на Кремъл към нацисткия режим. Уязвимата съветска позиция се представя като успех за СССР и като „образцово прилагане на болшевишката политика и тактика", която българските комунисти трябвало да въвеждат съобразно условията в страната. Заради съветско-германския договор за нападение са променени и лозунгите, с които БРП трябва да въздейства върху населението. Вместо „фашизъм или демокрация" се издига лозунгът за „борба срещу капиталистическата реакция" и „защита на трудещите се". Списъкът е продължен с призивите за „борба против вмъкването на България във войната", за разобличаване на „англо-френската пропаганда" и „клеветите срещу Съветския съюз", за „неутралитет, опрян на СССР", за пакт за взаимопомощ със Съветския съюз, за „свобода на печата, събранията и сдруженията", за отмяна на „изключителните закони", за обща политическа амнистия и за „борба против капиталистическата експлоатация". Изпълнението на директивите е предоставено на партийните организации, левите синдикалисти, младежките и студентските подразделения на БРП. През пролетта и лятото на 1940 г. те провеждат редица антиправителствени акции, в които смесването на икономически претенции с външнополитически предпочитания разкрива трудностите при провеждането на просъветски защитни демонстрации.

Несекващите директиви от ИККИ създават затруднения да се даде обективна оценка на противопоставянето, което Лондон и Париж осъществяват /макар и вяло в първите месеци/ срещу нацисткия поход, прегазил Полша, а през април 1940 г. – Дания и Норвегия. През ноември 1939 г. от Москва призовават за „народен фронт отдолу". Акцентът е поставен обаче върху грешно избраните и натрапвани на членовете на Коминтерна за „врагове" – Англия и Франция, с техните „домогвания" България да бъде въвлечена във фронта „срещу Германия и фактически срещу СССР". Лека промяна на еднолинейния подход ЗБ прави в края на април 1940 г. В нарежданията се отхвърля като неуместно „всяко съглашение" на БРП с „ратниците и легионерите", тъй като независимото поведение на партийното ръководство се обосновавало с „факта", че войната била „империалистическа не само от страна на Англия и Франция, но и от страна на Германия". Но констатацията естествено не поставя началото на по-радикално разграничаване на Москва от Берлин. Дори предупрежденията на някои ръководни партийни личности за „германската опасност" като основна, се контрира от други висши функционери с преценката, че това мнение представлява „залитане". Отхвърля се и предложението на „англофилите" за обща декларация „против растящата германска опасност, за сближение със СССР". Затова пък остава за изпълнение решението на ЗБ от 9 септември 1940 г. за

провеждане на активна „марксистко-ленинска просвета" и просъветска пропаганда в страната[11].

Посочените теснопартийни мероприятия в подкрепа на избраната от Кремъл политика на сътрудничество с Третия райх не подменят правителственото решение за отстояване на неутралитета на България, докато е възможно. Заедно с това се осъществява целенасочено приспособяване на всички сфери от икономиката и обществения живот на страната към изискванията на разрастващата се война. В трансформацията на основните стопански отрасли участва Германия, която притежава стабилни търговски позиции в Югоизточна Европа. Опитите на Лондон и Париж да се противодействат на прогресиращото германско настаняване в страната след 1 септември 1939 г. имат не само въздържащ ефект. Те мотивират българското управление да балансира отношенията между новата съветско-германска коалиция и защитниците на Полша.

Днесь

БЪЛГАРИЯ ОФИЦИАЛНО ОБЯВЯВА СВОЯ НЕУТРАЛИТЕТЪ
И ПРОДЪЛЖАВА СВОЯТА МИРОЛЮБИВА ПОЛИТИКА

ТЕКСТЪТЪ НА СПОРАЗУМЕНИЕТО МЕЖДУ СССР И ЯПОНИЯ

МЕЖДУ ЗИГФРИДЪ И МАЖИНО
ОЖЕСТОЧЕНА АРТИЛЕРИЙСКА СТРЕЛБА
ВЪЗДУШНИ ДЕЙСТВИЯ НАДЪ ЦЪЛА ПОЛША

ПОЛСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО

ЩЕ СЕ НАМЪСИ ЛИ РУСИЯ СЪ ОРЪЖИЕ

Лаконичното съобщение за обявения от България неутралитет – в. „Днес"

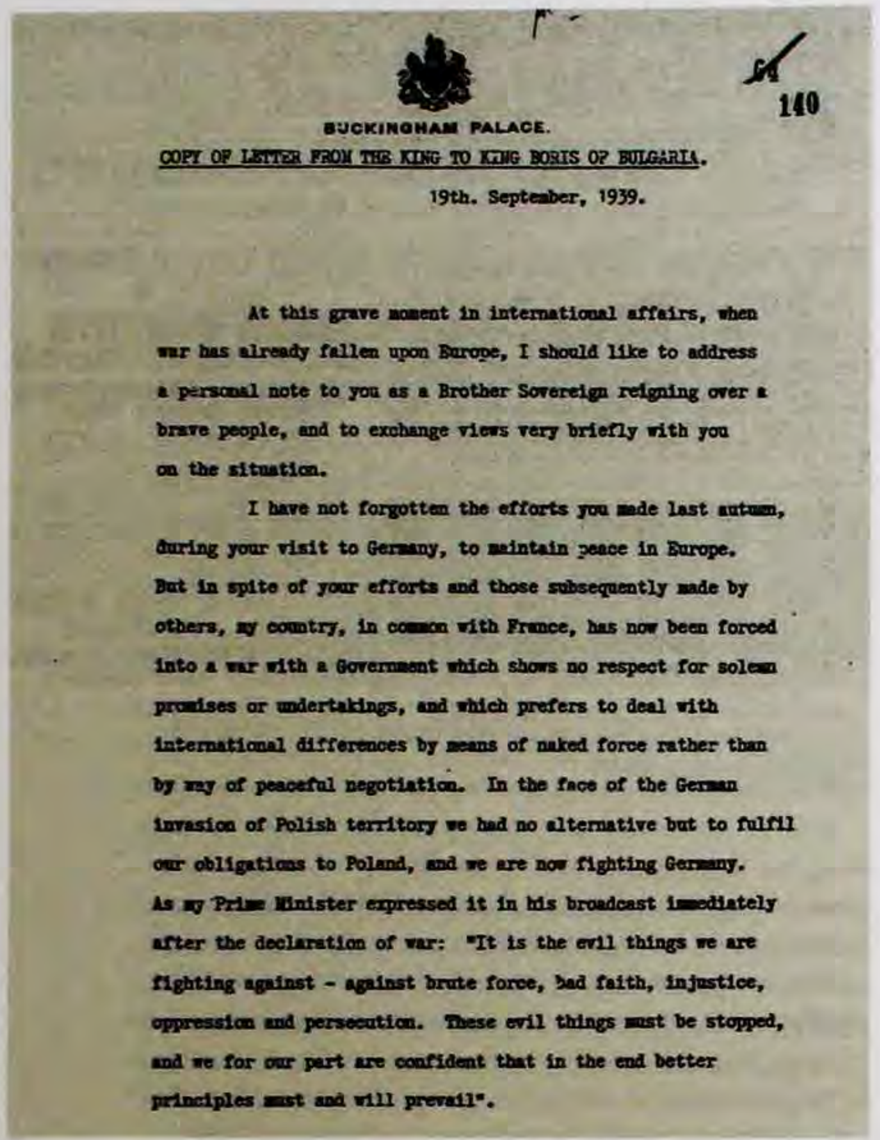
2. Българският неутралитет /1939–1940/

„Краткият удар" срещу Полша, нанесен „първо от германската армия, а след това от Червената армия, за да не остане нищо от това уродливо дете на Версайския договор" /думи на В. Молотов при ратификацията на германо-съветския договор за дружба и граница от 28 септември 1939 г./, потвърждава прогнозите за военно решение на ревизионистичните претенции, поставени от Хитлер и последвани от Сталин. В подкрепа на Варшава се обявяват последователно на 3 септември Великобритания и Франция. Повече обаче са нежелаещите да воюват. До 6 септември неутралитет декларират 15 държави. Сред тях още на 1 септември провъзгласяват неутралната си позиция Швеция, Дания, Финландия, Исландия, Норвегия; следват ги Естония, Италия, Иран, САЩ, Югославия, Румъния... От София се чува само устното изявление на премиера, че България остава неутрална[12].

Българската реакция удовлетворява германския пълномощен министър барон Херберт фон Рихтхофен. В негова телеграма от 2 септември началната фраза звучи твърде оптимистично: „Правителството и обществеността на България стоят изцяло на наша /подч. в текста – б.а., В. Т./ страна и вярват в успеха на Германия."[13] В съветската легация определят българската позиция като „политика на резервираност и лавиране". Според временно управляващия мисията Н. И. Прасолов България била подложена на английски натиск да определи ориентацията си. За целта се разчитало на Турция и Гърция. Без да споменава нещо за българо-германските отношения, той обобщава, че възникналата ситуация засилвала движението „за свързване" на българската съдба със СССР[14].

Походът срещу Полша е поводът Берлин да предприеме мащабен информационен рейд за изясняване на броя на проанглийските активни и потенциални симпатизанти на Балканите. София е един от ефективните наблюдателни постове. Ценни са сведенията от правителствените кръгове. Премиерът Г. Кьосеиванов още на 1 септември „разказва" на Рихтхофен за специалното внимание, с което Лондон дарява българския цар, подхвърляйки му чрез пълномощния министър Джордж Рендъл идеята да посети Англия. Проверяват се и настроенията на Турция, като се очаквало те да останат приятелски[15].

Английската дипломация наистина държи под око българските външнополитически прояви. С особен интерес се наблюдава изпълнението на програмата за въоръжаване /от Германия/, степента на любезност, демонстрирана от българския монарх към неговите посетители, настроенията сред правителствените кръгове, опозицията, българските поданици. Твърде много се залага на цар Борис. Желанието е той да бъде поощрен да запа-

140

BUCKINGHAM PALACE.

COPY OF LETTER FROM THE KING TO KING BORIS OF BULGARIA.

19th. September, 1939.

At this grave moment in international affairs, when war has already fallen upon Europe, I should like to address a personal note to you as a Brother Sovereign reigning over a brave people, and to exchange views very briefly with you on the situation.

I have not forgotten the efforts you made last autumn, during your visit to Germany, to maintain peace in Europe. But in spite of your efforts and those subsequently made by others, my country, in common with France, has now been forced into a war with a Government which shows no respect for solemn promises or undertakings, and which prefers to deal with international differences by means of naked force rather than by way of peaceful negotiation. In the face of the German invasion of Polish territory we had no alternative but to fulfil our obligations to Poland, and we are now fighting Germany. As my Prime Minister expressed it in his broadcast immediately after the declaration of war: "It is the evil things we are fighting against - against brute force, bad faith, injustice, oppression and persecution. These evil things must be stopped, and we for our part are confident that in the end better principles must and will prevail".

Лично послание на крал Джордж VI до цар Борис III, 19 септември 1939 г. Копие – Архив ИИИ

зи България неутрална по-продължително. Идеята на пълномощния министър Джордж Рендъл е крал Джордж да изпрати „лично послание", в което да се даде „висока оценка" на неговата роля за възстановяване на „международния престиж" на страната и за запазването на „европейския мир". Препоръката е приета и на 15 септември във Форин офис изготвят проект на кралското послание. В съдържанието са изтъкнати заслугите на царя, наречен „братски Суверен, управляващ един храбър народ", за „съхраняването на мира в Европа" през 1938 г., признава се „трудното и деликатно положение" на България и се изразява надежда тя да продължава да спазва обявения неутралитет, „докато германците не го нарушат". На 22 септември вечерта Рендъл поднася „височайшето послание" на цар Борис, но с малка корекция, внесена при обсъждането в кабинета и одобрена от краля на 18 септември. Променена е фразата „докато германците не го нарушат" с „докато той /неутралитетът/ не бъде нарушен от други". В разговора след връчването на писмото Рендъл уточнява мнението на монарха за Хитлер /според Борис той губел „връзка с реалността"/ и за „вероломното нападение над Полша от Русия". В отговора не се прикрива страхът от разпространяване на „вируса на руския комунизъм"[16].

Със самочувствието, че българската позиция е от значение за спокойствието в Югоизточна Европа, правителството на Кьосеиванов търси подходящите ходове и протекции, за да предизвика преразглеждане на териториалните санкции от Букурещ и Ньой. Възможност да предяви по-смело своите желания София получава с германо-съветския договор за ненападение от 23 август 1939 г., сюрпризирал не само западните демокрации, но и симпатизиращите на СССР комунистически партии.

Оценките на съветската легация за българските реакции варират от „недоумение и обърканост" до „възторг и одобрение". За отделни представители на официалната власт и двореца обаче актът не е изненада, тъй като още през юни П. Драганов изпраща информация за вероятната му реализация[17]. На 23 август председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов изразява пред отговорни сътрудници на съветската легация страха пактът „да не развърже ръцете на агресора". Колкото до настроенията сред „десните кръгове на буржоазията", те били „във възторг" от това сближение. Царят и Кьосеиванов също не криели, че са „доволни", тъй като пактът щял да успокои „донякъде" опозиционните групи. А визитата на Й. Рибентроп в Москва се оценявала като „признание" на капиталистическите страни „за силата и мощта на Съветския съюз".

Удовлетворение от германско-съветската демонстрация показва също българският пълномощен министър в Москва Никола Антонов на 4 септември. В разговор със заместник народния комисар на външните работи В. Г. Деканозов той обаче бърза да провери перспективите за развитието на българо-съветските търговски връзки /отговорът е, че ще бъдат третирани „доброжелателно"/, за „приятелския" съветско-турски диалог /добрите отношения щели да се запазят/ и разбира се, за заинтересоваността на България въпросът за Добруджа да получи „положително решение" при възникване на благоприятна международна обстановка[18].

След известно изчакване, тълкувано по различен начин от акредитираните дипломатически мисии, на 15 септември МС одобрява кратката декларация, с която оповестява, че „при създалото се международно положение и развиващите се събития, България, продължавайки своята миролюбива политика, ще остане неутрална"[19]. Забавянето се обосновава от министър-председателя Г. Кьосеиванов с желанието българският неутралитет да бъде „автономен", без обвързване с поведението на останалите балкански държави. Може да се предполага, че закъснението на публичното изявление е предизвикано и от увереността на българския премиер, дадено на дипломатическия корпус веднага след 1 септември, че България заема неутрална позиция в току-що избухналия конфликт. Същия ден /15 септември/ в. „Днес" помества официалното съобщение. Така е изоставено първоначалното правителствено намерение известието да бъде изпратено до министерствата на външните работи в съответните страни. Остава само задължението българските дипломатически представители да връчат ноти с декларацията за обявения неутралитет, което те правят в продължение на няколко дни, започвайки от 16 септември. Никола Карастоянов, шарже д'афер в Берлин, представя българската позиция към войната на 18 септември с писмо, предадено на Й. Рибентроп – чрез заместник – държавния секретар Ернст Вьорман. Показателни са разменените уверения. От германска страна се иска потвърждение на очакването, че „България ще гарантира един изцяло благонамерен за нас неутралитет". Отговорът, разбира се, е положителен – дори не били нужни „повече думи". Карастоянов обаче веднага си позволява да сондира мнението на събеседника си, как да реагира българското правителство, ако СССР завземе Бесарабия и предложи Добруджа на България. Вьорман естествено препоръчва българите да се доверят изцяло на германците[20].

* * *

Политиката на ненамеса не отклонява двореца и правителството от възприетата линия на мирна ревизия. Аргументи за правилния избор се търсят в илюзорното очакване за „мълниеносна война" и скорошна развръзка с мирна конференция, на която да бъдат преразгледани Парижките мирни договори. И не на последно място, от българския неутралитет са доволни основните заинтересовани сили – Англия, СССР, Германия, Италия. Всички те обаче търсят по-специална близост и обвързване на Българското царство с геополитическите им проекти за настаняване и обсебване на Балканите.

В София са твърдо решени да се възползват от военнополитическата ситуация. В средата на септември 1939 г. Кьосеиванов отправя настойчиви апели за активизиране на деловите връзки със Съветския съюз. Пред Н. Прасолов той откровено споделя, че сключеният с Германия „пакт" е ликвидирал опасенията на България от реакцията на Берлин при едно търговско договаряне със СССР. В телеграма до Народния комисариат на външните работи /НКВнР/ временно управляващият съветската легация специално подчертава, че българската страна приемала с разбиране и одобрявала забележката на В. Молотов за характера на бъдещия договор – не само „икономически", но и „политически". В допълнителната информация за срещата са представени българските искания за Добруджа и Тракия. Кьосеиванов говори за „заплахата" от Турция и споделя надеждата, че при посещението на Сараджоглу в Москва съветското правителство ще защити интересите на България. Освен това отрича „в момента" Англия да упражнява натиск върху българското правителство. Междувременно до всички мисии на държавите, с които СССР поддържа дипломатически отношения, В. Молотов изпраща нота от 17 септември 1939 г. със заявление, че съветското правителство ще провежда „политика на неутралитет". България е сред 24-те адресати[21].

С демонстрации за уплътняване на полезните контакти, до края на септември е изработен съветският проект на споразумение „за установяване на редовни въздушни съобщения между СССР и България". Утвърден е от политбюро на ЦК на ВКП /б/ на 21 септември, с маршрут Москва–Херсон–Бургас–София. Подробностите се дискутират по време на посещението на полковник В. Бойдев в Москва в началото на октомври. На този етап Кремъл обвързва откриването на въздушна линия със сключването на „договор за ненападение и взаимна помощ"[22].

Активният българо-съветски диалог не изменя пълноценното военнополитическо сътрудничество между България и Третия райх. В Берлин ревниво надзирават българските търговски връзки с Франция и Великобритания. Но много по-силен е контролът, упражняван върху пробивите на Москва в областта на българската търговия, транспорт и особено на политиката. Още в края на септември Г. Кьосеиванов дава успокоителна информация на германския пълномощен министър. Той е категоричен, че проектираните българо-съветски споразумения, дори „пакт за ненападение", няма да се уреждат без германско „съгласие". На 12 октом-

ври 1939 г. Драганов разяснява допълнително пред отговорни служители на Имперското външно министерство /ИВМ/, че в София били твърдо против сключването на „съветско-български договор за взаимопомощ", тъй като България нямала такъв договор дори с Германия, с която поддържала „близки отношения открай време"[23].

"Благосклонният" /или според някои автори „симпатизиращ"/ към Германия неутралитет се защитава с оръжейните доставки за българската армия. Проблемите с транспортирането им през Югославия /изчезват вагони с оръжие/ карат цар Борис да спекулира с възможна /принудителна/ военна сделка със СССР. Естествено той предпочитал да я „избегне", тъй като криела опасност от засилване на съветското политическо влияние. Впрочем в областта на въоръжаването на българската войска обвързаността с Германия е трайна и желана. Обемна е също търговията със стоки, потвърдена със сключения в началото на октомври /11/12/ договор, определил контингентите за български доставки, „далеч надхвърлящи досегашните количества"[24].

Върху възприетата политика на неутралитет не влияе реконструкцията на кабинета след оставката на Г. Кьосеиванов и разпускането на НС през октомври. В новия правителствен екип /назначен с Указ № 178 от 23 октомври 1939 г./ цар Борис дава отново шанс на стария премиер. Той пък, от своя страна, се възползва от удобно стеклите се обстоятелства и настоява за германска и съветска благосклонност към българските териториални аспирации.

Обновяването на правителството от 19 октомври влиза в телеграмите до Берлин с кратки отзиви за незначителните промени. Още същия ден от легацията потвърждават, че постовете си запазват премиерът, министърът на финансите и този на войната, което отговаряло на германските интереси; не се очаквали промени в българската външна политика; сред новите министри пък двама били следвали в Германия[25].

Уверения за управление без сътресения Г. Кьосеиванов дава и на руснаците. На 29 октомври в качеството си и на външен министър кани Н. Прасолов в МВнРИ, за да декларира, че българската външна политика оставала непроменена, както нямало да се измени и отношението на българското правителство към СССР. Колкото до прекратяване на дейността на парламента, с това се целяло да се провери „отношението на народа към правителството и царя". Кьосеиванов споменава и позицията на английския пълномощен министър – недоволен от разпускането на НС, тъй като бил заложил политически на Стойчо Мошанов /предпочитан за министър-председател и смятан за проводник на идеята за вкарването на България в Балканската антанта/. Твърди още, че в София не обръщат особено внимание на английската пропаганда за „болшевишката опасност". Разбираемо звучи /при наличието на съветско-германски договор за ненападение/ и уверението, че правителството „симпатизира" на СССР. Впрочем съветските дипломати са инструктирани не само да наблюдават, но при възможност и да парират прекалената активност на английските мисии в Анкара, Атина, Букурещ. Отчита се успехът за привличането на Турция в англо-френската орбита чрез сключения /със съгласието на Кремъл/ на 19 октомври 1939 г. англо-френско-турски договор. Почти по същото време се водят паралелни, но безрезултатни /поради руските претенции към режима на Проливите/ съветско-турски преговори в Москва. С внимание се следят и опитите за създаване на Балкански неутрален блок[26].

Ситуацията на Балканите /с инициативата на Румъния и нейния подбудител Англия за формиране на неутрално обединение в Югоизточна Европа/ затруднява усилията на съветското правителство за по-категоричното обвързване на България. Затова временно е изоставена идеята за съветско-български пакт за взаимопомощ. В случая въздържаност проявява съветската страна. При това с израз на разбиране към българските аргументи. Ето защо в указанията на В. Молотов до новоназначения пълномощен министър А. И. Лаврентиев /той връчва акредитивните си писма на 6 ноември 1939 г./ се признава основателността на българските опасения от едно скрепено с договор сближение на България със СССР. В телеграмата от 12 ноември той приема българския отказ с великодушно примирение: „Може би българите са прави, посочвайки опасностите за България, свързани в дадения момент със сключването на пакт за взаимопомощ. Какво пък, това може да почака. Колкото до авиационното споразумение, а също и за търговията, то смятаме за възможно да сключим авиационна спогодба и да разгледаме благоприятно търговските въпроси. За всеки случай, можете да кажете на Кьосеиванов под секрет, че ако българите попаднат в някаква беда, те могат да са сигурни, че Съветският съюз няма да ги изостави и, при желание на българите, ще бъде готов да им окаже ефективна помощ."[27]

Без съмнение, замисляните нови коалиционни комбинации в Югоизточна Европа, а и започналата съветско-финландска война на 28 ноември 1939 г., ускоряват решението на съветското правителство да подпише с България Въздухоплавателна спогодба /сключена в София на 11 декември 1939 г./. Допълнително споразумение от 17 февруари 1940 г. урежда техническите въпроси по поддържането на въздушните съобщения. Официалното откриване на аеролинията е на 23 март 1940 г., като първият съветски рейс е удостоен с „шумни манифестации и официална тържественост"[28]. Сключен е и Договор за търговия и корабоплаване – церемонията е в Москва на 5 януари 1940 г. с участието на министъра на финансите Д. Божилов. Срокът на неговото действие е тригодишен и влиза в сила на 13 февруари след размяната на ратификационните грамоти, извършена в София. Документът дава права на „поданиците и юридическите лица" на подписалите го страни на „най-облагодетелствана държава". В допълнение към договора е подписана Спогодба за стокообмен и плащания. Постигнато е конкретно споразумение за преработка на съветски памук в българските фабрики, като продукцията от прежда бъде доставяна в СССР. На 5 февруари 1940 г. между Г. Кьосеиванов и А. Лаврентиев е съгласувано и местонахождението на съветското консулство – град Варна[29].

Ангажиментите между Москва и Берлин по Договора за ненападение /23 август 1939 г./ и следващите германо-съветски споразумения /Договор за дружба и граница от 28 септември 1939 г./ поддържат българската самоувереност. София иска да осребри максимално откритите възможности за уреждане на част от българските териториални проблеми, но без директно ангажиране с офертите за участие в регионални блокове. Твърдо е намерението на правителството да бъде запазен нормалният диалог със съседите на България и да не се накърняват добрите отношения със силните защитници на статуквото – Великобритания и Франция.

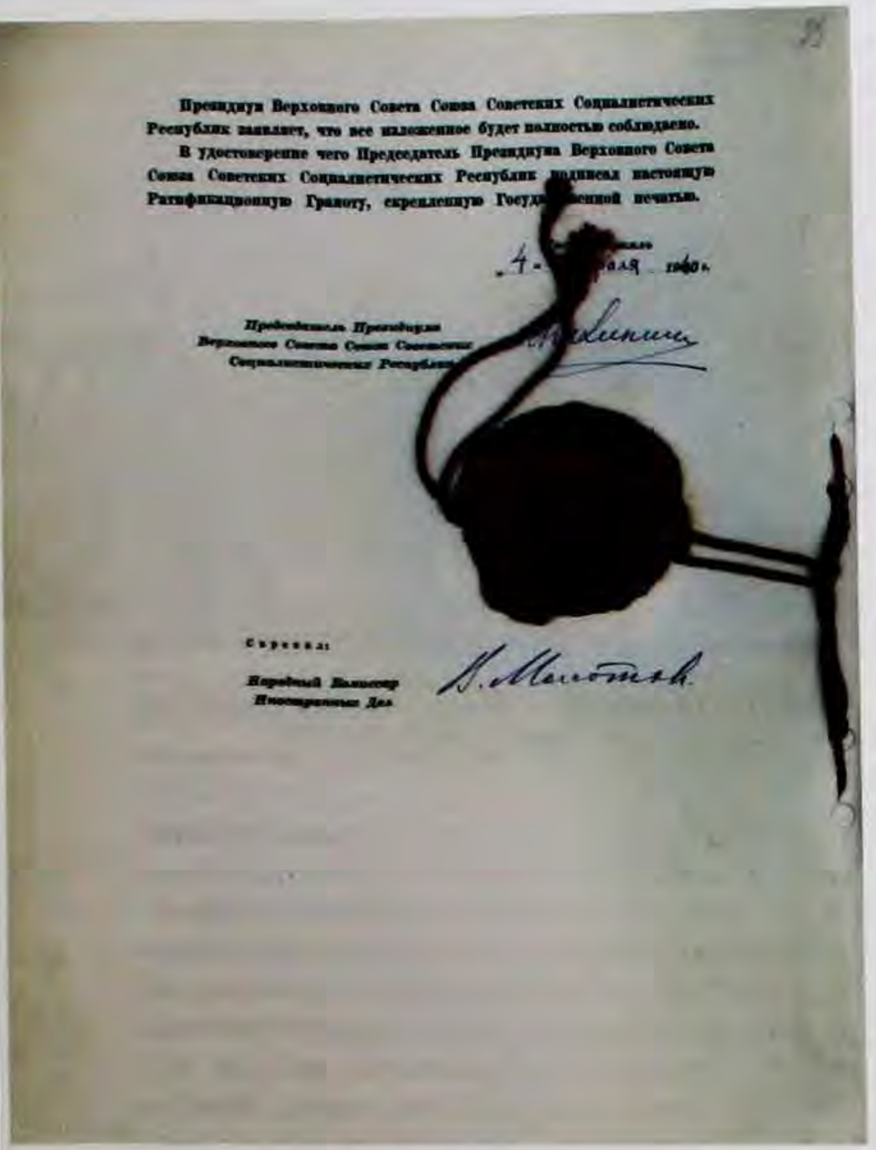
За да поддържа българските намерения за политика на мир и неутралитет, Джордж Рендъл уверено разгласява на пресконференция в началото на септември 1939 г., че съюзниците ще победят във войната. Същият смисъл английската легация влага в организираните пропагандни акции, разпространявайки информационен бюлетин с контрановини, опровергаващи германския печат. Полагат се усилия за търговска инвазия, като през октомври е сключена нова англо-българска търговска

Посрещане на първия пътнически съветски самолет на летище „Божурище", 1940 г. – Фотоархив БТА

спогодба. В резултат на това е увеличен английският дял в българския износ /на 9,18% през януари 1940 г. от 1,26% за 1939 г./. Разбира се, Германия запазва първенството си и въпреки българските възражения срещу увеличаване на износа за Третия райх за сметка на други страни, на 24 май 1940 г. е подписана допълнителна спогодба, утвърждаваща износ за още 50 млн. марки. Пристигайки в София в края на април, стопанският съветник К. Клодиус убеждава своите домакини да ограничат икономическите връзки с Англия. По всичко личи, че в Берлин са обезпокоени от интензивните британски операции за икономическо настаняване в България. На 15 април например е създадена британска търговска корпорация, субсидирана от английското правителство[30].

През ноември 1939 г. в Лондон продължават да тиражират идеята за сформирането на Балкански неутрален блок. В София тя се посреща с резерви. Публичната реакция е дадена от Г. Кьосеиванов в интервю с кореспондента на френския вестник „Пари соар". Премиерът убедено доказва, че „българският народ не може да се откаже от надеждата да постигне чрез мирни преговори границите, които нашата страна е имала до 1913 г." Той не премълчава, че в София знаят за водените преговори относно „нов балкански блок", но българското правителство не било уведомено за това и „никой не го е питал за мнението му по този въпрос". В изявлението му не липсва увереността, че ще бъде проучено всяко предложение, отговарящо

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик заявляет, что все изложенное будет полностью соблюдено.

В удостоверение чего Председатель Президиума Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик подписал настоящую Ратификационную Грамоту, скрепленную Госуд[illegible]енной печатью.

„4“ [illegible]аля 1940 г.

Председатель Президиума Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республ[illegible]

Скрепил:

Народный Комиссар Иностранных Дел

Ратификация на Договора за търговия и мореплаване между България и СССР. Оригинал – ЦДА

на „духа за балканско сътрудничество“. Но българското съгласие Кьосеиванов твърдо подчинява на условието готвеният пакт „да се съобразява с жизнените интереси на българския народ“. Впрочем още на 19 септември 1939 г., на срещата в Джебел /гара на румъно-югославската граница/ се обсъжда въпросът за привличането на България към Балканската антанта срещу уреждане на териториалните ѝ проблеми. Запознато с решението от висши турски представители на 22 септември, българското правителство го отхвърля, тъй като не желае да се ангажира преждевременно[31].

Инициативите за привличането на България към англо-френската зона за сигурност на Балканите, без страната да нарушава неутралната си позиция, се наблюдават и дискутират от Москва и Берлин. Не остават без внимателен анализ посещенията в България от края на 1939 г. на лорд Лойд, председател на Британския съвет за култура, и на италианския министър на националното образование Батай. В коментара на А. Лаврентиев от 14 декември 1939 г. все пак има доза подозрителност към откровеността на българските управляващи при уточняване на целта на високопоставените визити. Той бил убеден, че посещението на лорд Лойд преследвало вмъкването на България в английския периметър на влияние, измествайки Германия, чрез предложения за изкупуване на българските стоки. Твърде самоуверено според него българите отричали политическото влияние на Италия. Допускал още, че съществува германо-италианско споразумение не само за „противодействие“ на английското настаняване на Балканите, но и срещу „растящото съветско влияние“. Смятал, че в София продължавали да изчакват и се колебаели относно политиката към СССР. Затова въпреки „тържественото“ изявление на Кьосеиванов за „дружбата и симпатиите“ на България към Съветския съюз, правителството се страхувало да започне „конкретно сближение“, изчаквайки да разбере какво могат да платят на България западните държави. Правят впечатление препоръките на пълномощния министър за бързо прилагане на конвенцията за въздушен транспорт, за ускоряване на търговските преговори, за засилване на културните връзки. В последната точка предвидливо е вкарано предупреждението в организираните радиоемисии на български език за живота в СССР да не се засяга въпросът за „режима в България“[32].

Темата за разширяването на културните връзки влиза в докладите на съветската легация заради констатираното увеличаване на просъветските настроения в страната. Според „личните наблюдения“ на Лаврентиев българският народ питаел „огромни симпатии“ към Съветския съюз и „към съветската култура“. В писмо от 3 януари 1940 г. до заместник народния комисар на външните работи В. Деканозов те са основният аргумент – наред с догонването на Франция и Италия, за предложението му да се сключи културна спогодба с България. Той не премълчава обаче, че при консултациите си по въпроса с Б. Филов като министър на народното просвещение е получил предупреждението да не се включва точка „за създаване на руски училища в България, както е предвидено от другите конвенции по отношение на френските и италианските училища“. Въпреки ограничението, в България на този етап се отбелязва засилено съветско културно присъствие. Препоръките на пълномощния министър са насочени към установяване на връзки в областта на науката, кинематографията и изкуството, литературата и езика, спорта[33].

На 15 декември 1939 г. пред заместник народния комисар на външните работи ясно е изразено нежеланието на този етап българското правителство да сключва „какъвто и да било политически договор“ със СССР. Всъщност с това се отговаря на предложението, направено от Молотов през ноември. Отказът е мотивиран с не съвсем убедителния аргумент за „недружелюбното отношение на Югославия, Италия и Турция към тази идея“[34].

Оценката, дадена от съветската легация за външното и вътрешнополитическото положение на България през 1939 година, включва констатацията, че София продължава да поддържа политическия курс за осъществяване на териториалната ревизия – връщането на Южна Добруджа и излаз на Егейско море. Реализацията на тези приоритети в националната програма било затруднено от несъгласието на Румъния и Гърция да преговарят за „доброволно“ удовлетворяване на българските искания. Въздържаност проявявала и Турция, от която българското правителство очаквало посредничество пред Румъния. В документа обективно се отчита, че българските желания срещат неотзивчивостта на споменатите гранични държави, което лишава България от алтернатива и увеличава шансовете на Германия като български застъпник. Перспективата, очертана в политическия отчет на легацията от 23 януари 1940 г., е формирането под егидата на Третия райх на „група“ от Италия, Югославия и България, която да противодейства не само на съюзилите се на 19 октомври 1939 г. Англия, Франция и Турция, но и на влиянието на СССР на Балканите.

В крайното заключение се подчертава, че България е решена да реализира своите „национални териториални претенции“, като лавира между враждуващите коалиции, но с повече ориентация към Германия и Италия. Целта щяла да бъде постигната с дипломатически средства, прилагани към всички заинтересовани страни и особено към Турция, смятана в момента за важния посредник между България и Румъния. Колкото до българската позиция по исканото от Кремъл „политическо сближение със Съветския съюз“, пълномощният министър я определя като „позиция на изчакване и колебание“[35].

Геостратегическата привлекателност на Югоизточна Европа провокира английската дипломация да оглежда периодично възможностите за формирането на „балкански блок“. В края на 1939 г. Рендъл е на мнение, че независимо от названието – „неутрален“ или „какъвто и да е друг“, моментът за подобна „схема“ е пропуснат. Една от причините била, че българите се бояли от компликации с Русия. Но той не изключва едно „сближение“ между България, Турция и Югославия. Според него подходящият формат бил „неутрална ос Белград–София–Анкара“. Прави впечатление и многозначителното внимание, с което е обграден българският монарх. В легацията отбелязват на свой ред шумното посрещане на италианската делегация /тя пристига на 25 ноември 1939 г., начело с министъра на просветата/. Целта е да се открие изложба на италианската книга. Не е пропуснат и актът на удостояването на цар Борис с почетната титла „Доктор хонорис кауза на Римския университет“[36] /26 ноември/.

Демонстрацията на топлата връзка между София и Рим е само част от кампанията за спечелването на българските външнополитически симпатии. Подобна задача изпълняват и английските високопоставени посетители. В срещите на лорд Лойд с цар Борис и Г. Кьосеиванов през наситения с височайши визити месец ноември /по време на балканската му обиколка/ се правят внушения, колко „огромна е военната мощ“ на Великобритания и Франция.

Царят подробно представя и мнението си по дежурната тема, дискутирана в докладите до Форин офис – отношението към „Русия“. Лорд Лойд се интересува от впечатленията на монарха за Й. Сталин и неговата политика. Обобщената преценка е, че Сталин е „великоруски империалист“, който не се вълнувал много от „болшевишката идеология“, макар и „охотно“ да я използвал, когато било необходимо, за да постигне набелязаните цели. За настъпателния дух, обладал съветския властващ център, царят съди и по поведението на изпратените в София млади съветски дипломати. Според него те страдали „от нов вид болезнен шовинизъм“[37]. С реакцията на Москва той оправдава и нежеланието си България да се присъедини към Балканския пакт. Откровено звучи, когато обяснява на Джордж Рендъл при аудиенцията на пълномощния министър на 3 април /преди да отпътува за Лондон, за да участва в конференцията на британските дипломати в Югоизточна Европа/, че с въздухоплавателната спогодба и търговския договор българската власт контролирала „проруските настроения“ в страната; фактически те изиграли ролята на „аварийни клапи“ за напрежението, създавано от прекалената активност на съветската дипломация.

Същевременно цар Борис получава назидателни разяснения, какво е отношението на английската общественост към националсоциализма и комунизма като господстващи идеологии в страни, с които България поддържа нормален диалог. В разсъжденията на Рендъл по същността на режимите в Третия райх и СССР се подчертават недъзите, които възмущавали западните демокрации. В тези държави „свободата и отговорността на личността, правото на свободно мислене, религиозен избор и начин на живот са изключени" и са „отрицание на всичко, за което си струва да се живее"[38].

Енергичното икономическо и политическо настаняване на Третия райх на Балканите през пролетта на 1940 г. увеличава тревогите на английския кабинет. На съвещанието в Лондон, открито на 8 април, са повикани британските дипломатически представители в Анкара, Атина, Белград, София, Букурещ, Будапеща и Рим, за да обсъдят невралгичните точки в отношенията между страните от полуострова. Дискутират се връзките на Турция със СССР, България, Румъния, Германия; обстоен е анализът за ориентацията на балканските държави; със загриженост се коментира необходимостта да се уреди въпросът за Южна Добруджа и да се поощрява българо-югославското сближение. Да демонстрира заинтересоваността на Англия към българската позиция на частно посещение в София пристига британският посланик Хю Начбул-Хюги сън. Той е приет от царя на 4 май, апелира за турско-българско сближение и уверява, че Англия няма да предприема „агресивни действия в тази част на Европа". В отговора си монархът откровено твърди, че ще избягва всякакви междудържавни комбинации, които биха провокирали „реакция от страна на Германия"[39].

Паралелен е потокът с доверителни заявления пред берлинските представители за „неразрушимото" българско приятелство по повод балканското „турне" на лорд Лойд. Първан Драганов го представя като „пълен неуспех", но свенливо предупреждава, че на България понякога се налагало да манифестира известна „дружелюбност към нашите врагове". Независимо от това „царят, народът и правителството са напълно единни в приятелските си чувства към Германия". Драганов споделя, че се очаквало след парламентарните избори да се заздравят позициите на правителството, но вероятно и опозицията щяла да влезе в НС, тъй като била променена системата за гласуване – не за партии, а за „индивидуални кандидатури".

Проблемът за характера на българо-съветските отношения не по-слабо интересува германските дипломати. Монархът, от своя страна, иска да установи колко мащабни са претенциите на Москва към Балканите. Успокоението е изречено от германския пълномощен министър – Германия не е дала „зелена улица" на СССР на полуострова. Все пак той обяснява, че с навлизането във Финландия и евентуално в Бесарабия Кремъл си връща бивши руски области, необходими за съветската отбрана. Но според него нямало „никакви признаци", че Русия иска да излезе „извън предвоенните си граници". Царят също оправдава активизирането на българо-съветските отношения със „старите чувства на приятелство" към Русия, които никое българско правителство не можело да пренебрегне с „лека ръка". Но най-важното – той настоява да получи германската оценка за положението на България, за да съобрази с нея българската политика[40]. На поставените въпроси /някои „хипотетични"/ държавният секретар Вайцзекер /след съгласуване с имперския външен министър/ отговаря на 15-и същия месец. Основната препоръка е България да продължи да отстоява мира на Балканите, което било в съзвучие с българските и германските интереси: „Ние разчитаме българската политика да бъде водена така, че България да не влиза в конфликт със Съветския съюз, в който, въпреки нашето приятелско отношение към България и готовността ни да й помагаме в тежки ситуации, сегашното положение на нещата не ни дава възможност да подпомогнем България." Колкото до евентуални съветски претенции за бази на българска територия, то ако бъдат издигнати, те щели да бъдат обсъждани с оглед на съществуващото положение[41].

* * *

„Странната война" на Великобритания и Франция срещу Третия райх, проточила се до пролетта, и тримесечната съветско-финландска одисея, започнала на 28 ноември 1939 г. и приключила с примирие на 12 март 1940 г., определят международната атмосфера, в която в София препотвърждават решението България „да продължава и занапред да следва досегашната политика на мир и строг неутралитет". Впрочем колко сериозно са повлияни балканските страни от германо-съветското сътрудничество, личи и от факта, че при обсъждане на оплакванията на Финландия в Съвета на Обществото на народите /ОН/ нито една от тях не участва в гласуването по повод изключването на СССР от ОН. Въздържа се дори самата Финландия.

Леко вълнение сред дипломатическите мисии, акредитирани в София, създава „преодоляването на скритата правителствена криза" на 15 февруари 1940 г. с назначаването на нов кабинет с министър-председател проф. Богдан Филов. В характеристиката на Рихтхофен за Иван Попов, предложен за министър на външните работи от Г. Кьосеиванов, е отбелязано, че е „известен като предпазлив и надежден политик, който ще продължи старият външнополитически курс". Към Филов епитетите са по-сърдечни – „стар наш приятел от Световната война"[42].

Очевидно, за да внесе повече достоверност и успокоение, цар Борис се заема със задачата да съобщи за реконструкцията във висшата власт на английския пълномощен министър. На 16 февруари Джордж Рендъл се среща с монарха, за да представи новия британски военноморски аташе. С умението да убеждава и внушава царят споделя, че нито Филов, нито Попов ще си позволят да коригират българската външна политика. Макар и със съмнения, че премиерът ще се задържи на поста дълго, Рендъл признава „доброжелателното отношение" на печата и журналистите, с които е посрещнат той[43]. Всъщност това е поредният „чиновнически кабинет", предпочитан от монарха след свалянето на деветнадесетомайците в началото на 1935 г.

Персоналните размествания не влияят върху готовността на управлението да сондира отношението на заинтересованите държави към въпроса за връщането на Южна Добруджа. Още на 17 февруари от Берлин са разпратени инструкции да се потвърди информацията на П. Драганов за провеждането на българо-румънски разговори по казуса „Добруджа" с посредничеството на Турция. Преди да замине за София на 23 март, за да се срещне с новия външен министър, Драганов разговаря с Вайцзекер и изтъква необходимостта от уреждане на добруджанския въпрос в „близко време", а не „след установяването на общ мир в Европа". Държавният секретар предупреждава, че в започналите без германско участие дискусии не се предвижда „понастоящем" германско посредничество; подхвърля дори възможността правителството на Райха да има възражения, тъй като не желаело „евентуално" нарушаване на „спокойствието" в района[44].

Независимо от твърде обезкуражаващия отговор политиката на мирна ревизия се запазва. В тронното слово обаче, произнесено от монарха при откриване на първата редовна сесия на НС на 24 февруари, още в началото е изтъкнато „задоволството", че „следваната политика на мир и неутралитет намира навред заслужено признание"[45]. Външният министър разпорежда на 28-и същия месец тронното слово да бъде изпратено до всички български легации, за да го ползват като указание при представяне на българската външна политика. В помощ на дипломатите са и пасажите от речта на Иван Попов, произнесена на 17 февруари в Белград при сбогуване с югославските журналисти. Същото предназначение имат и тези от словото му пред Дружеството на столичните журналисти на вечерята в негова чест на 5 март 1940 г.[46]

Желание да се утвърдят външнополитическите приоритети е показано на съвещанието, свикано от премиера и външния министър на 4 април 1940 г.[47] Всъщност на обсъждането, в което участват Б. Филов, Ив. Попов и главният секретар на МВнРИ Д. Шишманов, присъстват още пълномощните министри в Берлин и Лондон П. Драганов и Н. Момчилов. Съставът не е случайно подбран, тъй като на заседанието фактически се прави анализ на настъпилите изменения в европейската конюнктура и се дават прогнози за въздействието им върху българската външна политика. Въпросите, на които трябва да се отговори, са дали съществуват основания да се изоставят формулираните с Директива № 19 от 20 април 1939 г. становища предвид международното положение в момента и какво е отношението на Англия и Германия към българските искания. В поверителния протокол са вписани оценките на Момчилов и Драганов за отношението на Лондон и Берлин към България. Англичаните усещали подобрение в настроенията към Великобритания, но ги тревожело русофилството на българите. Германия пък все още се въздържала да се договаря конкретно с България и едва напоследък проявила интерес към българските териториални претенции за Южна Добруджа, но не и за излаз на Егея и за спорните области с Югославия.

Заключението на Попов обобщава позициите, към които трябва да се придържа в близко бъдеще българското управление. Изтъква се преди всичко опасността от разширяване на войната, което би застрашило България; несигурност създавала и неизвестността около намеренията на воюващите и неутралните велики сили. Именно това налагало „повелително" България да продължава и занапред да следва политика на „мир и строг неутралитет" и да заявява, „че ще брани своята независимост от всяко посегателство". Не се изоставя обаче задачата да се търси и осигури „подкрепата" на

онези държави, които „биха имали интерес" да защитят българската програма за териториална ревизия. Външният министър прави подреждането, като поставя на първо място връщането на Южна Добруджа. Предполага се, че това може да бъде осъществено и преди края на войната. За излаз на Бяло море препоръчва да се апелира само след като се види резултатът от добруджанската акция. Попов разчита твърде много на избуяващите противоречия. Според него Оста Берлин – Рим не била толкова здрава, а отношенията между Райха и СССР не били толкова близки. Но тъй като всички /има предвид и западните съюзници Англия и Франция/ настоявали България да пази мира на Балканите, той смята, че е удобно да се предявят българските желания. Фактически в указанията му ударението е поставено върху необходимостта да се внуши на заинтересованите правителства, че на полуострова трябва „да се поправи нещо", за да се установи един истински и траен мир. В дискусията само Момчилов забелязва, че Германия ще иска „нещо в отплата", ако се застъпи за „българската кауза"[48].

* * *

Проповядваната концепция за цената на българския неутралитет се легитимира категорично още в началото на 1940 г. Тогава най-дискутираната тема сред дипломатическия корпус в София е каква ще бъде реакцията на Анкара при евентуално съветско навлизане в Бесарабия. Въпросът е провокиран от провала на съветско-турските преговори в Москва през октомври предната година, предизвикан от неприемливите за турското правителство съветски предложения /за ревизия на режима за Проливите, за съветско-турско договаряне, уравновесяващо англо-френско-турския проект/. Слуховете се задълбочават от посещението на главния секретар на Министерството на външните работи на Турция Н. Менеменджиоглу в София. Публикуваното на 13 януари комюнике потвърждава намерението на Турция да зачита българския неутралитет, а България да не променя декларираната на 15 септември 1939 г. позиция. Отбелязано е и оттеглянето на българските и турските войски от Тракия /за разлика от съществуващата до момента „незадължителна устна договореност"/. В информацията на Г. Кьосеиванов за Рихтхофен ясно е очертана турската неувереност в бъдещото поведение на Германия и СССР спрямо Балканите. Намеренията им се проверяват и по английска поръчка. Българският премиер разубеждава турския си гост, че Германия не би раздробила силите си, за да атакува Англия през полуострова и Мала Азия с цел да приключи войната. Противоречиви са и сигналите, които изпраща турската дипломация. В Париж главният секретар заявил, че Турция ще помогне на Румъния в случай на съветско нападение; но пред унгарски дипломат в Анкара турският външен министър казал, че ако руснаците се задоволят само с територията на Бесарабия, той не ще допусне преминаването на английски военни кораби[49].

Периодичните анализи за състоянието на българо-германските отношения не опровергават българските притеснения за намеренията на германското правителство към държавите от Югоизточна Европа. В обширен доклад от 4 май, след приключване на търговските преговори, д-р Клодиус, специален представител на търговско-политическия отдел при ИВМ, отчита резултатите от посещението. По всичко личи, че му е възложено да предразполага българското правителство към по-категорична ангажираност с военнополитическите планове на Райха. Затова той специално отбелязва, че външният министър Попов се съгласил с „констатацията" за мнението на Берлин по позицията на София. А там разглеждали България не като „неутрална", а като „приятелска държава", която трябвало да се дистанцира от Англия напълно, като преориентира излишъците от износа си към Германия. Най-продължителна и ценна с изказаните мнения е „беседата" с цар Борис. Дадени са обичайните уверения, че България може да осъществи националните си претенции само ако застане на страната на Германия. Разбира се, твърденията са повече куртоазни, но и подмамват към обещания за съдействие в подходящия момент. Същевременно, провокирайки германското съгласие за подкрепа в удовлетворяването на българските национални аспирации, монархът за пореден път спекулира с военната слабост на България. Затова се налагало страната „да остане неутрална за възможно най-продължително време". Всъщност това е съкровената цел на царя – да консумира благоразположението и помощта на всички сили при решаването на българските национални проблеми срещу „платоническо" приятелство и без ефективно българско участие във войната, когато условията се променят. Цар Борис отбелязва и задоволството си от подписаните германо-съветски договори. Те улеснили /и оправдавали/ провежданата от него политика на сближение с Германия, при положение, че българският народ все още изпитвал силна привързаност към Русия. Заключението на Клодиус за впечатленията от срещите дава основание за твърдението, че внушенията на монарха са постигнали целта си. „Меродавните политически фактори", обобщава той, са определили един политически курс – „най-тесни връзки с Германия"; но българите се чувствали „слаби и изолирани" и се страхували от следващ „политически и военен натиск". Ето защо първостепенно задължение за Райха представлявало „укрепването на България във военно отношение"[50].

Паралелни и резултатни са усилията на Берлин да завоюва по-широк терен сред културните влияния на Франция, Великобритания, СССР, САЩ, Италия. В началния етап на войната германската културна „експанзия" в България се приема охотно. И макар че по определени показатели културната политика на Третия райх не може да надвие френската, италианската, съветската, американската конкуренция, берлинските културни институции се отзовават положително на българската инициатива за „правно регламентиране" на културните отношения между двете страни. На 19 юни 1940 г. в София е подписана „Спогодба между Германския Райх и Царство България за сътрудничество в културната област включително училищното дело", одобрена от НС на 12 ноември 1940 г. Целесъобразността за уреждане на този въпрос П. Драганов мотивира година по-рано с назрялата необходимост да се прекрати „случайното, несистемно, по частна инициатива и не винаги с добър успех" българо-германско културно сътрудничество. В основата на акта обаче стоят политическите съображения – отражението на сключената спогодба върху отношението на управляващите германски кръгове към България, които несъмнено ще бъдат поласкани от поредния знак на симпатии към Райха. В практиката културното общуване намира отражение в мащабната организация на курсове за изучаване на немски език, в размяната на студенти /за 1940–1941 г. те са 854 души/, учени, в разпространяването на немска литература, уреждането на изложби и пр.[51]

Германското настъпление в Западна Европа предизвиква дипломатическата активност на Лондон. Информацията за потвърждението на турските договорни задължения към Великобритания мотивира военните власти в България да проведат „тайно" всеобща мобилизация от средата на юни[52]. Военните приготовления като че ли са в синхрон с решението да се поиска ясен отговор от Рибентроп на въпроса, поставен от Драганов в началото на май, да се започнат ли преговори между България и Румъния „за отстъпването на Южна Добруджа". Инициативата върви паралелно със сведенията за началото на съветско-румънските договаряния за Бесарабия. Директният натиск на българската легация в Берлин и на МВнРИ в София продължава през следващите седмици. Драганов дори „хвърля на масата" пред Вайцзекер /19 юни/ две карти, като степенува българските желания; този път първото място отрежда на Егейския излаз, притежаван през 1913 г.; второто – на Южна Добруджа в границите също от 1913 г.; и третото – на „малките корекции на българо-югославската граница". Отговорът е разочароващ – Германия все още не е стигнала до обсъждане на мира, желае спокойствие на Балканите и затова приема съобщението само за сведение[53]. В София атаката се реализира от външния министър. На 27 юни той кани Рихтхофен, за да проучи германската реакция на „руския ултиматум" към Румъния; настоява за становището на германското правителство какво да предприеме българският кабинет по добруджанския въпрос, ако бъде подложен на критики „отвътре", че не отстоява националните интереси. Блъфира, че това може да предизвика кабинетна криза, изходът от която да бъде съставяне на правителство, ориентирано единствено към Русия. В допълнение Драганов пуска заплахата /в разговор с Вьорман/, че България можела да получи Добруджа като подарък „от ръцете на Съветския съюз, а не от Германия". И за да смекчи удара по репутацията си на успешен дипломат, той настоява за „някакви уверения", че Германия ще признае като справедливи българските искания за Южна Добруджа и ще обещае „тяхното осъществяване в даден момент"[54].

Проблемите около връщането на Южна Добруджа срещат на 29 юни цар Борис с Рихтхофен. Монархът сгъстява боите на българското недоволство и описва безизходицата, в която ще бъде поставено управлението му, ако руснаците си върнат Бесарабия. Ето защо той пита не е ли възможно Германия „да склони Румъния да поправи несправедливостта, нанесена на България с Букурещкия мир от 1913 г." Пълномощният министър приема опасенията на царя и в името на бъдещите германски позиции на Балканите и прогерманското поведение на София /попречила на създаването на Балкански неутрален блок/ очаква да бъде инструктиран адекватно какво да отговори[55].

На 1 юли 1940 г. българските апели за германско съдействие при уреждането на добруджан-

ския въпрос преминават в заплахи с цел шантаж. Рисуват се неприятните последствия за Третия райх и България, ако СССР продължи настъплението си на Балканите през бесарабската граница. Рибентроп е принуден да успокои цар Борис още същия ден. Чрез Рихтхофен той представя официалната германска позиция, основаваща се на заинтересоваността „единствено“ от запазване мира на Балканите „по икономически съображения“. Затова в Берлин приели със задоволство съобщението за съветско-румънското споразумение за Бесарабия и Северна Буковина*. Но още не бил настъпил часът за връщането на Южна Добруджа. Времето, което се определя, е „след възстановяването на мира в Европа“. Тогава Берлин щял да използва влиянието си за решаването на този въпрос.

Ситуацията се променя към 8 юли 1940 г. Първо проф. Александър Станишев посещава Вайцзекер, за да изрази отново /за кой ли път/ нежеланието на българския цар и на правителството СССР да участва в уреждането на въпроса за Южна Добруджа. Но повтаря и изискването инициативата за този акт да принадлежи на Германия. Настоява се също Берлин да решава съдбата на Македония. Появяват се данни за „опразването“ на Южна Добруджа от румънците /със случаи на ограбване на българското население/, което все по-силно концентрира вниманието около съдбата на областта. Излиза информация и за посещението на премиера и на външния министър на Унгария в Мюнхен. Идват сведения за доброжелателната позиция на Москва към българските претенции /не само за Южна Добруджа, но и за излаз на Егейско море/[56]. С ходатайството на Рихтхофен и на военния аташе полк. Ханс Брукман Вьорман се застъпва за България пред държавния секретар и имперския външен министър. Той настоява да се отправи към българите „някакъв осезаем жест“, например покана за посещение в Берлин на българския премиер и на външния министър. Развръзката се ускорява с телеграмата на Рибентроп от 16 юли до Рихтхофен с указание да съобщи на Иван Попов „строго поверително“, че фюрерът е посъветвал румънския крал „да се разбере по приятелски начин с България и Унгария“. Следва съобщение от 23-ти същия месец, че в Берлин ще пристигнат румънският премиер и неговият външен министър /посещението е определено за 26 юли/, за да се срещнат с Хитлер и Рибентроп; уговорено било и посещението на български държавници на същото ниво[57].

Междувременно се разпространява новината, че английският пълномощен министър е декларирал пред Иван Попов съгласието на Лондон да бъде удовлетворено българското желание за ревизия на границите[58]. Всъщност капитулацията на Франция /22 юни 1940 г./ и съветската анексия на Бесарабия и Северна Буковина /28 юни/ принуждават британския кабинет да преосмисли диалога си с България. Затова в разговор с цар Борис на 18 юли в присъствието на Б. Филов Рендъл представя официалното становище за благосклонното отношение на британското правителство към българските претенции за Южна Добруджа. Но то не може да компенсира огромното разочарование от твърдото отрицание, с което Рендъл посреща старата идея на монарха за евентуални преговори между Германия и Англия, за да се предотврати разширяването на войната[59].

Последната бариера пред окончателното съгласуване на споразумението с Румъния е преодоляна на 27 юли 1940 г., когато Б. Филов и Ив. Попов се срещат с Хитлер и Рибентроп в Оберзалцберг /Австрия/, за да поставят българските ревандикации. Тогава те вече научават от първоизточника, че при посещението на румънските лидери фюрерът ги посъветвал „да удовлетворят основателните искания за ревизия с необходимата сериозност и възможно най-скоро“[60].

През целия август се разменят донесения между София и Берлин за хода на българо-румънските преговори в Крайова /Румъния/. Започва да се усеща и недоволството на Москва от „българското сътрудничество със силите на Оста“. От МВнРИ се опитват да омаловажат забелязаните „симптоми“, представяйки ги като единични забележки на съветски дипломати в Букурещ[61].

Твърде скромен е успехът по въпроса за доставките с въоръжение за българската армия. Затрудненията естествено са причинени от ограниченията, които германското военнополитическо ръководство е принудено да въвежда с оглед настоящите и бъдещите ангажименти на Вермахта. Към края на август 1940 г. военният министър Т. Даскалов проявява „пълно разбиране“ относно невъзможността в момента да се изпратят в България заявените противосамолетни и брегови батареи. Но самият факт на отлагането е показателен. Тревогата, обхванала българските управляващи, кара Рихтхофен да моли отговорните инстанции в Берлин да удовлетворят „поне в ограничен размер“

* Северна Буковина никога не е била притежание на Русия.

изпращането на танкове предвид преобладаващата по сила турска армия в Тракия[62]. Въпреки действително струпване на турски войски както в Анкара, така и в София, като че ли злоупотребяват със заплахата от нападение, за да оправдават протичащата милитаризация в тях и нежеланието да се включат по-активно в реалната война.

Дългоочакваният договор за „отстъпването“ на Южна Добруджа е подписан на 7 септември 1940 г. в Крайова. Дипломатическите коментари след тази дата се концентрират върху адресатите на благодарностите, които отправя българското правителство. Очевидно заради удължаване на списъка на държавите, оказали „морална подкрепа“ на България, Рихтхофен припомня мотивите на българския външен министър за проявената учтивост към тях. Според него тези правителства са заявили „по служебен път“ признанието си, че българските аспирации са справедливи. Той, разбира се, откроявал заслугата на „германското посредничество“. Подчертава, че благодарността към Италия е пожелана от самата Германия. Само били маркирани причините за подобен жест към Москва – „поради чувствителността на руснаците“; към Лондон посланието трябвало „да подслади българския отказ“ да бъде осигурен износ на стоки за Англия и да се открие английско консулство в Русе[63]. В изясняването на въпроса за причините да се удостои Англия с вниманието на българските управляващи прозира опитът да се разширят доказателствата, че София все още се въздържа да демонстрира категорично предпочитания в своята неутрална позиция. Затова в обяснението по упрека на Рибентроп, „каква точно помощ е оказала Англия на България пред Румъния за връщането на Южна Добруджа“, лаконично се твърди, че след Виенския арбитраж в Лондон признали новата граница на България независимо от английските гаранции за Румъния. Уважителното отношение към Москва пък се дължало „на общото“ поведение на Съветския съюз спрямо България. Изтъква се обаче, че има нюанси в „благодарствените изявления“ – „благодарността към Германия била най-сърдечна“[64].

Куртоазните послания на Иван Попов се атакуват и от Рихтхофен по указание на Рибентроп. В обяснението си Попов направил разграничението, че българската благодарност към английското правителство е за дадената в Парламента „справедлива оценка“ на Крайовския договор, а не за някаква „английска помощ за връщането на Добруджа“[65].

Преговори по уреждане на въпроса за връщане на Южна Добруджа на България. Залцбург, 27 юли 1940 г. Министър-председателят на България Б. Филов, външният министър Ив. Попов и министърът на външните работи на Третия райх Й. Рибентроп – Фотоархив на БТА

* * *

Без да се отрича изключително резултатното, но небезкористно съдействие на Берлин и активната позиция на Москва, подплатена с амбицията да овладее част от политическите симпатии на София, не може да не се признае, че съществената част от подготовката на операцията за решаването на добруджанския въпрос принадлежи на българската дипломация. С умелото и настойчиво представяне на аргументи в защита на националната кауза и с подходящия избор на момента за началото на непосредствените сондажи въпросът за връщането на Южна Добруджа е решен в началото на войната. Това се прави в съответствие с международно-правните норми и остава единственото постижение в програмата за ревизия на териториалните загуби, понесени от България през първата половина на двадесетото столетие.

Наред с успешния ход за преразглеждане на

териториалното статукво монархът и неговите правителства бранят обявения неутралитет, макар и със симпатии към силния на деня, без да пропускат благоприятните ситуации да договарят споразумения, гарантиращи ползи за България. В годината след началото на германската агресия срещу Полша се стабилизират отношенията между София и Москва, повлияни от активното сътрудничество на СССР с Третия райх. Международната обстановка щади българското управление и не предлага все още военнополитически предизвикателства, които да налагат драстично изменение на избрания курс на изчакване*, лавиране и избягване на компрометиращи ангажименти. Но за продължителен външнополитически комфорт гаранции няма. Капитулацията на Франция през юни 1940 г., съветското геостратегическо настъпление в Румъния и Балтика, италианските заплахи към Гърция и най-вече решението на Хитлер да атакува Съветския съюз през пролетта на 1941 г. вещаят нови трусове на Балканите и в Източна Европа.

3. Крайовският договор и неговото приложение

Възможности за мирно разрешаване на добруджанския въпрос се откриват в навечерието на Втората световна война – след Мюнхенското съглашение 1938 г.[66] След него българската външна политика търпи бърза еволюция. Изоставят се спорните и висящи въпроси около положението на българското малцинство в Добруджа. С изострянето на англо-германските противоречия в началото на пролетта на 1939 г., когато мюнхенската политика на Англия и Франция достига до своя печален финал, българското правителство поставя на преден план въпроса за Южна Добруджа. То го разглежда като проблем с най-добри възможности за разрешаване. Основание се намира във включване на неговото уреждане в английските и съветските планове за развитието на Балканите. Активизирането на английската и съветската политика съвпада с издаването на известната Директива № 19 от 19 април 1939 г. на българското външно министерство, в която конкретно се формулират териториалните искания на България. Сред тях възвръщането на Южна Добруджа е поставено на първо място[67].

Извеждането на това искане на челно място в системата за мирна ревизия на Ньойския договор има определени исторически, етнически, икономически, политически и конюнктурни основания. Южна Добруджа е територия с компактно българско население, запазило своето национално съзнание, своята култура, език и народностни традиции. Областта е естествено продължение на страната, необходим стопански хинтерланд на градовете Варна, Русе и Шумен, житница на българската държава. При това тя е отнета по силата на един несправедлив международен договор, несъобразен нито с историята, нито с етническите права на България[68]. Нейните безспорни права над Южна Добруджа, насилията на румънския режим и колонизация, както и естественият стремеж на българите от този край към своето отечество създават в навечерието на войната истинска национална треска за нейното освобождение. В градове и села, по училища и улици, по кафенета и кръчми, през 1939–1940 г. с патриотичен патос се носи песента „О, Добруджански край".

Избухването на войната поставя въпроса за възвръщането на Добруджа в пряка зависимост от военнополитическите промени в Европа. Влошава се външнополитическото положение на Румъния, заобиколена от решителни противници на версайската система. Използвайки тези благоприятни обстоятелства и започналата в началото на войната ревизия на мирните договори, българската дипломация още през 1939 г. предприема в столиците на великите сили проучване за реакцията им по българското искане. В Берлин посрещат резервирано сондажа, защото Германия се стреми да привлече Румъния на своя страна, за да си осигури достъп до нейния петрол. Дълго време позицията на германската дипломация остава непроменена. В началото на 1940 г., когато България е предмет на найсилна дипломатическа обработка от страна на англо-френския блок и в засилващи се връзки със СССР, българската дипломация се опитва да склони Германия по добруджанския въпрос, изтъквайки западната и руската заплаха. Българският пълномощен министър в Берлин Първан Драганов разкрива, че Германия разчита на наложеното си приятелство с Румъния и не желае да поема ангажименти към оценяваните като справедливи български искания[69].

Отношението на Англия, Франция и САЩ към добруджанския въпрос се определя от тяхната политика в Югоизточна Европа за създаване на неутрален по отношение на Германия и СССР балкански блок с възможно участие и на България. Англо-френската дипломация прави опити да подтикне Румъния към уреждане на висящите въпроси с България, но получава нейния отказ. При това румънско отношение Франция и Англия застават на нейна страна и до окончателното преориентиране на Румъния през пролетта на 1940 г. тази тяхна позиция остава непроменена. Българските дипломатически постъпки в Париж и Лондон през 1939 и в началото на 1940 г. не донасят резултати. В отношенията си с Англия и Франция българското правителство се опитва да използва същия дипломатически ход, който прилага в Берлин и Рим. Докато българските дипломати внушават на Германия, че не е в неин интерес въпросът за Добруджа да се урежда чрез съдействието на Англия и СССР, то в Рим направо плашат, че ако Италия не прояви разбиране, ще се обърнат с молба към Съветския съюз. По отношение на англо-френския блок се лансира главно съветската заплаха. Отрицателното отношение към българските искания за Добруджа и преди всичко уверенията, давани от Германия, която иска да ползва румънските суровинни ресурси и геостратегическо положение, укрепват волята на Румъния за противодействие. Позицията на СССР по българските искания за Добруджа се различава от тази на Германия и на англо-френския блок. Още през 1937 г. сред дипломатическите и военните среди в Москва се говори, че България, поради утежненото положение на Румъния, има добър шанс да си възвърне цяла Добруджа. Съветското отношение остава непроменено и след 1 септември 1939 г.[70], а България продължава да е важно звено в плановете за изграждане на съветската система за безопасност[71].

Към пролетта на 1940 г. се създава по-благоприятна международна обстановка за уреждане на въпроса за Южна Добруджа. След като започва да доминира в румънската политика и в стремежа си да овладее положението в Югоизточна Европа, Германия се насочва към окончателно спечелване на България. Сред германската дипломация съзрява идеята за компенсация на България чрез връщане на Южна Добруджа. Англия и Франция също изоставят Румъния, когато тя показва своята преориентация към Райха. През пролетта на 1940 г. те правят все по-определени признания за законността на българските искания и се отказват от гаранциите, дадени на Румъния. Съветският съюз продължава да защитава своята теза, че България има исторически и икономически права над Южна Добруджа и застава изцяло в нейна подкрепа, особено след уреждане на финландската криза[72]. През март 1940 г. новият американски пълномощен министър Джордж Ърл споделя, че президентът Фр. Рузвелт има най-добри чувства към България и разбира добре идеалите ѝ. Той допълва, че Държавният департамент на САЩ одобрява мъдрото и достойно държане на България, която, без да се отказва от справедливите си искания към своите съседи, чака да ги осъществи спокойно, а не със сила. Американската страна и по-късно признава справедливостта на българските претенции, но се придържа към линията на ненамеса[73]. В резултат на това Румъния се оказва изолирана и изоставена, което я принуждава към отстъпки, и тя започва да търси пътища за подобряване на отношенията с България.

Българската дипломация схваща, че е настъпил часът за уреждане на добруджанския въпрос. На съвещание във Външно министерство с участието на министър-председателя Б. Филов на 4 април 1940 г. той се определя като задача № 1 на българската политика[74]. Българското правителство възприема тезата, че Южна Добруджа би могло да бъде върната на България преди бъдещата конференция за мир. Министърът на външните работи Иван Попов разработва цяла програма за това, която представя на съвещанието[75]. Той съветва дипломатите да подчертават, че България иска да реши миролюбиво този въпрос, че става дума за поправка на една несправедливост, че България няма други интереси в Румъния, че срещу връщане на Южна Добруджа тя не би могла да влезе в Балканското споразумение, но че е готова да сключи с Румъния пакт за ненападение или за гарантиране на новата обща граница. Българската дипломация се заема с реализацията на начертаната от Ив. Попов програма. През април и май 1940 г. дипломатическите представителства в Берлин, Москва, Лондон, Париж и Букурещ правят предписаните от Външно министерство постъпки, като в тях се включват и други български легации[76].

При новосъздадената обстановка българската дипломация се стреми да внуши на германските ръководни кръгове, че връщането на Южна Добруджа е минимално искане, което не трябва да подлежи на дискусия с румънците, и че само при такова условие България ще приеме покана за преговори от тяхна страна. По инструкции от София зачестяват срещите на българския пълномощен министър П. Драганов с германския райхсминистър Й. Рибентроп и други представители на германското външно министерство. Освен поста-

** В българските дипломатически документи се използва и понятието „атантизъм" – от фр. attendant /очакващ/.*

вянето на проблема се цели да се ангажира в най-голяма степен германската страна за неговото решаване[77]. Германският пълномощен министър в София барон Херберт фон Рихтхофен е принуден често да иска инструкции от Берлин, какви отговори да дава на настоятелните българи.

Германските успехи на Западния фронт през 1940 г. усилват стремежа за ревизия на ощетените съседи на Румъния, която вече е включена трайно в орбитата на германските планове и интереси. Преориентацията на Румъния към силите на Оста донася по-определена британска подкрепа на желаното от България споразумение по въпроса за Южна Добруджа. Огромен е натискът върху Румъния, оказван от СССР и Унгария. На 30 юни, след скоротечен ултиматум, Съветският съюз завзема Бесарабия и северната част на Буковина, установявайки нова съветско-румънска граница. Унгария реагира спонтанно и също демонстрира агресивни намерения, като провежда мобилизация и съсредоточава своята армия по румънската граница[78]. Румъния се вижда принудена да пристъпи към уреждане на въпроса за Добруджа, за да се посвети на отблъскване на унгарската заплаха.

Българската дипломация предприема енергични действия пред великите сили. На 29 юни цар Борис III блъфира с „руската карта" пред германския пълномощен министър Рихтхофен, като заявява, че ако България не получи Южна Добруджа, възниква опасност от революция, която ще установи най-тесен съюз с Москва. Царят и правителството настояват Германия да се съобрази с основателните български искания и да склони Румъния да поправи неправдата, наложена с Букурещкия мирен договор от 1913 г. В противен случай, според царското гледище, трябва да се очаква срещу правителството да започне ожесточена кампания заради „предателството" по отношение на българска Добруджа, защото положението става неудържимо, след като Русия получава Бесарабия и Северна Буковина, а Унгария е на път да си възвърне Трансилвания. Пълномощният министър обръща внимание на Берлин, че обстановката в България става много опасна за интересите на Германия и препоръчва да се предприеме необходимото за засилване на германските позиции в страната[79].

Българското правителство се консултира и с Москва, която го съветва да не се забравя Северна Добруджа, за да може България да излезе на дунавските устия и да установи съседство със СССР, което би му донесло и повече сигурност по отношение на Проливите. Това засилва опасенията, споделени от българския цар през есента на 1939 г., че на България може да бъде наложена роля, подобна на тази на Естония по отношение на пристанищата в Балтийско море. От своя страна, Съветският съюз проявява явен и настъпателен интерес към делтата на Дунав и към Южна Буковина. През ноември 1940 г. той завзема няколко малки острова в Килийския ръкав на дунавското устие, с което поставя под свой контрол навигацията в него, съветвайки Букурещ да не помрачава отношенията си с Москва „заради острови, които в действителност не са свързани с интересите на Румъния"[80].

През лятото на 1939 г. в България закипяват твърде силни страсти. Започва шумна манифестация на българо-унгарско сближение. Българското правителство приема по принцип унгарската идея за една паралелна акция срещу Румъния. Увлечени от примера на Унгария, Б. Филов и Ив. Попов решават да изменят на своя глава указанията за мирно уреждане на добруджанския въпрос, да обявят мобилизация и българската армия да нахлуе в Добруджа. Цар Борис категорично се противопоставя на техния план, характеризирайки го като „нов 16 юни". Той ги кара да телеграфират в Рим и Берлин, за да видят ефекта от подобна стъпка и тогава да действат. От двете столици съветват българското правителство да не прибягва до сила[81]. За целите на започналия български дипломатически демарш се използват бившият цар Фердинанд и бившият главнокомандващ армията през Първата световна война генерал Никола Жеков. На 7 юли Фердинанд се обръща с лично писмо до Хитлер, в което се изтъква колко е важно за германската политика на Изток България да получи Южна Добруджа чрез посредничеството на Германия[82].

След активното българско въздействие Германия и Италия разбират, че протакането на решението по добруджанския въпрос ще накърни влиянието на Оста в България, която вече настоява за силен германски натиск, за да се накара румънското правителство да започне да преговаря и да направи отстъпки. Хитлер и Рибентроп принуждават румънските управници да поставят началото на преговори с Унгария и България за уреждане на трансилванския и добруджанския въпрос. Българското намерение да се получи решителна германска подкрепа се осъществява на 27 юли в Залцбург и в Оберзалцберг по време на срещите на Б. Филов и външния министър Ив. Попов с Рибентроп и Хитлер. Предния ден ръководителите на Райха имат среща с румънска делегация, водена от премиера И. Джигурту[83]. След като се убеждава напълно в справедливостта на българското искане за границата от 1913 г., Хитлер дава нареждане на Рибентроп да уведоми румънците за неговото решително становище по добруджанския въпрос, като отказва да поеме каквато и да била арбитражна роля.

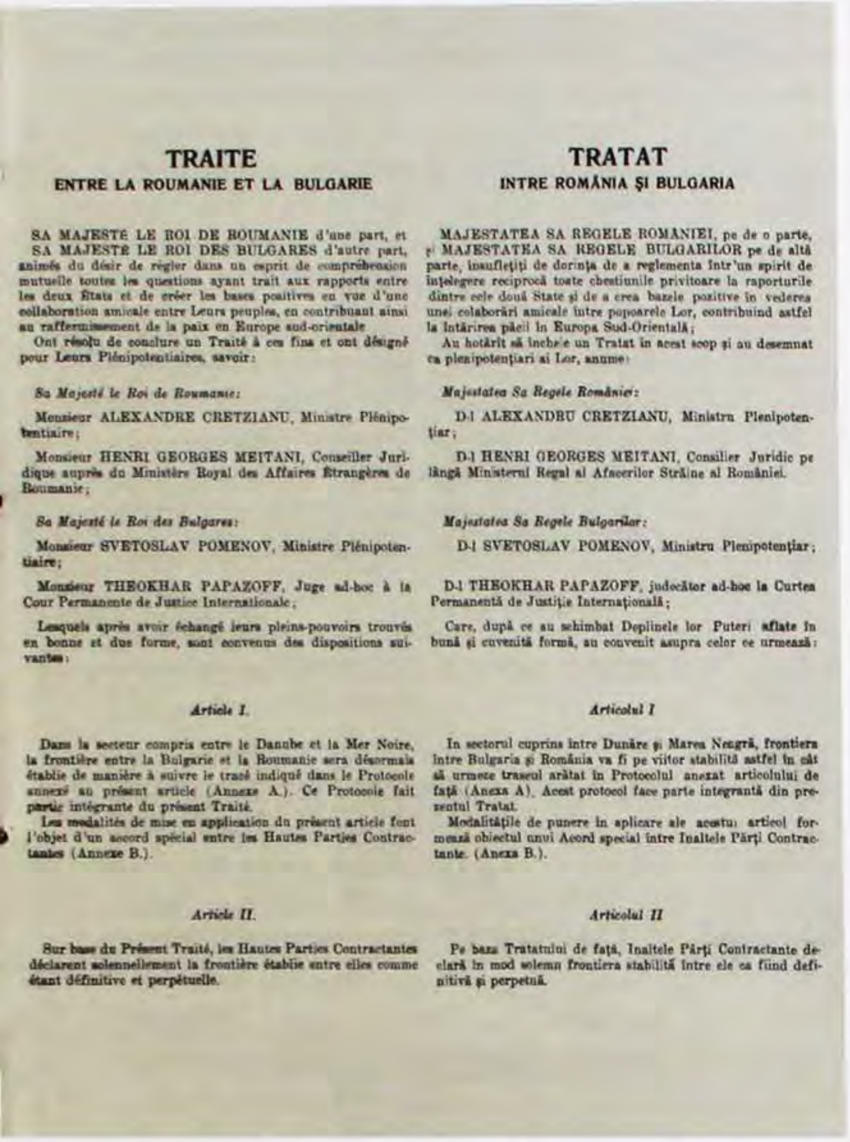
С тази среща акцията на българската дипломация за спечелване на международна подкрепа за уреждане на добруджанския въпрос приключва. Германия заедно с Италия и Съветския съюз е готова да гарантира статуса, получен в резултат на едно доброволно сключено споразумение между България и Румъния. Така двете най-мародавни на Балканите велики сили – Германия и СССР, застават окончателно на българска страна. Показателно за съветското отношение е разполагането на витрините на руската книжарница в София на голяма карта на Добруджа под портретите на цар Борис и неговия престолонаследник[84]. Недвусмислена е и позицията на Лондон. В средата на юли английският пълномощен министър в София Дж. Рендъл заявява пред българския външен министър, че Добруджа е българска и трябва да е съставна част от България[85]. Вече на 5 септември У. Чърчил изразява своето задоволство в Камарата на общините, защото лично винаги бил смятал, че Южна Добруджа трябва да принадлежи на България[86]. В същия ден пред Камарата на лордовете и външният министър лорд Е. Халифакс се обявява за справедливото и доброволното уреждане на добруджанския въпрос. С тези изявления официално демонстрираната симпатия на британската дипломация и общественост към българските искания спрямо Добруджа получава солидно потвърждение[87].

При това положение на 2 август 1940 г. Коронният съвет на Румъния упълномощава Външното министерство да започне преговори с България и Унгария. Румънският външен министър М. Манойлеску предава на българския пълномощен министър в Букурещ Стоян Петров-Чомаков декларация, адресирана до българското правителство, с предложение за предварителни преговори. На 14 август е връчен българският отговор, който съдържа отказ и заявление, че България няма да отстъпи от своето искане за границата от 1913 г. На 17 август пристига румънският отговор. Развивайки мисълта, че България и Румъния имат еднакви основания и етнически права в Южна Добруджа, румънското правителство настоява за териториални отстъпки, като иска да запази Силистра и Балчик и държи да се отдели една крайбрежна зона, претендирайки за територия с площ от 1200 кв. км. Наред с териториалните претенции, Румъния изисква от българската страна предварителна декларация, че ще осигури достатъчно време за евакуация, и втора декларация, според която България се задължава да репатрира всички българи от Румъния и да заплати движимата и недвижимата собственост на румънското население[88].

* * *

На 19 август 1940 г. в Кралската резиденция „Жан Михаил" в Крайова, главен град на румънската провинция Олтения, започват преговори между Румъния и България за уреждане на съществуващите помежду им спорни въпроси и за удовлетворяване на българските териториални искания по отношение на Добруджа. Българската делегация се води от пълномощния министър и съветник на царя Светослав Поменов, а румънската – от Александру Крециану, главен секретар на Министерството на външните работи[89]. Румъния се стреми да протака преговорите, за да даде възможност на своите заселници в Южна Добруджа да приберат всичкото си имущество и за да получи компенсации за земи и собственост, от които българското население е насилствено лишено. Макар и да се водят много трудно, преговорите завършват с успех. Постигната е основната цел – Южна Добруджа се връща в границите от 1913 г., в това число градовете Силистра и Балчик с околностите, за които дотогава румънците настояват да бъдат оставени в тяхно владение. България се съгласява обаче в срок от три месеца румънското и българското население от двете части на Добруджа да бъде разменено.

На 7 септември 1940 г. преговорите завършват с подписване на един договор и няколко приложения към него, които уреждат българо-румънския спор. Крайовският договор[90] определя границата между България и Румъния в Добруджа. Неговият чл. 2 постановява, че установената граница е „окончателна и вечна". Той санкционира принципа на задължителното репатриране на равен брой българи и румънци, урежда финансовите въпроси, както и въпросите за имотите на изселниците. Най-важното приложение към договора е протоколът за границата. Според него „новата граница ще тръгва от Дунава непосредствено под Силистра, за да стигне до Черно море на 8 км южно от Мангалия". Така българската държава си възвръща територия от 7525 кв. км, отнета от нея с Букурещкия договор от 1913 г., с население от 344 600 души, от които 156 600 българи, или повече от 45%

TRAITE
ENTRE LA ROUMANIE ET LA BULGARIE

SA MAJESTE LE ROI DE ROUMANIE d'une part, et SA MAJESTE LE ROI DES BULGARES d'autre part, animés du désir de régler dans un esprit de compréhension mutuelle toutes les questions ayant trait aux rapports entre les deux États et de créer les bases positives en vue d'une collaboration amicale entre Leurs peuples, en contribuant ainsi au raffermissement de la paix en Europe sud-orientale

Ont résolu de conclure un Traité à ces fins et ont désigné pour Leurs Plénipotentiaires, savoir:

Sa Majesté le Roi de Roumanie:

Monsieur ALEXANDRE CRETZIANU, Ministre Plénipotentiaire;

Monsieur HENRI GEORGES MEITANI, Conseiller Juridique auprès du Ministère Royal des Affaires Étrangères de Roumanie;

Sa Majesté le Roi des Bulgares:

Monsieur SVETOSLAV POMENOV, Ministre Plénipotentiaire;

Monsieur THEOKHAR PAPAZOFF, Juge ad-hoc à la Cour Permanente de Justice Internationale;

Lesquels après avoir échangé leurs pleins-pouvoirs trouvés en bonne et due forme, sont convenus des dispositions suivantes:

Article I.

Dans le secteur compris entre le Danube et la Mer Noire, la frontière entre la Bulgarie et la Roumanie sera désormais établie de manière à suivre le tracé indiqué dans le Protocole annexé au présent article (Annexe A.). Ce Protocole fait partie intégrante du présent Traité.

Les modalités de mise en application du présent article font l'objet d'un accord spécial entre les Hautes Parties Contractantes (Annexe B.).

Article II.

Sur base du Présent Traité, les Hautes Parties Contractantes déclarent solennellement la frontière établie entre elles comme étant définitive et perpétuelle.

TRATAT
INTRE ROMÂNIA ŞI BULGARIA

MAJESTATEA SA REGELE ROMANIEI, pe de o parte, şi MAJESTATEA SA REGELE BULGARILOR pe de altă parte, însufleţiţi de dorinţa de a reglementa într'un spirit de înţelegere reciprocă toate chestiunile privitoare la raporturile dintre cele două State şi de a crea bazele pozitive în vederea unei colaborări amicale între popoarele Lor, contribuind astfel la întărirea păcii în Europa Sud-Orientală;

Au hotărît să încheie un Tratat în acest scop şi au desemnat ca plenipotenţiari ai Lor, anume:

Majestatea Sa Regele României:

D-l ALEXANDRU CRETZIANU, Ministru Plenipotenţiar;

D-l HENRI GEORGES MEITANI, Consilier Juridic pe lângă Ministerul Regal al Afacerilor Străine al României.

Majestatea Sa Regele Bulgarilor:

D-l SVETOSLAV POMENOV, Ministru Plenipotenţiar;

D-l THEOKHAR PAPAZOFF, judecător ad-hoc la Curtea Permanentă de Justiţie Internaţională;

Care, după ce au schimbat Deplinele lor Puteri aflate în bună şi cuvenită formă, au convenit asupra celor ce urmează:

Articolul I

In sectorul cuprins între Dunăre şi Marea Neagră, frontiera între Bulgaria şi România va fi pe viitor stabilită astfel în cât să urmeze traseul arătat în Protocolul anexat articolului de faţă (Anexa A). Acest protocol face parte integrantă din prezentul Tratat.

Modalităţile de punere în aplicare ale acestui articol formează obiectul unui Acord special între Inaltele Părţi Contractante. (Anexa B.).

Articolul II

Pe baza Tratatului de faţă, Inaltele Părţi Contractante declară în mod solemn frontiera stabilită între ele ca fiind definitivă şi perpetuă.

Incuviinţăm şi încredinţăm că primim Tratatul, cu Protocolul, Acordurile şi scrisorile ce preced, le aprobăm, întărim şi făgăduim a face să fie îndeplinite în a lor formă şi cuprindere, fără a lăsa să fie călcate în niciun chip.

Spre credinţa cărora am semnat acest act de ratificare şi am ordonat să fie investit cu Sigiliul Statului Român.

Dat în Bucureşti, la 13 Septemvrie 1940.

Ministrul Afacerilor Străine,

Крайовски договор, 7 септември 1940 г. Ратификация на договора. Оригинал – ЦДА

от общия брой на южнодобруджанските жители[91].

Второто приложение регламентира начина на опразване на Южна Добруджа и завземането ѝ от български войски. То трябва да стане на четири етапа между 20 септември и 1 октомври 1940 г. Към договора са включени още две приложения, които също са особено важни – спогодба за размяна на българско и румънско население, съответно от Северна и от Южна Добруджа, и финансова спогодба. Съгласно последната България се задължава да изплати на Румъния в два равни дяла на 15 януари 1941 г. и на 15 януари 1942 г. форфетерна /глобална/ сума от 1 млрд. леи /заради не съвсем обосновани искания за изплащане на земи, които румънската държава е отнела от българското население и е предоставила на румънските колонисти/[92].

С манифест от 21 септември 1940 г. цар Борис нарежда на армията да заеме възвърнатата на България южнодобруджанска територия. Цяла България ликува и вълна на оптимизъм залива страната от тази първа стъпка към дългоочакваното национално обединение. Масовите демонстрации и народните тържества са повсеместни. Вестта за възвръщането на областта се посреща и от македонските българи в Америка с възторг и с нови надежди за реабилитиране на правдата, накърнена от несправедливи международни договори, които практически вече са суспендирани[93]. Царят обявява амнистия за всички политически затворници. Заемането на Южна Добруджа е възложено на Трета армия, командвана от ген.-лейт. Г. Попов, назначен и за генерал-управител на областта. Войските навлизат в установения срок и заемат последователно предварително определените четири зони.

В слово пред Народното събрание царят, чийто авторитет стремително нараства с външнополитическия успех, благодари горещо на германското и италианското правителство[94]. Борис III получава послание от краля на Великобритания Джордж VI, в което се казва, че неговото правителство е приело радушно българо-румънското споразумение и се припомня изявлението на външния министър лорд Халифакс пред Камарата на лордовете[95]. Британската подкрепа също е призната от правителството, но в доста по-малка степен. Това е психологическа и дипломатическа победа за германо-италианската ос. Болшинството от българите са убедени, че възвръщането на Южна Добруджа се дължи на Третия райх. Британският пълномощен министър Рендъл споделя: „Добруджа беше формално отстъпена под германско и италианско покровителство и ликуването взе форма на ентусиазирана благодарност към нашите главни врагове [Оста] и навреди безкрайно на нашата [британската] кауза..."[96]

Народна манифестация за присъединяване на Южна Добруджа – ЦДА

На Съветския съюз не са признати официално заслуги на високо държавно ниво. По време на извънредната сесия на Народното събрание благодарност към „великия братски славянски руски народ", който подпомага делото за освобождение на Южна Добруджа, отправя бившият ръководител на Добруджанската организация и депутат от мнозинството Ангел Стоянов. Няколко опозиционни водачи също му изразяват публично признание, което най-често се прави от членове на комунистическата партия[97]. Те са получили указания от Задграничното бюро на ЦК на БКП за партийната позиция във връзка с възвръщането на Южна Добруджа. Според тези указания на германофилската агитация трябва да се противопоставя фактът, че възвръщането става възможно само след „освобождението" на Бесарабия благодарение на „мирната политика" на СССР. Опрян на Съветския съюз, българският народ можел да разчита на мир и обезпечаване на националните си интереси. Указаната позиция трябва да бъде защитена в парламента и да се иска настойчиво по-нататъшно подобряване на отношенията със СССР и съобразяване с водената от него външна политика[98]. Липсата на признание от най-авторитетни български институции предизвиква упреци от страна на различни съ-

ветски представители. Те основателно смятат, че благоприятната позиция на Съветския съюз в полза на България, изказана и в съветската преса, е подтикнала Германия да предложи „решително" на Румъния да отстъпи областта[99].

Администрацията на САЩ изразява своята положително-поощрителна оценка за българската политика, направлявана от царя. Българският монарх, от своя страна, прави възможното да намери разбиране и опрощение, като убеди американските представители в изключителността на ситуацията поради настойчивостта на Германия да приобщи България към своите намерения[100]. Възвръщането на Южна Добруджа към България и процесът на неговото осъществяване се посреща с интерес от американската общественост, която периодично се информира от кореспондентите на в. „Ню Йорк Таймс". В съобщенията липсва особено съгласие с насоките на политическата еуфория на правителствените кръгове, но се изразява сдържано одобрение и признание за настъпилата промяна, предполагаща премахване на дългогодишното напрежение в отношенията между двете съседни държави[101].

В Крайова България не постига оптималното решение и не прави всичко възможно да защити правата на българите в Добруджа. Тя се задължава с твърде големи финансови компенсации спрямо Румъния – 1 млрд. леи срещу стойността на личните имоти на румънските изселници. Въпреки всичко уреждането на въпроса за Южна Добруджа е безспорно и единственото трайно постижение на българската външна политика през Втората световна война. То е успех и за националното движение на добруджанските българи и техния стоицизъм. Крайовският договор от 7 септември 1940 г. поправя една историческа несправедливост, наложена на България в Букурещ през 1913 г. и потвърдена в Ньой през 1919 г. В Крайова се възстановяват права на българската нация върху земи, където се ражда българската държавност. Възвръщането на Южна Добруджа се осъществява по най-благоприятния от международноправно гледище вариант – с пряко договаряне между правителствата на двете заинтересовани държави. То остава единствената териториална придобивка за страна от Тристранния пакт, която получава признание от държавите на антихитлеристката коалиция и не буди възражения при сключването на следвоенните договорености с България[102].

Договорът се нарежда сред най-значимите събития в живота на Третата българската държава. Той се нарежда близо до Освобождението, Съединението и обявяване на независимостта на България[103]. Този акт е от изключително значение за балканските отношения и създава условия за развитие на добросъседството, в чието име се правят компромиси и жертви[104]. Той показва, че спорните въпроси на Балканите могат да се решават не само с оръжие, а и по пътя на мира. Неговата стойност значително се повишава от широкото международно одобрение, което предопределя окончателността на договорните постановления. Самото одобрение, разбира се, не е изключителен резултат от стремленията на меродавните велики сили за справедливост в международните отношения, а отразява техните намерения да постигнат своите глобални цели в рамките на Европейския югоизток и Балканите.

В различни среди на добруджанските българи от двете части на областта се изразява несъгласие с някои положения на договора и най-вече с клаузите, отнасящи се до българското население от Северна Добруджа. То намира израз в декларации, писма, позиви, плакати и протестни възгласи. Според тях обезбългаряването на Северна Добруджа е в разрез с българските национални интереси. Предлага се живущите там българи да се оставят по родните им места, като България издейства за тях режим на свободно народностно развитие и културно-просветна автономия, или поне принудителното изселване да бъде отложено за след края на войната. Делегация от северннодобруджански българи посещава Варна и настоява пред местните български власти да се застъпят за тях пред правителството в София. Друга делегация на българи от Тулча, Констанца и околните села отива в Букурещ при съветския пълномощен министър и го моли Северна Добруджа да бъде окупирана от Съветския съюз[105].

Задължението България да плати на Румъния форфетерното обезщетение от 1 млрд. леи е неоправдано високо за небогатата българска държава. По този начин тя се лишава от необходими средства за уредба на Южна Добруджа, което се отразява неблагоприятно върху икономическото положение на населението. Заслугата за неблагоприятните за България положения в договора не е само на румънската държава, а и на хитлеристка Германия, която с оглед на плановете си да държи Румъния в орбитата на своето влияние проявява благосклонност към позициите ѝ при преговорите. Влияние оказва традиционното германско становище по добруджанския въпрос, че Северна Добруджа трябва да бъде румънско притежание, където вече процесите на румънизация са в напреднала фаза.

Преселници от Северна в Южна Добруджа на гара Добрич, 5 октомври–5 ноември 1940 г. – ЦДА

* * *

След успешното възвръщане на Южна Добруджа пред българската държава застават сериозни задачи по приобщаването на областта, които са предизвикателство към материалните и управленските ѝ възможности[106]. Въвеждането на административно-правен режим и изграждането на държавни структури е от особено значение. Изключителните обстоятелства налагат засилено присъствие на държавата в различните области на обществения живот в Южна Добруджа, която е обособена като специална териториално-административна единица. Много са трудностите, свързани с administrирането, кадровото обезпечаване на държавните и общинските органи, с психологическите наслоения и промени в манталитета на добруджанското население след дългогодишното чуждо господство, с нанесените щети от изселващите се румънци[107]. Евакуирането на румънските органи на управление, на румънските колонисти и на румънците, установили се в Южна Добруджа, става през август 1940 г. То е съпътствано от грабежи, насилия, вредителства и отнасяне в Румъния на огромната част от архивната документация на румънските власти. Приобщаването на областта се придружава от слабости при определянето на приоритетните направления в управленската дейност и нейната координация. Законодателните инициативи са белязани от непоследователност[108]. Прекомерни са опасенията от привличане на добруджанци в управлението и у тях се създава впечатление, че областта е под „карантина", докато някои представители на различните власти, командировани от „старите предели", предизвикват разочарования и донасят огорчения на местното население със своята неподготвеност и овластени прояви.

Приложението на Крайовския договор заема важно място в българо-румънските отношения по време на Втората световна война. Съгласно договора, върховна инстанция за неговото осъществяване е Смесената българо-румънска комисия, която провежда своите заседания в румънския град Гюргево. Към нея могат да отнасят своите неразрешени въпроси другите двустранни комисии, предвидени в договора – за контрол по приемане на отстъпената територия на Южна Добруджа, по маркирането на граничната линия и размяната на население. Бившият пълномощен министър в Букурещ Св. Поменов ръководи българската делегация в Смесената комисия, а ген. Георге Потопяну – румънската. Комисията по приложение на договора разполага с подкомисии в Южна и Северна Добруджа[109].

Един от най-тежките за разрешаване проблеми е размяната на малцинствено население между България и Румъния. За севернодобруджанските българи тя означава едно небивало изпитание, което им причинява мъчителни душевни сътресения и им донася материална разруха, защото те не намират и не получават в Южна Добруджа това, което оставят в Северна Добруджа. Изселването се извършва при крайно неблагоприятни климатични условия през октомври и ноември 1940 г. и е съпроводено от издевателства и грабежи на румънски власти и неотговорни фактори. Част от севернодобруджанските българи, вероятно около 10 000 души, поради имотни интереси, смесени бракове и други причини не се изселват. Последните групи от изселваните българи от Северна Добруджа и предвиденото в спогодбата доброволно изселване на българи от други райони на Румъния става в началото на 1941 г. От Южна Добруджа са евакуирани в Румъния близо 110 000 румънци, а около 66 800 българи от Северна Добруджа са изселени в България, като всички селски жители са настанени в Южна Добруджа, а градските жители – по свой избор в различни български градове[110].

Договорът от Крайова е последван от допълнителни спогодби, сключени в периода 1940–1953 г. С тях се детайлизират и променят някои негови клаузи и се уреждат противоречия при неговото прилагане. Реализацията на поетите договорености става чрез смесени комисии и подкомисии[111]. За трудно разрешимите спорни въпроси се конституира българо-румънски арбитраж. Арбитражният съд е предвиден в чл. 6 на Крайовския договор, чийто текст е включен по настояване на българското правителство и отразява неговото неверие във възможностите на прякото двустранно разбирателство. Съдът се формира, след като дипломатическите преговори изпадат в безизходица през пролетта на 1941 г. За арбитър от българска страна е избран професорът по гражданско и търговско право в Софийския университет Любен Диков. Румънският представител е известният адвокат от Букурещ Емил Отулеску. За свръхарбитър представителите на България и Румъния избират Виктор Брунс, професор по международно право в Берлинския университет и член на Хагския съд за международен арбитраж. Адвокат на българското правителство е Иван Алтънов, хоноруван доцент по международно частно право в Софийския университет и ръководител на Политическата дирекция в Министерство на външните работи. В подготовката на материалите по делото участва и проф. Петко Венедиков, декан на Юридическия факултет на университета в София и безспорен авторитет в областта на гражданското и вещното право [112].

Арбитражният съд провежда своето първо заседание на 15 юни 1941 г. във Виена, където протичат и двете му работни сесии през юни–юли 1941 г. и през август–септември 1942 г. Съдът трябва да се произнесе по представените от Румъния спорни въпроси относно разликата от реколтите на емигрантите за 1940 г., неизплащането от България на първата вноска от форфетерната сума и правата на собственост на част от румънските преселници от Южна Добруджа, както и по българските искове за парично обезщетение от страна на Румъния и за регламентиране на доброволната размяна на население. Българските позиции в съда са юридически добре защитени и арбитражната процедура се развива в полза на българската кауза, за което значим принос има Ив. Алтънов. По предложение на румънската страна, разтревожена от неофициалните резултати от работата на съда, процедурата е прекратена преди произнасяне на съдебното решение. Румъния предлага спорните въпроси да бъдат уредени с нова спогодба. Това става със сключването на 1 април 1943 г. на Спогодба за ликвидиране по взаимно съгласие на всички въпроси, възникнали с прилагането на Крайовския договор и отнесени до Арбитражния съд. Създаването и функционирането на българо-румънския арбитраж е рядко явление и е форма за разрешаване на междудържавни противоречия във време на война. С негова помощ се постигат посправедливи и приемливи за българската национална кауза решения на спорните въпроси, породени от сключения в Крайова договор[113].

На 16 декември 1943 г. в резултат на междуправителствени преговори се сключва нова Специална спогодба с няколко приложения към нея. Постигната е договореност споразуменията да влязат в сила на 1 януари 1944 г. Чрез тях се предвижда уреждането на спорни имуществени въпроси, въпроси за плащането и превеждането на равностойността на вземанията, за имотите и правата от всякакъв вид на преселени българи и румънци, както и на различни акционерни дружества, за размяна на заложени в банките суми и ценни книжа и др. Спогодбата продължава мандата на Смесената българо-румънска комисия по приложението на Крайовския договор и разширява правата на поданиците на двете държави, имащи имуществени интереси. С нея по-ясно се очертава пристъпването към окончателното разрешаване на всички спорни проблеми, породени от договора в Крайова[114].

Правителствените среди в България и Румъния полагат усилия да демонстрират подобряване на отношенията, което последователно се поощрява от германска страна. Въпреки това съществуват противоречия, които се пораждат от съперничество за спечелване благоволението на Германия, румънските амбиции за териториално разширение на юг, определяно и като „символичен жест" от страна на България /особено значение се придава на Силистра и Балчик, които предизвикват големи разногласия още по време на преговорите в Крайова/[115], водената малцинствена политика, насочена към пълно асимилиране на българите в Румъния и др.[116] В отправени до германското правителство меморандуми румънските управляващи искат Южна Добруджа да се върне на Румъния с мотива, че българската държава се уголемява много с присъединяването на Македония и Тракия, което не било в интерес на балканското равновесие. Освен това се изтъква, че България като славянска страна е, или може да попадне, под влиянието на Русия и затова е необходимо да бъде отделена от нея с възможно по-широка ивица земя, а Румъния – да служи за бараж срещу болшевизма. Редом с външната пропаганда се води и „много жива вътрешна пропаганда" с цел да се крепи вярата у румънския народ, че отнетите през 1940 г. територии ще бъдат отново върнати, като същевременно се извършват и някои военни приготовления[117].

4.
Външна политика /1940–1941/. Присъединяване към Тристранния пакт

Към есента на 1940 г. западната част на Стария континент безапелационно е премазана от военната машина на Третия райх. Между април и юни същата година наред с по-малките държави като Дания, Норвегия, Холандия и др. със своя суверенитет се разделя именуваната преди за велика сила Франция /22 юни 1940 г./. Германия се насочва към следващия си противник – Великобритания. Бомбардировките на Луфтвафе над Островите обаче не постигат крайната си цел. Обединеното кралство самоотвержено устоява на въздушната инвазия на Райха. Отдалечеността на полетите, отежнените метеорологични условия и оказаната съпротива с течение на времето повлияват на решението на Хитлер за намаляване на интензивността на въздушната офанзива. След средата на септември 1940 г. това става факт. Установилото се краткотрайно затишие пренасочва активността в сферата на дипломатическите отношения. Кръгът от съюзни на Германия държави се доразширява, придобива нова конфигурация и поставя пред нови изпитания неангажираните в конфликта страни. Поради агресивното нахлуване на италианските войски в Гърция в края на октомври 1940 г. центърът на събитията се измества по посока към източните географски ширини. Очертава се мястото на предстоящия сблъсък между Германия и Великобритания да се пренесе на югоизток – Средиземноморието и подстъпите към него.

В обстановка на подчертано внимание на великите сили към Балканите, след мирното присъединяване на Южна Добруджа към отечеството, България остава със следващата си по ред национална задача – осъществяване на нейния достъп до бреговете на Бяло море. Подобна програмност е заложена в резолюцията на проведеното на 4 април 1940 г. съвещание между ръководството на МВнРИ и министър-председателя Б. Филов. Освен това в документа специално се посочва, че набелязаните цели следвало да се постигнат чрез строго придържане към мирните инициативи и неутралитета[118]. Формално погледнато, навършването на една година от обявяването на българския неутралитет съвпада с възвръщането на Южна Добруджа към царството. Очевидно набелязаната от априлското съвещание стратегия сработва в

Министър-председателят Б. Филов подписва протокола за присъединяване на България към Тристранния пакт. Виена, 1 март 1940 г. – ЦДА

своята първа част. Не съществуват предпоставки същият подход да не бъде използван и приложен спрямо следващия пункт от националните тежнения – беломорския излаз.

Кълбото от заплетени комбинации в международните отношения България посреща в битността си на неутрална държава, като успоредно с това се съсредоточава върху удачното лансиране на съкровената национална задача. Извън всяко съмнение за управляващите фактори е, че с подобна ориентация във външната си политика страната в най-голяма степен може да разчита на трайност на придобивката в иначе преизпълнената с превратности военновременна действителност.

За България е без особено значение, коя от Великите сили ще прояви най-голяма съпричастност спрямо задоволителния развой на беломорската кауза. По-важното е тя да бъде реализирана и да срещне одобрението или поне мълчаливото съгласие на други държави, които определят облика на международните отношения, т.е. да бъде следван моделът на присъединяване на Южна Добруджа към България. С оглед на осъществяването на задачата верният за страната път преминава през криволиците на неутралитета и неангажираността. В този смисъл царството следва да се противопостави на априорно лансираната от недоброжелателите на България теза, че страната е обсебена от съдбовно заложени и упорито повтарящи се геополитически предопределености[119].

Избраният вариант на поведение в основните си параметри е изпитан и е дал печеливш резултат. Като се съди по редица основни документи, следващите усилия на българските политици, работили за Крайовския договор от 7 септември 1940 г., са подчинени на същата схема и подход. Налице са обаче и някои различия, които подлагат България на сериозни изпитания. Първото е свързано с преместване на центъра на политическата и военната активност в близост до границите на страната. Следващото се проявява веднага след като царството пристъпва към осъществяване на втория пункт от националната си програма. Думата е за традиционно вгорчените отношения с Гърция, за които след септември 1940 г. не съществуват предпоставки да станат по-добри. Освен всичко, при очерталата се международна и военна ситуация Атина няма и от кого да бъде съветвана по посока на една нейна разумна сговорчивост. В този смисъл аналогията Румъния/Южна Добруджа и Гърция/Западна Тракия се оказва неприложима. Третото, недотам добре осъзнато различие се проявява през есента на 1940 г. във връзка с динамиката на международните отношения. Поне през първите два месеца на сезона отговорните фактори в определена степен неглижират неговото значение. То обаче е способно да внесе рязък обрат в продължително градени външнополитически планове, исконни намерения и стратегии за действие. Обстоятелството, което е в състояние да прекатурне българските предвиждания за балансирано присъствие в международните дела и пореден успешен ход в националните реваншикации, се явява времето. Или най-точно казано, това е неговият дефицит.

Най-искреното признание за водената от България политика на неутралитет пристига отвъд океана. САЩ е достатъчно дистанцирана държава спрямо военния конфликт и по местоположение, и по влагани политически амбиции. Въпреки куртоазния привкус думите на президента на Щатите,

отправени по повод годишнината от коронясването на българския държавен глава, следва да се приемат като поощрителни с оглед на следваната от страната линия на поведение. Рузвелт смята, че датата 3 октомври 1940 г. е повод да засвидетелства признателността си към провежданата от цар Борис III „мъдра и човеколюбива политика" на неангажираност, въпреки създавани пречки и оказвано въздействие[120].

Като пристъпва към осъществяване на поредния обект на националните си аспирации, по чисто прагматични съображения официална София следва да потърси подкрепата на авторитетни покровители. Като индикации биха могли да послужат обусловеното от международната конюнктура съчетаване на интереси, или пък декларирано желание за разбирателство по проблема. И при двата случая обаче – съпроводено от условието единението да не разкрива зони на конфронтация.

Несъмнено Германия в най-голяма степен допринася за успешното решаване на добруджанския проблем. Преместването на посоката на българските реваншикации на юг не предполага Берлин да изпълнява същата възлова функция. Обяснението е свързано с обстоятелството, че Източното Средиземноморие и подстъпите към него на дадения етап се намират извън зоната на насъщните интереси и експанзионистичните изкушения на Третия райх. Освен това вижданията на Берлин за едни „спокойни Балкани", чиито спорни въпроси да бъдат разглеждани след войната, по никакъв начин не допадат на София. Дистанцираното отношение на нацисткото ръководство към проблема за беломорския достъп не изненадва управляващите среди в България.

По силата на географското си положение и политически мотивирано от нескриваното желание за доминиране в района на Средиземноморието ангажираща позиция спрямо реализацията на българския беломорски излаз се очаква да заеме Италия. Макар и съставна част от Оста с валидните към нея договорености, Рим спотайва редица резерви и недоверие към ходовете и инициативите на своя политически съдружник[121]. В комбинацията между напъните на Италия да се отърси от комплекса на подгласник в коалицията и агресивните намерения на страната по прекрояване картата на Средиземноморието, смятано за плацдарм на нейното „жизнено пространство", българските политици допускат възникването на ситуация, която в определена степен да се окаже благоприятна съобразно очакванията им в посока Беломорието.

Впрочем, още когато разрешаването на добруджанския проблем навлиза в активната си фаза, българското правителство решава да извърши промяна в ръководството на легацията в Рим. Преди да се отправи за поста си в Рим, новият пълномощен министър Д. Караджов разговаря в София с прекия си шеф И. Попов. Наред с непосредствено стоящата задача по присъединяването на Южна Добруджа инструкциите на външния министър се отнасят до „дискретното" ангажиране на вниманието на Италия с аспектите на българския беломорски излаз. Освен това необходимо е да се спомене, че при анализите на международната политическа ситуация и мястото на България в нея Попов неколкократно подчертава твърдото намерение на правителството да следва линията на неангажираност и неутралитет[122].

С встъпването си в длъжност на 28 юли 1940 г. Д. Караджов запознава италианските правителствени лидери със стоящите пред българската външна политика задачи. Премиерът Б. Мусолини и външният министър Г. Чано уверяват пълномощния министър в съпричастността си към преследваните от България териториални аспирации. През септември и първата половина на октомври 1940 г. същите политически фигури продължават да засвидетелстват специалната си подкрепа по отношение на беломорската кауза. Това обстоятелство обаче е придружено от енигматично звучащото допълнение, че развръзката трябвало да се очаква в най-близко време[123].

След средата на септември 1940 г. масираните въздушни нападения на германската авиация над Великобритания намаляват. Става ясно, че непосредствената опасност от нацистка инвазия по посока към Островите поне за момента е отминала. Непостигнал целта си, Хитлер се заканва, че всяка поява на британски войски в която и да е точка на континента ще предизвика съответната наказателна акция на германската армия.

При създалата се ситуация британските политици и висши военни са изправени пред необходимостта от вземане на адекватни на обстановката решения. Що се отнася до югоизтока на Европа и Балканите, Форин офис полага усилия в района да стане възможно изграждането на система за възпиране на противниковите домогвания. Целта е да се предпазят Проливите от пожара на войната и да се отстранят възможностите за неговото пренасяне в Близкия и Средния изток. По този начин България попада в непосредствения обсег на внимание на Великобритания. Отговорните фактори в крал-

ството предвиждат всички или по-голяма част от балканските страни да се противопоставят на германския устрем към Проливния район. В някои от кроените планове България следва да е сектор от съпротивителната зона, в други е предвиждан вариант за зачитане само на нейния неутралитет. Според логиката на Лондон обаче приобщеността към тези ангажименти далеч не означава, че в някаква степен интересите на царството следва да бъдат зачетени.

През септември 1940 г., периодът, в който аспектите на българския беломорски достъп придобиват актуалност, Форин офис тиражира аргументите си, с които тенденциозно се стреми да неглижира стойността на претенцията и да отложи нейното изпълнение. В поредица от документи се сочи, че за разлика от проблема за Южна Добруджа, този за излаза бил лишен от етническа аргументация. Поради изтъкнатата причина ангажиментите на Великобритания в този случай отпадали. Англия особено много държала на неутралитета на България – до степен, че царството не би следвало да се поддава на изкушение дори ако държавите от Оста предложат териториален вариант за нейното приобщаване към беломорския ареал. И накрая – България трябвало да изчака края на войната, когато щяло да стане възможно договарянето на икономически излаз в Солун[124]. От тази постановка става пределно ясно, че независимо от твърде притесненото си от военна гледна точка положение Лондон е твърде далеч от идеята да направи макар и минимални отстъпки по посока на реализацията на българското беломорско дебуше.

Що се отнася до другата водеща велика сила от противостоящия блок Германия, е известно, че през тези начални есенни месеци на 1940 г. тя по принцип притежава положително отношение към българската кауза в южна посока. Като се има предвид обаче скорошното ѝ успешно застъпничество по възвръщането на Южна Добруджа, както и обвързването на царството с неутралитета, при пристъпване към следващия етап от ревандикационните си начертания България не търси поводи за съдействие от страна на берлинските лидери.

Необходимо е да се отбележи, че на свой ред ръководителите на Райха също не проявяват някакъв специален интерес към проблема. Посещението на министъра на земеделието И. Багрянов в Германия /7–12 октомври 1940 г./ и беглите реплики, които той разменя по темата с представителите на тамошния политически елит, подкрепят констатацията. При засягане на актуалната за България материя, домакините се изказват по твърде общ и необвързващ начин, понякога изпадат в неловко мълчание[127]. Дистанцираността на Германия по отношение на темата за българския беломорски излаз е обяснима с отсъствието на определени стратегически подбуди и преки намерения за силово интервениране в района на Източното Средиземноморие.

Значително по-съдържателни за българската кауза са разговорите на министър Багрянов в Рим /15–21 октомври 1940 г./. Страната домакин определено е въодушевена от насоката на българските ревандикации, напълно окуражава начинанието и естествено има защо. Перманентно отправяните закани на италианското правителствено ръководство за военна инвазия ту към Гърция, ту към Югославия съдържат неподозиран капацитет от реални намерения. По време на престоя на Багрянов Рим вече е направил своя избор. Той се отнася до Гърция. По тази причина българските аспирации в южна посока горещо са подкрепени с обещания за непосредствено съдействие от министър-председателя Б. Мусолини, външния министър Г. Чано, министъра на земеделието Тасинари[128]. При това, както се оказва, не само изречени на думи, но и вплетени в конкретни дела.

На 17 октомври 1940 г. Мусолини изпраща в София своя личен пратеник Анфузо с персонално послание до цар Борис III. В него се посочва, че намерението на Италия „да уреди сметките си с Гърция през текущия месец октомври" кореспондира с желанието на България „по реализиране на старата и справедлива аспирация за Егейско море"[129].

Междувременно няколко седмици преди това, на 27 септември 1940 г. в Берлин е подписан съюзен договор между Германия, Италия и Япония, известен като Тристранен пакт. С него се разпределят сферите на влияние между участниците, механизмите на съгласуване на техните действия, критериите за разширяване на обсега му и др. По принцип подобни консолидационни процеси България възприема като потенциално затруднение с оглед на своя неутралитет. Допълнително безпокойство предизвиква обстоятелството, че Италия, страната, на която се възлагат редица очаквания по придвижване на проблема за беломорския достъп, видимо задълбочава политическите си ангажименти. Но колкото и да е натегната обстановката във връзка с височайшите покани и послания, към средата на октомври България има повод за известно успокоение.

Ден преди да е въведен в конфигурацията на италианските планове и очаквания за Балканите, цар Борис III е запознат с намеренията на Германия по отношение на България. Те са представени от външния министър на Райха Й. Рибентроп в специална телеграма до София. Документът е твърде рязък като изказ и поднесен в подчертано менторски тон. Рибентроп отправя покана страната да се присъедини към Тристранния пакт. Решението следвало да се оповести в срок от три дни и се предполагало до голяма степен да предопредели взаимоотношенията с групировката[130].

Изпращането в българската столица на два разминаващи се по съдържание документа от двама участници в блок с еднополярна насоченост е показателно за липсата на съгласуваност помежду им. Това обстоятелство допълнително мотивира правотата на следвания от България път – необвързаност и неутралитет, както и деликатното използване на конфликтните ситуации в международните отношения с оглед мирното уреждане на проблема за беломорския излаз. В този смисъл от българска страна следват два отказа: единият – за съпричастност към италианската военна акция, другият – за приобщаване към Тристранния пакт. Очевидно нестиковаността между позициите на Германия и Италия разкрива пред България възможността да преследва желаната цел, без да влиза в противоречие със следваните принципи във външната си политика. Разбира се, остават очакванията да се случат редица важни събития – успешна офанзива на италианските войскови формирования срещу Гърция, последваща наклонност на Рим за разкриване на определени перспективи пред българския проблем, договарянето им и пр.

* * *

На 28 октомври 1940 г. италианските войски изненадващо нахлуват в територията на Гърция и се устремяват към Епир. България очевидно не е безразлична към развоя на военните действия. Един успех на Рим разкрива чисто хипотетичната възможност в някаква степен София да бъде облагодетелствана. При това приносът за придобивката да не бъде свързван с Тристранния пакт, а да е самостойно италианско дело. Несговорчивостта между Берлин и Рим налага отчитането на подобни разлики.

В най-схематичен план по подобен начин българските политици оценяват ситуацията след оповестяване на новината за италианската инвазия в Гърция. Следва да се посочи, че официална София няма някаква по-целенасочена, премерена и ясно дефинирана тактика по случая. По-скоро става дума за придържане, въпреки всички изкушения, към следваните през годините принципи във външнополитическите отношения и някъде в този обсег да се търсят възможности за реализация на националните искания.

По настояване на турския пълномощен министър в София А. Беркер на 30 октомври 1940 г. Попов дава разяснения по насоките на външната политика на страната. Според уверението на министъра при създалата се ситуация България нямала причини и намерения да променя следваната линия на неутралитет[132]. На тази база Попов прави любопитно предположение. Той информира българския пълномощен министър в Рим за кръга на дискутираните в София теми, като допълва, че по негово мнение ненамесата на България в гръцко-италианския конфликт обуславя аналогична позиция и от страна на Турция[133]. Освен това в документа се настоява Д. Караджов непременно да запознае италианските политически лидери със становището на Попов.

Десетина дни по-късно, на 9 ноември 1940 г. МВнРИ препраща до легацията в Рим телеграма на българския пълномощен министър в Анкара С. Киров. В нея авторът прави идентични предположения с тези на Попов[134]. Очевидно ръководителят на външното ведомство се опитва да убеди италианското правителство, че София с неутралната си позиция допринася за ненамесата на турски военни части в помощ на Гърция[135]. По-далечните проекции на лансираната теза несъмнено са свързани с мотива, че при благоприятно стечение на обстоятелствата българските ревандикации в южна посока ще бъдат възприети по най-добронамерен начин от ръководните кръгове в Рим[136].

Тези сложни ходове на даденията етап от развоя на международните отношения разкриват второешелонната, съпътстващата страна от изявите на българската външна политика. Основният неин стремеж е свързан с вариантите по следване на посоките на неангажираността. В този смисъл и във връзка с комплицираното положение на Гърция българското правителство прави необходимото за ограничаване на изявленията и писанията по отношение на чакащите своето решение спорове със съседната страна. Няколко дни след започване на гръцко-италианския конфликт военният министър ген. Т. Даскалов съобщава за предприетата мярка[137]. В случая не става дума за празнословие от страна на ръководителя на военното ведомство, а за реалност, която не убягва от вниманието на чуждите наблюдатели. Аташето по печата на ита-

лианската легация в София Сапорито отбелязва, че българските ежедневници видимо са се ограничили в материалите, третиращи темата за беломорския достъп[138].

На нервните изблици от силно турбулентната обстановка на Балканите и вторачването в действията на България външният министър Ив. Попов противопоставя спокойния тон, балансираните и откровени изказвания. Наред с разкриването на основите, върху които страната изгражда външнополитическите си отношения, шефът на МВнРИ задължително допълва, че териториалните си искания България смята да реализира единствено и само по мирен начин[139].

С течение на времето обаче шансовете актуалният български въпрос да получи импулс в контекста на италианското военно начинание с кодово наименование „Emergenza G“ клонят към своите отрицателни стойности. След първоначалните загуби и неуспехи към средата на ноември 1940 г. гръцката армия се съвзема и преминава в контранастъпление. Италианските войски са обзети от смут и паника. На 4 ноември 1940 г. британски военни подразделения дебаркират на остров Крит, а на 12-и същия месец с тяхна помощ са потопени три италиански линейни кораба. Без резултат остават и проведените кадрови промени в италианското висше военно командване.

Настъпилият обрат на гръцко-италианския фронт вещае ангажирането на други държави в конфликта, а също и съпричастието към него на регионите, за които се е предполагало, че няма да бъдат подложени така устремно на военновременните предизвикателства. Сложната ситуация в Източното Средиземноморие довежда до преоценка на функцията на балканските държави в по-близки и по-далечни оперативни планове. Това положение определя засилен интерес към региона – предмостие към конфликтната точка, съпроводено с трансфериране на влияния от страна на великите сили. Става ясно, че в подобна обстановка България все по-трудно ще отстоява своя неутралитет.

Във връзка с отчайващите перспективи пред италианската военна авантюра Германия засилва присъствието си по посока от Централна Европа през Балканите към Гърция, за да окаже помощ на своя съюзник и да подсигури плацдарм на по-сетнешните си стратегически замисли. Без съмнение активността на Берлин твърде осезателно се усеща по отношение на България. На 17 ноември 1940 г. в Бергхоф Хитлер и Рибентроп подновяват пред цар Борис III и Попов поканата си страната да се присъедини към Тристранния пакт и да участва в съвместната операция, насочена към Западна Тракия и Беломорска Македония. Монархът внимателно отклонява поредното предложение, като не може да избегне предчувствието, че посетнешното продължително протакане на решението може да има фатални за интересите на страната последици. При създалата се комплицирана ситуация пред неутралитета на България се издигат ред трудно преодолими бариери.

На 20, 23 и 24 ноември 1940 г. съответно Унгария, Румъния и Словакия договорно се обвързват с Тристранния пакт. Германия все по-плътно затяга обръча около прилежащите райони на своята бъдеща военна офанзива.

Междувременно СССР проявява недвусмислен интерес към България. Той е свързан със стремежа на великата сила за притежаване на изключителни права за разпоредителство над Проливите[140]. На 25 ноември 1940 г. главният секретар на Народния комисариат на външните работи на Съветския съюз А. Соболев отправя предложение до българския държавен глава и министър-председателя за сключване на двустранен пакт за ненападение и взаимна помощ. Предвижда се договорът да се базира на българските „стремежи не само в Западна, но и в Източна Тракия“ и на съветските „в Черно море или в Проливите“[141]. Налице е поредното предложение за извеждане на българския беломорски проблем от безтегловното му състояние, но то, по примера на предхождащите аналогични случаи, е отклонено.

Основната причина за подобно поведение е свързана със спазването на обявения неутралитет. Поради рязката смяна на геополитическата конфигурация към края на ноември 1940 г. следваните от българска страна принципи стават трудно удържими.

Противно на своите първоначални намерения, Германия е изправена пред необходимостта да се намеси в сложните и твърде противоречиви отношения в Европейския югоизток. Така държавите от региона навлизат в нова конфликтна орбита. Над тях започва да тегне принудата, притискащите срокове по отношение на съдбовни решения и ограничената възможност от действителен и обстойно обмислен избор.

Плановете и намеренията на Берлин спрямо Балканите придобиват конкретни измерения. По генералщабните карти на Вермахта вече се разработват вариантите на пролетната военна кампания срещу Гърция. Италианското нахлуване в гръцка територия не повлиява съществено на отношенията между Берлин и Атина. Често прескачащите искри на напрежение не разтрогват установените връзки. Гърция се опитва да ограничи поводите, които са в състояние да предизвикат гнева на Райха и да насърчат една негова военна акция към собствените ѝ граници. Атина свива британските военни доставки за нуждите на съпротивата срещу италианската интервенция. Гръцките отговорни фактори уверяват Берлин, че нито едно войсково съединение на Обединеното кралство няма да бъде настанено на тяхна територия, при условие, че ще бъде възможно да се разчита на реципрочност – немски части да не преминават на юг от Дунава.

В началото на ноември 1940 г. обаче британският десант на остров Крит става факт. При създалата се ситуация Хитлер е улеснен в изпълнение на заканата си да преследва кралските войски, където и да се появят на континента, и най-вече да се притече на помощ на търпящата пълно военно фиаско Италия. По този начин през ноември 1940 г. се очертава целта на предстоящата пролетна офанзива на Вермахта – Гърция, което пък е прелюдия към глобалния сблъсък със СССР.

С изясняване на насоките на бъдещото военно проникване Германия засилва политическия натиск върху държавите, през които следва да преминат войсковите ѝ формирования и техника. Чрез приобщаването на Унгария и Румъния към Оста по-далечният сектор от подстъпите към Гърция бива подсигурен. Остава по-близкият, състоящ се от неутралните България и Югославия. Експертите на Вермахта сочат България като най-предпочитан вариант и настояват на него[142]. Така след втората половина на ноември 1940 г. България остава с твърде стеснени политически хоризонти, а времето, за което следва да оповести своя избор – фатално ограничено.

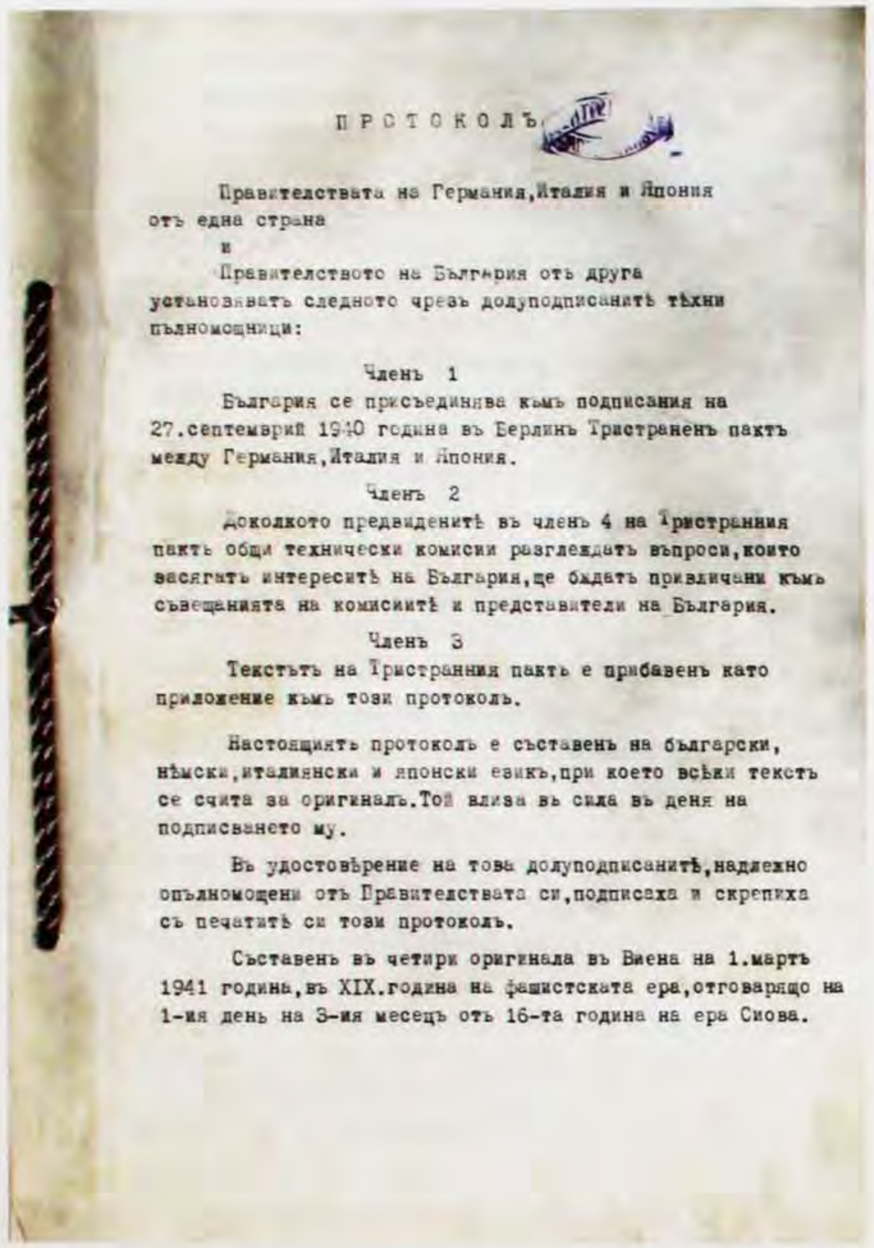
Опърничавото поведение на цар Борис III и министър Попов в Бергхоф на 17 ноември 1940 г. извежда царството встрани от масираната вълна по приобщаването на Румъния, Словакия и Унгария към Тристранния пакт. Очертаващата се празнота, в съчетание с плановете за пролетната офанзива на Вермахта, принуждава Хитлер да съсредоточи вниманието си около проблема с България. Германският водач решава да докосне нейната найчувствителна струна, като за целта използва Белград.

Югославия не се противи на възможността за присъединяване към Тристранния пакт, но поставя условие за недопускане на немските войски до южната ѝ граница. При договарянията Солун става разменна монета срещу възможността Вермахта да бъде подсигурен с коридор до Гърция. Темата умишлено се преекспонира в югославските ежедневници. Общественото мнение в съседната страна излъчва поредната доза неприязън към България, възприемайки я като съперник в домогванията към Беломорска Македония и Солун[143].

В началото на декември 1940 г., във връзка с преговорите между Германия и Югославия, Хитлер е информиран от царския пълномощен министър в Берлин П. Драганов, че „в Македония живеят над един милион българи“. Освен това представителят на МВнРИ допълва, че България е приютила половин милион бежанци от тази област, с чието мнение управляващите фактори в страната са принудени да се съобразяват. Германският ръководител завоалира проблема, като отвръща, че уговорките с Югославия са „временно дело“, а при предстоящата мирна уредба единствено волята на същото това население ще е от значение[144]. Десетина дни по-късно, когато българската страна получава достатъчно сведения, че Солун е обещан на Югославия, реакцията на МВнРИ пред Вилхелмщрасе е бърза и достатъчно остра. В съответната форма е съобщено, че с направеното обещание допълнително се облагодетелства държава – галеник на Версайската система. И по-нататък – при това положение отговорните фигури в България са изправени пред невъзможността „да запазят сегашните симпатии на българския народ към Германия“[145].

За германските лидери не съществуват обстоятелства, които са в състояние да ги разколебаят при преследване на набелязаните задачи. Недоволството и сантиментите на България, съпоставени с грандиозните планове на Райха, означават твърде малко. По тази причина провокиращите ходове на Хитлер спрямо София не спират[146]. Германската дипломация умело вплита мотива за напредването на преговорите по присъединяване на Югославия към Тристранния пакт с възможността „интересите на България“ да заемат второстепенно място[147].

Финалните акорди на тази целенасочена и изнудваща политика на Германия, с видимо успешно сработващи в неин интерес механизми, следва да се отнесе към унгаро-югославския договор. Той е подписан на 12 декември 1940 г. като достатъчно ясен знак за приобщаването на Югославия към Пакта[148]. В България подписването на документа за приятелство между Белград и Будапеща е възприет като изключително тревожен симптом по

ПРОТОКОЛЪ

Правителствата на Германия, Италия и Япония отъ една страна

и

Правителството на България отъ друга установяватъ следното чрезъ долуподписанитѣ тѣхни пълномощници:

Членъ 1

България се присъединява къмъ подписания на 27.септемврий 1940 година въ Берлинъ Тристраненъ пактъ между Германия, Италия и Япония.

Членъ 2

Доколкото предвиденитѣ въ членъ 4 на Тристранния пактъ общи технически комисии разглеждатъ въпроси, които засягатъ интереситѣ на България, ще бждатъ привличани къмъ съвещанията на комиситѣ и представители на България.

Членъ 3

Текстътъ на Тристранния пактъ е прибавенъ като приложение къмъ този протоколъ.

Настоящиятъ протоколъ е съставенъ на български, нѣмски, италиянски и японски езикъ, при което всѣки текстъ се счита за оригиналъ. Той влиза въ сила въ деня на подписването му.

Въ удостовѣрение на това долуподписанитѣ, надлежно опълномощени отъ Правителствата си, подписаха и скрепиха съ печатитѣ си този протоколъ.

Съставенъ въ четири оригинала въ Виена на 1.мартъ 1941 година, въ XIX.година на фашистската ера, отговарящо на 1-ия день на 3-ия месецъ отъ 16-та година на ера Сиова.

Протокол за присъединяване на България към Тристранния пакт, подписан във Виена на 1 март 1941 г. Оригинал – ЦДА

отношение на перспективите по реализация на националната кауза на страната. Въпреки всичко отговорните фактори в София за сетен път премислят и бавят отговора, макар приемливите за страната алтернативи да са се стопили почти напълно.

Протакането на окончателното решение от България следва да се свърже с една мимолетна реплика на царя. Тя гласи, че е добре да се печели време до пролетта, „пък там, каквото даде Господ"[149]. Очевидно държавният глава не отхвърля възможността някакви извънредни фактори да внесат промяна във военната или международната ситуация, с което да се обезсмисли приобщаването на страната към Пакта[150].

Обстоятелството, което премахва всякакви задръжки на България и предопределя поредицата от конкретни нейни стъпки в посока към Пакта, се отнася до съсредоточаването на германски войски на унгаро-югославската граница. Става дума за даване на ход на варианта с преминаването на Хитлеровия военен контингент през Югославия с валидното към нея обещание за Солун. България не може да приеме, че при създалите се обстоятелства единствената възможност за ревизия може да бъде засенчена от Белград и отправният вектор на обновителните процеси в региона да стартира от Беломорска Македония. Така в ускорено темпо българските управляващи пристъпват към запознаване с условията по приобщаване към Тристранния пакт, правят се уговорки по параметрите на беломорския достъп и т.н.

След средата на декември 1940 г. натискът на Берлин спрямо София за приобщаването ѝ към Пакта видимо се засилва. Подчертаният напор на Германия има своето обяснение. На 13 декември 1940 г. Хитлер подписва директива № 20 за провеждане на пролетната офанзива срещу Гърция под кодовото наименование „Marita". В документа ясно се казва, че „подкрепата на България се очаква"[151]. Пет дни по-късно влиза в сила нова директива – № 21 за война срещу СССР. По тази причина Третият райх без всякакви условности и увертюри подхвърля пред България югославската карта. На практика това означава, че Берлин по един безпардонен начин включва в играта проблема за беломорския излаз, за да може да подреди балканския пасианс според предварителните си планове.

Изправена пред реалната заплаха да бъде премазана от хитлеристкия военен валяк в комбинация с неосъществена национална задача, България скланя да се присъедини към Тристранния пакт. В този смисъл реализацията на нейния беломорски проблем е поставен в руслото на операцията „Marita" и занапред ще бъде подчинен на нейната логика.

* * *

При посещението си в Залцбург и Бергхоф между 4 и 6 януари 1941 г. министър-председателят Б. Филов информира Хитлер и Рибентроп за намерението на България да се приобщи към Пакта. Тази декларация обаче не прави преговорите по каузата на страната в южна посока безметежни. Двамата германски лидери се съгласяват да предоставят на страната по принцип „Тракия до Бяло море"[152]. Поради отсъствието на всякакви уточняващи детайли правителството решава да се информира за тях по дипломатически път. На 17 януари 1941 г. пълномощният министър в Берлин П. Драганов прави запитване до шефовете на Вилхелмщрасе. Там му отговарят, че се има предвид територията между Места и Марица[153].

Половин месец по-късно, на 2 февруари 1941 г. е подписан договор между българския генерален щаб и германското върховно командване, с който се уреждат условията за преминаване на дивизиите на Вермахта през територията на царството. След още половин месец, на 17 февруари 1941 г. се парафира българо-турска декларация за ненападение, разширяване на стокообмена и т.н. В нея е записано, че двете съседни държави ще се въздържат от всякаква агресия, както и че не ще бъдат засегнати техните задължения, поети спрямо „други страни"[154]. От договореността излиза, че освен регулирането на отношенията между София и Анкара България няма да се поддаде на изкушението да нахлуе в гръцка територия, за да реши своя проблем за беломорския достъп. Предвид на очерталата се ситуация в региона документът може да се определи като прелюдия към акта по преминаването на части от Вермахта през територията на България в посока към Гърция, но без ангажимент на българската армия към военните действия.

Съгласието на София за членство в Тристранния пакт, обявено на 1 март 1941 г., и Априлската война на Германия срещу Гърция и Югославия улеснява временното удовлетворяване на българските териториални аспирации към Беломорието и Вардарска Македония.

Затова до военния финал „форматите" на българската кауза ще бъдат подчинени основно на вижданията и хрумванията на Берлин, отчасти и на Рим. Областите получават специфичен статут на окупирани от Германия територии, предоставени за администриране на българските военни и граждански власти. Трайното им оставане в пределите на „Велика България" обаче е зависимо от резултатите на световния конфликт.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРИЯ – СЪЮЗНИК НА ТРИСТРАННИЯ ПАКТ /1941–1944/

1. Постижения и проблеми на външната политика /1941–1942/

Българското правителство се съгласява България да стане член на Тристранния пакт, след като договаря условията за преминаването на германски войски, ангажирането на българската армия в случай на нападение и гарантира с декларация ненамесата на Турция. На 1 март 1941 г. във виенския дворец „Белведере" Б. Филов подписва протокола за присъединяването. Съдържанието на документа е кратко – включени са само три пункта, като в чл. първи се регистрира присъединяването на България към Тристранния пакт, а в чл. трети – че текстът на пакта е приложен към протокола. С по-обстойно обяснение се отличава чл. втори, в който се разрешава представители на България да участват в предвидените „технически комисии", когато се разглеждат въпроси, засягащи български интереси[1].

Няколкомесечното отлагане на този акт забавя приобщаването на България към "новия ред", провъзгласен в Берлин. Многозначителни са аспирациите на Германия, Италия и Япония, обявени в договора. Целта е налагането на тяхната глобална власт. Европа е само етап в овладяването на планетата. Поставените задачи преследват разпределението на сферите на влияние във „великоизточноазиатското пространство" и в „европейските области" в името на „един траен мир" и „благоденствието на живеещите там народи". Сред клаузите правят впечатление успокоителните уверения, отправени към СССР в чл. пети на пакта, че сключените споразумения няма да „накърняват политическия статус, който понастоящем съществува между всяка от договарящите се страни и Съветска Русия"[2].

В тези амбициозни планове България е вмъкната принудително. Изразходвали оправданията си за нежеланието да се обвържат официално със силите от Оста, българските управляващи се старают да смекчат последиците от нарушаването на обявения на 15 септември 1939 г. неутралитет. Предприетите превантивни дипломатически мерки, консултирани с Берлин, са адресирани към Москва, Анкара и Белград. На 28 февруари 1941 г. от София са изпратени шифровани телеграми до българските легации в тези столици с нареждане да бъдат уведомени съответните правителства, че България ще се приобщи към Берлинския пакт, но „българската политика на мир не ще претърпи изменения"[3]. С подобен демарш е натоварен и германският посланик в съветската столица – граф фон дер Ф. В. Шуленбург. По време на срещата В. М. Молотов припомня, че Съветският съюз има „сериозни интереси в България", тъй като страната влиза в „зоната на сигурност" на СССР. Ето защо присъединяването ѝ към пакта не можело да се сравнява с това на Унгария и Словакия[4]. Спестена е обаче информацията за предстоящото прехвърляне на германски войски на българска територия. Едва на 1 март германският посланик съобщава за това на съветското правителство с обяснението, че „английските домогвания в Гърция налагат на правителството на Райха да вземе незабавно по-нататъшни мерки за сигурност"[5].

Официално декларираният нов международен статус на България, одобрен с ръкоплясканията на правителственото мнозинство в заседанието на Народното събрание от 2 март, разширява дипломатическата изолация на страната. Започват да се прилагат и санкции от държавите, обявили се срещу Оста. Една от първите е вашингтонската администрация, която решава, че при влизане на германски войски на българска територия ще бъдат блокирани българските авоари. Заканата е изпълнена на 4 март. На 5-и същия месец е връчена и британската нота за прекъсване на дипломатическите отношения между Англия и България[6].

Негативните последици са компенсирани донякъде от отговорите и уверенията, които Б. Филов получава по време на визитата си във Виена. Те са дадени от Рибентроп веднага след „тържественото посрещане" на българската делегация и са твърде съществени, защото засягат степента на българското ангажиране във войната. Германският външен министър полууспокоява госта си, без да разсейва напълно подозренията му към Югославия и Турция. В Берлин „се надявали", че югославяните ще се присъединят към пакта. Изключвало се и българското участие във военни операции, защото турците, под заплахата на Берлин, щели „да мируват". Филов все пак настоява да се потвърди ненамесата на българската войска „активно във военни действия", тъй като това било „изричното желание" на фюрера. Рибентроп бързо отвръща, че „те не биха искали нещо, с което ние сами не бихме се съгласили". Самата церемония завършва обнадеждаващо. Рибентроп и Чано връчват на Филов две писма, с които „при уреждането на балканските граници" на България „се признава излазът на Бяло море, приблизително от устието на Струма до устието на Марица". Те изрично настояват информацията „да се пази в най-голяма тайна и да се разгласи само със съгласието на двете правителства"[7].

В дните след 1 март българските задължения, произлизащи от членството в пакта, влизат в сила. Те не се ограничават само с настаняването и обслужването на германските войски. Усложняват се отношенията на България с държавите, изтеглили дипломатическите си мисии от страната. Министерството на външните работи и на изповеданията /МВнРИ/ се сблъсква с проблеми от имуществено-правен характер на чужди граждани и от въведения по-строг визов режим. Изоставянето на неутралната позиция се отразява върху директните взаимоотношения с редица европейски страни. Държавният департамент на САЩ поема защитата на британските, белгийските и холандските интереси в България. Напрежение се появява и в диалога между Москва и София. Кремъл осъжда не само българското присъединяване към пакта, но и допускането на германски войски на българска те-

Дефилиране на германски пехотни части в Пловдив – НВИМ

ритория. Тези действия водели до разширяването на войната и до „въвличането на България в нея"[8]. В секретните донесения до Разузнавателното управление на съветския генерален щаб за намеренията на фюрера България все по-често се определя като зона от балканския плацдарм на Третия райх. А съсредоточаването им в Румъния се свързва с плановете на Върховното командване на Вермахта за инвазия в Съветския съюз[9].

Привличането на Югославия към Тристранния пакт на 25 март 1941 г. и превратът, извършен от ген. Душан Симович два дена по-късно, ускоряват развръзката. Правителството на Драгиша Цветкович е свалено, регентският съвет – разпуснат, съставен е нов кабинет начело с командващия югославските военновъздушни сили генерал Симович. Опитът да се отложи отмъщението на Хитлер чрез преговори със СССР и Великобритания за оказване на военна помощ е закъснял. Дори подписаният съветско-югославски договор за дружба и ненападение през нощта на 5 срещу 6 април не променя решението на Хитлер да нападне Югославия. С капитулацията ѝ на 17 април 1941 г. „Сталин окончателно губи борбата за Балканите" на този етап[10].

Събитията в Югославия откриват възможност за преразглеждане на българските териториални искания, поставени от правителството преди 1 март. В петминутния разговор на Хитлер с П. Драганов на 27 март промяната в настроението е изразена категорично. Райхсканцлерът съобща-

Първият парад на български военни части в Кавала, 1941 г. – БИА-НБКМ

ва, че поведението на Югославия е „разрешило въпроса за Македония“. На свиканата конференция пред високопоставените си сътрудници той обявява Югославия за несигурен фактор при провеждането на операция „Марита“ и особено по отношение на плана „Барбароса“, ето защо препоръчва да бъде окупирана.

До балканската операция на Вермахта срещу Гърция и Югославия, започнала на 6 април 1941 г., се обсъждат възможностите за участие на българската армия в планираната инвазия. Становището на българското правителство при вътрешните дискусии /2 април/ и по време на тайната визита в София /3 април/ на командващия германските сухопътни войски генерал-фелдмаршал фон В. Браухич е да се отклони българското съдействие при германска акция срещу Югославия; без възражения се обещава охраната на българо-турската граница[11].

Походът срещу Югославия приключва на 17 април с подписването на „договор за примирие“ /равностоен на капитулация/. На 21 април, след ожесточени боеве, капитулира и гръцката армия в Епир; части на Вермахта влизат в Атина на 27 същия месец. Със завладяването на о. Крит /31 май/ приключва окупирането на Гърция.

Условия за по-тясното българо-германско военно сътрудничество се създават след овладяването на Македония от германски войски. Хитлер и Рибентроп предлагат три български дивизии да окупират Сръбска Македония и да поемат администрацията, за да бъдат освободени немските части. П. Драганов изпраща решението в МВнРИ на 8 април. Задачата фигурира и в директивата на фюрера от 13 април. За продължаването на балканската операция се предвижда и част от Тракия да бъде заета от български войски на дата, която Хитлер лично ще определи.

Съобщението на Драганов е обсъдено на 9 април. Цар Борис III е съгласен да приеме предложението, но „не за окупация“, а за да се запази „редът и спокойствието“ в тези области. Формулировката е смекчена умишлено, за да се предотвратят неблагоприятните тълкувания за поведението на България. След кратък смут сред българските управляващи, предизвикан от забавянето на германския отговор за ефективното използване на вече готовите български дивизии, на 18 април въпросът е уреден; командването на 12-а германска армия издава „Нареждане-съгласие“ български части „да окупират“ Беломорието. С телеграма на Рибентроп на българските войски се разрешава да заемат: първо – Гръцка Тракия, ограничена на изток от демаркационната линия Мустафа паша /дн. Свиленград/–Кюпрюлю–Дедеагач /дн. Александруполис/, а на запад – от р. Струма; второ – Македония, но „засега“ не по-далеч от Пирот–Враня–Скопие; оттам по течението на Вардар до гръцката граница. Освен това правителството е информирано, че „окупационната линия“ в Македония е само временна. Със заповед № 6160 от 20 април генерал Жилков получава схемата за заемането на Македония и Тракия. Настъплението на 5-а армия започва на 19 април в 8.00 часа; 2-ра армия, натоварена с овладяването на Източна Македония и Тракия, настъпва на 20 април.

По същото време цар Борис посещава Хитлер. Аудиенцията е на 19 април. Според мемоарите на Франц фон Папен, който присъства на срещата, Борис предявил претенции за Македония и Солун. Папен възразил, че е невъзможно да се разкъсва Гърция, защото това щяло да предизвика „безкрайна поредица от нови затруднения“[12]. След завръщането си царят информира, че германското правителство полагало усилия да привлече Турция чрез отстъпки на територии около Одрин. Той се противопоставил, заявявайки, че не трябва да се отива по-далече от линията Свиленград–Димотика. Хитлер препоръчал на Рибентроп да има предвид при обсъжданията с Чано и въпроса за Охрид. България освен това щяла да получи Пирот и Враня. Борис връчва и предварително подготвените карти с означения на българските искания.

С приближаване на времето за осъществяване на операция „Барбароса“ германското командване става все „по-отстъпчиво“. На 8 май щабът на 12-а армия иска разрешение български войски „в най-

скоро време и най-бързо да заемат отстъпената [...] област, западно от линията Брод-Битоля“.

Паралелно се договарят и българо-германските държавноправни отношения в „новозаетите“ от България земи с подписаната на 24 април 1941 г. тайна спогодба „Клодиус–Попов“. Нито един от шестте пункта на споразумението не предвижда някакви права за България; регламентират се обаче условията за германска експлоатация на мините в Македония, за собствеността на Германия върху хромовите залежи там, за вербуване на работници, за поемане от българската държава на германските разноски в бившите югославски области. Действието на спогодбата е разпространено с решение, подписано от Клодиус на 27 април, и върху гръцките територии, заети от България, също и „върху онези гръцки области, които при окончателното уреждане ще се паднат на България“[13].

На този етап в разпределителните операции на Берлин с предимство се ползва Италия. Затова желанието на Борис III, изразено пред Клодиус, Тетово, Гостивар и други селища да бъдат предадени на българската държава, е отклонено бързо от Рибентроп. Но на Вилхелмщрасе смятат, че е тактически неправилно да се пренебрегват и българските интереси. Така въвеждането на „новия ред“ става синоним на югоизточноевропейското териториално раздробяване и геополитическо противопоставяне на възникналите нови марионетни режими. В нацистката технология за контрол над Балканите определен ефект има поддържането на постоянно безпокойство у българските държавници /и не само у тях/, че окончателното решаване на териториалните проблеми ще бъде оставено за времето след приключването на войната. Подобен намек съдържа издадената в началото на 1942 г. в Берлин политическа карта на Дунавската област. В нея границите между България и Сърбия и между България и Гърция са показани не като държавни, а като демаркационни. Това са част от белезите на „новия ред“, в който югоизточноевропейското парцелиране и преразпределяне гарантира военнополитическите и стопанските преимущества преди всичко за Третия райх. На геостратегическата целесъобразност е подчинено и разрешението на Берлин, пристигнало в София на 8 май, да се заемат „административно“ Тракия и островите Тасос и Самотраки.

Настаняването на български войски в Македония, Поморавието и Западна Тракия приключва в края на май 1941 г. Присъединените територии са разпределени в три области: Беломорска, с главен град Ксанти; Скопска, с център гр. Скопие; Битолска, с център гр. Битоля. Районите на Пирот, Цариброд и Босилеград са включени в Софийска област. Общо площта на новопридобитите земи е 39 765,6 кв. км с население 1 875 904 души по данни, поместени в циркулярно окръжно на Политическа дирекция при МВнРИ от 14 ноември 1941 г.[14]

Политическият ефект от „безкръвното“ присъединяване на Македония и Тракия е изключително важен за българските управляващи. Тезата се експлоатира широко от официалната пропаганда чрез вестникарските клишета за „царя-обединител“ и „Велика България“. В Народното събрание, когато се обсъжда проектоотговорът на тронното слово, депутатите от мнозинството величаят съюза с хитлеристка Германия, благодарение на който България била осъществила „жизнените си интереси“.

До финала на балканската кампания, обявен на 31 май, се уточнява схемата на българо-германското военнополитическо сътрудничество. След започналото германско изтегляне от Балканите във връзка с предстоящата операция срещу СССР, бреговата охрана на егейския бряг е предоставена на българската войска. Във връзка с новите задачи се извършва и реорганизация на българската армия, плановете за която се обсъждат с щаба на фелдмаршал Лист в Атина и в Берхтесгаден с представители на генерал-фелдмаршал В. Кайтел /16–19 май/.

Въпреки очакванията, рекламираният „нов ред“ не решава окончателно въпроса за българските държавни граници на юг и на запад. Периодично възникват конфликтни ситуации, които задълбочават недоразуменията и противоречията между приобщилите се към Оста държави с колаборационистки и марионетни правителства. Сключените договори и споразумения създават до известна степен представата за нормални съюзнически отношения. Те дори подхранват илюзиите в София, че при избраната ориентация участието във войната ще ревизира международното статукво, създадено в Париж през 1919 г. Тяхното прилагане обаче разкрива цялата несъстоятелност на прогнозите, обещанията и надеждите, че ще бъдат спазени подписаните решения не само между България и Третия райх, но и между България и останалите заинтересовани членове на Тристранния пакт в условията на една изгубена война.

Карта на Обединена България – НИМ

* * *

В интервала между изпълнението на директива № 25 /нападение срещу Югославия/, съвместно с операция „Марита“ /атака срещу Гърция/ и реализацията на „Барбароса“, България консумира първите щети от приобщаването към коалицията на агресорите. Недвусмислени наказателни дипломатически акции предприемат САЩ. На 24 април 1941 г. президентът Ф. Д. Рузвелт издава прокламация, в която заклеймява България като „агресор“. Българският пълномощен министър получава копие от документа два дни по-късно. Димитър Наумов се опитва да оневини българското правителство. Той уточнява, че предприетата „окупация“ е извършена след приключване на германската операция, и то с цел да се осигури безопасността и да се защити животът на българите. Заместник-държавният секретар С. Уелс отхвърля оправданието с аргументи от ретроспекцията на българските обещания. Той припомня, че в продължение на няколко години Наумов го е уверявал в толерантността на България и твърдото желание „чрез мирни методи“ да се разрешат териториалните ѝ проблеми. Според него българските управляващи са виновни за съучастничеството си със силите на Оста в разрушаването на европейската цивилизация. София също трябвало да понесе отговорността за извършената „окупация“ най-вече затова, че срещу Гърция и Югославия се е действало в момент, когато тези държави се борели, за да запазят своята независимост и не били в състояние да окажат съпротива.

Обвиненията на Държавния департамент са логичен край на обречените усилия да бъде предотвратено съдействието на България чрез предоставяне на територия за преминаването на германски войски при изпълнението на операциите срещу Гърция и Югославия. Само ден преди настъплението държавният секретар нарежда на мисиите в Будапеща и София да предупредят съответните правителства, че всяка подкрепа на агресията срещу Югославия и Гърция ще бъде порицана от САЩ. Декларира се също, че американската администрация ще положи усилия, съблюдавайки закона, да подпомогне онези нации, които „защитават своята независимост и цялост срещу агресията“. Предупрежденията и заплахите от Вашингтон се преповтарят в София от Джордж Ърл, който „отново и отново“ твърди, че Великобритания и САЩ ще спечелят войната. Външният министър Попов оправдава българската позиция с примера на Югославия и Гърция – колко безсмислено е една малка страна да се противопоставя на една „велика, механизирана нация“.

Инициатор на дипломатическия разрив с Белград на 15 април става София. Трагичната развръзка в българо-югославското „вечно приятелство“ се обяснява с британските и сръбските бомбардировки на български селища през нощта на 13 април. Югославия е прибавена в списъка на държавите, чиито интереси в България се представляват от легацията на САЩ.

На 23 април Гърция първа обявява, че прекъсва дипломатическите си отношения с България. В нотата, предадена на Иван Попов от пълномощния министър Пипинелис, българският монарх е обвинен, че е приел и улеснил концентрацията на германски войски на българска територия, които атакували в гръб гръцката армия. Според американски дипломатически източници гръцкото правителство в емиграция обявява война на България на 24 април. И този път американският пълномощен министър уведомява МВнРИ, че легацията ще поеме защитата на гръцките интереси. През май Вашингтон се съгласява да защитава интересите на Великобритания, Белгия, Холандия, Югославия и Гърция. Българският кабинет обаче отказва да приеме предложението /без Югославия/. Неафишираният мотив се съдържа в забележката на Попов, че докато британското правителство не разреши на Швейцария да представлява България в Лондон, то и София не ще се съгласи САЩ да представляват британските интереси.

Ефектът от предупрежденията на Рузвелтовата администрация за изхода от войната е нищожен. Известна само на правителствените кръгове, американската критика не трогва сериозно управляващия екип. През тези седмици военнополитическата перспектива на България се определя главно от германската масирана инвазия в Югоизточна Европа. Публичното порицание обаче, което Америка отправя към младшите съюзници на Оста, е част от формиращата се обща концепция за отношението на САЩ към войната и нейните инициатори. За момента, при отсъствието на военна подкрепа, дипломатическата намеса на Вашингтон остава без резултат. Успешната германо-италианска кампания на полуострова светкавично разрушава изградената след 1934 г. отбранителна конструкция на част от балканските държави, компрометирайки на този етап словесните гаранции и призиви за съпротива на западните демокрации. Подобен отзвук имат и опитите на Москва да демонстрира претенциите си към уговорената с Берлин съветска сфера на интереси на Балканите. За да избегне влошаване на отношенията с Германия, съветското правителство прекъсва дипломатическите си отношения с държавите, окупирани от Вермахта.[15]

* * *

В краткия преход до следващата операция на Вермахта, насочена срещу СССР, българската дипломация събира достоверна информация за началото на нейната реализация. Българската мисия в Берлин изпраща недвусмислени сведения, че атаката предстои. Сигурно потвърждение за предстоящия военен конфликт получава и цар Борис по време на европейското си пътешествие, продължило от 28 май до 20 юни. Разговорите във Виена, Берлин, Рим и Братислава убеждават монарха, че войната със Съветския съюз е близка.

Германското нападение срещу СССР на 22 юни 1941 г. в самото си начало не предизвиква затруднения в отношенията между Берлин и София. По време на аудиенцията на П. Драганов Й. Рибентроп съобщава за нападението, без да поставя въпрос за българска подкрепа или участие в операцията. Външният министър подчертава превантивния характер на войната и намеква за „симпатиите към Русия“, които българският народ проявявал. Без да отрича това, пълномощният министър дава да се разбере, че българското правителство не желае да участва в новия военен конфликт. Ето защо предложението България да поеме защитата на германските интереси в СССР се приема

със задоволство. Рибентроп иска българската легация в Москва да съобщи на съветското правителство, че ще представлява интересите на Третия райх; заедно с това да приеме сградата на германското посолство и останалите германски имоти и да държи българското правителство „сега и покъсно" в течение на това, „как руските третират германския консулски персонал", а също и останалите германски граждани[16].

Българската мисия е натоварена със задачата веднага. На 24 юни с подобна молба към София се обръщат и правителствата на Румъния и Унгария, които обявяват война на СССР на 22 и 27 юни. Искът е удовлетворен. Отговорът на Москва също е положителен. Скоро започват преговори между Комисариата на външните работи на СССР и МВнРИ за размяна на дипломатическия персонал и гражданите на воюващите държави. Пълномощният министър Иван Стаменов е инструктиран да се занимава с протекцията на германските военнопленници и ранени на съветския фронт. Съветското правителство отклонява посредничеството на българската мисия[17].

Ограничаването на българските ангажименти до дипломатическата защита на германските интереси се подлага на изпитание от инциденти, които провокират запазването на дипломатическите отношения между България и Съветския съюз. Въпросът е поставен на обсъждане след нелегалното завръщане на български политически емигранти през август 1941 г. Рибентроп настоява да бъде уведомен за точното българско становище – настъпил ли е моментът да се скъсат връзките между София и Москва? Проверката е направена от новоназначения пълномощен министър Адолф-Хайнц Бекерле, обергрупенфюрер от СА, бивш шеф на полицията във Франкфурт на Майн. Той идва в София на 28 юни и на 6 юли връчва акредитивните си писма в изпълнение на програмата за подмяна на дипломатическия персонал в Югоизточна Европа с високопоставени началници от Службата за сигурност и „партийци". Именно на тях е възложена задачата да реализират по-безболезнено адаптацията към „новия европейски ред" на Румъния, Унгария, Словакия и Независимата хърватска държава /НХД/.

Бекерле информира, че българското правителство няма да си позволи своеволия и ще съгласува политиката си към Съветския съюз с райхсканцлера. През септември обаче в София се забелязват симптоми на неувереност в успешното изпълнение на „светкавичната война". Обезкуражаващи сведения за положението на Източния фронт идват от българските мисии в Берлин, Стокхолм, Братислава[18]. На дипломатите от кариерата и в бъдеще ще се налага да измерват точно пулса на правителствените и обществените настроения в страните на техните акредитации. Чрез личните си осведомители Борис III е добре запознат с военнополитическата ситуация, за да си позволи да удовлетворява безусловно и винаги исканията на Берлин. Затова не е учудващо, че царят отхвърля предложението на Рибентроп да прекъсне дипломатическите връзки с Москва, направено на 25 март 1942 г.

Първият удар върху доверието във възможностите на Третия райх нанася препъването на светкавичния хитлеристки марш по полетата на Русия. Влизането на САЩ във войната след японския рейд срещу американската военна база Пърл Харбър на 7 декември 1941 г. е вторият сериозен удар по коалицията на Хитлер. Рузвелт подписва прокламация за обявяване на война на Япония на 8 декември; на този ден и Лондон декларира, че Великобритания ще се сражава с азиатския неприятел. Берлин отвръща с обвинението, че САЩ са нарушили неутралитета си и са създали „положение на война с Германия" на 11 декември. Рим прави същата декларация. Не са забравени и сателитите България, Румъния и Унгария.

На 12-и същия месец пълномощните министри на Германия и Италия посещават Иван Попов и му прочитат декларация, в която българското правителство се задължава да обяви „положение на война" със САЩ и Англия. Цар Борис научава новината в Кричим. Предложението е прието „единодушно" от Министерския съвет, свикан на специално заседание в 15.30 часа. Известно колебание проявяват министрите Д. Кушев и Ив. Горанов „с оглед на това, че тази постъпка нямало да направи добро впечатление". Едва в 19.00 часа Борис приема Филов и Попов, за да одобри решението на кабинета. Това той направил „неохотно" и бил „доста нервен и загрижен". На следващия ден с излишна парадност и отсъствие на политическа мярка министър-председателят организира приемането на декларацията за обявяване на война на САЩ и Великобритания „с акламации и без разисквания". Опитът на Н. Мушанов да вземе думата като представител на опозицията е смазан с викове „долу". Печатът определя зрелището като „историческо". Все пак проф. П. Стайнов и Н. Мушанов подават питане до министъра на външните работи за „отношенията на България със Съединените щати поради Тристранния пакт" още на 13 декември. В документа се опровергава версията за нападението на САЩ срещу Япония, разпространена от БТА, и се настоява да се отговори какво е наложило подобно действие от страна на София.

В съобщението на БТА се преповтаря съчиненото в Берлин обвинение срещу Америка заради нейните нападателни действия.

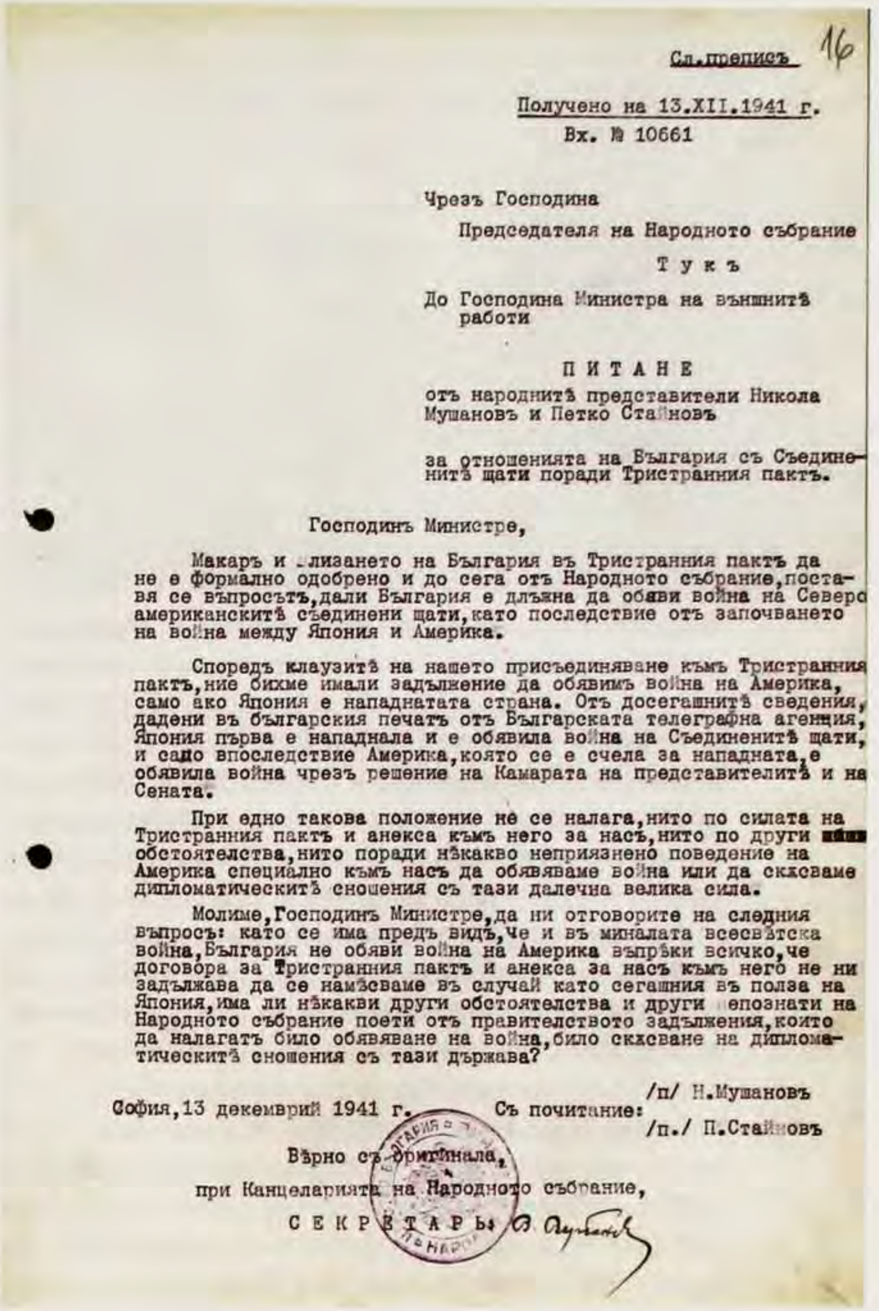
Официално нотата на МВнРИ е връчена на 13 декември от пълномощния министър Иван Алтънов, шеф на Политическата дирекция. В Държавния департамент е забелязан един малък, но съществен нюанс в редакцията на нотите, подготвени от румънското и унгарското правителство и предадени по съответния ред на 12 декември – в тях тактично е изпусната фразата за американските „нападателни действия".

Персоналът на американската легация отпътува от София с влак за Истанбул на 25 декември 1941 г. Швейцария се съгласява да представлява интересите на САЩ в България. В прощалната визита Попов уверява Ърл, че българското правителство „дълбоко съжалява" за случилото се – стъпката била предприета след принуда и е „изцяло" против желанието на кабинета.

Не са избегнати и последствията. Българските власти забраняват на всички американски граждани да напуснат България „до второ нареждане". Мярката е препоръчана от германската легация още на 13 декември поради присъствието на „стотици хиляди поданици на Германия и приятелските страни в САЩ". Временно продължават да функционират американските образователни центрове. Нарушена е обаче дейността на останалите неликвидирани акционерни дружества и компании, притежавани или контролирани чрез инвестиции от американци, живеещи в САЩ или в България. Военният конфликт създава сериозни затруднения за българо-американските търговски връзки – заради военната ситуация в Средиземноморието и на Балканите сделките са анулирани[19].

В приключващата 1941 година основателите на Оста организират пропагандно обединително мероприятие, което да внуши преди всичко на противника, че идеологическата цел на битката се запазва. Демонстрираното единодействие се осъществява на 25 ноември 1941 г., когато за срок от 5 години е продължена валидността на Антикоминтернския пакт, сключен между Германия и Япония на 25 ноември 1936 г. През февруари 1939 г. България отклонява поканата. Разширяването на войната през 1941 г. и българското членство в Тристранния пакт правят невъзможен нов отказ. На 25 ноември в Берлин, заедно с България, към Антикоминтернския пакт се присъединяват още шест държави – Дания, Финландия, НХД, Румъния, Словакия и Нанкинското правителство на Китай.

В разговорите по време на срещата в германската столица външният министър Иван Попов се опитва да издейства благоприятно решение на въпроси, които вълнуват софийския кабинет. В срещата с Рибентроп са обсъдени българо-съветските отношения, принадлежността на жп линия Питион–Дедеагач /дн. Александруполис/, доставките на зърнени храни за Гърция, българското участие

Сл. преписъ 16

Получено на 13.XII.1941 г.
Вх. № 10661

Чрезъ Господина
Председателя на Народното събрание
Т у к ъ

До Господина Министра на външнитѣ работи

П И Т А Н Е
отъ народнитѣ представители Никола Мушановъ и Петко Стайновъ

за отношенията на България съ Съединенитѣ щати поради Тристранния пактъ.

Господинъ Министре,

Макаръ и влизането на България въ Тристранния пактъ да не е формално одобрено и до сега отъ Народното събрание, поставя се въпросътъ, дали България е длъжна да обяви война на Северо американскитѣ съединени щати, като последствие отъ започването на война между Япония и Америка.

Споредъ клаузитѣ на нашето присъединяване къмъ Тристранния пактъ, ние бихме имали задължение да обявимъ война на Америка, само ако Япония е нападнатата страна. Отъ досегашнитѣ сведения, дадени въ българския печатъ отъ Българската телеграфна агенция, Япония първа е нападнала и е обявила война на Съединенитѣ щати, и само впоследствие Америка, която се е счела за нападната, е обявила война чрезъ решение на Камарата на представителитѣ и на Сената.

При едно такова положение не се налага, нито по силата на Тристранния пактъ и анекса къмъ него за насъ, нито по други обстоятелства, нито поради нѣкакво неприязнено поведение на Америка специално къмъ насъ да обявяваме война или да скъсваме дипломатическитѣ сношения съ тази далечна велика сила.

Молиме, Господинъ Министре, да ни отговорите на следния въпросъ: като се има предъ видъ, че и въ миналата всесвѣтска война, България не обяви война на Америка въпрѣки всичко, че договора за Тристранния пактъ и анекса за насъ къмъ него не ни задължава да се намѣсваме въ случай като сегашния въ полза на Япония, има ли нѣкакви други обстоятелства и други непознати на Народното събрание поети отъ правителството задължения, които да налагатъ било обявяване на война, било скъсване на дипломатическитѣ сношения съ тази държава?

София, 13 декемврий 1941 г. Съ почитание: /п/ Н. Мушановъ
/п./ П. Стайновъ

Вѣрно съ оригинала,
при Канцелярията на Народното събрание,
С Е К Р Е Т А Р Ь: [подпис]

Питане на народните представители Никола Мушанов и Петко Стайнов за състоянието на дипломатическите отношения между България и САЩ – ЦДА

в борбата срещу югославските партизански отряди, ограничаването на влиянието на комунизма в България, отклоняването на италианските аспирации за мините в Македония. Специално внимание е отделено на прилагането на антиеврейското законодателство от българското правителство и затрудненията за неговата реализация срещу евреи с чуждо гражданство[20].

* * *

Равносметката, с която българските управляващи посрещат 1942 година, е неблагоприятна. София прекъсва дипломатическите си отношения и обявява война на САЩ и Великобритания. В „положение на война“ с България са Гърция, Югославия, Южноафриканският съюз /13 декември 1941 г./, Чехословакия /16 декември 1941 г./, Никарагуа /19/20 декември 1941 г./, Гватемала /24 декември 1941 г./, Нова Зеландия /30 декември 1941 г./; Иран и Мексико прекъсват дипломатическите си отношения на 17 септември и 20 декември 1941 г.; с Белгия, Полша и Холандия също са скъсани дипломатическите връзки на 4 март 1941 г.[21] Известно утешение създава фактът, че САЩ все още не са отвърнали на българския войнствен акт. „Виновник“ за въздържането е Рузвелт. Според него не трябвало да се обръща внимание на тези „обявявания на война“ от страна на марионетните правителства. Към тях американската администрация причислява Унгария, България и Румъния. След продължителна дискусия по подбора на антифашистките движения с право да се присъединят към Декларацията на обединените нации от 1 януари 1942 г. и негативните последици, ако Вашингтон предпочете бързо войната със сателитите на Оста, е решено САЩ да отложат незабавното влизане във война с тях. Американското предупреждение тези страни да не продължават да сътрудничат на Германия е връчено като обръщение на българското министерство на външните работи на 7-ми същия месец и е прието без коментари. На същата дата то е доставено в Букурещ и Будапеща.

Предстоящата кабинетна реконструкция ангажира изцяло вниманието на монарха и Министерския съвет. На 8 април 1942 г. цар Борис съобщава на Филов решението си за промени в кабинета. Сред отстранените са външният министър Иван Попов и министърът на войната Теодоси Даскалов.

В Държавния департамент гадаят дали уволненията трябва да се тълкуват като отговор на президентското послание. Продължават и заплахите. Съветското правителство също протестира срещу забавената американска реакция. Вследствие на всичко това на 2 юни 1942 г. Рузвелт препоръчва на Конгреса да бъде обявена война на България, Румъния и Унгария. В общата си оценка за поведението на тези държави президентът подчертава, че трите правителства са действали не по собствена инициатива, а като „оръдия“ на Хитлер. На 5 юни Конгресът одобрява съвместна резолюция /№№ 319, 320 и 321/, с която актът се потвърждава. Държавният секретар изпраща веднага инструкция до всички американски мисии да представят ноти на съответните правителства, че президентът на САЩ е подписал „единодушната резолюция на Конгреса“.

София посреща отново с мълчание решението на Вашингтон. То се предхожда от влезлите в сила ангажименти на Швейцария по протекцията на американските и българските интереси. През 1942 г. е преразгледан въпросът за репатрирането на желаещите да напуснат България американци. Даденото разрешение да отпътуват е съобразено с реципрочния акт на Държавния департамент, ускорил заминаването на българския легационен персонал за Лисабон на 7 май.

Закриването на американските училища в България е последният етап в директните взаимоотношения със САЩ. Въпреки възраженията на германската легация от април 1942 г. срещу оставането на Флойд Бляк за директор на колежа в София, МВнРИ успява да отложи отстраняването на американския персонал до приключването на учебната година. Със заповед от 11 септември колежът минава под юрисдикцията на Министерството на народното просвещение. Американските учители са лишени от правото да преподават, но им се разрешава да отпътуват от страната. На 1 октомври те заминават за Истанбул.

През 1942 г. е освободен външният министър Иван Попов. Проявеното несъгласие със задълбочаващото се военнополитическо сътрудничество с Германия е логичното оправдание за раздялата с опитния дипломат. Ентусиазираното съдействие на министър-председателя обаче го прави подходящ и за този пост. Съвместяването на двете длъжности просто трябва да успокои Берлин, че във външната политика няма да има изненади. Коментарите действително са благоприятни. Според Бекерле новият кабинет не би си позволил „нито вътрешно-, нито външнополитическо изменение на курса“. Но в Италия правителството се възприема с известно съмнение. Свързвайки трансформацията с посещението на царя при Хитлер, в италианското външно министерство не са сигурни дали София ще продължи да води „политика на синтез между Берлин и Рим“. Недоволен е и външният министър Г. Чано. Според него кабинетът бил „много повече германофилски“.

Дипломатическите размествания също създават поводи за съмнения. Подмяната на Първан Драганов със Славчо Загоров през август 1942 г. се обяснява с проявената самостоятелност и недостатъчна активност на Драганов. Царят не споделя истинските мотиви за неговото изпращане в Мадрид. Все пак е очевидно, че перспективите за изхода на войната го интересуват и той се нуждае от доверени информатори за намеренията на западните противници.

Отзоваването на Никола Антонов от Стокхолм на 29 юни е предизвикано от неговата обективна информация за ситуацията на Източния фронт, за положението в Германия и нейния военен потенциал, за поведението на Швеция и Япония. Богдан Филов смята, че докладите му са преднамерени. А Рибентроп го обвинява, че е „враг на Германия“[22].

Дипломатическите уволнения предизвикват много по-малко напрежение в Министерския съвет, отколкото директното прилагане на берлинските изисквания за прекратяване на българо-съветските дипломатически отношения. Цар Борис отхвърля подобно предложение на Рибентроп, направено на 25 март 1942 г. Тогава той успява да отклони искането под благовидния предлог, че съветската легация не била толкова опасна, защото, наблюдавана непрекъснато, нямала възможност да извършва шпионаж; че разривът щял да предизвика съветска военна акция на черноморското крайбрежие и би увеличил безпокойството на Анкара. Молбата на Борис засега да не се повдига този въпрос Рибентроп посреща с подчертано неудоволствие и предупреждава, че ще го постави на обсъждане отново. На 22 май 1942 г. от Берлин вече препоръчват да се закрие съветското консулство във Варна. Предложението е осъществено с надеждата, че това ще задоволи донякъде амбициите на Рибентроп и ще смекчи неблагоприятното впечатление от неучастието на българската армия в „източния поход“. Организираната в София „антиболшевишка изложба“ е допълнителен жест на извинение за непълноценната българска помощ в борбата срещу СССР.

Райхминистърът не е безразличен и към ярко изразения прохитлеристки център в България, съставен от членове и съмишленици на Цанковото

Български санитарен влак на Източния фронт. На снимката: Готвачът на влака раздава храна на руски граждани – Архив на БЧК

движение, на Съюза на българските национални легиони, на Ратници за напредъка на българщината. Именно от тях излиза най-острата критика за външнополитическата програма на правителството и особено на онзи пункт в нея, който предвижда България да не се ангажира непосредствено в антисъветската война. В изпълнение на своите планове да се доберат до властта и най-вече, за да демонстрират различията си с правителствената концепция за съюзническите задължения, веднага след 22 юни 1941 г. някои легионери и ратници изразяват пред германската легация желанието си да заминат като доброволци на Източния фронт. Рибентроп също се интересува дали е възможно да се състави български доброволчески легион „в размер на полк“, който да се постави под командването на СС-войски и да бъде въведен в действие.

С лансирания замисъл за изпращането на доброволчески полк за Източния фронт започва поредната дипломатическа офанзива на Берлин, преследваща пълното впримчване на успяващия да се изплъзне от поемането на сериозни рискове за короната си български монарх. Телеграмата на Бекерле от 15 декември 1942 г. може да се тълкува ако не като откровено несъгласие с провеждането на подобна операция, то поне като повод за сериозни размишления относно необходимостта и целесъобразността тя да бъде въобще осъществена. Основният аргумент е намерен в инициаторите на проекта – легионерската и ратническата опозиция, към която управлението било настроено „подозрително“ и „ревниво“. Вербовъчният план е

изоставен след интервенцията на Хитлер по внушение на цар Борис. Фюрерът се съгласява, че най-подходящото предназначение на българската армия е „да респектира Турция“. Той убеждава Рибентроп, че за Германия е важно българската армия да бъде запазена силна и неразпокъсана. На 22 януари 1943 г. Бекерле е запознат с новото становище на Хитлер. С това фактически пропада и алтернативният проект, измислен на Вилхелмщрасе в края на декември 1942 г. – формирането на български легион за Африканския фронт. На полесражението срещу СССР българският флаг е показан само чрез санитарен влак, изпратен в помощ на ранените германски войници[23].

2. Външнополитическо раздвоение /1943 г./

Симптомите за катастрофалния изход от войната се появяват още с поражението на Вермахта в битката за Москва през декември 1941 г. Сериозни сътресения изживява германо-италианският съюз и след разгрома на 6-а германска армия при Сталинград в началото на февруари 1943 г. На този фон демонстрациите на все по-голяма сплотеност и единодействие в западната част на антихитлеристката коалиция не остават незабелязани от второстепенните съюзници в Оста. Недвусмислени предизвикателства подхвърля настъпателната пропаганда на Лондон и Вашингтон. В емисиите на Би Би Си непрекъснато се атакуват бездруго разколебаните в победата управляващи кръгове на страните сателити. Не остават тайна и онези решения на англо-американската конференция в Казабланка /14–24 януари 1943 г./ и на англо-турската конференция в Адана /30–31 януари 1943 г./, които предвиждат разбиването на хитлеристкия блок и суровото наказание на неговите участници. Не са премълчани и усилията да се убеди Турция да престане да подпомага Германия и да премине в противниковия лагер.

Военнополитическата активност на трите антигермански сили увеличава безпокойството на българската дипломация. Анализирането на новите тенденции в международните отношения става една от главните задачи на българските дипломатически представители. От първостепенно значение е да се проучи доколко успешни са опитите на Букурещ и Будапеща да установят контакти със САЩ и Великобритания, за да се подготви преориентацията на Румъния и Унгария. Проверяват се и настроенията на Анкара. За България позицията на Турция е от много по-голямо значение. Загрижеността на кабинета се увеличава от нежеланието на турското правителство да препотвърди валидността на Българо-турската декларация за ненападение от 17 февруари 1941 г. Но причините за страха от напрежението в българо-турските отношения се проявяват най-ярко в активизирането на западните партньори на СССР да превърнат Турция в ядро на бъдещ югоизточноевропейски блок със специфични задачи. Аданската среща е само контролен етап за плановете на Лондон и Вашингтон да се формира алтернативен съюз срещу Германия.

Идеята да се разруши монолитността на хитлеристкия съюз и да се създадат условия за реализацията на западните геостратегически замисли чрез масирано разностранно въздействие над сателитите се прилага активно върху България. Американското генерално консулство в Истанбул е най-близката наблюдателна база, която снабдява Вашингтон със сравнително обективна информация. Констатациите на американските анализатори са обнадеждаващи. Българското общество се страхувало от очертаващата се нова катастрофа. Част от него не вярвала в победата на Оста въобще. Друга аплодирала растящата съпротива на Червената армия и това можело да предизвика „въстание“ или „революция“ на работническата класа в случай на германско поражение. От такава перспектива „богатите“ в България се бояли най-много. По недоверието във възможностите на Третия райх да извоюва победа е определена и една друга категория – на висши държавни служители, разочаровани от възприетия външнополитически курс. Към нея консулството в Истанбул причислява върналите се през лятото на 1942 г. български дипломати – пълномощния министър във Вашингтон Димитър Наумов и генералния консул в Ню Йорк Юпитер Дойчев. Именно на тези колебаещи се висши изпълнители ще се уповава американската администрация след знаменателните военни операции на съюзниците от антифашистката коалиция.

Промените във военностратегическата обстановка след операция „Торч“ във френска Северна Африка /8 ноември 1942 г./ и битката при Сталинград /2 февруари 1943 г./ улесняват пропагандната акция за настройване на българското обществено мнение срещу съюза с Оста. Особената позиция на САЩ към политическото бъдеще на Европейския югоизток проличава при съгласуването на основните пропагандни тези, разпространявани чрез Би Би Си. Съдържанието на радиопредаванията предизвиква възраженията на Държавния департамент. Забележките са подкрепени и с неодобрението на българските слушатели. Най-сериозен е упрекът, че към България се отправят заплахи за пълно унищожение след войната. В общи линии обаче пропагандните внушения на Лондон утвърждават намеренията на западните съюзници да влияят по един или друг начин върху участието на балканските държави при приключването на военния конфликт. Американската дипломация също очаква неуспехите на Вермахта и растящите икономически и политически искания на Третия райх да засилят центробежните тенденции сред сателитите. Тези прогнози са валидни и за България. В страната се засилвало предчувствието, че българите отново са избрали губещата коалиция. Забелязана е и подготовката на спасителен дипломатически екип, който да установи връзки със западните сили. Споменават се имената на бившия министър на външните работи Иван Попов, на пълномощния министър в Берн Георги Кьосеиванов, на Първан Драганов – пълномощен министър в Мадрид. Не са пропуснати и представителите на официалната опозиция, които малко или много се противопоставят на правителствената политика, ориентирана към Германия – Никола Мушанов, Стойчо Мошанов, Атанас Буров, Петко Стайнов[24].

Неприятните военнополитически изненади действително безпокоят както правителството, така и двореца. Тревогата не може да се скрие дори зад акцията на Дирекция на националната пропаганда с проведените събрания в цялата страна. Темата на организираните беседи е „България и днешните събития“. В предварителните инструкции са посочени целите на пропагандния натиск – „да се внесе бодрост и вяра както в делото на Силите от Оста, така и в крайната победа и светлото бъдеще на България“. Окуражаването се налагало, защото народът започнал още по-внимателно да се вслушва в „комунистическата, английската и въобще чуждата пропаганда“. Ето защо било необходимо „да се обясни и втълпи“ на всички, че времената, в които живеят, са „неминуемо свързани с лишения и ограничения“ и затова са нужни „жертви и готовност за жертви“. Посочен е и основният принцип на българската външна политика – „привързаността на България към силите на Оста“, която била „ненарушима“, а „разбирателството и взаимната преданост – пълни“[25].

Паралелно с усилията да се тушират вътрешните критики срещу избрания външнополитически курс един тесен кръг от управлението на страната се ангажира да подготви оцеляването на България при очертаващия се неблагоприятен край на войната. Вниманието се насочва към намеренията на Анкара да сформира балкански блок „срещу болшевизма“. Особен интерес проявява и Берлин. Богдан Филов представя инициативата пред Славчо Загоров само като „идея“ за „балканско сътрудничество“ в името на защитата от болшевизма – в случай че Германия не би могла да се справи с Русия; „намекът“ на турците не бил задържал вниманието на българската дипломация.

Докато българските дипломати в Берлин убеждават немските си колеги, че кабинетът е отхвърлил предложението, тези в Анкара, Букурещ и Будапеща продължават да обслужват правителствения замисъл за осигуряване на път към спасението чрез създаване на „миниантанта“. Това раздвоение във външнополитическата програма се поощрява директно от сътрудници на американската администрация и Управлението на стратегическите служби /УСС/. В Женева такава роля изпълнява Рене Шарон, бивш комисар на Обществото на народите в България. В среща с Мильо Милев, съветник в българската легация в Швейцария, на 11 март 1943 г. той препоръчва българските държавници да провеждат „по-гъвкава политика“. Според него българите трябвало да проявяват повече такт и като „скромно начало“ и първи етап да установят контакт, докато е време, за да не пропуснат „последните пет минути“. Обектът за връзка трябвало да бъдат американците. Америка нямала никакво намерение да изоставя Балканите на болшевиките.

Получената информация е само част от проучванията, които българските дипломати в Мадрид, Лисабон, Берн и Виши правят относно военните възможности на антихитлеристката коалиция и перспективите за завършването на войната. В края на март 1943 г., по поръчение на Б. Филов, М. Милев представя в специален доклад техните становища. Препоръката е „да се изчака, защото моментът за някакви промени на курса все още не е настъпил“. Общо е мнението обаче, че Германия не може да спечели войната и едва ли ще бъде възможно „да седне на зелената маса и да се чуе нейният глас“. Затова те съветват да се установят дискретни контакти преди всичко със САЩ – с убеждението, че нито във Вашингтон, нито в Лондон ще се съгласят да оставят Източна Европа „да бъде уреждана от болшевиките“.

Напътствията са изпреварени от конфиден-

циалната връзка на българския дипломат Любен Пулев с бившия американски пълномощен министър в София Джордж Ърл, назначен в началото на 1943 г. в мисията на САЩ в Турция. Срещите с Ърл предизвикват недоволство на Вилхелмщрасе. Назряващият скандал е предотвратен от цар Борис при посещението му в главната квартира през март 1943 г., а връзката с Ърл е временно прекратена. Но това не отменя факта, че българските управляващи се нареждат до тези на Румъния и Унгария в желанието ако не веднага, то по-късно да си осигурят гарантиран маршрут за отстъпление.

Не са малко документалните свидетелства, които дават основание да се твърди, че цар Борис и част от неговите министри са посветени в дискретните сондажи на адмирал В. Канарис и фон Папен за сепаративен мир с Великобритания и САЩ. На по-ранен етап от войната с подобна инициатива, по непотвърдени данни от съветското разузнаване, излиза и Москва чрез българския пълномощен министър Иван Стаменов. Едно от възможните обяснения е намерението на Кремъл да провери настроенията на Берлин за подобен сценарий. Във всеки случай за България, както и за останалите членове на Оста са характерни колебанията и страхът да се предприемат по-сериозни действия за напускане на хитлеристкия лагер. Предпочитани остават двойствените маневри – на колаборационизъм с Оста и на неафиширан диалог с вероятните победители[26].

Във възприетата схема се вписват дипломатическите усилия да се възстанови статуквото в българо-турските отношения, да се договорят внимателно следващите ангажименти към Берлин и да се търси достоверна информация за геополитическите намерения на противника. На 3 февруари 1943 г., веднага след сталинградската катастрофа на Вермахта, за да избегне една дискусия върху правилността на външнополитическата ориентация, Б. Филов бърза да изкаже публично своята увереност в благоприятния за Германия изход от войната. Аудиторията, която трябва да убеди с изявлението си, е съставена от представителите на парламентарните комисии и Бюрото на Народното събрание. Положението на Източния фронт се разглежда и в Комисията по външните работи на 5 февруари. Народните представители са загрижени за съдбата на България. Никола Мушанов предлага българската външна политика да се съобразява с „националните интереси“. „Искаше да каже да се отметнем от германците, ако продължават да губят“ – доуточнява Филов. При връчване на отговора на тронното слово Мушанов прави същото предложение и на царя. Монархът го отхвърля като „най-пакостната политика за момента“[27].

Реакцията на Борис е само прикритие за истинските настроения. Всъщност той е обладан от тягостни чувства. Те се подсилват от донесенията, че сред останалите германски съюзници продължаването на войната се свеждало до въпроса, „има ли смисъл от нейното водене, когато тя ще остави след себе си една Европа-пепелище“.

Международната ситуация изисква внимателна преценка на българското поведение към стратегически важната южна съседка на България. Инициативата да се подобрят и активизират отношенията с Анкара, за да се предотврати опасността от турска или английска инвазия, излиза от София. Кабинетът възнамерява да направи предложение за подновяване на Българо-турската декларация. Дипломатическото неутрализиране на Турция е важен пункт и в хитлеристката военнополитическа стратегия за Балканите. Препоръчва се предпазливо да се проучат турските настроения. Въпреки демонстративните намеци от българска страна, до конкретен резултат не се стига. В Анкара изпитват подозрения към посещението на цар Борис при Хитлер /31 март – 2 април 1943 г./. Визитата е организирана, за да се проверят директно настроенията на монарха и готовността му за сътрудничество в утвърждаващата се неблагоприятна за Оста военна обстановка.

* * *

Загубите на Източния фронт поставят началото на нов етап в българо-германските военнополитически отношения, който съвпада с последните месеци от живота на цар Борис. Времето е изпълнено с опити да се убеждава, сплашва или компрометира малкият съюзник – несигурни средства за преодоляване на кризата във фашисткия блок. Очевидно приповдигнатите декларации за твърдата вяра на царя, министър-председателя и военния министър в германската победа не удовлетворяват берлинското ръководство. Затова Борис и началникът на генералния щаб са поканени да посетят фюрера в Бергхоф /31 март–2 април 1943 г./. Хитлер запознава царя с англо-турското споразумение, прието в Адана, и го информира за някои от оперативните планове на Източния фронт и срещу евентуален балкански фронт, организиран от Англия. С Рибентроп Борис обсъжда еврейския въпрос. Царят е съгласен с изселването само на евреите от Македония и Тракия. За тези от „старите

Цар Борис на посещение в Бергхоф, март 1943 г. – ЦДА

предели“ – с изключение на малък брой „болшевишко-комунистически елементи“, той уговаря да бъдат настанени в български лагери, тъй като били необходими за построяването на пътища.

Цар Борис се завръща разочарован и обезпокоен за бъдещето. Той трябва да се противопостави на плановете за унищожаването на българските евреи и с това да отговори на растящата съпротива сред различни обществени слоеве срещу планираното депортиране. Едва ли без знанието на двореца се правят непрекъснати посещения на високопоставени българи в американското консулство в Истанбул. Именно те настояват правителството на САЩ да протестира пред българския кабинет чрез швейцарските власти срещу провежданата антиеврейска политика. Държавният департамент удовлетворява молбата. В изпратеното послание се иска българското правителство да преразгледа отношението си към еврейското малцинство, защото никое правителство, даже и да е свързано заради военни цели с нацистка Германия, не би трябвало да подпише документ, който в бъдеще ще опетни неговата репутация. Посредник в доставянето на американското възражение става пълномощният министър в Берн Г. Кьосеиванов. Резултатът е положителен. Атакувано и от представители на различни обществени групи в страната, сред които изпъкват фигурите на подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев и митрополит Стефан, правителството замразява депортирането. Не се осъществява обаче и исканото от САЩ и Великобритания масово изселване за Палестина или до неутрални страни. Но индивидуалното емигриране на евреи от България продължава и през 1944 г., като МВнРИ улеснява получаването на изходни визи[28].

Увереността на Борис в лоялността на Бълга-

рия, дадени на Хитлер, не анулират проучванията за съюзническата готовност да се преговаря за сепаративен мир с България, Румъния и Унгария. Анализи за намеренията на второстепенните съюзници в Оста се правят във Вашингтон и Лондон. На 13 март К. Хъл инструктира американския посланик в Турция как да се реагира при опити на сателитите на Германия да влязат във връзка с представители на САЩ, за да сондират позицията на Вашингтон по евентуално искане от тяхна страна за сключване на мир. Той препоръчва техните емисари да бъдат изслушани, без да се влиза в дискусии. В Държавния департамент са запознати и със становището на Форин офис. В британския анализ е възприет диференцираният подход. В раздела за България се отбелязва, че българите са пропуснали да установят контакти с англичаните. В случай обаче, че такива бъдат създадени, то те ще предизвикат „най-дълбоко подозрение у гърците, югославяните и турците". Мнението на Държавния департамент е представено на 22 април. Според документа българите били по-малко готови да приемат грешките на своето управление, но не били в състояние да започнат и решителни действия за напускането на Оста. А в направените „мирни сондажи", произлизащи от официалните български среди, Държавният департамент виждал само опит „за презастраховка". Затова се предлага да се обработва българското обществено мнение, за да се подготвят онези слоеве, които ще бъдат полезни за воденето на войната[29].

Със страх от санкции на Берлин, но вероятно и след „частни" внушения на висши германски представители, българските държавници продължават да събират сведения за условията, при които страната би напуснала Тристранния пакт. По поръчение на Б. Филов членът на Управителния съвет на държавната централа „Българска промишленост" Георги Киселов се среща на 19 и 25 май 1943 г. в Цариград с Флойд Бляк. Инструкцията е „да обясни българската политика и поведението на българското правителство, като направи опит и усилия да предотврати въздушните бомбардировки над България". Всъщност чрез Киселов министър-председателят прави своята тайна дипломация, за да уточни намеренията на съюзниците и да им представи предпочитанията на управляващите съдбата на България да се решава от САЩ. Бляк остро критикува политиката на правителството да се запази „обединението", което поставяло на риск съществуването на страната. Той препоръчва да се прекратят нападките срещу Америка, да се ликвидира „антисемитското движение" и при следващата среща да му се съобщи мнението на цар Борис[30].

В Държавния департамент получават резюме от изявленията на Киселов. Б. Бери изтъква специално нежеланието да се воюва с Обединените нации, докато не нападнат България. Според американския дипломат „комунистите и бомбардировките" били „двата кошмара" на българите от „средната и богатата класа". Поставени в безизходица, в София изразявали готовност да обсъдят всяко „толерантно решение", което би им оставило техните граници от септември 1940 г.

Съществени детайли предлага докладът за втората среща на Бляк с Киселов. Сред тях се откроява недоверието на повечето българи в победата на Оста; отбелязва се и липсата на „илюзии" дори у Филов за евентуалния край на войната; уточняват се териториалните отстъпки, на които са готови в София – отказ от Македония и Тракия, но срещу гарантиран излаз на Егейско море; проверяват се слуховете на комунистическата пропаганда, че Балканите били признати за „съветска сфера" на влияние; специално се подчертава, че цар Борис не се поддал на германския натиск българската армия да участва на Източния фронт и щял да намери начин да спаси България. Последно е споделена надеждата, че Съединените щати не биха искали да видят България разорена и превърната в комунистическа държава.

Неофициалното послание се анализира в Отдела за Европа на Държавния департамент. В меморандума от 29 юни се обръща внимание на твърденията, че позицията на монарха е укрепнала и е възможна „съветска защита" за България и дори за двореца. Но донесенията не давали отговор на въпросите за възможностите на опозицията и кои „некомунистически елементи" се ползват с подкрепата на Съветския съюз[31].

Геостратегическото положение на България привлича вниманието на американската дипломация почти по същото време, когато Хитлер привиква за втори път цар Борис на среща. На 3 юни монархът пристига в Залцбург. Предварителните догадки за темата на разговорите се оказват отчасти верни – обсъжда се положението на Балканите и очакваният десант в Пелопонес или на адриатическия бряг. Във връзка с предполагаемата инвазия от България се иска да окупира Североизточна Сърбия /от Тимок до Морава/ и Гръцка Македония. Царят по принцип е съгласен с военното осигуряване на области от Сърбия и Гърция, но отказва да приеме „дар" като Солун, за да не дразни италианците и турците. Очевидно той вече е започнал да се прощава с илюзиите за „обединението" на българските земи, но продължава да се надява, че германските войски ще се противопоставят на евентуално съюзническо нахлуване на полуострова.

При недоверието към Италия и Унгария поведението на Борис се определя в щаба на Хитлер като изравняване на българската политика с „политическата линия на Оста". Одобрено е и намерението спрямо Турция – вместо подписването на допълнителна декларация министър-председателят да каже в някоя своя реч „няколко приятелски думи за Турция". Но десантът в Сицилия /10 юли 1943 г./ и нестабилната италианска позиция бързо нарушават успокоението в двореца. Безизходицата и страхът от близката катастрофа отново завладяват царя. Германското военнополитическо ръководство забелязва новите тенденции в българската външнополитическа програма. Скептицизмът на Борис относно перспективите на сътрудничеството в рамките на Тристранния пакт буди съмнения и за неговата готовност да съдейства на Германия в бъдеще. В разговор с шефа на Абвера адмирал В. Ф. Канарис от 22 юли царят проявява многозначителна загриженост за поведението на Италия, Унгария, Румъния и Турция, за положението на Източния фронт и войната срещу Англия[32].

Ударът, който окончателно смазва хитлеристката коалиционна конструкция, е нанесен с отстраняването на Бенито Мусолини от премиерския пост на 25 юли. Актът изглежда още по-дързък, защото е замислен и реализиран от опозицията във Фашистката партия и е подкрепен от Виктор Емануил. Новата военно-монархическа власт – за министър-председател е назначен маршал Пиетро Бадолио – е натоварена със задачата да овладее вътрешнополитическите брожения и да изведе Италия от конфликта. Хитлер е вбесен от италианското предателство, затова решава да окупира Рим и да арестува правителството на краля.

Събитията в Италия вдигат градуса на напрежението и в София. Борис е напълно обезверен. Безпокойството му се увеличава и от постъпките на румънския заместник министър-председател М. Антонеску да се обсъдят „възможните евентуалности" за запазване на интересите на Румъния и България. Той не желае да отблъсне един опит за спасение и да превърне България във виновница за провалянето му, но няма куража да го крие от германците. Затова се осмелява да приеме предложението, но като предупреди Бекерле. На 29 юли – според служебната бележка на главния секретар Д. Шишманов – „Б. Филов повика германския пълномощен министър и го уведоми за постъпката на Михай Антонеску. Молеше обаче да запази пълна дискреция..."[33] От начина, по който е поставен въпросът, Бекерле разбира, че германското съгласие се търси формално. В отговора на Рибентроп звучи упрекът към поведението на М. Антонеску, което било „вредно" за силите на Оста, но не се отправя забрана. Райхсминистърът не може да препоръча въздържаност и затова желае поне да бъде информиран за съдържанието на разговорите. За този „по-либерален" начин на общуване с подопечните партньори изглежда в Берлин имат сериозни основания. Центробежните тенденции все още не са стигнали фазата на конкретните действия и продължават да са контролируеми. Може да се допусне, че това удовлетворява желанието на Берлин за допълнителна дискретна проверка на западните намерения спрямо съдбата на Германия.

Впрочем българските дипломатически представители вече следват паролата за събиране на достоверна информация за замислите на западното крило в антихитлеристката коалиция по отношение на България. Сериозен осведомител е пълномощният министър Георги Кьосеиванов, чиито проучвания разкриват, че САЩ са недоволни от продължаващото българско сътрудничество с Третия райх. Солидните му връзки с Алън Дълес, представител на Управлението на стратегическите служби /УСС/ в Швейцария, ще бъдат от изключително значение за бъдещите планове на Вашингтон за България. На път за родината той се изказва пред българския легационен сътрудник в Будапеща, че кабинетът на Филов няма „вътрешнополитическа котва" и се сблъсква с големи затруднения. Те не можели да бъдат преодолени дори с усилията на министър-председателя да създаде „правителствена партия". Според доклада на германската служба за сигурност това подсказвало наближаването на кабинетна криза.

Завръщането на Кьосеиванов в началото на август 1943 г. подгрява още повече слуховете за предстояща преориентация на българската външна политика. В атмосфера на растяща германска подозрителност към софийския управляващ екип и на засилваща се несигурност за съдбата на монархията Борис получава покана да посети фюрера. Визитата, определена за 14 август, е последната за царя. В разговор с Бекерле преди отпътуването той се интересува от перспективите на войната със

СССР, от поведението на Румъния, партизанската съпротива в Гърция, бъдещето на Италия... Въпреки убеждението за безвъзвратно загубените шансове за победа на Германия Борис III е заставен да приеме допълнителни военни ангажименти – две дивизии за Северна Гърция и евентуално за албанското крайбрежие. Но разширяването на окупационното пространство е абсолютно нежелано. Това, на което царят се съгласява, се прави с уговорката да е последно. Борис е силно разочарован от неоправданата самоувереност на Хитлер. Обладалият го песимизъм е толкова силен, че „на връщане даже пожелал да го срещне неприятелски аероплан, та да се свърши с него". Емоционалният срив очевидно е предизвикан от още по-компрометиращите искания на Хитлер. Те идват в момент, когато широко се дискутират информациите за подмяната на българския управленчески екип. Самият Ернст Калтенбрунер, шеф на Главната служба за сигурност на Райха, в секретно писмо от 16 август до райхсфюрера на СС посочва, че след събитията в Италия в средите с тежест в българския вътрешно- и външнополитически живот се е заговорило за предстояща правителствена промяна. Според него тревожното било това, че изглеждала ясно изразена „тенденцията за криза и за една открита маневра към съюзниците". Бекерле опровергава повечето от съмненията на Калтенбрунер. Признава обаче, че меродавните български кръгове са загрижени за по-нататъшния ход на войната. Той не отхвърля и твърдението, че „освен комунистите, англофилите и известни среди", особено след събитията в Италия, са се активизирали и пропагандират назначаването на Н. Мушанов за министър-председател. Ясно изразеното вътрешнополитическо недоволство се коментира и в доклада на държавния секретар фон М. Густаф Щеенграхт от 27 август. Оценката, че то е предизвикано главно от военните провали на Оста, той допълва с препоръката за намеса на Германия, за да се предотврати очертаващата се промяна на външнополитическия курс[34].

* * *

Неочакваната смърт на цар Борис на 28 август 1943 г. изостря до крайност политическата чувствителност на управляващите, на опозицията, на Германия като лидер на Тристранния пакт, на партньорите в антихитлеристката коалиция. Големият въпрос е ще съумеят ли заместниците на царя да изработят и реализират една външнополитическа програма, съобразена с новите международни условия, без надзора и комбинациите на монарха? Ето защо изборът на регенти е от изключителна важност. Съставът – княз Кирил, Б. Филов и ген. Н. Михов, е одобрен на 9 септември в нарушение на Търновската конституция. Според Филов задължителното свикване на Великото народно събрание в съществуващата вътрешна обстановка и след капитулацията на Италия на 8 септември е невъзможно. Всъщност той се опасява, че евентуалните избори ще задълбочат държавно-политическата криза и ще се превърнат в своеобразен референдум за правилността на избраната ориентация. И още по-неприятното очакване на бившия премиер – че ще даде възможност на антигерманската опозиция да овладее властта.

Богдан Филов преодолява кризата с добре познатата тактика на противопоставяне на политическите групи, претендиращи за участие в управлението. С активната намеса на германската дипломация избраният регентски съвет става гарант на продължаващото българско участие в закърпената хитлеристка коалиция. Нейното изкуствено възстановяване се извършва с усилията на Берлин само два дни след безусловната капитулация на Италия. Мусолини е освободен с рискована германска операция. Той е обявен за ръководител на новосформираната /23 септември/ Италианска социална република /в селището Сало/, включваща територията на Северна и Централна Италия, тогава под контрола на Вермахта.

На 14 септември, след кратки, но интензивни консултации, е назначено и новото българско правителство – с министър-председател бившия финансов министър Добри Божилов. На Вилхелмщрасе с примирение констатират, че и с този състав ще бъде възможно да се запази досегашният външнополитически курс. Така идеята начело на кабинета да застане най-яркият представител на профашистката опозиция – Александър Цанков, временно е изоставена. Бекерле определя правителството като „progерманско", но съставено от „слаби личности"[35].

Основното направление на външната политика действително се запазва. Но неблагоприятно очерталата се перспектива за Третия райх и утвърждаващите се военностратегически преимущества за Великобритания, СССР и САЩ изискват повече предпазливост и такт в отстояването на външнополитическата линия. Новият стил проличава в правителствената декларация. В документа е отбелязано, че външната политика ще се вдъхновява освен от „искрено сътрудничество с великия германски райх и неговите съюзници" и от „твърдото желание да поддържа и заякчи съществуващите приятелски отношения с всички неутрални държави". Тъкмо желанието да се направи многозначителен реверанс към посредниците при изпробването на възможностите безопасно да се абдикира от съюза с Германия прави неприятно впечатление в Берлин. Коментарите в немската преса дават израз на недоволството[36].

Предпазливо прокарваната разграничителна линия се забелязва и в девиза, с който се вербуват кандидатите за министри – „по външната политика [...] няма да бъдем нито германофили, нито англофили, нито русофили, а само българофили". Препоръката предполага най-вече продължаване на резервираността към компрометиращите хитлеристки мероприятия от коалиционен и двустранен характер. В съзвучие с тази политика е и изработената пропагандна теза: България е присъединила към територията си само свои земи, българският народ ще отбранява и ще се бори за своето обединение както и досега, безразлично кой ще бъде победител в световния конфликт[37].

Правителството на Д. Божилов прави опит още през първия етап на своето управление да демонстрира българофилско поведение. Стремежът да се отстоява подобна линия проличава в начина, по който се разрешават някои от проблемите, възникнали в българо-германските отношения през периода септември 1943–май 1944 г.

Нотки на несъгласие с германските претенции звучат все по-често. Те са част от новата външнополитическа платформа на кабинета, която е съобразена с обстоятелството, че Германия все още не е изгубила окончателно войната и е възможен компромисен изход – сепаративен мир със Запада, за да се възпрепятства „болшевишката опасност". По всяка вероятност заявката на Лондон за откриване на алтернативен фронт в близост до България дава основание за подобни очаквания и слага отпечатък върху външнополитическата дейност на кабинета Божилов.

Изпитанията за българската дипломация възникват още с поставянето на Дуче начело на новото „фашистко републиканско правителство". Въпреки настойчивия призив на Берлин то да бъде признато веднага от всички членове на Тристранния пакт, в Министерския съвет на България предложението среща съпротива. Против признаването са външният министър Сава Киров и министърът на земеделието Иван Бешков. Аргументират се с роднинските връзки на малолетния български цар с италианския двор. Все пак германското искане е прието, но в официалното съобщение от 29 септември липсва фразата „като единствено легално правителство". Публикуваният текст е опит да се представи постъпката на българското правителство като резултат от принудителна съвместна акция на основните участници в хитлеристкия съюз. В това направление работи твърде амбициозно външният министър С. Киров. До заменянето му с главния секретар Димитър Шишманов на 14 октомври той внимателно следи поведението на Будапеща и Букурещ, за да избере по-безболезнения подход при решаване на коалиционните проблеми и с това да смекчи предизвикателствата към противниковия блок.

Признаването на правителството на Мусолини не изчерпва въпроса. С решението на Будапеща и Букурещ за оставане на обявилите се за италианския крал дипломати заедно с тези, застанали на страната на Дуче, е дадена възможност и на София да повтори същата схема. Отношенията с Берлин се усложняват допълнително, след като правителството на Бадолио обявява война на Германия, а Великобритания, СССР и САЩ признават Италия за съвоюваща държава. В резултат на германския натиск на 3 ноември пълномощният министър на краля Мамели е уведомен, че Грациани е признат за официален италиански представител и легацията в София трябва да му бъде предадена. Независимо от предупрежденията въпросът за изгонването на кралските пратеници остава открит. През януари 1944 г. българските власти продължават да оказват гостоприемство и на Мамели, въпреки че на 17 януари пълномощният министър на Италианската социална република Умилта връчва акредитивните си писма на регентите. В началото на май германската легация удовлетворява молбата на МВнРИ да се разреши на Мамели и неговите сътрудници да напуснат страната. На 6 септември 1944 г. правителството на К. Муравиев прекъсва отношенията си със създадената по заповед на Хитлер марионетна италианска „република"[38].

Нерешителността и страхът да се отиде до крайност са отличителни белези на външнополитическите прояви, дело на кабинета Божилов до края на управлението му. Временно стабилизиране на българо-германското сътрудничество е постигнато след преустройството на правителството в средата на октомври 1943 г. На 14 октомври външният министър Сава Киров е заменен с главния секретар на МВнРИ Димитър Шишманов. Промяната е извършена почти по взаимно съгласие. Ки-

ров настоява да напусне, защото е болен. Богдан Филов иска оставката му заради затрудненията, които създава още от самото начало при решаването на възникналите сериозни външнополитически проблеми. Според него Киров бил „дефетист“, продължавал да действа като убеден англофил, „без да се опитва поне да прикрива убежденията“, за него Германия била вече загубила войната. Беkерле също е възмутен от факта, че той не искал да произнесе реч по случай годишнината от подписването на Тристранния пакт, решително се изказал против удовлетворяване на поканата за посещение в главната квартира и отказал да приеме германския пълномощен министър Алтенбург.

Освобождаването на С. Киров е по-скоро демонстрация, за да се обезсилят „многото приказки за завой“ в българската външна политика. Всъщност той не е отстранен от дипломатическото ведомство, а заминава за Виши като пълномощен министър.

Назначаването на Д. Шишманов за външен министър получава одобрението на Берлин. Там ценят неговото продължително тясно сътрудничество с германската легация като главен секретар.

Бързо е установен и личен контакт с „новите ръководни личности в България“. Приета с неудоволствие от княз Кирил, срещата на княза и Б. Филов с Хитлер се осъществява на 18 и 19 октомври в главната квартира на фюрера. Райхсканцлерът се опитва да успокои гостите си „чрез многословна аргументация“ и „съмнителен цифров материал“, че отстъплението на Вермахта е „временно и стратегически обосновано“. Съдействието на българската армия се иска, за да се осигури не „решителна победа“, а „успешна отбрана“ на егейския бряг при евентуален съюзнически десант. Рибентроп добавя опасността от болшевизиране на цяла Европа, ако Германия не успее да задържи Източния фронт. С увереността, че Турция ще остане засега неутрална и от България все още не се иска активно ангажиране във войната, на 22 октомври регентите се връщат в София[39].

На 1 ноември в главната квартира са „поканени“ Д. Божилов и Д. Шишманов. Инструктирани да не правят „някакви искания“, за да не предизвикат „контраискания“, те все пак поставят въпроса за защитата на населението в българо-албанската гранична област; настояват и да се удовлетвори заявката за оръжие, необходимо на българската полиция.

Военнополитическите неблагополучия на хитлеристкия блок имат още по-негативно отражение на фона на единодействието, демонстрирано от главните участници в антифашистката коалиция. Консултации за мероприятията и операциите, които ще съкратят продължителността на войната, се провеждат в Москва и Техеран. Външните министри на СССР, Великобритания и САЩ се срещат в съветската столица от 19 до 30 октомври 1943 г. Постига се споразумение десантът в Северна Франция, определен за пролетта на 1944 г., да бъде осъществен в уговорения срок. „Безусловната капитулация“ е одобрена като единствен допустим принцип при прекратяване на военните действия с Германия, Япония и техните съюзници. Приета е идеята за създаване на международна организация за поддържане на световния мир и сигурност и на Европейска консултативна комисия /ЕКК/ със седалище в Лондон за изработване условията за капитулация на вражеските държави. Особено внимание се отделя на Турция, Балканите и „пробните мирни сондажи“ на сателитите.

Специален интерес към България проявява британският външен министър. Той е любопитен за мнението на съветското ръководство, ако Лондон поиска изтеглянето на българските войски от Югославия и Гърция. Отговорът отчасти е даден в информацията на съветската делегация, връчена на А. Идън и К. Хъл по време на заседанието от 27 октомври. В материала е отбелязано, че в страната има въоръжена антифашистка съпротива, налице е растяща опозиция срещу правителствената политика и че съществуват опити за ограничаване на военнополитическите задължения към Третия райх. В хода на конференцията, в изпреварващ порядък /21 октомври/, Сталин не само се съгласява с изтеглянето на българските подразделения, но и заявява, че „в случай на необходимост“ СССР е готов „даже да бъдат прекъснати дипломатическите отношения с България“[40].

Събитията на Балканите се дискутират и на първата военновременна среща на Рузвелт, Сталин и Чърчил в Техеран /28 ноември–1 декември 1943 г./. Съветският лидер декларира намерението си СССР да участва в овладяването на полуострова. В случай че Турция се нареди до враговете на Германия, а българската армия подпомогне евентуална германска операция срещу турската държава, Сталин обещава да обяви война на България. На четвъртото заседание на 1 декември той подхвърля „още една възможност“ за Турция, за да провери спотаяваните аспирации на западните си партньори към Европейския югоизток. Дословно тази „възможност“ е описана така: „Турция ще обяви война на Германия. Германия ще иска от България да нападне Турция. Може да се случи така, че България да се противопостави и да не приеме искането да нападне Турция. Тогава Германия може да окупира България, а България да се обърне към Съветския съюз с молба за помощ.“ Чърчил веднага отхвърля тенденциозно начертаната схема като неприемлива преди всичко за Берлин, но все пак добавя, че би било добре, ако това се случи[41].

В Техеран е „препотвърдено“ реализирането на Втория фронт през май 1944 г. и на десанта в Южна Франция. Прието „за сведение“ е и заявлението на Сталин, че съветските войски по същото време ще започнат офанзива, за да попречат на германски дивизии да се прехвърлят на Западния фронт. Но в заключителните „военни решения“ повече място е отделено на спомагателните балкански операции. Едната е отчасти в ход – да се поддържа с оръжие и десантни операции партизанската съпротива в Югославия. Другите две са пожелателни – да се застави Турция да се включи във войната срещу Германия; ако в резултат на това България обяви война на Турция, то Съветският съюз „незабавно ще се окаже в състояние на война с България“.

3. Неосъщественото примирие със Запада и войната на СССР /1943–1944/

Поведението на България след отстраняването на Б. Мусолини и смъртта на цар Борис влиза трайно във външнополитическите програми на бъдещите победителки. Великобритания, СССР и САЩ не просто следят развитието на българо-германските отношения, но се опитват активно да внушават, че времето за преориентацията на българските управляващи бързо изтича. Специално внимание проявява УСС. На 2 август 1943 г. ген. У. Донован представя в Обединения щаб на командването на въоръжените сили на САЩ „План на УСС за откъсването на България от Оста“. Замисълът е обоснован със ситуацията в страната, дестабилизирана от операцията на съюзниците в Сицилия. Към немаловажните обстоятелства, изкушили директора на разузнаването да насочи професионалния си интерес към България, са възможностите да установи контакти с двореца, с Щаба на войската, със Светия Синод. За изпълнението на операцията е привлечен емигриралият в САЩ български банкер Анжел Куюмджийски.

Мисията на Куюмджийски започва преди още да са осведомени по надлежния ред съюзниците на Съединените щати; изпълнението ѝ продължава от 17 ноември 1943 до 22 март 1944 г. На 1 декември той пристига в Истанбул след подробен инструктаж в Кайро. Предупреден е изрично да не дава обещания във връзка с българските териториални искания. В срещите си с епископ Андрей и пълномощния министър в Анкара Н. Балабанов Куюмджийски представя исканията на Вашингтон – България да скъса отношенията си с Германия. С посредничеството на българския дипломат американското предложение се обсъжда в София от правителството и регентския съвет. Българският отговор, представен в доклад на Куюмджийски до К. Хъл и У. Донован, е, че българските управляващи желаят да наредят страната в лагера на антихитлеристката коалиция, но срещу известна компенсация, ако се използва българската армия. Заключението е свръхоптимистично и донякъде заблуждаващо. Измамното впечатление Куюмджийски получава от действително съществуващата нагласа да се промени курсът у тези, с които обсъжда офертата. Подвеждащи са и искрените просъюзнически изявления на част от министрите, на Светия Синод, на парламентарната опозиция. Но решаващата дума принадлежи на регентите. Съществуващите търкания обаче между Филов и кабинета все още не са стигнали до критичното състояние, което да наложи кардинални изменения в правителствената програма.

Независимо от неадекватната оценка на настроенията във висшите слоеве на българското управление и на военнополитическата обстановка на Балканите, Държавният департамент решава, че е целесъобразно да се изслушат представителите на София. Американският генерален консул в Истанбул е натоварен със задачата да осигури изпращането на българска делегация в Кайро, но опровергава слуховете, че те ще водят преговори за примирие. Според него в България все още липсвали условия за „радикална промяна“, а управляващите – задължени както към Оста, така и към „обединението“ на българския народ, едва ли щели да намерят сили в себе си да се отклонят от „пътеката“, която сами са си избрали. Но основната причина се заключавала в това, че въпреки дълбокото си униние, народът нямало да приеме суровите изисквания на „безусловната капитулация“[42].

Действително на този етап българската нерешителност се подхранва от сведенията за нежеланието на Турция да се включи във войната. Песи-

Д-р Г. М. Димитров, един от лидерите на опозицията с прозападна ориентация – Лична сбирка Т. Кавалджиев

мистични относно очакваната англо-американска помощ са и донесенията от Будапеща. Увеличават се обаче и съмненията, колко продължително ще може да се изчаква. В разговор с Н. Балабанов съветският посланик в Турция намеква, че ако България скъса с Германия, ще ѝ бъдат предложени полеки условия. Чрез Лисабон пък американската администрация настоява да се смекчат санкциите срещу евреите и да им се позволи свободно да напуснат страната като знак на внимание към САЩ. Румъния разполага вече със свой емисар в Кайро – княз Щирбей.

При такива обстоятелства във Вашингтон се готвят да изслушат българските „съображения" и дори да ускорят подписването на капитулацията. За целта Държавният департамент снабдява американския представител в ЕКК с материали за формулиране на българските условия. Изтъква се отново особеното положение на България като невоюваща със СССР държава. Това щяло да намали броя на участниците в подписването на документа. Американските експерти препоръчват капитулационните условия да бъдат съобразени със следните изисквания: да дават достатъчно законова база за сигурност, а също за политически и икономически контрол, който Обединените нации ще наложат на България по време на капитулацията и след това; условията за капитулация да бъдат връчени на България от правителствата на САЩ и Великобритания след консултация със СССР и без предубеждение към участието на други нации, които са във война с България, в мирните преговори с нея; подписването на капитулацията може да стане или от началника на Обединеното командване, ако е на фронта, или от представители на двете правителства, ако е в някоя неутрална страна; двете правителства да решат след консултация със съветското правителство и в съгласие със съществуващите обстоятелства по време на капитулацията и окупацията, дали територията на Добруджа би била поставена изцяло или отчасти под военно управление, предназначено за България и Румъния. Предвижда се присъединените в началото на войната територии също да бъдат под контрола на съюзническите окупационни власти, без да се асимилират от националните административни системи на тези държави, докато техните окончателни граници не бъдат определени по време на общото мирно уреждане; ако българското предложение за капитулация предхожда това на Германия, отговорът ще зависи от способността на българското правителство да предотврати една германска окупация.

В предварителните изисквания ясно проличава и намерението на Вашингтон да пожертва част от компрометираните български лидери, но да спаси симпатизиращите на САЩ опозиционни дейци[43].

Анализи за бъдещата уредба на България и Балканите правят и във Форин офис. В меморандум на Подкомитета за следвоенно планиране от 7 март 1944 г. се коментира отказът на Рузвелт САЩ да поемат окупационни функции в тази част на континента. Забелязва се и известно примирение с евентуално желание на Съветския съюз да окупира Румъния и Унгария. Към България обаче британското отношение се определя от геополитическото положение на страната – разположена е на пътя за Проливите. Затова следвоенният ѝ окупационен режим се предлага да бъде поет от Англия или поделен между Лондон и Москва.

Съгласуването на принципите за участието на трите велики държави в контрола на Балканите се извършва почти едновременно с изработването на условия за капитулацията на България. Решено е основните права по наблюдаване на изпълнението на българските задължения да бъдат предоставени на САЩ и Великобритания. В началото на май двете правителства се договарят за обща позиция по гръцките и югославските териториални аспирации. Постигнато е съгласие да се предупреди съветското ръководство, че довоенните граници на Югославия и Гърция трябва да се възстановят. Атакува се и продължаващото сътрудничество с Германия. На 12 май 1944 г. е излъчено обръщение към правителствата на България, Румъния, Унгария и Финландия от името на Великобритания, СССР и САЩ, в което се настоява да се прекрати съюзът с Третия райх[44].

София не реагира официално на посланието. Но конфиденциалните контакти с представители на САЩ продължават въпреки кабинетната криза и идването на нов правителствен екип на 1 юни 1944 г. с министър-председател Иван Багрянов. Конфликтът в управлението назрява постепенно. Първи сериозни неудобства да се защитава избраната ориентация създават масираните англо-американски бомбардировки през ноември 1943 и януари 1944 г. Не по-малко вълнения във вътрешно- и външнополитическата дейност на кабинета Божилов причинява дипломатическата офанзива на Москва. В международен план съветското споразумение с Бенеш от декември 1943 г. – според Бекерле – подсилвало убеждението в София, че „Съветска Русия ще бъде единственият възможен победител" при едно германско поражение. Това предположение се подхранва и от впечатлението, че след разпускането на Коминтерна в Кремъл са променили становището си и в случай на победа последиците за България не ще бъдат „така тежки". От многобройните сондажи германската легация констатира, че и настроенията в страната са против една война със Съветския съюз, а правителството и занапред щяло да се въздържа „да дразни вражеските сили".

Забелязаните от Берлин промени в „симпатиите" на българските политически среди засилват съмненията в българската лоялност. Неприятно впечатление правят разговорите на Атанас Буров със съветския пълномощен министър. Нежелателни са и разкритите контакти на дипломати от българската легация в Лисабон с представители на САЩ. Рибентроп задължава Бекерле да препоръча на българския външен министър да прекрати връзките на своите подчинени с вражеската коалиция. От Вилхелмщрасе търсят също съгласието на българското правителство да се изпрати обща нота до Анкара с предупреждение да съблюдава обявения неутралитет. С тази дипломатическа мисия е натоварен Гюнтер Алтенбург, който пристига в София на 12 януари 1944 г. Той е неприятно изненадан от факта, че министрите Иван Бешков, Константин Партов и Борис Йоцов отказват да приемат германското предложение. Те смятат, че България не може да си позволи да държи спрямо Турция тон, какъвто може да държи Германия. Натискът продължава, но без желания резултат. На 30 януари Министерският съвет решава да не се изпраща нота до турското правителство, а българският пълномощен министър там „да се ограничи само с едно устно приятелско предупреждение". По този начин българо-турските отношения се развиват относително взаимоизгодно и се изплъзват от непрекъснатата хитлеристка опека. Съществено влияние върху правителственото становище за характера на българо-турския диалог оказват анализите на Н. Балабанов за турската външна политика, изпращани в София от януари до септември 1944 г.[45]

Опитите да се ограничат компрометиращите прояви и отказът да се създаде „единно военно ръководство", поставящо българската войска в разпореждане на командващия армейска група „F" генерал-фелдмаршал фон М. Вайкс дразнят фюрера. Следва и поредната покана до регентите. Приета отново с неудоволствие от княз Кирил, визитата се оценява като възможност да се разсеят подозренията относно слуховете за подготвян завой във външната политика. На 16 и 17 март регентите са в Залцбург. Изложението на Хитлер по международното положение е централна тема в разговорите; почти накрая той обнадеждава събеседниците си, че новото германско оръжие ще подпомогне борбата, но не посочва къде смята да спре руските. На раздяла предупреждава, че са изключени каквито и да било компромиси, а „всеки опит за завой" щял да коства „скъпо". Примерът за цената, с която ще се заплати всяка „бадолиовщина" е окупацията на Унгария. Заплахата, че подобна участ може да сполети България, е по-скоро тактически ход, за да се подсигури доброволното взаимодействие на Балканите. При постоянните военни загуби германското правителство е склонно да прави отстъпки. То не може да действа непрекъснато брутално, за да задържа своите съюзници, и зато-

ва е принудено да приема, макар и с възражения, настъпилите корекции във външнополитическите приоритети на София[46].

* * *

От началото на 1944 г. се забелязват по-ясно тенденциите в българското управление към отслабване на зависимостта от Берлин при решаването на отделни външнополитически проблеми. Този нов елемент съществува не само в политиката спрямо Турция, но и в не по-малко злободневния аспект в правителствената програма – взаимоотношенията със Съветския съюз. Те бързо обсебват голяма част от вниманието на кабинета. Активизирането на съветската дипломация създава сериозни проблеми за управляващите. Из средите на правителствената опозиция се чуват все по-настойчиви апели за съживяване на българо-съветските контакти. В правителството зад тази идея застават почти половината от министрите. Намерението е да се удовлетворят /поне отчасти/ съветските искания за прекратяване на българското съдействие във войната срещу СССР, за да се избегне евентуален конфликт. За постигането на тази цел българските държавници залагат на сложна, трудноизпълнима дипломатическа еквилибристика между Берлин и Москва.

Последният етап от съветската дипломатическа офанзива срещу колебаещия се германски сателит започва с вербална нота от 22 януари 1944 г. В документа се посочва, че във Варна се строят „германски военни лодки и катери", които се използват срещу СССР. Съветското правителство настоява тези действия да бъдат незабавно прекратени. Следва устно оправдание, съгласувано с Бекерле и Рибентроп. Отговорът не удовлетворява Народния комисариат на външните работи. Нови възражения атакуват кабинета. Съветските ноти от 1 март, 17 и 26 април, 9 и 18 май осъждат предоставената помощ за райха. На несъстоятелните увъртания Кремъл противопоставя искането за откриване на консулства във Варна, Бургас и Русе. По препоръка на райхсминистъра на външните работи въпросът се обвързва с възстановяването на българо-съветските търговски връзки. В Москва отхвърлят предложението. В София дебатите по съдържанието на българските ноти в крайна сметка предизвикват кабинетна криза. Изразител на настроенията да се прекратят злепоставящите правителството концесии към Берлин става министърът на земеделието Иван Бешков. Той се изказва твърдо за провеждането на политика, освободена от опекунството на Хитлер: „Ние имаме един дълг – да запазим България, ако ще да се скараме с Германия. Ако на Германия е отредено да загуби, няма защо и България да загине с нея." Внушения в този смисъл прави и съветникът в легацията Д. Яковлев. В разговор с представител на МВнРИ в началото на май той не крие, че чрез отговора на нотите Москва иска да провери отношението на българските държавници към Германия, да предизвика „принципно разглеждане на големия въпрос за съветско-българските отношения" и да предупреди, че „очакваттелното положение е фатално", както е „фатално" да се мисли, че Германия „още не може да бъде бита". Недвусмислена е и препоръката му, че „единственият разумен изход" за България е да даде своя принос за разгрома на Германия.

Обсъждането на различни варианти за удовлетворяване на съветските условия, изложени в нотата от 18 май, поставя правителството в безизходица. На 21-ви същия месец Филов съобщава на Бекерле, че кабинетът е вече в оставка. Той все пак успокоява пълномощния министър, че правителствената промяна няма да има „външнополитическо значение" и че – напротив – с нея се възнамерявало „да се укрепи и подсили" външната политика в „прогермански курс". В Берлин посрещат уверението с подозрение, което нараства още повече с новината, че премиерската кандидатура е Иван Багрянов. Примирението с избора за министър-председател е неизбежно. На 31 май германският пълномощен министър вече знае, че същата вечер Багрянов ще бъде натоварен да състави новия кабинет.

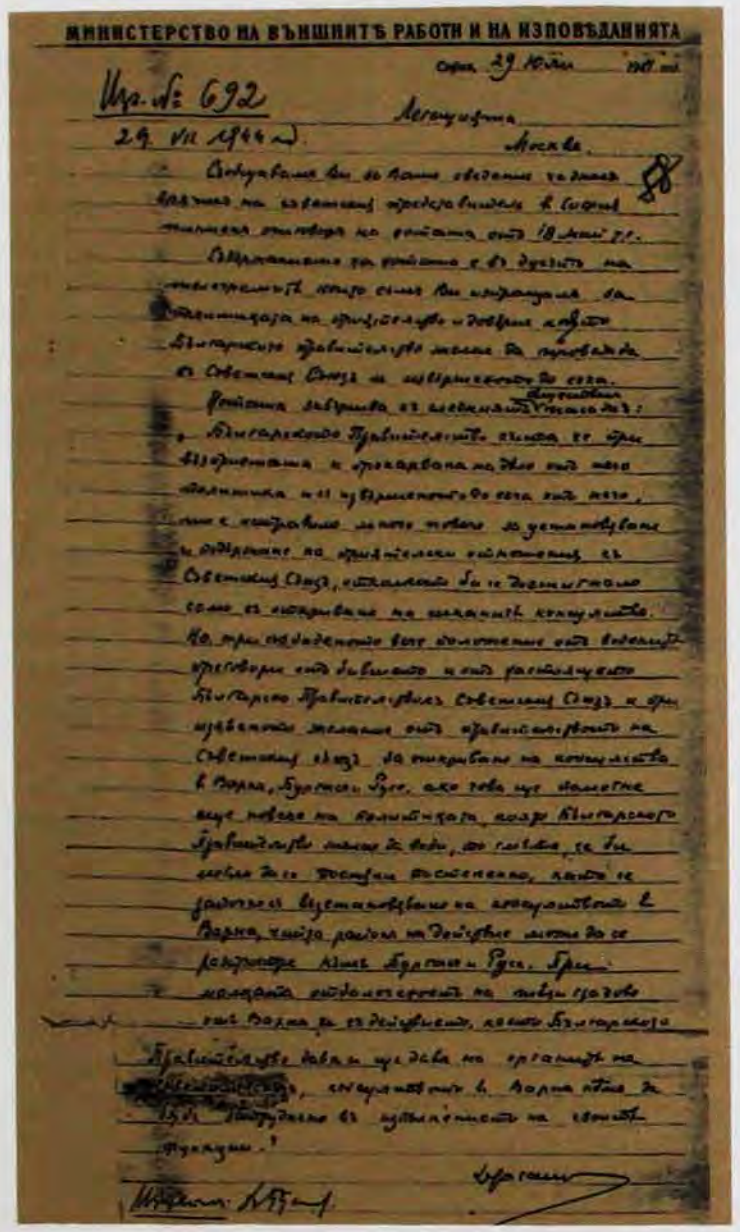
На 1 юни регентският съвет подписва указите за правителствените назначения. „Кредото" на премиера, споделено в най-близкото му обкръжение, е изградено върху няколко заключения: първо – че Вермахтът е вече изморен и с „разхвърляни усилия по много фронтове"; второ – съюзниците от антихитлеристката коалиция имали „малки предимства" в силите; трето – едва след откриването на Втория фронт можело да се отговори на чия страна ще бъде победата; във всеки случай западните съюзници искали „да доизцедят руския лимон", да отслабят „моралната издръжливост на противника си" и едва тогава да проведат „главното действие". Ето защо „кулминацията на кризата" можела да се очаква през есента на 1944 г. или през пролетта на 1945 г. Багрянов разчита преди всичко на конфликт между съюзниците. С неизбежни грешки при съставяне на прогнозата /очевидно перспективите са умишлено внушени от контактите с противниковата страна/, той определя неправилно и бъдещата линия, която правителството трябва да поддържа: „България ще може да изчака развоя на събитията, без да бърза в активно определяне на тази или онази страна." При изпълнението на набелязаната програма премиерът предвижда да се продължи дотогавашният курс на „приятелство" с Германия, но наред с това да се започне „постепенно и неусетно" отдалечаване чрез възприемане политика на „пълен неутралитет". В инструкцията си до печата той обобщава тази идея с лаконичната фраза: „Ни с тез, ни с онез". По негова преценка от съществено значение за провежданата външна политика трябвало да бъде изострянето на англо-съветските противоречия на Балканите и обстоятелството, че както за Съветския съюз, така и за Англия „съвсем няма да бъде безинтересно към коя от тях ще наклони България". Очевидно Багрянов преувеличава военностратегическата стойност на България. Именно затова в своя план за спасяването на страната той поставя следните задачи: да се успокоява СССР, че България един ден ще се нареди на негова страна; едновременно с това да се заплашва Англия, че ако тя не измени антибългарската си позиция, ще „тикне България към окончателно формално и физическо съюзяване с Русия".

В момента, когато Багрянов поема ръководството на страната акцентът във външната политика е вече изместен поради съветските ноти и обещаните преговори с представители на САЩ и Великобритания, уредени чрез мисията на Куюмджийски. В този комбиниран натиск Вашингтон се стреми да притежава инициативата при уточняването на условията за излизане на България от войната. Затова след установяването на връзка с българското правителство директорът на УСС решава да получи не само одобрението на вече задействания план за „откъсването" на София от Оста, но и съдействието на съветските специални служби. Именно затова темата „България" ангажира част от съветско-американските дискусии по време на посещението на генерал Донован в Москва, продължило от 23 декември 1943 до 6 януари 1944 г. И тъй като засега руските архиви доста оскъдно предлагат информация за мащабите на установеното сътрудничество, може само да се гадае колко искрено е било даденото съветско съгласие САЩ да поемат изцяло отговорността за българското бягство от съюза с Германия. Във всеки случай по време на разговорите за бъдещото българско измъкване от Оста и използването на ресурсите на страната за победата Молотов се съгласява, че България трябва да се бомбардира, за да стане „по-благоразумна".

Инициативата на Донован да се атакува прогерманската ориентация на българските държавни институции ангажира съветското ръководство въпреки наблюдаваните резерви. Правдоподобното обяснение за отсъствието на ентусиазъм очевидно се съдържа в съвпадението на геополитическите амбиции у двете преговарящи страни. Липсват и безспорни свидетелства за безусловното съгласие на Кремъл в обработката на България предимство да има американската администрация[47].

Българската дипломация също се включва в отчаяните опити на новия външен министър да дистанцира предпазливо страната от губещия съюзник. Според сведения на Вилхелмщрасе Първан Драганов свеждал предстоящата задача на правителството до провеждането на една „трезва, реалистична политика, в тясно сътрудничество с Германия, но при възможно избягване на конфликт с Русия". Фактически, по времето когато поема ръководството на Външно министерство – 12 юни, Драганов е преоценил сериозно възгледите си за характера и перспективите на българо-германското сътрудничество. Началото на преосмислянето вероятно е поставено през лятото на 1942 г., когато е преместен в Мадрид. Окончателната преориентация настъпва след смъртта на цар Борис. През март 1944 г. Драганов вече споделя, че отношенията с Германия трябва да се ревизират и че като член на Тристранния пакт България има не само задължения, но и права. За него е показателно как германското ръководство третира Унгария и Румъния. Именно затова той настоява да не се изпускат възможностите не за „преговори", а за „разговори" със западните съюзници. След поемането на министерския пост Драганов се сблъсква с дипломатическата атака на Москва и натиска на Берлин да се отклонят „руските претенции".

В крайна сметка първият рунд в българо-германския спор, до каква степен трябва да бъдат удовлетворени съветските военни и политически изисквания, завършва в началото на юли с полупобеда. Германците са принудени да се съгласят с отстраняването на хидропланите си от Варна, но не и с откриване на консулство. Въпросът за отговора на съветската нота е поставен след двуседмично мълчание. Текстът е обсъден в регентския съвет на 27 юли. Обмисля се и смяна на пълномощния министър в Москва с оглед на „новата политика". По

МИНИСТЕРСТВО НА ВЪНШНИТѢ РАБОТИ И НА ИЗПОВѢДАНИЯТА

Шифр. № 692

Москва.

Шифрограма в отговор на съветската нота от 18 май 1944 г. – ЦДА

внушение на съветския посланик в Анкара е подготвено писмо до В. Молотов с подробно обяснение на българската външна политика. Със съдържанието на документите до съветското правителство е запознат Бекерле. Той е крайно недоволен от изложеното в тях. Според него отговорът щял да бъде доказателство за съюзниците от антихитлеристката коалиция, че българското правителство променя външната си политика, а вътрешнополитическият ефект – още по-неприятен – щял да всее съмнение, че то се е отдръпнало от своя съюзник Германия и провежда „проруска политика".

Дори и традиционното заплашване с „болшевизма" не разубеждава Драганов да даде съгласие за откриване на консулство във Варна. Нотата е връчена в съветската легация на 30 юли. С това започва и последният етап в българо-германските военнополитически отношения. Тяхна постоянна характеристика става задълбочаващото се влошаване. Противоречията се проявяват в демонстративното разграничаване от Германия, когато Анкара къса дипломатическите връзки с Берлин на 2 август; в неочакваната реакция на българското правителство по транспортирането на съветски военнопленници през българска територия; и накрая – в практическите мерки за постепенното освобождаване от поетите военни задължения[48].

Междувременно на 26 юли 1944 г. в Европейската консултативна комисия /ЕКК/ е внесен за обсъждане окончателният американски проект с условията за „капитулация" на България. Във връзка с това Държавният департамент нарежда да се ускори изпращането на българска делегация. В подготовката на официалните преговори, която се извършва почти изцяло от американското генерално консулство в Истанбул, е включен със съгласието на Багрянов и представителят на парламентарната опозиция Стойчо Мошанов. Той пренасочва контактите към британската мисия в Турция и на 16 август се среща с посланика сър Х. Начбул Хюгисън. В меморандума на британското посолство до Държавния департамент от 20 август е съобщено не само съдържанието на разговорите, но и английските претенции – българското правителство да освободи съюзническите военнопленници и до края на август да определи кои ще са българските емисари.

Събитията в Румъния от 23 август ускоряват преговорите с България. Спешно е изготвен нов проект, но вече с условия за „примирие". Комплектована е и българската делегация – Стойчо Мошанов и военният аташе в Турция полковник Димитър Желязков вместо отказалия се Георги Киселов. Вечерта на 30 август те се приземяват благополучно в Кайро. По време на единственото заседание, проведено на 1 септември от 18.00 часа, е получена и новината за оставката на Багрянов. На 2 септември 1944 г., след известието за назначаването на К. Муравиев за министър-председател и за състава на Министерския съвет, Мошанов отказва да води преговори. Безизходицата става непреодолима на 5 септември, когато Съветският съюз обявява „състояние на война" на България. Въпреки очакваната „изненада", Лондон е задължен с неудоволствие да промени плановете си и да пренесе „цялото шоу" в Москва, „за да удовлетвори руснаците".

Военната намеса на Съветския съюз анулира опитите за осъществяването на дирижирано от Запада измъкване на България от световния конфликт. Независимо че правителството на Муравиев обявява „строг неутралитет", редица непредвидени обстоятелства блокират своевременното скъсване на отношенията с Третия райх. Решението е обявено по Радио София едва в 23.00 часа на 5 септември. Час и 40 минути по-късно, на 6 септември, К. Сарафов и И. Алтънов информират Д. Яковлев, че връзките между България и Германия са прекратени и българският кабинет моли съветското правителство за примирие.

Бекерле получава българската нота едва „в 3 часа през нощта на 5 срещу 6 септември 1944 г." На 6 септември Министерският съвет решава да обяви война на Германия, като актът влезе в сила на „8 септември в 18 часа" по военностратегически съображения, свързани с изтеглянето на българския корпус. Междувременно е започнало разоръжаването и интернирането на германските части, отстъпващи от север, като броят на разоръжените войници и офицери достига на 7 септември 14 638 души. Германският пълномощен министър остава в София и на 8 септември. В 18.45 той предава по телефона в Берлин новината за съветското настъпление в България. Свидетел е и на влизането в сила на одобрената същия ден наредба-закон за военното положение между България и Германия. Едва тогава Рибентроп му разрешава да напусне „веднага" страната. След несполучлив опит да замине за Скопие Бекерле, с част от персонала на легацията, заминава за Свиленград. Там, в очакване на турска входна виза, е арестуван /17 септември/ по нареждане на съветското командване от представители на новото българско правителство, взело властта на 8 срещу 9 септември 1944 г.

Кабинетът на завладялата управлението на България коалиция на Отечествения фронт, с министър-председател Кимон Георгиев, фактически отменя заповед № 342 от 8 септември на военния министър генерал Иван Маринов. В нея България е предоставена на милостта на трите велики сили с решението: „1. Да се сключи примирие с Англия, Америка и Съветския съюз. 2. Да допусне съветски, английски и американски войски да минат през наша [българска] територия. 3. Да измени

Стойчо Мошанов, член на делегацията за преговори със западните съюзници в Антихитлеристката коалиция – ЦДА

ОФИЦИАЛЕНЪ ОТДѢЛЪ

МИНИСТЕРСКИ СЪВЕТЪ

УКАЗЪ

№ 9а

ВЪ ИМЕТО НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

СИМЕОНЪ II

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

Ние, Регентитѣ на България

По доклада на Председателя на Министерския съветъ, Министъръ на външнитѣ работи и на изповѣданията, подъ № 276, отъ 8 септемврий 1944 година,

Утвърдихме и утвърждаваме:

НАРЕДБАТА-ЗАКОНЪ

за обявяване Царство България въ военно положение,

приета, на основание чл. 47 отъ Конституцията съ 2-то постановление на Министерския съветъ, взето въ заседанието му отъ 8 септемврий 1944 година, протоколъ № 174.

Изпълнението на настоящия указъ се възлага на Министра на войната.

Издаденъ въ София на 8 септемврий 1944 година.

На първообразния собственоръчно написано:

„Кирилъ Князъ Преславски
Генералъ Миховъ"

Приподписалъ,

Председатель на Министерския съветъ, Министъръ на външнитѣ работи и на изповѣданията: Муравиевъ

Първообразниятъ указъ е облѣченъ съ държавния печать и зарегистриранъ подъ № 8036 на 12 септемврий 1944 г.

Пазитель на държавния печать,

Министъръ на правосъдието: Д-ръ М. Нейчевъ

Наредба-закон за обявяване на Царство България във военно положение, 8 септември 1944 г.

външната и вътрешната политика с оглед България да се постави във възможно най-леко положение при настоящата обстановка.“ При наличието само на съветски войски на българска територия, чието навлизане е умело съчетано с преврата – въстание на просъветския опозиционен блок, ролята на коалиционните партньори на СССР за политическото бъдеще на България става второстепенна.

4.
Относителна вътрешнополитическа стабилност /1941–1943/

Присъединяването на България към Тристранния пакт /1 март 1941 г./ променя не само външната политика на страната. То носи мащабни вътрешнополитически последствия, придава интензивност на набиращи скорост още от есента на 1940 г. тенденции на задълбочаване на авторитарния характер на режима. Те намират красноречив израз в създаването на държавна младежка организация и репресивно, в националсоциалистически дух законодателство. Създаването на Организацията на българската младеж „Бранник“ /ОБМ/ и приемането на Закона за защита на нацията /с основен антисемитски акцент/ през декември 1940 г. изразяват определени насоки на развитие на режима, продължаващи логично и след 1 март 1941 г.

Присъединяването към Тристранния пакт създава психологически предпоставки за заемки от германската/националсоциалистическата практика, улеснява внушенията от германска страна, благоприятства задълбочаването на авторитарното развитие, облекчава засилването на антилибералните критики и демонтирането на остатъците от либералнодемократичната система. Участието в пакта гарантира на режима във вътрешнополитически план първоначално стабилност. То дава импулс за осъществяване на вътрешно преустройство. Същевременно го обвързва категорично с определена идеология/политически режим. Оттук, като следствие от външнополитическия избор на идеологически партньор и от задълбочаването на вътрешнополитическата трансформация, се оформя и ясното обособяване на съответните антинацистки/антигермански и същевременно – антиавторитарни среди и нагласи.

Изборът, извършен още в края на декември – началото на януари и санкциониран на 1 март 1941 г., води логично до ясно определяне на позиция в международния конфликт /присъединяване към Антикоминтерновския пакт – през ноември, обявяване на война на Великобритания и САЩ – през декември/, както и до засилване на поляризацията в обществото. Одобрението, което Народното събрание /НС/ дава на присъединяването към пакта на 3 март, е симптоматично за състоянието на парламента и парламентаризма. То показва, че правителството разчита на конформизма на представители на т.нар. правителствено мнозинство, на малобройността и слабостта на опозиционните парламентарни среди, както и на различни, добре отработени механизми, позволяващи манипулиране на волята на депутатите от мнозинството[49].

Присъединяването към пакта е свързано и с очаквано решение на националния въпрос. Публична тайна е, че войските на Райха влизат в страната, за да преминат, а не да останат. Дори най-непосветените в българо-германските контакти на високо ниво справедливо очакват компенсации откъм гръцки територии или най-малкото, окончателно компрометиране на балканското статукво спрямо България /връщането на Добруджа предишната есен е мощен пример в такава насока/. Каквото и обяснение да се търси за ентусиазма, с който населението посреща германските войски, за управляващите то резонно изглежда като плебисцит /както го формулира и министър-председателят Филов/ за правителствената политика[50].

Предприетата външнополитическа стъпка, както и очакваните промени на статуквото на Балканите не оказва чувствително влияние върху намеренията на управляващите да провеждат започналата през 1940 г. политика на изграждане отделните елементи на авторитарния режим. Така на 5 април 1941 г. влиза в сила наредбата за националната пропаганда, по чиито предписания се създава пропагандна институция – Дирекция на националната пропаганда /ДНП/. Новият орган има за задача „да направлява общественото мнение“, да мобилизира обществото, да осъществява контрол практически над всички публични прояви – не само в страната, но и на българи в чужбина, като същевременно съдейства за гражданското възпитание и се бори с чуждите пропаганди. Като пропаганден орган новата Дирекция изразява тенденцията на развитие на авторитарния режим, повлияна от националсоциалистическия опит[51].

Германското нападение над Гърция и Югославия /6 април 1941 г./, осъществявано и от българска територия, рязко отмества вниманието на политическите сили, респективно на общественото мнение. В дните от антигерманския преврат в Белград /27 март/ до югославската капитулация /17 април/ общественото напрежение ескалира. Когато се обявява, че българските войски ще заемат Моравско, Западните покрайнини, Македония и Беломорска Тракия, избухва буквално еуфория. Пропагандата на режима работи на пълни обороти. Постановките за „поправяне на неправдата“ спрямо България и за „възтържествуването на справедливостта“ преливат в тезата за „възкресението“ /донякъде и алюзия с тогавашните великденски празници, в седмицата след които започва заемането на „новите земи“ – 19 и 20 април/[52]. Култът към царя достига връхната си точка, а политици и журналисти спонтанно му присъждат прозвището „Обединител“.

Решаването на националния въпрос, както се възприема тогава заемането от български войски на югославски и гръцки територии /без международно признание/, съвпада с връхната точка на развитие на установения след май 1934 г. безпартиен авторитарен режим. Обединението се превръща в негов /преди всичко на Царя/ основен актив, върху който управляващите ще градят няколко години обосновка и пропаганда в полза на своите действия. То изземва значителна част от антигерманската аргументация на представителите на разтурените буржоазни партии. Националното обединение придава положителен смисъл на съюзничеството с Третия райх в представите на значителни слоеве от обществото. То инициира благоразположение и одобрение към Германия, националсоциализма и към личността на Хитлер у мнозина политици и обикновени граждани, които дотогава изпитват определени резерви към националсоциалистическата идеология и действията на германския канцлер[53]. С това може да се обясни фактът, че антиправителствената съпротива се идентифицира почти напълно само с действията на българските комунисти. Единствената съпротивителна акция срещу присъединяването на България към Тристранния пакт са планираните през февруари от средите на БЗНС „Ал. Стамболийски“, начело с лидера им д-р Г. М. Димитров и с външна /югославска и британска/ подкладка, саботажно-терористични действия и евентуален преврат, завършили с пълен провал още на фазата на начална подготовка[54].

Изпълнявайки националната ревизионистична програма, режимът се оказва пред задачата да овладее освободеното от основния си дотогавашен обект обществено мнение. Неумелата пропагандна политика на правителството, бюрократичните

Манифестация на ОБМ „Бранник“ в подкрепа на присъединяването на България към Тристранния пакт – АМВР

неуредици, стопанските и социалните проблеми, неуспехът да се мобилизират масите за актуалните обществено-политически задачи в значителна степен /в дългосрочен план/ обезсилват положителния резонанс от събитията от ранната пролет на 1941 г. Но преди още да се окопити от напрежението и радостта си от априлските придобивки, управляващият екип е изправен пред ново външнополитическо предизвикателство. На 22 юни започва германо-съветската война. Тя предизвиква нов, мощен шок както за общественото мнение, така и за управляващите. С него приключва и изключителната динамичност на периода. Случилото се на 22 юни е събитие с огромно значение за целия период до септември 1944 г. Новата ситуация налага изключителна предпазливост на монарха и неговия екип. За българската радикална десница събитието от 22 юни я освобождава от принудителното сдържане на антисъветската и антикомунистическата ѝ пропаганда, наложено от акта от 23 август 1939 г. Започването на хитлеровия „източен поход“ изкарва комунистическата партия от объркването и пасивността, в които се намира след август 1939 г. Тя отново изпада /под директивите на Коминтерна и на задграничното си ръководство/ в присъщото си състояние на дихотомно мислене. Новото разширяване на войната и пренасянето ѝ на руска територия внася объркване, неудовлетворение и страх сред обществото. „Войната – обобщава Филов още на 22 юни настроенията от провинцията – се посреща с изненада и униние“,

Министър-председателят проф. Б. Филов чете програмата на правителството – ЦДА

а министърът на правосъдието Васил Митаков пише на 25 юни: „У нас смущението продължава."[55]

Докато правителството заема изчаквателна позиция към събитията, комунистите реагират светкавично. На 22 юни те дават израз на своята позиция към германското нападение, а на 24 – фактически /дирижирани от Москва/ обявяват своята съпротивителна позиция[56]. Приетият от тях курс на съпротива обаче изглежда в началото не повече от една декларация.

Събитията от пролетта на 1941 г. определят приоритетността на три основни задачи за режима: интегрирането на новоприсъединените земи в стопанско, административно, социално, културно и политическо отношение; поддържане на финансова и стопанска стабилност във военни условия; развитие на политическата система. По стечение на обективни и субективни обстоятелства последното се оказва невралгичната точка в действията на управляващите. Посочените основни задачи са обвързани с двете изразени тенденции на момента. Първата е към по-нататъшно задълбочаване на авторитарните реформи и изграждане на цялостен облик на режима – не само идеологически и пропагандно, а преди всичко в организационно отношение. Втората е към обособяване на нелегална въоръжена съпротивителна дейност. С оглед на тези тенденции към лятото на 1941 г. ясно са изразени и пътищата на действие. Обобщено те са: а/ на продължаване на дотогавашната избрана насока на действие, но преди всичко на изчакване /за управляващото мнозинство/; б/ на адаптиране към политиката на управляващите, но паралелно с това и на влизане в синхрон с политическия режим в Германия /за радикалната десница/; в/ на противопоставяне срещу режима /комунистите и най-радикално настроените представители на земеделската левица/.

По-нататъшното развитие по авторитарен път е основната тенденция. Негови носители са управленският елит, парламентарното мнозинство, висшето чиновничество, повечето представители на местната власт, генералитетът, част от интелигенцията и т.н. Тази тенденция е ограничавана от царя и същевременно е лишена от инициатива. Управляващият лагер може да се оприличи на послушно мнозинство, намиращо се в състояние на перманентно изчакване /такава е и външната политика на страната/ между отделните съдбоносни стъпки и поведението на монарха. Водещата, авторитарната парадигма придава на българската вътрешна политика относителна устойчивост, обезпечава задържането на кризисните процеси. Моментните успехи, които я съпътстват, са придружени от дълговременни усилия за задържането им. Докъм пролетта на 1943 г. тази политика носи стабилност и отлагане на евентуална криза на режима.

Независимо от военните условия правителството полага усилия и следва курс към развитие на страната, свързан с концепцията за социална справедливост, стопански възход, грижи за работничеството и за селото. По отношение на последното например са разработени стопански и социални програми за развитието му. Приемат се законодателни мерки /и се започва работа по провеждането им/ за земеделските пенсии, за трудовите земеделски стопанства и т.н. Поощрява се кадастрирането и комасацията на земята, както и запознаването с модерни форми и усвояването им /съобразно с тогавашната ситуация – германски/ на организация на селскостопанския труд и бит. Набелязани са и стъпки за превръщането на читалищата в културни центрове, за строителство на модерни училищни сгради. Разширяват се програмата и обхватът на т.нар. културни седмици на село /започнали през 1940 г./, които особено интензивно се организират през 1942 г. Правителствените мерки и усилия за по-комплексна намеса в селскостопанската проблематика, за решаването на неотложни задачи са отразени в петгодишен план за стопанско и културно издигане на селото от 1941 г. По същество планът поставя основа за модернизация в селскостопанската сфера[57].

Не са малко мероприятията, набелязани от правителството за работничеството. Едно от значителните сред тях е приетата програма за строителство на работнически жилища на стойност 200 млн. лв. /за покупка и под наем/, която започва да се изпълнява, макар и бавно и ограничено от военните условия[58]. Заслужава да се отбележи и уреждането на пенсионните права на занаятчиите и умствените работници. Макар и без впечатляващи резултати, промяна в социалния живот и отдиха на работниците носят мероприятията „Труд и радост". За тях през октомври 1941 г. се подготвя и приема специален план. Той предвижда създаване на работнически „народен университет", театрална и музикална самодейност, естетическо възпитание, поощряване на четенето, екскурзионна и спортна дейност. По същността си действията в тази насока са пряко заимствани от тоталитарните образци и преди всичко от националсоциалистическата организация „Сила чрез радост" /„Kraft durch Freude"/[59].

Набелязаните мероприятия и очертаните бъдещи задачи свидетелстват, че в стопанската и социалната сфера под влиянието на различни, сложно взаимодействащи фактори страната навлиза в модернизационна фаза. За модернизацията свидетелстват провеждането на общия електростопански план на страната /приет през 1940 г./, подготвяното строителство на три големи язовира и изготвената за 1941–1942 г. програма за поливно земеделие, създаването на научни институти в областта на селското стопанство /напр. Научния институт за подобрение земеделските растения „Проф. Иван Иванов"/ и др.[60] Някои от осъществяваните мероприятия носят отчетливо белези на германската практика. Слабите ресурси /включително управленски/, военновременната конюнктура, както и други, включително конюнктурни причини силно деформират процесите на стопанско развитие и навлизане на иновации. Съществуват обаче свидетелства, които показват мащабите на замисленото развитие. Например сред набелязаните стопански и социални мерки за 1941/1942 г. е включено създаването на българска тежка химия[61].

Като успех по пътя на модернизацията на страната може да се оцени създаването на Института за стопанска рационализация /1941 г./. Макар и главно с оглед на пропагандните цели на режима, се разгръща производството на документални и др. филми чрез кинопредприятието на фондация „Българско дело" /1941 г./. През 1942 г. се откриват Висше училище за телесно възпитание и Висше техническо училище /първоначално със специалност строително инженерство и земемерство, а от 1943 г. и архитектура/. В плоскостта на модернизацията трябва да се разглеждат и такива стъпки като подготовката за строителство на модерен университетски център и проведеният за първи път след 1914 г. голям международен архи-

тектурен конкурс за нова столична жп гара /близо 70 проекта с участници от пет държави/[62].

Като цяло през разглеждания период политическата система добива сравнителна завършеност. По същността си авторитарна, тя се основава на една прагматична постановка, стриктно следвана от монарха: да няма друг център на власт и друго влияние извън цар Борис. Тази линия на поведение остава неизменна до царската смърт. Неин основен осъществител е министър-председателят Богдан Филов. Механизмът ѝ се изразява в няколко паралелно провеждани действия – като дезавуиране на Народното събрание, протакане и отлагане на ред законодателни и административни стъпки, обезсилване на отделните активни политически центрове. Абсолютно верен на Борис, министър-председателят с твърда ръка сдържа всички непроизтичащи от царя и от самия него опити за развитие на режима, както и всички инициативи, които биха засилили тежестта на отделни личности или групи в управлението и в обществено-политическия живот като цяло.

Царят и Филов провеждат безкомпромисна политика на сдържане на парламентарните инициативи. Министър-председателят установява абсолютен контрол върху т.нар. правителствено мнозинство. Той подработва, налага и контролира дневния ред на неговите заседания и неговите решения, а чрез различни манипулации се затруднява дейността на опозиционните депутати. Дирижираните заседания на мнозинството утвърждават фактически спуснатите от Министерския съвет /МС/ внушения. Правителственият контрол и намеса проличават в случаите с оставката на председателя на парламента Никола Логофетов /май 1941 г./, касирането на група опозиционни /главно комунистически/ депутати /юли 1941 г./, бламирането на подпредседателя на парламента Димитър Пешев /март 1943 г./ и т.н. На моменти реално управляващите страната фактори изключват всякакво инакомислие, особено при случаите, когато трябва да се демонстрира политическа монолитност. Тогава се разчита на акламации без разискване, както в случаите при одобрението на българското присъединяване към Тристранния пакт /март 1941 г./ или решението за обявяване на война на Великобритания и САЩ /декември 1941 г./. Драстичен случай на манипулиране и същевременно ярък пример за обезсилването на народното представителство от страна на министър-председателя дава регентският избор /септември 1943 г./.

Дезавуирането на Народното събрание върви паралелно със засилването на ролята на МС. Царят и Филов, особено последният, съзнателно изземват функции на парламента, прехвърляйки ги върху МС и съсредоточавайки в него цялата власт в страната. Така се извършва промяна в разпределението на функциите между законодателна и изпълнителна власт, рязко се снижава възможността правителството да бъде контролирано. Някои съвременници дори говорят, че парламентът е „абдикирал" от своите функции. Типичен пример за такова изземанe на правомощия и прехвърлянето им върху МС е парламентарното решение да се възложи на МС да вземa всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси от 9 юли 1942 г.

Немалко усилия се полагат, лично от царя и от министър-председателя, да се сдържа, неутрализира и когато е възможно, да се приобщава дясната политическа опозиция /преди всичко представителите на легионерското движение/. Там където и когато успехът е сигурен, се прибягва и до интервениране пред националсоциалистическите партньори и покровители на българската десница. За нежеланието да съществуват каквито и да е други центрове с власт и политическа тежест свидетелстват както конкретни факти, така и оценките на съвременници. Основен мотив за царя и Филов да протакат например въпроса за учредяване на българска патриаршия, съответно за избиране на патриарх са тъкмо опасенията, че при променени условия Св. Синод и Патриаршията биха изразили някакви властови претенции[63].

Както бе посочено, развитието на политическия режим силно се влияе от волята на държавния глава. Друг фактор с не по-малко значение е съюзничеството с Третия райх. Националсоциалистическото идейно влияние, както и практиката на режима в Германия присъстват /първото по-изразено/ в оформянето и развитието на българския авторитарен режим през разглеждания период. Трябва да се прецизира, че не става дума за действия под германски натиск, а за заемки, усвоявани поради нарастващата близост между двете държави. В български условия адаптирането към еталони от Третия райх се извършва с предпазливост. От една страна, стремежът на министър-председателя е да не се позволи пряка германска намеса в политическото устройство, а от друга – да се осуетят опитите на дясната политическа опозиция /легионери, ратници, кръга около Ал. Цанков/ да интервенират пред германците, обвинявайки правителството, че няма инициатива и желание да се развива съобразно изискванията на „новия ред".

Развитието на политическата система на авторитарния режим стои на дневен ред през целия разглеждан период. Царската, а и Филовата предпазливост отдалечава режима от политически експерименти с размах. Основната политическа линия на поведение на управляващите е да се изчаква; много реформи негласно са оставени за след войната. Монархът, министър-председателят и някои от министрите мимоходом обсъждат необходимостта от развитие на политическата система. Особено належаща се оказва политическата опора на режима. На дневен ред периодично излиза идеята за създаването на „обществена сила", формация, която да „приобщи населението" към управляващите, да бъде тяхната опора, съответно инструментът, който да осъществява комуникациите между управляващи и управлявани. Цар Борис III, а подобно на него и Филов не крият опасенията си от „опартизаняване" на планираната опора. Това обяснява защо за нея се говори, но почти нищо не се прави. През юни 1941 г. идеята се обмисля, но се изоставя поради възможното противопоставяне между структурите на бъдещата обществена сила и царя. Известно време неактуална, идеята е подета отново след Сталинградската битка и отново към юни 1943 г. царската предпазливост я сваля от дневен ред, за да бъде нескопосано реанимирана вече след неговата смърт. Така недоверието на монарха не позволява българският авторитаризъм да се сдобие с масово политическо движение или с държавна партия[64].

Българското авторитарно управление трябва да се съобразява с и се намира под влиянието на няколко дадености /фактори/. Според Филов, чиито заслуги към идеологията и програмата на режима не са за пренебрегване, те са: повелята на времето, примерът на великите съюзници и битовите особености на българския народ[65]. Дешифрирано, това твърдение довежда до констатацията, че режимът се намира в сложна ситуация, изискваща да отчита германското идейно-политическо влияние и практически пример /както и преки внушения/, да се съобразява с парадигмите на новия ред, разбиран като конкретни прояви и практики, диктувани от военните условия, и да съобразява своите стъпки със социалнопсихологическата картина в страната /традиции, политическа култура, манталитет и т.н./.

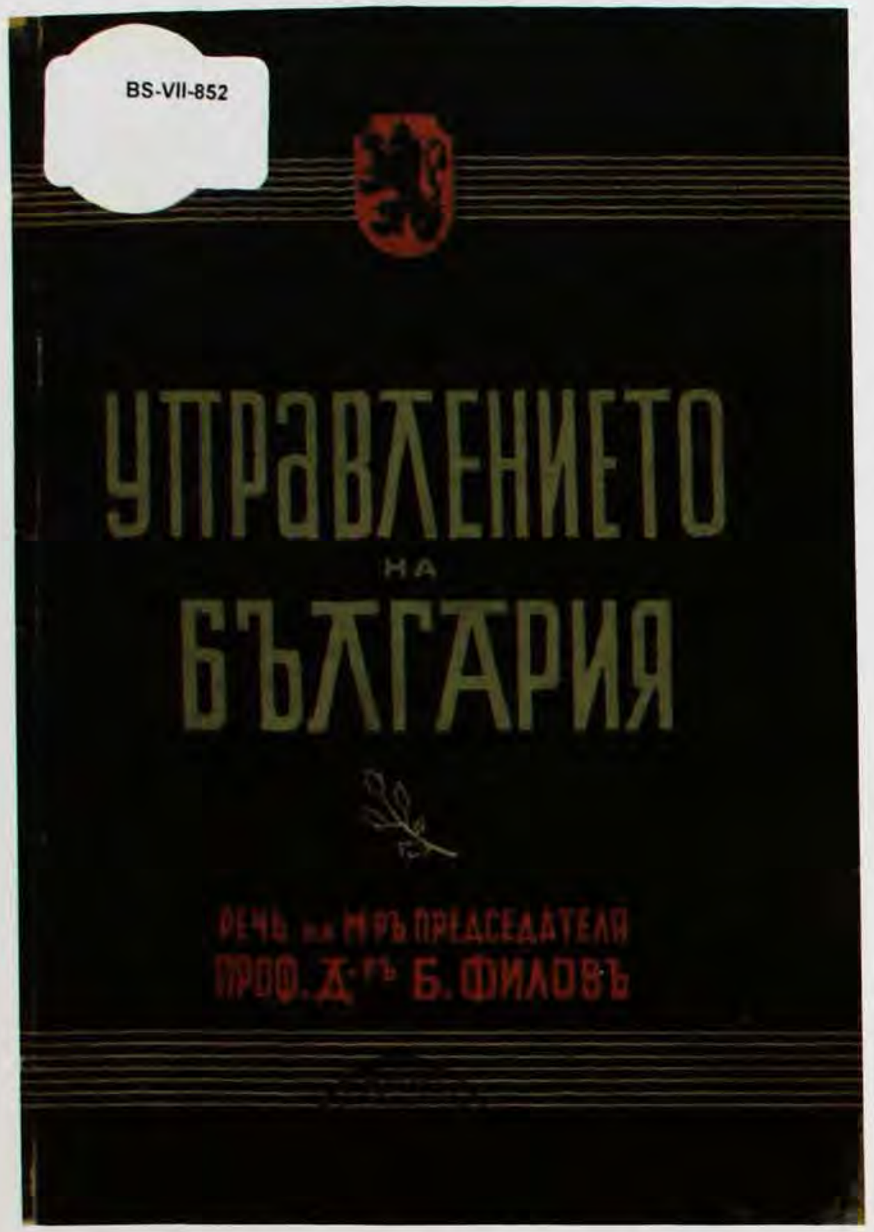
Основните виждания за развитието на режима министър-председателят излага в три свои програмни речи. Първата е от 19 ноември 1941 г. в Народното събрание; втората е радиореч с изложение на програмата на втория кабинет Филов /12

Министри и депутати посрещат цар Борис III за откриване на IV РС на XXV ОНС, окт. 1942 г. – БИА-НБКМ

април 1942 г./, а третата съдържа обстойна интерпретация върху втората /обосновка на програмата, направена на 15 септември 1942 г. във Военния клуб в София/. Накратко в речите Филов аргументира новата национална държава и нейната обществена опора, състояща се от три „стълба": организацията „Бранник", професионалните организации и запасното войнство[66]. Според представите на министър-председателя авторитарният режим трябва да скъса с всички недостатъци на партийното управление. Един по-обстоен цитат илюстрира насочеността на изграждания към 1942 г. режим: "Когато ние провъзгласяваме принципа за върховенството на държавата, когато ние твърдим, че държавата има право да се намесва във всички области на стопанския и културния живот – не може да се оставят автономни учреждения, които да искат да изключат контрола на държавната власт и които искат да действат само по свое разбиране, така, както те намират за добре или както те са свикнали да работят досега."[67]

Визията на Филов за бъдещия облик на българската политическа система е подчертано позитивна и извежда като основни акценти безпартийността, неоспоримата роля на царя като реален върховен политически фактор в страната, всеобемащата роля на държавата и първенството на социалната проблематика. Същевременно програмните му постановки маркират и по-нататъшно ограничаване на остатъците от демократични порядки. В практически план осъществяването на те-

Идеите и делата на днешния безпартиен режим. Реч на министър-председателя Богдан Филов. Факсимиле

зи програмно-идеологически построения се свежда до усилия да се задържат породените от военните условия кризисни процеси в стопанската, а оттам и в социалната сфера. Развитието по пътя на доизграждането на авторитарната система става предпазливо, мудно и без особен ентусиазъм. В това отношение за пример могат да послужат активните, но без цялостен ефект стремежи за резултатност от дейността на ОБМ „Бранник", функционирането на държавните профсъюзи /Български работнически съюз/, пропагандните усилия на ДНП.

Отчитаното нарастване и активност на „Бранник" са съпътствани с активното противопоставяне на легионерите срещу държавната младежка организация, както и с честото напрежение около бранническото ръководство. Все пак ОБМ е правителствена структура, която работи пълноценно и се развива. Друг е въпросът, доколко усилията на организацията да приобщи младежта към режима, са успешни. През първите си две организационни години /1941–1942 и 1942–1943 г./ ОБМ осъществява разнообразна дейност, насочена към политическо възпитание на младежта и съпроводена с разнообразна културна и спортна програма. Ръководителите на режима ѝ възлагат задачи по патриотично, довоенно и спортно обучение и възпитание. В идеен и организационен план тя се явява важно звено за изграждане на новия човек, съответно за преодоляване на духа на „демолиберализъм". Цялостната организационна и идеологическа дейност на ОБМ е ориентирана в националистически и проавторитарен дух. Що се отнася до влиянието на германския пример – на „Хитлерюгенд", то на моменти е значително, но трябва да се търси в сферата на общи идейни внушения, на използвания пропагандистки арсенал, на организационни заемки. В практически план ОБМ е далеч от дейностите, обхвата, въздействието и мобилизацията, които се осъществяват в германски условия. Може да се твърди, че създателите на „Бранник" и нейните водачи се придържат към разбирането за идейна и организационна самобитност. Организацията култивира буквално култ към царя, идеализирани представи за нацията и държавата, а също и антикомунизъм и антисемитизъм, дух на критика на либерализма и демократическите режими. Макар силно повлияна от националсоциализма, ОБМ няма задължителен характер, степента на индоктриниране е далеч по-слаба, идеологическото въздействие отстъпва пред спортно-развлекателните акценти. Значителен брой младежи преминават през нейните редове – от 30 000 през 1941 г. до 450 000 през 1943 г.[68]

* * *

Политическият режим до края на периода запазва своята авторитарна същност, без да се превърне във фашистки. Не се създава монополна политическа партия, нито се въвежда корпоративно устройство. Култът към цар Борис не е свързан с промяна на ролята на монарха, който фактически си остава личността, управляваща страната, без да се превърне във водач от фашистки тип. Макар и бавно, тече също и процес на поява на фашистки елементи в политическата и идейната сфера. Не би било пресилено, ако се говори за процес на бавна, постепенна, на тласъци, по сегменти и некоординирана фашизация. Същевременно дълбокото царско недоверие и предпазливост сдържат авторитарните реформи и всеки процес в дясното пространство.

Ако трябва да се характеризира политическият режим в страната до 1944 г., то той представлява безпартийна монокрация, йерархично устроена, с един-единствен център на властта – царя. За утвърждаването на този тип управление в разглежданото време роля играят и психологически фактори. Царската нерешителност има своята обосновка не само в загрижеността на монарха за съдбата на династията и държавата в компликациите на войната, но е и следствие от непреодолими житейски нагласи. „Аз съм цар – споделя монархът неизгладимите си впечатления от кризи и метежи, – който се възкачих, когато топовете на революцията гърмяха пред София, и зная какво значи да имаш недоволен народ от нещо."[69]

Лица от еврейски произход предават радиоапаратите си в Централна поща. София, 28 юни 1941 г. Фото Ал. Бирюков – ОП „Стара София" със Софийски исторически музей

Поведението на царя рефлектира върху поведението на политическата класа. Тази част от нея, която е свързана с режима, е тясна, с ограничен периметър на влияние прослойка. Нейното диференциране наподобява това на правителственото мнозинство в Народното събрание. И в нея се оформят привърженици на Георги Кьосеиванов, на Ал. Цанков, малък кръг симпатизанти на прекратилите съществуването си идейни кръгове „Млада България" и „Нация и политика". Характерно за тях е вярата в царя, очакването той да ги повика в управлението. Впрочем, този мотив на надежди, а и на вяра, свързани с личността на цар Борис III, е не по-малко изразен и при онази част от политическата прослойка, произлизаща или свързана с представителите на разтурените партии, които защитават буржоазнодемократични, либерални и антиавторитарни нагласи.

Режимът трябва да се съобразява с три изразени политически потока[70]. Първият е на фашистката опозиция. Профашисткото и фашистко движение е един от най-важните играчи на българската политическа сцена, фактор с двойнствено положение. Той дава подкрепата си на безпартийния монархически режим, доколкото последният олицетворява българското единство, традиции и възход, но винаги е готов да атакува правителството с обвинения за неразбиране на реформите във фашистките държави, за мекушавост пред враговете на българщината, за нежелание да дава жертви в градежа на нова Европа и пр. Макар официално да не е прекратил съществуването си, Българският народен съюз „Кубрат" се е свил буквално до шепа хора без реална дейност. Вегетират и малцина-

та останали последователи на разтурения през 1936 г. Съюз „Българска родна защита“. Запазили политическите си контакти, представителите на Народното социално движение /НСД/ са не особено активна група, вдъхновявана от парламентарното опозиционно поведение на Ал. Цанков. Към режима е преминала /или е в своеобразна симбиоза с него/ значителна група от бивши представители на фашисткия политически поток и неговите формации, например от Съюз на ратничеството за напредъка на българщината /РНБ/ – Петър Габровски, д-р Александър Николаев, Александър Белев. Фактически приобщени към режима са представителите на Съюза на българските национални легиони /СБНЛ/ Иван Дочев, Денчо Стефанов, д-р Димитър Вълчев и др., които обаче съчетават това с участие и в легионерските прояви.

Активен организационен живот водят СБНЛ и РНБ, които представляват реална политическа сила. Легионерите не крият амбициите си да изградят легионерска държава. Участието в ръководството на организацията на запасните генерали

Знаме на дружина „Райна Княгиня“ от партизанска бригада „Г. Бенковски“, III ВОЗ – НИМ

Взривен влак с немски войници в Искърското дефиле 1942 г. – НИМ

Никола Жеков и Христо Луков, както и на гравитирацията към тях пропагандист на националсоциализма проф. Любомир Владикин, многобройността им и добрата организация на членовете ги превръщат в заплаха за управляващите. По някои сведения през 1942 г. легионерите организират около 9600 кандидат-доброволци за участие в т.нар. Африкански корпус на фелдмаршал Ервин Ромел – акция, провалила се поради недоверието и спънките, създавани от властите и цялостната политическа конюнктура[71]. Не по-малко опасна за управляващите е и РНБ, също многоброен, при това строго конспиративен съюз. През целия военен период той продължава да извършва активна печатна пропаганда, да вербува симпатизанти и да разполага с отлично оформено ядро от интелигенти[72]. Тези две организации са евентуалният резерв, от който националсоциалистите биха могли да черпят, ако им се наложи да прибягнат към конструиране на друго политическо представителство в страната. Спрямо тях царят и министър-председателят заемат неотстъпчива позиция. Те се опасяват от реалната възможност легионерите и ратниците да бъдат използвани като мощни многобройни ядра за натиск /сумарно към 30 000, а при политическа мобилизация до 100 000 души/. Действително германската страна проявява определени симпатии и поддържа контакти с тези организации.

Двете организации са прикрито антимонархически и копнеят за изграждането на еднопартийно управление по националсоциалистически първообраз. Легионерите при това са с голяма обществена тежест, а през 1941 г. чрез вестника си „Народен водач“ извършват масирана прохитлеристка пропаганда. Легионерите и ратниците открито се противопоставят на ОБМ „Бранник“, предлагат своите услуги на националсоциалистите, поради което на моменти режимът не само че не ги разглежда като свой резерв, но дори царят е принуден да вземе превантивни мерки срещу тях, оплаквайки се на националсоциалистическото ръководство[73].

В сравнение с легионери и ратници, представителите на бившите политически партии, ориентирани към ценностите на многопартийната демократична система и либерализма, са без реално значение. Те заемат напълно пасивна позиция, нарушавана от време на време чрез някоя парламентарна изява на всепризнатия опозиционен водач Никола Мушанов. Този втори политически поток не успява да си изгради реална позиция за ситуацията в страната, както и да степенува проблемите, чието разрешаване преследва. Пропартийната нагласа на неговите представители автоматично ги ориентира на страната на западните демокрации, но не им е чуждо и кокетирането /много често върху славянофилска основа/ с Русия. Провеждайки опозиционни сбирки с различна честота, представителите на тези среди демонстрират съпричастност с интересите на определен обществен

сегмент и поддържат латентни демократични нагласи и отрицание на авторитаризма. Активността им се увеличава след Сталинградската битка. Повечето от тях очакват намесата на царя в политическия живот по посока на смяна на курса – промяна, която според логиката на момента естествено би ги повикала отново на голямата политическа сцена. Тяхната група нито е монолитна, нито единна и носи всички противоречия между отделните политически партии, характерни за времето до 19 май 1934 г.[74]

Третият опозиционен политически поток – комунистическият, заема най-радикалната позиция, като още на 22/24 юни 1941 г. провъзгласява решимостта си за съпротива. Неговият курс се определя от плановете на Москва за международна съпротива срещу Третия райх. Българските комунисти действат за разстройването на един от съюзниците на Германия, те си поставят за цел да осуетят изпращането на български войски на Източния фронт. Чрез славянофилски по дух и припознаващи западните демокрации постановки в пропагандата си комунистите се стремят да приобщят в антиправителствената си политика и представители на буржоазнодемократичните среди.

Комунистическата съпротива се оформя още през лятото на 1941 г. Паралелно протичат два процеса – на излизане на нелегални извън населените места /оформяне на партизански групи/ и организиране на саботажни акции. Последователно излизат партизани в Разложко, Горноджумайско, Сливенско, Карнобатско, Новозагорско, Дупнишко, Баташко и т.н. Първоначално партизанските единици се състоят от 2–3 до 5–7 души. Тяхната численост по някои сведения достига между 70–100 души общо за страната към края на същата година. Саботажните акции се извършват от бойни групи и започват още през юли 1941 г. Първият саботаж е на жп линията при спирка Тополите, Варненско, на 25 юли. Саботажите са ориентирани към повреждане на железниците, опожаряване на предназначен за Вермахта бензин. През септември 1941 г. започват и палежи на селскостопанска продукция – сено, слама, зърнени храни, общо десетина акции през този месец[75].

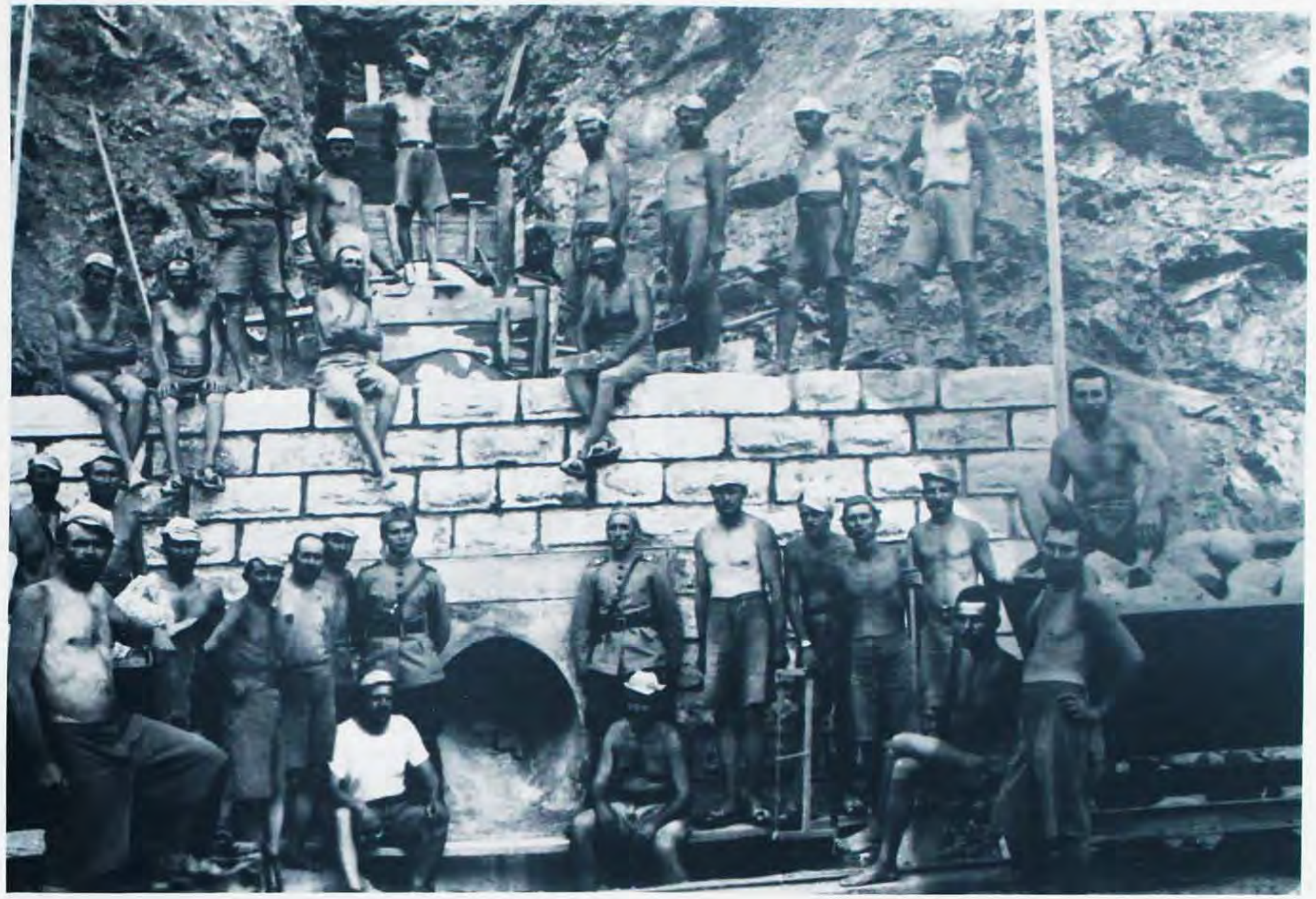
За подпомагане, активизиране и ръководство на съпротивителното движение през лятото на 1941 г. към ЦК на БРП е създадена Централна военна комисия, а между 11 август и 5 октомври от СССР са изпратени две групи подводничари и пет групи парашутисти, общо петдесетина души български политемигранти, както и съветски радисти. Изпращането им се превръща във фиаско – почти всички са убити или заловени, а режимът получава отличен повод за антикомунистическа пропаганда. От съветска територия започва и редовна радиопропаганда срещу България. На 23 юли започват предаванията на радиостанция „Христо Ботев", а на 7 октомври – на радиостанция „Народен глас"[76].

На комунистическите конспирации режимът отговаря с репресивни мерки. Последователно са приети допълнения към ЗЗД, към военносъдебните закони и т.н., увеличаващи рязко случаите на тежки наказателни санкции. Касирани са 9 души опозиционни депутати, фактически всички комунисти в Народното събрание. Още в ранната пролет на 1942 г. започва офанзива срещу партизанските групи и саботажната дейност. На 23 март е прието постановление за борба със съпротивата, в началото на май започват блокади на Източното Средногорие и Централните Родопи. През юни и през юли в резултат на няколко успешни полицейски акции се стига до съдебни процеси срещу заловените политемигранти, изпратени от СССР да ръководят съпротивата, и срещу ЦК на БРП.

На репресиите комунистите отговорят с нови акции. От юли 1942 г. саботажите се активизират, от август обект за активни нападения стават мандрите. За да легитимира дейността си, на 17 юли 1942 г. Комунистическата партия прокламира създаването на формацията Отечествен фронт, която трябва да придаде широка представителност на действията на съпротивата. Този удачен за комунистите ход, както и самата платформа на ОФ са дело на Г. Димитров. До края на 1942 г. са създадени общо около 120 местни комитета на ОФ, но трябва да мине още една година, за да се превърне формацията във фактор със значение в българския политически живот[77].

Сравнително постъпателно, без особени първоначални ексцесии се развива политиката по т.нар. еврейски въпрос. Той е съпътстван от значителна спекула, свързана с еврейските предприятия и жилищни имоти. Антиеврейските мерки са съпроводени с активна пропаганда в пресата, както и с изстъпления на ратници и легионери срещу лица от еврейски произход. Антисемитизмът заема изразено място като елемент от идеологията и пропагандата на режима. В антисемитската риторика се фокусира отхвърлянето на западноевропейския „демолиберален" стопански, социален и политически модел и на болшевизма. Борбата с „юдомасонството" се превръща в постоянен елемент от пропагандния дневен ред на българското общество. Оформя се антисемитски настроен политически поток, към който спадат не само антисемитските по своята същност легионерска и ратническа организация, но /макар и спорадично/ и част от младите паисиевци /БМСОП/. Официално антисемитизмът намира място в идеологически постановки и в пропагандата и на ОБМ[78].

Освен ликвидиране на еврейски предприятия спрямо евреите се вземат различни ограничителни мерки. На 25 юни 1941 г. е наложен вечерен час /от 21.00 до 6.00 ч./, на 12 август същата година се приема постановление, препращащо евреите за работа в трудовите групи към Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството[79].

Еврейски трудов лагер, 1943 г. – НИМ

Еврейска звезда – НИМ

Тласък в антиеврейските действия дава Законът за възлагане на МС да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него детайли от 9 юли 1942 г., последван от създаването на Комисарството по еврейските въпроси /КЕВ/ на 29 август 1942 г. За негов ръководител е назначен ратническият активист Александър Белев, който с особено старание се заема да разреши българския еврейски въпрос съгласно наблюденията, които има от Германия[80].

Към пролетта на 1942 г. се очертават някои търкания в МС, съпроводени с определени обществени недоволства от работата му. Най-невралгична е стопанската политика на кабинета, върху която военновременната конюнктура, проблемите със снабдяването и изхранването и проявите на спекула слагат негативен отпечатък. Успокояването на общественото мнение изисква министерски смени, например на министъра на търговията, промишлеността и труда проф. Славчо Загоров, на земеделието и държавните имоти – Димитър Кушев, на железниците, пощите и телеграфите – д-р Иван Горанов. Кабинета трябва да напусне и колебливият, невярващ в успеха на Германия външен министър Иван Попов, също колебливият военен министър генерал-лейтенант Теодосий Даскалов. Разкрита комунистическа конспирация във войската ускорява правителствената реконструкция. В новия кабинет на Филов /от 12 април 1942 г./ външното министерство е поето от самия министър-председател, военното от генерал-лейтенант Никола Михов, търговското – от Никола Захариев, земеделското – от Христо Петров, на железниците – от Васил Радославов, и т.н. Промените, както ще се окаже по-късно, не внасят динамика и не правят работата на МС по-оперативна.

* * *

Катастрофата на германската Шеста армия, т.е. съветската победа при Сталинград на 2 февруари 1943 г. играе ролята на психологическа граница за българските управляващи. Краят на битката маркира и реално протичащи в обществото процеси, обособява или прави видими тенденции. Сред управляващите се усещат потиснатост и смут. Тясно свързал съдбата си с Германия, управляващият екип констатира, че международното положение е факторът, влияещ мощно върху вътрешното политическо развитие и преди всичко върху психологически нагласи и дневния ред на общественото мнение.

На фона на моментното стъписване на управляващите рязко изпъква инициативността на БРП. През месец февруари комунистите дават ясен сигнал за себе си, като приемат директива за народно въстание, започват пълна реорганизация на партизанското движение и организират поредица от политически убийства. Всички отделни партизански единици се обединяват в Народоосвободителна въстаническа армия /НОВА/, територията на страната се разделя на 12 въстаническо-оперативни зони /ВОЗ/ и се сформира главен щаб начело с Христо Михайлов. Създаването на НОВА има за цел координирането на партизанските акции, както и повишаването на ефективността им. Започва нов, активен етап в развитието на комунистическата съпротива. За интензифициране на действията против режима са замислени и политическите убийства, осъществявани от комунистически бойни групи в столицата между февруари и май 1943 г.[81] Атентатите са насочени срещу две групи лица – първата е на прононсирани десни политици, активни крайни антикомунисти, лица, считани в комунистическите среди за евентуален резерв на националсоциалистите за профашистко правителство; във втората влизат лица, обвинявани в провокаторска дейност или свързани пряко с борбата срещу съпротивата. Убийствата предизвикват силен отзвук сред управляващите и обществото. Чрез тях комунистите преследват като цел оформянето на изразен вътрешен фронт в страната, както и дебалансиране на режима. Сред жертвите са легионерският водач ген. о.з. Христо Луков, депутатът Сотир Янев, бившият директор на полицията полк. о.з. Атанас Пантев. Всеобхватните мерки, взети от властите, карат комунистическото ръководство да прекрати убийствата през май.

По същото време, през пролетта на 1943 г. е арестуван стопанският деец и публицист д-р Коста Списаревски. Издаваният от него „Информационен бюлетин" /декември 1942 – май 1943 г., общо 10 броя/ е опит да се привлече вниманието на обществения и политически елит върху друга интерпретация на международните и вътрешните събития /с просъюзнически симпатии/, различна от официалната, като се показва реалното разположение на силите във войната и се очертават тенденции на бъдещо развитие[82].

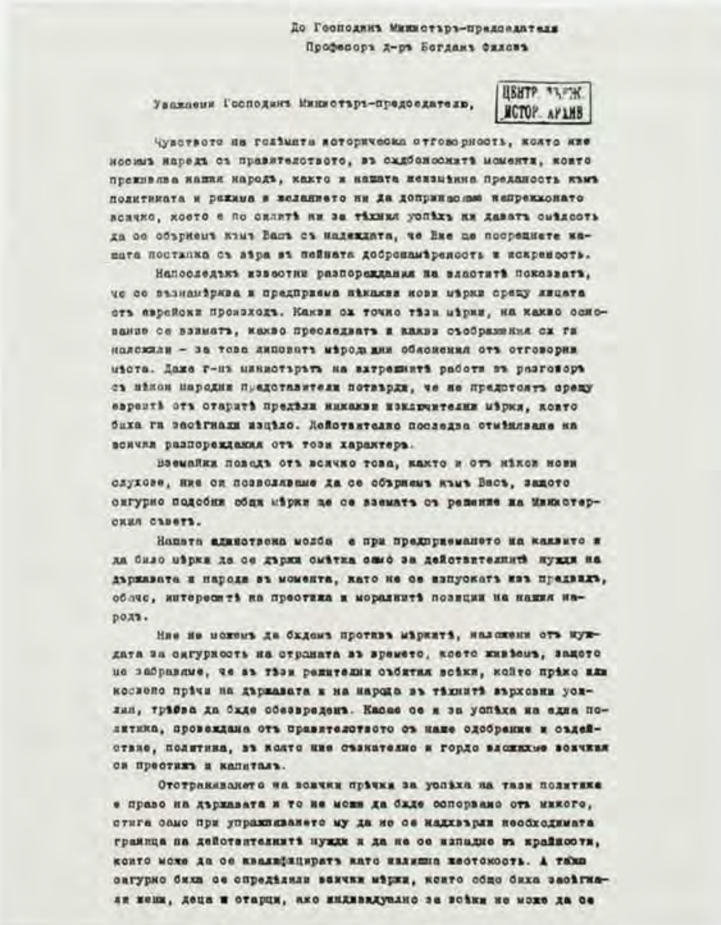
През февруари 1943 г. в решаваща фаза навлиза и еврейският въпрос. На 22 февруари между председателя на КЕВ Ал. Белев и германския пълномощник Теодор Данекер е постигната договореност /споразумение Белев–Данекер/ за депортиране на до 20 000 евреи от старите и новите територии на страната в източните територии, администрирани от Райха /т.е. в полските земи/. Първоначално договореността е само за евреите от новите земи, лишени от българско гражданство съгласно наредба на МС от 5 юни 1942 г., но за да се попълни бройката до 20 хиляди души, Белев предвижда и депортиране на близо 9000 български евреи от около 30 селища. За осъществяването на депортацията МС приема пакет от мерки /7 постановления от 2 март 1943 г./[83]. Макар и пазена в тайна, подготвяната депортация скоро става известна. Отделни сигнали достигат до Народното събрание. На 9 март делегация от Кюстендил се обръща за съдействие към подпредседателя на парламента Д. Пешев, който, от своя страна, се обръща към министър-председателя и министъра на вътрешните работи. Още същия ден акцията по депортиране на българските евреи е спряна. Пешев подготвя изложение до министър-председателя с питане по еврейския въпрос, подписано освен от него от 42 депутати от мнозинството /17 март 1943 г./. Министър-председателят, опрян на съгласието на царя, организира бламирането на Пешев като парламентарен подпредседател[84]. Скандалът, предизвикан с протестното писмо, обаче компрометира плановете за изселване на български евреи в германските владения.

Ново развитие еврейският въпрос получава след решението на МС от 21 май евреите да бъдат изселени извън София. Новите противоеврейски мерки са посрещнати с протести в София /24 май/ и Пловдив. Царят одобрява правителствената разпоредба, срещу която обаче категорично се изправя Св. Синод на БПЦ /и особено софийският и пловдивският митрополити – Стефан и Кирил/. Тази ситуация силно влошава отношенията между църковното ръководство и правителството. БМСОП и РНБ, от своя страна, организират ожесточена кампания срещу митрополит Стефан[85].

С акциите на Пешев и на Св. Синод от март–май 1943 г. депортирането на българските евреи извън страната е осуетено. Когато се поставя въпросът за това, кой е спасил българските евреи, трябва да се отчита сложността на ситуацията. Без съмнение, Пешев, с бързата си интервен-

Подпредседателят на НС Димитър Пешев, обявил се срещу депортирането на евреите в лагерите на смъртта – БИА-НБКМ

До Господинъ Министъръ-председателя
Професоръ д-ръ Богданъ Филовъ

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Уважаеми Господинъ Министъръ-председателю,

Чувството на голѣмата историческа отговорность, която ние носимъ наредъ съ правителството, въ съдбоноснитѣ моменти, които преживява нашия народъ, както и нашата неизмѣнна преданость къмъ политиката и режима и желанието ни да допринесеме непрекъснато всичко, което е по силитѣ ни за тѣхния успѣхъ ни даватъ смѣлость да се обърнемъ къмъ Васъ съ надеждата, че Вие ще посрещнете нашата постъпка съ вѣра въ пълната добронамѣреность и искреность.

Напоследъкъ известни разпореждания на властитѣ показватъ, че се възнамѣрява и предприема нѣкакви нови мѣрки срещу лицата отъ еврейски произходъ. Какви сѫ точно тѣзи мѣрки, на какво основание се взиматъ, какво преследватъ и какви съображения сѫ ги наложили – за това липсватъ меродавни обяснения отъ отговорни мѣста. Даже г-нъ министърътъ на вътрешнитѣ работи въ разговоръ съ нѣкои народни представители потвърди, че не предстоятъ срещу евреитѣ отъ старитѣ предѣли никакви изключителни мѣрки, които биха ги засѣгнали изцѣло. Действително последва отмѣняване на всички разпореждания отъ този характеръ.

Вземайки поводъ отъ всичко това, както и отъ нѣкои нови слухове, ние си позволяваме да се обърнемъ къмъ Васъ, защото сигурно подобни общи мѣрки ще се взематъ съ решение на Министерския съветъ.

Нашата единствена молба е при предприемането на каквито и да било мѣрки да се държи смѣтка само за действителнитѣ нужди на държавата и народа въ момента, като не се изпускатъ изъ предвидъ, обаче, интереситѣ на престижа и моралнитѣ позиции на нашия народъ.

Ние не можемъ да бѫдемъ противъ мѣркитѣ, наложени отъ нуждата за сигурность на страната въ времето, което живѣемъ, защото не забравяме, че въ тѣзи решителни събития всѣки, който прѣко или косвено прѣчи на държавата и на народа въ тѣхнитѣ върховни усилия, трѣбва да бѫде обезвреденъ. Касае се и за успѣха на една политика, провеждана отъ правителството съ наше одобрение и съдействие, политика, въ която ние съзнателно и гордо вложихме всичкия си престижъ и капиталъ.

Отстраняването на всички прѣчки за успѣха на тази политика е право на държавата и то не може да бѫде оспорвано отъ никого, стига само при упражняването му да не се надхвърля необходимата граница на действителнитѣ нужди и да не се изпадне въ крайности, които може да се квалифициратъ като излишна жестокость. А тѣзи сигурно биха се опредѣлили всички мѣрки, които общо биха засѣгнали жени, деца и старци, ако индивидуално за всѣки не може да се

Част от писмото на Д. Пешев против депортирането на българските евреи – ЦДА

ция от 9 март, както и с писмото си създава прецедент, който превръща еврейския въпрос и правителствените замисли в публични. Немалка е заслугата на подписалите писмото, на членовете на кюстендилската делегация от 9 март, на членовете на Св. Синод. Не бива да се пренебрегва и участието на комунистите, които използват своите канали за въздействие, за да активизират определени, свързани с тях обществени среди за съпричастност към еврейското население. Спирането на депортирането обаче не би могло да стане и без санкцията на царя, за което съществуват само съвсем несигурни косвени податки /но и достоверни предположения!/. Във всеки случай монархът отстоява пред висшето германско ръководство позиция, която отслабва натиска за депортиране на евреите. Трябва да се отбележи и ролята на германския пълномощен министър А. Х. Бекерле, който в опасенията си от усложнения на моменти заема пред София и Берлин изчакателна и скептична спрямо успеха на антиеврейските мерки позиция.

* * *

През март 1943 г. е предприета нова стъпка по оформяне авторитарния облик на режима, който следва националсоциалистически първообрази. Като средство за политически контрол и за координация е създадена Камара на народната култура /КНК/. Изградена по първообраза на Гьобелсовата Reichskulturkammer от 1933 г., тя разполага с 5 секции, покриващи всички видове изкуства, науката и изобретенията. Независимо от строгия контрол, който КНК осъществява според законовото си устройство, тя не налага забрана за упражняване на професия /Berufsverbot/ и по-скоро е орган, който трябва да организира лицата и дейностите от сферата на културата, отколкото ръководен и идеологически инструмент[86].

Убийството на ген. Луков извежда на дневен ред идеята за изграждане на обществена опора /"обществена сила"/ на режима. Това се налага, защото според констатациите на много от съвременниците режимът няма обществена база. В първите дни на юни тя дори е обсъждана от МС, но отново царят, с неговото недоверие и подозрителност, слага край на опитите за нейното създаване /24 юни 1943 г./. Така развитието на авторитарния режим продължава да се извършва под знака на колебания, половинчатост и с уговорки[87].

Още в началото на годината въпросите със снабдяването, цените, а оттам и прехраната на населението предизвикват тревогата на управляващите. Мудни и предпазливи, дори на моменти некоординирани изглеждат някои от стопанските и социалните мерки в очите на съвременниците. Стопанската, респективно социалната политика на режима пряко рефлектира върху неговия престиж и е един от факторите за сравнителната резигнация /сред отделни групи дори апатия/ на обществото от моментната ситуация. За неуспехите на стопанските мерки свидетелства провалът на идеята на ген. Т. Даскалов от февруари 1943 г. за създаване на специално, разполагащо с големи правомощия ведомство по продоволствието, както и ниската ефективност от планирания 5% вътрешен заем от март същата година. Провежданите от правителството мерки не променят по същество констатациите за крайно лошото положение с прехраната в София, за неимоверното поскъпване и черната борса. Някои изчисления, правени от депутати от правителственото мнозинство и изнесени по-късно, свидетелстват за колосално поскъпване /т.е. за високо ниво на инфлацията: например при цървули то е 10 пъти, лемежи – 4–5 пъти, обувки – 20 пъти/, за липсата на голям брой стоки от първа необходимост /облекло и обувки, храна, някои първични суровини и материали и т.н./, както и за рязкото влошаване на качеството[88].

В стопанската област е кумулиращ ефектът от въздействието на различни, едновременно действащи фактори. Такава е преди всичко военновременната конюнктура, острата зависимост на българската индустрия от вноса, системата на клирингово разплащане с Райха, някои неблагополучия със селскостопанските реколти. Не бива да се пренебрегват и високите военни разходи, обемащи в проектобюджетите на страната съответно за 1941 г. – 28,02%, за 1942 г. – 36,54 %, и за 1943 г. – 40,78%[89]. През 1943 г. осезаемо се чувства спад в общото промишлено производство, свиване на земеделската продукция. Увеличението на паричната маса, нарядите, високите данъци, липсата на множество стоки от първа необходимост на пазара, влошеното качество на хляба са белези на стопанско неблагополучие, което предизвиква и социално напрежение. Неслучайно, за разлика от 1942 г., сега се проявяват и работнически недоволства и, както показват полицейски сведения, дневникови записки и други източници – засилва се усещането за безизходност, базирано на наблюдения от стопанската област.

Всъщност до 1943 г. управляващите се справят сравнително успешно с военновременната конюнктура и затрудненията. Нещо повече, отделни индустриални клонове /хранително-вкусовата и особено консервната, добивната, енергийната/ отбелязват значително разрастване на производството. Държавната намеса в икономиката задържа основните кризисни тенденции. Наложен е строг контрол над производството, нормирани са цените, определя се видът и количеството на производство. „Ножицата на цените" между селскостопанските и индустриалните стоки е поддържана сравнително малка. Реалната покупателна възможност на населението не се изменя, не спада драстично. Управляващите не позволяват външният дълг да се разшири. Стопанската кризисна ситуация се проявява отчетливо едва с промяната в общата ситуация на страната, в условията на англо-американски въздушни нападения и с все по-силното дезорганизиране на администрацията като следствие от това[90].

На режима не се удава да неутрализира партизанското движение и саботажната дейност. Изпробват се различни подходи към нелегалните лица и антиправителствената дейност. През април 1943 г. на нелегалните е предоставена възможност да се предадат. Паралелно с това се провеждат блокади на райони с активно партизанско присъствие. Въведени са нови, още по-строги санкции по ЗЗД /юли същата година/. Административно-полицейските мерки затрудняват, но не обезсилват съпротивата. Напротив, през лятото на 1943 г. тя набира сили и фактически подготвя оформянето на вътрешен фронт. От месец юни нататък в нейната тактика отново доминират саботажите. Извършват се наказателни акции над местни лица, свързани с режима /кметове, бирници, други общински чиновници, представители на местния елит с изразена антикомунистическа нагласа и т.н./ – общо около 600 души за времето от лятото на 1943 г. до лятото на 1944 г. Започват акциите срещу отделни села /„овладяването им" според партизанската терминология/ с цел набавяне на оръжие и храна, извършване на саботажи и осъществяване на пропагандно-политическо въздействие. Като цяло извършените през първите девет месеца на 1943 г. акции на нелегалните отбелязват рязко нарастване. Нарастване има и всеки месец през 1943 г. спрямо предишния[91]. Активизирането е свързано и с увеличаване на числения състав и броя на партизанските единици. Независимо от голямата неточност на наличните сведения, може да се посочи като численост на отряда „Чавдар" 60 души през април, на Баташката чета – около 50–55 през юни и т.н.

През лятото БРП прави настойчиви усилия да привлече представители и на други политически среди и да консолидира съпротивителното движение около ОФ. На 10 август тя отбелязва успех със създаването на национален комитет /НК/ на ОФ, в който влизат представители на земеделците, социалдемократите и на групата „Звено". Това дава възможност на комунистите да претендират /участвайки в ОФ/ за изразители на мнението на широк политически и обществен кръг, идентифициращ се с партийно-парламентарната система, демокрацията, славянофилството и симпатиите към антихитлеристката коалиция. Така според замисъла на комунистите ще се преодолее недоверието на политически групи и лица към БРП, комунистическата идеология и СССР[92].

През лятото ситуацията по фронтовете се очертава вече като неблагоприятна за силите на Оста. След битката при Курската дъга е очевидно, че Вермахтът губи стратегическата инициатива. Промяната в Италия от 24/25 юли /оставката и арестуването на Мусолини/ е поредният пример за неуспехи на българските съюзници. Все повече хора се замислят за бъдещето. Въпросът на В. Митаков от лятото на 1941 г. „Къде отиваме?" сега вече се изпълва с реално съдържание[93].

Признаци на смущение проявява не само песимистът цар Борис III, но и оптимистът Богдан Филов. Като цяло обаче ситуацията изглежда да е под контрол. Въпреки военните условия и царското нежелание предстои честването на 25-годишнината от възшествието на Борис на престола. Това е добър повод българското войнство да засвидетелства преклонението си пред монарха, поръчвайки му богато украсен маршалски жезъл. По нищо не личи, че случайността ще внесе нова динамика в развитието на страната. След поредната си визита при фюрера /14–15 август/ цар Борис внезапно получава сърдечен пристъп и на 28 август 1943 г. умира след кратко боледуване и напълно неочаквано за поданиците си.

5.
От политическа криза към провал /1943–1944/

Смъртта на цар Борис III може да се определи с пълно основание като водораздел в разглеждания период. За управляващия елит и българската буржоазия за момента загубата е незаменима, за противниците на режима изчезването на монарха от историческата сцена разчиства пътя за щурма към властта. Управляващите губят лидер, центростремителната сила, безспорен балансьор. Сис-

Прокламация на Министерския съвет към българския народ за смъртта на цар Борис III – НА-БАН

Прокламация на Министерския съвет към българския народ за възкачването на цар Симеон II – НА-БАН

темно обезсилвал политическата класа, заобикалял се с безлични министри, царят оставя след себе си набор несамостоятелни, лишени от инициативност лица, слабо пригодни за големите отговорности на военните години.

Царската смърт и погребение се превръщат в повод на манифестация на общественото отношение към покойния монарх. Този момент е последният голям принос в мощния мит за царя, но нито условията, нито възможностите на управляващите им позволяват да го използват за сплотяване на обществеността около режима. С царската смърт започва криза на режима.

Кризисната ситуация е породена от необходимостта да се изберат регенти в трудните военновременни условия, като се отчитат изискванията на Търновската конституция и националните интереси на момента. Конституцията категорично посочва, че изборът на регенти преминава през свикването на Велико народно събрание /ВНС/, процедура, която една значителна част от управляващите не желае /а и няма условия да осъществи/. Опасенията, че изборите за ВНС ще бъдат използвани от противниците на режима, пораждат сред управляващите единство и единодушие по изключване на конституционните предписания. След поредица от консултации, сложни маневри и манипулации Б. Филов успява да формира регентска листа, оптимално задоволяваща интересите на широк кръг от управляващата страната прослойка. В нарушение на конституцията по отношение на материята на чл. 32, 34 и 123 на 9 септември 1943 г. Обикновеното народно събрание избира за регенти княз Кирил, Богдан Филов и ген. Никола Михов[94]. Според тогавашното разбиране първият олицетворява династията, вторият – пряката приемственост с политиката на покойния цар, а третият е представител на войската.

Макар изборът на регенти да не довежда до разцепление в управляващия лагер, проличава, че елитът не е наясно със ситуацията. Изборът и настроенията около и след него свидетелстват, че управляващите не са удовлетворени, очертават се опасения за бъдещето, проличава слабостта на режима да взема решения в дългосрочна перспектива. В напрегнатата ситуация по регентския избор Б. Филов се проявява като умел политически играч. За момента решението, фактически наложено от него, изглежда най-безболезненото /разбира се, без да се подценяват в дългосрочен план вариантите за провеждане на регентски избор, предложени от депутатите д-р Николай П. Николаев и д-р Никола Минков/. От гледна точка на конституционните изисквания регентството обаче е противозаконно, което придава допълнителни негативи за управляващите в очите на общественото мнение.

След като Филов преминава в регентството, се сформира ново правителство начело с дотогавашния финансов министър Добри Божилов /14 септември 1943 г./. В него по-значителните нови лица са на дипломата Сава Киров – министър на външните работи, на юриста и пронониран привърженик на фашизма Дочо Христов – вътрешен министър, и на генерал-лейтенант Руси Хр. Русев – военен министър. Тяхното участие е свързано не само с лични качества. Може да се тълкува, че включването им в кабинета е плод на стремежа да се изразят, но и да се балансират взаимно различни тенденции, съответно – професионални подходи. Като всяка изкуствена в основата си комбинация и тази не дава особено полезни резултати. След месец, на 14 октомври оказалият се в дипломатическа болест Киров е заместен с Димитър Шишманов, също така неудачен избор. Различията в подходите на Д. Христов и ген. Русев към вътрешното положение на страната проличават в неколкократните промени в начините на борба срещу нелегалните през пролетта на 1944 г.

Допълнителен фактор, рязко затрудняващ работата на правителството, са започналите от ноември 1943 г. бомбардировки на англо-американската авиация над страната /на 6 ноември – над Пловдив, на 14 и 24 с.м. – над София/. Бомбардировките разкриват неподготвеността на държавата за въздушни нападения, всяват безверие и колебание сред обществото, потресено от дезорганизацията в държавните институции. В резултат на бомбардировките спират значителна част от периодичните издания, налага се висши учебни заведения, институти и други да бъдат изнесени извън столицата, а от януари 1944 г. започва и евакуирането на значителна част от столичното население. Бомбардировките, които продължават до април 1944 г. нанасят значителни щети особено в столицата /разрушени 12 000 жилищни сгради, убити около 2000 души, ранени близо 3000/, но много по-значителен е психологическият им резонанс, засилващ състоянието на аномия в представите на значителни обществени маси[95].

Царската смърт, започналите бомбардировки и германските неуспехи по фронтовете поставят ясно пред управляващите въпроса за оцеляване на режима. Новото правителство е изправено пред няколко задачи, но най-важна във вътрешнополитически план е да консолидира обществеността около себе си и регентството, като не допусне да се разширява интензивно оформящият от комунистите вътрешен фронт. След смъртта на царя ясно се очертава кризата в доверието към управляващите, липсата на опора за режима, отсъствието на личности – лидери. Липсват изразени, алтернативни на правителството, влиятелни политически групи и центрове. Така например напълно неуспешен е опитът за консолидиране на десните извънпарламентарни сили. Опитът чрез двустранни споразумения да се интегрират легионери, ратници и младежите паисиевци /22–25 септември/ пропада поради разнопосочни лидерски амбиции, нежелание за отстъпки и идеологически догматизъм[96].

От средите на офицерството произлизат няколко, също безуспешни инициативи за консолидиране на националистическите сили. От страна на офицери се очертава противопоставяне на олицетворяваното от регента Филов поведение, както и стремеж да акушират на десницата за политическото, а и организационно ѝ обединение.

От своя страна, правителството следва курс на припознаване на средите около разтурените буржоазни партии. При такава обстановка още през септември се раздвижват дейците около Демократическата партия. Най-голяма инициативност проявяват и същевременно най-толерирани са активистите на БЗНС „Врабча 1". Те дори получават разрешение да проведат две сбирки /„конференции"/ на свои привърженици на 4–5 и 12 декем-

Регентите Б. Филов, княз Кирил и ген. Н. Михов полагат клетва в НС, 9 септември 1943 г. – БИА-НБКМ

Министър-председателят Д. Божилов /в средата/, министрите: Д. Христов, К. Партов, ген.-лейт. Р. Русев, Д. Шишманов /от ляво надясно/, окт.–ноем. 1943 г. – ММВР

ври в София. От този момент нататък тези политически среди получават възможност за по-свободни контакти както помежду си, така и със своите съмишленици, а и с представители на регентството и правителството. Буржоазнодемократичната опозиция изразява своите основни виждания по политическия момент едва в декларация, подписана от 10 нейни изтъкнати представители и връчена на регентите на 10 април 1944 г. По своето съдържание документът съчетава умерени предупреждения с твърде общи констатации и предложения за промени най-вече във външната политика[97].

Пак в началото на управлението си кабинетът Божилов демонстрира смекчаване на суровия, репресиращ противниците на властта курс: през октомври–ноември от концлагерите са освободени общо 690 души. Много скоро активността на нелегалните преориентира поведението на Божилов към засилване на наказателните действия срещу тях. Нещо повече, неговото управление е свързано с твърдо провеждани антипартизански мерки, някои от които се израждат в жестоки ексцесии[98].

Това, което е нужно на режима в кризисните моменти, е изложено в края на декември от бившия министър на вътрешните работи П. Габровски в брошура, съдържаща програма от 8 точки. Те поставят изискването за силно и авторитетно управление с изразени стопански и социални приоритети. Габровски пледира да се развие политическата система, като се изгради професионален синдикализъм и мощна единна обществена организация[99].

Не по-оригинален от Габровски, новият министър на вътрешните работи Д. Христов и министър-председателят Божилов реанимират през декември 1943 г. идеята за „обществена сила". Българският народен съюз /БНС/, както официално се казва „обществената сила", е създаден набързо с една основна задача – да бъде използван първоначално за противопоставяне на комунистическото влияние и пропаганда и срещу действията на нелегалните[100]. През март 1944 г. той вече е факт, като по места, главно в селата, започват да се изграждат негови поделения. Във варианта на Д. Христов БНС е аморфно, не добре структурирано образувание, което не е нито държавна партия, нито нужната на режима масова обществена организация, и не оставя особени следи след себе си още към лятото на 1944 г.

Променените външнополитическа и вътрешна ситуация снемат от дневен ред всички идеологически и административни мерки в авторитарна насока – с изключение на репресивните към партизанското движение. Регентът Михов сполучливо резюмира това състояние: „После ще мислим за устройството на държавата и за идеологическите различия по управлението на държавата ни."[101].

От кризисната ситуация се възползва БРП, която, за да превърне кризата в революционна ситуация, активизира саботажната дейност и партизанските акции. „Овладяването" на селата става новият приоритет на действие. Режимът отговаря със силови мерки. Създадена е специализирана во-

Разрушена от съюзническите бомбардировки жилищна кооперация на ул. „Граф Игнатиев" – НВИМ

енно-полицейска институция – държавна жандармерия, за поддържане на вътрешния ред в страната и борба с партизаните, подчинена на МВРНЗ /26 януари 1944 г./[102]. По щат около 12 000 души, реално към 7000 души, жандармерията се попълва бавно, но е включена веднага в провежданите интензивни операции срещу партизаните. Правителството, решено да неутрализира партизанското движение, започва настъпателни действия срещу него още през ноември–декември 1943 г. От декември в борбата срещу партизаните по места /отделните дивизионни области/ на помощ на полицията се включват и войскови части. Правителствената офанзива има определени успехи. През ноември и до средата на декември 1943 г. жертвите сред нелегалните са 256 неутрализирани /убити, ранени, пленени и предали се/. През януари–февруари 1944 г. е разгромен отряд „Антон Иванов" в Баташко. През януари силни удари са нанесени на партизански съединения във Видинско /отряд „Г. Бенковски"/, Чирпанско /Чехларската чета/, Еленско /Омуртагския отряд/, Горноджумайско /отряд „Н. Калъпчиев"/ и т.н., ликвидирани са укриватели /ятаци/ на партизаните.

Комунистическото движение и ОФ дават ясни знаци, че ще продължат антиправителствената си дейност. БРП излиза през януари 1944 г. с Окръжно № 2, акцентиращо върху мобилизация на партийните кадри, а през април – с Окръжно № 3, изискващо разширяване на антифашисткия фронт с привличане на всички сили, които са против пра-

вителството и съюза с Германия. От своя страна, НК на ОФ излиза през април с Директива за организиране на всенародна борба и с „Позив към всички българи", в които фактически се призовава към сваляне на правителството. Партизанските акции отново ескалират. На 24 март партизани от отряда „Чавдар" влизат в Копривщица – събитие, което кара управляващите да си дадат ясна представа, че са изправени пред сериозна вътрешна заплаха. На 27 март регентът ген. Михов резюмира ситуацията така: „Може да няма външен фронт, но вътрешен – има и ще има."[103] Реакцията на правителството е решение борбата с партизаните да се поеме от армията /Постановление 30 от 28 април 1944 г./. Трябва да се отбележи, че във висшето военно ръководство няма единомислие по използването на войската срещу партизаните.

Несправянето с партизанското движение, трудностите, породени от бомбардировките, проблемите със снабдяването и цените, както и външнополитическите предизвикателства стесняват полето за действие на правителството, засилват недоволството на отделните обществени среди. В МС се оформя група /министрите на просвещението – Борис Йоцов, на правосъдието – д-р Константин Партов, на земеделието – д-р Иван Бешков, и на търговията, промишлеността и труда – д-р Иван Вазов/, която влиза в разногласие по основни насоки на следваната външна политика. През месец май се открива правителствена криза. Регентите извършват сондажи по формирането на нов кабинет, подготвят се списъци на потенциални участници, като се търси вариант новият кабинет да бъде популярен, да има доверието на основни социални прослойки, а съществено и да отговори на германските очаквания и на изискванията на външнополитическата ситуация. След няколко провалени сондажа се спират на някогашния царски фаворит и бивш министър на земеделието Иван Багрянов. Смята се, че той, възприеман като близък до БЗНС, ще спечели вниманието на значителни селски маси. На него се гледа и като на личност с такт и гъвкавост. Впрочем, още от началото на 1944 г. Багрянов влиза в полезрението на регентите и е един от най-сериозните претенденти за участие във властта[104].

* * *

Кабинетът Багрянов, формиран на 1 юни 1944 г., всъщност е неумел опит за балансиране между различните противоречиви интереси на десните сили и прозападната продемократична опозиция, за заиграване със съюзниците и с германците, за неутрализиране на комунистическото движение. Самият състав на новото правителство очертава трудно съчетаеми линии. С цел да се притъпи германското недоверие и се спечели благоразположението на македонските среди за министър на вътрешните работи е привлечен проф. д-р Александър Станишев. Като аванс към българската десница е привлечен един от най-добрите познавачи на италианския и идеолог на българския фашизъм д-р Александър Сталийски. Назначаването на Славейко Василев за министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството е Багряновият реверанс към запасното войнство и консервативната десница. Изборът на Дончо Костов за министър на земеделието е реверанс към комунистите, СССР и западните му съюзници, но той официално, поради страх от съветски репресии над близките на съпругата му, която е рускиня, а неофициално – поради несъгласието на БРП, не влиза в правителството. То е попълнено и с други назначения едва на 12 юни.

Багрянов установява контакти с представители на БРП, ОФ и на прозападната опозиция. Пред комунистическите представители той лансира политическата формула „Излизане от войната и пълен неутралитет". С голяма достоверност може да се твърди, че паралелно с опитите максимално да се ограничи и отдалечи възможността за съветска намеса в страната Багрянов се стреми да провежда и политика на ограничаване на обвързаността с Германия. През август измеренията на тази политика се избистрят със започналите сондажи /14–24 август/ между българския пратеник Стойчо Мошанов и британски представители в Анкара, с речта на Багрянов при откриване на VII извънредна сесия на парламента /18 август/ и с уведомлението/нотата от 25 август до дипломатическите представителства на Германия и СССР, че страната ще следва политика на строг неутралитет между двете воюващи държави[105].

В областта на вътрешната политика правителството полага усилия за облекчаване на стопанската ситуация, отслабване на социалното напрежение и на известна либерализация на режима. Ликвидирано е Върховното комисарство на военновременното стопанство. Променени са режимите на нарядни доставки и нормирани цени, като някои групи стоки са освободени от единия или съответно другия режим. Увеличават се заплати и надници на работници и чиновници. На фона на рязко намалялото производство /средно 30% спрямо 1941 г., а в отделни области и под приеманата в икономическите изследвания изходна година – 1939 г./, ширещата се спекула и черна борса, наличието на огромна парична маса в обращение тези мерки са обещаващо начало за облекчаване икономическото положение на значителни социални слоеве. В областта на администрацията симптоматично е ликвидирането на Дирекцията на националната пропаганда /юли 1944 г./, смекчаването на режима, при който са поставени изселените и намиращите се в трудови лагери евреи. Багрянов динамизира контактите на правителството с обществеността, като възкресява съществувалата при управлението на Филов идея за организиране на събрания по места в провинцията, където членове на кабинета да правят изложения по различни актуални проблеми на неговата политика непосредствено пред обществото[106].

Най-тежкият вътрешнополитически проблем пред правителството остава борбата с действията на нелегалните. И Багрянов, както и предшестващите го кабинети, не успява да намери оптимално решение на проблема със съпротивата. Първоначално той дори води разговори с представителите на БРП, обсъждайки взаимни отстъпки /ограничаване на нелегалната дейност и съответно на репресивните мерки на правителството/. Скоро комунистите, разочаровани, че техните искания не се изпълняват, и подтиквани умишлено към разрив с Багрянов от партийното си ръководство в СССР, скъсват връзките с министър-председателя и разширяват съпротивителната си дейност. Багрянов, който още на 14 юни е прехвърлил борбата с партизаните изцяло на полицията и жандармерията и е освободил войската, е принуден отново да прибегне до нейната сила /с разпореждане от 2 август/. Всъщност това е единственото, което му остава да направи, защото от втората половина на юни партизанските акции се усилват и комунистите и ОФ не крият претенциите си към властта. През август започва масирана офанзива на войска, полиция и жандармерия срещу партизанските сили. Независимо от тежките удари, които нанася на партизанските части, и безкомпромисността, с която подхожда към укривателите, властта не успява да елиминира нелегалното движение като постоянно застрашаващ я фактор.

Комунистическото настъпление и противомерките на режима въвличат в конфликта, включително чрез репресиите над цивилното население и от двете страни, значителни обществени среди и бележат фактически началото на гражданска война

Министър-председателят Иван Багрянов – ЦДА

в страната. Обстановката е доминирана от намаляване на съпротивителните сили на режима, от желание за промяна, изразявано от различни обществени среди. Страстните призиви на СБНЛ, РНБ за сплотяване и за съпротива срещу комунизма, на Ал. Цанков /в речта му пред последната, августовска сесия на парламента/ остават глас в пустиня. Ясно изразен в общественото пространство е мотивът за кризата.

През август правителството е изправено пред много предизвикателства. Освен активизиращата се комунистическа съпротива то трябва да се съобразява с определени враждебни настроения в офицерството, както и със стремежите на крайната десница, обединена около Ал. Цанков и инспирираща настроения срещу властта. Докато буржоазната опозиция главоболи правителството с поредната си декларация /12 август/, около 14–15-и

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

ПРИТУРКА

КЪМЪ

ДЪРЖАВЕНЪ ВЕСТНИКЪ

Година LXVI | СОФИЯ, петъкъ, 8 септемврий 1944 година | Брой 196

ОФИЦИАЛЕНЪ ОТДѢЛЪ

Министерски съветъ

УКАЗЪ

№ 10

ВЪ ИМЕТО НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

СИМЕОНЪ II

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

Ние, Регентитѣ на България

НАРЕДБА-ЗАКОНЪ

ЗА АМНИСТИЯ

Докладъ до Негово Величество Царя

Последният министър-председател на буржоазна България Константин Муравиев, 1942 г. – ЦДА

Наредба-закон за амнистия – Държавен вестник

Посрещане на амнистирани политзатворници в Кюстендил, 8 септември 1944 г. – НИМ

Танкове на Бронираната бригада охраняват Военното министерство, 9 септември 1944 г. – НИМ

същия месец Цанков прави сондажи с военни за извършване на преврат[107].

В края на краищата, изправен пред неприязънта на комунистите и ОФ и пред недоверието от генералитета, регентите, цялата десница, както и от страна на германците, Багрянов е принуден да подаде оставка. Неуспехът му е пълен. Сбъдват се съмненията на регента Филов, записал в дневника си на 1 юни по повод Багряновия кабинет: „Новият кабинет никак не ме радва"[108].

* * *

След поредните мъчителни сондажи на 2 септември 1944 г. на власт идва правителството на Константин Муравиев. То е съставено от представители на разтурените политически партии, спадащи към демократичната опозиция. Партийно-политическият му характер е явен и това проличава и от трите поста на министри без портфейли, заемани от водачите на Демократическата партия – Никола Мушанов, на БЗНС „Врабча 1" – Димитър Гичев, и на Демократическия сговор – Атанас Буров. От ярките политически присъствия трябва да се посочи и участието на земеделеца Вергил Димов като министър на вътрешните работи и на демократа Александър Гиргинов като министър на финансите. Въпреки че не демонстрира особена активност и бързина, правителството слага началото на коренни и радикални промени в основните сфери на вътрешната и във външната политика. Някои от предприетите действия са стъпки към въз-

становяване на партийната система и за демонтиране на авторитарния режим. Връщането на старите партии към активен политически живот е свързано с мерките по дефашизация. За малкото дни, които управлява, правителството приема ред постановления, маркиращи рязък завой във вътрешната и външната политика. На 5 септември е премахнат КЕВ, на 6-и са разтурени всички организации с фашистка и националсоциалистическа идеология, на 8-ми влиза в сила амнистия по извънредното наказателно законодателство. Под давление на правителството на 7 септември Б. Филов подава оставката си като регент. Тези мерки са съпътствани с фактическото легализиране на политическите партии и на ОФ.

Вътрешнополитическите стъпки кореспондират с външнополитическия завой: на 4 септември страната излиза от Антикоминтерновския пакт, а на 5-и срещу 6-и скъсва дипломатически отношения и обявява война на Германия /в сила от 8 септември/. Това е всичко, което правителството успява да направи. Неговата дейност е изцяло реанимираща. На 5 септември обаче СССР обявява война на България. На 8 септември сутринта съветските войски навлизат през добруджанската граница и започват да заемат българската територия. Атакувано от повсеместна партизанска офанзива, отхвърлено от западните съюзници на СССР /мисията на Ст. Мошанов, прехвърлена след Анкара в Кайро търпи фактически провал/, саботирано от собствения си военен министър /ген. Иван Маринов провежда действия в изгода на силите на ОФ/, правителството е свалено в нощта на 8 срещу 9 септември с преврат, организиран от офицери, гравитиращи към групата „Звено“ и ОФ[109].

6.
„Новите земи“

Променената военно-политическа обстановка на Балканите през пролетта на 1941 г. и стратегическите планове на Германия да ликвидира балканския театър на военни действия, слага край на неутралитета на България. Пред опасността страната да бъде прегазена от немската армия, на 1 март 1941 г. министър-председателят Б. Филов подписва протокол за присъединяване на България към Тристранния пакт, успявайки да договори два важни пункта - неучастие във военните действия и бъдещи териториални придобивки. България получава обещание за разширение в Беломорието с територии от Гърция, а с оглед хода на войната, и евентуално от Турция, но не и с територии за сметка на Югославия, тъй като с нея също се водят преговори за присъединяване към Оста. Подписаният на 25 март договор за присъединяване на Югославия към Тристранния пакт, фактически е денонсиран след извършения от ген. Симович преврат на 27 март. Това предизвиква промяна във военните планове на Германия и още същата вечер Хитлер подписва директива, която предвижда унищожаването на Югославия като държава.

Започналата на 6 април 1941 г. война протича като типичен „блиц криг“. На 17 април е подписана капитулацията на Югославия, на 23 април капитулира и Гърция, а със завоюването на 31 май на о. Крит, балканският военен театър е окончателно закрит. Въпреки неучастието на България във военните действия, по лична заповед на Хитлер, на страната е предложено да изпрати военни части в завзетите от немските войски територии. По споразумение с Германското военно командване, на 18 април български части навлизат в Западните покрайнини и Поморавието, на следващия ден във Вардарска Македония, а на 20 април и в Беломорието[110]. С окръжна телеграма до някои легации в чужбина министърът на външните работи Иван Попов съобщава за започналото придвижване на войските в „част от гръцка Тракия и от сръбска Македония, за да осигурят реда и спокойствието на населението“[111].

Междувременно в София с тревога отбелязват това, че италианските войски окупират изконни български територии. Поради тази причина, на 19 април цар Борис III по спешност се среща с Хитлер, а на 24 април, външният министър Попов подписва спогодба със специалния германски пратеник Клодиус, с която Германия си осигурява приоритетно икономическо положение в новоприсъединените към България земи. Същия ден, на срещата във Виена, между външните министри на Италия граф Чано и на Германия фон Рибентроп, е приет документ, който урежда териториалното статукво след Априлската война.

По силата на договореностите към Царство България са присъединени по-голямата част от Вардарска Македония /23 807 $км^2$ /, Моравско и Западните покрайнини /2 968 $км^2$/ с общо население 1 226 505 жители. Западна Македония с градовете Тетово, Гостивар, Дебър и Струга, както и села в Преспанско, населени предимно с албанци, са присъединени към протектората Албания и стават част от Италианската империя. От Гърция на България е дадена територията от р. Струма до линията Свиленград–Дедеагач с островите Тасос и Самотраки. Останалата ивица на изток, до старата гръцко-турска граница е обявена за демилитаризирана, неутрална зона, а всъщност е германски протекторат с гръцка администрация. С решение на Министерски съвет от 3 май 1941 г. присъединената към България територия е организирана в Беломорска област /12 990, 6 $км^2$/ с население 648 400 души. България увеличава територия си първоначално с 39 765,6 $км^2$ и достига територия от 150 606,6 $км^2$. Населението на страната нараства с 1 875 904 жители и е общо около 8,5 млн. души[112].

Изработването на спогодба за определяне на постоянна демаркационна линия между България и Италия се оказва продължителен и конфликтен проблем. На основата на двустранни споразумения с Италия България на няколко пъти присъединява територии и население – общо до капитулацията на Италия през септември 1943 г. 66 села с 37 600 жители, а след това още двайсетина села от Преспанско. След много протакания, ноти и игра на нерви едва на 29 март 1943 г. в Тирана е подписана спогодбата за определяне на демаркационната линия между Царство България и Италианската империя, но тя така и не е приложена. След капитулацията на Италия през есента на 1943 г. Германия предлага на България да присъедини Тетово и Солун, но в София, следвайки политиката на ограничаване на ангажиментите към Оста, отказват[113].

Българските политици, в съгласие с общественото мнение и при първоначалната подкрепа на местното българско население, разглеждат извършените територириални промени като реализация на българския национален идеал за обединяване на българската нация под обща държавна стряха. При фактическото съгласие на съюзниците от Оста „новите земи“ се инкорпорират към българската държава. Поради тази причина държавната власт в присъединените земи от бивша Югославия и Гърция е установена без специален акт от Народното събрание, царя или правителството. До средата на юни 1941 г. процесът на интеграция на Вардарска Македония и Беломорието има до голяма степен стихиен и некоординиран характер, а държавните институции по-скоро действат в отговор на бързо променящата се конюнктура. За да се преодолее това положение на специално свое заседание на 17 юни 1941 г. Министерският съвет приема постановление, с което се нарежда всички министерства да изградят свои териториални служби и структури в „новоосвободените територии“. За да се осъществи това се предвижда да бъдат командировани значителен брой държавни служители, чийто заплати са увеличени с до 30% за Скопие, Битоля и Охрид, а за останалите градове – 20%. Същата система на заплащане се прилага и в Беломорието. В резултат на това самата издръжка на държавната администрация се превръща в допълнително бреме за бюджета.

С цел да се изработи адекватна политика, която да съдейства за бързото унифициране на „новите земи“ с административния, юридическия и стопански статут на старите предели, на 11 юли е приет Закон за изменение и допълнение на Закона за преброяване на населението, сградите и домашния добитък. Получените статистически данни очертават една тревожна картина – трябва да бъдат интегрирани територии, администрирани от различни държави, с разнородно по етнически и социален състав население. При това те като цяло, са далеч по-слабо развити в стопанско отношение и имат окаяна инфраструктура. Със специална Наредба е уредено гражданството на населението в „новите земи“, което независимо от своя произход получава същите граждански и политически права, като това от старите предели. Единствено на еврейското население е отказано това право. Именно поради тази причина, през пролетта на 1943 г. евреите от Вардарска Македония и Беломорието ще бъдат депортирани и унищожени в немските лагери на смъртта.

Отчитайки различните условия в трите области, с нарочна Наредба са дадени по-широки права на областните им директори. Така на практика изграждането и особено функционирането на държавната администрация в Скопска, Битолска и Беломорска област се извършва с поредица от административни заповеди на областните директори.

През юли 1941 г. на извънредна сесия на НС е приет допълнителен бюджет на държавата за 1941 г., с цел не само да се покрият направените вече непредвидени разходи, но да се осигурят и необходимите финансови и материални средства за изграждане на държавните служби. Приет е и Закон за облагане с данъци, такси и други държавни вземания на населението от новоосвободените земи за 1941 г., с който тези територии се включват в българската финансова и данъчна система, както и се уреждат всички многобройни и сложни въпроси, свързани със стопанското им интегриране.

Процесът на всестранна интеграция на освободените земи окончателно се завършва с приетия през юни 1942 г. Закон за бързо уреждане на неотложни въпроси в освободените земи[114]. С него в определени рамки се дава право на Министерския

съвет да издава наредби-закони, които впоследствие се гласуват от НС.

* * *

Веднага след започване на военните действия срещу Югославия през април 1941 г. привърженици на ВМРО и по-будни българи поемат инициативата за изграждане на структури във Вардарска Македония, които да преодолеят безвластието при рухването на югославската държава. На 13 април 1941 г. в Скопие се създава Централен български акционен комитет /ЦБАК/. След известно колебание, дали да се провъзгласи независимостта на Македония, членовете на комитета възприемат идеята за присъединяването на областта към България. ЦБАК си поставя за цел да представлява българското население пред германските военни власти и да поеме местното управление до установяването на българска администрация. За кратко време Вардарска, а отчасти и Егейска Македония се покриват с местни акционни комитети и властта фактически е поета от местното българско население[115]. ЦБАК подготвя посрещането на българската армия и администрация, публикува обръщение към българите в Македония по повод освобождението и отправя меморандум до българското правителство с искане цяла Македония да се присъедини към Майка България. По решение на ЦБАК е отстранен сръбският епископ, а предаванията на радио Скопие започват да се водят на български език. Комитетът започва да издава също на български език свой печатен орган – вестник „Македония"[116]. В резултат на активната дейност на ЦБАК и с подкрепата на българската администрация до края на май 1941 г. са освободени от германски и италиански плен, както и от югославските затвори 12 669 българи[117].

Постепенно българското правителство, респективно администрацията в Македония, започва да се отнася с известно недоверие към членовете на комитета[118]. Една част от неговите последователи, главно свързани с водача на ВМРО Ив. Михайлов, са „подозирани" в автономистки настроения, подклаждани и от Италия. Основна причина за разтурянето на ЦБАК е желанието на правителството в най-кратък срок да интегрира тези земи към българската държава, като бързо изгради държавните органи на управление. На 24 май в. „Македония" е спрян, като на негово място започва да се издава казионният вестник „Целокупна България". На 7 юли 1941 г. със заповед на скопския областен директор ЦБАК, както и всички свързани с него комитети са разпуснати, а управляващите недалновидно се лишават от един полезен обществен коректив[119].

В административно отношение Вардарска Македония е разделена на две области – Скопска /към която е присъединена и част от Поморавието/, с над 800-хилядно население, и Битолска, с около 200 000 жители. Към Скопска област са изградени 18 околии, а територията на Битолска област е разделена на шест околии[120].

Първата власт, която българската държава изгражда, е военната. Вардарска Македония и Поморавието са обособени в нова, Пета армейска област. Новосъздадената Пета армия е съставена от две пехотни дивизии и други военни части, в състав от 22 000 души, предимно рекрутирани от местното население. През 1943 г. е извършена реорганизация и дивизионните области са увеличени на три /Скопска, Битолска и Щипска/ със седем полка и числен състав от 32 000 души[121].

Напълно идентични с тези от „стара" България са организацията и щатният състав на полицейските органи и органите на Държавна сигурност. В Скопие и Битоля са организирани областни полицейски управления и областни полицейски комендантства. Общата численост на полицейските служители в двете области е 4797 души – полицаи и служители[122].

Съдебната система, която е от особено голямо значение за пълноценното функциониране на администрацията, е организирана в съгласие с действащата Наредба-закон от 1934 г. През 1941 г. се приема специален Закон за уреждане на съдилищата[123]. Във Вардарска Македония областни съдилища са създадени в Скопие, Щип, Велес, Струмица, Битоля и Прилеп, като всеки от тях обхваща по няколко околийски съда. В Скопие е създаден и Апелативен съд, както и Военно-полеви съд[124].

Преодоляването на последствията от сръбския режим и десърбизацията на културния, обществения и политическия живот е най-острият проблем, с който се сблъсква българската администрация. Сръбският етнически елемент не само съставлява основната част от административния апарат, репресивните служби, но и държи ключовите позиции в икономическия живот, а политиката на системна колонизация и оземляване на сърби е довела до това, че цели райони са с променен демографски състав. Ето защо държавната политика за десърбизация се радва на всеобща поддръжка. Според заварените официални югославски регистри населението във Вардарска Македония има

Посрещане на цар Борис III в Струмица – ЦДА

следния народностен състав: българи – 625 941 души, сърби – 248 663, евреи – 8000, турци, албанци, цигани и др. – 185 457[125]. До началото на 1942 г. от Скопска област на няколко вълни са изселени над 38 000 сърби – най-вече полицаи, чиновници, но и колонисти[126]. През януари 1942 г. с помощта на Българския червен кръст се изселват 5000 хървати в Независимата хърватска държава, както и 2500 мюсюлмани, избягали от сръбските репресии. Същевременно във Вардарска Македония се завръщат 50 000 българи, пръснати из останалите провинции на бивша Югославия, както и десетки хиляди от бежанците в България[127]. Няма точна статистика, която да дава достоверни сведения за тези процеси, но може да се приеме, че за периода 1941–1944 г. са изселени около 100 000 сърби[128]. Поради това че изселническата политика на българската администрация се ограничава изключително до етническите сърби, пряко свързани, обслужващи и привилегировани от великосръбския режим, част от сърбите и хилядите сърбомани не само остават, но дори запазват доминиращите си позиции в цели райони на Вардарска Македония. Според преброяването, извършено през май 1943 г., населението на Скопска и Битолска област е 985 158 души, от които 721 139 са се

самоопределили като българи и 130 058 като албанци[129].

Тежки проблеми на българската администрация създава албанското малцинство в пределите на България, както и подложеното на системни репресии българско малцинство в протектората Велика Албания. Българското малцинство в Албания образува постоянен бежански поток, а това създава напрежение в отношенията между българската и италианската държава. Всъщност репресираното от администрацията в протектората и в по-голяма степен от военизираните албански националистически организации българско население е основата на комунистическата съпротива в Македония, която до 1944 г. е изключително съсредоточена на територията на Западна Македония, защото националните мотиви, особено в началото, доминират над политическите[130].

Поради това че българската държава не гледа на „новите земи" като на окупирани и е водена от идеята, че обединението има дългосрочен характер, се правят систематични усилия за преодоляване на изостаналостта на тези райони. В Скопие и Битоля са организирани областни инженерни служби за благоустрояване на селищата, водоснабдяване, напояване и т.н.[131] Особени усилия се полагат за подобряване на инфраструктурата и комуникациите – пътища, телефонни и телеграфни линии, автобусни превози, жп линии и т.н. Само преките трайни инвестиции във Вардарска Македония и Западните покрайнини по цени от 1944 г. са в размер от 9 898 217 485 лв.[132] След изгонване на сръбските колонисти и заселници тяхната земя се връща на старите ѝ собственици и се оземляват малоимотни селяни. Само чрез създаденото в Скопие Аграрно наместничество са раздадени близо 2 млн. дка земя.[133] Показателен за ролята на инвестициите е фактът, че само кумулативният ефект от направените преки инвестиции в селското стопанство – като напоителни съоръжения, породисти животни, фиданки и т.н., е 3 076 027 679 лв. по-високи доходи за селските стопани[134].

Един от най-тежките проблеми, който с цялата си острота стои пред българската власт е изхранването на населението в суровите военни условия. Още през юли 1941 г. в Скопие е създадено Главно комисарство за Македония, което има свои областни и околийски структури. Цялото заварено население е включено в купонната система за снабдяване, благодарение на която в Царство България има недоимък, но не и глад, което рязко различава положението в България от това на нашите съседи. Показателно е, че за да се изравни жизненият стандарт със „старите земи" и компенсира ниската производителност на примитивното земеделие почти не се изнасят хранителни стоки от двете области, като през цялото време тече поток от хранителни продукти и стоки за бита към тях[135]. Поради тези причини всички стоки за армията се доставят от „старите земи". Първоначално не се събират наряди и реквизиции, както в останалите краища на царството[136]. Въпреки полаганите усилия, има стоков дефицит, който неизбежно поражда корупция и „черна борса". Това, в съчетание с обрата в хода на войната, постепенно девалвира и усилията, и престижа на властта.

До края на 1941 г. е изградена мрежата от медицински, ветеринарни и социални институции, както за целта голям брой лекари са командировани във Вардарска Македония. В Скопска и Битолска област клонове откриват всички български банки, развивайки там активна дейност. С подкрепата на държавата се изграждат кооперации, както и професионални организации и сдружения. Политически живот до голяма степен се уеднаквява с този в останалите български краища. Практически всички официално съществуващи обществено-политически организации изграждат свои местни клонове: младежките „Бранник", Съюз на българските национални легиони, „Ратници", „Юнак", „Отец Паисий", както и такива като „Бойци от фронта", „Запасни офицери", „Илинден" и т.н. Успоредно с това възникват ред културно-просветни, благотворителни и спортни дружества. Професионални организации и комитети започват да развиват организирана дейност. Общият им брой е около 70 със 750 регистрирани местни поделения[137].

Особено активна е културната и просветната политика, водена от българската държава във Вардарска Македония. Поради това, че е водена целенасочена политика на сърбизация и големи части от населението преднамерено са държани на ниско образователно и културно равнище, на българската държава се налага значително да разшири образователната мрежа. Още през учебната 1941/1942 г. са открити нови 800 начални училища, 180 прогимназии, 7 непълни и 10 пълни гимназии[138]. Благодарение на положените усилия 90% от подлежащите на обучение деца тръгват на училище – при около 40% при сръбския режим. По-късно са открити и ред професионални училища – средно музикално, селскостопански, за медицински сестри, държавно полицейско училище и др. Държавата отпуска непрекъснато нарастващ брой стипендии за бедни ученици и организира 420 безплатни ученически трапезарии[139]. От лятото на 1941 г. насетне се организират курсове за учители от Македония и Западните покрайнини, които поне частично да запълнят острия дефицит от учителски кадри. За да реши този проблем, още през 1941 г. в Софийския университет са приети 150 студенти от Вардарска Македония. Въпреки това още първата учебна година се налага да бъдат командировани 1508 преподаватели от старите предели. През следващите години броят им непрекъснато се увеличава[140]. Въвеждането на българската учебна програма и учебници, както и забраната за продажба на сръбска литература налагат бързото изграждане на система от училищни, читалищни и публични библиотеки с десетки хиляди тома книги[141]. На 1 септември 1941 г. в Скопие са открити Народна библиотека и Народен музей, а през 1943 г. тържествено е открит Скопският университет. Освен Скопският народен театър е открит и Битолски общински театър[142].

Успоредно с установяването на българската власт във Вардарска Македония и Поморавието сръбското духовенство е прогонено и „освободените земи" се връщат в лоното на Българската православна църква. В черковно отношение Вардарска Македония се разделя на две епархии – Скопско-Велешка и Охридско-Битолска. Богослужението започва да се извършва на български език. Възвръщането на големи дялове от църковните територии на Българската Екзархия, както и отсъствието на достатъчно подготвени местни хора, поставя пред Светия Синод същия остър проблем – необходимостта да командирова в новите земи голям брой духовници. Разходите които прави БПЦ за издръжката и разнообразните дейности на двете си епархии достигат 69 767 970 лв.[143]

Показателен за характера на българското управление на Вардарска Македония, Поморавието и Западните покрайнини е фактът, че държавата прави огромни инвестиции, без оглед неуредения им международен статут и тежката военновременна конюнктура[144]. За периода 1941–1944 г. от държавата са направени инвестиции и са оставени материали в размер на 10,7 млрд. лв.[145], а като добавим към тях направените инвестиции, разходи и оставени активи от други институции и организации се получава огромната сума от 37, 3 млрд. лв. В същото време събраните приходи от данъци и мита са едва 2, 1 млрд. лева[146].

* * *

В края на декември 1941 г. германското главно командване настоява български войски „да окупират част от Сърбия", за да се освободят германските войски, контролиращи тази област. Подмяната трябва да стане до 15 януари 1942 г. като „надзорът върху сръбското управление" и общото командване на района, т.е. и на българските части, остават в германски ръце. За изпълнение на новите окупационни функции е създаден Първи окупационен корпус с командващ ген. Николов с команден пункт Ниш/Нишка баня. Корпусът е подчинен изцяло на германския командващ за Сърбия. Както изрично е подчертано в наименованието той изпълнява окупационни функции извън държавните предели. Освен охрана на комуникациите и най-вече ж.п. линията свързваща София и Скопие, задължение на корпусните части е „да вземат бързи мерки" срещу разширяващото се „четничество".

Паралелно с германските военни загуби на Източния фронт се увеличават българските ангажименти по охрана на заетите от Германия гръцки и сръбски територии. Със задача да се противопоставят на вражески десант, българските войски окупират допълнително Халкидическия полуостров и част от Гърция между реките Струма и Вардар, но без Солун /със заповед от 5 юли 1943 г./. Командванията на изпратените 7-а, 16 и 28 пехотна дивизия /формиращи Беломорския фронт/ образуват Втори окупационен корпус с щаб в гр. Драма[147].

* * *

Първоначално установяването на българската власт се посреща с възторг от населението и няма никакви прояви на съпротива. Въпреки че по нареждане от Москва македонските комунисти трябва да заемат критична позиция към този акт, в съгласие с доминиращите национални чувства Областният комитет начело със своя председател Методи Шаторов скъсва връзките си с ЮКП и преминава към БКП. По конюнктурни причини Коминтернът връща комитета в подчинение на ЮКП, но югославската компартия така и не успява до 1943 г. напълно да го постави под своя контрол. Въпреки нареждането на Коминтерна след германската агресия срещу СССР през 1941 г. за разгръщане на масово съпротивително движение и в „новите", и в „старите" земи има само спорадични акции. Една не мащабна акция на 11 октомври 1941 г. в Прилеп завършила с убийството на постови полицай покъсно е обявена за начало на въстание, а датата е въздигната в ранг на държавен празник. Впрочем,

Българска църковна делегация в Скопие, 2 май 1942 г. – ЦДА

изключително подробните полицейски справки за политическото положение изготвяни по околии за Царство България ни убеждават, че до края на 1942 г. в повечето околии на Скопска и Битолска област въоръжената съпротива е по-слаба отколкото в редица околии в „старите" предели. Нещата се променят след изпращането през февруари 1943 г. на черногореца Светозар Вукманович-Темпо като представител на ЦК на ЮКП и на Върховния щаб с неограничени права, който безкомпромисно налага титовата политика[148]. Това, в съчетание с обрата във войната и ясното разбиране кои ще бъдат победителите в нея, водят до разрастване на съпротивителното движение. Особено масов характер то придобива в населеното с компактно сръбско население Поморавие и в района на Куманово, където през лятото на 1944 г. дейността на българските институции е напълно блокирана, освен от партизаните и от активната дейност, която развива националистичното сръбско четническо движение[149].

* * *

Проблемите, с които се сблъсква българската държава в усилията си към пълноценното интегриране на Беломорската област, са белязани с ред специфики, обусловени както от различията в административно-правния режим на заетата от бившата гръцка държава територия, така и от етническо-демографския състав на населението.

С решение на МС от 3 май 1941 г. Източна Македония и Западна Тракия са обединени в Беломорска област с административен център Ксанти. Установяването на българската власт първоначално среща съпротивата на сателитното гръцко правителство на ген. Цолакоглу, което въз основа на Акта за капитулация на Гърция назначава гръцки чиновници. След дипломатически демарш пред германските власти, гръцки чиновници в областта не са допуснати[150]. На 10 май 1941 г. командващият Първа българска армия поема от германското командване управлението на Беломорска област. Първоначално в основни линии е запазено завареното териториално-административно устройство, но адаптирано към българската административна система. Областта е разделена на 11 околии, със 111 общини[151], а по-късно те са увеличени на 116[152]. Впоследствие на няколко пъти са извършвани частични промени в административно-териториалното устройство на областта. Веднага след заповедта на командващия Първа армия от 10 май в областта са изпратени работни групи от всички министерства, които работят за изграждането на българската държавна администрация. На 26 юли на мястото на Първа армия е сформиран Беломорски отряд в състав от 2 пехотни полка, беломорски флот, трудови дружини и помощни части, чийто личен състав към октомври същата година достига 11 767 души[153].

До края на май започват да работят органите на областната, околийската и общинската администрация, както и тези на съдебната власт. Изграждат се представителства на всички държавни институции от сферата на стопанската дейност, транспорт, пощи, просвета и т.н. Държавата полага немалко усилия да разгърне мрежата си от просветни и културни институции, здравеопазването и социалното дело. Създават се областни и околийски комисарства по снабдяването.

Един от най-острите проблеми, пред който се изправя българската държава в Беломорието, е етническият състав на населението в областта. Статистиката от май 1941 г. сочи, че от 676 000 души българите са едва 59 749 /християни и мюсюлмани/, докато гърците са 526 464, а турците – 73 462. Проблемът се усложнява и от това, че гръцкото, а частично и турското население се държи враждебно или резервирано към властта. През октомври 1941 г. избухва въстание в района на гр. Драма. Въстанието е сурово потушено, но това допълнително компрометира властта и дистанцира гръцкото население[154]. В резултат на въстанието, както и на политиката на българската държава, а и на други фактори, около 100 000 гърци напускат Беломорската област. Паралелно с това българското правителство се опитва да води целенасочена политика на възвръщане на българи бежанци от този район и привличане на заселници. По ред причини, включително и влиянието на несигурната военна конюнктура, броят на българските заселници заедно с административния персонал не надхвърля 100 000 души. Преброяването от май 1943 г. показва известни промени в етническата картина, като от 616 632 жители българите вече са втора по численост група, наброяваща 115 696 души, изпреварвайки турците, които са 69 112, но остават далеч зад гърците, които са 407 194[155].

Културната и просветната политика и в Беломорието е приоритетна за българската власт. Целта на държавата е да се възродят културните и образователните институции, насилствено унищожени от гърците, и да се преодолее системно налаганата културна асимилация. Чрез Министерство на народното просвещение започва и изграждането на мрежата от български училища. Наред с държавната образователна мрежа на инородното население е позволено да открива свои частни училища. През есента на 1944 г. в Беломорието функционират 286 първоначални училища /от които 65 частни/, 35 прогимназии /2 частни/, духовно мюсюлманско училище, 3 професионални и 1 средно техническо училище, както и 6 гимназии. С финансовата и организационна помощ на държавата са открити 92 читалища. В Гюмюрджина е основан професионален театър, а освен него са сформирани и няколко любителски театрални трупи. Дейност развиват и ред просветни и културни сдружения. Всичко това в своята цялост започва да дава български облик на културния и просветния живот в областта.

В резултат на политиката на българската държава областта постепенно се интегрира финансово, данъчно и бюджетно. Съживява се производството и се активизира търговската дейност.

Политическият и общественият живот в областта също бележи постепенно активизиране и развитие. Макар по-анемично, отколкото във Вардарска Македония, там се създават клонове на основните обществени и политически организации в България. Освен казионната младежка организация „Бранник", свои дейни структури създават Съюзът на българските национални легиони, „Ратниците", „Отец Паисий", а в Източна Македония – Илинденската организация[156].

Българската православна църква първа възстановява своите институции, но се сблъсква с тежкия проблем отново да придаде национален характер на една мащабна мрежа от черкви, манастири и учебни заведения. На 29 април 1941 г. Светият Синод решава Беломорието да бъде разделено на две епархии – Маронийска и Струмишко-Драмска. За тази цел всички свещеници, които

са служили в Беломорието, задължително отново се командироват там, включително и вече пенсионираните[157]. На част от гръцкото духовенство е позволено да запази местата си, като тази толерантност е добре приета от населението. За периода от 1941–1944 г. Българската православна църква изразходва 56 082 820 лв. в Беломорска област[158].

Само държавните инвестиции в Беломорска област са 13,2 млрд. лв., а като се добавят направените разходи и оставените стоки и от други институции сумата възлиза на 47 102 237 169 лв.[159], срещу които за целия период са постъпили приходи в размер от 2 283 635 000 лв.[160]. Зад тези цифри стои вярата, че такава политика би довела до окончателната интеграция на областта към българската държава.

* * *

В края на август 1944 г. съветските войски достигат до българските граници. Неизбежният разгром на Германия и опасността България да се превърне в театър на военни действия карат управляващите да търсят решение за предотвратяване на нова национална катастрофа. В започналите на 1 септември в Кайро преговори със САЩ и Великобритания за излизане от войната българската делегация /Стойчо Мошанов и полк. Желязков/ е без официални пълномощия. Междувременно е извършена правителствената промяна в България. Мошанов отказва да приеме пълномощия от новия кабинет начело с К. Муравиев и преговорите са прекратени. Следващите събития ускоряват българското скъсване с Оста[161].

На 5 септември СССР обявява война на България. На 6 септември правителството на К. Муравиев взема решение за война с Германия, която трябва да се обяви официално на 8 септември. На 7 септември е наредено на командира на Пета армия, разположена във Вардарска Македония, както и на Първи окупационен корпус със седалище в Ниш, предвид предстоящото обявяване на война на Германия, да се изтеглят в старите предели. С решение на новото отечественофронтовско правителство, сформирано след преврата на 8 срещу 9 септември 1944 г., Пета армия и Първи окупационен корпус са разформировани.

Различно е поведението на българските правителства по отношение на Беломорието. Основавайки се на това, че на България – на основата на международни договори – ѝ е дадено право на беломорски излаз, и на факта, че Западна Тракия ѝ е официално отнета през 1920 г., а и присъства в съветското предложение от 1940 г. Затова още на 29 август правителство на Ив. Багрянов нарежда единствено частите на Втори окупационен корпус да се изтеглят на изток от р. Струма – т.е. на наша територия. Правителството на ОФ нарежда българската армия да осигурява отбраната на областта от германски нападения и да започне предаването на управлението на местното население, като защитава интересите на българите. В областта, както и на цялата територия на България, се създават комитети на ОФ, към които по-късно са включени представители и на прокомунистическата ЕАМ. На 11 септември 1944 г. новото ОФ правителство изпраща в Беломорието делегация, в която влизат министрите Добри Терпешев и Димитър Нейков, а също и добре запознатият с положението в района Иван Радев – бивш командир на Пловдивска въстаническа зона. Основна задача на групата е да се подготви предаването на гражданската власт на местното население. За бъдещето на Втори корпус /с командир ген. А. Сираков/ е съобщено, че българските части ще останат в Беломорието, докато се уреди неговото политическо положение след споразумение между съюзниците от антихитлеристката коалиция. Междувременно българската армия преминава в подчинение на съветското главно командване /от 17 септември 1944 г./.

Бързото развитие на събитията на Балканите създават реална възможност за поставянето им под политически контрол на СССР, което застрашава трайните стратегически интереси на Великобритания в Гърция и е в разрез с глобалните планове на САЩ. Поради това Чърчил спешно лети до Москва за лична среща със Сталин. През нощта на 9 октомври те договарят секретното „Процентно споразумение за Балканите", според което България е включена в съветската зона на влияние, а Гърция – в британската. На 11 октомври от името на трите държави е изпратено съобщение, в което като условие за започване преговори за примирие се изисква България в 15 дневен срок да изтегли военните и административните си власти от Гърция и Югославия. На 25 с.м. в България се завръщат последните части на Втори корпус. В подписаното на 28 октомври в Москва Съглашение за примирие, освен другите обременяващи клаузи, се изисква в България да бъдат върнати и всички българи, които са били български поданици към 1 януари 1941 г.[162]. С това се слага точка на поредния опит за реализиране на националния идеал.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 295/324
ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА: БЕЗПАРТИЙНАТА ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА /1934–1939/

1. Вж. *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, с. 70 и сл.; *Димитров, И.* Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934–1939. С., 1976, с. 39 и сл.; *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, с. 114 и сл.
2. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934–1936. С., 1977, с. 52 и сл.
3. Български конституции и конституционни проекти. Състав.: В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990, с. 78.
4. Разбор на наредбата-закон от 14 юни и свързаните с нея други декрети и разпореждания вж. *Георгиев, В.* Цит.съч., с. 79 и сл.
5. Вж. История на младежкото революционно движение в България. С., 1971, с. 313 и сл.
6. Вж. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 73; Мигев, В. Цит. съч., с. 55.
7. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 73–74; Мигев, В. Цит. съч., с. 55 и сл.
8. *Мигев, В.* Цит. съч., с. 57.
9. Икономиката на България до социалистическата революция. Т. 1. С., 1969, с. 556 и сл.
10. *Мигев, В.* Към въпроса за стопанската политика на кабинета на Г. Кьосеиванов /ноември 1935–септември 1939 г./. – В: *Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България.* С., 1992, с. 220.
11. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 59.
12. Пак там.
13. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 72.
14. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 67.
15. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 40.
16. *Марков, Г.* Цит. съч., с. 115.
17. За началната дейност на Обновата вж. *Георгиев, В.* Цит. съч. с. 81 и сл.; *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 49 и сл.
18. Прегледът на отношенията на партиите към преврата и Деветнадесетомайския режим се основава върху скрупульозното изследване на *Георгиев, В.* Цит. съч., 90–121.
19. Цит. по: Сборник от лекции по история на Българската комунистическа партия. С., 1948, с. 383.
20. Пак там, с. 385.
21. *Марков, Г.* Цит. съч., с. 116.
22. Пак там, 115–116.
23. Пак там, с. 121.
24. Подробно за перипетиите около падането на правителството на К. Георгиев вж. Марков, Г. Цит. съч., 117–122.
25. *Цураков. А.* Правителствата на България. Ч. 2. 1913–1944. С., 1996, с. 124.
26. Заря, 21 ян. 1935.
27. Пак там, 25 февр. 1935.
28. За дейността на правителството вж. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., 81–82.
29. Пак там, с. 76.
30. *Марков, Г.* Цит. съч., с. 123; *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 80.
31. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 146 и сл.; *Димитров, И.* Цит. съч., с. 58 и сл.; *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 77 и сл.
32. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 78.
33. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 61.
34. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 85.
35. *Марков, Г.* Цит. съч., 126–127.
36. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 123.
37. Държавен вестник, № 91, 22 апр. 1935.
38. *Цураков, А.* Цит. съч., с. 127.
39. Подробно вж. *Марков, Г.* Цит. съч., с. 159.
40. Пак там, с. 165.
41. *Георгиев, В.* Цит. съч., 171–172.
42. Вж. *Димитров, И.* Цит. съч., 99–100.
43. *Цураков. А.* Цит. съч., с. 133.
44. *Попов, С.* Българската идея. С., 1994, с. 37; *Груев, С.* Корона от тръни. Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991, 284–285.
45. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 104.
46. Зора, № 4925, 26 ноем. 1935.
47. *Марков, Г.* Цит. съч., с. 168.
48. Вж. Величков, А. Събитията около процеса срещу групата на Дамян Велчев и английската документация /януари 1935–март 1936/. – *ИП*, 1981, № 6, с. 64 и сл.; вж. и *Груев, С.* Цит. съч., 286–287.
49. Подр. вж. *Марков, Г.* Цит.съч., с. 168 и сл.
50. Държавен вестник, № 128, 12 юни 1936.
51. Данни за взаимоотношенията между военни, звенари, пладнари и комунисти, макар представени в превратна светлина, вж. *Ангелова, Т.* Началото на контактите и сътрудничеството между БКП и деветнадесетомайците. – *ИИИБКП*, 23, [1970].
52. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 133.
53. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 106.
54. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 131.
55. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 109.
56. Вж. БКП в резолюции и решения. Т. 3. С., 1954, с. 330 и сл.
57. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 133.
58. Пак там, с. 134.
59. Пак там, с. 135.
60. Пак там, с. 134.
61. Пак там, с. 135.
62. За тези развития вж. пак там, с. 187 и сл.
63. Пак там, 192–193.
64. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 135.
65. Текста вж. пак там, 135–136.
66. Пак там, 148–149.
67. Пак там, с. 149.
68. Цит. по *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 197.
69. Пак там.
70. *Димитров, И.* Цит. съч., 148–149.
71. *Цураков, А.* Цит. съч., с. 140.
72. Вж. *Мигев, В.* Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 137 и сл.
73. Пак там, с. 138 и сл.
74. Цит. по *Димитров, И.* Цит. съч., с. 212.
75. Пак там.
76. Пак там, с. 214.
77. Пак там, с. 215.
78. *Георгиев, В.* Цит. съч., с. 205.
79. Пак там, с. 208.
80. *Вълков, В.* Любомир Лулчев като съветник на цар Борис III/1939–1943/. – *ВИС*, 1992, № 5, с. 50.
81. Българските държавни институции 1879–1986. Енциклоп. спр. С., 1987, с. 328.
82. *Кацаров, К.* 60 години живяна история. Montreaux, 1970, 491–492.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 324/346
ВЪНШНА ПОЛИТИКА: ПО КРИВОЛИЦИТЕ НА „МИРНАТА РЕВИЗИЯ" /1934–1939/

1. *Звено*, № 15, 1934, с. 225.
2. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2606, л. 66–67.
3. *Нови дни*, № 3, 26 авг. 1934.
4. *ЦДА*, ф. 284К, оп. 1, а.е. 5960, л. 2; а.е. 6017, л. 2.
5. Пак там, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2515, л. 80–84.
6. Пак там, л. 105–110.
7. *ДВИА*, ф. 23, оп. 2, а.е. 419, л. 63.
8. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2606, л. 97–100.
9. *Тодоров, П.* Лични свидетелства. С., 1999, 144–145.
10. *Георгиев, К.* Поглед върху външнополитическото ни положение. С., 1939, 16–23.
11. *Марков, Г.* Покушения, насилие и политика в България 1878–1947. С., 2003, 275–277.
12. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2606, л. 124–128.
13. *Нови дни*, № 126, 23 ян. 1935.
14. *ЦДА*, ф. 416К, оп. 1, а.е. 113, л. 48–56.
15. *Нови дни*, № 154, 25 февр. 1935.
16. Пак там, № 163, 7 март 1935.
17. *ЦДА*, ф. 416К, оп. 1, а.е. 113, л. 54–62.
18. Пак там, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2641, л. 3.
19. Пак там, а.е. 2607, л. 124–125.
20. *Ст. дневници XXIV ОНС, I ИС*, 1938, кн. 1, с. 581.
21. *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, 87–90.
22. *АМВР*, II–Народен съд, а.е. 2, л. 674.
23. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1 а.е. 287, л. 79.
24. Пак там, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2476, л. 7.

25. Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 6361, л. 1.

26. *Днес*, № 31–32, 10–11 март 1936.

27. *Мир*, № 10730, 27 апр. 1936.

28. *Днес*, № 86, 18 май 1936.

29. Пак там, № 97, 2 юни 1936.

30. Поверителен преглед на чуждия печат, № 146, 5 юли 1936.

31. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 1135, л. 65–67.

32. Пак там, а.е. 1231, л. 94–101.

33. *ДВИА*, ф. 040, оп. 1, а.е. 1, л. 136–142.

34. *Цанков, А.* Моето време. С., 2000, 432–437.

35. *Мир*, № 10845, 14 септ. 1936.

36. *Днес*, № 210, 14 окт. 1936.

37. *Манчев, К., В. Бистрицки.* България и нейните съседи 1931–1939. С., 1978, 208–211.

38. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 122–123.

39. *Манчев, К., В. Бистрицки.* Цит. съч., 226–243.

40. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2692, л. 52–54.

41. Пак там, л. 55–56.

42. *АМВнР*, оп. 19, а. е. 6, л. 16–17.

43. Пак там, л. 21–23.

44. *ЦДА*, ф. 284К, оп. 1, а.е. 6519, л. 6.

45. Пак там, а.е. 6530, л. 1–4.

46. Пак там, а.е. 6561, л. 1–4.

47. *ДВИА*, ф. 040, оп. 1, а.е. 1, л. 164.

48. Царят говори. Речи на Борис III. С., 1938, с. 95.

49. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2692, л. 68.

50. Пак там, ф. 3К, оп. 1, а.е. 1212, л. 44–54.

51. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 137–138.

52. Пак там, 139–140.

53. *Бюлетин на БТА*, № 445, 11 юни 1937.

54. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2692, л. 65–67.

55. Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 6694, л. 1–7.

56. *Днес*, № 489, 17 септ. 1937.

57. Пак там, № 493, 22 септ. 1937.

58. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 1232, л. 7–44.

59. Пак там, а.е. 1232, л. 102–103.

60. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 153–154.

61. *ЦДА*, ф. 141К, оп. 1, а.е. 361, л. 85.

62. *Днес*, № 639, 18 март 1936.

63. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 7, а.е. 676, л. 23.

64. *Ст. дневници XXIV ОНС, I ИС,* 1938, кн. 1, 582–583.

65. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 7, а.е. 677, л. 24–30.

66. Пак там, ф. 370К, оп. 4, а.е. 193, л. 33–34.

67. Пак там, ф. 176К, оп. 7, а.е. 677, л. 66–67.

68. Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 6890, л. 1–3.

69. Пак там, ф. 176К, оп. 7, а.е. 677, л. 69.

70. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 172–173.

71. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 1226, л. 1.

72. *НА–БАН*, Сб. 4, а.е. 109, л. 78.

73. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 7, а.е. 677, л. 74–75.

74. Пак там, л. 76–83.

75. Пак там, л. 84–85.

76. *НА–БАН*, Сб. 4, а.е. 109, л. 79–80.

77. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 1226, л. 1.

78. Пак там, ф. 95К, оп. 1, а.е. 1, л. 43.

79. *НА–БАН*, Сб. 4, а.е. 109, л. 80–82.

80. *Днес*, № 801, 30 септ. 1938.

81. *НБКМ–БИА*, ф. 219–Г, а.е. 1, л. 99–100.

82. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 7, а.е. 676, л. 17.

83. Пак там, л. 18–21.

84. Пак там, а.е. 677, л. 90.

85. Пак там, л. 100.

86. Пак там, а.е. 584, л. 73–75.

87. Пак там, а.е. 943, л. 2–3.

88. Пак там, л. 4–9.

89. *ДВИА*, ф. 23, оп. 1, а.е. 280, л. 1–4.

90. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 182–183.

91. *Ст. дневници XXIV ОНС, I РС*, 1938, кн. 2, 571–572.

92. *ADAP*, 1918–1945. Serie D, Bd. 6, S. 252.

93. *Ст. дневници XXIV ОНС, I РС…*, 1332–1334.

94. Пак там, 1335–1336.

95. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, с. 188.

96. *ЦДА*, ф. 95К, оп. 1, а.е. 1, л. 23–24.

97. *Сирков, Д.* Външната политика на България 1938–1941. С., 1979. с. 128.

98. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, с. 194.

99. *НА–БАН*, Сб. 4, а.е. 109, л. 230–232.

100. *ЦДА*, ф. 95К, оп. 1, а.е. 1, л. 45.

101. Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 7040, л. 1.

102. *Марков, Г.* Българо-германските отношения…, 203–206.

103. Пак там, с. 207.

104. Пак там, с. 208.

105. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 1ш, а.е. 120, л. 70–78.

106. *Днес*, № 1074, 25 авг. 1939.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 346/383
ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939–1941/

1. За дискусиите за българската външна политика след началото на войната вж: *Генчев, Н.* Външната политика на България през началния период на Втората световна война /1939–1941/. – *ГСУфиф,* LXII, 1970, 3; С., 1971; *Сирков, Д.* Външната политика на България 1938–1941. С., 1979; *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976; *Същият*: Англия и България/1938/1941/. Навечерието и началото на Втората световна война. С., 1983; *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989; *Рачев, С.* Чърчил, България и Балканите /1939–1945/. С., 1998; *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили 1939–1947. В. Търново, 2003; *Калинова, Е.* Победителите и България /1939–1945/. С., 2004; История на българите. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003; Болгария в XX веке. Очерки политической истории. Москва, 2003; *Спасов, Л.* България и СССР 1917–1944 г. /Политико-дипломатически отношения/. В. Търново, 2008; *Miller, M. L.* Bulgaria during the Second World War. Stanford, 1975; *Hoppe, H.-J.* Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979.

2. Държавен вестник, № 238 /притурка/, 24 окт. 1939; Повече за избирателната система вж. *Аврамов, Л.* Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България 1879–2001. Исторически аспекти. Варна, 2002, с. 68; *Генчев, Н.* Цит. съч., 336–337.

3. *Груев, С.* Корона от тръни. Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991, с. 320; *Сирков, Д.* Георгий Кöсеиванов – государственный деятель и дипломат. – В: *Славянские народы: общность истории и культуры*. Москва, 2000, 306–340.

4. *Стателова, Е., С. Грънчаров.* История на нова България…, 584–585.

5. Държавен вестник, № 36, 16 февр. 1940.

6. За дейността на проф. Б. Филов като учен и държавник вж.: Илчо Димитров – *Филов, Б.* Дневник. С., 1986, 5–178; Вж. също: *Тошкова, В.* Цит. съч., 54–55; *Филова, Е.* Дневник. Май 1939–15 август 1944 г. С., 1992, 33–35; *ЦДА*, ф. 456К, оп. 1, а.е. 15, л. 31–32.

7. Изброените наредби и постановления на Министерския съвет са публикувани в: Държавен вестник, № 202, 11 септ. 1939, № 204, 13 септ. 1939; № 207, 16 септ. 1939; № 151, 26 септ. 1939, № 225, 9 окт. 1939.

8. Пак там, № 73, 30 март 1940.

9. Пак там, № 100, 4 май 1940; *Коен, Д.* Военновременната икономика на България /1939–1944/. С., 2002, 15–24.

10. *Коен, Д.* Цит. съч., 8–24; *Николов, Р.* Българско-германските военно-икономически отношения 1941–1944 г. С., 1991, 9–20.

11. История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002, 145–191; *Георги Димитров.* Дневник /9 март 1933–6 февруари 1949/. С., 1997, 180–193; Коминтернът и България /март 1919–септември 1944 г./. Т. 2. Документи. С., 2005, 922–931, док. № 361–379/Архивите говорят. Т. 37/; Болгария в XX веке. Очерки политической истории…, 230–249. Информация за полемиката в руската историография по проблемите на съветската външна политика в навечерието и началото на II-та св. война вж.: СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война 1939–1941. Дискуссии, комментарии, размышления. Москва. 2007.

12. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 7, а.е. 1028, л. 117; *Сирков, Д.* Външната политика…, с. 170.

13. *NA US*, T–120/329, R. 6, Büro des Staatssekretärs/BStS/. Akten betr. Bulgarien, Fr. 242474–75, Sofia, 2.9.1939, Tel. No 140.

14. Документы внешней политики /ДВП/. 1939 год. Т. XXII. Книга вторая. 1 сентября–31 декабря 1939 г. Москва, 1992, 34–35, док. № 550.

15. *NA US,* T–120/329, Fr. 242474–75, Tel. No 140.

16. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция /1919–1941 г./. Т. 2 /1934–1941 г./. С., 2007, 231–236, 238–243, док. № 116–118, 121 /Архивите говорят. Т. 43/. Първоначалният вариант на писмото, което пристига в легацията на 15 септември, е спрян спешно.

17. *Hoppe, H.-J.* Op. cit., 67–68.

18. ДВП, 1939 год. XXII/2, 23–4, док. № 538.

19. Декларацията е изпратена на българските легации, за да бъде връчена на съответните външни министерства – *ЦДА*, ф. 461К, оп. 2, а.е. 20, л. 221.

20. *NA US,* T–120/329, Fr. 242483, Berlin, 18.9.1939; *Димитров, И.* Българо-италиански…, с. 343.

21. За обсъжданите проблеми със съветската легация и решенията на Кремъл вж. ДВП, 1939 год. XXII/2, 88–89, 92–93, 96–97, док. № 589, 594, 598.

22. Пак там, с. 115, док. № 619; *Спасов, Л.* Цит. съч., 354–359.

23. *NA US,* T–120/329, Fr. 242489, Sofia, 23.9.1939, Tel. No 230; Ibidem, Fr. 242496, Berlin, 12.10.1939, No 800.

24. Ibidem, Fr. 242495, 242497, Sofia, 10.10.1939, Tel. No 271, Sofia, 12.10.1939, Tel. No 272.

25. Ibidem, Fr. 242501–05, Sofia, 19, 24.10.1939, Tel. No 287, 291.

26. ДВП, 1939 год. XXII/2, 244–245, 263–270, 281–282, 285–287, 298, 328, 336–338, док. № 741, 759, 771, 773, 783, 804, 808.

27. Пак там, 279–280, док. № 769; Спасов, Л. Цит. съч., 354–367.

28. *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 320.

29. ДВП, Том XXIII, Книга первая, 1 января–31 октября 1940 г. Москва, 1995, 14–23, док. № 6; *Спасов, Л.* Цит. съч., 361–367.

30. Подробности за английските планове и операции в България и на Балканите вж. Димитров, И. Англия и България…, 90–163; *Рачев, С.* Цит. съч., 18–138.

31. *Спасов, Л.* Цит. съч., 352–353; ДВП, 1939 год. XXII/2, 409–412, док. № 861.

32. Пак там.

33. ДВП, XXIII/1, 12–13, док. № 4.

34. ДВП, 1939 год. XXII/2, 412–413, док. № 863.

35. Пак там, 465–471, док. № 904.

36. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция…, с. 269, док. № 135.

37. Пак там, 264, 270–274, док. № 132, 137.

38. Пак там, 302–307, док. № 153.

39. Пак там, 311–314, док. № 155.

40. *NA US,* T–120/329, Fr. 242518, Berlin, 2.12.1939/12.12.1939); Ibidem, Fr. 242521–22, Sofia, 4.12.1939, Tel. No 349.

41. Ibidem, Fr. 242525–27, Berlin, 15.12.1939.

42. Ibidem, Fr. 242547, Sofia, 15.2.1940, Tel. No 6.

43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция…, 298–299, док. № 151.

44. *NA US,* T–120/329, Fr. 242550, Berlin, 17.2.1940; Ibidem, Fr. 242561, Berlin, 23.3.1940, No 250.

45. *Ст. дневници XXV ОНС, I РС,* 1940, кн. 1, с. 4; *Генчев, Н.* Цит. съч., 337–338.

46. История на българите. Т. 4. Българската дипломация…, 458–459.

47. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17а, л. 1–12; *Генчев, Н.* Цит. съч., 338–340; *Сирков, Д.* Цит. съч., 213–218.

48. *Тошкова, В.* Цит. съч., 61–62.

49. *NA US*, Fr. 242534–35, Sofia, 15.1.1940, Tel. No 17.

50. Ibidem, Fr. 242571–75, Sofia, 4.5.1940, Tel. No 163/5.5.1940.

51. *Кюлюмова-Бояджиева, Е.* Германската културна политика и България 1919–1944. С., 1991, 143–219; *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, 214–226.

52. *NA US*, T–120/329, Fr. 242586, Sofia, 13.6.1940, Tel. No 225.

53. Ibidem, Fr. 242590–91, Berlin, 19.6.1940, No 450.

54. Ibidem, Fr. 242593, Sofia, 27.6.1940, Tel. No 247; Ibidem, Fr. 242596, Berlin, 27.6.1940.

55. Ibidem, Fr. 242598–99, Sofia, 29.6.1940, Tel. No 250.

56. Ibidem, Fr. 242605, Berlin, 1.7.1940; Ibidem, Fr. 242606, Berlin, 1.7.1940, Tel, No 1; пак там, 242624, София, 13.07.1940, тел. № 286, Рихтхофен до ИВМ.

57. Ibidem, Fr. 242611, Berlin, 8.7.1940, No 530; Ibidem, Fr. 242624, Sofia, 13.7.1940, Tel. No 280; Ibidem, Fr. 242625, Berlin, 15.7.1940; Ibidem, Fr. 242628, Fuschl, 16.7.1940, Tel. No 4; Ibidem, Fr. 242637, Berlin, 23.7.1940, No 575.

58. Ibidem, Fr. 242642, Sofia, 25.7.1940, Tel. No 284.

59. Цар Борис III в британската…, 319–322, док. № 157, 158.

60. *NA US,* T–120/329, Fr. 242646–48, Fuschl, 27.7.1940.

61. Ibidem, Fr. 242700, Sofia, 22.8.1940, Tel. No 353.

62. Ibidem, Fr. 242705, Sofia, 27.8.1940, Tel. No 364; *Петров, Л.* България и Турция 1931–1941. С. 2001, 160–179.

63. *NA US,* T–120/329, Fr. 242730, Sofia, 16.9.1940, Tel. No 413.

64. Ibidem, Fr. 242733–34, Berlin, 19.9.1940.

65. Ibidem, Fr. 242734–35, Sofia, 21.9.1940, Tel. No 425.

66. История на българите. Т. 4. Българската дипломация…, 434–437.

67. Пак там, с. 438.

68. *Генчев, Н.* Възвръщане на Южна Добруджа към България през 1940 г. – *ИП,* 1969, № 6, с. 62.

69. Пак там, 63–64.

70. Пак там, 65–66.

71. Болгария в XX веке. Очерки политической истории…, с. 234.

72. *Генчев, Н.* Възвръщане на Южна Добруджа…, с. 66.

73. Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. С., 2006, 60–61; *Тошкова, В.* САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007, с. 153.

74. История на българите. Т. 4…, с. 459.

75. Извори за историята на Добруджа 1919–1941. Т. 2. С., 1993, 370–371.

76. *Сирков, Д.* Българският национално-териториален проблем по време на Втората световна война. – В: *Българската народност и нация през вековете.* Материали от научна конференция. Ч. 2. С., 1988, с. 104.

77. *Марков, Г.* Добруджанският въпрос и германо-съветските отношения /февруари –септември 1940 г./. – *Векове*, 1981, № 3, 21–22; *Сальков, А.* Урегулирование проблемы Южной Добруджи /1939–1947/. – *Новая и новейшая история,* 2005, № 5, с. 72.

78. *Сирков, Д.* Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, с. 229.

79. *Генчев, Н.* Възвръщане на Южна Добруджа…, с. 68; *Нойков, С., В. Радев.* Цар Борис III в тайните документи на Третия райх 1939–1943. С., 1995, 92–93.

80. Болгария в XX веке. Очерки…, с. 235; *Петров-Чомаков, С.* Духът на дипломацията. С., 2003, с. 198; *Сальков, А.* Цит. съч., с. 75.

81. *Генчев, Н.* Възвръщане на Южна Добруджа…, с. 68.

82. *Панайотов, Г.* Преговорите в Крайова през 1940 година. – ВИС, 1991, № 4, с. 53.

83. *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, 256–276.

84. България – своенравният съюзник на Третия райх. Сб. документи. С., 1992, с. 13.

85. Дипломатически документи по участието…, с. 103.

86. *Гунев, Г., И. Илчев.* Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989, 130–131; *Груев, С.* Корона от тръни. Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991, с. 326.

87. *Димитров, И.* Англия и България /1938/1941/. Навечерието и началото на Втората световна война. С., 1983, с. 163; *Райчевски, С.* Българите в световните хроники 1939–1943. С., 2003, 102–103.

88. *Генчев, Н.* Възвръщане на Южна Добруджа…, 67–69.

89. *Дуцу, А.* Румъния и България в контекста на международните отношения през 1940 г. – В: *Българо-румънските военнополитически отношения през XIX и XX век.* Сборник статии. С., 2001, с. 199.

90. Извори за историята на Добруджа 1919–1941. Т. 2…, 402–409; България и

Румъния 1879–2000 г. Сб. от двустранни договори, спогодби, конвенции, споразумения, протоколи и др. Състав. П. Кишкилова. С., 2003, 95–110.

91. История на Добруджа. Т. 4/1878–1944/. В. Търново, 2007, с. 301.

92. Извори за историята на Добруджа 1919–1941. Т. 2…, 408–409; *Тодоров, П.* Аграрните отношения в Южна Добруджа 1878–1944 г. В. Търново, 1982, с. 299 и сл.

93. *Митев, Т.* Българската емиграция в Америка и борбите за освобождението на Македония 1919–1945 г. С., 1993, 340–341.

94. Българските царе в Народното събрание 1879–1946. Тронни слова. С., 1996, 332–333.

95. *Недев, Н.* Цар Борис III. Биография. С., 1997, 447–448; История на Добруджа. Т. 4…, с. 556.

96. *Груев, С.* Цит. съч., с. 326.

97. *Ст. дневници XXV ОНС, I ИС*, 2 зас., 21 септ. 1940. С., 1941, с. 33; 60 години Крайовски договор. Тутракан, 2001, с. 211; *Груев, С.* Цит. съч., с. 326.

98. Коминтернът и България. /Март 1919 – септември 1944 г./. Т. 2. Документи. С., 2005, 938–939.

99. Болгария в XX веке…, с. 241; *Сальков, А.* Цит. съч., с. 75; Трансильванский вопрос. Венгеро-румынский территориальный спор и СССР. 1940–1946 гг. Документы. Москва, 2000, с. 65.

100. *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985, с. 74.

101. *Величков, А.* Вестник „Ню Йорк Таймс" за някои моменти от вътрешната и външната политика на България в периода 1938–1941 г. – ИИИ, 26, 1983, с. 193.

102. *Сирков, Д.* Българският национално-териториален…, 112–113.

103. *Димитров, И.* Миналото като пролог. Исторически очерци. С., 1993, с. 144.

104. *Милачков, В.* Д-р Иван Пенаков за добруджанския въпрос след Крайовския договор. „Добруджанският въпрос при днешното положение" – реч, произнесена от д-р И. Пенаков пред Дружеството на столичните журналисти на 25 януари 1941 г. – *Добруджа*, 1994, № 11, с. 214.

105. Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите/1878–1940/. С., 1993, 416–430.

106. *Петров, Л.* Мероприятия на българската държава в Южна Добруджа през 1940 г. – *Добруджа*, 1987, № 4, 62–75; *Манджуков, Х.* За някои социално-икономически и културно-просветни мероприятия на българската власт в Южна Добруджа през 1940–1942 г. – *Добруджа*, 1985, № 2, 146–152.

107. *Милачков, В.* Документи за приобщаването на Южна Добруджа към България. – *АП*, 1995, № 3–4, с. 55.

108. *Ляпчев, Б.* Закони, наредби, заповеди, издадени за Добруджа. Варна, 1941, 1–56.

109. *Панайотов, Г.* Основни аспекти на приложението на Крайовския договор /1940–1944/. – В: *50 години от възвръщането на Южна Добруджа.* Сб. с изследвания. Силистра, 1990, 127–130; История на Добруджа. Т. 4…, 557–558.

110. *Панайотов, Г.* Размяна на малцинствено население между България и Румъния 1940–1944 г. – *Добруджа*, 1989, № 6, 65–76; История на Добруджа. Т. 4…, 307–308, 559.

111. История на Добруджа. Т. 4…, 563–564.

112. *Тодоров, Т.* Арбитражният съд по Крайовския договор. – *Общество и право*, 2005, № 5–6, 32–34; *Панайотов, Г.* Дейността на българо-румънския арбитражен съд /юни 1941–април 1943 г./. – *Добруджа*, 1990, № 7, 104–115.

113. Пак там; Дипломатически документи по участието…, с. 278, 309.

114. *Панайотов, Г.* Политическите отношения между България и Румъния през годините на Втората световна война 1939–1944 г. Дис. С., 1986, 215–216; България и Румъния 1879–2000 г…., 116–124.

115. Дипломатически документи по участието…, с. 154, 156, 233–234; *Сальков, А.* Цит. съч., 76–77.

116. *Панайотов, Г.* Политическите отношения между…, 242–270.

117. *ДВИА*, ф. 23, оп. 1, а.е. 765, л. 102–109.

118. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17а, л. 26. Окончателният текст на резолюцията е изготвен след приключване на съвещанието от министър И. Попов. В документа между другото се отбелязва, че дипломатическите представители на страната следва изрично „да подчертават миролюбието и неутралитета на България", както и да използват всеки удобен повод, за да изтъкнат с нужния такт и дискретност, че страната ни не се е отказала от своята аспирация да се върне положението от 1913 г.".

119. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 962, л. 7 и сл.

120. Поздравителният адрес е изготвен в Държавния департамент, преди институцията да бъде „подсетена" от пълномощния министър на САЩ в София Дж. Ърл. Това обстоятелство следва да бъде възприето като „една поощрително-положителна оценка, която американската администрация даваше на царската политика до момента". Вж. *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985, с. 74.

121. *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976, 377–381.

122. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 7– 9; ф. 176К, оп. 8, а.е. 17а, л. 25.

123. Пак там, 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 85, 86.

124. *Димитров, И.* Англия и България /1938/1941/. Навечерието и началото на Втората световна война. С., 1983, 170–174; *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 158.

127. *ЦДА*, ф. 389К, оп. 1, а.е. 217, л. 14–15; *Сирков, Д.* Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, 249–252.

128. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 92–99; ф. 389К, оп. 1, а.е. 216, л. 32, 33.

129. *Димитров, И.* Българо-италиански…, с. 384; *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а. е. 19, л. 124, 126.

130. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 31; *Сирков, Д.* Цит. съч., 255, 258.

132. Пак там, с. 183; *Николаев, Н. П.* Фрагменти от мемоари. С., 1994, с. 210. Необходимо е да се отбележи, че Държавният департамент на САЩ има повод за втори път да засвидетелства признателността си към водената от България политика на неутралитет. Пред царския пълномощен министър Д. Наумов представители на институцията изразяват подкрепата си и задоволство във връзка с избраното от страната поведение спрямо гръцко-италианския конфликт. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 66.

133. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 27.

134. Пак там, л. 28.

135. Освен пред италиански подобни внушения се отправят и към германски политически фактори. Иван Попов смята, че подходяща за целта фигура е пълномощният министър на Германия в Анкара фон Папен и дава разпорежданията си в този смисъл. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 40. Сведенията, с които МВнРИ разполага, гласят, че в Източна Тракия Турция има 24 разквартирувани дивизии. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 32.

136. На 19 ноември 1940 г. МВнРИ изпраща до легацията в Рим подготвените с пропагандна цел типови брошури със същата тематика. Те са отпечатани на различни езици /немски, английски, френски, а част от тях и на италиански/ и имат следните заглавия: „Излазите на България на Егейско море /кратко дипломатическо изложение/", „Ньойският договор и Кавалска област", „Кавалска област или Източна Македония под гръцка власт и България" и др. *ЦДА*, ф.176К, оп. 21, а.е. 2512, л. 223.

137. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 127; Димитров, И. Англия и България…, с. 184.

138. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 20, л. 3, 4.

139. *Димитров, И.* Англия и България…, с. 184; *Тошкова, В.* България и Третият райх/1941–1944/. Политически отношения. С., 1975, с. 78, 79.

140. Едно от предварително предявяваните от СССР условия за влизане в Тристранния пакт се отнася до споменатия възлов район на проливите и подсигуряването на сухопътна връзка до него през Румъния и България. Вж. *Kousoulas, D.* The Price of Freedom. Greece in World Affairs 1939–1953. Siracuse, New York, 1953, p. 63, 64; *Риббентроп, И. фон.* Мемуары нацистского дипломата. Смоленск, 1998, с. 238.

141. *Спасов, Л.* Българо-съветски дипломатически отношения 1934–1944. С., 1987, с. 120; ДВП, т. XXIII. Книга вторая/часть 1/. 1 ноября 1940 г.–1 марта 1941 г. М., 1998, 137–138, док. № 549.

142. В подобен план се третира функцията на България в директива № 18 от 12 ноември 1940 г. за проникване в Северна Гърция и сплашваща акция срещу британските бази в Източното Средиземноморие. Вж. *Creveld, M. van.* Hitler s Strategy 1940–1941. The Balkan Clue. Cambridge, 1973, 55–58.

143. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 20, л. 3.

144. Националноосвободителното движение на македонските и тракийски българи 1878–1944. Т. 4. С., 2003, с. 301.

145. *Марков, Г.* Исторически опит и вземане на външнополитически решения от българските управляващи кръгове /септември 1939–февруари 1941 г./ – В: *Историческа наука и съвременност.* С., 1987, с. 175.

146. Показателен е разговорът, проведен на 18 декември 1940 г. между Х. Гьоринг и П. Драганов. В пространния диалог са засегнати всички значими аспекти на българската национална кауза. За запитването на Гьоринг, дали България има претенции към Солун, Първанов пише: „Отговорих му, че въпросът за принадлежността на Солун е в зависимост от разрешението на македонския въпрос." И продължава: „Моето впечатление е, че на Югославия се подхвърля идеята за Солун, но не като категоричен ангажимент. В преговорите с Югославия не се бърза, а се печели време." *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 113.

147. *Марков, Г.* Исторически опит…, с. 175.

148. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 19, л. 163 и сл.

149. Пак там, ф. 95К, оп. 1, а.е. 1, л. 127, 128.

150. В хипотетичен план вариантите са най-малко четири. За тях вж. у *Сирков, Д.* Цит. съч., с. 265.

151. *Kousoulas, D.* The Price of Freedom…, p. 66.

152. Ibideм, p. 68.

153. *Филов, Б.* Дневник. С., 1990, с. 229; *Kousoulas, D.* The Price of Fridom…, p. 68.

154. *ЦДА*, ф. 1503К, оп. 1, а.е. 20, л. 54, 55. За предисторията на споразумението вж. *Спасов, Л.* Цит. съч., с. 122 и сл.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 383/442
БЪЛГАРИЯ – СЪЮЗНИК НА ТРИСТРАННИЯ ПАКТ /1941–1944/

1. *АМВнР*, оп. 4, а.е. 8, л. 2.

2. *ЦДА*, ф. 284К, оп. 2, а.е. 216, л. 3–6.

3. Пак там, ф. 176К, оп. 8, а.е. 17, л. 9, 14, 17.

4. Документы внешней политики. 1940–22 июня 1941. Т. XXIII. Книга вторая /часть 1/. 1 ноября 1940–1 марта 1941 г. Москва, „Международные отношения", 1998, 434–435, док. № 699; Болгария в XX веке. Очерки политической истории. Отв. ред. Е. Л. Валева. Москва, 2003, 230–248.

5. Пак там, с. 443, док. № 703; *ADAP*, D. Bd. XII/1. Dok. No 99, S. 176–178.

6. *Димитров, И.* Англия и България /1938/1941/. Навечерието и началото на Втората световна война. С., 1983, с. 234.

7. *Филов, Б.* Дневник. С., 1986, 253–255.

8. Россия. XX век. 1941 год. Книга первая. Документы. Международный фонд „Демократия". Москва, 1998, с. 710.

9. Пак там, 797–805.

10. *Гибианский, Л.* Югославия перед лицом фашистской агрессии и Советский Союз. – В: *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг.* Москва, 1999, 405–501.

11. *Тошкова, В.* България и Третият райх /1941–1944/. Политически отношения. С., 1975, 48–50.

12. *Papen, Fr. v.* Der Wahrheit eine Gasse. München, 1952, S. 536.

13. *Тошкова, В.* България и…, с. 55. Препис на служебния превод на български език е публикуван в сборника „Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеиванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев /1939–1944 г./". С., 2006, 540–542.

14. Цит. по *Рачев, С.* Чърчил, България и Балканите /1939–1945/. С., 1998, с. 125, бел. 301, 302. Вж. също: *Livanios D.* The Macedonian Question. Britain and the Southern Balkans 1939–1949. Oxford University Press, 2008, pp. 81–114, 118–127.

15. *Васильева, Н. В. Гаврилов.* Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. Москва, 2000, с. 159.

16. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 8, а.е. 985, л. 19.

17. *Спасов, Л.* Българо-съветски дипломатически отношения 1934–1944. С., 1987, 90–143; подробности за дейността на Иван Стаменов вж. в: *Димитрова, П.* Докладва „Наследник"? Донесенията на българския пълномощен министър в СССР Иван Стаменов /1940–1944/. Т. 1. С., 2010; Докладва „Наследник"? ..., цит. съч. Т. 2. /състав.: *П. Димитрова, М. Веков*/

18. *АМВнР*, оп. 1б, пореден № 13, л. 78–81.

19. За международната позиция на България през втората половина на 1941 г. вж. *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985, 113–126; *Същата в:* История на българите. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, 488–489.

20. История на българите. Т. 4…, с. 490.

21. *АМВнР*, оп. 4, а.е. 8, л. 7–10.

22. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 15, а.е. 35, л. 108; оп. 18, а.е. 1697, л. 129. В шифрограма от 24 юни Антонов възразява с типичната за него рязка откровеност: *„Враг на Германия аз никога не съм бил и не мога да бъда по простата причина, че нейните интереси са понастоящем тясно свързани с нашите. Готов съм да се изповядам обаче, че в службата си съм се държал като представител на България, не на Германия. Нека това да ми бъде грехът, за който ме наказвате."*

23. *Тошкова, В.* България и…, 62–87. Подробности за техническото и персонално комплектуване на санитарния влак и неговите мисии вж.: *Спасов-Разбойников, С.* Българският червен кръст на Източния фронт 1941–1945. С., 1996. 421 с.

24. *NA US*, RG 59, 874.00/772/R. 1742/. Доклад на генералния консул на САЩ в Истанбул до държавния секретар К. Хъл за настроенията в българското общество /4 ноември 1942 г./.

25. *АМВР*, ф. 2, оп. 3, а.е. 15, л. 125.

26. *Hoppe, H.–J.* Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979, S. 128–157.

27. *Филов, Б.* Дневник, 516–517.

28. *Chary, F.* The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940–1944. University of Pittsburgh Press, 1972, 69–183.

29. *Тошкова, В.* България в балканската…, 163–191.

30. Пак там, 175–179.

31. Пак там, 178–179.

32. PA AA Büro des Staatssekretärs, Bd. 5/173987–173990/.

33. Hoppe, H.–J. Op. cit., S. 141–154.

34. PA AA, Büro des Staatssekretärs, Bd. 5/17482/.

35. *PA AA*, Bd. 6/181115–20/.

36. *Тошкова, В.* България и…, с. 144, бел. 16.

37. Пак там, 145–146.

38. Пак там, 146–150.

39. Пак там, 151–154.

40. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании. 19–30 октября 1943 г. Москва, 1978, док. № 44, с. 133; док. № 86, 324–326.

41. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября–1 декабря 1943 г. Москва, 1978, док. № 62, 152–161.

42. *Boll, M.* Cold War in the Balkans. American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria, 1943–1947. The University Press of Kentucky, 1984, 7–51.

43. *FRUS*. Diplomatic Papers. 1944. Volume III. The British Commonwealth and Europe. GPO, Washington, 1965, 341–391.

44. *Тошкова, В.* България в балканската…, 229–231.

45. Пак там, 218–260.

46. *Тошкова, В.* България и…, 171–172.

47. Covert Warfare./A Garland Series/. 8. The OSS–NKVD Relationship, 1943–1945. Garland Publishing, Inc. New York–London, 1989. Doc. NoNo 6–12, 15–30.

48. *PA AA*, Büro des Staatssekretärs, Bd. 7/57999–57801/; *Марков, Г.* Българско-германски дипломатически отношения /1919–1944/. – В: *Българско-германски отношения и връзки.* Т. 3. С., 1981, с. 241.

49. За общата картина вж. *Николаев, Н. П.* Фрагменти от мемоари. С., 1994, 227–238; *Пешев, Д.* Спомени. С., 2004, 195–201.

50. *Филов, Б.* Пътят на България. С., 1941, 14–15.

51. Държавен вестник, № 76, 5 апр. 1941; *Пискова, М.* Из документалното наследство на Фондация „Българско дело". – *ИДА*, 82, 1999, 90–121, и включените там документи № 1–8; *Чинков, П. К.* Сега ще чуете нашия коментатор. С., 2001, 253–318.

52. *Чинков, П. К.* България 1941 в слова и образи. С., 1942, с. 22. Авторът обобщава възприемането на „освобождението" на Македония, Тракия и Поморавско „истински Великден, истинско Възкресение".

53. Пример за промяната на отношението от негативно/скептично към позитивно апологетическо дава *Митаков, В.* Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. С., 2001.

54. *Ханджиев, Р.* Англия и заговорът на д-р Г. М. Димитров/есента и зимата на 1940–1942 г./. – ИП, 1990, № 9, 3–17

55. *Филов, Б.* Дневник. С., 1990, с. 326, запис от 22 юни 1941. Ср. *Митаков, В.* Цит. съч., с. 449, 451–452, 470, записи от 22–25 юни и 10 юли 1941 г.

56. Антифашистката борба в България 1939–1944. Документи и материали. Т. 1. Септември 1939 – февруари 1943. С., 1984, 172–175, ср. със с. 176–180.

57. Петгодишен план за развитие на селското стопанство. Ч. I–III. С., 1941; *Долински, Н.* Петгодишният земеделско-стопански план. – *АССП*, XVII, 1942, № 3, 161–179; *Калинов, Т.* Земеделско-стопански план. – *СпЗК*, I, дек. 1941, № 2, 5–8.

58. *Желева-Мартинс, Д.* Биография на София. Исторически студии. С., 2006, 113–120. /Първият модерен жилищен комплекс в София/

59. *Труд и радост*, окт. 1941, № 5, 56–61; Пак там, ноември–декември 1941, № 6, 88–92.

60. *Стаменов, М., Е. Василев.* Развитие на електрификацията в България. С., 1963, 62–71; *Василев, Д.* България в строеж. С., 1942; *Миленков, П.* Водните синдикати с оглед изграждане и стопанисване на водите у нас. – *ГСБИА*, X, 1943, 147–184.

61. *ЦДА*, ф. 3К, оп. 12, а.е. 1137, л. 1–17 /стопанска програма за 1942–1943 г./. Ср. със *Загоров, С.* Стопанската политика на българското правителство. /Реч в Народното събрание, 19 ноем. 1941/. С., 1941.

62. *Белковски, С.* Архитектурна дейност. С., 1943, 74–76; Конкурсни проекти за постройка на ново приемно здание при главната гара София. С., 1943.

63. Оцеляването 1940–1944. Сборник от документи. С., 1995, док. № 63, 184–187; *Поппетров, Н.* Църквата в българското обществено-политическо пространство – 1918–1944 г. – В: *Държава и църква, църква и държава в българската история.* С., 2006, 429–437; *Филов, Б.* Дневник, с. 504, 506, записи от 26 юни и 1–2 юли 1942.

64. *Филов, Б.* Дневник, с. 336, 3 юни 1941; Ср. *Вълчев, Т.* Организиране на обществените сили. – *Труд и радост*, 1941, № 6, 78–79.

65. *Филов, Б.* Идеология и програма на управлението в България. С., 1942, с. 8.

66. *Филов, Б.* Пътят на България…, с. 42.

67. *Филов, Б.* Идеите и делата на днешния безпартиен режим. С., 1942, с. 37.

68. Държавен вестник, № 18, 25 ян. 1941; Сборник от упътвания, окръжни и наредби за работа в Бранник. С., 1944, 50–51, 78–89; Под знамето на Бранник. Сборник. С., 1943; *Шопов, Й.* Криза в монархо-фашистката просветна политика /1943–1944 г./. – *Векове*, 1975, № 1, 113–119.

69. *Лулчев, Л.* Тайните на дворцовия живот. Дневник 1938–1944. С., 1992 с. 135, запис от 13 октомври 1939 г.

70. *Поппетров, Н.* Типология на основните политически потоци в българското общество – 1918–1944 г. – *Епохи*, 1994, № 3, 16–30. Същият. Фашизмът в България. Развитие и прояви. С., 2008, 96–107.

71. *Колев, Ж.* Съюз на българските национални легиони. С., 1976; *ЦДА*, ЧП 136К, а.е. 6, л. 1–34.

72. Подробно, но с известни неточности вж. *Алтънков, Н.* Нарекоха ги фашисти. С., 2004, 260–327.

73. *Вознесенски, В.* Цар Борис, Хитлер и легионерите. С., 1971; Ср. *Тошкова, В.* България и Третият райх /1941–1944 г./. Политически отношения. С., 1975. 258 с.

74. *Димитров, И.* Буржоазната опозиция в България 1939–1944. С., 1997, 62–97; Подетайлно за БЗНС вж. *Петрова, Д.* БЗНС в края на буржоазното господство в България 1939–1944. С., 1970.

75. Антифашистката борба в България 1939–1944. Документи и материали. Т. 1. 1939–1943. С., 1982, 209–210, 215–217, 249–253; История на антифашистката борба в България 1939–1944. Т. 1. С., 1976, 194–230.

76. Говори радиостанция „Христо Ботев" 23.7.1941–22.9.1944. Т. 1–7. С., 1950–1952; Ср. *Панайотов, Ф.* Двубой в ефира 1941–1944. С., 1975 /1980/; Ср. Говори Лондон /Предаванията на Би Би Си за България през Втората световна война/. С., 2004.

77. Антифашистката борба в България…, Т. 1, 331–333; История на антифашистката борба…, 241–256.

78. *ЦДА*, ЧП 136К, а.е. 6, л. 16; Пак там, ЧП 137К, л. 5–6; Организация и възпитание на бранническата младеж. С., 1943, с. 7; Ср. *ЦДА*, ЧП 136К, а.е. 6, л. 94.

79. Оцеляването…, док. № 52, 172–173; № 60, 180–181; Общо за еврейския въпрос вж. *Chary, F.* Bulgarian Jews and the Final Solution. Berkeley, Cal., 1977; *Бар–Зоар, М.* Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи. С., 1999.

80. Оцеляването…, док. № 63, 184–187.

81. *Георгиев, Г.* НОВА. Бойната дейност на народоосвободителната въстаническа армия 1943–1944. С., 1974.

82. *Списаревски, К.* Нелегалният информационен бюлетин 1942–1943. С., 1944.

83. Оцеляването…, док. № 80, 204–205.

84. *Пешев, Д.* Спомени…, 225–255.

85. Гласове в защита на гражданското общество. Протоколите на Светия Синод на българската православна църква по еврейския въпрос /1940–1944 г./. С., 2002.

86. Държавен вестник, № 80, 10 апр. 1943; *Поппетров, Н.* Опити за дирижиране на културата в България /1934–1944/. – В: *Модерна България.* С., 1999, 194–202.

87. *Филов, Б.* Дневник, с. 585, запис от 24 юни 1943.

88. Най-общ, сравнително пълен, но едностранчив преглед вж. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, 508–534/2-ро изд.); За цените вж. поспециално *Христофоров, А.* Развитие на цените в България през войната. – *СБИкД*, 1943, № 7–8, 490–508; *Киранов, П.* Националният доход на България 1939–1944–1945. С., 1946.

89. Ср. *Николов, Р.* Българо-германските военно-икономически отношения 1941–1944 г. С., 1991.

90. *Кемилев, А.* Индустрията на България през първото полугодие на 1942 г. – *СБИкД*, 1942, № 8, 520–531; *Каменов, К.* Състояние на държавните финанси през първите девет месеци на 1942 г. – *СБИкД*, 1943, № 2, 74–76; Друго гледище вж. у: *Георгиев, Г.* Последните 365 дни на българската буржоазия. С., 1989, 165–173.

91. История на антифашистката борба в България 1939–1944. Т. 2. С., 1976, 39–50.

92. Пак там, 56–58.

93. *Митаков, В.* Цит. съч., с. 465, запис от 5 юли 1941.

94. *Георгиев, Г.* Цит. съч., 99–129.

95. *Руменин, Р.* Летящи крепости над България. С., 1990.

96. *Алтънков, Н.* Цит. съч., 314–318.

97. *Димитров, И.* Цит. съч., 220–225.

98. *Николов, Р.* Армията и вътрешнополитическият конфликт в България 1941–1944. С., 1999, 96–106.

99. *Габровски, П.* Политическите задачи на момента. С., 1943.

100. *Георгиев, В.* Опити на монархо-фашизма да създаде държавна партия/1943–1944/. – *Векове*, 1975, № 2, 24–35.

101. *Михов, Н.* Дневник. 19 септември 1943 – 7 септември 1944. С., 2004, с. 32, запис от 3 март 1944.

102. *Николов, Р.* Създаване и предназначение на българската държавна жандармерия. – *ВИС*, 1993, № 6, 77–82; Държавен вестник, № 39, 26 ян. 1944.

103. *Михов, Н.* Цит. съч., с. 42, запис от 27 март 1944.

104. *Филов, Б.* Дневник, 702–703, 707–709, записи от 19, 22 и 24 май 1943; *Михов, Н.* Цит. съч., 81–82, 87–89, 92–93, 97–99, записи от 13, 18, 22, 23, 30 май 1944.

105. *Мошанов, С.* Моята мисия в Кайро. С., 1991; *И. Д. [Димитров, И.]* Преговорите в Кайро. Доклад-дневник. – В: *Векове*, /Сб./ 1972, 176–204.

106. *Димитров, И.* Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. С., 1995; *Веков, А.* Правителството на Багрянов и връзките му с БРП/к/. – *Летопис*, 1997, № 7/8, 141–148.

107. *Тошкова, В.* Хитлеристки планове за преврат в България/август, септември 1944 г./. – *Векове*, 1974, № 4–5, 30–42.

108. *Филов, Б.* Дневник, с. 713, запис от 1 юни 1944; *Михов, Н.* Цит. съч., 106–107, запис от 3 юни 1944.

109. *Димитров, И.* Буржоазната опозиция…, 176–235; Ср. *Георгиев, Г.* Последните…, 319–346. *Недев, Н.* Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007, 612–639.

110. *Тошкова, В.* България и Третият райх /1941–1944/. /Политически отношения/. С., 1975, 52–54.

111. *Кочанков, Н.* От надежда към покруса: Западна Македония в българската външна политика/1941–1944/. С., 2007, с. 51.

112. *ЦДА*, ф. 176К, оп.8, а.е. 937, л. 23; Окръжно на МВнРИ от 4.XII.1941 г. Вж. също *Рачев, Ст.* Чърчил, България и Балканите /1939–1945/. С., 1998, 125; *Сирков, Д.* България и войната на Балканите през април 1941 г. – В: *Юб. сб. в чест на акад. Димитър Косев.* С., 1985, с. 445, бел. 44; *Кочанков, Н.* Цит. съч., 139, бел. 161 Отдавам предпочитание на тези данни поради официалния им характер. По-други данни изнася Сотир Янев в реч пред Народното събрание, според които територията на България е 151 998 км^2 и население от 8 685 000 жители – В: *Ст. дневници на XXV ОНС, III Р.С.*, 9 зас. 11.XI.1941.

113. *Стоянов, Л.* Българската държава и албанците по време на Втората световна война. – В: *100 години от Илинденско-Преображенското въстание...* С., 2005, 599–600; по данни на *Кочанков, Н.* Цит. съч., с. 147 окончателният протокол за определяне на демаркационната линия между Албания и България е подписан на 30 март 1943 г.

114. Държавен вестник, бр. 72 от 2 юни 1942 г.

115. За създаването и дейността на българските акционни комитети вж. *Минчев, Д.* Българските акционни комитети в Македония – 1941 г. С., 1995.

116. *Terzioski, R.* Bugarska politika denacionalizacije makedonskog naroda u toku Drugog svetskog rata. – In: *Jugoslovensko–Bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova*, 2 Beograd, 1982, с. 212.

117. В. Целокупна България, 3 юни 1942 г.; *Минчев, Д.* Цит. съч., 127–128.

118. *Филов. Б.* Дневник. С., 1990, 289, 293–294.

119. *АМВР*, об. 6590, л. 36.

120. Пак там, л. 1–2; *Стоянов, Л.* Македония в политиката на българското правителство и съюзниците от Оста. – В: *Историкът гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров.* С., 2001, с. 166.

121. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война 1919–1944. С., 2003, с. 345; *Велjановски, Н.* Македонското прашање во бугарскиот парламент 1941–1944, Скопје, б.г., с. 31.

122. *Симеонов, С.* Полицията в България/1879–1944/. Политически, правни и управленски аспекти. С., 2003, 104–105.

123. Държавен вестник, № 21, 1941.

124. По-подробно вж. *Джамбазов, А.* Правосъдната система в България/1878–1944/. С., 1990

125. *Сирков, Д.* Цит. съч., с. 445.

126. *АМВР*, Об. д. 6590, л. 42–43.

127. *Стоянов, Л.* Македония в политиката…, с. 167.

128. *Wilkinson, H. R.* Maps and Politics. A Review of the Ethnography of Macedonia. Liverpool, 1951, p. 298.

129. *ЦДА*, ф. 543К, оп. 2, а.е. 2217, л. 4.

130. По-подробно вж. *Стоянов, Л.* Българската държава и албанците…, 597–607.

131. Националноосвободителното движение…, Т. 4, с. 353.

132. Българско управление във Вардарска Македония /1941–1944/. Документален сборник. /Архивите говорят. Т. 63/. С., 2011. Обобщаваща таблица с. 452

133. Национално-освободително движение..., с. 352

134. Българско управление…, с. 446.

135. Пак там, с. 454–455.

136. Национално-освободително движение..., с. 352.

137. *Стоянов, Л.* Македония в политиката…, с. 169.

138. Пак там, с. 168.

139. Националноосвободителното…, Т. 4, 350–351.

140. *Стоянов, Л.* Македония в политиката…, с. 169.

141. Националноосвободителното…, Т. 4, с. 350.

142. Пак там, с. 349.

143. Българско управление…, с. 456–457.

144. В цялата стара македонска книжнина посветена на този период българската власт бе еднозначно представяна за „фашистка", „окупаторска" и експлоататорска. Аргументирана критика на не по-малко преднамерената и с подчертано антибългарски тези по-нова литература вж. по-подробно: *Михов, М.* Политика в историята. Новата българска история и македонската историография 1944–2005. В. Търново, 2006, 185–195.

145. *Чолаков, С.* Цит. съч., 40–41.

146. В. Отечествен фронт, бр. 440, 8 февр. 1946.

147. Подробности за сътрудничеството между българското и германското командване през 1941–1944 г. вж. в: *Попов, И.* Дейност на Българското главно командване през Втората световна война. Ч. I. С., 1993, 92–143, 225–240.

148. *Палешутски, К.* Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1945. С., 1985, с. 300 и сл.

149. *АМВР*, ф.1, оп.1, об. 7207, л. 12–14, 28–32

150. Националноосвободителното движение…, Т. 4, с. 356.

151. Пак там, с. 357.

152. *Йончев, Д.* България и Беломорието /октомври 1940–1 септември 1944 г./. Военнополитически аспекти. С., 1993, с. 62.

153. Пак там, с. 87.

154. По-подробно вж. *Даскалов, Г.* Драмското въстание 1941 г. С., 1992.

155. Националноосвободителното движение…, Т. 4, с. 359; *Йончев, Д.* Цит. съч., 71–73; 90–92; 117–118 и др.

156. Националноосвободителното движение…, Т. 4, 362–363.

157. *Йончев, Д.* Цит. съч., 56–57.

158. Пак там, с. 105.

159. Пак там, с. 106.

160. Националноосвободителното движение…, Т. 4, с. 361.

161. *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985, 163–289; *Рачев, С.* Цит. съч., 269–295; *Мошанов, С.* Моята мисия в Кайро. С., 1991, 306–377.

162. *Рачев, Ст.* Чърчил, България и Балканите…, 304–344; Национално-освободителното движение..., 364–365.

Дял IV

БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС – ОБЩНОСТИ И ОРГАНИЗАЦИИ

Петкан и Цена,
30-те–40-те години на XX в.
Худ. Вера Лукова – МБНБ

БЪЛГАРСКИ ЕТНИЧЕСКИ ОБЩНОСТИ ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ Стр. 453/496. БЕЖАНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И ТЕХНИТЕ ЛЕГАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ Стр. 496/520. РЕВОЛЮЦИОННИ ОРГАНИЗАЦИИ Стр. 520/545. МАЛЦИНСТВЕНИ ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ Стр. 545/599. БЪЛГАРСКИТЕ МАЛЦИНСТВЕНИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕД ОБЩЕСТВОТО НА НАРОДИТЕ И КОМИНТЕРНА Стр. 599/617.

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРСКИ ЕТНИЧЕСКИ ОБЩНОСТИ ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ

1.
Българите в Югославия и Албания

БЪЛГАРИТЕ В СЪРБО–ХЪРВАТСКО– СЛОВЕНСКОТО КРАЛСТВО/ЮГОСЛАВИЯ. За пореден път след откъсването на Тимошко /през 1833 г./, Моравско /през 1878 г./, Западна и Централна Македония /през 1913 г./, по силата на чл. 27 от Ньойския договор земи с българско население са включени в пределите на сръбската държава. Отнетата от България територия е с площ 2566, 268 кв. км, от които 1021,207 кв. км в Струмишко и 1545,061 кв. км в Западните покрайнини. Населението в тези райони е съответно 27 714 души в Струмишка околия, главно българи – бежанци, заселили се след Букурещкия договор /1913 г./, и 64 509 души в Западните покрайнини, от които 54 758 българи, 8637 румънци, 549 цигани и други по-малки етнически общности. Като сърби се самоопределят само 127 души, главно в района на Царибродско и Кулско[1].

СРЪБСКИЯТ РЕЖИМ СПРЯМО БЪЛГАРИТЕ ВЪВ ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ. След края на Първата световна война Сърбия владее общо 25 774 кв. км територия във Вардарска Македония /заедно със Струмишко/, с население 782 278 души, от което българите са около 630 000 души[2]. Въпреки че на 1 декември 1918 г. е обявено създаването на триединното Сърбо-Хърватско-Словенско кралство /СХСК/, Вардарска Македония фактически е присъединена към Сърбия. Областта е наречена „Южна Сърбия", а по-късно с укрепване на великосръбската кралска диктатура – „Вардарска бановина". На 5 декември 1919 г., след натиск от страна на своите съюзнички, Белград подписва Договора за покровителство на малцинствата, но сръбските власти отричат съществуването на българската народност и безцеремонно погазват национално-културните права на българите. Те се придържат неотклонно към становището на Никола Пашич, че „македонските славяни винаги са се считали от властите в нашата /сръбската – б.а./ държава за сърби", поради което „нямат нужда да бъдат специално покровителствани"[3].

Населението във Вардарска Македония е подложено на безогледна денационализация и асимилация. Забранено му е да споменава българската си народност, да говори на майчиния си език, да чете книги и вестници, включително и Библията на български, да кръщава децата си с български имена, да чества своите религиозни и национални празници, да се облича в традиционната българска носия. От България не се допускат книги, вестници, дори писма, а за притежаване на български книги законът предвижда до 3 години затвор. Надписите на български език са изтрити от църквите, а надгробните паметници са унищожени. Във Велес са свалени дори камбаните на черквата „Св. Пантелеймон", защото „техният звън беше български"[4].

Сръбските власти закриват във Вардарска Македония 641 училища с 1013 учители и 37 000 ученици. В сръбски са превърнати 761 български черкви. Унищожени са всички български библиотеки и читалища. Властите прогонват шестима български епископи, 833 свещеници, голям брой учители и по-будни граждани[5]. Причината е, че българските учители и свещеници „тровят с българизма младежта и децата, а във възрастните бугараши поддържат вярата и надеждата, че Македония, когато и да е, ще бъде българска"[6]. Затова, с официални наредби и с инструкции на краля, на тях им се забранява да упражняват професията си в родния край. Те систематически са прогонвани от Македония и са назначавани в Шумадия, Косово, Босна и други отдалечени райони.

В Македония са настанени проверени сръбски националисти, участници в сръбската въоръжена пропаганда до войните, членове на националистическата организация „Черната ръка", предани привърженици на сръбската династия. Изпълнявайки сръбската политика за асимилация на българите в „Южна Сърбия", чиновниците в областта се ползват с всевъзможни морални и материални стиму-

Карта на Дипломатическата комисия по определяне границите между България и СХСК 1920–1922 г. – границата по р. Тимок. Оригинал – ЦДА

ли: заплатите им са до 50% по-високи, една прослужена година в Македония се смята за две години трудов стаж и т.н.[7]

На мястото на унищожените български образователни и културни институции са открити сръбски, чиято цел е да променят българското национално съзнание на населението във Вардарска Македония. По този начин според програмата на министър-председателя Никола Пашич, изработена през 1919 г., в срок от 10 години населението в Македония трябва да бъде напълно посърбено. Най-бързо се предвижда да бъде асимилирана българската младеж, преминала през сръбските училища и университети[8]. Основните дисциплини, които се изучават в тях, са сръбски език, история и география, а всеки ден децата в училище трябва да повтарят фразата: „яз сум прави србин“.

„Културно-национална мисия“ в „Южна Сърбия“ се възлага и на открития през 1920 г. в Скопие Философски факултет, като филиал на Белградския университет. През 1921 г. е създадено Скопско научно дружество, което трябва всестранно да изучава „новите южни краища“[9].

Освен средствата на културната асимилация, Белград използва методите на морален и физически терор. Веднага след реокупацията на Македония, за да предотврати антисръбски изяви, правителството в Белград възобновява Наредбата за обществена безопасност от 1913 г. и Закона за изтребване на разбойниците от 1895 г. С тази мярка, с която се предвиждат най-строги наказания за пропаганда против държавата и краля, българите в Македония се поставят извън законите[10]. Първите, които попадат под ударите на тези закони, са дейците на ВМРО, голяма част от които – в нарушение на международното право, са предадени на Сърбия от английските и френските войски, окупирали Македония след Солунското примирие[11]. Преследвани и наказвани от сръбските власти са и македонски българи, които са служили в българската армия или са заемали административни длъжности, български свещеници, учители и всички, които изявяват българското си национално съзнание[12].

Сръбските власти засилват своята денационализаторска политика след приемането на т.нар. Видовденска конституция /28 юни 1921 г./, с която се утвърждава великосръбската национална и политическа хегемония над всички останали народи в СХСК, като се налага централизмът и великосърбизмът[13].

Вардарска Македония е разделена административно на три жупанства – Битолско, Скопско и Брегалнишко /Щипско/, с главни центрове съответно Битоля, Скопие и Щип. Военните и органите на сигурността, начело с Върховното командване на войската, началника на „обществената безопасност“ /вътрешното министерство/ на СХСК и началника на жандармерията, получават неограничени правомощия. На тях е подчинена и цивилната администрация. В Македония е настанен огромен военно-полицейски апарат. Там са изпратени около 11 000 жандарми от общо 17 000 в цялото кралство, както и 40 000 армия[14]. През 1925 г. се създават специални въоръжени сили, в чийто състав са включени редовни войски, жандармерия и контрачети с обща численост 25 000 души. С този военно-полицейски апарат областта фактически е в обсадно положение. В цяла Македония е въведен полицейски час, а за да се отиде от едно населено място до друго, даже и в най-голяма близост, трябва специално разрешение, т.нар. „дозвола“. По пътищата са изградени военни постове /„станици“/, които извършват обиски и следят движението на населението[15].

Полицейските мерки, които парализират живота в Македония, показват, че сръбските власти се страхуват не само от „комитите“, а от цялото население[16].

Станал свидетел на полицейския произвол, френският журналист Анри Пози пише: „Материално и морално, поробените са потиснати, ограбвани, измъчвани извън всякаква представа. [...] В Македония конфискуват, затварят, измъчват, убиват легално, систематично, спокойно, жестоко.“[17]

Полицейските власти не са отговорни за делата си пред никого, а потърпевшите смятат не без основание, че те „от самите висши власти са получили одобрение за кървавата си работа“[18]. По заповед на брегалнишкия жупан Добрица Маткович на 3 март 1923 г. са разстреляни 28 души от с. Гарван, Радовишко, без присъда и без никаква вина. Сред убитите има и малолетни. В същата област през месеците октомври и ноември 1923 г. са убити 26 души от девет села в Радовишко и Струмишко, отново без съд и по обвинение, че подкрепяли ВМРО[19].

Населението е принудено не само да търпи произвола на властите, но трябва и да издържа огромния репресивен апарат, да участва в „добро-

волна милиция" за охрана на жп линии, мостове и пътища, както и в потери против четите на ВМРО[20].

След 1929 г., първо в Щип и Струмица, а след това и в повечето градове на Македония по заповед на вътрешното министерство е създадена градска полиция. В нея участват само сърби и сърбомани, които шпионират и клеветят населението[21]. В пълна услуга на окупаторските власти са също и няколко хиляди въоръжени сръбски колонисти.

В тероризирането на българите в Македония, наред с официалната, участва и „неофициалната" власт на „Черната ръка" – офицерска националистическа организация, и на създадените контрачетнически организации. Те действат под закрилата на сръбските институции, заради което населението ги нарича „държавни разбойници". На 9 септември 1923 г. в гр. Щип, в присъствието на военния министър и на началника на обществената безопасност на СХСК, на жупаните и околийските началници, е учредена контрачетническата организация „Удружење /сдружение/ против бугарских бандита"[22]. За заблуда на общественото мнение сръбските власти обявяват „Удружењето" за дело на Македонската федералистка организация с център във Виена, а начело на организацията е поставен българският търговец сърбоман Михайло Каламатиев/ич/. Войводи на контрачетите стават провинили се и наказани бивши дейци на ВМРО като Стоян Мишев, Илия Пандурски, Стойчо Добрев, Димитър /Мите/ Суджукаров, Иван Пальошев и др. За главен ръководител на контрачетите сръбското правителство назначава ренегата Тодор Паница. В действителност Сдружението се ръководи от офицери на „Черната ръка", а действията на контрачетите са съгласувани с военните коменданти, околийските началници и жандармерийските командири[23]. Дейността си четите на „Удружењето" насочват не толкова в преследване на чети на ВМРО, колкото в тероризиране на беззащитното население – ограбване, палеж на имущество, побои, арести, убийства, превръщайки Вардарска Македония в „долина на кръвта, сълзите и смъртта"[24].

Само за периода от 1 януари 1919 г. до 1 януари 1926 г. във Вардарска Македония са извършени 263 убийства, 178 изнасилвания, опожарени са 1324 къщи, арестувани са произволно 4850 души, 5445 българи от всички възрасти са жестоко малтретирани. Под заплаха от смърт или арестуване са ограбени от собствениците им 12 456 000 динара и 44 250 златни турски лири[25].

Мащабите на терора стряскат и сръбската общественост. Сръбският в. „Република" пише: „Из цяла Южна Сърбия долитат страшни известия... Из цялата област върлуват яничари, в каквито са се обърнали нашите власти там... и се лее обилна кръв..." Дори и някои проводници на денационализаторската политика, като известният сръбски войвода Василие Тръбич, признават, че случващото се в Македония трудно може да се обясни. Цитиран от в. „Политика", В. Тръбич казва: „Вместо да наказва виновните, правителството казва: „Българските комити убиват". Не, приятели, нито българи, нито албанци ни убиват, защото как би могло да се дойде от София или Тирана и да се убиват людето пред очите на обществената безопасност?"[26] Тези самопризнания разобличават безсилието на сръбската политика да подчини цял един народ на собствените си цели.

Съдебната система начело с Правното референтство също служи на целите на сръбската асимилаторска политика[27]. За главни юридически референти на Македония Белград назначава отявлени сръбски националисти като Велимир Прелич, един от водачите на „Черната ръка". Като правило съдебните процеси са съпътствани с полицейски произвол, а обвиненията се базират на самопризнания, изтръгнати с нечовешки инквизиции. Голяма част от обвиняемите умират по време на следствието и не дочакват процеса. За големия брой осъдени говори фактът, че когато през 1924 г. правителството на Люба Давидович дава амнистия, от затворите излизат 18 000 жители от Македония, съдени и преследвани като „бугараши"[28].

Повече или по-малко масови са и политическите процеси. Само за една година /октомври 1927–1928 г./ са проведени 16 такива процеса със 171 подсъдими. По-важни от тях са Скопският студентски процес /декември 1927 г./, процесът в Битоля срещу д-р Асен Татарчев и 14 други подсъдими /февруари 1928 г./, процесът срещу помощник-кмета на Скопие Димитър Шалев, по който подсъдими са още 8 души /март 1928 г./, и др. Издадени са 9 смъртни присъди и 62 души са осъдени на затвор от 1 до 20 години. Всички обвиняеми в политическите процеси са съдени по Закона за защита на държавата, като членове на ВМРО и затова, че са работили за откъсване на Вардарска Македония от СХСК[29].

В целия междувоенен период българите във Вардарска Македония нямат свое политическо представителство. Великосръбските управляващи среди допускат там само партии, които сътрудничат на военните и полицейските власти за бързото и трайно сърбизиране на Македония, като Радикалната партия на Н. Пашич и Демократическата партия на Л. Давидович. Опитите на видни местни българи през 1923, 1928 и 1937 г. да създадат граждански или землячески организационни структури, дори в рамките на някоя от сръбските политически партии, са осуетявани от властите. Така българите в Македония са представлявани в местните институции и в парламента в Белград от своите инквизитори и палачи, най-често дейци на „Черната ръка" и „национални ратници" от рода на Йован Бабунски, Йован Киркович, Жика Лазич и пр.[30]

За да осигури опора на своята власт в Македония, Сърбия се връща и към старите великосръбски планове за колонизация. На колонизацията се гледа като на „първокласен държавен въпрос за юга", тъй като „чрез нея се провежда национализиране и асимилиране" на „Южна Сърбия"[31].

Издадената на 24 септември 1920 г. „Наредба за колонизиране на южните краища" с няколкото по-късни изменения и допълнения става основа за осъществяване на сръбската колонизация във Вардарска Македония. Според нея привилегии за колонизиране в Македония имат „доброволците" от Солунския фронт, воювали срещу българската армия през Първата световна война, четниците на „Черната ръка", а също чиновници, офицери, жандарми и войници, желаещи да служат в крайграничните райони с България. Те се настаняват на най-плодородните земи и получават по 10 ха на семейство, а на останалите колонисти се дава по 5 ха[32]. Крал Александър II, видни политици като Н. Пашич, Милан Стоядинович, „заслужили ратници" като войводата В. Тръбич и други заграбват в Македония цели чифлици[33].

Колонизирането на Македония се извършва главно в стратегическите за Сърбия места по Средното Повардарие и по границата с България. В Струмишко, Малешевско и в Щипско са създадени колонии въпреки липсата на свободна земя[34].

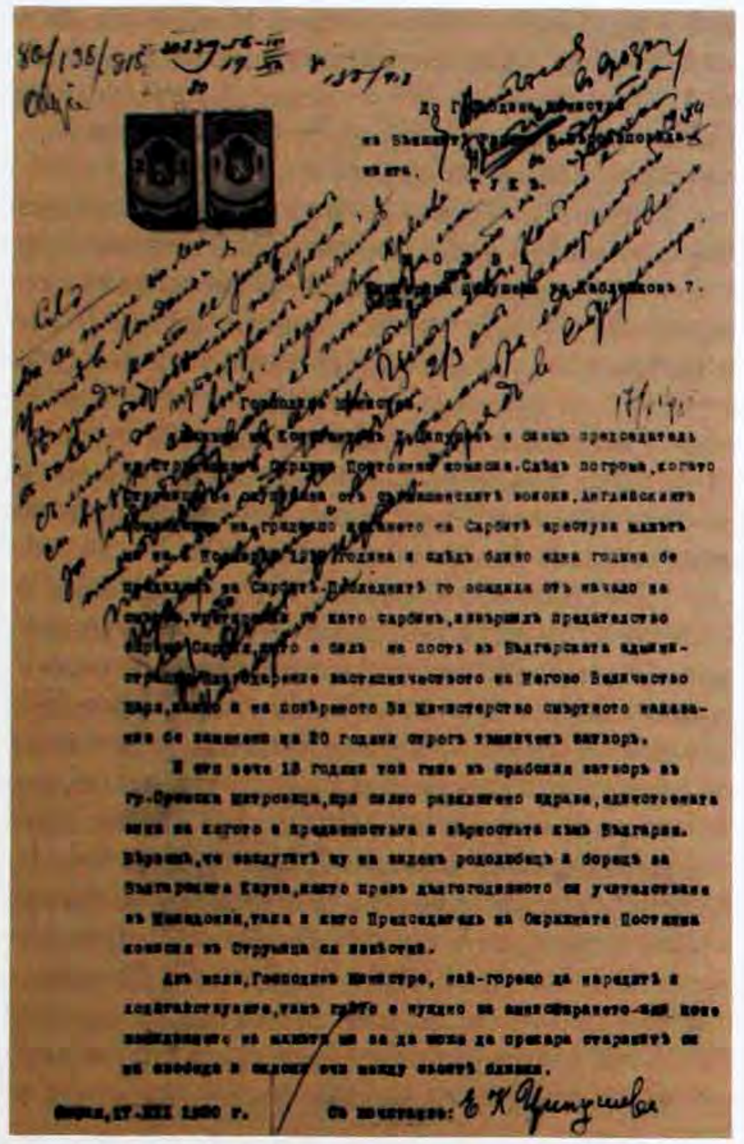
Основните замисли на колонизацията – да създаде етническа опора на сръбската власт, обаче не постигат очакваните от Белград резултати. От 1919 до 1929 г. по официални данни са колонизирани 6377 сръбски семейства, т.е. около 48 000 души, въпреки че 52,44% от поземления фонд за осъществяване на аграрната реформа в Македония са предвидени за оземляване на колонисти. Поради съпротивата на местното население и по други причини голяма част от колонистите напускат бързо Македония. След 1931 г. властите организират нова вълна на колонизация в Македония, като до 1940 г. броят на колонистките семейства достига 4167, настанени в 280 колонии[35]. Колонизацията довежда до още по-голямо разделение между българите и сръбските власти.

Окупаторската същност на институциите във Вардарска Македония и тяхната основна цел – да унищожат българския елемент, се засилва след извършения от крал Александър II преврат – на 6 януари 1929 г. С преименуването на държавата от СХСК на кралство Югославия на великосръбския шовинизъм се придава югославска окраска. Македония е обявена за „Вардарска бановина", а за бан е назначен Жика Лазич, бивш началник на обществената безопасност на СХСК[36].

ПРОТИВОДЕЙСТВИЯТА НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ. На терора в Македония българите противодействат с подновяване на революционната борба и с културно-национална програма за самосъхранение. Въпреки драконовските мерки по границата и терора над населението дейността на четите не е преустановена. До 1928 г. във Вардарска Македония действат 75 чети с обща численост 1686 души. Заедно с куриерите и бойните групи, въоръжените сили на ВМРО наброяват общо 2062 души. През 1921 г. четите имат 22 сражения със сръбските военни и четнически потери. През 1922 г. въоръжените сблъсъци са 56, като само четата на Ефрем Чучков води 7 сражения в Малешевско и Кочанско, а четата на Панчо Михайлов участва в 9 сражения в Щипско. В периода 1924–1928 г. четите провеждат 72 сражения в цяла Вардарска Македония. Жертвите, които ВМРО дава, са 163 убити или безследно изчезнали, от които 16 войводи и подвойводи. От сръбска страна в сраженията падат 614 души, между които 29 офицери и войводи на контрачети, и над 1200 души са ранени.[37]

От 1927 г. тактиката на ВМРО се променя и на мястото на големите чети се появяват тройките и петорките, които пренасят борбата от селските райони в градовете. Тройките и петорките се комплектуват на място, с което се избягва преминаването на границата. Така през следващите години, с малки изключения, борбата става напълно вътрешна и се води от новите бойни групи на организацията.

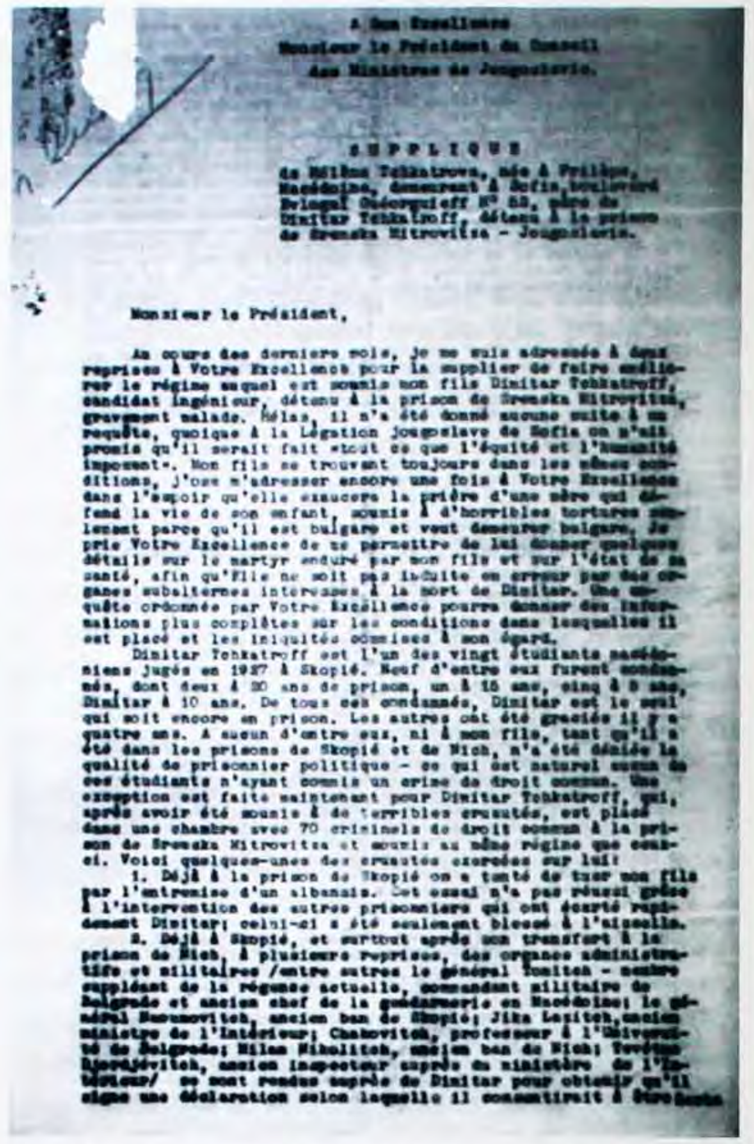
По сведения на организацията за периода 1928–1933 г. във Вардарска Македония действат 18 чети на ВМРО със състав между 19 и 25 души. Организацията има 37 групи от по 7 души, 35 петорки, 21 тройки и 45 куриери, или общо 1118 въо-

ръжени дейци. През посочения период четите водят 17 сражения, а специалните групи извършват 63 атентата срещу жп линии, жандармерийски станции, военни застави и други сръбски учреждения. Жертвите им възлизат на 116 убити и безследно изчезнали и 82 ранени. От сръбска страна падат 299 души, сред които 21 офицери, подофицери и предводители на чети[38].

Специалните групи на ВМРО извършват атентати срещу висши сръбски властници в Македония или българи, станали ренегати. Убити са сръбските държавни войводи Стоян Мишев, Илия Пандурски, Григор Циклев, Мите Суджукаров. На 26 юли 1926 г. в Битоля е убит редакторът на сръбския вестник „Южна звезда" Спас х. Попов /Спасой х. Попович/[39]. По повод на това убийство са арестувани 400 души, от които 5 души са осъдени на смърт[40].

Атентатите срещу висши сръбски служители особено силно накърняват сръбския престиж и имат силен отзвук. На 6 октомври 1927 г. бойна група извършва дръзко покушение в Щип срещу

Молби от близки на осъдени българи от Вардарска Македония за тяхното освобождаване – ЦДА

жупана на Брегалнишка област ген. Михайло Ковачевич. За отмъщение срещу ВМРО властите устройват убийството на бащата и брата на Ив. Михайлов – Мише и Христо Гаврилови, и арестуват над 500 души[41].

На 13 януари 1928 г. в Скопие е извършен нов крупен атентат. Жертвата този път е правният референт във Вардарска Македония Велимир Прелич, който е убит от 26-годишната българка от Тетово Мара Бунева[42]. Убийството на Прелич става в момент, когато в Скопие се провежда един от найголемите политически процеси във Вардарска Македония – Скопският студентски процес срещу дейци на Македонската младежка тайна революционна организация /ММТРО/.

ММТРО е създадена през 1922 г. за противодействие на сръбските асимилаторски програми в Македония и да „работи за спасяването на душите на децата в Македония от отровата на сръбския и

гръцкия шовинизъм"[43]. Началото ѝ е поставено в Загреб от петима студенти начело с Иван Бояджиев от Велес[44].

Организацията създава свои петорки във Вардарска и отчасти и в Егейска Македония, както и в редица градове на Западна Европа, в които следват българи от Македония. Дейността на ММТРО се ръководи от главната петорка в Загреб. До 1925 г. са създадени 40 петорки с около 200 души, или почти всички български младежи от Македония, следващи по това време в сръбските университети или в чужбина. Организирани са и нелегални канали – Скопие–Загреб–Виена и Скопие–Любляна–Триест, чрез които младежката организация поддържа връзка със своите членове в чужбина и с представителите на ВМРО[45]. ММТРО активно съдейства и за организирането на учащите се девойки и студентки от Македония, които през юни 1926 г. създават в Скопие Тайна културно-просветна организация на македонските българки[46].

Разкритията, направени от сръбските власти след предателство на един от членовете на ММТРО за съществуването на младежката организация, довеждат до организирането през декември 1927 г. на един от най-шумните съдебни процеси във Вардарска Македония – Скопския студентски процес. Подсъдими са 20 души, обвинени, че са създали младежката организация като секция на ВМРО, че са работили за възпитанието на младежта и народа в български национален дух, както и за отцепването на Вардарска Македония от СХСК[47].

Поради широкия международен отзвук на процеса, за който въпреки наложената цензура, се появяват десетки съобщения, статии и коментарии в цял свят, съдът не постановява смъртни присъди. На 9 от подсъдимите студенти е наложен строг тъмничен затвор между 5 и 20 години. Останалите обвиняеми са признати за невинни и са освободени[48].

Скопският студентски процес е тежко морално-политическо поражение за сръбския режим, тъй като разкрива истината за положението на българското население във Вардарска Македония и показва, че „македонското движение е плод не на внушения от София, а на режима в Македония, който цинично гази не само договорните права на малцинствата, но и техните най-елементарни човешки права"[49].

Осъзнали този факт, сръбските власти засилват репресиите и премахват физически без съд своите врагове[50].

Дейността на ММТРО проваля програмата на

УСТАВЪ НА МАКЕДОНСКАТА ТАЙНА, РЕВОЛЮЦИОННА МЛАДЕЖКА ОРГАНИЗАЦИЯ.

ЦДА, ф.226 о.п.3 а.е.793

ЦѢЛЬ.

Чл.1- Македонската Тайна Революционна Младежка Организация има за цѣль да подпомага Вътрѣшната Македонска Революционна Организация въ борбата ѝ за освобождението на Македония отъ сръбското и гръцко робство и за въдигането на последната въ самоуправляваща се държава, а също да служи за подготовка на нови борчески сили.

СЪСТАВЪ И УСТРОЙСТВО.

Чл.2- Членъ на М.Т.Р.М.О. може да бъде всѣки студентъ или ученикъ отъ горнитѣ гимназиални класове, който е македонецъ по произходъ, стига да е прѣпорѫчанъ отъ трима по-стари членове и да е показалъ желание да се посвѣти на Дѣлото.

Чл.3- М.Т.Р.М.О. се състои отъ петочленни групи, свързани една съ друга посрѣдствомъ своитѣ петари.

Чл.4- Щомъ една група стане пълна, всѣки нейнъ членъ може да образува друга такава. Кандидатътъ за членъ на новата група не може да бъде приетъ, ако нѣма препорѫката освѣнъ на прѣдложителя и на двама членове отъ по-първата група.

Чл.5- Образувалия групата е по право нейнъ петарь до като свърши образованието си или пъкъ до като смѣни мѣстоучението си. Въ такъвъ случай петарь остава за свой замѣстникъ избрания по общо съгласие измежду членоветѣ на групата и получилия удобрението на по-старата група.

Чл.6- Всѣки петарь знае своитѣ членове и членоветѣ на групитѣ, образувани отъ послѣднитѣ.

Чл.7- Първата група, която е централна, знае всички членове на М.Т.Р.М.О. Тя пъкъ е пряко подчинена на Централния Комитетъ на В.М.Р.О. и се споразумява съ послѣдния направо чрѣзъ единъ секретарь, който избиратъ срѣдата си.

Чл.8- Групата или групитѣ въ всѣко населено мѣсто въ Македония са подчинени и въ услуга на най-близкия Революционенъ Комитетъ, отъ който получаватъ заповѣди посрѣдствомъ първиятъ петарь въ това населено мѣсто, направо отъ него /за членоветѣ отъ първата група/, или чрѣзъ

Устав на ММТРО, 1926 г. – ЦДА

Пашич за посърбяване на младежта в Македония чрез училищата. Това е причината на 1 октомври 1928 г. сръбското правителство да издаде декрет за закриване на гимназиите и прогимназиите във Вардарска Македония. Остават само една гимназия в Скопие и Педагогическото училище в Битоля, предназначени главно за децата на сръбските властници и колонисти[51]. Специални мерки са предприети и за намаляване броя на студентите от Македония в откритите в Скопие няколко факултета, които ММТРО превръща в главно българско културно-национално средище. Докато през периода 1922–1928 г. в тези факултети учат 138 българи от Македония, през 1934 г. те са вече по-малко от 30 души[52].

Важна част от съпротивата на младата интелигенция от Македония срещу сръбската асимилаторска политика е осведомяването на световната общественост и правителствата в Европа за същността на сръбския режим. С помощта на дейци на

ММТРО през 1926 г. Леон Неманов, съветник по балканските въпроси при френското външно министерство, посещава тайно Македония. Своите впечатления той обобщава в доклад до френското правителство. Неманов публикува и редица статии в пресата, в които застъпва идеята за пълна национална и политическа свобода на населението в Македония като път за умиротворяването на Балканите[53]. През 1927 г. по искане на Френската лига за правата на човека и гражданина ММТРО събира сведения и подготвя изложение за извършените от сръбските и гръцките власти престъпления в Македония[54]. През януари 1930 г. близките до ВМРО и ММТРО общественици Григор Анастасов от Кавадарци, Димитър Илиев от Велес и Димитър Шалев от Скопие връчват в ОН обширен меморандум за положението във Вардарска Македония. Подобен меморандум-апел от името на българската младеж във Вардарска Македония е връчен в ОН през 1930 г. и от студентката Гена Велева, една от създателките и ръководителките на Тайната организация на македонските българки[55].

През 30-те години настъпва нов подем в борбата на интелигенцията в Македония срещу сръбския режим. В периода от 1932 до 1935 г. младежката организация издава нелегален вестник – „Освобождение", който изиграва огромна роля за организирането и националното възпитание на младите българи[56].

След убийството на крал Александър II през октомври 1934 г. съпротивата срещу сръбската хегемония в държавата се засилва. Федералистичните настроения, които се изразяват преди всичко от организации на потиснатите малцинства, се възприемат и от македонската интелигенция. През 1936 г. по инициатива на дейци на ММТРО, които основават в Загреб студентско дружество „Вардар", се създава Македонско народно движение /МАНАД или МАНАПО – Македонски народен покрет/. То обединява широки обществени среди и си поставя за цел да се бори за общодемократични преобразувания в кралство Югославия, което би дало възможност и за самоопределение на населението във Вардарска Македония. Под влияние на дейците на ММТРО Димитър Гюзелев, Димитър Чкатров, Спиро Китанчев и др. постепенно се възприема лозунгът за независима Македония извън Югославия. Това е причина сръбската полиция да започне преследване и арести на дейци на МАНАПО, поради което към 1939 г. неговата дейност почти заглъхва[57].

Когато през април 1941 г. кралство Югославия се разпада, всички лозунги и идеи като автономия или независимост са изоставени и актуална е само една – обединение на Македония с България. „Трябва всички /в България – б.а./ да знаят, че Македония не само не е загубена за българския народ, но обратно, в нея днес съществува по-здрав български дух, отколкото когато и да било" – се казва в писмо-изложение от август 1940 г.[58] Изразеното от всички организации на македонските българи желание за обединение на Македония с България е равносилно на свободно национално и политическо самоопределение.

БЪЛГАРИТЕ В ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ. „Стратегическата граница" с България, която Сърбия налага в Ньойския договор, е причина за появата на ново историко-географското понятие – Западни покрайнини. То включва над 120 селища, в това число един град – Цариброд, и три пазарни селища – Босилеград, Трънска Клисура и Браковци. Макар че нито етнически, нито исторически някога е принадлежал към сръбската народност и държава, районът е наречен „Източна Сърбия" и се смята за „изконна" сръбска територия[59]. На Парижката мирна конференция Н. Пашич заявява, че въпросът за Цариброд е „въпрос на престиж" за Сърбия[60].

Поради редица причини от вътрешен и международен характер СХСК не бърза с анексията на областта. Когато обаче Международната разграничителна комисия по определянето на границата между България и СХСК излиза на 4 ноември 1920 г. с предложение до Посланическата конференция в Париж за частично запазване на старата сръбско-българска граница, за да не бъде „бутилиран" районът между новата граница от изток и труднопроходимия планински терен откъм Сърбия, сръбските политически и военни фактори решават да действат от позицията на силата[61]. Без да дочакат окончателното решение на Посланическата конференция и без комисията по определяне на границата да си е свършила работата, на 6 ноември 1920 г. сръбски военни части влизат в района на Босилеград и Цариброд. На следващия ден окупацията на Западните покрайнини приключва[62].

Денят на окупацията е Задушница и става символ на погребаните надежди и на погиването на българщината в Западните покрайнини. Всеобщото униние на населението се смесва с паниката заради спомена от нахлуването на сръбска чета, предвождана от поручик Коста Печанац на 15 май 1917 г. в Босилеградско, по време на което са извършени палежи и убийства[63].

Протестен митинг в гр. Пирот срещу Ньойския договор – ЦДА

Предизвикателното поведение на сръбските власти започва още от първия ден на окупацията. Те се обръщат към населението като към „братя бугари" и „прави срби". Приканват го с музика да излиза по площадите, да участва в молебени, отслужвани от сръбски свещеници, принуждават го да подписва благодарствени телеграми до крал Петър и декларации, че доброволно желае да се присъедини към СХСК. Не липсват и директни заплахи за реванш за 1915 г., както и агитация, че 6 ноември е денят на освобождението на Западните покрайнини от Берлинския договор[64].

Новата граница между България и СХСК безмилостно разсича над 25 села, превръщайки – според метафоричния израз на писателя и общественика Стилиян Чилингиров – „Соломоновата шега в действителна присъда" над българския народ[65]. Разделени са селата Градини, Липинци, Долна Невля, Славиня, Бачево, Долно Ново село, Круша, Стрезимировци, Петачинци, Банкя, Врабча, Колуница, Кострошовци, Паля, Клисура, Драинци, Грознатовци, Сухи дол, Връбница, Груинци, Ресен, Рибарци, Млекоминци, Жеравино, Бобешино, Црешньово, Чудинци[66]. Границата минава през махалите, къщите, дворовете и през най-свещените за всеки народ места – гробищата и черквите. „Аз видях български майки, свидетелства френският журналист А. Пози, гробовете на чиито деца са на югославска земя, да идват и да плачат на няколко метра от скъпите им гробове, понеже им е забранено да се приближават."[67]

Граничната бразда оставя без имоти, мери, гори и водоеми десетки села. По този начин Ньойският договор превръща в двувластници 4380 български семейства, 2/3 от които живеят на територията на България, а останалите на територията на СХСК[68].

Целите и средствата на сръбската политика в Западните покрайнини не се различават от тези в Македония. Сърбия не признава българската етническа принадлежност на населението в Западните покрайнини и отрича правото му да се ползва с националнокултурни права. Сръбската теза, че „конкретно в Западните покрайнини не съществува никакво българско малцинство“, неотменно е отстоявана от сръбските представители пред международните институции[69].

Следвайки своята асимилаторска програма, сръбските власти безусловно ликвидират българското учебно дело. Те закриват 116 основни училища, 6 прогимназии и една гимназия в Цариброд, в които работят 269 учители и учат 7892 ученици. През цялото си властване в периода 1919–1941 г. на мястото на българските училища те откриват само една прогимназия в Цариброд и 12 основни училища. Силно намалява и броят на учениците. Не само поради липсата на училища във всяко село, а най-вече заради сърбизаторската роля на училището. Много родители отказват да изпращат децата си в сръбските училища, където им се втълпява, че са „прави срби“, а често пъти учениците стават жертва на фанатизма на сръбските учители[70].

Не само в училищата и на публични места, но и в частни разговори е забранена употребата на български език. Властите организират масови съдебни процеси срещу лица, които притежават български книги, вестници или говорят на български език. За подобно „престъпление“ на 10, 12 и 15 години са осъдени Никола Христов, Делчо Ценов, Ваца Джунов, Михаил Ранчов, Трендафил Георгиев и мн. др.[71]

Сръбските власти прогонват също 42 български свещеници и превръщат в сръбски 45 църкви. Затварят читалищата, спират местните вестници, конфискуват обществените и частните библиотеки, забраняват 48 стопански и културни български сдружения[72]. За осъществяване на сръбската денационализаторска политика се създават сръбски културни, спортни, женски и други организации, като „Сръбски национален комитет за култура и просвета“, „Общество на сръбските сестри“ и т.н. Те пропагандират великосръбските тези за „сръбската“ етническа принадлежност на населението в Западните покрайнини, организират честването на сръбските национални празници и почитането на сръбски исторически личности[73].

Както в Македония, така и тук сръбските власти установяват специален военно-полицейски режим на управление, а българите са третирани като бунтовници и бандити. Забранено им е да пътуват от едно населено място до друго без позволителни, наричани от населението „кралпетровки“. Населението е принуждавано да работи ангария, реквизират се храни и добитък, настанените в селата и домовете стражари и жандарми ограбват имуществото му и безнаказано вършат престъпления[74].

За сплашване на българското население в района на Западните покрайнини действат няколко чети на „Черната ръка“, както и контрачети. Създадени преди всичко за преследване на четите на ВМРО, а по-късно и на ВЗРО, контрачетите участват активно в тероризирането на населението. В някои от тях се включват и българи, емигрирали в Сърбия след Деветоюнския преврат и Септемврийското въстание от 1923 г., главно дейци на БЗНС и БКП. Под предлог, че търсят оръжие, контрачетниците правят обиски из домовете и ограбват храна и покъщнина. Действащите в района на Цариброд контрачети на Георги Дурашки и Арсо Симеонов предават на сръбските власти много честни и добри българи и се прочуват с нечовешкото си отношение към местното население[75].

Животът на населението в Западните покрайнини, пише в. „Западни покрайнини“, е станал поредица от преследване, арести, побои, прогонване и убийства с цел да се смаже и убие духът му, да се принуди то да се откаже от българския си произход и да се обяви за сръбско[76]. Същата констатация е направена и от редица чужди журналисти и общественици като французите Леон Ламуш, Жорж Десбон, Анри Пози, американският журналист Уйлям Честър, немският журналист Теодор Беркес и др. През 1930 г. секретарят на Международния съюз на дружествата за мир и ОН Алберт фон Бадюр, който посещава някои села в Трънско, информира ОН, че сръбските власти ограничават културната свобода на българското население и всички останали права, залегнали в Договорите за малцинствата[77].

Най-будните и влиятелни българи първи стават жертва на сръбската политика на терор. Властите „прогонват“ в България учителите Стамен Иванов от с. Буцалево, Васил Младенов от Босилеград, Трайко Анастасов, Иван Велинов, Раденко Манев, Васил и Вене Димитрови от с. Извор, свещениците Цвятко Величков от Босилеград, Захари Атанасов от Горна Лисина, Йордан поп Кръстев от с. Божица и др. Убити са свещеник Апостол Попиванов от с. Долни Криводол, Царибродско, поп Димитър Захариев от с. Груинци, баща на поета Емануил Попдимитров, кметът на с. Кострошовци

Евтим Костов, инж. Марко Атанасов-Шукарин и др. представители на интелигенцията и хора, ползващи се с авторитет сред населението[78].

Репресиите над българите в Западните покрайнини се засилват във връзка с активизирането на дейността на четите на ВЗРО след 1926 г. и извършените атентати в Македония и Западните покрайнини през 1927–1931 г. Според данни, съдържащи се в апелите, изпратени от Върховния комитет на бежанците от Западните покрайнини до ОН на 25 юли 1929 г. и на 30 август 1930 г., в региона има заведени 16 процеса срещу българи, 45 изнасилвания, повече от 200 убийства, над 1000 души от Трънско са арестувани и малтретирани. През 1929 г. са изградени два затворнически лагера край с. Долна Любата, Босилеградско, и с. Желюша, Царибродско, през които за кратко време преминават над 4000 българи. Много от тях умират вследствие на мъченията и побоя[79].

Особено чести са инцидентите и убийствата по границата, заради което населението я нарича „черната граница“. В периода до 1930 г., по сведения на бежанската организация, на границата са убити повече от 300 мирни жители. Сред жертвите има невръстни деца и немощни старци, които сръбските власти обявяват за „бугараши“ или ги обвиняват, че подпомагат преминаването на чети от България[80].

Терорът и убийствата, оправдавани с акциите на четите, всъщност са част от сръбската денационализаторска политика в Западните покрайнини. Те имат за цел да принудят българите от двете страни на границата да напуснат своите домове и да се отдръпнат във вътрешността. На същите цели е подчинена и политиката на Белград по двувластническия въпрос. Българите двувластници са поставени при изключително трудни условия, които не им дават възможност спокойно да обработват имотите си и не им гарантират живота. Често пъти сръбските военни власти не позволяват на двувластниците, идващи от България, с имоти на сръбска територия, дори и с редовни документи, да минат границата, страхувайки се, че с пограничните пропускателни билети на сръбска територия могат да влязат „български комити“. Двувластниците са обявявани за членове или привърженици на ВМРО и на ВЗРО, а това означава, че могат да бъдат арестувани, малтретирани и дори убивани. По различни поводи в разгара на селскостопанския сезон югославското правителство затваря границата, обричайки това население на глад[81].

Сръбският стремеж е двувластничеството да бъде ликвидирано и да се създаде 10–15 км мъртва зона от двете страни на границата. Това желание на Белград е отхвърлено категорично от българското правителство по време на Пиротските конференции през февруари и септември 1929 г. След провала им югославските власти засилват репресиите срещу българското население. На няколко пъти в отделни участъци границата е затваряна, а населението е принудено да се отдръпне на 5 км във вътрешността. Особено напрегнато става през месеците юни и юли, когато сръбските власти отказват да допуснат двувластниците да приберат реколтата си[82].

Сръбският натиск върху двувластниците е причина да продължат да се търсят пътища за разрешаване на спорните въпроси. На 14 февруари 1930 г. е подписана Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти и Правилник за добрия ред и сигурността на границата. Конвенцията дава двугодишен срок за ликвидиране на двувластните имоти. Предвижда се това да става по два начина – от самите двувластници и от специални смесени комисии, чрез размяна на двувластни имоти с двувластни, а в случай че няма такива – с държавни или с двувластни имоти от друга община[83]. Не е определен начинът, по който ще става ползването на неликвидираните двувластни имоти, въпреки че и за двете страни е ясно, че ще останат такива. Българската страна е на мнение, че трябва да се изработи правилник, улесняващ ползването им, а югославската настоява да се възприеме принципът на парично обезщетение, там където ликвидацията е невъзможна[84]. Подписаното на 3 юни 1933 г. в София допълнение към конвенцията за ликвидиране на двувластните имоти санкционира сръбското искане, като дава право двувластните имоти да могат да бъдат изкупувани от съответната държава или община[85].

Българо-югославските споразумения утвърждават статуквото на западната българска граница и са тежък удар върху интересите на България. Ликвидирането на двувластничеството не спира терора над българското население в Западните покрайнини и потока на бежанци към България. Двувластниците понасят големи имуществени щети заради нееквивалентната размяна на имоти[86]. Ето защо те настояват за поправка на западната граница, като единствен начин за справедливо разрешаване на двувластния въпрос[87].

Подложени на терор и асимилация, българите в Западните покрайнини използват различни мирни и въоръжени средства за съпротива. Те отбяг-

ИНСТРУКЦИЯ-КОМЕНТАРЪ

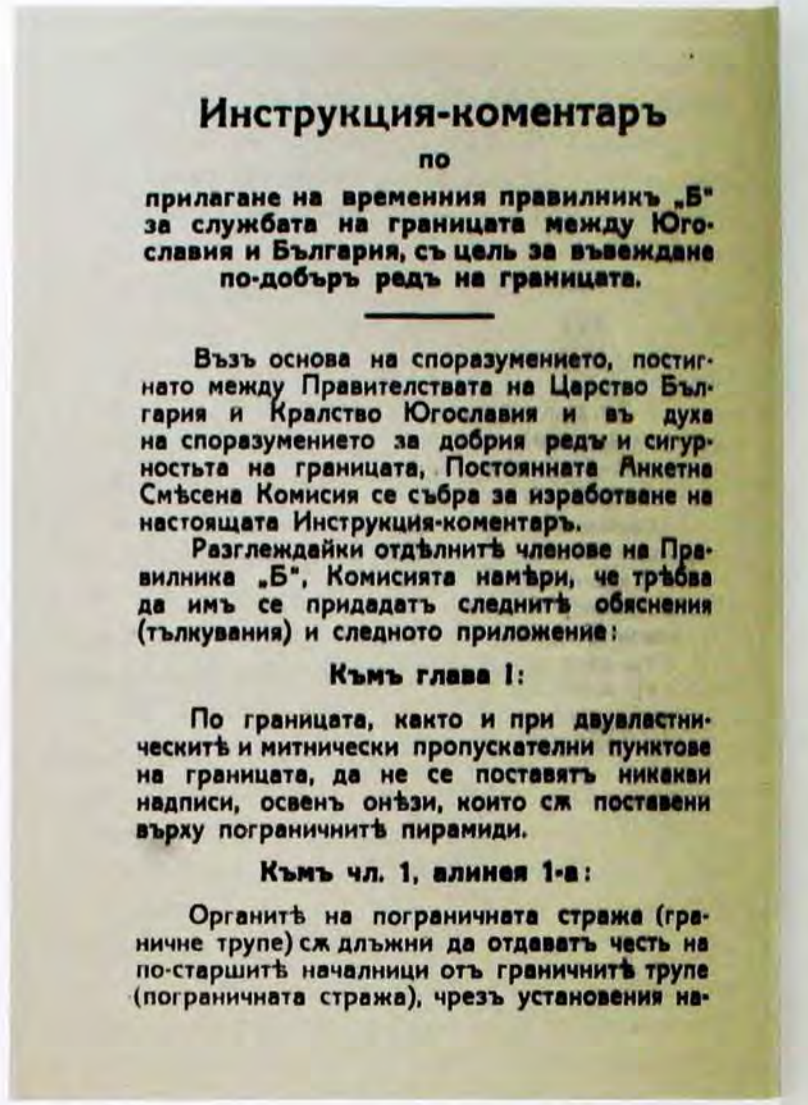
ПО

ПРИЛАГАНЕ НА ВРЕМЕННИЯ ПРАВИЛНИКЪ „Б"

ЗА

СЛУЖБАТА НА ГРАНИЦАТА МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЯ И БЪЛГАРИЯ, СЪ ЦЕЛЬ ЗА ВЪВЕЖДАНЕ ПО-ДОБЪРЪ РЕДЪ НА ГРАНИЦАТА.

София, 1933 г.

Инструкция-коментаръ

по

прилагане на временния правилникъ „Б" за службата на границата между Югославия и България, съ цель за въвеждане по-добъръ редъ на границата.

Възъ основа на споразумението, постигнато между Правителствата на Царство България и Кралство Югославия и въ духа на споразумението за добрия редъ и сигурността на границата, Постоянната Анкетна Смѣсена Комисия се събра за изработване на настоящата Инструкция-коментаръ.

Разглеждайки отдѣлнитѣ членове на Правилника „Б", Комисията намѣри, че трѣбва да имъ се придадатъ следнитѣ обяснения (тълкувания) и следното приложение:

Къмъ глава I:

По границата, както и при двувластническитѣ и митнически пропускателни пунктове на границата, да не се поставятъ никакви надписи, освенъ онѣзи, които сж поставени върху пограничнитѣ пирамиди.

Къмъ чл. 1, алинея 1-а:

Органитѣ на пограничната стража (граничне трупе) сж длъжни да отдаватъ честь на по-старшитѣ началници отъ граничнитѣ трупе (пограничната стража), чрезъ установения на-

ват да контактуват със сръбските власти, да изпълняват техните нареждания, да пращат децата си в сръбски училища, да отиват на черква, където служат сръбски свещеници. Опитите на сръбските власти да мобилизират български младежи в армията се провалят заради масовите бягства в България на подлежащите на военна служба[88]. Най-масова проява на протест срещу асимилацията са традиционните събори, които западнопокраинци провеждат в с. Стрезимировци – Трънско, Калотина – Царибродско, и Славчето – Босилеградско. На тези събори за отбелязване на деня на светите братя Кирил и Методий – 24 май, в Стрезимировци и на св. Дух /17 юни/ в Калотина и Славчето от двете страни на границата се стичат бежанци от цяла България и българи от поробените селища. Трогателната атмосферата на тези срещи през границата, от двете страни на която „се чувало татко, мамо, бабо, дядо и пр., махане с ръце, кърпи и шапки", е най-тежкото обвинение срещу Ньойския договор, откъснал от родината чисто български села и градове, разделил родители и деца, братя и сестри. По време на тези събори се проявява и истинската същност на сръбския асимилаторски режим в Западните покрайнини, целящ по всякакъв начин да прекъсне връзките на населението от двете страни на черната граница[89].

Българите от Западните покрайнини вземат участие и във въоръжената националноосвободителна борба срещу сръбския режим, организирана от ВМРО и ВЗРО[90].

В борбата за национално самосъхранение и освобождение в периода 1920–1941 г. те дават огромни жертви: стотици убити и безследно изчезнали, повече от 20 000 репресирани и преминали през сръбските затвори и лагери, над 10 хиляди прогонени в свободните български предели. Въпреки всички опити на сръбските власти за сърбизиране на българите в Западните покрайнини и Вардарска Македония чрез своята самоотвержена националноосвободителна борба те запазват българската си национална същност и освободителния идеал.

БЪЛГАРИТЕ В ЮГОСЛАВСКИ БАНАТ. След Първата световна война, поради разделянето на Банат между Румъния и СХСК, между 3200 и 4500 банатски българи католици попадат в югославската част на областта. Те населяват по-компактно селата Иваново, Скореновац /Гюргево/, Канак, Яша Томич /Модош/, Бело блато и Банатски двор. Въпреки непризнаването на българската народност в кралска Югославия, условията на междуетническа търпимост и по-високият материален статус на населението в областта не допускат грубите форми на асимилация от страна на управляващите. През втората половина на 30-те години, във връзка с процеса на българо-югославското сближаване и с организираното българско малцинствено движение в румънски Банат, се създават възможности за етнокултурни изяви и на банатските българи в Югославия – допуснат е издаваният в Тимишоара вестник „Банатски български гласник", концертни прояви на Певческото дружество, съставено от българи и сърби. По време на германската окупация на сръбски Банат през 1941–1944 г. се обсъжда въпросът за преселване на българските католици в България, а през 1942–1943 г. в някои техни селища се откриват паралелки с обучение на български език[91].

БЪЛГАРИТЕ В АЛБАНИЯ. В границите на Албания, международно признати през 1913 г. и утвърдени през 1921 г., попадат няколко района, населени с българи. Според първите сведения, публикувани в българския печат преди Първата световна война, в Албания има 43 български села с над 2300 къщи от Дебърска, Битолска и Костурска каза, както и селата Дреново и Бобощица, Корчанско[92]. По-голяма част от тези райони – с изключение на селата в Голо Бърдо и Поле, Дебърско – в периода 1913–1924 г. са окупирани от Гърция. След окончателното регулиране на гръцко-албанската граница през 1924 г. към Албания преминават 9 чисто български села от района на Мала Преспа, както и с. Връбник, Костурско, чиито жители сами изявяват желание за това.

По същото време се извършва и поправка на албано-югославската граница, при която от областта Голо Бърдо, Дебърско, към СХСК преминават четири села – Дреново, Жепища, Модрич и Отишани[93].

Липсата на статистически данни затруднява установяването на броя на българските селища и на българското население в Албания. На базата на косвени сведения може приблизително да се каже, че след Първата световна война в Албания има около 30 български селища с 6–10 хил. души население. Те са разпределени по райони по следния начин: Голо Бърдо и Поле – 16 селища; Мала Преспа – 9; Костурско – с. Връбник и гр. Биглица, в който има около 40 български къщи; Корчанско – селата Дреново и Бобощица, и Стружко – с. Лин. Български колонии се създават и в големите градове Тирана, Шкодра, Корча, Елбасан, Дурацо и др.[94]

Откриване на пропускателен пункт при с. Стрезимировци, Трънско, 1934 г. – Преса

Инструкция-коментар по прилагане на Временния правилник „Б" за службата на границата между Югославия и България. Факсимиле – МMВР

Повечето от селата в Голо Бърдо и Поле са смесени българо-албански, а броят на българомохамеданите в тях значително надхвърля този на българите християни. По-големи селища в района на Дебърско са: Върбица /Връбница/ с 40 къщи, с. Кърчища /24 къщи/, Кленье /28 къщи/, Гиневец /Гинеец/ /20 къщи/, останалите селища имат между 6 и 15 къщи. По-многобройни са българските села в района на Мала Преспа и Костурско. Тук най-голямо е с. Връбник, Костурско, между 70 и 100 къщи, а от Мала Преспа – селата Пустеец /70 къщи/, Горна Горица /65 къщи/, Туменец /40 къщи/, Гломбоч /45 къщи/, Шулин /37 къщи/[95]. До 1913 г. посочените селища в Голо Бърдо и Поле се числят към Дебърската епархия на Българската екзархия, а тези от Мала Преспа и с. Лин, Стружко – към Охридската епархия. Двете големи български села в Корчанско – Бобощица и Дреново, всяко с по над

Надгробен паметник от с. Големо Острени, Голо бърдо. Сн. В. Тончева

200 къщи, са към Гръцката патриаршия. Българската екзархия поддържа в българските села 18 училища и 16 черкви[96]. След 1913 г. екзархийското дело в Албания е разрушено. Опитите за неговото възстановяване след края на Първата световна война срещат доста трудности, въпреки че албанските власти не отричат съществуването на българската народност. Причините за това са различни. Официалните български фактори – Екзархията и българската легация в Тирана /т.е. МВнР/ невинаги се ориентират добре в ситуацията. През 20-те години Св. Синод пропуска възможността да издейства права за българите в Албания, като помогне за изграждането на Албанската православна църква. Това прави Сръбската, която получава една епископска катедра в Албания[97]. Безрезултатни се оказват и усилията на българската легация, спъвани от външнополитическата ориентация на Албания към Югославия. Режимът на Ахмед Зогу предпочита да не удовлетворява исканията за откриване на български училища и черкви, за да не загуби подкрепата на Югославия. За Белград, а това се отнася и за Гърция, е недопустимо, след като твърдят, че във Вардарска и Егейска Македония няма българи, в Албания да има и те да имат черкви и училища[98].

По искане на Белград през 1928 г. е сложен край и на активната революционна дейност на ВМРО в Албания. Националноосвободителната организация дълго време използва българските села като своя база и успява да организира канали за дейност във Вардарска и Егейска Македония, благодарение и на контактите си в албанското общество. Когато обаче сръбското разузнаване предоставя неопровержими сведения за дейността на ВМРО и югославското правителство иска екстрадирането на революционните дейци, те са изгонени по нареждане лично на Ахмед Зогу[99].

Освен срещу ВМРО през 1928–1929 г. албанските власти нанасят удар и върху българското население в няколко села в Мала Преспа. Поводът за това е акцията за възстановяване на надписите на български език в църквата в с. Връбник, заличени след гръцката окупация през 1913 г. Албанската полиция арестува група младежи, които участват в тяхното възстановяване. В селото са извършени обиски, иззети са български книги и вестници. Жителите на с. Връбник обаче не се отказват. На 15 декември 1928 г. те подават молба за откриване на българско училище. Примерът им е последван и от преспанските села Горна Горица, Долна Горица и Туменец, и от с. Кленье, Голо Бърдо. Инициаторите на подписката в с. Връбник, начело с бившия кмет Хр. Димов и общинските съветници Михо Ванев и Илия Грозданов, са арестувани и интернирани в гр. Круя. Местният свещеник Лазар Мушмов е подложен на силен натиск, за да се откаже от искането за българско училище и богослужение на български език и да замени надписите в черквата с албански. В крайна сметка селото капитулира. Отказват се и другите български села[100].

Българската дипломация не прави нищо в подкрепа на исканията на българските села, но почти по същото време МВнРИ изпраща в Тирана Сребрен Поппетров, който е назначен за главен инспектор-организатор на църковно-училищното дело на българите в Албания към българската легация в Тирана. Макар че той неуморно обикаля българските села, по време на мисията му, която продължава до 1931 г., когато длъжността е закрита, не е отбелязан никакъв напредък по възстановяване на българското черковно-училищно дело. Идеите на Ср. Поппетров – за отпускане на стипендии на младежи от българските села в Албания за педагогически и свещенически училища в България, за намиране чрез Дебърското и Костурското братство в София на подходящи лица, родени в българските села в Албания, които да бъдат изпратени там за учители, за приобщаване на българите мохамедани, забравени от България, и пр. и пр., не са реализирани[101].

Липсата на български училища и черкви създава предпоставки за успеха на сръбската пропаганда. Сръбски свещеник от с. Брощица, Югославия, започва да обслужва селата в Голо Бърдо и Поле. Много по-добра възможност на сръбската пропаганда дава насилственото изселване на 600 души от селата Горна и Долна Горица, Мала Преспа. След едно съдебно решение на албанския съд, което оставя жителите на с. Горна Горица без къщи и имоти, и след като не получават съдействие от българската легация да се изселят в България, те са поети от югославските власти и са заселени в Косово. По този начин едно от най-големите български села в Албания изчезва, а сръбската пропаганда трупа дивиденти, твърдейки, че в Албания, респ. и в Македония няма българи, че това са „братя сърби", завърнали се в „родината"[102].

През 30-те години пред възстановяването на българското черковно-училищно дело в Албания са поставени и редица законови ограничения. Според закона – декрет за религиозните общини от 1930 г., представителите и служителите на тези общини трябва да бъдат албанци по поданство, език и произход. Приетата през 1933 г. поправка на конституцията пък забранява малцинствените училища. Именно през 30-те години обаче българското черковно-училищно дело регистрира известен напредък. В резултат на сближението между Българската и Албанската православна църква и със застъпничеството лично на архиепископ Висарион в Мала Преспа е разрешено на трима български свещеници да служат на български език. През 1934 г. архиепископ Висарион ръкополага Станко Илиев от с. Генеец, Голо Бърдо, за свещеник в родното му село, разрешавайки му също да извършва богослужение на български.

С мълчаливото съгласие на албанското правителство през ноември 1933 г. към българската легация в Тирана са назначени Христо Атанасов от с. Пасинки за „учител-черковен певец" и свещеник Христо Георгиев от с. Туменец за „свещеник и помощник на българския учител"[103]. Въпросът за културната автономия на българите в Албания по същество обаче не е разрешен. Липсата на условия за развитие на българската общност е причина за намаляване на нейния брой. По сведение на българската легация през 1936 г. българите в Албания са останали 3154 души[104]. В това число не са включени българите мохамедани и жителите на корчанските села Дреново и Бобощица, приблизително около 1500 души, голяма част от които са албанизирани.

Италианската окупация на Албания през април 1939 г. раздвижва българите. С подписите на своите първенци жителите на 19 български села отправят молба до царица Йоанна да се застъпи пред италианските власти за разрешаване на употребата на български език в техните училища и черкви[105]. Тяхната молба остава без последствие и българите в Албания не получават национално-културна свобода.

2. БЪЛГАРИТЕ В ГЪРЦИЯ И ТУРЦИЯ

БЪЛГАРИТЕ В ГЪРЦИЯ /ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ И ЗАПАДНА ТРАКИЯ/. Балканските войни /1912–1913 г./ и настъпилите териториални промени на полуострова дават начало на радикални етнодемографски процеси, които чувствително променят облика на обширни региони, разположени най-често около новоочертаните граници. Въпреки бежанските потоци към България след Първата световна война на територията на Гърция – в Егейска Македония и Западна Тракия, остават компактни маси от българско население. Към 1920 г. по български сведения северно от линията Грамос–Солун–Орфански залив, т.е. в Егейска Македония живеят около 307 000 българи[106]. Според гръцки източници по същото време числеността на българите на гръцка територия е 139 000 души[107]. Данните, които отделните национални статистики от периода посочват, се разминават, следвайки традицията от предходната епоха. Проблемът се възпроизвежда и в голяма част от историческите изследвания. Отделно от това, различие съществува и в етнонимите – „българи", „българогласни", „славяногласни", „македонци", „славомакедонци" – с които политиците от епохата и съответните балкански историографии обозначават славянски говорещото население в Егейска Македония, което до началото на XX в. еднозначно се определя като българско[108].

Ньойският договор /1919 г./ отнема Западна Тракия от България и поставя областта под Междусъюзнически режим. Управлението на Антантата продължава до април 1920 г., когато с решение на конференцията в Сан Ремо цяла Тракия /Източна и Западна/ минава под властта на Гърция, която до лятото на 1923 г. е мандатьор на държавите –

Жители на с. Чадърлий, Гюмюрджинско, изгонени от гръцките власти през месец май 1926 г. – сп. „Илюстрация Светлина“

Фритьоф Нансен, върховен комисар на ОН за бежанците, на хуманитарна мисия в Беломорска Македония. – La Bulgarie et la Société des Nations. Documents pour L'Histoire. Genève, 1986

Българите от Тракия и спогодбите на България с Гърция и Турция. Речи на народния представител Димитър Попниколов. Факсимиле

победителки във войната. Превратните събития в Тракия предизвикват сериозни етнически размествания, чиято жертва стават хиляди хора. Заедно с Ньойския договор на България е наложено да подпише с Гърция Конвенция относно свободата за емиграция на малцинствата. В нея залягат принципите на доброволност и реципрочност при размяна на населението от двете страни, но в практическото ѝ приложение доброволността остава само пожелателен замисъл. Първоначално Конвенцията визира само Егейска Македония. Западна Тракия е включена в обсега на действието ѝ с допълнително споразумение от 26 октомври 1923 г., когато процесът на насилственото ѝ обезбългаряване е вече напреднал[109].

През есента на 1919 г., при окупацията на Западна Тракия от войските на Съглашението, оттам се изселват около 20 000 българи. Официалното преброяване, извършено от френските власти през март 1920 г., констатира, че от 204 690 души разноетнично население българите са 65 940 /54 092 християни и 11 739 мохамедани/, гърците – 56 114, а турците – 74 730. Междувременно за периода на Междусъюзническото управление от областта се изселват още 20 000 българи и 22 000 турци, а в нея се заселват над 23 000 гърци. Последвалата гръцка окупация на Тракия ускорява изселването на българите и предизвиква бягството в България на няколко десетки хиляди турски бежанци от Източна Тракия. Гръцкото правителство цели бърза етническа промяна на района и предприема мерки за неговото интензивно колонизиране[110].

В края на лятото на 1922 г. настъпва прелом в гръцко-турската война. Военният разгром на Гърция в Мала Азия е последван от оттеглянето ѝ от Източна Тракия. От района панически побягват настанените в областта бежанци и местни гърци – около 200 000 души. Останалото в Западна Тракия българско население е обречено на разорение. През зимата на 1922 и пролетта на 1923 г. около 10 000 души са интернирани по островите, а след завръщането си в края на лятото на 1923 г. намират спасение в България. В периода 1919–1924 г. от Западна Тракия са изселени около 70 хиляди българи, а на тяхно място са настанени около 100 000 бежанци от Мала Азия, Черноморското крайбрежие, Кавказ, България и островите. Това води до рязка промяна на етническата характеристика на региона[111].

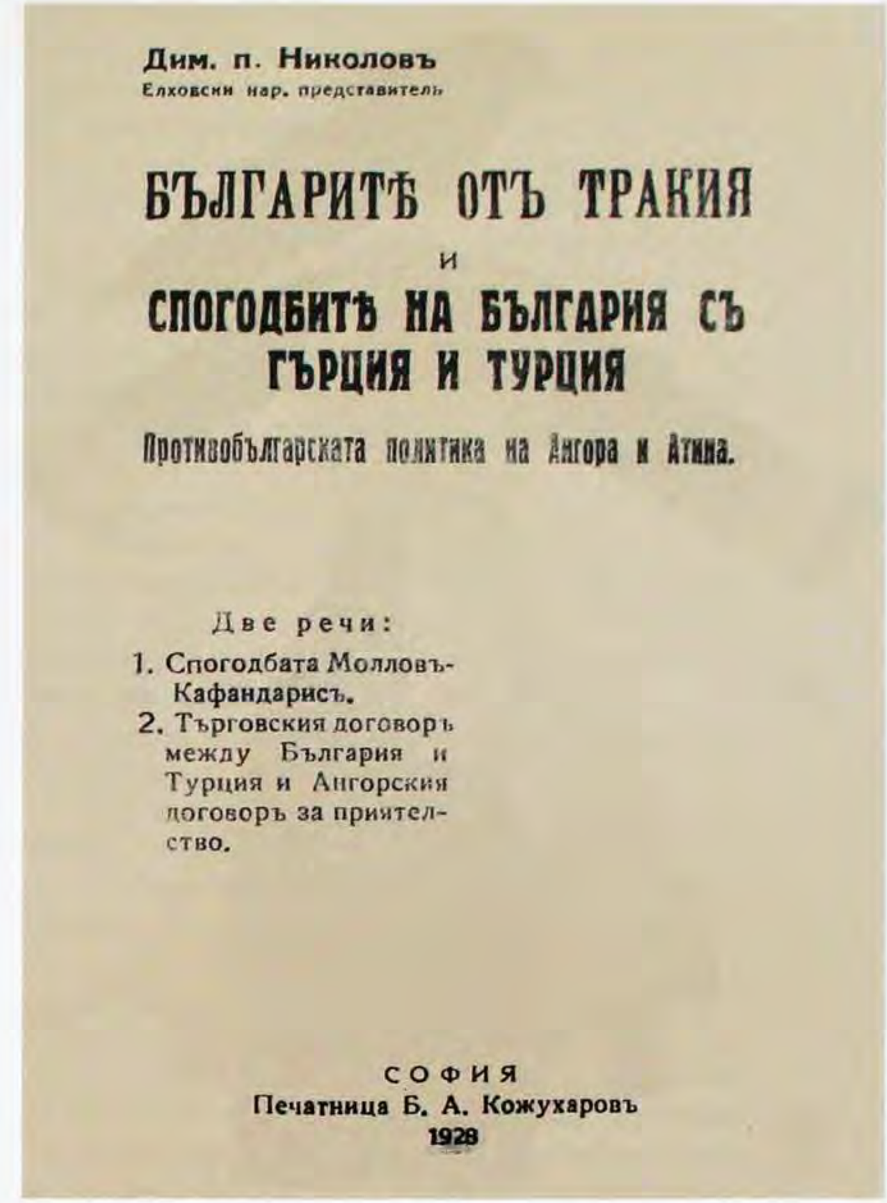
Същевременно в Егейска Македония в периода 1923–1928 г. са настанени 538 595 бежанци – християни от гръцки и негръцки произход, главно от Мала Азия, които заедно с пристигналите преди това 99 568 души /общо 638 253/ съставляват повече от 52% от общия брой на установилите се в страната бежанци[112].

Към 1928 г. големите етнодемографски размествания в Северна Гърция приключват. Официалната гръцка статистика от същата година определя броя на „славо-македонците“ на гръцка територия на 81 984 души. Към тях се прибавят и 16 775 българи мохамедани в Западна Тракия. Резултатите от това преброяване не отразяват достоверната етнодемографска картина в северните гръцки области. Към нея се отнасят с предпазливост и недоверие както западни експерти от периода, така и официална София, според която голям брой македонски българи са записани като гърци и реалната им численост е между 130 000 и 150 000 души[113].

Числото 82 000 за приблизителния брой на „славянофоните“ в Гърция през 1928 г. се опровергава и от гръцка страна. В доклад на гръцкото Министерство на външните работи от 20 април 1933 г. се говори за около 140 хиляди българи, които все още живеят на територията на Гърция[114]. Броят им според неофициални гръцки доклади от периода достига 200 000 души, локализирани предимно в Западна и Централна Егейска Македония /в района на Лерин, Костур, Воден/. Властите гледат на тях като на опасен за сигурността на държавата враждебен елемент, разположен в пограничните ѝ области, и това убеждение остава устойчиво през целия междувоенен период[115].

Конвенцията за „доброволна размяна“ на население между България и Гърция става за Атина удобно средство за радикално решение на малцинствения въпрос в българо-гръцките отношения[116]. Гърция не се съобразява с клаузите за покровителство на малцинствата, включени в подписания от нея Севърски договор /10 август 1920 г./, които дават право на националните, верските и езиковите общности да имат свои културно-просветни, религиозни и обществени организации, както и обучение в училищата на роден език. Българските училища в Гърция са затворени, а от църквите, които до войните /1912–1918 г./ обслужват българите християни, нито една не действа като българска[117].

За да спечели международна финансова подкрепа за настаняване на собствените си бежанци и да демонстрира лоялност към ОН, гръцкото правителство се съгласява външният му министър Политис да подпише в Женева Протокол за покровителство на българското малцинство в Гърция /29 септември 1924 г./ От българска страна протокол с идентично съдържание за покровителство на гръцкото малцинство в България подписва българският външен министър Калфов. След силната вътрешна съпротива в Гърция срещу поетите в Женева ангажименти спрямо „българското“ малцинство и острия протест от страна на Белград в началото на 1925 г. новото гръцко правителство

Дим. п. Николовъ
Елховски нар. представитель

БЪЛГАРИТѢ ОТЪ ТРАКИЯ
и
СПОГОДБИТѢ НА БЪЛГАРИЯ СЪ ГЪРЦИЯ И ТУРЦИЯ

Противобългарската политика на Ангора и Атина.

Две речи:
1. Спогодбата Молловъ-Кафандарисъ.
2. Търговския договоръ между България и Турция и Ангорския договоръ за приятелство.

СОФИЯ
Печатница Б. А. Кожухаровъ
1928

заявява, че няма да приложи договорените споразумения, а гръцкият парламент ги отхвърля[118].

В началото на 30-те години гръцката политика за денационализация на българите в северните провинции на страната се активизира. За осъществяването ѝ са мобилизирани усилията на административния апарат, просветните институции, църквата, армията. Гръцките власти не крият амбицията си да асимилират българското население на своя територия. В разговор с българския пълномощен министър в Атина П. Нейков, проведен на 18 юли 1933 г., министър-председателят Цалдарис ясно и откровено заявява, че „гръцката държава не може да не се стреми към претопяване на инородното си население“, което не означава, че това ще става с насилие. От държавата обаче не би трябвало да се очаква повече от „освещаване на културните придобивки“, получени по силата на договорите[119]. Въпросът с културните права на българското малцинство така и не получава благоприят-

Традиционно женско облекло:
1. Дедеагачко, Беломорска Тракия – ЕИМ-БАН; 2. Костурско, Беломорска Македония – ЕИМ-БАН

но разрешение и остава една от болезнените теми в българо-гръцките отношения. Незадоволително ниво на асимилация, констатирано от официални гръцки лица на различни нива в гражданската и военната администрация към 1932 г., дава допълнителен тласък на усилията в тази посока, който достига връх в годините на диктатурата на Метаксас, установена с преврат на 4 август 1936 г.[120] Насилствените методи за претопяване на българския елемент варират от глоба за говорене на обществено място на „местния славянски диалект“ до затвор и заточение. В сравнение с тези открито репресивни мерки управлението на предходните правителства започва да изглежда в очите на местното българско население относително либерално, при все че сведения за наказателни действия по отношение на българи с изявено национално съзнание не липсват и в предходните години[121]. Последователните усилия за асимилиране на българите в Гърция не остават без последствие. Те са най-чувствителни в Беломорието /Източна Егейска Македония и Западна Тракия/ – граничната с България област, където българското население е стратегически „разредено“ след големите етнодемографски промени през първата половина на 20-те години. При заемането на Беломорието от българските власти през пролетта на 1941 г. от общо 676 000 души гърците са 526 464 души, турците – 73 462, а българите – 59 749 /общо християни и мюсюлмани/[122]. Българите в Западна и Централна Егейска Македония, където те живеят компактно, съумяват в по-голяма степен да съхранят своето национално самосъзнание, макар и да са лишени от свои културно-просветни институции[123].

Режимът на Метаксас радикализира антигръцките настроения сред „славянофоните“ и настройва враждебно дори най-лоялните сред тях. Резултатът от тази политика става явен при настъплението на Оста през 1940–1941 г., което отприщва както натрупания в тях антагонизъм към гръцката държава, така и дълго потисканата възможност за изява на националната им идентичност[124].

БЪЛГАРИТЕ В ТУРЦИЯ /ИЗТОЧНА ТРАКИЯ И ЦАРИГРАД/. Цариградският мирен договор /1913 г./ оставя Източна Тракия в пределите на Турция, откъдето в хода на Втората балканска война са прогонени около 100 000 българи[125]. Въпреки принудителното обезбългаряване на Източна Тракия, по сведение на Одринската митрополия в началото на 1914 г. в Лозенград и Одрин има все още 5251 българи. Към средата на 1917 г. техният брой е едва 2120[126].

След претърпения от Гърция военен разгром в Мала Азия Лозанският договор /1923 г./ връща Източна Тракия на Турция. Ангорският договор между България и Турция /1925 г./, с приложения към него протокол, потвърждава извършените етнодемографски промени в региона. За българско малцинство в Турция са признати само християните, чийто майчин език е българският, като на тях им се гарантира „ползуването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата“, уговорени респективно в Ньойския и Лозанския договор[127]. По български дипломатически сведения в края на 1923 г. те наброяват 3320 души, които са подчинени на Екзархийското заместничество и са съсредоточени в Цариград /1840/, Одрин /370/, Лозенград /950/, Караагач /160/. Според сведения на Българската екзархия все още неизселени са и чаталджанските села Курфалъ и Деркос[128].

Турските власти не позволяват завръщането на българските бежанци от Тракия и систематически гонят онези, които са се върнали след определения в договора срок – 5 октомври 1912 г. Те не признават за българи тези, които са записани в регистрите като гърци /т.е. принадлежащи към Гръцката патриаршия/, в противоречие с решението на смесената гръцко-турска комисия по Лозанския договор. При удобен случай турските власти прибягват до насилственото им екстрадиране – въпреки тяхната малобройност. В течение на десетилетие те не решават въпроса за българското село Курфалъ, чиито жители са причислени към категорията „гърци“, и с това принуждават жителите му да се изселят[129].

Преселването на българи от останалата в турските граници Тракия продължава и през следващите години въпреки опитите на българските дипломатически представители и екзархийски служби да ги задържат в областта[130]. Заплахата за собствената им сигурност и невъзможността да преодолеят материалната разруха кара мнозина от тях да търсят своето бъдеще в България. Малцината останали са концентрирани в няколко града в европейската част на Турция, за разлика от периода преди балканските войни, когато многочислеността на българския етнос в Тракия се определя преди всичко от селското население. Българите в градовете се занимават предимно с дребна търговия и занаятчийство /повече от половината българи в Цариград през 1923 г. се препитават с млекарство/; донякъде със земеделие /например в Лозенград/ и само малцина от тях – с дребно и средно предприемачество. Единици са и упражняващите свободни професии. Занятието им осигурява по-скоро беден, отколкото задоволителен материален статус[131].

Мнозинството от българите в Турция между двете световни войни живеят пръснати из различни градски квартали. Общините около църквите в Цариград, Одрин и Лозенград са средищата, в които се обсъждат въпросите на общността. Заети с ежедневното си оцеляване, те не са в състояние да издават свой печатен орган или да поддържат активен организиран обществен живот. Единствените действени и дълго просъществували организации, създадени от общността в Цариград, са женското благотворително дружество „Радост“, основано през 1909 г. и ръководено повече от две десетилетия от учителката Кира Александрова, сестра на Тодор Александров, и дружество „Подкрепа“, което между 1920 г. и 1935 г. поддържа няколко секции – хор, танцова и спортна група[132].

За нуждите на българското малцинство в Турция след Първата световна война остават да действат две начални училища с една прогимназия в Лозенград, две основни училища в Одрин /през 1919 г. в Одрин и Лозенград има и по един гимназиален клас/ и три училища в Цариград, в които през 1919/20 г. се учат около 550 деца[133]. През учебната 1922/23 г. в двете основни и в класното училище в Цариград се учат 279 ученици със 17 преподаватели; в Одрин учениците са 49 с 10 учители; в Лозенград – 137 ученици със същия преподавателски персонал; или общо 475 ученици и 37 преподаватели, издържани от Екзархията[134]. През 1923 г. става и промяна в статута на българските училища – одринските и лозенградските остават

Настоятелството на българското благотворително дружество „Подкрепа“ в Цариград – Алманах Македония, С., 1931 г.

малцинствени и турскоподанни, а училищата в Цариград се превръщат в чуждоподанни[135]. През следващите години броят на учениците в тях прогресивно намалява, успоредно на стопяващата се българска общност в Турция. В тази посока действат и законодателните промени в Турция, които допълнително ограничават достъпа на децата от цариградската колония в българските училища в града.[136] Училищата в Лозенград и Одрин първо се обединяват, а впоследствие се закриват[137]. Същата съдба спохожда и училищата в Цариград. Между 1933 и 1937 г. се затварят началните училища в кварталите Вланга и Фенер и единственото българско училище в Цариград остава това в квартал Бейоглу /Пера/. През 1940 г. учениците в него са 94, а през учебната 1944/45 година – едва 64[138].

След войната коренно се променя статутът на Екзархийската институция в Цариград и мястото й в решаването на българския национален въпрос. Завърнал се в столицата на Османската империя по нареждане на Светия Синод след изтеглянето на българските войски от Македония, митрополит Мелетий Велешки получава отказ да бъде приет от Високата порта. Аргументите за това са, че през 1915 г. е напуснал поста си като екзархийски наместник в Цариград, за да отиде в Македония по поръка на една чужда власт, и че като представител на една национална църква /българската/ няма място там, след като паството му се намира почти изцяло извън пределите на Турция[139]. В резултат на дълги преговори през август 1918 г. Мелетий е признат за архиепископ на българите в Османската империя – положение, което Светият Синод на Българската православна църква /БПЦ/ не приема. След колебания и промени в становищата, българската изпълнителна власт – в лицето на няколко последователни външни министри и дипломатически представители с различен ранг в Турция, на свой ред също продължава да говори за Българска екзархия или Екзархийско заместничество. Така през 1924–1925 г. Симеон Радев води преговори в Анкара за правата на „Българската Екзархия“, която обаче изрично не е спомената в текста на Протокола към Ангорския договор[140].

За турското правителство обаче в Цариград продължава да пребивава не Българската Екзархия или Екзархийско заместничество, а архиепископия за българите в Турция, чието ведомство не надхвърля границите на турската държава. Българската страна се стреми да не дава явни поводи за обвинение в нарушаване на турската постановка на въпроса, а именно – ограничава юрисдикцията на Екзархията в границите на Турция, не демонстрира зависимост от чужда духовна и финансова държавна подкрепа за институцията, а за духовни лица в Турция се назначават турски поданици. Враждебното отношение на турските власти към разширяването на функциите на Екзархията държи нейния персонал в ограничен състав и я лишава от възможност за действие извън Цариград. Не се разрешава назначаването на редовен енорийски свещеник в единственото българско село Курфаль. С обструкции е съпътствана работата на Нишавския епископ Иларион, изпратен за завеждащ Лозенградската епархия, както и на Тивериополския епископ Никодим в Одрин и Лозенград. Тяхната дейност се затруднява и „отвътре“ – в българските общности[141].

Велешкият митрополит Мелетий остава начело на българското църковно дело в Цариград до смъртта си през август 1924 г. Замества го Охридският митрополит Борис, който поема поста си след избор от клира. Протоколът от този акт е изпратен за одобрение на турското правителство, но остава без последствие, което да покаже признаването на новия Екзархийски заместник[142]. Митрополит Борис остава на този пост до 1936 г., заместен от ръкоположения през 1932 г. за негов епископ помощник Климент Главиницки. За религиозните нужди на българите в Одрин от 1911 до 1932 г. се грижи Тивериополският епископ Никодим. В Лозенград до края на 1924 г. остава Иларион Нишавски, сменен от Скопския митрополит Неофит[143]. Месец преди смъртта на епископ Никодим през април 1932 г. Светият Синод взема решение да слее в едно Одринската и Лозенградската епархия със седалище в Одрин, начело със Скопския митрополит Неофит.[144] Дейността на Българското екзархийско заместничество в Турция се ограничава главно в задоволяване на религиозните нужди на малцината останали българи. Православната църква в България не е в състояние да оказва някаква по-значителна материална помощ на църковното дело там[145].

Висящ между България и Турция остава и неизясненият въпрос за екзархийските имоти в Турция, най-важните от които са църквата „Свети Стефан“ в Цариград, църквите в Одрин и Лозенград, Екзархийското здание, Българската болница и метохът в Цариград, сградата на бившата гимназия „Петър Берон“ в Одрин и др. По различни съображения решението на този проблем се отлага през междувоенния период, докато през 1938 г. турската държава обявява, че като безстопанствени тези имоти стават нейна собственост. Всъщност до 1945 г. Заместничеството не среща особени пречки във фактическото им владеене[146].

С вдигането на схизмата през февруари 1945 г. настъпва промяна в статута на българската църковна организация в Турция: Според т. „Д“ от Протокола българските църковни власти се изтеглят от Цариград, а на българската православна община там, както и на всяка друга такава в пределите на турската република се дава вътрешно църковно самоуправление в рамките на свещените канони[147].

* * *

След поредните демографски размествания, настъпили на Балканите след Първата световна война, на територията на Гърция и Турция остават да живеят български общности с ясно изразена българска национална идентичност. Българите в Гърция запазват чувствително демографско присъствие, като в отделни райони – Западна и Централна Егейска Македония – те съхраняват своята компактност и буден национален дух, макар и лишени от националните си културни институции и легални обществени организации. Значително по-малобройно е българското малцинство в Турция, но с изрично признати и действащи, въпреки постоянните ограничения, български образователни и религиозни институции. И в Гърция, и в Турция българите са гранично малцинство в съседна на България национална държава, чиято власт с различни по своя обхват и радикалност методи се стреми да ги „неутрализира“, изхождайки от съответното разбиране за националните интереси.

3.
Българите в Румъния

БЪЛГАРСКИТЕ РЕГИОНАЛНИ ОБЩНОСТИ И ПОЛИТИКАТА НА РУМЪНИЯ. В резултат на победата на Антантата в Първата световна война румънците постигат своето национално-териториално обединение, но са изправени пред не по-лесната задача за вътрешно консолидиране на своята държава и за реконструиране на националната им идентичност в новите условия. Тази „революция“ поражда дълбоки кризи и много социални, демографски, политически и културни проблеми през периода между двете световни войни. В значително разширените граници на т.нар. Велика Румъния /România Mare/, която обединява „старото кралство“ /териториите до 1918 г., включително с анексираната през 1913 г. Южна Добруджа/, Трансилвания, Буковина и Бесарабия, се увеличава значително относителният дял на етнонационалните малцинства, които надхвърлят една четвърт от всички жители на страната. Това малцинствено население е концентрирано преди всичко в новите провинции и особено в лицето на унгарци, немци и евреи има определени социално-икономически, политически и културни предимства в сравнение с румънците. Поради историко-културните различия не съществува единство и между самите румънски общности в отделните провинции. Усилията за интегриране на новоприсъединените територии и тяхното разнородно население определя характера на румънската национална и малцинствена политика. Тя се основава на принципите на интегралния етнически национализъм, който всъщност става идеологическа рамка на цялата политика на междувоенна Румъния. Нейното прилагане цели да осигури доминиращо положение на етническите румънци в държавата и ощетява в една или друга степен малцинствените групи[148]. Международните задължения на Румъния спрямо защитата на малцинствата на нейна територия са определени в специалния договор, който тя е принудена да сключи с великите сили победителки през 1919 г.[149]

След Първата световна война в границите на уголемената румънска държава остава многоброй-

но население с български етнически произход[150]. Според данните на официалното преброяване на населението в страната от 1930 г. българите по „народност“ /neam – рум./ в Румъния са 366 384 души /2,1%/, а лицата с български „матерен език“ – 364 373. Разпределението на българите по провинции е следното: Добруджа – 185 279 души /само в южната част – 143 209 д./, Бесарабия – 163 726, Банат – 10 012, Мунтения – 3664, Молдова – 1644, Трансилвания – 886, Олтения – 538, Кришана-Марамуреш – 502 и Буковина – 133 души.[151] От друга страна, български автори сочат, че числеността на българите в Румъния след Първата световна война надхвърля 600 000 и дори достига до един милион души.[152] Тези изчисления се основават на етническия произход – критерий, който променя значително числата, особено що се отнася до потомците на българските колонисти в румънските земи от XVIII–XIX в. Тук следва да се има предвид, че през разглеждания период на територията на румънската държава живее и значително гагаузко население – тюркоезични православни християни, чийто произход и история са свързани със североизточните български земи и с етническите българи. Сред това население се запазват елементите на българската самоидентификация въпреки политиката на Румъния за „отделяне“ на българи и гагаузи и започналата през 30-те години турска пропаганда за културно приобщаване и дори за преселване на гагаузите в Турция. Според данните от 1930 г. гагаузите в румънските граници наброяват 105 750 души, от които 98 172 населяват областта Бесарабия и 7126 – Южна и Северна Добруджа[153].

Етническите българи във „Велика Румъния“ са предимно аграрно население със сравнително малобройна интелектуална прослойка. Според цитираното преброяване 321 091 българи живеят в селата, а 45 293 са градско население. Между отделните български регионални групи има определени диалектни, религиозни и културни различия, които се определят от тяхната историческа съдба и степен на етническо самосъхранение. С изключение на българската диаспора в Мунтения, Олтения и Молдова, която се формира след преселвания до 1878 г., другите български общности попадат в пределите на румънската държава поради териториалните разширения на страната от 1878 /в Северна Добруджа/ до 1913–1919 г./ в Южна Добруджа, Бесарабия, Банат и др./ С най-силно изразено българско етнонационално самосъзнание са българите в Южна Добруджа, които до 1913 г. живеят в границите на българската държава. Другите български регионални общности са били подложени на силното културно и политическо влияние на държавите, чиито територии населяват до края на Първата световна война. Така банатските българи, които са католици и имат своя писмена култура от втората половина на XIX в., са изпитвали унгарското въздействие, българите в Бесарабия – това на Русия, а българите в Северна Добруджа и още повече потомците на българските преселници от XVIII–XIX в. – силното румънско въздействие, което води до постепенна асимилация на старата българска емиграция. В поведението на българското малцинство спрямо румънската държава през междувоенния период на преден план излиза приспособяването. Иредентистките или сепаратистки тенденции, които са най-силно проявени при южнодобруджанските българи, съществуват повече в латентно състояние – като очакване за териториални промени в бъдеще, но без пряко участие в тяхното осъществяване.

Румънската политика спрямо българите като малцинство е резултат на усилията на румънския национализъм да ги интегрира, асимилира или в краен случай – да ги принуди да емигрират, както и да превърне населяваните от тях територии в интегрални части на желаната от политическия елит „национална държава“. За официален Букурещ българското малцинство представлява проблем преди всичко заради компактната общност на българите в Южна Добруджа, където няма реално румънско етническо присъствие, както и заради малцинствените аспирации и потенциалния или реален териториален ревизионизъм на България към тази област.

Като цяло румънската малцинствената политика спрямо българските общности е диференцирана и съчетава методите на „тоягата и моркова“. От една страна, тя ги ощетява или дискриминира, като в това отношение най-силно потърпевши са именно българите в Южна Добруджа. Елементите на наложения там режим са: специалният закон за „Нова Добруджа“ от 1924 г. /първият закон е приет още през 1914 г./, по силата на който – на основание на произволната теза за запазване в областта на султанската собственост „мирие“ – „владетелите“ на повече от 5 ха са длъжни да предадат на румънската държава 1/3 от своите земи; прилагането на следвоенната аграрна реформа от 1921 г. само в нейните конфискационни разпоредби, без да се оземлява местното население; масовата колонизация на румънци от „старото кралство“ и на арумъни/армъни, предимно от Гърция, която се извършва без предварителна подготовка и във вреда на местните жители; произволите на административните, данъчните, военните, полицейските и жандармерийските власти, както и на някои румънски националистически среди и организации, съставени главно от колонисти арумъни, един от резултатите на които са и погромите с десетки жертви като тези при Старо село /1926/ и Белица /1939/; румънизацията на българските училища в селата и на повечето български църкви и пр. Този режим принуждава около 36 000 българи от Южна Добруджа да емигрират в България. От друга страна, за разлика от ситуацията в Югославия и Гърция по същото време, румънската държава допуска съществуването на легални институции на българите, каквито са частните училища и културните общества в някои градове, издаването на периодичен печат и книжнина на български език, проявите на българската култура. Наред с това част от добруджанските българи е интегрирана изцяло в румънския политически и икономически живот, и по-рядко – в културния[154].

Интеграцията на Бесарабия към Румъния е затруднена поради това, че Съветска Русия не признава новата граница, както и заради силните проруски симпатии на местното население и обхвата на комунистическото движение в областта. Бесарабските българи изпитват тежките последици от въведения румънски режим, за който са характерни злоупотребите и терорът, от общия икономически упадък, пораждащ обедняване, деурбанизация и емиграция, от пълната румънизация на тяхното образование и културния им живот, която се извършва до средата на 20-те години. Като резултат от налагането на румънското влияние в техните среди се формира нова румъноезична интелигенция, която през 30-те години създава в Болград център на литературно творчество на румънски език[155].

Въпреки че образованието в селищата на българите в румънски Банат също е румънизирано, тази малобройна българска общност се намира в много по-благоприятно малцинствено положение. Високият стандарт на населението и общият климат на междуетническа толерантност в областта не допускат крайните форми на денационализаторски натиск. Католическата църква, чиито свещенослужители използват езика на своето паство, преграждa пътя на асимилацията чрез държавно детерминираното православие, а малобройността на банатските българи, отдалечеността им от България и наложеното им унгарско влияние обясняват относителната търпимост на румънските власти към техните етнически изяви[156].

Action Internationale Démocratique pour la Paix

LA QUESTION DES MINORITÉS

III

Les Bulgares en Roumanie
(Dobroudja et Bessarabie)

PAR LE COLONEL LÉON LAMOUCHE
Diplômé de l'Ecole des Langues Orientales
Ancien membre de la Mission Internationale de Réorganisation de la Gendarmerie ottomane en Macédoine
Membre correspondant de l'Académie bulgare des Sciences

IMPRIMERIE DE LA DÉMOCRATIE
34, boulevard Raspail. — PARIS-VIIe

1932

Полк. Л. Ламуш. Българите в Румъния /Добруджа и Бесарабия/. Париж, 1932 г. Титул, фр. ез. Факсимиле

БЪЛГАРСКОТО МАЛЦИНСТВЕНО ДВИЖЕНИЕ. Румънската политика и установеният режим обуславят появата на противодействие от страна на българите, което се проявява в нелегални /революционни/ и легални форми. Сред южнодобруджанските българи сравнително най-много привърженици има идеята за възвръщането на Добруджа /визира се предимно нейната южна част/ към България. Тя се отстоява от нелегалната Вътрешна добруджанска революционна организация /ВДРО/ след 1926 г. и се споделя прикрито от дейците на легалното движение. По тактически причини обаче последните пледират открито само за защитата на малцинствените права на българите като програма минимум, която ще запази българския облик на областта. Значително по-слабо

влияние има концепцията за устройването на областта като буржоазнодемократична република и нейното възвръщане в подходящ момент към България, която се пропагандира през първите следвоенни години от нелегалната автономистка организация. Ограничено е влиянието и на комунистическите идеи за освобождаването на Южна Добруджа, нейното изграждане като социалистическа република и включването ѝ в балканска федерация на такива републики, чийто разпространител в областта е Добруджанската революционна организация /ДРО/. И трите посочени концепции за разрешаването на добруджанския въпрос имат своите привърженици и сред добруджанската емиграция в България, с която българското население в Добруджа поддържа постоянни контакти[157].

Политиката на Румъния спрямо българите определя основните искания на организираното легално движение на българското малцинство в страната през разглеждания период. Те са свързани с въпросите за собствеността върху земите и аграрната реформа, румънската колонизация, административния режим и местното самоуправление, училищата, църквите и културния живот. Целта на това движение е в рамките на международните договори /по-специално на договора за защита на малцинствата, подписан от Румъния през 1919 г./ и конституцията на страната да защитава правата и интересите на малцинствената общност. Основният проблем в неговата идейно-политическа еволюция е този за отношението към начините на политическо поведение и за съответните организационни форми. Открояват се три начина на действие, а именно – чрез румънските политически партии, чрез собствена малцинствена партия или чрез надпартийна организация като компромисен вариант. Развитието на българското малцинствено движение в Добруджа е белязано от сложните отношения на противоборства и единодействие между т.нар. „партийци“, или членуващите в румънските партии, и т.нар. „миноритари“, или привържениците на партийната политика на етническа основа. Доколкото четите и нелегалните действия, организирани от ВДРО и ДРО, създават поводи за преследвания срещу българското население в Южна Добруджа от страна на румънските власти и компрометират исканията за малцинствени права, тамошните български легални дейци се разграничават от тази дейност.

Присъединяването към партиите на румънското мнозинство се налага веднага след войната и остава доминиращо в политическото поведение на българите през периода между двете световни войни. Причините, наложили това, са: условията на следвоенния режим в Добруджа и Бесарабия, които на практика ликвидират възможностите за легално малцинствено организиране, психологическата неподготвеност на българското население за самостоятелна политическа борба, емиграцията на по-радикално настроените представители на елита, национално-политическия конформизъм и личният прагматизъм на оставащите водачи, някои внушения от страна на правителствени и обществени среди в България. През междувоенния период общо 17 българи от Добруджа са избирани в парламента на Румъния с листите на румънските партии, и то предимно с тези на двете основни политически сили – Националлибералната и Националцърънистката /селска/ партия. С изключение на трима депутати, избрани през 1920 г. с листата на опозиционната Социалистическа партия, останалите са избирани от името на управляващите партии. Те печелят общо 14 мандата в Камарата на депутатите /от тях 12 са в двата окръга на Южна Добруджа/ и 8 мандата в Сената /от тях 7 в Южна Добруджа/. Още около десетина българи стават депутати и сенатори в окръзите на Южна Бесарабия през същия период. Чрез парламентарни питания, изложения и срещи българи парламентаристи от Южна Добруджа, като Стефан Пенков, Матей Стефанов, Марко Илиев и други, се застъпват в полза на решаването на проблемите на българското малцинство. Някои от тези постъпки имат частични резултати, но не водят до трайни промени, тъй като тяхното удовлетворяване е подчинено на политиката на съответните румънски партии, която преследва неизменно румънизацията на Добруджа[158].

Разочароването от румънските партии, разединението на българския електорат, влошаването на малцинственото положение и появата на ново поколение водачи стимулират тенденциите към партийно организиране на българското малцинство. Външните предпоставки за това са актуализирането на малцинствения въпрос в международните отношения, примерът на другите по-добре организирани малцинства в страната, като унгарци и немци, либерализацията на политическия режим по време на управлението на Националцърънистката партия в края на 20-те и началото на 30-те години. Неуспешен опит за политическо обособяване на българското малцинство се прави от група дейци начело с адвоката Атанас Брашованов в гр. Констанца в навечерието на парламентарните избори през май 1926 г.[159] На 15 ноември 1928 г. в Добрич се учредява т.нар. Българска миноритарна партия в Добруджа като национално-демократическа малцинствена структура, която си поставя за цел да обедини българите в Румъния и да защитава с политически средства техните общностни интереси. Избраното ръководство на партията, или нейният Централен комитет, е в състав: председател – д-р Димо Димитриев, заместник-председател – д-р Димитър Новачев, секретар – Христо Капитанов, и членове – д-р Стефан Иванов, Иван Митиков, Васил Калчев, Георги Зогов и д-р Иван Ванев. Тази партия е легализирана, но през следващите години не успява да създаде строго регламентирана партийна структура и да развие организационен живот. Затова тя трябва да се оценява по-скоро като преходно формирование в развитието от идеен кръг към реална политическа партия или пък като група за политически натиск.

Изборната тактика на българските „миноритари“ се свежда предимно до търсенето на коалиционни партньори. Единственият им опит да издигнат самостоятелен кандидат е на частичните избори за сенатор, проведени през май 1930 г. в окръг Калиакра /Добрички/. По тактически причини кандидатурата на тогавашния лидер на партията Тодор Тошев е обявена за независима. Тя обаче е оттеглена в последния момент, след като издигнатият от управляващата Националцърънистка партия кандидат – Христо Стефанов, поема ангажименти да работи за решаване на основните проблеми на българите в Южна Добруджа. За парламентарните избори през 1931 г. и за местните избори през 1932 г. „миноритарите“ сключват предизборен съюз с една от малките румънски партии – Църънистката /селска/ партия на д-р Николае Лупу, който не постига успех. След 1934 г. „миноритарите“ предприемат нова тактика, а именно – формален отказ от идеите за самостоятелно партийно действие и присъединяване към големите румънски партии. Този ход се вписва в контекста на налагащата се по същото време идея за създаване на надпартийна организация на българското малцинство.

Дейците на „миноритарната“ идея в Добруджа имат повече успехи по отношение на огласяването на малцинствените проблеми и предявяването на съответните искания на българите, съхраняването и развитието на българското културно-просветно дело, издателската дейност, връзките с другите български общности в Румъния и подкрепата на техните легални движения, външната пропаганда – предимно чрез участията в конгресите на националните малцинства от европейските държави. През януари 1927 г. в гр. Базарджик /Добрич/ започва да излиза българският вестник „Куриер“ – с основател и редактор Любен Станчев, който от следващата година се превръща в първия печатен пропагандатор на идеята за самостоятелно политическо организиране на българите. След неговото спиране и до 1934 г. се появяват последователно още няколко вестника, които отстояват „миноритарната“ идея, а именно: „Поле“, „Единство“ и „Ново Единство“, издавани от редакционни комитети с редактори Яни Хаджиянев, Атанас Цветков, Христо Капитанов и др. Други „миноритари“ вестници са „Златна Добруджа“ на Тодор Тошев, издаван в Добрич, „Нов глас“ и „Наш глас“ на Иван Митиков, излизащи в Силистра, „Трибуна“ на Атанас Брашованов, списван в Констанца и издаван в Добрич и Силистра. Предимно представители на добруджанските „миноритари“ участват в конгресите на националните малцинства от европейските държави, провеждани ежегодно след 1925 г. най-често в Женева. Те са: Тодор Тошев и Иван Митиков през 1928 г., д-р Стефан Иванов през 1929 г., отново Т. Тошев през 1930, 1931 и 1932 г. и д-р Иван Байчев през 1933 г. В четените пред конгресите декларации и изявления добруджанските дейци пледират за решаване на най-болезнените проблеми на своите сънародници в областта, запазвайки лоялен тон спрямо румънските власти. Същевременно те се ангажират и с каузата на другите български малцинствени общности в Румъния[160].

Опити за създаване на български малцинствени организации се предприемат също така в Бесарабия и Банат. На 29 декември 1929 г. се провежда конгрес на българите в с. Ивановка Българска /Нова Ивановка/, който обединява представители на българското население в бесарабския окръг Четатя-Албъ /Белгород-Днестровски/. Конгресът обсъжда необходимостта от създаване на организация, нейните цели, както и въпросите за въвеждане на българския език в образованието и за издаването на печатен орган. Избира се ръководен комитет начело с адвоката Феодор Узун, който издава малцинствения в. „Нашият глас“ и оглавява „безпартийната листа на националните малцинства“ в окръга, участвала в изборите за окръжни съветници в началото на февруари 1930 г.[161] Генератор и трибуна на малцинственото движение на банатските българи в Румъния става издаваният от 1935 г. в Тимишоара от Карол Телбис/Телбизов в. „Банатски български гласник“. На 30 януари 1936 г. в с. Стар Бешенов се създава т. нар. Българска земеделска партия в Банат с председател учителят

BANÁTSČI BALGARSČIGLÁSNIČ

KAROL TELBIS

Balgarskata Zemedèlska Partija ud Banáta

Петър Телбис. Тя всъщност е секция на румънската Националцъранистка партия, но същевременно дава израз и на волята за собствена партийна структура на част от банатските българи[162]. Основните малцинствени искания на бесарабските и банатските българи са свързани с изучаването на матерния език и развитието на българската култура.

Първите опити за обединение на българите в Румъния на неполитическа основа се осъществяват чрез техните най-представителни институции – училищните или църковно-училищни настоятелства, които прерастват в т.нар. Български културни общества. Такива общества възникват и съответно са признати за юридически лица през 20-те години в добруджанските градове Силистра, Добрич, Балчик, Каварна и Констанца. Културни общества или дружества се формират и към българските училища и църкви в градовете Букурещ, Галац и Браила. Българско общество с културно-просветни цели се създава през 1934–1935 г. и в Болград, но там то не е признато от румънските съдебни власти и е осъдено на бездействие. Българските културни общества развиват многостранна културно-просветна дейност, която има решаваща роля за запазването на етнокултурната идентичност на българите в условията на румънското управление. На 14–15 март 1927 г. в Букурещ се създава Висш съвет на българите в Румъния. Той обединява представители на настоятелствата на културните общества от добруджанските градове и от столицата Букурещ, председателства се от българския пълномощен министър Светослав Поменов и заседава периодично като консултативен и координационен орган до 1929 г. В края на май 1934 г. се учредява Съюз на българските общества в Румъния от упълномощени представители на културните общества и дружества в градовете в Добруджа, в Букурещ и Браила. Поради политически причини – в контекста на противоречията в българо-румънските преговори по малцинствени въпроси, този съюз не е признат за юридическо лице от румънските съдебни органи[163].

Идеята за надпартийна организация на българите отвъд обхвата на културните общества се лансира в добруджанския печат от началото на 30-те години. След намесата на българското правителство в края на 1934 г. тя се възприема от повечето добруджански дейци, включително и от „миноритарите“. Неин разпространител става издаваният от февруари 1935 г. в Добрич в. „Добруджански глас“. По инициатива на неговата редакция на 21 и 22 май 1936 г. в сградата на българското училище в Букурещ се провежда и Първият извънреден конгрес на българите в Румъния. В него участват 62-ма делегати, които представят българските общности предимно от Добруджа, но и от Банат, Бесарабия и столицата Букурещ. Конгресът избира Изпълнителен комитет на българското малцинство от Румъния с председател Иван Желязков от Болград и секретар Христо Капитанов от Добрич. Този форум обаче, остава на ниво подготовка за създаване на нова организация и не се ангажира категорично с определянето на нейния характер[164]. Идеите и действията за надпартийно обединение на българите са компромис между двата дотогавашни подхода в българското малцинствено движение в Румъния. Те се налагат като необходимост за преодоляване на разединението и враждите между „партийци“ и „миноритари“, препоръчвайки поведението на „политическия опортюнизъм“, т.е. подкрепата на управляващите партии срещу удовлетворяване на определени малцинствени искания. Безуспешните усилия в тази насока се предопределят от вътрешните противоречия и смяната на политическия режим в Букурещ в началото на 1938 г.

В условията на кралската диктатура през 1938–1940 г. малцинствата в Румъния са интегрирани към новата власт чрез казионната организация Фронт за национално възраждане, замислена като „масова“ партия от тоталитарен тип. На 10 февруари 1939 г. е сключен специалният договор между ръководството на фронта и българското малцинство, представено от трима българи от Южна Добруджа. На парламентарните избори на 1 и 2 юни 1939 г. в листите на фронта са включени четирима добруджански българи, но в новия парламент попада само назначеният за сенатор Христо Цонков. На учредително събрание, проведено на 11 юни 1939 г., се учредява т.нар. Българско народно общество в Румъния. То избира ръководство в състав – Енчо Николов като председател, Георги Топоров като подпредседател и Христо Цонков като секретар. На 13 юли във Винга се провежда събрание, което избира Организационен комитет на Българското народно общество в Банат с председател адвоката от Стар Бешенов д-р Петър П. Телбис[165]. През периода на кралската диктатура българското участие в румънския политически живот губи своята автономност и остава неефективно с оглед решаването на българските малцинствени проблеми.

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И БЪЛГАРИТЕ В РУМЪНИЯ. До началото на 30-те години България предприема някои дипломатически постъпки в полза на малцинствените права на българите в Южна Добруджа, които винаги са подчинени на решаването на други, по-важни външнополитически проблеми на страната. С Румъния се водят и продължителни преговори за вдигане на секвестъра, наложен на имотите на българските поданици, които достигат до двустранна спогодба, сключена с посредничеството на великите сили в Хага през 1930 г. След много отлагания от страна на Румъния секвестърът е вдигнат само от градските имоти, докато полските, които са по-голямата част и се намират предимно в Южна Добруджа, са експроприирани срещу нищожно обезщетение. Наред с това българската държава оказва с прикрити средства непосредствена подкрепа на българите в Румъния и тяхното малцинствено движение, като насърчава организационното обединение на българската общност /с изключение на комунистическите среди/, покрива по-голямата част от разходите за функционирането на българските частни училища, подпомага издаването на българския периодичен печат, финансира някои частни банки и т.н.[166]

Делегати на Първия извънреден конгрес на българите в Румъния, 1936 г.

Банатски български гласник, 1936 г. Факсимиле – Лична сбирка Антон Лебанов

По време на българо-румънските преговори по малцинствените въпроси след 1933 г. българската дипломация проявява първоначално по-голяма активност. Нейната главна цел е да се подобри положението на българите в Южна Добруджа, като предявените искания съвпадат в общи линии с тези на българското малцинствено движение в Румъния. Българската страна отказва да приравни южнодобруджанските българи с власите в Северозападна България и се противопоставя на румънската позиция да се изключат от обхвата на преговорите българите от Северна Добруджа, Бесарабия, Банат и др. Тя предлага малцинствените езици да се въведат в началните училища въз основа на подадените от родителите молби, а не в предварително посочени селища, както е румънското искане. Друго българско предложение, което също не е прието от румънската страна, е да се създаде анкетна комисия с председател, посочен от Обществото на народите, която да разглежда оплакванията и исканията на малцинствата. Българските дипломати подготвят специална конвенция за режима на малцинствата в двете страни, с каквато обаче Румъния не желае да се ангажира. В съответствие с променената международна обстановка след есента на 1938 г. българската външна политика губи интерес към двустранните преговори, тъй като се ориентира към мирно възвръщане на Южна Добруджа в границите на България[167].

* * *

Българското етническо присъствие в Румъния намалява значително през 1940 г. след поредната окупация на Бесарабия от Съветския съюз, както и поради възвръщането на Южна Добруджа на България и българо-румънската размяна на население по силата на Крайовския договор. След социално-репресивния съветски окупационен режим /1940–1941/ българите в Бесарабия попадат в условията на също така репресивния военно-окупационен и национално-дискриминационен режим на Румъния, продължил до лятото на 1944 г.[168] Въз основа на клаузата на Крайовския договор за задължителна размяна на населения през ноември–декември 1940 г. и през април–май 1941 г. от Северна Добруджа се изселват в България общо 66 800 българи, които са настанени в Южна Добруджа. От клаузата за доброволно изселване в България се възползват едва 368 българи от останалата територия на Румъния, от които 213 – по време на предвидения едногодишен срок, а другите – след продължаването на срока през 1943 г.[169] Останалите в Румъния българи преживяват несгодите на националистическите режими на националлегионерската държава и на военната диктатура на Йон Антонеску, както и румънското участие във Втората световна война[170]. Тези условия на практика ликвидират възможностите за организирана малцинствена дейност. След настъпилите драматични промени българите католици в румънски Банат са вече преобладаващата част от лицата в Румъния, които декларират открито своята българска идентичност. Принудителната или доброволната асимилация на населението с български произход в областите Мунтения, Олтения и Молдова се ускорява още повече като следствие на неговия избор да не емигрира в България при прилагането на клаузата за доброволно изселване, предвидена в Крайовския договор.

4.
Българската диаспора в Съветския съюз и държавите в Централна и Западна Европа

БЪЛГАРИТЕ В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ. Най-многобройната българска общност, от която в значителна степен произхождат останалите българи в Съветския съюз, са бесарабските българи, но през периода 1918–1940 г. историко-географската област Бесарабия е в държавната територия на Румъния. Другите по-компактни български общности, установили се в Русия през XVIII–XIX в., са олшанските, таврийските, или приазовски българи и кримските българи. По-малобройни български общности и отделни семейства има из цялата територия на Съветския съюз. През XIX и първите десетилетия на XX в. в южните губернии на Русия започва индустриализация и бързо увеличаване на градското население. Нарастват потребностите от производство на храни, особено на зеленчуци. От България, главно от Търновско и Горнооряховско, започват да идват градинари гурбетчии. Те са на групи от 5–6 до 40–50 души, наемат поливна земя и създават градини за интензивно производство на зеленчуци. Започналата Първа световна война и последвалата Октомврийска революция създават сериозни пречки за гурбетчийското градинарство и редица градинари довеждат семействата си и се установяват трайно в Русия[171].

След жестоката гражданска война през 1920 г. в Украйна и на полуостров Крим /през разглеждания период Крим не е част от територията на Украйна/ е установена съветска власт. Декретът за земята, обявен от новата власт, не носи нищо за българските селища, защото в техните райони няма помешчическа, църковна и манастирска земя. В тези селища социалното противоречие, доколкото го има, е между малкото на брой безимотни и бедни, от една страна, и мнозинството средни и заможни стопани, от друга. При провеждането на Новата икономическа политика /НЕП/ през периода 1923–1928 г. стопанствата на средните и заможните българи укрепват. Добре печелят и българите градинари, които остават трайно в Съветска Русия[172].

Освен със земеделие българите се занимават със занаяти и търговия. През 1929 г. започва принудително създаване на колхози и разкулачване на всички, които не приемат колективизацията. Хиляди български семейства са изселени в Сибир, имуществото им е конфискувано, а значителна част от изселените измират още при пътуването и устройването на новото местоживеене. През 1932–1933 г. добивите от зърнени храни са много ниски и хиляди хора измират от глад. Към 1935 г. повече от 90% от българите в Украйна и Крим са включени в колхозите, в които влизат и трайно установилите се градинари. Значителна част от младежите, дори цели семейства напускат селата и отиват в градовете – по промишлените обекти на започналата индустриализация на Съветския съюз[173].

Веднага след революцията българите в Украйна и Крим поставят въпроса за своето национално-културно развитие, за местно самоуправление, българска църква, представителство в централните органи на управление, създаване на български училища. Развиват дейност редица български национални организации: „Напредък“, „Просвета“, „Зора“, „Съюз на българите в Южна Русия“ и др. През 1924 г. в Украйна е извършена административна реформа, при която се осигуряват правата на националните малцинства. Създадени са български секции при централния, губернските и областните партийни органи, както и четири български национални района – Първомайски /бивш Олшански/, Коларовски /бивш Романовски/, Благоевски /бивш Голямобуялъкски/ и Ботевски /бивш Цареводаровски/. Тези райони просъществуват до края на 30-те години, когато са ликвидирани като административни единици. Редица български селища в Украйна и всички такива селища на полуостров Крим остават извън националните райони, но в тях са създадени български селски съвети[174].

Българска сватба в Таврия – изт.: М. Хаджийски. Българите в Таврия. С., 1942 г.

През годините 1923–1925 от България в СССР пристигат групи политически емигранти, главно комунисти. Те са приети радушно от съветските власти, които се доверяват на идейната им преданост и ги изпращат като политически, стопански и културни дейци в българските селища[175].

Точният брой на българите в Украйна и Крим през този период трудно може да бъде посочен, а за останалите райони на СССР това е почти невъзможно. Според официалната статистика през 1926 г. в Украйна живеят 92 078 българи. По същото време обаче в документи на българските съвети и партийни органи се посочват 200 000 българи. Според приазовския българин историк Михаил Дихан към 1926 г. българите в Украйна са 120 000, в Крим – 13 000, и в Молдавската автономна съветска социалистическа република /по левия бряг на р. Днестър/ – 6000 души. А според бесарабския българин

Владимир Дякович /който по това време живее в България и оглавява Съюза на бесарабските българи/ през 1928 г. в цяла Бесарабия /в границите на Румъния/, в Украйна и Крим живеят 530 000 българи[176].

През разглеждания период големи промени настъпват в културния живот на българите в Украйна и Крим. Веднага след гражданската война, през 1921 г. в Преслав /едно от централните селища на приазовските българи/ е открит курс за учители по български език. През 1923 г. се откриват български училища, създава се българска секция при Комисариата по просветата в Украйна, както и отдели при районните изпълнителни комитети. Към 1925 г. функционират 74 български училища със 109 учители и 7185 ученици, а в края на 20-те години 90% от българските деца на училищна възраст в Украйна се учат вече на роден език. През 1924 г. в Преслав е открит Педагогически техникум и през учебната 1925/26 г. в него се учат 152 души. Випускниците на този техникум се изявяват като писатели, учени, администратори. В Одеския педагогически университет се създава специалност „българска филология", която през 1937 г. завършват 60, а през 1938 г. – 53 българи[177].

Наред с това се създават периодика и литература на български език, вписващи се в изискванията на комунистическата пропаганда. През 1924 г. Централното българско бюро при Централния комитет /ЦК/ на Украинската комунистическа партия започва да издава вестник „Сърп и чук", който от 1926 г. излиза под името „Съветско село", а от 1930 г. – като „Колективист". От 1929 г. излизат две списания – „Бъди готов" и „Млад ударник". Книжнината на български език се печата в Москва, Киев и Харков, издадени са 1150 заглавия. През 1931 г. в Харков е създадена българска секция към Украинския съюз на пролетарските писатели. Но в края на 30-те години в Съветския съюз започва жесток терор и голяма част от формиралата се българска интелигенция е разстреляна или изпратена по затвори и концлагери[178].

В годините на Втората световна война, съветските власти проявяват недоверие към българите и военнослужещите от техните среди са отзовани от войската. Те, заедно с подлежащите на мобилизация българи, са отведени във вътрешността на страната, където работят в трудови батальони, в рудниците и в промишлеността дори и след 1945 г. Въпреки терора и насилията на съветските власти значителна част от българското население участва в съпротивата срещу германските и други войски, нахлули в Съветския съюз. През есента на 1941 г. са окупирани Украйна и Крим. В окупираните територии, включително в българските села, срещу немските и румънските войски започва съпротива, партизанско движение. Същевременно много млади българи са отведени в Германия като евтина работна ръка. Тогава сред приазовските българи започва движение за изселване в България. Българското правителство води преговори с Германия и в края на 1943 г. според документи – 1575, а според устни свидетелства – 3500 души идват в България. След 9 септември 1944 г. обаче съветските власти изискват всички тези българи и ги депортират в Таджикистан, където до 1956 г. те са под полицейски надзор и не могат да напускат селищата, в които са въдворени[179].

През зимата на 1943 и пролетта на 1944 г. германските и румънските войски са изтласкани от Украйна. Установилите се съветски административни органи мобилизират цялото работоспособно българско мъжко население и го изпращат в Донбас, Урал, Сибир. На репресии са подложени всички, които без съпротива са приели окупационния режим на германците. Най-трагична е съдбата на кримските българи. Наред с кримските татари и други местни народи те са обявени за сътрудници на германците и през юни 1944 г. им е наредено за 2 часа да изоставят домовете си. С това, което са успели да вземат на ръце, българите са натоварени в товарни вагони и разселени по Урал, Сибир, Средна Азия, където живеят под строг надзор като каторжници. Много от тях измират още при пътуването. През 1953 г. в Пермска област има 3625, в Свердловска /Екатеринбургска/ – 2847, в Кемеровска – 2365, в Казахска ССР – 1868 от т.нар. кримски българи. Така компактната група на повече от 13 000 кримски българи е разпиляна и подложена на унищожение и асимилация[180].

БЪЛГАРИТЕ В ЦЕНТРАЛНА И ЗАПАДНА ЕВРОПА. Днешните български общности в Централна и Западна Европа се създават през периода XV–XX в. и стават забележими след Първата световна война. Те са формирани предимно чрез икономическата емиграция, но има и потомци на политически емигранти. От българската икономическа емиграция характерна група са градинарите, които създават свои градини в Австрия, Унгария, Чехословакия, Полша, Германия, Франция, Италия, Испания. С пословичен денонощен труд, със скромен до нищета бит, с честни взаимоотношения с държавата приемник, с местните власти и с хората българите градинари печелят уважение в цяла Европа. От друга страна, много българи следват във висшите учебни заведения в Централна и Западна Европа, като част от тях след завършване на образованието, а други по-късно, след специализация или по политически причини, остават в страните, където са учили. Така се създава българска диаспора от предимно образовани специалисти: лекари, инженери, художници, музиканти /певци, инструменталисти, диригенти, композитори/ и др. От началото на XX в. българите стават една от нациите – източници за формиране на европейския интелектуален елит[181].

Българите във Виена още през ноември 1869 г. образуват дружество с името „Напредък", чиято цел е „да образова в чуждестранни училища българчета, които после да станат учители в България"[182]. Българската община във Виена е една от най-старите в чужбина, а българите градинари там са познати от края на XIX в. След Първата световна война те стават известни и в други по-големи градове на Австрия като Грац, Линц, Клагенфурт, Залцбург и др.[183]

През 20-те и 30-те години на XX в. австрийските власти предприемат мерки за ограничаване на броя на българите градинари и за намаляване на площта на техните градини поради безработицата в страната, както и заради конкуренцията им спрямо австрийските градинари. Към края на 1936 г. в Долна Австрия заедно с Виена има 42 българи газди /собственици на зеленчукови градини/, в Горна Австрия – 10, в Бургенланд – 4, в Щайермарк – 14, още в Тирол, Залцбург и другаде. Общо в Австрия работят 92 газди и 488 градинарски работници, които обработват около 600 йоха земя /1 йох = 57 554 ара/[184]. През септември 1936 г. във Виена с прякото участие на председателя на Българския градинарски съюз в София е създадено Българско градинарско дружество, което през годината има отчетени 359 членове[185].

След Аншлуса /13 март 1938 г./ новите власти в Австрия разрешават на българите градинари занапред да обработват 405 йоха земя с 405 българи работници. Разрешава им се и да превеждат печалбите от градинарския труд в България по германско-българския клиринг, като общата сума на тези преводи не бива да надхвърля 220 000 райхсмарки. В началото на 1943 г. германското правителство вдига ограниченията върху броя на българите градинари в пределите на Райха. То отива и по-далеч, като разширява обсега на действие на Българското градинарско дружество във Виена, натоварвайки го да дава разрешения за създаване на зеленчукови градини не само на територията на Австрия, но и на целия райх.

Църквата „Св. св. Кирил и Методий" в Будапеща, център на западноевропейската българска епархия. /Съвременен вид/ – www.bolgarok.hu.

Българи градинари в Швейцария /1922 г./ с министър-председателя Ал. Стамболийски и министъра на земеделието К. Муравиев – ИМ-Пазарджик

Първите българи градинари пристигат в Унгария през пролетта на 1865 г. и наемат земи за обработване в покрайнините на Будапеща, за да произвеждат зеленчуци[186]. Приети от властите и населението, те се увеличават и започват да създават различни организационни структури. През 1914 г. по предложение на българския генерален консул в Будапеща е учредено Дружество на българите в Унгария, което си поставя културни цели[187]. За кратко време то успява да активизира националното чувство у българите, разпръснати из унгарската държава. На 14 май 1916 г. Дружеството на българите заедно с други представители на българската колония, начело с българския генерален консул в Будапеща избират Църковно-училищно настоятелство, основан е и фонд „Постройка на български храм и училище в Будапеща". На 27 май с.г. е създадена Българска православна църковна община в унгарската столица[188]. Устройството на българската колония в Унгария се регламентира от устав, приет на 8 януари 1920 г. от Общото събрание на колонистите. Към март 1930 г. българската градинарска колония в Унгария наброява над 4000 души, много от които се установяват на постоянно местожителство в тази страна, като си запазват българското гражданство.

За правилното решаване на трудовите спорове между българите градинари – газди и работници, в някои градове на Унгария, където има по-многобройни групи, се създава помирителен съд или съвет. Такива са образувани в Будапеща, Мишколц и Печ. При даване на разрешение за работа в Унгария от Министерството на земеделието в Будапеща Българската легация взема от всеки градинар по 2 пенгьо[189] за фонда „Постройка на храм и българско училище в Будапеща". Легацията събира и църковен данък, определен от общо събрание на българите градинари, по 2 пенгьо на ланц земя /1 ланц = 4,2 декара/.

През 1939 г. в унгарската столица е основано Българско градинарско дружество с 200 души членове. След Първия виенски арбитраж /2 ноември 1938 г./, който дава на Унгария южната част на Словакия и част от Подкарпатска Украйна, под унгарска администрация преминават и около 1000 българи градинари от посочените територии[190].

След разпадането на Хабсбургската империя /Австро-Унгария/ българите градинари, които работят в земите на Чехия и Словакия, остават и продължават да произвеждат зеленчуци. След 1923 г. в Чехословакия има към 370 градинарски компании на българи, които притежават средно по 40 декара обработваема земя. Местните градинари обаче са недоволни от силната конкуренция на българите. След Първия виенски арбитраж и след окупацията на Чехия през 1939 г. в Протектората Бохемия и Моравия остават едва една четвърт от българите градинари.

Българи градинари в Унгария – www.bolgarok.hu.

През първата половина на 20-те години на XX в. българите градинари в Бърно създават Градинарско дружество „Св. Георги". През май 1928 г. в Братислава е учредено Българско градинарско дружество „Св. св. Кирил и Методий", а в навечерието на Втората световна война 142 българи гра-

динари в Чехия създават в Прага Градинарско дружество „Св. Илия“[191].

Още през 1918 г. българската колония в Будапеща открива свой православен параклис. Той е разположен в частна къща, което създава редица неудобства. Същата година в унгарската столица е открито и Българско народно училище, което започва да функционира, макар в неподходящо помещение и без учебни пособия. За учебната 1920/21 г. се записват 16 момчета и 12 момичета. През ноември 1921 г. Министерството на външните работи на България разрешава на Българското училищно настоятелство да открие прогимназиални класове. През март 1931 г. Будапещенската община подарява на българската колония парцел за строеж на църковен храм и училище. На 24 май същата година е положен основният камък на Българския православен храм в Будапеща.

Българската колония в град Мишколц, която през 1924 г. наброява 40 семейства, през април с.г. открива българско училище с 12 ученици. За целта родолюбив българин предоставя помещение в своята къща. До учебната 1934/35 г. българското училище в Мишколц е частно, но в следващата учебна година то става държавно, клон на училището в Будапеща. Още през 1921 г. тамошните българи учредяват Църковна община, като в къщата на родолюбец е предоставено помещение за параклис, а от България е изпратен свещеник, който да се грижи за църковните им нужди. Мнозинството от българската колония в град Печ през 1935 г. също решава да обзаведе свой православен параклис. Кметът на града, който цени продукцията на градинарите, предоставя за целта партерен апартамент[192]. Така към 1935 г. българите в Унгария вече имат свой православен църковен храм в Будапеща и параклиси в Мишколц и Печ, свои училища в Будапеща и Мишколц, но нямат собствена училищна сграда. Поради това повече от 100 български деца, които живеят далече от тези градове, нямат възможност да посещават българско училище. През 1940 г. със съдействието на българския посланик в Будапеща е открито българско училище в гр. Каша /Кошице – сега в Словакия/, където българската колония е многобройна. Заниманията на децата започват на 6 март същата година с 25 редовни ученици[193].

Втората по брой и значение група българи в централноевропейските държави /след градинарите/, които пребивават временно и само някои се установяват за постоянно, са студентите. В Австрия още през XIX в. най-привлекателният център за българите, които желаят да продължат образованието си във висши учебни заведения, е Виена. По инициатива на българския пълномощен министър Андрей Тошев в началото на април 1918 г. в австрийската столица е открит пансион за бедни

български студенти. Той се намира в триетажно здание, закупено от комитет, който разполага с капитал от 745 000 крони, подарени от частни лица и от австрийски учреждения[194]. До края на 1918 г. в пансиона са приети 25 българи[195].

През май 1922 г. българи студенти, главно от Вардарска Македония, основават във Виена Македонско културно-просветно дружество, което ги сплотява и организира за взаимопомощ. Неговата цел е и да направи достояние на австрийската и европейската общественост политиката на терор и насилия, която провежда сръбската власт във Вардарска Македония. Дружеството сътрудничи с Македонските студентски дружества в Берлин, Лайпциг, Прага, Париж и с Македонския студентски съюз /МСС/ в София, който има свои клонове в Централна и Западна Европа. От 1926 до 1930 г. седалище на МСС в чужбина е Виена заради благоприятните условия за работа и съчувствието на австрийското общество[196].

Към юни 1924 г. българските студенти в Австрия наброяват 463 души, като най-много от тях изучават медицина – 143 души, търговия следват 85 души, във Висшето земеделско училище се учат 49 души, машинно инженерство следват 40 души, електроинженерство – 16 души и т.н.[197] Младите българи, следващи в Австрия, създават редица свои организации. През първите месеци на 1921 г. в Леобен е учредено Българско академическо дружество „Руда“. На 4 април 1924 г. българите студенти в Инсбрук основават Медицинско студентско дружество „България“. През втората половина на 20-те години във Виена развива дейност Българско академично национално дружество „Отец Паисий“, а в Грац е създадено Академично българско национално дружество „Балкан“.

През втората половина на XIX в. българите откриват и средните специални или висши учебни заведения в Прага и Бърно, Чехия. След Първата световна война Чехословашката република става много привлекателна за българските студенти, където те изучават медицина, строително инженерство, архитектура и други специалности. Със сериозен авторитет се ползва чешката славистика. През учебната 1926/27 година студентите българи в Чехословакия са 233 души, като страната е на четвърта позиция в Европа в предпочитанията на българите, следващи в чужбина. А в края на 1934 г. броят на българите студенти само в Прага и Бърно е общо 622 души.

Още през 1880 г. български студенти в Прага основават дружество „Българска седянка“, което

Страдата на българския студентски пансион /конвикт/ във Виена – ЦДА

Ученици и учители от Българското народно училище в Будапеща, 30-те години – www.bolgarok.hu.

развива забележителна дейност. Негови членове създават задруга „Просвета“, за да превеждат от чешки на български език малки литературни творби и да ги популяризират в България. През 1921 г. в Бърно е създадено Българско академическо дружество „Св. св. Кирил и Методий“, чиито членове през 1934 г. са 120 души. В Прага през 1930 г. 47 членове на „Българска седянка“ я напускат и създават Академично дружество „Св. св. Кирил и Методий“. Политизацията на българското общество се пренася и сред студентите в чужбина. Така студенти, споделящи идеите на БЗНС, създават в Прага дружество „Цанко Бакалов“, в което членуват 120 души, а последователи на партиите в Демократическия сговор създават дружество „Хан Крум“, в което членуват 80 души. На последователни национални позиции стоят студентите българи от Вардарска и Егейска Македония. Те се организират в Македонско културно дружество и с помощта на ВМРО извършват пропагандна дейност за разкриване пред европейската общественост на истината за насилията, които сръбските и гръцките власти извършват срещу българите в Македония[198].

През лятото на 1926 г. в Прага представители на български студентски организации от София, Германия, Австрия и Чехия учредяват Български национален студентски съюз[199].

След окупацията на Чехия и Моравия през но-

ември 1939 г. немските власти затварят чешките висши учебни заведения. Тогава голяма част от българските студенти се прехвърлят във висшите училища на словашката столица Братислава. На 26 декември 1939 г. студентите българи в Братислава създават Българско академическо дружество „Раковски", което става редовен член на Българския народен студентски съюз в София[200].

След възстановената независимост на Полша през 1918 г., потокът от българи към тази страна бързо се увеличава. През 20-те години градинари от Търновско и Поповско достигат до Варшава. В края на 20-те години българите градинари в Полша са вече 500–600 души. Броят на българите, учещи в Полша, също се увеличава. През 1926 г. групата български студенти в Полша е от 121 души. През 1937 г. в Краков е създадено Българско културно-просветно дружество „Христо Ботев"[201].

* * *

След Първата световна война интересът на българите към немските университети се запазва. В Германия продължават образованието си и много млади българи от Македония. През 1926/27 учебна година в Германия следват повече от 700 българи. Този интерес продължава през 30-те и първата половина на 40-те години[202]. Част от завършилите или специализирали в Германия остават в страната и слагат началото на българска общност от високообразовани и талантливи специалисти – художници, музиканти, инженери и др. Например създателят на Стимулационното учение и един от създателите на общата биология Методи Попов през 1904–1909 г. специализира в Зоологическия институт при Мюнхенския университет. През 1911–1912 г. той специализира също в Берлин, Париж и Лондон, а от 1924 до 1930 г. издава в Берлин научното списание „Целстимулационсфорщунген"[203].

Българската трудова емиграция достига до Германия през 30-те години. До края на 30-те години българи градинари успяват да създадат 20–30 градини около Лайпциг и Мюнхен. В годините на Втората световна война няколко хиляди българи учат, работят и се изявяват в Германия[204].

Между двете световни войни в България се запазва и интересът към френското образование, като най-предпочитани са специалностите медицина и фармация. По брой на български студенти Франция следва Германия и в тази страна се формира сравнително многобройна група от образовани българи. Художници като Жорж /Георги/ Папазов, Георги Бакърджиев и Петър Рамаданов, музиканти като оперните певици Анна Тодорова и Илка Попова, пианистката Лиляна Христова, много лекари, инженери и други пребивават по-дълго или се установяват в страната[205]. През 30-те години във Франция работят 326 българи градинари, а през 1936 г. в печата се съобщава за български градини около големите френски градове.[206] Освен интелектуалната и трудовата емиграция във Франция идва и българска политическа емиграция, главно членове на БЗНС и комунисти.

Италия е също сред предпочитаните държави за получаване на висше образование. В периода между двете световни войни в Италия се изявяват много български художници като Борис Георгиев, Андрей Николов, Асен Пейков. Не по-малко известни са българите, които заемат достойно място в музикалното изкуство, като оперните певици Надя Свиларова, Елена Николай, певците Христо Брълбаров, Борис Христов и др.[207] Български търговци и икономически емигранти също се установяват в Италия, но не създават значителни колонии.

След 1918 г. интересът в България към висшите учебни заведения в Швейцария намалява, но все пак забележими български студентски групи до 1945 г. има в Женева, Лозана, Цюрих, Фрибур[208].

5. Българската диаспора в Северна и Южна Америка и в Австралия

БЪЛГАРСКАТА ДИАСПОРА В САЩ. Заселването на емигранти в Северна Америка и преди всичко в САЩ се извършва през XIX–XX в. От 1821 до 1924 г. в САЩ се заселват 33 млн., а в Канада 4,4 млн. емигранти. До 1881 г. заселването в САЩ става без ограничения, от 1882 до 1916 г. започва известно регулиране на потока от емигранти, а от 1917 г. се въвежда строг ограничителен режим.

В края на XIX и началото на XX в. българи от етническата територия на Балканския полуостров започват да емигрират в Америка. От свободната част на отечеството тръгват групи от млади мъже, които отиват на гурбет. Част от тях се завръщат, а тези, които остават в Америка, сключват смесени бракове.

След Първата световна война българите от Егейска и Вардарска Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа тръгват с целите си семейства, изселват се дори цели села. Това не е точно или само икономическа емиграция, защото сред емигрантите има и заможни хора. Българите от посочените територии мигрират и защото не искат да търпят произвола на чуждата власт, терора и насилствената асимилация. Най-масова е емиграцията на българите от Македония, от чиито среди се формира основно българската диаспора в Америка и Австралия. За българите, изселили се от държавната територия на Югославия, Гърция, Турция, Румъния, Албания или бившия Съветски съюз, в статистическите документи на държавите приемници се отбелязва, че са диаспора не само от горепосочените държави, но и от съответните нации.

За количеството на българската емиграция в САЩ до края на XIX в. в различни източници се посочват от 300 до 5000 души. До 1903 г. емиграцията е главно от свободната част на отечеството и е предимно икономическа. Специално от Македония емиграцията на българите рязко се увеличава след Илинденско-Преображенското въстание. През 1903 г. само от Битолския вилает към Америка се отправят 3929 души. От България през периода 1904–1907 г. за Америка заминават 21 372 души /от които само 28 жени/; от 1908 до 1912 г. заминават още 18 653 души. След 1913 г. потокът от българи емигранти пак се увеличава, особено от Македония, където новите гръцки и сръбски власти се оказват много по-жестоки „господари" от Османската империя[209].

Американската статистика дава малко и несигурни данни за общия брой на българите в САЩ до 1944 г. До 1899 г. името българи не се употребява в официалните документи, а от 1899 до 1920 г. се дава общ брой на българи, сърби и черногорци. Народността се записва според паспорта на емигранта, а повечето българи имат османски, сръбски, гръцки, румънски, руски, австро-унгарски и пр. паспорти. Според изследователите – българи от България и от емиграцията, до 1945 г. българите в САЩ са от 115 000 до 125 000, като 70% са от Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини, Бесарабия, Банат и 30% от свободната част на отечеството[210].

Първите заселници българи са без високо образование и специална подготовка, предимно селяни. Те стават работници по строежи и фабрики, където не се изисква владеене на езика и специална квалификация, работят на големи групи от 30–40 до

Семейна ферма на българи в Америка, 20-те години – сп. „Илюстрация Светлина"

Делегати на XIII редовен конгрес на МПО, 1933 г. – в. „Македонска трибуна"

100 и повече души, живеят в общежития и фургони. След няколко години упорит труд и лишения занаятчиите отварят хлебарници, бръснарници, сладкарници, шивачници и други; търговците – бакалници, кафенета, хотели. След Първата световна война сред емигрантите има вече собственици на акции в параходни търговски агенции, търговски къщи, адвокатски кантори, банки. От второто и третото поколение се издигат американци от български произход, които влизат в интелектуалния елит на страната. Единици от емигрантите забогатяват, мнозинството попада в средната класа, а има и бедни.

Българите пристигат на източното крайбрежие на САЩ и постепенно „вървят" на запад. Първите големи поселения възникват в щатите Илиноис, Пенсилвания, а след 1918 г. голяма българска колония се събира в Ню Йорк, главно от специалисти – лекари, адвокати, преподаватели. Като центрове на българската емиграция се очертават градовете Акрон, щат Охайо; Индианаполис и Форт Уейн, щат Индиана; Чикаго, щат Илиноис; Детройт, щат Мичиган, и др.

Джон Атанасов в Музея на цифровия компютър, САЩ, 1980 г. – Архив ТАНГРА ТанНакРа

В САЩ пристигат и градинари, но условията не позволяват прилагането на тяхната традиционна организация на труда. През 1930 г. там работят 221 градинари от България, а има също такива от Банат и Бесарабия[211]. По строящите се железопътни линии през щатите Охайо, Илинойс, Индиана, Мисури българите достигат до щатите Северна и Южна Дакота, Монтана, Юта, Невада, до Орегон, Вашингтон и Калифорния на запад, до Флорида и Тексас на юг. При второто поколение започва да се формира слой от специалисти, свободни професии. Първа се оформя групата на лекарите – до 1945 г. повече от 50 българи лекари практикуват в САЩ като добри и търсени специалисти. Втората група са юристите, повечето от които работят като адвокати и помагат на останалите българи, на работниците при трудовоправни спорове, на занаятчиите и търговците, на различните дружества и политически организации. Издигат се и доста журналисти, които списват вестниците и списанията на българите, сътрудничат в американската периодика. Формира се и група от специалисти в инженерно-техническата област. Един от тях е Иван Атанасов от с. Бояджик, Ямболско, който идва в САЩ 13-годишен и успява да завърши средно и висше образование. Неговият син Джон-Винсент завършва електроинженерство и става преподавател по физика и математика, а през 1937 г. открива принципа на електронноизчислителната машина и е признат за изобретател на компютъра. Асен Йорданов идва в САЩ през 1921 г. и се изявява като един от водещите авиационни специалисти в света. Има известни химици, агрономи, университетски преподаватели. Важна роля за сплотяване на емиграцията и запазване на българската идентичност имат свещениците и учителите. Българите се изявяват добре като артисти, певци и инструменталисти, художници. Васил Христов от Битоля се утвърждава като един от известните художници портретисти и пейзажисти в САЩ. Известен скулптор, живописец и писател става Атанас Качамаков, възпитаник на Художествената академия в София. Той пристига в САЩ през 1925 г., живее и работи в Лос Анджелис, където прави бюстове на известни личности, работи в киното, пише книги и през 1935 г. спечелва наградата Джон Нюбъри „За най-значителен принос в американската литература за деца". Българите се изявяват и в областта на спорта. Дан Колов покорява Америка и печели световна известност. Издигат се също заможни търговци и индустриалци[212].

* * *

Изправена пред многобройни проблеми, българската емиграция се сдружава в различни организации: взаимоспомагателни, културно-просветни, женски, политически дружества, като дейността обикновено е по-широка от названието на съответната организация.

За по-бързото приобщаване на емигрантите към американската култура се създават Българо-американски клубове, а през 1935 г. в Ню Йорк е създаден Американско-български институт за улесняване връзките на българските емигранти с американското общество. Емигрантските организации, наред с обявените си цели и задачи, са свързани и с националноосвободителното движение в Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини. Влияние имат и социалистите. Например през 1918 г. Българският работнически социалистически съюз /БРСС/ има 18 групи. Комунистическите групи засилват дейността си през 20-те години, когато се създава българска секция към Американската работническа партия, която членува в Комунистическия интернационал. Поставили „социалните" пред „националните" въпроси, комунистите се обявяват срещу контактите на емиграцията с България и нейната легация във Вашингтон. Като цяло организациите на социалисти и комунисти, въпреки подкрепата на II и III Интернационал, на левите организации в САЩ, не получават широка популярност сред българската емиграция. БРСС в САЩ достига до 1200 членове, а комунистическите групи – до 600 членове[213].

Мнозинството от емиграцията остава привързано към националноосвободителната идея на българите. Още през 1899 г. се слага началото на Българо-македоно-одринско дружество „Левски", чиято цел е да помага в борбата за освобождение на българите в Македония и Тракия и за обединение на отечеството. На 1 октомври 1922 г. във Форт Уейн, Индиана, е свикан учредителен конгрес и е приет Устав на Съюза на Македонската политическа организация /МПО/. След 19-майския преврат от 1934 г. в България и линията на новото правителство за сближение с Югославия през следващите години МПО е единствената легална политическа организация, бореща се за единство и независимост на Македония[214].

Още през първото десетилетие на XX в. православните емигранти създават църковни общини и започват да изграждат храмове. До средата на 30-те години в САЩ и Канада българите издигат повече от 20 православни храма и параклиса. През 1921 г. Св. Синод на Българската православна църква /БПЦ/ създава „Духовна мисия в Америка" и назначава за неин началник протопрезвитер д-р Кръстю Ценов. През ноември 1931 г. Синодът изработва „Основна наредба", а през 1937 г. е създадена епархия за българската православна емиграция в Америка. За управляващ новата епархия на БПЦ е определен Величкият епископ Андрей. Църквата е национална организация, която може да събере мнозинството на българската емиграция и да примири второстепенните различия сред нея. До 1934 г. между МПО и Българската духовна мисия няма никакви различия, още по-малко някакви противоречия. Но след 19-майския преврат през 1934 г. антиправителствената позиция на МПО се пренася и срещу епископ Андрей. Християнското търпение, културата, житейският опит и мъдростта на дядо Андрей му помагат да запази влиянието на БПЦ[215].

Първото българско училище в Северна Америка е открито през 1914 г. в Торонто, Канада. През 1921 г. е открито българско училище в Стилтън, Пенсилвания, при българския православен храм „Св. Благовещение", а пръв учител в него е свещеникът Давид Наков, който е бил учител в Македония. В началото на 1925 г. са отворени и българските училища „Св. св. Кирил и Методий" в Гранит Сити и „Неофит Рилски" в Мадисън, Илинойс. Подем в учебното дело на българската емиграция настъпва, след като МПО отправя призив за откриване на училища. Така български училища се откриват там където има по-многобройни организации на МПО: в Индианаполис, Форт Уейн, Кливлънд, Детройт, Милуоки, Хомстед, Ню Йорк. До 1945 г. българските училища в САЩ и Канада са вече 30 на брой. Използват се учебници от България, като някои се преиздават в Америка[216].

Първият вестник на български език – „Борба", започва да излиза през януари 1902 г. в Чикаго като орган на Македоно-Одринското дружество „Левски". До 1945 г. в Северна Америка излизат общо 44 вестника и списания на български. От тези вестници 26 са информационни и се интересуват преди всичко от положението в Македония. Комунистическите издания са 9, социалистическите – 4, а 3 издания имат анархо-комунистически групи. В Чикаго излизат 12 български периодични издания, в Гранит Сити – 8, в Детройт – 7, и т.н. Периодичният печат отразява икономическия и културния живот и политическите идеи на българската емиграция, и е основен източник за живота на колониите, за всекидневието им, за дружествата, храмовете, училищата и различни техни прояви[217].

Социалистическият и особено комунистическият печат предлага обединение на трудещите се – преди всичко индустриалните работници, само на класов принцип. В този печат се възприема и пропагандира решението на Комунистическия интернационал за отделна „македонска" нация, което всява смут в съзнанието на българите от Македония[218]. Един от най-влиятелните, големи и сериозни вестници, издаван и до днес, е „Македонска трибуна", който се появява на 10 февруари 1927 г. в Индианополис. В него сътрудничат както видните дейци от емиграцията, така и лица от България и други страни. В отговор на противобългарската пропаганда през 1929 г. „Македонска трибуна" излиза със специална статия под заглавие „Македонец, българин и македонската борба". В статията се обяснява, че няма македонски народ и македонски език, защото „македонец" е понятие, свързано с региона Македония и македонци са не само българите, но и власите, турците, евреите, гърците и всички други, родени в Македония[219]. През 1938 г. вестник „Народна воля" излиза със статия „Как българските комунистически лидери се подиграват с емиграцията", в която между другото се казва: „Ние нямаме българи и македонци, а имаме само българи от Царството, българи от Добруджа, Бесарабия, Тракия, Банат и прочие."[220]

Честване на патронния празник на храм „Св. св. Кирил и Методий“ в Торонто , 25 май 1925 г. – www. scmcathedral.com

Ученици от българското училище в Торонто с учителя Кузо Темелков, 1926 г. – www. scmcathedral.com

БЪЛГАРИТЕ В КАНАДА. Българската диаспора в Канада започва да се формира в началото на XX в. Броят й се увеличава след Илинденско-Преображенското въстание, след Балканските войни и Първата световна война както с преселници от държавните граници на България, така и с компактни маси от Вардарска и Егейска Македония. По-значителни групи българи започват да се отправят от Княжество България за Канада през 1904 г. Те са главно от Търновско и Русенско, а малко по-късно и от Разградско. Групите тръгват с нагласата на гурбетчии, но поради далечното разстояние много от българите усядат за постоянно. След 1907 г. процесът на изселване се засилва.[221] Средната възраст на емигрантите е около 30 години. Първоначално те се заселват главно в Торонто, провинция Онтарио, защото този град им предлага по-големи възможности за намиране на работа.

Част от българите в Канада – повечето от Егейска Македония, след като спестяват известен капитал, се насочват към занаятчийство и дребна търговия. В началото произвеждат и продават хляб и халва. След 1906–1907 г., когато българската емиграция се увеличава, освен фурни българите отварят месарници, шивачници, бръснарски салони, бакалници, кафенета, ресторанти и др. Интересен е фактът, че малцина от българските емигранти в Канада се занимават със земеделие, макар че близо 90% от тях са селяни по произход. Отделни българи, които се залавят с този поминък, по различни причини не успяват.

По време на Балканските войни 1912–1913 г. българите емигранти в Канада се завръщат в родината, за да застанат под бойните знамена на българската войска. Българите от Македония също идват в България и се включват като доброволци във нейната войска.

Към края на 1923 г. в Торонто пребиват около 180 православни и 25 протестантски български семейства – общо към 1500 души. Този канадски град по това време е с най-много български семейства в Северна Америка. Данните за числеността на българските емигранти не са изчерпателни, защото в статистиката на Канада и САЩ хиляди българи са регистрирани и като сърби, гърци, албанци, руси и др. Сигурно е обаче, че до края на Втората световна война нито един българин от Македония не се записва пред канадските власти като „македонец“.

Взаимоспомагателните дружества и организации са първите организирани структури на българската емиграция в Канада. Така през 1906 г. българите от с. Желево, Костурско, Егейска Македония, живеещи в Торонто, се организират в спомагателно дружество „Желевско българско братство“. През 1907 г. е основано Загоричанско взаимоспомагателно дружество „Св. Илия“, Торонто, Онтарио, а същата година пак там българите от с. Ошчима, Костурско, образуват Спомагателно дружество „Ошчима“. Културно-просветните дружества възникват по-късно, след като емиграцията става постоянна и укрепва икономически. През 1915 г. в Торонто започва да функционира Българско юнашко дружество „Балкански юнак“. В края на 1917 г. броят на членовете му достига 150 души. През 1920 г. пак в Торонто е учредено и Българско дружество „Просвета“.

Българската емиграция в Канада създава леви политически организации след икономическата криза през 1907–1908 г. Други образува по-късно под влияние на революцията в Русия през 1917 г. и на силното изостряне на обществено-политическите отношения в Канада. Българо-македонският социалдемократически просветителен съюз в Америка води началото си от 1907–1908 г. Лявата българо-македонска емиграция в Торонто основава през 1926 г. Българо-македонски работнически просветен клуб „Христо Ботев“.

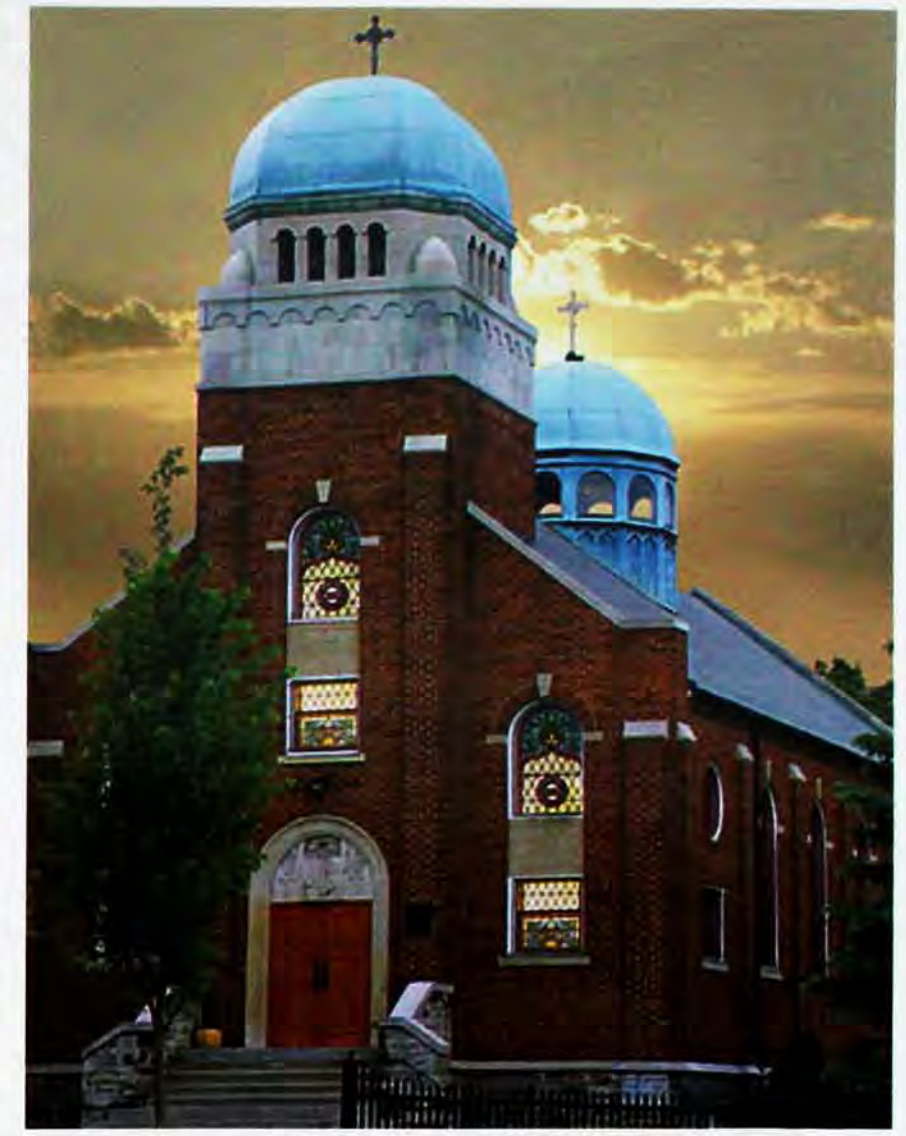
Началото на издателската дейност на българите в Канада е поставено с в. „Балканска звезда“, който започва да излиза през 1912 г. в Торонто. Следващият по хронология български вестник е „Зора“, издаван от Българската православна църква „Св. св. Кирил и Методий“ в същия град. На 1 май 1933 г. лявата емиграция в Торонто публикува първия брой на в. „Пролетарско дело“, на 14 декември 1935 г. се появява неговият приемник в. „Единство“, а от 1 август 1941 г. започва да издава в. „Ново време“.

За да защити българската емиграция в Северна Америка от сръбски и гръцки домогвания, Св. Синод на БПЦ изпраща там през май 1908 г. двама свои свещеници. На 28 септември 1910 г. в Торонто се поставят основите на българския храм „Св. св. Кирил и Методий“[222].

Откриването на българско училище в Торонто датира от 1914 г. и това всъщност е първото българско училище в Новия свят. През 1917 г. Дружество „Балкански юнак“ отваря в Торонто българско училище за възрастни. През 1920 г. Българското дружество „Просвета“ открива в града и училище за изучаване на български език и отечествена история. В края на 1935 г. в Торонто има две български училища с около 150 ученици. През 1932 г. българите в гр. Кичънър, провинция Онтарио, откриват Българско народно училище. Такова е създадено и в гр. Уиндзор, Онтарио, при местната Македонска патриотична организация през 1936 г.[223]

БЪЛГАРСКАТА ДИАСПОРА В ЮЖНА АМЕРИКА. През XIX и XX в. населението на Латинска Америка бързо се увеличава от приток на емигранти, като през 1800 г. то е 19 млн., в 1900 г. вече е 63 млн., а в 1933 г. достига 125 млн. души. Емигрантският поток, който е спрян с ограниченията в Северна Америка след 1917 г., се насочва към Латинска Америка.

Към Южна Америка българите емигранти се отправят през първото десетилетие на XX в. През 1900 г. са регистрирани първите двама българи, установили се в Аржентина[224]. Групи българи пристигат в Аржентина и Уругвай през 1906 г. През следващите години притокът на българите в тези страни се увеличава[225]. След Първата световна война, както и в средата на 20-те години поради голямото ограничение на емиграцията в САЩ българската емиграция към Южна Америка, главно към Аржентина, се засилва. Отправяйки се за тази страна, повечето от емигрантите имат пари само за път и пристигайки в Буенос Айрес, без да знаят езика, те са изправени пред единствената възможност за най-тежката и нископлатена работа в южните или северните провинции на страната. През 1920 г. в Аржентина има 6000 българи, мнозинството от които е в много тежко материално положение. Те желаят да се върнат обратно в България, но нямат пари за път, а и властите, които имат нужда от евтина работна ръка, им създават пречки.

Новата сграда на Македоно-българската източноправославна катедрала „Св. св. Кирил и Методий“ в Торонто, строена през 50-те години на XX в. – www. scmcathedral.com

Дружество „Свободна България“ в Аржентина. Говори Антон Недялков – БИА-НБКМ

Въпреки това емиграционният поток на българите не спира. Например от 1 октомври до 31 декември 1926 г. от България за Южна Америка заминават 121 души, двама слизат в Рио де Жанейро, Бразилия, 34 в Монтевидео, Уругвай, и 85 в Буенос Айрес. Броят на българите в Аржентина към края на март 1929 г. надминава вече 10 000 души. Само през 1928 г. Министерството на вътрешните работи на България издава 3355 разрешителни за заминаване в Южна Америка, предимно в Аржентина. От 1928–1930 г. датира втората голяма емиграционна вълна на българите към Южна Америка. Българските емигранти са предимно селяни. Те постъпват на работа в месопреработвателните фабрики, в нефтодобивната промишленост, в строителството и др. През лятото работната ръка не достига в селското стопанство на Аржентина и властите се стремят да насочат емиграцията в този ресор. В началото на 30-те години близо 3000 българи отиват да работят земеделие в провинция Чако, в районите на селищата Саенс Пеня, Лас Бреняс, Кампо Ларго, Хосе Мармол, Чарата и др. Наред с това около 1000 българи работят като нефтодобивници в Комодоро Ривадавия, на 1800 км на юг от Буенос Айрес в областта Патагония. Между 600 и 800 българи вършат най-мръсната и най-тежка работа в две фабрики за преработка на месо /кланици/ в гр. Берисо, който е център на месодобивната и месопреработвателната промишленост.

На 19 януари 1931 г. България открива свое Генерално консулство в аржентинската столица, което започва да води документация за българските поданици в Южна Америка и да сътрудничи на властите в борбата им с левичарски настроената българска емиграция.

През 1930–1931 г. Аржентина е обхваната от криза и безработицата бързо се увеличава. Българите се спасяват като сезонни работници през лятото, но спечелените пари не стигат за тях, а трябва да изпращат и на семействата си в България. Много българи изпадат в безизходица и онези, които могат, напускат страната. Така се оказва, че влезлите в Аржентина през 1932 г. българи са 270, а излезлите – 737 души. През 1934 г. българските поданици в Аржентина наброяват около 20 000 души.

Аржентина преодолява световната икономическа криза в началото на 1934 г. и активизира стопанско-икономическия си живот. Българите в провинция Чако, които се занимават главно с отглеждането на памук, през 1935 г. получават кредити и закупуват собствен инвентар и добитък. Банките им отпускат кредит за закупуване на семе и за обработката на памука. Към юни 1936 г. само в Буенос Айрес и околността му живеят към 5000 българи. Мнозинството от тях са работници, които се наемат за тежка нискоквалифицирана работа. Българската колония има свой център в аржентинската столица /пресечката на улиците „Виамонте“ и „25 де Майо“/, където са разположени малки хотелчета и ресторанти на българи.

Българите участват активно в стачното движение и в левичарските организации, включително на Аржентинската комунистическа партия. През последните месеци на 1936 г. в Берисо са извършени арести на българи заради комунистическа пропаганда. Има арестувани и сред българите колонисти в Чако. Нещо повече, според губернатора на провинцията българската колония е „гнездо на комунизма“. Поради мерките на аржентинските власти 50 български семейства напускат аржентинското Чако и преминават в Парагвай.

Според данни на Българското консулство в Буенос Айрес приблизителната численост на българските поданици в южноамериканските държави в средата на 30-те години на XX в. е следната: Аржентина – 20 000 души, Уругвай – 3000, Бразилия – 1000, Чили – 500, Перу – 100, Боливия – 100, Колумбия – 100, Венецуела – 100, Парагвай – 100 души, или всичко – 25 000 души. В този брой не са включени българите от т. нар. етническа територия на Балканите, от Русия и Румъния. Има данни, че след Първата световна война около 10 хиляди бесарабски българи емигрират в Бразилия[226]. Не са малко и българите от Македония, които емигрират в Южна Америка. Според статистиката на Аржентина през септември 1939 г. българските емигранти възлизат на около 25 000 души. Поради започналата Втора световна война през октомври 1939 г. Министерството на външните работи на България спира издаването на паспорти за Аржентина.

За разлика от българската емиграция в Северна Америка, която успява сравнително рано да си устрои училища и други духовни институции, българите в Южна Америка правят това едва от средата на 30-те години. Колонистите в Гран Бестия, Чако, които през 1934 г. са около 300 души, откриват училище, построено от тях самите. В сградата има салон и стая за учителя, който е бивш правоспособен основен учител в България. След известно време обаче, поради невъзможност да издържат учителя, българите даряват сградата на аржентинските училищни власти, макар че 90% от общо 61 ученици са българчета. Българското консулство в Аржентина, което се стреми да засили своето влияние сред емиграцията, подкрепя създаването на училища и взаимоспомагателни дружества. През 30-те години много от децата на българите, родени в Буенос Айрес и околностите му, не говорят български език. Ръководството на Българското взаимоспомагателно дружество в Берисо, с подкрепата на българското консулство, решава да открие българско училище, което става на 24 януари 1937 г. с тържествено освещаване. Министерството на просветата в София изпраща учебници и художествена литература. На 6 декември 1938 г. дружество „Симеон княз Търновски“ в Буенос Айрес също взема решение да отвори българско училище в града. За училищно помещение на първо време се използва канцеларията на дружеството. Учебните занятия започват на 1 април 1939 г., като първият учебен ден се превръща в празник за българите в аржентинската столица. В двете български училища се преподават български език, отечествознание, испански език и други предмети. С изграждането на свои училища българските емигранти придобиват самочувствие и демонстрират стремеж да съхраняват българската културна традиция[227].

БЪЛГАРИТЕ В АВСТРАЛИЯ. За заселване на българи в Австралия има сведения от последната четвърт на XIX в. През 1876 г. все още неуточнен брой българи пристигат в североизточната част на Австралия, в щата Куинсланд, и на остров Тасмания. След 1878 г. в южния континент пристигат българи от земите, останали извън свободната част на отечеството. След Илинденско-Преображенското въстание на българите в Македония и Източна Тракия в Австралия идват около 100 души от тези райони. Първата по-значима колония от българи се събира през 1906–1907 г. в главния град на Западна Австралия Пърт[228]. Първата организирана група емигранти от България – около 100 души главно от Великотърновски окръг, пристига в Австралия през 1907 г., като 30 от тях слизат в гр. Аделаида, Южна Австралия. Това са преди всичко градинари, които през следващите години изкупуват блатисти земи около града и създават печеливши градини[229].

В Мелбърн, главният град на щата Виктория, българската колония започва да се формира през 1910–1911 г. Най-голям брой българи пристигат в Австралия през 20-те и 30-те години, а най-много са изселниците от Македония, Южна Тракия, Добруджа, Западните покрайнини. Има също така български изселници от Румъния и Русия. Новите заселници се насочват към вече формиралите се колонии в Пърт, Мелбърн или създават нови – в Аделаида, Солсбъри, Вирджиния, в щата Южна Австралия, в Сидни, главен град на щата Нов Южен Уелс, и в Бризбейн, главен град на щата Куинсланд. Извършва се и вторична емиграция – българи емигранти от Северна и Южна Америка се прехвърлят в Австралия през периода на световната икономическа криза /1929–1934 г./. До 1945 г. в Австралия от България идват около 1000, а от Македония, Румъния, Русия около общо 5000–6000 българи[230].

В годините на Втората световна война българите в Австралия преживяват големи трудности и загуби. Мъжете, подлежащи на военна мобилизация, са третирани като военнопленници и заедно с германци и италианци са интернирани в лагери, където извършват тежък принудителен труд при убийствени климатични условия. Вече в края на войната в Австралия започват да идват политически емигранти от Европа и от България, които бягат от установената комунистическа власт[231].

До 1945 г. българската държава и БПЦ не отделят никакво внимание на българите в Австралия. По инициатива на българите, прехвърлили се от Северна и Южна Америка, в Австралия започва да се доставя вестник „Македонска трибуна“ и се създават първите организации – на МПО през 1930 г. в Пърт и Сидни. През 1934 г. е учредена организация и в Мелбърн, а до края на 30-те години т.нар. народни македоно-български организа-

ции в Австралия стават пет. В годините между двете световни войни македонските българи в Австралия са подложени на активна гръцка пропаганда, а в края на Втората световна война чрез създадената Славянска лига емисари от Югославия „донасят" идеите на македонизма[232].

* * *

В края на XIX и особено през първата половина на XX в. поради икономически и политически причини многобройна емиграция от българи се отправя към Новия свят. От 1878 до 1926 г. повече от 120 000 българи само от България емигрират в Северна и Латинска Америка. Значителна част от тях се връща в родината, но около 70 000 души остават – главно в САЩ и Канада, и повече от 10 000 души в Аржентина. Емиграцията в САЩ и Канада има общи организации, общи периодични издания, общ културен и политически елит. В Латинска Америка най-предпочитана държава от българите е Аржентина. Докато в Северна Америка мнозинството на емигрантите е под влияние на национални организации, тук мнозинството е под въздействието на левите социалистически и комунистически организации.

ГЛАВА ВТОРА

БЕЖАНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И ТЕХНИТЕ ЛЕГАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ

1. Бежанците от Вардарска и Егейска Македония

Според данни от официалната статистика, които могат да се приемат с известни уговорки, след Първата световна война навлезлите бежанци от Македония в страната са най-многобройни. Техният брой надхвърля 106 800 души, от които 86 572 са от Егейска Македония[1] и 20 323 от Вардарска Македония[2]. Изселническият процес продължава интензивно от края на войната до 1928 г.

За разлика от предишните бежански вълни, в следвоенния период управляващите среди по-успешно регулират заселването на преселниците. Най-голям брой бежанци от Егейска Македония /а също и от Западна Тракия/ се отправят към Бургаски окръг. Той е значим по територия /включва днешните Бургаска, Сливенска и Ямболска област/ и не е гъстонаселен. Регионът оредява още повече след изселването на гръцкото население във връзка с Конвенцията за доброволно изселване, сключена между София и Атина. Поради близостта с Егейска и Вардарска Македония Петрички окръг са нарежда на второ място /след Бургаски окръг/ по броя на настанените бежанци. Те се насочват предимно в Петрич, Горна Джумая /дн. Благоевград/, Св. Врач /дн. Сандански/, Неврокоп /дн. Гоце Делчев/ и околните им села. Македонски бежанци се заселват масово и в други градове и принадлежните им села от Южна България – Свиленград, Харманли, Хасково, Асеновград, Пловдив, Кърджали, Кушу кавак /дн. Крумовград/, Орта-кьой /дн. Ивайловград/, Смолян. Отделни групи се установяват още в София и в селища в Северна България – във Варненско, Русенско, Горнооряховско, Свищовско, Никополско, Видинско и др.

Както и в предходния период, след 1918 г. македонската емиграция навлиза бързо и лесно във всички сфери на обществения, политическия, икономическия и културния живот на страната като съставна част от българската нация. Това се дължи на липсата на етническа, езикова и културно-просветна бариера между бежанците и коренното население в страната. Преселниците се изявяват като родолюбиви българи, запазвайки своята регионална самобитност. Чрез своите многочислени организационни формации, те поддържат будно общественото мнение по македонския въпрос.

* * *

След настъплението на съюзените сили през септември 1918 г. в Македония се възстановява довоенното положение. Наложеният денационализаторски режим принуждава множество български семейства от Вардарска и Егейска Македония да напуснат родните си места и да се отправят към свободните части от отечеството, за да дочакат решенията на Парижката мирна конференция. В прехода от война към мир, потърсили подслон и препитание при своите сънародници в България, многобройните бежанци заживяват с надеждата, че скоро ще се завърнат в родните краища. За да заявят желанията си на мирната конференция в Париж, те се организират, влизайки в състава на съществуващите преди войните братства и дружества и избират ръководно тяло, наречено Изпълнителен комитет /ИК/, със седалище София. Решението на Учредителния събор на Изпълнителния комитет /22–24 ноември 1918 г./ да се иска присъединяване на цяла Македония към България или в

Изпълнителен комитет на Македонските братства в България, 1918–1919 г. – ЦДА

краен случай, ако това е невъзможно – да ѝ се даде статут на независима държава[3], е израз на желанието на мнозинството от македонската емиграция в България и на населението в областта, което няма възможност да изрази волята си на конференцията.

През следващите месеци членовете на ИК начело с председателя Иван Каранджулов развиват висока активност, за да пропагандират присъединистката идея. Те провеждат серия от срещи в София с български политици, както и с представители на държавите победителки във войната. През февруари 1919 г. дейците подготвят обширен мемоар, в който са поместени документи, доказващи българската народност на мнозинството от населението в Македония. Преведеният на няколко езика мемоар е изпратен до великите сили победителки и високопоставени лица, участващи в работата на Парижката мирна конференция. През март с.г. се поява печатният орган на ИК – в. „La Macédoine – Macedonia". Той е предназначен за „външния" свят и затова е списван на френски и английски език. Вестникът публикува мемоари, петиции, резолюции, писма и други пропагандни материали[4].

Схващанията на повечето от ръководните дейци на Изпълнителния комитет не търпят сериозно развитие през първата половина на 1919 г. Те продължават да поддържат идеята за обединение на Македония с България, без да се съобразяват с незавидния външнополитически кредит на страната и с липсата на благоприятни обстоятелства за осъществяването на тази идея. Месеци наред водачите на комитета наивно уверяват бежанците, че представителите на великите сили в Париж ще се вслушат във всенародното искане. Отстояваните

желания на ИК обаче не са самоволни, а са пряко обвързани с позициите на управляващите среди в България, защото членове и симпатизанти на Комитета са експерти към Министерството на външните работи и на изповеданията или заемат важни постове в други министерства и ведомства.

Давайки си сметка за невъзможността Македония да бъде пряко присъединена към България поради очакваните външнополитически затруднения, известна част от бежанците и бивши революционни дейци начело с Димо Хаджидимов се противопоставят на Изпълнителния комитет на македонските братства. На 9 март 1919 г. те известяват с апел учредяването на нова бежанска организация, наречена Временно представителство на обединената бивша Вътрешна македонска революционна организация /ВМРО/, която издига лозунг за автономна /независима/ Македония. Апелът е подписан от 19 известни български националноосвободителни дейци. За ръководители на представителството са определени Димо Хаджидимов, Гьорче Петров, Михаил Герджиков, Павел Христов, Петър Ацев и Таско Серски[5]. За разлика от ИК, който обединява македонски емигранти, населяващи предимно столицата, под знамето на Временното представителство се нареждат бежанци, които навлизат в страната след Междусъюзническата и Първата световна война и намират подслон предимно в Западна Тракия и Югозападна България. Тяхното незавидно социално положение в сравнение с това на отседналите по-отдавна преселници обяснява причината за тяхната податливост към илюзорните комунистическите идеи, проповядвани от идеолога на серчани и един от първите дейци на Българската комунистическа партия /тесни социалисти/, БКП /т.с./ Д. Хаджидимов.

В пропагандната си дейност ръководни дейци на Временното представителство се надяват на благосклонността на великите сили и се отнасят прекалено критично към българските управляващи, които в този момент са единствените заинтересовани сред балканските политици от създаване на независима македонска държава. Негативната позиция към правителството поражда съответно недоверие на управляващите към действията на представителството. Подозренията се засилват и поради факта, че неговият негласен едноличен ръководител Д. Хаджидимов се опитва да го превърне в организация с комунистическа насоченост. Това е допълнителна причина пропагандната дейност на представителството и симпатизантите му да се наблюдава и цензурира.

След създаването на Временното представителство се слага началото на безплоден спор между неговите ръководители и членовете на ИК по въпроса, кой и под каква форма да представи исканията на населението от Македония на Парижката мирна конференция. Сблъсквайки различните си виждания – присъединяване на областта към България или постигане на нейната независимост, дейците от двата бежански центъра, без да отричат българската си принадлежност, влизат в остра и непристойна полемика. Отношенията между двете организации не се променят и след 6 юли 1919 г., когато дейците на ИК официално изоставят идеята за присъединяване и издигат лозунга за /автономна/ независима Македония[6]. Продължава отпечатването на пропагандни материали, в които се изнасят компрометиращи факти, злепоставят се политически дейци, български правителства и пр. В дух на остро полемизиране се списват и печатните издания на двете организации – „Бюлетин на Временното представителство на обединената бивша Вътрешна македонска революционна организация“ и „Лист за македонската емиграция“. Парадоксален е фактът, че ръководителите на двете организации се смятат за българи и ратуват за запазване на българщината в Македония, а достигат до непримирима борба само поради известни различия в идеите си. Погълнати от това съперничество, дейците на македонското освободително движение не съзират, че великите сили нямат нито желание, нито намерение да изслушат представители на оставеното под чужда власт население в Македония и да се съобразяват с неговите искания[7].

През есента на 1919 г. поради съществуващи организационни и идеологически противоречия между дейците Временното представителство преустановява дейността си и се саморазпуска. След подписването на Ньойския договор Изпълнителният комитет на македонските братства се опитва да преустрои своята дейност според новите условия. Той възприема напълно лозунга за издигане на Македония, съобразно географските и икономическите ѝ граници, в автономна държава, независима от другите балкански държави. Това искане на ИК залягa като цел в устава, приет през май 1920 г., когато делегатите гласуват ново организационно наименование – Съюз на македонските братства в България /СМББ/. Според устава съюзът обединява македонските бежанци в страната без разлика на народност, вяра и политически убеждения в културно-благотворителни братства. Те могат да бъдат автономни и да възникват във всяко населено място в България, където живеят преселници от Македония. В братствените устави, съобразени и одобрени от ИК на СМББ, са записани като приоритетни цели – организиране на бежанците и развиване на културно-просветна и благотворителна дейност. За съюзен патронен братствен празник е определен денят на Св. Дух, а като основни съюзни органи – Обикновен събор, Велик събор и 12-членен Изпълнителен комитет[8]. Седалището на съюза, както и на всички останали македонски бежански организации, е в София.

През пролетта и лятото на 1920 г. СМББ извършва засилена външнопропагандна дейност чрез своя председател Ив. Каранджулов, който посещава няколко страни в Западна Европа. Важна роля за укрепването на съюза оказва и неговият печатен орган в. „Македония“. Помирението между македонските бежанци обаче се оказва временно. То се преустановява през октомври 1920 г., когато на втория Велик събор се отцепва голяма група опозиционно настроени делегати, които учредяват Македонска федеративна емигрантска организация /МФЕО/. Независимо от организационното сътресение и преустановените връзки на множество братства с ИК СМББ не се отказва да въздейства върху институции и отделни лица в Западна Европа. Той отправя официални ноти-писма до великите сили и Обществото на народите /ОН/, с които протестира срещу потъпканите културни и политически свободи на българското население в Егейска и Вардарска Македония; изпраща благодарствени писма до политически и обществени дейци в Европа; призовава българския премиер Ал. Стамболийски да се застъпи пред Белград и Атина за изпълнение на договорите за малцинствата и за гаранции спрямо бежанците, които желаят да се завърнат в родния край.

Дейците, които напускат втория Велик събор, не одобряват организационната и политико-пропагандната дейност на ИК за изминалия едногодишен период, както и подхода на форума при новия комитетски избор. Първоначално те учредяват Временна комисия, в която влизат арх. Никола Юруков, д-р Христо Татарчев, д-р Филип Атанасов, д-р Андон Димитров и д-р Христо Далкалъчев. Новото тяло обявява, че скъсва отношенията си с ИК. В отпечатаните от комисията материали той е критикуван, че постоянното му позоваване на доказателства за българския характер на областта пречи за привличане към македонската кауза на други народности от нея. Отправен е упрек към членовете на ИК, че са свързани с държавното управление на България и не желаят да установят връзки с други емигрантски центрове, както и да създадат общ македонски съюз от всички македонски народности със седалище в Женева. От 1 декември с.г. Временната комисия започва да издава в. „Автономна Македония“, а на 4 декември 1921 г. открива учредителния си конгрес. Форумът одобрява проектоустава, преименува Временната комисия в Македонска федеративна емигрантска организация и избира Управителен съвет начело с Хр. Далкалъчев. Организацията приема за своя цел да се бори с легални средства за издигане на Македония в автономна федеративна държава в нейните географски и икономически граници, независима от балканските държави и служеща за съединително звено между тях. МФЕО е подкрепена от някои македонски братства, които споделят федеративния принцип или поради субективни причини не одобряват дейността на ИК[9]. Изграждането на МФЕО се забавя, защото някои от учредителите ѝ /Н. Юруков и Ф. Атанасов/ стават инициатори за създаване на Федеративна революционна организация. Нейната поява е поощрена от земеделските власти, които се надяват чрез изявите ѝ да неутрализират дейността на ВМРО. Тези сложни взаимоотношения забавят желаното от братствата помирение между двата бежански центъра. Независимо че между тях няма съществени различия относно обявената цел /независима Македония/, техните представители водят спорове дори в Женева, където заседава ОН.

Преговорите за обединение между двете организации завършват с успех на 28 януари 1923 г. в

Манифестация по случай Деня на Македония пред паметника на Хр. Ботев в София, 1926 г. – сп. „Илюстрация Светлина“

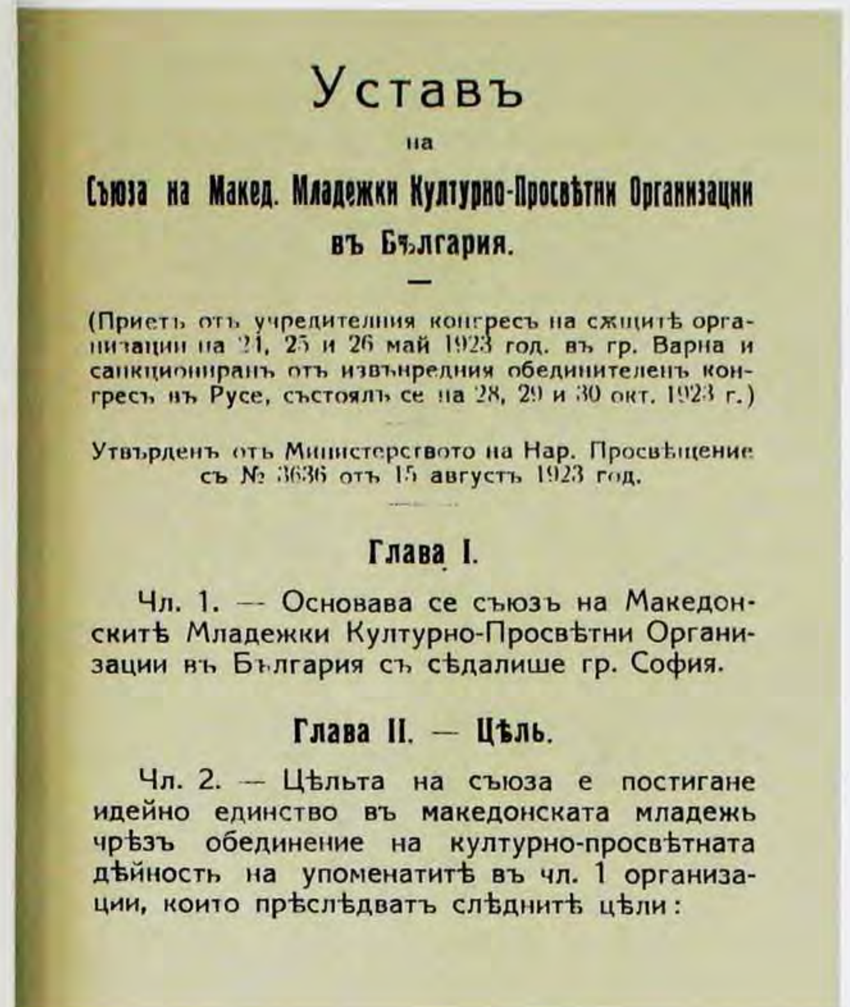
Значка на Македонския младежки съюз – Архив ИИИ

София по време на обединителния събор/конгрес. Делегатите приемат решение новата организация да бъде наречена „Съюз на македонските емигрантски организации" /СМЕО/ с печатен орган „Независима Македония". Според приетите уставни цели организацията се задължава да се бори с легални средства за издигане на Македония в независима държава – в нейните географски и икономически граници, с пълно и равно участие в управлението на всички населяващи я народности; да пропагандира идеята за създаване на Балканска федерация и др. Делегатите избират 12-членен Национален комитет с председател Владимир Кусев[10].

След Първата световна война в България се създават и други бежански организации, които се различават по състав, цели и средства за въздействие от тези на СМББ и МФЕО. През февруари 1920 г. по инициатива на д-р Владимир Руменов в София се учредява тайна формация, наречена Македонска дружба. Тя има за цел да съхрани националната идентичност, език и култура на македонските българи, като възприема редица детайли от организационната и ритуалната система на масонското движение. Македонската дружба развива предимно просветно-образователна дейност. След първоначалния ентусиазъм през 1922 г. учредителите на организацията преустановяват срещите си и нейната дейност замира. Членовете ѝ не надхвърлят 100 души, повечето от които са македонски бежанци. Въпреки усилията на учредителите организационната мрежа не надхвърля границите на страната[11]. Част от техните идеи обаче намират приемственост при изграждане на други тайни организации на македонските българи във Вардарска Македония, които поддържат българския дух в областта.

През първата половина на 1920 г. в страната се учредява още една бежанска организация, чийто преобладаващ членски състав е родом от Македония. Новоучредената формация, наречена неофициално Емигрантски комунистически съюз /ЕКС/, се създава по идея на ЦК на БКП /т.с./ и се ръководи от Централна емигрантска комисия /ЦЕК/ начело с нейния секретар Д. Хаджидимов. Той поема списването на печатния орган в. „Освобождение", който се появява на 1 май 1920 г. ЦЕК пропагандира сред членовете на създадените емигрантски комунистически групи в София, Варна, Русе, Хасково, Кюстендил, Горна Джумая /дн. Благоевград/ и други идеите на Комунистическия интернационал за предстояща световна пролетарска революция и за Балканска социалистическа федеративна република. На първата конференция, състояла се на 22 май 1921 г. в София, са отчетени 20 емигрантски групи с 1757 членове. В зависимост от месторождението им те се делят на македонци – 1093, тракийци – 416, добруджанци – 230, и западнопокрайнци – 18, а според народността им – на 1737 българи и 20 души от други народности. Конференцията приема устав и наименование – Съюз на емигрантските комунистически групи при БКП /т.с./, който обаче придобива по-голяма популярност като Емигрантски комунистически съюз[12]. Ръководното тяло поставя националноосвободителното движение в пряка зависимост от социалната борба, поради което не може да намери многобройни симпатизанти извън редиците на Комунистическата партия. С оглед на предстоящото въстание през септември 1923 г. ЦК на БКП /т.с./, след преговори с ВМРО, взема решение на 5–7 август с.г. ЕКС да бъде разформирован, в. „Освобождение" спрян, а съюзните членове да влязат в редиците на другите бежански организации[13].

На 3 април 1921 г. в София се учредява поредна бежанска формация, наречена Илинденска организация /ИО/. Тя е създадена от бившите македоно-одрински революционни дейци и има благотворителни, взаимоспомагателни и културно-просветни цели. След преодоляване на личностни противоречия ИО се заздравява през втората половина на 1921 г., когато е избрано управително тяло с председател Георги Занков и нов редакционен комитет на дружествения орган в. „Илинден", оглавяван от Арсений Йовков. Създават се илинденски дружества в София, Варна, Русе, Видин, Кюстендил, Г. Джумая, Петрич, Пловдив и др. На организационния конгрес през януари 1923 г. делегатите приемат Правилник за посмъртна каса, според който наследниците на починалите ѝ членове получават еднократна помощ.

Уставъ

на

Съюза на Макед. Младежки Културно-Просвѣтни Организации въ България.

—

(Приетъ отъ учредителния конгресъ на сжщитѣ организации на 24, 25 и 26 май 1923 год. въ гр. Варна и санкциониранъ отъ извънредния обединителенъ конгресъ въ Русе, състоялъ се на 28, 29 и 30 окт. 1923 г.)

Утвърденъ отъ Министерството на Нар. Просвѣщение съ № 3636 отъ 15 августъ 1923 год.

Глава I.

Чл. 1. — Основава се съюзъ на Македонскитѣ Младежки Културно-Просвѣтни Организации въ България съ сѣдалище гр. София.

Глава II. — Цѣль.

Чл. 2. — Цѣльта на съюза е постигане идейно единство въ македонската младежь чрѣзъ обединение на културно-просвѣтната дѣйность на упоменатитѣ въ чл. 1 организации, които прѣслѣдватъ слѣднитѣ цѣли:

Уставъ

на

Съюза на Македонскитѣ Братства въ България

(Приетъ отъ делегатитѣ на XVII редовенъ съборъ на братствата на 16 май 1920 год.)

—

I. **Цѣль.**

Чл. 1. Македонскитѣ емигранти въ България, безъ разлика на народность, вѣра, полъ и политическо убѣждение, се организиратъ въ културно-благотворителни *братства*. Отъ своя страна всички братства образуватъ „Съюзъ на македонскитѣ братства въ България".

Чл. 2. Съюзътъ има за цѣль:

а) Да ратува по легаленъ начинъ за въздигане Македония, въ нейнитѣ географически и икономически граници, въ автономна държава, независима отъ балканскитѣ държави;

б) Издигане емиграцията въ културно-просвѣтно отношение;

Устави на организации на македонските бежанци – ЦДА

Конфликтът между правителството на Ал. Стамболийски и ВМРО през пролетта на 1923 г. се отразява и върху дейността на македонските бежански организации. Във връзка с министерското постановление от 7 май с.г. се предприемат репресивни мерки срещу членове на СМЕО и ИО. Интернирани са редица известни дейци, а печатните им органи – вестниците „Независима Македония" и „Илинден", са спрени[14]. Ограничителни мерки срещу легалните формации на македонските българи се прилагат и след 9 юни 1923 г. След натиск от страна на Кралството на сърби, хървати и словенци /КСХС/ се забраняват митинги и събори, спират се печатни органи, цензурират се статии в тях, предприемат се арести на легални дейци.

Две важни събития в страната от есента на 1923 г. се вместват в живота на преселниците от Македония. На 28–30 октомври в Русе се извършва организационно обединение на младите македонски българи. Съществуващите до този момент Варненски и Пловдивски младежки съюз, както и отделни дружества, се сливат и обединяват в единен Съюз на македонските младежки културно-просветни организации в България, придобил известност повече като Македонски младежки съюз /ММС/. Форумът избира Никола Коларов и Васил Василев за съюзни секретари, седемчленен секретариат и главен редактор на печатния орган в. „Устрем" – Кръстьо Велянов. С учредяването на ММС се отстраняват съществуващите до този момент противоречия между водачите на младежките съюзи, сговори и отделни дружества и се ограничава пропагандата на изпратените от Белград и Атина емисари в България[15].

На 21 декември 1923 г. в София 52 български интелектуалци, преобладаващата част от които са родом от Македония, учредяват Македонски научен институт /МНИ/. Според приетия устав целта на института е да проучва историята, етнографията, географията и стопанския живот на областта, езика на македонските българи, да събира материали за националноосвободителните борби, да разкрива пред обществеността в Европа данни за положението на българите във Вардарска и Егейска Македония. МНИ издава сп. „Македонски преглед", научни и научно-популярни брошури, както и книги от поредицата „Материали за историята на македонското освободително движение".[16] Председатели на МНИ са последователно проф. Иван Георгов /1924–1930 г./, проф. Любомир Милетич /1930–1937 г./ и проф. Никола Стоянов /1938–1945 г./. Като членове на МНИ се изявяват над 100 утвърдени учени от СУ „Св. Климент Охридски", БАН, публицисти, писатели, общественици, както и чуждестранни учени. Редица издания се отпечатват и на чужди езици.

През 1923–1924 г. като важен фактор в македонското освободително движение наред с ВМРО се изявява Илинденската организация. Преди и след 9 юни с.г. тя увеличава многократно популярността си най-вече заради откритите протести и критики към българските управляващи среди, които периодично ограничават проявите на бежанските организации след външнополитически натиск. От друга страна обаче, илинденските ръководни дейци не намират точния баланс във взаимоотношенията си с българските правителства и често отправят предимно негативни оценки за провежданата държавна политика към македонския въпрос. Те не са последователни и в отстояваната политиката за абсолютна самостоятелност на македонското освободително движение, защото организацията влиза в близки взаимоотношения с ляво настроени дейци и изразява готовност за възприемане на комунистическа идеология и обвързаност с Коминтерна. Междуособиците в освободителното движение на македонските българи, настъпили през септември 1924 г., засягат силно Илинденската организация. След радикална подмяна на нейното ръководство тя ограничава намесата си във вътрешнополитическия и обществен живот и насочва усилията си към реализиране на взаимоспомагателните си и благотворителни организационни цели.

На 30–31 май и 1 юни 1926 г. в София се провежда Учредителен конгрес на нова културно-просветна и благотворителна бежанска организация. Тя обединява в съюз женските дружества, съществуващи до този момент към македонските братства. Македонският женски съюз /МЖС/ не се обособява като напълно самостоятелна организация, а влиза в състава на СМЕО. Женският съюз в съответствие с целите си организира сказки, забави, излети, екскурзии, трапезарии, създава Задруга на македонските девойки, отделя специално внимание на сиропиталище „Битоля", което се изгражда в София по негова инициатива, представя изложба в Женева, Виена, Прага и Мюнхен на български шевици от Македония. Съюзът пледира чрез свои представителки на международни женски форуми в Западна Европа за правата на българското население в областта[17].

Трусовете в революционното освободително движение, настъпили във връзка с убийството на Александър Протогеров /1928/, се отразяват негативно върху легалните прояви на бежанците. Противоречията между двете крила в революционното движение ВМРО /михайловисти/ и ВМРО /протогеровисти/, от една страна, както и действащата през този период ВМРО /обединена/, от друга, създават предпоставки за възникване на нови недоразумения и разцепления сред бежанската маса. Националният комитет на най-влиятелната бежанска организация – СМЕО, ръководен последователно от Константин Станишев, Димитър Михайлов и Георги Кондов, демонстрира симпатии в полза на члена на ЦК на ВМРО Ив. Михайлов. Той намира подкрепа и от другите легални формации – ММС, МЖС и ИО.

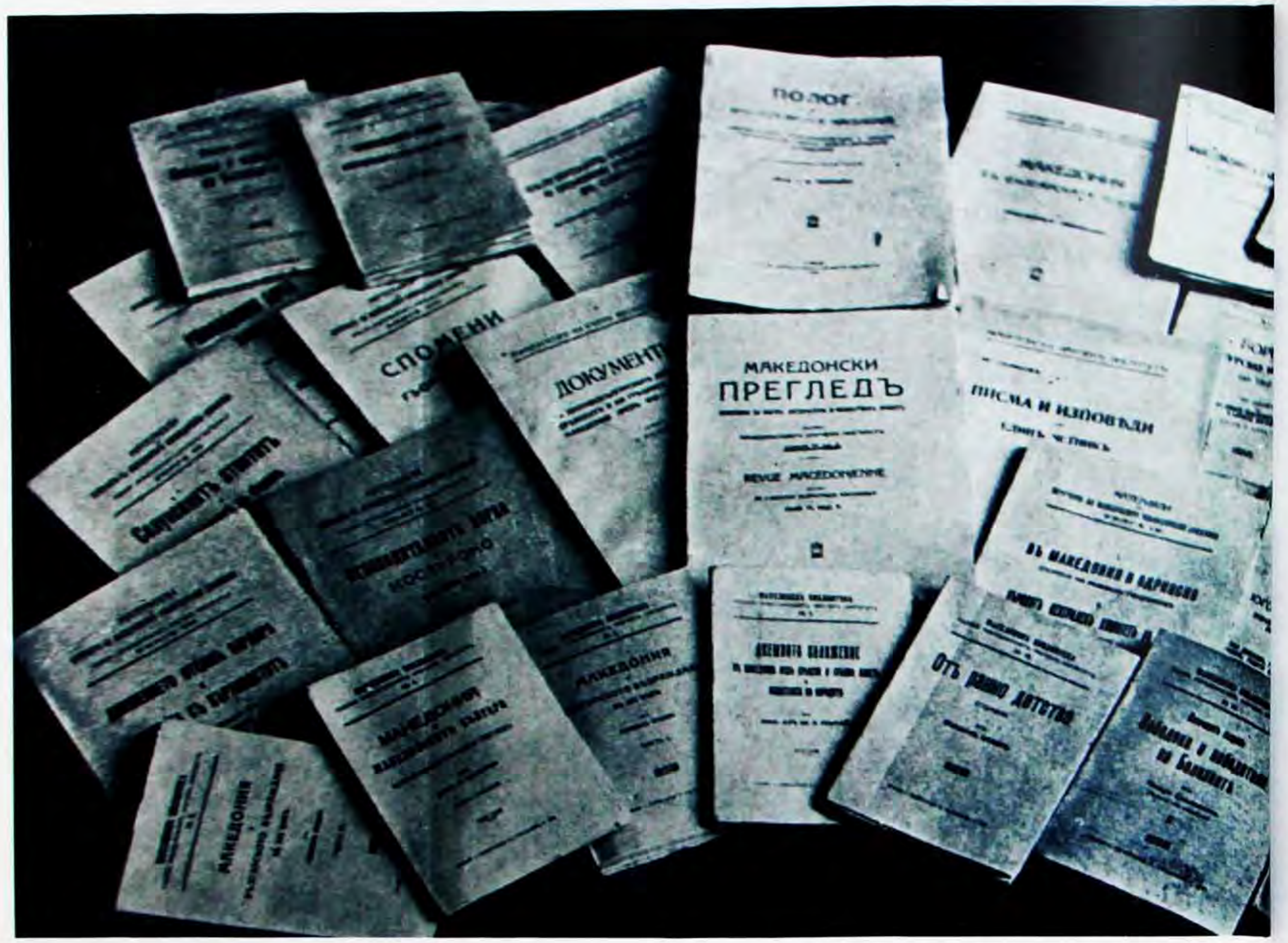
През целия междувоенен период бежанските организации се стараят да облекчат тежката участ на преселниците. Представители на СМЕО, на МЖС, на ММС, а понякога и на ИО съдействат на административните власти при посрещането, настаняването и оземляването на бежанците; търсят подходяща работа за тях и им отпускат благотворителни помощи; участват при разпределението на паричните средства от бежанския заем; организират културно-просветни инициативи и др. Някои от проблемите на бежанците се дискутират в Народното събрание, представени от членовете на Македонската парламентарна група[18]. Представителите на легалното движение отделят внимание и на външнополитическата пропаганда. Тя се засил-

Делегати на III редовен конгрес на Илинденската организация, София 1926 г. – ЦДА

Членки на Македонския женски съюз – ЦДА

Издания на МНИ – Алманах Македония, С., 1931 г.

ва през 30-те години, когато се разгръща петиционното движение на жители от Вардарска Македония. СМЕО изпраща телеграми до Секретариата на ОН, великите сили и видни общественици в Западна Европа във връзка с апелите и мемоарите на Димитър Шалев, Димитър Илиев, Григор Анастасов, Гена Велева, Асен и Марта Татарчеви, Иван и Жермен Петрови. В изложенията на петиционерите се настоява да се признае българското малцинство във Вардарския дял на Македония[19]. Подкрепени с конкретни факти за насилия върху местното население, те намират място и на страниците на в. „Македония".

В навечерието на деветнадесетомайския преврат от 1934 г. „класацията" по численост, финансово състояние и влияние се води от Съюза на македонските емигрантски организации с 22 000 членове, 237 братства и приход от 1 686 988 лв. Следват: Съюзът на македонските младежки организации с 21 965 членове, 225 организации и приход – 264 242 лв.; Македонският женски съюз с 5800 членове, 59 организации и приход – 307 865 лв.; Илинденската организация с 769 членове, 18 организации и приход – 669 049 лв.[20]

* * *

След 19 май 1934 г. управляващите среди се намесват брутално в легалното македонско освободително движение. На 22 август с.г. Националният комитет е разтурен, а някои членове заедно с председателя Г. Кондов са арестувани. На 2 септември с.г. е свикана казионна конференция, която избира Временен македонски национален комитет с председател Димитър Мирчев. За печатен орган е определен в. „Македонско слово". Част от братствата отказват да сътрудничат с новоизбрания ръководен орган и през януари 1936 г. той е закрит от властите[21]. Подобна е съдбата на Македонския женски съюз и на Съюза на македонските младежки организации. За разлика от тях, Илинденската организация и МНИ продължават да функционират и след 1934 г. Те не са разформировани поради специфичните цели, задачи и средства, записани в уставите, но изпитват затруднения в дейността си поради ограниченията на властите.

След конфискация на имотите, библиотеката и архива на Националния комитет на СМЕО през 1936 г. неговите функции се поемат от председателите на 4 софийски братства, действащи няколко години като Временна комисия начело с о.з. ген. Коста Николов. През 1940 г. Временната комисия се трансформира в Управителен съвет, а братствената организация получава наименованието „Съюз на македонските културно-просветни и благотворителни братства в България". По негова инициатива през лятото на с.г. управителните тела на Съюза, Илинденската организация, Македонски научен институт, македонските женски дружества и македоно-одринските опълченски дружества подготвят и разпространяват декларация, в която се настоява цялата географска област Македония да се присъедини към България[22]. Дейността на легалните македонски организации продължава и след април 1941 г., когато българските войски навлизат в Македония. Бежанските формации с различни прояви поощряват и подпомагат държавните институции при управлението на новоосвободените земи. Илинденската организация учредява дружества във Вардарска Македония, а през 1942 г. провежда в Битоля своя редовен организационен XII конгрес.

Във връзка с политическите промени, настъпили на 9 септември 1944 г. в България, управляващи среди начело с БРП /к./ незабавно предприемат ограничителни мерки срещу бежанските организации. Променени са ръководните състави на Македонския научен институт, Съюза на македонските културно-просветни и благотворителни братства и Илинденската организация[23]. Новите дейци в управителните тела са комунистически функционери или безпартийни дейци с леви убеждения. Те напълно изоставят идеите и заветите на македонските българи за съдбата на областта и изпълняват нарежданията на управляващите в София, Белград и Скопие за провеждане на засилена „македонистична" политика сред бежанските формации.

2.
Бежанците от Западните покрайнини

След като стават известни тежките клаузи, предвиждани в мирния договор с България, през лятото на 1919 г. от западните територии по посока към България потеглят колони от бежанци. Въпреки това процесът на изселване все още не е толкова ясно изразен. Населението изпитва, макар и малка, но все пак обозрима надежда за оставане на родните места в пределите на българската държава. По-осезаем процес на изселване се наблюдава след 27 ноември 1919 г., когато по силата на Ньойския мирен договор България е принудена да се откаже от своите западни територии. Бежанската вълна придобива най-големи размери след 6 ноември 1920 г., когато Югославия окупира Царибродско, Босилеградско, Трънско и части от Кулско. Огромна част от населението панически напуска домовете си и поема тежкия път на бежанеца. Самото преминаване на границата се извършва на групи или поединично. Емиграцията се осъществява както по легален път, така и нелегално[24].

Пристигайки в България, бежанците от Западните покрайнини се сблъскват с всевъзможни трудности. Въпреки предприетите от правителството на Ал. Стамболийски усилия по устройването на бежанците много от тях остават в тежко положение. Въз основа на различни правителствени решения те се настаняват по цялата територия на страната – във Видинско, Кулско, Врачанско, Бургаско. Изграждат се бежански селища, какъвто е случая със с. Димитрово, Ореховско, където са настанени 60 семейства от Босилеградско. Едно от малкото точни сведения, в които се говори за броя на бежанците, пристигнали в България от Западните покрайнини, се намира в доклад № 15177/30.X.1931 г. на Главната дирекция по настаняването на бежанците до министъра на финансите. В него се споменава, че от отпуснатия на България бежански заем до средата на 1931 г. са се възползвали всичко 1665 семейства на бежанци от Западните покрайнини[25].

Безпътицата, в която изпадат бежанците, ги принуждава да изградят собствени дружества, които да се заемат с отстояване на техните интереси. На 4 ноември 1920 г. в София се сформира комитет за подпомагане на прииждащите бежанци от Царибродско. Впоследствие той прераства в бежанско дружество под името „Нишава" с пръв

председател бившия кмет и народен представител от Царибродско – Михаил /Миле/ Каралеев, който е сменен по-късно от Петър Еленков. На 29 януари 1921 г. в София възниква и дружеството на бежанците от Трънско, с председател Гаврил Любичев. На 4 април 1921 г. босилеградчани също сформират в столицата свое дружество, ръководено от Юрдан Найденов, заменен през 1924 г. от Емануил Попдимитров[26]. Постепенно ръководна роля заема дружеството „Нишава". Това се обяснява с обстоятелството, че то е най-многобройно, с множество бързо изграждащи се филиали – в Перник, Сливница, Драгоман, Берковица, Долни Дъбник и др. Към изграждения в София Дом на бежанеца на 30 ноември 1923 г. царибродчани основават и свое бежанско читалище, което се превръща в основен културен център на всички бежанци от Западните покрайнини. На 3 декември 1923 г. се създава младежко дружество „Западен край", в което членуват предимно младежите от Трънско, живеещи в София. Дейност развива и изграденото в Кюстендил от босилеградските младежи културно-просветно дружество „Църноок", последвано и от Босилеградското младежко дружество „П. Сираков" и Трънското младежко културно-благотворително дружество „Руй". Всяко едно от тези сдружения се изгражда със собствена структура, устав и програмни задачи, притежава самостоятелни органи на управление[27]. Общият брой на дружествата на бежанците от Западните покрайнини към 1931–1932 г. е 66, като в тях членуват общо 2310 души, от които 2300 мъже и 10 жени[28].

На 1 ноември 1923 г. Босилеградското дружество излиза с призив, който приканва всички българи да участват в провеждането на „мирна траурна манифестация", на която да изразят своя протест срещу откъсването на Западните покрайнини от България. Към идеята се присъединяват и ръководните тела на царибродското и трънското дружество. Със задачата да координира общите действия се заема сформираният за целта Временен върховен комитет. Това е и първата крачка към обща организация на бежанците от Западните покрайнини. На 6 ноември 1922 г. започва да излиза в. „Западно ехо", който се обявява за „орган на бежанците от Царибродско, Трънско, Босилеградско, Пиротско и Видинско"[29]. За председател на Временния върховен комитет е избран трънчанинът Г. Любичев, подпредседател става П. Еленков, а членове – Ем. Попдимитров, М. Каралеев, Ас. Антонов, Н. Станчев. С Окръжно от 10 март 1924 г. се обявява свикване на Учредителен събор, на който да се положат основите на единна обща организация на бежанците от Западните покрайнини. На 15 и 16 юни 1924 г. в София пристигат представители от София, Кюстендил, Бобов дол, Трън, Видин, Лом, Долни Дъбник и др. Те изработват и приемат почти всички програмни документи на бъдещата организация. В проектоустава се отбелязва, че бежанците от Западните покрайнини основават благотворителна културно-просветна организация, чиято цел е „да обедини и организира напусналите родните си огнища български граждани поради окупирането на западните области от сърбите; да разучава културните и материалните нужди на бежанците, като се грижи за задоволяването им; да използва за членовете си създадените облаги от закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им". На 8, 9 и 10 ноември 1924 г. в София се провежда Учредителният конгрес на бежанците от Западните покрайнини. На него официално се оповестява създаването на единната организация. В избраните ръководни органи – Върховен комитет, Редакционен комитет и Контролна комисия, се осигурява равно представителство на всички дружества съоснователи. Отправя се призив към българското правителство да се вслуша в желанията на бежанците и да ги подпомогне всячески, за да улесни тяхната нелека съдба. Към управляващите в Белград се апелира да признаят малцинствените права на българското население в Западните покрайнини. Така западнопокрайнци стават част от процеса на развитие на българското националноосвободително движение след Първата световна война. Неслучайно се посочва, че към македонци, тракийци и добруджанци се „притурят и братята от българските покрайнини", а в самия устав се отбелязва, че организацията ще „съгласува временно действията си с други организации, които имат сродни цели". До голяма степен тя следва и техния опит при изграждането на своя вътрешен организационен живот. Създава се единна организация, в която се запазва самостоятелността на отделните дружества, чиито представители по право стават членове на органите на управление. Така начело на организацията застават: протойерей Архангел Попстаменов, Петър Еленков, Евтим Стефанов, Гаврил Любичев, Евстати Захариев и Стефан Йорданов[30].

Успоредно с Върховния комитет и контролираните от него дружества широка дейност развиват и съществуващите младежки организации. От края на 1931 г. се забелязва подчертана активност за подобряване на тяхната дейност и евентуалното им сливане в Младежки съюз. Най-дейно се оказва младежкото културно-просветно дружество „Западен край", както и учредената през 1932 г. Задруга на девойките от Западните покрайнини. На 10 април 1932 г. тринадесет младежки дружества се обединяват в Съюз на западнопокрайнските младежки културно-просветни дружества. В програмните си документи младежите определят, че тяхната организация е част от голямата легална организация на западнопокрайнци и със своите действия те ще подпомагат дейността на Върховния комитет „за идейно обединение на западнопокрайнската младеж". През 1932 г. се провежда и първото заседание на изграждания Научен съвет към Върховния комитет. Негови членове стават известни учени и общественици, между които са проф. Стефан Младенов, проф. Александър Теодоров-Балан, проф. Г. П. Генов, Стилиян Чилингиров. Заедно с печатния орган на организацията в. „Западно ехо" /от 1929 г. – „Западни покрайнини"/ широка популярност получават и изданията на библиотека „Западни покрайнини", в която се обнародват статии и изследвания по проблемите на западните български краища[31].

В документите на I /7–8 април 1926 г./, II /1–3 май 1927 г./, III /20–21 април 1928 г./, IV /10–12 май 1929 г./ и V /2–4 март 1930 г./ конгрес на организацията се отбелязва, че делото на западнопокрайнци се нуждае най-вече от популяризиране[32].

УСТАВЪ

НА

Задругата на девойкитѣ отъ Западнитѣ Покрайнини въ България

I. Организация и цель

Чл. 1. Девойкитѣ отъ Западнитѣ Покрайнини, били тѣ емигрантки или приреждани отъ родители емигранти, безъ разлика на вѣра, народность и поданство, се организиратъ въ сдружение подъ името: „Задруга на девойкитѣ отъ Западнитѣ Покрайнини въ България".

Чл. 2. Цельта на задругата е:

а) Да подпомага и издига девойката отъ Западнитѣ Покрайнини морално и материално и поддържа всѣка благотворителность, изхождаща изъ западнопокрайнската срѣда.

б) Да се грижи и буди у девойката-западнопокрайка постояненъ и съзнателенъ интересъ къмъ всички обществено-културно-просвѣтни въпроси.

в) Да подържа тѣсни връзки съ ограбената ни родина и съ всички емигранти, гдето и да се намиратъ тѣ.

г) Да постави задругата въ положение, щото тя да представлява отъ себе си дѣенъ кадъръ въ помощь на всички западнопокрайски сдружения.

Устав на Задругата на девойките от Западните покрайнини в България. Факсимиле – ДА-София

Художествено изработен поздравителен адрес на Върховния комитет на ЗП до Емануил Попдимитров за 25-годишната му литературна дейност – ИМ-Кюстендил

Членове на Върховния комитет на бежанците от Западните покрайнини, 1930 г. – в. „Западни покрайнини"

До Съвета на ОН в Женева се изпраща писмо, в което се излагат множество примери за тежкото положение на българите в Югославия. Международната организация се призовава да упражни своето влияние и застави югославското правителство да се откаже от окупираните територии. През 1926 г., във връзка с обвинението и осъждането на българи по т.нар. Пиротски процес, се изпраща поредната петиция, последвана от множество нови петиции в следващите две години. Успоредно с това Върховният комитет се обръща за помощ и съдействие към Международната лига за защита правата на човека и гражданина. Предприетите акции по запознаване на международната общественост с положението на българите в Западните покрайнини са резултат на усилията на организацията да направи въпроса достояние на по-широк кръг от личности и институции. Пред света се настоява Белград да признае наличието на българско население в своята територия и да даде полагащия му се статут на малцинство. На 26–28 август 1929 г. председателят на Върховния комитет Ем. Попдимитров[33] взема участие в заседанията на V конгрес на европейските малцинства със статут на делегат с право на съвещателен глас. Произнесената от него реч се отпечатва като официален документ и се разпространява от големите телеграфни агенции.

Официална София не се ангажира открито и явно с подкрепа на западнопокрайнци. В определени моменти България дори се държи прекалено резервирано към някои от изявите на бежанците. В най-голяма степен това се диктува от провежданата външна политика. В следвоенния период тя подчинява своите изяви на стремежа за мирна ревизия на Ньойския договор. Именно затова се избягват всякакви действия, които биха могли да се използват от останалите балкански държави като обвинение, че България нарушава ограничаващите я постановления на договора. Все пак при подготовката на Ем. Попдимитров за участието му в работата на петия, а по-късно и в шестия конгрес на европейските малцинства, българските дипломати му оказват помощ с конкретна информация. Не без помощта на българските власти в непосредствена близост до границата се провеждат и традиционните за местните селища събори[34].

Настъпилите от края на 1931 г. процеси на „затопляне" в отношенията между България и Югославия налагат своя отпечатък върху дейността на Върховния комитет. В средите на западнопокрайнци се зараждат противоречия, довели до оформянето на две течения. Привържениците на първото се групират около „по-старите" лидери и продължават да отстояват водената и до този момент линия на действие – подпомагане на бежанците чрез различни форми на социална и културно-просветна работа. В тази насока западнопокрайнските дейци осъществяват контакти с различни други български организации, поставили си подобни цели, какъвто е Всебългарският съюз „Отец Паисий". Във второто течение, което набира все повече привърженици, се групират дейците предимно от по-младото поколение. Те застъпват становището, че борбата трябва да се води с по-енергични мерки, включително и такива, които не изключват употребата на сила. Различията между двете течения се отнасят преди всичко до методите и средствата, които организацията може да използва в своята дейност – легални или нелегални. Изказват се мнения, че Върховният комитет не бива да съсредоточава своите действия единствено върху „настаняването на бежанците". Въпреки това в крайна сметка всички приемат, че създадената организация трябва да си остане легална, тъй като така тя най-ефективно би защитавала правата на бежанците от Западните покрайнини.

През следващите години активната дейност на легалните бежански организации, в т.ч. и на Върховния комитет, постепенно замира. Това се налага не само от възникналите вътрешни противоречия, но и от променящата се международна обстановка на Балканите. С Наредба-закон на правителството на Кимон Георгиев за прекратяване на дейността на политическите и други организации в страната своята дейност преустановява и Върховният комитет. Отделни негови дейци продължават да развиват културно-просветна дейност, но това остават техни самостоятелни инициативи.

3. Тракийските бежанци

Поради споходилите ги исторически превратности от 1878 г. насетне българите от беломорските райони неколкократно са принудени да търсят подслон в свободното отечество. С особен драматизъм са съпроводени преселванията от 1913 г. /обезбългаряването на Източна Тракия/[35] и поетапните прииждания на бежанци от Западна Тракия в периода след 1919 г. Откъсването на Западна Тракия от България след Първата световна война се осъществява по специфичен начин. Наложената промяна се дължи не на еднократен акт, а на процес, стъпка по стъпка водещ до първоначалното намерение. Като се ориентира към „обтекаемия" вариант, Съглашението въвежда в Западна Тракия междусъюзнически режим, ръководен от френските военни власти[36]. Автономията на областта продължава малко повече от половин година – време, белязано от толерантно отношение към национално обагрените инициативи на все още многобройния български елемент в областта. Макар и с приблизителна точност, на базата на данните от проведеното през март 1920 г. преброяване на населението в Западна Тракия може да се направи изводът за относително равния брой българи и турци в областта, докато гръцката общност се нарежда на трето място след предхождащите я две националности. Посочените данни[37] многократно са манипулирани и до голяма степен са условни.

С решенията си от конференцията в Сан Ремо /19–26 април 1920 г./ държавите победителки отреждат статукво на Западна Тракия, идентично с предварителните им планове – областта се предоставя във владение на Гърция. В лавинообразно темпо новите владелци разкриват подчертано денационализаторските си цели. Българското население за пореден път е принудено масово да напуска областта и да търси подслон в свободното отечество. Процесът продължава около половин година. От края на 1920 и началото на 1921 г. докъм средата на 1923 г. масираните преселвания на българи от областта практически стават невъзможни. Основната причина за уталожването на бежанския процес са посегателствата върху останалото в областта българско население, осъществявани от гръцката власт. Става дума за методично провеж-

Десети извънреден събор на Тракийската бежанска организация. София, 16 май 1926 г. – сп. „Илюстрация Светлина"

УСТАВ

на

Тракийското Младежко Културно Просветит. Дружество

„Ексарх Антим I“

(Основано на 24 септември 1922 г., приет и удобрен от общото друж. събрание на 8 октомври 1922 г.)

Утвърден от Министерството на Народното Просвещение с заповед № 49 от 5.I 1923.

ВАРНА
Търговска печетница на К. Янев
1923.

Издания на Тракийския научен институт. Титул

Устав на Тракийското младежко културно-просветно дружество. Титул

даните разселвания или заточавания на българските семейства от Суфлийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко по отдалечени острови или във вътрешността на страната, както и за призоваването на определен контингент от мъжката му част в гръцката армия[38]. Изключително тежките условия, при които са поставени в новите обиталища, се оказват гибелни за голяма част от депортираните и военноангажирани около 25 000 българи. Гладът, мизерията и лишенията са съпътствани от непрекъснати издевателства, унижения, грабежи, посегателства върху честта и др.

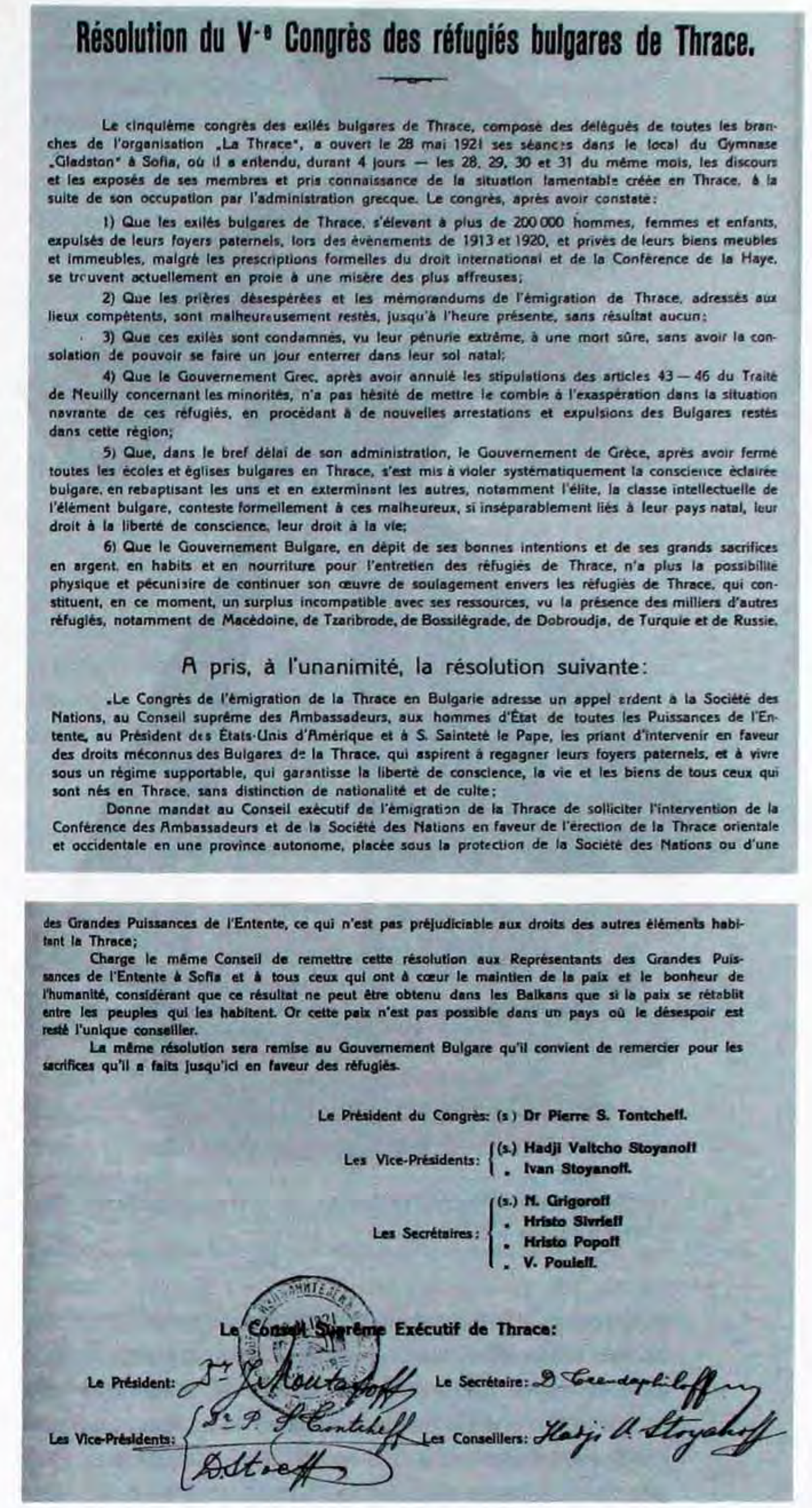
Междувременно през четвъртата година от водената между Турция и Гърция война, в края на лятото на 1922 г. гръцките войски понасят катастрофално поражение в Мала Азия от освободителните формирования на Кемал Ататюрк. Паническото отстъпление на армията към европейските територии принуждава същото да стори и гръцкият елемент от размирните райони. Част от тази прииждаща вълна се настанява в опразнените имоти на българското население в Западна Тракия[39]. В края на 1922 и началото на 1923 г. със съдействието на официалните гръцки власти незасегнатото от разселването българско население бива подложено също на гонение. От пролетта и лятото на 1923 г. става възможно завръщането по родните места на останалите живи от депортираните българи. Те обаче заварват в имотите си настанени и облагодетелствани от властта гръцки колонисти. Тогава за изтерзаните българи остава единственото спасително решение – да нарамят най-необходимото и да се насочат на север към границата с България. През 1923 г. Свиленград се превръща в заветен пункт на тяхното спасение.

През 1924 и 1925 г. се забелязват неколкократни пулсации на бежанския поток, предизвикани най-вече от периодичните интервенции на гръцкия режим срещу българската общност. Един от примерите за подобна саморазправа е безгледното убийство през лятото на 1924 г. на 19 мирни българи край с. Търлис от редовна охранителна полицейска част[40]. Този акт, станал достояние на европейската общественост, също е последван от нова преселническа вълна. Паническото бягство става наложително дори през зимните месеци на 1925 г. Съществуват свидетелства, че в периода между 15 и 22 февруари 1925 г. над 1250 души изоставят имотите си в Гюмюрджинско, за да преминат в България и да приемат пълната с изпитания съдба на бежанци[41].

След 1925 г. масираните преселвания на българското население от Западна Тракия са значително по-малко поради обстоятелството, че неговата численост вече видимо е намаляла. Това обаче не означава, че посегателствата върху българите в съседната държава са преустановени. Например сведение на британския консул в Солун от началото на септември 1939 г. гласи, че само три дни след започване на Втората световна война по островите са депортирани 70 българи, а след няколко денонощия се очаквало същата участ да сполети още толкова на брой техни сънародници[42].

Доста затормозяваща за българските интереси е нормативно-правната уредба на малцинствено-бежанската материя в отношенията между България и Гърция. Тези реалности обаче са прикрити зад красиво звучащи фрази и грижовни заявления. Едновременно с подписването на Ньойския договор между България и Гърция се сключва конвенция за доброволно взаимно изселване на малцинствено население[43]. След като по силата на Севърския договор /10 август 1920 г./ Гърция присъединява към границите си територията на Западна Тракия, „доброволната размяна“ придобива коренно различни измерения. Нескриваното от Гърция намерение за прогонване на българската общност от областта става реализуемо под благовидния предлог за доброволност. Освен това Гърция поставя подписа си под специален договор за покровителство на малцинствата. От формална гледна точка какъвто и избор да направи българинът от Западна Тракия, той е двустранно защитен – и като „доброволно“ изселващ се, и в битността си на малцинствен представител в Гърция. Във време на война обаче – в случая между Гърция и Турция, не са определящи договорните задължения, а само и единствено крайните резултати от бойните действия. Тъкмо те моделират етническата картина в засегнатите от валяка на конфронтацията области. По-късно потвърденият от Гърция ангажимент за защита на малцинствата с протокол при подписването на Лозанския договор /23 юли 1923 г./ и протоколът за покровителство на българското малцинство в страната /29 септември 1924 г./ остават напълно формални актове или не влизат в сила[44]. Ако документите имат някаква стойност, то тя е само пропагандна, тъй като „обектът“ на защита и покровителство вече е твърде нищожен.

За огромна част от българското население в Западна Тракия без колебание остава единствено спасителният, но и пълен с неизвестности път на север към Свиленград. Там местните български власти устройват временни палаткови лагери за

Résolution du V-e Congrès des réfugiés bulgares de Thrace.

Le cinquième congrès des exilés bulgares de Thrace, composé des délégués de toutes les branches de l'organisation „La Thrace", a ouvert le 28 mai 1921 ses séances dans le local du Gymnase „Gladston" à Sofia, où il a entendu, durant 4 jours — les 28, 29, 30 et 31 du même mois, les discours et les exposés de ses membres et pris connaissance de la situation lamentable créée en Thrace, à la suite de son occupation par l'administration grecque. Le congrès, après avoir constaté:

1) Que les exilés bulgares de Thrace, s'élevant à plus de 200 000 hommes, femmes et enfants, expulsés de leurs foyers paternels, lors des événements de 1913 et 1920, et privés de leurs biens meubles et immeubles, malgré les prescriptions formelles du droit international et de la Conférence de la Haye, se trouvent actuellement en proie à une misère des plus affreuses;

2) Que les prières désespérées et les mémorandums de l'émigration de Thrace, adressés aux lieux compétents, sont malheureusement restés, jusqu'à l'heure présente, sans résultat aucun;

3) Que ces exilés sont condamnés, vu leur pénurie extrême, à une mort sûre, sans avoir la consolation de pouvoir se faire un jour enterrer dans leur sol natal;

4) Que le Gouvernement Grec, après avoir annulé les stipulations des articles 43 — 46 du Traité de Neuilly concernant les minorités, n'a pas hésité de mettre le comble à l'exaspération dans la situation navrante de ces réfugiés, en procédant à de nouvelles arrestations et expulsions des Bulgares restés dans cette région;

5) Que, dans le bref délai de son administration, le Gouvernement de Grèce, après avoir fermé toutes les écoles et églises bulgares en Thrace, s'est mis à violer systématiquement la conscience éclairée bulgare, en rebaptisant les uns et en exterminant les autres, notamment l'élite, la classe intellectuelle de l'élément bulgare, conteste formellement à ces malheureux, si inséparablement liés à leur pays natal, leur droit à la liberté de conscience, leur droit à la vie;

6) Que le Gouvernement Bulgare, en dépit de ses bonnes intentions et de ses grands sacrifices en argent, en habits et en nourriture pour l'entretien des réfugiés de Thrace, n'a plus la possibilité physique et pécuniaire de continuer son œuvre de soulagement envers les réfugiés de Thrace, qui constituent, en ce moment, un surplus incompatible avec ses ressources, vu la présence des milliers d'autres réfugiés, notamment de Macédoine, de Tzaribrode, de Bossilégrade, de Dobroudja, de Turquie et de Russie.

A pris, à l'unanimité, la résolution suivante:

„Le Congrès de l'émigration de la Thrace en Bulgarie adresse un appel ardent à la Société des Nations, au Conseil suprême des Ambassadeurs, aux hommes d'État de toutes les Puissances de l'Entente, au Président des États-Unis d'Amérique et à S. Sainteté le Pape, les priant d'intervenir en faveur des droits méconnus des Bulgares de la Thrace, qui aspirent à regagner leurs foyers paternels, et à vivre sous un régime supportable, qui garantisse la liberté de conscience, la vie et les biens de tous ceux qui sont nés en Thrace, sans distinction de nationalité et de culte;

Donne mandat au Conseil exécutif de l'émigration de la Thrace de solliciter l'intervention de la Conférence des Ambassadeurs et de la Société des Nations en faveur de l'érection de la Thrace orientale et occidentale en une province autonome, placée sous la protection de la Société des Nations ou d'une des Grandes Puissances de l'Entente, ce qui n'est pas préjudiciable aux droits des autres éléments habitant la Thrace;

Charge le même Conseil de remettre cette résolution aux Représentants des Grandes Puissances de l'Entente à Sofia et à tous ceux qui ont à cœur le maintien de la paix et le bonheur de l'humanité, considérant que ce résultat ne peut être obtenu dans les Balkans que si la paix se rétablit entre les peuples qui les habitent. Or cette paix n'est pas possible dans un pays où le désespoir est resté l'unique conseiller.

La même résolution sera remise au Gouvernement Bulgare qu'il convient de remercier pour les sacrifices qu'il a faits jusqu'ici en faveur des réfugiés.

Le Président du Congrès: (s.) Dr Pierre S. Tontcheff.

Les Vice-Présidents: (s.) Hadji Valtcho Stoyanoff, „ Ivan Stoyanoff.

Les Secrétaires: (s.) N. Grigoroff, „ Hristo Sivrieff, „ Hristo Popoff, „ V. Pouleff.

Le Conseil Suprême Exécutif de Thrace:

Le Président: [signature] Le Secrétaire: [signature]

Les Vice-Présidents: [signatures] Les Conseillers: [signature]

Резолюция на бежанците от Тракия в България срещу предаването на Беломорска Тракия на Гърция. Фр. ез. – La Bulgarie et la Société des Nations. Documents pour L'Histoire. Genève, 1986.

Традиционно женско облекло от Узункюприйско, Източна Тракия – ЕИМ-БАН

краткотрайно настаняване на бежанците, след което ги насочват към местата за постоянно пребиваване. Прокудените семейства най-масово биват настанявани в Бургаски, Варненски, Хасковски и Кърджалийски окръг. В много от големите градове и по-малките селища на тези региони се обособяват бежански квартали. В Пловдив и Пловдивско се сливат двата потока бежанци – „старите", напуснали беломорските области в самото начало на XX в., и новопристигналите[45].

Първоначално изнемощелите от глад и физическа умора бежанци са настанени в изоставени и полуразрушени обществени сгради, в непригодни за обитаване стопански постройки, бараки и колиби, в които те са лишени от елементарни битови и хигиенни условия. Липсата на минимални средства за съществуване, невъзможността да се посветят на познатите им земеделски занимания, безработицата и други причини задълбочават мизерията, безпътицата и несигурността сред бежанците. Необходими са огромни и целенасочени усилия на регионалните и централните структури на властта, подкрепата от страна на местното население и на специализираните с оглед на бежанските проблеми институции към Обществото на народите, намесата на различни международни филантропни организации, за да успеят прокудените от Западна Тракия българи да устроят непретенциозния си бит.

Поради институционалните си отговорности, а и по убеждение най-голямо съдействие на прокудените семейства оказват българските правителства. Те успяват от различните бюджетни пера да отделят средства било за снабдяване на бежанската общност с дърва и въглища, било със строителни материали за ремонт на техните жилища. Особено значимо и далновидно начинание в същата насока е приемането през 1923 г. на „Закона за заселването на бежанците и обезпечаване на поминъка им"[46]. Благодарение на него става възможно оземляването на бежанците и създаването на условия за тяхното изхранване, както и практикуването на определен кръг от занаяти. Освен това се постигат договорености за преференциално теглене на кредити от банки, ползване на редица безплатни услуги, включително медицински, транспортни и др.

От есента на 1925 г. българското правителство разкрива пред ОН процедура по отпускане на необходимия бежански заем. Редица политически неблагополучия временно забавят договарянето на сумата по кредита. Година по-късно настоятелните усилия на отговорните фактори в България довеждат до своя благоприятен резултат – на страната целево са отпуснати спасителните 2,5 млн. лири стерлинги и 4,5 млн. долара.[47] Кредиторите правят своите изчисления на база 210 000 придошли бежанци за период от тринадесет години, докато в България смятат, че става дума за 300 000 души. За дела на тракийските бежанци в общия бежански поток към България след 1919 г. следва да се посочи, че Западна Тракия напускат около 60 000–65 000 българи. Издействаният две години по-късно стабилизационен заем /септември 1928 г./ по косвен начин се явява също в помощ на овладяване на бежанските неволи.

Значителна роля за консолидиране усилията на бежанците от Беломорието, за излъчването на

техни представителства в политическия и обществения живот на царството, за регулирането на техните взаимоотношения с държавните институции и с други бежански структури изиграва Тракийската организация. През годините от нейното създаване /1918 г./ до закриването ѝ /1934 г./ тя претърпява няколко промени в наименованието си – „Одринска Тракия", дружество „Тракия", културно-благотворително дружество „Тракия", но в ежедневието е позната най-вече като Тракийската организация в България[48]. Основните цели, които тя си поставя, остават непроменени. Най-общо те се отнасят до: поддържане на свободолюбивия дух на тракийци, грижи за бежанците от областта, създаване на обществена нагласа за значимостта на тракийската кауза.

Освен това към организационните структури се създават дружества с профили, ориентирани към женската, младежката и студентската аудитория. За информираността на бежанците се грижи вестник „Тракия", чиито функции след 1934 г. известно време изпълнява списание „Завет". Необходимо е да се отбележи, че след забраната на политическите партии и организации в България официалните власти имат толерантно отношение към камерните инициативи на тракийци и не възпрепятстват тяхното провеждане.

Независимо обаче от всички положени грижи и внимание към бежанците нищо не успява да възстанови сигурността на родния дом, изградените патриархални отношения, обвързаността с предишните трудови занимания. В този смисъл неутешително звучи констатацията, че стореното в името на каузата на тракийските преселници не е усилие по посока на отстраняване на причината, а само принос в обезболяването на следствието.

4. Бежанците от Добруджа и Бесарабия

ДОБРУДЖАНСКИТЕ БЕЖАНЦИ И СЪЮЗЪТ „ДОБРУДЖА". Периодът след края на 1919 г. се характеризира с нови изселвания от Добруджа под румънска власт, които макар и немасови, са непрекъснати. Поради това броят на добруджанските бежанци се увеличава. С подписания през 1919 г. договор за защита на малцинствата Румъния се задължава под гаранцията на Обществото на народите да зачита правата на малцинствата, но спрямо българското население този договор се нарушава от румънска страна. Терорът в Добруджа дори усилва своята разрушителна сила през следвоенните години. Не се допуска завръщането на лица, напуснали веднъж крайграничната зона. Нещо повече – румънската администрация се стреми да пропъди и семействата на напусналите. Много от по-будните и интелигентни българи са принудени да избягат със семействата си, изоставяйки къщи и имоти[49]. Сред тях са активистите на съпротивата при навлизането на румънските власти в областта[50]. В Добруджа без каквото и да е обезщетение се изземват храни, дърва, добитък. Цялото население е задължено да дава ангария под строга и жестока охрана. Цели села се изселват, за да търсят спасение, а имуществото им се реквизира[51].

В желанието си да уточнят броя на бежанците, изследователите на бежанските проблеми се сблъскват с трудности, предизвикани от липсата на конкретни данни, но общо взето приемат, че добруджанската емиграция в България наброява около 40 000 души[52]. Оценките на добруджанските дейци не влизат в резки противоречия с тези на изследователите.

Проведеният в края на ноември 1919 г. в София Велик добруджански събор се превръща в обединителен конгрес за съществуващата дотогава Добруджанска организация /създадена на 25 март 1915 г. в София/[53] с нейните ръководни органи – Висш добруджански съвет и Върховен добруджански комитет, както и за организацията в Добруджа, ръководена от Централния добруджански народен съвет /учреден на 17 юли 1917 г. в гр. Бабадаг, Северна Добруджа/[54]. На събора фактически се учредява Съюзът на просветно-благотворителните дружества „Добруджа" като приемник на двете организации; първоначално той носи наименованието Добруджанска организация[55]. Съюзът става основен възел в сложната плетеница от организационни формирования на добруджанци.

Идейните постановки, определящи организационното поведение, се променят от искане за автономия в искане за присъединяване на Добруджа към България. Разглеждайки отново добруджанския въпрос като български национален и държавен въпрос, съюзните дейци осъществяват приемственост, като се връщат към целите и задачите на добруджанските организации до есента на 1918 г. Те търсят упование в националноосвободителните борби преди Освобождението, като налагат живота и делото на Стефан Караджа за идейно-нравствен еталон сред участниците в освободителното движение.

Устав на просветно-благотворителните дружества „Добруджа“ в България – ДА-София

Устав на Добруджанската организация в България – ЦДА

Устав на Съюза на бесарабските българи – ЦДА

Добруджанският съюз се стреми да пази партийно-политически неутралитет и поддържа идеен плурализъм /ограничен спрямо съмишлениците на Комунистическата партия/. Изхождайки от непосредствените нужди на българите от Добруджа, организацията не смята, че е длъжна да се съобразява докрай с официалния курс на българските правителства, когато подпомага политическите, икономическите и културните домогвания на добруджанското население. Стабилизирането на организационния живот от края на 20-те години спомага за разрастване на съюзната активност и завоюване на значителни позиции в българското общество. Съюзните конгреси се оформят като найважното събитие в организационния живот. Те се възприемат като „народно събрание за чедата на Добруджа в изгнание“, а ежегодното им свикване е предпоставка за гъвкавост на освободителното движение. Сред тях по значение се открояват VIII конгрес /Плевен, 1924 г./, IX конгрес /Велико Търново, 1925 г./ XI конгрес /София, 1927 г./ и др.

Съюзът запазва водещо положение сред организациите на добруджанската емиграция. Неговите дейци до голяма степен успяват да превърнат членовете на нелегалната Вътрешна добруджанска революционна организация /ВДРО/ от „екзалтирани революционери“ в „ревностни апостоли на смислената и политична народополезна дейност“. Легалната организация надделява над нелегалната, което смекчава противоречията в движението, ограничава кръвопролитните противоборства и спечелва по-толерантно отношение на властите[56]. Подпомагайки се и бидейки в постоянна персонална обвързаност, двете организации възпрепятстват емигрирането от Добруджа и поддържат съпротивата срещу румънското господство в областта. Съюзът превръща младежкото и женското движение в дейна част от цялостния организъм на Добруджанската организация с голям дял от общите усилия на емиграцията.

Мерило за нравственото равнище на движението са имената на неговите лидери. Отличителна черта за всички добруджански ръководители е, че са добри оратори. Почти всички се проявяват като опитни журналисти и публицисти и обогатяват облика на организационните документи, като ги правят призивни и запомнящи се. С политически усет и вещина те разкриват добруджанския въпрос, разискват въпросите за земята, която има „магическо“ влияние върху духа на добруджанци, следят публикациите на румънската преса и разобличават нейните провокации. Налице е известно разделение на внушенията от личностното присъствие на най-изявените дейци, което едва ли е търсено специално, но сполучливо подсилва съюзното въздействие. Ангел Стоянов, дългогодишен председател на Съюза „Добруджа“, оставя впечатление за представителност и увереност, Печо Господинов, съюзен секретар – за емоционалност и всеотдайност, Аспарух Айдемирски, ръководител на Съюза и ВДРО – за дързък дух и непримиримост, д-р Иван Пенаков – за компетентност и дипломатичност, а Дора Габе с творчеството си е „извор на неизчерпаема енергия и духовен патос“. Привърженици на партийно-политическата толерантност, съюзните водители са добре познати дейци с широки контакти в различни политически среди. Те имат срещи дори с румънски държавници, на които казват в лицето горчиви истини. Всички натрупват многогодишен стаж в движението, а някои извървяват организационния път от начало до край. Станали изразители на волята на различни слоеве от добруджанското население, те понасят морални и материални несгоди, изграждайки организационната репутация.

В развитието на Добруджанската организация се забелязват и някои по-характерни и повтарящи се слабости. Политическите промени в България и изменящите се икономически условия, свързани със стопанското устройване на бежанците, пораждат противоречиви интереси. Поради различния си обществен произход участниците в движението стават носители на противоположни виждания и намерения, обуславяни от политически, родови и лични интереси. Въпросът за Северна Добруджа не се поставя с необходимата последователност. Липсва по-конкретна програма за работа сред бежанците севернодобруджанци, чието участие в Съюза намалява. Тук трябва да се отчете и влиянието на българската външна политика, която съсредоточава усилията си към Южна Добруджа, докато по отношение на Северна Добруджа следва инерцията на слабата заинтересованост, водеща началото си от първите години след Освобождението.

Борбата между противостоящите течения в добруджанското движение има отрицателни резултати за него. Тя ангажира голям дял от вниманието на съюзните активисти и ги отклонява от преследване на главната цел. Пилеят се ценни морални и физически сили и се губят привърженици и влияние, но все пак не се стига до широко прилагане на взаимоунищожителен терор. Отношението на Съюза към „левицата“, особено след създаването на Добруджанската революционна организация /ДРО/, е отрицателно. Основният мотив за осъдителната позиция и антагонизма е подчиняването от ДРО на борбата за национално освобождение на социалните задачи, поставяни от комунистическото движение. Не се одобрява и намесата на Съветска Русия /Съветския съюз/, която е съобразена с егоистичните ѝ интереси. С основание действията на ДРО се схващат като пренебрегване на причините за възникването на добруджанско движение, опит за неговото отвличане от основната му цел и разцеплението му[57].

Със своята социално-благотворителна дейност Съюзът „Добруджа“ подпомага материално бежанците и им съдейства за преодоляване на състоянието на криза. Той насърчава и организира издигането на „живата стена“ от Дунав до Черно море, съставена от селищата с настанени добруджански бежанци, където с помощта на Съюза се изграждат къщи, училища, читалища и църкви. Организацията е ефективен инструмент за възпитание и системно въздействие върху политическото съзнание и поведение на добруджанци. Тя успява да поддържа сравнително устойчив няколкохиляден числен състав, разпределен в повече от 120 дружества. Пропагандната си активност поддържа с обемна издателска дейност на „добруджанска“ литература на български и чужди езици и със стремеж към постоянно издаване на печатните органи – в. „Добруджанско знаме“, заменен през 1923 г. от в. „Добруджа“, който излиза до неговото спиране от властите през 1935 г.

Съюзът се бори за проваляне на румънизаторските цели, за свободно проявление на националната идентичност на добруджанските българи и се противопоставя срещу изличаване на етническото им присъствие в Добруджа. Дейно подпомага борбите на българите за политически и граждански права и свободи и спечелва правото да се възприема като естествен техен защитник[58].

Една от големите заслуги на Съюза „Добруджа“ е привличането на вниманието в обществения и културния живот на България върху добруджанския проблем. Развивайки „добруджански“ лобизъм, емигрантските дейци приобщават към движението политици, общественици, дейци на науката и изкуството. Те работят за обединение на политическата мисъл, на вижданията на политиците – на власт и в опозиция. Съюзът изминава противоречивия път от отказ от правителствена подкрепа до правителствен отказ на подкрепа за организацията. Преминава се през различни моменти на близост с правителствените среди, съпроводени

Традиционно женско облекло от Тулчанско, Добруджа – ЕИМ-БАН

Добруджански женски съюз – ЦДА

било от опасения, че правителствената помощ неизбежно се заплаща с политическа преданост и загуба на организационна самоличност, било от отчаяние, че предаността и покорството не срещат разбиране в управляващите.

Добруджанският съюз е полезен коректив на българската външна политика и общо на политиката по българския национален въпрос. Неговата активност помага за придвижване на въпроса за Добруджа на челно място в българската ревизионистична програма в края на 30-те години и осигурява част от моралната ѝ поддръжка. Същевременно със своята умерена и тактична дейност организацията не предизвиква сътресения в държавно-политическото развитие на страната и я подпомага при решаване на бежанските проблеми и отстояване на националните интереси.

Във външнополитически план Съюзът следва политика на изнасяне, осветляване и документиране на добруджанския въпрос пред международните фактори. Организацията отстоява правото на българското население да бъде третирано в съответствие с международните договори и румънското законодателство. Постепенно тя започва да изразява все по-открито своите ревизионистични схващания пред международните институции[59]. Стъпка по стъпка на международното поле се преследва спечелването на световната демократична общественост за каузата на добруджанските българи. Акциите пред Обществото на народите за защита на малцинствените права на българите в Добруджа нямат значими резултати, макар понякога за късо време да носят омекотяване на режима в Добруджа, но подготвят световното обществено мнение за решаване на добруджанския въпрос[60].

Негативното румънско отношение към Добруджанската организация не търпи промяна по времето на нейното съществуване. То само се улеснява от идейните и политическите спорове между противостоящите си течения в движението. Дейността на организацията тотално се отрича от Букурещ с цел пълното ѝ политическо унищожение като „заплаха" за мира и спокойствието в района. От своя страна, Съюзът се стреми да подтиква своите членове и държавните и обществените институции да се противопоставят на проникването и разширяването на румънската пропаганда в България[61].

Добруджанският съюз показва постоянна отвореност към сродните емигрантски формации, като упорито се старае да разшири и затвърди връзките си с тях, както и с други организации, имащи доброжелателно отношение към борбите за национално освобождение. Едни от най-активните му контакти са с македонските дейци, при което ВМРО упражнява известно икономическо попечителство и политическо въздействие над Добруджанската организация[62].

* * *

С идването на власт на деветнадесетомайците през 1934 г. започват ограничения и преследвания на националноосвободителните организации. Не е пощаден и Съюзът на просветно-благотворителните дружества „Добруджа", въпреки че той е една от по-късно засегнатите организации поради известна толерантност от страна на управляващите. В началото на 1936 г. Съюзът е разтурен, но се запазва съществуването на неговите дружества[63].

Със своята ползотворна дотогавашна дейност Съюзът „Добруджа" се изявява като най-голямата и авторитетна националноосвободителна организация на българите от Добруджа между двете световни войни, натрупала значителен капитал от популярност и обществено признание. Разтурянето на Съюза отпраща добруджанското движение твърде назад в организационно и морално отношение. С него силно се подсичат възможностите за пропагандиране на добруджанската кауза и спечелване на привърженици за успешното разрешаване на въпроса за Добруджа, и то в момент, когато той постепенно излиза на челно място в българската ревизионистична програма. Същевременно това разтуряне съвпада със засилването на румънизаторския натиск върху българското население в Добруджа и прииждането в България на нови бежанци от областта[64]. Неблагоприятното съвпадение с отстраняването на съюзната координация и контрол спомага за разширяване на процесите на ерозия сред добруджанци и за неуспеха на инициативата за създаване на обща надпартийна организация на българите в Румъния.

Постепенното задушаване на съюзната дееспособност осигурява време на емигрантските ръководители да обмислят евентуалните си действия и след очертаващия се нежелан финал. В последното си окръжно те апелират „към всички добруджанци в пределите на свободното царство" да се влеят в дружествата и да положат усилия за духовно и културно-нравствено издигане на емиграцията, за икономическото ѝ укрепване, за насаждане и култивиране на любов към родината, за отбиване на ударите и действията на противодържавните и противоверски учения и агитации, за изграждане на вътрешен мир, гражданска солидарност и национално единение[65]. Изброените насоки на усилията са пригоден към новата ситуация вариант на минимална съюзна програма, който е обърнат преди всичко

към емиграцията и съхраняването ѝ като жизнеспособна общност. Изпълнителният комитет на организацията посочва резервния център и координатор на дружествената деятелност, като препоръчва на настоятелствата за всички въпроси да се отнасят до софийското дружество „Добруджа“[66].

Крайната мярка предизвиква смут сред добруджанските среди и се възприема в много от тях като враждебен акт на правителството не само срещу Съюза, но и въобще срещу емиграцията. Смята се, че не е изключено и разтурянето на дружествата, което внася объркване и възбужда духовете на бежанците. Преживяното сътресение се отразява зле на организационния и културно-просветния живот на дружествата[67]. Голямо е разочарованието и огорчението на съюзните лидери[68]. Организационният трус в повечето случаи предизвиква пасивно недоволство и усилва смътната раздвоеност на добруджанските деятели между държавен и национален дълг.

Въпреки разочарованието от разтурянето на Съюза „Добруджа“ дейността на неговите дружества продължава и не се стига до стремителна организационна деградация. Негодуванието от удара се изразява в активизиране и привличане на нови членове. Софийското дружество, поело ролята на общ ръководител и координатор, избира свой разширен Управителен съвет и Постоянен комитет от видни емигрантски дейци с председател А. Стоянов[69]. С това донякъде се запълва липсата от управителни тела на Съюза при следване на неговите цели. Връзки се поддържат с повече от сто дружества в страната. Полагат се усилия за подпомагане на легалните борби в Добруджа[70]. Съвместно с представители на бежанците от Македония, Тракия и Западните покрайнини се предприемат действия за облекчаване на положението на емигрантите, раздават се помощи и се полагат грижи особено за бежанците, настанени в Никополско. Разпространява се литература по добруджанския въпрос, организират се панихиди, чествания на деня на Стефан Караджа и др.

На срещи с правителствени ръководители се настоява за активизиране на външната политика, за по-твърдо и решително поставяне на искането за ревизия. За същата цел се използват и срещите с общественици „ревизионисти“. Добруджанските водачи се стремят да обединят цялата българска емиграция около въпроса за Добруджа и неговото издигане на първо място в българските искания за ревизия[71]. Те активно участват в дейността на Всебългарския съюз „Отец Паисий“ и търсят пролуки, за да информират международната общественост за режима в областта и освободителната кауза на добруджанските българи[72]. Емигрантските дейци следят румънската политика и преса и реагират на новите насилия в Добруджа, особено на масовото убийство на българи в с. Белица през 1939 г.

„Усмирителната риза“ на политическия и административния контрол, наложена от властите, не позволява разгръщане на дейността на добруджанските емигранти. На „първите“ дейци не се позволява да пишат в пресата. Многобройните ограничения и забрани намаляват честотата на организационните прояви, предизвикват униние в бежанските среди и довеждат до отлив в дружествената активност. Въпреки това от позицията на бдително изчакване дружествените дейци през цялото време „успокояват“ и „вразумяват“ емиграцията. От пролетта на 1939 г. до есента на 1940 г., когато съдбата на Добруджа излиза на преден план във външната политика на България, добруджанските активисти дейно работят сред меродавните фактори и съдействат за осигуряване на спокойна атмосфера около преговорите в Крайова[73].

Крайовският договор създава нова обстановка за освободителното движение на българите от Добруджа. Независимо от нееднозначното отношение на дейците към него бивши съюзни деятели с увеличена енергия се включват в приобщаването на Южна Добруджа към България. Те запазват и задълбочават своята идейна непримиримост към привържениците на ДРО и Комунистическата партия, но също така и противоречията помежду си. Добруджанските дейци помагат като експерти със съвети, мнения и съгласуване на различни дейности, противопоставят се на румънски злоупотреби при преселването на северндобруджанци, подпомагат интелигенцията в областта, уреждат въпроси на пенсионното осигуряване и пр. Някои от емигрантските дейци се връщат на работа в родния край.

В началото на 1941 г. се подема идея за намиране на друга форма, по-подходяща за новите условия, за обединяване и дейност на добруджанците в България. Ангел Стоянов прави предложение да се организира събор за официално прекратяване дейността на Добруджанския съюз. Не без правителствено насърчение то бързо печели популярност. В подготовката на проектирания събор се включват представители на емиграцията и на създадените в областта общограждански комитети. Осъществяването на подготовката се съпровожда от някои недоразумения и несъгласия между организаторите, които са породени от амбиции за лидерство, поощрявани от различни политически среди.

Дейци на добруджански бежански организации, 20-те години – АМВР

Великият добруджански събор, проведен от 3 до 5 октомври 1942 г. в гр. Добрич, представлява равносметка за изминатия от движението път и официално фиксира края на основните националноосвободителни формации на добруджанските българи – на Съюза „Добруджа“, Българските културни общества в областта, ВДРО, Добруджанския женски съюз и Добруджанския младежки съюз „Стефан Караджа“. След разгорещени разисквания се решава да се прекрати политическата дейност на дружествата „Добруджа“, като им се дава право да преценят дали да продължат своята културно-просветна и благотворителна дейност. Съборът избира временна комисия със задача да учреди Добруджански културен институт /ДКИ/[74]. Съборните решения получават противоречиви оценки и немалко делегати си отиват разочаровани. Те остават недоволни от водещите деятели заради проявения от тях опортюнизъм, макар и замаскиран като политическо благоразумие, както и от правителствените внушения, които са породени главно от неоснователни опасения, че добруджанците могат да бъдат подривна сила в българската държава.

Учреденият наскоро след събора ДКИ включва основните ръководители на бившия Добруджански съюз. Той трябва да се превърне в единствен авторитетен изразител на теженията на Добруджа и има за цел: проучване на историята, етнографията, фолклора, културния и стопанския живот на областта; събиране на материали и книжнина за миналото и настоящето ѝ; създаване на архив и музей; отпечатване на издания за осведомяване на общественото мнение в България и чужбина[75]. В условията на трудните военни години успоредно с института продължават да съществуват и някои добруджански дружества.

Тежки изпитания възникват пред добруджанските водачи след 9 септември 1944 г., когато класовият подход измества националните тежнения и загърбва нравствеността, за да докаже още веднъж злокачественото безплодие на враждебните конфронтации на идеологическа основа. Осъждането на някои от най-изявените дейци от Народния съд и извънсъдебното репресиране на други са актове на политическо отмъщение, осъществено от част от техните противници от „левицата". Сред осъдените са А. Айдемирски, Др. Божинов, Ст. Симеонов, А. Стоянов /загинал при бомбардировките над София в началото на 1944 г., но осъден посмъртно/ и други дейци от емиграцията и областта. Репресирани са П. Господинов /починал след двумесечен арест през 1945 г./, Ив. Хаджииванов, Ив. Ризанов, Ив. Пенаков и др.[76] Много още съюзни дейци и участници в борбите срещу румънския режим в Добруджа са постигнати от незаслужена участ след смяната на политическия режим.

БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ. През периода от 1878 до 1941 г. изселниците българи от Бесарабия в България са няколко хиляди. Макар и малобройна, тази емиграция излъчва над 200 души видни интелектуалци и общественици, сред които личат имената на министри, професори, висши офицери, юристи, писатели и др.

Идеята за организиране на бесарабските българи възниква в края на 1917 г. и началото на 1918 г. във връзка с обсъждането на бесарабския въпрос по време на преговорите в Брест-Литовск между Централните сили и Румъния. Тогава Владимир Дякович, инициатор на организирането на бесарабските българи, подготвя мемоар до министър-председателя В. Радославов. На 14 и 16 март 1918 г. той е приподписан от проф. Ал. Теодоров-Балан, Ал. Малинов, ген. Д. Николаев и други бесарабски българи. Мемоарът е отпечатан по-късно с подписите на 57 души и основното искане в него е България да се застъпи за правата, свободите и имотните интереси на българското и гагаузкото население в Бесарабия и за културно-просветна и административна автономия на „Българска Бесарабия". След няколко предварителни срещи на 15 и на 22 декември 1918 г. се провеждат учредителни събрания на Софийското дружество „Бесарабски българи", с което се поставя началото на Съюза на бесарабските българи. В приетия устав залягат цели и задачи, обосновани в мемоара до В. Радославов, както и в отпечатания на 1 март 1919 г. на френски език мемоар до председателя на Парижката мирна конференция. В този мемоар е обоснована тезата, че ако „Българска Бесарабия" не би могло „да бъде съставна част от България", то тогава „от територията, разположена на юг от Трояновия вал, да се създаде отделно политическо тяло, една малка независима държава между реките Прут, Дунав, Днестър и Черно море, обхващаща 23 000 кв. км"[77].

През втората половина на 20-те години на XX в. искането за автономия е изоставено като нереалистично, което е отразено в приетите през март 1927 г. промени в съюзния устав. През 20-те и първата половина на 30-те години Съюзът развива активна международна дейност за разобличаване на установената от Румъния репресивна и денационализаторска „бесарабска система", в защита на интересите на българското и гагаузкото население в Бесарабия и за подпомагане в България на емигриралите от техните среди. През втората половина на 30-те години на XX в. в съюзните организации се включват и емигранти от Украйна и Южна Русия /Съветския съюз/, което се отразява в новото наименование – Съюз на бесарабските и южноруските българи. Международните изяви на Съюза се извършват самостоятелно или съвместно с други български организации, чрез Българското дружество за мир и ОН, Всебългарския съюз „Отец Паисий" и др.[78] Дейците на съюза и особено неговият председател Вл. Дякович, който го ръководи от 1921 до 1929 г., извършват значителна дейност за обединяване на усилията на българските националноосвободителни организации в защита на българите извън България. След включването на страната във Втората световна война Съюзът има епизодични прояви, а неговата дейност е прекратена през 1943 г.[79]

ГЛАВА ТРЕТА

РЕВОЛЮЦИОННИ ОРГАНИЗАЦИИ

1. Революционните организации на македонските българи

Още след пробива при Добро поле и при неясната бъдеща съдба на Македония ръководителите на Вътрешната македонска революционна организация /ВМРО/, която по време на войните се е разпаднала, се замислят за нейното възстановяване. На първо време те събират част от бившите войводи, подсигуряват ги финансово и ги инструктират да възстановят старите си кадри и връзки[1].

През ноември 1918 г. членовете на Централния комитет /ЦК/ Тодор Александров и Александър Протогеров са арестувани като виновници за националната катастрофа. Благодарение на верни свои хора – Славе Иванов, Стоян Мишев и други, те успяват да избягат и да се заемат отново с каузата за освобождението на Македония[2].

Предстои подписването на мирния договор на България с държавите победителки. Пред лицето на това изпитание македонската емиграция е разединена и е в идейна безпътица. Изпълнителният комитет /ИК/ на македонските братства е подкрепян от Т. Александров и Ал. Протогеров. В този смисъл може да се приеме, че мемоарът на ИК до Мирната конференция в Париж от февруари 1919 г. отразява и тяхното становище за разрешаване на македонския въпрос, а именно – присъединяване на Македония към България или при невъзможност – даване на автономен статут на Македония под протектората на Великите сили[3]. Като имат предвид възникналите остри спорове и разцепления сред емиграцията при изготвянето на този мемоар, Т. Александров и Ал. Протогеров, подписвайки се като задгранични представители /ЗП/ на ВМРО, през март 1919 г. изпращат до Мирната конференция мемоар от името на ВМРО. В него те дипломатично не предлагат конкретно решение за македонския въпрос, а настояват единствено за запазване на целостта на Македония и да не бъде тя поставяна под властта на Сърбия и Гърция[4]. Никоя от направените постъпки не довежда до положителен резултат.

След като в края на 1919 г. Ньойският мирен договор става факт и още повече, че междувременно се е обезсърчил от боричканията сред емиграцията, Т. Александров решава, че мястото му не е в София, а сред народа на Македония. На възстановяването на революционната организация е даден пълен ход. Главната движеща фигура е Т. Александров. Александър Протогеров също се включва в този процес, но по-често пребивава в чужбина, натоварен с дипломатически задачи. Третият член на ЦК Петър Чаулев е пасивен, резидира главно в Рим и Виена и не изпълнява ангажимента си да възстанови организацията в Западна Македония.

Четническата дейност е задвижена през пролетта на 1920 г. Целта, която се изтъква, е извою-

Лидери на ВМРО: 1. Тодор Александров
2. Ген. Ал. Протогеров – ЦДА

ването на автономия за Македония. На 3 февруари Т. Александров и Ал. Протогеров свикват на съвещание свои привърженици от средите на емиграцията. Те излагат плана си за възобновяване на четническата дейност в Македония, който е приет единодушно. Решено е към организацията да бъде привлечен Александър /Алеко/ Василев, бивш четник на Яне Сандански. Макар да се занимава с нечестни сделки и контрабанда, той разполага със значителна въоръжена сила и връзки в Пиринска Македония, което го прави ценен за превръщането на този край в база за дейността на ВМРО към Вардарска и Егейска Македония. На 20 февруари Алеко Василев декларира присъединяването си към ВМРО[5].

При новата обстановка, в която е поставена Македония, ръководителите на ВМРО не се отказват и от търсенето на легални възможности за проявление. В заседание на ЦК от 11 юни 1920 г. е изработена директива за дейността в Македония, в която се предвижда създаването на легална организация под името „Македонски федеративен съюз" и се приема федеративното преустройство на Югославия с Македония като равноправна единица в тази федерация[6]. Много скоро става ясно, че създаването на легална организация на българите във Вардарска Македония е невъзможно и ВМРО трябва да продължи борбата преимуществено с революционни средства.

В края на юни 1920 г. Т. Александров преминава с малка чета във Вардарска Македония и започва възстановяването на организационната мрежа. Веднага последва реакция от страна на българското правителство, което в името на сближаването с Югославия е решено да не допусне предприемането на революционни акции от българска територия. Лично министърът на вътрешните работи Александър Димитров се ангажира с противодействието на ВМРО. През юли 1920 г. по негова заповед се подготвят контрачети, които да парират действията на Т. Александров, а при възможност и физически да го ликвидират. Активна роля при формирането на контрачетите играе Гьорче Петров, който, като стар македонски деец, е използван да стане стожер на опозиционните настроения срещу ВМРО и лично срещу Т. Александров[7]. След като Г. Петров е „наказан" от ВМРО със смърт за разколническата си дейност, между революционната организация и земеделското правителство се разгаря истинска война, в която падат жертви и от двете страни, включително самият министър Ал. Димитров.

След шестмесечен престой във Вардарска Македония, в началото на 1921 г. Т. Александров се завръща в България. Обстановката, която заварва, го убеждава, че ВМРО, наред с работата на революционната територия, трябва да се погрижи и за сигурния си тил. Разприте сред емиграцията продължават, но заразата на разединението е проникнала и сред революционерите. Кратовският войвода Дончо Ангелов с група приближени дейци настоява категорично за свикване на Общ конгрес на ВМРО, който да се произнесе за целта и средствата на организацията, бъдещата ѝ дейност и ръководните ѝ лица. Като човек на практическото действие и чужд на отвлеченото теоретизиране, Тодор Александров смята, че актуалната задача е възстановяването на организацията и едва след това може да се мисли за конгрес. Съвсем основателно той се опасява, че при прибързаното свикване на конгрес, който да обсъжда целите и задачите на ВМРО, ще се разиграят същите събития, както и сред емиграцията. По този начин още невъзстановената ВМРО рискува да се разпадне[8].

Тодор Александров решава да предприеме драстични мерки срещу опозиционно настроените дейци, като кратовският войвода Д. Ангелов е убит. След това убийство всички кратовци застават срещу ръководството на ВМРО. Дори хора, които Т. Александров е смятал за верни съмишленици, като Сл. Иванов и Ст. Мишев, не одобряват действията му. Така на базата на личното противопоставяне срещу Т. Александров се оформя група от революционни дейци около Сл. Иванов, Ст. Мишев и Гр. Циклев като опозиционно течение[9].

* * *

По това време разцеплението сред емиграцията кристализира в създаването на Македонска федеративна емигрантска организация /МФЕО/, което става с благосклонната поддръжка на земеделското правителство. Опозиционните спрямо Т. Александров елементи се нареждат под знамето на Федеративната организация /ФО/, започват да се афишират като нейно нелегално проявление и да се титулуват „федералисти". Но Вътрешна македонска революционна федеративна организация /ВМРФО/ в истинския смисъл на думата няма. Не е известно да е проведен Учредителен конгрес или други последващи конгреси, нито да са изготвени и приети устав и правилник и да е оформена като структура някаква революционна организация. По-скоро на фракционната борба лично срещу Т. Александров и неговата организация е поставена идейна окраска под етикета на федерализма. Това се потвърждава от факта, че при федералистите се приютяват откровени криминални типове и разбойници, преследвани от ВМРО. Според разпространен от федералистите позив Централният революционен федеративен комитет е в състав: Крум Зографов, Александър Панов, Григор Циклев, Велко Мандарчев, Заре Секулички и Лазар Тодоров Фертика, а Задграничното представителство съставляват д-р Филип Атанасов, арх. Никола Юруков, Славе Иванов и Стоян Мишев[10].

Първата акция, с която се афишира новата организация, е навлизането на сборна чета начело с Кр. Зографов в Източна Македония през април 1922 г. със задача да ликвидира Т. Александров и да превземе създадената от него организация. Формирането на четата и преминаването ѝ във Вардарска Македония става с подкрепата на земеделската власт. Мисията на сборната чета да измести Т. Александров от Източна Вардарска Македония завършва с пълен провал, но този неуспех не отчайва федералистите. Напротив, чувствайки подкрепата на земеделската власт, те предприемат друга тактика – настаняване в Пиринска Македония и разстройване на каналите на ВМРО към Вардарска Македония. В Кюстендил се разпореждат хората на Гр. Циклев, а в Неврокоп – бившите серчани на Тодор Паница.

Цялото това враждебно обкръжение кара Т. Александров да насочи вниманието си към Пиринска Македония. През лятото на 1922 г. с Окръжно № 303 ЦК на ВМРО обявява възобновяването и преустройството на организацията в Петрички окръг като спомагателна на ВМРО[11]. Целта е превръщането на окръга в част от територията на действие на ВМРО. Окръжно № 309 под наслов „Временни наредби" очертава целите, структурното оформяне, съдебните и финансовите задачи на Спомагателната организация[12].

От есента на 1922 г. срещу ВМРО се изправя обединеният фронт на земеделци и федералисти. На 16 октомври Неврокоп е превзет от автономистки чети под ръководството на Ал. Василев – изпълняващ длъжността завеждащ Петрички окръг. Тодор Паница и неговите хора са прогонени от града[13].

Още по-внушителна демонстрация на сила прави ВМРО с Кюстендилската акция през декември 1922 г. В Кюстендил са се настанили около 85 души федералисти, начело с Гр. Циклев и Яне Велинов, които безчинстват из града. На 4 декември сборен отряд от няколко чети, начело с войводата Панчо Михайлов, окупира града. Броени минути преди нападението повечето федералисти успяват да се измъкнат. По настояване на П. Михайлов военният министър Коста Томов пристига за среща с него. Поставените от ВМРО условия са приети и отрядът на П. Михайлов напуска Кюстендил[14].

Водените в Ниш преговори, завършили с подписването на спогодба, хвърлят отношенията между ВМРО и БЗНС в смъртна схватка. По това време и федералистите правят последен отчаян опит за реванш. След обединителния конгрес на емиграцията през януари 1923 г. т.нар. нелегална федеративна организация остава без идейното си знаме и моралната и материална подкрепа на легалната ФО. Групите нелегални федералисти стават просто наемници на сили, заинтересовани да сложат ръка над реалния фактор в македонското освободително движение – ВМРО. Акцията на федералистите през март–април 1923 г. цели връщане на позициите им в Неврокоп и изместване на ВМРО от Петрички окръг, но завършва с провал. Тодор Паница успява да избяга и се установява във Виена, а групата на Ст. Мишев – Гр. Циклев минава на сръбска служба, като се включва в създаването на известното „Дружество за борба с българските бандити" под ръководството на Михаил Каламатиев[15].

От гледна точка на нетърпимите отношения между ВМРО и земеделското правителство позицията, която заема организацията към готвения на 9 юни преврат, изглежда логична и оправдана. ВМРО е в пълна готовност да окаже подкрепа на опозиционните сили, но това не се налага. Така че организацията няма пряко участие в преврата, но отделни нейни членове, без да са оторизирани, участват в репресиите срещу земеделци.

* * *

През 1923 г. много по-интересен с оглед на бъдещите последици и развитие е процесът на взаимно опознаване и сближаване между световната революционна сила – Съветска Русия, и македонското революционно движение. Първи контакт със съветския представител Кръстьо Раковски осъществява Ал. Протогеров по време на конференцията в Генуа през 1922 г.[16] В края на годината и федералистите правят постъпки в тази насока. Чрез резидента на съветското разузнаване Павел Шатев, който е във връзка с представителя на руския червен кръст в България Б. Николаев, ВМРО и ФО получават покани техни представители да заминат за Москва.

Наградна значка на ВМРО – Архив ИИИ

Устав на ВМРО. Факсимиле – ЦДА

Първи в Москва се озовават Ф. Атанасов и Сл. Иванов. Те са приети на най-високо ниво – от министъра на външните работи Г. Чичерин и от отговорни дейци от Коминтерна и съветското правителство. Федералистите спечелват изцяло благоволението на съветските представители, но не заради това, че са голяма сила в македонското движение, а защото приемат безпрекословно всички поставени им изисквания и по този начин обслужват напълно целта на Съветска Русия и Коминтерна, а именно – да бъде впрегнато македонското революционно движение в износа на социалистическа революция от т.нар. втора революционна вълна.

Като представители на ВМРО в Москва заминават Димитър Влахов и Михаил Монев. Те също са приети на високо ниво и са им отправени препоръки да се разграничат категорично от българското правителство, да се помирят с федералистите и да изградят общ балкански революционен фронт с другите националноосвободителни организации в региона[17].

В светлината на топлите отношения със Съветска Русия ВМРО проявява диалогичност и спрямо българските комунисти. В подготвяното от тях въстание ВМРО обещава да запази неутралитет при едно условие – да не се предприемат въстанически действия на нейната територия, т.е. в Петрички окръг. Това условие не е спазено от БКП и ВМРО е принудена да парира действията на въоръжения въстанически отряд. Макар че са дадени жертви от страна на въстаниците, като цяло между ВМРО и БКП се запазват отношения на благосклонна търпимост[18].

В края на 1923 г. Т. Александров подготвя проект за споразумение със Съветска Русия, в който се предвижда съветската страна да признае ВМРО за единствен изразител на суверенната воля на Македония, а ВМРО се задължава да работи заедно с другите революционни организации на Балканите за федерирането на балканските държави. В проекта е подчертано, че двете договарящи се страни запазват самостоятелна външна и вътрешна политика[19].

След мисиите в Москва център на разговори и преговори между заинтересованите страни става Виена. Главни действащи лица от страна на комунистическото движение са коминтерновските представители Соломон Голдщайн – Черски и Никола Харлаков. Тяхното предварително условие при преговорите е да се постигне помирение между автономисти и федералисти. Пълномощникът на ВМРО Д. Влахов също държи на помирението. В лагера на федералистите не са единодушни. Тодор Паница е решителен противник на помирението.[20] В предстоящите преговори федералистите демонстрират нараснало самочувствие. Благодарение на щедрата материална и финансова подкрепа на Коминтерна те придобиват физиономия на организация – започва издаването на печатен орган – в. „Македонско съзнание“, разграничени са легално от нелегално поделение, оформени са ръководни тела[21].

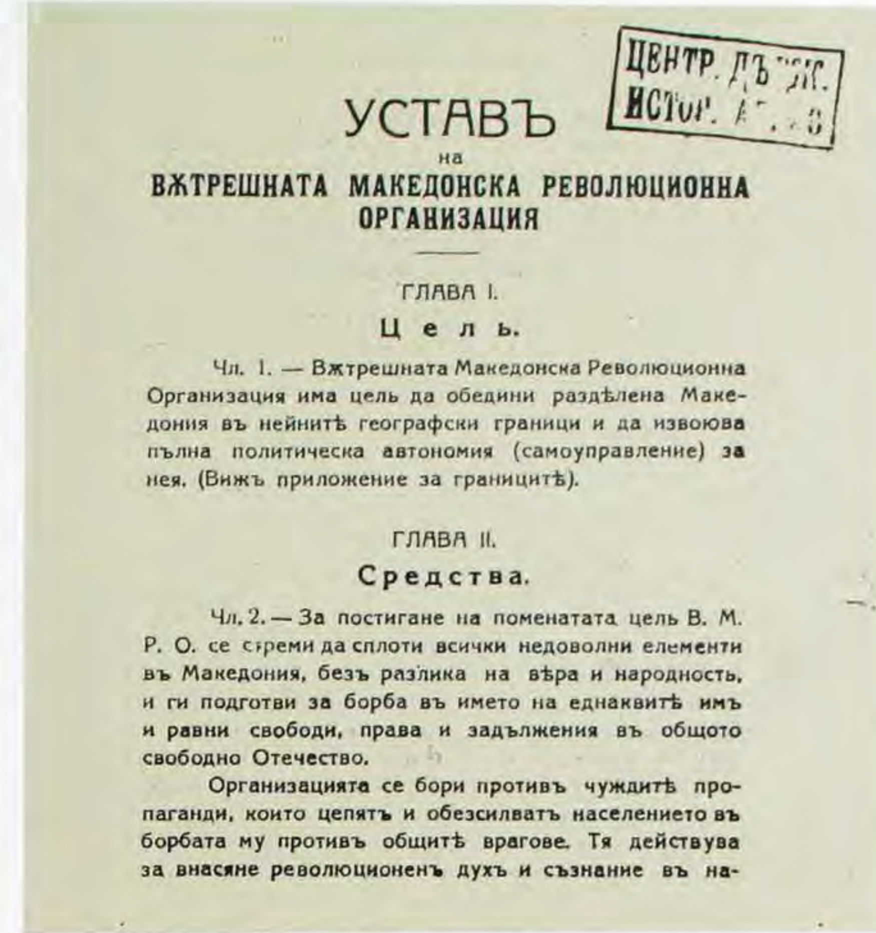
Решителната фаза в преговорите настъпва, след като е преодоляна съпротивата на Т. Паница. Федералистите настояват за преговори на най-високо равнище – с членовете на ЦК на ВМРО. Предвид обтегнатите отношения с българското правителство, особено след мартенските арести на македонски дейци, ръководителите на ВМРО в този момент са склонни да направят решителната крачка към споразумение за сътрудничество с комунистическото движение.

Виенските преговори през пролетта на 1924 г. се оказват обаче една сложна игра между неискрени партньори. Представителите на Коминтерна Черски и Харлаков диктуват условията, защото предварително са спечелили на своя страна Д. Влахов и члена на ЦК на ВМРО Петър Чаулев. Така се стига до подписването на четири документа, които основно са съставени и редактирани от Влахов. Това са „Декларация на ЦК на ВМРО“ от 29 април, подписана от трима члена на ЦК; „Протокол за обединение на македонското революционно движение“ от 30 април, подписан от тримата членове на ЦК на ВМРО и от страна на федералистите като членове на ЦК са се подписали д-р Ф. Атанасов, Сл. Иванов и Т. Паница; „Манифест към македонския народ, към организираното революционно население в Македония и към македонските революционери“ от 6 май, подписан от членовете на ЦК на ВМРО Протогеров и Чаулев, които слагат подписите си и срещу името на Т. Александров по негово пълномощие; „Декларация на македонската парламентарна група“ от 6 май, подписана по същия начин, както и Манифестът.

В „Протокола за обединение“ са уговорени условията за помирение между враждуващите организации, но от страна на федералистите няма искрено желание за помирение, а се цели печелене на време и постигане – с подкрепата на комунистическото движение – на стратегическо преимущество пред ВМРО[22]. В „Декларацията на ЦК“ и най-вече в т.нар. Майски манифест ВМРО оповестява, че се нарежда в редовете на „единния фронт на революционните движения за борба срещу балканския и европейския империализъм“; ангажира се с подкрепа за БКП в борбата ѝ срещу българското правителство, като усвоява антибългарските постановки на комунистическото движение по македонския въпрос. Поемайки едностранно още редица други ангажименти, ВМРО фактически се отказва от своята самостоятелност и става оръдие на чужди сили и интереси[23].

Подписвайки документи с подобно съдържание, ръководството на ВМРО и най-вече Т. Александров само пада в „капана“, подготвен от Коминтерна. За комунистическите представители Манифестът е средство за шантаж и дискредитиране на автономистките водачи, които според замисъла на Коминтерна трябва да бъдат отстранени, а самата ВМРО – превзета от комунистическото движение[24].

Осъществяването на този сценарий е пуснато в ход веднага след завръщането на Александров и Протогеров в България. Въпреки опитите им да въздействат на Виенската централа да не се дава

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

УСТАВЪ

на

ВЖТРЕШНАТА МАКЕДОНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

ГЛАВА I.

Ц е л ь.

Чл. 1. — Вжтрешната Македонска Революционна Организация има цель да обедини раздѣлена Македония въ нейнитѣ географски граници и да извоюва пълна политическа автономия (самоуправление) за нея. (Вижъ приложение за границитѣ).

ГЛАВА II.

Средства.

Чл. 2. — За постигане на поменатата цель В. М. Р. О. се стреми да сплоти всички недоволни елементи въ Македония, безъ разлика на вѣра и народность, и ги подготви за борба въ името на еднаквитѣ имъ и равни свободи, права и задължения въ общото свободно Отечество.

Организацията се бори противъ чуждитѣ пропаганди, които цепятъ и обезсилватъ населението въ борбата му противъ общитѣ врагове. Тя действува за внасяне революционенъ духъ и съзнание въ на-

гласност на споразуменията, на 18 юли 1924 г. в бр. 1 на в. ”Балканска федерация“ Майският манифест е публикуван. Александров и Протогеров нямат друга възможност, освен да опровергаят автентичността на документа. В специална декларация на ЦК на ВМРО от 2 август те наричат Майския манифест „мистификация“ и се отказват от подписите си[25].

През август положението на Т. Александров става неудържимо поради враждебното обкръжение от всички страни. Конфликтът с българското правителство и особено с военните в него е стар, но след публикуването на Манифеста Александров става в техните очи неблагонадежден. В Илинденската организация се оформя опозиционно ядро, което с ентусиазъм приема новата ориентация на ВМРО и вижда в лицето на Т. Александров пречка за осъществяването ѝ. В самия ЦК на ВМРО отношенията са нездрави – П. Чаулев е блamиран заради ролята му в злополучните виенски преговори, а враждата между Александров и Протогеров става открита, особено след като Протогеров минава на страната на вътрешната опозиция в лицето на групировката около завеждащия Петрички окръг Алеко Василев.

В течение на годините у Алеко, наричан още Пашата, избуява неимоверно самомнение – въпре-

ки слабия му интелектуален багаж, и самоувереност, че той е главният фактор във ВМРО. Това самочувствие му е внушавано и от неговите приближени сътрудници – повечето бивши санданисти. Тъй като от страна на комунистическото движение именно хората на Алеко са третирани като „левица", която трябва да осъществи плана за превземането на ВМРО, напълно вероятно е близки до Алеко комунисти, като Димо Хаджидимов, да са го насърчавали за отстраняването на Т. Александров. Убийството на Т. Александров е извършено от приближените на Ал. Василев войводи Динчо Вретенаров и Щерю Влахов на 31 август 1924 г.[26]

* * *

След убийството на Т. Александров, верните негови хора се заемат незабавно да парират възможността да се изпълни комунистическият сценарий за овладяване на организацията или евентуалното нейно разцепление. На 12 септември е осъществена т.нар. Горноджумайска акция, при която са убити Алеко Василев и помощникът му полк. Георги Атанасов, като главни виновници за убийството на Т. Александров. Ликвидирани са и други, заподозрени като заговорници – Арсений Йовков, Димо Хаджидимов, Александър Буйнов, Славчо Ковачев, Чудомир Кантарджиев, Георги Пенков и др. Животът на Ал. Протогеров е запазен, за да може ВМРО да се представлява легитимно от член на ЦК. Тъй като другият жив член на ЦК П. Чаулев е под пълния контрол на Коминтерна и за да се избегне възможността той да оглави разцепление или дори изземване на ВМРО, през декември 1924 г. е застрелян в Милано. След тази чистка ВМРО успява да избегне разцеплението и се завръща към традиционните си идейни позиции, но с една завишена чувствителност към евентуални попълзновения от страна на комунистическото движение.

През февруари 1925 г. в с. Сърбиново, Горноджумайско, се събира Шестият конгрес на ВМРО. Конгресът трябва да избере легитимни ръководни тела на организацията, да даде насока за идейното развитие, да набележи мерки за организационно заздравяване след трусовете, свързани с убийството на Т. Александров. Конгресът е и своеобразна демонстрация, че ВМРО е единна и сплотена и че кризата е надмогната. В действителност единството е привидно. Ген. Протогеров е изолиран. Младите около Иван Михайлов таят неприязън към него – заради съмненията, че генералът е участвал в заговора срещу Т. Александров. Задграничните представители играят ролята на балансьори. Въпреки че симпатизират повече на Михайлов, успяват да наложат оставането на Протогеров в ЦК, за да не се прекъсва приемствеността. Те подкрепят кандидатурата на Михайлов за член на ЦК, въпреки амбициите на войводите Панчо Михайлов и Петър /Перо/ Шанданов за този пост. Ръководните тела, избрани от Шестия конгрес, са в следния състав: ЦК – Иван Михайлов, Александър Протогеров и Георги Попхристов, с резервни членове Панчо Михайлов и Перо Шанданов; ЗП – Георги Баждаров, Кирил Пърличев и Наум Томалевски, с резервен член Ангел Узунов.

Конгресът приема устав и правилник на ВМРО, които с несъществена редакция повтарят основните положения от стария устав и правилник. Въпреки настъпилите изменения в политическата обстановка, уставът отново провъзгласява за цел на ВМРО извоюването на пълна политическа автономия на Македония в нейните географски граници. Средствата за борба остават революционни, но общо и повсеместно въстание се предвижда в краен случай. Член на организацията може да стане всеки, приемащ нейните статути, без разлика на националност, религия и политически убеждения. Четническият институт се запазва като бойната сила на ВМРО. Запазено е и старото деление на организационната територия на революционни окръзи[27].

След конгреса членовете на ЦК и ЗП си разпределят сферите на дейност и отговорност. С оглед на очертаващото се противоборство между Протогеров и Михайлов младият член на ЦК успява да вземе стратегическо преимущество като завеждащ Скопски революционен окръг и Спомагателната организация в Петричко.

Новото ръководство на ВМРО чрез специална декларация обявява курс на приемственост към традиционните ценности, дистанцирайки се от виенския експеримент. В декларацията се определя за приемливо разрешаването на македонския въпрос както чрез създаване на независима македонска държава под протектората на Обществото на народите /ОН/, така и чрез оформянето на Македония като самостоятелна единица в преустроена на федеративни начала Югославия или пък в Балканска федерация. В декларацията изрично се подчертава принципът на независимост на ВМРО от всякакви външни фактори и се отстоява необходимостта от прилагането на революционни средства на борба в Егейска и Вардарска Македония[28].

След конгреса най-актуалната задача пред ВМРО е организационното стягане на редовете и

Четници на Спомагателната организация на ВМРО в Петрички окръг. На преден план Ив. Михайлов, Ив. Караджов и М. Монев – Лична сбирка В. Катерински

парирането на опозиционните елементи. Новото ръководство започва с нормативната уредба на организационното състояние. Назначени са войводите, завеждащи революционните окръзи и околии. През април 1925 г. е приета „Наредба на ВМРО за Македония под българска власт". На базата на наредбата са изградени местни градски и селски ръководни тела и Окръжен комитет за Македония под българска власт; назначени са пълномощници на ЦК за всички околии и един за цяла Пиринска Македония[29].

Успоредно с решаването на организационните въпроси ръководството на ВМРО /и най-вече Ив. Михайлов, който отговаря за Пиринска Македония/ трябва да се справи с опозиционните елементи и подривната им дейност, а също и с разбойническите нападения на контрачети или криминални престъпници около границата. Повод за предприемането на драстични мерки спрямо опозиционните елементи – най-вече земеделци, комунисти и санданисти, става разкриването на нелегален канал от Неврокопско за Гърция, използван от съмишленици на Т. Паница. Събитията по ликвидирането на опозицията са известни като афери – в селата Дъбница, Градево и Крупник. Наказанията формално се базират на издадени присъди от специална съдебно-следствена комисия и са утвърдени от ЦК на ВМРО. Точният брой на убитите при тези афери е трудно да се установи, но вероятно са загинали и хора без постановени от революционния съд „присъди"[30].

След тези акции ефектът на умиротворяване на Петрички окръг е постигнат, което подсилва позициите на Ив. Михайлов. След като отстранява конкурента си Панчо Михайлов, Иван Михайлов съсредоточава усилията си върху изолирането и постепенното отстраняване на Ал. Протогеров. Противоборството между двамата най-ясно про-

Иван /Ванчо/ Михайлов – ЦДА

личава по въпросите на тактиката на борбата. Протогеров настоява за запазване на традицията в непроменен вид. Михайлов предлага изцяло нова философия на организация и борба – превръщане на ВМРО от масова народна организация на населението в поробена Македония, както е определена в основополагащите документи, в екстериториална, т.е. външна организация, резидираща в България и действаща с терористични методи[31].

* * *

Докато във ВМРО протича този процес на противоборство и търсене на нови пътища на борба, съществени промени настъпват и в лагера на установилите се във Виена федералисти. Чувствително отслабени след убийството на главния им войвода Стоян Мишев през декември 1924 г. и особено след показното убийство на Т. Паница във виенския Бургтеатър през май 1925 г., те губят благоволението на Коминтерна, респективно на СССР. Вътрешната македонска революционна федеративна организация се оказва само една фирма без реално покритие. Сред дейците ѝ започва процес на диференциация и разпад на идеологическата окраска, заета от МФЕО. Д-р Атанасов напразно се опитва да се препоръча за наследник на Т. Паница и да оглави т.нар. Серска група. Славе Иванов започва да се титулува „независим". Ядрото около в. "Македонско съзнание" се изживява като ръководство на ВМРФО и изключва д-р Атанасов и Сл. Иванов от организацията. Редакторът на вестника Кочо Хаджириндов и приближените му, след като остават без подкрепата на болшевиките, окончателно минават в услуга на сръбската държавна политика. В. „Македонско съзнание" започва да излиза в Белград със сръбски пари[32].

След провала на сценария за единен македонски революционен фронт, проектиран при виенските преговори през пролетта на 1924 г., Коминтернът не изоставя идеята, а само променя тактиката си към македонското движение. Пристъпва се към създаването на нова македонска организация, която да обедини всички сили, отстояващи принципите на Майския манифест. Главната фигура, натоварена от комунистическото движение с тази задача, е Димитър Влахов. При създаването на новата организация, наречена емблематично ВМРО /обединена/, д-р Атанасов и кръгът „Македонско съзнание" са отхвърлени като възможни учредители. В Учредителната конференция, проведена в началото на октомври 1925 г. във Виена, участват Д. Влахов като представител на левицата във ВМРО, Ризо Ризов – представител на революционните групи във Вардарска Македония, създадени на основата на Майския манифест, Георги Занков – представител на Илинденската организация и емиграцията в България, Христо Янков – представител на Егейска Македония и емиграцията в България, Павел Шатев – представител на македонските братства в България и на македонската емиграция в Турция, и Владимир Поптомов – представител на Пиринска Македония. Конференцията е открита от съветския представител Черски, който очертава задачите на новата организация. Този факт подсказва, че фактическото ръководство и насоките на дейност ще се определят от Коминтерна.

В документите на конференцията се посочва, че главна цел на ВМРО /об./ е създаването на независима обединена Македония и Балканска федерация и това ще се постигне чрез масова революционна организация, която ще подготви въоръжено въстание. Борбата ще бъде легална и нелегална, но старите методи – чети и атентати, се отхвърлят; организационните ядра ще бъдат от 3 до 5 души. В своята дейност ВМРО /об./ ще разчита на подкрепата на СССР и комунистическите партии в държавите, владеещи части от Македония. За членове на ЦК, по предложение на Черски, са определени: Димитър Влахов, Георги Занков, Христо Янков и Димитър Арнаудов[33].

Прокламираните от Учредителната конференция принципи и цели остават далеч от практическото си реализиране. Организационните резултати са повече от скромни. Усилията за привличане на комунисти в редовете на ВМРО /об./ срещат съпротивата на ЮКП и ГКП. Известни и заслужили дейци от македонското движение, макар и в опозиция на ВМРО, избягват обвързването си с новата организация, преценявайки я като комунистическа креатура. Така реалният рекрут от кадри се осъществява сред лица и групи, провинени пред ВМРО и дори „осъдени" от нея. Единствената група, която предварително се отхвърля като възможен партньор, е отломката от ВМФРО около в. "Македонско съзнание", която се преценява от ВМРО /об./ като предателска и компрометираща. Готовност да се присъединят към новата организация проявяват две групи бивши федералисти – парижката група на Юрдан Анастасов – Милан Грашев – Васил Антонов и виенската на д-р Филип Атанасов – Славе Иванов. След дълги и мъчителни преговори, през лятото на 1928 г. обединението става факт.

През целия начален етап от създаването на ВМРО /об./ в ръководството ѝ се води подмолна борба за надмощие между фракцията на комунистите и фракцията на националреволюционерите. Младата организация е претоварена от бюрократичен апарат и страда от хронично текучество на ръководни кадри. Сред върхушката в повечето случаи водещо начало е стремежът за материално устройване и облаги. Идейните лозунги и постулати, заети от арсенала на комунистическото движение, отблъскват населението от ВМРО /об./. Макар на този първи етап да не се отрича българската национална принадлежност на мнозинството в Македония, до голяма степен този факт се размива в интернационалното понятие „македонци". Като цяло в началните си години ВМРО /об./ нито организационно, нито идейно има някакво съществено влияние. Това се дължи до голяма степен и на силните позиции, които продължава да има ВМРО.

* * *

През 1928 г. във ВМРО се разразява тежка криза. Конфликтът тръгва от противоречията и нетърпимите отношения в ЦК между Ив. Михайлов и Ал. Протогеров. Причините са личностни и идейни. Михайлов смята, че Протогеров е виновен за смъртта на Т. Александров, Протогеров пък е засегнат от прекалено бързото издигане на Михайлов, без да има зад гърба си нелегална дейност в Македония. Но идейните противоречия по отношение на тактиката на борбата и характера на организацията излизат на преден план, особено с оглед на предстоящия Общ конгрес. Михайлов е решен на всяка цена да наложи своите идеи, което трябва да се легитимира със съответни промени в устава и правилника, гласувани от конгреса. Като използва различни машинации, особено след като неговата позиция остава в малцинство в ръководните тела – ЦК и ЗП, той си осигурява такъв състав на конгреса, който да го подкрепи безусловно. Тъй като директният натиск върху Протогеров да се оттегли от революционното движение не дава резултат, Михайлов нарежда той да бъде убит. В полунощ на 7 срещу 8 юли 1928 г. заповедта е изпълнена[34].

След убийството на Протогеров ВМРО се разцепва на михайловисти и протогеровисти. За да легитимира своята позиция, Михайлов набързо свиква подготвяния конгрес, на който привържениците на Протогеров отказват да присъстват. Седмият конгрес на ВМРО, проведен в края на юли 1928 г., се превръща в конгрес на разцеплението. Конгресът одобрява исканите от Михайлов промени в устава; оневинява Иван Михайлов за извършеното по негова заповед убийство на Протогеров; изключва от редовете на ВМРО привържениците на Протогеров; избира нов ЦК в състав: Иван Михайлов, Иван Караджов и Страхил Развигоров[35].

Протогеровистите, които се представляват от членовете на ЦК Георги Попхристов и Петър Шанданов /автоматично заел този пост след убийството на Протогеров според разпоредбата на устава/ и задграничните представители Баждаров, Пърличев и Томалевски, не признават конгреса и настояват, че те са легитимната ВМРО. Между двете групировки започва борба за налагане пред общественото мнение.

Михайловистите имат значително предимство – разполагат с почти цялата финансова и материална наличност на организацията, контролират Петрички окръг, откъдето идват приходите, и

се радват на благосклонното отношение на управляващия кръг Ляпчев – Вълков. Протогеровистите правят опит с две въоръжени експедиции да овладеят Петричко, но не успяват. Усилията им чрез печатна полемика да убедят обществото, че те са правата страна, не дават резултат. Михайловистите не се задоволяват с писане на статии и брошури, а започват методично физическо изтребление на противниците си. Протогеровистите отговарят на удара и така започва една безкрайна македонска вендета.

Отдадени изцяло на противоборството, и двете страни почти забравят революционната дейност в Македония. Михайловистите, като по-добре финансово осигурени, все пак осъществяват акции. Най-впечатляващи са серията атентати през пролетта на 1930 г., които целят провалянето на провежданата по това време Пиротска конференция[36]. Останали без средства, протогеровистите успяват, благодарение на една италианска субсидия, да организират само една акция в Македония. През лятото на 1929 г. няколко протогеровистки чети навлизат в Западна Македония. Целта им е да свикат край с. Смилево конгрес, чрез който да се представят като легитимната ВМРО. Опитът се проваля[37].

Надмощието на михайловистите става очевидно, след като успяват да ликвидират едни от най-изтъкнатите водачи на протогеровистите – Г. Баждаров, Васил Пундев, Н. Томалевски. Михайлов спечелва подкрепата на македонската емиграция в България и Северна Америка и с това ръководената от него организация се налага в очите на общественото мнение като единствената и истинска ВМРО.

Макар и изпаднали в положението да бъдат възприемани като група отцепници, протогеровистите не се отказват от борбата, което дразни и още повече ожесточава Михайлов. Протогеровистите си дават сметка, че силите и особено финансите им са недостатъчни, за да се противопоставят на михайловистите ефективно, и те се насочват към търсене на съюзник в лицето на ВМРО /об./. Първите сондажи в тази посока са предприети от Шанданов през февруари 1929 г., но срещата му с Д. Влахов и Ю. Анастасов в Париж приключва без конкретно споразумение[38]. За да проправят пътя за сключване на съюз с ВМРО /об./, протогеровистите излизат през февруари 1930 г. със специална декларация, в която правят необходимите за целта идейни концесии[39]. Но и този жест остава сякаш незабелязан, защото самата ВМРО /об./ преживява сътресения.

* * *

Разцеплението във ВМРО обективно благодетелства ВМРО /об./ и тя постига известен организационен ръст. През септември 1928 г. е учредена организация и в Пиринска Македония[40]. Но постоянните вътрешни ежби и междуличностни конфликти пречат за разгръщане на съществена организационна дейност. През 1929 г. се стига до разцепление между фракцията на комунистите и фракцията на националреволюционерите. Свиканата в Берлин Първа редовна конференция на ВМРО /об./ фактически е сбирка на комунистите. Националреволюционерите свикват своя алтернативна конференция в Цариград, на която се лансира идеята за отделянето им в нова организация. Накрая все пак се взема решение за търсене на пътища за помирение с комунистите. Постигнатото чак в края на 1930 г. обединение се оказва временно. През 1931 г. почти всички националреволюционери напускат ВМРО /об./ и тя придобива изцяло комунистически облик, действайки като „македонско“ поделение на БКП. Това проличава най-осезателно в усвояването на нихилистичните и антибългарски постановки по македонския въпрос, които се появяват по това време в идеологията на комунистическото движение[41].

* * *

От началото на 1931 г. настъпва съществено изменение в разположението на силите на враждуващите крила на ВМРО. Георги Попхристов е отвлечен от хора на Михайлов и държан в плен, докато се съгласи да подпише декларация, с която оповестява заедно с К. Пърличев оттеглянето си от македонското движение[42]. Така протогеровистите остават да се представляват и ръководят от група по-млади и авантюристично настроени дейци като П. Шанданов, Петър /Пецо/ Трайков и Кръстан Поптодоров. Те са готови за настъпление в борбата срещу михайловистите, а в стремежа към осигуряване на необходимите им средства са склонни на всякакви компромиси. Шанданов, като най-последователният радетел за сътрудничество с ВМРО /об./, след среща с Георги Димитров през януари 1931 г. в Берлин успява да получи не само морална, но и материална подкрепа. С тези пари протогеровистите успяват най-накрая през юли 1931 г. да свикат конгрес, който в съзвучие с претенциите им, че те са автентичната ВМРО, е обявен за Седми редовен конгрес на ВМРО. Приетите от конгреса документи доразвиват декларацията от февруари 1930 г. и са насочени отново към потвърждаване на готовността за сътрудничество с ВМРО /об./. Запазени са в сила старият устав и правилник от 1925 г. Няма промяна и в стратегическото направление – целта остава извоюване на автономна Македония и Балканска федерация. За да се разграничат от михайловистите и да демонстрират пред ВМРО /об./, че скъсват с миналото, протогеровистите променят името на печатния си орган от „Свобода или смърт“ на „Революционен лист“. Конгресът избира ЦК на протогеровистката ВМРО в състав: П. Шанданов, П. Трайков и К. Поптодоров[43].

По това време ВМРО /об./ е в плен на сектантски виждания и постановки и продължава да третира протогеровистите наравно с михайловистите – поради тази причина не се стига до сътрудничество. През 1932 г. настъпва поврат в ориентацията на протогеровистите. Те се нареждат на страната на проюгославските сили, които по това време набират мощ. През декември 1932 г. в. „Революционен лист“ отпечатва програмната статия „Революционните борби в Югославия и ВМРО“, в която се определя, че „македонският въпрос се разрешава дефинитивно, ако се създаде от Югославия една държава на федеративни начала, в която цялостна Македония да влиза като отделен щат със свое местно самоуправление“[44].

След завоя към югославянска федерация протогеровистите установяват близки отношения със земеделците около в. „Пладне“ и дори с федералисти от кръга „Македонско съзнание“. Деветнадесетомайският преврат е посрещнат с радост от протогеровистите. Със специална декларация от юни 1934 г. те обявяват закриването на организацията си[45].

След правителствената смяна през 1931 г. за михайловистката ВМРО настъпва период на несигурност и идейна трансформация. Предвид изказаните от правителството намерения за възстановяване на държавния суверенитет над югозападната българска територия за михайловистите най-актуалната задача е укрепването на сигурността на организацията в Пиринския край. Проведеният през април 1932 г. Осми конгрес на ВМРО отчетливо набляга на повишаването на бойната готовност на нелегалните чети, максималното обхващане на населението и особено на младежта в организационната милиция и усъвършенстването на института на бойните инструктори. Конгресът избира ЦК в състав: Ив. Михайлов, Владимир Куртев и Георги /Жоро/ Настев[46].

В областта на идеологията с абсолютна категоричност е издигната стратегическата цел за независима македонска държавност. Тласък за такава стъпка несъмнено дават както засилването на ревизионистичните сили, най-вече в лицето на Германия, така и неблагоприятното за ВМРО ориентиране на обществените настроения в България към сближаване с Югославия. Публичното огласяване на новата стратегическа цел става на Великия македонски събор през февруари 1933 г.[47]

Развитието на политическата конюнктура в България обаче поставя ВМРО в изолация. След обявяването на стратегията за независима Македония Ив. Михайлов е обвиняван в сепаратизъм дори от традиционно симпатизиращи му патриотични организации. Предвид подготвяната среща на високо ниво между монарсите на България и Югославия през лятото на 1933 г. българското правителство предприема крути мерки срещу македонски дейци. За михайловистите това е знак, че благосклонното отношение на царя към тях е оттеглено. Краят на 1933 и началото на 1934 г. минават в подготовка за отбрана от евентуално посегателство. Когато Деветнадесетомайският преврат става факт, все пак здравият разум взема връх и Ив. Михайлов нарежда ВМРО да не оказва съпротива на органите на властта. Така организацията е разтурена, без да пукне пушка.

ВМРО /об./ „надживява“ другите македонски организации с две години. Отдавна изпразнена от съдържание като националноосвободителна организация, нейното съществуване е напълно формално. След арестите на най-активните ѝ дейци и процеса срещу тях през 1935–1936 г., БКП, съгласувано с Коминтерна, взема решение за закриването на ВМРО /об./[48].

2.
Революционната организация в Западните покрайнини

Наложилото се след окупацията положение в Западните покрайнини провокира живеещото там българско население да даде самостоятелен отпор на произвола на югославските власти. Убедени, че с легални средства не ще бъде постигнато много, сред част от дейците и от двете страни на границата се заражда идеята за създаване на организация, контролираща и насочваща въоръжената съпротива на местното население. Политиката на Белград, непризнаваща българския етнически елемент на своя територия, налага нелегалния характер на новата формация.

Идеята за създаване на вътрешна организация възниква още през октомври 1919 г., преди сключването на Ньойския мирен договор. По-будни младежи от трънските села се обръщат за съдействие към намиращия се в Трън български гарнизон с молба да им бъде предоставено оръжие. На 18 май 1922 г в Цариброд и Босилеград са разпръснати анонимни позиви[49]. По същото време на страниците на в. „Западно ехо“ започват да излизат материали, носещи подписа: „анонимни дейци от поробените краища“. Съобщава се и за осезаемо засилване на югославските полицейски части по границата с България. Повод за това става „зачестилото в района движение на чети“. Първоначално тяхното присъствие се забелязва най-напред в Босилеградско и Трънско, по-късно в Царибродско и Видинско. На страниците на в. „Вътроп“ се отбелязва, че от 1923 г. започва своето съществуване Вътрешната западнопокрайнска революционна организация /ВЗРО/ „Вътроп“[50]. По повод на 21-вата годишнина от Илинденско-Преображенското въстание се разпространява нов позив, в който недвусмислено се говори за осъществяване на нов, „западнопокрайнски Илинден“[51].

Един от инициаторите и създателите на ВЗРО е бившият директор на царибродската българска гимназия Иван Тодоров Гьошев. За помощници той привлича много от своите колеги и ученици. С пропагандиране на целите и стремежите на ВЗРО се заема и започналият да излиза в. „Вътроп“. На своите страници той изнася потресаващи случаи на насилие от страна на югославските власти спрямо живеещите в Югославия българи. Не съществуват преки доказателства за връзки на софийския легален Върховен комитет с нововъзникналата формация. Но въпреки това със сигурност може да се твърди, че дейците в България са в непрекъснат контакт с ръководителите на вътрешната организация. Самият Ив. Гьошев е един от главните сътрудници на в. „Западно ехо“, а неговото име срещаме и сред ръководителите на Върховния комитет на бежанците от Западните покрайнини в София[52].

Още при създаването си ВЗРО приема за свой основен принцип секретността. И докато в първите години от своето съществуване организацията развива дейността си само с пропагандна агитация, от 1926 г. се преминава към подготовка за създаване и подпомагане на въоръжени чети, които да действат в окупираните територии. В белградската преса излизат много съобщения за чети, преминаващи българо-сръбската граница. При образуването им ВЗРО следва примера и опита на ВМРО. Това е логично, като се има предвид, че македонската организация е с вече десетилетна история, натрупан опит и стройна структура. Самите чети са сравнително малобройни – от по 15–20 души. В моменти, когато ситуацията наложи, някои от тях се обединяват. Срещат се и чети, наброяващи до 150 души, но това са единични случаи[53]. От своя страна, българското население всячески им оказва съдействие и подкрепа, което кара ВЗРО все по-ярко да демонстрира присъствието си, подчертавайки своята идентичност, самостоятелност и целите, които преследва. Според информация на белградския в. „Политика“ от август 1926 г. новата организация, за която югославската полиция има данни от две години, все повече укрепва; периметърът на нейното действие се разпростира вече не само в района на Царибродския срез, но и в посока към Пиротско; председател на организацията е Славчо Лазаров от Скопие, а като ръководител на местния клон в Цариброд се посочва търговецът Ал. Врълдловски[54]. От Белград не пропускат случай да хвърлят вината за разрастващото се недоволство в Западните покрайнини върху България, която е обвинена, че го инспирира чрез оказваната поддръжка на вече сформираната в София легална организация на бежанците от Западните покрайнини.

На организиран процес в Пирот на съд са изправени 15 българи, обвинени от югославските полицейски власти в членуване и подпомагане на нелегалната организация. На многогодишен затвор са осъдени петима от обвинените. Мотивът е – „само за назидание“. Това подтиква дейците на ВЗРО през първите месеци на 1927 г. публично да легитимират своето съществуване. По повод на празненствата в трънското с. Стрезимировци, посветени на 24 май, във в. „Западно ехо“ се отпечатва „Призив на вътропци към всички поробени братя от Западните покрайнини“, в който населението се приканва към проява на повече твърдост и противопоставяне по всякакъв начин на подетата от югославското правителство политика на асимилация и денационализация[55].

В началото на 1928 г. се изгражда Временен комитет, чиято задача е да подготви материалите за първия учредителен конгрес на ВЗРО. Той се провежда на 16 декември 1928 г. и на него присъстват 47 делегати – представители на всички селища от Западните покрайнини. Преминал дълбоко нелегално, на него се приема уставът на организацията и се избира ръководен орган – Централен комитет. В чл. 1 на устава като главна цел, пре-

Учредители на ВЗРО „Вътроп“. Табло – Преса

следвана от ВЗРО, се посочва: „освобождаването на поробените Западни български покрайнини и присъединяването им отново към България“. На това се подчиняват и основните методи на борба – с пропаганда, а там където се наложи, и с оръжие, като за целта се търси подкрепата на местното население. Основна градивна единица на ВЗРО става т.нар. група, която се изгражда във всеки населен пункт и се състои от 3 до 5 души. Начело на всяка „група“ стои групов началник, а в пунктове с повече от 5 групи се изграждат чети, ръководени от войвода. Висш изпълнителен орган на ВЗРО е Централният комитет /ЦК/, който организира и направлява дейността на организацията. За своята дейност ЦК се отчита единствено пред висшия ръководен орган – конгреса, който се свиква всяка година. Територията на действие се подразделя на четири пункта – Босилеградски, Трънски, Царибродски и Кулски. В тях се изгражда съответното пунктово управление, състоящо се от пунктов началник, секретар и касиер. Контролната комисия има за задача „да наглежда“ касата на организацията. За своята издръжка ВЗРО разчита на годишен членски внос, плащан от всички членове, а така също и на глоби, налози, приходи, придобити със силата на оръжието, дарения и други непредвидени източници. Пропагандата и разпространението на идеите на организацията става чрез разпръскване на позиви и листовки и чрез печатния орган в. „Вътроп“, който се списва от редакционен комитет, назначен от ЦК. За основен принцип в организацията се издига равноправието и равната отговорност на всички членове независимо от поста, който заемат[56].

Печат на ВЗРО „Вартоп“ – ЦДА

Устав на ВЗРО „Вартоп“. Факсимиле – ЦДА

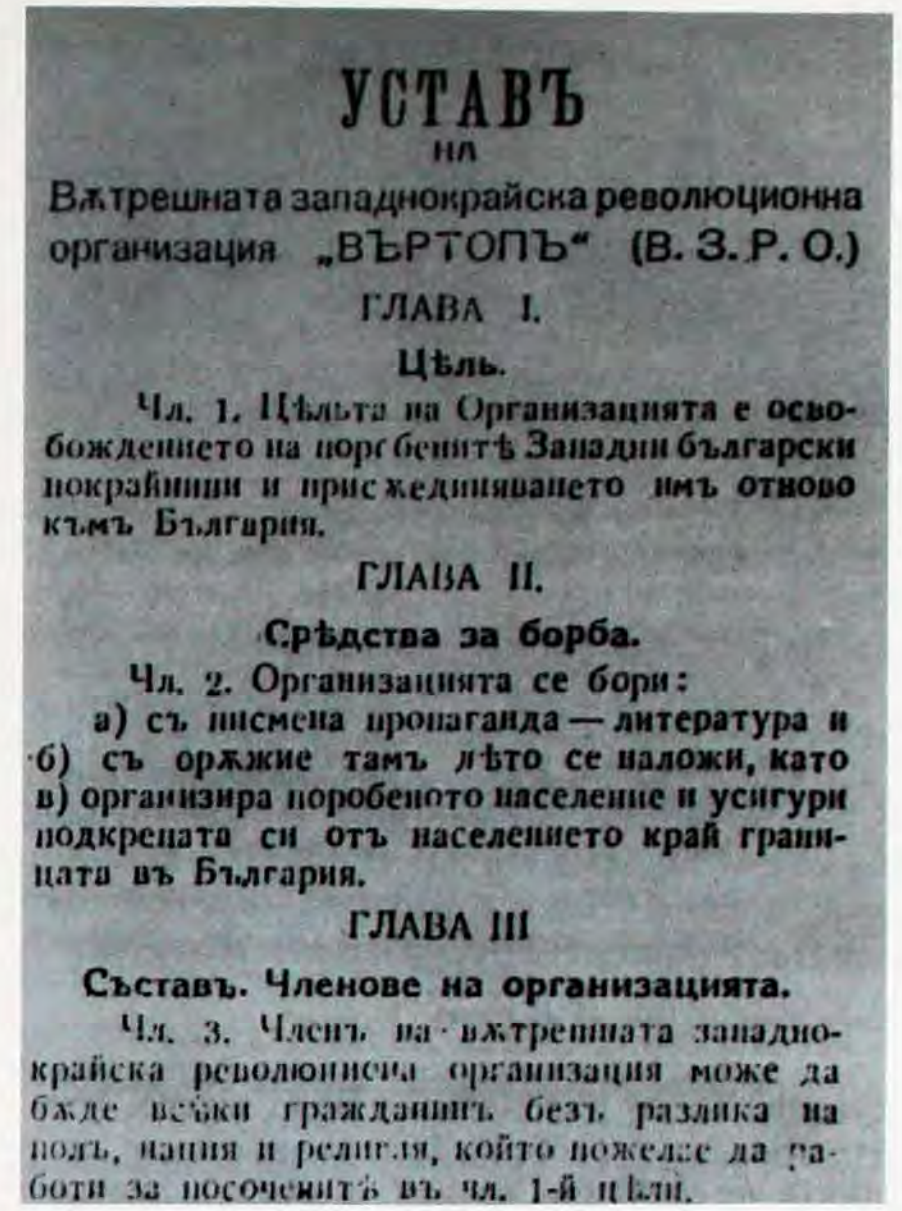
Така в края на 1928 г. ВЗРО се конституира като организация с изградена стройна структура и ясна цел. Първоначално тя е записана като Вътрешнопокрайненска, а името „Западнопокрайнска“ /ВЗРО/ приема от средата на 1929 г. Тогава излизащият до този момент като периодичен лист в. „Вартоп“ се превръща в „революционен орган на В.З.Р.О.“. Организацията изгражда свои структури в различни населени места, които приемат названията „братства“[57]. Като се има предвид условието за запазване на пълна тайна около вътрешния живот на организацията, е трудно да се посочат конкретните имена на членовете на ЦК. Със сигурност обаче ръководната роля се пада на Ив. Гьошев, който от самото начало стои в основата на всички дотогавашни акции. Присъствието му сред ръководителите и на Върховния комитет на легалната организация на бежанците в София показва, че между двете организации продължават тесните контакти.

Със засилване на своята дейност ВЗРО дава повод на Белград да увеличи пограничните постове. Границата заприличва на укрепен лагер. Тогава вартопци преминават към нова тактика, определяна от самите тях като единствено възможен отговор на ефективна съпротива. Пристъпва се към поредица от терористични атентати на територията на Югославия[58]. На 6 юни 1929 г. във влак между гарите Вранечка баня и Прибой избухват две бомби, които обръщат локомотива и подпалват няколко вагона. По-късно последователно „адски машини“ избухват при Крива паланка, Царево село и Босилеград. Въпреки че експлозиите не са на територията на Западните покрайнини, югославските власти предприемат арести именно там. Във Враня се провежда шумен процес, като на затвор са осъдени българите В. Китанов, В. Андонов и М. Георгиев. При все че срещу тях не са намерени улики за пряко участие в атентатите, присъдите се мотивират с „подкрепа и помагачество на извършителите“. През месец септември 1929 г. бомба избухва под вагон-ресторанта на експреса Белград–Цариброд. Първоначалните съобщения са за стотици ранени, но впоследствие се изяснява, че във взривения вагон не е имало пътници. Този път атентатът има широк отзвук в западните страни. В парижката преса се публикува анкета, проведена сред френски вестници, от която се заключава, че той е продиктуван от ясно изразеното недоволство срещу „сръбския диктаторски режим“. Други определят случилото се като протест срещу постигнатите междувременно в Пирот българо-сръбски споразумения, както и срещу заседаващата по това време в София двустранна конференция. Ответната мярка на Белград е поредното еднострано затваряне на границата[59].

Началото на 1930 г. е белязано от нов атентат, осъществен във влака от Пирот за Ниш. Избухналият вагон е напълно разрушен, като този път има и значителен брой жертви. Два месеца по-късно, на 3 март, е извършен поредният атентат – в самия гр. Пирот, последван от подобни в Крива паланка и Кочани. Белградските власти обвиняват като главен извършител на атентата в Пирот Асен Николов Станоев, родом от с. Пресека /Трънско/. Без да отричат тази информация, вартопци посочват, че мишена на атентаторите е бил полк. Груич – известен с издевателствата си над българите. Тъй като набелязаният полковник не се появява, Николов хвърля 5 бомби – три на улицата и две в разположеното в центъра на Пирот кафене „Национал“. По случая се свиква нарочна комисия, която заседава в Цариброд. Разглеждайки всички дотогавашни атентати, комисията излиза с изявление, че те са дело на „терористични групировки и най-вече на ВМРО“. Като организатор обаче се посочва и легалният ВК на бежанците от Западните покрайнини, който „изказвал съпричастност“ с атентаторите[60].

Много чужди агенции изпращат в Цариброд свои кореспонденти със задачата да се запознаят с обстановката в района. Повечето от тях са единодушни, че ситуацията е изключително напрегната и взривоопасна. При атентатите пострадват доста невинни хора, но самите дейци на ВЗРО по това време са привърженици на максимата, че „целта оправдава средствата“. Доразвивайки тази мисъл, Иван Гьошев отбелязва: „В страна, която убива, трепе и тероризира гражданите, нищо не е по-естествено от атентатите.“ Става ясно, че ВЗРО не се спира пред никакви пречки в изпълнение на поставената цел. Потвърждение на това е и отправената в началото на 1931 г. закана, че атентатите ще достигнат и до столицата Белград. На 17 март 1931 г. в югославската столица наистина са регистрирани серия от бомбени експлозии. Властите разпространяват информацията, че те са дело на групата на Любомир Янакиев от с. Клисура /Трънско/. По този повод югославското външно министерство отправя до София редица протестни ноти с искане виновниците за атентатите, които се намират на българска територия, да бъдат заловени[61].

Започналото след 1931 г. българо-югославско сближение разколебава и раздвоява дейците на ВЗРО. Това е резултат и на пропагандата, подета от югославската страна, че само по пътя на примирие и преговори Западните покрайнини ще могат евентуално да се върнат в пределите на България. Появилите се по същото време в редиците на легалната организация в София разногласия не закъсняват да намерят отражение и във ВЗРО. Зародилите се противоречия нарастват, което води до разцепление в организацията и оформяне на две течения. Започват да излизат и два вестника с името „Вартоп“. Първият, на крилото Лазаров – Трендафилов, се редактира от Евтим Стефанов, защитаващ позицията на самостоятелност на ВЗРО и необвързаност с други организации. Вторият, отстояващ идеите на Ив. Гьошев, призовава за тясно сътрудничество с ВМРО на Иван Михайлов. Самото разцепление в редиците на ВЗРО става на основата на разгорелите се спорове за бъдещата тактика, която организацията трябва да следва. Все по-категорично се поставят въпросите за преоценка на методите на борба. Още от лятото на 1931 г. повечето от членовете на ЦК са на мнение, че е

УСТАВЪ

НА

Вжтрешната западнокрайска революционна организация „ВЪРТОПЪ“ (В. З. Р. О.)

ГЛАВА I.

Цѣль.

Чл. 1. Цѣльта на Организацията е освобождението на поробенитѣ Западни български покрайнини и присъединяването имъ отново къмъ България.

ГЛАВА II.

Срѣдства за борба.

Чл. 2. Организацията се бори:
а) съ писмена пропаганда — литература и
б) съ оржжие тамъ дѣто се наложи, като
в) организира поробеното население и усигури подкрепата си отъ населението край границата въ България.

ГЛАВА III

Составъ. Членове на организацията.

Чл. 3. Членъ на вжтрешната западнокрайска революционна организация може да бжде всѣки гражданинъ безъ разлика на полъ, нация и религия, който пожелае да работи за посоченитѣ въ чл. 1-й цѣли.

необходимо провежданите до този момент атентати да се преустановят. Заключението им се базира на негативното отношение, с което международната общественост посреща атентатите поради случаите на невинни жертви. Привържениците на това течение се обявяват за възстановяване на водената до 1929 г. тактика на пропаганда и четническо движение, които да останат единствени форми на съпротива. Такива мисли се разменят по време на състоялия се през първата половина на 1931 г. Първи конгрес на ВЗРО, на който противоречията изпъкват с нова сила. На него обаче надделяват по-радикално настроените вартопци. В документите от конгреса е записано, че ВЗРО приема да остане практиката на терористични акции, оценявани като следствие от „жестокостите, вършени над родните ни братя от страна на самозабравилите се шумадийци“. Съществени различия се появяват по въпросите за нова структура, тактика и характер на самата организация. И двете крила оста-

ват единни единствено в преследването на крайната цел – да се видят Западните покрайнини свободни и присъединени към България[62].

В следващите месеци ВЗРО изпада в дълбока организационна криза. Двете течения стават непримирими в своето противоборство, което води и до пълно скъсване на отношенията между тях. Крилото начело с Ив. Гьошев остава вярно на своите радикални идеи и обявява, че ще се придържа към решенията взети по време на Първия конгрес. Другото крило, начело със Славчо Лазаров и Георги Трендафилов, отправя яростни нападки срещу привържениците на Гьошев, обвинявайки ги в радикализъм, опити за македонизиране на западнопокрайнския въпрос и обсебване на организацията и нейния печатен орган в. „Вртоп“. Въпреки това към Гьошев се отправят и призиви за обединение около общите ценности, като се призовава и за запазване на самостоятелността на организацията.

Последен опити за нормализиране на обстановката около организацията е направен по време на Третия редовен конгрес на ВЗРО, който се провежда на 15 ноември 1933 г. в София. На него присъстват само хората, групирани около Лазаров и Трендафилов, докато привържениците на Гьошев отказват да присъстват. Пристъпва се към избор на нов ЦК, в който освен Лазаров и Трендафилов влизат и Янаки Йосифов, Тодор Захариев и Мартин Антонов. Приема се декларация, осъждаща практиката на атентати и акции, които биха уронили престижа на западнопокрайнското движение в очите на международната общност. По отношение на взаимоотношенията с ВМРО се подчертава, че те трябва да се изграждат на базата на запазване самостоятелността на ВЗРО. Въпреки призивите за помирение и постигане на компромиси напрежението между двете крила достига своя апогей, когато на 26 декември 1933 г. Сл. Лазаров е нападнат и пребит от привърженици на Гьошев в двора на жилището си. Случаят става обществено достояние сред западнопокрайнци. На 26 януари 1934 г. Лазаров и Трендафилов отправят апел за свикване на нов конгрес на ВЗРО, който да набележи конкретни мерки за преодоляване на създалата се криза. С мисията за единение се заемат и дейците на легалната организация, но опитите им остават безуспешни[63].

Така в началото на 1934 г. ВЗРО окончателно се разцепва на две крила, които остават непримирими в своите виждания. В следващите месеци тяхната дейност замира. Има отделни случаи на активност, но те се изчерпват само в епизодични акции по границата, предприети от привържениците на Гьошев, и в пропагандна дейност от страниците на пресата, водена от крилото на Трендафилов и Лазаров.

3. Тракийските революционни организации

Постановленията на Ньойския договор пораждат съпротивителни рефлекси срещу установеното договорно статукво сред българското население, останало извън границите на България. Случаят с българите от Беломорието е по-специфичен. Поради временното преминаване на Западна Тракия в разпореждане на френските военни власти и установяването там до май 1920 г. на автономен режим на управление в областта не съществуват основания и подбуди за поява на български съпротивителни формации. След като обаче силите на Съглашението на конференцията в Сан Ремо /април 1920 г./ делегират правата си на Гърция и ѝ предоставят във владение областта, незабавно се формират иредентистки движения. Те се явяват прототипи на по-късните и по-съвършени в организационно отношение форми на съпротива в приморския район.

Началният период на противодействието, оказано срещу гръцкия режим в Беломорието, се характеризира с проявения сговор между българи и турци. Тези дуалистични форми на сътрудничество стават възможни след изтеглянето на съюзническия корпус от Западна Тракия. Рязката промяна в статута на областта предизвиква ответната реакция на двата доминиращи компонента от състава на тамошното население. На специална сбирка-конгрес /25 май 1920 г. до с. Химитли, Гюмюрджинско/ представителите на двете етнически общности излъчват временно правителство на Западна Тракия. С въпросния акт се афишира необходимостта от установяване на рамка на управление, различна от силово наложената. В резултат на продължителни разисквания се достига до договореност за заемането на 3 министерски поста от българи и на 7 – от турци[64]. Под различни форми сътрудничеството между двете общности продължава няколко години – до изчерпване на съвместимостта в целите. Възникналото явление е до известна степен изненадващо, ако се вземе под внимание фактът, че от кръвопролитния въоръжен сблъсък между двете държави са изминали едва

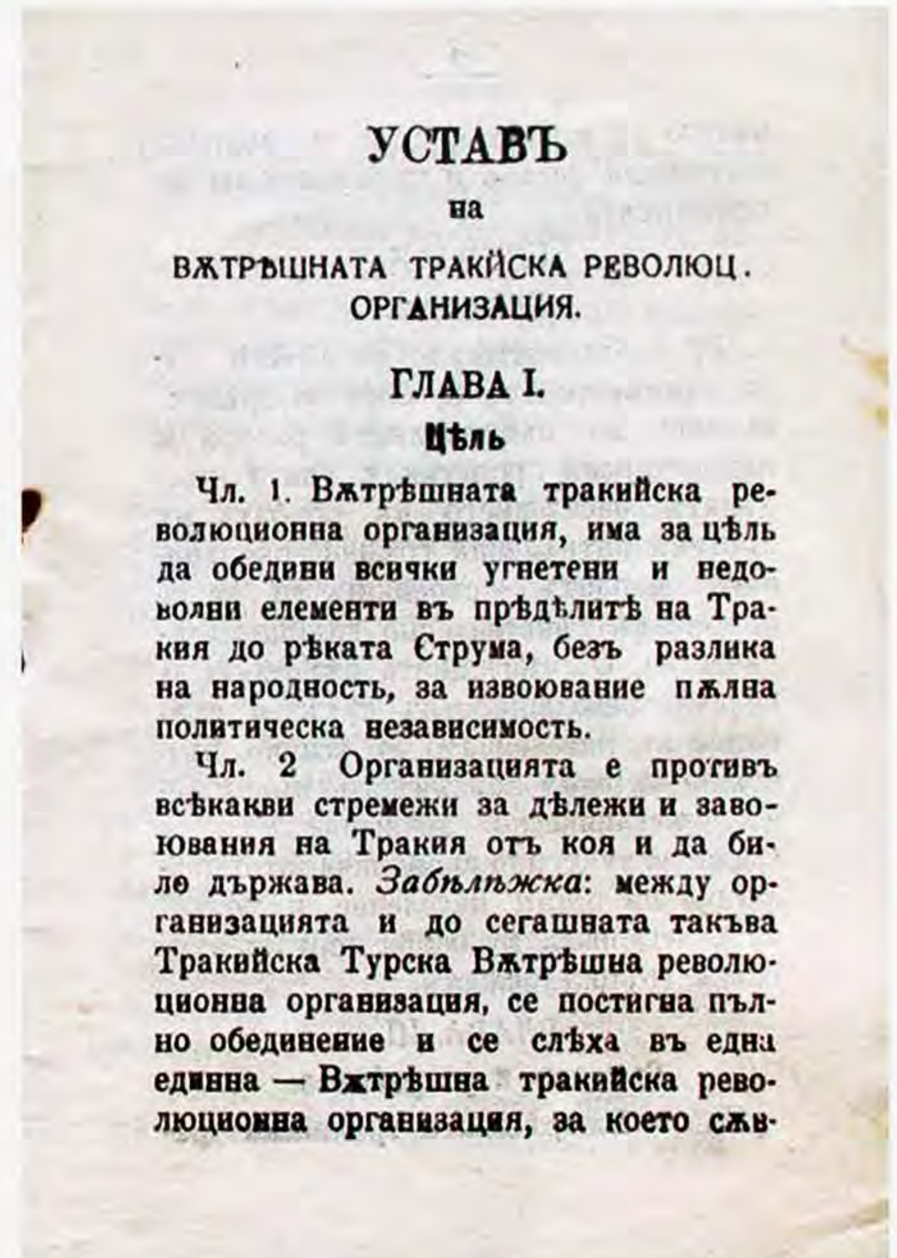
7 години. Оказва се, че палитрата от политически интереси, свързаните с тях намерения и начините за тяхната реализация са способни да се конструират дори в най-предизвикателния си вид.

С оглед невъзможността дуалистичното в национално отношение правителство да пристъпи към изпълнение на своите функции, съвместната дейност се насочва основно към провеждането на саботажни акции срещу гръцкия режим. За целта се формират въоръжени чети, съставени от българи и турци. Особена активност отрядите проявяват в началото на лятото на 1920 г. Те са ръководени от опитни войводи, обикновено подпомагани от запасни офицери. В районите на Одринско, Суфлийско и Гюмюрджинско са проведени около 30 нападения над полицейски и военни обекти[65]. Многобройни са и саботажните акции по съобщителните мрежи, пътните съоръжения, складови бази и други обекти. Колкото и ентусиазъм обаче да влагат участниците в българо-турските чети, превъзходството на ответната страна във въоръжение, организация и специално обучен състав демонстрира своите предимства. Предприетите от гръцката власт гонения и разселвания на българското население от областта, принудителното рекрутиране на част от мъжкия му състав във войсковите им формирования и други мерки обясняват също рязкото спадане на четническата активност след юли 1920 г.[66] Така приключва първоначалния период от съпротивата срещу установения в Западна Тракия режим.

От август 1920 г. се предприемат дейности по централизация и координация на въоръжения отпор срещу гръцкия режим в областта. Решение за поставяне на нови начала в това иредентистко движение се вземат през август с.г. в Хасково на разширен сбор на действащите в Западна Тракия чети. Воеводите се обединяват около идеята за формиране на командно ядро начело с Таню Николов. То следва да планира и синхронизира въоръжените акции в Беломорието. През януари 1921 г. организационната структура започва да се именува Вътрешна тракийска революционна организация /ВТРО/[67]. Настъпва прегрупиране в състава на четите, променя се броят им, обновяват се техните вътрешни порядки, изменения настъпват и в тактиката им. Поради обстоятелството, че при наличната ситуация особено значим се оказва опитът, ръководителите на бойните единици остават същите, а за главен войвода е избран Т. Николов.

През 1921–1922 г. Гръцко-турската война преминава през особено драматично и пълно с об-

УСТАВЪ

на

ВѪТРѢШНАТА ТРАКИЙСКА РЕВОЛЮЦ. ОРГАНИЗАЦИЯ.

ГЛАВА I.

Цѣль

Чл. 1. Вѫтрѣшната тракийска революционна организация, има за цѣль да обедини всички угнетени и недоволни елементи въ прѣдѣлитѣ на Тракия до рѣката Струма, безъ разлика на народность, за извоювание пѫлна политическа независимость.

Чл. 2 Организацията е противъ всѣкакви стремежи за дѣлежи и завоювания на Тракия отъ коя и да било държава. *Забѣлѣжка*: между организацията и до сегашната такъва Тракийска Турска Вѫтрѣшна революционна организация, се постигна пълно обединение и се слѣха въ една единна — Вѫтрѣшна тракийска революционна организация, за което сѫв-

Четници на Фуад бей от Българо-турския тракийски революционен комитет, 1923 г. – НА-БАН

Устав на ВТРО. Факсимиле – ЦДА

рати развитие. От пълната непредвидимост на крайния ѝ изход се достига до разгрома на гръцките войски при Афион-Карахисар и последващото им отблъскване към очертанията на Стария континент. По това време, макар на приливи и отливи, съдружието между българи и турци във вида на съпротивителни тандеми не прекъсва. И ако в началото на 1921 г. няколко кемалистки офицери и български войводи правят само уговорки за вдигане на въстание в Западна Тракия, през ноември 1922 г. се достига вече до образуване на дуалистична организационна структура – Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация /БТВТРО/[68]. В нейното управително тяло от българска страна участват Т. Николов и П. Поптрендафилов, а от турска – Фуад бей и Кемал бей. Непосредствената цел на предприетото начинание е в Западна Тракия да се проведат мащабни бойни действия, с което да се внесе обрат в подетата от Лозанската конференция насока за предоставяне областта на Гърция. С течение на времето обаче някои разминавания в начина и методите на водене на бойните действия, неяснотите по бъдещата уредба на областта и натрупването на недоизказаност в отношенията между българи и турци довеждат до разтурянето на тази двустранна форма на сътрудничество.

След като Лозанският договор /24 юли 1923 г./ отрежда Източна Тракия да премине към Турция, а Западна Тракия към Гърция, ВТРО променя харак-

Четници на Комитет за свободата на Тракия, 1924 г. – АЕИМ

тера на своята дейност, начините на действие и районите, в които разпростира своето влияние. Този обрат е обусловен колкото от външнополитически обстоятелства, толкова и от вътрешнополитически причини. Настоятелните опити на Деветоюнското правителство в София да разоръжи и разтури ВТРО пораждат брожения сред нейните активисти. Една част от тях проявяват готовност да се подчинят на властническите схващания /Т. Николов/, други са склонни временно да се ограничи дейността на организацията, да се съхрани въоръжението и в подходящ момент да се напомни за нейното съществуване /Димитър Маджаров, Коста Георгиев/. Разнобоят сред воеводското тяло налага провеждането на нелегален конгрес, на който да се изгладят противоречията и да се очертаят бъдещите насоки в дейността на ВТРО. С такива предварителни нагласи тракийските революционни дейци се събират в началото на 1924 г. в Пловдив[69]. След неколкодневни бурни разисквания се достига до обединяването около редица важни решения. Приема се, че ВТРО следва да запази самостоятелността си, както и че организацията цели освобождението на Тракия в нейните географски граници. Във връзка със затягане на реда и дисциплината сред организационните членове на ръководния орган – Централното управление /ЦУ/, се делегират големи правомощия.

Без да успеят окончателно да преодолеят различията, ВТРО и нейните въоръжени структури са подложени на масирани ограничителни мерки от страна на деветоюнската власт. В Хасковско и Кърджалийско се достига до преследване и разтуряне на чети, интерниране на техните ръководители из селищата в Северна България и пр. Тези са основните причини, поради които незасегнатите въоръжени единици са принудени да се откажат от постоянно осъществяваните набези през границата в Западна Тракия и пренасочат своята енергия към грижи за бежанското население от пограничните райони. Това са дейности, с които се цели приобщаване на бежанците към инициативите на легалните тракийски дружества, а така също – защита на техните интереси от своеволията на местните чиновници, ограбванията от страна на търговци на тютюн и пр.

През лятото на 1925 г. на редовния нелегален конгрес на ВТРО в с. Маджарово, Кърджалийско, отново се чуват гласове за разформироване на организацията. В крайна сметка привържениците на нейното оцеляване успяват да прокарат резолюция в същия смисъл. Но облаците над ВТРО постепенно се сгъстяват. Обществено достояние стават разприте между бежанци – производители на тютюн и търговци прекупвачи. Намесата на ВТРО на страната на онеправданите бежанци води до включване на полицейските власти в конфликта и неминуемо трупане на негативи за организацията. Освен това през 1926 г. тракийските революционери изпадат в позицията на смутители на предприетите от новото правителство на Андрей Ляпчев целенасочени усилия за осигуряване на бежански заем. В замяна на отпуснатата сума съглашенските сили-кредитори се надяват по българо-гръцката граница да се възцари спокойствие. Акцията, която провеждат отговорните фактори през лятото на 1926 г. за обезоръжаване на ВТРО, се оказва фатална за нейното съществуване – поне под старото ѝ наименование. През октомври с.г. официално се оповестява актът на разтурянето на ВТРО[70]. Веднага след този акт се афишира създаването на ново формирование, наречено Комитет за свобода на Тракия /КСТ/[71].

На първо време Комитетът не се ангажира с очакваните за него дейности, а и не демонстрира особени признаци на организационен живот. От една страна, международната и вътрешнополитическата обстановка не благоприятстват за наличието на революционни прояви, а от друга – организацията навлиза в период на преосмисляне на крайните си цели, на основните си контрагенти, на принципите и начините на своето функциониране и т.н. Особено значима е промяната, която се отнася до виждането за бъдещето на Тракия. Настояванията за нейната автономия се заменят с намерението за присъединяване на областта към България.

С обновена визия по основните цели и дейности през есента на 1929 г. КСТ провежда свой конгрес в Пловдив. На него се изработват всички необходими организационни документи /временен устав, резолюции и др./, избират се централни органи /Централно ръководство/, гласува се бюджет[72]. Комитетът запазва конспиративния си характер, създава се възможност за разширяване на палитрата на неговите политически партньори, тракийската бежанска общност се определя като основен субект в неговите начинания. След закриването на конгреса се пристъпва към формиране на местните структури, които се изграждат в гъсто населените с бежанци от Тракия райони – в Южна България и по черноморското крайбрежие. Определят се пунктови началници, излъчват се оперативни революционни „тройки“, организира се куриерска служба.

С вече познат маниер на действие КСТ се на-

месва в регулиране на отношенията на бежанското население с редица държавни институции, с местни малцинствени общности, с хора или организации, които влизат в търговски, политически и други взаимоотношения с бежанците. Освен това Комитетът полага непрекъснати грижи и внимание за устройване на новодошлите тракийци. Заедно с градивното обаче стават известни и случаи на злоупотреби с името и авторитета на организацията сред същите тези бежански среди, появяват се прекомерни политически амбиции, включително и за влияние по висшите етажи на властта, разпалват се междуличностни конфликти сред комитетските функционери. Деветнадесетомайският преврат през 1934 г. заварва КСТ насочен към утвърждаване на полулегалното си съществуване. Отправеното от новия режим настояване за саморазпускане на организацията не след дълго е осъществено.

Неколкократните промени в наименованието на организацията, преоценяването във времето на обектите и субектите от нейния периметър на влияние и въздействие, изменчивостта в крайните ѝ цели – от установяване на автономен режим в Западна Тракия до присъединяване на областта към България, ангажирането с впечатляващи коалиционни решения следва да се приемат до голяма степен като адекватни реакции с оглед на издигнатите пред движението пречки и затруднения. Лидерите на ВТРО се стараят да отредят възможно най-благоприятния шанс на отстояваната от тях кауза. В тази кауза, било по убеждение, било поради изострено чувство за дълг или във връзка с житейски и съдбовни предопределения, се вричат録 станалите легендарни за тракийското движение Д. Маджаров, Т. Николов и К. Георгиев, както и много други всеотдайни тракийски дейци като Д. Николов, Т. Хвойнов, Д. Янков, Г. Лютов, П. Поптрендафилов, И. Пантелеев /Орманджиев/, Д. Токмаков, Г. Василев.

4. Революционните организации на добруджанските българи

ВЪТРЕШНАТА ДОБРУДЖАНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. След края на Първата световна война Добруджанската организация /Съюз „Добруджа"/ с нейното нелегално поделение – Вътрешната организация, не успява да се справи с ширещия се бандитизъм в Добруджа. Това обстоятелство, както и настъпателната денационализаторска политика на Румъния налагат основаването на Вътрешна добруджанска революционна организация /ВДРО/. Нейните първостепенни задачи са премахването на разбойничеството и противопоставянето на румънската денационализация чрез поддържане на националния дух сред българското население и укрепване на вярата му в освобождението на областта.

Времето на създаване на ВДРО се отнася към средата на 1923 г. При нейното формиране основна роля играят видни дейци на Добруджанската организация. Съвпадението на намеренията за използване на добруджанското движение от обществени групи с разнопосочни политически интереси води до необичайния съюз на комунисти и буржоазни добруджански дейци[73]. Съгласно своята програма ВДРО има за крайна цел „политическото освобождение на Добруджа" с революционни и политически средства. Организацията трябва да изгради тайни комитети във всеки населен пункт и да дава насоки, как да се гласува по време на избори в Добруджа. Предвижда се създаване на революционни съдилища, на връзки с правителства в чужбина и изграждане на революционна армия в Добруджа, която да се числи в запас до възникването на подходящ момент за активни действия /общо въстание/[74]. Централният комитет /ЦК/ на ВДРО, чието седалище се намира в Русе, е в състав 7–8 души, като част от тях образуват Задгранично бюро в България, а останалите са ангажирани с дейността във вътрешността на Добруджа. Задграничното бюро устройва организационни пунктове по границата, набира оръжие и създава революционни комитети сред добруджанските емигранти, от които рекрутира бойни сили за Добруджанската революционна армия и редници за четите.

Членове на първия ЦК на ВДРО са: Никола Кямилев – запасен полковник, народен представител, сговорист /член на Демократическия сговор/; Иван Хаджииванов – адвокат, сговорист; Иван Маринополски – секретар на дружество „Добруджа" в Русе, радикал /член на Радикалдемократическата партия/; Слави Алексиев – радикал; Иван Донешки – поручик, комунист; Дочо Михайлов – комунист; Върбан Петров – комунист; Стефан Боздуганов – безпартиен /съчувстващ на комунистите/. В Задграничното бюро са включени – В. Петров, Ив. Маринополски, Ив. Донешки и Ив. Хаджииванов, а Д. Михайлов, Сл. Алексиев и Ст. Боздуганов представляват ЦК на организацията в Добруджа. Дочо Михайлов е определен за организатор и главен войвода на четите. Никола Кямилев е представител на ВДРО пред българското правителство[75].

Първоначално ВДРО сформира 4 чети от 10–20 четници, комплектувани от средите на добруджанската емиграция, добре въоръжени и екипирани със специална униформа. Те са разпределени за Тутраканска, Силистренска, Тервелска и Добричка околия и се предвождат от съответните водачи /войводи/ – Колю Йонков, Ст. Боздуганов, Рашко Чорбаджиев, Стайко Колев. За разлика от македонското движение, се решава добруджанските въоръжени отряди да не предприемат сражения с румънска войска и полиция. Сумите за издръжка се осигуряват от ЦК на ВДРО и от „родолюбиви хора". През лятото на 1924 г. членовете на ВДРО са около 2000–3000[76].

Главна дейност на четите, с която те спечелват популярност сред местното население, е премахването на няколко месеца на съществуващите разбойнически банди, чиято дейност засилва румънския терор в Добруджа. „Наказани" са някои от румънските жандармерийски шефове по селата, които тероризират населението. Респектирана е местната администрация, особено в Тутраканско, Силистренско и Тервелско, където предимно действат четите поради разположението на Делиорманските гори. Благодарение на революционната дейност сериозно е смутен планът на румънската власт за колонизиране на Добруджа през 1923–1924 г.[77] В България най-активна е дейността в Русенски, Шуменски и Варненски окръг. Поважни пунктове са устроени в Русе, Варна, София, Разград, Исперих и с. Никола Козлево. На събрания в селища от пограничните райони ръководителите на организацията изтъкват вредата за населението в Добруджа от самоволното преминаване на отделни лица и групи в областта. Местните селяни са съветвани да живеят добре с добруджанските бежанци, настанени в селата им[78].

„Двуродният" състав на ВДРО води до остри разногласия между нейните дейци. Докато групата около Н. Кямилев е за дейност в Добруджа, съобразена с нуждите и вижданията на българското правителство, В. Петров, Д. Михайлов и съмишлениците им комунисти смятат, че тази дейност трябва да бъде неразделна част от борбите на българската и балканските комунистически партии. Конкретен израз на растящите конфликти във ВДРО се наблюдава в дейността на четите, които са поделени от двете противостоящи си групировки и взаимно си възпрепятстват достъпа до своите райони. По замисъл на Коминтерна комунистите от ВДРО се ангажират с подготовката на въстание в България и Добруджа през 1924 г. Техните действия за разрастване и овладяване на четническия апарат се преплитат с действията на военната организация на Българската комунистическа партия /БКП/. В съгласие с коминтерновските планове ВДРО трябва да се използва за влияние върху Вътрешната македонска революционна организация /ВМРО/, а при завземането на властта в България – да участва в неутрализирането на Румъния[79]. Разногласията бързо растат и още в началото на 1924 г. единството в организацията е вече формално. След убийството на Д. Михайлов /1926/ се появява и реална угроза от кървави сблъсъци.

Почти всички добруджански ръководители са единодушни, че ВДРО е създадена по подобие на ВМРО. Това се обяснява с голямата идейна близост и сходното положение на двете организации. В средата на юни 1924 г. членовете на ЦК на ВДРО В. Петров и Сл. Алексиев се срещат с Т. Александров, ген. Ал. Протогеров, Ал. Василев и полк. Г. Атанасов. Те одобряват ориентацията на ВДРО, обещават подкрепа и изразяват готовност да ѝ съдействат при контактите със Съветска Русия. И по-късно ВМРО има благожелателно отношение към революционната дейност на добруджанските българи и я подпомага материално със средства и екипировка[80].

Дейността на ВДРО е тясно преплетена с легалната Добруджанска организация. След формирането на революционната организация възникват моменти на напрежение и съперничество, кой да има решаващо влияние в добруджанското движение. Но развитията на легалната и нелегалната организация остават пряко обвързани. Взаимодействието между тях се обуславя и от персоналното им преплитане, тъй като част от ръководителите на ВДРО са в ръководните тела на легалната организация. Добруджанските дружества и младежките групи към тях са основен източник на кадри и материални средства за революционната организация. Най-важните съюзни прояви са белязани от присъствието на ВДРО с различна степен на откритост. Постепенно, с усилията на ръководни кадри на Съюз „Добруджа", действията на ВДРО се канализират, а необмислените и опасни акции на нейните членове се ограничават. Аспарух Айдемирски, подпомаган от Стефан Стоименов, е основният проводник на линията за насочването на нелегалната организация към „апостолска работа".

ВДРО изпълнява важни поръчения на Добру-

Дочо Михайлов – АИИИ

джанския съюз, отнасящи се до българите в Добруджа, и парира политическите му противници от „левицата“. Активисти на ВДРО се осланят на материалната помощ от Съюза, който, от своя страна, съдейства на попаднали в съдебно преследване членове на нелегалната организация. ВДРО събира разнообразна информация за Добруджа, която се изпраща за ползване и публикуване в България. Нелегалната организация, в тясно разбирателство със Съюза, предприема внасяне на буквари, учебници и книги през добруджанската граница[81]. През лятото на 1933 г. нейни дейци извършват сложна операция по тайното пренасяне на печатарски машини за организиране на българска печатница в Добрич[82]. ВДРО играе важна роля в острите борби и противопоставяния между Съюз „Добруджа“, от една страна, и привържениците на Добруджанската революционна организация /ДРО/ и комунистическата партия – от друга. Със своя апарат тя осигурява надмощието на съюзните дейци в конгресите и местните дружества. Отправя и предупреждения към „Виенската комунистическа централа“, действаща под „етикета на ДРО“, и нейните поделения – Централния добруджански акционен комитет /ЦДАК/, Добруджанския младежки съюз /ДМС/, „групата“ на д-р П. Вичев. ВДРО заплашва със санкции комунистическите функционери, които говорят от името на Добруджа и добруджанската емиграция, и блокира организационните канали на ДРО в Добруджа[83].

Във ВДРО съжителстват две тенденции по отношение на методите на действие. Едната, споделяна и от повечето съюзни дейци, е, че въпреки названието си организацията има за цел не да прави революция, а да подготви населението към твърдост и устойчивост до премахване на неправдата, откъснала го от българската държава. Другата тенденция е за активизиране на нелегалните въоръжени акции и обвързването им с външнополитически комбинации. Основен недъг на ВДРО са нападенията за набавяне на средства и несполучливите „наказателни“ операции, които са с опасни последици за населението в Добруджа. Подобни акции се регистрират до края на 1933 г., като в тях се усеща натискът на Н. Кямилев и последователите му. През 1930–1934 г. А. Айдемирски се противопоставя на проявите на ВДРО, свързани с престъпни нагласи и политиканстване, като се опитва да предотврати политическите убийства и братоубийствата. След мерки на властта срещу разширяването на въоръжените акции ръководителите на ВДРО поставят на преоценка своята тактика с оглед на българската държавна политика и интереси. В края на 1933 г. се решава преустановяване на всякакви въоръжени действия в Добруджа[84]. По този начин Изпълнителният комитет /ИК/ на Съюз „Добруджа“ успява да задържи нелегалната организация под свое влияние и да наложи отстраняването на Н. Кямилев и поддръжниците му.

След 19 май 1934 г. ВДРО е подложена на преследване от властите. Съюзният ИК ходатайства при десетки случаи на въдворявания и за освобождаване от арест на нейни членове. Същевременно комитетът парира с енергични мерки опита на групата около Н. Кямилев да „завлече“ ВДРО към Народното социално движение /вече извън законите/. Изглежда усилията за извеждане на предно място на „апостолската“ дейност на ВДРО и сътрудничеството ѝ с разузнавателните служби срещат разбиране и тя формално не е разтурена. Официалният ѝ край е възвестен на Великия добруджански събор /1942/.

ДОБРУДЖАНСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. Добруджанското движение е един от обектите в плановете на БКП, на Коминтерна и неговите поделения. След неуспешен опит на комунистическите фракции във ВДРО да овладеят организацията, по решение на Президиума на Балканската комунистическа федерация /БКФ/, съгласувано с ИК на Коминтерна[85], от 20 до 28 септември 1925 г. на импровизирана конференция във Виена се полагат основите на Добруджанската революционна организация /ДРО/. В конференцията участват Стоян Райчев-Бойков, Георги Кроснев, Петър Нейчев, който е представител на Съветския съюз, и д-р П. Вичев, на когото се разчита за спечелването на Добруджанската организация. На д-р Вичев, представляващ добруджанската емиграция в България, се гледа с известно високомерие и присъствието му се възприема от останалите участници като тактическо средство за постигане на целите им[86]. Самият той бива убеден, че без комунистите, особено в Добруджа, неговото влияние сред добруджанските българи ще бъде нищожно, поради което, от своя страна, д-р Вичев не прави сериозни възражения по изказаните на конференцията становища. От обяснение на П. Нейчев се разбира, че ДРО обхваща всички революционни комитети в Добруджа заедно с всички добруджански дружества вън от Добруджа[87]. А от това следва, че Добруджанската организация и ВДРО губят организационния си суверенитет и без да искат, са анексирани от новосформираната ДРО с мълчаливото съучастие на члена на ИК на Съюз „Добруджа“ д-р Вичев. Освен това се приема центърът на движението да се премести в Добруджа. Областта трябва да се обхване до устието на Дунав, защото в северната ѝ част са допирните точки с Бесарабия, макар от документите да се разбира, че никой от участниците няма точни данни за обсега на организационната мрежа[88].

Конференцията определя временен ЦК на ДРО с членове Г. Кроснев, Г. Карагеоргиев, Ст. Райчев-Бойков, П. Вичев и П. Матев. На последните двама е поставена задачата след IX конгрес на Съюз „Добруджа“ да се стремят да попаднат в нейния ИК, като П. Вичев „вземе председателското място и редактирането на в. „Добруджа“. Наред с това в емигрантските организации трябва да се привлекат турци от Добруджа и да се създадат представителства на Добруджанския съюз в Турция и Унгария[89]. На конференцията е изготвен апел до IX конгрес на Съюза, в който се говори за „общ идеал – свободна Добруджа, единна, неделима и независима“, което ще се постигне „чрез обединена и самостойна борба на всички добруджанци без разлика на вяра, народност и убеждения“[90]. Своето съществуване ДРО афишира едва през февруари 1927 г., когато то е огласено от Г. Кроснев във в. „Балканска федерация“. Организационното изграждане започва с постепенното консолидиране на комунистическите фракции и представителите на левицата във ВДРО, сред емиграцията и в Добруджа, където се включват членове на местните поделения на Румънската комунистическа партия /РКП/[91]. След формирането на ДРО противопоставянето на отделните течения в добруджанското движение се очертава по-рязко, а отношенията стават все по-враждебни, което се подсилва от задкулисното участие на Съветския съюз и Коминтерна.

На съвещание на ДРО, проведено през септември 1927 г., е приет устав, с което приключва дейността по нейното създаване. Крайната цел според устава /чл. 1/ е да се извоюва „свободна и независима Добруджанска република в нейните географски и политически граници и обявяването ѝ в самостоятелна политическа единица като равноправен член на бъдещата Балканска федерация“[92]. ДРО приема резолюция за активно и организирано участие в Извънредния конгрес на Съюз „Добруджа“. Тя предвижда да се иска преразглеждане на решенията на конгреса, като се допуска възможността за напускане и прокламиране на собствен конгрес. Разпратено е възвание до добруджанската емиграция в хиляди екземпляри, което е наситено с характерната революционна реторика, отдалечена от политическите реалности[93].

Неуспехите на ДРО на XI конгрес на Добруджанския съюз усилват вътрешните спорове и личните търкания в организацията. Д-р П. Вичев съзира в „последователната двойственост“ на комунистите опит за повторение на „експеримента от 1924 г.“ /разцеплението на плевенския конгрес на Добруджанската организация, когато се избират два изпълнителни комитета/. Някои от комунистите смятат, че хората на д-р Вичев все повече клонят към „десницата“ и не проявяват организационна активност. Върбан Петров е обвинен от своя съпартиец и член на ЦК на ДРО Г. Кроснев в ликвидационен уклон, който разстройва блока на „центъра“ /П. Вичев и групата му/ и „левицата“ през периода 1924–1927 г. Той, от своя страна, обвинява членовете на ЦК на ДРО в семейственост и ги укорява, че са се превърнали в „чиновници на руската държава“[94].

ДРО разполага с неголям брой платени партийни функционери и средства за водене на пропагандна война. В края на 1927 г. нейният месечен бюджет е 1000 щатски долара[95]. Активизирането на кампаниите на революционната организация е свързано със свикването на съюзните конгреси. Въпреки напористото поведение на дейците мнозинството от добруджанските българи са за присъединяване на Добруджа към България и не приемат сериозно лозунгите за „Свободна и независима Добруджа". Големи са обаче смущенията в добруджанското движение. Дейци на Съюза преценяват, че половината от организационната енергия се губи във вътрешни борби, разпалвани от привържениците на ДРО. Изключването на най-активните „дроисти" отбелязва навлизането на Добруджанския съюз в период на по-спокоен организационен живот, докато ДРО все повече възприема идеята за формиране на паралелна структура за работа сред добруджанската емиграция.

Важна роля в идейната еволюция на ДРО играе конгресът на организацията, проведен в Берлин през юни–юли 1929 г. под прякото ръководство на Георги Димитров. В него участват: П. Нейчев, Г. Кроснев, Д. Дончев-Доктора, д-р П. Вичев, Димитър Върбанов и др. Внасят се редакционни корекции в устава на организацията с цел да се засили централизмът, като „висшата контролна власт" е в ръцете на Централния комитет. Избран е нов състав на ЦК, чието седалище се определя да бъде в Добруджа. До 1929–1930 г. членският състав на ДРО е малоброен. Организационната ѝ структура се състои от местни, окръжни и областни комитети, оглавявани от ЦК[96]. Работата на организацията е тясно свързана с БКП и РКП под политическия монопол на Коминтерна и неговите поделения.

Нов момент в идейната еволюция и в усилията за превръщане на ДРО в масова организация е отказът от лозунга за Балканска федерация /по указания на ИК на Коминтерна/, снемане на лозунга „Свободна и независима Добруджа", преодоляване на подценяването на националния фактор и на абстрактно-декларативните форми на пропаганда. Препоръчва се ДРО да актуализира формите и средствата при отстояване на ежедневните нужди на българското добруджанско население като българска, а не като някаква „общонародна" /включваща и румънските „трудови" колонисти/ организация. Провеждането на новия политически курс обаче е затруднено от левосектантските възгледи и дейност на ръководния състав на ДРО /Димитър Ганев, Йордан Русев-Пламен, Димитър Паскалев и др./ и на политическото представителство на ЦК на ДРО сред емиграцията в България /Иван Георгиев, Асен Панев и др./. В Добруджа под румънска власт за кратко време съществува Младо ДРО, а в други страни – Съюз на добруджанските групи в чужбина /малочислени групи има в Берлин, Москва, Цариград, Марсилия, Грац и др./. В България ДРО развива дейност и чрез комсомолско-комунистическата фракция в Добруджанския младежки съюз /ДМС/[97].

При доминирането на левите сектанти в ръководството ДРО достига максималния си организационен териториален обхват, но нейната дейност почти изцяло е обсебена от воденето на класово-пролетарски борби. С усилията на своите активисти организацията увеличава броя на членовете си и до 1936 г. в Добруджа достига най-голямата си численост /около 4000 души/. След тази година организацията навлиза в остра организационно-политическа криза.

По-късно в условията на народнофронтовското движение, по указания на ЦК на РКП, в лицето на ръководния си актив ДРО се отказва от искането за национално освобождаване на Добруджа. Във връзка с идеята за създаване на национално-патриотични фронтове, по указания на ИК на Коминтерна, и членовете на ДРО в Добруджа са призовани, дори „с оръжие в ръка", да се борят за запазване на териториалната цялост на Румъния. Но от друга страна, по указания на ЦК на БКП, през 1936–1938 г. емигрантските поделения на организацията се обявяват за освобождаване и връщане на Добруджа на България, което се прави за първи път в организационната история. Във връзка със сключването на германо-съветските договори от 23 август и 28 септември 1939 г. ДРО е пренасочена да засили класово-политическите борби, а в навечерието и след връщането на Южна Добруджа на България /септември 1940 г./ – да работи за „балтизация" на Северна Добруджа /т.е. за нейното присъединяване към Съветския съюз/.

Наред с провалите и погромите важно значение в историята на ДРО има ярката непоследователност на нейното ръководство, люшкащо се в различни крайности. Членският състав все повече оредява, особено от 1938 г., когато организацията е в процес на фактическа самоликвидация. ДРО прекратява дейността си и формално по решение на ЦК на Българската работническа партия /комунисти/, БРП /к/, през септември 1940 г., като поизвестните ѝ членове са пренасочени да членуват в комунистическата партия[98].

По време на своето съществуване ДРО има няколко печатни издания, от които нелегални са „Бюлетин на Добруджанската революционна организация", излизал в Добрич през 1930–1931 г. и 1935–1936 г., и в. „Добруджанско дело", издаван в Добрич през 1935 г. По-важните легални издания на организацията са в. „Свободна Добруджа", излизал в София през периода 1926–1934 г., в. „Народна дума", отпечатван в Добрич през 1930 г., в. „Светлина" – Силистра, 1934–1940 г., сп. „Класове" – Добрич, 1934–1935 г., и др.

С цялостната си дейност ДРО олицетворява една алтернатива за разрешаване на добруджанския въпрос, макар че предлаганият от комфракциите вариант остава неприемлив за преобладаващата част от добруджанското българско население. От друга страна, ДРО изразява готовността на част от добруджанци за въоръжена борба за освобождаване на Добруджа. Голяма част от редовите членове на ДРО в действителност не споделят безрезервно политическата линия, налагана на организацията от нейните вдъхновители и опекуни. Те свързват разрешаването на социалните си проблеми главно с премахване на националното потисничество, извеждайки на преден план национално-освободителните задачи на ДРО. Те се вслушват в наставленията на комунистическите водачи и ги следват не по идейни съображения, а водени от политическия мотив, че поради свързаността на бесарабския с добруджанския въпрос неминуемо ще се създадат условия, при които Съветският съюз ще подпомогне освобождаването на Добруджа[99].

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

МАЛЦИНСТВЕНИ ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

1. Турците

Турското население в България се консолидира още през османския период. С опитите за реформи на обществено-политическата система през XIX в. в Османската империя започва да се пробужда и народностното съзнание на турското население. За това допринася осъвременяването на образователната система и разширяването на училищната мрежа. Ако до Танзимата по документални податки в българските земи се установят едва 361 османски училища[1], то през 1875 г. в Дунавския вилает има вече 2700 начални училища /*мектеб*/, 150 средни духовни училища /*медресе*/, както и 40 прогимназии /*рюшдие*/ със светски ориентирана учебна програма[2]. Голяма роля за модернизирането на областта играе русенският валия и ръководител на новоосманското движение Митхад паша, провел редица реформи в социално-икономическата и културната сфера. И в други райони на европейска Турция прониква духът на новото време, но до разпадането на империята турската общност все още не е изградила собствено национално съзнание[3]. Тя е вътрешно свързана на базата на общия език и религия, но развива по-скоро конфесионална /мюсюлмани/, общодържавна /османлии/ и дори регионална идентичност, доколкото делиорманският диалект например е отбелязан още през XVII в. и не е оформен след Освобождението под влияние на българската културна среда, както допускат някои автори[4]. По-сериозни изменения в демографската и социалната структура на българските турци настъпват в хода на изграждането на модерната българска държава. Важно значение за това има емиграцията, която не само редуцира тяхната численост, но съществено променя и социалния им състав.

По турски сведения по време на Освободителната война почти милион, милион и половина мюсюлмани напускат България. Тези числа са свързани с презумпцията, че дотогава в страната е доминирал мюсюлманският елемент. Изтъква се, че през май 1868 г. тук живеят 2 582 385 българи и 3 913 354 „небългари" или мюсюлмани. Като допускат 1/3 от мюсюлманите да нямат турски произход, отделни автори приравняват броя на тогавашните българи и турци на по 2,5 милиона и заключават, че дори след многото изселвания днес в страната ни би трябвало да има над двумилионно турско население[5]. По-реалистични са преценките на европейските изследователи, които допускат, че към средата на XIX в. мюсюлманите в България са били едва 1/3 от цялото население[6], а броят на самите турци се е колебаел между 400 000 до 800 000 души[7]. Навярно след Освобождението в страната остават около 466 000 турци, 6000 татари, 20 000 българи мохамедани и близо 98 000 цигани мюсюлмани[8]. Със сключването на Берлинския договор една част от бежанците се завръща и в началото на 1880 г. броят на турците достига 523 099, а през 1887 г. – 607 331 души. В резултат на постоянните изселвания до 1905 г. числеността на турското население бива редуцирана на 488 010 души, след което отново започва да нараства и в средата

Печат на мюфтийството в Ортакьой /дн. Ивайловград/ – ЦДА

на 20-те години надхвърля 600 хиляди[9]. Заедно с пристигането на българи от райони извън границите на княжеството обаче, емиграцията на турците довежда до намаляване на абсолютния им дял спрямо цялото население от 26% през 1878 г. до 19% през 1887 г. и около 14% през 1900 г.[10] Друга причина за спадането на техния дял е Съединението на Княжество България с Източна Румелия /1885/, когато гъсто населените с мюсюлмани райони край Кърджали и някои селища в Централните Родопи са отстъпени на османската държава[11].

Възникването на турското малцинство в България следва класическия пример, когато в резултат на разпадането на мултинационални империи и прокарването на нови граници една доскоро доминирала в обществено-политическия живот народност се оказва изолирана от основния си етнокултурен масив и е принудена да съществува като рудимент сред чуждо обкръжение. Това нерядко създава проблеми както за самата нея, така и за титулярната нация, която се стреми към решаване на „малцинствения въпрос" в полза на мнозинството. Такъв е случаят и с турците мюсюлмани, останали по родните места сред все по-европеизиращите се балкански народи. След Освободителната война турците се озовават в коренно променена обстановка. Загубвайки привилегирования си статут, те се превръщат от „господари" в маргинална малцинствена група, различаваща се от основното население. Новите реалности засягат начина им на живот и ги изправят пред необходимостта от нагаждане към многобройните политически, обществени и културни промени. Като не могат да се примирят, някои мюсюлмани поемат пътя на откритата борба, други предпочитат да емигрират, а трети се самоизолират в своята етнорелигиозна общност.

Първата алтернатива се изявява в началните години на възобновената българска държава. Още през 1878 г. в Родопите възниква съпротивително движение срещу Санстефанския договор, инспирирано от Англия и Високата порта. То е ръководено от британски офицери, начело с бившия консул на Варна и Бургас – Д. Б. Сент-Клер /Хидайет паша/. Стига се до въстание, в чиято основа са местни турски феодали /Ахмед ага Тъмрашлията, брат му Исмаил ага, Юсуф ага, Ибрахим ага и др./, останки от разбитата армия на Сюлейман паша и част от българомохамеданското население. Съпротивата обхваща частично села в Плевенско, Севлиевско, Ловешко, Търновско и Североизточна България, където също има етническо противопоставяне, но основната конфронтация е в южната част на страната. Борбата е срещу включването на Тракия и Кърджалийско в пределите на България /респ. на Източна Румелия/, като се прави опит да се попречи на Съединението и да се създаде отделна мюсюлманска държава със собствено „временно правителство". Размириците постепенно придобиват характера на религиозна война и затова с подписания на 5 април 1886 г. в Топхане договор между България и Турция районите на Кърджали и Рупчос остават в пределите на империята. Едва през 1903 г. съпротивата бива напълно преодоляна с помощта на княжеските войски.

Емиграцията на свой ред постоянно присъства в историята на българските турци. Тя е обусловена както от тяхното политическо и социално положение, така и от международната обстановка. В периода 1879–1912 г. близо 350 000 турци завинаги напускат България. До сключването на Анкарската спогодба /1925 г./ броят им нараства с още 100 000 души. Мотивите са различни, но зад всички тях се крие невъзможността на мюсюлманите да се адаптират към променените условия на живот, нежеланието им да се съобразяват с нормите на едно доскоро подчинено християнско мнозинство и все по-интензивната европеизация на страната, откъдето се поражда чувството да бъдеш чужд в собствената си родина[12]. Първите бежанци от 1877–1878 г. са свързани с османските управленчески структури, армията и имуществените класи. Новите емиграционни вълни обаче засягат предимно градските слоеве – чиновниците и представителите на интелигенцията. Това има сериозни последици за съдбата на турското малцинство, което, запазвайки своята селска структура и манталитет, съхранява също ислямския консерватизъм и дори неприязън към всякаква модернизация. Особено голям е емиграционният натиск през втората половина на 80-те години, когато границата прекосяват средно по 15 000 души годишно. Обстоятелствата около Освободителната война, споменът за смазването на Априлското въстание и свързаните с това безчинства задълго подклаждат антитурски настроения, които провокират на места отделни насилия. Това допълнително затруднява живота на българските мюсюлмани, подтиквайки ги към изселване. С подобряване на положението на малцинството емиграцията постепенно намалява и по време на Балканските войни почти изчезва, за да се възобнови отново след 1925 г. с различна годишна интензивност /от близо 11 000 души през 1928 г. през 680 души през 1933 г. до 16 000 души през 1939 г./[13]. През 1936–1937 г. с Анкара е уточнено регулирано изселване на около 10 000 емигранти годишно, но на практика този лимит не е спазван. От провъзгласяването на Република Турция до края на Втората световна война общо нови 130 000 български турци напускат страната[14].

Най-трудно е положението на онези мюсюлмани, които предпочитат да останат, или след края на Руско-турската война се завръщат по родните си места. Член 12 на Берлинския договор им дава правото да претендират за изоставената си собственост. Руското временно управление обаче изпитва колебания, свързани както с изострената междуетническа нетърпимост, така и с трудната задача по оземляването на българските селяни и приютяването на хилядите бежанци от Източна Тракия и Македония. Налага се мнението, че в интерес на обществения мир и сигурността на самите мюсюлмани е по-добре да се попречи на завръщането на всички бегълци. На 2 /14/ август 1878 г. княз А. М. Дондуков издава постановление за регулирано завръщане на бежанците, но само ако не са уличени в репресии срещу християнското население. На тях се предоставя и половината реколта, добита от земите им по време на отсъствието. Същевременно той препоръчва идването на мюсюлманите в България да не е съпроводено с внасянето на оръжие. По този начин руският комисар не само успява да възпрепятства завръщането на повечето едри земевладелци, но и помага за преминаване на техните земи в ръцете на българските селяни, които при новите условия имат възможност да осъдят задочно бившия собственик за някогашни неправди, насилия, грабежи и пр. От друга страна, хаотичните обстоятелства на бягството, неизяснените претенции за собственост, често липсата на каквито и да било документи създават допълнителни затруднения. Ето защо голяма част от близо стоте хиляди мюсюлмани, завърнали се в България до 1 февруари 1879 г., скоро предпочитат завинаги да я напуснат. Колебанията по репатрирането на бежанците продължава и след като руситe предоставят управлението в български ръце. През 1879–1880 г. зачестяват оплакванията срещу спънките, създавани от българските власти при реституиране на собствеността на бежанците. Техните искания за завръщане биват подкрепяни и от Високата порта, която поради финансови затруднения и редица други съображения не желае да приема нови емигранти. През първите две години след Освобождението в европейския печат постъпват сигнали за незачитане на правата на мюсюлманските жители от много села в Шуменско, Варненско и др., за нападения на руски военни и български доброволци над цивилното население, за профанизиране на турски гробища, джамии и пр. Някои от тези актове са резултат на военните мерки, взети срещу мародерстващите банди от бивши османски войници и местни мюсюлмани в Източна България и в Родопите. Като цяло обаче от тях страда цивилното население, което не съвсем без основание е подозирано в симпатия и подкрепа на верските си събратя. Всичко това допълнително влияе на емиграцията и въпреки че през 1880 г. бива постигнат компромис по въпроса за репатрирането и обезщетяването на отнетата собственост, между 1879 и 1883 г. силите – гаранти на Берлинския договор, често поставят пред властите въпроса за третирането на мюсюлманското малцинство.

Едва ли обаче тези обясними за времето прояви на нетърпимост или стремежът на селяните да получат земя за сметка на бившите господари[15] може да се смятат за целенасочен натиск или наченки на някаква денационализаторска политика. Напротив, още в самото начало турското население намира място в институционалния строеж на държавата. Запазват се кадийските съдилища, а в смесените селища турците могат да избират свои мирски съдии. Първоначално премахната, още през 1880 г. е възстановена военната служба за

Лидерът на БЗНС Александър Стамболийски сред български турци сдружени земеделци – Лична сбирка Т. Каваджиев

мюсюлмани[16]. При изготвяне на Търновската конституция участват 11 турски депутати, 1 турчин бива включен и в делегацията по посрещането на княз Александър I. Турци участват в местното управление като кметове на селища с компактно мюсюлманско население; в Източна Румелия те имат и определен контингент сред офицерите в армията и полицията. Наистина през 1880 г. либералното парламентарно мнозинство предлага избирателното право да се обвърже с владеенето на българския език, но опитът е провален от ветото на княза. Това обаче не трябва да се тълкува като стремеж за ограничаване на броя на турските представители във властта, а като стимул за усвояване от тяхна страна на официалния език в новата национална държава. За да ограничи емиграцията, от която страната губи важен стопански потенциал, през 1883 г. като министър на вътрешните работи Драган Цанков назначава 20 турци за заместник-околийски управители. По-късно във връзка със стремежа към сближаване с османската държава правителството значително подобрява положението на малцинството.

По силата на чл. 4 и 6 от Берлинския договор България е задължена да зачита религиозните права на турското население. На негово разположение са 2356 джамии и месчети, 174 текета и завиета, 142 медресета и 400 вакъфа[17]. За верските му дела се грижат 12 мюфтии[18] и 25 техни заместници /мюфтийски векили/[19], назначавани от правителството с одобрението на Истанбулския *шейх-юл-ислям*. С времето княжеските власти започват да игнорират ролята на *шейх-юл-исляма*, още повече, че мюфтиите и техните векили биват заплащани от държавната хазна[20]. Нови споразумения за защита на мюсюлманите в България са фиксирани в Истанбулската конвенция от 1909 г., в чл. 8 и 12 на Истанбулския /Цариградски/ мирен договор от 16 /29/ септември 1913 г. и в Приложение II към него от 1 март 1914 г. С тях се регулират въпросите на вакъфската и религиозната организация. България запазва и продължава да зачита културните и юридическите права на малцинството. Извън културно-религиозната автономия на мюсюлманите се признават и произтичащите от *шериата* правни компетенции, като след закриване на кадийските съдилища /1880/ въпросите на семейното и наследственото право остават в ръцете на „духовенството“.

Наред с това са създадени условия и за развитие на културно-просветното дело на мюсюлманите. До Съединението на Княжеството с Източна Румелия съществуват редица периодични издания на турски език. Някои от тях защитават интересите на мюсюлманското население[21], други ратуват за сближението между българи и турци. Има и издания за протестантска пропаганда, а също органи на младотурското движение, много от които са спрени по искане на османското правителство[22]. Отделни политически партии също поддържат своя туркоезична преса. След 1910 г. орган на БРСДП за турските жители става вестник Tütüncü amele gazetesi /Тютюноработник/. Спрян по време на Първата световна война, той отново започва да излиза от 19 юни 1919 г. и в края на следващата година е заменен от комунистическия седмичник Ziya /Светлина, София, 1920–1923/. Официоз на турски език има и БЗНС – Çiftçi bilgisi /Земеделско [съ]знание, 1919–1923, 1932–1933/, а към Демократическата партия гравитират вестниците Tunca през 1919 г. и Dostluk през 20-те години. На леви позиции е независимият седмичник Ahali /Население, София–Оряхово, 1920–1924/, чийто главен редактор е съден след деветоюнския преврат за антиправителствена пропаганда. В годините на Първата световна война държавата толерира само подбрана туркоезична преса – списанието Resimli Balkan /Илюстрован Балкан, София, 1916–1918/ и фронтовия бюлетин Dobruca postası /Добруджански куриер, Констанца, 1917 г./, пропагандиращи официалната позиция и успехите на съюзническите войски, но по-късно се появяват редица нови издания. Между 1879 и 1918 г. по различно време съществуват общо около 40 турски вестници и списания, като от обявяването на независимостта /1908 г./ до края на парламентарната демокрация /1934 г./ техният брой почти се удвоява[23].

Важно място в политиката спрямо българските мюсюлмани заема въпросът за образованието. Още през 1885 г. то е регламентирано юридически с приемането на Закона за обществените и частните училища, като турците получават правото на свои автономни учебни заведения. Те са финансирани от вакъфските приходи, от частни дарения, от мюсюлманското население, но могат да получават и държавни субсидии. Училищата са самоуправляващи се единици – ръководят се от настоятелство, избирано от местните мюсюлмани. Контрол върху преподаването по вероучение осъществява окръжният мюфтия, а преподаването на общообразователните предмети се надзирава от училищен инспектор. Обучението се води на майчиния език, но отделните помагала се одобряват предварително от Министерството на народното просвещение. Статутът на частни учебни заведения обаче ограничава материалните им възможности, снижава педагогическото ниво на преподавателите и влияе негативно върху успеваемостта. В резултат културното изоставане на българските мюсюлмани от останалите жители на страната се дължи не на последно място и на образователната система. Към началото на XX в. близо 91% от мъжете турци и 97% от туркините са неграмотни. С малки изключения този висок процент се запазва и по-късно – през 1905 г. само 6% от турците, 4% от българите мохамедани и 3,9% от циганите могат да четат и пишат[24], а в края на 1920 г. 91,3% от турското население на България продължава да е неграмотно[25]. Едва след краткото управление на земеделското правителство настъпват незначителни промени и през 1926 г. вече 12% от турците имат някакво образование[26], но до края на 1934 г. неграмотността сред тях продължава да достига 90,6% при жените и 80,6% при мъжете[27]. Това означава, че делът на грамотните сред турското население е около 14% /при 61,1% за българоезичното население/, като по-голяма е грамотността на градските жители /25,5% срещу 12,7% от турците, живеещи на село/ при ясна разлика по полов признак в полза на мъжете.

Основните положения на закона за училищата от 1885 г. залягат и в по-късните му модификации. В Закона за основното и средното образование от 1907 г. например мюсюлманските училища продължават да бъдат „частни“. Завършилите випускници не могат да се ползват с правата на ученици от общобългарските „народни“ училища, ако не положат необходимия изпит /чл. 152/. Въпреки приетата за учители долна граница на възрастта от 20 години в мюсюлманските училища се назначават и 17-годишни младежи, ако притежават „поне познания, които им дават правото на ходжа“ /чл. 160/. Изменениията, направени през 1908 г. от правител-

ството на Ал. Малинов, се свеждат главно до стилистични корекции /например „учител“ вместо „ходжа“/, незначителни добавки към основния текст и въвеждането на членове, насочени към интеграция на малцинствата, но фактически ограничаващи дотогавашни техни права. С предложения от Н. Мушанов Закон за народното просвещение преподаването в частните училища вече става само на български език /чл. 313/, а учителите в тях не получават държавна пенсия и не се ползват от правата, предвидени за учителите в народните училища /чл. 320/. При обсъждането на този законопроект разделът за частните училища почти не е засегнат – явно народните представители нямат различия по въпроса за обучението на малцинствата. Затова и през следващите десетилетия турското население продължава да учи децата си при условия, които на практика затрудняват тяхното развитие.

В годините на консолидирането на българската държава в страната има към 1300 мюсюлмански учебни заведения. Всяко селище, обитавано от мюсюлмани, в зависимост от големината на общността разполага с едно до четири първоначални училища /mekteb-i ibtidayye/. Освен това съществуват няколко турски прогимназии /rüşdiyye/ с по 3 до 4-годишно обучение[28], а в по-големите градове /Русе, Пловдив и др./ – и тригодишни девически школи. Поради нищожните средства, с които разполагат, тяхното материално положение обаче е незадоволително. Учебната програма също не отговаря на изискванията на новото време. В нея се обръща повече внимание на традиционното религиозно възпитание и изучаването на Корана, а не на общообразователните предмети, необходими в условията на модернизиращата се българска държава. Така наличието на самоуправляващи се училища за мюсюлманите фактически предопределя тяхното социално и културно изоставане и ги превръща в политически невлиятелна, стагнираща част на обществото. Още тогава представители на левия политически спектър апелират за премахване на частния статут и превръщане на малцинствените училища в издържани от държавата светски учебни заведения. Вече при земеделския режим са предприети мерки за целенасочено стимулиране на турското учебно дело. Със Закона за народната просвета от 1921 г. бива удължен курсът на задължителното образование, засилва се и професионалното обучение, предвижда се турските училища да се финансират от държавния и общинските бюджети, унифицират се учебните им програми с тези на българските училища. Броят на началните турски училища нараства от 1119 през 1911 г. на 1673 през учебната 1921/22 г., а този на турските прогимназии – от 26 на 39. Държавната помощ за тях бива увеличена близо пет пъти. Откритото през 1918 г. средно педагогическо училище /Dar-ü'l-Muallimin/ се превръща в главен център за подготовката на турски учители; през 1922 г. е основано и средното духовно училище в Шумен /Medrese-i Nüvvab/, което след закриването на Dar-ü'l-Muallimin /1928/ също започва да подготвя учителски кадри. Към него през 1930 г. е изграден и тригодишен висш курс на обучение, където по системата на Каирския университет „Al-Ahzar“ се изучават арабски, турски език и различни религиозни науки.

През юли 1906 г. в Шумен се провежда първият конгрес на турските учители, на който се учредява Дружество на учителите мюсюлмани в България – една от първите мюсюлмански организации в страната. През 1911 г. в София бива основан Ислямски съюз, но едва през 20-те години, главно след кемалистката революция, в България възникват други мюсюлмански сдружения. Макар да нямат своя самостоятелна партия /опитът за основаване през 1919 г. на Българската мюсюлманска земеделска партия не е подкрепен нито от турската интелигенция, нито от средите на БЗНС/, турците участват в обществения живот чрез съществуващите общобългарски политически формации и са представени на различни нива на управлението, а в Народното събрание постоянно присъстват около десетина мюсюлмански депутати[29]. Това дава основание на британското външно министерство да оповести през 1920 г., че в никоя друга страна от Източна Европа религиозната толерантност не е толкова разпространена[30].

След двете национални катастрофи се предприемат допълнителни мерки за подобряване на положението на турската общност. Обезпокоено за съдбата на външните българи, подложени на силен асимилационен натиск, в стремежа си да облекчи тяхната участ правителството на БЗНС демонстрира грижа и за правата на инородните групи. То зачита договорите за защита на малцинствата, надявайки се на подобно отношение и спрямо българите в Македония, Тракия, Южна Добруджа и Западните покрайнини. Това се отразява доста благоприятно на най-голямата малцинствена общност в страната. Нараства количеството на турската периодика и възможностите за приобщаване на мюсюлманите към обществено-политическия живот. Редица партии активизират своята дейност сред българските турци, засилват пропагандата си, организират честването на мюсюлмански празници, стимулират изграждането на културно-просветни дружества. Плановете на Ал. Стамболийски за реформа на образованието включват и мерки по подобряване на качеството на турските училища чрез държавно стимулиране и финансова подкрепа. Преподавателите в тях придобиват правото на пенсия, а статутът им бива приравнен към този на българските учители. Така се създават още по-добри условия за развитие на турската интелигенция, която получава достъп до държавни, окръжни и общински служби. По-късните правителства видимо се отдалечават от социално ориентирания курс на земеделците. Още към средата на десетилетието много придобивки на мюсюлманското население са премахнати, а от средата на 30-те години рязко спада и броят на училищата.

* * *

Промените започват непосредствено след Деветоюнския преврат през 1923 г., когато новите управляващи възстановяват статуквото в образователната сфера. Те премахват помощта от 3 милиона лева в държавния бюджет, предназначена за подобряване на състоянието на мюсюлманските училища, суспендират правото на пенсия на преподавателите в тях и значително съкращават училищните фондове. Със Закона за народната просвета на Ал. Цанков /1924 г./ се налагат училищни такси /чл. 359/, които не са по възможностите на турското население и на места водят до закриване на частните училища, в това число и на държавното педагогическо училище в Шумен /1928/. Автономията на училищата е ограничена, властите започват да се намесват в самоуправлението им, като разпускат настоятелствата, уволняват неудобните им учители и назначават свои симпатизанти[31].

Събитията от 1923 г. се отразяват и на турскоезичната преса. Веднага са закрити органите на БЗНС и БКП /вестниците Çiftçi bilgisi и Ziya/, последвани от седмичника Ahali /1924/. От излизащата след Първата световна война турска периодика единствено издаваният в Разград вестник Deli Orman /Лудогорие, 1922–1933/ надживява бурята на политическите промени. От края на 1923 г. в Оряхово започва да се списва Bulgaristan Türk Muallimleri Mecmuası /Списание на турските учители в България, 1923–1926/, а на следващата година се появяват също Muallim Fikri /Учителска мисъл, Шумен, 1924 г./, Altın Kalem /Златно перо, Оряхово, 1924 г./, Rumeli /Румелия, Ески Джумая, 1924–1925/ и Başlangıç /Начало, 1924–1925/. С укрепване на режима и стабилизиране на обстановката в страната възникват множество нови вестници някои от които „еднодневки“, но и по-стабилни издания, като Dostluk /Приятелство, София–Пловдив, 1925–1936/, İntibah /Пробуждане, Шумен, 1927–1930/, Rehber /Водач, София, 1928–1933/, Rodop /Родопа, Кърджали, 1929–1934/ и т.н., включително легалния орган на Българската работническа партия, вестник Halk Sesi /Народен глас, София, 1924–1934/. Общо между двете световни войни /1919–1941/ в България излизат повече от 60 турски вестници и списания. Те са издавани както от българи и български турци, така също от политемигранти – противници на кемалистките реформи, и от протестантски мисионери. Повече от половината обаче едва успяват да оцелеят до една година и само ограничен брой турска периодика се запазва за по-дълго време[32].

Със свалянето на земеделския режим намалява и участието на българските турци в политическия живот. Ако до преврата през 1923 г. в Народното събрание има 10 мюсюлмански депутати, то през 1925 г. те са 5, а през 1933 г. – само 4 души. Вече през Втората световна война турците са допускани да притежават управленчески функции единствено като кметове или общински съветници, и то в изцяло мюсюлмански селища. Както и преди, те нямат своя отделна партия, а търсят защита на социалните си интереси чрез участие в българските политически партии.

Нов момент в развитието на турското малцинство внася успехът на кемалистката революция, увенчана с прокламиране на Република Турция /29 октомври 1923 г./, премахване на халифата /3 март 1924 г./ и цяла поредица от реформи, насочени към всеобща модернизация и европеизация на страната. Те намират широк отзвук сред българските мюсюлмани. Реформите помагат за консолидиране на турската нация и за превръщане на остатъка от полиетничната Османска империя в национална държава. За да обединят разноликото население, властите в Анкара се обръщат към идеята за общотюркската идентичност, идваща да замени чувството на принадлежност към старата мюсюлманска общност със столица Истанбул. Турция става притегателен център за тюркоезичните мюсюлмани от бившите османски провинции, а пантюркизмът се превръща в идеологическо средство не само за утвърждаване на младата нация, но и за привличане на турците мюсюлмани, останали извън пре-

делите на страната. За това до голяма степен допринася и репатриционната политика на кемалистското правителство. През 1923 г. е сключена спогодба за размяна на населения между Турция и Гърция. Две години по-късно подобна договореност е постигната и с България. От средата на 30-те години Анкара активизира усилията си в тази област и с приетия през юни 1934 г. поселищен закон дава възможност на всеки мюсюлманин, спадащ към турския езиков и културен кръг, да се пресели в страната. В този смисъл са сключени споразумения със съседните държави /в 1936 г. с Румъния и през 1938 г. с Югославия/. Според някои сведения след 1923 г. от балканските страни към Турция емигрират общо близо 1 400 000 мюсюлмани.

В България отношението към новата турска политика съвсем не е еднозначно. Правителството признава малцинствения статут на турците с произтичащите от това последици, включително и правото им на изселване. То създава условия за развитие на турската преса, която през втората половина на 20-те години нараства с 25 нови издания, списвани на арабица или с латинизираната турска азбука /например Çiçek, Rehber, Turan/, толерира изграждането на мюсюлмански благотворителни и културно-просветни сдружения, опитва се да направи и някои преобразувания в унисон с провежданите от Анкара реформи. Толерантната малцинствена политика позволява числеността на българските турци да нарасне през 1920–1934 г. с почти 100 000 души. Същевременно отделни националистични организации започват да упражняват все по-голям натиск над турското население, за да го принудят да се изсели[33].

Самите мюсюлмани също са раздвоени. От една страна, кемалистките реформи стимулират появата на национални тежнения сред турската интелигенция, а от друга, те срещат сериозна съпротива в лицето на влиятелната духовна прослойка, която вижда главните си интереси в отстояване на религиозната идентичност. На 13 юли 1926 г. турските културно-просветни и спортни дружества се обединяват в общонационалния съюз „Туран", разполагащ със свой герб, знаме, униформа, патронен празник и печатен орган – вестник Turan /Туран, София, 1928 г.; Кърджали-Шумен, 1932–1934/[34]. С времето съюзът добива облика на прокемалистка националистична организация, чиято дейност получава и политическа окраска. Неговите симпатизанти пропагандират прогресивните преобразувания в Турция, насаждат чувството на съпринадлежност към турската нация и по всякакъв начин укрепват влиянието на Анкара сред мюсюлманското население. През 1934 г. те дори го агитират „да не гласува за българските партии, а да излезе със собствена избирателна листа" – свидетелство за очерталия се стремеж към колективно политическо представяне на турските малцинствени интереси[35]. След премахването на парламентарната демокрация по-активните дейци на съюза емигрират в Турция, където са назначени на подходящи държавни служби. Останалите в страната негови членове продължават да водят фактически антибългарска пропаганда, възстановяват отделни секции на „Туран", участват в дейността на нелегални националистически организации като „Altın Ordu" /Златна орда/, „Alp Arslan" /Алп Арслан/, „Türk Ocakları" /Турски огнища/, „Boz Kurt" /Сив вълк/ и др. Към началото на 30-те години националистически ориентирани са и други турски сдружения, включително „Съюзът на турските учители в България" и учредените с благотворителна цел „Cemiyet-i Hayriyye" /Благотворително общество/ и „Şefkat" /Милосърдие/. Всички те са забранени след преврата на Кимон Георгиев. На тяхно място през 1934 г. се утвърждава подкрепяното от държавата Дружество на защитниците на ислямската религия[36], над което силно влияние имат главният мюфтия и намерилите убежище в страната турски емигранти – противници на реформите на Ататюрк. Дружеството повежда остра борба с кемалистката лаицизационна политика и до голяма степен допринася за запазване на старата арабска азбука в учебното дело и печат. То разполага със свой информационен орган – в. Medeniyet /Цивилизация, Пловдив, 1933–1944/, който към края на Втората световна война остава единственото списвано на арабица турско периодично издание в България.

Засиленото влияние на Анкара кара българските управници да вземат мерки. Само за половин година след преврата на кръга „Звено" са преименувани почти 1900 селища в Лудогорието и Кърджалийско, които получават нови български названия[37]. Властите се опират на противниците на Ататюрк и консервативните ислямски среди, които се стремят да ограничат проникването на кемалистките идеи, оценявани като „опасност" за религиозната идентичност на мюсюлманите. Затова те се противопоставят както на реформите в образованието, новата латинска азбука и прочистването на езика от арабо-персийските лексико-граматични форми, така и на опита за премахване на шерийската съдебна система /1930 г./ в съзвучие с реформираното турско законодателство. Ето защо след политическата промяна от 1934 г. в България остават да действат 29 мюсюлмански съдилища, три апелационни корпуса и един върховен шерийски съвет начело с главния мюфтия. Всичко това води до обособяване на българските мюсюлмани от населението в Република Турция, но така също и до тяхната все по-нарастваща социална и културна стагнация.

Използват се и други средства за борба с пробудения турски национализъм. Чрез различни обществени организации се засилва натискът над мюсюлманите с цел те да бъдат приобщени или подтикнати към емиграция. Особено внимание се обръща на българите мохамедани, но и турците в Североизточна България биват подложени на тормоз от страна на български патриотични сдружения и главно на „Родна защита". Нейни членове заставят турското население да говори само на български, ограничават религиозните му права и всячески се стремят да го държат под напрежение. В полицейските доклади от края на 20-те години са регистрирани подобни „притеснения", без да става ясно дали и по какъв начин властите са реагирали на това[38]. Врученият на А. Ляпчев от една мюсюлманска депутация меморандум, изброяващ случаите на побоища, убийства и издевателства от страна на „Родна защита", остава без видим резултат[39].

След военния преврат на 19 май 1934 г. положението на българските турци се влошава. Ограничени са възможностите за политическа изява, забранени са организациите, намалени са периодичните издания, редуциран е броят на училищата. През 1934 г. преустановява дейността си съюзът „Туран", като неговите членове попадат под полицейски надзор. Забраната на политическите партии обхваща и други организации, включително и българската националистическа „Родна защита". С поддържането след 19 май 1934 г. на „Дружеството за защита на мюсюлманската религия" и на „Дружба-Родина" обаче проличават ясни тенденции в българската малцинствена политика.

С края на парламентарната демокрация рязко спада броят на турската преса. С политическата промяна са спрени вестници като Turan, Gerin, Öz Dilek и Yarın /всички – през юни 1934 г./, Rodop

Джамия с викало с. Михалич, Карнобатско, 1943–1946 г. – АЕИМ

„Побратимите" Димитър Мавров, свещеноиконом в с. Райково и Салих Мюдеризов, имам в с. Смилян, 24 октомври 1937 г. – Архив Тангра ТанНакРа

/юли 1934 г./, Halk Sesi /ноември 1934 г./ и Dostluk /януари 1935 г./. Продължават да излизат само органът на „Дружеството за защита на ислямската религия" – Medeniyet /Цивилизация, Пловдив, 1933–1944/ и печатаното на арабица и на латиница списание за християнска пропаганда Hakikat Şahidi /Свидетел на истината, Разград, 1933–1943/. В края на 30-те години възникват някои нови периодични издания, но по време на войната турското малцинство разполага само с два вестника, толерирани от властите.

Мерките по ограничаване на проникването на кемализма и натискът срещу елита на мюсюлманското население засилват емиграцията. След преврата от 1934 г. в Турция се разгаря масивна антибългарска кампания, в хода на която биват издигнати призиви за военна намеса. По сведения на българската полиция страната е разделена на оперативни зони и се форсира изграждането на нелегални организации, които да могат да вдигнат въстание при евентуален въоръжен конфликт[40]. Напрежението започва да спада едва с постигането на договореност между двете правителства през 1936–1937 г. за дългосрочно лимитирано изселване от България на 10 000 души годишно. Но дори и тогава не стихва напрежението в мюсюлманските райони. Фашизирани елементи редовно нанасят побоища, горят фесове, оскверняват джамиите, пускат в кладенците парчета сланина, само за да подтикнат турците към изселване. Някои представители на местната власт използват ситуацията, за да закупят на безценица изселнически имоти, понякога – и за стойността на един паспорт[41].

Провокациите са толкова много, че компетентните органи препоръчват легални форми на натиск. „Ако е въпрос турското население да бъде принудено да се изселва, четем в поверително писмо, това принуждение трябва да дойде по законен ред, чрез строго прилагане на фискалните закони."[42] Така и става – през 1937–1939 г. бирниците продават имотите на стотици селяни от Шуменско, Разградско и Кърджалийско[43]. По същото време се препоръчва управата на верските общини „да се поверява в ръцете на некадърни, малограмотни хора, които да не увеличават приходите от вакъфските имоти..., а да разпилеят тия имоти и останат в края на краищата без каквито и да било доходи"[44]. Главният инспектор на турските училища при Министерството на народното просвещение на свой ред пише: „От държавническо гледище ние нямаме интерес да поощряваме турчетата да постъпват на занаят... Вярно е, че турската младеж ще остане без прехрана. Нека тя търси такава в Турция, което отговаря и на политиката ни да се освободим от това турско население."[45] За основната насока на тази политика в образователната сфера свидетелства и следното изказване: „Трябва да се вземат всички легални мерки, щото образованието на турското малцинство в царството да остане по възможност на по-нисък уровен."[46] Ето защо се насърчава духовното образование на мюсюлманите за сметка на светското и се обръща особено внимание на запазването на арабицата, която остава уж „като израз на зачитане [на] това малцинство и уважение... на религиозните му чувства"[47]. Генералната линия на новата просветна политика е формулирана с решението на конференцията на областните и пограничните училищни инспектори още през учебната 1935–1936 г.: „Министерството официално да дава вид, че прави всичко възможно от своя страна, че турското училище да се издигне на подобаваща висота, без обаче да дава ония резултати, каквито се добиват в народните училища. От друга страна, едно подчинено народностно малцинство, което е разселено в компактни маси..., представлява... сериозна опасност за държавната ни сигурност, ако то чрез просвета бъде издигнато до едно стъпало."[48]

Това отношение се запазва през целия период на авторитарното управление на цар Борис III. „Трябва да се направи всичко възможно, четем в полицейски доклад за 1941 г., че турците да тънат в невежество, културният им уровен да бъде колкото се може по-нисък, а в материално-икономическо отношение – да не им позволяваме да стъпат здраво на краката си. По тоя начин те ще дойдат до положението нито да могат, нито да имат време да се занимават с политически въпроси."[49] За тази цел властите стриктно се придържат към частния статут на малцинствените училища, чиито разноски по строеж, ремонт, отопление, обзавеждане и издръжка на преподавателите остават изцяло за сметка на религиозните общини. Същевременно в тях почти тройно нараства броят на българските учители, натоварени с някои непедагогически задачи[50]. Тази политика скоро дава резултати. Поради слаби финансови възможности, лоши хигиенични условия, ниско педагогическо ниво и редица други причини много турски училища биват закрити. Още през 1923–1928 г. техният брой спада от 1300 на 920, през 1936 г. вече е 605, а до края на войната се редуцира с нови 40%, така че през 1944 г. остават само 367 частни училища за нуждите на цялото турско население в страната. Тъй като достъпът на мюсюлманските деца до народните учи-

лища е затруднен и едва една трета от подлежащите на задължително образование турчета наистина посещават училище, а там получават по-скоро религиозно образование, отколкото действителни научни знания, неграмотността продължава да обхваща преобладаващата част на малцинството. Това задълбочава неговата културна стагнация, увеличава духовната му изостаналост и го превръща в политически ограничена, стопански немощна и социално индиферентна част на обществото.

* * *

Така политическата конюнктура, повлияна също от международната обстановка, предопределя мястото на турското население като своеобразен придатък на българската нация – конфесионално различен от нейната основна маса, но изолиран и от жителите на Република Турция. Българските турци, които в мнозинството си по онова време са дребни селяни или принадлежат към нисшите градски слоеве, запазват традиционния си начин на живот и продължават да се ползват от старата арабска азбука и нормите на шериата дълго след като Турция обръща поглед към културата на европейския свят. Те биват тласнати към самозатваряне в своята религиозна общност, на която е отредена само пасивна роля в живота на страната.

2.
Българите мохамедани /„помаците"/

Етническите българи, изповядващи исляма, са продукт на продължителното и доминиращо влияние на мюсюлманската култура на Балканите през османския период. До Руско-турската война от 1877–1878 г. техните поселения са съсредоточени на север от Стара планина, в Родопите и Беломорска Тракия, в Македония и в днешна Албания[51]. Войните и политическите събития през първата половина на XX в. предизвикват миграции на българомохамеданско население и в резултат негови представители се установяват в Източна Тракия и дори в Мала Азия[52]. Няма информация за числеността на това население до Освобождението, тъй като то не е разглеждано отделно, а с оглед на религиозната му принадлежност е включвано в полиетничната мюсюлманска общност. И тъй като на Балканите в нея доминира турският елемент, още през XVIII в. българите мюсюлмани са смятани за „турци", които „не знаят своя език", а говорят на „изопачен славянски, смесен с гръцки и български"[53]. Него визира и Митхад паша покрай работата на Берлинския конгрес, когато пише, че „сред българите... има повече от един милион мюсюлмани... потомци на българите, обърнати в исляма по време на завоюването и [в] следващите години..., а сред тях има [и] една част, които говорят само [на] български"[54].

Отъждествяването между мюсюлмани и турци в европейската част на империята рефлектира не само в международните договори, засягащи статута на мюсюлманското население в България, но и в процеса на самоидентификация на българите мохамедани, когато акцентът започва да се поставя върху народностната принадлежност. Озовали се в прицела на конфронтиращи се национализми, българите мохамедани биват изправени пред избора или /1/ да отстояват конфесионалната си идентичност, дефинирайки се като „мюсюлмани", или /2/ да се приобщят към някоя от установените нации в региона /българската – с оглед общността на езика, или турската – по силата на верската съпринадлежност/, или /3/ да конструират нова етнорелигиозна идентичност, еднакво дистанцирана от българската и от турската опция[55]. През XIX в. обаче те са определяни като „мюсюлмани" и оттук /„турци", при регионална диференциация между помаци /в Северна България/, ахряни /в Родопите/ и някои други локални обозначения /торбеши, мърваци, мияци, потурнаци, аповци и пр./[56]. В средата на столетието името помаци се налага по книжовен път над останалите групи. С бежанците през Руско-турската война то прониква в турската, а след Втората световна война – и в гръцката книжнина, откъдето е прието в науката като условен термин за българоезичните мюсюлмани[57].

Съдбата на българомохамеданската общност е тясно свързана с тази на турското население. Част от българите мюсюлмани са привлечени като башибозук в потушаване на Априлското въстание в Перущица и Панагюрско, участват в Баташкото клане и пр.[58] По време на Руско-турската война те подпомагат съпротивата на османската армия, с нея се изтеглят на юг и се включват по-късно в т.нар. Сенклеров метеж[59]. Бягството на цивилно мюсюлманско население от Северна България се отразява и на числеността на българите мохамедани. Ако за 1876 г. Иречек отбелязва около 100 000 помаци само в Ловешко и Плевенско[60], то през 1881 г. от тях в Княжество България остават около 7390 души. Малко повече са българите мохамедани в Източна Румелия, но и там през 1880 г. те

Курс по мохамеданско богословие в с. Райково, Смолянско, открит през януари 1940 г. – БИА-НБКМ

представляват едва 2% от общия брой на населението. Не всички помаци изоставят домовете си при настъплението на руските войски. Едни остават на място, други се укриват при християни /60 семейства от с. Чепеларе намират подслон в християнското с. Устово/ и после се връщат обратно. Пощадени са редица турски и помашки селища, чиито жители не са участвали в потушаване на въстанието и не са се провинили спрямо християнското население. С края на войната се създават предпоставки за успокояване на обстановката, дестабилизирана отново с действията на английския офицер от полски произход Сент-Клер, зад които прозират британски и османски интереси. Под новото си име Хидайет паша той се противопоставя на руската военна окупация с отреди, включващи турски войници от разбитата армия на Сюлейман паша, групи башибозук, съставени от черкези, гърци, цигани и българи мохамедани, а също и изпратени от Истанбул мюсюлмански духовници. Целта е да се докаже небългарският характер на Родопския регион и той да отпадне от границите на бъдеща България. Сблъсъците през май 1878 г., когато руски военни отряди и български доброволци, включително Петко войвода, настъпват срещу четите на Сент-Клер, предизвикват изселвания на помаци от Рупчос, Чепеларе и др. Акцията обаче води до откъсването на 21 българомохамедански села в басейна на р. Въча /т.нар. Тъмрашка република/, които през 1886 г. остават със споразумението от Топ-хане в Османската империя. През 1885 г. в Източна Румелия са отбелязани 16 267 българи мохамедани[61]. Съединението поражда нови изселвания и през 1905 г. в цялата страна са регистрирани около 19 000 помаци. За сметка на това нараства техният брой в Източна Тракия, където по данни на Българската екзархия само в Одринския вилает през 1911 г. има близо 130 000 българи мохамедани[62].

* * *

След Берлинския конгрес българите мохамедани биват разглеждани като неразделна част от мюсюлманската /„турската“/ общност и се ползват от общите ѝ права на културна автономност по отношение на вероизповедание, местно самоуправление, учебно дело и печат. Това ги отдалечава от титулярната нация, засилва връзката им с българските турци и обуславя самоидентификацията им като „мюсюлмани“, респ. „не чисти“ /по отношение на езика/ „турци“. Наистина още през 1881 г. учителят от Пещерското село Каменица Стою Докумов започва да ограмотява българите мохамедани на писмен български език, допринася за откриването на специално отделение за тях към местното „народно“ училище и за създаването на Българомохамеданско ученическо дружество „Просвета“ в Цепино[63], но по онова време властите не проявяват особен интерес към българомохамеданското население. Промените настъпват едва в хода на Балканските войни, когато към България са включени територии /Девинско, Ардинско, Смолянско, Неврокопско, Златоградско, Разложко/, компактно обитавани от българи мохамедани. И макар до 1912 г. да не остава българомохамеданско село, незасегнато от изселническата психоза, през първата Балканска война в Родопите заедно с новоприсъединените земи са отбелязани 109 984 българи мохамедани[64], от които няколко години по-късно остават 80 000 души[65].

Войната е съпътствана с натиск над цивилното население. По турски сведения между 1912–1914 г. от Македония и Тракия към Мала Азия се отправят над 400 000 души. През 1912 г. е предприет и първият опит за насилствена промяна на идентичността на българите мохамедани, останал в народната памет под названието „кръстилката“. Още след Освобождението има случаи на индивидуално минаване към православната вяра. С напредването на българските войски през октомври 1912 г. молба за покръстване подава бившият турски офицер Енвер Хакьов от Даръдере /Златоград/. Той и брат му Ешреф са първите, отстъпили от исляма[66], за което по-късно заплащат със живота си /Енвер /Борис/ е разстрелян от турците, а Ешреф /Серафим/ е обесен от съгражданите си/. Не са изключени и други случаи на „социално обръщенство“, още повече, че както някога османските власти стимулирали приемането на исляма, така и сега институциите отпускат помощи на бедстващите новообръщенци, освобождават военнопленниците конвертити и им разрешават да се завърнат по домовете[67]. В повечето българомохамедански селища обаче „кръстилката“ протича под организиран натиск. Началото е поставено на 25 ноември 1912 г., когато четата на воеводата Христо Чернопеев покръства първото село в Неврокопско[68]. По-късно в акцията участват и други чети, формирани от християнските села. На 1 декември 1912 г. граждани предлагат в писмо до Св. Синод да се учреди мисия за разпространение на християнството сред помаците[69]. Църквата откликва и започва да играе важна роля в реализирането на кампанията. На 16 декември 1912 г. е създаден Комитет за подпомагане на покръстването начело с Т. Ив. Мумджиев – членовете му участват в „агитацията“ в Лъжене и околните села[70].

Отначало правителството се дистанцира – на 18 декември Министерският съвет нарежда на армейските подразделения „да обезпечат вероизповедната свобода на всички живущи в страната населения“, но десет дни по-късно министър-председателят Иван Евстр. Гешов уведомява Светия Синод, че държавата подкрепя „борбата на кръста срещу полумесеца“[71]. Подкрепата се изразява в изпращането на войници и стражари за упражняване на натиск и осигуряване с административни мерки на „доброволното“ покръстване, като жителите на дадено селище са вкарвани групово в джамии, църкви и кметства, където колективно са обръщани в християнството, получавайки нови имена. На места е използван и своеобразен ритуал, включващ не само поръсване на конвертита със светена вода, но и принуждаването му да отхапе къс месо, символично отказвайки се от исляма[72]. Укрилите се при акцията мюсюлмани след завръщането по селата не са допускани от властите до домовете им, преди да се покръстят[73]. Джамиите са превръщани в черкви; руската православна църква дарява книги и принадлежности за обзавеждането на 150 нови храма и параклиса. Заради помощта, оказвана на турската армия, се разрушават напуснатите помашки села, разграбва се покъщнината и добитъкът[74]. Покръстването е придружено и с физически насилия – има посечени и пребити хора. Още на 14 декември 1912 г. окръжният управител на Пловдив предлага на Пловдивската митрополия да

разпореди „да не се поощряват повече свещениците към насилия спрямо помаците, които не искат да напуснат вярата си“[75], а на 30 януари 1913 г. Стою Шишков информира митрополита за разграбване на имущество на българомохамеданското население и за опожаряване на къщите му, за „хищни хора“, които „налитат в домовете и дограбват и последната му запазена здрава дреха, съд или добитък, а някои и грозно безчинстват с честта му“, при което „и самата полицейска административна власт... с всичките нейни органи е вършила и... продължава да върши грозни деяния“[76].

В резултат на кампанията до септември 1913 г. са покръстени около 150 000–200 000 мюсюлмани. Отначало съпротивата им се изразява в укриване и бягство от селата[77], в опити за преселване на турска територия, в оплаквания до централната власт и чуждите дипломатически представителства, а когато в края на Междусъюзническата война се очертава загубата на България, помаците спират да посещават църквите и да кръщават децата си, възстановяват мюсюлманските обреди, имена и облекло, на места избухват и вълнения /Неврокопско, Дьовленско и Доспатско/, при което биват обесени местни чиновници и свещеници. Възниква движение за изселване в Турция – в Чепинско почти цялото българомохамеданско население продава имотите си. Чети от района на Ортакьой /Ивайловград/, Кошукавак /Крумовград/, Мастанли /Момчилград/, Кърджали, Иридаре /Ардино/, Даръдере /Златоград/, Пашмакли /Смолян/ и Дьовлен /Девин/ допълнително стимулират процеса. С мирния договор от Цариград /16/29 септември 1913 г./ България поема нови ангажименти по отношение на религиозните права, с които правителството на д-р В. Радославов се съобразява. То се ангажира да премахне последиците от „кръстилката“ и с подадените за него от „новите земи“ българомохамедански гласове и тези на гюмюрджинските турци печели изборите през 1914 г. Сътресенията по време на войните предизвикват сред помаците емиграционна вълна. Властите се опитват да ограничат изселването от Родопите, намиращи се в довоенните граници, но настаняват в новоосвободените земи български бежанци, за да усвояват изоставените имоти и променят етническата картина на региона[78].

През Първата световна война България и Турция са съюзници на страната на Централните сили. В българската армия са мобилизирани етнически турци и българи мохамедани, някои от които получават български военни отличия. Особено голяма е ролята на българите мохамедани от районите на Неврокоп, Драма и Серес. Те формират гръбнака на въоръжените чети, които заедно с българската армия воюват с гръцките сили от името на създадения през 1918 г. турско-български Тракийски комитет[79]. Българи мохамедани участват и в кемалистката съпротива срещу окупацията на Западна Тракия, когато правителството на БЗНС приютява в страната 22 200 цивилни бежанци и 3624 военни от разбития корпус на Джафер Таяр, а през 1921–1922 г. позволява да се формират на българска територия смесени българо-турски чети за борба срещу гръцката войска[80]. На мирната конференция в Париж българската делегация представя на 1 август 1919 г. „Изложение по въпроса за Западна Тракия“, което съдържа етническа аргументация за принадлежността на „помаците“ към българската нация и се подчертава стопанската обвързаност на Родопите с Беломорието. Подобна карта разиграва и гръцката страна – помаците отправят апел до съюзническото командване да бъдат включени гръцки сили в окупацията на Тракия. В крайна сметка границата между двете държави е прокарана по южния Родопски дял. С прекъсване на връзките настъпват промени в традиционното стопанство на българите мохамедани, довели до влошаване на тяхното икономическо положение. Към това се добавя и различната политика спрямо тях в двете държави. Ако в България те биват разглеждани като ислямизирана част от българската народност, в Гърция „помаците“ са причислявани към турското малцинство или /в най-ново време/ са определяни за отделна етническа група, несвързана с турската и с българската нация.

* * *

Задълженията във връзка с малцинствата, поети от България по силата на Ньойския договор /27 ноември 1919 г./, включват създаването на условия за обучение на майчиния език при задължителното изучаване на българския, а също и обезпечаване на частните училища от държавния и от общинските бюджети. Това рефлектира благоприятно на развитието на мюсюлманската общност при управлението на Ал. Стамболийски. Като част от нея българите мохамедани продължават да учат в началните „турски“ училища, получавайки елементарни познания по исляма, а не общообразователна подготовка. Към 1920 г. при някои училища в помашките села се въвежда четене и писане на български език, но в програмите

Ученици българомохамедани от Девинско, 40-те години – АЕИМ

преобладава изучаването на Корана, на турското четене, писане, пеене и пр. През 1921 г. на места изучаването на българския език дори се премахва – акт, чрез който българите мохамедани още повече се обвързват с турската етническа група.

След Деветоюнския преврат от 1923 г. се очертава нова тенденция в политиката към българите мюсюлмани. С промяната на Закона за народната просвета от 1924 г. мюсюлманските училища биват разделени по народностен принцип – турските остават с частен статут, а „българомохамеданските“ се приравняват към „народните“ училища и в тях започват да се преподават светски предмети[81]. Позитивната крачка е породена не само от осъзната нужда по интегриране на българите мохамедани, но и от промените в самата Турция. Успехите на кемалистката революция допринасят за консолидиране на една етнически дефинирана турска нация, а с отзвука си в България съдействат за конституиране на турско национално малцинство, към което поради конфесионалната си принадлежност гравитират и помаците. В новите турски среди те започват да бъдат смятани за „турци“, забравили майчиния език, или потомци на предосманско тюркско население, с което се преследва приобщаването им към турската нация и на етническа основа. В отговор българските управници задълбочават тенденцията на диференциране между българи мохамедани и турци. Още през 1921 г. правителството на БЗНС обявява прогимназиалното образование за задължително, но поради обучението си в турските училища, където доминират преподаватели ходжи, много малко българомохамедански деца достигат до средно образование. С отделяне на „помашките“ училища и появата в тях след 1925 г. на квалифицирани учители българи, а също с регламентираното от 1928 г. назначаване на българи в частните малцинствени училища, които да водят обучението по български език, история и география, се създават условия за

повишаване на образователното ниво. През 1931 г. завършва гимназия първият българин мохамеданин – Али Кавалов от Асеновградско[82]. В същата година по инициатива на окръжния съдия в Смолян Наум Главинчев при местното читалище „Хр. Ботев“ е създадена Културно-просветна комисия, която си поставя за цел да работи за пробуждане на народностното съзнание на българите мохамедани, като подпомага тяхното ограмотяване, поощрява ги да продължат образованието си в средните училища, организира сказки и четения, бори се за замяна на названията „помак“ и „ахрянин“ с „българомохамеданин“ и пр. В своята дейност комисията набляга на различието между религия и народност и разпространява Корана на български сред местното население. Със закриване на Смолянския окръжен съд през 1932 г. обаче комисията спира да функционира, а нейният председател Главинчев напуска града[83]. С оглед засилване на влиянието си в Родопския регион на следващата 1933 г. Българската православна църква предлага да бъде обособена отделна „Родопска епархия“ с център Кърджали и обхващаща Кърджалийска, Смолянска, Хасковска, Харманлийска, Ивайловградска и Свиленградска околия, но проектът не е приет от държавата[84]. Едва след преврата от 19 май 1934 г. са набелязани нови мерки за отделяне на българите мохамедани от турската малцинствена общност.

Една от първите крачки в тази посока е масовото побългаряване на топонимията. В унисон с „духа на епохата“ през септември 1934 г. са подменени чуждите поселищни названия с български, а до декември с.г. реформата обхваща и селищата, обитавани от турци. По-голяма роля изиграва „Изложението по българомохамеданския въпрос“, изпратено от Софийската родопска културна дружба до правителството на К. Георгиев на 20 май 1934 г., непосредствено след като „Звено“ поема кормилото на властта. В него се визират проблемите, свързани с българите мохамедани, и се набелязва стратегия за приобщаване. Предвижда се емигриране на „туркофилските“ елементи и заселване на българи християни, което да улесни „разреждането“ на помаците и „тяхното стопяване като чужда верска група“. Предлага се официално въвеждане на термина „българи мохамедани“ вместо „помаци“. Изтъква се необходимостта от внимателен подход към религията – „трябва да им оставим пълна свобода на вероизповедание, като ги пазим само от турско националистично влияние“; препоръчва се и определянето на бюджет за просвета, ученически трапезарии и пансиони, читалища и пр.[85] Сред подписалите „Изложението“ е Христо Караманджуков, по-късно – един от съратниците на Дружба „Родина“[86]. В последвалия период тенденцията на отделяне на българите мохамедани от турците се затвърждава. През 1934 г. сп. „Родопа“ открива „колона за българите мохамедани“, а година по-късно генерал Атанас Каишев представя в Министерството на вътрешните работи поверително изложение „Родопа планина“ с препоръки за политиката към помаците[87]. От 1935 г. младите българи мохамедани започват да се приемат в армията, където се възпитават в патриотичен дух. От средите им произлизат и онези активисти, които съдействат на новия „приобщителен курс“.

Политиката на интегриране на българите мохамедани в българската нация е тясно свързана с дейността на Дружба „Родина“. Създадена по местна инициатива, Дружбата е подпомагана от официалната власт и с времето придобива характера на казионна организация, чрез която се реализира „приобщаването“. Нейните корени се проследяват до началото на 1937 г., когато на 13 януари при една музикална вечеринка на българи християни от Смолян се включва група помаци с изпълнение на народни песни. Тогава се приема идеята на Ариф Бейски[88] да се проведе подобна вечеринка и на българите мохамедани. За целта 15 младежи формират „Културна българомохамеданска група в гр. Смолян“, натоварена да организира мероприятието под ръководството на Петър Маринов, краевед и секретар на смолянското архиерейско наместничество. То е проведено на 24 февруари 1937 г. в препълнения салон на читалището; сред зрителките на балкона има и 18 българки мохамеданки. В словото си А. Бейски набляга на нуждата от национално осъзнаване на българомохамеданското население и от неговото културно „уравняване“ с българския народ[89]. Набелязва се създаването на организация, която да се ангажира с културното издигане на българите мохамедани. Петър Маринов и Ариф Бейски подготвят проектоустав, одобрен от „група интелектуалци в Райково, събрани от Христо Караманджуков“[90].

На 3 май 1937 в Смолян е свикано учредително събрание под председателството на Юсеин Бейски. Решено е да се основе Българомохамеданска културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“, приема се нейният устав и се избира настоятелство с председател А. Бейски и секретар-касиер П. Маринов, като почетен председател остава бащата на Ариф – Ю. Бейски. Дружбата си

Членове на Дружба „Родина“, гр. Смолян, участници в театрално представление – АЕИМ

поставя за цел да развива народностното чувство у българите мохамедани, да култивира у тях „любов към род и държава“, „да ги пази от всякакви външни пропаганди и инородни внушения и въздействия“, да помага за стопанското развитие на региона, като „изкоренява всичко небългарско народностно в духа и живота на българите мохамедани и мохамеданки“, „чисти чуждиците в нравите, обичаите, навиците, облеклото, езика и бита“, изучава и популяризира „всичко българско в Родопската област“, осъществява просветителска и благотворителна дейност и пр.[91] За патронен празник е определен Гергьовден, еднакво почитан от християни и мюсюлмани, а по предложение на П. Маринов от началото на януари 1938 г. химн на организацията става песента „Мила Родино“[92]. В нея намират място представители на зараждащата се българомохамеданска интелигенция, които се стремят към интеграция в българското общество[93], но действията им са подпомагани от определени български среди[94]. Чрез Х. Караманджуков и сп. „Родопа“ Министерството на народното просвещение отпуска на Дружбата годишна субсидия от 100 000 лв., а по-късно се обръща към МВРНЗ с препоръка да се мобилизират „околийски управители, кметове и наместник-кметове“, за да подпомагат „родинското“ движение, създадено „чрез органи на Министерството на народната просвета“[95]. Впоследствие с издръжка на движението се ангажира и държавният бюджет – през 1943 г. за „Родина“ са предвидени 1 000 000 лв., а на следващата година сумата е удвоена[96].

До края на 30-те години Дружбата е заета с изграждане на местни структури – на 23 януари 1938 г. е създаден неин клон в близкото до Смолян с. Смилян, после в Златоград, Диамандиево, Ардинско, Драгиново, Могилица, Рудозем, Чепинци. Почти навсякъде в управителните тела са включени учители християни. Заедно с това започва реализация на програмните цели. Още на 9 декември 1937 г. Караманджуков доклада в Министерството на просветата за българомохамедани, записали децата си в турски училища, като настоява за премес-

тването на децата. Започва практика те да се настаняват в пансиони, където /съгласно изложение на Министерството от 26 декември 1937 г./ „българомохамеданчето, необезпокоявано и незаблуждавано от своите фанатизирани родители и ходжи, ще узнае своя род и потекло и самò ще стане духовен водач и будител на своите събратя“[97]. На събрание на Дружбата в Смолян на 22 януари 1938 г. е приета идеята на Мехмед Ишерлиев за въвеждане на богослужение на български език и се изпраща писмо до околийския мюфтия с молба да бъде изготвен превод на всички молитви[98]. В дейността по „българизирането“ на исляма се включват и духовници – на първата имамска конференция, организирана от смолянското мюфтийство на 17 октомври 1938 г., е подчертана нуждата от преодоляване на различията между верска и народностна принадлежност[99], а на заседание на настоятелството на Дружбата от 27 октомври 1938 г. бива решено „да се направят постъпки за... отделяне на българомохамеданското население в отделно българско народно мюфтийство, тъй като главното софийско такова ги смята за турци и ги третира като такива“[100]. Месец по-късно, на 22 ноември 1938 г. „родинци“ разпространяват из смолянските села позив в 2000 екземпляра, с който призовават за отхвърляне на мюсюлманското облекло и изтъкват нуждата от „народностно възраждане“[101]. Първи свалят фесовете си членовете на Дружбата /през 1939 г. те въвеждат формена шапка от сива агнешка кожа с червено дъно и метална емблема „Р“/[102]. Позивите разбунват духовете сред мюсюлманското население – някои се жалват в полицията за скъсаните фесове[103]. В края на годината околийският управител дори е готов да интернира ръководството на Дружбата, но намесата на А. Каишев предотвратява санкцията. На 12 януари 1939 г. в Смолян 132 души подписват от името на 100 помашки семейства петиция до турския президент Исмет Иньоню, в която искат да се изселят, защото с Дружба „Родина“ се цели „нашето откъсване от джамията, от кръвните ни сънародници турците и асимилирането и присъединяването ни към българите“[104]. В Чепеларе обаче А. Бейски и М. Ишерлиев пресрещат пратеника до консулството, свалят го от автобуса за Пловдив, конфискуват писмото и го предават на прокурора в Смолян[105]. На поредната вечеринка от 4 февруари 1939 г. А. Бейски отново набляга на разликата между религиозна и етническа принадлежност. „Бидейки мохамедани, съвсем не значи, че сме турци – отбелязва той. Защото ако съдим по вярата за народността, то би трябвало да се наричаме араби, понеже Мохамед... не е турчин, а арабин... В една вяра може да има много народности и в една народност – много вери.“[106] През същата година подобни вечеринки се организират и в околните на Смолян села – първата е на 3 март 1939 г. в Търън, където слово произнася енорийският имам Мехмед Дервишев. По това време Дружбата наброява около 60 членове. За да бъдат подпомогнати, на 16 април 1939 г. в София е създаден „Обществено-културен съюз за всестранно издигане на Рило-Родопската област“ с председател генерал А. Каишев и организатор Хр. Караманджуков[107]. По настояване на Каишев министърът на просветата издава на 28 декември 1939 г. заповед за откриване към гимназията в Райково на тригодишен курс за подготовка на българи мохамедани като учители по вероучение с подсигурени стипендии и пансион. Още на 16 юни се реализира идеята на Адем Арнаудов за полагане на войнишката клетва от българомохамеданите на български език. Към края на юли „Родина“ става сборен член на Всебългарския съюз „Отец Паисий“[108]; същата година след „захвърляне“ на фесовете А. Бейски поставя вече въпроса за смяна на имената, предлагайки да се започне с новородените, като за целта е изготвен препоръчителен списък с български имена[109].

С избухването на Втората световна война се активизира и дейността на Дружба „Родина“, все повече подпомагана от държавните органи. На четвъртата вечеринка от 27 януари 1940 г. българките мохамеданки излизат на сцената, а Несибе Шехова призовава към разбулване на лицата и осъвременяване на женското облекло. През същата година пловдивският митрополит Кирил подработва „Мерки за пълното побългаряване на родопския край и на българите мохамедани; местният писател Васил Димитров се опитва да докаже, че всички мюсюлмани в страната, включително и турскоговорящите, са с български произход[110]. За пръв път сватба с ритуал на български език е проведена в Смолян през 1941 г.[111], по-късно това става практика. На 26 април 1941 г. министърът на вътрешните работи издава нареждане до околийските управители „да съдействат да се образуват дружби „Родина“ във всички българомохамедански селища“ и да бъдат предупредени противящите се, че ще бъдат въдворявани заедно със семействата си на временно или постоянно местожителство[112]. През септември ръководството на Дружбата моли оторизираните държавни органи да приемат наредби за задължителна промяна на облеклото, въвеждане на български имена за новородените и

съкратена процедура за възрастните „българи мохамедани, които биха искали да променят чуждите си имена“, обособяване на отделно мюфтийство за българите мохамедани, забрана на смесените бракове с турци, санкциониране на противниците на делото и превръщане на дружбите „Родина“ в „държавна организация, ръководена и подкрепяна от специален държавен орган“[113]. На 8 ноември 1941 г. годишното събрание на Дружбата в Смолян разисква въпроса за „побългаряване на имената в една по-широка мярка“[114], а на 22 декември 1941 г. до Министерския съвет и Народното събрание е пратено Изложение в духа на решенията от септември. На шестата традиционна вечеринка от 3/4/ януари 1942 г. А. Бейски заявява, че занапред „ще слагаме на нашите деца само чисто български национални имена“ и пръв кръщава родилото му се момиченце с името Малинка[115].

През февруари 1942 г. за мюфтия на Смолян е назначен „родинецът“ Мехмед Дервишев. Това позволява до края на годината смолянското мюфтийство да се обособи като отделна духовна институция за българите мохамедани. Към нея на 25 септември с.г. по предложение на „родинските“ дейци от селата Чепеларе, Зорница, Богутево и Дряновци е зачислена и тяхната общност, присъединени са и околийските мюфтийства в Ардино, Девин, Златоград, Неврокоп и Ксанти[116]. Започва подмяна на имами и мюфтии в българомохамеданските селища с членове на Дружбата, преминава се към богослужение на роден език, като се ползва преведеният през 20-те години на български Коран. В началото на април смолянският мюфтия задължава имамите „да служат на разбран български език“, да отслужват молебени на националните празници, както и „да станат членове и вземат присърце българското възрожденско движение“, водейки „енориашите си към култура, просвета и главно към народностно осъзнаване“[117]. През същия месец делегация от 50 души „родинци“ и родопски общественици връчват в Народното събрание меморандум с искане на промени в Закона за имената, които да улеснят смяната на турско-арабските имена с български[118]. На 30 април 1942 г. смолянският мюфтия нарежда на енорийските имами в околията да „препоръчат на всички енориаши да регистрират от сега нататък новородените си деца само с български национални имена“. Към окръжното е включен препоръчителен именник, а освен това се отправя молба до околийския управител и до кметовете да не допускат регистрирането на „инородни и чужди имена по отношение на българи мохамедани“[119]. Подобни разпореждания издават и други родопски мюфтии, в това число и А. Бейски в Ардино /назначен по-късно под българското си име Камен Боляров за мюфтия на Ксанти/.

През май 1942 г. по решение на Министерския съвет е създаден Комитет за координиране на работата по преименуването с представители от Министерството на просветата и Министерството на външните работи и на изповеданията, но в кампанията са включени почти всички държавни учреждения и служители от региона[120]. На 26 юни Народното събрание приема Закон за изменение и допълнение на Закона за лицата, даващ възможност на „лицата от български произход и български поданици“ да могат „да променят небългарските си имена с български“, като се предвижда това да става в областните съдилища без такса. Поправката влиза в сила, след като бива обнародвана в Държавен вестник в началото на юли[121]. На 9 юли с.г. председателят на Обществено-културния съюз за всестранно издигане на Рило-Родопската област изпраща писмо до всички председатели на дружби със съобщение за публикацията и наставления, как да се променят имената[122]. По този повод на 18 юли в Смолян се провежда събрание на представители на селските дружби. Те започват да агитират и да съдействат за смяната на имената, съставят списъци на хората, печатат формуляри, изготвят препоръчителен именник[123]. Пръв подава молба смолянският мюфтия Мехмед Дервишев, който приема името Светослав Духовников[124]. На 22 юли той нарежда на подчинените си да се включат активно в акцията. Подобни разпоредби изготвят също мюфтиите на Златоград и Неврокоп. В окръжно от 18 август на неврокопския мюфтия до имамите в околията се дава нареждане за промяна в облеклото /забранява се носенето на фесове, кюляфи, плетени шапки, фереджета, була, яшмаци, шалвари/, изисква се премахване на решетките по прозорците, въвеждане на поздрави на български език и записване на новородените с български имена по приложения списък[125]. Засилва се борбата срещу обрязването, разглеждано като разграничителен белег между българи и турци, а заедно с това нараства и натискът за консумиране на свинско месо[126]. По информация на Караманджуков, до 22 септември 1942 г. са подадени 60 000 молби за смяна на имената[127]; други сведения съобщават за преименуването на около 80 000 души в централните Родопи[128].

Най-бързо преименуването се реализира в

Смолянско и Златоградско, където е съпроводено с общи събрания на населението, а и дейността на Дружба „Родина“ има по-масов характер. В други райони на Родопите /Разложко, Неврокопско и Чепинско/ влиянието на Дружбата е ограничено и „родинци“ разчитат на административен натиск и подкрепа от органите на властта. На места кметове, бирници и комисари се престарават; служители на реда нанасят побоища, късат фереджета и насила сменят имената. В с. Богутево полицейският началник на Асеновград принуждава под заплаха с оръжие жителите да се преименуват[129]. Някои българи мохамедани подават заявления за връщане на старите си имена, тъй като подписите под молбите са сложени с насилие[130] Повечето от тях не се разглеждат в съда, защото неграмотният ищец бил подписан от другиго. В писмо до Хр. Караманджуков от 11 октомври 1942 г. Георги Чичовски отбелязва, че „без малко пресия върху фанатиците не ще мине, но да бъде с такт и мярка“, а две седмици по-късно добавя, че с акцията по преименуването „трябва да се бърза, защото отгоре напират“[131]. Пасивната съпротива /„някои жени мълчаливо си възстановяват фереджетата“/[132] кара Дружбата да се обърне на 10 ноември към Директора на националната пропаганда с искане да се забрани назначаването на служба на българи мохамедани с несменени имена, а тези, които са на работа, „да се задължат в даден срок да си усвоят български национални имена и в противен случай да бъдат освободени от заеманите им служби и заменени с други“[133]. Впоследствие навсякъде, включително и в „новите земи“ от Беломорието, се налага практиката българи мохамедани да бъдат назначавани за кметски наместници, имами, шерийски секретари и държавни чиновници само ако са си сменили имената. Членството в Дружбата става задължително условие за получаване на работа; овакантените кметски места в българомохамеданските села започват да се заемат от симпатизиращи на „родинци“[134] лица и така Дружбата се превръща в продължение на държавния апарат в българската мюсюлманска общност[135]. Насилствените методи на „убеждение“, възприети през военния период, а също активната подкрепа на възродителната дейност от страна на режима предизвикват обаче негативно отношение сред част от българите мюсюлмани към идеите на Дружбата и самите „родинци“. Това улеснява комунистическата пропаганда след 9 септември 1944 г. и в унисон с виждането на Коминтерна за решаване на малцинствените проблеми Дружба „Родина“ е заклеймена като „фашистка организация“, а нейните лидери са изправени пред Народния съд.

* * *

Трудно е да бъде дадена еднозначна оценка на процесите, разгърнали се сред българите мохамедани през първата половина на XX в. Те трябва да се разглеждат в контекста на всеобщата модернизация /и в този смисъл като опит за едно закъсняло възраждане на народностната идентичност/, като се отчита и характерната за времето тенденция към консолидиране на европейските нации на базата на етническия произход. Тази тенденция засилва страховете от териториален сепаратизъм и определя стремежа към разграничаване на „своите“ от „инородните“ мюсюлмани. Затова след 1934 г. спрямо българските турци личи недоверие и желание да бъдат парирани кемалистките влияния, а към българите мохамедани се провежда все по-целенасочена политика на отделяне от турското малцинство и приобщаване към българския народ. Доколкото тя е свързана с отхвърляне на традиционни ценности и се осъществява не толкова като борба между „младите“ и „старите“ в битово-културната сфера, а под форсиран натиск на външни за общността фактори /в екстремните военни условия и при активно съдействие на държавата/, „приобщаването“ е възприемано отчасти като опит за насилствена асимилация, целящ „прочистването“ на Родопите от исляма[135]. То допълнително затормозява тежкото положение на българите мохамедани, някои от които емигрират за Турция /още през 1927–1928 г. и по-късно през 1933 и 1935 г./, а други подкрепят след 1944 г. доминираната от комунистите отечественофронтовска власт, възстановила на първо време културно-религиозните им права и свободи.

3. Циганите/ромите

ПРОИЗХОД И ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА. Прародината на циганите/ромите[136] е Северна Индия, откъдето техните прадеди мигрират на запад – към Близкия изток и Европа, между VI и XI в. Масовите заселвания на цигани в земите на средновековната българска държава се датират към XIII–XIV в., като са възможни и по-ранни контакти[137]. При нашествието на османските турци с тях пристигат и се установяват нови ромски групи. През първите векове на османското владичество циганите християни преобладават над мюсюлманите, но през XVI–XVII в. голяма част от християните приемат исляма и мюсюлманите стават мнозинство. Въпреки теократичния характер на империята циганското население в нейните граници се обособява по етнически признак поради липсата на ясно разграничение в неговите среди между християни и мюсюлмани и особено заради формираното у другите общности отношение на превъзходство спрямо етноса. Специфичният статут позволява на това население да запази своите етнокултурни характеристики като чергарския начин на живот и традиционните занятия. Циганите под османска власт не стават обект на преследвания и гонения, както в западноевропейските държави, нито пък имат робския статут на ромското население във васалните на империята Влахия и Молдова, макар че са известни отделни случаи на продаване в робство на неизправни данъкоплатци. През XIX в. се ускорява процесът на трайно усядане на цигани по селата и тяхното ангажиране със земеделски труд. Нови цигански групи се заселват в българските земи по време на масовите цигански миграции през втората половина на XIX в. – т.нар. голяма келдерарска инвазия, която започва след отмяната на робството на циганите във Влахия и Молдова /1856 г./.

Отношенията между българи и цигани в контекста на Българското възраждане не са еднопосочни. Известни са случаи на участие на цигани християни в българското националноосвободително движение и на страната на руските войски в Руско-турската освободителна война, но също така – и примери на сътрудничество на цигани мюсюлмани с османските власти и дори на избиване на цигани от въстаналите българи по време на Априлското въстание[138].

Циганки с народни носии – АЕИМ

В научната литература циганите/ромите се определят като трансгранична, малцинствена и дисперсна „междугрупова етническа общност“. Въз основа на специфичните названия /екзоними/ или самоназвания /ендоними/, отразяващи начина на живот, религиозната принадлежност, професионалната специфика и други характеристики на ромите, съвременните изследователи разграничават различни групи и подгрупи сред това население в границите на българската държава. Така, според начина на живот се обособяват уседналите цигани /„йерлии“/ и циганите чергари. Първите, които са и най-многобройни, са потомци на циганите, заселили се на Балканите по времето на Османската империя, като някои от тях запазват получергарския начин на живот и в границите на българската държава. От своя страна, чергарите, които включват „кардарашите“ и други подгрупи, са потомци на разселилите се по света цигани от Влахия, Молдова и Трансилвания през втората половина на XIX в. и водят чергарски живот до 1958 г. По-специфична е групата на „рударите“, които както и „кардарашите“ се разселват по време на т.нар. голяма келдерарска инвазия, но за разлика от тях, говорят диалект на румънския език. В съответствие с отъждествяването на религиозна с етническа принадлежност се разграничават християни, или т.нар. „български“ цигани /„дасикане рома“/, и мюсюлмани, или т.нар. „турски“ цигани /„хорохане рома“/. Традиционната професионална специ-

фика на подгрупата определя разделението на „бургуджии", „гребенари", „джамбази", „калайджии", „ковачи", „кошничари", „лингурари" /„лъжичари" или „копанари"/, „урсари" /„мечкари"/ и пр. Имотното състояние дава названия на подгрупи като „златари", „ловари" и др. Според произхода се говори също така за влашки/румънски, сръбски, немски, унгарски или австрийски цигани.

Матерни езици на циганите/ромите в българските земи са циганският/ромският /романи/ с множество диалекти, българският, турският или влашкият /диалект на румънския език/. Различни са и техните вероизповедания – наред с най-разпространените източноправославно християнство и ислям се изповядват също протестантство и дори юдеизъм, при широко разпространение на религиозния синкретизъм. Голямо е разнообразието на традиционната култура, обичаите и фолклора на това население. Определящи за самосъзнанието на циганите са чувството за принадлежност към дадена подгрупа, честото възприемане на друга, преферирана идентичност – българска, турска или влашка/румънска, и много редките прояви на съзнание за принадлежност към общността на всички цигани. С оглед на тяхното разпространение те са дисперсно население, като уседналите населяват най-често в компактни групи покрайнините на села и градове в цялата страна. Традиционните занятия или занимания на циганите са свързани с обработването на метал, изработването на дребни дървени предмети за бита, „артистичните" изпълнения /музика, танци, разиграване на дресирани животни – мечки и маймуни, или кукли, гадателство/, търговия /най-често – контрабандна/ с добитък, касапство, но също така просия и кражба /особено характерна за „кардарашите" и „ловарите"/. Цялата тази разнородност и възприемането на друга, „по-престижна" етническа идентичност затрудняват създаването на точна представа за етно-демографското състояние на циганите както в миналото, така и днес. Това положение е и трудно преодолима пречка за тяхното организиране и легитимиране като единна малцинствена общност[139].

ДЕМОГРАФСКИ ДАННИ. Данните за числеността на циганите в България след 1878–1885 г., според официалните преброявания, очертават тенденция към нарастване, което се обяснява преди всичко с естествения прираст, при запазване на относителния дял /между 1,6% и 2,8%/ от цялото население в страната. Някои спадове в числеността, както става непосредствено след Първата световна война, се обясняват с териториалните загуби на българската държава. Друга причина е преливането на цигани към турската „народност" при преброяванията. Същевременно се наблюдава разминаване между по-високия относителен дял на циганите по „народност" и по-ниския – на населението с „цигански матерен език", както следва: 1905 г. – 99 004 : 67 396 души /2,45% : 1,67% от цялото население/; 1910 г. – 122 296 : 76 387 /2,82% : 1,76%/; 1920 г. – 98 451 : 61 555 /2,03% : 1,27%/; 1926 г. – 134 844 : 81 996 души /2,46% : 1,5%/. Около 3/4 от преброеното циганско население по „народност" живее в селата: през 1926 г. – 102 743 души в селата и 32 101 души в градовете /съответно 2,36% и 2,84% от цялото селско и градско население/[140]. Проведеното през 1934 г. поредно общо преброяване на населението регистрира 80 532 души с „цигански говорим език", чието разпределение според тяхното вероизповедание е следното: мохамедани – 67 103, източноправославни – 13 323, протестанти – 69, и други вероизповедния – 37 души. Циганите по „говорим език" са разпръснати във всички области на страната /приблизително между 9000 и 15 000/, като преобладава незначително селското население – 56 933 души[141].

Статистическите данни показват значителна вътрешна мобилност на циганите в България, като нейният относителен дял при селското население и при жените е по-висок от дела на мобилността при градското население и при мъжете в средите на етническата група. Преселвания на цигани от други страни в България се извършват в края на XIX в., както и след войните от територии, останали в границите на съседни държави – Южна Добруджа, Одринска /Източна/ Тракия, Вардарска и Егейска Македония, Западните покрайнини. От друга страна, се наблюдава и временна или постоянна емиграция на цигани към западните държави или към Турция[142].

ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНАТА ИНТЕГРАЦИЯ. След възстановяването на българската държава през 1878 г. започва много бавен и противоречив процес на интеграция на циганското население. Този процес е предимно спонтанен и не е регулиран целенасочено от държавата. Препятствия за него са липсата на уседналост у част от циганите, техният специфичен бит и традиционните им ценности, които не се вписват в модернизационните тенденции, както и много ниското им образователно равнище, което достига до практическа неграмотност на етническата група.

Израз на усилията на националната държава да наложи трайно усядане на циганите чергари, за да си осигури в тяхно лице нови данъкоплатци, е законодателната забрана на чергарството и съответното задължение на чергарите да се заселят в пределите на общините, въведено по силата на приетите през 1886 г. закони съответно за градските и за селските общини[143]. Тези усилия обаче остават безуспешни подобно на усилията на Османската империя до 1878 г. Въпреки динамично променящите се условия в модернизираща се България уседналите цигани запазват своите традиции да живеят в компактни групи извън или по-често в рамките на селищата. Проблемите, свързани с местоположението на циганските квартали /махали/ в градовете, с жилищните проблеми и лошите хигиенни условия в тях, ангажират нееднократно вниманието на местните власти, без обаче да бъдат решени задоволително[144].

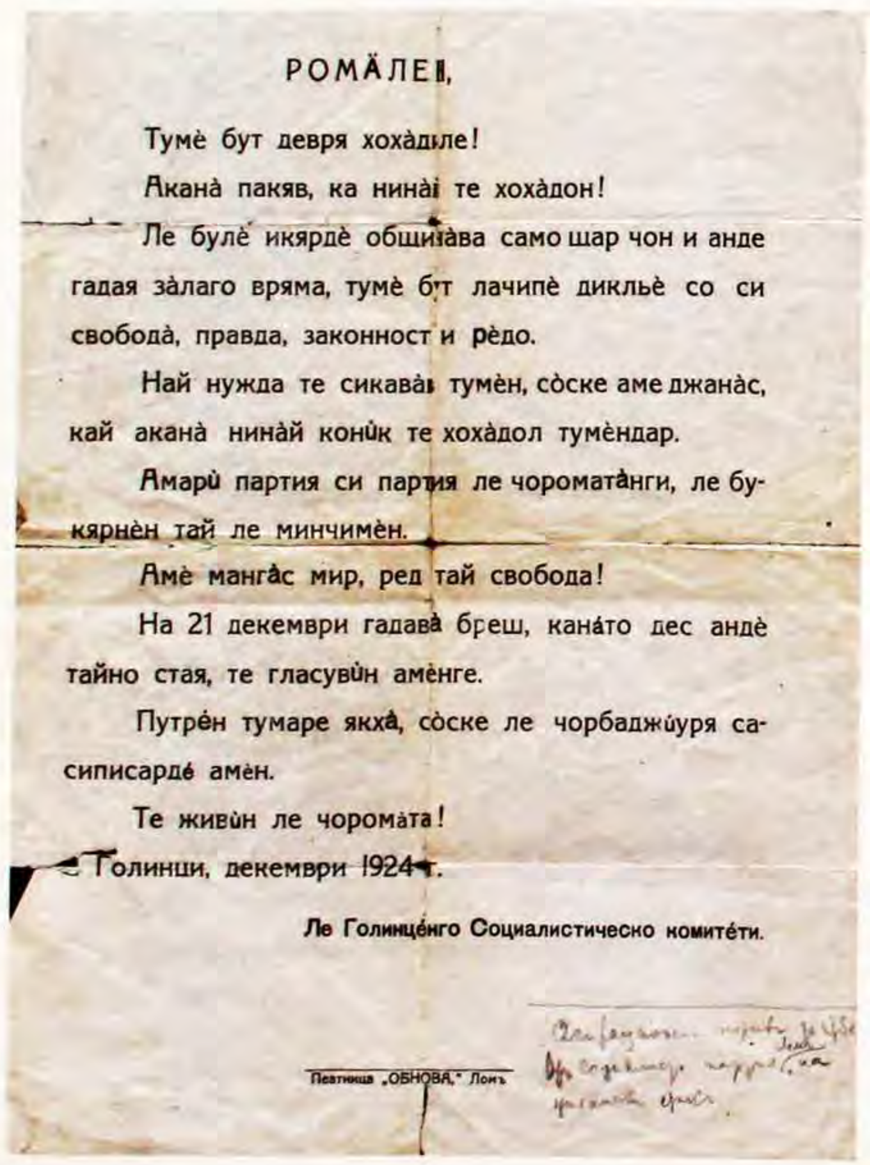
Общият процес на упадък на занаятите в българската държава засяга и циганите занаятчии – предимно уседналите и повече в градовете. Но в това отношение те проявяват и адаптивност, като се ориентират към нови сфери на дейност[145]. През първите десетилетия след 1878 г. се запазват някои цигански еснафски организации, които възникват още по време на османското владичество. Има сведения, че се създават специализирани професионални /занаятчийски/ сдружения на циганите, а именно – ковашко и калайджийско. През 1938 г. в София се учредява и Първо мохамеданско кошничарско спомагателно сдружение с председател Идриз Яшаров Демиров[146]. След 1878 г. някои уседнали цигани стават собственици на земя, други се занимават със скотовъдство. Уседнали и безимотни цигани са оземлени от правителството на Александър Стамболийски. След неговото падане от власт цигани участват, а някои загиват във въстаническите действия през юни и през септември 1923 г.[147]

Индустриалното развитие и цялостната модернизация на страната увеличават дела на циганите, наемани в текстилното производство, в производството на тютюн и в строителството. Специално в текстилните фабрики в Сливен към края на XIX в. циганите са до 30% от всички работници, а до 1944 г. този процент се удвоява. В течение на годините от средите на т.нар. български цигани в града се формират потомствени работнически фамилии. От тях се излъчват и активни участници в профсъюзното, социалистическото и комунистическото движение като Никола Кочев, избран през 1919 г. за общински съветник, Никола Терзобалиев и др. Начинът на живот и образователно-културното равнище на циганите, ангажирани в индустриалното производство, се доближава до тези на работещите с тях българи, за разлика от тези на живеещите в Сливен „турски" и „влашки" цигани[148].

Преобладаващата част от циганското население в България до 1944 г. продължава да живее при лоши битови условия, ангажирано е с най-тежката и неквалифицирана работа и има крайно нисък жизнен стандарт. Това се отнася особено до онези цигански групи, които водят чергарски или получергарски живот. Бедността и мизерията на циганите, съчетани понякога с традиционния им светоглед, пораждат социални или криминални проблеми, свързани с такива явления като просията, измамата, кражбата и пр. Престъпността сред циганите се увеличава в условията на кризата след Първата световна война. Числеността на осъдените в страната по наказателния и по специалните закони показва, че делът на осъдените цигани надвишава този на циганското население в етнодемографската структура на България /според официалните данни/. През 1920 г. са осъдени – предимно по наказателния закон, 294 мъже и 59 жени, цигани по „народност", които съставляват съответно 3,28% и 4,62% от осъдените мъже и жени в страната /общо 3,45% от всички осъдени при 2,03% относителен дял на регистрирани цигани при преброяването с.г./[149].

Политиката на задължително първоначално образование и по-късно образователните реформи при управлението на Ал. Стамболийски водят до известно минимално повишаване на грамотността сред циганите. Така от 1910 до 1926 г. делът на грамотните цигани се увеличава близо три пъти, въпреки че в сравнение с етническите българи и някои етнически малцинства в страната той остава много нисък: през 1910 г. – 4191 души /3,43% от всички цигани/; 1920 г. – 5917 /6,01 %/; 1926 г. – 11 106 /8,21%/. Според официални данни след Първата световна война в България функционират няколко „цигански" първоначални училища, които всъщност са част от частните мюсюлмански малцинствени училища, където обучението се извършва на турски език. Тяхната численост се увеличава по време, а и след управлението на БЗНС: през 1919/20 учебна година – 1 училище с 1 учител, 1923/24 – 3 училища с 4 учители, 1928/29 – 4 училища с 4 учители и 131 ученици /73 момчета и 58 момичета/. Тези училища в общи линии не привличат политическото внимание на властите, което е насочено основно към българомохамеданските и турските училища в страната[150].

РОМÄЛЕ!,

Тумѐ бут деврья хохàдыле!

Акана̀ пакяв, ка нинàі те хохàдон!

Ле булѐ икярдѐ общинàва само шар чон и анде гадая зàлаго вряма, тумѐ бут лачипѐ диклъѐ со си свободà, правда, законност и рѐдо.

Най нужда те сикавàв тумѐн, сòске аме джанàс, кай акана̀ нинàй конѝк те хохàдол тумѐндар.

Амарѝ партия си партия ле чороматàнги, ле букярнѐн тай ле минчимѐн.

Амѐ мангàс мир, ред тай свобода!

На 21 декември гадавà бреш, канáто дес андѐ тайно стая, те гласувѝн амѐнге.

Путрѐн тумаре якхà, сòске ле чорбаджѝуря сасиписардѐ амѐн.

Те живѝн ле чоромàта!

Голинци, декември 1924 г.

Ле Голинцѐнго Социалистическо комитѐти.

Печатница „ОБНОВА" Ломъ

Единици са циганите, които до 1944 г. завършват прогимназия и гимназия, и още по-малко онези, които получават висше образование. Все пак през първата половина на XX в. се открояват отделни високообразовани личности с цигански произход, които се идентифицират изцяло с българската култура и имат принос в нейното развитие. Такъв е д-р Атанас Димитров /починал през 1916 г./ от с. Градец, Котленско, който завършва философия и защитава дисертация за етиката на Й. Г. Фихте в Йена, Германия. Той работи като учител в Русе и Габрово, преподава немски език в Софийския университет, сътрудничи с преводи и статии на българската културна периодика и прави първия немски превод на романа „Под игото" от Иван Вазов[151]. Друг пример е Иван Кирилов /1876–1936/, родом от гр. Елена, който завършва право във Фрибург, Швейцария. Той прави кариера на съдия и член на Софийския апелативен съд и същевременно се изявява като белетрист, драматург и един от основателите на Съюза на българските писатели[152].

Дотолкова доколкото църквата изпълнява социални функции, като специфичен аспект от интеграцията на циганите може да се разглеждат и развиваните сред тях дейности на различните църкви. Благоприятни фактори за това са възприемането от циганите на вероизповеданието на населението, сред което живеят, наблюдаваните при тях лесни замени на едно вероизповедание с друго, както и синкретичността на вярванията им. В някои периоди циганите мюсюлмани стават обект на прозелитизма на Българската православна църква /БПЦ/, без да се изключват и случаите на спонтанно преминаване към източноправославното вероизповедание. Резултатите от този процес вероятно се илюстрират от високия дял на мюсюлманите, приели православието между 1878 и 1888 г. във Видинска и Врачанска епархия /съответно 1435 и 130 души/[153]. През 30-те години Светият Синод проявява засилен интерес към привличане на циганите мюсюлмани. Също във Видинска и Врачанска епархия през 1938 г. са покръстени около 500 цигани, а по сведения на Синода в страната тогава е имало още около 2000–3000 цигани мюсюлмани, които желаели същото[154].

От друга страна, циганите християни или мюсюлмани в България стават обект на прозелитизма и на протестантските църкви, което не закъснява да породи противоречия между мисионерите евангелисти и БПЦ. По отношение на евангелизацията баптистите в България имат свое забележително постижение – към края на XIX или в началото на XX в. в с. Голинци, Ломско /дн. присъединено към гр. Лом/, се основава първата в света циганска баптистка църква с пастор циганин – Петър Пунчев, която обхваща тамошни цигани християни. Създадена с финансовата помощ на австрийски мисионери, тя се превръща в орган на циганско самоуправление. От 1927 г. там работи пастор Петър Минков, който се отличава особено с мисионерската си дейност сред циганите в региона, а по-късно и в София. За тази цел той издава в Лом вестник „Светилник" /1927/ и заедно с други мисионери превежда и издава на цигански език с българска кирилица евангелска книжнина. Протестантска мисионерска дейност се развива и сред циганите християни или мюсюлмани в Пловдив, Стара Загора, София и др.[155]

През 1932 г. в София се учредява комитет „Циганска евангелска мисия" с председател Неофит Цаков, редактор на протестантския вестник „Зорница", подпредседател – пастор Павел Рахнев, и секретар – споменатия пастор Петър Минков. Целта на комитета е „да разпространява християнска нравственост и да съдейства за духовното, културно и нравствено повдигане на циганския народ" чрез проповеди, разпространение на литература, създаване на вечерни училища, сиропиталища и болници, християнска работа сред децата и възрастните цигани на специализирани „работници"[156]. Дейността на този комитет се развива под покровителството на американския пълномощен министър в София и е добре финансирана. Тя обаче се посреща с неприязън от страна на православните архиереи поради съвпадението на мисионерските обекти на двете църкви. Видинският митрополит Неофит осъжда категорично опитите на Циганската евангелска мисия да открие салон за просвещаване и покръстване на цигани мюсюлмани във Видин. Като подчертава, че православната християнска мисия отдавна работи сред циганите в града и е успяла да привлече голямата част от тях, той характеризира целта на комитета като „дръзко пропагандаторска" и призовава съответните власти в София да вземат мерки, за да не допуснат откриването на салона. В отговор на въпрос от страна на вътрешното министерство Светият Синод се обявява против утвърждаването на устава на Циганската евангелска мисия, отбелязвайки че „в България не могат да имат мисии разните чужди пропаганди, а само Светата православна църква"[157].

Елемент от процеса на вписване на циганите в българската гражданска нация е рекрутирането на част от мъжете в редовната армия или в доброволческите части и тяхното участие във войните за национално обединение. Според някои сведения в Балканската война участват повече от 4000 цигани. При това те се отличават с висока адаптивност, военна устойчивост и смелост дотолкова, че да бъдат наречени от военни дейци „българските прусаци /т.нар. бели цигани/ и японци /т.нар. черни цигани/"[158]. Загиналите или безследно изчезнали в Първата световна война /1915–1918/ военнослужещи – цигани по „народност", са общо 1314 /1,49% от всички/, като най-много са загиналите или изчезнали от окръзите Пловдив – 181, Бургас – 177, Враца – 154, Стара Загора – 147, и др.[159] Циганите присъстват неизменно и сред младежите, призовани за трудова служба по силата на Закона за трудовата повинност – например в първия трудов набор през 1921 г. са призовани общо 801 цигани по „народност" /1,25% от всички наборници/[160].

През периода 1941–1944 г. отделни цигани се включват в партизанското движение, организирано от Комунистическата партия. Някои са арестувани като сподвижници на партията /ок. 20 цигани в Сливен/, а други са убити като партизани /Юсеин Каменов, Величка Друмчева, Мустафа Йовчев, Юсеин Мусов и др./[161].

ПРОЯВИ НА ДИСКРИМИНАЦИЯ. Наличието в границите на България на немалобройно население със специфичен начин на живот и проблемна социална интеграция поражда противоречия с модернизационните усилия на националната държава. Липсата на постоянно местожителство на чергарите и крайно ниското културно равнище на циганите като цяло създават условия за предизборни манипулации с тях, каквито са организирането на шайки срещу политически опоненти, „купуването" на гласове и пр. Всичко това, на фона на държавната политика на „национализация" предимно на етническа – българска и религиозна – православна основа, дава повод за дискриминационни мерки от страна на държавата. През 1901 г. Народното събрание приема Закон за изменение на избирателния закон, който наред с другите промени лишава от избирателни права „циганите нехристияни /т.е. на практика мюсюлманите – б.а./, както и всички цигани, които нямат установено местожителство". Това е направено под формата

Циганка вретенарка, 40-те години – АЕИМ

Позив на Социалистически комитет, гр. Лом на цигански език, 1924 г. – НА-БАН

на допълнение към т. 7 на чл. 4 на Избирателния закон от 1897 г., с която се лишават от избирателни права „просяците“. При обсъждането в парламента срещу въпросното ограничение на гражданските права на циганите, което е в нарушение на Търновската конституция, се обявяват депутатите Янко Забунов и Тодор Влайков. Надделява обаче правителственото мнозинство, което гласува за формулировката, предложена от министър-председателя Петко Каравелов. Аргументирайки своето виждане, той между другото подчертава, че както американският народ не допуска китайци да се заселват на територията на Съединените американски щати, не е желателно да се допускат цигани чергари да се преселват в България, тъй като „нямаме нужда от избиратели на една ниско културна нация“[162].

След няколко протеста от страна на цигански лидери дискриминационната мярка спрямо уседналите цигани мюсюлмани е отменена едва при управлението на правителството на БЗНС начело с Ал. Стамболийски. Според едно от приетите в началото на 1923 г. изменения на Избирателния закон остава само забраната за упражняване на избирателни права от страна на „циганите, които нямат постоянно местожителство“[163]. И това ограничение отпада с Наредбата-закон за избиране на народни представители за Обикновено народно събрание от 1937 г.[164]

Наред с чергарския начин на живот на част от циганите, характерните за тях синкретизъм или индиферентност към религиозния живот, както и традиционните негативни стереотипи към това население предпоставят някои дискриминационни действия и в рамките на мюсюлманските общности, където съжителстват различни етноси. Според Временните правила за духовно управление на мюсюлманите от 1895 г. циганите мюсюлмани не могат да бъдат избиратели на мюфтии и настоятелства, „понеже не вземат, съгласно шериата, никакво участие в управлението на мюсюлманските религиозни дела“[165]. Тази рестрикционна мярка се редуцира по силата на Устава за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България, утвърден с царски указ от 23 май 1919 г. и засилващ контрола на държавата върху мюсюлманското вероизповедание. Забраната за участие в избори за настоятелства /според този устав мюфтиите и мюфтийските наместници вече се назначават и уволняват от държавата/ се ограничава до просяците и само до циганите мюсюлмани с неустановено местожителство[166].

Въпреки дадените от държавата права на трайно уседналите цигани мюсюлмани тяхното участие в мюсюлманските вероизповедни общини е силно оспорвано и дори отричано от турското население. След обсъждане Първият национален конгрес на турците в България, проведен от 31 октомври до 3 ноември 1929 г. в София, взема решение и по този въпрос. Според него „мюсюлманите цигани не могат да участват в изборите“ за настоятелства на вероизповедните общини „поради ниското им културно равнище“, както и поради това, че тези „чисто турски национални достояния“ са наследени от предците на турците. Въпреки че това решение няма правна сила, то все пак повлиява за изключването на част от циганите мюсюлмани от мюсюлманските общини[167].

През годините на Втората световна война, под влиянието на нацистката теза за „непълноценните народи“, в условията на съюзнически отношения с Германия и на авторитарно управление властите в София и провинцията предприемат дискриминационни действия спрямо циганите, въпреки че те не са изрично споменати във влезлия в сила през 1941 г. Закон за защита на нацията. Тези действия, някои от които са регламентирани с декрети и наредби, са: използването на циганите за задължителна работа, главно в държавното строителство и изпращането в трудови лагери на част от живеещите в София и големите градове; забраната циганите „да встъпват в брак или полови отношения с лица от български или сроден произход“ /по силата на промяна към Закона за защита на нацията/[168]; намаляването на или лишаването от хранителни дажби и надбавки на циганите в сравнение с тези на останалото население на страната; наложените им забрани да посещават централните райони на столицата и другите големи градове, да ползват градския транспорт и ограничаването на тяхното движение само в районите, в които живеят. Според някои сведения в началото на 1942 г. се извършват и принудителни покръствания и преименувания на цигани мюсюлмани в квартал „Факултета“ в София. Съвместното изселване на софийски цигани и евреи в провинцията по време на войната създава условия за смесени бракове, от които се формира нова циганска група – на т.нар. еврейски цигани /„жутане рома“/. Както и евреите от старите предели на България обаче, циганите не стават жертва на хитлеристките лагери на смъртта и не са подложени на етнически геноцид, каквато е съдбата на много цигани в други съюзни на Германия или окупирани от нея държави. Говорейки за трудността да се изисква от България да депортира своите евреи, германският дипломатически представител Адолф Хайнц Бекерле подчертава особеностите на българския манталитет, който е лишен от „необходимата“ за целта идеологическа нагласа спрямо малцинствата, включително и спрямо циганите[169].

Дискриминационните мерки спрямо циганите по време на войната предизвикват опити за официален отказ от циганска идентичност. Такъв неуспешен опит правят например т.нар. български цигани от Сливен през 1942 г., които искат от централните и местните власти да се замени народността в личните им карти от „циганска“ на „българска“, за да не бъдат лишавани от хранителни дажби и от добавките за деца[170].

ОРГАНИЗАЦИИ НА ЦИГАНИТЕ И ТЕХНИТЕ ИСКАНИЯ. Предпоставки за появата на организационни структури на циганите в България са техните традиционни социални практики, възникнали във връзка с решаването на вътрешни проблеми на циганските групи, както и с регулирането на взаимоотношенията между различните групи и на техните отношения с властите и останалото население. Такива практики са „мешерето“, което изпълнява функциите на своеобразен вътрешен „цигански съд“, „черибашиите“ и „главатарите“, които са представители на групата в нейните контакти с властите и другото население, и „лонджиите“, които ръководят професионалните групи или организират взаимопомощта при циганите[171].

Поправките в избирателния закон от 1901 г. предизвикват реакции за отстояване на накърнените избирателни права на част от циганите в страната. За отмяна на ограниченията се обявява д-р Марко Марков, адвокат и публицист в София, който обаче е подложен на присмех от част от българското обществено мнение, получавайки прякора „циганския цар“. Наред с това, веднага след приемането на поправките в закона, във Видин е свикана циганска конференция, на която също се решава да се започне кампания за отмяна на ограниченията. По-късно цигански водачи от страната, събрани в София от „черибашията“ Рамадан Али, подготвят обща петиция, настояваща за равни права на циганите с другите български граждани, която е внесена на 1 юни 1905 г. в Народното събрание. Поради липсата на отговор на 19 декември с.г. в София се свиква първият цигански конгрес, който приема нова петиция в същия дух. На конгреса се обсъждат и основните социални проблеми на циганите. Също в началото на ХХ в. в София се създават първият ромски художествен театър /1902/ и първите цигански гимнастически дружества /1906/[172].

Участието на цигани във войните през второто десетилетие на века и следвоенната политическа и социална криза в България динамизират организационните прояви в средите на общността. Тези прояви се вписват в обществено-политическия и културно-просветния живот на страната и са в съответствие с общите тенденции в модернизацията на обществените отношения и активизирането на всички малцинствени общности. През 1919 г. се създават цигански комитети, съставени от 5 до 7 души млади мъже, които започват да изместват традиционните „лонджии“ от извънпрофесионалните им дейности. През 1925 г. в София се формира училищно настоятелство, което да се грижи за образованието на ромските деца. През 20-те и 30-те години възникват самодейни театрални трупи, младежки и спортни организации на циганите, които развиват дейност в градовете София, Сливен и др.[173]

Наред с това в периода на партийното управление – между 1919 и 1934 г., се появяват няколко организации със социален и малцинствен характер, които са концентрирани в София и са насочени предимно към циганите мюсюлмани. Първата такава организация е циганското дружество „Египет“, създадено в софийския квартал „Коньовица“ през 1919 г., което си поставя за цел да издига обществено-политическото съзнание и да се грижи за културно-просветните нужди на тамошните цигани чрез сказки, беседи, забави, екскурзии и пр. Създадено от младежи с лява политическа ориентация, няколко месеца по-късно дружеството става част от организацията на столичните тесни социалисти. То прекратява своята дейност по силата на Закона за изменения и допълнения на Закона за защита на държавата от 1925 г.[174] Същевременно създателите на тази организация са и инициатори за комитет, който се среща с министър-председателя Ал. Стамболийски, за да поиска възстановяване на конституционните права и свободи и специално избирателните права за циганите мюсюлмани /както вече се посочи, това искане е удовлетворено по инициатива на премиера в началото на 1923 г./[175].

Ключова фигура в опитите за организиране на циганите в страната през междувоенния период е Шакир Пашов[176]. Роден в София през 1898 г., той завършва школата на железопътните войски и се откроява като една от малкото образовани и политически ориентирани личности в своята среда.

Неговите обществено-политически изяви започват след завръщането му от фронта и са свързани както с работническото и комунистическото движение в страната, така и с борбата за граждански и политически права на циганите и с усилията за тяхната интеграция в обществото. Преследван от властите след Септемврийското въстание от 1923 г. и след атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г., той емигрира нелегално в Истанбул, Турция. А след завръщането си в София – през май 1929 г., Ш. Пашов става секретар на организацията „Истикбал“, с председател Юсуф Мехмедов, която бележи началото на нов етап в развитието на организираното движение сред циганите в България.

Според нейния устав Софийската обща мюсюлманска просветно-културна и взаимоспомагателна организация „Истикбал – Бъдеще“ има за цел „да организира мюсюлманите в една обща организация, която помага на бедните при болести, нещастие, случаи [на] смърт, и пр., да се бори за морално и материално, за просветно-културно издигане“. Предвижда се също така организацията да подкрепя религиозно ориентираната просвета, както и да „ходатайства“ пред Главното мюфтийство, за да се „даде нов живот на Мюсюлманската вероизповедна община“, която се управлявала „без закон и устав“.[177] Без изрично да е споменато, организацията „Истикбал“ явно визира циганите мюсюлмани в столичния град. Доказателства за това са съставът на нейното ръководство и критиките в устава към Мюсюлманската община в София, която се управлява от турци[178]. Именно тази формация служи като основа на бъдещите опити за организационно обединение на циганското население като малцинство.

През 1929 г. в София се създава и друга циганска организация, наречена „Взаимопомощ“, с председател Рашид Мехмедов, а на следващата, 1930 г. двете организационни структури се обединяват под общото име „Истикбал“ и вече с председател Шакир Пашов. „Първата конференция на циганското малцинство“, свикана през 1932 г. в Мездра по инициатива на цигански организации във Враца и региона, прави опит да разшири влиянието на „Истикбал“ в страната. Въпреки че първоначално се афишира като взаимоспомагателна и културно-просветна организация, тя започва да изпълнява и обществено-политически функции сред циганите. Неин орган става появилият през януари 1933 г. в София вестник „Тербие“ /тур. „Възпитание“/, издаван от редакционен комитет в състав: Шакир Пашов /отговорен редактор/, Асен Тотев и Демир Яшаров. Изданието, обявено първоначално като орган на „организация“, а по-късно – и на „съюз“, се самоопределя като „културно-просветен и организационен вестник на циганите-мохамедани в България“[179].

Всички тези прояви дават израз на опитите на един ограничен елит, произхождащ преди всичко от мюсюлманите в столичния град, да обедини организационно циганското население, за да работи за издигане на неговото културно и обществено равнище и за защитата на неговите интереси. Възможно е тези опити да имат някаква пряка или косвена връзка с активизираната по същото време дейност на съюза „Туран“ и други структури на турското малцинство, част от които са повлияни от идеите на кемализма в Турция.

Следващата и оказала се последна стъпка за организационното обединение, и то вече на подчертано национална /или национално-малцинствена/ основа, е учредяването на 25 декември 1933 г. в София на Общия мохамедано-цигански национален културно-просветен и взаимоспомагателен съюз в България, с председател Шакир Пашов, секретар Славе Илиев и касиер Мехмед Скендеров. Според информация на учредителите, съюзът се създава от представители на няколко професионални организации и дружества – ковашко, калайджийско и взаимоспомагателно, дружество „Египет“ и организацията „Истикбал“. Новата организация си поставя за цел „да организира всички цигани /мохамедани и др./ в националната им принадлежност в България, за да създаде между им просветна, професионална и обща култура, а така също да оздрави на базата на законите в България религиозния им бит с ценни морални устои, да създаде организация за защита на материалните и духовните интереси на тая нация в страната, а и взаимоспомагателен институт чрез самопомощ“. Предвидените за тази цел средства са: създаване на организации-поделения на съюза в селищата с цигански малцинства, изнасяне на популярни беседи и курсове, провеждане на гражданско учение, издигане на висотата на религиозния бит, откриване на „общопросветни и професионални читалища“, както и на „национални частни училища“ при наличие на законните условия, назначаване на учители-специалисти, които да ограмотяват циганите и да работят за тяхното професионално, религиозно и гражданско формиране. Предвижда се Висшият съюзен съвет да избере три комитета, съответно с културно-просветни, религиозни и благоустройствени задачи, както и да се създаде Взаимоспомагателна каса[180].

Появата на в. „Тербие“ и учредяването на Общия мохамедано-цигански съюз насочват вниманието към циганите и предизвикват коментари в българския периодичен печат. Според Найден Шейтанов става дума за „широка замислена организация, в която турското малцинство у нас ще образува центъра, а с българските цигани ще се сключи съглашение на религиозна почва, така че да се създаде общ фронт на мохамеданите в България“. Първият изследовател на циганите в България се противопоставя на тезата за родството на турци и цигани и възразява особено срещу използвания във в. „Тербие“ термин „мохамедански националисти“, подчертавайки, че няма „същински мохамедани“ сред българските цигани. Същевременно той критикува „нехайството“ на православната църква, политиците и националните организации в България „да изложат на организирано българско влияние нашите цигани“. Шейтанов предлага и конкретни мерки в това отношение, а именно: да се открие циганоложки отдел към Етнографския музей, където да се съсредоточат научните интереси към циганите; да се създадат секции или да се определят лица към държавните учреждения за наблюдение на циганите и за въздействие върху тях; българският печат да осъзнае важната си национална роля спрямо циганите, а обществеността да ревизира „браманското си държание“[181].

Този коментар „подсказва“ какво ще бъде отношението на управляващите към новосъздадената циганска организация. През април 1934 г. съюзното ръководство прави постъпки пред вътрешното министерство за утвърждаване на устава на организацията и ги подновява след Деветнадесетомайския преврат с.г. След допитване до Министерството на външните работи и изповеданията, което дава мнение да не се утвърждава уставът, „понеже циганите мюсюлмани у нас се организират по външно внушение“, на съюзното ръководство е съобщено, че уставът няма да бъде утвърден и че съюзът трябва да бъде разтурен[182]. Основният мотив за това решение на властите, както се подразбира, са опасенията от създаване на „общ фронт“, обединяващ мюсюлманите цигани и турци в страната. Наред с това, въпреки че съюзът е обявен от неговите създатели за „безпартийна организация“, отношението към него очевидно се вписва в политиката на деветнадесетомайското правителство за забрана на всички политически партии и организации и за ограничаване на конституционното право за свобода на словото, сдруженията и съвестта.

* * *

До 1944 г. циганите/ромите остават най-нехомогенната етническа малцинствена група в България по отношение на матерен език, вероизповедание, традиционна култура, идентичност и самосъзнание. Същевременно преобладаващата част от тях се намират на най-ниското социално стъпало по отношение на жизнен стандарт, икономически статус, образование и участие в обществено-политическия живот. Всичко това поражда сериозни проблеми с тяхната социална интеграция. Запазва се отношението на превъзходство и негативизъм от страна на българите[183], а и на другите малцинствени общности към това население, но без да се достига до междуетнически конфликти. Опитите за самоорганизиране, предимно на мюсюлманите, като малцинствена общност са провокирани от дискриминационни действия или са породени от стремеж към социална интеграция, свързани са с „външни“ – партийни, религиозни или етнически – влияния и демонстрират някои тенденции към „национализация“ в началото на 30-те години, но в крайна сметка остават нетрайни и без особени резултати. Без да провеждат целенасочена политика, българските правителства допускат дискриминационни мерки спрямо ромското население, не полагат специални усилия за неговото интегриране в обществото и се отнасят с подозрение към редките опити за неговото малцинствено обособяване.

4.
Власите и гърците

ВЛАСИТЕ. Етнонимът „власи“ се използва като самоназвание или като название от страна на българите на три групи източнороманоезично и източноправославно население в границите на българската държава след 1878 г. Първата и най-многобройна група са дунавските и тимошките власи, записвани в преброяванията и като „румъни“, които населяват главно крайдунавските селища и са най-компактни в северозападната част на страната, особено в територията между реките Дунав и Тимок. Те са предимно потомци на преселници от княжество Влахия през втората половина на XVIII и началото на XIX в., занимават се основно със земеделие и езикът и традиционната им култура са сходни с тези на румънците на север от Ду-

Румънската църква в София. Съвременен вид

нава. Съществуват някои данни – особено в родовата памет, че част от това население е с български произход. Втората група са арумъните /по самоназвание – армъни/, които българите наричат още „цинцари“, когато са уседнали търговци и занаятчии /те идват от района на Битоля, Вардарска Македония/, и „куцовласи“, когато се занимават с номадско скотовъдство /те произхождат от планината Грамос, Северозападна Гърция/. Арумъните са потомци на римски колонисти или на смесено с тях романизирано балканско население от времето на римското господство на Балканите, разселват се в територията на модерната българска държава през XIX до началото на XX в. и притежават свой писмен език и своя култура, които са близки, но не и тъждествени с румънските. Третата група са т.нар. рудари, наричани и „влашки цигани“, които водят чергарски или получергарски живот и се препитават с производство на дребни дървени предмети или с разиграване на животни по градовете[184].

Според преброяването от 1910 г. в границите на България живеят 79 429 румънци и 1843 куцовласи и цинцари по „народност“, а лицата с румънски „матерен език“ са 96 502[185]. След периода на войните числеността на арумънското население се увеличава поради присъединяването на Пиринска Македония към България, докато тази на власите в Северна България намалява поради загубата на Южна Добруджа /там власи населяват предимно гр. Тутракан/ и Западните покрайнини /влашко население имат отнетите села в Кулско/. Данните от преброяването през 1926 г. сочат 69 080 румънци по „народност“, 5324 арумъни, 3733 куцовласи и 1551 цинцари /общо 79 728 души/, както и – 83 746 души с румънски „матерен език“. Най-много румънци са концентрирани в окръзите Видин /42 105 души/, Плевен /13 766/ и Враца /10 725/, като мнозинството от тях /67 967 души/ живее в селата. Сравнително по-компактните общности на арумъните, куцовласите и цинцарите са разположени в окръзите Петрич, Пловдив и в гр. София. Следващото преброяване – от 1934 г., намалява тенденциозно числеността на румъноезичното население в страната, като регистрира само 16 405 души с румънски „говорим език“, от които едва 2771 – във Видински окръг[186].

Положението на дунавските и тимошките власи в България след 1878 г. не дава особени основания за тяхното малцинствено обособяване и организиране. Това традиционно аграрно и консервативно население се интегрира постепенно в българското общество, като цяло проявява лоялност към българската държава и с малки изключения не предявява малцинствени искания. Румънският език се използва в богослужението и в някои запазили се до началото на XX в. училища от килиен тип. В страната функционират две румънски светски училища – в Тутракан и в София, които са издържани от румънската държава. За разлика от власите в северозападната и северната част на България, арумъните създават свои дружества, част от които имат за цел да подпомагат техните сънародници под османска власт. Българската държава налага някои ограничения на румънското училище в Тутракан – до голяма степен като реакция на румънизирането на българските училища в Северна Добруджа, и въвежда българоезично светско образование в селищата на власите, където не съществува реалната алтернатива на румъноезични светски училища. Политическите интереси на Румъния по това време са насочени към арумъните в Османската империя, но не и към власите в Северозападна България. По нейно настояване и по силата на Санкт-Петербургския протокол и Букурещкия договор от 1913 г. българската държава поема ангажимента да осигури училищна и църковна автономия на арумъните, живеещи в присъединените към нея бивши османски територии.

Дунавските и тимошките власи в България се превръщат в малцинствен проблем едва през периода между двете световни войни[187]. В контекста на възхода на малцинствената проблематика във вътрешен и международен план сред част от интелигенцията с влашки произход във Видинско започва процес на изява на етническо самосъзнание и на засилена самоидентификация с румънската нация. Основните малцинствени искания, предявени спрямо българските държавни власти в няколко мемоара от 20-те години, са да бъдат създадени румънски училища и богослужението в църквите да се извършва на румънски език. Този процес е стимулиран от страна на Румъния, има ограничен обхват и въпреки някои опити в началото на 20-те години не достига до създаването на организирано малцинствено движение. Някои обещания на правителството на БЗНС за откриване на румънски училища го насърчават, но след преврата от 9 юни 1923 г. отношението към власите в България на държавно и местно ниво се променя в негативна за техните искания посока. Затова, както и поради увеличаващата се подкрепа от румънските официални и обществени среди, центърът на движението за малцинствени права на дунавските и тимошките власи се премества отвъд Дунава, като това движение става предимно емигрантско или бежанско.

Поведението на властите и обществените среди в България спрямо дунавските и тимошките власи след 1923 г. до голяма степен е проекция на конфликтните българо-румънски отношения, както и следствие на румънската анексия на Южна Добруджа и на провежданата в тази област политика, която накърнява интересите на тамошното българско население. Така наречената румънска пропаганда сред власите също провокира проявите на българския национализъм спрямо това малцинствено население. Целите, които се преследват, са да се ограничи и парира въздействието на тази „пропаганда“ и да се предотврати формирането на румънска национална идентичност при власите, да се потиснат елементите на тяхната етническа култура и да им се наложат българският език и българската самоидентификация. Използваните методи се свеждат повече до забрани и репресии и по-малко до културна политика, която най-често също придобива принудителни форми. Ограничителните и репресивни мерки са инициатива на местните власти и на националистически организации като Българския народен съюз „Кубрат“ и Съюза „Българска родна защита“. През 1925 г. във Видин се създава Комитет за културно повдигане на Видинския край, чиито цели са да защитава българските национални интереси и да се бори срещу „румънската пропаганда“ с културно-просветни средства. На правителствено равнище се вземат решения за уволняване и преместване във вътрешността на страната на някои учители и административни служители – власи от Видинско. Наред с това в крайдунавските райони, населени и с влашко население, между Оряхово и Свищов /но не и във Видинско/ са заселвани българи бежанци от съседните държави[188].

Според румънските източници малцинствените проблеми на дунавските и тимошките власи в България са предизвикани от: налаганите им забрани да говорят своя матерен език на обществени места, да носят своите традиционни носии, да изпълняват своя фолклор и да спазват обичаите си;

създаваните затруднения и преследванията на студенти и ученици, учещи в Румъния или в румънското училище в София, както и на техни родители; пречките за разпространение и конфискуването на книжнина и периодичен печат на румънски език; липсата на румънски училища, преследването на инициаторите за тяхното откриване и мерките срещу богослужението на румънски език; упражняването на натиск за изселване на власите от околиите, където са настанявани български бежанци; принудите да се побългаряват фамилните имена, децата да се кръщават с български имена, да се посещават курсове за изучаване на български език и да се използва този език в обществените контакти; пропагандата на тезата за българския произход на власите. Що се отнася до арумъните, румънските източници изтъкват като проблеми принуждаването на това население в Пиринска Македония да дава финансови средства на ВМРО, както и високите такси за пасища и гранични мита, и задължителната трудова повинност, които затрудняват поминъка на скотовъдците номади[189].

Интересът на Румъния към дунавските и тимошките власи в България възниква след Първата световна война и се активизира именно в момента, когато се засилва румънският асимилационен натиск в Южна Добруджа. Румънската дипломация повдига въпроса за положението и правата на власите в Северозападна България не само и дори не толкова поради загриженост за техните малцинствени права. Определящо значение в случая има нейният стремеж да неутрализира българските малцинствени и потенциални териториални искания спрямо Южна Добруджа. Значителна роля за спечелване на общественото мнение и управляващите в Букурещ за румънската кауза на българските власи има политико-пропагандната и изследователската дейност на румънското общество „Graiul românesc /Румънски език/“ и неговото едноименно списание, на политици като Йон Гръдищеану, учени като Николае Йорга, писатели като Емануил Букуца и др.

Основните прояви и средства на румънската политика спрямо власите в България са: дипломатическите постъпки в тяхна полза; разпространението на румънски учебници, периодичен печат и книжнина, често с противобългарско съдържание; посещенията на румънски студенти и представители на интелигенцията в селищата с влашко население и техните контакти с местното население; привличането и финансирането на поддръжници, стипендианти – студенти и ученици в Румъния, както и на изселници; инспирирането на петиционна дейност в България и чужбина. Според сведенията на българските полицейски органи центрове на „румънската пропаганда“ във Видинско са селата Сланотрън, Кошава и Гомотарци. Политиката на Румъния спрямо власите се осъществява от румънската легация в София, като особена активност в тази насока проявява пълномощният министър Василе Стойка, управлявал легацията от 1932 до 1936 г. Важни функции има назначеният през 1926 г. румънски генерален консул във Видин Христо Куртович, според чиито думи неговата главна цел е да съдейства за откриването на румънски училища и църкви в района[190].

След Първата световна война в България функционират румънско училище /забавачка, начално, прогимназия и гимназия/ и румънска църква в София, както и румънско начално училище и румънски параклис в Горна Джумая /Благоевград/. Въпреки че по своята роля училищата са близки до малцинствените образователни институции /в тях се учат деца на български поданици/, по нормативни документи те са по-скоро чужди училища. Румънските училища се помещават в сгради, които са собственост на румънската държава, издържат се изцяло от нея, а повечето учители в тях са румънци по народност и поданство. През 1931 г. общият брой на учениците в румънските училища е 142, а на учителите в тях – 17[191].

Първоначално румънските училища се ползват само от децата на местните арумъни. Наред със съществуващото начално училище в столицата през 1924 г. е открита румънска прогимназия, а десет години по-късно – и гимназия с пансион. Целият учебен комплекс е настанен в новопостроена сграда и се нарича Румънски институт в София. В гимназията започват да се привличат и ученици от средите на тимошките и дунавските власи. По думите на пълномощния министър В. Стойка институтът трябва да се превърне в „център за пропаганда на румънската култура и наука и в огнище за съзнателно румънско образование на нашите сънародници в България и специално за тези от Видински окръг и Дунавската низина“[192]. Построена през 1917 г., румънската църква в София е тържествено осветена в края на 1923 г. – акт, който печатът в Румъния оценява като начало на „истинското движение на румънското възраждане на Балканите“. Също през 20-те години румънското начално училище в Горна Джумая, което съществува от 1896 г., е настанено в нова сграда, а числеността на учениците в него надхвърля 100 души. Румънската пра-

Годишен акт за края на учебната година в Румънския лицей в София – Архив при Дружество „Униря“, София

вославна църква в същия град, издигната през 1906 г., изгаря през периода на балканските войни, но след световната война в новата училищна сграда е осветен румънски параклис[193]. Данните за грамотността на румънците в България показват, че тя остава по-ниска от тази на българите, но също така, че се увеличава близо два пъти от 1910 г., когато е 19,35%, до 1926 г., когато е 33,22%[194].

Емиграцията на власи от България в Румъния през междувоенния период не е масова. Тя е причинена от някои икономически и други проблеми, които преживяват власите – особено пастирите, след войната, и същевременно е стимулирана от „румънската пропаганда“. Преселниците са настанявани предимно в Южна Добруджа, където румънските правителства провеждат активна колонизационна политика, за да променят етно-демографската структура на областта в своя полза. Емиграцията става предмет на разисквания и в двустранните българо-румънски отношения, например – по повод преселването на около 100 арумънски семейства през 1929 г. След 1927 г. в Румъния се подема обществена инициатива за изселване и на дунавските и тимошките власи от България, но резултатите от агитацията в тази насока не са значителни. До 1933 г. от Видинско се изселват до 200 семейства, от които 70 /382 души/ са настанени в селище в Южна Добруджа.

През 20-те години в Румъния се създават няколко дружества на мигриралите или учещи там дунавски и тимошки власи – Академично /студентско/ дружество „Dacia Aureliană /Авреллианска Дакия/“ и Културно дружество „Timocul /Тимок/“ в Букурещ, както и Организация на олтенците /от областта Олтения/ емигранти от Видинско, с център в Крайова. Най-активна дейност обаче развива съществуващото още преди периода на войните Македоно-румънско дружество в Букурещ, което обединява и изселили се от България арумъни. Тези сдружения пропагандират тезата, че в България живее компактно и автохтонно румънско население с древен произход, което е преследвано и дискриминирано, за разлика от българите в Румъния.

Те развиват и укрепват румънското национално самосъзнание сред това население и подтикват правителствата в Букурещ към активна политика за защита на неговите малцинствени права и за решаване на неговите проблеми чрез споразумение с българското правителство на основата на реципрочността.

В рамките на българо-румънските отношения проблемът за власите в България се обвързва с този за българите в Румъния. Първоначално той се повдига спорадично от представители на румънската дипломация, особено след български постъпки в полза на южнодобруджанските българи, а след 1933 г. се дискутира в завършилите безуспешно двустранни преговори по малцинствените въпроси. В тези преговори румънската страна настоява да се третира реципрочно населението с румънски произход в Северозападна България и това с български произход в Южна Добруджа, да се въведе румънският език в училищата и в църквите на предварително посочени селища, да се допусне разпространението на румънски книги и периодични издания, да се създаде смесена румънска гимназия в Брегово и смесен румънски лицей във Видин, да се назначат преводачи с румънски език при съдилищата и мировите съдии в селищата с румънско население[195].

„Българските поданици от румънски народностен произход“ са визирани в клаузата за доброволно изселване на малцинствата от България и Румъния, включена в Крайовския договор от 1940 г. По време на предвидения едногодишен срок обаче нито един румънец не емигрира от България, а въз основа на Правилника за доброволно изселване от 1943 г., който продължава срока, в Румъния се изселват до 200 души[196]. Подобно на случая с българите в Румъния изборът на голямото мнозинство на власите да останат в България води до неговата по-нататъшна ускорена национално-културна идентификация с етническото мнозинство в държавата.

ГЪРЦИТЕ. Гърците в границите на българската държава след 1878–1885 г. са потомци на старо гръцко население или на елинизирани предимно през вековете на османското владичество българи, гагаузи и власи /т.нар. гъркомани/[197]. Според тяхното географско разположение се обособяват две основни групи: първата обхваща гърците, живеещи в селища по крайбрежието на Черно море – предимно в Анхиало /Поморие/, Созопол, Месемврия /Несебър/, Бургас, Варна и прилежащия й окръг, а втората – тракийските гърци, чиито по-компактни общности се намират по течението на Марица – в Пловдив, Станимака /Асеновград/ и няколко близки села, както и по долното течение на Тунджа – в Кавакли /Тополовград/ и други селища в района, чиито жители са наричани и „кариоти“. Наред с това гърци или гръкоезични жители населяват в некомпактни общности столицата София и други градове и села в страната. Гръкоезично население в България са и каракачаните, които се занимават с номадско скотовъдство.[198] Преброяването на населението от 1905 г. сочи, че гърците по „народност“ са 64 488 души, а лицата с гръцки „матерен език” – 69 820. Социалната и професионалната структура на гърците в България е разнородна. Характерни за тях занятия са рибоволовът, лозарството, производството и търговията с вино и други напитки. Но освен рибари, земеделци и дребни търговци от средите на това население произлизат немалко едри търговци, индустриалци и банкери, държавни служители, лекари и адвокати.

В Княжество България гърците се ползват с права на български поданици и същевременно с неофициална културна автономия, притежавайки свои църковни, образователни и организационни структури. Те са избирани в Народното събрание и местните органи на властта от името на различни български партии, назначавани са като държавни служители в министерствата, упражняват свободно всички професии. В княжеството функционират множество гръцки консулства, вицеконсулства или консулски агенти, повечето от които се намират в градове с компактно гръцко присъствие. В църковно отношение гърците в България са организирани в пет епархии със седалища в градовете Варна, Пловдив, Анхиало, Созопол и Месемврия, чиито митрополити са назначавани от Цариградската патриаршия и упражняват контрол върху изборните структури, управляващи гръцките църкви и училища. В началото на XX в. гръцките общности в България разполагат със 125 църкви и манастири, както и със 72 училища, в които учат около 5600 ученици. Обучението в тези частни училища се извършва по учебни програми, които са различни от държавните в България, с учебници, печатани в Атина, и от учители, много от които не са български поданици. До началото на XX в. гърците създават и поддържат около 65 просветни, културни и благотворителни дружества, издават два вестника на гръцки език, които са финансирани от Атина, поддържат културни връзки със своите сънародници в Цариград и Гърция[199].

От друга страна, българо-гръцките отношения са обременени с проблеми, които създават негативни стереотипи спрямо гърците в страната и пораждат враждебност, водеща до открити конфликти[200]. Определящи в тази насока са острите противоречия по българския църковен въпрос и схизмата, която Цариградската патриаршия налага на Българската екзархия, както и сблъсъкът между антагонистичните претенции на българи и гърци спрямо Македония. От значение са и национално унификационните тенденции в политиката на българската държава, но също така – нелоялното поведение към страната на някои представители на гръцките общности или на гръцки консули и духовници.

Положението на гърците в България се променя коренно след т.нар. противогръцко движение през юли 1906 г. Това е една националистическа реакция на част от българското общество и преди всичко на някои бежански среди спрямо жестокостите, извършвани от гръцки чети срещу българите екзархисти в Македония. Допълнителна провокация за нея са разкритията за дейността на гръцки представители в страната в подкрепа на четите. Ръководството на противогръцките действия се поема от общограждански комитети, съставени от македонски бежанци и наречени „Български родолюбец“. Движението започва спонтанно във Варна, разпростира се в други български градове с гръцки общности и се изразява в протестни митинги и превземане на гръцки църкви, училища и други обществени сгради. В Пловдив се достига до погроми след нападения на магазини и частни домове на гърци, при което се дават и жертви. Трагична кулминация на тези събития е българо-гръцкият въоръжен конфликт в Анхиало на 30 юли, в резултат на който загиват 14 души гърци и българи, а по-голямата част от града е опожарена при неизяснени докрай обстоятелства. По този повод българското правителство взема своевременни мерки, за да окаже помощ на пострадалите, да построи на държавни разноски нови жилища за останалите без дом, да издири и разследва подстрекателите и виновните от двете страни. Управляващите в София осъждат крайностите на противогръцкото движение и предприемат действия за връщане на някои църкви на гръцките общности. От друга страна, след 1906 г. те прилагат изискванията на просветния закон, като въвеждат обучението на български език и държавните учебни програми в дотогавашните гръцки училища[201]. От 1912 г. тези учебни заведения придобиват официален статут на частни малцинствени училища[202].

Противогръцкото движение е последвано от първото голямо изселване на гърци от България, което продължава до 1910 г. и обхваща до 20 000 души. Бежанците се насочват не само към Гърция, но и към градове с големи гръцки общности като Цариград, Одрин, Констанца и др. Преселването в Гърция се насърчава от емисари на атинското правителство, докато управляващите в София заемат индиферентна позиция. По-късно бежанците от България са настанени в областта Тесалия, но поради лошите условия сред част от това население възникват настроения за изселване и дори за завръщане в България[203]. Преобладаващата част от гърците остават в България. Някои публично се отказват от гръцки произход и приемат български имена, църковната юрисдикция на Екзархията и българския език в образованието. Други запазват своята гръцка идентичност и я проявяват при ограниченията на културната автономия, с която са разполагали[204].

Териториалните промени след двете балкански войни и Първата световна война са последвани от нови движения на населения между България и Гърция. Числеността на гърците и на т.нар. гъркомани в границите на българската държава се увеличава след присъединяването на Пиринска Македония, Западна Тракия и части от Източна Тракия през 1913 г. Но тамошните гърци масово напускат родните си места и се преселват в Гърция. Поправката на българо-турската граница през 1915 г. присъединява ново гръцко население към територията на България, към която са принудени да мигрират и гърци от Източна Тракия под турска власт.

Репресивните действия спрямо българите и елинизирането на техните църковно-просветни институции в присъединената към Гърция южна част от Македония предизвикват нова вълна на противогръцки действия от страна на увеличаващите се бежанци в България. През 1914 г. с активното участие на българското духовенство са завзети запазилите се дотогава гръцки църкви, от които по-късно е върната само тази в София. Налага се тезата, че гърците, както и другите православни в българската държава следва да се черкуват в българските църкви въз основа на догмата за единство в църковната администрация и в богослужението на православната църква. Непосредствено след края на Световната война оплакванията на представители на гърците в България, че са лишени от правото на вероизповедание на майчин език, са отхвърлени от премиера Теодор Теодоров като несправедливи от църковна гледна точка и с оглед

Гъркиня от рода Мардас, богати търговци от Пловдив, нач. на XX в. – ИМ-Пловдив

на липсващата реципрочност по отношение на българите в Гърция. Българското правителство изразява своята заинтересованост от реципрочно уреждане на българо-гръцките малцинствени въпроси по време на Парижката мирна конференция[205].

Положението на гърците в България след Първата световна война се определя преди всичко от неговото международно обвързване с проблема за българското малцинство в Гърция и по-специално от българо-гръцката Конвенция относно свободата за емиграция на малцинствата /1919 г./. Сключена по настояване на гръцкото правителство, което иска да принуди българското население да се изсели от територията на Гърция, тази конвенция на практика води към голямо ограничаване, ако не и до ликвидиране на реципрочното малцинствено присъствие в двете държави. Изселванията стават повече принудителен, отколкото доброволен акт. Най-сложните проблеми възникват във връзка с ликвидацията на недвижимите имоти и обезщетенията на изселниците, които се уреждат от специална смесена комисия с участието и на двама представители на неутрални държави, назначавани от Съвета на Обществото на народите /ОН/. През 1922 г. се приема План за изплащанията на изселническите имоти, а поради затрудненията във връзка с тези изплащания, по предложение и със съдействието на Съвета на ОН, през 1927 г. е сключена специална спогодба, известна като „Моллов–Кафандарис“ /по имената на подписалите я министри/. За разлика от управляващите в Атина, които налагат изселването като начин за радикално решаване на малцинствените проблеми, българските правителства се стремят да гарантират правата на българските общности на гръцка територия, за да запазят тяхното присъствие там. По българска инициатива и с посредничеството на световната организация в Женева след случая с избиването на българи в с. Търлис /Гръцка Македония/ през 1924 г. представителите на двете страни подписват т.нар. протокол „Калфов–Политис“, по същество – две адресирани до Съвета на ОН еднотипни декларации за покровителство на съответните малцинства с подкрепата на двамата неутрални делегати в смесената комисия. Този международноправен акт е ратифициран бързо от Народното събрание в София – действие, което потвърждава българската нагласа да се приеме посредничеството на ОН по проблемите на гърците в страната. Гръцкият парламент обаче го отхвърля като нарушаващ държавния суверенитет на Гърция, до голяма степен и под влиянието на негативната реакция на официален Белград, който денонсира сръбско-гръцкия договор от 1913 г.[206]

В резултат на приложението на конвенцията за размяна на населения числеността на гърците в България намалява значително. Според данните от официалните преброявания, ако през 1920 г. гърците в страната наброяват 42 074 души, през 1926 г., когато основната миграционна вълна вече е приключила, те са едва 10 564, от които 4146 души имат гръцко поданство. Сравнително по-многобройните техни общности по същото време се намират в окръзите Бургас – 5236 души, Варна – 1870, Пловдив – 1574, София – 369, Мъстанли /Момчилград/ – 330 души. Намаляването на числеността на гърците се потвърждава и от преброяването през 1934 г., което сочи 9601 лица с гръцки „говорим език“[207].

Въз основа на българо-гръцката конвенция от България емигрират общо до 50 000 души, повечето от които – през 1924–1925 г. В първите следвоенни години управляващите в София, които искат да запазят българското етническо присъствие в Гърция, не оказват миграционен натиск върху гърците и дори подтикват местните власти да ги толерират, за да осуетят изселването им. Напротив, правителствата в Атина, които се стремят да принудят българите да се изселят от Гърция, водят кампания, за да убедят гърците в България също да мигрират, за да се засили по този начин гръцкият етнически елемент в новопридобитите територии. Първоначално самите гърци са много сдържани по отношение на тяхната миграция и предпочитат гръцкото правителство да осигури запазването им като малцинство в България. Настроенията в полза на миграцията започват да се променят като следствие от влошаването на положението на българите в Гърция /заселване на гръцки бежанци от Мала Азия в техните къщи, масови интернирания на българи от Западна Тракия през 1923 г. и пр./, което предизвиква масови изселвания в България. Едва тогава правителството в София започва да се ориентира към реципрочност не само по отношение на размяната на население, но и спрямо репресивните действия срещу съответното малцинство. В края на 1923 г. възникват конфликти между изискващите такива репресии български бежанци и местни гръцки общности. След случая с избиването на българи в с. Търлис през 1924 г. се провокира сериозен инцидент с гърци в с. Воден, Асеновградско. Отказът на гръцкия парламент да утвърди протокола „Калфов–Политис“ за защита на малцинствата през 1925 г. и увеличаващият се български бежански поток от Гърция окончателно подтикват управляващите в София да дадат инструкции за настаняване на български бежанци в гръцките къщи и за прилагане на по-строг ред при изселването на гърците. Така емиграцията на гърците от България се оказва реципрочен резултат на натиска, който гръцкото правителство упражнява върху българите в Гърция.

За разлика от гърците в териториите, присъединени към България след 1913 г., тези от старите предели на страната имат по-прагматично отношение към миграцията. Обикновено те успяват да разпродадат своите имоти или получават добри компенсации от гръцките власти като имигранти. Повечето изселници обаче се сблъскват с трудности при адаптацията си в Гърция, които нерядко пораждат разочарования. Същевременно представители на изселническия елит се ангажират с политиката за пълна идентификация на новите гръцки граждани с гръцката национална идея и създават необходимите за тази цел национално героизирани версии за миналото на локалните общности. По време, когато гръцката държава и общество се сблъскват с тежки бежански проблеми, гръцките преселници от България се организират, за да подобрят своето положение в Гърция и същевременно да получат компенсации за „експроприираните“ гръцки църкви и училища в България. От своя страна, българите, съжителствали с изселилите се гърци, понякога изпитват носталгия към това съжителство – чувство, което е следствие и на проблемите в отношенията между местните жители и новодошлите български бежанци[208].

След Първата световна война в България остават да функционират само едно гръцко училище и една гръцка църква, които се намират в София, но те нямат характер на малцинствени институции. Въпреки че юридически гръцките училища остават малцинствени според Закона за народното просвещение до 1948 г., фактически училището в София функционира като чуждо. То се издържа изцяло от гръцкото правителство и като „легационно“ е предоставено за нуждите на учениците гръцки поданици. През 1925 г. то е първоначално и прогимназиално с общо 35 ученици и трима учители, а през 1931 г. числеността на учениците спада на 16. Църквата също е към гръцката легация и се издържа било от дарения на вярващи, било от субсидии на правителството в Атина. Свещеникът, служещ в църквата, е и директор на училището. И двете институции се управляват от тричленен комитет/настоятелство, избиран от гръцките поданици в София, чийто списък се предоставя от пълномощния министър на Гърция. През разглеждания период останалите в България гърци посещават българските православни църкви и изпращат децата си било в българските държавни /народни/ училища, било в училищата на други държави и религиозни мисии. Към 1931 г. учениците гърци в българските първоначални училища са 620, а тези в прогимназиите – 110[209]. Грамотността сред гърците в България е сходна с тази на българите и нараства след Първата световна война: през 1910 г. тя е 38,82%, през 1920 г. – 40,94%, а през 1926 г. – 57,52%[210].

Напрегнатите българо-гръцки отношения в средата на 20-те години, които освен от двустранните преговори по малцинствено-бежански въпроси са провокирани от т.нар. граничен инцидент през 1925 г., разрушаването на българския паметник на връх Тумба през 1926 г. и въпросът за преминаването на български чети в гръцка територия през 1926–1927 г., се отразяват негативно и върху положението на гърците в България. Според някои техни представители по това време гърците са притеснени от поведението на някои български бежанци, което обясняват с бедност, силна възбуденост или недостатъчно възпитание[211]. Факт е, че някои активисти на македонските и тракийските организации в България извършват нападения и репресии срещу представители на локални гръцки или „гъркомански" общности в страната, при които се достига и до убийства на отделни лица[212]. В гръцки публикации се сочат и други проблеми на гръцкото малцинство по места, като забрани да се говори гръцки език, неприемане на гърци като работници в някои предприятия, изискване на данъци от гърци за отнети им вече имущества[213].

Успокояването на двустранните българо-гръцки отношения с регламентиране на миграционните и имуществените проблеми води съответно и до спадане на напрежението, свързано с положението на гърците в България. Гърция, която възприема тезата, че след размяната на населения на нейна територия няма повече българи, и съответно засилва асимилационните тенденции в своята политика, вече не проявява интерес към останалите на българска територия гърци. След завършването на масовото изселване през 1925 г. съществуването на гръцко малцинство в България вече рядко се обсъжда и в българското публично пространство. Властите се занимават само с уреждането на някои проблеми по гражданството или военната повинност на отделни лица. Същевременно те предприемат мерки, за да заличат следите от гръцкото присъствие в страната, каквото е и преименуването от деветнадесетомайския режим през 1934 г. на селищата с гръцки имена[214]. Успехите на Гърция в Гръцко-италианската война /1940–1941/ повдигат за кратко време духа и на гърците в България, някои от които правят анонимни дарения за гръцката армия. Но след германо-италианската окупация на Гърция и установяването на българско управление в Беломорието през 1941 г., и след налагането на някои военновременни ограничения в България процесът на асимилация на останалото в страната малобройно гръцко население се ускорява. При това стечение на обстоятелствата все повече гърци декларират български произход и побългаряват своите имена. Постепенното приемане на българска идентичност се оказва последица от тяхното решение да останат в България след българо-гръцката размяна на населения.

Временното българско управление в бившите територии на Северна Гърция през 1941–1944 г. се сблъсква със значителното присъствие на гръцко население – положение, което поражда неизбежни конфликти. Тяхна трагична с развръзката си кулминация е т.нар. Драмско въстание през 1941 г., в което участват предимно гърци и което е насочено пряко срещу българската администрация в региона[215].

* * *

Продължителните връзки и контакти на българите с техните православни северни и южни съседи създават условия за процесите на приобщаване към „другия" етнос, които са особено изразени в етнически смесените и граничните територии. Затова влашката/румънската или гръцката идентичност в България невинаги съответства на произхода на лицата, които я декларират, като може да бъде не само наследена, но и формирана, избрана или приписвана. Национално-унификационната политика на българската държава, която се налага все по-силно след 1923 г. и особено след 1934 г., несъмнено ограничава и дори ликвидира възможностите за етническа изява на двете малцинства. Но историята на власите и гърците в българските държавни граници се оказва преди всичко следствие на отношенията на малцинствена реципрочност между България, от една страна, и техните етнически родствени държави Румъния и Гърция – от друга. През 1930 г. писателят Тодор Г. Влайков призовава да се дадат на двете малцинствени общности същите права, които имат турци, евреи и арменци, за да може българската държава „с открито чело" да постави пред световното обществено мнение своите искания по отношение на българите в Румъния и Гърция[216]. Това разбиране за „методиката на взаимността" обаче не надделява при формирането и провеждането на българската малцинствена политика. В отговор на асимилацията или миграционния натиск, упражнявани спрямо българите в двете съседни страни, българските власти се ориентират към подобни действия спрямо малцинствата на своя територия, свързани етнически с тези страни.

Положението на власите и гърците в България до 1944 г. потвърждава една често срещана практика сред малцинствените групи през разглеждания период. Оставането по родните места е равностойно на загуба на етническа идентичност, а миграцията става условие за нейното запазване[217]. Според данните от преброяването на населението в България през 1946 г. присъствието на власи/румънци и гърци в страната е вече почти символично[218]. По-късното развитие на процесите сред тези населения в страната до голяма степен потвърждава твърдението за „несъстоялите се малцинства"[219].

5. Арменците и евреите

АРМЕНЦИТЕ. Първите категорични сведения за наличието на арменци по българските земи датират от V в., когато византийските императори придвижват арменски военни конници и семействата им от Източна Армения на Балканския полуостров. Преселванията придобиват по-големи размери през VII–XI в. с разпространението на павликянството като еретическо учение. През XII в. се създават армено-грегориански колонии. Притокът на арменци към Балканите продължава и през следващите векове, активиран от нападенията на араби, перси и турци над арменските територии. Масовите преселвания на арменци по българските земи започват от началото на XVII в. и продължават до 20-те години на XX в. По официални данни от 1884 г. в Княжество България живеят около 4000 арменци, а в Източна Румелия – около 1300[220].

Организираните през 1894–1896 г. от султан Абдул Хамид II погроми над арменците в Западна Армения, при които загиват около 300 000 души, предизвикват нова изселническа вълна. В България намират приют 20 000 арменци, посрещнати със съчувствие от властите и населението. Те произхождат главно от Истанбул и околностите му и пристигат в страната с кораби през пристанищата Варна и Бургас, като са превозени безплатно от българското правителство[221]. Част от бежанците се установяват трайно в България. През 1910 г. броят на арменците в страната е 12 932, или 0,3% от цялото население. От тях 11 337 живеят в градовете, а 1595 – в селата. Намерили убежище в ново отечество и обща цел в борбата за национална независимост, арменците в България участват с Арменска доброволческа рота в двете балкански войни и дават своя принос за освобождението на Източните Родопи и Беломорска Тракия[222].

Арменец майстор обущар с калфите и чираците си. Хасково, 20-те–30-те години – ИМ-Хасково

Емблеми на арменски организации в България:
1. ХОГ /Съюз на българските арменци/ – просветска
2. Федеративна арменска партия /Ташнакцютюн/ – за свободна Армения – АМВР

Геноцидът над арменците през Първата световна война и поредното им разселване не оказват пряко демографско влияние върху арменската общност в България. През 1920 г. тя наброява 11 509 души /0,24% от цялото население/, от които 10 786 живеят в градовете, а 723 – в селата[223]. Последната масова вълна от арменски преселници идва в края на 1922 и началото на 1923 г. по време на Гръцко-турската война, когато от Мала Азия е прогонено християнското население, сред което са и оцелелите от геноцида през 1915 г. арменци. България, единствена в Европа, отваря безусловно границите си за арменските изгнаници въпреки значителния по това време приток от българи – бежанци от Македония, Тракия, Добруджа. Идващите в страната арменци произхождат главно от бреговете на Мраморно море, Бандърма, Бурса и Източна Тракия. Част от тях се насочват към трети страни, а други намират в България своята втора родина[224].

Арменската православна църква в Силистра. Съвременен вид

Преброяването през 1926 г. констатира, че в България живеят 27 322 души – арменци по „народност", или 0,50 % от цялото българско население[225]. Броят на арменците по „матерен език" е 26 267, а разпределението им по вероизповедание е съответно: армено-грегорианци – 24 613, източноправославни – 1342, католици – 156, протестанти – 153, и други – 3[226]. Местните арменци в цялата страна се организират, за да подпомогнат настаняването на новите бежанци. В София, Пловдив, Русе, Шумен, Варна, Бургас, Пазарджик, Стара Загора, Нова Загора, Айтос, Ямбол, Хасково и др. се изграждат комисии за оказване на материална подкрепа и улесняване на трайната им адаптация в новата родина[227]. Арменците запазват своята характеристика на предимно градско население. Най-многобройни арменски колонии се оформят в Пловдив, Варна, Бургас, Русе, София, Хасково[228].

През 30-те години на XX в. броят на арменците слабо спада и преброяването през 1934 г. отчита 23 479 души, изповядващи армено-грегорианска вяра[229]. Тенденцията към намаляване се дължи на невисокия им естествен прираст, репатрирането на част от тях в Съветска Армения и емиграцията към трети страни[230]. До 1949 г. арменските бежанци от „третата вълна" остават с „нансенови паспорти"[231]. Това затруднява установяването им на постоянна работа, особено работническото съсловие, което съставлява основната част от арменската бежанска маса[232].

Голяма част от арменците в България се ангажират в традиционните за тях занаятчийство и търговия. По-състоятелните създават свои собствени индустриални предприятия. Арменците се изявяват в областта на златарството и ювелирното дело, часовникарството, обущарското и шивашкото производство, текстилното бояджийство и пр. Поставят начало на нови промишлени отрасли като свилоточенето, бубарството, производството на цигари и др.; въвеждат нови технологии в текстилната, кожарската, леярската и други индустрии. Те са пионери в копринарството и в междувоенния период създават фабрики за производство на коприна в Пловдив, Русе, Хасково, Сливен, Пазарджик, София, Варна. Арменците развиват буквolеярството и печатарското дело, като от действащите в България 5 букволеярни до Втората световна война 2 принадлежат на арменци[233]. По данни от 1936 г. арменците в България заемат първо място сред другите „народности" по процентно участие на трудоспособното си население в индустрията и занаятите и второ място – в търговията. Те проявяват инициатива и в създаването на кредитни институции[234].

Сходната историческа съдба на българи и арменци, общата религия и християнски морални ценности ги сближават и предопределят взаимната им симпатия и уважение. Те създават основа за безконфликтно съжителство в българската държава и за бързото интегриране на арменците в българското общество при запазване на тяхната етническа идентичност. Тази идентичност се съхранява чрез религията, писмеността и културата, поддържани и развивани чрез училището и църквата, около които се организират арменските общини от XVII в. насетне.

Освобождението на България дава на арменците като български поданици равни възможности за участие в политическия, икономическия и културния живот на държавата. Същевременно те запазват правото си да се организират в общини, ръководени от избираеми органи за вътрешно самоуправление и за контакт с централните и местните власти[235]. По традиция, останала отпреди Освобождението, арменските църковни общини във възстановената българска държава се подчиняват пряко на Арменската патриаршия в Цариград, която ръководи делата им чрез приходящи духовници или епархийски наместници. Вътрешното самоуправление на арменските общини се осъществява чрез изборни комитети /квартални съвети/, които ръководят духовните им дела.

През 1903 г. е направен неуспешен опит за организиране на самостоятелна епархия и избор на централно ръководно и представително тяло пред централната власт. В навечерието на Балканската война през 1912 г. българското правителство дава съгласие за учредяването на арменска епархия в страната, като поставя условия арменският архиерей да има седалище в София, да бъде български гражданин, избран от делегатска конференция и да се занимава само с църковните дела на общността, без право да решава административни и просветни въпроси, а заплатата му да се осигурява от правителството. Изборът на архиерей е възпрепятстван, а след Първата световна война изграждането на църковната организация на арменците в България се сблъсква с нови препятствия от вътрешноцърковен и външнополитически характер. Междувременно след Гръцко-турската война и прогонването на арменците от Турция отслабва значението и влиянието на Цариградската арменска патриаршия. Нарастването на арменската колония в България прави наложително учредяването на централен представителен орган за решаване на възникналите проблеми. На 10 април 1924 г. представители на кварталните съвети от всички градове избират за митрополитски наместник епископ Степанос Ховагимян /1846–1934/, който е утвърден за архиерей на Българската епархия на Арменската апостолическа православна църква от българското правителство и Арменската патриаршия в Цариград. На 25 декември 1927 г. изборът е потвърден и от Всеарменския католикос патриарх Геворк V. Избира се нов епархийски съвет. Оттогава епархията се подчинява директно на Ечмиадзинския католикосат[236].

Арменската общност в България се ползва с вътрешна автономия в областта на духовните, образователните и културно-просветните си права и дейности, сключването на брак и предварителното бракоразводно производство. Върховен орган на самоуправление на арменското малцинство е църковният събор, свикван на всеки три години, който избира Епархийски съвет и митрополит с мандат от три години. В периода между църковните събори епархията се ръководи от Епархийския съвет. В негово подчинение са арменските общини в 11 града, които поддържат арменски църкви и училища, както и градове с по-малобройни арменски общности като Свиленград, Харманли, Нова Загора, Ямбол, Видин и др. След възвръщането на Южна Добруджа към България към тях се прибавят и общините на Добрич и Силистра[237].

След Освобождението се засилва светският характер на обучение в арменските училища. Пристигат образовани преподаватели – арменци, успоредно с обучението на майчин език се въвежда изучаването на български език, а учебната програма е уеднаквена с прилаганата в българското начално училище[238]. Арменските училища са със статут на частни учебни заведения и осигуряват предимно основен курс на обучение. Те се ръководят от училищни настоятелства с тригодишен мандат и съгласно устава на Епархийския съвет в тях се избират само български граждани с висше или средно образование. Издържат се от вноските на родителите или от дарения и рядко ползват общинска или държавна помощ, поради което често изпадат във финансови затруднения[239]. В периода 1919–1944 г. в България функционират годишно между 3 и 5 детски градини, три прогимназии, а през учебната 1930/31 г. – и една непълна гимназия с четвърти и пети клас на обучение. Най-голям е броят на първоначалните училища, който варира от 9 за 1919/20 учебна година до 16 за 1928/29 учебна година[240]. Те покриват почти всички градове с арменско присъствие – две в Пловдив, по едно – в Шумен, Русе, Варна, Бургас, Ямбол, Хасково, Айтос, Пазарджик, Нова Загора, Стара Загора, Сливен. В София от 1925 до 1937 г. също има две арменски училища, като второто е закрито по финансови съображения през 1937 г. и учениците му се преместват в училището в Арменския народен дом, което от 1936 г. е със статут на прогимназия[241]. Степента на грамотност сред арменското население е висока – 63,99% през 1920 г.[242] Според преброяването от 1926 г. делът на грамотните арменци спада на 39,54%, докато грамотността сред българите християни през същата година е 54,36%[243]. Занижаването на показателите за грамотност може да се обясни с огромния приток на бежанско население, което към датата на преброяването е преживяло едва няколко години на българска територия.

Формиращата се следосвобожденска арменска интелигенция начело с учителството става инициатор за активизиране на живота в общността. Създават се първите културно-просветни дружества в Пловдив /1883/, Русе, Варна, Шумен, около които по-късно се организират читалища, театрални състави, хорови колективи, мандолинни оркестри. Те установяват връзка както помежду си, така и с центровете на арменската култура зад

граница. Възниква идеята за единен център на арменските общности в България, а оттам – и на арменците в Европа. Израз на този стремеж е започналият да излиза през 1883 г. във Варна в. „Хуйс" /Надежда/, на арменски език, отпечатан с латиница. Вестникът се определя като орган на арменската емиграция в Европа и въпреки краткотрайния си живот той поставя началото на арменския печат в България[244]. Интензивният период на този печат е от 1898 г. до средата на 40-те години на XX в., когато излизат над 50 вестника и списания на арменски език, повечето с краткотрайна продължителност.

Активната издателска дейност е свързана с дейността на трите традиционни арменски партии в диаспората, чиито дейци след погромите над арменците в Турция през 1894–1896 г. напускат Истанбул, установяват се в България и тук продължават борбата за независимост[245]. Сред българските арменци действат секции на тези основни арменски партии: социалдемократическата партия „Хънчагян", Арменската революционна федерация „Ташнагцутюн", сродна по идеи, цели и тактика с ВМРО, и „Рамгавар азадаган", която е с либерално-демократична ориентация. Въпреки различията в идейните платформи и стратегии, основната цел на всички партии е освобождението, обединението и независимостта на отечеството. Социалната характеристика на арменската общност в България предполага съпричастие към левите идеи и през 1920 г. в София, Пловдив, Варна, Русе е изградена арменска група към БКП, но тя не се афишира като арменска партия и не участва официално в арменския обществен живот[246]. Арменските партии не се вписват в политическата картина на България, остават неангажирани към вътрешнопартийния живот и нямат връзка с действащите в страната партии. Те съгласуват дейността си с общите централи на диаспората, чиито центрове са най-често в САЩ, Франция или Ливан. След установяването на съветска власт в Армения през 1920 г. в България пребиват за известно време ръководните дейци на Независимата арменска република /1918–1920/. Между партиите се проявяват разногласия както по отношение на политическия режим в Армения, така и по въпроса за репатрирането, чиито ярки противници са привържениците на Ташнагцютун. По искане на българските власти дейността на партиите постепенно замира около 1934 г., а след 1944 г. е преустановена[247].

Проблемите на диаспората намират отражение на страниците на арменския печат. Част от изданията са партийни – „Шаржум" /Движение/, „Ашхарх" /Свят/, „Веразнунтюн" /Възраждане/, „Абака" /Бъдеще/, „Размиг" /Боец/, „Балканян мамул" /Балкански печат/, „Ардзив" /Орел/, „Аракс", „Нор Аракс", „Гармир лурер" /Червени вести/, „Парос" /Фар/ и др. и отразяват полярните партийни гледища по отношение на Октомврийската революция, Независимата арменска република и Съветска Армения, Турция, Русия и Съветския съюз, както и участието на арменците в България във вътрешния политически и социален живот на страната. Наред с тях се появяват и независими, спортни, културни и педагогически издания. Основна тема на арменския печат е борбата за освобождение и независимост на арменския народ и неговите земи. Появяват се и някои сборници на арменски език, които третират познати от периодичния печат исторически събития и проблеми на диаспората, представят исторически портрети на политически и културни дейци. Излизат и специални издания на български език, подготвени от български и арменски интелектуалци и обществени дейци, посветени изключително на Армения и нейния народ и на дружбата между българите и арменците: Яворовият лист от 18 август 1935 г., в. „Слово" от 18 февруари 1939 г. и бр. 59 от 1941 г. на в. „Поход"[248]. Арменците в България продължават да водят активен обществен живот, организирани в землячески дружества, секции на Червения кръст, дружества за подпомагане на бежанците, сираците и бедните. В страната действат подразделения на благотворителните съюзи „Парекордзаган", ХОМ /Корпус за подпомагане на Армения/, ХОГ /който през 1932 г. участва в организирането на първия керван репатрианти към Арменската ССР/, на общоарменски спортни и туристически организации. Културно-просветните изяви на арменската общност продължават чрез многобройните читалища, клубове, театрални групи и музикални състави. През 1935 г., с благосклонното отношение на столичната община, правителството и Българската православна църква и при изключителната мобилизация на арменската общност в столицата и в страната за шест месеца в София е издигната внушителната сграда на Арменския народен дом[249].

Немногобройни по численост, арменците в България формират добре организирана общност със силни вътрешни връзки и институции, създадени от необходимостта да съхранят и предадат на поколенията арменската история, култура и дух. Благодарение на общата религия на българи и арменци, сходството в историческата им съдба и целите в борбата за национална и държавна независимост, близките им социални характеристики и благосклонната политика на българската държава арменците успяват да се интегрират в българското общество, съхранявайки своята етническа идентичност.

ЕВРЕИТЕ. Най-старата еврейска общност на Балканите – романьотите, се формира при разселването на евреите след разрушаването на втория храм в Ерусалим от император Тит през 70 г. сл.Хр. Втората група евреи – ашкенази /ешкенази/, или т.нар. немски евреи, идва от Средна Европа в периода XI – втората половина на XVII в. в хода на кръстоносните походи. Евреите от третата и най-многочислена група – т.нар. испански евреи /сефаради/, намират убежище на територията на Османската империя, след като са прогонени от Иберийския полуостров през 1492 г. с Едикта на Фернандо Арагонски и Исабела Кастилска. Сефарадските евреи се настаняват около или при вече установените евреи-романьоти в Никопол, София, Филипополис, Татар-Пазарджик и други градове, като определят облика на общността съставена от разнородни по произход еврейски пришълци от Германия, Италия, Гърция, Южна Франция и др.[250]

И трите групи евреи изграждат свои средища – общини, в които централно място заема синагогата. Общината съчетава вътрешни регулаторни функции в областта на стопанската дейност, духовната и светската власт с външни, посреднически функции по отношение на нейните връзки с местната и централната власт, най-важна от които е прилагането на данъчното законодателство. Многовековното съвместно съжителство между българи и евреи способства за тяхното постепенно и многостранно сближаване. Евреите стават съпричастни към борбите на българския народ за църковна независимост и освобождение и неееднократно им оказват съществена материална и човешка подкрепа.

Освобождението заварва еврейски общини в почти всички български градове. Като най-голям еврейски център на територията на днешна България се утвърждава София с население от 11 395 души, от които 5926 са българи, а 4146 – евреи. През 1880 г. в Княжество България и Източна Румелия живеят общо 20 503 евреи, от които в Източна Румелия – 4117. До началото на XX в. броят на евреите се увеличава със 70% и през 1900 г. те са вече 33 307[251]. През следващото десетилетие еврейската общност нараства до 40 133 души, или 0,92 % от общото население на страната, като огромното мнозинство /38 546/ населява градовете, а незначителна част /1587/ – селата[252].

Празникът Йом Ашакел в двора на Еврейското училище в Пловдив, 1935–1937 г. – ДА-Пловдив

Като религиозна единица на общността еврейската община е формирана от всички семейства, обединени около една синагога, начело с избираема управа от 3 до 5 души и действа под надзора на властите. Тази институция е узаконена във Временния правилник за ръководство на религиозните общини на християните, мюсюлманите и из-

раилтяните в Княжество България и в Правилника за организация на Министерството на външните работи и на изповеданията /МВнРИ/ от 1880 г. Утвърдена е и институцията на Главното равинство – духовният и административен глава на евреите в България /главният равин е и равин на София/. Неговата издръжка се поема от държавата, а на останалите равини – от съответната община. По-късно /1889/ с одобрението на министъра на външните работи и на изповеданията се създава избираема Централна Консистория в състав от трима души, която заедно с главния равин управлява дейността на еврейските общини в България. На проведения през 1900 г. първи конгрес на еврейските общини е приет и нов устав[253].

В следосвобожденска България еврейските общини разширяват своите функции – наред с религиозните задачи, те имат и редица светски задължения. Сред тях на първо място е грижата за образователното и културно-просветното развитие на еврейското население, което достига висока степен на грамотност: през 1905 г. тя е 53,67%, а през 1910 – 60,69%[254]. Възниква еврейски периодичен печат, който излиза на ладино /езика на българските евреи от испански произход/, на иврит и на български език. В периода до войните излизат над 40 еврейски периодични издания – средно по три-четири годишно, предимно на ладино[255]. Еврейските общини дават живот на културно-просветни дружества и творчески състави. През 1882 г. в Пловдив възниква първият еврейски театър, последван от театралната трупа в Русе. Около синагогите се създават самодейни певчески групи, а самодейците певци при софийската синагога поставят началото на Еврейския народен хор[256].

Социалната диференциация на еврейската общност в България следва тенденциите в следосвобожденското общество. Условно оформилите се нотабили /едра и средна еврейска буржоазия/ се ползват с подкрепата на духовенството, френските представители на „Алианс израелит юниверсел“ /Световния еврейски конгрес/ и част от антиционистки настроената еврейска социалдемокрация. В мнозинството си обаче евреите в България са бедни. От една страна, това е причината за отсъствието на изявен антисемитизъм в българското общество. От друга страна, този факт обяснява ранното възприемане и силното влияние на ционизма, който превръща идеята за прародината от етноконсолидиращ идеал в реална стратегическа цел за изграждането на собствена и силна социална държава, в която евреите могат да намерят материален просперитет[257].

През 1897 г. се учредява Ционистка организация в България като областна федерация на Всемирната ционистка организация, чиято цел е създаването на убежище за еврейския народ в Палестина, гарантирано от публичното право[258]. Ционистите защитават тезата, че евреите са гости в България, които трябва да се подготвят за изселване в родината си в Палестина. Те настояват за хебраизиране на образованието, т.е. за преподаването в училищата на иврит като говорим език и за създаването на Централна Консистория като ръководител на еврейската общност, на която Главното равинство трябва да се подчинява. На противоположни позиции са групата около Главното равинство, ръководено след 1900 г. от Маркус Еренпрайс – духовният и административен глава на еврейската общност в България, нотабилите, синагогалната върхушка и антиционистите, организирани в „Съюз на българските евреи“. Българският антиционизъм обаче се оказва лабилен. Заедно с ционистите привържениците му приветстват обявяването на Балфуровата декларация през 1917 г., с която Британското правителство признава правото на евреите на национално убежище в Палестина[259].

Разпространението на идеите на политическия ционизъм не е пречка за интегрирането на евреите в българския обществено-политически и културен живот. Равнопоставеността на еврейското население в следосвобожденска България в политическо, икономическо и културно отношение му дава възможност да участва в изграждането на младата държава. По време на Сръбско-българската война, Балканските войни и Първата световна война българските евреи, участващи с равни права и задължения в редовия и офицерския състав на армията, продължават традицията на съпричастност към българските национални борби и на жертвоготовност в името на общите идеали. Към 1915 г. от общо 40 700 евреи са мобилизирани 7300, от тях на фронта загиват 952 души[260].

След Първата световна война евреите в България запазват в общи линии своите демографски, професионални и социални характеристики. Те остават относително малобройно малцинство: през 1920 г. са 43 209 души, или 0,89% от цялото население; през 1926 г. – 46 558, или 0,85%[261]; през 1934 г. – 48 398, или 0,80%[262]. Бавното, но постоянно намаляване на относителния дял на евреите спрямо цялото население на страната се дължи, от една страна, на увеличаването на българското население за сметка на бежанците непосредствено след войните, а от друга – на емиграцията и на ниския естествен прираст. Евреите запазват характера си на предимно градско население в съответствие с упражняваните от тях професии[263]. Повече от половината евреи в България /около 25 000 души/ са съсредоточени в столицата, а числеността на еврейските общини в останалите градове варира между 1000 и 7000 души. Деветдесет процента от евреите са родени в България, а с българско поданство са 92%. Малцина от евреите са банкери и едри собственици. От общо 49 000 евреи, около 40 000 са работници, занаятчии, дребни и амбулантни търговци[264]. Присъствието на евреите в българската търговия и финанси не е значително – от около 80 000 търговци през 30-те години на XX в. евреите са 1999, или 5,17%. Търговията е традиционна стопанска сфера за евреите, но богатите търговци са малко на брой, като повечето от тях се изявяват в тютюневия бранш и външната търговия. През 1926 г. от общо 2794 лекари в цялата страна 145 са евреи; евреите адвокати по същото време са 77 от общо 3600 практикуващи[265]. Широко популярно сред евреите е стопанското взаимоподпомагане независимо от политическите им противоречия. Създадените от тях производителни и кредитни кооперации олицетворяват силната самоорганизация на еврейската общност[266].

Високата степен на грамотност продължава да бъде характерна черта на еврейското малцинство: 68,98% през 1920 г., 71,34% – през 1926 г., и 75,5% – през 1934 г.[267] В започналия преди войните спор за съдбата на еврейските училища побеждават привържениците на ционизма, които през февруари 1920 г. печелят почти навсякъде изборите за училищни настоятелства. Хебраизацията, т.е. обучението на иврит, става главна задача в образованието на младите евреи. Поради недостига на учебници и средства, както и поради претовареността на учебните програми тази тенденция се налага бавно[268]. За да запазят своята автономност, еврейските училища разчитат на издръжката на общността, без да отказват и частичната финансова подкрепа от държавата. В периода 1919–1940 г. еврейската общност в България поддържа: детски училища, които достигат 13 през учебната 1928/29 година; първоначални училища, вариращи от 23 през 1923/24 учебна година до 18 през 1939/40 учебна година; прогимназии – от 5 през 1919/20 учебна година до 7 през 1928/29 учебна година[269]. Сред евреите бързо се увеличава броят на говорещите български език, посочван при преброяванията от 1920 до 1946 г. като говорим или матерен. Това е следствие от широкото навлизане на българския в учебните програми на еврейските училища, на образованието, което все повече еврейски младежи получават в следващите степени на българската образователна система, и на техния стремеж към пълноценно участие в живота на обществото и държавата. От друга страна, посоченият при преброяванията еврейски език често не е иврит, а ладино или идиш, практикувани от по-възрастното население[270].

След войната се актуализира въпросът за прехода от религиозно към светско управление на еврейската общност. Конфликтът между нотабили и ционисти относно ролята и мястото на главния равин, започнал преди Първата световна война, намира разрешение в „Устава за устройството и управлението на еврейските общини и Консисторията в България“, приет от Първия събор на еврейските общини /1920 г./ и допълнен и изменен от Втория събор /1932 г./. Той определя организацията и задачите на консисторията и еврейските общини, статута на духовниците и главния равин, организацията на духовните съдилища, на училищното дело и пр. Главният равин, освободен от административните си задължения и натоварен единствено с религиозни функции, преминава в подчинение на Консисторията. Запазват се останалите религиозни институции на еврейската общност – Върховният духовен съд и духовните съдилища, равините и синагогалните настоятелства. На практика провъзгласената в Устава пълна автономия на еврейската общност е ограничена от различните министерства и административни общини. В течение на две десетилетия Уставът не получава одобрение от МВнРИ. За Министерството продължава да е в сила положението, че еврейските общини са вероизповедни, ръководени от Главен равин и че еврейското малцинство е религиозно и като такова „следва да бъде покровителствано съгласно международните договори“, а не народностно и съответно управлявано от светски лица в лицето на Консисторията. Конфликтът, без да прераства в конфронтация, остава юридически нерешен до приемането на Закона за защита на държавата в края на 1940 г.[271]

В периода между двете световни войни еврейските общности укрепват заедно с добилата реален смисъл перспектива за ново национално убежище. Периодичният печат, който в преобладаващата си част е списван на български език, се разнообразява и нараства по обем, активизира се и дейността на различните еврейски организации.

Позлатена Менора /нач. на XX в./ на фона на свещения шкаф /Арон Акодеш/, където се съхраняват свитъците на Тората /Петокнижието/ в Софийската централна синагога – Сн. Вл. Пауновски. Еврейски исторически музей – София при Организация на евреите в България „Шалом“

Идейните противоречия, намерили израз на страниците на еврейската преса в предходните години, се запазват в основни линии, но се обогатяват с нови елементи, които отразяват идейната диференциация преди всичко в ционистките среди, от една страна, и между ционистите и левите еврейски организации – от друга. Вестник „Ашофар“ остава главният ционистки вестник до началото на Втората световна война. Дейността на създадения Еврейски национален фонд /Керен Таемет ле Исраел/ за улесняване и адаптиране на еврейската емиграция в Израел /Палестина/ намира подробно отражение на страниците на еврейския периодичен печат. Водеща роля в това отношение имат специалните издания като „Бюлетин на Палестинския комитет при Ционистката организация в България – Русе“ /1920–1921/ и „Бюлетин на Софийския комисариат на Керен Кайемет ле Исраел – София“ /1923–1924/, както и пловдивското издание „Вести из еврейския живот“ /1917–1918/ и в. „Нова Палестина“ /1922–1924/ – орган на Софийския клон на организацията Керен Айесод за подпомагане и настаняване на евреите в Палестина. Изданията на еврейските централни и местни институции в междувоенния период очертават системата на организация и самоорганизация на еврейската общност и дават цялостна представа за тяхната стопанска, социална и културна дейност. Богати на информация са: „Бюлетин на Централната консистория на евреите в България“ /1920–1942/, „Бюлетин на Главното равинство в България“ /1919 г./, „Бюлетин на Софийската еврейска община“ /1922–1938/ и пр. Значителен брой издания остават встрани от идеологическите противоречия и се занимават с културно-просветна проблематика. С такъв характер са: „Еврейски отзвуци“ /1924 г./, „Кадима“ /1932–1941/, „Еврейска реч“ /1931–1941/, „Пробуда“ /1933–1936/ и др. Еврейската общност продължава да води богат културен живот чрез своите читалища, Еврейския народен университет, Еврейския театър, хоровото и изобразителното изкуство, спортните и младежките организации[272].

Вековното съжителство между българи и евреи, изградените връзки и взаимоотношения в атмосфера на взаимна търпимост, както и толерантната държавна политика стимулират адаптивността на еврейската общност и процесите на интегрирането ѝ в българското общество. Това, наред с нейната малобройност, социална и професионална характеристика, допринася за липсата на развит и масов агресивен антисемитизъм в България[273].

До началото на Втората световна война расистките и антиеврейски идеи намират явни привърженици и последователи в средите на някои крайно десни националистически организации като Съюз „Българска родна защита“, „Народното социално движение“ на Ал. Цанков, „Съюзът на българските национални легиони“, „Ратници за напредъка на българщината“ и др. Но опитите за насаждане на расизъм и антисемитизъм в България в навечерието на Втората световна война имат имитативен характер и срещат противодействието на българския политически и интелектуален елит, на Българската православна църква, на самата еврейска общност[274]. Антиеврейската пропаганда по страниците на българския печат в края на 30-те години, която е стимулирана от Нюрнбергските расистки закони и особено антиеврейските закони с последвалите ги дискриминационни мерки към българските евреи са плод на външно влияние и политически натиск. Те нямат дълбоки корени в общественото съзнание и се отнасят не към „социалния“, а към „политическия антисемитизъм“, за който е решаващ съюзът с Германия[275]. До есента на 1939 г. в България няма антиеврейско законодателство. За инцидентните антисемитски прояви на някои екстремистки групировки по подражание на антиеврейските погроми в нацистка Германия правителството търси отговорност от виновните. Хипертрофираният национализъм, развит от нацизма до идеология на изтреблението, дава своя политически отзвук и в България с приемането под германски натиск на законодателство против еврейското население. През септември 1939 г. се вземат решения за изгонването на евреите – чужди поданици, от България. През октомври 1940 г. в Народното събрание е внесен законопроект, който на 23 януари 1941 г. се превръща в Закон за защита на нацията /ЗЗН/[276]. Неговото обсъждане в Народното събрание е съпътствано от масово и всестранно обществено недоволство[277]. Изработен по нацистки модел, той налага на евреите в България политически, граждански и имуществени ограничения. За мнозинството от българите законът е пряко отражение на връзките с Германия и предписанията му не се прилагат стриктно дори от държавните чиновници, с едно изключение – на клаузите, засягащи еврейската собственост[278]. В тази посока действа и приетият през юли 1941 г. Закон за еднократно облагане с данък на имуществата на лицата от еврейски произход[279].

Присъединяването на Вардарска и Беломорска Македония, Западна Тракия и Западните покрайнини към България през пролетта на 1941 г. увеличава числеността на еврейското население и еврейските общини. Към април 1943 г. под българска администрация има общо 31 еврейски общини – в Бургас, Берковица, Варна, Видин, Горна Джумая и т.н., като в присъединените през 1941 г. земи те са 9 – в Битоля, Пирот, Скопие, Щип, Гюмюрджина, Драма, Кавала, Ксанти, Серес[280]. Евреите в тях попадат под ударите на вече действащото в страната антиеврейско законодателство. С него се съобразяват и новоприетите наредби за устройството на обществения живот в новите области като Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи, която изключва местното еврейско население от числото на българските поданици[281].

През юни 1942 г. в Народното събрание е внесен „Закон за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси“, който е прокаран въпреки възраженията на легалната опозиция[282]. Пряко следствие от приложението му е създаденото на 26 август 1942 г. Комисарство по еврейските въпроси /КЕВ/[283], оглавено от Александър Белев. Наредбата от 26 август 1942 г. стимулира антиеврейското законодателство. За кратко време КЕВ издава десет наредби, които детайлно разработват начините и средствата за „окончателното разрешаване“ на еврейския въпрос в България. С указ на цар Борис III тези наредби са одобрени[284]. Негативният отзвук от антиеврейските закони в българското общество, проеврейските настроения, които по сведения на германското разузнаване намират почва дори и в двореца, както и нерешителността на кабинета на Богдан Филов едностранно да доведе докрай „окончателното решение“ на еврейския въпрос след ускорената законодателна инициатива на КЕВ активизират германския политически и дипломатически натиск. На 22 февруари 1943 г. по настояване на Германия е подписано тайно споразумение /Белев–Данекер/ за изселването на 20 000 евреи в германските източни области и на първо място – на евреите от новоприсъединените земи. С това българското правителство изпълнява решенията от конференцията във Ванзее /20 януари 1942 г./ за „окончателно решаване“ на еврейския въпрос чрез физическото изтребление на 11 милиона евреи в Европа. Между 4 март и 1 април 1943 г. с участието на български полицейски части и представители на КЕВ 7122 евреи от Битолска и Скопска област и 4221 от Беломорска област са депортирани в нацистките лагери на смъртта в Полша. Оставащите около 8600 души за „попълване на квотата“ трябва да се вземат от старите предели. В новоприсъединените земи режимът ограничава възможностите за организиране на обществен протест, а еврейското население е заблудено, че крайната цел на неговата депортация е „Стара България“. Акцията се провежда в пълна секретност и планът за изселването се изпълнява според замисъла[285].

Във вътрешността на страната информацията за предстоящото изпращане на „българските евреи“ в лагерите на смъртта поражда мощна кампания в тяхна защита, която обхваща широки слоеве от народа, интелигенцията, Църквата, нелегалната левица и легалната опозиция. Протестите в страната през март 1943 г. и изложението на 43 депу-

тати от правителственото мнозинство по инициатива на подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев дават възможност на Царя и правителството да лавират пред германския натиск. Първоначалният план за изселване на евреите от България през март се отменя. След майските протести, чиято връхна точка е демонстрацията в София на 24 май 1943 г., правителството преразглежда плана за депортиране и пристъпва към изселване на столичните евреи в провинцията. Вътрешната съпротива на всички нива, както и съображенията за външния отзвук за българската политика в променящата се ситуация по фронтовете правят безрезултатни опитите на Германия да оказва по-нататъшно въздействие върху София за „окончателно решаване" на еврейския въпрос. Макар и да не са им спестени униженията от прилагането на антисемитските закони, около 50 000 български евреи са спасени от смърт[286]. „Чудото с еврейския народ" в България показва и на други европейски страни, че е възможно да не се подчинят на германското искане за депортиране на еврейското им население[287].

Променената вътрешнополитическа и международна обстановка въздържат българските власти от по-нататъшна активност по прилагане на „окончателното решение". На 2 октомври 1943 г. министърът на вътрешните работи Дочо Христов констатира провала на антиеврейската политика в България. Нещо повече, внасят се някои облекчения и изменения в антиеврейските разпоредби, но едва правителството на Иван Багрянов прави по-категорична стъпка в тази посока, като на 31 август 1944 г. взема решение за ликвидиране на КЕВ, преминаване на еврейските общини под ведомството на Централната Консистория и отмяна на едни от най-тежките членове на ЗЗН и „Закона за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси"[288].

В навечерието на Втората световна война еврейското население в България е общност с висока степен на самоорганизация, която по демографски, социални и професионални характеристики се доближава до българското население. Това е както показател за адаптивността на евреите, така и предпоставка за взаимното разбирателство между българи и евреи. Традицията на безпроблемно междуетническо и религиозно съжителство и липсата на изявен агресивен антисемитизъм в българското общество прераства по време на Втората световна война в съпричастие към жертвите на расизма и в съпротива срещу физическото изтребление на българските евреи. Специфичните политически условия и военният режим, както и отсъствието на граждански структури за противодействие „позволяват" депортирането и изпращането в лагерите на смъртта на евреите от присъединените към България земи в Македония, Тракия и Пиротско. Преживелите войната български евреи възстановяват своите политически, икономически и културни права след радикалната промяна на политическата ситуация в България на 9 септември 1944 г.

* * *

Арменската и еврейската общност в България са сред най-старите етнорелигиозни общности по българските земи. Те се формират на преселническа основа от етноси, лишени от родина, ползващи се с държавна независимост, и притежават вековна история, религия, култура и език, благодарение на които съхраняват чувството си за идентичност. Съществено място в техния живот „в изгнание" заемат проблемите на диаспората и освобождаването или възстановяването на собствената им национална държава, които са и основният източник на вътрешни противоречия в общността. И арменците, и евреите в България са добре организирани, с действащи институции на консолидация: общини, църква, училище, обществени, културно-просветни и спортни организации, периодичен печат. Същевременно те притежават висока степен на адаптивност и интегриране в българското общество при запазване на собствения етнорелигиозен облик, което прави живота им на територията на българската държава част от общата българска история.

6. Католиците от западен и източен обред

Католиците в България са продукт на различни исторически епохи и събития, които са оставили траен отпечатък върху тяхното минало и настояще. Според обредността си биват католици от западен или латински обред, по-често назовавани римокатолици, и католици от източен или славянски обред, популярно наричани униати. В църковноадминистративно отношение са разделени на три диоцеза – Никополска епархия за римокатолиците в Северна България, Софийско-Пловдивска

Българи католици на поклонение в Рим, 1925 г. – БИА-НБКМ

епархия за римокатолиците в Южна България и отделна епархия за униатите, която обхваща територията на цялата страна, но в миналото е имала различни организационни прояви и наименования. В периода между двете световни войни общият брой на католиците от трите епархии и двата обреда и в най-големия си разцвет не надхвърля 60 000 души.

Всяка от епархиалните или обредните общности има специфичен исторически произход и собствено минало, които предопределят различната степен на вътрешна интеграция, на приспособимост към променящите се условия и на способност за развитие. Тяхната история изглежда обща и единна, ако се наблюдава отдалече и отвън, но погледната отблизо и отвътре, се разкрива като разнолика и многообразна. С цялата условност и схематичност на научното обобщение историческото развитие на католиците в България може да се сведе до три модела – религиозен, културен и политически.

Никополската епархия в Северна България, която новата историческа епоха след Освобождението заварва само като сянка на славно минало, се придържа към такъв модел на развитие, който залага повече на строгото спазване на религиозната практика, отколкото на културно-просветното издигане на католиците. Предимно по пътя на външната миграция и отчасти на вътрешния прираст до войните броят на католиците в епархията нараства от 5000 на 15 000 души. В историческото си развитие през този период те се показват като дезинтегрирана общност, разделена по териториален, етнически, езиков и културен признак на няколко ярко обособени подобщности или групи, с

малко или никакви контакти помежду си извън рамките на църковно-религиозния живот. Сред тях се открояват местните павликяни, преселниците от Банат, конгломератът от чужденци в градските енории, немските колонисти. Орденът на пасионистите, който от началото на XIX в. действа в епархията, се придържа към такава мисионерска стратегия, която показва редица дефекти – бавна национализация на клира, недостатъчно развитие на образователните институции и минимални усилия за преодоляване на етнокултурния сепаратизъм. В резултат историята на Никополската епархия се развива като поредица от нестихващи конфликти вътре в отделните общности, помежду им или с църковната йерархия, комплицирани и задълбочавани от погрешния подход на държавните институции към тях.

Софийско-Пловдивската епархия на западнообредните католици в Южна България демонстрира друг модел, който се основава на интензивна просветна, културна и социална дейност в католическа и некатолическа среда. Съизмерима по численост с Никополската, тя е със значително по-хомогенен състав, в който се откроява компактната в етническо, културно и териториално отношение група на южнобългарските павликяни, разнообразяван със задължителното присъствие на чужденците в градските енории. Важен интегриращ елемент на епархията е наличието на голямо градско средище с многобройна католическа общност като Пловдив. Орденът на капуцините, на чиито грижи са поверени южнобългарските католици, следва по-гъвкава мисионерска теория и практика, която му позволява да се приближи максимално до бита и ежедневието на населението и отрано да формира местен клир. Под чадъра на френския религиозен протекторат в Софийско-Пловдивската епархия успешно се интегрират и представители на други ордени и конгрегации, които развиват активна просветно-образователна дейност. В това отношение най-ярко се изявяват успенците, които съумяват да осъществят мощно културно излъчване в българското общество, символизирано от колежа „Св. Августин“ в Пловдив.

Католиците от източен обред или униатите, които в църковно-административно отношение са организирани в самостоятелна епархия, са образец на един модел, който с пълно основание може да се дефинира като политически. Унията като църковен феномен и униатите като религиозна общност са продукт на сложните взаимоотношения между католицизма и православието, при които политическият интерес на великите сили е втъкан в канонично-богословската канава на конфронтацията между Източната и Западната църква. Тя официално води началото си от 18/30 декември 1860 г., когато делегация от български духовни и светски лица подава чрез апостолическия викарий в Цариград молба до папа Пий IX за църковна уния. Корените на униатството са в Македония и Одринска Тракия и това още по-тясно го обвързва с българските национални и политически въжделения. От 1883 г. в църковно-административно отношение българското униатство е организирано в два диоцеза със статут на апостолически викариати – Тракийски викариат със седалище в Одрин и Македонски викариат със седалище в Солун. По усреднени данни в навечерието на Балканската война в Одринска Тракия се набровяват около 4000, а в Македония – около 7000 българи униати. В следосвобожденска България униатството присъства само като незабележима статистическа величина, която и в най-големия си разцвет не надхвърля 1000 души, но за сметка на това понякога получава широк обществен резонанс. Така става с повечето инцидентни и локални опити за разширяване на униатското присъствие в страната, които нямат особен успех, но неизменно предизвикват бурни реакции от страна на Българската православна църква /БПЦ/.

Тези вродени или придобити характеристики, които формират облика и различните модели за развитие на трите епархии, играят съществена роля в процесите на съвместимост или несъвместимост с държавните, църковните и обществените институции в България, и предопределят историята на католиците в рамките на епархийските общности. В годините от Освобождението до Балканската война Никополската епархия среща най-големи трудности в процеса на адаптация поради вътрешната разнородност, погрешния мисионерски подход на пасионистите и невинаги уместната, а често и некомпетентна намеса на държавата в църковно-религиозния живот на общността. Софийско-Пловдивската епархия в това отношение няма проблеми. Сравнително еднородна, сплотена около орденското и мирското духовенство от български произход и с културно-просветната дейност на франкофонските ордени и конгрегации, тя се превръща в представителна витрина на католическата църква в България. Нищожно като реално измерение в границите на българската държава, през този период униатството се подвизава повече в сферата на общественото съзнание под формата на неосъществими проекти или преувеличена опасност.

Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война изиграват за католиците същата роля, каквато имат в живота на българската нация въобще. В сгъстеното време на трите войни и двете национални катастрофи католиците изживяват надеждата и покрусата главно чрез успенския проект за Велика „католическа“ България и погрома над македонските и тракийските униати. Тук са заложени корените на униатското движение сред българското общество през лятото и есента на 1913 г., което се зарежда, развива и залязва изключително в средата на екзархийския клир като реакция на последиците от първата национална катастрофа. Освен това неумолимите закони на войната променят по такъв начин държавните институции и общественото съзнание, че в светлината на неизбежните военновременни ограничения католиците повече от всеки друг път изглеждат като чуждо тяло в българския национален организъм[289].

* * *

В годините на Първата световна война Никополската епархия привлича основната част от негативните обществени нагласи и става обект на несполучлив държавен експеримент за принудителна „национализация“, донякъде предизвикан от неприкритите съглашенофилски чувства на епархийския архиерей епископ Дамян Теелен /холандец/. След известно успокояване при земеделското управление през втората половина на 20-те и първата половина на 30-те години на XX в. епископът и клириците на Никополската епархия се оказват подложени на силен натиск от страна на държавните институции с цел да приспособят дейността и поведението си към потребностите на нацията, разбирани в духа на епохата. Основният залог в сблъсъка между църквата и държавата в рамките на Никополската епархия е нейното „национализиране“, т.е. замяната на духовниците чужденци с българи. Макар и да не постига напълно целта си, институционалният натиск консолидира католическата общност и мобилизира нейния морален и материален ресурс. Новият облик на епархията започва да се гради още от първите следвоенни години и до края на периода става факт. Външният натиск успява да направи дори онова, което дотогава неуспешно се опитва да постигне епархийската власт – да интегрира и консолидира различните етнокултурни групи в една единна католическа общност. Дори католиците в Белене, които в продължение на десетилетия са раздирани от местни противоречия, през този период вече се показват единни в реакцията си срещу опитите за външна намеса и чувствителни към съмненията по отношение на техния патриотизъм. Като видим израз на това ново самочувствие в Белене и в други католически селища се издигат паметници на загиналите във войните за национално обединение католици.

В периода между двете световни войни числеността на католиците в Никополската епархия бележи стабилен растеж, който се дължи не само на естествен, но и на механичен прираст. През 1941 г. католиците в Никополската епархия са 20 221 души, като броят им се увеличава с 25% в сравнение с края на Първата световна война. Те са съсредоточени в около 20 селища, някои от които имат по две енории. Освен в традиционно „павликянските“ – Белене, Ореш, Трънчовица и Лъжене, и „банатските“ – Асеново, Гостиля, Бърдарски геран и Драгомирово, католически общности има в Русе, Варна, Свищов и други населени места. В навечерието и по време на Втората световна война Никополската епархия преживява интензивни миграционни процеси. По-голямата част от немците се изселват в Германия и така тази етнорелигиозна общност, която дотогава ревниво пази своята културна автономия, на практика престава да съществува. Изселването ускорява процеса на „побългаряване“ на градските енории, а в трите села с немско население – Бърдарски геран, Царев брод /бивше Енидже/ и Германци – се настаняват нови български заселници от Банат или от католическите селища в Северна България[290].

През този период е направен известен пробив и по отношение на най-спорния въпрос – „национализирането“ на клира или въвеждането в служение на местни свещеници, българи по националност и поданство. Сред новите попълнения на епархията е Евгений Босилков, бъдещият епископ и мъченик[291]. Въпреки това в клира на Никополската епархия продължават да преобладават чужденците. През 1939 г. в епархията действат общо 31 свещеници, от които 20 чужденци и 11 българи. От 126 монахини, представителки на четири конгрегации, около 30 са българки. Едно сравнение със Софийско-Пловдивската епархия, в която още от края на XIX – началото на XX в. с малки изключения цялото енорийско свещеничество е местно, а от 1916 г. и епископите са българи, подсказва, че причините за бавното национализиране на Никополската епархия се крият не само в нейната мултиетничност или в липсата на достатъчно на брой и задоволителни по качество кандидати за духовно поприще, но и в неспособността или нежеланието

Католическата църква „Св. Павел от Кръста“ в Русе. Съвременен вид – Архив ТАНГРА ТанНакРа

на църковната власт да реши този проблем във вреда на чуждите мисионери. Точно този аспект от дейността на пасионистите им създава най-големите проблеми с държавата и обществото, които дълго време влияят негативно върху живота на северноългарските католици[292].

Известно подобрение в периода между двете световни войни бележи и развитието на образованието. При все това и по този показател Никополската епархия продължава да отстъпва на Софийско-Пловдивската и да показва някои диспропорции. Училищата в селата с католическо население са начални и по-рядко прогимназиални, а децата на местните католици само по изключение получават възможност да продължат образованието си в по-горна степен. В Никополската епархия има 3 девически и 2 мъжки частни колежа, съсредоточени в Русе и Варна. През учебната 1930–1931 г. в гимназиалните класове на тези заведения са записани 219 ученици, от които едва 12 са католици. Само 96 от учениците в гимназиалните класове са българи, което свидетелства, че тези училища не са конкурентоспособни по отношение на държавните и другите частни гимназии в Русе и Варна[293]. За сравнение може да се изтъкне, че в аналогичните католически заведения в Софийско-Пловдивската епархия българите са преобладаващо мнозинство, а католическото присъствие е в съизмерими с числеността на католиците пропорции.

Софийско-Пловдивската епархия оправдано може да се използва като база за сравнение, защото и в годините между двете световни войни продължава да играе водеща роля в България. Тя държи първенството не само по броя на католиците, но и по развитието на своите църковни, просветни и социални институции. Както в миналото, така и след Първата световна война най-здравият фундамент на епархията е нейната етнокултурна хомогенност. На същата основа гради своята печеливша политика и епархийският архиерей епископ Викенти Пеев.

От 18 420 души през 1918 г. броят на католиците в Софийско-Пловдивската епархия нараства на 27 715 през 1941 г. Почти 80% от римокатолиците са съсредоточени в Пловдив и околните „павликянски“ села: Пловдив – 6405, Балтаджи /Секирово/ – 5153, Калъчли /Генерал Николаево/ – 5001, Хамбарли /Житница/ – 1993, Селджиково /Калояново/ – 1065, и т.н.[294] Чужденците в градовете са малцинство и не играят решаваща роля в църковно-религиозния живот. Дори енорията в София, която поначало е създадена от чужденци, през този период добива преобладаващо български облик. Този процес на „побългаряване“, който се осъществява чрез смесени бракове или по пътя на културната адаптация, е характерен най-вече за представителите на славянските народности – поляците, чехите, хърватите и преселниците от голямото рударско село Яневo в Косово.

С малки изключения всички енорийски свещеници в епархията са българи. Съзнателна и целенасочена политика за привличане на местни кадри в своите редове водят и действащите тук десетина католически ордена и конгрегации, като при някои от тях българите преобладават. Сред мъжките религиозни общества най-многобройни са капуцините – 42 души, от които 32 са свещеници, а 10 обикновени монаси или братя. С изключение на един австриец и един словенец всички те са българи и български поданици. От 1921 г. главната резиденция на капуцините се установява в Пловдив. Представителите на този орден изпълняват преди всичко службата на енорийски или помощни свещеници. Капуцините държат и двете основни издания на Католическата църква в България – в. „Истина“ и календара „Св. Кирил и Методий“[295]. Успенците са 28 души, от които 9 са българи, а останалите чужденци. Повечето от тях са ангажирани в колежа „Св. Августин“ в Пловдив. Братята на християнските училища, които поддържат колежа „Св. св. Кирил и Методий“ в София, са 33 души само чужденци /французи и германци/. Сред женските религиозни общества се открояват монахините от конгрегацията Св. Йосиф на Явлението или йосифинките, на брой 52, от които 17 българки, а останалите предимно французойки. Йосифинките се занимават с девическото образование и поддържат четири учебни заведения в София, Пловдив и Бургас. Загребската провинция на конгрегацията Св. Викенти е представена с 59 монахини, известни в България като викентинки, аграмки или просто загребски милосърдни сестри. Тяхната сфера на дейност е образованието и здравеопазването. На тях принадлежи болницата „Княгиня Евдокия“ в Пловдив, девическият колеж „Санкта Мария“ и сиропиталището „Княгиня Надежда“ в София, и девическото училище в Малко Търново. Викентинките наброяват 59 монахини, от които 25 хърватки, 24 българки, а останалите австрийки и словенки[296].

Ордените и конгрегациите, действащи в Софийско-Пловдивската епархия, водят съзнателна и целенасочена политика за привличане на членове от средите на българското население. Всъщност само братята на християнските училища и арменците мъхитаристи нямат българи в своите редове. При някои религиозни общества като капуцините, облатките и елисаветинките българите са мнозинство. От всички свещенослужители в епархията, които с епископа, мирските и орденските свещеници, и монасите и монахините възлизат на 288 души, 120 са българи и българки, което е близо половината от общия им брой. Относително малкият брой на енориите /официално 12/, фаворизирането на мирските свещеници и поощряването на процеса на българизация на ордените и конгрегациите са основните елементи от стратегията на епископ Викенти Пеев, с която той задоволява изискванията на държавата.

Както в миналото, така и през разглеждания период Софийско-Пловдивската епархия е образец за развитието на училищно-просветното дело на католиците в България. Въпреки нарастващото германско политическо влияние то продължава да бъде преобладаващо франкофонско. И през този период със своята образователна, възпитателна,

Архиепископ Анджело Джузепе Ронкали, бъдещият папа Йоан XXIII, апостолически делегат в България от 1925 до 1935 г. – Алманах Македония. С., 1931 г.

културна и спортна дейност колежът „Св. Августин“ на успенците в Пловдив продължава да бъде едно от най-авторитетните средни учебни заведения в страната. От откриването му през 1884 г. до юбилейната му 50-годишнина през 1934 г. през него минават около 14 000 ученици[297]. Отличителната характеристика на колежа „Св. Августин“, както и на другите аналогични католически заведения е, че не са конфесионално капсулирани в католическата общност, а са отворени за представители на всички вероизповедания в страната и на първо място за източноправославните българи, които преобладават сред техните възпитаници. От 2261 ученици в деветте частни католически колежа и училища в епархията през учебната 1931/32 г.

1450 са източноправославни, 374 са католици, 369 са израилтяни/юдаисти и 62 са от друго вероизповедание[298]. Отличната езикова подготовка, строгата дисциплина, доброто възпитание и модерното образование са най-атрактивните страни на католическите колежи, които обясняват и предопределят тяхната популярност сред средната класа на българското общество[299].

Освен че служи като еталон на католическото образование, Софийско-Пловдивската епархия дава най-голям принос за развитието на здравно-медицинското дело на Католическата църква в България. Към двете католически болници в София и Пловдив, които съществуват от предходния период, сега се прибавя и трета енорийска католическа болница в с. Калъчли /Генерал Николаево, днес квартал на гр. Раковски/.

В годините непосредствено след Първата световна война в границите на българската държава се наброяват около 9000 униати, в огромното си мнозинство бежанци от Македония и Тракия. Те са пръснати в над 30 селища, но само в 19 имат организирани църковни общини – енории. От тях 8 са стари униатски енории, съществували до 1912 г., а останалите са новосъздадени от придошлите бежанци. Броят на униатските свещеници тогава възлиза на 39 души, от които по шестима се установяват в София и Пловдив, а по трима в Стара Загора и Малко Търново. Повечето от униатските енории принадлежат на тракийските униати, които се заселват компактно в някои погранични села на Югоизточна България. За разлика от тракийските, македонските униати не успяват да се организират така добре в църковно отношение. По-голямата част от тях се заселват в София, където тогава се наброяват около 3000 източнообредни католици[300].

През първата половина на 20-те години изпъква нуждата от цялостна реорганизация на църковно-административното устройство на българското униатство. Това е една от основните задачи на първия апостолически визитатор на Св. Престол в България архиепископ Анджело Джузепе Ронкали /бъдещият папа Йоан XXIII/, пристигнал през април 1925 г. С негово съдействие неуредените въпроси и проблеми между клириците на бившия Македонски и Тракийски викариат са окончателно решени и всички униати на територията на страната са организирани в една обща източнообредна епархия. За неин администратор през септември с.г. е назначен архимандрит Кирил Куртев /от средите на тракийските униати/, който в края на следващата година е въздигнат в епископски сан. Под негово управление в годините между двете световни войни униатската епархия, която официално се именува „Източна католическа митрополия в България“, успява да се закрепи в организационно и кадрово отношение и дори да отбележи известен растеж с откриването на нови енории, навлизането на нови свещеници и разкриването на някои културно-просветни и благотворителни институции.

През 1939 г. в България се наброяват 20 униатски енории, които покриват 37 селища, тъй като някои от енориите са съставни. Според официалните църковни статистики броят на униатите възлиза на 9520 души, от които 1700 бивши македонски и тракийски бежанци остават все още неорганизирани в църковно отношение. Униатските духовници по това време са 41, включително един действащ и един пенсиониран епископ. В страната има 19 униатски църкви, един параклис, три молитвени дома в частни сгради, а в седем селища вярващите се обслужват от приходящи свещеници в частни домове[301]. Под прякото ръководство на Католическата източна митрополия се намират две монахински общества – на евхаристинките, създадено и със зона на действие в Македония, като част от монахините му след войните се прехвърлят в България; и на кармелитките, пристигнали от Цариград през 1935 г. Някои от униатските духовници, предимно тракийци, са членове на религиозните общества на успенците и възкресенците, които още от предходния период развиват активна мисионерска дейност в България. Униатите в страната разполагат с една частна прогимназия в Малко Търново и по различно време с четири духовни семинарии с пансиони в Пловдив, Ямбол, Стара Загора и София. Евхаристинките поддържат сиропиталище с трапезария за бедни в София и детски колонии в с. Покрован, Ивайловградско, и с. Ново Делчево, Петричко. Българските униати имат и някои културно-просветни и благотворителни организации, от които най-значителни и дълготрайни са Македонската католическа лига и дружеството „Св. св. Кирил и Методий“[302].

В периода между двете световни войни униатската общност в България, макар и сравнително малочислена, се превръща в поле на сложни и динамични процеси, които окончателно формират нейния облик. Зад видимата страна на въпроса за църковно-административната консолидация на Македонския и Тракийския викариат и зад взаимните претенции на техните клирици всъщност се решава проблемът за идентичността.

Макар да се създават и да съществуват при еднакви условия от гледна точка на юридически

статут, етнически субстрат и културна среда, Македонският и Тракийският викариат се развиват под въздействието на два различни мисионерски модела, оставили върху тях траен отпечатък. Лазаристите, които до войните действат сред българите в Македония, се придържат по-строго към първичния идеал на унията при съхраняване на обредна, канонична и догматична автентичност. По тази причина клирът на Македонския викариат носи всички атрибути на православието – повечето от македонските свещеници са женени и с многолюдни семейства, притежават недостатъчна общообразователна и богословска подготовка, а понятието им за църква и религия рядко надхвърля равнището на обредността. За разлика от тях, успенците и възкресенците, базирани първоначално в Одрин, но проникнали впоследствие и на територията на България, споделят едно по-прагматично разбиране за унията като етап от приобщаването /респективно сливането/ към католическата църква. Като следствие от това схващане всички униатски свещеници в Тракийския викариат са неженени, повечето имат солидно богословско и философско образование, някои са учили на Запад.

В крайна сметка при униатите от Македония и Одринска Тракия се получава обратното на онова, което се забелязва при техните православни сънародници. По политически или емоционални подбуди Екзархията, българската държава и революционните организации винаги са инвестирали повече усилия и средства в Македония, отколкото в Одринска Тракия. Затова до войните македонските българи напълно доминират в общите институции над тракийските си сънародници. Когато униатските бежанци от Македония и Одринска Тракия се срещат в България, на преден план изпъква проблемът за идентичността, който най-ярко пролича в поведението на духовенството от двата източнообредни викариата. Тракийският униатски клир вече се отличава до такава степен от екзархийския си аналог, че възможността за интеграция чрез преминаване на служба в лоното на БПЦ е неосъществима. Униатските свещеници от Македония обаче се сблъскват с православни духовници, които почти с нищо не се различават от тях. Освен това македонските униати, които винаги са акцентирали повече на политическите, отколкото на църковните аспекти на униатството, са активни участници в националноосвободителните борби. Тяхната обвързаност с македонските революционни, културни и благотворителни организации е много силна и често надделява над конфесионалната солидарност. Униатите от бившия Тракийски викариат не са изправени пред подобна съблазън, тъй като самостоятелните тракийски организации нямат нито традициите, нито обаянието на македонските. В крайна сметка става така, че в борбата за надмощие в организацията, управлението и облика на българското униатство в годините между двете световни войни тракийците вземат своя малък реванш за подчинеността им в екзархийското църковно-училищно дело и в македоно-одринското революционно движение в предходния период[303].

ГЛАВА ПЕТА

БЪЛГАРСКИТЕ МАЛЦИНСТВЕНИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕД ОБЩЕСТВОТО НА НАРОДИТЕ И КОМИНТЕРНА

1. Българските малцинствени проблеми пред Обществото на народите

Юридическата основа на международната система за защита на малцинствата, създадена след Първата световна война, се състои от многостранни и двустранни договори, договорни клаузи и едностранни декларации, които ангажират 16 държави и се отнасят до около 22 милиона души малцинствено население. Голямата иновация са „гаранционните“ клаузи, според които за първи път в историята една постоянна международна организация, каквато е Обществото на народите /ОН/, става гарант за зачитането на правата на малцинствата. Главната цел на системата е да поддържа мира и стабилността в районите, където малцинствените проблеми могат да предизвикат международни конфликти. Малцинствените договори, клаузи и декларации обаче не обвързват всички държави членки на ОН, като великите сили, победителки във войната, и дори победена Германия не поемат съответните международни задължения, както например държавите от Централна и Югоизточна Европа. Тази липса на универсалност е основна слабост на системата и предизвиква много критики по неин адрес. Наред с това системата предполага запазването на геополитическото статукво, наложено след Първата световна война – едно ста-

тукво, което е обременено с много малцинствени и териториални спорове. На теория се санкционира идеята, че зачитането на човешката личност е край и смисъл на всеки суверенитет. Държавите, които са обвързани със съответните ангажименти, признават, че въпросът за третирането на малцинствата на тяхна територия е от международен интерес. На практика в дейността на ОН по малцинствената защита надделява политическият над хуманитарния елемент, тъй като държавният суверенитет се поставя над другите съображения.

Общите норми във всички международни актове, отнасящи се до малцинствата, са: осигуряване на правата на лицата, принадлежащи към расови /етнически или народностни/, езикови и религиозни малцинства или на конкретни малцинствени групи, превръщане на международно поетите ангажименти във вътрешни закони на съответните държави и поставяне на прилагането на тези ангажименти под гаранцията на Съвета на ОН. Правата, които се предоставят на малцинствата, са две категории: „негативни права", които трябва да предотвратят тяхната дискриминация, и „позитивни права", отнасящи се до защитата на специфичната им идентичност. Договорите не посочват изрично всички ползватели на тези права, но понякога визират конкретни малцинствени групи, на които се гарантират специални права. С изключение на тези групи и на правата в сферата на образованието, малцинствата не се разглеждат като общности, а приоритетно като индивиди, принадлежащи към общности.

Първоначално процедурата за прилагане на гаранцията на ОН по отношение на защитата на малцинствата предвижда само две мерки: 1/ Всеки член на Съвета на ОН[1] има право да обърне внимането на този орган върху нарушаване или опасност от нарушаване на поетите договорни задължения, след което Съветът трябва да се произнесе по въпроса; и 2/ Всяко различие на мненията следва да бъде тълкувано като такова от международен характер според Пакта на ОН и трябва да бъде отнесено пред Постоянния международен съд. Покъсно Съветът на ОН създава и прилага специална процедура, основаваща се на правото да се изпращат петиции във връзка с третирането на малцинствата, които следва да отговарят на определени условия, както и на Комитетите за малцинствата /наречени „Комитети на тримата"/, които се формират от председателя на Съвета и двама назначени от него членове и са натоварени да се произнесат по оплакванията за нарушаване на малцинствените права. Главен двигател и опора на тази процедура става Секцията за малцинствата към Секретариата на световната организация[2]. Действайки преди всичко със средствата на дипломацията „при затворени врата", Секцията упражнява един вид постоянен контрол от името на Съвета и Комитетите на тримата.

Поради липсата на наднационална власт, способна да наложи на различните страни да изпълнят своите международни ангажименти, резултатите от прилагането на системата за защита на малцинствата зависят в голяма степен от добрата воля на държавите и сътрудничеството между тях. Страните, имащи на своя територия значителни по численост и иредентистки настроени малцинства, които са подложени на малцинствени и ревизионистични претенции и които съответно поддържат териториалното статукво, избягват прилагането на малцинствените си задължения тогава, когато това е възможно, и се противопоставят на опитите да се подобри възприетата процедура. Представителите на малцинствата най-често критикуват системата, обвинявайки я в неспособност да защити техните права. Позицията на малцинствата се подкрепя от етнически родствените им държави, които се ангажират със съдбата на сънародниците зад граница и се стремят да подобрят ефективността на малцинствената защита. Този интерес обаче често е свързан с териториално-ревизионистични намерения, които не се съвместяват с целите на системата. От своя страна, органите на ОН се опитват да правят концесии и на двете страни, но определящата тенденция в тяхното поведение е да приемат гледната точка на държавите, които се противопоставят на промените в системата[3].

Международните ангажименти на българската държава спрямо малцинствата през периода след Първата световна война произтичат от специалните клаузи на Ньойския договор /чл. 49–57, отдел IV – Покровителство на малцинствата, част III – Политически клаузи/[4]. За разлика от негодуванието срещу териториалните, репарационните и военните клаузи на договора, „победена" България не само не изразява някакво несъгласие с наложените ѝ ангажименти за защита на малцинствата, както реагират съседните на нея държави от лагера на „победителите", но и ги приема „с благодарност". Това се обяснява донякъде с факта, че страната няма сериозни вътрешни малцинствени проблеми, както и с това, че някои от наложените ѝ ангажименти към малцинствата вече са залегнали в Търновската конституция /1879 г./, вът-

Секцията за малцинствата при ОН с председател Ерик Колбан – La Bulgarie et la Société des Nations. Documents pour L'Histoire. Genève, 1986

решното законодателството и политическата практика. По-голямо значение обаче има обстоятелството, че създадената система за защита на малцинствата под гаранцията на ОН се очаква да обвърже и съседните държави, в които остават значителни български малцинства[5]. Тя се оценява като благоприятна за България, тъй като дава възможност да се огласи положението на българските общности зад граница и създава условия за активна дипломатическа дейност в тяхна защита[6].

По време на дебатите, свързани с реформирането на системата за защита на малцинствата, през 1929 г. българската позиция е в духа на предложенията за подобряване на процедурата за малцинствените петиции с оглед нейната по-голяма ефективност. Правителството подчертава, че гарантирането на правата на българските малцинства би осигурило мира в България, би отхвърлило бремето, което ѝ налагат бежанците българи, идващи от съседните държави, и би създало поблагоприятен климат в отношенията със съседите. Наред с това то добавя някои нови препоръки към процедурата, а именно: да се имат предвид случаите, когато малцинствата са подложени на такъв натиск, който не им позволява да се обърнат направо към ОН, без да се изложат на преследвания, и затова са принудени да депозират своите оплаквания чрез посредничеството на техни организации в други държави; да се вземат мерки от страна на Съвета да се разглежда съдържанието на петициите на място и да се контролира прилагането на евентуалните препоръки към съответните правителства. С оглед липсата на дефиниция за малцинство и оспорването на идентичността на някои български общности в съседни държави в правителствения меморандум до Съвета на ОН се предлагат шест основни обективни критерии, за да се установи наличието на малцинство[7]. Тези предложения на управляващите в София се поддържат и от организациите на българските бежанци, които

по същия повод изпращат в ОН своите виждания по малцинствения въпрос[8].

Надеждата, че световната организация би могла да реши болезнените проблеми на България, включително свързаните с българските малцинства извън страната, обяснява големия интерес и привързаността на всички политически и обществени среди в страната към ОН. Впечатлен от този факт по време на своето посещение в България, директорът на Секцията за малцинствата при ОН Пабло де Аскарате отбелязва в своя доклад: „Аз мисля, че не би било лесно да се намери страна, където това чувство се проявява с такава широта." Висшият функционер на световната организация констатира липсата на политически проблеми, свързани с малцинствата в България, но от друга страна – и силната загриженост на политическите и обществените среди за съдбата на българските общности в съседните държави[9].

Тенденцията в развитието на законодателството и политическата практика на българската държава спрямо вътрешните малцинства до 1944 г. е от сравнително широка автономия към постепенно установяване на по-силен контрол върху институциите, в рамките на които се осъществяват малцинствените права[10]. Правителствата, местните власти и десни националистически организации предприемат политически мотивирани асимилационни и дискриминационни мерки спрямо някои малцинства предимно по време на войните или след превратите от 1923 и 1934 г., както и като реакция на влошеното положение на българските малцинства в съседните държави /специално спрямо власи и гърци/ или на националистическата пропаганда, свързана с кемалистка Турция /по отношение на мюсюлмани и турци/. Но положението на малцинствените общности в страната като цяло не създава сериозни вътрешни кризи. За това допринасят традициите на добро съжителство и на взаимна търпимост, които впечатляват външни наблюдатели[11] и намират най-синтезиран израз в спасяването на българските евреи от холокоста по време на Втората световна война. Освен често изтъкваните народопсихологически обяснения, от голямо значение за продължаването на тези традиции са конкретните характеристики на малцинствените реалности в страната. За разлика от ситуацията в съседни държави, малцинствата в България като цяло не предявяват политически сепаратистки искания, нямат водещи позиции в стопанския, социалния и културния живот, а най-многобройните сред тях живеят в условията на традиционното /турци, българи мюсюлмани/ и дори на номадското общество /част от циганите и др./.

В съответствие с водещата външнополитическа цел на национално-териториалното обединение и наличието на значителни български общности в съседните държави външните малцинствени проблеми имат несъмнен приоритет над вътрешните в националната политика на България. Това се потвърждава както от международните постъпки на правителствата в София за защитата на българските малцинства, така и от петиционната практика в ОН. Според данните, събрани от Теодор Димитров, изпратените през междувоенния период до световната организация в Женева и обявени за приемливи петиции относно положението на българските малцинства в съседните на България държави са общо 41. От тях 23 се отнасят до българите в Югославия, 9 – до българите в Гърция, 8 – до българите в Румъния, и една – до българските малцинства и в трите посочени страни. От друга страна, докато съответните петиции относно малцинствата в Румъния са 81, за малцинствата в Югославия – 47, а за тези в Гърция – 44, само две от приетите от ОН петиции визират положението на малцинства в България: едната се отнася до имотите на мигрирали в Турция мюсюлмани след тяхното завръщане в Пиринска Македония, а другата – до положението на румънците/власите в Тимошката област[12].

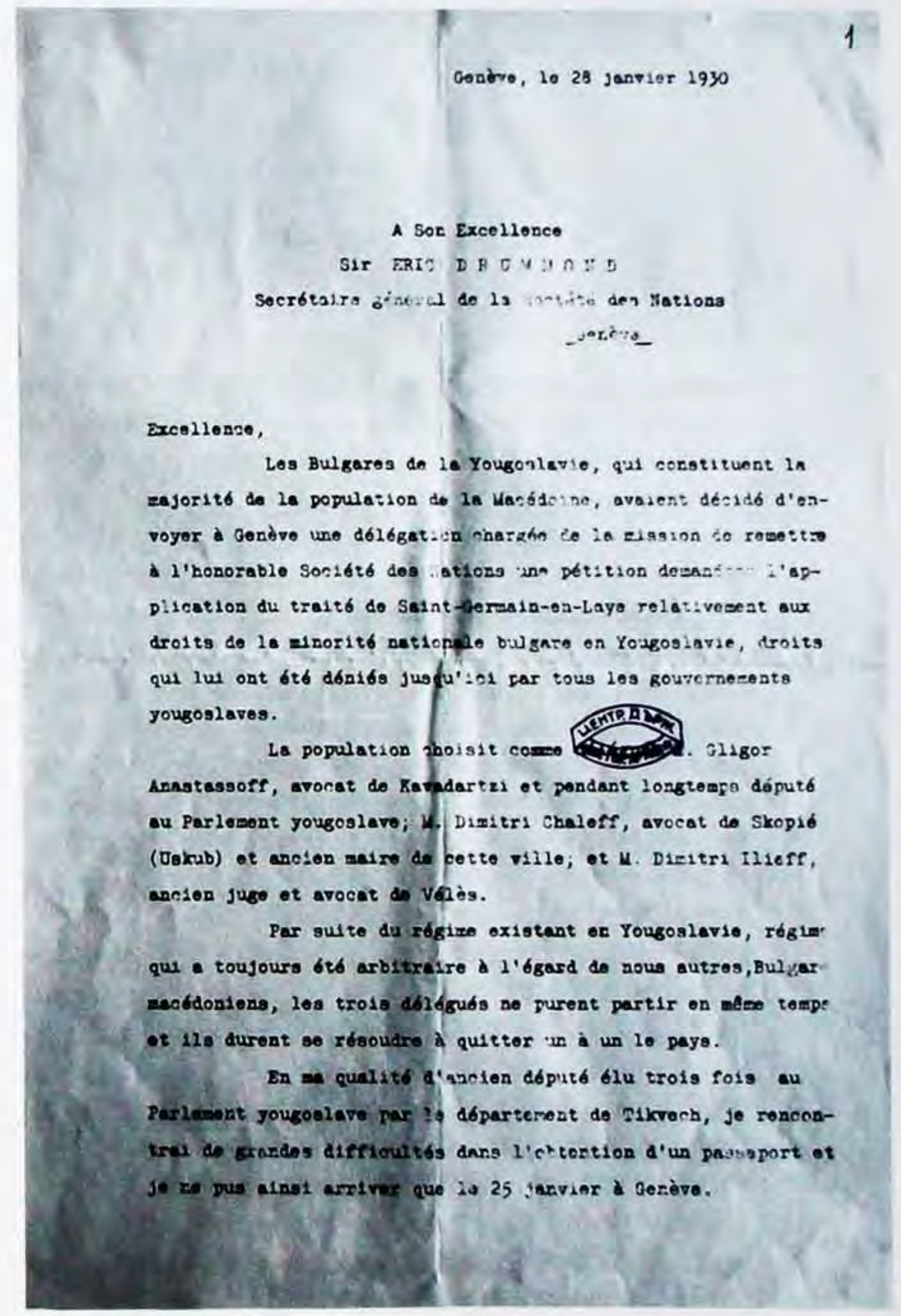
Петиции под формата на писма, телеграми, изложения, апели и др. с оплаквания относно третирането на българските малцинства в Югославия, Гърция и Румъния се изпращат до Главния секретар на ОН от обществени организации и граждани от България и чужбина. Сред най-активните източници на петиции са организациите на бежанците от Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини и Бесарабия. Такива са /така, както са подписани/: Националният комитет на Съюза на македонските братства, Изпълнителният комитет на Македонската емигрантска организация, Съюзът на македонските студентски дружества в чужбина, Съюзът на македонските младежки организации в България, Съюзът на македонските политически организации в САЩ и Канада, Върховният комитет на тракийските организации, Съюзът на тракийските бежанци, Съюзът на добруджанските дружества, Върховният комитет на бежанските организации от Западните покрайнини, Съюзът на бесарабските българи в България. Петиции се изпращат и от различни обществени, професионални или църковни среди в България, като Българското дружество за мир и ОН, студентски, младежки и женски дружества, граждански събрания и митинги, преподаватели от Софийския университет, духовници от Българската православна църква и от протестантските църкви в България. Положението на българските малцинства става обект и на петиции, изпращани от правозащитни и граждански сдружения в чужбина, като Френската лига за защита на правата на човека и гражданина, Балканския комитет в Лондон, Международния комитет за политическите затворници в Ню Йорк и др.

Съдържанието на петициите предоставя изобилна информация за положението на българските малцинства в съседните държави и нарушаването на техните права по договорите в резултат на съответната политика на тези държави. Вносителите настояват за решителна намеса на световната организация, за да се спрат нередностите, злоупотребите, преследванията и насилията срещу българите и да се гарантират техните малцинствени права. Много от изпратените петиции обаче са отхвърлени от Секцията за малцинствата към Секретариата на ОН като неприемливи. Аргументите за това са нарушения на процедурните изисквания, а именно – използвания в документите „краен и несдържан език" по отношение на държавната администрация, под чиято власт се намират българските малцинства, исканията за ревизия на мирните договори или обстоятелството, че източникът на оплакванията не се намира в средите на българското население в Югославия, Гърция и Румъния.

Според възприетата процедура Секцията за малцинствата изпраща приетите петиции на засегнатите правителства за евентуален отговор от тяхна страна. Така наречените „забележки", или отговори на правителствата винаги оспорват основателността на петициите и техния източник, особено правото на един външен за държавата петиционер да говори от името на съответното малцинство. Представените факти в нарушение на малцинствените договори се отхвърлят, подценяват или обясняват с причини извън държавната политика към малцинствата. Все пак някои петиции, по-специално третиращи проблемите на българите в Южна Добруджа, са последвани от правител-

Димитър Шалев, Григор Анастасов и Димитър Илиев /от ляво надясно/ вносители на Петиция в ОН – Алманах Македония, 1931 г.

1

Genève, le 28 janvier 1930

A Son Excellence
Sir ERIC DRUMMOND
Secrétaire général de la Société des Nations
Genève

Excellence,

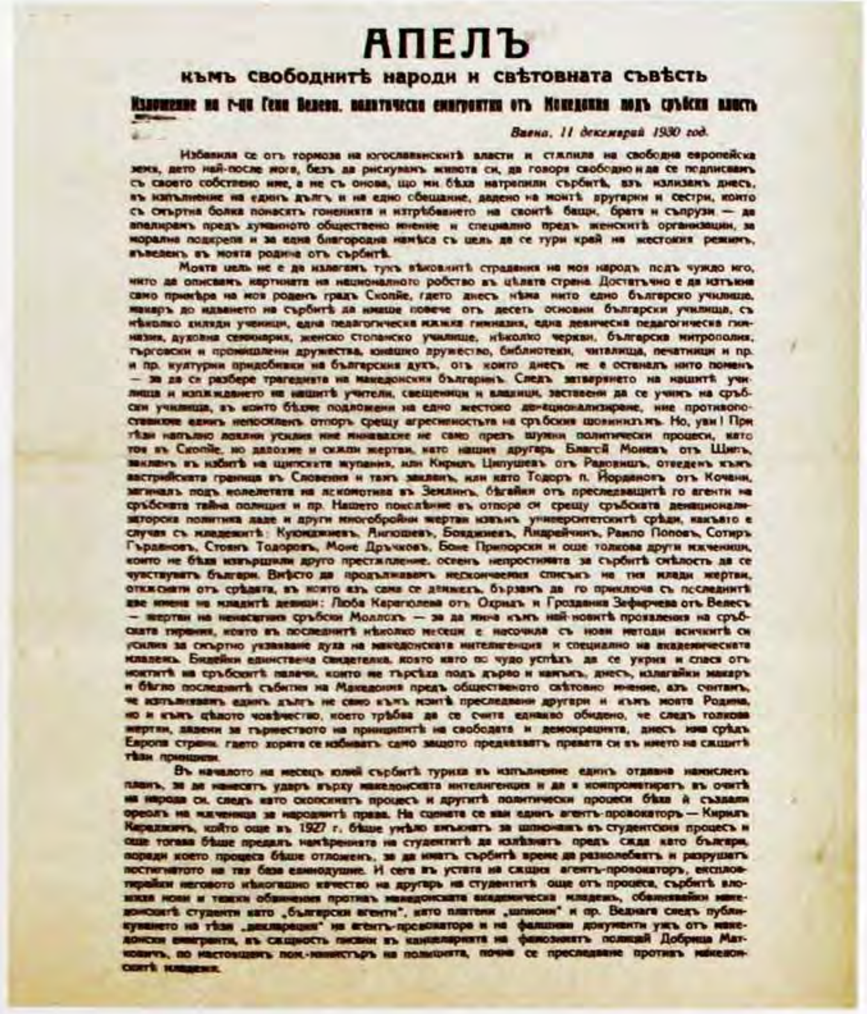
Les Bulgares de la Yougoslavie, qui constituent la majorité de la population de la Macédoine, avaient décidé d'envoyer à Genève une délégation chargée de la mission de remettre à l'honorable Société des Nations une pétition demandant l'application du traité de Saint-Germain-en-Laye relativement aux droits de la minorité nationale bulgare en Yougoslavie, droits qui lui ont été déniés jusqu'ici par tous les gouvernements yougoslaves.

La population choisit comme [illegible]. Gligor Anastassoff, avocat de Kavadartzi et pendant longtemps député au Parlement yougoslave; M. Dimitri Chaleff, avocat de Skopié (Uskub) et ancien maire de cette ville; et M. Dimitri Ilieff, ancien juge et avocat de Vélès.

Par suite du régime existant en Yougoslavie, régime qui a toujours été arbitraire à l'égard de nous autres, Bulgares macédoniens, les trois délégués ne purent partir en même temps et ils durent se résoudre à quitter un à un le pays.

En ma qualité d'ancien député élu trois fois au Parlement yougoslave par le département de Tikvech, je rencontrai de grandes difficultés dans l'obtention d'un passeport et je ne pus ainsi arriver que le 25 janvier à Genève.

Факсимиле на петицията на Д. Шалев и др. Фр. ез. Копие – ЦДА

АПЕЛЪ
къмъ свободнитѣ народи и свѣтовната съвѣсть

Изложение на г-ца Гена Велева, политическа емигрантка отъ Македония подъ сръбска власть

Виена, 11 декемврий 1930 год.

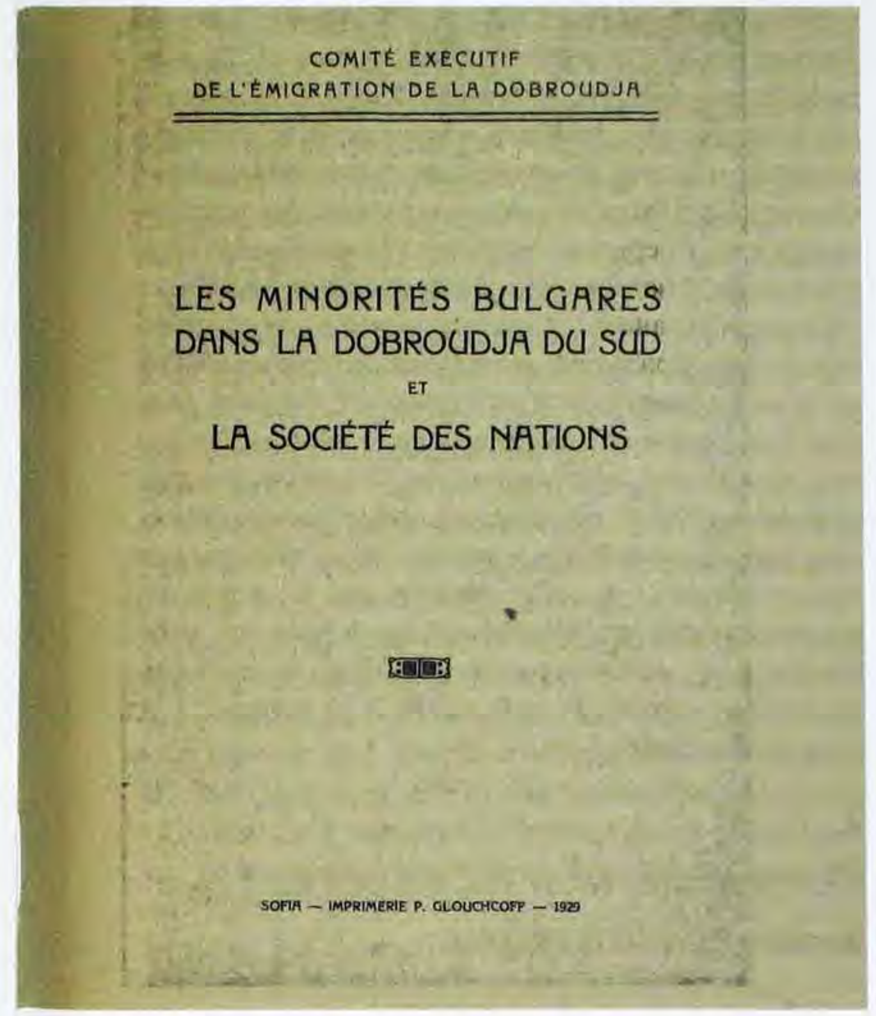
Избавила се отъ тормоза на югославянскитѣ власти и стъпила на свободна европейска земя, дето най-после мога, безъ да рискувамъ живота си, да говоря свободно и да се подписвамъ съ своето собствено име, а не съ онова, що ми бѣха натрапили сърбитѣ, азъ излизамъ днесъ, въ изпълнение на единъ дългъ и на едно обещание, дадено на моитѣ другарки и сестри, които съ смъртна болка понасятъ гоненията и изтрѣбването на своитѣ бащи, братя и съпрузи — да апелирамъ предъ хуманното обществено мнение и специално предъ женскитѣ организации, за морална подкрепа и за една благородна намѣса съ цель да се тури край на жестокия режимъ, въведенъ въ моята родина отъ сърбитѣ.

Моята цель не е да излагамъ тукъ вѣковнитѣ страдания на моя народъ подъ чуждо иго, нито да описвамъ картината на националното робство въ цѣлата страна. Достатъчно е да изтъкна ...

ствени разследвания на място, които в отделни случаи препоръчват мерки в полза на местното население. Исканията за международни „анкети" на ОН по малцинствените проблеми се отхвърлят от Югославия, Гърция и Румъния. Що се отнася до България, тя ги приема, но изисква реципрочно провеждане на такива анкети относно положението на българските малцинства. „Забележките" на правителствата по повод петициите или техните обещания за предприемане на необходимите мерки обикновено се оказват достатъчни за Комитетите на тримата, които са натоварени с проучването на конкретните случаи. Нито една от българските петиции, подложени на съответната процедура, не е вписана в дневния ред на Съвета на ОН по решение на Комитетите на тримата, нито пък някоя от държавите, членуващи в Съвета, повдига за разискване поставените в петициите проблеми.

Най-активната петиционна дейност, отнасяща се до българските малцинства в съседните на България държави, съвпада с периода на активни дебати в средите на ОН относно малцинствената проблематика и с подема на организираните малцинствени движения в Европа в края на 20-те и началото на 30-те години. В този контекст за първи път през януари 1930 г. в Секретариата на ОН е депозирана петиция от представители на българското население от Вардарска Македония, а не от бежански организации. Това е петицията на Димитър Шалев, Димитър Илиев и Григор Анастасов, в която се осветлява потисническият режим спрямо българското население под сръбска власт, като се обръща особено внимание на действията на властите за „смазване на българския национален дух в Македония". Конкретните искания на петиционерите са: да се признае народността на македонското население и стриктно да се спазва договорът за защита на малцинствата под контрола на ОН; да се разреши връщането на бежанците в Македония; да се даде амнистия на политическите затворници, които са осъдени само заради техните искания за зачитане на малцинствения договор; да се разреши отварянето на българските църкви и училища, създадени от населението преди установяването на сръбската власт в Македония; да се изпрати в областта специална комисия, назначена от ОН, за да контролира изпълнението на малцинствения договор от югославското правителство.

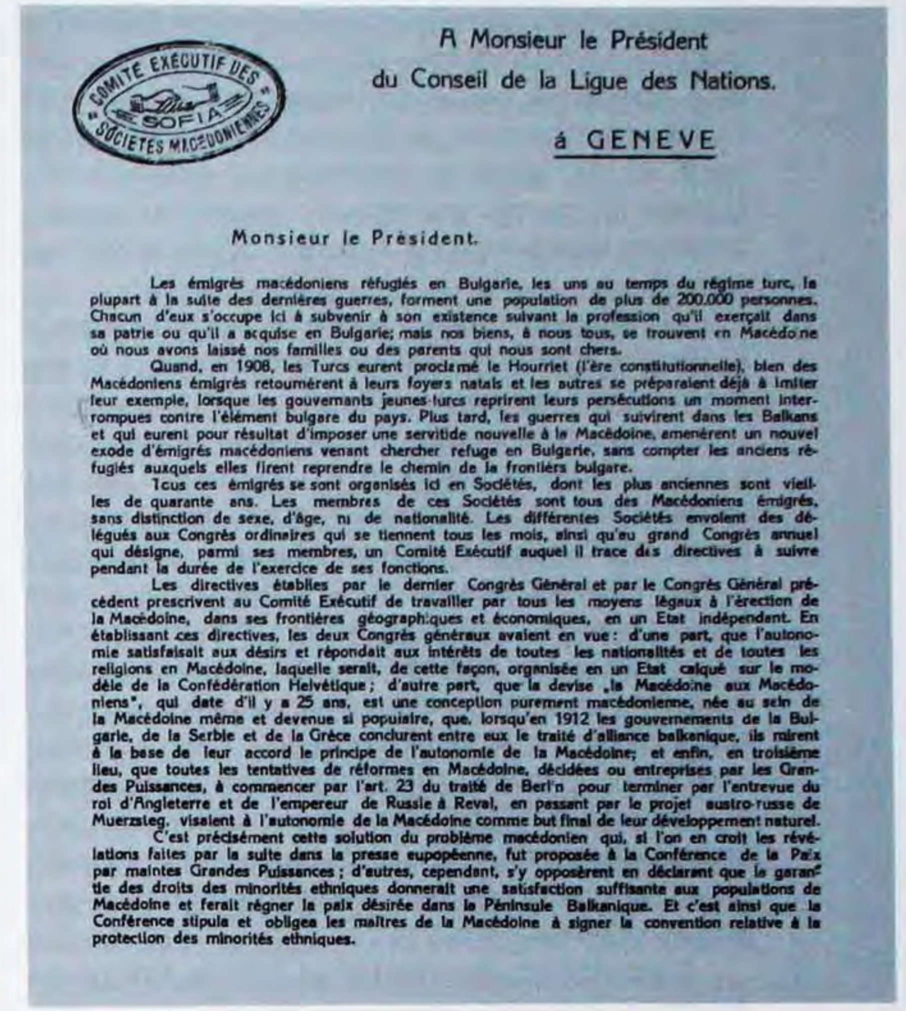
Петицията е приета от Секцията за малцинствата и е изпратена на югославското правителство, чийто отговор е в духа на вече изразяваните от него позиции. Белград отрича категорично съществуването на българско национално малцинство в границите на Кралство Югославия и същевременно обвинява петиционерите за техния „силов и арогантен език" и тяхната „злобна пропаганда" срещу югославската държава. Нещо повече, акцията на тримата българи от Македония се представя като част от „престъпната борба на Революционния терористичен комитет /т.е. на ВМРО – б.а./". При положение, че никой от членовете на Съвета на ОН не поема инициативата да се ангажира с проблема, поставен в петицията, нейната по-нататъшна съдба се определя от разглеждащия я Комитет на тримата. Съобразявайки се с позицията на югославското правителство, Комитетът решава да остави настрана петицията с аргумента, че тя „не предоставя задоволителни гаранции за нейния произход", но изразява и убеждението, че правителството в Белград ще вземе необходимите мерки за подобряване на положението в южните части на кралството. Основната причина за това решение е нежеланието на политическите фактори, играещи основна роля в ОН, да се обвържат категорично с решаването на спорните малцинствени проблеми и в частност с този за българското малцинство в Югославия. Частичен успех за подателите на петицията е фактът, че Комитетът на тримата не застава зад твърдението на югославското правителство за липсата на българи в Македония, както и за несъществуващата разлика между македонските славяни и сърби в кралството[13].

COMITÉ EXÉCUTIF
DE L'ÉMIGRATION DE LA DOBROUDJA

LES MINORITÉS BULGARES DANS LA DOBROUDJA DU SUD
ET
LA SOCIÉTÉ DES NATIONS

SOFIA — IMPRIMERIE P. GLOUCHCOFF — 1929

Comité Exécutif des Sociétés Macédoniennes Sofia

A Monsieur le Président
du Conseil de la Ligue des Nations.
á GENEVE

Monsieur le Président.

Les émigrés macédoniens réfugiés en Bulgarie, les uns au temps du régime turc, la plupart à la suite des dernières guerres, forment une population de plus de 200.000 personnes. Chacun d'eux s'occupe ici à subvenir à son existence suivant la profession qu'il exerçait dans sa patrie ou qu'il a acquise en Bulgarie; mais nos biens, à nous tous, se trouvent en Macédoine où nous avons laissé nos familles ou des parents qui nous sont chers.

Quand, en 1908, les Turcs eurent proclamé le Hourriet (l'ère constitutionnelle), bien des Macédoniens émigrés retournèrent à leurs foyers natals et les autres se préparaient déjà à imiter leur exemple, lorsque les gouvernants jeunes-turcs reprirent leurs persécutions un moment interrompues contre l'élément bulgare du pays. Plus tard, les guerres qui suivirent dans les Balkans et qui eurent pour résultat d'imposer une servitide nouvelle à la Macédoine, amenèrent un nouvel exode d'émigrés macédoniens venant chercher refuge en Bulgarie, sans compter les anciens réfugiés auxquels elles firent reprendre le chemin de la frontiers bulgare.

Tous ces émigrés se sont organisés ici en Sociétés, dont les plus anciennes sont vieilles de quarante ans. Les membres de ces Sociétés sont tous des Macédoniens émigrés, sans distinction de sexe, d'âge, ni de nationalité. Les différentes Sociétés envoient des délégués aux Congrès ordinaires qui se tiennent tous les mois, ainsi qu'au grand Congrès annuel qui désigne, parmi ses membres, un Comité Exécutif auquel il trace des directives à suivre pendant la durée de l'exercice de ses fonctions.

Les directives établies par le dernier Congrès Général et par le Congrès Général précédent prescrivent au Comité Exécutif de travailler par tous les moyens légaux à l'érection de la Macédoine, dans ses frontières géographiques et économiques, en un Etat indépendant. En établissant ces directives, les deux Congrès généraux avaient en vue: d'une part, que l'autonomie satisfaisait aux désirs et répondait aux intérêts de toutes les nationalités et de toutes les religions en Macédoine, laquelle serait, de cette façon, organisée en un Etat calqué sur le modèle de la Confédération Helvétique; d'autre part, que la devise „la Macédoine aux Macédoniens", qui date d'il y a 25 ans, est une conception purement macédonienne, née au sein de la Macédoine même et devenue si populaire, que, lorsqu'en 1912 les gouvernements de la Bulgarie, de la Serbie et de la Grèce conclurent entre eux le traité d'alliance balkanique, ils mirent à la base de leur accord le principe de l'autonomie de la Macédoine; et enfin, en troisième lieu, que toutes les tentatives de réformes en Macédoine, décidées ou entreprises par les Grandes Puissances, à commencer par l'art. 23 du traité de Berlin pour terminer par l'entrevue du roi d'Angleterre et de l'empereur de Russie à Reval, en passant par le projet austro-russe de Muerzsteg, visaient à l'autonomie de la Macédoine comme but final de leur développement naturel.

C'est précisément cette solution du problème macédonien qui, si l'on en croit les révélations faites par la suite dans la presse eupopéenne, fut proposée à la Conférence de la Paix par maintes Grandes Puissances; d'autres, cependant, s'y opposèrent en déclarant que la garantie des droits des minorités ethniques donnerait une satisfaction suffisante aux populations de Macédoine et ferait régner la paix désirée dans la Péninsule Balkanique. Et c'est ainsi que la Conférence stipula et obligea les maîtres de la Macédoine à signer la convention relative à la protection des minorités ethniques.

Изложения до ОН от бежански организации в България. Копия – ЦДА

Апел от студентката Гена Велева относно положението на българите в Македония. Копие – ЦДА

Сдържаността на ОН по отношение на малцинствените проблеми се демонстрира и от съдбата на малкото оплаквания срещу България. Това показва случаят с петицията, подадена през 1927 г. от Академичното дружество „Аврелианска Дакия" в Букурещ – организация на румънски студенти с произход от Северозападна България. Нейното съдържание се отнася до липсата на просветни и религиозни права на румънското население /власите/ в българската област между реките Дунав и Тимок. Формулираните искания към българската държава са: да се създадат начални и средни училища с преподаване на майчиния език на това население; църковните служби в съответните селища да се извършват на румънски език; да се назначат един църковен представител и един училищен инспектор, които да защитават правата и интересите на румънците пред българските власти; да се извърши документирана анкета на място от страна на ОН и др.

Подобно на реакцията на своите балкански съседи по отношение на петициите за българските малцинства в своите „забележки" по румънската петиция българското правителство оспорва правото на един външен на България източник да защитава правата на румънското малцинство в страната. За да отхвърли румънските искания, то изтъква на присъствието на свещеници с румънски произход във визираната област и предпочитанията на тамошното население да посещава българските училища. За разлика от своите балкански съседи, правителството в София декларира, че е готово да приеме една анкета от страна на ОН относно положението на румънското малцинство в България и да изпълни препоръките на анкетната комисия, при условие че тази анкета се разпростре и върху положението на българското малцинство в Румъния, а съответните препоръки бъдат възприети от румънското правителство. Комитетът на тримата,

разгледал този случай, се задоволява да изрази надеждата, че българското правителство ще проведе свое проучване, за да се увери дали румънското малцинство наистина не иска малцинствени училища, и ще се отзове на евентуалното искане за откриване на такива училища. Българското предложение за международна анкета е оставено без коментар.

От друга страна, по време на разискванията в Комитета делегатът на Великобритания Остийн Чембърлейн отбелязва, че „докато Румъния се е оплаквала от третирането на нейните сънародници в съседните държави, тя не е била твърде скрупульозна в съблюдаването на задълженията, които е поела относно малцинствата на нейна територия". А британският пълномощен министър в София Уилям Ърскин, след като прави специално проучване по въпроса, констатира, „че ако има някакво основание за румънските оплаквания, те са много преувеличени и че вълнението до голяма степен е изкуствено". Според същия дипломат „изпитанията, които те /властите в България/ могат да изтърпяват, са безкрайно по-малко сериозни, отколкото тези, причинени на българите в Добруджа /под румънска власт – б.а./"[14].

След 1933 г. системата на ОН за защита на малцинствата постепенно се разпада – едновременно със задълбочаването на кризата на Версайското статукво, която е предизвикана от настъплението на ревизионистичните тенденции в международните отношения. През октомври с.г. Германия, която дотогава е най-настоятелният фактор за повишаване на ефективността на малцинствената защита, напуска ОН, а през септември 1934 г. Полша на практика денонсира едностранно договора за защита на малцинствата, с който е обвързана. Мюнхенското съглашение и германската окупация на чехословашката област на Судетите през 1938 г. ориентира решаването на малцинствените въпроси към ревизия на границите и отхвърля изцяло принципите, препоръчвани от ОН. През декември 1939 г. Секцията за малцинствата при Секретариата на ОН е закрита, което отбелязва края на всякаква дейност на световната организация в тази област.

В крайна сметка системата за международна защита на малцинствата, установена след Първата световна война, не постига очакваните резултати. Нещо повече, обвързването на малцинствената защита с политиката на териториалния ревизионизъм създава стереотипа за „опасността" от такава защита. В действителност практическото приложение на системата на ОН показва, че нейната неефективност и нейният краен фалит се дължат не на самия принцип на защита на малцинствата, а преди всичко на теорията и модела на етнонационалната държава, доминиращи през разглеждания период. Към това се добавят липсата на универсалност или неравенството по отношение на малцинствените задължения на държавите членки на ОН, надделяването на политическите над хуманитарните съображения, възстановяването на системата на съюзи в международните отношения, възходът на етническия национализъм и фашизма, които заместват международното сътрудничество. Опитът на ОН в тази насока придобива значение едва след края на 80-те години, когато защитата на малцинствата се връща в дневния ред на международната политика. Най-важните поуки на този опит са, че международната защита на малцинствата е възможна и необходима и че тя трябва да бъде универсална.

2.
Коминтернът и българският национален въпрос

След като през октомври 1917 г. болшевиките завоюват властта в Русия, на световната сцена се появява нова политическа алтернатива. Тя се обявява за изграждането на нов обществен строй, при който ще бъдат премахнати частната собственост и всички продукти на класовото общество – семейството, класите, нацията, и ще отпадне необходимостта от съществуването на самата държава. Според К. Маркс – създателят на тази радикална революционна идеология, утопичното общество на пълното социално равенство ще се създаде в резултат на неизбежна световна революция на пролетариата. Революцията ще обхване всички страни, тъй като работническата класа няма отечество, а националните държави, в които живее, са единствено инструмент за осигуряване на господството на подтискащата я буржоазия.

В началото на XX в., в името на запазването на същината на революционния марксизъм, В. И. Ленин създава болшевишката партия, която си поставя за цел непосредственото завоюване на властта и установяване на диктатура на пролетариата като преходен етап в изграждането на комунистическо общество. За да премахне болезнените в Руската империя междунационални противоречия, пречещи на по-важната класова борба, той издига лозунга „За правото на народите на самоопределение, включително до отделяне", превърнал се по-късно в основен догматичен постулат. За Ленин и последователите му борбата за национално освобождение може да бъде само вторична и съпътстваща класовата борба, тъй като в комунистическото общество ще изчезнат всички продукти на буржоазната епоха – включително нацията.

Оценявайки извършената в Русия революция само като брънка от световната пролетарска революция, ръководството на болшевишката партия си поставя като цел създаването на световна организация, която да бъде мотор и организатор за нейното успешно провеждане. От 2 до 6 март 1919 г. в Москва е проведен Първият /Учредителен/ конгрес на Комунистическия Интернационал /Коминтерн, КИ/. При неговото учредяване вземат участие комунисти, участвали и в провеждането на Октомврийската революция и заемащи длъжности в апарата на съветската държава. За целия период на съществуването си Коминтернът е на издръжка на съветската държава, а бюджетът му се одобрява от Политбюро на Всерусийската комунистическа партия, ВКП /б/. Тъй като неговата цел е извършването на световната пролетарска революция, той се създава като единна световна комунистическа партия, като отделните национални партии са единствено негови секции. По тази причина КИ изгражда цяла мрежа от специални нелегални пунктове в най-важните градове на света за доставка на оръжие, пропагандни материали, пари и т.н., а на територията на Съветска Русия – редица школи и центрове за обучение и екипиране на легалния и нелегалния апарат на комунистическите партии. По този начин Коминтернът се превръща в една уникална организация за изнасяне на революцията по света и в подкрепа на съветската държава[15].

Балканските страни са представени от несъществуващата Балканска комунистическа федерация и като неин член в бюрото на Изпълнителния комитет на Коминтерна /ИККИ/ е включена Анжелика Балабанова. Тя изпълнява ролята на първи секретар на бюрото и заедно с Кръстю Раковски оглавява южното отделение на ИККИ[16]. Именно по инициатива на Раковски, като един от най-изтъкнатите дейци на болшевишката партия, се прави първият опит за формиране на политиката на Коминтерна към Балканите и техните болезнени национални проблеми и противоречия. От позицията на ръководител на Украинското съветско правителство и деец на Коминтерна той инициира създаването на Добруджански революционен комитет в Одеса със задача да изнесе революцията в Румъния и на Балканите успоредно с очакваното навлизане на Червената армия[17].

На проведения от 25 до 27 май 1919 г. XXII конгрес на БРСДП /т.с./, обявен за Първи конгрес на Българската комунистическа партия /БКП/, е приета Програмна декларация, в която са прокламирани основните цели и идеи, издигнати от Коминтерна. Освен че приема ново название и се обявява за секция на КИ, партията издига като свои цели изграждането на социалистическа съветска република, на всенародна милиция и червена армия, експроприацията и социализацията на средствата за производство и размяна, всестранната защита на работническата и на малоимотните класи[18].

На своя Първи конгрес БКП се опитва да изработи и програма за решаване на националния въпрос в съгласие с общите постановки и глобални цели на КИ. В приетата резолюция на конгреса се декларира правото на самоопределение на българския народ, което може да бъде извоювано само чрез победоносна революция, след което балканските народи ще се обединят „в пределите на Балканската социалистическа федеративна съветска република, която ще включва в себе си и съветските републики на Македония, Добруджа и др."[19] По този начин БКП се изказва за ревизия на наложеното от страните победителки Версайско статукво – позиция, която произлиза от отказа на Коминтерна и Руската комунистическа партия /болшевики/, РКП /б/, да признаят „империалистическите" мирни договори. Позицията за ревизия на статуквото съвпада с въжделенията на разделената българска нация.

През януари 1920 г. по инициатива на БКП в София е свикана Трета конференция на Балканската социалистическа федерация, на която присъстват четири балкански комунистически партии. На конференцията е обявено нейното преобразуване в Балканска комунистическа федерация /БКФ/, която е поставена под прякото ръководство на ИККИ и се превръща в негова самостоятелна структурна единица. Функциите, с които БКФ е натоварена от Коминтерна, са да координира връзките между балканските компартии и да оказва „съдействие на Руската съветска социалистическа република и предстоящата пролетарска революция в Европа"[20]. Като най-влиятелна БКП има доминираща роля в тази организация, която през целия период на съществуването си /до януари 1931 г./ се оглавява от български комунисти.

На основополагащия Втори конгрес на КИ, проведен през 1920 г., са приети неговите програма и устав. Пред конгреса Ленин изнася доклад по националния и колониалния въпрос. В него той приравнява борбата на националните малцинства с тази на колониално подтиснатите народи и я разглежда в контекста на буржоазнодемократичната революция, предшестваща или съпътстваща пролетарската. Като цяло обаче в коминтерновските среди, живеещи с илюзията за предстояща световна пролетарска революция, занимаването с такъв „буржоазен въпрос“ се смята за излишно, ако не и за вредно[21].

Едва Третият конгрес на Коминтерна през 1921 г. обръща внимание на националния въпрос, отчитайки изострения интерес на балканските компартии и по-специално на БКП към него. Констатирано е, че „националистическа отрова“ отвлича масите от класовата борба, като се посочват подстрекателства относно владеенето на Македония, Тракия, Добруджа, Банат и други, схващани като националистически и буржоазни[22]. Поставя се и задача пред балканските компартии да неутрализират тези подстрекателства.

Поради посочените постановки на Коминтерна в програмните документи на отделните комунистически партии, а и на БКФ, за националните проблеми и противоречия се говори само най-общо. Лениновият лозунг за правото на нациите за самоопределение до отделяне се повтаря в тях безкритично и абстрактно, като не се посочва конкретно за кои територии и нации се отнася. Самоопределението винаги се свързва с идеята за обединение на балканските народи в Балканска социалистическа федеративна съветска република, в рамките на която междунационалните противоречия ще бъдат решени. Въпреки това на състоялата се от 10 до 13 юни 1922 г. в София IV конференция на БКФ македонският въпрос става причина за първия сериозен сблъсък между българските и югославските комунисти. Изостряне на отношенията между ЮКП и БКП се наблюдава и на V конференция на БКФ в Москва /8–12 декември 1922 г./, когато някои от югославските делегати обвиняват персонално В. Коларов в намеса във вътрешните работи на другите балкански компартии, както и в изпращането на функционери на БКП в спорните гранични територии[23].

След преврата в България на 9 юни 1923 г. вниманието на Коминтерна към Балканите нараства. След анализ на донесенията по линия на разузнаването в болшевишките кръгове започва да се оформя мнението, че национално-революционните организации на Балканите могат да бъдат използвани за целите на революцията. В тази връзка се преценява, че е необходимо да се направи решителна крачка, като се вземе конкретно решение по националния въпрос. След разгрома на Септемврийския метеж от 1923 г. БКП губи значението си на водещ фактор в Коминтерновската политика на Балканите. На свиканата VI конференция на БКФ в Москва /ноември 1923 г./, която преустройва организацията, се изработва програма по националния и селския въпрос. В работата на конференцията взема участие председателят на КИ Г. Зиновиев. Воден от идеята за „втората революционна вълна“, той отстоява тезата, че досега игнорираният национален въпрос всъщност е ключът към революцията, с който може да се намери път към селячеството като съюзник на пролетариата. Следвайки тази логика, Зиновиев стига до странния генерален извод, че „националният въпрос е водещ в селския въпрос“. Като резерви за подготвяната нова революция в България естествено се третират влиятелният БЗНС[24] и национално-революционните организации, най-вече ВМРО. Закономерно тези постановки залягат в резолюциите от конференцията по организационния, националния и селския въпрос.

Специално внимание се отделя и на македонския въпрос като един от ключовите национални проблеми на Балканите. Използвайки старата формула „самоопределение, до отделяне“, VI конференция на БКФ за първи път издига идеята, че населението от Македония има представа, засега само в латентна форма, за общи интереси, различни от интересите на сръбската, българската и гръцката буржоазия, и издига лозунга „Македония за македонците“. Балканските компартии оттук нататък трябвало да разясняват и насърчават сред македонското население движението за независимост на Македония. БКП се съгласява безропотно с тези постановки по националния въпрос. В нарочната резолюция по македонския и тракийския въпрос се стига дотам да се прокламира създаването на „работническо-селско правителство в независима Тракия и Македония“[25].

Като резултат от приетите решения на VI конференция на БКФ е и преминаването на съветските специални служби от сондажни към конкретни преговори с ВМРО в края на 1923 – началото на 1924 г. Стремежът е да се овладее македонското националреволюционно движение от комунистите, за да се използва неговият военен потенциал в

едно бъдещо въстание. Лидерът на ВМРО Т. Александров връчва мандат за преговори с Руската съветска република на Димитър Влахов. След няколко кръга на преговори, макар и двете страни да имат противоположни мнения по редица въпроси, през май 1924 г. се изготвя текстът на споразумение на основата на коминтерновските постановки по македонския въпрос, според което организацията се определя като класова, а не като национално-революционна. Именно поради тази причина водачът на ВМРО Тодор Александров се отказва от подписа си под споразумението и не се съгласява то да бъде огласено. Неуспехът да овладеят национално-революционното движение кара ЦК на РКП /б/ да вземе решение за огласяване на манифеста и с това да се дискредитира Тодор Александров[26]. След неговото убийство на 31 август 1924 г. се разгарят междуособици във ВМРО и това постепенно довежда до намаляване на нейния авторитет и значение като политически фактор.

През лятото на 1924 г. се провежда V конгрес на КИ, на който Зиновиев е преизбран за негов председател, препотвърждава се идеята за изостряне на световната криза на капитализма и се продължава политиката за извършване на световна революция. По тази причина започва „болшевизация“ на компартиите по модела на ВКП /б/ за превръщането им в масови партии, способни да възглавят революционната борба за власт. В изпълнение на директивите на Коминтерна през цялата 1924 и в началото на 1925 г. се извършва мащабна и богато финансирана подготовка за извършване на ново въстание. Към средата на февруари обаче полицията разгромява военната организация на БКП и става ясно, че провеждането на ново въстание в България е невъзможно. С нарочна резолюция на ИККИ от 15 април 1925 г. се сваля курсът към непосредствено въоръжено въстание в България[27] и след кървавия атентат в черквата „Св. Неделя“ от 16-и с.м. се разпуска и военната организация към БКП. Въпреки това Балканите продължават да се смятат за един от най-перспективните райони за бъдеща пролетарска революция поради нерешените аграрни и национални проблеми. КИ издига лозунг за създаване на Балкански съюз на работническо-селски републики, а селските и национално-революционни организации са възприемат като естествени съюзници на комунистите в единния революционен фронт. През 1925 г. БКП започва да изгражда собствени национал-революционни организации – Вътрешна македонска революционна организация /обединена/, ВМРО /об./; Добруджанска революционна организация /ДРО/ и Тракийска революционна организация /ТРО/ като алтернативни на традиционните[28]. Вследствие на положените усилия и немалко средства първоначално в революционните организации и по-специално във ВМРО /об./ са привлечени дейци от федералистката организация, както и част от протогеровистите. Тъй като не успяват да овладеят ВМРО, тя вече се определя като фашистка организация. Национално-революционното движение и селският въпрос се разглеждат единствено като един от потоците при евентуалната революция на Балканите.

Смъртта на Ленин през януари 1924 г. поставя въпроса за неговия наследник. Успоредно с утвърждаването си на лидерския пост Й. В. Сталин налага и тезата за възможността от изграждане на комунизма в една отделна държава, а като задача пред всички комунисти поставя защитата на СССР. Това неизбежно го въвлича в конфликт с най-приближените сратници на Ленин – Троцки и Зиновиев, които продължават да отстояват политическия курс към световната пролетарска революция. През декември 1926 г. Зиновиев е отстранен от председателския пост на Коминтерна, а Троцки постепенно губи всички държавни и партийни постове, които заема. През 1928 г. е изселен от Москва, а на следващата е изгонен и от СССР[29].

През 1926–1927 г. централното ръководство на КИ се реорганизира, като се засилва неговата централизация. Създава се Президиум на ИККИ, политсекретариат и лендерсекретариати, които по регионален принцип поемат прякото ръководството на комунистическото движение по света. Защитата на Съветския съюз се превръща в първостепенна задача на всички комунистически партии и започва борба срещу „десния уклон“ в техните ръководства. Това дава нов тласък на революционната фразеология и лансирането на идеи, нямащи нищо общо с реалностите. Едно от проявленията на тази вътрешнопартийна борба, водена под лозунгите на идеологическото пуританство, е заклеймяването на уклоните към буржоазния национализъм. По тази причина платформите на комунистическите партии трябва да бъдат преработени така, че да предлагат алтернативни програми на нерешените аграрни, социални и национални проблеми като средство за предотвратяване на империалистическа война и на агресия срещу Съветския съюз. Затова в резолюцията на първия разширен /Виенски/ пленум на ЦК на БКП от 1 октомври 1926 г. е издигнато искането за Балканска

федерация на работническо-селските републики, като БКП „безрезервно признава искането за независима и обединена Македония, за независими Тракия и Добруджа“. Същевременно се подчертава, че компартията „предоставя на тия населения сами да решат към коя народност да се числят, каква форма на държавно управление да си създадат или към коя държава и под какви условия искат да се присъединят“[30]. През 1926 и 1927 г. Югославската /ЮКП/ и особено Гръцката комунистическа партия се оплакват пред БКФ и ИККИ, че с признаването в партийните документи на съществуване на българи във Вардарска и Егейска Македония БКП фактически подкрепя „великобългарските аспирации на българската буржоазия“. Затова оттук насетне БКП внимателно започва да избягва употребата на думата българи[31].

На VI конгрес на КИ /17 юли–1 септември 1928 г./ е приет нов устав на организацията, с който се затвърждава тенденцията към пълна централизация и подчинение на отделните компартии на ИККИ в Москва и се узаконяват извършените структурни промени. Директивите на ИККИ добиват задължителен характер и той установява пълен и пряк контрол над дейността на отделните секции.

По време на заседанията на VI конгрес в Москва се провежда и VIII конференция на БКФ /август 1928 г./, на която националният въпрос на Балканите отново е в центъра на вниманието. В изнесения от В. Коларов основен доклад той доразвива тезите, изложени на VI конференция на БКФ от ноември 1923 г., но вече безапелационно твърди, че македонското население и в трите дяла на Македония е подложено на „асимилация“ от страна на сръбската, гръцката и българската буржоазия.

Прави впечатление, че в коминтерновските документи непрекъснато и фриволно се смесват етническите с териториалните проблеми. По този начин, в разрез с реалностите, за исторически утвърдилите се географски области на Балканите започват да се създават отделни нации. В резолюция по политическото положение за пореден път се издига лозунгът за федерация на работническо-селски републики на Балканите. Запазва се и тезисът за независима и обединена Македония, независима и обединена Тракия и независима и обединена Добруджа[32].

Несъстоялата се втора революционна вълна и изтикването на комунистическите партии в Европа от националистическите и профашистките движения са допълнителен стимул Коминтернът отново да преосмисли своята политика по националния въпрос. През юни 1931 г. се приема директива от ИККИ всички компартии да изготвят нови национални програми. За балканските комунистически партии е изрично подчертано да изоставят лозунга за балканска федерация и да акцентират само на правото на национално самоопределение до отделяне. За масовизирането на комунистическите партии се препоръчва изграждане на единни фронтове на основата на платформи, обединяващи националните и социалните проблеми. В изпълнение на директивата националните програми на всички балкански компартии са сериозно преработени. В програмните си документи ЮКП престава да издига лозунга за разпадане на многонационалната държава. Гръцката компартия се отказва от лозунга за независима Македония и го заменя с лозунга за равноправие на малцинствата.

Опитвайки се да приложи директивите на Коминтерна, нелегалната БКП създава в България Централен акционен комитет, чрез който да се овладеят легалните македонски братства в страната. Тази инициатива, макар и да има в началото частичен успех, в крайна сметка не успява да постигне нито организационните, нито идеологическите си цели. Неуспешен излиза и опитът да се създаде алтернативен студентски съюз.

По нареждане и със средства от Коминтерна през пролетта на 1931 г. дейци на БКП инициират създаването в САЩ на Македонски народен съюз като алтернатива на създадената от ВМРО Македонска патриотична организация /МПО/. В резултат на тази нова политика на Коминтерна и БКП по българския национален въпрос Иван Михайлов декларира, че КИ има решителен противник в лицето на ВМРО[33].

В изпълнение на коминтерновската директива през август 1933 г. се свиква IV разширен пленум на ЦК на БКП. Лозунгите за Балканска федерация и автономия на Македония са снети, тъй като се „замъглявал“ принципът на национално самоопределение. БКП обещава да подкрепи националната революция /!/ на тракийците, македонците и добруджанците, на които се обещава национално самоопределяне, включително до отделяне, а борбата им против балканските буржоазии се разглежда като един от потоците на пролетарската революция. Този краен нихилистичен курс довежда до напускането на националреволюционерите от ВМРО /об./, която се превръща в партийна креатура[34].

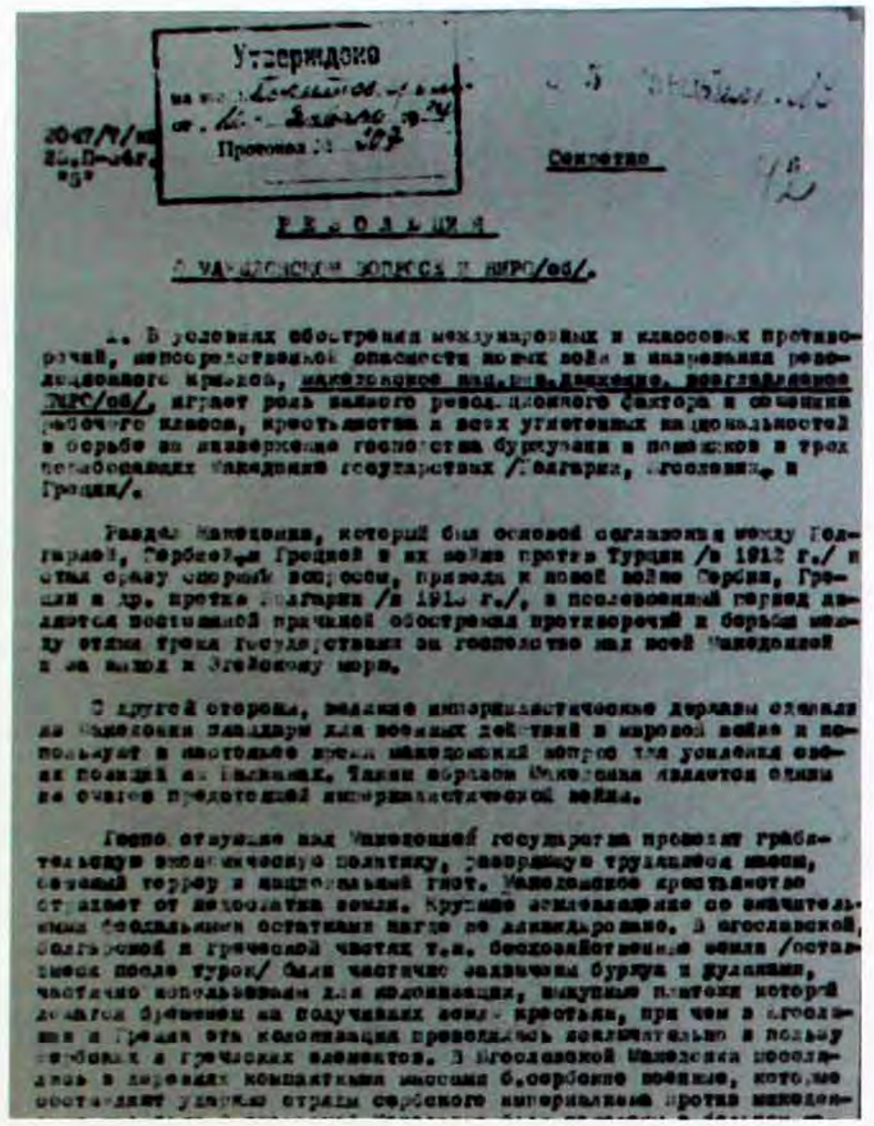

Секретариатът на КИ: седнали /от ляво надясно/ – Ван Мин, Флорин, П. Толиати, Г. Димитров, А. Марти; прави /от ляво надясно/ – Москвин, О. Куусинен, К. Готвалд, В. Пик, Мануилски – НИМ

* * *

30-те години се оказват повратни в международните отношения. В целия свят се засилват ревизионистичните тенденции и се утвърждават авторитарни и профашистки режими, силен тласък за които дава поемането през януари 1933 г. на властта от А. Хитлер в Германия. Макар и доста разнородни, тях ги обединява отрицанието на статуквото, либералната демокрация и болшевизма. През 1936 г. Германия и Япония подписват антикоминтерновския пакт, към който по-късно се присъединяват и повечето от агресивните ревизионистични сили. Съветското ръководство реалистично отчита военната неподготвеност на СССР и е принудено да извърши рязък завой в следваната дотогава политика. Сигнал за промяната на политиката на СССР, на Коминтерна, а оттук и на всички компартии се дава на проведения от 26 януари до 10 февруари 1934 г. XVII конгрес на ВКП /б/. На него се отчита, че назрява нов световен конфликт, което крие опасност все още неподготвеният Съветски съюз да бъде въвлечен в него. За тази цел се разработват мерки този конфликт да бъде предотвратен. Пред комунистическите партии се поставя нова задача – да подкрепят всички дейци и политически сили, за да не позволят на правителствата им да се обединят с ревизионистичните сили, водени от Германия[35].

Новите насоки на съветската политика спешно налагат и промяна в коминтерновската политика по националния въпрос. Ето защо в края на 1933 г. в Москва започват оживени дебати по този въпрос, като особено се акцентира на най-болезнения му аспект – македонския. При фактически обявения бойкот на най-изтъкнатите дейци на БКП, по доклад на поляка Валецки, който няма понятие по македонския проблем, Балканският лендерсекретариат /БЛС/ на ИККИ изготвя нарочна резолюция. Тя е утвърдена на 11 януари 1934 г. на заседа-

Утверждено

Секретно

РЕЗОЛЮЦИЯ

О македонском вопросе и ВМРО/об/.

1. В условиях обострения международных и классовых противоречий, непосредственной опасности новых войн и назревания революционного кризиса, македонское нац.-рев. движение, возглавляемое ВМРО/об/, играет роль важного революционного фактора и союзника рабочего класса, крестьянства и всех угнетенных национальностей в борьбе за низвержение господства буржуазии и помещиков в трех поработивших Македонию государствах /Болгарии, Югославии и Греции/.

Раздел Македонии, который был основой соглашения между Болгарией, Сербией и Грецией в их войне против Турции /в 1912 г./ и ставил сразу спорные вопросы, приведя к новой войне Сербии, Греции и др. против Болгарии /в 1913 г./, в послевоенный период является постоянной причиной обострения противоречий и борьбы между этими тремя государствами за господство над всей Македонией и за выход к Эгейскому морю.

С другой стороны, великие империалистические державы сделали из Македонии плацдарм для военных действий в мировой войне и пользуют в настоящее время македонский вопрос для усиления своих позиций на Балканах. Таким образом Македония является одним из очагов предстоящей империалистической войны.

[illegible]

Резолюция на Коминтерна признаваща съществуването на „отделен македонски народ", руски ез. Копие – ЦДА

В. „Балканска федерация", издание на БКФ – АМВР

ние на Политсекретариата на КИ и е изпратена за изпълнение на всички компартии през февруари същата година[36].

Съвпадайки по време и отчитайки дълбоките промени в съветската политика, решенията на резолюцията са мотивирани върху една нова, различна политическа основа – запазване на статуквото. Вече се изхожда от схващането, че „Македония се явява едно от огнищата на бъдещата империалистическа война", което е крайно нежелателно за СССР. Очевидно чрез резолюцията се търси начин за преодоляване на противоречията между Югославия, България и Гърция в „борбата между тези три държави за господство над цяла Македония и излаз на Егейско море". На комунистическите партии императивно е декретиран постулатът за съществуването на македонска нация и недопускането „на всички софизми, отричащи на македонците характера на нация". Декларира се „право на роден език във всички държавни и обществени учреждения, за свобода на училищата, на изданията и т.н. на народен език". Тази борба трябва да се води от компартиите в рамките на отделните държави и като част от борбата за демократични промени[37]. Отново решението е намерено във възраждането на македонизма. Както Русия през 1903 г., така и Съветският съюз през 1934 г. използват македонизма като доктрина в момента, когато желаят да се запази мирът и статуквото на Балканите[38].

Превръщането на македонизма от коминтерновска директива в цялостна концепция става по предложение на българина Васил Коларов и с решение на задграничното бюро на БКП. В приетата директива и в изпълнение на коминтерновските решения от януари 1934 г. се предвижда разработването на три въпроса: за македонската нация, македонския език и критика на буржоазните теории по тези въпроси. За целта е създадена нарочна бригада с първоначален състав от трима членове[39].

За да се утвърди новата съветска политическа стратегия, през юли–август 1935 г. е свикан последният – VII конгрес на Коминтерна. Основният доклад е изнесен от Г. Димитров и той носи показателното название „Настъплението на фашизма и задачите на Коминтерна в борбата за единство на работническата класа против фашизма". В него, предварително съгласувано със Сталин, са заложени основните идеи на новата политика на КИ – изграждане на народни фронтове[40]. Те се разглеждат като широка коалиция, в която могат да се включват дори десни буржоазни партии, стига те да се борят против ревизионизма и да бъдат за разширяване на социалното законодателство. Народните фронтове трябва да бъдат препятствие пред завоюването на властта от партиите от фашистки тип, а борбата срещу капитализма и фашизма следва да бъде подчинена на борбата за мир и на безопасността на Съветския съюз като „двигател на световната революция"[41]. Особено значителна е промяната в лозунгите и политиката на комунистическите партии по националния въпрос. Тя трябва да е насочена към осигуряване на правата на националните малцинства, но при запазване на съществуващото териториално статукво.

За осъществяването на новия курс на Коминтерна са извършени сериозни кадрови и структурни промени. По изричната воля на Сталин начело на Коминтерна застава Г. Димитров, който е избран поради получената широка подкрепа от световната демократична общественост по време на Лайпцигския процес. Другата причина е, че той не е член на болшевишкото партийно ръководство и не заема държавен пост, което означава, че Съветският съюз официално се дистанцира от дейността на Коминтерна, а следователно и от политиката на отделните комунистически партии. На практика обаче КИ става още по-зависим, а нелегалните му структури са само реорганизирани, засилват се също централизацията и контролът на специалните служби върху тях. Утвърждава се практиката партийните ръководства да се назначават пряко от Москва. Такива са например Тито и ръководителят на Областния комитет на компартията за Македония Методи Шаторов[42].

Решенията на проведения през февруари 1936 г. VI разширен пленум на ЦК на БКП са напълно издържани в духа на новата политическа линия на Коминтерна – заплахата от нова война, единодействие с другите партии и издигането на искания, съобразени с обществените желания и настроения. По тази причина в изготвената в Москва резолюция се кокетира с националните проблеми. От една страна, „БКП се обявява решително против насилническия Ньойски договор... Но тя е също така решително против войната като средство за премахването на този договор". Същевременно и македонци, и тракийци продължават да се третират като отделни нации и се декларира, че БКП се бори за „единна, свободна и независима Македония"[43].

Воден от стремежа да се запази статуквото, Коминтернът започва да третира македонския въпрос като вътрешнополитически, а не като международен проблем. ВМРО /об./ става неудобна, тъй като: първо, тя е създадена от български комунисти, а и кадрите ѝ са преди всичко от техните среди; и второ, тя е общомакедонска – т.е. прокламира, а има и амбицията да действа и в трите дяла на Македония. Ето защо през 1936 г. ИККИ се ориентира към постепенното ѝ разпускане[44].

За да запази своето стопяващо се влияние след преврата от 19 май 1934 г., когато дейността на партиите и всички националреволюционни организации е официално забранена, БКП се опитва да изработи по-реалистични позиции по националните проблеми. В края на 1936 г. Българската работническа партия в нарочна декларация скъсва с тезата за съществуването на добруджанска и на тракийска нация, обявява се за защита на българските малцинства и дори за връщането на отнетите от България територии. Същевременно помаците са обявени за отделна нация, а последователно е прокарана и коминтерновската директива за съществуването на македонска нация с декларирането на подкрепа за създаване на самостоятелна македонска държава[45]. Крайно непоследователната и по същество антинационална политика, в съчетание с неблагоприятната международна и вътрешна политическа конюнктура, довежда до това, че според партийния отчет през 1937 г. броят на активните партийни членове се свежда едва до 600 души[46].

За да се преодолее създаденото положение, в поредица от заседания в началото на 1937 г. КИ изготвя обширен директивен документ, озаглавен „За задачите на компартиите в македонското националноосвободително движение". Като се изхожда от коминтерновските директиви, се обявява свалянето на лозунга за независима Македония като идентичен с основното искане на ВМРО и поради това, че се използва и от Германия и Италия в шовинистичната пропаганда за разпалване на нова война. В документа са изготвени директиви за политиката и на трите компартии – БКП, ЮКП и

ГКП, за да се тушират противоречията между тях. Всички те трябва да третират македонския въпрос като вътрешнодържавен и да утвърждават македонизма, но само на ЮКП се препоръчва да използва македонски език. Като общ и за трите части на Македония се предлага двусмисления лозунг „Македония за македонците", вместо „Независима Македония"[47].

Още в края на 1938 г. коминтерновските апаратчици си дават сметка, че в своята практическа дейност балканските компартии не са постигнали никакви сериозни резултати в националната си политика. Второто, което те отчитат, е, че в стремежа си да се впишат и адаптират към националните тежнения в отделните балкански страни компартиите издигат противоречиви лозунги. БКП отстоява принципите за мирна ревизия и самоопределение на Македония, докато РКП /б/ и ЮКП са за запазване на статуквото[48].

В резултат на критиката към БКП, че „не води активна работа по линия на македонското национално движение"[49], през април 1939 г. в София се регистрира Македонски литературен кръжок. В неговия устав обаче създателите му не смеят да прокламират открито коминтерновската идея за наличието на отделна, самостоятелна македонска нация[50].

* * *

След изненадващото подписване на германо-съветския пакт за ненападение от 23 август 1939 г. политиката на СССР отново извършва рязък завой. Тъй като с пакта договаря бъдещи териториални придобивки от немската агресия, съветската страна отново се превръща в последователен противник на Версайското статукво. Коминтернът послушно извършва поредния конюнктурен завой в своята политика.

В периода от избухването на Втората световна война на 1 септември 1939 г. до германското нападение над СССР /22 юни 1941 г./, Сталин с основание започва да разглежда Съветския съюз като решаващ фактор и смята Червената армия като основен инструмент за утвърждаване на комунизма в отделни страни. В тази връзка Коминтернът и ръководените от него партии имат единствено помощната функция на пропаганден апарат в рамките на отделните държави[51]. На комунистическите партии е наредено да оправдават анексионистичната политика на СССР към Полша, Финландия, Балтийските републики и Румъния /Северна Буковина и Бесарабия/. При това компартиите я пропагандират не само като социално, но и като национално освобождение. Специално в балканската си пропагандна политика Коминтернът инструктира местните компартии да подчертават „ясната позиция на Съветския съюз против Версайската система" и да го представят като сила, бореща се против въвличането на Балканите във войната както от страна на „англо-френските подпалвачи", така и от „империалистическите попълзновения на Италия и Германия". СССР се представя като гарант и арбитър за мирно решаване на спорните национални въпроси[52], а за основен лозунг на комунистическите партии се препоръчва „борба за завършване на буржоазно-демократическата революция и прерастването ѝ в социалистическа"[53].

Изненадващият разгром на англо-френските войски и капитулацията на Франция през лятото на 1940 г. довежда до сериозна промяна в съотношението на силите в света. На 27 септември с.г. в Берлин е подписан Тристранният пакт между Германия, Италия и Япония, в чиито тайни клаузи те разделят света на свои сфери на влияние. Под натиска на Германия на 7 септември 1940 г. Румъния е принудена да върне по мирен път Южна Добруджа на България. БКП одобрява връщането на областта, но за разлика от официалната пропаганда, в съгласие с инструкцията от Москва се акцентира на съветската роля[54].

В хода на военните действия през есента на 1940 г. Балканите и България се превръщат в една от горещите точки на сблъсъка между воюващите страни. Всички ревизионистични държави се стремят да привлекат България на своя страна – Италия, за да участва в нейната агресия срещу Гърция, а Германия срещу присъединяване към Тристранния пакт предлага разширение в Западна Тракия и Егейска Македония за сметка на Гърция. От своя страна, на 25 ноември 1940 г. СССР предлага на българското правителство пакт за взаимопомощ, в който срещу създаване на съветски военни бази на българска територия се предлагат териториални компенсации, надскачащи и най-смелите български планове. Инструктиран от Сталин[55], Г. Димитров нарежда на БКП да организира мащабна акция в подкрепа на съветската инициатива. Българското правителство отхвърля и това предложение, тъй като с основание вижда в него стремеж да бъде погълната България. Георги Димитров и партийното ръководство са подложени на остра критика, тъй като акцията е трябвало „да се води не на класова, а на общонационална и държавна почва"[56].

Изхождайки от политиката на ревизионизъм, на 3 януари 1941 г. от името на КИ до Тито се изпраща инструктаж по македонския въпрос и по-специално до съдбата на югославската ѝ част. Като го преповтаря позицията за правото на македонския народ на самоопределение, се заявява, че „в днешната ситуация отказът от преразглеждане на сегашните граници между Югославия, България и Гърция ще доведе само до война"[57].

Под германски натиск на 1 март 1941 г. България подписва Тристранния пакт. Това е заклеймено в официална декларация от СССР като акт на разширяване на войната, но като цяло съветската пропаганда няма антигерманска насоченост[58].

Започналата на 6 април 1941 г. т.нар. Априлска война срещу Югославия и Гърция с участието на германски, италиански и унгарски войски довежда до драстична промяна на териториалното статукво на Балканите. България не участва във военните действия, а след войната към нея са присъединени по-голямата част от Вардарска Македония, Поморавието, Западните покрайнини и широк излаз на Бяло море между реките Марица и Струма. Съветският съюз декларативно заклеймява войната, но фактически признава резултатите от нея.

Постигнатото национално обединение, кокетирането с националните интереси и ревизионистичната политика на СССР предизвикват дебат в партийното ръководство. Не друг, а Тодор Павлов – един от пропагандаторите на македонизма и член на партийното ръководство, се обръща директно към Г. Димитров с искане БКП да преосмисли своята национална политика по отношение на Тракия, Западните покрайнини и Македония[59]. Неговата инициатива обаче е дезавуирана от Трайчо Костов и партийното ръководство, което обявява присъединяването на по-голямата част от тези земи като окупация, установяваща национален гнет. При това в разрез с реалностите Т. Костов твърди, че по-голямата част от населението във Вардарска Македония има вече изградено национално самосъзнание[60].

Следвайки принципната коминтерновска политика „една държава – една комунистическа партия", Македонският областен комитет начело със своя ръководител Методи Шаторов минава под ръководството на БКП, като се позовава и на това, че по-голямата част от населението, особено по-възрастното, е с българско национално самосъзнание[61].

Германското нападение над СССР на 22 юни 1941 г. драстично променя характера на войната и международните отношения. От агресор Съветският съюз се превръща в жертва на агресия и спешно трябва да търси съюзници за своето оцеляване. Коминтернът следва да извърши поредното си идеологическо и политическо салтомортале. Още същия ден неговото ръководство изготвя нови директиви, в които се подчертава, че сега борбата не е за сваляне на капитализма и световна революция, а е борба против фашизма и националното поробване. Всички компартии са инструктирани да започнат изграждане на съпротивително движение в подкрепа на Съветския съюз[62].

Присъединяването на Областния комитет за Македония към БКП, и то със съгласието на нейното ръководство[63], предизвиква острата реакция на Тито, тъй като това оспорва амбицията му на общоюгославски лидер. След като и опитите му да бъде отстранен М. Шаторов остават неуспешни, той се обръща към Коминтерна за решение на този остър междупартиен спор. На 23 август 1941 г. с нарочна телеграма до ръководството на БКП Г. Димитров нарежда: „ръководството на сръбска Македония трябва да бъде в ръцете на югославската комунистическа партия по съображение за практическа целесъобразност". Методи Шаторов е отстранен от поста си.

Опирайки се на военните възможности на партизанското движение, Тито дава изява на нараснилите си политически амбиции. Като политическа алтернатива на лондонското емигрантско правителство на 26–27 ноември 1942 г. в гр. Бихач /Босна/ е свикано Антифашистко вече за народно освобождение на Югославия /АВНОЮ/. На него е решено следвоенна Югославия да бъде изградена на федеративни начала. Без присъствието на свои представители Вардарска Македония е обявена за една от бъдещите федеративни единици.

Тъй като ЮКП не успява да утвърди позициите си във Вардарска Македония, през февруари 1943 г. там е изпратен Светозар Вукманович–Темпо като делегат с неограничени пълномощия на ЦК на ЮКП и Върховния щаб на партизанските войски. За да се преодолее организационната слабост и приравни Вардарска Македония с останалите югославски области, в края на февруари с.г. се създава отделна Македонска комунистическа партия и се предприемат стъпки за свикване на Областно антифашистко събрание. За тази цел е сформиран и Акционен народноосвободителен комитет /АНОК/ от изтъкнати общественици. По нареждане на Темпо Главният щаб на Народно-освободи-

телната войска /ГЩ на НОВ/ на Македония издава специален манифест в духа на позициите на ЮКП и решението на АВНОЮ. Като политически орган АНОК напълно отрича манифеста, изтъквайки ред формални и принципни причини. Основните възражения са отказаното право на самоопределение, третирането на македонския въпрос като вътрешноюгославски, а не балкански, и в резултат на това – предопределеното връщане в рамките на „омразна“ Югославия. През януари 1944 г. ГЩ на НОВ заклеймява политически позицията на АНОК и го разпуска[64].

На 10 юни 1943 г. официално е съобщено за разпускането на Коминтерна. Това решение е взето под влияние на цял комплекс причини – както външнополитически, така и вътрешнополитически и идеологически. Фактически КИ продължава да съществува като Отдел за международна информация при ЦК на ВКП /б/, начело на който отново застава Г. Димитров. Отделът наследява структурите, техниката и кадровия потенциал на Коминтерна[65].

С приетите решения на втората сесия на АВНОЮ /29–30 ноември 1943 г./ Тито прави решителна крачка към утвърждаването си като единствен меродавен ръководител на Югославия, а и като водещ политически фактор на Балканите. АВНОЮ е превърнат във върховен законодателен и представителен орган на Югославия. ЮКП прокарва своята национална програма с решението на сесията за изграждане на новата държава на федеративен принцип, съставена от шест републики, включително и Македония, макар отново в отсъствие на нейни представители. Несъществуващият все още македонски език е обявен за един от трите официални езика на федерацията. В състава на Президиума са включени задочно и представителите от трите дяла на Македония – Вардарска, Пиринска и Егейска. По този начин македонският въпрос е превърнат от балкански във вътрешноюгославски. Впрочем по това време Тито смята, че Югославия трябва да бъде „център за балканските страни“, а лансираната славянска, и евентуално балканска федерация той разбира като просто разширяване на държавата с още югорепублики[66]. Включването в състава на Президиума на АВНОЮ на двама членове на БКП /Владимир Поптомов и Димитър Влахов/ води до остра реакция от страна на Г. Димитров. Изпратена е шифрограма, с която се настоява дискретно да се анулира взетото решение[67] – нещо, което Тито не прави по отношение на Д. Влахов.

Междувременно през декември Националният комитет на Отечествения фронт /ОФ/ в резултат на трудна дискусия изработва декларация по македонския въпрос. В нея се набляга на принципа на самоопределението на населението и се издига лозунгът „Македония за македонците“. Въпросът за националния състав на населението се заобикаля и се настоява за „цялостна, свободна и независима Македония“, която, гарантирана от СССР и демократичните сили, ще престане да бъде ябълка на раздора между балканските държави[68]. Получавайки информация за декларацията, Тито остро реагира, защото „линията на позива е противна на решенията на АВНОЮ за федерация“ и това било „немска политика, която е враждебна на народоосвободителната борба“[69].

Неизбежният разгром на силите на Оста и оформянето на антихитлеристката коалиция между СССР, Великобритания и САЩ подтиква съветското ръководство да създаде през есента на 1943 г. специална комисия, която е натоварена да разработи съветските позиции за следвоенно устройство на света[70]. Сред кръга от въпроси, по които трябва да се съберат материали, са балканските териториални проблеми и този за Македония. Според постъпилата експертна справка в съветски интерес е създаването на независима Македония, а следователно и на ново териториално статукво[71]. Първият цялостен проект е изработен на 10 януари 1944 г. от изтъкнатия съветски дипломат и заместник народен комисар на външните работи И. М. Майски. Изхождайки от съветските интереси, той се изказва против създаването на каквито и да е федеративни образувания и е за възстановяване на Югославия в предвоенните ѝ граници, но допуска България да запази Дедеагач. Тъй като съветската политика към Балканите трябва да се базира на принципа на националността, Майски смята, че албанският и македонският въпрос трябва да бъдат допълнително проучени[72]. Това е причината за изясняване на позициите на заинтересованите страни по македонския въпрос. По искане на съветското ръководство още през есента на 1943 г. В. Коларов разработва обемист материал, в който странно се преплитат традиционните български гледища по македонския въпрос с коминтерновски постановки, но се настоява и за широк излаз на Бяло море. В заключение се препоръчва изграждането на българо-югославска федерация на паритетна основа, в която обединена Македония да е федерална единица, а Западните покрайнини да бъдат върнати на България[73]. Подобна е и позицията, из-

разена в доклада на Вл. Поптомов и Д. Влахов, поръчан от Георги Димитров[74].

Остротата на сблъсъка кара Тито на 13 април 1944 г. да се обърне директно към Сталин и Молотов. В пространна радиограма той търси съветската подкрепа по македонския въпрос с чисто геополитически аргументи – като този, че Югославия е „опора на СССР на Балканите“ и че е „продължение на съветското влияние върху цяла Европа“. След като шантажира, че ако не получи Македония, страната може да изпадне под английско влияние, Тито предлага решението – „силна югославска федерация“, към която би се присъединил и българският народ, т.е. поглъщането на българската държава[75].

В радиограма от 15 април Сталин и Молотов съобщават на Тито, че смятат Югославия за своя „главна опора в Югоизточна Европа“, че не подкрепят декларацията на ОФ и няма да вземат решение по този въпрос без неговото съгласие. Нещо повече – в текста се казва, че оттук нататък Тито може да се обръща не към Димитров, а направо към Молотов[76].

Съветският гражданин и болшевишки апаратчик Г. Димитров естествено е длъжен да се съобрази с официалната съветска политика. Освен в инструктажните си писма до БКП и в писмо до Тито той е принуден да благодари „за критичните забележки по отношение на Българската компартия“ и декларира, че е инструктирал БКП „с всички сили да поддържат македонската политика на нова федеративна Югославия“[77].

На 2 август 1944 г. най-сетне идеята на Светозар Вукманович–Темпо е реализирана и в манастира „Св. Прохор Пчински“ е свикано Антифашистко събрание за народно освобождение на Македония /АСНОМ/. С неговото първо решение, взето макар и при липса на кворум, „Македония се провъзгласява за федерална държава в нова, демократична Федеративна Югославия“.

С превръщането на Съветския съюз в основния военен и политически фактор на Балканите и с утвърждаването на водещите позиции на комунистическите партии в Румъния, България и Югославия национално-териториалните проблеми стават производни на общата политическа стратегия на съветското ръководство. Окончателното териториално статукво е наложено с мирните договори, изработени от СССР, САЩ и Великобритания. Македонският проблем и въпросът за Западните покрайнини стават обект за преговорите на така и неосъществената българо-югославска федерация.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 453/496
БЪЛГАРСКИ ЕТНИЧЕСКИ ОБЩНОСТИ ИЗВЪН БЪЛГАРИЯ

1. Българска делегация за мир. Документи по договора в Ньой. С., 1919, 42–51, 158; *Генов, Г. П.* Ньойският договор и България. С., 1935, 27–36.
2. *Jaranoff, D.* La Macédoine économique. Sofia, 1931, p. 30.
3. Цит. по *Христов, Х.* България, Балканите и мирът. С., 1984, с. 222; Вж. и *Василев, В.* А. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, с. 27.
4. *Veritas.* Македония под иго 1919–1929. Документални свидетелства. С., 1931, Док. № 65, 66, 69 и др.; *Пози, А.* Войната се връща… С., 1934, 106–107.
5. Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, Док. № 59, 758–760.
6. Цит. по *Палешутски, К.* Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941. С., 1983, с. 53.
7. *Апостолов, А.* Колонизацијта на Македонија во Стара Yугославија. Скопје, 1966, 81–82.
8. Вж. *Dimitrov, T.* La Bulgarie et la Société des Nations. L'expérience de la protection internationale des minorités nationales 1920–1939. Genève, 1994, p. 74.
9. Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937. Скопље, 1937, 947–949; *Македония*, № 1287, 3 февр. 1931.
10. *Гоцев, Д.* Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, 63–67; вж. и *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 47.
11. *Ципушев, К.* 19 години в сръбските затвори. Спомени. С., 1943, 57–68. Авторът е деец на ВМОРО още от турския режим. През Първата световна война е ръководител на Струмишки революционен окръг и председател на окръжната постоянна комисия. Предаден е от англичаните на сръбските власти, от които през 1919 г. е осъден на смърт. След намесата на цар Борис III смъртната му присъда е заменена с 20 години строг тъмничен затвор.
12. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 1, а.е. 35, л. 23–24; вж. *Христов, Х.* Цит. съч., 204–214.
13. *Манчев, К.* Националният въпрос на Балканите. С., 1999, 258–268; *Хрисимова, О.* Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни. Варна, 2003, 41–44.
14. *Veritas*. Цит. съч., LXVII–LXXII.
15. Пак там, док. № 159, 167, 168, 627, 628 и др.
16. Вж. *Апостолов, А.* Цит. съч., 80–81.
17. *Пози, А.* Цит. съч., с. 101.
18. *Veritas*. Цит. съч., док. № 634.
19. Гарванската голгота. Издание на ИК на Съюза на македонските емигранти. С., б. г., 16 с.; *Георгов, И.* Днешното положение на Македония под сръбска и гръцка власт и Обществото на народите. С., 1925, 16–17.
20. *Veritas*. Цит. съч., док. № 630, 634.
21. Пак там, с. LXXI–LXXII, вж. и док. № 326.

22. Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и национална држава. Т. 2. Скопје, 1981, док. 2, с. 17.

23. *Veritas*. Цит. съч., док. № 188–199.

24. *Михайлов, И.* Спомени. Т. 2. Освободителната борба 1919–1924. [Лувен], 1965, 134–136.

25. *Македония*, № 371, 4 ян. 1928. Тези сведения са предоставени на Френската лига за правата на човека и гражданина от ММТРО. Те са надежно проверени и съдържат данни не само за жертвите на престъпленията, но и за извършителите, както и за това, дали престъплението е извършено от отговорен сръбски служител и по заповед на по-вишестоящи органи.

26. Цит. по *Църнушанов, К.* Многократните изяви на националното самоопределение на македонските българи. С., 1992, с. 169, 188–189; вж. също *Veritas*. Цит. съч., док. № 212.

27. Споменица двадесетпетогодишњице…, 1003–1006.

28. *Veritas*. Цит. съч., XCVIII–CIII, CXI и др.; вж. също *Георгов, И.* Цит. съч., 17–18; *Апостолов, А.* Цит. съч., с. 206.

29. *Veritas*. Цит. съч., XCIII–XCVII, CXI; *Църнушанов, К.* Цит. съч., 173–175.

30. *Veritas*. Цит. съч., док. № 248, с. 254.

31. *Крстић, Ђ.* Колонизација у Јужно Србији. Сарајево, 1928, с. 1; вж. също *Апостолов, А.* Цит. съч., 91–95.

32. *Апостолов, А.* Цит. съч., 62–68.

33. Пак там, с. 51, 108–109.

34. Пак там, 96–99.

35. Пак там, приложение IIa и IV; вж. също *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 29, 31.

36. Жика Лазич става един от символите на сръбската денационализаторска политика в Македония. През 1928 г. той е тежко ранен, но оцелява при атентат, извършен в кабинета му в Белград от Иван Момчилов, деец на ВМРО. – *Михайлов, И.* Спомени. Т. 3. Освободителната борба 1924–1934. [Лувен], 1967, 383–392.

37. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 2, а.е. 38, л. 93–94.

38. Пак там.

39. Той е бивш български учител от Леринско, станал сътрудник на сръбските властници и преименувал се на Спасой х. Попович. В редактирания от него вестник се застъпва сръбското становище, че населението в Македония е сръбско.

40. *Veritas*. Цит. съч., док. № 285; срв. *Македония*, № 307–311, 19–24 окт. 1927.

41. *Михайлов, И.* Спомени. Т. 3, 341–347.

42. Пак там, 363–372.

43. *ЦДА*, ф. 1932К, оп. 2, а.е. 214, л. 5–7.

44. За създаването и дейността на ММТРО вж. по-подробно *Гоцев, Д.* Македонската интелигенция 1919–1941. С., 2006; *Църнушанов, К.* Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация. С., 1996.

45. *ЦДА*, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 354, л. 1–2.

46. Македония. Сборник …, Ч. IV, док. № 37, 692–694.

47. *Veritas*. Цит. съч., док. № 269. За Скопския студентски процес вж. по-подробно: *Гоцев, Д.* Македонската …, 34–51; *Църнушанов, К.* Принос …, 106–128.

48. *Veritas*. Цит. съч., док. № 279. Присъдите са потвърдени и от Касационния съд в Белград. Вж. *Македония*, № 541, 31 юли 1928.

49. *Знаме*, № 279, 12 дек. 1927; вж. също № 284, 17 дек. 1927.

50. *Veritas*. Цит. съч., док. № 317, 320, 323 и др.; *Гюзелев, Д.* Жертвите на Скопския студентски процес. Скопие, 1942, 10–76.

51. Споменица двадесетпетогодишњице…, с. 935.

52. *Вардар*, № 7, март 1934.

53. *ЦДА*, ф. 1933К, оп. 2, а.е. 118, л. 7–9; *Македония*, № 90–93, 29 ян.–2 февр. 1927.

54. Изложението е публикувано в официалния бюлетин на Лигата от 25 ноем. 1927.

55. Македония. Сборник…, Ч. IV, док. № 59; *Dimitrov, T.* Op. cit., 189–203; *Македония*, № 1252, 18 дек. 1930.

56. *Църнушанов, К.* Принос…, 218–230.

57. *Гоцев, Д.* Македонската…, с. 75.

58. Македония. Сборник…, Ч. IV, док. № 68, 772–773.

59. *Манчев, К.* Националният въпрос на Балканите...; вж. също *Проданов, Н.* Историко-географското понятие и термин „Западни /Български/ покрайнини". – *ВИС*, 1997, № 2, 177–187.

60. Извори за българската история. Т. XXIII. Чехословашки извори за българската история. Т. 1. С., 1985, док. № 33, с. 73

61. *Манчев, К., М. Гудева.* Западните покрайнини в българо-югославските отношения /1919–1920 г./ – *ИП*, 1990, № 7, с. 11; *Мичева, З.* Проблемът за западната граница на България и българо-югославските отношения /1919–1929/. – В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. Т. 3. С., 1983, 274–275.

62. Българите от Западните покрайнини /1878–1975/. С., 2005 /Архивите говорят. Т. 35./, док. № 89–92, 162–166; вж. също *Димитров, Т.* Окупацията на Босилеградско от Сърбия през 1920 г. по сведения на българската интелигенция от този край. – *ВИС*, 1993, № 1, 133–142.

63. *Димитров, Т.* Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г. Кюстендил, 1996, 45–46.

64. Българите от Западните…, док. № 90–92, 162–166

65. Цит. по *Петров, М.* Националноосвободителното движение в Западните покрайнини /1919–1934/. С., 1995, 31–32.

66. Българите от Западните…, док. № 217, 371–372; № 220, с. 375; *Петров, М.*, Цит. съч., с. 31.

67. *Пози, А.* Цит. съч., с. 79.

68. *Генов, Г. П.* Сръбско-българските отношения. – *ОП*, 1929, № 13–14, 205–206.

69. *Хрисимова, О.* Цит. съч., 252–253.

70. Българите от Западните…, док. № 110, с. 202; № 166, 215, 220 и др.; *Манчев, К., Б. Николов.* Цариброд /Просвета и култура на границата между две скарани държави/. – В: *Юб. сб. в чест на К. Манчев...* С., 2006, 79–81; *Петров, М.* Цит. съч., с. 33.

71. Българите от Западните…, док. № 175, с. 288.

72. Пак там, док. № 124, с. 221; № 130, с. 227; № 132, 229–230; № 183, 301–302.

73. *Западно ехо*, № 93, 25 авг. 1925.

74. Българите от Западните…, док. № 187, 308–309.

75. Пак там, док. № 161, 262–264.

76. *Западни покрайнини*, № 130, 1926.

77. *Хрисимова, О.* Цит. съч., 259–260; *Миланов, М.* Забравени български земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни. С., 1994, с. 19.

78. Българите от Западните…, док. № 177, с. 293; № 215, с. 363; вж. също *Миланов, М.* Цит. съч., с. 18; *Тодорова, З.* Взривената памет. Цариброд–София, 2004, 63–64.

79. Българите от Западните…, док. № 190, 316–319; № 215, 362–365.

80. *Западно ехо*, № 203, 10 март 1929; *Петров, М.*, Цит. съч., с. 34.

81. *Велев, В.* Двувластните имоти в българо-югославските взаимоотношения /1920–1931/. – *МО*, 1997, № 4, с. 111; *Западно ехо*, № 64, дек. 1924; Българите от Западните…, док. 177, 291–294.

82. *Македония*, № 807, 21 юли 1929; № 965, 30 дек. 1929; вж. също *Мичева, З.* Цит. съч., с. 278.

83. Държавен вестник, № 292, 28 март 1930; вж. също Българите от Западните…, док. 200, 333–342.

84. *ЦДА*, ф. 252К, оп. 1, а.е. 889, л. 9–10.

85. Българите от Западните…, док. 257, 428–431.

86. *Западни покрайнини*, № 247, 1 ян. 1931; № 248, 20 ян. 1931 и др.; също *Македония*, № 1205, 22 окт. 1930; Българите от Западните…, док. № 217, 367–373; док. № 253, с. 422 и др.

87. *Македония*, № 1210, 28 окт. 1930.

88. *Миланов, М.* Цит. съч., с. 17.

89. Българите от Западните…, док. № 285, 477–482; док. № 286, 482–483; *Рангелова, К.* Начало и етапи на проведените погранични срещи и свиждания по западната граница след 1919 г. – В: *Ньойският договор и съдбата на Югозападните български земи.* Кюстендил, 2001, 69–75.

90. Вж. *Петров, М.*, Цит. съч.; *Димитров, Т.* Сръбският терор и съпротивата срещу него след окупацията на Босилеградско до 1934 г. – В: *Ньойският договор и съдбата на…*, 44–57.

91. *Нягулов, Б.* Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999, 75–82, 196–200.

92. *Пряпорец*, № 135, 17 юни 1914.

93. *Елдъров, С.* Българите в Албания 1913–1939. Изследвания и документи. С., 2000, 26–27.

94. Точният брой на българските села и на българите в Албания е трудно да се установи. Според българската легация в Албания живеят не повече от 5–6 хиляди българи в 27 села. Екзархийските статистики отчитат 39 села, населени с около 12 хил. души, а според бежанските дружества и ВМРО числото на българите в Албания е около 30 000 души, от които 7500 българи християни и над 20 000 българи мохамедани. – Вж. *Македония*, № 1672, 8 март 1932; *Елдъров, С.* Цит. съч., док. № 20–21, 122–129; № 50,183–185 и др.

95. *Елдъров, С.* Цит. съч., док. № 21, 126–127; док. № 80, 262–265.

96. Пак там, док. № 20, с. 124.

97. Пак там, 28–31.

98. Пак там, док. № 21, 128–129; вж. също *Бобев, Б.* По въпроса за българското национално малцинство в Албания след края на Първата световна война. – *Векове*, 1985, № 4, с. 41.

99. *Елдъров, С.* Цит. съч., с. 43; *Тодоровски, Г.* Неколку податоци за активноста на врховистичката ВМРО во Албанија и Бугарија помегу двете светски војни. – *Гласник*, 1971, № 1, 140–144

100. *Елдъров, С.* Цит. съч., 57–58; док. № 54, 193–196; № 58, с. 204; № 66, 216–217; *Бобев, Б.* Цит. съч., с. 43.

101. *Елдъров, С.* Цит. съч., 51–58.

102. Пак там, 60–63; док. № 81, 82, 87, 90, 91.

103. Пак там, 66–70; док. № 98–100.

104. Пак там, док. № 107, 316–318.

105. Пак там, док. № 112, 324–326.

106. *Даскалов, Г.* Участта на българите в Егейска Македония 1936–1946. Политическа и военна история. С., 1999, с. 62.

107. *Ladas, S.* The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey. New York, The Macmillan Company, 1932, p. 123.

108. Вж. *Даскалов, Г.* Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. С., 1996, 5–38. Не липсват и примери, които излизат извън очертаната тенденция: Ст. Ладас без уговорки използва етнонима „българи" за означаване на „славянофоните" в северните гръцки области през 20-те – 30-те години на XX в. – *Ladas, S.* Op. cit., p. 123. В други съчинения от по-ново време въпросът за националната и етническата идентичност на славянското население в Северна Гърция се избягва, като терминът „славо-македонци" се възприема в неговия най-широк смисъл. – *Carabott, F.* The politics of Integration and Assimilation vis-a-vis the Slavo-Macedonian Minority of Inter-war Greece: From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression. – In: *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912.* Ed. by P. Mackridge and E. Yannakakis. Berg, NJ, 1997.

109. *Ladas, S.* Op. cit., p. 44.

110. *Трифонов, С.* Съдбата на българите в Тракия /1919–1925/. – *ИИИ*, 25, 1981, 195–229.

111. *Даскалов, Г.* Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия /април–декември 1941 г./. – *ВИС*, 1991, № 6, с. 10.

112. *Даскалов, Г.* Българите…, с. 174.

113. Пак там, с. 184. Същият автор, след съпоставка на различни данни и изчисления на базата на естествения прираст на населението посочва като по-близко до действителния брой на българите в Гърция по това време числото 195 000 души. – Пак там, с. 185.

114. *Dragostinova. T.* The Voluntary and Reciprocal Population Exchange between Bulgaria and Greece in the Interwar Period: Some Issues of Interpretive Reciprocity, p. 17. /http://www.network-migration.org/workshop 2002/

115. *Carabott, F.* Op. cit., p. 63.

116. По данни на Смесената българо-гръцка комисия по приложението на Конвенцията до 1931 г. от нея се възползват 92 000 българи от Гърция. От тях 39 000 са напуснали страната, преди тя да влезе в сила. Поне 30 000 българи я „бойкотират" под влияние на ВМРО, отхвърляйки емиграцията като трайно решение на малцинствения проблем. Нови 6000 молби за ликвидиране на собствеността са подадени от българска страна към лятото на 1931 г. Вж. *Ladas, S.* Op. cit., 122–123. Приблизителната цифра на обхванатите от конвенцията българи и гърци е 370 000 души. – *Dragostinova, T.* Op. cit.

117. *Цанков, С.* Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. – *ГСУбф,* 6, 1932–1933, № 10, 70–71.

118. *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. 1878–1925. С., 1925, 294–295; *Същият*. Принос към дипломатическата история на България. Т. 2. Ньойски договор. /Чл. 1–147/. С., 1926, 87–90; *Трифонов, С.* Българското национално-освободително движение в Тракия 1919–1934. С., 1988, 131–136.

119. *ЦДА*, ф. 321К, оп. 1, а.е. 792, 210–211.

120. *Даскалов, Г.* Участта…, 68–118.

121. *Carabott, F.* Op. cit., p. 66; *Даскалов, Г.* Участта…, с. 85.

122. *ЦДА*, ф. 177К, оп. 2, а.е. 2165, л. 37–39; оп. 3, а.е. 2441, л. 1–19; ф. 264К, оп. 1, а.е. 479, л. 79; а.е. 463, л. 20.

123. Към лятото на 1942 г. броят на българите в Централна и Западна Егейска Македония е около 212 000 души. – *Даскалов, Г.* Българите…, с. 238.

124. Пак там, с. 224; *Kofos, E.* The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece /1943–1949/. Athens, 1989, p. 3.

125. Вж. по въпроса *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918.

126. *Трифонов, С.* Бежанският въпрос в българо-турските отношения /1813–1918/. – *ИБИД*, 37, 1985, 185–203.

127. Протокол, приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция. – Държавен вестник, № 110, 17 авг. 1926.

128. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 4, а.е. 2574, л. 18. Данните дават броя на българите – екзархисти, турски поданици.

129. Пак там, оп. 6, а.е. 2544, л. 28–32.

130. През септември 1923 г. Българското генерално консулство в Одрин уведомява МВнРИ, че съгласно дадените от София нареждания то отказва да визира паспорти на българи от Лозенград и Одрин, желаещи да заминат за България. С тази мярка министерството се опитва да спре потока от изселници в момент, когато въпросът за съдбата на бежанците все още е предмет на преговори между България и Турция. – *ЦДА*, ф. 176К, оп. 4, а.е. 2983, л. 19.

131. Такава е картината на българската общност, която описват българските дипломатически представители и духовни служители в Турция. Вж. напр.: *ЦДА*, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2761а, л. 120–121; а.е. 2809, л. 47; ф. 176К, оп. 1, а.е. 2574, л. 27; оп. 4, а.е. 2983, л. 8–10.

132. *АМВнР*, оп. 11п, а.е. 954, л. 17–18.

133. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 179, л. 22–23.

134. Пак там, ф. 176К, оп. 1, а.е. 2574, л. 30–31.

135. В първите учителският персонал е задължително с турско гражданство, а в училищата от втория тип могат да преподават и учители с българско поданство. – *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 184, л. 44–45.

136. Това са Законът за турското гражданство /1929/ и Законът за задължително начално образование в турски училища /1931/. – *АМВнР*, оп. 11п, прил. 1043, л. 36–37.

137. Училището в Одрин е закрито през 1948 г. след арестуването и хвърлянето в затвора на учителя М. Димитров по обвинение в шпионаж.

138. Училището е закрито през 1972 г. поради недостиг на ученици. – *АМВнР*, оп. 11п, а.е. 579, л. 9; *Петрова, Д.* Цариградските българи. С., 2000, с. 130.

139. *Алтънов, И.* Съществува ли Екзархията в Цариград. – *Църковен вестник,* № 33, 6 окт. 1923.

140. Според някои автори може да се твърди, че по-късно турските власти признават на българския митрополит и качеството му на екзархийски наместник. – *Куманов, М.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция /1923–1926 г./. – *ИП*, 1971, № 2, с. 80.

141. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 4, а.е. 2980, л. 8–9; ф. 791К, оп. 1, а.е. 35, л. 179–180; а.е. 39, л. 1361; а.е. 44, с. 964; *Цанков, С.* Българската православна църква от Освобождението до настоящо време. – *ГСУбф*, 6, 1938–1939, № 16, с. 139.

142. *Цанков, С.* Междуцърковното положение…, с. 101.

143. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 39, л. 179–180; а.е. 41, л. 948.

144. Пак там, а.е. 48, с. 36; *Църковен вестник,* № 18–19, 30 апр. 1932.

145. Вж. например *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 39, л. 180; а.е. 42, л. 141, 429, 556.

146. *АМВнР*, оп. 11п, преписка 559, л. 73–74.

147. Пак там, л. 72.

148. *Livezeanu, I.* Cultură şi naţionalism în România Mare 1918–1930, Bucureşti, 1998, 9–27; *Pearson, R.* National Minorities in Eastern Europe 1848–1945, London and Basingstoke, 1983, p. 160, 166–169.

149. România şi minorităţile. Colecţie de documente. Tirgu Mureş, 1997, 47–50.

150. Съвременната българска историография отделя голямо внимание на проблематиката, свързана с българското присъствие в Румъния /вж. цитираните по-долу публикации/. След 1982 г. се насърчава проучването специално на миналото на добруджанските българи, а след 1989 г. вече се демон-

стрира интерес и към миналото на другите регионални български общности на румънска територия – в Бесарабия, Банат и др. Напротив, с малки изключения в Румъния няма историографски интерес към темата. Доколкото тя се засяга в някои трудове, това се прави било като се идеализира румънската малцинствена политика, било като се изтъква опасността за целостта на Румъния от българския иредентизъм. Вж. Minoritățile naționale din România 1918–1925. Documente, Coordonată de: I. Scurtu, L. Boar. București, 1995, p. 617, 687–688; *Scurtu, I., Gh. Buzatu.* Istoria românilor în secolul XX /1918–1948/. București, 1999, p. 43; *Iordan, C.* România și relațiile internaționale din Sud-estul european: probleme ale păcii, securității și cooperării /1919–1924/. București, 1999, 39–41; *Cătănuș, D.* Cadrilaterul: Ideologie cominternistă și iredentismul bulgar, 1919–1940. București, 2001. За румънската историография и българо-румънския историографски дебат вж. по-подробно: *Нягулов, Б.* Добруджанската проблематика /1878–1940 г./ в най-новата румънска историография – *Добруджа*, 1997–1999 [2001], № 14–16, 255–276; *Njagulov, B.* Le débat historiographique dans les rapports bulgaro-roumains/1944–1989/. – *EB*, 2002, № 2, 64–86.

151. Българите в Румъния XVII–XX в. Документи и материали. С., 1994, 285–286.

152. Пак там, 244–254; *Капитанов, Х.* Българите в Румъния. – *Просвета*, 1941, № 6, 655–671.

153. *Manuila, S.* Studiu etnografic asupra populației României. București, 1940, p. 35, 37. *Nistor, I.* Așezările bulgare și găgăuțe din Basarabia. București, 1944, 18–19. За гагаузите в Румъния вж. по-подробно *Нягулов, Б.* Между България и Русия. История и идентичност на бесарабските българи. – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент д. ист.н. Георги Марков.* С., 2008, 91–104.

154. Вж. по-подробно: Извори за историята на Добруджа. Т. 2. 1919–1941. С., 1993; Българите в Румъния..., 257–329; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, 197–216; *Тодоров, П.* Аграрните отношения в Южна Добруджа, 1787–1944. В. Търново, 1982, 126–228; *Хинева, М.* Българската просвета в Южна Добруджа, 1918–1940. – В: *50 години от възвръщането на Южна Добруджа.* Силистра, 1990, 230–264.

155. Les Bulgares de Bessarabie. Sofia, 1928; Les Bulgares de Bessarabie. Sofia, 1932; *Нягулов, Б.* Бесарабските българи във „Велика Румъния". – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 1. В. Търново, 1992, 160–172.

156. *Нягулов, Б.* Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999, 54–75.

157. *Тодоров, П.* Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация, 1925–1940. С., 1992, 360–366.

158. *Нягулов, Б.* Добруджанските българи в румънския парламент /1919–1940/. – В: *Изсл. в чест на В. Трайков... – StB*, 24, 2003, 248–262.

159. *Нягулов, Б.* Опит за създаване на българска малцинствена партия в Добруджа през 1926 г. – *Добруджа*, 1992, № 9, 228–241.

160. За българското „миноритарно" движение в Добруджа вж. *Куриер*, Базарджик/Добрич, № 445, 17 ноем. 1928; № 454, 3 дек. 1928; *Единство*, Базарджик/Добрич, № 148, 27 апр. 1930; Българите в Румъния... 276–280, 283–285; *Нягулов, Б.* Добруджанските българи и конгресите на европейските национални малцинства – *Добруджа*, 1990, № 7, 87–103; *Същият*. Политическа борба в защита на българските национални интереси. /разговор с г-н Данаил Ст. Бекяров за българската миноритарна партия в Добруджа под румънска власт/. – *Добруджа*, 1991, № 8, 210–225; *Същият*. „Партийци" и/или „миноритари" – единство и разединение на българските малцинствени дейци в Добруджа. – *Добруджа*, 1996 [1999], № 13, 90–99; *Бекяров. Д.* С. Материали и спомени за добруджанския периодичен печат. Вестници и списания излизали в Добрич 1919–1940. Шумен, [1998].

161. *Нашият глас/Наш голос,* Четатя Албъ/Белгород-Днестровски, № 1, 15 ян. 1930; *Нягулов, Б.* Прояви на организирано малцинствено движение сред българите в Бесарабия 1929–1930 г. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994, 229–242.

162. Banatsći Balgarsći Glasnić, Temešvar/Timișoara, № 5, 2 февр. 1936; *Нягулов, Б.* Банатските българи..., 228–239.

163. *Тодоров, П.* Българските културни общества в Добруджа, 1919–1940. – *ИП*, 1994, № 4, 23–30; *Нягулов, Б.* Висшият съвет на българите в Румъния 1927–1929 г. – *Векове*, 1990, № 4, 25–35; *Същият*. Бесарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 2. Велико Търново, 1993, 230–246; *Същият*. Българското дружество „Братство" в Букурещ и културно-просветното дело на българите в Румъния. – В: *Българската църква и училището в Букурещ.* С., 1994, 98–121.

164. *ЦДА*, ф. 327К, оп. 1, а.е. 1201, л. 1–4, 31–36; *Нягулов. Б.* Банатските българи..., 216–220.

165. *Добруджански новини,* Базарджик, № 320, 17 февр. 1939; *Тодоров, П.* Освободителните борби..., 303–304; *Нягулов, Б.* Банатските българи..., 239–251.

166. Вж. *Njagulov, B.* La question de la Dobrudza dans le contexte de la politique étrangère de la Bulgarie /1926–1931/ – *BHR*, 1990, № 1, 3–20; *Njagulov, B.* La question de la Dobrudza dans les relations bulgaro-roumaines au cours du premier gouvernement national-taraniste en Roumanie 1928–1931. – *EB*, 1989, № 4, 21–40; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, 62–133.

167. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2330, л. 25–36; *Кузманова, А.* Цит. съч., с. 154 и сл.

168. Българите от Украйна и Молдова 1941–1945 г. Документи и материали. Състав.: П. Тодоров, Б. Нягулов. – *ТВТУ „Св. Св. КМ"*, 31, 1994, кн. 3, 12–14 и сл.; *Тодоров, П.* Българите в Бесарабия 1941–1944 г. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994, 243–254; *Тодоров, П.* България и съдбата на българите от Украйна и Молдова 1941–1945 г. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 4. В. Търново, 1995, 311–315.

169. *Панайотов, Г.* Размяна на малцинствено население между България и Румъния, 1940–1944 г. – *Добруджа*, 1989, № 6, 65–77.

170. Българите в Румъния..., 333–340; *Нягулов, Б.* Банатските българи..., 252–285.

171. *Грек, И., Н. Червенков,* Българите в Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993, 20–21; *Бъчваров, С.* Българско градинарство: Исторически бележки. С., 1986, 35–36, 58.

172. *Грек, И., Н. Червенков.* Цит. съч., 161–199.

173. Пак там, с. 190; *Хаджийски, М.* Българи в Таврия. С., 1943, 29–34; *Дихан, М.* Българските национални райони в Украйна през 1920–1930-те години. С., 2004, 56–74.

174. *Грек, И., Н. Червенков,* Цит. съч., 183–185; *Хаджийски, М.* Цит. съч., 38–39.

175. *Грек, И., Н. Червенков,* Цит. съч., 184–186.

176. Пак там, 186–187; *Дихан, М.* Цит. съч., 42–45.

177. *Грек, И., Н. Червенков,* Цит. съч., 191–194; Хаджийски, М. Цит. съч., 38–40; *Калоянов, В.* Българите в Таврия 1860–1939 г. С., 2005, 60–92.

178. *Грек, И., Н. Червенков,* Цит. съч., 195–199; *Хаджийски, М.* Цит. съч., 38–40.

179. *Грек., Н. Червенков,* Цит. съч., 202–205; *Тодоров, П.* Българите в Бесарабия /1941–1944 г./. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994, 243–254; *Същият*. България и съдбата на българите от Украйна и Молдова. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4. В. Търново, 1995, 309–324.

180. *Грек, И., Н. Червенков,* Цит. съч., 205–206.

181. Пак там, 209–211.

182. *Свобода*, Букурещ, № 7, 17 дек. 1869.

183. *Кушев, Д.* Градинарите в Австрия. – *Български градинар*, № 17, 1 окт. 1936; *Власаков, С.* Молят застъпничество. – Слово, № 4345, 23 дек. 1936.

184. *ЦДА*, ф. 304К, оп. 1, а.е. 2920, л. 121; а.е. 2889, л. 16, 55, 75.

185. *Кушев, Д.* Градинарите в Австрия...

186. *Гюров, А.* За основните фактори и традиции на трите български преселнически вълни в унгарските земи. – В: 90 г. *Дружество на българите в Унгария. Български календар 2005.* Будапеща, 2005, 57–61.

187. *Гърдев, К.* Устройство на българската колония в Унгария между двете световни войни. – *ИДА*, 31, 1976, с. 168.

188. *Гюров, А.* Цит. съч., с. 61; *Гърдев, К.* Организиране на българската колония в днешна Унгария. – В: *90 г. Дружество на българите в Унгария. Български календар 2005.* Будапеща, 2005, 68–69.

189. Според БНБ курсът е 6,40 пенгьо за 100 лева /б. а/.

190. *Гърдев, К.* България и Унгария /1923–1941/, С., 1988, 101–102; *Същият*. Българските общности в Чехия и Словакия. Минало и настояще. С., 2003, с. 51.

191. *Гърдев, К.* Българските общности в Чехия и Словакия..., с. 7, 9, 15, 22.

192. *Гюров, А.* Цит. съч., с. 64.

193. *Гърдев, К.* Българските общности в Чехия и Словакия..., 300–307.

194. *ЦДА*, ф. 304К, оп. 1, а.е. 1641 /неномер./.

195. Пак там, а.е. 2345 /неномер./.

196. Македония. История и политическа съдба. Т. 2. С., 1996, 148–152.

197. *ЦДА*, ф. 304К, оп. 1, а.е. 2100, л. 4.

198. Македония. История и..., с. 147.

199. *Гърдев, К.* Българските общности в Чехия и Словакия..., с. 257.

200. Пак там, с. 182–184.

201. *Бъчваров, С.* Цит. съч., 57–58; *Манев, Т.* История на българското градинарство. – В: *История на българското градинарство. Юбилеен сборник 1928–1938 г.* С., 1938, 272–273; Българо-полски отношения 1918–1944 г. Т. 1. С., 1988, 55–56, 63–64, 156–159, 446, 596; Енциклопедия на българската музикална култура. С., 1997, с. 199, 228.

202. *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, 215–216; *Ангелов, В.* Мюнхен и българското изобразително изкуство. С. 2001, 105–135.

203. *Вълчанов, В.* Пътят на Методий Попов /Опит за кратка биография/. С., 1963, 23–27.

204. *Бъчваров, С.* Цит. съч., 57–58; *Манев, Т.* Цит. съч., с. 278.

205. *Михайловска, Е.* Митът Париж. Щрихи към интелектуалната биография на едно /и повече/ български поколения. С., 2001, 55–59, 65–68.

206. *Бъчваров, С.* Цит. съч., с. 43, 58; *Манев, Т.* Цит. съч., 278–279.

207. Българи в Италия и италианци в България. Приноси. С., 1997, 389–397, 429–437, 474–479.

208. *Пенков, С.* 700 години Швейцария. С., 2000, 149–153.

209. *Трайков, В.* История на българската емиграция в Северна Америка. От началото и през средата на XIX в. до 80-те години на XX век. С., 1993, 18–19.

210. *Трайков, В.* Цит. съч., 22–24; *Гаджев, И.* История на българската емиграция в Северна Америка. Поглед отвътре. Т. 1. 1860–1944. С., 2003, 24–26, 78.

211. *Бъчваров, С.* Българско градинарство: Исторически бележки. С., 1986, с. 44; *Манев, Т.* Цит. съч., с. 254.

212. *Трайков, В.* Цит. съч., 114–126; *Гаджев, И.* Цит. съч., 135–144.

213. *Трайков, В.* Цит. съч., с. 145, 152, 166–167.

214. Пак там, 169–177.

215. Пак там, 190–196.

216. Пак там, 202–206; *Гаджев, И.* Цит. съч., 120–123.

217. *Трайков, В.* Цит. съч., 209–210.

218. Пак там, с. 255.

219. Пак там, 233–234, 260–261.

220. Пак там, с. 261.

221. *Гърдев, К.* Българската емиграция в Канада. С., 1994, 18–23.

222. Пак там, 117–129, 145–151, 189–191, 223–242.

223. Пак там, 243–246.

224. *Аврамов, Р., О. Вартоломеев, Б. Георгиев.* Българите в Аржентина. С., 1987, 1–56.

225. *Гоневски, Х.* Далеч от роден край /спомени от Аржентина/. С., 1980, 9–11, 26–27, 101–110; *Петров, Д., Ц. Николов.* Българи в Южна Америка. С., 1988, 55–69, 79–86.

226. *Петров, Д., Ц. Николов.* Цит. съч., 172–183.

227. *Гоневски, Х.* Цит. съч., 131–150.

228. *Дамянов, С., Л. Беров.* Българите в Австралия. С., 1986, 7–10.

229. *Бъчваров, С.* Цит. съч., с. 44; *Манев, Т.* Цит. съч., с. 255, 280.

230. Македония. История и политическа съдба. Т. 2. 1912–1941. С., 1996, с. 307; *Дамянов, С., Л. Беров.* Цит. съч., 15–17.

231. *Дамянов, С., Л. Беров.* Цит. съч., 12–13.

232. Македония. История и..., Т. 2, 309–312.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 496/520
БЕЖАНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И ТЕХНИТЕ ЛЕГАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ

1. *Даскалов, Г.* Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. С., 1996, с. 181.

2. *Косатев, Т.* Бежанският въпрос в България след Първата световна война /1919–1932/. Дисертация. С., 1976, с. 261 /Прил. 1/.

3. *ЦДА*, ф. 403К, оп. 3, а.е. 455, л. 1.

4. *Гребенаров, А.* Македонската емиграция в България след Първата световна война /октомври 1918–октомври 1919 г./. – *ИБИД*, 39, 1987, 163–169.

5. *Палешутски, К.* Македонска емиграция в България по време на Парижката мирна конференция през 1919 г. – *ИП*, 1969, № 5, 53–54.

6. *НБКМ–БИА*, ф. 324, оп. 1, а.е. 1, л. 987; Из дейността на съборите и на Изпълнителния комитет на македонските братства в България /ноември 1918–септември 1919/. С., 1919, с. 29.

7. *Христов, Х.* България, Балканите и мирът. С., 1984, 162–171.

8. *ЦДА*, ф. 85К, оп. 2, а.е. 124, л. 2–7.

9. Пак там, ф. 847К, оп. 11, а.е. 1, л. 119; *Палешутски, К.* Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1923/. С., 1993, 81–87.

10. *ЦДА*, ф 403К, оп. 1, а.е. 2, л. 2–9; НБКМ–БИА, ф. 324, оп. 1, а.е. 1, л. 2681–2696.

11. *Гребенаров, А.* Тайни структури на македонските българи /1919–1941/. С., 1998, 9–26.

12. Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, 667–668.

13. БКП, Коминтернът и македонският въпрос /1917–1946/. Т. 1. С., 1998, 133–135.

14. Вж. *Василев, В. А.* Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, 283–287.

15. *Гоцев, Д.* Младежките националноосвободителни организации на македонските българи 1919–1941. С., 1988, 202–206.

16. *НБКМ–БИА*, ф. 324, оп. 1, а.е. 1, л. 2957–2960; *Германов, С., А. Гребенаров.* Документи за дейността на Македонския научен институт /1923–1990 г./. – *МП*, 1995, № 2, 113–120.

17. *СДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 166а, л. 1–15; Годишник на Македонския женски съюз при Македонския национален комитет на македонската емиграция в България за 1926/1927 г. С., 1927.

18. *Тюлеков, Д.* Обречено родолюбие. ВМРО в Пиринско 1919–1934. Благоевград, 2001, 175–192.

19. *Палешутски, К.* Македонското освободително движение /1924–1934/. С., 1998, 228–245.

20. *СтГод*, 1935, 459–460.

21. *ЦДА*, ф. 403К, оп. 3, а.е. 175, л. 1; *Нови дни,* № 17, 13 септ. 1934; *Македонско слово,* № 7, 25 ян. 1936.

22. *ЦДА*, ф. 847К, оп. 3, а.е. 18, л. 57; ф. 1073К, оп. 1, а.е. 28, л. 70–71.

23. *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения /9 септември 1944–1949/. С., 1994, 175–180.

24. За размера на бежанската вълна, породена от окупацията, говори и фактът, че населението на Цариброд от около 7000–8000 души преди войните през 1921 г. наброява 3494 души, а през 1926 г. е вече едва 2250 души. Същото се отнася и за Босилеград, който от 2900 жители през 1920 г. за една година намалява почти двойно – до 1500 жители. – *ЦДА*, ф. 1806К, оп. 1, а.е.1, л. 22.; ф. 123К, оп. 1, а.е. 199, л. 6.

25. *ЦДА*, ф. 135К, оп. 1, а.е. 71, л. 3.

26. *Петров, М.* Националноосвободителното движение в Западните покрайнини /1919–1934/. С., 1995, 53–54; *Западно ехо,* № 35, 26 ян. 1924.

27. *ЦДА*, ф. 1806К, оп. 1, а.е. 1, л. 23–24.

28. Пак там, ф. 1788К, оп. 1, а.е. 15, л. 1.

29. *Западно ехо,* № 1, 6 ноем.1922.

30. *Петров М.* Устави на националноосвободителното движение в Западните покрайнини. – *ИП*, 1990, № 8, 80–84.

31. *СДА*, ф. 3К, оп. 1, а.е. 150, л. 3–10.

32. През септември 1924 г. в България идва председателят на II Интернационал

Емил Вандервелд, на когото са връчени множество прошения от името на бежанските дружества за пропагандиране на българската кауза в чужбина. С исканията на българските бежанци е запознат и секретарят на Изпълнителния комитет на европейските малцинства д-р Евалд Аменде, посетил България през юли 1930 г. Вандервелд публикува на страниците на чуждия печат редица статии, в които изразява мнението си, че положението в Югоизточна Европа може да се промени само ако се ревизира „следвоенната карта на Балканите и се удовлетворят националните и стопански искания на унижените държави и преди всичко на България". – *Василев, Л.* Българската тема върху страниците на в. „Льо пьопл" /VI.1923–XII.1925/. – *ИП*, 1988, № 1, с. 99; *Западно ехо*, № 56, 8 септ. 1924; *Западни покрайнини*, № 208, 20 май 1929; № 227, 13 март 1930.

33. Емануил Попдимитров е избран за председател на Върховния комитет на Четвъртия конгрес на организацията, проведен на 10–12 май 1929 г.

34. *ЦДА*, ф. 123К, оп. 1, а.е. 196, л.10–12; а.е. 209, л. 12–13.

35. *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918.

36. *Иширков, А.* Западна Тракия и договорът за мир в Ньой. С., 1920; *Алтънов, И.* Междусъюзнишка Тракия. С., 1921; *Трифонов, С.* Антантата в Тракия 1919–1920. С., 1989.

37. *Трифонов, С.* Цит. съч., 105–111; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война 1919–1944. С., 2003, с. 70, 71.

38. *Трифонов, С.* Българското националноосвободително движение в Тракия 1919–1934. С., 1988, 75–83; Националноосвободителното движение..., Т. 4, с. 73.

39. Националноосвободителното движение..., Т. 4, 74–76; *Трифонов, С.* Българското националноосвободително..., 118– 122.

40. *Алтънов, И.* България и тракийският въпрос пред конференцията в Лозана. – *ДП*, 1926, № 1, с. 91.

41. *Тракия*, № 136, 5 март 1925; № 137, 12 март 1925; № 138, 19 март 1925.

42. *PRO, FO*, 371/2471, p. 252.

43. *Димитров, Г. В.* Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919–1939. Благоевград, 1982, 42–65.

44. *Трифонов, С.* Българското националноосвободително движение..., с. 131 и сл.; Националноосвободителното движение..., Т. 4. 76–77.

45. *Шивачев, С.* Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 19, 20, 40–68.

46. *Димитров, Г. В.* Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919–1939. Благоевград, 1985, 37–51.

47. Националноосвободително движение..., Т. 4, с. 258.

48. *Филчев, И.* Тракийската организация в България. (Историко-хронологичен запис/. С., 1999, с. 55 и сл.

49. *Добруджанско знаме*, № 11, 28 февр. 1920.

50. *ДА–Силистра*, ф. 354Б–С, л. 2.

51. *Добруджанско слово*, № 272, 20 авг. 1921. За режима в Добруджа вж. *Тодоров, П.* Аграрните отношения в Южна Добруджа 1878–1944 г. В. Търново, 1982, 126–143; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, 202–203.

52. *Димитров, Г. В.* Настаняване и оземляване на българските бежанци /1919–1939/. Благоевград, 1985, с. 23; *Тодоров, П.* Етнодемографски процеси в Южна Добруджа /1913–1940/. – *Добруджа*, 1984, № 1, с. 16; *Същият*. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация. 1925–1940. С., 1992, с. 22.

53. Устав на Добруджанската организация в България. С., 1915, 13–14.

54. Извори за историята на Добруджа. Т. 1. 1878–1919. С., 1992, 310–311.

55. За най-важните решения на събора вж. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., с. 29; Извори за историята на Добруджа Т. 2. 1919–1941. С., 1993, 13–14.

56. *ИМ–Силистра*, н.с.ф. 998, л. 163; *Милачков, В.* Бележки на добруджанския деец Аспарух Айдемирски за осъждането му от Народния съд /1944–1945 г./. – *Добруджа*, /Варна/, 1992, № 9, 306–309.

57. *Добруджа*, № 100, 30 ноем. 1929; № 104, 23 февр. 1930; № 111, 4 юли 1930; № 118–119, 16 ноем. 1930; *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 115, л. 14, 38.

58. *Господинов, П.* Добруджанското движение. Идейни постижения и борби. С., 1943, с. 25; *ИМ–Силистра,* ф. 359, л. 1; н.с.ф. 998, л. 74, 80–81.

59. *ЦДА*, ф. 302К, оп. 1, а.е. 28, л. 11.

60. Les minorités bulgares dans la Dobroudja du Sud et la Société des Nations. Sofia, 1929, 1–18; Извори за историята..., Т. 2, 238–239, 301.

61. *ЦДА*, ф. 302К, оп. 1, а.е. 2, л. 213; Извори за историята..., Т. 2, с. 195.

62. *Милачков, В.* Сътрудничеството между организациите на добруджанските и македонските българи след Първата световна война. – В: *В памет на К. Пандев...*, С., 2000, 131–146.

63. Извори за историята..., Т. 2, 329–330.

64. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2618, л. 7–9.

65. Извори за историята..., Т. 2, 329–330.

66. Пак там, с. 331.

67. *ЦДА*, ф. 302К, оп. 1, а.е. 26, л. 1; ф. 948К, оп. 1, а.е. 118, л. 64; *ДА–Видин,* ф. 20К, оп. 1, а.е. 16, л. 8.

68. *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 75, л. 2.

69. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., 290–291; Извори за историята..., Т. 2, 332–334.

70. *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 118, л. 64.

71. Пак там, а.е. 75, л. 10.

72. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., с. 310.

73. *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 75, л. 11; ф. 302К, оп. 1, а.е. 23, л. 50; *Тодоров, П.* Освободителните борби..., с. 344.

74. *ДА–Силистра*, Ч. П. 378Б, л. 1–269.

75. *Подем*, № 146, 29 окт. 1943; № 155, 1 ян. 1944; *Чичовска, В.* Документи за Добруджанския културен институт /1942–1950/. – *Добруджа*, 1993, № 10, 295–311.

76. *Милачков, В.* Бележки на..., 306–307, 315.

77. *Тодоров, П.* Основаване и начална дейност на Софийското дружество „Бесарабски българи" /1918–1919 г./. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 1. В. Търново, 1992, 141–159.

78. *Тодоров, П.* Международна дейност на Съюза на бесарабските българи. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 2. В. Търново, 1993, 217–229; *Нягулов, Б.* Българските малцинствени проблеми в Бесарабия пред Обществото на народите. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 6. В. Търново, 1997, 331–352.

79. Вж. по-подробно и *Тодоров, П.* Съюзът на бесарабските българи в България. Изследвания и документи. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 8. В. Търново, 2004, 287–439.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 520/545
РЕВОЛЮЦИОННИ ОРГАНИЗАЦИИ

1. *Палешутски, К.* Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1924/. С., 1993, с. 102.

2. *Добринов, Д.* Тодор Александров и македонското революционно движение. – *Векове*, 1980, № 1, 82–92; *Василев, В. А.* Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, с. 51.

3. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 2, а.е. 11, л. 9.

4. Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 631.

5. *Василев, В. А.* Цит. съч., с. 52.

6. *Палешутски, К.* Цит. съч., 108–109; Македония. Сборник..., с. 659.

7. *Василев, В. А.* Цит. съч., 77–78.

8. Пак там, 63–64.

9. Пак там, 123–125.

10. Пак там, с. 126.

11. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 2, а.е. 2, л. 53.

12. Пак там, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 9, л. 1; Тюлеков, Д. Обречено родолюбие. ВМРО в Пиринско 1919–1934. Благоевград, 2001, с. 24.

13. *Василев, В. А.* Цит. съч., 178–179.

14. Пак там, 202–203.

15. *Стателова, Е.* Биография на българския дух. /Родът Паница /. С., 1997, с. 235.

16. *Добринов, Д.* Последният цар на планините. Биографичен очерк за Тодор Александров 1881–1924. С., 1992, с. 96.

17. *АМВР*, Об. д. 8259, л. 48–50; *Палешутски, К.* Цит. съч., 233–234.

18. *Добринов, Д.* ВМРО и събитията в България от 1923 г. – МП, 1991, № 3, 61–74.

19. *Добринов, Д.* Последният цар..., с. 106.

20. *Стателова, Е.* Цит. съч., 237–239.

21. *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 234.

22. Пак там, с. 212.

23. Подробно за Виенските преговори и Майския манифест вж. *Василев, В.* Майският манифест на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори, последици. – *ИП*, 1980, № 5, 39–63; *Добринов, Д.* Майският манифест и създаването на ВМРО /обединена/. – *ИИИ*, 26, 1983, 215–222.

24. *Добринов, Д.* Последният цар..., с. 122.

25. *ЦДА*, ф. 1936К, оп. 1, а.е. 10, л. 35–36.

26. Убийството на Тодор Александров: Изследване и документи. Състав. К. Пърличев. С., 2002.

27. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 1, а.е. 8 – Устав и правилник на ВМРО от 1925 г.

28. Пак там, оп. 2, а.е. 3, л. 1.

29. Пак там, а.е. 35, л. 5.

30. Пак там, а.е. 3, л. 76–77; *Тюлеков, Д.* Цит съч., с. 112.

31. *Мичева, Ц.* Идейно развитие на ВМРО след Първата световна война /1919–1944/, Ч. 1. 1919–1928 г. – *ИП*, 2001, № 3–4, 88–89.

32. *Михайлов, И.* Спомени. Т. 3. Освободителната борба 1924–1934. [Лувен], 1967, 171–259.

33. *Добринов, Д.* ВМРО /обединена/. С., 1993, 42–46.

34. *Мичева, Ц.* Убийството на Александър Протогеров. – *ИП*, 1984, № 2, 54–69.

35. *Мичева, Ц.* Конгресът на ВМРО през 1928 г. – конгрес на разцеплението. – *Векове*, 1987, № 4, с. 45–53.

36. *Михайлов, И.* Цит. съч., 410–416.

37. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 2, а.е. 27, л. 14.

38. *ЦДА*, Сп. 30, л. 3.

39. *Свобода или смърт,* № 104, 20 ян. 1930.

40. *Добринов, Д.* ВМРО /обединена/..., с.123.

41. Пак там, 173–182, 190–192.

42. *НБКМ–БИА,* ф. 540, оп. 1, а.е. 255, л. 5.

43. *Революционен лист,* № 1, авг. 1931; *ЦДА*, сп. 303, л. 12.

44. *Революционен лист,* № 8, дек. 1932.

45. *АМВР*, ф. 5, оп. 2, а.е. 601, л. 149–150.

46. *ЦДА*, ф. 396К, оп. 1, а.е. 4, л. 1–4; *Свобода или смърт,* № 133, май 1932.

47. *Македония*, № 1895, 13 февр. 1933; *Свобода или смърт,* № 140, февр. 1933.

48. Добринов, Д. ВМРО /обединена/..., 236–238.

49. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 4, а.е. 302, л. 67; ф. 123К, оп. 1, а.е. 207, л. 1.

50. Името „Въртоп", което западнопокрайнци избират за название на своята организация, произлиза от името на една местност в Трънско, близо до река Ерма.

51. От началото на 1925 г. в донесенията си до Белград цариБродският срезки началник с тревога отбелязва, че сред местните хора се засилва вълната на недоволство. В с. Вълковия, ЦариБродско, се разкрива канал за предаване и разпространяване на позиви. В Белград възприемат появилите се в Цариподско и Босилеградско чети за поделение на вече известната им ВМРО. Българските власти се обвиняват в толериране на македонски „комитаджийски" чети, които преминават границата.

52. *Западни покрайнини,* № 209, 1 юни 1929.

53. *БТА*, Бюлетин № 20, Първи, 14 ян. 1926.

54. *Политика*, № 6571, 11 авг.1926.

55. *Западно ехо*, № 149, 1 юни 1927.

56. *Петров, М.* Устави на националноосвободителното движение в Западните покрайнини. – *ИП*, 1990, № 8, 84–90.

57. *Въртоп*, № 5, февр. 1929.

58. *ЦДА*, ф. 123К, оп. 1, а.е. 194, л. 2–3.

59. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 1821, л. 14.

60. *АМВР*, ф. 2, Об. д. 1158, л. 1–2; *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 1821, л. 16–17; *БТА*, Бюлетин № 111, Втори, 5 март 1930.

61. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 5, а.е. 1044, л. 215–226; БТА, Бюлетин № 116, Първи, 8 март 1930; *Свобода или смърт* /революционен лист на ВМРО/, № 112, 1 март 1930.

62. *Въртоп*, № 10, юни 1931.

63. *АМВР*, ф. 2, Об. 1156 „В", л. 12–30.

64. *НБКМ–БИА,* ф. 641, оп. 1, а.е. 32, л. 5–9.

65. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война 1919–1944. С., 2003, с. 134.

66. *Трифонов, С.* Българското националноосвободително движение в Тракия 1919–1934. С., 1988, с. 72.

67. *НБКМ–БИА,* ф. 641, оп. 1, а.е. 32, л. 10–14; Националноосвободителното движение..., Т. 4, с. 135.

68. *Димитров, Д.* Тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егея. Париж, 1938, 71–74; *Трифонов, С.* Цит. съч., 101–104.

69. *Шивачев, С.* Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997, с. 78, 79; *Трифонов, С.* Цит. съч., с. 155.

70. *Трифонов, С.* Цит. съч., с. 167.

71. Пак там, 167–181; *Шивачев, С.* Цит. съч., 86–88.

72. *Трифонов, С.* Цит. съч., с. 172, 173.

73. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 145, л. 110.

74. *Митев, Д., В. Милачков.* Програмата на Вътрешната добруджанска революционна организация от 6 ноември 1923 г. – *АП*, 1990, № 3, 57–58.

75. *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 118, л. 23; *АМВР*, Об. д. 21373, ч. II, л. 21, 31

76. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 74, л. 3; *АМВР*, II–НС 1180, л. 14.

77. Пак там, л. 3–4; *ДА–Силистра*, Сп. 281, л. 50; *Кроснев, Г.* Живот и дело. С., 1974, с. 99.

78. *АМВР*, Об. д. 21373, ч. II, л. 50; Об. д. 106520, т. 25, л. 24

79. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 145, л. 110–112; *ДА–Силистра,* ф. 354–С, л. 13.

80. Вж. по-подробно: *Милачков, В.* Контактите на Вътрешната добруджанска революционна организация с ВМРО през лятото на 1924 година – В: *100 години от Рилския конгрес на ВМРО...* Кюстендил, 2006, 171–194

81. *Златев, Л., Х. Лебикян.* Иван Хаджииванов. Родови корени, общественик и деен ръководител на борбата за освобождението на Добруджа. Русе, 2005, с. 127.

82. *ЦДА*, ф. 948К, оп. 1, а.е. 23, л. 1, 25; а.е. 13, л. 5–6; а.е. 54, л. 1–2; а.е. 110, л. 22; *ИМ–Силистра*, н.с.ф. 998, л. 163, 167; *Нягулов, Б.* Политическа борба в защита на българските национални интереси. /разговор с г-н Данаил Ст. Бекяров за българската миноритарна партия в Добруджа под румънска власт/. – *Добруджа*, 1991, № 8, с. 220.

83. *Георгиев, И.* Добруджа в борбата за свобода 1913–1940. С., 1962, с. 287, 290, 322–328; *Трибуна на поробените, № 1,* 13 март 1932; *ИМ–Силистра,* н.с.ф. 998, л. 165; *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 1936, л. 50.

84. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 1936, л. 45–46; *Тодоров, П.* Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация 1925–1940. С., 1992, с. 201.

85. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., с. 63.

86. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 74, л. 9–11.

87. Пак там, л. 11, 19.

88. *Милачков, В.* Нови сведения за създаването и дейността на Добруджанската революционна организация /от архивите на Коминтерна/. – В: *България в сферата на съветските интереси /Българо-руски научни дискусии/.* С., 1998, с. 285.

89. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 74, л. 25, 34–35.

90. Пак там, ед. хр. 73, л. 14–17.

91. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., с. 68.

92. Пак там, с. 95.

93. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 103, л. 29–30, 161; *Георгиев, И.* Цит. съч., с. 174.

94. *РГАСПИ*, ф. 509, оп. 1, ед. хр. 114, л. 1–5, 27–57; ед. хр. 103, л. 44; *Милачков, В.* Нови сведения..., с. 288.

95. *Милачков, В.* Нови сведения..., с. 287.

96. *Тодоров, П.* Освободителните борби..., 115–116.

97. Пак там, 212–213.

98. Пак там, 282–286, 293, 316–321.

99. Пак там, 364–365.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 545/599
МАЛЦИНСТВЕНИ ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

1. Общо 192 мектеби /първоначални мюсюлмански училища/, 19 дерсиета /религиозни курсове в джамии/ и 150 медресета /мюсюлмански богословски училища след първоначалната степен/ в периода между XV и XIX в., срв. *Събев, О.* Османски училища в българските земи, XV–XVIII век. С., 2001, с. 74, 220–268.

2. *Şimşir, B.* Bulgaristan Türkleri. Istanbul, 1986, s. 23.

3. *Хаков, Д.* История на Турция през XX век. С., 2000, с. 18.

4. Вж. *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, с. 53; *Ялъмов, И.* История на турската общност в България. С., 2002, с. 57.

5. Срв. *Saray, M.* What is the Bulgarian Government Trying to Prove by Denying the Historical Facts? – *Belleten*, 52, 1988, 183–193. Други изследователи отбелязват общо 198 000 бежанци /*Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 69/.

6. *Popovic, A.* Les Turcs de Bulgarie, 1878–1985. – *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* 27, 1986, 381–416; *Popovic, A.* The Turks of Bulgaria /1878–1985/. – *Central Asiatic Survey,* 1986, № 5, 1–32; *Popovic, A.* L'Islam Balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane. Berlin, 1986 /*Balkanologische Veröffentlichungen,* 11/, p. 71; *Hösch, E.* Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München, 1988, s. 99.

7. *Höpken, W.* Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialen Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien. – In: *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen.* München, 1989 /*Südosteuropa-Jahrbuch, 19*/, 223–254 /вж. на с. 228/.

8. *Popovic, A.* Les Turcs…, p. 384.

9. Така напр. през 1892 г. са регистрирани 569 728 турци съгласно езиковия критерий; през 1900 г. те са вече 539 656 /според езика/ или 531 084 /според народностната си принадлежност/, а през 1905 г. спадат на 514 658 /по майчин език/, респ. 488 010 души /по народностна принадлежност/. Статистическите данни са противоречиви за 1910 г. – 504 560 или 504 681 турци съгласно майчиния език и 466 089 или 465 988, или 465 641 турци по народностна принадлежност. По-късно обаче отново личи тенденция към увеличаване числеността на малцинството: през 1920 г. има 542 904 турци /по майчин език/ или 520 339 души /по народностна принадлежност/; през 1926 г. те са съответно 607 763, респ. 577 552 души, а през 1934 г. биват отбелязани 618 268 турскоезични български поданици. Срв. *СтГод*, 1, /1909/, 1910, с. 39, 42; 3, /1911/, 1914, с. 49, 50, 52; 4, (1912/, 1915, с. 46; 15–16, /1923–1924/, 1925, с. А–66, А–70; 23, /1931/, 1931, с. 33, 34; 29, 1937, с. 27.

10. *Crampton, R.* The Turks of Bulgaria, 1878–1944. – In: *The Turks of Bulgaria. The History, Culture and Political Fate of a Minority.* Istanbul, 1990, 43–78 /вж. на с. 47/.

11. *Crampton, R.* Op. cit., p. 62; *Бюксеншюти*, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., 2000, 109–110.

12. По-подробно при *Höpken, W.* Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges. Teil I. Die Emigration 1878 bis 1951. – *Südosteuropa*, 38, 1989, № 10, 608–637.

13. *Wolff, R. L.* The Balkans in Our Time. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1956, p. 477.

14. При сумиране на данните за различните „емиграционни периоди" има разминаване в обобщенията на отделните автори, например: от общо 100 000 души през 1925–1939 г. /*Wolff, R.* Op. cit., 477/ до 230 000 души между 1923 г. и избухването на Втората световна война /*Höpken, W.* Emigration.../, приблизително 12 000 до 24 000 емигранти през 1935–1939 г. /*Höpken, W.* Emigration.../, около 30 500 души през 1939–1945 г. /*Topp, H. D.* Die türkische Minderheit in Bulgarien. – *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa,* 27, München 1978, 141–143/ и т.н. *Şimşir, B. N.* The Turks of Bulgaria and the Immigration Question. – In: *The Turkish Presence in Bulgaria.* Ankara 1986, 39–58, отбелязва 70 603 души за 1893–1902 г., 200 000 души за 1912–1913 г., 101 507 души за 1923–1933 г. и 115 228 души за 1934–1944 г. Различна е демографската справка и на *Тотев, А. Ю.* Населението на България. – *ГСУюф,* 59, 1968, с. 25, съгласно която през разглеждания период от България се изселват 450 000 турци между 1880–1926 г., 16 873 души през 1927–1930 г., 33 665 души между 1931–1935 г., 65 676 души между 1936–1940 г. и 7298 души между 1941–1945 г., докато *Vasileva, D.* Bulgarian Turkish Emigration and Return. – *International Migration Review,* 26, 1993, № 2, 342–352 /на с. 346, табл. 2/ сочи 350 000 турци през 1878–1912, 101 000 души за периода 1923–1933 и 70 632 души между 1934–1939 г.

15. В Източна Румелия, където под натиска на Англия и Високата порта се създават специални комисии за въвеждане на турските бежанци във владение, между юни 1879 и декември 1883 г. биват продадени от мюсюлмани недвижими имоти на обща стойност над един милион златни лири. Голяма част от турските земевладелци в Югоизточна България получават за земите си обезщетение от държавната хазна, други продават своето имущество чрез посредници и само някои бивши турски владения биват включени през 1885 г. в държавния поземлен фонд.

16. Това дава нови поводи за недоволство – много мюсюлмани смятат служенето в българската армия за несъвместимо с религиозните им чувства и се обръщат към великите сили с петиции срещу тази мярка.

17. *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 81.

18. Осем за Княжеството /в София, Русе, Варна, Шумен, Плевен, Търново, Враца и Видин/ и четири за Източна Румелия /в Пловдив, Сливен, Стара Загора и Бургас/.

19. В другите градове, обитавани от мюсюлмани.

20. Само мюфтията на Пловдив /политическия център на Източна Румелия/ получава средства и от османското правителство.

21. Освен Muvazene вж. също вестниците Müdafa-i hukuk /Защита на правата, Русе, 1901 г./, Ehāli /Народ, Пловдив, 1905–1907/, Rūm İli /Румелия, Пловдив, 1906 г. и др.

22. Разпространението на пловдивския Malûmat /Сведения, Наука, 1896 г./ например е забранено в рамките на Османската империя, а неговата редакция е подложена на полицейски натиск от страна на българските власти. На 1 декември 1897 г. във Варна излиза първият брой на новия младотурски печатен орган Hukuk /Права/, но той веднага е конфискуван, а редакторът му – изгонен в Русия. Две години по-късно е спрян седмичникът Islâh /Реформа, София, 1899 г./. Подобна е съдбата и на младотурския орган Şark /Изток, София, 1905–1906/.

23. За турската преса в България вж. Български периодичен печат 1844–1944. Т. 3. С., 1969, 40–47; *Şimşir, B. N.* The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy /1865–1985/. Ankara, 1986; *Aceroğlu, M.* T. Bulgaristan'da 120 yıllık Türk gazeteciliği /1865–1985/. İstanbul, 1990; *Ялъмов, И.* Турският периодичен печат в България /1878–1977/. – В: *Периодичният печат на малцинствата в България /1878–1977 г./.* С., 1998, 6–67; *Иванов, М., И. Ялъмов.* Турската общност в България и нейният периодичен печат. – В: *Българско медиазнание. Енциклопедично издание за медианаука и медиапублицистика.* Т. 2. С., 1998, 556–600. Срв. също Bulgaristan'da Türk Basımı. Ankara, „Hürriyet" Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik, както и *Popovic, A.* L'Islam balkanique... и *Popovic, A.* Les Turcs… с посочената там литература.

24. *Girard, A.* Les minorités nationales ethniques et religieuses en Bulgarie. Paris, 1933, p. 43.

25. *СтГод*, 1933, с. 34.

26. *Girard, A.* Op. cit., p. 43.

27. *СтГод*, 1938, с. 36.

28. Около 15 в Княжеството и 6 в Източна Румелия.

29. Например 9 народни представители през 1890 г., 10 – през 1899 г., 12 – през 1902 г., 15 – през 1908 г., 10 – през 1910 г., 11 – през 1911 г. и 9 – през 1920 г.

30. „In general religious toleration prevails to a greater extent than in any other state in Eastern Europe". Цит. по *Höpken, W.* Minderheiten…

31. Всичко това предизвиква протестни акции на мюсюлмани от Шумен, Варна, Сливен, Ловеч и др., срв. при *Мемишев, Ю.* Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма, 1919–1944. С., 1977, 82–84, с посочените там извори. Вж. също *Ялъмов, И.* Историята…, 153–154, 160.

32. В продължение на две и повече години биват списвани Mücadele /Борба, Плевен, 1926–1927/, Yenilik /Обнова, Ямбол, 1928–1929/, Birlik /Единство, Кърджали, 1930, 1932–1933/, Açık Söz /Ясно слово, Пловдив, 1931, 1936–1937/, Kara Deniz /Черно море, Разград, 1932–1934/, Öz Dilek /Чисто желание, Кърджали, 1932–1934/, Doğru Yol /Правилен път, С., 1935–1939/, Havadis /Новини, Шумен, 1936–1940/ и пр.

33. Вж. примерите, посочени при *Ялъмов, И.* История …, 155–160.

34. *ДА–Шумен*, ф. 53К, оп. 1, а.е. 1823 /срв. *Манчев, К., Е. Дойчинова.* Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика, 1919–1939 г. – *ИП*, 1991, № 5, 57–73, вж. на с. 66 сл. Вж. и *Ялъмов, И.* История …, 191–203, където на „Туран" е посветен цял параграф.

35. *ДА–Шумен*, ф. 774, оп. 1, а.е. 15 /*Манчев, К., Е. Дойчинова*. Цит. съч., с. 67/.

36. Някои подробности вж. при *Ялъмов, И.* История …, 212–216, 218–235.

37. *Krause, S.* Ortsumbenennungen in Bulgarien 1878–1987. Betrachtung des ideologischen Hintergrunds von Ortsnamensänderungen am Beispiel Bulgariens. Berlin, 1991, s. 47 /по *Бюксеншюти, У.* Цит. съч., с. 122/.

38. *ДА–Шумен*, ф. 774, оп. 1, а.е. 13 /*Манчев, К., Е. Дойчинова*. Цит. съч., 59–60/.

39. Вж. *Popovic, A.* Les Turcs…, 391–392.

40. *ДА–Шумен*, ф. 674, оп. 1, а.е. 4; а.е. 5; а.е. 18 /по *Манчев, К., Е. Дойчинова.* Цит. съч., 68–69, където са дадени и други примери за активизиране на турската пропаганда/.

41. *ДА–Кърджали*, ф. 14К, оп. 1, а.е. 96. Вж. също *ДА–Шумен*, ф. 174, оп. 1, а.е. 14, а.е. 96; ф. 449, оп. 1, а.е. 21; *ДА–Хасково*, ф. 162, оп. 1, а.е. 36; *ЦДА*, ф. 264К, оп. 1, а.е. 31; *Мемишев, Ю.* Цит. съч, 119–120.

42. *ЦДА*, ф. 177К, оп. 2, а.е. 835, л. 332; *Мемишев, Ю.* Цит. съч., с. 120.

43. *Ялъмов, И.* История …, с. 242.

44. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 860, л. 44; *Ялъмов, И.* Историята…, с. 244.

45. Пак там, ф. 177К, оп. 2, а.е. 835, л. 18.; *Мемишев, Ю.* Цит. съч., с. 125.

46. Пак там. *Мемишев, Ю.* Цит. съч., с. 122.

47. Пак там, а.е. 1001, л. 9; *Мемишев, Ю.* Цит. съч., 123.

48. Пак там, а.е. 836, л. 4; *Мемишев, Ю.* Цит. съч., с. 123.

49. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 1, а.е. 860, л. 44; *Мемишев, Ю.* Цит. съч., с. 168.

50. Като преподаватели по български език, българска история и география те са задължени да бъдат „окото и ухото на държавната власт" и да следят за всичко, което става в съответното турско селище, а за да не зависят от училищните настоятелства, биват заплащани от държавата. – *ЦДА*, ф. 177К, оп. 2, а.е. 836.

51. Срв. по-подробно при *Райчевски, С.* Българите мохамедани. С., 1998, с. 9, 95–180.

52. *Райчевски, С.* Цит. съч., 9–10, 180–187.

53. Така пише Пол Люка, посетил с. Пашмакли /днес Смолян/ през 1706 г. Вж. *Райчевски, С.* Цит. съч., с. 12.

54. *Mithat*. La Turquie: son passé, son présent, son avenir. – *Revue scientifique de la France et de l'ètranger,* № 49, 8 juin 1878, p. 1152. С това свидетелство често се спекулира. Големият държавник едва ли е искал да доказва етническия произход, а по-скоро да предотврати експулсирането на мюсюлмани, защото добавя: „да желае човек да изтръгне този милион жители от техните огнища и да ги осъди да бъдат изгонени от тяхната страна, представлява според мен най-безчовечният акт, който може да се извърши".

55. Тази тенденция се очертава в най-ново време под въздействието на външни за общността фактори. Сред тях главно място заема преориентацията на гръцката политика спрямо „помашкото" малцинство – то е разглеждано като потомък на ислямизирано нетурско и небългарско местно тракийско население, като се прави опит за обособяването му в отделна етническа група със свой собствен език. Една друга теза – тази за произхода на българите мюсюлмани от ранни ислямски заселници на Балканите още преди османската инвазия – е повлияна от арабски и пакистански мисионери, посетили Родопите в края на XX в.

56. Срв. за тях при *Райчевски, С.* Цит. съч., 188–203.

57. От 1900 г. названието „помаци" фигурира в сведенията на Дирекцията на статистиката като определение за отделна народност, срв. при *Карагеурова, Й.* Политиката на българската държава към българите мюсюлмани /1919–1944/. Автореферат. С., 2003, с. 3.

58. Вж. *Родина* /1941–1942/. Пловдив, 1944, № 4, с. 191; *Вълчев, А.* Тъмраш. С., 1973, с. 138, 140.

59. *Василев, К.* Родопските българи мохамедани. Ч. 1. Пловдив, 1961, с. 272.

60. *Иречек, К.* История болгар. Одесса, 1878, с. 453.

61. Така е според *Чанков, Ж.* Населението на България. С., 1938, с. 36, докато *Иречек, К.* Княжество България. Ч. I. Пловдив, 1899, с. 119 сочи за същата година 17 873 помаци в автономната област. Това е население от северните склонове на Родопите, без онези части на планината, останали в пределите на империята, включително и помашките села по долината на р. Въча с около 19 000 жители през 1885 г. /по *Константинов, Х.* п. Непокорните села в Родопските планини. – *Търново*, 1887, № 1, 4–5/.

62. Срв. *Попов, С.* Народонаселението на Тракия до Балканската война. – *Тракийски сборник*. С., № 2, 1930, с. 183. По някои данни в Източна Тракия през 1912 г. живеят 107 185 българи мюсюлмани, 279 324 българи християни, 339 922 турци и 211 925 гърци /вж. *Шишков, С.* Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922, 95–98, 113–114/.

63. Вж. *Карагеурова, Й.* Цит. съч., с. 4. По мнението на Николай Хайтов пръв Ст. Докумов въвежда през 1885 г. понятието възродителен процес за мерките по народностно осъзнаване на българите мюсюлмани чрез усилена просвета /„Зрелище", което ще заслужава да се види. Интервю с Николай Хайтов. – *Родопи*, 1991, № 3, с. 11/.

64. Срв. *Примовски, А.* Българите мохамедани в нашата народностна общност. С., 1938, с. 10 /по *Райчевски, С.* Цит. съч., с. 127/.

65. *Василев, К.* Цит. съч., с. 6. При преброяването от 1920 г. са регистрирани около 88 000 мюсюлмани с български майчин език и 542 904 души с турски майчин език /при 520 339 турци съобразно народностната им принадлежност/. Преброяването от 1934 г. дава вече 618 268 турскоезични български граждани, но и около 122 000 българи мюсюлмани, главно в Ардинско /24 000 души/, Смолянско /18 000/, Неврокопско и Златоградско /с по 15 000/, Пещерско /13 000/, Девинско /12 000/, Разложко /10 000/, Асеновградско, Крумовградско и Момчилградско /с по 5000 души/.

66. *ДА–Пловдив,* ф. 959К, оп. 2, а.е. 9, л. 9–10.

67. *Ялъмов, И.* История на.... Цит. съч., с. 105.

68. Срв. *Георгиев, В., Трифонов, С.* Покръстването на българите мохамедани 1912–1913. Документи. С., 1995, с. 7, 14; *Иванова, Е.* Отхвърлените „приобщени" или процеса, наречен „възродителен" /1912–1989/. С., 2002, 11–19.

69. *ДА–Пловдив*, ф. 67К, оп. 2, а.е. 107, л. 82. Вж. и *Михайлов, С.* Възрожденският процес в България. С., 1992, с. 79.

70. *ДА–Пловдив*, ф. 67К, оп. 2, а.е. 107, л. 83. Според Мумджиев лесното протичане на акцията се дължало на: а/ гузната съвест на

част от помаците за престъпленията им през 1876 г. и за оказаната подкрепа на турската армия през Балканската война, б/ това, че помаци и турци не се обичат; в/ невъзможността те да се изселят в Мала Азия; г/ очаквана подкрепа /пак там, л. 80–81; *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 80/.

71. Вж. *Елдъров, С.* Българската православна църква и българите мохамедани, 1878–1944. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи.* Изследвания. С., 2001, с. 612, 624; Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите, Т. 7.

72. По данни на Карнегиевата анкета от 1913 г., вж. Другите Балкански войни. С., 1995, с. 146.

73. *ДА–Пловдив*, ф. 67К, оп. 2, а.е. 14, л. 8.

74. Кореспондент на „Дейли Телеграф" пише, че от с. Чюрюк край Одрин до Кошукавак /Крумовград/ „във всички мюсюлмански села българите са съборили или опожарили сградите на джамиите" – *ДА–Шумен*, ф. 774, оп. 1, а.е. 9. Опожарени са около 3970 къщи в общо 33 родопски села.

75. *ДА–Пловдив*, ф. 67К, оп. 2, а.е. 117, л. 183.

76. Вж. при *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 87.

77. Така на 24 март 1913 г. свещеникът от с. Дреново информира Пловдивския митрополия, че от 800 жители са покръстени 478, а останалите 325 души са избягали в гората – *ДА–Пловдив*, ф. 67К, оп. 2, а.е. 15, л. 126.

78. *Карагеурова, Й.* Цит. съч., с. 5.

79. *Ялъмов, И.* Цит. съч., 108–109, 113.

80. Пак там, 127–128.

81. Процесът е доста неравномерен – до 1928–1929 г. продължава да има частни „българомохамедански" училища /срв. *Карагеурова, Й.* Цит. съч., 18–19/.

82. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 119 /по *Арденски, В.* Свои, а не чужди. С., 1978, с. 27/. До 1934 г. средно образование получава също А. Садъков /*Карагеурова, Й.* Цит. съч., с. 20/. След като от 1935 г. ученици помаци започват да бъдат привличани в пансионите за сираци от войните, се създават условия за получаване на гимназиално и педагогическо образование от по-голям брой българи мюсюлмани, с което се полагат основите на тяхната интелигенция.

83. *Иванова, Е.* Цит. съч., 26–27. Вж. също *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 134.

84. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 51, л. 30 /по *Елдъров, С.* Цит. съч., 630–631/.

85. *АМВР*, 21394, 107–109 /по *Иванова, Е.* Цит. съч., 21–24/.

86. Според *Карагеурова, Й.* Цит. съч., с. 24 още през 1936 г. чрез издаваното от Караманджуков списание „Родопа" се внушава идеята за изграждането на такова дружество.

87. *Родопски сборник*, 7. С., 1995, с. 145 /*Иванова, Е.* Цит. съч., с. 27/.

88. Син на Юсеин Бейски, член на Управителния съвет на читалището „Хр. Ботев" след учредяване на Културно-просветната комисия от 1931 г.

89. Вж. *Родина*, /1937–1938/. *Пловдив*, № 1, 1939, 20–21; *Родопски сборник*, 7, 13–16.

90. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 137. Авторът цитира *Маринов, П.* Предизвикан отговор. – *Родопи*, 1991, № 11–12, 12–13. В писмо до министъра на народното просвещение от 17 май 1937 г. главният инспектор при министерството Хр. Караманджуков изброява лицата, които – по думите му – съставят в Райково проектоустава. Сред тях са околийският управител И. Петлешков /член на комисията на Главинчев/, П. Маринов, директорът на местната гимназия И. Николов, директорът на местната прогимназия Г. Василев и някои учители, вкл. братът на Караманджуков, Атанас. Срв. *Родопски сборник*, 7, 1995, 21–26 /*Иванова, Е.* Цит. съч., 33–34/.

91. Вж. *Родина*, /1937–1938/; *Пловдив*, 1939, № 1, 32–37; *Родопски сборник*, 4, С., 1976, 155–157; *Родопски сборник*, 7, 1995, 18–21.

92. *ДА–Смолян*, ф. 26К, оп. 1, а.е. 7 /Протокол № 12 от 10.I.1938 г./; срв. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 144.

93. *Груев, М.* Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим /1944–1959/. С., 2003, с. 40.

94. Срв. анализа на *Иванова, Е.* Цит. съч., 21–28, 30–35.

95. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 270; *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 34.

96. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1178, л. 113–114; *Груев, М.* Цит. съч., с. 42.

97. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 241; *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 36.

98. *ДА–Смолян*, ф. 26К, оп. 1, а.е. 7; *Родина*, /1937–1938/, *Пловдив*, 1939, № 1, 51–52; *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 143.

99. *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 251. Повече подробности при *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 142, който отнася конференцията към 17 ноември 1938 г.

100. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 51; *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 39.

101. *Родина*, /1938–1939/. С., 1940, № 2, 18–19; *Родопски сборник*, 7, 1995, 205–207 /срв. при *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 145 и *Иванова, Е.* Цит. съч., 39–40/.

102. *Родина*, /1938–1939/. С., 1940, № 2, 53–54.

103. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 55.

104. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 153.

105. *Маринов, П.* Писмо до Николай Хайтов от 3 август 1985 г. /*Михайлов, С.* Цит. съч., с. 153/.

106. *Родина*, /1938–1939/. С., 1940, № 2, 30–32.

107. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 145; *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 42.

108. *ДА–Смолян*, ф. 26К, оп. 1, а.е. 19, л. 4 /*Михайлов, С.* Цит. съч., с. 187; *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 42/.

109. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 148, който се позовава на Маринов, П. Българите мохамедани и борбите им за народностно съзнание /Ръкопис/.

110. Вж. *Иванова, Е.* Цит. съч., 45–46 с посочените там източници.

111. *Родина*, /1941–1942/. *Пловдив*, 1944, № 4, 42–44; *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 144.

112. *Арденски, В.* По повод „Една потулена истина". – *Родопи*, 1991, № 5–6, с. 14.

113. *Родопски сборник*, 7, 1995, 285–288 /*Иванова, Е.* Цит. съч., 47–48/.

114. *Родина*, /1941–1942/. *Пловдив*, 1944, № 4, с. 11, 13; *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 148.

115. *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 227 /*Иванова, Е.* Цит. съч., с. 49; *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 148 и след него *Груев, М.* Цит. съч., с. 41 отнасят събитието към 1941 г./.

116. Въпросът за отделянето от Главното мюфтийство е свързан с вноските, събирани за фонд Постройка и издръжка на духовното училище „Нювваб". На 1 март 1943 г. смолянският мюфтия е натоварен с правата и задълженията на Главен мюфтия при получаването на ценни книжа и така българите мюсюлмани се отделят по административен път от Главното мюфтийство. Актът няма юридическа сила – функциите на надзор, контрол и ръководство са поети всъщност от Дирекцията по вероизповеданията. С назначаването на инспектор по българомюсюлманските въпроси на 15 март 1944 г. приключват преобразуванията, с които институционално се отграничават българите мюсюлмани от турците – *Карагеурова, Й.* Цит. съч., с. 14.

117. *Родина*, /Срв. *Михайлов, С.* Цит. съч., 143–144 /той отнася заповед № 6 към 1 апр. 1942/ и *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 252 /датира заповедта от 10 апр. 1942/.

118. *Груев, М.* Цит. съч., с. 41. Според *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 50 делегация от „Родина" обикаля срещу Гергьовден на 4 и 5 май министерствата и депутати, за да им връчи Изложението за смяната на имената и още през май Народното събрание приема съответен закон. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 149 също пише за изложението на „родинци" до правителството от май 1942 г.

119. *Родина*, /1941–1942/. *Пловдив*, 1944, № 4, 26–27; *Родопски сборник*, 7, 1995, с. 292. Срв. за някои реакции на населението при *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 149; вж. и *Иванова, Е.* Цит. съч., 49–50.

120. *Ялъмов, И.* Цит. съч., 253–254.

121. Държавен вестник, № 147, 5 юли 1942 /по *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 148/ или от 8 юни /според *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 50 и *Груев, М.* Цит. съч., с. 41, сочещ обаче в бележка под линия 5 юли 1942 г./.

122. *Родопски сборник,* 7, 1995, 295–296 /*Иванова, Е.* Цит. съч., с. 50/. След смъртта

през 1941 г. на ген. Каишев Съюзът е ръководен от депутата от Златоградската околия Сирко Станчев, който разработва Програмни начала на Българомохамеданските дружби „Родина" в Родопа, придобили на места клетвен характер. В тях дружбеният устав е допълнен с преобразованията, започнати сред българите мюсюлмани, като навярно с оглед на „теоретичната готовност на българската държава за ново покръстване" отсъства неприкосновеността на мюсюлманската религия /срв. *Карагеурова, Й.* Цит. съч., 24–25/.

123. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 149.

124. Пак там. На друго място се твърди, че „възстановяването на българските имена" започва от 21 юни 1942 г. [вероятно е сгрешен месецът] в Златоград, където пръв прави това околийският мюфтия, последван от 40–50 души глави на семейства /*Михайлов, С.* Цит. съч., с. 148/. *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 254, отбелязва форми на насилие по време на кампанията и пише, че в Златоградско „полицията заповядва на комисарските органи да не дават купони за храна на онези, които не са сменили имената си".

125. *Родопски сборник*, 6. С., 1987, 181–182 /*Михайлов, С.* Цит. съч., с. 147; *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 252/.

126. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 147; *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 252.

127. *Родопски сборник,* 7, 1995, с. 307 /*Иванова, Е.* Цит. съч., с. 51/.

128. *Михайлов, С.* Цит. съч., с. 151.

129. *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 53; *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 254.

130. *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 51.

131. *Родопски сборник,* 7, 1995, с. 310 /*Иванова, Е.* Цит. съч., с. 52/.

132. Вж. Протокол № 57 от 8.XI.1942 г. на Общото събрание на Смолянската Дружба. – *Родопски сборник,* 7, 1995, с. 87.

133. Пак там, с. 313.

134. *Груев, М.* Цит. съч., 41–42.

135. Тезата се споделя и от някои български автори, срв. *Ялъмов, И.* Цит. съч., с. 251.

136. Тук се използва предимно общоприетият доскоро в научната книжнина етноним „цигани", включително поради факта, че именно той е употребяван в България през визирания период. Етнонимът „рома", който се предлага като общовалиден от Първия световен конгрес на циганите през 1971 г., се налага в българското публично пространство след 1989 г. /побългарено – „роми"/. Това става в съответствие с волята на елита на общността и с мотива да се преодолеят негативните стереотипи към „циганската проблематика". Всъщност всички цигани в България принадлежат именно към субетническото подразделение или към метагрупата на „рома" /други такива метагрупи в Европа са „синти", „мануша", „кале"/, макар и не всички да се самоопределят по този начин.

137. Първият „етнографски очерк за циганите в България" с автор С. Боров е обнародван през 1870 г. сп. „Читалище", а д-р Найден Шейтанов е първият български учен, който през 30-те години на XX в. проявява интерес към историята, езика и фолклора на ромския етнос в страната. С няколко „етнографски" изключения от периода на социализма /Васил Маринов, Иваничка Георгиева/ циганите стават обект на по-системно изследване от български етнолози, фолклористи, лингвисти и социолози едва по време на прехода към демокрация след 1989 г., когато се откроява все повече проблемът за тяхната социална интеграция. Особено значение имат приносните изследвания на етнолозите Елена Марушиакова и Веселин Попов, както и на Бойко Мизов, в които се намират най-много сведения за историята на циганите в българските земи. През последните години чрез регионални проучвания /монография за циганите в Старозагорския регион на Евгения И. Иванова и Велчо Кръстев/ започва да се преодолява традиционната липса на интерес към темата от страна на българските историци. Информация за миналото на българските цигани съдържат също по-стари или нови публикации на чуждестранни автори и циганолози /Петуленгро, Доналд Кенрик и др./. Все пак в историята на ромите остават още доста „бели петна", които следва да бъдат предмет на историографията.

138. Става дума за избиването на около 80 мъже от т.нар. турски цигани в Копривщица, извършено от местни въстаници към края на въстанието от 1876 г., след като бежанци от Клисура разпространяват слуха, че тяхното селище е било опожарено от циганите. Вж. *Страшимиров, Д.* История на Априлското въстание. Т. 3. Въстания и пепелища. Пловдив, 1907, 197–198; *Беловеждов, Н.* Първата пушка за Априлското въстание. Записки по Копривщенското въстание през 1876 година. С., 1994, 79, 86–87. За османския период от историята на циганите в българските земи вж. *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Циганите в Османската империя. [С.], 2000.

139. Вж. по-подробно: *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Циганите в България. С. 1993, 57–72, 96–208; *Томова, И.* Циганите в преходния период. С., 1995, 16–24; *Същата.* Роми. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, 335–352; *Пампоров, А.* Ромското всекидневие в България. С., 2006, 11–97; *Иванова, Е. И., В. Кръстев.* По дългия път… Живот с другите. История, етносоциална структура и култура на циганите от Старозагорския регион. Стара Загора, 2006, 14–20.

140. *СтГод*, 23, 1931, 33–34; *Чанков, Ж.* Населението на България. С., 1935, 50–57.

141. Преброяване на населението на 31 дек. 1934. Общи резултати. Кн. 1. С., 1938, 22–29.

142. *ЦДА*, ф. 264К, оп. 1, а.е. 74, л. 4. Вж. също: *Пампоров, А.* Цит. съч., 32–38; *Иванова, Е. И., В. Кръстев.* Цит. съч., с. 94, 97.

143. За двата закона вж. Държавен вестник, № 69, 19 юли 1886; № 70, 22 юли 1886. В някои публикации се среща неточната информация за специален закон за забрана на чергарството, както и за закон, забраняващ влизането в страната на цигани от чужбина – вж. *Кенрик, Д., Г. Пъксън.* Съдбата на циганите в Европа [С.], 2006, с. 57, или пък за закон, забраняващ влизането в и излизането от България на чергарстващи групи – вж. *Пампоров, А.* Цит. съч., с. 33. Всъщност освен за цитираните два закона за общините става дума за произволно третиране на изискването за „паспорти или проходни свидетелства" от всички, които преминават българската граница по силата на Закона за пограничната стража – вж. Държавен вестник, № 145, 22 дек. 1887. Изказвам благодарност на Веселин Попов за предоставените ми в тази връзка пояснения.

144. Вж. *Иванова, Е. И., В. Кръстев.* Цит. съч., 78–98.

145. Пак там, 98–117.

146. *ЦДА*, ф. 264К, оп. 5, а.е. 506, л. 4, 6.

147. *Marushiakova, E., V. Poppov.* The Bulgarian Romanies during the Second World War. – In: *In the Shadow of the Swastika.* Vol. 2. The Gypsies during the Second World War. Hatfield, 1999, p. 93.

148. *Маринов, В.* Наблюдения върху бита на циганите в България. – *ИЕИМ*, 5, 1962, с. 267; *Георгиева, И.* Изследвания върху бита и културата на българските цигани в Сливен. – *ИЕИМ*, 9, 1966, 25–31; *Дечева, Д.* Сливен и циганите в Сливен в икономическия живот на града до 9.IX.1944. – Andral, С., 2000, № 10, 14–23 и др.

149. *СтГод*, 18, 1926, 543–544.

150. *СтГод*, 23, 1931, 42–43, 463; *Сачкова, Е.* Общообразователните училища на малцинствата в България /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995, с. 200, 208, 225, 234.

151. *Andral, С.*, 2000, № 7, 27–30; 2002, № 19–20, 54–55; 2003, № 29–30, 101–126.

152. Пак там, 2001, № 16, с. 46; За него вж. *Авджиев, Ж., И. Богданов.* Забравени реалисти. С., 1960, 462–465; Иван Кирилов. Възпоменателен лист. С., 1939.

153. *Елдъров, С.* Българската православна църква и българите мюсюлмани, 1878–1944. – В: *История на мюсюлманската култура по българските земи.* Изследвания. С., 2001, с. 597.

154. Пак там, с. 631.

155. Вж. Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. Ред.: *Х. Куличев.* С., 1994, 319–321, 324–325; *Карапетрова, Р., Е. Коен.* Протестанти /Евангелски християни/. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, с. 317; *Славкова, М.* Циганите евангелисти в България. Автореферат, С., 2006, с. 10; *Светил-*

ник, Лом, № 1, 15 ян. 1927; Сомнал евангелие /илъ/ Матеятаръ. Издават Американско библейско дружество и Британското и чуждестранно библейско дружество. С., 1932 и др. За протестантските издания, предназначени за циганите в България, вж. *Лиежоа, Ж.-П.* Роми, цигани, чергари. С., 1999, с. 318.

156. *ЦДА*, ф. 264К, оп. 2, а.е. 9385, л. 7–8, 10.

157. Пак там, л. 1–3.

158. *Мизов, Б.* Българските цигани. Бит, душевност, култура. Т. 2. С., 2006, 218–219.

159. *СтГод*, 18, 1926, 555–556.

160. Пак там, с. 95.

161. След Втората световна война ок. 20 цигани придобиват статут на „активни борци против фашизма" – *Marushiakova, E., V. Poppov.* Op. cit., 93–94.

162. *Ст. дневници на XI ОНС, I ИС, LVIII заседание*, 28 май 1901, 1921–1924; Държавен вестник, № 139, 30 юни 1901.

163. Държавен вестник, № 272, 6 март 1923; Български закони за избиране на Народно събрание. Сборник текстове, 1879–1991. С., 1994, с. 291.

164. Държавен вестник, № 234, 22 окт. 1937; Български закони… с. 372.

165. Държавен вестник, № 210, 26 септ. 1895. Срв. *Кънев, К.* Законодателство и политика към етническите и религиозните малцинства в България. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, с. 73.

166. Държавен вестник, № 65, 26 юни 1919.

167. *Simsir, B. N.* The Turks of Bulgaria /1878–1985/. London, 1988, 89–90; *Кънев, К.* Цит. съч., с. 75.

168. Държавен вестник, № 192, 29 авг. 1942 /Забележка към чл. 24 на Наредбата, издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет да вземе мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси/.

169. Вж: *Chary, F. B.* The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940–1944. University of Pittsburgh Press, 1972, p. 120, 153–154; A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. New York: St Martin s Griffin, 1996, 18–19; *Marushiakova, E., V. Poppov.* Op. cit., 89–93; *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Циганите в България…, 87–88, 125.

170. *Томова, И.* Конструиране на ромската идентичност. – *СП*, 2005, № 3–4, с. 194.

171. Вж. *Мизов, Б.* Цит. съч., 211–215; *Пампоров, А.* Цит. съч., с. 98 сл.

172. *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Циганите в България…, 85–87; *Мизов, Б.* Цит. съч., 215–217.

173. *Мизов, Б.* Цит. съч. 219–223, 227.

174. Пак там, 220–221; *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Циганите в България …, с. 87. Името на дружеството подсказва, че неговите създатели възраждат мита за Египет като прародина на циганите. За тази легенда или „народна приказка" вж. *Шейтанов, Н.* Произход и история на циганите. – *Български народ*, 1941, № 1, 79–81.

175. *Мизов, Б.* Цит. съч., 220–221.

176. За живота на Шакир Пашов /1898–1981/ и за неговата обществена и политическа дейност както преди, така и след 1944 г. вж. *Ковачева, Л.* Шакир Пашов. Апостолът на ромите в България. [С.], 2003; *Колев, Г.* Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли. С., 2003, с. 163, 300–307; *Кенрик, Д., Д. Тейлър.* Циганите. Исторически речник. Превод: И. Иванова. С., 2001, с. 147; *Романо–еси*, София, № 9, 14 ян. 1948.

177. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 596, л. 69. Копието на устава ми беше предоставено от Михаил Иванов, на когото изказвам благодарност. Според преписа на устава той е утвърден от вътрешното министерство на 2 август 1919 г., но е възможно това да е техническа грешка при преписването. По-вероятно е организацията „Истикбал" да е създадена през май 1929 г., както се сочи и в изследванията /*Мизов, Б.* Цит. съч., 222–223; *Марушиакова, Ел., В. Попов.* Цит. съч., с. 87/.

178. Между циганите и турците в София възникват противоречия и борби във връзка с управлението на мюсюлманската община, училищното дело и вакъфските имоти. – *Мизов, Б.* Цит. съч., 102–103.

179. Вж. *Мизов, Б.* Цит. съч., 222–226. В. „Тербие" е вероятно първият и единствен до 1944 г. вестник на циганите в България. Той спира да излиза в края на 1933 г. За него вж. *Томова, М.* Ромският периодичен печат в България от Освобождението до наши дни. – В: *Периодичният печат на малцинствата в България* /1878–1997/. С., 1998, 70–72. Според други автори, през 20-те години са издавани също в. „Египет" и сп. „Истикбал /Бъдеще/", но тези издания не са запазени в библиотеките. – *Лиежоа, Ж.-П.* Цит. съч. с. 317.

180. *ЦДА*, ф. 264К, оп. 2, а.е. 8413, л. 7–12, 14, 28–29.

181. *Шейтанов, Н.* Циганите и циганския въпрос. – *Мир*, № 10142, 5 май 1934; Срв. *Чанков, Ж.* Цит. съч. 135–136. В друга публикация в същия вестник се проследява историята на циганите с оглед на гоненията, на които са били подложени в европейските държави. Авторът призовава за „похуманно" решение на циганския въпрос чрез задържане на циганите на местата, където са се заселили временно, и тяхното насочване към „добро". *Георгиев, А.* Циганите /биологически очерк/. – *Мир*, № 10209, 28 юли 1934.

182. *ЦДА*, ф. 264К, оп. 2, а.е. 8413, л. 1–3, 6, 14.

183. Ето някои свидетелства: „За българите всеки циганин е само циганин, мръсен лош човек, а всяка циганка е удобен обект за шеги и подигравки." – Petulengro. Report on the Gypsy Tribes of Northeast Bulgaria. – *Journal of the Gypsy Lore Society*, IX, 1915–1916, № 1; „Но от всичко друго най-приятно е на циганина да се храни с чужда пот. Той трябва или да открадне или да си изпроси. А пък лъжата и клетвата са единственият негов капитал. Когато някого от друга народност искат да осъдят в един от тези пороци, казват: краде като циганин, проси като циганин, лъже като циганин, кълне се като циганин." – *Димитров, Г.* Княжество България. Ч. 1. С., 1895, с. 82.

184. Обединителният термин „власи" тук се използва донякъде условно за означаване на различните групи източно-романоезично население, които имат и различни идентичности. Групата на „влашките цигани" не е предмет на внимание в следващото изложение. С малки изключения българската историография в миналото не проявява интерес към присъствието на власи на територията на България, особено що се отнася до дунавските и тимошките власи. В пропагандната книжнина обаче се лансира тезата за българския произход на цялото румъноезично население в Северозападна България, като говоримият румънски език се обяснява с двойното преселване – на север и след престой, обратно на юг от Дунава. Не се отделя никакво внимание на политиката на българската държава, но се критикува „румънската пропаганда" спрямо власите. По-задълбочен научен интерес към темата се проявява от историци и етнолози едва след 1989 г. – Вж. *БЕ*, 1995, *Извънреден брой. Власите в България; Васева, В.* Власи. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, 170–189; *Атанасова, К.* Арумъни. – В: *Общности и идентичности в България…*, 155–169; Армъните в България. Историко-етнографско изследване. С., 1998. Румънската историография по традиция разглежда всички власи на юг от Дунава като румънски общности, които Румъния трябва да покровителства. Тя отстоява тезата за древния произход на това население – от времето на римското владение на Балканите и за неговия континюитет. Изтъкват се проявите на асимилационната политика на българската държава спрямо власите през междувоенния период, без тя да се обвързва с политиката на Румъния и положението на българските общности на нейна територия. Особено голям е интересът към темата за „южнодунавските румънци" през последните години. – Вж. Românii de la sud de Dunăre, Documente, Coordonată de S. Brezeanu, G. Zbuchea. Bucureşti, 1997; *Zbuchea, G.* O istorie a românilor din Peninsula Balcanică, secolul XVIII–XX. Bucureşti, 1999. *Budiş, M.* Comunitatea românească de pe Valea Timocului bulgăresc. Bucureşti, 2001.

185. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декемврий 1910 г. С., 1923, № 1, с. 108, 112.

186. Общи резултати от преброяване на…, 31 дек. 1926 г. С., 1931, № 1, с. 16, 22, 90, 186; Преброяване на населението на 31 дек. 1934 г. Общи резултати. С., 1938, № 1, с. 22, 26–29. Според различни румънски източници от периода между двете световни войни числеността на румънците в България варира от 120 000 до 250 000 д. – *Lupta*, Bucureşti, № 1, 949, 23 окт. 1928; Noe, C., *M. Popesco-Spineni.* Les Roumains en Bulgarie. Craiova, 1939, 86–88; *Florescu, F.* Numărul românilor din Bulgaria. – *Timocul*, Bucureşti, 1940, № 7–12, p. 13.

187. Вж. по-подробно *Нягулов, Б.* Проблемът за власите между двете световни войни /политически фактори и аспекти/. – *БЕ*, 1995, Извънреден брой. Власите в България, 52–75.

188. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 21, а.е. 2379, л. 1; оп. 5, а.е. 433, л. 18, 43, 45–46.

189. *AMAE* – Bucureşti, fond Bulgaria, vol. 71, f. 24–26, 57–59, 339–347; vol. 73, f. 246–248, 264–271; *Indépndance roumaine*, Bucarest, 18 авг.1933; Timocul, 1936, № 1–3, 3–7; № 4–6, 19–22; *Budiş, M.* Op. cit., 379–381.

190. *AMAE* – Bucureşti, fond Bulgaria, vol. 71, f. 396.

191. *Girard, A.* Les minorités nationales, ethniques et religieuses en Bulgarie. Paris, 1933, 80–82, 92; *Сачкова, Е.* Общообразователните училища на малцинствата в България /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995, с. 199.

192. *AMAE* – Bucureşti, fond Bulgaria, vol. 73, f. 312.

193. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1066, л. 80–247.

194. *СтГод*, 23, 1931. С., 1931, 42–43.

195. *ЦДА*, ф. 176К, оп. 6, а.е. 2330, л. 76–82; *Кузманова, А.* От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, 168–169 и сл.

196. *Панайотов, Г.* Размяна на малцинствено население между България и Румъния, 1940–1944. – *Добруджа*, /Варна/, 1989, № 6, 70–72.

197. Гръцкото етническо присъствие по българските земи се е пренебрегвало, подценявало и дори демонизирало в България през призмата на национализма, докато в Гърция напротив – то се е преувеличавало и героизирало. Тези тенденции в историографията се проявяват най-силно през конфликтните периоди в българо-гръцките отношения. – Вж. *Щерионов. Щ.* Противоречивостта в гръцката и българската историография по проблема за гръцкото етническо присъствие в българските земи през Възраждането. – *Население*, 2003, № 2–3, 98–123; *Dragostinova, T.* Between Two Motherlands: Changing Memories of the Past within the Greek-Bulgarian Minority and Refugee Communities, 1906–1939 /http://www.demographie.de/minorities/papers.htm/.; Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949. Cornell University Press, 2011. От друга страна, в българската книжнина в миналото и особено в наши дни има примери за непредубедено представяне и тълкуване на тази проблематика – вж. *Чанков, Ж.* Населението на България. С., 1935, 52–57, 96–100; *Гандев, Х.* Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – В: *Х. Гандев.* Проблеми на българското възраждане. С. 1976, 699–719; *Тонев, В.* Българското черноморие през Възраждането. С., 1995, 49–53, 57–67 и др.; *Вълчинова, Г.* Гърци. – В: *Общности и идентичности в България…*, 207–220. Съвременната гръцка историография проявява засилен интерес към миналото на гърците в България и неговият най-значителен резултат е колективният труд: I elines tis Vulgarias. Ena historiko tmima tu periferiako elinismou. Epistimiakos ipevhinos *prof. V. Kondis. Epimelia X. Kotzageorgi*. Thessaloniki, 1999.

198. За тях вж. *Пимпирева, Ж.* Каракачаните в България. С., 1998.

199. Вж. Положението на гърците в България. Отговор на мемоара на Цариградския патриарх от 14 август 1906 г. до посланиците на великите сили в Цариград. С., 1906, 9–18; *Kotzageorgi, X.* The Greek Community of Bourgas: Education and Culture. – *EB*, 1994, № 1, 79–85; *Kotzageorgi, X.* The Profile and Activities of Greek Womens Associations in Bulgaria /late 19th–early 20th century/: The Case of „Eurydiki" /Philippoupolis, 1874–1906/. – *EB*, 1995, № 3–4, 196–205.

200. Такива конфликти във връзка с църковни, имуществени, просветни и административни и други въпроси са описани в: *Назърска, Ж.* Малцинствено-религиозната политика в Източна Румелия 1879–1885 г. – В: *Мюсюлманските общности на Балканите и в България.* Исторически ескизи. Т. 1. С., 1997, 113–235; *Назърска, Ж.* Българската държава и нейните малцинства 1879–1885. С., 1999. Интерпретацията на автора обаче, е едностранчиво насочена срещу политиката на българската държава.

201. *Силянов, Х.* Освободителните борби на Македония. Т. 2. С., 1983, 234–255; Положението на гърците в България…, 3–9, 62–65; *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1010–1013. За гръцката гледна точка към събитията от 1906 г. вж. Положението на гърците в България…, 82–89; A. *R[omanos].* Persécutions des Grecs en Bulgarie. Athène, 1906.

202. Държавен вестник, № 79, 10 юли 1924.

203. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1011, л. 164–165; а.е. 1014, л. 30–33, 42–45, 61–62 и др.; а.е. 1015, л. 9, 13–16а; *Попов, Д.* „Гърците" в Елховско. – *АПП*, 1938, № 3, с. 29.

204. Събитията от 1906 г. са тълкувани най-често по коренно противоположен начин в България, където те като цяло са пренебрегвани или са представяни като „борба за пълно духовно освобождение на българите", и в Гърция, където са хиперболизирани, като „пълна катастрофа на елинизма", предизвикана от „българския тероризъм" – *Dragostinova, T.* Op. cit.

205. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1013, л. 130–132.

206. Вж. по-подробно: *Димитров, Г.* Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения, 1919–1939. Благоевград, 1982; *Димитров, Г.* Илюзии и действителност. Спорове за права и имоти на българите от Егейска Македония и Западна Тракия 1919–1931. Благоевград, 1996; *Косев, Д.* Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев, 1926–1931. С., 1995, 104–119; *Wurfbain, A.* L'échange gréco-bulgare des minorités ethniques. Lausanne, 1930; *Ladas, S.* The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey. New York: Macmillan, 27–331; *Dimitrov, T. D.* La Bulgarie et la Société des Nations: L'expérience de la protection internationale des minorités nationales 1920–1939. Genève, 1994, 248–269.

207. Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 дек. 1926 г. С., 1931, № 1, с. 187; Преброяване на населението на 31 дек. 1934 г. Общи резултати. С., 1938, № 1, с. 22; *СтГод*, 27, 1935, с. 25. Според гръцки автори, след 1926 г. в България остават около 20 000 гърци. – I elines tis Vulgarias…, p. 75.

208. *Dragostinova. T.* The Voluntary and Reciprocal Population Exchange between Bulgaria and Greece in the Interwar Period: Some Issues of Interpretive Reciprocity //http://www.network-migration.org/ workshop2002/; *Dragostinova. T.* Between Two Motherlands…; *Попов, Д.* Цит. съч., 31–32.

209. *Kerekoff, G.* Les minorités étrangères ethniques et religieuses en Bulgarie. Leur situation dépeinte par leurs représentants les plus qualifiés. Enquête du journal „La Bulgarie". Sofia, 1925, 23–24; *Girard, A.* Op. cit., p. 82, 92–94, 117–118; *Сачкова, Е.* Цит. съч., с. 199.

210. *СтГод*, 23, 1931, 42–43.

211. *Kerekoff, G.* Op. cit., 22–27. Цитирани са архимандрит Герасимос, свещеник в гръцката църква и директор на гръцкото училище в София, и А. Никоглу, търговец и председател на гръцкия църковно-училищен комитет в същия град.

212. *Филипов, Н.* Воден през вековете. За историята на Горен и Долен Воден и манастира „Св. Кирик". [Асеновград], 1996, 66–68; *Вълчинова, Г.* Цит. съч., с. 211.

213. I elines tis Vulgarias…, 77–78.

214. При това се допускат и замени, които не отчитат действителния произход или историческото значение на някои селищни имена, като Месемврия, преименувано на Несебър, или Анхиало, наречено Поморие. –

Батаклиев, И. Преименуване на селища в България. – *АПП*, 1938, № 3, 106–107.

215. Вж. *Даскалов, Г.* Драмското въстание, 1941 г. С., 1992.

216. *Мир*, № 8994, 1 юли 1930.

217. Тази схема е изразена метафорично от Р. Пиърсън като „fight or flight", т.е. „бой или бягство" – *Pearson, R.* National Minorities in Eastern Europe, 1848–1945. London, 1983, 84–119.

218. Румънците по народност са 2459, а гърците – 3623 д. – Резултати от преброяването на населението на 31.XII.1946 г. С., 1970, № 2, с. 16.

219. Вж. *Вълчинова, Г.* Цит. съч., с. 217.

220. *Мицева, Е.* Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001, с. 18, 36, 126.

221. Именно за тях П. Яворов пише елегията си „Арменци". – *Бохосян, М.* Арменците в София. С., 1999, с. 9.

222. Вж: *Илиев, И.* Арменската доброволческа рота в Балканската война. С., 1989.

223. *СтГод*, 21–22, 1929–1930. С., 1930, с. 28.

224. Точна статистика за броя на бежанците от 1922–1923 г. няма. По данни от периодичния печат той се колебае между 25 000 и 27 000 души. Вж: *Гилигян, А.* Арменските бежанци от 1922 г. и арменският периодичен печат. – В: *Исторически, културни и литературни контакти между българи и арменци.* С., 1998, с. 46. Според други автори при последното голямо преселение през България преминават около 40 000 арменци, от които трайно остават в страната около 17 000. Вж: *Бохосян, М.* Цит. съч., с. 10. Съпоставката на резултатите от преброяванията през 1926 г. и 1920 г. потвърждава тази констатация. Вж. *СтГод*, 21–22, 1929–1930. С., 1930, с. 28.

225. *СтГод,* 21–22, 1929–1930, с. 28.

226. Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.XII.1926 г. С., 1, 1931, 190–191.

227. *Гилигян, А.* Цит. съч., 33–46.

228. Общи резултати от преброяването на населението…, 186–187.

229. Преброяването от 1934 г. не разграничава населението по „народност", а само по „вероизповедание" и „матерен език". – *СтГод*, 30, 1938, с. 25.

230. През януари 1933 г. за Съветска Армения заминава първият керван с репатрианти, състоящ се от 1019 души. – *Бохосян, М.* Цит. съч., с. 11.

231. Наречени така по името на д-р Фритьоф Нансен, който възглавява Международния комисариат за бежанците към Обществото на народите. През 1922 г. по негова инициатива е създаден т.нар. Нансенов паспорт – международно признат документ за самоличност, издаван на бежанците без гражданство, с право на защита и свободно придвижване от една страна в друга. Впоследствие „Нансеновият паспорт" е признат от правителствата на 52 държави. В България от него се възползват преди всичко руските и арменските бежанци.

232. *Бохосян, М.* Цит. съч., с. 39, 69.

233. *Гарабедян, А.* Формирането на арменската общност и нейната роля в развитието на българската държава. – В: *Българи и арменци заедно през вековете.* С., 2001, 253–264.

234. През 1918 г. група арменски търговци и търговски директори създават банка „Аспарез" с първоначален капитал 3 млн. лв. През 1931 г. земляческото дружество „Мамиголян" в София основава кооперативна банка „Тракия", която до 1938 набира 7 млн. лв., а през 1940 има 407 члена и 200 млн. лв. оборотен капитал. През 1933 г. в София се създава втора арменска популярна банка „Севан", която през 1940 достига 104 млн. лв. оборотен капитал. – Пак там, 248–249.

235. *Мицева, Е., С. Папазян-Таниелян.* Арменци. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, 138–140.

236. *Бохосян, М.* Цит. съч., 26–28.

237. В прерогативите на кварталните съвети влиза ръководството на църковните дела, в това число – осигуряването на бюджета за църквите, женитбите и разглеждането на бракоразводните дела от вътрешни, първични съдебни състави преди изпращането им в държавните съдилища. Съдебни колегии за предварително разглеждане на бракоразводни дела, председателствани от местен протойерей, се създават в София, Пловдив, Варна и Русе. Към Епархийския съвет се изгражда и Висш духовен съд. В изборите за квартални съвети участват всички мъже над 21 г., но се избират само български граждани. – Пак там, 28–30.

238. *Мицева, Е., С. Папазян-Таниелян.* Цит. съч., с. 140.

239. *Бохосян, М.* Цит. съч., 40–42.

240. *Сачкова, Е.* Образователните училища на малцинствата в България. /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995, с. 206, 208, 210, 212. Цитираните данни са по сведения на Главна дирекция на статистиката, поместени в Статистическите справочници на Царство България. Авторката установява разминаване между статистическите сведения и информацията, с която разполага Министерството на народното просвещение /МНП/ и която според нея е по-близо до истината. Така например през учебната 1942/43 г. по данни на МНП в България има 19 арменски училища, а през следващата година – 20, докато според данните на Главната дирекция на статистиката те са 14. – Пак там, с. 209.

241. *Мицева, Е.* Арменците в България…, 142–143; *Бохосян, М.* Цит. съч., 40–41.

242. *СтГод*, 17, 1925. С., 1936, с. 34.

243. Пак там, 20, 1928. С., 1929, с. 36.

244. *Мицева, Е., С. Папазян-Таниелян.* Цит. съч., с. 142.

245. *Хайрабедян, Г.* Арменският периодичен печат в България. – В: *Периодичният печат на малцинствата в България* /1878–1997/. С., 1998, с. 103.

246. *Бохосян, М.* Цит. съч., 42–46.

247. *Мицева, Е.* Арменците в България…, с. 163.

248. *Хайрабедян, Г.* Цит. съч., 105–113.

249. *Бохосян, М.* Цит. съч., 33–38; 46–52; *Мицева, Е.* Арменците в България…, 165–173.

250. *Москона, И.* Бит и душевност на българските евреи. – *ГОКПОЕ* в НРБ, 5, 1970, с. 109; *Тошкова, В.* Фрагменти от историята на евреите в България. С., 1997, 3–4; *Барух, Е.* Евреи. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, с. 224.

251. *Тошкова, В.* Цит. съч., 6–9.

252. Данни от преброяването на населението през 1910 г. по народност. – *СтГод*, 20, 1928. С., 1929, с. 28.

253. *Манафова, Р.* Просветното и културно приобщаване на българските евреи от Освобождението до Първата световна война. – В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX в.* С., 1980, 55–56; *Бояджиев, Х.* Спасяването на българските евреи през Втората световна война. С., 1991, с. 16; *Тошкова, В.* Цит. съч. 9–10.

254. *СтГод,* 17, 1925. С., 1926, с. 34.

255. *Израел, С.* Еврейски периодичен печат на ладино и иврит в България. – *ГОКПОЕ* в НРБ, 2, 1967, № 1, 139–168; *Манафова, Р.* Цит. съч., с. 61, 62, 69. *Василева, Б.* Еврейският периодичен печат в България /1878–1997/. – В: *Периодичният печат на малцинствата в България /1878–1997/…*, 129–130.

256. *Манафова, Р.* Цит. съч., 73–74.

257. *Барух, Е.* Цит. съч., с. 227.

258. *Коен, Д.* Политическа голгота: Нация не се дели. – В: *Българи и евреи.* Ч. 2. С., 2000, 25–26.

259. *Тошкова, В.* Цит. съч., 13–14.

260. *Илел, Й.* Българските евреи във войните на България /1885, 1912–1913 и 1915–1918/. – *ГОКПОЕ*…, 22, 1987, 139– 201.

261. *СтГод*, 20, (1928/, С., 1929 с. 28.

262. Пак там, 30, 1938, с. 25. Посоченото число се отнася до населението с „израелтянско вероизповедание".

263. *Коен, Д.* Цит. съч., с. 12.

264. *Genov, R., I. Baeva.* „Incomprehension of the Nature of the Race Question": Saving the Bulgarian Jews from the Holocaust. – In: *Racial Discrimination and Ethnicity in European History.* Edizioni Plus. Universita de Pisa, 2003, 156–157.

265. *Коен, Д.* Демографско и социално-икономическо положение на българските евреи /1926–1946/. – В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи. XV–XIX в.* С., 1980, 157–186.

266. *Василева, Б.* Цит. съч., 136–137.

267. *СтГод,* 17, 1925. С., 1925, с. 34; 20, 1928. С., 1929, с. 36; *Коен, Д.* Политическата…, с. 18.

268. *Барух, Е.* Цит. съч. с. 233; *Коен, Д.* Политическата…, 16–17.

269. *Сачкова, Е.* Цит. съч., с. 206, 208, 210.

270. *Коен, Д.* Политическата…, 16–18.

271. *Тошкова, В.* Цит. съч., с. 18; *Коен, Д.* Политическата…, 13–25.

272. *Василева, Б.* Цит. съч., 129–136.

273. *Барух, Е.* Цит. съч., с. 227.

274. Българската общественост за расизма и антисемитизма. Анкета между видни представители на българската общественост, литература и изкуство. Уредник Б. Пити. С., 1937; *Коен, Д.* Политическата…, 34–40.

275. *Chary, F. B.* The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944. University of Pittsburgh Press, 1972, p. 197.

276. Държавен вестник, № 16, 23 ян. 1941.

277. Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война /Документи и материали/. С., 1978, 17–83; Оцеляването 1940–1944. Сб. документи. С., 1995, 12–16.

278. *Chary, F. B.* Op. cit., 35–36, 41–44.

279. Държавен вестник, № 151, 14 юли 1941. За стопанските ограничения и икономическите последици от приложението на рестриктивното законодателство вж. *Коен, Д.* Експроприация на еврейските имущества през периода на хитлеристката окупация. – *ГОКПОЕ* в НРБ, 2, 1967, 65–110.

280. *ЦДА*, ф. 190к, оп. 3, а.е. 103, л. 34–35.

281. Държавен вестник, № 124, 10 юни 1942.

282. Пак там, № 148, 9 юли 1942.

283. Пак там, № 192, 29 авг. 1942.

284. Пак там, № 268, 27 ноем. 1943.

285. *АМВР*, Об. д. 4096, т. 1, л. 200–203; т. 2, л. 1–2, 75–76, 83–84, 91–98, 135–141, 162–164, 167–172; 188–192; 208–209; *ЦДА*, ф. 190К, оп. 1, а.е. 362, л. 28; а.е. 369, л. 7; а.е. 367, л. 1–3, 6–13; а.е. 8541, л. 1–4, 16–22; ф. 250Б, оп. 1, а.е. 47, л. 7–8 и др.; Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война…, с. 6, 160–163. *Chary, F. B.* Op. cit., p. 73, 101–128. За броя на депортираните евреи съществува известно разминаване в източниците: Според документите на КЕВ те са 7165 от Македония, вкл. допълнително изпратените с последния ешелон 42 евреи от Тракия; 4039 от Беломорието и 158 от Пирот, общо 11 362 души. – *Гринберг, Н.* Документи. Централна консистория на евреите в България. С., 1945, с. 123, 151, 164; *АМВР*, Об. д. 4096, т. 2, л. 140; *ЦДА,* ф. 190К, оп. 3, а.е. 165, л. 6. В доклад на Белев за дейността на КЕВ за времето от 1 до 31 март 1943 г. броят на депортираните евреи, посочен от него, е 11 357. – *ЦДА*, ф. 190К, оп. 3, а. е 103, л. 9. Германските документи дават различни цифри, но следвоенните наказателни процеси /и западните историографи/ приемат посочените в доклада на полицейския аташе Хофман от 5 април 1943 г. данни за валидни: 7122 души от Вардарска Македония, които са депортирани от Скопие и 4221 от Беломорието и Пирот, потеглили от Лом към „лагерите на смъртта". А. Матковски посочва цифрата 7144 за депортираните евреи от Македония. – *Матковски, А.* Трагедијата на евреите от Македонија. Скопје 1962, 86–93. В българската литература се цитират посочените от Хофман цифри. – *Коен, Д.* Политическата…, 70–71.

286. За съдбата на българските евреи през Втората световна война има обилна литература. Вж. напр.: *Бар–Зоар, М.* Извън хватката на Хитлер. Превод от англ. С., 1999; *Барух, Н.* Откупът: Цар Борис и съдбата на българските евреи. /Същото и на иврит/. С., 1991; *Бояджиев, Х.* Спасяването на българските евреи…; *Танева, А., И. Гезенко.* Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия синод на Българската православна църква по еврейския въпрос /1940–1944/. С., 2002; *Гринберг, Н.* Цит. съч.; Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война…; Оцеляването 1940–1944…; *Коен, Д.* Експроприация на еврейските имущества през периода на хитлеристката окупация. – *ГОКПОЕ* в НРБ, 2, 1967, 65–110. *Коен, Д.* Защитата и спасяването на българските евреи в показанията пред VII върховен състав на народния съд. – *ГОКПОЕ* в НРБ, 21, 1986, 197–230. *Коен, Д.* Политическата…, 9–107; *Нисим, Г.* Човекът, който спря Хитлер. Историята на Димитър Пешев, спасил евреите на една нация. С., 1999; България – своенравният съюзник на Третия райх. С., 1992; *Тошкова, В.* Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България. С., 1992; *Същата.* Фрагменти от историята на евреите в България. С., 1997; Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх. Изследвания и документи. С., 2007; *Chary, F. B.* Op.cit.; *Genov, R., I. Baeva.* Op. cit.; Matkovsky, A. The Destruction of Macedonian Jewry. – Yad WaShem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance, 3, 1959.

287. *Gilbert, M.* The Holocaust /The Jewish Tragedy/. London, 1990, 547–548.

288. *Тошкова, В.* Фрагменти от историята…, 34–35.

289. По-подробно за историята на католиците в България до края на Първата световна война вж. у: *Елдъров, С.* Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване. С., 2002, 31–334, и посочената там литература.

290. *Нягулов, Б.* Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999, 85–40; *Елдъров, С.* Никополската католическа епархия – неосъществената общност. – В: *Локални общности.* Т. 1. С., 2000, 35–44.

291. *Таконе, Ф.* Евгений Босилков – български епископ мъченик, защитник на правата на Бога и на човека. С., 1998.

292. *Елдъров, С.* Католиците в България…, 377–379.

293. *ЦДА,* ф. 177К, оп. 2, а.е. 388.

294. Пак там, ф. 166К, оп. 4, а.е. 62; оп. 7, а.е. 83.

295. 100-годишният юбилей на отците капуцини в България /1841–1941/. С., 1941.

296. *Елдъров, С.* Католиците в България…, 393–396.

297. Възпоменателно сборниче от колежа „Св. Августин" на бившите ученици, родители и приятели по случай петдесетгодишния юбилей, Пловдив, 1934; *Шишков, С.* Петдесет годишнината на Францускиия мъжки колеж „Св. Августин" в Пловдив. Пловдив, 1934.

298. *ЦДА*, ф. 177К, оп. 2, а.е. 388.

299. *Тъпкова-Заимова, В., Л. Генова.* Френските училища в България и католическата духовна култура /втората половина на XIX–XX век/. – В: *Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България.* С., 1992.

300. *Елдъров, С.* Униати. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998.

301. *ЦДА*, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1175; оп. 4, а.е. 62; оп. 7, а.е. 83.

302. *Елдъров, С.* Католиците в България…, 512–534.

303. Пак там, 424–437.

ГЛАВА ПЕТА
Стр. 599/617
БЪЛГАРСКИТЕ МАЛЦИНСТВЕНИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕД ОБЩЕСТВОТО НА НАРОДИТЕ И КОМИНТЕРНА

1. Постоянни членове на Съвета на ОН, имащ правомощия да решава въпросите на световния мир, са 6 държави – Великобритания, Франция, Италия, Япония, Китай и Германия /последната – от 1926 г./, към които се присъединяват още 9 държави като непостоянни членове /България не е била сред тях/.

2. От 1920 до 1933 г. Секретариатът се ръководи от британеца сър Джеймс Ерик Дръмонд, а след 1933 до 1940 г. – от французина Жозеф Авенол. До 1927 г. директор

на Малцинствената секция е норвежецът Ерик Колбан, а след това – испанецът Пабло де Аскарате.

3. Международната система за защита на малцинствата под гаранцията на ОН се оценява от две условно разграничени гледни точки в изследванията по темата. Първата критикува слабостите и крайния фалит на системата, а втората изтъква нейните иновации и принос за развитието на малцинствената защита. Сред множеството публикации вж. напр. *Capotorti, F.* Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. New York, 1991, 16–25; *Sierpowski, S.* Minorities in the League of Nations. – In: *Ethnic Groups in International Relations. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Groups in Europe,* 1850–1940. Vol. V. Darthmonth, 1991, 13–32; *Bartsch, S.* Le système de protection des minorités dans la Société des Nations. – In: *L'Europe centrale et ses minorités: vers une solution européenne?* Paris, 1993, 37–50; *Herman, J.* The League of Nations and its Minority Protection Programme in Eastern Europe: Revolutionary, Unequalled and Underestimated. – In: *The League of Nations 1920–1946. Organisation and Accomplishment.* New York and Geneva, 1996, 49–54.

4. Ньойският договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов. С., 1994, 18–19.

5. Българска делегация за мир. Документи по договора в Ньой. С., 1919, с. 131; *Ст. дневници XVIII ОНС, I РС*, 2 зас., 9 ноем. 1919, с. 5.

6. Системата за защита на малцинствата под гаранцията на ОН и отношенията между България и световната организация с оглед на малцинствените проблеми са доста подробно изследвани от български автори. В оценките, особено в миналото, доминира критиката спрямо неспособността на Женевския форум да защити ефикасно правата на българските малцинства извън държавните граници. Наред с това в някои изследвания се демонстрира по-балансиран подход към тази тема, при който се отчитат и ползи от прилагането на системата. Вж. *Генов, Г. П.* Правното положение на малцинствата. С особен оглед на българските малцинства в съседните държави. С., 1929; *Шатев, П.* Националните малцинства и самоопределението на народите. Трагедията на Балканите. С., 1936; *Пенаков, И.* Положението в Южна Добруджа след 1919 г. и Обществото на народите. Малко история. – *ОП*, 1940, № 7–8, 388–399; *Кузманова, А.* Българското население в Южна Добруджа и Обществото на народите. – *Векове*, 1982, № 4, 5–13; *Нягулов, Б.* Българските малцинствени проблеми в Бесарабия пред Обществото на народите. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 6. В. Търново, 1997, 331–351; *Хрисимова, О.* Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни. [Варна], 2003; *Karadjov, D.* Difficultés pour la solution satisfaisante du problème des minorités. Sofia, 1929; *Moskov, A.* La garantie internationale en droits des minorités. Bruxelles, 1936; *Mitev, D.* The Question of the Bulgarian National Minorities and the League of Nations. – *ЕН*, XIV, 1990, 98–120; *Dimitrov, T. D.* La Bulgarie et la Société des Nations: L expérience de la protection internationale des minorités nationales 1920–1939. Genève, 1994, и др. Сред посочените изследвания монографията на Теодор Димитров се откроява със своята първостепенна изворова основа и изчерпателност.

7. *Journal officiel de la Société des Nations.* Genève, juillet. 1929, 1165–1166; *Демократически сговор*, № 1639, 11 апр. 1929; № 1651, 25 апр. 1929.

8. Вж. напр. Les minorités bulgares dans la Dobroudja du Sud et la Société des Nations. Sofia, le 5 avril 1929. 18 p.

9. *ALN*, Fond of the Secretariat /1928–1932/, R 2176/1/, Reg. № 4/40409/40409.

10. Вж. *Кънев, К.* Законодателство и политика към етническите и религиозните малцинства в България. – В: *Общности и идентичности в България.* С., 1998, 69–86; *Сачкова, Е.* Общообразователните училища на малцинствата в България /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995, 193–237.

11. Вж. напр. *Girard, A.* Les minorités nationales, ethniques et religieuses en Bulgarie. Paris, 1932.

12. *Dimitrov, T. D.* Op. cit., p. 140, 418–426 – Annexe III.

13. *ALN*, Fond of the Secretariat /1928–1932/, R 2082, Reg. № 4/16962/166; *Mitev, D.* Op. cit. 110–115; *Dimitrov, T. D.* Op. cit., 189–203.

14. *ALN*, Fond of the Secretariat /1919–1927/, R 1701, Reg. N 41/60177/61447; *Dimitrov, T. D.* Op. cit., 329–334; *Нягулов, Б.* Проблемът за властите в България между двете световни войни /политически фактори и аспекти/. – *БЕ*, 1995, Извънреден брой, Властите в България, 70–72.

15. *Стоянов, Л.* СССР и Коминтернът. Към въпроса за разпускането на Третия интернационал – В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии.* С., 2000, 171–174.

16. *Адибеков, Г. М., Э. Н. Шахназарова, К. К. Шириня.* Организационная структура Коминтерна 1919–1943. Москва, 1997, 7–8, 11–12.

17. *Гришина, Р.* Формирование взгляда на македонский вопрос в большевистской Москве 1911–1924 гг. (по документам российских архивов/. – В: Македония: *Проблемы истории и культуры.* Москва, 1999, 145–156.

18. Коминтернът и България /март 1919 – септември 1944 г./. Документи. Т. 1. С., 2005, 40–43 /Архивите говорят. Т. 36/

19. БКП, Коминтернът и македонският въпрос /1917–1946 г./. Т. 1. С., 1998, с. 33.

20. *Адибеков, Г. М., Э. Н. Шахназарова, К. К. Шириня.* Цит. съч., с. 14.

21. *Гришина, Р.* Формиране на становище по македонския въпрос в болшевишка Москва 1922–1924 г. /по документи на руските архиви/. – *МП*, 1999, № 4, 98–99.

22. Пак там, с. 103.

23. *Гришина, Р.* Формирование взгляда на…, 168–169.

24. *Ревякина, Л.* Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931. С., 2003.

25. *Гришина, Р.* Формиране на становище по…, с. 116.

26. Коминтернът и България…, Т. 1, 219–222.

27. Пак там, 412–414.

28. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война 1919–1944. С., 2003, 179–194, 214–221.

29. *Верт, Н.* История советского государства 1900–1991. Москва, 1999, 185–205.

30. БКП, Коминтернът…, 547–548.

31. *Палешутски, К.* Македонското освободително движение /1924–1934/. С., 1998, с. 99.

32. БКП, Коминтернът…, 609–611.

33. *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 340.

34. *Добринов, Д.* ВМРО /обединена/. С., 1993, 152–183; Националноосвободителното движение…, Т. 4, 189–194.

35. *Верт, Н.* Цит. съч., 281–283.

36. *Палшутски, К.* Цит. съч., 341–342; БКП, Коминтернът…, 881–884.

37. Пак там.

38. *Стоянов, Л.* Македонизмът – от политическа към държавна доктрина – В: *В памет на К. Пандев…* С., 2000, 72–84.

39. БКП, Коминтернът…, с. 952, 958.

40. Коминтерн против фашизма. Документы. Москва, 1999, 326–328.

41. Комунистическият интернационал. Кратък исторически очерк. С., 1970, с. 457.

42. *Стоянов, Л.* СССР и Коминтернът…, 179–181.

43. БКП, Коминтернът…, 984–986.

44. Пак там, с. 989.

45. Коминтернът и България…, 986–988.

46. Пак там, с. 903.

47. *РГАСПИ*, ф. 495, оп. 11, д. 60, л.1–7, 23–29.

48. Пак там, д. 22а, л. 29–33

49. Пак там, л. 39.

50. БКП, Коминтернът…, 1027–1028.

51. *Стоянов, Л.* СССР и Коминтернът…, 184–185.

52. *РГАСПИ*, ф. 495, оп. 11, д. 157а, л. 5–7.

53. *Георги Димитров.* Дневник /9 март 1933 – 6 февруари 1949/. С., 1997, 181–182; Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. 1, до 22 июня 1941. Москва, 1994, 108–120.

54. Коминтернът и България…, 938–939.

55. Георги Димитров. Дневник…, с. 203.

56. Пак там, с. 205.

57. Коминтерн и Вторая мировая война…, Ч. 1, с. 472.

58. В този смисъл категорични са изказванията на Молотов от 29 март и на Жданов от 9 април 1941 г. – вж. *Георги Димитров.* Дневник…, с. 223, 225.

59. Пак там, с. 230.

60. БКП, Коминтернът…, 1047–1051.

61. Пак там, 1052–1055.

62. Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. 2, после 22 июня 1941. Москва, 1998, 93–96.

63. БКП, Коминтернът…, 1051–1052.

64. *Палешутски, К.* Югославската комунистическа партия и македонският въпрос /1919–1945/. С., 1985, 306–312.

65. По-подробно вж. *Стоянов, Л.* СССР и Коминтерна…, 186–189 и бел.

66. *Гибианский, Л. Я.* Проблема Македонии и вопрос о федерации на Балканах в отношениях между Москвой и коммунистами Югославии и Болгарии в 1941–1945 гг. – В: *Македония: проблемы истории и культуры.* Москва, 1999, 216–217.

67. *Георги Димитров.* Дневник…, с. 399.

68. БКП, Коминтернът…, 1083–1085.

69. *Палешутски, К.* Югославската комунистическа партия…, с. 313.

70. *Гибианский, Л. Я.* Цит. съч., с. 225.

71. Пак там, 225–227.

72. Советский фактор в Восточной Европа 1944–1953. Т. 1. 1944–1948. Документы. Москва, 1999, 29–32.

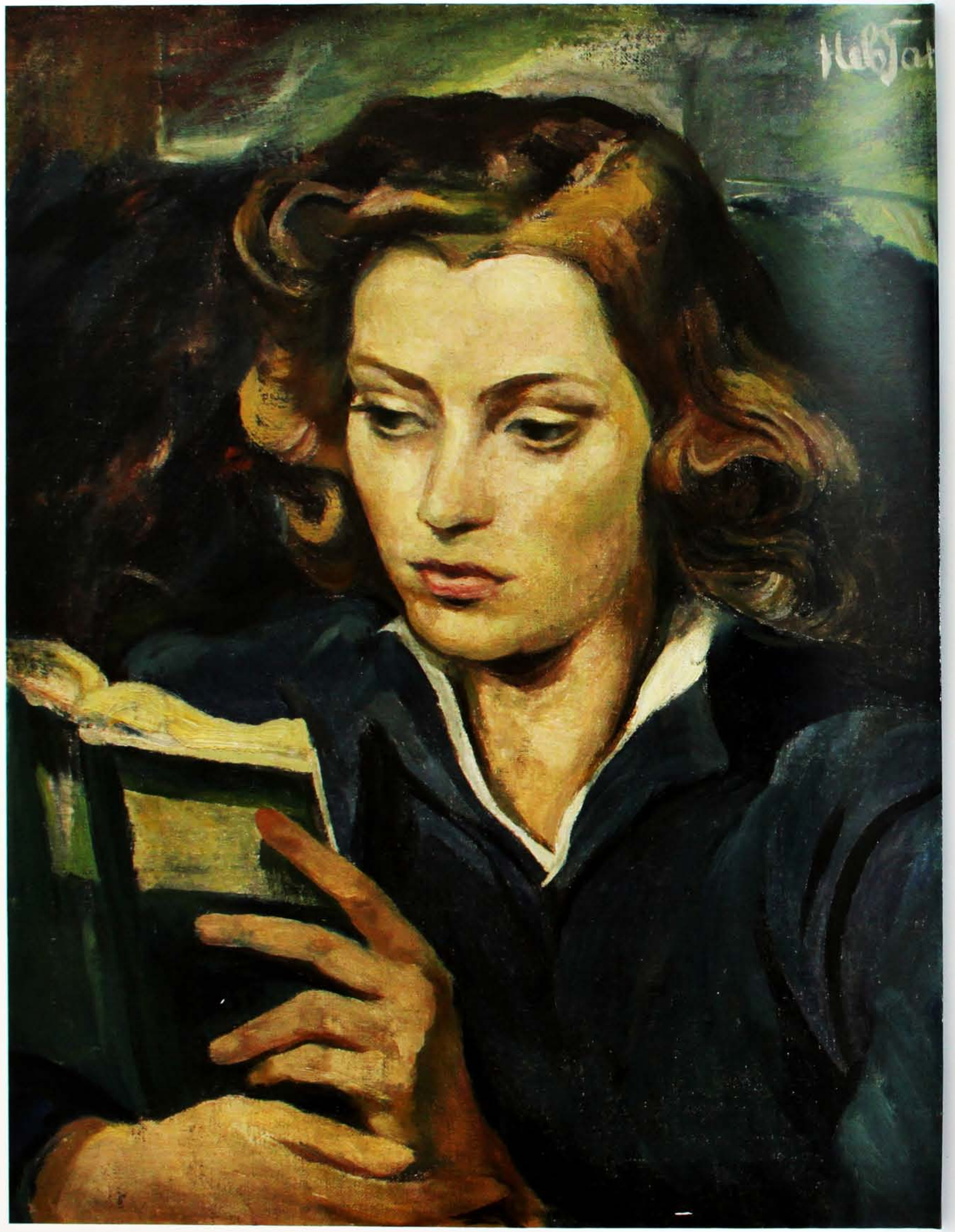
73. *Гибианский, Л. Я.* Цит. съч., 231–234.

74. БКП и Коминтернът…, 1088–1096.

75. Пак там, 1100–1101.

76. *Гибианский, Л. Я.* Цит. съч., с. 240.

77. БКП, Коминтернът…, 1109–1110.

Момиче с книга, 1942 г.
Худ. Невена Ганчева –
МБНБ

Дял V
КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ

ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА. ИНСТИТУЦИОНАЛНА БАЗА Стр. 637/654. НАУКАТА: СТАБИЛНО РАЗВИТИЕ Стр. 654/676. ХУДОЖЕСТВЕНИ МНОГООБРАЗИЯ. КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД Стр. 676/703. ПАРАЛЕЛНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА Стр. 704/725. ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ И КНИГОИЗДАВАНЕ Стр. 725/741. БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И КУЛТУРАТА Стр. 741/769.

ГЛАВА ПЪРВА

ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА. ИНСТИТУЦИОНАЛНА БАЗА

1. Учебното дело и културната политика в първите години след войната /1918–1923/

Трите войни за национално обединение на България не слагат негативен отпечатък върху демократичната система на културно управление и върху същността на културно-историческия процес, реализиран с участието на изпълнителната власт в лицето на Министерство на народното просвещение /МНП/. Основните насоки на учебното дело, очертани от Закона за народното просвещение от 1909 г., се запазват и през военните години и за дълъг период от време след това.

Състоянието на учебното дело е добро въпреки военната разруха и дезорганизацията на политическия и стопанския живот. През последната военна 1917/18 учебна година в страната функционират 3472 първоначални училища с 1757 учители, 6292 учителки и 493 188 ученици; 374 прогимназии с 384 учители, 1497 учителки и 44 821 ученици; 49 непълни гимназии със 160 учители, 319 учителки и 22 554 ученици; 9 педагогически училища с 49 учители, 69 учителки и 3523 ученици; 3 учителски института с 14 преподаватели и 141 курсисти[1]. През тежките години на войната са открити 68 първоначални училища, 19 прогимназии, 6 непълни гимназии и едно педагогическо училище. Подобно явление може да се обясни със спецификите на българското училище, съхранило демократичната си същност и ползващо се със силна държавна и обществена подкрепа.

Въпреки тежкото материално състояние на страната по предложение на Учебния съвет – висш орган в структурата на МНП, са увеличени учителските заплати: за гимназиалните учители с 40%, за прогимназиалните учители – със 75%, и за основните учители – с 91%. Повишено е и възна-

Печат: Министерство на народното просвещение – ЦДА

граждението на административния апарат от МНП, на университетските преподаватели и на дейците от културните институти. Не прекъсват и мерките за оптималното функциониране на институциите от сферата на МНП. Непосредствено след войната е възобновена дейността на специализираното Отделение за културните учреждения, важен елемент от структурата на министерството за координиране на институтите на художествената култура. МНП утвърждава Правилник за управлението на Народния театър, внася в Народното събрание Законопроект за промени в Закона за Държавното музикално училище и одобрява допълненията в Правилника за Художествено-индустриалното училище[2].

Реформите на правителството на БЗНС отварят нова страница в просветната история на Бъл-

Министър Стоян Омарчевски с част от екипа на МНП – БИА-НБКМ

гария. Провежданата от земеделското правителство политика отразява идеите на Цанко Бакалов-Церковски, един от основателите на БЗНС и просветен министър в правителството на Стамболийски от октомври 1919 г. до май 1920 г. Политическите му убеждения са своеобразна смесица от социалистически и народнически идеи. Като дългогодишен селски учител той ратува за създаване на „полезна за живота програма", „за смела правописна реформа за опростяване на езика", за въвеждане на задължително основно образование, за откриване на прогимназии в по-големите населени места. Церковски набелязва 60 пункта за изменение на съществуващия до момента Закон за народното просвещение[3]. Многопосочна просветна реформа започва следващият земеделски министър на просветата Стоян Омарчевски /май 1920 г.– юни 1923 г./. Той е настроен силно критично към образователната система, изтъквайки, че в нея повече от четири десетилетия господства общото образование, което на практика означава „сух и безплоден интелектуализъм" – средство за заемане на чиновнически длъжности от „държавната трапеза" и пр. Затова според него „поколенията се задушават в общообразователните училища", получават „интелектуално образование", оценено като най-големия дефект на българската учебна система. Тези крайни становища за ефективността на българското образование обаче не могат да обезценят изнесените по-късно в парламента от Омарчевски официални данни, че през 1910 г. България заема десето място в Европа по грамотност на населението и първо на Балканския полуостров[4]. Посочените статистически сведения поставят страната на предно място по „грамотност", постигнато благодарение на общообразователния характер на българското образование. С много ентусиазъм министърът обещава да разкрие пред поколенията „светлината и жизнената перспектива на физическия

труд", да въведе съвременна култура от „умения и сръчности" в професионалното образование. Той полага усилия да популяризира просветната реформа, свързана с прилагане на задължителен труд и с подготовката на „повече работници, отколкото интелектуалци"[5].

През октомври 1920 г. правителството внася в Народното събрание Законопроект за изменение, допълнение и отменяне на някои членове от Закона за народното просвещение. По думите на министъра реформата „е нещо ново за България". Като най-съществена на първо място е изведена клаузата за разширяване на задължителното образование от четири на седем години. По този начин първоначалното училище и прогимназията стават задължителни, престават да функционират като самостоятелни учебни заведения и се сливат под названието основно училище, респ. основно образование. България се нарежда между 46-те държави в света със седемгодишно задължително и безплатно основно образование за деца от 7 до 14 години[6].

Следващ елемент от учебната реформа е създаването на „реалки", които заемат междинно място между прогимназията и гимназията. Те са свързани със съществуващите „непълни гимназии", останали от времето на просветния министър Иван Шишманов /1903–1907/. Съставени са от три гимназиални класа, към които някои по-инициативни училищни настоятелства и общини успяват да открият на държавна издръжка още два класа и ги превръщат в пълни гимназии. Но това са изключения и непълните гимназии с „хвърчащите" три начални класа съществуват и по време на войните. През 1921 г. МНП прави опит да реформира непълните гимназии в отделен вид средни учебни заведения, наречени „реалки". В специално изготвените програми съжителстват елементи от общообразователната подготовка, съчетани с подчертано практическа насоченост на обучение. Откриват се перспективи за завършилите „реалките", които без изпит постъпват в гимназии и педагогически училища, и редица специализирани двегодишни професионални училища: земеделски, търговски, индустриални, строителни, бояджийски и пр. Но законодателното решение на въпроса с „реалките" се оказва неудачно, защото прекъсва единния учебен процес и обезценява гимназиалното и педагогическото образование.

За гимназиите законът предвижда въвеждането на високи учебни такси и приемни изпити. По този начин правителството цели да отклони от гимназиите значителни маси ученици и да ги пренасочи към „реалките" и професионалните училища[7]. Позитивното в политиката на МНП в случая е опитът да се превъзмогне книжният характер на обучението в общообразователното училище и да се свържат получените от учениците знания с практиката.

Законът за народното просвещение регулира назначенията на учителите от основните училища, въвежда засилени правомощия на училищния инспекторат върху методиката на преподаване, отнема самостоятелния бюджет на училищните настоятелства и т.н. Най-несполучливо се оказва нововъведението общините да поемат изцяло издръжката на основните училища – тежко и трудноизпълнимо материално задължение за обеднелите след войната общини[8].

Особено важна /но нереализирана/ постановка в закона е всички видове училища – общообразователни, професионални и специални, да се групират под управлението на МНП. За целта структурата на министерството се попълва с ново Отделение за специалните училища. Но засегнатите министерства – на земеделието и на железниците, пощите и телеграфите, осуетяват плановете на Омарчевски за централизирано ръководство на всички видове училища[9]. Пропада замисълът чрез единно управление на училищната система да се премахне предпочитанието към общото образование в полза на професионалното.

Земеделското правителство прилага реформите в просветната област прибързано, а в отделни случаи и необмислено и затова те се посрещат с недоверие. Голяма част от нововъведенията са противоположни на възприетото статукво, не отговарят на педагогическите изисквания и на материалните условия в България. Увеличеният брой на някои видове училища – израз на „демократизиране" на образованието /например на прогимназиите – с 300%[10]/, води до деформации в преподаването поради липса на учители с образователен ценз, подходящи сгради, кабинети, учебни помагала и т.н. В новосъздадените „реалки" и средни училища МНП е принудено да назначава волнонаемни учители, а по математика, новите езици, педагогика и техника няма подготвени специалисти. Подобно стихийно увеличаване на учебни заведения не е обичайно дори и за най-богатите европейски държави.

С идването на власт на самостоятелното правителство на БЗНС между Софийския университет и МНП възникват съществени разногласия и конфликти, породени от посегателството върху автономията на университета. Кулминация в кон-

Проф. В. Захариев и проф. Ив. Лазаров със студенти в една от залите на Художествената академия – БИА-НБКМ

Учители и ученици от Априловската гимназия в Габрово, 1927 г. В центъра е директорът Христо Шкодрев – ЦДА

фликта внася постановлението на Министерския съвет за въвеждане на промени в правописа на българския книжовен език, които стават задължителни за всички лица и учреждения от юли 1921 г. Академичният съвет не подкрепя реформата и взема решение да се иска отмяна на постановлението. Ректорът на университета проф. Любомир Милетич е наказан с глоба върху заплатата и други възнаграждения, защото не се подчинява на министерската заповед. Намесата на изпълнителната власт в автономията на Алма матер води до блокиране на университетските функции, след като министърът уволнява частни доценти и понижава редовни професори в доценти. При това положение на 10 март 1922 г. Академичният съвет взема решение за прекратяване на университетските занятия[11]. За втори път в своята история СУ е принуден да отстоява автономията си с тази крайна мярка. В началото на следващата учебна година университетът възстановява занятията си, но между него и МНП все още остават редица неуредени въпроси.

Едно позитивно действие, с което се разширява висшето образование в България, е създаването на Свободния университет през учебната 1920/21 г., наричан още Балкански близкоизточен институт. Университетът е частно висше учебно заведение с три основни отделения: Дипломатическо-консулско, Административно-финансово и Търговско-стопанско, и с тригодишен курс на обучение. Признато е от МНП със статут, профили и програма, съгласувани със Закона за народното просвещение. Издържа се от университетски такси, управлява се от директор и Академичен съвет. В състава на преподавателския персонал влизат много от професорите на Софийския университет[12].

Като пример за успешното развитие на научните и културните институции трябва да се посочи и учредяването на Български археологически институт в София /юли 1921 г./. Първият устав на новия институт изразява стремежа на археолозите да се създаде солидна основа за изучаване на старините и художествените паметници на културата, по-системно изследване на историята и пр.[13] През есента на 1921 г. по инициатива на Варненската търговско-индустриална камара във Варна се открива Висше търговско училище. Целта е да се подготвят специалисти за стопанския живот и търговия, за учители в търговските учебни заведения[14].

Засилва се законодателната активност на специализираното Отделение за културните учреждения в МНП, като в резултат на работата му през 1921 г. се приемат закони за преименуване на Художествено-индустриалното училище в Художествена академия и на Музикалното училище в Музикална академия[15]. Първоначално на двата нови института по изкуствата липсва академичен пълнеж и структура на висши учебни заведения, ала тази слабост се отстранява през следващите години.

През 1921 г. частно субсидираната Българска оперна дружба преминава изцяло на държавна издръжка и се преименува в Народна опера. Представленията се изнасят на сцената на Народния театър до пожара от февруари 1923 г. Земеделското правителство отделя средства и планира строителство на сграда за Народната опера[16].

За да противостои на общата следвоенна идейна криза и на разпространяващия се национален нихилизъм, МНП изготвя програма за засилване на училищното възпитание. На първо място в нея се поставя борбата срещу родоотстъпничеството, на второ място – култивирането на любов към родното, по-специално към българската литература, изкуство и българските творци. Целта на програмата е и да припомни на обществото за забравени дейци и събития в културното развитие[17]. Израз на провежданата политика за национално възпитание е и въведеният през 1922 г. празник на народните будители – 1 ноември.

2.
Просветни реформи и културно развитие /1923–1934/

Правителството на Демократическия сговор и проф. Александър Цанков като министър на просвещението ревизират оставеното от земеделското правителство „наследство“ в просветната област. През юли 1924 г. министър Цанков внася в Народното събрание редица изменения в клаузите на Закона за народното просвещение. Направени са промени и в структурата на МНП след несполучливия опит на Омарчевски да концентрира управлението на всички видове учебни заведения в страната под егидата на министерството[18]. Законът /известен като Законът на Ал. Цанков/ разширява състава на едно от най-важните звена в МНП – Учебния съвет, който има задача да изготвя законопроекти, правилници, програми и пр. В него освен специалистите от министерството са включени и учители от всички степени на образованието, привлечени са още бившите министри на народното просвещение, по един представител на Св. Синод, на учителските съюзи и на Професорското дружество. Това гарантира целесъобразност на реформите в учебното дело и поддържане на континюитета в културното развитие[19].

В новия закон се потвърждава въведената от земеделското правителство клауза за задължително основно седемгодишно образование – сигурно средство за постигане на трайна грамотност на населението. Липсата на общински средства води до закриване на прекомерния брой прогимназии, открити от земеделците, а за заздравяване на получената в първоначалното училище грамотност се организират допълнителни курсове /дневни, вечерни и празнични/ на места, където общините не са открили прогимназии. Въпреки усилията на просветното ведомство, включително и предвиденото в закона от 1924 г. увеличаване на налаганите на родителите глоби, значителен брой от децата, подлежащи на задължително обучение, остават извън училището[20]. Увеличаването на задължителното и безплатно образование на седем години дори предизвиква негативен резонанс сред обществото – поради обстоятелството, че неговата издръжка пада изцяло върху бедните общини. Ето защо със специален Закон за кооперативния строеж на народни основни училища МНП се опитва да улесни общините. Кооперативният фонд се формира със средства на Българска народна банка, с училищни средства, вложени в кредитни учреждения, с определени процентни вноски от общинските бюджети и пр. От друга страна, министерството улеснява общините, като отново държавата – чрез училищните фондове – започва да изплаща заплатите на учителите от първоначалните училища и прогимназиите[21].

С новите изменения на просветния закон министерството поставя гимназията като основа на средното образование, такава каквато тя съществува след Освобождението и каквато е практиката в някои западноевропейски страни. За целта се разформироват „реалките“, като една част от тях се сливат с гимназията и престават да съществуват, а друга част общините запазват и преименуват в „непълни гимназии“, но вече с гимназиална програма. По този начин отново се постига единство в изграждането на средното образование, като т.нар. пълна гимназия – гимназията с долен и с горен курс, има три отдела: реален, полукласически и класически[22].

Законът на Цанков възстановява в предишния им вид, т.е. от преди 1921 г., и педагогическите учебни заведения за подготовка на първоначални учители и учителските институти за обучаване на прогимназиални учители. По примера на опитното педагогическо училище в гр. Яш /Румъния/ в Шумен се открива училище за подготовка на селски първоначални учители[23].

МНП коригира още няколко постановки в закона от 1921 г., като премахва плебисцита при назначаването на основните учители от училищните настоятелства, с цел да се предотвратят злоупотреби на общинско ниво; премахва се и клаузата, според която броят на учителките в една община не трябва да надвишава броя на учителите, антифеминистко и недемократично изискване, останало от министър Омарчевски.

Министерството предприема стъпки по разрешаване и на въпроса със заплащането на учителите, като за учебната 1924/25 г. отпуска допълнително възнаграждение до 65%, но само върху заплатите на редовните учители от всички видове училища[24].

През февруари 1924 г. се възстановяват на работа неправилно уволнените от земеделското правителство учители, без оглед на техните политически убеждения, като израз на стремежа на правителството да внесе „законност, ред и правда". Същевременно след септемврийските събития от 1923 г. Ал. Цанков уволнява около 1200–1300 учители-комунисти, като продължава да отстранява всички, които изповядват „противодържавни идеи"[25].

Два месеца след идването си на власт кабинетът на Цанков отменя решението на Министерския съвет от 1922 г. по правописа. Изработено е ново „Упътване за правопис на българския книжовен език" от комисия езиковеди, литератори и историци, назначена от МНП. Концепциите в него са поредното усилие за корекция на правописа. Според комисията упътването отразява най-точно развитието на българския книжовен език във фонетично, етимологично и национално отношение[26].

Въпросът за българския правопис обаче продължава да стои на дневен ред и след падането на правителството на Цанков. През 1928 г. просветният министър Никола Найденов констатира, че „правописът на българския книжовен език не може да се въведе със закон, без оглед на езиковата наука и традицията, или пък с наредба да се създаде нов правопис"[27]. Следват нови законодателни инициативи[28]; формира се нова комисия от представители на различните научни институти, която да изготви ново упътване за български правопис. Съчетаването на личностни противоречия, политически съображения и различия в научните схващания не позволява реформените опити на МНП в областта на правописа да получат трайно разрешение.

С поредицата изменения, направени от МНП в Закона за университета, се възстановява университетската автономия, в духа на разбирането, че Алма матер трябва да запази „по-широки права" въпреки съществуващия върховен надзор на министерството. Отменя се клаузата в закона от 1921 г., според която университетските преподаватели не могат да заемат ръководни места в политическите партии, не могат да се кандидатират за народни представители и пр. Законодателят от 1924 г. е убеден, че българският парламент само ще спечели от избора на професори, които с познанията си могат да подпомогнат за утвърждаването на българската държавност и политическа система[29].

Периодът до края на 20-те години, освен с отмяна и коригиране на по-голямата част от просветните реформи на БЗНС, се характеризира и с по-широко и по-интензивно развитие на университетското образование и на някои културни институции. На 30 юни 1924 г. с полагане на основния камък започва строежът на централната сграда на Софийския университет – Ректората, с основна сума, завещана от дарителите, братята Евлогий и Христо Георгиеви, и държавни средства, отпуснати със Закона за университета от 1924 г. Предвидени са допълнителни кредити за надстройка на Физико-математическия факултет, за строеж на институтски сгради към Медицинския и Ветеринарномедицинския факултет, за новата постройка на Агрономо-лесовъдния факултет[30]. По същото време се освещава новата сграда на Свободния университет в центъра на столицата[31].

Широкият обхват на промените засягат основно и двете академии: Музикалната и Художествената. През 1924 г. законодателно те се приравняват с университетите: въвежда се професорско звание за преподавателския персонал, който се назначава с конкурс; утвърждават се автономните правомощия на академичните съвети и се регламентират специфични за изкуствата цели в развитието на двете академии. В Музикалната академия се откриват три отдела – общ, специален и учителски, а в Художествената академия се формират два отдела – за изящни и за приложни изкуства. И в двете учебни заведения се въвежда конкурс между завършилите с отличие възпитаници за специализация със стипендии в чужбина[32].

Чрез промени в просветния закон, чрез бюджетите и по административен път Министерството на народното просвещение гарантира по-големи възможности за обогатяване и съхраняване на музейните сбирки. За подготовката на специалисти в музейното дело се отпускат две асистентски

Тържествено отбелязване на 50-годишнината на СУ, 1938 г. На снимката: ректорското тяло начело с ректора проф. Ал. Станишев, официални лица и гости на тържеството – НА-БАН

Преподаватели и студенти от Свободния университет за политически и стопански науки в София, 1933 г. В центъра на 2-ри ред е проф. Стефан Бобчев, пръв ректор на университета – НИМ

места за работа в Археологическия музей, формира се Архитектурно бюро и Фотоателие за реставрация и документиране на находките. За строго прилагане на Закона за старините от 1910 г. министерството назначава през 1925 г. девет специалисти от музея в най-богатите на археологически находки области. За Етнографския музей министерството отпуска едно асистентско място, а колективът формира Етнографско общество – с цел да събира, запазва и проучва народните песни[33].

По инициатива на просветния министър Н. Найденов и по повод 1000-годишнината от царуването на Симеон Велики и 50 години от Освобождението на България през 1929 г. МНП изработва Закон за откриване на ново национално изследователско средище – Институт за научни изследвания „Борис III"[34]. Законът е приет, но поради финансови затруднения идеята не се реализира.

Значителни са инициативите в културната сфера през втората половина на 20-те години. С измененията на Закона за Народния театър /1924 г./ се развиват двата отдела – драматичен, или Народен театър, и оперен, или Народна опера. След пожара от 1923 г. държавата е принудена да поеме изцяло издръжката на театъра и операта и да увеличи годишната субсидия за съществуването на двата института. Предоставя се автономия в художествената дейност и при подбора на театралния и оперния персонал. В състава на Народната опера са привлечени певци, диригенти, хормайстори и се формира цялостен оперен колектив[35].

В законодателната дейност на МНП се откроява и Законът за народните читалища /1927 г./[36]. Чрез него се цели читалището да се превърне във фактор за културното издигане на селото, за допълване на знанията на децата от първоначалните училища и за гарантиране на по-сигурна и качествена грамотност за деца и възрастни. Най-същественият пункт от закона е този за финансовото обезпечаване на читалищата – образуване на читалищни фондове за набавяне на книги, построяване на нови читалищни сгради, текущи разходи и пр.

Друг значителен момент от дейността на МНП е Законът за кинематографите /1927 г./[37], който създава условия за развитие на киноразпространението.

От значение за развитието на детската книжнина е Законът за детската литература /1925 г./[38], с който се налага контрол върху този книжен сектор и се забранява публикуването на книги с „неморално съдържание и с явна и груба партийна тенденциозност".

През втората половина на 20-те години МНП разширява издателската си дейност с издания, съобразени с образователните програми. Министерската печатна продукция е грижливо редактирана и на по-ниски цени, което я прави достъпна за по-широки читателски кръгове. Увеличават се издателските поредици с нови, като „Библиотека за чужди езици", „Бележити българи", „Библиотека за юноши", „Селска библиотека", „Библиотека", „Преводна книжнина" и др. Осъществяват се мащабни издателски начинания – многотомната „История на българската литература" на Боян Пенев, Сборник „България 1000 години", изследването „Българските читалища преди Освобождението" от Ст. Чилингиров, „Спомени" на д-р Христо Стамболски[39] и др.

В същия период е подготвена и „Инструкция за изискванията, които трябва да се разработят в учебниците по хуманитарните предмети за основните училища и за гимназиите". Централно място в учебниците, според вижданията на просветния министър Найденов, трябва да се заеме от „народностния принцип, иманентен за държавния, обществен и граждански живот" у нас. Този принцип съдейства за формиране на държавно-гражданско възпитание на българската младеж. Затова всички хуманитарни учебници трябва да възпитават уважение към личността на царя, държавните символи, държавните институции и техните представители и да съхранят традициите, нравите, обичаите и пр., свързани със самобитната българска култура. Задължително учебниците трябва да бъдат написани на чист и правилен български език. Тези изисквания се превръщат през следващите години в основен компонент на провежданата политика за национално възпитание в учебните заведения.

Култивирането на морални сили и здравни навици у младежта се поставя като цел и на Закона за физическото възпитание на българската младеж[40]. Обучението по телесно възпитание се въвежда във всички учебни заведения и се извършва по задължителна програма, изработена от МНП. Учителите трябва да притежават дипломи за специализирана подготовка.

МНП осъществява и важни инициативи в социалната област. При министър Цанков се поставя началото на „Фонд за културно и социално подпомагане на учителите", а при министър Найденов се изработва нов Закон за посмъртен фонд за учителите и служителите на МНП, с който се осигурява посмъртна финансова помощ за техните семейства. През 30-те години приемниците на Найденов

Участници в националната конференция на учителите по естествена история. Сливница, 7 май 1938 г. – ЦДА

увеличават помощта и доразвиват неговата инициатива, като учредяват Взаимоспомагателна каса за учителите и служителите на МНП[41].

Социалната политика на просветното ведомство се разширява с издадената Наредба за издръжка и подпомагане на даровити деца и младежи, които са проявили „особени дарби в науката и изкуствата"[42], прераснала впоследствие в цялостен Закон за образование и подпомагане на даровити деца и младежи.

Икономическата и социалнополитическата обстановка няма пряко отражение върху развитието на учебното дело. За учебната 1930/31 г. Учебният съвет прави извода, че принципът на задължително и безплатно основно образование за децата от 7 до 14 години е реализиран оптимално[43]. Това се оценява като пряк резултат от повишения брой на първоначалните училища – 4586, с 15 678 учители и 519 252 ученици, и на прогимназиите – 1412 с 5216 учители и 121 886 ученици, които формират основното образование в България. Средните учебни заведения също бележат развитие: 45 непълни гимназии със 132 учители и 6352 ученици; 41 пълни гимназии с 1247 учители и 25 753 ученици; 13 педагогически училища с 357 учители и 7318 ученици; 2 учителски института с 35 учители и 482 курсисти[44]. Съществено значение за този положителен ход на учебното дело оказва Законът от 10 юли 1924 г., с който се възстановява статутът на редица учебни заведения: педагогически училища, учителски институти, някои непълни гимназии и т.н.

В условията на икономическата криза МНП провежда належащи социални мерки. Заедно със „Съюза за закрила на децата в България" министерството формира из цялата страна комитети за материално подпомагане на безработните учители, за оземляване на училищата с имоти от училищните фондове, за откриване на почивна станция за учители и др.[45]

По инициатива на Константин Муравиев, който

ръководи просветното ведомство при управлението на Народния блок /1931–1933/, се осъществяват промени в обучението в средните училища. Изготвена е нов тип проектопрограма за гимназиалната степен на образование, която експериментално се внедрява в паралелки на Първа софийска девическа гимназия, Първа софийска мъжка гимназия и гимназията в Копривщица[46]. Изготвя се и проект за гимназия с отдел за изучаване на чужди езици, а някои педагогически училища се закриват и се трансформират в гимназии. Въпреки кризата продължават да се откриват нови училища. Така през учебната 1931/32 г., в сравнение с предишната учебна година, са открити нови 65 първоначални училища, 250 прогимназии, увеличен е броят на учениците, които посещават задължителното и безплатно седемгодишно основно училище[47]. Тези резултати се дължат до голяма степен на натрупани позитиви през втората половина на 20-те години.

След настъпилата през януари 1933 г. смяна в МНП новият министър д-р Атанас Бояджиев излиза с декларация за повелителната нужда от реформи в областта на просветното дело. Той предприема рестриктивни мерки, като ликвидира т.нар. колективни институти: Главен инспекторат при МНП и Учебния съвет. След закриването им министерството започва да функционира предимно с административните и с канцеларските си отдели. Министерството обявява за вакантни местата на всички волнонаемни основни учители, което увеличава безработицата сред най-уязвимата част от учителството[48].

Амбициозната задача на министър Бояджиев е изработването на нов Закон за народното просвещение. Той е изготвен от екип учени и от министерски чиновници, които внасят промени главно в областта на средното образование с цел – синхронизирането му с реформираните след Първата световна война образователни системи в Европа[49]. Законопроектът е внесен в парламента, но държавният преврат на 19 май 1934 г. осуетява неговото приемане.

Икономическата криза и поляризацията на обществения живот в България в началото на 30-те години водят до политизиране и на просветните институции. МНП констатира, че училището се е превърнало в арена на политически безредици, предизвикани от ученически групи с противодържавни прояви под ръководството на комунистическата и други политически организации, които „под привлекателни лозунги и етикети се домогват до ученическата младеж с политически цели“[50]. Противопоставяйки се на политизирането на училището, Министерството е по-благосклонно в отношението си към подема на родолюбиви чувства сред учениците. Осъждат се обаче някои „крайни прояви“ и се забраняват националистически формации в училищата[51].

3.
Просветна и културна политика на безпартийния режим /1934–1944/

След държавния преврат от 19 май 1934 г., в обстановка на забрана на политическите партии и организации, разпускане на парламента, премахване на конституционните права за свобода на словото, налагане на строга цензура и т. н., върху просветното ведомство пада тежестта за бърза и цялостна смяна на законодателството. В духа и изискванията на „новото време“ МНП си поставя за задача да разработи идеи за преустройство на българското училище и за възпитаване на граждани, необходими за изграждане на „новата държава“ и нейната идеология. Втора задача на МНП е да превъзпита с „вещина и такт фанатизираните левичари и да ги насочи към национализма“, като по този начин трябва да се ликвидира с „комунистическата напаст“ в учебните заведения[52]. Министър Янаки Моллов и неговите сподвижници лансират идеята, че новата държава и нацията трябва да заемат централно място в системата на средното образование като средство за борба срещу комунистическата идеология[53].

На 9 юни 1934 г. правителството създава специален институт – Дирекция на обществената обнова[54]. Културната програма на МНП се формира в движение от министър Я. Моллов, главния секретар д-р Ст. Чакъров, училищни инспектори, гимназиални директори и пр. Паралелно с дейността на Дирекцията ръководният екип на министерството застъпва позицията, че държавният преврат от 19 май 1934 г. е вододел в националната политика. Миналото се свързва с котерийност, враждебност, раздробеност и хаос в многопартийната система, в редовете на професионалните съюзи и организации[55]. Под името Просветен съюз се учредява казионен съюз на служителите от МНП, с печатен орган списание „Просвета“[56]. В края на 1934 г. МНП пристъпва към създаване на нов специализиран Институт за проучване на образованието и за национална култура[57].

Генерал Тодор Радев, новият министър на просвещението в правителството на ген. Пенчо Златев, апелира за сътрудничество, усилена дейност и творчество, в момент, когато държавата се преустройва на нови начала. В патетичен „Позив към всички културни дейци в България“ от 26 януари 1935 г. той акцентира върху „смисъла на националната обнова“ за приобщаването на народа към „новата държава“ и реформеното дело на МНП[58].

Министерските чиновници не успяват да изготвят ефективна реформена програма поради краткия период на управление и поради факта, че зад фасадата на понятия за новост подреждат тривиални и текущи задачи от работата на МНП с елементи на външно подражателство. В духа на идеите за „нова епоха“ се правят объркани опити за реформи[59]. В областта на средното образование се предприема „коренна“ реформа и по административен път броят на гимназиите се съкращава от 60 на 30, а 54 непълни гимназии се трансформират в средни реални училища от „нов тип”. Реформаторите предвиждат учениците в тях да се приемат след подбор и изпит, защото именно чрез новосъздадените средни училища те искат да формират елита на нацията[60]. Началото на учебната 1934/35 г. започва със сътресения в средното образование, а последиците от необмислената реформа се отстраняват едва при просветния министър проф. Димитър Мишайков /4 юли 1936 г.–23 октомври 1936 г./, който закрива новия тип средни училища и възстановява петгодишните гимназии[61].

В организацията на основните училища също се осъществяват промени, с които се отнемат правомощията на училищните настоятелства да назначават основните учители и тези права се прехвърлят на създадените специализирани комисии под председателството на околийските училищни инспектори. Ликвидират се запазените до момента остатъци от общинско самоуправление, като на настоятелствата се възлагат само стопански задачи във връзка с училищата и дейността им става номинална. Създава се нова служба „средищен директор“. МНП отчита, че след реформите „учителският стабилитет се запазва и учителството остава спокойно“[62]. Разрешаването на проблемите на най-многобройната част от учителството се задвижва още по-радикално от генерал Михаил Йовов, просветен министър в правителството на Андрей Тошев. Той издава „окръжни предписания“, в които предлага сътрудничество между учители и кметове, респективно между двете министерства: на вътрешните работи и на народното просвещение. МНП нарежда на областните училищни инспектори при назначаване на учителите от основните училища да се съобразяват със становището на околийските училищни комисии[63].

С издадената през 1935 г. Наредба-закон за въвеждане на „единство на образованието в страната“ /въпреки че то неотменно съществува след 1879 г. в просветното законодателство и учебната практика на България/ се разкриват възможности за ученици, завършили първите два класа на създадените след преврата „нов тип“ средни реални училища, да постъпват след „подборен“ изпит в търговски, технически, промишлени и т.н. учебни заведения, които са подведомствени на други министерства[64].

Постановката за „националната държава“, повлияна „отвън“ като еталон за подражание, обуславя реакцията в отношението на МНП към частните училища /на чуждите мисии и на малцинствата – турски, еврейски, арменски и др./. Отстоява се тезата, че в съвременните национални държави училището и казармата са институти от първостепенно национално значение. В педагогическия печат започват да се публикуват материали, в които се твърди, че само народното /т.е. държавното/ училище е синтез на национално самосъзнание и затова държавата чрез съответните просветни органи определя целите и задачите на училищното образование и внася единство в образователната структура. Дават се примери от Турция, Германия, Италия и други страни за превръщане на частните училища в държавни с мотива, че „няма национална държава, няма национално единство без народното училище“[65]. Независимо от някои негативни страни в дейността на частните училища мерките за ограничаването им са главно по политически съображения. Интересът към чуждите езици и култура, въпреки високите училищни такси и други неудобства, е силен и импулсира побългаряването на ученическия състав. В действителност в частните американски, италиански, немски, френски, руски и др. детски градини, първоначални, прогимназиални и гимназиални училища, които през учебната 1934/35 г. са 101 на брой, се обучават предимно българи, като броят им за посочената година е 4356 и е над 50% от всички ученици[66].

През 1936 г. просветният министър проф. Димитър Мишайков издава постановление, с което се цели запълването на 25-годишната липса на законодателна регламентация за частните училища. В

постановлението се напомня, че учителският персонал от частните училища се подчинява на всички разпореди, валидни за учителите от народните училища, като се завишават изискванията за преподавателите по предметите български език, българска история и география, които трябва да притежават образователен ценз на редовни учители и българско поданство[67]. През 1937 г. се уеднаквява социалният и материалният статут на учителите от частните училища, с този на учителите от народните училища[68].

Преструктурирането на средното образование продължава и през следващите години. С Наредба-закон министърът на просвещението д-р Николай П. Николаев закрива полукласическите гимназии и оставя да функционират само класическите и реалните гимназии[69]. Утвърждават се три вида гимназии: мъжки, девически и смесени, а непълните гимназии с четвърти и пети клас се превръщат в паралелни клонове на гимназията. Мярката е наложителна и продиктувана от възникналото през 1934 г. несъответствие между намаления брой на гимназиите и увеличения брой на учениците в тях. Затова МНП създава т.нар. гимназиални клонове и налага допълнителни учебни такси за учениците от гимназиите, педагогическите училища, а също и за студентите от Музикалната и Художествената академия в София.

Министерството поставя силен акцент върху ролята на българското училище за възпитание на младото поколение, за насочване на учебния процес по отделни предмети и заздравяване на реда, дисциплина и успеха в гимназиите[70]. Проявява се внимание и към повишаване на качеството на учебниците в прогимназиите, като се търси координираност и баланс между предметите гражданско учение и въведения през 1937 г. Закон Божи. Съставителите на учебниците по гражданско учение задължително трябва да включат сведения за обществото /община, околия, област и държава/, трябва да възпитават респект и любов към царя като „върховен вожд на българите" и „фактор за изграждане величието и благоденствието на България"[71]. Тези разбирания на МНП проличават от програмата за 1938 г., в която на първо място са поставени предметите „религия с история на българската църква", следвани от „гражданско учение и политическа история", както и задължителното изучаване на два от новите езици /френски, немски, английски и италиански/[72]. Тези акценти в дейността на министерството не са случайни, а са симптоматични за прехода на управлението към авторитаризъм и същевременно за стремежа за повишаване на ефективността на образователната система.

В името на „творческия национализъм"[73] МНП апелира за по-дейна, по-целесъобразна и порезултатна възпитателна работа в средните училища. Като изход от ситуацията просветното ведомство посочва избора на способни учители за ръководители на ученически организации, които могат да „канализират буйните младежки пориви и благородни стремежи"[74]. МНП полага усилия за разширяване на сътрудничеството с „Родителско-учителския съюз", за по-активно участие на семейството във възпитанието на младото поколение[75]. Възстановява се и Учебният комитет, закрит през 1933 г. от министър Ат. Бояджиев. Към него се включват двама учители от Просветния съюз с цел изработване на нов Закон на народното просвещение[76].

Просветните реформи не минават без сътресения. С Наредба-закон се забранява на хоноруваните професори и частните доценти в СУ да бъдат титуляри на катедри, да участват във факултетни и академични съвети, да провеждат изпити и т.н. Около спорóвете между Академичния съвет и МНП се провалят лекции и упражнения поради подалите оставка титуляри на катедри и ръководители на лекционни курсове[77].

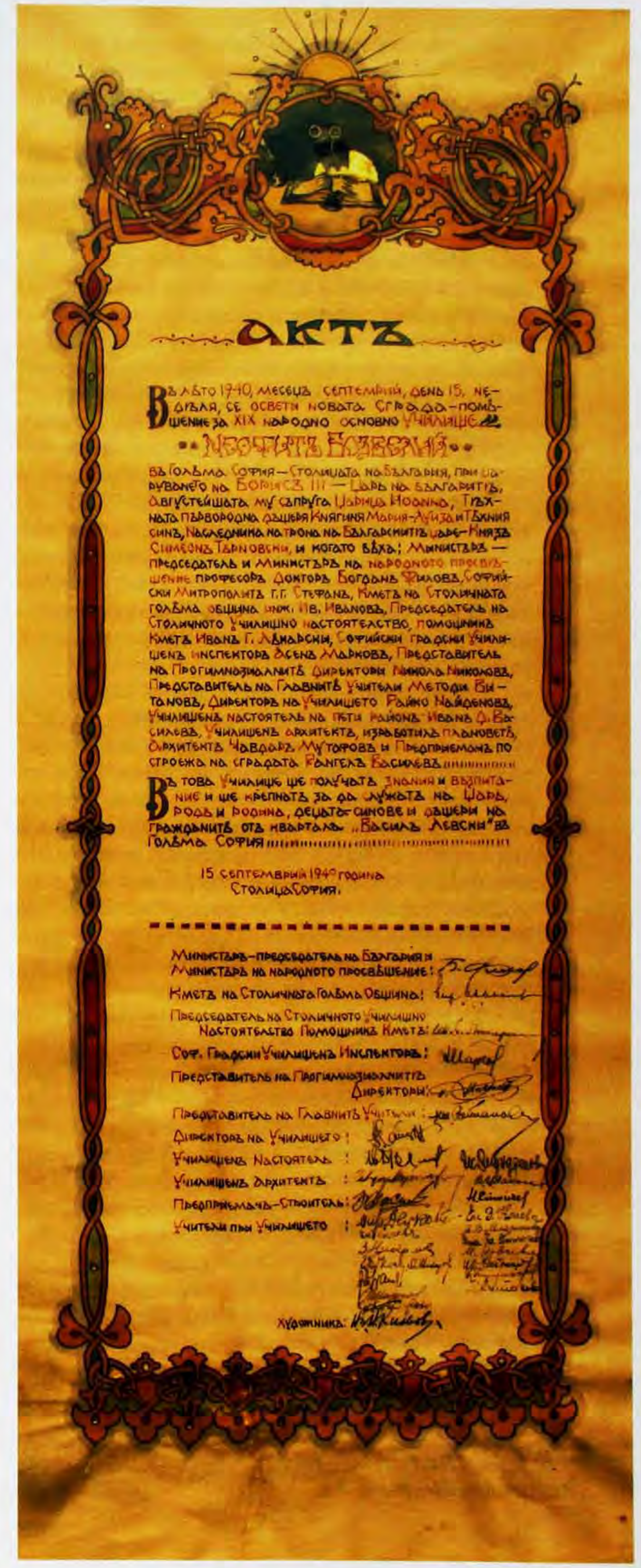
Министър Г. Манев задълбочава реформата в сферата на висшето образование с Наредба-закон, която не позволява на частните висши училища под надзора на МНП да се назовават университети. Те не могат да откриват факултети по специалности, които съществуват в Софийския университет, Варненската търговска академия и Висшето търговско училище в Свищов. Дипломите, издадени от частните висши училища, нямат качествата на тези от другите висши учебни заведения, а притежателите на такива дипломи не могат да заемат държавна, автономно-държавна и общинска служба[78]. Строгите санкции са инспирирани от становището на министъра, че е недопустимо частно висше учебно заведение да функционира при „по-свободни условия от държавните". С Наредба-закон са отнети автономните права на Свободния университет[79], придобити още при създаването му. Конфликтът около Свободния университет е разрешен през 1940 г. от следващия министър на просвещението проф. Б. Филов[80].

С наредба-закон от 24 април 1938 г. се разширява обучението в Музикалната академия в тон със съвременните изисквания. Висшият отдел се увеличава на четири години, учебната програма се усъвършенства, стабилизира се положението на преподавателите. Продължават начинанията за цялостна промяна и модернизиране на просветното и културно законодателство и на културните институции. Министерството си поставя за цел да постави под контрола си провинциалните театри, утвърждавайки бюджетите им. Приобщаването на пръснатите из страната театри към единна държавно-национална политика прецизира репертоарната програма и повишава качеството на театралната дейност. По законодателен път се основава нов музикален институт при Народния театър – Българска филхармония. Урегулира се статутът на актьорите – членове на Съюза на артистите в България, приемат се Закон за пенсия на артистите и Правилник за пенсионна каса[81]. През 1937 г. МНП успява да издейства място за постройка на Народния етнографски музей[82].

Културната политика на министерството е противоречива. Нейни изразени акценти са съгласуването на културните инициативи, както и засилването на международните контакти за издигане на престижа на България в чужбина. Основната ѝ цел е приобщаване на интелигенцията към режима и създаване на „типична българска култура". Засилва се сътрудничеството между министерството и културните дейци. Един от резултатите на тази политика е учредяването на фонд „Български театър, литература и изкуства", който осигурява значителни средства за развитие на изкуствата и материална подкрепа за писатели, художници, музиканти и пр.[83] През 1939 г. се въвежда нова структура в устройството на МНП, с която се засилват организацията и правомощията на новосъздадената Служба за инспекция на всички подведомствени учреждения[84].

Едновременното поемане на министър-председателския пост и на МНП от проф. Богдан Филов /февруари 1940 г./ е свързано с концентриране на изпълнителната власт и същевременно със засилване на правителствените правомощия. Това довежда до акумулация на позитивите и влияе върху провежданата от министерството културно-просветна политика.

Важен показател за дейността в просветната сфера е състоянието на образователната система в България. Взето в диапазон от пет години – от

АКТЪ

Въ лѣто 1940, месецъ септемврий, день 15, неделя, се освети новата сграда-помѣщение за XIX народно основно училище

„Неофитъ Бозвели"

въ Голѣма София – столицата на България, при царуването на Борисъ III – Царь на българитѣ, Августейшата му съпруга Царица Иоанна, тѣхната първородна дъщеря Княгиня Мария-Луиза и тѣхния синъ, Наследника на трона на българскитѣ царе – Князъ Симеонъ Търновски, и когато бѣха: Министъръ-председатель и Министъръ на народното просвѣщение професоръ докторъ Богданъ Филовъ, Софийски Митрополитъ Г.Г. Стефанъ, Кметъ на Столичната голѣма община инж. Ив. Ивановъ, Председатель на Столичното училищно настоятелство, помощникъ кметъ Иванъ Г. Лазарски, Софийски градски училищенъ инспекторъ Асенъ Марковъ, Представитель на прогимназиалнитѣ директори Никола Николовъ, Представитель на главнитѣ учители Методи Витановъ, Директоръ на училището Райко Найденовъ, Училищенъ настоятель на пети районъ Иванъ Д. Василевъ, Училищенъ архитектъ, изработилъ плановетѣ, Архитектъ Чавдаръ Мутафовъ и Предприемачъ по строежа на сградата Рангелъ Василевъ.

Въ това училище ще получатъ знания и възпитание и ще крепнатъ за да служатъ на Царь, родъ и родина, децата – синове и дъщери на гражданитѣ отъ кварталъ „Василъ Левски" въ Голѣма София.

15 септемврий 1940 година
Столица София.

Министъръ-председатель на България и Министъръ на народното просвѣщение:
Кметъ на Столичната Голѣма община:
Председатель на Столичното училищно настоятелство помощникъ кметъ:
Соф. градски училищенъ инспекторъ:
Представитель на прогимназиалнитѣ директори:
Представитель на главнитѣ учители:
Директоръ на училището:
Училищенъ настоятель:
Училищенъ архитектъ:
Предприемачъ-строитель:
Учители при училището:
Художникъ:

Акт за освещаване сградата на училище „Неофит Бозвели" в София, 1940 г. – НИМ

учебната 1933/34 г. до учебната 1937/38 г., общият брой на всички видове народни училища нараства с 82, а този на частните училища намалява[85]. Учителите в народните училища са с 1289 повече, а в частните – със 75 по-малко[86], като тази тенденция в просветното развитие се запазва и през следващите години. Записалите се през 1937/38 г. ученици в народните училища надвишават един милион – факт, който разкрива не само повишен интерес към образование, но и надежда за бъдеща професионална и житейска реализация. За визирания период в частните училища се записват 6000 ученици по-малко[87], логична последица от намаления брой на частните учебни заведения и прехвърлянето на ученици за обучение в народните училища.

При последното преброяване на населението на 31 декември 1934 г. в България грамотните /без децата до 7 години/ са 68,4% /79,69% мъже и 57,2% жени/, докато грамотността през 1920 г. достига 44,46%. Неграмотността е най-висока при най-многобройните малцинствени групи – цигани, турци, помаци. Статистическите анализи сочат, че след 30-те години на XX в. българите са на първо място по грамотност на населението в сравнение с балканските страни[88].

Изработените след 19 май 1934 г. наредби-закони в просветната област са одобрени от XXIV Обикновено народно събрание. Те се явяват преход към кодификация на пълен нов Закон за народното просвещение. За целта правителството предприема през 1939 г. основни трансформации в структурата на МНП, като разширява някои от съществуващите отделения в отдели, към които се откриват служби с нови отделения – сложна институционална система за държавно управление и контрол над всички подведомствени на министерството институти и учреждения[89].

За реализация на задачата се изработват и внасят в парламента редица закони, съобразени с единството на образователната система и сложността на съвременното културно законодателство. Регулира се положението на учениците, които посещават четвърти и пети клас на гимназията[90], прецизира се законът за авторското право, гласуван през 1921 г. по силата на международните задължения на българската държава и на Бернската конвенция в защита на литературата и художествената собственост[91]. Корекция претърпява и друг закон, изработен от МНП при министър Т. Радев, свързан с легализиране на дипломи от чуждестранните университети и висшите технически училища[92]. Нова регламентация получават и институтите за първоначални учители – педагогическите училища, закрити през 1933 г. от министър Ат. Бояджиев с мотив, че в страната има много учители и сред тях – „носители на отрицателен дух“. Първият нов вид Учителски институт се открива във Велико Търново от началото на учебната 1940/41 г.[93]

Законодателната дейност на министерството засяга почти всички степени училища, внася положителни промени в професионалния, социалния и служебния статут на учителството. Паралелно с това се отменя Законът за кооперативен строеж на народните основни училища от 1924 г. С новите законодателни промени се внася повече яснота в просветната област, а държавата започва отново да отпуска средства на бедните общини за построяване на училища[94].

Извършват се промени и в социалния статус на работещите под ведомството на МНП. По инициатива на Просветния съюз се отменя Наредбата-закон от 1935 г. за Взаимоспомагателната каса на служителите и учителите при МНП. Въвеждат се нови клаузи на закона, с които се увеличават паричните обезщетения при уволнение възнаграждението за прослужени години и премиалните[95].

Изработва се и се приема нов Закон за детската и младежката книжнина през януари 1941 г.[96]

Ревизират се старите и се изработват нови закони, с които МНП регламентира статута на научните институти. Първо място в този процес заема университетът „Св. Климент Охридски“ с анулиране на непопулярната Наредба-закон на министър Манев за отстраняването на хоноруваните професори и частните доценти от активно участие в научния живот на Алма матер[97]. През 1940 г. към Юридическия факултет се формира катедра по Военнонаказателно съдопроизводство с цел разширяване на специализирани знания на съдии, прокурори, адвокати и юристи, които практикуват във военните съдилища[98] .

Само след година се взема решение за реализиране старата идея за откриване на Висше техническо училище[99]. В мотивите към закона министър Б. Филов изтъква парадоксалния факт, че България е единствената страна в Европа, която няма Висше техническо училище. Новото висше учебно заведение се открива на 4 октомври 1942 г.

Приносен акт от страна на министерството е приемането на Закон за държавното висше училище за финансови и административни науки в София[100], с два отдела: финансов и административен. Този „нов“ университет е откритият през 1920 г.

Балкански близкоизточен институт /Свободен университет/. През май 1940 г. XXV Народно събрание гласува възстановяването на Свободния университет, но под „ново име“ и без автономия. Според приетия закон той е държавен, изцяло подчинен на МНП, а движимите и недвижимите университетски имоти са обявени за държавна собственост. Ограничени са и практическите му задачи: научна подготовка на специалисти за финансовия и административния сектор.

Случаят със законодателната принуда, приложена спрямо Свободния университет, не е прецедент в практиката на МНП. Под този знак преминава „регламентацията“ на основния автономен научен център – Българска академия на науките /БАН/. Проф. Б. Филов, който е същевременно и председател на БАН, променя изцяло закона за Академията от 1911 г. Към трите клона на БАН се прибавя още един – Литературно-художествен, в чийто обсег се включват три отдела: литература, изобразителни изкуства и музика. По инициатива на министъра БАН получава названието „Българска академия на науките и изкуствата“ – БАНИ, започва да се третира като „съвещателен и помощно-научен институт на държавата, за изработване на компетентно мнение относно устройството и дейността на научните и културните институти“[101]. На 26 февруари 1941 г. Филов внася в парламента „по спешност“ законопроект за допълнение на закона за БАНИ, който съдържа единствена клауза за въвеждането на нова длъжност – секретар на Академията. Допълнението означава пробив в автономията на институцията, още повече, че се конкретизират и функциите на секретаря като контролен орган, назначаван от министъра, между трима кандидати, посочени от Управителния съвет[102]. Въпреки вмешателството на държавната власт в закона се запазва клаузата, че БАНИ е „самостоятелно и независимо учреждение“, „юридическо лице със седалище в София“. Тази „симбиоза“ разкрива непоследователност в законодателното предложение на Филов, а поведението му е както плод на лична амбиция, така и на становището, че „държавата трябва да бди над управлението на всички учреждения в страната“[103].

След присъединяването на България към Тристранния пакт през май 1941 г. се приемат изменения и допълнения на Закона за държавните служители, в които за пореден път се атакува статутът на университетските преподаватели, които могат да се уволняват на „общо основание“ от Министерския съвет[104].

Висши държавнически съображения залягат и при изработване на Закона за организиране на българската младеж от началото на 1941 г.[105], с който се формира държавната организация „Бранник”. Целта е да се възпита и обучи младежта на вярна служба на царя, държавата и „народностните стремежи“[106]. МНП обявява, че „Бранник“ е единствената структура на българската училищна младеж за „национално и държавно-гражданско възпитание“, която запълва мястото на липсващите след 1934 г. политически партии в живота на младежта[107]. Обосновавайки законопроекта, министър Б. Филов изтъква, че по произход „Бранник“ е чисто българска организация за физическо и народностно възпитание на младежта, изградена върху историческите традиции. Поради лични и управленчески съображения той се дистанцира от легионери и ратници, забранявайки членството на ученици в техните редове[108]. Младежката организация рязко се отличава от останалите ученически и с младежки профил дружества, като Младежки червен кръст, Християнско, Въздържателно, Туристическо, Юнашко, Скаутско, Стенографско, Музикално и други дружества: спортни, научни, литературно-просветни и пр. организации, ръководени от учители[109]. Макар и формално и незадължителна, „Бранник“ се превръща в единствената допусната организация на учащите се.

В началото на 40-те години изпъква и международната културна дейност на МНП. В рамките на две години /1940–1941/ като резултат от активизираните международни културни контакти на страната и в контекста на партньорството с държавите от германо-италианския блок се сключват културни спогодби за сътрудничество с Италия, Германския Райх, Унгария, Словашко и Хърватско[110]. Те създават възможност за по-тясно сближение и уреждане на въпроси за взаимен културен обмен. Културните спогодби илюстрират не само съпричастност към „новия ред“ в Европа, но са и резултат от традиционно интензивните културни връзки и взаимоотношения на България особено с Германия и Италия[111], където в продължение на десетилетия много българи завършват висшето си образование и защитават докторати.

През април 1941 г. българските войски влизат във Вардарска Македония и Беломорска Тракия, които остават под българска администрация до есента на 1944 г.[112] В новоприсъединените земи МНП изгражда местни структури, възпроизвеждайки модела на управление, приложен във вътрешността на страната. След 1941 г. основна зада-

ДЪРЖАВНО КНИГОИЗДАТЕЛСТВО

ЗАКОНЪ

ЗА

ВИСШЕ ТЕХНИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ

(Одобренъ съ указъ № 22 отъ 6 юний 1941 г. и обнародванъ въ „Държ. вестникъ", бр. 126 отъ 12 юний 1941 г.)

И

ПРАВИЛНИКЪ

ЗА ИЗБИРАНЕ РЕДОВНИ ПРЕПОДАВАТЕЛИ ВЪ ВИСШЕТО ТЕХНИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ

(Одобренъ съ указъ № 4 отъ 4 февруарий 1942 година и обнародванъ въ „Държавенъ вестникъ", брой 28 отъ 9 февруарий 1942 година)

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1942

Членове на първия Академичен съвет на Висшето техническо училище – инж. Ю. Данчов, инж. Ив. Ранков и проф. Л. Чакалов, октомври 1942 г. – БИА-НБКМ

Закон за Висше техническо училище, 1941 г. – ЦДА

ча на МНП става администрирането на новоприсъединените територии. За нейното реализиране проф. Б. Филов и проф. Б. Йоцов, който оглавява просветното ведомство от 1942 г., актуализират културно-просветната програма на министерството, лично се ангажират с уреждане на учебното дело и консолидиране на българската духовна култура в тези региони след дълго прекъсване, като декларират амбициите си да се създаде там единна училищна организация, „такава каквато има в стара България“[113].

Паралелно с това се работи върху нов Закон за народното просвещение, в който трябва да доминира идеята за цялостен контрол и методично ръководство на всички народни, частни и специални училища, университети, академии и висши училища, научни и културни институти и просветни организации. Целта на министъра е не само учебното дело, но и духовната култура като цяло да се постави под върховния надзор и ръководство на МНП. Само при тези условия правителството може да провежда единна държавна просветна и културна политика, „съвместима с новите схващания за държавно устройство и национална дисциплина“. Засилването на авторитарните постановки и практики, които са неминуеми по време на войната и при съюзничеството с тоталитарните държави, проличава и от предвидените правомощия на главните инспектори да упражняват непосредствен контрол върху работата на областните училищни инспектори, директорите на всички видове училища в страната и пр. В така подредената йерархия областните училищни инспектори също са овластени с надзорни и ръководни функции в съответната учебна област, но без правото да извършват педагогически ревизии и да се намесват в учебно-възпитателната дейност. Тези функции са основна задача на околийските училищни инспектори, които контролират образователната, възпитателната и административната работа. Така очертаната „надзорна система“ в структурата на министерството се основава върху принципа на йерархията и цели да създаде един дисциплиниран контролен апарат, без който, по мнението на министър Б. Йоцов, не може да се реализира творческата дейност на учителството[114]. Разбиранията му не се обличат в законова форма, но твърдо се прилагат при провеждане на държавната политика през годините на Втората световна война.

Министерството предприема енергични мерки за организиране на просветния и културния живот на населението в „новите земи“. За Добруджа

то назначава комисар по просветата и четирима училищни инспектори в центровете: Добрич, Балчик, Силистра и Тутракан. Беломорската учебна област с център Ксанти е разделена на пет учебни околии: Гюмюрджинска, Ксантийска, Кавалска, Драмска и Серска. Начело на областта е назначен областен училищен инспектор, а в околиите съответно околийски училищни инспектори. В Западните покрайнини са формирани две учебни околии – Пиротска и Царибродска, които са присъединени към Софийска учебна област. Други селища са включени към Трънска и Кюстендилска околия, а само няколко към Кулска околия. Като цяло учебната област на Западните покрайнини влиза в Софийска учебна област[115]. Комисия от специалисти от министерството, командировани в Македония, формира две учебни области – Скопска и Битолска[116].

За кратък срок министерските чиновници провеждат мащабно предварително проучване в Добруджа, Западните покрайнини, Беломорието и Македония, на базата на което се извършва райониране на отделните области в „новите земи“. Натрупани са достоверни данни за броя и вида на всички учебни заведения, за броя на подлежащите на задължително обучение деца, за професионалния статут на учителския персонал и т.н. Сведенията разкриват широки възможности за по-прецизното регулиране на образователния ценз на лицата от български произход, обучавали се в български, румънски, гръцки или югославски училища; за регламентиране на социално-правната проблематика, свързана с квалификацията на учителите от „новите земи“ и за провеждане на опреснителни курсове по български език, българска история и отечествена география след насилственото прекъсване на националния културно-исторически процес в тези земи[117].

Точната информация за състоянието на училищните сгради подпомага ремонта на стари и построяване на нови училища, снабдени с инвентар и с учебни пособия, учебници и книги за училищните библиотеки и пр. През лятото на 1941 г. правителството на Б. Филов осигурява финансови средства с гласувания Закон за допълнителен кредит на държавата, който дава право на министрите да закриват или съкращават длъжности и служби в бюджета, като преназначават същите служители в учрежденията на новите територии. Министър Б. Йоцов премества на работа там опитни учители и просветни дейци от вътрешността на страната, раздава без конкурс стипендии на ученици и студенти от „новите земи“, постъпили в СУ през учебната 1941/42 г., въз основа на новоприетия Закон за стипендиите[118].

Благоприятни резултати от провежданите мероприятия се наблюдават към края на учебната 1941/42 г., когато статистиката регистрира оптимален брой новооткрити учебни заведения /първоначални училища, прогимназии и гимназии/ в Добруджа, Беломорска Тракия, Западните покрайнини и Македония. В тези територии се регистрира значителен брой открити читалища, голяма част от които са радиофицирани, общински театри и други културни средища. През 1941/42 г. в Добруджа например има повече от 140 читалища, общински театри в Добрич и Силистра. В Беломорието функционират 20 читалища и четири музея: в Кавала, на островите Тасос и Самотраки и в Сяр. В Западните покрайнини има открити 12 читалища. За същата учебна 1941/42 г. в Македония са открити 106 читалища, съставени са много ученически и черковни хорове, между които най-известен е скопският хор „Борис Дрангов“. В Скопие официално са открити Народна библиотека, Народен археологически и етнографски музей, Народен театър и се основават Дом на изкуствата и печата, както и университет[119].

Постъпателният ход на културните процеси продължава и през следващата година, а резултатите се умножават. Те са изградени върху активно проведената от МНП политика на ускорено преминаване през едногодишен компенсаторен етап за изработване на законите и за приобщаване на училищното и културното дело в „новите земи“. Най-съществен фактор за реалните постижения в духовната сфера е безспорната национално-културна идентичност на местното българско население в „новите земи“ и неговата обвързаност със стара България.

В очакване на международна санкция за обединението правителството на Филов въвежда допълнения и промени в някои просветни и културни закони след включването на „новите земи“ в държавните граници на страната. В Закона за депозиране на печатни и литографски произведения в списъка на библиотеките, които получават задължително по екземпляр от книгите, публикувани в страната, се включва и Народната библиотека в Скопие. Законодателно се регламентира единството в дейността на културни и просветни институти и дейности, като се включват и „новите земи“, например в: Закон за народните читалища, Закон за кооперативен строеж на читалищни сгради; Закон

за стипендии за даровити български деца; Закон за признаване дипломи на лица, завършили чуждестранни висши училища и др. Приет е Закон за измененията на закона за учебниците и учебните помагала, с който се засилва контролът на държавата върху издаваните в България учебници за всички видове училища. МНП придобива изключителното право да издава учебници и учебни помагала. Учредява се фонд „Цар Борис III" за подпомагане на академичната младеж от Софийския университет[120].

Министерството на народното просвещение откликва на съвременните изисквания и отговаря на актуални педагогически, обществени и културно-просветни потребности на българската национална общност. През учебната 1942/43 г. се откриват Експериментално първоначално училище „Св. Седмочисленици" – учебна база на Педагогическия институт при Софийския университет; Прогимназия за даровити деца, адаптирана към талантите на учениците – момчета, подбрани от всички училища в страната. Открива се Държавен институт за детски учителки, както и езикови гимназии: в Ловеч и в с. Симеоново, Софийско, на мястото на закритите американски колежи[121].

При министър Б. Йоцов се приема и Закон за театрите. С него се регламентира статутът на Народния театър в София и се създават още четири театъра – в Скопие, Пловдив, Варна и Русе. В зависимост от финансовата издръжка и от сценичните постановки театрите се определят като професионални, любителски, войскови, читалищни и на отделни сдружения. За насърчаване на сценичното майсторство при Народния театър се открива Българска театрална школа и се създава театрален музей[122]. Със закона се поставя добра основа за развитие на театралното изкуство.

Кулминация в законодателната дейност в областта на културата е гласуваният през април 1943 г. Закон за Камара на народната култура. Идеята за формиране на Камарата се изгражда върху интересите на националната общност и на държавата. Тя цели да обедини усилията на учените и на творците на изкуствата за провеждане на културната политика на държавата и утвърждаване на държавно-националния мироглед в обществото. Законът формира Камарата като самостоятелен институт с широки възможности и с отделен бюджет, но под контрола на МНП. Тя има сложна структура, която включва централно управление и пет специализирани секции – за литература, за музика и хореография, за изобразително изкуство, за театрално дело, за наука и техника. Съвременниците окачествяват Камарата на народната култура като внушително постижение на МНП в националното културно строителство[123]. Създаването на Камарата е резултат на сложните процеси, протичащи в българското общество, на все по-засилващата се роля на държавата в обществения живот, просветата и културата и на силни външни /германски/ влияния.

ГЛАВА ВТОРА

НАУКАТА: СТАБИЛНО РАЗВИТИЕ

1. Тенденции, институции и организация

ОБЩИ ТЕНДЕНЦИИ. В периода между 1918 и 1944 г. българската наука е в състояние на стабилно развитие. И ако до Първата световна война тя като цяло се намира все още в своята ранна фаза на създаване, след войната напълно се оформят структури, взаимовръзки, комуникация, съответно механизмите на организиране, финансиране, ръководене, контролиране и репрезентиране на науката[1]. Диференцират се отделните научни области, създава се тяхната материална и кадрова база. Научните изследвания се разширяват по тематика, мащаб и резултати. В отделните науки протичат процеси на профилиране и специализиране. Появяват се и нови, непознати дотогава за българските условия научни направления: в областта на медицината, техническите науки, агрономството и ветеринарната медицина, богословието. Оформят облика си социология и изкуствознанието. Усложнява се и се диференцира системата на организацията и реализирането на научните изследвания. Увеличава се броят на българските учени, които осъществяват преподавателска и/или изследователска дейност на европейската, а и на световната научна сцена, във висши учебни заведения и изследователски институти.

Силно изразена е връзката образование – наука. Образователната и научната дейност тясно се преплитат. Научните приноси намират израз във формирането и публикуването на университетски курсове по отделни дисциплини: по литературна история, психология, в сферата на правната наука, някои аспекти на икономическата наука.

Съществена характеристика на периода е силната обвързаност на науката с практиката и с приложни стопански задачи – например в сферата на икономиката, селското стопанство, техниката. Значителна част от научните изследвания в определени области са продиктувани от практически задачи, а практиката дава материал за научни изследвания и изводи. Различни държавни /главно развойни и контролни/ институции или неправителствени организации инициират научни проучвания или осъществяват по същество такива.

По отношение на условията за наука периодът не е еднороден. Несполучливият за България край на Първата световна война слага отпечатък върху първите му години /1920–1925/, които обаче са белязани с правителствени решения, насърчаващи в дългосрочен план и развитието на науката. На прелома между 20-те и 30-те години научното развитие определено е стабилно, подпомогнато от прояваната от държавните институции съпричастност. Известно отражение, преди всичко от финансово естество, има икономическата криза в началото на 30-те години. Силен подем следва след консолидирането на авторитарния режим /т.е. от-към 1940 до 1943 г./, когато се приема новият закон за БАН, подготвя се /и частично започва/ мащабно строителство на сгради за Софийския университет, откриват се нови висши училища, създават се последователно самостоятелни научни институти /включително и смесени, българо-германски институти/, както и частни изследователски звена.

Подобно и на предходния период науката не е сред първите задачи на държавата. Тя отсъства от програмите на политическите партии. Други са техните приоритети: възстановяване след войната, решаване на националния въпрос, противопоставяне на външни идеологически опасности, изострено идейно и идеологическо противоборство. Все пак науката е припознавана сфера; медиите ѝ отделят, макар и спорадично внимание. В очите на общественото мнение някои учени са превърнати в емблематични фигури или всепризнати корифеи – Иван Шишманов, Любомир Милетич, Асен Златаров, Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Михаил Арнаудов, Александър Балабанов. В дневния ред на провинциалната общественост все повече навлизат и проблеми на науката – под формата на различни сказки и други популяризаторски форми. Изразена положителна промяна в държавното отношение към научната сфера се забелязва в навечерието на Втората световна война.

Сградата на БАН, кр. на 20-те години на XX в. – НА-БАН

В преобладаваща си част организацията, финансирането и развитието на науката са функция на висшето образование. На практика с малки изключения науката изцяло почива върху базата и кадрите на висшето образование. Научните интереси и усилия са в сферата на преподаваните университетски дисциплини. Извън тях се намира много малка част от науката, главно в областта на техниката – химическа технология, металургия, минно дело, машиностроене и електротехника, строителство и транспорт. С времето научните изследвания в обсега на някои институции, намиращи се под разпореждането, финансирането или наблюдението на отделни министерства, както и по линия на различни обществени организации увеличават чувствително своята роля, престиж и значение, без обаче като цяло да са в конкуренция или в изразително противоречие с научната дейност, обвързана с висшите учебни заведения.

През разглеждания период се чувства отсъствието на обособена просперираща научна сфера, различна от преподавателската. При целия потенциал на висшите учебни заведения оскъдността на средства за научни изследвания и липсата на цялостна политика в тази област ограничава разви-

Настоятелството на Българското икономическо дружество по случай 40-годишнината от основаването му /1895-1935/ – БИА-НБКМ

Членове на Българо-германското научно дружество на посещение в Хамбург, 1929 г. – БИА-НБКМ

тието на науката. Големите научни постижения, постигнатото признание в чужбина са предимно израз и резултат на лични амбиции. Нито заимстваните отвън идеи за развитие на научните изследвания /проектът за институт „Цар Борис III“/, нито потенциалът и материалната база на БАН, независимо от промяната на отношението към Академията по време на Втората световна война, позволяват в страната да се развият мощни изследователски центрове.

Една от причините за изоставането в някои научни направления трябва да се търси в оскъдността на отпусканите средства за апаратура и консумативи. Физикът Георги Наджаков е оставил сърцераздирателна картина на преживяното от него в Париж: „В София аз изобщо не бях виждал електрометър […], а там над 20 електрометъра от няколко вида [...] Когато видях това, толкова се отчаях, че по едно време ми минаваше през ума да се хвърля в Сена – студентите знаеха повече от мене, асистента.“[2] Друга причина е в отсъствието на политическа воля, в преобладаването на други теми в дневния ред на управляващите. По тези причини Висшето техническо училище се създава едва в края на периода независимо от периодичните инициативи на Съюза на българските инженери и архитекти /СБИА/ и на представители на техническата колегия, а изследователският институт „Цар Борис III“ фактически не излиза от фазата на законодателното постановление.

УЧЕНИТЕ И ОБЩЕСТВОТО. Участието на учени в обществения и политическия живот е добре изразено. В съставянето на конституционни проекти през 1935–1936 г. активно участват професорите юристи Любомир Владикин, Стефан Баламезов, Стефан Киров. Юристът проф. Георги П. Генов е дългогодишен подпредседател, и по-сетне и председател на ревизионистката и пропагандна обществена формация Всебългарски съюз „Отец Паисий“. Впрочем Съюзът е организация, в която членува част от елита на обществената и хуманитарната наука. Едно цяло съзвездие български учени заемат дипломатически длъжности /пълномощни министри са биологът Методи Попов, юристът Петко Стайнов, философът Димитър Михалчев и др./ или участват като депутати или министри в управлението на страната. Професорите Александър Цанков и Богдан Филов са министър-председатели, вторият е и регент на страната. Министри са професорите юристи Тодор Кулев, Любен Диков, икономистите – Димитър Мишайков, Георги Данаилов, Янаки Моллов, статистикът Славчо Загоров, литераторите Борис Йоцов и Михаил Арнаудов, медикът Александър Станишев, агрономът Димитър Атанасов, физикът Георги Манев и др.

Политическите симпатии на учените са ориентирани към различни политически течения и формации. Някои са привърженици, други членове, а трети партийни активисти, вкл. лидери – като Ал. Цанков – на „Народния сговор“ и на „Демократическия сговор“, Г. П. Генов – на Радикалната партия, и др. През 1934–1935 г. един от идеолозите на авторитарния режим е професорът по наказателно право Никола Долапчиев. Професорът ветеринар Асен Кантарджиев е водач на една от най-силните и радикални профашистки формации – „Съюз на ратниците за напредъка на българщината“. Симпатии към националсоциализма и установявания в първите години на Втората световна война „нов ред“ изразява проф. Владикин, претендент за един от идеолозите на тоталитаристките среди и за легионерски водач. Сред учените педагози, агрономи и ветеринари се чувстват политически симпатии към социалдемократическата партия и БЗНС. Не бива да се подминават членството или съпричастността към комунистическото движение, които присъстват като постоянен елемент в научната колегия. Трябва да се посочи обаче, че не толкова партийната принадлежност, колкото политическите възгледи, привнесени в науката, поляризират научните среди, че политическите пристрастия като правило слагат белег не върху научната кариера, а върху обществените изяви на отделни учени.

Характерно за периода е откритото присъствие на политически парадигми, както и на демонстрирани прояви на политически мироглед в някои от обществените науки – философия, социология, но също и история. Марксически схващания характеризират постановки в трудовете на социолозите Илия Янулов и особено Иван Хаджийски; на марксистко-ленински позиции категорично стоят икономистът Жак Натан и философът Тодор Павлов; привърженик на аграрната идеология на БЗНС е юристът, работещ в областта на социологията и социалната психология, Михаил Геновски. Отчетливи са влиянията на фашизма, респективно националсоциализма в областта главно на държавно-правните схващания в началото на 40-те години при юриста Л. Владикин и социолога Любен М. Русев.

Обществената активност на научната колегия може да се илюстрира и с включването на голяма група учени в защита на националните претенции на страната, в подкрепа на ревизионистични искания. Това се изразява както чрез членуването в различни малцинствени, ревизионистични и пропагандни формирования, така и с участието в пропагандни акции против Ньойския мирен договор, в представянето на определени национални искания пред чуждото обществено мнение, в петиционното движение за защита на българските малцинства в съседните държави и пр.

За научната общност е присъщо инициирането или включването в публични дебати по стопански, образователни и други текущи проблеми с регионално и национално значение. От средите на организираната инженерна колегия произтичат фундаментални стопански и инфраструктурни идеи и предложения, обсъждания на законодателни и административни проблеми – по водоснабдяването, напояването и отводняването, за пътищата, за висшето техническо образование, конкурсните механизми и пр. Например решаването на въпросите на електродобива и електроснабдяването и като цяло на електрификацията може да се разглежда в значителна степен и като резултат от многостранното проучване на проблематиката, интензивното й представяне пред обществеността, както и от интервенциите на различни професионални групи пред управляващите.

Изразен акцент в дейността на учените е активната им роля в популяризиране на науката и на научни знания чрез сказки и лекции пред по-широка аудитория, особено в провинцията. Като примери на изявени и същевременно популярни лектори могат да се посочат литераторът Александър Балабанов, изкуствоведът Николай Райнов, германистът Константин Гълъбов. Популяризацията заема голяма част от изявите на биолога Асен Златаров – като лектор в столицата и провинцията, като консултант на книгоиздателство „Азбука“ и др. Несъмнена е заслугата му например за популяризирането на теориите и схващанията на Алберт Айнщайн. Към широка читателска публика е ориентирано периодичното издание „Българска историческа библиотека“ /1928–1932/ на историците Васил Златарски и Петър Ников, около което се обединяват почти всички най-изявени за момента историци и археолози. Други интелектуалци избират презентацията на злободневни теми под формата на публични лекции пред подбрана публика. Така Методий Попов се противопоставя на расизма, пропагандиран от ратниците /1938 г./, а Ал. Цанков популяризира концепцията си за „трите стопански системи“ /1942 г./. Чрез статии и самостоятелни публикации, главно брошури, някои медици /ярък пример е Параскев Стоянов/ представят постиженията на профилактичната медицина, курортолечението, хигиенното дело и пр. През втората половина на 30-те години по много причини тази популяризаторска дейност се ограничава.

Българският научен живот изцяло е съсредоточен в столицата София, което отличава страната от такива сродни по териториални и демографски мащаби държави, но с развита университетска

мрежа и с мощен научен потенциал като Белгия, Швейцария и Холандия. Известна промяна става с откриването на стопанските университети във Варна и Свищов, но в случая може да се говори по-скоро за оформяне на локални изследователски центрове с акцент върху стопанска и финансова проблематика, но не и за разчупване на столичния монопол. При тогавашната организация на живота и науката изследователската дейност извън столицата, дори в случаите, когато става дума за преимуществено теренни проучвания, е затруднена. За това например свидетелства краеведът Йордан Захариев: „Отдалечеността от София ми е създавала немалко трудности за научноизследователската ми работа, особено за литература…"[3]

ОРГАНИЗАЦИЯ НА НАУКАТА. Няколко са ядрата, около които се развива българската наука. Основното са висшите учебни заведения, сред които водеща роля през целия период заема Софийският университет. Той е главният научен център на страната, в който са застъпени не само основните, но и повечето от научните направления. Пак той притежава съответните издания /„годишници", обособени като осем серии/ и поредици /например „Университетска библиотека"/, определена, макар и в отделни направления незадоволителна материална база, добре уредена богата библиотека. Създадените към университета институти и семинари изпълняват образователни функции и играят ролята на научни средища. Те са и своеобразни „инкубатори", в които се усъвършенстват ориентирани към преподавателска, респективно научна кариера студенти. Университетските институти са научни звена, фокусиращи научни интереси и усилия в дадена област. Техният брой достига 75 през 1928 г.[4] Като организационна форма те включват лица, определена база /най-вече помещения, книги и периодика, и съответно някои апарати, препарати и други материали и пособия/ и координират научни интереси и проучвания. Тяхно „уязвимо място" са отсъстващите или минимални бюджети. Проблемно е обезпечаването им с апарати и консумативи. Повечето са притиснени откъм площ. Изключение правят само някои институти, които са снабдени с добра материална база в рамките на държавно или друго подпомагане – например от края на 20-те години ветеринарно-медицинският и агрономическият факултет на СУ и др. Някои от тях са единствените изследователски средища в страната по определени научни направления. Като примери на успешно работещи университетски научни звена могат да се посочат Славянският семинар към историко-филологическия факултет, Геологическият институт към Геолого-географския факултет, Биологическият институт към Медицинския факултет.

В началото на периода към университета последователно се разкриват нови специалности /факултети/, които на практика се превръщат и в средоточие на научна работа. Такива са Медицинският /1918 г./, Агрономическият /1921 г., от 1924 г. Агрономо-лесовъден/, Ветеринарният и Богословският /1923 г./ факултет. Те стават и университетските поделения с най-добра материална база. Първият ползва клиниките на Александровска болница, която от 1929 г. е негова база, а по-късно разполага и със специално изградени университетски клиники; Ветеринарният и особено Агрономическият се сдобиват към края на 20-те години със собствени модерни и обширни постройки, а Богословският се настанява в специално построената още преди откриването му палата.

През 1920 г. е открит първият частен университет – Балканският близкоизточен институт, известен и като „Свободен университет". В него преподават както типични теоретици, така и изявени специалисти практици. Той се профилира в областта на стопанските и политическите науки. Издава съответната научна периодика и книжнина[5]. Подготвя специалисти в областта на банковото и кредитното дело и на държавната администрация. През 1921 г. във Варна се създава Висше училище за стопански и социални науки, също с практическа насоченост. В хода на стопанския подем от средата на 30-те години през 1936 г. и в Свищов се открива висше училище със стопански профил – Висшето търговско училище. Усилената модернизация на страната и активната държавна намеса във всички сфери на живота след средата на 30-те години определя и трансформирането на Свободния университет в Държавно висше училище по финансови и административни науки /1940 г./. Временното присъединяване на Македония обуславя откриването на университет и в новите земи – в Скопие. Този втори български държавен университет започва съществуването си през декември 1942 г., като привлича университетски преподаватели и изявени учени главно от Софийския университет като Иван Венедиков, Христо Вакарелски, Александър Бурмов и други с тенденция да се превърне в ново национално научно средище.

Друг основен научен център е Българската академия на науките /БАН/. Академията изпълнява преди всичко организационна роля по отношение на научните изследвания. До 1940 г. тя се ръководи по Закон от 1911 г. Научната ѝ дейност е съсредоточена в три клона: Историко-филологически, Философско-обществен и Природно-математически[6]. В тях се обсъжда научна продукция, която БАН издава в свои поредици и периодика. Академията поощрява научни дирения и трудове чрез премиране от своите фондове. Поддържа активни научни контакти и разпраща до чужди институции и частни лица своите публикации. Значителна част от научния елит са нейни членове, а в някои от нейните прояви вземат участие и хора извън институционализираната академична наука.

Важна организационна форма на Академията са постоянните комисии – звена за организиране и провеждане на научноизследователска дейност. Първата, най-стара и датираща от предишния период е комисията за съставяне на български речник; втората е „кирило-методиевската" комисия за събиране и обнародване на извори за живота и делото на братята Кирил и Методий. През 1938 г. се създава и комисия за издаване на извори за българската история. Макар че в Академията са застъпени почти всички основни научни направления, в практически план нейната активност е съсредоточена почти изцяло в хуманитарната област. Най-изявен – и като инициативи, и като научни поредици, които поддържа, и като участие в общонационални проекти /например комисията за българския правопис/ – е Историко-филологическият клон.

БАН е обединително звено на научни инициативи, но с относително малък дял на собствена научна продукция. Научните функции на Академията нарастват постепенно в рамките на разглеждания период. С времето, към края на 30-те години се очертават някои тенденции и възможности тя да се превърне в изследователско учреждение със собствен научен персонал: например през 1942 г. към службата за български речник /някогашната комисия, по-късно трансформирана като отдел/ са назначени първите щатни служители. Пред обществото и сред управляващите през целия период БАН се ползва с висок престиж, обстоятелство, което на моменти се отразява и на материалното ѝ положение.

Финансирането на БАН илюстрира както отношението на държавата към науката, така и влиянието на различни фактори от конюнктурен финансов характер. В края на 20-те години, в момент на частично стабилизиране на икономиката и на засилено държавно внимание към научните институции, на Академията се отпуска прогресивно нарастваща държавна субсидия, която в рамките на 3 години нараства четири пъти. В годините на икономическата рецесия средствата се свиват рязко /през 1931 г. те са 1/5 от бюджетната субсидия за 1927 г./ и се стига до невъзможност БАН да командирова свои членове за каквито и да е научни прояви в чужбина. През 1930–1931 г. поради липса на финансови средства БАН не успява да командирова нито един свой представител за 11 международни научни форума, на които е поканена да участвува. Финансова стабилизация Академията постига по времето, когато нейният председател Б. Филов е начело на управлението на страната. Законът от 1940 г. фиксира минималния праг на бюджетно финансиране, а правителството отпуска постъпателно увеличаващи се годишни субсидии[7].

През разглеждания период значителни научни изследвания се провеждат и в група институти, които се намират в подчинение или под управлението на министерствата на народното просвещение /МНП/, на земеделието и държавните имоти /МЗДИ/, на войната /МВ/, на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/. Такива са: Централният ветеринарно-бактериологичен институт /ЦВБИ/, Централният земеделски изпитателен институт /ЦЗИИ/, Централният метеорологически институт /ЦМИ/ – всички в системата на МЗДИ; Военноисторическата комисия и Държавният географски институт към МВ; Институтът за народно здраве /ИНЗ/ към МВРНЗ и др. Някои от тях са директно подчинени на съответните ведомства, техни принципали, други са в различна по степен административна и бюджетна обвързаност с тях. В преобладаващата си част тези институти са с приложно-практически характер, като някои имат роля на съществен фактор в икономиката. Повечето от тях съчетават административно-контролни с изследователски и внедрителски функции. Някои институти дават много добра основа за постоянни количествени наблюдения, респективно проучвания, има и институти, които се вписват в системата на административно-контролните органи на страната. Несъмнено е значението им в областта на растениевъдната, животновъдната и ветеринарната наука /различните институти от системата на МЗДИ/, фармацията и микробиологията, както и за някои статистически и социологически проучвания /ИНЗ/. В тези институти се осъществява контакт между теорията и практиката.

Група институти съчетават обществената ини-

циатива с държавната санкция и подкрепа. Типичен пример е Българският археологически институт /БАИ/, основан през 1921 г. на базата на Българското археологическо дружество и подчинен на МНП, който организира археологически проучвания, издава периодика и популяризира археологическите изследвания. В случая с БАИ проличава и ролята на личностния фактор в сферата на обществената инициатива в науката. Проявите на института и дори неговото създаване са неотделими от организационните усилия и изследователски амбиции на директора му Богдан Филов[8].

Обособено място в българския научен пейзаж заемат Царските научни /природонаучни/ институти, включващи Естественоисторически музей, Зоологическа градина, Ботаническа градина, Ентомологическа станция и Научна библиотека. Обект на трайни грижи от страна на Двореца, в разглеждания период под енергичното ръководство на Иван Буреш, те продължават да се развиват като изследователски звена. Тези институти притежават добре оборудвани лаборатории, оранжерии, депа. За природонаучния музей през 30-те години е изградена специално проектирана сграда. Тяхното съществуване илюстрира възможностите за съчетаване на две начала – държавно и частно: финансирането им е от държавата чрез МНП и от средства на Двореца. Царските научни институти развиват интензивна изследователска дейност, поддържат оживени научни контакти с чужбина, активен книгообмен и в много отношения могат да служат за пример на съчетаване на различни интереси[9].

В картината на институциите и центровете, занимаващи се с наука, се вписват и обществените професионални сдружения – различните научни дружества. Те обединяват лица по професионален признак с цел осъществяване на научна дейност, споделяне на еднакви или сходни интереси. В техния дневен ред влизат изнасяне на реферати, обсъждане на теми, представяне на научни трудове; някои от тях имат и определено популяризаторска функция. В едни от тях значителна част от членовете са с академична кариера. Други обхващат и любители. Повечето издават свои печатни органи, където се публикуват и научни разработки. Най-изявените организират собствени библиотеки, осъществяват експертна дейност, публикуват текстове, ориентирани към широк обществен сегмент. С активното си обществено присъствие и с интензивна пропагандна дейност някои от дружествата имат значителен принос за приемане на закони и за създаване на обществени движения /за защита на природата, здравословно хранене и пр./. Съставът на дружествата в количествено отношение се обуславя от техния профил и съответния брой специалисти. Така например към 1939 г. Съюза на българските инженери и архитекти /СБИА – до 1937 г. БИАД/ наброява 1565 членове, Българското икономическо дружество /БИкД/ – 329, а Българското географско дружество – 83 души.[10]

Едно от най-солидните присъствия през периода в професионален и обществен план има БИкД, основано през 1893 г. То организира своя библиотека, четене и обсъждане на годишни реферати и издава печатен орган – Списание на БИкД. Дружеството обединява не само повечето икономисти с академична кариера, но и лица, заемащи ръководни постове в стопанската, финансовата и административна система на страната. Икономически разработки от областта на финансите и търговията се обсъждат на научните сбирки на дружеството и/или се публикуват в списанието му. В дейността на БИкД си дават среща практиката и теорията, като дневният му ред отразява най-актуални конкретни проблеми на икономиката и финансите на страната: например обсъждане на основни насоки на направляваното стопанство[11].

Българското инженерно-архитектно дружество /БИАД/, основано през 1893 г., обединява специалисти от областта на строителното инженерство, геодезията и архитектурата, машинното и електроинженерството, минното дело, индустриалната химия. То поддържа добре уредена библиотека, издава свои печатни органи – реномираното списание БИА, а от 1935 г. – и годишник. В тях се публикуват както статии по практически технически проблеми, така и текстове с подчертан научнотеоретичен характер. Съществен акцент в работата на дружеството е проучването и дискутирането по актуални технически и стопански въпроси, по проблеми на организирането на българската индустрия, проучването на минни и полезни изкопаеми и пр. С инициативите си то има важен принос за развитието на пътното дело и поставянето му на организирани основи, както и за електроснабдяването на България. БИАД изнася инициативата за създаване на висше техническо училище, популяризира чуждия опит и теоретичните новости, организира от 1927 г. насетне три научни конгреса по проблеми на водоснабдяването, напояването и електрификацията на страната[12].

Предимно практическо-приложен акцент има дейността на Съюза на българските химици /до

Народният музей, ок. 1925 г. – БИА-НБКМ

1924 г. Българско химическо дружество/. Със своето списание „Химия и индустрия“ /издавано от 1922 г./ Съюзът полага значителни усилия за популяризиране на новости от областта на химическите технологии и преди всичко за създаване на българска химическа промишленост.

Ред други дружества също осъществяват профилирана дейност, поощряват научни изследвания и/или популяризират съответната изследователска сфера. Такива са Българското физико-математическо дружество, Българското микробиологично дружество, Българското ентомологично дружество, Българското историческо дружество. Техни издания, форуми и инициативи имат съществено значение както за научните комуникации, така и за активизиране на изследователските усилия, за осмисляне на натрупани знания. Не трябва да се подценява и ролята им за създаване на професионална среда, за популяризиране на научни постижения и не на последно място – за оформянето на кръгове от симпатизанти в някои направления[13]. Тук трябва да се отбележи, че изтъкнати учени от сферата на литературата и изкуствата участват активно в дейността на различни културно-просветни общества /например Културно дружество „Българско родно изкуство“/ или стоят зад издателски или организационни инициативи.

Специфичен случай представляват научните институти, занимаващи се с изследване на исторически, лингвистични, етнографски, демографски и други аспекти на националния въпрос, изградени по регионален принцип – македонски, тракийски и добруджански. От тях най-голямо значение и най-значителна дейност развива Македонският научен институт, основан в края на 1923 г. В неговата дейност участва елитна група популярни представители на българската университетска наука. Ин-

ститутът издава мемоарна и изследователска литература, общо 46 заглавия до 1944 г.[14] Трябва обаче да се отбележи, че определението „научен“ при тези институти често се интерпретира в една актуално-политическа плоскост и значителна част от техните усилия е свързана с пропагандата на българската национална кауза, при която често разграничителната линия между наука и емоция съвсем изтънява.

Плод на частна инициатива са някои пионерски начинания с научен характер, имащи общонационално значение, като създаването през 1918 г. и през 1941 г. на Българския библиографски институт и на Българската общонародна научна организация на труда /БОНОТ/ през 1929 г. През целия период частният капитал обаче участва съвсем ограничено във финансирането на научни изследвания. Примерът с БОНОТ е изключение, при което инициативата на лице иноватор /арх. Трендафил Трендафилов/ се съчетава с подкрепата на отворен към нововъведенията индустриалец /столичния фабрикант на захарни изделия инженер Велизар Пеев/ и с момента на актуална политическа мода – заемки от примера на фашистка Италия[15]. Най-мащабната частна инициатива е създаването на Научния институт за подобрение на земеделските растения „Иван Иванов“ през 1943 г., където изразена роля играе един от най-активните и авторитетни кооперативни дейци д-р Илия Палазов.[16]

В края на периода се създават и първите смесени научни институти – с българско и чуждо/германско участие, като Българо-немски институт за земеделски изследвания – 1941 г., с акцент върху практическите земеделски изследвания и върху микробиологията. Институтите са на двойно организационно подчинение и финансиране – на българската държава и на научното дружество „Кайзер Вилхелм“. Иновационната същност на тези прояви е вън от съмнение[17].

През разглеждания период основен фактор при развитието на науката остава държавата. Нещо повече, нейната роля е водеща и при това се засилва след средата на 30-те години. Държавата санкционира някои научноизследователски инициативи и след различни трансформации ги довежда до успешен край. Типичен пример за това е създаването на Института за стопанска рационализация /1941 г./ на основа на създадената по частна инициатива БОНОТ, на Българския институт за норми /1938 г./ и производния им Институт за рационализация на труда в България /1940 г./.

Ролята на държавата в научната сфера има много измерения. Доколкото финансирането е решаващ фактор за успеха на организираната колективна научна дейност, държавата се оказва единственият фактор, който може да го обезпечи. Държавното участие осигурява условия за развитие на емпиричните социологически изследвания. Държавната намеса реализира идеите за създаване на висше техническо образование, за канализиране на разпокъсаните усилия по стопанска рационализация, благодарение на нея се осъществяват импулсите за създаване на национална библиографска институция. Върхова точка на активното държавно участие в научната сфера е 1941 г., когато се създава Българският библиографски институт /ББИ/ /21 март/, Институтът за стопанска рационализация /21 май/ и Висшето техническо училище /ВТУ/ /12 юни/.

За развитието на материалната база на науката значителен принос има Рокфелеровата фондация, която от края на 20-те до средата на 30-те години финансира построяването на сградите на Агрономическия факултет, Централния земеделски изпитателен институт, Института за народно здраве.

Развитието на българската наука може да се проследи в няколко посоки: кадрово осигуряване и квалификация; публикационна дейност и активност; участие в научни форуми и т.н.

Първата и основна посока е подготовката на кадри. За набиране на преподавателски, респективно научен състав се използва конкурсната система. Без да се абсолютизира нейната роля, трябва да се посочи, че тя е един сравнително безотказно действащ механизъм, който осигурява подбора и израстването на преподавателската/научната колегия.

През целия период съществува практиката в чужбина като държавни стипендианти да се изпращат студенти, докторанти и специализанти в областта на хуманитарните науки, но също така и по биология, химия, физика, математика, агрономство, хуманна и ветеринарна медицина и пр. Тази практика позволява не само получаване на образование в утвърдени университетски центрове, но и възможности за слушане на курсове при водещи учени, както и за специализации при различни научни школи. В периода на своето формиране по-голямата част от заетите в университетите преподаватели и учени посещават различни по дълготрайност и вид специализации в чужбина. За някои от научните области, като философия, количеството на специализиралите в чужбина надминава 90%[18]. Като пример за такава успешна практика дори в тежките военни години може да се посочи, че след избирането им първите петима професори във ВТУ са изпратени за период от 6 до 9 месеца в Германия и в Швейцария, за да се запознаят със системата на преподаване и организиране на изследователската дейност[19].

Основен израз на научна активност е публикационната дейност. Научните средища притежават свои периодични издания. В много научни направления основната дейност се свежда до издателски прояви, а по-голяма част от организационната работа е ориентирана към поддържане на научна периодика /например Българско историческо дружество, БИД/. Всички висши учебни заведения имат свои периодични издания – „годишници“, както и отделни сборници и други публикации без определена периодичност. Образец в това отношение е Софийският университет, където свои периодични издания имат и някои от семинарите и университетските институти – например тези на Историко-филологическия факултет, на Статистическия институт за стопански проучвания и др.

Освен текущата си периодика БАН поддържа няколко впечатляващи издателски поредици: „Български старини“, „Български художествени старини“, „Българска библиотека“, „Документи за българската история“.

Някои от дружествата – БИкД, БИАД, както и самостоятелни институти – БАИ, МНИ и други, също поддържат реномирана и издържана в академичен дух периодика. Ролята на научни периодични издания изпълняват и някои частни списания. Например „Философски преглед“ /1928–1943/, частно издание на философа Димитър Михалчев, е фактически единственото българско философско, социологическо, социално-психологическо списание. Историческа /и културно-историческа/ проблематика представя издаваното от Б. Филов и Б. Йоцов списание „Родина“ /1938–1941/. Своеобразни научни трибуни са и органите на Върховния читалищен съюз „Българска мисъл“ /1925–1943/ с редактор литераторът М. Арнаудов /в областта на литературната история, библиографията, библиотечното дело, книжовната история/ и на Просветния съюз – „Просвета“ /1935–1943/ с редактор историкът Петър Мутафчиев /в областта на историята, културната история, но и на политическата наука/.

Освен научната периодика в тесен смисъл на думата /годишници и списания/ през разглеждания период излизат отделни монографии и сборници в различни издателски поредици, поддържани от научни институции. На първо място трябва да се отбележи „Университетска библиотека“, както и поредиците на БАН. Първата обаче има преди всичко универсален характер, обхващайки издания практически от всички области на знанието, застъпени в университета, включително и предимно учебна литература, докато изданията на БАН се концентрират главно в хуманитарната област. Публикуването, особено в системата на СУ и БАН, но и в органите на някои академични обществени организации и професионални сдружения става с внимателен подбор и вътрешно рецензиране на основа на докладване и съответното обсъждане.

Свидетелство за значението и признанието на българската наука е, че отделни нейни представители публикуват своите трудове главно на чужди езици, и то в престижни, водещи в областта си професионални издания и издателски поредици. Като примери могат да се посочат биологическите проучвания на Методи Попов, езиковедските изследвания на Стефан Младенов, работите по физикохимия на Иван Н. Странски и на Ростислав Каишев, тракоеложките трудове на Гавраил Кацаров, статиите на ботаника Николай Стоянов и пр. Преимуществено в чужбина публикуват някои представители на българската математическа колегия. Географията на езиците и местоиздаването също е разнообразна. Публикува се на немски, френски, английски, руски, италиански, полски и други езици не само във водещи в научно отношение европейски държави като Германия, Франция, Италия, Белгия, Великобритания, СССР, но и зад океана, в САЩ.

Много важна форма на научна комуникация, която отразява косвено и степента на развитие на българската наука, са личните научни контакти. Те гарантират обмен на идеи, подпомагат участие в научни форуми, откриват достъп до лаборатории, научни институти и общества, до редакциите на чужди издания и пр. Този тип контакти облекчават интегрирането на българската наука в европейската.

Участието в научни форуми /конгреси, симпозиуми, конференции и др./, провеждани в страната и чужбина, е важен показател за активност на българските учени, а включването в прояви в чужбина е и своеобразна оценка за индивидуални и колективни постижения. На конгресите зад граница се осъществява не само усвояване на чужд опит, но и български представители представят пред международна колегия свои разработки. Като цяло българските участия в задгранични форуми са неравномерни, като преобладават тези от сферата на археологията, историята /международни конгреси по византинистика/, етнографията, филологическите

науки. В тях българското присъствие е по-регулярно, а при отделни случаи – впечатляващо с темите или броя на участниците. Например на византоложкия конгрес в Рим през 1937 г. се явява 16-членна българска делегация. Български учени участвуват много активно, но главно индивидуално, и на математически, химически, медицински и други задгранични събития.

По същото време в страната се провеждат няколко значителни международни научни прояви като конгреса на Федерацията на славянските инженери /ФИС/ – 1934 г.; IV международен конгрес по византинистика – 1934 г., с представители от 17 държави; VI конгрес на славянските географи и етнографи – 1936 г., и др. Организираните в страната конгреси са израз на признание за българската наука, тяхното значение обаче е преди всичко в развитието на научните комуникации[20].

Друга разпространена форма са научните сесии с изнасяне на реферати и обсъждането им, които са основната практика например на БИкД. Като форма тя предшества публикуването. Изнасянето на реферати по научни и главно по научноприложни въпроси изчерпва практически дневния ред на някои от дружествата /включително например за някои години на БИАД/. Реферати с научен характер се четат на някои от конгресите на различните дружества и на други форуми, като тези на Върховния читалищен съюз.

Важно средство за научна комуникация с чуждестранни партньори е книгообменът, който в разглеждания период взема значителни размери. Книгообмен поддържат БАН, СУ, както и повечето от другите научни институти и дружества. За развитието му допринасят добре уредените библиотеки на университета и на БАН. Книгообменът с библиотеки, академии, научни институти, дружества, висши учебни заведения разпространява /съответно прави известна/ научна продукция в почти всички европейски държави, както и извън континента. Чрез него в замяна се получават ценни чужди научни издания и се пести валута[21].

В периода се осъществяват и някои научноизследователски проекти. Такива например са написването на история на българската армия по време на Първата световна война /„Българската армия в световната война" – издадени са 5 тома в периода 1933–1943 г./, издаването на извори по българска история, подържането на кирило-методиевска библиография.

Практиката на поощряване е силно развита, предимно в системата на БАН. Чрез различни /петнадесетина на брой/, главно персонални дарителски фондове се дават награди за научни приноси. Друга форма на поощрение е субсидирането на научни трудове за издаване. Отпускат се и средства за изследвания по конкретна проблематика. От академичните фондове трябва да се отбележат фондовете „Кирил Берлинов" /т.нар. Кирило-методиевска награда/, „Стефан Панаретов", „Георги Губиделников". Такива практики на подпомагане на научната дейност се наблюдават и в рамките на отделни дружества и други научни институции като например Института „Иван Иванов", в научните звена към някои ведомства /например Научния комитет на БДЖ/[22].

Характерен за българската наука през периода е академичният дух. Добре откроена е системата на научна критика, рецензиране, полемики. Реагира се остро на прояви на паранауката. Например независимо от силно разпространените ревизионистки нагласи в общество и силните националистически изблици, а и въпреки силната си обвързаност с актуални национални задачи академичната историческа колегия не позволява в нея да са настани патриотарството и националистическите спекулации. Забележителни като илюстрация за научния дневен ред са полемиките, дискусиите и научните пререкания – Ал. Тодоров-Балан срещу Л. Милетич за българския правопис през 1923 г., спорът Д. Михалчев – Ст. Консулов по расовия проблем, или дискусията Д. Михалчев – Ив. Кинкел през 30-те години.

Като цяло в научната сфера съществува толерантност към възгледите, плурализъм в методологията, отвореност към външни влияния. На моменти в полемики помежду си, във философската сфера едновременно съществуват оформени групи от последователи на няколко философски школи – на бергсонианството, на прагматизма, на психоанализата, на марксизма, на ремкеанството. Същото многообразие на влияния и школи характеризира и състоянието на педагогическата научна мисъл. Сходна е картината в областта на психологията и на социологията. Същевременно съществуват обособени групи, враждуващи помежду си, случаи на фаворизиране, на спъване на дадена научна кариера, правени поради антипатия, лични предпочитания и пр.

Една специфика на българското научно развитие е участието и приносът на руски учени, преди всичко в областта на хуманитаристиката и икономическата наука, но и при формирането на медицинското висше образование. В сферата на икономиката силно изразено е присъствието на професора по политическа икономия Симеон Демостенов, на ръководителя на Статистическия институт по стопански изследвания Оскар Андерсон, на специалиста по кооперативни въпроси проф. Вахтанг Тотомиянц, на икономиста и социолога проф. Иван Кинкел. От хуманитаристите трябва да се посочат преди всичко историкът Петър Бицилли и литературоведът Михаил Попруженко. Някои от посочените учени четат основни курсове по дадени дисциплини, други се явяват иноватори в съответните научни области, например социологията и икономиката, трети спомагат за утвърждаването и консолидирането на научни направления /кирилометодиевистиката/ или пък упражняват силно идейно влияние /Бицилли/. Руски учени и университетски преподаватели поставят основите на ред направления при медицинското висше образование в страната. Първи професори, а някои – ръководители на катедри, са руските С. С. Абрамов, В. П. Воробьов, В. В. Завялов, Д. Д. Крилов, А. К. Медведев, Е. А. Янишевски и др.

През периода се оформят и научни школи – типична е тази на химика Иван Н. Странски, към когото се присъединява и Ростислав Каишев /известна след Втората световна война като школа на Странски–Каишев/. Някои регионални изследователски центрове също могат да се разглеждат като школи – например от висшето училище в Свищов с приносите на Димитър Бъров, Иван Стефанов, Тодор Владигеров и др.

Постоянен елемент от картината на развитието на науката е и специализацията и самостоятелната работа на български учени в различни чужди университети. В реномирани лаборатории и институти при водещи имена в световната наука работят например химикът Ив. Н. Странски /при Пол Ланжвен и Кюри в Париж/, физичката Елисавета Карамихайлова /в Радиевия институт, Виена и в Кавендишовата лаборатория в Кеймбридж/. На широко признание в чужбина се радват математикът Иван Ценов, физикът Георги Наджаков, химикът Р. Каишев. Ив. Н. Странски е поканен през 1939 г. за професор в Бреслау, Германия, откъдето започва германският период в научната му кариера. Математикът Кирил Попов чете лекции в Берлин и Париж, микробиологът Владимир Алексиев е асистент и доцент в Женевския университет. Биологът Дончо Костов в началото на 30-те години получава широка известност в англосаксонския свят със свои основни публикации, направени в чужбина; след плодотворен престой в САЩ той продължава успешната си международна кариера в СССР[23]. Тодор Владигеров е университетски доцент в Берлин /1932–1934 г./, а след това – изследовател в Москва /1935–1937 г./.

Значителен е кръгът на българите, членове на чужди научни дружества и академии. Много добър пример за признание на научните постижения на български учен дава биографията на офталмолога проф. Константин Пашев, който е почетен член на Академията по медицински науки в Палермо, чл.-кор. на Баварската АН в Мюнхен, член на полското, унгарското, бразилското офталмологическо дружество, член основател на Международната академия за усъвършенстване на лекари в Будапеща – 1938 г., и пр.

Една от отликите на периода е изразеното, макар и скромно в количествено отношение, участие на жените в науката. Примери за това са Елисавета Карамихайлова – физика, Стела Русчева – социолог и психолог, Христина Мочева, която работи в областта на аграрната икономика, Вера Златарева – в правните науки, Евдокия Петева-Филова – историк на изкуството, Лукса Данаилова – стопански историк и др.[24]

2.
Развитие на научните направления

Доколкото българската наука се развива в съвсем тясна връзка с висшето образование и е обвързана с основните образователни и научни центрове на страната, през разглеждания период остават в зачатък научните изследвания в стоматологията, фармацията, в отделни направления на техническите науки. Като цяло обаче няма значителна научна област, която да не се развива, като разликата са само в степента на това развитие. Силно изразено място имат научните изследвания, свързани пряко с българската проблематика – историята, литературната наука, както и тези с практично-приложен характер – от областта на икономиката, на селскостопанските науки /агрономство, ветеринарна медицина/. Научната продукция се характеризира със значително разнообразие – фундаментални трудове, монографии, частични приноси. Застъпени са както мащабни обобщения, така и авангардни идеи, а също и иновации с международно признание – например на медиците Александър Станишев и Константнин Пашев, на физика Г. Наджаков, археолога Г. Кацаров и пр.

Друга съществена отлика на научното творчество е изявата на отделни учени в повече от една научна област. Така например Стефан Ангелов дава солидни приноси във ветеринарната и в хуманната медицина, Атанас Илиев работи в сферата на философията, етиката, естетиката и психологията, Димитър Кацаров – на педагогиката и психологията, Михаил Арнаудов – фолклористиката, литературната история и теория, историята, Иван Кинкел – социологията, психоанализата, икономиката, Вера Златарева – правото и социологията и др. Част от авторите на научни приноси са учители или работят в системата на просветното ведомство, други, особено представители на инженерно-техническата сфера, са на служба в държавни или частни предприятия.

ФИЛОСОФИЯ. В полето на философията работят сравнително изолирано един от друг застъпници на различни методологически концепции. Сред тях се открояват Иван Саръилиев /1887–1969/, последовател на прагматизма с работата си „Прагматизъм. Принос към историята на съвременната философия“ /1938 г./; авторът на първия по-цялостен преглед върху историята на философията Иван Георгов /1862–1936/; създателят на т.нар. ремкеанство Димитър Михалчев /1880–1967/. Михалчев е автор на ред основополагащи текстове по актуални за българските условия светогледни проблеми и несъмнено е личността, подпомагаща най-много и провокираща развитието на философската и социологическата мисъл. Автор е на философска концепция, наричана ремкеанство, която представлява неговият прочит на възгледите на Йоханес Ремке, един от учителите му по философия в Германия. Михалчев издава специализираното списание за философия и социология „Философски преглед“, чрез което формира интерес към философията и социологията, към актуални аспекти на народопсихологията, и дава достъп за същностно политологичен прочит на някои теми.

Сред философите особено активни като автори са Атанас Ат. Илиев /1893–1985/ и Найден Шейтанов /1890/92–1970/, които се ориентират към актуални и интересни за по-широк интелектуален кръг проблеми. Значителен е интересът към философията на историята – Янко Янев /1900–1944/, „Върху ирационалното в историята“; Александър Николов /неизв./, „Система на философията на историята“; към философска интерпретация на педагогиката, към въпроси на естетиката и на етиката.

Във философската мисъл се усещат разнопосочни влияния и заемки от различни западни школи. Популярно и обект на философско внимание е творчеството на Фридрих Ницше, Анри Бергсон, Бенедето Кроче, Джордж Бъркли. Влиянията на бергсонианството, психоанализата, прагматизма, неохегелианството и др. са свидетелство за плуралистичната атмосфера във философските среди. През периода се обособява и малка, но много активна група последователи на марксистко-ленинската философска и политическа мисъл. Неин неоспорим лидер е Тодор Павлов /1890–1977/, създател на „Обща теория на отражението“ /1938 г./, получила санкцията на съветската философска наука.

Философският научен живот се характеризира с полемичност, обособяване на крайно противоположни по възгледи групи, със стремеж да се дават отговори на актуални проблеми на общественото развитие[25].

СОЦИОЛОГИЧЕСКА НАУКА. След Първата световна война интензивно се развива социологическата наука. В теоретичен план основни приноси имат професорите Христо Тодоров /1881–1954/ /Софийски университет/ и Иван Кинкел /1883–1945/ /от Свободния университет/, които работят в значителен тематичен диапазон – социология на различни дейности, проблеми на социологическата методология, актуални социологически въпроси /Хр. Тодоров – по проблеми на съвременната социална философия, а Кинкел – за социалните революции/.

Организационно социологическият научен живот е свързан с дейността на две научни дружества, между които се поделят различните изследователски интереси и амплоа. Първото, Философско-социологическото дружество /1925–1938/, е с решаващото участие на Хр. Тодоров. Второто – Българско научно-социологическо дружество /1931–1939/, е доминирано от възгледите на председателя му Кинкел. Форум за разработки по актуални политически и социални проблеми става списание „Архив за стопанска и социална политика“ /1925–1944/, списанието на Д. Михалчев „Философски преглед“, някои икономически списания.

Значителна част от социологическите интереси са ориентирани към актуални приложни проблеми. Такива са престъпността, самоубийствата и причините, които ги пораждат – разработвани от Илия Янулов /1880–1962/, проституцията – изследвана от Вера Златарева, /1905–1977/. Върху методите в социологията работи Кинкел, а Янулов въвежда и дори утвърждава в българската социологическа практика съвременните социологически методи. Основното емпирическо направление е свързано с проучване на селското стопанство. Открояват се интензивните и дългогодишни изследвания върху стопански и социални параметри на заетите със селскостопански труд домакинства, провеждани от Янаки Моллов /1882–1948/. От средата на 30-те години Христина Мочева започва да проучва системно бита на селското население –

ЦИТОГЕНЕТИКА
НА РОДА NICOTIANA
КАРИОСИСТЕМАТИКА, ГЕНЕТИКА, ЦИТОЛОГИЯ, ЦИТОГЕНЕТИКА И ФИЛОГЕНЕТИКА НА ТЮТЮНИТѢ
ПРОФ. Д-РЪ ДОНЧО КОСТОВЪ
ДИРЕКТОРЪ НА ЦЕНТРАЛНИЯ ЗЕМЕДѢЛСКИ ИЗПИТАТЕЛЕНЪ И КОНТРОЛЕНЪ ИНСТИТУТЪ
ЦЕНТРАЛЕНЪ ЗЕМЕДѢЛСКИ ИЗПИТАТЕЛЕНЪ И КОНТРОЛЕНЪ ИНСТИТУТЪ ПРИ М-ВОТО НА ЗЕМЕДѢЛИЕТО И ДЪРЖАВНИТѢ ИМОТИ ВЪ СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — СОФИЯ
1941—1943

Международен конгрес на византолозите в София, септември 1934 г. На снимката: момент от заседание в аулата на СУ – НА-БАН

Проф. Дончо Костов, учен с международна известност, специализирал и работил в престижни научни центрове в Европа и САЩ, основоположник на генетиката в България – НЗМ

Монографията на проф. Дончо Костов „Цитогенетика на рода Nicotiana“ /1941–1943/, за която получава международната премия „Бернардини“, присъждана за най-добър научен труд по тютюна. Факсимиле

хранене, жизнено равнище, роля на жените при навлизане на новостите и пр. Стела Русчева /1888–1964/ акцентира върху взаимоотношенията социология – психология и измеренията на проблема за социалните принуди[26].

Още в края на 20-те години се появяват и текстове със социалнопсихологическа насоченост, като проучванията върху българския национален характер и психика на Спиридон Казанджиев

/1882–1951/, Константин Гълъбов /1892–1980/ и Найден Шейтанов. През втората половина на 30-те години започва своята изследователска дейност Иван Хаджийски /1917–1944/, автор на социално-психологически и народопсихологически проучвания като „Любов и брак“ /1936 г./, „Бит и душевност на нашия народ“ /1940 г./, „Психология на Априлското въстание“ /1943 г./ и др.[27]

С емпиричните си проучвания и социално-психологически опити българската социология през разглеждания период се вписва в актуалния обществен дневен ред и оформя своя облик и тематични направления.

През 30-те години се очертават и първите пристрастия към разглеждане на обществото през призмата на политическия анализ. Това са главно текстове на юристи, третиращи актуални проблеми на националното и международното положение /например в сп. „Нация и политика“/, както и по-цялостните работи на Сотир Янев /1891–1943/ – „Политическият човек. Социология на политическите убеждения“ /1936 г./, и особено на Михаил Геновски /1903–1996/ – „Общественост и култура“ /1939 г./.

ПСИХОЛОГИЯ. Значително постижение за периода са разработките на Спиридон Казанджиев върху психологията на възприятието /1924 г./, масовата психика и психологията на тълпата, военната психология /1943 г./ и обобщителният му курс по обща психология /1938 г./, както и работите на Димитър Кацаров /1866–1958/ „Внушение и самовнушение“ /1928 г./, „Диференциална /индивидуална/ психология“ /1923 г./. Водещо чуждо влияние върху българската психологическа наука има школата на Вилхелм Вунд. Още към началото на 20-те години започват да се усещат и нови влияния, в чийто контекст могат да се поставят и различните български прочити и интерпретации върху психоанализата, като се започне от пионерския труд на Младен Николов /1891–неизв./ „Психоаналитичната метода и нейното значение за културата и живота“ /1922 г./ и се включат работи на Буко Исаев /неизв./, Иван Кинкел, Атанас Илиев. Вниманието към психоанализата се изразява и в конкретни опити да се анализира творчеството на отделни писатели и да се обяснят литературните процеси /Любен М. Русев /1902–неизв./. Обособява се интерес към психологията на отделни професионални групи, например на адвоката и на съдията /от Михаил Геновски/. Изследват се някои психологични явления като например ейдетичните образи /М. Димитров, 1881–1966/[28].

ПЕДАГОГИКА. Педагогиката е направление, което се развива интензивно, тъй като е свързано с непосредствените нужди на образованието и възпитанието. Българската педагогическа мисъл и практика проявява внимание и изпитва влияние на чужди идеи и опит – на Фридрих Фрьобел, Овид Дьокроли, Мария Монтесори и др. Някои от тези педагози са добре представени и с преводи – например Едуар Клапаред, който има 7 труда на български в разглеждания период; Джон Дюи, представен между 1924–1934 г. с основни свои педагогически съчинения, и др. Интензивно се развиват всички области на педагогическата наука – обща педагогика, предучилищна педагогика, дидактика, история на педагогиката. Основните научни тенденции в общата педагогика и дидактиката са изразявани от Михаил Герасков /1874–1957/ и Димитър Кацаров.

Значителни на брой са научните приноси в областта на методиката и при разработване на педагогическите аспекти на отделни образователни степени – например Геньо Дочев /1884–1978/ за родинознание. Предметно обучение и аспекти на прогимназиалното образование интерпретират Петър Енев /неизв./ и Първан Заимов /1896–1959/. Голямо внимание се отделя на проблемите на професионалното образование, изборът на професия, изследване на интелектуалното развитие /Д. Кацаров/. Първи научни стъпки прави дефектологията. За изявата на научни интереси благоприятства наличието на значителен брой педагогически периодични издания, на чиито страници се появяват не само обзорни материали, методики и наблюдения, но и солидни изследователски текстове[29].

ИСТОРИЧЕСКА НАУКА И КРАЕЗНАНИЕ. Изследванията върху миналото навлизат след Първата световна война в период на по-активно специализиране. Изключително интензивно се развива археологията с приноси на Рафаил Попов /1876–1940/ /праистория/, Гавраил Кацаров /1874–1958/ /тракийските паметници и тракийска религия/ и Димитър Дечев /1877–1958/ /антична епиграфика и паметници/. Многопосочна е ролята на Богдан Филов /1883–1945/ както като организатор на археологическата наука и изследванията върху античността, така и с неговите археологически проучвания и публикации върху тракийски и римски паметници. Филов превръща археологията в обособено изследователско направление с активни международни контакти. Личните му научни интереси са с широк диапазон – проучвания върху отделни църковни постройки /църквата „Св. Георги“ в София/, изследване на миниатюри /Манасиева хроника, Лондонско четвероевангелие/ и др.

През периода се появяват образцови изследвания и публикации, които включват в научно обращение различни масиви извори, акцентират на архитектурни паметници, оформят контурите на важни изследователски полета. Преди всичко трябва да се отбележат приносите на Веселин Бешевлиев /1900–1992/ /от 1926 г. насетне/ в обособяване на палеографията с проучването на първобългарските надписи; издаването на корпуси с книжовни паметници, главно от българското средновековие – Йордан Иванов /1872–1947); разработките върху старобългарското изкуство и архитектура – Кръстьо Миятев /1892–1966/, Никола Мавродинов /1904–1958/, Александър Рашенов /1892–1938/. Фундаментален е приносът към църковната история на Иван Снегаров /1883–1935/ с изследването му върху Охридската архиепископия. Никола Михов /1877–1962/ прави фундаментален изворoведски и библиографски принос, като открива, систематизира и публикува библиографски сведения и извори за българската демография, стопанска и социална история.

Оформят се контурите и на проучванията върху стопанската история. Изследванията на Иван Сакъзов /1895–1935/ и обобщителните текстове на Жак Натан /1892–1974/ задават две гледни точки при нейното интерпретиране. Много добре обособено е направлението „военна история“ с Петър Дървингов /1875–1953/, Тодор Кантарджиев /1861–1945/, Йордан Венедиков /1881–1957/, Иван Фичев /1858–1931/, Константин Соларов /1881 – 1959/, Атанас Христов /1879–неизв./ и пр.

Три са основните направления, в които историческата наука отбелязва най-значителни постижения през периода. Първото е историята на средновековната държава, в което се откроява мащабният изследователски проект на Васил Златарски /1866–1935/ „История на българската държава през средните векове“ от 1918 г. – 3 т. /4 книги/, чийто последен том излиза посмъртно през 1940 г. Второто е в плоскостта на философията на историята, където в лицето на Петър Мутафчиев /1883–1943/ историческата наука намира представител, който се вписва със своите текстове в найдобрите европейски традиции. Третото направление е в обособяването на историята на Възраждането като водещо изследователско поле. Жалони в тази насока поставят Петър Ников /1884–1938/ с проучването си върху църковния въпрос, както и Михаил Арнаудов /1878–1978/ с работите си за Неофит Бозвели, Васил Априлов и Иван Селимински като пример за цялостни биографични изследвания. В края на периода се появяват две работи на Христо Гандев /1907–1987/, които поставят концептуални рамки за проучването на възрожденската епоха, акцентирайки върху предисторията и ранната фаза на Възраждането и факторите, определили неговото специфично развитие.

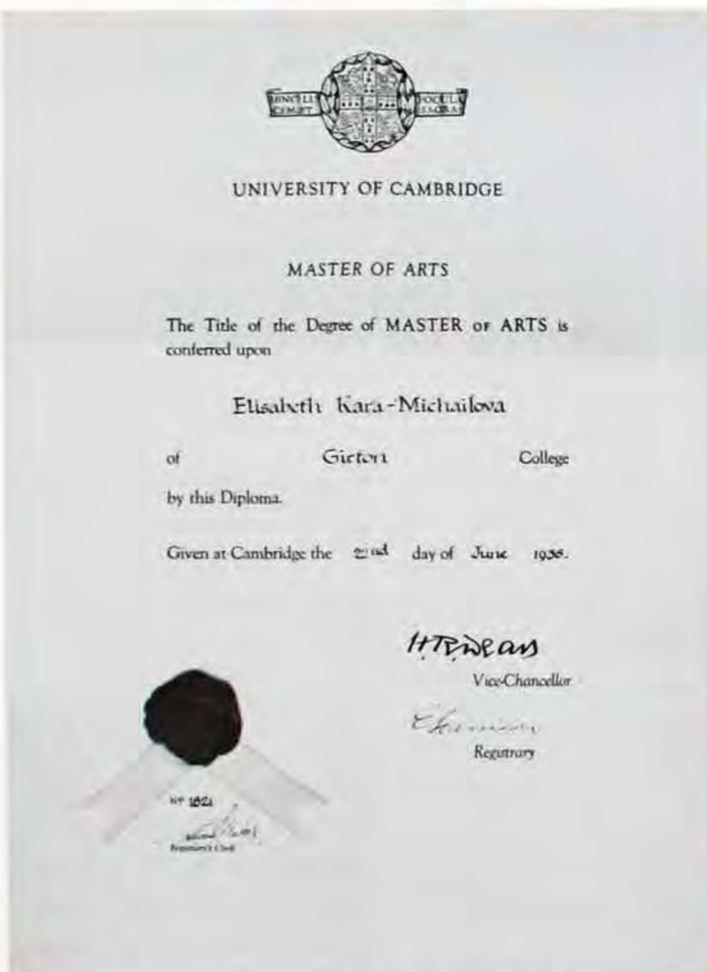
В етнографските проучвания акцентът се поставя върху отделни аспекти на народното облекло и тъкани, народното изкуство, някои празнични обичаи. Например „Селски бит и изкуство в Софийско“ на Ст. Л. Костов /1879–1939/ и Е. Петева /1901–1973/. През периода започва научната кариера на Христо Вакарелски /1896–1979/, който внася нови гледни точки и изследователски подход в етнографията и фолклористиката.

Ярка приемственост се демонстрира от Хр. Гандев и особено от Иван Дуйчев /1907–1986/, който издава последния том от историята на Златарски, а също и допълва том II от историята на Мутафчиев.

Историческите изследвания като цяло, с малки изключения /Златарски, Ников, Мутафчиев, Гандев/, се свеждат до фактологични приноси и частични реконструкции върху събития. Емпиризмът е водещото направление; включването на нови извори, тяхното анализиране, съответно систематизиране и публикуване – израз на интерпретационно майсторство. Същевременно се разширява диапазонът на изследвани проблеми, оформят се и нови изследователски направления. Основният изследователски дух е позитивистичният. В края на периода се появяват и текстове, които демонстрират възможностите на марксическата методология. Българската историография като цяло изразява патоса на времето, като поддържа изразен националистически дух[30].

През периода се появяват и фундаментални краеведски трудове – за Сливен от Симеон Табаков /1880–1918/, за Габрово от Петър Цончев /1862–1947/, за Калофер от Никола Начов /1859– 1940/, за Разград от Анани Явашов /1855–1934/, за Враца от Димитър Йоцов /1975–1969/, за Видин от Димитър Цухлев /1864–1932/, за Кюстендилския край от Йордан Захариев /1877–1965/, за Якоруда от Н. Попфилипов /1867–1942/, поредица изследвания за София, за Копривщица /Копривщенски сборник/, Елена /Еленски сборник/, Лясковец и др. Белег за консолидиране на краеведските инициативи е създаденото от Гунчо Гунчев /1904–1940/ списание „Архив за поселищни проучвания“ /1938–1941/[31].

UNIVERSITY OF CAMBRIDGE

MASTER OF ARTS

The Title of the Degree of MASTER OF ARTS is conferred upon

Elisabeth Kara-Michailova

of Girton College

by this Diploma.

Given at Cambridge the 22nd day of June 1938.

Vice-Chancellor

Registrary

ЕЗИКОЗНАНИЕ. Няколко са изразените направления, по които българската езиковедска наука съсредоточава усилия: история на българския език, общи проблеми на граматиката, създаване на речници, езиковедска теория. По първото направление трябва да се отбележат работите на Беньо Цонев /1863–1926/, които носят всички методологически белези на предишния период, както и публикуваната в Германия 1929 г. история на българския език на Стефан Младенов /1880–1963/, български вариант 1935 г. Сред граматиките на българския език се открояват двете публикации на навлизащия вече в една преклонна възраст Александър Теодоров-Балан /1859–1959/ „Българска граматика“ /Дял I, ч. I, 1930 г./ и „Нова българска граматика“ /1940 г./.

Изключителна активност отбелязва Стефан Младенов, автор на фундаментални речници на българския език – тълковен /1927–1942/, на чуждите думи /1932 г./ и етимологически /1941 г./, както и на общи езиковедски курсове. Той проявява изразена съпричастност към проблемите на живия български език, издавайки популярното списание „Родна реч“ /1927–1943/, ориентирано към широк читателски кръг и най-вече към младото поколение. Младенов и Стефан Попвасилев /1888–1985/ издават и „Българска граматика“ /1939 г./. Формира се ново поколение езиковеди, негов представител е Любомир Андрейчин /1910–1973/, с чиято „Основна българска граматика“ /1944 г./ символично завършва историческия период[32].

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ/ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ. Развитието на това направление се отразява основно в научните интереси и приноси на Михаил Арнаудов и Боян Пенев /1882–1927/. Арнаудов е автор на важни за времето литературоведски текстове, от които трябва да се отбележи работата му върху психологията на литературното творчество. Фундаментални са приносите му във фолклористиката – със стремежа му както да обхване максимален брой примери, така и да проучи в широта фолклорната традиция. Освен с изследвания върху Отец Паисий, Г. С. Раковски и особено върху Алеко Константинов Боян Пенев се налага и с някои по-общи изследвания по литературна история. Той задава изследователски модел за българската литературна история от османския период и епохата на Възраждането. Обобщение на научните му дирения става посмъртно издаденият негов университетски курс върху историята на българската литература през XV–XIX в. /1934–1936/.

Заслужават да се отбележат също така приносите в кирилометодиевистиката и фолклористичните публикации на Стоян Романски /1882–1959/, текстовете на Александър Балабанов /1879–1955/ върху античните литератури, изследванията на Тома Томов за романските литератури, и по специално върху езика и стила на Виктор Юго, на Малчо Николов /1883–1965/ за влиянието на руски писатели в България, бохемистките студии на Борис Йоцов /1894–1945/, както и ранните проучвания на Петър Динеков /1910–1992/ – за софийски книжовници от XVI в. и за първите възрожденски писатели.

В областта на старата българска литература приносни са преди всичко публикуваните литературни паметници, както и някои изследвания от Йордан Иванов /богомилска книжнина/, Любомир Милетич /1863–1937/, Стефан Киселков /1887–1973/, Христо Кодов /1901–1982/. В резултат на работата на М. Г. Попруженко /1866–1944/ и Ст. Романски е създаден фундаментът на кирилометодиевската библиография.

В сферата на литературната история през периода се внасят нови изследователски гледни точки – например за социално-историческо интерпретиране /Ив. Шишманов, 1862–1928/, психоаналитичен прочит и др. Амбициозен опит за цялостен поглед върху националната литературна история на новото време с акцент на следосвобожденския период прави Малчо Николов с „История на българската литература от Петка Славейков до наши дни“ /1941 г., 1943 г./[33].

ИЗКУСТВОЗНАНИЕ. През разглеждания период като самостоятелно изследователско направление се оформя изкуствознанието. Безспорни са заслугите на неговия доайен Андрей Протич /1875–1959/, автор на студии за култовата и жилищна архитектура, за отделни влияния и основни специфики на българското изкуство, както и на първия монографичен преглед на следосвобожденската живопис. С монографии върху отделни художници се изявяват Никола Мавродинов /за Жеко Спиридонов и Любомир Далчев/ и Евдокия Петева – Филова /за Иван Милев/. Многотомна „История на пластичните изкуства“ /1931–1939/ публикува Николай Райнов /1889–1954/. Най-солидни като методология, обхват на материала и значение са проучванията върху средновековното изкуство и архитектура /Никола Мавродинов, Кръстьо Миятев/.

През периода се обособява и архитектурознанието, затворено главно на страниците на сп. „Архитект“ /1927–1936/, с представители Александър Рашенов и Чавдар Мутафов /1889–1954/. Тодор Златев /1885–1977/ публикува двутомното си изследване „Българската къща в своето архитектонично и културно-историческо развитие“ /1930 г., 1937 г./, с което залага насоките за проучване на възрожденската архитектура за години наред. В края на периода се появяват трудове на арх. Борис Чернев /1898–неизв./ и арх. Милко Бичев /1897–1972/, ознаменуващи ясното обособяване на две направления в архитектурната мисъл – първото е свързано с теоретично разглеждане на актуални урбанистични проблеми, второто – с разширяване на полето на архитектурознанието с „класически“ исторически теми.

ПРАВНА НАУКА. Основното, което характеризира тази научна сфера, е систематизиране на материята, обособяване на отделните направления, теоретически разработки, проучвания по отделни аспекти, включително казуси. През периода излизат забележителни университетски лекционни курсове и сериозни обобщения върху ред аспекти на правната материя. Значителна част от тези трудове са систематични изложения, съдържащи ясно откроени авторски виждания и могат да се разглеждат като българска рецепция на чуждото право и съответно като оригинални, приносни текстове, почиващи върху обобщения на българската правна практика.

Проблеми на държавата и правото, респективно конституционно-правна тематика разработват Любомир Владикин /1891–1948/, Стефан Киров /1861–1943/, Стефан Баламезов /1883–1960/. Върху гражданско и търговско право са съсредоточени интересите на Любен Диков /1895–1973/. Петко Венедиков /1905–1995/ е водещият специалист по вещно и наследствено право, Димитър Силяновски /1892–1971/ – в сферата на гражданското съдопроизводство – проблеми на иска, заложното право при вземания и пр., а Константин Кацаров /1898–1981/ работи върху правни аспекти на акционерните дружества и на индустриалната собственост. Наказателно-правната проблематика е пред-

Елисавета Карамихайлова, Кеймбридж, 1937 г. Първата жена хабилитиран учен, основоположник на ядрената физика в България – Лична сбирка Димитър К. Вачов

Диплома на Елисавета Карамихайлова от University of Cambridge, 1938 г. – НПТМ

ставена от Никола Долапчиев /1897–1966/ – темите за неправда и вина, деяние и причинна връзка и др., Никола Жабински /1888–1945/ – военно-наказателни аспекти, Никола Ив. Саранов /1895–неизв./ – наказателно-процесуални въпроси. Международното право и малцинствената проблематика са обект на научни изследвания и актуални коментарии на Георги П. Генов /1885–1967/, както и на публикации на Иван Пенаков /1883–1971/. През втората половина на 30-те години интензивно се развиват научните изследвания по трудово и социално законодателство, трудов арбитраж, професионални организации – Илия Янулов, Димитър Бъров /1887–1961/, Райко Ошанов /1903–1987/. Венелин Ганев /1880–1966/ показва подчертан вкус към теоретичните проблеми и разработва философията на правото /обща теория на правото/. Трябва да се отбележат и публикациите на Цеко Торбов /1899–1987/ – философия на правото и юриспруденцията, право и справедливост, правен позитивизъм и пр.

Някои от учените прависти се специализират по конкретни практики /коментарии на закони, правни казуси и пр./, докато други проявяват подчертан стремеж към разработка на по-общи или специализирани проблеми и към теоретизиране. Например Л. Владикин проучва основно конституционната материя около царската власт, престолонаследието, регентството и настойничеството, а Ст. Киров – правата на българските граждани.

ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА. Обособени в четири висши учебни заведения – в София /Софийски университет и Свободен университет/, във Варна и Свищов, икономистите проявяват изключителна изследователска активност, съчетана с преподавателска и често практическа дейност в държавния, обществения или частния сектор. Върху научната мисъл се усещат отчетливи влияния на В. Зомбарт, М. И. Туган-Барановски, Дж. М. Кейнс.

Проблеми на икономическата наука се разработват както от академични учени, така и от стопански и финансови дейци с професионален опит в ръководството на кооперации /Илия Палазов, 1888–1964/, в организацията на външната търговия /Тодор Калинов, 1891–неизв./ и др. Като най-значителни приноси трябва да се посочат тези на: Георги Данаилов /1871–1939/ – изследвания върху демографията на България, по статистика и „Социална и стопанска структура на България" /1937 г./; Славчо Загоров /1898–1970/ – по статистика, демография, теория на индексните числа за общото движение на цените; Тодор Владигеров /1898–1967/ – за дирижираната икономика /"Ръководено стопанство", 1939 г./; Иван Стефанов /1899–1980/ – за земеделска и селскостопанска статистика и промишлени преброявания; Янаки Моллов /1882–1948/ – проучвания със социологически методи на селското стопанство; Асен Чакалов /1899–1985/ – „Национален доход и разход на България" /1924–1935, 1937/. Общата картина не би била пълна, ако не се посочат публикациите на С. С. Демостенов /1886–1968/ по теоретична политикономия, на Н. В. Долински /1890–1968/ по земевладение и стопанска конюнктура; на Стефан Бочев /1881–1968/ върху актуални финансови проблеми; на Цани Калянджиев /1866–1944/ с неговите приноси по стокознание; на Вахтанг Тотомиянц /1875–неизв./ за кооперацията. В края на периода са първите научни приноси по стопанска статистика и сравнителни стопански изследвания на Анастас Тотев /1906–1999/. Иван Кинкел прави оригинални прочити по сравнителна стопанска история и по българска стопанска история. Появяват се и марксистко-ленински икономически трудове – като „Основни въпроси на икономическата наука" /1939 г./ от Жак Натан.

Под влияние на актуалното стопанско и политическо развитие в икономическата наука навлизат темите за автархията, ръководеното стопанство, военновременната икономика. Като своеобразно обобщение на диренията на българските учени икономисти идва книгата на Ал. Цанков /1879–1959/ „Трите стопански системи" /1942 г./[34].

МАТЕМАТИКА. Една от основните научни области, в които българската наука участва успешно в международния научен живот и има признати приноси, е математиката. С всичката условност на обобщенията може да се твърди, че в страната се оформя съзвездие от математици, които са пълноправни участници в световния математически живот. С голямо внимание се посрещат разработките на Кирил Попов /1880–1966/ по външна балистика и по теория на числата; на Любомир Чакалов /1886–1963/ върху тетранионите, теоремата на Ферма и пр.; алгебричният анализ и теорията на функциите, за небесния азимут и за небесната механика на Иван Ценов /1883–1967/; за решаването на някои видове уравнения – на Никола Обрешков /1896–1963/; в аналитичната геометрия на Аркадий Стоянов /1896–1963/ и др.

Признание за значимостта на темите и за приносите на математиците е фактът, че голяма част от тяхната научна продукция е публикувана в реномирани чужди специализирани издания /от нея около 40% във Франция/. Така например Н. Обрешков има 64 публикации във френски, немски, италиански, руски и японски списания, К. Попов – 31, Л. Чакалов – 25, и т.н.[35] Значението на изследванията на българските математици може да се обобщи със следната оценка, конкретно предназначена за приносите на Обрешков: „много от тия работи са послужили и като изходно начало на мнозина чужди учени за по-нататъшно разработване"[36].

ФИЗИКА. След Първата световна война независимо от оскъдните средства и бедна материална база се откриват добри възможности за развитието на физическата наука. Това се дължи на навлизане на ново попълнение университетски преподаватели, специализирали в големите европейски изследователски центрове. Под покрива на Физическия факултет в този период съвместно работят ученици на Анри Поанкаре, Херман Минковски, Йоханес Щарк, Пиер Кюри, Алберт Айнщайн, Пол Ланжвен и др. Колективните им усилия издигат на високо ниво както образователния процес, така и научната работа в университетските семинари. В резултат следват различни международни признания за постиженията на българските физици, някои от които водят успешна изследователска работа в чужбина. Проявените евристичност, усет към експериментиране, стремеж към обобщения и методичност при работата извеждат българската физика в европейското научно поле. С международна известност са популяризаторът на Айнщайновата теория в България Петър Пенчев /1873–1956/, ядрената физичка Елисавета Карамихайлова /1897–1968/. Важни приноси в областта на гравитацията прави физикът-теоретик Георги Манев /1884–1965/, автор на „Увод в теоретичната физика" /1938 г./. Георги Наджаков /1897–1981/ открива през 1937 г. фотоелектретите. Откритията на двамата съставляват и основният български принос към физическата наука през разглеждания период. В значителна степен в международен план е изнесена и научната работа на Никола Бонев /1889–1979/ в областта на астрономията с изследванията по сферична астрономия и на лунните кратери, както и тази на Владимир Христов /1902–1979/ по геодезични изчисления[37].

ХИМИЯ. Поради до голяма степен приложния характер на химическата наука нейното развитие е свързано силно с практиката и има изразен отзвук в стопанската сфера. Чрез своите конгреси и списанието си Съюзът на българските химици допринася значително за популяризиране и внедряване на химически новости. Съчетаването на научните изследвания с активни обществени и популяризаторски прояви характеризира и цялата дейност на пионера на българската биохимия Асен Златаров /1885–1936/.

Не липсва и интерес към теоретичните проблеми – например Димитър Баларев разработва теория за дисперсния строеж на реалнокристалните системи. Големият международен успех идва през 1927–1928 г., когато Иван Н. Странски /1897–1979/ публикува работата „Върху теорията на кристалния растеж", с която поставя начало на „молекуряно-кинетичната теория за кристалния растеж". От 1931 г. той работи съвместно с Ростислав Каишев /1908–2002/. Двамата публикуват серия съвместни статии и през 1933–1936 г. създават теорията за „средните отделителни работи", с което отбелязват втория български принос в теорията за кристалите.

Друг от учениците на Странски – Любомир Кръстанов /1908–1977/, тръгва в науката от фазообразуването при кристалите, за да достигне много по-късно до фундаментални изследвания от областта на метереологията.

Постиженията на химическата наука намират отражение в развитието на националната химическа промишленост, например във фармацевтичното производство, производството на изкуствени тъкани, бакелит и пр.[38]

ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ НАУКИ. Изцяло в приложен план се развиват геолого-географските науки. Обликът на геологията се формира от основните интензивни проучвания на създателя на българската геологическа наука Георги Бончев /1866–1955/. Негови са основно заслугите при образуване на Българското геологическо дружество /1925 г./ и създаване на научна и популярна периодика. Приносите на Бончев са в областта на минералогията и петрографията. Той публикува поредица от изследвания за скалите в Балчишко, Берковско, Брезнишко, Добричко, Ловешко, Троянско и обобщаващия труд „Скалите в България" /1938 г./. В областта на петрографията извършва ред фундаментални изследвания Страшимир Димитров /1892–1960/ с приноси по проучване на метаморфни и магмени скали, особено върху Лозенската планина. Неговите и на Бончев изследвания включват българската минералогия и петрография в сферата на водещите изследователски тенденции на геологическата наука в Европа.

Географската наука следва вече очертаната от Анастас Иширков /1868–1937/ насока на развитие.

Траен научен интерес е съсредоточен в областта на антропогеографски, поселищногеографски и областногеографски проучвания за Каменица, Кюстендил, Чипровци /Йордан Захариев/, Вакарел /Гунчо Гунчев/, Разлог /Димитър Яранов, 1909–1962/. Развиват се стопанско-географските проучвания, с най-изявен представител Анастас Бешков /1896–1964/. Трябва да се отбележат също антропогеографските проучвания на Крум Дрончилов /1889–1925/ и изследователската активност на Жеко Чанков /1878–1964/[39].

БИОЛОГИЧЕСКИ НАУКИ. Състоянието на общата биология се характеризира с яркото присъствие на Методи Попов /1881–1954/ и неговото учение за клетъчната стимулация /общоклетъчната стимулация/, изградено изцяло върху експериментална основа. Попов проявява подчертан стремеж към обобщения и издава две монографии по темата в Германия /1927 и 1931 г./. Той работи и за приложението на клетъчната стимулация в растениевъдството и медицината. Неговите разработки са с огромно значение за добива на културни растения – ориз, тютюн, памук, царевица[40].

Постиженията в ботаниката се представят преди всичко от Никола Арнаудов /1887–1961/, създател на българската анатомично-морфологична ботаническа школа, автор на проучвания върху гъбите. Успехи отбелязва дендрологията в лицето на Борис Стефанов /1894–1979/, който проявява подчертана нагласа към теоретизиране и лансира различни обяснения на еволюцията на дървесните растения. През 1943 г. излиза трудът му „Фитогеографски елементи в България“. Друго ботаническо направление, което успешно се развива, е земеделската ботаника, представена с приносите на Николай Стоянов /1883–1968/. Постижение на ботаническата наука е и съвместният фундаментален труд на Стоянов и Стефанов „Флора на България“ /ч. I–II, 1923, 1925 г./.

Трябва да се отбележат и приносите на Стефан Петков /1866–1951/, основател на алгологията в България, изследвал систематично водораслите.

В зоологията основни са приносите на Иван Буреш /1885–1980/ в две направления. Първото е на учен изследовател на пеперудите и влечугите в страната – „Пеперудната фауна на България“ /1929–1943, ч. 1–5, съвм. с Кр. Тулешков/; „Херпетологична фауна на България“ /ч. 1–4, 1933–1942, съвм. с Й. Цонев/. Второто направление е на организатор на научни изследвания през разглеждания период в качеството му на директор на Царските природонаучни институти от 1918 г.

Между двете световни войни тласък получават хидробиологичните изследвания – Георги Паспалев /1895–1967/, А. Вълканов /1904–1971/, чиито успехи са тясно свързани с откриването на морската биологична станция на Софийския университет във Варна през 1932 г.[41]

МЕДИЦИНА. Развитието на медицинската наука е силно повлияно от два фактора. Първият е създаването на висше медицинско образование и неговата база, а вторият – държавното участие в медицинската сфера и нейното финансиране. Подобно на представителите на други науки /математика, физика/ и при медиците се наблюдава интензивно участие в чуждестранни научни дружества, публикации в чужбина. Български медици внасят различни приноси в световната медицинска наука и практика – в офталмологията, хематологията, цитологията, хирургията. Съществува тясна връзка на научните изследвания с конкретната българска клинична практика; медицинската наука осигурява въвеждане на изследователски и оперативни методи, както и на оригинални български лекарствени препарати.

В сферата на медицината се развиват почти всички изследователски направления. Стоян Киркович /1875–1960/ изследва симптоматиката и диагностиката на вътрешните болести. Оформя се българска терапевтична школа, чийто основател е Васил Моллов /1875–1938/, сред чиито приноси е проучването на коремния тиф. Създателят на българската психиатрия Стефан Данаджиев /1865–1943/ проучва състоянията на афект, изменено съзнание, връзката невменяемост и наказателно право. Димитър Ораховац /1892–1963/ открива резервната функция на далака съвместно с трима британски учени. Офталмологията в лицето на Константин Пашев /1873–1961/ има световно признат представител, който работи в почти всички нейни направления. Международна оценка получава както неговата организационна и обществена дейност в полето на офталмологията, така и научните му проучвания, сред които т.нар. „конюнктивит на Пашев“. В сферата на дерматологията се откроява изследванията върху венерическите болести на Богомил Берон /1866–1936/ и Любен Попов /1891–1975/, а на втория – и върху рака на лигавицата. Хирургът Александър Станишев /1886–1945/ разработва оригинални методи за оперативно лекуване на ръката. Много високо е нивото на научната работа по хистология и ембриология с представители Методи Попов и Асен Хаджиолов /1903–1994/.

Проф. Иван Странски /вторият от дясно наляво/ със студенти и преподаватели, ок. 1939 г. – НПТМ

Асен Хаджиолов има постижения, свързани с хематологията, хидротропната теория за движение на липидите и липидоподобните лекарства, с проучвания върху нервна и полова тъкан. Световна известност също има основоположникът на българската медицинска биохимия Владимир Марков[42].

СЕЛСКОСТОПАНСКИ НАУКИ. Периодът след Първата световна война се характеризира с голяма изследователска, съответно публикационна активност в областта на агрономството, почвознанието и ветеринарномедицинските науки. Научните постижения /особено при селекцията в растениевъдството/ намират бързо приложение в практиката. За осъществяването на изследванията и за поддържане на оптимална връзка наука–практика допринасят вече създадените и създавани изследователски звена – станции и институти по растениевъдство и животновъдство.

В растениевъдството научните постижения са съсредоточени в генетиката /Христо Даскалов, Дончо Костов/ и в проучването на някои от основните селскостопански култури като пшеница и захарно цвекло. Иван Иванов селекционира първия български сорт пшеница. Основните научни постижения във фитопатологията са трудовете на нейния създател в български условия Димитър Атанасов, а в лозарството – дейността на Неделчо Неделчев /1890–1969/, създател на българската ампелогия. Успехи се отбелязват и в научното изучаване на българските почви и при решаване на практически проблеми, свързани с борбата с плевелите и с торенето – Иван Т. Странски /1886–1959/. Изработва се /1931 г./ и първата българска почвена карта – Никола Пушкаров, /1874–1943/.

Една от основните посоки на развитие на животновъдната наука е към внедряване на различни

породи, проучване на условията за отглеждане на отделни групи домашни животни – например овцевъдство и свиневъдство – Георги Хлебаров, /1886–1968/, скотовъдство и овцевъдство – Жельо Ганчев, /1877–1936/. Значителни по интензитет и с определени постижения са изследванията в млекарството – Асен Кантарджиев, /1898–1981/, Никола Платиканов /1898–1984/. Успехите на ветеринарната медицинска наука са свързани с приносите на Стефан Ангелов /1878–1964/ по микробиология, както и с научните, практическите и организационните прояви на Георги Павлов Хадживичев /1881–1945/[43].

ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ. През периода са направени отделни научни приноси в областта на строителното инженерство, геодезията, машинното и електроинженерство, металургията – главно чрез научни разработки с практически характер. Публикуват се отделни монографии или проблемни теоретични статии в малкото специализирани български издания, а така също и в чужбина. За практическата насоченост на някои от изследванията допринасят различните научни изследователски дружества, които търсят и обществена подкрепа за някои по-мащабни изследователски и стопански задачи – например „Дружество за развитие на пътното дело в България“. Изучава се и се популяризира интензивно чужд технически и технико-стопански опит; особено внимание се отделя на италианските мелиоративни мероприятия, както и на германския и италианския опит в строителството на пътища. Германското влияние се чувства силно и в областта на машинното и електроинженерство, химическата технология и пр. Като примери за научен интерес, съчетан с практически задачи, могат да се посочат: наблюденията върху чуждото електростопанство с оглед развитието на българското – на Гено Стефанов /неизв./; публикациите върху водностопански проблеми като отводняване и напояване – на Янко Зелков /1889–1944/, и за напояване – на Димитър Василев /1889–1945/; проучването на проблемите на пътното дело – Никола Пачев, /1876 – неизв./, хидротехниката – Иван Иванов /1891–1965/.

Изцяло ориентирани към практиката са работите в областта на минното дело. Изследователска и организационна дейност съчетава инж. Богомил Радославов /1881–1953/. Неговата „научна, миннотехническа, икономическа и социална студия“ за мина „Цар Асен“ може да се посочи като образец за научния подход на епохата[44].

* * *

За българската наука през разглеждания период като цяло може да се обобщи, че тя напълно се вписва в актуалните европейски тенденции на развитие на науката. Това се вижда както в организационен план, така и по отношение на научния дневен ред, публикационната активност, начина на поощряване и субсидиране, а също и при такива сегменти на научната дейност като научната критика и рецензирането. В областта на някои науки – математика, химия, физика, биология, медицина и други, българските учени не само са пълноправни участници в международните научни комуникации, но и дават свои значителни приноси към световната наука.

ГЛАВА ТРЕТА

ХУДОЖЕСТВЕНИ МНОГООБРАЗИЯ. КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

1. В преосмисляне на пропилените надежди

Породените от Първата световна война полярни идейни възгледи оказват влияние и върху облика на следвоенната художествена култура. Българската култура между двете световни войни не е изолирана от общовалидните и успоредно развиващи се нови тенденции в света. Тя пренася в нови творчески пространства, изпълнени от пъстроцветната палитра на често противоположни възгледи и подходи, изградените през вековете традиции. Националната идея, претърпяла крушение и „фалит“, се превъплъщава в нов вид, също национален, но художествено и тематично разнороден.

Войните от 1912–1918 г. са преломни за творците, изнесли основната духовна тежест на очакването и разочарованието. Високата национална температура на военното ежедневие рефлектира и в по-сетнешното преосмисляне на пропилените надежди. Мечтата на Пенчо Славейков „Балканите да бъдат български“ и призивът на Кирил Христов „По пет на нож“ заглъхват, но оставят една тъга по извървения труден, но в грешната посока път. В тези тенденции българската художествена култура далеч не е изолирана. Всички воюващи страни сякаш в един глас припяват един и същи враждебен рефрен, приписан впоследствие предимно на победените[1]. А победени всъщност са интелектуалците от двете страни на фронта. Това прозира още тогава Боян Пенев, който веднага след Балканските войни започва да изгражда тезата си за мястото, особеностите и призванието на интелектуалеца[2]. Изгубената вяра в политиците се пренасочва към интелигенцията, а художествената култура иззема функциите на пропагандата, в името на крайната цел – мечтаното обединение и мирното културно съзидание.

Писателското кафене. Шарж. 1935 г. Худ. Александър Добринов – НИМ

Когато победителите от Първата световна война празнуват своя триумф, българските творци се прибират и затварят в кабинетите си, за да преосмислят изминалите бурни времена. Няма вече спотаен обет за реванш, пацифизмът се настанява в душите и на най-яростните апологети на „бойната слава“ от близкото минало. Като компенсация градското общество започва въпреки икономическата разруха все повече да се придържа към светския етикет, да се облича по последна мода, да обръща внимание на обноски и маниери, дълго отсъствали в широките обществени кръгове. „Изисканата“ част от общество гравитира между салонните изяви на различни естетски кръгове и двореца, а забогателите от войните социални среди започват да се смесват с „хайлайфната“ публика на театрални представления и оперети предимно в оперетния театър „Ренесанс“[3]. Грамофоните навлизат във все повече домове, а кинопрожекциите се превръщат в канава на постепенно набиращата инерция „масова култура“.

Художествената интелигенция излиза с нови идеи, породени от поляризацията на обществото и най-вече от непредполагаемите преди войната промени в целия свят – от силно революционни настроения с идейното знаме на пролетарския интернационализъм до крайно националистичните и

Ний
БОРИСЪ III
СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ
ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ,
като благоволихме да наградимъ
артистката
отъ Народния драматически театъръ
Адриана Будевска
съ сребъренъ медаль
ЗА НАУКА И ИСКУСТВО
заповѣдваме да му се даде
настоящий патентъ.
София, 22 декемврий 1922
Канцлеръ на Орденитѣ:
Секретарь:
№ 90.

человеконенавистнически възгледи на националсоциализма. Между тях се намират консервативните и утвърдени форми на умереното и еволюционистко човечество, изразило се в естетските платформи на реализма, символизма, експресионизма, сюрреализма, модернизма, имажинизма, дадаизма и др. Така на практика се обособяват три водещи направления в художествената култура, които в различна степен рефлектират върху българското културно развитие.

Пацифисткото настроение се превръща в коректив на миризмата на барут и пламтящата омраза. Още през 1917 г. Иван Вазов издава „Юлска китка", вдъхновен от домашния уют, красотата и природата. В края на войната подготвя и „Люлека ми замириса". Този поетичен вопъл е и своеобразен протест срещу пропилени илюзии и безпомощност на силно обичащия родината си поет. Неслучайно през декември 1918 г. от перото му излиза декларативното и любимо на всички стихотворение „Аз съм българче", превърнало се в емблематично произведение на себеидентификацията на българските през XX в.

Антивоенни настроения внушават и „Вихър" на Антон Страшимиров, „Мъничък свят" на Георги Райчев, „Брегалница" на Михаил Кремен, разказите на Йордан Йовков, издадени в два тома, както и книгата му „Последна радост". Печата се и намереният в бойната раница на Владимир Мусаков дневник, озаглавен „Кървави петна". Людмил Стоянов, възпял „Червеното слънце на име война", публикува през 1919 г. антивоенните разкази „Отмъщението на Рафаил Давидов" и „Чайлд Харолд", „Против аллаха", а през 1935 г. и най-ярката повест в жанра – „Холера", заради която е и призован от Съюза на запасните офицери на дуел[4].

Сходни миролюбиви тенденции обхващат и творчеството на редица български художници[5]. След незаменимите „На нож!" и „Те победиха" Иван Лазаров се насочва към други социални типажи, синтезиращи една всеобща национална горест и печал: „Молещи се жени", „Плачещи жени", „Три селянки", „Прокудени македонки", детайла от паметника на Димчо Дебелянов в Копривщица – „Майка" и др. Сирак Скитник[6] също еволюира в посока на новите тенденции, видимо в произведенията „Благовест", „Отшелници", „Хан Татар", но най-вече в с активната си антивоенна позиция на страниците на списание „Златорог", на което сътрудничи от самото му основаване. Заглъхват и маршовете, изпълвали улици и кафенета. Песните-химни на Любомир Бобевски като „Съюзници-разбойници", композирана от Иван Скодрев, „На грабителите", авторство на В. Кауцки, вече не се пеят и дори споменът за тях е повод за не една равносметка. Така и на художествения екран не се създават и не се прожектират вече мелодрами с военни сюжети, какъвто например е филмът на Кеворк Куюмджиян „Децата на Балкана", посветен на войните, а се заменят с други мелодрами. Разраства се „масовизирането" на изкуството.

Грамота, подписана от цар Борис III, за награждаване на актрисата Адриана Будевска със сребърен медал „За наука и изкуство" със сух печат: Канцелария на българските ордени, София, 22 декември 1922 г.

Първият световен пожар размества не само границите на народи и държави, но и въвежда политически непознати доктрини и системи. Много скоро те влизат в конфликт най-напред с установени традиционни порядки, а сетне и със самите себе си. В България тази „промяна" настъпва с управлението на земеделците, които в сферата на културата се опитват да настанят нови поведенчески норми, измислени и съчинени в земеделските дружби и насаждани на различни обществено-политически равнища. Агресията им не подминава и интелигенцията, с която селячеството започва да воюва. В лицето на Сергей Румянцев /псевдоним на Димитър Митов/ – един безспорно талантлив поет – земеделците имат творчески идеологически апологет. Той е включен в правителствената делегация на Ал. Стамболийски на международната Генуезка конференция през 1922 г., придружава земеделския водач и в 100-дневната му обиколка из Европа, а след завръщането си издава политико-хумористичен лист „Див Дядо". Румянцев защитава до последния си ден идеите на управляващата тогава партия и вярва в нейната „мисионерска" роля[7].

Най-последователно свързан със земеделското движение е Цанко Церковски. Съосновател на БЗНС, дългогодишен народен представител, министър от 1918 до 1923 г., той е и интелектуалният стожер на следвоенната политическа власт. Творчеството му е свързано с разнообразна по жанр тематика. Проблемите, които третира, са предимно от сферата на селския бит и душевност, от живота на „селския човек", когото писателят идеализира не само в художественото си творчество, но и в редица журналистически статии. Поради политическата си ангажираност в следвоенния период Церковски издава само няколко произведе-

Програма за отпразнуване на 65-годишния юбилей на Народния театър. София, 4 февруари 1923 г.

ния като поемата „Боян" /1919 г./ и драмата „Под старото небе" /1921 г./.

Повечето от художниците на следвоенното поколение са привърженици на неизбежната обнова. Продължават да се противопоставят „европейско" на „родно", поради което се появяват и анализи, определящи движението „Родно изкуство", не само като „убежище"[8] от духовния следвоенен дискомфорт, но и често като някаква идея „фикс", надминала дори и платформите и конкретните изяви на създаденото през 1919 г. дружество със същото име. В идейните и естетически възгледи на тези призиви за „родно" творчество можем да открием много наши художници. Изтъкването на неповторимото и уникалното в националното ни битие и история обединява доста широк кръг от привърженици. И докато в началото на XX в. тематиката из областта на селския живот се характеризира с буквално външно възпроизвеждане на различни страни от бита, сега се търси вътрешната логика в характера и традициите, наслоени през вековете. Това се получава с помощта на акцента и употребата на нови изразни средства – линия, обем, пластичност и колорит. Сред плеядата от представителите на „новото старо" в живописта са Владимир Димитров-Майстора, Цанко Лавренов, Златю Бояджиев, Владимир Рилски, Иван Христов, Иван Лазаров – в скулптурата, Васил Захариев – в графиката.

Художниците акцентират върху една нова философия, свързана с извечната тема за „майката-пазителка, закрилница и страдалница", което и обяснява „бумът" на селските мадони най-вече в творбите на Васил Стоилов и на Майстора. Носталгията или ренесансът на спомена за „величавото минало" е друга проблемна сфера в разглежданото художествено направление. Възраждането и неговата архитектура, характерните фрески и щампи от предходните столетия са обобщени до идеята на духовно оформен поглед за себе си в творбите на Цанко Лавренов. „Старият Пловдив", „Куршум хан", „Зографският манастир в Атон", „Ивайло в Търново" и други – теми, които той пренася и в творчеството си след Втората световна война. Иван Милев и Никола Кожухаров поетизират в платната си народни сказания и легенди. Иван Милев пресъздава приказното тайнство на образите и преданията в многобагрените композиции „Змейово либе" /1922 г./, „Задушница" /1923 г./, „Триптих /Мъглижкия манастир/", „Гъдулар", „Годеж" /1924 г./, „Врачуване", „Крали Марко", „Зимна приказка" /1924–1926/ и др. Възпитаникът на Френската академия на изкуствата Никола Кожухаров е повече сроден с фолклорната тематика. Произведения като „Слънчо открадва хубава Грозданка", „Мене ме, мамо, змей люби", „Кукери" и подобни на тях му донасят и Златния медал на изложението в Париж през 1937 г.

На широка популярност се радват пейзажистите, които доразвиват фигуралната композиция във философия на българската природа. Борис Денев, Петър Младенов, Иван Христов, Данаил Дечев, Никола Танев, Васил Бараков, Атанас Михов, Никола Петров, Никола Кожухаров и други остават неповторими образци в пейзажната живопис. Величие и хармония, божественост и недостъпност съжителстват и кореспондират с голямата идея за сътворението и човека[9]. Представителите на движението „Родно изкуство" стават официални изразители и на националната романтика, характерна за голяма част от творческата интелигенция след военното крушение. Мотивите обаче се запазват почти до следващата „военна авантюра" и поради тази причина не можем да говорим за категорична естетска платформа на творците на това движение. Сродява ги обиденото национално достойнство, издигнато в програмно мислене на иначе разнородни по жанр, похвати и естетически виждания художници.

По отношение на пластическия език на живописците през този период изкуствоведите съзират стремеж на художниците да се освободят от „оковите" на академизма на европейското изкуство и съответно да постигнат стилизация на формата, опростяване на цвят и обем и постигане на повече ефект. Аналогична е ролята на Иван Лазаров в скулптурата, който изгражда своя стил, определян от изследователите като декоративно-монументален, изхождайки от наследството на старите майстори-резбари от Възраждането, иконостасите и дървените тавани, изпъстрили не една къща и църква. Едновременно с това, благодарение на широките си познания като специализант в Академията за изобразителни изкуства в Мюнхен и при Х. Хан в Художествената академия в Дрезден, той осмисля пластичното богатство на средновековната и ренесансовата скулптура на страните от Средна Европа. Сред най-ярките му произведения в този период са скулптурите „Глава на селянин", „Бабичка", „Панагюрка", „Мома от Трекляно", „Почивка", „На пазара", „Средногорка" и др[10]. Подобно на Лавренов графикът Васил Захариев, специализирал в Лайпциг при А. Колба и Х. Мюлер, търси сюжети и вдъхновения от миналото, от пасторалната идилия, селската романтика: „Земенският манастир", „Старинна самоковска къща", „Рилски овчари", „Маринчо Бимбелов-Страшният", „Малинарки" и др.[11]

Добри Христов също е от представителите на художествената култура, свързана с довоенната епоха и пренесла в преломните години рефрена „родна песен нас навек ни свързва"[12]. Възпитаник на Пражката консерватория той прилага съвременните музикални постижения в областта на българската музика и наред с композиторската си дейност може да бъде определен като основоположник на родната хорова музика. Дълбоко свързан с фолклора, той издава през 1923 г. сб. „Македонски песни", резултат на дългогодишна проучвателска и събирателска дейност. Някои от композициите му са повлияни от тях и затова авторските му песни „Пирин планина" са близки по звучене с народните песни. През 20-те години той се насочва към образци от древни музикално-фолклорни области у нас – предимно Родопите, чрез които търси не само приемственост в музикалната интерпретация, но и цели да изведе на преден план повече красотата и жизнерадостта на многовековната българска музикална култура[13].

Движението „Родно изкуство" е обект на дългогодишни изследвания, обяснения, тълкувания. Дискусионни са и днес отстояваните от изследователите възгледи за неговото присъствие и въздействие. Това обаче доказва, че дори често взаимноотричащи се концепции синтезират в един пообобщен поглед към себе си света, свойствен за всяка национална култура, в това число и за българската[14].

2. Литература, изкуство и политика

Бързо променящият се свят след Първата световна война ражда нови естетически или пропагандни платформи, повлияни от дълбокото вътрешно преосмисляне на социални, политически и ментални поврати.

Една от най-популярните теми след войната е свързана с революцията в Русия от октомври 1917 г. Новата съветска власт внася коренни промени в традиционното културно развитие. Нейни апологети стават автори на наложилия се впоследствие термин „две култури". С този термин противопоставянето на „пролетарска" и „буржоазна" култура се превръща във водеща идеологическа конструкция. У нас почти веднага след преименуването на партията на тесните социалисти в комунистическа се започват спорове на страниците на сп. „Ново време" за предназначението на новия творчески метод в пролетарската култура. Разбирането за две култури вкарва в словесна конфронтация Иван Генчев, Георги Бакалов, от една страна, и Тодор Павлов, от друга, който още тогава твърди, че и „буржоазното изкуство" можело да съдържа прогресивни елементи. А „Работнически вестник" в края на 1922 г. съобщава, че се създава комисия

Зимни вечери. Христо Смирненски. Титул. Худ. Ал. Жендов – НЛМ

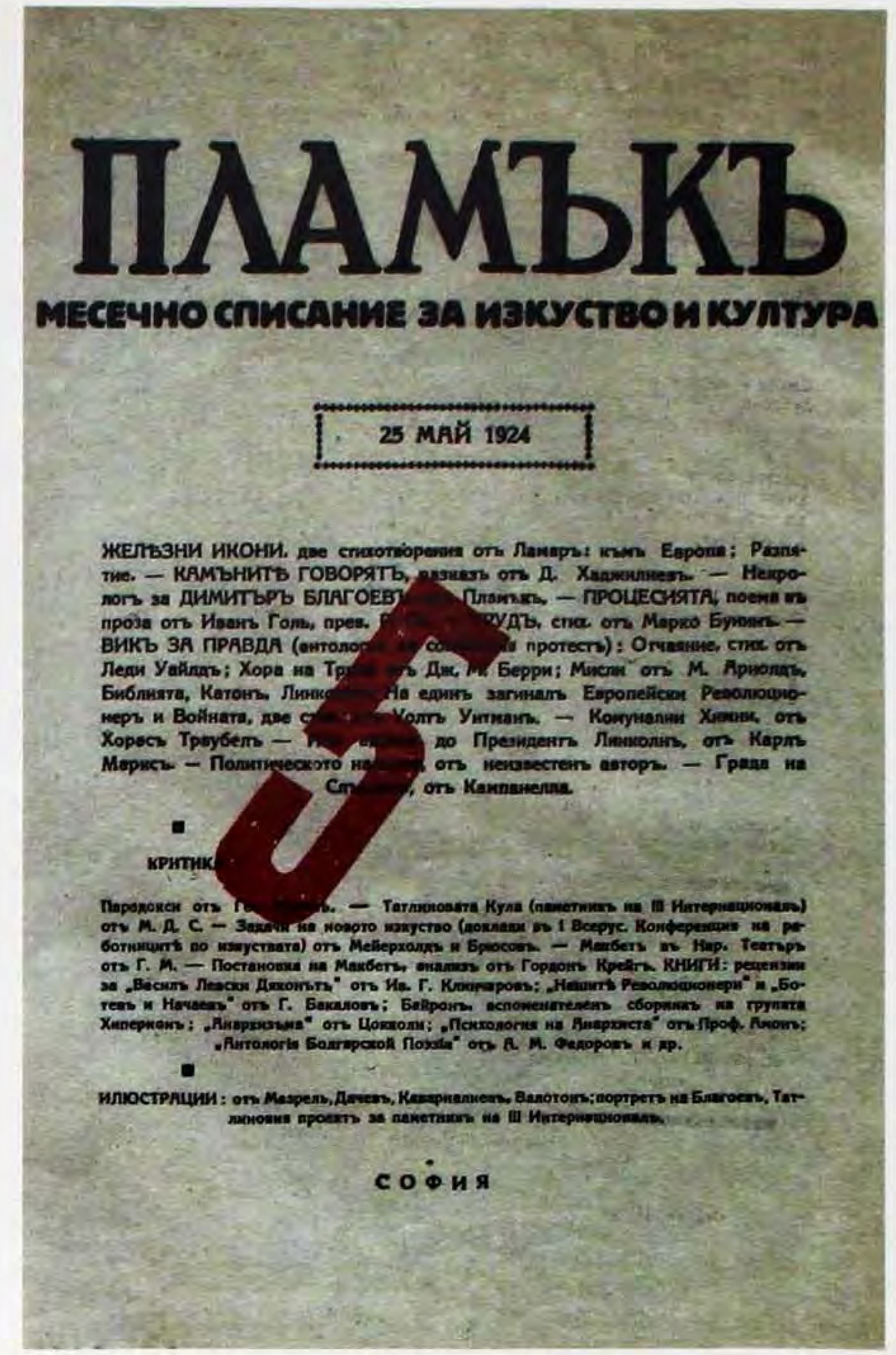
към ЦК на БКП с основна задача да направлява развитието на българската пролетарска култура.

Без да е идеологически подготвен от тази „нова теория на литературата", Христо Смирненски става поетът, възпял революцията в Русия. В контекста на художествената многопластовост на българската култура той се утвърждава с изострената си поетическа и социално-аналитична чувствителност. Родом от Кукуш /опожарен през войните/, той изживява отрано несгодите на бежанеца и още невръстен прегръща философията на живота и я превръща в свое верую. В разгара на Първата световна война, през 1916 г. Смирненски сътрудничи в списаното от Ал. Божинов, Д. Подвързачов и Р. Алексиев хумористично списание „Българан" /1916–1924/, където се подписва с псевдонима Ведбал[15]. Същия псевдоним използва и на страниците на „К,во да е", а през 1918 г. публикува първата си книга със сатирично-публицистично съдържание „Разнокалибрени въздишки в стихове и проза". В този жанр са написани и „Как ще си умра млад и зелен", „На гости у дявола", „Приказка за стълбата" и др. Изследователите на Смирненски изтъкват своеобразното естетическо съчетаване у поета на традицията и новаторството[16]. Емблематични още тогава са стихотворения като „Братчетата на Гаврош" – образи, съпътстващи обществата в различни исторически епохи и носещи характерологията на „недоразуменията" на „преходите". Впоследствие Смирненски се запознава с Крум Кюлявков и се присъединява към издаваното от него списание „Червен смях". „Жълтата гостенка" покосява рано поета и може само да се гадае, как този вечно непримирим темперамент, заявил гръмогласно „И ние сме деца на майката земя", възторгнал се от „северното сияние", би реагирал на последвалите политически и социални сътресения.

В очертаващата се поляризация сякаш прокоба надвисва над България с пламналия пожар в една февруарска нощ на 1923 г. в центъра на София. Още „ненавършил пълнолетие", Народният театър /открит тържествено и не без интелектуално противоборство през 1907 г./ изгаря като факла за два-три часа пред стъписаните и разплакани лица на софиянци. Институционален символ на българската художествена култура, той показва колко бързо идват бедите и колко дълготрайни и дълбоки рани могат да оставят те. Както по време на войните, така и след тях, театърът е националната светиня, където се пресъздават образи, извайни от големи драматурзи и актьори, внушават се нови идеи и позиции, сплотяват се и различни поколения, обществени и политически групи. „Към пропаст", „Хъшове", „Борислав" и „Ивайло" са връзката на театъра с Иван Вазов – най-поставяния български автор по онова време. Жизнеността на пиесите му е доказана и проверена от националната „температура" тогава. Тя естествено не отрича нито присъствието на Шекспир, Шилер или пък модерните автори на абсурда. И затова пожарът е и драма, и знамение, което по-чувствителните очакват с тревога. И то не закъснява. Когато в цяла Италия звучат възгласите „Да живее Мусолини!", а в Светска Русия – „Да живее диктатурата на пролетариата!", България осъмва на 9 юни 1923 г. с военен преврат, свалил от власт Александър Стамболийски. Превратът е приет противоречиво от интелигенцията. За издателите на сп. „Българан" това е едно справедливо дело, което слага края на един „тираничен режим". Самият Смирненски в предишните години иронизира Стамболийски в стихотворението си „Иде!", в което го оприличава като „Жълтият Христос". Реакцията на кръга около хумористичното списание е резултат от дългогодишна интелектуална „битка" със земеделците[17].

Превратът от юни 1923 г. и последвалото през септември същата година въстание мобилизира част от художествената интелигенция, която отново с помощта на словото, платното и плаката изразява отношението си към насилието, последвало от политическите амбиции на „свалени" и „възкачени". Без да се намесва в конкретни политически равносметки, основен за нея е въпросът за смисъла на изтреблението на българи от самите българи.

Септемврийската литература обединява творци от различни политически и естетически кръгове, с различна житейска и гражданска съдба. Гео Милев е само един пример за характерната за времето траектория. Той извървява пътя на своето творческо съзряване от родното си село Раднево /Старозагорско/ до редица европейски културни центрове. През 1914 г. пише от Лондон „Ден на гнева е твоят ден!", минава през битките на Първата световна война, в която е привлечен като командир на специална разузнавателна служба, тъй като е знаел близо десет езика, оцелял по чудо и придобил сериозна физическа травма, причина за множество операции в Берлин, той пръв се свързва с немските експресионисти и публикува в техните седмичници „Die Aktion" и „Der Sturm". След като се завръща в България през 1919 г., Г. Милев започва да издава списание „Везни", където развива идеите на експресионизма като едно от мощните течения на съвременния европейски авангард и със статията си „Фрагментът" разкрива същността на този сравнително нов художествен метод. Отначало той превежда немски последователи и изразители на експресионизма, но по-късно се появяват и български автори като Чавдар Мутафов, Боян Дановски, Николай Райнов, Константин Гълъбов, Атанас Илиев и др.[18] Сам поетът издава и първите си стихосбирки в жанра, където дава заявка за мощна изказна сила, очакваща едва ли не повод, за да избухне във вулканично творение.

Списание „Пламък". Факсимиле – НЛМ

Поемата „Септември" /1924 г./ е едно от най-значимите произведения на новата българска литература[19]. Гео Милев я обнародва в издаваното от него списание „Пламък", където сътрудничат още Хр. Ясенов, Ламар, Н. Хрелков, М. Марчевски, Г. Шейтанов, А. Страшимиров, превеждат се произведения на Р. Демел, В. Брюсов, В. Маяковски, Л. Андреев, Ем. Верхарн, В. Юго и др. „Десет трупа ... плъоснаха тежко в мъртвите мътни води на Марица" е картина, завинаги запечатана, неизтриваема, незабравима, същински експресионистична. В символ, макар и оспорван, се превръща и легендарният поп Андрей. И в свойствения на експресионистите триумф, авторът противопоставя на зло-

Кръгът „Златорог“ – кр. на 20-те години на XX в. – НЛМ. От ляво надясно: седнали на пода Й. Стратиев, Н. Фурнаджиев, Й. Стубел, А. Каралийчев; седнали на столове – Н. Лилиев, Д. Габе, Вл. Василев, Сп. Казанджиев, А. Каменова, Н. Райнов; прави – Г. Цанев, Вл. Полянов, Цвета Ленкова-Василева, Г. Райчев, Е. Багряна, Я. Янев, Ас. Златаров, Н. Шейтанов; втори ред прави – Д. Шишманов, Ч. Мутафов, Сим. Андреев

вещия погром своя възглас: „Септември ще бъде май. ... Земята ще бъде рай – ще бъде!“ И колкото внушително е самото произведение, толкова разтърсваща е и съдбата на поета впоследствие. Година тъмничен затвор, почти веднага след него се нарежда в поменика на множеството „безследно изчезнали“[20].

Антон Страшимиров е свидетел на въстанието, след като вече е преполовил един век. Написал е романите „Смях и сълзи“, „Смутно време“, „Без път“, „Вихър“ и др. Той е на 54 години, когато издава романа си „Хоро“. Обобщението „Клаха народа си, както и турчин не го е клал“ е Страшимировият протест срещу насилието, чрез който активният гражданин-народопсихолог се противопоставя на задаващата се взаимна ненавист в българското общество. Пръв по-внушителен симптом е именно Септемврийското въстание, предизвикало мощна реакция в художествена форма[21].

Младите автори също се изправят срещу насилието. Никола Фурнаджиев печата през 1925 г. „Пролетен вятър“[22]. Кървавата драма авторът представя с несъмнен езиков колорит, почерпан от народните предания и славянските митове. Наблюдава се сплав от несъвместими, противоречиви и взаимно изключващи се настроения и картини. Такава сплав представя и поемата „Сватба“ – една от най-закодираните дилеми между възторг и гибел, сватба и смърт – мотив, използван от поетите ни по време на войните, където обаче „врагът“ не е „сънародник“. Асен Разцветников се причислява към групата на творците, изразили протеста си към „вълчите зъби на кървав и страшен разгром“ със стихосбирката „Жертвени клади“ /1924 г./. Той сътрудничи и в списанието „Нов път“ заедно с Николай Хрелков, Крум Кюлявков, Ангел Каралийчев и др.

Септемврийската тематика се разработва и в последващи години. Крум Велков издава романа си „Село Борово“ през 1932 г., но той, както и публикуваните след Втората световна война произведения с подобен сюжет, са вече силно политизирани и изразяват свойствени за онова време „нагласи“ към „новия“ тип идеологически обременена литература.

Есента на 1923 г. и драмите, последвали от погрома, са пресъздадени и от някои художници. През 1926 г. Иван Милев рисува картината „Септември 1923 г.“, а някои от женските му образи, потънали в скръб от военните катастрофи на България, също се свързват от изкуствоведите и с въстанието. Александър Жендов илюстрира „Жертвени клади“ през 1924 г., Борис Ангелушев, тогава студент в Берлин, оформя издадената от Българското студентско дружество „Нарстуд“ поема на Гео Милев „Септември“ и под псевдоним Бруно Фук сътрудничи на много немски художествени списания.

През 1931 г. се появява игралният филм на режисьора Борис Грежов, посветен на въстанието. Това е четвърти филм на младия творец, „школуван“ в киностудиите на Виена и Мюнхен. Според проучени данни, Грежов е помолил първо Николай Хрелков да напише сценария, но той го пренасочва към белетриста Бончо Несторов. Главните роли изпълняват Кръстьо Сарафов, Иван Димов, Стефан Савов, Зорка Йорданова и други известни тогава български артисти. „Безкръстни гробове“ има няколко успешни прожекции, след което е забранен.

Драмите в българското общество не свършват със Септемврийското въстание и неговото потушаване. Едва преглътнало поредната национална орис, след по-малко от две години обществото се сблъсква с нов вид терор – този път „червен“[23]. Това е атентатът, дело на крайно леви комунисти в църквата „Св. Неделя“. В отговор на този нечовечен акт, започват масови арести на заподозрени в заговора или пък инакомислещи общественици. В двора на една софийска казарма е пуснат мотор, за да приглушава виковете на удушаваните с примка от тел жертви. Сред тях са Гео Милев, Христо Ясенов, Васил Карагьозов, Сергей Румянцев, Йосиф Хербст и др. Тези двустранни политически „актове“ настаняват в душите на творците и интелектуалците всеобщо разединение, болка и омерзение.

3. Традиция и новаторство

Независимо от всеобщата покруса, многопосочното неверие, разклатените ценностни отправни линии, отсъствието на водачи, а още повече на кумири, излязлото от войната българско общество има все пак една народностна опора и тя е свързана с името на наистина народния поет Иван Вазов. От всички страни – институционални и обществени – се издигат предложения за отбелязването на 70-годишнината на Вазов. Успоредно с трупането на „държавен стаж“, обществото има нужда от нов тип „легитимация“ и една от нейните изяви е свързана с юбилеите. Юбилеите се превръщат във важен фактор на социалната, политическата и културната история[24]. И макар да са в повечето случаи свързани донякъде с утвърждаването на „властническата“ роля на управляващите, Вазовият юбилей е по-различен. Той се организира от държавните културни институции, с които всички други културни сдружения, а също и личности от различни социални етажи, са съзвучни. Сякаш един такъв нов „културен оптимизъм“[25] е необходим на всички, изживели военните години с песните му и плакали заедно с него под балкона на неговия дом след вестта за „трагичния Ньой“.

Тържествата продължават два дни. Всяко училище отбелязва по свой начин празника, Университетът го удостоява с високото научно звание „Почетен доктор по славянска филология и литература“, Министерството на просветата награждава юбиляра с Орден за гражданска заслуга. На втория ден в Народния театър има две тържества – и сутрешно, и вечерно. Песни, прокламации и по едно действие от „Хъшове“ и „Към пропаст“ създават вълнуващо тържествено настроение[26].

Няма и година, след като множеството се стича, за да поздрави юбиляря, то се събира отново, за да изпрати поета към вечния му път. Последно надгробно слово държи поетът Кирил Христов – един от малкото пренесли „културната памет“ на нацията от края на XIX столетие почти до свършека на Втората световна война. По повод

загубата на литературния колос Иван Шишманов изтъква в една своя статия в швейцарското списание „Der kleine Bund“, че „едва ли България ще види скоро такъв всеобщо национален поет“[27].

Така в началото на 20-те години сякаш със загубите от войната новата българската култура губи още един от своите „ветерани“. И Вазов, както преди това Пенчо Славейков /1912 г./, Пею Яворов /1914 г./, Петко Тодоров /1916 г./ минава „в други полк“– във вечната българска класика, в която песните му „все ще се четат“.

Новото време между „традицията“ и „новаторството“ е разположено и между страниците на водещите списания „Златорог“ и „Хиперион“. „Златорог“ излиза от 1920 г. до 1943 г., с главен редактор и идеен вдъхновител – Владимир Василев. Съредактори са Николай Лилиев, Сирак Скитник, Спиридон Казанджиев. В списанието се печатат най-новите произведения на Й. Йовков, Г. Стаматов, Т. Влайков, Г. Райчев, Н. Лилиев, Св. Минков, Е. Багряна, Дора Габе, Асен Разцветников, Ем. Станев, Н. Райнов и др. Изобразителното изкуство и музиката анализират на страниците му Ив. Лазаров, Н. Райнов, Сирак Скитник, Н. Мавродинов, А. Протич и др.

При цялата условност на понятието „традиционализъм“ може да се смята, че именно „Златорог“ е списанието, придържащо се донякъде до неговите идеи. Сирак Скитник очертава тези идеи по следния начин: „Ний напълнихме градовете с фабрики и те сякаш покориха човека със своята безпристрастност, методичност, сякаш убиха у него обикновения творчески порив и желанието да запази своя индивидуалитет. В живота туй донесе безразличие, стадност и посредственост, в изкуството – индустрия: и животът и изкуството се приближиха към клишето... Това болезнено усилие на нашето време роди италианския футуризъм, английския имажинизъм, американския креатонизъм и универсалния дадаизъм.“[28]

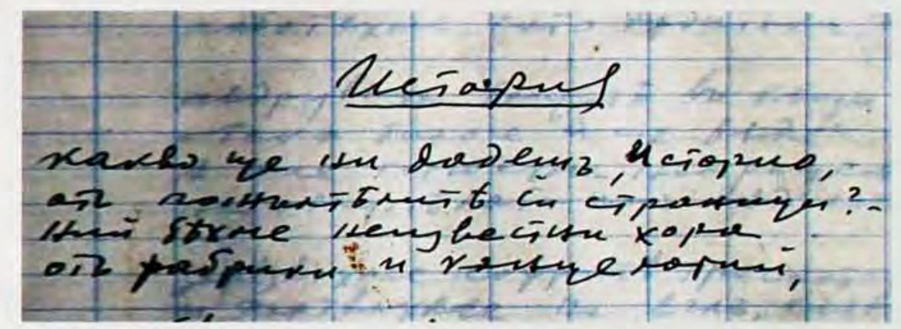
Колкото и консервативно да изглежда това твърдение, то изразява само част от идеите на списанието. Богато и разнородно, определяно от някои като еклектично[29], то е и основна трибуна за отстояване на утвърдени ценности. В задочен спор с Георги Бакалов Владимир Василев изтъква: „Уви, оказва се, че поетите не се създават с циркуляри. Декларацията на московските пролетарски поети дава девиза, но не може да даде вдъхновението.“[30] Списанието поставя редица същностни въпроси за бъдещето на художественото слово, за нашето културно битие, за предназначението и призванието на „Нашата интелигенция“[31] – поредица на Боян Пенев, започнала да излиза през 1924 г.

Първоначално „Златорог“ няма дори и помещение. Владимир Василев събира материалите от авторите на различни места – кафенета, сладкарници или пък в тясната си кухня. Факт, потвърждаващ мотива за „културния патос“. Чак през 1922 г. редакцията се установява в зимната градина на Алказар: „стъклена конструкция, плетени столове, джапонски платна от Сирака“ – не без гордост описва интериора Вл. Василев на Николай Лилиев, намиращ се по това време във Виена. Историците на литературата смятат принадлежността на Лилиев към кръга „Златорог“ за голям успех на главния редактор. Макар и символист, поетът не се ангажира с „Хиперион“ и това дава допълнително самочувствие на Вл. Василев, определящ себе си и списанието като център на художествеността, около който гравитират други естетски кръгове, на които той гледа понякога с високомерие. Мястото на Лилиев тук е и поради огромната култура, която притежава, последователният му възглед да бъде извън всякакви групировки, да не натрапва своето виждане за литературата, да бъде някак встрани, тихо съзерцаващ и далеч от конфликтите на деня[32].

Оформил се като лирик още в довоенното поколение на „младите“ с Димчо Дебелянов, Димитър Подвързачов, Пею Яворов и други, в края и след Първата световна война Лилиев издава стихосбирките „Птици в нощта“ и „Лунни петна“ – тъжни откровения на самотник, задаващ си въпроси за съвършенството на духа и победата над „хищното изтребление“[33]. Поетичният му талант проличава и в преводите на френски, английски, немски и руски класици и съвременници, поети и драматурзи. Последователния възглед за посланията на изкуството той отстоява и чрез упоритата си работа като драматург на Народния театър от 1934 г., където поставя пиеси на Шекспир, Корней, Метерлинк, Хофманстал, Ибсен и пр.

Йордан Йовков заявява литературното си присъствие през първите години на XX в. Особено категорично се свързва с националната култура по време на войните, когато е кореспондент на в. „Военни известия“, събира множество сюжети и пресъздава неповторими художествени образи при екстремални условия. Тогава и изкристализира дълбоко човешкото му отношение към различни житейски съдби, особено драматични в преломните години. През 1920–1927 г. Йовков е на работа в българската легация в Букурещ и непосредственият му контакт с културата на северната ни съседка дообогатява творчеството му с нови мотиви и идеи. Той поставя общовалидни въпроси, свойствени на различни социални групи. Отсъствието му от България и носталгията по родината сякаш се компенсират от силно родолюбиви произведения, в които почти всеки герой има свой прототип и то най-вече из средите на българското село. Селската тематика при Йовков /а също и при Елин Пелин, Тодор Влайков и др./ не може да се свързва с

История
Какво ще ни дадешъ, Историйо,
отъ гигантскитѣ си страници? –
Ний бѣхме неизвѣстни хора
отъ фабрики и канцеларии,

Членове на литературния кръг „Хиперион“, 1928 г. – седнали: Ив. Радославов, Моис Бенароя, Теодор Траянов /от ляво надясно/; прави: Вичо Иванов и Мирослав Минев

„Развигорците“ Ел. Пелин и Ал. Балабанов. Шарж. Худ. Ал. Божинов – НА-БАН

Поетът Никола Вапцаров – НЛМ

Ръкопис на стихотворението „История“ от Н. Вапцаров. Оригинал – НЛМ

разгледаното по-горе и характерно за това време движение „Родно изкуство“, защото се разкриват много противоречия на модерното време, без да се търси внушение чрез идеализация. Носталгията към отминаващите и забравени патриархални нрави е част от един културно-исторически поглед, отправен от творците не само у нас, но и в много други европейски страни. „Нова Европа“ навлиза в противоречие със собствените си ценности и това се отразява върху промяната не само в бита и по-

рядките, в патриархалността и традиционността, но и в краха на една и появата на друга менталност и художествена философия.

През 1927 г. в Букурещ Йовков пише „Старопланински легенди“ – десет разказа, свързани с миналото, в които с изключително гъвкав и жив език, митичното и реалното се срещат на големия път на любовта – житейска, пламенна, човешка.

Успехите на Йовков му носят бърза слава още приживе и е преведен в няколко страни – още в края на войната е на страниците на немския сборник, съставен от Рода Рода, „Страната на розите“ с разказа си „Българка“. Следват преводи в Естония, Чехия, Италия. Успоредно с тях Йовков се настанява и в европейската литературна критика[34]. През 30-те години той дообогатява тематично и жанрово творчеството си, пише „Чифликът край границата“, „Приключенията на Гороломов“ /хумористичен роман/ и драмите „Албена“, „Обикновен човек“, комедията „Милионерът“ и др.

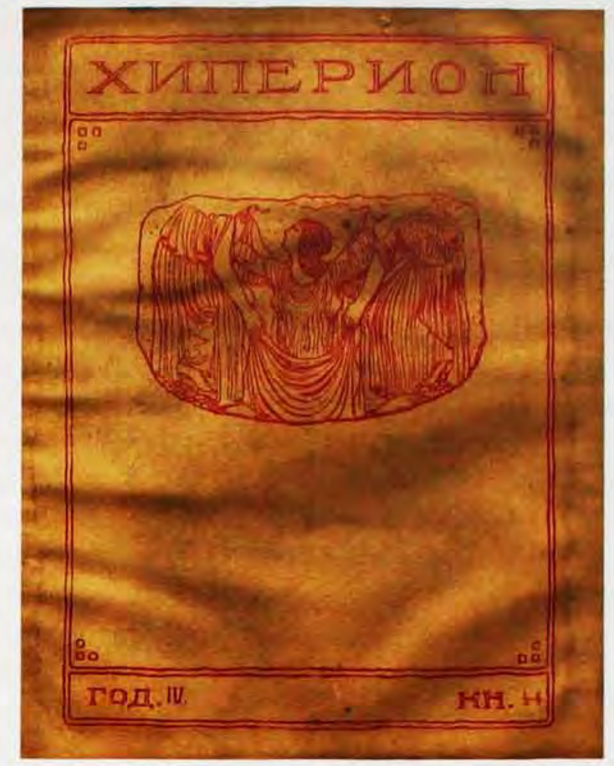
Елин Пелин също е отдавна познат на българските читатели и подобно на Йовков е една от „визитките“ на новата българска литература. Написал преди войните „Гераците“, през 1922 г. той издава втората повест – „Земя“, в която подновява теми, свързани с модернизацията и новото време. Земята е връзката на човека с природата, чрез нея авторът търси хармонията. Би било обаче погрешно да се твърди, че Елин Пелин е носталгично настроен към идилията на селската романтика писател. Това, че той разглежда взаимоотношенията в едно или няколко селски семейства на фона на бързооборотните технически, икономически и социални промени не го прави привърженик на „старото“ и безвъзвратно „изгубеното“. Защото точно между двете повести – през 1917 г. – той издава „Пижо и Пендо“ – непретенциозни, но много популярни хуморески в стихове и проза, където на романтичната представа за българския селянин /в случая шопите/ се противопоставя истинската същност на примитивния понякога и доста суров живот на свързания със земята българин.

Характерно за творчеството на Елин Пелин от края на Първата световна война е и посланието към децата, на които подарява с много хумор и веселие голямо по обем творчество. Той продължава да редактира детското списание „Светулка“ /1904–1944/, издава „Правдата и кривдата“ /1920 г./, „Песнички“ /1927 г./ и други приказки и разкази, стихотворения и различни весели случки, с които ненатрапчиво учи децата на добродетели като труд, старателност и прилежност, за да достигне през 1931 г. до „Поточета бистри“ и до фантастичните романи „Ян Бибиян“ /1933 г./ и „Ян Бибиян на луната“ /1934 г./[35].

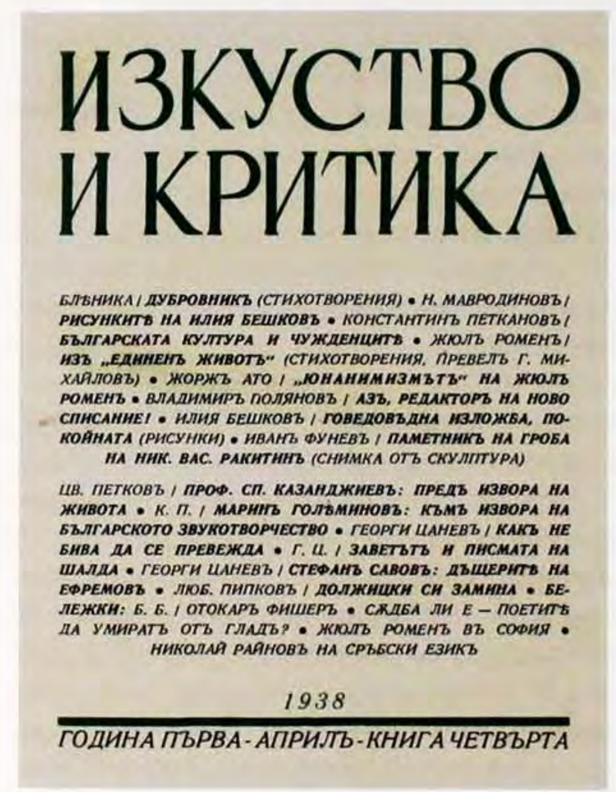
Заедно с Д. Б. Митов, Т. Боров, Г. Цанев, Ал. Паскалев Елин Пелин участва в редактирането и на в. „Развигор“ – литературен лист, заемащ значимо място в художествената периодика от 1921 до 1927 г. Основната идея принадлежи на знаменития ерудит Александър Балабанов, който е и негов главен редактор през цялото време. „Развигор“ представя една широкоспектърна палитра на художествената литература и то не само на български творци. Вестникът е предназначен за добре подготвената ни публика, познаваща имената на Достоевски, Брюсов, Гьоте, Мопасан и други, а също и много български писатели – от Възраждането до съвременността. Популяризира също и изкуството на наши и чужди артисти, художници, музиканти, редовно осведомява за значими художествени събития, а илюстрованата културна хроника прави вестника съзвучен с подобни в други страни[36].

Изданието и неговият главен редактор не се нагаждат към новия правопис на земеделците и продължават да печатат „както са ги учили“ старите професори в гимназиите и университета. Даже изразяват почуда, че „Златорог“, въпреки протестите на редакторите му срещу реформата на Стоян Омарчевски, е преклонил глава и следва новите езикови разпоредби[37]. Не са склонни да приемат и част от модернистичните направления в изкуството. „Ако в литературата дадаистите са постигнали върха на умопомрачението – четем в първата годишнина на вестника, – в живописта те са отвратително нахални. Върху техните „картини“ ще видите залепени сарделени кутии, парчета хартии, мръсни боклуци, счупени спринцовки, тантели от дамски гащи, парчета огледала, коси, етикети от аптекарски шишета, рецепти – целия боклук на една венерическа клиника...“[38].

Жанровата и тематична уплътненост на художественото творчество между двете световни войни се потвърждава и от литературата за деца. Детските писатели си поставят нови нравствени въпроси. Докато в XIX и началото на XX в. децата са били вечно поучавани, с назидателно-строг тон им се внушавало послушание и подчинение, то сега към тях се подхожда с много топлота, събеседва

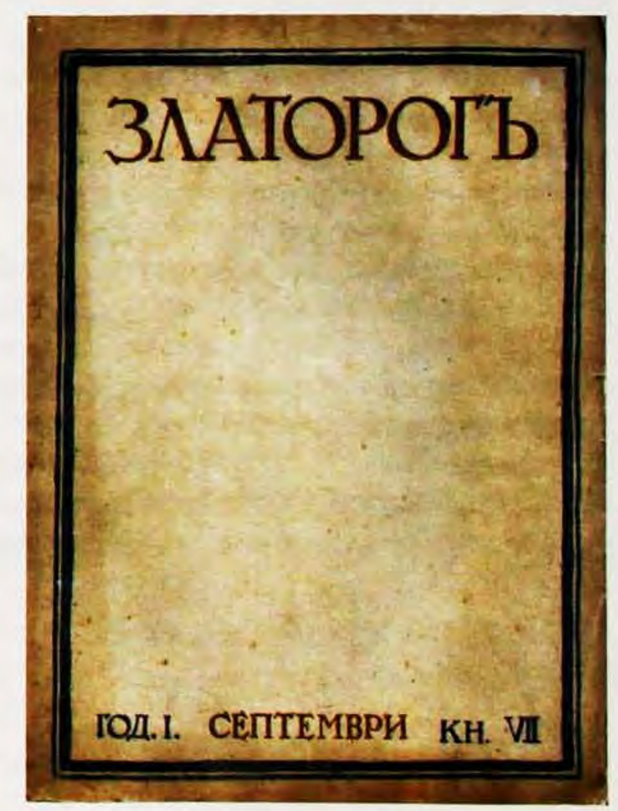

Факсимилета на литературна периодика и глави на вестници от 20-те–30-те год. на XX в. – НЛМ

се като с равностоен. Елин Пелин се шегува с децата или пък им разказва случки, където поуката не е натрапена. Но когато една жена се докосне до детското сърце, топлината вече има други измерения. Дора Габе се появява в българската литература още през 1908 г., когато в сп. „Мисъл“ се публикуват нейни стихотворения. От незаменимите ѝ лирични „Теменуги“ до следващата стихосбирка „Земен път“ минават две десетилетия. През това време тя превежда полски поети, задава си редица граждански въпроси, изживява като дъщеря на Петър Габе целия военен период с болка и тъга. През 20-те години тя се посвещава на децата. Първата ѝ детска книжка „Малки песни“ /1923 г./ е посрещната ласкаво от читателите. През следващата година издава „Някога“ – сборник с разкази за света, през очите на едно дете. В тях поетесата показва на българския възрастен, колко различен и правдив е още неопороченият свят на малките. През 1927 г. пише и роман за юноши „Малкият Добруджанец“ – тема дълбоко лична, подобно на Йовковата драма за откъснатата Добруджа и свързаните с това всякакви несгоди на малки и големи.

Екатерина Ненчева, Мара Белчева и Дора Габе, които вече са издали книги и са познати на българския читател, са безспорни фаворитки в българския културен женски елит до Първата световна война. В 20-те години стартира още едно силно женско присъствие – Елисавета Багряна /Елизабета Белчева/. Лириката ѝ е характерна с „особена виталност, дълбок вътрешен порив, бурно и силно изживяване“. Багряна бързо заема равни с предшественичките си позиции и стремглаво навлиза в художествения свят на междувоенна България. Още когато започва да печата през 1921 г. във „Вестник за жената“, тя е определена като изключителен талант. С появата на първата ѝ книга „Вечната и святата“ /1927 г./[39] тя става едно от водещите имена в поезията. И не случайно в редакцията на сп. „Златорог“ получава своя литературен псевдоним. Багряна – пъстроцветие, колорит, топлина. Основни мотиви в лириката ѝ са подтисканият с векове порив на жената към свободно разгръщане на жизнени и творчески сили. Багряна се превръща всъщност в символ на освободената българка, която чрез много финес, а не декларативни пориви за еманципация, показва силно присъствие, което не може да не бъде забелязано. Багряна упорито се бори с предразсъдъците от миналото и еснафството, отхвърлила ги още от студентската скамейка в Софийския университет[40].

Лириката на 20-те години би била едностранчиво представена без Атанас Далчев. Роден в Солун през 1904 г. в семейство на интелектуалци /баща му е бил учител в Солунската гимназия/, Далчев се преселва с близките си в София след Балканските войни. След първите си публикации в сборника „Мост“, издаден заедно с Димитър Пантелеев и Георги Караиванов през 1923 г., младият поет сътрудничи в сп. „Хиперион“, „Демократически преглед“, в-к „Изток“, където помества стихотворения, статии, критически бележки. И в двете му стихосбирки – „Прозорец“ /1926 г./ и „Стихотворения“ /1928 г./ се долавят силни вътрешни конфликти. Подобно на Багряна той изживява мълчаливо драмата си и признава колко страшна и мъчителна е вътрешната борба между съвест и слабост да се противопостави на насилието и жестокостта. Тези изповеди срещаме в редица стихотворения като „Метафизически сонет“, „Нищий духом“, „Молитва“, „Съдба“, „Повест“, „Дяволско“ и пр.[41] През 1926 г. Далчев заминава при брат си скулптора Любомир Далчев в Рим, откъдето се връща с нови естетически и мировъзренчески виждания, обогатен от лекциите по история на изкуството, които е посещавал. В новата българска литературна критика Далчев е определян като диаболист. Поради първоначалните му връзки с „Хиперион“ той традиционно е свързван и със символистите, но всъщност, възвръщайки българската поезия към предметната образност, той я оттласква от символизма.

През 1927 г. заедно с Димитър Пантелеев, Чавдар Мутафов, Константин Гълъбов, Светослав Минков и други започват издаването на собствен вестник – „Стрелец“, поставяйки началото на литературния кръг „Стрелец“ – своеобразен „мост“ между полярните „Златорог“ и „Хиперион“. Симпатизират и на „Родно изкуство“, като подкрепят плодоносното верую за „синтез“ на „родно“ и „европейско“[42]. „Родно изкуство не ще рече да пишеш само за хармани, гайди и бъклици... Ние сме за една родна литература, приобщена към ценностите на Запада, изникнала под западно влияние... Ние искаме да бъдем писателите на новото време: българи и все пак европейци“ – четем в платформата на новото литературно движение. Авторът, Константин Гълъбов, не случайно отправя тази „тезисна“ статия предимно към младите, на които той се уповава и разчита[43].

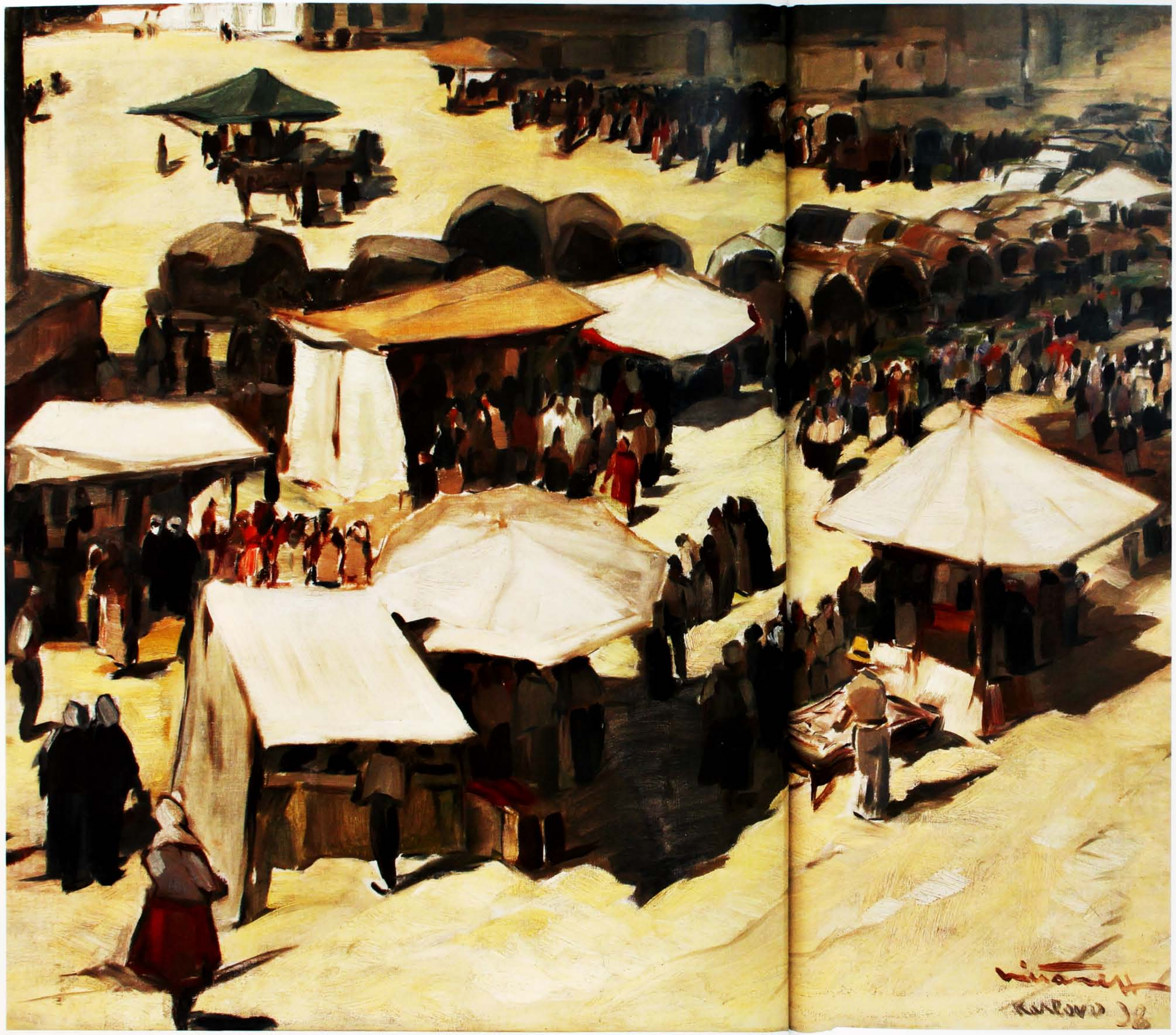
„Хиперион“ е месечно литературно списание с близо десетгодишен живот /1922–1931/. Негови редактори са Иван Радославов, Теодор Траянов и Людмил Стоянов. Основната естетическа платформа на издателите му е закъснелият символизъм. Автор на една от първите съвременни истории на литературата[44], Радославов е и идеологът на българския следвоенен символизъм в книгите си „Идеи и критика“ /1921–1939/ и „Портрети“ /1927 г./. На страниците на издаваното от него списание в един от първите му броеве той пише, че за българската литература символизмът „се равнява на откриването на един нов свят“[45] и че „взима красотата, там, където я намери“[46]. А Людмил Стоянов си задава следните въпроси, защитавайки „неоромантизма“: „Как се отразява крушението на културата върху развитието на изкуството? Труден въпрос, интимен и затова двойно по-мъчителен! Във всеки случай, освободено от веригите на формалното, изкуството дири пълнота и свежест. То се изразява във форми, които бихме могли да наречем неоромантизъм, с цвета на всичко мощно и сочно, що ни е завещало миналото. То се ражда все още от символичното начало, но тук символът не е вече цел, а само средство. То страни от индивидуализма, но страни също и от колективизма. Не „аз“ и не „ние“ – а нещо извън това, нещо космическо, вселенско. Човекът и светът – ето обекта на новото изкуство: човекът сам по себе си, свободен от всяка догма и прислонен към първичните съсци на земята, и светът, неговото изначално отечество.

В този бунт на духа е залогът на бъдещето; от него ще дойде истинското освобождение... Може би в това чувство на единност на нещата в Бога лежи тайната на живота, може би то е тъй дългоочакваната и вече мъждееща на хоризонта пътеводна звезда!“[47]

Тези твърдения окуражават идеолога на „Златорог“ Вл. Василев да влезе в остра полемика с „Хиперион“ и да го окачестви като едно закъсняло явление в българската художествена литература. От своя страна големият литературовед, етнограф, фолклорист и общественик Михаил Арнаудов се намесва в спора, като заявява, че в литературата, особено в нашата, не би трябвало да има школи и застава на позитивистични позиции – доказва го и с творчеството си и отстоява традиционализма в литературата. Радославов пък, в стремежа си да защити естетическото си верую, продължава да настоява, че всичко, което е извън символа се „губи в сянката му“ и смята, че застъпваната от него теза не защитава някаква „школа“, а е водещо направление[48].

Каквито и да са тези, докъде състоятелни и докъде несъстоятелни спорове, важно е едно: след Първата световна война българската художествена литература е в ново естетическо пространство и самата разнопосочност в търсенето на нови естетически критерии е доказателство за коренната промяна, настъпила не само в съдържателната същност на литературата, но и в нейната художественост. Това я прави безспорно съзвучна с общите тенденции в европейската култура и с основание може да се твърди, че 20-те години предопределят модернизма в художественото творчество у нас. Става дума не само за директно общуване с чужди култури, а и за съизмеримост в сюжет, пластика и начин на изображение. Самите заглавия и псевдоними заедно представляват манифеста на новата българска литература, представена в алегории: „развигор“ означава топъл пролетен вятър; „хиперион“ е с амбицията за нещо „свръх“, над средното равнище; а „златорог“ – златен рог на изобилието, буквално тълкувано. Легендата има обаче още по-дълбок смисъл. Златорогът, който пазел ревниво съкровището между златните си рога, при посегателството на алчния ловец, се превърнал в цвете. Посетите духовни богатства са неувяхващи. Тази е обединителната мотивация на писатели и поети от Лилиев до Багряна – заедно да сътворяват новата модерност на българската следвоенна култура. Това пъстроцветие е основа за една още по-силно заявена воля за художественост в следващото десетилетие – още по-политизирано и още по-творческо. През 30-те години, когато споменът от войните продължава да е пресен, политическото противопоставяне „Изток“ – „Запад“ се отразява и в художествената култура[49]. Кръговете около „Развигор“ и „Хиперион“ се разсейват и „Златорог“ остава водещ естетски център. Той излиза почти до края на Втората световна война и Владимир Василев умело отстоява заявените си намерения – да бъде истински свързан с художествеността. Няма по-значимо културно събитие у нас или в света, което да не е било отразено на страниците на списанието. То е един културен мост, по който преминават различни творци, от различни посоки и с различни художествени платформи.

На полярна, не само географски позиция, в художественото пространство е разположен „Работнически литературен фронт“ /„РЛФ“/ – седмичен литературен вестник, обединяващ група млади писатели и художници-комунисти, „приятели на Съветския съюз“. Идеята за „двете култури“, афиширана през началото на 20-те години, вече е преминала границата на родината на болшевишките

идеолози, а лозунгът „пролетарият няма родина“ се интернационализира в пролетарската култура, намерила мощни поддръжници във Франция, Испания, Германия, Унгария и другаде. Българската крайно лява интелигенция не е изключение и обединена най-напред около „РЛФ“, а сетне около „Кормило“, пропагандира на страниците си новата естетическа платформа, придобила впоследствие известност като „социалистически реализъм“. „РЛФ“ е легално издание на комунистическата партия от 1929 до 1934 г. и в него сътрудничат Хр. Радевски, Н. Ланков, П. Буюклиев, А. Тодоров, Л. Огнянов-Ризор, Г. Караславов, Г. Бакалов, Т. Павлов, Ив. Руж, Ал. Жендов, П. Вежинов, А. Гуляшки, Мл. Исаев, Ст. Венев, Л. Пипков и др. Още в първия брой става ясно, че вестникът робува на сектантските идеи за „безпощадна война против буржоазната литература и изкуство“[50]. Покрай художествените изяви на споменатите автори, РЛФ помества и произведения от българската класика, но на страниците му най-вече са застъпени произведения на Горки, Маяковски, Фадеев, Шолохов и други, издигнати още тогава в еталон за подражание. Независимо от идейно-естетическата платформа и различната за отделните автори художественост, най-уязвимата страна на творците от това направление остава категоричността в противопоставянето. То дава тласък на последвали мощни спорове „за“ и „против“, които прилагани в художественото творчество, водят до разделение на националната култура. Сляпото следване на измислен „партиен подход“ тласка пропагандираната „нова“ култура към схематизъм. Програмността и площадността е онази отблъскваща характеристика, която я дистанцира от останалата интелигенция, дори и с по-леви или либерални възгледи. Стига се до там, че във вулгарно-сектантските си вдъхновения, редакторите на РЛФ обявяват за „буржоазни“ творци като Ив. Вазов, П. Яворов, Д. Дебелянов и др. Затова още тогава читателският кръг на вестника е силно стеснен и бързо изместен от друг вестник на писателите-комунисти – „Кормило“.

„Кормило“ е седмичник за литература, изкуство и критика, също легално издание на БКП. Излиза само две години 1935–1936 г. и на страниците му се срещат имената на още тогава заявилите принадлежността си към комунистическата партия Н. Вапцаров, Л. Стоянов, Г. Караславов, Н. Хрелков, Хр. Радевски, М. Грубешлиева, Ламар,

Пазар в Карлово, 1938 г. Худ. Никола Танев – МБНБ

Мл. Исаев, Св. Минков, Ал. Жендов, Н. Шмиргела, Вл. Топенчаров и други – повечето от тях водещи творци в годините след Втората световна война. Вестникът наред с идеите на „новия художествен метод“ публикува и много преводни произведения на световната художествена класика, не противопоставя така остро както „РЛФ“ доказалите се и проверени от съдника-време образци и на нашето изящно слово.

30-те години са характерни и с това, че много творци минават различни амплитудни обществено-идейни и естетически „изповеди“. Такъв е примерът с Людмил Стоянов /псевдоним на Георги Ст. Златарев/. Той сътрудничи на „Кормило“, но сам издава вестниците „Щит“ и „Литературен преглед“. От духовно-съзерцателното начало в найранните му стихове той преминава през „омаята“ на неоромантизма и символизма, а след като загубва един от най-близките си другари и съмишленици – Гео Милев – постепенно се приобщава към „най-лявата част на интелигенцията“. Повести като „Сребърната сватба на полковник Матов“ /1933 г./, комедията „Вълците пазят стадото“, сборника с разкази „Болно сърце“ /1938 г./ и други демонстрират това по безспорен начин. Той участва и в международните конгреси на писателите в защита на мира и културата в Париж 1935 г., в Мадрид и Валенция през 1937 г., посещава два пъти и Москва като гост на Съюза на съветските писатели.

Никола Вапцаров е безспорно една от найизявените личности на художествената култура през 30-те и 40-те години. Роден в Банско през 1909 г., израснал с детския спомен от войните и започнал съзнателен живот в освободената Пиринска Македония, той е сред многото младежи, запленени от „идеите на октомври”. Възпитан в патриархален дух, в семейство на високо образовани и заможни българи, Вапцаров минава различни житейски и художествени етапи в развитието си. Още като ученик е устремен „Към светли идеали!“[51] и с този призив във в. „Борба“ очертава началното си верую, превърнало се в повинност и съдба. През следващото десетилетие поетът сътрудничи на в. „Нова камбана“, участва в литературни конкурси на радио София, все по-активно се ангажира с лявата интелигенция, подкрепя идейно и художествено Испанската гражданска война. След това Вапцаров убедено подкрепя дейността на БКП, продължава да твори и да задава въпроси за любовта, отечеството, борбата, справедливостта, прогреса. На повечето от тях животът му дава горчиви отговори – отнема му бащата, сетне непълнолетния син, предават го приятели и съмишленици, изтезават го политически противници.

Поради насила прекършения му живот Вапцаров остава в културната ни история с една единствена, приживе издадена стихосбирка – „Моторни песни“, 1940 г. Присъдата „Разстрел без право на обжалване“ на 23 юли 1942 г. поставя началото на множество дискусии в последвалата литературна книжнина. „Съдбата“ сякаш дава втори шанс на българската „История“ и първият изстрел „го оставя жив“, но тя, „Историята“ не се възползва от „Съдбата“ и следва втора команда за стрелба. Вапцаров намира сили да се сбогува с любимата си съпруга Бойка с „Прощално“ и да напомни на народа си, на който гордо е заявявал „Имам си родина“, че „са се обичали“ с „Борбата е безмилостно жестока“ . И дали за преждевременно отнетия живот на поета непростима вина носят управници, монарх, пишещи събратя или пък идейни противници е толкова значим въпрос, колкото и въпросът за взаимното унищожение на българите, белязъл целия междувоенен период[52].

Втората световна война отново изправя българските интелектуалци пред избор. Малцина са онези от тях, които подкрепят реваншистките настроения в общественото и политическото пространство и то не защото не желаят да видят отечеството си обединено, а поради спомена от предишните катастрофи и травмите, нанесени на българското общество от войните. Още повече, че масовите антивоенни настроения в света стават с всеки изминат ден все по-мощни и активни. Не са без значение също така развяващото се от „Изток“ на „Запад“ знаме на „пролетарския интернационализъм“ и директивите на Коминтерна. България става арена на противоположни и едновременно сходни влияния. И ако процесът срещу Вапцаров се е командвал от Берлин, както твърдят съвременници, то съдбата на българските интелектуалци след войната ще бъде често определяна в Москва.

4. Приноси в изобразителното изкуство. Културни дейци в България и в емиграция

Новите творчески виждания, родени след войните 1912–1918 г., са още по-забележими в изобразителното изкуство, особено ако си припомним колко трудно си пробива път идеята да се открие в България Художествено училище през 1896 г. Четвърт век по-късно през 1921 г. то вече е Художествена академия, около която са групирани няколко поколения художници и представители на различни художествени стилове. В художественото пространство, дори и да е водещо направлението „родно изкуство“, еклектизмът е особено характерен. В ателиетата на художниците и в картинните галерии съжителстват течения като експресионизъм и кубизъм – Бенчо Обрешков, Васил Бараков, Иван Ненов, Кирил Цонев и други със заемки от българското народно творчество, опиращи както до сюжета, така и до стиловите и техническите похвати. Заявяват се и творци, обърнали поглед към социалната тематика – художниците Петър Младенов, Стоян Сотиров, Борис Иванов, Стоян Венев, Пенчо Георгиев, скулпторите Николай Шмиргела, Васка Емануилова, Иван Фунев, графиците Александър Жендов, Веселин Стайков и др. Новите социални идеи застъпват още Илия Петров, Илия Бешков, Ненко Балкански и др.

И докато художествената литература може да стане достояние на читателя сравнително бързо – още с публикуването на дадено произведение, то посланията на художниците стигат до адресата едва, когато са окачени в картинните галерии. Само така могат да се оценят приносите и всичко онова, което обособява художниците като част от интелектуалния елит на нацията. Художествените изложби са отдавна вече ежедневие в културния живот на страната. По-значимите постижения периодично се откупуват от Народния музей или пък от някое министерство. Още по-чести стават обаче международните общувания – доказателство за нараснал престиж и реципрочност в творческите търсения и художественото умение на младата ни живопис. Преди войните наши художници участват със свои картини в изложби в Белград, Загреб, Париж, Мюнхен, Венеция, по преценка на специално жури. През 1916 г. в Künstlerhaus в Берлин се организира самостоятелна военна изложба на български художници, намерила възторжен отзвук в немския печат, поощряващ амбицията на българските автори, без да робуват на западноевропейските стилове, да са съзвучни с изкуството на XX в.

В периода между двете световни войни Министерството на народното просвещение изпраща на специализации във Франция, Италия и Германия редица български творци, доказали чрез конкурс своя талант. Това са Иван Лазаров, Илия Бешков, Ненко Балкански, Иван Ненов, Илия Петров, Боян Петров, Веселин Стайков, Иван Фунев, Георги Попов[53]. Тези имена не са и малка част от големия поток художници, заминали да изучават „високото“ изкуство в европейски центрове и в САЩ. Някои от тях оставят трайна диря по време на пребиваването си в чужбина и още тогава представят свои произведения в различни галерии, откриват самостоятелни изложби или пък рисуват на прочути места – като Монмартр или пиаца Навона, където при късмет са забелязвани от специалистите и ценителите. Други участват впоследствие в конкурси от родината и получават заслужено признание, какъвто е случаят с Константин Щъркелов в Париж.

Много български художници остават в различни държави, но независимо че лесно намират именно чрез изкуството пътя към интеграцията, се превръщат в своеобразна българска емблема в страната-приемник. Името на България често се свързва с тях. Нещо повече, домовете им са своеобразни културни центрове, което особено улеснява общуването между творците. В разглеждания период такава фигура е Никола Михайлов. Още в зората на XX-то столетие той открива в Мюнхен частно училище по рисуване. Решен непременно да успее, се премества в Берлин и там щастливата звезда изгрява. На една изложба той се запознава с граф Щвайниц, рисува по-късно жена му и дъщеря му. И от този момент, както художникът сам споменава, започва големият му възход. Той бързо се превръща в портретист на политическия и военния елит в Германия и извън пределите ѝ. През 20-те години Михайлов организира приеми – понякога до 300 души, на които се събират „дипломати, министри, художници, писатели, видни индустриалци“[54]. Неговата популярност бързо нараства и за талантливия българин научават и в Латинска Америка, където той се озовава по покана на един чилийски дипломат. През 1924 г. заминава по препоръка на министъра на външните работи на САЩ за Ню Йорк, рисува видни личности, чиито картини показва в самостоятелна изложба. Той живее по половин година в Берлин и в Северна Америка до 1930 г., а на следващата година прави две изложби в Рим и в Париж[55]. Славата му е безспорно много широка в географска и художествена посока. Но както самият Никола Михайлов споделя, каквото и да прави, където и да отиде, едно нещо му е било най-скъпо – „милото Отечество“[56]. Своеобразно признание за този, макар и възприеман като „салонен художник“, е честването на 50-годишнината

Българският павилион на XXIII биенале на изкуствата. Венеция, 1942 г. – ЦДА

Скулпторът Кирил Шиваров /първият вдясно/, автор на седящите фигури на братята Евлогий и Христо Георгиеви пред СУ „Св. Кл. Охридски“. На снимката: момент от изнасяне фигурата на Хр. Георгиев от ателието на скулптора – БИА-НБКМ

Честване на 60-годишнината на поета Кирил Христов. Прага, 1935 г. Юбилярът е последният седнал вдясно – БИА-НБКМ

му в Берлин. Там се събират повече от 600 представители на политическия, военния и аристократичния елит, а фирмата, която организира тържеството, кани да пеят българските оперни певци Петър Райчев и Христина Морфова[57]. Ако трябва да говорим за разрасналото се „европейско“ зачитане, то творчеството и известността на Никола Михайлов са блестящ пример.

Същото важи и за Васил Стоилов. Възпитаник на Цено Тодоров, през 1927 г. той спечелва за картината си „Гостенка“ голямата награда на Министерството на народното просвещение. През 1930 г. с конкурс за двугодишна специализация в „странство“ заминава за Париж. Там участва със свои творби в Есенния салон и в Салона на френските художници и получава през 1932 г. почетно отличие за картината си „Селянинът със стомната“. Във френската столица Стоилов се радва и на самостоятелна изложба, получила най-високо одобрение на тогавашните парижки критици, определили я като „дата в художествената история на един народ“ /Journal des arts, 25.12.1931/. „Никой още не е предавал с такава сила на израза и с такава халюциниираща правда набръчканите, изсъхнали и като вкаменени лица на стари селяни, чиято кожа е придобила от слънцето и вятъра здравината и трайността на скала – четем в предговора на каталога на изложбата – [...] Селяните на Васил Стоилов... изглеждат като издялани от гранит. Освен тъй изразителното му чувство за монументалност, което улеснява пътя му към стенописта, той притежава до висша степен чувството за тайнството.“[58]

Пак с Франция е свързано едно друго име в българската живопис. Роденият в Ямбол Георги Папазов завършва в края на Първата световна война парково инженерство и архитектура в Прага. Оттам пътищата му минават през Мюнхен /в ателието на Ханс Хофман/, Виена, Берлин и Женева и от 1924 г. се установява в Париж. Непризнат като художник в родината, където през 1919 г. е имал своя самостоятелна изложба в София, съдбата е отредила да получи слава в по-далечни страни – Италия, Швеция и САЩ, където се представя и с ново име – Жорж – опит да се дистанцира от обидата, нанесена му заради авангарда. През 1925 г. той се появява за първи път в Салона на независимите художници в Париж, а на първата изложба на сюрреалистите картините му са изложени редом с тези на Хуан Миро, Макс Ернст, Андре Масон, Ханс Арп, както и впоследствие заедно с П. Пикасо, А. Дерен, Ф. Леже и др.[59] Само за няколко години той вече е сочен от френската критика като един от основателите на „интуитивната естетика“ и на „модерното вътрешно съзерцание“. Картините му „Писателят“ /1928 г./ и „Пейзаж от Дордон“ /1931 г./ днес са в музея „Petit Palais“ в Женева като едни от най-добрите образци на сюрреализма, трудно пробравил си път у нас. Затова и втората му самостоятелна изложба през 1935 г. в галерия „Кооп“ отново е приета скептично[60]. В „Златорог“ се изказват за нея доста колебливо. Независимо от това Жорж Папазов е твърдо убеден за бъдещето признание в родината си. Затова и издава през 1938 г. „Париж. Творчество и съдба на велики художници“ на български, макар всички останали /„Паскин!... Паскин!... това съм аз“ – 1932 г. и др./ да са на френски език.

На изключителна международна популярност се радва и друг живописец – Борис Георгиев. Той е възпитаник на Петербургското художествено училище, в навечерието на Балканските войни учи в Мюнхен при Анжело Янг и Петер фон Холм, а след това като скитник обикаля Италия, Франция, Норвегия, Испания и Швейцария. Живее продължително като отшелник в Швейцарските Алпи и тук създава първите си картини, в които мотивът за самотата и отчуждението от света е водещ. От 1920 г. Борис Георгиев се установява в Рим. Успоредно с това организира две самостоятелни изложби в София и във Варна, на които представя портрети на български интелектуалци – Теодор Траянов, Мара Белчева, д-р Елиза Владигерова, Стоян Попов, Роза Попова, братя Владигерови, Владимир Димитров-Майстора и др.[61]

Подобно на Никола Михайлов той също търси в картините си „елита“, но не този паркетния, временния или пък политически активния, а духовния – самотен, съзерцателен, съзидателен. Неслучайно през 1928 г. Георгиев рисува Алберт Айнщайн, който е силно впечатлен от изкуството му. Запазено е и благодарствено писмо на гения на XX век към изтъкнатия български художник. Тази слава обаче не го изпраща в салоните на шумния блясък и през 1931 г. той заминава за Индия. Не само мистичното го привлича там. Търсейки хармонията и красотата в космоса, която се слива с вечността, приел като близка до него философията на будизма, той е твърдо убеден, че „земното“ е само един миг, след който започва „истинският живот“. Там рисува и Махатма Ганди, впечатлил го силно с „преклонението пред божествената бедност и скръб, чрез които се възвисяваме към Бога“[62].

След завръщането си от Индия получава през 1937 г. високата награда „Короната на Италия“ за цялостно творчество. Възприел божественото като най-висше и превърнал природата в религия /картините „Аве Мария“, „Бяла симфония“, „Зима“ и др./, той става на практика част от италианското, в това число и европейското културно пространство. Най-синтезиран израз на естетическо-интуитивното му усещане е и самият му автопортрет, озаглавен „Вечният скитник“[63]. Това е същност и мотивът на всички тези „извъннационални“ творци, без програми и директиви, влели се в естествената среда на световното изкуство.

Италия в междувоенния период е „втора родина“ на още много наши художници и скулптори. Николай Дюлгеров работи там като архитект и живописец, който още през 1926 г. привлича вниманието с идеите си, взаимствани от футуризма и конструктивизма. В композицията си „Айсидора Дънкан“ от 1927 г. се заявява като талантлив футурист, за когото изтъкнатият италиански художник Филиа, създател на групата на футуристите в Торино през 1923 г., издава малка монография „Дюлгеров – художник футурист“ /1929 г./[64]. Дюлгеров създава и един от първите проекти в Италия за селище-сателит, реализиран значително по-късно – след Втората световна война, с което той и остава в историята като един от първите футуристи, подчинил се на „гравитацията на една магическа геометричност“[65].

Ана Балсамаджиева е също един от „посланиците“ на българската култура в широкото духовно поле на народите. Възпитаничка на Иван Лазаров, завършила художественото си образование в Дюселдорф, където е свидетел на бурните промени на школите на експресионизма и сецесиона. През 1924 г. в Търпковата галерия в София тя открива самостоятелна изложба, донесла ѝ ранно признание. А трите изработени в Германия скулптурни композиции „Любов“, „Гайдар“ и „Почивка“ показват съчетанието на нейния талант и самостоя-

телно мислене с наученото от професорите Лангер и Нетцнер. През същата година по предложение на Гео Милев тя участва и в уникалната за своето време изложба на авангардизма в Югоизточна Европа, открита в Белград. С такъв „заряд“ заминава за Рим и в края на 20-те години е име в художествените среди на Италия, най-вече с творбата си „Рибар“. Десетилетие по-късно е вече „една от малкото жени /ако не и първата/, която е дръзнала да излезе от кръга на камерната пластика и да създава монументални произведения“[66].

Съдбата изпраща за няколко години Балсамаджиева в Кайро. Тя живее там със съпруга си – известния италиански архитект Джузепе Парвис и украсява с релефни скулптури проектираните и построени от него сгради. В Кайро се организира през 1935 г. и голяма италианска изложба, на входа на която 4-метровата алегорична скулптура „Италия“ е авторство на талантливата българка[67].

Във вечния град се оформя една внушителна група от български художници и скулптори. Връстник на свободата /роден 1878 г./ Андрей Николов учи при Б. Шатц скулптура в София, после в Париж при А. Мерсие, а в Рим е от 1914 г. до 1927 г. – време, за което успява да завоюва признание, и още през 1920 г. е председател на чуждестранните художници в Международния съюз на художниците в Рим. Междувременно през 1922 г. също в Търпковата галерия открива изложба, където са показани изработените от него бюстове на Александър Балабанов, Кирил Христов, Иван Мърквичка, Иван Вазов, Никола Петров, Елин Пелин и др. Талантът му е многопосочен, но най-изявен е в представянето на портрети и фигури с лиричен оттенък – майчинство, детска чистота, изявен духовен подем. Създадената около 1922 г. скулптура „Дух и материя“ е сякаш заявката към последвалите „Майка“, „Майка и дете“, „Майчина целувка“, „Копнеж“ и др.[68]

На голямата международна изложба в Рим през 1925 г. , където си дават среща всички художествени течения, Андрей Николов получава отличие за вдъхновено изваяните скулптури „Старица“, „Портрет на Маргарита“ и „Момиче“. И макар там да е признат като представител от италианска страна, а не от България[69], връзката му с родината не само не прекъсва, но се и разраства след завръщането му в София, където дълги години преподава в Художествената академия и формира поколения от млади творци. През 1936 г. изработва и фигурата на лъва за Паметника на незнайния воин, съчетал волята на един народ да отстоява себе си в несгоди и успехи и да изпраща вековно наслоени и изстрадани послания към бъдещите поколения.

Всичко това не би било възможно да се осъществи без осъзнатото вътрешно чувство у творците за принадлежност към един всеобщ универсум от една страна, и от друга – без свойственото на всеки български интелектуалец желание не само да отиде на „Запад“, а да покаже интегралната връзка на България с останалия свят. Точно това вътрешно настроение води и изтъкнатия художник Никола Танев. Утвърден още преди войните, забелязан и школуван от Пол Реноар, рисувал Париж и получил награди лично от кмета на френската столица, а в България завоювал художествено признание като творец и гражданин по време на войните. След тях 30-годишният художник, „детето на парижкия импресионизъм“ и съосновател на „Родно изкуство“, неуморно пропагандира българското изкуство, откривайки множество изложби. От 1920 до 1939 г. той твори и показва свои картини в 27 самостоятелни изложби в Инсбрук и Манхайм, Прага, Бърно, Рим, Будапеща, Варшава, Белград, Берлин, Милано, Амстердам и Прага де[70]. Обладан от амбицията за бърза слава и свободно общуващ на четири езика, Танев намира отворени вратите на повечето европейски галерии. Като член на Дружеството на немските художници той сякаш се явява и културен посредник в следвоенните години между френския импресионизъм и немския „Heimatkunst“. Българският художник е чест гост на страниците на европейския печат, и то с най-ласкави отзиви. Изложбата му в Швеция впечатлява силно критиците. Карловските му картини са признати със слънчевия си колорит. „Очите ни заслепяват от интензивния блясък на „Слънчеви петна“ – толкова силен, че човек би желал да си тури слънчеви очила – четат на страниците на „Свенска Дагбладет“ почитателите на изкуството. И още „Сигурно е, че Никола Танев прави една добра пропаганда на своята хубава и живописна страна [...] техниката е много установена – всичките му картини имат същото брилянтно изпълнение. Той развива една могъща виртуозност“[71].

Първият балетен състав на Народната опера, 1927 г. – НИМ

Царският симфоничен оркестър, 1940 г. – БИА-НБКМ

Първите български музикални тържества. Варна, 1926 г. На снимката: организационният комитет и хорът при църквата „Св. Параскева“ в Плевен – ЦДА

Има и една друга причина, поради която много български художници търсят изяви след Първата световна война извън пределите на страната. През 1922 г. Владимир Димитров-Майстора открива самостоятелна изложба в София и макар да е получила ласкаво признание от печата, тя не се радва на особен финансов успех. На следващата година, когато показва същите картини в Рим, американският меценат Джон Оливър Крейн откупува за 40 000 лири платната и сключва с Майстора 4-годишен договор срещу 150 долара. Майстора се задължавал да му предава всичко, което е нарисувал за тези години. Така много от произведенията на българския художник остават завинаги в чуждестранни колекции или красят различни галерии в Европа и Съединените щати[72].

Примерите показват, че българският художествен елит създава и популяризира култура, за която границите са само географско понятие. Ако след Освобождението всички изучили се в чужди университети българи бързат да се завърнат в страната, за да пренесат наученото и видяното в Европа, между двете световни войни българските творци вече се съизмерват с европейското и световното изкуство и успешно се интегрират сред световния творчески елит.

„Движението" на националния интелектуален капитал след Първата световна война има и други измерения. Забравени от Възраждането „емигрантски" явления – пак политически или ментални, се появяват сега отново, но вече с друга и идейна, и личностна мотивировка. Случаят с Георги /Жорж/ Папазов не е изолиран. На парижка сцена пее Ана Тодорова, уволнена от операта от правителството на Ал. Стамболийски. Тя споделя в свое интервю за „Развигор" през 1921 г., че се чувства „поругана и изпъдена от родината". И въпреки всичко е щастлива да прославя България от френската столица....

Борис Ангелушев изразява политическото си верую на страниците на немския ляв печат – рисунки, карикатури, плакати и илюстрации. С идването на Хитлер на власт той е принуден да замине за Швейцария. Някои български художници и писатели /Александър Жендов, Крум Кюлявков и др./ избират Москва – „млади хора, идеалисти и мечтатели, които искрено вярват, че изкуството следва да воюва в защита на моралните ценности и че когато „свободата води народа на барикадите", нямат право да говорят само за Парнас"[73].

Панчо и Любен Владигерови /прави/ по време на участието им в Първия международен музикален фестивал, Прага, 1928 г. – ЦДА

Кр. Сарафов в ролята на Фалстаф. Худ. Дечко Узунов – НХГ

Различен и по своему особен в „емигрантството" си е Кирил Христов. От 1922 г. до 1938 г. той е първоначално в Йена и Лайпциг, а после се премества да живее в Прага. Той не принадлежи към „следвоенното" поколение творци и затова в творчеството му можем да открием наслагвания от много етапи на художествената следосвобожденска литература. От „Песни и въздишки" и „Трепети" в края на XIX в., през военната му ангажираност в проза и стих в периода 1912–1918 г., до „Време и съвременници" – една изповед за културния живот в България и нейното присъствие в духовното европейско семейство след Първата световна война.

Кирил Христов е силно емоционален и тежко преживява втората национална катастрофа. След пробива при Добро поле се качва на миноносеца „Дръзки" и дири утеха в морето. След като е сред съорганизаторите на Вазовия юбилей, той е запленен от идеята за собствен /25 години от творчеството му/. Вижда в юбилеите своеобразен културен празник, обществено признание и повод за равносметка. Особеният му характер, показното „инакомислие" и междуличностни пристрастия осуетяват тази му човешка мечта. И не поради упрека на Елин Пелин, че нямал приятели[74]. Намесва се генерал де Фуртон – председател на международната военна комисия в България. Според него отбелязването на един такъв юбилей може да се тълкува като нежелание от страна на България да се откаже от старата си политика, довела я до поражение. Мотивите, изложил пред външния министър, са, че К. Христов е бил свързан с Германия и хулел в произведенията си Сърбия[75]. Последвалият публичен скандал с Александър Балабанов, който в статията си „Сухи напъни"[76] засяга честолюбието на поета, категорично засилва желанието му за „доброволно самоизгнание". На 1 септември 1922 г. той потегля за Йена, а малко по-късно се установява в Лайпциг. През всичките години търси квартири далеч от българи „за да не ги слуша как говорят все на езика си и вечно се препират"[77]. В Германия К. Христов пише пиесата „Под звездите" и романа „Ад в рая". Но за седем години успява да се насити на нарастващия ксенофобски дух и решава да се установи в Прага. Той се вписва в културния живот на чешката столица и оставя дълбока следа. Независимо че е „отчужден" от своя народ, непрекъснато изпраща произведения за различни списания, драми за театъра, продължава да твори изящна поезия. Именно през периода на дистанциране от родината той създава „Мечтатели. Роман на една лятна нощ", „Чеда на Балкана. Епическа поема", „Вълнолом. Стихотворения" и др. Най-упорито продължава многотомното си съчинение „Време и съвременници", отпечатано години по-късно. През 1935 г. чешката общественост отбелязва шестдесетгодишнината на поета. Широко отразен в печата и стоплен от сърдечността и вниманието, което му оказват в славянската столица, този празник е своеобразна компенсация за „временния му развод" с българската култура. Той обаче е и още едно доказателство за наднационалното и общочовешкото в идеите и мирозрението на твореца.

„Затрупана София" и „Последни пожари" от 1944 г. са епилогът в огромното творчество на К. Христов. Изсипаните бомби през 1943 и 1944 г. над София сякаш изпепеляват и последната неумолима воля на един вечно неспокоен и непокорен българин. Свидетел на изграждането на нова София, участник в сътворяването на новата българска култура в различни противоречиви и в повечето случаи горчиви години, Кирил Христов се прибира в родината, за да бъде за пореден път попарен в устрема си към собствена и национална изява, кореспондираща равностойно в общоевропейското пространство.

5.
Постижения на театралното и музикалното изкуство

Общественият и културният живот на София се помещават в онези години в сравнително малко пространство – „не по-голямо навярно от един-два квадратни километра"[78], но театрите и концертните зали стават все по-препълнени, а разнообразието от сцените и подиумите говори за усилен духовен живот. Макар и позамрял от военната покруса, театралният живот бързо се възобновява. Особено събитие е гостуването на Московския художествен театър през 1920 г. – „една от най-големите радости на онова време". Той сякаш събужда и дава нови импулси на културния оптимизъм, за който и театърът има значими заслуги. Най-характерно обаче е присъствието на все по-обогатен репертоар от родната и чуждестранна драматургия, а на

различни сцени в страната се играят много утвърдени пиеси от наши и чужди автори. Театрите се превръщат в концентриран свят на новите човешки и философски изповеди.

През 20-те и 30-те години българският театър, подобно на другите европейски театри изживява промяна към коренно нова сценична система. Господството на актьора отстъпва мястото си на режисьора и вече можем да говорим за един истински драматургичен ансамбъл, където водещото творческо вдъхновение и виждане на режисьора превъплъщава авторовите идеи и слива в едно сцена и публика. Особена заслуга има Хрисан Цанков, режисьор в Народния театър от 1924 до 1944 г. Режисира постановките „Змейова сватба“ от Петко Тодоров, „Ветрилото на лейди Уиндърмир“ от Оскар Уайлд, „Хъшове“ от Иван Вазов, „Коварство и любов“ от Фридрих Шилер и др., в които вплита танц, музика и пантомима.

Но истинска театрална революция у нас настъпва през 1924 г., когато пристига поканеният за главен режисьор на Народния театър Николай Масалитинов. Той поставя в България повече от 140 пиеси от български, руски и западни автори. Натрупал опит като актьор в Московския художествен театър, възприел сценичните и творчески идеи на Станиславски и Немирович-Данченко, Масалитинов съсредоточава играта на актьорите около човешкия психологизъм. Без да се отклонява от текста на автора, той успява да изгради ансамбъл от завършени образи, дълбоко проникновени и в съвършенство изработени до детайл.

Успехите на театъра не са нито изненада, нито някакво необичайно завоевание. Напротив. Залегнал още от Възраждането като основна компонента на ежедневния живот, театърът продължава да присъства като нещо съвсем естествено, неотменно явление в столицата и във всички по-големи градове. Сутрешните разговори на млади и по-улегнали столичани в „интелектуалните кръгове“ – кафенетата – поставят в точка първа разказа за „снощната“ игра на Кръстьо Сарафов, Стефан Киров, Георги Стаматов, на образите на княз Мишкин /„Идиот“, Достоевски/ или княз Нехлюдов /„Възкресение“, Л. Н. Толстой/ и много други. Според съвременниците, дори политическите и световните новини в повечето случаи се подреждат в по-късните раздумки. Интелектуална София живее с пиесите на Ж. Молиер, Х. Ибсен, П. Бурже, С. Басе, Фр. Шилер, У. Шекспир; Гогол, а така също и с много български постановки на Пейо Яворов, Петко Тодоров, Иван Вазов, Кирил Христов, Йордан Йовков, Антон Страшимиров и много други равностойни по значимост вълнуващи художествени послания[79].

Същото важи и за сравнително по-късно появилия се оперен живот. Макар Оперната дружба да заявява културното си присъствие едва през 1909 г., оперното изкуство набира бърза скорост и след Първата световна война произведенията на Верди, Пучини, Бизе, Вагнер, а и някои родни автори звучат от българска сцена с цялата си професионална внушителност. Още тогава българските оперни изпълнители поставят началото на една многолетна традиция, прославила страната. Христина Морфова, родом от Стара Загора, завършва пеене в Прага, кариерата ѝ започва от Бърно, а през 1922 г. като солистка в Софийската опера гастролира в Москва, Париж, Милано, Лондон. Нелепата ѝ смърт през 1936 г. прекъсва рано невероятния певчески талант, впечатлил с дълбочината на гласа, обхващащ диапазон от 5 октави.

През 30-те години в Италия дебютира мецосопраното Елена Николай. Силно убедителната ѝ роля на Азучена от „Трубадур“ ѝ отваря врати за 22 сезона в Неапол, а оттам към Ла Скала. Мими Балканска, която заедно с А. Сладкаров, А. Русков, В. Сълплиева, Ив. Цачев, И. Стоянов и други, основава Кооперативния театър, е специализирала пеене в Берлин и Виена. Преди да се установи в оперетата, възпитаничката на П. Тороманова е сред любимите оперни гласове, също прочули се извън границите на родината.

В навечерието на новата световна война широка известност получават Георги Белев и Борис Христов. Белев е връстник на Оперната дружба, ученик на прочутия баритон Събчо Събев, от 1938 г. един от най-успешните изпълнители на Каварадоси /„Тоска“/, Дон Хозе /„Кармен“/, Валтер /„Танхойзер“/ и др. Талантът му го отвежда в Залцбург, където по време на войната учи при музикалния педагог маестро Мурати и едновременно с това пее в операта. Мурати подготвя по това време и шест години по-младия от Белев Борис Христов. Независимо че славата на незаменимия бас се разраства след пазарлъците в Ялта и Техеран, именно 30-те години подготвят почвата за новата знаменитост. Първоначално младият Борис Христов пее десет години в хор „Гусла“. Тогава съдбата изпраща своето знамение. В България през 1934 г. на турне идва руският музикален колос Фьодор Шаляпин. Той сякаш благославя своя наследник, прочул в последващите години България от най-високите оперни сцени. И Христов, подобно на Шаляпин обаче е обречен на дълга раздяла с родината[80].

Панчо Владигеров е до 1932 г. пианист и композитор в Deutsches Theater на Макс Райнхард. Получил вече две „Менделсонови премии“ /1918 г., 1920 г./, той е една от емблемите на българската музикална култура тогава[81]. След като се завръща в България, пише и единствената си опера „Цар Калоян“, премиерата на която на 20 май 1936 г. в София става значимо културно събитие. На следващата година операта се представя в Братислава и Любляна. Това е първата българска опера, звучала на чужда сцена.

Пак по това време, само че от Франция, се завръща и друг колос сред българските композитори – Любомир Пипков[82]. Той участва в дружеството „Съвременна музика“, работи като хормайстор в Софийската народна опера. В периода 1928–1932 г. пише операта „Янините девет братя“, първата българска народна музикална драма, изградена върху стара легенда от османското владичество, в която той с голяма драматична сила разкрива съдбата на българския народ.

„Българска Рапсодия“ е най-популярната творба, създадена през 20-те години. Може да се твърди, че това е и едно от най-изпълняваните произведения на Панчо Владигеров у нас и в чужбина. Група българи в Берлин вдъхновяват автора, изпявайки му една родна песен, превърнала се в канава на рапсодията. Според музиколозите, това е патриотичната песен на Добри Христов „Едничък чуй се вик“. Поради македонските мотиви композиторът нарича рапсодията си „Вардар“. През 1927 г. авторът оркестрира рапсодията в широко известния ѝ вид, причислил „Българска Рапсодия“ към българската музикална класика. П. Владигеров композира още оркестрови произведения като „Българска сюита“, Трети концерт за пиано и оркестър. Пиесите за пиано твърде често имат жанров характер и пресъздават метроритмичното разнообразие на народната музика, правят впечатление с разгърнатата си форма, бляскава виртуозност и напрегнато развитие, някои от тях пък са семпли и изискани миниатюри в многопланов образ. Част от репертоара на почти всички пианисти са циклите „Класично и романтично“ /1931 г./, миниатюрите „Шумен“ /1934 г./, „Акварели“ /1942 г./ и др.

През 1939 г. композиторът завършва своята Симфония № 1 в ре минор, изпълнена за първи път на 12 април 1940 г. от Белградската филхармония. Симфонията е монументално произведение, бликащо от героико-романтичен патос и оптимизъм, но в навечерието на Втората световна война нейното послание е далеч по-мащабно, не само като замисъл, а и като културен факт.

До 1944 г. Владигеров концертира в България, Европа и Америка. От 1936 до 1942 г. той е представител на Постоянния съвет на Международното сдружение на композиторите, председател на което е Рихард Щраус. През 1938 г. участва като автор и изпълнител в музикалните фестивали в Щутгард и Брюксел, а от 1933 до 1939 г. четири пъти е член на международни конкурси по пиано и пеене във Виена. Безспорно дори само с такъв актив е достатъчно да се говори за изключителен възход на българската художествено-музикална култура. Прибавим ли имената и дейността на Петко Стайнов, Любомир Пипков, Веселин Стоянов, Добри Христов, Александър Морфов, Йосиф Чешмеджиев и още други от „второто поколение“ музиканти, неминуемо ще потвърдим тезата за „второто“ голямо чудо, втория „златен век“ на българската култура.

Този възход за съжаление е кратковременен. Промъкват се нови заблуди, които агресивно завоюват духовни пространства и нови територии – не културните, а площадно-парадните, където музиката звучи отново в маршова тоналност. В похода към следващите провали посланията на писатели, поети, художници и композитори остават в кабинетите. Но и там мястото им се оказва несигурно. Над София се изсипват тонове желязо и хвърлят в последвалия пожар ръкописи, архиви, документи, написани и недовършени произведения, ценни библиотеки, платна на незаменими майстори и неизпълнени музикални композиции на виртуози. Духът, роден от вопъла „Аз съм българче“, се смесва с пушека на изпепелената култура, а Българската рапсодия „Вардар“ заглъхва географски и художествено. Започват нови интелектуални битки в сложни времена и с още по-сложни „превъплъщения“. Откриват се хоризонти за нови „изяви“ и за следващи художествени, методологически, теоретически и естетически противоборства.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПАРАЛЕЛНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА

1.
Сдружени интелектуалци /Институционално-организационна идея/

В периода между двете световни войни българската интелигенция поставя на дневен ред редица въпроси – ментални, народопсихологически, художествено-организационни и не на последно място идейно-програмни. Именно в този период се създават многобройни обществени културни институции и сдружения, които до голяма степен предначертават приоритетите на българското общество.

Поради дългото отсъствие на държавност, общественото начало в българската култура изпреварва времево официалната културна политика. Като продължение на това обществено начало, творческите организации и сдружения доизграждат инфраструктурата на културата и дообогатяват представата за общия културен климат. В много случаи те стимулират и дават нови импулси на самата културна политика, често са неин коректив и в този смисъл могат да бъдат определени като двигатели на паралелната културна политика.

Проявите на единност и синхронност стават своеобразен лакмус за зрелостта на интелигенцията в годините на национални изпитания. По време на Балканската война иначе различни и със свойствената им индивидуалност творчески личности се обединяват в името на националната кауза[1]. Изработват се резолюции, петиции, възвания, сформират се комитети с благотворителна и хуманитарна цел в освободените земи, отварят се читалища, събират се и се изпращат книги на сънародниците в Македония и Одринско, организират се научни експедиции в новите земи. Осъществява се интеграционната връзка с родината и така естественият културен процес протича почти без сътресения, независимо от иначе пагубните последствия на всяка една война. Генерира се своеобразен културен оптимизъм[2], но институционално се ражда само Съюзът на българските писатели.

Интелектуалната съвест на нацията заговаря и по време на Първата световна война. Въпреки че много ентусиазирани интелектуалци са овладяни от „страшната сила на отмъщението“[3], военната заплаха и горчивият опит на поражението мотивират петдесетина общественици да изготвят писмо-апел към българския народ и да призоват всички граждани без оглед на партийни различия да си подадат ръка, да застанат „като един човек“ и да не позволят „да се извърши това мрачно и гибелно дело“, към което е насочен съюзът с Централните сили[4].

Трезвите гласове прошумяват като мимолетно ехо и опиянението от първоначалните военни победи оставят в забрава това иначе навременно пророчество. И трябва да настъпи обрат във военните действия, за да заработи отново онзи интелектуален рефлекс на обединението, материализирал се институционално в Съюза на българските учени, писатели и художници /СБУПХ/.

Тази първа обединена организация на българската интелигенция се учредява на 25 февруари 1917 г., когато симптомите на поредното поражение са повече от показателни. Това налага интелектуалният елит да влезе отново в ролята на вечното си неотрадно призвание и да се нагърби с неотложни и спасителни задачи, за да поправи грешките на самовлюбени политици и дипломати. Михаил Арнаудов, Иван Вазов, Александър Балабанов, Александър Божинов, Борис Вазов, Иван Георгов, Александър Гиргинов, Георги Данаилов, Любомир Милетич, Владимир Моллов, Ангел Николов, Иван Шишманов са сред първите учредители. Веднага към тях се присъединяват и множество още общественици и интелектуалци – Григор Начович, Тодор Влайков, Иван Пеев-Плачков, Цанко Бакалов, Димо Кьорчев, Васил Златарски, Анастас Иширков, Гаврил Кацаров, Никола Милев, Антон Митов, Димитър Мишайков, Иван Мърквичка, Петър Нейков, Петър Райков, Жеко Спиридонов, Йосиф Фаденхехт, Беньо Цонев, Божан Ангелов, Димитър Мишев, Димитър Шопов, Йосиф Хербст, Добри Христов, Кирил Христов, Елин Пелин, Стилиян Чилингиров, Йордан Йовков, Антон Попстоилов и др. За председател на Управителния съвет на съюза е избран Иван Шишманов, а след заминаването му за Киев, като пълномощен министър, неговото място заема Любомир Милетич. Помощник му е Стоян Романски[5].

В едно от обясненията към устава на СБУПХ четем, че идеята тя да се създаде е отдавнашна, но „тя се налага с особена сила в течение на всеобщата война“. В защита на националните си интереси народите са били принудени да напрегнат военната си мощ, но и да „прибегнат до мобилизация на всички свои умствени и нравствени сили“, да „призоват към съвместен труд деятели, работещи в обикновено време пръснато, без обща съединителна мисъл“, особено когато това се отнася за връзки и разменяване мисли с подобни сдружения у други народи.“

„Днешната война – продължават учредителите – натрупа взаимни обвинения, които силата на оръжието не ще може сама да премахне. Нашият народ и тук има нужда да бъде своевременно защитен. Несправедливите или злоумишлени обвинения, които нерядко се появяват в чуждия печат, не бива да останат без достоен отговор. Трябва внимателно да се следи всичко писано и казано за нашето отечество по разните отрасли на живота. Има случаи, когато е необходимо да се внесат поправки в повърхностни или прибързани мнения, поддържани даже от хора, които са или минават за приятели на българския народ [...] Това може да стори само едно сдружение от хора, които имат присърце българските тежнения и са готови да ги защитят пред просветения свят [...] Отечеството ще трябва да се брани и в мирното си развитие, а за това е нужно да се подготвят в лицето на идните поколения хора предани на страната и вярващи дълбоко в нейното призвание. Както за по-доброто използване на чуждата по-висока култура, тъй и за осигуряване придобитото с толкова жертви положение, необходимо е да запазим своята самобитност. Трябва да създадем в нашето общество условия, които да насърчават творческата мисъл.“[6]

В този програмен документ няма патриотарски пориви. Той е съзвучен с възрожденския призив на Софроний „да погледнем чуждите народи“ и да се поучим от постиженията и успехите им. Едновременно с това се настоява да не се подминава и своеобразното и специфичното, създавано и предавано от векове, формиращо облика на всяка национална култура. Тя е и израз на оформен, дори и неформулиран тогава възглед, че държавно обединение с разединена интелигенция са несъвместими понятия. Замисълът на СБУПХ е по всяка вероятност много по-обхватен от призива да приобщи „без разлика на партии и деятели, работещи в обикновено време пръснато“[7]. Той настоятелно търси поводи да подчертае, че е различен от останалите пропагандни институции и особено от тези, които прикриват зад научния си характер други амбиции. Целта на съюза е в редица разработки да се разкрият, оповестят и популяризират научни изследвания, доказателства и истини за парливи въпроси от съвременната балканска история. Тези истини, познати на научната общност, са далеч помалко известни на световната общественост и поради това са манипулирани от опитни политици, журналисти и дипломати. По тази причина СБУПХ започва да издава актуални за тогавашния момент сборници, като „Добруджа“ и „География на Добруджа“ от Анастас Иширков, „История и политическа съдба на Добруджа“ от Васил Златарски, „Българи и румънци в техните културно-исторически отношения“ от Любомир Милетич и още редица заглавия от Карел Шкорпил, Михаил Арнаудов, Стилиян Чилингиров, Стоян Романски, Димитър Мишайков, Владимир Моллов и пр. Между тях е и изследването на Симеон Радев „Ролята на Македония в Българското възраждане“, публикувано и на френски език. Авторите на тези изследвания правят всичко възможно да не прекрачват границата на трудно отличимите в онези разделни години характеристики между обективна наука и площаден патриотизъм[8], овладял тогава целия свят.

По инициатива на управителния съвет на СБУПХ в редица европейски столици са изпратени български учени, на които се възлага задачата да се срещат с активни местни политици и общественици и да обясняват не само истината за българския национален въпрос, а и причините поради които тя се заглушава, подминава или дори напълно изкривява. Владимир Моллов заминава за Виена, Любомир Милетич – за Берлин, Иван Шишманов – за Стокхолм, Никола Милев – за Женева, превръщайки се в „спасителен“ отряд, резервната рота на българското общество. Но техните усилия остават почти без резултат поради липсата на мощен тил от дипломатически представителства, изградени лобита, български културни институции или поне искрено поддържани приятели в някои от тези страни. Статията на Милетич за Добруджа, публикувана във „Vossische Zeitung“ по време на престоя му в Берлин и на Шишманов за България след Берлинския конгрес в шведския ежедневник „Aftonbladet“ са похвално, но епизодично и слабо убедително явление във времето, когато страната воюва като съюзник на Германия[9].

Значението на Съюза се засилва и с присъствието му в обществения живот в страната след Ньойския договор. Членският му състав нараства и с дейността си той продължава започналата от сп. „Свободно мнение“ идея за едно всенародно движение на интелектуалците и техните приятели в други страни. Освен издания, срещи, лекции, беседи и широко разгърната мрежа в цялата страна,

СБУПХ организира и множество културно-просветни програми. Но до залегналите в замисъла дълготрайност и мащабност не се стига. Не излиза и планираното списание „Нови дни“ Сякаш надвисналата над цялата страна национална умора от втората и още по-жестока катастрофа попарва и най-неуморните радетели на националната кауза – интелектуалците. Съюзът приключва дейността си през 1922 г. и сякаш надвисналата над цялата страна национална умора от втората и още по-жестока катастрофа попарва и най-неуморните творци

През 1918 г. се учредява и Съюзът на благотворителните комитети. Неговите изяви са безбройни: благотворителни концерти, представления, сказки, литературно-музикални вечери, самодейни фронтови театри, ограмотяване на неграмотни войници и пр.[9] Наблюдаваме своеобразно дублиране на държавното и общественото поведение. Естествено е благотворителните комитети да са били духовно насърчавани и подпомагани както от интелигенцията, усвоила вече традиционните и универсални форми на обществената култура, така и от политическия елит[10].

Инициатива и дело на интелигенцията подобни сдружения са свойствени за периодите от историята на даден народ, през които се решават съдбовни национални въпроси. След изтощителните войни, когато призракът на напразно прахосаните човешки жертви се настанява в неспокойните нощи на твореца, идеята за институционално обединение, реализирала се преди войната в Съюза на българските читалища /1911 г./ и през 1917-1922 г. в Съюза на българските учени, писатели и художници, става все по-слабо забележима. Интелектуалците, а и не само те, за дълъг период от време остават единни в самотата си. Така войната, осъществила срещата на един народ със себе си, се превръща в мощен лост на неговото последвало разединение. Връщат се старите групировки, появяват се нови формирования, събират се, разделят се, колебаят се, променят се, но остават непроменени в битките помежду си, в съревнованието, съперничеството и често – в политическата нетърпимост.

Точно в такъв противоречив историко-културен момент българската интелигенция възприема паневропейската идея, свързана с делото на граф Рихард Куденхоф Калерги[11]. През октомври 1926 г. във Виена се свиква първият паневропейски конгрес. Сред 200 делегати е и проф. Иван Шишманов в качеството си на председател на българската секция на Паневропейския съюз. Той е включен в състава на 11-членния Президиум.

Пред конгреса Иван Шишманов изнася два доклада, в които развива своята, а в случая и българската представа за бъдещите европейски щати. Той не само изтъква принадлежността на българите към Европа, вековните културни връзки на България с европейските страни и приносите на българската култура, но изразява вярата, че идеята за Паневропа ще бъде не само съюз на взаимните интереси, а ще бъде „съюз на духа и още повече на сърцата“. Сред многото предложения, които дава българският делегат, е идеята в Женева да се учреди международен университет, в който да се осъществява научен обмен между европейските учени и който да подготвя млади специалисти от цяла Европа, възпитани в дух на взаимност и общуване между народите.

„Европейската идея“ при Шишманов[12] е свързана и с популяризирането на възгледа за равноправието на културите, за ролята и равнопоставеността на малките народи в културното многообразие на Европа, както и на разбирането, че „патриотизмът на XX век трябва да бъде паневропейски“[13].

Големият учен е свързан и с друга дейност – пак съзвучна с идеята на единението – исторически и културно утвърдената институция на българските читалища. Роден в Свищов, където на 30 януари 1856 г. е поставено началото на българското читалищно дело, израснал в средата на осъзнали силата на „книжовната мощ“ съграждани, ученият пренася през десетилетията след Освобождението възгледа си за читалищната традиция. Той оглавява учредения през 1911 г. Общ съюз на народните читалища[14], а през 20-те години, макар че е във Фрайбург, където подготвя лекциите си „Славянският свят“, активно подпомага и насърчава дейците на читалищното дело в родината. Той издава брошурата „Наложителни реформи в читалищното дело“, в която пледира за автономност на читалищата, „обединени върху началата на свободната федерация и взаимопомощ“[15]. Според учения именно читалищата имат в момента „месианската“ роля за народностна обнова и освободени от всякаква политическа и религиозна обвързаност могат да са духовният мост мост между народ и интелигенция[16].

ПИСАТЕЛИТЕ И ТЕХНИТЕ СДРУЖЕНИЯ. До сдружение на българските писатели се стига, едва след втората Балканска война – на 8 септември 1913 г., когато 19 души поставят началото на писателския съюз. Иван Андрейчин е избран за председател на новата организация, наречена Съюз на българските писатели /СБП/. На второто засе-

Награждаване на Иван Вазов по случай 50-годишната му творческа дейност. София, 1921 г. – Музей при Народния театър - София

дание се приема устав[17], в който професионалните мотиви залягат като цел на организацията – „да се подпомогне делото на писателя, да се издигне новото му значение в обществото и да се засили интересът към българската книга“. Средствата са били толкова скромни, че се е налагало да се продават илюстрирани картички с подписи и откъси от произведения, собственоръчно написани от писателите. Иван Вазов подарява на Съюза ръкописа от непубликувания си труд „Когато Одрин беше наш“[18].

Съюзът бързо се разраства, членовете му се увеличават, активизира се и дейността му. Макар често афиширан като чисто професионален и лишен от политическа обвързаност[19], той, наред с амбицията да решава предимно материалните проблеми на членовете си, е съзвучен с наболелите обществени задачи. Неговите членове са активни дейци на различни партии и съвместната им дейност в съюза потвърждава тезата за национално обединение на интелигенцията, издигнала платформата не на политическите пристрастия, а на националните задачи и на свързаните с тях социални и етични проблеми, формулирани и подложени на творческо осмисляне[20]. След Иван Андрейчин председатели на СБП са последователно Кирил Христов, Божан Ангелов, Елин Пелин, Тодор Влайков, Михаил Арнаудов, Никола Атанасов, Добри Немиров, Стилиян Чилингиров.

През 1919 г. за почетен председател е провъзгласен Иван Вазов. Тъкмо с неговото име е свързано едно от най-значимите културни събития на следвоенна България, в което дейно участват СБП и СБУПХ, и което съсредоточава в себе си цялата идеология и на официалната, и на паралелната културна политика. Това е 70-годишнината от рождението и 50-годишнината от началото на творческата дейност на Патриарха на българската литература. Заедно с историко-филологическия клон на Българската академия на науките в началото на 1920 г. двете обществени организации формират общ инициативен комитет, в който влизат: Иван

Шишманов, Беньо Цонев, Михаил Арнаудов /от страна на БАН/, Любомир Милетич, Стоян Романски, Александър Божинов /от СБУПХ/, Кирил Христов, Александър Балабанов и Никола Атанасов /от СБП/. Въпреки че първоначално Иван Вазов скромно отклонява идеята, по-късно през годината тя се подема и от държавата в лицето на Министерството на народното просвещение начело с министъра Стоян Омарчевски. Създаден е нов организационен комитет, който заедно с комитета на обществените организации,назоваван вече „книжовен“, излиза на 29 юли 1920 г. с един позив към българския народ, който сякаш начертава културната стратегия за следващия четвърт век: „Един народ може да има обширна земя, несметни богатства, военна сила – и пак да бъде толкова беден, че нищо да не завещае на световната история, нищо скъпо да не може да внесе в общата съкровищница на народите, ако не е развил своя индивидуална духовна култура, преди всичко своя оригинална книжнина.

Езикът на един народ – това е най-великото негово дело и най-несъкрушимото негово оръжие. Народите изчезват само когато изгубят своя език.

Ония, които най-сръчно боравят с езика – с този изумителен инструмент за пренасяне от глава в глава на най-сложна мисъл и от душа в душа на най-възвишено чувство – са едни от най-важните дейци за запазване и усъвършенстване на тоя народ и за извършване на неговото дело в историята.

Нашият народ бе също на загиване. Него само книгата изтръгна из мрака на невежеството, възроди и подготви за свободен живот. Ясно е за всеки просветен човек, че без българската книга днес не би имало българска държава.“[21]

Освен юбилейния сборник, всенародната подписка в полза на фонда „Иван Вазов“ и тържествата, най-значимият резултат от честването на народния писател е, че то пробужда и раздвижва духовните сили на интелигенция, покрусена и вцепенена от двете национални катастрофи. Пред българската култура, респективно пред българската нация, се открива нов път – пътят на духовното израстване, една нова цел, един нов замах, който ще посегне не към изгубени национални територии, а към нови национални пространства[22]. Разколебан във вярата за национален просперитет, окован с международните договори на победителите, българският културен елит открива ново духовно измерение – да гради и отстоява бъдещето, като призовава и възражда миналото. Не случайно още на следващата година в българския национален календар ще се появи нов празник, който оттук насетне заедно с 24 май, Деня на Солунските братя, ще отмерва пулса на духовния живот – 1 ноември, Деня на Народните будители.

Честването на Вазовия юбилей показва и друго – следвоенният духовен подем, респективно новият културен оптимизъм – може да се осъществява и се осъществява пълноценно само в единомислието и единодействието между държавата и обществото, между техните културни инфраструктури. Когато те не се развиват в руслото на единна политика, паралелната инфраструктура на българската култура съзнателно и организирано влиза в ролята на коректив по отношение на официалните институции. Тази двойственост е отличителна характеристика за повечето културно-професионални съюзи и в най-голяма степен предопределя тяхната история.

Писателите и техните сдружения са най-активни и граждански отговорни в периода между двете световни войни. Освен Съюза на българските писатели /СБП/ и Съюза на българските учени, писатели и художници /СБУПХ/, най-старите и авторитетни техни организации, се създават и редица други съюзи, дружества и клубове, които със своите разностранни интереси правят „другата“ инфраструктура на българската култура не само по-широка, но и по-гъвкава.

Съюзът на писателите от провинцията /СПП/ се замисля по-рано. Радетели на идеята надигат често гласове за разширяване на институционалната мрежа на писателската дейност. Независимо от това, че първоначално им е трудно да я осъществят, било по технически, било по материални причини, през януари 1934 г. главните редактори на вестниците „Светлоструй“ /с. Щръклево, Русенско/ и „Хоризонт“ /Ески Джумая, дн. Търговище/ Д. Добрев и П. Стъпов се срещат с Д. Аджарски и А. Христов в Търговище и разпращат писмо-покана до литераторите в провинцията за учредяване на тяхната организация. На 3 март същата година във Велико Търново е основан СПП. На конгреса в саропрестолния град присъстват 32 души, които приемат устав и избират управителен съвет с председател Николай Ракитин и заместник Йордан Ковачев. Само два месеца след учредяването на сдружението, Ракитин се самоубива и председателството на съюза е поето от Ковачев. Съюзът има определените според устава секретар и касиер – Д. Добрев и Д. Аджарски. Членове са В. И. Стоянов, П. Стъпов и Гаврил Хрусанов. Конгресът решава седалището на съюза да бъде свързано с местожителството на председателя. До края на Втората световна война СПП организира 6 редовни конгреса. За същото време се разраства и членският му състав – на 94 души, между които и някои членове на СБП. В случая не става въпрос за дублетна форма или припокриване на функции, а за разбирането за разширено пространствено присъствие на българските писатели сред обществеността.

Работата на СПП е дейно подпомагана от Асен Златаров, Стилиян Чилингиров и др. Организацията защитава не само професионалните, но и гражданските права на членовете си; организира издателска дейност, урежда литературни четения. Печатен орган на СПП е сп. „Гребец“, издавано от 1936 г. поради финансови затруднения като вестник. Същата година излиза и антологията „Светлоструй“, най-мащабната изява на писателите извън столицата, в която са представени 58 писатели от провинцията. Последователната хуманистична линия и професионална вещина из-

Съюз на трудово-борческите писатели, 1932 г. – НИМ

Клуб на българските писателки, 1940 г. – БИА-НБКМ

Проф. Иван Шишманов – НА-БАН

вежда СПП през годините на сериозни политически сътресения на едно от водещите места в духовния живот на страната. Въпреки това неговата история все още е слабо проучена. Просъществувал до края на Втората световна война, съюзът не успява да оцелее в следващите политически поврати[23].

Дружество на детските писатели /ДДП/ е основано на 11 ноември 1928 г. по инициатива на Стилиян Чилингиров, Емануил Попдимитров, Ран Босилек, Стоян Попов /Чичо Стоян/, Трайко Симеонов и др. Първоначално то е наречено Дружество на писателите приятели на децата. Негови председатели последователно са Ран Босилек, Александър Спасов, Христо Радевски, Петър Ди-

митров-Рудар. Сред основните задачи на дружеството са да обединява детските писатели и да спомага за развитието на детската литература[24]. На редовните месечни събрания се обсъждат най-различни проблеми, свързани с писателското творчество за деца и юноши, а така също и новоизлезли книги. Детските писатели привличат най-малките си читатели на различни празници – Деня на славянската писменост и култура, Деня на детето, Деня на будителите и пр. Организират се литературни четения, на които се представят най-новите произведения.

Дружеството издава едно десетилетие вестник „Детска книга" /1933–1943/ и така приучава децата още от ранна възраст да четат „своята преса", да развиват любопитство, да научават за други държави и техните култури, да откриват нови и злободневни теми. Към изброените дейности на ДДП трябва да се прибави и появата през 1933 г. на първата Антология на детската литература у нас, озаглавена „Огнище". До края на Втората световна война в дружеството членуват повече от 40 души[25]. Активността му през 30-те години е особено показателна не само от организационна гледна точка, а поради укрепналата естетическа и етична проблематика, която детските писатели застъпват в творчеството си.

Разгледаните дотук сдружения на писателите могат да бъдат квалифицирани като формирования на една група от творческата интелигенция, отстояваща позицията на обща гилдия във връзката творец–общество. Представителите на тази група следват традиционната линия в българската литература, където посланието на писателя е обединяващо както за различните писатели, така и за различни поколения майстори на словесното изящество.

Периодът между двете световни войни обаче е силно поляризиран и политизиран. Особено напрегнати са 30-те години, когато на стария континент шестват различни политически доктрини и едновременно управляват взаимноизключващи се режими, чиито пропагандни платформи са примамливо украсени и умело прикриват различни геополитически амбиции. Те оказват влияние и върху политическия и културния живот в България.

В такъв контекст се създава Съюзът на трудово-борческите писатели /СТБП/. Това е организация на политически ангажирани писатели, заявили себе си като „прогресивни". В нея членуват комунисти, анархисти, социалдемократи, земеделци и безпартийни. Съюзът е основан през 1931 г. по идея на в. „Работнически литературен фронт" /„РЛФ"/, легален литературен орган на БКП и си поставя за цел да „създаде безпартиен, но класов пролетарски съюз на работниците в изкуството". В навечерието на 1932 г. в него се записват първоначално 22-ма членове и се избира временно ръководство: Тодор Павлов /председател/, Никола Ланков, Георги Караславов, Вичо Иванов, Александър Жендов, Христо Радевски и Крум Пенев. От самото начало съюзът обявява своята професионална насоченост и независимо че години наред е представян като съюз на „пролетарските" писатели, около него се групират предимно „левите" писатели – обичайно и широко разпространено в Европа явление между двата световни пожара. Според устава в СТБП могат да членуват писатели, изповядващи идеите на социалистическата култура. Това далеч не стеснява аудиторията му, защото повечето от афиширалите се привърженици на тази идея са обединени в усилията си предимно да отхвърлят или стеснят влиянието на фашизма, който се опитва да намери своя обществена ниша и в България. През 1932 г. съюзът изявява желание да участва в IV международен конгрес против войната в Амстердам, ратува за приятелство със Съветския съюз, бори се срещу нова световна война и пр. На 4 май 1932 г. се свиква разширено събрание на писатели, журналисти, художници и други културни дейци, на което се избира комитет със задача да „възглави борбата против законопроекта за печата"[26]. През 1934 г. СТБП е забранен, а след това в продължение на две години съществува нелегално.

В началото на ХХ в. ролята на жените в обществения и културния живот се разраства. Завоювали вече сериозни позиции в различни сфери на публичното пространство, по-изявените на книжовното поле дами достигат и до идеята за общ Клуб на българските писателки[27]. Той е основан на 24 януари 1930 г. като клон към Дружеството на българките с висше образование. След четири години се отделя като самостоятелна институция и за основна цел определя в устава си задачата „да сближи българските писателки и да ги поощри към творческа литературна дейност". Пак съгласно устава, членките му биват няколко вида – редовни, дописни, почетни и благодетелни. В дружеството членуват утвърдени интелектуалки, не само талантливи писателки, но и жени с достойно обществено присъствие: Елисавета Багряна, Мара Белчева, Дора Габе, Мария Грубешлиева, Калина Малина, Ана Каменова, Евгения Марс, Фани По-

пова-Мутафова. Клубът урежда редовно литературни четения и сказки, традиционен пролетен чай, участва в културни тържества, установява връзки с родни организации и отделни писателки в чужбина, раздава литературни премии, поддържа месечна страница във „Вестник за жената", предназначена да запознава обществото с творчеството на българските, а също така и на европейските, предимно славянските писателки. Клубът издава през 1934 и 1937 г. два сборника с едни от найстойностните произведения на българските писателки.

Писателките са едни от първите, подновили контактите с останалите славянски страни, за да възобновят идеите на славянската взаимност, заглъхнали за известно време в края на Първата световна война и последвалите размирни години в Европа.

През октомври 1930 г. по идея и с активни организационни усилия на Екатерина Каравелова в София се основава Съюз на българските писателки – първата женска писателска организация, обединяваща жените на перото и словесното изящество. Мара Кинкел, Рада Големанова, Сийка Добринска, Живка Станева, Дора Савчева-Берчинска, Люба Шентова-Преславска, Мара Богданова-Дякова, Мария Радева, Златка Щерева, Елисавета Петрова-Десиславова, Христина Стоянова, Франси Георгиева и други образуват собствена общност, която е различна от Клуба на българските писателки, но е приблизително сходна в идеите да популяризира творчеството си. Любовната и нравствено-етичната тематика е водеща в творчеството на писателките. На сказки, вечеринки и журове, често в музикален съпровод, те поднасят своите нови произведения пред публика. Дори и не дотам известни в литературната ни история, имената на някои от тях говорят от само себе си за усвоен възглед за мястото на жената в семейството.

След Първата световна война българските писатели успяват да прекрачат прага и на различни международни творчески организации. За българската литература в Европа знаят малцина, а единици са тези български писатели, които успяват с лични контакти и ерудиция да популяризират творчеството си и да се включат в международния културен живот. Тази инерция е трудно преодолима дори в началото на ХХ в. През разглеждания период обаче междуинституционалното културно сътрудничество на българите с другите страни се разраства на няколко равнища. И това се дължи на последователно утвърждаване и налагания въз-

УСТАВ

И

ПРАВИЛНИК

НА

ДРУЖЕСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ПУБЛИЦИСТИ И ПИСАТЕЛИ

СОФИЯ

Печатница „Право" Раковска, 99

1923

Устав и правилник на дружеството на българските публицисти и писатели, 1923 г.

глед на интелектуалците ни за универсализма на художественото слово. Един от най-ярките примери е българският ПЕН-клуб и неговата активна дейност извън пределите на страната.

ПЕН-клубът е световна организация на поети, белетристи, драматурзи и редактори, създадена през 1921 г. в Лондон по идея на английската писателка К. Е. Доусън-Скот. Амбицията е да се обединят усилията на писателите от целия свят за опазването на мира и културните ценности, в защита на правото на всеки творец да изявява свободно вдъхновение и идеи. Хърбърт Уелс, Бърнард Шоу, М. Метерлинк, Анатол Франс, Томас Ман и други са сред подкрепилите и осъществили инициативата писатели. В различни страни се учредяват секции, които започват активна съвместна дейност.

Българският ПЕН център се създава през 1926 г.[28] Той е самостоятелна организация, независима от СБП. Никак не е било трудно да бъде спечелен проф. Иван Шишманов за идеята за учредяване на клуба в България[29], а също и да склони да поеме ръководството му. Ученият твърдо вярва, че редовните срещи на писателите членове на клуба ще помогнат „да се изгладят различията" между тях и постепенно да утихнат враждите, тъй пагубни за творчеството и духовното общуване[30]. С дейността на новоучреденото сдружение донякъде се сбъдва мечтата на Шишманов за един „всесветски съюз на учените, писателите и художниците"[31]. Сред активните членове на българския ПЕН-клуб са Елин Пелин, Йордан Йовков, Светослав Минков, Владимир Полянов, Йордан Стубел, Александър Балабанов, Спиридон Казанджиев, Елисавета Багряна, Дора Габе и др.

* * *

Българските журналисти са групирани в периода между двете световни войни в няколко дружества и съюзи, които понякога се сливат или федерират – Дружество на столичните журналисти /ДСЖ/, Съюз на провинциалните журналисти /СПЖ/, Съюз на българските публицисти и журналисти /СБПЖ/, Сдружение на периодичния печат в България /СППБ/, Съюз на техническия и периодичния печат в България /СТППБ/, Съюз на периодичния печат в България /СППБ/, Федерация на Българските журналисти /ФБЖ/, Съюз на чуждестранните кореспонденти и публицисти в България /СЧКПБ/. Корените на тяхното професионално сдружаване са дори по-дълбоки от тези на събратята им по перо, писателите. Още в началото на 1905 г. е направен първият опит за професионална самоорганизация на българските журналисти.

Политическите страсти и неосъзнатите все още професионални интереси принуждават добрата инициатива скоро да заглъхне. През 1907 г., само две години след като е направен първият опит, се ражда Дружеството на столичните журналисти /ДСЖ/. Сред неговите основатели се нареждат Хр. П. Стаматов, Д. Константинов, Я. Юрданов, С. Власаков, П. Завоев, Ив. Костов, Д. Василев, С. Христов, С. Златарев, Ст. Иванов. Честта да бъде негов първи председател се пада на Йосиф Хербст.

Една от идеите на учредителите е да създадат свой съюзен орган. Тя обаче се осъществява едва в годините на Първата световна война. На 2 април 1916 г. се появява първият брой на „Вестник на вестниците", издание на ДСЖ. До 1944 г. излизат 151 броя. Злополучният завършек на войната и мирната конференция в Париж подтикват дружеството, въпреки утежнените материални и политически условия, да издаде нов брой на „Вестник на вестниците" в началото на 1919 г. Публикуваните в него статии, материали и документи на практика представляват една пледоария на българските национални интереси, насочена към победителите. За целта вестникът е преведен и на френски език.

В първите следвоенни години ДСЖ полага немалко усилия да укрепи своето съществуване. На 15 февруари 1920 г. то организира благотворителен концерт, чиито приходи са предназначени за бедстващи български журналисти. Със същата цел по-късно е организирана и „журналистическа вечер", както и лотария, която осигурява на дружеството около половин милион лева инфлационни пари. В годините на земеделския режим дружеството защитава интересите на опозицията и се обявява против правописната реформа, опитите за налагане на цензура, потъпкването на демократичните свободи и преследванията срещу вестници като „Слово", „Мир", изданията на македонските организации и др. По инициатива на ДСЖ 1 юли е обявен за ден на протест срещу политиката на правителството на Александър Стамолийски, като съюзните членове стачкуват, а опозиционните вестници не излизат. ДСЖ събира средства от членските вноски, командитното дружество „Стрела", което през този период разпространява вестниците и другите периодични издания в страната, журналистическото рекламно бюро, което има монопол върху обявленията и рекламите, приходи от собствените издания, наеми, дарения, лотарии и др. Постъпленията от тези разнопосочни източници, които никак не са малко, дават възможност на ДСЖ да поддържа редица фондове – „Пенсионен", „Подпомагане", „Престарели журналисти", „Журналистически дом", „Летовище", „Български печат", „Стефан Танев", „Данаил Крапчев", „Никола Милев".

Най-големият успех на ДСЖ през този период е създаването на „Дом на изкуствата и печата". Със събраните средства от членски вноски, специални фондове и други дружествени приходи. през 1923 г. заедно с писателите и публицистите столичните журналисти успяват да закупят здание на ъгъла на ул. „Раковски" и „Граф Игнатиев", което става „Дом на изкуствата и печата"[32].

Скоро той става център, своеобразно културно министерство, около което започва да гравитира не само образованият и творческият българин от междувоенното поколение, но и забогателият „гражданин", който е държал да бъде забелязан в градината на ресторанта, който Домът на изкуствата по икономически причини е принуден да отвори. Индустриалци и търговци, политици и дипломати участват също в организираните от ръководството на новата институция два пъти годишно балове и така под звуците на валса и с чаша шампанско в ръка се осигуряват средства за нови издания, художествени картини, скулптури, постановки, музикални произведения, хорови, танцови и балетни ансамбли и др.[33]

След убийството на първия председател на ДСЖ Йосиф Хербст в събитията през 1925 г., на председателското място се изреждат редица не по-малко известни личности, които оставят дълготрайна следа и в други сфери на културния, обществения и политическия живот, като Васил Пасков, Никола Милев, Христо Силянов, Петко Пенчев, Димо Казасов, Йордан Мечкаров и др. Под тяхно ръководство дружеството повече или по-малко сполучливо отстоява своите уставни цели и задачи – защитава професионалните интереси на столичните журналисти, подпомага ги морално и материално, утвърждава и съблюдава принципите на журналистическата етика, отстоява конституционните принципи на свободата на словото.

В кръга на своята дейност ДСЖ организира сказки и беседи за широката общественост, предлага курсове за изучаване на чужди езици за своите членове, организира специализации в чужбина, посредничи в конфликтите между българските журналисти, прави постъпки за подобряване на трудовите условия, грижи се за материалното подпомагане на дружествените членове. Дружеството на столичните журналисти развива и активна международна дейност. То е член на Международната федерация на журналистите и на Международния съюз на умствените работници със седалище в Париж, на Международния съюз на националните организации във Виена и на Всеславянския съюз на журналистите в Прага. Освен това ДСЖ поддържа тесни двустранни връзки със сродни организации. Сред неговите задгранични партньори се открояват Синдикатът на чехословашките вестникари, Съюзът на полските журналисти, с които сключва двустранни съглашения по печата. Важна част от международната дейност и двустранното сътрудничество на ДСЖ е организирането на екскурзии и срещи в чужбина, уреждане на гостувания на чужди журналисти в България[34].

По примера на ДСЖ в нач. на 20-те години се правят първите опити за организиране на провинциалните журналисти. Организационните им усилия са продиктувани от специфичните условия и интереси на журналистиката в провинцията. През 1921 г. такъв опит е направен в Радомир от Ст. Бубвишев и Богданов. Към идеята се присъединява и Петко Попов от Плевен, редактор на в. „Северно ехо". На 26 август 1922 г. в Търново е свикана учредителна конференция, която дава живот на Съюза на провинциалните журналисти /СПЖ/. По материални и интелектуални ресурси значително по-слаб от своя столичен събрат, СПЖ се придържа към по-умерена и проправителствена линия на поведение. Дейността му се развива главно във взаимоспомагателни и културно-просветни рамки. По-значителните инициативи са организиране на изложби на печата в провинцията, участия в Деня на печата, публични сказки и др. През 1931 г. СПЖ учредява собствен пенсионен фонд. В периода между двете световни войни Съюза на провинциалните журналисти се председателства последователно от Ст. Никифоров, Ив. Писковски и Л. Говедаров[35]. Най-трайната му следа са неговите издания: „Вестник на провинцията", „Вестник на българските журналисти", „Български журналист", „Златен алманах на България".

Деветнадесетомайският преврат и установяването от него авторитарен тип управление поставят пред културно-професионалните сдружения нови предизвикателства. Нарушават се конституционни права, забраняват се политическите партии и се въвеждат драстични ограничения на печата и словото. Това засяга цялата мрежа на паралелната инфраструктура на българската култура, но най-пряко и силно представителите на българската журналистика. В условията на фактическа отмяна на демократичните права и свободи, гарантирани в продължение на близо шест десетилетия, и една непривична дотогава държавна намеса на контрол и ограничения на културния живот, осъществявана чрез Дирекцията на обновата, значението на културно-професионалните сдружения на българската интелигенция нараства. От друга страна, въпреки че Дружеството на столичните журналисти се оказва най-засегнато от цензурата и другите рестриктивни мероприятия на режима като цяло, отделни негови членове като изразители на лична политическа и гражданска позиция застават на страната на режима. Такива са например двама от най-активните членове на ДСЖ и едновременно с това активисти на Деветнадесетомайския режим – Петко Пенчев и Георги Кулишев. Първият, макар

че е дългогодишен член на съюза и дори негов председател, не се поколебава да стане първият титуляр на Дирекцията на обществената обнова. Вторият пък, също член на ДСЖ и председател на съюзния пенсионен фонд, с не по-малка охота приема поста на началник на Отдела за печата в същата дирекция. Заразителният им пример е последван и от редица други техни колеги.

Първите опити за противопоставяне срещу цензурата датират от началото на 1935 г., когато председателят на ДСЖ Стефан Танев прави постъпки пред Дирекцията на обновата и другите отговорни държавни институции срещу строгите рестриктивни мерки спрямо българския печат. Настоятелството на дружеството официално настоява за по-внимателно и разумно прилагане на държавния контрол върху печата, като не премълчава и въпроса за амнистията на осъдените по закона за печата журналисти[36].

ОБЕДИНЕНИТЕ ХУДОЖНИЦИ. Художниците на следосвобожденска България се вписват сравнително бързо в културно-институционалния живот. Дебатите в Народното събрание около създаването на Художественото училище през 1896 г., при които се чуват възгласи, че на „нас не ни трябва Рисувално училище, а бояджийско“ сякаш дават своеобразен тласък на стремежа на художниците да работят съвместно. Още тогава се създават различни дружества, най-изявените от които са Дружество на художниците в България /1893 г./[37], Съвременно изкуство /1904 г./, Дружество на южнобългарските художници /1912 г./. През 1924 г. техни представители, а също и на основаното през 1920 г. Дружество на независимите художници, убедени в необходимостта да се обединят, основават фонд „Изложбено помещение“ и така правят първа крачка към едно ново институционално формирование – общ съюз. Независимо от разнородния състав на дружествата и понякога диаметрално противоположните естетически възгледи, художниците си поставят за цел от организираните изложби и чрез новоснования фонд да съберат средства, за да построят художествена галерия. В нея следва да си дадат среща всички – и млади и стари, и консерватори и модернисти, взаимно изключващи се във възгледи, похвати и методи и взаимно подкрепящи се в призванието на творци и посланици на съвременни идеи. С тази идея непосредствено е ангажиран изкуствоведът Андрей Протич, сам основател на Съвременно изкуство през 1903 г. и директор на Археологическия музей през 20-те години на XX в.

През септември 1927 г. Художествената академия приютява в залите си творби на художници от шест различни дружества и с това се поставя началото на една традиция, придала нов облик на културния живот в столицата и страната. Първата обща художествена изложба се радва на огромен брой посетители и на сравнително добър за времето си приход. Картини откупуват МНП и много частни лица. Постигнатият успех обнадеждава организаторите и те предприемат по-нататъшни стъпки към съвместни инициативи. Създава се Изложбен комитет, осъществяващ връзката между всички дружества. Андрей Протич, Васил Димов, Александър Андреев и Петър Морозов са пионерите на замисленото начинание[38].

Всяка следваща година влиза в историята на българската художествена култура с нова обща изложба, а сформираният комитет изнася цялата организация и популяризира събитието.

След Първата световна война в културното пространство се появяват и бързо укрепват още три дружества: „Родно изкуство“ /1919 г./, Дружество на независимите художници /1920 г./ и Дружество на новите художници /1931 г./. Те заедно с „натрупалите стаж“ отпреди войната дружества учредяват на 21 ноември 1931 г. след Петата обща художествена изложба Съюз на Дружествата на българските художници /СДБХ/. За председател е избран художникът, писател, публицист, театрален деец, сценограф и режисьор Панайот Тодоров /Сирак Скитник/. В управителния съвет на Съюза и в контролния комитет влизат представители от всички 6 дружества: проф. Андрей Николов, Преслав Кършовски, проф. Стефан Баджов, проф. Симеон Велков, Александър Жендов, Иван Иванов, Александър Андреев, Димитър Гюдженов, Миладин Лазаров, Иван Лазаров. Уставът и целите са съзвучни с други професионални организации и допълват представата за общ стремеж към по-осезаемо присъствие на всички художествени кръгове в страната. Художниците се стремят да обединят усилията си за развитието и преуспяването на изобразителните изкуства и за подобряването на условията за творчество; да се грижат за старите художествени паметници и да защитават професионалните интереси на членовете на отделните дружества, да насърчават народните избраници да изготвят съответни закони за покровителстване на изкуствата и художниците в България.

Дейността на Съюза е особено интересна по няколко причини. Първо, тя е ритмична и не прекъсва до края на Втората световна война. Второ,

Конгрес на артистите в България – ЦДА

всички дружества-членове запазват самостоятелността си и така се съхранява максимално многообразието на художествената индивидуалност, независимо от капризите на конюнктурата. Трето, още от формирането на Комитета „Изложбено помещение“ дворецът в лицето на Борис III е пряко ангажиран с тази институция. МНП е в постоянна връзка със Съюза и така се получава една своеобразна координираност, а СДХБ става мост между държавните институции и творците. И това не само в национални рамки, а и в редица международни инициативи в областта на изобразителното изкуство – изложби, организирани в различни европейски държави, участие в Парижкото изложение през 1936 г., в Ню Йорк през 1938 г., културно сътрудничество с останалите балкански страни, а в края на 30-те години – с Германия[39]. Съюзът на художниците е пример за обединение на професионален признак – рядко съчетание на единство и толерантност в различието.

ОБЕДИНЕНИТЕ И РАЗЕДИНЕНИ ТЕАТРАЛИ. Културно-професионалната организация на творците от сферата на театралното и оперното изкуство възниква в края на 1919 г. Загрижеността за съдбата на изкуството изобщо и за защита на професионалните интереси в частност логично кара мнозинството от българските артисти да се замисли сериозно за своята самоорганизация. Първата стъпка към нейното създаване е направена на 28 септември 1919 г., когато в Работническия дом в София се провежда събрание на група артисти и музиканти за обмяна на мнения. Сред присъстващите личат имената на Стоян Бъчваров, Георги Дончев, Мими Балканска, Павлина Обрешкова, Тодор Обрешков, Жана Гендова, Мишо Левиев, Стефан Гендов и др. Стремежът на Българската комунистическа партия /БКП/ да превземе новосъздаващата се организация и да я подчини на своята политическа доктрина отклонява инициативата в друга посока.

В качеството си на член на парламентарната група на БКП и секретар на Общия работнически синдикален съюз /ОРСС/ на събранието се явява Георги Димитров, който овладява инициативата и й налага модела на класова професионална организация. Част от присъстващите не възразяват срещу това вмешателство и се обявяват за учредители на Софийската секция на Съюза на артистите в България. Избрано е временно управително тяло, в което влизат актьорът от „Свободния театър“

Стоян Бъчваров, на младини сам участвал в социалистически кръжоци[40], оперният певец от Българската оперна дружба Георги Дончев[41] и известният филмов режисьор и артист, пионерът на българското кино Васил Гендов. Тримата са натоварени да съставят проектоустава на новата организация. На софийския окръжен съветник от БКП Любен Дюгмеджиев и на театралния сценарист, критик и журналист Стефан Гендов е възложено да напишат позив до всички артисти, музиканти и театрални служители, за да им разяснят целите и задачите на новия съюз.

След около едномесечна организационна подготовка, подпомогната с опита и кадрите на БКП и ОРСС, на 2 ноември 1919 г. е учреден Съюз на артистите, музикантите и театралните служащи в България /САМТСБ/. На учредителното събрание в присъствието на около 20 души е приет подготвеният по-отрано устав, който вменява като цел на новата организация „всестранна защита на духовните и материалните интереси на членовете върху почвата на класовата борба“ и „съдействие за развитието и издигането на изкуството и художественото възпитание на трудещите се“[42].

В следващите две-три години Съюзът бележи бърз напредък. В края на 1920 г. той вече наброява 412 членове, организирани в 8 секции – София, Сливен, Русе, Варна, Пловдив, Враца, Бургас и Плевен. От тях най-многочислени са музикантите – 157, следвани от актьорите – 115, техническите сценични работници – 78, хористите – 43, режисьорите, суфльорите и инспициентите – 10, художниците – 4, писателите и рецензентите – 3[43]. От 1 май 1920 г. САМТСБ се сдобива със свой печатен орган – сп. „Артист“. Първоначално съюзният орган излиза само веднъж в годината – на 1 май. От втория брой редакторството се поема от Георги Бакалов, който още по-плътно го доближава до идейно-политическите възгледи на БКП. Вместо с насъщните проблеми на българския театър, който като културна институция търпи по-силно всички последици от националните катастрофи, списанието дава място по страниците си на статии от рода на „Революция в изкуството“ от А. Луначарски, „Изкуство и революция“ от Г. Бакалов, „Една среща с другаря Луначарски“ от Крум Кюлявков, „Културното дело на Съветска Русия“ от Христо Кабакчиев и др. Постепенно обаче силната идеологизация става причина за появата на алтернативни политически независими организации, като Съюза на артистите в България и Съюза на професионалните музиканти. След закриването на САМТСБ в събитията около Деветоюнския преврат и Септемврийското въстание през 1923 г., тези организации продължават да развиват и отстояват професионалните интереси на своите съсловия.

Съюзът на артистите в България /САБ/, учреден през 1921 г., успява да се закрепи и да продължи своята дейност и при новия режим. Част от членовете на САМТСБ се вливат в неговите редици. Други се опитват да формират нова организация под името Общ съюз на драматичните и оперните артисти в България. От края на 1923 г. САБ започва да издава сп. „Актьор“ – „полумесечно илюстровано списание за театър, изкуство и изящна литература“. Съюзният орган се ръководи от тричленен редакционен съвет в състав: Петко Атанасов, драматичен актьор с дългогодишна практика в Народния театър в София, по това време директор на Хасковския театър и участник в пътуващата театрална трупа „Свободен театър“; Болгар Багрянов, един от водещите театрални режисьори в провинцията; и Никола Икономов, актьор от Народния театър, а за известно време и директор на Българския художествен театър в столицата. Те са и водещи в дейността и управлението на САБ. С непосредственото редактиране на съюзния орган се занимават техните колеги Б. Денизов и П. Ников. Освен с изясняване и популяризиране на творческите проблеми на театралното изкуство, списанието защитава професионалните интереси и художествено-творческата свобода на българския актьор[44].

На 19 септември 1924 г. Съюзът на артистите и Общия съюз на драматичните и оперните артисти се сливат в един общ съюз под името Съюз на драматическите и оперните артисти в България /СДОАБ/. В следващите няколко години основното внимание на ръководството и членовете е насочено към укрепване на организацията и заздравяване на единството. Впоследствие уставът на Съюза търпи редица редакции, но основните му цели остават непроменени в същността си: „а/ да защитава материалните и професионалните интереси на своите членове; б/ да съдейства за уредбата и напредъка на театралното дело в страната“.

Прелом в дейността на СГОАБ е постигнат на IV редовен конгрес от 15 до 17 август 1926 г. в София, който констатира, че липсата на яснота и съзнание за задачите, отсъствието на организационен живот и външните влияния са създали „пълна апатия“ сред членовете в последните няколко години. Конгресът избира нов Управителен комитет в състав: Васил Кирков – председател, Стефан Македонски – подпредседател, Георги Костов – секретар, Петко Атанасов – касиер, и Л. Золотович, Ж. Минчев и Н. Гандев – членове“[45].

Конгресът натоварва новоизбраното ръководство с изпълнението на широка и амбициозна програма – да стегне Съюза организационно и финансово, да привлече всички артисти, да постави на обсъждане в съюзните групи всички наболели икономически и професионални въпроси, да въведе по-голям ред и дисциплина в съюзните редици. Издигнати са и редица непосредствени искания, насочени към съживяване на българския театър и подобряване на условията за артистичния труд. Сред най-належащите мерки фигурират премахването на акциза върху професионалните театри, освобождаването на театралните афиши и билети от гербов налог, осигуряване на 75-процентно намаление по БДЖ при индивидуални и групови пътувания на съюзните членове. Освен това чрез своята професионална организация артистите настояват за освобождаване от данък занятие и временна трудова повинност. Към Върховния читалищен съюз е отправена препоръката занапред да предоставя читалищните помещения за театрални постановки срещу минимален наем.

Едно от най-важните искания е адресирано към държавата – да подкрепи финансово провинциалните театри, изнемогващи от постоянен недоимък. Като първа точка в конгресната резолюция е записано, че държавата трябва да даде на най-важните провинциални театри статут на държавни подобно на Народния театър в столицата. От държавата се иска също да ангажира по-непосредствено общините и постоянните окръжни комисии във финансирането на театрите в Русе, Варна, Плевен, Търново, Пловдив и др. Същият документ призовава Министерството на народното просвещение да не кани занапред чужденци като постоянни артисти и да отпусне стипендии и командировки за подготовка на диригенти и режисьори зад граница, които постепенно да заменят чужденците[46].

В края на 1926 г. Управителният комитет подава изложение до министър-председателя, министъра на народното просвещение, министъра на финансите, министъра на железници, председателя на Народното събрание и парламентарните групи на всички политически партии. В началото на следващата година председателят и секретарят на Съюза отиват на лична среща с министъра на народното просвещение, за да му връчат изложение с вече конкретизирани искания – да се предвидят в бюджета на МНП субсидии за провинциалните театри. Така за театрите в Пловдив, Плевен и Бургас са поискани по 400 000 лв., за театрите в Русе и Варна по 300 000 лв., а за театъра във В. Търново 200 000 лв. Отделно от това се поискани и 100 000 лв. за фонда „Дом за престарели и заболели артисти“. Министърът наистина дава някои обещания за бъдеща подкрепа на българското театрално дело, но отклонява конкретните искания с извинението, че в бюджета били предвидени само 500 000 лв. за провинциалните театри, тъй като финансовото положение на страната не позволявало по-голяма сума[47].

Петият редовен конгрес на Съюза на драматическите и оперните артисти в България, проведен през август 1927 г. в София, преизбира старото ръководство и му възлага да продължи да изпълнява програмата от предишния конгрес, редактирана в резолюция с конкретни искания от професионален и социален характер[48].

Едно от най-важните решения на конгреса е да се провъзгласи специален професионален празник на българския театър, наречен „Ден на театъра“. За такъв е определен Стефановден, т.е. третият ден от коледните празници, който по тогавашния църковен и граждански календар се пада на 9 януари. За първи път „Денят на театъра“ е честван през 1928 г., когато в цялата страна се устройват тържествени театрални представления, а към гражданството е отправен апел за подпомагане на българското театрално дело. Първият национален театрален празник е отбелязан със следните постановки: „Дванайсета нощ“ в Народния театър в София, „Правото на младостта“ в Общинския театър в Пловдив, „Иванку, убиецът на Асеня“ в Общинския театър в Русе, „Углавно дело“ в Общинския театър във Варна, „Студентска фантазия“ в Общинския театър в Плевен, „Червената мелница“ в Художествения театър в Севлиево, „Земята умира“ в театъра на Васил Гендов в София, „Майстори“ в Задружния театър във В. Търново и „Смъртта на палячо“ в Градския театър в Стара Загора. Постъпленията от тези театрални постановки надхвърлят 60 000 лв., което е отчетено като голям успех от съюзното ръководство. В следващите години отбелязването на „Деня на театъра“ се превръща в традиция, която най-непосредствено и атрактивно убеждава българското общество в значението на тази културно-национална институция[49].

Друго средство за професионална и културна изява на СДОАБ е създаването и поддържането на

съюзен орган. И в предишните години с „Артист“ и „Актьор“ са правени подобни опити, но по различни причини те не успяват да се вкоренят в живота на съсловието. На 15 октомври 1926 г., когато се появява първият брой на сп. „Български артист“, тази цел да голяма степен е вече постигната. Под редакторството на Георги Костов новият съюзен орган, който излиза два пъти в месеца, успява сполучливо да се впише в общия дух и живот на културно-професионалната организация. Дори само със заглавията на уводните и редакционните статии той чертае основната насока, която трябва да следва обновеният Съюз: „Да закрепим нашата организация“, „На работа!“, „Да се сплотим!“, „Да засилим нашата дейност“ и пр.[50] Малко площадни, лозунгоподобни, тези призиви са и показател за ентусиазма на артистите, прегърнали работата си като призвание и изпълняващи мисионерска посланическа роля в представянето на художествените творби. Макар и с големи усилия, особено в началото на новото десетилетие, съюзният орган „Български артист“ достига до седмата си годишнина през 1934 г.

Пряко следствие от новия курс, начертан от Петия конгрес, е свикването на Първата съюзна конференция на директорите, режисьорите и актьорите по художествено-организационни въпроси на българския театър. Тя се провежда на 21–22 февруари 1928 г. в столичния Дом на изкуствата и печата, който по традиция домакинства и на съюзните конгреси. В конференцията участват 20 редовни делегати и още толкова със съвещателен глас, избрани от Народния театър и опера в София, Пловдивския, Русенския, Варненския и Плевенския общински театър, Художествения театър, Задружния театър и Ломския градски театър. Основната причина за свикването на конференцията е неотрадното положение на българския театър, като отглас на общата криза на театралното изкуство след Световната война и пряк резултат от общото състояние на страната след националните катастрофи. До голяма степен решенията на конференцията съвпадат с решенията на съюзния конгрес, като конкретизират и детайлизират отделни техни аспекти, особено що се отнася до настояванията за държавно подпомагане и финансиране.

Още на другия ден след закриването на конференцията – 23 февруари 1928 г. – една специално упълномощена депутация поднася на министър-председателя, на министъра на народното просвещение и на редица народни представители едно подробно изложение за нуждите на българския театър. В документа изрично се подчертава ролята на театъра като културно-възпитателен институт и особено значението на провинциалните театри и тежките икономически и социални условия, при които те работят. В тази връзка в текста на изложението театралните дейци настояват за увеличаване на държавната субсидия за провинциалните театри от 500 000 лв. на 2 млн. лв[51].

И през следващите години дейността на СДОАБ продължава да следва поставените цели и задачи.

Наред с исканията за подобряване на икономическото и социалното положение на театралните дейци и повишаване значението на театъра като културна институция изобщо, основна цел на Съюза през този период става и приемането на „Закон за театъра в България“, който да се основава на съюзните искания и програмни документи. Към постигането на тази цел са насочени усилията на новоизбрания Управителен комитет в състав: Г. А. Стаматов – председател, Ст. Македонски – подпредседател, П. Атанасов – секретар, касиер и редактор, Кр. Сарафов, Л. Золотович, Г. Костов и М. Македонски – членове. В следващите години са извоювани някои несъмнени успехи, като приемането на Закон за подпомагане на българския театър, литература и изкуство, уредено е със специален закон пенсионирането на актьорите от всички театри, а не само от Народния, постигнато е известно увеличение на субсидиите за общинските театри и пр.

В края на 20-те години, когато СДОАБ изживява своя организационен апогей, в неговите редове членуват 250 души, от които 124 актьори и 94 актриси, а от другите професии, свързани с театралното изкуство, още 32 души – 26 мъже и 6 жени. Съюзът има организирани съюзни групи в София, Пловдив, Варна, Русе, Плевен, Бургас и при Модерния драматичен театър в столицата. Той поддържа и международни връзки с театралните съюзи в съседните балкански и някои западноевропейски страни и е член на Международния съюз на сценичните работници[52]. Вместо да се издигне на още по-високо организационно и творческо стъпало обаче, в началото на 30-те години Съюзът изживява вътрешна криза, свързана колкото с междуличностни, толкова и с политически противоречия. През 1930 г., след Осмия редовен конгрес, проведен през август, от СДОАБ се отцепва група членове, която се провъзгласява за „Дружество на независимите артисти“. Сред отцепниците личат имената на Борис Денизов, Васил Гендов, Михаил Левиев, П. К. Стойчев и др. Дружеството започва да издава свой собствен орган в. „Театър и публика“ /1931–1934/, който често влиза в полемика със сп. „Български артист“[53].

Деветнадесетомайският преврат и авторитарният режим поставят културно-професионалната организация на българските театрални дейци в нови политически и социални условия. Освен че променя името си на Съюз на българските артисти /СБА/, тя трябва да синхронизира своите искания и изяви с новия ред в страната. Четиринайсетият редовен конгрес /април 1936 г./ обявява, че вътрешните борби и противоречия са вече преодолени и апелира към членовете да бъдат предани и изправни пред организацията и нейните цели. Начело на организацията през този период стои Стефан Киров[54].

През втората половина на 30-те години на XX в. Съюзът започва да се осланя все повече на държавната подкрепа, което намира израз дори и в речника на съюзните ръководители. Така в уводната статия от първия брой на подновеното през есента на 1936 г. сп. „Български артист“, председателят Стефан Киров декларира: „Повече от всякога днес организирането на професиите е необходимо. До войните държавата гледаше на професионалните сдружения като на враг. Днес де повече, де по-малко се разбра, че професионалната компетентност на тия съюзи, извлечена от най-главния изразител на живота – от всекидневния труд – може и трябва да се вземе под внимание при решаването на всички въпроси, засягащи прогреса, културата, стопанското и политическото развитие на дадена страна“. И наистина, сега държавата откликва на ония искания на САБ, които отговарят на нейната културна политика: на 21 юли 1935 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/ нарежда на административните власти в страната да оказват съдействие само на ония театрални трупи, които са членове на САБ; през следващия месец Министерството на народното просвещение /МНП/ приема съюзното решение да не се изпращат театрални пиеси за рецензиране и така дава по-голяма свобода на творческите и постановъчните замисли, на 11 септември 1935 г. МВРНЗ нарежда на кметовете в Пловдив, Русе, Варна и др. градове при назначаването на директори-режисьори на общинските театри да се съобразяват с мнението на САБ и т.н.[55] Всичко това още веднъж доказва разрасналата се връзка между държавните и обществените културни институции.

В следващите години Съюзът успява да си издейства и редица други привилегии за държавна или общинска сметка, които значително подобряват материалното му положение. В замяна на това някогашните намерения за изработване и приемане на специален закон за театъра, който да отразява цялата съюзна програма, сега са редуцирани до/не/възможния минимум. Най-добре е изразил новата тенденция в дейността на САБ неговият председател Стефан Киров. В първия брой на съюзния орган за 1937 г. той надълго и нашироко аргументира идеята си бъдещият закон за българския театър да има само един единствен член, който да гласи: „Държавата се грижи за театъра в България“. „Само така – заключава С. Киров – ще се реши въпросът веднъж за винаги с нашия театър.“[56]

До какво води това новоформирано упование във всемогъществото на държавата най-добре показва фактът, че следващият брой на сп. „Български театър“ от 15 февруари 1937 г. се оказва последен. В оставащите години до войната САБ все повече се превръща в своеобразен обществено-държавен орган, който обслужва държавната политика по въпросите на театралното дело.

ОБЕДИНЕНИТЕ МУЗИКАЛИ. „Съвременна музика“ се нарича основаното на 24 януари 1933 г. дружество на младите български композитори. Петко Стайнов, Панчо Владигеров, Андрей Стоянов, Любомир Пипков, Димитър Ненов, Асен Димитров, Веселин Стоянов и Цанко Цанков са ентусиазираните млади композити, повечето в началото на музикалната си кариера. За председател на дружеството е избран Петко Стайнов, а за подпредседател – Панчо Владигеров. Учредителният протокол очертава целите на сдружението: да работи за създаване по-голям интерес към българската художествена музика в страната и чужбина и да ратува за една по-висша музикална култура у нас; да действа за по-голямо сближение между композиторите; да работи за създаване на по-благоприятни условия за композиторски труд; да подпомага нуждаещи се композисти; да работи за увековечаване паметта на заслужили композисти[57].

Уставът е предаден съгласно тогавашните порядки в министерството на вътрешните работи и от средата на февруари дружеството започва официалната си работа. Дотогава в страната има музикални дружества с натрупан организационен стаж: Музикален съюз, Съюз на професионалните музиканти, Съюз на народните хорове и др. Може би и поради това „Съвременна музика“ успява да добие изтъкнатата бърза популярност. Въпреки че дружеството няма свой печатен орган, негови членове развиват широка публицистична дейност за най-наболелите въпроси на българската музика, за

Основатели и членове на Музикалния съюз събрани по повод 25-годишнината му – ЦДА

музикалния стил, музикалното възпитание и найвече за обединяване на силите на българската музикална интелигенция. Вестници и списания, посветени на музиката и музикалния живот като „Музикант“, „Музикален живот“, „Филхармония“ и други, излизат спорадично. Две са редовните списания – „Родна песен“ – орган на Съюза на народните хорове в България, а от 1934 г. и месечното списание на Академичния симфоничен оркестър „АСО“. В тези две списания поместват възгледите си за музикалното изкуство членовете на „Съвременна музика“ Л. Пипков, П. Стайнов, А. Стоянов, А. Карастоянов, М. Големинов, Б. Икономов и др.

Дружество „Съвременна музика“ поставя началото на редовни концерти под надслов „Един час българска музика“, отстоява виждането си за включване на български творби в репертоара на музикалните институти и състави, популяризира широко българската музика в страната и зад пределите й, организира няколко концерта в чужбина и издава специализирана музикална библиотека.

Друга огромна заслуга на дружеството е спечелената битка с МНП, което иска да съкрати висшия състав на Музикалната академия.

Когато през 1935 г. „Родно радио“ се превръща в държавна институция и се създава радиостанция „Радио София“, за музикален уредник е назначен членът на Дружеството Димитър Ненов. Това дава нов тласък на музикалните предавания, изработва се направо нова концепция за музиката и музикалното присъствие в ефира.

В съзвучие с останалите културни институции – сдружения на творците у нас – дружеството „Съвременна музика“ в лицето на председателя си Петко Стайнов излиза през 1936 г. с апел, публикуван в няколко издания, със заглавие „Към музикално единение“. Предложената идея да се създаде Българска музикална федерация се осъществява и в нея влизат: Български певчески съюз, дружество

„Съвременна музика“, Дружество на учителите по музика, Българска филхармония, Дружество на концертиращите артисти и Музиколожкото дружество. Федерацията си поставя целта „да се съгласуват усилията за правилния развой в страната“[58].

Творческите съюзи уплътняват инфраструктурата на българската култура между двете световни войни. Присъствието на толкова много дружества и съюзи говори за организационно пъстроцветие и за нарастналата роля на интелигенцията в културно-институционалния живот на страната. Поведенческият им стил обаче разкрива усвоено виждане за единност в националната култура и обща мисъл за духовен просперитет на нацията.

2. НАРОДНИТЕ ЧИТАЛИЩА – КОМПЛЕКСЕН КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ

През разглеждания период читалищата се утвърждават като една от основните културни институции, важни средища за приобщаване на населението към културната дейност и за неговата социализация. Тяхната специфика, добре изразена почти до края на периода, се основава на трите, заложени още при появата на читалищната институция, принципа: автономия, самоуправление, самодейност. Ролята на общественото начало в ръководството и дейността на читалищата е доминираща, но трябва да се отдаде значение и на факта, че още в първото следвоенно десетилетие в една или друга степен държавата припознава тяхната роля[59].

След Първата световна война читалищата продължават да изпълняват своите основни функции като културен институт – да популяризират различни видове изкуства и да приобщават към тях, като привличат не само публика, но, което е много важно, и участници в културната дейност като изпълнители. Новото, което характеризира ситуацията, е рязкото увеличаване броя на читалищата, разширяване на дейността им с включване на по-голям сегмент публика, както и превръщането им в територия на успешни културни начинания. В български условия, когато, особено след Първата световна война, културната дейност се съсредоточава основно в столицата, читалищата изпълняват изключително важна функция за децентрализация на културния живот.

Основно събитие в развитието на читалищното дело е приемането в 1927 г. на Закон за читалищата, с който се обезпечава тяхното финансиране /от предоставяни им безвъзмездно поземлени имоти, процентна вноска от годишните приходи на училищните имоти, от специален Фонд народни читалища при МНП, от приходите от читалищните мероприятия и др./, включително и участието на държавата и на местните институции в него. Законът предоставя и възможността читалищата да придобиват имоти, както за да строят свои сгради, така и за да се издържат[60]. Това дава стабилна основа за многостранно развитие на читалищата.

След приемането на закона започва период на изключително интензивно развитие. Така от началото на 30-те години се очертава изразено нарастване на приходи, брой на проведени мероприятия, на закупени и на раздадени за прочит книги, на строителство на сгради. Към 1933 г. само 281 читалища притежават собствени сгради, а през десетилетието от 1934 до 1944 г. са издигнати 249 нови постройки.

Характерно за периода е огромното нарастване в абсолютни числа на броя на читалищата: за времето от 1921 до 1938 г. са създадени 2374 читалища срещу общо 781 дотогава. Пикът на основаване е в отрязъка 1926–1930 г., когато са открити 1600 нови читалища. В края на периода /1943 г./ общият им брой достига 3415, а по данни от 1944 г. – 3497, от които 2425 работещи[61].

Традиционно читалището се свързва с книгата и четенето; то е основно място за локален книжовен живот и за среща на българина с книгата; библиотеката е неотделима от читалищната дейност; преобладаващият брой читалища имат библиотеки. Сведенията от 30-те години показват увеличение на общия брой притежавани печатни произведения, нарастване количеството на посещения в библиотеките, на четенето на място, както и на раздаваните книги. Ежегодно фондът на читалищните библиотеки се увеличава средно с около 100 000 тома. В 1938 г. 2462 /от общо 3009/ селски читалища разполагат с библиотеки, а в 1706 от тях има и разкрити читални; общият фонд книги е 1 424 228 тома, от които 662 000 тома са дадени за четене вън от библиотеките. Средно селската библиотека притежава под 500 тома книги. В същата година 135-те градски читалища с библиотеки разполагат с 596 824 тома, от които 467 000 са раздадени за домашно ползване. Тази картина показва, че в значителна степен библиотеките на селските читалища все още са в процес на изграждане. Паралелно с това съществуват и читалища, които притежават

Управителен съвет на народно читалище „Ив. Вазов“. София, март 1927 г. – ЦДА

Писатели, гости на читалище „Искра“ в Казанлък, ноември 1929 г. Сред присъстващите са Т. Влайков, Ем. Попдимитров, Ел. Багряна, Н. Ракитин, Ст. Попвасилев, Вл. Полянов, П. Топузов /уредник на читалището/ и др. – БИА-НБКМ

богати библиотечни фондове и фактически изпълняват ролята на местни публични библиотеки, например в Плевен – с около 30 000 тома, във Велико Търново, Шумен и Ловеч средно с по около 20 000 тома всяка и др. Същевременно, в някои читалищни библиотеки се въвеждат иновативни библиотечни практики. В 1944 г. читалищните библиотеки са 2408, а количеството на книгите в 1943 г. е 2 079 237 тома, /през 1944 г. броят им намалява с около 200 000 тома, които са унищожени/[62].

Не библиотечната дейност обаче е водеща за читалищата. Ежегодните читалищни разходи през 30-те години показват, че за книги се отделят само от 5 до 10 % от средствата /като своеобразен максимум може да се отбележи 1939 г., когато разходите за книги достигат до 15%/. Основната дейност е лекционната, театралната и музикалната самодейност, а по-късно и киното. Това може да се обясни с аудио-визуалната същност на тези дейности, предопределяща относителната им достъпност, както и с голямата вторична неграмотност в селата.

Много важно направление, често водещо, особено в определени селища, е театралната дейност. Театърът привлича значителна по брой публика, изпълнява социализираща и рекреативна функция, разширява участието на масите в културните процеси. През разглеждания период театралната дейност е много популярна, със силно местно участие /самодейни постановки/. В репертоара на читалищните театри влизат пиеси на български и чужди класически и съвременни автори, както и произведения на местни самодейци, драматизирани литературни произведения и др. Отделни читалища – в градовете Плевен, Лом, Свищов, в с.Дебелец и пр. имат разнообразен, прецизно подбран репертоар.

Читалищата са средище и на интензивен музикален живот. Там се поставят музикално-сценични форми – опери, оперети, формират се музикални ансамбли и групи – за класическа музика, с народни инструменти, хорове, танцувални групи. По този начин се създава нагласа към музиката, разширява се музикалната култура, съхранява се регионалният фолклор, а чрез детските фолклорни и други групи се приобщават и децата. В някои градове музикалната дейност на читалищата е в тясно сътрудничество с местни музикални среди и общества. Силно изразени примери за разнообразна, поставена почти на професионална основа музикална дейност дават Стара Загора, Сливен, Габрово, Сухиндол, Осмар, Стряма, Килифарево, Угърчин и много други селища. В количествено измерение през 1938 г. театрално-музикалното направление се изразява с 9500 театрални и литературно-музикални прояви, включително и вечеринки; по данни за 1940 г. 2500 са читалищата с театрални и литературно-музикални прояви; пак към началото на 40-те години съществуват 1000 хорови и музикални състави и групи[63].

През 30-те години читалищата се превръщат и в един от главните популяризатори на киното, особено в селата. Върховният читалищен съюз и МНП създават добра основа за кинопрожекционната дейност. В края на разглеждания период съществуват повече от 150 читалищни кина със собствени киномашини. В 1943 г. например, читалищата са дали 23 731 прожекции с 4 800 000 посетители. Само за няколко години киното се превръща в една от основните по приходоносност дейности на читалищата. Така по данни за 1940 г. приходите им от кинопрожекции са кръгло 33 млн. лв., докато основното до тогава приходно направление – от входни билети от театрални постановки, вечеринки и други масови прояви, носи 30 млн. лв.[64]

Едно от основните направления на читалищната дейност е организирането на лекции и лектории. В разглеждания период лекционната дейност се изразява главно в разпространението на средноевропейската /отчасти по швейцарски образец/ практика на „Народни университети“ /Volkshochschule/. Това название се използва при градските читалища, докато обикновено в селата се организират през празничните дни т.нар. народни четения.

Лекториите обхващат много широк кръг от теми, покриващи почти всички основни сфери на живота в няколко насоки: история, литература и изкуство; актуални теми, свързани с поминъка главно от областта на земеделието и животновъдството; икономика; социален живот; нравственост; взаимопомощ; въздържание; проблеми на възпитанието и отглеждането на децата; хигиена, кооперативно движение и др. Като лектори участват както практици и тесни специалисти, така и популярни за епохата интелектуалци и общественици. През 30-те години се достига средно до 8000 лекции годишно, а в 1935 г. е отбелязан рекорд от 16 000, като количеството посетители се движи между 700 000 и 1 млн. души. Голяма лекционна активност се наблюдава в Плевен, Пазарджик, Враца, Велико Търново, Троян, Ямбол, Айтос и др.

Значението на читалищните лектории се изразява в няколко насоки: запознаване с иновации; даване знания по актуални въпроси, разширяване на общата култура; срещи с изтъкнати представители на културата, стопанството, есеистичната и обществено-политическа мисъл и т.н.[65]

Друга сфера, в която читалищата съсредоточават усилия, е целенасоченото създаване на музейни сбирки /задача, очертана с окръжно на Върховния читалищен съюз /ВЧС/ от 1931 г./, поощряването на събирателството, пораждането на нагласи за проучване на историята и старините на селището, квартала и т.н. Трябва да се посочат като най-активни в това отношение читалищата в Ловеч, Плевен, Велико Търново, Казанлък, Пазарджик, Сливен, Несебър. Общо, към края на периода – 33 читалища имат свои музейни сбирки.

Трябва да се отбележи и интензивната читалищна издателска дейност и инициативи – юбилейни читалищни сборници, други регионални публикации, с които се стимулира краезнанието. Ос-

Стилиян Чилингиров – писател, общественик, член на Върховния читалищен съюз, историк на читалищното дело

новна част от читалищните публикации са периодични издания /повече от 50 за периода/ – вестници, списания и единични листове, органи на окръжните и околийските читалищни съюзи или на отделни градски и селски читалища. Някои от тях са мимолетни, но има и такива, които излизат в продължителен период, като например: „Читалищна дума“ – Пловдив /1925–1944/, „Читалищно дело“ – Враца /1926–1944/, „Читалище“ – Хасково /1927–1938/, „Читалищна просвета“ – Русе /1938–1941/ и др.[66]

Макар и спорадично, към читалищата се оформят литературни кръжоци или групи, което ги превръща и в локални центрове на литературен живот. Към края на периода особено изразителен е читалищният принос в информиране на обществеността по пътя на радиофикацията: 1300 читалища, от които 1000 селски, притежават собствени радиоапарати и обезпечават значителна аудитория.

Бюджетите на читалищата като цяло се формират от различни постъпления, сред които по данни за 30-те години държавните субсидии, помощите от училищни настоятелства, кооперации и общини съставляват малка част /1/10 до 1/8 от годишния бюджет/. Със собствени приходи – от входни билети за театрални и музикални мероприятия, вечеринки и лектории, от наеми / в съотношение 2:1/ се формира между 50 и 60% от годишния бюджет. С развитието на читалищното кино частта на собствените приходи започва да нараства, за да се изрази през 1940 г. в сумата 63 млн. от общо 86 млн. лева годишни приходи. Увеличаващите се приходи позволяват не само строителството на сгради и оборудване на киносалони, но и назначаването на щатен читалищен персонал[67].

Взаимодействието на читалището с други регионални институции и организации: училища, кооперации и различни дружества, е много важна страна от локалния обществен и интелектуален живот. Обикновено се осъществява двустранно сътрудничество, полезно и за двете страни. Читалището предоставя на учителите място за изява в различни свои инициативи; с тяхното приобщаване практически то включва в своята дейност местната интелигенция. Кооперациите намират в читалището мястото за популяризиране на своите прояви, а съответно, то бива подпомагано от местното кооперативно движение. Читалището се утвърждава като регионален център, място за осъществяване на обществени инициативи: благоустройство, кооперативно дело, издигане на паметници, провеждане на различни чествания и пр. Стопански новости, спестовност, хигиена са направления, в които то има значителен принос за приобщаване на населението. Социализиращата му функция може много добре да се открои в такива насоки като: привличане на младежта и включване на жени в читалищния, респективно обществения живот; разширяване на кръгозора на индивида; подпомагане различните форми на еманципация.

Читалището е и поле на политическа изява. Автономен център, то съчетава официозни гледни точки с опозиционни изяви. Неговото политизиране се засилва след преврата от 1934 г., когато то се превръща в своеобразно убежище за комунистически и земеделски активисти, съответно – за тяхната пропаганда[68].

През 1941 г., в условията на изострящо се идеологическо противоборство и същевременно засилване на авторитарните тенденции в управлението на страната, режимът прави драстичен опит да постави читалищата под свой контрол, като

ограничи изначалната читалищна автономия. Същевременно в Закона за читалищата се поставят някои изисквания, които целят повишаване качеството на читалищната дейност /като изисквания за библиотечна подготовка на библиотекарите/[69].

Значението на читалищната дейност може да се измери не само количествено, като дял от общия брой културни прояви в страната, но и по социалното си значение. Читалищата са тази институция, която разпространява знания, дава познания и привлича към култура, изкуство и просвета голямата социална маса, и особено селското население.

ГЛАВА ПЕТА

ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ И КНИГОИЗДАВАНЕ

1. Периодичен печат

След Първата световна война периодичният печат навлиза в период на значителни промени. Те трябва да се разглеждат в контекста на изразени, присъщи на периода процеси като: профилиране на обществото и оформяне на алтернативни политически потоци; обособяването на социални и професионални прослойки; изменения, които протичат в отделните научни и научно-практически сфери и които налагат създаването на специализиран професионален печат и пр.

Основната тенденция за периода може да се резюмира като модернизация, изравняване с водещи европейски модели, но състоянието на пресата и развитието ѝ не са лишени от противоречия. Водещо е видовото и жанровото разнообразие, отбелязани са значителни организационни, технологични и полиграфични успехи. Извършва се промяна в облика и съдържанието на печата, оформят се крупни вестникарски предприятия, чувства се присъствието на различните журналистически и свързаните с пресата професионални организации /Съюза на българските журналисти, Съюза на професионалните журналисти, Съюза на провинциалните журналисти, Съюза на периодичния печат, Дружеството на българските и чуждестранни фотожурналисти в България и др./, както и на различните регионални журналистически дружества. Паралелни с това развитие са опитите за ограничаване на свободата на печата, както и стремежите за неговото унифициране /особено от средата на 30-те години насетне/[1].

Превратът от 1934 г. обособява два ясно изразени периода, всеки със своите вътрешни специфики. През първия развитието е изключително динамично. Осъществява се буквална експанзия на периодичния печат. Количеството новопоявили се вестници нараства например от 250 през 1921 г. на почти двойно – 468 през 1923 г., а това на списанията – от 162, съответно на 237[2]. Политическата пристрастност на печата е силно изразена. Картината на идеи, сюжети, мотиви е много пъстра в жанрово и видово отношение. Съответно, почти до началото на 30-те години, могат да се усетят преживелици от довоенната епоха. Във втория период се извършва мощна унификация на печата, той бива поставен в строги цензурни рамки, част от изданията се превръщат в елементи на държавната пропаганда. Този процес протича едновременно с промени в облика и съдържанието на печата.

Определени специфики дават основание развитието на вестниците да се разгледа обособено от това на списанията. Вестниците са водещото направление в периодиката. Те са основният източник на информация и главното средство за въздействие върху общественото мнение /и респективно за неговото изразяване/. Най-общо тази форма на печата се проявява в две насоки – партийно-политически издания и информационни[3]. До преврата от 1934 г. първата насока е доминиращата. При вестниците са характерни преобладаващо ниски тиражи, ниско полиграфическо качество, оскъдни оформителски постижения. Журналистическият труд е слабо профилиран, с проблематична професионализация; в първите години на периода с минимални изключения не се ползват кореспонденти – нито за страната, нито от чужбина. Значителна част от изданията са с изразена сензационност или са мимолетни журналистически опити. Не липсват куриози – представяне на фиктивни събития, явни измислици и пр.[4] Читателският кръг на отделно заглавие е ограничен, вестниците се затварят в своите читателски сегменти. При това, по наблюдения на съвременници, вестници се четат преди всичко в градските среди. Значителна част от вестникарските инициативи са нетрайни. В сектора има твърде малко капиталовложения. Големите вестникарски предприятия са около половин дузина и не са типичен белег на ситуацията. В преобладаващата си част всекидневниците са вечерни, а не утринни издания, което показва, че при тях информацията закъснява, а редакционно-печатният процес се разминава с разпространената в чужбина практика. Малко са изданията, като „Мир“, „Зора“,

„Утро", донякъде „Слово", които отчетливо проявяват качества, позволяващи сравнение с тенденциите в европейската преса. Въпреки това българският вестник в сравнение с периода до войните отбелязва значителен напредък по всички характеризиращи го показатели. Оформящият се между двете световни войни кръг от лица, професионално занимаващи се с проблемите на печата, е единодушен както за ролята на вестника като основен фактор за формиране и изразяване на общественото мнение, така и за единствено възможната насока на бъдещото му развитие – чрез повече професионализация, доминиране на новинарския елемент и превръщането му в капиталистическо предприятие[5].

С времето се формира професионална среда от българи, сътрудничещи на чужди вестници и информационни агенции. Това са както професионални журналисти, така и – в повечето случаи – лица, изкушени в политиката, публицисти, които търсят поле за изява или допълнителни доходи. В една или друга степен те се посвещават на общонационална кауза /осветляване на чуждото обществено мнение по проблемите на страната, по българския национален въпрос и за каузата на българските малцинства в други държави/. Някои от тях играят и изразена политическа роля чрез контактите си с чужбина /например д-р Димитър Вълчев като кореспондент на германската агенция „Велтпресе" лобира за легионерското движение сред елита на Третия райх/.

Изразено място в българското обществено пространство имат и чуждите кореспонденти, организирани в Съюза на чуждестранните кореспонденти в България /основан през април 1923 г./ и Дружеството на чуждестранните писатели и публицисти в България. Те са своеобразните „контактни лица" между българските журналисти и политици и чужди журналистически и политически среди. Някои от тях участват в националния интелектуален живот, дават подкрепата си за културни инициативи, други популяризират страната, нейното минало, култура, актуално развитие. Като пример може да се посочи приносът на италианския публицист Жорж Нурижан /Джорджо Нуриджани/, председател на дружеството от 1936 г., който и в рамките на общността на чуждите кореспонденти, и спрямо италианската публика се явява

Вестникарче. 40-те год. на XX век. Худ. Ал. Жендов – МБНБ

защитник на българските позиции по националния въпрос и допринася за популяризирането на страната и нейната култура зад граница[6].

След Първата световна война водещият акцент при вестниците – политическият, се откроява още повече със силното профилиране на политическите сили, с възникването на различни нови партийно-политически организации и други формации с политическа ориентация.

Още от 1919 г. на преден план като феномен излизат земеделският /на БЗНС/ и комунистическият печат с различни издания – младежки, женски, хумористични, регионални. Към пролетта на 1923 г. например земеделците поддържат повече от 50 провинциални вестника. Превратът от юни 1923 г. внася силна промяна в тази картина, но основните й акценти се запазват.

По време на управлението на БЗНС пресата практически се поляризира, като в нейното поле се води ожесточена пропагандна битка – в полза на земеделското народовластие, против традиционните политически партии, за прокарване на комунистическия идеал, апология на Съветска Русия и против капитализма и буржоазията, но и обратно – срещу земеделския режим, комунизма, „съветската опасност“. През втората половина на 1923 г. се осъществява мощна антиземеделска, а след септемврийските събития – и антикомунистическа кампания[7]. От втората половина на 20-те години започват да се появяват профашистки и фашистки издания, а в началото на 30-те години изключително активният политически живот поражда голямо количество издания, движещи се в диапазона от най-ляво до най-дясно[8].

Големите вестникарски предприятия са малко. Най-мощното е създаденото преди Балканската война предприятие на Атанас Дамянов „Съединени печатници“, популярно като „Утро – Дневник“. Ориентирано към печалба, разполагащо с голям капитал /дълги години свързано с почти монополна позиция при разпределението на печата чрез дружество „Куриер“/, диференцирало изданията си към различни изисквания на публиката, до края на съществуването си през септември 1944 г. то заема водещата позиция по отношение на тиражи и печалби. Неговата пазарна стратегия е много гъвкава и това проличава от възобновяването на в. „Заря“ /1929 г./, който се превръща в притегателен център за представителите на лявоориентираните среди и съответно – за също така лявоориентирана читателска публика[9].

През 1919 г. е създадено АД „Български печат“ /в. „Зора“/, което също може да послужи като пример за изключително успешно капиталистическо предприятие. Зад него стоят финансово мощни личности като тютюнотърговците Чапрашикови. От май 1919 г. то издава в. „Зора“, с редактор, посетне директор, журналиста Данаил Крапчев. Първоначално вестникът е в определена близост до Демократическата партия, по-късно подкрепя „Демократическия сговор“, симпатизира на ВМРО. Изданието започва с 10-хиляден тираж и много бързо се утвърждава като авторитетен консервативен всекидневник с добре функционираща структура, кореспонденти, сътрудници, добра информираност, солидни коментари, меродавна културна страница. В годините на Втората световна война „Зора“ достига до 130-хиляден тираж[10].

На 27 октомври 1921 г. току-що образуваният комитет „Народен сговор“ и главно лица около Обединената народно-прогресивна партия създават АД „Стопанско развитие“, първоначално с капитал от 2 млн. лв., разпределени в 2000 акции. От април 1922 г. предприятието започва да издава един от най-сполучливите всекидневници – в. „Слово“, с директор Тодор Кожухаров. Вестникът е типичен със своята дясна политическа линия, с непримиримостта си към земеделското движение /БЗНС/, комунизма и режима в СССР. Успех за редакцията му е привличането на неколцина интелектуалци като наблюдатели на културния живот[11].

В разгледаната група вестници съществуват изразени идейни различия, конкуренция, а на моменти и остри конфликти и противоборства. Така например амбициите на концерна „Утро – Дневник“ да се утвърди като абсолютен монополист на вестникарския пазар поражда трайната враждебност на „Зора“, изразила се на два пъти в особено ожесточени конфликти[12]. По тиражи абсолютен лидер е предприятието на Дамянов – с върхов сумарен всекидневен тираж на трите си вестника 317 000 броя и с недостигнат от никой друг български вестник всекидневен тираж от 160 000 броя за в. „Утро“ в годините на Втората световна война.

Информационните всекидневници имат своите специфики, различаващи ги добре един от друг. Така „Утро“ се профилира като богато илюстриран вестник на актуалната новина, на който не е чужда и казионността. „Заря“ поддържа дух на левичарство и като цяло не проявява реверанси към фашизма, националсоциализма, „новия ред“, а дори приютява симпатизанти на съветския режим и комунизма[13]. „Дневник“ е близък до лица с консервативни политически и обществени възгледи. Десният, определено антиземеделски и антикомунистически в. „Слово“ е известен със своите литературно-критически обзори, информация и критика за художествения и музикалния живот, както и с публицистичните текстове на Тодор Кожухаров. „Зора“ – дясно ориентиран и солидно списван, има реноме на издание с широк кръгозор, точна информация и прецизни коментари. Културно-историческите му материали и проследяването на актуалния културен живот приобщават към читателската му аудитория значителни интелигентски слоеве.

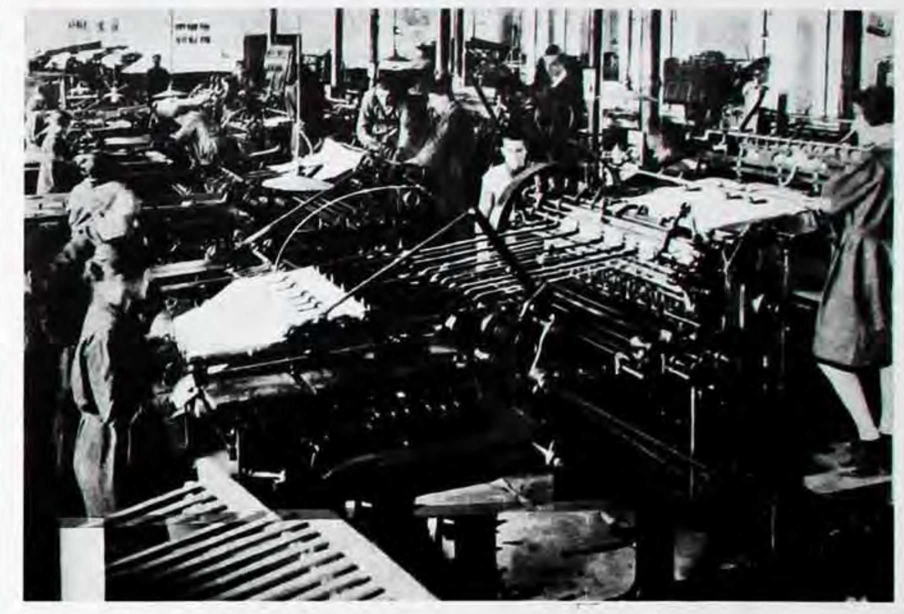
Във вестникарския пейзаж по-обособено място заема в. „Мир“ /основан през 1895 г./, който с годините се превръща все повече от партиен орган в общоинформационен вестник /особено след създаването на АД „Мир“ през 1931 г./. Неговият идеен профил включва русофилство, симпатии към западните демокрации и преди всичко към Великобритания, недоверие към левите политически идеи и среди, антисъветизъм, безпокойство от фашизма и прикрита антипатия към националсоциализма. „Мир“ се оформя като солиден консервативен вестник, отдаващ голямо значение на традициите и предпочитание към политическия коментар. Той е и вестникът, който /в своеобразна конкуренция със „Зора“/ в представата на съвременниците претендира за щемпела „български Таймс“. С времето обаче изданието изостава както от полиграфичните новости, така и от водещите изисквания към един общонационален информационен вестник.

Големите информационни вестници имат силно изразена роля по формиране на общественото мнение. Те изразяват разбиранията на определени политически кръгове. Предоставят страниците си за политически внушения. Обезпечават някои отделни пропагандни правителствени действия. В една или друга степен в сегменти от читателската си среда създават политически нагласи, модели на поведение, хоризонт на очакване.

Политическата ситуация след Деветоюнския преврат поражда феномена на емигрантския и нелегалния печат. Неговото начало е поставено през септември 1923 г. с излизането в Прага на първия брой на задграничното „Земеделско знаме“ /1923–1928/, последвано от издавани в Берлин и Париж до 1931 г. още 4 емигрантски земеделски издания. От ноември 1923 г., с появата на „Работнически вестник“ във Виена, започва и задграничното издаване на комунистическа периодика. Пак след 1923 г. комунистите в страната започват да издават нелегално своя печат, трайна тенденция, поддържана неотстъпно до есента на 1944 г. Нелегалните издания са специфичен /макар и несъществен/ аспект от периодиката, те излизат в минимални тиражи, с рядка, често напълно произволна периодичност, разпространяват се много трудно[14]. Всички тези издания се субсидират отвън, чрез помощите, които земеделската емиграция получава от югославски, чехословашки, френски и други среди, а комунистическите – по линията на Коминтерна получават средства директно от Москва.

Управителен съвет на командитно дружество „Стрела“, разпространяващо периодичния печат след 1934 г. От ляво надясно: Георги Белчев, Йордан Мечкаров, Димитър Паскалев и Димитър Подвързачов – ЦДА

Държавна печатница: цех с бързи преси, началото на 30-те год. на XX в. – ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей

Силно изразен елемент в периодиката след Световната война, приключил в основни линии с промените от 1934 г., съставлява печатът на различните националноосвободителни и бежански организации – на македонски, тракийски, добруджански и западнопокрайнински българи с основни представители в. „Македония“ /1919–1923, 1926–1934/, „Илинден“ /1921–1926/, „Свобода или смърт“ /1924–1934/, „Тракия“ /1921–1935/, „Добруджа“ /1923–1935/ и др.[15] Периодични издания имат някои български общности зад граница, като тези в Румъния /преди всичко в Южна Добруджа/, в Съветския съюз, в САЩ и Канада, в Латинска Америка. Свое място в историята на периодичния печат в България имат изданията на малцинствените групи – турци, арменци, евреи.

Освен партийно-политическите органи сегментът на вестниците е представен и от различни информационни издания – всекидневни, седмични и пр., издавани през периода в близо 200 селища. Сред вестниците със своето съдържание и осведомителна роля изпъкват издаваните на френски език информационно-пропагандни органи на МВРИ, които покриват целия разглеждан период: „L'Echo de Bulgarie“ /до 1923 г., основано през 1913 г./, „La Bulgarie“ /1923–1935/, „La Parole Bulgare“ /1936–1943/. Те съчетават обзори, коментари и прегледи, предлагани заедно с балансирана политическа, стопанска и културна информация от страната, като привличат за сътрудници изтъкнати публицисти, културни дейци и вещи журналисти.

Сред вестниците специфично място и важно значение не само в обособения си читателски кръг заемат литературните издания „Развигор“ /1921–1927; 1937/, пионерска поява на стария континент, дело на Ал. Балабанов и Елин Пелин, „Литературен глас“ /1928–1944/, редактиран от Д. Б. Митов, „Изток“, трибуна на литературния кръг „Стрелец“, както и предназначеният за дамска публика „Вестник на жената“ на Христо Чолчев /1921–1944/.

Своето място запазва и хумористичният вестник. Довоенният му тип продължава да се възпроизвежда и в началото на периода. Най-солидната му поява идва десетилетие по-късно, когато фейлетонистът и карикатурист Райко Алексиев основава илюстрования седмичник „Щурец“ /1932–1944/, който по качество на материалите, популярност и тираж рязко се налага над всички сродни издания[16].

Независимо от периодичното заглушаване на опозиционните гласове карикатурата и политическата рисунка заемат значително място при оформянето на вестниците. Карикатурата е много силно пропагандно средство, чиято роля политическите сили добре осъзнават. Политическата рисунка, актуалната графична илюстрация също има изразено, макар и не толкова голямо както карикатурата присъствие. От близо дузина активно изявяващи се карикатуристи и графици най-трайно място и като количествено присъствие, и като въздействие заемат Александър Божинов /особено със сътрудничеството му в „Зора“/, Илия Бешков, Никола Тузсузов, Александър Жендов, Константин Каменов[17].

Ситуацията при вестниците коренно се променя с превратa от май 1934 г. и разтурянето на партийно-политическите организации. Тогава изчезва в огромната си маса партийно-политически обвързаният печат /сред него вестниците заемат голям обем/. Това дава възможност информационните вестници и особено всекидневниците да заемат празното място, факт, който макар и отчасти, съдейства за увеличаване на техния тираж.

Деветнадесетомайските идеолози изразяват нова, следвана до края на периода представа за ролята на печата /и особено на вестника/ като основен фактор за формиране на общественото мнение и за възпитаване на гражданина. В идеологията и програмата на авторитарния режим през периода 1934–1944 г. вестникът и пропагандата чрез него заемат централно място[18]. През 1934 г. се създава просъществувала кратко държавна институция с възпитателни и пропаганди функции – Дирекция на обновата /ДО/, а от март 1941 г. и централно ведомство – Дирекция на националната пропаганда /ДНП/, която развива интензивна печатна пропагандна дейност[19].

В новата ситуация се появява и нов тип вестник – правителственият официоз на безпартийния режим. Оформянето му като тип е свързано с мъчително търсене на оптимален модел. Такъв до края на периода не е намерен. Първоначално се появява изданието на ДО „Нови дни“ /1934–1935/, по-късно функцията на правителствен орган изпълнява с различни модификации вестник „Днес“ /1936–1939, 1940–1944/. Във военните години се появяват информационни вестници, свързани с пропагандни проекти на режима като „Народен вестник“ /1941–1944/ и „Целокупна България“ /1941–1944/, издания на ДНП. Официозен характер имат органите на държавната младежка формация – например „Бранник“ /1941–1944/. Свързаните с режима вестници се разпространяват във високи тиражи, които обаче изостават значително от тези при информационния печат. Чрез ДНП се осъществява и направляването на печата. Дирекцията фактически задава дневния ред на всекидневния печат чрез инструкции, предоставяне на обзорни материали и чрез различни други внушения.

* * *

При списанията след Първата световна война също се извършва динамична промяна, съответстваща на оформянето на нови социални групи и професионални среди и на задълбочаващото се профилиране на читателските кръгове.

Само няколко издания от предишната епоха продължават да излизат до края на периода. Освен сп. „Училищен преглед“ /основано през 1890 г. и възобновено през 1920 г./, орган на МНП, трябва да се посочат Списание на Българското икономическо дружество /основано през 1893, орган на едноименното дружество/ и Списание БИАД /основано през 1893 г., орган на Дружеството на българските инженери и архитекти/, възобновено през 1923 г. Това са издания на ясно обособени професионални колегии, на чиито страници се разработват изключително важни стопански и технически, теоретични и практически насочени въпроси. Към същата категория трябва да се прибави и основаният през 1922 г. орган на Българското химическо дружество „Химия и индустрия“. Тези списания осъществяват синхронизиране на научни с практически аспекти и същевременно изразяват и обществени становища на своите колегии по важни стопански, организационни и други въпроси с общонационално значение.

Много важна група сред списанията образуват литературните – като трибуните на модернизма „Везни“ /1919–1922/ и „Пламък“ /1924–1925/ на Гео Милев; „Златорог“ /1920–1943/ на Владимир Василев – основното и най-солидно литературно издание на периода; „Хиперион“ /1922–1931/ – на символистите, с редактори Иван Радославов и Теодор Траянов; „Изкуство и критика“ /1938–1943/ на Георги Цанев; и десетки други, в повечето случаи мимолетни столични и провинциални издания. Те изразяват многообразието на естетически и идейни дирения, завладели интелигенцията след войната. Съпоставяйки тиражите и читателския кръг на литературните списания в началото на 20-те години, Вл. Василев с основание констатира тенденцията към „литературно свръхпроизводство“[20]. Със силно застъпена литературна част са „Българска мисъл“, орган на Върховния читалищен съюз /1925–1943/, с редактор Михаил Арнаудов, което е ориентирано към книжовността и читалищата, и „Завети“ /1934–1940/ на Никола Т. Балабанов и Мирослав Минев, което има общокултурна насоченост[21].

Светогледни, социологически и социални въпроси заемат значителна част от актуалния дневен ред на българската интелигенция след Първата световна война. Основните издания, които изразяват българската социологическа и философска мисъл са „Архив за стопанска и социална политика“ /1925–1944/ на Петър Джидров и „Философски преглед“ /1929–1943/ на Димитър Михалчев. Полярни тенденции в социалните науки изразяват „Земя и труд“ /1935–1939/ на Михаил Геновски – с лява и отчасти аграристка ориентация, и „Философия и социология“ /1941–1942/ на Любен М. Русев, ориентирано към националсоциалистическата мисъл. Този тип периодика отразява интензивността на социологическите и философските занимания след Първата световна война и интереса към актуални обществено-политически теми. Самостоятелно място и значение с ориентация към обществено-политически и културно-исторически проблеми, със солидни изследователски текстове и актуални прегледи на културния и книжовния живот заема изданието на Просветния съюз – сп. „Просвета“ /1934–1943/, с редактор Петър Мутафчиев.

Независимо от силното присъствие на историческата тема в българското обществено пространство специализирани издания за история са само поредицата „Българска историческа библиотека“ на Васил Златарски и Петър Ников /1928–1933/ и „Родина“ /1938–1941/ на Богдан Филов и Борис Йоцов. Това може да се обясни със сравнително малобройната колегия историци, както и с доминирането на други форми за разпространение на исторически знания – популярни брошури и лекции. Съпоставката между двете издания показва развитието, осъществено в рамките на едно десетилетие, по отношение на концепция, художествено-техническо решение и преди всичко в избор на теми, начин на интерпретиране, както и в ориентацията към аудиторията.

В разглеждания период, макар и трудно, се променя социалният статус на жената. Жената читател се превръща във важен сегмент от читателската публика въобще. Добре изразено е направлението на т.нар. „домакински“, или „женски“ списания. Снабдени с богати приложения – художествена, научно-популярна и домакинска литература,

модели, кройки и пр., те имат постоянна аудитория и тиражи. Такива са „Икономия и домакинство“ /1921–1944/ на Стефан и Теодора Пейкови, „Домакиня и майка“ /1933–1940/ на Лили Янакиева – Масопоуст, „Беседа“ /„Дом и свят“ на Елисавета Консулова-Вазова /1934–1944/ и още много други. Те предлагат мода и ръкоделие, практически съвети, кулинарни страници и рецепти, статии по здравни, хигиенни и педагогически проблеми, разкази, рецензии и пр. Безспорно е значението им за разширяване на кръгозора на жената, за затвърждаване на хигиенни навици, култивиране на позитивно отношение към народните традиции и обичаи и на съвременен естетически вкус.

В сектора на детските списания основни позиции заемат създадените в предишния период сп. „Светулка“ /основано през 1904 г. от Георги Стоянов, който загива на фронта през 1917 г.; от 1920 до 1931 г. главен редактор му е Елин Пелин, излиза до 1947 г. под редакцията на Александър Спасов/ и „Детска радост“ /1910–1947/, създадено от Христо Хаджиев като библиотека за деца и прерасло под редакцията на Ран Босилек между двете световни войни в най-авторитетното литературно издание за деца и юноши, „Златорог“ за деца“, както го наричат неговите сътрудници и читатели. През 1925 г. е възстановено и основаното през 1911 г. сп. „Венец“. За оформянето на някои от изданията са привлечени като постоянни сътрудници водещите художници илюстратори[22].

Широк е кръгът от списания по аграрни въпроси, ветеринарно и животновъдно дело. Те са предназначени за по-широк обществен спектър, обръщат внимание не само на специализирани кооперативни въпроси, но и на проблеми на благоустройството, хигиената, културата на бита и т.н. и в този смисъл имат и общокултурна и модернизационна роля. През 30-те години се обособява кръгът на списания, издавани от т.нар. „строително-спестовни“ дружества, някои от които – като „Подслон“ /1933-1938/, с редакционното участие на арх. Храбър Попов и Елин Пелин, са пример за провеждане на един общокултурен замисъл.

Силно развити сектори на периодичния печат /предимно списания/ през периода са тези по военни въпроси, по правна тематика, медицинските издания /включително такива с подчертана популяризаторска и практическа насоченост/. Немалко издания отразяват интересите на отделни професионални групи или на групи по интереси /напр. спортни, радиолюбителски, филателистки/.

Разнообразието и количеството заглавия обаче невинаги корелират с интерес и широта на читателската аудитория. Значителна част от излизащите в периода списания са малки по обем или формат, други са с нередовна периодичност, трети са само с мимолетна проява. Същото може да се каже и за значителна част от вестниците, излизащи също с нередовна периодичност /особено някои политически или местни издания/ и в символични тиражи. От 1918 до 1944 г. в София е поставено началото на близо 3500 вестници и списания, в Пловдив и Варна – на около 300, и т.н. През 1938 г. в страната излизат общо 539 вестника и 381 списания[23].

До преврата от май 1934 г. се оформя и група на партийно-политически списания, обвързани с партии, други формации и групи от всички политически цветове. Те са родени от новите следвоенни условия. Повечето имат претенцията да са не само политически органи, но и да служат като обществени трибуни, изразяващи интересите на по-широки среди. Водещ в някои от тях е духът на преоценка на развитието на страната, на отказ от либерализма в политиката и икономиката. Като изразители на актуалния дневен ред значителна роля изиграват „Звено“ /1928–1934/, „Млада България“ /1932–1935/ и „ Нация и политика“ /1934–1940/, все издания на едноименни кръгове.

Макар че многобройна група списания са органи на различни обществени институции /дружества, съюзи, търговски камари, кооперации, банкови, кредитни и застрахователни институти, професионални сдружения и други организации по интереси/, не бива да се подценяват и проявите на личната инициатива. Изцяло лични издания например са повечето литературни, общокултурни, философски и социологически списания, разбира се, подпомагани в отделни случаи от щедри издатели като „Александър Паскалев“, „Хемус“, „Факел“, „Ив. Коюмджиев“, „Т. Ф. Чипев“, печатница „Книпеграф“ и др.

В полиграфско отношение голяма част от списанията са еднотипни. От началото на 30-те г. започва процес на интензивна промяна. Появяват се модерни полиграфически решения, с каквито се открояват например „Сердика“ /1937–1943/, „Завети“ и др. Нови, непознати или необичайни дотогава оформителски решения и масово навлизане на илюстрацията характеризират тенденцията от средата на 30-те години насетне.

След преврата от май 1934 г. развитието на периодичния печат е под влияние на две доминиращи тенденции. Първата е на засилена модернизация, която се усеща не само в икономиката и развитието на инфраструктурата, но и по отношение на начина на живот, въвеждането на иновации от всякакъв вид и др. Втората е на стремеж държавата да се наложи не само като арбитър в различните обществени конфликти, но и като основен ръководен фактор в политическия, стопанския и обществения живот. Авторитарните идеолози ясно подчертават възпитателната роля на печата, неговите функции за оформяне на единно обществено мнение, за постигане на „единство“ и „единодушие“ у нацията по основните актуални въпроси на деня[24]. В условията на авторитарен режим се извършва и своеобразно уеднаквяване на значителна част от периодичните издания, които следват дневния ред и стила на изказ, задавани от общонационалната пропаганда и риторика. Осъществява се преструктуриране, свързано с отпадането на ред издания с ляв или с друг опозиционен привкус.

Свободата на печата е най-чувствителният, свързан с най-интензивно обговаряне и с най-значителни нарушения, аспект на разглежданата проблематика. Нейното ограничаване започва формално още при управлението на БЗНС със Закона за печата от декември 1921. То продължава с временното спиране на почти всички земеделски издания след 9 юни 1923 г., а с разтурянето на БКП и всичките ѝ поделения по силата на Закона за защита на държавата /ЗЗД/ от април 1924 г. започва преследване на печатните издания, за които се предполага, че са свързани с комунистическото движение и осъществяват просъветска, прокомунистическа и противоправителствена пропаганда[25].

Окончателната промяна в правния статут на периодичния печат е пряко следствие от преврата през май 1934 г. Още с извършването му органите на повечето от дотогавашните политически формации спират да излизат, въвежда се временен предварителен надзор на печата /цензура/, а от юни Наредбата-закон за разтуряне на партийно-политическите организации узаконява закриване на техния печат[26]. През периода 1935–1939 г. въпросът с ограниченията на печата стои непрекъснато в полето на общественото внимание. Поетапно, на няколко пъти се закриват издания с лява или с противоавторитарна насоченост /повечето под съмнението, че са негласни трибуни на комунисти и леви земеделци/[27].

С избухването на Втората световна война печатът става обект на още по-строг контрол. В такъв дух влияят разпоредбите на Закона за гражданската мобилизация от май 1940 г., Наредбата за националната пропаганда от април 1941 г. и на Закона за Камарата на народната културата от април 1943 г.[28] Окончателно регулиране на статута на печата дава приетият през декември 1943 г. Закон за печата, който поставя периодичните издания под контрола на МНП /чл. 1/ и постановява необходимостта от предварително разрешение за тяхното издаване /чл. 3/[29].

Под разпоредбите на действащите през периода 1934–1944 г. различни нормативни актове, засягащи печата, попадат генерално публикации, съдържащи дори завоалирано критика срещу държавния глава, политическия строй, безпартийния режим, и съответно – марксистка, комунистическа и просъветска пропаганда /особено във вида, при който се сравнява в негативен план българската действителност със съветски „постижения“/, както и пропаганда в полза на партийността, партийната система и на отделни политически партии. От преврата през 1934 г. до пролетта на 1941 г. строго се контролират публикациите и заради възможно противоречие със следвания от правителството балкански и в по-широк план – общоевропейски външнополитически курс. В тази посока цензурата ограничава изданията на различните бежански землячества, както и целия десен и националистически печат.

Противоборството между ограничаване /цензура/ и печат е присъщо на целия период. То е израз на ожесточени политически нрави, на нисък праг на политическа толерантност. Прилагащите ограниченията имат своите аргументи – да спрат „измамна“, „противодържавна“, „антинационална“ пропаганда. Фактически те нарушават конституцията в областта на чл. 79, прокламиращ че „печатът е свободен“ и че „никаква цензура не се допуска“, особено с постановката за предварителен контрол.

* * *

Със своите 513 вестника и 393 списания, излизащи през 1939 г., периодичният печат показва голямо разнообразие от мотиви, оформителски решения, профилираност към определена аудитория. Той е основният информационен източник, трибуна на обществено мнение и същевременно главно средство за културна и научна комуникация, а в голяма степен и за научно творчество.

Бомбардировките от края на 1943 и началото на 1944 г. и цялостното разстройство на столичния и националния стопански, обществен и интелектуален живот слагат край на значителен брой перио-

дични издания и преди всичко на по-голямата част от списанията. Така 1943 г. се оказва последна за елитни издания с изявена национална роля от типа на „Златорог“, „Българска мисъл“, „Просвета“ „Изкуство и критика“, „Философски преглед“ и много други. Първите дни на септември 1944 г. са последни за преобладаващата част от българската периодика и преди всичко за информационните вестници.

2. Книгоиздаване

Няколко изразени тенденции характеризират книгоиздаването през периода 1918–1944 г. Те са обусловени в значителна степен от увеличаването на количеството на четящите, обособяването на нови читателски сегменти и профилирането на отделните области на знание. Промените могат да се проследят чрез видовата специфика на книгоиздателствата; в тиражната, хонорарната и рекламната им политика; чрез промените в книгопечатния и книгоиздателски процес; при полиграфическото и художественото оформление. Периодът има своите темпорално обособени специфики, при които, за разлика от печата, доминират не обществено-политическите, а финансово-икономическите тенденции. Стопанската конюнктура и динамиката в парадигмите на националното обществено мнение определят насоките както на четенето, така и на книгоиздаването. Развитието на книгоиздаването се вписва в съвременните му европейски тенденции при силно изразено влияние на интересите на българската публика и на местните условия. Ясна е тенденцията към изграждане на модерни книгоиздателски фирми[30].

Съществена за периода е приемствеността – в издателски стратегии, в техниката на книгоиздаване и оформление, както и в дейността на създадени преди периода на войните издателства като тези на Тодор Ф. Чипев, Александър Паскалев, Стоян Атанасов, Иван Г. Игнатов и разбира се, съществуващото още отпреди Освобождението – на Христо Г. Данов. Откриват се и нови книгоиздателства. Заедно със заварените, които обновяват дейността си, те придават облика на книгоиздателския сектор и в значителна степен – и на националната книжовна култура.

Развитието на книгоиздаването следва гъвкаво новите тенденции на следвоенната епоха. Още през 1918–1919 г. проличава стремежът за утвърждаване на пазара с евтини, малки по обем /или отпечатвани като брошури с продължение/ и лесно достъпни художествени четива с криминално, сензационно или любовно съдържание. Примери в това отношение са книгоиздателство „Цвят“ /1918–1922/ и изданията на печатница „Гутенберг“ /1919–1920/[31] Почти паралелно се проявява друга тенденция – издаване на луксозни, специално оформяни издания, предназначени за подбрана публика – типична е дейността на книгоиздателство „Везни“ – Стара Загора на Мильо Касабов – Гео Милев[32]. По същото време с авангардни илюстрации художниците Сирак Скитник и Иван Милев демонстрират адекватност при оформянето на книги според водещите световни тенденции.

Пак в самото начало на 20-те години се проявяват първите държавни мероприятия за поощряване на българската книга, респективно книгоиздаване – тенденция, която с различни паузи и темпове продължава през целия период. Правителството на БЗНС набелязва мерки за поощряване на родната книга, както и очертава насоките на едно, по същество държавно книгоиздаване по линията на МНП, МЗДИ и МВ. Приети са Закони за детската литература, за поощряване на родната литература и изкуство и за депозиране на печатни и литографски издания в народните библиотеки. Законът за народното просвещение от 1924 г. утвърждава окончателно новите тенденции. Така още в началото на 20-те години се оформя насоката, по която държавата, в лицето на МНП, ще присъства в книгоиздателската сфера[33].

Непосредствено след края на войната набира сила и тенденцията за създаване на нови издателства: „Хемус“ /1918 г./, „Везни“ /1919 г./, „Факел“ /1923 г./, „Азбука“ /1930 г./, „Акация“ /1925 г./, „Жеко Маринов“ /1925 г./, „Иван Коюмджиев“ /1926 г./, „Д. Маджаров“, „Казанлъшка долина“ /1927 г./, „Добромир Чилингиров“ /1928 г./ и други оформят следвоенния облик на българското книгоиздаване[34]. През 1919 г. се поставя началото на комунистическата издателска дейност, която първоначално, до 1924 г. легално, а след това съчетавайки нелегалност и легалност, ще заема изразителен сегмент от книгоиздаването.

Темповете на развитие в началото на периода са особено интензивни. Докато през военната 1918 г. излизат 818 заглавия, за 1925 г. те вече са 2693. Някои от новосъздадените издателства извършват буквално експанзия в общественото пространство: например книгоиздателският отдел на създаденото от комунистите през 1919 г. Общо работническо кооперативно дружество „Освобождение“ до

Изложба- панаир на книгата в градската градина, 30-те години – БИА-НБКМ

1923 г. издава близо 300 заглавия брошури и книги в общ тираж около 2,5 млн. екземпляра.

Двадесетте години са изпълнени с издателски инициативи и промени в сферата на книгоиздаването. Утвърждават се нови насоки на дейност: профилиране в областта на научно-популярната книжнина /например при „Акация“/; издаване на типично „женско“ четиво; засиленото внимание към детската и юношеска литература /„Хемус“, Издателството на МНП, „Т. Ф. Чипев“, „Ив. Коюмджиев“ и др./; публикуване на поредици от подбрани и събрани съчинения на чужди писатели /„Ив. Г. Игнатов“/. Нова тенденция, породена от консолидацията на политическата система и обществения живот, е повишеният интерес към националната история и съответно към исторически детско-юношески текстове и към исторически романи. Тук издателския си сегмент намира Петър Карапетров с книгоиздателство „Древна България“, в което от 1927 и 1929 г. поддържа поредиците „Художествена библиотека Древна България“ и „Български исторически романи“.

В края на 20-те години се извършва промяна в профилирането на издателската продукция. Ако дотогава водеща като брой заглавия е преводната литература, сложната стопанска конюнктура налага засилване на вниманието и увеличаване на дела на учебниците. За някои издателства те са /а за други стават/ основна приоритетна продукция. Това с право може да се оцени, както приемат някои книговеди, като „деформация“ в книгоиздателския сектор[35]. От друга страна, към края на 20-те години много ясно проличава оформянето на различни подходи за спечелване на читателите – широко разпространение получават рекламно-презентационни практики, популярно е издаването на поредици подбрани преводни книги, ориентирани към различни читателски среди.

През 1929 г. се провежда за първи път „ден на четенето“ /известен и като ден на българската книга, по-късно, от 1937 г. – седмица на българската книга/. Това е мащабна форма за популяризиране на българската книга, книжовността, четенето и като цяло книгоиздаването, поддържана от държавата в лицето на МНП, от различни обществени сдружения и с участие на книгоиздатели, книжари, писатели, журналисти и други представители на интелектуалните и деловите среди[36]. Целта на седмицата, както и на другите форми за поощряване на четенето е да се увеличат продажбите на книгата, да се привлече вниманието на различните меродавни фактори и да се спечелят нови читатели, три „тесни места“ на книгоиздателската и книгоразпространителската дейност, които не получават съществено изменение до края на разглеждания период.

Още през 20-те години българското книгоиздаване окончателно се съсредоточава в София, която придобива най-голяма тежест по обем на книгоиздателската продукция в сравнение с всички останали извънстолични издателски инициативи, взети заедно. Макар в различните години да има определени колебания, цифровите показатели отразяват реалното протичане на такъв процес: през 1920 г. в София са отпечатани 1119, а в провинцията 397 заглавия /т.е. приблизително съотношение 3:1/; през 1940 г. – 1956 в столицата срещу 328 в провинцията /т.е. 6:1/[37].

Независимо от силно задържащото сектора влияние на икономическата криза 30-те години са време на по-нататъшни успехи за книгоиздаването. Повишава се качеството на продукцията. Създават се издателства, публикуващи изцяло съвременна българска художествена литература – „Завети“, „Перун“. Предприети са няколко мащабни инициативи за издаване на съчиненията на български класически писатели /например от „Хемус“/. Основават се издателски поредици /„библиотеки“/ за преводна литература, които разширяват силно спектъра на публикуваните съвременни чужди автори на български – „Златни зърна“ /на Славчо Атанасов, от 1936 г./, „Световни автори. Знаменити съвременни романи“ и „Цветове“ на Мирчо Г. Смрикаров /от 1938 и съответно от 1940 г./ и др.

От началото на 30-те години се оформя и книгоиздателският сектор, публикуващ левичарска и комунистическа книжнина, както и преводи на съветска литература. През 1932 г. е образувано издателство „Нов свят“ на Ст. Стоименов, през 1933 г. – „Глобус“. Аналогична продукция предлагат „Ново образование“, „Българска книжнина“, „Народна книга“ и др.[38]

С установяването на авторитарния режим през 1934 г. в книгоиздателския сектор трайно се настанява и цензурата. Впрочем тя има натрупан опит в борбата срещу литература с комунистическо съдържание след 1924 г. Макар и рядко, но цензурна интервенция осъществява и Св. Синод на БПЦ, санкциониращ „безнравствена“ и антирелигиозна книжнина, между която попадат книги на белетристите Николай Райнов, Боян Болгар и др.

Започналата Втора световна война донася някои промени в картината на книгоиздаването – увеличава се тиражността на някои пропагандни издания; засилва се тенденцията да се издава обществено-политическа литература. Военните условия слагат отпечатък както върху мащабите на самите издателски начинания, така и върху художественото оформление и качеството на продукцията. Бомбардировките от края на 1943 и началото на 1944 г. разстройват или прекъсват дейността на повечето издателства. Някои от тях, като Т. Ф. Чипев, търпят тежки загуби. Рязко спада броят на издадените заглавия, който през 1944 г. слиза, подобно на 1918 г., под хиляда.

Върху общата картина на книгоиздаването влияе силно профилът на читателите. Наблюденията на съвременниците открояват сравнително тесни читателски сегменти, малък интерес към книгата, съчетан често и с ниска покупателна възможност. Ниското образователно ниво на значителна обществена маса я откъсва от общуване с книгата. Така по статистически данни през 1920 г. 36,9% от градското население и 60% от селското е неграмотно, а преброяването от 1934 г. отчита 30,5% неграмотни за градското и 48,1% за селското население. Макар с времето картината да се променя, наличните данни показват, че огромна маса от населението е изключена от възможността да чете поради фактическа или функционална неграмотност. Достатъчно е да се погледне в статистиката, която отчита, че към 1934 г. от всички посещавали училище 89% са с начално и незавършено начално образование /последните са 54% от общия брой/[39]

Макар България да се намира на едно от първите места по брой на заглавия на човек от населението /една книга на 1900 души в България при съотношение 1:2660 във Франция/, според самите участници в книгоиздаването ситуацията в него не е утешителна. Ниска цена на книгата, ниски тиражи и ниски хонорари според съвременниците са факторите, влияещи върху качеството и разпространението на книжнината. Един съвременник отбелязва през 1932 г.: „Книгата е лукс. Даже излишък… Издателите изнемогват. Като търговци те са зле поставени. Като културтрегери – още позле. Авторите сами издават книгите си, най-вече на кредит.“[40] Едва към 1939 г. тонът на публикациите, изследващи книжовната проблематика, става по-оптимистичен. Констатира се „бавен, но сигурен напредък по отношение пласмента на българската книга“, същевременно обаче се прави изводът, че един тираж от 3000 екземпляра за заглавие се продава в рамките на около 10 години, при това примерът е за писател от ранга на Й. Йовков[41]. Тези данни кореспондират с изводите от едно от първите проучвания на интересите на аудиторията /1939 г./, че четенето не е главен приоритет на средношколците[42]. Действително усреднените данни за книгоиздателската продукция – 2000 заглавия годишно в среден тираж 1000 екземпляра и преобладаващи от тях книги до 64 страници, доказват правотата на негативните констатации[43].

За да издържи на не особено благоприятната пазарна конюнктура, българският издател е принуден да провежда гъвкава търговска политика. Издаването на учебници предпазва издателите от фалит, осигурява и възможностите да издават друга, неучебна литература. През периода се утвърждават различните форми на абонаментна продажба – за многотомни издания на съчиненията на чужди и български писатели, за отделни поредици /т.н. „библиотеки“/, за български книги /например библиотека „Завети“/, субскрибции за отделни заглавия, празнични намаления, директна продажба в книжарница или от склада на издателството. Особено изобретателно в тази насока е КИ „Ив. Г. Игнатов“, което поради заобикаляне на посредници и директна продажба на клиента влиза в края на 20-те г. в конфликт с Книжарския съюз. Пак с търговска цел се правят опити за издателско картелиране – на „Казанлъшка долина“, „Хемус“, „Христо Г. Данов“ и „Стоян Атанасов“ /1933/34 – 1937/ при издаване на учебници[44].

Характерно за периода е привличането от страна на отделни издатели на литератори или други интелектуалци като постоянни сътрудници, консултанти, автори или щатни редактори. Такъв е Ран Босилек – щатен редактор на детските издания и автор на „Хемус“, Д. Б. Митов – редактор, водещ на поредици в „Ив. Г. Игнатов“ и „Хемус“, Ас. Златаров – консултант, редактор и постоянен автор на „Акация“, Н. Райнов – постоянен автор и фактически основен консултант на „Ст. Атанасов“ и др.[45] Неотделими от развитието на сектора са различни форми на популяризиране на книгата и четенето, поощряващи писателите или търсещи начини за разпространение на книги в по-широки читателски среди с по-малки средства – изграждане на граждански сдружения /Варна/, литературни награди и лотарии, включително създаване на ефимерен Съюз на читателите /1932 г./. От наградите, които имат национално значение, трябва да се отбележат Съюзната премия на Съюза на българските писатели /основана още през 1913 г./, наградите на Фонд за поощрение на родната литература и изкуство /основан през 1921 г./. Кирило-Методиевска премия /или награда на фонд Берлинов/ на БАН за литературно и научно съчинение /основана през 1925 г./[46].

Художествената литература в количествено отношение е основното направление в българското книгоиздаване. Това се дължи преди всичко на големия относителен дял на преводната художествена литература. На моменти /първите години на периода/ тя дава повече от половината от продукцията на някои издателства /„Хемус“/. С времето тази тенденция отслабва, но за сметка на това тиражите на преводната литература са почти двойно по-високи от тези за българска. Чрез преводи на чужди автори се задоволява изключително широк читателски кръг. Издават се както произведения на античната и класическата литература, така и съвременни, включително и такива с мимолетна актуалност и съмнителни художествени достойнства. Много добре е застъпена руската, а и съветската литература. При издаването на чужди писатели се проявяват различни издателски подходи. Така например „Ив. Г. Игнатов“ публикува както многотомни поредици подбрани съчинения на писатели като Лев Толстой, Ги дьо Мопасан и Кнут Хамсун, така и издания на отделни класически творби от Байрон, Пушкин и други в популярната и евтина поредица „Библиотека за всички“, основана през 1927 г. Същото издателство пуска съвременна художествена литература в поредици /„библиотеки“/, ориентирани към различни сегменти читатели – „Любими романи“, „Бисери“ и специално предназначената за дами „Огърлица от знаменити романи за жената“, основани през 1927 г.[47] Друг подход, който се радва на изключителна популярност, е ежемесечното абонаментно предоставяне на книги от съвременни чужди автори – практика, утвърдена с поредицата „Мозайка от

знаменити съвременни романи" /основана в 1909 г./[48]. Диапазонът на издаваните чужди произведения се разширява и тази дейност се поставя на много добра полиграфска, преводаческа и рекламна основа с появата на поредицата „Златни зърна" и конкурентните ѝ инициативи на М. Г. Смрикаров[49].

През периода силно е застъпено развлекателното четиво: криминални и приключенски заглавия. Какво представлява тази продукция, свидетелстват някои факти: Едгар Уолъс е представен с около 80 публикувани заглавия; Едгар Бюроуз с книгите за Тарзан – близо 30 заглавия, смятаният тогава за „булеварден" и „порнографически" /съвсем произволно използване на понятието!/ писател Виктор Маргерит – с двадесетина книги. Независимо че подобни издания са посрещани в средите на интелектуалната общественост с неприязън, а изследователите ги характеризират като малоценни, нискокачествени и пр.[50], факт е, че те се радват на широка популярност и заемат – като тиражи, а и като брой заглавия – сериозен дял от общата продукция на преводната литература.

Характерно за периода е непрекъснатото предлагане на някои от най-популярните световни автори на приключенски юношески романи. Тенденцията може да се илюстрира с издателския интерес към произведенията на Томас Майн Рид. Освен самостоятелното издаване на отделни книги са осъществени няколко по-мащабни представяния на творчеството му. През 1919 г. са публикувани негови Съчинения в 6 тома, през 1926–1929 г. в Търново започва пълно събрание на съчиненията му /излезли само 5 тома до 1929 г./. През 1928–1930 г. Ив. Коюмджиев осъществява издание в 21 тома; а „Хемус" – в 20 тома между 1929 и 1938 г. Последният издателски проект е на Ал. Паскалев в 15 тома /1938–1942/. Някои издатели дори се профилират в издаването на такава литература – Ив. Коюмджиев прави и петтомни издания с произведенията на Жюл Верн и Емилио Салгари /1929–1930/, а Д. Маджаров публикува от втората половина на 30-те в отделни брошури близо 80 произведения на Е. Салгари в тиражи от 2000 и 5000 екземпляра.

Още от средата на 20-те години става обичайна практиката т.нар. дамски, или „домакински" списания да предлагат към всеки брой „художествено четиво" – брошурни издания на „женски", главно преводни любовни романи. Популярни са поредиците „Избрани съчинения", „Библиотека за жената", „Съвременни романи". Предлагат се и заглавия с практико-приложна насоченост – готварство, козметика, етикеция, здравни проблеми. Така се разработва важен потребителски сегмент и се задоволяват интересите на увеличаващ се читателски кръг. Тези книги излизат в рекордни за страната тиражи от 14 000 до 22 000 екземпляра.

Същевременно се издават и произведения на български писатели, като са предприети няколко инициативи за сравнително пълно представяне на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов, П. Ю. Тодоров, П. П. Славейков, Елин Пелин и др. Независимо от сложната книгоиздателска конюнктура българските издатели като цяло показват внимание към националното книжовно наследство, което заема в техните издателски програми значително място /напр. „Хемус", „Казанлъшка долина", „Факел"/.

Детските книги са друго направление, добре характеризиращо българското книгоиздаване през периода. Те са сериозен търговски сегмент, ползват се с внимание на широк интелигентски кръг – просветни дейци, писатели, илюстратори. Имат и своя стабилен и значителен читателски кръг. В този сектор от книжнината българското книгоиздаване има сериозни постижения при илюстрацията и полиграфията. Традиционно силно присъствие през периода при детската и юношеска книжнина имат „Хемус", „Т. Ф. Чипев", Издателството на МНП и др.

Друго обособено актуално книгоиздателско направление е на обществено-политическата и научно-популярната и справочната литература. При него е постигнато впечатляващо специализиране между отделни издателства; например „Акация" – по естествено-научни проблеми, „Ж. Маринов" – географски четива и биосоциални проблеми, „Факел" – речници, литературоведски текстове, историческа тематика.

По много причини, свързани и с издателската политика, и с конюнктурата на книжния пазар, и със самата аудитория, българските книгоиздатели почти не създават бестселъри /в точния, търговския смисъл на понятието/. На бърза продажба и добри тиражи се радват само няколко книги, при това извън сферата на художествената литература: военни мемоари на Г. Ст. Георгиев, публицистика на Ст. Чилингиров, биографични текстове за цар

Смърт. Вл. Полянов. Издание на книгоиздателство „Аргус", първото книгоиздателство за научна фантастика в България. Худ. Ив. Милев – НЛМ

Борис III. От белетристиката сравнително добре /бързо в преиздания и във високи тиражи/ се продават книгите на Фани Попова-Мутафова[51].

Развитието на основните тенденции в книгоиздателската сфера може да се илюстрира с два примера. Първият е на създаването на изключително успешното издателско акционерно дружество АД „Хемус“, което налага на пазара много добра полиграфска продукция, задава еталон при детската книга, поощрява български писатели, усвоява и прилага европейските практики в областта на договарянето, хонорарната политика, редакционния процес, оформлението и илюстрацията. Издателството предлага образцови издания на съчиненията на Пенчо Славейков, Иван Вазов, Елин Пелин, Пейо Яворов, Христо Смирненски, Йордан Йовков, популяризира чужди и български детски автори, разпространява автори като Малчо Николов и Петър Мутафчиев, дава път на Иван Хаджийски[52]. Няма да бъде преувеличено, ако се посочи, че „Хемус“ налага стил на работа и се движи в съвременните европейски издателски тенденции.

Другият пример е за държавното поощряване за „родната“ литература – както художествена, така и с популярен и научен характер. В тази сфера изключително важна е дейността на издателството на МНП. То поддържа няколко поредици – „Класическа библиотека“, „Библиотека за малките“, „Библиотека за юноши“, „Библиотека българска книга“, „Български учител“, „Българска книжнина“ и други, с които популяризира на първо място националната литература. Министерството публикува и отделни издания, свързани с културни и исторически събития – албума за 50-годишнината на художника Никола Михайлов, сборника „1000 години България“ и пр. Важна форма на поощряване на книгоиздателската дейност, библиотечното дело и четенето са откупките на книги, които МНП прави, за да ги разпределя по училища, читалищни библиотеки или в чужбина. Известна регулираща роля играят „препоръките“ и „одобренията“, които се дават на различни издания – практика, която се следва също в значително по-малки размери от военното ведомство и някои други министерства. През целия разглеждан период обаче не съществува целенасочена, осъществявана от централен държавен орган политика за координиране на книгоиздателската дейност. По същество целенасочени, но предимно ведомствени книгоиздателски прояви имат отделни министерства като МЗДИ, МВ, МПЖТ и пр.

Белег за модернизирането на книгоиздаването са провежданите рекламни стратегии. Широко разпространена е практиката да се публикуват анонси за една или повече книги във вестниците, както и да се подготвят тематични витрини при собствените издателски книжарници. Някои издатели публикуват общи и/или тематични издателски каталози – „Т. Ф. Чипев“, „Хемус“, „Хр. Г. Данов“, „Факел“ и др. По-рядко се разпространяват еднолистови анонси. На рекламни цели /но съчетаващи и по-широки книжовни задачи/ служи специализираната издателска периодика – еднични листове, вестници и дори списания като „Книжовен преглед“ /1921 г./ на „Хемус“, „Българска книга“ /1930 г./ на „Т. Ф. Чипев“, „Съвременник“ /1930–1932/ на „Ж. Маринов“, „Книжовни вести“ /1932–1934/ на „Ив. Коюмджиев“ и др.[53]

Съвременниците обаче изтъкват преди всичко трудностите – както по разпространението на книгите, така и при възвръщане на вложените от книгоиздателите средства. Според Ив. Коюмджиев „... за разпространението на книгата в България се прави малко... Чака се обикновено публиката сама да дойде да потърси книгата и тук е най-слабото място на българската книга.“[54] Тази, а и множеството други мрачни констатации, с които изобилства пресата, не трябва да се абсолютизират. Българското книгоиздаване отбелязва както значителен ръст, така и значителни успехи – в организацията на издателската дейност, подбора, оформлението, презентирането и разпространението на книгата.

В преобладаващата си част книгите имат наборни корици. Оформлението е семпло, дори безлично, много често типово – и за отделни издателски поредици, и за цялата продукция на някои издателства. В областта на илюстрацията и оформлението на книгата се отличават Стефан Баджов, Васил Захариев, Никола Тузсузов, Георги Попов, Пенчо Георгиев, Александър Божинов, Илия Бешков, Вадим Лазаркевич, Никола Атанасов, Минчо Никифоров, Наум Хаджимладенов, Илия Петров, Борис Ангелушев, Борис Коцев. Най-значителните постижения при илюстрации и оформление са в областта на детската книга /„Хемус“, „Т. Ф. Чипев“/. Някои от детските книги представляват изключителни образци за времето си и намират признание и в чужбина[55].

Книгоиздателската дейност е тясно обвързана с развитието на полиграфията. През периода работят голям брой печатарски предприятия, някои от които към началото на 40-те години притежават модерна техника и значителен производствен капацитет. Макар печатарска дейност да се упражнява в близо 90 селища в страната, преобладаващата част от предприятията са съсредоточени в столицата: Държавна печатница, „Гутенберг“, „Стопанско развитие“, „С. М. Стайков“, „Петър Глушков“ и пр. Някои – като „Книпеграф“ и „Право“ на Тодор Плочев, в определени периоди от съществуването си се занимават интензивно и със собствена книгоиздателска дейност. Макар в професионалните среди усилено да се обсъждат предимствата на собствената печатница, много малко издателства постигат това – например „Хр. Г. Данов“, „Древна България“, „Ив. Г. Игнатов“ и др.

ГЛАВА ШЕСТА

БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И КУЛТУРАТА

1. Църквата, държавата и обществото

По някакво странно съвпадение, или като закономерен данък на бурните военни времена само за пет години – от март 1914 до април 1919 г. – Българската православна църква /БПЦ/ губи 10 архиереи: Антим Търновски /24 март 1914 г./, Кирил Видински /21 май 1914 г./, екзарх Йосиф /20 юни 1915 г./, Козма Дебърски /11 януари 1916 г./, Синесий Скопски /16 декември 1917 г./, Йосиф Търновски /30 април 1918 г./, Партений Софийски /20 юни 1918 г./, Герасим Струмишки /1 декември 1918 г./, Авксентий Пелагонийски /24 февруари 1919 г./, Гервасий Сливенски /4 април 1919 г./. Такова масово обезглавяване БПЦ не познава в нито един период от своето развитие. Това не е естествената смяна на поколенията, а скръбна последица на могъщите сътресения и обрати, които църквата и нейните свещенослужители изживяват в най-драматичното десетилетие на новата българска история[1].

Тази архиерейска десетка, заедно със споменалите се преди тях, към които през 1922 г. се присъединява и Старозагорският митрополит Методий, са последните представители на владиците от първата генерация на Освобождението, за които протопрезвитер проф. д-р Стефан Цанков казва, че „носят със себе си много от предимствата и недостатъците на предосвободителната епоха – недостатъци от гръко-фанариотската атмосфера, в която са расли, и предимствата на духа на нашето възраждане, от който са пропити и на който са служили“[2]. От някогашната могъща четворка, която по думите на същия „дава насока и образ на църковния живот почти до най-ново време“ /Доростоло-Червенския Григорий, Варненско-Преславския Симеон, Търновския Климент и Врачанския Константин/, остава жив единствено митрополит Симеон, за да свидетелства заедно с Пловдивския митрополит Максим за успехите и греховете на една отминала епоха чак до навечерието на Втората световна война. На тяхно място по върховете на църковното управление идва нова генерация – „вторият и третият ред“, по класификацията на Ст. Цанков – всички с висше богословско образование, добито в чужбина, и богат преподавателски или църковно-административен опит, натрупан от тях като професори и ректори на духовни учебни заведения или като епархийски протосингели и синодални чиновници[3]. В редиците на новото поколение се открояват имената на Видинския митрополит Неофит, Софийския Стефан, Врачанския Паисий, Неврокопския Борис, Пловдивския Кирил и други, които през този период направляват живота на църквата като епархийски архиереи и синодални членове.

Обновлението по върховете на БПЦ не минава без обичайната борба между „стари“ и „млади“, персонифицирана от сблъсъка между Варненско-Преславския митрополит Симеон и Софийския митрополит Стефан, който до голяма степен предначертава насоката на църковно-религиозния живот в България между двете световни войни. Това обаче не е само естествената мимолетна криза, която съпътства всяка по-драстична смяна на поколенията, а противоборство между две идеи за същността и мисията на църквата, които си съперничат още от предходния период. Тогава, в годините на държавно самоутвърждаване и борба за национално обединение, на предната линия на тази вътрешноцърковна конфронтация изпъкват митрополит Симеон и екзарх Йосиф. В новата историческа епоха и след смъртта на екзарх Йосиф неговото място е заето от бившия му протосингел и духовен наследник митрополит Стефан. Така огънят на вътрешноцърковния конфликт се подклажда и от енергията на поколенческата криза. Двамата основни протагонисти на този скрит от обществеността дуел между старото и новото, респективно между миналото и бъдещето на БПЦ, символизират дори с личността си несъвместимостта на двете каузи.

Софийски митрополит Стефан

Варненско-Преславският митрополит Симеон /Одисей Попниколов, 1840–1938/ се образова и възпитава в гръцкото училище в родния си град Бургас и в богословската школа на Цариградската патриаршия на о. Халки. По свидетелството на неговите съученици, когато през 1856 г. прекрачва прага на патриаршеската школа, той „национално бил мъртвец, без народна свяс и съзнание“, но под влияние на разгорялата се църковно-народна борба се преродил и след шест години излязъл оттам „корав българин“[4]. Учителствал след това в различни български и гръцки училища, през 1870 г. е назначен за протосингел на първия български екзарх Антим, а от 1872 г. в продължение на 65 години е митрополит на Варненско-Преславската епархия.

В годините до войните Симеон е неизменен синодален член, а често и председател на върховната църковна управа. Неговите огромни познания по старогръцки език и многобройните му преводи заслужено го правят член на БАН. Византийското средновековие, от което изтръгва ценни паметници за българската история, както и отоманската среда, в която израства и се формира като личност, по неизбежност превръщат Варненско-Преславския митрополит Симеон в типичен представител на миналото. Самият той се самосъзнава като такъв: „Истина е, че аз съм много несръчен да манипулирам с телефон. Нито аз мога да схвана какво ми се предава по телефона, нито пък да предам на други нещо чрез същото оръдие. Какво искаш ти от един човек, който не умее да употребява едно нещо, станало вече играло дори и в ръцете на деца, и който за срамотите до сега на софийския трамвай не се е возил“ – споделя старият архиерей в писмо до своя протосингел[5]. Писмото е от 1910 г., когато Симеон е на 70 години. Тепърва предстоят близо три десетилетия, в които той ще играе важна роля в живота на БПЦ и думата му ще тежи по всички най-важни въпроси.

Негова пълна противоположност е Софийският митрополит Стефан /1878–1952/. Връстник на българската държава, натрупал опит като екзархийски и синодален протосингел през 1911–1915 г., специализирал философия и литература в Швейцария в годините на Първата световна война, Софийски митрополит от 1922 г. и синодален член от 1926 г., той се самовъзприема като духовен син на екзарх Йосиф и противно на всички политически обрати в световната и българската политика се стреми да следва неговите завети. За разлика от другите духовници и архиереи, той притежава военно образование на равнище Школа за запасни офицери. Това му помага да си изгради ясна позиция по проблемите на войната и мира, които в този период ще бъдат актуални не само за българското общество, но и за целия свят. Като член на Всесветския съюз за приятелство и мир чрез църквите митрополит Стефан се утвърждава като един от международно признатите авторитети на световното християнско миротворство. Високото образование, широката култура и владеенето на модерните европейски езици го приобщават към духа на новото време[6]. Неслучайно Софийският митрополит Стефан ще стане един от първите архиереи, произнесли църковна проповед по радиото, а гласът му ще звучи в ефира на всички най-важни църковни празници[7].

Владика, който не смее да докосне телефон, и владика, който познава силата на масмедията – какво по-добро свидетелство за раздвоението на църквата по жизнените въпроси на деня! В периода между двете световни войни БПЦ наподобява човек с две идентичности или души. Подобно състояние не се отразява добре нито на индивида, нито на околните, с които общува. Това съжителство /или по-скоро противоборство/ между старото и новото проличава във всяко решение и действие на върховната църковна управа, респективно на църквата. Белезите на това дълбоко вътрешно противоречие особено ярко проличават върху мястото и ролята на БПЦ в българската култура.

Проблемът за същността и мисията на църквата в културните потребности на българското общество минава през въпроса за нейните взаимоотношения с държавата. Съществуващ отдавна като реален факт, за първи път той е поставен като актуален проблем през лятото на 1910 г. Тогава тримата млади и наскоро ръкоположени викарни епископи – Климент, Йосиф и Варлаам, представят на вниманието на свиканото по друг повод Архиерейско събрание една записка по въпроса за взаимоотношенията между държавата и църквата. Вносителите мотивират своята инициатива с „хладината“ на държавната власт към БПЦ, която от година на година ставала все по-чувствителна и се изразявала в умишлено ограничаване на нейното влияние в обществото.

Авторите на записката правят изрична връзка между материалната зависимост на църквата от държавата и произтичащите от нея ограничения за културно-просветна дейност: „Държавата дава съвършено нищожна материална помощ на Църквата. Но, в замяна на това, постепенно отнема правата на духовенството и се стреми да направи колкото се може по-слабо неговото влияние и значение в народа. Свещенството, което е раждало и възраждало духовно този народ, постепенно става прост зрител на неговото обезверяване и нравствено разлагане, без да е в сила да се застъпи за него. Нему е забранено да взема участие и в народното законодателство, и в народната просвета.“

Единственият изход от това незавидно положение авторите на записката виждат в отделянето на църквата от държавата, което е неизбежно, но трябва да се подготви внимателно и отдалече. За целта е необходимо да се учреди фонд за бъдеща самостоятелна издръжка на БПЦ, който да се попълва от приходи на епархийските свещоливници и манастири, излишъци от епархийските бюджети, ежегодни вноски от ставропигиалните манастири и всички храмове съобразно възможностите им,

Пловдивски митрополит Кирил

пожертвувания от миряните, помощи от селските и градските общини и др. Ако натрупването на фонда започне веднага, най-късно след 20 години той ще достигне 50 млн. лв., които според авторите на проекта са напълно достатъчни за самоиздръжката на църквата и духовенството. „По този начин – заключават те – Църквата ще стане материално независима и ще обезпечи своето свещенство, както самата разбира. Тогава викът за материално подобрение ще спре и Църквата ще поиска от своите пастири по-усилена дейност за нравствено-религиозното повдигане на паствата си. Тогава свещенството ще може да има влияние дори в народното законодателство. А по този начин то ще съдейства и за културно-просветното повдигане на народа.“[8].

Зает тогава с други въпроси, Св. Синод дори не поставя на обсъждане този революционен про-

ект. Посоченият от него проблем обаче е твърде сериозен, за да заглъхне от само себе си. След три изтощителни войни и две национални катастрофи той се изправя пред БПЦ с още по-голяма острота. Първата реакция на върховната църковна управа е да направи опит да се разграничи от отговорността за националната катастрофа. Със специално възвание, разпространено в няколко хиляди екземпляра и публикувано в „Църковен вестник", Св. Синод призовава българския народ към „особен покайно-молитвен подвиг", като определя датата 5 януари 1919 г. за ден на строг пост и усърдни покаятелни молитви във всички храмове на страната. В синодалното послание се казва, че поради многото грехове на България Бог не благословил на добър край войната: „Господ знае, че ние сме прави, че за право дело, за роб и скъпи свободи ратувахме. Но нашите души и сърца през време на войната огрубяха и закоравяха. Затова Господ изсипа върху главите ни справедливия си гняв и остави други да разполагат с нашата съдба."[9]

Освен пред Господ върховната църковна управа прави опит да се оправдае и пред Антантата. В началото на март 1919 г. по поръчение на Св. Синод Охридският митрополит Борис посещава командващия съглашенските войски в България генерал Кретиен, за да го увери, че БПЦ няма нищо общо с политиката на предишното правителство, вкарало страната във войната. Напротив, църквата останала чужда на тази политика, но като нямала сили да се бори срещу нея, претърпяла с народа всички тежки изпитания: „Българската църква винаги е подхранвала в своето паство чувство на признателност към неговата освободителка от тежкото петвековно робство – изтъква най-силния аргумент митрополит Борис – обаче, не е разполагала с такава мощ, щото да се бори и противопоставя на ония фактори, които увлякоха българския народ в последната кървава война, резултат от която са днешните негови беди."[10]

Стремежът на БПЦ да се дистанцира от официалната държавна политика всъщност е опит да се разграничи от самата себе си, тъй като българите, пък и чужденците едва ли са забравили нейните повици за „благоразумно политическо безмълвие" и химните ѝ в прослава на войната в периода 1915–1918 г. Оправданието на Охридския митрополит Борис, респективно на Св. Синод, пред генерал Кретиен остава неизвестно за широката общественост, но синодалното послание предизвиква остра критика тъкмо в църковните среди. Новосъзданото религиозно-обществено списание „Нова правда" хвърля в лицето ѝ укор за нейното дотогавашно мълчание и бездействие[11]. Така за първи път от доста години в българския печат отново се отправят критики срещу върховната църковна управа и се призовава за обнова и възраждане.

Решителният сблъсък между старото и новото се разиграва в навечерието и по време на Църковно-народния събор през 1921–1922 г. Веднага след установяването на мира гласовете за реформи и преобразования в църковната администрация и дейност, които впрочем звучат приглушено още в предвоенния период, започват да се надигат с нова сила. Този път върховната църковна управа не е в състояние да ги заглуши и игнорира, най-малкото защото в тях сега се вслушва и правителството. Още повече, че в очите на всички – и църковници, и държавници, и граждани – исканията за промени са напълно основателни и легитимни. Екзархийският устав, или основният закон, върху който се изгражда организационната структура и чрез който се регламентира дейността на БПЦ, е в сила още от 1883 г. В тези четири десетилетия обаче в държавата и обществото настъпват огромни преобразувания, на чиито нужди църквата вече не е в състояние да откликне. Промяната и адаптирането на Екзархийския устав към новите условия се превръща в основно искане на всички обновителни течения в църковните и гражданските среди.

Върховната църковна управа сама разбира това, но иска да държи процесите под своя абсолютен и неоспорим контрол. Това желание обаче никак не съответства на възможностите ѝ към момента – все едно немощни старчески ръце да удържат юздите на впряг от буйни коне. Вътрешноцърковната опозиция се обръща за помощ към новия министър-председател Александър Стамболийски, който от 16 април 1920 г. поема и управлението на Министерството на външните работи и изповеданията. Земеделският лидер, обладан от силата на своята партия и от амбицията на новото политическо поколение, не оставя нито за миг да му се изплъзнат юздите на църковната обнова.

На 15 септември 1920 г. А. Стамболийски внася в Народното събрание законопроект за изменение и допълнение на Екзархийския устав, без дори да информира за инициативата си върховната църковна управа. Протестите на Св. Синод остават глас в пустиня. Още на 6 октомври същата година законът е приет и с публикуването му в Държавен вестник на 5 ноември влиза в сила[12]. По силата на новия закон върховната църковна управа се задължава в срок от два месеца да свика църковно-народен събор по правила, определени от правителството, които силно ограничават влиянието на архиереите и дават големи преимущества на свещениците и миряните. Опитите на Св. Синод да свика събор по свои правила са респектирани с авторитета на властта, която натоварва военните прокурори да дадат под съд синодалните архиереи за неподчинение на законите, за подстрекателство и за противодействие в изборите за църковно представителство. На Св. Синод не остава нищо друго, освен да се подчини на държавната воля[13].

Църковно-народният събор се открива на 6 февруари 1921 г. и заседава с прекъсвания до 6 февруари 1922 г. в сградата на Народното събрание. На другия ден след откриването Ал. Стамболийски държи реч пред съборните делегати, която трасира пътя на църковното обновление в следвоенния период. Неговата визия за ролята на църквата в модерния свят ѝ отрежда мястото на своего рода „лечебен институт", който да предпазва и лекува българската нация от социални пороци, чужди влияния и идейна безпътица, да води борба против моралния и физическия упадък на народа, да вдъхва надежда и оптимизъм у личността, семейството и обществото. Сред приоритетите на БПЦ той поставя религиозното възпитание на обществото и най-вече на младежта, активизирането на църковната проповед чрез устното и печатното слово и довеждането ѝ до съзнанието на обикновените хора, борбата с алкохолизма и другите вредители на народното здраве, противопоставянето на безбожническите идеи, на комунистическата пропаганда и др.[14]

Въпреки буйните страсти по свикването му работата на Църковно-народният събор приключва успешно. Според компетентното мнение на протопрезвитер проф. д-р Стефан Цанков изработеният от него нов Екзархийски устав представлява „едно подробно, системно разработване, една кодификация на българското църковно право", с обем от 568 члена, които регламентират всички аспекти на църковната организация и дейност[15]. Тъкмо затова още през същата година Екзархийският устав е приет и от Архиерейския събор, а в самото начало на следващата е внесен за приемане в Народното събрание. Докато чака реда си в парламентарната канцелария, земеделското правителство на Стамболийски е свалено с военен преврат. Така привържениците на църковно-административното статукво в средите на църквата, държавата и обществото, въпреки че представляват малцинство в сравнение с поддръжниците на обновлението, неочаквано получават възможност за триумф. В следващите три десетилетия нито държавната власт ще намери време да узакони Екзархийския устав, нито синодалната воля ще се реши да свика нов църковно-народен събор. Неустановеното положение може и да е удобно за ония, които искат да манипулират и управляват БПЦ с извънинституционални средства и методи, но не се отразява благотворно на църковно-религиозния живот и най-вече на мисията на църквата да лекува, да се грижи и да напътства личността и обществото.

Много скоро обаче не друг, а самата върховна църковна управа ще прозре, че в същността на идеите си Стамболийски е бил прав. Неговият повик към църквата да се превърне в „лечебен институт" на обществото не само не противоречи, но представлява основна цел и задача на църковната мисия. Самата действителност изважда наяве болестното състояние на българския обществен организъм и диктува на БПЦ да влезе в препоръчваната от бившия министър-председател изцелителна роля. Поводът наистина е ужасен – атентатът в катедралния храм „Св. Неделя" в столицата на 16 април 1925 г., отнел десетки невинни животи и компрометирал пред цивилизования свят цял един народ. Два дена преди него е извършен неуспешен опит за атентат срещу цар Борис III в Арабаконашкия проход. Двете злодеяния, дело на българските комунисти, съвпадат със Страстната седмица на Великденските празници и изтръгват вълна от възмущение в българското общество. Сега особено високо и силно прозвучава и гласът на БПЦ.

В извънредно заседание на 27 април 1925 г. Св. Синод съставя и приема едно „Послание до православния български народ". Върховната църковна управа окачествява двата атентата като „сатанинско покушение" срещу държавата и народа. Чрез тях злодейците искат да погребат България, като убият царя и министрите, а атентатът в „Св. Неделя" няма аналог в историята на човечеството: „В такъв именно свят и неприкосновен дом за молитва, и в един от най-светите църковни дни, осатанените от злоба вероотстъпници и човекомразци с жестока подлост избиха стотици невинни души, и то през време на богослужение" – възмущават се синодалните архиереи. Те обаче изрично подчертават, че не е достатъчно човек само да се ужаси от грозното престъпление и да го заклейми, но да разбере къде са корените на злото. И синодалното послание му ги посочва – те са в тъмния и мрачен път, в който българският народ върви от десетки

години, като насажда у себе си култура без Бог, просвета без религия и общество без църква. Чрез посланието си Св. Синод призовава народните водачи да отхвърлят образованието без религия, свещениците да проповядват мир, любов и братолюбие, а учителите да пръскат семето на чистата наука и да възпитават децата в твърдите религиозни принципи.

Така социалната диагностика на върховната църковна управа неизбежно достига до религиозното възпитание в българското училище – проблем, който от десетилетия занимава нейното внимание, но по който тя не успява да наложи своето схващане на учители, педагози и просветни дейци. Църквата винаги е била недоволна, че вероучението е слабо застъпено в основните училища и прогимназиите и е напълно игнорирано от гимназиите и висшите училища. Затова синодалното послание изрично подчертава, че между лошото училищно възпитание и погрешните учебни програми, от една страна, и кървавите комунистически атентати, от друга, има пряка и непосредствена причинно-следствена връзка. По този повод синодалните архиереи решават да приготвят и връчат на правителството обстойно изложение, с което да му посочат какви промени са необходими в учебните програми и изобщо в цялата образователно-възпитателна система[16]. За целта е съставена специална комисия с председател Старозагорския митрополит Павел. Два месеца по-късно той представя в Св. Синод подробен доклад с приложена към него проектопрограма по вероучение в педагогическите училища, която предвижда вместо 1 час седмично да се преподава 6 часа[17].

На 23 юли 1925 г. Св. Синод одобрява текста на подготвеното изложение до МВРИ по въпроса за учебно-възпитателната мисия на българското училище. Още в началото документът призовава за сплотяване на всички „здрави културни фактори" срещу религиозно-нравствения упадък на обществото. „Страшно морално падение, зверска кръвожадност, липса на всяка вяра в доброто и в Бога, липса на любов към красивата ни родна земя, липса на висш идеализъм – ето нравствената и духовна атмосфера, сред която живее немалка част от гражданството ни, предимно младежта." С такива думи синодалните отци описват духовната криза, обладала българското общество и родила Септемврийския метеж и атентата в „Св. Неделя", като алармират, че най-засегната от анархо-комунистическия дух, идещ от Русия, е младежта. Върховната църковна управа се позовава на скорошна анкета в една столична гимназия, която установила, че 18–20% от учениците били заразени от комунизма.

Според синодалните архиереи в Европа няма друга страна, в която училището да е скъсало до такава степен връзките си с християнската религия, както България. Това твърдение те подкрепят и с друга статистика, която пък доказва, че с 3 часа вероучение седмично в основните и средните училища България се нарежда на последно място сред европейските държави, в които същият предмет заема завидно място /Германия – 18, Белгия – 16, Сърбия – 10, Гърция – 9, Румъния – 7, и т.н./[18]. Всъщност няма друга страна с преобладаващо православно население, освен СССР, където атеизмът е официална идеологическа доктрина, в която вероучението да заема такова нищожно място в учебните програми, и при това да се преподава от светски лица[19].

За да пресече корените на духовно-социалната криза, обладала българския народ, Св. Синод предлага цяла поредица мерки, които да намерят място в Закона за народното просвещение и в образователната практика на българското училище. На първо място – изрично и безусловно да се подчертае, че целта на училището е не само да обучава, но и да възпитава, да дава религиозно-нравствено възпитание. От това следва, че трябва да се увеличат часовете по вероучение по примера на другите европейски страни. Върховната църковна управа настоява за 2 часа седмично във всички класове на основните и средните училища /следователно общо 16 часа за целия образователен цикъл от I до VIII гимназиален клас/. Нататък възпитателната концепция на Св. Синод препоръчва да се обърне внимание на онези дисциплини, които имат съприкосновение с вероучението, като естествознание, психология, етика и пр., и които повечето учебници третирали в „грубо-материалистически и антиклерикален дух". Необходим е също по-внимателен подбор и по-ефикасен контрол на учителския персонал, тъй като по мнението на върховната църковна управа дълго време българското училище било ръководено от безбожници. Затова вероучението трябва да се преподава от свещеници и богослови, притежаващи необходимия образователен ценз, и само по изключение от лица без богословско образование, но затова пък „вярващи и добри християни". Естествено предвидени са и мерки за въвеждане и упражняване на ефикасен надзор върху преподаването на вероучението. Особено значение Св. Синод придава на богослужението и предписва

Православно християнско братство „Св. Богородица", Ески Джумая /дн. Търговище/. Снимката е направена по случай откриване сезона на беседите. 9 октомври 1932 г. – НА-БАН

поне веднъж седмично учащата се младеж да бъде водена организирано на църква. От Министерството на народното просвещение се иска също и подкрепа за Съюза на православните християнски дружества и учащата се младеж в България, за да могат по-успешно да се противопоставят на чужди и противохристиянски влияния в страната.

„Едно училище, проникнато от Христовия дух, струва повече от милионна полиция, повече от могъща армия; то би предотвратило много метежи и кръвнини; то би било спестило много народни сълзи; то би било най-добрият спасителен балсам и за нашите днешни народни рани" – обобщава в заключение синодалното изложение. За да популяризира своите възгледи по въпроса за образователната и възпитателната мисия на българското училище, Св. Синод решава да публикува пълния текст на изложението в „Църковен вестник", а също и да го разпространи под формата на брошура сред народа[20].

Новата възпитателна концепция на БПЦ претърпява пълно фиаско. Наистина въпросът за включване на вероучението в програмата на средните училища е разискван във Висшия учебен съвет при МНП, но както и преди е ставало, с отрицателен за църквата резултат[21]. Загубила първия рунд, върховната църковна управа мобилизира сили за следващия. На 8 декември 1927 г. тя свиква Архиерейско събрание, в чийто дневен ред първо място заемат въпросите за вероучението в училището, религиозно-нравственото възпитание на младежта и противодействието срещу разрушителните действия на безбожниците, сектантството и нравствената развала. Включени са и други точки, като положението с Екзархийския устав от 1921 г., материални и финансови въпроси, проблеми от вътрешноцърковния живот, някои въпроси на междуцърковните отношения и др. Архиерейското събрание заседава до 27 декември 1927 г., но повечето от решенията му имат декларативен характер, насочени към затягане на църковната дисциплина. Освен че изявява познатите претенции към правителството по отношение на вероучението в основните и средните училища, Архиерейското събрание настоява за специален закон за вероизповеданията[22].

Неравната борба между църквата и училище-

то, или по-конкретно между религиозната и гражданската концепция за възпитанието на българската младеж, продължава още десет години. Върховната църковна управа се домогва до известен успех едва когато сянката на новата световна война ляга върху страната и кара нейните управници да се замислят по-сериозно върху значението на моралните устои за държавата и обществото.

На 11 февруари 1938 г. е издадена наредба-закон за въвеждане в програмите на гимназиалното образование на учебния предмет „Религия с история на българската църква". Този законодателен акт дава също така право на завършилите Богословския факултет да преподават новия предмет в гимназиите, а също и вероучение в прогимназиите. На следващата година в качеството си на министър на народното просвещение Богдан Филов издава окръжно, което признава значението на религиозното възпитание и препоръчва да се оказва съдействие на ученическите православни християнски дружества, да се насърчава участието в църковните хорове, да се водят учениците редовно на църква, да се канят свещеници за духовни беседи и други подобни[23]. В резултат на новата възпитателна стратегия в учебните планове за следващата година предметът „Религия с история на българската църква" намира място с два часа седмично в програмата за IV и с по един час за V, VI и VII клас[24]. Окръжното на МНП от 1939 г. започва с констатацията, която Св. Синод се опитва да внуши на гражданската власт и на българската педагогическа мисъл още от 1879 г.: „Наред с общото образование, което се дава в училището, необходимо е учениците да получат и правилно религиозно-нравствено възпитание. Това се постига най-вече когато непринудено участват в дейности, които будят религиозните чувства, дават подтик на волята към благородни постъпки и оформяват у тях висок духовен мироглед. Най-благотворно въздействие в това отношение може да упражнява Българската православна църква, като съхранителка на народа ни през вековете."[25]

Друг, не по-маловажен, а в някои отношения дори още по-значим проблем във взаимоотношенията между църквата и държавата е свързан с материалната основа на БПЦ, с източниците на нейните финансови ресурси. Неслучайно държавната субсидия и формирането и разпределението на църковния бюджет са се превръщали в поле на остри сблъсъци между двете общонационални институции. Един от най-ожесточените се разиграва в края на 1913 и началото на 1914 г., когато правителството на Васил Радославов просто спира изплащането на държавната субсидия за църковния бюджет. Екзарх Йосиф тогава нарича това „непрогласена още, но незаконна война" на държавата срещу църквата. Тази война обаче не е по силите на БПЦ, която много скоро установява, че не е в състояние да се издържа от своите собствени фондове. В крайна сметка лично на екзарх Йосиф се налага да отиде на крака при министър-председателя Радославов, за да облече в достолепно одеяние църковното поражение. Вероятно тогава той и другите архиереи са си спомнили пророческите предсказания на епископите Климент, Йосиф и Варлаам и сигурно са съжалили, че тогава не са се вслушали в тях[26].

Много повече поводи за съжаление обаче върховната църковна управа получава по времето на земеделския режим. Тогава държавата безцеремонно отчуждава 25 хиляди дка манастирска земя на стойност около 200 млн. лв. Правителството на Стамболийски слага ръка и върху сградата на Духовната семинария в София, за да я превърне в Агрономически факултет. Едностранно по дух, деянието е унизително по форма – полицията нахлува със сила в семинарското здание, за да изпълни правителственото решение. Тежки спорове между църквата и държавата възникват и около експлоатацията на рило-манастирските гори. Най-неприятната изненада за църквата обаче е, че всички тези проблеми не се решават отведнъж в нейна полза след падането на земеделския режим. Новите правителства протакат решаването на спорните имотни въпроси чак до 1930 г., когато със Закона за трудовите земеделски стопанства и последните отчуждени имоти са върнати на църквата[27].

Въпреки това финансовият проблем остава да тежи върху взаимоотношенията между църквата и държавата и с по-голяма или с по-малка интензивност да генерира идеи за разделянето на двете институции. В по-ясно очертани форми подобна идея приплавва през 1929 г. и както може да се предполага е породена около споровете за бюджета на БПЦ.

По време на Великденската ваканция през 1929 г. наместник-председателят на Св. Синод Врачанския митрополит Климент има поредица от срещи с представители на Министерствата на външните работи и изповеданията и Министерството на финансите във връзка с бюджета на БПЦ. Според Закона за бюджета на държавата за 1929–1930 г. бюджетите на всички църковни фондове, ставропигиални манастири, духовни училища и епархийски свещоливници следва да се управляват по устави и правилници, утвърдени от МВРИ. Върховната църковна управа приема това като грубо нарушение на Екзархийския устав. Нещо повече, тя е убедена, че подобно посегателство срещу църковната автономия дотогава не са си позволявали и „най-враждебно настроените правителства" /намек за земеделския режим/. По този повод в дните на Великденските празници през 1929 г. наместник-председателят на Св. Синод разговаря с министъра на външните работи и изповеданията и министъра на финансите. Преговорите продължават и след това, но правителството не отстъпва от намерението си да установи по-строг контрол върху църковните разходи. Тогава синодалните архиереи изпращат официално изложение до МВРИ, но пак не получават задоволителен отговор. При това положение върховната църковна управа се решава на крайна стъпка – да постави на дневен ред въпроса за отделяне на църквата от държавата[28].

Наместник-председателят на Св. Синод Врачанският митрополит Климент открива на 4 юни 1929 г. Архиерейското събрание с встъпителна реч, в която акцентира на противоречията между църквата и държавата. Той изтъква все по-утвърждаващото се мнение, че за да се реши веднъж завинаги тази аномалия, трябва да се стигне до отделяне на църквата от държавата. Това донякъде е реплика на дебатите, които вече се водят в публичното пространство, и по-специално на становището на професора по каноническо право С. Бобчев. През 1928 г. в една своя сказка той изтъкнал, че разделянето на двете общонационални институции ще бъде пагубно както за църквата, така и за държавата. Основният му аргумент произтичал от хипотезата, че българските нрави и българската култура не били готови за такава драстична промяна. На друго мнение е Врачанският митрополит Климент: „При все това, колкото и да е нежелателно, тая раздяла, рано или късно, ще дойде. Тя ще ни се наложи или от някое безбожно правителство, или от държавата, която, при липса на средства, ще откаже да ни отпуща каквато и да било помощ, или от самата църква, която, при невъзможен тормоз от страна на държавната власт, ще предпочете помалкото зло пред по-голямото."

За да не дочака този момент неподготвена, митрополит Климент призовава църквата да започне да се готви отсега. Така след близо две десетилетия идеята за отделяне от държавата попада в дневния ред на Архиерейско събрание, но издигната вече не от групичка млади новоръкоположени епископи, а от най-високопоставения архиерей на БПЦ: „Не е ли дошло време да започнем да гледаме на въпроса за отделянето на църквата от държавата със сериозно и загрижено око, та, ако някога това отделяне ни се наложи, да го посрещнем подготвени, спокойни и твърди? Да, време е, крайно време е да се разбере от всички ни, че, ако искаме да бъдем готови за всяка подобна евентуалност, ако желаем църквата ни да бъде уважавана от държавата и нейните управници, ако искаме от нея да изпълнява свободно и с достойнство своята висока мисия, ще трябва да заработим с най-голямо усърдие за нейното материално засилване. Нека това бъде наш идеал, към който безспирно и неуморно да се стремим. Нека не забравяме, че само тогава ще можем да имаме мир и сговор с държавната власт, когато станем икономически силни и независими от нея, когато бъдем материално обезпечени."[29]

Въпросът за организиране на църковните финанси, т.е. за материалната основа на едно /евентуално/ бъдещо отделяне на църквата от държавата заема централно място в архиерейските разисквания през следващите дни. Тогава за първи път в църковен контекст се употребява и протоколира думата „мобилизация", която само след едно десетилетие ще се превърне във фундамент на грандиозна програма за църковно-религиозна дейност. Сега обаче тя се използва и разбира в по-тесен смисъл, само като „материална мобилизация", като необходимост да се организират стопанските и финансовите устои на БПЦ така, че да може тя да оказва влияние върху религиозно-нравственото, културното и социалното развитие на българския народ. Това са границите и целите, които Българската църква сама си поставя в междувоенния период.

Амбициите на църквата да се откъсне от гравитацията на държавата не биха могли да се осъществят само с мобилизиране на материален ресурс, колкото и голям да е той. За това е необходима по-могъща сила – опора у народа. След Освобождението обаче БПЦ губи много от възрожденската хармония между нация и църква, която не може да се компенсира с нищо, дори с конституционно гарантираната привилегия на господстващо изповедание в страната. Поели заедно по пътя на модернизацията, но по отделни коловози и с различни скорости, църквата и обществото скоро се раздалечават, а отстоянието между тях става все по-голямо. Основният дял от вината по право се пада на БПЦ.

Класическа илюстрация за това е състоянието

на манастирите и монашеството в България. След Освобождението и особено в периода между двете световни войни те са само бледо подобие на онази чиста и могъща сила, олицетворявана от Хилендарския монах, която разпали огъня на Българското възраждане. През 1924 г. в страната се наброяват 147 монаси и 109 монахини, а през 1936 г. – 99 монаси и 212 монахини, обитаващи 3 ставропигиални и 101 епархийски /76 мъжки и 25 женски/ манастира. Освен че е нищожно като бройка, българското монашество е на светлинни години далеч от ролята, която тази институция тогава играе в западноевропейските общества. Това твърдение принадлежи не на някой злонамерен противник на православието, а на един негов искрен и авторитетен глас – протопрезвитер проф. д-р Ст. Цанков. Дори само думите, с които той си служи при описанието на монашеския живот в България, говорят красноречиво: „голямо западане“, „печална картина“, „духовен и морален упадък“, „явна гангрена“. „Няма съмнение – обобщава С. Цанков – че, общо взето, монастирите и монашеството у нас са станали една рана, един съблазън и една тежест, вместо да бъдат място на духовна чистота и съвършенство в Църквата.“[30]

Лишена от подпората на монашеския институт, БПЦ за щастие има или поне се опитва да се снабди с други оръдия за въздействие върху обществото. Това са различните братства и сдружения.

Най-стари сред тях са свещеническите братства, датиращи отпреди Освобождението, масово разпространени след това и обединени през 1911 г. в съюз. Освен чисто църковни и професионални проблеми свещеническите братства си поставят редица цели за религиозно, културно и социално издигане на българското общество. В навечерието на Втората световна война Съюзът на свещеническите братства в България се състои от 67 местни организации, обединени в 11 епархийски структури с 2562 членове. В изпълнение на уставните цели на своето сдружение свещениците участват активно в редица просветни и благотворителни организации – 259 в православните християнски братства и ученически дружества, 352 в народните читалища, 321 в кооперациите, 126 в училищните настоятелства, над 150 в Червения кръст, около 200 в Общобългарския съюз „Отец Паисий“ и др.[31]

От началото на XX в. започват да се създават и православни християнски братства, които си вменяват в дълг – най-общо казано – да скъсят дистанцията между народа и църквата, да култивират с различни средства християнските ценности сред обществото. По форма и по съдържание те всъщност са реплика на аналогично движение в католическия свят, известно под наименованието „католическа акция“. През 1926 г. е учреден Съюз на православните християнски братства в България, който се ползва с подкрепата на висшата църковна управа. В средата на 30-те години той се състои от 770 братства с 39 922 членове. Тяхната културна и социална дейност през 1938 г. се измерва с близо 12 хиляди сказки и беседи, 283 концерта, забави и пр., 341 екскурзии и поклонничества, 31 библейски курсове. През същата година Съюзът поддържа 265 братствени библиотеки и 126 църковни хора. Броят на разпространените книги с религиозно съдържание сред съюзни членове и симпатизанти възлиза на 53 518 екземпляра. За подпомагане на сиропиталища, старопиталища, нощни подслони, безплатни трапезарии, болнични заведения и други подобни социални институции, както и на отделни нуждаещи се хора Съюзът на православните християнски братства изразходва над 3 млн. лв.[32]

Сходни по организация и дейност са православните християнски младежки дружества. Те пък са заемка от протестантския свят и се развиват в България главно след войните. Първите дружества са студентски и младежки. През 1923 г. се учредяват наведнъж 9 ученически дружества, които на следващата година се обединяват в Съюз на православните ученически дружества в България. Тяхната цел е да съдействат за възпитанието на децата и младежта в християнски дух чрез организиране на сказки и беседи, поддържане на библиотеки, читални и трапезарии, уреждане на църковни хорове, екскурзии и други подобни инициативи. През 1928 г. Съюзът на православните ученически дружества наброява 35 клона с около 4000 членове. В следващите години, когато дружествата се поставят под пряк контрол и ръководство на епархийските архиереи, тяхната организационна структура устремно се разраства. През 1935 г., поне на хартия, съществуват едно студентско дружество с 80 членове, 26 юношески дружества с 956 членове, 71 ученически с 6901 членове и 1342 детски със 106 190 членове. Масовизацията обаче става за сметка на качеството и ефекта от културно-просветната и религиозно-възпитателната дейност[33].

През 1934 г. е учреден Съюз на православните жени в България, който има за цел да подкрепя в нравствено и социално отношение българското семейство. Средствата му са идентични или сходни с тези на останалите православни дружества и съюзи в страната[34].

Чрез тези съюзи, дружества и братства, както и със собствените си сили и средства БПЦ се опитва да излекува българското общество от травмите на войните и националните катастрофи. Основните ѝ противници в това полесражение са нарастването на извънбрачните съжителства, увеличаването на разводите, намаляването на раждаемостта, ширенето на алкохолизма и други подобни явления, които за църквата не са друго, освен „нравствени и социални пороци“, породени от упадъка на християнския морал и отдалечаването от храма[35]. Едно от оръжията за преборване на обществените недъзи, на което БПЦ възлага големи надежди, е културата или по-точно християнската култура.

2. Културна политика и институции на църквата

Църквата осъществява своята културна политика чрез различни институции. Най-важната от тях е Културно-просветното отделение /КПО/ при Св. Синод на БПЦ. За негов рожден ден следва да се приеме 9 декември 1910 г. В заседание на върховната църковна управа на тази дата е констатирано, че заради претрупаността на синодалната канцелария въпросите на църковно-възпитателната и културно-просветната дейност обикновено биват пренебрегвани или игнорирани за сметка на други текущи въпроси. За да поправят този недостатък, синодалните архиереи решават да назначат нов служител, който да се занимава конкретно със специфичната материя. Изборът им пада върху протосингела на Варненско-Преславската митрополия свещеник Стефан Цанков. До преработване на щатовете в бюджета за следващата година, той е назначен на вакантната длъжност помощник-секретар на Св. Синод[36].

Институционализирането на културно-просветната дейност на Св. Синод и на БПЦ е естествен резултат от дълга традиция, която води началото си още от Освобождението и се развива главно под формата на периодика и книжнина.

Църковно-религиозната периодика на БПЦ изживява своя разцвет в първото десетилетие на XX в. Той е свързан с появата на синодалния официоз „Църковен вестник“ през 1900 г. Изданието тръгва много силно, с голям обем и разнообразно съдържание. Под редакторството на известния книжовник и общественик Димитър Мишев то си извоюва заслужено и авторитетно място сред читателската публика. В „Църковен вестник“ и неговите приложения „Библиотека“ и „Преглед“ сътрудничат едни от най-популярните български автори на своето време[37].

Друг търсен и четен вестник в църковните среди е в. „Съветник“, издаван от 1894 г. от йеромонах Игнатий Рилски, който ратува за реформи в църквата и защитава интересите на свещениците. Освен сериозни и сравнително добре списвани църковно-религиозни вестници и списания, издавани обикновено от църковни институции и православни християнски братства, като „Духовна зора“ /1906–1917/ в София, „Духовна пробуда“ /1906–1910/ в Пловдив, „Християнин“ /1907–1931/ в Русе и други, в страната тогава избуяват и редица краткотрайни издания от рода на „Ангелски глас“ /1908 г./, „Ангелски меч и сеч“ /1909 г./ и „Ангелски сатър в сеч“ /1909 г./, и трите във В. Търново, „Вяра и живот“ /1911 г./ във Враца, „Огън и меч“ /1911 г./ в Сливен, „Православие“ /1912 г./ в Самоков и други подобни, които оставят само бледа следа в провинциалния духовен и интелектуален живот[38].

Войните през 1912–1918 г. нанасят съкрушителен удар върху църковно-религиозния печат в България. Повечето от ефимерните провинциални издания изчезват още в мобилизационния период. Други сериозно се компрометират с противоречиви политически ангажименти и неприкрита военна пропаганда. Пример дава самият синодален официоз. Докато екзарх Йосиф е жив, „Църковен вестник“ продължава да проповядва идеите на славянофилството, разбирани главно като русофилство[39]. След неговата смърт и най-малките прояви на симпатия към Русия по страниците на синодалния орган изчезват като по магичен начин. През август същата година „Църковен вестник“ вече аплодира прогерманската политика на Радославов и дава като пример за подражание Германия, където религията възродила и насърчила нацията за победа[40].

Най-силно компрометират БПЦ военно-религиозните издания от края на Първата световна война. През април 1917 г. в София започва да излиза сп. „Духовно-обществен преглед“, издавано от йеромонах д-р Антим Шивачев, тогава духовен възпитател във Военното училище. От ноември същата година като орган на военното духовенство при

Храм-паметник „Св. Ал. Невски“, осветен септември 1924 г. Интериор

Главната квартира в Кюстендил започва да излиза полумесечното сп. „Вяра и сила". Тяхната основна цел е оправдаването на българското участие във войната като част от божествен проект, а самата война като извор на религиозна обнова. Подобна тенденция в църковната апологетика се заражда още в навечерието на световния конфликт, но през 1917–1918 г. тя прекрачва всякакви граници и се превръща в апотеоз. Тази своеобразна „теология на войната" се опитва да примири военно-политическата конюнктура с библейската история и да оправдае фронтовата драма с християнското учение, като се надява, че кръвопролитието ще обнови личността и обществото[41].

Идеята, че войната е извор на религиозна обнова, а фронтът – учител на възвишена нравственост, тогава присъства като лайтмотив в много публикации. Характерна представа за всички тях дава статията „Религиозни вълни от фронта" на Христо Попов, един от най-ярките пропагандатори на тази идея: „Да, от всички фронтове долитат мощни религиозни вълни, които се разливат над воюващите страни. Мнозина мислеха, че днешната война означава упадък на религията, банкрутство на християнството; всъщност, обаче, днешната война направи да бликнат ония извори на религиозна обнова, които мирът заплашваше да пресуши..."[42]

Буквално на другия ден след примирието БПЦ ревизира своята доктрина за войната и мира. Неслучайно на тази тема е посветена и статията, с която се открива списание „Духовна култура", започнало да излиза от лятото на 1920 г. като обществено-теоретичен орган на върховната църковна управа. Статията носи знаковото заглавие „Война и култура", а неин автор е Стефан Цанков.

В статията няма и следа от нравствената философия за войната като относително и допустимо зло, способно да постигне добронамерени цели. Разпозната в лицето на общоевропейската война, тя е „безспорно едно зло, и то едно от най-великите, или по-точно – едно от най-потресните избухвания на вътрешното човешко зло". В описанието на войната липсва патоса на волнонаемните богослови, отсъстват „живителните ветрове" и „духовното проветрение" на военновременната църковна публицистика. Стефан Цанков, пребивавал по време на война като синодален стипендиант в неутрална Швейцария, вижда в нея само безчетни и неописуеми страдания.

Въпреки че е изградена в общочовешки план, критиката на автора косвено е адресирана и срещу апологетите на войната в България, в това число и БПЦ. „Не беше ли през тая война Христос разпъван ежечасно от християните, от самите служители на Христа?" – пита авторът и дава утвърдителен отговор, като не прави разграничение в отговорността между протестанти, католици и православни. Прониквайки все по-дълбоко в анализа на човешкото общество и култура, той стига до „първоизточника на основната злина", разкрита и осъдена във войната. Макар твърде тромаво и витиевато, очевидно с много задръжки и колебания, с редакции, добавки и поправяния С. Цанков все пак се е осмелил да напише последните две думи в статията: „нашата религия"[43].

Тази мъчителна ревизия на културно-просветната дейност на БПЦ, съчетана с дискомфорта на съжителството със земеделския режим, се отразява пагубно върху църковно-религиозния печат. Той никога вече няма да достигне количествените и качествените параметри на предходната епоха. Кризата не подминава дори „Църковен вестник", който изживява няколко мъчителни години, докато отново стъпи на крака.

Първият по-сериозен опит да направи това принадлежи на Ст. Цанков. В заседанието на Св. Синод на 26 юли 1920 г. той докладва за състоянието и проблемите на редактирането, администрирането, разпространението и финансовото състояние на „Църковен вестник" и приложенията му „Духовна култура" и „Книжици за деца". По негова идея са направени промени в редакционната колегия, като за редактори, администратори и сътрудници са привлечени преподаватели от Софийската духовна семинария. Главният редактор настоява вестникът да продължи да се списва с дотогавашния формат и периодичност, т.е. 16 страници веднъж седмично. Пак по негова инициатива епархийските началства са поканени с окръжно да съдействат за набирането на повече обяви, съобщения, призовки и пр. от църковните среди. Отделно от това от МВРИ е поискано да отпусне като безвъзмездна помощ 500 000 лв. за периодичните издания на Св. Синод, а от МНП и Министерството на войната – да препоръчат „Църковен вестник" на подведомствените си учреждения за абонамент[44].

Както може и да се очаква, правителството на Стамболийски отказва да даде исканата субсидия[45]. В следващите три години проблемите на „Църковен вестник" често попадат в дневния ред на върховната църковна управа, но тя не е в състояние да му помогне. Заради всеобщата инфлация и поскъпването на хартията Св. Синод е изправен пред дилемата едновременно да повиши цената на своите издания, но да ги запази достъпни за възможно най-широк кръг читатели[46]. Това не може да стане по друг начин, освен с икономии за сметка на качеството. От пролетта на 1921 г. обемът на „Църковен вестник" пада на 8 страници веднъж седмично, а на „Духовна култура" на 3–4 коли три пъти годишно. На 12 април 1921 г. С. Цанков е освободен по собствено желание от длъжността главен редактор на синодалния официоз. Тя е поверена на началника на КПО Данаил Ласков, който извършва промени в редакционния екип. От 1 септември за помощник-редактор е назначен иконом Кръстьо Ценов[47].

Още на следващата година синодалният официоз изживява нова криза, породена от смъртта на Д. Ласков и заминаването на К. Ценов за свещеник на българската общност в САЩ. На 22 юли 1922 г. за главен редактор на „Църковен вестник" е назначен Видинския митрополит Неофит. С новото ръководство синодалните издания тръгват нагоре. От 1 декември 1922 г. обемът на „Църковен вестник" се увеличава от 8 на 16 страници, а на „Духовна култура" на 5 коли 4 пъти годишно. Увеличават се също цената, месечният абонамент, заплатите и хонорарите, но бюджетът им остава с положителен баланс[48]. Политическата промяна в страната също влияе благоприятно върху синодалния официоз. В края на годината Св. Синод му предоставя по-щедър бюджет, като решава да започне издаването на ново приложение – сп. „Църковен архив", в което да се печатат документи и материали от епохата на народното възраждане и църковното обновление и устройство. Макар с известно завишаване на цената на вестника, е подобрено и качеството на хартията. Все пак върховната църковна управа приема да го разпространява под себестойността сред учащата се младеж, която по нейна преценка се нуждае от „здрава духовна храна"[49].

Проблемите на „Църковен вестник" имат и една положителна страна – заострят вниманието на върховната църковна управа към проблемите на печата в частност и към културната политика изобщо. Симптоматично указание, че църквата започва да отдава по-голямо значение на комуникационното пространство, е създаването на Информационна част при Св. Синод на 28 юли 1920 г. Непосредствен повод за това е констатирането на засилен интерес от страна на вестниците, респективно на обществото, към преустройството на БПЦ. Според върховната църковна управа някои издания често пъти помествали тенденциозни или неверни статии по църковните въпроси, а със своята седмична периодичност „Църковен вестник" не е в състояние да им противодейства. Затова спешно се налага необходимостта към синодалната канцелария да се открие щат за специално лице, което да се занимава с „информационната част", т.е. „следи грижливо ежедневната преса и периодичните издания, опровергава своевременно тенденциозните и лъжливи съобщения по разните църковни въпроси и дава верни сведения било в Църковен вестник, било във външния ежедневен и периодически печат". До назначаването на такова лице за временно завеждащ Информационната част се назначава началникът на Благотворителното отделение при Св. Синод Д. Божков[50].

В пряка връзка с тази идея стои и проектът за създаване на църковен ежедневник. Парадоксалното е, че авторството му би следвало да се припише на най-консервативния български архиерей – Варненско-Преславския митрополит Симеон. Най-малкото заради това, че именно той пръв поставя с цялата му острота въпроса за състоянието на църковния печат пред висш църковен форум. На 6 юли 1922 г., в 37-мото заседание на Архиерейския събор Симеон прави неочаквана пледоария за силата на пресата, за да може чрез нея да атакува немощното състояние на синодалния официоз. Най-възрастният български митрополит е категоричен – „Църковен вестник" или да се промени, или да се спре! Основателната критика се подема и от други архиереи. Видинският митрополит Неофит предлага „Църковен вестник" да остане само като служебно издание на Св. Синод, а БПЦ да започне да издава свой ежедневник. Други архиереи приемат по принцип идеята, но изказват основателни резерви, че ако църквата не е в състояние да се справи със седмичник, как ще издава ежедневник[51].

Веднъж обаче пусната в публичното пространство, идеята за църковния ежедневник не може да бъде пропъдена така лесно. На 20 март 1923 г. столичните журналисти С. Донев, С. Икономов и А. Мичков се обръщат към Св. Синод с писмо, в което с опита и авторитета на своята професия изтъкват необходимостта „да се влеят струи на ободрение върху покрусения от вътрешни несъгласия народ" чрез един надпартиен църковен ежедневник. Този път върховната църковна управа намира аргументите за основателни и решава да помогне за осъществяването на идеята. На 21 юли, т.е. още на другия ден след приемането на писмото – светкавична и нетипична реакция за синодалните процедури – е протоколирано решение, по си-

лата на което Св. Синод се задължава да субсидира начинанието със 100 000 лв., срещу които да получи „върховен контрол“ над списването на вестника и да има представител в редакцията. Върховната църковна управа се ангажира също да препоръча на подведомствените си органи да публикуват своите официални съобщения само в този вестник. Основните насоки на изданието ще се дават от Видинския митрополит Неофит, който пък ще се придържа стриктно към рамките на синодалните инструкции. Църковният ежедневник получава името „Правда“[52].

Смелостта на Св. Синод да навлезе дълбоко в медийното пространство и да се помъчи чрез него да осъществява своята мисия сред обществото не среща подобаваща отговорност от страна на изпълнителите. Веднъж получил синодалната субсидия и събрал абонаменти от енорийските настоятелства, редакционният екип на в. „Правда“ не си дава труда да развива самостоятелно изданието, а разчита единствено на тези източници. Те обаче съвсем не са неизчерпаеми. На 17 ноември 1923 г. Св. Синод отказва да удовлетвори претенциите на редакторите за нова субсидия от 100 000 лв. Въпреки че Софийският митрополит Стефан се съгласява да им отпусне почти същата сума от фондовете на своята митрополия, в. „Правда“ преустановява излизането си още преди края на годината. Така приключва една инициатива, която иначе би могла да играе сериозна роля в културно-просветната дейност на БПЦ[53].

За сметка на това Св. Синод успява в друго начинание, което позволява на църквата да намери свой собствен облик в културния живот на страната. Това е създаването на църковно книгоиздателство и въобще грижата за печатането и разпространението на религиозната книжнина в България. Пътят към осъзнаването и осъществяването на това мащабно начинание започва скромно – първоначално само като пожелание Св. Синод един ден да разполага със собствена печатница. То е изказано от наместник-председателя Неофит, но е потвърдено като общо мнение на синодалните архиереи в заседанието на върховната църковна управа на 4 октомври 1921 г. Тогава е решено Св. Синод на БПЦ да купи от чужбина оборудване за една печатница – предварително именована „Синодална типография“ – която да печата църковно-богослужебни книги, учебници, богословска литература, периодика и въобще цялата печатна продукция на църквата. Охридският митрополит Борис е натоварен да проучи германския пазар. Точно след един месец Св. Синод се обръща към МВРИ с молба да получи разрешение да внесе от чужбина печатната машина, като определя и комисия за нейното закупуване и доставка[54].

Първоначално изглежда, че и това начинание ще заглъхне от само себе си или ще бъде провалено умишлено, както става с църковния ежедневник или с други амбициозни предприятия на БПЦ. И наистина, докато на власт е правителството на БЗНС, по този въпрос не се прави почти нищо. Само веднъж през тези години във върховната църковна управа пак става дума за нея, когато през лятото на 1922 г. секретарят С. Цанков внася за разглеждане проект за учредяване на синодална печатница под формата на кооперация. Той дори избира подходящо име – „Светлина“. Като премислят обаче всички плюсове и минуси, синодалните архиереи стигат до заключение, че проектът е „неприемлив от гледище на сигурните интереси на Св. Синод и църквата“. За по-задълбочено и компетентно изучаване на този въпрос е съставена комисия с председател С. Цанков. Тя получава мандат да проучи и офертата на Придворната печатница, която предлага да предостави част от своя инвентар за нуждите на БПЦ срещу парична гаранция от един милион лева[55].

След като кризата във взаимоотношенията със земеделския режим отшумява, върховната църковна управа най-сетне прави първата решителна стъпка за осъществяването на своята стара идея. В заседанието си на 23 юли 1924 г. тя решава да основе нова служба под името „Дирекция на църковното книгоиздателство и разпространяване на духовна книжнина“. За неин пръв директор е назначен архимандрит Стефан Абаджиев, дотогава началник на КПО. Старата му длъжност е поверена на архимандрит Борис, протосингел на Софийската митрополия и бъдещ Неврокопски митрополит. Новата дирекция трябва да започне да функционира от 1 ноември с.г.[56]

На 17 септември С. Абаджиев внася за обсъждане в Св. Синод „Временни правила за Дирекцията на църковното книгоиздателство“, с което начертава амбициозна програма на подведомствената си служба. Първата стъпка е обстойна инвентаризация на синодалния книжен склад, каквато от години не е правена. Целта е залежалата стока да стигне до евентуалните си читатели, макар и на намалена цена. Очаква се също ревизията на преписките по изпращането на печатни материали до митрополиите, епархийските наместничества и други адресати да позволи събирането на неизплатените от тях суми. Най-важно значение за разпространението на църковно-религиозната книжнина обаче има предложението на С. Абаджиев за създаване на институцията „синодални книгопродавци“. В неговата визия това са „православни и ревностни християни“, които ще разпространяват синодалните издания по градове и села. Те ще се смятат за синодални чиновници под ведомството на дирекцията, но вместо заплата ще получават 60% от продажната цена на пласираните книги. Проектът на С. Абаджиев съдържа и други практически и целесъобразни предложения, като разкриване на книжарници към църковните свещоливници, ясни правила при ценообразуването на духовната литература и пр.[57]

Само за два месеца амбициозният ръководител на синодалното книгоиздаване и книгоразпространение успява да осъществи част от своите идеи. Освен че въвежда ред в книжния склад, той успява да издейства назначаването на трима разпространители, както и издаването на малки брошури с популярно църковно-религиозно съдържание[58]. Преди да е изтекла годината, С. Абаджиев успява да върне в дневния ред на Св. Синод и въпроса за печатницата. Сформирана е нова комисия под негово председателство, която да доведе начинанието до край[59].

Цялата тази експедитивност и решимост на Св. Синод има и друга мотивация, освен политическата промяна в страната. Проблемите за църковното книгоиздаване, разпространението на религиозно-нравствена книжнина, необходимостта от ежедневен или седмичен популярен християнски вестник и други подобни вече все повече започват да се дискутират не само по върховете, но и в низините на църковната йерархия – сред свещенството. Неслучайно те попадат и в дневния ред на откриття на 17 юли 1924 г. в София Девети редовен свещенически събор. Върховната църковна управа приветства този интерес и потвърждава взетите решения, които до голяма степен намират място в проекта на С. Абаджиев[60].

Единственият, който си позволява да недоволства и да роптае срещу навлизането на църквата в сферата на книгопечатането и книгоразпространението, е Варненско-Преславският митрополит Симеон. В писмо до С. Цанков от началото на 1925 г. той се възпротивява срещу идеята за книгоиздателството, защото така синодалните архиереи щели да се превърнат в „агенти на търговската фирма „Св. Синод“. По същия начин вечният противник на новото /тогава на 85-годишна възраст/ се отнася скептично към придобиването на собствена печатница, към създаването на синодална банка и въобще към всякакви подобни „златоносни предприятия“, които загърбвали вярата[61].

Нищо обаче не е в състояние да отклони БПЦ от нейната нова стратегия за културно-просветна дейност сред българското общество. За да насочва и контролира по-добре разнородните тенденции в тази сфера, както и за да рационализира и усъвършенства цялостната си работа, през 1925 г. Св. Синод се решава на важна административна реформа. В заседанието си на 9 април върховната църковна управа приема „Правилник за службите и вътрешния ред в канцеларията на Синода“, който поставя синодалната администрация на нови начала. Обширният документ се състои от 260 члена, систематизирани в 13 глави, които регламентират дейността на канцеларията като изпълнителен орган на върховната църковна управа по отношение на административната, стопанската и културната дейност. Според тази структура синодалната канцелария се състои от секретар, юрисконсулт, главен финансов ревизор, отделения и дирекции. Начело на синодалната канцелария стои секретарят, който централизира в своята длъжност ръководството и надзора на нейните отделения, дирекции и служби. Той проучва и докладва всички въпроси, свързани с изграждането, поддържането и функционирането на църковната администрация и преди всичко изборите на синодални членове и епархийски архиереи, епархийски духовни и мирски съвети и избиратели, църковни настоятелства. Секретарят следи и докладва по всички въпроси за отношенията между църквата и държавата, води протоколите на синодалните заседания и делата от конфиденциален характер на всички канцеларски служби, заверява с подписа си по-важните писма на наместник-председателя, подписва от негово име маловажните документи, отговаря за входящата и изходящата регистратура, протоколите и архивата. Може да се каже, че синодалният секретар е натоварен с голяма власт и отговорност, която замества компетенциите и функциите на предвидения в Екзархийския устав, но неприложен и несъществуващ на практика мирски съвет /Гл. 2, чл. 4–6).

Културно-просветното отделение се грижи за просветната, социално-благотворителната и стопанската дейност на върховната църковна управа. Върху него лягa отговорността да защитава учението на православната църква, което означава, че трябва да следи и проучва всички инославни, сектантски и противодържавни движения и пропаган-

ди и да препоръчва мерки за тяхното ограничаване. В неговите компетенции спадат също въпросите за правилното и точно изпълнение на богослужението, за изграждането на нови църкви и параклиси, за поддържането и развитието на ставропигиалните манастири, за ръкополагането на свещеници, за присъждането на офикии. Едни от найважните задачи на отделението, които оправдават наименованието и същността му като институция, произтичат от грижите за издаването на богослужебни книги, за преглеждане и одобряване на учебниците по Закон Божи и църковно-богословските дисциплини, за дейността на духовните училища, православните и свещеническите братства, за общия надзор върху морала на православната общност. Всички тези отговорности падат върху служителите на отделението, което се състои от началник, подначалник, инспектор по просветата и инспектор по стопанствата /Гл. 5, чл. 26–34/.

В тясна връзка с Културно-просветното отделение се намират и функционират още две служби на синодалната канцелария. Дирекцията за църковно книгоиздателство и разпространяване на духовна книжнина организира в техническо отношение църковния печат и се грижи за неговото разпространение, изучава противорелигиозната и антицърковна литература и ѝ противодейства с развитието на православна книжнина, надзирава църковните книгопродавци, отговаря за автентичността на църковната музика /Гл. 8, чл. 153–175/. Редакцията и администрацията на „Църковен вестник" се грижи за списването, издаването и разпространението на синодалния орган, а също и за правилния връзеж на свързаните с него притурки и издания /Гл. 10, чл. 186–209/.

Другите длъжности и служби в синодалната канцелария нямат такова непосредствено отношение към въпросите на културно-просветната дейност на БПЦ, но представянето им е необходимо за цялостното познаване на организацията и дейността на върховната църковна управа. В компетенцията на синодалния юрисконсулт спадат въпросите от правен и съдебен характер, които постъпват в Св. Синод, като проучването и изработването на заключения по духовни, брачни и административни дела, участието в извънредни комисии по църковно-правни въпроси, завеждане на синодалната кореспонденция с чужбина /Гл. 3, чл. 7–12/. Главният финансов ревизор пък упражнява финансов контрол по смисъла на Закона за финансовата отчетност върху всички материално-отчетни лица в синодалната канцелария, администрацията на „Църковен вестник", ставропигиалния храм-паметник „Св. Александър Невски", духовните семинарии в София и Пловдив, свещеническите и монашеските училища, ставропигиалните манастири и пр. /Гл. 4, чл. 13–25/.

Финансово-стопанското отделение съставя и изпълнява бюджета на управляваните от Св. Синод фондове, бюджетите на духовните училища, бюджетите на епархийските духовни съвети, ставропигиалните манастири и храм-паметника „Александър Невски" /Гл. 6, чл. 35–93/. Дирекцията за църковните доставки се грижи за осигуряване на суровини за свещоливниците и за осигуряване на всички други общоцърковни доставки, които Св. Синод ѝ възложи /Гл. 7, чл. 94–152/. Следващите глави на правилника регламентират отношенията между службите, деловодството и протокола на синодалните заседания, вътрешния ред, дисциплинарната отговорност и назначенията и уволненията на служителите[62].

3.
Културното мисионерство на Българската църква

Реформирането на синодалната канцелария оказва благотворно въздействие върху развитието на културната дейност на БПЦ. Централно място в нея продължава да заема издаването и разпространението на църковно-религиозна книжнина. Енергични стъпки в тази насока са предприети от директора на Църковното книгоиздателство архимандрит Стефан Абаджиев. През 1926 г. той представя на вниманието на Св. Синод мащабна програма за културно-просветна дейност със силата на устното и печатното слово. Централно място в нея заема идеята за издаване и разпространение на религиозни брошури. Тази наглед обикновена дейност С. Абаджиев структурира в няколко равнища на изпълнение, които напомнят модерния принцип на пазарния маркетинг. Като за начало той препоръчва да се съберат подробни сведения за противорелигиозната, антицърковната и сектантската пропаганда в епархиите. Въз основа на събраната, анализирана и систематизирана информация се определят въпросите, по които ще се издават брошури или ще се изнасят сказки. След това се канят богослови или други квалифицирани лица, които да развият зададените теми. Текстовете се преглеждат от специална комисия при Дирекцията на църковното книгоиздателство. По тази система годишно могат да бъдат отпечатвани 24 брошури с общ обем 40–50 коли и с тираж до 10 хиляди екземпляра. Чрез Съюза на българските читалища и МНП брошурите ще бъдат изпращани безплатно на всички читалища, прогимназии и гимназии в страната[63].

Директорът на синодалното книгоиздателство дава и редица други ценни препоръки, сред които се откроява идеята за създаването на редакционен комитет, упълномощен да избира актуалните теми и въпроси, да дава упътвания и насоки на лекторите и авторите, да се грижи за печатането и разпространението на изданията. Той се състои от секретаря на Св. Синод, началника на КПО и директора на Църковното книгоиздателство.

През 20-те години на XX в. БПЦ постига немалки успехи в книгоиздателската дейност. Найзабележителният от църковно-религиозна гледна точка безспорно е издаването на пълния текст на Библията на новобългарски език. Това мащабно начинание, по което Св. Синод мисли и работи още от края на XIX в., е завършено през 1925 г. Библията е отпечатана в Държавната печатница в 50 хиляди екземпляра, като заедно с нея са отпечатани като самостоятелни книжни тела и нейните части /Новият завет, притчите, псалмите и пр./ в тираж от 5 хиляди до 20 хиляди екземпляра. Стефан Цанков оценява това като „един голям факт и едно знаменито начало в историята на църковната дейност за духовна просвета в наше време". През същия период са отпечатани 42 учебника, пособия и други книги в общ тираж от близо 120 хиляди екземпляра, 78 брошури в над 520 хиляди екземпляра. Заедно с учебниците, книгите и брошурите Св. Синод поръчва и доставя – главно от чужбина заради по-доброто качество – огромно количество икони, книжни щампи, албумчета и картички с религиозно съдържание[64].

По-голямата част от изданията на Св. Синод се печатат в печатницата на Ставропигиалното женско монашеско братство „Бял кръст". То е основано през 1922 г. от архим. Стефан Абаджиев с цел да „развива делото на християнското милосърдие и нравствено-религиозно възпитание" чрез училища, пансиони, забавачници, детски колонии, приюти, болници и пр. В края на 20-те обаче братството изпада в тежка организационна и кадрова криза, не на последно място и по вина на своя основател и ръководител[65]. Без съмнение той е много активен в генерирането на мащабни идеи, но иначе не е твърде последователен в тяхното осъществяване. Този стил на управление Ст. Абаджиев проявява и в битността си на директор на синодалното книгоиздаване и книгоразпространение. В крайна сметка това му струва длъжността.

Слабата страна в дейността на Ст. Абаджиев е разпространението на печатните издания. Голяма част от книжната продукция залежава в синодалния склад и не достига до потенциалните читатели. Такава е съдбата на близо 1/3 от тиража на Библията и нейните части, на половината от учебниците, на две трети от брошурите и на преобладаващата част от богослужебните книги. Общо през 1927 г. стойността на залежалите в хранилището книги надхвърля 13 млн. лв., докато приходите от реализираната продукция възлизат на около 9 млн. лв.[66]

В следващите години БПЦ полага по-големи усилия за разпространението и популяризирането на своята печатна продукция. Известна роля за облекчаване на синодалния склад изиграва институтът на църковните книгоразпространители. В същата насока действа и върховната църковна управа. През 1929 г. Св. Синод се обръща с молба към МНП да препоръча със специално окръжно Библията на всички училищни и читалищни библиотеки. По-късно БПЦ получава и правото да има свои представители в настоятелствата и комисиите, които се грижат за попълването на библиотечните фондове. По този начин църквата се стреми не само да пласира своята продукция, но и да предпази читателите от някои – по нейно мнение – „кощунствени книги", като например романа „Между пустинята и живота" на Николай Райнов[67].

Кризата в църковното книгоиздаване и книгоразпространение е преодоляна частично през 1932 г., когато след уволнението на архим. Ст. Абаджиев с тази дейност се заема лично синодалният секретар Стобийският епископ Борис. Той начертава нова програма, която залага на издаването и разпространяването на брошурна книжнина, съобразена с възможностите и интересите на различните социални прослойки. За интелигенцията и учащата се младеж епископ Борис препоръчва поредица от брошури, които в популярна форма да развиват различни религиозни въпроси, а за „простия работен народ" – отделни листове, които със „съвършено достъпен език" да излагат основните начала на християнската вяра. Така се раждат брошурната библиотека „Истина" и поредицата хвърчащи листове „Лъчи на истината".

С цел да се подобри управлението и осъществяването на културната политика през 1933 г. при Св. Синод е учреден Комитет за организиране на религиозно-просветна дейност и пропаганда на

църквата, често наричан за по-кратко само Просветен комитет. За негов председател е определен Неврокопският митрополит Макарий, а за членове – синодалният секретар, началникът на КПО и ръководителят на вътрешната мисия на църквата[68].

Честата смяна на кадри, концепции и управленски стилове в културните институции на БПЦ възпрепятства нормалното развитие на нейната дейност. Не са редки случаите, когато различни състави на Св. Синод вземат идентични или сходни решения за разкриване на щатове, учредяване на длъжности и създаване на структури. Подобно дублиране се случва през 1934 г.

Книгоиздателската и книгоразпространителската дейност на БПЦ продължава да куца. Наред с всички други обективни и субективни причини като най-голямо препятствие постепенно изпъква липсата на собствена печатна и разпространителска база. През 1937 г. пред Св. Синод неочаквано се открива възможност да поправи този недостатък. Собственикът на столичната печатница „Право" Тодор Плочев предлага на върховната църковна управа да учредят съвместно издателство на акционерни начала. Офертата успява да заинтригува синодалните архиереи и те правят специално проучване. В последното заседание за годината е изслушан и обстоен доклад на синодалния адвокат по този въпрос. Дебатите по него потвърждават, че необходимостта от поставянето на синодалната издателска дейност на по-широки и модерни основи е окончателно назряла[69].

Въпреки че в крайна сметка проектът за акционерно дружество не се осъществява, Св. Синод окончателно се убеждава, че трябва да възприеме „една по-друга форма на издателство", т.е. да затвори цикъла от отпечатването до разпространението на изданията си. Решителна крачка към осъществяването на новата издателска стратегия е направена през лятото на 1938 г., когато върховната църковна управа одобрява докладна записка на М. Попов за създаване на специализирана книжарница, която да пласира продукцията на Синодалното книгоиздателство[70]. За целта в края на същата година е учреден и фонд „Синодално книгоиздателство" с капитал от 17 млн. лв., формиран от книжната наличност в склада, задълженията на митрополиите и епархийските съвети и други подобни[71]. Синодалната книжарница отваря врати на 15 април 1939 г. в сградата на Богословския факултет на пл. „Св. Неделя"[72].

В следващите години върховната църковна управа подновява опитите си да се сдобие със собствена печатница. Направени са постъпки в чужбина. Новата световна война обаче разстройва европейския пазар и усложнява начинанието. Не успява и опитът за купуване на печатарска машина от Германия. Едва на 2 септември 1942 г. Св. Синод придобива на изгодна цена печатницата на Гавазов в София и така затваря издателския цикъл, каквато е неговата стара мечта. В края на същата година той приема и разгърната програма за пласиране на печатната си продукция, която по-плътно ангажира митрополитите, като ги задължава да разкрият епархийски книжарници. В разпространението и популяризирането на синодалната книжнина сега са включени всички църковни органи от върховната управа до храмовите настоятелства и енорийските свещеници[73].

Книгоиздателската и книгоразпространителската дейност не е самоцел за БПЦ. В нейните ръце тя е могъщо сечиво за моделиране на личното и общественото съзнание в България по образеца на християнските начала и добродетели. Затова за върховната църковна управа не е достатъчно само да уреди организационно и материално издателската си дейност, но и да гарантира ефективното нравствено въздействие на отпечатваната и разпространявана книжнина. Така църквата достига до най-съкровената част на културата – творческия процес.

Още през 20-те години БПЦ прави опити да събуди интерес в средите на художественото творчество и да стимулира авторите да пишат по религиозно-нравствени проблеми. По инициатива на тогавашния директор на синодалното книгоиздателство С. Абаджиев дори са учредени две годишни награди /премии/ – едната от 6 хил., другата от 4 хил. лв. – за най-добрите литературни произведения на религиозна тематика. Предвидено е премиите да се присъждат от специална комисия, съставена от утвърдени литературни критици и вещи богослови[74]. Както обаче често се случва в синодалната практика, тази инициатива остава само в протокола. Едва в края на 30-те години администраторът на „Църковен вестник" докладва в Св. Синод, че мнозина писатели повдигали въпроса, защо върховната църковна управа не предвиди в бюджета си няколко парични награди за най-хубавите произведения с религиозно-нравствен дух през годината. Синодалните архиереи решават да поправят този пропуск при гласуването на бюджета за 1939 г.[75]

Макар без премии и награди, БПЦ използва други начини за материално стимулиране на българската култура. Само за пет години след възстановяването на Синодалното издателство с ръководител М. Попов неговото ведомство откупува 365 съчинения на различни автори, които след това разпространява безплатно или на достъпна цена в епархиите[76]. Пак по това време са поръчани, издадени и щедро хонорувани от Св. Синод няколко литературни сборника с произведения на български автори, съставени от Ангел Каралийчев, Йордан Стубел, Димитър Дюлгеров, Знеполския епископ Софроний[77] и др.

През 30-те години Св. Синод се стреми да приобщи българските писатели към църквата и религията не само материално, но и духовно. Тогава се утвърждава практиката на авторите, които търсят изява по страниците на синодалните издания, да се даряват комплекти от религиозна и богословска книжнина с цел „по-основно да се запознаят със Светото Писание и с духа на вярата, за да намират и художествено да разработват подходящи сюжети". В синодалния списък на такива близки до църквата автори от 1935 г. фигурират имената на Йордан Йовков, Ангел Каралийчев, Йордан Стубел, Елисавета Багряна, Дора Габе, Георги Райчев, Константин Петканов, Светослав Минков, Асен Разцветников, Добри Немиров, Дамян Калфов, Панчо Михайлов, Димитър Пантелеев, Славчо Красински, Спас Кралевски и Илия Волен[78].

По принцип БПЦ – като институция и като представителни личности – храни положително мнение за мнозинството от българските писатели и не ги смята за носители на атеистични и противоцърковни идеи. Без да отрича, че взаимоотношенията между църквата и творците на културата в България не са толкова тесни и интензивни както в някои други страни, протопрезвитер проф. д-р С. Цанков прави ясно разграничение между „нисшите слоеве на българската интелигенция", обладани от атеизма на марксизма и антиклерикализма на либерализма, от една страна, и „първите наши писатели", генетично и духовно свързани с хри-

Варненско-Преславският митрополит Симеон с родително-учителски комитети, 30-те години – НА-БАН

стиянската вяра, от друга. „Не, че и те не са засегнати от тоя дух на своето време – обобщава авторът, който сам е ръководил културната политика на църквата, – но техните съмнения и блуждения носят съвсем друг характер и стоят в органическа, дълбока връзка с основните проблеми на религията, – загадката на живота и смъртта, на доброто и злото, на преходността и вечността, на смисъла на битието, на трагедията на страданието, на съществуванието и диханието на Божеството, а някои от тях са дълбоко развълнувани и пред проблемата на личността на самия Христа и на Неговото историческо дело. А почти всички те изказват неотразимо нежно чувство към вярата на своя народ и към личните си детски спомени и дълбоки следи на набожност, откърмена в патриархалната среда на своите родителски семейства.“[79]

Важно място в културната дейност на БПЦ между двете световни войни заема църковният периодичен печат. Първенството тук продължава да държи „Църковен вестник“. От 1 април 1927 г. Видинският митрополит Неофит е заместен на длъжността главен редактор от проф. Иван Снегаров[80]. През 30-те години на XX в. главното редакторство се поема последователно от Христо Попов, проф. Димитър Дюлгеров, Траянополският епископ Антим, Матей Попов, Ловчанският митрополит Антим. От 1938 г. и в годините на Втората световна война /както впрочем и при предишната/ редактор на „Църковен вестник“ е Христо Попов с помощник протодякон Георги Ибришимов. Като сътрудници са привлечени всички по-видни български църковници, учени и публицисти[81]. Подобрява се и материалното състояние на изданието. Ако през 1926 г. „Църковен вестник“ завършва с около 65 хил. лв. дефицит /при 726 372 лв. разходи и 660 972 лв. приходи/, през 1934 г. вече отчита остатък от 200 хил. лв. /при 844 619 лв. разходи и 1 045 009 лв. приходи/[82]. През 1938 г. „Църковен вестник“ става член на Съюза на техническия и периодичния печат в България, в секция „А“, където има свой представител[83].

Флагманът на църковния печат безспорно е най-авторитетното издание от този род в България, при това не само с името на институцията, която го издава, но със съдържанието, с което редакторите и авторите му го представят на читателската публика. Действително, събрани заедно, броевете на „Църковен вестник“ всяка година дават живот на един обемист том, който по форма и съдържание, а следователно и по познавателна стойност, се доближава до равнището на солидно енциклопедично издание или алманах. Добра представа за него дава съдържанието на вестника през 1939 г. Общо за годината в „Църковен вестник“ са публикувани 140 статии по научно-богословски, религиозно-обществен, религиозно-философски и етичен характер, 13 проповеди, речи, слова, сказки и беседи, 21 исторически и литературни произведения, пътни бележки, църковни и народни тържества и събрания, 18 материала от социален, политически, стопански, правен и финансов характер, 24 рецензии и отзиви за книги, 34 статии по въпроси на белетристиката и изкуството и т.н. Освен това вестникът поддържа постоянни рубрики за междуцърковни отношения, живота на чуждите църкви, писма и дописки на читатели, официален отдел за окръжни и съобщения, из печата, седмичен преглед на събитията, църковно-обществена летопис. Големият познавач на църковната действителност у нас Ст. Цанков може и да е прав в твърдението си, че синодалният седмичник „не успява да стане настолно четиво в българската православна къща“[84], но днес всеки историк, който е прелиствал неговите страници, може да потвърди, че „Църковен вестник“ е безценен документален извор, без чието ползване никое изследване на обществения живот в България през тази епоха няма да бъде пълноценно.

Стабилизирането на синодалния официоз оказва благотворно влияние и върху развитието на църковно-религиозната периодика въобще. Голяма популярност сред по-образованите читатели добива сп. „Духовна култура“, което до 1934 г. излиза в 4 книжки годишно, а след това в 10. В него се печатат популярни статии от религиозно-философски характер, засягащи всички аспекти на духовната култура. По традиция главният редактор на „Църковен вестник“ е и редактор на „Духовна култура“.

Освен върховната църковна управа сериозен дял в българската духовна периодика внася и Съюзът на свещеническите братства, който издава седмичния вестник „Пастирско дело“ и месечното списание „Православен пастир“. Утвърждават се и епархийските издания, сред които с най-голям авторитет се ползват „Народен страж“ на Софийската митрополия, „Братско слово“ на Пловдивската митрополия, „Духовно възраждане“ на Врачанската митрополия, „Вяра и живот“ на Русенската митрополия, „Търновски епархийски вести“ на Търновската митрополия. С различен успех търсят своя облик и място в читателските среди и други църковно-религиозни периодични издания, като

сп. „Християнка“ – орган на Съюза на православните християнски братства, сп. „Зов“ – орган на православната християнска учаща се младеж, сп. „Детско знаме“ – за най-младата публика, редактирано от Марин Христов /Илия Волен/. Освен по чисто църковно-религиозни въпроси тези издания публикуват статии, рецензии и отзиви за новопоявили се книги или културни събития и отварят страниците си за писатели и поети, чието творчество не влиза в противоречие с християнската доктрина. Някои от тези вестници и списания обаче не биха просъществували и година без паричната подкрепа на Св. Синод[85].

Научната богословска мисъл на БПЦ се развива главно от „Годишника на Богословския факултет“ и другите богословски издания на Софийския университет, а чрез списанията „Духовна култура“ и „Православен мисионер“ търси и намира популяризация и извън академичните кръгове. Създаден през 1923 г., Богословският факултет се развива не само като авторитетна научна институция, но и като един вид мозъчен тръст, който насочва и развива културно-просветната дейност на църквата. Неслучайно неговите преподаватели са редактори и сътрудници на „Църковен вестник“ и всички по-сериозни издания на БПЦ[86].

Въпреки очевидните успехи църковно-религиозната периодика също има своите слабости, които не убягват от погледа на компетентните наблюдатели. През 1927 г. проф. Иван Марковски излиза със статия, в която се изказва доста негативно за количеството, качеството и разпространението на църковните вестници и списания. Според него дори синодалният официоз вече не се четял така охотно, както в предвоенния период, и не отговарял на завишените критерии на читателите. Изтъкнатият български богослов и църковен публицист основателно възразява срещу дългите статии с продължения, които са в състояние да убият интереса към всяко периодично издание. Той изобщо смята, че книгите са по-полезни от вестниците, които след прочитане обикновено биват захвърляни и забравяни. Затова проф. Марковски предлага Св. Синод да сгрупира интелектуалните и материалните си ресурси в „Църковен вестник“ и още „три или четири добре списвани печатни издания“, с които ще постигне по-добри резултати, отколкото с голяма на брой, но слаба по качество периодика[87].

Сходни идеи пет години по-късно развива и синодалният секретар епископ Борис /впоследствие Неврокопски митрополит/. В един свой доклад до върховната църковна управа той предлага редакциите и администрациите на синодалните периодични издания да се съсредоточат в Богословския факултет, като освен „Църковен вестник“ останат да излизат още само три списания, профилирани и съобразени с културното равнище и духовните нужди на българските читатели[88].

Въпреки че критиката на проф. Марковски намира своите опоненти, а идеята му за концентрация на сили и средства, за която пледира и епископ Борис, не се осъществява, цялостното развитие на църковно-религиозната периодика показва, че в основата си те са били прави. В края на 20-те и през 30-те години на XX в. структурата на религиозните периодични издания в страната се променя в полза на списанията. Ако през 1926 г. в България излизат 17 вестника и 22 списания с църковно-религиозно съдържание, то през 1936 г. те са вече съответно 13 и 36[89]. Тази тенденция донякъде се дължи и на обстоятелството, че освен чрез книжнината и периодиката БПЦ тогава намира и други, още по-модерни пътища за културно въздействие върху обществото.

В епохата между двете световни войни това безспорно е радиото. Възможността да постави най-популярната тогава масмедия в служба на религията е подсказана на върховната църковна управа от Съюза „Родно Радио“. На 29 декември 1931 г. в дневния ред на синодалните заседания е обсъдено писмо, с което професионалното сдружение на българските радиожурналисти предлага да излъчва в ефир църковните служби и проповедите от храма „Св. Александър Невски“ в София. Срещу безвъзмездното им предаване Св. Синод трябва да плати техническото оборудване на стойност около 25 хиляди лева – една немного голяма сума за възможностите на църквата[90]. Първоначално предстоятелят на ставропигиалния храм посреща новината с известни резерви – да не се осквернят църковните служби, ако се слушат по радиото „из ресторанти, кабарета, съмнителни домове, в домовете на нехристияни и пр.“. Върховната църковна управа обаче разсейва неговите опасения с опита от чужбина, където подобни радиопредавания отдавна вече са утвърдена практика. Затова и Св. Синод се показва щедър към българските радиожурналисти. В заседанието си на 22 април 1932 г. той решава да отпусне на Съюза „Родно Радио“ дори по-голяма от първоначално поисканата сума – 30 000 лв., за монтиране на пет микрофона в храм-паметника „Св. Александър Невски“[91].

Скоро в българския ефир освен църковните

служби започват да звучат и първите радиобеседи по нравствени, богословски и църковноисторически въпроси. Техни автори са протопрезвитер проф. Ст. Цанков, протойерей Христо Димитров и проф. Димитър Дюлгеров. Честта да постави началото обаче по право и по достойнство се пада на наместник-председателя на Св. Синод Видинския митрополит Неофит. На 27 март 1932 г. той прочита пред микрофона своята беседа „Гласът на историята за ролята на църквата“[92].

През 1936 г. по доклад на инспектора на КПО Борис Попстоименов, който участва в едно междуведомствено заседание на Радиопрограмния съвет при Дирекцията на пощите и телеграфите, интеграцията между радиото и църквата става още по-тясна. Така новостите от църковното управление и религиозната просвета попадат в информационната рубрика на Радио „София“ наред с новините от министерствата и другите държавни ведомства. За официален посредник между новинарската емисия и Св. Синод е определен инспекторът на КПО. Той е натоварен също да подготви и една редовна радиопрограма за неделни проповеди и сказки, като покани за участие най-известните църковни автори[93]. От пролетта на следващата година по покана на управителния съвет на Радио „София“ БПЦ се ангажира с още една рубрика – седмичния цикъл радиобеседи „От Аспаруха до Цар Бориса III“, който представя фигурите на велики и заслужили българи. Така спонсорираните от Св. Синод ефирни рубрики стават две – една седмична поредица от религиозни проповеди и друга на църковноисторическа тематика[94].

Все пак върховната църковна управа си дава сметка, че радиото не може и не бива да заменя храма, а светостта на богослужението изисква определени граници, които трябва да бъдат спазвани дори от всепроникващия ефир. Тези и други подобни проблеми, произтичащи от срещата на традицията с модерното, стават предмет на специално синодално заседание на 16 декември 1937 г. Синодалните архиереи се обединяват около становището, че предаването на богослужение по радиоапарати в кръчми, кафенета и увеселителни заведения е „кощунствено излагане на самите църковни служби“, което трябва да бъде забранено и строго преследвано от органите на Министерството на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/. Това не трябва да се допуска и в читалищата, особено ако в селището има църква, защото „омаловажава значението на храма и храмовото богослужение“. Важно условие, за което Св. Синод изрично и твърдо настоява, е, че проповедта е неразделна част от богослужението и радиопредаванията не трябва да я игнорират, каквато практика започва да се забелязва[95].

Мощното навлизане на църквата в ефира не минава и без някои проблеми, до болка познати на вестникарите и книгоиздателите. Става въпрос за цензурата. Първа жертва на нейните вечно променливи конюнктурни изисквания, свързани с вътрешната и външната политика на страната, става дякон Кирил Велев от храм-паметника „Св. Александър Невски“. На 12 септември 1937 г. бдителен цензор открива в текста на неговата радиобеседа изрази, които можели да засегнат „една съседна страна“. Въпреки това упоритият дякон си позволил да прочете в ефир цензурирания текст. Оскърбителните за съседната страна изречения, които така дълбоко възмутили държавната цензура, гласели: „Тия дни – 9, 10 и 11 август 1877 г., русите и българите рамо до рамо се бориха с многобройните фанатизирани и свирепи орди на Сюлейман паша... И тъй биде освободен един народ, който 500 години пъшка под игото на най-некултурното и варварско владетелско племе на Европа.“ Това дава основание на МВРИ да поиска от Св. Синод най-строго наказание за провинилия се свещенослужител[96].

Въпреки подобни неприятности от страна на цензурата, на която БПЦ е принудена да плати неизбежна дан, нейното присъствие в радиоефира от година на година се увеличава. Скоро по Радио „София“ започват да звучат концерти и пиеси с участието на църковни хорове при различни столични храмове[97]. От 1939 г. религиозни служби, проповеди и беседи започват да се излъчват от Радио „Варна“ и Радио „Стара Загора“[98]. Приблизително от това време датира и практиката радиото да предава традиционното „Послание до православния български народ“ на Св. Синод по случай Коледа и Рождество Христово. Един от най-честите гости на ефира е Софийският митрополит Стефан. Неговите беседи се ползват с голяма популярност сред българските радиослушатели, а чрез благословиите му за Бъдни вечер, Великден и другите църковни празници гласът му звучи в домовете на много семейства. Медийната популярност обаче има и тъмна страна. Тъкмо митрополит Стефан със своите твърди позиции по обществени и политически въпроси се превръща в най-цензурирания и най-често нападания в ефира български архиерей[99].

Сътрудничеството между БПЦ и ефирната медия става още по-тясно, когато за директор на радиоразпръскването в България и управител на Радио „София“ е назначен Йордан Стубел, популярен в църковните среди поет, чиито произведения Св. Синод издава и препоръчва. По повод новото назначение синодалният официоз изказва надежда, че той ще доведе до пълен разцвет поверения му културен институт, „чийто микрофон е и важна мисионерска катедра за просветна роля на родната православна църква“[100].

В периода между двете световни войни културната стратегия на БПЦ за религиозно-нравствено въздействие върху обществото не подминава и киното. Първоначално някои по-консервативно настроени лица и среди се обявяват против седмото изкуство като възможен носител и разпространител на антиклерикален и противоцърковен дух. Разбира се, най-убеден противник на киното, както впрочем и на всяко друго културно или техническо нововъведение в живота, е Варненско-Преславският митрополит Симеон. През 1926 г. между него и епархийския съвет възниква остър спор по въпроса, допустимо ли е от нравствено-религиозна гледна точка свещениците да ходят на кино. Членовете на епархийския съвет поддържат становището, че няма канонични или други причини, поради които духовниците и техните семейства да не могат да гледат филми, които „оказват възпитателно въздействие и обогатяват знанията на човека“. Митрополитът, напротив, е убеден, че „духовенството, като служител Христов, е длъжно да носи с търпение известни лишения от удоволствия и не бива да посещава кинематографите, гдето се представят безнравствени филми“.

Спорът е отнесен до Св. Синод. В заседанието си на 1 април той взема мъдро решение, което ще открие пътя на църквата към още едно могъщо средство за културно въздействие върху обществото. Върховната църковна управа приема, че възгледът на Варненско-Преславския митрополит Симеон е прав само за филми с „безнравствени сюжети и съблазнителни картини“. За останалите становището на Св. Синод е категорично положително: „Има обаче кинематографски филми, които излагат картини от научен, нравствено-религиозен и възпитателен характер. Тия филми не могат да бъдат противни на църковните канони, следователно, няма основания да се забранява на свещеническите семейства, па и на самите свещеници, да присъстват на кинематографически представления от тоя род.“[101]

Църквата не само допуска свещенослужителите до киносалоните, но и сама навлиза във филмопроизводството. С участието си в някои продукции тя цели да упражнява пряк контрол върху интерпретирането на морални и религиозни въпроси. Така през 1927 г., когато Дирекцията на Модерния театър решава да филмира романа на Иван Вазов „Под игото“, сцените в църкви и манастири са заснети в присъствието на началника на КПО. Неговият мандат е „да избегне всичко, що би могло да профанира вярата и богослужението в църквата“[102]. За да упражнява ефикасен и централизиран контрол Св. Синод си издейства правото да има свой представител в комисията за кинематографите при МНП. От 1931 г. тази функция е поверена на подначалника на КПО Матей Попов[103]. От тук до прякото участие на църквата и във филморазпространението има само една крачка и тя е направена от Православното благодетелно дружество „Св. Василий Велики“ в София. През пролетта на 1934 г. то се снабдява с подвижен киноапарат и започва да прожектира из страната филми с религиозно-нравствено съдържание, предварително проверявани и одобрявани от началника на КПО[104].

С течение на времето се налага практиката /която впрочем отдавна съществува по отношение на книгите/ в Св. Синод да се обсъждат новопроизведени български филми и ако се прецени, че са „почтени и будят религиозни чувства“, да получават синодална препоръка и да се радват на положителни препоръки, отзиви и рецензии в църковния печат. Напредничавостта на върховната църковна управа стига дори дотам, че разрешава прожектирането на филми с религиозно съдържание в дните на Страстната седмица – нещо, което в предходните години категорично забранява[105].

БПЦ е толерантна към произведения от всякакви жанрове, които утвърждават добрите нрави и будят уважение към църквата, ала е непримирима към всички – по нейните критерии – рушители на личния и обществения морал. Още в предвоенния период Св. Синод води титанична борба срещу търговията с „пощенски картички със срамни фотографии и рисунки с мръсни и срамни сцени“, която тогава процъфтява. „Разпространението на карти с непристойни рисунки и съдържания е взело широки размери в България – с горчивина констатира върховната църковна управа. – Не само в София, а на всъде по градовете и селата из провинцията охотно се разпродават на най-открити места такивато карти, в явна съблазън на благочестивото изпълнение“. Такава строга пуристка си остава БПЦ и по отношение на интонационната среда, в

която живее българинът през втората четвърт на XX в. Неведнъж на Св. Синод се налага да прави постъпки пред МВРНЗ за изземване от продавачи и притежатели на грамофонни плочи с непристойно съдържание. Действително дори само със заглавията си някои от тях са в състояние да уронят престижа на църквата и да окажат „зловредно влияние върху добрите нрави", като например: „Покръстеният циганин" и „Телефонна грешка в монастиря" на фирма „Орфей" и „Разболял се дядо владика" на фирма „Лондон-рекорд", доставяни и разпространявани от акционерното дружество „Симплавия" – София[106].

Именно тази драстична разлика между нравствените стандарти на църквата и духовните потребности на масовия потребител разкрива една от основните характеристики на културно-просветната дейност на БПЦ в периода между двете световни войни. Изграждана от горе на долу, по инициатива на върховната църковна управа и при слабата активност, а в някои случаи и пълното бездействие на епархийските и енорийските структури, тя не може да разчита на значителни и трайни успехи. Организацията, управлението и осъществяването на културната дейност на църквата образно може да се оприличи на обърната пирамида, която има тясна опора сред своите адресати. Отрицателна роля, разбира се, играят обременените отношения с държавата и вътрешноцърковните противоречия, особено борбите по върховете на църковната йерархия, разделена през 30-те години на две групировки, персонализирани от Софийския митрополит Стефан и Варненско-Преславския митрополит Симеон. В резултат религиозната култура успява да проникне и да се вкорени само в определени прослойки на българското общество, докато цялостното обновление, към което се стреми или поне говори Св. Синод, си остава далечна и непостижима цел.

Това има предвид и Софийският митрополит Стефан, когато в края на 1939 г. изказва критични думи за църковното книгоиздателство, които биха могли да се приемат и като обобщение за цялата културна дейност на БПЦ в периода между двете световни войни: „Ние почнахме да градим религиозно-нравствения мироглед в изпълнението от керемидите: основа се, без да има искане и капитал, дирекция на църковно-религиозно книгоиздателство, лишена от живия дух, от която резултатът е нула." Посланието на митрополит Стефан е, че преди да се разпространява църковна литература – респективно култура, – трябва да има „богоискане и богослужение"[107]. Привличането на народа към църквата, или по-точно обръщането на църквата към народа е най-важното изискване за успеха на нейната културна политика в частност и за развитието на цялостната ѝ мисията въобще. Това ще бъде крайъгълният камък на една нова, мащабна и дългосрочна програма за работа с всички социални слоеве на обществото, която БПЦ ще се опита да разгърне във военновременните години.

В главни линии програмата за създаване на морални и материални основи за новата мисия на църквата в обществото е завършена през 1940 г. На 20 юни, след представяне на изложението за общото състояние на БПЦ през отминалата година, пълният състав на Св. Синод назначава две комисии, които да проучат и доразвият основните моменти в него. За около месец те свършват работата си и на 27 и 28 юли представят своите доклади пред Св. Синод.

Първата точка от доклада предвижда въвеждане на вероучението като основен предмет в средните учебни заведения в страната. Този въпрос частично е решен още през 1938 г., но БПЦ настоява за 4 учебни часа седмично, за участие в изготвянето на учебната програма, а също и за даване на право на завършилите Богословския факултет на Софийския университет да преподават вероучение. Приема се въпросът да бъде тема на отделно изложение до правителството.

Втората точка се отнася до детските и ученическите православни християнски дружества. Решено е при митрополиите на всички епархии да се организират курсове за подготовка на учители-ръководители и на диригенти за детските хорове; да се изработи обща програма за работата на дружествата и да се осигурят необходимите пособия и подходяща литература, предимно сборници с духовно съдържание и църковно-богослужебни песни, стихове, пиеси и пр. Предвидено е всяка година в различни центрове на епархиите да се провеждат събори на християнските дружества като манифестация на религиозност и привързаност към църквата. От дружествените ръководители и членове се изисква да се включват активно в тържествени служби, концерти, беседи, забави, състезания за хоровете, на които да се раздават награди, отличия и грамоти. Изказано е желание във всяко училище да има иконостас, а във всяка класна стая – икона. В градовете и по-големите села по възможност трябва да се открият домове за християнската учаща се младеж, които да култивират чувства на братство, гражданско родолюбие и църковност. Всяко дружество трябва да има свое знаме, църковен хор и библиотека, да урежда излети и поклонничества, да посещава колективно и редовно църковните богослужения. В обозрима перспектива е предвидено създаването на Съюз на християнските дружества.

Следващата точка засяга дейността на православните християнски братства. Освен общите указания в духа на отправените към детските и ученическите християнски дружества към тях е адресирана препоръката да се обвържат поне с една организирана инициатива – сиропиталище, старопиталище, детски дом, нощен подслон, детски клуб и пр. В градовете и в по-големите села братствата се задължават да открият и поддържат безплатни трапезарии. За финансиране на тази дейност те трябва да се сдобият със своя земя, която да се обработва от самите членове или да се отдава под аренда. В своя живот братствата да въведат трудови часове, в които братствените членове безвъзмездно да се занимават с шиене на дрехи за бедните, с почистване на църквата и църковния двор, с поддържане на благотворителните заведения и пр. За поощрение на дружествените членове да се изработят и раздават специални значки и медали.

Неделните училища съставляват отделна точка в доклада на комисията. За тях е предвидено да се съставят общ план и програма и да се осигурят с необходимите пособия. Най-важното изискване е в дейността им наред с енорийските свещеници да се привлекат учителите и интелигенцията.

Специално внимание е отделено на дейността сред работниците и техните семейства, за които със съжаление се констатира, че са се отчуждили от живота на църквата. Поради това една от най-големите задачи на БПЦ, нейно „повелително задължение", е да ги върне обратно в своите обятия. За целта в индустриалните центрове трябва да се организират работнически православни християнски дружества за младите и братства за възрастните работници със свои собствени домове; да се създадат летовища, безплатни трапезарии и дневни детски ясли, домове за децата на работническите семейства; да се открият работнически общежития и нощни подслони; да се организират неделни или вечерни читалища или библиотечни курсове за тях; да се снабдяват с безплатна религиозна книжнина и пр.

Върховната църковна управа не пропуска и въпроса за религиозната просвета на войската. Тъй като „казармата е една школа, гдето войниците, покрай своята нужна подготовка могат да бъдат обучавани и в истините на православната вяра", Св. Синод решава да направи постъпки пред военните власти да ѝ осигурят възможност за по-голяма религиозно-нравствена просвета. На войниците трябва да се раздава религиозно-просветна книжнина и поне един час седмично да имат словесни занятия по вероучение.

Следващите точки са посветени на увеличаването на моралните и материалните грижи за домашната прислуга, на борбата срещу сектите и чуждите пропаганди в страната, на реформирането на манастирския живот и дисциплината на клира. Цялата тази дейност трябва да се извършва под непосредствения надзор на митрополитите и епархийското ръководство. Основните идеи и пунктове от докладите на двете комисии и синодалните решения по тях залягат в окръжно № 5612 от 30 юли 1940 г. до епархийските архиереи и от този момент започват да се осъществяват на практика[108]. През ноември с.г. върховната църковна управа отправя ново окръжно до митрополитите и свещенослужителите и подава подробно изложение до министър-председателя[109]. Тези документи и набелязаните въз основа на тях конкретни мерки от Св. Синод по същество представляват една дългосрочна мащабна програма за работа с най-различни социални слоеве, насочена към възвръщане на изгубените позиции и престиж на църквата. Като никой друг път в миналото сега социалната функция и културната роля е изведена на преден план в живота на БПЦ, която си поставя за цел да проникне и наложи своя авторитет във всички обществени сфери.

По стечение на обстоятелствата идеята на БПЦ да съгради морални и материални основи на своята автономия по отношение на държавата съвпада с нуждите на гражданската власт от мобилизация на моралните и материалните ресурси на нацията с оглед на разгорялата се световна война, която неизбежно настъпва и към границите на България. За върховната църковна управа обаче духовната мобилизация като част от общата гражданска мобилизация, макар привидно да изглежда като пълно съвпадение между държавните и църковните интереси, всъщност е само тактически елемент, подчинен на нейната собствена стратегия – създаване на социални и икономически условия за еманципация от държавната зависимост, за пълно отделяне от държавата в по-далечна перспектива и за разгръщане на една непозната дотогава културно-религиозна мисия сред българския народ.

Не може да се отрече, че БПЦ дава известен принос и в общата гражданска мобилизация, как-

вото е желанието на правителството и на едноименната дирекция. За сътрудниците на „Църковен вестник“ никак не е било трудно да открият някой подходящ цитат от Светото писание, който да се тълкува като повеля за „бдителност и всестранно подготвяние“ и да задоволят специфичните изисквания на генералитета. Най-доброто за случая е открито в Евангелието на Лука: „Но сега, който има кесия, нека я вземе, тъй също и торба; а който няма, нека продаде дрехата си и да купи нож“ /Лука: 22, 36/[110]. Около тази тема се концентрира съдържанието на „Църковен вестник“ през 1939–1943 г., като с нея се извеждат и обосновават посланията за любовта и дълга към родината, за единството и сплотеността около царя, за пълната мобилизация на материалните и духовните сили на нацията.

В строя на духовната мобилизация в крак със синодалния официоз маршируват и епархийските издания. Според настроенията на съответния архиерей и пристрастията на редакторите някои са по-усърдни в религиозната интерпретация на политическата конюнктура, други предпочитат да се придържат към традиционните си теми.

Такива и други подобни материали обогатяват традиционната лексика на църковния печат с думи от военния речник като „оръжие“, „стража“, „бдителност“, „самоотбрана“, „фронт“. Това обаче е само външна изява, една наложена от времето и обстоятелствата форма, под която в действителност се крие специфично и различно съдържание. Това е данъкът, който БПЦ е длъжна да плати на времето и условията. Както цялата страна, така и тя облича военния мундир, но погледът и мисълта ѝ са насочени далеч над бойните полета – към нейното собствено бъдеще.

Резултатите от духовната мобилизация на БПЦ според собствената ѝ преценка са повече от задоволителни. През учебната 1939/40 г. само в Софийската епархия има 631 детски, ученически и студентски християнски дружества, които водят активен живот, организират беседи, забави и екскурзии, поддържат хорове и библиотеки, развиват благотворителна дейност. Празникът на българската православна младеж – Въведение Богородично – се чества все по-масово и спонтанно[111]. Само за една година изданието на Врачанската митрополия сп. „Духовно възраждане“ утроява тиража си и в началото на 1942 г. вече се отпечатва в 4000 екземпляра и има 3500 абонати[112]. През същата година Св. Синод отчита, че 65% от свещениците участват активно в читалищното дело, и ги поощрява да се кандидатират за председатели на читалищата и за членове на околийските читалищни съюзи[113].

В края на 1942 г. върховната църковна управа оценява, че сред българския народ е създадено непознато дотогава „религиозно-нравствено възраждане и родолюбиво въодушевление“. Синодалните архиереи остават особено впечатлени от Събора на православните християнски братства през април същата година в Асеновград, където над 300 клирици и няколко десетки хиляди миряни правят „едно безподобно по грандиозност и духовно настроение“ шествие от града до Бачковския манастир. Тези демонстрации на църковно-религиозни чувства у доскоро индиферентната маса, предизвикани най-вероятно от заплашителната сянка на войната, но тълкувани от Св. Синод като резултат от неговата нова политика, му дават още по-силна мотивация неотклонно да следва начертаната линия[114].

Цялата последвала дейност на БПЦ в периода до края на Втората световна война придобива смисъл и получава обяснение само в перспективата на нейната крайна стратегическа цел. Мобилизирана, сплотена и целеустремена като никой друг път, върховната църковна управа съумява да се противопостави на опитите на държавата да я изтласка от работата с младежта чрез организацията „Бранник“ и да настоява, а в крайна сметка и да придобие правото на духовен надзор и контрол в нейните щабове, дружини, венци и орляци; да не се откаже от борбата за утвърждаване на проектоустава за църковното устройство и управление и да не се огъва дори пред заплахите от полицейски санкции заради някои свои инициативи; да си позволи по-крайни демонстрации във връзка с опитите да бъде елиминирана от формирането на възпитателско-настойническия съвет на престолонаследника Симеон; да отклони внушенията за признаване на новоучредената Хърватска и Унгарска православна църква; да запази лоялни отношения спрямо остатъците от сръбската и гръцката църковна йерархия, рязко контрастиращи с поведението ѝ спрямо тях по време на Първата световна война; да заложи целия си авторитет за спасяването на българските евреи; да организира дори против волята на могъщите на деня помощна акция в подкрепа на Руската православна църква; да извърши истинско чудо, като възстанови екзархийското наследство в Македония от пепелищата на десетилетното българоубийство.

Затова ролята и мястото на БПЦ в българската култура през втората четвърт на XX в. не би следвало да се измерват само и единствено чрез тиража на издадените книги, броя на списанията и вестниците, часовете ефирно време. Църквата не е културно министерство, нито научен институт; нейната основна цел и мисия е религиозното възпитание, разпространяването, утвърждаването и вкореняването на християнските ценности в личния и обществения морал. Непоклатимата основа на нейната възпитателна културно-просветна мисия е изградена от християнската антропология.

За християнството човекът е отражение на божествена същност и поради това всички хора са равни пред Бога и пред църквата. Тази концепция пронизва съдържанието на църковната устна и писмена проповед още в предходния период, но през 30-те години в изданията на БПЦ отчетливо зачестяват публикациите за християнското равенство, които припомнят и развиват основните идеи от евангелските послания[115].

Извадено от контекста на църковно-религиозния живот и проектирано върху обществено-политическата действителност в България в навечерието на Втората световна война, това просто религиозно послание придобива стойността на смел политически манифест. Неговото значение става още по-голямо, като се припомни, че произлиза от господстващо по конституция и авторитетно по традиция вероизповедание. Учението на църквата за християнското равенство е близко до манталитета и душевността на българина. То здраво и трайно се вкоренява в индивидуалното и общественото съзнание, но не защото идва от парламентарна трибуна или академична катедра, а защото се проповядва от църковния амвон. Чрез вероучението, богослужението и проповедта, чрез целия онзи сложен комплекс на църковно-държавно-семейни взаимоотношения и отговорности, които формират същността на религиозното възпитание, простите евангелски истини се превръщат в твърди житейски норми[116].

Това е най-големият и най-важният принос на БПЦ в българската култура. От дълбините на своята доктрина до външните си форми на изява тя е убеден, непримирим и последователен противник на всякакви форми на расово или народностно неравенство, на насилие и на унижаване на човешкото достойнство. Макар да нямат блясъка на парламентарните дебати или шума на уличните демонстрации, християнската доктрина и християнският морал притежават всепроникваща и могъща вътрешна сила, която с векове се е наслагвала в съзнанието на народа. Затова възпитателната – или евангелизаторската според църковните понятия – роля на църквата, мобилизирана сякаш с предчувствието за наближаващата напаст на тоталитаризма, дава възможност на БПЦ да изпише едни от най-славните страници в своята история, без които и историята на България в годините на Втората световна война не би била същата.

Бележки към дял V

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 637/654
ОБРАЗОВАТЕЛНА И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА. ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА БАЗА

1. *Белдедов, Е.* Развой на образователното дело през последните двадесет години. – *УП*, 1938, № 8, с. 940.
2. *Ст. дневници XVII ОНС, IV РС*, 22 март 1919, 962–963, 976–978; *Крачунов, К.* Народната просвета в България. Някои от зидарите на националната култура. С., 1934, 52–54, 57.
3. *Генов, П.* Цанко Церковски. Поет и държавник. С., 1980, с. 209, 216; Речи, произнесени от министъра на Народното просвещение С. Омарчевски в Третата сесия на Учебния съвет на 10 и 20 януари 1923. С., 1923, с. 4.
4. *Омарчевски, С.* Просветната политика на България. Реч на министъра на Народното просвещение по Законопроекта за изменение, допълнение и отменяне на някои членове от Закона за народното просвещение. С., 1921, № 3–4, с. 12.
5. *Крачунов, К.* Цит, съч., с. 59.
6. Задължителното образование в България. – *УП*, офиц. дял, 1934, № 5–6, 350–354.
7. *Чакъров, С.* Непълните гимназии като проблем. – УП, 1935, № 3, 441–443; *Омарчевски, С.* Просветната политика на България. Реч на министъра на Народното просвещение…, 42–43.
8. Държавен вестник, № 87, 21 юни 1921.
9. *Белдедов, Е.* Цит. съч., с. 947.
10. *Балабанов, Н.* Министър Стоян Ив. Омарчевски. – *УП*, 1941, № 4, с. 402.
11. История на Софийския университет „Климент Охридски“. С., 1988, с. 102, 104–112.
12. Свободен университет. – *УП*, 1923, № 9, 707–708.
13. Отчет на министъра на Народното просвещение Ст. Омарчевски за дейността на министерството от 20 май 1920 до 1 юли 1921 С., 1922, 417–419.
14. *Балабанов, Н.* Министър Стоян Ив. Омарчевски…, 402–403.
15. Отчет на министъра на Народното просвещение Ст. Омарчевски…, 55–56.
16. Пак там, 397–400.
17. *Балабанов, Н.* Министър Стоян Ив. Омарчевски…, 398–399.
18. Измененията от 10 юли 1924 г. в Закона за народното просвещение. – *УП*, 1925, № 3, 133–134.
19. Пак там, с. 135.
20. Пак там, 137–140.
21. Пак там, 151–156.
22. Учебният съвет – февруарска сесия 1924 година. – *УП*, офиц. дял, 1924, № 2, 207–208; *Чакъров, С.* Цит. съч., с. 443; Окръжни. – УП, офц. дял, 1923, № 9, с. 638.
23. Измененията от 10 юли 1924 г. …, с. 144.

24. Окръжни. – *УП*, офиц. дял, 1923, № 9, 146–147, 148.

25. Учебният съвет – февруарска сесия…, с. 212.

26. Правописно упътване на министър Ал. Цанков. – *УП*, 1924, № 8, 832–833.

27. Инструкция за учебниците по хуманитарните предмети. – *УП*, 1929, № 4, 35–36; 1927, № 4, 475–477.

28. Закон за отмяна на стария закон за общ български правопис. – Държавен вестник, № 200, 3 дек. 1928.

29. Държавен вестник, № 79, 10 юли 1924 г; Измененията от 10 юли 1924 г. …, с. 158.

30. История на Софийския…, 113–114.

31. Освещаване на Свободния университет. – *УП*, 1924, № 8, 832–833.

32. *Балабанов, Н.* Културни и филантропични институти и културни прояви, след измененията на Закона за народното просвещение от 1924 г. – *УП*, 1925, № 9–10, с. 951; Държавен вестник, № 79, 10 юли 1924, 7–8, 9.

33. *Балабанов, Н.* Културни и филантропични институти…, 952–953.

34. Държавен вестник, № 66, 22 юни 1929.

35. *Балабанов, Н.* Културни и филантропични институти…, 958–960; Държавен вестник, № 79, 10 юли 1924.

36. Закон за народните читалища. – УП, 1940, № 1, с. 6; Реч на министъра на народното просвещение Н. Найденов. – Пак там, 1927, № 1, 2–22.

37. Закон за кинематографите. – *УП*, 1940, № 1, 7–9; 1927, № 4, с. 455.

38. Окръжни. – *УП*, офиц. дял, 1931, № 4, 26–27; Закон за детската литература. – Пак там, 1925, № 7, с. 362.

39. Издателската дейност на МНП. – *УП*, 1940, № 1, 10–11.

40. Закон за физическото възпитание на българската младеж. – Държавен вестник, № 273, 10 март 1931.

41. Държавен вестник, № 41, 23 май 1930; № 120, 31 ян. 1935.

42. Наредба за издръжка и подпомагане на даровити деца и младежи. –*УП*, 1926, № 7–8, с. 222.

43. Доклад на Учебния съвет. – *УП*, 1932, № 6, с. 117.

44. *Белдедов, Е.* Развой на образователното…, с. 953.

45. Окръжни. – *УП*, офиц. дял, 1932, № 8–9, с, 8; № 2, с. 105.

46. Хроника и съобщения. – *УП*, 1932, № 10, 1524–1528.

47. *Белдедов, Е.* Развой на образователното…, с. 953, 954-955.

48. *Крачунов, К.* Нашите средни училища. – *УП*, 1937, № 6, с. 618; Белдедов, Е. Развой на образователното…, с. 955.

49. Пак там.

50. Окръжни. – *УП*, офиц. дял, 1933, № 2, 13–17.

51. Пак там, 1933, № 2, с. 16; № 3, 22–23; № 6, с. 38.

52. Конференция на областните училищни инспектори. – *УП*, 1934, № 7–8, 441–444.

53. Конференция на гимназиалните учители. – Пак там, 145–147.

54. *Георгиев, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, 81–82; *Димитров, И.* Българският буржоазен печат в навечерието на Втората световна война /1934–1939/. – *ГСУиф*, 74, 1980, 290–291.

55. Професионален живот. –*УП*, 1934, № 9–10, 677–680.

56. Съюз на служителите в МНП. – *УП*, 1934, № 7–8, 455–456; Държавен вестник, № 96, 30 авг. 1934; УП, 1935, № 1, 112–116; 1934, № 9–10, 677–680; 1936, № 5–6, 119–921.

57. Институт за проучване на образованието и за национална култура. – *УП*, 1935, № 1, 108–111.

58. *УП*, 1935, № 2, 236–238; Държавен вестник, № 46, 28 февр. 1935.

59. *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, с. 112; История на България 1878–1944. Т. 3. С., 1999, 520–521.

60. *Белдедов, Е.* Развой на образователното…, с. 958; УП, 1934, № 7–8, 447–448.

61. *Славчев, Д.* Криза в средното образование. – *Просвета*, 1937, № 3, с. 82.

62. Държавен вестник, № 102, 6 авг. 1934; *Пирьов, Г.* Главни моменти в развоя на училищното ни законодателство. – *УП*, 1938, № 2, 186–187.

63. Училищни. – *Просвета*, 1936, № 1, 499–500.

64. Наредба-закон за единство на образованието в страната. – Държавен вестник, № 46, 28 февр. 1935.

65. За частните училища. – *Просвета*, 1936, № 10, 1268–1269. По въпроса на частните училища на малцинствените групи в България вж. Дял IV, гл. 4, както и *Сачкова, Е.* Общообразователните училища на малцинствата в България /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995, 193–237.

66. *Белдедов, Е.* Частните училища у нас. – *Просвета*, 1938, № 6, с. 707, 711–712.

67. Пак там, с. 710.

68. Допълнителен бюджет за средното образование. – *Просвета*, 1937, № 1, 245–246; Окръжни. – *УП*, офиц. отдел, 1937, № 7, с. 811.

69. *Пирьов, Д.* Главни моменти…, с. 188.

70. Заповеди и окръжни. – *УП*, 1937, № 3, 430–431; № 9, с. 1198.

71. Заповеди. – *УП*, офиц. отдел, 1937, № 9, с. 1194, 1200.

72. Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение. – Държавен вестник, № 31, 11 февр. 1938.

73. *Крачунов, К.* Народната просвета…, с. 86.

74. Заповеди и окръжни. – *УП*, офиц. отдел, 1937, № 9, 1197–1198.

75. Държавен вестник, № 105, 9 авг. 1934; *Просвета*, 1936, № 9, с. 1140.

76. Промени в училищното законодателство. – *Просвета*, 1938, № 1, с. 114.

77. Държавен вестник, № 79, 11 апр. 1938; История на Софийския университет…, с. 142.

78. Държавен вестник, № 79, 11 апр. 1938; № 80, 12 апр. 1938.

79. *Балабанов, Н.* Най-новите просветни закони. – *УП*, 1940, № 7, с. 863; История на Софийския университет…, 144–145.

80. Държавен вестник, № 126, 7 юни 1940.

81. Образователната политика през последните четири години. – *УП*, 1940, № 1, с. 18.

82. Пак там.

83. Пак там.

84. *Манев, А.* Промяна в МНП. – *УП*, 1942, № 4, 374–375.

85. Образованието на България през 1937–1938 учебна година. – *Просвета*, 1939, № 6, с. 722, табл. I.

86. Пак там, с. 723, табл. II.

87. Пак там, с. 724, табл. III.

88. Грамотността в България и в другите балкански страни. – *Просвета*, 1939, № 7, 860–863; *Чанков, Ж.* Грамотност на населението в България. – *УП*, 1926, № 1–2, 177–178.

89. *ЦДА*, ф. 177К, оп. 3, историческа справка.

90. Държавен вестник, № 282, 17 дек. 1938.

91. *Балабанов, Н.* Най-новите просветни …, 858–859.

92. Държавен вестник, № 70, 28 март 1936; № 102, 10 май 1939.

93. Пак там, № 104, 10 май 1940.

94. Пак там, № 132, 4 май 1940; № 134, 18 юни 1940.

95. Пак там, № 135, 19 юни 1940.

96. Пак там, № 1, 1 ян. 1941; *Балабанов, Н.* Най-новите просветни…, 1262–1262.

97. Държавен вестник, № 7, 11 ян. 1939.

98. Пак там, № 94, 29 апр. 1939.

99. Пак там, № 126, 12 юни 1941.

100. Пак там, № 126, 7 юли 1940; *Балабанов, Н.* Най-новите просветни…, 863–864.

101. *Балабанов, Н.* Най-новите просветни…, с. 861.

102. История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971, с. 77.

103. *ЛБАН*, XXIV. С., 1945, 54–57; Държавен вестник, № 95, 25 апр. 1940.

104. История на Софийския университет…, с. 153.

105. Държавен вестник, № 18, 25 ян. 1941.

106. *Вълев, Д.* Законът за организиране на българската младеж. – *УП*, 1941, № 1, с. 121.

107. *Теодоров, Е.* Цит. съч., 967–973; *Вълев, Л.* Цит. съч., 123–124.

108. *Филов, Б.* Реч на министър-председателя, произнесена на 15 септември 1942 г. С., 1942, с. 17, 41.

109. *Белдедов, Е.* Развой на образователното …, с. 959.

110. Държавен вестник, № 132, 14 юни 1940; № 269, 28 ноем. 1940; № 23, 3 февр. 1942; № 288, 28 дек. 1941; № 269, 28 дек. 1940.

111. *Марков, Г.* Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984, с. 218; *Манафова, Р.* Интелигенция с европейски измерения /1878–1912/. С., 1994; *Същата*. Доктори на българи, защитени в Италия /1878–1939/. – В: *Българи в Италия и италианци в България.* Приноси. С., 1997, 429–437.

112. История на нова България 1878–1944…, 603–604.

113. *Манев, А.* Промяна в МНП. – *УП*, 1942, № 4, с. 375.

114. Пак там, 376–377.

115. Грижи за просветния и културен живот в Добруджа, Беломорието и Западните краища. – *УП*. офиц. отдел, 1942, № 10, с. 1370, 1374, 1375–1376.

116. Просветна и културна дейност на МНП в Македония. – *УП*, офиц. отдел, 1942, № 5–6, с. 700.

117. Пак там, с. 705, 707–708.

118. *Балабанов, Н.* Приноси в учебното дело. – *УП*, 1941, № 9–10, 1262–1265, 1271–1272; Държавен вестник, № 1, 1 ян. 1941.

119. Грижи за просветния и културен живот…, с. 1371, 1373–1374, 1375, 1378; Просветна и културна дейност…, 708–718.

120. Държавен вестник, № 6, 13 ян. 1943; *Балабанов, Н.* Приноси в учебното дело…, с. 1268; Закон за депозиране на печатни и литографски произведения. – *УП*, 1943, № 6, 717–719; Една година законодателно творчество. – Пак там, 720–739.

121. *Манев, А.* Откриване на нови видове училища. – *Просвета*, 1942, № 1, 47–51.

122. Държавен вестник, № 74, 9 апр. 1942; Закон за театрите. – *УП*, 1943, № 6, с. 716; *Балабанов, Н.* Четвърт век национален и културен възход. – *УП*, 1943, № 9–10, 1129–1130.

123. *Балабанов, Н.* Четвърт век…, 1130–1131; *Поппетров, Н.* Опити за дирижиране на културата в България /1934–1944/. – В: *Модерна България. Сборник в чест на д-р Величко Георгиев и акад. Илчо Димитров.* С., 1999, 182–202.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 654/676
НАУКАТА: СТАБИЛНО РАЗВИТИЕ

1. История на България. Т. 8. С., 1999, 333–352, 364–433; *Манафова, Р.* Интелигенция с европейски измерения /1878–1912/. С., 1994; *Същата.* Култура и политика. България в навечерието на Балканската война. С., 1987; *Колев, Й.* Българската интелигенция 1878–1912 г. С., 1992.

2. Цит. по: *Лазарова, П.* Академик Георги Наджаков – едно голямо име в Българската наука. – В: *История на науката и техниката в България.* С., 2007, с. 81.

3. Цит. по: Сборник в чест на чл. кор. Йордан Захариев. С., 1964, с. 9.; вж. също *ЦДА*, ф. 678К, оп. 3, а.е. 73, л. 3 – Мотиви и съображения за откриване на ВТУ–София.

4. *Арнаудов, М.* История на Софийския университет „Св. Климент Охридски" през първото му полустолетие. С., 1939; История на Софийския университет „Климент Охридски". С., 1988; *Филов, Б.* Научни институти и музеи. – В: *Юб. книга на град София 1878–1928.* С., 1928, 131–138.

5. 50 години Висш икономически институт „Карл Маркс" 1920–1970. С., 1971.

6. История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971; Документи за историята на Българската академия на науките. Т. 3. 1911–1944. С., 1974.

7. Държавен вестник, № 95, 25 апр. 1940.

8. *Филов, Б.* Цит. съч., 142–143; *Златкова, М.* Богдан Филов. Живот между науката и политиката. С., 2007, 99–103.

9. *Дренски, П.* Природонаучни на Негово Величество институти. – В: *Юб. книга на град София…*, 150–154.

10. За членската маса на дружествата вж. *СтГод*, 1939, 734–739.

11. Вж. напр. *СпБИкД*, 38, 1939, № 4, 256–271.

12. *Агура, Д.* 50 години дейност на Съюза БИА /1893–1943/. – *ГСБИА*, X, 1943, 10–16, 18–19; *Цанев, Д.* БИАД в дати и събития 1893–1949. Кратка летопис. С., 1993.

13. *Филов, Б.* Цит. съч., 144–145; *СтГод*, 1939, 734–737.

14. Македонският научен институт /1923–2008/. Документален летопис. Състав. А. Гребенаров. С., 2009.

15. Държавен вестник, № 15, юни 1941; *Андреева, М.* Еволюция на управленската наука и на управленското мислене. С., 1997, 45–53; Срв. *ЦДА*, ф. 348К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–5.

16. *ЦДА*, ф. 489К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–3; а.е. 2, л. 1.

17. *Живкова, Н.* Усмиряване на разума. Преустройството на БАН 1944–1953. С., 2006, 46–47.

18. Философският 20 век в България. Т. 1. Философската публичност. С., 2008, с. 28; *Тошев, Б.* Подготовка на изследователи в СУ „Св. Климент Охридски" в годините 1930–1943. – *Наука*, 2007, № 1, 25–28.

19. *Данчов, Ю.* Висше техническо училище /Държавна политехника/. – *ГДП*, I, 1942–1945, С., 1946, с. 17; *Същият*. Отчет за положението на Висшето техническо училище през учебната 1942/1943 г. – Пак там, с. 29.

20. *ЦДА*, ф. 489К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–7.

21. История на Българската академия на науките…, 69–70.

22. *Живкова, Н.* Цит. съч., 27–29; Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1952 г. Енциклоп. спр. Т. 1. А–Ж. С., 2000; Т. 2. З–С. С., 2002.

23. Пак там, 327–374.

24. *Назърска, Ж.* Университетското образование и българските жени 1879–1944. С., 2003, 171–243.

25. История на философската мисъл в България. Т. 3. С., 1976; Философският 20 век в България. Т. 1. …

26. *Ставров, Б.* Буржоазната социология в България между двете световни войни. С., 1979.

27. *Драганов, М.* Социалната психология в България. С., 1971.

28. История на философската мисъл в България. Т. 3. С., 1976; *Драганов, М.* Цит. съч.; *Пеев, И.* Приносът на Спиридон Казанджиев за развитието на българската военна психология. С., 1993; *Пирьов, Г.* Димитър Кацаров. С., 1988.

29. История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. Период на капиталистическото господство. С., 1982; Извори за история на учебното дело в България. Кн. 2. Педагогическата книжнина в България между двете световни войни. 1918–1945. В. Търново, 2003.

30. *Dujcev, I.* Die bulgarische Geschichtsforschung während des letzten Vierteljahrhunderts /1918–1942/. – *Südost-Forschungen*, 1942, 290–346.; *Андреева, Р.* Нация и национализъм в българската история. С., 1998; *Любенова, Л.* Петър Ников. Жизнен път и научно дело. С., 1986; *Гюзелев, В.* Петър Мутафчиев. С., 1987; *Велков, В.* Гаврил Кацаров. С., 1991.

31. *Ковачев, М.* Краезнанието в България до 1944 г. – *АПП*, 1991, № 1, 2–10.

32. *Русинов, Р.* История на българското езикознание. С., 2000.

33. История на българската литература. Т. 4. Българската литература от края на Първата световна война до 9 септември 1944 г. С., 1976; *Богданов, И.* Кратка история на българската литература. Ч. 2. С., 1970; *Сарандев, И.* Българска литература 1918–1945. Унив. учебник. В 2 т. Пловдив, 2004, 2005; *Димов, Г.* Иван Шишманов. С., 1988; *Радев, И.* Боян Пенев. С., 1978.

34. *Натан, Ж.* и др. История на икономическата мисъл в България. Т. 2. С., 1973, 73–91, 105–132; *Грънчаров, С.* Размисли за българската икономическа мисъл /1915–1944/. – *ИП*, 1999, № 5–6, 160–189; *Тодорова, Ц.* „Голямото икономическо пространство" и България между двете световни войни. Позицията на БИД. – *ДП*, 1996/1997, № 10, 406–416.

35. Физико-математическото дружество в София по случай 40 годишния му юбилей. Юб. сб. С., 1939; *Динов, Й.* История на математиката в България. Кн. 2. От освобождението от турско робство до 9.IX.1944 г.

Плевен, 1975; *Същият*. Приноси на българските математици в развитието на математиката с трудовете отпечатани в чужбина. 1900–1944. Плевен, 1974; Българският принос в математиката, физиката и химията. /1869–1939/. Сборник. С., 1999. 194 с.

36. Цит. по: *Наджаков, Г.* Професор Никола Обрешков. – *Наука*, 2006, № 6, с. 70.

37. *Лазарова, П., А. Ваврек.* Европейските корени на българската физика. – *Наука*, 2003, № 2, 3–10; *Иванов, С., П. Лазарова.* Георги Наджаков. С., 1989; Физиката на сцената. Преоткриване след забрава – българският физик теоретик Георги Ив. Манев 1884–1965. Сб. материали, изследвания и документи. С., 2000.

38. *Парушев, М.* Кратък очерк за развитието на химията в България. Т. 3. /1916–1934/. С., 1965; *Стефанов, С.* Един българин на световната научна сцена – проф. Иван Н. Странски. – *Наука*, 2007, № 2, 42–45; Академик Ростислав Каишев – живот посветен на науката. С., 2003; *Найденов, Н.* Приносът на химиците за стопанското развитие на България до Втората световна война. – *История на науката и техниката в България...*, 49–55; *Николов, Т. К.* Възникване и развитие на биохимията в България. – *Наука*, 2003, № 2, 11–12.

39. Сборник в чест на проф. Стефан Бончев по случай 70-годишнината му. С., 1940; *Николов, Т.* Академик Еким Бончев – велик български геолог. – *Наука*, 2007, № 3, 69–72; Сборник в чест на Анастас Т. Иширков по случай 35 годишната му професорска дейност. С., 1933; *Маврудчиев, Б.* Страници от календара на българската геология 1828–2005. С., 2005.

40. *Ботев, Б.* Академик Методий Попов и неговото учение за общоклетъчната стимулация. – *СпБАН*, 2008, № 2, 51–53; Страници от историята на българската генетика. 125 и 105 години от рождението на пионерите на генетиката акад. Методи Попов и Дончо Костов. С., 2005.

41. *Станев, С.* История на ботаническата наука в България /до 1944 г./. – *ИМЮБ*, 11, 1985, с. 7; *Същият*. Анатомия и морфология. – Пак там, 12, 1986, 15–42; Сборник в чест на проф. Ст. Петков по повод 70-годишнината му. С., 1993; *Известия на Зоологическия институт*, 1957, кн. 6; Сто години от рождението на акад. Н. А. Стоянов. С., 1988; Юбилейна научна конференция 100 г. от рождението на акад. Борис Стефанов. С., 1994.

42. 40 години медицински факултет 1918–1958. Юбилеен сборник. С., 1958; Измерения на българската медицина: Сборник. 2001; Научни школи в медицината, биологичните и някои клинични науки в България след 1918 г. С., 2001; История на медицината в България. С., 1980; *Апостолов, М.* Огница на медицината. С., 1995; *Дамянов, Д., М. Апостолов.* История на хирургията в България. С., 2007.

43. *Кендев, Н.* Принос на проучване историята на дружеството на българските агрономи. С., 1990; *Кайтазова, П.* Един живот, една легенда. [Проф. Д. Атанасов]. С., 1994; Сто години от рождението на акад. Иван Странски. С., 1989. История на ветеринарната медицина. Материали. С., 2004. *Кръстев, З.* Кратък преглед на историята на ветеринарната медицина в България. С., 2006.

44. *Агура, Д.* Цит. съч.; Цонев, М. БИАД в дати и събития /1893–1949/. Кратка летопис. С., 1993. *Същият*. Дейци на българското архитектно-инженерно дружество 1893–1949. С., 2001; Вж. напр. Сборник на четените реферати в III общ конгрес на българските инженери и архитекти. С., 1921.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 676/703
ХУДОЖЕСТВЕНИ МНОГООБРАЗИЯ. КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

1. В литературната критика дълго шества трафаретът, авторство на Георги Бакалов, че „когато оръдията стрелят, музите мълчат". Това далеч не е така и се препотвърждава с огромната батална продукция. Тя отразява войната във всичките ѝ аспекти и поради това е една палитра от противоречиви чувства на ненавист, мъст, страдание, болка, състрадание, човеколюбие, родолюбие и ксенофобия. По-подробно вж.: *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918. С., 1995; *Koneva, R.* About the Specific National Mutual Effects Culture Revolution. – *South-East European Monitor*, Vienna, 1998, № 1–2, 3–13; *Конева, Р.* Българските писатели и войните на полуострова 1912–1918 г. – В: *Творецът в югоизточноевропейските култури.* С., 2001, 46–60.

2. „Ние имахме воля да отстояваме себе си и воля да живеем – да превъзмогваме горчивини и разочарования. Желал бих нашите потомци да си спомнят не за завършените ни и незавършени дела, а за волята, вложена в тях. Ще имат ли право да ни съдят някога онези, ***които не са ни превъзмогнали с волята си?*** […] Зад историята има нещо, за което не е достатъчен един обикновен поглед. Това е животът ни – и който не го съзре няма право да ни съди." – *Пенев, Б.* Дневник. Спомени. С., 1973, с. 96; Вж. и: Боян Пенев и нашето време. Пловдив, 2003.

3. *Кацаров, К.* 60 години живяна история. Montreaux, 1970, 273–274.

4. *Игов, С.* История на българската литература. С., 1990, 278–283. *Сарандев, И.* Българска литература 1918–1945. Т. 1–2. Пловдив, 2004–2005.

5. Антон Митов, Симеон Велков, Христо Станчев, Васил Маринов, Борис Ангелов, Димитър Гюдженов, Борис Денев, Константин Щъркелов, Владимир Димитров-Майстора и други са мобилизирани към отделните армии и заедно с обозите и войниците, носейки скицници и моливи в раниците, са реални участници във военни действия в студ и пек, кал и суша. Баталното творчество от този период е огромно и само по себе си е съществен принос в културната ни история. Но остават шедьоври с ненадминато качество, каквато е например скулптурната композиция на Иван Лазаров „Те победиха". Подобно на писателите, и художниците дават жертви. Войната отнема живота на един неразгърнал се талант – италианския възпитаник Гошка Дацов, чиято изложба след Балканските войни е високо оценена. Символист, със силни наситени настроения и колорит, даващ огромни надежди – така го е виждал Иван Шишманов. – *НА–БАН*, ф. 11К, оп. 3, а.е. 440, л. 11. По-подробно за баталното изкуство вж.: *Божков, А.* Българска историческа живопис. Т. 2. С., 1978; *Конева, Р.* Културна политика и дейност на Щаба на Действащата армия 1915–1918 г. – *ВИС*, 1986, № 5, 79–95.

6. Псевдоним на Панайот Тодоров Христов, богослов по образование и сетнешен студент по театрална декорация в Петербург, участва също във войните 1912–1918 г., получава офицерски чин и златен кръст за храброст.

7. Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев в спомени на съвременници. С., 1965; *Сестримски И.* Земя и слово. Портрети и очерци. С., 1986; *Тончев А.* Бунтовна кръв. С., 2005.

8. *Милев, Г.* Родно изкуство. – *Везни*, I, 1920, кн. 11, 1920. В статията си Гео Милев изтъква, че „Въпросът не е за дружеството „Родно изкуство", а за „родното изкуство" като девиз в изкуството" и търси паралели с немското движение „Heimatkunst" от края на XIX и началото на XX в.

9. *Аврамов, Д.* Движението „Родно изкуство" – естетика и перспективи. – В: *Диалог между две изкуства.* С., 1993, 205–245; Иван Милев 1897–1927. Състав. Р. Маринска. С., 1997; *Щъркелов, К.* Животоописание. С., 1999. *Добрев, Ч.* Новата естетика. С., 2009.

10. По-подробно вж.: *Бошев, Н.* Иван Лазаров. Скулпторът. С., 2007.

11. *Маринска, Р.* 20-те години в българското изобразително изкуство. С., 1996.

12. *Камбуров, И.* Нашето хорово дело. – *Развигор*, 25 май 1921.

13. *Кръстев, В.* Добри Христов. С., 1975; *Същият.* Профили. С., 1976. Добри Христов – Музикално-теоретическо и публицистическо наследство. Т. 2. С., 1970.

14. *Аврамов, Д.* Стил, декоративизъм, национален дух. Българското изкуство на границата между две епохи. С., 1978; *Добрев, Ч.* Цит. съч.

15. Вж. по-подробно: *Сугарев, Е.* Българан. – В: *Периодика и литература.* Т. 4. С., 1995, 537–575.

16. *Попиванов, И.* Своеобразни естетически съчетания в хумористично-сатиричното творчество на Христо Смирненски. – *Език и литература*, 1993, № 5–6, 3–14; *Христова, А.* Поетическият свят на Смирненски между традицията и новаторството. – *Пир*, 3, 1997, 80–82; *Георгиев, Н.* Бедният Смирненски. – *Литературен форум*, VII, 1997, №, 5, 5-11 февр.; *Ватова, П.* Емблематични и символни образи /митологични и исторически/ в поезията на Смирненски. – *Родна реч*, 1999, № 6, 9–12; *Чернокожев, В.* Христо Смирненски и българската сатирическа традиция. – *Български език и литература*, 1999, № 2–3, 94–97.

17. *Сугарев, Е.* Българан. Цит. съч., 551–552

18. *Сарандев, И.* Българска литература 1918–1945. Т. 1, 327–367.

19. Ден на гнева. Гео Милев. Състав. В. Стефанов. С., 2001; Гео Милев – неудържимата пламенност. Нови изследвания. Състав. Г. Янев. С., 2001.

20. Вж. *Коларов, Р.* Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев „Септември". – *Литературна мисъл*, 1976, № 5, 99–113; Гео Милев и българският модернизъм. С, 2005; Гео Милев. Събрани съчинения в 5 тома. С., 2007.

21. Септемврийското въстание в българската литература. С., 1983; *Игов, С.* Цит. съч., 368–369.

22. Вж.: *Кьосев, Ал.* „Пролетен вятър" на Никола Фурнаджиев в художествения контекст на своето време. София, 1988.

23. *Марков, Г.* Камбаните бият сами. Насилие и политика в България 1919–1949. С., 1994.

24. *Конева, Р.* Юбилеят като фактор на социално, политическо и личностно себеопределяне. – *БФ*, 1998, № 1–2–3, 24–39.

25. Константин Гълъбов определя това явление като „културен патос", което припокрива семантичната натовареност на термина „културен оптимизъм". Вж. и: *Конева, Р.* Оптимизмът в българската култура. – *БФ*, 1995, № 2, 65–76.

26. *Цанева, М.* Иван Вазов. С., 1973; 1983; 1995.

27. *Schischmanoff, I.* Bulgariens poeta laureates Iwan Wazow /1850–1921/ – *Der kleine Bund*, 23.10.1921; *Гечева, К.* Иван Шишманов. Биобиблиография. С., 2003, с. 119.

28. *Сирак Скитник.* Тайната на примитива. – *Златорог*, IV, 1923, с. 5.

29. Така са определяли списанието и много от литературните критици от 20-те години. Вж. Иван Шишманов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев. В спомените на съвременниците си. Сборник. С., 1983, 69–70.

30. *Василев, В.* Между сектантство и демагогия. Студии, статии, полемики. С., 1992, 339–344.

31. Боян-Пеневото определение често се тълкува, преповтаря и цитира инерционно. Есеистично по същество, но академично по съдържание обобщението му за нашата интелигенция далеч надхвърля публицистичните вопли за „незрялостта ѝ". Така се навлиза в опасна територия на отъждествяване на упрек с констатация, което в научен анализ поставя много въпросителни за умението да се чете и разбира даден текст.

32. *Илиев, С.* Николай Лилиев. Син на обезверен жребий. С., 1987, с. 83.

33. Вж. *Константинов, Г.* Едно необикновено приятелство. С., 1967; *Симеонова-Конах, Г.* Поетът и лилията. Християнски идеи в творчеството на Николай Лилиев. С., 1999; *Димитрова, Е.* Изгубената история. Аспекти на митологичното и историчното в българската поезия от 20-те години на XX век /Гео Милев, Никола Фурнаджиев, Николай Лилиев, Атанас Далчев/. С., 2001.

34. *Сарандев, И.* Цит. съч., с. 171; *Същият.* Йордан Йовков – жизнен и творчески път: 1880–1937. С., 1999.

35. *Янев, С.* Елин Пелин. В. Търново, 1994; *Коларов, Р.* Елин Пелин. С., 1995.

36. Вж.: *Балабанов, А.* Мястото на българската литература. С., 2006.

37. *Балабанов, А.* Правописната катастрофа. – *Развигор*, 1 юни 1922.

38. Художествен дадаизъм. – *Развигор*, 26 март 1921.

39. Багряна публикува за първи път цикъла „Вечната и святата" в кн. 1 на сп. „Златорог", а след няколко месеца излиза пък в кн. 5–6 цикъла на Дора Габе „Ветрове", включен в книгата ѝ „Земен път". – *Сарандев, И.* Цит. съч., с. 239.

40. *Димитрова, Б., Й. Василев.* Младостта на Багряна. С., 1993. *Багряна, Елисавета.* Вечната и святата: Антология. Състав. И. Сарандев. С., 2002.

41. Вж.: *Каролев, С.* Атанас Далчев. С., 1988. Литературната критика не е единна около художествената оценка на Далчев, още по-малко за естетизма му. „Дадаист", „символист", поезията му е „сочене", „указване", „ремкеанска" и пр. са все доказателства за сложността на изказа., разгледан от Д. Аврамов от различни мирогледно-естетически аспекти /*Аврамов, Д.* Атанас Далчев. Мирогледно-естетически аспекти. С., 2000; *Сарандев, И.* Цит. съч., 410–411.

42. Иван Шишманов настоява пред К. Гълъбов да го „считат" за член на кръга „Стрелец". – Иван Шишманов, д-р Кръстев..., 56–84.

43. *Гълъбов, К.* Към младежта. – *Изток*, № 38, 1 окт. 1926.

44. *Радославов, И.* Българска литература 1880–1930. С., 1936; 1948; 1992.

45. *Хиперион*, IV, 1925, № 1–2.

46. Пак там, I, 1922, № 1, с. 58.

47. *Стоянов, Л.* Пътеводна звезда. – Пак там, II, 1923, № 1.

48. *Хиперион*, IV, 1925, № 1–2.

49. Въпросът „Изток" – „Запад" е преексплоатиран и доведен чак до трафаретност. В междувоенния период той има друго звучене. За традиционно формираните културни кръгове е част от един процес и съзвучен с общите послания на културата, независимо от географската посока, която ѝ придават политикани и различни интерпретатори.

50. На ясни позиции. – *Работнически литературен фронт* /РЛФ/, № 1, 6 дек. 1929.

51. *Борба*, № 11, 1926.

52. *Вапцарова, Б.* Никола Вапцаров. Живот и творчество; *Господинов, Г.* Поезията на Вапцаров медиакултурния контекст на 30-те и 40-те години на XX в. Дис., 2004; *Добрев, Ч.* Книга за Вапцаров. С., 2008.

53. *Божков, А.* Български приноси в европейската цивилизация. С., 2000, 330–331.

54. Пак там.

55. Пак там. Вж. и: Никола Михайлов /Каталог/. Изложба уредена в залите на Националната художествена галерия по случай 1 година от смъртта му. С., 1961. /Биографични бележки в каталога./

56. Пак там. Вж. *Михайлов, Н.* Живот и творчество.

57. *Божков, А.* Български приноси..., 330–331; Никола Михайлов. Изложба уредена в залите на...

58. *Божков, А.* Български приноси..., с. 332

59. *Стефанов, С.* Виртуални изменения на визуалното. С., 1998.

60. *Божков, А.* Цит. съч., с. 340.

61. *Сирак Скитник.* Изложбата на Борис Георгиев. – *Хиперион*, 1922, № 3–4; *Мутафов, Ч.* Изкуството на Борис Георгиев. – *Хиперион*, 1927, № 5.

62. *Божков, А.* Цит. съч., с. 348.

63. *Михалчева, И.* Борис Георгиев. С., 1987.

64. *Божков, А.* Двама български художници в Италия: Ана Балсамаджиева-Парвис и Николай Дюлгеров. – *Изкуство*, 1986, № 10, 31–39.

65. *Божков, А.* Български приноси…, с. 350.

66. Пак там, с. 352

67. Пак там.

68. *Кац, М.* Андрей Николов. Живот и творчество. С., 1954.

69. *Божков, А.* Български приноси..., с. 376.

70. *Божков, А.* Никола Танев. С., 1956.

71. *Божков, А.* Български приноси..., с. 392.

72. *Струмски, Г.* Книга за Майстора. С., 1985, с. 157. *Божков, А.* Майстора и неговото време. С., 1989.

73. Пак там, 356–357.

74. *Арнаудов, М.* Кирил Христов. С., 1967, с. 153.

75. Пак там, 154–155.

76. *Балабанов, А.* Сухи напъни. – *Развигор*, 8 юли 1922.

77. *Арнаудов, М.* Кирил Христов..., с. 161. Само след месец *Jenaische Zeitung* съобща-

ва, че един от най-големите български поети е дошъл в Германия.

78. *Константинов, К.* Път през годините. С., 1981, с. 303.

79. *Тошева, К.* История на българския театър. Т. 3. С., 1987.

80. *Арнаудова, Б.* Българската опера – мит и модерност. С., 2005; *Бончев, М., Х. Нонев.* Български оперни певци на сцената на Щатсопер–Виена /1900–2000/. С., 2002.

81. *Станков, А.* Мигове от живота на Панчо Владигеров. С., 2005; *Павлов, Е.* Панчо Владигеров. С., 2000.

82. *Хлебаров, И.* Творческата еволюция на Любомир Пипков. С., 1996

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 704/725
ПАРАЛЕЛНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА

1. Инициатор е д-р Кръстю Кръстев. Стъпките му следват директорът на театъра Иван Иванов, поетът Пейо Яворов, ученият Иван Шишманов и други. Примерът им е показателен и говори за оформено културно-политическо съзнание, което в сравнение с държавническото понякога е значително по-динамично и по-гъвкаво. – Иван Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983 *ЦДА*, ф. 195, оп. 1, *НА–БАН*, ф. 11К, а.е. 218, л. 7; *Яворов, П.* Събр.съч, т.5, с. 255. *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните. С., 1995, 102–148.

2. *Конева, Р.* Оптимизмът в българската култура. – *БФ*, 1995, N 2, 65–76. Повик за „наложително съгласие между правителство и опозиция, за да се постигне пълната сплотеност на нацията" четем в „Манифеста на опозицията към българския народ"; мнозина се опитват да подхванат обща дейност, за да разкажат пред света истината за Македония; организираната от „Свободно мнение" анкета по македонския въпрос отговаря донякъде на повелята на интелигенцията да обедини усилията си да превъзмогне нанесените морални травми върху „снагата и сърцето на отечеството". – *БИА–НБКМ*, ф.272, а.е. 4518, л. 203.; *Свободно мнение*, № 5, 1913, с. 1

3. *Балабанов, Ал.* Студии, статии, пътеписи, писма. Т.2, С., 1978, с. 597.

4. Иван Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983; *Тенев, Д.* Животът на Иван Вазов. С., 1984, с. 349.

5. *ЦДА*, ф. 568К, оп. 1, а.е. 440, л. 1; *Конева, Р.* Културна политика на България през периода 1912–1918. Дис. С., 1985, 154–180; *Същата.* Културна политика и дейност на Щаба на Действащата армия 1915–1918 г. – *ВИС*, 1986, № 5, 79–95.

6. *БИА–НБКМ*, ф. 567, а.е. 674, л. 190–192.

7. *ЦДА*, ф. 568К, оп. 1, а.е. 440, л. 1.

8. По този повод Иван Шишманов цитира по-късно прословутата фраза от времето на революциите 1848–1849: „Unter Professoren alles verloren" /с помощта на професорите изгубихме всичко/. – *Шишманов, И.* Дневник. С., 2003, с. 194.

9. Добруджа, № 16, 1. авг. 1917.

9 а. *ЦДА*, ф. 195К, оп. 1, а.е. 453, л. 24; *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918. С., 1995, 138–139.

10. Министърът на просветата Стоян Костурков многократно изтъква, че „силата на един народ лежи в съзнанието му за неговото достойнство и в стремежа му да се затвърди, закрепи неговото съществуване, да се закрепи неговата духовна и културна мощ". – *ЦДА*, ф. 177К, оп. 1, а.е. 255, л. 33.

11. Идеята на граф Куденхоф Калерги от началото на 1922 г. за „Паневропа" бързо намира съмишленици и поддръжници сред водещите кръгове на интелектуалците, поетите, писателите и философите на Европа: Пол Клодел, Пол Валери, Хайнрих и Томас Ман, Стефан Цвайг, Герхард Хауптман, Райнер Мария Рилке, Артур Шницлер, Зигмунд Фройд, Алберт Айнщайн, Ортега и Гасет, Рихард Щраус и пр. Замислено като движение на интелектуалците, към него се присъединяват младият тогава кьолнски кмет Конрад Аденауер и виенският студент, по-късно австрийски канцлер Бруно Крайски.

12. *НА–БАН*, ф. 11К, оп. 2, а.е. 568, л. 198–203; Вж. по-подробно *Конева, Р.* Иван Шишманов и обединена Европа. С., 2011.

13. *НА–БАН*, ф. 11К, оп. 1, а.е. 471, л. 23.

14. Вж. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Народните читалища в България. Т. 2, С., 1979; *Сираков, Ст.* 150 години народно читалищно дело., С., 2006.

15. *Шишманов, Ив.* Наложителни реформи в читалищното дело. С., 1924; *Гечева, Кр.* Иван Д. Шишманов. Биобиблиография, С., 2003, с. 120.

16. *Шишманов, Ив.* Читалища и интелигенция. – *Развигор*, бр. 160, 29.11.1924.

17. *Листопад*, № 1, 13 септ. 1913; *Знание*, XI, 1913, № 1, с. 107; *УП*, XVIII, 1913, № 1, с. 80; *Конева, Р.* Голямата среща..., 121–123.

18. Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., 1966, 208–299.

19. *Дръндаров, Г., Г.Н. Атанасов, Хр. Борина, Г. Караиванов.* История на Съюза на българските писатели 1913–1944. С., 2003.

20. *Анчова, К.* Създаването на Съюза на българските писатели през есента на 1913 г. в архивни документи и спомени на очевидци. – *ИДА*, 65, 1993, 198–227.

21. *Грозданов, А.* Хроника на литературните конкурси и награди в България. Ч. 1. С., 1996, 65–69.

22. Този нов духовен вертикал на националната култура получава своя физически аналог и в преобразяващото се лице на българската столица, превърнала се и в културно-институционален център. Причините за архитектурната метаморфоза на София са сходни с тези на промените в културния ландшафт на България. Вълната от бежанци и притокът на вътрешни мигранти пренасища столицата, която открива нова посока за развитие, лаконично, но сполучливо уловена в мемоарите на Петър Нейков: „Вместо да стане, както всъщност ѝ се искаше, град на разредени градински квартали, на отделни малки жилища сред двор, на лесен превоз с трамваи и тролеи, двестахилядната ни столица се напъна да се стегне и сгъсти и да расте на височина".

Известният дипломат и публицист дори открива подобна, чисто антропологична промяна и във външния вид на младото българско поколение, което навлиза в живота в следвоенния период: „Младо поколение, съвсем непознато за мене, беше израсло през време на дългото ми отсъствие. Момци и моми, стегнати и стройни, с пряк поглед и лека стъпка". Като дипломат от кариерата, чийто взор е трениран да прониква дълбоко под официалните маски на своите събеседници, за П. Нейков е лесно и естествено да изведе от новия физически облик на София и софиянци едно важно културологично заключение: „Във всички области на живота се забелязваше културен подем, който обещаваше по-стройно бъдеще и може би постепенно облагородяване на нравите". – *Нейков, П.* Спомени. С., 1990, с. 255.

23. *Добрев, Д.* Мечтата се осъществява. – В: *За красотата в живота.* С., 1966.

24. *Анчова, К.* Културно-професионалните сдружения на художествено-творческата интелигенция в обществено-политическия живот на България /1934–1939/. – *ИДА*, 62, 1991, 26–27.

25. *ЦДА*, ф. 370К, оп. 2, л. 4.

26. *Колевски, В.* РЛФ. Борец за партийна литература. С., 1964.

27. *Анчова, К.* Културно-професионалните сдружения..., с. 26; *Тенев, Д.* Тристахилядна София и аз между двете войни. С., 1992; *ЦДА*, ф. 669К.

28. 80 години Български ПЕН-център. С., 2006.

29. Това става по предложение на унгарския журналист Юлиус Германос, деен активист на движението, който се среща специално с Шишманов, за да го посвети в замисъла на международния ПЕН-клуб. – Иван Шишманов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев. В спомените на ..., с. 70.

30. Пак там, 80–81.

31. *Димов, Г.* Иван Шишманов. Строител на българската национална наука и култура. С., 1988; *Конева, Р.* Иван Шишманов и ..., 189–193.

32. *Анчова, К.* Създаването на Съюза..., 223–224. В края на 1919 г. се основава Дом на изкуствата, в който членуват „писатели, драматични и оперни артисти, художници и музиканти". Прераства в Дом на изкуствата и печата, когато към тях се присъединяват и журналистите.

32. *Константинов, К.* Път през годините. С., 1983.

34. *ЦДА*, ф. 185К, оп. 1, а.е. 6.

35. Пак там.

36. Пак там.

37. До 1903 г. съществува като Дружество за поддържане на изкуството в България, основано и ръководено от Ив. Шишманов, Ив. Мърквичка, А. Митов и др.

38. *Анчова, К.* Сдружения на приятелите на изобразителните изкуства. – *ИДА*, 64, 1993, кн. 6, 146–171.

39. *Василева, С.* Съюз на дружествата на художниците в България – образуване, организационна структура и дейност /1931–1939/. – *Минало*, 2000, № 3, с. 61.

40. *Пенев, П.* Стоян Бъчваров /1878–1949/. – В: *История на българския драматичен театър.* С., 1975.

41. *Великов, С.* Създаване и начална дейност на Съюза на артистите, музикантите и театралните служещи в България. – В: *Профсъюзни летописи.* Т. 9. С., 1970, 196–197.

42. *Артист*, № 1, 1 май 1922

43. *Работнически вестник*, № 240, 26 апр. 1921; *Великов, С.* Цит. съч., с. 198.

44. *Великов, С.* Цит. съч., с. 200–209.

45. Устав на Съюза на артистите в България. С., 1923; Устав на Съюза на драматическите и оперни артисти в България. С., 1927; *Български артист*, № 11–12, 22 апр. 1927.

46. *ЦДА*, ф. 459К, оп. 1, а. е. 7.

47. Пак,там, а.е. 6.

48. *Български артист*, № 3, 1 дек. 1926.

49. *ЦДА*, ф. 459К, оп. 1, а.е. 8, 9, 10.

50. *Български артист*, № 19–20, 5 ян. 1928; № 21–22, 1 февр. 1928.

51. Пак там, № 23–24, 10 март 1928.

52. *ЦДА*, ф. 459К, оп. 1, а.е. 16, 17, 22, 23.

53. *Български артист*, № 13–14, 1 окт. 1927.

54. Пак там, № 1, 20 окт. 1930.

55. *ЦДА*, ф. 459К, оп. 1, а.е. 53, 55.

56. *Български артист*, № 1, 15 окт. 1936.

57. *ЦДА*, ф. 459К, оп. 1, а.е. 56.

58. Пак там.

59. Сведения за развитието на читалищата с богати цифрови данни виж в: *Чилингиров, С.* Задачите на читалището. С., 1925; *Същият.* Читалищата след Освобождението. [С., 1934]; Юбилеен сборник 25 години в служба на родната просвета и култура 1911–1936. С., 1937; *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Народните читалища в България. Т. 2. Народните читалища след Освобождението. С., 1979; *Лазаров, С.* Българските читалища и техният съюз /1911–1991/. С., 1992; 140 години читалищно дело. Юбилеен сборник. С., 1997; Сравнително добра основа дава и справочникът: *Шиклев, С., П. Чолов, М. Въжарова.* Сто години народни читалища. Библиографски указател. С., 1956. За съставяне на подробна картина огромна информация се съдържа в: сп. *Читалище*, IV–V, VI–XXII, 1921–1923, 1926–1943 и УП, XX–XLIII, 1921–1944, както и в различните юбилейни сборници на читалищата, като например: Народно читалище „Надежда" В. Търново 1869–1969. Юбилеен сборник. С., 1969; Сто години народно читалище „Виделина" Пазарджик 1862–1962. Юбилеен сборник. С., 1962; 100 години народно читалище „Георги Димитров" Плевен. Юбилеен сборник. С., 1969; Сто години народно читалище в Свищов. Юбилеен сборник 1856–1956. Свищов, 1958; 100 години народно читалище Ловеч. Юбилеен сборник. С., 1970; Сто години народно читалище Враца 1869–1969. Юбилеен сборник. С., 1969; 100 години народно читалище „Добри Войников" – Коларовград. Юбилеен сборник. С., 1957 и др.

60. Държавен вестник, № 291, 22 март 1927.

61. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., с. 41 посочват за периода 1926–1930 г. 1480 нови читалища срещу 1604 по тогавашни сведения; Вж. също: *СтГод* за 1943–1946, с. 413.

62. *СтГод* за 1939, 715–716; СтГод за 1942, с. 763; *СтГод* за 1943–1946, с. 414. Ср. с постановката у: *Събев, М.* Значението на знанията, книгата и читалището за народното просвещение. С., 1940.

63. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 194–221, примери за репертоари, пак там, 279–283.

64. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 216–218, 221–222, 239; *СтГод* за 1939, с. 724; *СтГод* за 1943–1946, с. 4xx.

65. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 182–192.

66. Списък на читалищните издания в *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 332–336; Подробна и точна библиографска информация в: Български периодичен печат. 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. 1–3. С., 1962–1969.

67. Изчисления и обобщение по *СтГод* за 1939, с. 717; *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 221–222.

68. Изобилна фактология и примери, макар и силно тенденциозно поднесени вж. *Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.* Цит. съч., 100–143.

69. Държавен вестник, № 129, 17 юни 1941.

ГЛАВА ПЕТА
Стр. 725/741
ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ И КНИГОИЗДАВАНЕ

1. Общ годишник на България. Т. 1921. С., 1922, 347–362; Ср. с: Т. 3. С., 1928, 253–370; Златният алманах на България. [Варна 1942], 614–657; 150 години българска журналистика. С., 1994; Български периодичен печат. 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. 1–3. С., 1962–1969.

2. *Панайотов, Ф.* Периодичен печат. – *България XX век.* Алманах. С., 1999, с. 783; *Същият.* Вестници и вестникари. Книга за българския печат. С., 2008, 179–180.

3. *Андреев, Б.* Печат и пропаганда. С., 1928; *Казасов, Д.* Вестникът на идеята и вестникът на новината. С., 1933.

4. *Левенсон, Х.* Нашият вестник. – *Български печат*, 1932, № 1, 16–19; *Васев, С.* Печат и пропаганда. С., 1943, 14–16, 29, 36.

5. *Левенсон, Х.* Цит. съч., 18–19.

6. *Златева, А.* Забравеният приятел на България Жорж Нурижан. – В: *150 години българска журналистика.* С., 1994, 191–203.

7. По темата, макар и с редица резерви вж. *Топенчаров, В.* Българската журналистика 1917–1923. С., 1986; *Панайотов, Ф.* Печатът в огъня на въстанието. Септемврийското въстание и българският периодичен печат. С., 1979.

8. *Александров, Г.* Проблемът за фашисткия печат в историята на българската журналистика. – *Съвременна журналистика*, 1990, № 2, 176–194.

9. *Рангелов, Р.* Студии върху икономическата история на българската журналистика. С., 1993; вж. също: *Танев, С.* Отворени писма. /Спомени/. С., 1994.

10. *Рангелов, Р.* Цит. съч., с. 56; Данаил Крапчев и вестник „Зора". Неизвестното: интервюта, писма, документи. [В. Търново], 2006.

11. *Рангелов, Р.* Свободата на печата в България. Ч. II. С., 1995, 59–62. Вж. също: *Георгиев, В.* Народният сговор. 1921–1923 г. С., 1989, с. 52, 66–67, 315–316.

12. *Панайотов, Ф.* Вестници и вестникари…, 180–181.

13. *Чолаков, С.* Историко-публицистичен поглед върху столичния вестник „Заря" /1935–1944/. – *ИП*, 1986, № 2, 37–51.

14. *Поппетров, Н.* Емигрантските издания на БЗНС 1923–1931. – *Векове*, 1989, № 5, 33–43; *Ковачев, В.* Нелегалният периодичен печат в България, септември 1923–22 юни 1941. С., 1986.

15. За някои основни издания вж. в: Алманах на българските национални движения след 1878 г. С., 2005, 211–224.

16. *Чолаков, С.* Хумористичният вестник „Щурец" и неговият редактор Райко Алексиев. С., 1992.

17. *Стефанов, С.* Българският печат от 1920-те години. С., 1993; *Овчарова, М.* Бешков – художник – гражданин. С., 1983.

18. *Божинов, А.* Печатът в новата държава. С., 1934; *Ковалев, С.* Вестникът. – *Звено*, 1929, № 17, 253–256; Ср. с *Мечкаров, Й.* Печат, общество, държава. С., 1937; *ЦДА*, ф. 3К, оп. 12, а.е. 801, л. 7.

19. Вж. мемоарен текст, който пресъздава обстановката след май 1934 г. в сферата на печата – *Чинков, П. К.* Сега ще чуете нашия коментатор. С., 2001, 179–197, 253–306; *Белоконски, П.* Истина по време на война. Пропагандата в България през 1941–1944 г. С., 2000.

20. *Василев, В.* От пет години насам /1928/. – В: *В. Василев,* Студии, статии, полемики. С., 1992, с. 20.

21. *Богданов, И.* Българска литературна периодика. Приносът на периодичния печат в развитието на българската литература 1878–1944. С., 1995 /2. изд./; Периодика и литература. Т. 4. Литературни списания и вестници, смесени списания, хумористични издания /1911–1917/. С., 1995; Т. 5. С., 1999.

22. *Иванов, С.* Българската детско-юношеска периодика 1878–1944. С., 1992.

23. Обобщенията в текста са направени по *Български периодичен печат*, Т. 3, съответно *СтГод*, 1939.

24. *Божинов, А.* Цит.съч., с. 12, 15, 36.

25. Държавен вестник, № 217, 24 дек. 1921; По темата за цензурата вж. Свободата на печата в България 1879–1947. Сборник. С., 1992; *Рангелов, Р.* Свободата на печата…, Ч. II, 42–43, 64–70, 81–88 и др.; *Натан, Т.* Цензори и журналисти. Преследването на легалния печат на БКП 1926–1934. С., 1980; Политическата цензура в България. [Варна], 2003.

26. Държавен вестник, № 58, 14 юни 1934; Свободата на печата в България…, 156–163.

27. *Димитров И.* Фашистката диктатура и печатът 1934–1939. – *Векове*, 1976, № 2, 40–53.

28. Държавен вестник, № 100, 4 май 1940; №. 76, 15 апр. 1941; № 80, 10 апр. 1943.

29. Пак там, № 297, 30 дек. 1943.

30. Български книги. Библиографски указател. Азбучна поредица. Т. 1–9. С., 1978–2006; *Богданов, И.* 13 века българска литература. Ч. 2. Нова българска литература. 1879–1981. С., 1983; Общ годишник на България. Т. 1. 1921…, 316–319; *Орешков, П.* Българската книга след войните 1918–1928. – *Българска книга,* 1930, № 4–5, 379–390; *Гергова, А.* Книжнината и българите XIX – началото на XX в. С., 1991, 228–230; *Коларов, С.* Александър Паскалев и модерното българско книгоиздаване. В. Търново, 2005; *Георгиев, Л.* Лични и фамилни издатели между двете световни войни. – В: *Библиотеки, четене, комуникации.* В. Търново, 2007, 92–131; *Същият.* Седем етюда за българското книгоиздаване. В. Търново, 2007; *Бръзицов, Х.* Д. Български издатели. С., 1976.

31. *Ескенази, Ж.* Преводната художествена литература в България 1878–1944. Издатели, издания, класификация. – *ИНБКМ*, XXI /XXVII/, 1993, 329–330.

32. *Георгиев, Л.* Лични и фамилни…, 110–122.

33. *Рангелов, Р.* Свободата на печата…, 53–54; Държавен вестник, № 195, 29 ноем. 1920; № 134, 14 септ. 1921; *Балабанов, Н. Т.* Културни и филантропични институти и прояви след Закона за народното просвещение от 1924. С., 1925, 13–14.

34. *Георгиев, Л.* Лични и фамилни…, 101–105, 122–124.

35. *Ескенази, Ж.* Цит.съч., с. 331.

36. За предисторията вж. УП, 1927, № 5, с. 547; № 8, с. 839; вж. също *Балабанов, Н. Т., А. Манев.* Сборник с отбрани окръжни от Освобождението до края на 1942 г. /в 2 тома/ Т. 2. С., 1943, с. 897, 899.

37. *Гергова, А.* Книгоиздаване. – В: *България XX век.* Алманах. С., 1999.

38. *Цанев, П.* Марксистко-ленинската книга през периода на фашистката диктатура 1923–1944. Историческа библиография. С., 1965.

39. *Василев, Д.* Читатели и автори. – *Читалище*, 1936, № 7–8, 238–239; *Хаджийски, И.* Една забележителна анкета: кой колко и какво чете в Троян. – *Кормило*, № 21, 19 февр. 1936; Статистическите сведения по: *Гергова, А.* Книгоиздаване…, с. 793; Сведения за грамотността от *СтГод*, 1939, с. 35.

40. *Карапетров, П.* Книгата у нас. – *Български печат*, 1932, № 1, с. 26.

41. *Константинов, Г.* Седмица на книгата. – *Просвета*, 1939, № 7, 879–880.

42. *Николов, М.* С какви идеали живее нашата средношколска младеж. – *Просвета*, 1938, № 1, 39–58; № 10, 1164–1177.

43. Изчислено по: Български книги. Библиографски указател.

44. *Георгиев, Л.* Българско книгоиздаване…, 91–93,147–149; *Ескенази, Ж.* Цит. съч., с. 342.

45. *Ескенази, Ж.* Цит.съч., с. 313.

46. Конкретни примери в: *Грозев, А.* Хроника на литературните конкурси и награди в България. Ч. I. С., 1996.

47. *Ескенази, Ж.* Цит. съч., с. 330, 333; *Георгиев, Л.* Лични и фамилни…, 94–95.

48. За издателство „Мозайка за знаменити съвременни романи". С., 2000.

49. *Атанасов, С.* Под светлината на словото живях. С., 1996; *Цанков, Г.* Сеячът на Златни зърна. С., 2004; *Георгиев, Л.* Лични и фамилни…, 125–126.

50. *Ескенази, Ж.* Цит. съч., с. 331; Вж. *Стоянов, С.* Текстът на популярното четиво и неговият читател. – *БФ*, 1995, № 2, 76–85.

51. *Русинова, Е.* Историческият роман като български bestseller. Примери от две епохи. – В: *Библиотеки, четене, комуникации.* IV Национална научна конференция. В. Търново, 2006, 131–141.

52. *Ескенази, Ж.* Цит. съч., 340–341.

53. *Русинова, Е.* Да задоволяваме духовните нужди на нашите читатели: За някои информационни и рекламни практики на българските книгоиздателства 20-те – 40-те години на XX в. – *Издател*, 2004, № 1, 27–32.

54. Цит. по: *Парижков, П.* Книгоиздателят Иван Коюмджиев. – *Библиотека*, 2004, № 2, с. 42; Ср. *Ескенази, Ж.* Цит. съч., с. 329.

55. *Маринска, Р.* 20-те години в българското изобразително изкуство. С., 1996, 132–139; Ср. с: *Мавродинов, Н.* Нашата детска илюстрация. – *Златорог,* 1930, № 2, 108–115.

ГЛАВА ШЕСТА
Стр. 741/769
БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И КУЛТУРАТА

1. *Елдъров, С.* Българската православна църква по време на Първата световна война /1915–1918 г./. – *ВИС*, 1997, № 4, 36–37.

2. *Цанков, С.* Българската православна църква от Освобождението до настояще време. С., 1939, 13–14.

3. Пак там, с. 68.

4. *Ников, П.* Варненски и Преславски Симеон /животописна скица/. – В: *Сборник в чест на Варненский и Преславский митрополит Симеон. По случай петдесет-годишното му архиерейско служение.* С., 1922, 9–51.

5. *ЦДА*, ф. 1318К, оп. 1, а.е. 642, л. 150.

6. *Лазов, Д.* Екзарх Стефан I. Живот, апостолство и творчество. С., 1947, с. 53, 67.

7. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 2, а.е. 10, л. 18–19.

8. *Елдъров, С.* Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004, 74–75.

9. *Въргов, Х.* Конституцията на Българската православна църква /История и развой на Екзархийския устав/ 1871–1921. С., 1921, с. 434.

10. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 29, л. 347.

11. *Въргов, Х.* Цит. съч., 438–440.

12. Държавен вестник, № 177, 5 ноем. 1920.

13. *Цанков, С.* Цит. съч., 139–140.

14. Първият църковно-народен събор в свободна България. С., 1921, 28–39.

15. *Цанков, С.* Цит. съч., с. 143.

16. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 40, л. 432–440.

17. Пак там, л. 577–578.

18. Пак там, а.е. 41, л. 792–821.

19. *Стоянова, В.* Българската православна църква и изпълнителната власт. – В: *120 години изпълнителна власт в България.* С., 1999, с. 229.

20. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 41, л. 792–821.

21. Пак там, а.е. 43, л. 669–670.

22. Пак там, л. 849–850; а.е. 44, л. 1101–1106.

23. *Цанков, С.* Цит. съч., 218–219.

24. *Стоянова, В.* Цит. съч., с. 229.

25. *Цанков, С.* Цит. съч., 219.

26. *Елдъров, С.* Православието на война…, 145–146.

27. *Цанков, С.* Цит. съч., 166–169; *Стоянова, В.* Цит. съч., с. 228.

28. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 46, л. 28–30, 296–300.

29. Пак там, а.е. 45, л. 5–6.

30. *Цанков, С.* Цит. съч., 258–265.

31. Пак там, 265–270; *Тулешков, П.* История на свещеническия съюз. /1903–1928 г./ С., 1928.

32. *Цанков, С.* Цит. съч., 271–279.

33. Пак там, 279–284.

34. Пак там, с. 285.

35. Пак там, 249–253.

36. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 22, л. 888–889.

37. *Църковен вестник,* № 1, 7 апр. 1900.

38. *Топенчаров, В.* Българската журналистика. Т. 2. С., 1981, 516–520.

39. *Църковен вестник*, № 4, 14 февр.; № 11, 14 март; № 12–13, 21 март; № 14, 4 апр.; № 15, 11 апр. 1915.

40. Пак там, № 32, 8 авг. 1915.

41. *Елдъров, С.* Православието на война…, 165–169; *Същият.* Християнската доктрина за войната по опита на Българската православна църква през първата половина на XX век. – В: *90 години организирани военноисторически изследвания в България.* С., 2004, 154–176.

42. *Попов, Х.* Религиозни вълни от фронта. – *ДОП*, 1917, № 4, с. 15.

43. *Цанков, С.* Война и култура. – *ДК*, 1920, № 1–2, 1–11.

44. *ЦДА*, ф. 971К, оп. 1, а.е. 31, л. 695–696.

45. Пак там, л. 951.

46. Пак там, л. 1017–1018.

47. Пак там, а.е. 33, л. 332–333, 475, 1033–1034, а.е. 34, л. 239.

48. Пак там, а.е. 35, л. 1099–1100.

49. Пак там, а.е. 37, л. 1253–1258.

50. Пак там, а.е. 31, л. 716–717.

51. Пак там, а.е. 32, л. 375–376.

52. Пак там, а.е. 36, л. 782–785.

53. Пак там, а.е. 37, л. 971–972.

54. Пак там, а.е. 33, л. 949, 1074.

55. Пак там, а.е. 34, л. 893–894.

56. Пак там, а.е. 39, л. 537.

57. Пак там, л. 639–642.

58. Пак там, л. 672–674.

59. Пак там, л. 997.

60. Пак там, л. 799–781.

61. *ЦДА*, ф. 1318К, оп. 1, а.е. 6040, л. 85–86.

62. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 40, л. 305–385.

63. Пак там, а.е. 42, л. 204–205.

64. *Цанков, С.* Българската православна църква…, 210–211.

65. Пак там, с. 99, 263–264.

66. Пак там, с. 212.

67. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 46, л. 112–113.

68. Пак там, а.е. 53, л. 272.

69. Пак там, а.е. 59, л. 232, 237–238, 302–303.

70. Пак там, а.е. 60, л. 562–564.

71. Пак там, а.е. 61, л. 373–376.

72. *Църковен вестник*, № 15–16, 6 апр. 1939.

73. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 2, а.е. 10, л. 159–311–312.

74. Пак там, оп. 1, а.е. 42, л. 677–681.

75. Пак там, а.е. 57, л. 1088.

76. *Църковен вестник*, № 14, 31 март 1939.

77. *Каралийчев, А.* Кандило пред иконата. Отбрани разкази от български писатели за деца и юноши. С., 1938; *Стубел, Й.* Небесни камбани. Сборник стихове. С., 1937; *Същият.* Богородична люлка. Стихове. С., 1940; *Дюлгеров, Д., Д. Иванов.* Религиозно четиво. Сборник от избрани стихове, разкази и откъслеци с религиозно-нравствено съдържание от българската художествена литература. С., 1943; *Софроний, епископ Знеполски, Б. Маринов.* Литературен сборник за православните християнски дружества и братства. С., 1935.

78. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 54, л. 417–419.

79. *Цанков, С.* Българската православна църква…, с. 223; Същата теза, развита пространно, вж. у: *Архимандрит Евтимий.* Отрицатели на религията ли са българските поети и писатели? – *ГСУбф*, XIX, 1941–1942, 3, 3–38.

80. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 43, л. 358.

81. *Цанков, С.* Българската православна църква…, с. 211.

82. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 50, л. 383–384.

83. Пак там, а.е. 60, л. 144.

84. *Цанков, С.* Българската православна църква…, с. 211.

85. Пак там, 211–212.

86. *Цанков, С.* Богословският факултет у нас /1923–1933/. С., 1933; Юбилейно тържество по случай тридесетгодишнината на Духовната академия /Богословския факултет 1923–1953. С., 1953.

87. *Църковен вестник,* № 28, 16 юли 1927, 299–300.

88. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 48, л. 253–254.

89. *Цанков, С.* Българската православна църква…, с. 322.

90. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 47, л. 1435.

91. *Църковен вестник*, № 20, 14 май 1932.

92. *Димитров, В.* История на радиото в България. Т. 1. С., 1994, с. 191.

93. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 55, л. 1456.

94. Пак там, а.е. 57, л. 212–213.

95. Пак там, а.е. 59, л. 231–232.

96. Пак там, а.е. 57, л. 778–779.

97. Пак там, а.е. 63, л. 286–287.

98. Пак там, л. 431.

99. *Църковен вестник*, № 3, 13 ян.; № 4, 20 ян. 1939.

100. Пак там, № 14, 12 февр. 1940.

101. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 42, л. 98–99.

102. Пак там, а.е. 44, л. 819.

103. Пак там, а.е. 47, л. 957.

104. Пак там, а.е. 53, л. 296.

105. Пак там, а.е. 66, л. 87.

106. Пак там, а.е. 64, л. 85, 95.

107. Пак там, а.е. 62, л. 367.

108. *Елдъров, С.* Духовната мобилизация на Българската православна църква /1939–1944/. – В: *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи.* С., 1999, 250–251; *Същият.* Православието на война…, 226–243.

109. *ЦДА*, ф. 791К, оп. 1, а.е. 62, л. 74–78.

110. *Църковен вестник*, № 3–4, 17 ян. 1941.

111. *Народен страж*, № 3, 1 февр. 1941.

112. *Духовно възраждане,* 1942, № 2, с. 17.

113. *Народен страж,* № 1–2, 20 ян. 1943.

114. *Елдъров, С.* Духовната мобилизация …, 250–260.

115. *Народен страж*, № 4, 1 февр. 1938.

116. *Елдъров, С.* Българската православна църква срещу расизма и антисемитизма в навечерието и по време на Втората световна война. – *BHR*, 2006, № 1–2, 240–263.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1918–1944 – ТОМ IX

1918, 29 септември	Подписва се Солунското примирие между България и Антантата
1918, 3 октомври	Цар Фердинанд абдикира в полза на престолонаследника княз Борис Търновски, който встъпва на престола под името Борис III
1918, 17 октомври–28 ноември	Управлява коалиционно правителство на Ал. Малинов
1918, 22–24 ноември	Провежда се учредителен конгрес на македонските братства и се избира Изпълнителен комитет /ИК/
1918, 24 ноември	Българската армия се изтегля от Добруджа. Кабинетът Малинов подава оставка
1918, 29 ноември–7 май 1919	Управлява коалиционно правителство с министър-председател Теодор Теодоров
1918, ноември	Открива се Медицински факултет към Софийския университет
1918, 5 декември	Открива се Свободен театър, първият професионален оперетен театър в България
1918, декември	Основава се Съюзът на бесарабските българи в България
1918, 31 декември	Дава се амнистия за престъпления по Закона за стопански грижи и обществена предвидливост за периода на войните /1912–1913 и 1915– 1918/
1918	Учредява се издателство „Хемус“ АД
1919, 18 януари	В Париж се открива конференцията за мир
1919, 9 март	Учредява се Временно представителство на обединената бивша ВМРО, което се противопоставя на ИК на македонските братствата
1919, 12 април	Приема се Закон за конфискация на незаконно придобитото през войната имущество
1919, април	Публикувани са Принципите на БЗНС
1919, април	ИК на македонските братства изпраща мемоар до Парижката мирна конференция
1919, 7 май–6 октомври	Съставя се ново коалиционно правителство на Т. Теодоров без участието на Демократическата партия
1919, 18 май	Излиза първият брой на в. Зора
1919, 25–27 май	Провежда се XXII конгрес на БРСДП /т.с./, станал I конгрес на БКП /т.с./
1919, 29 май	Българското правителство подава нота до държавите от Антантата с искане за провеждане на плебисцит в спорните територии на Балканите
1919, 24 юни	С Указ на правителството се утвърждава 8-часов работен ден в България
1919, 26 юни	Приема се Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България
1919, 15 септември	Започва да излиза литературното списание „Везни“, под редакцията на Гео Милев
1919, 19 септември	Проектодоговорът за мир е връчен официално на България
1919, 19 август	Провеждат се избори за XVIII ОНС
1919, 7 октомври–21 май 1920	Управлява коалиционно правителство на Александър Стамболийски
1919, 13 октомври	Основава се дружество „Родно изкуство“
1919, 13–17 октомври	Антантата установява протекторат в Западна Тракия
1919, октомври	Провежда се учредителен конгрес на Военния съюз
1919, 2 ноември	Основава се Съюз на артистите, музикантите и театралните служители
1919, 4 ноември	Арестувани са дейци на либералните партии като виновници за Втората национална катастрофа
1919, 21–25 ноември	Провежда се Велик добруджански

	събор, обединил емигрантските организации в Съюз „Добруджа“
1919, 22 ноември	Приемат се Закон за съдене на министрите и Закон за съдене и наказание на виновниците за националната катастрофа
1919, 27 ноември	Подписани са Ньойският мирен договор и българо-гръцка Конвенция за доброволна размяна на малцинствата
1919, 30 ноември	Приема се Закон за търговията със зърнени храни и с произведенията от тях
1919, 2 декември	Приема се изменение на избирателния закон и се въвежда задължителното гласоподаване
1919, 27 декември–19 февруари 1920	Провежда се обща Транспортна стачка
1919, 29 декември–3 януари 1920	ЦК на БКП организира обща политическа стачка
1919, 31 декември	Създава се Третият държавен съд за съдене на министрите от кабинета Радославов
1920	Създава се дружество „Тракия“
1920, 15 януари	В София е учредена Балканската комунистическа федерация
1920, 28 март	Провеждат се избори за XIX ОНС
1920, 19–26 април	Провежда се конференция в Сан Ремо, на която Западна Тракия е предадена на Гърция
1920, 16 май	Младолибералната и Народнолибералната партия /петковисти/ създават Обединената народнолиберална партия
1920, 21 май–9 юни 1923	Управлява самостоятелно правителство на БЗНС начело с Ал. Стамболийски
1920, май	Начало на гръцката окупация на Източна и Западна Тракия
1920, 25 май	Формира се Временно българо-турско правителство на Западна Тракия
1920, 28 май	Приема се Закон за трудовата повинност
1920, 5 юли	Създава се Свободният университет за политически и стопански науки /Балкански близкоизточен институт/ в София като частно висше учебно заведение
1920, 28 юли	Със заповед на правителството Софийската духовна семинария е преместена в Рилския манастир.
1920, август	Провежда се Първи събор на еврейските общини, на който се приема устав за устройството и управлението им
1920, 28 септември	Със заповед на министъра на търговията, промишлеността и труда се открива Висше търговско училище във Варна
1920, 5 октомври–14 януари 1921	100-дневна дипломатическа обиколка на Ал. Стамболийски в Европа
1920, 6 октомври	Приема се Закон за свикване на църковно-народен събор
1920, 24 октомври	Провежда се национално честване на 70-годишния юбилей на Иван Вазов
1920, 6 ноември	Образува се Обединената Народнопрогресивна партия от Народната партия и Прогресивнолибералната партия
1920, 6 ноември	Сръбските войски окупират Западните покрайнини
1920, 13 ноември	Приема се Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им
1920, 29 ноември	Образува се Националлибералната партия от Обединената народнолиберална партия, Либералната партия /радослависти/ и Народнолибералната партия /генадиевисти/
1920, 29 ноември	Приема се Закон за детската литература
1920, ноември	Създава се Български археологически институт, първият научен институт в България
1920, 16 декември	България е приета за член на Обществото на народите
1920	Започва строежът на сградата на Софийския университет
1920	Започва да излиза сп. „Златорог“
1921, 6 февруари–16 февруари 1922	Провежда се Втори църковно-народен събор
1921, 14 февруари	Основава се Съюзът на артистите в България
1921, 27 февруари	Започва да действа Междусъюзническата контролна комисия в България, чиято цел е да следи изпълнението на финансово-икономическите клаузи по Ньойския договор
1921, 13 март	Създава се Църковен историко-археологически музей към Св. Синод на БПЦ
1921, 3 април	Създава се Илинденската организация
1921, 25 април	Приема се Закон за трудовата поземлена собственост
1921, 1 юли	Приема се постановление на Министерския съвет за въвеждане на промени в правописа на съвременния български книжовен език
1921, 16 юли	Публикува се закон за Българския археологически институт
1921, 21 юли	Със закон са преименувани Художествено-индустриалното училище в Художествена академия и Музикалното училище в Музикална академия
1921, 10 август	Разрешава се безмитен износ на храни за гладуващите в Поволжието
1921, 14 септември	Приема се Закон за поощрение на родната литература и изкуство
1921, 22 септември	Умира народният поет Иван Вазов
1921, 27 септември	Учредява се Българският младежки земеделски съюз в Плевен
1921, 14 октомври	Създава се Народният сговор
1921, 24 октомври	Обявява се военно положение в Софийски, Кюстендилски и Петрички окръг, в отговор на извършеното на 21 с.м. убийство на вътрешния министър Александър Димитров
1921, 17–20 октомври	Провежда се събор на македонските братства, завършил с разцепление и създаване на Временна комисия, която се противопоставя на ИК
1921, декември	Създава се Комитет за селска диктатура от радикални дейци на БЗНС
1921, 4 декември	Провежда се учредителен конгрес на Македонската федеративна емигрантска организация /МФЕО/
1921, 31 декември	Американският пълномощен министър в София връчва проект за сепаративен мирен договор между САЩ и България, който е отхвърлен от правителството на Ал. Стамболийски
1921	Открити са Агрономически /от 1925 г. Агрономо-лесовъден/, Ветеринарно-медицински и Богословски факултет при Софийския университет
1921	Започва да излиза литературният вестник „Развигор“
1922, 11 март	Учебните занятия в СУ са преустановени заради посегателство върху университетската автономия
1922, 21 март	Приема се Закон за общ български правопис
1922, 22 март	Маркианополският епископ Стефан е избран за Софийски митрополит
1922, 10 април–19 май	Провежда се Генуезката конференция
1922, 11 май	Руските белогвардейски части в България са разпуснати
1922, 21 май	Убит е Александър Греков, дипломат и публицист, един от основателите на Народния сговор
1922, юни	Приема се Закон за ограничаване на банкнотното обращение и за намаляване на държавния дълг към БНБ
1922, 6 юли	Образува се Конституционен блок от Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия
1922, 22 август	Създава се Помощна организация на ВМРО в Петрички окръг
1922, 17 септември	Активисти на БЗНС разтурят събор на Конституционния блок в Търново, т.нар.Търновски събития
1922, октомври	Създава се Българският народен съюз „Кубрат“
1922, 1 октомври	В САЩ се учредява Македонската патриотична организация /МПО/
1922, 14 октомври	Приема се Закон за допитване до народа за съдене на министрите от кабинетите на Ив. Ев. Гешов и Ст. Данев /1912–1913/ и на Ал. Малинов /1918/ като виновници за националните катастрофи
1922, 16–18 октомври	ВМРО провежда наказателна акция за прогонване на федералистка група от Неврокоп /дн. Разлог/, т.нар. Неврокопски събития
1922, 1 ноември	Първо честване Деня на народните будители, обявен за общонационален празник с указ на цар Борис III /1 ноември 1923/
1922, ноември	Създава се Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация
1922, 19 ноември	Провежда се референдум за съдене на виновниците за националните катастрофи
1922, 20 ноември–24 юли 1923	Провежда се Лозанската конференция България окончателно губи Западна Тракия
1922, 4 декември	Чети на ВМРО окупират Кюстендил, т.нар. Кюстендилски събития
1922	Започва да излиза сп. „Хиперион“
1922	Българската оперна дружба се преименува в Народна опера
1922	Излиза стихосбирката на Хр. Смирненски „Да бъде ден“
1923, 28 януари	Провежда се обединителен конгрес на македонските братства
1923, 31 януари	Приема се Закон за съдене на министрите, виновни за националните катастрофи
1923, 4 февруари	Извършва се неуспешен атентат срещу министър-председателя Ал. Стамболийски и министри от кабинета в Народния театър
1923, 9 февруари	Извършва се преустройство в правителството на БЗНС, от което са отстранени петима министри
1923, 11 февруари	Народният театър е унищожен от пожар

1923, 23 февруари	Приема се Закон за изменение на избирателния закон, с който БЗНС обезпечава изборната си победа
1923, 21 март	Подписва се Протокол с Междусъюзническата комисия за разсрочване на плащанията по българските репарации
1923, 23 март	Подписва се Нишкото споразумение между България и Югославия
1923, 31 март	Приключва Третият държавен съд срещу министрите от кабинета на Васил Радославов
1923, 22 април	Провеждат се избори за XX ОНС
1923, април	основава се Вътрешна добруджанска революционна организация /ВДРО/
1923, 7 май	Правителството приема постановление за разпускане на македонските организации в България
1923, 9 юни	Правителството на БЗНС е свалено с преврат
1923, 9 юни– 4 януари 1926	Управлява правителство на Демократическия сговор начело с проф. Ал. Цанков
1923, 14 юни	Александър Стамболийски е убит в с. Славовица, Пазарджишко
1923, юни	Избухва Юнското въстание, ръководено от БЗНС
1923, 22 юни	В Прага се създава Задгранично представителство на БЗНС
1923, 19 юли	Конституционният блок се саморазпуска
1923, 2 август	Създава се формацията Съюз на демокрацията, в която участват Демократическата /ДП/ и Радикалната партия /РП/
1923, 5–7 август	Под натиска на Коминтерна, ЦК на БКП взема решение за въстание
1923, 10 август	Учредява се Демократическият сговор от Народния сговор, ОНПП, ДП и РП
1923, 26 август	В Прага е убит бившият земеделски министър и пълномощен министър в Чехословакия Райко Даскалов
1923, 12 септември	Извършени са арести на дейци на БКП
1923, 13–23 септември	Избухва Септемврийското въстание в Казанлъшко, Старозагорско и Северозападна България
1923, 17 септември	Създава се Вътрешна тракийска революционна организация /ВТРО/ от разформированата се Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация
1923, 22 септември	Извършена е реконструкция в кабинета на проф. Ал. Цанков
1923, 30 октомври	В София е убит Никола Генадиев,

	бивш министър, лидер на Националлибералната партия и на партия Народно единство
1923, 18 ноември	Проведени са избори за XXI ОНС
1923, 21 декември	Учредява се Македонският научен институт в София
1924, 4 януари	Приема се Закон за защита на държавата /ЗЗД/
1924, 10 януари	Дава се амнистия на участниците в Транспортната стачка, на осъдените за националните катастрофи и на участниците в юнските събития 1923 г.
1924, 24 януари	Създава се Партия на труда, като легално проявление на БКП
1924, 20 февруари	БРСДП излиза от правителството след оставка на министър Димо Казасов
1924, 25 март	Приема се Закон за обществените осигуровки
1924, 28 март	Сключва се споразумение с Междусъюзническата комисия, определящо размера на българския окупационен дълг
1924, 28 март	Крилото на Ал. Малинов и Н. Мушанов излиза от Демократическия сговор и възстановява самостоятелността на Демократическата партия
1924, 2 април	Комунистическата партия и нейните подразделения са забранени
1924, 6 май	Във Виена се подписва т.нар. Майски манифест между ВМРО и Коминтерна
1924, 7 май	Умира Димитър Благоев, основоположник на социалистическото движение в България
1924, 17–18 май	Провежда се Витошката нелегална конференция на БКП
1924, 14 юни	Убит е Петко Д. Петков, деец на БЗНС и народен представител
1924, 15–16 юни	Провежда се учредителна конференция на Западнопокрайнската бежанска организация
1924, 30 юни	Положен е основният камък на строежа на Ректората на Софийския университет
1924, 9 юли	Приема се Закон за трудовите земеделски стопанства, с който се отменя законът за трудовата поземлена собственост
1924, 10 юли	Приемат се промени в Закона за народното просвещение, които се отнасят до гимназиалното образование
1924, 27 юли	Гръцки военни извършват масово убийство на мирни жители от

	с. Търлис, Серско, т. нар. Търлиски инцидент
1924, 7 август	Приема се Закон за борба със скъпотията, с който се създава Главно комисарство по продоволствието и се установява контрол върху търговията с хранителни продукти
1924, 31 август	Убит е лидерът на ВМРО Тодор Александров
1924, 12–13 септември	Т.нар. Горноджумайски събития, свързани с избиването на дейци на Помощната организация на ВМРО, обвинени като морални подбудители на убийството на Т. Александров
1924, 13 септември	Във връзка с Горноджумайските събития е убит Димо Хаджидимов, деец на БРСДП/БКП и проводник на левите идеи в македонското движение
1924, 12–14 септември	Осветен е храм-паметникът „Св. Ал. Невски"
1924, 29 септември	В Женева се подписва протоколът Калфов–Политис за взаимна защита на малцинствата от страна на България и Гърция
1924, 8–10 ноември	Учредява се Върховен комитет на бежанците от Западните покрайнини
1924, 23 декември	В Милано е убит Петър Чаулев, член на ЦК на ВМРО
1924	Гео Милев започва да издава сп. „Пламък", в което публикува поемата „Септември"
1925, 17 февруари	Убит е Тодор Страшимиров, народен представител, комунист
1925, 18 март	Касирани са шестима депутати комунисти на основата на ЗЗД
1925, април	В София пристига архиепископ Анжело Ронкали /бъдещият папа Йоан XXIII/, който е първият апостолически нунций на Ватикана в България
1925, 13 април	Извършва се покушение над цар Борис III при Арабаконак
1925, 16 април	Военната организация на БКП извършва атентат в софийската катедрала „Света Неделя"
1925, 5 май	Публикува се Закон за осигуряване при безработица
1925, 15 май	Арестуван е и безследно изчезва поетът Гео Милев
1925, май–юни	Т.нар. Дъбнишки събития – кървава разправа между левицата и десницата във ВМРО
1925, септември	Основава се Добруджанската революционна организация /ДРО/

1925, 1 октомври	Създава се ВМРО /об./
1925, 18 октомври	Подписва се договор за приятелство между България и Турция, Ангорски договор
1925, 19–21 октомври	Петрички инцидент – гръцки войски навлизат в българска територия
1925, 28 октомври	След намеса на Съвета на ОН гръцките войски се изтеглят от района на Петрич
1925	Издаден е първият цялостен превод на Библията на новобългарски език
1926, 4 януари– 29 юни 1931	Управлява правителство на Демократическия сговор начело с Андрей Ляпчев
1926, февруари	Приема се Закон за амнистия, която засяга осъдени по ЗЗД
1926, 1 април	Създава се Върховен кооперативен съвет
1926, 13 юли	Турските културно-просветни и спортни дружества в България се обединяват в Общонационален съюз „Туран"
1926, 26 юли	Румънските власти извършват масово убийство на жители на с. Старо село, Силистренско
1926, юли	Организирана е първата самостоятелна изложба на жените художнички
1926, 28 август	В Прага се учредява Българският национален студентски съюз /БНСС/
1926, 8 септември	Подписва се протокол за сключване на т.нар. Бежански заем под гаранцията на ОН
1926, 20 ноември	Публикува се Закон за превръщане на БНБ в автономен кредитен институт
1926, 16 декември	НС ратифицира договора за български държавен заем за настаняване на бежанците
1926, 18 декември	Публикува се Закон за селскостопанско настаняване на бежанците. Създава се Главна дирекция за настаняване на бежанците
1926	Във Варна се провеждат първите общонационални музикални празници
1927, 20 февруари	Учредява се Българска работническа партия /БРП/
1927, 5 март	Излиза първият брой на в. „Работническо дело"
1927, 15 март	В Букурещ се създава Висш съвет на българите в Румъния
1927, 29 май	Провеждат се избори за XXII ОНС

1927, 30 юни	Прекратява се дейността на Ликвидационния военен орган на Съюзническата контролна комисия
1927, май	Създава се формацията Политически кръг „Звено“
1927, 5 октомври	ВМРО извършва атентат в Щип срещу сръбския жупан на Брегалнишка област ген. М. Ковачевич
1927, 12 октомври	Вътрешната тракийска революционна организация се саморазпуска и се създава Комитет за свободата на Тракия
1927, 16 ноември	Учредява се Всебългарският съюз „Отец Паисий“
1927, 5–12 декември	Провежда се Скопският студентски процес срещу дейци на ММТРО във Вардарска Македония
1927, 9 декември	В Женева се подписва спогодбата Моллов–Кафандарис за уреждане на финансовите въпроси по ликвидиране на българските имоти в Гърция /Македония и Тракия/ и на гръцките имоти в България
1927, 30 декември	Публикува се Закон за създаване на Българска ипотекарна банка
1927	Приема се Закон за радиото
1927	Провежда се Първа обща художествена изложба
1927	Излиза стихосбирката на Елисавета Багряна „Вечната и святата“
1928, 13 януари	ВМРО извършва атентат срещу правния референт на Вардарска Македония Вл. Прелич
1928, 22 февруари	Премиера на първата балетна постановка в България „Копелия“, поставена от Анастас Петров
1928, 10 март	Подписва се Протокол за емитирането на Стабилизационен заем
1928, 13 април	НС ратифицира Протокола за Стабилизационния заем
1928, 14–18 април	Чирпанско и Пловдивско са разтърсени от опустошително земетресение
1928, 24 май	Учредява се Работнически младежки съюз /РМС/
1928, 14 юни	Публикува се Закон за насърчаване на местната индустрия
1928, 7 юли	Убит е ген. Александър Протогеров, член на ЦК на ВМРО
1928, 2 септември	Образуван е кръгът БЗНС „Пладне“
1928, 12 септември	назначено е ново правителство начело с Андрей Ляпчев
1928, 11 ноември	България и САЩ подписват Договор за помирение и Договор за арбитраж
1928, 15 ноември	Учредява се в Добрич/Базарджик Българската миноритарна /малцинствена/ партия в Добруджа /Румъния/
1928, 3 декември	Публикува се Закон за стабилизиране на лева и за монетната циркулация
1928, 16 декември	Основава се Вътрешната западнопокрайнска революционна организация „Въртоп“
1928	Създава се Софийската държавна филхармония
1928	Създава се Столичната градска библиотека
1929, 25–29 февруари	Провежда се първата Пиротска конференция между България и Югославия по двувластническия въпрос и охраната на границата
1929, 6 март	Подписва се българо-турски договор за неутралитет, помирение, съдебно уреждане и арбитраж
1929, май	Провеждат се национални тържества по повод 1000-годишнината от царуването на цар Симеон I и 50-годишнината от Освобождението на България
1929, 6 юли	Дава се политическа амнистия за осъдени по ЗЗД
1929, 23 септември	Свиква се втора Пиротска конференция
1929, 20 ноември–16 декември	Провежда се съдебен процес срещу 52-ма дейци на нелегалната БКП
1929, 24 ноември	Осъществява се първото радиопредаване на български език
1929, 29 декември	Провежда се конгрес на българите в бесарабския окръг Четатя-Албъ /Румъния/
1930, 14 януари	Димитър Шалев, Григор Анастасов и Димитър Илиев внасят петиция до ОН за положението на българите във Вардарска Македония
1930, 20 януари	В Хага са подписани спогодба за облекчаване на българския репарационен дълг и българо-румънска спогодба за секвестираните в Румъния български имоти
1930, 14 февруари	България и Югославия подписват в София Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти и Протокол за добрия ред и сигурността на границата
1930, 20 март	Осъществява се първата в България прожекция на говорящ филм
1930, 30 март	Учредява се Българският общонароден студентски съюз /БОНСС/
1930, 15 май	Формира се нов кабинет с министър-председател Андрей Ляпчев
1930, 2–4 окомври	Учредява се профашистката организация Национална задруга за политическо възраждане
1930, 25 октомври	Сватбена церемония на цар Борис III с принцеса Джованна Савойска /царица Йоанна/ в Асизи по католически обряд. Церемонията по източноправославен обряд се извършва на 31 октомври в София
1930, 20 декември	Създава се Дирекция за изкупуване и износ на зърнени храни „Храноизнос“
1931, 14 май	Извършва се реконструкция в кабинета на Ляпчев и се формира коалиционен кабинет на Демократическия сговор и Националлибералната партия
1931, 30 май	Образува се коалицията Народен блок, в която влизат Демократическата партия, БЗНС „Врабча 1“, БЗНС-Стара Загора, Националлибералната партия и Радикалната партия
1931, 21 юни	Провеждат се избори за XXIII ОНС
1931, 29 юни–12 октомври	Управлява правителство на Народния блок с министър-председател Александър Малинов
1931, 12 октомври–19 май 1934	Управлява правителство на Народния блок с министър-председател Никола Мушанов
1931, 30 октомври	Убит е секретарят на БКП Никола Кофарджиев
1931, 21 ноември	Създава се Съюз на дружествата на художниците в България
1931, 23 декември	Приема се Закон за контрол върху монополните и картелните цени
1932, 5 януари	Дадена е политическа амнистия, включваща и земеделската емиграция
1932, 12 януари	Създава се Културно-просветна комисия за народностно осъзнаване на българите мюсюлмани
1932, 21 март	Учредява се БЗНС „Ал. Стамболийски“ /Пладне/
1932, март	Мартенска репарационна криза. Въвежда се мораториум върху репарационните плащания и са дадени облекчения за останалите външни задължения на България
1932, 3 април	Учредява се Съюзът на българските национални легиони
1932, май	Оформя се идейният кръг „Млада България“
1932, 15 май	Основава се Националсоциалистическата българска работническа партия /НСБРП/
1932, 15 май	Провежда се I конгрес на Демократическия сговор, на който групата на Александър Цанков излиза от формацията и образува Народно социално движение /НСД/
1932, 24 юни	Подписва се първият след края на войната търговски договор с Германия
1932, юли	Спрени са плащанията по следвоенните заеми
1932, 7 септември	Извършва се реконструкция на кабинета на Н. Мушанов
1932, 25 септември	Общински избори в София, спечелени от Работническата партия
1932, 31 декември	Извършва се нова реконструкция на правителството
1933, 17 януари	Гласува се амнистия за присъди по ЗЗД и Наказателния закон
1933, 12 февруари	В Горна Джумая се провежда Велик македонски събор, който приема лозунга за „независима Македония“
1933, 17 март	Учредява се Българският младежки съюз „Отец Паисий“
1933, 23 март	Приема се Закон за ограничаване престъпленията против личната и обществената безопасност
1933, 12 април	Отнема се мандатът на 29 народни представители от Работническата партия
1933, 23 април	Открива се Рилският водопровод след осемгодишно строителство
1933, 18 септември	Среща на цар Борис III и югославския крал Александър I, поставила началото на подобряване на отношенията между двете страни
1933, 21 септември–23 декември	Лайпцигски процес по подпалването на Райхстага с обвиняеми българите комунисти Георги Димитров, Благой Попов, Васил Танев
1933, 27 ноември	Военният съюз взема решение за военен преврат
1933, 25 декември	Създава се Общ мохамедано-цигански национален културно-просветен и взаимоспомагателен съюз в България
1933, 31 декември	Приема се Закон за облекчаване на задълженията и заздравяване на кредита
1933	Заснема се първият български говорящ филм „Бунтът на робите“ с режисьор Васил Гендов
1934, 9 февруари	Гърция, Румъния, Турция и Югославия подписват Балканския пакт
1934, 5–15 май	Майска кабинетна криза. Кабинетът на Н. Мушанов подава оставка
1934, 19 май	Военният съюз и ПК „Звено“ извършват преврат
1934, 19 май–22 януари 1935	Управлява правителство на Кимон Георгиев

1934, 30 май	ПК „Звено“ се саморазпуска
1934, 7 юни	Приема се Наредба-закон за премахване на местното самоуправление
1934, 9 юни	Създава се Дирекция на обществената обнова
1934, 14 юни	Приема се Наредба-закон за разтуряне на всички партии и за конфискуване на техните имущества и архиви
1934, 15 юни	Създава се държавна банка „Български кредит“
1934, 23 юли	Подписва се Протокол за възстановяване на междудържавните отношения между България и СССР
1934, 9 септември	Създава се Дирекция на профсъюзите
1934, 13 септември	Публикува се Наредба-закон за професионалните организации
1934, 27–29 септември	Официално посещение на югославския крал Александър I в България
1934, 18 октомври	Образува се Българска земеделска и кооперативна банка от сливането на Българската земеделска и Българска централна кооперативна банка
1934, 16 декември	Тържествено са осветени сградите на СУ и на Университетската библиотека
1934	Осветен е Паметникът на свободата на връх Столетов /архитект А. Донков, скулптор Ал. Андреев/
1934–1935	Създава се Статистическият институт за стопански проучвания при Софийския университет
1935, 10–12 януари	Провежда се учредителен конгрес на Просветния съюз. Започва да излиза сп. „Просвета“ като негов орган
1935, 11 януари	Приема се Наредба-закон за работническите професионални организации и започва да се създава Български работнически съюз /БРС/
1935, 22 януари–21 април	Управлява служебно правителство на генерал Пенчо Златев
1935, 31 януари	Приема се Наредба-закон за радиото
1935, 21 април–23 ноември	Назначава се служебно правителство начело с Андрей Тошев
1935, 25 юли–2 август	В Москва се провежда VII конгрес на Коминтерна, на който Георги Димитров е избран за генерален секретар на организацията
1935, 3 октомври	Разкрит е заговор на групата около Дамян Велчев във Военния съюз
1935, 19 ноември	Приема се Наредба-закон за земеделски стопански задруги
1935, 23 ноември–4 юли 1936	Управлява служебно правителство с министър-председател Георги Кьосеиванов
1936, 22 февруари	Приключва делото срещу Д. Велчев за опита за военен преврат
1936, 3 март	Военният съюз е разпуснат
1936, 24 април–11 май	В София се провеждат българо-румънски преговори по т.нар. „висящи въпроси“ и за статута на малцинствата
1936, 3 май	В Пловдив се открива Първият международен мострен панаир
1936, 21–22 май	В Букурещ се провежда Първият извънреден конгрес на българите в Румъния
1936, 29 май	Създава се опозиционен блок „Петорка“ от БЗНС „Врабча-1“, Демократическия сговор, Националлибералната партия – Смилов, БРСДП и Радикалната партия – Г.П. Генов, чиято платформа става писмо-адрес до царя за възстановяване на конституционното управление
1936, 30 май	Оформя се нова коалиция „Четворката“, съставена от Демократическата партия, Народната партия, Радикалната партия – Ст. Костурков, Националлибералната партия – Георги Петров
1936, 12 юни	Публикува се Наредба-закон за запазване моралната и материалната сила на войската, с която офицерството се деполитизира
1936, 15–17 юни	Сключва се спогодба за военни доставки от Германия в България
1936, 16 юни	Учредява се Съюз на ратниците за напредъка на българщината
1936, 4 юли	Назначава се нов /втори/ кабинет на Георги Кьосеиванов
1936, 25 юли	БЗНС „Пладне“ създава нова опозиционна група „Петнадесеторка“
1936, юли–август	Провеждат се нелегални конференции на забранените партии с искане за възстановяване на парламентарното управление
1936, декември	Опозиционните партии подготвят нов адрес до царя нар. „Всенародно искане до негово величество царя на българите“ за възстановяване на конституцията
1936	Създава се МАНАПО, чиято цел е самоопределение на българите в Югославия
1936	Открива се Висше търговско училище „Димитър Ценов“ в Свищов
1937, 18 януари	Приема се нов закон за избор на общински съветници. Дава се право на жените да гласуват
1937, 24 януари	Подписва се Пакт за „вечно приятелство“ между България и Югославия

1937, януари–април	Провежда се кампания за събиране на подписи в подкрепа на „Всенародното искане“
1937, март	Проведени са общински избори, бойкотирани от забранените партии
1937, 3 май	в Смолян се основава Българомохамеданска културно-просветна дружба „Родина“
1937, 16 юни	Ражда се престолонаследникът Симеон, княз Търновски
1937, края на септември–2 октомври	Проведени са първите общовойскови маневри след Първата световна война
1937, 9 октомври	Открива се концертна зала „България“ в София
1937, 12 октомври	26 опозиционни водачи изпращат писмо до царя с искане за възстановяване на конституционния ред
1937, 15 октомври	Умира писателят Йордан Йовков
1937, 22 октомври	Публикува се нов избирателен закон
1937, 23 октомври	Умира Варненско-Преславският митрополит Симеон
1937, 7 декември	Умира писателят Антон Страшимиров
1938, март	Проведени са избори за XXIV ОНС по мажоритарната избирателна система
1938, 12 март	Подписва се таен българо-германски протокол за военни доставки
1938, 23 март	Умира Александър Малинов, лидер на Демократическата партия
1938, 21 май	Провежда се тържествено честване на 50-годишнината на Софийския университет
1938, 31 май	XXIV ОНС одобрява всички наредби-закони, издадени след 19 май 1934
1938, 31 юли	Подписва се Солунското споразумение между България и Балканското съглашение за отмяна на военните ограничения на Ньойския договор
1938, август–септември	Дипломатическа обиколка на цар Борис III в Европа, по време на която той посредничи за постигане на Мюнхенското споразумение
1938, октомври	Подписва се българо-германско стопанско споразумение
1938, 14 ноември	Назначава се трети кабинет на Г. Кьосеиванов
1938, 6 декември	Подписва се търговска спогодба между България и Франция
1939, януари	Създава се българска секция към казионната румънска партия „Фронт за национално възраждане“
1939, 19 април	С директива № 19 на МВнР са формулирани новите териториални искания на България
1939, 21 април	Подписва се втори таен протокол с Третия райх за военни доставки
1939, 9 май	Румънската жандармерия избива мирни жители в с. Белица, Тутраканско
1939, 24 юни	Подписва се трети таен протокол с Германия за разширяване на военните доставки
1939, 15 септември	Правителството излиза с декларация за неутралитет на България в започналата на 1 септември Втора световна война
1939, 24 октомври	Назначава се четвърти кабинет на Г. Кьосеиванов
1939, 11 декември	Подписва се съглашение за въздушни съобщения със СССР
1939, 24 декември–28 януари 1940	Провеждат се избори за XXV ОНС
1939	Открива се летище Враждебна край София
1939	По решение на Св. Синод се създава Синодално издателство и се открива Синодална книжарница в София
1940, 5 януари	Сключва се българо-съветски договор за търговия и мореплаване
1940, 1 февруари–април 1942	Управлява правителство с министър-председател проф. Богдан Филов
1940, 16 февруари	Приема се Закон за Българската академия на науката и изкуствата /БАНИ/
1940, 23 април	Приема се Закон за гражданска мобилизация
1940, 19 август	Започват преговори с Румъния за връщане на Южна Добруджа
1940, 7 септември	Подписва се Крайовският договор за връщане на Южна Добруджа на България
1940, 21 септември	Започва заемането на Южна Добруджа от българските войски
1940, 17–24 ноември	България отхвърля последователно предложенията за присъединяване към Тристранния пакт, за участие в италианската операция срещу Гърция и за сключване на пакт за взаимопомощ със СССР
1940, 25 ноември	По нареждане на ЦК на БРП се организира т.нар. Соболева акция в подкрепа на съветското предложение за българо-съветски пакт
1940, 24 декември	приема се антиеврейски Закон за защита на нацията /ЗЗН/
1940, 29 декември	Учредява се Организацията на българската младеж „Бранник“

1940	Излиза единствената стихосбирка на поета Никола Вапцаров „Моторни песни“
1941, 20 януари	Министерският съвет взема решение за присъединяване на България към Тристранния пакт
1941, 20–22 януари	Мисия на специалния пратеник на президента Рузвелт полк. Донован в София, целяща да предупреди за опасностите от обвързване на България с Германия
1941, 1 февруари	Сключва се т.нар. спогодба Нойбахер за издръжката на германските войски в България
1941, 2 февруари	Умира Янко Сакъзов, лидер на социалдемокрацията в България
1941, 17 февруари	Подписва се българо-турска декларация за ненападение
1941, февруари	Разкрит е организиран от БЗНС „Ал. Стамболийски“ опит за преврат. Г .М. Димитров бяга от страната
1941, 1 март	Във Виена се подписва протокол за присъединяване на България към Тристранния пакт
1941, 4 март	САЩ прекъсват дипломатически отношения с България
1941, 5 март	Великобритания скъсва дипломатическите си отношения с България
1941, 7 март	Приема се Наредба-закон за създаване на Дирекция на националната пропаганда /ДНП/
1941, 6 април	Започват военните действия на Германия срещу Югославия и Гърция. Югославски самолети бомбардират София и Кюстендил
1941, 13 април	В Скопие се създава Български централен акционен комитет /БЦАК/
1941, 15 април	Прекъснати са дипломатическите отношения между България и Югославия
1941, 19–20 април	Българската армия навлиза в Западните покрайнини, Поморавието, Македония и Беломорието
1941, 21–22 април	На конференция във Виена е определена демаркационната линия между България и Италия в Македония /т.нар. Виенска линия/
1941, 23 април	Гърция прекъсва дипломатическите си отношения с България
1941, 24 април	Подписва се спогодбата Клодиус-Попов относно германските интереси в Беломорието и Македония
1941, 29 април	Св. Синод на Българската православна църква обособява две епархии в „новите земи“
1941, 3 май	С постановление на Министерския съвет се създават Беломорска и Битолска област
1941, май	Под ръководството на д-р Г. М. Димитров започват да излъчват радиостанциите „Свободна и независима България“ и „Васил Левски“
1941, 21 май	Създава се Институт за стопанска рационализация
1941, 28 май	Приема се закон за създаване на Висше техническо училище /Държавна политехника/
1941, 24 юни	ЦК на БКП приема решение за въоръжена съпротива
1941, 11 юли	Приема се Закон за данък върху еврейското имущество
1941, 23 юли	От съветска територия започва да предава антиправителствената радиостания „Христо Ботев“
1941, 11 август	Започва прехвърлянето от СССР с подводници и самолети на 56 български политемигранти за подпомагане съпротивителното движение в България
1941, 6 октомври	Българските войски потушават въоръжен бунт на гръцки комунисти и националисти в района на Драма, т.нар. Драмско въстание
1941, 7 октомври	От Москва започва да излъчва радиостанция „Народен глас“
1941, 25 ноември	България се присъединява към Антикоминтернския пакт
1941, 13 декември	България обявява война на Великобритания и САЩ
1942, 27 март	Приема се закон за бързо уреждане на неотложните въпроси в освободените земи
1942, 12 април	Назначава се втори кабинет на Богдан Филов
1942, 1 юни	Екзекутиран е ген. Владимир Заимов, осъден за шпионаж в полза на СССР
1942, 5 юни	Приема се Наредба за поданство в „новите земи“
1942, 5 юни	САЩ обявяват „състояние“ на война на България
1942, 26 юни	Приема се Закон за изменение и допълнение на Закона за лицата, който легализира кампанията за промяна на небългарските имена на българите мюсюлмани
1942, 17 юли	Обявена е програмата на Отечествения фронт
1942, 23 юли	Изпълнени са смъртните присъди на 6-ма ръководители и сътрудници на Военната комисия на ЦК на БКП, сред които е и поетът Никола Вапцаров
1942, 26 август	Създава се Комисарство по еврейските въпроси /КЕВ/
1942, 4 октомври	Открива се Висшето техническо училище в София
1943, 13 февруари	Комунистическа бойна група убива о.з ген. Христо Луков, бивш военен министър
1943, 22 февруари	Подписва се споразумението Данекер–Белев за депортиране на 20 000 евреи от България
1943, 5 март	Умира Сирак Скитник, художник-модернист, художествен и театрален критик
1943, 4–13 март	Започва депортирането на евреите от Беломорието и Вардарска Македония
1943, 17 март	43 депутати начело с подпредседателя на парламента Д. Пешев подписват протестно писмо против депортирането на евреите
1943, 23 март	Приема се Закон за стопанските камари
1943, април	Създава се Народоосвободителната въстаническа армия /НОВА/, страната е разделена на 12 въстанически оперативни зони /ВОЗ/
1943, април–май	Комунистически бойни групи извършват серия политически убийства
1943, 24 май	По инициатива на Св.Синод се провежда масова протестна демонстрация в София срещу изселването на евреите в провинцията
1943, 10 юни	Създава се Камара на народната култура
1943, 10 август	Създава се Национален комитет на Отечествения фронт
1943, 28 август	Умира цар Борис III. Престолонаследникът княз Симеон е провъзгласен за цар Симеон II
1943, 9 септември	XXV ОНС избира регенти на малолетния цар
1943, 14 септември–1 юни 1944	Управлява правителство на Добри Божилов
1943, ноември	Начало на масирани англо-американски бомбардировки над България
1943, ноември–март 1944	Неофициална мисия на А. Куюмджийски, целяща да проучи условията за излизане на България от Тристранния пакт
1943, 20 декември–10 април 1944	Преселване на българи от Таврия и Крим /СССР/ в България
1944, 10 януари	Американски и британски самолети извършват разрушителни дневни и нощни бомбардировки над София
1944, 26 януари	Приема се Закон за създаване на държавна жандармерия
1944, 29 март	Кабинетът на Д. Божилов подава оставка
1944, 30 март	Извършва се най-голямата съюзническа бомбардировка над София
1944, 17 и 26 април	СССР връчва ноти против използването на българска територия от Германия за нападение срещу СССР
1944, 12 май	Великобритания, СССР и САЩ излизат с обръщение към България и други съюзници на Германия да прекратят съюза си с Третия райх
1944, 1 юни–2 септември	Управлява правителство на Иван Багрянов
1944, 8–25 август	Мисия на Стойчо Мошанов в Анкара за сключване на примирие със САЩ и Великобритания
1944, 26 август	Правителството на Багрянов обявява неутралитет на България, без страната да излиза от Тристранния пакт
1944, 26 август	ЦК на БРП приема окръжно №4 за курс към въоръжено въстание за завземането на властта
1944, 28 август–5 септември	Мисия на Ст. Мошанов в Кайро за преговори със западните съюзници от Антихитлеристката коалиция
1944, 29 август	Националният комитет на ОФ оповестява манифест в 16 точки
1944, 31 август	Закрива се Комисарството по еврейските въпроси
1944, 2 септември–9 септември	Управлява правителство на Константин Муравиев
1944, 5 септември	СССР обявява война на България
1944, 5 септември	България скъсва дипломатическите си отношения с Германия
1944, 6 септември	МС взема решение да обяви война на Германия, считано от 8 септември
1944, 6–7 септември	Дава се амнистия за всички политически затворници, започват обществени вълнения и стачки в страната
1944, 7 септември	Възстановяват се политическите партии, забранени са организациите с фашистка и националистическа идеология, разпуснато е XXV ОНС
1944, 8 септември	Богдан Филов връчва оставка като регент
1944, 8 септември	Съветската армия навлиза в българска територия
1944, 9 септември	Правителството на К. Муравиев е свалено с преврат и е сформирано отечественофронтовско правителство

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБАДЖИЕВ, СТЕФАН висш духовник, архимандрит 756–760
АБДУЛ ХАМИД II турски султан 583
АБРАМОВ, СЕРГЕЙ С. лекар, професор, основател на катедрата по патология 665
АБРАМОВИЧ, А. /псевд. Албрехт Четуев/ деец на КИ 199
АВКСЕНТИЙ /светско име Христо Големинов/ Велешки и Пелагонийски митрополит 741
АГОВ, А. 216, 323
АЙДЕМИРСКИ, АСПАРУХ деец на добруджанското нац.осв. движение 515, 520, 541, 542
АЙНЩАЙН, АЛБЕРТ физик 657, 673, 697
АЛЕКСАНДРОВ, ТОДОР деец на ВМОРО/ВМРО, войвода, член на ЦК /1911–1924/ 189, 196, 225, 471, 521–526, 529, 541, 609
АЛЕКСАНДРОВА, КИРА общественичка 471
АЛЕКСАНДЪР I бълг. княз /1879–1886/ 548
АЛЕКСАНДЪР II крал на КСХС/Югославия 283, 307, 326, 457, 460
АЛЕКСИЕВ, ВЛАДИМИР микробиолог, професор 665
АЛЕКСИЕВ, РАЙКО художник-карикатурист, публицист, фейлетонист 682, 730
АЛЕКСИЕВ, СЛАВИ деец на ВДРО 540, 541
АЛИ, РАМАДАН черибашия /цигански първенец/ 571
АЛТЕНБУРГ, ГЮНТЕР пълном. министър на 3-я райх в България 402, 405
АЛТЪНОВ, ИВАН юрист, дипломат, чл.-кор. на БАН 374, 391, 409
АНАСТАСОВ, ГРИГОР адвокат, общественик 460, 504, 604
АНАСТАСОВ, ТРАЙКО учител 462
АНАСТАСОВ, ЮРДАН деец на левицата в македонското нац. осв. движение 529, 530
АНГЕЛОВ, БОЖАН лит. критик 704, 707
АНГЕЛОВ, ДОНЧО деец на ВМОРО, преминал на федералистки позиции 522
АНГЕЛОВ, СТ. растениевъд 676
АНГЕЛУШЕВ, БОРИС художник-илюстратор, живописец и карикатурист 685, 700, 740
АНДЕРСОН, ОСКАР руски статистик и икономист, работил в България, професор 665
АНДОНОВ, В. 534
АНДРЕЕВ, АЛЕКСАНДЪР /А. А. Бертахлиев/ скулптор 714
АНДРЕЕВ, СТАВРИ полковник о.з., деец на ТВС и на ПК „Звено“ 313
АНДРЕЙ /светско име Стоян Н. Петков/ Велички епископ, оглавява Българската православна епархия в Северна Америка 403, 491
АНДРЕЙЧИН, ИВАН СТ. поет, първият председател на СБП 706, 707
АНДРЕЙЧИН, ЛЮБОМИР езиковед, професор, чл.-кор. на БАН 670
АНРИ, ШАРЛ полковник 141
АНТИМ I /светско име Атанас Чалъков/, Видински митрополит и Български екзарх 742
АНТИМ /светско име Шивачев/ Траянополски епископ и Ловчански митрополит, ректор на Софийската духовна семинария 762
АНТИМ /светско име Лило Кънчев/ Търновски митрополит 741
АНТОНЕСКУ, ЙОН румънски военен и полит. деец 480
АНТОНЕСКУ, МИХАЙ румънски полит. деец, м-р на външ. работи 399
АНТОНОВ, АСЕН деец на бежанското движение от ЗП 506
АНТОНОВ, ВАСИЛ деец на левицата в македонското нац. осв. движение 529
АНТОНОВ, МАРТИН деец на ВЗРО 536
АНТОНОВ, НИКОЛА полит. деец, журналист, дипломат 278, 325, 333, 354, 393
АНФУЗО, ФИЛИПО италиански полит. деец 378
АПОСТОЛОВ, НИКОЛА деец на Народнолибералната п-я, м-р в кабинетите на П. Гудев /1907–1908/ и на В. Радославов /1913–1917/ 163
АПРИЛОВ, ВАСИЛ деец на нац. Възраждане 669
АРАС, РЮЖДИ ТЕФИК турски полит. деец, м-р на външн. работи 282
АРНАУДОВ, АДЕМ учител 562
АРНАУДОВ, ДИМИТЪР един от основателите на ВМРО /об./ 529
АРНАУДОВ, МИХАИЛ литературовед, фолклорист, етнограф, професор, ректор на СУ, член на БАН, м-р на нар. просвещение /1 юни–2 септ. 1944/ 655, 656, 663, 666, 669, 670, 691, 704, 705, 707, 708, 731
АРНАУДОВ, НИКОЛА биолог, ботаник 674
АРП, ХАНС френски и немски художник, скулптор и поет 697
АСКАРАТЕ, ПАБЛО ДЕ директор на Секцията за малцинствата при ОН 602
АСТАХОВ, ГЕОРГИЙ АЛ. съветски дипломат, управляващ посолство на СССР в Берлин 344
АТАНАСОВ, ГЕОРГИ подполковник, деец на ТВС и ВМРО 526, 541

АТАНАСОВ, ДЖОН-ВИНСЕНТ създателят на компютъра 490
АТАНАСОВ, ДИМИТЪР фитопатолог, професор, м-р на земеделието и държавните имоти /1935–1936/ 656, 675
АТАНАСОВ, ЗАХАРИ свещеник 462
АТАНАСОВ, ИВАН баща на Джон-Винсент 490
АТАНАСОВ, НЕДЯЛКО деец на БЗНС, учител, м-р на железниците, пощите и телеграфите /май 1920–апр. 1921/; подпредс. на XVIII /1919–1920/ и председ. на XIX ОНС /1921–1923/ 231, 271
АТАНАСОВ, НИКОЛА /Н. Ат. Радулов/ писател и драматург 707, 708
АТАНАСОВ, ПЕТКО М. актьор 716–718
АТАНАСОВ, СЛАВЧО /С. Ат. Милошев/ книгоиздател, преводач, етнограф 736
АТАНАСОВ, СТОЯН /Ст. Ат. Хаджистоянов/ книгоиздател 734
АТАНАСОВ, ФИЛИП д-р, деец на федералисткото движение и на ВМРО /об./ 499, 523–525, 528, 529
АТАНАСОВ, ХРИСТО бълг. учител в Албания 467
АТАТЮРК, КЕМАЛ /Мустафа Кемал/ основател на съвременната турска република 510, 552
АХМЕД АГА ТЪМРЪШЛИЯТА турски феодал в Родопите 546
АЦЕВ, ПЕТЪР деец на ВМОРО, войвода, член на Илинденската организация 498

Б

БАБУНСКИ, ЙОВАН деец на сръбската пропаганда в Македония, войвода 457
БАГРЯНА, ЕЛИСАВЕТА /Елизабета Белчева/ поетеса 686, 690, 691, 710, 712, 764
БАГРЯНОВ, БОЛГАР театрален режисьор и актьор 716
БАГРЯНОВ, ИВАН полит. и стоп. деец, едър земевладелец, м-р на земеделието и държавните имоти /ноемв. 1938–февр. 1941/, министър-председател /1 юни–2 септ. 1944/ 101, 109, 321, 322, 346, 348, 378, 405–408, 430–432, 442, 592
БАДЖОВ, СТЕФАН художник, професор 714, 740
БАДОЛИО, ПИЕТРО маршал, министър-председател на Италия /1943–1944/ 399, 401
БАДЮР, АЛБЕРТ фон секретар на Межд. съюз на дружествата за мир и ОН 462
БАЖДАРОВ, ГЕОРГИ учител, публицист, деец на ВМОРО/ВМРО, член на Задграничното представителство 526, 529, 530
БАЙРОН, ДЖОРДЖ англ. поет, лорд 737
БАЙЧЕВ, ИВАН д-р, обществ. деец 477
БАКАЛОВ, ГЕОРГИ публицист, лит. критик, историк, преводач, един от пионерите на социализма в Б-я 681, 686, 693, 716
БАКАЛОВ, ЖЕКО полит. деец, м-р на търговията, промишлеността и труда /1913–1918/ 163
БАКАЛОВ, ЦАНКО вж. Церковски, Цанко Бакалов
БАКЪРДЖИЕВ, ГЕОРГИ художник 488
БАКЪРДЖИЕВ, НИКОЛА военен деец, ген.-лейтенант, н-к щаб на армията /май 1926–ян. 1929 и ян. 1931–май 1934/, военен министър /ян. 1929–ян. 1931/ 250
БАЛАБАНОВ, АЛЕКСАНДЪР филолог-класик, лит. критик, поет, преводач, професор 655, 657, 671, 688, 698, 701, 704, 708, 712, 730
БАЛАБАНОВ, НИКОЛА Т. лит. историк и театрален критик 731
БАЛАБАНОВ, НИКОЛА дипломат, пълном. министър в Прага, Париж и Анкара /1938–1945/ 403–405
БАЛАБАНОВА, АНЖЕЛИКА деец на КИ 607
БАЛАН, АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ езиковед, професор, член на БАН 507, 520, 664, 670
БАЛАМЕЗОВ, СТЕФАН юрист, дипломат, професор, член на БАН 656, 671
БАЛАРЕВ, ДИМИТЪР химик, професор 673
БАЛКАНСКА, МИМИ оперетна певица 702, 715
БАЛКАНСКИ, НЕНКО художник 695
БАЛСАМАДЖИЕВА, АНА скулптор 697, 698
БАНКОВ, БАНКО инженер, м-р на земеделието и държавните имоти /май 1937–ноем. 1938/ 320
БАРАКОВ, ВАСИЛ художник 680, 695
БАРТУ, ЛУИ френски полит. деец, м-р на външн. работи /1934/ 326
БАСЕ, С. френски драматург 702
БАТАЙ италиански полит. деец 358
БАТОЛОВ, КОНСТАНТИН полит. деец, дипломат, кмет на София /1920–1922/, м-р на външн. работи и изповеданията /май 1934–апр. 1935/ 278, 295, 304, 308, 327
БАУЧЕР, ДЖЕЙМС британски журналист, кореспондент на в. „Таймс“ на Балканите 144
БЕЙСКИ, АРИФ /Камен Боляров/ мюфтия, общественик 560, 562, 563
БЕЙСКИ, ЮСЕИН общественик 560
БЕКЕРЛЕ, АДОЛФ ХАЙНЦ германски пълном. министър в София /юни 1941–септ. 1944/ 390, 392– 394, 399, 400, 402, 405, 406, 408, 409, 424, 571
БЕЛЕВ, АЛЕКСАНДЪР полит. деец, юрист, един от основателите на формацията „Ратници за напредъка на българщината“, ръководи КЕВ /1942–1943/ 418, 422, 423, 591
БЕЛЕВ, ГЕОРГИ оперен певец 702
БЕЛЧЕВА, МАРА поетеса 690, 697, 710
БЕНЕШ, ЕДВАРД президент на Чехословакия /1935–1938/ 245, 405
БЕРГСОН, АНРИ френски философ 666
БЕРИ, БЪРТЪН генерален консул на САЩ в Истанбул 398
БЕРКЕС, ТЕОДОР немски журналист 462
БЕРОН, БОГОМИЛ лекар, дерматолог и венеролог, професор, член на БАН 674
БЕШЕВЛИЕВ, ВЕСЕЛИН историк, палеограф, професор, чл.-кор. на БАН 669
БЕШКОВ, АНАСТАС географ, професор, академик 674
БЕШКОВ, ИВАН агроном, деец на БЗНС, м-р на земеделието и държавните имоти /ноем.1943–1 юни 1944/ 401, 405, 406, 430
БЕШКОВ, ИЛИЯ художник-карикатурист 695, 730, 740
БИЗЕ, ЖОРЖ френски композитор 702
БИЦИЛЛИ, ПЕТЪР историк, професор 665
БИЧЕВ, МИЛКО архитект 671
БИЧЕВ, ПАНЕ висш полицай, пръв н-к на тайната полиция 190
БЛАГОЕВ, ДИМИТЪР основоположник на бълг. соц. движение 168–170, 172
БЛЯК, ФЛОЙД директор на Американския колеж в София 392, 398
БОБЕВСКИ, ЛЮБОМИР поет 679
БОБОШЕВСКИ, ЦВЯТКО полит. и държ. деец, член на Народната и на Обединената Народно-прогресивна п-я, м-р на търговията, промишлеността и труда /9 юни 1923–ноемвр. 1924 и 4 ян. 1926–май 1930/ 187, 189, 194, 197, 221, 228
БОБЧЕВ, СТЕФАН С. юрист, фолклорист, публицист, държ. и обществ. деец, професор, член на БАН 749
БОГДАНОВ журналист 713
БОГДАНОВА-ДЯКОВА, МАРА писателка 711
БОЖИЛОВ, ДОБРИ финансист и полит. деец, управител на БНБ /1935–1938/, м-р на финансите /ноемвр. 1938–1 юни 1944/, министър-председател /14 септ. 1943–1 юни 1944/ 117, 323, 342, 357, 400–402, 405, 427, 428
БОЖИНОВ, АЛЕКСАНДЪР художник-карикатурист, писател, публицист, член на БАН 682, 704, 708, 730, 740
БОЖИНОВ, ДРАГОМИР финансист, журналист, деец на добруджанското младежко движение 520
БОЖКОВ, Д. началник на Благотворителното отделение при Св. Синод 755
БОЗВЕЛИ, НЕОФИТ деец на църк.-нац. движение през Възраждането 669
БОЗДУГАНОВ, СТЕФАН деец на ВДРО 540, 541
БОЙДЕВ, ВАСИЛ ген.-лейт., н-к на Дирекция по въздухоплаването 355
БОЛГАР, БОЯН /псевд. на Боян Димитров Христов/ писател 736
БОЛЯРОВ, КАМЕН вж. Бейски, Ариф
БОНЕ, ЖОРЖ френски полит. деец, външ. министър /1938/ 340
БОНЕВ, НИКОЛА физик, академик 673
БОНЧЕВ, ГЕОРГИ геолог, професор, един от основоположниците на минералогията и петрографията, действ. член на БАН 673
БОРИС III бълг. цар /3 окт. 1918–28 авг. 1943/ 132, 139, 141, 153, 175, 187, 197, 206, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 228, 233, 234, 248, 250, 277, 283, 301, 307–309, 312, 315–317, 322–324, 326, 327, 330–332, 335–340, 342, 343, 347, 348, 350, 353, 354, 356, 359–364, 368–370, 377–381, 386, 387, 389, 390, 392–394, 396–400, 403, 407, 414–417, 425, 434, 554, 591, 715, 740, 745
БОРИС ОХРИДСКИ митрополит, просветен деец, екзархийски наместник в Цариград 472, 744, 756
БОРИС /светско име Вангел Разумов/ Стобийски епископ и Неврокопски митрополит, временно управляващ Струмишко-Драмската епархия 741, 756, 759, 763
БОРОВ, ТОДОР писател, критик 688
БОСИЛКОВ, ЕВГЕНИЙ /светско име Викентий Босилков/ католически свещеник, по-късно обявен за блажен 595
БОТЕВ, НЕДКО деец на БЗНС „Врабча 1“ 269
БОТЕВ, ХРИСТО поет, нац. революционер 739
БОЧЕВ, СТОЯН икономист 672
БОЯДЖИЕВ, АТАНАС д-р по право, м-р на народното просвещение /ян. 1933–май 1934/ 646, 648, 650
БОЯДЖИЕВ, ИВАН един от лидерите на ММТРО 459
БОЯДЖИЕВ, ЗЛАТЮ художник 680
БОЯДЖИЕВ, КЛИМЕНТ военен деец, ген.-лейт., командващ I армия през Първата св. война 162, 163
БОЯДЖИЕВ, КОНСТАНТИН полит. и стоп. деец, банкер, управител на БНБ /1924–1926/, м-р на нар. стопанство /19 май 1934–22 ян. 1935/ 295, 304
БРАТИАНУ, ЙОН /Йонел/ Й. К. румънски полит. деец, неколкократно министър-председател 144
БРАУХИЧ, ВАЛТЕР фон ген.-фелдмаршал, командващ сухопътните войски на 3-я райх 386
БРАШОВАНОВ, АТАНАС адвокат, обществ. деец 476, 477
БРИАН, АРИСТИД френски полит. деец, дипломат, многократно м-р на външ. работи 242
БРУКМАН, ХАНС военно аташе на 3-я райх 364
БРУНС, ВИКТОР професор, юрист 374
БРЪМБАРОВ, ХРИСТО оперен певец 488
БРЪШЛЯНОВ, ЦОНЬО полит. деец, членувал последователно в БРСП /т.с./, Прогресивно-либерална п-я, Демократически сговор 233
БРЮНИНГ, ХАЙНРИХ германски полит. деец, райхсканцлер и м-р на външ. работи 79
БРЮСОВ, ВАЛЕРИЙ Я. руски поет и критик 683, 688
БУБВИШЕВ, СТ. журналист 713
БУЙНОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на ВМОРО 526
БУКУЦА, ЕМАНУИЛ румънски писател 576
БУЛГАНИН, НИКОЛАЙ съветски полит. и военен деец, маршал 346
БУНЕВА, МАРА деец на ВМРО 458
БУРЕШ, ИВАН зоолог-ентомолог, директор на Царските природонаучни институти, редовен член на БАН 660, 674
БУРЖЕ, ПОЛ ШАРЛ ЖОЗЕФ френски писател 702
БУРМОВ, АЛЕКСАНДЪР историк, професор, чл.-кор. на БАН 658
БУРОВ, АТАНАС полит., държ. и стоп. деец, един от лидерите на Народната п-я и на Демократическия сговор, м-р на търговията, промишлеността и труда /окт. 1919–апр. 1920/, на външн. работи /1926–1931/ и м-р без портфейл /2–8 септ. 1944/ 63, 173–177, 196, 197, 204, 207, 217, 220, 221, 228, 238–241, 246–248, 250, 300, 347, 395, 405, 432
БУЮКЛИЕВ, ПЕТКО писател, публицист 693
БЪКСТОН, НОЕЛ британски обществ. и полит. деец, основател на Балканския комитет в Лондон и негов председател 140, 141
БЪРКЛИ, ДЖОРДЖ англ. философ 666
БЪРНАРД ШОУ, ДЖОРДЖ британски писател, драматург, театрален критик 711
БЪРОВ, ДИМИТЪР стоп. и полит. деец, юрист, професор, пръв ректор на Висшето търговско училище в Свищов, м-р на търговията, промишл. и труда /май 1937–ян. 1938/ 320, 665, 672
БЪЧВАРОВ, СТОЯН актьор, един от пионерите на бълг. театър 715, 716
БЮРОУЗ, ЕДГАР /Бъроуз, Едгар/ американски писател 739

В

ВАГНЕР, РИХАРД немски композитор 702
ВАЗОВ, БОРИС полит. и общ. деец, юрист, публицист, журналист, дипломат 245, 704
ВАЗОВ, ВЛАДИМИР военен деец,

ген.-лейт., кмет на София /1926–1932/ 269
ВАЗОВ, ИВАН поет и писател, патриарх на бълг. литература 41, 46, 568, 679, 682, 685, 686, 693, 698, 702, 704, 707, 708, 739, 740, 765
ВАЗОВ, ИВАН КИРОВ юрист, д-р по право, м-р на търговията, промишл. и труда /1943–1944/ 430
ВАЙКС, МАКСИМИЛИЯН фон ген. фелдмаршал, командващ армии група „F“ 405
ВАЙЦЗЕКЕР, ЕРНСТ фон немски полит. деец, държавен секретар 341, 360, 361, 363, 364
ВАКАРЕЛСКИ, ХРИСТО етнограф, фолклорист, професор 658, 669
ВАЛЕЦКИ, ХЕНРИК деец на КИ 611
ВАНЕВ, ИВАН д-р, обществ. деец 477
ВАНЕВ, МИХО общественик 466
ВАНСИТАРТ, Р. съветник по външнополит. въпроси на брит. правителство 339
ВАПЦАРОВ, НИКОЛА поет 693, 694
ВАПЦАРОВА, БОЙКА 694
ВАРЛААМ /светско име Величко Георгиев/, Левкийски епископ 743, 748
ВАСИЛЕВ, АЛЕКСАНДЪР /Алеко/ деец на ВМОРО/ВМРО 522, 523, 525, 526, 541
ВАСИЛЕВ, ВАСИЛ деец на ММС 501
ВАСИЛЕВ, ВЛАДИМИР лит. критик 686, 687, 691, 731
ВАСИЛЕВ, ГРИГОР полит. деец, адвокат и журналист, деец на Демократическата п-я и на Демократическия сговор, м-р на земеделието /май 1930–юни 1931/ 92, 175, 177, 195, 197, 207, 277, 278, 300, 321, 322
ВАСИЛЕВ, Г. деец на ВТРО 540
ВАСИЛЕВ, ДИМИТЪР хидроинженер, м-р на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /окт. 1939–1 юни 1944/ 348
ВАСИЛЕВ, Д. журналист 712
ВАСИЛЕВ, РАДИ полит. деец, член на Демократическия сговор, управител на БЗКБ /1935/, м-р на земеделието и държавните имоти /юли 1936–май 1937/ 217, 317, 320
ВАСИЛЕВ, СЛАВЕЙКО полковник, един от създателите на Военния съюз и Народния сговор, деец на НСД, м-р на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/ /1926–1930 и юни-септ.1944/ 190, 207, 217, 221, 228, 269, 430
ВАСИЛЬОВ, ТОМА обществ. деец 168
ВАТЕВ, АТАНАС военен деец, ген.-майор, председател на ТВС, военен министър /9–19 май 1934/ 277
ВЕЖИНОВ, ПАВЕЛ /псевд. на Никола Делчев Гугов/ писател 693
ВЕЛЕВ, КИРИЛ дякон 764
ВЕЛЕВА, ГЕНА общественичка 460, 504
ВЕЛИНОВ, ИВАН учител 462
ВЕЛИНОВ, ЯНЕ деец на Македонската федеративна организация /МФО/, войвода 523
ВЕЛИЧКОВ, ЦВЯТКО свещеник 462
ВЕЛКОВ, КРУМ писател 685
ВЕЛКОВ, СИМЕОН художник 714
ВЕЛЧЕВ, ДАМЯН полковник, полит. секретар на ТВС, един от орг. на превратите през 1923 и 1934 г. 175, 190, 248, 276, 277, 298, 301–303, 305, 310, 313, 328
ВЕЛЯНОВ, ВЕЛИЧКО деец на ВМРО, войвода 192
ВЕЛЯНОВ, КРЪСТЬО писател, публицист, журналист, преводач, деец на легалното македонско нац.-осв. движение 501
ВЕНЕВ, СТОЯН художник 693, 695
ВЕНЕДИКОВ, ИВАН Й. археолог, историк, филолог 658
ВЕНЕДИКОВ, ЙОРДАН военен деец, ген.-майор, военен историк и публицист 669
ВЕНЕДИКОВ, ПЕТКО юрист, професор 671
ВЕНИЗЕЛОС, ЕЛЕФТЕРИОС гръцки полит. деец, многократно министър-председател 144, 153, 245
ВЕРДИ, ДЖУЗЕПЕ италиански композитор 702
ВЕРН, ЖУЛ френски писател 739
ВЕРХАРН, ЕМИЛ белгийски поет 683
ВИКТОР ЕМАНУИЛ III италиански крал /1900–1936/ и император /1936–1943/ 399
ВИСАРИОН архиепископ, глава на Албанската православна църква 467
ВИЧЕВ, ПЕТЪР юрист, д-р по право, деец на ДРО 542–544
ВЛАДИГЕРОВ, ПАНЧО композитор 703, 719
ВЛАДИГЕРОВ, ТОДОР икономист, професор, чл.-кор. на БАН 665, 672
ВЛАДИГЕРОВА, ЕЛИЗА /Елиза Пастернак-Владигерова/ д-р 697
ВЛАДИГЕРОВИ, братя /Панчо и Любен/ 697
ВЛАДИКИН, ЛЮБОМИР юрист, професор, един от идеолозите на фашизма в България 418, 656, 657, 671, 672
ВЛАЙКОВ, ТОДОР писател, публицист, общественик, деец на Радикалдемократическата п-я и на кооп. движение, член на БАН 195, 197, 207, 570, 582, 686, 687, 707
ВЛАСАКОВ, СТОЯН журналист 712
ВЛАХОВ, ДИМИТЪР деец на ВМОРО, ВМРО /об./, КИ и ЮКП 524, 525, 528–530, 609, 616, 617
ВЛАХОВ, ЩЕРЮ деец на ВМРО, войвода 526
ВОЛЕН, ИЛИЯ /псевд. на Марин Христов Стаменов/ писател 761, 763
ВОРОБЬОВ, ВЛАДИМИР П. лекар, професор по анатомия, работил в Б-я 665
ВРАНГЕЛ, ПЬОТР Н. барон, ген.-лейт., командващ белогвардейски части по време на гражданската война в Русия 176
ВРЕТЕНАРОВ, ДИНЧО деец на ВМРО, войвода 526
ВРЪДЛОВСКИ, АЛ. деец на ВЗРО 532
ВУКМАНОВИЧ-ТЕМПО, СВЕТОЗАР деец на ЮКП 440, 615, 617
ВУНД, ВИЛХЕЛМ немски физиолог, философ 668
ВЪЛКОВ, ИВАН военен и полит. деец, ген.-майор, един от основателите на ВС и негов председател /1920–1928/, военен министър /юни 1923–ян. 1929/ 175, 187, 190, 192, 196, 197, 205, 207, 215, 217, 218, 220, 228, 248, 530
ВЪЛЕВ, ДИМИТЪР държ. и обществ. деец, м-р на търговията, промишл. и труда /ноем. 1935– ян. 1938/ 311, 317, 320
ВЪЛКАНОВ, А. биолог 674
ВЪЛЧЕВ, ДИМИТЪР д-р, деец на СБНЛ 418, 727
ВЪРБАНОВ, ДИМИТЪР деец на ДРО 544
ВЪРБЕНОВ, ДИМИТЪР полит. деец, лидер на Националлибералната п-я, м-р на правосъдието /1931– 1932/ 253, 270
ВЬОРМАН, ЕРНСТ полит. деец в 3-я райх 355, 363, 364

Г

ГАБЕ, ДОРА /Теодора/ поетеса, общественичка 515, 686, 690, 710, 712, 761
ГАБЕ, ПЕТЪР /Пейсах/ обществ. и стоп. деец, публицист, изследовател на Добруджа 690
ГАБРОВСКИ, НИКОЛА ХР. полит. деец, публицист, един от основателите и лидерите на бълг. социал-демократ. движение 218
ГАБРОВСКИ, ПЕТЪР полит. деец, адвокат, един от лидерите на фашистката формация РНБ, м-р на железниците, пощите и телеграфите /1939–1940/ и на вътре. работи и нар. здраве /1940–1943/ 348, 418, 428
ГАВАЗОВ книгоиздател 760
ГАВРИЛОВ, МИХАИЛ/Мише баща на Иван Михайлов 458
ГАВРИЛОВ, ХРИСТО брат на Иван /Ванче/ Михайлов 458
ГАНДЕВ, НИКОЛА актьор 717
ГАНДЕВ, ХРИСТО историк, професор 669
ГАНДИ, МАХАТМА /Мохандас Карамчад/ духовен водач на индийското движение за независимост 697
ГАНЕВ, ВЕНЕЛИН полит. и държ. деец, юрист, професор, деец на Радикалната п-я, м-р на правосъдието /май–окт. 1919/ 141, 672
ГАНЕВ, ДИМИТЪР деец на БКП, РКП и ДРО 544
ГАНЕВ, СПАС инженер, м-р на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /ноем. 1935–апр. 1939/, депутат от мнозинството в XXV ОНС 311, 317, 320, 323
ГАНЧЕВ, ЖЕЛЬО проф. по животновъдство 676
ГЕВОРК V, всеармейски патриарх-католикос 585
ГЕНАДИЕВ, НИКОЛА полит. и държ. деец, д-р по право, един от лидерите на Народнолибералната и Националлибералната п-я, на п-я Народно единство, неколкократно министър преди 1918 г. 205
ГЕНДОВ, ВАСИЛ режисьор и актьор, пионер на бълг. кино 716–718
ГЕНДОВ, СТЕФАН драматург, театрален критик, журналист 715, 716
ГЕНДОВА, ЖАНА актриса 715
ГЕНОВ, ГАВРИЛ деец на БКП и на КИ 202, 203
ГЕНОВ, ГЕОРГИ П. юрист, професор, един от лидерите на Радикалната п-я 315, 507, 656, 672
ГЕНОВСКИ, МИХАИЛ юрист, икономист, член на БЗНС, професор 657, 668, 731
ГЕНЧЕВ, ИВАН критик 681
ГЕОРГИЕВ, БОРИС художник 488, 697
ГЕОРГИЕВ, ГЕОРГИ СТ. фотограф, мемоарист 739
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛОГИЙ крупен търговец, обществ. деец и благодетел, почетен член на БКД /БАН/ 44, 642
ГЕОРГИЕВ, ИВАН деец на ДРО и на БКП 544
ГЕОРГИЕВ, КИМОН полковник о.з., полит. и държ. деец, деец на Военния съюз, Народния сговор, Демократическия сговор, ПК „Звено“, м-р на железниците, пощите и телеграфите /1926–1928/, министър-председател /19 май 1934–ян. 1935/ 87, 175, 187, 197, 206, 207, 218, 220, 221, 228, 247, 278, 295, 301, 303–306, 308, 325, 326, 332, 409, 508, 552, 560
ГЕОРГИЕВ, КОНСТАНТИН военен деец, ген.-лейтенант, член на Демократическия сговор, депутат в XXI ОНС 214
ГЕОРГИЕВ, КОСТА учител, деец на ВМОРО, един от лидерите на тракийското нац. осв. движение 539, 540
ГЕОРГИЕВ, М. 534
ГЕОРГИЕВ, ПЕНЧО художник, сценограф 695, 740
ГЕОРГИЕВ, ТРЕНДАФИЛ 462
ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО стоп. и полит. деец, щедър дарител 642
ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО свещеник 467
ГЕОРГИЕВА, ФРАНСИ писателка 711
ГЕОРГИОС II гръцки крал /1922–1924; 1935–1947/ 336
ГЕОРГОВ, ИВАН философ, педагог, професор, член на БАН, пръв председател на МНИ 502, 666, 704
ГЕРАСИМ СТРУМИШКИ /светско име Георги Байрамов/ митрополит 741
ГЕРАСКОВ, МИХАИЛ педагог, професор 668
ГЕРВАСИЙ ЛЕВКИЙСКИ /светско име Генчо/, Сливенски митрополит /1897–1919/, общественик и благодетел 741
ГЕРДЖИКОВ, МИХАИЛ деец на легалното и нелегалното македонско нац. осв. движение 498
ГЕШОВ, ИВАН ЕВСТР. полит. и държ. деец, икономист и публицист, член на БАН, лидер на Народната п-я, министър-председател /1911–1913/ 164, 165, 177, 194, 208, 557
ГЕШОВ, ИВАН СТ. обществ. и полит. деец, дипломат 147
ГИРГИНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, д-р по право, един от лидерите на Демократическата п-я, последователно м-р на финансите и на вътр. работи и нар. здраве /1931–1934/, м-р на финансите /2–8 септ. 1944/ 197, 207–209, 252, 259–261, 271, 274, 432, 704
ГИЧЕВ, ДИМИТЪР полит. и държ. деец, лидер на БЗНС „Врабча 1“, м-р на земеделието и държавните имоти /юни 1931–дек. 1932/, м-р на транспорта, промишл. и труда /дек. 1932–19 май 1934/, м-р без портфейл /2–8 септ. 1944/ 86, 252, 262–266, 273, 277, 278, 315–317, 432
ГЛАВИНЧЕВ, НАУМ съдия, общественик 560
ГОВЕДАРОВ, ГЕОРГИ журналист, полит. и обществ. деец 338, 339, 343
ГОГОЛ, НИКОЛАЙ В. руски писател 702
ГОЛДЩАЙН-ЧЕРСКИ, СОЛОМОН деец на КИ 524, 525, 528, 529
ГОЛЕМАНОВА, РАДА писателка 711
ГОЛЕМИНОВ, МАРИН композитор и диригент 720
ГОНАТАС, СТИЛИАНОС гръцки полит. деец, министър-председател /1922–1924/ 222
ГОРАНОВ, ИВАН д-р, полит. деец, м-р на железниците, пощите и телеграфите /1940–1942/, н-к на кабинета на регентството /септ. 1943–септ. 1944/ 348, 390, 422
ГОРКИ, МАКСИМ руски и съветски писател 693
ГОСПОДИНОВ, ПЕЧО/ПЕТЪР журналист, писател, деец на легалното добруджанско движение 515, 520
ГРАМОВСКИ, НИКОЛАЙ журналист 216
ГРАЦИАНИ италиански консул в България 401
ГРАШЕВ, МИЛАН публицист, деец на МФО 529
ГРЕЖОВ, БОРИС режисьор, един от пионерите на бълг. кино 685
ГРЕКОВ, АЛЕКСАНДЪР Д. дипломат, общественик и журналист, основател и директор на в. „Слово“ 174, 175
ГРЕКОВ, ДИМИТЪР полит. и държ. деец, един от първостроителите на нова България 174

ГРИГОРИЙ, ДОРОСТОЛО-ЧЕРВЕНСКИ /светско име Георги Немцов/ митрополит, обществ. деец и книжовник, член на БКД /БАН/ 741
ГРИЙВС журналист 339
ГРОЗДАНОВ, ИЛИЯ общественик 466
ГРУБЕШЛИЕВА, МАРИЯ писателка, общественичка 693, 710
ГРУДОВ, ТОДОР деец на БКП 212
ГРЪДИЩЕАНУ, ЙОН румънски обществ. деец 576
ГРЪНЧАРОВ, ДИМИТЪР деец на БЗНС 212, 216
ГУЛЯШКИ, АНДРЕЙ писател 693
ГУНЕВ, КИРИЛ финансист, м-р на финансите /ноем. 1935–ноем. 1938/, управител на БНБ /ноем. 1943–1 юни 1944/ 311, 317
ГУНЧЕВ, ГУНЧО географ и краевед, доцент 669, 674
ГЪЛЪБОВ, КОНСТАНТИН филолог-германист, писател, лит. критик, преводач, професор 657, 668, 683, 690
ГЬОРИНГ, ХЕРМАН ген.-фелдмаршал, един от водачите на нацистката партия в Германия, м-р на въздухоплаването на Райха 328, 338–340, 342
ГЬОТЕ, ЙОХАН ВОЛФГАНГ немски писател, мислител и естет 688
ГЬОШЕВ, ИВАН Т. учител, един от създателите на ВЗРО и на бежанското движение от ЗП 532, 534–536
ГЮДЖЕНОВ, ДИМИТЪР художник, професор в Художествената академия 714
ГЮЗЕЛЕВ, ДИМИТЪР деец на ММТРО 460

Д

ДАВИДОВИЧ, ЛЮБА сръбски полит. деец 456, 457
ДАЛАДИЕ, ЕДУАРД френски полит. деец, неколкократно министър-председател 340
ДАЛКАЛЪЧЕВ, ХРИСТО д-р, един от лидерите на МФЕО 499
ДАЛЧЕВ, АТАНАС поет 690
ДАЛЧЕВ, ЛЮБОМИР скулптор 671, 690
ДАМЯНОВ, АТАНАС д-р по право, собственик на първото печатарско предприятие в Б-я 728
ДАМЯНОВ, ГЕОРГИ /Г. Д. Йотов/ деец на БЗНС 192
ДАНАДЖИЕВ, СТЕФАН лекар, невролог и психиатър, професор, член на БАН 674
ДАНАИЛОВ, ГЕОРГИ Т. обществ. и полит. деец, статистик, професор, действителен член на БАН, м-р на търговията, промишл. и труда /1918/ и на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /1930–1931/ 52, 195, 248, 250, 300, 656, 672, 704
ДАНАИЛОВА, ЛУКСА стопански историк 665
ДАНЕВ, СТОЯН полит. и държ. деец, д-р по право, лидер на Прогресивнолибералната п-я, министър-председател /1901–1903; юни–юли 1913/, м-р на финансите /окт. 1918 – апр. 1919/ 153, 164, 165, 177, 194–197, 204, 207, 208
ДАНЕКЕР, ТЕОДОР германски пълномощник по еврейските въпроси в България 423
ДАНОВ, ХРИСТО Г. възрожденски учител, книжовник и книгоиздател 734
ДАНОВСКИ, БОЯН режисьор, драматург 683
ДАСКАЛОВ, Н. П. деец на Националлибералната п-я 270
ДАСКАЛОВ, РАЙКО д-р, полит. и държ. деец, един от ръководителите на БЗНС, м-р /окт. 1919–февр. 1923/ в кабинетите на Ал. Стамболийски, пълном. м-р в Чехословакия 39, 61, 166, 172, 176, 177, 183, 192, 199
ДАСКАЛОВ, ТЕОДОСИЙ военен деец, ген.-лейтенант, м-р на войната /ян. 1938–апр. 1942/ 342, 364, 379, 392, 422, 424
ДАСКАЛОВ, ХРИСТО растениевъд, академик 675
ДЕБЕЛЯНОВ, ДИМЧО поет 679, 687, 693
ДЕКАНОЗОВ, В. Г. съветски полит. деец, дипломат, нар. комисар на външ. работи 354, 358
ДЕЛБОС, ИВОН френски полит. деец 336, 337
ДЕМЕЛ, РИХАРД немски поет и писател 683
ДЕМИРОВ, ИДРИЗ ЯШАРОВ основател на занаятчийско сдружение на циганите 567
ДЕМОСТЕНОВ, СИМЕОН икономист, професор 665, 672
ДЕНЕВ, БОРИС художник 680
ДЕНЕВ, Р. деец на БКП 212
ДЕНИЗОВ, БОРИС актьор 716, 718
Д'ЕПРЕ, ФРАНШЕ френски генерал, главнокомандващ Солунския фронт през I св. война и съюзническите окупац. сили в България 131, 133, 134, 137–139
ДЕРВИШЕВ, МЕХМЕД /Светослав Духовников/ имам и мюфтия 562, 563
ДЕРЕН, АНДРЕ френски художник 697
ДЕСБОН, ЖОРЖ френски обществ. деец, адвокат, публицист, защитник на бълг. национална кауза 462
ДЕЧЕВ, ДАНАИЛ художник 680
ДЕЧЕВ, ДИМИТЪР класически филолог, професор, действ. член на БАН 688
ДЖИГУРТУ, ЙОН румънски полит. деец, министър-председател 369
ДЖИДРОВ, ПЕТЪР д-р по право, писател, публицист, деец на БРСДП 138, 731
ДЖОВАННА САВОЙСКА вж. Йоанна
ДЖОРДЖ VI англ. крал /1936–1952/ 339, 354, 370
ДЖУНОВ, ВАЦА 462
ДИКОВ, ЛЮБЕН юрист, професор, ректор на СУ, м-р на правосъдието /1935/ 304, 306, 308, 317, 374, 656, 671
ДИМИТРИЕВ, ДИМО д-р, обществ. деец 477
ДИМИТРОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС и секретар на Съюза /1910–1919/; м-р на вътр. работи /1919–юни 1921/ и на войната /юни–окт. 1921/ 182, 522
ДИМИТРОВ, АНДОН един от основателите на ВМОРО, деец на легалното македонско движение 499
ДИМИТРОВ, АСЕН композитор, диригент, професор 719
ДИМИТРОВ, АТАНАС д-р по философия, преподавател в СУ, преводач 568
ДИМИТРОВ, ВАСИЛ /Янтай Кавалов/ писател, краевед 562
ДИМИТРОВ, ВАСИЛ учител 462
ДИМИТРОВ, ВЕНЕ учител 462
ДИМИТРОВ, ВЛАДИМИР-Майстора художник 680, 697, 700
ДИМИТРОВ, ГЕОРГИ деец на раб. и ком. движение, член на ЦК на БРСДП /т.с./, секретар на ОРСС /1909–1923/, генерален секретар на КИ /1935–1943/ 169, 199, 200, 202, 203, 205, 231, 314, 420, 530, 544, 613–617, 715
ДИМИТРОВ, ГЕОРГИ, М. д-р, деец на БЗНС и лидер на БЗНС „Пладне“ 313, 411
ДИМИТРОВ, М. психолог 668

ДИМИТРОВ, ПЕТЪР-Рудар /П. Д. Келов/ писател 710
ДИМИТРОВ, СТАНКЕ деец на БКП, секретар на ЦК 212, 213
ДИМИТРОВ, СТРАШИМИР геолог-петрограф, академик 673
ДИМИТРОВ, ТЕОДОР автор 602
ДИМИТРОВ, ХРИСТО протойерей 764
ДИМКОВ, ПЕТЪР полковник о.з., нар. лечител 49
ДИМОВ, ВАСИЛ художник 714
ДИМОВ, ВЕРГИЛ земеделски деец, основател на БЗНС „Врабча-1“ и полит. секретар на съюза, м-р на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /ноемвр. 1932–май 1934/, м-р на вътрешн. работи и нар. здраве /2–8 септ. 1944/ 262, 432
ДИМОВ, ИВАН актьор 685
ДИМОВ, ХРИСТО общественик 466
ДИНЕКОВ, ПЕТЪР литературовед и фолклорист, академик 671
ДИНЧЕВ, ПЕТЪР полит. деец, м-р на земеделието и държавните имоти /1913–1918/ 163
ДИХАН, МИХАИЛ автор 481
ДОБРЕВ, ДИМИТЪР поет, писател, книгоиздател 709
ДОБРЕВ, СТОЙЧО войвода на сръбска контрачета в Македония, бивш деец на ВМРО 456
ДОБРИНСКА, СИЙКА писателка 711
ДОЙЧЕВ, ЮПИТЕР дипломат, генерален консул в Ню Йорк 394
ДОКУМОВ, СТОЮ учител 557
ДОЛАПЧИЕВ, НИКОЛА юрист, професор 657, 672
ДОЛИНСКИ, НАУМ В. икономист и статистик, професор 672
ДОНДУКОВ, АЛЕКСАНДЪР М. княз, руски императорски комисар в Б-я /1878–1879/ 547
ДОНЕВ, С. журналист 755
ДОНЕШКИ, ИВАН деец на ВДРО и БКП 540
ДОНОВАН, УИЛЯМ ДЖОУЗЕФ генерал, директор на разузнаването на САЩ 403, 407
ДОНЧЕВ, ГЕОРГИ оперен певец 715, 716
ДОНЧЕВ, ДИМИТЪР–Доктора деец на ДРО, БКП и румънската компартия 544
ДОСТОЕВСКИ, ФЬОДОР руски писател 688, 702
ДОУСЪН-СКОТ, К. Е. британска писателка 711
ДОЧЕВ, ГЕНЬО педагог 668
ДОЧЕВ, ИВАН полит. деец, основател и лидер на СБНЛ 418
ДРАГАНОВ, ПЪРВАН полковник, флигел-адютант на цар Борис III, дипломат, пълном. м-р във Виена, Берлин и Мадрид /1936–1944/, м-р на външн. работи /1 юни–2 септ. 1944/ 306, 338–342, 344, 354, 356, 360, 361, 363, 366, 367, 381, 383, 385, 386, 389, 393, 395, 407, 408
ДРАГИЕВ, ДИМИТЪР един от основателите на БЗНС, м-р на земеделието и държавните имоти /ноем. 1918–окт. 1919/, учредител на БЗНС „Ст. Загора“ 172, 233
ДРОНЧИЛОВ, КРУМ географ, етнограф и антрополог, доцент 674
ДРУМЧЕВА, ВЕЛИЧКА партизанка 569
ДУЙЧЕВ, ИВАН историк, палеограф, член на БАН 669
ДУПАРИНОВ, СПАС деец на БЗНС, юрист, журналист, публицист, м-р на правосъдието /март– юни 1923/ 172, 191, 205
ДУРАШКИ, ГЕОРГИ войвода на сръбска контрачета в Македония 462
ДЪЛЕС, АЛЪН ръководител на американските тайни служби в Европа през Втората световна война 399
ДЪНОВ, ПЕТЪР създ. на религиозно философско учение, дъновизъм 50
ДЪРВИНГОВ, ПЕТЪР военен деец, историк, чл.-кор. на БАН 669
ДЬОКРОЛИ, ОВИД белгийски лекар, психолог и педагог 668
ДЮГМЕДЖИЕВ, ЛЮБЕН деец на БКП 716
ДЮИ, ДЖОН американски педагог 668
ДЮЛГЕРОВ, ДИМИТЪР богослов, професор 761, 762, 764
ДЮЛГЕРОВ, НИКОЛАЙ художник-футурист 697
ДЮТАСТА, ПОЛ френски дипломат, секретар на конференцията за мир в Париж 145
ДЯКОВИЧ, ВЛАДИМИР обществ. деец, учител, публицист, лидер на Съюза на бесарабските българи и на Всебългарския съюз „Отец Паисий“ 482, 520

Е

ЕВТИМОВ, СИМЕОН деец на ВМРО, журналист 274
ЕЛЕНКОВ, ПЕТЪР деец на бежанското движение от ЗП 506, 507
ЕЛИН ПЕЛИН /псевд. на Димитър Иванов/ писател 46, 687, 688, 698, 701, 704, 707, 712, 730, 732, 739, 740
ЕМАНУИЛОВА, ВАСКА скулптор 695
ЕНЕВ, ПЕТЪР педагог 668
ЕНО, АНРИ полковник 62
ЕРЕНПРАЙС, МАРКУС равин, духовен водач на евреите в Б-я 588
ЕРНСТ, МАКС немски художник и скулптор, един от основателите на течението „Дада“ 697

Ж

ЖАБИНСКИ, НИКОЛА юрист 672
ЖДАНОВ, АНДРЕЙ съветски партиен и държ. деец 346
ЖЕКОВ, НИКОЛА военен деец, генерал, главнокомандващ действащата армия през Първата св. война 162, 163, 214, 368, 418
ЖЕЛЯЗКОВ, ДИМИТЪР полковник, член на делегацията за преговори със западните съюзници в Кайро 408, 442
ЖЕЛЯЗКОВ, ИВАН оществ. деец 478
ЖЕНДОВ, АЛЕКСАНДЪР художник 685, 693–695, 700, 710, 714, 730
ЖИЛКОВ, АТАНАС военен деец, генерал 386

З

ЗАБУНОВ, ЯНКО един от основателите на БЗНС 570
ЗАВОЕВ, ПЕТЪР /псевд. на П. Иванов Попов/ журналист, писател 712
ЗАВЯЛОВ, ВАСИЛИЙ В. руски физиолог и биохимик, родоначалник на физиологията в Б-я, професор 665
ЗАГОРОВ, СЛАВЧО статистик, професор, полит. деец и дипломат, м-р на търговията, промишл. и труда /1939–1942/, пълном. министър в Берлин 348, 393, 395, 422, 656, 672
ЗАИМОВ, ВЛАДИМИР ген.-майор, инспектор на артилерията, политически секретар на Военния съюз 306, 313
ЗАИМОВ, ПЪРВАН педагог 668
ЗАНКОВ, ГЕОРГИ деец на македонското нац.-осв. движение, лидер на Илинденската организация, член на ЦК на ВМРО /об./ 501, 528, 529
ЗАХАРИЕВ, ВАСИЛ художник-график 680, 681, 740
ЗАХАРИЕВ, ДИМИТЪР свещеник, баща на Ем. Попдимитров 462
ЗАХАРИЕВ, ЕВСТАТИ деец на бежанското движение от ЗП 507
ЗАХАРИЕВ, ЙОРДАН географ, етно-

граф, историк, чл.-кор. на БАН 658, 669, 674
ЗАХАРИЕВ, НИКОЛА полит. деец, член на БЗНС, подкрепящ авторитарния режим, м-р на съобщенията в 19-майското правителство и м-р на търговията, промишл. и труда /1942–1943/, подпредседател на XXV ОНС 264, 265, 270, 295, 304, 422
ЗАХАРИЕВ, ТОДОР деец на ВЗРО 536
ЗЕЛКОВ, ЯНКО хидроинженер 676
ЗИНОВИЕВ, ГРИГОРИЙ деец на руското и междунар. ком. движение, председател на КИ 198, 608, 609
ЗЛАТАРЕВ, С. журналист 712
ЗЛАТАРЕВА, ВЕРА юрист, социолог, общественичка 665–667
ЗЛАТАРОВ, АСЕН един от основоположниците на биохимията в България, общественик, професор д-р 655, 657, 673, 709, 737
ЗЛАТАРСКИ, ВАСИЛ Н. историк, професор, действ. член на БАН 655, 657, 669, 704, 705, 731
ЗЛАТЕВ, ПЕНЧО военен и полит. деец, ген.-лейтенант, председател на Военния съюз /1934/, м-р на войната /19 май 1934–21 апр.1935/, министър-председател /22 ян.–21 апр. 1935/ 89, 295, 296, 302–306, 308, 309, 317, 323, 327, 647
ЗЛАТЕВ, СТАНЮ деец на БЗНС, депутат 269
ЗЛАТЕВ, ТОДОР изкуствовед 671
ЗОГОВ, ГЕОРГИ обществ. деец 477
ЗОГРАФОВ, КРУМ деец на МФЕО 523
ЗОГУ, АХМЕД албански полит. деец, неколкократно премиер, самопровъзгласил се за крал на Албания /1928–1939/ 466
ЗОЛОТОВИЧ, ЛЮБОМИР актьор 717, 718
ЗОМБАРТ, ВЕРНЕР немски социолог и икономист 672

И

ИБРАХИМ АГА турски феодал в Родопите 546
ИБРИШИМОВ, ГЕОРГИ протодякон 762
ИБСЕН, ХЕНРИХ норвежки драматург 687, 702
ИВАНОВ, БОРИС художник 695
ИВАНОВ, ВИЧО писател, лит. критик 710
ИВАНОВ, ВЪЛЧО деец на БКП, член на ЦК на партията 213
ИВАНОВ, ИВАН растениевъд, един от основателите на Агрономическия факултет при СУ, професор 675
ИВАНОВ, ИВАН художник 714
ИВАНОВ, ИВАН Н. хидроинженер, кмет на софия /1934–1944/, доп. член на БАН 676
ИВАНОВ, ЙОРДАН историк, фолклорист, етнограф, професор 143, 669, 671
ИВАНОВ, СЛАВЕ деец на ВМРО 521–525, 528, 529
ИВАНОВ, СТАМЕН учител 462
ИВАНОВ, СТЕФАН обществ. деец 477
ИВАНОВ, СТ. журналист 712
ИВАНОВА, ДИМИТРАНА обществ. 48
ИГНАТИЙ РИЛСКИ йеромонах, издател на в. „Съветник" 751
ИГНАТОВ, ИВАН Г. книгоиздател 734
ИДЪН, АНТЪНИ англ. политик, м-р на външн. работи /1935–1938 и 1940–1945/ 336, 402
ИКОНОМОВ, БОЯН композитор и диригент 720
ИКОНОМОВ, НИКОЛА актьор 716
ИКОНОМОВ, С. журналист 755
ИЛАРИОН НИШАВСКИ /светско име Янаки Николов/ митрополит 472, 473
ИЛИЕВ, АТАНАС писател, философ, литературен критик, ректор на Скопския университет /1943–1944/ 666, 668, 683
ИЛИЕВ, ДИМИТЪР общественик 460, 504, 604
ИЛИЕВ, МАРКО обществ. деец 476
ИЛИЕВ, СЛАВЕ обществ. деец 572
ИЛИЕВ, СТАНКО свещеник 467
ИНЬОНЮ, ИСМЕТ турски държавник, президент 562
ИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН чешки историк, професор, м-р на нар. просвещение в Княжество България /1881–1882/ 555
ИСАБЕЛА КАСТИЛСКА испанска кралица 587
ИСАЕВ, БУКО лекар, психолог и психоаналитик 668
ИСАЕВ, МЛАДЕН поет 693, 694
ИСМАИЛ АГА турски феодал в Родопите 546
ИШЕРЛИЕВ, МЕХМЕД общественик 562
ИШИРКОВ, АНАСТАС географ и етнограф, проф., действ. член на БКД /БАН/ 40, 673, 704, 705

Й

ЙОАННА /Джована Савойска/ българска царица 250, 467
ЙОВКОВ, АРСЕНИЙ деец на ВМОРО и Илинденската организация, публицист 501, 526
ЙОВКОВ, ЙОРДАН писател 46, 168, 679, 686–688, 702, 704, 712, 737, 740, 761
ЙОВОВ, МИХАИЛ военен и държ. деец, генерал о.з., м-р на нар. просвещение /ноем. 1935–юли 1936/ и на железниците, пощите и телеграфите /окт. 1936–ноем. 1938/ 311, 312, 318, 320, 647
ЙОВЧЕВ, МУСТАФА партизанин 569
ЙОНКОВ, КОЛЬО войвода на ВДРО 541
ЙОРГА, НИКОЛАЕ румънски общественик, политик, историк, литературовед 576
ЙОРДАНОВ, АСЕН инженер, авиоконструктор 490
ЙОРДАНОВ, ГЕОРГИ деец на БЗНС, м-р на обществ. сгради, пътищата и благоустройството /1931–1932/ 252, 255
ЙОРДАНОВ, СТЕФАН деец на ВЗРО 507
ЙОРДАНОВА, ЗОРКА актриса 685
ЙОСИФ I /светско име Лазар Йовчев/ български екзарх /1877–1915/ 741, 742, 748, 751
ЙОСИФ ТЪРНОВСКИ /светско име Йордан Рафаилов/ митрополит 741
ЙОСИФ, викарен епископ 743, 748
ЙОСИФОВ, ЯНАКИ деец на ВЗРО 536
ЙОЦОВ, БОРИС славист, професор, м-р на нар. просвещение /апр. 1942–ноем. 1943 и ноем. 1943–1 юни 1944/ 405, 430, 652, 653, 656, 663, 731
ЙОЦОВ, ДИМИТЪР историк, дипломат, професор 669

К

КАБАКЧИЕВ, ХРИСТО деец на ком. движение, журналист и публицист, член на ЦК на БРСДП и на БКП, народен представител /1914–1923/, чл. на ВКП /б/ 716
КАВАЛОВ, АЛИ 560
КАДОГАН, АЛЕКСАНДЪР главен секретар на Форин офис 339
КАЗАНДЖИЕВ, СПИРИДОН психолог и философ, професор, действ. член на БАН 667, 668, 686, 712
КАЗАСОВ, ДИМО журналист, публицист, обществ. и полит. деец, членува в различни полит. формации – БРСДП /о/, Социалдемократическата федерация, ПК „Звено", НСД, м-р на железниците, пощите и телеграфите /9 юни 1923–февр. 1924/ 187–189, 208, 308, 713
КАИШЕВ, АТАНАС военен и обществ. деец, генерал 560, 562
КАИШЕВ, РОСТИСЛАВ химик, професор, академик 663, 665, 673
КАЙТЕЛ, ВИЛХЕЛМ нацистки ген.-фелдмаршал, н-к-щаб на Върховното командване на Вермахта 387
КАЛАМАТИЕВ, МИХАИЛ /Калиматеев/ич/, Михайло/ лидер на сръбска контрачетническа организация в Македония 456, 523
КАЛЕНДЕРОВ, РАДОСЛАВ полковник, чл. на ЦУ на ВС 303, 306, 313
КАЛЕНДЕРОВ, МИХАИЛ м-р на финансите /ян.–апр. 1935/ 304
КАЛИНА МАЛИНА /псевд. на Райна Радева-Митова/ писателка 710
КАЛИНОВ, ТОДОР стоп. деец 672
КАЛТЕНБРУНЕР, ЕРНСТ нацистки офицер, оглавява имперската служба по безопасността 400
КАЛФОВ, ДАМЯН писател 761
КАЛФОВ, ХРИСТО полковник о.з., флигеладютант на Борис III, деец на ВС, Народния сговор и Демократическия сговор, м-р на външн. работи /юни 1923–ян. 1926/, председател на XXV ОНС /1941–1944/ 187, 189, 192, 196, 197, 216, 218, 220, 222, 224, 225, 278, 300, 306, 347, 469
КАЛЧЕВ, ВАСИЛ обществ. деец 477
КАЛЪЧЕВ, СТОЯН деец на БЗНС, журналист 172, 192
КАЛЯНДЖИЕВ, ЦАНИ икономист, професор 672
КАМЕНОВ, КОНСТАНТИН художник 730
КАМЕНОВ, ЮСЕИН партизанин 569
КАМЕНОВА, АНА писателка 710
КАНАРИС, ФРИДРИХ ВИЛХЕЛМ адмирал, началник на Управлението за разузнаване и контраразузнаване на хитлеристката армия /„Абвер"/ 396, 399
КАНТАРДЖИЕВ, АСЕН полит. деец, агроном, професор, един от лидерите на РНБ 657, 676
КАНТАРДЖИЕВ, ТОДОР военен деец, генерал, военен историк 131, 669
КАНТАРДЖИЕВ, ЧУДОМИР деец на левицата във ВМОРО, федералист 526
КАПИТАНОВ, ХРИСТО обществ. деец 477, 478
КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН поет, писател, възрожденски просветител и революционер 46, 739
КАРАВЕЛОВ, ПЕТКО полит. и държ. деец, един от първостроителите на нова България 228, 570
КАРАВЕЛОВА, ЕКАТЕРИНА общественичка 711
КАРАГЕОРГИЕВ, ГЕОРГИ деец на ДРО 543
КАРАГЬОЗОВ, АНГЕЛ м-р на нар. просвещение /1935 и 1936–1937/ 310, 317, 320
КАРАГЬОЗОВ, ВАСИЛ писател 685
КАРАДЖОВ, ДЕЧКО дипломат, пълном. министър в Рим, Берлин 333, 377, 379
КАРАДЖОВ, ИВАН учител, деец на ВМОРО/ВМРО, член на ЦК /1928–1932/ 529
КАРАИВАНОВ, ГЕОРГИ поет, белетрист, драматург 690
КАРАЛЕЕВ, МИХАИЛ /Миле/ деец на бежанското движение от ЗП 506
КАРАЛИЙЧЕВ, АНГЕЛ писател 685, 761
КАРАМАНДЖУКОВ, ХРИСТО деец на тракийското нац.-осв. движение, един от лидерите на Дружба „Родина" 560, 561, 563, 564
КАРАМИХАЙЛОВА, ЕЛИСАВЕТА физик, основател на лабораторията по ядрена физика, професор, чл. на БАН 665, 673
КАРАНДЖУЛОВ, ИВАН обществ. деец, адвокат, председател на ИК на македонските братства, народен представител 497, 499
КАРАПЕТРОВ, ПЕТЪР П. публицист, книгоиздател 735
КАРАСЛАВОВ, ГЕОРГИ писател 46, 693, 710
КАРАСТОЯНОВ, АСЕН композитор, диригент 720
КАРАСТОЯНОВ, НИКОЛА дипломат, пълном. министър в Берлин 355
КАРОЛ II, румънски крал /1930–1940/ 307, 337
КАСАБОВ, МИЛЬО книгоиздател, баща на Гео Милев 734
КАУЦКИ, ВАЦЛАВ чешки капелмайстор и композитор, работил в Б-я 679
КАЦАРОВ, ГАВРАИЛ археолог, професор, действ. член на БАН 663, 665, 668, 704
КАЦАРОВ, ДИМИТЪР педагог и психолог, професор 666, 668
КАЦАРОВ, КОНСТАНТИН юрист, професор 323, 671
КАЧАКОВ, ЙОРДАН полит. деец, един от лидерите на Националлибералната п-я, м-р на правосъдието /ян. 1933–май 1934/ 277
КАЧАМАКОВ, АТАНАС скулптор, живописец и писател 490
КЕЙНС, ДЖОН М. английски икономист 672
КЕМАЛ бей деец на Българо-турската ВТРО 538
КЕМАЛОВ, ДИМИТЪР деец на БЗНС, частен секретар на Ал. Стамболийски, директор на Дирекцията за трудова поземлена собственост 172, 192
КИНКЕЛ, ИВАН икономист и социолог, професор 664–668, 672
КИНКЕЛ, МАРА общественичка 711
КИРИЛ ВИДИНСКИ /светско име Коста Стоичков/ митрополит 741
КИРИЛ ПЛОВДИВСКИ /светско име Константин Константинов/ митрополит, български патриарх /1953–1971/ 423, 562, 741
КИРИЛ ПРЕСЛАВСКИ княз, един от регентите на малолетния цар Симеон II 400, 402, 405, 427
КИРИЛОВ, ИВАН юрист, белетрист и драматург 568
КИРКОВ, ВАСИЛ актьор, един от основателите на професионалния театър в Б-я 717
КИРКОВ, ГЕОРГИ /МАЙСТОРА/ деец на ком. и на профсъюзното движение, член на ЦК на БРСДП /1898–1919/ 168
КИРКОВИЧ, ЙОВАН деец на сръбската пропаганда в Македония 457
КИРКОВИЧ, СТОЯН лекар, един от основателите на Медицинския факултет, ректор на СУ /1931–1932/, професор 674
КИРОВ, САВА дипломат, пълном. м-р във Варшава, Букурещ, Атина /1936–1939/, м-р на външн. работи /септ.–окт. 1943/ 379, 401, 402, 427
КИРОВ, СТЕФАН актьор 702, 719
КИРОВ, СТЕФАН юрист, професор 656, 671, 672
КИРЯКОВ, ПЕТКО /кап. Петко войвода/ деец на нац.-осв. движение 556
КИСЕЛКОВ, СТЕФАН лит. историк 671
КИСЕЛОВ, ГЕОРГИ стоп. деец 398,

408
КИСКИНОВ, ЙОРДАН деец на БКП 212
КИСЬОВ, АЛЕКСАНДЪР генерал, м-р на войната /1931–9 май 1934/ 277
КИТАНОВ, В. 533
КИТАНЧЕВ, СПИРО деец на ММТРО 460
КЛАПАРЕД, ЕДУАРД швейцарски психолог и педагог 668
КЛЕМАНСО, ЖОРЖ френски полит. деец, министър-председател /1917–1920/, председател на Парижката мирна конференция 54, 139, 141–146, 148, 150, 152–154
КЛИМЕНТ ВРАЧАНСКИ /светско име Григор Шивачев/ митрополит 141, 748, 749
КЛИМЕНТ ГЛАВИНИЦКИ епископ 472
КЛИМЕНТ, викарен епископ 743, 748
КЛИМЕНТ ТЪРНОВСКИ /светско име Васил Друмев/ митрополит, полит. и държ. деец, публицист, чл. на БАН 741
КЛОДИУС, КАРЛ нацистки дипломат357, 362, 363, 387, 434
КОВАЧЕВ, ЙОРДАН М. поет, преводач, читалищен и кооп. деец 709
КОВАЧЕВ, СЛАВЧО /Владислав/ деец на македоно-одринското движение, журналист, офицер, един от създателите на МФЕО 526
КОВАЧЕВИЧ, МИХАЙЛО генерал, сръбски жупан във В. Македония 458
КОДОВ, ХРИСТО славист, литературен историк 671
КОЖУХАРОВ, НИКОЛА художник 680
КОЖУХАРОВ, ТОДОР полит. деец, журналист и публицист, м-р в правителствата на А. Тошев /1935/ и на Г. Кьосеиванов /1936/ 269, 310, 311, 317, 318, 331, 728, 729
КОЗМА ДЕБЪРСКИ /светско име Константин/ митрополит 741
КОЗНИЧКИ, ВЕЛИЧКО м-р на железниците, пощите и телеграфите /март 1917–юни 1918/ в кабинета на В. Радославов 163
КОЛАРОВ, ВАСИЛ деец на бълг. и междунар. ком. движение, генерален секретар на КИ 169, 198–200, 202, 203, 205, 231, 314, 608, 610, 612, 616
КОЛАРОВ, НИКОЛА деец на легалното македонско младежко движение, журналист, публицист 501
КОЛБА, А. преподавател в Художествената академия в Лайпциг 681
КОЛЕВ, КРУМ военен и полит. деец, полковник, член на ЦУ на ВС, м-р на вътр. работи и нар. здраве /ян.–апр.1935/ 298, 303–306, 308, 313
КОЛЕВ, СТАЙКО деец на ВДРО, войвода 541
КОЛОВ, ДАН /Колев, Дончо/ спортист, борец 490
КОНДОВ, ГЕОРГИ адвокат, общественик, председател на НК на македонските братства 502, 504
КОНСТАНТИН ВРАЧАНСКИ /светско име Костадин Попдимитров/ митрополит 741
КОНСТАНТИНОВ, АЛЕКО писател 41, 671
КОНСТАНТИНОВ, ДИМИТЪР журналист 712
КОНСУЛОВ, СТЕФАН професор биолог 49, 664
КОНСУЛОВА-ВАЗОВА, ЕЛИСАВЕТА художничка, общественичка 732
КОРНЕЙ, ПИЕР френски драматург 687
КОСТОВ, ГЕОРГИ актьор 717, 718
КОСТОВ, ДЕНИ деец на БЗНС, присъединил се към правителствения лагер през Втората св. война 269
КОСТОВ, ДОНЧО агроном и генетик, професор, м-р на земеделието и държавните имоти /1 юни–12 юли 1944/ 430, 665, 675
КОСТОВ, ЕВТИМ общественик 463
КОСТОВ, ИВАН П. журналист 712
КОСТОВ, СТЕФАН Л. писател, етнограф, доп. член на БАН 669
КОСТОВ, ТРАЙЧО един от лидерите на БКП, чл. на ВКП /б/ и на КИ 615
КОСТУРКОВ, СТОЯН обществ. и полит. деец, учител, публицист, един от лидерите на Радикалната п-я, м-р на нар. просвещение /1918–1919/ и на железниците /1931–5 май 1934/ 86, 138, 195, 196, 204, 207, 209, 253, 273, 277, 321, 347
КОЦЕВ, БОРИС художник 740
КОЧЕВ, НИКОЛА общественик 567
КОЮМДЖИЕВ, ИВАН книгоиздател 739, 740
КРАЛЕВСКИ, СПАС писател 761
КРАПЧЕВ, ДАНАИЛ журналист, общественик 728
КРАСИНСКИ, СЛАВЧО /псевд. на Венцеслав Генков Кръстев/ поет, драматург, публицист 761
КРАСНОВСКИ, ИВАН юрист, м-р на вътр. работи и нар. здраве /1936–1938/ 317, 320
КРЕЙН, ДЖОН ОЛИВЪР американски меценат на изкуството 700
КРЕМЕН, МИХАИЛ /псевдоним на Михаил Иванов Икономов–Грозев/ писател 679
КРЕТИЕН, генерал, командващ съглашенските войски в България 134–141
КРЕЦИАНУ, АЛЕКСАНДРУ румънски дипломат 369
КРИЛОВ, ДМИТРИЙ Д. патоанатом, професор 665
КРОСНЕВ, ГЕОРГИ деец на ДРО, комунист 543, 544
КРОЧЕ, БЕНЕДЕТО италиански философ и политик 666
КРЪСТАНОВ, ЛЮБОМИР метереолог и геофизик, академик 673
КРЪСТЕВ /Попкръстев/, ЙОРДАН свещеник 462
КРЪСТИЧ подполк., военно аташе на КСХС в София 223
КУДЕНХОВ КАЛЕРГИ, РИХАРД граф, основател на паневропейското движение 706
КУЛЕВ, ТОДОР юрист, професор, полит. деец, член на Народния сговор и на Демократическия сговор, председател на XXI ОНС /1923–1926/, м-р на правосъдието /1926–1930/ 206, 207, 228, 656
КУЛИШЕВ, ГЕОРГИ журналист, обществ. деец 713
КУРТЕВ, ВЛАДИМИР деец на ВМОРО, член на ЦК 531
КУРТЕВ, КИРИЛ епископ, пръв екзарх на Софийска католическа апостолическа екзархия 598
КУРТОВИЧ, ХРИСТО румънски генерален консул във Видин 576
КУСЕВ, ВЛАДИМИР учител, съдия и прокурор, председател на НК на македонските братства, член на МНИ 500
КУШЕВ, ДИМИТЪР деец на БЗНС, преминал към управляващите среди по време на Втората св. война, м-р на земеделието /февр. 1941–апр. 1942/ 390, 422
КУЮМДЖИАН, КЕВОРК режисьор, един от пионерите на бълг. кино 679
КУЮМДЖИЙСКИ, АНЖЕЛ /Анжело/ банкер, служил на американското разузнаване през Втората световна война 403, 407
КЪРШОВСКИ, ПРЕСЛАВ художник 714
КЬОРЧЕВ, ДИМО обществ. и полит. деец, публицист, лит. клитик 704
КЬОСЕИВАНОВ, ГЕОРГИ полит. деец, дипломат, м-р на външн. работи /апр. 1935–февр. 1940/ и министър-председател /ноември 1935–февр. 1940/; пълном. министър в Швейцария /1940–1944/ 96, 108, 278, 310, 311, 315–318, 320, 321, 323, 327, 329, 331, 332, 334–336, 338, 340, 341– 348, 350, 353–359, 361, 362, 395, 397, 399, 417
КЬОСТНЕР, НИКОЛА финансов съветник на ОН в Б-я 96
КЮЛЯВКОВ, КРУМ писател, публицист 682, 685, 700, 716
КЮРИ, ПИЕР френски физик 665, 673
КЯМИЛЕВ, НИКОЛА подполк. о.з., обществ. и полит. деец, сговорист, деец на ВДРО 269, 540–542

Л
ЛАВРЕНОВ, ЦАНКО художник 680, 681
ЛАВРЕНТИЕВ, АНАТОЛИЙ съветски дипломат, пълном. министър в Б-я 356–358
ЛАЗАРКЕВИЦ, ВАДИМ художник илюстратор 740
ЛАЗАРОВ, ВЕЛИЗАР военен деец, генерал, един от основателите на Военния съюз 190
ЛАЗАРОВ, ИВАН скулптор, професор в ХА 679–681, 686, 695, 697, 714
ЛАЗАРОВ, МИЛАДИН /М. Л. Петров/ художник 714
ЛАЗАРОВ, СЛАВЧО деец на ВЗРО 532, 535, 536
ЛАЗИЧ, ЖИКА сръбски полит. деец 457
ЛАМАР /псевдоним на Лалю Маринов Пончев/ поет и писател 683, 693
ЛАМУШ, ЛЕОН френски военен деец, полковник, историк, публицист, доп. член на БАН 462
ЛАНГЕР професор 698
ЛАНДРИ, АНРИ френски демограф 32
ЛАНЖВЕН, ПОЛ френски физик 665, 673
ЛАНКОВ, НИКОЛА поет 693, 710
ЛАНСИНГ, РОБЪРТ държавен секретар на САЩ 141, 147
ЛАСКОВ, ДАНАИЛ Т. богослов, н-к на КПО при Св. Синод 755
ЛЕВИЕВ, МИХАИЛ актьор 715, 718
ЛЕЖЕ, ФЕРНАН френски живописец и график 967
ЛЕНИН, ВЛАДИМИР ИЛ. лидер на болшевишката партия и създател на Съветска Русия 606–609
ЛИЛИЕВ, НИКОЛАЙ поет 686, 687, 691
ЛИСТ, ВИЛХЕЛМ фелдмаршал, командващ Балканските операции на Вермахта 387
ЛИТВИНОВ, МАКСИМ съветски парт. и държ. деец, нар. комисар на външн. работи /1930–1939/ 325, 333
ЛОГОФЕТОВ, НИКОЛА адвокат, председател на XXV ОНС /до 1943/ 414
ЛОЙД лорд, председател н Британския съвет за култура 358–360
ЛУИ ФИЛИП ОРЛЕАНСКИ френски крал /1830–1848/ 337
ЛУКАНОВ, ТОДОР деец на БКП 177, 198, 200
ЛУКОВ, ИВАН военен деец, ген.-майор, н-к щаб на БА през Първата св. война, председател на ВС 134, 136, 137
ЛУКОВ, ХРИСТО военен и полит. деец, генерал, ми-р на войната /ноем. 1935–ян. 1938/, един от лидерите на СБНЛ 311, 312, 317, 320, 321, 418, 422, 424
ЛУЛЧЕВ, ЛЮБОМИР таен съветник на цар Борис III 323
ЛУНАЧАРСКИ, АНАТОЛИЙ съветски парт. и държ. деец, писател, лит. критик 716
ЛУПУ, НИКОЛАЕ румънски полит. деец 477
ЛЬОБРЮН, АЛБЕР френски президент /1932–1940/ 337, 340
ЛЮБИЧЕВ, ГАВРИЛ деец на бежанското движение от ЗП 506, 507
ЛЮТОВ, Г. деец на ВТРО 540
ЛЯПЧЕВ, АНДРЕЙ полит. и държ. деец, един от лидерите на Демократическата п-я и на Демократическия сговор, многократно министър, министър-председател /ян. 1926–юни 1931/ 41, 63, 64, 66, 72, 79, 131, 134, 173, 175, 195, 207, 216–218, 220, 221, 228, 230–235, 238, 241–243, 245–252, 270, 530, 539, 553

М
МАВРОДИНОВ, НИКОЛА изкуствовед, археолог, професор 669, 671, 686
МАДЖАРОВ, ДИМИТЪР деец на ВТРО 539, 540
МАДЖАРОВ, Д. книгоиздател 739
МАДЖАРОВ, МИХАИЛ държ., полит. и обществ. деец, публицист, член на Народната п-я, редовен чл. на БАН, м-р на войната /май–окт. 1919/ и м-р на външн. работи /окт. 1919–апр. 1920/ 150, 152, 153, 177, 207
МАДЖАРОВ, РАШКО полит. деец, деец на Демократическата п-я, м-р на правосъдието /1924/ 196, 197, 208, 248
МАЙН РИД, ТОМАС американски писател 739
МАЙСКИ, ИВАН М. съветски дипломат 616
МАКАРИЙ НЕВРОКОПСКИ /светско име Марин Стамов/ митрополит 660
МАКЕДОНСКИ, СТЕФАН оперен певец, режисьор и педагог 717, 718
МАКСИМ СКОПСКИ И ПЛОВДИВСКИ /светско име Марин Пелов/ митрополит 741
МАЛИНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, лидер на Демократическата п-я, министър-председател /1908–1911; 1918; 1931/; председател на XXIII НС /1931–1934/ 131, 132, 134, 164, 165, 177, 194–197, 204, 206–209, 250, 252, 255, 259, 266, 274, 275, 278, 283, 295, 306, 311, 314, 315, 321, 520
МАМЕЛИ, ДЖ. италиански пълном. министър в Б-я 401
МАН, ТОМАС немски писател 711
МАНДАРЧЕВ, ВЕЛКО деец на МФЕО 523
МАНЕВ, ГЕОРГИ физик, професор, ректор на СУ /1936–1937/, м-р на нар. просвещение /ян.–ноем. 1938/ 648, 650, 656, 673
МАНЕВ, РАДЕНКО учител 462
МАНОЙЛЕСКУ, МИХАИЛ румънски държ. деец 369
МАНОЛОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС 550
МАНОЛОВ, ХРИСТО деец на БЗНС, м-р на железниците, пощите и телеграфите /1921–1923/ 172, 183
МАРГЕРИТ, ВИКТОР френски писател 739
МАРИНОВ, ИВАН военен и държ. деец, генерал, военен аташе в Париж /1936–1939/, командир на V армия, м-р на войната /2–8 септ. 1944/ 409, 434
МАРИНОВ, ПЕТЪР учител, краевед, общественик 560, 561
МАРИНОПОЛСКИ, ИВАН полит. деец, деец на ВДРО 540
МАРКОВ, ВЛАДИМИР микробиолог, професор д-р 675

МАРКОВ, ГЕОРГИ един от ръководителите на десницата в земеделското движение 199, 233, 270
МАРКОВ, МАРКО д-р, адвокат и публицист 571
МАРКОВСКИ, ИВАН богослов, професор 763
МАРКС, КАРЛ немски философ, политикономист 606
МАРС, ЕВГЕНИЯ /псевд. на Евгения Бончева/ писателка 710
МАРЧЕВСКИ, МАРКО /псевд. на Марко М. Марков/ писател 683
МАСАЛИТИНОВ, НИКОЛАЙ руски театр. режисьор, работил в Б-я 702
МАСОН, АНДРЕ френски художник-сюрреалист 697
МАТЕВ, П. деец на ДРО 543
МАТКОВИЧ, ДОБРИЦА жупан във В. Македония 455
МАЯКОВСКИ, ВЛАДИМИР съветски поет 683, 693
МЕДВЕДЕВ, АНАТОЛИЙ К. руски биохимик, професор, работил в Б-я 665
МЕЛЕТИЙ ВЕЛЕШКИ /светско име Марко Димитров/, митрополит 137, 472
МЕНЕМЕНДЖИОГЛУ, НУМАН турски дипломат 362
МЕРСИЕ, АНТОНИЕН френски скулптор, професор 698
МЕТАКСАС, ЙОАНИС генерал, гръцки военен и полит. деец, министър-председател /1936–1941/ 336, 338, 470, 471
МЕТОДИЙ /светско име Тодор Йовчев Кусев/ Старозагорски митрополит 741
МЕХМЕДОВ, ЮСУФ общественик 572
МЕХМЕДОВ, РАШИД общественик 572
МЕЧКАРОВ, ЙОРДАН журналист 713
МИДИЛЕВ, ПЕТЪР военен и полит. деец, ген.-майор, масон, м-р на вътр. работи /19 май 1934–22 ян. 1935/ 295, 299, 304
МИЛЕВ, ГЕО поет 216, 683, 685, 694, 698, 731, 734
МИЛЕВ, ИВАН художник 671, 680, 685, 734
МИЛЕВ, МИЛЬО съветник в легацията в Швейцария 395
МИЛЕВ, НИКОЛА историк, публицист, дипломат, професор, един от основателите на Народния сговор 207, 213, 704, 713
МИЛЕТИЧ, ЛЮБОМИР езиковед, професор, председател на БАН, ректор на СУ, председател на МНИ 502, 640, 655, 664, 671, 704, 705, 708
МИНЕВ, МИРОСЛАВ писател 731
МИНКОВ, ИВАН деец на БКП 213
МИНКОВ, НИКОЛА д-р, депутат от мнозинството в XXV ОНС 427
МИНКОВ, ПЕТЪР протестантски пастор 569
МИНКОВ, СВЕТОСЛАВ писател 686, 690, 694, 712, 761
МИНКОВСКИ, ХЕРМАН руски математик 673
МИНЧЕВ, ЖЕЛЮ оперен певец 717
МИРО, ХУАН испански художник, скулптор и график 697
МИРЧЕВ, ДИМИТЪР деец на ВМОРО 504
МИТАКОВ, ВАСИЛ полит. деец, юрист, м-р на правосъдието /1939–1942/ 348, 412, 425
МИТИКОВ, ИВАН обществ. деец 477
МИТОВ, АНТОН художник, изкуствовед, професор, допи. член на БАН 704
МИТОВ, ДИМИТЪР Б. лит. критик 688, 730
МИТХАД паша управител на Дунавския вилает 545, 555
МИХАЙЛОВ, ДИМИТЪР филолог, общественик, деец на македонските бежански братства 502
МИХАЙЛОВ, ДОЧО /Д. М. Драганов/ деец на добруджанското революционно движение 540, 541
МИХАЙЛОВ, ИВАН /Ванче/ деец и лидер на ВМРО 196, 273, 274, 297, 436, 458, 502, 526–531, 535, 610
МИХАЙЛОВ, НИКОЛА художник 695–697, 740
МИХАЙЛОВ, ПАНЧО войвода на ВМРО, поет 457, 523, 526, 527, 761
МИХАЙЛОВ, ХРИСТО деец на БКП, н-к-щаб на НОВА 422
МИХАЛЧЕВ, ДИМИТЪР философ, професор, дипломат, пълном. министър в СССР /1934–1936/ 49, 146, 656, 663, 664, 666, 667, 731
МИХОВ, АТАНАС художник 680
МИХОВ, НИКОЛА военен и държ. деец, ген. лейтенант, м-р на войната /апр. 1942–ноем. 1943/, регент 400, 422, 427, 428, 430
МИХОВ, НИКОЛА библиограф, академик 669
МИЧКОВ, А. журналист 755
МИШАЙКОВ, ДИМИТЪР икономист, професор, м-р на търговията, промишле. и труда /май 1930–май 1931/, м-р на нар. просвещение /юли–окт. 1936/ 174, 207, 248, 250, 317, 318, 331, 647, 656, 704, 705
МИШЕВ, ДИМИТЪР журналист, публицист, общественик, действ. член на БКД /БАН/ 704, 751
МИШЕВ, СТОЯН войвода на сръбска контрачета в Македония, бивш деец на ВМРО 456, 458, 521–523, 528
МИЯТЕВ, КРЪСТЬО историк и изкуствовед, професор 669, 671
МЛАДЕНОВ, ВАСИЛ учител 462
МЛАДЕНОВ, ПЕТЪР художник 680, 695
МЛАДЕНОВ, СТЕФАН лингвист, професор, академик 507, 663, 670
МОЛИЕР, ЖАН БАТИСТ френски комедиограф, театр. деец 702
МОЛЛОВ, ВЛАДИМИР юрист, полит. и държ. деец, член на Демократическата па-я и Демократическия сговор, м-р на финансите /1926–1931/ 65, 67, 68, 187, 228, 239, 241, 247, 248, 250, 674, 704, 705
МОЛЛОВ, ЯНАКИ СТ. агроном, професор, м-р на земеделието и държавните имоти /1923–1926/, м-р на нар. просвещение /май 1934–ян. 1935/, м-р на нар. стопанство /ян.–апр. 1935/, ректор на СУ /1939–1940/ 71, 187, 189, 217, 220, 295, 304, 308, 317, 646, 656, 667, 672
МОЛОТОВ, ВЯЧЕСЛАВ М. нар. комисар на външн. работи на СССР 346, 353, 355, 356, 359, 384, 407, 408, 617
МОМЧИЛОВ, НИКОЛА финансист и дипломат 361, 362
МОНЕВ, МИХАИЛ деец на ВМОРО и ВМРО 524
МОНТЕСОРИ, МАРИЯ италиански психиатър и педагог 668
МОРОЗОВ, ПЕТЪР художник 714
МОПАСАН, ГИ ДЬО френски писател 688, 737
МОРФОВ, АЛЕКСАНДЪР композитор, поет 703
МОРФОВА, ХРИСТИНА оперна певица 696, 702
МОЧЕВА, ХРИСТИНА икономист 665, 667
МОШАНОВ, СТОЙЧО полит. деец, чл. на Демократическата п-я и на Демократическия сговор, м-р на нар. стопанство /1935/, председател на XXIV ОНС /1938–1939/ 190, 221, 231, 234, 310, 321, 346, 347, 354, 356, 395, 408, 430, 434, 442
МУМДЖИЕВ, ТОДОР ИВ. учител, общественик 557
МУРАВИЕВ, КОНСТАНТИН полит. деец, деец на БЗНС и на БЗНС „Врабча-1“, м-р на войната /март–юни 1923/, последователно м-р на нар. просвещение и на земеделието /1931–1934/, министър-председател /2–8 септ. 1944/ 233, 252, 271, 401, 408, 409, 432, 442, 645
МУРАТИ маестро, музикален педагог 702
МУСАКОВ, ВЛАДИМИР писател, драматург 679
МУСМАН, АДОЛФ архитект, професор 42
МУСОВ, ЮСЕИН партизанин 569
МУСОЛИНИ, БЕНИТО /Дуче/ идеолог на фашизма 176, 282, 377, 378, 399–401, 403, 425
МУТАФОВ, ЧАВДАР писател 671, 683, 690
МУТАФЧИЕВ, ПЕТЪР медиавист, професор, редовен член на БАН 655, 663, 669, 731, 740
МУШАНОВ, НИКОЛА полит. и държ. деец, един от водачите на Демократическата п-я, м-р в правителствата на Ал. Малинов /1918 и 1931/, министър-председател /окт. 1931–май 1934/, м-р без портфейл /2–8 септ. 1944/ 79, 86, 89, 136, 196, 207–209, 252, 255, 256, 257, 259–261, 264, 265, 271, 274, 277, 278, 280, 283, 306, 314, 347, 390, 395, 396, 400, 419, 432, 550
МУШМОВ, ЛАЗАР свещеник 466
МЪРКВИЧКА, ИВАН художник, професор, доп. член на БАН 698, 704
МЮЛЕР, Х. преподавател в ХА в Лайпциг 681

Н

НАДЖАКОВ, ГЕОРГИ физик, професор, академик 656, 665, 673
НАЙДЕНОВ, ВИКТОР полковник, член на ЦУ на Военния съюз 303, 304, 306
НАЙДЕНОВ, КАЛИН ген.-лейтенант, м-р на войната /1915–1918/ 163
НАЙДЕНОВ, НИКОЛА полит. и държ. деец, юрист, деец на Радикалдемократическата п-я и на Демократическия сговор, м-р на нар. просвещение /1926–1930/ 642, 644
НАЙДЕНОВ, ЙОРДАН деец на бежанското движение от ЗП 506
НАКОВ, ДАВИД свещеник, просветен деец 491
НАСТЕВ, ГЕОРГИ /Жоро/ деец на ВМРО, член на ЦК 531
НАТАН, ЖАК икономист, деец на БКП, академик 657, 669, 672
НАУМОВ, ДИМИТЪР дипломат, пълном. министър в САЩ 388, 394
НАЧБУЛ-ХЮГЕСЪН, ХЮ британски дипломат, посланик в Турция 360, 408
НАЧЕВ, ВЛАДИМИР полковник о.з., деец на ВС 190, 207, 306
НАЧОВ, НИКОЛА просветен деец, краевед, библиограф, етнограф, действ. член на БКД /БАН/ 669
НЕДЕЛЧЕВ, НЕДЕЛЧО растениевъд, академик 675
НЕЙКОВ, ДИМИТЪР държ. и парт. деец 442
НЕЙКОВ, ПЕТЪР дипломат, общественик, журналист и публицист 44, 167, 469, 704
НЕЙЧЕВ, ПЕТЪР деец на междунар. ком. движение, един от основателите на ДРО 543, 544
НЕМАНОВ, ЛЕОН журналист 460
НЕМИРОВ, ДОБРИ /псевд. на Добри Хараламииев Зарафов/ писател 707, 761
НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО, ВЛАДИМИР ИВ. съветски режисьор 702
НЕНОВ, ДИМИТЪР СТ. композитор, пианист, архитект 719, 720
НЕНОВ, ИВАН художник 695
НЕНЧЕВА, ЕКАТЕРИНА поетеса 690
НЕОФИТ ВИДИНСКИ /светско име Никола Митев Караабов/ митрополит, наместник председател на Св. Синод /1930–1944/ 569, 741, 755, 756, 762
НЕОФИТ СКОПСКИ /светско име Наум Паскалев/ митрополит 473
НЕСТОРОВ, БОНЧО писател и журналист 685
НЕТЦНЕР, професор 698
НИКИФОРОВ, МИНЧО художник илюстратор 740
НИКИФОРОВ, СТОЯН журналист 713
НИКОВ, ПЕТЪР историк, професор, редовен член на БАН 657, 669, 731
НИКОДИМ /светско име Боян Атанасов/ Тивериополски /Струмишки/ епископ 472, 473
НИКОЛАЕВ, АЛЕКСАНДЪР д-р, деец на фашистката формация РНБ 418
НИКОЛАЕВ, Б. представител на руския Червен кръст в Б-я 523
НИКОЛАЕВ, ДАНАИЛ военен и държ. деец, генерал, един от първостроителите на бълг. армия 520
НИКОЛАЕВ, НИКОЛАЙ П. д-р по право, публицист, дипломат, м-р на нар. просвещение /1936–1938/ и на вътр. работи и нар. здраве /1938/, депутат в XXV ОНС 318, 320, 427, 648
НИКОЛАЙ, ЕЛЕНА оперна певица 488, 702
НИКОЛОВ, АЛЕКСАНДЪР философ 666
НИКОЛОВ, АНГЕЛ 704
НИКОЛОВ, АНДРЕЙ скулптор, професор 488, 698, 714
НИКОЛОВ, АСЕН ген. майор, командир на I окупац. корпус 439
НИКОЛОВ, Г. деец на Демократическата п-я 262
НИКОЛОВ, ДИМИТЪР стоп. деец 106
НИКОЛОВ, ДИМИТЪР П. деец на ВТРО, публицист 540
НИКОЛОВ, ЕНЧО обществ. деец 479
НИКОЛОВ, КОСТА военен и обществ. деец, ген.-майор, депутат, председател на ИК на македонските братства 137, 505
НИКОЛОВ, МАЛЧО литературовед 671, 740
НИКОЛОВ, МЛАДЕН психолог 668
НИКОЛОВ, ТАНЮ /Таню войвода/ деец на нац.-осв. движение в Македония и Тракия 537–540
НИМАЙЕР, ОТО председател на ФК на ОН 67
НИЦШЕ, ФРИДРИХ немски философ 666
НОЙРАТ, КОНСТАНТИН ФРАЙХЕР фон, барон, германски полит. деец, дипломат, външен министър 333, 335, 336, 343
НОВАЧЕВ, ДИМИТЪР д-р, обществ. деец 477
НУРИЖАН, ЖОРЖ публицист, писател 727

О

ОББОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС/БЗНС „Пладне“ , м-р на земеделието и държавните имоти /1920–1923/ 172, 177, 191, 192, 213, 231, 269, 271
ОБРЕШКОВ, БЕНЧО художник 695
ОБРЕШКОВ, НИКОЛА математик, професор, академик 672, 673
ОБРЕШКОВ, ТОДОР актьор 715
ОБРЕШКОВА, ПАВЛИНА актриса 715

ОГНЯНОВ, АЛЕКСАНДЪР юрист, м-р на правосъдието /май 1937–ян. 1938/ 320
ОГНЯНОВ-РИЗОР, ЛЮБОМИР писател 693
ОМАРЧЕВСКИ, СТОЯН деец на БЗНС и на различни земеделски фракции, м-р на нар. просвещение /1920–1923/ 172, 277, 638, 639, 641, 688, 708
ОРАХОВАЦ, ДИМИТЪР лекар, физиолог, професор, член на БАН 674
ОРМАНДЖИЕВ, ИВАН /Иван Пандалеев/ учител, историк, деец на тракийското нац.-осв. движение 540
ОРОШАКОВ, ХАРАЛАМПИ д-р, деец на Демократическата п-я, кмет на София /1933–1934/ 273
ОТУЛЕСКУ, ЕМИЛ румънски юрист 374
ОШАНОВ, РАЙКО юрист 672

П

ПАВЕЛ /светско име Петър П. Константинов/ Драговитийски епископ и Старозагорски митрополит, ректор на Софийската дух. семинария 746
ПАВЛОВ, ТОДОР философ, деец на БКП 615, 657, 667, 681, 693, 710
ПАИСИЙ ВРАЧАНСКИ /светско име Александър Райков Анков/ митрополит 741
ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ /отец Паисий/ идеолог на нац. Възраждане 670, 750
ПАЛАЗОВ, ИЛИЯ д-р, финансист, коoп. деец 94, 662, 672
ПАЛЬОШЕВ, ИВАН войвода на сръбска контрачета в Македония, бивш деец на ВМРО 456
ПАНАРЕТОВ, СТЕФАН дипломат, пълном. министър в САЩ /1914– 1925/, действ. член на БАН 141, 147
ПАНГАЛОС, ТЕОДОР гръцки полит. и военен деец, генерал 226
ПАНДУРСКИ, ИЛИЯ войвода на сръбска контрачета в Македония, бивш деец на ВМРО 456, 458
ПАНЕВ, АСЕН деец на ДРО 544
ПАНИЦА, ТОДОР деец на ВМОРО, един от основателите на МФО 456, 523–525, 527, 528
ПАНОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС и на МФЕО 523
ПАНОВ, ЙОНКО деец на БКП 177
ПАНОВ, КОНСТАНТИН генерал, флигеладютант на цар Борис III 306
ПАНТЕВ, АТАНАС полковник о.з., директор на полицията 422
ПАНТЕЛЕЕВ, ДИМИТЪР поет 690, 761
ПАПАЗОВ, ЖОРЖ /Георги/ художник 488, 696, 697, 700
ПАПЕН, ФРАНЦ фон германски полит. деец и дипломат 386, 396
ПАРВИС, ДЖУЗЕПЕ италиански архитект 698
ПАРТЕНИЙ СОФИЙСКИ /светско име Петър Стефанов Стефанов/ митрополит 741
ПАРТОВ, КОНСТАНТИН юрист, д-р по право, м-р на правосъдието /апр.1942–1 юни 1944/ 405, 430
ПАСКАЛЕВ, АЛЕКСАНДЪР издател, общественик, меценат на бълг. литература 688, 734, 739
ПАСКАЛЕВ, ДИМИТЪР деец на ДРО 544
ПАСКОВ, ВАСИЛ обществ. и просветен деец, журналист 713
ПАСПАЛЕВ, ГЕОРГИ зоолог, професор 674
ПАСТУХОВ, КРЪСТЮ полит. деец, юрист, един от водачите на БРСДП /о/, м-р на вътр. работи и нар. здраве /1919/ 194, 197, 306, 315, 347
ПАЧЕВ, НИКОЛА инженер, пътно дело 676
ПАШЕВ, КОНСТАНТИН лекар, офталмолог, професор, академик 665, 674
ПАШИЧ, НИКОЛА сръбски полит. и държ. деец, многократно министър-председател 182, 222–224, 453, 455, 457, 459, 460
ПАШОВ, ШАКИР общественик 571, 572
ПЕЕВ, ВЕЛИЗАР инженер, индустриалец 662
ПЕЕВ, ВИКЕНТИ Софийско-Пловдивски епископ за католиците от западен обред 595, 597
ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, ИВАН полит. и държ. деец, действ. член на БАН 704
ПЕЙКОВ, АСЕН художник и скулптор 488
ПЕЙКОВ, СТЕФАН редактор и издател 732
ПЕЙКОВА, ТЕОДОРА писателка, преводачка, издателка 732
ПЕКАРЕВ, ЙОРДАН журналист, един от основателите на БЗНС 172
ПЕНАКОВ, ИВАН обществ. деец, адвокат и финансист 515, 520, 672
ПЕНЕВ, БОЯН лит. историк и критик, професор, доп. член на БАН 644, 670, 671, 677, 686
ПЕНЕВ, КРУМ писател 710
ПЕНКОВ, ГЕОРГИ деец на македонското нац-осв. движение 526
ПЕНКОВ, СТЕФАН 476
ПЕНЧЕВ, ПЕТКО обществ. и полит. деец, юрист, журналист 274, 299, 713
ПЕНЧЕВ, ПЕТЪР физик 673
ПЕТКАНОВ, КОНСТАНТИН писател, публицист, деец на тракийското движение, академик 761
ПЕТКО ВОЙВОДА вж. Петко Киряков
ПЕТКОВ, ДОБРИ полит. и държ. деец 163
ПЕТКОВ, ПЕТКО Д. деец на БЗНС, дипломат, народен представител 199, 205, 212
ПЕТКОВ, СТЕФАН биолог, алголог, професор 674
ПЕТРИНИ, НИКОЛАЙ деец на БЗНС, депутат 205, 212, 216
ПЕТРОВ, БОЯН художник 695
ПЕТРОВ, ВЪРБАН деец на ВДРО 540, 541, 543
ПЕТРОВ, ГЕОРГИ полит. деец, юрист, лидер на Националлибералната п-я, м-р на търговията, промишл. и труда /юни 1931–дек. 1932/ 82, 253, 254, 258, 270
ПЕТРОВ, ГЬОРЧЕ деец на ВМОРО, началник на Бюрото за настаняване на бежанците /1921/ 498, 522
ПЕТРОВ, ИВАН инженер, обществ. деец 504
ПЕТРОВ, ИЛИЯ художник 695, 740
ПЕТРОВ, НИКОЛА художник 680, 698
ПЕТРОВ полковник 138
ПЕТРОВ, ТОДОР деец на БКП 200
ПЕТРОВ, ХРИСТО стоп. и държ. деец, инженер, областен управител на София /1941/, м-р на земеделието и държавните имоти /апр. 1942–септ. 1943/ и на железниците, пощите и телеграфите /септ. 1943–1 юни 1944/ 422
ПЕТРОВ-ЧОМАКОВ, СТОЯН дипломат, пълном. министър в Букурещ 369
ПЕТРОВА-ДЕСИСЛАВОВА, ЕЛИСАВЕТА писателка 711
ПЕТРОВА, ЖЕРМЕН общественичка 504
ПЕТЪР I КАРАГЕОРГИЕВИЧ сръбски крал /1903–1918/ 461
ПЕЧАНАЦ, КОСТА капитан 460
ПЕШЕВ, ДИМИТЪР полит. деец, юрист, м-р на правосъдието /1935–1936/, подпредседател на XXV ОНС /194–1943/ 311, 397, 414, 423, 424
ПЕШЕВ, ПЕТЪР полит. и държ. деец, юрист, публицист 163
ПИЙ IX, римски папа 594
ПИКАСО, ПАБЛО френски художник 697
ПИПИНЕЛИС, ПАНАЙОТИС пълном. министър на Гърция в София 389
ПИПКОВ, ЛЮБОМИР композитор 703, 719, 720
ПИСКОВ, ИВАН журналист 713
ПИШОН, ЕТИЕН френски полит. деец 153
ПЛАТИКАНОВ, НИКОЛА растениевъд 676
ПЛОЧЕВ, ТОДОР книгоиздател 741, 760
ПОАНКАРЕ, АНРИ френски математик, физик, философ 673
ПОАНКАРЕ, РАЙМОН френски полит. и държ. деец, президент /1913–1917/ 62, 241
ПОДВЪРЗАЧОВ, ДИМИТЪР поет 682, 687
ПОЗИ, АНРИ френски журналист и публицист 455, 461, 462
ПОЛИТИС, НИКОЛОАС гръцки полит. деец, м-р на външн. работи 469
ПОЛЯНОВ, ВЛАДИМИР /псевд. на Георги Иванов Тодоров/ писател, театр. режисьор 712
ПОМЕНОВ, СВЕТОСЛАВ дипломат, пълном. министър в Швейцария, Германия, Румъния и др. 154, 278, 369, 374, 478
ПОПВАСИЛЕВ, СТЕФАН езиковед 670
ПОПДИМИТРОВ, ЕМАНУИЛ поет, общественик, деец на бежанското движение от ЗП 462, 506, 508, 709
ПОПИВАНОВ, АПОСТОЛ свещеник 462
ПОПОВ, ГЕОРГИ художник 740
ПОПОВ, ГЕОРГИ Н. ген.-лейтенант, командир на 3-а армия, ген.-губернатор на Южна Добруджа 370
ПОПОВ, ГЕОРГИ-ДЖОН художник 695
ПОПОВ, ИВАН дипломат, пълном. министър в Букурещ, Прага и Белград, м-р на външн. работи /1940–1942/ 348, 361, 362, 364, 365, 367, 368, 377, 379, 380, 381, 389–392, 395, 422, 434
ПОПОВ, КИРИЛ математик и статистик, доп. член на БАН 54, 665, 672, 673
ПОПОВ, КРУМ деец на БЗНС, единофронтовец, кмет на София /1922–1923/ 172, 173, 192
ПОПОВ, ЛЮБЕН лекар, дерматолог и венеролог, професор 674
ПОПОВ, МАТЕЙ богослов, учител 760–762, 765
ПОПОВ, МЕТОДИЙ биолог, професор, ректор на СУ /1920–1921/, действ. член на БАН, дипломат 49, 488, 656, 657, 663, 674
ПОПОВ, ПЕТКО журналист 713
ПОПОВ, РАФАИЛ археолог, доп. член на БАН, директор на Археологическия музей /1929–1938/ 668
ПОПОВ, СТЕФАН журналист 157, 255, 311
ПОПОВ, СТОЯН /Чичо Стоян/ поет 697, 709
ПОПОВ, ХРАБЪР архитект, професор 732
ПОПОВ, ХРИСТО Г. юрист, журналист, м-р на земеделието и държавните имоти /2–8 септ.1944/ 163
ПОПОВ, ХРИСТО ИВ. военен, парт. и държ. деец, юрист 163
ПОПОВ, ХРИСТО СТ. журналист 754, 762
ПОПОВА, ИЛКА оперна певица 488
ПОПОВА-МУТАФОВА, ФАНИ писателка, общественичка 48, 711, 740
ПОПОВА, РОЗА /псевд. на Руска Михайлова Мануилова/ драматична артистка 697
ПОППЕТРОВ, СРЕБРЕН просветен деец, публицист 466
ПОПРУЖЕНКО, МИХАИЛ руски славист-българист, професор, деиств. член на БАН 665, 671
ПОПСТАМЕНОВ, АРХАНГЕЛ протойерей, деец бежанското движение от ЗП 507
ПОПСТОИМЕНОВ, БОРИС църковно-просветен деец 764
ПОПТОДОРОВ, КРЪСТАН деец на ВМРО, протогеровист 530, 531
ПОПТОМОВ, ВЛАДИМИР деец на БКП, ВКП /б/ и ВМРО /об./ 528, 616, 617
ПОПТРЕНДАФИЛОВ, П. деец на рев. движение в Западна Тракия 538, 540
ПОПФИЛОВ, Н. краевед 669
ПОПХРИСТОВ, ГЕОРГИ деец на ВМРО, член на ЦК 526, 529, 530
ПОРКОВ, ДИМИТЪР майор 190
ПОТОПЯНУ, ГЕОРГЕ генерал, румънски военен деец 374
ПРАСОЛОВ, НИКОЛАС съветски дипломат 353, 355, 356
ПРЕЛИЧ, ВЕЛИМИР правен референт на Вардарска Македония /Вардарска бановина/ 456, 458
ПРЕСЛАВСКИ, ГРИГОР полковник о. з., директор на полицията 246, 261
ПРОКТЪР служител на Международното бюро по труда към ОН 64
ПРОТИЧ, АНДРЕЙ изкуствовед, археолог, редовен член на БАН, директор на Археологическия музей /1920–1928/ 671, 686, 714
ПРОТОГЕРОВ, АЛЕКСАНДЪР военен и полит. деец, ген.-лейтенант, член на ЦК на ВМОРО/ВМРО 135, 136, 248, 502, 521–523, 525–529, 541
ПУЛЕВ, ЛЮБЕН служител в американската легация 396
ПУНДЕВ, ВАСИЛ журналист, публицист, лит. критик, деец на ВМРО 530
ПУНЧЕВ, ПЕТЪР протестантски пастор 569
ПУЧИНИ, ДЖАКОМО италиански композитор 702
ПУШКАРОВ, НИКОЛА родоначалник на почвознанието в България, професор, деец на ВМОРО 675
ПУШКИН, АЛЕКСАНДЪР С. руски поет и писател 737
ПЪДАРЕВ, НИКОЛА полит. деец, адвокат, деец на Демократическата п-я 220, 306
ПЪРЛИЧЕВ, КИРИЛ деец на ВМОРО/ВМРО, член на Задграничното представителство 526, 529, 530

Р

РАДЕВ, ГЕОРГИ дипломат 139
РАДЕВ, ИВАН деец на БКП 442
РАДЕВ, СИМЕОН дипломат, журналист и публицист 168, 224, 240, 472, 705
РАДЕВ, ТОДОР генерал, м-р на нар. просвещение /ян.–апр. 1935 и апр.–ноемвр. 1935/ 304, 647, 650
РАДЕВСКИ, ХРИСТО поет и публицист 693, 709, 710
РАДЕК, КАРЛ деец на КИ 198
РОДОЛОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС, м-р в правителството на Ал. Стамболийски 172
РАДОСЛАВОВ, БОГОМИЛ минен инженер 676
РАДОСЛАВОВ, ВАСИЛ д-р, полит. и

държ. деец, лидер на Националнолибералната п-я, многократно министър, министър-председател /1913–1918/ 136, 144, 148, 151, 162, 163, 194, 195, 208, 222, 242, 345, 520, 558, 748, 751
РАДОСЛАВОВ, ВАСИЛ инженер, стоп. деец, м-р на железниците, пощите и телеграфите /апр. 1942–ноемвр. 1943/ 422
РАДОСЛАВОВ, ИВАН лит. критик, поет 690, 691, 731
РАЗВИГОРОВ, СТРАХИЛ юрист, деец на ВМРО, член на ЦК 529
РАЗЦВЕТНИКОВ, АСЕН /псевдоним на Асен Коларов/ поет и писател 685, 686, 761
РАЙНОВ, НИКОЛАЙ писател, художник, изкуствовед 657, 671, 683, 686, 736, 737, 759
РАЙНХАРД, МАКС /псевд. на Максимилиян Голдман/ немски театр. деец и продуцент 703
РАЙЧЕВ-БОЙКОВ, СТОЯН деец на ДРО 543
РАЙЧЕВ, ГЕОРГИ писател 679, 686, 761
РАЙЧЕВ, ПЕТЪР оперен певец и режисьор 696
РАКИТИН, НИКОЛАЙ /псевд. на Никола Василев Панчев/ поет 709
РАКИЧ, МИЛАН югославски пълном. министър в София 224
РАКОВСКИ, ГЕОРГИ С. деец на нац. Възраждане 670, 739
РАКОВСКИ, КРЪСТЮ деец на бълг. и междунар. ком движение, член на съветското прав., дипломат 169, 523, 607
РАМАДАНОВ, ПЕТЪР художник 488
РАН БОСИЛЕК /псевд. на Генчо Станчев Негенцов/ поет, писател 709, 732, 737
РАНЧОВ, МИХАИЛ 462
РАХНЕВ, ПАВЕЛ пастор, един от водачите на Евангелските Петдесятни църкви в България 569
РАЧЕВ, НИКОЛА майор/подполк., секретар на Военния съюз 175, 187, 190, 192, 197, 207
РАШЕНОВ, АЛЕКСАНДЪР архитект, художник, публицист, общественик 669, 671
РЕМКЕ, ЙОХАНЕС немски философ 666
РЕНДЪЛ, ДЖОРДЖ пълном. министър на Великобритания в Б-я 344, 353, 354, 357, 359–361, 364, 369, 371
РЕНОАР, ПОЛ френски живописец 698
РИБЕНТРОП, ЙОАХИМ фон м-р на външн. работи на 3-я райх 339, 340, 342–344, 354, 355, 363–365, 367–369, 379, 380, 383, 384, 386, 387, 389–391, 393, 394, 396, 399, 402, 405, 406, 409, 434
РИЗАНОВ, ИВ. деец на добруджанското движение 520
РИЗОВ, РИЗО деец на ВМРО /об./ 528
РИЛСКИ, ВЛАДИМИР художник 680
РИСТЕЛЮБЕР, Р. френски пълном. министър в София 343
РИХТХОФЕН, ХЕРБЕРТ-ФРАЙХЕР фон пълномо. министър на 3-я райх в София 353, 361–365, 368
РОМАНСКИ, СТОЯН езиковед, фолклорист, литературовед, професор 671, 704, 705, 708
РОМЕЛ, ЕРВИН ген.-фелдмаршал 418
РОНКАЛИ, АНДЖЕЛО ДЖУЗЕПЕ /папа Йоан XXIII/ апостолически представител и делегат в България, римски папа 598
РОС, АЛЕКСАНДЪР полковник, военно аташе на Великобритания в Б-я 334
РУЖ, ИВАН писател, редактор на РЛФ 693
РУЗВЕЛТ, ФРАНКЛИН ДЕЛАНО президент на САЩ /1933–1945/ 94, 367, 377, 388, 390, 392, 402, 404
РУМЕНОВ, ВЛАДИМИР д-р, деец на нац.-осв. организации на македонските българи, общественик 500
РУМЯНЦЕВ, СЕРГЕЙ /псевд. на Димитър Митов/ поет 216, 679, 685
РУСЕВ, ИВАН военен и полит. деец, ген.-майор, деец на ВС, Народния сговор, Демократическия сговор, м-р на вътр. работи и нар. здраве /9 юни 1923–4 ян. 1926/ 187, 189, 190, 205, 210, 217, 220, 225, 300, 306
РУСЕВ, ЙОРДАН деец на ДРО 544
РУСЕВ, ЛЮБЕН М. социолог 657, 668, 731
РУСЕВ, РУСИ ХР. военен и полит. деец, ген.-лейтенант, м-р на войната /14 ноемвр. 1943–1 юни 1944/ 427
РУСКОВ, АСЕН оперетен артист 702
РУСЧЕВА, СТЕЛА социолог и психолог 665, 667
РЮМЕЛИН, ЕВГЕНИ д-р, германски пълном. министър в София 281, 342, 343
РЯЗКОВ, МАРКО финансист, управител на БНБ /1935/, м-р на финансите /апр.–ноемвр. 1935/ 310, 311

С

САВОВ, СТЕФАН актьор 685
САВЧЕВА-БЕРЧИНСКА, ДОРА писателка 711
САКАРОВ, НИКОЛА д-р, обществен, полит. и стоп. деец 348
САКЪЗОВ, ИВАН стопански историк, професор 669
САКЪЗОВ, ЯНКО обществ. и полит. деец, лидер на БРСДП /об./, м-р на търговията, промишл. и труда /окт. 1918– окт. 1919/ 138, 141, 206
САЛГАРИ, ЕМИЛИО италиански писател 739
САНДАНСКИ, ЯНЕ деец на ВМОРО 522
САПОВ, ГЕОРГИ военен деец, генерал о.з., м-р на вътр. работи и нар. здраве /23 ноемвр. 1935–4 юли 1936/ 311, 312
САПОРИТО италиански дипломат 380
САРАДЖОГЛУ, ШЮКРЮ турски полит. деец, м-р на външн. работи 335
САРАНОВ, НИКОЛА, ИВ. юрист, професор 672
САРАФОВ, КОНСТАНТИН дипломат 409
САРАФОВ, КРЪСТЬО актьор 685, 702, 718
САРАФОВ, МИХАИЛ обществ., полит. и държ. деец, дипломат, действ. член на БКД /БАН/ 141, 150, 153
САРАФОВ, СТОИМЕН инженер, директор на Главна Дирекция по настаняване на бежанците 65
САРЪИЛИЕВ, ИВАН философ, професор 666
СВИЛАРОВА, НАДЯ оперна певица 488
СЕВОВ, ЙОРДАН архитект, съветник на цар Борис III 348, 350
СЕКУЛИЧКИ, ЗАРЕ деец на МФЕО 523
СЕЛИМИНСКИ, ИВАН д-р, деец на Нац. възраждане 669
СЕНТ-КЛЕР, Д. Б. /Хидайет паша/ британски офицер, предводител на турско съпротивително движение срещу Санстефанския договор в Родопите 546, 556
СЕРСКИ, ТАСКО /Атанас Спасов Даскалов/ деец на ВМОРО, войвода 498
СИЛЯНОВ, ХРИСТО поет, публицист, мемоарист, деец на ВМОРО 713
СИЛЯНОВСКИ, ДИМИТЪР юрист, проф., член на МНИ 671
СИМЕОН ВЕЛИКИ средновековен бълг. владетел 644

СИМЕОН ТЪРНОВСКИ/ СИМЕОН II княз и бълг. цар /1943–1946/ 768
СИМЕОН ВАРНЕНСКО-ПРЕСЛАВСКИ /светско име Одисей Попников/, митрополит 741, 742, 755, 757, 765, 766
СИМЕОНОВ, АРСО войвода на сръбска контрачета в Македония 462
СИМЕОНОВ, СТ. деец на добруджанското легално движение 520
СИМОВИЧ, ДУШАН югославски полит. и военен деец, генерал 385, 434
СИМЕОНОВ, ТРАЙЧО писател 709
СИНЕСИЙ СКОПСКИ /светско име Стоимен Райнов Димитров/ митрополит 741
СИРАКОВ, АСЕН генерал 442
СИРАК СКИТНИК /псевд. на Панайот Т. Христов/ художник, поет, драматург, художествен и театрален критик, директор на Радио София /1935–1943/ 679, 686, 714, 734
СКЕНДЕРОВ, МЕХМЕД общественик 572
СКОДРЕВ, ИВАН композитор 679
СЛАВЕЙКОВ, ПЕНЧО поет 676, 686, 739, 740,
СЛАДКАРОВ, АНГЕЛ оперетен артист, създател на първия оперетен театър в България 702
СМИЛОВ, БОЯН полит. и държ. деец, адвокат, деец на Националлибералната п-я, м-р на правосъдието /1923–1926/ и на търговията, промишл. и труда /1931/ 165, 187, 189, 194, 195, 198
СМИРНЕНСКИ, ХРИСТО /Христо Измирлиев/ поет 682, 683, 740
СМРИКАРОВ, МИРЧО Г. книгоиздател 736, 739
СНЕГАРОВ, ИВАН богослов, историк, професор, академик 669, 762
СОБОЛЕВ, АРКАДИЙ съветски дипломат 380
СОЛАРОВ, КОНСТАНТИН военен деец, генерал, военен историк и писател 669
СОТИРОВ, СТОЯН художник 695
СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ възрожденски просветен и полит. деец 705
СОФРОНИЙ /светско име Стойко Н. Чавдаров/ Знеполски епископ и Великотърновски митрополит 761
СПАСОВ, АЛЕКСАНДЪР писател 709, 732
СПИРИДОНОВ, ЖЕКО скулптор, чл.-кор. на БАН 671, 704
СПИСАРЕВСКИ, КОСТА д-р, стоп. деец и публицист 422
СТАЙКОВ, ВЕСЕЛИН художник 695
СТАНЕВА, ЖИВКА писателка 711
СТАЙНОВ, ПЕТКО полит. и обществ. деец, юрист, професор, деец на Народния сговор, пълном. министър в Париж, м-р на железниците /1926–1928/ 174, 327, 390, 395, 656
СТАЙНОВ, ПЕТКО композитор 703, 719, 720
СТАЛИЙСКИ, АЛЕКСАНДЪР ЦАНКОВ полит. деец, д-р по право, лидер на Национална задруга за политическо възраждане, м-р на правосъдието /12 юни–2 септ. 1944/ 221, 430
СТАЛИН, ЙОСИФ съветски полит. деец, установил тоталитарна комунистическа диктатура 353, 359, 385, 402, 403, 442, 609, 613, 614, 617
СТАМАТОВ, ГЕОРГИ А. актьор, режисьор и педагог 718
САМАТОВ, ГЕОРГИ П. писател 686, 702
СТАМАТОВ, ХРИСТО журналист 712
СТАМБОЛИЙСКИ, АЛЕКСАНДЪР държ. и полит. деец, основател и лидер на БЗНС, министър-председател /1919–1920 и 1920–1923/ 46, 57, 61, 71, 136, 138, 141, 148, 150–154, 156–159, 166–168, 172, 177, 179, 182–184, 186, 187, 189, 191, 192, 212, 222, 235, 253, 271, 499, 501, 505, 551, 558, 567, 570, 571, 638, 679, 683, 700, 712, 744, 745, 754
СТАМБОЛОВ, СТЕФАН държ. и полит. деец, един от първостроителите на нова България 175
СТАМБОЛСКИ, ХРИСТО д-р, деец на нац. Възраждане 644
СТАМЕНОВ, ИВАН дипломат, пълном. министър в СССР 390, 396
СТАНЕВ, ЕМИЛИЯН писател 686
СТАНЕВ, МИТЮ деец на БКП 218
СТАНИСЛАВСКИ, КОНСТАНТИН С. руски и съветски режисьор, артист и педагог 702
СТАНИШЕВ, АЛЕКСАНДЪР хирург, професор, ректор на СУ, м-р на вътр. работи и нар. здраве /1 юли–2 септ. 1944/ 364, 430, 656, 665, 674
СТАНИШЕВ, КОНСТАНТИН лекар, председател на македонските бежански братства 502
СТАНОЕВ, АСЕН Н. деец на ВЗРО 534
СТАНЧЕВ, КИРИЛ майор, деец на ВС и на ПК „Звено“ 310, 313
СТАНЧЕВ, ЛЮБЕН журналист 477
СТАНЧЕВ, Н. деец на бежанското движение от ЗП 506
СТАНЧОВ, ДИМИТЪР дипломат, главен секретар на бълг. делегация на Парижката конференция, пълном. министър във Великобритания, Белгия и Холандия /1920–1924/ 154
СТАТЕВ, ХРИСТО полит. деец, член на Националлибералната п-я и на НСД, м-р на земеделието /май–юни 1931/ 251, 269, 270
СТЕФАН /светско име Стоян Попгеоргиев Шоков/ софийски митрополит /от 1922/ и български екзарх /1945–1948/ 397, 423, 741, 742, 756, 764, 766
СТЕФАНОВ, БОРИС биолог и дендролог, професор, академик 674
СТЕФАНОВ, ГЕНО инженер 676
СТЕФАНОВ, ГЕОРГИ деец на Конституционния блок 177
СТЕФАНОВ, ДЕНЧО деец на СБНЛ 418
СТЕФАНОВ, ЕВТИМ деец на бежанското движение от ЗП 507, 535
СТЕФАНОВ, ИВАН икономист, професор, академик 665, 672
СТЕФАНОВ, МАТЕЙ обществ. деец 476
СТЕФАНОВ, СТЕФАН полит. и стоп. деец, член на Демократическата п-я, председател на XXIII ОНС /1931/, м-р на финансите /1931–1934/ 80, 83, 84, 86, 87, 259, 260, 262, 266
СТЕФАНОВ, СТОИЛ деец на БЗНС 172
СТЕФАНОВ, ХРИСТО оществ. деец 477
СТОЕНЧЕВ, ЯНКО Д. полит. и държ. деец, един от лидерите на Демократическата п-я и Народния сговор, м-р на обществените сгради, пътищата и благоустройството /1923–1926/ 188, 189, 194, 220
СТОИЛОВ, ВАСИЛ художник 680, 696
СТОИМЕНОВ, СТЕФАН деец на ВДРО 541
СТОИМЕНОВ, СТЕФАН издател 736
СТОЙКА, ВАСИЛЕ румънски пълном. министър в София 576
СТОЯДИНОВИЧ, МИЛАН министър-председател на Югославия /1935–1939/ 332, 335, 457
СТОЯНОВ, АНГЕЛ деец на легалното добруджанско движение, депутат в XXV ОНС 371, 515, 518, 520
СТОЯНОВ, АНДРЕЙ композитор, пианист, професор 719, 720

СТОЯНОВ, АРКАДИЙ математик, професор 672
СТОЯНОВ, В. И. писател 709
СТОЯНОВ, ВЛАДИМИР военен деец, ген.-майор, н-к щаб на армията /1923–1926/ 218
СТОЯНОВ, ВЕСЕЛИН композитор 703, 719
СТОЯНОВ, ГЕОРГИ /Г. Ст. Вътев-Пейчовски/ учител, поет, издател 732
СТОЯНОВ, ИЛИЯ-ЧАНЧЕТО диригент и оперетен артист 702
СТОЯНОВ, КОНСТАНТИН инженер, м-р на железниците, пощите и телеграфите /1935–1936/ 311
СТОЯНОВ, ЛЮДМИЛ /псевдоним на Георги Ст. Златарев/ писател 679, 690, 691, 693, 694
СТОЯНОВ, НИКОЛА икономист, професор, директор на Дирекция на държавните дългове, председател на МНИ /1938–1945/ 97, 502
СТОЯНОВ, НИКОЛАЙ биолог, ботаник, академик 663, 674
СТОЯНОВ, ПАРАСКЕВ лекар, професор, основоположник на хирургията в България 657
СТОЯНОВ, ПЕТКО финансист, професор, член на БАН, деец на Демократическата п-я 177, 264, 270
СТОЯНОВ, ХАРАЛАМБИ деец на БКП, депутат 214
СТОЯНОВ, ХРИСТО деец на БЗНС, адвокат, м-р на вътр. работи /март–юни 1923/ 231, 271, 277
СТРАНСКИ, ИВАН Н. физико-химик, професор д-р 663, 665, 673
СТРАНСКИ, ИВАН Т. почвовед 675
СТРАШИМИРОВ, АНТОН писател, драматург, публицист, деец на македоно-одринското движение 679, 683, 684, 702
СТРАШИМИРОВ, ТОДОР деец на БРСДП и БКП, депутат 214
СТУБЕЛ, ЙОРДАН /псевдоним на Йордан Иванов Бакалов/ поет, управител на радио „София“ и директор на радиоразпръскването в Б-я 712, 761, 765
СТЪПОВ, ПЕТЪР писател, читалищен деец 709
СУДЖУКАРОВ, ДИМИТЪР /МИТЕ/ войвода на сръбска контрачета в Македония, бивш деец на ВМРО 456, 458
СУРИЦ, ЯКОВ съветски посланик в Турция 325
СЪБЕВ, СЪБЧО оперен певец и педагог 702
СЪЛПЛИЕВА, ВЕРА оперетна артистка 702
СЮЛЕЙМАН паша османски военачалник 546, 556, 764

Т

ТАБАКОВ, СИМЕОН историк, краевед 669
ТАКЕВ, МИХАИЛ полит. и държ. деец, един от лидерите на Демократическата п-я, м-р на вътр. работи в коалиционното правителство на Ал. Малинов /1918/ 135
ТАЛЕВ, ДИМИТЪР писател 46
ТАНЕВ, НИКОЛА художник 680, 698
ТАНЕВ, СТЕФАН журналист 714
ТАНОВСКИ ГЕОРГИ полковник, деец на ВС 304
ТАСИНАРИ, ФАБРИЦИО италиански полит. деец 378
ТАТАРЧЕВ, АСЕН лекар, общественик 456, 504
ТАТАРЧЕВ, ХРИСТО д-р, основател и пръв председател на ВМОРО 499
ТАТАРЧЕВА, МАРТА общественичка 504
ТАЯР, ДЖАФЕР ПАША турски военен деец, ръководител на турското Временно правителство в Източна Тракия 558
ТЕЕЛЕН, ДАМЯН католически епископ на Никополска епархия 595
ТЕЛБИС /Телбизов/, КАРОЛ обществ. деец 477
ТЕЛБИС, ПЕТЪР учител, обществ. деец 478
ТЕЛБИС, ПЕТЪР П. адвокат, обществ. деец 479
ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛЕКСАНДЪР вж. Балан, Александър Теодоров
ТЕОДОРОВ, ТЕОДОР полит. и държ. деец, един от лидерите на Народната п-я и на Конституционния блок; многократно министър, министър-председател /28 ноемвр. 1918–6 окт. 1919/ 52, 53, 134–147, 148, 150, 152, 177, 579
ТЕРЗОБАЛИЕВ, НИКОЛА комунистически и обществ. деец 567
ТЕРПЕШЕВ, ДОБРИ парт. и държ. деец 442
ТИКСИЕ, служител на Междунар. бюро по труда към ОН 64
ТИТ, ФЛАВИЙ римски император 587
ТИТО, ЙОСИП БРОЗ югославски ком. и държ. деец, маршал 613, 615–617
ТИТУЛЕСКУ, НИКОЛАЕ румънски полит. деец, външн. министър 283
ТОДОРОВ, АНГЕЛ /А. Т. Тошков/ писател 693
ТОДОРОВ, КОСТА деец на БЗНС, дипломат, пълном. министър в Белград /1920–1923/, един от водачите на БЗНС „Пладне“ 167, 192, 231, 269, 271
ТОДОРОВ, ЛАЗАР ФЕРТИКА деец на МФЕО 523
ТОДОРОВ, ПЕТЪР Ц. полит. и държ. деец, членува в различни полит. формации, м-р на финансите /1923–1926; 1934–935/ 187, 194, 195, 197, 218, 220, 248, 295, 304
ТОДОРОВ, П. демократ, директор на полицията 261
ТОДОРОВ, ПЕТКО Ю. писател 686, 702, 739
ТОДОРОВ, ХРИСТО социолог, професор 667
ТОДОРОВ, ЦЕНО художник 696
ТОДОРОВА, АННА оперна певица 488, 700
ТОКМАКОВ, Д. деец на ВТРО 540
ТОЛСТОЙ, ЛЕВ Н. руски писател 702, 737
ТОМАЛЕВСКИ, НАУМ деец на ВМРО, член на Задграничното представителство 526, 529, 530
ТОМОВ, КОНСТАНТИН /Коста/ деец на БЗНС, БЗНС „Оранжев“, последователно м-р на външн. работи и военен министър в правителството на БЗНС /до февр. 1923/, деец на НСД /след 1934/ 172, 177, 183, 233, 269, 523
ТОМОВ, ТОМА литературовед 671
ТОНЧЕВ, ДИМИТЪР полит. и държ. деец 163, 208
ТОПЕНЧАРОВ, ВЛАДИМИР журналист, деец на БКП 694
ТОПОРОВ, ГЕОРГИ обществ. деец 479
ТОРБОВ, ЦЕКО юрист, философ на правото, професор 672
ТОРОМАНОВА, ПЕНКА оперна певица, музикален педагог, професор 702
ТОТЕВ, АНАСТАС икономист, статистик и демограф, професор 35, 672
ТОТЕВ, АСЕН общественик, журналист 572
ТОТОМИЯНЦ, ВАХТАНГ професор 665, 672

ТОШЕВ, АНДРЕЙ общественик и дипломат, министър-председател /21 апр.–23 ноемвр. 1935/ 89, 308–311, 317, 327, 486, 647
ТОШЕВ, ТОДОР обществ. деец 477
ТРАЙКОВ, ПЕТЪР /Пецо/ деец на ВМРО, войвода, протогеровист 530, 531
ТРАЯНОВ, ТЕОДОР поет 690, 697, 731
ТРЕНДАФИЛОВ, ГЕОРГИ деец на ВЗРО 535, 536
ТРЕНДАФИЛОВ, ТРЕНДАФИЛ архитект 662
ТРОЦКИ, ЛЕВ деец и идеолог на болшевишката партия 609
ТРЪБИЧ, ВАСИЛИЕ сръбски войвода 456, 457
ТУГАН-БАРАНОВСКИ, МИХАЙЛО И. руски кономист 672
ТУЗСУЗОВ, НИКОЛА художник 730, 740
ТУЛЕШКОВ, КРЪСТЬО зоолог, професор 674
ТУМАНГЕЛОВ, НЕШО анархист 213
ТУРЛАКОВ, МАРКО обществ и полит. деец, юрист, деец на БЗНС, м-р на правосъдието и на железниците, пощите и телеграфите /1919–1920/, м-р на финансите /1920–1923/ 172, 177, 183

У

УАЙЛД, ОСКАР английски писател 702
УАТКИНС, Т. автор 77
УЕЛС, С. зам. държавен секретар на САЩ 388
УЕЛС, ХЪРБЪРТ английски писател 711
УЗУН, ФЕОДОР адвокат, обществ. деец 477
УЗУНОВ, АНГЕЛ деец на ВМОРО/ВМРО 526
УЗУНОВ, МИХАИЛ подполк., член на ВС 313
УИЛСЪН, УДРОУ президент на САЩ /1913–1920/ 54, 132, 138–142, 147, 153, 156
УИЛСЪН, ЧАРЛЗ пълном. министър на САЩ в България 221
УМИЛТА италиански дипломат 401
УОЛАС, ЕДГАР английски писател, драматург, журналист 739

Ф

ФАБРИЦИУС, В. нацистки парт. и полит. деец 116
ФАДЕЕВ, АЛЕКСАНДЪР съветски писател 693
ФАДЕНХЕХТ, ЙОСИФ полит. деец, деец на Радикалдемократическата п-я и на Демократическия сговор, м-р на правосъдието /1918/, действ. член на БАН 195–197, 217, 220, 221, 704
ФЕРДИНАНД I бълг. княз /1887–1908/ и цар /1908–1918/ 131, 132, 136, 144, 148, 161, 173, 175, 311, 368
ФЕРНАНДО АРАГОНСКИ испански крал 587
ФИЛИА, ЛУИДЖИ КОЛОМБО италиански художник 697
ФИЛОВ, БОГДАН държ. и полит. деец, археолог, професор, м-р на нар. просвещение /1938–1942/, министър-председател /1940–1943/, регент /1943–1944/, председател на БАН /1937– 1944/ 108, 322, 348, 350, 358, 361, 364, 367, 368, 375, 383, 384, 390, 392, 393, 395, 396, 398–400, 402, 403, 406, 410, 412, 414, 415, 525, 426, 428, 431, 432, 434, 591, 648–653, 656, 659, 660, 663, 668, 731, 748
ФИЛОВА-ПЕТЕВА, ЕВКОДИЯ изкуствовед 350, 665, 669, 671
ФИХТЕ, ЙОХАН ГОТЛИБ немски философ 568
ФИЧЕВ, ИВАН военен деец, ген.-лейтенант, н-к-щаб на БА /1920– 1914/, военен министър /1914– 1914/, военен историк, действ. член на БАН 669
ФРАНК, ХАНС райхминистър, генералгубернатор на окупирана от хитлеристите Полша 344
ФРАНКО, ФРАНЦИСКО испански полит. и военен деец, генералисимус 330
ФРАНС, АНАТОЛ френски писател 711
ФРЬОБЕЛ, ФРИДРИХ немски педагог 668
ФУАД БЕЙ деец на бълг.-турската ВТРО 538
ФУНЕВ, ИВАН скулптор 695
ФУНК, ВАЛТЕР д-р, райхминистър 340, 342
ФУРНАДЖИЕВ, НИКОЛА поет 684
ФУРТОН, френски генерал, директор на Междунар. военна комисия в България 701

Х

ХАДЖИВИЧЕВ, ГЕОРГИ П. ветеринарен лекар, един от основателите на Ветеринарномедицинския факултет, професор 676
ХАДЖИДИМОВ, ДИМО обществ. деец, публицист, деец на БРСДП/БКП /т.с./ и на левицата в македоно-одринското рев. движение 498, 500, 526
ХАДЖИЕВ, ХРИСТО издател 732
ХАДЖИИВАНОВ, ИВАН полит. деец, деец на добруджанското легално движение и на ВДРО, сговорист 520, 540
ХАДЖИЙСКИ, ИВАН един от основателите на бълг. социология 48, 657, 668, 740
ХАДЖИМИШЕВ, ПАНЧО дипломат, д-р по международно право, пълном. министър в Лондон /1920–1921; 1924–1935/ 239
ХАДЖИМЛАДЕНОВ, НАУМ художник 740
ХАДЖИОЛОВ, АСЕН хистолог, професор, академик 674, 675
ХАДЖИРИНДОВ, КОЧО журналист 528
ХАДЖИЯНЕВ, ЯНИ-КАЛИАКРЕНСКИ писател и редактор 477
ХАКЬОВ, ЕНВЕР /Борис/ 557
ХАКЬОВ, ЕШРЕФ /Серафим/ 557
ХАЛАЧЕВ, АСЕН деец на БКП 191
ХАЛИФАКС, ЕДУАРД лорд, британски политик, външн. министър 339, 369, 371
ХАМСУН, КНУТ норвежки писател 737
ХАН, Х. преподавател в Художествената академия в Дрезден 681
ХАРИЗАНОВ, ИВАН полит. деец, юрист, журналист, деец на Радикалната п-я 195, 197, 207, 209
ХАРЛАКОВ, ИВАН кап. 187, 192
ХАРЛАКОВ, НИКОЛА деец на БКП и КИ 524, 525
ХВОЙНОВ, Т. деец на ВТРО 540
ХЕРБСТ, ЙОСИФ журналист 216, 685, 704, 712, 713
ХЕС, РУДОЛФ един от създателите на нацистката партия 341
ХИНДЕНБУРГ, ПАУЛ фон ген. фелдмаршал, президент на Германия /1925–1934/ 278
ХИТЛЕР, АДОЛФ водач /фюрер/ на Националсоциалистическата партия, райхсканцлер /1933/, фюрер на 3-я райх /1934–1945/ 89, 324–327, 331, 333, 337–340, 342, 345, 346, 353, 354, 364, 366, 368, 369, 375, 377, 380, 381, 383, 385, 386, 390,

392, 394, 396, 398, 399–402, 405, 406, 411, 611, 700
ХЛЕБАРОВ, ГЕОРГИ професор 676
ХОВАГИМЯН, СТЕПАНОС епископ, глава на Арменската апостолическа църква в България 585
ХОЛМ, ПЕТЕР ФОН немски художник, професор 697
ХОФМАН, ХАНС немски художник 696
ХОФМАНСТАЛ, ХУГО фон австрийски писател 687
ХРЕЛКОВ, НИКОЛАЙ поет 683, 685, 693
ХРИСТОВ, А. писател 709
ХРИСТОВ, АТАНАС военен историк 669
ХРИСТОВ, БОРИС оперен певец 488, 702
ХРИСТОВ, ВАСИЛ художник 490
ХРИСТОВ, ВЛАДИМИР физик 673
ХРИСТОВ, ДИМИТЪР полит. деец, деец на Прогресивно-либералната п-я, м-р на търговията, промишл. и труда /ноемвр.1924–ян. 1926/ и на земеделието и държавните имоти /ян. 1926– май 1930/ 235, 246
ХРИСТОВ, ДОБРИ композитор и хоров диригент 681, 703, 704
ХРИСТОВ, ДОЧО полит. деец, адвокат и журналист, член на Обединената народно-прогресивна п-я и на Демократическия сговор, м-р на вътр. работи и нар. здраве /ноемвр. 1943–1 юни 1944/ 196, 197, 427, 428, 592
ХРИСТОВ, ИВАН художник 680
ХРИСТОВ, КИРИЛ поет 676, 685, 698, 701, 702, 704, 707, 708
ХРИСТОВ, НИКОЛА 462
ХРИСТОВ, ПАВЕЛ деец на македоно-одринското рев. движение 498
ХРИСТОВА, ЛИЛЯНА пианистка 488
ХРУСАНОВ, ГАВРИЛ писател, професор 709
ХУВЪР, ХЪРБЪРТ КЛАРК президент на САЩ /1929–1933/ 79, 81, 278, 279
ХЪЛ, КОРДЕЛ държавен секретар на САЩ 398, 402, 403

Ц
ЦАЛДАРИС, КОНСТАНТИНОС гръцки полит. деец 469
ЦАНЕВ, ГЕОРГИ лит. критик 688, 731
ЦАНКОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, лидер на Народния сговор, Демократическия сговор и НСД, министър-председател и м-р на нар. просвещение /1923–1926/, професор 63, 64, 67, 163, 165, 174, 187, 189, 192, 193, 195–197, 199, 204–208, 210–214, 216–218, 220–224, 226–228, 230, 231, 234, 247–250, 269, 273, 278, 300, 304, 306–308, 314–317, 331, 348, 400, 415, 417, 418, 431, 432, 551, 590, 641, 642, 644, 656, 657, 672
ЦАНКОВ, ДРАГАН държ. и полит. деец, един от строителите на нова България 548
ЦАНКОВ, НЕОФИТ протестантски пастор 569
ЦАНКОВ, СТЕФАН богослов и юрист, професор д-р, протосингел на Варненско-Преславската митрополия, пом.секретар на Св. Синод 741, 745, 750, 751, 754–757, 759, 761, 762, 764
ЦАНКОВ, ХРИСАН театрален режисьор 702
ЦАНКО, ЦАНКО композитор 719
ЦАНОВ, НАЙЧО обществ. и полит. деец, лидер на Радикалдемократическата п-я 177
ЦАЧЕВ, ИВАН оперетен актьор 702
ЦВЕТКОВ, АТАНАС обществ. деец 477
ЦВЕТКОВИЧ, ДРАГИША югославски полит. деец, министър-председател /1939–1941/ 385
ЦЕНОВ, ДЕЛЧО 462
ЦЕНОВ, ИВАН математик, професор, действ. член на БАН 665, 672
ЦЕНОВ, КРЪСТЬО протопрезвитер, глава на БПЦ в САЩ 491, 755
ЦЕРКОВСКИ, ЦАНКО Б. поет, писател, общественик, един от основателите на БЗНС, м-р в правителствата на Ал. Малинов /окт.–ноември. 1918/, на Т. Теодоров /ноемвр. 1918–окт.1919/ и на Ал. Стамболийски /1920–1923/ 138, 177, 638, 679, 704
ЦИКЛЕВ, ГРИГОР войвода на сръбска контрачета, бивш деец на ВМРО 458, 522, 523
ЦИПОРКОВ, Й. деец на БКП 212
ЦОЛАКООЛУ, ГЕОРГИУС генерал, ръководител на сателитно гръцко правителство /1941–1942/ 440
ЦОНЕВ, БЕНЬО езиковед, професор, действ. член на БКД /БАН/ 670, 704, 708
ЦОНЕВ, Й. географ 674
ЦОНЕВ, КИРИЛ художник 695
ЦОНКОВ, ХРИСТО обществ. деец 479
ЦОНЧЕВ, ПЕТЪР д-р, краевед, основател на музейното дело в Габрово 669
ЦУХЛЕВ, ДИМИТЪР просветен деец, историк и краевед 669

Ч
ЧАКАЛОВ, АСЕН икономист, академик 97, 672
ЧАКАЛОВ, ЛЮБОМИР математик, професор, ректор на СУ /1943–1944/, академик 672, 673
ЧАКЪРОВ, СТ. д-р, главен секретар на МНП /1934/ 646
ЧАНКОВ, ЖЕКО просветен деец, географ и краевед 674
ЧАНО, ГАЛЕНЦО граф, м-р на външн. работи на Италия /1936– 1943/ 377, 378, 384, 386, 393, 434
ЧАПРАШИКОВИ тютюнотърговци 728
ЧАУЛЕВ, ПЕТЪР деец на ВМОРО/ВМРО, член на ЦК 521, 525, 526
ЧЕМБЪРЛЕЙН, НЕВИЛ британски полит. деец, министър-председател /1937–1940/ 336, 337, 339, 340
ЧЕМБЪРЛЕЙН, ОСТИЙН британски полит. деец, дипломат 606
ЧЕРВЕНКОВ, В. деец на БКП 213
ЧЕРНЕВ, БОРИС архитект 671
ЧЕРНОЗЕМСКИ, ВЛАДО /псевдоним на Величко Керин/ деец на ВМРО 326
ЧЕРНОПЕЕВ, ХРИСТО деец на ВМОРО окръжен войвода 557
ЧЕРСКИ вж. Голдщайн-Черски, Соломон
ЧЕСТЪР, УИЛЯМ английски журналист 462
ЧЕШМЕДЖИЕВ, ГРИГОР обществ. и полит. деец, социалдемократ, адвокат, писател, журналист 277
ЧЕШМЕДЖИЕВ, ЙОСИФ композитор 703
ЧИЛИНГИРОВ, СТИЛИЯН общественик, поет, читалищен деец 461, 507, 644, 704, 705, 707, 709, 739
ЧОЛЧЕВ, ХРИСТО издател 730
ЧИЧЕРИН, ГЕОРГИЙ В. съветски държ. деец, дипломат, нар. комисар на външн. работи 524
ЧИЧОВСКИ, ГЕОРГИ адвокат, общественик 564
ЧКАТРОВ, ДИМИТЪР деец на ММТРО 460
ЧОРБАДЖИЕВ, РАШКО войвода на ВДРО 541
ЧУКЛЕВ, ПАНДО градоначалник на София /1918/, деец на Народния сговор 175
ЧУЧКОВ, ЕФРЕМ войвода на ВМРО 457
ЧЪРЧИЛ, УИНСТЪН британски полит. деец, министър-председател /1940–1945/ 369, 402, 403, 442

Ш
ШАЛЕВ, ДИМИТЪР общественик 546, 460, 504, 604
ШАЛЯПИН, ФЬОДОР руски оперен певец 702, 703
ШАНДАНОВ, ПЕТЪР /Перо/ деец на ВМРО, войвода, член на ЦК на ВМРО /протогеровисти/ 526, 529–531
ШАРОН, РЕНЕ финансов експерт на ОН, главен комисар на международната организация в Б-я 64, 65, 365
ШАТЕВ, ПАВЕЛ публицист, общественик, деец на ВМОРО, след I св. война на ВМРО /об/ 523, 528
ШАТОРОВ, МЕТОДИ деец на бълг. и междунар. ком. движение 613, 615
ШАТЦ, БОРИС скулптор, професор в Художествената академия 698
ШАХТ, ХЯЛМАР д-р, националсоциалист 330
ШЕЙТАНОВ, ГЕОРГИ В. публицист, анархист 683
ШЕЙТАНОВ, НАЙДЕН философ 573, 666
ШЕЙСОН, ПИЕР комисар на ОН в Б-я 96
ШЕКСПИР, УИЛЯМ английски поет и драматург 682, 687, 702
ШЕНТОВА-ПРЕСЛАВСКА, ЛЮБА писателка 711
ШЕРИЗЕ, РЕНЕ де граф, председател на Междусъюзническата контролна комисия в Б-я 221
ШЕХОВА, НЕСИБЕ 562
ШИВАЧЕВ, АНТИМ д-р, йеромонах, богослов 751
ШИЛЕР, ФРИДРИХ немски поет 682, 702
ШИШКОВ, СТОЮ етнограф, фолклорист, краевед, общественик 558
ШИШМАНОВ, ДИМИТЪР белетрист и драматург, дипломат, пълном. министър в Атина /1935/, м-р на външн. работи /окт. 1943–май 1944/ 361, 399, 401, 402, 427
ШИШМАНОВ, ИВАН лит. историк и фолклорист, професор, действ. член на БАН, м-р на нар. просвещение /май 1903–окт. 1906/ 639, 655, 671, 685, 704–706, 708, 712
ШКОРПИЛ, КАРЕЛ един от пионерите на археологията в Б-я 705
ШМИРГЕЛА, НИКОЛАЙ /Николай Владов-Шмиргела/ скулптор 694, 695
ШОЛОХОВ, МИХАИЛ съветски писател 693
ШОТАН, КАМИЙ френски полит. деец, министър-председател /1937–1938/ 337
ШУКАРИН, МАРКО инж. 463
ШУЛЕНБУРГ, Ф. В. фон дер, посланик на 3-я Райх в СССР 384

Щ
ЩАРК, ЙОХАНЕС физик 673
ЩВАЙНИЦ граф 695
ЩЕРЕВА, ЗЛАТКА поетеса и писателка 711
ЩИРБЕЙ, БАРБУ А. румънски принц 404
ЩРАУС, РИХАРД немски композитор и диригент 703
ЩТЕЕНГРАХТ, ГУСТАФ М. фон 400
ЩЪРКЕЛОВ, КОНСТАНТИН художник 695

Ъ
ЪРЛ, ДЖОРДЖ пълном. министър на САЩ в Б-я 367, 389, 391, 396
ЪРСКИН, УИЛЯМ британски пълном. министър в София 182, 221, 606

Ю
ЮГО, ВИКТОР френски писател 671, 683
ЮРДАНОВ, Я. журналист 712
ЮРУКОВ, НИКОЛА архитект, деец на МФЕО 499, 523
ЮРТОВ, Г. деец на Националлибералната п-я 270
ЮСУФ АГА турски феодал в Родопите 546

Я
ЯВАШОВ, АНАНИ археолог, ботаник, краевед, член на БКД /БАН/ 669
ЯВОРОВ, ПЕЮ поет 686, 687, 693, 702, 740
ЯКОВЛЕВ, Д. съветник в съветската легацията в България 406, 409
ЯНАКИЕВ, ЛЮБОМИР деец на ВЗРО 535
ЯНАКИЕВА-МАСОПОУСТ, ЛИЛИ редактор, издател 732
ЯНГ, АНЖЕЛО немски живописец, професор 697
ЯНЕВ, ПЕТЪР юрист, м-р на правосъдието /септ.1921–март 1923/ 164
ЯНЕВ, СОТИР полит. деец, юрист, социолог, член на БРСДП, депутат от мнозинството в XXV ОНС 422, 668
ЯНЕВ, ЯНКО философ, поет 666
ЯНИШЕВСКИ, АЛЕКСЕЙ Е. лекар, невролог и психиатър, професор 665
ЯНКОВ, КОСТА майор о.з., ръководител на Военната организация на БКП 198–200, 212, 213, 216
ЯНКОВ, ХРИСТО един от основателите на ВМРО /об./, член на ЦК 528, 529
ЯНУЛОВ, ИЛИЯ Д. социолог, юрист, общественик, професор, доп. член на БАН 657, 667, 672
ЯРАНОВ, ДИМИТЪР географ, професор 674
ЯСЕНОВ, ХРИСТО /псевдоним на Христо Павлов Туджаров/ поет 216, 683, 685
ЯШАРОВ, ДЕМИР редактор 572

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

А
АВСТРАЛИЯ/АВСТРАЛИЙСКИ СЪЮЗ 488, 489, 495, 496
АВСТРИЯ 77, 81, 82, 111, 144, 148, 149, 279, 324, 327, 329, 332, 337, 482, 483, 486, 487
АВСТРО-УНГАРИЯ 52, 76, 484
АДАНА гр. Турция 394, 396
АДЕЛАИДА гр. Австралия 495
АДРИАТИКА 182
АЗИЯ 55
АЙТОС гр. 584, 585, 723
АКРОН гр. щат Охайо, САЩ 489
АЛБАНИЯ 283, 434, 438, 465–467, 489, 555
АЛЕКСАНДРУПОЛИС вж. Дедеагач
АМЕРИКА 34, 77, 370, 395, 488, 489, 491, 493, 703
АМСТЕРДАМ 698, 710
АНГЛИЯ вж. Великобритания
АНКАРА 222, 227, 243, 278, 356, 359, 360, 362, 365, 379, 383, 384, 393–396, 403, 405, 408, 430, 434, 472, 547, 551, 552
АНХИАЛО вж. Поморие
АРАБАКОНАК проход /Ботевградски проход/ 213
АРДИНО /Егри дере/ гр. 558, 563
АРДИНСКО 557, 561

АРЖЕНТИНА 493–496
АРМЕНИЯ/АРМЕНСКА ССР 584, 586
Западна 583
Източна 583
АСЕНОВГРАД /Станимака/ гр. 352, 496, 564, 578, 768
АСЕНОВГРАДСКО 191, 192, 560
АСЕНОВО с. Никополско 595
АТИНА 64, 82, 151, 222 ,227, 278, 283, 332, 356, 360, 376, 381, 386, 387, 469, 496, 499, 501, 578, 580, 581
АФИОН КАРАХИСАР гр. Мала Азия, Турция 538
АФРИКА 55

Б

БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, Румъния 134, 513
БАЗАРДЖИК вж. Добрич
БАЛКАНСКИ П-ОВ/БАЛКАНИ 45, 46, 116, 120, 132, 138, 140, 142–146, 148, 151, 153, 155, 156, 168, 170, 222, 225, 226, 238, 240–242, 248, 283, 324–327, 331–333, 335, 337–343, 353, 355, 356, 358–360, 362–364, 366, 369, 372, 375, 377, 379, 380, 385, 387, 389, 391, 395, 396, 398, 402–405, 407, 410, 434, 442, 460, 473, 488, 494, 508, 524, 555, 565, 574, 576, 583, 587, 607–610, 612, 614–617, 638
БАЛТАДЖИ вж. Секирово
БАЛТИЙСКО МОРЕ/БАЛТИКА 366, 368, 614
БАЛЧИК гр. 369, 375, 478, 653
БАЛЧИШКО 673
БАНАТ област Румъния и Сърбия 464, 474, 475, 477–480, 489–491, 594, 595, 608
БАНАТСКИ ДВОР с. Банат, Сърбия 465
БАНДЪРМА гр. Турция 583
БАНКЯ с. Босилеградско, Сърбия 461
БАНСКО гр. 200, 203, 694
БАНЯ с. Разложко 203
БАТАШКО 420, 429
БАЧЕВО с. Разложко 200, 203
БАЧЕВО с. Царибродско, Сърбия 461
БЕЛАСИЦА пл. 143
БЕЛГИЯ 81, 389, 392, 658, 663, 746
БЕЛГРАД 64, 76, 82, 151, 181, 182, 222–226, 278, 283, 310, 326, 332, 333, 335, 359–361, 381, 382, 384, 389, 411, 453, 456, 457, 463, 466, 469, 499, 501, 505, 507, 508, 528, 531, 532, 534, 535, 580, 604, 698
БЕЛЕНЕ с., дн. гр. 595
БЕЛЕНСКО 191
БЕЛИЦА с. Силистренско 475, 518
БЕЛИЦА с., дн. гр. 200–203
БЕЛО БЛАТО с. Банат, Сърбия 465
БЕЛОГРАДЧИК гр. 143
БЕЛОМОРСКА /Егейска/ МАКЕДОНИЯ 151, 380–382, 436, 459, 466–470, 473, 487, 489, 492, 496, 499, 502, 522, 526, 528, 566, 591, 610, 614, 616
БЕЛОМОРСКА ОБЛАСТ 387, 434, 435, 439–442, 591
БЕЛОМОРСКА /Западна/ ТРАКИЯ 54, 55, 141, 142, 144, 146, 147, 149–151, 153, 155, 178, 224, 225, 344, 376, 380, 387, 411, 434, 440, 442, 467–470, 496, 498, 509–512, 536–540, 555, 558, 579, 581, 583, 614, 651, 653
БЕЛОМОРСКИ ОСТРОВИ 138
БЕЛОСЛАТИНСКА ОКОЛИЯ 202
БЕЛОСЛАТИНСКО 191
БЕРГХОФ вила, резиденция на Хитлер, Баварските Алпи 380, 381, 383, 396
БЕРИСО гр. Аржентина 494, 495
БЕРКОВИЦА гр. 202, 506, 591
БЕРКОВСКА ОКОЛИЯ 202
БЕРКОВСКО 673
БЕРЛИН 116, 117, 119, 171, 222, 278, 283, 326–329, 331, 335–346, 352, 353, 355–358, 361, 363, 364, 366–368, 377–384, 387, 389–393, 395, 396, 398–403, 405–409, 424, 487, 488, 530, 544, 614, 665, 683, 685, 694–696, 698, 702, 703, 705, 729
БЕРН 147, 395, 397
БЕРХТЕСГАДЕН гр. Германия 339, 340, 364, 368, 387
БЕСАРАБИЯ обл. Молдова и Украйна 333, 355, 360, 362–364, 368, 371, 473–480, 482, 489–491, 513, 520, 543, 602, 614
БИГЛИЩА гр. Албания 465
БИТОЛСКА КАЗА 465
БИТОЛСКА ОБЛАСТ 387, 435, 436, 438, 440, 591
БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ 489
БИТОЛЯ гр. Р Македония 137, 387, 435, 436, 438, 455, 456, 458, 459, 490, 505, 574, 591
БИХАЧ гр. Босна 615
БЛАГОЕВГРАД /Горна Джумая/ гр. 200, 203, 496, 500, 501, 576, 591
БЛАГОЕВГРАДСКО /Горноджумайско/ 420, 429
БЛИЗЪК ИЗТОК 377, 564
БЛАГОЕВСКИ РАЙОН /Голямобуялъкски/ бълг. нац. район, Украйна 481
БОБЕШИНО с. Кюстендилско 461
БОБОВ ДОЛ гр. 506
БОБОЩИЦА с. Корчанско, Албания 465, 467
БОГУТЕВО с. Смолянско 563, 564
БОЖИЦА с. Босилеградско, Сърбия 462
БОЙЧИНОВЦИ гр. 202
БОКИЛОВЦИ с. Берковско 213
БОЛГРАД гр. Бесарабия, Украйна 475, 478
БОЛИВИЯ 494
БОСИЛЕГРАД гр. Сърбия 143, 147, 387, 434, 460, 462, 532, 534
БОСИЛЕГРАДСКО 148, 151, 155, 460, 505, 506, 532
БОСНА 453, 615
БОТЕВГРАДСКА ОКОЛИЯ /Орханийска околия/ 202
БОТЕВСКИ РАЙОН /Цареводарски район/ бълг. нац. район в Таврия, Украйна 481
БОХЕМИЯ вж. Чехия
БОЯДЖИК с. Ямболско 490
БРАИЛА гр. Румъния 478
БРАЗИЛИЯ 494, 495
БРАКОВЦИ/Бракьовци с. Царибродско, Сърбия 460
БРАТИСЛАВА 389, 390, 485, 488, 703
БРАЦИГОВО гр. 202
БРЕГОВО гр. 578
БРЕЗНИШКО 673
БРЕСЛАУ /дн. Вроцлав/ гр. Полша 665
БРЕСТ-ЛИТОВСК /дн. Брест/ гр. Беларус 134, 520
БРЕСТОВИЦА с. Пловдивско 202
БРИЗБЕЙН гр. Австралия 495
БРОД с. обл. Гора, Р Косово 386
БРОЩИЦА с., Югославия 467
БРЮКСЕЛ 241, 703
БУДАПЕЩА 144, 335, 360, 381, 389, 392, 394, 395, 399, 401, 404, 484, 486, 665, 698
БУЕНОС АЙРЕС 493–495
БУК /дн. Паранестрион/ ж.п. гара, Беломорска Тракия, Гърция 149
БУКОВИНА истор.-геогр. област
Северна, дн. Украйна 364, 368, 614
Южна, дн. Румъния 368, 473, 474
БУКУРЕЩ 44, 64, 82, 134, 141, 168, 226, 278, 332, 354, 356, 360, 364, 367– 369, 372, 374, 384, 392, 394, 395, 401, 474, 478, 479, 516, 576–578, 605, 687, 688
БУРГАС гр. 45, 203, 257, 355, 406, 546, 578, 583–585, 591, 597, 716–718, 742
БУРГАСКА ОКОЛИЯ 203
БУРГАСКИ ЗАЛИВ 308
БУРГАСКИ ОКРЪГ 65, 190, 203, 496, 512, 569, 580

БУРГАСКО/БУРГАСКА ОБЛАСТ 212, 297, 505
БУРГЕНЛАНД провинция Австрия 483
БУРСА гр. Турция 583
БУФТЯ гр. Румъния 141
БУЦАЛЕВО с. Босилеградско, Сърбия 462
БЪЛГАРСКО ПОМОРАВИЕ вж. Поморавско
БЪРДАРСКИ ГЕРАН с. Белослатинско 595
БЪРНО гр. Чехия 485, 487, 698, 702
БЯЛА СЛАТИНА гр. 202
БЯЛО МОРЕ /Егейско море/ Беломорие 55, 56, 114, 116, 119, 142, 144, 147, 151, 155, 178, 179, 182, 236, 242, 245, 332, 336, 341, 346, 359, 361, 362, 364, 375, 377, 378, 383, 386, 398, 434, 435, 441, 442, 470, 512, 536, 537, 558, 564, 582, 612, 615, 616, 653

В

ВАКАРЕЛ с. Софийско 47, 674
ВАЛЕНСИЯ гр. Испания 694
ВАНЗЕЕ ез. Германия 591
ВАРДАР р. 386, 439
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ 114, 116, 143, 151, 223, 225, 383, 434–439, 441, 442, 487, 489, 492, 496, 499, 500, 502, 504, 505, 521–523, 526, 528, 530, 566, 574, 591, 604, 610, 615, 616, 651
ВАРНА гр. 42, 45, 55, 189, 191, 198, 203, 257, 357, 366, 372, 393, 406–408, 435, 453, 455–460, 464, 466, 500, 501, 541, 546, 578, 579, 583–586, 591, 595, 596, 640, 654, 658, 672, 674, 697, 716–719, 732, 737
ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ 190, 512, 541, 580
ВАРНЕНСКО/ВАРНЕНСКА ОБЛАСТ 215, 496, 547
ВАРШАВА 353, 488, 698
ВАШИНГТОН 141, 181, 221, 240, 242, 389, 392, 394, 395, 398, 399, 403, 404, 407, 490
ВЕЛЕКА р. 236
ВЕЛЕС гр. Р Македония 137, 436, 453, 459, 460
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ/Англия 64, 73, 80, 82, 111, 119, 136, 140, 145, 147, 150, 179, 220, 222, 224–226, 228, 236, 238, 240, 242, 282, 327, 329, 336, 339, 340, 344, 348, 352, 353, 355–357, 359–367, 370, 375, 377, 378, 381, 384, 385, 389, 390, 392, 394, 396, 397, 399–405, 407, 409, 410, 414, 442, 546, 606, 616, 617, 663, 729
ВЕЛИКО ТЪРНОВО /Търново/ гр. 176, 177, 189, 203, 257, 271, 514, 650, 709, 713, 717, 722, 723, 739, 751
ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОКОЛИЯ 203
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ ОКРЪГ 190, 211, 495
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търновско/ 480, 488, 492, 546
ВЕНЕЦИЯ гр. Италия 695
ВЕНЕЦУЕЛА 494
ВИДИН гр. 143, 203, 238, 501, 506, 569, 571, 575, 576, 578, 585, 591, 669
ВИДИНСКА ЕПАРХИЯ 568
ВИДИНСКИ ОКРЪГ 190, 202, 204, 211, 574–576
ВИДИНСКО 153, 429, 496, 505, 506, 532, 575, 576, 577
ВИЕНА 171, 203, 205, 211, 212, 216, 222, 374, 384, 389, 434, 456, 459, 483, 486, 487, 502, 521, 523, 524, 528, 543, 665, 685, 687, 696, 702, 702, 705, 706, 713, 729
ВИКТОРИЯ щат, Австралия 495
ВИНГА гр. Банат, Румъния 479
ВИРДЖИНИЯ гр. Австралия 495
ВИТОША пл. 212
ВИШИ гр. Франция 395, 402
ВЛАДАЯ с. Софийско 131
ВЛАХИЯ 565, 573
ВОДЕН /дн. Едеса/ гр. Беломорска Македония, Гърция 469
ВОДЕН с. Асеновградско 581
ВРАБЧА с. Трънско, Сърбия 461
ВРАНЕЧКА БАНЯ с. Моравско, Сърбия 534
ВРАНЯ гр. Моравско, Сърбия 534
ВРАЦА гр. 202, 257, 572, 669, 716, 723, 724, 751
ВРАЧАНСКА ЕПАРХИЯ 568
ВРАЧАНСКА ОКОЛИЯ 202
ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ 190, 202, 204, 211, 569, 574
ВРАЧАНСКО/ВРАЧАНСКА ОБЛАСТ 297, 505
ВРЪБНИК с. Костурско, дн. Албания 465
ВЪРБИЦА/Връбница с. Дебърско, Албания 465
ВЪРШЕЦ с. дн. гр. 202
ВЪЧА р. 236, 237, 556

Г

ГАБРОВО гр. 42, 568, 569, 722
ГАЛАЦ гр. Румъния 478
ГАРВАН с. Радовишко, Р. Македония 455
ГВАТЕМАЛА 392
ГЕНЕРАЛ НИКОЛАЕВО /Калъчли/ с., дн. кв. на гр. Раковски 596, 598
ГЕНУА гр. Италия 523
ГЕРМАНИЯ/Трети райх 49, 52–54, 60, 62, 77, 79, 81, 89, 107, 111, 114, 117, 119, 134, 138, 140, 144, 148, 149, 152, 163, 170, 173, 222, 241, 242, 273, 278, 279, 281, 282, 324–331, 333–346, 348, 350–353, 355–369, 371, 372, 375, 377–385, 387, 389, 390–395, 397–412, 414, 420, 422, 424, 430, 434, 435, 439, 442, 482, 483, 487, 488, 531, 570, 587, 591, 592, 595, 599, 606, 611, 613, 614, 647, 651, 663, 666, 670, 674, 693, 695, 697, 701, 705, 715, 727, 746, 751, 760
ГЕРМАНЦИ вж. Добрево
ГИГЕН с. Плевенско 65
ГИНЕВЕЦ/Гинеец с. Дебърско, дн. Албания 465, 467
ГЛОМБОЧ с. обл. Мала Преспа, Албания 465
ГОДЕЧ с., дн. гр. 213
ГОЛИНЦИ с. дн. присъед. към гр. Лом 569
ГОЛО БЪРДО област в Дебърско, Албания 465, 467
ГОЛЯМО ДРЯНОВО с. Старозагорско 200
ГОМОТАРЦИ с. Видинско 576
ГОРНА АВСТРИЯ федерална провинция, Австрия 483
ГОРНА ГОРИЦА с. обл. Мала Преспа, Албания 465–467
ГОРНА ДЖУМАЯ вж. Благоевград
ГОРНА ЛИСИНА с. Босилеградско, Сърбия 462
ГОРНА ОРЯХОВИЦА гр. 236
ГОРНОДЖУМАЙСКО вж. Благоевградско
ГОРНО ДРАГЛИЩЕ с. Разложко 200, 203
ГОРНООРЯХОВСКО 480, 496
ГОСТИВАР гр. Р Македония 387, 434
ГОСТИЛЯ с. Плевенско 595
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ /Неврокоп/ гр. 274, 496, 523, 558, 563, 564
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКА ОКОЛИЯ /Неврокопска околия/ 200
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО /Неврокопско/ 274, 527, 557, 558
ГРАДЕВО с. Благоевградско 527
ГРАДЕЦ с. Котленско 568
ГРАДИНИ/Градинье с. Царибродско, Сърбия 461
ГРАМОС пл. Северозападна Гърция 574

ГРАН БЕСТИЯ гр. Аржентина 495
ГРАНИТ СИТИ гр. щат Илиноис, САЩ 491
ГРАЦ гр. Австрия 483, 487, 544
ГРОЗНАТОВЦИ с. Трънско, Сърбия 461
ГРУДОВСКА ОКОЛИЯ /Карабунарска околия/ 203
ГРУИНЦИ с. Босилеградско, Сърбия 461, 462
ГЮМЮРДЖИНА /дн. Комотини/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 441, 591
ГЮМЮРДЖИНСКО 510, 536, 537
ГЮРГЕВО гр. Румъния 374
ГЪРЦИЯ 34, 41, 54, 82, 98, 116, 135, 138, 142, 144, 145, 147–149, 151, 153–155, 178, 179, 181, 195, 222, 224–227, 240, 245, 279, 282, 283, 338, 353, 359, 366, 375, 376, 378–381, 383, 384, 386–389, 391, 392, 398, 400, 402, 405, 410, 434, 435, 439, 440, 442, 465–471, 473, 475, 489, 509– 511, 521, 527, 536, 538, 552, 558, 578–582, 587, 602–604, 612, 614, 615, 746

Д

ДАНИЯ 352, 353, 375, 391
ДАРДАНЕЛИ вж. Проливи
ДАРЪДЕРЕ вж. Златоград
ДЕБЪР гр. Р Македония 434
ДЕБЪРСКА ЕПАРХИЯ 465
ДЕБЪРСКА КАЗА 465
ДЕВИН /Дьовлен/ гр. 563
ДЕВИНСКО /Дьовленско/ 557, 558
ДЕДЕАГАЧ /дн. Александруполис/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 144, 147, 245, 386, 434, 616
ДЕДЕАГАЧКО 510
ДЕЛИОРМАН вж. Лудогорие
ДЕМИРХИСАР /дн. Сидерокастро/ гр. Беломорска Македония, Гърция 245
ДЕРКОС /Дурусу/ с. Източна Тракия, Турция 471
ДЕТРОЙТ гр. щат Мичиган, САЩ 489, 491
ДИАМАНДИЕВО с. Смолянско 561
ДИМИТРОВО с. Оряховско 505
ДИМОТИКА /дн. Димотикон/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 386
ДНЕСТЪР р. 481, 520
ДОБРЕВО /Германци/ с. Добричко 595
ДОБРИЧ гр. 134, 477, 478, 519, 542, 545, 585, 653
ДОБРИЧКА ОКОЛИЯ 541
ДОБРИЧКИ ОКРЪГ 134, 477
ДОБРИЧКО 673
ДОБРО ПОЛЕ вр. 173, 520, 701
ДОБРУДЖА истор.-геогр. обл. Б-я, Румъния 35, 47, 56, 133, 134, 147, 151–153, 182, 331, 333, 354, 355, 366–369, 371, 372, 404, 410, 474–478, 489–491, 495, 513–520, 540–545, 583, 602, 606–608, 610, 652, 653, 690, 705
ДОЛНА АВСТРИЯ федерална провинция Австрия 483
ДОЛНА ГОРИЦА с. обл. Мала Преспа, Албания 466, 467
ДОЛНА ЛЮБАТА с. Босилеградско, Сърбия 463
ДОЛНА НЕВЛЯ с. Царибродско, Сърбия и България 461
ДОЛНИ ДЪБНИК гр. 177, 506
ДОЛНИ КРИВОДОЛ с. Царибродско, Сърбия 462
ДОЛНОБАНСКО 202
ДОЛНО НОВО СЕЛО с. Софийско 461
ДОНБАС /Донецки басейн/ истор. и икон. район, Украйна 482
ДОСПАТСКО 558
ДРАГИНОВО с. Смолянско 561
ДРАГОМАН гр. 506
ДРАГОМИРОВО с. Свищовско 595
ДРАИНЦИ с. Трънско, Сърбия 461
ДРАМА гр. Беломорска Македония, Гърция 439, 441, 558, 591
ДРЕЗДЕН гр. Германия 681
ДРЕНОВО с. Корчанско, Албания 465, 467
ДРЕНОВО с. Дебърско, Албания и Р Македония 465
ДРЯНОВО гр. 237
ДРЯНОВЦИ с. Родопите 563
ДУНАВ р. 41, 65, 75, 142, 143, 151, 368, 369, 381, 515, 520, 543, 573, 375, 605
ДУНАВСКА НИЗИНА 576
ДУНАВСКИ ВИЛАЕТ 545
ДУПНИЦА гр. 192, 200, 203, 352
ДУПНИШКО 420
ДУРАЦО гр. Албания 465
ДЪБНИЦА с. Гоцеделчевско 527
ДЬОВЛЕН вж. Девин
ДЬОВЛЕНСКО вж. Девинско
ДЮСЕЛДОРФ гр. Германия 697

Е

ЕВКСИНОГРАД резиденция 197, 218, 283
ЕВРОПА 45, 50, 54, 69–71, 76, 89, 119, 139, 145, 153, 168, 174, 179, 221, 222, 225, 238, 242, 335, 336, 338, 340, 341, 343, 350, 354, 360, 361, 364, 366, 384, 396, 398, 402, 418, 459, 482, 487, 495, 499, 502, 564, 583, 586, 591, 604, 607, 610, 617, 638, 646, 650, 651, 673, 679, 700, 703, 706, 710, 711, 746, 764
ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ вж. Беломорска Македония
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГИПЕТ 81
ЕГРИ ДЕРЕ вж. Ардино
ЕЛБАСАН гр. Албания 465
ЕЛЕНА гр. 568, 669
ЕЛЕНСКО 429
ЕЛЕШНИЦА с. Разложко 200
ЕНИНА с. Казанлъшко 202
ЕПИР истор.-геогр. област в Гърция и Албания 379, 386
ЕРУСАЛИМ/Йерусалим 587
ЕСКИ ДЖУМАЯ вж. Търговище
ЕСТОНИЯ 353, 368, 688
ЕЧМИАДЗИНСКИ КАТАЛИКОСАТ Армения 585

Ж

ЖЕЛЕВО /дн. Андартикон/ с. Костурско, Гърция 492
ЖЕЛЮША с. Царибродско, Сърбия 463
ЖЕНЕВА гр. Швейцария 66, 67, 85, 220, 226, 238, 248, 340, 395, 469, 477, 488, 499, 502, 508, 580, 602, 696, 697, 705, 706
ЖЕПИЩА с. Дебърско, Р Македония 465
ЖЕРАВИНО с. Босилеградско, Сърбия и България 461
ЖИТНИЦА /Хамбарли/ с. Пловдивско 596

З

ЗАГРЕБ 459, 460, 695
ЗАЛЦБУРГ гр. Австрия 368, 383, 398, 405, 483, 702
ЗАПАДНА АВСТРАЛИЯ 495
ЗАПАДНА ЕВРОПА 34, 55, 238, 241, 281, 482, 483, 487, 499, 502, 504
ЗАПАДНА МАКЕДОНИЯ 434, 438, 453
ЗАПАДНА ТРАКИЯ вж. Беломорска Тракия
ЗАПАДНИ ПОКРАЙНИНИ истор.-геогр. област, дн. Сърбия 35, 54, 114, 116, 150, 151, 155, 245, 326, 344, 411, 434, 438, 439, 453, 460–464, 489, 490, 495, 505–508, 518, 531–533, 535, 536, 550, 566, 574, 591, 602, 615–617, 653
ЗАПАДНИ РОДОПИ 236
ЗАПАДНО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 336
ЗЛАТАРИЦА с. Търновско, дн. гр. 203

ЗЛАТОГРАД /Даръдере/ гр. 557, 558, 561, 563
ЗЛАТОГРАДСКО 557, 564
ЗОРНИЦА с. Смолянско 563

И

ИБЕРИЙСКИ п-ов 587
ИВАЙЛОВГРАД /Орта-кьой/ гр. 496, 558
ИВАЙЛОВГРАДСКА ОКОЛИЯ 560
ИВАНОВКА /Нова Ивановка/ с. Бесарабия, Украйна 477
ИВАНОВО с. Банат, Сърбия 465
ИЗВОР с. Босилеградско, Сърбия 462
ИЗТОЧНА АРМЕНИЯ 583
ИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ 547
ИЗТОЧНА ЕВРОПА 55, 329, 366, 395, 550
ИЗТОЧНА МАКЕДОНИЯ 116, 386, 440, 441, 523
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ 59, 546, 548, 549, 556, 583, 587
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ 340
ИЗТОЧНА ТРАКИЯ /Одринска Тракия/ 142, 146, 147, 178, 227, 243, 380, 467, 468, 471, 495, 509, 538, 547, 555, 557, 566, 579, 583, 594, 599
ИЗТОЧНИ РОДОПИ 70, 210
ИЗТОЧНО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 377, 378, 380
ИЗТОЧНО СРЕДНОГОРИЕ 420
ИЛИНОЙС щат, САЩ 489–491
ИНДИЯ 697
ИНДИАНА щат, САЩ 489–491
ИНДИАНАПОЛИС гр. щат Индиана, САЩ 489, 491
ИНСБРУК гр. Австрия 487, 698
ИНСТЕРБУРГ /дн. Черняховск/ гр. Русия 340
ИРАН 353, 392
ЕГРИ ДЕРЕ вж. Ардино
ИСЛАНДИЯ 353
ИСПАНИЯ 81, 330, 333, 334, 336, 482, 693, 697
ИСПЕРИХ гр. 541
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИЯ 77, 81, 82, 107, 116, 140, 145, 150, 176, 179, 222, 238, 242, 273, 282, 327, 333, 335, 344, 353, 355, 358, 359, 363, 365, 367–369, 377– 379, 381, 384, 387, 390, 392, 399– 401, 425, 434–436, 482, 488, 587, 613, 614, 647, 651, 662, 663, 682, 688, 695, 697, 698, 702
ИХТИМАН гр. 202
ИХТИМАНСКО 191, 202

Й

ЙЕНА гр. Германия 568, 701

К

КАВАДАРЦИ гр. Р Македония 460
КАВАКЛИ вж. Тополовград
КАВАЛА гр. Беломорска Македония, Гърция 245, 591, 653
КАВАРНА гр. 478
КАВКАЗ пл. 468
КАЗАБЛАНКА гр. Мароко 394
КАЗАНЛЪК гр. 202, 723
КАЗАНЛЪШКА ОКОЛИЯ 200, 202
КАЗАНЛЪШКО 191
КАЗАХСКА ССР 482
КАЙРО 403, 404, 408, 434, 442, 698
КАЛИФОРНИЯ щат, САЩ 490
КАЛОТИНА с. Царибродско, Сърбия 464
КАЛОФЕР гр. 669
КАЛОЯНОВО /Селджиково/ с. Пловдивско 596
КАЛЪЧЛИ вж. Генерал Николаево
КАМЕНИЦА с. Пещерско, дн. кв. на Велинград 557
КАМЕНИЦА истор.-геогр. район, Кюстендилско 674
КАМПО ЛАРГО гр. Аржентина 494
КАНАДА 488, 491–493, 496, 602, 730
КАНАК с. Банат, Сърбия 465
КАРААГАЧ с. Източна Тракия, Турция 471
КАРАБОАЗКА НИЗИНА 65
КАРАБУНАРСКА ОКОЛИЯ вж. Грудовска околия
КАРЛОВСКО 191, 192
КАРНОБАТ гр. 237
КАРНОБАТСКО 191, 420
КАША /дн. Кошице/ гр. Словакия 486
КЕЙМБРИДЖ гр. Англия 665
КЕМЕРОВСКА ОБЛАСТ обл. Западен Сибир, Русия 482
КИЕВ 482, 704
КИЛИЙСКИ РЪКАВ устие 368
КИЛИФАРЕВО с. дн. гр. 722
КИТАЙ 391
КИЧЪНЪР гр. Канада 493
КЛАГЕНФУРТ гр. Австрия 483
КЛЕНЬЕ с. Дебърско, Албания 465, 466
КЛИВЛЪНД гр. щат Охайо, САЩ 491
КЛИСУРА/ТРЪНСКА КЛИСУРА с. Трънско, Сърбия 460, 461, 353
КНЕЖА гр. 202, 237
КОБУРГ гр. Германия 340
КОЛАРОВСКИ РАЙОН /Романовски район/ бълг. нац. район в Таврия, Украйна 481
КОЛУМБИЯ 494
КОЛУНИЦА с. Трънско, Сърбия 461
КОМОДОРО РИВАДАВИЯ гр. Аржентина 494
КОНСТАНЦА гр. Източна Тракия, Турция 579
КОНСТАНЦА/Кюстенджа гр. Сев. Добруджа, Румъния 372, 476–478, 549
КОПРИВЩИЦА гр. 430, 646, 669, 679
КОРСИКА о-в 138
КОРЧА гр. Албания 465
КОРЧАНСКО 465
КОСОВО 453, 467, 569
КОСТЕНЕЦ гр. 202
КОСТРОШОВЦИ с. Трънско, Сърбия 461, 462
КОСТУР /дн. Кастория/ гр. Беломорска Македония, Гърция 469
КОСТУРСКА КАЗА 465
КОСТУРСКО 465
КОЧАНИ гр. Р Македония 534
КОЧАНСКО 457
КОШАВА с. Видинско 576
КРАЙОВА гр. Румъния 364, 365, 369, 372, 374, 375, 518, 577
КРАКОВ гр. Полша 488
КРАЛСТВО НА СЪРБИ, ХЪРВАТИ И СЛОВЕНЦИ /КСХС/ вж. Югославия
КРИВА ПАЛАНКА гр. Р Македония 534
КРИМ п-ов 480–482
КРИТ о-в 380, 381, 386, 434
КРИЧИМ гр. 332, 390
КРИЧИМ р. 236
КРИШАНА-МАРАМУРЕШ вж. Трансилвания
КРУМОВГРАД /Кушу кавак/ гр. 496, 558
КРУПНИК с. Благоевградско 527
КРУША с. Софийско 461
КРУЯ гр. Албания 466
КРЪН /Хасът/ с. Казанлъшко 202
КСАНТИ гр. Беломорска Тракия, Гърция 147, 387, 440, 563, 591, 653
КУИНСЛАНД щат Австралия 465
КУКУШ /дн. Килкис/ гр. Беломорска Македония, Гърция 682
КУЛА гр. 143
КУЛСКА ОКОЛИЯ 653
КУЛСКО 148, 155, 453, 505, 574
КУМАНОВО гр. Р Македония 440
КУРФАЛЪ с. Източна Тракия, Турция 471, 472
КУШУ КАВАК вж. Крумовград
КЪРДЖАЛИ гр. 496, 546, 551, 552, 558, 560
КЪРДЖАЛИЙСКА ОКОЛИЯ 210, 560
КЪРДЖАЛИЙСКИ ОКРЪГ 512
КЪРДЖАЛИЙСКО 539, 546, 552, 554,
КЪРЧИЩА с. Дебърско, Албания 465

КЮПРЮЛЮ гр. Източна Тракия, Турция 386
КЮСТЕНДИЛ гр. 143, 423, 500, 501, 506, 523, 674, 754
КЮСТЕНДИЛСКА ОКОЛИЯ 653
КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ 190, 211, 248
КЮСТЕНДЖАНСКИ ОКРЪГ 134

Л

ЛАЙПЦИГ гр. Германия 487, 488, 681, 701
ЛАС БРЕНЯС гр. Аржентина 494
ЛАТИНСКА АМЕРИКА вж. Южна Америка
ЛЕОБЕН гр. Австрия 487
ЛЕРИН /дн. Флорина/ Беломорска Македония, Гърция 469
ЛИВАН 586
ЛИН с. Стружко, Албания 465
ЛИНЦ гр. Австрия 483
ЛИПИНЦИ с. Драгоманско 461
ЛИСАБОН 392, 395, 404, 405
ЛОВЕЧ гр. 654, 722, 723
ЛОВЕШКО 546, 555
ЛОЗАНА гр. Швейцария 82, 176, 179, 279, 488
ЛОЗЕНСКА ПЛАНИНА 673
ЛОКАРНО гр. Швейцария 238
ЛОНДОН 63, 65, 87, 88, 140, 181, 221, 222, 226, 236, 239– 241, 278–280, 282, 327, 337–340, 343, 344, 346, 352, 353, 357, 359–361, 363–365, 367, 369, 378, 389, 390, 394, 395, 398, 401, 402, 405, 408, 488, 603, 683, 702, 711
ЛОМ гр. 202, 506, 569, 722
ЛОМСКА ОКОЛИЯ 202
ЛОС АНДЖЕЛИС гр. САЩ 490
ЛУДОГОРИЕ /Делиорман/ 42, 238, 552
ЛУКОВИТСКО 191
ЛЮБЛЯНА 459, 703
ЛЯСКОВЕЦ гр. 669
ЛЪЖЕНЕ вж. Малчика

М

МАДИСЪН гр. щат Илинойс, САЩ 491
МАДЖАРОВО с. Кърджалийско 539
МАДРИД 393, 395, 407, 694
МАКЕДОНИЯ истор-геогр. обл., дн. България, Гърция, Р Македония 35, 56, 119, 134, 137, 144–147, 150–153, 155, 182, 331, 364, 375, 381, 386, 387, 392, 396, 398, 411, 436, 438, 439, 453, 455–457, 459, 460, 462, 463, 467, 472, 487–492, 495–502, 505, 518, 520–522, 524, 526–531, 547, 550, 555, 557, 579, 583, 592, 594, 598, 599, 602, 604, 605, 607, 608, 610, 612–617, 653, 704, 768
МАЛА АЗИЯ п-ов Турция 35, 224, 362, 468, 471, 510, 555, 557, 581, 583
МАЛА ПРЕСПА истор-геогр. обл., Албания 465–467
МАЛЕШЕВСКО 457
МАЛКО ТЪРНОВО гр. 597, 598
МАЛКОТЪРНОВСКА ОКОЛИЯ 36, 203
МАНГАЛИЯ гр. Румъния 369
МАНХАЙМ гр. Германия 698
МАРИЦА р. 155, 383, 384, 578, 615
МАРОНИЯ обл., Гърция 147
МАРОНИЙСКА ЕПАРХИЯ 441
МАРСИЛИЯ гр. Франция 326, 544
МАСТАНЛИ вж. Момчилград
МАСТАНЛИЙСКИ ОКРЪГ вж. Момчилградски окръг
МЕЗДРА гр. 572
МЕКСИКО 392
МЕЛБЪРН гр. Австралия 495
МЕЛНИШКА ОКОЛИЯ 200
МЕСЕМВРИЯ вж. Несебър
МЕСТА р. 236, 383
МИДИЯ /дн. Къикьой/ гр. Източна Тракия, Турция 147
МИЛАНО гр. Италия 526, 698, 702
МИЛУОКИ гр. щат Уисконсин, САЩ 491
МИСУРИ щат, САЩ 490
МИХАЛЦИ с. Търновско 203
МИЧИГАН щат, САЩ 489
МИШКОЛЦ гр. Унгария 484, 486
МЛЕКОМИНЦИ с. Босилеградско, Сърбия 461
МОГИЛИЦА с. Смолянско 561
МОДРИЧ с. Дебърско, Р Македония 465
МОЛДОВА 474, 480, 565
МОЛДОВСКА АССР 481
МОМЧИЛГРАД /Мастанли/ гр. 65, 257, 558
МОМЧИЛГРАДСКИ ОКРЪГ /Мастанлийски окръг/ 190, 210, 580
МОНТАНА /Фердинанд/ гр. 202
МОНТАНА щат, САЩ 490
МОНТАНСКА ОКОЛИЯ /Фердинандска околия/ 202
МОНТЕВИДЕО 494
МОНТРЬО гр. Швейцария 330
МОРАВА р. 398
МОРАВСКО вж. Поморавско
МОСКВА 157, 159, 170, 222, 314, 325, 333, 344, 352, 354– 360, 362, 364–368, 684, 389, 390, 394, 396, 402, 405–408, 412, 420, 439, 442, 482, 523, 524, 544, 607–611, 613, 614, 665, 694, 701, 702, 729
МРАМОРНО МОРЕ 583
МУНТЕНИЯ истор.-геогр. обл. Румъния 474, 480
МУСИНА с. Търновско 203
МУСТАФА ПАША вж. Свиленград
МЮНХЕН гр. Германия 341, 343, 364, 488, 502, 665, 681, 685, 695–697
МЪГЛИЖ с. дн. гр. 200

Н

НЕАПОЛ гр. Италия 702
НЕВАДА щат, САЩ 490
НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
НЕВРОКОПСКА ОКОЛИЯ вж. Гоцеделчевска околия
НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
НЕЗАВИСИМА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА /НХД/ 390, 391, 437, 651
НЕСЕБЪР /Месемврия/ гр. 578, 723
НИКАРАГУА 392
НИКОЛА КОЗЛЕВО с. Шуменско 541
НИКОПОЛ гр. 587
НИКОПОЛСКА РИМОКАТОЛИЧЕСКА ЕПАРХИЯ 592– 596
НИКОПОЛСКО 496, 518
НИОН гр. Швейцария 336
НИШ гр. Сърбия 136, 439, 442, 523, 534
НОВА ЗАГОРА гр. 202, 584, 585
НОВА ЗЕЛАНДИЯ 392
НОВО ДЕЛЧЕВО с. Петричко 598
НОВОЗАГОРСКА ОКОЛИЯ 202
НОВОЗАГОРСКО 420
НОВ ЮЖЕН УЕЛС щат, Австралия 495
НОРВЕГИЯ 352, 353, 375
НЬОЙ СЮР СЕН гр., предградие на Париж 141, 153, 154, 178, 283, 324, 354, 372
НЮ ЙОРК гр. САЩ 144, 489–491, 603, 695, 715
НЮРНБЕРГ гр. Германия 339

О

ОБЕРЗАЛЦБЕРГ вж. Берхтесгаден
ОДЕСА гр. Украйна 607
ОДРИН /дн. Едрине/ гр. Турция 386, 471, 472, 473, 579, 594, 599
ОДРИНСКА ЕПАРХИЯ 473
ОДРИНСКА ТРАКИЯ вж. Източна Тракия
ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ 557
ОДРИНСКО 537
ОЛТЕНИЯ обл. Румъния 369, 474, 480, 577
ОНТАРИО провинция Канада 492, 493
ОРЕГОН щат, САЩ 490
ОРЕШ с. Свищовско 595
ОРТА-КЬОЙ вж. Ивайловград
ОРФАНСКИ ЗАЛИВ 467
ОРХАНИЙСКА ОКОЛИЯ вж. Ботевградска околия
ОРЯХОВО гр. 202, 549, 551, 575
ОРЯХОВСКА ОКОЛИЯ 202
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ /Турция/ 76, 133, 138, 140, 142, 144– 146, 472, 545, 551, 565, 567, 575, 587
ОСМАР с. Шуменско 722
ОТИШАНИ с. Дебърско, Р Македония 465
ОХАЙО щат САЩ 489, 490
ОХРИД гр. Р Македония 386, 435
ОХРИДСКА ЕПАРХИЯ 465
ОХРИДКО-БИТОЛСКА ЕПАРХИЯ 439
ОШЧИМА /дн. Тригоно/ с. Костурско, Гърция 492

П

ПАВЛИКЕНИ гр. 237
ПАЗАРДЖИК /Татар Пазарджик/ гр. 202, 352, 584, 585, 587, 723
ПАЗАРДЖИШКА ОКОЛИЯ 202
ПАЗАРДЖИШКО 187, 191, 192
ПАЛЕРМО гр. Италия 665
ПАЛЕСТИНА 80, 81, 397, 588, 590
ПАЛЯ с. Босилеградско, Сърбия 461
ПАНАГЮРСКА ОКОЛИЯ 202
ПАНАГЮРСКО 213, 555
ПАРИЖ 53, 54, 63, 65, 68, 83, 87, 88, 138–141, 144, 145, 148, 150, 152–154, 156, 177, 181, 221, 227, 241, 278, 280, 283, 295, 328, 337–340, 342, 343, 346, 352, 353, 362, 367, 387, 460, 487, 488, 496, 497, 521, 530, 558, 656, 665, 680, 695– 698, 702, 712, 713, 729
ПАСИНКИ с. Дебърско, Албания 467
ПАТАГОНИЯ обл. Аржентина 494
ПАШМАКЛИЙСКИ ОКРЪГ вж. Смолянски окръг
ПЕЛОПОНЕС п-ов 398
ПЕНСИЛВАНИЯ щат, САЩ 489, 491
ПЕРМСКА ОБЛАСТ Русия 482
ПЕРНИК гр. 72, 506
ПЕРУ 494
ПЕРУЩИЦА гр. 202, 555
ПЕЧ гр. Унгария 484, 486
ПЕТАЧИНЦИ с. Трънско, България и Сърбия 461
ПЕТРИЧ гр. 143, 226, 496, 501
ПЕТРИЧКА ОКОЛИЯ 200, 210
ПЕТРИЧКИ ОКРЪГ 190, 199, 203, 235, 248, 496, 523–525, 527, 529, 574
ПЕТРИЧКО 526, 530
ПИРДОПСКА ОКОЛИЯ 202
ПИРИНСКА МАКЕДОНИЯ/ ПИРИНСКИ КРАЙ 70, 200, 273, 274, 522, 523, 527, 528, 530, 531, 574, 576, 579, 602, 616, 694
ПИРОТ гр. Сърбия 386, 387, 532, 534, 591
ПИРОТСКО 506, 532, 592
ПЛЕВЕН гр. 191, 192, 198, 203, 514, 713, 716–718, 722, 723
ПЛЕВЕНСКА ОБЛАСТ/ ПЛЕВЕНСКО 191, 297, 546, 555
ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ 190, 574
ПЛОВДИВ гр. 42, 44, 45, 175, 176, 192, 202, 203, 257, 259, 271, 423, 427, 496, 501, 512, 539, 550–552, 554, 558, 562, 569, 578, 579, 584–588, 594, 596–598, 654, 716–719, 724, 732, 751, 758
ПЛОВДИВСКА ОБЛАСТ 215, 297
ПЛОВДИВСКА ОКОЛИЯ 202
ПЛОВДИВСКИ ОКРЪГ 190, 191, 202, 204, 569, 574, 580
ПОДКАРПАТСКА УКРАЙНА 484
ПОКРОВАН с. Ивайловградско 598
ПОЛЕ област Дебърско, Албания 465, 467
ПОЛША 81, 245, 335, 343, 344, 346, 350, 352–354, 366, 392, 482, 488, 591, 606, 614
ПОМОРАВСКО/Поморавие 143, 387, 411, 434, 436, 439, 440, 453, 615
ПОМОРИЕ /Анхиало/ гр. 578, 579
ПОПОВСКА ОКОЛИЯ 203
ПОПОВСКО 488
ПРАГА 192, 245, 339, 340, 486, 487, 502, 696, 698, 701, 702, 713, 729
ПРЕСЕКА с. Трънско 534
ПРЕСЛАВ с. Приазовие, Украйна 482
ПРЕСЛАВСКО 191
ПРЕСПАНСКО 434, 435
ПРИБОЙ гара Поморавско, Сърбия 534
ПРИЛЕП гр. Р Македония 436, 439
ПРОВАДИЙСКО 191
ПРОЛИВИ /ПРОТОЦИ 142, 147, 176, 330, 356, 362, 368, 377, 380, 404
ПРУТ р. 520
ПУСТЕЕЦ с. обл. Мала Преспа, Албания 465
ПЪРВОМАЙСКИ РАЙОН /Олшански район/ бълг. нац. район, Украйна 481
ПЪРЛ ХАРБЪР залив, о-в Оаху, Хавай 390
ПЪРТ гр. Австралия 495

Р

РАДНЕВО с. Старозагорско 683
РАДОВИШКО 455
РАДОМИР гр. 713
РАЗГРАД гр. 541, 551, 554, 669
РАЗГРАДСКО 238, 492, 554
РАЗЛОГ гр. 200, 203, 674
РАЗЛОЖКА ОКОЛИЯ 200, 203
РАЗЛОЖКО 203, 420, 557, 564
РАЙКОВО с. Смолянско 560, 562
РЕСЕН с. Западните покрайнини 461
РИБАРЦИ с. Западните покрайнини 461
РИЛО-РОДОПСКА ОБЛАСТ 562, 563
РИМ 241, 282, 326, 331, 335, 359, 360, 367, 377, 378, 379, 383, 389, 390, 393, 399, 521, 664, 690, 695, 697, 698, 700
РИО ДЕ ЖАНЕЙРО гр. Бразилия 494
РОДОПИ пл. 55, 546, 547, 555, 557, 558, 563, 564, 681
РОДОПСКА ОБЛАСТ 561
РУДОЗЕМ гр. 561
РУМЪНИЯ 34, 41, 54, 82, 98, 111, 133, 135, 137, 144, 149, 151, 153, 177, 179, 181, 182, 195, 222, 224, 226, 240, 242, 245, 279, 282, 283, 333, 338, 342, 343, 353, 356, 359, 360, 362–370, 372–376, 380, 381, 385, 390–392, 394, 396, 398– 400, 404, 405, 407, 408, 464, 473–480, 482, 489, 494, 495, 513, 517, 520, 540, 541, 544, 552, 575–578, 582, 602–607, 614, 617, 730, 746
РУПЧОС район в Родопите 546, 556
РУРСКА ОБЛАСТ истор.-геогр. обл. Германия 62
РУСАЛЯ с. Търновско 203
РУСЕ гр. 45, 55, 168, 203, 365, 366, 406, 500, 501, 540, 541, 550, 568, 584–586, 588, 595, 596, 654, 716–719, 724, 751
РУСЕНСКИ ОКРЪГ 190, 541
РУСЕНСКО 203, 238, 492, 496
РУСИЯ/РУСКА ИМПЕРИЯ 35, 47, 138, 144, 152, 170, 173, 363, 474, 480, 493–495, 586, 606, 607, 612, 681, 682, 751

С

СААР/СААРСКА ОБЛАСТ Германия 142, 326
САЕНС ПЕНЯ гр. Аржентина 494
САМОКОВ гр. 751
САМОКОВСКА ОКОЛИЯ 202
САМОТРАКИ о-в 387, 435, 653
САНДАНСКИ /Свети врач/ гр. 496
САН РЕМО гр. Италия 178, 467, 509, 536

САРОС залив, Бяло море 147
САРАНБЕЙ вж. Септември
САЩ 52, 79–82, 94, 98, 119, 140, 144–147, 221, 240, 242, 278, 340, 353, 363, 366, 367, 372, 376, 384, 388–392, 394–405, 407, 409, 410, 414, 442, 488–493, 496, 586, 602, 610, 616, 617, 663, 665, 695, 697, 700, 730, 755
СВЕРДЛОВСКА /Екатеринобургска/ ОБЛАСТ Русия 482
СВЕТА АНАСТАСИЯ о-в в Черно море 308
СВЕТИ ВРАЧ вж. Сандански
СВИЛЕНГРАД /Мустафа паша/ гр. 386, 409, 435, 496, 510, 511, 585
СВИЛЕНГРАДСКА ОКОЛИЯ 560
СВИЩОВ гр. 575, 595, 648, 658, 665, 672, 706, 722
СВИЩОВСКО 496
СЕВЕРНА АМЕРИКА 488, 491–493, 495, 496, 530, 695
СЕВЕРНА АФРИКА 138, 394
СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ 36, 102, 236, 496, 539, 555, 574, 592, 593, 595
СЕВЕРНА ГЪРЦИЯ 400, 468, 482
СЕВЕРНА ДАКОТА щат, САЩ 490
СЕВЕРНА ДОБРУДЖА 134, 368, 370, 372, 374, 474, 479, 480, 513, 515, 544, 575
СЕВЕРНА ИНДИЯ 564
СЕВЕРНА ИТАЛИЯ 400
СЕВЕРНА ФРАНЦИЯ 402
СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ 202, 214, 479, 575, 576, 578, 605
СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ 546, 553
СЕВЛИЕВО гр. 717
СЕВЛИЕВСКО 191, 546
СЕКЕРЕЧОВО вж. Хаджидимитрово
СЕКИРОВО /Балтаджи/ с. Пловдивско 596
СЕЛДЖИКОВО вж. Калояново
СЕНА р. 85, 656
СЕН ЖЕРМЕН гр., предградие на Париж 144
СЕПТЕМВРИ /Саранбей/ гара, дн. гр. 202
СЕРЕС/СЯР гр. Беломорска Македония, Гърция 558, 591, 653
СИБИР 480, 482
СИДНИ гр. Австралия 495
СИЛЕЗИЯ истор. обл. в Полша, Чехия и Германия 142
СИЛИСТРА гр. 134, 369, 375, 477, 478, 545, 585, 653
СИЛИСТРЕНСКА ОКОЛИЯ 541
СИЛИСТРЕНСКИ ОКРЪГ 134
СИЛИСТРЕНСКО 541
СИМЕОНОВО с., дн. кв. на София 654
СИНАЯ гр. Румъния 283
СИЦИЛИЯ по-в 399, 403
СКОПИЕ 386, 387, 409, 435, 436, 438, 439, 455, 456, 458–460, 505, 532, 591, 653, 654, 658
СКОПСКА ОБЛАСТ 387, 435–438, 440, 591
СКОПСКО-ВЕЛЕШКА ЕПАРХИЯ 439
СКОРЕНОВАЦ /Гюргево/ с. Банат, Сърбия 465
СЛАВИНЯ с. Цариродско, Сърбия 461
СЛАВОВИЦА с. Пазарджишко 186
СЛАВЧЕТО Босилеградско, Сърбия 464
СЛАНОТРЪН с. Видинско 576
СЛИВЕН гр. 203, 259, 352, 567, 569, 571, 584, 585, 669, 716, 722, 723, 751
СЛИВЕНСКА ОБЛАСТ/СЛИВЕНСКО 420, 496
СЛИВЕНСКА ОКОЛИЯ 203
СЛИВЕНСКИ ОКРЪГ 202
СЛИВНИЦА гр. 506
СЛОВАШКО/СЛОВАКИЯ 111, 380, 381, 384, 390, 391, 484, 651
СМИЛЕВО с. Битолско 530
СМИЛЯН с. Смолянско 561
СМОЛЯН гр. 496, 558, 560, 561–563
СМОЛЯНСКА ОКОЛИЯ 560
СМОЛЯНСКИ ОКРЪГ /Пашмаклийски окръг/ 190
СМОЛЯНСКО 557, 564
СОЗОПОЛ гр. 578
СОЛСБЪРИ гр. Австралия 495
СОЛУН гр. Гърция 131, 133, 136, 137, 139, 144, 245, 338, 378, 381, 382, 386, 399, 435, 439, 464, 511, 594, 690
СОФИЙСКА ОБЛАСТ/СОФИЙСКО 214, 215, 297, 387
СОФИЙСКА ОКОЛИЯ 202
СОФИЙСКИ ОКРЪГ 190, 202, 204, 580
СОФИЙСКО-ПЛОВДИВСКА РИМОКАТОЛИЧЕСКА ЕПАРХИЯ 592, 594–598
СОФИЯ 41–45, 60–64, 67, 73, 75, 76, 82, 85, 86, 88, 96–98, 109, 111, 119, 131, 132, 136, 138, 144, 150–153, 159, 168, 171, 172, 176, 186, 189, 190, 192, 198–200, 202, 203, 216, 221–224, 238, 241, 243, 248, 257, 259, 267, 269, 271, 274, 276, 279–283, 310, 326–330, 333, 335, 336, 338, 340, 342–344, 346, 352–369, 372, 374, 377, 379–384, 386–393, 396, 398, 399, 401–403, 405–407, 409, 417, 423, 424, 427, 428, 434, 435, 439, 456, 459, 463, 466, 469, 483, 487–490, 495–497, 499–502, 505, 506, 508, 513, 520, 521, 532, 534, 535, 539, 541, 545, 549–552, 562, 567, 569–572, 574–576, 578–581, 584–588, 592, 596–598, 601, 602, 605–608, 614, 640, 648, 650, 651, 654, 656–658, 669, 672, 682, 690, 694, 697, 698, 700, 701, 703, 715–718, 732, 736, 748, 751, 757, 758, 760, 763, 765
СРЕДЕН ИЗТОК 377
СРЕДНА АЗИЯ 482
СРЕДНА ГОРА/СРЕДНОГОРИЕ 212, 339
СРЕДНА ЕВРОПА 587, 681
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ/СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 55, 144, 147, 375, 377, 391
СТАЛИНГРАД /дн. Волгоград/ гр. Русия 394, 422
СТАНИМАКА вж. Асеновград
СТАРА ЗАГОРА гр. 200, 257, 569, 584, 585, 598, 702, 717, 722, 734
СТАРА ПЛАНИНА пл. 555
СТАР БЕШЕНОВ с. Банат, Румъния 477, 479
СТАРОЗАГОРСКИ ОКРЪГ 190, 202, 569
СТАРОЗАГОРСКО/СТАРОЗАГОРСКА ОБЛАСТ 191, 297
СТАРО СЕЛО с. Добричко 475
СТИЛТЪН гр. щат Пенсилвания, САЩ 491
СТОКХОЛМ 390, 393, 705
СТРАНДЖА пл. 236
СТРЕЗА гр. Италия 327
СТРЕЗИМИРОВЦИ с. Трънско, България и Сърбия 461, 464, 532
СТРЕЛЧА с., дн. гр. 213
СТРУГА гр. Р Македония 434
СТРУЖКО 465
СТРУМА р. 384, 386, 435, 442, 439, 615
СТРУМИЦА гр. Р Македония 143, 147, 436, 456
СТРУМИШКА ОКОЛИЯ 453
СТРУМИШКО 148, 151, 153, 155, 453, 455, 457
СТРУМИШКО-ДРАМСКА ЕПАРХИЯ 441
СУБОТИО 141
СУДЕЦКА ОБЛАСТ/СУДЕТИ обл. Чехия 340, 606
СУФЛИЙСКО Беломорска Тракия, Гърция 510, 537
СУХИ ДОЛ с. Трънско, Сърбия 461
СУХИН ДОЛ с. дн. гр. 722
СТРЯМА с. Пловдивско 722
СЪВЕТСКА РУСИЯ/СССР 34, 35, 111, 179, 183, 222, 226, 243, 281, 282, 325, 333, 339, 340, 343, 344, 346, 348, 352–356, 358–360, 362–369, 371, 372, 375, 380, 381, 383–385, 387, 389, 390, 393–395, 398, 400–410, 420, 425, 430, 431, 434, 439, 442, 475, 480–482, 489, 515, 523, 524, 528, 529, 541, 544, 545, 586, 607, 609, 611–617, 663, 665, 682, 691, 710, 728, 730, 746
СЪРБИНОВО с. Благоевградско 526
СЪРБИЯ 135, 138, 144, 145, 147, 151, 153, 182, 195, 387, 398, 439, 453, 457, 460, 462, 521, 701, 746

Т
ТАДЖИКИСТАН 482
ТАСМАНИЯ о-в 495
ТАСОС о-в 387, 434, 653
ТАТАР ПАЗАРДЖИК вж. Пазарджик
ТЕКСАС щат, САЩ 490
ТЕМЗА р. 86
ТЕРВЕЛСКА ОКОЛИЯ 541
ТЕРВЕЛСКО 541
ТЕСАЛИЯ обл. Гърция 579
ТЕТОВО гр. Р Македония 387, 435, 458
ТЕХЕРАН 402, 403, 702
ТИМИШОАРА гр. Румъния 465, 477
ТИМОК р. 151, 398, 573, 605
ТИМОШКА ДОЛИНА 143
ТИМОШКО/ТИМОШКА ОБЛАСТ 453, 602
ТИРАНА 435, 456, 465, 466
ТИРОЛ истор. обл. Австрия 142, 483
ТОПОЛИТЕ ж.п. сп. Варненско 420
ТОПОЛОВГРАД /Кавакли/ гр. 578
ТОРИНО гр. Италия 697
ТОРОНТО гр. Канада 491–493
ТРАКИЯ истор.-геогр. област 35, 56, 331, 355, 362, 375, 383, 386, 387, 396, 398, 468, 471, 489–491, 518, 539, 546, 550, 583, 592, 598, 602, 608, 610, 615
ТРАНСИЛВАНИЯ/СЕДМИГРАДСКО истор.-геогр. обл. Румъния 368, 473, 474, 565
ТРЕТИ РАЙХ вж. Германия
ТРИЕСТ гр. Италия 459
ТРОЯН гр. 723
ТРОЯНСКО 673
ТРЪН 143, 506, 532
ТРЪНСКА ОКОЛИЯ 653
ТРЪНСКО 151, 153, 462, 463, 505, 506, 532
ТРЪНЧОВИЦА с. Плевенско 595
ТУЛЧА гр. Сев. Добруджа, Румъния 134, 372
ТУЛЧАНСКИ ОКРЪГ 134
ТУМБА вр. 582
ТУМЕНЕЦ с. обл. Мала Преспа, Албания 465–467
ТУНДЖА р. 578
ТУРЦИЯ /Република Турция/ 34, 35, 50, 75, 76, 81, 107, 178, 179, 182, 222, 224, 227, 243, 282, 283, 297, 325, 330, 338, 353, 355, 356, 359, 361, 362, 379, 383, 384, 386, 394, 396, 398, 399, 402–406, 408, 434, 471–474, 489, 510, 511, 528, 538, 543, 546, 551–555, 558, 559, 564, 566, 572, 585, 586, 602, 657
ТУТРАКАН гр. 574, 575, 653
ТУТРАКАНСКА ОКОЛИЯ 541
ТУТРАКАНСКО 541
ТЪРГОВИЩЕ /Ески Джумая/ гр. 551, 709
ТЪРЛИС с. Серско, Гърция 225, 510, 580, 581
ТЪРНОВО вж. Велико Търново
ТЪРНОВСКИ ОКРЪГ вж. Великотърновски окръг
ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
ТЪРЪН с. Смолянско 562

У
УГЪРЧИН гр. 722
УИНДЗОР гр. Канада 493
УКРАЙНА 480–482, 520
УНГАРИЯ 81, 82, 98, 133, 173, 181, 241, 245, 283, 327, 333, 364, 368, 369, 380, 381, 384, 390, 392, 394, 396, 398, 399, 404, 405, 407, 482, 484, 486, 543, 651, 693
УРАЛ пл. 482
УРУГВАЙ 493, 494
УСТОВО с. Смолянско 556

Ф
ФЕРДИНАНД вж. Монтана
ФЕРДИНАНДСКА ОКОЛИЯ вж. Монтанска околия
ФИЛИПОПОЛИС вж. Пловдив
ФИНЛАНДИЯ 101, 353, 360, 391, 405, 614
ФЛОРИДА щат, САЩ 490
ФОРТ УЕЙН гр. щата Индиана, САЩ 489, 491
ФРАЙБУРГ гр. Германия 706
ФРАНКФУРТ НА МАЙН гр. Германия 390
ФРАНЦИЯ 69, 80–82, 111, 136, 138, 140, 145, 147, 150, 179, 189, 228, 238, 240–242, 282, 283, 297, 325, 327, 328, 336, 339, 340, 342–344, 348, 352, 353, 355, 357–360, 362–364, 366, 367, 375, 482, 488, 586, 614, 663, 673, 693, 695–697, 703, 736
ФРИБУРГ гр. Швейцария 488, 568

Х
ХАГА гр. Нидерландия 241, 279, 479
ХАДЖИДИМИТРОВО /Секеречово/ с. Казанлъшко 202
ХАЛКИДИЧЕСКИ п-ов 439
ХАЛКИ о-в 742
ХАМБАРЛИ вж. Житница, Пловдивско
ХАРКОВ гр. Украйна 482
ХАРМАНЛИ гр. 496, 585
ХАРМАНЛИЙСКА ОКОЛИЯ 560
ХАСКОВО гр. 191, 212, 496, 500, 537, 584, 585, 724
ХАСКОВСКА ОКОЛИЯ 560
ХАСКОВСКИ ОКРЪГ 190, 512
ХАСКОВСКО 191, 212, 539
ХАСЪТ вж. Крън
ХЕРСОН гр. Украйна 355
ХИМИТЛИ вж. Ясен
ХИМИТЛИ /дн. Символа/ с. Гюмюрджинско, Гърция 536
ХОЛАНДИЯ 81, 375, 389, 392, 658
ХОМСТЕД гр. Пенсилвания, САЩ 491
ХОСЕ МАРМОЛ гр. Аржентина 494

Ц
ЦАЛАПИЦА с. Пловдивско 202
ЦАРЕВ БРОД с. Шуменско 595
ЦАРЕВО СЕЛО /дн. Делчево/ гр. Р Македония 534
ЦАРЕВСКА ОКОЛИЯ 36
ЦАРИБРОД /дн. Димитровград/ гр. Сърбия 143, 147, 152, 387, 434, 460, 462, 532, 534, 535
ЦАРИБРОДСКО 148, 151, 153, 155, 453, 462, 505, 506, 532
ЦАРИГРАД /дн. Истанбул/ гр. Турция 137, 142, 146, 147, 224, 236, 325, 392, 394, 397, 398, 403, 408, 471–473, 530, 544, 551, 556, 558, 572, 578, 579, 583–585, 594, 598
ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА 34, 70, 77, 170, 380, 482, 483, 487, 599
ЦЕНТРАЛНА ИТАЛИЯ 400
ЦЕНТРАЛНА МАКЕДОНИЯ 453
ЦЕНТРАЛНИ РОДОПИ 420, 546
ЦЕПИНО/ЧЕПИНО/ЧЕПИНСКА КОТЛОВИНА 557, 564
ЦРЕШНЬОВО с. Западни покрайнини, Сърбия 461
ЦЮРИХ 340, 488

Ч
ЧАКО провинция Аржентина 494
ЧАРАТА гр. Аржентина 494
ЧЕПЕЛАРЕ с., дн. гр. 555, 562, 563
ЧЕПИНЦИ с. Смолянско 561
ЧЕРНО МОРЕ 65, 151, 182, 198, 369, 380
ЧЕРНОМОРСКО КРАЙБРЕЖИЕ 468
ЧЕТАТЯ-АЛБЪ /Белгород-Днестров-

ски/ окръг Южна Бесарабия, Украйна 477
ЧЕХИЯ 108, 484, 486, 487
ЧЕХОСЛОВАКИЯ 77, 81, 107, 181, 192, 222, 245, 283, 324, 333, 335, 339, 340, 343, 392, 482, 482, 484, 487, 688
ЧИКАГО гр. САЩ 489, 491
ЧИЛИ 494
ЧИПРОВЦИ с., дн. гр. 674
ЧИРПАН гр. 42, 202, 237
ЧИРПАНСКА ОКОЛИЯ 202
ЧИРПАНСКО 191, 429
ЧУДИНЦИ с. Босилеградско, Сърбия 461

Ш

ШВЕЙЦАРИЯ 81, 139, 220, 389, 391, 392, 395, 399, 488, 568, 658, 663, 697, 700, 742, 754
ШВЕЙЦАРСКИ АЛПИ 697
ШВЕЦИЯ 81, 353, 393, 697, 698
ШЕЙНОВО с. Казанлъшко 202
ШИПКА с. Габровско 202
ШКОДРА гр. Албания 465
ШЛЕЗВИНГ провинция, Германия 142
ШУЛИН с. обл. Мала Преспа, Албания 465
ШУМАДИЯ истор.-геогр. обл., Сърбия 453
ШУМЕН гр. 194, 203, 366, 550–552, 584, 585, 641, 722
ШУМЕНСКА ОБЛАСТ/ШУМЕНСКО 191, 192, 238, 297, 547, 554
ШУМЕНСКИ ОКРЪГ 190, 541

Щ

ЩАЙЕРМАРК провинция Австрия 483
ЩИП гр. Р Македония 591
ЩРЪКЛЕВО с. Русенско 709
ЩУТГАРД гр. Германия 703

Ю

ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ 498
ЮГОЗАПАДНИ РОДОПИ 236
ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ 598
ЮГОИЗТОЧНАЕВРОПА/ЕРОПЕЙСКИ ЮГОИЗТОК 148, 238, 280, 328, 331, 335, 340, 343, 353, 354, 356, 357, 359, 362, 366, 367, 380, 389, 390, 394, 402, 599, 617, 698
ЮГОСЛАВИЯ /КСХС/ 54, 75, 98, 116, 148, 149, 151, 179, 181, 182, 203, 211, 213, 222, 224–226, 240, 242, 243, 245, 248, 274, 278, 279, 282, 283, 297, 307, 310, 325–328, 332, 333, 335, 341, 342, 353, 356, 359, 361, 378, 381–386, 388, 389, 392, 402, 403, 405, 410, 434–438, 442, 453, 456, 457, 459–461, 464–466, 475, 489, 491, 496, 501, 505, 508, 522, 526, 531, 532, 534, 552, 602–604, 612, 615–617
ЮЖНА АВСТРАЛИЯ щат, Австралия 495
ЮЖНА АМЕРИКА/ЛАТИНСКА АМЕРИКА 488, 493–496, 695, 730
ЮЖНА БЕСАРАБИЯ 476
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ 36, 63, 67, 192, 496, 539, 593, 594
ЮЖНА ДАКОТА щат САЩ 490
ЮЖНА ДОБРУДЖА 54, 70, 71, 111, 150, 179, 224, 245, 313, 332, 341, 344, 359–376, 378, 473–477, 479, 480, 515, 518, 544, 550, 566, 574–578, 585, 603, 614, 730
ЮЖНА ИТАЛИЯ 119
ЮЖНА ФРАНЦИЯ 403
ЮЖНА РУСИЯ 520
ЮЖНОАФРИКАНСКИ СЪЮЗ 392
ЮТА щат САЩ 490

Я

ЯКОРУДА с. дн. гр. 203, 669
ЯЛТА гр. п-ов Крим 702
ЯМБОЛ гр. 203, 217, 259, 584, 585, 598, 696, 723
ЯМБОЛСКА ОБЛАСТ 496
ЯМБОЛСКИ ОКРЪГ 202
ЯНЕВО с. Косово 596
ЯНТРА р. 177
ЯПОНИЯ 140, 145, 331, 378, 384, 390, 391, 393, 402, 611, 614
ЯСЕН /Химитли/ с. Казанлъшко 202
ЯШ гр. Румъния 641
ЯША ТОМИЧ /Модош/ с. дн. гр. Банат, Сърбия 465

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЗВОРИ

АЛАДЖОВ, П. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., 2000.

АТАНАСОВ, С. Под светлината на словото живях: Спомени на редактор-стопанина на Библиотека „Златни зърна“. С., 1996. 39 с.

БАЛАБАНОВ, Н. Т., А. МАНЕВ. Сборник с отбрани окръжни от Освобождението до края на 1942 г. В 2 тома. С., 1943, обща паг. 1345 с.

БЕКЯРОВ. Д. С. Материали и спомени за добруджанския периодичен печат. Вестници и списания, излизали в Добрич 1919–1940. Шумен, [1998]. 245 с.

БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Състав. Р. Караколев. Т. 2. 1919– 1923. С., 1951. 366 с.; Т. 3. 1924–1944. С., 1954. 472 с.

БКП, Коминтернът и македонският въпрос /1917–1946/. Т. 1–2. Състав. Ц. Билярски и И. Бурилкова. Т. 1. С., 1998. 688 с.; Т. 2. 1999. 1372 с. /Архивите говорят. Т. 4; Т. 5/

Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война. /Документи и материали/. Състав. Д. Коен. С., 1978. 351 с.

БОЧЕВ, С. Капитализмът в България. Икономически текстове /1911–1935/ и лични спомени. Състав. Р. Аврамов. С., 1998. 744 с.

Българите в Румъния XVII–XX в. Документи и материали. Състав. М. Младенов, Н. Жечев, Б. Нягулов. С., 1994. 420 с.

Българите от Западните покрайнини /1878–1975/. /Архивите говорят. Т. 35./ Състав. Е. Бугарчева, Л. Зидарова. С., 2005. 776 с.

Българите от Украйна и Молдова 1941–1945 г. Документи и материали. Състав. П. Тодоров, Б. Нягулов. – ТВТУ „Св. Св. КМ“, 31, 1994, кн. 3.

България – своенравният съюзник на Третия райх. Сборник документи. Състав. В. Тошкова, Н. Котев, Н. Стоименов и др. Ред. кол. В. Тошкова, Д. Димитров, Н. Котев и др. Предг. В. Тошкова. С., 1992. 364 с.

България и Румъния 1879–2000 г. Сборник от двустранни договори, спогодби, конвенции, споразумения, протоколи и др. Състав. П. Кишкилова. С., 2003. 381 с.

Българо-полски отношения 1918–1944 г. Документи и материали. Т. 1. Състав. Д. Василев, Т. Добрианов, В. Балцерак и др. С., 1988. 766 с.

Българската делегация за мира. Документи по договора в Ньой. С., 1919. 246 с.

Българска народна банка. Сборник документи. Т. 3. 1915–1929 г. Състав. Р. Аврамов, Х. Яновски. С., 2001. 1168 с. /Архивите говорят. Т. 19/

Българската общественост за расизма и антисемитизма. Анкета между видни представители на българската общественост, литература и изкуство. Уредник Б. Пити. С., 1937. 203 с.

Български закони за избиране на Народно събрание. 1879–1991. Сборник текстове. Състав. М. Ангелова и др. Ред. Е. Друмева. С., 1994. 628 с.

Българските царе в Народното събрание 1879–1946. Тронни слова. Състав. И. Бурилкова, И. Гезенко. С., 1996. 487 с.

ВЛАДИМИР ВАСИЛЕВ Студии, статии, полемики. Състав. А. Йорданов и др. С., 1992. 244 с.

ВАСИЛЬОВ, Т. Моят дневник. Състав. Р. Радкова. С., 1994. 130 с.

Възражения на българската делегация по проектодоговора за мир. – В: The Frontiers of Bulgaria. Geneva, 1979.

ГАБРОВСКИ, П. Политическите задачи на момента. С., 1943. 54 с.

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ. Дневник /9 март 1933–6 февруари 1949/. С., 1997. 794 с.

Гласове в защита на гражданското общество. Протоколите на Светия Синод на българската православна църква по еврейския въпрос /1940–1944 г./. Състав. А. Танева, И. Гезенко. С., 2002. 135 с.

Говори Лондон /Предаванията на Би Би Си за България през Втората световна война/. Състав. Б. Дичев. С., 2004. 711 с.

Говори радиостанция „Христо Ботев“ 23.7.1941–22.9.1944. Т. 1–7. С., 1950–1952.

Данаил Крапчев и вестник „Зора“. Незабравимото: Интервюта, писма, документи. Състав., ред., предг. Ц. Трифонова. [В. Търново], 2006. 256 с.

25 години в служба на родната просвета и култура 1911–1936. Юбилеен сборник. С., 1937.

Дипломатически документи по участието на България във

Втората световна война: Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеиванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев /1939–1944 г./. Състав. Ц. Билярски, И. Гезенко. С., 2006. 592 с.
Дневникът на Михаил Сарафов за сключването на мирния договор в Ньой през 1919 г. – ИИБИ, 3–4, 1951.
Доклад на Парламентарната изпитателна комисия по управление на страната през периода 21 юни 1918 г. до 18 окт. с подробности относно делата на бившите министри от кабинета на Ал. Малинов. С., 1923. 260 с. Приложение XX с.
Докладва „Наследник“? Донесенията на българския пълномощен министър в СССР Иван Стаменов /1940–1944/. Т. 2. С., 2010. Състав. П. Димитрова, М. Веков. 426 с.
Документи за историята на Българска академия на науките. Т. 3. 1911–1944. Състав.: П. Миятев, Д. Коен и др. Ред. Х. Христов. С., 1974. 358 с.
Допълнение към Финансовото положение на България и българския репарационен дълг. С., 1923.
Извори за българската история. Т. XXIII. Чехословашки извори за българската история. Т. 1. Съст. Й. Колаж, И. Щовичек, В. Бистрицки, В. Василев, Л. Манолова. Ред. В. Карл, Й. Хрозиенчик, Ч. Аморт, В. Василев и др. С., 1985. 396 с.
Извори за историята на учебното дело в България. Състав. и бел. Е. Кирилова. Кн. 2. Педагогическата книжнина в България между двете световни войни. 1918–1945. В. Търново, 2003. 396 с.
Извори за историята на Добруджа. Т. 2. 1919–1941. Състав. Ж. Попов и др. Ред. П. Тодоров и др. С., 1993. 507 с.
КАЗАСОВ, Д. Бурни години. 1918–1944. С., 1949. 783 с.
КАЦАРОВ, К. 60 години живяна история. Montreaux, 1970. 680 с.; 2. изд. С., 1993. 685 с.
КЕСЯКОВ, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. Т. 1. 1878–1925. Договори, конвенции, спогодби, протоколи и други съглашения и дипломатически актове. С кратки обяснителни бележки от... и др. С., 1925. III, 337 с.; Т. 2. Ньойски договор. /Чл. 1–147/. С обяснителни бележки от... и др. С., 1926. XVI, 196 с.; Т. 3. Ньойски договор /Чл. 148-296/. С обяснителни бележки от ... и др. С., 1926. 273 с.; 2. изд. Ньойски договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов. Ред. В. Семерджиева. С., 1994; 3. изд. 1999. XI, 273 с.
Коминтернът и България /март 1919–септември 1944 г./. Документи. Т. 1–2. Състав. Л. Ревякина, Л. Стоянов, В. Милачков. С., 2005. Т. 1. 656 с.; Т. 2. 657–1308 с. /Архивите говорят. Т. 36; Т. 37/.
КОНСТАНТИНОВ, К. Път през годините. С., 1961. 544 с. 2. изд. 1997. 500 с.
КОСТУРКОВ, С. Спомени и размисли. /Записвани стенографски при разговори с Георги Константинов/. С., 2004. 240 с.
ЛУЛЧЕВ, Л. Тайните на дворцовия живот. Дневник 1938–1944. С., 1992. 320 с. с. 135.
ЛЯПЧЕВ, Б. Закони, наредби, заповеди, издадени за Добруджа. С размишления от... Варна, 1941. 56 с.
Македония. Сборник от документи и материали. Отг. ред. Д. Косев, Х. Христов и Н. Тодоров. Ред. В. Божинов и Л. Панайотов. С., 1978. 823 с. Същото и на анг. ез.: Macedonia. Documents and Materials. 1978.
МАЛИНОВ, А. Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1991. 143 с.
Мемоар до председателя на конференцията за мира и правителствата на Американските съединени щати, Великобритания, Италия, Франция и Япония от Изпълнителния комитет на Македонските братства в България. С., 1919. 60 с.
МИЛАЧКОВ, В. Документи за приобщаването на Южна Добруджа към България. – АП, 1995, № 3–4.
МИТАКОВ, В. Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. С., 2001. 880 с.
МИТЕВ, Д., В. МИЛАЧКОВ. Програмата на Вътрешната добруджанска революционна организация от 6 ноември 1923 г. – АП, 1990, № 3.
МИХАЙЛОВ, И. Спомени. Т. 2. Освободителната борба 1919–1924. [Лувен] 1965. 826 с.; Т. 3. Освободителната борба 1924–1934. [Лувен] 1967. 1031 с. Т. 4. Освободителната борба 1924–1934. Продължение. Индианополис, 1973. 988 + 5 с. допъл.
МИХОВ, Н. Дневник. 19 септември 1943–7 септември 1944. С., 2004. 266 с.
МОШАНОВ, С. Моята мисия в Кайро. С., 1991. 432 с.
МУРАВИЕВ, К. Договорът за мир в Ньой. С., 1992. 312 с.
МУШАНОВ, Н. Спомени. Дневник. С., 1992. 103 с.
НЕЙКОВ, П. Спомени. С., 1990. 503 с.
НИКОЛАЕВ, Н. П. Фрагменти от мемоари. С., 1994. 280 с.
НЯГУЛОВ, Б. Политическа борба в защита на българските национални интереси /разговор с г-н Данаил Ст. Бекяров за българската миноритарна партия в Добруджа под румънска власт/. – Добруджа, 1991, № 8.
Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх. Изследвания и документи. Съст. В. Тошкова, М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко и др. Ред. кол. Г. Марков, В. Тошкова, В. Якова, М. Колева. С., 2007. 482 с.
Отчет на министъра на Народното просвещение Ст. Омарчевски за дейността на министерството от 20 май 1920 до 1 юли 1922. С., 1922. 601 с.
Оцеляването 1940–1944. Сборник от документи. Състав., бел. и студия Д. Коен. Ред.: К. Гиргинов, А. Желязкова, Н. Барух и др. С., 1995. 336 с.
Петгодишен план за развитие на селското стопанство. Ч. I–III. С., 1941. /Ч. I. Земеделие. Ч. II. Гори. 157 с.; Ч. III. Бит. 56 с./
ПЕТРОВ-ЧОМАКОВ, С. Духът на дипломацията. С., 2003. 504 с.
ПЕШЕВ, Д. Спомени. Състав. коментар и бел. Н. Поппетров. С., 2004. 350 с.
ПЕШЕВ, П. Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес с бележки за живота им. Чуто, видяно, преживяно. 3. фототип. изд. С., 1993. 865 с.
ПИСКОВА, М. Из документалното наследство на Фондация „Българско дело“. – ИДА, 82, 1999.

Платформа на Демократическия сговор. Плевен, 1923. 12 с.
Под знамето на Бранник. Сборник. С., 1943.
Просветна и културна дейност на МНП в Македония. – УП, офиц. отдел, 1942, № 5–6.
Протоколи на съдебните заседания на държавния съд по углавно дело № 1 от 1921 против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов и през 1913–1918 г. С., 1921–1922. 1699 с.
Първият църковно-народен събор в свободна България. С., 1921. 47 с.
Сборник от упътвания, окръжни и наредби за дейност в Бранник. С., 1944. 256 с.
Свободата на печата в България 1879–1947. Документален сборник. Състав. и предг. В. Танкова. С., 1992. 184 с.
Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите /1878–1940/. Състав. Ж. Попов. С., 1993. 470 с.
Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932. С., 1932. 268 с.
Септември 1923 г. Спомени. Сборник. С., 1953. 437 с.
СТАМБОЛИЙСКИ А. Избрани произведения. 2. изд. Състав. и ред. Н. Димов, Й. Зарчев, Б. Вълов. С., 1980. 524 с.
Стенографски дневници на XVIII–XXIII Обикновено народно събрание, 1919–1934; XXIV и XXV Обикновено народно събрание 1938–1944.
ТАНЕВ, С. Отворени писма: Спомени и изповеди на главния редактор на в. „Утро“, писани в Централния затвор. С., 1994. 384 с.
ТОДОРОВ, К. Изповедта на една луда балканска глава. С., 1994. 506 с.
ТОДОРОВ, П. Лични свидетелства. Състав. Ф. Панайотов. С., 1999. 456 с.
ТОШКОВА, В. Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България. С., 1992. 216 с.
Училищен преглед, официален отдел, 1924–1941 г.
ФИЛОВ, Б. Дневник. Под общата ред. на И. Димитров. 1. изд. С., 1986. 808 с.; 2. изд. С., 1990. 815 с.
ФИЛОВ, Б. Идеите и делата на днешния безпартиен режим. Реч на министър председателя... С., 1942. 56 с.
ФИЛОВА, Е. Дневник. Май 1939–15 август 1944 г. С., 1992. 224 с.
ЦАНКОВ, А. Моето време. С., 2000. 662 с.
Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция /1919–1941 г./. Състав. Д. Митев. Т. 1. /1919–1934 г./. С., 2005. 319 с.; Т. 2. /1934–1941 г./. С., 2007. 400 с. /Архивите говорят. Т. 38; Т. 43/.
Царят говори. Речи на Н. В. Цар Борис III. Състав. Н. Атанасов. С., 1938. 200 с.
ЦИПУШЕВ, К. 19 години в сръбските затвори. Спомени. С., 1943. 199 с.
ЧЕШМЕДЖИЕВ, Г. Политически спомени. Състав. и бел. Б. Григоров, Р. Попов, М. Куманов. Ред. Б. Григоров. С., 1988. 575 с.
ЧИНКОВ, П. К. България 1941 в слова и образи. С., 1942. 96 с.
ЧИНКОВ, П. К. Сега ще чуете нашия коментатор. Записки в две части и една интермедия за събития и хора, видени от кръстопътя на множество житейски пътища. Състав. и предг. И. Бурилкова, Ц. Билярски. С., 2001. 588 с.
Иван Шишманов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев. В спомените на съвременниците си. Сборник. Състав. И. Сарандев. С., 1983. 512 с.
VERITAS. Македония под иго 1919–1929. Документални свидетелства. С., 1931. 579 с.

СПРАВОЧНИЦИ

Алманах на българските национални движения след 1878 г. Състав. Г. Марков, Ал. Гребенаров, В. Милачков, Л. Стоянов. Отг. ред.: К. Косев, А. Димитров. С., 2005. 640 с.
БОГДАНОВ, И. 13 века българска литература: Събития, автори, произведения, библиография, синхронен репертоар 681–1981. В 2 ч. Ч. 2. Нова българска литература 1879–1981. С., 1983. 681 с.
България XX век. Алманах. С., 1999.
Български книги. Библиографски указател. Азбучна поредица. Т. 1–9. С., 1978-2006.
Български конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990. 216 с. /III, 1, 3/
Български периодичен печат. 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Състав. Д. Иванчев и др. Ред. Т. Боров. Т. 1–3. С., 1962-1969. Т. 1. А–М. 1962. 504 с. Т. 2. Н–Я. 1966. 520 с. Т. 3. Указател. С., 1969. 479 с.
Българските държавни институции 1879-1986. Енциклопедичен справочник. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1987. 376 с.
ГРОЗДАНОВ, А. Хроника на литературните конкурси и награди в България. Ч. 1. 1860–1933. С., 1996. XXXV, 241 с.
Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1952 г. Енциклопедичен справочник. Състав.
В. Николова, Р. Стоянова. Ред. В. Николова. Т. 1. А–Ж. С., 2000. 299 с.; Т. 2. З–С. С., 2002. 368 с.
Златният алманах на България. [Варна, 1942]. XXXV, 856 с.
ИВАНОВ, М., И. ЯЛЪМОВ. Турската общност в България и нейният периодичен печат. – В: Българско медиазнание. Енциклопедично издание за медианаука и медиапублицистика. Т. 2. С., 1998.
КАВАЛДЖИЕВ, Т. 100 години БЗНС. Албум справочник. С., 2001. 248 с.
КОЛЕДАРОВ, П., Н. ЛИЧЕВ. Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972 г. С., 1973. 286 с.
Летопис на Народния театър „Иван Вазов“ 1907–1970. Репертоар. Състав. С. Гълъбова, И. Гърчев. С., 1971. 578 с.
ФИЛЧЕВ, И. Тракийската организация в България. /Историко-хронологичен запис/. С., 1999. 157 с.
ЦОНЕВ, М. Дейци на българското архитектно-инженерно дружество 1893–1949. Енциклопедичен справочник. С., 2001. 240 с.
ЦУРАКОВ. А. Правителствата на България. Ч. 2. 1913–1944. С., 1996. 584 с.
ШИКЛЕВ, С., П. ЧОЛОВ, М. ВЪЖАРОВА. Сто години народни читалища. Библиографски указател. Състав. ... С., 1956. 180 с.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

АВРАМОВ, Д. Движението „Родно изкуство“ – естетика и перспективи. – В: *Д. Аврамов*. Диалог между две изкуства. С., 1993. 453 с.

АВРАМОВ, Л. Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България 1879–2001. Исторически аспекти. Варна, 2002. 235 с.

АВРАМОВ, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001. 152 с.

АВРАМОВ, Р., О. ВАРТОЛОМЕЕВ, Б. ГЕОРГИЕВ. Българите в Аржентина. С., 1987. 98 с.

АГУРА, Д. 50 години дейност на Съюза БИА /1893–1943/. – ГСБИА, X, 1943.

АЛЕКСАНДРОВ, Г. Проблемът за фашисткия печат в историята на българската журналистика. – *Съвременна журналистика*, 1990, № 2.

АЛТЪНКОВ, Н. Нарекоха ги фашисти. Легионери. Отецпаисиевци. Ратници. Бранници. Родозащитници. С., 2004. 511 с.

АЛТЪНОВ, И. Междусъюзнишка Тракия. С., 1921. 188 с.

АНДРЕЕВА, Р. Нация и национализъм в българската история. С., 1998. 181 с.

АНЧОВА, К. Културно-професионалните сдружения на художествено-творческата интелигенция в обществено-политическия живот на България /1934–1939/. – *ИДА*, 62, 1991.

АПОСТОЛОВ, А. Колонизацијта на Македонија во Стара Yугославија. Скопје, 1966. 240 с.

АПОСТОЛОВ, М. Огнища на българската медицина. С., 1995. 217 с.

АРДЕНСКИ, В. Свои, а не чужди. 3. прераб. и доп. изд. С., 1978. 215 с.

АРНАУДОВ, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полустолетие. С., 1939. XXII, 847 с.

АРНАУДОВ, М. Кирил Христов. Живот и творчество. С., 1967. 252 с.

АРНАУДОВА, Б. Българската опера – мит и модерност. С., 2005. 252 с.

АТАНАСОВ, А. Д. Индустриалната политика на България през последните години. – *СпБИкД*, 1942, № 5.

БАГРЯНОВ, И. В защита на българското село. Въпросите, които вълнуват земеделеца стопанин. С., 1939. 174 с.

БАЛАБАНОВ, Н. Културни и филантропични институти и културни прояви след измененията на Закона за народното просвещение от 1924. С., 1925. 16 с.

БАЛЕВСКИ, Д. Броят, половият състав и семейното положение на населението на България за периода 1880–1965 г. – *Статистика*, 1970, № 2.

БАЛЕВСКИ, Д. Развитие на икономическата активност на населението в България. – *Статистика*, 1970, № 6.

БАР-ЗОАР, М. Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи. /Прев. от англ./ С., 1999. 280 с.

БАРУХ, Н. Откупът: Цар Борис и съдбата на българските евреи. С., 1991. 200 с.

Бежанското население в България. – *АССП*, 1929, № 3; 1930, № 2.

Бежанците от Източна Тракия. – *АССП*, 1929, № 4.

БЕЛДЕДОВ, Е. Развой на образователното дело през последните двадесет години. – *УП*, 1938, № 8.

БЕЛДЕДОВ, Е. Частните училища у нас. – *Просвета*, 1938, № 6.

БЕЛОКОНСКИ, П. Истина по време на война. Пропагандата в България през 1941–1944 г. С., 2000. 238 с.

БЕРОВ, Л. „Антикартелното“ законодателство на буржоазна България в светлината на нови данни. – *Икономическа мисъл,* 1960, № 10.

БЕРОВ Л. Дирекцията „Храноизнос“ 1930–1944. – *ТВИИКМ*, 1960, № 1.

БОГДАНОВ, И. Българска литературна периодика. Приносът на периодичния печат в развитието на българската литература 1878–1944. 2. изд. С., 1995. 398 с.

БОГДАНОВ, И. Кратка история на българската литература. Ч. 2. С., 1970. 696 с.

БОЖИНОВ, А. Печатът в новата държава. Същност, предназначение, отношение към държавата, подготовка, ценз. С., 1934. 64 с.

БОЖИНОВ, В. България на конференциите в Генуа и Лозана /1922–1923/. – В: *В чест на Х. Христов*. С., 1976.

БОЖКОВ, А. Български приноси в европейската цивилизация. С., 2000. 424 с.

Болгария в XX веке. Очерки политической истории. Ред. кол.: Е. Л. Валева /отв. ред./, Т. В. Волокитина, Г. Д. Шкундин. /Серия „XX веке в документах и исследования“/ Москва, 2003. 463 с.

БОНЧЕВ, М., Х. НОНЕВ. Български оперни певци на сцената на Щатсопера-Виена /1900-2000/. С., 2002. 151 с.

БОХОСЯН, М. Арменците в София. С., 1999. 144 с.

БОЯДЖИЕВ, Х. Спасяването на българските евреи през Втората световна война. С., 1991. 128 с.

БРЪЗИЦОВ, Х. Д. Български издатели. С., 1976. 127 с.

БУРИЛКОВ, Ж. Българското стопанство през 1920–1921 г. Бургас, 1921. /Реферат/. 30 с.

БУРИЛКОВ, Ж. Т. Структурни промени в индустрията – *СпБИкД*, 1938, № 10.

Българи в Италия и италианци в България. Приноси. [Сб. докл.] Ред. кол.: Л. Бумбалов, В. Гюзелев, Г. Нешев и др. С., 1997. 630 с.

Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Ред. Х. Христов, В. Хаджиниколов, Ц. Тодорова, К. Шарова, К. Косев. Т. 1. С., 1972. 642 с.; Т. 3. С., 1981

Българският принос в математиката, физиката и химията /1869–1939/. Сборник. С., 1999. 194 с.

ВАСИЛЕВ, В. А. Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза /1929–1933/. – В: *Българо-английски отношения в ново и най-ново време.* С., 1987.

ВАСИЛЕВ, В. А. Българо-британските отношения при второто правителство на Демократическия сговор /1926–1931/. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев*… С., 1985.

ВАСИЛЕВ, В. А. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991. 345 с.

ВАСИЛЕВ, К. Родопските българи мохамедани. Ч. 1. Пловдив, 1961. 288 с.

ВАСИЛЕВ, Л. БЗНС по време на правителството на Александър Цанков /1923–1925/. С., 1999. 233 с.

ВАСИЛЕВА, С. Основаване и дейност на домовете на изкуствата 1920–1944. – В: *СУБ – Стара Загора*. Научна конференция с международно участие. Т. 4. Стара Загора, 2003.

ВАСИЛЕВА, С. Съюз на дружествата на художниците в България – образуване, организационна структура и дейност /1931–1939/. – *Минало*, 2000, № 3.

ВАЧКОВ, Д., М. Иванов, Цв. Тодорова. История на външния държавен дълг на България 1878–1944. Част I–III. С., 2009 255 с., 232 с., 456 с.

ВАЧКОВ, Д. Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30-те години на XX век. – *ИДА*, 1999, № 73.

ВЕЛJАНОВСКИ, Н. Македонското прашање во бугарскиот парламент 1941–1944. Политически и законодавноправни аспекти. Скопје, [б.г.]. 232 с.

ВЕЛИКОВ, С. Създаване и начална дейност на Съюза на артистите, музикантите и театралните служещи в България. – В: *Профсъюзни летописи*. Т. 9. С., 1970.

ВЕЛИЧКОВ, А. Вестник „Ню Йорк Таймс“ за някои моменти от вътрешната и външната политика на България в периода 1938–1941 г. – *ИИИ*, 26, 1983.

ВЛАДИГЕРОВ, Т. Ръководено стопанство. Теория и практика. Принос за проучване тенденциите на съвременното стопанство и на стопанската политика. Свищов, 1939. 219, IV с.

ВЪЛКАНОВ, В. Националните работнически синдикати /1932–1934/. – *ИП*, 1991, № 12.

ВЪЛКОВ, В. Любомир Лулчев като съветник на цар Борис III /1939–1943/. – *ВИС*, 1992, № 5.

ВЪРГОВ, Х. Конституцията на Българската православна църква /История и развой на Екзархийския устав/ 1871–1921. С., 1921. 630 с.

ГАДЖЕВ, И. История на българската емиграция в Северна Америка. Поглед отвътре. Т. 1. 1860–1944. С., 2003. 652 с.

ГАЛУНОВ, Т. Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците. В. Търново, 1998. 256 с.

ГАЛУНОВ, Т. Четвъртият Държавен съд. 1913–1923 г. В. Търново, 1999. 172 с.

ГАНОВ, З. Насоки за ново индустриално законодателство. – *СпБИкД*, 1935, № 5.

ГАРАБЕДЯН, А. Формирането на арменската общност и нейната роля в развитието на българската държава. – В: *Българи и арменци заедно през вековете.* С., 2001.

ГЕНОВ, Г. П. Ньойският договор и България. 1. изд. С., 1935. 188 с.; 2. изд. С., 2000. 144 с.

ГЕНОВ, Г. П. Правното положение на малцинствата. С особен оглед на българските малцинства в съседните държави. С., 1929. 272 с.

ГЕНОВ, З. Износът на някои индустриални произведения през 1932 г. и изгледи за бъдещия им износ. – *ИСА МТПТ*, 1933, № 7–8.

ГЕНОВ, П. Цанко Церковски. Поет и държавник. С., 1980. 322 с.

ГЕНОВСКИ, М. Александър Стамболийски отблизо и отдалеко. С., 1982. 460 с.

ГЕНЧЕВ, Н. Външната политика на България през началния период на Втората световна война /1939–1941/. – *ГСУфиф*, LXII, 1970, 3; С., 1971.

ГЕО МИЛЕВ – неудържимата пламенност: Нови изследвания. Състав., ред. Г. Янев. С., 2001. 160 с.

ГЕОРГИЕВ, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934-1939. С., 1971. 467 с.

ГЕОРГИЕВ, В. Масонството в България. С., 1986. 439 с.

ГЕОРГИЕВ, В. Народният сговор 1921–1923 /към началната история на фашизма в България/. С., 1989. 328 с.

ГЕОРГИЕВ, В. Опитът на монархо-фашизма да създаде държавна партия /1943–1944/. – *Векове*, 1975, № 2, 24–35.

ГЕОРГИЕВ, Г. НОВА. Бойната дейност на народоосвободителната въстаническа армия 1943–1944. С., 1974. 300 с.

ГЕОРГИЕВ, Г. София и софиянци 1878-1944. С., 1983. 407 с.

ГЕОРГИЕВ, Л. Седем етюда за българското книгоиздаване. В. Търново, 2007. 164 с.

ГЕШЕВА, Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност. 1884–1923 г. С., 2003. 328 с.

ГИБИАНСКИЙ, Л. Я. Проблема Македонии и вопрос о федерации на Балканах в отношениях между Москвой и коммунистами Югославии и Болгарии в 1941–1945 гг. – В: *Македония: проблемы истории и культуры*. Москва, 1999.

ГИЛИГЯН, А. Арменските бежанци от 1922 г. и арменският периодичен печат. - В: *Исторически, културни и литературни контакти между българи и арменци.* С., 1998.

ГОЦЕВ, Д. Македонската интелигенция 1919-1941. С., 2006. 323 с.

ГОСПОДИНОВ, П. Добруджанското движение. Идейни постижения и борби. С., 1943. 32 с.

Грамотността в България и в другите балкански страни. – *Просвета*, 1939, № 7.

ГРЕБЕНАРОВ, А. Легални и тайни организации на македонските бежанци в България /1918-1947/. С., 2006, 420 с. и 50 с. ил.

ГРЕК, И., Н. ЧЕРВЕНКОВ. Българите в Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993. 296 с.

ГРУЕВ, М. Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите /1919–1939/. – В: *Модерният историк. Въображение, информираност, поколения.* С., 1999.

ГРУЕВ, С. Корона от тръни: Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991. 496 с.

ГРЪНЧАРОВ, С. Размисли за българската икономическа мисъл /1915–1944/. – *ИП*, 1999, № 5–6.

ГУНЕВ, Г., И. ИЛЧЕВ. Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989. 255 с.

ГЪРДЕВ, К. Българската емиграция в Канада. С., 1994. 265 с.

ГЪРДЕВ, К. Българските общности в Чехия и Словакия. Минало и настояще. С., 2003. 380 с.

ГЪРДЕВ, К. Организиране на българската колония в днешна Унгария. – В: *90 г. Дружество на българите в Унгария.* Български календар 2005. Будапеща, 2005.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Петър Мутафчиев. С., 1987. 108 с.

ДАМЯНОВ, Д., М. АПОСТОЛОВ. История на хирургията в България. С., 2007.
ДАМЯНОВ, С., Л. БЕРОВ. Българите в Австралия. С., 1986. 68 с.
ДАМЯНОВА, Е. България и Полша 1918-1941. С., 1982. 316 с.
ДАНЧОВ, Ю. Висше техническо училище /Държавна политехника/. – *ГДП*, I, 1942–1945. С., 1946.
ДАСКАЛОВ, Г. Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. С., 1996. 544 с.
ДАСКАЛОВ, Г. Участта на българите в Егейска Македония 1936–1946. Политическа и военна история. С., 1999. 912 с.
ДАСКАЛОВ, Р. Българското общество 1878–1939. Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005. 575 с.
Движение на населението в България след войните. [К. Б.] – *СпБИкД*, 1930, № 4.
ДЕРМЕНДЖИЕВ, И. Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. – *ГСУюф*, 55, 1964.
ДЕЯНОВА, М. Аграрната криза в България и държавните мерки за нейното преодоляване – *АССП*, 1938, № 4.
ДЖАМБАЗОВ, А. Правосъдната система в България /1878–1944/. С., 1990. 183 с.
ДИМИТРОВ, В. История на радиото в България. Т. 1. С., 1994. 232 с.
ДИМИТРОВ, Г. В. Илюзии и действителност. Спорове за права и имоти на българите от Егейска Македония и Западна Тракия 1919-1931. Благоевград, 1996.
ДИМИТРОВ, Д. Тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егея. Париж, 1938. 127 с.
ДИМИТРОВ, И. Англия и България /1938–1941/. Навечерието и началото на Втората световна война. С., 1983. 276 с.
ДИМИТРОВ, И. Буржоазната опозиция в България 1939–1944. 2. изд. С., 1997. 544 с.
ДИМИТРОВ, И. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934–1939. С., 1976. 335 с.
ДИМИТРОВ, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976. 472 с. ; 2. изд. С., 1996. 384 с.
ДИМИТРОВ, И. Иван Багрянов - царедворец, политик, държавник. С., 1995. 88 с.
ДИМИТРОВ, Т. Сръбският терор и съпротивата срещу него след окупацията на Босилеградско до 1934 г. – В: *Ньойският договор и съдбата на Югозападните български земи.* Кюстендил, 2001.
ДИНОВ, Й. История на математиката в България. Кн. 2. От освобождението от турско робство до 9.IX.1944 г. Плевен, 1997. 32 с.
ДИХАН, М. Българските национални райони в Украйна през 1920–1930-те години. С., 2004. 144 с.
ДОБРИНОВ, Д. ВМРО /обединена/. С., 1993. 270 с.
ДОБРИНОВ, Д. Последният цар на планините. Биографичен очерк за Тодор Александров 1881–1924. С., 1992. 143 с.
ДОЛИНСКИ, Н. Петгодишният земеделско-стопански план. – *АССП*, XVII, 1942, № 3.
ДОЛИНСКИ, Н. Структурни промени в българското земеделие. – *СпБИкД*, 1938, № 10.
ДРАГАНОВ, М. Социалната психология в България. С., 1971. 228 с.
ДРЪНДАРОВ, Г., Н. АТАНАСОВ, Х. БОРИНА, Г. КАРАИВАНОВ, Н. РАДЕВ. История на Съюза на българските писатели 1913–1944. С., 2003. 504 с.
ДУЦУ, А. Румъния и България в контекста на международните отношения през 1940 г. – В: *Българо-румънските военнополитически отношения през XIX и XX век*. С., 2001.
ЕЛДЪРОВ, С. Българите в Албания 1913–1939. Изследвания и документи. С., 2000. 362 с.
ЕЛДЪРОВ, С. Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване. С., 2002. 816 с.
ЕЛДЪРОВ, С. Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004. 336 с.
ЕЛЕНКОВ, И. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект" в България от времето между двете световни войни. С., 1998. 166 с.
ЕСКЕНАЗИ, Ж. Преводната художествена литература в България 1878–1944. Издатели, издания, класификация. — *ИНБКМ*, XXI /XXVII/, 1993.
ЖЕЛЕВА-МАРТИНС, Д. Биография на София. Исторически студии. С., 2006. 397 с.
ЗЛАТЕВА, А. Народническото свестяване чрез светлината. /Съюзът на писателите от провинцията и неговият секретар Е. Кювлиев/ – *Родопа*, 2007, № 1–2.
ЗЛАТКОВА, М. Богдан Филов. Живот между науката и политиката. С., 2007. 339 с.
ИВАН МИЛЕВ 1897–1927. Състав. Р. Маринска. С., 1997. 168 с.
ИВАНОВ, М. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. С., 2001. 332 с.
ИВАНОВ, М., Д. ВАЧКОВ. Българският външен дълг през Втората световна война /1939–1945/. – *ИП*, 2001, № 3–4.
ИВАНОВ, С. Българската детско-юношеска периодика 1878–1944. С., 1992. 572 с.
ИВАНОВ, С., П. ЛАЗАРОВА. Георги Наджаков. С., 1989. 159 с.
ИВАНОВА, Е. Отхвърлените „приобщени" или процеса, наречен „възродителен" /1912–1989/. С., 2002. 215 с.
ИЗРАЕЛ, С. Еврейски периодичен печат на ладино и иврит в България. – *ГОКПОЕ в НРБ*, 2, 1967, № 1.
Икономиката на България. Т. 1. Икономика на България до социалистическата революция. Ред.: Ж. Натан, Е. Матеев, И. Стефанов и др. С., 1969. 687 с.; 2. изд. 1989. 536 с.
ИЛИЕВ, С. Николай Лилиев. Син на обезверен жребий. С., 1987. 291 с.
История на антифашистката борба в България 1939–1944. Ред.: К. Василев и др. С., 1976. Т. 1. Септ. 1939–1943. 484 с. Т. 2. февр. 1943–септ. 1944. 408 с.
История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971. 262 с.
История на българската литература. Т. 4. Българската литература от края на Първата световна война до 9 септември 1944 г. Гл. ред.: С. Божков, П. Динеков и др. Под ред. на: П. Зарев и др. С., 1976. 932 с.

История на българското градинарство. Юбилеен сборник 1928–1938 г. С., 1938. XXXI, 320 с.
История на Добруджа. Т. 4. 1878–1944. Науч. ред.: П. Тодоров, Б. Нягулов. В. Търново, 2007. 647 с.
История на медицината в България. Под ред. на В. Павлова. С., 1980. 272 с.
История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. Период на капиталистическото господство. Отг. ред. Н. Чакъров. С., 1982. 344 с.
История на Софийския университет „Климент Охридски". Състав.: Д. Цанев и др. Отг. ред. Г. Наумов. С., 1988. 503 с.
История на философската мисъл в България. Т. 3. Отг. ред. М. Бачваров. С., 1976. 550 с.
История на финансовата и кредитната система на България. Т. 2. От Освобождението до 9. IX. 1944 г. Ред.: М. Русенов. Варна, 1983. 871 с.
ИШИРКОВ, А. Гъстотата на населението в България. – *НП*, 1930, № 2.
ИШИРКОВ, А. Западна Тракия и договорът за мир в Ньой. С., 1920. 67 с.
ЙОВЕВСКА-БОДУРОВА, М. Протоколът Калфов-Политис /1924/ в българо-гръцките отношения. – В: *България и Балканите 68–1981*. С., 1982.
ЙОНЧЕВ, Д. България и Беломорието /октомври 1940–септември 1944 г./. Военнополитически аспекти. С., 1993. 198 с.
КАЛИНОВА, Е. Победителите и България /1939–1945/. С., 2004. 449 с.
КАЛОЯНОВ, В. Българите в Таврия 1860–1939 г. С., 2005. 160 с.
КАЛЧЕВ, Й. Външната миграция на населението в България. С., 2001. 232 с.
КАСТЕЛАН, Ж. Българската политика от 1927 до 1934 г. според пълномощния министър на Франция в София. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев…* С., 1974.
КАЦАРКОВА, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни /1919–1941/. С., 1989. 282 с.
КАШЕВ, С. Житната търговия в България. С., 1937. VII, 295 с.
КЕНДЕВ, Н. Принос за проучване историята на дружеството на българските агрономи. С., 1990.
КИРАНОВ, П. Националният доход на България 1939–1944–1945. С., 1946. 100 с.
КОВАЧЕВ, В. Нелегалният периодичен печат в България, септември 1923–22 юни 1941. С., 1986. 426 с.
КОВАЧЕВ, М. Краезнанието в България до 1944 г. – *АПП*, 1991, № 1.
КОВАЧЕВА, Л. Шакир Пашов. Апостолът на ромите в България. [С.], 2003.
КОЕН, Д. Военновременната икономика на България /1939–1944/. С., 2002. 294 с.
КОЕН, Д. Демографско и социално-икономическо положение на българските евреи /1926–1946/. – В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи. XV–XIX в.* С., 1980.
КОЕН, Д. Защитата и спасяването на българските евреи в показанията пред VII върховен състав на Народния съд. – *ГОКПОЕ в НРБ*, 21, 1986.
КОЛАРОВ, Р. Елин Пелин. С., 1995. 48 с.
КОЛАРОВ, С. Александър Паскалев и модерното българско книгоиздаване. В. Търново, 2005. 284 с.
КОЛЕВ, В. Общинското самоуправление и изпълнителната власт /1879–1939/. – В: *120 години изпълнителна власт в България*. С. 1999.
КОЛЕВ, В. Проф. Ал. Цанков между академичната катедра и политическата кариера. – *История*, 1996, № 5-6.
КОЛЕВ, Ж. Съюз на българските национални легиони. С., 1976. 163 с.
КОНДАРЕВ, Н., С. СИРАКОВ, П. ЧОЛОВ. Народните читалища в България. Т. 2. Народните читалища след Освобождението. С., 1979. 339 с.
КОНЕВА, Р. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918. С., 1995. 228 с.
КОНЕВА, Р. Оптимизмът в българската култура. – *БФ*, 1995, № 2.
КОНЕВА, Р. Юбилеят като фактор на социално, политическо и личностно себеопределяне. – БФ, 1998, № 1–2–3.
КОСАТЕВ, Т. Политиката на правителството на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос /1919–1923./ – *ИИИ*, 26, С., 1983.
КОСАШКИ, Н. Зад железните решетки. Из историята на фашистките затвори в България 1923–1944 г. С., 1971. 435 с.
КОСЕВ, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев, 1926–1931. С., 1995. 224 с.
КОСЕВ, Д. Септемврийското въстание 1923. 2. изд. С., 1973. 785 с.
КОЧАНКОВ, Н. От надежда към покруса: Западна Македония в българската външна политика /1941–1944/. С., 2007. 242 с.
КРАМПТЪН, Р. Кратка история на България. С., 1994. 368 с. /Ориг. загл. A Short History of Modern Bulgaria/
КРАЧУНОВ, К. Народна просвета в България. Някои от зидарите на националната култура. С., 1934. 144 с.
КРАЧУНОВ, К. Нашите средни училища. – УП, 1937, № 6.
КУЗМАНОВА, А. Балканската политика на Румъния 1933–1939. С., 1984. 218 с.
КУЗМАНОВА, А. Българското население в Южна Добруджа и Обществото на народите. – *Векове*, 1982, № 4.
КУЗМАНОВА, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989. 307 с.
КУМАНОВ, М. Българо-гръцки отношения /юни 1923–януари 1926/. – В: *България и европейските страни през XIX-XX в.* С., 1975.
КУМАНОВ, М. Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция /1923–1926 г./. – *ИП*, 1971, № 2.
КЮЛЮМОВА-БОЯДЖИЕВА, Е. Германската културна политика и България 1919-1944. С., 1991. 286 с.
ЛАЗАРОВ, С. Българските читалища и техният съюз /1911–1991/. С., 1992. 168 с.
ЛАЗАРОВА, П., А. ВАВРЕК. Европейските корени на българската физика. – *Наука*, 2003, № 2.
ЛАЗОВ, Д. Екзарх Стефан I. Живот, апостолство и творчес-

тво. Ч. 1. от юб. сборник по-случай 25-годишната митрополитска дейност на Негово блаженство. С., 1947. 432 с.
ЛЕЧЕВ, В. Българските народнолиберали на кръстопът. Партията „Народно единство“ /1923–1925/. В. Търново, 1996. 144 с.
ЛЮБЕНОВА, Л. Петър Ников. Жизнен път и научно дело. С., 1986. 212 с.
МАВРУДЧИЕВ, Б. Страници от календара на българската геология 1828–2005. С., 2005. 135 с.
МАНДЖУКОВ, Х. За някои социално-икономически и културно-просветни мероприятия на българската власт в Южна Добруджа през 1940–1942 г. – *Добруджа*, 1985, № 2.
МАНЧЕВ, К. Националният въпрос на Балканите. С., 1999. 363 с.
МАНЧЕВ, К., В. БИСТРИЦКИ. България и нейните съседи 1931–1939. С., 1978. 308 с.
МАНЧЕВ, К., Е. ДОЙЧИНОВА. Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика, 1919–1939 г. – ИП, 1991, № 5.
МАРИНСКА, Р. 20-те години в българското изобразително изкуство. С., 1996. 252 с.
МАРКОВ, Г. Българо-германските отношения 1931–1939. С., 1984. 256 с.
МАРКОВ, Г. Добруджанският въпрос и германо-съветските отношения /февруари–септември 1940 г./. – *Векове*, 1981, № 3.
МАРКОВ, Г. Исторически опит и вземане на външнополитически решения от българските управляващи кръгове /септември 1939–февруари 1941 г./ – В: *Историческа наука и съвременност.* С., 1987.
МАРКОВ, Г. Камбаните бият сами. Насилие и политика в България /1919–1947/. 1. изд. С., 1994. 157 с.; Покушения, насилие и политика в България /1878–1947/. 2. прераб. изд. С., 2003. 332 с.
МАРКОВ, Г. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992. 196 с.
МАРУШИАКОВА, ЕЛ., В. ПОПОВ. Циганите в България. С. 1993. 240 с.
МИГЕВ, В. Към въпроса за стопанската политика на кабинета на Г. Кьосеиванов /ноември 1935–септември 1939 г./. – В: *Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България.* С., 1992.
МИГЕВ, В. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934–1936. С., 1977. 188 с.
МИЗОВ, Б. Българските цигани. Бит, душевност и култура. Т. 1–2. Състав., науч. ред. М. Мизов. С., 2006. Т. 1. 316 с.; Т. 2. 318 с.
МИЛАНОВ, М. Забравени български земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни. С., 1994. 98 с.
МИЛАЧКОВ, В. Нови сведения за създаването и дейността на Добруджанската революционна организация /от архивите на Коминтерна/. – В: *България в сферата на съветските интереси /Българо-руски научни дискусии/.* С., 1998.
МИЛЕНКОВ, П. Водните синдикати с оглед изграждане и стопанисване на водите у нас. – *ГСБИА*, X, 1943.
МИЛКОВА, Ф. Българската държава и изключителното законодателство през периода 1923–1944. С., 1992. 560 с.
МИНКОВ, М. Демография. С., 1999. 304 с.
МИНКОВ, М. Миграция на населението. С., 1972. 212 с.
МИНЧЕВ, Д. Българските акционни комитети в Македония – 1941 г. С., 1995. 173 с.
МИТЕВ, Т. Българската емиграция в Америка и борбите за освобождението на Македония 1919–1945 г. С., 1993. 495 с.
МИХАЙЛОВ, Н. Брачността на населението у нас след войните. – *СпБИкД*, 1926, № 5–6.
МИХАЙЛОВ, Н. Демографски отражения на стопанската криза. – *Звено*, 1930, № 20.
МИХАЙЛОВ, Н. Престъпност и стопански цели. – *АССП*, 1934, № 4.
МИХАЙЛОВ, С. Възрожденският процес в България. С., 1992. 280 с.
МИХАЛЧЕВА, И. Борис Георгиев. С., 1987. 199 с.
МИЦЕВА, Е. Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001. 272 с.
МИЧЕВА, З. Проблемът за западната граница на България и българо-югославските отношения (1919–1929). – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 3. С., 1983.
МИЧЕВА, Ц. Идейно развитие на ВМРО след Първата световна война /1919–1944/, Ч. 1. 1919–1928 г. – *ИП*, 2001, № 3–4.
МИЧЕВА, Ц. Конгресът на ВМРО през 1928 г. – конгрес на разцеплението. – *Векове*, 1987, № 4.
МИШАЙКОВ, Д. Динамика на населението. С., 1941. 60 с.
МИШАЙКОВ, Д. Населението на България. Демографска студия. – *ГСУюф*, 13–14, 1921.
МОЛЛОВ, Я., А. ТОТЕВ. Цените на земеделските продукти у нас през последните 54 г. /1881–1934/. С., 1935. 141 с.
МОШАНОВ, С. Коментар на Закона за насърчение на местната индустрия. С., 1928. 285 с.
МЪДРОВ, Х. Нашето скотовъдно стопанство. – *СпБИкД*, 1940, № 1.
НАЗЪРСКА, Ж. Университетското образование и българските жени. 1879–1944. С., 2003. 312 с.
НАЙДЕНОВ, Н. Приносът на химиците за стопанското развитие на България до Втората световна война. – В: *История на науката и техниката в България. Юб. сесия.* С., 2007.
НАТАН, Т. Цензори и журналисти. Преследването на легалния печат на БКП 1926–1934. С., 1980. 123 с.
НАТАН, Ж. и др. История на икономическата мисъл в България. Т. 2. Икономическата мисъл в България от края на XIX в. до 9. IX. 1944 г. С., 1973. 532 с.
НАУМОВ, Г. Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. С., 2004. 152 с.
НАУМОВ, Г. Атентатът в катедралата „Св. Неделя“. 16 април 1925 г. С., 1989. 223 с.
НАУМОВ, Г. Работническата партия в България 1927–1939. С., 1980. 371 с.
НАУМОВ, Г. Селското движение в България 1929–1934. С., 1975. 287 с.

Научни школи в медицината, биологичните и някои клинични науки в България след 1918 г. С., 2001.
Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война 1919–1944. Ред.: Д. Мичев, С. Германов. С., 2003. 478 с.
НЕДЕВ, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007. 806 с.
НЕДЕВ, Н. Цар Борис III. Биография. С., 2004. 528 с.
НЕДЕЛЧЕВ, К. Външната търговия на България. 1920–1936. С., 1937. 207 с.
НЕДКОВ, Б. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. – *ТрСИСП СДУ,* 3, 1937, № 3–4.
НИКОВ, П. Варненски и Преславски Симеон /животописна скица/. – В: *Сборник в чест на Варненский и Преславский митрополит Симеон. По случай петдесетгодишнината му архиерейско служение.* С., 1922.
НИКОЛОВ, Д. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – *АССП*, 1934, № 2.
НИКОЛОВ, Р. Армията и вътрешнополитическият конфликт в България 1941–1944. С., 1999. 160 с.
НИКОЛОВ, Р. Българо-германските военно-икономически отношения 1941–1944 г. С., 1991. 155 с.
НИКОЛОВ, Р. Създаване и предназначение на българската държавна жандармерия. – *ВИС*, 1993, № 6.
НИКОЛОВ, Т. Академик Еким Бончев – велик български геолог. – *Наука*, 2007, № 3.
НИКОЛОВ, Т. К. Възникване и развитие на биохимията в България. – *Наука*, 2003, № 2.
НИСИМ, Г. Човекът, който спря Хитлер. Историята на Димитър Пешев, спасил евреите на една нация. С., 1999.
НОЙКОВ, С., В. РАДЕВ. Цар Борис III в тайните документи на Третия райх 1939-1943. С., 1995. 212 с.
НЯГУЛОВ, Б. Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999. 366 с.
НЯГУЛОВ, Б. Бесарабските българи във „Велика Румъния“. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 1. В. Търново, 1992.
НЯГУЛОВ, Б. Добруджанските българи и конгресите на европейските национални малцинства. – *Добруджа*, 1990, № 7.
НЯГУЛОВ, Б. „Партийци“ и/или „миноритари“ – единство и разединение на българските малцинствени дейци в Добруджа – *Добруджа*, 1996 [1999], № 13.
НЯГУЛОВ, Б. Проблемът за власите между двете световни войни /политически фактори и аспекти/. – *БЕ*, 1995, Извънреден брой. Власите в България.
Общности и идентичности в България. В два тома. Съст. А. Кръстева. Т. 1. 363 с.; Т. 2. 440 с. С., 1998.
ОВЧАРОВА, М. Бешков – художник-гражданин. Участието на Илия Бешков в периодичния печат през годините на антифашистката борба 1923–1945. С., 1983. 360 с.
ОРЕШКОВ, П. Българската книга след войните 1918–1928. – *Българска книга*, 1930, № 4-5.
80 години Български П.Е.Н.-център. Състав и ред. Г. Константинов. С., 2006. 248 с.
От сянката на историята. Жените в българското общество и култура. Съст. Кр. Даскалова. С., 1998. 438 с.
ПАВЛОВ, Е. Панчо Владигеров. С., 2000. 383 с.
ПАЛЕШУТСКИ, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941. С., 1983. 221 с.
ПАЛЕШУТСКИ, К. Македонското освободително движение /1924–1934/. С., 1998. 367 с.
ПАЛЕШУТСКИ, К. Македонското освободително движение след Първата световна война /1918–1923/. С., 1993. 271 с.
ПАЛЕШУТСКИ, К. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос /1919–1945/. С., 1985. 395 с.
ПАНАЙОТОВ, Г. Дейността на българо-румънския арбитражен съд /юни 1941–април 1943 г./. – *Добруджа*, 1990, № 7, 104–115.
ПАНАЙОТОВ, Г. Размяна на малцинствено население между България и Румъния, 1940–1944 г. – Добруджа, 1989, № 6.
ПАНАЙОТОВ, Ф. Вестници и вестникари. Книга за българския печат. С., 2008. 339 с.
ПАРУШЕВ, М. Кратък очерк за развитието на химията в България. Т. 3. /1916–1934/. С., 1965. 140 с.
ПАСВОЛСКИ, Л. Стопанска България със специално изследване върху репарационния въпрос и делото на ОН. Прев. от англ. ез. Т. Калинов. С., 1932. VI, 232 с.
ПЕНАКОВ, И. Положението в Южна Добруджа след 1919 г. и Обществото на народите. Малко история. – *ОП*, 1940, № 7–8.
Периодичният печат на малцинствата в България 1878–1997. Сборник студии. Състав. М. Иванов и др. С., 1998. 155 с.
50 години от възвръщането на Южна Добруджа. Силистра, 1990.
ПЕТРОВ, М. Националноосвободителното движение в Западните покрайнини /1919–1934/. С., 1995. 200 с.
ПЕТРОВ, Д., Ц. НИКОЛОВ. Българи в Южна Америка. С., 1988. 187 с.
ПЕТРОВ, Л. България и Турция 1931–1941. С. 2001. 279 с.
ПЕТРОВ, Л. Военната икономика на България 1919–1945. С., 1999. 148 с.
ПЕТРОВ, Л. Мероприятия на българската държава в Южна Добруджа през 1940 г. – *Добруджа*, 1987, № 4.
ПЕТРОВА, Д. Българският земеделски народен съюз 1899–1944. С., 1999. 240 с.
ПЕТРОВА, Д. Самостоятелно управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988. 414 с.
ПИРЬОВ, Г. Димитър Кацаров. С., 1988. 120 с.
Политическата цензура в България. Състав., науч. ред., и предг. Ф. Панайотов. [Варна], 2003. 295 с.
ПОПОВ, И. Дейност на Българското главно командване през Втората световна война. Ч. 1. Дейност на българското главно командване от 1939 г. до започването на Отечествената война срещу Германия 1944 г. С., 1993. 268 с.
ПОПОВ, К. Стопанска България и финансовите и икономическите клаузи на проектодоговора за мир с България. – *СпБИкД*, 1919, № 3–4–5.
ПОПОВ, С. Българската идея. Исторически очерци. Мюнхен, 1981. 132 с.; 2. изд. С., 1994.

ПОППЕТРОВ, Н. Авторитаризъм – фашизъм. /Към модела на политическо развитие на България 1918–1944 г./. – *ИП*, 1997, № 2.

ПОППЕТРОВ, Н. Опити за дирижиране на културата в България /1934–1944/. – В: *Модерна България. Сборник в чест на д-р Величко Георгиев и акад. Илчо Димитров.* С., 1999.

ПОППЕТРОВ, Н. Типология на основните политически потоци в българското общество, 1918–1944 г. – *Епохи*, 1994, № 3.

ПОППЕТРОВ, Н. Фашизмът в България. Развитие и прояви. С., 2008. 127 с.

ПРОДАНОВ, Н. Историко-географското понятие и термин „Западни /Български/ покрайнини". – *ВИС*, 1997, № 2.

ПЪРВАНОВА, Р. А. Ляпчев в спомени на съвременниците. – Минало, 1994, № 3.

ПЪРВАНОВА, Р. Война и помирение в българското общество – по примера на политическите амнистии през 20-те години на XX в. – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка.* С., 2003.

ПЪРВАНОВА, Р. Демократическият сговор и неговото управление /1923–1931/. – *ИП*, 1994–1995, № 3.

ПЪРВАНОВА, Р. Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия /1919–1929/. – *ИП*, 1999, № 1–2.

ПЪРВАНОВА, Р. Програмата на Демократическия сговор. – *ИП*, 1987, № 6.

ПЪРВАНОВА, Р. Формиране на правителството на Андрей Ляпчев /4 януари 1926 г./. – *ИП*, 1991, № 11.

РАДЕВ, И. Боян Пенев. С., 1976. 207 с.

РАДОСЛАВОВ, И. Българска литература 1880–1930. С., [1936]. 271 с.

РАЙЧЕВСКИ, С. Българите в световните хроники 1939–1943. С., 2003. 332 с.

РАЙЧЕВСКИ, С. Българите мохамедани. С., 1998. 224 с.

РАНГЕЛОВ, Р. Свободата на печата в България. Ч. II. Изследвания върху законодателството 1901–1944 г. С., 1995. 160 с.

РАЧЕВ, С. Чърчил, България и Балканите /1939–1945/. 2. изд. С., 1998. 500 с.

РЕВЯКИНА, Л. Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931. С., 2003. 495 с.

РУСИНОВ, Р. История на българското езикознание. С., 2000. 256 с.

РУСИНОВА, Е. Да задоволяваме духовните нужди на нашите читатели: За някои информационни и рекламни практики на българските книгоиздателства, 20-те – 40-те години на XX в. – *Издател*, 2004, № 1.

РУСИНОВА, Е. Историческият роман като български bestseller. Примери от две епохи. – В: *Библиотеки, четене, комуникации.* IV Национална научна конференция. В. Търново, 2006.

САЛЬКОВ, А. Урегулирование проблемы Южной Добруджи /1939–1947/. – *Новая и новейшая история,* 2005, № 5.

САРАНДЕВ, И. Българска литература 1918–1945. Унив. учебник. В 2 т. Пловдив, 2004. Т. 1. 464 с.; Т. 2. 1930–1945. 2005. 472 с.

САРАНДЕВ, И. Йордан Йовков – жизнен и творчески път: 1880–1937. 2. фототип. доп. изд. С., 1999. 458 с.

САЧКОВА, Е. Общообразователните училища на малцинствата в България. /1919–1944/. – *ГСУфп*, 88, 1995.

Сборник в чест на Анастас Т. Иширков по случай 35 годишната му професорска дейност. С., 1933. XX, 393 с.

Сборник в чест на проф. Ст. Петков по повод 70-годишнината му. С., 1936. 43 коли с ил. /Издава Българско ботаническо дружество./

Сборник в чест на проф. Стефан Бончев по случай 70-годишнината му. С., 1940. XII, 514 с.

Сборник в чест на чл. кор. Йордан Захариев. По случай негова та 75-годишнина. Икономически и етнографски изследвания. Ред. А. Бешков. С., 1964. 187 с.

СВРАКОВ, Г. Митото и държавните финанси. Варна, 1939. III, 140 с.

СИМЕОНОВ, С. Полицията в България /1879–1944/. Политически, правни и управленски аспекти. С., 2003. 192 с.

СИРКОВ, Д. Външната политика на България 1938–1941. С., 1979. 344 с.

СИРКОВ, Д. Георгий Кёсеиванов – государственный деятель и дипломат. – В: *Славянские народы: общность истории и культуры.* Москва, 2000.

СПАСОВ, Л. България и СССР 1917–1944 г. /Политико-дипломатически отношения/. В. Търново, 2008. 550 с.

СПАСОВ-РАЗБОЙНИКОВ, С. Българският червен кръст на Източния фронт 1941–1945. С., 1996. 421 с.

СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война 1939–1941. Дискуссии, комментарии, размышления. Москва. 2007. 485 с.

СТАВРОВ, Б. Буржоазната социология в България между двете световни войни. С., 1979. 244 с.

СТАМЕНОВ, М., Е. ВАСИЛЕВ. Развитие на електрификацията в България. С., 1963. 194 с.

СТАТЕЛОВА, Е., С. ГРЪНЧАРОВ. История на нова България 1878–1944. Т. 3. С., 1999. 648 с.

СТЕФАНОВ, И. Външната търговия на България след войните. – *ТрСИСП СДУ*, 1938, № 2-3.

СТЕФАНОВ, И., З. СУГАРЕВ, Н. НАУМОВ И ДР. Демография на България. С., 1974. 644 с.

СТЕФАНОВ, С. Българският печат от 1920-те години. Особености на визуалния език. С., 1993. 134 с.

СТЕФАНОВ, С. Един българин на световната научна сцена – проф. Иван Н. Странски. – *Наука*, 2007, № 2.

СТЕФАНОВ, С. Културни изменения на визуалното. Динамика на новото българско изкуство. С., 1998. 192 с.

150 години българска журналистика. Научни студии, статии, съобщения. Ред. кол.: П. Караиванова и др. С., 1994. 504 с.

140 години читалищно дело. Юбилеен сборник. Състав. С. Сираков и др. С., 1997. 208 с.

Стопанска история на България 681-1981. С., 1981. 615 с.

СТОЯНОВ, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. Bulgaro-Turcica 2, С., 1998. 251 с.

СТОЯНОВ, ВЕС., В. ТЕПАВИЧАРОВ. Политическата алтернатива, юни 1923–4 януари 1926 г. С., 1992. 496 с.

СТОЯНОВ, К. Външната търговия на България и търговско-договорната ѝ политика след войната. С., 1935 [1936]. 92 с.

СТОЯНОВ, Л. Македонизмът – от политическа към държавна доктрина – В: *В памет на К. Пандев…* С., 2000.

СТОЯНОВ, Л. Македония в политиката на българското правителство и съюзниците от Оста. – В: *Историкът гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров.* С., 2001.

СТОЯНОВ, П. Бюджетът на съвременната свободна държава. С., 1938. 361 с.

СТОЯНОВА, В. Българската православна църква и изпълнителната власт. – В: *120 години изпълнителна власт в България.* С., 1999.

СТОЯНОВА, Р. Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България /1924–1934/. В. Търново, 2003. 350 с.

Страници от историята на българската генетика. 125 и 105 години от рождението на пионерите на генетиката акад. Методи Попов и Дончо Костов. Състав. О. Дряновска. Ред. Б. Димитров, О. Дряновска. С., 2005. 206 с.

СТРУМСКИ, Г. Книга за Майстора. 3. прераб. и доп. изд. С., 1985. 161 с.

ТАШЕВ, С. Трайно заселване на задгранични българи в България през 1878–1945 г. – *Население*, 2000, № 1.

ТОДОРОВ, Д. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика на България. Исторически поглед. Днешно състояние. Бъдещи насоки. Стопанска студия. С., 1933. 48 с.

ТОДОРОВ, П. Българите в Бесарабия /1941–1944 г./. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994.

ТОДОРОВ, П. България и съдбата на българите от Украйна и Молдова 1941–1945 г. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 4. В. Търново, 1995.

ТОДОРОВ, П. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа /1913–1940/. – *Добруджа*, 1984, № 1.

ТОДОРОВ, П. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация, 1925–1940. С., 1992. 380 с.

ТОДОРОВА, Ц. „Голямото икономическо пространство" и България между двете световни войни. Позицията на БИД. – *ДП*, 1996/1997, № 10.

ТОПЕНЧАРОВ, В. Българската журналистика 1917–1923. С., 1986. 559 с.

ТОТЕВ, А. Външна и вътрешна миграция на населението на България. – *Население*, 1989, № 3.

ТОТЕВ, А. Населението на България, 1880–1980 г. – *ГСУюф*, 59, 1968.

ТОТЕВ, А. Особености на демографското развитие на България. – *ТВИИКМ*, 1, 1972.

ТОШЕВ, Д. Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма. Варна, 1946. VI, 212 с.

ТОШКОВА, В. България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985. 424 с.

ТОШКОВА, В. България и Третият райх /1941–1944 г./. Политически отношения. С., 1975. 258 с.

ТОШКОВА, В. Фрагменти от историята на евреите в България. С., 1997. 48 с.

ТРАЙКОВ, В. История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век. С., 1993. 368 с.

ТРИФОНОВ, С. Антантата в Тракия 1919-1920. С., 1989. 264 с.

ТРИФОНОВ, С. Българското националноосвободително движение в Тракия 1919–1934. С., 1988. 211 с.

ТРИФОНОВ, С. Съдбата на българите в Тракия /1919–1925/. – *ИИИ*, 25, 1981.

ТУЛЕШКОВ, П. История на свещеническия съюз. /1903–1928 г./ /По-случай 25-годишнината от основаването му./ С., 1928. 216 с.

ТУРЛАКОВА, Т. Балканската комунистическа федерация /БКФ/ и националният въпрос на Балканите 1920–1931. – В: *Аспекти на политиката на балканските работнически и комунистически партии.* С., 1990.

ТЮЛЕКОВ, Д. Обречено родолюбие. ВМРО в Пиринско 1919–1934. Благоевград, 2001. 269 с.

Убийството на Тодор Александров: Изследване и документи. Състав. К. Пърличев. С., 2002. 222 с.

Физико-математическото дружество в София по случай 40 годишния му юбилей. Юбилеен сборник. С., 1939.

Философският 20 век в България. Т. 1. Философската публичност. С., 2008. 448 с.

Финансовото положение на България и българският репарационен дълг. С., 1923. 144 с. [Автор на кн. Никола Стоянов]

ХАДЖИЙСКИ, И. Съч. в два тома. Т. 1. Оптимистична теория за нашия народ. Ред. Н. Давидов, Е. Карамфилов. С., 1974. 618 с.

ХАДЖИЙСКИ, М. Българи в Таврия. С., 1943. 64 с.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В., В. МЛАДЕНОВ, М. ИСУСОВ, А. ГЕОРГИЕВ, В. ВАСИЛЕВ. Автори... Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960. 608 с.

ХЛЕБАРОВ, И. Творческата еволюция на Любомир Пипков. Т. 1. С., 1996. 284 с.

ХРИСТОВ, Х. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984. 372 с.

ХРИСТОФОРОВ, А. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939 г. С., 1939. 155 с.

ХРИСТОФОРОВ, А. Стопанското положение на България от избухването на войната насам. С., 1941. 28 с.

ЦАНКОВ, А. Последствия от войната. С., 1919. 119 с.

ЦАНКОВ, А. Стопанската и социална криза. – *СпБИкД*, 1932, № 1.

ЦАНКОВ, С. Българската православна църква от Освобождението до настоящо време. – *ГСУбф*, 6, 1938-1939, № 16.

ЦАНКОВ, С. Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. – *ГСУбф,* 6, 1932–1933, № 10.

ЦВЕТКОВ, П., Н. ПОППЕТРОВ. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – *ИП,* 1990, № 2.

ЦОНЧЕВ, Ц. Анализ на цените на стоките в България за периода 1926–1936 г. – *ТрСИСП СДУ*, 1938, № 1.

ЧАКАЛОВ, А. Националният доход и разход в България 1924–1945. С., 1946. 158 с.
ЧАКАЛОВ, А. Стоковият и банков кредит в България. – *СпБИкД*, 1930, № 1.
ЧАНКОВ, Ж. Населението на България. С., 1935. 280 с.
40 години медицински факултет 1918–1958. Юбилеен сборник. Ред. А. Панев. С., 1958. 336 с.
ЧОЛАКОВ, С. Бюджетното ни стопанство през военновременните 1939–1945 години. Варна, 1948.
ЧОЛАКОВ, С. Данъчното напрежение на един народ в мирно и военно време. Варна, 1940. 156 с.
60 години Крайовски договор. Състав.: М. Куманов, П. Бойчев. Тутракан, 2001. 261 с.
ШИВАЧЕВ, С. Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997. 152 с.
ШИШКОВ, С. Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922. 176 с.
Юбилейна книга на град София 1878–1928. С., 1928.
Юбилейно тържество по случай тридесетгодишнината на Духовната академия /Богословския факултет/ 1923–1953. С., 1953.
ЯЛЪМОВ, И. История на турската общност в България. С., 2002. 528 с.
ЯНЕВ, С. Елин Пелин. Велико Търново, 1994. 160 с.
ЯНЧЕВ, В. Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945. С., 2000. 204 с.
ЯРАНОВ, А. Стопанската политика на България /от 1878 до 1928 година/. С., 1934. IV, 392 с.

BOLL, M. Cold War in the Balkans. American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria, 1943–1947. The University press of Kentucky, 1984. 264 p.
CARABOTT, F. The politics of Integration and Assimilation vis-a-vis the Slavo-Macedonian Minority of Inter-war Greece: From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression. – In: *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912.* Ed. by P. Mackridge and E. Yannakakis. Berg, NJ, 1997.
CHARY, F. B. The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940–1944. University of Pittsburgh Press, 1972. 246 p.
CRAMPTON, R. The Turks of Bulgaria, 1878–1944 – In: *The Turks of Bulgaria. The History, Culture and Political Fate of a Minority.* Istanbul, 1990.
DIMITROV, T. D. La Bulgarie et la Société des Nations: L'expérience de la protection internationale des minorités nationales 1920–1939. Genève, 1994. 430 p.
DRAGOSTINOVA. T. The Voluntary and Reciprocal Population Exchange between Bulgaria and Greece in the Interwar Period: Some Issues of Interpretive Reciprocity /http://www.network-migration.org/workshop2002/.
DUJCEV, I. Die bulgarische Geschichtsforschung während des letzten Vierteljahrhunderts /1918–1942/. – *Südost-Forschungen,* 1942.
GIRARD, A. Les minorités nationales, ethniques et religieuses en Bulgarie. Paris, 1933. 206 p.
HÖPKEN, W. Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges. Teil I. Die Emigration 1878 bis 1951. – *Südosteuropa*, 38, 1989, № 10.
HÖPKEN, W. Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialen Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien. – In: *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen. München,* 1989 /Südosteuropa–Jahrbuch, 19/.
HOPPE, H.-J. Bulgarien - Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979. 310 S.
HÖSCH, E. Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München, 1988. 335 S. /История на балканските страни. С., 1998. 480 с./
I elines tis Vulgarias. Ena historiko tmima tu periferiako elinis mou. Epistimiakos ipevhinos prof. V. Kondis. Epimelia X. Kotzageorgi. Thessaloniki, 1999.
JARANOFF, D. La Macédoine économique. Sofia, 1931. 211 p.
KEREKOFF, G. Les minorités étrangères ethniques et religieuses en Bulgarie. Leur situation dépeinte par leurs représentants les plus qualifiés. Enquête du journal „La Bulgarie". Sofia, 1925. 57 p.
LADAS, S. The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey. New York, The Macmillan Company, 1932. XIII, 849 p.
MARUSHIAKOVA, E., V. POPPOV. The Bulgarian Romanies during the Second World War. – In: *In the Shadow of the Swastika.* Ed. Kenrick, D. Vol. 2. The Gypsies during the Second World War. Hatfield, 1999.
MATKOVSKY, A. The Destruction of Macedonian Jewry. – *Yad WaShem Studies on the European Jewish catastrophe and Resistance*, 3, 1959.
MILLER, M. L. Bulgaria during the Second World War. Stanford University Press. Stanford, California, 1975. 290 p.
MITEV, D. The Question of the Bulgarian National Minorities and the League of Nations. – *EH*, XIV, 1990.
MITEV, D. The Refugee Loan and Britain. – *EH*, 12, 1984.
MOSKOV, A. La garantie internationale en droits des minorités. Bruxelles, 1936. VI, 234 p.
NISTOR, I. Aşezările bulgare şi găgăuţe din Basarabia. Bucureşti, 1944.
NJAGULOV, B. La question de la Dobrudza dans le contexte de la politique étrangère de la Bulgarie /1926–1931/. – *BHR*, 1990, № 1.
NOE, C., M. POPESCO-SPINENI. Les Roumains en Bulgarie. Craiova, 1939. 93 p.
PARVANOVA, R. The Stabilization Loan to Bulgaria of 1928. – *BHR*, 1999, № 1–2.
SIMSIR, B. N. The Turks of Bulgaria /1878–1985/. London, 1988. XVII, 329 p.
STOIANOVA, R. La Parti démocratique et la politique du Bloc populaire /1931–1934/. – *BHR*, 1998, № 3–4.
VASILEVA, D. Bulgarian Turkish Emigration and Return. – *International Migration Review,* 26, 1993, № 2.
VELIKOV, S. Les relations bulgaro-turques /1923–1931/. – *BHR*, 1982, № 4.
WURFBAIN, A. L'échange gréco-bulgare des minorités ethniques. Lausanne, 1930. 217 p.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

АгП	Аграрни проблеми, списание. София
АП	Архивен преглед, списание. София
АПП	Архив за поселищни проучвания, списание. София
АССП	Архив за социална и стопанска политика, списание. София 1925–1944 г.
БЕ	Българска етнография, Извънреден брой, 1995. София
БТА	Българска телеграфна агенция. София
БФ	Балканистичен форум, списание. Благоевград
В памет на К. Пандев…	В памет на Константин Пандев. Научна конференция. Гоце Делчев, 14-15 окт. 1998 г. Сборник доклади. С., 2000.
В чест на Х. Христов…	В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976.
ВИС	Военноисторически сборник, списание. София
ГВТУ Варна	Годишник на Висшето търговско училище. Варна
ГДП	Годишник на държавната политехника. София
ГОКПОЕ в НРБ	Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ. София
ГСБИА	Годишник на Съюза на българските инженери и архитекти. София
ГСТИК	Годишник на Софийската търговско-индустриална камара. София
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУфп	Годишник на Софийския университет. Факултет по педагогика. София
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ДК	Духовна култура, списание. София
ДОП	Духовно-обществен преглед, списание. София
ДП	Демократически преглед, списание. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИБНБ	Известия на Българската народна банка. София
ИДА	Известия на държавните архиви. София
ИДЗИЗХ	Известия на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни. София
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт и музей. София
ИНБКМ	Известия на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий". София
Изсл. в чест на В. Трайков... – StB	Изследвания в чест на професор Веселин Трайков. – Studia Balcanica, 24, 2003. София
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София
ИИИ	Известия на Института за история. София
ИИИБКП	Известия на Института по история на Българската комунистическа партия при ЦК на БКП. София
ИКИТИ	Известия на каучуковата индустрия и търговия. София

* *В бележките и библиографията*

ИМВРНЗ	Известия на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. София
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България
ИСА МТПТ	Известия и стопански архив на Министерството на търговията, промишлеността и труда. София
ИМ	Икономическа мисъл, списание. София
ИП	Исторически преглед, списание. София
ЛБАН	Летопис на Българската академия на науките. София
МО	Международни отношения, списание. София
МП	Македонски преглед, списание. София
НП	Научен преглед, списание. София
ОП	Отец Паисий, списание. София
СВ	Стопански вести, списание. София
СМ	Стопанска мисъл, списание. София
СП	Социологически проблеми, списание. София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
СпБИкД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СпДЗ ВТУВ	Списание на дружеството на завършилите Висшето търговско училище. Варна
СпЗК	Списание на земеделските камари. София
СпСНКБ	Списание на Съюза на народните кооперативни банки. София
СтП	Стопански проблеми, списание. София
Ст. дневници... ОНС, ... РС	Стенографски дневници на ... Обикновено народно събрание, ... Редовна сесия
Ст. дневници... ОНС, ... ИС,	Стенографски дневници на ... Обикновено народно събрание, ... Извънредна сесия
СтГод	Статистически годишник на Царство България. София
100 години от Рилския конгрес на ВМРО...	100 години от Рилския конгрес на ВМРО. История и съвременност. Сборник доклади от междунар. науч. конф. Благоевград, 29–30 септ. 2005 г. Кюстендил, 2006,
100 години от Илинденско-Преображенското въстание...	100 години от Илинденско-Преображенското въстание /1903 г./. Сборник доклади от международната научна конференция. София, 2–27 септември 2003 г.
СУБ	Съюз на учените в България
ТВИИКМ	Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс". София
ТВТУ „Св.Св.КМ"	Трудове на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий" – Исторически факултет. Велико Търново
ТрСИСП СДУ	Трудове на статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. София
УП	Училищен преглед, списание. София
Юб. сб. в чест на Д. Косев...	Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев. С., 1985
Юб. сб. в чест на К. Манчев...	Юбилеен сборник с изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев. С., 2006
ADAP	Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D /1937–1941/, XIII Bde., Baden-Baden-Frankfurt/M.–Bon-Göttingen; Serie E /1941–1945/, IV Bde., Göttingen 1969–1975
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
EB	Etudes balkahiques. Sofia
EH	Etudes historiques. Sofia
FRUS	Foreign Relations of the United States. Washington
StB	Studia Balcanica. Sofia

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

АМВнР	Архив на Министерство на външните работи. София
АМВР	Архив на Министерство на вътрешните работи. София
ДА-град	Държавен архив – град
ДВИА	Държавен военноисторически архив. Велико Търново
ИМ-Силистра	Исторически музей – Силистра
НА-БАН	Научен архив на Българската академия на науките. София
НА-ИИ	Научен архив на Института по история към БАН. София
НБКМ-БИА	Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий"– Български исторически архив. София
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории. Москва
СДА	Софийски държавен архив. София
ЦДА	Централен държавен архив. София
ALN	Archives of the League of Nations. Geneva
AMAE	Archive du Minist?re des Affaires ?trang?res. Paris
AMAE-Bucureşti	Arhivele Ministerului afacerilor externe. Bucuresti
NA US	National Archives of the United States. Washington, D. C.
PA. AA.-Berlin	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Berlin
PRO, FO	Public Record Office, Foreign Office. London

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ IX

Автори:
ДАНИЕЛ ВАЧКОВ, ВЕНЦИСЛАВ ВЕЛЕВ, ЙОРДАНКА ГЕШЕВА, ДИМИТЪР ГОЦЕВ, ДИВНА ГОЦЕВА, АЛЕКСАНДЪР ГРЕБЕНАРОВ, КОСТАДИН ГЪРДЕВ, СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ, СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ, МАРТИН ИВАНОВ, РУМЕН КАРАГАНЕВ, ЙОРДАН КОЛЕВ, РУМЯНА КОНЕВА, МИЛЕН КУМАНОВ, РАЙНА МАНАФОВА, ГЕОРГИ МАРКОВ, ВОЛОДЯ МИЛАЧКОВ, ЦВЕТАНА МИЧЕВА, БЛАГОВЕСТ НЯГУЛОВ, НИКОЛАЙ ПОППЕТРОВ, РУМЯНА ПЪРВАНОВА, ЛУИЗА РЕВЯКИНА, ВАЛЕРИ СТОЯНОВ, ЛЪЧЕЗАР СТОЯНОВ, ВАНЯ СТОЯНОВА, РОСИЦА СТОЯНОВА, ВИТКА ТОШКОВА, ЩЕЛИЯН ЩЕРИОНОВ

Редакционна колегия:
ГЕОРГИ МАРКОВ /главен редактор/, БЛАГОВЕСТ НЯГУЛОВ, СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ, НИКОЛАЙ ПОППЕТРОВ, ЕЛЕНА СТАТЕЛОВА, ВИТКА ТОШКОВА

Съставители на хронологическата таблица: ДИВНА ГОЦЕВА, НИКОЛАЙ ПОППЕТРОВ
Съставители на библиографията: НИНА ПОПОВА, РУМЯНА ПРАХОВА
Съставител на показалците ДИВНА ГОЦЕВА
Художник оформител РАЛИЦА КАРАПАНТЕВА

Подбор на фотоилюстрациите ДИВНА ГОЦЕВА

Фотографи: НИКОЛАЙ КУЛЕВ /с. 53, 118, 167, 265/, АНАТОЛИЙ МИХАЙЛОВ /с. 107, 166, 229, 236/, ВЕНКО МИТЕВ /с. 58, 76, 165/, КАЛИНА ШИВАРОВА /с. 637, 678, 707/

На корицата: Герб на Царство България 30-те години на XX век – НИМ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1918–1944

Музейни и архивни илюстрации предоставиха: Националният исторически музей, Националният военноисторически музей, Етнографският музей към БАН, Националният политехнически музей, Националният литературен музей, Националният земеделски музей, Музеят при БНБ, Музеят при Националната художествена академия, Еврейският исторически музей при Организацията на евреите в България „Шалом", ОП „Стара София" със Софийски исторически музей, Музеят при НТ „Иван Вазов" София, Музеят на МВР София, Регионалните исторически музеи в Габрово, Кюстендил, Пазарджик, Петрич, Пловдив, Сливен, Хасково; Къщата музей „Цанко Церковски" в Бяла черква, Централният държавен архив, Българският исторически архив при НБ „Кирил и Методий", Научният архив при БАН, Архивът при Института за етнология и фолклористика при БАН, Териториалните държавни архиви в Пловдив и Смолян, Архивът на БЧК, Архивът на МВР, Архивът при Института за исторически изследвания при БАН, Архивът при дружество на армъните „Униря" София, Фотоархивът при БТА, Институтът за изследване на изкуствата при БАН, Фотоархивът на издателство ТАНГРА ТанНакРа, както и личните сбирки на Тодор Кавалджиев, Димитър Вачов, В. Караиванов и Васил Катерински.

Издателство ТАНГРА ТанНакРА
София ул. „Николай Ракитин" 11

Редактор Бианка Пашкова
Коректор Маргарита Мутафчиева

Формат 70/100/8
Печатни коли 105

Печатница МУЛТИПРИНТ, Костинброд

ISBN 978-954-2903-08-6

Цена 90 лв.